आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २१

श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राणि

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि ।

(प्रथमोऽध्यायः द्वितीयाध्यायस्य पादद्वयं च)

एकसंबेकरेत्युपाह्वैः वे० शा० रा० रा० नारायणशास्त्रिभिः
संशोधितानि ।

तानि च

महादेव चिमणाजी आपटे

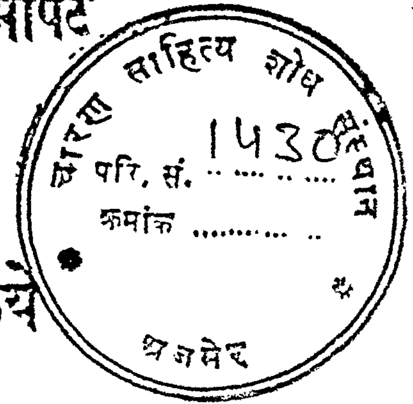
इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितानि ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१२ ।

सन १८९०

मूल्यं रूपकषट्कम् । रु० ६

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथैतेषां सटीकशांकरभाष्यसमेतानां ब्रह्मसूत्राणां पुस्तकानि यैः परहितैकतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाश्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, इन्दूरपुरनिवासिनां किबे इत्युपाह्वानां श्री. रा. रा. भाऊसाहेब बाळासाहेब इत्येतेषाम् । पत्राणां संख्या ४३२ । एकपत्रस्थपङ्क्तिसंख्या ३७ । एकपङ्क्तिस्थानामक्षराणां संख्या ६० । लेखनकालस्तु त्रिंशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(ख.) इति संज्ञिता—केवला टीका, इन्दूरपुरनिवासिनां किबे इत्युपाह्वानां श्री. रा. रा. भाऊसाहेब बाळासाहेब इत्येतेषाम् । पत्राणि २२१ । पङ्क्तयः ४२ । अक्षराणि ६२ । लेखनकालः शके १७७६ तथा संवत् १९११ ।

(ग.) इति संज्ञितम्—सटीकं सूत्रचतुष्टयस्य भाष्यं, 'गडहिंगलजकर' इत्युपाह्वानां वे० मू० रा० विठ्ठलभट्ट इत्येतेषाम् ।

(घ.) इति संज्ञितम्—केवलभाष्यं, काश्यां मुद्रणालये मुद्रितं एकसंबेकर इत्युपाह्वानां वे. शा. रा. रा. नारायणशास्त्री इत्येतेषाम् ।

(ङ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, आनन्दाश्रमग्रन्थसंग्रहालयस्थं व्येंकटेश्वरमुद्रणालये मुद्रितं तन्मुद्रालयाधिकारिणा 'गङ्गाविष्णु' इत्याख्येन प्रदत्तम् ।

(च.) इति संज्ञिता—केवला टीका, करवीरपुरनिवासिनां द्रविडोपाह्वानां वे. शा० रा० रा० नानाशास्त्रिणाम् ।

(छ.) इति संज्ञिता—प्रथमाध्यायाद्यपादद्वयस्य केवला टीका, एकसंबेकर इत्युपाह्वानां वे० शा० रा० रा० नारायण शास्त्रिणाम् ।

(ज.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, पुण्यपत्तननिवासिनां जोशी इत्युपाह्वानां रा० रा० नारायण बाबाजी इत्येतेषाम् । पत्राणि ३०४ । पङ्क्तयः २२ । अक्षराणि ४२ । लेखनकालः शके १७४० ।

(झ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, आनन्दाश्रमस्थं श्री०रा०रा०

महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतेषाम् । पत्राणि १०९० । पङ्क्तयः २४ । अक्षराणि २८ । लेखनकालः शके १८११ ।

(ञ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, कलिकातानगरस्थमुद्रणालये मुद्रितं, कैलासवासिनां देव इत्युपाह्वानां पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा० रा० रा० बालशास्त्रिणाम् । पत्राणि ११९५ । पङ्क्तयः १४ । अक्षराणि २२ । मुद्रणाकालः १७८५ ।

(ट.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, कैलासवासिनां देव इत्युपाह्वानां पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा० रा० रा० बालशास्त्रिणाम् । पत्राणि ५७७ । पङ्क्तयः १९ । अक्षराणि ४० । लेखनकालः १७४९ ।

(ठ.) इति संज्ञिता—केवला टीका, मोडूटर इत्याख्यपुरस्थानां वे० शा० रा० रा० दुर्भक व्यंकट चेला शास्त्रिणाम् । पत्राणि ६७३ । पङ्क्तयः २० । अक्षराणि ३९ । लेखनकालस्तु पञ्चपञ्चाशन्मित इत्यनुमीयते ।

(ड.) इति संज्ञिता—केवला टीका, दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं 'डॉक्टर' इत्युपपदधारिभिर्भाण्डारकरोपाह्वै रामकृष्ण गोपाल इत्येतैर्दत्तम् । पत्राणि११६८ । पङ्क्तयः १६ । अक्षराणि ३२ । लेखनकालः शके १६७७ । तथा संवत् १८१२ ।

(ढ.) इति संज्ञिता—केवला टीका त्रुटिता, मोहमयीराजधानीनिवासिनां रा० रा० 'मनसुकराम सूर्याराम त्रिपाठी' इत्येतेषाम् । पत्राणि २४० । पङ्क्तयः १८ । अक्षराणि ३५ । लेखनकालः पञ्चसप्ततिसंवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

समाप्तमिदं संज्ञापत्रकम् ।

ब्रह्मसूत्रीयपादार्थदर्शनं

निर्घण्टपत्रम् ।

प्रतिपाद्यविषयाः ।	अध्यायाङ्काः ।	पादाङ्काः ।	पृष्ठाङ्काः ।
सुस्पष्टब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यानां समन्वयः....	१	१	१
उपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः..	१	२	१६३
ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः...	१	३	२२१
अव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्राणामेव समन्वयः	१	४	३२५
सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्त-तर्कैश्च वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः	२	१	३९६
सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम्....	२	२	४८६

व्यासाधिकरणार्थदर्शनं निर्घण्टपत्रम् ।

समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सूत्राङ्काः ।	अधिकरणाङ्काः ।	पृष्ठाङ्काः ।
ब्रह्मणो विचार्यत्वं	१	१	१
ब्रह्मणो लक्ष्यत्वं	२	२	३०
ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं } १ वर्णकं, ब्रह्मणो वेदैकमेयता } २ वर्णकं, ...	३	३	३९
वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वं } १ वर्णकं, वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वं } २ वर्णकं, ...	४	४	४५
प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनं	५-११	५	८६
आनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वं } १ वर्णकं, ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वं } २ वर्णकं, ...	१२-१९	६	१०८
आदित्यान्तर्गतहिरण्मयपुरुषस्याक्ष्यन्तर्गतपुरुषस्य चेश्वरत्वं	२०-२१	७	१२४
परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वं	२४	८	१३०
ब्रह्मण आकाशशब्दवत्प्राणशब्दवाच्यत्वं	२३	९	१३४

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सूत्राङ्काः ।	अधिकरणाङ्काः ।	पृष्ठाङ्काः ।
परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वं	२२-२७	१०	१३८
ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वं	२८-३१	११	१५१

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः..	१-८	१	१६३
ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं....	९-१०	२	१७४
चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वं..	११-१२	३	१७६
छायाजीवान्यदेवान्हित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वं	१३-१७	४	१८४
प्रधानजीवेतरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिशब्दवाच्यत्वं	१८-२०	५	१९२
प्रधानजीवौ निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वं.....	२१-२३	६	१९८
ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं	२४-३२	७	२०७

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वं	१-७	१	२२१
प्राणपरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वं	८-९	२	२३०
प्रणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वं	१०-१२	३	२३८
अपरपरब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एव त्रिमात्रेण प्रणवेन ध्येयत्वं	१३	४	२४१
दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवब्रह्मणां मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वं	१४-१८	५	२४५
अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वं	१९-२१	६	२५४
जगत्प्रकाशकत्वेनोपलब्धयोः सूर्यादितेजःपदार्थचैतन्ययोश्चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशकत्वं	२२-२३	७	२६६
जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाङ्गुष्ठमात्रपुरुषशब्देन प्रतिपादनं....	२४-२५	८	२७१
देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणं	२६-३३	९	२७५
शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकः शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममात्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमः	३४-३८	१०	३०६

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सूत्राङ्काः ।	अधिकरणाङ्काः ।	पृष्ठाङ्काः ।
प्राणत्वेनाऽऽम्नातानां वज्रवायुपरेशानां मध्ये परेशस्यैव तादृशप्राणशब्दवाच्यत्वं	३९	११	३१३
ब्रह्मणः परत्वज्योतिष्ट्वे	४०	१२	३१७
ब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वं	४१	१३	३१९
ब्रह्मणो विज्ञानमयशब्दवाच्यत्वं	४२-४३	१४	३२१

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वं	१-७	१	३२५
श्रुतिप्रमितप्रकृतिस्मृतिसंमतप्रधानयोर्मध्ये तादृशप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वं	८-१०	२	३४५
प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोन्नानां पञ्चपञ्चजनशब्दवाच्यत्वं	११-१३	३	३५१
ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयानां युक्तियुक्तत्वं	१४-१५	४	३५९
प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणं	१६-१८	५	३६७
संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव श्रवणमननादिविषयत्वं	१९-२२	६	३७२
ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वं,....	२३-२७	७	३८५
परमाणुशून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्वमपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वं	२८	८	३९२

इति प्रथमाध्यायस्य निर्घण्टपत्रं समाप्तं ॥

अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

सांख्यस्मृत्या वेदसंकोचस्यायुक्तत्वं	१-२	१	३९५
योगस्मृत्याऽपि वेदसंकोचस्यायुक्तत्वं	३	२	४०४
वैलक्षण्याख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामबाध्यत्वं	४-११	३	४०८

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सूत्राङ्काः।	अधिकरणाङ्काः।	पृष्ठाङ्काः।
काणादबौद्धादीनां स्मृतियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्यानामबाध्यत्वं	१२	४	४२९
भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्याबाधात्वं	१३	५	४३१
ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वं	१४-२०	६	४३३
सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिथ्यात्वं स्वनिर्लेपत्वं च पश्यतः परमेश्वरस्य न हिताहितभाग्दोषः	२१-२३	७	४५९
अद्वितीयस्यापि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टिसंभावना	२४-२५	८	४६४
ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनं.	२६-२९	९	४६७
ईश्वरस्याशरीरित्वेऽपि मायावित्वं	३०-३१	१०	४७५
नित्यतृप्तस्येश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाऽशेषजगदुत्पादनं	३२-३३	११	४७७
कर्मनियन्त्रितानां जीवानां सुखदुःखनिमित्तमात्रस्य जगत्संहरतश्च नैर्घृण्यदोषाभावः	३४-३६	१२	४८०
निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तरूपेण प्रकृतित्वसिद्धिः	३७	१३	४८४

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे।

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सूत्राङ्काः।	अधिकरणाङ्काः।	पृष्ठाङ्काः।
सांख्यानुमतप्रधानस्य जगद्धेतुत्वखण्डनं	१-१०	१	४८६
असद्दशोद्भवे काणाददृष्टान्तस्यास्तित्वं	११	२	५०८
परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वं	१२-१७	३	५१३
ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसंमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनं	१८-२७	४	५३१
विज्ञानवादिबौद्धसंमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिखण्डनं	२८-३२	५	५४९
जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धान्तराणां मतखण्डनं	३३-३६	६	५६२
तटस्थेश्वरवादस्यायुक्तत्वं	३७-४१	७	५७१
जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वं	४२-४५	८	५७९

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः

श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राण्यानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरशारीरकभाष्यसमेतानि ।

अध्यस्ताध्यमपूर्वमर्थधिषणैर्ग्राह्यं पुमर्थास्पदं
लक्ष्यं लक्षणभेदतः श्रुतिगतं निर्धूतसाध्यार्थकम् ।
आम्नायान्तविभातविश्वविभवं सर्वाविरुद्धं परं
सत्यं ज्ञानमनर्थसार्थविधुरं ब्रह्म प्रपद्ये सदोम् ॥ १ ॥

यो लोकं सकलं पुनाति निगमा यं प्राहुरेकान्ततो
व्याप्तं येन जगज्जगन्ति सततं यस्मै नमस्कुर्वते ।
यस्मादाविरभूदशेषममरा यस्य प्रसादार्थिनो
यस्मिन्पर्यवसास्यति स्फुरदिदं तस्मै नमो विष्णवे ॥ २ ॥

योऽनुग्रानुग्रतेजा जनयति सकलानालयं यं लभन्ते
सर्वे निर्वान्ति येन श्रुतिपथपथिका वौषडातन्वते च ।
यस्मै यस्मादकस्मात्परिभवचकिता यस्य संरोचयन्ते
चिन्ता यस्मिन्प्रवृत्ता भृशविशदधियः संश्रये तं गिरीशम् ॥ ३ ॥

भिन्दानमेनांसि दुरासदानि प्रत्यूहवर्गप्रभवानि तानि ।
राजानमाघातपरंपराणामाराद्रुपासे गिरिजाभिजातम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्व्यासपयोनिधिर्निधिरसौ सत्सूक्तिपङ्क्तिस्फुर-
न्मुक्तानामनवद्यहृद्यविपुलप्रद्योतिविद्यामणिः ।
क्षान्तिः शान्तिधृती दयेतिसरितामेकान्तविश्रान्तिभू-
र्भूयान्नः सततं मुनीन्द्रमकरश्रेणीश्रयः श्रेयसे ॥ ५ ॥

यद्भाष्याम्बुजजातजातमधुरप्रेयोमधुप्रार्थना-
सार्थव्यग्रधियः समग्रमरुतः स्वर्गेऽपि निर्वेदिनः ।
यस्मिन्मुक्तिपथो मुमुक्षुमुनिभिः संप्रार्थितः संवभौ
तस्मै भाष्यकृते नमोऽस्तु भगवत्पादाभिधां बिभ्रते ॥ ६ ॥

यत्पादाम्बुजचञ्चरीकधिषणा निर्वाणमार्गाविगा
पङ्क्तिर्मुक्तनिसर्गदुर्गदुरिता वाचंयमानामियम् ।

यस्मिन्नित्यमिदं शमादि समभूद्बोधाङ्कुरो मे यतः
शुद्धानन्दमुनीश्वराय गुरवे तस्मै परस्मै नमः ॥ ७ ॥
मातर्नतोऽस्मि भवतीमथ चार्थये त्वां
चेतः सरस्वति परास्य पराञ्चमर्थम् ।
शारीरके महदनुग्रहसंप्रसन्न-
मेकाग्रमस्तु वचसा सह सम्यगर्थे ॥ ८ ॥
श्रद्धाभक्ती पुरोधाय विधायाऽऽगमभावनाम् ।
श्रीमच्छारीरके भाष्ये करिष्ये न्यायनिर्णयम् ॥ ९ ॥

नित्याध्ययनविध्युपादापितवेदान्तवचोभिरापाततः प्रतिपन्नं शास्त्रारम्भौपयिकमनुबन्धजातं न्यायतो निर्णेतुं भगवान्बादरायणः सूत्रितवानथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । तत्र प्रमातृत्वादिबन्धस्याध्यासत्वं धर्ममीमांसया ब्रह्ममीमांसाया गतार्थताभावो विशिष्टाधिकारिसंभवो विषयादिसत्त्वं चेति चत्वारोऽर्थाः सूचिताः । तथाहि । सत्यत्वे बन्धस्य बद्धाबद्धयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यानुपपत्तेः सत्यस्य च ज्ञानादनिवृत्तेर्ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रविरोधित्वादुत्तरज्ञानस्य च विरोधिगुणतया पूर्वज्ञानादिनिवर्तकत्वाद्विषयप्रयोजनसिद्धिहेतुतया बन्धस्याध्यासता सूचिता। पूर्वसिद्धत्वे वेदान्तविचारस्य विशिष्टाधिकारिणश्चाभावे तं प्रति तत्कर्तव्यतोक्तेरयोगादगतार्थत्वं विशिष्टाधिकारिसंभवश्च ध्वनितः । त्वमर्थदृष्टबन्धस्यान्यदीयज्ञानादनिवृत्तेस्तदर्थज्ञानमपि तन्निवार्हि त्वमर्थविषयमेवेत्यर्थात्तदैक्यं विषयः सूचितः । मुमुक्षोरथशब्दद्योतितस्य ज्ञानाय विचारविधानात्तत्साध्यज्ञानान्मुक्तिः सूचिता। ब्रह्मज्ञानाय च विचारविधानाद्ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया वेदान्तैः संबन्धोऽपि दर्शितः । तदेतद्भाष्यकृद्यथाक्रमं व्युत्पादयिष्यति । अस्य चाधिकरणस्य प्राथम्यान्नाधिकरणसंगतिः । उत्तराधिकरणसंगतिस्तु तस्यैवानेनेति नास्योच्यते । विचारविध्यपेक्षितविषयाद्यर्पकश्रुतिभिरस्योत्थानादुत्थाप्योत्थापकत्वं श्रुतिसंगतिः । इदं च धर्मजिज्ञासासूत्रवदुपोद्घाततया चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षत इति न्यायेन शास्त्रेण संबध्यते । विचारारम्भोपयोगिनीनामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेरस्य विशेषतः समन्वयाध्यायसंगतिः । स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां विषयाद्यर्पकवाक्यानां स्वार्थे समन्वयोक्त्या विशेषतोऽस्याऽऽद्यपादेन* संबन्धः । पूर्वपक्षे विचारानारम्भात्तदधीनज्ञानाभावादुपायान्तरसाध्या मुक्तिः । सिद्धान्ते तु तदारम्भसंभवात्तदधीनज्ञानसिद्धेस्तेनैव मुक्तिः सिध्यतीति फलभेदः । वचेदमधीतिविधिवदन्तर्भूतमेव शास्त्रे तदारम्भकार्यतापरम् । तत्र वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयस्तदारभ्यमनारभ्यं वेति विषयाद्यसंभवसंभवाभ्यां संशयः । प्रा-

* संगतिः ।

१ ख. °दिमत्त्वं । २ ख. मूत्रिताः । ३ ख. °मर्थे दृ° । ४ ख. °ष्टब्राह्म° ।

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो-

माणिकत्वेन प्रमातृत्वादिबन्धस्य सत्यतया तत्त्वज्ञानानपोह्यत्वाद्बद्धाबद्धयोर्जीवब्रह्मणो-
रैक्यायोगात्तदभावे च बन्धाध्वस्तेर्बन्धाध्वस्तौ च फलाभावात्प्राच्या च मीमांसया वे-
दार्थमात्रोपायौ प्रवृत्तया गतार्थत्वात्फलेच्छावतोऽधिकारिणोऽपि तुच्छत्वात्तद्विशेषणानां
च दुर्वचत्वाद्ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वे विषयप्रयोजनयोरनुपपत्तेरप्रसिद्धत्वे संबन्धप्रयोजनयोर-
सिद्धेस्तस्य च निःसामान्यविशेषत्वादसंभावितविषयादिकमनारभ्यं शास्त्रमिति पूर्वपक्षः।
प्रमातृत्वादेर्व्यावहारिकमानसिद्धत्वेऽपि तात्त्विकमानासिद्धतया तथाविधमानजनितबो-
धबाधाविरोधादुक्तविषयादिप्रविलम्भाद्धर्ममीमांसायाश्च वेदार्थैकदेशधर्ममात्रोपहिततया
ब्रह्मास्पर्शितया तन्मीमांसया गतार्थतानवकाशादध्यक्षाद्यधिगतमिथ्याभावस्य बन्धस्य
ज्ञाननिवर्त्यतया तन्निवृत्तिकामस्याधिकारिणः सुलभत्वाद्विशेषणानां च विवेकादीनाम-
तीते वर्तमाने वा जन्मनि कृतसुकृतजनितचित्तप्रसादासादितानामनुमानागमाधीनतया
सुवचत्वाद्ब्रह्मणश्च ब्रह्मपदादात्मत्वाच्च सिद्धावपि विचारं विना मानादसिद्धेरनन्यलभ्य-
तया विषयत्वात्तदवगतेश्च फलत्वादत्यन्तासिद्ध्यभावाच्च शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धा-
दिसिद्धेरारोपितसामान्यविशेषभावमादाय तदीयविषयत्वस्य प्रतिपाद्यत्वादुक्तविषया-
दिमदिदं शास्त्रमारभ्यमिति सिद्धान्तः। तदिदं हृदि निधाय वेदान्तमीमांसाशास्त्रं व्या-
ख्यातुकामो भगवान्भाष्यकारः शास्त्रारम्भार्थमाद्यसूत्रेणार्थतः सूचितं विषयादि वदितुं
विरोधिनो बन्धस्याध्यासत्वं लक्षणसंभावनासद्भावप्रमाणैः सिसाधयिषुरादावध्यासमाक्षिप-
ति। **युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिना मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्तेन भाष्ये-
ण।** अर्थाच्च सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तेनानुपप्लुतं चिन्मात्रमात्मानमनुसंदधानस्त-
त्त्वानुस्मरणं मङ्गलाचरणं विघ्नोपशमनाद्यर्थं संपादयति। चैत्रे मैत्रोऽयमितिभ्रान्तिरन्य-
त्रैक्यप्रमित्यपेक्षासंस्कारजन्यत्वात्तत्प्रमितिश्चैक्यकृतेत्यात्मानात्मनोरैक्याध्यासेऽपि त-
त्प्रमित्यादेर्वक्तव्यतां मन्वानस्तयोरैक्याभावेऽपि त्रिविधं विरोधं हेतुमाह। युष्मद-
स्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति। न च प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे प्रत्यये चोत्तरपदे च
परतो युष्मदस्मदोरेकार्थवाचिनोर्मपर्यन्तस्य त्वमावादेशावित्युक्तत्वात्त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इ-
तिवत्त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति स्यादिति युक्तम्। त्वमावेकवचने इति सूत्रादेकार्था-
भिधायिनोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्वमावादेशौ भवत इति व्याख्यानादेकवचन
इत्यधिकारादत्र च युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वस्याविवक्षितत्वाद्युष्मदस्मद्ग्रहणाविरो-
धादस्मदर्थे साक्षिणि नभोवदौपाधिकं बहुत्वम्। न चैवं युष्माकमित्यादाविव बहुव-
चनमनुसृत्य विगृह्येत विरोधोक्त्यनुगुणतया यथा तथा विग्रहेऽपि निवारकाभावात्।

१ क. ख. °पायत्वा°। २ ख. °कमिदम°। ३ क. ख. °त्वात्तद्धि°। ४ क. ख. °स्य सुम°। ५ क. त्रिविधविशेषदे°।

विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानु-
पपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्ति-

युष्मदस्मत्पदयोश्चेतनाचेतनार्थत्वादात्मानात्मवैलक्षण्यार्थमिदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपि युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । न हि त्वंकारवदिदंकारस्याहंकारप्रतियोगित्वमेते वयमिमे वयमित्यादिप्रयोगात् । न च यूयं वयं वयमेव यूयमितिवदौपचारिकत्वं तत्र तथात्वाभिमानवत्प्रकृते तदभावात् । मुख्यामुख्ययोरादौ मुख्योपनिपातादस्मदर्थस्य च मुख्यत्वात्प्रथममस्मद्ग्रहणप्रसक्तावपि युष्मदर्थादनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिद्धातोरध्यारोपापवादन्यायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणम् । तत्र युष्मदस्मदिति प्रत्यक्पराक्त्वेनाऽऽत्मानात्मनोः स्वभावविरोधः सूच्यते । युष्मच्छब्देनाहंकारादिरस्मच्छब्देन तत्साक्षी गृह्यते । तयोरेव प्रत्ययपदेन स्फुरणवया तद्वत्त्वेन प्रतीतितो विरोधो द्योत्यते । तत्रानात्मा प्रतीतिव्याप्यत्वादात्मा च प्रतीतित्वात्प्रत्ययस्तयोर्व्यवहारतो विरोधो गोचरशब्दार्थः । युष्मदर्थो हि कौटस्थ्यादिस्वभावात्मतिरस्कारेण सक्रियत्वादिनाऽस्मदर्थोऽपि ब्रह्मास्मीत्यहंकारादिविलोपेन पूर्णतया व्यवह्रियते । युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी ते एव प्रत्ययौ तावेव गोचरौ तयोस्त्रिविधविरोधभाजोरन्यत्रैक्यायोगान्न तत्प्रमितिरित्यर्थः । ऐक्यासंस्कारादतदध्यासेऽपि तादात्म्यसंस्कारादिदं रजतमितिवत्तदध्यासः स्यादित्याशङ्क्य तस्यापि* तत्प्रमितिपूर्वकत्वात्तस्याश्च तादात्म्यापेक्षत्वादात्मानात्मनोस्तदभावान्नेति मत्वा तयोस्तादात्म्याभावे हेतुमाह । **विषयविषयिणोरिति** । ऐक्याभावेऽपि जात्यादौ तादात्म्यादपौनरुक्त्यम् । नित्यानुभवविषयो युष्मदर्थो विषयो विषयी त्वस्मदर्थो नित्यानुभवस्तयोर्दाह्यदाहकवन्मिथो विरुद्धयोर्जातिव्यक्तित्वादेरभावान्न तादात्म्यमित्यर्थः । उक्ताद्धेतोः सिद्धमभेदासंभवं सदृष्टान्तमाह । **तमःप्रकाशवदिति** । न खल्वनयोरभेदः । न च तयोर्भावाभावत्वेन तदभावस्तमसोऽपि गुणवत्त्वादिना भावत्वात्तथाऽऽत्मानात्मनोरपि मिथो विरुद्धयोर्नाभेदोऽस्तीत्यर्थः । विमतौ नाभिन्नतया प्रमितौ मिथो विरुद्धत्वात्तमःप्रकाशवदिति विरोधफलमाह । **इतरेतरेति** । इतरस्येतरभावो नामेतरेतरत्वमैक्यमितरस्मिन्नितरभावस्तादात्म्यं तयोरप्रतीतावुक्तन्यायप्राप्तायां तत्संस्कारासिद्धिः । नन्वात्मानात्मनोरितरेतरभावाभावेऽपि तद्धर्माणां चैतन्यजाड्यादीनामितरेतरत्र भावः स्यात् । दृश्यते हि पुष्पपुटिका†दौ पुष्पाभावेऽपि तद्धर्मगन्धानुवृत्तिः । तथा चेतरेतरत्रेतरेतरधर्मप्रमित्या तत्संस्कारात्तदध्यासः सिध्यतीति नेत्याह । **तद्धर्माणामपीति** । तयोरात्मानात्मनोर्धर्माश्चैतन्यजाड्यादयस्तेषामितरे-

---

* तादात्म्यस्यापि । † पुष्पपेटिकादौ ।

---

१ क. प्रकृतिप्र' । २ क. ख. 'लापनेन । ३ क. पूर्वतया ।

रित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्यय-गोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासस्तद्विपर्ययेण विषयिण-

---

तरत्र न भावो मिथो विरुद्धयोर्धर्मिणोर्धर्माणामितरेतरत्र भावस्याद्दष्टत्वात्तेषां धर्मितादात्म्याच्चोक्तविरोधभाक्त्वाद्धर्मिणमतिक्रम्य च तद्धर्माणामगमनात् । नहि गन्धोऽपि विना धर्मिणं पुष्पपुटिकादौ दृश्यते सूक्ष्मेण स्वाश्रयेण सहैवोपलम्भादन्यथा गुणत्वव्याघातादुत्क्रान्त्यधिकरणे चैतद्वक्ष्यति । तस्मात्तद्धर्माणामपि नेतरेतरत्र सत्त्वप्रमेत्यर्थः । तथाऽप्यात्मानात्मनोरन्योन्यात्मकताध्यासस्य च किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह । **इत्यत इति** । इतिशब्देनभेदप्रमित्यभावो हेतुरुक्तः । तत्फलमभेदसंस्काराभावोऽतःशब्दार्थः । यदात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वं प्रतीतित्वमहंकारादिविलापनेन ब्रह्मास्मीतिव्यवहार्यत्वं चोक्तं तदयुक्तमहमितिप्रतीयमानत्वादहंकारवदित्याशङ्क्य संस्काराभावफलमध्यासाभावं वक्तुमधिष्ठानस्वरूपमाह । **अस्मत्प्रत्ययगोचर इति** । अहंवृत्तिव्यङ्ग्यस्फुरणत्वं तद्वत्त्वं वा हेतुः । आद्ये साधनविकलो दृष्टान्तो द्वितीये त्वसिद्धिरतोऽनुमानायोगादात्मनो युक्तं मुख्यं प्रत्यक्त्वादीत्यर्थः । यदात्मनो विषयित्वं तन्न । अनुभवामीतिव्यवहृतत्वादहंकारवदित्याशङ्क्याऽऽह । **विषयिणीति** । अनुभवामीति व्यवहृतत्वं तद्वाच्यत्वं तल्लक्ष्यत्वं वा नाऽऽद्यः । असिद्धेः । नेतरः हेतुवैकल्यादतो युक्तं विषयित्वमित्यर्थः । अहंकारस्य देहं जानामीति विषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदिहापि स्यादित्याशङ्क्याहंकारदेहयोर्जाड्यादिना तुल्यत्वादभेदाध्यासेऽपि चित्त्वेनाऽऽत्मत्वेन वाऽजडेऽनवच्छिन्ने प्रतीचि तद्विपरीताध्यासो न सिध्यतीत्याह । **चिदात्मक इति** । दीपादेर्विषयित्वेऽपि चिदात्मकत्वाभावादपुनरुक्तिः । अहमिति प्रथाविशेषादात्मवदहंकारस्यापि मुख्यप्रत्यक्त्वादियोगादयुक्तं पराक्त्वादीत्याशङ्क्याऽऽह । **युष्मदिति** । अहंकारतत्साक्षिणोरहमित्येकरूपप्रथानङ्गीकारादहंकारादेः प्रातीतिकप्रत्यक्त्वादिभावेऽपि पराक्त्वाद्येव मुख्यमित्यर्थः । अहंकारादेर्वन्वत्वेनानर्थवचा[1] हेयत्वं सूचयति । **विषयस्येति** । तस्याध्यासो मिथ्येति संबन्धः । मा भूदात्मन्यनात्माध्यासस्तद्धर्माणां तु जाड्यादीनां तस्मिन्नध्यासः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **तद्धर्माणां चेति** । न हि धर्मा धर्मिणमतिक्रमन्ते नरविषाणादिधीवदात्मनि वैकल्पिकी जाड्यादिधीरित्यर्थः । आत्मनो मुख्यप्रत्यक्त्वादिभाक्त्वादनात्मतद्धर्माध्यासाधिष्ठानत्वेऽपि तद्वैपरीत्यादहंकारादेरात्मतद्धर्माध्यासाधिष्ठानत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **तद्विपर्ययेणेति** । अहंकारादौ जडे विषये ततो विपर्ययश्चैवन्यं तेनाऽऽत्मना विषयिणश्चिदात्मनो योऽध्यासः स मिथ्येत्यन्वयः । नन्वनात्मन्यात्माध्यासेऽपि तद्धर्माणामनुभवादीनां कुड्यादावध्यासः स्यात् । नभसो ध्वन्यभेदाध्यासेऽपि तद्भेदानां वर्णानां ह्रस्वो दीर्घो

---

१ क. ख. °स्य तद्धर्माध्यासस्य च । २ क. हेतुत्वं ।

स्तद्धर्माणां च विपर्ययेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् । त-
थाऽप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येत-
रेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः

त्वेति ध्वनिविशेषेऽप्यध्यासदर्शनादित्यत आह । **तद्धर्माणां चेति** । अनुभवादीनां बुद्धिवृत्त्युपाधौ तत्तत्रतया भानादुपचारात्तद्धर्मत्वम् । युक्तो वर्णानां ध्वनिभेदेष्वध्यासो जाड्यादिना तुल्यत्वादात्मधर्मत्वाभिमतानामनुभवादीनां चिद्रूपात्ततो भेदाभावान्न जडे बुद्ध्यादावध्यासोऽतुल्यत्वादित्यर्थः । अध्यासो नामान्यस्मिन्नन्यरूपताधीः स मिथ्येत्यविद्यमानतोच्यते । अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चेत्यध्यासयोर्नास्तित्वं वक्तुं द्विरध्यासवचनम् । आक्षेपमुपसंहरति । **इति भवितुमिति** । इति युक्तमिति वक्तव्ये भवितुमित्याक्षेपस्य संभावनैव मूलं न मानमिति दर्शयितुमुक्तम् । तदेवं मातृत्वादिबन्धस्य वस्तुतया विषयाद्यभावादनारभ्यमिदं शास्त्रमित्याक्षेप्तुर्विवक्षितम् ।अध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वादभानाद्वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । **तथाऽपीति** । द्वितीयं प्रत्याह । **अयमिति** । मनुष्योऽहमिति प्रतीतेरध्यासस्वरूपापलापायोगादस्याश्च देहातिरिक्तात्मवादे प्रमात्वाभावात्तदनुरूपं कारणं कल्प्यमिति भावः । अपरोक्षमध्यासं द्वेधा विभजन्विशेष्यं निर्दिशति । **लोकव्यवहार इति** । लोक्यते मनुष्योऽहमिति ज्ञायत इति ज्ञानोपसर्जनोऽर्थाध्यासो लोकविषयो व्यवहार इत्यर्थोपसर्जनो ज्ञानाध्यासश्चोक्तः । कोऽयमध्यासो यो विषयादिसिद्धिहेतुरित्याशङ्क्य तल्लक्षणमाह । **अन्योन्यस्मिन्नित्यादिना धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन** । तत्रान्यस्मिन्नन्यावभास इत्युक्ते प्रतिमायां देवतादृष्टिरपि भ्रान्तिः स्यात्ततो विशिनष्टि । **अन्योन्यस्मिन्निति** । तत्र देवतादृष्टिमात्रमारोप्यं न प्रतिमादृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायात् । पटे तन्तवः स च तन्तुष्विति लोकवादिदृष्ट्या तन्तुपटयोरन्योन्याधारत्वधियोऽध्यासत्वप्राप्तावुक्तमन्योन्यात्मकतामिति । पटः शुक्लः शुक्लः पट इतिप्रमाण्यावृत्त्यर्थमितरेतराविवेकेनेति । इत्थंभावे तृतीया । स्वरूपविवेकतिरस्कारेणाभेदधीरध्यासो नैवं शुक्लपटादिधीरित्यर्थः । स एवायमयमेव स इत्यैक्यप्रमां प्रत्याह । **विविक्तयोर्धर्मिणोरिति** । औपाधिकभेदाभासतिरस्कारेण प्रत्यभिज्ञायामैक्यं प्रमीयते विविक्तयोर्धर्मिणोर्विवेकं तिरस्कृत्यैक्यधीर्भ्रान्तिरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानेऽपि कालद्वयवैशिष्ट्यादस्ति विविक्ततेति विविक्तपदस्याव्यावर्तकत्वमाशङ्क्याऽऽह । **अत्यन्तेति** । आत्मनो बुद्ध्यादेश्च स्वच्छत्वादिना साम्यादत्यन्ताविवेकासिद्धिमाशङ्क्य जडत्वाजडत्वयोस्तद्धर्मयोरत्यन्ताविवेकाद्धर्मिणोरपि तत्सिद्धिरित्याह । **अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोरिति** । उक्तरूपयोर्धर्मधर्मिणोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतारूप इतरेतराविवेकात्मकोऽध्यास इति समुदायार्थः । अन्योन्य-

---

१ ख. °ध्यासे जा° । २ ख. सत्यतया । ३ क. °दावभा° ।

सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः।

धर्मांश्चेति पृथक्कथनमन्धोऽहमित्यादौ धर्माध्यासे प्राधान्यसूचनार्थम्। नन्वितरेतराविवेकार्थं द्वयोः स्वरूपतिरस्कारे कथमन्योन्यस्मिन्निति लक्षणांशसिद्धिस्तत्सिद्धये द्वयोः स्वरूपोपस्थितौ कथमविवेकोपपत्तिरत आह। सत्येति। सत्यमनिदं चैतन्यं तस्य संसृष्टरूपेणाध्यस्तत्वेऽपि स्वरूपेणानध्यस्तत्वादनृतमहंकारादिः स्वरूपतोऽप्यध्यस्तत्वात्तदुभयमिथुनीकरणरूपोऽध्यास इति यावत्। असत्यसर्पस्य सत्यरज्ज्वां तन्मात्रतया निमज्जनवदसत्याहंकारादेः सत्यचिन्मात्रतया निमज्जनादेकत्वधीः सत्यासत्ययोरात्मानात्मनोस्तर्कतो विविच्यमानत्वादन्योन्यस्मिन्निति लक्षणांशश्च संभवतीति भावः।

[1]किं पुनरध्यासस्य कारणमित्याशङ्क्य निमित्तमात्रमुपादानं वा निमित्तविशेषो वा पृच्छ्यत इति विकल्प्याऽऽद्यौ प्रत्याह। मिथ्येति। मिथ्या च तदज्ञानं च तन्निमित्तमुपादानं यस्य सोऽध्यासस्तथा। तत्र मिथ्येत्युक्ते भ्रान्तिज्ञानप्राप्तावज्ञानमित्युक्तं तन्मात्रग्रहे ज्ञानाभावशङ्कायां मिथ्येति तेनानिर्वाच्यत्वेनाभावविलक्षणं ज्ञाननिवर्त्यमनाद्यज्ञानं तदुपादानोऽध्यास इत्यर्थः। एवदेवाज्ञानं संस्कारकालकर्मादिरूपेण परिणतमध्यासनिमित्तमिति वक्तुं निमित्तग्रहणम्। निमित्तविशेषप्रश्नं प्रतिवक्ति। नैसर्गिक इति। प्रत्यक्चैतन्यसत्तामात्रानुबन्धी प्रवाहरूपेणानादिरिति यावत्। न च प्रवाहरूपस्य प्रवाहिव्यतिरेकिणोऽसत्त्वात्प्रवाहिव्यक्तीनां च सादित्वात्कुतो नैसर्गिकत्वमिति वाच्यम्। प्रवाहिव्यक्तीनामन्यतमव्यक्त्या विना पूर्वकालानवस्थानं कार्येष्वनादित्वस्याभ्युपगमात्। यद्वा कारणरूपेणास्यानादित्वं कार्यात्मना नैमित्तिकत्वमित्युभयमविरुद्धम्। अध्यस्य मिथुनीकृत्येति क्त्वाप्रत्ययो नाध्यासस्य पूर्वकालत्वमन्यत्वं च लोकव्यवहारादङ्गीकृत्य प्रयुक्तो लोकव्यवहारस्याध्यासतया क्रियान्तरत्वाभावादतो वस्तुतोऽपौर्वापर्येऽपि विशेषणभेदेन कल्पितभेदं वस्तुतत्प्रतिपत्तिक्रमेण पौर्वापर्यं च। तदालम्बनमनुभवं द्रढयितुमध्यासमभिनयति। अहमिति। तत्राहमिति कार्याध्यासेष्वाद्योऽध्यासस्तस्याध्यासत्वं चिदाचिदात्मत्वात्। इदमिति भोक्तुर्भोगसाधनं कार्यकरणसंघातो ममेदमित्यहंकर्त्रा स्वत्वेन तस्य संबन्धस्तयोश्चेदं ममेदमिति दृष्टयोरध्यस्तत्वमध्यस्तभोक्तृशेषत्वात्स्वप्नादावध्यस्तराजोपकरणवत्। तदेवं पूर्वभाष्योक्तरीत्या युक्तिशून्योऽप्यत्यन्तविविक्तयोरित्यादिना लक्षितः सत्यानृतमिथुनीकरणरूपत्वेन संभावितो त्रिशिष्टकारणप्रसूतो नैसर्गिकत्वादागन्तुकदोषानपेक्षोऽहमिदमित्यादिप्रकारैर्निरूपितप्रतिभासत्वेन प्रत्यक्षत्वाज्ज्ञेयाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चाशक्योऽपह्नोतुमित्यसत्यत्वाद्बन्धस्य विषयादिसंभवादारभ्यमिदं शास्त्रमित्यभिसंधिः। शास्त्रारम्भहेतुविषयादिसाधकमध्यासमाक्षेपसमा-

---

१ क. °दाश्चाऽऽद। को°। २ क. किंतु। ३ क. यस्येत्यध्यासः स तथा। ४ क. °व्यतिरेकेणास°। ५ क. °ष्टेषु चाद्योऽ°। ख. °सेऽध्या°।

आह कोऽयमध्यासो नामेति । उच्यते । स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः ।

र्मिण्यां संक्षिप्य तमेव लक्षणसंभावनाप्रमाणैः स्फुटीकर्तुं चोदयति । आहेति । शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयार्थतया वादत्वात्तत्र गुरुशिष्ययोरधिकारात्पुरस्थितमिव शिष्यं गृहीत्वा परोक्तिः । इत आरभ्य कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यतः प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यम् । तस्मादारभ्य तमेतमविद्याख्यामित्यतः प्राक्तनं तत्संभावनाया एतदादि सर्वलोकप्रत्यक्ष इत्यन्तं तन्निर्णयायेति विभागः । समाधानभाष्येऽध्यासलक्षणनिर्देशेऽपि प्रसिद्धाध्यासलक्षणे निर्णीते प्रागुक्तलक्षणस्य तद्विशेषतया सिद्धिरिति मत्वा प्रसिद्धाध्यासं पृच्छति । कोऽयमिति । किंशब्दस्याऽऽक्षेपेऽपि संभवादत्र सोऽपि विवक्ष्यते । आत्मन्यध्यस्तोऽनात्मेति विशेषोक्तेरसदृशयोश्चाधिष्ठानाविष्ठेयत्वायोगादसंभावनया विशेषाक्षेपात्प्रश्नाक्षेपयोर्भिन्नार्थत्वादुपपत्तिरिति भावः । अध्यासासाधारणस्वरूपधीहेतुत्वेन लक्षणस्याभ्यर्हिततत्वादाक्षेपमुपेक्ष्य पृष्टमेवेति मत्वाऽऽह । उच्यत इति । अत्र प्रश्नवाक्यस्याध्यासपदानुषङ्गान्न साकाङ्क्षत्वम् । परत्रेत्युक्ते परस्येत्यार्थिकं परत्र परावभास इत्येव लक्षणं तदुपपादकं स्मृतिरूपत्वं तत्साधनार्थं पूर्वदृष्टत्वम् । अध्यासद्वयेऽपि परत्रेति सामान्यतो धीयोग्यमधिष्ठानमुक्तम् । अर्थपक्षेऽवभास्यत इत्यवभासः परश्चासाववभासश्चेति । तथा ज्ञानपक्षेऽवभासनमवभासः परस्यावभासः परावभासः तावत्युक्ते घटात्परस्य पटस्यावभासः । स चावभासमानोऽध्यासः स्यात्तन्निवृत्तये परत्रेति । न चैवमपि खण्डा गौरित्यादावतिव्याप्तिः परत्रेत्यारोप्यात्यन्ताभाववतोऽभिधानात्खण्डगवादीनां तादात्म्यवतां संसर्गशून्यत्वाभावात् । दोषसंस्कारसंप्रयोगोत्थत्वादित्थमवभासः संभवतीति वक्तुं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मर्यत इति स्मृतिः स्मर्यमाणोऽर्थः । भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रद्वयमधिकृत्य स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रेण भावे कर्तृव्यतिरिक्ते च कारके कर्मादौ संज्ञायामसंज्ञायां च क्तिन्विधानादकर्तरि चेति चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वाङ्गीकारात् । स्मर्यमाणस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न तु स्मर्यत एव स्पष्टं पुरोवस्थितत्वेन भानात् । ज्ञानपक्षे स्मरणं स्मृतिर्भावे क्तिन्विधानात्स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न स्मृतिरेव पूर्वानुभूतस्य तथाऽभानात् । स्मृतिरूपतादोषादित्रयोत्थत्वात्तादृग्धीविषयत्वाद्वा । अदृष्टरजतस्य रजतभ्रमादृष्टेस्तत्संस्काराभावाच्च संस्कारद्वारा स्मृतिरूपतोपयोगिपूर्वदृष्टत्वम् । तदेवं परत्र परावभास इत्येव लक्षणम् । अन्यदुक्तरीत्या तच्छेषमिति स्थितम् । अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेरुक्तं तल्लक्षणं कथमित्याशङ्क्याऽऽरोप्यदेशादौ विवादेऽपि लक्षणसंवादान्न्यायतश्च तल्लक्ष्येऽनिर्वाच्यतासिद्धेः सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽयमिति विवक्षित्वा वादिविवादानुपन्यस्यन्केषांचिदन्यथाख्यातिवा-

---

१ क. नाम उ । २ इ. °सः स° ।

तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति । अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत इति । सर्वथाऽपि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका

दिनामात्मख्यातिवादिनां चाभिप्रायमाह । **तं केचिदिति** । अन्यत्र शुक्त्यादावन्यस्य कार्यत्वेन पारतन्त्र्याद्धर्मस्य रजतादेरध्यासस्तादात्म्यधीर्देशान्तरगतं हि रजतादि दोषात्पुरोवर्त्यात्मना भातीत्येवमुक्तमध्यासं केचिदन्यथाख्यातिवादिनो वदन्तीत्येकत्र । अपरत्र त्वन्यत्र बाह्ये शुक्त्यादावन्यस्य ज्ञानस्य धर्मो रजतादिस्तस्याध्यासो बहिरिव तदभेदेन धीरित्यात्मख्यातिवादिनस्तमध्यासमाहुरिति योजना । पक्षद्वयेऽपि परत्र परावभासे संमतिरस्तीति भावः । अख्यातिमतमाह । **केचित्त्विति** । वदन्तीत्यनुषज्यते । यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादेरध्यासो लोकेप्रसिद्धस्तयोस्तद्धियोश्च दोषवशाद्विवेकाग्रहे तत्कृतो रजतमिदमित्यादिसंसर्गव्यवहार इत्यख्यातिवादिनस्तैरपि संसर्गव्यवहाराय तद्धीरूपस्यावस्तुग्रहे तदभिन्नविवेकाग्रहायोगात्तस्य तत्कृतत्वासंभवादविद्येतरदोषस्य भाति वस्तुन्यभानहेतुतानुपलम्भादतः परत्र परावभासे तेषामप्यस्ति संमतिरितिभावः । केषांचिदन्यथाख्यातिवादिनां माध्यमिकानां च मते दर्शयति । **अन्ये त्विति** । यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादिरध्यासस्तस्यैव शुक्त्यादेर्विपरीतधर्मत्वस्य रजतादिरूपत्वस्य भावान्तरत्वेन शून्यत्वेन वा सत्ताहीनस्य कल्पनां भासमानतामध्यासं भावान्तराभाववादिनः शून्यवादिनश्चाऽऽचक्षते । तथा च तत्रापि परत्र परावभासे संवादोऽस्तीत्यर्थः । मतान्तराण्युपन्यस्य स्वमतानुसारित्वं तेषां निगमयति । **सर्वथेति** । सर्वेषु पक्षेषु प्रकारविशेषविवादेऽपि पुरोवर्तिनो रजतादित्वेनैव वेद्यतामध्यासो न व्यभिचरतीति युक्तमुक्तलक्षणस्याध्यासस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वम् । न च तस्य सत्त्वं बाध्यत्वादन्यत्र रजतादिसत्त्वस्यामानत्वान्न च तदसत्त्वमपरोक्षत्वान्नापि विरोधादेकस्य सदसत्त्वमतोऽनिर्वाच्यतेति भावः । न केवलं वादिनामेवायमध्यासःसंमतोऽपि तु लौकिकानामपीत्याह । **तथा चेति** । अनुपहितेदमंशे रजतादिसंस्कारसहिताऽविद्यया रजताद्यध्यासवत्पूर्वपूर्वाहङ्कारादिवासितानाद्यविद्यया चिदात्मन्यनुपहिते भवत्यहङ्काराद्यध्यास इति निरुपाधिकाहंकाराद्यध्यासे दृष्टान्तमाह । **शुक्तिकेति** । सम्यग्धीसिद्धाधिष्ठानरूपाभिप्रायेण शुक्तिकाग्रहणं संप्रयुक्तस्य मिथ्यारजतत्वभानधिया तत्करणम् । अनुभवप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । बिम्बप्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बानां च मिथो भेद-

---

१ ज. °नुभावः । २ ख. °न्तरादिग° । ३ क. ख. °लेकेऽन्नापरे त्व° । ४ क. °ख्यातिवादम° । ख. °ख्यातिवादिम° । ५ झ. लोकप्रसि° । ६ क. ख. तद्धीरुपास्या° । ७ ख. परात्मताव° । ८ ख परात्मतावभासे । ९ ख. °क्षणाध्या° ।

हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम् । सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न तावदयमेकान्तेनाविषयोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वादपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः ।

धीवज्जीवब्रह्मणोर्जीवानां च भेदधियः सोपाधिकभ्रमस्य दृष्टान्तमाह । **एक इति** । एकत्वग्रहो वत्ग्रहश्च पूर्ववत् । लक्षणप्रकरणमुपसंहर्तुमितिशब्दः । लक्षितरजताध्यासस्य लोकवादिसिद्धत्वेऽपि नाऽऽत्मन्यनात्माध्यासः स्यादिति विशेषाक्षेपमुत्थापयति । **कथमिति** । प्रतीचि पूर्णे स्फुरणत्वेनाननुभाव्ये पराचां परिच्छिन्नानामनुभाव्यानां बुद्ध्यादीनां तद्धर्माणां च नाध्यासो मिथो विरुद्धानामधिष्ठानाधिष्ठेयत्वासंभवादित्यर्थः । विरुद्धानामैक्यतादात्म्यप्रमित्ययोगेऽपि तदध्यासयोग्यतया कल्प्यतामधिष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । **सर्वो हीति** । आरोप्येण[1] सह तुल्येन्द्रियग्राह्यत्वमधिष्ठानस्य दृष्टमिह तदभावान्नाध्यास इत्यर्थः । तर्हि प्रत्यगात्मन्यध्यासदृष्टेर्विषयत्वमपीष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । **युष्मदिति** । प्रत्यक्त्वादात्मत्वाच्चास्याविषयत्वमन्यथेदंप्रत्ययविषयत्वापातादपराद्धान्तापाताच्च तस्मात्तस्मिन्नध्यासो दृष्टोऽपि श्लिष्टो नेत्यर्थः । अनात्मविशेषारोपे तद्विशेषान्तरस्याधिष्ठानत्वेऽपि तन्मात्रारोपे चिदात्मैवाधिष्ठानमित्याऽऽह । **उच्यत इति** । विरुद्धयोर्वस्तुतोऽधिष्ठानाधिष्ठेयत्वायोगेऽपि कल्पनया तत्सिद्धिरितिभावः । यत्वेकज्ञानाविषयत्वान्नाधिष्ठानाधिष्ठेयतेति तत्राऽऽह । **न तावदिति** । एकस्मिन्विज्ञाने तयोर्भानमात्रमारोपेऽपेक्षते न विषयतया भानं केवलव्यतिरेकाभावादात्मनः स्वप्रकाशत्वादनात्मनस्तद्विषयत्वाद्द्वयोरपि भासतोर्मनुष्योऽहमित्यादिधीवशादन्योन्याध्यासः सिध्यतीत्यर्थः नियमेनाविषयत्वाभावे कुतः स्वप्रकाशत्वं तत्राऽऽह । **अस्मदिति** । अस्मदर्थश्चिदात्मा साक्षितया प्रतीयते प्रतिबिम्ब्यतेऽस्मिन्नित्यस्मत्प्रत्ययोऽहंकारस्तत्संबन्धालब्धपरिच्छेदः सन्नात्मस्वरूपस्फुरणेन स्फुरन्नपि तद्विषयो निरुच्यते ततोऽस्य शून्यवदत्यन्ताविषयत्वाभावेऽपि नास्वप्रकाशतेत्यर्थः । अध्यासे सत्यस्मत्प्रत्ययविषयत्वं सति[2] तस्मिन्नध्यास इत्यन्योन्याश्रयत्वमाशङ्क्यानादित्वेन परिहारेऽपि परिहारान्तरमाह । **अपरोक्षत्वाच्चेति** । अस्मत्प्रत्ययाविषयत्वेऽप्यपरोक्षत्वादेकान्तेनाविषयत्वाभावात्तस्मिन्नहंकाराध्यासइत्यर्थः । अपरोक्षत्वमपि केश्चिदात्मनो नेष्टमित्याशङ्क्याऽऽह[3] । **प्रत्यगात्मेति** । अस्यार्थः । अस्ति तावन्ममेदं विदितमिति विशिष्टधीः न च सा विशेषणदर्शनादृते युक्ता न च ज्ञानान्तरादस्य स्फुरणं विमतं नैतद्विषयमेतन्निष्ठसाक्षात्कारत्वात्ताद्दग्घटसाक्षात्कारवदित्यनुमानात् । न च घ-

---

१ ख. अध्यारोप्येण । २ क. ख. °ति च त° । ३ ख. °त्वमित्याश° । ४ क. °राद्यध्या° ।

न चायमस्ति नियमः पुरोवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्य-सितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्य-स्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवंल-क्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च वस्तु-स्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृ-

टादिज्ञानाश्रयतयाऽऽत्मसिद्धिस्तस्य तदधीनप्रकाशत्वे वेद्यत्वापातात्तस्माद्यस्मिन्नात्मनि-विशेषणवं कल्पितं तस्य संविद्रूपत्वेनैव स्फुरणादपरोक्षत्वं देवदत्तस्वापकालो देवदत्ता-त्माऽस्तीति व्यवहारहेतुसाक्षात्कारवान्कालत्वादितरकालवदित्यनुमानात् । न च स्वा-पेऽहंवृत्तिस्तद्व्याघातात् । न च पुरुषान्तरं तत्साक्षात्कर्तुमलमीश्वरास्तित्वे च साक्षात्का-रस्यास्मद्विशेषणमादेयमिति । अपरोक्षाध्यासो नापरोक्षमात्रे क्वचिदपि युक्तः संप्रयुक्तत-या पुरस्थितापरोक्ष्ये तद्दृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । नचेति । तत्र हेतुरप्रत्यक्ष इति सा-क्षिवेद्यतया संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षेऽपीति यावत् । न हि नभो द्रव्यत्वे सत्यरूपस्पर्शि-त्वाद्बाह्येन्द्रियग्राह्यं नापि मनसोऽसहायस्य बाह्ये वृत्तिः तेन प्रसिद्धप्रत्यक्षत्वहीनेऽपि-नभस्यविवेकिनस्तलमिन्द्रनीलकटाहकल्पं मलिनतां धूम्रतामन्यच्च पीताद्यध्यस्यन्ति तथा चाधिष्ठानारोप्ययोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वानियतिरिति भावः । दार्ष्टान्तिकं ब्रुवाणः संभावनां निगमयति । एवमिति । आत्मानात्मनोश्चिदचित्त्वेन वास्तवभेदासिद्धौ सामानाधिकर-ण्यात्तदभेदधीरध्याससंभावनां निगमयतीति भावः । ननु ब्रह्मविद्यापोद्यत्वेन सूत्रितामविद्यां हित्वा किमित्यध्यासो वर्ण्यते तत्राऽऽह । तमेतमिति । आक्षिप्तत्वं समाहि-तत्वं लक्षितत्वं च विशेषणार्थः । अध्यासमित्यनुभवानुसारिण्यनर्थतोक्ता पण्डिता म-न्यन्त इति पृथक्जनागोचरत्वेनैतदविद्यात्वस्य व्युत्पाद्यत्वमुक्तं प्रतिपन्नोपाधौ निषेध्य-स्याविद्यान्वयव्यतिरेकित्वादविद्यात्वमस्येतिवक्तुमविद्याग्रहणमतो न सूत्रिताविद्योपे-क्षिता तस्या एव वर्ण्यमानत्वादित्यर्थः । न केवलमन्यादिनाऽस्याविद्यात्वं विद्यापोद्य-त्वेन तद्विरोधित्वाच्चेत्याह । तद्विवेकेनेति । तस्याध्यस्तस्य बुद्ध्यादेर्विवेको विलापनं तेन रूपेणाऽऽत्मनोऽसाधारणरूपस्येदमित्थमेवेत्यवधारणं विद्या तेन तद्विरोधित्वादिना सिद्धेऽध्यासस्याविद्यात्वे सैवोच्यत इत्यर्थः । तथापि कारणाविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्यो-क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । तस्मिन्नध्यासे उक्तरीत्याऽविद्यात्मके सत्याच्छादि-काविद्यायाः स्वापादौ स्वतोनर्थत्वादर्शनात्कर्तृत्वाद्यध्यासात्मना तस्या जागरादौ तथा-त्वात्कार्याविद्या वर्ण्यते । यत्राऽऽत्मनि बुद्ध्यादौ यस्य बुद्ध्यादेरात्मनो वाऽध्यासस्तेन बु-द्ध्यादिनाऽऽत्मना वा कृतेनाशनायादिदोषेण चैतन्यगुणेन वाऽऽत्मा नात्मा वा वस्तुतो

१ ख. पुरोवस्थि॰ । २ ख. ॰त्यक्षेपीति । ३ ख. ॰कल्पे म॰ । ४ ख. ध्यासे सं । ५ क. ख. ग. मयतीति । ६ क. ख. ॰ध्यत्वस्या॰ । ७ ख. से दर्शितनीत्याऽ॰ ।

तेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते। तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि। कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति। उच्यते। देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति। न चाधि-

---

न स्वल्पेनापि युज्यत इत्यतो विद्यया तन्निवृत्तिरित्यर्थः। लक्षणसंभावने भेदेनोक्त्वा सद्भावं निर्णेतुमादौ प्रत्यक्षं दर्शयति। **तमिति**। आक्षेपसमाधिविषयत्वं तदर्थः। लक्ष्यत्वमेतदर्थः। अविद्याख्यमिति संभावितोक्तिः। पुरस्कृत्येत्यध्यासस्य व्यवहारहेतुतया स्वानुभवसिद्धत्वमुक्तम्। प्रमाणप्रमेयग्रहणं प्रमात्रादेरुपलक्षणम्। अपौरुषेयत्वेन विशेषं मत्वा शास्त्राणां पृथग्ग्रहणम्। मोक्षपराणि विधिनिषेधशून्यानि वस्तुमात्रनिष्ठानीत्यर्थः। त्रिविधव्यवहारस्याध्यासिकत्वे प्रमाणान्तरजिज्ञासया पृच्छति। **कथमिति**। यद्यपि प्रत्यक्षादिसर्वमविद्योत्थाहंकारादिविशिष्टात्माश्रयमिति स्वसाक्षिकं तथाऽपि केन मानान्तरेण तथा स्यात्पुनःशब्दान्मानान्तरविवक्षाधीः यद्वा प्रमाता प्रमाणानामाश्रयो नाविद्यावाननुपयोगादित्याक्षेपः। अथवा यद्येतानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणीत्यन्वयः। यद्वा यद्येवान्यविद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणान्यविद्यावदाश्रयत्वे कारणदोषादप्रामाण्याद्यस्य च दुष्टं करणमित्यादि भाष्यादित्याक्षेपः व्यवहारहेतुमध्यासमनुमानादिना साधयितुमारभते। **उच्यत इति**। तत्रानुमानं वक्तुं व्यतिरेकव्याप्तिमाह। **देहेन्द्रियादिष्विति**। सशिरस्कोवयवी त्वगिन्द्रियस्यानपेक्षाधारो देहस्तत्र मनुष्यत्वादिजातिमति देहे अहमभिमान इन्द्रियेष्वादिशब्दगृहीतदेहावयवेषु च ममाभिमानस्तेन हीनस्य सुप्तस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां मानाप्रवृत्तेरध्यासस्तद्धेतुरित्यर्थः। यत्र नाध्यासस्तत्र न व्यवहारः यथा सुषुप्ताविति व्याप्तिः। देवदत्तस्य जागरादिकालः। तस्यैवाध्यासाधीनव्यवहारवांस्तस्यैव स्वापादिकालादन्यकालत्वाद्व्यतिरेके तस्यैव स्वापादिकालवदितिभावः। इन्द्रियादिषु ममत्वाभावेऽपि देहेऽहंभावमात्रान्मानप्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽह। **नहीति**। इन्द्रियग्रहणं लिङ्गादेरुपलक्षणं प्रत्यक्षादित्यादिपदप्रयोगाद्व्यवहारस्य व्यवहर्तारं विनाऽयोगादनुपादानस्य व्यवहारस्य च कर्तृसाम्ये तान्यनुपादाय यो व्यवहारः स नेति योजना। यो द्रष्टृत्वकर्तृत्वादिरक्षप्रक्षंप्रति नियतो व्यवहारः यश्च लिङ्गादिनाऽनुमातृत्वादिव्यवहारो नासौ तानि ममत्वेनागृहीत्वा युक्तः देहाध्यासेऽपिचक्षुराद्यनध्यासेऽन्धादेरदर्शनादित्यर्थः। इन्द्रियाध्यासे तेनैव व्यवहारादलं देहाध्यासेनेत्याशङ्क्याऽऽह। **न चेति**। इन्द्रिया-

---

१ क. ज. नहीनस्य। २ ख. धिप्रतिषे।

ज्ञानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः संभवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते । न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसत्यसङ्गस्याऽऽत्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शा-

णामधिष्ठानत्वेन देहे गृहीतेऽपि तस्मिन्नहंभावस्य न प्रवृत्त्युपयोगो देहात्मनोः संबन्धान्तरादपि प्रवृत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । **न चानध्यस्तेति** । अस्यार्थः । अध्यासेतरो देहात्मयोगो देहस्यात्मसंयोगोवाऽऽत्मेच्छयाऽनुविधीयमानत्वं वा तदनुविधानयोग्यत्वं वा तत्कर्मारभ्यत्वं वा । नाऽऽद्यः आत्मसंयुक्तेन परदेहेनापि तत्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः तदभावेऽप्यातुरदेहे मातृत्वादिदर्शनात् । न तृतीयः स्वापादावपि तत्प्रसङ्गात्तद्योग्यतायाः यावद्द्रव्यभावित्वात् । न च तदा सर्वकर्मलयान्न शरीरमेवेति वाच्यं स्वदृष्ट्या तदभावेऽपि परदृष्ट्या तद्भावात्तस्य तस्मिन्मातृत्वादिधीध्रौव्यात् । न चतुर्थः भृत्यादिदेहैरपि तत्प्रसङ्गात्तेषां स्वामिकार्यारभ्यत्वादतो देहस्यात्मनि संबन्धान्तरासिद्धेरध्यास इति । नन्वात्मा स्वतश्चेतनत्वान्मातृत्वादिशक्तिमानिन्द्रियाद्यवधाने जागरादौ मातृत्वादिकमश्नुते स्वापादौ चक्षुराद्यभावात्तदभावो नाध्यासाभावादतोऽव्यतिरेकिणि व्यतिरेकः सन्दिह्यते तत्राऽऽह । **न चैतस्मिन्निति** । प्रमातृत्वं प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च कारकान्तराप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तृत्वं न च व्यापारमन्तरेण करणादिप्रयोक्तृत्वं न च कूटस्थासंगात्मनः स्वतो व्यापारः न चेच्छातिरेकेण प्रमाकरणप्रयोक्तृत्वं न चाऽऽत्मन्याक्रियेऽगुणे क्रियागुणवद्बुद्ध्याद्यध्यासादृते सा युक्ता तस्माद्बुद्ध्याद्यभेदाध्यासे तद्धर्माध्यासे चासति स्वतोऽसंगस्य मातृत्वायोगादध्यासस्तद्धेतुरित्यर्थः । तर्हि माभूदसंगस्याऽऽत्मनो मातृत्वं नेत्याह । **नचेति** । आत्मन्याध्यासिकमातृत्वाभावे सर्वव्यवहारहानिरित्यर्थः । एवं व्यतिरेकिणि व्यतिरेकासंदेहात्तस्यादोषत्वादर्थापत्तेरपि तेनावरोधात्प्रमाणान्तरप्रश्ने समाहितेऽपि कथमाक्षेपसमाधिस्तत्राऽऽह । **तस्मादिति** । प्रमाणस्य सत्त्वादितियावत् । अयं भावः । मातुरेव मानाश्रयत्वेऽपि तस्याध्यस्तत्वात्तेषामविद्यावदाश्रयत्वम् । न च कारणदोषादप्रामाण्यं सति प्रमाकरणे पश्चाद्भाविनो दोषस्य दोषत्वादविद्यायास्तत्कारणनिविष्टत्वाद्यस्य च दुष्टं करणमिति चोक्तेरागन्तुकदोषविषयत्वादध्यक्षादीनां च तात्त्विकप्रामाण्याभावस्येष्टत्वाद्व्यवहारे बाधाभावाद्व्यावहारिकप्रामाण्यसिद्धेः । न च तेषामतात्त्विके प्रामाण्ये तदन्तर्गतश्रुतेरपि तथात्वान्नेष्टसिद्धिः श्रुत्यर्थस्य ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमित्यादिना तात्त्विकत्वदृष्टेस्तस्यास्तात्त्विकप्रामाण्यादिति । नन्वविवेकिव्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि नाविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानि

१ क. °न्द्रियव्य° । ज. °न्द्रियव्यापारः । २ क. °तुरे दे° । ३ क. ख. सर्वकार्यल° । ४ क. ख. °मिकर्मार° । ५ क. °च्छाव्यति° । ६ ख. तेन विरो° ।

स्त्राणि च । पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते अनुकूले च प्रवर्तन्ते । यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति पलायितुमारभन्ते हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति । एवं पुरुषा अपिव्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतःखड्गोद्यतकरान्बलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते । तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्वादीनां च

विवेकिनामपि तद्व्यवहारात्तत्राऽऽह । पश्वादिभिश्चेति । च शब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । यौक्तिकविवेकस्याध्यक्षभ्रान्त्यविरोधित्वाद्विरोधित्वेऽपि तदननुसन्धाने विवेकिनामपि व्यवहारे पश्वादिभिरविशेषात्तद्व्यवहारोऽप्याध्यासिक एवेत्यर्थः । कथं व्यवहारकाले विवेकिनापि पश्वादिभिरविशेषः न हि ते निःशेषं पश्वादिव्यवहारमनुवर्तन्ते तत्राऽऽह । यथाहीति । संगृहीतोऽर्थो यथा व्यज्यते तथोच्यत इति यावत् । आदिशब्देन शकुन्तादिरुक्तः । शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सतीत्यर्थेन्द्रियसंनिकर्षात्मकमध्यक्षमुक्तम् । शब्दादिविज्ञान इति तत्फलम् । प्रतिकूलेऽनुकूल इत्यनुमानम् । ते हि शब्दाद्युपलभ्य तज्जातीयस्य प्रातिकूल्यमानुकूल्यं वाऽनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तथात्वमनुमिन्वंति । तत्र प्रतिकूलत्वानुमानफलं निवृत्तिः । अनुकूलत्वानुमानफलं प्रवृत्तिरिति विवेकः । उक्तमर्थमुदाहरति । यथेति । पुरुषविशेषं दृष्ट्वा तज्जातीयस्य हन्तृत्वमनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय ततो वैमुख्यं भजन्तीत्यर्थः । प्रत्येकं पश्वादीनामाशयं दर्शयितुं मामित्युक्तम् । पुरुषान्तरं तु दृष्ट्वा तज्जातीयस्यानुकूल्यमनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय तदाभिमुख्यं भजन्तीत्याह । हरितेति । दार्ष्टान्तिकं वदन्व्यवहारलिङ्गेनाध्यासमनुमातुं तस्य पक्षधर्मतामाह । एवमिति । पित्रादित्रितयशिक्षाजन्यपदवाक्याभिज्ञता व्युत्पन्नचित्तता । क्रूरदृष्ट्यादिविशिष्टान्पुरुषान्दृष्ट्वा तद्विधानां प्रातिकूल्यं स्मृत्वा तथात्वेनैषामपि तदनुमाय पश्वादिवद्विवेकिनोपि तेभ्यो विमुखीभवन्ति तेभ्यो विपरीतान्प्रसन्नदृष्टित्वादिविशिष्टान्पुरुषविशेषानालक्ष्य तादृशानामानुकूल्यं स्मृत्वा तथात्वादेषामपि तदनुमाय तेष्वभिमुखीभवन्तीत्यर्थः । पक्षधर्मतां निगमयति । अत इति । अनुभवार्थोतः शब्दः । नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न पश्वादयो ब्रुवन्ति नापि परेषामेतत्प्रत्यक्षमतो दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं तत्राऽऽह । पश्वादीनां चेति । अधिष्ठानारोप्यज्ञानेऽसति अध्यक्षादिभिः सामानाधिकरण्यविरो-

---

१ ज. °णि चेति । प° २ ज. °न्ते अभिमुखी भवन्ति अ° । ३ झ. ख. °माफ° । ४ झ. °माफ° । ५ क. त्यापि । ६ क. ख. रत्वति° । ७ क. ख. नैषा° ।

प्रसिद्धोऽविवेकपुरःसरःप्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते। शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वाऽऽत्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते तथाऽपि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च। *प्राक्च त-

---

विविवेकाभावादध्यासवत्त्वं तेषां कल्प्यते विनापि मानैर्विवेके तदानर्थक्यमतो विना विवेकं पश्वादिषु व्यवहारदृष्टेस्तन्मूलाध्याससिद्धिरित्यर्थः। संप्रत्यनुमानमाह। तत्सामान्येति। तैः पश्वादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य विवेकेषु भानादितियावत्। अपरोक्षाध्यासस्य व्यवहारपुष्कलकारणत्वात्तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य व्यवहारस्य स तत्कालः समानः पश्वादिभिरिति शेषः। विमतो व्यवहारोऽध्यासकृतो व्यवहारत्वात्संमतवद्विमता वाऽऽध्यासवन्तो व्यवहारवत्त्वात्पश्वादिवदिति प्रयोगः। मानयुक्तिभ्यां विवेकेऽप्यध्यासविरोधिप्रमित्यभावादध्यासवत्त्वमविरुद्धमिति मत्वा व्युत्पत्तिमतामपीत्युक्तम्। न च व्यवहारवत्त्वाद्यप्रयोजकमात्मनो मातृत्वादिशक्तिमत्त्वे शक्तेः सनिमित्तशक्त्याधीनतया मुक्तानामपि सनिमित्तशक्त्यापादकत्वात्तत्रापि मातृत्वादिप्रसक्त्या मुक्त्यभावापातस्य विपक्षे बाधकत्वात्प्रमातृत्वादिलक्षणशक्त्याभावे च ग्राहकमानाभावेन शक्तिमत्त्वस्यापि दुर्वचनत्वात्। न च सर्वो व्यवहारो रजताध्यासकृतो व्यवहारत्वादित्याभासतुल्यता बाधादेव तस्यानुत्थानात्। मनुष्योऽहमित्यध्यासस्य सर्वानुभवसिद्धतया तदभावादिति भावः। विवेकिनां च लौकिकव्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि शास्त्रीयव्यवहारस्य विद्वद्विषयत्वान्न तत्पूर्वकतेति भागे बाधमाशङ्क्य तस्यापि तत्पूर्वकत्वार्थं देहेतरात्मधीपूर्वकत्वमङ्गीकरोति। शास्त्रीये त्विति। तस्य तद्विषयत्वे कथमध्यासाधीनतेत्याशङ्क्याऽऽह। तथापीति। किं तद्वेदान्तवेद्यं तदाह। अशनायादिति। कर्त्रन्वयाधिकारान्वयभोक्रन्वयाविशेषणैर्व्यावर्त्यन्ते। आमुष्मिकफलकर्मसु देहेतरात्मज्ञानादेव प्रवृत्तावुक्तात्मज्ञानस्याकिंचित्करत्वादित्याह। अनुपयोगादिति। किंचोक्तात्मज्ञाने सर्वाभिमानभङ्गात्कर्मस्वप्रवृत्तिरेवेति कुतस्तदपेक्षेत्याह। अधिकारेति। तथापि कथं शास्त्रीयप्रवृत्तेराध्यासिकत्वं न हि देहातिरिक्तात्मज्ञाने बाधके तदध्यासानुवृत्तिरित्याशङ्क्य तस्य पारोक्ष्यादपरोक्षाध्यासाविरोधे तत्पूर्विकैव शास्त्रीयप्रवृत्तिरित्याह। प्राक्चेति।

---

* प्राक्तथा। अयं पाठो रत्नप्रभानुसारेण।

---

१ ख. सिद्ध एवाविवेकपूर्वकः प्र॰। २ क. ख. ॰चत्वा॰। ३ ग. शास्त्रप्र॰।

थाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते। तथाहि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमवयोवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य वर्तन्ते[1]। अध्यासो नामातस्मिँस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम। तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथा देहधर्मान्स्थूलोऽहं[2] कृशोऽहं गौरोऽहं तिष्ठामि गच्छामि लङ्घयामि चेति तथेन्द्रियधर्मान्मूकः काणः क्लीबो बधिरोऽन्धोऽहमिति तथाऽन्तःकरणधर्मान्का-

---

यथा यथोक्तान्यध्यक्षादीन्यध्यासं साधयन्ति तथाऽऽगमोऽपि विधेर्बोद्धारमधिकारिणं ब्राह्मणादिशब्दैरनुवदन्देहात्मनोरन्योन्याध्यासं साधयतीत्याह। **तथा हीति।** तत्राष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिर्वर्णवयोविशेषस्य न ह वै स्नात्वा भिक्षेतेत्यादिराश्रमविशेषस्य[3] जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिरवस्थाविशेषस्याध्यासः। आदिशब्दाज्जीवञ्जुहुयादिति जीवनस्य स्वर्गकामो यजेतेति कामित्वस्य गृहदाहवान्यजेतेति निमित्तविशेषस्य महापातकित्वादेश्चाध्यासो गृह्यते। उक्तप्रमाणैः सिद्धेऽप्यध्यासे कस्य युष्मदर्थस्य कस्मिन्नस्मदर्थे वैपरीत्येन वाऽध्यास इति विशेषबुभुत्सायां तदर्थमध्यासलक्षणं परामृशति। **अध्यासो नामेति।** अध्यासस्यानर्थहेतुतां दर्शयितुं तद्विशेषानुदाहरति। **तद्यथेति।** प्रसिद्धातिरेकयोरपि पुत्रादिसाकल्यवैकल्ययोरनुभवेनैव मुख्याध्याससिद्धावप्रसिद्धातिरेकाणां[4] कृशत्वादीनां तथा स्यादिति किंवक्तव्यमित्याशयेनाऽऽह। **पुत्रेति।** बाह्याः स्वदेहापेक्षया पुत्रादयस्तद्धर्मा वैकल्यादयः स्वस्वाम्यनिमित्तमात्मनि स्वदेहे तानारोपयतीत्यर्थः। प्रसिद्धभेदानामपि स्वदेहद्वाराऽऽत्मनि मुख्याध्यासे सत्यप्रसिद्धभेदानां सुतरां तत्र मुख्याध्यासः स्यादित्याह। **तथेति।** वैकल्यादीनां स्वदेहद्वाराऽऽत्मन्यध्यासवदिति यावत्। देहश्च तद्धर्माश्च देहतद्धर्मास्तानात्मन्यध्यस्यतीति संबन्धः। अत्र चाहङ्कारद्वाराऽऽत्माऽधिष्ठानम्। उक्ताध्यासादप्यन्तरङ्गमध्यासं कथयति। **तथेन्द्रियेति।** यथा देहं तद्धर्मांश्चात्मन्यध्यस्यति तथेन्द्रियाणि तद्धर्मांश्चाध्यस्यतीत्येतत्। देहस्य चक्षुरादिद्वारा साक्षिवेद्यत्ववदिन्द्रियाणामपि लिङ्गादिद्वारा तद्भावाद्देहवदिहग्रहणं पृथगध्यासनिर्देशाच्च। न चैवं नित्यानुमेयत्वव्याघातस्तेषां लिङ्गादिव्यवधानेन साक्षिवेद्यत्वादधिष्ठानं तु पूर्ववदिति[5] भावः। यथा देहेन्द्रियधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथान्तकरणधर्मानपि कामादीनात्मनि संबन्धित्वेनाऽऽरोपयतीत्याह। **तथाऽन्तःकरणेति।** धर्माणामेवाध्यासमुक्त्वा[6] देहादिवद्धर्म्ये-

---

1 क. ज. प्रवर्तन्ते। २ क. ज. °रो वाऽहं°। ३ क. ख. °स्य कृ°। ४ क. ख. °रेकिणां ५ क. °न पू°। ६ क. °र्णामध्या°।

मसंकल्पविचिकित्साध्यवसायादीन् । एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षोऽस्यानर्थहेतोः प्रहाणायाऽऽत्मैकत्वविद्याप्र-

ध्यासमाह । **एवमिति** । बुद्धिविशिष्टे तद्धर्माध्यासवत्तदध्यासे किमधिष्ठानं तत्राह । **अशेषेति** । स्वस्याहङ्कारस्य प्रचाराः कामादयस्तेषां साधिकरणानां साक्षादेव साधके प्रत्यगात्मनि देहादिषु विवेकाद्बहिर्नीतेषु प्रातिलोम्येनान्तरञ्चतीवेति प्रत्यगुच्यते स चाऽऽत्मा । निरुपचरितस्वरूपत्वात्तस्मिन्नज्ञानवतीत्यर्थः । आत्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासे सिद्धे तस्याधिष्ठानत्वनियमे तद्विशेषचैतन्याभानाज्जगदान्ध्यमित्याशङ्क्य तस्यापि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह । **तं चेति** । तद्विपर्ययस्तेषामन्तःकरणादीनां विपर्ययश्चेतनत्वं तदात्मनेति यावत् । न च तेषामधिष्ठानत्वमेव तद्विशेषादृष्ट्या व्यवहारविरहादतो द्वयोर्विशेषदृष्टेरन्योन्याध्यासधीरध्यासे विशेषदृष्टेरध्यस्यमानताकृतत्वान्न च द्वयोर्विशेषदृष्टौ नाधिष्ठानत्वं स्वनिष्ठत्वेन तदभानान्न चोभयोरध्यासे बाध्यतया शून्यता द्विधाऽध्यस्ता नाऽऽत्मनः सर्वथा बाधेऽपि संसृष्टरूपेणैवाध्यस्तात्मनस्तन्मात्रबाधेऽपि स्वरूपशेषादिति भावः । आत्मनि बुद्ध्याद्यध्यासोक्त्या कर्तृत्वभोक्तृत्वे तस्योक्ते तेष्वात्माध्यासोक्त्या बुद्ध्यादिषु चैतन्यमुक्तम् । संप्रत्यध्यासं सप्रमाणं निगमयति । **एवमिति** । पूर्वबुद्ध्याद्यध्यासात्संस्कारोऽध्यासस्ततस्तादृगुत्तरबुद्ध्याद्यध्यास इति प्रवाहात्मना प्रवाहोपादानजाड्यात्मना वाऽनादित्वम् । तत्त्वधिया विना सर्वात्मना नाशहानेरानन्त्यम् । उपादानस्य मायाशक्तितया जडस्य प्रत्यक्चैतन्यसत्त्वानुबन्धित्वादधिष्ठानधीबाध्यत्वं सिद्धवत्कृत्योक्तम् । **नैसर्गिक इति** । मिथ्याधीहेतुत्वेन तादात्म्यमाह । **मिथ्येति** । कारणाध्यासो हि कार्याध्यासस्य हेतुरित्यध्यासस्य मिथ्याप्रत्ययत्वमित्यर्थः । लक्षणतस्तथा रूप्यते न प्रतीयत इति रूपग्रहणम् । अथवा मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वाच्यत्वं यस्य स तथेत्यनिर्वाच्यत्वं वोच्यते । यद्वा मिथ्याभूताखण्डजडशक्तिस्तन्मात्रत्वेनाध्यासप्रत्ययो रूप्यते न हि कारणादृते कार्यस्य रूपमस्ति । तस्यानर्थहेतुतामाह । **कर्तृत्वेति** । प्रमाणं निगमयति । **सर्वेति** । प्रत्यक्षपदमुक्तप्रमाणोपलक्षणम् । विषयादिसंभावनाहेतुमध्यासं प्रसाध्य विषयप्रयोजने निर्दिशन्वेदान्तानामादेयत्वात्तदीयविचारशास्त्रस्यापि तथात्वमाह । **अस्येति** । कर्तृत्वादिरनर्थस्तस्य हेतुरुक्तोऽध्यासस्तस्य प्रकर्षेण हानं सोपादानस्य निवृत्तिस्तदर्थमिति यावत् । कुतोऽस्य प्रहाणं तत्राऽऽह । **आत्मेति** । आत्मनस्त्वमर्थस्य तदर्थेन ब्रह्मणा

१ च. °राध्या° । २ क. ख. °यहेतुत्व° । ३ ग. °क्षकम् ।

तिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ (१)

यदेकत्वं वाक्यार्थस्तद्विषया विद्या साक्षात्कारो बुद्धिवृत्तिस्तस्याः प्रतिपत्तिरप्रतिबद्धतया प्राप्तिस्तदर्थमिति यावत् । कुतः पुनरेषा विद्योत्पद्यते तत्राऽऽह । **सर्व इति ।** द्विविधवाक्यसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । आरम्भो विचारो विचारितेभ्यो यथोक्तविद्योत्थानमित्यर्थः । वेदान्तेषु प्राणाद्युपास्तीनामपि भानात्कथमात्मैक्यमेवार्थस्तेषामित्याशङ्क्याऽऽह । **यथा चेति ।** शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्तन्निवासी शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मतावेदिका विचारात्मिका मीमांसा तस्यामिति यावत् । प्रथमवर्णके विचारविधेर्ज्ञानव्यवधानेन विषयो ब्रह्मात्मैक्यं बन्धध्वस्तिश्च फलमित्यध्यासोक्त्या साधितम् । इदानीं पूर्वमीमांसया वेदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तया गतत्वान्नैतद्विचारकर्तव्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । **वेदान्तेति ।** तेषां मीमांसा विचारो मीमांसाशब्दस्य परमपुरुषार्थहेतुसूक्ष्मार्थनिर्णयार्थविचारवाचित्वात्तस्याः शास्त्रं सूत्रसंदर्भः शास्यते शिष्येभ्योऽनेन प्रतिपाद्यते तत्त्वमिति व्युत्पत्तेः । तच्चेदानीमेव व्याख्यातुमिष्टमथातो धर्मजिज्ञासेति वेदार्थैकदेशे धर्मोपाधौ विचारकार्यतामतिज्ञानाच्चोदनासूत्रे च तस्यैव लक्षणप्रमाणयोः श्रुत्यर्थाभ्यामुपन्यासादुत्तरत्रापि तस्यैव विचारितत्वाद्वेदान्तविचारशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम् ।

आदिमत्वादनेन श्रोतृप्रवृत्तये विषयादि सूच्यते सूत्रत्वाच्चास्यानेकार्थसूचकत्वम् । उक्तं हि । लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।

सर्वतःसारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ २ ॥

इति । तथा च विशिष्टविषयादिमदिदं शास्त्रमारभ्यमिति भावः । वर्णकद्वयेन सूत्रतात्पर्यमुक्त्वा तत्रावतारितसूत्रस्य सामर्थ्यं दर्शयितुं प्रतिपदं व्याख्यास्यन्नथश-

---

* सोऽस्य निवास इत्यण् । शरीरकं निवासोऽस्य शारीरकः ।

---

१ क. °त्काराद्बुद्धि° । २ क. °थमे व° । ३ ङ. °त्वात्तस्ये° । ४ क. ख. °वृत्तेरङ्गभूतवि° ।

तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थो ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावादर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् ।

ब्दस्य वृद्धप्रयोगेऽर्थचतुष्टयसाधारणत्वादभीष्टमर्थमाह । **तत्रेति** । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजना । लोकेऽथशब्दस्यार्थचतुष्टये निवेशेऽपि तदर्थोऽत्राऽऽनन्तर्यमेवार्थान्तरस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽत्रायोगादित्यर्थः । नन्वथशब्दोऽधिकारार्थोऽपि लोकवेदयोर्दृष्टोऽथैष ज्योतिरथयोगानुशासनमिति तथेहापीत्याशङ्क्याऽऽह । **नाधिकारार्थ इति** । तत्र हेतुः **ब्रह्मेति** । अस्यार्थः । किमयमथशब्दो ब्रह्मज्ञानेच्छायाः किंवा तन्निर्णीतविचारस्याथवेच्छाविशेषणस्य ज्ञानस्याऽऽरम्भार्थः । नाऽऽद्यः । तस्या मीमांसाप्रवर्तिकायास्तदप्रवर्त्यत्वादनारभ्यत्वात्तस्याश्चोत्तरत्र प्रत्यधिकरणमप्रतिपादनात् । न द्वितीयः । अथशब्देनाऽऽनन्तर्योक्तिद्वारा विशिष्टाधिकार्यसमर्पणे साधनचतुष्टयसंपन्नानां ब्रह्मधीतद्विचारयोरनर्थित्वाद्विचारानारम्भान्न च विचारविधिवशादधिकारी कल्प्यः प्रारम्भस्यापि तुल्यत्वादधिकारिणश्च विध्यपेक्षितोपाधित्वात् । न तृतीयः । ब्रह्मज्ञानस्याऽऽनन्दसाक्षात्कारत्वेनाधिकार्यत्वेऽप्यप्राधान्यादथशब्दासंबन्धात्तस्मान्नाऽऽरम्भार्थतेति । अस्तु तर्हि मङ्गलार्थत्वं नेत्याह । **मङ्गलस्येति** । न तावद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति वाक्यार्थे मङ्गलस्य कर्त्रादिभावेनान्वयस्तस्य तथात्वाप्रसिद्धेः कारकान्तराणां च प्रसिद्धेर्न च ब्रह्मजिज्ञासा मङ्गलमिति सामानाधिकरण्यं प्रशंसात्वेन सूत्रस्यार्थवादत्वापत्तेस्तन्माङ्गल्यस्य च प्रसिद्धत्वात् । न च तदनूद्य तत्कर्तव्यतापरं सूत्रम् । तस्या मङ्गलत्वे कर्तव्यत्वस्याऽऽर्थिकत्वादतो न मङ्गलार्थः । ननु विघ्नोपशान्तये शिष्टाचाररक्षायै च शास्त्रारम्भे मङ्गलमाचरणीयम् । ॐकारश्चाथशब्दश्चेत्यादिस्मृतेर्मङ्गलार्थश्चाथशब्दस्तत्राऽऽह । **अर्थान्तरेति** । आनन्तर्यमर्थान्तरं तस्मिन्नेव प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रवणमात्रेण वीणाध्वनिवन्मङ्गलहेतुस्तत्फलो भवति । अन्यार्थं नीयमानोदकुम्भोपलम्भवत् । उक्तस्मृतिस्तु मङ्गलफलत्वविषयेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्तार्थो हिशब्दः । अथैतन्मतमितिवत्प्रकृतादर्थादर्थान्तरार्थोऽथशब्दस्तत्राऽऽह । **पूर्वेति** । यत्किंचित्प्रकृतमपेक्ष्य भाविन्यां जिज्ञासायामथप्रयोगेऽनुवादादृष्टार्थत्वयोरन्यतरत्वम् । अवश्यं हि पुमान्किंचित्कृत्वा किंचित्करोति फलत्वेनावस्थितजिज्ञासाहेतुत्वेन प्रकृतापेक्षया भाविन्यामस्यामथशब्दे प्रकृतापेक्षावशाद्यदस्यार्थान्तरं तदानन्तर्यान्नातिरिच्यते हेतुफलयोरव्यभिचारेणाऽऽनन्तर्यस्यैव मुख्यत्वात्तथा चार्थान्तरं न पृथग्वाच्यम् । अतो हेतु-

---

१ क. °रण्याद°। २ क. ख. °ष्टानि°। ३ क. ख. °णनीत्याऽ°। ४ क. ख. °णज्ञा°। ५ ख. प्रशस्तत्वेन । ६ ख. °व्यत्वा°। ७ क. °णादिध्व°। ८ ग. उदाहृतस्मृ°। ९ क. °साया हे°।

सति चाऽऽनन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षत एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवे-

भूतार्थस्याधिकारिविशेषणत्वेन फलपर्यन्तेच्छाविचारादिप्रवृत्तौ प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्प्रवृत्त्यङ्गशास्त्रीयाधिकारिविशेषणसाधनचतुष्टयपुष्कलहेत्वानन्तर्यार्थोऽथशब्द इति भावः । तस्याऽऽनन्तर्यार्थत्वेऽपि कथं ब्रह्मजिज्ञासायाः साधनचतुष्टयादेवाऽऽनन्तर्यमित्याशङ्क्याऽऽह । **सति चेति** । दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च नियमेन पूर्ववृत्तमिति संबन्धः । ननु धर्मजिज्ञासासूत्रे पूर्ववृत्तस्योक्तत्वान्नात्र वक्तव्यं शिष्यते तत्राऽऽह । **स्वाध्यायेति** । विध्यधीनसाङ्गाध्ययनलब्धस्वाध्यायादानन्तर्यं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः साधारणमतो नात्र पृथक्कथनीयम् । यद्वा समानं नात्यन्तमनपेक्षितं नापि स्वयमेव प्रयोजकमतस्तन्न शास्त्रारम्भे पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु धर्मजिज्ञासायां वेदाध्ययनादेवाऽऽनन्तर्यम् । यथाऽऽहुः । तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः । या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवतीति । ब्रह्मजिज्ञासायां तु कर्मावबोधादानन्तर्यमथशब्दार्थः । युक्तं हि विचारयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकत्वादुपकार्यब्रह्मावबोधस्योपकारककर्मावबोधादानन्तर्यमतो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासाया हेतुभेदोऽस्तीति शङ्कते । **नन्विति** । विचारयोरुपकार्योपकारकत्वस्यासिद्धेर्मैवमिति समाधत्ते । **नेत्यादिना** । यद्यपि वेदान्ताध्ययनं ब्रह्मजिज्ञासायां न पुष्कलो हेतुस्तथाऽपि तेन विना न सा युक्ता । युक्ता त्वधीतवेदान्तस्य विनाऽपि धर्मजिज्ञासया तस्यास्तस्यामनुपयोगादतो न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासानन्तर्यमित्यक्षरार्थः । अयं भावः । प्राच्यां मीमांसायां न्यायसहस्रं तद्गतवाक्यार्थधीर्वाक्यार्थश्चाग्निहोत्रादिकर्मेति त्रयं वृत्तम् । तत्र न तावदस्या न्यायसहस्रानन्तर्यम् । तस्य तत्तदर्थभेदज्ञानोपयोगिनोऽस्यामनुपयोगात्स्वाध्यायस्यार्थज्ञानोपयोगेऽनपेक्षत्वेन स्वतोमानत्वेन च न्यायद्वयमिहोपयुक्तमपि स्वाध्यायाध्ययनवन्न पुष्कलकारणमिति न तदानन्तर्यमस्या युक्तम् । नापि वाक्यार्थज्ञानादत्राऽऽनन्तर्यम् । तद्धि नात्र प्रवर्तकमन्यार्थत्वान्नापि प्रत्यायकं धर्मब्रह्मणोरसंबन्धान्न च ज्ञाताद्वाक्यार्थादत्राऽऽनन्तर्यमज्ञानत्वेन व्यवहितफलहेतुकर्मसु फलप्रवृत्तिकालज्ञानानपेक्षेषु ब्रह्मज्ञानफलविचाराधिकारोपाधितया पूर्वक्षणे ज्ञातव्याधिकारिविशेषणत्वायोगात्तस्मान्न कर्मतज्ज्ञानविचारानन्तर्यमथशब्दार्थ इति । ननु धर्मजिज्ञासाया ब्रह्मजिज्ञासायां सामग्रीत्वाभावेऽप्यानन्तर्योक्तिद्वारा तत्क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दः । हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यवदानक्रमज्ञानार्थाथशब्दवत् ।

१ क. °याध्ययनान° । २ क. °शेष इति चेन्न । ध° । ३ क. °भूतस्यार्थ° । ४ क. पूर्वप्रवृ° । ५ ठ. ड. °त्वे च ।

दान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा च हृदयाद्यवदानानामान-न्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वान्न तथेह क्रमो विवक्षितः । शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं तच्चानुष्ठानापेक्षम् । निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापेक्षम् । भव्यश्च

"अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्"

इति[1] स्मृतेः । न तु पुष्कलहेतुज्ञानार्थताऽस्येति तत्राऽऽह । यथेति । अनुष्ठेयाव-दानानां बहुत्वादनुष्ठातुरैक्यादयौगपद्यात्क्रमप्रौव्यात्तन्नियममथशब्दो ब्रूयात् । इह तु विचारयोरनुष्ठातृभेदान्न क्रमो विवक्षितः । यत्राङ्गाङ्गित्वं प्रयाजदर्शादिषु यत्र चाधिकृताधिकारो गोदोहनादिषु तत्रैव कर्त्रैक्यं न प्रस्तुतविचारयोस्तथात्वे मानम-तोऽत्र कर्तृभेदान्न क्रमविवक्षा । स्मृतिस्त्वविरक्तस्याऽऽश्रमक्रमोक्त्या यज्ञाद्यनुष्ठाना-नन्तरं शुद्धबुद्धेर्मुमुक्षां दर्शयति न ब्रह्मविचारस्य धर्मविचारानन्तर्यम् । तत्र तद्वाचिशब्दाभावाद्ब्रह्मचर्यादेव संन्यासविधानाच्च । तस्मादनेककर्तृकत्वाद्विचार-योर्न क्रमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः । नन्वाग्नेयादीनामेकस्वर्गफलानामध्यायानां च द्वादशानामेकधर्मार्थानां क्रमदर्शनादनयोरपि विचारयोरलौकिकसुखफलयोरेकवेदा-र्थविषययोरपेक्षिते क्रमे तदर्थोऽथशब्दो भविष्यति नेत्याह । फलेति । नोक्त-रीत्या क्रमापेक्षेति शेषः । अलौकिकसुखफलत्वे तुल्ये कथं भिन्नफलतेत्या-शङ्क्य धर्मजिज्ञासाफलमाह । अभ्युदयेति । ज्ञानेन जिज्ञासा लक्षिता प्रकृ-तत्वात् । तस्या धर्मज्ञानानुष्ठानद्वारा देहाद्यवच्छिन्नत्वेनाभितो जातः स्वर्गादिसुखवि-शेषः फलमित्यर्थः । न केवलं स्वरूपतः फलभेदः किंतूत्पादनप्रकारभेदादपीत्याह । तच्चेति । वैदिकधीत्वाद्ब्रह्मधीरपि धर्मधीवदभ्युदयफलेत्याशङ्क्याऽऽह । निःश्रेय-सेति । अभ्युदयफलेन्[2]व्यावृत्तये तुशब्दः । पूर्ववज्ज्ञानशब्दो जिज्ञासामधिकाराल्लक्ष-यति । उपास्तिवद्धर्मज्ञानवद्वा स्वगतमर्थगतं वा ब्रह्मधीरप्यनुष्ठानमपेक्षतामित्याश-ङ्क्याऽऽह । नचेति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीतिश्रुतेर्ब्रह्मधीरोंकारनिष्ठाव्यतिरिक्ता-नुष्ठानानपेक्षेत्यर्थः । फलभेदमुक्त्वा जिज्ञास्यभेदमाह । भव्यश्चेति । भवत्यसाविति भव्यो भविता भव्यगेयादिशब्दानां विकल्पेन कर्तरि निपातनात् । उक्तं हि । भव्या-दयः शब्दाः कर्तरि निपात्यन्त इति । धर्मस्य भव्यत्वं साध्यैकस्वभावत्वं तदुपपाद-

---

१ झ. °नान°। २ क. °ति च स्मृ°। ३ ख. °तुस्त्वैक्या°। ४ ख. °ब्दोऽपि भ°। ५ क. °ल-त्वव्या°। ६ क. ख. °ष्ठाति°।

धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति पुरुषव्यापारतन्त्रत्वादिह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रम् । चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलमवबोधस्य चोदनाऽजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते । यथाऽक्षार्थसंनिकर्षेणार्थावबोधे तद्वत् । तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति ।

यति । **न ज्ञानेति** । तत्काले सत्त्वाभावे तुच्छत्वमाशङ्क्याऽऽह । **पुरुषेति** । असतोऽपि तत्काले क्रियासाध्यत्वादतुच्छतेत्यर्थः । धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थतया साध्यत्वमाशङ्क्योक्तमिह त्विति । भूतमित्यतीतत्वं व्यावर्तयति । **नित्यत्वादिति** । कालत्रयासंस्पर्शादशून्यत्वाच्च धर्मवत्क्वातिसाध्यत्वमाशङ्क्य कालादिकल्पनासाक्षित्वान्नेत्याह । **न पुरुषेति** । रूपतो जिज्ञास्यभेदमुक्त्वा मानतोऽप्याह । **चोदनेति** । वैदिकशब्दमात्रं चोदना विशेषेण सामान्यलक्षणात् । शक्तितात्पर्याभ्यामर्थज्ञापकत्वे तुल्ये कथं तत्प्रवृत्तिभेदस्तत्राऽऽह । **या हीति** । वैदिको लिङादिर्धर्मे मानम् । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्युक्तत्वात् । स स्वविषये धात्वर्थकरणकपुरुषार्थभाव्यार्थभावनारूपे प्रेरयन्नेव पुरुषं बोधयति यजेतेत्यादिर्हि शब्दोंऽशत्रयविशिष्टामर्थभावनां* विदधत्तदवबोधे पुरुषाप्रवृत्तेस्तामपि बोधयतीत्यर्थः । ब्रह्मचोदनाऽपि चोदनात्वादितरवत्प्रवृत्तिनिष्ठेत्याशङ्क्याऽऽह । **ब्रह्मेति** । ब्रह्मणि प्रतीचि स्थितमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यं त्वंपदलक्ष्यं पुरुषं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्तयतीत्यत्र हेतुमाह । **अवबोधस्येति** । नन्वात्मा ज्ञातव्य इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्म बोध्यते तेन ब्रह्मबोधे भाव्ये पुरुषं प्रेरयन्तो वेदान्तास्तद्व्यावृत्तां भावनां बोधयन्ति सत्यादिवाक्यानां भूतं भव्यायोपदिश्यत इति न्यायाद्विधिवाक्यैरैक्यात्तत्राऽऽह । **न पुरुष इति** । ज्ञानस्येच्छाप्रयत्नानधीनत्वान्मानवस्तुतन्त्रत्वादनिच्छतोऽयतमानस्यापि दुर्गन्धादिज्ञानान्न तस्मिन्विधिः । न च त्रिविधेऽपि ज्ञाने विधिः शक्यो निरूपयितुम् । न च चोदना साध्यमेव बोधयति किंतु भूतादावपि चोदना हि भूतमित्याद्युक्त्या तत्प्रवृत्तेः । न च तस्य विधिशेषित्वेनैव धीः समन्वयसूत्रविरोधादिति भावः । पुंसो बोधे नियोगाभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । **यथेति** । आनन्तर्यवाचिनोऽथशब्दस्याक्रमार्थत्वे पुष्कलहेतुज्ञानार्थत्वमेवेत्युपसंहरति । **तस्मादिति** । अध्ययनादेर्ब्रह्मजिज्ञासायामसामग्रीत्वात्तथाभूतमन्यदेव

---

* प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापारोऽर्थभावना ।

---

१ ग. नित्यनिर्वृत्तत्वान्न । २ जं. °णाक्षार्था° । ३ ज. °बोधस्तद्व° । ४ क. ख. ठ. ड. सा हि स्व° । ५ ठ. ड. °शेषत्वे° ।

उच्यते । नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रार्थभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपन्मुमुक्षुत्वं च । तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत

वाच्यमित्याह । **उच्यत इति** । शास्त्रीयविधेस्ताद्दगेवाधिकारनिमित्तमिति मत्वाऽऽह । **नित्येति** । आत्मातिरिक्तं सर्वं कार्यत्वाद्धटवदनित्यमात्मैव नित्योऽकृतकभावत्वादिति निश्चयो नित्यानित्यवस्तुविवेकः । वर्तमानदेहस्थितिहेत्वनिषिद्धान्नाद्यतिरिक्तार्थेच्छाविरुद्धा दृढा चेतोवृत्तिरिहामुत्रार्थभोगविरागः । लौकिकसर्वबुद्धिव्यापाराणां स्वाधिकारानुपयुक्तानामफलत्वज्ञानपूर्वकस्त्यागः शमः । तथारूपबाह्यकरणव्यापारत्यागो दमः । सत्त्वशुद्धौ नित्यानामपि विधित एव त्याग उपरतिः । शीतोष्णादिद्वंद्वानां स्वाधिकारापेक्षितजीवनविच्छेदकातिरिक्तानां सहिष्णुता तितिक्षा । सर्वास्तिकता श्रद्धा । विधित्सितश्रवणादिविरोधिनिद्रादिनिरोधेन चेतसोऽवस्थानं समाधानम् । एतेषां संपत्तिः शमदमादिसंपत् । आत्मनोऽज्ञानतत्कार्यसंबन्धो बन्धः । तद्विच्छेदो मोक्षः । तदिच्छावत्त्वं मुमुक्षुत्वम् । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुतया मुमुक्षावसानात्तस्या एव ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वाद्युक्तममुष्यास्तदानन्तर्यम् । तेषां साक्षात्पारंपर्याभ्यां तद्धेतुत्वादित्यर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मविचारादिप्रवृत्तौ दृष्टहेतुत्वमन्वयेनान्वाचष्टे । **तेष्विति** । तत्रैव व्यतिरेकमाह । **नेति** । कथंचित्कुतूहलितया ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्तज्ञानानुदयाद्व्यतिरेकसिद्धिः । अन्वयव्यतिरेकसिद्धमर्थमुपजीव्याथशब्दव्याख्यामुपसंहरति । **तस्मादिति** । अथशब्दादानन्तर्यमात्रं शक्त्या दृष्टोऽर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासादिप्रवृत्तौ दृष्टहेतुत्वेन जिज्ञासासामग्रीत्वं तेन द्योत्योऽर्थ इति भेदः । क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याकरोति । **अतःशब्द इति** । अथशब्देन हेतोरुक्तत्वादतःशब्देनापि तस्यैवोक्तौ पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य हेतुरूपमर्थमेवाऽऽह । **यस्मादिति** । तस्मादित्युत्तरेण संबन्धः । अस्यार्थः । अथशब्देनाऽऽनन्तर्योक्तिद्वारा पूर्वनिर्वृत्तब्रह्मजिज्ञासापुष्कलहेतुचतुष्टये विवक्षितेऽपि तदपवादे शङ्किते तन्निरासेन तद्धेतुत्वमतःशब्देनाथशब्दोक्तहेतुवाचिना व्यवस्थाप्यते । तथाहि कृतकत्वादेर्ध्वंसादौ व्यभिचारादक्षय्यमित्यादिश्रुत्या च विरोधादनित्यत्वासाधकत्वादकृतकत्वस्य प्रागभावे व्यभिचारान्नित्यत्वाहेतुत्वाद्भावत्वविशेषणे चाण्वादौ भावादात्ममात्रनित्यत्वासिद्धेरपरिच्छिन्नत्वस्य प्रतिदेहं भिन्नेष्वात्मस्वभावाद्विभुत्वविवक्षायामाकाशादिषु भावादुक्तदोषान्नित्यानित्यविवेका-

---

१ ग. °र्थफलभो° । २ ख. °त्वाद्धेतु° ।

एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' छान्दो० ८।१।६ इत्यादिः। तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिः। तैत्ति० २।१ तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या। ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं जन्माद्यस्य यत इति। अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम्। ब्रह्मण इति कर्मणिषष्ठी

योगाद्वैराग्यादेरपि तदभावेऽभावाद्विशिष्टाधिकार्यभावादनारम्भः शास्त्रस्येत्याशङ्क्य तन्निरासेन हेतुचतुष्टयमुपपाद्य तद्धेतुत्वमतःशब्दः साधयति। न हि ध्वंसादौ नित्यत्वं प्रागभावादावकृतकत्वमात्मनि वा परिच्छिन्नत्वं यावद्विकारं तु विभाग इति न्यायात्। पुण्यस्याक्षयफलत्वश्रुतिस्तु वस्तुबलप्रवृत्तानुमानानुगृहीतश्रुतिविरोधेन स्वार्थे मानमतो विवेकद्वारा वैराग्यादिभावाद्विशिष्टाधिकारिलाभादारभ्यं शास्त्रमिति। आदिशब्दादतोऽन्यदार्तमित्यादिवाक्यं गृह्यते। मुमुक्षुत्वस्य हेत्वन्तरमाह। तथेति। यथा कर्मणामनित्यफलत्वं वेदो दर्शयति तथेति यावत्। परमपुरुषार्थं निरस्तसमस्तदुःखं निरतिशयानन्दमित्यर्थः। अत्राप्यादिशब्देन तरति शोकमात्मविदित्याद्युच्यते। हेतुचतुष्टस्य ब्रह्मजिज्ञासासामग्रीत्वे स्थिते परिपूर्णो हेतुरवश्यं कार्यमुत्पादयतीति फलितमुपसंहरति। तस्मादिति। अथातःपदे व्याख्याय ब्रह्मजिज्ञासापदस्य वृत्तिकाराभीष्टचतुर्थीसमासनिरासेन षष्ठीसमासमाह। ब्रह्मण इति। अवयवार्थस्येच्छायाः कर्मप्रयोजनयोरैक्यात्कर्मणः स्वरूपसाधकत्वेन प्राधान्यात्कर्मणि षष्ठीसमासः। तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणस्य कर्तव्यत्वात्तथाभूतयूपदावादौ तद्दृष्टेरश्वघासादौ षष्ठीसमासाङ्गीकारात्। न च धर्माय जिज्ञासेतिवदिहापीति वाच्यम्। षष्ठीसमासस्यैव तत्रापीष्टत्वात्। उक्तं हि। सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति। न चात्र प्रकृतिविकृतित्वं षष्ठीसमासेऽपि ब्रह्मप्राधान्यमार्थिकं तस्मादवयवार्थे षष्ठीसमासोऽयुक्त इति भावः। किं तद्ब्रह्म यत्कर्मत्वेन फलत्वेन च जिज्ञासाया विवक्षितं तदाह। ब्रह्मेति। यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मलक्षणं वक्ष्यत्यतो वृत्तिकारप्रयासो वृथेत्याह। अत एवेति। आदिशब्देन जीवकमलासनशब्दराशीनां ग्रहणम्। वृत्त्यन्तरे शेषे षष्ठी व्याख्याता तत्राऽऽह। ब्रह्मण इतीति। जिज्ञासापदस्याकारप्रत्ययान्तत्वेन कृद्योगात्कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात्कर्मण्येषा षष्ठी। न च कर्मणि चेति सूत्रे षष्ठ्याः समासनिषेधाद्ब्रह्मजिज्ञासेति समासासिद्धिरुभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्राद्या षष्ठी कर्तृकर्मणोरुभयोरपि साम-

---

१ ग. 'कार्यलाभाद'। २ ख. वेदार्थो द'। ३ ख. 'पूर्णहे'।

न शेषे जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासाया जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते संबन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् । एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् । न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् । न । प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाऽऽप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानम् । तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परि-

---

र्थ्योर्दुपादानप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमिता तस्या एव समासनिषेधाद्यथाऽऽहोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्याः षष्ठ्या इदं ग्रहणमिति प्रकृते नोभयप्राप्तिर्ब्रह्मणः कर्मत्वस्यैवेष्टत्वात्कर्तृस्थातिशयस्याविवक्षितत्वात्तस्मात्कर्तृकर्मणोः कृतीत्येवात्र षष्ठीति ब्रह्मजिज्ञासेतिसमाससिद्धिरिति भावः । परपक्षनिषेधमुक्त्वा हेतुमाह । **नेत्यादिना** । कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थातिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषस्तत्र नैषा षष्ठी किंतु कर्मण्येव जिज्ञासाया जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्ज्ञानं हीच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धस्तदभावे जिज्ञासानिरूपणाज्ज्ञानस्य ज्ञेयं ब्रह्म तद्विना ज्ञानायोगादतः प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वादादौ जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते न संबन्धमात्रम् । तेनैषा कर्मण्येव षष्ठीत्यर्थः । जिज्ञासाया जिज्ञास्यापेक्षितत्वेऽपि प्रमाणादि जिज्ञास्यमस्तु ब्रह्म तु शेषितया संबध्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । **जिज्ञास्यान्तरेति** । श्रुतकर्मलाभे नाश्रुतकल्पनेति भावः । प्रमाणादिप्रतिज्ञानां श्रौतत्वमभिप्रेत्य शङ्कते । **नन्विति** । षष्ठी शेष इति संबन्धमात्रे तद्विधानेऽपि व्यवहारस्य विशेषनिष्ठत्वात्सकर्मकक्रियायां कर्मणोऽन्तरङ्गत्वाद्ब्रह्मणा कर्मणा जिज्ञासानिरूपणं सिध्यतीत्यर्थः । एकस्यापि प्रधानस्य श्रौतत्वं न बहूनामपि गुणानामिति समाधत्ते । **एवमपीति** । प्रत्यक्षं शब्दवाच्यं प्रथमापेक्षितं वा । परोक्षमार्थिकं जघन्यं वा । शेषषष्ठीवादी स्वाभिप्रायमाह । **नेत्यादिना** । शेषषष्ठीपक्षे सामान्येन यत्किंचिद्ब्रह्मयोगि मानयुक्त्यादि तत्सर्वं जिज्ञास्यत्वेनोक्तं स्यात्प्रतिज्ञातव्यं चैतदन्यथा विचार्यत्वायोगात् । अतः संबन्धमात्रमेवात्रेष्टं सामान्ये विशेषान्तर्भावादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमाह । **न प्रधानेति** । मानादीनामपि स्वविचारेषु तुल्यं प्राधान्यं नेत्याह । **ब्रह्मेति** । तथाऽपि ब्रह्मोपास्यमित्युक्ते मानाद्यजिज्ञासावत्प्रकृतेऽपीत्याशङ्क्याऽऽह । **तस्मिन्निति** । अप्रधानानां मुख्यवृत्त्या शब्दोपादानं प्रधानस्यार्थाक्षेपश्चोचितोक्तिसंभवो नेति भावः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति ।

---

१ ग. °दुभयोरपि प्रा°। २ क. ख. अप्रधानार्थानां । ३ क. ख. °धानार्थस्याप्यर्था°। ४ क. स्पष्टयति ।

गृहीते[1] यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि। यथा राजाऽसौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत्। श्रुत्यनुगमाच्च। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' तैत्ति० ३।१ इत्याद्याः श्रुतयः'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति। तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति। तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी। ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म फलविषयत्वादिच्छायाः ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म। ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः। निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्। तस्माद्ब्रह्म विजिज्ञासितव्यम्[2]। तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात्। यदि

यथेति। कर्मणि षष्ठीत्यत्र युक्त्यन्तरमाह। श्रुतीति। एतत्सूत्रमूलश्रुतौ ब्रह्मणः कर्मत्वदृष्टेः सूत्रेऽपि षष्ठ्या तदेव ग्राह्यमिति भावः। कथं कूटस्थस्य ब्रह्मणः श्रुतौ कर्मत्वमुक्तं तत्राऽऽह। यत इति। प्रत्यक्षमिति स्फुटत्वोक्तिरविद्याद्वारा तत्कर्मत्वश्रुतिरिति भावः। श्रौतेऽपि कर्मत्वे ब्रह्मणः सौत्रं शेषत्वमेव किं न स्यात्तत्राऽऽह। तच्चेति। न हि श्रुतिसूत्रयोर्मूलमूलिनोर्विप्रतिपत्तिर्युक्तेति भावः। षष्ठ्यर्थमुपसंहरति। तस्मादिति। जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह। ज्ञातुमिति। ब्रह्मणि ज्ञाते तज्ज्ञानस्याऽऽप्तत्वात्तदिच्छायोगादज्ञातविशेषणाज्ञानात्तज्ज्ञानेच्छासिद्धेर्न जिज्ञासेत्याशङ्क्याऽऽह। अवगतीति। ज्ञानावगत्योरैक्यात्कथं भेदकथेत्याशङ्क्य हेतुफलभावेनेत्याह। ज्ञानेनेति। ब्रह्मावगतेरपीष्टानिष्टप्राप्तिहानितद्धेतुत्वाभावान्नेष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तं ब्रह्मेति। पुमर्थत्वे तस्या हेतुं हिशब्दसूचितं विशदयति। निःशेषेति। समस्तसंसारबीजमनादिरविद्या तस्यास्तामादित्वेनाऽऽदाय प्रवृत्तानर्थस्य च तस्यैव संसारस्योक्तावगत्या ध्वस्तेरिति यावत्। सूत्राक्षरव्याख्यामुपसंहरति। तस्मादिति। विशिष्टाधिकारिसत्त्वं तदर्थः। ब्रह्मज्ञातुकामेन ब्रह्म विचारयितव्यमिदं शास्त्रं श्रोतव्यमित्यर्थः। बन्धमिथ्यात्वेन सिद्धेऽपि विषयादौ विधान्तरेण तदाक्षिप्य समाधातुं वर्णकान्तरमवतारयन्नादावाक्षिपति। तदिति। प्रागेव जिज्ञासायास्तद्ब्रह्म कुतश्चिज्ज्ञातमज्ञातं वेति विकल्पार्थः। आद्ये शास्त्राप्रतिपाद्यतया नास्य ब्रह्म विषयोऽनन्यलभ्यत्वाभावादतोऽनेनानवगमान्नास्य फलमपि तदवगतिरिति विषयाद्यसिद्धिरित्याह। यदीति। यन्न कदाचिदपि केन चिदाकारेण बुद्धावारोहति तस्य प्रतिपाद्यत्वेऽशक्यप्रतिपाद्यतया

---

१ ज. 'ते सति यै'। २ ग. ज. जिज्ञासितव्यम्। ३ क. ख. 'दि तत्प्रसि'। ४ क. ख. ठ. 'ज्ञाते वि'। ५ क. ठ. 'हेतुत्वं हि'। ६ क. ख. तस्याप्र'।

प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यमथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति। उच्यते। अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम्। ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते बृंहतेर्धातोरर्थानुगमात्सर्वस्याऽऽत्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः। सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति। यदि

न शास्त्रेण संबन्धोऽप्रतिपाद्यत्वे तदवगतिर्न फलमपीति संबन्धाद्यसिद्ध्या द्वितीयं दूषयति। अथेत्यादिना। ब्रह्मणः सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषतो विना विचारमज्ञानाद्विचारयोग्यतेति त्रितयमपि समाधत्ते। उच्यत इति। तत्र प्रसिद्धत्वोक्त्या ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धं साधयति। अस्तीति। प्रसिद्धत्वमस्तित्वम्। प्रसिद्धमप्रसिद्धं वेत्यधिकारात्। ब्रह्मणो निरुपाधिकं रूपमाह। नित्येति। कार्यैक्यव्यावृत्त्यै नित्यपदम्। तत्तादात्म्यं व्यासेद्धुं शुद्धेति। अखण्डजाड्यस्वाभाव्यं व्यावर्तयति। बुद्धेति। तादृग्जाड्यैक्याभासेनाध्यस्तचैतन्यं व्युदस्यति। मुक्तेति। मोक्षावस्थायामेव नित्यत्वादीत्याशङ्क्याऽऽह। स्वभावमिति। [3]भानाभानकृता मुक्तिबन्धयोर्भेदबुद्धिरिति भावः। सोपाधिकं ब्रह्मरूपमाह। सर्वज्ञमिति। ननु न सामान्येनापि लोके ब्रह्म ज्ञातं तस्योक्तरूपस्याध्यक्षाद्यगम्यत्वान्नापि श्रुत्या तद्धीस्तद्गतब्रह्मशब्दस्याज्ञातसंगतित्वादत एव न पदमात्रादपि तद्धीस्तत्राऽऽह। ब्रह्मेति। श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मशब्दोऽन्यथानुपपन्नो निगमाद्यनुगृहीतो विशिष्टवाक्यार्थान्वयिपदार्थाकाङ्क्षानुगृहीतश्च नियतपदार्थधीहेतुतया विशिष्टेऽपि ब्रह्मणि संभावनाहेतुरिति[7] युक्ता तस्य प्रसिद्धिरित्यर्थः[8]। बृंहतिधात्वालोचनायामपि तत्प्रसिद्धिरित्याह। बृंहतेरिति। संकोचकप्रकरणोपपदाभावे वृद्धिकर्मणो बृंहतिधातोर्निरङ्कुशमहत्त्वबोधित्वादवच्छेदत्रयशून्यत्वसिद्धेर्नित्यपदस्य तत्परत्वाद्दोषभूयिष्ठत्वाद्यभावेन शुद्धत्वादजडत्वेन बुद्धत्वादविद्याद्यपरतन्त्रतया मुक्तत्वात्कुतश्चिदप्यव्यावृत्तज्ञानशक्तितया सर्वज्ञतादिसिद्धेर्धात्वर्थानुरोधादेवोक्तब्रह्मसिद्धिः। नित्यत्वादिशून्ये निरङ्कुशमहत्त्वायोगात्तथा च पदशक्तेरेव प्रसिद्धं ब्रह्मेत्यर्थः। तत्पदार्थस्य नित्यत्वादिना प्रसिद्धिमुक्त्वा त्वंपदार्थात्मनाऽपि प्रसिद्धिमाह। सर्वस्येति। आत्माऽपि प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात्प्रसिद्धो नेत्याशङ्क्याऽऽह। सर्वो हीति। प्रमाणाप्रमाणसाधारणीं प्रतीतिमप्रतीतिनिरासेन स्फोरयति[9]। न नेति। अहमस्मीति न न प्रत्येति किं तु प्रत्येत्येवेति योजना। आत्मनः शून्यस्यैव प्रतीतेर्नास्तित्वप्रसिद्धिरिति शून्यवादमाशङ्क्याऽऽह। यदीति। आत्मनः शून्यस्य प्रतीतावहं नास्मीति प्रतीतिः स्यात्स-

१ क. ख. ठ. °बन्धस्तस्याप्र°। २ क. ख. ठ. °वृत्तौ नि°। ३ ठ. भावनाभावनकृ°। ४ क. °धिकात्र°। ५ ठ. सङ्गतिकत्वा°। ६ क. ख. °न्त्रयी प°। ७ ठ. °तिप्रयु°। ८ ख. ठ. °सिद्धतेत्य°। ९ ख. स्फोटयति।

हि नाऽऽत्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्। आत्मा च ब्रह्म। यदि तर्हि लोके ब्रह्माऽऽत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम्। न। तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः। देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः। इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे। मन

र्वेश्च लोकोऽहमस्मीति प्रत्येत्यतस्तदस्तित्वधीरित्यर्थः। आत्मप्रसिद्धावपि कथं ब्रह्मप्रसिद्धिस्तत्राऽऽह। आत्मा चेति। चैतन्याविशेषादयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मात्मनोरैक्यमित्यर्थः। प्रसिद्धत्वोक्त्या संबन्धादौ सिद्धे तत्पक्षोक्तं दोषं स्मारयति पूर्वपक्षी। यदीति। व्यवहारभूमौ विना विचारमात्मत्वेन ब्रह्म यदि प्रसिद्धमस्ति तर्हि ततो लोकादेव ज्ञातं ब्रह्मेत्यनन्याल्लभ्यत्वेन शास्त्राविषयत्वात्तदवगतेश्चाफलत्वात्पुनरपि प्राप्तमजिज्ञास्यत्वमिति योजना। धर्मं प्रति विप्रतिपन्ना बहुविद इतिन्यायेन परिहरति। नेत्यादिना। आत्मनोऽहमिति प्रत्यात्मं प्रसिद्धत्वेऽपि तद्विशेषे विप्रतिपत्तेस्तस्या वस्तुतो ब्रह्मविषयतया सामान्येन सिद्धमपि तद्विशेषतोऽसिद्धेस्तद्धेतोः शास्त्रस्य भवति विषयः। भवति च तदवगतिस्तत्फलं सामान्यतः सिद्धत्वाच्च विशेषतः शक्यं प्रतिपादयितुमिति संबन्धसिद्धिरिति युक्ता ब्रह्मजिज्ञास्यतेतिभावः। विप्रतिपत्तीरेव दर्शयन्नादौ स्थूलदृशां मतमाह। देहेति। देहातिरिक्तं चैतन्यं स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं वा नास्ति देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयान्तर्भूतमेव तदिति मात्रचो प्रग्रहणम्। मृतदेहव्यावृत्त्यर्थं चैतन्यविशिष्टमित्युक्तम्। आत्मेत्यहमालम्बनमुच्यते। प्राकृताः शास्त्रासंस्कृतधियो दृष्टमात्रा विकल्पितप्रवृत्तयो जना जन्ममरणमात्रधर्माणो लोकायतिका भूतचतुष्टयतत्त्ववादिनः। देहस्त्वगिन्द्रियस्य,नपेक्षमधिकरणं तत्र मनुष्योऽहमितिबुद्धेरात्मतेत्यर्थः। सत्यपि देहे नेत्रादौ चासति स्वापादौ स्वरूपाद्यज्ञानात्तेषामिन्द्रियानुविधानात्तच्चैतन्यदृष्टेस्तेषु चाहंबुद्धेस्तेषामेवाऽऽत्मतेति पक्षान्तरमाह। इन्द्रियाणीति। न च तेष्वनेकेषु भोगायोगो वरगोष्ठीवन्मिथो गुणप्राधान्यात्क्रमेण तद्योगात्। न च नानात्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरेकदेहाश्रितत्वेनोपपत्तिरिति भावः। स्वप्ने नेत्राद्यभावेऽपि केवले मनसि ज्ञानदृष्टेरहंधियश्च तस्मिन्नवैकल्यादिन्द्रियानुविधानस्य च रूपादिधियां तदधर्मत्वेऽपि तत्करणत्वादुपपत्तेरेकदेहस्थत्वेन प्रत्यभिज्ञायामेकप्रासादस्थानामपि तत्प्रसंगान्मन एवाऽऽत्मेति मतान्तरमाह। मन इति। लोकायतमतभे-

---

१ ठ °दि लो°। २ ठ. °नन्यल°। ३क. ख. ठ. °ह्मणो जि°। ४ ख. °रिक्तचै°। ५ ख. °पाद्या°। क. ठ. °कायतिकम°।

इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तेत्यपरे । भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तुरित्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात् । तस्माद्ब्रह्म-

---

दानुक्त्वा योगाचारमतमाह । **विज्ञानेति** । आश्रयं व्यावर्तयितुं मात्रपदम् । सिद्धान्ताद्विशेषार्थं क्षणिकमिति । देहादेर्ज्ञेयत्वाद्घटतुल्यत्वान्मनसोऽनन्तरबुद्ध्यनतिरेकादाश्रयान्तरस्यादृष्टत्वात्क्षणिकज्ञानेष्वपि सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानाद्बन्धमोक्षयोः सन्तानाश्रयत्वाद्युक्तं योगाचारमतमित्यर्थः । माध्यमिकमतमाह । **शून्यमिति** । स्वापे धियोऽप्यभावादकस्मात्पुनरहमित्युदयादसदालम्बनाऽहंधीरित्यर्थः । तार्किकादिमतमाह । **अस्तीति** । शून्यातिरिक्तमस्तित्वम् । अहमस्मीत्यनुभवात्तदालम्बनस्याऽऽत्मत्वात्तस्य प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वात् । तस्याश्चाभ्रान्तितया सादृश्यानधीनत्वादविकारस्य क्रियाफलत्वायोगात्क्रियावेशात्मत्वात्कर्तृत्वस्यैवमात्मत्वाच्च संसारस्याऽऽत्मनो युक्तैवंरूपतेत्यर्थः । सांख्यमतमाह । **भोक्तेति** । करोमि जानामीति धियोऽहंकारानुगमात्केवलात्मायोगाद्भोगस्य चिदवसानत्वात्तद्रूपात्मनो युक्ता यथोक्तरूपतेत्यर्थः । त्वमर्थे विवादद्वारा तदर्थे तं सूचयित्वा साक्षादेव तत्र विवादमाह । **अस्तीति** । देहाद्यतिरिक्ताद्भोक्तुरप्यतिरिक्तत्वं तद्व्यतिरिक्तत्वं तत्समर्थनार्थं सर्वज्ञ इत्यादिविशेषणम् । स्वपक्षमाह । **आत्मेति** । स हीश्वरो भोक्तुः स्वरूपं बृंहत्यर्थान्वयेन सर्वोऽनवच्छिन्नत्वस्योक्तत्वाच्चैतन्ये भेदायोगादैक्यश्रुतेश्चेश्वरस्याताटस्थ्यादिति भावः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरति । **एवमिति** । मानयुक्ती विना विवादमात्रान्न पूर्वपक्षतेत्याशङ्क्याऽऽह । **युक्तीति** । अन्त्यपक्षवादिनो युक्तिवाक्याश्रया अन्ये तदाभासाश्रया इत्युत्तराधिकरणेषु व्यक्तीभविष्यति । तथाऽपि यस्य यस्मिन्पक्षे श्रद्धा स तमाश्रित्य स्वार्थं साधयिष्यति किं विचारेणेति तत्राऽऽह । **तत्रेति** । विवादः सप्तम्यर्थः । मिथोविरुद्धधीषु कस्याश्चित्तत्त्वधीत्वात्तस्या विचारसाध्यत्वात्तद्धीनस्तत्त्वधीविधुर्यान्न पुमर्थभागीत्यर्थः । किंचाविचारे तत्त्वाज्ञानान्नास्तिकत्वे ये के चाऽऽत्महनो जना इति श्रुतेः श्रुत्यर्थबहिर्मुखोऽनर्थं गच्छेदित्याह । **अनर्थं चेयादिति** । सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति । **तस्मादिति** । विषयादिसत्त्वं तदर्थः । ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन विशिष्टा मीमांसा स्तूयत इति संबन्धः । विशिष्टज्ञानेच्छोक्तिव्याजेन विचारारम्भपरं सूत्रम् । न हीच्छा ज्ञानं वा

---

१ क. ठ. °न्ये । इन्द्रियाणि मनो वा इति तदेकदेशिनः । वि° । २ क. ख. °क्तमात्मत्वम° । ३ ठ. °क्तत्वम° । ४ क. ख. ठ. °त्मकत्वा° । ५ ङ. °त्तीरुप° । ६ क. ख. °भागित्य° । ७ क. ख. °सा प्रस्तू° ठ. °साप्रस्तू° ।

जिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपक-
रणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥ (१)

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम्। किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह
भगवान्सूत्रकारः।

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ (२)

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। जन्मस्थिति-

---

साक्षात्कर्तव्यम्। तथा चेष्यमाणज्ञानोपायविचारकार्यतार्थं सूत्रमित्यर्थः। किमुपकरणा सेति तत्राऽऽह। **तदविरोधीति**। तेषां वेदान्तानामविरोधिनस्तर्का मीमांसायां न्याये च वेदप्रामाण्यशुद्ध्याद्युपयोगिनो यस्या उपकरणं सा तथा मीमांसायास्तर्कत्वेऽपि तर्कान्तराणामुपकरणतेति भावः। किंप्रयोजना सेत्यत आह। **निःश्रेयसेति**। ब्रह्मज्ञानद्वारेति शेषः ॥ १ ॥ (१)

प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य तदारभमाणो जन्मादिसूत्रस्य पातनिकामाह। **ब्रह्मेति**। जिज्ञासापदस्यावयवार्थत्यागेनान्वर्णीतविचारार्थत्वमुपेत्य ब्रह्मज्ञातुकामेनेदं शास्त्रं ज्ञातव्यमित्युक्तमित्यर्थः। ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्याऽर्थात्प्रमाणादिविचाराणां प्रविज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचाराणां विशेषणमित्यपेक्षत्वादादौ ब्रह्मस्वरूपं वाच्यमित्याह। **किंलक्षणमिति**। श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रौतलक्षणद्वयावेदकं सूत्रं सूत्रकारं पूजयन्नवतारयति। **अत इति**। यतो वा इमानीत्यादिवाक्यं ब्रह्म न लक्षयति लक्षयति वेत्येकस्योभयहेतुत्वासंभवसंभवाभ्यां संदेहे श्रुतेरनुमानानुगुण्यादेकस्योभयहेतुत्वे दृष्टान्ताभावेनाशक्यानुमानत्वादेकतरहेतुत्वस्य लक्षणत्वे वस्तुपरिच्छेदाल्लक्ष्यस्याब्रह्मत्वान्न लक्षयतीति प्राप्ते पुरुषमतिप्रभवत्वेनानुमानस्य संभावितदोषस्यापौरुषेयत्वेनापास्तदोषागमानुग्राहकतर्कत्वादतीन्द्रियेऽर्थे स्वतोऽप्रामाण्यादागमिकोभयहेतुत्वे सुखादिदृष्टान्तेन संभावनामात्रहेतुत्वाद्वस्तुतोऽपरिच्छेदाल्लक्ष्यस्य ब्रह्मत्वसिद्धेर्जगन्निमित्तोपादानं सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति लक्षयतीति सिद्धान्तमाह। **जन्मादीति**। पूर्वाधिकरणेनास्योत्थाप्योत्थापकत्वं संगतिरुक्ता। अधीतिविध्युपादापितोपनिषद्वाक्यस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य लक्षणद्वयवति ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः पूर्वाधिकरणस्थब्रह्मलक्षणपरीक्षणात्तत्फलमेव पूर्वोत्तरपक्षयोरत्र फलम्। पदच्छेदः पदार्थोक्तिः पदविग्रह इति त्रयं व्याख्याङ्गं दर्शयति। **जन्मेति**। जन्मस्थितिभङ्गं षष्ठ्योच्यते। तद्गुणसंविज्ञान इत्यत्र तदा बहुव्रीह्यर्थो गृह्यते तस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यत्र समासे स तथा सर्वस्य विशेषणत्वे समासायोगात्तदर्थैकदेशस्तथा

---

१ ठ. 'क्षणकं पु'। २ क. 'था वेष्य'। ३ क. ख. तथेति। ४ ख. वक्तव्यम्। ५ क. ख. 'वार्थासां'। ६ क. ख. 'स्त्रं श्रौत'। ७ ठ. 'तुतायां द'। ८ क. 'नुभात्रस्य ९ क. ख. ठ. 'र्थोऽन्यपदार्थो गृ'।

भङ्गं समासार्थः । जन्मनश्चाऽऽदित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्देशस्तावत् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' तैत्ति० ३।१ इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि जन्मना लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसंभवात् । अस्येति प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः । षष्ठी जन्मादिधर्मसंबन्धार्था । यत इति कारणनिर्देशः । अस्य जगतो

तेन विशेष्यैकदेशं विशेषणं कृत्वा समास इत्यर्थः । तत्र फलमाह । **जन्मस्थितीति** । जन्मादिरस्य स्थित्यादेरित्यतद्गुणसंविज्ञाने स्थितिभङ्गमात्रं जन्मादिशब्दार्थः स्यात् । ततश्चोभयकारणत्वेलाभान्नोपलक्षणत्वं सिध्येत् । न च स्थितिलयमात्रहेतुत्वं तथा जन्महेतोरन्यत्वे लक्ष्यस्य परिच्छेदादब्रह्मत्वादतो जन्मनोऽपि विशेष्यान्तर्भावाद्धर्मजातस्य संहतिप्रधानस्य हेतुर्ब्रह्मेत्युपलक्षणसिद्धिरित्यर्थः । तादृग्धर्मजातं गृहीत्वा नपुंसकप्रयोगः । नन्वनादौ संसारे कथमादित्वं जन्मनो गृह्यते तत्राऽऽह । **जन्मनश्चेति** । एतत्सूत्रलक्षितश्रुतौ जन्मादावुच्यते तदपेक्षं सूत्रेऽपि तस्याऽऽदित्वमित्यर्थः । श्रुत्याऽपि कथमयुक्तमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । **वस्त्विति** । वस्तुनो वृत्तं जनित्वा स्थित्वा लीयत इति स्वभावो जन्मना लब्धात्मकस्य स्थित्यादियोगादतो नानादेः संसारस्यादिर्जन्म किंतु प्रतिवस्तु तस्याऽऽदित्वमिति तदपेक्षं श्रुतिसूत्रयोस्तदादित्वमित्यर्थः । श्रुतिनिर्देशं विशदयति । **श्रुतीति** । अनुकूलो जन्मादित्वस्येति शेषः । तत्र हेतुर्यत इति । वस्तुवृत्तं विभजते । **वस्त्विति** । जन्मादित्वस्यानुगुणं वस्तुवृत्तमिति विवक्षित्वा हेतुमाह । **जन्मनेति** । इदमः संनिहितवाचित्वात्प्रत्यक्षमात्रपरामर्शित्वमाशङ्क्य प्रतीतिमात्रं संनिधिरिति गृहीत्वा प्रातिपदिकार्थमाह । **अस्येति** । सर्वस्य जगतो न जन्मास्ति वियदादेरनादित्वादित्याशङ्क्य वियदधिकरणन्यायेन विभक्त्यर्थमाह । **षष्ठीति** । जगतो जन्मादेर्वा ब्रह्मासंबन्धान्न लक्षणतेत्याशङ्क्याऽऽह । **यत इति** । न जगज्जन्मादि वा ब्रह्मलक्षणं किंतु तत्कारणत्वं तच्चाज्ञाते ब्रह्मणि संभावितमित्यर्थः । सूत्रपदान्येवं व्याख्याय पूर्वसूत्राद्ब्रह्मपदानुषङ्गेण तच्छब्दाध्याहारेण च वाक्यार्थमाह । **अस्येत्यादिना** । प्रधानादिहेतुत्वनिरासेन ब्रह्महेतुत्वं संभावयितुं कार्यप्रपञ्चं श्रुतिसिद्धं द्वैराश्येन विशिनष्टि । **नामेति** । तृतीयेत्थंभावे । घटादौ स्वनामरूपगर्भविकल्पपूर्वकव्याक्रियादृष्टेर्जगतोऽपि तथात्वानुमानादचेतनाभावकर्तृकत्वमयुक्तम् । विमतं चेतनभावकर्तृकं नामरूपात्मत्वाद्घटादिवदित्यर्थः ।

---

१ क. °यकर°। २ ठ. °णत्वाला°। ३ ख. °वुच्यमाने त°। ४ ठ. °णमित्या°। ५ ख. °द्ब्रह्मानु°। ६ ग. विशेषकल्पनापू°। ७ °त न भा°। ८ क. ख. ठ. °त्मकत्वा°।

नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाऽप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः। अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणम्। यास्कपरिपठितानां तु 'जायतेऽस्ति' इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले संभाव्यमान-

---

तर्हि चेतनाभावाश्च जीवभेदा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति किं ब्रह्मणेत्याशङ्क्याऽऽह। अनेकेति। न चान्यतरस्याऽऽर्थिकत्वादुभयग्रहणानर्थक्यमृत्विगादीनां कर्तृत्वेऽप्यभोक्तृत्वात्पित्रादीनां च श्राद्धादौ भोक्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वात्तथा च जीवानामपि[1] स्रष्टव्यकोटिनिवेशाज्जगत्कर्तृत्वायोग्यतेत्यर्थः। सेवादिफलवद्व्यवहितफलत्वात्कर्मफलस्येश्वरप्रदातृकत्वानुमानात्तदात्मकं जगदीश्वरकर्तृकमित्याह। प्रतिनियतेति। प्रतिनियतानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयो जगत्तस्येति विग्रहः। प्रतिनियतो देशः स्वर्गफलस्य मेरुपृष्ठं ग्रामादेर्भूमण्डलम्। कालोऽपि स्वर्गस्य प्रतिनियतो देहपातादूर्ध्वं पुत्रफलस्य बाल्यादूर्ध्वम्। निमित्तमपि प्रतिनियतमुत्तरायणमरणादि स्वर्गादेर्ग्रामादेस्तु राजप्रसादादि। न चेदमीदृशं जगदसर्वज्ञो निर्मातुमर्हतीत्यर्थः। विचित्रकार्यत्वाच्च जगतो विशिष्टबुद्धिमत्कर्तृकत्वं प्रासादादिवदनुमेयमित्याह। मनसेति। एतेन कर्तुः सर्वशक्तित्वं संभावितम्। कल्पितकारणत्वेन सजातीयप्रधानादेर्विजातीयाच्च कार्याद्ब्रह्मव्यवच्छेदकतया जगद्धेतुत्वे[3] तटस्थलक्षणे स्थिते ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं विवक्षन्विशिनष्टि। सर्वज्ञादिति। अद्वितीयत्वं सत्यचिदात्मत्वं स्वतन्त्रतया निरतिशयसुखत्वं विशेषणाभ्यां विवक्षितम्। नन्वन्येऽपि परिणामादयो विकारा जन्मादीत्यादिग्रहणेन किं न गृह्यन्ते तत्राऽऽह। अन्येषामिति। अजातस्यास्थितस्यानष्टस्य च परिणामाद्ययोगात्तेषां तदधीनत्वात्तद्ग्रहणेनैव ग्रहाज्जन्मस्थितिनाशानामेवात्रोपादानमित्यर्थः। ननु निरुक्तकारस्य जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति सूत्रं मूलीकृत्य जन्मादिशब्देन षण्णामपि विकाराणां ग्रहणे नान्तर्भावोक्तिक्लेशस्तत्राऽऽह। यास्केति। जन्मादिसूत्रस्य नैरुक्तोक्तिमूलतयाऽनेन तदुक्तविकारग्रहे तद्वाक्यस्य पौरुषेयत्वान्मूलमानापेक्षत्वादागमस्य तन्मूलत्वे सूत्रस्यैव तत्सिद्धौ नैरुक्तोक्तिमूलतानर्थक्यादध्यक्षं तदुक्तिमूलं वाच्यं तच्च महाभूतसर्गादूर्ध्वं संभावितं भौतिकविकारगोचरं ततो यथोक्ताध्यक्षाधीननैरुक्तोक्तिमूलत्वे सूत्रस्य जन्मादिषट्कं जगतो यतः तद्ब्रह्मे-

---

१ क. ख. ठ. °पि सृज्यको°। २ क. °तादीनि। ३ ठ. °त्वेन त°। ४ क. ख. °याऽनाति°। ५ क. ख. °त्वं च वि°। ६ ख. सूत्रमूलकज°। ७ज्ञ. ग्रहे ना°। ८ ठ. °रस्तदेता° ९ क. ख. °धीनेनै°।

त्वान्मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशङ्क्येत तन्मा शङ्कीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैव स्थितिः प्रलयश्च त एव गृह्यन्ते। न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यतः प्रधानादचेतनादणुभ्योऽभावात्संसारिणो

त्युक्ते भूतपञ्चकस्य भौतिकविकारहेतुत्वात्तदेव ब्रह्मेति लक्ष्येत। न भूतपञ्चकस्य जन्मादयो मूलकारणाद्ब्रह्मणो गृह्येरन्नेतत्सूत्रमूलभूतनैरुक्तसूत्रस्य तदगोचरत्वात्तस्मान्मूलकारणं ब्रह्म न लक्षितमित्याशङ्कां निरसितुं ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिर्या जगतः श्रुता यौ च तस्मिन्नेव तस्य स्थितिलयौ श्रुतौ ते जन्मादिशब्देन गृह्यन्ते तेन तद्विषये यतो वेत्यादिवाक्ये बुद्धिस्थे जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं भवतीत्यर्थः। न चैवमपि जन्मैव सूच्यतां तन्नान्तरीयकतया स्थितिभङ्गं सेत्स्यतीति युक्तम्। जन्ममात्रस्य निमित्तादपि संभवात्त्रिभिरस्योपादानतासूचनादन्यत्र स्थितिलयायोगात्। न च लयाधारत्वादेवोपादानत्वे जन्मस्थितिवचनानर्थक्यं प्रकृतिविकाराभेदेनाद्वैतसिद्धये त्रयाणामादेयत्वात्। अन्यथा ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तदुत्पत्तिस्थित्योरन्योऽधिष्ठाता कुम्भोद्भवे कुम्भकारवद्राज्यस्थैर्ये राजवच्चेत्याशङ्क्येत तन्मा शङ्कीति त्रयाणां ग्रहणमिति भावः। युक्तिं विना लक्षणस्यातिव्याप्त्यसमाधेरर्थादनेन साऽपि सूत्रितेति तामुपन्यस्यति। **नेत्यादिना**। नामरूपाभ्यामित्यादिनोक्तविशेषणचतुष्टयविशिष्टस्येत्याह। **यथोक्तेति**। सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितमित्युक्तं स्मारयति। **यथोक्तविशेषणमिति**। उक्तस्य जगतो नोक्तमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यस्मादुत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यमिति संबन्धः। ननु सर्वे विकाराः सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकास्तदन्वितस्वभावत्वाद्ये यदन्वितस्वभावास्ते तत्प्रकृतिका यथा मृदन्वितस्वभावाः शरावादयो मृत्प्रकृतिका इत्यनुमानात्प्रधानाज्जगज्जन्मादि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। **न प्रधानादिति**। तद्ध्यचेतनं जगदनभिज्ञं न तस्योत्पत्त्यादि कर्तुमीष्टेऽन्तर्बहिर्भावेन सुखादीनां पटादीनां चाध्यक्षेण भेदग्रहादेकार्थज्ञाने चैकस्यैव ज्ञातुः सुखाद्यात्मत्वेन युगपत्तद्ग्रहापाताद्द्वैतसिद्धेर्न प्रधानकारणता रचनानुपपत्त्यधिकरणे चैतद्वक्ष्यतीति भावः। सर्वं कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणसंयोगसचिवसमानजातीयानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानादणुभ्यो जगज्जन्मादि संभावितमित्याशङ्क्याऽऽह। **नाणुभ्य इति**। दीर्घविस्तीर्णदुकूलारब्धरज्जुद्रव्यस्य ह्रस्वस्यापि कार्यद्रव्यत्वेनानैकान्त्याद्वैशेषिकाधिकरणे चाणुकारणतानिराकरणान्न तेभ्यो जगज्जन्मादीत्यर्थः। शून्यवादिनस्तु सर्वं कार्यमभावपूर्वकं योग्यत्वे सत्यदृष्टपूर्वावस्थत्वात्परकीयात्मवदिति व्यतिरेकिणा शून्यस्य जगद्धेतुता-

---

१ ठ. °भ्यो वाऽभा°। २ ठ. सूच्यतां। ३ क. ख. ठ. °त्वेऽपि त°। ४ ख. तथैवे°। ५ ख. ठ. घटादीनां। ६ झ. °द्वैशिषि°। ७ क. ख. °तुत्वमा°।

वा उत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यम् । न च स्वभावतो विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् । एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनं मन्यन्त ईश्वरकारणिनः । नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे । न । वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते ।

माहुस्तान्प्रत्याह । नाभावादिति । घटस्य पूर्वावस्था मृदध्यक्षेति हेत्वसिद्धेर्न शून्यस्य जगद्धेतुतेत्यर्थः । केचित्तु हिरण्यगर्भे संसारिणमेवाऽऽगमाज्जगद्धेतुमाचक्षते तान्प्रत्युक्तं न संसारिणो वेति । आगमस्य वेदविरुद्धत्वे प्रामाण्यायोगान्नासौ जगद्धेतुरित्यर्थः । स्वभाववादं व्युदस्यति । नचेति । उत्पत्त्यादि जगतः संभावयितुं न शक्यमिति संबन्धः । स्वभावादुत्पद्यत इति स्वयमेव स्वस्य निमित्तमिति वा निमित्तानपेक्षमिति वा विवक्षितम् । नाऽऽद्यः स्वाश्रयत्वात् । न द्वितीयः । भावाभावयोरनिमित्तत्वे यौगपद्यापातात् । स्वतःसिद्धसामर्थ्यानां चार्थानामन्योन्योपकार्योपकारकत्वस्याध्यक्षत्वादित्यर्थः । उक्तलक्षणव्यतिरेक्यनुमानादेवोक्तयुक्तिसहिताद्ब्रह्मणोऽस्तित्वादिसिद्धेः शास्त्रयोनित्वाद्यधिकरणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । एतदेवेति । युक्तिमदुक्तलक्षणमेव स्वतन्त्रमनुमानं सद्विशिष्टेश्वरनिश्चायकमिति यद्वैशेषिकादिमतं तदयुक्तम् । लक्षणं हि युक्तिमदपि सिद्धस्य ब्रह्मणः सजातीयादिव्यावर्तकं न तु तदीदृशमिति तत्स्वरूपनिश्चायकम् । कार्यलिङ्गकानुमानं च कारणसत्तामात्रे पर्यवस्यत्तदेकत्वादौ तटस्थम् । न च तदैक्यासिद्धौ तदीयं सर्वज्ञत्वादि ज्ञातुं शक्यं सोऽयं जगद्धेतौ नानात्वैकत्वस्पर्शी संशयो लाघवादुत्कटैककोटितां नीतो मूलकारणे विशिष्टे ब्रह्मणि संभावनेत्युच्यते संभाविते तस्मिन्प्रमाणावकाशादुत्तराधिकरणार्थवत्तेति भावः । अथेदं सूत्रमुक्तब्रह्मनिश्चायकं न वा । न चेदप्रामाण्यात्तदुक्तलक्षणेऽपि विश्वासो न स्यात् । आद्ये व्यतिरेकिणो लक्षणस्य सूत्रोक्तकार्यलिङ्गकानुमानवन्नानिश्चायकतेति चोदयति । नन्विति । तदेवेत्येवकारेणाऽऽगमो वा तदनुगुणयुक्तिर्वा न सूत्रितेत्युच्यते प्रस्तुतानुमानं तदर्थः । नावेदविन्मनुते नैषा तर्केणेत्यादिश्रुतेर्वैदिकं ब्रह्मेत्युक्तयुक्त्यनुगृहीतलक्षणाख्यव्यतिरेक्यात्मकागमोक्तिपरं सूत्रमिति परिहरति । नेत्यादिना । कार्यानुमानस्य यत इत्यादिश्रुत्युक्तत्वेऽपि नानुमानात्मना निश्चायकत्वम् । तेन संभावनामात्राभिधानादागमात्मनां निश्चायकत्वमिति भावः । उत्तरसूत्रेष्वपि तुल्यमागमप्राधान्यमिति वक्तुं सूत्राणामित्युक्तम् । सूत्रेषु कुसुमग्रथनवन्न वाक्यग्रथनं मुख्यमित्याशङ्क्याऽऽह । वेदान्तेति । तेषामपौरुषेयत्वेन निर्दोषाणां स्वत एव

---

१ क. अ. °क्यम° । २ ख. ठ. °विरोधे प्रा° । ३ ठ. °तुं श° । ४ ठ. °दुक्तं । ५ क. ख. °स्य तदे° । ६ ठ. निश्चीयकं । ७ क. °हीतं ल° । ८ ख. ठ. °रेकात्म° । ९ क. °ना तु नि° । १० ठ. °त्याग° ।

वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादि-प्रमाणान्तरनिर्वृत्ता । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादि-कारणवादिषु तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते । श्रुत्यैव च सहायत्वेन तर्कस्याभ्युपेतत्वात् । तथाहि 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति श्रुतिः (बृह० २।४।५) 'पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाऽऽचार्यवान्पुरुषो

स्वार्थनिर्णायकत्वाद्विचारानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । वाक्यार्थेति । वाक्यस्य तदर्थस्य च तात्पर्यनिश्चयार्थं संभावनार्थं च विचारणा तस्याश्चाध्यवसानं तदुभयनिश्चयस्तेन निर्वृत्तो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्माद्विचारोऽर्थवानित्यर्थः । विचारावधारितशक्तितात्पर्याभ्यां प्रमापकं शब्दं हित्वा शक्तिमात्रेण प्रमापकं प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि लाघवादादेयमित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । ब्रह्मणस्तदगोचरत्वादित्यर्थः । तर्हि शब्दादेव ब्रह्मसिद्धेर्मननविधिर्युक्तिसूत्रणं च कथमित्याशङ्क्याऽऽह । सत्स्विति । विमतमभिन्नोपादानाधिष्ठातृकं कार्यत्वात्सुखादिवत् । विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात्तद्वदित्याह । अनुमानमपीति । तेषु सत्सु तदपि प्रमाणं भवन्न निवार्यत इति संबन्धः । विचारसंस्कृतवेदान्तानां स्वार्थबोधित्वसिद्धौ किं तेनेत्याशङ्क्याऽऽह । तदर्थेति । तेषामर्थो जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तस्य ग्रहणं स्वीकारस्तस्य दार्ढ्यं तदुपयोगिसंभावनात्मा निश्चयस्तदर्थमनुमानमित्यर्थः । विमतं भिन्नोपादानाधिष्ठातृकं कार्यद्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानबाध इति चेन्नेत्याह । वेदान्तेति । जगतश्चेतनोपादानतानिमित्तत्ववादिवेदविरोधान्न तेऽनुमानम् । मन्मते तदविरोधात्तदर्थे संभावनाहेतुरित्यर्थः । जगद्धेतुर्न तर्कगम्यो वैदिकत्वात्परिशुद्धवस्तुवदित्याशङ्क्याऽऽह । श्रुत्येति । तर्कस्य वस्तुनिश्चयाय श्रुत्यैवेष्टतया साध्यविकलतेत्यर्थः । काऽसौ श्रुतिरित्युक्ते श्रवणातिरेकेण मननं युक्त्यनुसंधानं विदधतीं श्रुतिमाह । श्रोतव्य इति । न केवलं श्रौतस्तर्कोऽत्रोपयुज्यते किंतु प्रतिबन्धनिवर्तकत्वेन लौकिकोऽपीत्यत्र श्रुतिमाह । पण्डित इति । उक्तार्थधीसामर्थ्यं पाण्डित्यम् । अनुक्तेऽपि प्रयोजकशिक्षयोत्प्रेक्षाशक्तिर्मेधावित्वम् । यथा कश्चिद्गन्धारदेशेभ्यः समानीय चौरैररण्ये बद्धचक्षुर्निक्षिप्तो देशिकोपदेशस्तदुक्तस्य साकल्येन ज्ञात्वा पण्डितः स्वयमूहापोहक्षमो मेधावी गन्धारानेव प्राप्नोति । एवं ब्रह्मणः सकाशादाच्छिद्य विवेकदृशं निरुध्याविद्यादिभिः संसारारण्ये निहितो जन्तुरतिकारुणिकगुरूपदेशैतः स्वस्वभावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । श्रुतिता-

---

१ क. ज. च त°। २ ठ. °स्याप्यभ्यु°। ३ क. °भ्युपेयत्वा°। ज. °भ्युपगम्यमानत्वा°। ४ क. स्वार्थानि°। ५ ठ. °निश्चाय°। ६ क. ख. निर्वृतो। ७ क. य स्वार्थावबो°। ८ ठ. चौरै°। ९ क. ख. °शाद्विच्छि°। १० क. °रण्यनि°। ११ ख. °देशात्स्वस्व°।

वेद' इति(छान्दो०६।१४।२)च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति। न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् । किंतु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणमनुभवावसानत्वाद्भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य। कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षाऽस्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य। कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म यथाऽश्वेन गच्छति पद्भ्यामन्यथा वा न वा गच्छतीति। तथाऽति-

---

त्पर्यमाह । पुरुषेति । आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु धर्मविदविशेषाद्ब्रह्मापि श्रुत्याद्येवापेक्षते तत्कथं तत्र श्रुतिस्तर्कं सहायीकरोति तत्राऽऽह । नेत्यादिना । दृष्टान्ते[4] जिज्ञास्यो धर्मो दार्ष्टान्तिके तादृग्ब्रह्म ग्राह्यम् । श्रुत्यादय इत्यादिशब्देन लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या गृह्यन्ते । तत्र पदान्तरनिरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । श्रुतस्यार्थस्यार्थान्तरेणाविनाभावो लिङ्गम् । अन्योन्याकाङ्क्षासांनिधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यम्। वाक्यद्वयसामर्थ्यमारभ्याधीतविषयं प्रकरणम् । क्रमवर्तिनां पदार्थानां क्रमवर्तिभिरर्थैर्यथाक्रमं संबन्धः स्थानम् । संज्ञासाम्यं समाख्या । गुणोपसंहारे चैषामुदाहरणानि वक्ष्यन्ते । किं तर्हि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरमिति प्रश्नपूर्वकमाह । किं त्विति। अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो विद्वदनुभवः । आदिपदमनुमानादिसंग्रहार्थम् । श्रुत्यादीनामनुमानादीनां च शब्दशक्तितात्पर्यावधृतिद्वाराऽनुभवमुत्पाद्य ब्रह्मणि प्रामाण्यामनुभवस्य साक्षादेव तदविद्याध्वंसित्वेनेति मत्वोक्तं यथासंभवमिति । वेदार्थत्वाद्धर्मवद्ब्रह्मण्यपि नानुभवः संभवतीत्याशङ्क्य तदयोग्यत्वमुपाधिरित्याह । अनुभवेति । न हि ज्ञातेऽपि ब्रह्मण्यनुभवं विना नैराकाङ्क्ष्यमतस्तज्ज्ञानस्यानुभवान्तत्वात्तस्मिन्नसावस्तीत्यर्थः । साधनव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह । भूतेति । चकारः शङ्कानिरासी । ननु कर्मवाक्यानामनुभवानपेक्षफलवज्ज्ञानजनकत्वाद्ब्रह्मवाक्यानामपि वेदप्रमाणत्वात्तादृग्धीजनकत्वं नेत्याह । कर्तव्येति । धर्मस्यानुभवायोग्यत्वात्तदनुष्ठानस्य च शाब्दधीमात्रादेव सिद्धेर्धर्मवाक्यानां युक्तमुक्तधीजनकत्वम् । ब्रह्मणि त्वनुभवयोग्ये तद्वाक्यानां नैवमित्यर्थः । धर्मस्यापि ब्रह्मवदनुभवयोग्यत्वं वेदार्थत्वादित्याशङ्क्याकार्यत्वमुपाधिरित्याह। पुरुषेति । चकारोऽत्रापि शङ्कानिरासी । कर्तव्येऽपि तुल्यमसाध्यत्वमित्याशङ्क्य लौकिके वैदिके च कर्मणि साध्यत्वमाह । कर्तुमिति । तत्र लौकिकमुदाहरति । यथेति । तेन सह वैदिकं दृष्टान्तं समुच्चिनोति । तथेति । कर्तुमकर्तुमित्यस्य दृष्टान्त-

---

१ ज. 'ह्मनिज्ञा'। २ ज. 'लाभाच्च । ३ क. 'था श'। ४ ठ. 'न्तेनजि'। ५ ठ. 'वदर्थज्ञा'। ६ ख. 'द्वे धर्म'।

रात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णात्युदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति । विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युर्विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः । न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् । किं तर्हि वस्तुतन्त्रमेव तत् । नहि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषोऽन्योवेति मिथ्याज्ञानम् । स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं वस्तुतन्त्रत्वात् । एवं भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम् । तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुत-

---

मुक्त्वा कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्य दृष्टान्तमाह । **उदित इति** । इतोऽपि कर्मणो नानुभवयोग्यतेत्याह । **विधीति** । यजेतेत्यादयो विधयो न हन्यादित्यादयो निषेधाश्च कर्मणि सावकाशास्तेन साध्यत्वादनुभवयोग्यतेत्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । **विकल्पेति** । उदितानुदितहोमार्थो व्यवस्थितो विकल्पो ग्रहणा ग्रहणार्थस्त्वैच्छिकः । न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्युत्सर्गोऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यपवादः । ते च कर्मणि सावकाशास्तथा चाव्यवस्थितं कर्मानुभवायोग्यमित्यर्थः । ब्रह्मण्यपि तुल्यत्वादव्यवस्थितत्वस्योक्तोपाध्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । **न त्विति** । प्रकारविकल्पवत्प्रकारिविकल्पं निरस्यति । **अस्तीति** । वस्तुन्यपि विकल्पा दृष्टा वादिनामित्याशङ्क्याऽऽह । **विकल्पनास्त्विति** । सम्यग्ज्ञानाधीनत्वाद्वस्तुनस्तस्य च पुरुषाधीनत्वाद्वस्त्वपि तथेत्याशङ्क्याऽऽह । **न वस्त्विति** । कथं तर्हि तदुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । **किं तर्हीति** । पुरुषतन्त्रत्वं निषेद्धुमेवकारो न मानाधीनत्वं निषिध्यते । विकल्पनानां मनःस्पन्दितमात्रत्वेनासम्यग्धीत्वं सम्यग्धियश्च वस्त्वधीनतेत्यत्र दृष्टान्तमाह । **न हीति** । आद्यो वाशब्दोऽवधारणे । पुरोवर्तिनि स्थाणावेकस्मिन्नेव स्थाणुरेवेत्यदुष्टकरणस्य धीरितरस्य तत्रैव पुरुषो वा स्थाणुर्वेति संशयः । न हि तदुभयमपि सम्यग्ज्ञानमेकस्योभयत्वायोगादित्यर्थः । कथं तर्हि विभागधीस्तत्राऽऽह । **तत्रेति** । स्थाणुः सप्तम्यर्थः । उक्तन्यायं संचारयति । **एवमिति** । दार्ष्टान्तिकमाह । **तत्रेति** । विकल्पनानां बुद्धिजन्यत्वेनावस्त्वनुसारिणीनामसम्यग्धीत्वे सम्यग्धियश्च वस्त्वनुसारित्वे पूर्वोक्तन्यायेन स्थिते सतीति यावत् । न पुरुषतन्त्रमित्येवकारार्थः । ततो न धीद्वारा वस्तुनोऽपि तदधीनतेति शेषः । ब्रह्मज्ञानस्य वस्त्वधीनत्वेन सम्यग्धीत्वे हेतुमाह । **भूतेति** । परमार्थवस्त्ववगाहित्वादित्यर्थः । ब्रह्मणः सिद्धत्वेनासाध्यतया धर्मवैधर्म्यादनुभवयोग्यत्वात्तत्रानुभवापेक्षा युक्त्यनुप्रवेशश्चेत्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मणि प्रमाणा-

---

१ ख. °भवयो°। २ ख. °ल्पो ग्रहणार्थ°। ३ ख. °नानामनास्प°। ४ ग. °वैलक्षण्याद°। ५ ख. °भवो यथायु°।

रमेव भूतवस्तुविषयत्वात् । ननु भूतवस्तुत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता । न । इन्द्रियाविषयत्वेन संबन्धाग्रहणात् । स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि । सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा संबद्धं कार्यमिति गृह्येत । कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा संबद्धं किमन्येन केन चिद्वा संबद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं किं तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थम् । किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम् । 'भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति' । इत्युपक्रम्याऽऽह । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति' (तैत्ति० । ३ । १) तस्य च निर्ण-

---

न्तरप्रवेशे जन्मादिसूत्रमनुमानोपन्यासार्थमित्यनुमतामिति शङ्कते । नन्विति । सिद्धत्वाद्ब्रह्मणो धर्मवैजात्येऽपि[2] मानान्तरगम्यत्वेत्यनुमानादिविचारं हित्वा वाक्यमात्रविचारोऽयुक्तो ब्रह्मण्युभयप्रवेशाविशेषादतः सूत्राणां वेदान्तवाक्यग्रथनार्थत्वमसिद्धमित्यर्थः । ब्रह्मणि संभावनाहेतुश्रुत्यनुगुणानुमानादिप्रवेशाद्गुणतया तद्विचारस्यापीष्टत्वात्प्राधान्येन वेदान्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामिति समाधत्ते । नेत्यादिना । मानान्तरमपि करणमेव ब्रह्मप्रमितावितिपक्षे प्रत्यक्षमनुमानादि वा तदिति विकल्प्य दूषयति । इन्द्रियेति । ब्रह्मणि करणत्वेन मानान्तराप्रवेशादिति शेषः । पराञ्चीत्यादिश्रुत्या प्रत्यक्षाविषयत्वं ब्रह्मणो विवृणोति । स्वभावत इति । संबन्धाग्रहणादिसूक्तं व्यनक्ति । सति हीति । ननु ब्रह्मसंबद्धमिदं कार्यमिति धिया किं स्यात्कार्यमेव गृह्यमाणं ब्रह्म ज्ञापयिष्यति नेत्याह । कार्येति । तन्मात्राद्धेतुमात्रं सिध्यति न सत्यज्ञानादिरूपं ब्रह्म तत्त्वावगमादेव ज्ञेयमित्यर्थः । श्रौतार्थे सामान्यद्वारा संभावनाहेतुर्मानान्तरमिति युक्ता सूत्राणां वेदान्तग्रथनार्थतेत्युपसंहरति । तस्मादिति । बहुत्वाद्वेदान्तानामेतदधिकरणविषयबुभुत्सया पृच्छति । किं पुनरिति । जिज्ञास्यं लक्षितं ब्रह्म सप्तम्यर्थः । विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यं सोपक्रममाह । भृगुरिति । ननु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति स्वरूपलक्षणाद्दते यत्र शाखाग्रं स चन्द्र इत्युपलक्षणमात्राच्चन्द्रस्वरूपादृष्टेरुपलक्षितस्य स्वरूपलक्षणं वाच्यं तत्राऽऽह । तस्येति । ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वानुवादेन स्वरूपनिर्णा-

---

२ क. ख. 'त्येऽपि मा'। ३ ठ. 'क्षे प्रत्यक्षम'। ४ ठ. सुरूप।

यवाक्यम्। 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति' (तैत्ति० ।३।६) अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥ २॥ (२)
जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तदेव द्रढयन्नाह।

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ (३)

महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदी-

यकमानन्दत्वविधायि वाक्यम्। ततः सत्यादिवाक्याच्च स्वप्रकाशानतिशयानन्दलक्षणं ब्रह्मेति निर्णेतुं शक्यमित्यर्थः। तैत्तिरीयश्रुताविव श्रुत्यन्तरेऽपि ब्रह्मणो लक्षणद्वयवादीनि वाक्यानि यः सर्वज्ञः सर्वविद्विज्ञानमानन्दमित्यादीनि सन्ति तान्यपीहोदाहरणत्वेन द्रष्टव्यानीत्याह। **अन्यान्यपीति**। एवंजातीयकत्वमेवाऽऽह। **नित्येति**। तदेवं सर्वासु शाखासु लक्षणद्वये वादिवेदान्तवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानीति तद्धिया मुक्तिरयत्नलभ्येत्यर्थः ॥ २ ॥ [२]

सूत्रान्तरमवतारयन्पूर्वसूत्रसंगतिमाह। **जगदिति**। सर्वकारणत्वं ब्रह्मलक्षणं सूत्रयता प्रधानादावतिव्याप्तिनिरासाय तद्बललब्धं सर्वज्ञत्वमर्थादुक्तं तदेवात्र साध्यते तथा चाऽऽर्थिकप्रतिज्ञयाऽस्य संगतिरित्यर्थः। 'वेदानां नित्यत्वात्तदकर्तृत्वे विश्वकर्तृत्वायोगान्न तेनास्य सर्वज्ञतेत्याशङ्क्य श्रौतप्रतिज्ञयैव संगतिमाह। **तदेवेति**। वेदानां नित्यत्वेऽपि ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वसंभवोक्त्या तदेव जगद्धेतुत्वकृतं सर्वज्ञत्वमत्र दृढीक्रियते। तेन हेतुसाधनद्वारा तदीयसाध्यसाधनाद्युक्ताऽस्य श्रौत्या प्रतिज्ञया संगतिरिति भावः। अस्य महत इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सार्वज्ञ्यं न साधयत्युत साधयतीति वेदस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गाप्रसङ्गाभ्यां संदेहे पाणिन्यादिवदर्थं दृष्ट्वा कर्तृत्वे वेदस्य पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वापातान्न साधयतीति प्राप्ते सिद्धान्तमाह। **शास्त्रेति**। न केवलं जगद्योनित्वादस्य सार्वज्ञ्यं किंतु शास्त्रयोनित्वादपीति योजना। अत्र च वेदकर्तृत्वोक्तेरतदुक्तमानमेयाङ्गीकारेण शास्त्रप्रवृत्तेरस्येत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यस्य सर्वज्ञे ब्रह्मणि समन्वयोक्तेश्च श्रुत्यादिसंगतयः। फलं तु पूर्वपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वानिर्धारणमुत्तरत्र तन्निर्धारणमिति द्रष्टव्यम्। शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञताहेतुत्वं वक्तुं शास्त्रं विशिनष्टि। **महत इत्यादिना**। चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यादिमहाविषयत्वान्महदृगादिशास्त्रम्। न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वं किंत्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयाऽपीत्याह। **अनेकेति**।

---

१ क. ख. 'यकश्रु'। २ ख. 'यस्य वा'। ३ क. वेदान्तानां। ४ क. ठ. 'श्वयोनित्वा'। ५ क. ख. 'तं सार्व'। ६ क. 'द्युक्त्याऽस्य। ७ क. ख. 'लिङ्गस्य वा'। ८ ठ. 'श्रमादि'। ९ क. ख. 'दृग्वेदादि'।

एवंत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म। न हीदृशस्य शास्त्रस्यर्ग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोऽस्ति। यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके। किमु वक्तव्यमनेक-

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि व्याकरणादिषडङ्गानि च दश विद्यास्थानानि तैस्तत्तद्द्वारोपकृतस्येति यावत्। एतेन शिष्टसंग्रहादप्रामाण्यशङ्काऽपि शास्त्रस्यार्थादपास्ता। पुराणादिप्रणेतारो महर्षयस्तथा तथा वेदान्व्याचक्षाणास्तदर्थं चाऽऽदरेणानुतिष्ठन्तो वेदानादृतवन्तस्तत्कथं तदप्रामाण्यमिति भावः। अबोधित्वास्पष्टबोधित्वयोरभावादपि वेदानां प्रामाण्यमित्याह। प्रदीपवदिति। उक्तमुपजीव्य सर्वज्ञत्वोपयुक्तं विशेषणान्तरमाह। सर्वज्ञेति। तत्सदृशस्येति यावत्। सादृश्यं च सर्वज्ञज्ञानस्य सर्वविषयत्ववदुक्तेरपि शास्त्रीयायास्तथात्वम्। कल्पप्रत्ययोऽचेतनत्वात्। उक्तविशेषणस्य वेदस्य निश्वसितश्रुत्या विभक्तत्वहेतूपकृतया ब्रह्मकार्यतेत्याह। योनिरिति। व्यतिरेकमुखेनोक्तं व्यक्तीकुर्वाणः सर्वज्ञत्वं प्रतिजानीते। न हीति। महत्वादिविशेषणवत्त्वमीदृशत्वम्। तस्य सर्वज्ञादन्यतोऽसंभवे हेतुं सूचयति। सर्वज्ञेति। तस्य गुणः सर्वार्थज्ञानवत्त्वं तेनान्वितमिदं शास्त्रं सर्वार्थत्वादतस्तस्योत्पत्तिः सर्वज्ञादेवेत्यर्थः। उक्तमनुमानीकर्तुं व्याप्तिमाह। यदिति। महाविषयत्वाद्वेदस्य ब्रह्मज्ञानेन तुल्यार्थत्वभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं विस्तरार्थमित्युक्तम्। यच्छब्दत्रयस्य स ततोऽपीत्युत्तरेण संबन्धः। शास्त्रप्रणेतुराप्तत्वार्थं पुरुषविशेषपदम्। यो यद्वाक्यप्रमाणप्रणेता स तद्विषयादधिकार्थज्ञानवानिति व्याप्तिभूमिमाह। यथेति। ब्रह्मणः शास्त्रकर्तृत्वेऽपि पाणिन्यादिवदसर्वज्ञत्वं शङ्कित्वोक्तम्। ज्ञेयेति। तस्य ज्ञेयैकदेशविषयत्वं तत्कर्तुरसार्वज्ञ्ये हेतुरित्यर्थः। अपिस्तथात्वसंभावनार्थः। यद्यस्मात्पाणिन्यादेः संभवति स तस्मादधिकार्थज्ञानवानिष्टः। शब्दस्य ज्ञानान्न्यूनार्थत्वाद्यथेदं तथाऽन्यदपि मानभूतं शास्त्रं यस्मादभियुक्तादुत्पद्यते स तस्मादधिकज्ञानवानित्यर्थः। उक्तेर्ज्ञानान्न्यूनार्थत्वमिक्षुक्षीरादिमाधुर्यस्यावान्तरवैषम्येऽपि तदाख्यातुं सुशिक्षितोऽपि न शक्ष्यतीति न्यायसिद्धमित्याह। इति प्रसिद्धमिति। व्याप्तिमुक्त्वा विवक्षितमनुमानमाह। किम्विति। शास्त्रस्योक्तविशेषणवतो यस्मान्महतो भूताद्योनेः संभवस्तस्य सर्वज्ञत्वाद्यनतिशयमिति किमु वक्तव्यमिति संबन्धः। ब्रह्म वेदार्थादधिकार्थज्ञानवत्तत्कर्तृत्वाद्यो यद्वाक्यप्रमाणकर्ता स तदर्थादधिकार्थज्ञानवान्यथा पाणिनिः। यद्वा वेदः स्वार्थादधिकार्थज्ञानवज्जन्यो वाक्यप्रमाणत्वात्पाणिन्यादि-

१ ठ. विधस्था°। २ क. ख. °द्वारेणोप°। ३ क. °र्थे साद°। ४ ठ. °वेज्ञत्वा°। ५ क विस्तारा°। ६ क. °मिदमुक्त°। ७ ख. °याधि। ८ झ. °र्थः। तद्य°। ९ क. ख. °धिकार्थज्ञा°।

शास्त्राभेदभिन्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोर्ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिश्वासवद्यस्मान्महतो भूताद्योनेः संभवः । 'अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद' (बृह० २।४।१०।) इत्यादिश्रुतेः तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति । अथवा यथोक्तमृग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मा-

---

वाक्यवदित्यर्थः । शास्त्रहेतोर्ब्रह्मणः सर्वज्ञतापक्षधर्मता बलादिति वक्तुं शास्त्रस्य अन्थतो महत्त्वमाह । अनेकेति । महाविषयत्वेनोक्तं महत्त्वं व्यनक्ति । देवेति । आदिशब्देन वर्णाश्रमधर्मा गृह्यन्ते । प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिन इत्युक्तं प्रकृतोपयोगित्वेनार्थतोऽनुवदति । सर्वेति । यथोक्तं शास्त्रं ब्रह्मणो जायते चेत्तस्य पौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वप्रामाण्यहानिरित्याशङ्क्याऽऽह । अप्रयत्नेनेति । पौरुषेयत्वं पुरुषनिर्वर्त्यत्वमात्रं वा नूतनानुपूर्वीरचनं वा मानान्तरदृष्टार्थोक्तिरचनं वा । नाऽऽद्यस्तवापि पदवाक्यादिषु तुल्यत्वात् । द्वितीये नूतनत्वं क्रमान्यत्वमात्रं वा विसदृशक्रमत्वं वा । नाऽऽद्यः । त्वयाऽपि प्रतिपुरुषमुपाधिभेदादुपहितक्रमान्यत्वमात्रस्येष्टत्वात् । न द्वितीयः । मयाऽपि क्रमवैसादृश्यस्यानिष्टत्वात् । न तृतीयोऽनङ्गीकारात् । अतो न पौरुषेयतया सापेक्षतेति भावः । अयत्नेन ब्रह्मणो वेदोत्पत्तौ मानमाह । अस्येति । ब्रह्मणोऽनतिशयं महत्त्वं तात्त्विकं च सर्वज्ञतासाधकं तद्राहिते तदनुपलम्भादिति मत्त्वा महतो भूतस्येति पुनरुक्तम् । यथा दीपादिभासनशक्तेः स्वहेतुवह्निशक्त्यनुमापकत्वं तथा वेदगतसर्वार्थभासनशक्तेरपि स्वाश्रयोपादानस्थसर्वार्थभासनशक्त्यनुमापकतेति समुदायार्थः । शास्त्रं शास्त्रकर्तृत्वे सत्यसर्वज्ञत्वानधिकरणकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानाद्वेदस्य सर्वज्ञकर्तृकतेत्युक्तम् । इदानीं जगद्धेतुत्वेन लक्षिते ब्रह्मणि मानविशेषचिन्तायै वर्णकान्तरमवतारयति । अथवेति । तं त्वौपनिषदमित्यादि ब्रह्मणः शास्त्रैकगम्यत्वं समर्थयेन्न वेति कार्यलिङ्गस्य हेतुविशेषावसानानवसानाभ्यां संशये विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदिति सिद्धे कर्तरि तदेकत्वनानात्वसंदेहे लाघवात्तदैक्यं स च ज्ञात्वैव सर्वं करोतीति सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्चेत्यनुमानमेव विचार्यमिति प्राप्ते मत्याह । यथोक्तमिति । नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणः शास्त्रं कारणमित्ययुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रमाणमिति । अनुमानादपि लाघवानुगृहीताद्ब्रह्मस्वरूपधीसंभवान्न तत्र शास्त्रमेव मानमित्याशङ्क्याऽऽह । शास्त्रादिति । न तावदप्रत्यक्षं ब्रह्म वह्निवद्विशेषतोऽनुमेयं कार्यमात्रस्य कर्तृमात्रगमक-

---

१ ज. °स्य तस्य दे°। २ क. °नाकार°। ३ क. °शयस°। ४ क. ख. °र्वाव°। ५ क. ख. °मर्थये°। ६ ठ. °कत्वानेकत्व°। ७ ग. सर्वे ज्ञा°।

दिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादि । किमर्थं तर्हीदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्र एवैवंजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । उच्यते । तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्जन्मादि[2] केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्येत तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं सूत्रं प्रवर्तते[3] । शास्त्रयोनित्वादिति । ३ । (३)

कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते । यावता आम्नायस्य

त्वात् । न च लाघवात्तदैक्यधीर्विचित्रप्रासादादेरनेककर्तृकस्यापि दृष्टत्वेनानिर्णयात् । तथा च कर्तुर्न सर्वज्ञत्वाद्यनुमानलभ्यम् । शास्त्रे तु यत इत्येकवचनात्कर्त्रैक्यसिद्धौ सर्वज्ञत्वादिसिद्धेः शास्त्रैकगम्यं ब्रह्मेति भावः । किं तद्ब्रह्मणि प्रमाणं शास्त्रं तदाह । शास्त्रमिति । पूर्वसूत्रे शास्त्रस्योक्तत्वे शास्त्रयोनित्वं पृथङ्न वाच्यमिति शङ्कते । किमर्थमिति । एतत्सूत्रार्थवत्त्वं प्रतिजानीते । उच्यत इति । तत्र शास्त्रस्योक्तत्वेऽपि सूत्रे तद्वाचकाभावाज्जन्मादिलिङ्गकं स्वतन्त्रमनुमानमुक्तमिति शङ्कां निरसितुमिदं सूत्रमिति तदर्थवत्तां समर्थयते । तत्रेति । न च तर्हीदं पूर्वशेषतया तदन्तर्गमान्न पृथक्करणीयम् । तच्छेषत्वेऽपि सर्वज्ञत्वे शास्त्रकर्तृत्वहेतुसमर्थनन्यायभेदादधिकरणान्तरत्वसिद्धेरिति । ३ । (३)

वेदान्ता यथोक्ते ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्धार्थज्ञानात्फलभावाभावाभ्यां सिद्धमर्थं रूपादिहीनं बोधयतो वाक्यस्य सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां वा संशये पूर्वाधिकरणद्वितीयवर्णकेनाऽऽक्षेपलक्षणां संगतिं विवक्षन्नुत्तरसूत्रव्यावर्त्यपक्षमाह । कथमिति । सदेवेत्यादितत्तदाम्नायाधीतसर्वोपनिषदां स्फुटब्रह्मलिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयसाधनादत्र श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वपक्षे परिशुद्धब्रह्मबुद्ध्यभावात्तदर्थिनामुपनिषत्स्वप्रवृत्तिः । सिद्धान्ते शुद्धब्रह्मबुद्धिसिद्धौ मुमुक्षूणामुपनिषत्सु यत्नाधिक्यमिति विवेक्तव्यम् । कथमित्याक्षेपे हेतुर्यावतेति । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादयोऽर्थवादा विध्युद्देशार्थवादयोर्मिथोपेक्षणाद्विध्युद्देशेनैकवाक्यतया धर्मे प्रमाणं न वेति संशये पूर्वपक्षयति । आम्नायस्येति । सर्वस्य वेदस्य विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य कार्यतच्छेषार्थताप्रौव्याद्यानि वाक्यानि कार्यं वा तच्छेषं वा नाऽऽचक्षीरन्किंतु शुद्धं सिद्धमर्थमभिदधीरन्नतदर्थानां तेषामानर्थक्यं फलवदभिधेयवैधुर्यमतोऽनित्यमनियतं सापेक्षमेवोच्यते वेदस्य प्रामाण्यमित्युक्तत्वाद्यथाश्रुतिगृहीतानामर्थवादानां सन्तमसन्तं वा भूतमर्थं वदतां

---

१ ट. °नाज्जगतो ज°। २ ज. °दि इति के°। ३ क. ज. प्रवर्तते । ४ ट °कापदाभा°। ५ ख. °धीनस° । ६ क. °थासूत्रश्रुतगृ°।

क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति (पू० मी० जै० १।२।१) क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम् । अतो वेदान्तानामानर्थक्यमक्रियार्थत्वात् । कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा । नहि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं संभवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात्परिनिष्ठि-

---

तदुक्त्यैव नैराकाङ्क्ष्यात्कार्याध्याहारासिद्धेः स एवैनं भूतिं गमयतीति विशिष्टार्थवेदनेनैवावसानाद्वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यनेनैकवाक्यत्वाभावान्मुख्यार्थसंभवे प्राशस्त्यलक्षणायोगादाख्यायिकात्मनामपि लोके शब्दानां दर्शनात्तेषां फलवदर्थावबोधानियमादध्ययनविधेरक्षरावाप्त्या दृष्टार्थत्वाद्विध्युद्देशस्यापि विशिष्टार्थविधिना चरितार्थत्वान्मिथोऽपेक्षाभावादर्थवादानर्थक्यात्तत्तुल्यमन्त्रादेरपि तथात्वादेषां धर्मप्रमापकत्वादितद्युक्तचोदनानामप्रामाण्यादप्रमाणं सर्वो वेद इति प्राप्ते विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति सूत्रेण सिद्धान्तमाह । क्रियेति । वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्येवमन्तेन विध्युद्देशेन सह वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्याद्यर्थवादानां क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति प्राशस्त्यार्थेनैकवाक्यत्वात्तत्र प्रकृतविध्यपेक्षितमर्थं वदन्तोऽर्थवादादयोऽर्थवन्तः स्युरित्युक्तेरध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वादक्षरावाप्तेरफलत्वात्फलवदर्थावसायितायाः वेदमात्रस्य वाच्यत्वादर्थवादानां च भूतार्थवेदने फलानवसायादाख्यायिकात्मकलौकिकशब्दानामफलत्वस्यानिष्टत्वाद्विध्याकाङ्क्षितप्राशस्त्यलक्षणया तदेकवाक्यत्वाद्विधेरेव प्रवृत्तौ प्राधान्येऽपि तदनुग्राहकतया स्तुत्यपेक्षणात्तदेकवाक्यानामर्थवादानां तथैव प्रामाण्यान्मन्त्रादेरपि स्वाध्यायविधिना फलवत्त्वसिद्धेर्विशिष्टार्थबोधिप्रधानवाक्यार्थे प्रामाण्यात्तद्युक्तचोदनानामपि तद्भावाद्युक्तं सर्वस्यैवाऽऽम्नायस्य क्रियातच्छेषविषयत्वेन प्रामाण्यं तदेवं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां शास्त्रमात्रस्य कार्यपरत्वं प्रमाणलक्षणे स्थितमित्यर्थः । तथाऽपि वेदान्तेषु किं जातमित्याशङ्क्य यावतेत्यस्यापेक्षितमाह । अत इति । अर्थमात्रदृष्टेरानर्थक्यं फलवदभिधेयराहित्यमक्रियार्थत्वात्कार्यतच्छेषवाचित्वाभावादित्यर्थः । अध्ययनविधिविरोधादानर्थक्यमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । कर्त्रिति । फलसंग्रहार्थमादिपदम् । उक्तं हि । क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदां नैराकाङ्क्ष्यमिति । कर्मप्रकरणोत्तीर्णोपनिषदां कुतस्तद्विधिशेषतेत्याशङ्क्याऽऽह । उपासनादीति । आदिशब्देन श्रवणादयो गृह्यन्ते । ननु वेदान्तानां न क्रियाविधिशेषत्वमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिलिङ्गैर्ब्रह्मणि तात्पर्यसिद्धेस्तत्राऽऽह । न हीति । मानान्तरयोग्ये ब्रह्मणि वेदान्तानां न तात्पर्यम् । तत्संवादेऽनुवादितया तद्विसंवादे च स्पर्शनधीविरोधिचित्रनिम्नोन्न-

---

१ ज. °याशे°। २ क. °स्तुखरूपप्र°। ३ क. ठ. राद्यासिद्धिः स°। ख. °राद्यासि°। ४ क. °काना-म°। ५ क. ख. °तार्थाने°। ६ ठ. °पदा° ७ ख. °रैक्यरू°। ८ ठ. °ह्मशब्दे ता°।

तद्वस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव सोऽरोदीदित्येवमादीनामानर्थक्यं माभूदिति 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' (पू० मी०१।२।७) इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । मन्त्राणां चेषे त्वेत्या-

---

वचाक्षुषधीवद्विरोधादेव तेषामतद्बोधित्वादित्यर्थः । परिनिष्ठितेऽर्थे वेदान्ताप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह । तदिति । न हि भूतार्थप्रतिपादने क्वचिद्धानमुपादानं वा तयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्यायत्तत्वात्तयोश्च विधिनिषेधाधीनत्वात्तयोरपि कार्यविषययोः सिद्धेऽर्थेऽसंभवादतस्तद्वादस्याफलत्वात्फलाधीनतात्पर्याभावान्न वेदान्ता भूते मानम् । न च क्रियानपेक्षं भूतं वस्तुफलं तद्धेतुर्वा सुखदुःखाप्तिहानितद्धेतुत्वादृष्टेरित्यर्थः । मानान्तरासिद्धासिद्धार्थबोधित्वायोगात्तद्बोधस्य चाफलत्वात् । न चेद्वेदान्तास्तत्र प्रमाणं कथं तर्हि तेषामर्थवत्तेत्याशङ्क्यार्थवादाधिकरणसिद्धान्तं स्मारयति । अत एवेति । वेदान्तानां मन्त्रवत्पृथगर्थसंभवात्किमित्यर्थवादवद्विधिना पदैकवाक्यतेत्याशङ्क्य मन्त्रवदेव तर्हि विधिभिर्वाक्यैकवाक्यता तेषामित्याह । मन्त्राणां चेति । अर्थवादाधिकरणं परिसमाप्य मन्त्रेषु चिन्ताऽवतारिता प्रमाणलक्षणे । इषे त्वेत्यत्र छिनद्मीत्यध्याहारेण शाखाच्छेदप्रतीतेरग्निर्मूर्धेत्यादौ च तद्धेतुदेवतादिदृष्टेरिषे त्वेत्यादयो मन्त्राः श्रुत्यादिना क्रतौ विनियुक्तविषयास्ते किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तस्तत्रोपकुर्वन्त्याहोस्विद्दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेनेति संशये मन्त्राणां दृष्टार्थत्वे स्वाध्यायकालसिद्धतदर्थस्य चिन्तादिना स्मृतिसंभवात्तावन्मात्रार्थवत्ता तेषां नित्यवदाम्नानानर्थक्यान्मन्त्रैरेवार्थप्रत्यायननियमादृष्टकल्पने तदुच्चारणादेव पुरुषव्यापारगोचरात्तन्नियोगविषयात्तत्कल्पनस्य युक्तत्वादुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तोऽमी क्रतावुपकुर्वन्तीति पूर्वपक्षमाह । तदर्थशास्त्रादिति । इषे त्वेति छिनद्मीत्यध्याहारात्क्रियोक्तिसमर्थो मन्त्रस्तत्रैवैनं मन्त्रमिषे त्वेति शाखामाच्छिनत्तीति शास्त्रं निबध्नात्यर्थोक्त्या क्रतूपकारे तदर्थशास्त्रानर्थक्यात्तस्मात्तदुच्चारणमात्रेणैव क्रतावुपकारिताऽस्येत्यर्थः । मन्त्रैरेव देवतादि स्मर्तव्यमितिनियमस्य दृष्टार्थाभावाददृष्टार्थकल्पनेऽपि मन्त्रोच्चारणस्य तदर्थस्मारकत्वेन दृष्टार्थत्वादर्थस्मृतेश्च प्रयोगार्थत्वात्प्रयोगाच्च फलोदयाद्दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनायोगात्तदर्थशास्त्रस्य च परिसंख्यार्थत्वाद्दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन मन्त्राणां क्रतूपकारितेति सिद्धान्तमाह । अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति । लोकवेदयोः शब्दानामर्थाविशेषाल्लोके फलवदुच्चारणदृष्टेर्वेदेऽपि मन्त्रोच्चारणस्य तथात्वादप्रकाशिते यज्ञे तदङ्गे च यागासिद्धेस्तदर्थं यज्ञादिप्रकाशनेन कर्मण्युपकारो मन्त्राणामित्यर्थः । तदेवं वेदान्तानामपि मन्त्रवत्कर्मतद्धेतुवादित्वे-

---

१ ज. ट. °दित्यादी°। २ क. ज. °वाक्यत्वात्स्तु°। ३ क. ख. °विशेषत्वि°। ४ क. ठ. मानं। ५ क. ख. °धिकारं प°। ६ ठ. °नत्तीत्य°। ७ क. ख. ठ. °युक्ता वि°। ८ क. °नामिति म°।

दीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति क्रियाविषयत्वाद्विधेः । तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते तथाऽपि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्त उच्यते ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥ (४)

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद्ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कथं । समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रति-

न विधिभिर्वाक्यैकवाक्यतया कर्मसमवायित्वं सिद्धवत्कृत्य मन्त्राधिकरणं प्रवृत्तमिति भाष्यार्थः । कर्मकाण्डीयमन्त्राणां विधिभिर्वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि प्रकरणान्तरस्थवेदान्तानां स्वार्थनिष्ठत्वेनैव प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयाधिकारान्ग्रहीतुं क्वचिदपीत्युक्तम् । अदृष्टाऽपि युक्तिवशादेष्टुं शक्येत्याशङ्क्य न हि परिनिष्ठितेत्यादिनोक्तं मत्वाऽऽह । उपपन्ना वेति । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागाविनाभूतद्रव्यदेवताबुद्ध्या यागविधिकल्पनावद्वेदान्तानामपि स्वार्थे विधिं परिकल्प्यार्थवत्त्वसंभवे किं कर्मविधिशेषत्वेनेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । दध्ना जुहोतीत्यादाविव सिद्धेऽप्यर्थे विधिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । क्रियेति । तत्र भावार्थस्यान्यतो लब्धत्वात्तदनुवादेन विधेः संक्रान्तत्वाद्विनाभावार्थं शुद्धस्य सिद्धस्य विध्यविषयतेति भावः । वार्तिककारमतमुपसंहरति । तस्मादिति । तत्रारुचिं सूचयित्वा मतान्तरं निगमयति । अथेत्यादिना । मतद्वयेऽपि संमतमर्थमुपसंहरति । तस्मान्नेति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तसूत्रमवतारयति । इति प्राप्त इति । तत्र पूर्वपक्षप्रतिक्षेपप्रतिज्ञां व्याचष्टे । तुशब्देति । तत्पदोपात्तां सिद्धान्तप्रतिज्ञां विभजते । तद्ब्रह्मेति । पूर्वसूत्रयोरुक्तमेवंभूतं ब्रह्म स्मारयितुं विशेषणानि । ननु वेदान्तवाक्यस्य लौकिकवाक्यवद्वाक्यत्वादेव संसृष्टार्थत्वादखण्डैकरसे ब्रह्मणि कथं प्रथाहेतुतेति पृच्छति । कथमिति । अपर्यायानेकशब्दानामखण्डार्थत्वस्य प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्ये दृष्टत्वादस्यापि ब्रह्मस्वरूपमात्रबोधनप्रवृत्तस्य तद्धीहेतुता युक्तेति हेतुमादत्ते । समन्वयादिति । हेतुं विवृणोति । सर्वेष्विति । वेदान्तानामैकान्तिकीं ब्रह्मपरतां वक्तुं बहूनि वाक्यान्युदाह-

१ क. ज. °त्रादव°। २ ज. °णैकस्यैवार्थ°। ट. °णैव त°। ३ ग. सूचयन्मता°। ४ क. ख. प्रमेयभूतं । ५ ख. °वाक्यत्व°। ६ ख. °स्य तस्य त°।

पादकत्वेन समनुगतानि । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' । (छान्दो० ६।२।१) 'एकमेवाद्वितीयम्' । (बृह० २।५।१९) 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' । (ऐत० २।४।१।१) 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्' 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' (मुण्ड० २।२।११) इत्यादीनि न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तेषां कर्तृ-

---

राति । सदेवेत्यादिना । सदित्यस्तितामात्रमेवेत्यवधारणे । किं तदवध्रियते तदाह । इदमिति । यदिदं व्याकृतं जगत्तदग्रे प्रागुत्पत्तेर्व्याकृतरूपत्यागेन सदेवासीद्धे सोम्य प्रियदर्शनेति पित्रा पुत्रः संबोध्यते । स्थूलं पृथिव्यादीदं बुद्धिबोध्यं प्रागुत्पत्तेर्माभूदन्यत्तु महदादिसूक्ष्ममासीदेवेति नेत्याह । एकमिति । कार्यं सतोऽन्यन्नाऽऽसीदेवेत्यर्थः । तथाऽपि मृदो घटाकारपरिणामयितृकुलालवज्जगन्निमित्तं सतोऽन्यदासीदित्याशङ्क्याऽऽह । अद्वितीयमिति । सतोऽपि चित्त्वं विना प्रधानवन्न हेतुतेत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरमाह । आत्मेति । आप्नोतीत्यात्मा मूलकारणं वैशब्देन प्रागवस्था स्मर्यते । इदमित्याद्युक्तार्थम् । तस्य निर्विशेषत्वार्थं श्रुत्यन्तरं पठति । तदेतदिति । तच्छब्देनेन्द्रो मायाभिरिति प्रकृतात्मोक्तिः । विधेयं ब्रह्मापेक्ष्य नपुंसकं तदेतदेव यद्ब्रह्म । तद्वा किं लक्षणं तत्राऽऽह । अपूर्वमिति । नास्य पूर्वं कारणमित्यपूर्वमकार्यमित्यर्थः । नास्यापरं कार्यं वास्तवमस्तीत्यनपरमकारणमित्यर्थः । नास्यान्तरं जात्यन्तरमन्तरालेऽस्तीत्यनन्तरमेकरसमित्यर्थः । तथाविधमन्यदपि तटस्थमस्तीति नेत्याह । अबाह्यमिति । बाह्यमस्यानात्मभूतं नास्तीत्यद्वितीयमित्यर्थः । तस्यापरोक्षत्वमाह । अयमिति । तत्सिद्ध्यर्थं चित्स्वभावत्वमाह । सर्वेति । ब्रह्मात्मा सर्वमनुभवति चेदनुभाव्यस्य पृथक्त्वान्नाद्वैतमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । यत्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यब्रह्मेवाविदुषां भाति तत्सर्वमिदममृतं ब्रह्मैव वस्तुत इत्यर्थः । आदिपदेन सत्यज्ञानादिवाक्यानि गृह्यन्ते । नन्वेषां वाक्यानामर्थवादाधिकरणन्यायेन कर्मापेक्षितकर्त्रादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषतेत्युक्तं तत्राऽऽह । न चेति । वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादीनामिव क्रियाविधिशेषत्वेऽपि तेषां न श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । युक्तमर्थवादानां स्वार्थे पुमर्थहीनानामध्ययनविधेर्विध्यपेक्षितप्राशस्त्यद्वारा तच्छेषत्वम् । यथाऽऽहुः । स्वाध्यायविधिना वेदः पुरुषार्थाय नीयते । तद्वशेनार्थवादानां प्राशस्त्येन प्रमाणतेति । वेदान्तानां तु कर्मापेक्षितकर्त्राद्यबोधित्वान्न तद्विधिशेष-

---

१ क. °पेक्ष्यं न°। २ ठ. °मस्मादना°। ३ क. °स्तीत्यबाह्यमद्विती°। ख. °स्तीति बाह्यमद्विती°।
४ ठ. °ब्रह्मैवा°। ५ ग. °स्वार्थेऽर्थ°।

स्वरूपप्रतिपादनपरताऽवसीयते । 'तत्केन कं पश्येत्' (बृह० २।४।१३) इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः 'तत्त्वमसि' (छान्दो० ६।८।७) इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् । यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति । नैष दोषः । हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वक्लेशप्रहरणात्पुरुषार्थसिद्धेः । देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं संभवति । एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः । नह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य

तेत्यर्थः । ननु पर्णताया जुहूद्वारा क्रतुशेषतावदात्मनोऽपि ज्ञानद्वारा कर्मशेषत्वात्तदर्था वेदान्तास्तद्विधिशेषा भविष्यन्ति नेत्याह । **तदिति** । तत्त्र विद्यादशायां केन करणेन कं विषयं को वा कर्ता पश्येदित्यादिवाक्येनाऽऽत्मविषया क्रियादिनिरासश्रुतेर्नासौ कर्माङ्गम् । ततो धीद्वाराऽऽत्मनस्तद्विध्यशेषत्वात्तदर्थवेदान्तानां न तच्छेषतेत्यर्थः । यत्तु न परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं तस्याध्यक्षादियोग्यत्वादिति तत्राऽऽह । **न चेति** । तत्त्वमसीति शास्त्रमन्तरेणेति संबन्धः । वेदान्तवेद्यस्य सिद्धत्वेऽपि मानान्तरायोग्यत्वात्तत्संवादविसंवादाभावाद्युक्तं तत्रानपेक्षं तत्प्रामाण्यमित्यर्थः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावादित्यत्रोक्तमनुवदति । **यत्त्विति** । पुरस्तात्पञ्चम्या वस्तुन इत्यध्याहार्यम् । आनर्थक्यं हेयादिहीनार्थत्वं वा विफलत्वं वा तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयति । **नेति** । यत्तु स्ववाक्यगतोपासनादिपरत्वं वेदान्तानां तत्किं कतिपयानामुत सर्वेषामम् । आद्यमङ्गीकरोति । **देवतादीति** । आदिशब्देन [4]देवतासुरसङ्ग्रामो गुणजातं फलविशेषश्चोच्यते । तस्य तत्प्रकरणस्थोपास्तिशेषत्वं प्रकरणादिष्टमेवेत्यर्थः । नेतरः । सर्वेषां वेदान्तानां तच्छेषत्वे मानाभावात् । तदर्थस्य च ब्रह्मणस्तच्छेषत्वं ज्ञानात्प्रागूर्ध्वं वा । आद्येऽध्यस्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वेऽपि न द्वितीय इत्याह । **न त्विति** । देवतादिप्रतिपादनं दृष्टान्तयितुं तथेत्युक्तम् । तत्र हेतुरेकत्व इति । ज्ञाते सतीति शेषः । हेयोपादेयशून्यतयेत्यत्र ब्रह्मणो ज्ञातस्याद्वितीयस्येत्यध्याहार्यम् । उपास्योपासकादिभेदबुद्ध्यभावादुपास्तिविध्ययोगान्न ब्रह्मणो ज्ञातस्य तच्छेषतेत्यर्थः । संस्कारात्पुनर्द्वैतज्ञानोदये विध्यादिसर्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । **नहीति** । संस्कारोत्थस्याऽऽभासत्वाद्विध्यनिमित्तत्वान्न ब्रह्मणस्तच्छेषतेत्यर्थः । वेदा-

---

१ क. ज. °त्वं तत्त्व°। २ क. ज. °ह्मात्माव°। ३ ट. °प्रहाणा°। ४ क. ख. ठ. देवासु°। ५ क. झ. °ध्यस्ते गु°।

पुनः संभवोऽस्ति । येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपद्येत । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टम् । तथाऽप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत । तस्मात्सिद्धं

न्ताः स्वार्थे न मानं विधिशून्यवाक्यत्वात्संमतवदित्यनुमानात्तेषां विधिशेषतेत्याशङ्क्य स्वार्थे फलराहित्यमुपाधिरित्याह । **यद्यपीति** । अन्यत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः । वेदवाक्यानां सोऽरोदीदित्यादीनामिति यावत् । तथाऽपि स्वार्थे वैफल्यं तेषां विधिस्पर्शमन्तरेणाप्रामाण्ये हेतुरिति शेषः । साधनव्याप्तिं प्रत्याह । **आत्मेति** । तद्विषयस्येत्यात्मज्ञानं तच्छब्दार्थः । शास्त्रस्य स्वार्थे फलवत्त्वात्तत्रैवेति शेषः । एतेन न क्वचिदपीत्यादि व्याख्यातम् । अर्थवादाधिकरणस्य विषयभेदं वक्ष्यति । न च मन्त्रवद्वेदान्तानां विधिभिर्वाक्यैकवाक्यत्वं तेषां दृष्टद्वारा क्रतूपकारित्ववदेषां तदयोगादेतदुत्थात्मज्ञानस्य कर्माधिकारविरोधित्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु वेदान्ता विधिबोधिनो मानत्वे सति वेदवाक्यत्वात्संमतवन्नेत्याह । **न चेति** । वक्ष्यमाणन्यायेन निषेधवाक्ये व्यभिचारादबाधितानधिगतासंदिग्धबोधित्वाद्युक्तं विधिस्पर्शं विना स्वार्थे वेदान्तप्रामाण्यमित्यर्थः । विध्यसंस्पर्शिनो वेदवाक्यस्य स्वार्थे प्रामाण्यमन्यत्रादृष्टं निषेधवाक्येऽपि विप्रतिपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । **येनेति** । शास्त्रप्रामाण्यस्यानुमानगम्यत्वेनेति यावत् । अपेक्षेत शास्त्रप्रामाण्यमिति शेषः । न तथा तदनुमानगम्यं स्वारसिकत्वादुत्पन्नायां हि प्रमायां शास्त्रस्य तल्लिङ्गेन तज्जनकत्वमनुमेयम् । ततस्तदुत्पत्तिरिति स्वीकारे परस्पराश्रयत्वं तस्मादनुमानेन ज्ञेयमपि शास्त्रप्रामाण्यं न तद्गम्यत्वेन भवतीति नास्ति दृष्टान्तापेक्षेत्यर्थः । वर्णकार्थमुपसंहरति । **तस्मादिति** । वेदान्तानां प्रामाण्ये विधितुल्यत्वं तच्छब्दार्थः । लौकिकोक्तीनां मानान्तरायत्तानां सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमुपेत्य वेदान्तेषु विना कार्यार्थतामनपेक्षत्वं वा फलवत्त्वं वा न लभ्यमिति मतं ब्रह्मात्मनो मानान्तरायोग्यत्वेन तद्धीमात्रात्फललाभेन च परास्तम् । संप्रति कार्यान्विते शब्दशक्तिनियमान्न सिद्धं वस्तु शाब्दमिति वदतामुपास्तिविधिनिष्ठान्वेदान्तानिच्छतां मतं निरसितुं वर्णकान्तरमारभ्यते । यद्वा । आरोपितब्रह्मत्वस्य जीवस्योपास्तिपरा वेदान्ता न ब्रह्मात्मत्वे मानमिति पक्षं प्रतिक्षिप्य तेषां वस्तुनि मानत्वेऽपि विधिद्वारेति विशेषमाशङ्क्य वर्णकान्तरम् । तत्र सदेवेत्यादिवेदान्ता विधेयधीविषयत्वेन ब्रह्मार्पयन्त्युत साक्षादिति सिद्धेऽप्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संशये पूर्वपक्षयति ।

---

१ झ. ॰ण्डोक्त वे॰ । २ क. ख. ॰धिनः स्वार्थे मा॰ । ३ ठ. ॰रभते ।

ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम् । अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते । यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथाऽपि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते । यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते तद्वत् । कुत एतत् । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथाहि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः । 'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्' । (जै० सू० १।१।१) इति । चोदनेति

अत्रेति । ब्रह्म कार्यस्पृष्टमेव शास्त्रगम्यं केवलमपीत्युभयत्र फलभेदः । सप्तम्या ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तम् । तदेव वदन्नुक्तमङ्गीकृत्यानिष्टं प्रसञ्जयति । यद्यपीति । प्रतिपत्तिविधिविषयतया तद्विषयप्रतिपत्तिविषयतयेति यावत् । वस्तुमात्रनिष्ठत्वे ब्रह्मधियो हानाद्यर्थत्वाभावादानर्थक्यमेवेत्यर्थः । कथं कार्यपरवेदान्तेभ्यो वस्तुधीर्वाक्यभेदादित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । यूपे पशुं बध्नातीति पशुबन्धनाय विनियुक्ते यूपे तस्यालौकिकत्वात्कोऽसावित्याकाङ्क्षिते खादिरो यूपो[1] भवति । यूपं तक्षति यूपमष्टाश्रीकरोतीत्यादिभिस्तक्षणादिविधिपरैरपि वाक्यैर्विशिष्टसंस्कारसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते । यदाहवनीये जुहोतीति होमाधारत्वेनोक्ताहवनीयस्यालौकिकत्वात्कोऽसाविति वीक्षायां वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादि तद्विधिपरैरेव वाक्यैः संस्कृतोऽग्निरसाविति भाति । तथा देवतास्वर्गाद्यपि विधिपरेणैव शास्त्रेणोच्यते । तथाऽन्यपरेणापि तेन विध्याक्षेपादुपादानाद्विशिष्टं ब्रह्म सुबोधमित्यर्थः । ननु फलिनो द्रुमा भूभागो निर्विमानित्यादिषु विनाऽपि विधिं प्रयोगधीदृष्टेः शास्त्रेणापि विध्यनपेक्षेण ब्रह्मणोऽर्पणमिति शङ्कते । कुत इति । दृष्टान्तेऽपि कार्याध्याहाराद्यभिमित्याऽऽह । प्रवृत्तीति । 'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसा येनोपदिश्येते' तच्छास्त्रमभिधीयत इति न्यायाद्वेदान्तानामपि शास्त्रत्वादन्यतरनियमाद्विधिनिष्ठताध्रौव्यमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिपरस्यैव शास्त्रत्वं शब्दशक्तिश्च कार्यान्वयिन्येवेत्यत्र वृद्धसंमतिमाह । तथा हीति । वेदमधीत्य स्नायादित्यध्ययनस्नानयोरव्यवधानाधिगमादधीत्य स्नानमकृत्वा धर्मं जिज्ञासमानो वेदमिममतिक्रामेदनतिक्रामितव्यश्चासाविति चोदिते भाष्यकृतोक्तम् । अतिक्रमिष्याम इममाम्नायमनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकमवकल्पयेमेति । कस्तर्हि वेदस्यार्थस्तत्राऽऽह । दृष्टो हीति । तस्य वेदस्य कर्मावबोधनं नियोगज्ञानं दृष्टोऽर्थो दृष्टं फलम् । नियोगश्च साध्यत्वात्प्रवृत्त्याद्यपेक्षस्तस्मात्प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यर्थः । धर्मजिज्ञासासूत्रस्थं भाष्यमुक्त्वा तत्रैव चोदनासूत्रस्थं भाष्यमाह । चोदनेति । चोदनासूत्रे हि चोदनेत्यनेन शब्देन क्रियाया नियोगस्य प्रवर्तकमनुष्ठापकं वचनमाहुर्वेदविदस्तेन शास्त्रं प्रवर्तकमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यत्रैव सूत्रकारं संवादयन्नौत्पत्तिकसूत्रा-

१ ठ. °वो कार्यभे° । २ झ. °पो यू° । ३ ठ. विधिप्रयोगं धी° । ४ ठ. °स्त्रं प्रवर्तक्रनि° ।

क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्। 'तस्य ज्ञानमुपदेशः' (जै० सू० १।१।५) 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः'। (जै० सू० १।१।२५) 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति च' (जै० सू० १।२।१)

वयवमादत्ते । **तस्येति** । अध्यक्षाद्यभावान्मानागम्यस्य धर्मस्य कथं धीरिति वीक्षायामुक्तम्। औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वादिति १।१।५। उत्पत्तिर्भावः शब्दस्य वाचकस्यार्थेन वाच्येन शक्तिसंबन्धस्तयोर्भावेनावियुक्तो नित्यो न तूत्पन्नयोरुत्तरभावी तथाऽपि धर्मे किं मानं चोदनैवेत्याह । **तस्येति** । अग्निहोत्रादिधर्मस्याध्यक्षाद्यसिद्धस्य ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं तन्निमित्तं मानमुपदेश उपदिश्यतेऽनेनेति विधिवाक्यमव्यतिरेकश्च शब्दोत्थस्य ज्ञानस्यार्थे व्यभिचाराभावो न ह्यपौरुषेयोक्तिजन्यं ज्ञानं जातु विपर्येति तदस्मादन्यतोऽनुपलब्धेऽर्थे धर्माख्ये तदेवोपदेशशब्दितं विधिवाक्यं मानं ज्ञानान्तरे पुरुषान्तरे वा तस्यानपेक्षत्वाद्बादरायणस्यापि भगवतः संमतमेतदित्याचार्यं पूजयितुं बादरायणोक्तिरित्यक्षरार्थः । तत्र लोके शब्दस्य मानान्तरवेद्यत्वोपहितस्वार्थे शक्तिनियमाद्देवदत्तादिपदे च संकेताद्दर्थधीदृष्टेः सर्वशब्दानां तथैवार्थबोधित्वाद्वेद्ये संकेतायोगान्नास्य वेदार्थतेत्यभावो वेदार्थस्येत्याशङ्क्य कार्यबोधाधीनव्यवहारकृतशक्तौ मानान्तरानिवेशात्कार्यान्वितस्वार्थमात्रे शक्तेरवधृतत्वाद्वृद्धव्यवहारान्निश्चितशक्तेर्गवादिशब्दार्थधीदृष्टेर्देवदत्तादिपदे दृष्टसंकेतानुमानायोगात्प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहाराद्व्युत्पत्त्युपायादपूर्वकार्यार्थता लिङ्गादेः शब्दान्तराणां तदन्वितस्वार्थव्युत्पत्तेर्मानान्तरानपेक्षार्थत्वं स्वाभाविकसंबन्धादपौरुषेयवचसामिति चिन्तितम्। तथा चौत्पत्तिकसूत्रादपि शास्त्रं प्रवृत्त्यादिपरमेवेत्यर्थः । कार्यान्विते पदशक्तिरित्यत्रैव सूत्रं पठति । **तद्भूतानामिति** । समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रशेषः । वेदवाक्यानि मानान्तरसापेक्षाणि तन्निरपेक्षाणि वेति संशये वृद्धव्यवहारे वाक्यात्तदर्थज्ञानेऽपि वेदवाक्यस्य समुदायान्तरत्वादर्थेनाज्ञातसंबन्धत्वात्तत्कल्पने संकेतापाताद्वेदवाक्यानां सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते लोकवेदयोः शब्दार्थभेदाद्वैदिकवाक्यार्थधियो लोकव्युत्पत्तिमूलत्वात्कार्यान्विते ज्ञातशक्तीनामेव शब्दानां विशिष्टार्थावच्छेदकानां वाक्यत्वाद्वैदिकवाक्यानां संकेतानपेक्षाणां स्वार्थधीहेतुत्वादपौरुषेयाणां तेषामनपेक्षं प्रामाण्यमिति राद्धान्तितम्। तेषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां कार्येण वाक्यार्थेन तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वेन समाम्नायः संभूय वाक्यत्वेनोच्चारणमेकैकपदस्मृतार्थस्य मिलितार्थस्य वाक्यार्थधीनिमित्तत्वात्पदार्थप्रतिपत्त्यवान्तरव्यापाराणि हि पदानि वाक्यार्थं बोधयन्तीति सूत्रार्थः । भूतार्थपरस्य न शास्त्रतेत्यत्रापि सूत्रकारानुमतिमाह । **आम्नायस्येति।**

---

१ ठ. 'स्य क'। २ क. ख. 'ब्दादर्थं'। ३ ठ. 'त्युपगमाद'।

अतः पुरुषं कचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयच्चार्थवच्छास्त्रम् । तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं विधीयत एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तं कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्य इह तु भूतं नित्यनिवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुम् । कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (बृह० २।४।५ । इति)। 'य आत्माऽपहतपाप्मा' 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (छान्दो० ८।७।१)। 'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ० १।४।७) 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' । (बृ० १।४।१५) । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) । इत्यादिविधानेषु सत्सु

अभियुक्तोक्त्या फलितमाह । अत इति । इष्टोपायो यागादिर्विषयविशेषोऽनिष्टोपायो हननादिर्द्वितीयो विषयविशेषः । विधिनिषेधकाण्डस्यैवमर्थवत्त्वेऽपि कथमर्थवादादिषु तथेत्याशङ्क्याऽऽह । तच्छेषतयेति । तथाऽपि वेदान्तानां किमायातं तदाह । तत्सामान्यादिति । कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वं तथैव प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन तच्छेषत्वेन वेत्यर्थः। ननु वेदान्तेषु 'प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रेण यजेत' इत्यादिवद्विधेयाभावान्नियोज्याभावाच्च विध्ययोगान्न प्रवृत्त्यादिपरत्वं तत्राऽऽह । सतीति । शास्त्रत्वात्तेषामपि विधिपरत्वध्रौव्ये रात्रिसत्रन्यायेन नियोज्यविशेषलाभादात्मधियश्चाग्निहोत्रादिवद्विधेयत्वाद्विधिद्वारा वेदान्तानां प्रवृत्त्यादिपरतेत्यर्थः । उक्तं स्मारयन्ब्रह्मधियो विधेयत्वमाक्षिपति । नन्विति । इहेति काण्डद्वयस्याऽऽद्यसूत्रस्य चोक्तिः । भूतशब्दस्यार्थान्तरं निरसितुं विशिनष्टि । नित्येति । धीकर्मणोर्विषयवैधर्म्येऽपि विधेयत्वे किं जातं तत्राऽऽह । तत्रेति । ब्रह्मधियोऽसाध्यफलत्वान्न कर्मवद्विधेयतेत्येतद्दूषयति । नेति । कृतियोग्यभावार्थविषयो नियोगोऽत्र कार्यविधिस्तदपेक्षितस्यैव ब्रह्मणो वेदान्तेषु प्रतिपादनात्तस्य स्वतोऽसाध्यत्वेऽपि विधेयक्रियाद्वारा साध्यत्वात्कर्मफलवद्धीफलस्यापि नैयोगिकत्वात्फलाद्वैलक्षण्यादुभयोर्विधेयता तुल्येत्यर्थः । वेदान्तेषु विध्यश्रवणान्न तच्छेषतया ब्रह्मोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । ब्रह्म वेदेत्यत्र रात्रिसत्रवद्विधिः । आदिपदाद्ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादि गृह्यते । तथाऽपि सत्यादिवाक्यानि वाक्यभेदेन विध्यस्पृष्टब्रह्माभिदधीरन्नित्याशङ्क्य वाक्यैक्ययोगे न तद्वे-

---

१ ज. ञ. 'दिषु हि वि'।

'कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्म' इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः 'नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्येवमादयः। तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति। कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासंभवात् 'सप्तद्वीपा वसुमती' 'राजाऽसौ गच्छति' इत्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात्। ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि 'रज्जुरियं नायं सर्पः' इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टम्। तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात्। स्यादेतदेवम्। यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तेत न तु निवर्तते। श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारिधर्मदर्शनात्। 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृह०२।४।५) इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधिदर्शनात्। तस्मात्प्रतिपत्तिविधि-

---

दकल्पनेत्याह। कोऽसाविति। तानेव वेदान्तानाह। नित्य इत्यादिना। क्षणिकबुद्धेर्देहाच्चाऽऽत्मानं व्यावर्तयितुं नित्यपदम्। पश्यंश्चक्षुरित्यादिश्रुतेश्चक्षुरादिमात्रावच्छिन्नं रूपादिज्ञानवत्त्वं व्यावर्त्य सर्वत्राप्रतिबद्धज्ञानवत्त्वमाह। सर्वज्ञ इति। दिगम्बरेष्टं सर्वज्ञं पराचष्टे। सर्वेति। सांख्यं प्रत्याह। नित्येति। जडविशेषैरैक्यतादात्म्ये व्यासेद्धुं नित्यशुद्धेति। अखण्डजाड्यव्यावृत्त्यर्थं बुद्धेति। विवर्तहीनाखण्डजडशक्त्यैक्यौध्यस्तशबलचैतन्यं निषेद्धुं मुक्तेत्यादि। एतानि विशेषणानि तत्तद्वाक्यस्थान्यत्र तत्तद्वाक्योपलक्षणत्वेनोक्तानि। अपरोक्षत्वमाह। विज्ञानमिति। परमपुरुषार्थत्वमाह। आनन्दमिति। आदिशब्दः सत्यं ज्ञानमित्यादिसंग्रहार्थः। ननूक्तविधिफलं दृष्टमदृष्टं वा। नाऽऽद्यः विध्यानर्थक्यात्। न चावघातादिवत्तदर्थत्वम्। दृष्टमात्रफलवत्त्वविरोधात्तेषु नियमादृष्टस्येष्टत्वात्। न द्वितीयः। मानाभावात्। तत्राऽऽह। तदुपासनाच्चेति। प्रत्यग्ब्रह्म तच्छब्दार्थः। शास्त्रं ब्रह्म वेदेत्यादि। अन्वयव्यतिरेकासिद्धत्वमदृष्टत्वम्। ब्रह्मणो विध्यनुप्रवेशमुक्त्वा विपक्षं प्रत्याह। कर्तव्येति। ब्रह्मणो विधेयधीविषयत्वाभावे विध्यस्पृष्टस्यैवोक्तौ तत्र हानाद्ययोगाल्लौकिकोक्तिवदानर्थक्यमेव वेदान्तानामित्यर्थः। वस्तुमात्रोक्तावपि नाऽऽनर्थक्यमिति दृष्टान्तेन शङ्कते। नन्विति। वैषम्योक्त्या प्रत्याह। स्यादिति। वाक्योत्थज्ञानादेवाकृतकृत्यत्वे हेत्वन्तरमाह। श्रोतव्य इति। पूर्वपक्षमुपसंहरति। तस्मादिति। सिद्धेऽर्थे शब्दा-

---

१ ज. ञ. ट. °शे तु व°। २ ज. °न्तिरपि ब्रह्म°। ३ ग. °क्याध्यासश°। ४ क. विध्यन°।

विषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति । अत्राभिधीयते । न । कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यं यद्विषया जिज्ञासा । 'अथातो धर्मजिज्ञासा' (जै० सू० १ । १ । १) इति सूत्रिता । अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जिज्ञास्यः परिहाराय । तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादारभ्य

नामज्ञातशक्तित्वं वेदान्तानां शास्त्रत्वमर्थवत्त्वं श्रवणादूर्ध्वं मननादिविधिश्च तच्छब्दार्थः । प्रतिपत्तीत्यादि प्रतिपत्तेर्विधिर्नियोगस्तस्य विषयभूतां प्रतिपत्तिं प्रत्यवच्छेदकत्वेन विषयतयेत्यर्थः । प्राप्तं पक्षमनूद्य सिद्धान्तयति । **अत्रेति** । परमतनिरासं प्रतिजानीते । **नेति** । न कर्मवद्विधेया धीरित्युक्तनिषेधे हेतुमाह । **कर्मेति** । तदेव वक्तुं कर्म भिनत्ति । **शारीरमिति** । तत्तत्कर्मभेदे देहादेः सर्वस्योपयोगेऽपि क्वचित्कस्यचित्प्राधान्यात्त्रैविध्यम् । तत्र प्रमाणमाह । **श्रुतीति** । 'अग्निहोत्रं जुहुयात्' । 'ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः' 'संध्यां मनसा ध्यायेत्' इत्याद्या श्रुतिः ।

'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः' इत्याद्या स्मृतिः ।

लोकेऽपि तत्प्रसिद्धं मत्वोक्तं धर्माख्यमिति । न्यायसिद्धं चैतदित्याह । **यद्विषयेति** । स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं तस्य धर्मजिज्ञासा[1]फलहेतुत्वात्तन्निर्णयार्थं वेदवाक्यानि विचारयितव्यानीति वदता धर्मस्यैव विचारितत्वात्तस्य न्यायसिद्धत्वेऽपि कथमधर्मस्य तद्विषयतेत्याशङ्क्य धर्मशब्दस्योपलक्षणत्वमाह । **अधर्मोऽपीति** । हिंसादिरित्यादिपदमभक्ष्यभक्षणादिसंग्रहार्थम् । चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य जिज्ञास्यत्वेऽपि कुतोऽधर्मस्य तथेत्याशङ्क्याऽऽह । **प्रतिषेधेति** । धर्मो हि पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्तीति तज्जिज्ञासा स्यादधर्मजिज्ञासा तु विफलेत्याशङ्क्याऽऽह । **परिहारायेति** । उक्तं कर्मरूपमनूद्य तत्फलरूपमाह । **तयोरिति** । सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन विद्वन्मात्रसिद्धविद्याफलाद्भेदं सूचयति । **प्रत्यक्षे इति** । सुखमात्रं विद्याफलं[2]मिदं दुःखमपीति भेदान्तरमाह । **सुखेत्यादिना** । अकार्यकरणस्य विद्याफलं लभ्यं कर्मफलं त्वन्यथेति विशेषान्तरमाह । **शरीरेति** । नित्यसिद्धं विद्याफलमविद्यापिधानभङ्गमात्रापेक्षं कर्मफलमन्यथेत्यपरं विशेषमाह । **विषयेति** । अज्ञेष्वपि सत्त्वाच्च कर्मफलं विद्याफलविलक्षणमित्याह । **ब्रह्मादिष्विति** । तारतम्यभाक्त्वादपि कर्मफलस्य विद्याफलादनातिशयाद्भिन्नतेत्याह । **मनुष्यत्वादीति** । श्रुतेरुक्तार्थानुसारित्वमनुशब्दार्थः । 'स एको

---

१ झ. 'त्वाचार' । २ ठ. 'सापुष्कलहे' । ३ ग. तथात्वमित्या' । ४ ठ. 'लमेवं दुः' ।

ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते। ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते। धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम्। प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम्। तथा च 'यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्रात् 'यावत्संपातमुषित्वा' (छान्दो० ५।१०।५) इत्यस्माद्गम्यते। तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः। तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनु-

---

मानुष आनन्दः। ते ये शतं मानुषा आनन्दाः' इत्याद्या श्रुतिः। फलवैलक्षण्यमुपलक्षणं कृत्वा साधनवैलक्षण्यमाह। ततश्चेति। फले तारतम्यस्य श्रुतत्वाद्दिवि यावत्। हेतुवैचित्र्यं विना कार्यवैचित्र्यस्याऽऽकस्मिकत्वापत्तेर्मोक्षे विद्यारूपं साधनमेकरूपमिति व्यक्तं विद्याकर्मणोः स्वरूपवैचित्र्यम्। किंच विद्यायामेकरूपः साधनचतुष्टयविशिष्टोऽधिकारी नानारूपस्तु कर्मणीत्यधिकारभेदमाह। धर्मेति[1]। कर्माधिकारितारतम्ये हेत्वन्तरमाह। प्रसिद्धं चेति। आदिपदमपर्युदाससंग्रहार्थम्। न केवलं प्रसिद्धत्वादधिकारितारतम्यं किंतु दक्षिणोत्तरगतिश्रुतेरप्यर्थाधिकारितारतम्ये श्रुतार्थापत्तिमाह[3]। तथा चेति। विद्येत्युपासनोक्ता समाधिरुपास्येऽर्थे मनसः स्थिरीभावस्तयोर्विशेषो नाम प्रकर्षः। समुच्चयानुष्ठायिनामर्चिराद्युपलक्षितं देवयानं पन्थानमुक्त्वा कर्ममात्रनिष्ठानां पथ्यन्तरमाह। केवलैरिति। इष्टमग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनमातिथ्यं वैश्वदेवमित्येवंविधं कर्म। पूर्तं वापीकूपतडागादिदेवतायतनान्नप्रदानारामादिरूपं स्मार्तं कर्म। दत्तं शरणागतत्राणमहिंसा बहिर्वेदिदानं च। धूमाद्युपलक्षितेन दक्षिणेन पथा चन्द्रलोकं गतेषु सुखैकरूप्यात्तद्धेतोरपि तथात्वादन्यत्रापि तत्तारतम्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। तत्रापीति। संपतति येनास्माल्लोकादमुं लोकमिति कर्माशयः संपातः। तत्र यावद्भोक्तव्यं स्थित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इतीयत्ताकरणात्सातिशयत्वं सुखतद्धेत्वोर्भातीत्यर्थः। मनुष्यत्वादारभ्योर्ध्वगतेषु सुखतद्धेत्वोरुत्कर्षमुक्त्वा तद्दृष्टान्तेन तस्मादारभ्याधोगतेषु तयोरपकर्षतारतम्यमाह। तथेति। सुखतद्धेतुवदनुष्ठायिनामुत्कर्षापकर्षतारतम्यवद्दुःखतद्धेतुवदनुष्ठायिनामपि तदुभयमस्तीत्याह। तथोर्ध्वेति। मनुष्यत्वादूर्ध्वगतेषु दुःखापकर्षतारतम्यं तस्मादधोगतेषु च

---

१ क. च. ज. °थोर्ध्वग°। २ छ. °ति। धर्मा°। ३ ख. °दार्थपा°। ४ छ. °तपालनम°। ५ क. ख. ठ. °तत्यनेना°। ६ झ. तस्य। ७ क. ख. ठ. °स्वाद्यप°।

ष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते। एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम्। तथा च श्रुतिः 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति' (छान्दो० ८।१२।१) यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति। 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छान्दो० ८।१२।१) इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते। धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते। अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न। तस्य स्वाभाविकत्वात्। 'अशरीरꣳ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं

तदुत्कर्षतारतम्यमितिभेदः। कर्मफलं विद्याफलाद्भेत्तुं प्रपञ्चितमुपसंहरति। एवमिति। अविद्यादीत्यादिपदेनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा गृह्यन्ते। सुखदुःखपरिणामद्वारं दर्शयति। शरीरेति। तस्योपादानं तस्मिन्द्विविधोऽभिमानस्तस्यानर्थतया हेयत्वमाह। संसारेति। अनित्यमित्यपि तदर्थमेव। मेयमुपसंहृत्य मानमुपसंहरति। श्रुतीति।

'शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्'।

इत्याद्या स्मृतिः दृष्टहेतुसाम्येऽपि दृष्टं सुखादिवैचित्र्यं तथाभूतमेवालौकिकं हेतुं कल्पयतीति न्यायः। श्रुतिमाह। तथा चेति। निपातावधारणे। श्रुतेस्तात्पर्यमाह। यथेति। नास्याः संसाररूपावेदने तात्पर्यं तदनुवादेन मुक्तिपरत्वादित्याह। अनुवदतीति। विद्याफलमाह। अशरीरमिति। तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशतो वावेत्यवधारणादित्यर्थः। श्रुतितात्पर्यमाह। चोदनेति। तत्र गमकमाह। प्रियेति। गमकत्वमस्य व्यतिरेकेण स्फोरयति। धर्मेति। तत्कार्ये तद्दृष्टेरित्यर्थः। धर्मस्य विचित्रफलत्वाददेहत्वमपि तत्कार्यमेवेति शङ्कते। अशरीरत्वमिति। वस्तुतो देहासंबन्धोऽशरीरत्वं तस्य नित्यत्वात्तद्व्यवधेश्चाज्ञानस्य ज्ञानमात्रापो*ह्यत्वान्न धर्मकार्यतेत्याह। नेति। तत्र मानमाह। अशरीरमिति। शरीरं स्थूलं वस्तुतो नास्यास्तीति यावत्। तत्र हेतुः। शरीरेष्विति। अनवस्थेष्वनित्येष्ववस्थितं नित्यमित्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। महान्तमिति। आपेक्षिकत्वं वारयति।

---

* सर्वेष्वपिपुस्तकेषु 'पोह्यत्वा' इतिवर्तते।

---

१ ङ. 'शेप्र'। २ ङ. ट. 'कार्यं भवत्विति। ३ क. ख. 'तत्तद्'। ४ ङ. 'त्वात्तिरोधायकाज्ञा'। ५ ठ. ड. सापेक्षिकत्वं।

विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति (काठ० २।२२)। 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुण्ड० २।१।२)। 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृह० ४।३।१५) इत्यादिश्रुतिभ्यः। अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्। तत्र किंचित्परिणामिनित्यं यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते। यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिनाम्। यथा च सांख्यानां गुणाः। इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयंज्यो-

---

विभुमिति। मन्तृमन्तव्यभेदं प्रत्याह। **आत्मानमिति**। ईदृशमात्मानं मत्वा धीरो भवति। न हि तन्मतिं विना धीरत्वं संभवति। स च धीरः शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः। सूक्ष्मदेहाभावे मानान्तरमाह। **अप्राण इति**। क्रियाशक्तिमान्प्राणोऽस्य वस्तुतो नास्तीति तन्निषेधात्तत्प्रधानानि सार्थानि कर्मेन्द्रियाणि निषिद्धानि तदभिप्रायेण हिशब्दः। ज्ञानशक्तिमन्मनोऽस्य वस्तुतो नेति तन्निषेधात्तत्प्रधानज्ञानेन्द्रियाणि सार्थानि निषिद्धान्यत एव शुभ्रः शुद्ध इत्यर्थः। देहद्वयाभावे श्रुत्यन्तरमाह। **असङ्गो हीति**। स यत्तत्रेत्यादौ स्वप्नादिकृतकर्मस्वकर्ताऽऽत्मेत्युक्तेऽर्थे हेतुरनेनोच्यते। मूर्तं मूर्तान्तरेण युज्यमानं स्पन्दत आत्मा तु पूर्णत्वादमूर्तो न केनचिद्युज्यते तेनाकर्तेत्यर्थः। अकायमव्रणमित्यादिसंग्रहार्थमादिपदम्। अशरीरत्वस्य स्वाभाविकत्वे फलितमाह। **अत इति**। तद्वैलक्षण्ये किं स्यात्तदाह। **नित्यमिति**। तथाऽपि परिणामित्वाद्विधेयक्रियानुप्रवेशमाशङ्क्यापरिणामिनित्यतां वक्तुं परिणामिनित्यं पृथक्करोति। **तत्रेति**। प्रकृतं नित्यं सप्तम्यर्थः। परिणामित्वनित्यत्वयोर्विरोधं प्रत्यभिज्ञया प्रत्याह। **यस्मिन्निति**। तत्र मीमांसकादिसंमतं दृष्टान्तमाह। **यथेति**। तथाऽन्यदपि विक्रियमाणं प्रत्यभिज्ञातो नित्यं स्यादिति शेषः। सांख्यीयदृष्टान्तमाह। **यथा चेति**। तन्मते सत्त्वरजस्तमांसि गुणा विक्रियमाणा एव प्रत्यभिज्ञया नित्यास्तथाऽन्यदपि परिणामिनित्यमित्यर्थः। तादृङ्नित्यादेदेहत्वे मोक्षे विशेषमाह। **इदं त्विति**। तत्त्वस्वतात्त्विकं परिणामस्य कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां भेदाभेदाभ्यां च दुर्वचनत्वात्। मोक्षाख्यमदेहत्वं स्वाभाविकमकल्पितमिति विशेषमाह। **पारमार्थिकमिति**। तत्र हेतुमाह। **कूटस्थेति**। तदर्थं सर्वगतत्वेन परिस्पन्दपरिणामराहित्यमाह। **व्योमवदिति**। फलार्थोऽपि क्रिया तत्र न कल्प्या तृप्तेः सदातनत्वादित्याह। **नित्येति**। परिणामाभावे हेत्वन्तरम्। **निरवयवमिति**। प्रकाशार्था विक्रिया न तत्रेत्याह। **स्वयमिति**।

---

१ ङ. °मि स्याद्यस्मि°। २ ट. °त्यं स्याद्यस्मि°। ३ क. ङ. ज. °टस्थनि°। ४ ठ. ड. °चत्वा°। ५ ठ. ढ. कल्पा।

तिःस्वभावम् । यत्र धर्माधर्मौ सहकार्येण कालत्रयं च नोपावर्तेते । तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यम् । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च' (क० २।१४) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता । तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येतानित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत । नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यतेऽतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च 'ब्रह्म

उक्तविशेषणवशान्न सा कर्मकार्येत्युक्तमिदानीं धर्माधर्मयोः सकार्ययोर्ब्रह्मसंबन्धनिषेधादपि तत्प्राप्तिर्मुक्तिर्न कर्मकार्येत्याह । **यत्रेति** । कालानवच्छिन्नत्वाच्च मुक्तिरकर्मसाध्येत्याह । **कालेति** । ब्रह्मणो धर्माद्यनवच्छेद्यत्वे मानमाह । **अन्यत्रेति** । धर्मात्तत्फलाच्च सुखादधर्मात्तत्फलाच्च दुःखात्कृतात्कार्यादकृताच्च कारणाद्भूतादिकालत्रयाच्च पृथग्भूतं तेनानवच्छेद्यं यत्पश्यसि तद्वदेति मृत्युं प्रति नचिकेतसो वचनम् । आदिशब्देन नैनं सेतुमित्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । पृथग्जिज्ञासाविषयत्वाच्च धर्माद्यस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो युक्तमित्याह । **तदिति** । अतःशब्दपाठे धर्माद्यस्पर्शे कर्मफलवैलक्षण्यं हेतूकृतम् । कर्तव्यधीशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशात्तत्प्राप्तेर्मुक्तेर्वैधफलत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । **तद्यदीति** । अनित्यत्वेऽपि स्वर्गादिवत्पुमर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह । **तत्रेति** । तस्मिन्मोक्षे विधेयक्रियासाध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः । **यथोक्तेति** । तयोश्चोदनालक्षणयोरित्यादाविति शेषः । स्वर्गादिदृष्टान्तादित्यर्थः । इष्टापत्तिं प्रत्याऽऽह । **नित्यश्चेति** । ब्रह्मप्राप्तेर्मुक्तेरवैधफलत्वे फलितमाह । **अत इति** । मुक्तेरवैधफलत्वे हेत्वन्तरमाह । **अपि चेति** । यो ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन साक्षात्करोति स तदेव वेद्यं ब्रह्म भवति तत्क्रतुन्यायात् । तस्मिन्परात्मनि परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृते सत्यस्य विदुषोऽनारब्धानि कर्माणि क्षीणानि भवन्ति । ब्रह्मणो रूपमानन्दं विद्वान्भयहेत्वभावान्निर्भयो भवति । श्रुताविविशब्दः श्लोकसमाप्त्यर्थः । हे जनक त्वमभयं ब्रह्म प्राप्तोऽसि तत्साक्षात्कारवत्त्वाद्यदस्मिन्देहे जलसूर्यवत्प्रविष्टं ब्रह्म जीवाख्यं तदाचार्येण बोधितमात्मानमेव सर्वकल्पनातीतमवेद्विदितवत्कथमहं ब्रह्माद्वितीयमस्मीति तस्मादेव ज्ञानादज्ञानकृतासर्वत्वनिवृत्त्या तद्ब्रह्म पूर्णात्मना स्थितमासीत् । 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः' इति यः सर्वात्मभावो विद्याव्यङ्ग्यत्वेनोक्तस्तत्राऽऽत्मनि तद्धीकाले

---

१ क. ख. ठ. ड. °शान्मुक्तौ क्रियाननुप्रवेशान्न । २ झ. °यत्तत्व° । ३ ठ. ड. °णो मुक्तेरित्या° ४ झ. °तीतं विदि° ।

वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' (मुण्ड० २।२।८)। 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' (तैत्ति० २।९)। 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' (बृह० ४।२।४) 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति' (बृह० १।४।१०) 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' (बृह० ४।२।४)। 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ईशा० ७) इति। एवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति। तथा 'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' (बृह० १।४।१९) इति। ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवारणायोदाहार्यम्। यथा तिष्ठन्गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते। 'त्वं हि नः पिता योऽस्मा-

---

तदात्मैक्यमुपदेशेन पश्यतः शोकाद्युपलक्षितः संसारो नेतीति श्रुतीनामर्थः। आदिशब्देन ब्रह्मविदाप्नोतीत्याद्या गृह्यन्ते। तासां तात्पर्यमाह। ब्रह्मेति। विद्यातत्फलयोरेककालत्वश्रुतेर्वैधज्ञानापूर्वजन्यत्वे मुक्तेस्तदयोगाद्वैधफलस्य कालान्तरभावित्वाद्ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च दृष्टमेवेति भावः। इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह। तथेति। तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मैतदात्मत्वेन स्थितमस्मीति पश्यन्नस्मादेव दर्शनादृषिर्वामदेवनामा परं ब्रह्माविद्याध्वस्त्या प्रतिपन्नवान्किलेति हशब्दो व्यवधानेन संबध्यते। स चास्मिन्दर्शने स्थितः सर्वात्मप्रकाशकान्मन्त्रानहमित्यादीन्दृष्टवानिति श्रुत्यर्थः। तस्यास्तात्पर्यमाह। ब्रह्मेति। लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यत्र येन लक्ष्यते तल्लक्षणं जनको हेतुस्तौ लक्षणहेतू क्रियाविषयौ चेद्भवतस्तदा क्रियात्मके तस्या लक्षणे तस्या हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवत इत्युक्तम्। यथा तिष्ठन्मूत्रयति शयानो भुङ्क्तेऽधीयानो वसतीति। तथाऽत्रापि प्रतिपत्तिक्रियाहेतौ क्रियायां दर्शने पश्यन्निति शतुर्दर्शनादव्यवहिते च हेतुमति क्रियाया हेतुत्वादेष शतृप्रत्ययः सर्वात्मत्वस्य कालान्तरत्वं वारयति। अतोऽस्य न वैधतेत्यर्थः। यद्यपि न स्थितिक्रियासामर्थ्याद्गीतिक्रिया किंतु यत्नान्तरात्तथाऽपि तयोर्मध्ये क्रियान्तरं शब्दतो न भातीत्येतावतोदाहरति। यथेति। इतश्च ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च न वैधमित्याह। त्वं हीति। भरद्वाजादयः षडृषयः परविद्याप्रदं पिप्पलादं गुरुं विद्यानिष्क्रियार्थमन्यदनुरूपमपश्यन्तः पादयोः प्रणम्योचिरे। त्वं खल्वस्माकं पिता ब्रह्मदेहस्याजरामरस्य विद्यया जनयितृत्वात्। इतरौ पितरौ देह-

---

१ ङ. °ध्ये तत्कर्तृकं वा°। ट. °ध्ये तत्कर्तृका°। २ ञ. कर्तव्यान्तरं। ३ छ. प्नोति परमित्या°। ४ ठ. ढ. °त्मत्वप्र°। ५ ठ. ढ. °न तल्लक्ष्य°।

कमविद्यायाः परं पारं तारयसि' [प्र० ६ । ८] श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवित्' इति । 'सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु' [छान्दो० ७ । १ । ३] 'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः' [छान्दो० ७ । २६ । २] इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवाऽऽत्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । तथा चाऽऽचार्यप्रणीतं न्यायोपबृं-

मेव जनयतः । जनयितृत्वमपि सिद्धस्यैवाविद्यानिरासादित्याह । यस्त्वमस्मानविद्यामहोदधेः परमपुनरावृत्तिरूपं पारं तारयसि प्रापयसि विद्याप्लवेनेति । प्रश्नोपनिषदमुक्त्वा सनत्कुमारनारदसंवादात्मिकां छान्दोग्योपनिषदं पठति । श्रुतं हीति । तत्र तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्थं शेषमुपसंहारस्थमिति भेदः । मम भगवत्तुल्येभ्यः श्रुतमेवेदं यत्तरति शोकं मनस्तापमकृतार्थबुद्धिमात्मविदिति । सोऽहमनात्मवित्त्वाच्छोचाम्यतस्तं मां शोचन्तं शोकसागरस्य पारमन्तं तारयतु भगवानात्मज्ञानोडुपेनेति नारदेन प्रेरितः सनत्कुमारस्तस्मै वैराग्यादिना निरस्तसमस्तदोषाय योग्याय तमसोऽविद्याख्यस्य पारं परमार्थतत्त्वं दर्शितवानित्यर्थः । आदिशब्देन 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इत्याद्याः श्रुतयो गृहीतास्तासां तात्पर्यमाह । मोक्षेति । विद्याफलमविद्याध्वस्तिः श्रुता न चामानात्तद्ध्वस्तिस्तथा चोपास्तेरन्या मानमेव ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च मुक्तिर्न वैधीत्यर्थः । श्रुत्यनुसारेणाविद्याध्वस्तिफलत्वाद्ब्रह्मधीस्तत्त्वधीरित्युक्तम् । इदानीं तर्कशास्त्रानुसारेणापि तथैवेत्याह । तथा चेति । दुःखं प्रतिकुलवेदनीयं बाधा पीडा ताप इत्यनेकविधम् । जन्म देहेन्द्रियबुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः । हिंसास्तेयादिरूपा पापिका प्रवृत्तिरधर्मं प्रसूते । दानत्राणादिरूपा प्रवृत्तिर्धर्मं जनयति । तावेतौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिसाध्यौ तच्छब्दौ । रागद्वेषेर्ष्यासूयामानलोभादयो दोषाः । मिथ्याज्ञानमतस्मिंस्तज्ज्ञानमात्मा नास्तीत्यादि । तेषां पाठक्रमादुत्तरोत्तरस्यापाये तदनन्तरस्य पूर्वपूर्वस्यापायादपवर्गो निःश्रेयसम् । मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्मा विच्छेदाद्दृते वर्तमानाः संसारः । तथा च यदा तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा हेत्वभावे फलाभावाद्दोषापायस्तदपाये च प्रवृत्तिसाध्यधर्माधर्मापायाज्जन्मापायद्वारा दुःखमपगच्छति ततश्चाऽऽत्यन्तिकं निःश्रेयसं सिध्यति । तदेवं तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानध्वस्त्या मोक्ष इत्यक्षपादस्यापि विवक्षितमित्यर्थः । ननु भेदधीरेव मिथ्याधीविरुद्धा तत्त्वधीस्तर्कशास्त्रे त्वभीष्टा । तत्त्वज्ञानं तु

१ ङ. ट. °न्सनत्कु° । २ क. ख. °दः । मे भ° । ठ. ढ. °दः । स मे भ° । ३ क. ख. °ल्येभ्यो भगवत्सदृशेभ्यः श्रु° । ४ क. ख. °रन्यमा° । ५ क. ख. °पा प्रापि° । ६ क. ख. °याभिमा° । ७ छ. °स्तद्ध्वान° । ८ ख. °दादेते ।

हितं सूत्रम्। 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' [न्या० सू० १।१।२] इति। मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति। न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं संपद्रूपम्। 'यथाऽनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति' [बृह० ३।१।९] इति। न चाध्यासरूपम्। यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत [छान्दो० ३।१८।१] 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' [छान्दो० ३।१९।१] इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासः। नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं 'वायुर्वाव संवर्गः' [छान्दो० ४।३।१] 'प्राणो

मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातमित्युपक्रम्याऽऽत्मनि तावदस्तीत्यनात्मन्यात्मेति दुःखेऽनित्येऽत्राणे सभये जुगुप्सिते हातव्ये यथाविषयं वेदितव्यमित्यादिन्यायभाष्यदर्शनात्तत्कथं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानान्मिथ्याधीध्वस्तिरित्यत्र न्यायशास्त्रानुगुण्यं तत्राऽऽह। **मिथ्येति**। भेददृष्टेरज्ञानविलासत्वान्मिथ्याज्ञानाप्रतिपक्षत्वादद्वयब्रह्मात्मधीरेव तन्निवर्तिकेत्यावश्यकमित्यर्थः। अथैक्यज्ञानमपि संपदादिरूपत्वाद्भेदधीतुल्यं न मिथ्याधीविरुद्धं नेत्याह। **न चेति**। संपन्नामाल्पे वस्तुन्यालम्बने सामान्येन केनचिन्महतो वस्तुनः संपादनम्। तत्रोदाहरणम्। **यथेति**। मनस्यनन्तवृत्त्यालम्बनेऽल्पपरिमाणे विश्वेषां देवानामनन्तानां महतामनन्तत्वसामान्येन संपादनं तेनानन्तफलाप्तिर्यथा श्रुता तथा जीवस्यापि चैतन्यसामान्याद्ब्रह्मतासंपादनममृतफलं विधेयमित्ययुक्तमित्यर्थः। अध्यासपक्षं निषेधति। **न चेति**। अध्यासः शास्त्रतोऽतस्मिंस्तद्धीः। संपदि संपाद्यमानस्य प्राधान्येनानुध्यानमध्यासे त्वालम्बनस्येति विशेषं मत्वा दृष्टान्तमाह। **यथेति**। आदिशब्दादाकाशाद्युक्तम्। आदित्यादौ यथा ब्रह्मधीरारोप्यते तथा जीवे तद्धीरारोप्येत्यध्यासरूपमिदमैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः। पक्षान्तरं दूषयति। **नापीति**। संवर्गविद्यायां श्रुतं वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायत्युपशाम्यति वायुमेवाप्येति विलीयते यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गो यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मन इति। तत्र यथा संहरणक्रियायोगाद्वायोः प्राणस्य च संवर्गत्वम्। तथा जीवब्रह्मणोर्बृंहणाक्रियायोगादैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः। आदिशब्दात्मा-

---

१ ठ. ड. °स्तीत्यात्मन्या°। २ ठ. ड. °वृत्तिमत्याल्°। ३ ठ. °नेऽतुल्यप°। ४ क. ख. ट. ड. °तत्वफ°। ५ ठ. ड. °दाऽग्नि°। ६ छ. संवर°।

वाव संवर्गः' [छान्दो० ४ । ३ । ३ । इतिवन्नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्माङ्गसंस्काररूपम् । संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने 'तत्त्वमसि' [छान्दो० ६ । ८ । ७] 'अहं ब्रह्मास्मि' [बृह० १ । ४ । १०] 'अयमात्मा ब्रह्म' [बृह० २ । ५ । १९] इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत । 'भिद्यते हृदयग्रन्थि-

णो वा उक्थमित्यादि गृहीतम् । मतान्तरं प्रत्याह । नापीति । यथा दर्शपूर्णमासाधिकारे पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीत्याम्नातमवेक्षणमुपांशुयाजाङ्गभूताज्यसंस्कारो गुणकर्म विधीयते । तथा कर्तृत्वेनाङ्गे क्रतावात्मनि द्रष्टव्यादिवाक्येन दृष्टेर्गुणकर्मणो विधानात्कर्माङ्गात्मसंस्काररूपमैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः । आदिशब्देन प्रोक्षणादि गृह्यते । संपदध्यासक्रियायोगसंस्काराणां न प्रतिज्ञामात्रादयोगोऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य वेदान्तानां स्वार्थे मानान्तरविरोधाद्वा तात्पर्याभावाद्वा संपदादिपरतेति विकल्प्य जीवब्रह्मणोर्मानान्तरागोचरत्वात्तद्भेदस्यापि तथात्वाद्भेददृष्टेश्च बिम्बप्रतिबिम्बवदविरोधादाद्यो नेति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह । संपदादीति । सदेव सोम्येदमेकमेवेत्युपक्रमादैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेत्युपसंहारात्तत्त्वमसीत्यभ्यासाद्ब्रह्मात्मनो मानान्तरावेद्यत्वेनापूर्वत्वात्तज्ज्ञानस्याऽऽचार्यवानित्यादिना फलश्रुतेरनेन जीवेनेत्यर्थवादादथ येऽन्यथेत्यादिभेददर्शननिन्दनादुपपत्तेश्च मृदादिदृष्टान्तस्य दृष्टत्वात् । बृहदारण्यकेऽपि ब्रह्म वा इदमित्युपक्रमादयमात्मा ब्रह्मेति परामर्शात्पूर्णमदः पूर्णमिदमित्युपसंहारात्स एष नेति नेत्यात्मेत्यभ्यासादप्रपञ्चब्रह्मात्मनोऽपूर्वत्वात्तस्मात्तत्सर्वमभवदित्यादिफलश्रुतेः स एष इह प्रविष्टोऽथ योन्यां देवतामित्याद्यर्थवादाद्दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तोपपत्तेः । ऐतरेयके चाऽऽत्मा वा इदमेक एवेत्युपक्रम्य स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिति परामृश्य प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युपसंहारात् । आथर्वणे च कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातमित्युपक्रम्य ब्रह्मैवेदमिति निगमनात् । तैत्तिरीयके च ब्रह्मविदाप्नोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायामित्युपक्रम्य स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति परामृश्याऽऽनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादिनोपसंहारात्तस्यैव ब्रह्मात्मनोऽभ्यासात्तदपूर्वता स्यात्सोऽश्नुते सर्वान्कामानानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेत्यादिना फलाभिलापात्तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यर्थवादात्को ह्येवान्यादित्याद्युपपत्तेः । एकत्वे वेदान्तानामेकान्तेन तात्पर्यमवधार्यते । तथा चायुक्ता तेषां स्वार्थे तात्पर्याभावकृता संपदादिपरतेति भावः । किंच ज्ञानस्याज्ञानध्वस्तिफलत्वश्रुतेर्न संपदादिरूपमैक्यज्ञानमित्याह । भिद्यत इति । हृदयमन्तःकरणं तस्य ग्रन्थी रागादिः स तस्मि-

१ ठ. ड. °दिफ°। २ क. ख. ठ. ड. °मित्याद्युप°। ३ ख. °लाषात्त°।

श्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' [मुण्ड० २ । २ । ८] इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' [मुण्ड० ३ । २ । ९] इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि संपदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या । किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रा । एवंभूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य च न कया चिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् । न च विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः । 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' [केन० १ । ३] इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात् 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' [बृह० २ । ४ । १३] इति च । तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति । 'यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' [केन० १ । ४] इत्यविषयत्वं ब्रह्मण

न्दृष्टे भिद्यते विदीर्यते सर्वे च संशयाः संसारहेतवश्छिन्ना भवन्तीत्यर्थः । आदिशब्दात्तरति शोकमात्मविदित्यादि गृह्यते । तेषां तात्पर्यमाह । अविद्येति । संपदादिज्ञानस्याप्रमात्वादज्ञानानिवर्तकत्वादित्यर्थः । ब्रह्मविद्याया ब्रह्मभावफलश्रुतेरपि न संपदादिरूपतेत्याह । ब्रह्मेति । आदिपदं ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादि ग्रहीतुम् । तेषां तात्पर्यमाह । तद्भावेति । आत्मनो वस्तुतो भिन्नस्याब्रह्मत्वादन्यस्य स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यत्वासिद्धेः संपदादिपक्षे तद्भाववाक्यानां न मुख्यार्थतेत्यर्थः । उक्तहेतुभ्यः सिद्धं निगमयति । तस्मादिति । प्रमितित्वं तमोध्वस्तितद्भावापत्तिफलत्वं च तच्छब्दार्थः । संपदादिरूपत्वाभावेऽपि कथमविधेयत्वं तदाह । अत इति । तदतन्त्रत्वे नित्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । किं तर्हीति । तस्या वस्तुतन्त्रत्वे फलितमाह । एवमिति । एवंभूतस्याद्वयप्रत्यङ्मात्रतया स्थितस्येत्यर्थः । कृतिसाध्यस्यैव नियोगविषयत्वाद्ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा तदसाध्यत्वादित्यर्थः । कथमवेधं ब्रह्म वैफल्यादकारकत्वाद्वा । नाऽऽद्यो मुक्तिश्रुतेः । [४]नेतरो ब्रह्मणः कर्मत्वादित्याशङ्क्य विदिक्रियायामुपास्तिक्रियायां वा तस्य कर्मतेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न चेति । तद्ब्रह्म विदितात्कार्यादन्यदेवाथो कारणादप्यविदितादध्युपरिष्टादन्यदित्यर्थः । येन प्रमात्रेदं सर्वं वस्तु लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात्करणस्य ज्ञेयविषयत्वाज्ज्ञातर्यप्रवृत्तेस्तन्न ज्ञाता ज्ञेयः किंतु साक्षीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । तथेति । यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वाग-

---

१ ङ. वा । २ ञ. इत्याद्यपि । ३ ठ. ड. °त्वादित्यर्थः । ४ छ. न द्वितीयः । ५ठ. °तेस्तस्मान्न । ६ ठ. ढ. किमु ।

उपन्यस्य 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' [केन० १ । ४] इति । अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेन्न । अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि शास्त्रमिदंतया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति । किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति । तथा च शास्त्रम् । 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्'[केन० २।३] 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः'[बृह ३।४।२] इति चैवमादि । अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्य-

---

भ्युद्यत इत्यविषयत्वमुक्त्वा तदेवेति मातृत्वादिकल्पनामपोह्याऽऽत्मभूतं ब्रह्म महत्तममितित्वं विद्धि यदुपाधिविशिष्टं देवतादीदमित्युपासते जना नेदं त्वं ब्रह्म विद्धीत्यर्थः । शास्त्रोत्थज्ञानाविषयत्वे ब्रह्मणि तत्प्रामाण्यप्रतिज्ञाहानिरिति चोदयति । **अविषयत्व इति** । शास्त्रीयज्ञानाधीनस्फुरणवत्त्वरूपकर्मत्वाभावेऽप्यविद्याध्वस्त्यतिशयवत्त्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वान्न प्रतिज्ञाहानिरित्याह । **नेति** । शास्त्रीयधीकृताविद्याध्वस्तिमत्त्वेन तत्कृतस्फुरणवत्त्वमपि घटादिवदित्याशङ्क्य तथैवेदंधीविषयत्वापत्तेर्मैवमित्याह । **नहीति** । तर्हीदंप्रत्ययाविषयत्वादविद्याध्वस्तिमत्त्वमपि शून्यवन्नास्तीति नास्य शास्त्रीयतेत्याशङ्क्याहमादिसाक्षिमात्रत्वेन ब्रह्मास्मीति बुद्धावाविर्भावयदविद्यामपनयति शास्त्रमिति तत्प्रामाण्यमित्याह । **किं तर्हीति** । तथाऽपि कथमद्वयं ब्रह्म प्रतिपाद्यं वेद्यादिभेदादित्याशङ्क्याऽऽह । **वेद्येति** । तत्र श्रुतीरुदाहरति । **तथा चेति** । यस्य ब्रह्मामतमविषय इति निश्चयस्तस्य तन्मतं सम्यग्ज्ञातं यस्य तु मतं विषयतया ज्ञातं ब्रह्मेति धीर्नासौ तद्वेद भेदधीमत्त्वादेवमेवेतिनियमार्थमुक्तौ विद्वदविद्वत्पक्षावनुवदति । **अविज्ञातमिति** । विषयत्वेनाज्ञातमेव ब्रह्म सम्यग्जानतां ज्ञातमेव विषयतया यथावदजानतामित्यर्थः । दृष्टेश्चक्षुर्जन्यायाः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वभावभूतया नित्यदृष्ट्या व्याप्तारं दृश्यया तया दृष्ट्या न पश्येर्विज्ञातेर्बुद्धिधर्मस्य निश्चयस्य विज्ञातारं साक्षिणं तथैव[1] वेद्यया विज्ञात्या न विजानीया इति श्रुत्यन्तरमाह । **न दृष्टेरिति** । आदिपदेनादृश्येऽनात्म्ये यत्तदद्रेश्यमित्यादि गृहीतम् । ननु यथैक्यधीः शास्त्रोत्था[4] स्फूर्तिमनुत्पाद्याविद्याबाधया तज्जं ज्ञात्राद्यपि बाधित्वा ब्रह्मात्मन्यमेये स्वाभाविकापरोक्षव्यञ्जनेन निवर्तकतया स्थितेति ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणं तर्हि ध्वस्ताविद्यातज्जब्रह्मरूपस्याऽऽगन्तुकत्वान्न तदाप्तेर्मुक्तेर्नित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । **अत इति** ।

---

१ ज. ञ. °र्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न वि°। २ ठ. ड. °न्यत्वंनास्ती°। ३ क. ख. तयैव। ४ ख. शास्त्रोक्त्या

मुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः। यस्य तूत्पाद्यो मोक्षस्तस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तम्। तथा विकार्यत्वे च। तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम्। नहि दध्यादिविकार्यमुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके। न चाऽऽप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात्स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाऽऽप्यत्वम्। सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव। नापि संस्कार्यो मोक्षो येन व्यापारमपेक्षेत। संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा। न तावद्गुणाधानेन संभवत्यनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य। नापि दोषापनयेन नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य। स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययाऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते। यथाऽऽदर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेन्न। क्रियाश्रयत्वा-

---

शास्त्रोत्थज्ञानादितियावत्। स्वपक्षे ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वं मोक्षस्य नित्यत्वं चोक्त्वा परपक्षे तदनित्यत्वं वक्तुं तस्योत्पाद्यत्वं विकार्यत्वं प्राप्यत्वं संस्कार्यत्वं वेति विकल्प्य कल्पद्वये कार्यानुप्रवेशमङ्गीकरोति। यस्येति। तथेति मुक्तेर्विकार्यत्वे सत्युत्पाद्यत्ववत्कार्यापेक्षा युक्तेत्यर्थः। तर्हि कार्यानुप्रवेशायान्यतरपरिग्रहः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। तयोरिति। तदेव व्यतिरेकेण व्यनक्ति। नहीति। अनित्यत्वनिवृत्तये पूर्वसिद्धस्यैव ब्रह्मणो ग्रामादिवदाप्यतेति तृतीयमाशङ्क्याऽऽह। न चेति। ब्रह्म प्रत्यगन्यद्वा प्रथमं प्रत्याह। स्वात्मेति। द्वितीयेऽपि ब्रह्म सर्वगतं परिच्छिन्नं वा सर्वगतत्वेऽपि तत्प्राप्तिः संयोगस्तादात्म्यं वा। तत्राऽऽद्यं दूषयति। स्वरूपेति। तादात्म्यपक्षस्तु स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यस्यान्यत्वायोगादुपेक्षितः। अविकृतदेशतया परिच्छिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणः संयोगाख्या तत्प्राप्तिरनित्यत्वादयुक्ता। तादात्म्यं तूक्तन्यायनिरस्तम्। पक्षान्तरं निराह। नापीति। तदभावं वक्तुं संस्कारद्वैविध्यमाह। संस्कारो हीति। प्रकारप्रकारिप्रसिद्ध्यर्थौ निपातौ। गुणाधानेन मुक्तेर्न संस्कार्यतेत्याह। नेति। दोषनिरासेनापि न तस्याः संस्कार्यतेत्याह। नापीति। आगन्तुकगुणदोषयोरभावेऽपि नैसर्गिकाविद्यादोषात्तन्निवृत्त्या मुक्तेः संस्कार्यतेति शङ्कते। स्वात्मेति। वस्तुतः स्वात्मैव प्रतीत्या धर्मः सन्निति यावत्। स्वाभाविकस्यापि तिरस्कृतस्य क्रियातोऽभिव्यक्तौ दृष्टान्तमाह। यथेति। किमात्मा स्वाश्रयक्रियया दोषापनुत्त्या संस्क्रियते किं वाऽन्याश्रयाक्रिययेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति। नेति।

---

१ ञ. ट. °पनयेन। २ ज. °नयनेन। ३ ठ. ड. °त्वान्न यु°। ४ ठ. ड. निरपेक्षम्।

नुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया क्रिया तमविकुर्वती नैवाऽऽत्मानं लभते । यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । अविकार्योऽयमुच्यत इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टम् । तस्मान्न स्वाश्रया क्रियाऽऽत्मनः संभवति । अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयाऽऽत्मा संस्क्रियते । ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः । न । देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्याऽऽत्मनः संस्क्रियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम् । तया देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्ययाऽऽत्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलमहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते । एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिनाऽहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते

आत्मनोऽसङ्गत्वान्न क्रियाश्रयत्वयोग्यतेत्ययुक्तं क्रियावत्त्वमिच्छतां तद्योग्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । **यदाश्रयेति** । आत्मनोऽपि विकारित्वमाशङ्क्याऽऽह । **यदीति** । न केवलमात्मनो विकारित्वे युक्तिविरोधोऽपि त्वागमविरोधोऽपीत्याह । **अविकार्य इति** । निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतिसमुच्चयार्थश्चकारः । न जायते म्रियते वेत्यादिश्रुतिस्मृतिसंग्रहार्थमादिपदम् । तच्चेत्यागमबाधनमनिष्टं वैदिकानामिति शेषः । आद्यपक्षायोगं निगमयति । **तस्मान्नेति** । द्वितीयं निराह । **अन्येति** । क्रियायाः स्वाश्रये तद्युक्ते वाऽतिशयहेतुत्वादसङ्गस्याऽऽत्मनस्तदाश्रयबुद्ध्याद्यसंबन्धान्न तन्निष्ठा क्रिया संस्कारमात्मन्याधातुमलमित्यर्थः । नान्याश्रया क्रियाऽन्यं संस्करोतीत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते । **नन्विति** । आदिपदं संध्यावन्दनादिसंग्रहार्थम् । आत्मनो देहाद्यतिरिक्तस्यापि देहादिष्वविद्याध्यासात्तदभिन्नस्यैव तत्क्रियया संस्कार्यत्वान्न व्यभिचार इत्याह । **न देहेति** । अविद्यागृहीतस्येत्यविद्यया मनुष्योऽहमिति मिथ्याज्ञानदृष्टस्येत्यर्थः । देहाश्रयक्रियया देहसंहतस्य तदभिन्नस्याऽऽत्मनः संस्क्रियमाणत्वमुक्त्वा स्नानाचमनादिक्रियाया देहाश्रयत्वे मानमाह । **प्रत्यक्षं हीति** । असंहतात्मस्थक्रियया तस्यैव संस्कार्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याध्यक्षविरोधमाह । **तयेति** । कश्चिदित्यनिर्धारितविशेषमामुष्मिकफलोपभोगशक्तमस्तीत्येवं प्रतिपन्नं निर्दिशति । दृष्टान्तेनोक्तं स्पष्टयति । **यथेत्यादिना** । देहसंहतिफलं तदभिमानिन इत्युक्तमारोग्यमपि कस्मादसंहतात्मगतं न स्यादित्याशङ्क्यानुभवविरोधादित्याह । **अहमिति** ।

---

१ ङ. °ङ्गत्वं न क्रि° । २ ठ. ड. °विद्ययाऽध्या° । ३ ठ. ड. °गसक्तम° ।

स संस्क्रियते। स च देहेन संहत एव। तेनैव ह्यहंकर्त्राऽहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते। तत्फलं स एवाश्नाति। 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' मुण्ड० [३।१।१] इति मन्त्रवर्णात् 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' [काठ० १।३।४] इति च। तथा च 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' [श्वेता०६। ११] इति। 'स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्ध-

---

संस्कारफलं शुद्ध इत्युक्तम्। आत्मनो यथोक्तबुद्धिमतोऽसंहतत्वमनुभवेन वारयति। सचेति। कथं तर्हि ज्ञानादीनां कर्तृसंस्कारत्वप्रसिद्धिरित्याशङ्क्य संहतस्यैव कर्तृत्वादित्याह। तेनेति। प्रयतेऽहमिति कर्तृत्वमनुभवितुरपि तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह। अहंप्रत्ययेति। अनुभवितुर्नित्यप्रकाशस्य न तद्विषयतेत्यर्थः। न केवलमस्याहंधीमात्रे कर्तृत्वं किं तु धीमात्र इत्याह। प्रत्ययिनेति। आत्मनो भोक्तुरेव कर्तृत्वमकर्तुर्भोगाभावादित्याशङ्क्याऽऽह। तत्फलं चेति। संहतस्य भोक्तृत्वे मानमाह। तयोरिति। जीवपरयोर्मध्ये जीवो नानारसं कर्मफलं भुङ्क्ते। असंहतस्याभोक्तृत्वे मानमनश्नन्निति। परमात्मा स्वयमभुञ्जान एव पश्यन्वर्तते। संहतस्य भोक्तृत्वे वाक्यान्तरमाह। आत्मेति। आत्मीयं शरीरमात्मा। देहादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः। यद्वाऽऽत्मा भोक्तेत्याहुरिति संबन्धः। इन्द्रियेत्यादि क्रियाविशेषणम्। निर्गुणत्वान्निर्दोषत्वाच्च ब्रह्मात्मनि द्विधाऽपि संस्कारो नेत्युक्तम्। इदानीं तस्मिन्गुणदोषयोरभावे मानमाह। तथाचेति। मूर्तित्रयात्मना भेदं मत्वाह। एक इति। यथाऽऽहुः। 'हरिर्ब्रह्मा पिनाकीति बहुधैकोऽपि गीयते' इति। अखण्डजाड्यं व्यावर्तयति। देव इति। आदित्यादिवैषम्यमाह। सर्वेति। तर्हि किमिति सर्वेषां न भाति तत्राऽऽह। गूढ इति। तर्हि तत्तद्भूतावच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वं नेत्याह। सर्वव्यापीति। नभोवत्ताटस्थ्यं वारयति। सर्वभूतेति। सर्वेषु भूतेष्वन्तःस्थितस्य तत्तत्क्रियाकर्तृत्वं शङ्कित्वोक्तं कर्मेति। सर्वभूतेष्वित्यादिना भूतानां पृथगुक्तेः सद्वितीयत्वं तत्राऽऽह। सर्वेति। सर्वेषां भूतानामधिवासोऽधिष्ठानम्। न च कल्पितमधिष्ठानादर्थान्तरमित्यर्थः। न परं कर्मणामेवाध्यक्षः। अपि तु तद्वतामपीत्याह। साक्षीति। तत्र चैतन्यस्वाभाव्यं हेतुमाह। चेतेति। केवलो दृश्यवर्जितोऽद्वितीयः। निर्गुणो ज्ञानादिगुणरहितः। चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः। ब्रह्मात्मनि गुणदोषाभावे मन्त्रान्तरमाह। स इति। स प्रकृतो

---

१ ङ. °लं च स। २ अ. °र्णादात्मे°। ३ ङ. ट. °था ए°। ४ छ. °मानमाह। आ°। ५ ख. °र्त्माद्ब्रह्मा°। ६ ठ. ड. °तदद्वितीयम°। ७ ठ. ड. °गुणज्ञानादिज्ञानर°।

मपापविद्धम्' [ईशा० ८] इति च । एतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्यानुप्रवेश इह नोपपद्यते । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । न । वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते पुरुषचित्तव्यापाराधीना च । यथा 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्' इति । 'संध्यां मनसा ध्यायेत्' (ऐ० ब्रा० ३।८।१)

यैस्तु सर्वाणि भूतानीत्यादावात्मा परितः समन्तादगात्सर्वगतः । शुक्रमित्यादिशब्दाः पुंलिङ्गत्वेन नेयाः स इत्युपक्रमात्कविर्मनीषीत्यादिना च पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात् । शुक्रो दीप्तिमानकायो लिङ्गदेहहीनः । अव्रणोऽक्षतोऽस्नाविरः शिरारहितस्ताभ्यां स्थूलदेहासत्त्वमुक्तम् । शुद्धो रागादिशून्यः । अपापविद्धो धर्माधर्मविधुरः । मन्त्रयोस्तात्पर्यमाह । **एताविति** । तथाऽपि मोक्षस्य किमायातं तदाह । **ब्रह्मेति** । मुक्तिब्रह्मणोरैक्यात्तत्र दोषाद्यभावान्न तस्याः संस्कार्यतेत्युपसंहरति । **तस्मादिति** । उत्पाद्यादिदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । मुक्तेरुत्पत्त्यादिचतुष्टयं क्रियानुप्रवेशद्वारं मा भूत्प्रकारान्तरं तु किंचिद्भविष्यति नियमाभावान्नेत्याह । **अत इति** । उत्पत्त्यादिचतुष्टयमतःशब्दार्थः । तस्या लोकवेदप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । मोक्षे क्रियाया अननुप्रवेशे तदर्थप्रवृत्त्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य ज्ञानार्थत्वान्नैवमित्याह । **तस्मादिति** । क्रियानुप्रवेशद्वाराभावस्तच्छब्दार्थः । उपास्तेरपि मोक्षे साक्षात्प्रवेशो नेति वक्तुं गन्धमात्रस्येत्युक्तम् । बाह्यक्रियायास्तन्मात्रप्रवेशे कैमुतिकन्यायार्थोऽपिशब्दः । मोक्षे ज्ञानप्रवेशे तस्य क्रियात्वादस्त्येव तत्प्रवेशस्तत्रेति शङ्कते । **नन्विति** । तस्य मानसव्यापारत्वेऽपि न वैधक्रियात्वम् । ततो जन्यफलादजन्यफलत्वेन विशेषादित्याह । **नेति** । वैधक्रिया यत्नेच्छासाध्या ज्ञानं[4] न तथेत्यपरं विशेषमाह । **क्रिया हीति** । यत्र विषये या वस्त्वनपेक्षा चोद्यते तत्र सा क्रिया नामेति योजना । क्रियातद्धर्मप्रसिद्ध्यर्थौ निपातौ । वस्तु चेन्न कारणं किं तर्हि तथा तदाह । **पुरुषेति** । वस्त्वनपेक्षा पुंतन्त्रा च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तद्वयमाह । **यथेति** । गृहीतमध्वर्युणेति शेषः । वषट्करिष्यन्निति होतोक्तः । संध्यां तदभिमानिनीं देवतामित्यर्थः । नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । एवमादिषु वाक्येषु वस्त्वनपेक्षं पुंतन्त्रं च ध्यानं विधीयते तथा क्रियान्तरमपीत्यर्थः । ननु मानसत्वाविशेषाद्ध्यानमपि ज्ञानमेवेति नास्य

---

१ ङ. 'स्याप्यनु'। २ झ. यस्य । ३ ख. 'क्रियार्थत्व'। ४ क. ख. 'नं तु न। ५ ख. 'रमित्य'।

इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथाऽपि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं पुरुषतन्त्रत्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयमतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत् । न चोदनातन्त्रम् । नापि पुरुषतन्त्रम् । तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथा च 'पुरुषो वाव गौतमाग्निः' (छान्दो० ५।७।१) 'योषा वाव गौतमाग्निः' (छान्दो० ५।८।१) इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति । केवलचोदनाजन्यत्वात्क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च । या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातन्त्रा । नापि पुरुषतन्त्रा । किं तर्हि प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् । तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मैविषयमपि ज्ञानं न चोदनात-

---

क्रियादृष्टान्तत्वं तत्राऽऽह । ध्यानमिति । ज्ञानस्यापि तुल्यं पुंतन्त्रत्वं तदाश्रयत्वात्तत्राऽऽह । ज्ञानं त्विति । प्रमाणद्वारा तस्य पुंतन्त्रत्वमाशङ्क्याऽऽह । प्रमाणं चेति । ज्ञानस्यापुंतन्त्रत्वे फलितमाह । अत इति । तर्हि ज्ञानस्य नित्यत्वं नेत्याह । केवलेति । विशेषणकृत्यमाह । नेति । एवकारव्यावर्त्यमाह । नापीति । ज्ञानध्यानयोर्मानसक्रियात्वेऽपि गोबलीवर्दवद्भेदं मत्वा वैशेष्यं निगमयति । तस्मादिति । तच्छब्दार्थोऽपुंतन्त्रत्वम् । ध्यानस्य वस्त्वनपेक्षत्वे दृष्टान्तावुक्त्वा तस्य तद्विरोधित्वे दृष्टान्तावाचष्टे । यथा चेति । साऽपि धीर्मानसत्वाज्ज्ञानमेवेत्याशङ्क्याऽऽह । केवलेति । न ज्ञानमिति तुशब्दार्थः । वस्त्वनधीनत्वं कैवल्यम् । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदकः । उक्तबुद्धेरुक्तक्रियात्वनियमे हेत्वन्तरमाह । पुरुषेति । यथैतौ दृष्टान्तौ तथा क्रियान्तरमपीति यथाशब्दो नेयः । ज्ञानमपि योषिदादावग्निधीतुल्यमिति नेत्याह । या त्विति । तस्यास्तर्हि किं कारणं तदाह । किं तर्हीति । प्रकृतदृष्टान्तमपेक्ष्य प्रत्यक्षविषयपदम् । तेन युक्तमेव वैषम्यं वैधक्रियाधियोरित्याह । इति ज्ञानमिति । अध्यक्षधियोऽर्थजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शब्दाद्यर्थधियस्तदभावाच्चोदनादिजन्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । अनुमानादावर्थाजन्यत्वेऽपि लिङ्गादिजन्यत्वान्न चोदनाद्यपेक्षेति भावः । लौकिकधियश्चोदनाद्यनपेक्षत्वेऽपि ब्रह्मधीरलौकिकत्वात्तदपेक्षत इत्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकं निगमयति । तत्रेति । पूर्वोक्तरीत्या सम्यग्ज्ञाने वस्तुमात्रतन्त्रे सतीति यावत् । यथाभूतत्वं सदैकरूप्यम् । वैधक्रियातो वैशेष्योक्त्या ज्ञानस्याविधेयत्वमुक्तम् । तत्र

---

१ ङ. ट. °मेव त°। २ घ. °तमल्वि°। ३ छ. °वद्विशेषं म°। ४ ठ. ड. °क्षविषयोऽर्थ°।

श्रमं । तद्विषये लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वा-त्कुण्ठीभवन्त्युपलादिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत् । अहेयानुपादेय-वस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि । स्वाभाविक-प्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः । यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः 'इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूत्' इति न च तत्राऽऽत्य-न्तिकं पुरुषार्थं लभते तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वाभाविक-कार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादीनि । तस्याऽऽ-त्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चाऽऽत्मतत्त्वमुपदिश्यते ।

ज्ञाने लिङादिश्रुत्या दृष्टविधेस्तर्कानिरस्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । तद्विषय इति । तदेव ज्ञानं विषयः । तत्र यद्यपि लिङादयः श्रुतास्तथाऽपि स्तुत्यर्थवादतया विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिवदवतिष्ठन्ते । अनियोज्यमपुंतन्त्रतया नियोगानर्हं नियोज्येन वा हीनं ज्ञानं तद्विषयत्वात्तेषामविधायकत्वादित्यर्थः । कुण्ठीभावे दृष्टान्तमाह । उपलादिष्वि-ति । विधेयज्ञानस्य कर्मणि ब्रह्मण्यतिशयाजनकत्वाच्च न विधेयतेत्याह । अहेयेति । अनुष्ठेयानुष्ठात्रोरभावाद्विध्यभावे श्रुतेरपि तदपेक्षत्वेनासंभवाद्विधिशब्दैर्वैयर्थ्यमिति शङ्कते । किमर्थानीति । यो द्रष्टव्यः स आत्मैवेति तत्त्वप्रतिपादकानि तानीत्याशङ्क्याऽऽह । विधीति । तेषामर्थवत्त्वं ब्रुवाणः समाधत्ते । स्वाभाविकेति । संगृहीतं विभजते । यो हीति । बाहिर्मुख्यं शब्दादिप्रवणत्वम् । पुंमर्थमुद्दिश्य प्रवृत्तेः श्रुत्या किमिति परावर्त्यते श्रुतेरनर्थकरत्वापातात्तत्राऽऽह । न चेति । बाह्योऽर्थः सप्तम्यर्थः । किमिति तर्हि श्रुतिः सर्वानपि पुरुषान्नानुसरति तत्राऽऽह । तमिति । अग्नेर्दाहप्रवृत्तिवदात्मनो विषयप्रवृत्तिरपि निरोद्धुमशक्येत्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति । आत्मधियोऽनात्मदर्शने सत्यपि संभवात्किमिति ततो विमुखीकरणं तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । तत्र चेतसः स्रो-तस्तदाभिमुख्यं तद्भावेनेति यावत् । सत्यनात्मदर्शने तत्प्रवणस्य चेतसो न प्रत्यगा-भिमुख्यमित्यनात्मधीनिरासेन फलभूतात्मदृष्टिस्तावकतया तदाभिमुख्यायान्वयव्यति-रेकसिद्धा एव श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते । तेन विधिकार्यलेशलाभाद्विधि-च्छायान्येतानि न विधय इत्यर्थः । अस्तु वा मुमुक्षुप्रवृत्तेर्वैधत्वाद्वाक्यभेदेन श्रवणादि-विधिस्तथाऽपि वस्तुनो विध्ययोग्यत्वान्न तज्ज्ञाने विधिरित्याह । तस्येति । य-दिदं ब्रह्मक्षत्रादि तत्सर्वमात्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्याद्द्वैताभावोक्त्याऽऽत्मनोऽ-

---

१ ङ. °म् । अतस्तद्विषया लि° । २ ङ. ज. °विकात्कार्य° । ३ ज. °घातात्प्रवृ° । ४ क. ख. °पि श्रुत्य° । ५ ठ. ढ. °वे स्तुतेर° । ६ ठ.ड. °ब्दस्य वै° । ७ ठ.ड. पुमर्थत्वमु° । ८ क.ख.ठ.ढ. °त्वाय वाक्य° ।

'इदं सर्वं यदयमात्मा' [बृह० २ । ४ । ६] 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं विजानीयात्' [बृह० ४ । ५ । १५] 'विज्ञातारमरे केन विजानीयादयमात्मा ब्रह्म' [बृह० २ । ५ । १९] इत्यादिभिः । यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति । तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते । अलंकारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति । तथा च श्रुतिः ।

'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' ॥

[बृह० ४ । ४ । १२] इति ।

'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' ।

[भ० गी० १५ । २०] इति स्मृतिः । तस्मान्न

द्वितीयत्वेन पूर्णत्वोक्तेर्न तत्र हेयत्वमादेयत्वं चेत्याह । इदमिति । अविद्यादशायामात्मनः सद्वितीयतया हेयत्वादिसिद्धिमाशङ्क्याङ्गीकुर्वन्विद्यावस्थायामात्मातिरिक्तक्रियाद्यभावान्न हेयत्वादीत्याह । यत्रेति । न केवलं विद्यावस्थायामेवाऽऽत्मनि ज्ञात्रादिविभागाभावः किन्त्ववस्थान्तरेऽपीत्याह । विज्ञातारमिति । आत्मनः स्वविषये ज्ञेयत्वाभावेऽपि ब्रह्मणि तद्भावादादेयता तत्र स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अयमिति । आदिशब्द आत्मतत्त्ववादिसर्ववाक्यसंग्रहार्थः । प्रतिपत्तिर्विधिशेषतयैव ब्रह्म शास्त्रीयमित्येतन्निराकृत्य तत्रैव सूचितं पूर्वपक्षमनुवदति । यदपीति । आत्मधियो हानाद्यनुपायत्वं विफलत्वं वा तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । तथेति । द्वितीयं दूषयति । अलंकारो हीति । ब्रह्मात्मावगतेरुक्तफलत्वे मानं हिशब्दसूचितमाह । तथा चेति । अयं परमात्माऽहमस्मीत्यपरोक्षतया यदि कश्चित्पुरुषो जानीयादात्मसाक्षात्कारदौर्लभ्यद्योती चेच्छब्दः । स स्वातिरिक्तमात्मनः किं फलमिच्छन्कस्य वा पुत्रादेः फलाय तद्लाभेन शरीरं तप्यमानमनु तदुपाधिः संज्वरेत्तप्येत निरुपाध्यात्मविदो नान्यदस्ति फलं नाप्यन्यः पुत्रादिरित्याक्षेपः । तत्रैव स्मृतिमाह । एतदिति । गुह्यतमं शास्त्रमेतत्तस्य बुद्धिरर्थवो विधिविशेषत्वेन ब्रह्मणो न शास्त्रगम्यतेत्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । ज्ञानस्य विधेयत्वाभावस्तथाविधफलत्वं च तच्छब्दार्थः । प्रमाप्रमारूपधीमात्रविषयः प्रतिपत्तिशब्दः । तद्विधिविषयतयेति पूर्ववत् । यूपादिदृष्टान्तेन विधिशे-

---

१ ज. स्मृतेः । २ क. ख. °याद्दशाया° । ३ ठ. °विषयतयै° । ड. °विशेषत° । ४ ठ. ड. °नुपेयत्वं । ५ क. ख. ठ. ड. °धिशे° । ६ ठ. ड. °भावात्तथाऽपि फ° । ड. °भावस्तथाऽपि फ° ।

प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम्। यदपि केचिदाहुः। 'प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति' इति। तन्न। औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वाद्योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषो संसारी ब्रह्मोत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषो नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम्। 'स एष नेति नेत्यात्मा' [बृह० ३।९।२६] इत्यात्मशब्दादात्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। य एव निराकर्ता तस्यैवाऽऽत्मत्वात्। नन्वात्माऽहंप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नम्। न। तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात्। न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी

षतया ब्रह्मणः शास्त्रगम्यत्वमुक्तं निरस्य प्रवृत्तिनिवृत्तीत्यादावुक्तमनुभाषते। **यदापीति**। किं वस्त्वेव नास्ति वेदान्तवेद्यं तस्याप्रसिद्धत्वात्तदुद्दिश्य प्रतिपादनायोगादाहोस्वित्तस्य क्रियाशेषतेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति। **तन्नेति**। औपनिषदस्य पुरुषस्येत्याद्यनिरासं सूचितं प्रपञ्चयति। **योऽसाविति**। तस्यापि चैतन्यात्कर्तृत्वेन क्रियाशेषत्वमाशङ्क्यानन्यशेषत्वादिति द्वितीयं निरासमुक्तं विवृणोति। **असंसारीति**। तत्र पूर्णत्वं हेतुमाह। **ब्रह्मेति**। कर्तृत्वेनानन्वयेऽपि क्रियायामात्मा कर्मत्वेनान्वेष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। **उत्पाद्यादीति**। विनियोजकप्रमाणाभावादपि नान्वयस्तद्धि प्रकरणं वाक्यं वा नाऽऽद्य इत्याह। **स्वप्रकरणस्थ इति**। पूर्णतावद्वाक्यं विनियोजकमिति द्वितीयं दूषयति। **अनन्येति**। आत्मनो जुह्वादिवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धाभावादित्यर्थः। पक्षद्वयनिरासं निगमयति। **नासाविति**। तस्य न क्रियाशेषत्वमपीति विवक्षितम्। वेदान्तवेद्यवस्तुनो निरासायोगे हेत्वन्तरमाह। **स एष इति**। यः खल्वात्माऽथात आदेशो नेति नेतीति विश्वदृश्यनिषेधेनोक्तः स एष पञ्चमेऽपि निरूप्यत इत्यत्र वस्तुन्यात्मशब्दात्तस्य चाऽऽत्मत्वादेवानिराकार्यत्वात्तत्कर्तुरेवाऽऽत्मत्वात्तत एव तस्योद्दिश्य प्रतिपाद्यत्वमपि सिध्यतीत्यर्थः। औपनिषदत्वं पुरुषस्यामृष्यन्नाशङ्कते। **नन्विति**। अहंधीविषयत्वं दूषयन्विशेषणं समर्थयते। **नेत्यादिना**। संस्कार्यत्वनिरासे साक्षी चेतेतिमन्त्रेणाऽऽत्मनः सर्वसाक्षित्वमुक्तं तेनाहंधीविषयत्वस्य प्रत्युक्तत्वादविरुद्धमौपनिषदत्वमित्यर्थः। तथाऽपि कर्मकाण्डे तर्कशास्त्रे च सिद्धत्वान्न तस्यौपनिषदत्वं तत्राऽऽह। **नहीति**। तत्साक्षीति विधिकाण्डागम्यत्वोक्तिः। बौद्धसिद्धान्तेऽ-

---

१ ट. °दविभा°। २ क. ज. ट. °ख्यानस्याश°। ३ ङ. °त्मत्वप्रसङ्गात। ४ ठ. ड, ढ. °कल्प्य दू°। ५ ठ. ड. ढ. °तीयनि°। ६ ङ. तत्रापूर्वत्वं हे°। ७ ख. पूर्णत्वे। ठ. पूर्वत्वं।

सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्याऽऽत्माऽतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । पुरुषो विनाशहेत्वभावादविनाशी विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्योऽत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः। तस्मात् 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' [काठ० १ । ३ । ११] 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' [बृह० ३ । ९ । २६] इति चौप-

---

नधिगतिमाह । सर्वेति । सर्वेषु नश्यत्सु भूतेषु स्थितो न नश्यतीत्यर्थः । नैयायिकादिमते तदनधिगतिमाह । सम इति । निर्विशेष इत्यर्थः । सांख्यसमयसिद्धत्वं निरस्यति । एक इति । चैतन्यान्तरशून्यत्वमैक्यम् । भर्तृप्रपञ्चादिमते प्रसिद्धिं प्रत्याह । कूटस्थेति । कौटस्थ्ये कथं कारणत्वं तत्राऽऽह । सर्वस्येति । सर्पाधिष्ठानरज्जोरिव ब्रह्मणोऽपि द्वैताधिष्ठानत्वात्कारणत्वमाविद्यकमितिभावः । अन्यतोऽनधिगतौ फलितमाह । अत इति । ज्ञाते हि बाधो नान्यथेत्यर्थः । विधिकाण्डानधिगतिफलमाह । विधीति । तत्र हेत्वन्तरमाह । आत्मत्वादिति । आत्मा सर्वशेषित्वान्नान्यशेषः स कथं विधिशेषः स्यादित्यर्थः । विधिकाण्डाज्ञातत्वमुक्तं समुच्चेतुं चशब्दः । किं च हेयोपादेयविषयौ विधिनिषेधौ नात्मनि विपरीते स्यातामित्याह । नेति । तस्यापि संसारिणोऽनाशितया हेयत्वमाशङ्क्योक्तं सर्वं हीति । निरवधिकनाशासिद्धेरित्यर्थः । संसारस्यैव नाशो न पुरुषस्येति वक्तुं विकारजातमित्युक्तम् । घटादेर्मृदादौ नाशात्कथं पुरुषावधिः सर्वस्य नाशस्तत्राऽऽह । पुरुष इति । कल्पितस्यानधिष्ठानत्वात्पुरुषो नित्यसत्स्वभावस्तदधिष्ठानत्वेन विश्वोदयव्ययहेतुरित्यर्थः । पुरुषस्य परिणामिनित्यत्वात्परिणामोदयव्ययाभ्यां हानादाने स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह । विक्रियेति । सावयवत्वादिस्तद्धेतुः । अशुद्धत्वादित्यागेन शुद्धत्वादेरादेयत्वं शङ्कित्वाऽऽह । अत इति । आत्मनि स्वतो धर्मतश्चानन्यथात्वमतःशब्दार्थः । पुरुषावधिर्नाशः सर्वस्येत्यत्र श्रुतिमाह । तस्मादिति । कल्पितस्याकल्पितमधिष्ठानमित्युक्तयुक्तिपरामर्शी तच्छब्दः । यथेन्द्रियादिभ्यो नैवं पुरुषादस्ति किंचित्परं सा पुरुषाख्या काष्ठा सूक्ष्मत्वमहत्त्वादेरवधिः सैव परा गतिः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः । निरतिशयस्वतन्त्रतया विध्यशेषत्वे श्रुतिरुक्ता मानान्तरागम्यतया वेदान्तैकवेद्यत्वे श्रुतिमाह । तं त्विति । यस्त्वदुक्तसविशेषब्रह्मणां पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमित्युपक्रम्योक्तमधिष्ठानं तमौपनिषदमुपनिषद्भिरेव ज्ञेयं

---

१ क. ङ. ज. °द्धयुद्धमु° । २ क. ख. ठ. ड. ढ. °ति चेतनान्त° । ३ ठ. ड. ढ. हेयादेय° । ४ ख. विपरीतौ । ५ क. ख. हेयोपादेय° । ६ ठ. ड. ढ. °नामभा° । ७ ठ.ड. ढ. °ह्मणो प° ।

निषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्व उपपद्यते। अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम्। यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम्। दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादि। तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम्। अपि चाऽऽम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामित्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः। प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन। कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः। नहि

पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि हे शाकल्येति याज्ञवल्क्यस्य प्रश्नः। विशेषणाभिप्रायं विवृणोति। **औपनिषदत्वेति**। औपनिषदत्वेऽनन्यशेषत्वे चाऽऽत्मनः सिद्धे परस्य प्रतिज्ञा निर्मूलेत्याह। **अत इति**। तथा हीत्यादौ वेदान्तानामर्थवत्त्वमभियुक्तोक्तिविरुद्धमित्युक्तमनुवदति। **यदपीति**। तस्यान्यविषयत्वं वदन्प्रकृताविरोधित्वमाह। **तद्धर्मेति**। दृष्टो हि तस्यार्थः फलवदर्थबोधनमिति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासाप्रक्रमाद्धर्मकर्मणोश्चैक्याद्यदुक्तं कर्मावबोधनं तद्विधिनिषेधविवक्षयोक्तम्। यत्तु चोदनासूत्रे चोदनापदव्याख्यानं तदप्रतिकूलं पदार्थमात्रकथनात्। परीष्टिसूत्रप्रमुखमपि सूत्रजातं पूर्वसूत्राभ्यां तत्तद्भाष्यैश्च सह प्रक्रमवशात्कर्मकाण्डार्थमेवातो ब्रह्मबोधनमिति वेदैकदेशस्य फलमित्युपनिषदर्थवत्तेत्यर्थः। अर्थवादाधिकरणविरोधं विधान्तरेण निरस्यति। **अपि चेति**। तत्र खल्वक्रियार्थत्वे सत्यानर्थक्यं भूतोपदेशविशेषस्य वा तन्मात्रस्य वा। तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं प्रत्याह। **आम्नायस्येति**। वषट्कर्तुः प्रथमभक्षो देवदत्तो भुक्त्वा निर्गत इत्यादिभूतोपदेशस्य संबन्धयोग्यतावाचिविभक्तियुक्तस्य द्रव्यादिवाचिनः साक्षात्कार्यार्थत्वाभावात्फलवदर्थराहित्यम्। अतोऽविशेषात्कार्योपदेशस्यापि तत्प्रसक्तिरित्यर्थः। उक्तभूतोपदेशेऽपि कर्तव्यादिपदाध्याहारात्कार्यशेषद्रव्याद्यर्थतया फलवदर्थसिद्धिरिति शङ्कते। **प्रवृत्तीति**। तत्साध्यातिरेकेण भूतमपि द्रव्यादिवस्तु वषट्कर्तुरित्यादिवाक्यमध्याहृतकार्यशेषत्वेनाभिदधाति भूतभव्यन्यायादतो भूतोपदेशस्यार्थवत्त्वान्नातिप्रसक्तिरित्यर्थः। कार्यान्वितस्वार्थाभिधानेऽपि योग्यान्विताभिधानात्तेनैव कार्यास्पृष्टवस्तूपदेशोऽपि स्यादित्याह। **कूटस्थेति**। ननु न तादृगस्ति वस्तु सर्वस्योपदिश्यमानभूतस्य कार्यस्पर्शितया कार्यत्वात्तत्राऽऽह। **नहीति**। क्रिया कार्यम्। भूतस्य तत्संसर्गस्तादात्म्यं फलफलिभावो वा। नाऽऽद्यः। क्रियाद्वारा हेतुहेतुमद्भावाभ्युपगमात्। द्वितीयेऽपि न तयोरैक्यं फलफालित्वस्य भेदकत्वादित्यर्थः। भूतस्याकार्यत्वेऽपि तद्धेतु-

१ ङ. °धत्स्वेव प्रा°। २ क. घ. ज. ट. °त्तिव्य°। ङ. °त्तिविधिव्यति°। ३ ठ. परिनिष्ठितम्°। ४ ठ. ङ. ढ. वेदस्यैक°। ५ ठ. ड. ढ. °व्यार्थ°। ६ ड. ढ. °सर्गात्तादा°।

भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवत्यक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत् । नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति । उच्यते । अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति । तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन । अपि च

त्वात्तच्छेषत्वात्तदुपदेशोऽपि तच्छेष एव । गामानयेत्यादावाद्यव्युत्पत्तेः कार्यान्वितविषयत्वादतो न कूटस्थोपदेशोऽस्तीति चोदयति । अक्रियात्वेऽपीति । कार्यायाकार्यान्तरत्वाकार्यपदस्य तदन्वितार्थवाचित्वाद्योग्येतरान्वयस्यैव सर्वपदशक्तिविषयत्वात्पुत्रजन्मादिवाक्ये चाऽऽद्यव्युत्पत्तेरकार्यार्थेऽपि दृष्टेर्भूतोक्तेरकार्यार्थत्वात्कूटस्थोक्तिः स्यादित्याह । नैष इति । उक्तरीत्या भूतोक्तेर्न कार्यार्थत्वम् । अस्तु वा तत्सापेक्षत्वाद्द्रव्यादेस्तदुक्तेस्तादर्थ्यं तथाऽपि यत्कार्यनिर्वर्तनशक्तिमद्भूतं तदुक्तमेव । न च तत्कार्यं तद्धेतुत्वात् । तस्य कार्यान्वयेऽपि न तदन्वयित्वं वाच्यत्वनिमित्तम् । कार्यस्य तदभावेऽपि वाच्यत्वादतो योग्यान्वितद्रव्यादेस्तच्छब्दवाच्यत्ववत्कार्यानन्वितस्यापि वस्तुनो वेदान्तार्थतेत्यर्थः । तथाऽपि कार्यशेषत्वेनैवान्यत्र भूतोक्तेर्न स्वतन्त्रभूतोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । क्रियार्थत्वमिति । भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्वं फलवत्त्वायेष्टं न च कार्यस्य वाच्यकोटिनिवेशोऽस्तीत्यर्थः । कार्यार्थत्वेन भूतोक्तौ कार्याशेषेऽपि कथं सिद्धे शब्दप्रामाण्यं तत्राऽऽह । न चेति । भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्वमात्रेण तदशेषभूतं भूतं नैवानुपदिष्टं तदुपदेशस्याज्ञातार्थगन्तृत्वेनाध्यक्षादिवन्मानत्वादित्यर्थः । अज्ञातार्थोपदेशित्वेऽपि वेदान्तानामकार्यशेषत्वेन वैफल्यान्न प्रामाण्यं वाक्यप्रामाण्यस्य फलाधीनत्वादिति शङ्कते । यदीति । भूतं यँद्युपदिष्टमुपदिश्यतां नाम तथाऽपि किं तेनोपदिष्टेन तव श्रोतुर्वेकुर्वां स्यादिति योजना । कार्योपदेशवदज्ञातात्मोपदेशात्मकं वेदान्तवाक्यमनन्यशेषत्वेऽपि फलवत्त्वेन मानमित्याह । उच्यत इति । कार्यशेषोपदेशस्य कार्यफलेन फलवत्त्वात्प्रामाण्येऽपि कथमात्मोपदेशस्य फलवत्त्वेन तथात्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तदवगत्येति । मिथ्या च तदज्ञानं चेति विग्रहः । तस्य भ्रान्तित्वं व्यवच्छिनत्ति । संसारेति । वेदान्तप्रामाण्यं फलवत्त्वेन सदृष्टान्तमुक्तं निगमयति । इत्यविशिष्टमिति । विधिवाक्यस्थद्रव्यादिशब्दानां शुद्धसिद्धार्थतामित्थमापाद्य तथैव ब्रह्म शाब्दमित्युक्तम् । इदानीं निषेधवाक्यवद्वेदान्तानां सिद्धार्थतेत्याह । अपि चेति । कृतेर्भावार्थविषयत्वा-

---

१ ठ. ड. ढ. कार्यस्याकार्यान्तरात्कार्य° । २ ठ. ड. ढ. °क्ये वाऽऽद्य° । ३ ठ. ड. ढ. °क्तनीत्या । ४ ठ. ड. ढ. °पि तद° । ५ क. °कार्यशे° । ६ ख. °थं श° । ७ क. यदुप° ।

'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते । न च सा क्रिया । नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेद्ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम् । तच्चानिष्टम् । न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम् । हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽभावं बोधयतीति ।

न्निषेधेषु भावार्थाभावात्कृतिनिवृत्तौ तदविनाभूतं कार्यमपि निवर्तेत इति मत्वाऽऽह । ब्राह्मण इति । निवृत्तिरेव कार्यं तद्धेतुर्वेति कुतो निषेधानामकार्यार्थतेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । प्राप्तक्रियानिवृत्तित्वात्तस्या नोभयथात्वम् । विमतं न कार्यं तद्धेतुर्वा निवृत्तित्वाद्घटनिवृत्तिवदित्यर्थः । निवृत्तेरुभयभावाभावेऽपि किमायातं तदुपदेशानां तदाह । अक्रियेति । अकार्यार्थानामिति यावत् । ननु न हन्तव्य इत्यत्र हननं न कुर्यादिति न वाक्यार्थः किं त्वहननं कुर्यादिति । ततो हननविरोधिनी संकल्पक्रिया हननं न कुर्यामित्येवंरूपा कार्यतया विधीयते तेन निषेधवाक्यमपि नियोगनिष्ठमेव नेत्याह । न चेति । स्वभावतः शास्त्रादृते रागादेव प्राप्तो यो हन्तेर्धातोरर्थो हननं तेन नञोऽनुरागः संबन्धो यदा तदा भवत्यहननमिति तत्कार्यमित्युक्ते हननविरोधिनी संकल्पक्रिया हननप्रवृत्तेर्विधारको यत्नो वा कार्यत्वेन विधीयते विना विधिमप्राप्तत्वात् । तथा च तथाविधक्रियाविधिनिष्ठं निषेधवाक्यमिति कल्पयितुं नैव शक्यमित्यर्थः । क्व तर्हीदं वाक्यं त्वन्मते पर्यवसितं तदाह । हननेति । औदासीन्यं स्वास्थ्यादप्रच्युतिः स्वतोऽपि स्यादिति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्यं विशिनष्टि । हननेत्यादिना । तस्मिन्पर्यवसितमस्मन्मते निषेधवाक्यं तद्व्यतिरेकेणार्थान्तरं तस्याशक्यं वक्तुमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । नञश्चेति । चकारोऽवधारणे । एष एव च नञः स्वभावो यत्प्रतियोगिनोऽभावबोधनम् । न च तदन्यतद्विरोधिनोरपि तदर्थत्वमभावार्थस्यैव[10] तस्य स्वार्थसंबन्धिन्यर्थान्तरे लाक्षणिकत्वे तत्रापि शक्तिकल्पनायां गौरवात् । नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः । वदत्यब्राह्मणा धर्मावन्यमात्रविरोधिनावित्यपि लक्षणयैवार्थान्तरे नञः प्रवृत्तिरुक्तेति भावः । तर्हि नञर्थे हननाभावे नियोगात्तन्निष्ठं वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अभावेति । भावार्थो दध्यादिर्वा नियोगविषयतया तन्निष्पत्तिहेतुर्नाभावस्तस्यानादित्वात्तद्विषयत्वे नियोगस्याननुष्ठेयत्वापातात् । न चैतत्प्रागभावपालनं कार्यं स्वास्थ्यादप्रच्युतिरूपौदासी-

---

१ झ. वसं° । २ क. ज. ट. बोधयति । ३ क. ठ. ड. ढ. °भयार्थत्व° । ४ ठ. ड. ढ. °र्यादित्ये° । ५ छ. रागतः । क. ख. ठ. ड. ढ. रागादेरेव । ६ ठ. ड. ढ. °वत्वह° । ७ ख. कथं । ८ ख. °मस्मिन्म° । ९ क. ख. छ. ठ. ड. ढ. °व न° । १० क. ख. °र्थस्यैव ।

अभावबुद्धिश्चौदासीन्ये कारणम् । सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे । अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः । तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादवि-

न्यादेव तत्सिद्धेः । नञोऽर्थो दृष्टः सन्नौदासीन्यं पुंसः स्थापयत्यतोऽनुष्ठेयाभावान्न नियोगनिष्ठं वाक्यमित्यर्थः । यद्वा न निषेधवाक्ये प्रकृत्यर्थेन नञः संबन्धोऽपि तु प्रत्ययार्थेन तस्य प्राधान्यात्प्रकृत्यर्थस्यान्योपसर्जनत्वादतो हननस्य यदिष्टोपायत्वं प्रवर्तकं तदेव प्रत्ययेनानूद्य नञा निषिध्यते ब्रह्महननमिष्टोपायो नेति तथा चौदासीन्ये पुरुषः स्थास्यति तदाह । **अभावेति** । प्रत्ययार्थेन नञः संबन्धे कथं प्रकृत्यर्थस्य हननक्रियाया निवृत्तिस्तत्राऽऽह । **सा चेति** । प्रत्ययार्थेष्टोपायतानिषेधे प्रकृत्यर्थः स्वयमेव निवर्तेत आपाततो हितोपायत्वबुद्ध्या प्रवृत्तस्य ततोऽधिकतरानर्थहेतुत्वबुद्धौ प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः । निषेधवाक्यानामित्थमर्थमुक्त्वा सिद्धार्थत्वमुपसंहरति । **तस्मादिति** । भावार्थाभावे कृत्यभावात्तदविनाभूतकार्याभावस्तच्छब्दार्थः । प्रकृत्यर्थस्य हननादेरिष्टोपायत्वं भ्रान्तिप्राप्तं प्रत्ययेनानूद्य नञा तन्निषेधे तस्यानर्थहेतुत्वबोधिनिषेधवाक्यं तन्निवृत्त्युपलक्षितौदासीन्ये पर्यवस्यतीत्यर्थः । ननु 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इत्यादावीक्षणविरुद्धा संकल्पक्रिया नेक्ष इत्येवंलक्षणा विधीयते तथाऽत्रापि हननविरुद्धा न हन्यामिति संकल्पक्रिया विधीयतां तत्कथं निषेधवाक्यस्योक्तार्थत्वं तत्राऽऽह । **अन्यत्रेति** । तत्र हि तस्य ब्रह्मचारिणो व्रतमित्यनुष्ठेयवाचिव्रतशब्दोपक्रमादेकस्मिन्वाक्ये प्रक्रमाधीनत्वादुपसंहारस्याऽऽख्यातान्वितेन नञा दृष्टोऽपि निषेधोऽननुष्ठेयत्वादुपेक्ष्यते । धात्वर्थयोगेन च पर्युदासो लक्ष्यते । तथा चेक्षणविरुद्धा क्रिया सामान्येन प्राप्ता तद्विशेषबुभुत्सायां सर्वक्रियाप्रत्यासन्नः संकल्प इत्यवगतमोक्ष इति तु संकल्पो नाऽऽद्रियते तत्पर्युदासविरोधात् । अतोऽनीक्षणसंकल्पलक्षणया तद्विधिपरत्वं युक्तम् । नैवं निषेधेष्वपवादकमस्तीति विरोधिक्रियालक्षणया नानुष्ठाननिष्ठतेत्यर्थः । आदिपदं समस्तपर्युदासविषयसंग्रहार्थम् । हननादावुद्युक्तपरश्वादिपरावर्तनस्य तन्निवृत्तित्वात्तद्भावे हननादिप्रागभावपालनसंभवादुक्तनिवृत्तेश्च नञर्थधीफलत्वात्तदर्थो हननादिगतेष्टोपायत्वाभाव एवेति द्रष्टव्यम् । ननु निषेधवाक्यवदकार्यार्थत्वेऽपि वेदान्तानामर्थवत्त्वं चेदर्थवादाधिकरणं कथमित्याशङ्क्य क्रियासंनिहितार्थवादादिविषयं तदित्याह । **तस्मादिति** । उपनिषदामुक्तरीत्याऽर्थवत्त्वं तच्छब्दार्थः । उपाख्यानशब्दः सामान्यार्थः । आदिशब्दस्तद्विशेषार्थः । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादितिहेतोस्तद्वले-

१ क. ज. ट. °सीन्यक्रा°। २ ख. °सीन्ये पुं°। ३ क. यथा। ४ ठ. ड.ढ. पुरुषाः स्थास्यन्ति। ५ ठ. ड. ढ. °षेधिवा°। ६ क. ख. °रुद्धसं°। ७ ठ. ड. ढ. °वेन ह°। ८ क. ख.ठ.ड.ढ. °त्तानीता°।

षयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् । यदप्युक्तम् । कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् 'सप्तद्वीपा वसुमति' इत्यादिवदिति । तत्परिहृतम् । 'रज्जुरियं नायं सर्पः' इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् । ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं[1] वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् । न हि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मावगमे[2] तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम् । न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो[4] धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । न च कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य[5] तदेव कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं[6] सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या । 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' [छान्दो० ८।१२।१] इति । शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् । न ।

नाक्रियार्थानामप्रामाण्यपूर्वपक्षस्य विध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्यसिद्धान्तस्य चोपलक्षणार्थमानर्थक्याभिधानमित्युक्तम् । सर्वेषामेषामुक्तविषयत्वाविशेषादुपनिषदामपि पुरुषार्थानवसायित्वादर्थवादाधिकरणविषयतेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तिमनुवदति । यदपीति । तत्रोक्तं परिहारं स्मारयति । तदिति । उक्तं वैषम्यं शङ्कते । नन्विति । ज्ञानमात्रादूर्ध्वं वा संसारित्वं तत्त्वसाक्षात्काराद्वा । तत्राऽऽद्यमङ्गीकुर्वन्नाह । अत्रेति । द्वितीयं निरस्यति । नेत्यादिना । तत्प्रपञ्चयति । न हीति । शाब्दज्ञानाभ्याससंस्कृतं चेतो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारहेतुरिति पक्षं प्रतिक्षेप्तुं वेदेत्यादिपदम् । तत्त्वसाक्षात्कारवतो दुःखानुदये दृष्टान्तमाह । न हीति । तस्यैव सांसारिकसुखानुत्पादे दृष्टान्तमाह । न चेति । तत्त्वविदो देहाद्यभिमानहीनस्य सांसारिकसर्वधर्मास्पर्शे मानमाह । तदुक्तमिति । जीवतोऽशरीरत्वं मम माता वन्ध्येतिवद्विरुद्धमिति शङ्कते । शरीर इति । आत्मनो देहसंगतेराविद्यकत्वात्तत्त्वज्ञानेन[7] तद्ध्वस्तेर्जीवतोऽपि युक्तमशरीरत्वमित्याह । नेत्या-

---

१ क. °तुं ब्र°। २ क. °णब्र°। ३ ङ. ज. ट. °ह्मात्माव°। ४ क. झ. °मानो । ५ ज. °नहीनस्य । ६ क. ज. ट. °लित्वनि°। ७ ठ. ड. ढ. °ने त°।

सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वान्न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वाऽन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेन्न शरीरसंबन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः । शरीरसंबन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरंपरैषाऽनादित्वकल्पना । क्रियासमवायाभावाच्चाऽऽत्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः । संनिधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितभृत्यसंबन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः । न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसंबन्धनिमित्तं किंचिच्छक्यं कल्पयितुम् । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबन्धहेतुः । एतेन यज-

---

दिना । तस्याऽऽविद्यकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति । न हीति । अशरीरत्वस्य स्वतस्त्वादपि जीवतस्तदविरुद्धमित्याह । नित्यमिति । आत्मनः सशरीरत्वमज्ञानादित्युक्तममृष्यन्नाशङ्कते । तत्कृतेति । न ह्यात्मन इत्यत्र प्रकृतात्मा तच्छब्दार्थः । आत्मनो देहसंबन्धाद्धर्मादिकर्तृत्वं स्वतो वा । आद्ये तस्य तद्योगः स्वतोऽन्यतो वा । नाऽऽद्यः । तत्कृतधर्मादिनिमित्तं सशरीरत्वमित्युक्तिविरोधात् । न द्वितीयः । तस्याविद्यामनिच्छतावस्तुत्वोपगमाद्धर्मादिकर्तृत्वाद्दते तस्यायन्निमित्तत्वाद्देहे धर्मादिकार्यदृष्टेस्तदसिद्धौ तद्द्वारा धर्मादेरात्मकृतत्वासिद्धेरित्याह । नेत्यादिना । स्यादात्मकृतधर्माद्यपेक्षया तस्य देहयोगे तद्द्वारा तयोरात्मकृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । शरीरेति । ननु प्राक्तनकर्मनिमित्तं संप्रतितनं शरीरं तच्च कर्म प्राक्तनदेहयोगाधीनं सोऽपि प्राचीनकर्मणेति नेतरेतराश्रयत्वम् । न चानवस्था बीजाङ्कुरवत्कर्मदेहयोगयोरनादित्वात्तत्राऽऽह । अन्धेति । आत्मनि कर्मयोगस्य देहयोगस्य वाऽविद्यमानत्वादित्यर्थः । आत्मनः स्वतो धर्मादिकर्तृतेतिपक्षं प्रत्याह । क्रियेति । कूटस्थानन्तचिद्धातोरक्रियत्वात्तस्य स्वतो धर्माद्यकर्तृत्वान्न तत्कृतकर्मकृतमात्मनः सशरीरत्वमित्यर्थः । स्वगतक्रियाभावेऽपि कारकेषु संनिधिमात्रेणास्य कर्तृतेति दृष्टान्तेन शङ्कते । संनिधीति । वैधर्म्योक्त्या प्रत्याह । नेति । उपार्जनं स्वीकरणम् । अस्तु प्रस्तुतेऽपि किंचिद्धनदानादितुल्यं संबन्धनिमित्तमित्याशङ्क्यासंगत्वादात्मनो वस्तुतस्तस्यायोगादवस्तुत्वे त्वन्मतहानिरितिमत्वाऽऽह । नत्विति । स्वकृतधर्मादिकृताऽऽत्मनः सदेहतेत्येतदप्रामाणिकमित्युक्त्वा स्वपक्षे मानमाह । मिथ्येति । ननु ममेतिधीसक्तमधिकारिणं कर्तारं

---

१ घ. ङ. °रीरीत्यभि° । २ ज. °दितिचावो° । ३ ङ. ञ. °परैवैषाऽ° । ४ क. ख. °च्छतो व° ।
५ क. ख. ठ. ढ. ढ. °द्धना° । ६ ठ. ढ. ढ. °बद्धानि° ।

मानत्वमात्मनो व्याख्यातम् । अत्राऽऽहुः । देहादिव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति चेत् । न । प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदो यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धस्ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः सिद्धस्तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतो नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य । तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतो न गौणौ । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ । यथा वा शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिति

च्चोद्दिश्य यागादिविधेश्चेतनस्यैव कर्तृत्वम् । यथाऽऽहुः । यजमानत्वमप्यात्मा सक्रियत्वात्प्रपद्यते । न परिस्पन्द एवैका[3] क्रिया नः कणभोजिवदिति तत्राऽऽह । एतेनेति । क्रियाधारत्वनिरासेनेत्यर्थः । देहादावात्मधीर्मिथ्येत्यत्र मीमांसकश्चोदयति । अत्रेति । आत्मनः स्वकीये देहादावात्मधी राज्ञो भृत्यादाविव गौणी ततः स्वीयदेहादिनिमित्तं तस्य कर्तृत्वादि वास्तवमित्यर्थः । नाऽऽत्मनो देहादावात्मधीर्गौणी तद्व्यापकाभावादित्याह । नेति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुंसस्तस्येति यावत् । उक्तमेव व्यनक्ति । यस्येति । तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ गौणाविति संबन्धः । तत्रोदाहरणम् । यथेति । तत्रैव सिंहशब्दस्तद्धीश्च नान्यत्रेत्यन्वयव्यतिरेकावन्यः पुरुषादिति शेषः । ततश्च सिंहादित्येतत् । यः सिंहपुरुषयोरुक्तरीत्या भेदं वेत्ति तस्येति षष्ठी नेया[4] । यथा सिंहः पुमानित्युदाहरणं तथाऽग्निर्माणवक इत्यादि ग्राह्यमिति यथाशब्दो योज्यः । शब्दधियोरगौणत्वविषयमाह । नेति । न प्रसिद्धो भेदो यस्य तस्य पुंसोऽन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ न गौणौ चेत्कथं तर्हि तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययावित्याशङ्क्याऽऽह । तस्य त्विति । तत्र संशये समारोपितांशगतौ शब्दप्रत्ययावुदाहरति । यथेति । पुरोवर्तिनः स्थाणुत्वेऽपि स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषत्वे हेतुमाह । मन्देति । तत्र पुरुषशब्दप्रत्ययौ पाक्षिकाविति शेषः । वस्तुतः स्थाणुविषयत्वं न प्रतीतितः प्रतीतितस्त्वारोपितविषयत्वम्[5] । संशये समारोपितगतौ पाक्षिकौ शब्दप्रत्ययावुदाहृत्य विपर्यये तथाविधौ निश्चितावुदाहरति । यथा वेति । शुक्तिकायामिति वस्तुप्रवृत्त्योक्तम् । संशये विपर्यये च दृष्टहेतुसाधारणधर्मदर्शनादेः समत्वाद्विपर्ययस्यैवोत्पत्तौ को हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह । अकस्मादिति । दृष्टहेत्वविशेषेऽप्यदृ-

---

१ क. ज. ञ. ट. °ति न । २ ज. ञ. °तमिदमि° । ३ ठ. ड. ढ. एवैकः क्रि° । ४ ज. ज्ञेया । ५ छ. °णविषयत्वमा° । क. °णत्वं वि° । ६ ठ. ड. ढ. °हृत्याविप° ।

निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ। तद्वद्देहादिसंघातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ। कथं गौणौ शक्यौ वदितुम्। आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः। तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणस्तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम्। तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः। 'तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदꣳशरीरꣳशेते। अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव' [बृह०४।४।७] इति। सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इवेति च। स्मृतिरपि[2] च। 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा' [भ०गी० २।५४] इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याच-

---

ष्टवशादित्यर्थः। दृष्टान्तमिथुनस्य दार्ष्टान्तिकमाह। **तद्वदिति**। अविवेकिनां देहादावहंधीशब्दयोर्मिथ्यात्वेऽपि विवेकिनां तत्र तौ गौणावित्याशङ्क्याऽऽह। **आत्मेति**। अविविक्तावविवेकोत्थभ्रान्तिकृतावितियावत्। आत्मीयेऽपि देहादावात्मबुद्धावात्मीयत्वं विरोहितं सर्पबुद्धाविव रज्जुत्वमिति मत्वा परमतनिरासमुपसंहरति। **तस्मादिति**। तत्राहंधियो मिथ्यात्वेऽपि किं सिध्यति तदाह। **तस्मान्मिथ्येति**। न केवलं विदुषो जीवतोऽप्यशरीरत्वं यौक्तिकं किंतु श्रौतं चेत्याह। **तथा चेति**। अत्र ब्रह्म समश्नुत इति पूर्ववाक्ये जीवन्मुक्तिरुक्ता स जीवन्मुक्तो देहस्थोऽपि पूर्ववन्न संसारीत्यत्र दृष्टान्तमाह। **तद्यथेति**। तत्तत्र जीवन्मुक्तदेहे जीवन्मुक्ते च दृष्टान्तः। यथा लोकेऽहिनिर्ल्वयनी सर्पनिर्मोकैस्तदीया देहत्वग्वल्मीकादौ प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता मृता पूर्वमिवाहिनाऽऽत्मत्वेनानिष्टा वर्तेत तथैवेदं विदुषः शरीरं मुक्तेन प्रागिवाऽऽत्मत्वेनानिष्टं तिष्ठतीत्यर्थः। सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह। **अथेति**। तथार्थोऽथशब्दः। यथा प्रत्यस्तया त्वचा मुक्तोऽपि तामहमिति नाहिरभिमन्यते। तथाऽयं जीवन्मुक्तो देहस्थोऽपि न तत्राहंधियमादधाति। अत एवामृतो देहाभिमानवतो हि मृतिर्निरुपाधिः सन्प्राणिति जीवतीति प्राणः साक्षी स च ब्रह्मैव तच्च तेजो विज्ञानं ज्योतिरेवेत्यर्थः। तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह। **सचक्षुरिति**। वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितानुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम्। श्रौतेऽर्थे स्मृतिमपि संवादयति। **स्मृतिरपीति**। विदुषो

---

१ ज. °वेकिन उत्प°। २ घ. °पि स्थि°। ३ ज. °णानि व्याच°। ४ ठ. ड. ढ. °त्र गौ°। ५ ख. °कोदयभ्रा°। ६ छ °तोऽश°। ७ ठ. ड. ढ. °कःस्वकीया त्वग्वल्मी°।

क्षाणा विदुषः सर्वेमवृत्त्यसंबन्धं दर्शयति। तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम्। यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम्। यत्तु पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति। न। अवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः। यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वम्। नतु तदस्ति। मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात्। तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम्। एवं च सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति

जीवन्मुक्तौ प्रमितायां फलितमाह। **तस्मान्नेति**। प्रमितं जीवन्मुक्तिसत्त्वं तच्छब्दार्थः। प्रतीतिमात्रशरीरं संसारित्वमनुजानाति। **यथेति**। ननु ब्रह्मविदामेवास्माकं संसारित्वमबाधितमनुभूयते नेत्याह। **यस्येति**। साक्षात्कृततत्त्वस्य पूर्वमिव संसारित्वायोगायुक्ता वस्तुमात्रोक्ते रज्जुस्वरूपोक्तिवदर्थवत्तेत्युपसंहरति। **अनवद्यमिति**। वेदान्तेषु नास्ति वस्तुमात्रोक्तिर्मननादिविधिशेषत्वेन ब्रह्मोक्तेरित्याशङ्क्योक्तमनुवदति। **यत्पुनरिति**। श्रुतमात्रस्य मननादियोगो नावगतस्येत्याह। **नेत्यादिना**। वेदान्तानामेकरसे ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यनिश्चयः श्रवणम्। तस्मिन्नेव श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या संभावनाधानं मननम्। श्रुते मते च बुद्धेः स्थैर्यं निदिध्यासनम्। तेषामैक्यापरोक्षप्रतीतिव्यञ्जकत्वे तच्छेषत्वान्नावगतमन्यत्र विनियुक्तमित्यर्थः। अवगतस्यान्यत्राविनियोगेऽपि ब्रह्मणो विधिशेषत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह। **यदीति**। ब्रह्मणि मितेऽमिते वा तद्धियो विध्यसिद्धेरापातदृष्टेः साक्षात्कारार्थं श्रवणादिषु विहितेषु तेभ्यस्तद्भावान्न तस्य विधिशेषतेत्युपसंहरति। **तस्मान्नेति**। न च वस्तुप्रकरणे श्रवणादिविध्ययोगो वाक्यभेदोपगमात्। न च तद्विषये लिङादय इत्यादिभाष्यविरोधस्तस्य ज्ञानविधिनिरासार्थत्वात्। अत एवात्र प्रतिपत्तिशब्दः। न चैवं वेदान्तानां श्रवणादिविधिपरत्वं वाक्यभेदस्योक्तत्वात्। न चान्वयादिसिद्धहेतुभावेषु तेषु न विधिरवघातेऽपि तदभावापातात्। नियमादृष्टस्योभयत्र तुल्यत्वात्सर्वापेक्षाधिकरणात्तस्य ज्ञानोत्पत्त्युपयोगादितिभावः। उक्तेर्थे सूत्रं संयोजयति। **अत इति**। विधिशेषत्वेन शास्त्रप्रमाणकत्वासिद्धिरित्यतःशब्दार्थः। वेदान्तानां विध्यनपेक्षसिद्धबोधित्वे शास्त्रारम्भभेदं प्रमाणयति। **एवंचेति**। विधिशेषत्वेन ब्रह्मार्पणेऽपि शास्त्रं पृथगारभ्येतेत्याशङ्क्याऽऽह।

---

१ क. ज. यत्पुन°। २ क. ज. ञ. ट. °ति शा°। ३ क. ख. °मात्रं श°। ४ क. छ. ठ. ड. ढ. °सतत्व°।

तद्विषयः पृथक् शास्त्रारम्भ उपपद्यते। प्रतिपत्तिविधिपरत्वे ह्यथातो धर्मजिज्ञासेत्येवाऽऽरब्धत्वान्न पृथक् शास्त्रमारभ्येत। आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत । अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति 'अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' [पू० मी० ४ । १ । १ ।] इतिवत् । ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रारम्भः 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति । तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि । न ह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति । अपि चाऽऽहुः ।

"गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।
सद्ब्रह्मात्माऽहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥

प्रतिपत्तीति । नन्वाद्ये काण्डे बाह्यक्रियाविधिरधिगतो मानसज्ञानविधिविचाराय काण्डान्तरमारभ्यते नेत्याह । आरभ्यमाणं चेति । देहादिसाध्यकर्मविचारानन्तर्यमथेत्युक्तम् । तस्यैव चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानविधिविचारोपयोगिताऽतःशब्दार्थः । तत्र चातुर्थिकमुदाहरणमाह । अथात इति । तृतीये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वे सिद्धे सत्यनन्तरं शेषिणैव शेषस्य प्रयुक्तिसंभवात्को नाम क्रतवे प्रकुरुते को वा पुरुषायेति क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा प्रवृत्तेति चतुर्थादौ प्रतिज्ञासूत्रवदिदमपि ब्रूयात् । न चैवं ब्रवीति । तस्मान्नोक्तविभागधीरित्यर्थः । त्वन्मतेऽपि कथं पृथगारम्भः शास्त्रस्येत्याशङ्क्य मेयफलभेदादित्याह । ब्रह्मेति । स्वातन्त्र्येण ब्रह्मात्मैक्यनिष्ठत्वे वेदान्तानां तदेव तात्त्विकमिति कथं द्वैतालम्बनस्य विधिकाण्डस्याध्यक्षादेश्च मानतेत्याशङ्क्योपसंहरन्परिहरति । तस्मादिति । अद्वैतधियो भेदाधिष्ठानमानविरोधित्वं तच्छब्दार्थः । इति ना ज्ञानं परामृष्टम् । तस्मादित्युक्तं हेतुं व्यनक्ति । नहीति । तत्त्वसाक्षात्कारे तदज्ञानध्वस्तौ तदुत्थमात्रादिसर्वभेदध्वस्तेरविद्यावस्थायामेवाशेषो व्यवहार इत्यर्थः । कार्यास्पृष्टे सिद्धे ब्रह्मण्यद्वये सिद्धा वेदान्तमानतेत्युपसंहर्तुमितिशब्दः । न केवलमस्माभिरयमर्थोऽभ्युपगतः किं त्वन्यैरपि ब्रह्मविद्भिरित्याह । अपि चेति । सत्पारमार्थिकमबाधितं ब्रह्माहमित्येवं बोधे जाते पुत्रदेहादेः सत्ताबाधनान्मायामात्रत्वावगमादयमहमेवेति पुत्रादावहमभिमानस्य गौणात्मनो मनुष्योऽहमिति देहादावहमभिमानस्य च मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे कार्यं कथं भवेत्तन्निमित्ताभावाद्विधिविधेयादिव्यवहारो न कथंचिदित्यर्थः । यद्यात्मा सद्ब्रह्मैव कस्तर्हि प्रमाता यद्ययमेव कथं तर्हि

१ झ. °तिस्तुप्र। २ क. ख. उपकुरुते ।

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः ।
अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥
देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्" इति ॥ ४ ॥ (४)

इति चतुःसूत्री समाप्ता ।

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तम् । सांख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयिषितम् ।

ब्रह्मवाऽस्येत्याशङ्क्याऽऽह । अन्वेष्टव्येति । य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिश्रुतिसिद्ध आत्माऽन्वेष्टव्यः सोऽन्वेष्टव्य इति श्रुतेः । तद्विज्ञानात्पूर्वमात्मनो मातृत्वं प्रमातैवान्विष्टः सन्निर्दोषः परमात्मा स्यादतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मनो मातृत्वमाविद्यकमित्यर्थः । तस्याविद्यत्वे कथमध्यक्षादीनां श्रुतेश्च मानता कारणदोषादित्याशङ्क्याऽऽह । देहेति । यथा देहातिरिक्तात्मवादे कल्पिताऽपि देहात्मत्वधीर्व्यवहाराङ्गतया मानमिष्यते तथा तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तं व्यवहाराङ्गत्वाद्व्यवहारे बाधाभावाच्चाध्यक्षाद्यतत्त्वावेदकमपि व्यावहारिकं मानं श्रुतेस्तु वर्णदैर्घ्यादिवदात्मधीहेतोस्तात्त्विक्येव मानतेत्यर्थः ॥ ४ ॥ (४)

इति चतुःसूत्री समाप्ता ।

शास्त्रार्थं चतुर्भिः सूत्रैः संक्षिप्य वक्ष्यमाणाधिकरणानामपुनरुक्तमर्थं वक्तुं वृत्तं संकीर्तयति । एवमिति । तेषां तत्फलत्वे हेतुस्तात्पर्येणेति । कार्यान्विते ब्रह्मणि तात्पर्यं तेषामित्याशङ्क्याऽऽह । अन्तरेणेति । समन्वयसूत्रार्थमनूद्यातीतसूत्रत्रयार्थमनुवदति । ब्रह्म चेति । उक्ते लक्षणे तदतिव्याप्तिशङ्कायां निरासस्य सावकाशत्वाद्ब्रह्मणो जिज्ञास्यस्य लक्षणमपि शास्त्रीयस्योक्तमित्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि सिद्धे समन्वये समन्वयाध्यायसमाप्तेरुत्तरसंदर्भानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । सांख्यादयस्त्विति । सिद्धेऽर्थे मानत्वविरोधिकार्यानुप्रवेशे प्रत्युक्तेऽपि ब्रह्मण्येव समन्वयो नान्यत्रेत्यनिर्धारणाद्ब्रह्मकारणताविरोधिप्रधानादिवादनिरासायोत्तरसंदर्भ इत्यर्थः । परिनिष्ठितस्य मानान्तरैगम्यत्वे तत्संवादादिना तत्र वेदान्तप्रामाण्यान्न ततो जगद्धेतुर्ब्रह्म सिध्यतीति चेत्तर्हि

---

१ ज. लिलक्षयिषन्ति । २ ठ. ड. ढ. °त्वं मा° । ३ ठ. ड. ढ. °वादे नि° । ४ ठ. ड. ढ. °रसाम्यत्वे ।

प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति सांख्या मन्यन्ते। काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते अणूँश्च समवायिकारणम्। एवमन्येऽपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते। तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाऽऽचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वंदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते। तत्र

केन मानेन तद्धेतुधीरित्याशङ्क्योक्तम्। प्रधानादीनीति। का तर्हि वेदान्तानां गतिः परार्थानुमानतेत्याह। तत्परतयेति। हेत्वाद्यनुक्तेस्तेषां न परार्थानुमानतेत्याशङ्क्याऽऽह। सर्वेष्विति। तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छेत्यादिष्वनुमानता भातीत्यर्थः। कार्यलिङ्गकमनुमानं ब्रह्मैव गमयिष्यतीत्याशङ्क्य सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं तादृगेव कारणमनुमापयतीत्याह। प्रधानेति। तस्याचेतनस्य स्वार्थाभावात्पुमर्थप्रवृत्तौ पुंसि मानं वाच्यमिति मत्वाऽऽह। पुरुषेति। बुद्धौ यः प्रतिबिम्बः स तादृशबिम्बपूर्वकः प्रतिबिम्बत्वाद्दर्पणे मुखाभासवदित्यर्थः। संबन्धाभावे तादर्थ्यायोगात्तत्रापि मानाकाङ्क्षायां विमतं चेतनसंयुक्तमचेतनत्वाद्द्रव्यादिवदिति बुद्ध्या संयोगग्रहणम्। मतान्तरमाह। काणादास्त्विति। यतो वा इमानीत्यादिवाक्येभ्यो यच्छब्दोपबन्धेन सिद्धवज्जगद्धेतुपरामर्शाद्यत्कार्यं तद्बुद्धिमत्कर्तृकमिति सामान्यतो दृष्टादीश्वरं कल्पयन्तीत्यर्थः। स्वपरिमाणादल्पपरिमाणारब्धं पटादि दृष्टाऽऽद्यमपि कार्यं तथेति समवायित्वेन चतुर्विधानणून्कल्पयन्तीत्याह। अणूँश्चेति। असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिवाक्याभासाद्दीपादेर्निरन्वयनाशदृष्ट्या पृथिव्यादेरपि तथा नष्टस्यासत एवोत्पत्तिरित्यादियुक्त्याभासाच्चाद्वैतवादे माध्यमिकादयो विरोधिनो भवन्तीत्याह। एवमिति। वादिविप्रतिपत्तीरुक्त्वा तन्निरासायोत्तरग्रन्थमवतारयति। तत्रेति। तत्र वादिषु भिन्नप्रस्थानेषु सत्स्विति यावत्। वाक्याभासेषु युक्त्याभासेषु च प्रतिपत्तिर्येषां ते तथा। उत्तरग्रन्थतात्पर्यमुक्त्वा सदेवेत्यादौ सच्छब्दितमीक्षितृ सर्वज्ञं जगदुपादानं प्रधानं ब्रह्मैवेति वादिविवादाज्ज्ञातृत्वज्ञानाभ्यां संशय्यानन्तराधिकरणपूर्वपक्षमाह। तत्रेति। स्थितं समुदायतात्पर्यं सप्तम्यर्थः। सर्वज्ञे जगद्धेतौ समन्वयोक्त्या तच्चैतन्यमाक्षिप्य समर्थ्यत इत्यधिकरणसंगतिः। नानाशाखास्थस्फुटब्रह्मलिङ्गवाक्यानां ब्रह्मण्येव समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। तत्त्वमसीति तच्छब्दितप्रधानैक्यसंपत्तिः पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते चिदात्मनो ब्रह्मैक्यं फलम्। प्रकर्षेण धीयते सर्वं जगदस्मिन्निति ब्रह्मापि

---

१ ङ. °त्वप्रद°। २ क. ख. ठ. ड. ढ. °त्वादर्थवदि°। ३ ख. °णादार°। ४ क. ख. °पत्तिरुक्ता त°। ५ छ. °न्यस्थितं समुदायता°। ६ ठ. ड. ढ. °तप्राधान्यैनै°।

सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमाना आहुः। यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दर्शयन्तीत्यवोचस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते। सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते। एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते। कथम्। यत्तु ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' (भ०गी०१४।१७) इति स्मृतेः। तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकरणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम्। न केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यम्। त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यत इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येष्ववश्यं च त्वयाऽपि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्व-

---

प्रधानं ततो विशिनष्टि। त्रिगुणमिति। परिणामयोग्यत्वमाह। अचेतनमिति। सांख्यीयमतं श्रुतिविरोधात्त्याज्यमित्याशङ्क्याऽऽह। यानीति। जीवाख्यचित्प्रतिबिम्बानां स्वतो विभजननियमेनैकीकरणशक्तयो न प्रधानस्याचेतनस्येत्यन्यदेव सर्वशक्तिमद्देष्टव्यमित्याशङ्क्य चित्प्रतिबिम्बानामनुत्पाद्यत्वादुत्पाद्यार्थशक्तिरस्यापि स्यादित्याह। सर्वेति। तथाऽपि कुतोऽस्याचेतनत्वे सर्वज्ञता तत्राऽऽह। एवमिति। यस्य न ज्ञत्वमेव तस्य कुतः सर्वज्ञतेत्याह। कथमिति। प्रधाने ज्ञानकर्तृत्वं संभावयितुं ज्ञानस्वरूपमाह। यदिति। ननूक्तज्ञानेन चेतनानामेव योगिनां सर्वज्ञत्वात्तदचेतनं प्रधानं कथं तेन सर्वज्ञमुच्यते तत्राऽऽह। तेनेति। कार्यकरणवन्त इत्यचैतन्यमुक्तम्। तत्रापि चेतनांशस्यैव सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य सहायतया तदुत्कर्षान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह। सत्त्वस्येति। केवलव्यतिरेकाभावान्न चेतनांशस्यैव सर्वज्ञतेत्यर्थः। किंच तस्य सर्वज्ञत्वं दुर्ज्ञानं चिन्मात्रस्य ज्ञानकर्तृत्वायोगादित्याह। नेति। कार्यकरणविरहितत्वाच्च नास्य ज्ञानकर्तृतेत्याह। अकार्येति। पूर्णत्वाच्च तथेत्याह। पुरुषस्येति। प्रधानावस्थायां गुणसाम्ये सत्त्वोत्कर्षायोगान्न तस्य तत्कृतं सार्वज्ञ्यमित्याशङ्क्याऽऽह। त्रिगुणत्वादिति। न च ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमसोरपि तत्र भावान्न सार्वज्ञ्यम्। वस्तुतस्तद्भावेऽपि माणवकस्याग्नित्ववत्तदुपचारात्तदाह। उपचर्यत इति। गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययान्मुख्यग्रहणमाशङ्क्याऽऽह। अवश्यमिति। तत्र हेतुमाह।

---

१ घ. ङ. °नाश्चाऽऽहुः। २ क. ख. °ज्ञत्वमु°। ३ क. ख. ठ °र्वे ज्ञान°। ४ ठ. ड. ढ. °हिता°।

ज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम्। नहि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते। तथाहि। ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत। अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमेताऽपि ब्रह्म। तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति। अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते त्वया। न च ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना। अपि च प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसंभवात्कारणत्वोपपत्तिर्मृदादिवत्। नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मण इत्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम्। अशब्दं हि तत्कथमशब्दत्वमीक्षतेरीक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य। कथम्। एवं हि श्रूयते। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' [छान्दो० ६। २। १] इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' [छान्दो०

नहीति। तथात्वे काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तज्ज्ञानं नित्यमनित्यं वेति विकल्पयति। तथाहीति। तत्राऽऽद्यं दूषयति। ज्ञानेति। द्वितीयमनूद्य स्वमतसिद्धान्तमाह। अथेत्यादिना। अनित्यज्ञानपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञतेत्यत्र हेत्वन्तरमाह। अपि चेति। तथाऽपि तस्य सर्वविषयं ज्ञानं किमिति नोत्पद्यते तत्राऽऽह। न चेति। आदिपदेन ज्ञेयज्ञात्रादिसंग्रहः। उभयत्राप्यनुपपत्तिसाम्ये कथं पक्षविशेषपक्षपात इत्याशङ्क्य प्रधानपक्षे विशेषमाह। अपि चेति। एकस्यापि ब्रह्मणः सामग्रीसंनिधानात्कारणत्वमाशङ्क्य तस्यासङ्गत्वादद्वयत्वाच्च नैवमित्याह। नेति। जगदुपादानवादिवेदान्तानां प्रधानपरतेति पूर्वपक्षमनूद्य सूत्रेण सिद्धान्तयति। एवमिति। सूत्रस्थं नञ्पदं व्याचष्टे। नेति। तत्र सौत्रमेव हेतुमाह। अशब्दं हीति। सदेवेत्यत्र सच्छब्दस्य तच्छब्दत्वात्प्रधानशब्दत्वमित्याह। कथमिति। सौत्रं पदमवतार्य व्याकरोति। ईक्षतेरिति। अनुमेयं प्रधानं हित्वा तदनुवादिश्रुतिसिद्धस्य कथं कारणत्वमित्याह। कथमिति। कार्येण कारणमात्रमनुमातुं शक्यं न तद्विशेषस्तत्र श्रुतिरेव मानमिति मत्वाऽऽह। एवं हीति। श्रुतोपादानस्य चेतनार्थत्वमाह। तदैक्षतेति। केचिदीक्षितारमीश्वरं सद्वितीयं संगिरन्ते तान्प्रत्याह। एकमेवेति। तस्योपादानार्थत्वमाह। बहु स्यामिति। ईक्षणफलमाह। तदिति। तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजः सृष्टव-

१ द. 'हिं सर्वदा स'। २ ज. 'रमे उपरमे'। ३ ठ. ड. ढ. 'त्रानु'। ४ ठ. ड. ढ. 'दानत्वार्थ'।

६।२।३] इति। तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत्प्रागुत्पत्तेः सदात्मनाऽवधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति। तथाऽन्यत्र 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्। नान्यत्किंचन मिषत्। स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति। स इमाँल्लोकानसृजत' [ऐत० १।१] इतीक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे। क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याऽऽह। 'स ईक्षांचक्रे स प्राणमसृजत' [प्रश्न० ६।३] इति। ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतो यजतेरितिवन्न धातुनिर्देशः। तेन 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' [मुण्ड० १।१।९] इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यान्युदाहर्तव्यानि।

दित्यर्थः। श्रुतेरनुमितार्थानुवादित्वव्युदासार्थमर्थमाह। तत्रेत्यादिना। उक्तश्रुतिः सप्तम्यर्थः। छन्दोगश्रुतिवदैतरेयश्रुतिरपि प्रधानवादविरोधिनीत्याह। तथेति। मिषच्चलत्सत्त्वाक्रान्तमिति यावत्। प्रश्नश्रुतिरपिप्रधानकारणतां वारयतीत्याह। क्वचिच्चेति। स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम चेत्युक्ताः *षोडशकलाः। इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति स्मरणादीक्षतेरिति श्तिपा धातुस्वरूपकथनान्न तस्य चेतनोपादानत्वसाधनतेत्याशङ्क्याऽऽह। ईक्षतेरितीति। विषयिणा विषयस्य लक्षणादित्यर्थः। प्रसिद्धा चेयं लक्षणेत्याह। यजतेरितिवदिति। सप्तमे स्थितम्। इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम्। इतिकर्तव्यतायाः सौर्यादिषु विकृतिष्वविधानादनितिकर्तव्यताकत्वे प्राप्ते प्रत्युच्यते। यथा लोके शाकादिषु सिद्धेषु वदन्त्योदनं पचेति। तथेह सिद्धवत्कृत्य सामान्येनेतिकर्तव्यताकरणं विहितं तस्याश्च विकृतिष्वविधेः सौर्यादीनां विकृतियागानां दर्शादिप्रकृतिविहितपूर्वेतिकर्तव्यतावत्त्वमिति। तत्र यथा यजतेरिति यागो गृहीतस्तथेहापीक्षतेरितीक्षणमित्यर्थः। ईक्षतेरित्युक्तेरर्थपरत्वे वाक्यान्तराण्यपि प्रधानपक्षप्रतिक्षेपायात्र सूचितानि भवन्तीत्याह। तेनेति। सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः। ज्ञानमयं ज्ञानात्मकं तपो न त्वायासरूपमेतद्ब्रह्म जायमानं हिरण्यगर्भाख्यं कार्यम्। नाम देवदत्तादि। रूपं नीलपीतादि। अन्नं व्रीहियवादि। आदिपदेन ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः स कारणमित्यादि गृहीतम्। सिद्धान्तमुप-

---

* ताश्च प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीत्येकः प्रकाशवान्पादः। पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इति द्वितीयः। अग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति तृतीयः। प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतुर्थः। एवं वा कलाः षोडश।

---

१ क. ख. उक्ता श्रु°। २ ख. °व्यतां क°। ३ क. ख. ठ. ड. °. सूत्रितानि।

यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति। तन्नोपपद्यते। न हि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात्सत्त्वधर्मो ज्ञानं संभवति। ननूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति। तदपि नोपपद्यते। यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य ज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धशक्तिमाश्रित्य किंचिज्ज्ञमुच्येत। अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानाति नाभिधीयते। न च*चेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति। तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम्। योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम्। अथ †पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्प्येत यथाऽग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धृत्वम्। तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम्। यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति

पाद्य परोक्तमनुवदति। यत्त्विति। प्रधाने गुणानां तुल्यतया सत्त्वकार्यस्य ज्ञानस्यैवासंभवे सर्वज्ञत्वं दूरनिरस्तमित्याह। तन्नेति। औपचारिकं सर्वज्ञत्वमुक्तं स्मारयति। नन्विति। सत्त्वस्य सूक्ष्मरूपेण ज्ञानहेतुत्ववदितरयोरपि तेनाऽऽत्मना तत्प्रतिबन्धकत्वान्न सर्वज्ञतेत्याह। तदपीति। केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वमुपेत्य सत्त्वधर्मेण तेन न सर्वज्ञतेत्युक्तम्। इदानीं न केवला सत्त्ववृत्तिर्ज्ञानं किंतु तदभिव्यक्तश्चित्प्रकाशस्तथाविधज्ञानवत्त्वं च न प्रधानस्येत्याह। अपि चेति। तर्हि प्रधानमेव चिदात्मना परिणतमवच्छेदकवृत्त्यात्मना विपरिणंस्यते नेत्याह। न चेति। हेतुरचेतनस्येत्युक्तः। प्रधानस्यासर्वज्ञत्वमुक्तं निगमयति। तस्मादिति। अचेतनस्याज्ञातृत्वं तच्छब्दार्थः। परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति। योगिनां त्विति। सत्त्वोत्कर्षोऽपि चेतनस्योपकरोति नाचेतनस्य प्रधानस्यान्धस्येवाऽऽदर्शोत्कर्ष इत्यर्थः। सेश्वरसांख्यमतमाह। अथेति। यस्य स्वतो नेक्षितृत्वं तस्य कथं तदन्यकृतमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। यथेति। लाघवेन सिद्धान्तयति। तथेति। सिद्धान्ते परोक्तामनुपपत्तिमनुभाषते। यत्पुनरिति।

---

* अन्धस्येव। † हैरण्यगर्भमतम्।

---

१ क. ज. ञ. ट. 'त्य स'। २ ठ. ड. ढ. 'ज्ञत्वं नि'।

स्वातन्त्र्यासंभवादित्यत्रोच्यते । इदं तावद्भवान्प्रष्टव्यः । कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति । यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् । अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यान्नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेन्न । प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यान्न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः । नासत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनादेवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणीक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः । किं पुनस्तत्कर्म यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य

तस्य मुख्यं सर्वज्ञत्वं प्रतिजानीते । अत्रेति । तत्र परोक्त्यनुपपत्तिं निरसितुं पृच्छति । **इदमिति** । प्रकृत्यर्थाभावात्प्रत्ययार्थाभावाद्वा ब्रह्मणोऽसर्वज्ञतेति प्रश्नमेव प्रकटयति । **कथमिति** । प्रथमं प्रत्याह । **यस्येति** । उक्तं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । **अनित्यत्वे हीति** । द्वितीयं शङ्कते । **ज्ञानेति** । स्वतो नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थावच्छिन्नस्य कार्यत्वात्तत्र स्वातन्त्र्यं प्रत्ययार्थो ब्रह्मणः सिध्यतीत्याह । **नेत्यादिना** । वैषम्यं शङ्कते । **नन्विति** । ब्रह्मणोऽपि विषयसंबन्धे जानातीति स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **नत्विति** । यत्र स्वातन्त्र्यं तत्र क्रियाश्रयत्वमेवाव्यभिचारादिति दूषयति । **नासत्यपीति** । प्रकाशतेरकर्मकत्वात्तथाव्यपदेशेऽपि जानातेः सकर्मकत्वात्कर्माभावे तथाव्यपदेशो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **कर्मेति** । प्रकृत्यर्थवत्प्रत्ययार्थस्यापि बाधाभावात्सुतरामित्युक्तम् । यथा कुम्भकारस्य व्याचिकीर्षिताकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणपरिणतिरीक्षणं तथा ब्रह्मणोऽप्यविद्यायाः स्वोपाधेरनादिप्रवृत्तसर्गसंस्कारायाः प्रलयहेतुकर्मक्षयोत्थापितसंस्कारादिनिमित्तवशेन सर्गोन्मुखा परिणतिरीक्षणम् । ततोऽन्यस्य मुख्यस्यासंभवादिदमेव मुख्यम् । तत्र चास्याऽऽदिकर्तुरस्ति कर्तृतेति भावः । नन्वपेक्षितं कर्म ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नं वाऽऽद्ये तदद्वैतहानिर्द्वितीये सर्वज्ञत्वासिद्धिरित्याह । **किमिति** । तन्नामरूपाभ्यामेवेत्यादिश्रुतेः सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य नामरूपात्मकत्वात्तयोश्च

---

१ ट. °शेऽसत्यपि । २ घ. ज. °ह्मण ईक्षि° । ३ ठ. ड. ढ. °रोक्षान्° । ४ ठ. ढ. ब्रह्मापि । ५ ठ. ड. ढ. °तीत्याश° । ६ क. °रस्वो° । ख. °रस्योपा° । ७ ठ. ड. ढ. °दिषु स° ।

विषयो भवतीति । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः । यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः । किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहृतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसंबन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति । न तच्चोद्यमवतरति । सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः । अपि चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यान्न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य । मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः । 'न तस्य

ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वान्नैवमित्याह । तत्त्वेति । प्रागेव तयोः सत्त्वे सर्गासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । अव्याकृते इति । तयोस्तथा स्वाभाव्ये कुतः सृष्टिरित्याशङ्क्योक्तं व्याचिकीर्षिते इति । निरीश्वरवादिनं प्रति ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमुक्त्वा सेश्वरवादिनं प्रत्याह । यत्प्रसादादिति । ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायाभावश्चेति योगसूत्रस्य भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिनेति तद्भाष्यस्य च दृष्टेर्योगशास्त्रविद इत्युक्तमपिना सूचितं कैमुतिकं न्यायमाह । किम्विति । तथा च सेश्वरवादे ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यमनायासलभ्यमिति शेषः । जीवस्येवेश्वरस्यापि ज्ञानानुगुणहेत्वपेक्षामनुवदति । यदपीति । वस्तुतो नित्यस्य स्वतो हेत्वनपेक्षत्वान्नैवमित्याह । न तदिति । तदेव व्यतिरेकेण साधयति । अपि चेति । अविद्या मिथ्याज्ञानम् । आदिशब्देनास्मितादिरुक्तः । ननु संसारिणोऽपि ज्ञानस्य नित्यत्वात्तत्र हेत्वपेक्षा स्याच्चेदीश्वरस्यापि स्यादभेदादित्याशङ्क्याऽऽविद्यं भेदमादाय विशेषमाह । न ज्ञानेति । सोऽपि ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानितरवच्चेतनत्वात्ततस्तस्यापि देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिरित्याशङ्क्य कालात्ययापदिष्टत्वमाह । मन्त्रौ चेति । चकारः शङ्कानिरासार्थः । कार्यं शरीरं करणमिन्द्रियजातं समः समानजातीयोऽभ्यधिको विजातीयो दृश्यत इति नञाऽन्वितं द्वयं मानाभावपरम् । सत्त्वासत्त्वादिनाऽनवगाह्यत्वं परत्वम् । शक्तिर्मूलकारणं माया तस्या विविधत्वमाकाशाद्यशेषाकारत्वम् । ऐतिह्यमात्रसिद्धा सा न प्रामाणिकीति वक्तुं श्रूयत इत्युक्तम् । उक्तमायानुसारित्वं स्वाभाविकत्वं ज्ञानमेव बलं तेन क्रिया जगतः सर्गाद्या सा च स्वाभाविकीति । अपाणिरपि ग्रहीताऽपादोऽपि जवनो वेगवद्विहरणवानचक्षुरपि पश्यत्यकर्णोऽपि शृणोति किं बहुना सर्वमपि वेदनयोग्यं

---

१ ञ. ट. °षयीभ° । २ क. घ. ज. नित्यं ज्ञा° । ३ क. °त्वान्मैव° । ४ क. ख. ठ. ड. ढ. °त्व.न्न हे° ।

कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' [श्वेता० ६।८] इति। 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्' [श्वेता० ३।१९] इति च। ननु नास्ति तव ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' [बृह० ३।७।२३] इति श्रुतेः। तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति। अत्रोच्यते। सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी तथाऽपि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इष्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नस्तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि। तत्कृता चाऽऽकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा। तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः। दृश्यते चाऽऽत्मन

कार्यकरणानपेक्षो वेत्ति पर्यवसितं तस्मिन्वेदितृत्वमतो न तस्यान्यो वेदिताऽस्ति नित्यस्फुरणत्वाच्च तं चाऽऽदिकर्तारं महान्तमाचक्षते ब्रह्मविदो न च तन्महत्त्वमापेक्षिकमिति पुरुषपदम्। अविद्यादिमतः संसारिणो देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येत्यत्रापसिद्धान्तं शङ्कते। नन्विति। न केवलमपराद्धान्तादीश्वरादन्यो न संसारी किंतु श्रुतिविरोधादपीत्याह। नेति। व्यतिरिक्ते संसारिण्यसति विभागोक्तिरयुक्तेति फलितमाह। तत्रेति। स्वाभाविकमौपाधिकं वाऽन्यत्वं नास्तीति विकल्पयति। अत्रेति। तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति। सत्यमिति। द्वितीयं प्रत्याह। तथाऽपीति। तत्कृतमन्यत्वं चेष्टमेवेति शेषः। अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नोपाधिसंबन्धे दृष्टान्तमाह। घटेति। विमतौ तत्त्वतो भिन्नावपुनरुक्तशब्दधीगम्यत्वाद्घटादिवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह। तत्कृतश्चेति। उपाधिसंबन्धस्तच्छब्दार्थः। हेतुमदाकाशे साध्यं व्यावर्तयति। आकाशेति। तस्य तत्त्वतो भेदाभावेऽपीति यावत्। परापरयोस्तात्त्विकभेदाभावे कथं तत्प्रथेत्याशङ्क्याऽऽह। तत्कृतेति। पूर्ववत्तच्छब्दः। दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति। तथेति। चिदात्मा सप्तम्यर्थः। विशिष्टोपाधियोगादविवेकस्तेन कृतेत्येतत्। व्योमादावनात्मनि भ्रान्तिसंभवेऽपि कथमात्मनि स्वप्रकाशे स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। दृश्यते चेति। तत्त्वतोऽतिरिक्तस्यैव सत आत्मन इति

१ अ. तस्य वे°। २ ख. °तुमादायाऽऽका°।

एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण। सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः। यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वान्मृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति। तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम्। यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोढुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चयिष्यति 'न विलक्षणत्वादस्य' [ब्र० सू० अ० २।१।४] इत्येवमादिना॥ ५॥

अत्राऽऽह। यदुक्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितृत्वश्रवणादिति। तदन्यथाऽप्युपपद्यतेऽचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात्। यथा प्रत्यासन्नपतनतां नद्याः कूलस्याऽऽलक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैक्षतेति। यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वाऽनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते। तथा प्रधानमपि महदा-

---

योजना। तत्र कारणमाह। **मिथ्येति**। पूर्वभ्रान्तेरेव संस्कारद्वारोत्तरभ्रान्तिकारणत्वमवधारयितुं तन्मात्रग्रहणं न किंतु तद्धेतोर्विचारासहत्वं वक्तुमतो[3] हेत्वन्तरमविरुद्धम्। उपाधिद्वारा चिदात्मनि संसारित्वेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह[4]। **सति चेति**। ईश्वरस्यासंसारिणो महाकाशस्थानीयस्य तदनपेक्षमीक्षितृत्वमिति शेषः। प्रधानस्य परोक्तं सर्वज्ञत्वं निरस्य ब्रह्मणस्तदुपपत्तिरुक्ता संप्रति प्रधानस्यैव कारणत्वयोग्यतेत्युक्तमनुवदति। **यदपीति**। तस्य कारणत्वं शब्दतस्तर्कतो वा नाऽऽद्य इत्याह। **तदिति**। द्वितीयं निरस्यति। **यथा त्विति**॥ ५॥

प्रधानस्य न कारणतेत्युक्ते सतीक्षितृत्वस्य चेतनकारणत्वहेतोर्व्यभिचारं चोदयति। **अत्रेति**। उक्तमनूद्य व्यभिचारं स्फोटयति। **यदुक्तमिति**। हेतुश्रवणं तदा परामृष्टमन्यथाऽपि जगत्कारणस्याचेतनत्वेऽपीत्यर्थः। कथमुपपत्तिर्नहि तत्र मुख्यमीक्षितृत्वं तत्राऽऽह। **अचेतनेऽपीति**। तदेव दृष्टान्तेन व्याचष्टे। **प्रत्यासन्नेति**। तथाऽपि कथं प्रधाने तदैक्षतेति व्यपदेशस्तत्राऽऽह। **तद्वदिति**। उपचारे निमित्तं प्रत्यासन्नेत्यादि। तथाविधेऽपि प्रधाने सिसृक्षतीति स्यात्कथमैक्षतेति तत्र चेतनवदिति[5]। निरुक्तं दृष्टान्तं व्याकुर्वाणो लौकिकेक्षितृसाम्यान्नियतक्रियाकारित्वादित्थमुक्तिरित्याह। **यथेति**। तस्मादिति नियतप्रवृत्तिमत्त्वं हेतूकृतम्। मुख्यगौणयोर्मुख्यग्रहणं न्याय्य-

---

१ ङ. ञ. °ण पूर्वपूर्वेण। स°। घ. °ण पूर्वेण। स°। २ घ. °त्तिर्नैकात्मकस्य। ३ ख. वक्तुं कुतो। ४ क. तत्राऽऽह। ५ ठ. ड. ढ. °ति। विरुद्धह°। ६ ठ. ड. ढ. °दित्या°।

द्याकारेण नियमेन प्रवर्तते । तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमीक्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते । "तत्तेज ऐक्षत" [छान्दो० ६ । २ । ३] "ता आप ऐक्षन्त" [छान्दो० ६ । २ । ४] इति चाचेतनयोरप्यप्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात्सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते । उपचारप्राये वचनादित्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते ॥

गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिकं ईक्षतिरप्तेजसोरिवेति तदसत् । कस्मात् । आत्मशब्दात् । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" [छान्दो० ६ । २ । १]इत्युपक्रम्य "तदैक्षत [छान्दो० ६ । २ । ३] "तत्तेजोऽसृजत" [छान्दो० ६।२।३] इति च तेजोबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ तानि च तेजोबन्नानि देवताशब्देन परामृश्याऽऽह "सेयं देवतैक्षत" " हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि " [छान्दो० ६ । २] इति । तत्र

मिति सिद्धान्ती शङ्कते । कस्मादिति । गौणेक्षणसंनिधिना समाधत्ते । तत्तेज इति दर्शनादौपचारिकं सतोऽपीक्षितृत्वमिति संबन्धः । संनिधिफलमाह । तस्मादिति । तच्छब्दार्थं व्याकरोति । उपचारेति । तत्प्राये तत्प्रकरणे । इतिशब्दः शङ्कोपक्रमस्थक्रियापदसंबन्धी । व्यभिचारशङ्कामनूद्य सूत्रमुत्तरत्वेनावतारयति । एवमिति । अनुवादभागं विभजते । यदुक्तमिति । परिहारभागं व्याकर्तुं नञर्थमुक्त्वा प्रश्नद्वारा हेतुमाह । तदसदिति । परमतं निरासितुं प्रकरणमनुसंदधानो हेतुं व्याचष्टे । सदेवेति । सेति प्रकृतसदात्मोक्तिरियमिति संनिहितेक्षितृत्वनिर्देशो देवतेत्यलौकिकत्वमुक्तम् । ईक्षणमभिनयति । हन्तेति । सूक्ष्मभूतसर्गानन्तरं तावता व्यवहारायोगात्तदपेक्षायामित्यर्थः । सृष्टिवाक्येनोक्तानि तेजोबन्नानि निर्दिशति । इमा इति । सूक्ष्मभूतानां व्यवहाराङ्गत्वेनाप्रात्यक्ष्यात्तेषु देवताशब्दोऽनेन पूर्वसृष्ट्यनुभूतेन जीवेन प्राणधृतिहेतुनाऽऽत्मना सद्रूपेण यथोक्ता देवताः सर्गानन्तरं प्रविश्य नाम रूपं चेति विस्पष्टमासमन्तात्करवाणीति परा देवतेक्षितवतीत्यर्थः । ननु सा जीवमात्मशब्देनाभिधत्ताम् । तथाऽपि प्रधानस्य गौणमीक्षितृत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह । तत्रेति । ईक्षणवाक्यं सप्तम्यर्थः । जीवस्य चेतनत्वादचेतनप्रधानस्य तदात्मत्वायोगादित्यर्थः । तस्यापि प्राणात्मना

१ क. °रिकीक्ष° । २ ख. °नाप्रत्यक्षत्वात्ते° ।

यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितृ कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वा-त्सेयं देवतेति परामृश्येत । न तदा देवता जीवमात्मशब्देना-भिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धार-यिता तत्प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च । स कथमचेतनस्य प्रधानस्याऽऽ-त्मा भवेत् । आत्मा हि नाम स्वरूपं नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति । अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्य-मीक्षितृ परिगृह्यते तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा "स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छान्दो० ६।८।७] इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य तत्त्वमसि श्वेतके-तो इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति । अप्तेजसोस्तु वि-

---

प्रधानकार्यत्वात्तस्य तस्मिन्नात्मशब्दः स्यादित्याशङ्क्य जीवस्वरूपमाह । **जीवो हीति** । तस्य तदीयचैतन्यस्य च प्रसिद्ध्यर्थौ निपातौ । चेतनत्वे हेतुः शरीरेति । तत्र जीवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । **प्राणानामिति** । उक्तचेतनस्य जीवत्वे मानमाह । **प्रसिद्धेरिति** । प्राणविषयत्वेनापि लौकिकी प्रसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य जीव प्राणधा-रण इति धात्वर्थानुरोधादुक्तश्चेतनो जीव इत्याह । **निर्वचनाच्चेति** । सिद्धे जीवस्य चैतन्ये फलितमाह । **स कथमिति** । आत्मशब्दार्थं वदन्नसंभवं साधयति । **आत्मा हीति** । पूर्ववन्निपातौ । संसार्यसंसारिणोर्विरोधात्त्वन्मतेऽपि ब्रह्मणो जीवे कथमात्म-पदं प्रयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । **अथ त्विति** । तत्त्वतोऽविरोधाद्दृष्टितो विरोधस्य बि-म्बप्रतिबिम्बयोर्व्यभिचाराज्जीवब्रह्मैक्याद्ब्रह्मणो जीवे युक्तमात्मपदमित्यर्थः । जीवे सत आत्मशब्दान्न तत्प्रधानमित्युक्त्वा विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे । **तथेति** । यः सदा-ख्यः स एषोऽणिमाऽणोर्भावो भावभवित्रोरभेदादणुरित्येतदैतदात्म्यमेतदात्मनो भाव ऐतदात्म्यम् । अयमपि प्रयोगो भवितृपरः सर्वमिदं जगदेतदात्मकमिति यावत् । पर-मसूक्ष्मं सर्वात्मकं सदेव सत्यं पारमार्थिकं तत्त्वं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति दृष्टा-न्तस्थावधारणस्यात्रापि संबन्धाद्यत्सत्यं स सर्वस्याऽऽत्मा निरुपचरितं रूपं हे श्वेतकेतो त्वं च नासि संसारी किंतु तदेव ब्रह्मेत्यक्षरयोजना । तत्रापे-क्षितं प्रतीकमादाय विवक्षितमाह । **इत्यत्रेति** । तथा च चेतनस्याऽऽत्मशब्दान्न तस्य प्रधानतेत्यर्थः । यत्पुनरुपचारप्रायपाठादीक्षितृत्वं सैतोऽपि गौणमिति तत्राऽऽ-ह । **अप्तेजसोस्त्विति** । युक्तमीक्षितृत्वस्य गौणत्वमिति संबन्धस्तत्र हेतुरितिशब्दः स च प्रत्येकं संबध्यते । यतश्चेतनव्यापारं प्रति विषयत्वेन निर्देशात्तयोरचेतनत्व-

---

१ ङ. °गृह्येत त°। २ छ. °वृत्तिनि°। ३ ठ. ड. ढ. स एव ए°। ४ क. ततोऽपि ।

षयत्वादचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्। न चाऽऽत्मशब्दवत्किंचिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवद्गौणत्वमीक्षितृत्वस्य। तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वम्। सतस्त्वात्मशब्दान्न गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तम्॥ ६॥

अथोच्येताचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्द आत्मनः सर्वार्थकारित्वाद्यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममाऽऽत्मा भद्रसेन इति। प्रधानं हि पुरुषस्याऽऽत्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोति राज्ञ इव भृत्यः संधिविग्रहादिषु वर्तमानः। अथवैक एवाऽऽत्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात्। यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः। तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वमित्यत उत्तरं पठति।

म्। आदिपदेन प्रवेशनियमनादिसंग्रहः। यतश्च तत्र तत्र प्रयोज्यत्वेनैव तयोरुक्तिर्यस्माच्च सदीक्षितृत्वस्य मुख्यत्वहेत्वात्मशब्दवत्तयोरीक्षितृत्वस्य मुख्यत्वे हेतुर्न दृष्टस्तस्मात्कूलस्य गुणवृत्त्या पिपतिषावद्युक्तमप्तेजसोर्गौणमीक्षितृत्वमित्यर्थः। तर्हि प्रायपाठस्य का गतिरित्याशङ्क्य मुख्यत्वस्यौत्सर्गिकत्वाद्गौणेनातुल्यत्वाद्विशयानुदये प्रायवचनमकिंचित्करमित्यभिप्रेत्याप्तेजसोरपि मुख्यमेवेक्षणमाश्रयणीयं न गौणमित्याह। तयोरपीति। कारणेक्षणं कार्ये लक्षणयोच्यते चेत्तत्रापि कथं मुख्यतेत्याशङ्क्याऽऽह। सतस्त्विति॥ ६॥

आत्मशब्दोऽपि प्रधाने गौणः स्यादिति चोदयति। अथेति। गौणे प्रयोगे गुणयोगं दर्शयति। आत्मन इति। स्वर्गार्थस्यापि कर्मणः स्वर्गशब्दानर्हत्ववदात्मार्थमपि प्रधानं नाऽऽत्मशब्दार्हमित्याशङ्क्याऽऽह। यथेति। प्रधानस्य भृत्यवच्चैतन्याभावादात्मार्थप्रवृत्त्ययोगान्नाऽऽत्मार्थकारितेत्याशङ्क्याऽऽह। प्रधानं हीति। भृत्यस्य राज्ञि विवेकाविवेकाभ्यामभ्युदयाद्यहेतुत्वान्न दृष्टान्ततेत्याशङ्क्योपकारित्वमात्रं तुल्यमित्याह। राज्ञ इति। गौणत्वं निरसितुमुक्तात्मशब्दस्य न गौणतेत्यपरितुष्यन्नाह। अथवेति। प्रधानेऽपि शक्तिकल्पने गौरवमाशङ्क्य वृद्धप्रयोगादनेकत्र शक्तिसिद्धेर्नैवमित्याह। भूतात्मेति। प्रधानात्मा परमात्मा चेति चकारार्थः। तत्राऽऽत्मशब्दस्याऽऽत्मन्येव मुख्या वृत्तिः प्रधानादौ गौणीत्याशङ्क्य भिन्नजातीययोरेकशब्दप्रयोगे शक्तिद्वयमेव कल्प्यमित्याह। यथेति। आत्मशब्दसाधारण्ये फलितमाह। तत्रेति। शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं पातयति। अत इति। हेतुमात्रस्य सूत्रे भानात्पूर्वसूत्रस्थनञमाकृष्य प्रति-

---

१ ख. ठ. ड. ढ. °द्विषया°।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥७॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति । 'स आत्मा' इति प्रकृतं सदणिमानमादाय "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छान्दो० ६।८।७] इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य' इति मोक्षोपदेशात् । यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राहयेन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति तदा विपरीतवादि शास्त्रं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं स्यात् । न तु निर्दोषं शास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं स श्रद्दधानतयाऽन्धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परि-

---

जानीते । नेति । तत्र हेतुं सूत्रं व्याचष्टे । स इत्यादिना । साक्षित्वेनाहंकाराद्यध्यासनिरासयोग्यतां वक्तुं चेतनस्येत्युक्तम् । ऐक्यापारोक्ष्यप्रमितिप्रतिबन्धनिवर्तकं सूचयति । आचार्यवानिति । उक्तप्रमित्या सर्वबन्धननिवृत्त्या देहादिदृष्टेरपि निवृत्तिप्राप्तौ प्रारब्धकर्मणा तद्दृष्ट्यनुवृत्तिमाचष्टे । तस्येति । कथं तर्हि प्रारब्धकर्मनिवृत्तिरित्याशङ्क्य भोगादिति मन्वानो ब्रूते । यावदिति । आरब्धकर्मध्वस्तावपि कथं देहादिधीध्वस्तिरित्याशङ्क्याप्रतिबन्धादित्याह । अथेति । उत्तमपुरुषस्तूभयत्र प्रथमपुरुषे छान्दसत्वात् । सांख्यपक्षेऽपि मोक्षोपदेशोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह । यदीति । तदा चेतनं सन्तं मुमुक्षुमचेतनोऽसीति ब्रुवच्छास्त्रं विपरीतवादि भूत्वा पुंसोऽनर्थायेति कृत्वा स्यादप्रमाणमिति योजना । अस्तु शास्त्राप्रामाण्यं नेत्याह । नत्विति । आत्मनो जडैक्यमपि[4] सत्याद्यैक्यवदनवच्छिन्नतया शास्त्रप्रमेयमित्याशङ्क्याऽऽह । यदि चेति । शास्त्रोक्ते विश्वासबुद्धौ हेतुमाह । श्रद्दधानतयेति । अनात्मन्यात्मदृष्टिं नासौ त्यजेदित्यत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह । अन्धेति । कश्चित्किल पश्चिमचेता गहनविपिनसमीपसंचारिपथि पतितमतिदुःखितं विनष्टदृष्टिद्वयमपि पुरुपापसदमवलोक्य तदन्तिकमुपसृप्य विप्रलब्धुमिच्छन्पृच्छति किमिति भवताऽतिबहुतरगोगवयादिसंचारसंकीर्णे दुर्गे मार्गे प्रचुरपरिणततरक्षुरोपणादिपरिवृतकान्तारपरिसरे परिहाय सहायसंपदमास्यते । स च विवेकपरिचयविधुरो मधुरां गिरमुपश्रुत्य सहर्षं समभाषत । दैवोपहतः पिहितनयनयुगुलो बताहं कयाऽपि विधया पन्थानमेन-

---

१ ञ. ट. °स्य मोक्ष° । २ ङ. °देशनात् । ३ ट. °नं स° । ४ क. °पि संपाद्यै° । ५ छ. °द्वयं पु° । ६ क. °च्छन्पृच्छाकिमि° ।

त्यजेत्तद्व्यतिरिक्तं चाऽऽत्मानं न प्रतिपद्येत । तथा सति पुरुषार्थाद्विहन्येतानर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि " स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो " (छान्दो० ६।१६।३) इति यथाभूतमेवाऽऽत्मानमुपदिशतीति युक्तम् । एवं च सति तप्तपरशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसंधस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । अन्यथा ह्यमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे 'अहमुक्थमस्मि' (ऐ० आर० २।१।२।६) इति विद्यादितिवत्संपन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात् ।

मासाद्य नानाविधबन्धुनिकरपरिपूरितमतिसविधमपि नगरं जिगमिषुरिहैवासमर्थो बहुतिथमत्यवाहयम् । संप्रति तु भवतो दिष्ट्या दृष्टस्य दृष्टिपथमवतीर्णं समासादितमनोरथं शोकसागरादुत्तीर्णमात्मानमालक्ष्य लब्धलक्ष्यो निर्वृतोऽस्मि । स च विप्रलिप्सुः शिक्षाविपक्षमुक्षाणमभ्याशदेशनिवासिनमुत्पादि चरन्तमाकलय्यास्य तु पुच्छं गृहीत्वा गच्छतु भवानेष त्वाऽभिमतं नगरं नेष्यतीत्याभाष्य तदनुमोदनपुरःसरं पुरुषं पशुमानीय तदीयलाङ्गूलं ग्राहयामास । स च गृहीततदीयवालधिर्विविधा वेदनास्तदाहिता इतस्ततो नीयमानोऽनुभवन्नपि नगरजिगमिषया तदाप्त्यादेष्टुराप्तताद्दृष्ट्या च स्वयमुपात्तं प्रबलबलीवर्दयूनश्चरममङ्गं परित्यक्तुं नैव धियं दधार । स च भूयो भूयो भूयसीर्यातनाः प्रतिलभ्य प्रेप्सितमप्रतिपद्यैव महति मोहसागरे निपतितः । तेनैव न्यायेनायमपि श्रद्धालुत्वादनात्मनि शास्त्राहितामात्मदृष्टिमत्यजन्ननर्थभागी भवेदित्यर्थः । आत्मा जडादर्थान्तरं तत्साक्षित्वाद्घटसाक्षिवदित्यतिरिक्तात्मधिया पुरुषार्थभागी स्यादित्याशङ्क्याऽऽगमविरोधान्नैवमित्याह । तद्व्यतिरिक्तं चेति । आत्मज्ञानाभावे दोषमाह । तथेति । विहतिर्मुक्तिभाक्त्वाभावः । अनात्मनिष्ठत्वे दोषमाह । अनर्थं चेति । ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जना इति श्रुतेरित्यर्थः । परमते तन्निष्ठानुपपत्तेः सदात्मत्वोपदेशमिच्छता सतश्चेतनत्वमेष्टव्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति । नन्वारोपेणापि शास्त्रे ध्यानोपदेशात्कथं तद्यथाभूतमेवोपदिशतीति नियम्यतेऽत्राऽऽह । एवं चेति । कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तप्तं परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टस्तेन दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मण्यभिसंधिमतो मोक्षस्तद्यथा परशुं तप्तं प्रतिगृह्णातीत्यत्रोक्तः स च तत्त्वतो वस्तूपदेशे संभवतीत्यर्थः । सदात्मत्वोक्तेरारोपितार्थत्वेऽपि सत्याभिसंधिसिद्धिर्येस्य स्यादद्धेत्यादिध्यानवाक्ये तद्दृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यथेति । उक्थं प्राणः । महावाक्योत्थं ज्ञानमिदमुच्यते । तस्य संपन्मात्रत्वेनानित्यफलत्वे फलितमाह ।

---

1 ज. र्थं चेयात् ।

तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत । तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वम् । भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममाऽऽत्मा भद्रसेन इति । अपि च क्वचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात् । यत्तूक्तं चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव ज्योतिःशब्द इति । तन्न । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचाराद्भूतादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च । साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किंचिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते । न चात्राचेतनस्य निश्चायकं किंचित्कारणमस्ति । प्रकृतं तु सदीक्षितृसंनिहितंश्चेतनः

तत्रेति । मोक्षस्य तद्वादिभिर्नित्यत्वोपगमादित्यर्थः । मोक्षोपदेशस्य परपक्षेऽप्यनुपपत्तिमुक्त्वोपसंहरति । तस्मादिति । दृष्टान्ते गौणत्वमङ्गीकरोति । भृत्येति । इतश्चाऽऽत्मशब्दस्य दृष्टान्तेन प्रधानविषयतया न गौणतेत्याह । अपि चेति । मुख्यार्थायोगो गुणयोगश्च गौणत्वे हेतुः । तदभावेऽपि तत्कल्पनाऽतिप्रसङ्गिनीति हेत्वन्तरमेव स्फोटयति । क्वचिदिति । अग्न्यादिशब्दानां माणवकादिषु गौणत्वदृष्ट्या दहनादिष्वपि तत्प्रसक्तेरित्याह । सर्वत्रेति । गौणत्वं निरस्य साधारण्यं निरसितुमनुवदति । यत्त्विति । एकत्र मुख्यशब्दस्य तद्योगादन्यत्र वृत्तिसंभवे तत्रापि शक्तिकल्पने गौरवान्नैवमित्याह । तन्नेति । क्वचित्त्वगत्याऽनेकार्थतेत्यर्थः । प्रधानमात्मशब्दस्य मुख्योऽर्थस्तदविवेकादन्यत्र तच्छब्दतेत्याशङ्क्याऽऽप्त्यादिनिमित्तस्य चेतने मुख्यत्वात्तत्रैवाऽऽत्मशब्दस्य मुख्यतेत्याह । तस्मादिति । कथं तर्हि भूतात्मेत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्य जीवैक्याध्यासात्पञ्चकोशात्मभूतानामिन्द्रियाणां चाऽऽत्मशब्दत्वं परमात्मैक्यारोपात्प्रधानस्य प्रकृतेरित्याह । चेतनत्वेति । आप्त्याद्युपाधेरात्मशब्दस्य चेतने मुख्यत्वे प्रधानेऽपि तथैव तन्मुख्यत्वसिद्धेः साधारण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । साधारणत्वेऽपीति । परमसूक्ष्मशक्त्यात्मकप्रकृत्यर्थाणिमशब्दात्तज्ज्ञाप्यसिद्धेस्तद्विषयत्वमात्मशब्दस्य शक्यं निश्चेतुमित्याशङ्क्य शक्तेरप्यन्तस्थचिदात्मनि निरङ्कुशमणीयस्त्वमित्याह । न चेति । अत्रेति प्रकरणोक्तिः । किंचित्प्रकरणमुपपदं वेत्यर्थः । कथं तर्हि चेतनविषयतेत्याशङ्क्य क्रमेण प्रकरणोपपदे दर्शयति । प्रकृतं त्विति । चेतनसंनिधानेऽपि तस्य तत्त्वमसीत्यचेतनप्रधानतादात्म्योक्तेरहेतुः संनिधिरित्याशङ्क्याऽऽह ।

---

१ ट. °मिनि भृ°। २ ङ. ञ. °तश्च चेत°। ३ क. ख. स्फोरयति । ४ छ. °त्र तद्वृत्ति°।

श्वेतकेतुः । नहि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा संभवतीत्यवोचाम । तस्माच्चेतनविषय इहाऽऽत्मशब्द इति निश्चीयते । ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रूढोऽर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः । अथवा पूर्वसूत्र एवाऽऽत्मशब्दं निरस्तसमस्तगौणसाधारणत्वशङ्कतया व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः । 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इति । तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ७ ॥

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यद्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् 'स आत्मा तत्त्वमसि' इतीहोपदिष्टं स्यात्स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा

नहीति । चेतने प्रकरणादिभावे फलितमाह । तस्मादिति । जीवेनाऽऽत्मना स आत्मेति च वाक्यमिहेत्युक्तम् । आत्मशब्दसाधारण्ये दृष्टान्तितं ज्योतिःशब्दं विघटयति । ज्योतिःशब्दोऽपीति । कथं तर्हि वसन्ते वसन्ते[1] ज्योतिषा यजेतेत्यत्र कालविधौ प्रकृतज्योतिष्टोमे ज्योतिःशब्दस्तत्राऽऽह । अर्थवादेति । कतमानि ज्योतींषीत्युक्त्वैतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इत्यर्थवादेन कल्पितं[2] ज्वलनेन सादृश्यं त्रिवृदादिस्तोमानां फलप्रकाशकत्वम् । ततो ज्योतिष्ट्वेन निरूपितत्रिवृदादिस्तुतिसमुदायत्वाज्ज्योतिष्टोमे ज्योतिःशब्दः । तस्मादेकस्याऽऽत्मशब्दस्यानेकसाधारण्येनेदमुदाहरणमित्यर्थः । आत्मशब्दादिति पूर्वसूत्रोक्तहेतुसाधकतया तच्छेषत्वेन सूत्रं व्याख्यायाधुना स्वतन्त्रहेतुपरतया व्याकरोति । अथवेति । निरस्ता गौणत्वस्य साधारणत्वस्य च शङ्का यस्मात्स तथा तस्य भावस्तत्ता तयाऽऽत्मशब्दं व्याख्यायेति संबन्धः । सतश्चेतनस्य च तादात्म्यवचनं पूर्वसूत्रोक्तो हेतुः । सदर्थनिष्ठस्य मुक्तिरूपपरानन्दैक्योक्तेश्च चितो न प्रधानैक्यमिति हेत्वन्तरमिहोच्यत इत्याह । तत इति । चेतनाचेतनयोरैक्यायोगादचेतननिष्ठतया चेतनस्य मोक्षोपदेशासिद्धेः सिद्धमुपसंहरति । तस्मान्नेति ॥ ७ ॥

यथा कश्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां स्थूलां तारामियं सेति दर्शयत्येवं दुर्ज्ञेयत्वादात्मतत्त्वस्याऽऽदौ प्रधानात्मत्ववचनात्तदेव सच्छब्दमिति शङ्कते । कुतश्चेति । सूत्रमुत्तरम् । हेयत्वेति । तद्व्याख्यातुं हेयत्वोक्तिं प्रतियोगिनीं प्रसञ्जयति । यदीति ।

---

१ ख. °न्ते ज्यो° । २ क. °तं ज्वालितज्व° ।

भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं ब्रूयात्। यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां तारामभुख्यां प्रथमम-रुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात्। न चैवमवोचत्। सन्मात्रात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्दृश्यते। चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः। सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत। कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" (छान्दो० ६।१।२) इति। "कथं नु भगवः स आदेशो भवति" इति "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"। [छान्दो० ६।१।२] "एवं सोम्य स आदशो भवति" [छान्दो०६।१।६]

ऐक्यमुक्त्वा तन्निराकरणं पङ्कप्रक्षालनमनुसरतीत्याशङ्क्य परोक्तं दृष्टान्तेन प्रत्याह। यथेति। प्रतियोगिप्राप्तिमुक्त्वा तन्निषेधसूत्रार्थमाह। न चेति। तत्र हेतुः सन्मात्रेति। अनृतजडशक्तिशबले सति तत्सत्यमिति सत्यत्वविधानादसत्याकारं स आत्मेति चिद्रूपत्वविधानाज्जडाकारं च बाधित्वा सत्यैकरसचिदात्माकारा याऽपरोक्षप्रमितिस्तन्निष्ठत्वेनैव च्छान्दोग्ये षष्ठसमाप्तिदर्शनात्प्रकृतसदात्मत्वाप्रत्याख्यानात्तत्त्वमसीत्यमुख्यात्मत्वोक्तिरयुक्तेत्यर्थः। पूर्वोत्तरहेत्वोः संभूयाप्रमापकत्वे कृतं चकारेणेत्याशङ्क्याऽऽह। चशब्द इति। हेयत्वावचनादेव प्रधानस्य निरासे किं प्रतिज्ञाविरोधोक्त्येत्याशङ्क्य हेयत्वोक्तिमुपेत्य चकारार्थं स्फुटयति। सत्यपीति। प्रसङ्गं प्रकटयितुं प्रतिज्ञास्वरूपमाह। कारणेति। हे श्वेतकेतो तमप्यादेशमादिश्यत इत्यादेशं शास्त्राचार्योक्तिगम्यं वस्त्वप्राक्ष्यः पृष्टवानसि त्वमाचार्यम्। येन श्रुतेन शास्त्रतोऽन्यदश्रुतमपि श्रुतं भवति। येन मतेन तर्कतोऽन्यदमतमपि मतम्। येन विज्ञातेनान्यदविज्ञातमपि विज्ञातम्। न तु श्रोतव्यादि शिष्टमिति पितृवाक्यस्यार्थः। अन्यज्ञानादन्यन्न ज्ञेयमिति पुत्रो ब्रूते। कथं न्विति। नान्यत्वं कार्यस्य कारणादित्याह। यथेति। ज्ञाते[1] मृत्पिण्डे कुतस्तद्विकारधीरित्याशङ्क्याऽऽह। वाचेति। यो विकारः स वागालम्बनमुच्यते परं न वस्तुतोऽस्तीत्यर्थः। तत्र हेतुर्नामधेयमिति। नाममात्रं नार्थोऽस्ति चेत्तर्हि घटादिवदसत्यत्वसंभवात्कारणस्यापि कथं सत्यतेत्याशङ्क्याऽऽह। मृत्तिकेति। उक्तदृष्टान्तादाकाशादेरपि मृण्मयत्वात्कारणस्य सन्मात्रस्यैव सत्यत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञातव्यशेषो नेति दार्ष्टान्तिकमाह। एवमिति। कार्यस्य कारणमात्रत्वोप-

---

१ झ. अमृत°। २ छ. °योपदेशग°। ३ क. ख. °तेऽपि मृ°।

इति वाक्योपक्रमे श्रवणात्। न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति। अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य। तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्।

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति" (छान्दो० ६। ८। १) इति। एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वक्ति। स्वशब्देनेहाऽऽत्मोच्यते। यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः। अपिपूर्वस्यैतेर्लयार्थत्वं प्रसिद्धम्। प्रभवाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात्। मनःप्रचारोपाधिविशेषसंबन्धादिन्द्रियार्थान्गृह्णँस्तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति तद्वासनावि-

---

गमात्परस्यापि प्रतिज्ञासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। प्रतिज्ञाविरोधफलमाह। तस्मादिति ॥ ८ ॥

तत्रैव प्रश्नपूर्वकं हेत्वन्तरमाह। कुतश्चेति। प्रधानं न सच्छब्दवाच्यमित्यत्र चित्प्रतिबिम्बानां चिदात्मनि बिम्बे लयादिति व्यधिकरणो हेतुरित्याशङ्क्य प्रकरणानुसंधानपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे। तदेवेति। यत्र सुप्तौ पुंसः स्वपितीत्येतन्नाम भवति तदा पुरुषः सता संपन्नस्तेनैकीभूत इति योजना। प्रकरणेनैक्यप्रमितेः सच्छब्दलक्ष्यस्यैव चिद्बिम्बत्वान्न व्यधिकरणतेति सतश्चित्त्वं सूचयति। स्वमिति। तत्र लौकिकप्रसिद्धिमाह। तस्मादिति। तच्छब्दार्थं स्फुटयति। स्वं हीति। उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह। एषेति। नामनिरुक्तिश्रुत्यक्षराणि व्याचष्टे। स्वशब्देनेति। कथं भिन्नविषया गतिरात्मानमेव विषयीकुर्यादित्याशङ्क्योपसर्गाल्लयधीरित्याह। अपिपूर्वस्येति। प्रसिद्धिमेव प्रकटयति। प्रभवेति। एतेर्धातोर्गत्यर्थस्यापिपूर्वस्य लयार्थत्वेऽपि कथमनाद्यनन्तस्य लयः स्यादित्याशङ्क्य तदीयलयस्यौपाधिकत्वं वक्तुं जागरितमनुवदति। मन इति। बुद्धिपरिणामा एवोपाधयस्तैरस्यार्थविशेषयोगाच्चक्षुरादीन्द्रियैस्तानेव स्थूलानर्थान्पश्यञ्जीवस्तद्विशेषेण स्थूलदेहेनैक्यारोपमापन्नो जागर्तीति व्यवह्रियत इत्यर्थः। स्वप्नमुपन्यस्यति। तद्वासनेति। जाग्रद्वासनाभिर्विचित्राभिर्विशिष्टो

शिष्टः स्वप्नान्पश्यन्मनःशब्दवाच्यो भवति स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते। यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितम् "स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयम्"(छान्दो० ८।३।३) इति। तस्माद्धृदयमिति। यथा वाऽशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः "आप एव तदशितं नयन्ते" "तेज एव तत्पीतं नयते" (छान्दो० ६।८।३।५) इति च। "एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवति" इतीममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति। न च चेतन आत्माऽचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत। यदि पुनः प्रधानमेवाऽऽत्मीयत्वात्स्वशब्देनैवोच्येत। एवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत। श्रुत्यन्तरं च "प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् (बृह० ४।३।२१) इति सुषुप्तावस्थायां

मनोमात्रोपाधिर्जीवः स्वप्नानुच्चावचान्वासनामात्रदेहाननुभवन्नेवमेव खलु सोम्यैतन्मन इति मनःशब्दवाच्य इति मनोद्वारा लक्ष्यो भवतीत्यर्थः। तथाऽपि कुतोऽस्य लयोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। स इति। स्थूलं सूक्ष्मं चोपाधिद्वयं तत्कृतो विशेषो गन्तृत्वद्रष्टृत्वादिः[1]। स्वपितिनामनिरुक्तेरर्थवादत्वान्न श्रुतार्थतेत्याशङ्क्य तद्याथार्थ्यार्थं दृष्टान्तद्वयमाह। यथेत्यादिना। तस्य हृदयशब्दस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनम्। अशनायापिपासे सोम्य विजानीहीत्युपक्रम्याशितस्यान्नस्य द्रवीकरणेन नयनाज्जरणादापोऽशनाया छान्दसमेकवचनम्। एवमशनायाशब्दस्याप्सु प्रवृत्तौ मूलं दर्शयति 'आप एव तदशितं नयन्ते' इति श्रुतिः। द्रावकोदकपाननयनात्तस्य शोषणादुदन्यं तेज आकारश्छान्दसः। एवमुदन्यशब्दस्य तेजसि प्रवृत्तौ निमित्तं तेज एव तत्पीतं नयत इति श्रुतिर्दर्शयतीति योजना। दृष्टान्तयोरर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति। एवमिति। प्रधानस्य व्यापित्वादव्यापिजीवलयस्थानत्वयोगादुक्तहेतोरन्यथासिद्धिमाशङ्क्य चितोऽचित्त्वापत्तिरयुक्तेत्याह। न चेति। स्वशब्दस्याऽऽत्मीयेऽपि शक्तत्वात्प्रधाने प्रवृत्तेरन्यथासिद्धितादवस्थ्यमाशङ्क्योक्तं स्फोरयति। यदीति। स्वशब्दस्याऽऽत्मा मुख्योऽर्थस्तत्संबन्धादात्मीयो लक्ष्य इति तद्ग्रहस्यानौचित्यमेवमपीत्युक्तम्। मृदात्मनो घटस्य मृद्येव लयादात्मीये जलादावदृष्टेरित्यर्थः। स्वपितिनामनिरुक्तिश्रुत्यनुग्राहकत्वेन बृहदारण्यकश्रुतिं पठति। श्रुत्यन्तरं चेति। तस्य तात्पर्यमाह। सुषुप्तेति। हेतोरन्य-

---

१ छ. ञ. ट. °पुप्त्यव°। २ घ. ज. ञ. ट. हृदय°। ३ ठ. ड. द. °द्रष्टव्यादिः। ४ छ. °नस्यापि व्या°।

चेतनेऽप्ययं दर्शयत्यतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं न प्रधानम् ॥ ९ ॥

कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम्।

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत्क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं क्वचिदचेतनं प्रधानं क्वचिदन्यदेवेति। ततः कदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत्। नत्वेतदस्ति। समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः। यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते "प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" [कौ० ३।३] इति। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" [तैत्ति० २।१] इति। "आत्मत एवेदं सर्वम् [छान्दो० ७।२६।१] इति। "आत्मन एष प्राणो जायते" [प्रश्न० ३।३] इति चाऽऽत्मनः

थासिद्ध्यभावे फलितमाह। अत इति ॥ ९ ॥

उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मण्येकवाक्यत्वं तात्पर्यलिङ्गमुक्त्वाऽभ्यासं लिङ्गान्तरं वक्तुं सूत्रान्तरं निक्षिपति। कुतश्चेति। श्रुतिप्रामाण्यैक्यात्प्रत्युपनिषदमभ्यासेन चेतनकारणतावगतिरेकरूपेत्ययुक्तमनेकरूपत्वाप्रसङ्गादित्याशङ्क्य कारणविषयत्वोत्तर्कजन्यधीवदतुल्यत्वप्रसक्तिं वक्ति। यदीति। वस्तुतश्चिदचिदात्मकमन्यादित्युक्तं विरुद्धार्थत्वात्तर्हि त्यागो वेदान्तानामित्याशङ्क्य तेषामेकार्थतया नयनादत्यागमाह। तत इति। अस्तु तर्हि तेष्वपि कारणावगतेरनेकरूपत्वं नेत्याह। नत्विति। तर्हि जडाजडार्थवचसोः सालम्बनत्वाय द्व्यात्मके ब्रह्मण्येव गतिसामान्यमित्याशङ्क्य चिदेकरसे तस्याः सामान्यमाह। समानेति। विस्फुलिङ्गप्रसङ्गार्थं ज्वलत इत्युक्तम्। विप्रतिष्ठेरन्नानागतित्वेन दिशो दशापि प्रसृताः स्युरित्यर्थः। प्राणाश्चक्षुरादयो यथायतनं यथागोलकं विप्रतिष्ठन्ते विविधमुद्गच्छन्तीति यावत्। प्राणेभ्योऽनन्तरमादित्यादयस्तदनुग्राहका देवतास्ताभ्योऽनन्तरं लोक्यन्त इति लोका विषया भवन्तीत्यर्थः। अनुक्तानामपि वेदान्तानामुक्तैः सहास्मिन्नर्थे तात्पर्यं सूचयति। आत्मन इति। जडाजडात्मकाखण्डरूपमात्मशब्दमिति कुतो विवक्षितधीरित्याशङ्क्य जडस्य स्वरू-

---

१ ज. °मभविष्य°। २ ठ. ड. ढ. °त्वात्कर्मतर्कधीव°। ३ ठ. ड. ढ. °त्युक्तमनेकरूपत्वप्रसङ्गाद्विरु°। ४ ठ. ड. ढ. देवास्तेभ्योऽन°।

कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम । महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु । अतो गतिसामान्यात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥ १० ॥

कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥ (५)

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" [श्वेता० ६ । ९] इति । तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥ ११ ॥ (५)

पाभासत्वादखण्डाजडचैतन्यमेवाऽऽत्मेत्याह । आत्मेति । स्वतः प्रामाण्यादेकस्यापि वाक्यस्य स्वार्थधीहेतुत्वात्तत्रानुग्राहकवाक्यान्तरोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याऽऽह । महच्चेति । एकार्थत्वोक्त्या ज्ञानदार्ढ्याय वाक्यान्तरमित्यर्थः । वेदान्तानां चेतनकारणे तुल्यगतित्वे दृष्टान्तमाह । चक्षुरादीनामिति । सर्वेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति न रसादि कस्यचिदिति रूपे चक्षुषो गतिसामान्यं दृष्टम् । रसनादीनामपि रसादिषु । तथा वेदान्तानामपि चेतनकारणत्वे तुल्यगतित्वमित्यर्थः । सूत्रार्थं निगमयति । अत इति ॥ १० ॥

श्रुत्या स्फुटार्थतया ब्रह्मकारणत्वं वाच्यम् । तथा सत्यन्यासां तदैकार्थ्यनिर्णयादित्युत्तरसूत्राकाङ्क्षामाह । कुतश्चेति । तदैक्षतेत्यत्रेक्षणमात्रं कारणस्य श्रुतं न सर्वज्ञत्वं तस्य सर्वार्थत्वादार्थिकी तद्धीः । श्वेताश्वतरे तु सर्वज्ञो जगद्धेतुरिति साक्षादुक्तम् । अतः सर्वोपनिषदां तदेकवाक्यत्वधीरित्याह । श्रुतत्वाच्चेति । तद्व्याचष्टे । स्वशब्देनेति । सर्वज्ञस्य वाचकेन शब्देनेति यावत् । सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति । सर्वबाधशङ्कां वारयति । ईश्वर इति । वक्ष्यमाणमन्त्रस्थसशब्दार्थमाह । सर्वज्ञमिति । ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य इति प्रकृत्य स कारणमिति परामर्शाज्जगद्धेतोः सर्वज्ञतेत्यर्थः । तस्य सर्वेश्वरत्वमाह । करणेति । तेषामधिपाः स्वामिनो जीवास्तेषामधिपः परमेश्वरस्तस्य सर्वहेतुत्वार्थं विशेषणम् । न चेति । जीवान्प्रतीश्वरत्वं हिरण्यगर्भादेरपीत्याशङ्क्य नियन्त्रन्तरं निरस्यति । न चेति । महाप्रमेयमुपसंहरति । तस्मादिति । अन्यदित्युक्तार्थः ॥ ११ ॥ (५)

---

१ ङ. ट. °त्य न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् । स । २ क. तदैक्यार्थ्य° । ३ क. ख. °क्तार्थम् ।

'जन्माद्यस्य यतः' इत्यारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्येवमन्तैः सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रतिपादितम् । गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम् । अतः परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति । उच्यते । द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् । "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" [बृह०४।५।१५] 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' [बृह०४।५।१५] "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" [छान्दो०७।२४।१] "सर्वाणि

वृत्तमनूद्योत्तरसंदर्भमाक्षिपति । **जन्मादीति** । ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेति वक्तव्यम् । तेषामेतदर्थप्रतिपादनोपयुक्तन्यायग्रथनार्थमुत्तरः संदर्भोऽर्थवानित्याशङ्क्याऽऽह । **न्यायेति** । अनुक्तवाक्यानां तत्परत्वं वक्तुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याशङ्क्याऽऽह । **गतीति** । अनुक्तसमन्वयाभावान्नोत्तरस्योत्थानमित्याह । **अत इति** । उत्तरसूत्राणामगतार्थत्वं वक्तुमारभते । **उच्यत इति** । तदर्थं वेदान्तेषु भासमानमर्थं संक्षिपति । **द्विरूपं हीति** । तत्र सोपाधिकविषयं वाक्यमुदाहरति । **यत्रेति** । यस्यां खल्वविद्यावस्थायामाभासभूतं द्वैतं सदिव भाति तत्रेतरः सन्नितरं पश्यतीति दृष्ट्यादिगोचरमुपाधिमद्वस्तु वदतीत्यर्थः । निरुपाधिकविषयं वाक्यं पठति । **यत्र त्विति** । यस्यां विद्यावस्थायामस्य विदुषः सर्वं कर्त्राद्यात्मातिरेकेणासदेवाऽऽसीत्तत्र केन करणेन कं विषयं को वा कर्ता पश्येदित्याक्षेपादव्यवहार्यमनौपाधिकं तत्त्वमित्यर्थः । निरुपाधिके श्रुत्यन्तरमाह । **यत्रेति** । यस्मिन्भूम्नि स्थितो विद्वानन्यद्द्रष्टव्यं चक्षुषा न पश्यत्यन्यच्च श्रोतव्यं श्रोत्रेण न शृणोति न चान्यन्मन्तव्यं ज्ञातव्यं वा मनसा बुद्ध्या वा मनुते जानाति वा स भूमा दृष्ट्याद्यगोचरो निरतिशयमहत्त्वसंपन्नः परमात्मेत्यर्थः । तत्रैवावान्तरवाक्ये सोपाधिकमपि स्वरूपमुक्तमित्याह । **अथेति** । निरुपाधिकभूमोक्त्यनन्तरं सोपाधिकमपि रूपमुच्यते । यस्मिन्परिच्छिन्ने वस्तुनि निष्ठो योऽविद्वानन्यद्द्रष्टव्यादि चक्षुरादिनाऽनुसंधत्ते तदल्पं परिच्छिन्नमुपहितमित्यर्थः । भूम्नोऽल्पस्य च विशेषान्तरमाह । **यो वा इति** । अथेति द्योतितो विशेषो वाक्येन प्रकटितः । सोपाधिकेऽन्तर्यामिणि श्रुत्यन्तरमाह । **सर्वाणीति** । सर्वज्ञो हीश्वरो नामरूपादिकं विश्वं निर्माय तत्र प्रविश्या-

---

१ ज. सर्वे ।

रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते" [तैत्ति० आ०३।१२।७] "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्। अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्"[श्वेता०६।१९] "नेति नेति" [बृह०२।३।६] इति "अस्थूलमनणु" [बृह०३।८।८] न्यूनमन्यत्स्थानं संपूर्णमन्यदिति चैवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि। तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः। तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि कानिचित्क्रममुक्त्यर्थानि कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः।

भिवदनादि कुर्वन्योऽवतिष्ठते तं विद्वानिहैवामृतो भवतीत्यर्थः। निरुपाधिके श्रुत्यन्तरमाह। **निष्कलमिति**। निष्कलं निरंशं निरंशत्वादेव सर्वक्रियाशून्यं निष्क्रियं तस्मादेव शान्तमपरिणामि रागादिरहितं निरवद्यं धर्माधर्माद्यसंबद्धं निरञ्जनम्। नभसोऽस्य विशेषमाह। **अमृतस्येति**। यथा मृद्दारुमयः सेतुर्नदीकुल्यादिपरकूलप्राप्तेरुपायस्तथा संसारसागरस्य परं पारं परं ब्रह्म तद्भावस्यामृतस्य वाक्योत्थबुद्ध्यभिव्यक्तं तदेव साधनं सेतुवदवस्थितम्। तस्योपशान्तत्वे दृष्टान्तमाह। **दग्धेति**। यथा दग्धेन्धनोऽग्निः शाम्यति तथाऽज्ञानं तदुत्थं च दग्ध्वा स्थितं प्रशान्तं प्रसन्नं विद्यादित्यर्थः। इतिभ्यां विश्वं दृश्यमादाय नञ्भ्यां तन्निषेधादपि श्रुत्यन्तरं निरुपाधिकार्थमाह। **नेतीति**। द्रव्यगुणादिसर्वद्वैतनिषेधादपि वाक्यं तथेत्याह। **अस्थूलमिति**। रूपद्वये श्रुत्यन्तरमाह। **न्यूनमिति**। निष्प्रपञ्चादन्यदुपास्यं सप्रपञ्चस्थानं न्यूनं परिच्छिन्नं ततोऽन्यं निष्प्रपञ्चं मुक्तोपसृप्यं त्रिधापरिच्छित्तिशून्यं सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः। उक्तवाक्यानामुपलक्षणत्वं विवक्षित्वोक्तमेवमिति। ननु ब्रह्मणो न द्वैविध्यं युगपदेकस्य तद्विरोधात्तत्राऽऽह। **विद्येति**। अद्वैतमेव वास्तवं चेदुपास्योपासकादिभेदस्यावस्तुत्वादुपास्तिविध्यानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह। **तत्रेति**। उपास्तीनामपि मुक्त्यर्थत्वाद्विद्यावद्वस्तुगामितेत्याशङ्क्य साक्षान्न मोक्षार्थेत्याह। **तत्रेति**। अभ्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि। क्रममुक्त्यर्थानि दहराद्युपासनानि। कर्मसमृद्ध्यर्थान्युद्गीथादिध्यानानि। यद्यपि विधेयत्वादेतानि कर्मकाण्डे युक्तानि तथाऽपि मानसत्वेन विद्यासाम्यादिहोक्तानीत्यर्थः। उपास्यैक्यात्तत्प्राप्तेरुपास्तिफलत्वादुपास्तिवत्फलभेदासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह। **तेषामिति**। परस्य गुणभेदादुपास्तिभेदाच्च भेदेऽपि स्वरूपाभेदादुपास्त्यादिभेदायोगता-

---

१ ज. °सनादि°। २ क. °बुद्धिवृत्त्यभि°। ३ क. ख. °र्थमित्याह। ४ क. ख. ठ. ड. ढ. °परिच्छेदशू°। ५ छ. °स्यात्तस्तवत्वा°। ६ क. ख. °पि ध्येय°।

एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति तथाऽपि यथागुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते। "तं यथा यथोपासते तदेव भवति" [छान्दो०३।१४।१] इति श्रुतेः। यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति च। स्मृतेश्च—

"यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः"॥

[भ० गी०८।६] इति। यद्यप्येक[1] आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेषु गूढस्तथाऽपि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनः कूटस्थनित्यस्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते "तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद" [ऐ० आ० २।३।२।१] इत्यत्र। स्मृतावपि—

"यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम्"॥

[भ० गी० १०।४१] इति। यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते। एवमिहाप्यादित्यमण्डले

दवस्थ्यमाशङ्क्य स्वरूपाभेदेऽप्युपहितभेदमाह। एक इति। उपास्तिप्रचे[3]यसंस्काराद्रुपास्यवद्गुणप्राप्तिरित्यत्र श्रुत्यन्तरमाह। यथेति। क्रतुः संकल्पो ध्यानम्। ध्यानसंस्कारप्रचयाद्ध्येयात्मतां ध्याता देहपाते प्रतिपद्यते किंवा तदाऽपि पूर्ववद्ध्यातृत्वमेवेति संशये संस्कारप्रकर्षाद्देवतात्मत्वमेवाऽऽप्नोतीति निर्णेतुमाह। स्मृतेश्चेति। सर्वे[4]त्राऽऽत्मैक्यात्तस्य कौटस्थ्यात्तस्यैवोपास्यत्वात्कुतस्तत्तारतम्यश्रुतिरित्याशङ्क्य नीहाराद्यावरणभेदादादित्यवद्विद्यातारतम्यादात्मा वस्तुतो निरतिशयोऽपि सातिशयो भातीत्याह। यद्यपीति। यथोक्तस्याप्यात्मनः स्थावरादारभ्य ब्रह्मान्तेषु प्राणिषूत्तरोत्तरमाविष्टस्य बुद्ध्युपाधिशुद्ध्युत्कर्षतारतम्यात्प्रज्ञाधीनैश्वर्यशक्तिविशेषैस्तारतम्यं तस्योक्तोपाधिकस्य प्रकृतस्याऽऽत्मनो यो ध्याता स्वरूपमाविस्तरामतिशयेन प्रकटमुपास्तिवशाद्बुध्यते सोऽश्नुते ह्याविर्भूयेत्यैतरेयके श्रुतम्। तथा चोपास्यतारतम्यं[7] श्रौतमौपाधिकं युक्तमित्यर्थः। उपास्येश्वरतारतम्यं भगवद्गीतास्वपि सिद्धमित्याह। स्मृताविति। श्रुतिस्मृतितात्पर्यमाह। यत्रेति। न केवलं द्वैविध्यं ब्रह्मणः श्रुतिस्मृत्योरेव सिद्धं किंतु सूत्रकृतोऽपि मतमित्याह। एवमिति। श्रुतिस्मृत्योरिव प्रकृतेऽपि शास्त्रे द्वैरूप्यं ब्रह्मणो भाति तत्र सोपाधिकब्रह्मविषयमन्तस्तद्धर्माधिकरणमुदाहरति। आदित्येति।

---

१ ङ. ञ. °क एवाऽऽत्मा। २ क. ङ. °ततार°। ३ ठ.ड. ढ. °चयात्संस्का°। ४ ख. सर्वात्मै°। ५ ठ. ड. ढ. °तोऽनति°। ६ छ. बुद्ध्याद्युपा°। ७ छ. °म्यं श्रुत°। ८ छ. द्वैविध्यं।

हिरण्मयः पुरुषः सर्वपाप्मोदयलिङ्गात्पर एवेति वक्ष्यति । एवमाकाशस्तल्लिङ्गादित्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसंबन्धविशेषं परापरविषयत्वेन संदिह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया निर्णेतव्यं भवति । यथेहैव तावदानन्दमयोऽभ्यासादिति । एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबन्धं निरस्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते । यच्च गतिसामान्यादित्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके 'अन्नमयं' 'प्राणमयं' मनोमयं' 'विज्ञानमयं' [तै०

उक्तन्यायं तुल्यदेशेषु प्रसारयति । **एवमिति** । सोपाधिकोपदेशवन्निरुपाधिकोपदेशं दर्शयति । **एवमित्यादिना** । आत्मज्ञानं निर्णेतव्यमिति संबन्धः । निर्णयप्रसङ्गमाह । **परेति** । अन्नमयाद्युपाधिद्वारोक्तस्य कथं परविषयत्वं तत्राऽऽह । **उपाधीति** । निर्णयक्रममाह । **वाक्येति** । उक्तार्थमधिकरणं क्वास्तीत्याशङ्क्योक्तम् । **यथेति** । अस्मिन्नेवाधिकरणे यथा निरुपाधिकं ब्रह्मैवोच्यते तथा द्युभ्वाद्यायतनमित्यादिष्वपीत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिसूत्रेषु दृष्टं ब्रह्मद्वैरूप्यं शिष्टाऽनन्तरसंदर्भारम्भं संभावयति । **एवमिति** । अपेक्षितोपाधिसंबन्धमुपास्यत्वेन निरस्तोपाधिसंबन्धं च ज्ञेयत्वेनेति संबन्धः । तस्याद्याप्यविवेकात्कुत्रोपाधिविशिष्टः कुत्र वा नेति निरूपयितुमुत्तरग्रन्थ इत्यर्थः । सिद्धवदुक्तगतिसामान्यस्यापि साधनायेत्युत्तरस्योपयोगान्तरमाह । **यच्चेति** । वाक्यान्तराणि व्याख्यातातिरिक्तानीति यावत् । वेदान्तानामविशेषेण निर्विशेषे ब्रह्मणि समन्वये सिद्धे क्वचित्तस्य हिरण्मयवाक्यादावपवादः क्वचिदानन्दमयवाक्यादौ तदाभासे तदसत्त्वमुच्यत इत्यध्यायशेषारम्भे स्थिते निर्गुणविषयमेव तावदधिकरणं प्रस्तौति । **आनन्दमय इति** । तस्य वृत्तिकारमतेन विषयमाह । **तैत्तिरीयक इति** । अन्नरसविकारो देहोऽन्नमयः प्राणोपाधिरात्मा प्राणविकारः प्राणमयो मनोमयस्तदुपाधिरात्मा तद्विकारो विज्ञानमयो विज्ञानोपाधिरात्मा विज्ञानविकारः । यद्वा भृगुवल्ल्युक्ताधिदैविकान्नादीन्प्रत्याध्यात्मिकान्नादिकोशा विकारास्तदेतच्चतुष्टयं स वा एष

---

१ क. 'धिसंबन्धवि'। २ ञ. 'धिवि'। ३ ख. भिन्नदेशेषु ।

२।१।५] चानुक्रम्याऽऽम्नायते। 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इति। तत्र संशयः। किमिहाऽऽनन्दमयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति किंवाऽन्नमयादिवद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति। किं तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्माऽऽनन्दमयः स्यात्। कस्मात्। अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात्। अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवाऽऽत्मेति। न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च। मुख्यश्चेदात्माऽऽनन्दमयः स्यान्न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात्। इह तु 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादि श्रूयते। शारीरत्वं च श्रूयते "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" [तैत्ति० २।६] इति। तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इत्यर्थः। न च सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वार-

---

इत्यादिना क्रमेणोक्त्वाऽऽनन्दमय उक्तस्तस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति सूत्रितादित्येतत्। तस्यैव स्मृत्यर्थो वैशब्दः। एतस्मात्तस्य श्रद्धैव शिर इत्यादिना व्याख्यातात्। ततोऽन्यत्वं मनोमयस्यापीत्यत उक्तमन्तर इति। तस्मादानन्दमयशब्दे मयटो विकारप्राचुर्यसाधारण्याद्विचारबीजं संशयमाह। तत्रेति। ईक्षत्यधिकरणे मुख्यसंभवे गौणस्यानवकाशत्वाद्विशयानुदये प्रायपाठस्याकिंचित्करत्वादमुख्येक्षणप्रवाहपातेऽपि जगत्कारणे मुख्यं तदित्युक्तम्। इह तु मयटो विकारप्राचुर्ययोर्मुख्यत्वे सति विशयोदये प्राचुर्यार्थात्प्रायदृष्टेर्व्यावर्तकत्वात्पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताभावेन पूर्वपक्षोन्मेषात्प्रत्युदाहरणात्मिकां संगतिं विवक्षन्नाकाङ्क्षाद्वारा पूर्वपक्षयति। **किमिति**। श्रुत्यादिसंगतिचतुष्टयं फलं च वक्ष्यते। मयटः साधारण्येऽपि विशेषग्रहे हेतुर्नास्तीत्याह। **कस्मादिति**। विकारप्रायपाठं हेतुमाह। **अन्नेति**। प्रायपाठेऽपि प्रकरणाल्लिङ्गं बलवदित्याह। **अथापीति**। सावयवत्वशारीरत्वलिङ्गाभ्यां मयट्श्रुत्या चानुगृहीतं प्रकरणमेव प्रबलमित्याह। **न स्यादिति**। सावयवत्वस्यान्यथासिद्धिं प्रत्याह। **मुख्यश्चेदिति**। तस्य निष्कलत्वश्रुत्या निरंशत्वादित्यर्थः। आनन्दमयेऽपि कुतः सावयवत्वं तत्राऽऽह। **इह त्विति**। लिङ्गान्तरं विभजते। **शारीरत्वं चेति**। व्यवहितान्वयेनाभीष्टार्थदृष्टौ व्याचष्टे। **तस्येति**। शारीरत्वेऽपि परमात्मत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह। **न चेति**। प्रियादिस्पर्शित्वे च संसारित्वमित्यर्थः।

---

१ झ. °श्रयणाच्च। २ क. ज. ञ. ट. °त्मा स्या°। ३ ख. °मुल्यासं°। ४ ख. °द्विषया°। ५ ख. °पाठे हे°।

यितुं शक्यः। *तस्मात्संसार्येवाऽऽनन्दमय आत्मेत्येवं प्राप्त इदमुच्यते 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' पर एवाऽऽत्माऽऽनन्दमयो भवितुमर्हति। कुतः। अभ्यासात्। परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते। आनन्दमयं प्रस्तुत्य "रसो वै सः" [तैत्ति० २।७]इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते "रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी-भवति"इति। "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्। य एष आकाश आनन्दो न स्यात्। एष ह्येवाऽऽनन्दयाति" [तैत्ति०२।७] "सैषाऽऽनन्द-स्य मीमाꣳसा भवति" [तैत्ति०२।८] "एतमानन्दमयमात्मानमुप-संक्रामति" [तैत्ति० २।८] "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" [तैत्ति० २। ९] इति। "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजा-नात्" (तैत्ति० ३। ६) इति च। श्रुत्यन्तरे च "विज्ञान-मानन्दं ब्रह्म" [बृह० ३।९।२८] इति ब्रह्मण्येवाऽऽनन्दशब्दो दृष्टः। एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय

का तर्हि सर्वान्तरत्वस्य गतिरित्याशङ्क्य चतुष्कोशान्तरत्वमेव न सर्वान्तरत्वमित्याह। **तस्मादिति**। उक्तं प्रकरणादि तच्छब्दार्थः। आनन्दमये संसारिण्युपास्तिद्वारा दुःखरहितप्रियादियुक्तस्वरूपावस्थानं फलं वक्तुमितिशब्दः। पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्त-यति। **एवमिति**। सौत्रीं प्रतिज्ञां विभजते। **पर एवेति**। प्रकरणादिना तस्य संसा-रित्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिरित्याह। **कुत इति**। हेतुमादाय व्याकरोति। **अभ्यासा-दिति**। आनन्दशब्दाभ्यासे कथमानन्दमयस्य ब्रह्मतेत्याशङ्क्य ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वस्य तस्य प्रकरणादानन्दमये प्रयोगाज्ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिःशब्दाभ्यासवदानन्दम-याधिकारे तत्पदाभ्यासस्य तद्विषयत्वादित्याह। **आनन्दमयमिति**। रसः सारोऽ-न्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरत्वादानन्दमयोऽयं लब्ध्वा ध्याता पूर्णश्चेदानन्दः सर्व-साक्षी सर्वप्रेरको न स्यात्तदा प्राणादेरचेतनस्य चेष्टा न युक्तेत्याह। **को हीति**। सर्वानन्दयितृत्वादपि परानन्दत्वमस्येत्याह। **एष हीति**। युवा स्यादित्यादिना सार्वभौ-ममारभ्य ब्रह्मान्तमुत्तरोत्तरमुत्कृष्टानन्दस्य ब्रह्मणि समाप्तिफला मीमांसा सैषेत्युक्ता। मयडन्तस्याभ्यासमाह। **एतमिति**। उपसंक्रमणं प्राप्तिर्ब्रह्मणः स्वरूपमिति शेषः। गतिसामान्यार्थं ब्रह्मण्यानन्दशब्दस्यान्यत्रापि प्रयुक्तत्वमाह। **श्रुत्यन्तरे चेति**। तथाऽपि कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमित्याशङ्क्य हेत्वर्थमुपसंहरति। **एवमिति**। अभ्यासात्तस्य चाधिकारादानन्दमयार्थत्वादिति शेषः। लिङ्गात्तस्य ब्रह्मत्वमुक्त्वा तद-

---

* चतुष्कोशान्तरत्वेन न सर्वान्तरतोच्यते। प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यत इत्याक्षेपाशयः।

१क. ज. अ. त्र। यदेष।

आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यत्तूक्तमन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यत्वमिति । नासौ दोषः । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् । मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत्प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम् । यथाऽरुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु याऽन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवत्येवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम् । यत्तु ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनाऽनुपपन्ना मुख्यस्याऽऽत्मन इति । अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः । शारीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरंपरया प्रदर्श्यमानत्वान्न पुनः साक्षादेव शारीरत्वं संसारिवत्तस्मादानन्दमयः पर एवाऽऽत्मा ॥ १२ ॥

ब्रह्मत्वहेतुं प्रायपाठमनुवदति । **यत्त्विति** । लिङ्गबाध्यः संनिधिरित्याह । **नासाविति** । तस्य चतुष्कोशान्तरत्वमेव न सर्वान्तरत्वमित्युक्तमाशङ्क्य तात्पर्यमाह । **मुख्यमिति** । किमिति तर्हि प्रथममन्नमयादिचतुष्टयमादिष्टं तत्राऽऽह । **लोकेति** । कथं तर्हि देहे मनुष्योऽहमित्यात्मत्वधीरित्याशङ्क्याविवेकादित्याह । **अत्यन्तेति** । अन्नमयात्प्राणमयस्य ततो मनोमयस्य तस्मादपि विज्ञानमयस्य ततश्चाऽऽनन्दमयस्याऽऽन्तरत्वे दृष्टान्तो मूषेति । तर्हि प्राणमयादेरेवान्यतमस्याऽऽत्मत्वसंभवे किमानन्दमयेनेत्याशङ्क्याऽऽह । **पूर्वेणेति** । अनात्मत्वेन साम्ये तत्तज्ज्ञापनमकिंचित्करमित्याशङ्क्य लोकबुद्धिमनुसरदित्युक्तं स्मारयति । **प्रतिपत्तीति** । आनन्दमयादन्यस्याऽऽन्तरस्यानुक्तेरस्य निरङ्कुशमान्तरत्वमित्याह । **सर्वेति** । अमुख्यप्रवाहपातेऽपि मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह । **यथेति** । इहापीत्यमुख्यप्रवाहे पतितस्यापीति यावत् । लिङ्गेन संनिधिबाधेऽपि सावयवत्वलिङ्गानुगृहीतः स बलवानित्याशङ्क्योक्तमनुवदति । **यत्त्विति** । तस्य विज्ञानमयकोशोपाध्यधीनत्वेनान्यथासिद्धेर्न संनिधिसहायतेत्याह । **अतीतेति** । लिङ्गान्तरं संनिधिसहायत्वेनोक्तमनुवदति । **शारीरत्वमिति** । लिङ्गयोरन्यथासिद्धत्वे लिङ्गेन केवलसंनिधिबाधे फलितमाह । **तस्मादिति** ॥ १२ ॥

---

१ ड. ञ. °मुख्यात्मत्वमिति । २ ज. °यं शारी° । ३ ड. ञ. ट. °निषिक्त° । ४ ङ. याऽन्ते ५ ङ. प्रदृश्यमा° । ६ क. ख. °ह्यत्वे हे° । ७ छ. ततो ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राऽऽह नाऽऽनन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति। कस्मात्। विकारशब्दात्। प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात्। तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवाऽऽनन्दमयशब्द इति चेन्न प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात्। 'तत्प्रकृतवचने मयट्' [पाणि० सू० ५।४ २१] इति हि प्रचुरतायामपि मयट् स्मर्यते। यथा "अन्नमयो यज्ञः" [तैत्ति० २।८] इत्यन्नप्रचुर उच्यते। एवमानन्दमय उच्यते। आनन्दप्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात्। तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट् ॥ १३ ॥

मयट्शब्दश्रुतिः संनिध्यनुग्राहिकेत्युक्तमनूद्य निरस्यति। विकारेति। तत्रानुवादं व्याख्याति। अत्राऽऽहेति। अभ्यासादिना तस्य परत्वे स्थिते कुतश्चोद्यमित्याह। कस्मादिति। बलवत्या श्रुत्योत्तरमाह। विकारेति। यथा विकारे च प्रकृतिशब्द इत्यत्र शालिविकारं भुङ्क्ते मुद्गविकारेणेत्यस्मिन्नर्थे शालीन्भुङ्क्ते मुद्गैरिति प्रकृतिशब्दो विकारे प्रयुक्तस्तथा विकारशब्दोऽपि प्रकृतौ स्यादित्याशङ्क्य व्याचष्टे। प्रकृतीति। कः पुनरत्र विकारशक्त इत्युक्ते 'मयड्वा' इति सूत्रान्मयट्शब्दस्य विकारवाचित्वान्नाऽऽनन्दमयस्य मुख्यात्मतेत्याह। आनन्देति। श्रुतेर्विकारार्थत्वे तद्युक्तः संनिधिः संसारिणमेव गोचरयतीत्याह। तस्मादिति। मयटो विकारार्थत्वानियमान्न श्रुत्यनुग्रहः संनिधेरित्याह। नेति। तदेव स्फुटयति। तत्प्रकृतेति। प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तदुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनमन्नादि तदिति प्रथमासमर्थाद्यथोक्तेऽभिधेये मयट्प्रत्ययो भवतीति प्रचुरतायुक्तेऽपि वस्तुनि विकारवन्मयट्स्मरणान्न विकारार्थता नियतेत्यर्थः। प्राचुर्यार्थत्वं मयटो दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति। आनन्दमयशब्दस्याऽऽनन्दप्राचुर्यार्थत्वं तद्विपरीतदुःखस्यापि लेशतो ब्रह्मणि प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। आनन्देति। ब्रह्मानन्दस्य मनुष्यत्वावधिषु पूर्वस्थानेषु सुखाल्पत्वापेक्षं प्राचुर्यं न स्वगतदुःखलेशापेक्षम्। अतो ब्रह्मण्यानन्दैकरस्यं युक्तमित्यर्थः। श्रुतेर्न संनिधिसहायतेत्युपसंहरति। तस्मादिति ॥ १३ ॥

---

१ क. ज. ञ. ट. परमात्मा। २ ङ. ञ. °वायमान°। ३ क. ङ. ज. ञ. ट. °न्दप्रचुरं ब्रह्माऽऽनन्दमय। ४ ख. तदनु°। ५ क. ख. ठ. ढ. ढ. °रशब्द इ°। ६ क. ख. °ते तस्मि°।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट् । यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः "एष ह्येवाऽऽनन्दयाति" [तैत्ति० २।७] इति । आनन्दयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति । यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत् । तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः संभवादानन्दमयः पर एवाऽऽत्मा ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चाऽऽनन्दमयः पर एवाऽऽत्मा । यस्मात् "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" [तैत्ति० २।१] इत्युपक्रम्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यस्मिन्मन्त्रे यत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितम् । यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं यस्य विज्ञानायान्योऽन्तर आत्माऽन्योऽन्तर आत्मेति प्रकान्तं तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तमविरोधात् ।

सूत्रस्थं चकारं व्याकरोति । **इतश्चेति** । अवशिष्टं व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थं स्फुटयति । **यस्मादिति** । ब्रह्मणो नात्राऽऽनन्दहेतुत्वं भातीत्याशङ्क्याऽऽह । **आनन्दयतीत्यर्थ इति** । ब्रह्मणो लौकिकानन्दहेतुत्वेऽपि कथं प्राचुर्यार्थता मयटः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **यो हीति** । तदेव दृष्टान्तेन स्फोरयति । **यथेति** । प्राचुर्यार्थत्वे मयटः स्थिते फलितमाह । **तस्मादिति** ॥ १४ ॥

चशब्दार्थमाह । **इतश्चेति** । तदेव हेत्वन्तरमाह । **यस्मादिति** । तस्मादिति व्यवहितेन संबन्धः । यन्निर्धारितं तदेवेह गीयत इति योजना । प्रकरणाविच्छेदार्थं तदनुसंवत्ते । **यस्मादिति** । भूतयोनेरेव सर्वप्रत्यक्त्वमत्वेन सर्वान्तरत्वमाह । **यच्चेति** । तस्यैव ज्ञेयत्वेन प्रकृतत्वमाह । **यस्येति** । तदेवात्रोच्यमानमिति कुतो[४] गम्यते तत्राऽऽह । **मन्त्रेति** । अविरोधादित्येकार्थत्वे सत्युपायोपेयत्वयोगादित्यर्थः । तयोरनेका-

---

१ ट. °तानि जायन्ते य° । २ ज. ञ. °न्तर आत्मेति । ३ क. ख. स्फोटयति । ४ छ. °तोऽन्ग° ।

अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् । न चान्नमयादिभ्य इवाऽऽनन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते । एतन्निष्ठैव च "सैषा भार्गवी वारुणी विद्या" [तै०३।६] । तस्मादानन्दमयः पर एवाऽऽत्मा ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चाऽऽनन्दमयः पर एवाऽऽत्मा । नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते । कस्मात् । अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते "सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदꣳ सर्वमसृजत । यदिदं किंच" [तै० २।६] इति । तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते॥१६॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्चाऽऽनन्दमयः संसारी । यस्मादानन्दमयाधिकारे "रसो वै सः। रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" [तै० २।७] इति जीवानन्दमयौ भेदेन व्यपदिशति । नहि लब्धैव लब्धव्यो भवति ।

र्थत्वे दोषमाह । अन्यथेति । अन्नमयादीनामनात्मत्वेऽप्यविरोधवदिहापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । ब्रह्मणस्तदान्तरत्वं पुच्छश्रुतिहतमिति भावः । किंच भृगुवल्ल्यां पञ्चमपर्यायेणोपसंहारात्तस्य ब्रह्मार्थत्ववदत्रापि तस्य स्थानात्तदर्थतेत्याह । एतन्निष्ठेति । प्रकरणादिसिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १५ ॥

पूर्वसूत्रस्थं चकारमाकृष्य सूत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह । इतश्चेति । जीवस्य प्रतिपाद्यत्वाप्राप्त्या किं निषेध्यमित्याशङ्क्याऽऽनन्दमयशब्दवाच्यतेत्याह । नेति । तस्यापि वैषयिकाविविधानन्दभाक्त्वात्तच्छब्दत्वं किं न स्यादित्याह । कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकर्तुं भूमिकां करोति । अनुपपत्तेरिति । आलोचनं तपो नाऽऽयासमयम् । अस्त्वेवं काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । तत्रेति ॥ १६ ॥

जीवस्याऽऽनन्दमयत्वनिषेधे हेत्वन्तरमाह । भेदेति । चकारार्थं प्रतिज्ञाय प्रकटयन्भेदव्यपदेशं विशदयति । इतश्चेत्यादिना । स इत्यानन्दमयपरामर्श इति वक्तुमानन्दमयाधिकार इत्युक्तम् । श्रुतेरर्थमाह । जीवेति । कयाऽनुपपत्त्या भेदोक्तिस्तत्राऽऽह । नहीति । लब्धैव लब्धव्यो न चेत्तर्हि श्रुतिस्मृत्योरनुपपत्तिरिति शङ्कते । कथ-

---

१ ट. इतर इतीश्व°। २ क. ख. °श्रुतमिह°। ३ ठ. ढ. ढ. °पेध्यपदमि°।

कथं तर्ह्यात्माऽन्वेष्टव्यः । आत्मलाभान्न परं विद्यत इति श्रुतिस्मृती । यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम् । बाढम् । तथाऽप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः । तेन देहादिभूतस्याऽऽत्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते । प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" [बृ०३।७।२३] इत्यादिना । परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छारीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्यः । यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाऽऽकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः । यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः । ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तम् ॥ १७ ॥

मिति । का तयोरनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । यावतेति । किमेकत्र वस्तुतो न लब्धृलब्धव्यत्वं किंवा कल्पनयाऽपि तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । बाढमिति । श्रुत्याद्युपपत्तये द्वितीयं मत्याह । तथाऽपीति । अप्रच्युतात्मभावोऽखण्डैकरस्यम् । लौकिको लोकादनपेतोऽप्रामाणिकः । तस्य फलवत्त्वमाह । तेनेति । अन्वेषणं विचारारम्भमात्रं तत्फलाभिलाभः श्रवणं शक्तितात्पर्यधीरिति भेदः । द्रष्टृद्रष्टव्यत्वादिसंग्रहार्थमादिपदम् । जीवत्वेनाऽऽनन्दमयस्य जीवस्याविद्ययाऽपि जीवाद्भेदाभावान्न भेदव्यपदेशः स्यादिति भावः । किमिति कल्पितभेदेन लब्धृलब्धव्यत्वाद्युच्यते श्रुत्यादिवशाद्वास्तवो भेदोऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह । प्रतिषिध्यत इति । जीवश्चेन्नेश्वरादन्यस्तर्हि सोऽपि ततोऽन्यो नेति तस्यापि कल्पितत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । परमेश्वरस्त्विति । कल्पितस्याधिष्ठानादृते सत्त्वाद्ययोगाद्भेदेनासत्त्वेऽपि ततोऽन्यदेवाधिष्ठानं सत्तास्फूर्त्योः स्वातन्त्र्यादिति मत्वा दृष्टान्तमाह । यथेति । सूत्रारूढं स्वतोऽपि मिथ्या जीवे भेदमात्रं तथा न स्वरूपमित्यपरितोषादुक्तं यथा वेति । तथाऽपि सूत्रद्वयसामर्थ्यात्पारमार्थिकं भेदमाशङ्क्याऽऽह । ईदृशं चेति । अन्यथा श्रुतिसूत्रविरोध इति भावः ॥ १७ ॥

---

१ ज. °ती भवतः । या°। २ ङ. °त्तो मिथ्यैव दे°। ३ क. छ, ठ. ड. ढ. °त्वे त्वान°।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" [तैत्ति० २ । ६] कामयितृत्वनिर्देशाच्च नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वाऽपेक्षितव्यम् । "ईक्षतेर्नाशब्दम्"इति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिमाश्रित्य प्रसङ्गात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥ (६)

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः । यस्मादस्मिन्नानन्दमये प्रकृत आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति । तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्भावापत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः । तद्योगं शास्ति शास्त्रम् "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्ये-

---

नन्वौपचारिकस्य कामयितृत्वस्य प्रधानेऽपि संभवात्तदेवाऽऽनन्दमयत्वेन कारणत्वेन वाऽपेक्ष्यतां न परमात्मेत्याशङ्क्याऽऽह । **कामाच्चेति** । तद्व्याख्याति । **आनन्देति** । ईक्षत्यधिकरणे प्रधानस्य निरस्तत्वादिहापि तन्निरासे पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । **ईक्षतेरिति** । प्रासङ्गिकनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह । **गतीति** ॥ १८ ॥

आनन्दमयस्य प्रधानजीवयोरन्यतरत्वाभावे हेत्वन्तरं कामयितृत्वस्यागौणत्वं सूचयन्नाह । **अस्मिन्निति** । चशब्दार्थमाह । **इतश्चेति** । अस्मिन्नित्यादि व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थं स्पष्टयति । **यस्मादिति** । प्रधानपक्षेऽपि तद्योगः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **तदात्मनेति** । स्वतो भिन्नयोस्तादात्म्यसंबन्धं व्यावर्तयति । **तद्भावेति** । उक्तार्थं पदमनूद्य क्रियापदापेक्षितं पूरयति । **तद्योगमिति** । यस्यामैक्यज्ञानावस्थायां विद्वानेतस्मिन्ब्रह्मणि पञ्चीकृतभूतपञ्चकेन तत्कार्येण च समष्टिस्थूलदेहेन विराजा दृश्यशब्दितेनैक्यतादात्म्यशून्ये स्वसंबन्धितयाऽध्यस्तेन्द्रियजातेनापञ्चीकृतभूतकार्येणाऽऽत्म्येन तादात्म्यादिहीने निष्कृष्योच्यन्त इति निरुक्तानि भूतसूक्ष्माणि तैश्चाभेदवर्जिते निःशेषलयस्थानं निलयनमिति मूलप्रकृतेरुक्तेस्तत्तादात्म्यादिरहिते प्रकर्षेण स्थितिं पुनरावृत्तिरहितां लभते । अभयं यथा स्यादित्युक्तं व्यनक्ति । **अथेति** । ज्ञाने फलमुक्त्वा ज्ञानाभावे दोषमाह । **यदा हीति** । भेदस्यानादित्वात्तत्कारणाधीनदोषोक्तिरयुक्तेत्याश-

---

१ क. ग. 'शास्त्रानु'। २ क. स्फुटयति । ३ क. निष्कृष्यो'।

वैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति" [तैत्ति०२।७] इति। एतदुक्तं भवति। यदैतस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरमतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्तते। यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभयान्निवर्तत इति। तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा। तस्मादानन्दमयः परमात्मेति स्थितम्। इदं त्विह*वक्तव्यम्। "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" [तैत्ति० २।१] "तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः" [तैत्ति० २।२] "तस्मादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः" [तैत्ति०२।३] "तस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः" [तैत्ति० २।४] इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाऽऽश्रीयत इति। मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेन्नान्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः। अत्राऽऽह। युक्तमन्नमयादीनाम-

---

ङ्क्याऽऽह। एतदिति। अभयं प्रतिष्ठामित्युक्त्वा पुनरभयं गतो भवतीत्युक्ते पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। यदा त्विति। शास्त्रस्यान्यथासिद्धिं प्रत्याह। तच्चेति। वृत्तिकृतां मतमुपसंहरति। तस्मादिति। परस्य ज्ञेयत्वे कैवल्यं फलतीति मत्वाऽऽह। इति स्थितमिति। अत्र चाऽऽनन्दमये परस्मिन्नात्मनि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां तैत्तिरीयकश्रुतीनां समन्वयादस्ति संगतिचतुष्टयमिति स्वमतसंग्रहार्थं स्वयूथ्यमतं दूषयति। इदं त्विति। इहेति परस्य व्याख्योक्तिः। पर्यायचतुष्टये मयटो विकारार्थत्वात्पञ्चमे पर्याये तादर्थ्यमिति प्रकरणं दर्शयति। स वा इति। मयड्वैति सूत्रान्मयट्शब्दो विकारे श्रुतिरिति वक्तुं विकारार्थे मयडित्युक्तम्। विकारप्रकरणं प्रकटयितुं प्रवाहपदम्। प्रियाद्यवयवत्वस्य विकारार्थे लिङ्गत्वात्प्राचुर्यार्थत्वे च हेत्वभावान्मयटो न तदर्थतेत्याह। आनन्देति। एकस्यैव मयटोऽर्थद्वयं नेत्यत्र दृष्टान्तमाह। अर्धेति। श्रुतिलिङ्गप्रकरणविरोधेन प्राचुर्यार्थत्वे मयटो दृष्टान्तोऽपि नास्तीत्याह। कथमिति। विकारार्थत्वे निश्चिते तद्वाक्यस्य न ब्रह्मार्थतेत्याह। ब्रह्मेति। कथंशब्दस्य प्रश्नार्थतामुपेत्य प्रकरणेन शङ्कते। मान्त्रेति। न प्रकरणमात्रं नियामकमतिप्रसक्तेरित्याह। अन्नेति। तेषामब्रह्मत्वं लिङ्गादिति शङ्कते। अत्रेति।

---

* अयमुत्सर्गः। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते। विशुद्धं ब्रह्म विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः।

---

१ ङ. ञ. °ति सिद्धम्। २ ज. °त्वं वा निश्चीय°। ङ. ञ. °त्वं वाऽऽश्री°। ३ म. ट. °चेदम°। ४ ख. °त्युक्तं पु°।

ब्रह्मत्वं तस्मात्तस्मादान्तरस्याऽऽन्तरस्यान्यस्यान्यस्याऽऽत्मन उच्यमानत्वात् । आनन्दमयात्तु न कश्चिदन्य आन्तर आत्मोच्यते । तेनाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते । यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवाऽऽनन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते तथाऽपि नाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते "तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" [तै०२।५] इति । तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णे प्रकृतम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते । तद्विजिज्ञापयिषयैवाऽन्नमयादय आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्च कोशाः कल्प्यन्ते । तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः । नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यतेऽन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि । तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्र-

---

आनन्दमयादपि पुच्छं ब्रह्मान्यदान्तरमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । **आनन्देति** । ब्रह्मण्यान्तरत्वमश्रुतं पुच्छत्वं तु श्रुतमित्यर्थः । तस्मादान्तरस्यानुक्तौ प्राकरणिकमर्थमाह । **तेनेति** । तस्याब्रह्मत्वे दोषमाह । **अन्यथेति** । किमानन्दमयादान्तरत्वेनान्यस्यानुक्तेस्तस्य ब्रह्मत्वं किंवाऽन्यस्यैवानुक्तेरिति विकल्पयति । **अत्रेति** । तत्राऽऽनन्दमयादान्तरस्याश्रुतिमुपेत्य ब्रह्मत्वं प्रत्याह । **यद्यपीति** । अन्यस्य पुच्छब्रह्मणोऽभिधानादिति हेतुं ब्रुवन्द्वितीयं निराह । **यत इति** । इष्टार्थदृष्टौ व्यक्तं हर्षमात्रं प्रियमिष्टस्मृतौ हर्षो मोदः स चाभ्यासात्प्रकृष्टः प्रमोदः सुखमात्रमानन्दः । मन्त्रवर्णोक्तं ब्रह्म पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात्प्रत्यभिज्ञातम् । ब्रह्मत्वे त्वानन्दमयस्य ब्रह्मशब्दस्यान्यत्र वृत्तिरानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मण्यप्रयुक्तस्य तस्मिन्प्रयुक्तिश्चेत्ययुक्तं स्यादिति श्रुतितात्पर्यमाह । **तत्रेति** । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वे तदुक्तिवैयर्थ्यमाशङ्क्यान्नमयादिवत्पुच्छब्रह्मज्ञापनार्था तदुक्तिरित्याह । **तदिति** । यदुक्तमानन्दमयस्याब्रह्मत्वे प्रकृतहानमप्रकृतप्रक्रिया चेति तत्राऽऽह । **तत्रेति** । पुच्छब्रह्मवाक्यस्य स्वप्रधानब्रह्मार्थत्वे सतीति यावत् । पुच्छश्रुतिविरोधान्न तस्य स्वप्रधानार्थतेति शङ्कते । **नन्विति** । पुच्छशब्दस्यात्रावयवार्थत्वाभावे प्रकरणविरोधमाह । **अन्नेति** । पुच्छश्रुतेरवयवार्थत्वे फलितमाह । **तत्रेति** । स्वप्रधानब्रह्माधिकाराद्ब्रह्मशब्दात्तथैव तत्प्रत्यभिज्ञाने पुच्छशब्दविरोधे सत्येकस्मिन्वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोराद्यस्यानुपसंजातविरोधिनो बलीयस्त्वात्पुच्छत्वेन

---

१ ड. ञ. ट. °दन्योऽन्त° । २ ज. ञ. °द्ब्रह्मेह म° । ३ ज. °मयान्ताः । ४ क. ख. ठ. ढ. ढ. °च्छता° ।

धानत्वं शक्यं विज्ञातुम् । प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयत आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते । तथा सति तदेव ब्रह्माऽऽनन्दमय आत्माऽवयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठाऽवयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगात् । नाऽऽनन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपि च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्त्वेदमुच्यते "तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः" (तै० २ । ६) इति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृष्याऽऽनन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्गम्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चाऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मनो भावाभावाशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्याऽऽनन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् । कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्माऽऽनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति । नैष दोषः । पुच्छवत्पुच्छं प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्याऽऽनन्दजा-

---

गुणत्वबाधया स्वप्रधानब्रह्मधीरित्याह । प्रकृतत्वादिति । अन्यथाऽपि प्रकृतत्वं स्यादित्याह । नन्विति । किं प्रकृतं ब्रह्माऽऽनन्दमयवाक्ये पुच्छवाक्ये चोच्यते किंवैकत्रेति विकल्पयति । अत्रेति । प्रथमं प्रत्याह । तथेति । अवयवावयवित्वस्य कल्पितत्वेऽप्यन्नमयादिष्विवैकत्र गुणप्रधानत्वायोगात् । यदि द्वितीयस्तत्राऽऽह । अन्यतरेति । अन्यतरस्मिन्वाक्ये ब्रह्मोक्तिस्वीकारे सतीत्यर्थः । वाक्यशेषादपि पुच्छवाक्य एवोच्यते स्वप्रधानं ब्रह्मेत्याह । अपि चेति । श्लोकस्याऽऽनन्दमयार्थत्वमाशङ्क्य तात्पर्यमाह । अस्मिंश्चेति । प्रतिष्ठेत्यत्रैवेति संबन्धः । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणो भावाभावधियोर्गुणदोषोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्देन स्वप्रधानोक्तौ पुच्छशब्दस्य का गतिरिति पृच्छति । कथमिति । तस्य ब्रह्मणि वृत्तिमात्रं वाऽन्विष्यते किं मुख्या वा वृत्तिराद्ये पूर्वोक्तपृथिव्यादिपुच्छेष्वाधारत्वदृष्ट्या ब्रह्मण्यपि सर्वाधारे लक्षणया पुच्छपदमित्याह । नेति । न द्वितीयः प्रतिष्ठाशब्दविरोधादित्याह । प्रतिष्ठेति । पुच्छत्वेऽपि परायणत्वं वारयति । एकेति । नीडत्वमाश्रितापेक्षं तदाह । लौकिकस्येति । पूर्वस्योत्तरेण निर्णयान्नावयवार्थतेति फलितमाह ।

---

१ ङ. ञ. ट. °भावश° । २ ङ. ञ. °विशिष्टस्याऽऽ° । ३ छ. °धानब्रह्मोक्तौ ।

तस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वम् । "एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" (बृह० ४।३।३२) इति श्रुत्यन्तरात् । अपि चाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् । निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात् "यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति" [तै० २ । ९] अपि चाऽऽनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात् । तथा च सति "यत्र नान्यत्पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा" [छा० ७ । २४ । १] इति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्येत । प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्य भिन्नत्वं ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यानन्त्यश्रुतेः "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" [श्वे० ६ । ११] इति च श्रुत्यन्तरात् । न चाऽऽनन्दमयाभ्यासः श्रूयते । प्रा-

---

अनेनेति । उक्तेऽर्थे बृहदारण्यकं संवादयति । एतस्येति । ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयकवाक्यं ब्रह्मण्येव समन्वितमिष्टं तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याऽऽह । अपि चेति । नन्विह सविशेषमेव ब्रह्मेष्टं वाक्यशेषे रागादिमतोर्वाङ्मनसयोरगोचरो ब्रह्म शुद्धधियोस्तु गोचर इत्यभ्युपगमादित्याशङ्क्य सविशेषस्य मृषात्वादप्राप्तनिषेधापाताच्च नैवमित्याह । निर्विशेषं त्विति । अतोऽभीष्टनिर्विशेषब्रह्मसिद्ध्यै पुच्छवाक्यमेवोदाहर्तव्यमिति भावः । मयटो विकारार्थत्वोक्त्या प्राचुर्यार्थत्वं निरस्यता पुच्छवाक्ये स्वप्रधानब्रह्मोक्तिरुक्ता । संप्रति प्राचुर्यार्थत्वे दोषान्तरमाह । अपि चेति । स्वप्रकृत्यर्थप्रतियोग्यल्पतामत्रैवानपेक्ष्य स्थानान्तरस्थतत्सजातीयाल्पत्वापेक्षामात्रेण मयटोऽप्रयोगादित्यर्थः । अतिमधुरे रुच्यर्थं रसान्तरानुवेधवदानन्दे प्रीत्युत्कर्षार्थमीषद्दुःखानुषक्तिरिष्टेत्याशङ्क्याऽऽह । तथा चेति । प्राचुर्यार्थताभावान्मयटो नाऽऽनन्दमयो ब्रह्मेत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह । प्रतिशरीरं चेति । प्रतिदेहं सातिशयत्वेन भिन्नादानन्दमयाद्ब्रह्म सर्वानुगतमन्यदेवेत्यर्थः । यत्त्वभ्यासादानन्दमयो ब्रह्मेति तत्र किमानन्दमयशब्दस्याभ्यासः किंवाऽऽनन्दशब्दस्येति विकल्प्याऽऽद्येऽसिद्धिमाह । न चेति । आनन्दमयं प्रकृत्य ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वानन्दशब्द-

---

१ ट. °ख्यालपत्व° २ ङ. ञ. °स्यापि भि° ३ ङ. °मयस्याभ्या° । ४ क. शेषः । ५ छ. प्रीत्यर्थमी° । ६ ख. ठ. ड. ढ. प्रस्तुत्य । ७ च. प्रत्युक्त° ।

तिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते । "रसो वै सः । रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" [तै० २ । ७] "सैषाऽऽनन्दस्य मीमाꣳसा भवति" [तै० २ । ८] "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" [तै० २ । ९] । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" [तै० ३ । ६] इति च । यदि चाऽऽनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" [बृ० ३ । ९ । २८] इत्यानन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् । "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इत्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम् । यस्त्वयं मयडन्तस्यैवाऽऽनन्दशब्दस्याभ्यासः "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" [तै० २ । ८] इति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात् । नन्वानन्दमयस्योपसंक्रमितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् । नैष दोषः । आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् । " तदप्येष श्लो-

---

स्याभ्यासो हेतुरिति द्वितीयं निरस्यति । यदि चेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रातिपदिकमात्राभ्यासोऽपि प्रकृतानन्दमयार्थः । ततस्तस्य ब्रह्मतार्धीरित्यन्योन्याश्रयतेति भावः । आनन्दपदाभ्यासस्तर्हि किंविषयः पुच्छवाक्योक्तब्रह्मविषय इत्याह । तस्मादिति । आनन्दाभ्यासस्याऽऽनन्दमयार्थत्वायोगस्तच्छब्दार्थः । मयडन्तस्याप्यभ्यासात्कथं तदभ्यासासिद्धिस्तत्राऽऽह । यस्त्वति । उपसंक्रमितव्यानां विवेकेन त्याज्यानामित्यर्थः । अन्नमयादावुपसंक्रमस्य विद्वत्फलाप्त्यर्थत्वादानन्दमयस्याब्रह्मत्वे ब्रह्माप्तेरनुक्तेः प्रक्रमभङ्ग इति शङ्कते । नन्विति । किमिहोपसंक्रमणं प्राप्तिरतिक्रमो वा । आद्येऽवयविप्राप्त्याऽवयवप्राप्तेरार्थिकत्वात्पुच्छब्रह्माप्तिरुक्तैव । द्वितीये न ह्यतिक्रमस्य परतीराप्तिवत्कोशातिक्रमस्य ब्रह्माप्तित्वात्तत्प्राप्तिरर्थादुक्तेत्याह । नैष इति । ब्रह्माप्तेर्मन्त्रेण वक्ष्यमाणत्वाच्च तदनुक्तिरसिद्धेत्याह । तदपीति । यत्तु सोऽकामयतेत्या-

---

१ ङ. °श्चनेति । आ° । २ ङ. °रेऽपि वि° । ३ ङ. ञ. °व विदुषः पु° । ४ ख.ठ.ड.ढ. °भ्यासासि° । ५ क. ख. °त्तिरेव° । ६ ठ. ड. ढ. ण लक्ष्य° ।

को भवति" । "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादिना च प्रपञ्च्यमानत्वात् । या त्वानन्दमयसंनिधाने "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" इयं श्रुतिरुदाहृता सा "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यनेन संनिहिततरेण ब्रह्मणा संबध्यमाना नाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति । तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य । 'रसो वै सः' इत्यादेर्नाऽऽनन्दमयविषयता । ननु 'सोऽकामयत' इति ब्रह्मणि पुंलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" [तै० २ । १] इत्यत्र पुंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । या तु 'भार्गवी वारुणी विद्या' 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति तस्यां मयडश्रवणात्प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते । न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितम् । वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मादन्नमयादिष्विवाऽऽनन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयड्विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थः । सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र

द्यानन्दमयार्थं सत्तद्ब्रह्मत्वबोधीति तत्राऽऽह । या त्विति । रसो वै स इत्यादेरुत्तरस्याऽऽनन्दमयार्थत्वमुक्तं प्रत्याह । तदपेक्षत्वादिति । सोऽकामयतेत्यादि ब्रह्मण्ययुक्तं नपुंसके पुंलिङ्गायोगादिति शङ्कते । नन्विति । प्रक्रमेण समाधत्ते । नायमिति । यत्तु भृगुवल्ल्यां पञ्चमपर्यायस्य ब्रह्मार्थत्वादिहापि तादर्थ्यं स्थानादिति तत्राऽऽह । या त्विति । इह मयटो विकारार्थस्य प्रियशिरस्त्वादेश्च श्रुतेरानन्दमयस्याब्रह्मतेति शेषः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य नाऽऽनन्दमयतेत्युपसंहरति । तस्मादिति । इष्टदृष्टेस्तल्लाभात्तत्स्मृतेश्चाभिव्यक्ताः सुखविशेषास्तन्मात्रं च प्रियादिशब्दार्थ इत्युक्तम् । सत्त्वोपसर्जनात्तमसस्तदुपसर्जनाद्रजसो द्वयोरुपसर्जनात्सत्त्वात्केवलाच्चाभिव्यक्तं सुखं तत्तच्छब्दवाच्यमित्याचार्याः । तेन विषयसंबन्धं सत्त्वादिसंबन्धं वा विशेषमीषन्मात्रमप्यनाश्रित्य ब्रह्मणः स्वतो न प्रियशिरस्त्वादि युक्तम् । तस्मादानन्दमयस्य सविशेषत्वात्प्रतिपाद्यो ब्रह्मणोऽन्यतेत्यर्थः । इहापि सविशेषमेव प्रतिपाद्यमित्याशङ्क्योक्तं स्मारयति । न चेति । परमतनिरासमुपसंहरति । तस्मादिति । स्वमते सूत्राणामननुगुणत्वमाशङ्क्य तानि योजयितुमुपक्रमते । सूत्राणीति । व्याख्यामेवाऽऽख्यातुं विषयमुक्त्वा पुच्छब्रह्मशब्दाभ्यां संशयमाह । ब्रह्मेति । स्वप्रधानत्वेनेति

---

१ ठ. ड. ढ. °ति । उपक्र° । २ क. ख. छ. ठ. ड. ढ. °त्याद्ब्रह्म° ।

किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यत उत स्वप्रधानत्वेनेति। पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते। "आनन्दमयोऽभ्यासात्" आनन्दमय आत्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यतेऽभ्यासात्। "असन्नेव स भवति" इत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात्। विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्। विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः। पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो वक्तव्यः। अत्रोच्यते। नायं दोषः। प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः। प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवप्राये वचनमित्यर्थः। अन्नमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरआदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वाऽवयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह नावयवविवक्षया। यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम्। 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च'। सर्वस्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते। "इदꣳसर्वमसृजत। यदिदं किंच" [तै० २।६] इति। न च कारणं सद्ब्रह्म

संशये सतीति शेषः। पूर्वाधिकरणे मुख्येक्षणाद्ब्रह्मनिर्णये गौणः प्रायपाठो बाधित इह त्वाधारमात्रत्वेऽवयवमात्रत्वे च पुच्छशब्दस्य लाक्षणिकत्वसाम्येऽवयवप्रायदृष्टेरवयवार्थतेति संगत्या पूर्वपक्षयति। पुच्छेति। तैत्तिरीयोपनिषदः स्पष्टब्रह्मलिङ्गाया निर्गुणब्रह्मान्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। परपक्षे पूर्वोत्तरपक्षयोरुपास्तिरेव फलम्। इह पूर्वपक्षे तथा सिद्धान्ते प्रमितिः। पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति। इति प्राप्त इति। स्वयूथ्यव्याख्यां व्यावृत्य स्वाभिमतां व्याख्यामाह। आनन्दमय इति। आनन्दमयशब्देन पञ्चमपर्यायस्थपुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मपदमुपलक्ष्य तेन स्वप्रधानमेव ब्रह्मोच्यत इति प्रतिज्ञायां हेतुं व्याख्याति। असन्नेवेति। पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति। विकारेति। वाचकत्वाभावादभिप्रेत इत्युक्तम्। परिहारभागमवतार्य व्याकरोति। अत्रेत्यादिना। ब्रह्माधिकरणमिति वाच्ये पूर्वत्रावयवप्रधानप्रयोगात्तस्य बुद्धिस्थत्वात्तेनाप्यधिकरणलक्षणात्पुच्छोक्तिरिति तात्पर्यमाह। अवयवेति। तदेव प्रपञ्चयति। अन्नेति। तत्र गमकमाह। यदिति। इतश्च पुच्छवाक्ये पुच्छशब्देनावयवो नोच्यते किंत्वाधारो लक्ष्यत इत्याह। तद्धेत्विति। तद्व्याचष्टे। सर्वस्येति। तथाऽपि कस्मादानन्दमयावयवत्वं ब्रह्मणो नेष्यते तत्राऽऽह। नचेति। इतश्चाऽऽन-

१ ङ.ञ.ट. °मयस्याव°। २ ङ. °शब्देनाव°। ३ ङ.ञ. °प्रायव°। ४ ञ. °दिष्वव°। ५ ङ. °स्य च वि°। ६ ठ.ढ.ढ. °र्णयो गौणप्रायपाठे वा°। ७ ठ.ढ.ढ. °ति। तच्छब्देनाऽऽन°। ८ क.ख.ठ.ड.ढ. °तश्च नाऽऽन°।

स्वविकारस्याऽऽनन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते[1]। अपराण्यपि सूत्राणि यथासंभवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि ॥ १९ ॥ (६)

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

इदमाम्नायते "अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणखात्सर्व एव सुवर्णः"

न्दमयः परमात्मा। यतः सत्यमित्यादिमन्त्रवर्णेन यद्ब्रह्मोक्तं तदेवाऽऽनन्दमयशब्देन विशिष्टद्वारा लक्ष्यमाणजीवचैतन्यस्य स्वरूपमिति पुच्छवाक्येन तत्त्वमसीतिवद्वीयते। ब्रह्मविदाप्नोतीति ब्रह्मविदस्तत्प्राप्त्यभिधानेन ब्रह्मात्मनोरैक्योपक्रमात्। स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्यैक्योपसंहारात्। मध्येऽपि विशिष्टद्वारा स्वरूपैक्ये तात्पर्यस्य युक्तत्वादित्याह। **मान्त्रवर्णिकमिति**। इतश्च पुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मैव स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमितरस्त्वानन्दमयो न प्रतिपाद्यो वैषयिकप्रियादिमत्त्वेन तत्र मुख्यस्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह। **नेतर इति**। इतश्च नाऽऽनन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते। ब्रह्मानन्दप्रतिबिम्बितं रसशब्दितं लब्ध्वाऽयमानन्दमयः स्वयमानन्दी भवतीति ब्रह्मणो भेदेन तस्योक्तेर्ब्रह्मत्वायोगादित्याह। **भेदेनेति**। ननु भृगुवल्ल्यामानन्दस्य ब्रह्मत्वादानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं पञ्चमपर्यायस्थत्वादनुमीयते तत्राऽऽह। **कामाच्चेति**। **काम्यत इति** काम आनन्दस्तस्य ब्रह्मत्वदृष्टेर्नानुमानेनाऽऽनन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यम्। विकारार्थमयड्विरोधादित्यर्थः। इतोऽपि नाऽऽनन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते। पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मणि प्रतिबुद्धस्याऽऽनन्दमयस्य यदा ह्येवेत्यादिना तत्प्राप्तिमोक्षाभिधानात्तस्मादानन्दमयशब्दवाच्यस्याप्रतिपाद्यत्वात्तल्लक्ष्यस्य ब्रह्मणोऽव्यतिरेकात्पुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मैवात्र स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमिति तत्प्रमित्या कैवल्यं फलतीत्याह। **अस्मिन्निति**। वदेतदाह। **अपराण्यपीति**॥ १९ ॥ (६)

समन्वयस्य सविशेषपरत्वमपोद्योत्सर्गः स्थापितः। अधुनाऽपवादार्थत्वेनाधिकरणमवतारयति। **अन्तरिति**। छान्दोग्यस्थं वाक्यमुदाहरति। **इदमिति**। ऋक्सामयोः पृथिव्यग्न्याद्यात्मत्वोक्त्यनन्तरमुपास्तिप्रस्तावार्थोऽथशब्दः। य एष इति शास्त्रप्रसिद्धिः संनिधिश्चोक्ता। तस्योपास्त्यर्थमाधिदैविकं स्थानमाह। **अन्तरिति**। आदित्यमण्डलस्य मध्ये स्थित इति यावत्। ध्यानार्थमेव रूपविशेषमाह। **हिरण्मय इति**। ज्योतिर्मय इत्यर्थः। स्थानकृतं परिच्छेदं व्यवच्छिनत्ति। **पुरुष इति**। तत्रावहितधियामनुभवं प्रमाणयति। **दृश्यत इति**। तर्हि पुरुषत्वात्पूर्णस्य कथमुपास्तिस्तत्राऽऽह। **हिरण्येति**। तद्वज्ज्योतिर्मयान्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेति तथोक्तः। किं

---

१ ट. °ते। प°। २ छ. °रणान्तरम°। ३ ठ. ड. ढ. स.।

[छान्दो० १।६।६] "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद" [छा० १।६।७] इत्यधिदैवतम्। अथाऽध्यात्मम्। 'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यादि। तत्र संशयः। किं विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारी सूर्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते किंवा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति। किं तावत्प्राप्तं संसारीति। कुतः। रूपवत्त्वश्रवणात्। आदित्यपुरुषे तावद्धिरण्यश्मश्रुरित्यादि रूपमुदाहृतमक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इति। न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तम्। "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" [कौ० १।३।१५] इति श्रुतेराधारश्रवणाच्च "य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि" इति। न ह्य-

---

बहुनाऽऽ प्रणखात्प्रणखो नखाग्रं तेन सह सर्व एव सुवर्णो ज्योतिर्मयः। चक्षुषोर्विशेषमाह। तस्येति। कपेर्मर्कटस्याऽऽसः पृष्ठभागोऽत्यन्ततेजस्वी तत्तुल्यम्। पुण्डरीकं यथाऽत्यन्तदीप्तिमत्तथाऽस्य देवस्याक्षिणी प्रकृष्टदीप्तिमती। ध्यानार्थमेव नाम करोति। तस्येति। कथं तस्योदितिनामत्वं तदाह। स इति। उदित उद्गतः सकार्यसर्वपापास्पृष्ट इत्यर्थः। ध्यानफलमुदेतीति। आदिशब्दात्तस्य ऋक् च साम च गेष्णावित्याद्युक्तमधिदैवतं देवतामधिकृत्योपास्तिवाक्यमित्यर्थः। आधिदैवध्यानोक्त्यनन्तरमात्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह। अथेति। ऋक्सामयोर्वक्ष्यमाणाध्यात्मत्वोक्त्यानन्तर्यमथेत्युक्तम्। आदिशब्दात्सैवर्क् तत्सामेत्याद्युक्तम्। स्थानद्वयस्थं पुरुषं विषयीकृत्य रूपवत्त्वश्रुत्या सर्वपापास्पर्शश्रुत्या च संशयमाह। तत्रेति। कश्चिदित्यादित्यक्षेत्रज्ञ उक्तः। पूर्वसूत्रे ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदार्थाभ्यासश्चेति मुख्यत्रयार्थबहुप्रमाणवशान्निर्विशेषनिर्णयवद्रूपवत्त्वादिबहुप्रमाणात्संसारी हिरण्मयः पुरुष इति संगत्या पूर्वपक्षमाकाङ्क्षापूर्वकमाह। किं तावदिति। स्फुटब्रह्मलिङ्गोक्तश्रुतेः सगुणे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। पूर्वोत्तरपक्षयोरपरस्य परस्य चोपास्तिरेव फलम्। सर्वैरुपास्यत्वाय पर एव कस्मान्नेति पृष्ट्वा हेतुमाह। कुत इति। चाक्षुषे पुरुषे यथोक्तं रूपं न श्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह। अक्षीति। परस्यैव स्थानभेदाद्रूपवत्त्वमुपदेशातिदेशाभ्यामिति चेन्नेत्याह। न चेति। परापरिग्रहे हेत्वन्तरमाह। आधारेति। अनन्तशक्तित्वात्तस्याप्याधारश्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह। न हीति। परस्यानाधारत्वे स्वम-

---

१ ट. °दित्ये पु°। २ ठ. ड. ढ. °दितः स्वका°। ३ ठ. ड. ढ. °र्वत्र त्र°। ४ ठ. ड. ढ. °ति मुख्यं न यथार्थब°। ५ ठ. ड. ढ. °स्यमप°।

नाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याऽऽधार उपदिश्येत । "स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" [छा० ७ । २४ । १] इति "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" इति च श्रुती भवतः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च । "स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च" इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा । "स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च" इत्यक्षिपुरुषस्य । न च परमेश्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं युक्तम् । "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय" [बृ० ४।४।२२] इत्यविशेषश्रुतेः । तस्मान्नाक्ष्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते *ब्रूमः । अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । 'य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि' इति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर एव न

हिमप्रतिष्ठत्वं हेतुस्तत्र मानं स भगव इति । तत्रैव हेत्वन्तरं सर्वव्यापित्वं तत्राऽपि मानमाह । आकाशवदिति । ईश्वराग्रहे हेत्वन्तरमाह । ऐश्वर्येति । स एष इत्याधिदैविकपुरुषोक्तिः । अमुष्मादादित्यादूर्ध्वगा ये लोकास्तेषामीशिता ये च देवानां कामा भोगास्तेषां चेत्यर्थः । स एष इत्याध्यात्मिकपुरुषोक्तिरेतस्माच्चक्षुषः सकाशादर्वाग्गता ये लोकास्तेषामीशिता ये च मनुष्याणां कामा भोगास्तेषां चेत्येतस्य मर्यादावदैश्वर्यमुक्तमित्यर्थः । परस्यापि ध्यानार्थं तादृगैश्वर्यं स्यान्नेत्याह । न चेति । एष सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति संबन्धः । कथमेतस्य सर्वेश्वरत्वं यतो भूतानां नियन्ता यमोऽस्ति नेत्याह । एष इति । कथं पुरो भूतानामधिष्ठाय पालयिता पालयितुरिन्द्रादेः सत्त्वात्तत्राऽऽह । एष भूतेति । तथाऽपि ब्रह्मा मर्यादास्थापकोऽस्ति कुतोऽस्य सर्वेश्वरत्वं तत्राऽऽह । एष इति । यथा मृद्दारुमयः सेतुर्जलव्यूहस्य क्षेत्रसंपदामसंभेदाय धारयिता तथैषोऽपि सर्वेषां वर्णादीनामसंकराय धारयिता स्यादित्यर्थः । मर्यादाधाररूपश्रुतेरादित्यक्षेत्रज्ञ एवात्रोपास्य इत्युपसंहरति । तस्मादिति । तस्य कर्मानधिकारात्सर्वपाप्मविगमः । सर्वात्मत्वमुपासनार्थं स्तुत्यर्थमनूद्यत इति भावः । पूर्वपक्षमनूद्य सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति । एवमित्यादिना । प्रथमश्रुतरूपवत्त्वादिना चरमश्रुतसर्वपाप्मविगमादेर्नेय-

---

* मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु । तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविः ।

---

१ ठ. ड. ढ. य । २ ठ. ड. ढ. °मेकस्य । ३ ठ. ड. ढ. °न्ता निय° । ४ क. ख. ठ. ड. ढ. थं परो । ५ क. ख. °नायाः स्तु° । ६ छ. °मादेर्नेयनात्र ।

संसारी। कुतः। तद्धर्मोपदेशात्। तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदिष्टाः। तद्यथा 'तस्योदिति नाम' इति श्रावयित्वा "अस्याऽऽदित्यपुरुषस्य नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः" इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति। तदेव च कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति "यन्नाम तन्नाम" इति। सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते "य आत्माऽपहतपाप्मा" [छा० ८।७।१] इत्यादौ। तथा "चाक्षुषे पुरुषे सैव ऋक् तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म" इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति। सा च परमेश्वरस्योपपद्यते सर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वोपपत्तेः। पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदैवतमृक्सामे, वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याऽऽह। तस्यर्क् साम च गेष्णावित्यधिदैवतम्। तथाऽध्यात्ममपि "यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ" इति।

त्वान्न परस्यै प्राप्तिरित्याह। कुत इति। फलवत्पाप्मविगमादिलिङ्गस्य चरमस्यापि तच्छून्यत्वेनाविवक्षिताल्लिङ्गादाद्यादपि बलीयस्त्वात्तद्वशेनेतरन्नेयमित्याह। तद्धर्मेति। इहेति स्थानद्वयस्थपुरुषोक्तिः। आदित्यक्षेत्रज्ञस्यापि कर्मानधिकारात्पाप्मास्पर्शो युक्तः 'न ह वै देवान्पापम्' इति श्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह। सर्वेति। देवादिषु पश्वादिवत्कर्मानधिकारेऽपि प्राचि भवे संचितपापयोगात्तदल्पत्वान्न ह वै देवानित्युक्तेर्न जीवः सर्वपापास्पृष्टः प्रदेशान्तरे च तस्य परस्मिन्नेव श्रुतेरत्रापि तद्दृष्ट्या तत्प्रत्यभिज्ञानात्तस्यैवोपास्यतेति भावः। सार्वात्म्यमपि श्रुतं न संसारिणि युक्तमित्याह। तथेति। तत्र तच्छब्दैश्चाक्षुषनरोक्तिः। ऋगादिविधेयापेक्षया विलक्षणलिङ्गोक्तिः। उक्थं शस्त्रविशेषः। तत्साहचर्यात्तत्सामस्तोत्रमुक्थादन्यच्छस्त्रमृगुच्यते। ब्रह्म त्रयो वेदाः। ऋगाद्यात्मना चाक्षुषस्य संसारित्वेऽपि स्तुतिरुपास्त्यर्थमित्याशङ्क्य मुख्यसंभवे नामुख्यकल्पनेत्याह। सा चेति। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। पृथिवीति। ऋगधिदैवतं पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रादित्यगतशुक्लभारूपा। साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यगतपरःकृष्णाख्यातिकृष्णरूपमियमेवर्गग्निः सामेत्यादिनोक्तम्। अध्यात्मं च वाक्चक्षुःश्रोत्राक्षिगतशुक्लभालक्षणा वाक्चगुक्ता। साम च प्राणच्छायात्ममनोक्षिस्थकृष्णभारूपं वागेव ऋक्प्राणः सामेत्यादिनोक्तमेवमुभयत्रोक्तरूपे ऋक्सामे क्रमेणोक्त्वा पुरुषस्योक्तप्रकारर्क्चाभिहितप्रकारं साम चेत्येते द्वे गेष्णौ पादपर्वणी इति देवतायामुक्त्वाऽऽत्मन्यपि

---

१ ज. °त्मत्वो°। २ छ. °स्य प्रतीतिरि°। ३ ठ. ड. ढ. °ङ्गादपि। ४ क.ख. °प्मासंस्प°। ५ ठ. ड. ढ. °रिणमुक्त°। ६ ठ. ड. ढ. तत्तच्छ°। ७ ठ. ड. ढ. °रूपम्। सा°। ८ क. ख. °पमियं सैव°। ९ ठ. ड. ढ. °ष्णौ प°।

तच्च सर्वात्मन एवोपपद्यते। "तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः" इति च लौकिकेष्वपि गानेष्व-स्यैव गीयमानत्वं दर्शयति। तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते।

"यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम्"

[१०।४१] इति भगवद्गीतादर्शनात्। लोककामेशितृत्वमपि निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति। यत्तूक्तं हिरण्यश्मश्रुत्वा-दिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यत इति। अत्र ब्रूमः। स्यात्परमे-श्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम्।

"माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां ज्ञातुमर्हसि"

इति स्मरणात्। अपि च यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रम् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" [कौ० १।३।१५] इत्यादि। सर्वकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कै-श्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते "सर्वकर्मा सर्वका-

तयोर्ऋक्सामयोरतिदेशेन गेष्णत्वमुक्तमित्यर्थः। तदपि संसारिविषयं किं न स्यान्ने-त्याह। तच्चेति। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। तद्य इति। व्यवहारभूमिस्तच्छब्दार्थः। धनसनयो धनस्य लब्धारो विभूतिमन्त इत्यर्थः। राजादीनामपि श्रीमतां गीयमानत्व-दृष्टेरन्यथासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह। तच्चेति। उक्तेऽर्थे स्मृतिमनुकूलयति। यद्यदिति। धनादिसमृद्धिमत्त्वं विभूतिमत्त्वम्। कान्तिमत्त्वं श्रीमत्त्वम्। बलवत्त्वमौर्जित्यम्। ईश्वर-पक्षे हेत्वन्तरमाह। लोकेति। निरङ्कुशमनन्याधीनं सर्वपाप्मविरहादिना तस्यैवोपा-स्यतेत्युक्त्वा परोक्तमनुवदति। यत्त्विति। रूपवत्त्वं नावश्यं संसारिलिङ्गमित्याह। अत्रेति। मायामयस्यापि रूपस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिनियमे हेतुमाह। इच्छेति। तथाविधरूपोपयोगमाह। साधकेति। तस्येच्छाऽपि मायामयीति मत्वाऽऽह। माये-ति। यथादृष्टि देहादिवैशिष्ट्यमीश्वरस्य तात्त्विकमित्याशङ्क्याऽऽह। सर्वेति। अ-रूपश्रुतिविरुद्धं रूपवत्त्वमित्युक्तमाशङ्क्य विषयभेदमाह। अपि चेति। तात्त्विकमैश्वरं रूपमाश्रित्याशब्दादिशास्त्रे कथं तस्य रूपादिमत्त्वोक्तिस्तत्राऽऽह। सर्वेति। निर्विशेष-मेव ब्रह्मात्र प्रतिपाद्यं तज्ज्ञानादेव मुक्तिरित्याशङ्क्योपास्तिवाक्यत्वात्सविशेषोक्तिरि-

१ घ. °त्मत्वे सत्येवो°। ङ. °त्मकत्वे सत्येवो°। २ ञ. °न्त्येतं त्वेव गा°। ३ ङ. ञ. °श्रुरित्या-दि°। ४ घ. °पवत्त्वश्र°। ५ ङ. ञ. मां द्रष्टुम°। ६ क. ज. ञ. ट. °त्र नि°। ७ क. ख. °स्यात्तत्राऽऽह।

मः सर्वगन्धः सर्वरसः" [छान्दो०३।१४।२] इत्यादिना । तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति । यदप्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इति । अत्रोच्यते । स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति । सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत्सर्वान्तरत्वोपपत्तेः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्यध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव । तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरन्तरुपदिश्यते ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥ (७)

अस्ति चाऽऽदित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी "य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्याऽऽदित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" [बृ० ३ । ७ । ९] इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् । तत्र ह्यादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेदेति वेदितुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामी स्पष्टं निर्दिश्यते । स एवेहाप्य-

---

त्याह । **तथेति** । स्वमहिमप्रतिष्ठस्याऽऽधारायोगादत्र चाऽऽधारश्रुतेरीश्वरादर्थान्तरतेत्युक्तमनुवदति । **यदपीति** । आधारानपेक्षस्यापि फलवशात्तदुक्तेर्नानीश्वरतेत्याह । **अत्रेति** । किमित्युपासनार्थं तदुक्तिः साक्षादेव किं न स्यात्तत्राऽऽह । **सर्वगतत्वादिति** । मर्यादावदैश्वर्यमीश्वरस्य नेत्युक्तं प्रत्याह । **ऐश्वर्येति** । एकस्यैवेश्वरस्य स्थानभेदावच्छेदादैश्वर्यमर्यादाकरणं पृथगनुध्यानार्थं न परिच्छेदप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । परोक्तलिङ्गानामन्यथात्वे फलितमाह । **तस्मादिति** ॥ २० ॥

उपास्योद्देशेनोपास्तिविधेर्विधेयक्रियाकर्मणोर्व्रीह्यादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्येत्याशङ्क्याऽऽह । **भेदेति** । आदित्यक्षेत्रज्ञादन्तर्यामिणः श्रुत्यन्तरे भेदोक्तेस्ततोऽन्य ईश्वरः सिद्ध इत्यक्षरार्थमाह । **अस्तीति** । आदित्यमण्डले स्थितरश्मिपुञ्जस्यापि स्यादित्यत उक्तमादित्यादिति । तेज्जीवं व्युदस्यति । **यमिति** । तस्य देहित्वे जीवत्वमदेहित्वे न नियन्तृतेत्याशङ्क्याऽऽह । **यस्येति** । इतश्चाऽऽदित्यजीवादन्योऽसावित्याह । **य इति** । तस्य ताटस्थ्यं वारयति । **एष इति** । श्रुत्यन्तरस्याप्यनीश्वरविषयत्वमाशङ्क्याऽऽह । **तत्रेति** । तथाऽपि प्रत्यभिज्ञापकाभावान्नेह तदुपास्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । **स एवेति** । आदित्यान्तस्थत्वश्रुतिसाम्यात्प्रत्यभिज्ञया पर एवो-

---

१ ट. 'हिम्नि प्र'। २ ञ. 'र्तमान्त'। ३ ठ. ड. ढ. 'तिष्ठितस्या'। ४ क. 'धारत्वायो'। ५ ञ. तज्जीत्यं ।

न्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात् । तस्मात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत* इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ (७)

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥ (८)

इदमामनन्ति "अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्" [छान्दो० १ । ९ । १] इति । तत्र संशयः । किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयत उत भूताकाशमिति । कुतः संशयः । उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दः । ब्रह्मण्यपि क्वचित्प्रयुज्यमानो दृश्यते । यत्र वाक्यशेषवशादसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं ब्रह्म भवति यथा "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" [तै०२।७] इति । "आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" [छा०८।१४] इति चैव-

---

द्रीथे ध्येयत्वेनोपदिश्यत इत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ २१ ॥ (७)

पूर्वत्राव्यभिचारिलिङ्गेन रूपवत्त्वाद्यन्यथा नीतमिह तु लिङ्गान्न श्रुतिरन्यथयितव्येति प्राप्ते प्रत्याह । आकाश इति । छान्दोग्यवाक्यमत्रोदाहरति । इदमिति । हन्ताहमेतद्भगवत्तो[1] वेदानीत्युपसन्नः शालावत्यो विद्धीति[2] जैवलिनोक्ते[3] पृच्छति । अस्येति । सर्वस्यैव प्रपञ्चस्य प्रतिष्ठाप्रश्ने प्रवाहणस्योत्तरमाह । आकाश इति । कथं भूताकाशः सर्वजगत्प्रतिष्ठा तत्राऽऽह । सर्वाणीति । उपनिषदां तदभिज्ञानां च प्रसिद्धमेतदिति द्योतकौ निपातौ । निमित्तमात्रत्वं निराकर्तुं विशिनष्टि । आकाशमिति । भूताकाशव्यावृत्तये हेत्वन्तरमाह । आकाशो हीति । तत्रैव हेत्वन्तरं सूचयति । आकाश इति । विचारबीजं संशयमाह । तत्रेति । अनतिप्रसङ्गार्थं प्रश्नद्वारा निमित्तमाह । कुत इति । क्वचिदित्युक्तं स्पष्टयति । यत्रेति । असाधारणगुणश्रुतेराकाशशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वे दृष्टान्तो यथेति । असाधारणेनाऽऽनन्देनान्यत्रासंभावितेन सामानाधिकरण्यादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । वाक्यशेषादाकाशस्य ब्रह्मत्वे दृष्टान्तमाह । आकाश इति । निपातावाकाशस्य नामरूपोपलक्षितसर्वप्रपञ्चनिर्वाहकत्वप्रसिद्ध्यर्थौ । ते नामरूपे यदन्तरा यस्मादन्ये यस्य वा मध्ये स्तस्तन्नामरूपास्पृष्टं ब्रह्मेति

---

* सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते । ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् ।

---

१ छ. °हमिदं भग°। २ क. ख. °वतो वे°। ३ छ. °नोक्तः पृ°।

मादौ । अतः संशयः । किं पुनरत्र युक्तं भूताकाशमिति । कुतस्तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति । न चायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुमनेकार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति । न च मुख्यसंभवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति । संभवति चेह मुख्यस्यैवाऽऽकाशस्य ग्रहणम् । ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिः । नैष दोषो भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः । विज्ञायते हि "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः" (तै० २।१) इत्यादि । ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्येते भूताकाशस्यापि तस्मादाकाश-

---

वाक्यशेषादत्राऽऽकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेत इत्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम् । यथैवमादावाकाशो ब्रह्म तथाऽत्रापीति योजना । रूढिनिरूढिभ्यां संशयमुपसंहरति । अत इति । विमृश्य पूर्वपक्षयति । किं पुनरिति । स्फुटब्रह्मलिङ्गोक्तश्रुतेरुद्गीथे संपाद्योपास्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशदृष्ट्योद्गीथोपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्ट्येति फलम् । वैदिकप्रयोगस्य तादृक्प्रयोगाद्ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे कुतो भूताकाशार्थतेति शङ्कित्वा हेतुमाह । कुत इति । प्रथमश्रुताकाशश्रुत्या भूतार्थे रूढ्या चरमश्रुतब्रह्मलिङ्गबाधान्न श्रुत्यन्तरेण ब्रह्मार्थतेत्यर्थः । ब्रह्मण्यपि साधारणत्वान्नाऽऽकाशश्रुतिर्ब्रह्मलिङ्गबाधिकेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । एकस्यापि गोशब्दस्यानेकार्थत्वमगत्याऽभीष्टं ब्रह्मणि त्वाकाशशब्दो गौणत्वेनापि गच्छतीत्याह । तस्मादिति । गौणत्वार्थं गुणयोगमाह । विभुत्वेति । गुणवृत्तेरपि शब्दवृत्तित्वात्तया किं न ब्रह्म गृह्यते तत्राऽऽह । न चेति । ननु नेह मुख्यं संभवति तत्र सर्वकारणत्वयोगादतो मुख्यगौणयोर्मुख्ये संप्रत्ययन्यायस्यानवकाशत्वं तत्राऽऽह । संभवतीति । तदेव साधयितुं शङ्कयति । नन्विति । आकाशस्य प्रथमश्रुतत्वेनासंजातविरोधित्वात्तद्बुद्धौ तदेकवाक्यस्थमुपस्थितं सर्वमुपजातविरोधित्वात्तदानुगुण्येन नेयमित्याह । नेति । तत्रैव तैत्तिरीयकश्रुतिसंवादमाह । विज्ञायते हीति । तथाऽपि कथं वाक्यशेषो भूताकाशे स्यात्तत्राऽऽह । ज्यायस्त्वेति । भूताकाशेऽपि शेषोपपत्तौ फलितमाह । तस्मादिति । भूताकाशदृष्ट्योद्गीथोपास्तिरिति प्राप्तमनूद्य

---

१ ञ. गौणार्थग्र° । २ क. तदाह ।

शब्देन भूताकाशस्य *ग्रहणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आकाशस्तल्लिङ्गात् । आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् । कुतः । तल्लिङ्गात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गम् 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इति । परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितम् । सत्यं दर्शितम् । तथाऽपि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात्तथाऽऽकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति ब्रह्मलिङ्गमाकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति च ज्यायस्त्वपरायणत्वे । ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाम्नातम् "ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः" [छा० ३।१४।३] इति । तथा परायणत्वमपि परमकारणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरम् । श्रुतिश्च भवति "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम्" [बृ०३।९।२८] इति । अपि चान्त-

---

सिद्धान्तयति । एवमिति । रूढ्या प्रयोगबाहुल्याच्च सिद्धभूताकाशत्यागे न हेतुरिति शङ्कित्वा हेतुमादाय व्याचष्टे । कुत इति । ननु वादिनः सर्वयोनित्वं ब्रह्मणो नेच्छन्ति तत्राऽऽह । परस्माद्धीति । तस्यान्यथासिद्धिं स्मारयति । नन्विति । उक्तमुपेत्य प्रत्याह । सत्यमिति । तत्र तत्र तेजःप्रभृतिषु वाय्वादेरपि कारणत्वादवधारणासिद्धिर्मूलकारणापेक्षायां ब्रह्मण्येव तद्युक्तम् । सर्वाणीति भूतविशेषणं च भूताकाशपक्षे वाय्वादौ संकुचितं स्यात्तस्मान्नान्यथासिद्धिरित्यर्थः । सर्वभूतोत्पादकत्ववत्तल्लयाधारत्वमपि ब्रह्मलिङ्गमित्याह । तथेति । ब्रह्मणो लिङ्गद्वयमाह । आकाशो हीति । भूताकाशस्यापि ज्यायस्त्वादि सापेक्षमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । ज्यायस्त्वमिति । नैरपेक्ष्यधिया तरपो वचनम् । न केवलं युक्त्याऽस्य परायणत्वं श्रुतेरपीत्याह । श्रुतिरिति । रातेर्धनस्य दातुर्यजमानस्येति । रातिरिरितिपाठे बन्धुरित्यर्थः । आकाशो ब्रह्मेत्यत्र लिङ्गान्तरमाह । अपि चेति । शालावत्यो दाल्भ्यो जैवलिरित्युद्गीथविद्याकुशलानां किं परायणमुद्गीथस्येति विचारे स्वर्गलोक एवेति दाल्भ्योक्तं निरस्यायं लोक इति शालावत्योक्तावन्तवद्वै किल ते शालावत्य सामेति पृथिवीलोकस्यान्तवत्त्वात्प्रतिष्ठत्वं निन्दित्वा जैवलिना साम प्रतिष्ठारूपमनन्तमेव विवक्षता गृहीतमाकाशं नान्तवद्युक्तमतो ब्र-

---

* प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः । तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः ।

---

१ घ. °ह्वादिति । आ° । २ क. °तिष्ठितत्वं ।

वत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वाऽनन्तं किंचिद्वक्तुकामेन जैवलिनाऽऽकाशः परिगृहीतस्तं चाऽऽकाशमुद्गीथे संपाद्योपसंहरति "स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः" [छा०१।९।२] इति। तच्चाऽऽनन्त्यं ब्रह्मलिङ्गम्। यत्पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिबलेन प्रथमतरं प्रतीयत इति। अत्र ब्रूमः। प्रथमतरं प्रतीतमपि सद्वाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा न परिगृह्यते। दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादौ। तथाऽऽकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः" [ऋ० सं० १।१६४।३९] "सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता" [तै० ३।६] "ॐ कं ब्रह्म" [छान्दो०४।१०।५] "खं ब्रह्म खं पुराणम्" [बृह० ५।१] इति चैवमादौ। वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमानस्याऽऽका-

---

स्यैवाऽऽकाशमित्यर्थः। नन्वनन्तमाकाशमिह नोपसंह्रियते किंतूद्गीथस्तत्कथमानन्त्यादाकाशो ब्रह्म तत्राऽऽह। तं चेति। स एष इत्याकाशात्मत्वोक्तिः। देशतोऽनन्तत्वं परत्वम्। गुणत उत्कृष्टत्वं वरीयस्त्वम्। कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वमानन्त्यम्। परेभ्यः स्वरादिभ्योऽतिशयेन श्रैष्ठ्यं वा परोवरीयस्त्वम्। तथाऽपि कथमाकाशो ब्रह्म तत्राऽऽह। तच्चेति। नाब्रह्मणस्त्रिधाऽऽनन्त्यं तेनोपक्रमोपसंहारप्रतिपाद्यतात्पर्यवदानन्त्यमाकाशस्य ब्रह्मत्वबोधीत्यर्थः। श्रुतिबाधो लिङ्गान्न दृष्ट इत्युक्तमनुवदति। यदिति। त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इतिन्यायाद्भूयसीनां ब्रह्मलिङ्गश्रुतीनामनुग्रहायाऽऽकाशश्रुतेरेकस्या बाध इत्याह। अत्रेति। किंचाऽऽकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेन गौणादपि तस्मादाद्या धीः स्यादित्याह। दर्शितश्चेति। नाऽऽकाशशब्दस्यैव ब्रह्मणि बहुकृत्वः प्रयोगस्तत्पर्यायाणां चेत्याह। तथेति। व्योमन्व्योम्नि परमे प्रकृष्टेऽक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणि ऋगुपलक्षिताः सर्वे वेदा ज्ञापकाः सन्ति यस्मिन्नक्षरे विश्वे देवा अधि निषेदुरधिष्ठिताः स्वरूपत्वेन प्रविष्टा इत्यर्थः। भार्गवी भृगुणा प्राप्ता वारुणी वरुणेनोक्ता सैषा विद्याऽऽनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति प्रक्कवा परस्मिन्ब्रह्मणि व्योम्नि स्थितेत्यर्थः। ॐकारस्य प्रतीकत्वेन वाचकत्वेन लक्षकत्वेन वा ब्रह्मत्वमुक्तमोमिति। कं सुखं तस्यार्थेन्द्रिययोगजत्वं वारयितुं खमिति। तस्य भूताकाशत्वं व्यासेद्धुं पुराणमित्युक्तम्। किंच तत्रैव प्रथमानुगुण्येनोत्तरं नीयते यत्र तन्नेतुं शक्यं यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनेतरन्नेयमित्याह। वाक्येति। तत्र दृष्टान्तोऽग्निरिति। आकाशश्रुते-

---

१ ग. °पि तद्वा°।

शशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा । "अग्नि-रधीतेऽनुवाकम्" इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवक-विषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं* ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (८)

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥ (९)

उद्गीथे "प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" [छा० १ । १० । ९] इत्युपक्रम्य श्रूयते "कतमा सा देवतेति" [छान्दो० १ । ११ । ४] "प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता †प्रस्तावमन्वायत्ता" [छा० १ । ११ । ५] इति । तत्र संश-यनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ । "प्राणबन्धनꣳ हि सोम्य मनः" [छा० ६ । ८ । २] । "प्राणस्य प्राणम्" [बृ० ४।४।१८] इति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते । वायुवि-

---

गौणत्वे फलितमुपसंहरति । **तस्मादिति** ॥ २२ ॥ (८)

आकाशवाक्योक्तमनन्तरवाक्येऽतिदिशति । **अत एवेति** । तत्रोदाहरणमुद्गीथ इति । परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्त इत्युक्तत्वात् । अथातः शौव उद्गीथ इति च वक्ष्य-माणत्वादुद्गीथाधिकारे प्रासङ्गिकं प्रस्तावध्यानमिति वक्तुमुद्गीथ इत्युक्तम् । कश्चिदृषिश्चा-क्रायणो नाम धनार्थं राज्ञो यज्ञं गत्वा ज्ञानवैभवं स्वस्य प्रकटयन्प्रस्तोतारमुवाच । हे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावं[1] भक्तिविशेषमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्मम विदुषः संनिधौ प्र-स्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । स भीतः सन्पप्रच्छ कतमेत्यादिना । प्रतिवचनं प्राण इति । मुख्यप्राणं व्यावर्तयति । **सर्वाणीति** । प्राणमभिलक्ष्य लयकाले संविशन्ति जन्मकाले तमेवाभिलक्ष्योज्जिहते उद्गच्छन्ति सैषा परा देवता प्रस्तावं भक्तिविशेषमनु-गतेत्यर्थः । अतिदेशकृतमर्थमाह । **तत्रेति** । आकाशशब्दस्योभयत्र प्रयुक्तेः संशयेऽपि प्राणशब्दस्य नैवमिति कुतः संशयादिस्तत्राऽऽह । **प्राणेति** । मनःशब्दलक्ष्यं तत्सा-क्षिचैतन्यं प्राणे परस्मिन्नैक्येन स्थितमित्यर्थः । ये प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्वायुविकारस्य प्राणं सत्तास्फूर्तिदमात्मानं विदुस्ते ब्रह्म जानन्तीत्याह । **प्राणस्येति** । अमृतः प्राणो ब्रह्मै-वेत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । तथाऽपि कुतः संशयस्तत्राऽऽह । **वाय्विति** । हेतुमु-

---

* सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः । पौर्वापर्यपरामर्शात्प्रधानत्वेऽपि गौणता । † सास्नो भक्तिविशेषमनुगतेत्यर्थः ।

---

१ ट. °काशं ब्र°। २ ज. °र्या या दे°। ३ ख. °वं सामभ°। ४ क. ख. भीतस्तं पप्र°।

कारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोरत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः। किं पुनरत्र युक्तम्। वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तम्। तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम। ननु पूर्ववदिहापि तल्लिङ्गाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तम्। इहापि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते। न। मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात्। एवं ह्याम्नायते "यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते" [श० प० ब्रा० १०।३।३।६] इति। प्रत्यक्षं चैतत्स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते प्रबोधकाले च प्रादुर्भवन्तीति। इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः। अपि चाऽऽदित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते।

क्त्वा फलमाह। **अत इति**। इहेति प्रस्ताववाक्योक्तिः। अनन्तार्थपरोपक्रमोपसंहाराभ्यामाकाशस्य ब्रह्मत्वेऽप्यत्र ब्रह्मासाधारणधर्मोपक्रमाद्यदृष्टेर्न ब्रह्मतेति धिया विमृश्य पूर्वपक्षयति। **किमिति**। प्रस्तावश्रुतेः स्पष्टब्रह्मलिङ्गतया ब्रह्मणि प्रस्तावेऽध्यस्य ध्येये समन्वयोक्तेः संगतयः। पूर्वपक्षे प्राणदृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्ट्येति फलम्। वैदिकप्राणशब्दस्य तादृक्प्रयुक्तिसिद्धे ब्रह्मणि वाचकत्वमाशङ्क्याऽऽह। **तत्रेति**। तात्पर्यरहितलौकिकवैदिकप्रयोगत्यागात्तात्पर्यवदनेकलिङ्गात्पूर्वन्यायेन ब्रह्म ग्राह्यमिति शङ्कते। **नन्विति**। ज्यायस्त्वादि लिङ्गमत्र नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह। **इहेति**। अन्यथासिद्धेर्न श्रुतिबाधकतेत्याह। **नेति**। तदेवं वैदिकं दर्शनमाह। **एवं हीति**। तर्हि तस्यामवस्थायामिति यावत्। वागनुक्तकर्मेन्द्रियोपलक्षणम्। चक्षुःश्रोत्रे तादृग्बुद्धीन्द्रियाणाम्। बुद्धिरपि मनसा लक्ष्यते। प्राणस्यापि स्वापे बुद्ध्यादिवल्लयान्न लयस्थानतेत्याशङ्क्याऽऽह। **प्रत्यक्षं चेति**। ननु भूतानामुत्पत्त्यादि वाक्यशेषे श्रुतं भूतशब्दश्च प्राणिसमूहस्य महाभूतानां च वाचको नेन्द्रियमात्रस्य तन्न प्राणे वाक्यशेषः सिद्धस्तत्राऽऽह। **इन्द्रियेति**। भूतेष्विन्द्रियाणि सूक्ष्मत्वाद्भोक्तृसामीप्याच्च साराण्यतस्तेषां लयोदयोक्त्येतरेषामपि तत्सिद्धेः शेषघटनेत्यर्थः। अब्रह्मसाहचर्याच्च प्राणो न ब्रह्मेत्याह। **अपि चेति**। उद्गात्रा कतमा सा देवतोद्गीथमन्वायत्तेति पृष्टश्चाक्रायणः प्रत्युवाचाऽऽदित्य इति। प्रतिहर्त्रा च कतमा सा देवता प्रति-

---

१ ज. वैप पु°। २ क. °क्तिः। आनन्त्यार्थ°। ३ क. ख. °लिङ्गाया°।

न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह। *'अत एव प्राणः' इति। तल्लिङ्गादिति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टम्। अत एव तल्लिङ्गात्प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति। प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिङ्गसंबन्धः श्रूयते 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते' [छान्दो० १।११।५] इति। प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः। ननूक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति। अत्रोच्यते। स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते न सर्वेषां भूतानाम्। इह तु सेन्द्रियाणां सशरीराणां च जीवाविष्टानां भूतानाम्। 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' [छान्दो० १।११।५] इति श्रुतेः। यदाऽपि भूतश्रुतिर्महाभूतविषया परिगृह्यते तदाऽपि ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धम्। ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः "यदा सुप्तः स्वप्नं न

हारमन्वायत्तेति पृष्टोऽन्नमित्युवाचेत्यादिना भक्तिदेवते कार्यकरणवत्त्यावादित्यान्ने उक्ते। तयोरब्रह्मणोः संनिधानात्प्राणस्यापि भक्तिदेवतात्वादब्रह्मतेत्यर्थः। संनिध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या वायुविकारसिद्धौ तद्दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरित्युपसंहर्तुमितिशब्दः। पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति। **एवमिति**। ज्यायस्त्वादिवन्नात्र लिङ्गं भातीत्याशङ्क्याऽऽह। **प्राणस्येति**। ब्रह्मलिङ्गं स्फोरयितुं श्रुतेरर्थमाह। **प्राणेति**। वाक्यशेषस्यान्यथासिद्धिं स्मारयति। **नन्विति**। स्वापाद्युक्तेः संवर्गविद्याविकारात्प्रकृतोक्तेश्चोद्गीथसंबन्धान्नानयोरेकवाक्यतेत्याह। **अत्रेति**। किंच वाक्यशेषस्थो भूतशब्दो योगाद्विकारजातं ब्रूयाद्रूढ्या वा महाभूतानि। आद्ये प्रकृतवाक्यस्य न स्वापादिवाक्येन तुल्यार्थतेत्याह। **स्वापेति**। प्रकृतश्रुतेर्विकारमात्रलयाद्यर्थत्वे सर्वशब्दश्रुतिमनुकूलयति। **सर्वाणीति**। तथा च प्राणार्थत्वेऽपि स्वापोक्तेर्नास्यास्तादर्थ्यम्। नहि विकारमात्रं संवेशनादि परस्मादन्यत्र लभ्यमित्यर्थः। कल्पान्तरं प्रत्याह। **यदेति**। प्राणस्य भौतिकत्वान्न महाभूतयोनितेत्यर्थः। भूतशब्देन विकारजातग्रहेऽपि न मुख्यप्राणप्रत्युक्तिरिति शङ्कते। **नन्विति**। प्राणशब्दलक्ष्ये चिदात्मनि जीवैक्यापत्तौ भेद-

---

* अधिकरणान्तरारम्भबीजं तु—अर्थे श्रुत्येकगम्ये हि श्रुतिमेवाऽऽद्रियामहे। मानान्तरावगम्ये तु तद्वशात्सद्व्यवस्थितिरिति।

---

१ ङ. ज. ञ. 'इत्यत्र'। २ छ. 'रमात्रप्र'।

कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति" [कौ०३।३] इति। तत्रापि तल्लिङ्गात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव। यत्पुनरन्नादित्यसंनिधानात्प्राणस्याब्रह्मत्वमिति तदयुक्तम्। वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां संनिधानस्याकिंचित्करत्वात्। यत्पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयम्। तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य *ब्रह्मत्वम्। अत्र केचिदुदाहरन्ति "प्राणस्य प्राणम्" [बृ०४।४।१८] "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" [छा० ६।८।२] इति च। तदयुक्तम्। शब्दभेदात्प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः। यथा पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते। तद्वत्प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्राणस्य प्राण इति निश्चीयते। नहि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति। यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणी

कवागाद्युपाधीनां जडं प्राणमुद्दिश्य लयः स्यादित्याह। तदेति। जीवैनैकतया प्राप्यत्वलिङ्गादशेषविकारलयस्थानत्वलिङ्गाच्च न मुख्यप्राणार्थत्वं तस्यापीत्याह। तत्रेति। संनिधेरधिकाशङ्कामुक्तामनुभाषते। यदिति। लिङ्गेन बाध्यः संनिधिरित्याह। तदिति। एकवाक्यत्वं वाक्यशेषस्तद्बलं तद्गतं लिङ्गं तेन ब्रह्मता प्राणस्य स्थिता स्ववाक्यस्थलिङ्गस्य वाक्यान्तरस्थसंनिधेर्बलीयस्त्वादतो नास्याब्रह्मतेत्यर्थः। संनिधेरब्रह्मताभावेऽपि प्राणस्य श्रुतेरब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽह। यदिति। जगत्प्रकृतित्वावधारणोपबृंहितं प्रतिपिपादयिषितं देवताशाब्दितं चेतनत्वं प्राणश्रुतिं बाधित्वा ब्रह्म लक्षयतीत्याह। तदिति। प्राणशब्देन कारणब्रह्मलक्षणात्तद्दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिमुपसंहरति। तस्मादिति। वृत्तिकृतामुदाहरणमाह। अत्रेति। सर्वत्र संदिग्धं वाक्यमुदाहृत्य निर्णीयत इदं त्वसंदेहान्नैवमिति दूषयति। तदिति। शब्दभेदं विवृणोति। यथेति। प्राणस्य पञ्चधा वृत्तिहेतुस्तत्साक्षी तस्य प्राण इत्युच्यते। राहोः शिर इतिवद्व्यपदेशमाशङ्क्य घटो घटस्येत्यदृष्टेर्नैवमित्याह। नहीति। प्रकरणं प्रपञ्चयति। यस्येति। तदेव

---

* अत्राऽऽहुः—पूर्ववाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात्। अपौरुषेये वाक्ये तत्संगतिः किं करिष्यतीति।

---

१ ङ. ज. ञ. इत्यत्र। २ ञ. °णशब्दस्या°। ३ ञ. °दप्ययु°। ४ ङ. °निर्दिष्टात्प्रथ°। ५ ज. °रणे नि°। ङ. ञ. °रणनि°।

निर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" [छा० ६।८।२] इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेत् । अतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तम् । प्रस्तावदेवतायां तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥ २३ ॥ (९)

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः" [छा०३।१३।७] इति । तत्र संशयः किमिह ज्योतिःशब्देनाऽऽदित्यादि ज्योतिरभिधीयते किंवा परमात्मेति । अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् । इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्यते किं तावत्प्राप्तम् ।

दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । प्राणः परमात्मा बन्धनमाश्रयः स्वरूपं यस्येति विग्रहः। वाक्ययोर्निश्चितार्थत्वे फलितमाह । अत इति । त्वदुदाहरणेऽपि वाक्यशेषविरोधातुल्यमसंदिग्धत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रस्तावेति ॥ २३ ॥ (९)

आकाशवायुवाक्ययोर्ब्रह्मार्थत्वोक्त्या तेजोवाक्यस्यापि तदर्थत्वमाह । ज्योतिरिति । छान्दोग्यवाक्यं पठति । इदमिति । गायत्र्युपाधिब्रह्मोपास्त्यनन्तरमुपास्त्यन्तरोक्त्यर्थोऽथशब्दः । अतो दिवो द्युलोकात्परः परस्ताद्यज्ज्योतिर्दीप्यते तदिदमिति जाठरे ज्योतिष्यध्यस्यते । कुत्र तद्दीप्यते तत्राऽऽह । लोकेष्विति । तेऽपि क सन्ति तत्राऽऽह । विश्वत इति । विश्वस्मात्प्राणिवर्गादुपरिष्टादित्यर्थः । तेषां प्रसिद्धलोकप्रवेशमाशङ्क्याऽऽह । सर्वत इति । सर्वस्माद्भूरादिलोकादुपरीत्यर्थः । उत्तमा न विद्यन्ते येभ्यस्तेऽनुत्तमास्तेषु । तथाऽपि कथं तेषामुत्कर्षस्तत्राऽऽह । उत्तमेष्विति । इदंशब्दार्थं स्फुटयति । यदिति । ज्योतिःशब्दस्य लोके तेजसि रूढेः श्रुतौ चाऽऽत्मनि निरूढेर्विचारबीजं संशयमाह । तत्रेति । आकाशादिशब्दस्यार्थान्तरे रूढस्यापि ब्रह्मार्थत्वसिद्धेस्तेनैतद्गतमित्यसंशयान्न पृथगारभ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अर्थान्तरेति । स्ववाक्ये ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गभावादुक्तन्यायानवतारादगतार्थतेत्यर्थः । वाक्यशेषस्थब्रह्मलिङ्गात्प्राणादिशब्दस्य गौणतोक्ता प्रकृते ब्रह्मलिङ्गादृष्टेस्तेजोलिङ्गस्यैव दृष्टेरौत्सर्गिकमुख्यसंप्रत्ययस्य नापवाद इत्याकाङ्क्षाद्वारा पूर्वपक्षयति । किं ताव-

---

१ क. ङ. ञ. श्रुतेः । २ ङ. ग. °दिकं ज्यो° । ३ ङ. ज. ञ. °र आत्मे° । ४ घ. °ह तु त° । ५ ख. °र्गाद्रुप° ।

आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यत इति। कुतः। प्रसिद्धेः। तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वंद्विविषयौ प्रसिद्धौ। चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते। तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः। तथा दीप्यत इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा। न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमर्हति[1]। द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च। नहि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता। कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात्। परो दिवो ज्योतिरिति च ब्राह्मणम्। ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वाद्द्युमर्यादावत्त्वमसमञ्जसम्। अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजम्। न। अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति। इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत्। न। प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवाऽऽदित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात्।

दिति। कौक्षेये ज्योतिष्यारोप्योपास्ये परस्मिन्ब्रह्मण्युक्तश्रुतेः समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। स्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि ब्रह्मप्रत्यभिज्ञापकलिङ्गस्यैव तथात्वात्पादसंगतिः। फलं पूर्वपक्षे कौक्षेये ज्योतिष्यादित्यादिदृष्ट्योपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्ट्येति। ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशवाचित्वाच्चित्प्रकाशं हित्वा किमिति लौकिकप्रकाशार्थतेति शङ्कते। कुत इति। तमोविरोधिनि ज्योतिःशब्दस्य रूढेस्तेजसस्तथात्वात्तदेवात्र ज्योतिरित्याह। प्रसिद्धेरिति। तामेव स्फोरयति। तम इति। अज्ञानतमोविरोधि ब्रह्मापि तर्हि ज्योतिरिति तत्राऽऽह। चक्षुरिति। अर्थावरकत्वेन निरोधकत्वोक्त्या भावत्वमपि द्योतितम्। रूपित्वेनापि तद्वक्तुं विशिनष्टि। शार्वरादिकमिति। एवमपि कुतो ज्योतिर्निश्चितमित्याशङ्क्य प्रतिपक्षनिर्णयादित्याह। तस्या इति। ज्योतिःश्रुत्या तेजो ज्योतिरित्युक्त्वा तत्रैव लिङ्गमाह। तथेति। ब्रह्मण्यपि युक्ता दीप्तिरित्यन्यथासिद्धिं वारयति। नहीति। रूपादिमतः सावयवस्यैव दीप्तियोगादित्यर्थः। कार्ये ज्योतिषि लिङ्गान्तरमाह। द्युमर्यादत्वेति। अन्यथासिद्धिं निरस्यति। नहीति। असिद्धिं मत्वाह। कार्यस्येति। ज्योतिषो द्युमर्यादत्वश्रुतिरेव कीदृशी तत्राऽऽह। पर इति। ब्रह्मवत्कार्यस्यापि मर्यादायोगादनर्थकं ब्राह्मणमित्याक्षिपति। नन्विति। चोदकैकदेशी परिहरति। अस्त्विति। त्रिवृत्कृतं तेजो दिवोऽर्वागपि गम्यते तथाऽपीतरत्ततः परस्ताद्भविष्यति वेदस्यादुष्टत्वेनाऽऽनर्थक्यायोगादित्यर्थः। त्रिवृत्कृतस्यैवार्थक्रियावत्त्वादफलेऽन्यस्मिन्न वाक्यप्रामाण्यमित्याक्षेप्ता ब्रूते। नेति। पूर्ववादिदेशीयः शङ्कते। इदमेवेति। निष्फलस्योपास्यताऽपि नेत्याक्षेप्ताऽऽह। नेति। अत्रिवृत्कृतं

---

१ अ. ति। किंच द्यु।

'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति चाविशेषश्रुतेः। न चात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम्। अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दम्। ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति। नैष दोषः। सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते। न तु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी। "सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु" [छान्दो० ३। १३। ७] इति चाऽऽधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम्। "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः" [छान्दो० ३। १३। ७] इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते। सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति। यथा "तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरम्" [बृ० ५। ५। ३] इति। कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वम्। "तस्यैषा दृष्टिः" "तस्यैषा श्रुतिः" [छा० ३। १३। ७]

तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा तदेव नेत्याह। **तासामिति**। देवतानां तेजोबन्नानामेकैकां देवतां द्विधा द्विधा विभज्य पुनरेकैकं भागं तथा कृत्वा तदितरयोर्निक्षिप्य त्रिगुणरज्जुवत्त्रिवृतं करवाणीत्यविशेषोक्तेर्नात्रिवृत्कृतं तेजोऽस्तीत्यर्थः। तदस्तित्वेऽपि यच्छब्दोपबन्धात्सिद्धवत्परामर्शादन्यतस्तस्य द्युमर्यादत्वं वाच्यं तन्नास्तीत्याह। **न चेति**। पूर्वपक्षैकदेशिनि परेण परास्ते परमपूर्ववाद्याह। **अस्त्वति**। तत्राऽऽक्षेप्ता स्वोक्तं स्मारयति। **नन्विति**। पूर्ववाद्याह। **नेति**। तर्हि ब्रह्मण एव ध्यानार्थो देशविशेषः स्यान्नेत्याह। **न त्विति**। अप्रदेशस्य प्रदेशकल्पना गौरवादयुक्तेत्यर्थः। इतश्च कार्यमेव ज्योतिरत्रोपास्यमित्याह। **सर्वत इति**। ब्रह्मण्यवच्छेदकल्पनयाऽऽधारबहुत्वयोगेऽपि कार्ये ज्योतिषि स्वतस्तत्सिद्धिरित्यतिशयमाह। **तरामिति**। उपास्यज्योतिषो ब्रह्मत्वाभावे हेत्वन्तरमाह। **इदमिति**। अध्यासेऽपि ज्योतिर्ब्रह्मास्तु नेत्याह। **सारूप्येति**। तत्र मानमाह। **यथेति**। एकत्वसाम्याद्भूरित्यस्मिन्नक्षरे प्रजापतेः शिरोदृष्टिरुक्ता तथाऽत्रापि सारूप्यं वाच्यमन्यथाऽध्यासासिद्धेरित्यर्थः। कौक्षेयमपि ज्योतिश्चैतन्यमेवेत्यनध्यासात्तादात्म्योक्तिरेषेत्याशङ्क्याऽऽह। **कौक्षेयस्येति**। शब्दस्पर्शवत्त्वाभ्यामपि तदब्रह्मेत्याह। **तस्येति**। एषा दृष्टिर्यदेतदुष्णिमानं स्पर्शेन विजानात्येषा श्रुतिर्यत्कर्णावपिधाय निनदमिव शृणोतीति शेषः। दृष्टश्रुतिलिङ्गत्वान्न ज्यो-

---

१ ङ. ज. °शस्य न। २ क. ङ. °कं हि शि°। ३ क. ट. °मेव त°।

इति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात्। "तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत" [छान्दो० ३।१३।७] इति च श्रुतेः। "चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद" [छान्दो० ३।१३।७] इति चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वम्। महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते। न चान्यदपि किंचित्स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम्। न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति "गायत्री वा इदꣳसर्वं भूतम्" [छा० ३।१२।१] इति छन्दोनिर्देशात्। अथापि कथंचित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यादेवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति। तत्र हि "त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयतेऽत्र पुनः "परो दिवो ज्योतिः" इति द्यौर्मर्यादात्वेन। तस्मात्प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यम्। कुतः। चरणाभिधानात्पादाभिधानादित्यर्थः। पूर्वस्मिन्हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम्

तिषोऽपि तदुच्यते तच्चाविवक्षितमित्याशङ्क्योपास्यत्वश्रुतेर्नैवमित्याह। तदेतदिति। तदब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह। चक्षुष्य इति। चक्षुष्यो दर्शनीयः। श्रुतो विश्रुतः। ब्रह्मोपास्तिफलम[1]पि किं न स्यात्तत्राऽऽह। महते हीति। मुक्तिफला ब्रह्मोपास्तिर्नाल्प[2]फला युक्तेत्यर्थः। बहून्यब्रह्मलिङ्गानि स्ववाक्यस्थान्युक्त्वा ब्रह्मलिङ्गं किमपि तत्र नास्तीत्याह। न चेति। ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमपि किंचिदन्यन्नास्तीति संबन्धः। ननु पूर्ववाक्ये त्रिपादस्यामृतं दिवीत्युक्तं ब्रह्मैवात्र द्युसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायते तत्र यच्छन्दपरामृष्टे ज्योतिःशब्दो वर्तते नेत्याह। नचेति। सर्वात्मत्वभूतादिपादत्वाभ्यां तदेतद्ब्रह्मेति वाक्याच्चोक्तमेव पूर्ववाक्ये ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह। अथापीति। सप्तमीपञ्चमीभ्यामुक्तिभेदान्न तत्प्रत्यभिज्ञेति साधयति। तत्रेति। ब्रह्मलिङ्गाभावात्तेजोलिङ्गभावात्तदेव कौक्षेयज्योतिष्यारोप्योपास्यमित्युपसंहरति। तस्मादिति। प्राकृतं प्रकृतेर्जातं कार्यमित्यर्थः। पूर्वपक्षानुवादेन सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञार्थमाह। एवमिति। निश्चितब्रह्मलिङ्गं विना नास्य ब्रह्मतेति शङ्कित्वा हेतुमाह। कुत इति। रमणीयचरणा इत्यादौ चरणशब्दस्य चारित्रार्थत्वादत्रापि तथेत्यसांगत्यमाशङ्क्याऽऽह। पादेति। पादवाचिपदमस्मिन्वाक्ये न दृष्टमिति चेत्तत्राऽऽह। पूर्वस्मिन्निति। गायत्री वा इदं सर्वं भूतमित्यादिना भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणैः षड्विधा चतुष्पदा गायत्रीत्युक्तमेतदनुगतब्रह्मणस्तावान्महिमा विभूतिर्यावानयं प्रपञ्चो वस्तुतस्त्वयं पुरुषस्ततो ज्यायान्महत्तरः।

---

१ क. ख. ठ. ड. ट. °मल्पमपि। २ क. ख. ठ. ड. °र्नान्यफला।

"तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" [छान्दो० ३।१२।६] इत्यनेन मन्त्रेण। तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसंबन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसंबन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । न केवलं[1] ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः परस्यामपि[2] शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्तूक्तम् "ज्योतिर्दीप्यते" [छा० ३।१३।७] इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति । नायं दोषः । प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् । दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते[3] ब्रह्मण्यपि प्रयोगसंभवात् । "येन सूर्य-

---

तदेव स्फुटयति । पादोऽस्येति । सर्वाणि भूतान्यस्य ब्रह्मण एकः पादः । अस्यैव त्रिपादमृतं दिवि द्योतनवति स्वात्मनि स्थितम् । यथा कार्षापणश्चतुर्धा विभक्तः पादादेकस्मात्पादत्रयीकृतो महानेवं पुरुषो वास्तवोऽवास्तवात्प्रपञ्चान्महानित्यर्थः । पूर्वं ब्रह्मोक्तावपि कथमुक्तहेतुना ज्योतिषो ब्रह्मवेत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । लिङ्गोपस्थापिताद्ब्रह्मणः श्रुत्युपस्थापिततेजसो बलीयस्त्वेऽपि यच्छब्दार्थे ज्योतिषि[4] संनिधापकमानापेक्षायां त्रिपाद्ब्रह्मणो ध्याने विनियोगाकाङ्क्षस्यानन्तरवाक्ये श्रुत्युक्तेर्विजातीयमानाकाङ्क्षश्रुत्युक्ततेजोभिधानाल्लिङ्गोपर्नीतातिसंनिहितसजातीयश्रुतिसिद्धैकवाक्यताकाङ्क्षब्रह्मोक्तिर्यच्छब्दस्य युक्ता तस्माद्यच्छब्दार्थे प्रयुक्तो ज्योतिःशब्दो ब्रह्मार्थ इति भावः । यच्छब्दस्य ब्रह्मार्थत्वं हित्वा तेजोवाचित्वे बुद्धिगौरवमुक्त्वा दोषान्तरमाह । तदिति । पूर्ववाक्यस्थे ब्रह्मणि द्युसंबन्धाज्ज्योतिर्वाक्येऽपि प्रत्यभिज्ञाते यच्छब्दार्थे तत्समानाधिकृतज्योतिःशब्दप्रवृत्तिरित्युक्तम् । संप्रति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्युत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थमपि ज्योतिर्वाक्यं तत्परमेवेति संदंशन्यायमाह । नेति । प्रकरणलिङ्गश्रुतिसिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । श्रुतिलिङ्गाभ्यामुक्तमनुवदति । यत्त्विति । मानत्रयान्मानद्वयं दुर्बलमिति दूषयति । नायमिति । प्रकरणं श्रुतिलिङ्गयोरुपलक्षणम् । ब्रह्मणो व्यवच्छिद्य तेजःसमर्पकत्वं विशेषकत्वं तदभावोऽविशेषकत्वम् । ब्रह्मणि यथोक्तशब्दानुपपत्तौ कथं तयोरविशेषकत्वं तत्राऽऽह । दीप्यमानेति । कार्यवाचिशब्दाभ्यां कारणलक्षणे सर्वैरपि[5] शब्दैर्ब्रह्मणो लक्षणा स्यादित्याशङ्क्य सूर्यादिज्योतिषो विशेषप्रयोगे मानमाह । येनेति । येन तेज-

---

१ घ. °लं पूर्ववाक्याज्ज्योति°। २ ङ. ज. ञ. °पि हि शा°। ३ ट. °ते च ब्र°। ४ ख. °षि संविधायक°। ५ ठ. ड. ढ. °पि संप्रत्यैर्ब्र°। ६ क. ख. ठ. ड. ढ. °तिया नि°। ७ ठ. ड, ढ. °पकत्वयो°।

स्तपति तेजसेद्धः" [तै० ब्रा० ३।१२।९।७] इति च मन्त्रवर्णात् । यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्ततेऽन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् । "वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते" [बृह० ४।३।५] "मनो ज्योतिर्जुषताम्" [तै० ब्रा० १।६।३।३] इति च । तस्माद्यद्यत्कस्यचिदवभासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः । "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" [कौ० २।५।१५] "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" [बृ० ४।४।१६] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । यदप्युक्तं द्युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति। अत्रोच्यते । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते।

सा चैतन्यज्योतिषेद्धो दीप्तः सूर्यः सर्वमपि जगत्तपति प्रकाशयति तज्ज्योतिरात्मानं बृहन्तमनतिशयमहत्त्ववन्तमवेदविन्न मनुत इति योजना । कार्ये रूढिमुपेत्य कारणे लाक्षणिको ज्योतिःशब्द इत्युक्तम् । इदानीं कारणेऽपि ब्रह्मणि मुख्य एवेत्याह । यद्वेति । शान्ते सूर्यादौ तिमिरावृते जगति वाचैव ज्योतिषाऽयं कार्यकरणात्मा पुरुषो व्यवहारमासनादिकं करोतीत्यर्थः । मनोभासकत्वाज्ज्योतिस्तच्चाऽऽज्यं जुषतां सेवतां तेन वाक्येन चक्षुर्द्वारा विषयीकृतेनादुष्टतया दृष्टेन यज्ञमिमं केनापि हेतुना विच्छिन्नमप्राप्तानुष्ठानं संदधात्वक्षतं कुर्यादित्यर्थः । एकस्य शब्दस्य कथमनेकार्थतेत्याशङ्क्य निमित्तभेदेनानेकत्र वृत्तेः शक्त्यैक्यान्नैवमित्याह । तस्मादिति । भासकत्वमेकं निमित्तीकृत्यानेकत्र ज्योतिःशब्देऽपि कथमसौ ब्रह्मणि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । तस्य सर्वजगद्भासकत्वे मानमाह । तमेवेति । पूर्वार्धे विषयसप्तम्या परामृष्टस्तच्छब्दार्थः । गच्छन्तमनुगच्छतीत्युक्ते स्वगतगतिवदनुभानेऽपि स्वगतभानमाशङ्क्याऽऽह । तस्येति । न केवलं भासकत्वाद्ब्रह्मणि ज्योतिःशब्दस्तस्मिन्प्रयुक्तत्वाच्चेत्याह । तदिति । यस्मादर्वागेव संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते तं परमात्मानमिन्द्रादयो देवा ज्योतिषामादित्यादीनां ज्योतिर्भासकं जगतो जीवनं कूटस्थमिति च ध्यायन्तीत्यर्थः । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादिस्मृतिसंग्रहार्थश्चकारः । ज्योतिःश्रुतेर्दीप्तिलिङ्गस्य चान्यथासिद्धत्वेऽपि द्युमर्यादत्वमनन्यथासिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । यदपीति । प्रमित्यर्थत्वेनोपास्त्यर्थत्वेन वा मर्यादावत्त्वं नोपपद्यते । तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । अत्रेति । द्वितीयं प्रत्याह । सर्वेति । योषितोऽग्नित्ववद्ब्रह्मणोऽपि द्युमर्यादावत्त्वमारोप्योपास्तिरविरुद्धेत्यर्थः । अप्रदेशस्य

---

१ ट. °भातीति । २ क. ख. °यंकार°।

ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति। नायं दोषः। निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसंबन्धात्प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः। तथा ह्यादित्ये चक्षुषि हृदय इति प्रदेशविशेषसंबन्धानि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते। एतेन विश्वतः पृष्ठेष्वित्याधारबहुत्वमुपपादितम्। यदप्येतदुक्तमौष्ण्यघोषानुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यज्योतिरेवेति। तदप्ययुक्तम्। परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्योतिष्प्रतीकत्वोपपत्तेः। दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीतेति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति। यदप्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तदनुपपन्नम्। न हीयते फलाय ब्रह्माऽऽश्रयणीयमियते नेति नियमहेतुरस्ति। यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसंबन्धं परं ब्रह्माऽऽत्मत्वेनोपदिश्यते तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते। यत्र तु गुणविशेषसंबन्धं प्रतीकविशेषसंबन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते "अन्नादो

प्रदेशकल्पने गौरवमुक्तं स्मारयति। नन्विति। स्वतो वा तत्कल्पनानुपपत्तिरुपाधितो वा तत्राऽऽद्यमुपेत्यान्त्यं प्रत्याह। नायमिति। न चेदमपूर्वं कल्प्यते तादृक्कल्पनानामन्यत्रापि दृष्टेरित्याह। तथेति। ब्रह्मणि कथमाधारबहुत्वं तत्राऽऽह। एतेनेति। द्युमर्यादत्ववदाध्यानार्थत्वेनेत्यर्थः। अत्राध्यासस्य सारूप्यकृतत्वादब्रह्मण्यध्यस्यमानमपि ज्योतिरब्रह्मेत्युक्तमनुभाषते। यदपीति। आरोपस्य सारूप्याधीनत्वं व्यभिचारयति। तदपीति। उपास्तिस्थानत्वमत्र प्रतीकत्वमारोप्य ज्योतिषो दृष्टत्वादि श्रुतेर्ब्रह्मणस्तदयोगादब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽह। दृष्टं चेति। जाठरज्योतिषो दृष्टत्वादिकृतं तत्रोपास्यब्रह्मणो दृष्टत्वादीत्यर्थः। लिङ्गान्तरमनूद्य प्रत्याह। यदपीति। वाजिनामग्निरहस्यगतां तं यथा यथेत्यादिश्रुतिमाश्रित्यानुपपत्तिं स्फोरयति। न हीति। ब्रह्मधियो मुक्तिफलत्वात्तदेकरूप्यादल्पफलत्वं न तदुपास्तेरित्याशङ्क्याऽऽह। यत्रेति। ब्रह्मविषयत्वात्प्रस्तुतोपास्तेरपि मुक्तिफलतेत्याशङ्क्याऽऽह। यत्र त्विति। स वा एष महानज आत्मेत्युक्तो जीवात्मनाऽन्नादो वसु धनं[10] कर्मफलं तद्दाता पररूपेणेत्युक्त्वा यः कश्चिदुक्तगुणमात्मानमुपास्ते स धनं लभते दीप्ताग्निश्च भवतीत्याह। अन्नाद इति। आदिपदेन परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनमित्यादि गृहीतम्। यदुक्तं न

---

१ ङ. ञ. °बन्धीनि। २ ङ. ञ. °षाभ्यामनु°। ३ ठ. कार्यज्यो°। ४ ङ. ञ. कार्ये ज्यो°। ५ ज. °ति प्र°। ६ ङ. ञ. °दप्यनु°। ७ क. ज. °यमे हे°। ८ ठ. ड. ढ. अध्या°। ९ ञ. °रोप्यस्य। स. °रोप्यसा°। १० ठ. ड. ढ. °नं धर्मं°।

वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद" [बृह० ४।४।२४] इत्याद्यासु श्रुतिषु। यद्यपि न स्ववाक्ये किंचिज्ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथाऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति। तदुक्तं सूत्रकारेण—ज्योतिश्चरणाभिधानादिति। कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसंनिधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयाच्छक्या प्रच्यावयितुम्। नैष दोषः। यदतः परो दिवो ज्योतिरिति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति "गायत्री वा इद१ँसर्वं भूतं यदिदं किंच" [छान्दो०३।१२।१] इति गायत्र्याख्यस्य च्छन्दसोऽभिहितत्वादिति। तत्परिहर्तव्यम्। कथं पुनश्छन्दोभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुम्। यावता "तावानस्य महिमा" (छान्दो०३।१२।६) इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितम्। नैतदस्ति। "गायत्री वा इदं सर्वम्" इति गा-

---

स्ववाक्ये ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमिति तत्राऽऽह। यद्यपीति। उक्तेऽर्थे सूत्रानुगुण्यमाह। तदुक्तमिति। प्रकरणेन श्रुतिरबाध्येत्याह। कथमिति। न प्रकरणादेव श्रुतिर्बाध्या प्रकरणलिङ्गानुगृहीतप्रथमश्रुतयच्छब्दश्रुत्येत्याह। नेत्यादिना। द्युसंबन्धादिति प्रधानस्य द्युसंबन्धस्य प्रातिपदिकार्थस्यैक्येन प्रत्यभिज्ञानात्तद्विशेषणस्य मर्यादाधारविभक्त्यर्थस्यान्यत्वमात्रेण नान्यतेत्यर्थः। यच्छब्देन परामृष्टे सतीति संबन्धः। स्वसामर्थ्येन सर्वनाम्नः संनिहितपरामर्शित्ववशेनेत्यर्थः। अर्थाद्यच्छब्दसामानाधिकरण्यबलादित्यर्थः। मानमुक्त्वा मेयमुपसंहरति। तस्मादिति ॥ २४ ॥

पूर्ववाक्यस्य च्छन्दोविषयत्वान्न ब्रह्म प्रकृतमित्युक्तमनूद्य निराकरोति। छन्दोभिधानादिति। तत्रानुवादभागं व्याख्याय चोद्यस्य समाधियोग्यतामाह। अथेत्यादिना। पूर्ववाक्ये छन्दसोऽन्यस्य वाऽभिधानेऽपि ब्रह्मोक्तमेवेत्येकदेशी शङ्कते। कथमिति। मन्त्रस्य ब्राह्मणोक्तार्थत्वाद्ब्राह्मणे गायत्रीकथनान्मन्त्रेऽपि न ब्रह्म प्रकाश्यत इति सौत्रं हेतुं साधयन्पूर्ववाद्याह। नैतदिति। गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंचेति

---

१ ठ. ड. ठ. कथ्यत।

यत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय "सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री" तदेतदृचाऽभ्यनूक्तम् । "तावानस्य महिमा" इति । तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् । योऽपि तत्र " यद्वै तद्ब्रह्म " इति ब्रह्मशब्दः सोऽपि च्छन्दसः प्रकृतत्वाच्छन्दोविषय एव । " य एतामेव ब्रह्मोपनिषदं वेद " [छान्दो० ३ । ११ । ३] इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते । तस्माच्छन्दोभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेन्नैष दोषः । तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते । " गायत्री वा इदं सर्वम् " इति । नह्यक्ष-

---

सर्वात्मिकां गायत्रीमुक्त्वा वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते चेति तस्याः सर्वभूतमय्या वागात्मत्वमाख्याय या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदं शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता यद्वै शरीरमिदं तद्धृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता इति पृथिव्या भूताधारत्वात्सर्वभूतमयगायत्रीत्वं शरीरहृदययोर्भूतात्मकप्राणाश्रयत्वादिति प्रकृतां गायत्रीं भूतादिप्रकारैरुक्त्वा सैषा षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदा सती छन्दोरूपा गायत्री वाग्भूतपृथिवीशरीरप्राणहृदयभेदैः षट्प्रकारेत्युपसंहृत्य तस्यां श्रुतो[1] मन्त्रो न शक्तो ब्रह्म वक्तुमिति हेतुसिद्धिरित्यर्थः । मन्त्रानन्तरं यद्वै तद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दान्मन्त्रेऽपि ब्रह्मोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । योऽपीति । न प्रकरणाद्ब्रह्मशब्दस्य च्छन्दोवाचित्वं तस्य सर्वोपनिषदि परमात्मार्थत्वप्रसिद्धेरित्याशङ्क्य वेदविषये प्रयोगात्तदेकदेशगायत्र्यामपि तस्योपपत्तिरित्याह । य इति । यः कश्चिद्ध्यात्वैतां प्रकृतां ब्रह्मोपनिषदं वेदरहस्यं मधुविद्यारूपं वेद तस्मै विदुषे नोदेति नास्तमेति सविता सदैवाहर्भवत्यतो विद्वानुदयास्तमयापरिच्छेद्यं नित्यं ब्रह्मैव भवतीति ब्रह्मपदं वेदे प्रयुक्तमित्यर्थः । मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्याद्ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतच्छन्दोगामित्वाद्दृष्टाद्यध्यासेन ध्येयगायत्रीछन्दोवाचित्वे मन्त्रस्य स्थिते फलितमाह । तस्मादिति । सिद्धान्तभागेनार्थमुक्त्वा[2] हेतुमादाय व्याचष्टे । नेत्यादिना । गायत्रीशब्दस्य[3] मुख्यार्थसिद्ध्यर्थं गायत्रीमात्रमेव गृह्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । नभसो घटावच्छिन्नस्यानवच्छिन्नत्वायोगवद्ब्रह्मणो गायत्रीविशिष्टस्य न सर्वत्वमित्याशङ्क्य गाय-

---

१ क. ख. ठ. श्रुतौ । २ क. 'गे नअर्थं' । ३ क. 'स्य प्रकृतच्छन्दोगमु' ।

रसंनिवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं संभवति । तस्माद्यद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म तदिह सर्वमित्युच्यते । यथा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छा० ३ । १४ । १] इति । कार्यं च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यत्र । तथाऽन्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः" [ऐत० आर० ३ । २ । ३ । १२] इति । तस्मादस्ति च्छन्दोभिधानेऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् । तदेव ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यत उपासनान्तरविधानाय । अपर आह । साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते संख्यासामान्यात् । यथा गायत्री चतुष्पदा षडक्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात् ।

त्र्युपलक्षितब्रह्मणः सर्वत्वमित्याह । **तस्मादिति** । गायत्रीशब्देन च्छन्दोमात्रोक्तौ सर्वभूतादिरूपत्वस्यासदारोपत्वापाताद्ब्रह्मोक्तौ कार्यकारणयोस्तादात्म्ये सदारोपात्तच्छब्देन तदनुगतं ब्रह्मोपलक्ष्य तदुपास्तिर्विधेयेत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोक्तिरन्यत्रापि दृष्टेत्याह । **यथेति** । त्वन्मतेऽपि कार्यकारणयोरत्यन्तभेदादसदारोपापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । **कार्यं चेति** । सर्वं खल्वित्यत्र कार्यमात्रवाचिसर्वशब्देन कारणब्रह्मणो लक्ष्यत्वेऽपि कार्यैकदेशार्थगायत्रीशब्देन कुतो लक्ष्येतेत्याशङ्क्य तथाहि दर्शनमित्यस्यार्थमाह । **तथेति** । एतमेव परमात्मानमृग्वेदिनो महति कस्मिँश्चिदुक्थाख्ये शस्त्रे तदनुगतमुपासते । अध्वर्यवो यजुर्वेदिनोऽग्नौ क्रतौ तदनुश्रितमेतमनुसंदधते । सामवेदिनो महाव्रते क्रतावितमनुसंदधतीत्यैतरेयके दृष्टमित्यर्थः । हेतुमुपेत्य तस्यासाधकत्वमुपसंहरति । **तस्मादिति** । तथाऽपि ज्योतिर्वाक्ये किं जातमित्याशङ्क्य प्रकृतपरामर्शियच्छब्दमाश्रित्याऽऽह । **तदेवेति** । परामर्शफलमाह । **उपासनान्तरेति** । गायत्रीपदं ब्रह्मणि लाक्षणिकमित्युक्त्वा तस्य गौणत्वं ब्रुवाणः सिद्धान्तभागं विधान्तरेण व्याकरोति । **अपर इति** । साक्षाद्विकारानवच्छेदेनेत्यर्थः । तथा गायत्रीवच्चतुष्पात्त्वसाम्येन ब्रह्मणि येन गायत्रीशब्देन चेतः समर्प्यते तेन ब्रह्मण एव निगदान्न पूर्वं छन्दः प्रकृतमित्यर्थः । संख्यासाम्यं साधयति । **यथेति** । तस्याश्चतुष्पात्त्वं व्यनक्ति । **षडिति** । स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि भूतान्यस्यैकः पादः । दिवि द्योतनवति चिदात्मनि प्रसिद्धायां वा दिवि त्रयः पादा अस्येति ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमाह । **तथेति** । चतुष्पात्त्वसाम्याद्ब्रह्मणि गायत्रीपदप्रयोगेऽतिप्रसक्तिमाशङ्क्य श्रौत-

१ ङ॰ °ह्म निर्दिष्टं त° । ञ. °ह्म निर्दिष्टं तदिदं स° । २ ठ. ड. ढ. °नुस्यूत° ।

तथाऽन्यत्रापि च्छन्दोभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते। तद्यथा "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्" [छा० ४।३।८] इत्युपक्रम्याऽऽह "सैषा विराडन्नादी" [छान्दो० ४।३।८] इति। अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न च्छन्दोभिधानम्। सर्वथाऽप्यस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति। यतो

प्रयोगान्नियतार्थत्वे दृष्टान्तमाह। **तथेति**। तदेवोदाहरति। **तद्यथेति**। संवर्गविद्यायामधिदैवमग्निसूर्यचन्द्राम्भांसि वायौ[1] लीयन्तेऽध्यात्मं प्राणे वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसीत्युक्तम्। ते वायुना सह पञ्चाऽऽध्यात्मिकेभ्योऽन्य एवे प्राणेन सहाऽऽधिदैविकेभ्योऽन्ये पञ्च ते सर्वे दश सन्तस्तत्कृतं कृतायोपलक्षितं द्यूतं भवति। अत्र हि चतुरङ्कायद्यूतगतचतुरङ्कवच्चत्वारः पदार्थाः सन्ति। त्र्यङ्कायवत्त्रयः। द्व्यङ्कायवद्द्वौ। एकाङ्कायवदेकश्च। द्यूते च चतुरङ्कायः कृतसंज्ञकः स च दशात्मकश्चतुर्ष्वङ्केषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोस्तयोरेकस्य चान्तर्भावाद्वायुप्रभृतयोऽपि दश तस्मात्तेऽपि कृतमित्युपक्रम्याऽऽह। **सैषेति**। विधेयाभिप्रायः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। दशसंख्यात्वाद्विराडन्नं दशाक्षरा विराडन्नं विराडिति श्रुतेः। कृतत्वाच्च साऽन्नादिनी। कृते खल्वन्नभूता दशसंख्याऽन्तर्भवत्यतस्तामत्तीवेत्यन्नादिनी विराडित्युच्यते। तथा चान्नादत्वेनापि गुणेन वाय्वादीनामुपास्यता। तत्र यथा संख्यासाम्याद्विराट्[2]शब्दो वाय्वादिषु तथा गायत्रीशब्दोऽपि चतुष्पात्त्वसाम्याद्ब्रह्मणीत्यर्थः। तथाहीत्यादि व्याख्यायास्य पूर्वस्माद्विशेषमाह। **अस्मिन्निति**। अभिहितं तात्पर्यगम्यमिति यावत्। न च्छन्दोभिधानं न तत्र तात्पर्यमित्यर्थः। यद्यपि पूर्वं विकारस्थं ब्रह्म गायत्रीपदालक्षणया तात्पर्यतोऽभिहितं तथाऽपि गौणप्रयोगे वाक्यस्थो गुणस्तात्पर्याल्लभ्यते[4] लक्षणायां तु वाच्यसंबन्धादर्थान्तरे तात्पर्यमिति भेदः। लाक्षणिकत्वं गौणत्वं वा कतरत्तर्हीष्टं तदाह। **सर्वथेति** ॥ २५ ॥

श्रुत्यादिष्वाधिकमानादुत्तरानेकमानं बलवद्धि संवादस्य तात्पर्यहेतुत्वादिति न्यायेनापि गायत्रीशब्दं ब्रह्मेत्याह। **भूतादीति**। चशब्दमेवंशब्दं च व्याकरोति। **इतश्चेति**। तदेव स्फुटयति। **यत इति**। व्यपदिशति गायत्री वा इत्यादिश्रुतिरिति

---

१ ग. 'सम्यात्प'। २ छ. 'यौ विली'। ३ क. ख. 'दृछन्दो वा'। ४ ठ. ड. ढ. 'ते तल्लक्षणया तु। ५ ञ. वा कुतस्तर्हीं'। ६ क. ख. 'वद्विसं'। ठ. ड. ढ. 'वद्वीसं'।

भूतादीन्पादान्व्यपदिशति। भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याऽऽह "सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री" [छान्दो० ३। १२। ५] इति। नहि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य च्छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते। अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक् संबध्येत 'तावानस्य' इति। अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते। 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः। पुरुषसूक्तेऽपीयमृग्ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते। स्मृतिश्च ब्रह्मण एवंरूपतां दर्शयति "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति। "यद्वै तद्ब्रह्म" इति च निर्देशः। एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते[3] "पञ्च ब्रह्मपुरुषाः" इति च "हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषः" इति श्रुतिर्ब्रह्मसंबन्धितायां विवक्षितायां संभवति। तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म प्रकृतम्। तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये द्युसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम्॥ २६॥

शेषः। भूतादीन्येवोच्यन्ते न तेषां पादत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। **भूतेति**। पादैः षडक्षरैश्चतुष्पात्त्वेऽप्यनन्तरोक्तभूतादीनां पादत्वं सैषेत्यादिर्शास्त्रादित्यर्थः। तत्रान्यार्थत्वेनोक्तावपि वाक्प्राणावुपेत्य षड्विधत्वम्। भूतादिपादत्वस्यान्यथासिद्धिं प्रत्याह। **नहीति**। चकारसूचितं युक्त्यन्तरमाह। **अपि चेति**। छन्दोङ्गीकारे कथमृचोऽसंगतिस्तत्राऽऽह। **अनयेति**। उत्तरार्धेन पूर्वार्धविवरणेनोच्यमानसार्वात्म्यस्य सर्वकारणे ब्रह्मण्युपपत्तेरिति स्वारस्यमेव दर्शयन्नुक्तेऽर्थे हिशब्दसूचितं हेतुमाह। **पादोऽस्येति**। ब्रह्माधिकारोत्पत्तेरपि तत्परत्वमृचो वाच्यमित्याह। **पुरुषेति**। ब्रह्मविषयस्मृत्यर्थस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाच्च तथेत्याह। **स्मृतिश्चेति**। यत्तु मन्त्रानन्तरभाविब्रह्मशब्दस्य च्छन्दोविषयत्वं तद्दूषयति। **यदिति**। एवं सति पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपगमे सतीत्यर्थः। इतोऽपि पूर्वं ब्रह्मोक्तमित्याह। **पञ्चेति**। गायत्र्याख्यब्रह्मणो हार्दस्योपास्त्यङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविध्यर्थं तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषय इत्यादिवाक्यं तत्र च ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति प्राच्यादिहृदयच्छिद्रेषु हार्दब्रह्मसंबन्धाद्ब्रह्मपुरुषश्रुतिरतोऽप्यस्ति पूर्वं ब्रह्मोक्तमित्यर्थः। गायत्रीवाक्यस्य च्छन्दोमात्रार्थत्वाभावे फलितमाह। **तस्मादिति**। परामृश्यते यच्छब्देनेति शेषः॥ २६॥

---

१ ङ. ञ. °यादीनि। २ ङ. ज. ञ. °नस्य महिमेति। ३ ङ. ञ. °ते। ते वा एते प°। ४ ठ. ड. ढ. °दिशेषादि°। ५ ठ. ड. ढ. पूर्वोक्तं।

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥ (१०)

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र "त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टेह पुनरथ यदतः परो दिव इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन तस्मादुपदेशभेदान्न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । नायं दोषः । उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते । यथा लोके वृक्षाग्रसंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते । वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च । एवं दिव्येव सद्ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते । अपर आह । यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च । एवं च दिवः परमपि सद्ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते । तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम् । अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (१०)

द्युसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञेत्यत्रानुपपत्तिमुद्भाव्य दूषयति । उपदेशेति । अनुवादं विभजते । **यदपीति** । तस्य पूर्ववाक्यस्थस्य चतुष्पदो ब्रह्मण इति यावत् । चोद्यस्य समूलतया समाधियोग्यतामाह । **तदिति** । तत्र समाधिसत्त्वं ब्रुवाणः सूत्रावयवं पातयति । **अत्रेति** । उपदेशभेदो दोषो नेति नञर्थमुक्त्वा हेतुमाह । **नायमिति** । हेतुं व्याकरोति । **उभयस्मिन्निति** । यदाऽऽधारत्वं दिवो मुख्यं तदा कथंचिन्मर्यादा वाच्येति दृष्टान्तमाह । **यथेति** । श्येनो वृक्षाग्रे स्थितोऽपि परतोऽस्त्येवाग्रलग्नभागातिरिक्तोपरिभागस्थस्य तस्यैवाग्रात्परतोऽवस्थानादतो वृक्षाग्रस्य श्येनं प्रत्याधारत्वे मुख्ये तस्मात्परतः श्येन इत्यत्र श्येनशब्दोऽग्रलग्नावयवादूर्ध्वावयवावच्छिन्नावयविलक्षक इत्यर्थः । ब्रह्मणः श्येनवदवयवाभावादाधारेऽमुख्ये मर्यादा भूताकाशापेक्षयेति दार्ष्टान्तिकमाह । **एवमिति** । दिवि द्योतनवति स्वे महिम्नि हार्दे वा नभसीत्यर्थः । दिवो भूताकाशाद्वाह्यादबाह्याद्वा तस्मादित्यर्थः । यदाऽनौपाधिकं ब्रह्माऽऽकाशास्पृष्टं गृहीत्वा पञ्चम्येव मुख्या तदा सामीप्यं सप्तमी लक्षयतीत्याह । **अपर इति** । भूतादिपादत्वलिङ्गात्तावानस्येति मन्त्रलिङ्गाघद्वै तद्ब्रह्मेतिवाक्याद्गायत्रीशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वादुपदेशभेदेऽप्यर्थैक्यादप्रत्यभिज्ञायोगाद्युक्तोऽस्य प्रत्यभिज्ञेत्यवान्तरप्रकृतमुपसंहरति । **तस्मादिति** । प्रत्यभिज्ञातस्य यच्छब्दपरामर्शे तदेव ज्योतिरिति परमप्रकृतमुपसंहरति । **अत इति** ॥ २७ ॥ (१०)

---

१ घ. °म्या द्यौर्मर्या° । २ ट. °श्यते । ३ ठ. ड. ढ. °भेदे दोषो° । ४ ठ. ड. ढ. °गस्य । ५ ठ. ड. ढ. °त्वा सेत्य° । ६ क. ख. °न्तरं प्र° ।

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च" [कौषी० ३ । १] इत्यारभ्याऽऽम्नाता । तस्यां श्रूयते " स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व" [कौ० ३ । २] इति । तथोत्तरत्रापि "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" [कौ० ३ । ३] इति । तथा "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" [कौ० ३ । ८] इत्यादि । अन्ते च "स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः" [कौ० ३ । ८] इत्यादि । तत्र संशयः किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयत उत देवतात्मोत जीवोऽथवा परं ब्रह्मेति । नन्वत एव प्राण इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति "आनन्दोऽजरोऽमृतः" (कौ० ३।८)

अनन्यथासिद्ध[1]तात्पर्यवद्ब्रह्मलिङ्गादुक्तवाक्यानां ब्रह्मपरत्वेऽपि प्रातर्दने वाक्ये पदार्थानामनेकेषामनेकलिङ्गदृष्ट्या कस्यानुसारात्किं नेयमित्याकाङ्क्षायामाह । **प्राण इति** । विषयं वक्तुमुपक्रममनुक्रामति । **अस्तीति** । प्रतर्दनस्य राज्ञो लोकप्रसिद्ध्यर्थौ निपातौ । दिवोदासस्यापत्यं दैवोदासिस्तत्प्रियं प्रेमास्पदं धाम गृहं वव्रतौ हेतु[2]र्युद्धेनेति । तत्करणेन पुरुषकारप्रदर्शनेन चेत्यर्थः । आम्नातेति तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं ते ददा[3]नीति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव [4]मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इत्याद्याख्यायिका श्रुतेत्यर्थः । मुख्यप्राणव्यावृत्त्यर्थं प्रज्ञात्मेति । निर्विशेषं चिन्मात्रं व्यावर्तयति । **तं मामि[5]ति** । देवतासंभावनार्थं वाक्यमुक्त्वा प्राणसंभावनार्थमाह । **तथेति** । देहधारणं न वागादिकृतमित्युक्त्यनन्तरमित्यथशब्दार्थः । प्राणस्य तत्कार्यं प्रसिद्धमिति खल्वित्युक्तम् । जीवं संभावयितुमाह । **तथेति** । परमात्मानं संभावयति । **अन्ते चेति** । आदिपदेन स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्याद्युक्तम् । विषयमुक्त्वाऽनेकलिङ्गदृष्ट्या संशयमाह । **तत्रेति** । गतार्थत्वेन तमाक्षिपति । **नन्विति** । ब्रह्मलिङ्गात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिरुक्ता प्रकृते कथमित्याशङ्क्याऽऽह । **इहापीति** । एष लोकाधिपतिरित्यादिसंग्रहायाऽऽदिपदम् । अने[6]केषु लिङ्गेषु दृष्टेषु कतमल्लिङ्गं लिङ्गाभासं वा कतमादिति संशयं निरसितुमधिकरणमित्याह ।

---

१ ठ. ढ. 'द्धत्वात्पूर्वत्र' । ड. 'द्धत्वात्तात्प' । २ ठ. ड. ढ. 'तुर्मृधेने' । ३ ठ. ड. ढ. 'दामीति । ४ ठ. ड. ढ. मे वृ' । ५ ठ. ड. ढ. 'ति । तद्देव' । ६ ठ. ड. ढ. 'केषामनेकेषु ।

इत्यादि । कथमिह पुनः संशयः संभवति । अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते । सन्ति हीतरलिङ्गान्यपि "मामेव विजानीहि" [कौ० ३ । १] इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गम् । इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् । "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इत्यादिजीवलिङ्गम् । अत उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धेर्वायुः प्राण इति प्राप्त उच्यते । प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयम् । कुतः । तथाऽनुगमात् । तथाहि पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावद्वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप "त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । नह्यन्यत्र परमात्मज्ञानाद्धिततमप्राप्तिरस्ति । "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वेता० ३।८] इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा

अनेकेति । तदेव विवृणोति । नेत्यादिना । न गन्धं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्यादित्यादिपदेनोक्तम् । अनेकलिङ्गानि दर्शयित्वा तत्कार्यमाह । अत इति । पूर्वत्र प्रकृतत्रिपाद्ब्रह्मपरामर्शियच्छब्दसमानाधिकृता ज्योतिःश्रुतिस्तदर्थेत्युक्तमिह न तथाविधमसाधारणं किंचिदस्ति प्राणस्य ब्रह्मत्वे मानमिति प्रसिद्ध्यनतिक्रमात्प्राणो वायुरेवेत्याह । तत्रेति । स्फुटब्रह्मलिङ्गानां कौपीतकिश्रुतीनां ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे प्राणदेवताजीवानामन्यतमोपास्तिः फलं सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिः । मुख्यप्राणपक्षमनूद्य सूत्रमादाय प्रतिज्ञां विभजते । इति प्राप्त इति । लिङ्गान्तरेषु सत्सु कुतोऽस्य ब्रह्मार्थतेत्याह । कुत इति । तेषां वक्ष्यमाणान्यथासिद्धिं मत्वा हेतुमाह । तथेति । ब्रह्मप्रतिपादनपरत्वेनैव पदानामन्वयदृष्टेरित्यर्थः । हेत्वर्थं प्रपञ्चयति । तथाहीति । तत्राऽऽदावुपक्रमे पदानां ब्रह्मण्यन्वयमाह । उपक्रम इति । यं त्वं मनुष्यायातिशयेन हितं मन्यसे तं वरमभिलषितं मह्यं त्वमेव वृणीष्व प्रयच्छेति प्रतर्दनेनोक्ते मामेवेत्यादिना प्राणस्योच्यमानस्य न युक्ता वायुविकारतेत्याह । तस्मा इति । उपास्तेरचिन्त्यशक्तित्वात्प्राणोपास्तिरेव मोक्षहेतुरलं ब्रह्मधियेत्याशङ्क्याऽऽह । नहीति । एवकारार्थमाह । नान्य इति । आदिशब्देन तमेवं विद्वानित्याद्या श्रुतिरुक्ता । उपक्रमवन्मध्येऽपि पदानां ब्रह्मण्यन्वयमाह । तथेति । स यः कश्चिदधिकृतो मां ब्रह्मरूपं साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको मोक्षो महताऽपि पातकेन न मीयते न हिंस्यते न प्रतिबध्यते

---

१ ङ. ञ. 'सिद्धो वायुः । २ ङ. ञ. 'शब्दवाच्यं ब्र' । ३ ट. ड. ढ. मे ।

"स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया" [कौ० ३ । १] इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते । ब्रह्मविज्ञानेन हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" [मुण्ड० २ । २ । ८] इत्याद्यासु श्रुतिषु । प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते । नह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं संभवति । तथोपसंहारेऽपि "आनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् संभवन्ति । "स न साधुना कर्मणा भूयान्भवति नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेष ह्येव साधु कर्म कारयति" "तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते" इति "एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः" [कौ० ३ । ८] इति च सर्वमेतत्परस्मिन्ब्रह्मण्याश्रीयमाणेऽनुगन्तुं शक्यते न मुख्ये प्राणे । तस्मात्प्राणो ब्रह्म ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तदाक्षिप्यते । न परं ब्रह्म प्राणशब्दम् । कस्मात् । वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवता-

ज्ञानमाहात्म्येन सर्वस्यापि पापस्य दग्धत्वादित्याह । स य इति । केनचन कर्मणेत्युक्तं स्पष्टयति । नेत्यादिना । न मातृवधेन न पितृवधेनेत्यादि वक्तुमादिपदम् । श्रुतस्य सर्वपापदाहस्यान्यथासिद्धिं प्रत्याह । ब्रह्मेति । एवं न हास्येत्यादिश्रुतिसंग्रहार्थमेवमाद्यास्वित्युक्तम् । इतश्च ब्रह्मैव प्राणशब्दमित्याह । ब्रह्मेति । अन्ययोगव्यावृत्तिमाह । नहीति । प्रक्रमादिवदुपसंहारेऽपि पदानां ब्रह्मार्थत्वमाह । तथेति । आनन्दस्य दुःखाभावत्वान्मुख्येऽपि प्राणे योगाददेहस्य जरामरणयोरभावादजरत्वादेरपि तत्रोपपत्तेर्नोपसंहारस्य ब्रह्मार्थतेत्याशङ्क्याऽऽह । आनन्दत्वादीनीति । प्राणशब्दं ब्रह्मेत्यत्र लिङ्गान्तराण्याह । स नेत्यादिना । धर्माद्यस्पृष्टत्वं तत्कारयितृत्वं तदीशितृत्वं च सर्वमुक्तम् । उक्तलिङ्गफलमाह । तस्मादिति ॥ २८ ॥

देवतापक्षमुत्थाप्य प्रत्याह । नेत्यादिना । चोद्यतात्पर्यमाह । यदुक्तमिति । तत्र नञर्थमाह । नेति । उक्तहेतुषु सत्सु निषेधासिद्धिरित्याह । कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे । वक्तुरिति । अहंकारवादेनेति क्रियापदेन संबध्यते ।

१ ङ. 'ना कनी'। २ ङ. ज. ञ. 'लोकपाल एष लोका'। ३ क. ख. ठ. ढ. ङ. प्रज्ञेति। ४ ख. 'र्थेतामा'। ५ ख. ठ. ढ. ढ. 'स्य तस्य ज'।

विशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाऽऽचचक्षे "मामेव विजानीहि" इत्युपक्रम्य "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा" इत्यहंकारवादेन। स एव वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं संभवति "अवागमनाः" [बृह० ३ । ८ । ८] इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा विग्रहसंबन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसंभवद्भिर्धर्मैरात्मानं तुष्टाव "त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीञ्शालावृकेभ्यः प्रायच्छम्" इत्येवमादिभिः । प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते प्राणो वै बलमिति हि विज्ञायते । बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा या च काचिद्बलप्रकृतिरिन्द्रकर्मैव तदिति हि वदन्ति । प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः संभवति । अप्रतिहतज्ञाना देवता इति हि वदन्ति । निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासंभवं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि । तस्माद्वक्तुरिन्द्रस्याऽऽत्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते । अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्निति । अध्यात्मसंबन्धः

कथमितिसूचितानुपपत्तिं स्फुटयति । नहीति । अवाक्यनादर इत्यादिश्रुतिरादिशब्दार्थः । ब्रह्मणो वक्तृत्वाभावादत्र वक्ता स्वस्यैव ज्ञेयत्वोक्तेरिन्द्रोपास्तिपरं वाक्यमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह । तथेति । त्रीणि शीर्षाणि शिरांसि यस्य स त्रिशीर्षा विश्वरूपः स च त्वाष्ट्रस्त्वष्टुरपत्यं तमहनं हतवानस्मि । रौति यथार्थं शब्दयतीति रुद्वेदान्तवाक्यं तत्र मुखं येषां ते रुन्मुखास्ततोऽन्ये चारुन्मुखास्तान्वेदान्तबहिर्मुखानित्यर्थः। शालावृका वन्यश्वानः । बह्वीः संध्या अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीनमतृणमित्यादिरादिशब्दार्थः । तथाऽपि प्राणशब्दान्नेन्द्रस्योपास्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । प्राणत्वं चेति । बलवत्त्वाद्बलशब्दोपचारेऽपि कथं प्राणशब्दस्येत्याशङ्क्याऽऽह । प्राण इति । बलवत्त्वमेवेन्द्रस्य कथं तत्राऽऽह । बलस्येति । प्रसिद्धिं लौकिकत्वेन प्रकटयति । येति । तथाऽपि प्रज्ञात्मत्वविरोधादनुपास्यता नेत्याह । प्रज्ञेति । कथमप्रतिहतज्ञानत्वं लोकवेदप्रसिद्धेरित्याह । अप्रतिहतेति । तथाऽपि हिततमपुरुषार्थहेतुत्वाद्युक्तिविरोधे कुतोऽस्योपास्यता तत्राऽऽह । निश्चिते चेति । शक्त्यतिशयादुक्तपुमर्थहेतुत्वं कर्मानधिकाराद्भ्रूणहत्याद्यपरामृष्टत्वं लोकपालत्वाल्लोकाधिपत्यं स्वर्गस्याऽऽनन्दत्वादानन्दत्वममृतत्वाजरत्वे चाऽऽभूतसंप्लवं स्थितेरिति भावः । आक्षेपमुपसंहरति । तस्मादिति । तमनूद्य समाधिमवतारयति । इत्याक्षिप्येति । तस्यार्थमाह । अध्यात्मेति । अस्मिन्नध्याये यत्र मामेव विजानीहीत्या-

---

१ ङ. ज. ञ. ट. एव । २ ज. ब्रह्मणि । ३ ङ. काचन बल° । ४ ङ. पठन्ति । ५ क. °नतृ° । ६ ख. °चारित्वेऽपि।

प्रत्यगात्मसंबन्धस्तस्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते। यावद्ध्यस्मिञ्शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्याऽऽयुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराचीनस्य। तथाऽस्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति। तथा "प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" [कौ० ३। ३] इति। न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत इति। विषयेन्द्रियव्यवहारारनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति। स मआत्मेति विद्यादिति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुर्न पराचीनपरिग्रहे। "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" [बृह० २।५।१९] इति च श्रुत्यन्तरम्। तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः ॥ २९ ॥

दि श्रूयते तत्रेति यावत्। बाहुल्यमेवाऽऽह। यावद्धीति। तस्यार्थमाह। प्राणस्येति। एवकारार्थमाह। नेति। तथेत्यायुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यवदित्यर्थः। अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यर्थतो निःश्रेयसादानमित्याद्यर्थतो गृहीत्वा तदर्थमाह। अस्तित्वे चेति। इन्द्रियाणां प्राणाश्रयत्ववदिति तथार्थः। इत्यध्यात्ममेव प्राणस्य देहधारयितृत्वमाहेति शेषः। इतश्च देवता न प्राण इत्याह। नेति। इति च प्रत्यगात्मन एव वक्तृत्वमुक्तमिति शेषः। देवतात्मनोऽपि वक्तृत्वान्न वाचमित्याद्यविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह। उपक्रम्येति। तत्र च प्रज्ञामात्राणां भूतमात्राणां च नानात्वं नेत्यत्र दृष्टान्तो यथेति। यथा लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु मध्यवर्तिशलाकासु चक्रोपान्तनेमिरर्पितश्चक्रापिण्डिकायां च नाभावराः। तथा भूतान्येव पृथिव्यादीनि शब्दादयश्च विषया मीयन्त इति मात्राः प्रज्ञामात्रासु स्वविषयज्ञानेष्विन्द्रियेषु चार्पितास्तदधीनत्वात्तद्व्यवहारस्य ताश्च प्रज्ञामात्राः प्राणे परस्मिन्नर्पिताः। स च प्राणः परमात्मा तल्लिङ्गादित्याह। स इति। वाक्यतात्पर्यमाह। विषयेति। स प्राणो ममाऽऽत्मेत्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याच्च प्राणशब्दस्य न देवतार्थतेत्याह। स म इति। तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न ब्रह्मणि तत्राऽऽह। अयमिति। सूत्रार्थमुपसंहरति। तस्मादिति ॥ २९ ॥

१ ठ. ड. ढ. °त्सर्वे द°।

कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म मामेव विजानीहीति । यथा तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति तद्वत् । "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्" (बृ० १ । ४ । १०) इति श्रुतेः । यत्पुनरुक्तं मामेव विजानीहीत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । न त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासो यस्मादेवंकर्माऽहं तस्मान्मां विजानीहीति । कथं तर्हि । विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन । यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहसान्युपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसंदधाति "तस्य मे तत्र लोम च न मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते" इत्यादिना । एतदुक्तं भवति । यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति ।

अनन्यथासिद्धलिङ्गैः श्रुतितात्पर्याच्च प्राणस्य ब्रह्मत्वे देवतालिङ्गानां गतिर्वाच्येति पृच्छति । **कथमिति** । सूत्रमुत्तरम् । तद्व्याख्याति । **इन्द्र इति** । कथं तस्य गुर्वाद्यभावे ज्ञानं तत्राऽऽह । **आर्षेणेति** । तस्य तर्हि प्रतिभात्वेनामानत्वं नेत्याह । **यथेति** । श्रवणाद्यभावे कुतो ब्रह्मास्मीतिधीस्तद्विधिविरोधात्तत्राऽऽह । **यथेति** । जन्मान्तरीयश्रवणादेराधुनिकधीराविरुद्धेति भावः । अध्ययनाभावे कथं यथाशास्त्रमैक्यधीरित्याशङ्क्य देवताधिकरणन्यायेनाऽऽह । **तदिति** । इन्द्रश्चेद्ब्रह्मात्मना स्वात्मानमुपदिशति कथं त्वाष्ट्रवधादिना स्तुतिस्तत्राऽऽह । **यदिति** । नेयं विज्ञेयस्तुतिरपि तु विज्ञानस्तुतिरित्याह । **अत्रेति** । तत्र गमकमाह । **यदिति** । तत्र क्रूरकर्मणि निमित्ते सतीत्यर्थः । कथमत्र ज्ञानस्तुतिस्तत्राऽऽह । **एतदिति** । तस्मान्महाभागधेयं ज्ञानमिति शेषः । त्वदीयज्ञानस्यैवंरूपत्वेऽपि किमधिकृतस्य स्यात्तदाह । **स य इति** ।

---

१ क. ख. °भातत्वे° ।

विज्ञेयं तु ब्रह्मैव प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणम् । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥ (११)

यद्यप्यध्यात्मसंबन्धभूमदर्शनान्न पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशस्तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः । जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इत्यादि । अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति । शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः प्राणसंवादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य "तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि"

ननु स्तूयमानज्ञानस्य ज्ञेयाकाङ्क्षायामिन्द्र एव संबध्यते नेत्याह । **विज्ञेयं त्विति** । अध्यात्मबाहुल्यातपराचीनदेवतोक्त्ययोगात्प्राणोऽस्मीत्यादि ब्रह्मार्थमेवेत्युपसंहरति । **तस्मादिति** ॥ ३० ॥

प्रकारान्तरेण ब्रह्मपरत्वमाक्षिप्य समाधत्ते । **जीवेति** । प्राणोऽस्मीत्यादि देवतापरं नेत्युक्तमङ्गीकरोति । **यद्यपीति** । तर्हि ब्रह्मपक्ष एवायं परिशिष्यते नेत्याह । **तथाऽपीति** । पूर्वोत्तरपक्षयोरनुपपत्तिरयुक्तेत्याह । **कुत इति** । देवतापक्षस्याविफलगुतया निरासेऽपि पक्षान्तरसद्भावान्मैवमित्याह । **जीवेति** । तत्राऽऽद्यं व्यनक्ति । **जीवस्येति** । वक्तुरेवात्र वेद्यता भाति न किंचिज्जीवलिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह । **अत्रेति** । द्वितीयं विवृणोति । **तथेति** । वक्तृत्वाद्युपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । देहोत्थापनमपि जीवलिङ्गं किं न स्यात्तत्राऽऽह । **शरीरेति** । वागादयः सर्वे प्रत्येकं श्रेष्ठत्वमात्मनो मन्यमानास्तन्निर्दिधारयिषया प्रजापतिमुपजग्मुः स च तानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव भवति स वः श्रेष्ठ इति । तस्मिन्नेवमुक्तवति क्रमेण वागादिषूत्क्रान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्थमस्थान्मुख्यस्य प्राणस्योच्चिक्रमिषायां सर्वेषां व्याकुलत्वाप्तौ तान्प्रति प्राणो व्याहृतवान्मा मोहमापद्यथ यतोऽहमेवैतत्करोमि । किं तत्पञ्चधा प्राणादिभेदेनाऽऽत्मानं विभज्यैतद्बाणं वाति गच्छतीति बाणं तदेव बाणमस्थिरं शरीरमव-

---

१ ठ. ड. ढ. °ष्टतामा°।

[प्र०२।३] इति श्रवणात्। ये त्विमं शरीरं परिगृह्येति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम्। प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नम्। मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव। जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथा निर्देश उपपद्यते। यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिञ्शरीरे वसतः सहोत्क्रामत इति। ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्भिद्येत। तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत्। नैतदेवमुपासात्रैविध्यात्। एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति। नचैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तम्। उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते। मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेत्युक्त्वाऽन्ते स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्ये-

---

ष्टभ्य विधारयामीत्युक्तेर्न देहधारणमन्यस्येत्यर्थः। कथंचिदिममित्युक्तेर्न देहधारणमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह। ये त्विति। कथमुपहिते जीवात्मन्यचेतने च प्राणे प्रज्ञात्मत्वं तत्राऽऽह। प्रज्ञेति। द्विवचनसहभावोत्क्रमणश्रवणादपि न ब्रह्म ग्राह्यमित्याह। जीवेति। अभेदनिर्देशमाह। यो वा इति। भेदनिर्देशमाह। सहेति। ब्रह्मपक्षेऽप्यभेदोपपत्तिमाशङ्क्याङ्गीकृत्य भेदानुपपत्तिमाह। ब्रह्मेति। अमृतत्वादीन्यपि यथायोगं नेयानीत्युपसंहरति। तस्मादिति। इहेति प्रकृतसंदर्भोक्तिः। अन्यतर इत्युपक्रममात्रमुभाविति तत्त्वम्। ब्रह्म त्वानन्दादिश्रुतेरावश्यकं न ब्रह्मेति तन्मात्रव्यावृत्तिः। तथाच जीवमुख्यप्राणब्रह्मणां यथायथमुपास्तिरिष्टा। नच प्राणोऽस्मीत्युपक्रमात्स एष प्राण एवेत्युपसंहाराच्च वाक्यैक्यावगतेरेकार्थत्वम्। वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमजन्यत्वेनोपजीव्यदौर्बल्यात्। नचैवं सर्वत्र वाक्यार्थभङ्गो गुणप्रधानभूतपदार्थधियो वाक्यार्थैक्याविरोधित्वात्। अत्र तु पदार्थानां स्वातन्त्र्यं नैकवाक्यतेति भावः। परिहारमवतार्य व्याचष्टे। नैतदिति। अस्तूपास्तित्रैविध्यं नेत्याह। नचेति। अर्थभेदे वाक्यभेदात्कथं सिद्धवदेकवाक्यत्वोक्तिस्तत्राऽऽह। उपक्रमेति। तदेव स्फुटयति। मामेवेति। वा-

---

१ क. °थमनुप°। २ ठ. ड. ढ. °ति तु त°।

ते। तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुम्। न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यम्। दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः। आश्रितत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तेः। इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते। यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितमिदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति। तदसत्। प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्। "न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" [काठ० २। ५। ५] इति श्रुतेः। यदपि न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिजीवलिङ्गं दर्शितं तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति। नहि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणस्तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिभ्यः। बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सञ्जीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते। तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं न वाचं

क्यैक्येऽपि किमित्यर्थभेदो न स्यात्तत्राऽऽह। तत्रेति। पदार्थधियो वाक्यार्थधीहेतुत्वेऽपि वाक्यार्थबोधस्योद्देश्यत्वेन प्राधान्यात्पदानां पदार्थबोधे फले पर्यवसानाभावात्तस्य नान्तरीयकत्वात्प्रधानीभूतवाक्यार्थस्योपक्रमोपसंहारैकरूप्यावगतस्य युक्तमैक्यमिति भावः। उपासनात्रैविध्यनिरासाय ब्रह्मलिङ्गं जीवादिविषयं नेयमित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादयश्च दश भूतमात्राः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्धय इति दश प्रज्ञामात्राः। यद्वा ज्ञानेन्द्रियार्थाः पञ्च कर्मेन्द्रियार्थाश्च पञ्चेति दश भूतमात्रा द्विविधानीन्द्रियाणि प्रज्ञामात्रा दशेति भावः। प्राणशब्दस्य ब्रह्मण्यवृत्तेस्त्रैविध्यं तवापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। आश्रितत्वाच्चेति। तत्र ब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मणि वृत्तिराश्रिता प्रकृते कथमित्याशङ्क्याऽऽह। इहापीति। प्राणस्य ब्रह्मत्वे मुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्येतेत्याशङ्क्याऽऽह। यत्त्विति। प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वे मानमाह। नेति। कारणस्य कार्याकारेण स्थितस्य तद्धर्मेणापि संबन्धात्कार्यस्य व्यावृत्तस्य कार्यान्तरेष्वपि स्थितकारणधर्मेणासंबन्धात्प्राणादिलिङ्गानि ब्रह्मणि युज्यन्ते न तल्लिङ्गानि तत्रेति भावः। जीवलिङ्गमपि ब्रह्मविरोधीत्यनुवादपूर्वकमाह। यदपीति। कथं तर्हि ब्रह्मण एव सतो जीवस्य संसारित्वं तत्राऽऽह। बुद्ध्यादीति। जीवो ब्रह्मैव चेन्न तस्य वक्तृत्वं तस्य ब्रह्मत्वविरोधित्वात्तत्राऽऽह। तस्येति। वक्तारं विद्यादिति न विधिर्वक्तृत्वस्याध्यक्षत्वात्किंतु तदुद्देशेनामसिद्धं

---

१ ञ. ट. °त्वे प°। २ ठ. ड. ढ. °पासात्रै°। ३ ठ. ड. ढ. भेदः। ४ ड. ढ. °रेऽपि।

विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते। "यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" [के० १ । ४] इत्यादि च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति। यत्पुनरेतदुक्तं सह ह्येतावस्मिञ्शरीरे वसतः सहोत्क्रामत इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादे नोपपद्यत इति। नैषदोषः। ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः। उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम्। अथवा नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यस्यायमन्योऽर्थः। न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते। कथम्। उपासात्रैविध्यात्। त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण च। तत्र "आयुरमृतमुपास्स्वाऽऽयुः प्राणः" इति "इदं शरीरं परिगृह्योत्थाप-

---

ब्रह्मत्वं विधित्सितमित्यर्थः। प्रत्यगात्माभिमुख्योऽर्थो लिङ्गादिरिति समन्वयसूत्रेऽपि दर्शितमित्याशयेनाऽऽह। **प्रत्यगिति**। तत्र तलवकारश्रुतिमाह। **यद्वाचेति**। येन चैतन्येन वागभ्युद्यते प्रेर्यते वदनसामर्थ्यमापाद्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः। तस्य तात्पर्यमाह। **वचनादीति**। द्विवचनसहभावोत्क्रमणश्रवणं सिद्धान्ते दुर्योजमित्युक्तमनूद्य दूषयति। **यदित्यादिना**। उपाधिभेदात्तद्विशिष्टस्य भिन्नतेति विशिनष्टि। **प्रत्यगिति**। अभेदस्तर्हि कथं तत्राऽऽह। **उपाधीति**। उपहितद्वारोपलक्षितस्येत्यर्थः। स्वमते सूत्रावयवं व्याख्याय वृत्तिकारमते व्याकरोति। **अथवेति**। तत्र नञर्थमाह। **नेति**। ब्रह्मवाक्यत्वे जीवप्राणयोरध्येयत्वात्तल्लिङ्गविरोधोऽस्त्येवेत्याह। **कथमिति**। हेतुमुक्त्वा व्याख्याति। **उपासेति**। स्वतन्त्राणां त्रयाणामुपास्तौ वाक्यभेदो नत्वेकस्यैव ब्रह्मणस्तद्धर्मेणेत्यर्थः। उक्तमेव विभजते। **तत्रेति**। प्राणो हि भूतानामायुरिति श्रुत्यन्तरेणाऽऽह। **आयुरिति**। तस्याऽऽयुष्ट्वं जीवनस्य तदधीनत्वात्प्राणस्यैव देहाद्युत्थापकत्वं तस्मादित्युच्यत उत्थापयति देहादीत्युक्थं प्राणः। सहवासः सहोत्क्रान्तिश्चेत्युक्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः। अस्या जीवाख्यप्रज्ञायाः संबन्धीनि भूत्वा सर्वाणि भूतानि तद्दृश्यत्वेन कल्पि-

---

१ ङ. ज. ञ. ट. °वादिनो नो°। २ ज. °लिङ्गे विरुध्येते। ३ ज. ब्रह्मण उपा°। ४ क. ङ. ज. ञ. °तमित्युपा°। ५ ट. ड. ढ. °मुख्यार्थौ।

यति" इति "तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत" इति च प्राणधर्मः। अथ यथाऽस्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तद्व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोतीत्यादिः प्रज्ञाधर्मः। ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम्। यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः। यद्धि प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः। न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिध्येत्। नो एतन्नाना। तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेत्यादिर्ब्रह्मधर्मः। तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम्। अन्यत्रापि "मनोमयः प्राण-

तानि वस्तुतो यथैकं भवन्ति तथा तद्वस्तु व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागेवेत्यादि। बुद्धेः साभासायाः स्वरूपतो जातत्वेऽपि विषयित्वमिन्द्रियसाध्यम्। तत्र कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वागेवास्याः प्रज्ञाया देहार्धमेकमङ्गमदूदुहद्रेचितवती पूरयामास नामरूपात्मा प्रपञ्चो विषयस्तत्र नामप्रपञ्चे वाग्द्वारा प्रविष्टा धीस्तं प्रति विषयित्वमाप्नोतीत्यर्थः। तस्याः प्रज्ञायाः पुनर्नाम किल परस्तादपरभागे चक्षुरादिना प्रतिविहिता समुत्थापिता भूतमात्रा रूपादिरूपा चक्षुरादिना रूपाद्यर्पणेन बुद्धेरपरभागरूपं रूपप्रपञ्चं प्रति विषयित्वं निर्वर्त्यत इत्याह। **तस्या** इति। बुद्ध्युपहितचैतन्यद्वारा स्वरूपे द्रष्टृत्वाध्यासमाह। **प्रज्ञयेति**। तया द्वारा चिदात्मा वाचं करणं प्रति कर्तृत्याध्यासमनुभूय वाचा करणेन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाऽऽप्नोति चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवं द्रष्टृत्वमनुभवतीत्यर्थः। सर्वभूतविषयित्वमात्मनि विशिष्टद्रष्टृत्वादिकरत्वं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तम्। सर्वाधारत्वानन्दत्वादि ब्रह्मधर्म इत्याह। **ता वा एता** इति। उक्ता भूतमात्राः प्रज्ञाशब्दितेन्द्रियाणि तदुत्थज्ञानानि चाधिकृत्य प्रवर्तन्ते। प्रज्ञामात्राश्चोक्ता भूतशब्दितानि पृथिव्यादीनि शब्दादीनि चाधिकृत्य भवन्ति। ग्राह्यग्राहकयोर्मिथः सापेक्षकत्वं साधयति। **यदिति**। तदेव स्पष्टयति। **नहीति**। अन्योन्यापेक्षमप्येतद्विषयविषयिद्वयं न द्वैतपक्षवन्नाना वस्तुतो भिन्नं किंत्वेकस्मिन्नेवाऽऽरोपितमित्याह। **नो** इति। तद्यथेत्यादि व्याख्यातम्। नोपासात्रैविध्यादित्यस्यार्थमुपसंहरति। **तस्मादिति**। अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याशङ्क्याऽऽश्रितत्वादित्याह। **अन्यत्रापीति**। तत्रोपक्रमे ब्रह्मणः श्रुतत्वाद्युक्ता मनोम-

१ ञ. ट. °म च प°। २ ज. नो एवैत°। ३ ठ. ड. ढ. °भागं रू°। ४ क. ख. उक्तभू°।

शरीरः" [छा० ३।१४।२] इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम्। इहापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात्प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमाच्च। तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥ ११ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

यत्वादिविशिष्टस्योपास्तिरिह कथमित्याशङ्क्य तद्योगादित्याह। इहापीति। उपास्तेस्तर्हि कथं त्रैविध्यं तत्राऽऽह। प्राणेति। वाक्यभेदस्तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रैविध्योक्त्या प्रत्युक्तः। किमत्रोपासात्रयविशिष्टं ब्रह्म विधेयमुत ब्रह्मविशिष्टमुपासात्रयं किं वा तदनुवादेन तदाश्रित्योपासात्रयम्। नाऽऽद्यः। ब्रह्मणः सिद्धत्वाद्विध्यनर्हत्वात्। न द्वितीयः। वाक्यान्तरेभ्यो ब्रह्मणो ज्ञातत्वात्। न तृतीयः। ब्रह्मानुवादेनोपास्तिविधावेकविशेष्यावशीकाराद्‌उपास्तीनां मिथोसंबन्धात्प्रत्युपास्तिविध्यावृत्त्या वाक्यभेदादित्येकीयव्याख्यामुपेक्ष्य स्वपक्षमुपसंहरति। तस्मादिति[2]। प्राकरणित्वेऽपि ब्रह्मणोऽवान्तरवाक्यभेदेन श्रवणादिवद्विविदिषार्थं यज्ञादिवच्चोपास्तित्रयं विधेयम्। विधेयत्रयवमेवब्रह्मोपास्तिश्चैकेति कुतो वाक्यभेद इत्येके। तन्न। अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतत्वात्तत्र हि सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यां सर्वकारणे ब्रह्मणि सिद्धे रूपवत्त्वादिकार्यधर्मा नीतास्तथाऽत्रापि प्रागुक्तन्यायेन प्राणादिधर्माणां ब्रह्मणि संभवान्न पृथग्विचारावसरः। तस्माज्जीवप्राणब्रह्माणि सहोपास्यानि ब्रह्मैव वा प्रतिपाद्यमिति पदार्थवाक्यार्थयोर्बलाबलज्ञानेन संदिह्य दिवो दिवीत्यत्र प्रधानप्रकृत्यर्थभेदेन गुणभूतप्रत्ययार्थभेदनयनवदत्रापि स्वतन्त्रप्राणादिपदार्थभेददृष्टौ तदपेक्षत्वेन गुणभूतवाक्यार्थदृष्टेरन्यथानयनात्पदार्थबुद्धेर्वाक्यार्थबुद्ध्योपजीव्यत्वेन स्वातन्त्र्याद्वाक्यैक्यं भङ्क्त्वा त्रीणि सहोपास्यानीति प्राप्य पदानां वाक्यार्थबोधोद्देशेन प्रवृत्तत्वात्पदार्थबोधस्य नान्तरीयकत्वाद्वाक्यार्थबोधप्राधान्यादुपक्रमोपसंहारैकरूप्यासिद्धप्रधानवाक्यार्थभङ्गायोगात्प्राणादिलिङ्गानां च ब्रह्मणि नीतत्वादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यमिति सिद्धान्तयितव्यम्। सर्वथाऽपि प्रातर्दनं वाक्यं ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति॥ ३१॥ ११॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते शारीरक[3]भाष्यनिर्णये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

भाष्यसंख्या ११५० टीकासंख्या ३०१० संमील्य निष्पन्ना ४१६०

---

१ ठ. ड. ढ. °धायक°। २ ड. ढ. °ति। प्रक°। ३ ठ. ड. ढ. °वो विपर्यीत°। ४ ठ. ड. ढ. °कन्यायनि°।

प्रथमे पादे जन्माद्यस्य यत इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तम्। तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वात्मत्वमित्येवंजातीयका धर्मा उक्ता एव भवन्ति। अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि। पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यन्ते। किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्त्याहोस्विदर्थान्तरं किंचिदिति। तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्॥ १॥

इदमाम्नायते "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत। अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो

पूर्वोपजीवनेनोत्तरोत्थानाद्धेतुहेतुमत्त्वं संबन्धं वक्तुं वृत्तमनुद्रवति। प्रथम इति। कारणत्वमात्रं नात्रोपयुक्तं व्यापित्वादेरपि सिद्धवद्धेतुतयोपादानादतस्तदनुक्तौ कथं संगतिरित्याशङ्क्याऽऽह। तस्येति। उक्तमुपजीव्योत्तरप्रवृत्तौ कथं पादभेद इत्याशङ्क्याऽऽह। अर्थान्तरेति। उत्तरपादद्वयस्यानधिगतमर्थमाह। पुनरिति। पूर्वं भूताकाशादिषु रूढाकाशादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वे तल्लिङ्गादितिहेतूक्त्या स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि नीतानि। अथास्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यान्यर्थान्तरार्थतया शङ्क्यमानानि ब्रह्मणि नीयन्ते। तत्र द्वितीयतृतीयपादयोरवान्तरभेदस्तु प्रायशः सविशेषनिर्विशेषार्थतया रूढियोगबहुलतया वेति भावः। पूर्वं जीवलिङ्गबाधया ब्रह्मपरत्ववन्मनोमयादिवाक्येऽपि तद्बाधेन तत्परत्वमाह। सर्वत्रेति। छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति। इदमिति। सर्वं जगद्ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुमाह। तज्जेति। तस्माज्जायत इति तज्जम्। तस्मिँल्लीयत इति तल्लम्। तस्मिन्ननिति चेष्टत इति तदनम्। तज्जं च तल्लं च तदनं च तदिति तज्जलानवयवलोपश्छान्दसः। इति हेतौ यस्मादेवं जगत्तस्माद्ब्रह्मैव सर्वं जगदित्यर्थः। अतो धियो रागादिविषयाभावादुपासीत स शान्तः स्यादित्याह। शान्त इति। गुणं विधाय गुणिविधित्सया पुंप्रयत्नस्य साफल्यमाह। अथेति। पुरुषोऽधिकृतः क्रतुमयः संकल्पप्रधानस्तत्र हेतुर्यथेति। ज्ञानं कर्म वा यथाऽस्मिन्देहे स्थितः संकल्पयते तथा तदनुसारेण फलं परत्र लभते सोऽधिकृतः क्रतुं ध्यानं कुर्वीत। किं ध्यायेदि-

---

१ ज. ञ. ट. °यको धर्म उक्त एव भवति। अ°। २ ञ. ट. °नि सं°। ३ क. ख. ठ. ड. ढ. °वं तस्मा°। ४ ठ. ड. ढ. °तो यो। ५ क. ख. °स्मिन्यो देहे।

भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत" [छा० ३।१४।१] "मनोमयः प्राणशरीरः" [छा० ३।१४।२] इत्यादि । तत्र संशयः । किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यत आहोस्वित्परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । शारीर इति । कुतः । तस्य हि कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मनआदिभिः संबन्धो न परस्य ब्रह्मणः "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" [मुण्ड० २।१।२। इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं कथमिह शारीर आत्मोपास्य आशङ्क्यते । नैष दोषः । नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं किं तर्हि शमविधिपरम् । यत्कारणं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्याह । एतदुक्तं भवति । यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च । नच सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः संभवन्ति तस्माच्छान्त उपासीतेति । नच शमविधिपरत्वे सत्यनेन

त्याकाङ्क्षायामाह । मनोमय इति । विभक्तिव्यत्ययेन मनोमयं प्राणशरीरं ध्यायेदित्यर्थः । आदिशब्दाद्भारूपः सत्यसंकल्प इत्यादि गृहीतम् । मनोमयत्वादीनां प्रकृतब्रह्मानपेक्षत्वसापेक्षत्वाभ्यां संदेहमाह । तत्रेति । एकवाक्यस्थब्रह्माब्रह्मलिङ्गयोर्ब्रह्मलिङ्गवशादब्रह्मलिङ्गं नीतमिह ब्रह्माब्रह्मप्रकरणलिङ्गसंनिपाते किं युक्तमिति पृच्छति । किमिति । सर्वमित्यादिश्रुतेः सविशेषार्थाया ध्येये ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवस्य सिद्धान्ते परस्योपास्तिः फलम् । रात्रिसत्रन्यायेनोपास्त्या वाक्यशेषस्थो जीवः संबध्यत इति पूर्वपक्षयति । शारीर इति । विश्वजिन्न्यायेन सर्वाभीष्टं ब्रह्मैव मनोमयादौ विशेष्याकाङ्क्षायामुपास्तिसंबन्धीत्याह । कुत इति । विशेष्याकाङ्क्षायामपि जीव एव लिङ्गबलीयस्तया संबन्ध्यत इत्याह । तस्येति । तदन्यथासिद्धिमत्याह । नेति । आदिपदेनावागमना इत्याद्या श्रुतिरुक्ता । श्रुत्या शङ्कते । नन्विति । न लिङ्गं श्रुत्या बाध्यमित्याह । नैष इति । किं पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपास्तिर्विहितेत्युच्यते किं वा प्रकृतं ब्रह्मैवोत्तरत्र संबद्धमिति नाऽऽद्य इत्याह । नेदमिति । शमविधिपरत्वे हेतुर्यदिति । उपासीतेत्युपास्तिविधौ श्रुते कथं गुणविधिस्तत्राऽऽह । एतदिति । सर्वस्यैकात्म्यत्वेऽपि कथं शमविधिस्तत्राऽऽह । नचेति । तर्हि शमो ध्यानमित्युभयं विधीयतां नेत्याह । नचेति । वाक्यभेदापत्तेरिति भावः । दध्ना जुहोतीति होमानुवादेन गुणविधिवदिहापि शमविधौ वाक्यान्तरसिद्धोपास्ति-

---

१ ङ. ञ. न तु प'। २ ङ. ञ. 'स्य इत्याश'। ३. क ख. ठ. ड. ढ. 'त्मकत्वेऽ'।

वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते । उपासनं तु स क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन विधीयते । क्रतुः संकल्पो ध्यानमित्यर्थः । तस्य च विषयत्वेन श्रूयते मनोमयः प्राणशरीर इति जीवलिङ्गम् । अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति । सर्वकर्मा सर्वकाम इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीवविषयमुपपद्यते । एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वेति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाऽऽराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते[1] नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु ज्यायान्पृथिव्या इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत इति । अत्र ब्रूमः । न तावदणीयस्त्वं जायस्त्वं चोभयमेकस्मिन्समाश्रयितुं शक्यं विरोधात् । अन्यतराश्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुं ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यतीति[2] । निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनम् "एतद्ब्रह्म" [मुण्ड० ३।१४।४] इति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम् । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । यत्सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्याऽऽलम्बनं

रनूद्यत इत्याह । उपासनं त्विति । क्रतुरेव तत्र विधीयते नोपास्तिरित्याशङ्क्योक्तं क्रतुरिति । द्वितीयं प्रत्याह । तस्य चेति । ब्रह्मैव मनोमयादिशब्दमित्याशङ्क्य मनआदियोगस्य जीवलिङ्गत्वान्नेत्याह । जीवेति । तस्योपास्यत्वे वाक्यशेषस्थं सर्वकर्मत्वादि कथमित्याशङ्क्य क्रमेणेत्याह । सर्वेति । जीवपक्षे लिङ्गद्वयमाह । एष इति । जीवे ज्यायस्त्वायोगं शङ्कते । नन्विति । किं ज्यायस्त्वमणीयस्त्वं चोभयं सत्यमन्यतरद्वेति विकल्पयति । अत्रेति । आद्यं दूषयति । न तावदिति । द्वितीयं निराह । अन्यतरेति । तच्चाऽऽराग्रमात्रस्य जीवस्य युक्तमिति तस्यैवोपास्यतेत्यर्थः । श्रुत्या[3] ज्यायस्त्वस्यात्यन्तबाधे श्रुतिबाधमाशङ्क्याऽऽह । ज्यायस्त्वं त्विति । जीवपक्षे कथमन्ते ब्रह्मपदं तत्राऽऽह । निश्चिते चेति । जीवेऽपि देहादिबृंहणाज्ज्यायस्त्वन्यायाद्वा ब्रह्मतेत्यर्थः । एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति कर्मकर्तृव्यपदेशादन्तरात्मन्पुरुष इति च तुल्याधिकारे भेदोक्तेर्न जीवस्योपास्यतेत्याशङ्क्य साधनफलावस्थापेक्षया कर्मकर्तृत्वस्यान्यस्य च स्वे महिम्नीतिवदुपचाराज्जीवस्यैवोपास्यतेत्युपसंहरति । तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयन्सूत्राद्बहिरेव प्रतिजानीते । एवमिति । मनोमयादिशब्दा ध्येये जीवे भान्ति न ब्रह्म तथेत्याह । कुत इति । सूत्रमादाय व्याचष्टे । सर्वत्रेति ।

---

१ ज. °कल्प्यते । २ ङ. ञ. °ध्यति । ३ क. ख. ठ. ड. ढ. श्रुतज्या°।

जगत्कारणमिह च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुतं तदेव मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् । एवं च प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः । ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षयेत्युक्तम् । अत्रोच्यते । यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथाऽपि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म संनिहितं भवति जीवस्तु न संनिहितो नच स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः संभवति तथाऽप्युपादेयेन[1] फलेनोपचर्यते । लोकेऽपि[2] यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति । तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं तद्विव-

---

रात्रिसत्रन्यायस्य लघुत्वेऽपि जीवगामित्वेनाफलत्वाद्विश्वजिन्न्यायस्य गुरोरपि ब्रह्मगामित्वेन फलवतः श्रुतितात्पर्यगमकस्य बलीयस्त्वाद्ब्रह्मैवात्रोपास्यमिति भावः । किं च मनोमयत्वादिलिङ्गं बाधित्वा ब्रह्मश्रुत्या ब्रह्मैवोपास्यमित्याह । इह चेति । किंचाफललिङ्गोपनीतं जीवं हित्वा फलवत्प्रकरणप्राप्तं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह । एवमिति । प्राणः शरीरमस्येति समासगतसर्वनाम्ना संनिहितार्थेन प्रकृतं ब्रह्म हित्वा जीवमप्रकृतमिच्छतः प्रकृतहानिरप्रकृतप्रक्रिया चेत्यर्थः । आर्गेतो राजपुरुषस्तं भोजयेदितिवदन्यशेषस्य ब्रह्मणः सर्वनामादिना न परामर्शः स्यादित्याशङ्कते । नन्विति । तस्मिन्सीदेत्यादौ सदनस्यैवोपसर्जनस्यापि परामर्शमाह । अत्रेति । जीवस्यापि लिङ्गादस्ति संनिधिरित्याशङ्क्य तस्योपास्तिधियो विशेषणवैयर्थ्यादविवक्षितं लिङ्गमित्याह । जीवस्त्विति । तथाऽपि मनोमयादिशब्दात्तदुक्तिर्नेत्याह । नचेति । तस्य तदवाचित्वादित्यर्थः । वैषम्यं जीवब्रह्मणोरिति शेषः ॥ १ ॥

इतश्च ब्रह्मैवात्रोपास्यमित्याह । विवक्षितेति । ननु शास्त्रयोनित्वेऽपीश्वरस्य रचनायामस्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वं वेदस्योक्तम् । तत्र वक्तुरभावादित्थं विवक्षितपदं कथं विगृह्यते तत्राऽऽह । यद्यपीति । विवक्षितस्योपादानादुपास्तावुपादानस्य विवक्षाफलस्यं सत्यसंकल्पादिगुणेषु दृष्टेर्विवक्षितत्वमुपचर्य विग्रह इत्यर्थः । उक्तोपचारस्यालौकिकत्वं प्रत्याह । लोकेऽपीति । विवक्षितत्वोपादेयत्वयोरन्योन्याश्रयत्वमाश-

---

१ ङ. ञ. ट. °पादानेन । २ ङ. ञ. °के हि य° ३ ङ. ञ. ट. °तं विव° । ४ ठ ड. ढ. °गते राजपुरुषे तं भो° । ५ झ. °ना प° । ६ क. ख. °स्य तस्य स° ।

क्षितं भवतीतरदविवक्षितम्। उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते। तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृतयस्ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते। परमात्मगुणत्वेन च "य आत्माऽपहतपाप्मा" [छा०८।७।१] इत्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतम्। आकाशात्मेत्यादिनाऽऽकाशवदात्माऽस्येत्यर्थः। सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः। ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना चैतदेव दर्शयति। यदाऽप्याकाश आत्मा यस्येति व्याख्यायते तदाऽपि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वमत एव सर्वकर्मेत्यादि। एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। यत्तूक्तं मनोमयः प्राणशरीर इति जीवलिङ्गं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति। तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः। सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसंबन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसंबन्धीनि भवन्ति। तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः। "त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी। त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतो-

---

ङ्क्याऽऽह। उपादानेति। परिग्रहपरित्यागावुपादानानुपादाने। प्रसङ्गागतमुक्त्वा सूत्रं व्याचष्टे। तदिहेति। तच्छब्दो यथोक्तसमासोपपत्तिपरामर्शी। प्रकृतं प्रकरणमिहेत्युक्तम्। ब्रह्मण्येव सत्यसंकल्पत्वं साधयति। सत्येति। श्रुतिरपि युक्तिवदिहास्तीत्याह। परमात्मेति। आकाशात्मत्वं वक्तुं तन्निरुक्तिं करोति। आकाशेति। कथं जडाजडयोः साम्यं तदाह। सर्वेति। ज्यायस्त्वं सर्वगतत्वसाधकमित्याह। ज्यायानिति। आकाशात्मत्वस्य निरुक्त्यन्तरमाशङ्क्याङ्गीकरोति। यदेति। सर्वात्मत्वमत एवेत्युक्तम्। आदिपदं सर्वकामादिसंग्रहार्थम्। उक्तामुपपत्तिमुपसंहरति। एवमिति। इहेति प्रकरणोक्तिस्तेन तदेवोपास्यमिति शेषः। ध्येयस्यापि मनोमयत्वादेर्ब्रह्मणि नोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। यत्त्विति। तस्यापि ब्रह्मण्युपपत्तिमाह। तदपीति। कथं जीवगामिनो ब्रह्मणि सिद्धिस्तत्राऽऽह। सर्वेति। जीवस्यैवासाधारणं मनोमयत्वादीत्युपेत्य ब्रह्मण्युपपत्तिमुक्त्वा तस्य साधारण्ये मानमाह। तथाचेति। जीर्णः स्थविरो भूत्वा यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव। सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः

---

१ ज. °तिहतश°। २ ञ. ट. यद्प्या°। ३ ङ. ञ. °त्माऽस्ये°। ४ ञ. ट. तदपि। ५ घ. ङ. यत्पुनरुक्तं। ६ क. ख. °त्यागरूपोपा°। ७ क. ख. °गते उक्त्वा। ८ ख. °ञ्चसि गच्छसि सोऽ°।

मुखः" [श्वेता० ४ । ३] इति । सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षि-शिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति" [श्वेता० ३ । १६] इति च । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषयेयं तु मनोमयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ताऽनेनें शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते । तुशब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं न तु शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः । यत्कारणं सत्यसंकल्प आकाशात्माऽवाक्यनादरो ज्यायान्पृथिव्या इति चैवंजातीयका गुणा न शारीर आञ्जस्येनोपपद्यन्ते । शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः । नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति । सत्यं शरीरे भवति न तु शरीर एव भवति । ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षादाकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति च व्यापित्वश्रवणात् । जीवस्तु शरीर एव भवति तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ॥ ३ ॥

श्रोत्राण्यस्यैवेति सर्वतःश्रुतिमत् । ब्रह्मणि मनोमयत्वादि वदतः श्रुत्यन्तरविरोधमाशङ्क्याऽऽह । अप्राणो हीति । सूत्रार्थमुपसंहरति । अत इति ॥ २ ॥

ब्रह्मणि जीवगतं मनोमयत्वादीष्टं चेद्ब्रह्मगतमपि सत्यसंकल्पत्वाद्यभेदाज्जीवेऽस्तु नेत्याह । अनुपपत्तेस्त्विति । सूत्रं व्याख्यातुं संगतिमाह । पूर्वेणेति । आरोप्यरूपेण विषयस्यैव रूपित्वं न विपरीतं नहि रज्ज्वा रूपेण सर्पो रूपवानित्यर्थः । अवधारणमेव स्फोरयन्नेत्यादि विभजते । ब्रह्मेति । सर्वात्मत्वादिरुक्तो न्यायः । अनुपपत्तेरिति व्याचष्टे । यदिति । वागेव वाकः सोऽस्यास्तीति वाकी न वाक्यवाकी वागादिसर्वेन्द्रियरहित इत्यर्थः । आप्तकामत्वान्न कुत्रचिदादरोऽस्तीत्यनादरः । शारीरत्वमीश्वरेऽपि व्यापिनि स्यादिति शङ्कते । नन्विति । अयोगव्यवच्छेदमङ्गीकृत्यान्ययोगव्यवच्छेदाभावान्नेत्याह । सत्यमिति । अन्ययोगाव्यवच्छेदे हेतुर्ज्यायानिति । जीवे वा कथं विशिष्टं शारीरत्वं तत्राऽऽह । जीवस्त्विति ॥ ३ ॥

---

१ ज. ब्रह्मोपा°। २ घ. °न तु शा°। ३ ङ. ज. इत्येवं°। ४ ठ. ढ. ढ. °रोप्येण। ५ ठ. ढ. ढ. °ज्ज्वा स°। ६ क. °भावो नेत्या°।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः । यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति "एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि" [छा० ३ । १४ । ४] इति । एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । अभिसंभवितास्मीति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन । अभिसंभवितास्मीति प्राप्तास्मीत्यर्थः । नच सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः । तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव । तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणो यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे । "यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः" [शत० ब्रा० १० । ६ । ३ । २] इति । शारीरस्याऽऽत्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्याऽऽत्मनोऽभिधायकः । तस्मात्तयोर्भेदो[1] गम्यते ॥ ५ ॥

जीवस्य मनोमयत्वादिगुणत्वाभावे हेत्वन्तरम् । कर्मेति । पूर्वसूत्रान्नेत्याद्याकृष्य चशब्दार्थमाह । इतश्चेति । प्राप्यप्रापकत्वेन कर्मकर्तृव्यपदेशं विशदयति । एतमिति । वाक्यं व्याकरोति । एतमित्यादिना । प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति संबन्धः । मामहं[2] जानामीतिवद्व्यपदेशमाशङ्क्याऽऽह । नचेति । कर्मकर्तृव्यपदेशे सूत्राभिप्रेतं प्रकारान्तरमाह । उपास्येति । उक्तव्यपदेशफलमाह । तस्मादिति ॥ ४ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । शब्देति । सूत्रे हेत्वन्तरद्योतकाभावमाशङ्क्य पूर्वसूत्रस्थं चशब्दमाकृष्य व्याकरोति । इतश्चेति । समानप्रकरणत्वमेकविद्याविषयत्वम् । अन्तरात्मन्निति च्छान्दसो विभक्तिलोपः । शब्दभेदफलमाह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

---

१ घ. ङ. ज. ञ. °दोऽधिग°। क. °दोऽवग°। २ क. ख. °हं न जा°।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" [भ० गी० १८ । ६१] इत्याद्या । अत्राऽऽह कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यो यः प्रतिषिध्यतेऽनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिना । श्रुतिस्तु "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता" [बृह० ३ । ७ । २३] इत्येवंजातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति । तथा स्मृतिरपि "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत" [भ० गी० १३ । २] इत्येवंजातीयकेति । अत्रोच्यते । सत्यमेवैतत्पर एवाऽऽत्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः *शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नव-

---

आत्मान्तःस्थितस्यान्यस्यायोगे स्वे महिम्नीतिवदुपचारादेव शब्दभेदः स्यादित्युक्तमाशङ्क्याऽऽह । स्मृतेश्चेति । हृदि स्थितस्य शारीराद्भेदः स्मृत्योच्यते ततो मनोमयत्वादिविशिष्टो हृदि स्थितोऽन्यः शारीरादिति नोपचारशङ्केति व्याचष्टे । स्मृतिश्चेति । तमेव शरणं गच्छेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । ईक्षत्यधिकरणे निरस्तमपि चोद्यं प्रसङ्गादुद्भावयति । अत्रेति । श्रुतिस्मृतिभ्यां भेदवादः सप्तम्यर्थः । ननु नान्यत्वं साध्यते किंत्वन्यस्य मनोमयत्वादि निषिध्यते तत्राऽऽह । य इति । विवक्षितगुणवत्त्वेन जीवस्य ध्येयत्वनिषेधानुपपत्त्या तदन्यत्वधीरित्यर्थः । परस्यांशो विकारो वा जीवो नामेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिविरोधान्नैवमित्याह । श्रुतिरिति । नच भेदाभेदाभ्यां श्रुतिस्मृत्यविरोधस्तद्द्वयोगादिति । किं वस्तुतोऽन्यो जीवो नास्ति किं वोपाधितोऽपीति विकल्पयति । अत्रेति । आद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति । पर इति । अपरिच्छिन्नस्योपाधिना परिच्छिन्नत्वदृष्टिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ।

---

* अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवत्वः पर एवाऽऽत्मा स्वतो भेदेनावभासते । तादृशां च जीवानामविद्या न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः । नचाविद्यायां सत्यां जीवातनविभागः सति चास्मिंस्तदाश्रयाऽविद्येत्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवक्लृप्तेरयोगात् । न च परमेश्वरस्य कुतः कस्मात्संसारिता यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत न तु स्वतन्त्र इति वाच्यम् । नह्यद्यतनी जीवस्य बन्धनागारप्रवेशिता येनानुयुज्येत । किंत्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति । नचैवमीश्वरस्यानीश्वरत्वम् । नह्युपकरणाद्यपेक्षितं कर्तुः स्वातन्त्र्यं विहन्ति । तस्मायत्किंचिदेतत् ।

---

१ क. ञ. ज. °मात्मानौ भेदेन द°। २ क. ज. °तिर्हि ना°। ३ ञ. °दिपदार्थः। ४ ठ.ड.ट. °स्मृतित्रि°।

दवभासते तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक्तत्त्वमसीत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडमेष म आत्माऽन्तर्हृदय इति परिच्छिन्नायतनत्वात्स्वशब्देन चाणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वेत्यणीयस्त्वव्यपदेशाच्छारीर एवाऽऽराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । नायं दोषः । न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते । सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया संभवति । यथा समस्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते । कया पुनरपेक्षया सर्व-

---

श्रुतौ स्मृतौ च कर्मकर्तृत्वादिव्यवहारात्पारमार्थिक एव भेद इत्याशङ्क्याऽऽह । **तदिति** । अबाधाद्भेदव्यवहारस्य तात्त्विकत्वमाशङ्क्य प्रागूर्ध्वं वा बोधाद्बाध इति विकल्प्याऽऽद्यमनुजानाति । **प्रागिति** । द्वितीयं प्रत्याह । **गृहीते त्विति** ॥ ६ ॥

जैवं लिङ्गद्वयं निरस्यति । **अर्भकेति** । अर्भकमोको यस्य सोऽर्भकौकास्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति यावत् । अर्भकशब्दस्य शिशुविषयत्वनिषेधार्थमल्पमितिपर्यायत्वोक्तिः । ओकःशब्दस्याप्रसिद्धार्थतां व्यवच्छिनत्ति । **नीडमिति** । वाक्यार्थं वदन्नाशङ्कां विवृणोति । **एष इति** । तत्र लिङ्गयोः संभावनार्थं विशिनष्टि । **आराग्रेति** । परत्र तदसंभावनार्थं सर्वगत इति । तस्यानुपेक्षणीयत्वमाह । **तदिति** । परिहारभागमवतारयति । **अत्रेति** । अणीयस्त्वमुपेत्य ज्यायस्त्वं वा बाध्यं तदपि वा कथंचिदनुगन्तव्यम् । नाऽऽद्यः श्रुतस्य बाधायोगादित्याह । **नायमिति** । द्वितीयं प्रत्याह । **न तावदिति** । त्वयाऽपि ज्यायस्त्वमुपेत्याणीयस्त्वं बाध्यते तदपि वा कथंचिदनुगम्यते । नाऽऽद्यः श्रुतबाधायोगसाम्यात् । न द्वितीयो ज्यायसोऽणीयस्त्वस्य सर्वथैवायुक्तत्वात्तत्राऽऽह । **सर्वेति** । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नदेशोक्तौ दृष्टान्तमाह । **समस्तेति** । तत्र पुरवासापेक्षया व्यपदेशोऽपि कथमिहेति पृच्छति । **कयेति** । सूत्रावयव-

---

१ ङ. ञ. ट. भेत्वक॰। २ छ. नाशाङ्क्षां वि॰। ३ ठ. ड. ढ. ॰देशत्वोक्तौ-।

गतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति । निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते । यथा शालग्रामे हरिः । तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम् । सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्र तत्रोपास्यमानः प्रसीदति । व्योमवच्चैतद्द्रष्टव्यम् । यथा सर्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते । एवं ब्रह्मापि । तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकम् । तत्र यदाशङ्क्यते हृदयायतनत्वाद्ब्रह्मणो हृदयानां च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद्भिन्नायतनानां च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वानित्यत्वादिदोषदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि तद्वत्प्रसङ्ग इति तदपि परिहृतं भवति ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥ (१)

व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसंबन्धाच्चिद्रूपतया च शारीरादविशिष्टत्वात्सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च । नहि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते "नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" [बृ० ३।७।२३] इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

मुत्तरमवतार्य व्याचष्टे । निचाय्यत्वादिति । सर्वगतस्य कथमेकदेशे द्रष्टव्यत्वं तत्राऽऽह । यथेति । तत्र शास्त्रप्रामाण्यात्तथाऽस्तु प्रस्तुते कथं तत्राऽऽह । तत्रेति । बुद्धिविज्ञानमित्यन्तःकरणस्य प्रमाणजा वृत्तिरुक्ता । सर्वगतस्य कुतो हृदय एव मानग्राह्यत्वं तत्राऽऽह । सर्वेति । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नायतनत्वादिव्यपदेशं सौत्रोदाहरणेन साधयति । व्योमवदिति । ब्रह्मापि हृदयापेक्षया द्विधोक्तिभागिति शेषः । दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति । तदेवमिति । हृदयायतनत्वस्यातात्त्विकत्वे चोद्यान्तरमपि निरस्तमित्याह । तत्रेति । नहि परोपाधिपरिच्छेदादनित्यत्वादि युक्तं व्योम्नोऽदृष्टेरिति भावः ॥ ७ ॥

हार्दत्वे ब्रह्मणोऽनिष्टप्रसङ्गाज्जीवस्यैव हार्दस्योपास्यतेति शङ्कित्वा समाधत्ते । संभोगेति । चोद्यं प्रपञ्चयति । व्योमवदिति । सर्वबुद्धिसंबन्धेऽपि नभोवद्भोगमाशङ्क्योक्तम् । चिदिति । तथाऽपि भोगहेतुसंबन्धस्यैव भोगो नेतरस्येत्याशङ्क्याऽऽह । एकत्वाच्चेति । तत्प्रपञ्चयति । नहीति । अनिष्टप्रसङ्गं निगमयति ।

---

१ क. घ. ङ. ज. ञ. °स्तत्रो° । २ क. घ. ङ. ञ. °यायतनानां । ३ क.ञ. °रिरेणाति° । ४ ट. द. द. °नत्वस्या° । ५ क. ख. ठ. द. ट. °बन्धस्यै° ।

तस्मात्परस्यैव संसारसंभोगप्राप्तिरिति चेत्। न। वैशेष्यात्। न तावत्सर्वप्राणिहृदयसंबन्धाच्छारीरवद्ब्रह्मणः संभोगप्रसङ्गो वैशेष्यात्। विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः। एकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च। एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः। एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य। यदि च संनिधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसंबन्धोऽभ्युपगम्येताऽऽकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः। सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ। यदप्येकत्वाद्ब्रह्मण आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इत्यत्र वदामः। इदं तावद्देवानांप्रियः प्रष्टव्यः। कथमयं त्वयाऽऽत्मान्तराभावोऽध्यवसित इति। तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेत्यादिशास्त्रेभ्य इति चेत्। यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्धजरतीयं लभ्यम्। शास्त्रं च तत्त्वमसीत्यपहतपाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्याऽऽत्मत्वेनोपदिशच्छारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति। कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उप-

---

तस्मादिति। उत्तरमादत्ते। **नेति**। यत्तु बुद्धिस्थत्वे सति चैतन्याद्ब्रह्मणो भोक्तृत्वं जीववदिति तत्राऽऽह। **न तावदिति**। हेतुं विवृणोति। **विशेषो हीति**। धर्माधर्मवत्त्वस्यैव भोगप्रयोजकत्वादप्रयोजको हेतुरित्यर्थः। उक्तवैशेष्यफलमाह। **एतस्मादिति**। साधनव्याप्तिमाशङ्क्यान्यत्र धर्मादित्यादिश्रुतिविरोधान्मैवमित्याह। **यदि चेति**। किंच जीवा विभवो बहवश्चेति स्थितावेकस्मिन्देहदेशे सर्वसंनिध्यविशेषात्तुल्यो भोगः स्यान्न चैन्नैकस्यापि। स्वकर्मार्जिते देहे भोगो नान्यत्रेति चेद्वयमपि तथैवाभिदधीमहीत्याह। **सर्वेति**। ब्रह्मणो भोक्त्रभिन्नत्वाद्भोक्तृतेत्युक्तमनुभाषते। **यदपीति**। तत्र प्रतिज्ञैवायुक्तेत्याह। **अत्रेति**। तदयुक्तिं वक्तुं पृच्छति। **इदमिति**। किमेकत्वमज्ञातं ज्ञातं वाऽऽद्ये हेत्वसिद्धिः। द्वितीये तद्धीर्भेदुक्तेः शास्त्राद्वेति प्रश्नमेव प्रकटयति। **कथमिति**। अन्त्यमादत्ते। **तत्त्वमिति**। शास्त्रानुसरणे तदतिक्रमणमयुक्तमित्याह। **यथेति**। नहि कुक्कुटादेरेकदेशो भोगाय पच्यत एकदेशस्तु प्रसवाय कल्प्यते विरोधादित्याह। **नेति**। ऐक्यं बोधयदपि शास्त्रं न संसारं वारयति तत्कथमर्धजरतीयप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। **शास्त्रं चेति**। संसारिणो ब्रह्मणैक्यबोधनायोगाज्जीवस्य संसारित्वनिरासद्वारा शास्त्रमैक्यं बोधयत्यशोधितपदार्थस्य वाक्यार्थज्ञा-

---

१ घ. °तोऽपा°। २ घ. °ण ब्रह्मश°। ३ ख. °न्देहे स°। ४ क. ख. कल्पते।

भोगप्रसङ्गः। अथावगृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्योपभोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः। नहि बालैस्तलमलिनतादिभिर्व्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति। तदाह न वैशेष्यादिति। नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गो वैशेष्यात्। विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः। मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम्। नच मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते। तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि शक्य *ईश्वरस्य कल्पयितुम्॥८॥(१)

अत्ता चराचरग्रहणात्॥ ९॥

कठवल्लीषु पठ्यते "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः" [१।२।२५] इति। अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते। तत्र किमग्निरत्ता स्यादुत जीवोऽथवा परमात्मेति संशयः। विशेषानवधारणात्। त्रयाणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः।

नाभावादित्यर्थः। त्वदुक्तैरैक्यं ज्ञातं न शास्त्रादिति द्वितीयमुत्थापयति। अथेति। तत्र वास्तवे भोक्तृत्वे साध्ये साध्यवैकल्यमवास्तवे सिद्धसाध्यतेति मत्वाऽऽह। तदेति। तदेव दृष्टान्तेनाऽऽह। नहीति। तत्र सूत्रभागमवतार्य योजयति। तदाहेति। तयोर्विशेषेऽपि कथं ब्रह्मणि वस्तुतो भोगाभावस्तत्राऽऽह। नचेति। हेतुद्वयनिरासमुपसंहरति। तस्मान्नेति। मनोमयत्वादिविशिष्टस्यैवेश्वरस्य ध्यानार्थं हार्दत्वेऽपि निर्दोषत्वात्तस्मिन्नेव शाण्डिल्यविद्यावेद्ये सर्वमित्यादिवाक्यं समन्वितमित्यर्थः॥८॥(१)

ईश्वरस्याभोक्तृत्वे नात्तृत्वमपीत्याशङ्क्याऽऽह। अत्तेति। उदाहरति। कठेति। यस्य परस्याऽऽत्मनो ब्रह्म च क्षत्रं चोभे जाती प्रसिद्धान्नवदोदनौ भवतो यस्य मृत्युः सर्वमारकः सन्नुपसेचनमोदनामिश्रघृतवत्तिष्ठति यत्र सोऽत्ता कारणात्मा वर्तते तं निर्विशेषमात्मानं नाविरतो दुश्चरितादितिमन्त्रोक्तोपायवान्यथा वेदेत्थमन्यस्तद्रहितो न वेदेत्यर्थः। अत्तुरत्राश्रवणान्न सूत्रानुसारितेत्याशङ्क्याऽऽह। अत्रेति। सिद्धेऽत्तरि विचारमूलं संशयमाह। तत्रेति। विशेषानवधारणोत्थः संशयस्त्रिष्वेव कथं नियम्यते तत्राऽऽह। त्रयाणामिति। स त्वमग्निमित्यादिरग्नेर्येयं प्रेते विचिकित्सेत्यादिर्जीवस्यान्यत्र धर्मादित्यादिर्ब्रह्मणः प्रश्नः। प्रतिवचनमपि लोकादिमग्निमित्याद्यग्नेर्हन्त त इद-

---

* निर्मृष्टाखिलाविद्यातद्वासनत्वेन शुद्धबुद्धस्वभावत्वादिति भावः।

---

१ क. घ. °नत्व.दि°। २ क. ख. °दने भ°।

किं तावत्प्राप्तम्। अग्निरत्तेति। कुतः। "अग्निरन्नादः" [बृह० १।४।६] इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम्। जीवो वाऽत्ता स्यात् "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" [मु० ३।१।१] इति दर्शनात्। न परमात्माऽनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" [मुण्डं० ३।१।१] इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। अत्ताऽत्र परमात्मा भवितुमर्हति। कुतः। चराचरग्रहणात्। चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमिहाऽऽद्यत्वेन प्रतीयते तादृशस्य चाऽऽद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कात्स्न्र्येनात्ता संभवति। परमात्मा तु विकारजातमुपसंहरन्सर्वमत्तीत्युपपद्यते। नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते। नैष दोषः। मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वात्। ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थ-

---

मित्यादीतरयोरेवं त्रयाणामेव तयोरिहोपलब्धेस्त्रिष्वेव संशयो विशेषानुपलब्धेरित्यर्थः। पठितकठश्रुतेर्निर्विशेषे ब्रह्मणि समन्वयोक्त्या श्रुत्यादिसंगतिं गृहीत्वा पूर्वपक्षयति। **किं तावदिति**। पूर्वपक्षेऽग्नेर्जीवस्य वोपास्तिः सिद्धान्ते निर्विशेषवस्तुधीरिति फलम्। विशेषेऽनवधृते कुतोऽवधृतिरित्याह। **कुत इति**। अग्निरन्नादोऽन्नपतिरिति श्रुतेरग्नेरन्नादत्वप्रसिद्धेश्च विशेषधीरित्याह। **अग्निरिति**। अग्न्यधिकारमतिक्रम्याध्यात्माधिकारे तदुक्त्ययोगादोदनशब्दस्य च भोग्यत्वगुणाद्ब्रह्मक्षत्रवृत्तेर्भोक्तृगमकत्वादग्नेश्च संहर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वाभावान्नाग्न्युपास्तिरिहेत्यपरितोषादाह। **जीवो वेति**। ओदनशब्देन कर्मफलोक्तेर्मृत्युशब्दस्य तदनुगुणत्वान्न जायत इत्यादेश्च जीवे योगात्तदुपास्तिरत्रेति भावः। ओदनशब्देन ब्रह्मक्षत्रवृत्तिना जगल्लक्षणात्तत्संहर्तृत्वस्य परस्मिन्प्रसिद्धेस्तद्धीरेवात्रेष्टेत्याशङ्क्याऽऽह। **नेति**। श्रुतिर्लक्षणाविषये श्रुतेर्न्याय्यत्वादोदनशब्दस्य भोग्यार्थत्वाद्ब्रह्मक्षत्रयोश्च भोग्यत्वाद्भोक्तृत्वस्य परस्मिन्वारितत्वान्न तत्परतेत्यर्थः। पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति। **एवमिति**। साधिते जीवपक्षे परस्मिन्को हेतुरिति पृच्छति। **कुत इति**। हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे। **चरेति**। तदत्तृत्वस्यान्यथासिद्धिं निराह। **तादृशस्येति**। हेतोः पक्षधर्मतामाह। **परमेति**। ब्रह्मक्षत्रयोरेव मृत्यूपसेचनयोरत्र दृष्टेरसिद्धो हेतुरिति शङ्कते। **नन्विति**। ओदनशब्देन ब्रह्मक्षत्रवृत्तिना मृत्यूपसेचनसंनिधानादोदनस्थं नाश्यत्वमाश्रित्य ब्रह्मक्षत्रशब्दाभ्यां जगल्लक्ष्यते तेन तन्नाशकत्वलिङ्गाद्ब्रह्मात्र भातीत्याह। **नैष इति**। निषेधश्रुत्या परस्य नात्तृतेत्युक्तमनूद्य तस्य

---

१ ङ. ञ. ॰ते तत्कथं। २ छ. ॰शेषे ब्र॰। ३ ठ. ड. ढ. ॰ति तत्फल॰। ४ ख. ॰ति तल्लक्षणाविषये

त्वोपपत्तेः। यत्तु परमात्मनोऽपि नात्तृत्वं संभवत्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति दर्शनादिति। अत्रोच्यते। कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य संनिहितत्वात्। न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्। तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति॥ ९॥

प्रकरणाच्च॥ १०॥ (२)

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनः "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" [काठ० १।२।१८] इत्यादि। प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम्। क इत्था वेद यत्र स इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम्॥ १०॥ (२)

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्॥ ११॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" [काठ० १।३।१] इति। तत्र संशयः। किमिह

गतिमाह। यत्त्विति। तयोरित्यादिना कर्मफलभोगस्य पूर्वोक्तत्वं संनिहितत्वम्। अविशेषेण विकारसंहारस्यापि किमित्येतन्न निषेधकं सर्ववेदान्तविरोधादित्याह। नेत्यादिना। लैङ्गिकमर्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ ९॥

परमात्मैवात्तेत्यत्र मानान्तरमाह। प्रकरणाच्चेति। सूत्रं व्याचष्टे। इतश्चेति। प्रकृतत्वमप्रयोजकमित्याशङ्क्योक्तं प्रकृतेति। न्याय्यमप्रकृतग्रहादिति शेषः। इतश्च परमात्मैवात्तेत्याह। क इति। यस्येत्यादि वाक्यं ज्ञेये परमात्मनि मायाद्वारा सर्वसंहर्तृत्वेऽन्वितमित्यर्थः॥ १०॥ (२)

पूर्वोदाहृतानन्तरमन्त्रार्थनिर्णयार्थमाह। गुहामिति। संगतिं वदन्विषयमाह। कठेति। ऋतं सत्यमावश्यकं कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ सुकृतस्य लोके सम्यगर्जितस्यादृष्टस्य कार्ये देहे वर्तमानौ परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानमर्हतीति परार्धं हृदयं तस्मिन्परमे श्रेष्ठे या गुहा नभोलक्षणा तां प्रविश्य स्थितौ छायातपवन्मिथो विरुद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति। त्रिर्नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेतास्तेऽपि वदन्तीत्यर्थः। बुद्ध्यवच्छिन्नस्य जीवस्य परस्य च प्रकृतत्वादृतपानकर्तृत्वस्य जीवेन सह बुद्धेरिव परस्यापि च्छत्रिन्यायेन लाक्षणिकत्वाविशेषाच्च संशयमाह। तत्रेति।

---

१ छ. °ण सर्ववि°। २ क. ख. °ग्रहणादि°। ३ क. ख ठ. °स्य च।

बुद्धिजीवौ निर्दिष्टावुत जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात्कार्यकरणसंघाताद्विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति । तदपीह प्रतिपादयितव्यम् । "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः" [काठ० १।१।२०] इति पृष्टत्वात् । अथ जीवपरमात्मानौ ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति । तदपीह प्रतिपादयितव्यम् । "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" [काठ० १।२।१४] इति पृष्टत्वात् । अत्राऽऽहाऽऽक्षेप्ता । उभावप्येतौ पक्षौ न संभवतः । कस्मात् । ऋतपानं कर्मफलोपभोगः सुकृतस्य लोक इति लिङ्गात् । तच्चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति नाचेतनाया बुद्धेः । पिबन्ताविति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन्न संभवति । अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न संभवति । चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासंभवात् । "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" [मुण्ड०

वाक्यभेदशङ्कां परिहरन्पूर्वपक्षे फलमाह । यदीति । प्रकृतं प्रतिपाद्यं कुतो जीवस्तथेति तत्राऽऽह । तदपीति । जीवतत्त्वं तदर्थः । प्रकरणं सप्तम्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलोकभोक्ताऽस्तीत्येके नास्तीति चान्ये त्वयोपदिष्टोऽहमेतत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । वराणां पितुः सौमनस्यमग्निविद्यात्मविद्येत्येतेषामिति निर्धारणे षष्ठी । सिद्धान्तेऽपि वाक्यभेदं वारयन्फलमाह । अथेत्यादिना । जीवविलक्षणस्य ब्रह्मणोऽप्रकृतत्वात्कथं प्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । तदपीति । परमात्मस्वरूपं तदित्युक्तमन्यत्रेत्यन्यदिति यावत् । कृताकृतात्कारणात्कार्याच्चेत्यर्थः । चकाराभ्यां भवतो ग्रहणम् । उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन संशयमाक्षिपति । अत्रेति । प्रकृतत्वात्तदुपपत्तौ तदसंभावना नास्तीत्याह । कस्मादिति । पक्षयोरसंभावनां वक्तुमृतपानशब्दार्थमाह । ऋतेति । तत्कर्त्रोर्दिहयोगदृष्टेरिति हेतुमाह । सुकृतस्येति । तथाऽपि कथं पक्षयोरनुपपत्तिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षानुपपत्तिमाह । तच्चेतनस्येति । अस्तु जीवस्यैव चेतनत्वादृतपानं मा वाऽचेतनाया बुद्धेर्भूत्तथाऽपि का क्षतिस्तत्राऽऽह । पिबन्ताविति । जीवस्यैव पातृत्वं न बुद्धेरिति स्थिते फलितमाह । अत इति । द्वयोरुक्तपानायोगं हेतूकृत्य सिद्धान्तयोगमाह । अत एवेति । बुद्धेरचैतन्यात्पानायोगेऽपि परस्य चैतन्यात्तद्योगमाशङ्क्याऽऽह । चेतनेऽपीति । संशयायोगादधिकरणाक्षे-

---

१ झ. ट. 'नौ जी'। २ घ. 'नं हि क'। ३ क. ङ. ज. ञ. तच्च चेत'।

३।१।१] इति मन्त्रवर्णादिति। अत्रोच्यते। नैष दोषः। छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि च्छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात्। एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्तावुच्येते। यद्वा जीवस्तावत्पिबतीश्वरस्तु पाययति पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते। पाचयितर्यपि पक्तृत्वप्रसिद्धिदर्शनात्। बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहेऽपि संभवति करणे कर्तृत्वोपचारात्। एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात्। न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचिदृतं पिबन्तौ संभवतः। तस्माद्बुद्धिजीवौ स्यातां जीवपरमात्मानौ वेति संशयः। किं तावत्प्राप्तम्। बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति। कुतः। गुहां प्रविष्टाविति विशेषणात्। यदि शरीरं गुहा यदि वा हृदयमुभयथाऽपि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते। नच सति संभवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुम्। सुकृतस्य लोक इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति। परमात्मा तु न सुकृतस्य वा दुष्कृतस्य वा

पमनूद्य परिहरति। अत्रेति। किं पक्षद्वयं कथंचिदपि नोपपद्यते किंवा कथंचिद्योगेऽपि सम्यक्पक्षान्तरमस्ति नाऽऽद्य इत्याह। नैष इति। सिद्धान्तोपपत्तिविधान्तरेणाऽऽह। यद्वेति। तथाऽपि कथं पिबन्ताविति द्विवचनं तत्राऽऽह। पाययन्निति। प्रधानकर्तरि प्रयोगो गुणकर्तरि कथमित्याशङ्क्याऽऽह। पाचयितरीति। यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादित्यर्थः। पूर्वपक्षेऽपि द्विवचनोपपत्तिमाह। बुद्धीति। संभवति द्विवचनमिति शेषः। कर्तरि यो व्यपदेशः स कथं करणे स्यात्तत्राऽऽह। एधांसीति। कथंचिदुपपत्तिं पक्षयोरुक्त्वा द्वितीयं निराह। नचेति। पक्षद्वयं समाप्याधिकरणारम्भमुपसंहरति। तस्मादिति। ब्रह्मक्षत्रशब्दस्य संनिहितमृत्यूपदादनित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिबच्छब्दस्य संनिहितगुहाप्रवेशादिना बुद्धिक्षेत्रज्ञपरतेति विमृश्य पूर्वपक्षयति। किं तावदिति। ऋतमिति श्रुतेर्निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। परस्यापि प्रकृतत्वाज्जीवाद्द्वितीयत्वं किं न स्यादित्याह। कुत इति। सूत्रावयवेनोत्तरं गुहामिति। हेतुमेव स्फुटयति। यदीति। जीवाद्द्वितीयं ब्रह्मैव गुहां प्रविष्टं यो वेद निहितं गुहायामिति श्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह। नचेति। इदश्च न ब्रह्म गुहां प्रविष्टमित्याह। सुकृतस्येति। ब्रह्मणोऽपि सुकृतलोकवर्तित्वमाशङ्क्याऽऽह। परमात्मेति। पूर्वपक्षे हेत्वन्तरमाह।

---

१ क. ङ. ज. °च्येयाताम्। य°। २ क. ख. ठ. ड. ढ. °ज्जीवद्वितीं°। ३ क. ख. ठ. ड. ढ. जीवद्वितीं°।

गोचरे वर्तते। न कर्मणा वर्धते नो कनीयानिति श्रुतेः। छायातपाविति चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते। छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्। तस्माद्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयाताम्। कस्मात्। आत्मानौ हि तावुभावपि चेतनौ समानस्वभावौ। संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते। अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वः पुरुषो वा। तदिह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते। ननूक्तं गुहाहितत्वदर्शनान्न परमात्मा प्रत्येतव्य इति। गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः। गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्यते "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" [काठ० १। २। १२] "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्" [तै०

छायेति। बुद्धेर्द्वितीयजीवज्ञानार्थं वाक्यमित्युपसंहरति। तस्मादिति। सिद्धान्तसूत्रमादायाऽऽत्मानाविति प्रतिज्ञां व्याकरोति। एवमिति। इहेति प्रकृतमन्त्रोक्तिः। पूर्णतया प्रवेशानर्हं ब्रह्म कुतोऽद्वितीयं जीवस्येत्याह। कस्मादिति। हीत्युक्तं हेतुमाह। आत्मानौ हीति। चेतनत्वेन समन्वयाज्जीवे पातरि सिद्धे द्वितीयत्वेन परस्याऽऽदानं युक्तमित्यर्थः। तत्र किं नियामकमित्याशङ्क्य तद्दर्शनादिति व्याचष्टे। संख्येति। लौकिकीं दृष्टिमेव दृष्टान्तेनाऽऽह। अस्येति। एकस्य चेतनत्वे द्वितीयस्यापि तद्गौरवदेवासिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह। तदिति। तत्तत्रेत्थं लौकिकदर्शने सतीति यावत्। इहेति वाक्योक्तिः। संप्रतिपन्नां जातिमुपजीव्य निर्विशेषान्तरग्रहे बुद्धिलाघवाद्विजातीयग्रहे तद्गौरवात्परमात्मैव द्वितीयो जीवस्येति सूचयति। समानेति। कारकत्वेन बुद्धेरपि जीवसाम्यमाशङ्क्य तस्य बहिरङ्गत्वाच्चेतनस्य स्वभावत्वेनान्तरङ्गत्वान्मैवमित्याह। चेतन इति। बहिरङ्गमपि कारकत्वमेव ग्राह्यं गुहाहितत्वलिङ्गादिति शङ्कते। नन्विति। तत्रापि तद्दर्शनादित्युत्तरमाह। गुहेति। तदेव स्फुटयति। गुहेत्यादिना। परस्मिन्गुहाहितत्वोक्तेस्तात्पर्यं वक्तुमसकृदित्युक्तम्। गुहायां बुद्धावाहितं निक्षिप्तं गह्वरे बहुविधानर्थसंकटे देहे स्थितं पुराणं चिरंतनं परं विदित्वा हर्षादि जहातीति संबन्धः। परमे बाह्याकाशापेक्षया प्रकृष्टे व्योमन्यन्तःकरणावच्छिन्ने भूताकाशे निहितं परं यो वेद सोऽश्नुते सर्वान्कामानिति संबन्धः। अन्विच्छ विचार्य निर्धारयेत्यर्थः। प्रवेशवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम्। यत्तु सर्वगतस्य ब्रह्मणो न

---

१ ङ. ञ. 'ति च चे'। २ घ. 'योऽन्वेष्य'।

२।१] "आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्" इत्याद्यासु। सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव। सुकृतलोकवर्तित्वं तु च्छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम्। छायातपावित्यप्यविरुद्धम्। छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्संसारित्वासंसारित्वयोः। अविद्याकृतत्वात्संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य। तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते॥ ११॥

कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते।

विशेषणाच्च॥ १२॥ (३)

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव भवति। "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु" [काठ० १।३।३] इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति। "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्"[का०१।३।९] इति परमात्मानं गन्तव्यम्। तथा "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्। अध्यात्मयोगाधिगमेन

विशिष्टदेशतेति तत्राऽऽह। सर्वेति। यत्तु परस्य न सुकृतलोकवर्तितेति तत्राऽऽह। सुकृतेति। यदपि च्छायातपाविति चेतनाचेतनोक्तिरिति तत्राऽऽह। छायेति। तद्वैलक्षण्ये तद्वतोरपि तत्सिद्धिरिति हेतुं साधयति। अविद्येति। प्रथमश्रुतचेतनत्ववशाच्चरमश्रुतं गुहाप्रवेशादि नेयमित्युपसंहरति। तस्मादिति॥ ११॥

धर्मविशिष्टतया विलक्षणग्रहे बुद्धिरेव स्वतो विलक्षणा ग्राह्येति मन्वानो हेत्वन्तरं पृच्छति। कुतश्चेति। परमात्मासाधारणलिङ्गपरं सूत्रं व्याचष्टे। विशेषणं चेति। न बुद्धिजीवयोरित्येवकारार्थः। जीवविशेषणं विशदयति। आत्मानमिति। रथित्वकल्पनाफलं सूच्यते। संसारेति। परस्य विशेषणमाह। स इति। जीवः सर्वनामार्थः। अध्वनः संसारमार्गस्य पारमेव विशिनष्टि। तदिति। व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः स्वरूपं तदित्यर्थः। परमं कार्यकारणातीतं पदं तदेव ज्ञेयं नान्यदित्यर्थः। किं चोत्तरवाक्यवत्पूर्वमपि जीवेश्वरयोरेव विशेषणादृतपानवाक्ये जीवद्वितीयत्वमीशस्यैवेत्याह। तथेति। दुर्दर्शं सूक्ष्मत्वाद्दुर्ज्ञानं तत एव गूढमनुप्रविष्टं गहनतां गतमीश्वरमध्यात्मयोगः प्रत्यगात्मन्येव चित्तसमाधानं तत्सहकृताद्वाक्यादधिगमो ब्रह्मात्मैक्यव्यञ्जकचित्तवृत्तिविशेषस्तेनाहमेवेति निश्चित्य धीरो विद्वान्हर्षशोकावुपल-

---

१ ङ. ञ. °व संभ°। २ घ. °ति च प°। ३ क. ङ. ज. ञ. °व्यं कल्पयति। त°। ४ ठ. ढ. ट. °वेशयो°। ५ क. ख. °क्येऽपि जी°।

देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति" [काठ० १।२।१२] इति पूर्वस्मिन्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ। प्रकरणं चेदं परमात्मनः। ब्रह्मविदो वदन्तीति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते। तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम्। एष एव न्यायः "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया" [मुण्ड० ३।१।१] इत्येवमादिष्वपि। तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्यदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति। अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा। अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" [मुण्ड० ३।

क्षिवं संसारं त्यजतीत्यर्थः। चकारसूचितमर्थमाह। प्रकरणं चेति। नन्व पृष्टत्वाविशेषाज्जीवस्यापीदं प्रकरणं तस्य ब्रह्मत्वेन प्रतिपाद्यत्वादविरोधादिति भावः। जीवद्वितीयत्वं परस्यैवेत्यत्र हेत्वन्तरमाह। ब्रह्मेति। ब्रह्मपक्षे हेतुबाहुल्यादृतं पिबन्तावित्यत्र जीवानुवादेन तदतिरिक्तो वाक्यार्थान्वयितदर्थशोधनाय परात्मा प्रतिपाद्यत इत्युपसंहरति। तस्मादिति। उक्तन्यायमन्यत्र संचारयति। एष इति। द्वा सुपर्णेत्यादौ सर्वत्र द्विवचनस्याऽऽकारश्छान्दसः। द्वौ सुपर्णाविव सहैव युज्येते नियम्यनियामकत्वेनेति सयुजौ सखायौ चेतनत्वेन समानस्वभावौ समानं नियम्यत्वेन तुल्यं वृक्षं छेदनयोग्यं शरीरं परिषस्वजाते समाश्रिताविव्यर्थः। पक्षिणौ कौचिदत्र प्रतीयेते न जीवेशौ ततो नेदमुदाहरणं तत्राऽऽह। तत्रेति। तदनेन गुहां प्रविष्टाविति व्याख्यातम्। आत्मानौ हीति व्याचष्टे। तयोरिति। तद्दर्शनादित्युभयोर्लिङ्गदर्शनादिति व्याख्येयम्। विशेषणाच्चेति व्याकरोति। अनन्तरे चेति। आत्मेश्वरयोस्तुल्यो वृक्षो देहस्तस्मिञ्जीवो मनुष्योऽहमित्यभिनिवेशवाननीशयाऽविद्यया मुह्यमानस्तत्त्वमजानन्ननिशं शोचति संसारमनुभवति जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा तत्प्रकर्षदशायामन्यं बिम्बभूतमीशशब्दलक्ष्यं प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदाऽस्यैवाऽऽत्मत्वेन दृष्टस्य महिमानं स्वरूपं प्राप्नोति ततश्च वीतशोको विगतसंसारो भवति तत्र हेतुरितिशब्देनोक्तो बन्धहेत्वविद्यादेर्ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्यर्थः। नचात्र जीवोक्तावनश्नन्नित्ययोगाद्बुद्धिग्रहे चाभिचाकशीतीत्यसंभवात्पूर्वपक्षासिद्धिः। करणे कर्तृत्वोपचारादभिचाकशीतीति बुद्धावपि सिद्धत्वाज्जीवे चैतन्यमात्रादनशनसंभवात्। मुख्ये कर्तृत्वे संभवति कर्तृत्वोपचारो नेति सिद्धान्ताभिप्रायः। कृत्वाचिन्तया द्वा सुपर्णेत्यादे-

१ । २] इति । अपर आह । द्वा सुपर्णेति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात् । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वमनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति । सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते । तन्न सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात् । तत्रैव च व्याख्यातत्वात् । तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति । नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते । न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपेतो विवक्ष्यते । कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपोऽनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञ इति वचनात् । तत्त्वमसि "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" [भ० गी० १३ । २] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवावकल्पते । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किंचन रज आध्वंसत इत्यादि । कथं पुनरस्मिन्पक्षे तयोरन्यः

रेवदधिकरणोदाहरणत्वमुक्त्वा कृत्वाचिन्तामुद्घाटयति । अपर इति । अन्यथा सिद्धान्ताननुगुणत्वेनेति यावत् । सत्त्वमिति बुद्धिरुक्ता । सिद्धान्तार्थं व्याचष्टे ब्राह्मणमिति शङ्कते । सत्त्वेति । प्रसिद्ध्या प्रत्याह । तन्नेति । ब्राह्मणविरोधाच्च न तदन्यथा व्याख्येयमित्याह । तत्रैवेति । प्रकृतं ब्राह्मणं सप्तम्यर्थः । सत्त्वव्याख्यानानन्तर्यमथशब्दार्थः । सत्त्वस्य करणत्वात्क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वान्न तयोरैक्यमित्यर्थः । तावेतौ करणत्वेन कर्तृत्वेन च भिन्नावित्यर्थः । सिद्धान्ताभजनेऽपि पूर्वपक्षमृगेपा भजेतेत्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । द्वितीयस्य ब्रह्मरूपेणैव प्रतिपादनादिति हेतुमाह । न हीति । अत्रेति मन्त्रब्राह्मणोक्तिः । नचायं वाक्यार्थो न युक्तः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह । तत्त्वमिति । इतश्च जीवस्य ब्रह्मत्वदृष्टिरत्रेष्टेत्याह । तावतेति । मन्त्रव्याख्यामात्रेण विद्योपसंहारदर्शनं जीवस्य ब्रह्मत्वोपदेशे घटते न सत्त्वक्षेत्रज्ञविवेकमात्रेण भेदधियो मिथ्याधीत्वादित्यर्थः । अविद्याध्वस्तिफलोक्तिरपि ब्रह्मात्मताज्ञानमिह गमयतीत्याह । न हेति । जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तिपरमिदं वाक्यमित्यत्र शङ्कते । कथमिति । बुद्धेर्भोक्तृत्वोक्तावतात्पर्यान्न तत्रोपपत्तिरन्वेष्येत्याह ।

---

१ क. ङ. यदुच्येत । ञ. ट. यदुच्येत । २ ङ. ञ. °दिसं° । ३ ङ. ञ. °र्मापेतो । ४ ङ. ञ. °वकल्प्यते । ५ छ. °ज्ञयोर्विवे° ।

पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वमित्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति। उच्यते। नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता। किं तर्हि चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति। तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति। इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते। परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि संभवत्यचेतनत्वात्सत्त्वस्याविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्याविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न संभवति। तथाच श्रुतिः "यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्" इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" [बृह० ४। ५। १५] इत्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावं दर्शयति ॥ १२ ॥ (३)

उच्यत इति। क तर्हि श्रुतेस्तात्पर्यं तत्राऽऽह। किं तर्हीति। इतिपदं प्रवृत्तेति पूर्वेण संबध्यते। का तर्हि बुद्धेर्भोक्तृत्वधियो गतिस्तत्राऽऽह। तदर्थमिति। जीवस्य ब्रह्मत्वासिद्ध्यर्थमिति यावत्। चैतन्यच्छायापन्ना धीः सुखादिना परिणमते तत्र पुरुषोऽपि भोक्तृत्वमिवानुभवति न तत्त्वत इति वक्तुमध्यारोपयतीत्युक्तम्। कुतस्त्यं भोक्तृत्वं बुद्धावारोप्यते तत्राऽऽह। इदं हीति। नहि भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वं दण्डस्याप्सु वक्रतावदित्युक्तं परमार्थतस्त्विति। सत्त्वस्य वस्तुतो भोक्तृत्वाभावे हेत्वन्तरमविद्येति। मिथ्याभोक्तृत्वे मानमाह। तथाचेति। यत्र यस्यामविद्यावस्थायां वैशब्दो निश्चयार्थोऽन्यदिवाऽऽभासभूतं नानात्वं दृष्टं स्यात्तत्राऽऽविद्यकबुद्ध्यादिसंबन्धादन्यो भूत्वाऽन्यच्चक्षुषा पश्येदन्यच्च श्रोत्रेण शृणुयादित्यर्थः। उक्तवाक्यतात्पर्यमाह। स्वप्नेति। वस्तुतो भोक्तृत्वाभावे श्रुतिमाह। यत्र त्विति। यस्यां विद्यावस्थायामस्य विदुषः सर्वं पूर्णं ब्रह्मैवाभूत्तत्राविद्याक्षये भेदभ्रमाभावादारब्धकर्मणा कार्यकरणव्यापारेऽपि स्वगतव्यापारानभिमानात्केन करणेन कं विषयं कः कर्ता पश्येदित्याक्षेपः। अनेनापि वाक्येन श्रुत्युक्तमर्थमाह। विवेकिन इति। एवं जीवस्य भोक्तृत्वादेर्मिथ्यात्वात्तदपोहेन तस्य ब्रह्मतामाह पैङ्गिब्राह्मणमिति पूर्वोत्तरपक्षाननुगुणत्वादनुदाहरणत्वेऽपि कृत्वाचिन्तया द्वा सुपर्णेत्यादीहोदाहृतम्। तच्चाप्रपञ्चे प्रत्यग्ब्रह्मण्यन्वितम्। ऋतं पिबन्ताविति तु जीवद्वितीये परस्मिन्निति स्थितम् ॥ १२ ॥ (३)

---

१ ज. °त्ता किमिति त°। २ ङ. ञ. ट. °तां व°। ३ क. ङ. ज. ञ. ट. °त्वं स°। ४ क. ङ. ञ. °हारं वारयति। ५ ख. °सिद्धिस्तदर्थं°। ६ क. ख. ठ.ड. ढ. ब्रह्माऽऽत्मैवा°। ७ ठ.ड. ढ. °र्यंकार°। ८ ठ. ड. ढ. °क्षानु°।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

"य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति" [छा० ४।१५।१] इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः। किमयं प्रतिबिम्बात्माऽक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यतेऽथ विज्ञानात्मोत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽथवेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तम् । छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः। तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वाऽयं निर्देश इति युक्तम् । स हि चक्षुषा रूपं पश्यंश्चक्षुषि संनिहितो भवति । आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवति । आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते । "रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः" [बृह० ५।५।२] इति श्रुतेः ।

पिबन्ताविति द्वित्वश्रुत्या चेतनत्वेन तुल्यजीवपरदृष्ट्यनुसाराच्चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीतास्तर्हि दृश्यत इति प्रत्यक्षत्वोक्त्या छायात्मगत्यनुरोधादमृतत्वादयः स्तुत्या कथंचिन्नेया इत्याशङ्क्याऽऽह । **अन्तर इति** । उपकोसलविद्यावाक्यमुदाहरति । **य इति** । छायां निरसितुं विशिनष्टि । **एतदिति** । क्रियापदेनेतिपदं संबध्यते । स्थानस्य ब्रह्मानुरूप्यमाह । **तदिति** । वर्त्मनी पक्ष्मस्थाने । एतं संयद्वाम इत्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह । **तत्रेति** । तदुक्तिसंभावनार्थं विशिनष्टि । **अक्षीति** । देवतां संभावयितुमिन्द्रियस्येति । आत्मशब्दात्पक्षद्वयमाह । **अथेत्यादिना** । प्रथमश्रुतवशाच्चरमश्रुतं नेयमिति पूर्वन्यायेन विमृश्य पूर्वपक्षमाह । **किमिति** । उक्तश्रुतेः सविशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे छायात्मोपास्तिर्ब्रह्मोपास्तिः सिद्धान्ते फलम् । अमृतत्वादेरयोगान्नच्छायात्मेति शङ्कते । **कुत इति** । मनो ब्रह्मेत्यादिवदितिशब्दाशिरस्कत्वेन वाक्यस्याविवक्षितार्थत्वं मत्वाऽऽह । **तस्येति** । तथाऽपि कथं छायात्मनि वामनीत्वादिकमित्याशङ्क्य चाक्षुषत्वस्यान्यत्रायोगादुपक्रमदृष्ट्या तदपि स्तुत्या नेयमित्याह । **य इति** । प्रसिद्धवदुपदेशश्चाक्षुषत्वोक्तिरेव । चकारः शङ्कानिरासी । संभावनामात्रेण पक्षान्तरमाह । **विज्ञानेति** । तस्य सर्वदेहसाधारण्यात्कुतोऽक्षिस्थानत्वं तत्राऽऽह । **स हीति** । संनिधिमात्रस्यातिप्रसङ्गित्वमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाह । **आत्मेति** । संभावितं पक्षान्तरमाह । **आदित्येति** । तस्य चक्षुषि विशेषसंनिधिं सूचयति । **चक्षुष इति** । तस्य तस्मिन्ननुग्राहकत्वेन संनिधौ मानमाह । **रश्मिभिरिति** । एतदमृतमित्यादि कल्पद्वये

---

१ क. ज. ट. °थवा वि° । २ छ. °च चर° । ३ ठ. ड. ढ. °दृष्टं त° ।

अमृतत्वादीनां देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवात्। नेश्वरः स्थानविशेषनिर्देशादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति। कस्मात्। उपपत्तेः। उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम्। आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते। स आत्मा तत्त्वमसीति श्रुतेः। अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रुतौ श्रूयेते। तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम्। यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तोऽपहतपाप्मत्वादिश्रवणात्। तथाऽक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति। वर्त्मनी एव गच्छतीति श्रुतेः। संयद्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते। "एतं संयद्वाम इत्याचक्षते। एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति। एष

कथं तदाह। अमृतत्वेति। जीवपक्षसंग्रहार्थोऽपिशब्दः। कथंचिदित्यौपचारिकोक्तिः। तेषां मुख्यत्वासंभवादीश्वरो गृह्यतामित्याशङ्क्य प्रथमदृष्टलिङ्गविरोधान्मैवमित्याह। नेति। सुखविशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वाचिन्तया प्राप्तं पक्षमनुभाष्य सिद्धान्तमुत्थाप्य प्रतिज्ञार्थमाह। एवमिति। उक्तेषु पक्षान्तरेषु नियमासिद्धिरित्याह। कस्मादिति। हेतुमादाय व्याकरोति। उपपत्तेरिति। इहेत्यक्षिपुरुषोक्तिः। उपपत्तिमेव स्फोरयति। आत्मत्वमिति। गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययन्यायं सूचयति। मुख्ययेति। तत्राऽऽत्मत्वस्य मुख्यत्वे गमकमाह। स इति। ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह। अमृतत्वेति। ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह। तथेति। अमृतत्वादिवदित्यर्थः। आनुकूल्यमेव स्फोरयति। यथेति। तत्तत्र लोके यद्यपि यदपि किंचिदस्मिन्नक्षिणि सर्पिर्घृतमुदकं वा सिञ्चति क्षिपति तत्सर्वं वर्त्मनी पक्ष्मस्थाने एव गच्छति तेन न लिप्यते चक्षुरित्यर्थः। इति ह स्मोपाध्यायो वदतीत्यादाविविशब्दस्योक्तार्थावच्छेदेनोक्तियोगिनोऽर्थपरत्वदृष्टेरिति होवाचेत्यत्रापीतिशब्दस्यार्थावच्छेदेनोक्तियोगादर्थपरत्वदृष्टेरात्मब्रह्मश्रुतिभ्याममृतत्वादिलिङ्गाच्च दृश्यत इति च्छायात्मलिङ्गं बाध्यमित्यर्थः। किंचोपक्रमस्थैकलिङ्गाद्वाक्यशेषस्थानेकलिङ्गानि बलवन्ति संवादस्य तात्पर्यहेतुत्वादित्याह। संयदिति। कुतोऽस्य संयद्वामत्वं तत्राऽऽह। एतं हीति। वामानि कर्मफलान्येतमक्षिपुरुषं हेतुमाश्रित्याभिसंयन्त्युत्पद्यन्ते सर्वफलोदयहेतुरयमित्यर्थः। वामनीरप्ययमेव पुमानित्याह। एष इति। तदुपपादयति।

१क. ङ. ज. ञ. °नां च दे°। २ ज. ञ. °कृच्छ्रुते°। ३ क. ङ. ज. ञ. ट. °पाप्मादि°। ४ क. ज. ञ. °द्वामादि°। ५ छ. °सं पूर्वप°। ६ छ. °ज्ञातार्थ°।

उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति। एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति" [छा० ४ । १५ । २] इति च।
अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽक्ष्यल्पं स्थानमुपपद्यत इति। अत्रोच्यते। भवेदेषाऽनवक्लृप्तिर्यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत्। सन्ति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" [बृ० ३ । ७ । ३] इत्यादिना। तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं यश्चक्षुषि तिष्ठन्निति। स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्रहणेनैतद्दर्शयति। न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो[2] निर्दिश्यमानं दृश्यते। किं तर्हि नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते। "तस्योदिति नाम हिरण्यश्मश्रुः" [छा० १ । ६ । ७ । ६] इत्यादि। निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव। सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

एष हीति। वामानि शोभनानि लोकं प्रापयति लोकस्य सर्वशुभप्रापकोऽयमित्यर्थः। भामनीरप्ययमेवेत्याह। एष इति। भामानि भानानि सर्वत्र नयतीति भामनीरयमेव प्रकाशकः सर्वत्रेत्यर्थः। तदेव स्फुटयति। एष हीति। प्रथमश्रुतस्यापि चरमश्रुतैरनेकैरन्यथयितव्यत्वमुपसंहरति। अत इति ॥ १३ ॥

पूर्वपक्षबीजं दूषयति। स्थानादीति। स्थानान्यादयो येषां नामरूपाणां तेषां व्यपदेशान्न परस्याक्षिस्थानत्वानुपपत्तिरिति योजना। यादसामम्भोधिरिव[3] स्थानिनः स्थानं महद्दृष्टमिति शङ्कते। कथमिति। व्योम्नः सूचीपाशादिवदक्ष्यादिस्थानत्वं महतोऽपि परस्य स्यादित्याह। अत्रेति। एवंजातीयकशब्देन गुणजातं गृहीतम्। निर्गुणस्य गुणसंबन्धोक्तिरप्ययुक्ता तत्कथमनेकदुर्घटप्रकटनमेव समाधिरित्याशङ्क्याऽऽह। निर्गुणमिति। चकारार्थमाह। सर्वेति ॥ १४ ॥

---

१ ङ. ज. ञ. ट. 'क्ष्यल्पस्था'। २ क. ङ. ज. ञ. 'णो निर्दिश्यते'। ३ छ. 'म्भोनिधि'।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते न वेति। सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम्। सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रक्रान्तं प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति। तदेवेहाभिहितं प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात्। आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात्। कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति। उच्यते। प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्येतदग्नीनां वचनं श्रुत्वोपकोसल उवाच। विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामीति। तत्रेदं प्रतिवचनम्। यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति। तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लोके। यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात्। तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसंपर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वा-

---

प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र ग्राह्यमित्याह। सुखेति। हेत्वन्तरपरं सूत्रमिति स्फोरयितुं चकारार्थमाह। अपि चेति। तदेव वक्तुं प्रतिजानीते। नैवेति। विवादस्याकार्यत्वे हेतुमाह। सुखेति। ब्रह्मणो विशिष्टस्योपक्रमस्थस्याक्षिवाक्येऽपि निर्देशादक्ष्याधारस्य पुंसो ब्रह्मतेत्युक्तमेव विवृणोति। सुखेत्यादिना। प्रक्रान्तत्वेऽपि ब्रह्मणोऽक्षिवाक्ये किं जातं तदाह। तदेवेति। प्रकृतपरिग्रहस्याक्षिवाक्ये यच्छब्देनेति शेषः। दृश्यत इति लिङ्गोपनीतच्छायात्मार्थो यच्छब्दः। लिङ्गस्य प्रकरणाद्बलीयस्त्वादित्याशङ्क्य तथात्वे वाक्यभेदाद्गतिमात्रोक्तिशेषाच्चैकवाक्यत्वाकाङ्क्षायां तदापादकप्रकरणस्य लिङ्गात्प्राबल्यात्प्रकृतं ब्रह्मैव यच्छब्दोक्तमित्याह। आचार्यस्त्विति। उक्तं व्यक्तीकर्तुं शङ्कते। कथमिति। तत्र ब्रह्मोक्तिं वक्तुमुपक्रमं दर्शयति। उच्यत इति। प्राणस्य सूत्रात्मनो बृहत्त्वाद्युक्तं ब्रह्मत्वं कथं पुनरर्थेन्द्रियसंयोगजं सुखं खं च भूताकाशं तद्ब्रह्मेति ज्ञातुं शक्यमित्याह। एतदिति। शङ्कायामुत्तरम्। तत्रेति। प्रत्येकं ब्रह्मत्वमजानतो मिथोवैशिष्ट्योक्तौ कथं धीरित्याशङ्क्य खंशब्दस्येतरव्यभिचारे दोषमाह। तत्र खमिति। प्रतीको नामाऽऽश्रयान्तरप्रत्ययस्याऽऽश्रयान्तरे क्षेपः। नचायं तदुपदेशः। अप्रतीकालम्बनान्नयतीति न्यायेन वक्ष्यमाणगतिविरोधादिति भावः। कंशब्दस्यापीतरव्यभिचारे दोषमाह। तथेति। क्षयिता

---

१ क. ब्रह्मेति कं। २ छ. °यसंयोगजन्यं सु°।

त्। यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात्। इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः। तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात्तन्मा भूदित्युभयोः कंखंशब्दयोर्ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति। इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वम्। तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम्। प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं महिमानमुपदिश्यैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या चेत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति। आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति

पारतन्त्र्यादि[2] वाऽऽमयः। नच तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिरुक्तन्यायादित्यर्थः। व्यतिरेके दोषमुक्त्वोभयग्रहे गुणमाह। इतरेतरेति। अर्थयोर्विशेषितत्वेन शब्दावपि विशेषितावुक्तौ। कंशब्देन विशेषितो हि खंशब्दो भूताकाशं त्यक्त्वा तद्गुणयोगाद्ब्रह्मणि वर्तते। कमपि खेन विशेषितं निरामयं भवति। तथाच यथोक्तौ शब्दावनवच्छिन्नसुखगुणकं ब्रह्म गमयित्वा चरितार्थावित्यर्थः। एकस्यैव ब्रह्मणो ध्येयत्वाद्ब्रह्मपदाभ्यासो वृथेत्याशङ्क्याऽऽह। तत्रेति। विशेषणत्वेनाऽऽकाशविशेषणार्पकत्वेनेति यावत्। उपरि प्रयोगाद्ब्रह्मपदं शिरो ययोस्ते ब्रह्मशिरसी तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम्। सुखस्याध्येयत्वमेवास्तु को दोष इत्याशङ्क्याऽऽह। इष्टं हीति। मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वदृष्टेरित्यर्थः। ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वमुक्त्वोपसंहरति। तदेवमिति। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। प्रत्येकं चेति। उपकोसलं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इतीमा मे चतस्रस्तनवो य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति। अन्वाहार्यपचनोऽपि तदनुशासनमकरोदापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति मे तनवो य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति। आहवनीयोऽपि तदनुशासनं कृतवान्प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति मम तनवो य एष विद्युति पुरुषः सोऽहमस्मीत्येवमेते प्रत्येकमग्नयः स्वं स्वं महिमानं विभूतिं पृथिव्यादिविस्तारमुक्त्वैषा सोम्य ते तुभ्यं प्रत्येकमुक्ताऽस्मद्विद्याऽग्निविषया पूर्वं च संभूय प्राणो ब्रह्मेत्यादिनाऽऽत्मविद्योक्ताऽस्माभिरित्युपसंहरन्तो ब्रह्मोपक्रमं दर्शयन्तीत्यर्थः। अग्निवाक्ये ब्रह्मोक्तमपि किमित्याचार्यवाक्येऽनुवर्तते वक्तृभेदादर्थभेदसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह। आचार्यस्त्विति। वक्तृभेदेऽप्येकवाक्यता साकाङ्क्षत्वात्पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकार्थत्वं वाक्यैक्यसंभवे तद्भेदस्या-

---

1 घ. पूर्व। २ ख. °दि चाऽऽम°।

च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति । यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुपघातं ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संयद्वामत्वादिगुणतां चोक्त्वाऽर्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीत्युपक्रमते । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचेति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरो यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ "अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते" [प्रश्न० १ । १०] इति स्मृतावपि "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः" [भ० गी० ८ । २४]

योगादित्यर्थः । फलोक्तेरपि सिद्धमक्षिस्थस्य ब्रह्मत्वमित्याह । यथेति । प्रकृतपुरुषविदो हि पापाद्यनुपहतत्वं फलमुक्तं तच्च तदधिगमाधिकरणे ब्रह्मधियोऽभिधास्यते तेनास्य ब्रह्मत्वमित्यर्थः । आचार्येण गतिमात्रे वाच्ये किमित्यधिकं सोऽभिदधीतेत्याशङ्क्यापेक्षितं पूरयित्वा गतिर्वाच्येत्युपसंहरन्नाह । तस्मादिति । पूर्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वनिश्चयादित्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रकरणादक्षिस्थस्य ब्रह्मत्वमुक्त्वा लिङ्गादपि तथेत्याह । श्रुतेति । श्रुता संवृत्तोपनिषद्रहस्यं ज्ञानं यस्य स तथा तस्य या देवयानाख्या गतिरागमसिद्धा तस्याश्चाक्षुषपुरुषवेदिन्यभिधानात्तद्ब्रह्मतेत्यर्थः । चकारार्थमाह । इतश्चेति । अवशिष्टं व्याचष्टे । यस्मादिति । या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा सैवेहाभिधीयमानेति संबन्धः । श्रुतिमाह । अथेति । देहपातानन्तर्यमथशब्दार्थः । तपोब्रह्मचर्याद्युपायेनाऽऽत्मानमनुसंधाय तद्विद्यया ध्यानाख्यया हेतुनोत्तरमार्गमर्चिराद्युपलक्षितं प्राप्य तेनाऽऽदित्यद्वारा कार्यं ब्रह्माऽऽप्नुवन्तीत्यर्थः । ब्रह्म विशिनष्टि । एतदिति । व्यष्टिसमष्टिकरणात्मकं हैरण्यगर्भं पदमित्यर्थः । तस्यैव वास्तवं रूपमाह । एतदिति । उक्तविशेषणसिद्ध्यर्थं हेतुमाह । एतस्मादिति । गतिविषयां श्रुतिमुक्त्वा स्मृतिमाह । अग्निरिति । अग्न्यादिशब्दैरातिवाहिक्यो देवता गृह्यन्ते । पथ्यन्तरादत्र विशेषमाह । तत्रेति । पथो

इति सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते । "अथ यदु चैवास्मिञ्शव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्ति" इत्युपक्रम्य "आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नाऽऽवर्तन्ते" [छा० ४ । १५ । ५] इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ (४)

यत्पुनरुक्तं छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान इति । अत्रोच्यते । न च्छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति । कस्मात् । अनवस्थितेः । न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं संभवति । यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यतेऽपगते तस्मिन्न दृश्यते । य एषोऽक्षिणि

देवयानस्य प्रामाणिकत्वेऽपि प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्योक्तम् । सैवेति । इहेत्युक्तां श्रुतिमाह । अथेति । देहपातानन्तर्यमेवाथेत्युक्तमस्मिन्नुपासके प्रारब्धकर्मसमाप्त्या मृते यदि पुत्रा ज्ञातयो वा शव्यं शवसंबन्धिसंस्कारादिकर्म कुर्वन्ति यदि वा न द्विधाऽप्यप्रतिहतधीफलास्तेऽर्चिरभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवन्ति तदाह । यदु चेति । अर्चिषोऽहर्देवतां ततः शुक्लपक्षदेवतां ततः षण्मासोपलक्षितोत्तरायणदेवतां ततः संवत्सराभिमानिनीं देवतां ततश्चाऽऽदित्यं ततश्चन्द्रं ततो विद्युतमाप्नुवन्ति । तत्तत्र स्थितानुपासकान्ब्रह्मलोकादागत्यामानवः पुरुषो गन्तव्यं ब्रह्म प्रापयतीत्याह । इत्युपक्रम्येति । देवैर्नेतृभिरधिष्ठितः पन्था देवपथो ब्रह्मणा गन्तव्यत्वेनोपलक्षितो ब्रह्मपथः । एतेन पथा कार्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमानाः पुनरिमं मनोः सर्गं जन्ममरणाद्यावृत्तियुक्तं नाऽऽवर्तन्ते न प्रविशन्तीत्याह । एष इति । तथाऽपि प्रकृते किं जातं तदाह । तदिति । प्रकरणमिहेत्युक्तम् ॥ १६ ॥

सिद्धान्तमुपपाद्य परोक्तं प्रत्याह । अनवस्थितेरिति । तद्व्याकर्तुं व्यावर्त्यमनुकीर्तयति । यदिति । सूत्रमुत्तरत्वेन योजयति । अत्रेति । इहेति स्थानं वाक्यं चोक्तम् । प्रश्नपूर्वकं हेतुं छायात्मनि व्याचष्टे । कस्मादिति । उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यनक्ति । यदेति । स्वचक्षुषि नित्यं संनिध्यभावेऽपि यत्र क्वापि च्छायात्मनः संभवादुपास्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । य इति । दृश्यत इत्युक्ते स्वेनान्येन वेत्यविशेषाच्चरमश्रु-

---

१ ङ. ञ. ञ. एतान्ब्र° । २ क. ञ. °विष° ।

पुरुष इति च श्रुतिः संनिधानात्स्वचक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति। नचोपासनाकाले छायाकरं कंचित्पुरुषं चक्षुःसमीपे संनिधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुम्। "अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति" [छा० ८।९।१] इति श्रुतिश्छायात्मनोऽप्यनवस्थितत्वं दर्शयति। असंभवाच्च। तस्मिन्नमृतत्वादीनां गुणानां न च्छायात्मनि प्रतीतिः। तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसंबन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम्। ब्रह्मणस्तु व्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसंबन्धः। समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसंभवः। यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव तथाऽप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमध्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते। संयद्वामत्वादयश्चैतस्मिन्नैश्वर्यादनुपपन्ना एव। देवतात्मनस्तु रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठित इति श्रुतेः। यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्तथाऽप्यात्मत्वं तावन्न संभवति पराग्रूपत्वात्। अमृतत्वादयोऽपि न संभवन्त्युत्पत्तिप्रलयश्रवणात्। अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम्। ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकम्। भीषाऽस्मा-

---

सत्वाच्च प्रथमश्रुतमाक्षि स्वकीयमेव युक्तं सांनिधेः स्वस्मिन्नतिशयादित्याह। संनिधानादिति। तर्हि पुरुषान्तरं संनिधाप्य स्वचक्षुषि तद्दृश्यस्योपास्यता स्यादित्याशङ्क्य गौरवान्नेत्याह। नचेति। युक्त्याऽनवस्थितत्वमुक्त्वा तत्रैव श्रुतिमाह। अस्येति। छायाकरस्येत्यर्थः। आनन्तर्यार्थोऽनुशब्दः। एषशब्दश्छायात्मार्थः। हेत्वन्तरमादाय व्याख्याति। असंभवाच्चेति। जीवनिरासेऽप्यनवस्थितिं व्याचष्टे। तथेति। छायात्मवदित्यर्थः। न हि तस्य चक्षुष्येव व्यक्तियोग्यता येन तत्रोपास्तिर्विनाऽपि स्थानविशेषमहमिति व्यक्तेरित्यर्थः। तर्हि ब्रह्मणोऽपि सर्वत्र सत्त्वान्न चक्षुष्येव स्थितिस्तत्राऽऽह। ब्रह्मणस्त्विति। दृष्टः श्रुताविति शेषः। हेत्वन्तरं जीवेऽपि योजयति। समानश्चेति। जीवस्य ब्रह्माभेदात्तत्रामृतत्वादि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। यद्यपीति। अनवस्थितिर्देवतात्मन्यासिद्धेत्याशङ्क्य हेत्वन्तरेण निराह। देवतेति। देवेष्वमरत्वप्रसिद्धिबाधितं तदुत्पत्त्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह। अमरत्वमिति। संयद्वामत्वादिकमपि न तत्रेत्याह। ऐश्वर्यमिति। तस्येश्वरायत्तत्वे भयास्तित्वे च मानमाह। भीषेति। भये-

---

१ ट. °ति श्रु°। २ ज. ञ. °नात्स्वे च°। ३ ज. नचासावुपासनका°। क. नच स उपासनका°। ४ ञ. °सनका°। ५ क.ज. ञ. °नोऽन°। ६ ङ.ज.ञ. °स्तु सर्वव्या°। ७ क. °पित्वेऽपि। ८ घ. °संबन्धः। य°।

द्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति मन्त्रवर्णात् । तस्मात्परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतव्यः । अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥ (४)

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

"य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति" इत्युपक्रम्य श्रूयते "यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" [बृह० ३ । ७ । १] इत्यादि । अत्राधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चि-

---

नास्मादीश्वरात्पवते चलति वायुरित्यर्थः । पक्षत्रयायोगे फलितमाह । **तस्मादिति** । ईश्वरेऽपि दृश्यत इत्ययुक्तं तस्यादृश्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । **अस्मिन्निति** । उपलब्धिर्दर्शनं तत्र शास्त्रीयदर्शनस्य शास्त्रमेव संनिहितं करणमिति विद्वत्प्रसिद्धं शास्त्रीयमेव दर्शनं सिद्धवदनूद्यते तत्राज्ञानामनुरागार्थमित्यर्थः । शास्त्रादीत्यादिपदं विद्वदनुभवार्थम् । तद्विषयदर्शनोक्तेरुपयोगमाह । **प्ररोचनेति** । उक्तं तत्त्वदर्शनमयोग्यमित्युक्ते न तद्दर्शने फलवति भवत्यभिरुचिरित्यर्थः । तदेवमुपकोसलवाक्यं सविशेषे ब्रह्मण्यन्वितमिति ॥ १७ ॥ (४)

स्थानादिव्यपदेशसूत्रे पृथिव्यादीनि ब्रह्मणः स्थानानीत्युक्तं तदसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । **अन्तर्यामीति** । अन्तर्यामिब्राह्मणमुदाहरति । **य इति** । मनुष्यादिभिर्देवादिभिश्चाधिष्ठितमिममं च लोकं योऽन्तरो यमयति यश्च लोकद्वयवर्तीनि भूतान्यन्तरः सन्यमयति तं किं वेत्थेत्यन्तर्यामिणमुपक्रम्य श्रुतमित्यर्थः । पृथिव्यां तिष्ठन्नन्तर्यामीत्युक्ते सर्वत्रापि चराचरे प्रसक्तावुक्तं पृथिव्या इति । तद्देवतां प्रत्याह । **यमिति** । ईश्वरस्याप्यकार्यकरणस्य न नियन्तृतेत्याशङ्क्याऽऽह । **यस्येति** । नियम्यैः कार्यकरणैरेव नियन्तृत्वम् । फलितमाह । **य इति** । तस्यातादस्थ्यमाह । **एष इति** । ते मम चेत्यर्थः । आदिपदं योऽप्सु तिष्ठन्नित्यादिसंग्रहार्थम् । आपाविकं श्रुत्यर्थमाह । **अत्रेति** । यः पृथिव्यामित्याद्यधिदैवतम् । यः सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोकम् । यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदम् । यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञम् । यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम् । यः प्राणेष्वित्यादि य आत्मनीत्यन्तमध्यात्ममिति भेदः ।

---

१ झ. तस्य । २ क. ख. ठ. ड. ढ. °तं कार° । ३ क. ख. °म्यस्य का° । ४ क. ङ. ड. सर्वज्ञो° ।

दन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति श्रूयते। स किमधिदैवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित्किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी किंवा परमात्मा किंवाऽर्थान्तरं किंचिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः। किं तावन्नः प्रतिभाति संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात् संज्ञिनाऽप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचिद्भवितव्यमिति। अथवा नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुम्। अन्तर्यामिशब्दश्चान्तर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः। तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानी कश्चिद्देवोऽन्तर्यामी स्यात्। तथाच श्रूयते "पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिः" [बृह० ३।९।१६] इत्यादि। स च कार्यकरणवत्त्वात्पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन्यमयतीति युक्तं देवतात्मनो यमयितृत्वम्। योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात्। न तु परमात्मा प्रतीयेताकार्यकरणत्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते। योऽन्तर्याम्यधिदैवा-

---

अदेहस्य नियन्तृत्वासंभवसंभवाभ्यां संशयमाह। स किमिति। अर्थान्तरे संदिह्यमाने हेतुमाह। अपूर्वेति। दृश्यत इति श्रुतिर्बहुतरलिङ्गाद्यनुरोधेनार्थविशेषपरतया नीताऽत्र त्वन्तर्यामिशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वान्नार्थो निर्णीतो डित्थादिशब्दवदित्याह। किं तावदिति। अन्तर्यामिब्राह्मणस्य सविशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः। पूर्वपक्षे विशिष्टस्य योगिनोऽन्तर्यामिणः सिद्धान्ते परस्यैव तस्योपास्तिरिति फलम्। तत्र पूर्वपक्षाभासमाह। संज्ञाया इति। अध्ययनविध्युपात्तस्य पुमर्थान्वयध्रौव्यादनिर्धारितस्य तद्योगादन्तर्यामिरूपं निर्धारणीयमिति पक्षान्तरमाह। अथवेति। अप्रसिद्धत्वात्संज्ञायाः संज्ञिनाऽपि तथा भाव्यं व्याप्तेरित्याशङ्क्याऽऽह। अन्तर्यामीति। अर्थान्तरायोगे फलितमाह। तस्मादिति। तत्र शाकल्यवाक्यं प्रमाणयति। तथाचेति। आयतनं शरीरं लोको लोक्यतेऽनेनेत्यसाधारणं ज्योतिः साधारणं करणं सशरीरा देवता चक्षुर्मनोभ्यां सर्वं वेत्तीत्यर्थः। यस्तं विद्यात्स एव वेदितेत्यादि ग्रहीतुमादिपदम्। ईश्वरेऽपि सर्वमिदं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। स चेति। उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकस्मिन्नन्तर्यामिणि सिद्धे कथं पृथिव्याद्यनेकदेवतोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। योगिनो वेति। यदनुग्रहाद्योगिनो नियमनादिसामर्थ्यं स किमित्युपेक्ष्यते तत्राऽऽह। न त्विति। विशिष्टस्य योगिनोऽन्तर्यामिणो ध्यानार्थं ब्राह्मणमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः। सिद्धान्तयति। एवमिति।

---

१ घ. °मी श्रू°। २ ङ. °ज्ञिनोऽप्य°। ३ ङ. °द्धेनार्था°। ४ क. ट. °यैश्वर्य°। ५ ङ.ञ.देवात्म°। ६ ङ. ढ. °सिद्धत्वा°। ७ क. ख. ठ. ड. ढ. °णं करणं ज्यो°। ८ ठ. ड. ढ. °णं. स°। ९ छ. ट. ड. ढ. यस्तद्विद्या°।

दिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति । कुतः । तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन्यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते । सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः । एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति चाऽऽत्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते । यं पृथिवी न वेदेति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन्देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति । पृथिवी देवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात् । तथाऽदृष्टोऽश्रुत इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात्परमात्मन उपपद्यत इति । यत्त्वकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति । नैष दोषः । यान्नियच्छति तत्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो

प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमुपस्थाप्य व्याचष्टे । कुत इति । इहेत्यन्तर्यामिग्रहणम् । के ते परस्यासाधारणा धर्मा येऽन्तर्यामिणि व्यपदिश्यन्ते तत्र सर्वनियन्तृत्वं तावदाह । पृथिव्यादीति । साधनाधीनशक्त्या तद्वतो ज्ञाने तद्धियोपेक्षणाद्धीगौरवान्नित्यसिद्धशक्त्येश्वरग्रहे लाघवात्तस्यैव सर्वनियन्तृतेति भावः । परस्यैवासाधारणधर्मद्वयमाह । एष इति । देवपक्षे दोषान्तरमाह । यमिति । एकस्य कर्मकर्तृत्वायोगात्पृथिव्यपि[2] देवता न स्वात्मानं जानीयादिति कुतस्ततोऽन्यत्वं तत्राऽऽह । पृथिवीति । अहमित्यात्मधीः सर्वेषामनुभवसिद्धा देवतायामपि नापह्नोतुं शक्येत्यर्थः । इतोऽपि परमात्मैवान्तर्यामीत्याह । तथेति । अकार्यकरणत्वान्न परोऽन्तर्यामी घटवदित्युक्तमनुवदति । यत्त्विति । किमीश्वरस्य नियम्यातिरिक्तदेहादिराहित्यं वा देहाद्यसंबन्धो वा तत्राभोक्तृत्वं वा हेतूक्रियते । नाऽऽद्यः । तक्षादेः स्वदेहादिनियमने देहान्तराद्यभावेन व्यभिचारात् । द्वितीये स्वाविद्यार्जितदेहादेरीश्वरेण संबन्धादसिद्धिः । तृतीये त्वभोक्तृत्वादीश्वरो न नियन्तेत्यत्राचेतनत्वमुपाधिः । नच मुक्तात्मसु साध्याव्याप्तिः । तेषामीश्वराभेदेन पक्षत्वादिति विवक्षन्नाह । नैष इति । ईश्वरस्य नियन्तृत्वे कार्यकारणवत्त्वमपि शक्यमस्मदादिवदनुमातुमित्याशङ्क्य नियम्यकार्यकरणवत्त्वे सिद्धसाधनमतिरिक्ततद्वत्त्वे श्रुतिविरुद्धतेत्याह । यानिति । स्वदेहादिनियन्तुरपि जीवस्यान्यो नियन्ता चेत्तस्याप्यन्यो नियन्ता स्यादविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । तस्यापीति । निरङ्कुशं सर्वनियन्तृत्वं श्रौतम् । नच तादृशि सर्वनियन्तरि भेदः । न चानुमानं श्रुतिबाधितमुत्तिष्ठति तन्नानवस्थेत्यर्थः । योगिपक्षे तु स्यादनवस्थेत्याह ।

---

१ क. °न्तर्योग° । २ क. °पि न दे° । ३ क. °ता स्वा° । ४ ठ. ड. ढ. °ताऽभो° । ५ क. ठ. ड. ढ. °यंकार° ।

नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न संभवति भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामी ॥ १८ ॥

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्यादेतददृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । "अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः" [मनु० १ । ५] इति हि स्मरन्ति । तस्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते । तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् । "ईक्षतेर्नाशब्दम्" [ब्र०सू० १ । १ । ५] इत्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसंभवेन पुनराशङ्क्यते । अत उत्तरमुच्यते । नच स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् । अतद्धर्माभिलापात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य संभवति तथाऽपि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । "अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता" [बृह० ३ । ७ । २३] इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥ १९ ॥

यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसंभवान्नान्तर्याम्यभ्युपगम्यते

भेदे हीति । तत्रापि नियन्तृत्वं क्वापि तिष्ठति चेदिष्टसिद्धिरिति भावः । सूत्रार्थमुपसंहरति । **तस्मादिति** ॥ १८ ॥

सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह । **स्यादेतदिति** । यौक्तिकेऽर्थे स्मृतिमपि संवादयति । **अप्रतर्क्यमिति** । इत्थं महदादिरूपेण प्रधानं किमिति प्रवर्तते कस्मान्नान्यथेति तर्कस्याविषयो गूढत्वादित्यर्थः । रूपादिराहित्यादविज्ञेयं चक्षुराद्यग्राह्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः सर्वासु दिक्षु जडिमव्याप्तमित्यर्थः । कथं तस्याचेतनस्यान्तर्यामित्वं तत्राऽऽह । **तस्येति** । अदृष्टत्वादीनां प्रधाने संभवे फलितमाह । **तस्मादिति** । प्रागेव प्रत्युक्तं प्रधानं किमिति पुनः शङ्क्यते तत्राऽऽह । **ईक्षतेरिति** । प्रासङ्गिकशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रमादाय व्याकरोति । **अत इति** । अदृष्टत्वादिसंभवात्प्रधानस्यान्तर्यामित्वमुक्तमित्याशङ्क्य हेतुमाह । **कस्मादिति** । हेत्वसिद्धिं शङ्कित्वा तदर्थमाह । **यद्यपीति** । अन्तर्यामिणि द्रष्टृत्वादिव्यपदेशं दर्शयति । **अदृष्ट इति** । इहेति ब्राह्मणोक्तिः । प्रधानपक्षे दोषान्तरमाह । **आत्मत्वमिति** ॥ १९ ॥

उत्तरसूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह । **यदीति** । द्रष्टृत्वाद्यसंभवस्य तत्रापि तुल्यत्वमाश-

शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु। शारीरो हि चेतनत्वाद्द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवत्यात्मा च प्रत्यक्त्वात्। अमृतश्च धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः। अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे प्रसिद्धाः। दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात्। "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः" [बृ०३।४।२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। तस्य च कार्यकरणसंघातमन्तर्यमयितुं शीलं भोक्तृत्वात्। तस्माच्छारीरोऽन्तर्यामीत्यत उत्तरं पठति।

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥ (५)

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। शारीरश्च नान्तर्यामीष्यते। कस्मात्। यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य संभवन्ति तथाऽपि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान्न कार्त्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियन्तुं च शक्नोति। अपि चोभयेऽपि हि शाखिनः काण्वा माध्यंदिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते। "यो विज्ञाने तिष्ठन्" [बृ० ३।७।

श्चोक्तं शारीरो हीति। तथाऽपि कथं तत्रामृतत्वं स हि देहापाये म्रियते तत्राऽऽह। अमृतश्चेति। अन्यथाऽकृतागमादिप्रसङ्गाज्जीवापेतं वावेत्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः। तथाऽपि कथमदृष्टत्वादीनां तत्रोपपत्तिस्तस्याहंधीव्याप्यत्वात्तत्राऽऽह। अदृष्टत्वेति। सकर्मिका क्रिया कर्म व्याप्नोति न कर्तारं तेन कर्तर्यात्मनि दर्शनादिवृत्तौ कर्तृत्वेन गुणत्वं कर्मत्वेन प्राधान्यं चेत्येकस्यां क्रियायां युगपद्गुणप्रधानत्वविरोधादिति हेतुमाह। दर्शनादीति। जीवस्यादृष्टत्वादयो न केवलं यौक्तिकाः किंतु श्रौताश्चेत्याह। नेति। लौकिक्या दृष्टेर्बुद्धिपरिणतेर्द्रष्टारमात्मानं तयैव दृष्ट्या त्वं न पश्येर्न शक्नोषि द्रष्टुमित्यर्थः। न श्रुतेः श्रोतारमित्यादिसंग्रहार्थमादिपदम्। तथाऽपि कथं तस्यान्तर्यामित्वं नियम्यनिविष्टत्वात्तत्राऽऽह। तस्येति। अन्तर्यामिधर्माणां शारीरे संभावनाफलमाह। तस्मादिति। सूत्रमवतारयति। अत इति। अपेक्षितं पूरयित्वा प्रतिज्ञां विभजते। नेत्यादिना। चकारादनुवृत्तिर्द्रष्टृत्वादिधर्माणां संभवात्तदन्तर्यामित्वं दुर्वारमिति शङ्क्यते। कस्मादिति। चशब्दसूचितं ब्रुवन्परिहरति। यद्यपीति। उभयेऽपीत्यादि व्याकरोति। अपि चेति। माध्यंदिनपाठे भेदोक्ति

---

१ ङ. ञ. °रे प्रप्र°। २ क. ञ. °यंकार°। ३ क. ङ. ज. ञ. °न्न स का°।

२२] इति काण्वाः। य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यंदिनाः। य आत्मनि तिष्ठन्नित्यस्मिंस्तावत् पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः। यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते। विज्ञानमयो हि शारीरः। तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम्। कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः। का पुनरिहानुपपत्तिः। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतिवचनं विरुध्येत[1]। अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं चाऽऽत्मानं प्रतिषेधति। नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत्। न। नियन्त्रन्तराप्रसङ्गादविशेषश्रवणाच्च। अत्रोच्यते। अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः। एको हि प्रत्यगात्मा भवति न द्वौ प्रत्यगात्मानौ संभवतः। एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः। यथा घटाकाशो महाकाश इति।

व्यनक्ति। य आत्मनीति। काण्वानां पाठे भेदोक्तिं व्यनक्ति। यो विज्ञान इति काण्वपाठे शारीरवाचिपदाभावात्कुतो भेदोक्तिस्तत्राऽऽह। विज्ञानेति। विज्ञानशब्दस्य बुद्ध्यर्थस्य कथं शारीरे वृत्तिरित्याशङ्क्य रूढ्यभावेऽपि वृत्त्यन्तरमाह। विज्ञानेति। भेदोक्तिफलमाह। तस्मादिति। भेदेनेत्यादिसूत्रात्तात्त्विकभेदाशङ्कां निरसितुं शङ्कते। कथमिति। द्रष्टृद्वयमेव विशिनष्टि। यश्चेति। न खल्वेकस्मिन्देहे द्रष्टृद्वयं युक्तं विरुद्धाभिप्रायानेकचेतनाधिष्ठितस्य देहस्याव्यवस्थितत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। कश्चित्कार्यकरणसंहतो[4] भोक्ता तद्रहितोऽन्योऽधिष्ठाता पश्यत्येवेति विभागे नावधामिति शङ्कते। का पुनरिति। अनुपपत्तिमाह। नेति। विरोधं स्फोरयितुं प्रतीतमर्थमाह। अत्रेति। अस्मिन्ग्रामे मैत्र एवाद्वितीय इतिवत्तत्तुल्यद्रष्टृन्तरनिवारकमेवं तदिति शङ्कते। नियन्त्रन्तरेति। सर्वनियन्तुः स्वनियन्त्रा नियन्त्रन्यत्वशङ्काभावान्नान्योऽतोऽस्ति नियन्ता द्रष्टेति विशेषाश्रुतेश्च नैवमित्याह। नेति। आत्मनि तिष्ठन्नित्यौपाधिकभेदार्थं वाक्यं नान्योऽतोऽस्तीति तु तत्त्वविषयमिति परिहरति। अत्रेति। भेदोक्तेस्तत्त्वविषयत्वं निषेधोक्तेश्चातत्त्वविषयतेति वैपरीत्यमाशङ्क्याऽऽह। एको हीति। प्रत्यक्त्वात्मत्वयोरेकत्रैव मुख्यत्वादित्यर्थः। एकत्वमेव तत्त्वं चेत्कुतो भेदोक्तिस्तत्राऽऽह। एकस्येति। औपाधिकभेदोक्तिमुदाहरति। यथेति। तात्त्विकभेदाभावे कथं श्रुत्या-

---

१ क. ङ. ज. ञ. °रीर इति। त°। २ झ. °रुध्यते। अ°। ३ ख. रूढेरभा°। ४ ठ. ड. ढ. °र्यकार°। ५ झ. °मेत°। ६ क. ख. °त्यक्तात्म°। ७ ठ. ड. ढ. °धिर्भि भे°।

ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते । तथाच श्रुतिः । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यविद्याविषये सर्वं व्यवहारं दर्शयति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति विद्याविषये सर्वं व्यवहारं वारयति ॥ २० ॥ (५)

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" [मुण्ड० १ । १ । ५ । ६] इति श्रूयते । तत्र संशयः । किमयमद्रेश्यत्वादिगुण-

---

द्युपपत्तिस्तत्राऽऽह । ततश्चेति । प्राधृप्रासव्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । आविद्याद्भेदाद्व्यवहारमात्रसिद्धावन्वयव्यतिरेकश्रुतिमाह । तथाचेति । आविद्यभेदानुवादेन नियन्तृनियम्यत्वम् । वस्तुतस्त्वद्वितीयः परमात्मा तत्राविद्यया सर्वनियन्तर्यन्वितमन्तर्यामिब्राह्मणं तस्यानुध्यानादापरोक्ष्यान्मोक्ष इति भावः ॥ २० ॥ (५)

अदृष्टत्वादीनां प्रधानगामित्वेऽपि द्रष्टृत्वादीनां तत्रायोगान्न तदन्तर्यामीत्युक्तम् । तर्हि भूतयोनिवाक्ये द्रष्टृत्वादीनामनुक्तेरदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानमेवेत्याशङ्क्याऽऽह । अदृश्यत्वादीति । अथर्वणवाक्यमाह । अथेति । अपराविद्योक्त्यनन्तरं या परा विद्योच्यते तां विशिनष्टि । ययेति । अक्षरं वर्णसमुदायाद्व्यवच्छिनत्ति । यदिति । अद्रेश्यमदृश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयोऽग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयोऽगोत्रं वंशशून्यमवर्णं जातिहीनम् । न केवलमिन्द्रियाविषयस्तद्धीनं चेत्याह । अचक्षुरिति । न विद्येते चक्षुःश्रोत्रे यस्य तत्तथा । चक्षुःश्रोत्रोक्तिरनुक्तज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थम् । कर्मेन्द्रियराहित्यमाह । अपाणीति । पुर्ह्ह । पादश्च पाणिपादं तन्नास्ति यस्य तत्तथा । उभयोक्तिरनुक्तकर्मेन्द्रियोपल[सूत्रमवतार]नेत्यमनाशोपलक्षितसत्ताकम् । विभुं प्रभुं सर्वगतं सर्वकल्पनाधिष्ठानम् । सु[दिन...]त्वात्तदव्ययमपक्षयाभावाद्यथोक्तमक्षरं भूतयोनिं भूतकारणं धीराः पण्डिताः पश्यन्ति तदक्षरं ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येत्यर्थः । अदृश्यत्वादिसाधारणधर्मदृष्ट्या संशयमाह । तत्रेति । भूतयोनिः सप्तम्यर्थः । साधारणस्याप्यन्तर्यामिशब्दस्य लाघवसाहाय्यान्नित्यसिद्धनियन्तृत्वादिनेश्वरपर-

---

१ ङ. ञ. ट. सर्वव्य । २ क. ङ. ञ. ट. सर्वव्य । ३ क.ङ. ज. 'मदृश्य' । ४ क. 'वियंकाद्धे' । ५ छ. 'त्मायां । क' । ६ ठ. ढ. ट. 'त्वाद्यादानेने' ।

को भूतयोनिः प्रधानं स्यादुत शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति। तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तम्। अचेतनानामेव तस्य दृष्टान्तत्वेनोपादानात्। यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति। यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वमिति। नन्वूर्णनाभिः पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ। नेति ब्रूमः। न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वं चास्ति। चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरं च केशलोम्नामिति प्रसिद्धम्। अपि च पूर्वत्राद्दृष्टत्वाद्यभिलापसंभवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासंभवान्न प्रधानमभ्युपगतम्। इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने संभवन्ति। नचात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते। ननु "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" [मुण्ड० १ । १ । ९] इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतनप्रधाने न संभवति कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति। अत्रोच्यते। यथा तदक्षरमधिगम्यते

त्वमुक्तम्। इहापि साधारणाद्दृश्यत्वादिधर्मस्याचेतनदृष्टान्तोपादानबलात्प्रधाननिष्ठतेति पूर्वपक्षमाह। तत्रेति। भूतयोनिवाक्यस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः। पूर्वपक्षे प्रधानस्य शारीरस्य वा ध्यानं सिद्धान्ते निर्विशेषवस्तुधीरिति फलम्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतानियमाद्दृष्टान्तस्याचेतनत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्यापि भूतयोनेरचेतनत्वमिति हेतुमाह। अचेतनानामिति। ऊर्णनाभिर्लूताकीटः। स्वदेहाव्यतिरेकिणस्तन्तून्सृजत्युपसंहरति चेत्यर्थः। सतो विद्यमानाज्जीवत इति यावत्। इहेति सर्गावस्थोक्तिः। दृष्टान्तमाक्षिप्य समाधत्ते। नन्विति। इहेत्यक्षराद्विश्वोत्पत्तावित्यर्थः। केवलचेतनस्य वा कारणत्वं चेतनाधिष्ठिताचेतनस्य वा तत्राऽऽद्यं प्रत्याह। नहीति। शरीरस्यापि तत्रान्वयव्यतिरेकित्वादित्यर्थः। द्वितीयमङ्गीकरोति। चेतनेति। दार्ष्टान्तिकेऽपि चेतनाधिष्ठितं प्रधानं जगद्धेतुरिति भावः। पूर्वं प्रधानस्य प्रत्युक्तत्वात्कथं पुनस्तदाशङ्का तत्राऽऽह। अपि चैवमित्याह त्र्यत्रेति च भूतयोनिवाक्योक्तिः। विरुध्यमानत्वमप्रधानविषयत्वम्। यद्वाऽनन्यविषयमित्युक्तम्। विरुध्यमानत्वं धर्मस्य तस्मिन्नसंभवित्वम्। स्ववाक्ये प्रधाने विरुद्धधर्माभावेऽपि वाक्यशेषे सोऽस्तीति शङ्कते। नन्विति। भूतयोनेरक्षरस्य पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या प्रत्यभिज्ञानात्प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य सर्वज्ञत्वादीति वाक्यशेषस्याक्षरातिरिक्तं विषयं दर्शयन्नाह। अत्रेति। अक्ष-

---

१ घ. तदृष्टा°। ङ. ञ. तत्र दृ°। २ घ. वाऽस्ति। ३ घ. °न्ति। नात्र। ४ ङ.ज. ञ. ट. °तेन प्र°। ५ ठ. °क्तेः श्रुत्यादिसं°।

यत्तदद्रेश्यमित्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्राव-
यित्वा पुनरन्ते श्रावयिष्यति "अक्षरात्परतः परः" इति । तत्र
यः परोऽक्षराच्छ्रुतः स सर्वज्ञः सर्ववित्संभविष्यति । प्रधान-
मेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दो निमित्त-
वाची तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात् । धर्माधर्माभ्यां भूत-
जातस्योपार्जनादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । योऽयमदृश्यत्वा-
दिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति । कथमे-
तदवगम्यते । धर्मोक्तेः । परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो
दृश्यते । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति । न हि प्रधानस्याचेतनस्य
शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा संभ-
वति । नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनेः परस्यैव तत्सर्वज्ञत्वं सर्व-
वित्त्वं च न भूतयोनिविषयमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । नैवं संभ-

रस्य जगद्योनित्वमुक्त्वा यः सर्वज्ञः सर्वविदिति सर्वज्ञस्य तदुक्तेर्लिङ्गप्रत्यभिज्ञानादक्ष-
रस्यैव सर्वज्ञत्वादीति चेन्नाक्षरश्रुतिप्रत्यभिज्ञातो लिङ्गप्रत्यभिज्ञाया दुर्बलत्वाद्येनाक्षरं
पुरुषं वेदेति चेतनेऽपि भूतयोनौ श्रुत्या प्रत्यभिज्ञानाज्जगत्प्रकृतित्वलिङ्गानुगृहीत-
श्रुतिप्रत्यभिज्ञया केवलश्रुतिप्रत्यभिज्ञा बाध्येति चेन्न । तस्मादिति निमित्तेऽपि पञ्चमी-
संभवात् । नचैवमपि प्रत्यभिज्ञायाः साम्यमचेतनदृष्टान्तानुगृहीतप्रत्यभिज्ञाप्राबल्यात्त-
स्मात्प्रधानमेव भूतयोनिरित्याह । प्रधानमेवेति । सर्वज्ञाद्विवेकायात्र प्रधानं ग्राह्यमि-
त्युक्त्वा जीवो देहाद्यतिरिक्तोऽभ्युदयनिःश्रेयसाप्तये निरूप्यतेऽत्रेति पक्षान्तरमाह ।
यदेति । योनिशब्दस्य प्रकृत्यर्थत्वे निमित्तार्थत्वे च प्रधानस्य सर्वज्ञाद्विविक्तस्य
जीवस्य वा देहाद्यतिरिक्तस्य द्विविधपुमर्थाप्तये ध्यानार्थमेतदित्युपसंहर्तुमितिशब्दः ।
सिद्धान्तसूत्रमवतारयति । एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे । योऽयमिति । प्रधा-
नादौ संभवति नियमासिद्धिरित्याह । कथमिति । नियामकं हेतुमवतार्य व्याचष्टे ।
धर्मेति । भूतयोनिरिहेत्युक्तः । हेतोरन्यथासिद्धिं धुनीते । न हीति । अक्ताः शर्करा
उपदधातीत्यत्र तेजो वै घृतमिति शेषान्निर्णयवदिहापि साधारणोपक्रमस्यस्यादृश्य-
त्वादेः शेषाद्ब्रह्मनिष्ठता निर्णेयेत्यर्थः । वाक्यशेषो भूतयोनिविषयो नेत्युक्तं स्मारयति ।
नन्विति । जनिकर्तुः प्रकृतिरिति स्मृतेरक्षरादिति पञ्चम्या जायमानप्रकृतित्वेनोक्त-
मक्षरं तस्मादेतद्ब्रह्मेत्यत्रापि पञ्चम्या प्रत्यभिज्ञायते तेन भूतयोन्यर्थ एव वाक्यशेष
इत्याह । अत्रेति । तस्मादविशेषेण सर्वज्ञाद्विशेषेण सर्वविदो ज्ञानमयतपःसाहिता-

१ क. ड. ज. ञ. पुनः श्रा°। २ क. घ. ज. °वित्त्व भ°। ङ. ञ. °वित्त्व संभ°। ३ घ. °स्य चोपा°।
४ क. ड. ञ. °स्यैवैत°। ज. °स्यैत°। ५ क. ख. °नस्य प्र°।

वति । यत्कारणमक्षरात्संभवतीह विश्वमिति प्रकृतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति । "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" [मुण्ड० १।१।९] इति । तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्यत इति गम्यते । अक्षरात्परतः पर इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेरक्षरात्परं कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते । "येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" [मुण्ड० १ । २ । १३] इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं तर्ह्यक्षरात्परतः पर इति व्यपदिश्यत इत्युत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः । अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते परा चैवापरा चेति । तत्रापरामृग्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीत्यथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यादि । तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम् । यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृश्य-

---

त्कार्यं ब्रह्म सूक्ष्मभूतात्मकं नाम रूपं च स्थूलभूतात्मकमन्नं च व्रीहियवादि सर्वं भौतिकं तद्द्वारा सत्तां प्राप्नोतीत्याह । **तस्मादिति** । लिङ्गप्रत्यभिज्ञाफलमाह । **तस्मादिति** । श्रुतिप्रत्यभिज्ञा लिङ्गप्रत्यभिज्ञातो बलवती दर्शितेत्याशङ्क्य पञ्चम्यन्ताक्षरपदं न प्रकृताक्षरगामीत्याह । **अक्षरादिति** । तत्र गमकं पृच्छति । **कथमिति** । चेतने भूतयोनौ प्रथममेव श्रुतिप्रत्यभिज्ञानादित्याह । **येनेति** । येन ज्ञानेनाक्षरं प्रकृतं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं सत्यं वेद तां ब्रह्मविद्यामुपसन्नाय शान्तायाऽऽचार्यः प्रोवाच प्रब्रूयादित्युपक्रम्याक्षरात्परतः पर इत्युच्यमानः परो न भूतयोनेरतिरिच्यते । तथाच कचिज्जगत्प्रकृतित्वं कचित्तन्निमित्ततेति न वैषम्यमिति भावः । पञ्चम्यन्ताक्षरपदस्य भूतयोन्यर्थत्वाभावे तद्वाक्यं वाच्यमिति शङ्कते । **कथमिति** । तत्र भाविनं परिहारं सूचयति । **उत्तरेति** । परा विद्येति समाख्यानादपि भूतयोनेरक्षरस्य ब्रह्मतेत्याह । **अपि चेति** । भूतयोनेरपरविद्यागम्यत्वं निराह । **तत्रेति** । उदाहृते वाक्ये प्रतीतमर्थमाह । **तत्रेति** । तथाऽपि प्रधानं जीवो वा परविद्यागम्यमक्षरं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **यदीति** । कार्यकारणविषयतया भोक्तृभोग्यविषयतया वा परापरविभागमाशङ्क्याऽऽह ।

---

१ घ. ॰त्परतः क॰ । ङ. ॰त्परः क॰ ।

त्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत नेयं परा विद्या स्यात् । परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते । नच प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन् । त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् । द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे । "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" [मु० १।१।३] इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि । अपि च "स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह" [मु० १।१।१] इति ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् ।

परेति । प्रधानादिविद्या मुक्तिफलतया परा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नचेति । जडमात्रस्य तद्युक्ताजडस्य वा धीर्न मुक्तिहेतुश्चिन्मात्रविषयस्तद्भावादित्यर्थः । यदि प्रधानस्य जीवस्य वा भूतयोनित्वेन तद्विद्या परविद्या तदोत्तरत्रोच्यमानसर्वज्ञविज्ञानस्यापीष्टत्वाद्द्वे विद्ये इति द्वित्वश्रवणं न स्यादित्याह । तिस्रश्चेति । इष्टापत्तिं प्रत्याचष्टे । द्वे इति । इहेत्युपक्रमोक्तिः । इतश्च भूतयोनिवाक्यं ब्रह्मनिष्ठमित्याह । कस्मिन्निति । एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञानं पक्षान्तरेऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । अचेतनस्य भोग्यमात्रस्यैकमयनमाश्रयस्तस्मिन्नित्यर्थः । मात्रशब्देनाऽऽत्मभ्यो भेदमाह । प्रधाने ज्ञाते भोग्यवर्गज्ञानेऽपि न भोक्तृज्ञानमित्यर्थः । जीवपक्षे तज्ज्ञाने भोग्यधीरपि नेत्याह । भोग्येति । ब्रह्मविद्येति समाख्ययाऽपि भूतयोनेर्ब्रह्मतेत्याह । अपि चेति । सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा समाप्तिर्यस्यां ततो निरतिशयपुरुषार्थलाभात्तां ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यावेद्यवस्त्वधिष्ठानविषयतया वा सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वनाम्ने कुत्रचित्सृष्टावाद्याय पुत्राय स ब्रह्मोक्तवानित्यर्थः । ब्रह्मा देवानामिति वक्ता तत्रोपक्रान्त एवेत्याशङ्क्याऽऽह । प्राधान्येति । तथाऽपि कथमक्षरस्य ब्रह्मत्वं तदाह । सा चेति । ब्रह्मविद्योपक्रमेऽप्यपरविद्यावदक्षरविद्याऽपि ब्रह्मविद्या मा भूदित्याशङ्क्य प्रक्रान्ताया अन्यत्रानुक्तिवदत्राप्यनुक्तौ बाधादक्षरविद्या ब्रह्मवि-

---

१ ड. 'धिगामिनीं । २ ठ. ढ. ट. 'द्या विमु' । ३ ख. ठ. ड. ट. सर्ववि' । ४ ठ. ढ. च । ५ ड. 'त्तपर' ।

अपरग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसार्थं । "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति" [मु० १ । २ । ७] इत्येवमादिनिन्दावचनात् । निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" [मु० १ । २ । १२] इति । यत्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेन भूतयोनिना भवितव्यमिति । तदयुक्तम् । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते । तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव ॥ २१ ॥

थैवेत्याह । अपरेति । तस्यास्तत्प्रशंसार्थत्वं कथं तत्राऽऽह । प्लवा हीति । प्लवन्ते गच्छन्तीति प्लवा विनाशिनस्तत्प्रसिद्धौ हिशब्दस्तदेवोत्पत्त्यादिमत्त्वेन साधयति । अदृढा इति । के ते यज्ञरूपा यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते तथा । ऋत्विगादिशब्दस्य यज्ञोपाधिकत्वादष्टादश । षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्च । क्षयिफलत्वादवरं कर्म येषु यज्ञाश्रयमुक्तं श्रुत्या विहितमेतदेव कर्म श्रेयोहेतुर्न ब्रह्मधीरिति ये मूढा हृष्यन्ति ते पुनः पुनर्जरापूर्वं मरणमेवाऽऽप्नुवन्तीत्यर्थः । आदिपदमविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिसंग्रहार्थम् । इतश्च परविद्याशेषत्वेनैवापरविद्योक्तिरित्याह । निन्दित्वेति । प्रत्यक्षादिना कर्मसाध्याँल्लोकाननित्यतया ज्ञात्वा निर्वेदं वैराग्यमायाद्गच्छेत्कुर्यात् । कथं नास्त्यकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नित्यफलार्थी चाहं तस्मात्किं कर्मणेति विरक्तस्तस्य ब्रह्मणो विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेद्गुरुपादोपसर्पणं कृत्वा मुक्तिहेतुज्ञानाय श्रवणादि कुर्यादित्यर्थः । रिक्तहस्तस्तु नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुमिति न्यायेन समित्पाणिरित्युक्तम् । श्रोत्रियमित्यादिनाऽध्ययनहीनस्य वाऽकर्मिणो वा गुरुत्वं वार्यते । कर्मनिन्दया ततो विरक्तस्याधिकारोक्तेरक्षरविद्या ब्रह्मविद्यैवेति समुदायार्थः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते । यत्त्विति । सर्वथा वा साम्यमंशेन वा नाऽऽद्य इत्याह । तदयुक्तमिति । सर्वथा साम्ये परस्याप्यनिष्टापत्तिमाह । अपि चेति । कार्यस्य कारणाव्यतिरेको विवक्षितोंऽशस्तेन साम्यमिष्टमेवेति मत्वोपसंहरति । तस्मादिति ॥ २१ ॥

---

१ क. ख. °पूर्वकं म°। २ ख. °वेत्ता°।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतरौ शारीरः प्रधानं वा । कस्मात् । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" [मु० २ । १ । २] इति । न ह्येतद्दिव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्धर्मान्स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते । तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति "अक्षरात्परतः परः" इति । अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं त-

---

भूतयोनेर्ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह । **विशेषणेति** । चकारार्थमाह । **इतश्चेति** । एवकारार्थमाह । **नेतराविति** । इतःशब्दार्थं स्फुटयन्प्रश्नपूर्वं हेतुद्वयमाह । **कस्मादिति** । विशेषणान्न जीवो भेदोक्तेर्न प्रधानमिति विभज्य व्याकुर्वन्नाद्यं व्याचष्टे । **विशिनष्टीति** । दिव्यो द्योतनात्मकः स्वयंज्योतिस्तत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । अमूर्तत्वं पूर्णत्वम् । आकाशाद्विशेषमाह । **पुरुष इति** । कार्यकारणाभ्यां परिच्छेदमाशङ्क्याऽऽह । **सबाह्येति** । बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणं ताभ्यां कल्पिताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठति तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वे श्रुतिप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । जन्माद्यभावेन कौटस्थ्यमाह । **अज इति** । प्राणमनोभ्यां संसर्गभेदाभावात्परिशुद्धिमाह । **अप्राणो हीति** । शारीरस्यापि विशेषणं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **न हीति** । तद्धर्मा नामरूपादिधर्मा दृश्यत्वादयः । विशेषणस्यानन्यथासिद्धिफलमाह । **तस्मादिति** । विशेषणस्य तुल्यत्वेऽपि द्वितीयं हेतुं प्रधानपक्षे योजयति । **तथेति** । भेदोक्तिं व्यनक्ति । **अक्षरमिति** । किं तदव्याकृतं तदाह । **नामेति** । तयोर्बीजस्येश्वरस्य शक्तिरूपं तत्पारतन्त्र्याद्भूतानां लीनानां सूक्ष्मं संस्काररूपं वर्ततेऽत्रेति भूतसूक्ष्ममीश्वरपदलक्ष्यं स्वरूपमाश्रयोऽस्येति तथोक्तम् । अन्यस्य तत्कार्यत्वेन तदाश्रयत्वात्तस्यैवेश्वरो जीवो जगदिति बुद्धावुपाधित्वेन स्थितं विकारहेतुत्वाद्विकारश्चेत्यर्थः । ननु नामरूपयोर्बीजं शक्तिरूपं चाव्याकृतम् । यद्वा नामरूपे एव बीजे तयोः शक्तिरूपं तदेव तच्च भूतसूक्ष्मं तत्कारणत्वादीश्वराश्रयमित्याश्रयशब्दो विषयार्थस्तस्यैवेश्वरस्य जीवत्वं प्राप्तस्य बुद्ध्यादिद्वारा कर्तृत्वादावुपाधिभूतमिति व्याख्येयं भाष्यमिति चेत् । मैवम् । आश्रयशब्दस्य श्रुतार्थत्यागायोगाज्जीवत्वापत्तेश्चा-

---

१ घ. ज. °द्धर्मांश्चाऽऽत्म° । ङ. ञ. °द्धर्मांश्च स्वात्म° । २ क. ख. ठ. ड. ढ. इतरश्च° । ३ क. ठ. ड. ढ. °सिद्धत्वफ° । ४ ठ. ड. ढ. °णतु° । ५ क. ख. ठ. ड. ढ. °त्वेनात° । ६ क. ख. ठ. ड. ढ. °वत्वमास° ।

स्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात्परो योऽविकारस्तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति। नात्र प्रधानं नाम किंचित्स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्यते तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते। किं तर्हि यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत कल्प्यताम्। तस्माद्भेदव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते॥ २२॥

कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः।

रूपोपन्यासाच्च॥ २३॥ (६)

अपि चाक्षरात्परतः पर इत्यस्यानन्तरमेतस्माज्जायते प्राण इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः। अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मेति। तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं सर्वविकारकारणत्वान्न शारीरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः संभवति सर्वभूतान्तरात्मत्वासंभवात्। तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते। कथं

व्याकृतसंबन्धकृतत्वात्परिशुद्धे चिद्धातौ तत्संबन्धध्रौव्यादतो भाष्यबहिर्भूतो नानाजीववादः। अक्षरशब्दार्थमुक्त्वा परिशिष्टं व्याचष्टे। तस्मादिति। इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः। प्रधानाद्ब्रह्मणो भेदे प्रधानमिष्टमसतोऽप्रतियोगित्वादित्याशङ्क्याऽऽह। नात्रेति। प्रतियोग्यनङ्गीकारे कथं भेदोक्तिस्तत्राऽऽह। किं तर्हीति। भूतसूक्ष्मं भूतानां सूक्ष्मं कारणमित्यर्थः। इहेति श्रुतिसूत्रयोरुक्तिः॥ २२॥

भूतयोनेरीश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह। कुतश्चेति। रूपोपन्यासाच्च नेतराविल्यनुषङ्गः। वृत्तिकारमतेन व्याकरोति। अपि चेति। अग्निर्द्युलोकोऽसौ वाव लोको गौतमाग्निरिति श्रुतेः। पद्भ्यामिति प्रथमार्थे पादौ पृथिवी यस्य स एष सर्वभूतानामन्तश्चाऽऽत्मा चेत्यर्थः। एवं रूपोपन्यासेऽपि किं स्यात्तदाह। तच्चेति। अन्यथासिद्धिं प्रत्याह। नेति। तनुमहिमत्वं परिच्छिन्नशक्तित्वम्। प्रधानविषयत्वं तस्य दूषयति। नापीति। अनन्यथासिद्धिफलमाह। तस्मादिति। मानाभावेन शङ्कते। कथमिति।

---

१ क. ज. ट. °स्य त°। २ ङ. °त परिक°। ३ घ. °नां स°। ४ क. झ. ट. °रस्योचि°। ५ झ. °क्ष्मं का°। ६ झ. एव।

पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते । प्रकरणादेष इति च प्रकृतानुकर्षणात् । भूतयोनिं हि प्रकृत्यैतस्माज्जायते प्राण एष सर्वभूतान्तरात्मेति[2] वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाध्यायं प्रकृत्यैतस्मादधीष्वैष वेदवेदाङ्गपारग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति तद्वत् । कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं संभवति । सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते न तु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः । "अहमन्नमहमन्नादः" [तै०३।१०।६] इत्यादिवत् । अन्ये पुनर्मन्यन्ते । नायं भूतयोने रूपोपन्यासः । जायमानत्वेनोपन्यासात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत् । उत्तरत्रापि च तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य इत्येवमाद्यतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्चेत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति । इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोने रूपमुपन्यसेत् । सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति "पुरुष एवेदं विश्वं कर्म" [मु० २ । १ । १०] इत्यादिना । श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मादि निर्दिश्यमानमुपलभामहे । "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य

मानं वदन्नुत्तरमाह । प्रकरणादिति । प्रकृतत्वेऽपि भूतयोनेरग्निर्मूर्धेत्यादौ कथमनुवृत्तिस्तत्राऽऽह । एष इति । तदेव स्फुटयति । भूतेति । दृष्टान्तेनैतदेव स्फुटयति । यथेति । अदृश्यत्वादिधर्मकस्य विग्रहवद्रूपं कथमित्याक्षिपति । कथमिति । समाधत्ते । सर्वेति । यथा कश्चिद्ब्रह्मात्मविदात्मनः सर्वात्मत्वविवक्षयाऽहमन्नमहमन्नाद इति साम गायति न त्वन्नान्नादत्वमात्मनोऽभिप्रैति तस्यापुमर्थत्वात्तथेहापीत्याह । अहमिति । एकदेशिनं दूषयति । अन्ये पुनरिति । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य पूर्वोत्तरवाक्येषु जायमानत्वेन वत्तदर्थोक्तेरिहापि जायमानत्वेनोक्तिरस्तीत्याह । एतस्मादिति । यश्च सूर्यो द्युलोकाग्नेः समिध इव भासकः सोऽपि तस्मादेव जायत इत्यर्थः । तथाऽपि मध्ये परस्यैव रूपमुक्तमित्याशङ्क्य वाक्यभेदान्नेत्याह । इहेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्तदर्थं सार्वात्म्ये वक्तव्ये तदेवेदमुक्तमन्यत्रानुक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वात्मत्वमिति । उत्तरत्रोक्तावपि तस्यैवेदमपि सार्वात्म्यमन्यस्यायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । श्रुतीति । कस्मै प्रजापतये विधेम परिचरेम । हिरण्यगर्भः सृष्ट्यादावर्वर्तिष्टेत्येतावदि-

---

१ ङ.ञ. °त्मेत्यादिव° । २ क.घ.ज. °ति च व° । ३ क.ङ.ज.ञ. °न्यस्येउ । ४ ञ.मानवदुत्त° । ५ ञ. °र्थोक्तिरि° ।

जातः पतिरेक आसीत्। स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम" [ऋ०सं०१०।१२१।१] इति समवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः। तथा स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत इति च। विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं संभवति प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात्। अस्मिन्पक्षे पुरुष एवेदं विश्वं कर्मेत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥ २३ ॥ (६)

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

"को न आत्मा किं ब्रह्म" [छा०५।११] इत्यात्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीतीति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वा-

---

ह्योक्तं न जन्मेत्याशङ्क्याऽऽह। **समवर्ततेति**। स जातः सन्भूतग्रामस्येश्वराज्ञया पतिर्बभूवेति शेषदर्शनादित्यर्थः। अस्तु श्रुत्यादिसिद्धं जन्म तस्य कथं सर्वभूतान्तरात्मत्वं तत्राऽऽह। **विकारेति**। पूर्वकल्पे प्रकृष्टधीकर्मानुष्ठाता कश्चिद्यजमानः कल्पादौ हिरण्यगर्भतया प्रादुर्बभूव तस्य सर्वप्राणाद्यधिष्ठातृत्वादधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदात्प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्मं देहे स्थितेर्जायमानेऽपि सार्वात्म्यं सिद्धमित्यर्थः। नन्वपञ्चीकृतभूताद्यभिमानिनो हिरण्यगर्भस्य विग्रहविशिष्टरूपेण तदधिष्ठेयप्राणादिजन्मानन्तरं जन्मोच्यते चेत् कस्तर्हि सूत्रार्थस्तत्राऽऽह। **अस्मिन्निति**। विश्वं सर्वं कर्म ससाध्यं तपो ज्ञानं च पुरुष एवेति सार्वात्म्यरूपोपन्यासात्परमात्मैव भूतयोनिरित्यर्थः। न विलक्षणत्वादित्यत्र परिणामस्य सारूप्यापेक्षाप्रतिक्षेपाद्विवर्तस्य च शङ्कपीतिमादौ विसदृशेऽपि दर्शनात्तदपेक्षानियमाद्भूतयोनिवाक्यं निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वितमिति भावः ॥ २३ ॥ (६)

रूपोपन्यासप्रसङ्गात्त्रैलोक्यदेहो वैश्वानरः पर इत्याह। **वैश्वानर इति**। विषयं वक्तुं वाक्योपक्रममाह। **को न इति**। आत्मनोऽसंसारित्वार्थं ब्रह्मपदम्। तस्याऽऽपरोक्ष्यार्थमात्मपदम्। प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलाः समेत्येत्थं मीमांसां चक्रुस्ते च निश्चित्योपयोद्दालकमाजग्मुः सोऽपि न वेद सम्यगिति सह तेन षडपि ते कैकेयराजमश्वपतिमागत्योचुरात्मानमेवेत्याद्यध्येषि स्मरसि। स च तेषां विपरीतधीनिरासेन सम्यग्धीजिग्राहयिषया तानेव पप्रच्छ। औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्से दिवमेवेत्याहेतरो राजा पुनरुवाचैष सुतेजा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से मूर्धा त्वयमात्मनो मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति। ततः सत्ययज्ञमपृच्छत्स

---

१ घ. °हीति। २ क. ख. °द्धं तज्जन्म।

काशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च वैश्वानरं प्रत्येषां मूर्धादिभावमुपदिश्याऽऽम्नायते "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः" छा० ५।१८] इत्यादि । तत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यत उत भूताग्निरथ तदभिमानिनी देवताऽथवा शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति । किं पुनरत्र संशयकारणम् । वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति

चाऽऽदित्यमूचे ततश्चैष विश्वरूप आत्मा चक्षुस्त्वेतदात्मन इत्यन्धोऽभविष्यो यन्मां नाऽऽगमिष्य इति राजाऽभाषत । एवं क्रमेण द्युसूर्यादीनां सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वपादत्वगुणयोगं विधाय मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णताबस्तिभेदपादशोषणैरेकैकोपास्तिनिन्दया च तेषां वैश्वानरं प्रति मूर्धादिभावमुक्त्वा समस्तोपासनमाम्नातं यस्त्वेवमित्यादिना । आभिमुख्येन विश्वं मिमीते जानातीत्यभिविमानस्तं प्रादेशपरिमाणमुपास्ते यस्तस्य सर्वलोकाद्याश्रयं फलमित्यर्थः । लोका भोगभूमयो भूतानि तत्तदुपाधयो भोक्तारस्त्वात्मान इति भेदः । तत्तत्संबन्धिफलभाक्त्वमन्नमत्तीत्युच्यते । ध्यानफलमुक्त्वा ध्येयरूपमाह । तस्येति । सुतेजस्त्वगुणा द्यौर्वैश्वानरस्य मूर्धा निपातावेतत्प्रसिद्ध्यर्थौ । विश्वरूपत्वगुणः सूर्यस्तस्य चक्षुरेष शुक्ल एष नील इत्यादिश्रुतेः। पृथङ् नाना वर्त्म गमनमात्मा स्वरूपमस्येति तथा नानागतित्वगुणो वायुरस्य प्राणः । बहुलत्वगुण आकाशः संदेहोऽस्य देहमध्यम् । रयिर्धनं तद्धेतुगुणा आपोऽस्य बस्तिस्थमुदकम् । पृथिव्यां वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात्तस्य पादौ पृथिव्येव । तस्य होमाधारत्वसंपादनायोक्तमुर एवेत्यादि । तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेदित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । तत्र श्रुतौ वैश्वानरोऽनात्माऽऽत्मा वेति संशयं हृदि निधायाऽऽद्ये पक्षत्रयं द्वितीये पक्षद्वयमाह। तत्रेति । संशयहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह। किमिति । सत्यां सामग्र्यां कार्यध्रौव्यं फलितमाह । तत्रेति । वाक्योपक्रमस्थाद्द्युस्त्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्थसर्वज्ञत्वाद्युक्त्या ब्रह्मविषयत्ववदिहाप्युपक्रमगतसाधारणशब्दस्य शेषस्थहोमाधारत्वलिङ्गेन प्रसिद्ध्यनुगृहीतेन जाठरार्थत्वसिद्धेस्तस्यैवो-

---

१ ङ. ञ. त्र. अत्र। २ क. ख. ठ. ड. ढ. °लगु°।

भवति संशयः । किं तावत्प्राप्तं जाठरोऽग्निरिति । कुतः । तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्रयोगो दृश्यते "अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते" [बृ० ५ । ९] इत्यादौ । अग्निमात्रं वा स्यात्सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात् "विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्" [ऋ० सं० १० । ८८ । १२] इत्यादौ । अग्निशरीरा वा देवता स्यात्तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् । "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः" [ऋ० सं० १ । ९८ । १] इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां संभवात् । अथाऽऽत्मशब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमे च को न आत्मा किं ब्रह्मेति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणेय इत्युच्यते । तथाऽपि शारीर आत्मा स्यात् । तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसंनिकर्षात् । प्रादेशमात्रमिति च विशेषण-

पास्यतेति विमृश्य पूर्वपक्षमाह । किमिति । वैश्वानरविद्याश्रुतेः सविशेषब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे जाठराग्नेः सिद्धान्ते ब्रह्मणो ध्यानं फलम् । साधारणे शब्दे कुतो विशेषप्रतिज्ञेत्याह । कुत इति । प्रतिज्ञाविशेषे हेतुमाह । तत्रेति । योऽयं वैश्वानरोऽग्निः सोऽयं पुरुषाकारे देहेऽन्तरित्युक्त्वा तमेव विशिनष्टि । येनेति । पक्षान्तरमाह । अग्नीति । तन्मात्रग्रहे हेतुः सामान्येनेति । विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमह्नां केतुं चिह्नं सूर्यमकृण्वन्कृतवन्तो देवास्तदुदये दिनव्यवहारादित्यर्थः । कल्पान्तरमाह । अग्नीति । तदभिमानिदेवताग्रहे हेतुस्तस्यामिति । वैश्वानरस्य देवस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम तस्यास्मद्विषया सुमतिर्भवत्वित्यर्थः । तत्र हेतू राजा हीति । यस्माद्भुवनानामयं राजा कं सुखं सुखहेतुरभिमुखा श्रीरस्येत्यभिश्रीरीश्वरस्तस्मात्तस्य सुमतौ स्यामेत्यर्थः । हिकमित्येकं पदमित्येके । तत्राप्ययमेवार्थः । प्रयोगत्रयेऽपि तुल्यप्रयोगग्रहार्थमादिपदम् । कथं देवतार्थत्वमस्य प्रयोगस्येति तदाह । एवमाद्याया इति । ऐश्वर्यादीत्यादिपदं धर्मज्ञानवैराग्यादिसंग्रहार्थम् । पक्षत्रयेऽप्यपरितोषमाह । अथेति । वाजसनेयकेऽग्निवैश्वानरशब्दाभ्यामेवोपक्रमान्नेश्वरार्थतेति पक्षान्तरमाह । तथाऽपीति । शारीरे लक्षणया वैश्वानरशब्दोपपत्तिमाह । तस्येति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । प्रादेशेति । भूताग्निदेवताजीवविषयं पक्षत्रयमुपक्रममात्रं प्राणाहुत्याधारत्वादेर्द्युमूर्धत्वादेश्चायोगात् । हृदयं गार्हपत्य इत्यादिना हि देहावयवाः संनिहितस्यौदर्यस्याग्नेर्गार्हपत्यादित्वेन कल्प्यन्ते । आस्य-

१ ठ. ड. ढ. ॰त्राय॰।

स्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने संभवात् । तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते तत इदमुच्यते । वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हतीति । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । यद्यप्येतावुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ वैश्वानरशब्दस्तु त्रयस्य साधारण आत्मशब्दश्च द्वयस्य तथाऽपि विशेषो दृश्यते येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते । तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इत्यादिः । अत्र हि परमेश्वर एव द्युमूर्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते । कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद्द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते । स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे संभवति । "एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" [छा० ५ । २४ । ३] इति तद्विदः सर्व-

---

माहवनीयत्वयदुक्तं तद्धोमीयमिति च जाठरस्य मुखानुस्यूतस्य प्राणाहुत्याधारस्याऽऽहवनीयत्वेनाऽऽस्यं कल्प्यते । नच द्युमूर्धत्वादेस्तत्रासंभवः । स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना मूर्धादीनां द्युलोकाद्यात्मना संपादनात्तैर्जाठरस्यापि द्युमूर्धत्वादिसिद्धेरारोपित द्युमूर्धत्वादिना बृहत्त्वात्तस्यैव ब्रह्मत्वमापन्नादात्मत्वम् । नच ब्रह्मण्यपि द्युमूर्धत्वादेरारोपो जाठरे तत्कल्पनायाः श्रौतत्वेन विशेषादतो जाठरोपास्तिपरं वाक्यमित्युपसंहरति । **तस्मादिति** । सिद्धान्तयति । **तत इति** । हेतुं प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे । **कुत इति** । कौ तौ साधारणौ शब्दौ को वा तयोर्विशेषस्तत्राऽऽह । **यद्यपीति** । नायं परमात्मगमको विशेषस्तस्य निर्विशेषस्य द्युमूर्धत्वाद्ययोगादित्याशङ्क्याऽऽह । **अत्रेति** । अवस्थान्तरमध्यात्ममधिदैवमित्येवंरूपं तस्य तथैवोपन्यासफलमाह । **आध्यानायेति** । कथं परस्यावस्थान्तरभाक्त्वं तदाह । **कारणत्वादिति** । तदेव स्फुटयति । **कारणस्येति** । एतेन जाठरे द्युमूर्धत्वादि प्रत्युक्तम् । वैश्वानरोपासकस्य सर्वलोकाद्याश्रयफलश्रुतेश्च वैश्वानरस्येश्वरत्वमित्याह । **स इति** । वैश्वानरविदः सर्वपाप्मदाहश्रुतेश्च तस्य परत्वं तद्विज्ञाने तद्दाहप्रसिद्धेरित्याह । **एवं हेति** । यथाऽग्नौ क्षिप्तमिषीकातूलं दह्यत एवमस्य विदुषः सर्वाणि कर्माण्यनर्थहेतवो दह्यन्त इत्यर्थः । उपक्रमादपि तस्य परमात्मता तयोस्त-

---

१ क. त्र. प्राप्तम् । त° । ज. प्राप्तम् । तत्रेद° । २ ङ. ज. त्र. त्रयाणां । ३ ङ. ज. त्र. द्वयो° स्तथाऽ° । ४ ट. ज. त्र. °ति च त° । ५ क. ख. ठ. ड. ढ. तथोप° ।

पाप्मप्रदाहश्रवणम् । को न आत्मा किं ब्रह्मेति चाऽऽत्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम इत्येवमेतानि ब्रह्मलिङ्गानि परमेश्वरमेव गमयन्ति । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः । यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मूर्धेतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते ।

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः ॥

इति च तत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेऽनुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थो यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि स्तुतिरियं तस्मै लोकात्मने नम इति । स्तुतित्वमपि नासति मूलभूतवेदवाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण संभवति ।

द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति
खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।
दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च
सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥

इत्येवंजातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥ २५ ॥

त्रैव रूढेर्जाठरे त्वमुख्यत्वादित्याह । को न इति । उक्तलिङ्गानां फलमाह । इत्येवमेतानीति । श्रुतिलिङ्गसिद्धमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ २४ ॥

स्मृत्या च श्रुत्यर्थः शक्यो निर्णेतुमित्याह । स्मर्यमाणमिति । तत्र प्रतिज्ञां पूरयति । इतश्चेति । सूत्रं व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थमाह । यस्मादिति । स्मृतिमुदाहरति । यस्येति । तस्याः श्रुतिवन्मानत्वं व्युदस्य तद्द्वारा तदाह । तदिति । इतिशब्दस्य वाक्यसमाप्त्यर्थत्वं व्यावर्त्य हेत्वर्थत्वं व्यनक्ति । यस्मादिति । स्तुतेरसदारोपेऽपि संभवान्न मूलश्रुत्यपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । सद्रूपेण स्तुतित्वमौत्सर्गिकमसति श्रुत्यपवादे दुर्वारमित्यर्थः । अस्तुतिरूपामपि स्मृतिमाह । द्यामिति । इहेति त्रैलोक्यदेहस्य वैश्वानरस्येश्वरतायामित्यर्थः ॥ २५ ॥

---

१ ङ. ञ. ट. 'पापप्र'। २ घ. 'नि लि'। ३ घ. 'मेवाव'। ४ क.ङ. ञ. श्रोत्रे । ५घ. 'इत्येत'। ६ क. ङ. ञ. 'ति त'। ७ घ. ङ. 'त्वर्थे ए'। ८ क.घ.ङ.ज. 'कं लिङ्गं त'। ९ क.ङ.ज.ञ. 'भूते वे'।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राऽऽह । न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः । शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे संभवति । अर्थान्तरे रूढत्वात् । तथाऽग्निशब्दः "स एषोऽग्निर्वैश्वानरः" [शत० प० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति । आदिशब्दात् "हृदयं गार्हपत्यः" [छा० ५ । १८।२] इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनम् । "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्" [छा० ५ । १९ । १] इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासंकीर्तनमेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथाऽन्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते "पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद" इति । तच्च जाठरे संभवति । यदप्युक्तं मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषात्कारणात्परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः । कुतो ह्येष निर्णयो यदुभयथाऽपि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रय-

---

सिद्धान्तं विधान्तरेणाऽऽक्षिप्य समाधत्ते । शब्दादिभ्य इति । आक्षेपं विवृण्वन्नर्थमाह । अत्रेति । स्थितः सिद्धान्तः सप्तम्यर्थः । श्रुत्यादिना वैश्वानरस्योक्तेश्वरत्वाक्षेपे प्रश्नद्वारा हेतुमादत्ते । कुत इति । तत्र शब्दं व्याचष्टे । शब्द इति । ईश्वरस्य विरोधीति शेषः । तदेव स्फोरयति । वैश्वानरेति । शब्दान्तरमाह । तथेति । सोऽपि श्रौतो वैश्वानरशब्दवदीश्वरे न संभवतीति योजना । आदिशब्दोपात्तं लिङ्गमाह । आदीति । बहूक्त्यर्थं लिङ्गान्तरमाह । तद्यदिति । अपेक्षितां प्रतिज्ञां पूरयति । एतेभ्य इति । वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये वैश्वानरेऽग्निशब्दात्तस्य परस्मिन्नयोगात्तत्सामान्याच्छान्दोग्येऽपि वैश्वानरोऽग्निरेव स चाऽऽहुत्याधारत्वादिलिङ्गाज्जाठर एवेति भावः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह । तथेति । यथोक्तहेतुभ्यो वैश्वानरो नेश्वरस्तथा वक्ष्यमाणहेतोरपीत्यर्थः । अन्तःप्रतिष्ठानमपि वैश्वानरस्येति शेषः । अग्निरहस्ये सप्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद स सर्वलोकाद्याश्रयं फलमत्तीत्युक्तं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितश्चाग्निर्जाठर एव प्रसिद्धेरित्यर्थः । तथाऽपि वाजसनेयके द्युमूर्धत्वादिश्रवणान्न जाठरः स्यादित्युक्तमनुवदति । यदपीति । अनेकलिङ्गानुगृहीतावनन्यथासिद्धवैश्वानराग्निश्रुतिभ्यामेकं लिङ्गं नेयमित्याह । अत्रेति । जाठरेऽपि द्युमूर्धत्वादि कथंचिन्नीतमिति भावः । न जाठरे मुख्यं

---

१ क. °नमित्येते°। २ क. ज. ट. न्वेष । ३ ख. स्फोटयति । ४ ख. °रणत्वा°।

णीयो न जाठरविषय इति । अथवा भूताग्नेरन्तर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भविष्यति। तस्यापि हि द्युलोकादिसंबन्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते "यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम्" [ऋ० सं० १० । ८८ । ३] इत्यादौ । अथवा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद्द्युलोकाद्यवयवत्वं भविष्यति। तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति । अत्रोच्यते । न तथा दृष्ट्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तम् । कुतः । तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात् । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" [छा० ३ । १८ । १] इत्यादिवत् । अथवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः" [छा० ३ । १४ २] इत्यादिवत् । यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासंभव एव स्यात् । यथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव

द्युमूर्धत्वादीत्यपरितोषादाह । अथवेति । एष निर्देशो वैश्वानराग्निशब्दाभ्यामन्तःप्रतिष्ठानोक्त्या चेति शेषः । तत्रापि कुतो द्युमूर्धत्वादि सिद्धं तत्राऽऽह । तस्यापीति । अपिरीश्वरदृष्टान्तार्थः । इमां पृथिवीमुत द्यामपि द्यावापृथिव्यावेव रोदसी यो भानुरूपेणाऽऽततान व्याप्तवानन्तरिक्षं च तयोर्मध्यमाततान स देवो द्युलोकाद्यवयवो ध्येय इत्यर्थः । परिच्छिन्नभूताग्नेर्न द्युलोकाद्यवयवत्वमित्यरुच्या कल्पान्तरमाह । अथवेति । द्युमूर्धत्वादिविशेषस्यान्यथासिद्धत्वे फलितमाह । तस्मादिति । परिहारमवतारयति । अत्रेति । तदक्षराणि व्याचष्टे । नेत्यादिना । दृष्ट्युपदेशं सदृष्टान्तं स्पष्टयति । परमेति । ब्रह्मप्रतीकस्य जाठरस्योपास्यतेष्टेति शिष्ट्वा सूत्रावयवं तदुपाधिनो ब्रह्मण एवोपास्यतेति विधान्तरेण व्याकरोति । अथवेति । जाठरप्रतीकत्वात्तदुपाधित्वाद्वा परस्मिन्नपि लक्षणयाऽग्न्यादिशब्दसिद्धौ न तस्य तल्लिङ्गान्यथाकरणे शक्तिरिति भावः । असंभवादिति व्याचष्टे । यदि चेति । उपास्त्यर्थत्वेऽपि जाठरे द्युमूर्धत्वादेरसत एवाऽऽरोपः स्यान्नच सति संभवे स युक्त इत्यर्थः । अस्तु तर्हि देवतादिविषयत्वं विशेषस्येत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । पुरुषमपीत्यादि विभजते । यदि चेति । ब्रह्मोपाधित्वतत्प्रतीकत्वयोरसत्त्वं कैवल्यं त-

---

१ घ. ङ. हि भूलो°। २ ङ.ञ. संभवति । ३ क. °भ्यः प°। ४ क.ख. °रप्र°। ५ क.ख.ठ.ड.ढ. °धिकृत्वा°।

जाठरो विवक्ष्येत पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यान्न तु पुरुषत्वम्। पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः "स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद" [श० प० ब्रा०१०। ६। १। ११] इति। परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते। ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयत इति सूत्रावयवं पठन्ति तेषामेषोऽर्थः। केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यान्न पुरुषविधत्वम्। पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदेति। पुरुषविधत्वं च प्रकरणाद्यदधिदैवतं द्युमूर्धत्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादि चुबुकप्रतिष्ठितत्वान्तं तत्परिगृह्यते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

यत्पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णे द्युलोकादिसंबन्धदर्शनान्मूर्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति तच्छरीराया देवताया वैश्वर्ययोगादिति तत्परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते। अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः। तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरः। न हि भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासंभवात्। तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्धत्वादिकल्पना संभवति।

स्य सर्वलोकाद्याश्रयं फलमिति शेषः। पुरुषत्वेऽपि कथं ब्रह्मणस्तदन्तःप्रतिष्ठितत्वं तत्राऽऽह। परमेति। पाठान्तरमादाय व्याचष्टे। ये त्विति। जाठरस्याचेतनत्वात्पुरुषत्ववन्न तद्विधत्वमपीत्यर्थः। ब्रह्मणोऽपि पुरुषत्वमेव न तद्विधत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। पुरुषेति। तच्च ब्रह्मण्युपास्त्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

द्युमूर्धत्वादिविशेषस्य जाठरविषयत्वं संदूष्य देवतादिविषयत्वं दूषयति। अत एवेति। सूत्रं व्याकर्तुं व्यावर्त्यं पक्षद्वयमनूद्य तस्य निरस्यत्वमाह। यदिति। सूत्रमुत्थाप्य व्याकरोति। अत्रेति। द्युमूर्धत्वादिसंबन्धसर्वलोकाद्याश्रयफलभाक्त्वसर्वपाप्मदाहात्मब्रह्मोपक्रमा उक्ता हेतवः। भूतदेवतयोरपि द्युमूर्धत्वादि सिध्यतीत्युक्तं प्रत्याह। न हीति। किंच न देवताया निरङ्कुशमैश्वर्यं किंत्वीश्वरायत्तमतस्तस्यैव सर्वकारणस्य

१ अ. °रं पुरुषं पु°। २ क. ङ. ञ. °न्न तु पु°। ३ क. ज. °श्वर्ये न। ४ क. ख. ठ. ढ. ढ. °वर्त्यप°। ५ क. ख. °मूर्धादि°।

अकारणत्वात्परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च । आत्मशब्दासंभवश्च सर्वेष्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन । इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुध्येरन्निति । अत्रोच्यते । अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते । न हीह पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदेति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते । तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च । कथं तर्हि यत्प्रकृतं मूर्धादिचुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदेति । यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत् । अथवा यः प्रकृतः[3] परमात्माऽ-

---

द्युमूर्धत्वादीत्याह । परमेश्वरेति । पक्षत्रयसाधारणं दोषमाह । आत्मेति । चकारो ब्रह्मशब्दायोगस्य सर्वपाप्मदाहाद्ययोगस्य च समुच्चयार्थः ॥ २७ ॥

वाजसनेयकेऽग्निशब्दं जाठरार्थमुपेत्य परस्मिन्नपि तत्संबन्धाल्लक्षणां स्वीकृत्य ब्रह्मोपास्तिरित्युक्तम् । इदानीमत्राप्यग्न्यादिशब्दो ब्रह्मार्थः । ततो यदधिदैवं द्युलोकादिपृथिव्यन्तं यच्चाध्यात्मं मूर्धादिचुबुकान्तं रूपं तदनुगतं ब्रह्मैवोपास्यं न जाठरावच्छिन्नमित्याह । साक्षादिति । वृत्तमनूद्य सूत्रार्थं विवृणोति । पूर्वमित्यादिना । जाठरस्य प्रतीकादित्वेन ग्रहे हेतुं सूचयति । अन्तरिति । साक्षादीश्वरोपास्तौ विरोधं शङ्कते । नन्विति । विरोधं व्युदस्यति । अत्रेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वोक्तिर्जाठराग्रहेऽप्यविरोधं प्रतिज्ञाय हेतुमाह । न हीति । इहेति वाजसनेयकोक्तिः । अन्तःप्रतिष्ठितत्वमिदमापरामृष्टम् । प्रकरणोपपदयोरभावाज्जाठरानभिप्रायेऽपि पुरुषशब्देन करशिरश्चरणादिमतोऽभिधानात्कथं तद्विधत्वं तदन्तःप्रतिष्ठितत्वं वा परस्यापीत्याशङ्क्याऽऽह । कथमिति । पुरुषावयवसंपत्त्या तद्विधत्वं कार्यकारणसमुदायात्मनि तस्मिन्मूर्धादिचुबुकान्तावयवस्थितेश्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं समुदायिनां समुदायमध्यपातित्वादित्याह । यथेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेन माध्यस्थ्येन साक्षीव लक्ष्यत इति पक्षान्तरमाह । अथवेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वोक्तेरविरोधमुक्त्वा वैश्वानरशब्दस्याविरो-

---

१ ज. 'वेषु २ क. ङ. ज. ञ. 'दिषु चु'। ३ झ. 'कृतप'। ४ ठ. ड. ढ. परमतं । ५ क. ख. 'राग्न्यपरिग्र'। ६ ठ. ड. ढ. 'यैकर'।

ध्यात्ममधिदैवतं च पुरुषविधत्वोपाधिस्तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदेति। निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते। विश्वश्चायं नरश्चेति विश्वेषां वाऽयं नरो विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मत्वाद्विश्वानर एव वैश्वानरस्तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत्। अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति। गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते॥ २८॥

कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यत इति तां व्याख्यातुमारभते।

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः॥ २९॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं

धमाह। निश्चिते चेति। तस्य तत्रारूढेर्न तद्विषयतेत्याशङ्क्याऽऽह। केनेति। सर्वात्मत्वमाश्रित्य योगवृत्तिमेव कथयति। विश्वश्चेति। सर्वकारणत्वेन योगवृत्तिमाह। विश्वेषामिति। सर्वेश्वरत्वेनापि तामाह। विश्वे वेति। सर्वात्मत्वं सर्वकारणत्वं सर्वेश्वरत्वोपलक्षणम्। तथाऽपि विश्वनर इति स्यात्कथं वैश्वानर इत्युच्यते तत्राऽऽह। विश्वेति। नरे संज्ञायामिति दीर्घता। अण्प्रत्ययस्तर्हि कथं तत्राऽऽह। तद्धित इति। अनन्यार्थत्वं प्रकृत्यर्थातिरिक्तार्थशून्यत्वम्। तथाऽपि कथं परस्मिन्नग्निपदं तदाह। अग्नीति। अगेर्धातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्याग्निरिति रूपं तत्राङ्ग्यति गमयति जगतोऽग्रं जन्म प्रापयतीत्यग्निरग्रणीरुक्तः। आदिशब्दादभितोगतत्वं सर्वज्ञातृत्वं च गृहीतम्। एवं वाजिशाखायामपि परोपास्तिसिद्धौ न तद्बलाच्छान्दोग्यवाक्यं विघटनीयमित्युक्तम्। यत्तु च्छान्दोग्ये परस्मिन्नसंभवि लिङ्गमुक्तं तत्राऽऽह। गार्हपत्यादीति॥ २८॥

सूत्रत्रयमाकाङ्क्षाद्वाराऽऽदत्ते। कथमिति। मतभेदेन व्याख्यामेव दर्शयन्नादावाश्मरथ्यमतमाह। अभिव्यक्तेरिति। विभोरीश्वरस्यायुक्ता प्रादेशमात्रतेति शङ्कां निरस्यन्व्याकरोति। अतिमात्रस्येति। अतिक्रान्ता मात्राः परिमाणं येन तस्येति

---

१ ज. °रथ वि°। २ ख. कथमस्मि°। ३ ख. अगिधातो°। ४ क. ख ठ. ड. ढ. °मग्नेलि°।

स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते । प्रदेशेषु वा हृदयादिषूपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्यते तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसंबन्धाद्व्यज्यते । नचेह परमेश्वरगतं किंचित्परिमाणमस्ति यद्धृदयसंबन्धाद्व्यज्येत । तथाऽपि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संभवति यथाकथंचिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

संपत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथाहि

यावत् । अभिव्यक्तिनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वमित्येतदेव व्यनक्ति । अभिव्यज्यत इति । स्वाभाविकाणिमाद्यैश्वर्यख्यापनार्थं महतोऽपीश्वरस्योपासकान्प्रति सूक्ष्मत्वेन व्यक्तिरिति द्योतयति । किलेति । नियमेन प्रादेशमात्रतया व्यक्तौ हेत्वभावान्नेयं व्याख्येत्याशङ्क्याऽऽह । प्रदेशेष्विति । अभिव्यक्तिफलमाह । अत इति ॥ २९ ॥

मतान्तरमाह । अनुस्मृतेरिति । व्याचष्टे । प्रादेशेति । पूर्वेण विकल्पार्थो वाशब्दः । अभिव्यञ्जकस्थं परिमाणमभिव्यङ्ग्ये भातीत्येतद्दृष्टान्तेनाऽऽह । यथेति । वैषम्यमाशङ्क्य प्रत्याह । यद्यपीति । हृदयस्थं परिमाणं मनःप्रभवस्मृतावारोपितं स्मृत्यैक्येनाध्यस्तस्मर्यमाणेश्वरेऽध्यस्तमालम्बनमिति यथाकथंचिदित्युक्तम् । स्मृतिगतपरिमाणस्य हृदयद्वाराऽऽरोपितस्य स्मर्यमाणे कथमारोपो विषयविषयित्वेन भेदादित्याशङ्क्य व्याख्यान्तरमाह । प्रादेशेति । उपसंहरति । एवमिति ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रश्रुतेर्विषयं कथंचिदुक्त्वा साक्षादेव श्रुत्युक्तं विषयमाह । संपत्तेरिति । प्रतिज्ञां विभजते । संपत्तीति । संपत्तिरत्राश्रुतेति पृच्छति । कुत इति । उत्तरम् । तथाहीति ।

---

१ ङ. ञ. °देशविशेषेषु हृ° । २ ञ. °तिष्ठितेन । ३ ङ. ञ. °त्रोऽनु° । ४ क. घ. °वत्ताय । ए° । ५ ख. °याऽभिव्य° । ६ क. ख. °ध्यस्तं स्म° । ७ क. ख. °त्तिरेवात्रा° ।

समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु चुबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु संपादयत्प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति। प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा नु व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति। स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति। चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति। नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति। मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति। मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानर इति। चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति। चुबुकमित्यधरं मुखफलकमुच्यते। यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाम्नायत आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः। छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समाम्नायत आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणः। तथाऽपि नैतावता विशेषेण

तदेव ब्राह्मणमुदाहरति। प्रादेशेति। परमेश्वरमप्रादेशमात्रमपि संपादनेन प्रादेशमात्रमिव सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरं पूर्वमभिसंपन्नास्ततो वो युष्मभ्यं तथा द्युप्रभृतीनेतानवयवान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशपरिमाणं वैश्वानरं संपादयिष्यामीत्यौपमन्यवप्रभृतीन्प्रति वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञायाश्वपती राजोवाच किं कुर्वन्नित्युक्ते स्वस्य मूर्धानमुपदिशन्करोग्रेण दर्शयन्नेष वै लोकान्भूरादीनतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठा द्यौर्वैश्वानरस्यावयव इति प्रसिद्धे मूर्धनि वैश्वानरस्याधिदैवं यो मूर्धा द्युलोकस्तद्दृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः। स्वकीये चक्षुषी दर्शयन्नुवाचैष वै सुतेजाः शोभनतेजःसहितः सूर्योऽधिदैवं वैश्वानरस्य चक्षुरिति प्रसिद्धयोश्चक्षुषोर्वैश्वानरस्याधिदैवं यदादित्याख्यं चक्षुस्तद्दृष्टिरित्यर्थः। अध्यात्मप्रसिद्धयोर्नासिकयोर्वैश्वानरस्याधिदैवं यो वायुः प्राणस्तद्दृष्टिरित्याह। नासिके इति। अध्यात्ममुखावच्छिन्ने नभसि वैश्वानरस्य यदधिदैवं संदेहाख्यं नभस्तद्दृष्टिरित्याह। मुख्यमिति। मुखसंभवास्वप्सु वैश्वानरस्याधिदैवं या बस्तिस्थानीया आपस्तद्दृष्टिमाह। मुख्या इति। प्रसिद्धे चुबुके वैश्वानरस्य याऽधिदैवं पादाख्या पृथिवी तद्दृष्टिमाह। चुबुकमिति। ननु च्छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्नैका विद्या गुणवैषम्यादतो न वाजसनेयकानुसारेण च्छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिर्नेतव्येति तत्राऽऽह। यद्यपीति। अल्पवैषम्येऽपि बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्यमित्यर्थः। विद्यैक्यं

---

१ ठ. ड. ढ. 'रच'।

किंचिद्धीयते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च । संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ (७)

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन्मूर्धचुबुकान्तराले जाबालाः । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति । तंत्र चेमामेव नासिकां वरणानासीति निरुच्य च सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयतीति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाश-

---

किंचिदित्युक्तम् । तथाऽपि प्रकरणभेदाद्विद्याभेदमाशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । न्यायस्य गुणोपसंहाराधिकारे वक्ष्यमाणत्वाद्वाजसनेयकस्थाविष्ठागुणश्छान्दोग्ये तद्गतश्च विश्वरूपगुणोऽन्यत्र ज्ञेय इत्यर्थः । छान्दोग्यवदितरत्र को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रमाभावान्न विद्यैक्यमित्याशङ्क्य स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इत्युपसंहारे पुरुषोद्देशेनाग्नणीत्वादिविधेरुपक्रमेऽपि तस्यैवावगमात्पुरुषस्य च परमात्मत्वादुभयत्रं विद्यैक्याद्वाजसनेयकानुरोधाच्छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिरित्युपसंहरति । संपत्तीति ॥ ३१ ॥

प्रादेशमात्रश्रुतिः संपत्तिनिमित्तेत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह । आमनन्तीति । सूत्रं व्याकरोति । आमनन्ति चेति । य एष प्रसिद्धः परमात्मा नाशाभावादनन्तः स्वरूपेणानभिव्यक्तेरव्यक्तस्तं कथं विजानीयामित्यत्रिप्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरम् । स इति । स हि परमात्मा जीवात्मन्यविमुक्ते व्यवहारतः संसारिणि प्रतिष्ठितः परस्यैव प्रत्यक्त्वादित्यर्थः । पुनरत्रिरपृच्छत् । स इति । तत्र याज्ञवल्क्यो ब्रूते । वरणायामिति । वरणा भ्रूः । प्रश्नान्तरं भूमिकापूर्वमादत्ते । तत्र चेति । प्रकृता श्रुतिः सप्तम्यर्थः । इमामेव प्रसिद्धां भ्रूसहितां नासिकां वारयति नाशयतीति वरणासहिता नासीति निश्चयेनोक्त्वेत्यर्थः । अविमुक्तस्य स्थानभूता का वै वरणा का च नासीति प्रश्नस्य प्रत्युक्तिः सर्वानिन्द्रियवृत्तिकृतान्दोषान्वारयति तेन वरणेति । सर्वानिन्द्रियवृत्तिकृतान्पाप्मनो नाशयति तेन नासीति । नियम्यजीवाधिष्ठानत्वद्वारा नियन्तुरीश्वरस्याधिष्ठानत्वान्नासाभ्रुवोः पाप्मवारकत्वादिसिद्धिः । तयोर्मध्येऽपि स्थानविशेषगवेषणया

---

१ ट. तत्रेमा° । २ ङ. ज. ञ. ट. °च्य स° । ३ ख. °त्र तद्विद्यै° । ४ झ. °स्तं वि° । ५ क. ख. °र्वक्रमा° । ६ ख. °क्त्या° । ७ झ. °नासीभ्रु° ।

पद्यीति सा नासीदिति पुनेरामनन्ति । "कतमं चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्युलोकस्य परस्य च संधिर्भवति" [जाबा० १] इति । तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वाद्विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिविमिमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः । तस्मात्परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ (७)

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

पृच्छति । कतमं चेति । याज्ञवल्क्यस्त्वाह । भ्रुवोरिति । प्राणो नासिक्यस्ततो-मैध्यं द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य संधित्वेन ध्येयमित्याह । स इति । श्रुत्यन्तरसंवादफलमाह । तस्मादिति । विशेषणान्तरं घटयति । अभिविमानेति । प्रत्यक्त्वेन सर्ववेद्यत्वं सर्वात्मत्वे सत्यानन्त्यं सर्वकारणत्वं वा निमित्तीकृत्याभिप्रायमेव प्रकटयति । प्रत्यगिति । परमेश्वरे साधकसत्त्वाज्जाठरादौ तदभावात्परोपास्तिपरं वैश्वानरवाक्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति । सविशेषप्रचुराणां वा रूढिबहुलानां वाऽन्यत्रत्रास्पष्टलिङ्गानां वा वाक्यानां ब्रह्मण्यन्वयः सिद्ध इति पादार्थं निगमयति । इति सिद्धमिति ॥ ३२ ॥ (७)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते शारीरकन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

---

१ क. ज. अ. °नरप्याम°। २ ङ. ञ. ट. °तमञ्चास्य । ३ ञ. ट. °त्मताभि°। ४ क. ङ. °श्वर एव वै°। ५ ख. ठ. ड. ढ. °तमचेति ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते " यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः " [मु० २ । २ । ५] इति । अत्र यदेतद्द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किंचिदवगम्यते तत्किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति संदिह्यते । तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तम् । कस्मात् । अमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणात् । पारवान्हि लोके सेतुः प्रख्यातः । नच परस्य ब्रह्मणः पार-

---

पूर्वस्मिन्पादे सविशेषवस्तुप्रचुराणां वाक्यानां ब्रह्मपरतोक्ता संप्रति निर्विशेषब्रह्मप्रचुराणां तेषां तत्परत्वं वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । तत्र पूर्वाधिकरणे त्रैलोक्यात्मा वैश्वानरः परमात्मेत्युक्तं तर्हि त्रैलोक्यायतनमन्यदित्याशङ्क्याऽऽह । द्युभ्वादीति । यद्वोपक्रमस्थश्रुतेर्वाक्यशेषस्थलिङ्गेनान्यपरत्वमुक्तं तत्प्रसङ्गेन जगदायतनत्वस्यानेकसाधारणस्य वाक्यशेषस्थात्मश्रुत्या ब्रह्मपरत्वमाह । द्युभ्वादीति । आथर्वणवाक्यमुदाहरति । इदमिति । लोकत्रयकल्पनाधिष्ठानत्वोक्त्या पञ्चीकृतभूतपञ्चकाधिष्ठानत्वमाह । यस्मिन्निति । कार्यब्रह्माख्यसमष्ट्यन्तःकरणस्य तत्रैव कल्पितत्वमाह । मन इति । इन्द्रियसमष्टिदेवतानां तत्रैव कल्पितत्वं सूचयति । सहेति । चकाराद्भूतसूक्ष्माव्याकृतेश्वरान्तर्यामिणामध्यस्तत्वं ध्वनितम् । मायाख्यां प्रकृतिं कल्पितकार्यपरंपरां च श्रुत्युदिततर्काग्निना विलाप्य तमेवाधिष्ठानभूतमद्वयमात्मानं जानथेति मुमुक्षून्प्रत्याह । तमेवेति । वाच्यवाचककल्पनानामैक्यापरोक्षप्रमित्या बाधमाह । अन्या इति । एष वाग्विमोकपूर्वकस्तत्त्वसाक्षात्कारः सोपादानसंसारनिवृत्तित्वेनामृतत्वस्य व्यवस्थापक इत्याह । अमृतस्येति । आयतनशब्दाश्रुतेर्नेदमुदाहरणमित्याशङ्क्याऽऽह । अत्रेति । आयतनत्वसाधारणधर्मदृष्ट्या संशयमाह । तदिति । अर्थान्तरं प्रधानम् । उपक्रमस्थस्य साधारणशब्दस्य वाक्यशेषगतद्युमूर्धत्वादिलिङ्गेनेश्वरार्थत्ववदिहाप्युपक्रमस्थसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषगतसेतुश्रुत्या परिच्छिन्ने सेतुशब्दार्थे व्यवस्थेति पूर्वपक्षयति । तत्रेति । निर्विशेषे[2] ब्रह्मण्युक्तश्रुत्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानोपास्तिः सिद्धान्ते परमेश्वरधीरिति फलम् । आयतनत्वस्य ब्रह्मण्यपि योगान्नार्थान्तरमित्याशङ्क्य प्रत्याह । कस्मादिति । अमृतस्येति श्रवणादेष सेतुरिति च श्रवणादिति योजना । अमृतस्येति षष्ठीप्रयोगाद्ब्रह्मणः स्वयममृतत्वादन्यस्यामृतस्याभावात्तत्प्रयोगो ब्रह्मणि नेति मत्वा सेतुश्रुतिं विशदयति । पारवानिति । तथाऽपि कुतो न ब्रह्मणः सेतुत्वं तत्राऽऽह । नचेति । आनन्त्यमनौपचारिकमित्यपारमित्युक्तम् । उभयत्रापि सेतुश-

---

१ ख. 'ति । अय'। २ ठ. ड. ढ. 'शेषत्र'। ३ क. परेश्व'। ४ अ. 'धीयो'।

त्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुम् "अनन्तमपारम्" [बृ० २ । ४ । १२] इति श्रवणात् । अर्थान्तरे चाऽऽयतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं तस्य कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः । श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात् । "वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति" [बृ० ३ । ७ । २] इति वायोरपि विधारणत्वश्रवणात् । शारीरो वा स्यात् । तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह । द्युभ्वाद्यायतनमिति । द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि । यदेतदस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राण। इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्याऽऽयतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः । स्वशब्दादात्मशब्दादित्यर्थः ।

ब्दस्य मुख्यार्थत्वायोगेऽपि विधरणस्याऽऽगन्तुकस्याऽऽश्रयणान्निजसिद्धपरिच्छिन्नाश्रयणं युक्तमिति भावः । किं तदर्थान्तरं तदाह । अर्थान्तरे चेति । श्रुत्युक्तमायतनं श्रौतमेवोचितं न स्मार्तमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रुतीति । वायोरायतनत्वं साधयति । वायुरिति । सर्वगतस्य तन्त्वादिवत्कुतः सूत्रतेत्याशङ्क्य सूक्ष्मतया सूत्रवदवस्थानादित्याह । वायुनेति । आकाशस्यापि सूत्रवदन्तर्वर्तनमस्त्वित्याशङ्क्यास्य सर्वं प्रत्येकस्वभावतया विधारकत्वमाह । अयं चेति । संदृब्धानि संग्रथितानि विधृतानीत्यर्थः । आयतनस्याऽऽत्मत्वश्रुतेर्नैवमित्याशङ्क्याऽऽह । शारीरो वेति । तस्य परिच्छिन्नत्वान्न सर्वविधारकतेत्याशङ्क्य कर्मोपास्त्यादिद्वारा सर्वस्थितिहेतुत्वमाह । तस्येति । विश्वायतनत्वेन प्रधानस्य वायोर्भोक्तुर्वा ध्यानार्थं वाक्यमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः। पूर्वपक्षमनूद्योत्तरपक्षप्रतिज्ञामादाय विगृह्णाति । एवमिति । न भूसुधियोरिति निषेधाद्द्युभ्वादीतियणादेशासिद्धिरिति चेन्न । गतिकारकोपपदाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यत इति विशेषणादस्य च कारकोपपदत्वात् । द्वंद्वे द्वयोः समत्वादुपपदत्वं दिवो नेति चेन्न । समत्वेऽपि प्रथमप्रयुक्ताया दिवश्चरमप्रयुक्तां भुवं प्रत्युपपदत्वमारोप्य समासे यणादेशसिद्धेः । नच द्वंद्वे समस्यमानानां समत्वनियमो राजपुरुषादिषु व्यभिचारात् । तस्माद्वर्षाभ्वादिवद्द्युभ्वादीत्यविरुद्धम् । द्वंद्वे तद्गुणसंविज्ञाने च कृते तस्याऽऽयतनमिति स्थिते प्रतिज्ञाया विवक्षितमर्थमाह । यदिति । जगदायतनत्वस्यान्यत्रापि योगे विशेषोक्तिरयुक्तेत्याह । कुत इति । तत्र हेतुमादाय योजयति । स्वशब्दादिति । आ-

---

१ क. ज. 'ग्यं प्रत्या' । २ ख. 'न्नियतसि' ।

आत्मशब्दो हीह भवति । तमेवैकं जानथ आत्मानमिति । आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे । क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" [छा० ६ । ८ । ४] इति । स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते "पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्" [मु० २ । १ । १०] इति "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण" [मु० २ । २ । ११] इति च । तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् । सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात् । यथाऽनेकात्मको वृक्षः शाखा स्कन्धो मूलं चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवति तां निवर्तयितुं सावधारणमाह । तमेवैकं जानथ आत्मानमिति । एतदुक्तं भवति । न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः । किंतर्ह्यविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जान-

---

यतनशब्दसमानाधिकृतात्मशब्दस्याद्दष्टिमाशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । जीवादावपि तदुपपत्तिमाशङ्क्योक्तमात्मशब्दश्चेति । पक्षान्तरे मुख्यप्राप्त्याद्ययुक्तमित्यर्थः । स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्वा तस्यासाधारणसच्छब्देनाऽऽयतनत्वोक्तिरिति योजनान्तरमाह । क्वचिच्चेति । स्वस्याऽऽयतनस्यासाधारणायतनशब्दादिति योजनान्तरं मत्वा श्रुतिमाह । सदिति । सतो निमित्तत्वेनैव मूलत्वं मत्याह । सदायतना इति । असमवायिकारणस्यैव सतः स्थितिहेतुत्वमेवेत्याशङ्क्याऽऽह । सत्प्रतिष्ठा इति । स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्वा तदसाधारणपुरुषशब्देन ब्रह्मशब्देन परशब्देनामृतशब्देन चोक्तिरित्यर्थान्तरमाह । स्वशब्देनेति । इहेति प्रकरणोक्तिः । यस्मिन्द्यौरित्यादिवाक्यात्पूर्वोत्तरवाक्ययोर्ब्रह्मोक्तेर्मध्येऽपि तदेव युक्तमादिमध्यावसानानामैकार्थ्ये वाक्यैक्यादित्यर्थः । पुरस्ताद्ब्रह्मोक्तिमाह । पुरुष इति । परस्तादपि तदुक्तिमाह । ब्रह्मैवेति । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि पश्चात्पश्चिमायां दक्षिणतो दक्षिणस्यामुत्तरेणोत्तरस्यां यदिदं दृश्यते तद्ब्रह्मैवेत्यर्थः । सर्वत्र ब्रह्मोक्तावपि तदनेकरसत्वमाशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । उक्तवाक्यं सप्तम्यर्थः । सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवतीति संबन्धः । वैचित्र्यं दृष्टान्तेनाऽऽह । यथेति । कथं तर्हि तन्निरसनं तदाह । तामिति । जगदायतनं ब्रह्म ज्ञेयमित्युक्ते कुतस्तदेकरस्यं तत्राऽऽह । एतदिति । तथाऽपि कथं प्रपञ्चायतनस्य

---

१ ठ. ड. ढ. 'णादाय'। २ क. ठ. ड. ढ. उक्तं वा'।

थैकरसमिति । यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तदानयेत्युक्त आसनमेवाऽऽनयति न देवदत्तम् । तद्वदायतनभूतस्यैवैकरसस्याऽऽत्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विकारानृताभिसंधस्य चापवादः श्रूयते "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" [का० २।४।११] इति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसताप्रतिपादनार्थम् । "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञाघन एव" [बृ० ४ । ५ । १३] इत्येकरसताश्रवणात् । तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्म । यत्तूक्तं सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति । अत्रोच्यते । विधारणत्वमात्रमेव सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्त्वादि । न हि मृद्दारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृद्दारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते । सेतुशब्दार्थोऽपि विधरणत्वमात्रमेव न

निष्कृष्य ज्ञानं तत्राऽऽह । यथेति । एकशब्दादेवकाराच्चाऽऽयतनपदलक्ष्यमेकरसं ब्रह्माऽऽत्मत्वेन ज्ञेयमित्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । विकारेति । वाचारम्भणश्रुतेर्दृश्यत्वादिर्त्युक्तेश्च विकारो मिथ्या तस्मिन्ननृतेऽनिर्वाच्येऽभिसंधाऽभिमानो यस्य तस्येति यावत् । द्वैतं सत्यं पश्यतो निन्दाश्रुतेरप्येकरसं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मैकरस्यं सामानाधिकरण्यश्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्य पुरुषः स्थाणुरितिवज्ज्याद्यादिना विरुद्धस्य द्वैतस्य ब्रह्मणा सामानाधिकरण्यं बाधार्थमित्याह । सर्वमिति । यदविद्यारोपितं तत्सर्वं वस्तुतो ब्रह्म न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमतो न श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । ब्रह्मानूद्य सर्वत्वविधावप्रसिद्धानुवादेन प्रसिद्धविधिप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्य ब्रह्मणो नानारसत्वे श्रुत्यन्तरविरोधमाह । स यथेति । सैन्धवखिल्योऽन्तर्बहिर्विभागहीनः सर्वात्मना लवणैकरसो यथा तथाऽऽत्माऽपि सर्वथा चिदेकरसमूर्तिरिति श्रुत्यर्थः । ब्रह्मणश्चिदेकरसस्य प्रतिपाद्यत्वे फलितमाह । तस्मादिति । तस्यैकरस्यात्प्रधानादेस्तद्विरहादित्यर्थः । सेतुश्रुतेर्गतिं वक्तुमुक्तमनुवदति । यत्त्विति । तस्याविवक्षितां गतिमाह । अत्रेति । अत्रेति सप्तम्या भावप्रधानममृतं वाक्यं चोक्तम् । सावयवत्वाचेतनत्वादि वक्तुमादिपदम् । ननु सेतुनाऽविनाभूतत्वात्पारवत्त्वादेस्तत्र तच्छब्दाद्धीरिति चेन्नेत्याह । न हीति । अत्रापीति प्रकृतवाक्योक्तिः । अभ्युपगम्येत परेणापीति शेषः । विधरणत्वस्याऽऽगन्तुकत्वात्पारवत्त्वादेः स्वाभाव्यात्तदेव सेतुश्रुत्या ग्राह्यमिति चेत्तत्राऽऽह । सेत्विति । गुणवृत्त्याऽपि शब्दै-

---

१ क. ज. °प्रवि° । २ क. ङ. ज. ञ. °त्रमत्र से° । ३ ङ. झ. ट. विधार° । ४ क. ठ. ड. ढ. °दियुक्ते° । ५ झ. °संधोऽभि° । ६ ठ. ड. ढ. °रित्य° ।

पारवत्त्वादि षिञो बन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः। अपर आह। तमेवैकं जानथ आत्मानमिति यदेतत्संकीर्तितमात्मज्ञानं यच्चैतदन्या वाचो विमुञ्चथेति वाग्विमोचनं तदत्रामृतत्वसाधनत्वादमृतस्यैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते न तु द्युभ्वाद्यायतनम्। तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भाव्यमित्येतदयुक्तम् ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम्। यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते। मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम्। देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ द्वेषस्तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः। तद्विपर्ययेणाविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति। कथम्।

कदेशार्थैर्विधरणैर्गुणस्वीकरणमेव युक्तं न त्वत्यन्तबहिरर्थपारवश्यावङ्गीकरणं मुख्यार्थैकदेशलाभेन विधरणस्य बुद्धिस्थत्वादमृतस्येति षष्ठी च ब्रह्मपक्षे भावार्थस्वीकारादिति भावः। सेतुशब्दं ब्रह्मेत्युपेत्य सेतुश्रुतेर्गतिमुक्त्वा विषयान्तरोक्त्याऽपि तद्गतिमाह। अपर इति। सेतुशब्दस्य वाग्विमोकपूर्वकमात्मज्ञानमर्थो न ब्रह्मेति स्थिते फलितमाह। तत्रेति ॥ १ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्यत्र हेत्वन्तरमाह। मुक्तेति। तद्व्याख्यातुं प्रतिज्ञां पूरयति। इतश्चेति। इतःशब्दार्थं स्पष्टयति। यस्मादिति। मुक्तेन ब्रह्मणा कुतस्तदेवोपसृप्यमित्याशङ्क्याऽऽह। मुक्तैरिति। बन्धविश्लेषं मुक्तिशब्दार्थं वक्तुं बन्धमनुवदति। देहादिष्विति। अविद्याफलमाह। तत इति। अनर्थसमुदायस्य सम्यग्ज्ञानादृते विच्छेदाभावं सूचयति। संतत इति। तत्र स्वानुभवं प्रमाणयति। सर्वेषामिति। बन्धमनूद्य तद्विश्लेषं मोक्षमाचक्षाणः सूत्रं योजयति। तदिति। उक्तमुक्त्यनन्तरं प्राप्यं ब्रह्मेति श्रुतिरसिद्धेति शङ्कते। कथमिति। मुक्तौ श्रुतिमाह।

---

१ क. ङ. ज. ञ. °न भवितव्यं°। २ ङ. ञ. °दौ च द्वे°। ३ घ. °सृप्यमुपगम्यते। त°। क. ज. °सृप्यमुपग°। ४ झ. °विधार°। ५ ख. °णत्वगु°। ६ क. ख. ठ. ड. स्फुटयति।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" ॥

[मु० २ । २ । ८] इत्युक्त्वा ब्रवीति "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" [मु० ३।२।८] इति। ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" [बृ० ४ । ४ । ७] इत्येवमादौ । प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वमस्ति प्रसिद्धम् । अपि च तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुरिति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम्

"तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहूञ्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्" ॥

भिद्यत इति । तथाऽपि कथं द्युभ्वाद्यायतनस्य मुक्तोपसृप्यत्वं तत्रापि श्रुतिमाह । इत्युक्त्वेति । यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपाभ्यां निर्मुक्ताः समुद्रं प्राप्य तदात्मनाऽवतिष्ठन्ते । तथा विद्वानपि साक्षात्कृतब्रह्मा तद्बलादेव नामरूपादविद्यातत्कार्यात्मनो विमुक्तः परादव्याकृतात्परमस्पृष्टानर्थं पुरुषं पूर्णमात्मानं दिव्यमखण्डं चिद्धातुमुपैत्यात्मत्वेनाऽऽप्नोतीत्यर्थः । प्रधानादीनामन्यतमस्यापि मुक्तोपसृप्यत्वसिद्धेरन्यथासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मणश्चेति । ज्ञानावस्था यदेत्युक्ता । मुमुक्षुरस्येत्युक्तः । हृदीत्युक्त्या कामानामात्मनिष्ठता निरस्ता । प्रतिबन्धाभावावस्थां वक्तुमथेत्युक्तम् । अत्रेति जीवदवस्थोक्तिः । स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेदेत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । परपक्षव्यावृत्तिं स्फोरयति । प्रधानादीनां त्विति । क्वचिदिति श्रुतिस्मृतिलोकोक्तिः । वाग्विमुक्तेर्ज्ञेयत्वव्यपदेशादपि द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेति व्याख्यान्तरमाह । अपि चेति । इहेत्युदाहरणोक्तिः । वाग्विमोकद्वारा द्युभ्वाद्यायतनस्य ज्ञेयत्वोक्तावपि कुतस्तद्ब्रह्मैव तत्राऽऽह । तच्चेति । धीरो विवेकज्ञानी विज्ञानं पदार्थज्ञानं प्रज्ञा वाक्यार्थधीर्ज्ञातपदार्थस्यैव हि वाक्यार्थधीः । ब्राह्मणपदमनुक्तद्विजोपलक्षणम् । वाक्यार्थधीहेतुत्वेन कर्मकाण्डवैमुख्यमधिकारिणा कार्यमित्याह । नेति । बहूनिति विशेषणादात्मार्थोपनिषदनुचिन्तनमनुज्ञातम् । अनात्मार्थशब्दानामननुसंधेयत्वे हेतुर्वाच इति । अष्टावपि स्था-

---

१ ङ. ज. ञ. स्थिताः । २ क. घ. ङ. ञ. ट. °श्चथेति । ३ क. ख. °ख्यानान्त° ।

[बृ० ४ । ४ । २१] इति । तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । कस्मात् । अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनाऽऽयतनत्वेन वाऽवगम्येत । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" [मु० १ । १ । ९] इत्यादिः । अत एव न वायुरपीह द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रीयते ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः ।

नानि वाक्शब्देनोक्तानि । ताल्वादिशोषणमेव बहुशब्दानुचिन्तनं न फलवदित्यर्थः । मुक्तोपसृप्यत्वोक्तिफलमाह । तस्मादिति ॥ २ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा प्रधानपक्षं निषेधति । नेति । सूत्रतात्पर्यमाह । यथेति । वैशेषिकत्वमसाधारणत्वम् । तदक्षराणि व्याचष्टे । नेत्यादिना । इहेति वाक्योक्तिः । प्रश्नपूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे । कस्मादित्यादिना । प्रकरणमत्रेत्युक्तम् । प्रधानसाधकशब्दाभावे फलमाह । येनेति । प्रधानवाचिशब्दस्य सत्त्वेनेति यावत् । न तथा तद्वाचिशब्दोऽस्तीति शेषः । अतच्छब्दादित्यर्थान्तरमाह । तदिति । सप्तमी पूर्ववत् । प्रधानस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वाभावेऽपि सूत्रात्मनः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । अतच्छब्दादित्यतःशब्दार्थः ॥ ३ ॥

अस्तु तर्हि शारीरो द्युभ्वाद्यायतनं तस्मिन्नात्मत्वादियोगात्तत्राऽऽह । प्राणभृच्चेति । तद्व्याचष्टे । यद्यपीति । भोग्यस्य भोक्तृशेषत्वात्तस्याऽऽयतनत्वमुक्तमा-

---

१ ट. °मानिकम°। २ क. ङ. ट. °मानिकं सां°। ३ ख. °त्स्यार्थो°। ४ क. ख. °तनस्तास्मि°।

नचोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक्संभवति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः ।

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति तमेवैकं जानथ आत्मानमिति ज्ञेयज्ञातृभावेन । तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते न प्राणभृत् ॥ ५ ॥

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः ।

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणं चेदं परमात्मनः । "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" [मु० १।१।३] इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यान्न केवले प्राणभृति ॥ ६ ॥

शङ्क्याऽऽह । नचेति । जीवस्यादृष्टद्वारा द्युभ्वादिनिमित्तत्वेऽपि न साक्षात्तदायतनत्वमौपाधिकत्वेनाविभुत्वादित्यर्थः । नन्वतच्छब्दादिति हेतुरिहापि चेदनुकृष्यते तर्हि न प्राणभृदनुमाने अतच्छब्दादित्येकमेव सूत्रमस्तु तत्राऽऽह । पृथगिति । उत्तरसूत्रैः प्राणभृदेव निरस्यते न प्रधानं तच्चैकसूत्रकरणे दुर्ज्ञानं तेनोत्तरसूत्रेषु जीवमात्रनिरासज्ञापनार्थं पृथक्करणं सूत्रयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

परिच्छेदस्याऽऽभासत्वाद्ब्रह्मैक्याभिप्रायेण सर्वज्ञत्वमायतनत्वं च जीवेऽपि स्यादिति मत्वा पृच्छति । कुतश्चेति । सूत्रमुत्तरम् । भेदेति । विभजते । भेदेत्यादिना । इहेत्युदाहरणोक्तिः । तथाऽपि ज्ञेयमायतनं प्राणभृदस्तु नेत्याह । तत्रेति । निर्धारणार्था सप्तमी ॥ ५ ॥

भिन्नस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वनिरासेन स्वात्मानमेव जानथेति वचनपर्यवसानाज्जीवस्याऽऽयतनत्वज्ञेयत्वनिरासे हेत्वन्तरं वाच्यमित्याह । कुतश्चेति । सूत्रमुत्तरमादाय व्याचष्टे । प्रकरणं चेति । तस्य परमात्मविषयत्वे हेतुमाह । कस्मिन्निति । प्राणभृति ज्ञातेऽपि तच्छेषत्वेन सर्वविज्ञानात्तद्विषयत्वं प्रकरणस्येत्याशङ्क्याऽऽह । परमात्मनीति ॥६॥

---

१ ज. °म् । तथाहि यदि पृथग्योगो न स्यात्तर्हि प्रधानप्राणोभयविषयको भेदव्यपदेशो भवेत् । तथा सति तमेवैकं जानथेत्यत्र ज्ञातृभावेन भेदव्यपदेशस्य प्रधानेऽसंभवाद्विरुध्यते ॥ ४ ॥

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः।

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥ (1)

द्युभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया" [मु० ३ । १ । १] इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति कर्मफलाशनमनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यौदासीन्येनावस्थानं च। ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते। यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितस्ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते। अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसंबद्धं स्यात्। ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत। न। तस्याविवक्षितत्वात्। क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्युपाधिसंबद्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते। ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्छ्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याऽऽकस्मिकं वचनं युक्तम्। गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीत्यत्राप्येतद्दर्शितं द्वा सुपर्णेत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति। यदाऽपि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदाऽपि न विरोधः कश्चित्।

जीवस्योपाध्यैक्येनाविवक्षितत्वात्तज्ज्ञानेऽपि सर्वज्ञानसिद्धेस्तस्याऽऽयतनत्वाद्यभावे हेत्वन्तरं वाच्यमित्याशङ्क्य सूत्रेण परिहरति। कुतश्चेत्यादिना। व्याचष्टे। द्युभ्वादीति। निर्देशमेव दर्शयति। तयोरिति। विभक्त्यर्थमाह। ताभ्यां चेति। स्थित्येश्वरस्यादनाज्जीवस्य संग्रहेऽपि कथमीश्वरस्यैव विश्वायतनत्वं तदाह। यदीति। ईश्वरस्याऽऽयतनत्वेनाप्रकृतत्वे जीवात्पृथक्कथनानुपपत्तिरित्युक्तमेव व्यतिरेकद्वाराऽऽह। अन्यथेति। जीवस्याप्यायतनत्वेनाप्रकृतत्वे तुल्याऽनुपपत्तिरिति शङ्कते। नन्विति। तस्यैक्यार्थं लोकसिद्धस्यानुवादत्वान्नैवमित्याह। नेति। जीवस्यापूर्वत्वाभावेनाप्रतिपाद्यत्वमेव प्रकटयति। क्षेत्रज्ञो हीति। ईश्वरस्यापि लोकवादिसिद्धत्वादप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याऽऽह। ईश्वरस्त्विति। तयोरित्यादौ बुद्धिजीवयोरेवोक्तत्वात्कथमिदं सूत्रं तत्राऽऽह। गुहामिति। गुहाधिकरणे नेदमुदाहरणमृतं पिबन्तावित्युदाहृतत्वात्तत्राऽऽह। यदेति। तर्हि परानुक्तेर्बुद्धिजीवयोरेवोक्तत्वात्कथं परस्याधि-

---

१ ज. ञ. 'स्थानम्। ता'। २ ज. 'तस्य क्षे'। ३ क. ङ. ज. बुद्ध्याद्युपा'। ४ ङ. ञ. 'धिकसं'। ५ ङ. ञ. 'स्मिकव'। ६ क. ख. 'स्याऽऽय'। ७ ख. तर्हि प'।

कथम् । प्राणभृद्धीह घटादिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो द्युभ्वाद्यायतनं न भवतीति निंषिध्यते । यस्तु सर्वशरीरेषूपाधिभिर्विनोपलक्ष्यते परेमात्मैव स भवति । यथा घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति । तद्वत्प्राणभृतः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते । तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः । तस्मात्परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम् । तदेतदहृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्यनेनैव सिद्धम् । तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितम् । यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमिति । प्रपञ्चार्थं तु पुनरुपन्यस्तम् ॥७॥ (१)

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति । "भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति ना-

---

गविरित्याह । कथमिति । जीवस्यापि परात्मत्वेनात्रेष्टत्वादुपाध्यनादरादुपाहितनिषेधेऽपि तदस्पृष्टस्य परस्याऽऽयतनत्वमित्याह । प्राणेति । कथमेकस्यैवोपाधिविशिष्टत्वाविशिष्टत्वेन भेदाभेदौ तत्राऽऽह । यथेति । प्राणभृतोऽनुपहितस्यात्रेष्टस्येति शेषः । तस्य चेदायतनत्वं न निषिध्यते किंविषयस्तर्हि निषेधस्तत्राऽऽह । तस्मादिति । पक्षान्तरायोगे सिद्धान्तमुपसंहरति । तस्मादिति । इतश्चाऽऽयतनवाक्यं ज्ञेयब्रह्मपरमित्याह । तदिति । तेनैव सिद्धत्वे हेतुमाह । तस्येति । तर्हि गतार्थमधिकरणमनर्थकमित्याशङ्क्य भूतयोनिवाक्यमध्यस्थं नैतदिति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणमित्याह । प्रपञ्चार्थमिति ॥ ७ ॥ (१)

आत्मशब्दाद्द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तं तत्राऽऽत्मशब्दस्तरति शोकमात्मविदित्यत्राब्रह्मणि प्राणे प्रयोगादनैकान्तिकः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । भूमेति । पूर्णसुखात्मनि निर्विशेषे ब्रह्मणि भूमविद्याश्रुतेरन्वयोक्तेः संगतिरिति मत्वा छान्दोग्यवाक्यं पठति । इदमिति । नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं तस्मान्निरतिशयं सुखमिच्छता भूमैव विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो न परिच्छिन्नमिति सनत्कुमारोक्तिमादत्ते । भूमा त्विति । तद्वुपश्रुत्य नारदो भगवन्भूमानमेव विशेषेण ज्ञातुमिच्छामीति पृच्छति सनत्कुमारम् । भूमानमिति । भूम्नो लक्षणमाह । यत्रेति । व्यवहारातीतं पूर्णं वस्तु भूमेत्यर्थः । लक्षणं व्य-

---

१ ङ. ज. ञ. प्रतिषिध्यते । २ क. ञ. ट. °र एव । ३ घ. ङ. °मात्मा स । ४ झ. °भिर्वि° । ५ ख. ठ. परमात्म° । ६ क. ख. °गवान्भू° ।

न्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्" [छा० ७ । २३ । २४] इत्यादि । तत्र संशयः किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित्परमात्मेति । कुतः संशयः । भूमेति तावद्बहुत्वमभिधीयते । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' [पा० ६ । ४ । १५८] इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्तता-स्मरणात् । किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकाङ्क्षायां "प्राणो वा आशाया भूयान्" [छा० ७ । १५ । १] इति संनिधानात्प्राणो भूमेति प्रतिभाति । तथा श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयत्विति प्रकरणोत्थानात्परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । प्राणो भूमेति । कस्मात् । भूयःप्रश्नप्रतिवचनपरंपरादर्शनात् । यथा ह्यस्ति भगवो नाम्नो भूय इति वाग्वाव नाम्नो भूयसीति । तथाऽस्ति भगवो

तिरेकेण स्फोरयितुं परिच्छिन्नस्य लक्षणमाह । अथेति । अन्वयवद्व्यतिरेकस्यापीष्टसिद्धौ हेतुत्वद्योतकोऽथशब्दः । आदिपदं यो वै भूमा तदमृतमित्यादिसंग्रहार्थम् । उक्ते वाक्ये भूम्नि संशयमाह । तत्रेति । निर्बीजे संशयेऽतिप्रसङ्गात्पृच्छति । कुत इति । तत्र हेतुं वक्तुं भूमशब्दार्थमाह । भूमेतीति । बहोर्भाव इति विग्रहे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेतीमन्प्रत्यये कृते बहोर्लोपो भू च बहोरिति सूत्रेण बहोरुत्तरस्येमन्प्रत्ययस्येकारलोपे बहोः स्थाने भूशब्दादेशे च भूमन्निति प्रातिपदिकं सिध्यति । तस्य च भावार्थे विहितेमन्प्रत्ययान्तत्वाद्बहुत्ववाचितेत्यर्थः । तथाऽपि संशये को हेतुरित्याशङ्क्यावान्तरप्रकरणं महाप्रकरणं चेत्याह । किमित्यादिना । तथा संनिधानात्प्राणभानवदित्यर्थः । भावभवित्रोस्तादात्म्यविवक्षया प्राणो भूमा परमात्मा भूमेति सामानाधिकरण्यम् । सत्यां सामग्र्यां कार्यसिद्धिः फलमाह । तत्रेति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वपक्षं गृह्णाति । किमिति । पूर्वपक्षे प्राणोपास्तिरुत्तरपक्षे परमात्मधीरिति फलम् । अवान्तरप्रकरणस्य संनिहितत्वेऽपि महाप्रकरणशेषत्वेन दुर्बलत्वान्न प्राणस्य प्रमेयतेत्याह । कस्मादिति । महाप्रकरणादवान्तरप्रकरणस्य प्राबल्यार्थं[1] लिङ्गमाह । भूय इति । प्राणादूर्ध्वं महत्तरार्थविषयत्वेन प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य वाऽदृष्टेरित्यर्थः । अन्यत्र तदभावेऽपि मेयभेदधीवदत्रापि स्यादित्याशङ्क्यास्मिन्प्रकरणे तयोः सतोरेवार्थभेदभानान्मैवमित्याह । यथेति । दृष्टिविषयत्वेन निषेध्यं[2] प्रश्नादिकमभिनयति । अस्तीति ।

---

१ क. ख. 'ल्यार्थे लि'। २ ठ. ड. 'षेध्यप्र'।

वाचो भूय इति मनो वाव वाचो भूय इति च नामादिभ्यो ह्या प्राणाद्भूयःप्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तो नैवं प्राणात्परं भूयःप्रश्न-प्रतिवचनं दृश्यतेऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इत्यदो वाव प्राणाद्भूय इति। प्राणमेव तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं प्राणो वावाऽऽशाया भूयानित्यादिना सप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शि-नश्चातिवादित्वमतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीतेत्य-भ्यनुज्ञायैष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति प्राणव्रतम-तिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरंपरया भूमानम-वतारयन्प्राणमेव भूमानं मन्यत इति गम्यते। कथं पुनः प्राणे भूमनि व्याख्यायमाने यत्र नान्यत्पश्यतीत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायेतेति। उच्यते। सुषुप्तावस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्संभवति प्राणस्यापि यत्र नान्यत्पश्यतीत्येतल्लक्षणम्। तथाच श्रुतिः "न शृणोति न पश्यति" [प्र० ४।२।३] इत्यादिना सर्वकरणव्यापार-प्रत्यस्तमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जा-ग्रतीति तस्यामेवावस्थायां पञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती प्राणप्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति। यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतम् "यो वै भूमा तत्सुखम्" [छा० ७।२३] इति तदप्यविरुद्धम्।

नन्वेष तु वा अतिवदतीति तुशब्देन प्राणविदोऽतिवादित्वं व्यावर्त्य यः सत्ये-नातिवदतीति सत्येनातिवदनं वदन्प्राणं भूमानं न मृष्यते तत्राऽऽह। **प्राणमिति**। अति-वादित्वलिङ्गेन प्राणस्य प्रत्यभिज्ञानादेष इति प्रकृताकर्षणात्प्रकरणाविच्छेदादतिवादित्वे सत्यशब्दस्य सत्यवदनगुणविधायकत्वात्तुशब्दस्यापि नामाद्याशान्तवादिनोऽतिवादित्व-व्यावर्तकत्वात्प्राणं गृहीत्वैव सत्यादिद्वारा भूम्नोऽवतारात्तस्यैव भूमतेत्यर्थः। प्राणपक्षे लक्षणविरोधं शङ्कते। **कथमिति**। अवस्थाविशेषमाश्रित्याऽऽह। **उच्यत इति**। लोकप्रसिद्ध्या संभावितं श्रुत्या स्पष्टयति। **तथाचेति**। गार्हपत्यो ह वा एषोऽपान इत्यादिनाऽग्नित्वेन निरूपितत्वात्प्राणा एवाग्नयस्ते च पुरे शरीरेऽभिमानतो गृहीते स्वापेऽपि व्यापारवन्तो भवन्तीत्यर्थः। यद्वा तत्राप्यात्मन्येव लक्षणं तस्यास्तत्प्राधा-न्यादित्याशङ्क्य तथाचेत्यादि योज्यम्। यो वै भूमा तत्सुखमिति प्राणपक्षे कथं निर्व-क्ष्यते तत्राऽऽह। **यच्चेति**। यस्यामवस्थायामेष देवो बुद्ध्याद्युपाधिको जीवः स्वप्ना-

---

१ क. ज. वा आशा°। २ ङ. ञ. °मानं सम°। ३ घ. ङ. ञ. °षुप्त्यव°। ४ घ. ङ. °तीत्यादि लक्ष°। ५ क. °गरावस्थां ब्रु°।

"यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यतीत्यथ यदैतस्मिञ्शरीरे सुखं भवति" [प्र० ४ । ६] इति सुषुप्त्यवस्थायामेव सुखश्रवणात् । यच्च "यो वै भूमा तदमृतम्" [छा० ७ । २४ । १] इति तदपि प्राणस्याविरुद्धम् । "प्राणो वा अमृतम्" [कौ० ३ । २] इति श्रुतेः । कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य तरति शोकमात्मविदित्यात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपद्यते । प्राण एवेहाऽऽत्मा विवक्षित इति ब्रूमः । तथाहि "प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः" [छा०७।१५।१] इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति । यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितमिति च सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च संभवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य । तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तम् । तत इदमुच्यते परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति न प्राणः । कस्मात् । संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात् । बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात् ।

नुच्चावचान्नोपलभते तदा यत्सुखं तदस्मिञ्शरीरे भवति नोपायान्तरसाध्यमिति श्रुत्यर्थः । सुषुप्तेश्च प्राणप्राधान्यात्तस्यैव तत्सुखमिति शेषः । भूम्नोऽमृतत्वश्रुत्या प्राणादर्थान्तरत्वं प्राणस्याल्पत्वेन मर्त्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । यच्चेति । प्राणे भूम्नि प्रकरणाविरोधं शङ्कते । कथमिति । प्राणस्यैवात्राऽऽत्मत्वान्न तद्विरोधोऽस्तीत्याह । प्राण एवेति । संभवति मुख्येऽर्थे किमित्यात्मशब्देन गौणार्थग्रहणमित्याशङ्क्य सार्वात्म्यादात्मशब्दस्तत्र मुख्य एवेत्याह । तथाहीति । प्राणस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाच्च मुख्यात्मत्वमित्याह । यथेति । तथाऽपि परमात्मैव सर्वकारणत्वान्मुख्यो भूमा प्राणस्तु नैवमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । प्राणस्य सिद्धे भूमत्वे तदुपास्तिपरं भूमवाक्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति । एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां व्याकरोति । परमात्मेति । प्राणो भूमेत्युक्तत्वान्नेयं प्रतिज्ञेति शङ्कते । कस्मादिति । सौत्रं हेतुमादत्ते । संप्रसादादिति । एष संप्रसाद इति संप्रसादशब्दस्य जीवार्थत्वादत्रापि तस्मात्परत्वोक्त्या न प्राणप्रत्युक्तिरित्याशङ्क्य संप्रसादशब्दस्य विवक्षितं वक्तुं प्रसिद्धमर्थमाह । संप्रसाद इति । जीवे सुप्तौ च शक्तिकल्पनायां गौरवं शङ्कित्वोक्तं सम्यगिति । न केवलं निरुक्त्या संप्रसादशब्दः स्वापविषयः किंतु स एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वेत्यादिप्रयोगादपीत्याह । बृहदिति । तर्हि स्वापादुपर्युपदेशस्ततोऽन्यस्य प्राणस्यापि

---

१ ठ. ड. ढ. सुप्ते° । २ ठ. ढ. °क्ष्य सर्वात्मत्वादा° । ३ ख. तत्प° ।

तस्यां च संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र संप्रसादोऽभिप्रेयते। प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः। प्राण एव चेद्भूमा स्यात्स एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्यश्लिष्टमेतत्स्यात्। न हि नामैव नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टम्। किं तर्हि नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं वागाख्यं वाग्वाव नाम्नो भूयसीति। तथा वागादिभ्योऽप्या प्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्टम्। तद्वत्प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति। नन्विह नास्ति प्रश्नोऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति। नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति। कथं प्राणादधि भूमोपदिश्यत इत्युच्यते। प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं पश्यामः। एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति। तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति। अत्रोच्यते। न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवादाद्यः सत्येनातिवदतीति। ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति। कथम्। यथैषोऽग्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यव[3]चनेनाग्निहोत्रित्वं केन तर्ह्यग्निहोत्रेणैव। सत्यव[4]दनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते। तथैष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्ते न सत्यवच-

---

स्यादित्याशङ्क्यावस्थावाचिशब्दस्य लक्षणया प्राणविषयत्वमाह। **तस्यां चेति**। संप्रसादशब्दस्य लाक्षणिकार्थग्रहे सिद्धं हेत्वर्थमाह। **प्राणादिति**। भूम्नो धर्म्याकाङ्क्षायां ब्रह्मणः सत्यस्याधिकारात्तदेव संबध्यत इति भावः। प्राणे हेतोरयोगमाह। **प्राण इति**। दृष्टान्तद्वारोक्तं व्यनक्ति। **न हीति**। अस्मिन्प्रकरणे यस्मादूर्ध्वं यो निर्दिश्यते स ततोऽतिरिच्यते प्राणाच्चोपरिष्टादुपदिष्टो भूमेति सोऽपि ततोऽन्यः स्यादिति भावः। तत्र तत्रेति पर्यायभेदोक्तिः। हेत्वसिद्धिं शङ्कते। **नन्विति**। प्रतिवचनद्वारा प्रश्नकल्पनामाशङ्क्योक्तं नापीति। स्वपक्षे पूर्वपक्षी हेतोः सत्त्वमाह। **प्राणेति**। सिद्धान्ते हेत्वसिद्धिं निगमयति। **तस्मादिति**। सिद्धान्ती हेतुसमर्थनार्थमाह। **अत्रेति**। तत्र परकीयहेतुं निरस्यति। **न तावदिति**। एषशब्दस्य यच्छब्दपारतन्त्र्यान्न प्रकृतप्राणपरामर्शित्वमतोऽवान्तरप्रकरणं विच्छिन्नमित्युक्ते शङ्कते। **नन्विति**। सत्यस्य प्रधानत्वाद्विशेषवादस्य तद्विषयत्वमेव न प्राणविषयतेत्याह। **कथमिति**। सत्यशब्दो यथार्थोक्तिवाचीत्यङ्गीकृत्य दृष्टान्तेन प्रत्याह। **यथेति**। तृतीया-

---

१ क. ञ. 'णादध्यूर्ध्वं'। २ ङ.ञ. 'णाददो भू'। ३ क.ङ.ञ.ट. 'वदने'। ४ ञ. 'वचनं'। ५ ङ.ञ.ट. 'वदने'।

नेनातिवादित्वं केन तर्हि प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव। सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति। नेति ब्रूमः। श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात्। श्रुत्या ह्यत्र सत्यवचनेनातिवादित्वं प्रतीयते यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति नात्र प्राणविज्ञानस्य संकीर्तनमस्ति। प्रकरणात्तु प्राणविज्ञानं संबध्येत। तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात्। प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न संगच्छेतैष तु वा अतिवदतीति। "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्" [छा०७।१६] इति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति। तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत इत्येकवेदेभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेतद्द्रष्टव्यम्। नच प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति। प्रकृतसंबन्धासंभवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षा-

---

श्रुत्या साधकतमार्थया सत्यज्ञानेनातिवादित्वान्तरविधानात्प्रकरणेन श्रुत्यर्थपरित्यागासिद्धिरित्याह। नेतीति। श्रुत्यर्थमेव स्फुटयति। श्रुत्येति। वाक्यमत्रेत्युक्तम्। अतिवादित्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञातप्राणस्यैव प्रतिपाद्यत्वे सत्यशब्दस्तदीयगुणविधायकः स्यादित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह। नेति। अतिवादित्ववाक्यं सप्तम्यर्थः। का तर्हि प्राणविज्ञानस्य प्रसक्तिस्तत्राऽऽह। प्रकरणात्त्विति। संबध्येतातिवादित्वे हेतुत्वेनेति शेषः। प्रकरणस्य प्रमाणत्वात्तत्कृतोऽपि संबन्धोऽनुरोद्धव्य इत्याशङ्क्याऽऽह। तत्रेति। न परं प्रकरणानुरोधेन तृतीयाश्रुतिर्विरुध्येत किंतु तुशब्दश्चेत्याह। प्रकृतेति। नच लिङ्गोपेतप्रकरणं श्रुतिमात्राद्बलीयो लिङ्गस्यातद्विषयोक्तेरिति भावः। यत्तु सत्यशब्दस्य गुणविधिपरत्वं तन्न वाक्यान्तरविरोधादित्याह। सत्यं त्विति। तुशब्देनाङ्गविशेषविधिः सूच्यते किंवा प्रकृतव्यावृत्तिरिति संदेहापोहार्थमाह। तस्मादिति। अवान्तराधिकारविच्छेदादिति हेत्वर्थः। प्राणादेरर्थान्तरं सत्यं प्रशंसितुं सत्यज्ञानेनातिवादित्वमुक्तमित्याह। तादृगिति। यत्तूक्तं प्राणादपि भूयःप्रश्नप्रत्युक्ती नेति तत्राऽऽह। नचेति। किं तर्हि कारणमर्थान्तरविवक्षायामित्याशङ्क्याऽऽह। प्रकृतेति। असति प्रकृतिसंबन्धायोगे सतोरपि प्रश्नप्रतिवचनयोरैक्यस्य मैत्रेय्यादौ दृष्टत्वात्तदभावेऽपि प्रकृतसंबन्धायोगे तद्भेदस्य दर्शनात्प्रश्नादिसत्त्वमर्थान्तरत्वानिमित्तमिति भावः। नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति स्मृतेरप्रश्ने प्रत्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यापृष्टेनापि बोधनीयः

---

१ क. घ. ङ. ज. ञ. ट. °वदने°। २ क. °ति य°। ३ झ. प्रवृत्ताया°। ४ क. °हान्ब्राह्म°। ५ क. °गेवैत°। ६ क. ख. °ज्ञानात्प्राण°। ७ क. ख. ठ. ड. ढ. °रुध्यते किं°। ८ क. ख. ठ. ड. ढ. °प्रय-त्योक्ते°। ९ ख. यदुक्तं।

याः। तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति। यत्प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तदेष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति। तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात्। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तै० २।१] इति च श्रुत्यन्तरात्। तथा व्युत्पादिताय नारदाय सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरंपरया भूमानमुपदिशति। तत्र यत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते। तस्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति। एवं चेहाऽऽत्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति। प्राण एवेहाऽऽत्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते। न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मत्वमस्ति। नचान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति। "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वे० ६।१५] इति श्रुत्यन्तरात्। "तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु" [छा० ७।१।३] इति चोपक्रम्योपसंहरति "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः"

शिष्यो जिज्ञासुरिति मत्वाऽऽह। **तत्रेति**। सत्यामर्थान्तरविवक्षायामिति यावत्। तदेवाभिनयति। **यदिति**। सत्यशब्दार्थो भूमाऽपि परस्मादर्थान्तरमित्याशङ्क्याऽऽह। **तत्रेति**। वाक्यं सप्तम्यर्थः। परस्मिन्ब्रह्मणि सत्यशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वकत्वाच्च तद्विषयतेत्याह। **सत्यमिति**। तथाऽपि विज्ञानमननश्रद्धानिष्ठाकृतीनामन्यतमो भूमा न सत्यं ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह। **तथेति**। तेषां साधनत्वादेव फलभूतभूमतासिद्धिरित्यर्थः। तथाऽपि कथं सत्यस्यैव तथात्वमत आह। **तत्रेति**। हेतूक्तिद्वारा भूमोपदेशे प्रस्तुते सतीत्यर्थः। इहेति वाक्योक्तिः। हेत्वसिद्धिमुद्धृत्य फलितमाह। **तस्मादिति**। परात्मा भूमेत्यत्र महाप्रकरणमनुगृहीतमिति हेत्वन्तरमाह। **एवं चेति**। यत्तु प्राणविषयत्वमात्मशब्दस्योक्तं तदनूद्य दूषयति। **प्राण इति**। शोकनिवृत्तिवाक्यमिहेत्युक्तम्। विशिष्टफलदृष्टेरपि परात्मैवाऽऽत्मशब्दार्थो न प्राण इत्याह। **नचेति**। नात्र मुख्यं शोकतरणं किंत्वौपचारिकमित्याशङ्क्योपक्रमोपसंहारैकरूप्यान्मैवमित्याह। **तमिति**। उपक्रमे शोकस्योपसंहारे तमसो निवृत्तिवचनाद्विप्रतिपत्तिमाशङ्क्याऽऽह।

---

१ क. °नीति प्र°। २ क. °वं चाऽऽत्म°। ३ क. ठ. ड. ढ. °त्वामित्यत्राऽऽह। ख. °त्वमित्याह।

[छा० ७ । २६ । २] इति । तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत । "आत्मतः प्राणः" [छा० ७।२६।१] इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणान्ते परमात्मविवक्षा भविष्यति भूमाऽत्र प्राण एवेति चेत् । न "स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" [छा० ७ । २४ । १] इत्यादिना भूम्न एवाऽऽ प्रकरणसमाप्तेरनुकर्षणात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ (२)

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति । परमात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" [बृ० ४ । ५ । १५] इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । योऽप्यसौ सुषुप्त्यवस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षयोक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया परमात्मप्रकर-

---

तम इतीति । कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरुपसंहारे कार्यनिवृत्त्या कारणनिवृत्तिरुपक्रमे विवक्षितेत्यविप्रतिपत्तिरित्यर्थः । किंच प्राणो यदायत्तस्तस्येदं प्रकरणमित्यात्मैव प्रकरणी भूमेत्याह । **प्राणान्ते चेति** । प्राणस्यान्यायत्ततैव कुतोऽत्रोच्यते तत्राऽऽह । **आत्मत इति** । प्राणाधिकारसमाप्तौ परात्मवचनात्पूर्वोक्तस्य भूम्नो न परमात्मतेति शङ्कते । **प्रकरणेति** । भूम्न एव सर्वनाम्नाऽनुकर्षणाद्वाक्यशेषस्यापि तदर्थत्वात्तस्यैवेदं प्रकरणमिति न प्राणस्य भूमतेत्याह । **नेत्यादिना** । किंच भूमरूपताऽपि प्राणे न मुख्येत्याह । **वैपुल्येति** । प्राणस्य स्वविकारापेक्षया भूमत्वेऽपि न मुख्यमिति वक्तुं सुतरामित्युक्तम् ॥ ८ ॥

परो भूमेत्यत्र लिङ्गान्तरमाह । **धर्मेति** । सूत्रं व्याकरोति । **अपि चेति** । उपपत्तिं दर्शयितुं भूम्नि दर्शनाद्यभावं दर्शयति । **यत्रेति** । कथमेतावता परात्मधीस्तत्राऽऽह । **परमात्मनीति** । प्राणेऽपि तदुपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । **योऽपीति** । उक्तो न शृणोतीत्यादिनेति शेषः । प्राणस्वभावविवक्षया तस्यानुक्तत्वे हेतुमाह । **परमात्मेति** । तत्प्रकरणे न शृणोतीत्यादेरुक्तेरित्यर्थः । स्वप्नजागरितयोः सति मनसि दर्शनादिव्यवहारात्तदभावे स्वापे तदभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनोधीनो दर्शनादिर्नाऽऽत्मकृतः

---

१ ङ. ञ. °न्ते च प°। २ ङ. °मा तु प्रा°। ३ ङ. ञ. ट. इति श्रु°।

णात् । यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत आह "एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" [बृ० ४ । ३ । ३२] इति । इहापि यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखमिति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति । यो वै भूमा तदमृतमित्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति । विकाराणाममृतत्वस्याऽऽपेक्षिकत्वात् "अतोऽन्यदार्तम्" (बृ० ३।४।२) इति च श्रुत्यन्तरात् । तथाच सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते नान्यत्र । तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ (२)

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

"कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु" (बृ० ३।८।७।८)

स तु स्वतोऽलिङ्ग इति मत्वा न शृणोतीत्यादिना सर्वव्यवहाराभावः सुषुप्तावुक्तो न प्राणविवक्षया परप्रकरणविरोधादित्यर्थः । भूम्नः श्रुतं सुखत्वं प्राणेऽपि स्यादित्युक्तं प्रत्याह । यदपीति । तस्य सुखत्वे मानमाह । यत इति । इतश्चाऽऽत्मन एव सुखत्वमित्याह । इहापीति । तस्यैव सुखत्वं प्रतियोगिप्रत्युक्त्या स्फुटयति । नेति । उक्तश्रुतेरर्थमाह । सामयेति । आमयेन दुःखेन सहितं सामयम् । धर्मद्वयमुक्त्वा धर्मान्तरमाह । यो वा इति । प्राणस्यापि दर्शितममृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । विकाराणामिति । इतश्च न प्राणस्य मुख्यममृतत्वमित्याह । अत इति । आर्तमार्तिग्रस्तं नाशीति यावत् । प्रकृतोपयुक्तानि धर्मान्तराण्याह । तथेति । स एवाधस्तात्स उपरिष्टादित्यादिना सर्वगतत्वं स एवेदं सर्वमिति सर्वात्मत्वमुक्तम् । श्रुतिलिङ्गप्रकरणेभ्यो भूमा परमात्मेति तत्प्रतिपत्त्यर्थं भूमवाक्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ९ ॥ (२)

भूम्नि श्रुतधर्माणां परत्रोपपत्त्या परो भूमेत्युक्तमधुना तेनैव न्यायेनाक्षरे श्रुतजगद्विधारणस्य परस्मिन्नुपपत्तेरक्षरं परं ब्रह्मेत्याह । अक्षरमिति । बृहदारण्यकवाक्यं पठति । कस्मिन्निति । यदूर्ध्वं दिवो यदधस्तात्पृथिव्या ये चोभे द्यावापृथिव्यौ यदन्तरिक्षं यद्भूतं भवद्भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतं प्रोतं चेति प्रश्ने याज्ञवल्क्येनाऽऽकाशे तदोतं च प्रोतं चेति निरस्ते गार्गी पुनरपृच्छदाकाशोऽव्याकृताख्यः

---

१ ञ. ट. 'रमान'। २ क. ख. ठ. ड. ढ. 'तोऽसङ्ग'। ३ क. ख. 'स्मिन्नप्युप'।

इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किंवा परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वात् "ओंकार एवेदं सर्वम्" (छा०२।२३।४) इत्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणाद्वर्ण एवाक्षरशब्द इत्येवं प्राप्त उच्यते । पर एवाऽऽत्माऽक्षरशब्दवाच्यः । कस्मात् । अम्बरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तविकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्याऽऽकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम् । तथाचोपसंहृतमेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । नचेयमम्ब-

---

कस्मिन्नोतप्रोतत्वेन तिष्ठतीति याज्ञवल्क्यस्त्वाह हे गार्गि यत्त्वया पृष्टमाकाशस्याधिकरणं तदेतदक्षरमस्थूलादिविशेषणं ब्रह्मविदो वदन्तीत्युदाहरणार्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगप्रतीत्या संशयमाह । तत्रेति । सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात्परो भूमेत्युक्तत्वादत्राप्यक्षरशब्दस्य वर्णे मुख्यत्वादोंकार एवाक्षरमिति पूर्वपक्षयति । तत्रेत्यादिना । अक्षरब्राह्मणस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः । ओंकारोपास्तिब्रह्मधीरित्युभयत्र फलम् । न क्षरतीत्यक्षरमित्यवयवप्रसिद्ध्या परस्मिन्नपि शब्दोपपत्तिमाशङ्क्य रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेनाऽऽह । प्रसिद्धीति । वर्णपक्षे तस्याम्बरान्तधारणायोगादपुमर्थत्वाच्च तद्व्याख्यानाद्ब्रह्मैव ग्राह्यमित्याशङ्क्याऽऽह । ओंकार इति । उपास्तिद्वारा पुमर्थत्वे सिद्धेऽभिधेयस्य च गौरयं वृक्षोऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्याद्ब्रह्माग्निवदुपायोपेयतामात्रेण तदयोगादतदुपाये लिङ्गाद्युत्थज्ञाने नामसंभेदादभिधानाभिधेययोरैक्यादोंकारमात्रतायाश्च सर्वस्य श्रुतत्वात्तदुक्तिरित्यर्थः । रूढेरिदं ब्राह्मणमोंकारोपास्तिपरमित्युपसंहरति । वर्ण इति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति । एवमिति । रूढेरोंकारविषयत्वमक्षरशब्दस्योक्तं तत्कथं प्रतिज्ञेत्याह । कस्मादिति । हेतुमुक्त्वा व्याकरोति । अम्बरान्तेति । आकाशस्यैव प्रश्ने श्रवणात्तदधिकरणं पृष्टं न पृथिव्यादेरित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । तथाऽपि रूढिर्योगाद्बलीयसीत्युक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यवदम्बरान्तधृतिलिङ्गसंगतयोगवृत्तिर्बलीयसीत्युपेत्योपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यावगमात्तात्पर्यसिद्धिरित्याह । तथाचेति । लिङ्गस्यान्यथासिद्धिं मत्वाह । नचेति । ओंकारस्य सर्वात्मत्वश्रुतेस्तत्र संभवति लिङ्ग-

---

१ ङ.ञ. °र एवेश्व° । २ ञ.ट. °सिद्धिव्यति° । ३ क.ज. °ब्दवाच्य इ° । ४ क.ङ.ज.ञ. °स्तस्य वि° । ५ क.ज. °यप्रवि° । ६ क.ख.झ. °स्यापि कार° । ७ क.ख. °शेपत्र° । ८ क.ख.ठ.ड.ढ. °गता यो° । ९ ख. °त्मश्रु° ।

रान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । यदप्योंकार एवेदं सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म ॥ १० ॥

स्यादेतत् । कार्यस्य चेत्कारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते । कथमम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिः । अत उत्तरं पठति ।

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म । कस्मात् । प्रशासनात् । प्रशासनं हीह श्रूयते "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" [बृ० ३ । ८ । ९] इत्यादि । प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म नाचेतनस्य प्रशासनं भवति । न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥ (३)

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यं तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति ।

मित्याशङ्क्याऽऽह । यदपीति । स्वरूपभेदादुपायोपेयभेदादर्थक्रियाभेदाच्च शब्दार्थयोरभेदासिद्धिरित्यर्थः । प्रकृते रूढेर्योगस्य बलीयस्त्वे फलितमाह । तस्मान्नेति ॥ १० ॥

उत्तरसूत्रापोह्यं चोद्यमाह । स्यादिति । केयमम्बरान्तधृतिस्तन्निमित्तत्वं तदुपादानत्वं वा । नाऽऽद्यः । घटकुलालवदाश्रयाश्रयित्वायोगात् । द्वितीये व्यभिचारादसाधकतेति मत्वा फलितमाह । कथमिति । सूत्रमवतारयति । अत इति । प्रतिज्ञां व्याचष्टे । सा चेति । प्रधानस्यापि तदुपपत्तेरुक्तत्वादवधारणासिद्धिरित्याह । कस्मादिति । हेतुमुत्थाप्य नियमं साधयति । प्रशासनादिति । अक्षरस्य सूर्यादौ प्रशासने श्रुतेऽपि कथमीश्वरत्वं तत्राऽऽह । प्रशासनं चेति । तस्यान्यथासिद्धिं धुनीते । नेति । तस्यापि स्वकार्ये प्रशासनं सिध्यति नेत्याह । न हीति । तथाचाऽऽज्ञाख्यप्रशासनलिङ्गान्न प्रधानमक्षरमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ॐकारादिनिरासेन ब्रह्मादाने हेत्वन्तरमाह । अन्येति । प्रतिज्ञाभ्यां सूत्रं योजयति । अन्यभावेति । हेत्वर्थं प्रश्नपूर्वकमाह । किमित्यादिना । अन्यभावाद्व्यावृत्त्या-

---

१ क. ज. 'ब्रह्म'। २ क. ङ. ज. ञ. 'पत्तिरिति । अ'। ३ क. घ. ज. 'स्यैव चाम्ब'।

अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति । यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाऽऽशङ्क्यते तद्भावादिदमम्बरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ" [बृ० ३ । ८ । ११] इति । तत्राऽदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति । द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न संभवत्यचेतनत्वात् । तथा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रित्यात्मभेदप्रतिषेधात् । न शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम् । "अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः" [बृ० ३ । ८ । ८] इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति । तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ १२ ॥ (३)

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥ (४)

" एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति" [प्र० ५ । २] इति प्रकृत्य श्रूय-

---

ऽक्षरस्याभावत्वं विधेयमिति भ्रमव्यावृत्त्यर्थमभिप्रेतमर्थमाह । एतदिति । प्रधानमन्यदित्युक्तम् । इहेति प्रकृतोदाहरणम् । प्रधानस्यापि रूपादिराहित्याददृष्टत्वादियोगादुक्तश्रुतौ कुतोऽक्षरस्य ततो व्यावृत्तिस्तत्राऽऽह । तत्रेति । एतेन सूत्रेणाक्षरत्वं जीवस्यापि निरस्तमित्याह । तथेति । अक्षरमतःशब्दार्थः । इतश्च जीवस्य नाक्षरशब्दतेत्याह । अचक्षुष्कमिति । उपाधिसंबन्धनिषेधेऽपि तद्वतो निषेधाभावाद्युक्तं तस्याक्षरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । अनन्यथासिद्धलिङ्गसङ्गियोगवृत्त्या ज्ञेयब्रह्मपरमक्षरब्राह्मणमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ १२ ॥ (३)

ॐकारस्याक्षरत्वेन पूर्वपक्षे बुद्धिसांनिध्यात्तेन ध्यातव्यं पुरुषं निरूपयति । ईक्षतीति । आथर्वणवाक्यं पठति । एतदिति । पिप्पलादो नामाऽऽचार्यः सत्यकामेन पृष्टो व्याचष्टे । हे सत्यकाम परं निर्विशेषमपरं च कार्यं यद्ब्रह्म तदेवदेव योऽयमोंकारः स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकस्तस्मात्प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनोंकारध्यानेनाऽऽयतनेन प्राप्तिसाधनेन परापरयोरेकतरं यथाध्यानमनुगच्छतीति प्रकृत्यैकमात्रद्विमात्रोपास्ति दर्शयित्वा ब्रवीति । यः पुनरोमित्येतदक्षरं त्रिमात्रमिति । त्रिमात्रेणेति

---

१ क. ख. ठ. ढ. ड. ति । अथ॰।

ते "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत" इति। किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यत आहोस्विदपरमित्येतेनैवाऽऽयतनेन परमपरं चैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात्संशयः। तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तम्। कस्मात्। स तेजसि सूर्ये संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात्। न हि परब्रह्मविद्देशपरिच्छिन्नं फलमश्नुवीतेति युक्तम्। सर्वगतत्वात्परस्य ब्रह्मणः। नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते। नैष दोषः। पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः। इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते। कस्मात्। ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्। ईक्षतिर्दर्शनम्। दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म। ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति। स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं [1]पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति।

तृतीया द्वितीयात्वेन नेया ब्रह्मोंकाराभेदोपक्रमात्तथाविधमक्षरं सूर्यान्तस्थं परं ध्यायीत। स सूर्यं प्राप्तः सामभिर्ब्रह्मलोकं प्रति नीयत इत्युदाहरणार्थः। सनिमित्तं संशयमाह। **किमिति।** अक्षरशब्दस्य वर्णे रूढस्यापि जगदायतनत्वलिङ्गेन जघन्या योगवृत्तिराश्रिता तथा देशपरिच्छिन्नफलश्रुतिलिङ्गेन परशब्दस्याऽऽपेक्षिकपरत्वविशिष्टे हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति पूर्वपक्षयति। **तत्रेति।** उक्तश्रुतेर्ध्येये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः संगतयः। अपरस्य परस्य वा ब्रह्मणो ध्यानं पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम्। ननु परापरत्वेन ब्रह्म विभज्य परमभिध्यायीतेति विशेषोक्तौ कुतः शङ्केति शङ्कते। **कस्मादिति।** परायोगिफलोक्त्या शङ्कायाः सावकाशत्वमाह। **स इति।** उपासकः सर्वनामार्थः। कथं यथोक्तं फलं परस्मिन्नसंभावितं तदाह। **न हीति।** तद्विदोऽपि तथाभावादिति शेषः। विशेषणानुपपत्तिं शङ्कते। **नन्विति।** तदुपपत्तिमाह। **नेति।** पिण्डः स्थूलो देहः। प्राणः सूत्रात्मा। अपरब्रह्मोपास्तिपरं वाक्यमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः। पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति। **एवमिति।** तत्र प्रतिज्ञां पूरयति। **परमेवेति।** लिङ्गाद्ध्यायतेरपरविषयत्वोक्तेर्नियमासिद्धिरित्याह। **कस्मादिति।** सौत्रं हेतुमाह। **ईक्षतीति।** ईक्षतेर्धात्वोरीक्षणमेव कर्म तद्व्यपदेशान्नापेक्षितधीरित्याशङ्क्य व्याकरोति। **ईक्षतिरिति।** तथाऽपि तदेव क्रियात्वात्कर्मेति भ्रान्तिं प्रत्याह। **दर्शनेति।** तस्य व्यपदेशादित्युक्ते पक्षधर्मत्वासिद्धिमाशङ्क्यापेक्षितं पूरयन्विवक्षितमर्थमाह। **ईक्षतीति।** ईक्षणविषयत्वेन

---

[1] ङ. ञ. ट. पुरुषं पुरिशयमी॰।

तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति। मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्यायतिकर्मत्वात्। ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते। स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते। नन्वभिध्याने परपुरुष उक्त ईक्षणे तु परात्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इति। अत्रोच्यते। परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ। नचात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते। येन तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात्। कस्तर्हि जीवघन इति। उच्यते। घनो मूर्तिर्जीवलक्षणो घनो जीवघनः। सैन्धवखिल्यवद्यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति।

वाक्यशेषे निर्दिश्यमानमपि ब्रह्मापरमेवेत्याशङ्क्याऽऽह। तत्रेति। ईक्षविध्यायत्योर्निर्धारणार्था सप्तमी। रजतादिदृष्टेराभासत्वात्तथाभूतमेवेत्यवध्रियते। अत एव दर्शनविशेषणं सम्यगिति। अस्तु तर्हीक्षतिकर्मणोऽन्यस्यैव ध्येयत्वमित्याशङ्क्य सौत्रं सशब्दं व्याचष्टे। स एवेति। निर्देशवैषम्यान्न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते। नन्विति। वैषम्यमुपेत्य प्रत्यभिज्ञोपपत्तिमाह। अत्रेति। एतच्छब्दस्य प्रकृतगामित्वाद्ध्यायतिकर्मणश्च प्रकृतत्वात्तस्यैवैतच्छब्दसमानाविकृतपञ्चम्यन्तपरशब्देन प्रत्यभिज्ञानादभिध्यातव्यविषयपरशब्दस्य वाक्यशेषे जीवघनविषयत्वाज्जीवघनोऽभिध्यातव्यस्तस्मात्परात्परः परमेश्वरोऽन्य एवेक्षतिकर्मभूत इत्याशङ्क्याऽऽह। नचेति। यो ध्येयः स एव तदुत्थसम्यग्धियोऽपीक्षणस्य विषयः संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यायोगादेतच्छब्दस्य संनिहितपरामर्शित्वेऽपि संनिहिततरजीवघनविषयत्वाज्जीवघनशब्दस्य च ध्येयविषयत्वाभावात्तस्येक्षितव्यस्य चैकतेत्यर्थः। उपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यतार्थमुपक्रमे यो ध्यातव्यः स एवोपसंहारेऽपीक्षणगोचरश्चेत्तर्हि जीवघनशब्दस्य पृथगर्थो वक्तव्यो न हि जीवघनपदं प्रमत्तगीतमिति शङ्कते। कस्तर्हीति। मूर्तौ घन इति सूत्रेणाऽऽह। उच्यत इति। षष्ठीसमासं व्यावर्तयति। जीवेति। उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाऽऽह। सैन्धवेति। खिल्यभावोऽल्पत्वम्। कथमनवच्छिन्नस्य परस्याल्पत्वं तत्राऽऽह। उपाधीति। तत्र पञ्चम्यन्तपरशब्दोपपत्तिमाह। परश्चेति। एतच्छब्दस्य

---

१ क. ज. ट. परः पु°। २ ञ. परपु°। ३ क. ख ठ. ड. ढ. वैशेष्यान्न।

अपर आह । स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्यतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृत्तानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संघातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः । तस्मात्परो यः परमात्मेक्षणकर्मभूतः स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पते । परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात्परं किंचिदन्यन्नास्ति । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति च श्रुत्यन्तरात् । परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इति च विभज्यानन्तरमोंकारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन्परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुच्यत इति पाप्मविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति । अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नफलं युज्यत इति । अत्रोच्यते । त्रिमात्रेणोंकारेणाऽऽलम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः

प्रकृतपरामर्शित्वमाश्रित्य पक्षान्तरमाह । अपर इति । कया वृत्त्या जीवघनशब्दो ब्रह्मलोकं ब्रूते तत्राऽऽह । जीवानामिति । परिच्छिन्नकरणावच्छिन्नानामनवच्छिन्नकरणात्मनि हिरण्यगर्भेऽन्तर्भावात्तस्य जीवपूर्णतया तद्धनत्वाँल्लोकोऽपि जीवघन इत्युपचर्यत इत्यर्थः । तस्य कारणत्वात्परमात्मा परस्तस्मादित्याह । तस्मादिति । ईक्षणध्यानयोः कार्यकारणभावादेकविषयतेत्याह । स एवेति । परस्यैव ध्यातव्यत्वे विशेषणमनुकूलयति । परमिति । विराडपेक्षया परत्वं सूत्रेऽपीत्युक्तमाशङ्क्य मुख्यं परत्वमुत्सर्गतो ब्रह्मण्येवेत्याह । परो हीति । यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिदिति श्रुत्या परमात्मानं विशिनष्टि । यस्मादिति । ईश्वरस्य परमपुरुषार्थत्वे मानमाह । पुरुषादिति । परापरे ब्रह्मणी प्रकृत्य परशब्देनापरस्य व्यावर्तनादपि परमेव ब्रह्म ध्यातव्यमित्याह । परं चेति । न केवलमुपक्रमादेवं किंतु फलोक्तेरपीत्याह । यथेति । पादोदरः सर्पः । पूर्वपक्षबीजमनूद्य दूषयति । अथेत्यादिना । परिशुद्धब्रह्मैक्यज्ञाने देशपरिच्छिन्नं फलमयुक्तम् । ओंकारोपाधिब्रह्मोपास्तौ तदविरुद्धमित्यर्थः । कथं तर्हि पुरुषमीक्षत इति त-

---

१ क. ज. °वं हैव स । २ ड. ज. °मुक्त इ° । ३ ड. अत्र । ४ क. ड. ज. ञ. ट. °च्छिन्नं फ° । ५ क. ग. ञ. युज्येतेति । ६ क. ख. ट. ड. ढ. °त्वात्तल्लो° । ७ क. ट. ड. ढ. ईदृशस्य ।

फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः ॥ १३ ॥ (४)

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

"अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" [छा० ८ । १ । १] इत्यादिवाक्यं समाम्नायते । तत्र योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किं भूताकाशोऽथवा विज्ञानात्माऽथवा परमात्मेति संशय्यते । कुतः संशयः। आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम् । आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिँश्च[2] प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किं भूताकाश एव दहरः स्यात्किंवा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र

त्राऽऽह । क्रमेणेति । ब्रह्मलोके सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मोक्षं विवक्षित्वेक्षतिवाक्यमित्यर्थः। एकवाक्यताकाङ्क्षा[3]प्रकरणानुगृहीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञाया देशपरिच्छिन्नफलत्वलिङ्गानुगृहीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञाया देशपरिच्छिन्नफलत्वलिङ्गानुगृहीतप्रत्यभिज्ञातो बलीयस्त्वाद्ध्यातव्यं परमेवेत्युपसंहरति । अदोष इति ॥ १३ ॥ (४)

परात्परं पुरिशयं पुरुषमित्यादिवाक्याद्ध्यातव्यपुरुषनिर्णये परस्य पुरिशयमिति पुरसंबन्धसिद्धेरयमपि पुरसंबन्धी दहराकाशो ब्रह्मेत्याह । दहर इति । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति । अथेति । भूमविद्यानन्तरं विद्यान्तरारम्भार्थोऽथशब्दः । यदिदमिति प्रसिद्धं हृदयं परामृष्टम् । अस्मिन्निति प्रत्यक्षत्वोक्तिः । ब्रह्मपुरं शरीरम् । दहरं सूक्ष्मम् । पुण्डरीकं तदाकारत्वात्प्रकृतं हृदयमेव तत्र परस्य[4] नित्यसंनिधेर्वेश्मशब्दः । संनिहितं हृदयं सप्तम्या परामृश्य तस्यातिसूक्ष्मस्य परस्य तत्र सदा स्थितिं सूचयन्वेश्मत्वमेव विशदयति । दहर इति । व्यवहितमपि हृदयं योग्यत्वात्तच्छब्देनोक्त्वा तदन्तराकाशस्य विचार्यतां ज्ञेयतां च दर्शयति । तस्मिन्निति । तस्मिन्निति सप्तम्या हृदयोक्तेस्तदन्तस्थं दहराकाशमन्वेष्यं जिज्ञास्यं च किंवा तस्याः संनिहिततरदहराकाशार्थत्वात्तदन्तस्थं किंचिदन्विष्य ज्ञेयमिति संशयं सूचयति । तत्रेति । वाक्यं सप्तम्यर्थः । यदाऽऽकाशोऽन्विष्य ज्ञेयस्तदा प्राप्तं संशयमाह । स इति । द्वितीये संशये प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति । द्वयोरपि पक्षत्रयोपनायकत्वं व्यावर्तयन्नाकाशशब्दार्थीनं पक्षद्वयमाह । आकाशेति । शब्दान्तरात्पक्षद्वयप्राप्तिमाह । तथेति।

---

१ क. °तः । आ°। २ ङ. ञ. °श्च ब्रह्मणि प्र°। ३ ठ. र. ट. °ङ्क्षताप्र°। ४ क. °स्य सं°।

ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथवा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वाऽन्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राऽऽकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तम् । तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वम् । यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावो द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तः समाहितमवकाशात्मनाऽऽकाशस्यैकत्वात् । अथवा जीवो दहर इति प्राप्तम् । ब्रह्मपुरशब्दाज्जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात् । भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । न हि परस्य ब्र-

---

इतिशब्दः संशयशब्देन संबध्यते । नन्वयमन्यः संशयो न प्रकृतस्तस्यान्याद्दशत्वात्तत्राऽऽह । तत्रेति । उक्ते संशये सतीति यावत् । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वाद्ब्रह्मैव ध्येयमित्युक्तमिहाप्याकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढेस्तस्यैवोपास्यतेति पूर्वपक्षमाह । तत्रेति । दहरवाक्यस्य सोपाधिके ब्रह्मण्यन्वयोक्तौ तत्र प्रवृत्तस्य निरुपाधिकं बुभुत्समानस्य तस्मिन्प्राजापत्यवाक्यान्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशादिध्यानं सिद्धान्ते परोपास्तिद्वारा प्रतिपत्तिरिति फलम् । नचाऽऽकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेन गतत्वात्पूर्वपक्षानुत्थानं तत्र वाक्यशेषस्थलिङ्गानामाकाशविषयत्वात् । प्रकृते तेषां तदन्तस्थविषयत्वेन तदविषयत्वादिति । उपास्त्यर्थं ब्रह्मणो दहरत्वेऽपि भूताकाशस्य तदयोगात्कुतो ग्रहणं तत्राऽऽह । तस्येति । तद्ध्यानेनापि वाक्यशेषस्थं फलं संपद्यते वाक्यादित्यर्थः । सति भेदे साद्दश्ये चोपमानोपमेयभावादेकत्र तदसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । यावानिति । ब्रह्मणि द्यावापृथिव्यादीनामन्तः समाधानं कारणत्वात्तदभावादाकाशे नैवमित्याशङ्क्याऽऽह । द्यावापृथिव्यादीति । दहरे कथं तत्समाधानं तत्राऽऽह । अवकाशेति । अपहतपाप्मत्वादि तस्मिन्नित्यानुवादः । सत्यकामत्वादि ध्यानार्थमध्यस्तमिति भावः । एष आत्मेत्यात्मशब्दसामञ्जस्यार्थं पक्षान्तरमाह । अथवेति । ब्रह्मशब्दस्यामुख्यत्वाज्जीवे तच्छब्दात्परस्मिन्झटिति बुद्धिस्थे कुतो जीवोक्तिरित्याशङ्क्य पुरसंबन्धस्य तत्रैव संभवादित्याह । जीवस्येति । तस्यापि पुरेण कः संबन्धस्तत्राऽऽह । तस्येति । तथाऽपि तस्मिन्नौपाधिके कथं ब्रह्मपदं तत्राऽऽह । भक्त्येति । चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययमाशङ्क्योक्तं न हीति । कार्यकारणसंबन्धस्य साधारण्यादसाधारण्येन व्यपदेशाज्जीवकर्मार्जितं शरीरं तेनैवं व्यपदेश्यमित्यर्थः । तस्य जीवपुरत्वेऽपि राजपुरे मैत्रसद्मवत्पुण्डरीकदहरगेहता ब्रह्मणोऽस्तु त-

---

१ क. ज. °थ प°। २ क. ख. °पस्यक°। ३ ख. °व तद्ध्य°।

ह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः संबन्धोऽस्ति । तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः । मनउपाधिकश्च जीवो मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैवाऽऽराग्रोपमितत्वात् [श्वे० ५ । ८] अवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति । नचात्र दहरस्याऽऽकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते । तस्मिन्यदन्तरिति परविशेषणत्वेनोपादानादिति । अत उत्तरं ब्रूमः । परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा । कस्मात् । उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः । तथाहि । अन्वेष्टव्यतयाऽभिहितस्य दहरस्याऽऽकाशस्य तं चेद्ब्रूयुरित्युपक्रम्य किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्येवमा-

---

त्राऽऽह । तत्रेति । वेश्मनः खल्वाधारस्याऽऽधेयापेक्षायां पुरस्वामिना ध्येयेन संबन्धान्नान्यापेक्षेत्यर्थः । जीवस्य देहेन विशेषसंबन्धेऽपि हृदयेन तदभावात्कथं तस्यैव तद्देशमता तत्राऽऽह । मन इति । तस्यापि चञ्चलत्वान्न हृदयेनासाधारण्यं तत्राऽऽह । मनश्चेति । तथाऽपि तस्य सर्वगतस्य कुतो दहरत्वं तत्राऽऽह । दहरत्वमिति । दहरत्वादेव तर्हि नाऽऽकाशोपमितत्वादीत्याशङ्क्याऽऽह । आकाशेति । यद्वावमपेक्ष्यैतत्कल्प्यते तदेव ब्रह्माऽऽकाशशब्दं लाघवादित्याशङ्क्याऽऽधे संशये पूर्वपक्षमाह । नचेति । परविशेषणत्वेनेत्यत्र परो दहराकाश उपादानात्तस्मिन्निति सप्तम्यन्ततच्छब्दस्येति शेषः । यद्वा परशब्दोऽन्तस्थवस्तुविषयस्तद्विशेषणत्वेन तस्मिन्निति दहराकाशस्योक्तेरित्यर्थः । तच्छब्दस्य संनिकृष्टान्वययोगे विप्रकृष्टान्वयस्य जघन्यत्वादाकाशान्तर्गतं ध्येयमिति भावः । भूताकाशस्य जीवस्य वा दहराकाशान्तस्थस्य वा ध्यानार्थं दहरवाक्यमुपसंहर्तुमितिशब्दः । सिद्धान्तयति । अत इति । तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे । परमेश्वर इति । प्रतिज्ञायां प्रश्नद्वारा हेतूनाह । कस्मादिति । तानेव विवृणोति । तथाहीति । विहितस्य तदन्वेष्टव्यमित्यादिनेति शेषः । आकाशस्याऽऽक्षेपपूर्वकमिति संबन्धः । तमाचार्यं प्रति शिष्या यदि ब्रूयुरित्याक्षेपमुपक्रम्यावतार्येति योजना । आक्षेपप्रकारमाह । किं तदिति । पुण्डरीकमेव तावदल्पमल्पतरं च तदन्तर्गतमाकाशं तथाच किं तदत्रात्यल्पेऽस्ति यच्छ्रुतियुक्ति-

---

१ क. ज. °मिलक्षणः सं°। २ क. °देशाव°। ३ क. घ. ज. °दयेऽन्त°। ४ झ. °रस्याका°। ५ ज. °न्वेष्यत्वं । ६ क. ज. °ज्ञास्यत्वं । ७ क. ज. एवात्र । ८ क. ज. °हर आका°। ९ क. ज. ञ. ट. °हि । दृष्ट°। १० क. ज. ञ. ट. °या विहि°। ११ ङ. ञ. °हराका°।

क्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति । स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादि । तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याऽऽकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहरत्वं निवर्तयन्भूताकाशत्वं दहरस्याऽऽकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते । यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथाऽपि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निवर्तिता भवति । नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः संभवतीत्युक्तम् । नैवं संभवति । अगतिका हीयं गतिर्यत्काल्पनिकभेदाश्रयणम् । अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत । ननु परमेश्वरस्यापि "ज्यायानाकाशात्" [शत० ब्रा० १० । ६ । ३ । २] इति श्रुत्यन्तरान्नैवाऽऽकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते । नैष दोषः । पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वम् । उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत । नच कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टित आकाशे-

---

भ्याशमन्वेष्यं यद्वाव साक्षात्कर्तव्यमित्यल्पतादोषेण दहरस्य ज्ञेयत्वमाक्षिप्य समाहितमित्यर्थः । तदेव दर्शयति । स इति । आचार्यः सर्वनामार्थः । अस्मिन्निति हार्दाकाशोक्तिः । उभावग्निश्च वायुश्चेत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । तस्य विवक्षितमर्थमाह । **तत्रेति ।** निवर्तयन्नित्याचार्यो गृह्यते । आकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वात्कयाऽनुपपत्त्या तन्निवर्तनं तत्राऽऽह । **यद्यपीति ।** परोक्तिं स्मारयित्वा निरस्यति । **नन्वित्यादिना ।** गत्यन्तराभावादारोपितभेदेनोपमानस्ये काचित्कत्वेऽपि सत्यां गतौ तदसिद्धिरित्यर्थः । सादृश्ये सत्युपमानोपमेयत्वं दृष्टम् । नचोपाधिपरिच्छिन्नान्तराकाशस्य महत्परिमाणेन बाह्याकाशेन सादृश्यमित्याह । **अपि चेति ।** तर्हि परस्यापि भूताकाशो नोपमानमतुल्यपरिमाणत्वादित्याह । **नन्विति ।** नेदं वाक्यं भूताकाशतुल्यत्वविषयं किंतु शङ्कितात्पत्वव्यावृत्तिपरमित्याह । **नेति ।** निवृत्तौ तावत्त्वे च वाक्यतात्पर्यमाशङ्क्योक्तम् । **उभयेति ।** नच संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदः । नच तावत्त्वमेव प्रतिपाद्यमफलत्वान्नच शङ्कितदहरत्वनिवृत्तिरेव फलं तत्रैव वाक्यतात्पर्यप्रसङ्गान्नच साक्षादेव तत्सिद्धावार्थिकत्वकल्पना युक्तेति भावः । भूताकाशाग्रहे लिङ्गान्तरमाह । **नचेति ।**

---

१ क. ज. °न्तरस्याऽऽका° । २ क. ज. ञ. ट. °पद्यते । न° । ३ ङ. °पद्येत । नै° । ४ क. ह्रा सा° । ढ. ट. °ह्रा तल्लाक्षा° । ५ ख. ठ. ढ. ड. °स्य कादाचि° ।

कदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तः समाधनमुपपद्यते। एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति चाऽऽत्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे संभवन्ति। यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति तथाऽपीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशङ्काऽपि निवर्तिता भवति। न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याऽऽराग्रोपमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुम्। ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येतेति चेत्। यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम्। यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्राज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्विवति। अत्र ब्रूमः। परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते। ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात्। तस्याप्यस्ति पुरेणानेन संबन्धः। उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात्। "स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमी-

---

तत्रैव हेत्वन्तरम्। एष इति। विगता जिघत्सा खादितुमिच्छा यस्य स तथा। चकारादुक्तं सर्वमाकाशस्यैकदेशे नोपपद्यत इति संबन्धः। तदेव स्पष्टयति। आत्मत्वेति। न तावद्भूताकाशे संभवत्यात्मत्वमचैतन्यान्नचापहतपाप्मत्वादेर्नित्यानुवादत्वं नापि सत्यकामत्वादेरारोपितत्वमगतिका हीयं गतिरुपक्रमस्थाकाशश्रुतेश्चोपसंहारस्थात्मश्रुतिरुक्तलिङ्गसंगता बलीयसी प्रत्ययसंवादादित्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति भावः। आकाशोपमितत्वादिहेतुभ्यो भूताकाशं निरस्य तद्बलादेव जीवमपि निरस्यति। यद्यपीति। ननु कथमाकाशोपमितत्वं जीवशङ्कानिवर्तकं तस्यापि तदुपमितत्वेन शङ्कितदहरत्वनिवृत्त्योपमानपर्यवसानात्तत्राऽऽह। न हीति। तादात्म्येन शङ्कते। ब्रह्मेति। आदिपदं सर्वाधारत्वादिसंग्रहार्थम्। लाघवेन प्रत्याह। यदिति। ब्रह्मपुरशब्दाज्जीवोपादानमुक्तमनुवदति। यदपीति। प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन चरमश्रुतविभक्त्यर्थो नेतव्य इत्याह। अत्रेति। ब्रह्मणः पुरमित्यत्र स्वस्वामित्वं षष्ठ्यर्थं हित्वा ब्रह्मशब्दो मुख्यार्थः स्वीकर्तव्यः प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थापेक्षस्य दौर्बल्यादित्यर्थः। ननु ब्रह्मपक्षे प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वमेव जीवपक्षे प्रकृत्यालम्बनं कथंचिदस्ति तदर्थस्य ब्रह्माभेदात्तत्राऽऽह। तस्येति। ब्रह्मणः शरीरमुपलब्ध्यधिष्ठानमित्यत्र मानमाह। स इति। सर्वासु पूर्ष्विति व्यपदिश्य पुरिशय इति विशेषणं

---

१ ञ. °वक्ष्यत इति°। २ ज. °शवृत्तित्व°। ३ क. ख. ट. ड. ढ. जीवाग°।

क्षते" [प्र० ५।५] "स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः" (बृ० २ । ५ । १८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा जीवपुर एवास्मिन्ब्रह्म संनिहितमुपलक्ष्यते । यथा शालग्रामे विष्णुः संनिहित इति तद्वत् । "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" (छा० ८ । १ । ६) इति च कर्मणामन्तवत्फलत्वमुक्त्वाऽथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन्परमात्मत्वमस्य सूचयति । यदप्येतदुक्तं न दहरस्याऽऽकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादिति । अत्र ब्रूमः । यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्याद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत । नन्वेतदप्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावदर्शनायैव प्रदर्श्यते । तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्याक्षिप्य परिहारावसर आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादी-

---

हृदयसंबन्धविवक्षया नेयम् । आदिपदं यो वेद निहितं गुहायामित्यादिसंग्रहार्थम् । ननु शारीरः शरीरमन्नपानाभ्यवहरणेन बृंहयतीति तस्मिन्मुख्यं ब्रह्मत्वं तस्य च स्वकर्मार्जितत्वादसाधारणं शरीरं तथाच प्रकृतिप्रत्ययौ जीवे मुख्याविति तत्राऽऽह । अथवेति । शारीरसंबद्धमेव वेश्मोत्तरहेतुभ्यो ब्रह्मणाऽपि संबध्यते । दृष्टं हि राजपुरे मैत्रसद्मेत्यर्थः । किंच कर्मफलनित्यतानिवृत्त्या दहरज्ञानस्यानन्तफलत्वश्रुतेर्दहरस्य परत्वमित्याह । तद्यथेति । कर्मणस्तत्फलाच्चोपेक्षानन्तर्यमथशब्दार्थः । इह जीवस्यैव देहे दहरमात्मानं तदाश्रितांश्च सत्यकामादिगुणानाचार्योपदेशमनुविद्यानुभूय ये परलोकं व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारः स्वेच्छया चरणमप्रतिहतमनन्तमैश्वर्यमित्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह । प्रकृतेति । वदन्नित्याचार्यो वेदो वोक्तः । दहराकाशस्यान्वेष्यत्वादिसिद्धौ तत्र विचारो न तु तदस्ति तस्मिन्यदन्तरित्यन्तस्य विशेषणत्वादन्वेषणादेरिति तत्राऽऽह । यदपीति । उत्तरत्राऽऽकाशस्वरूपप्रतिपादनानुपपत्त्या तस्य ज्ञेयत्वमन्तः समाहितः सहेष्टमित्याह । अत्रेति । तत्प्रतिपादनमन्यथोपपन्नमिति शङ्कते । नन्विति । कथमेतदवगम्यते तत्राऽऽह । तमिति । किं तदत्रेत्याक्षेपादुभे

---

१ क. ञ. °प्रदेश्य° । २ क. ख. ठ. ड. ढ. °संबन्धमे° ।

नामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् । नैतदेवम् । एवं हि सति यदन्तः समाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येतास्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मेति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादि समाधानाधारमाकाशमाकृष्याथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामानिति समुच्चयार्थेन चशब्देनाऽऽत्मानं कामाधारमाश्रितांश्च कामान्विज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्शयति । तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाऽऽकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तं त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्च्यन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः "इमाः सर्वाः

अस्मिन्निति चान्तस्थवस्तूक्त्या समाधानाधारत्वमेवाऽऽकाशस्येत्यर्थः । तस्याऽऽधारमात्रत्वविवक्षायामाधेयस्यैव ध्येयत्वं स्यादित्याह । नैतदिति । अस्तु को दोषस्तत्राऽऽह । तत्रेति । दहराकाशस्य प्रकृतस्यैतच्छब्देन परामर्शात्तद्वेदनस्य फलवत्त्वश्रुतेस्तदेव ध्येयम् । नचैतच्छब्देन द्यावापृथिवीभ्यां व्यवधानान्नाऽऽकाशाकर्षणमस्मिन्नेष इति चैकवचनात्तस्यैव परामर्शयोग्यत्वादित्यर्थः । सत्यकामवेदनस्यैतत्फलं तदानन्तर्यान्न दहराकाशबुद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । समुच्चयेति । संदिग्धस्य वाक्यशेषान्निर्णय इति न्यायादादौ तस्मिन्यदन्तरिति तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमभिलङ्घ्य हृत्पुण्डरीकं परामृशति तत्र यदन्तराकाशं तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चेत्युपसंहरति । तस्मादिति । नन्वेतच्छब्दस्य संनिहितार्थत्वाज्जीवात्मनः सर्वान्मति संनिहिततरत्वात्तस्यैव तादर्थ्यात्कामानां च तत्र समाहितत्वेन समुच्चयसिद्धेस्तत्परं वाक्यमित्याशङ्क्य विजातीयाध्यक्षादिसिद्धजीवात्सजातीयश्रुतिसिद्धदहराकाशाख्यपरमात्मपरामर्शो लाघवाज्जीवे चापहतपाप्मत्वाद्ययोगाद्वाक्यभेदापत्तेर्मैवमित्याह । स चेति ॥ १४ ॥

दहराकाशस्येश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह । गतीति । उत्तरसूत्रसंदर्भस्य परमसंगतिमाह । दहर इति । अवतारितसूत्रस्यावान्तरसंगतिमाह । इतश्चेति । इतःशब्दार्थमाह । यस्मादिति । तावेवोदाहरति । इमा इति । प्रजाश्चिदाभासा जीवाः । अहरहः स्वा-

---

१ क. ङ. ज. ञ. ट. 'नं च का'। २ क. ख. 'नादाधा'।

प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति" [छा० ८ । ३ । २] इति । तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे "सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" [छा० ६ । ८ । १] इत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य गमयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत् । गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत । सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

पे । कथं तर्हि पुनरुत्थानं तत्राऽऽह । एतमिति । उक्तगतिशब्दयोर्विवक्षितमर्थमाह । तत्रेति । त्रुविः सप्तम्यर्थः । एतच्छब्दाज्जीवानां स्वापे दहरगमनेऽपि तस्य ब्रह्मत्वे किमायातं तदाह । तथाहीति । अध्यायभेदधिया श्रुत्यन्तरशब्दः । स्वमपीतो भवतीत्यादिवाक्यमादिपदार्थः । तथाहीत्यादिसूत्रावयवस्यार्थान्तरमाह । लोकेऽपीति । प्रसिद्धेः श्रुतिमूलत्वात्तत्प्रामाण्यायानुदाहार्यत्वेऽपीदृशी नामेयं वैदिकी प्रसिद्धिरियं लोकेऽप्यस्तीति श्रुतिप्रामाण्यदार्ढ्याय तदुक्तिरिति मत्वा किलेत्युक्तम् । दहरस्य ब्रह्मत्वधीहेतुतां गतेरुक्त्वा शब्दस्यापि कथयति । तथेति । गतिवदित्येतत् । शब्दस्य सिद्धान्तानुगुण्यं नेति शङ्कते । नन्विति । षष्ठीविभक्त्यश्रुतेस्तदर्थलक्षणायां गौरवान्नास्य लोकार्थतेत्याह । गमयेदिति । तथाऽपि कुतोऽस्य ब्रह्मार्थतेत्याशङ्क्य निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनाऽऽह । सामानाधिकरण्येति । ननु तेनैव न्यायेन विशेषणसमासो न युक्तस्तन्न्यायाविषयत्वादेकस्य शब्दस्यार्थद्वयसाधारण्ये गुरुलघुचिन्तया लघुर्ग्राह्य इति न्यायः । तथा सति लोकविशेषे प्रयोगबाहुल्यात्तस्यैवाऽऽदौ बुद्धिस्थत्वात्कुतो ब्रह्मविषयत्वमित्याशङ्क्य तत्र लिङ्गं चेत्युत्तरत्वेन योजयति । एतदेवेति । तस्य लिङ्गत्वं स्फुटयति । न हीति ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः । कथम् । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति हि प्रकृत्याऽऽकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चाऽऽत्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति । अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदायेति । तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते । क्तिचः कर्तरि स्मरणात् । यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदामसंभेदायैवमयमात्मैषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसंभेदायासंकरायेति । एवमिह प्रकृते दहरे विधरणलक्षणं महिमानं दर्शयति । अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" [बृ० ३ । ८ । ९] इत्यादेः । तथाऽन्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते "एष

सर्वजगद्धारणस्य परमात्मलिङ्गस्य दहरे दर्शनाच्च तस्य परत्वमित्याह । धृतेश्चेति । अस्य धृत्यात्मनो महिम्नो दहरे श्रुतस्यास्मिन्नीश्वरे श्रुत्यन्तरेपूपलब्धेस्तस्येश्वरत्वमित्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे । धृतेरिति । अथशब्देन प्रकरणं विच्छिद्य विधृतिशब्दात्कथं दहरस्य विधारकत्वमित्याह । कथमिति । प्रकृतगामिना यच्छब्देनाऽऽत्मशब्देन च दहरस्यैव बुद्धिस्थत्वान्न प्रकरणविच्छेदकोऽथशब्दः किंतु वाक्योपक्रमद्योतीत्याह । दहरोऽस्मिन्नित्यादिना । श्रौतविधृतिशब्दस्यार्थमाह । तत्रेति । स्त्रियां भावे क्तिन्विधानान्न विधृतिशब्देन दहरस्य विधारकत्वमित्याशङ्क्य प्रकृतिशब्दवदयं न क्तिन्प्रत्ययान्तः किंतु क्तिच्प्रत्ययान्त इत्याह । क्तिच इति । सेतुशब्देनापि विधारकोक्त्या पौनरुक्त्यमाशङ्क्य दृष्टान्तेनासंकरहेतुत्वं सेतुशब्दस्यार्थमाह । यथेति । इतिशब्दः श्रुत्यक्षरार्थसमाप्त्यर्थः । उक्तेऽर्थे सूत्रं योजयति । एवमिति । तथाऽपि कथं दहरस्येश्वरत्वं तत्राऽऽह । अयं चेति । द्यावापृथिव्यादिस्थितिरक्षराधीनेति[४] विद्वद्वाक्यमादिशब्दार्थः । प्रकारान्तरेण धृतिमाचष्टे । तथेति । निश्चितत्वं संदेहस्याप्यविषयत्वम् । राजकुमारव्यावृत्त्यर्थं भूताधिपतिरित्युक्तम् । लोकपालात्मनाऽपि परस्यैवावस्थानं वक्तुं भूतपालपदम् । विधारकतया

---

१ ङ. ञ. ट. विधार°। २ क. ख. ठ. ड. ढ. °रकत्वोक्त्या। ३ क. ठ. ड. ढ. °शब्दार्थं°। ४ क. ख. ञ. °ति वदद्वा°।

सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय" [बृ० ४ । ४ । २२] इति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्युच्यते । यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । "आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता" [छा० ८ । १४] "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" [छा० १ । ९ । १] इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धावुपमानोपमेयभावाद्यसंभवान्न ग्रहीतव्य इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः "अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनि-

---

सेतुरिति सर्वव्यवस्थापकत्वमाह । सेतुरिति । तदेव स्फुटयति । एषामिति । सूत्रार्थमुपसंहरति । एवमिति ॥ १६ ॥

दहरस्य परत्वे हेत्वन्तरम् । प्रसिद्धेश्चेति । चकारार्थमाह । इतश्चेति । इतःशब्दार्थं स्फुटयति । यदिति । नास्ति लौकिकी प्रसिद्धिरिति श्रौतीं प्रसिद्धिमाह । आकाश इति । यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति ग्रहीतुमादिपदम् । ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रसिद्ध्युक्त्या जीवपक्षोऽपि निरस्त इत्याह । जीवे त्विति । क्वचिल्लोके वेदे चेत्यर्थः । तर्हि लोकवेदप्रसिद्धेर्भूताकाशो गृह्यतां नेत्याह । भूतेति ॥ १७ ॥

विनिगमनहेत्वभावं मन्वानस्य प्रत्यवस्थानं प्रत्याह । इतरेति । तत्र चोद्यं व्याचष्टे । यदिति । वाक्यशेषमेवाऽऽह । अथेति । दहराकाशाख्यसोपाधिकवस्तूक्त्यनन्तरमित्येतत् । सर्वनामभ्यां विद्वानुक्तः । तमेव सुप्तं सर्वकालुष्यविनिर्मुक्तं वक्ति । संप्रसाद इति । अस्मादभिमानद्वयविषयादिति यावत् । शरीरशब्दो देहद्वयार्थः । ततः समुत्थानं विविक्तात्मज्ञानवत्वं तत्फलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिस्तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्फलमाह । परमिति । उपसंपद्याभिनिष्पद्यत इति मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् ।

---

१ ट. ग्र. 'विधार'। २ क. 'रप'। ३ ट. ड. ढ. 'धित'। ४ क. ख. ठ. ड. ढ. 'ध्यनि'।

ष्पद्यत एष आत्मेति होवाच" [छा० ८ । ३ । ४] इति । अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति । यथाऽऽकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं तद्वत् । यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारादाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः । एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शाद्दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यत इति चेत् । नैतदेवं स्यात् । कस्मात् । असंभवात् । न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानी सन्नाकाशेनोपमीयेत । न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः संभवन्ति । प्रपञ्चितं चैतत्प्रथमसूत्रे । अतिरेकाशङ्कापरिहारायात्र तु पुनरुपन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिष्टात् [ब्र० सू० १ । ३ । २०] अन्यार्थश्च परामर्श इति ॥ १८ ॥

ज्योतिःशब्दस्य सूर्यादिविषयत्वं निषेधति । एष इति । कुतो वाक्यशेषस्य जीवविषयत्वं तत्राऽऽह । अत्रेति । संप्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादि बृहदारण्यकं श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावत्त्ववद्देहादुत्थानमपि जीवलिङ्गमित्याह । तथेति । देहाश्रयश्चेत्कथं तस्मादुत्तिष्ठेत्तत्राऽऽह । यथेति । जीवे न क्वचिदाकाशशब्दोऽस्तीत्युक्तं विनिगमनमित्याशङ्क्य ब्रह्मणि तद्धर्माभिव्यवहारात्तच्छब्दवज्जीवेऽपि वाक्यशेषलिङ्गात्तत्प्रसिद्धिः स्यादित्याह । यथा चेति । चोद्यमुपसंहरति । तस्मादिति । दहरशेषे जीवपरामर्शेऽपि न तेन दहरो जीवः स्यादिति नञर्थमाह । नैतदिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कस्मादिति । यदाकाशोपमितत्वं दहरस्य श्रुतं तन्न जीवे संभवतीति विभजते । न हीति । अपहतपाप्मत्वादीनामपि दहरोक्तानां जीवे न संभावनेत्याह । नचेति । उपाधिधर्माः पाप्मादयः । ब्रह्माभेदाज्जीवेऽपि सर्वमेतद्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रपञ्चितं चेति । तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राऽऽह । अतिरेकेति । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिस्तत्राऽऽह । पठिष्यतीति । जीवपरामर्शोऽजीवस्य स्वापाधारपरात्मधीशेष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

---

१ ज. °त्र सं° । २ क. °गम्यते । ए° । ३ ञ. °रिच्छिन्नाभि° । ४ ञ. °मीयेत । न । ५ क. ञ. ञ. °थमे सू° ।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता साऽसंभवा न्निराकृता। अथेदानीं मृतस्येवामृतसेकात्पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते। उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्यात्। तत्रहि "य आत्माऽपहतपाप्मा" [छा० ८।७।१] इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मा" [छा० ८।७।४] इति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति। "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" [छा० ८।९।३।८।१०।४] इति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य "य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा" [छा० ८।१०।१] इति "तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मा"

उक्तासंभवस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति। उत्तराच्चेदिति। चोद्यस्य वृत्तमनूद्य तात्पर्यमाह। इतरपरामर्शादिति। निराकृताशङ्कोत्थाने निराकरणापर्यवसानमाशङ्क्याऽऽह। अथेति। पुनस्तदुत्थाने हेतुमाह। उत्तरस्मादिति। प्राजापत्ये वाक्ये जीवेऽप्यपहतपाप्मत्वादिश्रुतेरसंभवो नेति शङ्कत इत्यर्थः। कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राऽऽह। तत्रेति। प्रतिज्ञावाक्यस्य परमात्मविषयत्वमाशङ्क्याऽऽद्यपर्यायस्य जीवविषयत्वादुपक्रमस्यापि तथेत्याह। य इति। ननु च्छायात्मैवास्मिन्पर्याये प्रतिपाद्यते दृश्यमानत्वस्य तस्मिन्मुख्यत्वान्नेत्याह। द्रष्टारमिति। परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चकोशोक्तिवद्भूमप्रतिपत्त्यर्थं प्राणाद्युक्तिवच्च ब्रह्मार्थं जीवोक्तिरपि स्यादित्याशङ्क्य द्वितीयतृतीययोरपि तद्विषयत्वमाह। एतं त्विति। उत्तरत्रान्यस्यानुक्तेर्नान्यार्था जीवोक्तिरित्यर्थः। अन्तर उपपत्तेरित्यत्र परस्याक्षिस्थानताया दर्शितत्वादाद्यपर्यायस्य परविषयत्वादुत्तरयोरपि तद्विषयतेत्याशङ्क्याऽऽह। य इति। स्वप्ने वासनामयैर्विषयैर्महीयमानता परस्यैव रुक्माभं स्वप्नधीगम्यमित्युक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह। तदिति। तदेतदिति संबन्धः। यत्र यस्यामवस्थायां तदेतत्स्वपनं यथा स्यात्तथा सुप्तः स्वापावस्थां प्राप्तो भवति तस्यामवस्थायामुपसंहृतकरणग्रामस्तद्व्यापारकृतकालुष्यहीनः स्वप्नमज्ञानमात्रतया विलापयन्मुक्ताद्व्यावृत्तस्तैजसानन्तरभावी प्राज्ञो ज्ञानक्रियां विना स्वरूपचैतन्येनाज्ञानसाक्षी साक्ष्यस्य देहादेः सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन चाऽऽत्मेत्यर्थः। तथाचावस्थावत्त्वाज्जी-

---

१ ञ. °ता। इदा°। २ क. ञ. °त्स्वपनं। ३ क. °नः प°। ४ ठ. ड. ढ. °दित्युक्तेऽसं°। ५ क. ग. ठ. ड. ढ. परात्म°। ६ क. ख. तदर्थमेता°। ७ क. ख. °स्तत्प्रा°।

[छा०८।११।१] इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे। तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्येतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति। "नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि" [छा० ८।११। २] इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्यैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादिति चोपक्रम्य शरीरसंबधनिन्दापूर्वकमेष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितमुत्तमपुरुषं दर्शयति। तस्मादस्ति संभवो जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम्। अतो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति जीव एवोक्त इति चेत्कश्चिद्ब्रूयात्। तं प्रति ब्रूयादाविर्भूतस्वरूपस्त्विति। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थो नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याऽऽशङ्का संभवतीत्यर्थः। कस्मात्। यतस्त-

---

वोऽयमिति श्रुत्यर्थं संक्षिप्याऽऽह। जीवमिति। स्वप्नावस्थातोऽन्या स्वापावस्थाऽवस्थान्तरम्। तथाऽपि तस्मिन्नपहतपाप्मत्वादि कथमित्याशङ्क्य विनाऽपि ब्रह्मरूपतामुपास्त्या तद्धीरित्याह। तस्येति। य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिनोपक्रान्तः स परमात्मतया चतुर्थपर्याये कथ्यते तेन तत्प्रतिपादनासिद्धिरित्याशङ्क्य चतुर्थपर्यायस्यापि जीवविषयत्वमाह। नाहेति। अहेति निपातः खेदार्थे। खिद्यमानो हीन्द्रः प्रोवाचायं सुप्तः पुमानयमस्म्यहमित्येवं नाऽऽत्मानमस्यामवस्थायां जानाति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवं स्वापे दोषं दृष्ट्वा पुनरुपससादेत्यर्थः। तं प्रजापतिरुवाचैतं त्वेवेति प्रकृतमेवाऽऽत्मानं ते तुभ्यं पुनरपि व्याख्यास्यामि नैतस्मादन्यमित्युपक्रमार्थः। तथाऽपि जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्युपगमेऽध्यक्षादिविरोधो न हेत्वधीनस्य देहोत्तरकालं जीवेऽपि योगादित्याह। शरीरेति। मघवन्मर्त्यं वा इदमित्यादिना देहसंबन्धं निन्दित्वा तस्मादुत्थितं जीवमेवोत्तमपुरुषमेष संप्रसादोऽस्मादित्यादिना दर्शयतीति योजना। असंभवासिद्धिं निगमयति। तस्मादिति। हेत्वासिद्धिफलमाह। अत इति। सिद्धान्तमादत्ते। तं प्रतीति। आविर्भावस्य विशेषविषयत्वात्तदर्थस्तुशब्दो वृथेत्याशङ्क्याऽऽह। तुशब्द इति। पक्षव्यावृत्तिमेव स्फुटयति। नेति। इहेति दहरवाक्योक्तिः। पर्यायचतुष्टयस्य जीवार्थत्वात्कुतस्तदाशङ्का नेति शङ्कते। कस्मादिति। सौत्रं हेतुमाह। यत इति। पर्यायचतुष्टयं सप्तम्यर्थः। पुंलिङ्गसूचितं बहुव्रीहिसमासमाह।

---

१ ञ. °स्यामीति नो। २ क. ङ. ज. ञ. °त्तमं पु°। ३ ङ. ज. ञ. °ब्दः पूर्वप°। ४ ट. ड. ढ. °न्तः प°।

त्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते । आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्या-
विर्भूतस्वरूपः । भूतपूर्वगत्या जीववचनम् । एतदुक्तं भवति । य
एषोऽक्षिणीत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनैनं शरी-
रात्मताया व्युत्थाप्यैतं त्वेव त इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येय-
त्वेनाऽऽकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यत इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूप-
तयैनं जीवं व्याचष्टे न जैवेन रूपेण । यत्तत्परं ज्योतिरुपसंप-
त्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं तदेव च जी-
वस्य पारमार्थिकं स्वरूपं तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधि-
कल्पितम् । यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां
निवर्तयन्कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्र-
तिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वम् । यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसं-

---

आविर्भूतमिति । तस्य ब्रह्मत्वात्कथं जीवो विशेष्यते तत्राऽऽह । भूतेति । अवि-
द्यातत्कार्यप्रतिबिम्बितत्वेन चिद्धातोर्जीवभावोऽभूदिति बिम्बब्रह्मैक्यज्ञानेऽपि जीव
त्वोक्तिरित्यर्थः । स्वरूपाविर्भावेऽपि जीवस्य जीवत्वानपायात्कुतो ब्रह्मतेत्याशङ्क्य
प्राजापत्यवाक्यतात्पर्यमाह । एतदिति । अवस्थाविशेषविशिष्टस्य परैक्यायोगमाश-
ङ्क्याऽऽह । अक्षीति । उपजनापायवत्त्वात्प्रतिबिम्बवदनात्मा देहादिरिति वक्तु-
मुदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो रूपं न विजानीथस्तन्मे ब्रूतमित्युत्तरो ग्रन्थ इत्या-
ह । उदशरावेति । प्रकृतो द्रष्टा द्वितीयार्थः । व्युत्थापनं बाधः । प्रकरणविच्छेदं
व्यावर्तयति । एतमिति । अवस्थानां व्यभिचारित्वेन कल्पितत्वात्तदस्पृष्टं वस्तूपदेष्टु-
मवस्थोक्तिरिति तदुक्तिफलमाह । स्वप्नेति । परं ज्योतिरित्यादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह ।
यदिति । परं ज्योतिरेवोपसंपत्तव्यं श्रूयते न ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह । यत्तदिति ।
यत्तु जीवस्य नापहतपाप्मत्वादीति तत्राऽऽह । तच्चेति । जीवस्य ब्रह्माभेदात्तद्रूपेण
स्वाभाविकाविर्भूतापहतपाप्मत्वादिस्वरूपं तद्वदतिवाक्यमित्यर्थः । कथं मिथो विरुद्ध-
योर्जीवब्रह्मणोरैक्यं तत्राऽऽह । तदेवेति । विरुद्धत्वबुद्धौ कथं शास्त्रमपि तद्बोधीत्या-
शङ्क्याऽऽह । नेतरदिति । प्रातीतिकविरुद्धाकारस्यौपाधिकत्वादागमावगतं स्वाभा-
विकमैक्यमविरुद्धमित्यर्थः । अविद्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां संसारित्वस्याविद्यात्वं वक्तुं
दृष्टान्तेनान्वयमाह । यावदिति । व्यतिरेकमाह । यदेति । व्युत्थापनद्वारा

---

१ क. °नं शारी°। २ क. पुनस्त°। ३ क. ज. ट. °न्यासोपक्र°। ४ क. स्वाभाविकं। ५ क. °पं ब्र°। ६ ट. ङ. यत्त°। ७ क. ट. °व जी°। ८ क. रूपं। ९ ङ. °बुद्धिं द्वैत°। १० ख. ठ. ढ. ङ. °यन्नात्म°।

घाताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातो नासि संसारी किं तर्हि तद्यत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति। "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३ । २ । ९]इत्यादिश्रुतिभ्यः। तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। कथं पुनः स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यत इति संभवति कूटस्थनित्यस्य। सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसंपर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। न तु तथाऽऽत्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केन चिदभिभवः संभवत्यसंसर्गित्वाद्व्योम्न इव दृष्टविरोधाच्च।

प्रतिबोधनमभिनयति। नासीति। व्युत्थापनफलमसंसारित्वमुक्त्वा तत्फलमाकाङ्क्षापूर्वकमाह। किमिति। शास्त्रीयमात्मज्ञानमनूद्य तत्फलमाह। तदेति। विदुषो ब्रह्मत्वे मानमाह। स इति। किमित्यन्यतरस्य कल्पितत्वं द्वयोरपि वस्तुत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह। तदेवेति। शरीरविशिष्टं रूपं कल्पितमन्यथा तस्मादुत्थितस्य स्वेनाभिनिष्पत्त्ययोगादित्यर्थः। स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरित्यत्र विरोधं चोदयति। कथमिति। तत्र हेतुं सूचयति। कूटस्थेति। विशेषणव्यावृत्तिमाह। सुवर्णादीनामिति। पार्थिवं रजो द्रव्यान्तरम्। असाधारणो विशेषः स्वर्णत्वभास्वरत्वादिः। दाहच्छेदादिसंग्रहार्थमादिपदम्। स्वर्णादिवन्नक्षत्रादीनामभिभावकद्रव्यसंपर्कविनाशेऽपि स्वरूपाभिनिष्पत्तिवत्प्रकृतेऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। तथेति। स्वर्णादीनामिवेति यावत्। अभिभावकं सावित्रं तेजोऽभीष्टं दार्ष्टान्तिके वैषम्यमाह। न त्विति। द्रव्यान्तरसंसृष्टं तेनाभिभूतं ततो विविक्तमभिव्यक्तिमर्हति कूटस्थनित्यं त्वन्येनासंपृक्तमसङ्गाद्वितीयं ततो विवेकद्वारा नाभिव्यक्तिभागित्यर्थः। वस्तुतोऽसंसर्गित्वे व्योमोदाहरणम्। जीवस्याभिभूतस्वरूपतया ज्ञानात्तदभिव्यक्तिः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। दृष्टेति। जीवस्वरूपस्यानभिव्यक्तौ दृष्टः सर्वो व्यवहारो विरुध्येत। तस्याहमिति तद्धीपूर्वकत्वात्तथा च तदनभिव्यक्तिरयुक्तेत्यर्थः। उक्तमेव व्यक्तीकुर्वे-

---

१ ट. प्रत्यु°। २ ज. ट. °था चै°। ३ ख. °न्तिकत्वे°।

दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपं तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विजानन्व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः । तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक्समुत्थानाद्दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं किमात्मिका वा स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति । अत्रोच्यते । प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादिज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्राग्विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति । प्रमाणजनितविवेकग्रहणात्तु पराचीनः स्फटिकः स्वाच्छ्येन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव सन् । तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकज्ञानं शरीरात्समुत्थानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः

त्मादौ तदीयं स्वरूपमनुवदति । दृष्टीति । विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतेश्चिन्मात्रस्वभावस्तावदात्मा तच्चैवन्यं चक्षुरादिद्वारा व्यज्यमानं दृष्ट्यादिशब्दितमतो दृष्ट्यादयोऽस्य स्वरूपमित्यर्थः । अथोक्तं रूपमदेहस्यैव व्यज्यते सदेहस्य तद्व्यक्तिविरोधितत्वान्न हि देहसंबन्धे जीवस्यासाधारणं रूपं प्रकटीभवति तत्राऽऽह । तच्चेति । तामेव दृष्टिं व्याचष्टे । सर्वो हीति । सदा दृष्ट्यादिरूपं जीवस्य व्यक्तमित्यत्रार्थापत्तिमाह । अन्यथेति । अनुपपत्तिमेव स्फुटयति । तच्चेदिति । दृष्ट्यादिरूपं सर्वनामार्थः । निष्पत्तिरभिव्यक्तिः । जीवस्य सदा स्वरूपव्यक्तौ फलितमाह । अत इति । कालपरिपाकनिमित्तं प्रयत्नविशेषनिमित्तं वेति संदेहादाह । किमिति । कालकृतप्रतिबन्धध्वंसोपाधिका वा पुरुषव्यापारोपाधिका वेति संशयादुक्तम् । किमात्मिकेति । वस्तुतोऽसंसर्गेऽपि देहादिभिरविद्यया संसृष्टमिवास्य दृष्ट्यादिरूपमतस्तद्विवेकापेक्षया स्वरूपाभिनिष्पत्तिरित्युत्तरमाह । अत्रेति । वेदना हर्षादयः । मिथ्यासंसृष्टत्वे दृष्टान्तो यथेति । विवेकादूर्ध्वं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरपि दृष्टेत्याह । प्रमाणेति । उच्यत इत्युक्तितात्पर्यमाह । प्रागपीति । शरीरात्समुत्थायेत्यादिश्रुत्यर्थं दर्शयन्दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । श्रुतिकृतमन्वयव्यतिरेकसहितया योऽयं विज्ञानमय इत्यादिश्रुत्या सिद्धमिति यावत् । विवेकज्ञानं त्वंपदार्थशोधनम् । स्वरूपा-

१ अ. °पत्तिः । त° । २ क. ङ. ञ. च । ३ अ. °णानुत्तरकालवर्ती प° । ४ ङ. ज. °कविज्ञा° ।

केवलात्मस्वरूपावगतिः। तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवाऽऽत्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च मन्त्रवर्णात् "अशरीरं शरीरेषु" [का० १। २। २२] इति। "शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते" [भ० गी० १३। ३१] इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात्। तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते। न त्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य संभवतः स्वरूपत्वादेव। एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः। व्योमवदसङ्गत्वाविशेषात्। कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। यतो य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपदिश्यैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युपदिशति। योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत्स्यात्ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात्। नापि प्रतिच्छायात्माऽयमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते।

भिनिष्पत्तिमेव विवेकफलभूतां विशिनष्टि। केवलेति। ननु देहादुत्थानं नामोत्क्रमणं न पदार्थशोधनं सदेहत्वं च वास्तवं नाविद्यं प्रसिद्धिविरोधात्तत्राऽऽह। तथेति। उक्तश्रुत्यनुरोधेनेति यावत्। देहासंबन्धिनो देहे स्थितिरित्युक्ते विरोधं निरसितुं विवेकतोऽदेहत्वमविवेकतः सदेहत्वं मान्त्रवर्णिकमित्यर्थः। स्वकर्मार्जिते देहे दुःखादिभोगस्यावर्जनीयत्वान्न जीवतः स्वरूपाविर्भाव इत्याशङ्क्याऽऽह। शरीरेति। अशरीरवदित्यपेरर्थः। जीवतोऽपि स्वरूपस्याऽऽविर्भावः स्यादिति शेषः। अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सौत्रमाविर्भावपदं युक्तमित्याह। तस्मादिति। मुख्यावेव तौ किं न स्यातां तत्राऽऽह। न त्विति। ज्ञानाज्ञानाभ्यामाविर्भावानाविर्भावावित्येवं स्थिते सत्यंशांशित्वादिकृतो भेदोऽपि निरस्त इत्याह। एवमिति। न्यायसहितश्रुत्या जीवब्रह्मणोर्भेदो मिथ्येत्युक्तं संप्रति प्राजापत्यवाक्यादपि तद्भेदो मिथ्येत्याह। कुतश्चेति। एतद्भिन्नस्य जीवस्याप्रतिपाद्यत्वम्। तन्नास्तित्वमेवमित्युच्यते। कुतःशब्दोक्तं हेत्वन्तरं स्फोरयति। यत इति। अतो ब्रह्म प्रत्यग्भूतमत्र प्रतिपाद्यमिति शेषः। उक्तं व्यतिरेकेण विवृणोति। योऽक्षिणीति। श्रुतिलिङ्गाभ्यां केवलं जीवलिङ्गं बाधित्वा जीवो ब्रह्मतयोच्यते नान्यत्वेनेत्यर्थः। प्रतीकाभिप्रायेण च्छायया ब्रह्मणः सामानाधिकरण्यं न जीवेनेति नास्ति लिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह। नापीति। उपास्तिविध्यश्रवणात्प्रतिपादकत्वसंभवे प्रतीकोक्तिकल्पनायोगादात्मान्वेषणाय प्रवृत्तयोः सुरासुरराजयोरनात्मानं

---

१ ग. ट. 'कज्ञा'। २ ख. 'त्यर्थानु'। ३ ख. देहस्थि'। ४ क. ठ. ङ. ढ. 'वस्य प्र'। ५ क. ख. ठ. ढ. ट. 'वलजी'।

प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसङ्गात्। तथा द्वितीयेऽपि पर्याये य एष स्वप्ने महीयमानश्चरतीति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादक्षिपुरुषाद्द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः। एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्युपक्रमात्। किंचाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे। द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति। तथा तृतीयेऽपि पर्याये नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानीति। सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेवं दर्शयति न विज्ञातारं प्रतिषेधति। यत्तु तत्र विनाशमेवापीतो भवतीति तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम्। "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्" [बृ० ४।३।३०] इति श्रुत्यन्तरात्। तथा चतुर्थेऽपि पर्याये एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादित्युपक्रम्य मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमित्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसंबन्धप्रत्याख्यानेन संप्रसादशब्दोदितं जीवं स्वेन रूपेणा-

---

वदन्प्रजापतिर्मृषावादी विप्रलम्भकः स्यादतो ब्रह्मणो जीवेन सामानाधिकरण्याल्लिङ्गसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीये पर्याये जीवस्यावस्थावैशिष्ट्यदृष्टेराद्येऽपि पर्याये न ब्रह्मैक्यमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह। तथेति। आद्ये पर्याये जीवब्रह्मसामानाधिकरण्यात्तदैक्यवदित्यर्थः। अवस्थानां व्यभिचारित्वाज्जीवस्यासङ्गत्वाद्युक्ता द्वितीयपर्यायस्यैक्यपरतेति भावः। अवस्थाव्यभिचारे तद्वतोऽपि तद्भावात्कुतोऽसङ्गतेत्याशङ्क्याऽऽह। किंचेति। आत्मनो ज्ञानरूपत्वात्तस्य च स्वापेऽभावात्कथं तदव्यभिचारित्वेत्याशङ्क्याऽऽह। तथेति। पर्यायद्वयं दृष्टान्तयितुं तथेत्युक्तम्। विज्ञातृनिषेधे परामर्शासिद्धिरिति भावः। ज्ञातुरभावोक्तिरपि तत्रास्तीत्याशङ्क्याऽऽह। यत्त्विति। तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं संवादयति। न हीति। आत्मनः स्वभावभूतविज्ञप्तेर्नान्यथाभावो योग्यत्वादित्यर्थः। पर्यायत्रयवच्चतुर्थपर्यायालोचनायामपि ब्रह्माव्यतिरिक्तजीवस्य प्रतिपाद्यत्वमित्याह। तथेति। कथमुपहितस्यानुपहितपरैक्यमित्याशङ्क्याऽऽह। मघवन्निति। संप्रसादस्यैव परेणैक्यमुच्यते न जीवस्येत्याशङ्क्याऽऽह। संप्रसादेति। स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिवचनाद्ब्रह्मस्वरूपापन्नत्वेऽपि न ततोऽन्यत्वं निरस्यते भिन्नाभिन्नत्वादित्याशङ्क्य विरोधादेकोपाधौ तदयोगादभेदाभावे स्वरूपाभिनिष्प-

---

१ ज. 'व प्रद'। २ ख. ड. 'भिता'।

भिनिष्पद्यत इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मविवक्षायामेतं त्वेव त इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति कल्पयन्ति । तेषामेतमिति संनिहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत । भूयःश्रुतिश्चोपरुध्येत । पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात् । एवं त्वेव त इति च प्रतिज्ञाय प्राक्चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत । तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन् । अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्तेऽस्मदीयाश्च केचित् । तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यगद-

---

त्तेरयुक्तत्वात्तद्गतभेदस्य कल्पितत्वमेवेत्याह । नेति । एकदेशिव्याख्यामनुवदति । केचित्त्विति । जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्ययोगात्तदाकर्षणस्यान्याय्यत्वम् । कथं तर्हि प्रकृतानुगुणतया वाक्यं व्याख्यायत एतच्छब्देन पूर्वपर्यायेषु प्रकृतजीवानाकर्षणे तदालम्बनाभावाद्वाक्यार्थधियोऽनुदयात्तत्राऽऽह । एतमिति । सर्वनामश्रुत्या दूषयति । तेषामिति । किंचोपक्रमसूचितोऽर्थश्चतुर्थ एव पर्याये सर्वनामार्थः सर्वत्र वा तत्राऽऽद्यं प्रत्याह । भूयःश्रुतिश्चेति । उपक्रान्तोऽर्थः सर्वत्र सर्वनामार्थोऽपि न प्रतिपाद्यकोटिनिवेशीति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह । एवं त्विति । स्वयूथ्यमतायोगे फलितमाह । तस्मादिति । ब्रह्मैव जीवस्तदित्थं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । कर्त्रिति । तस्य विलापनयोग्यतामाह । अनेकेति । कथं तर्हि तत्परिहाण्या पारमार्थिकरूपापत्तिरित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमाह । तदिति । रज्ज्वादीनेषा रज्जुरित्यादिविद्यया पुरोवर्त्यधिष्ठानमिति शेषः । पौर्वापर्यालोचनया प्राजापत्यवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मत्वं तस्येष्टमित्युक्तम् । संप्रति सूत्रसामर्थ्यात्प्रत्यक्षादिप्रामाण्याच्च जैवं रूपं वास्तवमिति मतान्तरमाह । अपरे त्विति । शारीरकमेव तेषामुत्तरमित्याह । तेषामिति । तत्प्रतिषेधार्थं नैवदारब्धं सम्यग्ज्ञानार्थत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । कथमिदमेव तेषामुत्तरमित्युक्ते तदर्थं संगृह्णाति ।

---

१ ज. ञ. ट. °रेणान°। २ क. ज. ट. °तिपद्य°। ३ ख. ब्रह्म जी°।

र्शनप्रतिपक्षभूतानां प्रतिबोधायेदं शारीरकमारब्धम्। एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति। यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः 'नासंभवात्' [१। ३। १८] इत्यादिना। तत्रायमभिप्रायः। नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्य एकस्मिन्नसङ्गे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितम्। तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति। जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति किं त्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम्।

एक इति। तस्य परिणामित्वं वारयति। कूटस्थेति। ज्ञानादिगुणवत्त्वं प्रत्याह। विज्ञानेति। कथं तस्यैकत्वं चेतनाचेतनभेदधीविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह। अविद्ययेति। माया ततोऽन्येति वादं व्युदसितुं माययेत्युक्तम्। साधारणासाधारणप्रपञ्चभेदस्याप्रामाणिकत्वादविद्यादिभेदे च मानाभावादेकस्मादेवाज्ञानाद्विचित्रशक्तितो विश्वधीसंभवे तद्भेदे गौरवान्न सोऽस्तीत्यर्थः। एकस्यानेकधा भानं नाविद्ययाऽपि दृष्टमित्याशङ्क्य विवर्तानुगुणं दृष्टान्तमाह। मायावीति। नान्योऽतोऽस्तीत्यादिश्रुतेरवधारणार्थमाह। नेति। शारीरकार्थसंक्षेपसमाप्तावितिशब्दः। श्रुतिसामर्थ्यादतिरिक्तजीवाभावेऽपि सूत्रसामर्थ्यादन्यो जीवोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह। यत्त्विति। आदिशब्देन नेतरोऽनुपपत्तेरिति गृह्यते। संसारिणो जीवाद्भेदोक्त्या यावदीश्वरस्यासंसारित्वं नोच्यते तावदभेदव्यपदेशेऽपि जीवस्यासंसारित्वं न सिध्यतीत्यापातिकं भेदं सूत्रकारोऽनुवदतीत्याह। तत्रेति। तत्र तत्र श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु प्रमितं परमात्मरूपमनूद्य ततो विपरीतं प्रातीतिकं जीवरूपं तत्र कल्पितमिति सोदाहरणमाह। नित्येति। कथं तर्हि तस्य निरसनमित्याशङ्क्याऽऽह। तदात्मेति। वाक्यानि तत्त्वमसीत्यादीनि। जीवब्रह्मणोश्चैतन्याविशेषात्तदाकारेणाऽऽकारान्तरेण वा भेदायोगो न्यायः। नेह नानेत्यादयो द्वैतवादनिषेधाः। परस्य जीवादन्यत्वे तस्याऽपि ततोऽन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। जीवस्येति। अधिष्ठानस्याऽऽरोप्यादन्यत्वेऽपि न तस्याधिष्ठानादन्यतेत्यर्थः। कथं तर्हि तस्य परस्मादन्यत्वं तत्राऽऽह। किंत्विति। अनुवादस्य प्रमित्यपेक्षां प्रत्याह। अविद्येति। अपूर्वत्वाभावाच्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्याह। लोकेति। जीवभेदस्याप्रामाणिकत्वे कुतो निरधिकाराणां विधीनां प्रामाण्यमित्याश-

---

१ क. ज. ञ. °तिषेधा°। २ ज. ञ. °त्मसत्यस्व°। ३ ञ. °द्रेऽरूपे प°। ४ ञ. °परवाक्ये°। ५ ड. °निपादयिष्यति। ६ क. ख. °वर्तवादानु°।

एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति मन्यते। प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् [ब्र० सू० १ । १ । ३०] इत्यादिना। वर्णितश्चास्माभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः "अथ य एष संप्रसादः" [छा० ८ । ३ । ४] इत्यादिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह। अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी। कथम्। संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसंपद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं

क्त्यानुवादफलमाह। एवं हीति। ननु जीवब्रह्मणोरैक्यं न क्वापि सूत्रकारो मुखतो वदति किंतु सर्वत्रभेदमेवातो नैक्यमिष्टं तत्राऽऽह। प्रतिपाद्यं त्विति। आदिपदमात्मेति तूपगच्छन्तीत्यादिसंग्रहार्थम्। विद्वान्यजेतेत्यादिश्रुत्या कर्मस्वात्मविदोऽधिकारात्कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वे कुतो जीवस्य ब्रह्मैक्यं तदैक्ये वा कुतो विधिविरोधो नेत्याशङ्क्य विशिष्टस्यामुख्यात्मत्वात्तद्विदश्च कर्माधिकारान्मुख्यात्मविद्यावतस्तत्त्यागाधिकारान्न काण्डयोर्विरोधोऽस्तीत्युक्तं स्मारयति। वर्णितश्चेति ॥ १९ ॥

जीवानुवादेन ब्रह्मताविधाने विरोधाभावात्प्राजापत्यवाक्ये जीवस्याप्रतिपाद्यत्वान्न तदवष्टम्भेन दहरवाक्ये जीवाशङ्केत्युक्तमिदानीं दहरवाक्यशेषस्य गतिमाह। **अन्यार्थश्चेति**। सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह। **अथेति**। वाक्यभेदप्रसङ्गं हेतूकृत्योक्तं न जीवेति। प्रकृतो विशेषो दहराकाशस्तस्यापि नायमुपदेशस्तस्याजीवत्वादित्याह। **नेति**। उत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य व्याकरोति। **अत इति**। अन्यार्थत्वमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति। **किं तर्हीति**। संप्रसादपदे जीववादिनि श्रुते नेश्वरपरत्वं वाक्यस्येत्याक्षिपति। **कथमिति**। व्याख्यया वाक्यस्य परस्मिन्नेव तात्पर्यमाह। **संप्रसादेति**। तादा-

---

१ क. ज. °र्थकः प्रा°। २ क. ङ. ज. ञ. ट. °त्त्वं प°। ३ क. ख. ठ. ड. ढ. °तत्त्यागा°। ४ क. ख. ञ. °ण्डद्वयो°। ५ क. ख. ठ. ड. ढ. °परत्वे ना°। ६ ख. स्फोटयति।

च परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । यदस्योपसंपत्तव्यं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥ (५)

यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति । तस्य परिहारो वक्तव्यः । उक्तो[2] ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यौऽऽपेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति "अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च" [ब्र० सू० १ । २ । ७] इत्यत्र । स एवेह परिहारोऽनुसंधातव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाऽऽकाशेनोपमिमानया यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति ॥२१॥(५)

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति

त्म्यविषयत्वं संबन्धविषयत्वं चोभयरूपत्वं देहद्वयविषयत्वं वा । यत्तु जीवस्य नापहतपाप्मत्वादीति तत्राऽऽह । यदीति । जीवपरामर्शस्य गतिमुक्त्वा दहरश्रुतेः शङ्काद्वारा गतिमाह । अल्पेति ॥ २० ॥

शङ्काभागं विभजते । यदपीति । तस्य परममहत्त्वादित्यर्थः । जीवेऽपि कथमल्पाश्रुतिर्महत्त्वाविशेषात्तत्राऽऽह । जीवस्येति । तदुक्तमित्येतद्व्याचष्टे । उक्तो हीति । तमेव स्मारयति । परमेति । कुत्रेदं समाधानमुक्तं तत्राऽऽह । अर्भकेति । तथाऽपि परस्य परममहतो नास्ति दहरत्वमित्यत्र किमायातं तत्राऽऽह । स एवेति । तदुक्तमित्यस्य व्याख्यान्तरमाह । श्रुत्येति । तदेवं श्रुतिलिङ्गाभ्यां दहरवाक्यं ध्येये परस्मिन्नन्वितं प्राजापत्यवाक्यं तु ज्ञेये परस्मिन्नन्वितमिति स्थितम् ॥ २१ ॥ (५)

परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यादिवाक्यार्थविचारप्रसङ्गात्तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिरिति वाक्योक्तपरं ज्योतिर्ब्रह्मावकं न वेत्यादिवाक्यं विमृशति । अनुकृतेरिति । आथर्वणवाक्यमादत्ते । न तत्रेति । सूर्यस्यानाभासकत्वेऽपि रात्राविव चन्द्रादेर्भासकत्वं नेत्याह । नेति । विद्युतामपि फल्गुत्वमनुभवसिद्धमिति मत्वोक्तं नेमा इति । कैमुतिक-

---

१ क.ट.ज. °वत ए° । २ ज. °क्तोऽस्य । ३ ज. °श्वरे ह्यापे° । ४ क. °स्याप्यापे° । ५ क.ख.ठ.ड.ढ. °ति । अथ° ।

कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" [मु० २।२। १० । का० ५ । १५] इति समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् । तेजःस्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावक एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम् । तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावं एव कश्चिदित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात् । गच्छन्तमनुगच्छतीतिवत् । तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् । अनुकृतेः । अनुकरणमनुकृतिः ।

न्यायमाह । कुत इति । इतश्च सूर्यादेर्न ब्रह्मणि भासकत्वमित्याह । तमेवेति । अनुगमनवदनुभानं स्वगतभानकृतमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्येति । उक्ते वाक्ये विषयं निकृष्य सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यहेतोः संशयमाह । तत्रेति । पूर्वत्राऽऽत्मश्रुत्याद्यविरोधादाकाशशब्दस्य रूढित्यागेनेश्वरे वृत्तिरुक्ता तथेहापि सतिसप्तम्यां योग्यानुपलब्धिविरोधान्न भातीत्यस्य वर्तमानार्थतात्यागाद्यस्मिन्सति सूर्यो न भास्यति स तेजोधातुरुपास्यत्वेनोच्यत इति पूर्वपक्षमाह । तेज इति । उक्ताथर्वणश्रुतेर्निर्विशेषे ज्ञेये ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे तेजोधातोर्ध्यानं सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलभेदः । सप्तम्या विषयेऽपि संभवादध्याहारस्यायुक्तत्वान्न तेजोधातुरिति शङ्कते । कुत इति । विषयसप्तम्या णिजध्याहारादितरत्र लिङ्गानुग्रहात्तेजोधातुरेवायमित्याह । तेजोधातूनामिति । कुतोऽस्य तेजोधातोर्लिङ्गत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । तेजःस्वभावकमिति । प्रसिद्धिमनुरुध्य दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । यस्मिन्सति यन्न भाति तत्तमनुभातीति विरुद्धमिति कुतः सतिसप्तमीत्याशङ्क्याऽऽह । अनुभानमिति । तमनुभातीति तदपेक्षया निकृष्टप्रकाशत्वमिष्टमित्यर्थः । अनुभानस्याविरोधित्वात्प्रागुक्तलिङ्गाच्च कस्यचित्तेजोधातोरुपास्यताऽत्राभीष्टेत्युपसंहरति । तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञामध्याहरति । एवमिति । लिङ्गसिद्धं तेजोधातुं त्यक्त्वा कुतोऽयं नियमः स्यादिति शङ्कते । कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकरोति । अनुकृतेरिति । किं

---

१ क. ङ. ज. ञ. ट. 'वक ए'। २ ख. उक्तवा'। ३ क. ख. ठ. ङ. ट. 'धातो लि'।

यदेतत्तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुभानं तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । "भारूपः सत्यसंकल्पः" [छा० ३।१४ । २] इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धं समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षाऽस्ति यं भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । यदप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत इति । नायमेकान्तो नियमः । भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते । यथा सुतप्तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति । अनुकृतेरित्यनुभानमसूसूचत् । तस्य चेति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति तद्धेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । " तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् " [बृ० ४ ।

तदनुकरणं तदाह । यदेतदिति । तेजसामनुभानं कथं प्राज्ञं ज्ञापयतीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे तस्य भारूपत्वावधारणादित्याह । भारूप इति । तेजोन्तरे मानाभावाच्च न तदिह ग्राह्यमित्यनुभानस्यान्यथासिद्धिं निराह । न त्विति । न चेदमेव वाक्यं तत्र मानमन्यपरस्य मानान्तरविरोधे देवताधिकरणन्यायानवतारादिति भावः । विरोधाच्चानुभानं परपक्षे न स्यादित्याह । समत्वाच्चेति । ननु सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजोऽपेक्ष्य भासन्ते चक्षुष्मतस्तद्भानात्तत्राऽऽह । यमिति । चक्षुषोऽनुद्भूतप्रकाशत्वात्तज्जन्यज्ञानविषयत्वे सूर्यादेर्न सजातीयापेक्षेति भावः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । पूर्ववादिनोक्तमनुभाषते । यदपीति । गच्छन्तमनुगच्छतीति समानस्वभावकेष्वनुकारादनुभानात्तेजसां सूर्यादीनां सति यस्मिन्भानं निषिध्यते सोऽपि कश्चित्तेजोधातुरित्यनुवादार्थः । अनुकारः स्वभावसाम्यमपेक्षते क्रियासाम्यं वा नाऽऽद्य इत्याह । नायमिति । द्वितीयमङ्गीकुर्वन्नाह । भौमं वेति । अग्न्ययःपिण्डयोर्दहनक्रियाभेदाभावेऽपि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासाम्यं वायुरजसोस्तु नियतदिग्देशगमनमस्त्येव प्रकृतेऽपि सूर्यादेर्ब्रह्मणश्च तुल्यं भानमिति भावः । हेतोरसूत्रानुसारित्वमाशङ्क्योक्तमनुकृतेरितीति । सूत्रस्य द्वितीयं पदं हेत्वन्तरत्वेनावतारयति । तस्य चेति । चतुर्थपादोपात्तं हेत्वन्तरं स्फोरयति । तस्येति । कथमेतावता तस्य प्राज्ञत्वं तत्राऽऽह । तदिति । स्वपक्षे मानमुक्त्वा परपक्षे तदभावमाह ।

---

१ क. ज. ट. °कान्तः । भि° । २ क. ज. ट. °ते । मु° । ३ क. ङ. ज. ञ. °ति च त° । ४ क. ख. ट. द. ट. °दोपा हे° ।

४ । १६] इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोन्तरेण सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च तेजोन्तरेण तेजोन्तरस्य प्रतिघातात् । अथवा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते । किं तर्हि सर्वमिदमित्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याऽभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता । यथा सूर्यज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । न तत्र सूर्यो भातीति च तत्रशब्दमाहरन्प्रकृतग्रहणं दर्शयति । प्रकृतं च ब्रह्म "यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्" [मु० २ । २ । ५] इत्यादिना । अनन्तरं च हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं न तत्र सूर्यो भातीति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्य इवेतरेषामिति । तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो

तेजोन्तरेणेति । न केवलं मानाभावस्तद्विरोधश्चेत्याह । विरुद्धं चेति । प्रकृतसूर्यादिविषयतया सर्वशब्दो व्याख्यातः संप्रति तस्याः संकुचद्वृत्तित्वं मत्वा व्याख्यान्तरमाह । अथवेति । कुतो ब्रह्मज्योतिर्गतविकारातिरेकेण तत्सत्तामात्रायत्तं सर्वभानं तत्राऽऽह । यथेति । प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र ग्राह्यमित्याह । नेति । सर्वनाम्ना प्रकृतपरामर्शेऽपि कुतो ब्रह्म गृह्यते तत्राऽऽह । प्रकृतं चेति । प्रकृतमपि ब्रह्म व्यवहितत्वान्नेह संबन्धार्हमित्याशङ्क्याऽऽह । अनन्तरं चेति । हिरण्मयो ज्योतिर्मयोऽन्नमयाद्यपेक्षया परश्चायं कोशो यमानन्दमयमाचक्षते तत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति यत्प्रतिष्ठाभूतं ब्रह्म तत्प्रतिष्ठितं तच्च विरजमागन्तुकमलविकलं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकदोषरहितम् । ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिरवभासकं तच्च विदुषामनुभवसिद्धमित्यर्थः । उदाहरणमपेक्ष्याव्यवहितं ब्रह्मेत्युक्तम् । संप्रत्यपेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरपेक्षिताभिधानं न्याय्यमाकाङ्क्षापूरकत्वेन दृष्टार्थत्वादिति विवक्षित्वोक्तम् । कथमिति । स्पष्टब्रह्मवादिपूर्वमन्त्राकाङ्क्षापूरकत्वादुत्तरोऽपि मन्त्रो ब्रह्मपर इत्यर्थः । सतिसप्तमीमादायोक्तमनुभाषते । यदपीति । सूर्याद्यभिभावके तेजोधातौ प्रामाणिके तस्येह ग्रहो न वेति चिन्ता । तद्भावे मानाभावान्न सोऽस्तीत्याह । तत्रेति । ननु ब्रह्मणि प्रामाणिकेऽपि तस्मिन्सति सूर्यादयो न भान्ति तस्य सदाभावात्तेषां सदाभानाभावप्र-

१ क. ङ. ज. ञ. °ण तु सू°। २ ङ. सूर्यादिज्यो°। ३ ज. ट. °र्य ज्योति°। ४ क. ख. तत्तु ।

न संभवतीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते । यतो यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वाद्येन सूर्यादयस्तस्मिन्भायुः। ब्रह्म ह्यन्यद्व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते। "आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते" [बृ० ४ । ३ । ६] "अगृह्यो न हि गृह्यते" [बृ० ४।२।४] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥(६)

अपि चेदृग्रूपत्वं प्राज्ञस्यैवाऽऽत्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु ।

"न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम" इति ।
"यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् [१५ । ६ । १२]

इति च ॥ २३ ॥ (६)

सङ्गात्तत्राऽऽह । ब्रह्मणीति । तत्रेति न सतिसप्तमी किंतु विषयसप्तमी ततो ब्रह्मणि विषये सूर्यादयो न भान्ति ब्रह्मैव तेषु प्रकाशकत्वेन भातीत्यर्थः । यद्वा सतिसप्तमीं गृहीत्वा तेजोन्तरोक्तौ न भातीति वर्तमानापदेशे मानान्तरविरोधान्न भास्यतीति लक्षणायां श्रुतत्यागेनाश्रुतस्वीकारे गौरवात्तदत्यागेनाध्याहारे लाघवान्न भासयतीति णिजर्थमध्याहृत्य सूर्याद्यभास्यं ब्रह्मैव तद्भासकमिहाभीष्टमिति भावः । यस्माद्घटादिरुपलभ्यते तदपि ब्रह्मणोपलभ्यते चेद्ब्रह्मापि केन चिदन्येनोपलभ्येताविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्म त्विति । येनोपलभ्यत्वेन सूर्योदयस्तस्मिन्ब्रह्मणि विषये भायुस्तथा ब्रह्म नान्येनोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वादन्यकृतोपलम्भानपेक्षणादित्यक्षरयोजना । तदुपपादयति । ब्रह्म हीति । स्वप्रकाशस्य प्रकाश्यत्वादर्शनादशेषप्रकाशकं ब्रह्म नान्यप्रकाश्यमित्यर्थः । ब्रह्मणः स्वयंज्योतिष्ट्वेन सर्वभासकत्वे मानमाह । आत्मनेति । तस्यान्यानवभास्यत्वेऽपि श्रुतिमाह । अगृह्य इति ॥ २२ ॥

णिजध्याहारेण ब्रह्मणः सूर्याद्यविषयत्वे श्रुत्युक्ते स्मृतिमाह । अपीति । सूत्रं व्याकरोति । अपि चेति । तत्राग्राह्यत्वे स्मृतिमाह । न तदिति । ग्राहकत्वेऽपि तामाह । यदादित्येति । तदेवं न तत्रेत्यादिवाक्यं ज्योतिषां ज्योतिषि ज्ञेये परस्मिन्नन्वितमिति ॥ २३ ॥ (६)

---

१ ज. 'ज्योतीह'। २ ङ. ञ. 'चेदं रूपं प्रा'। ३ क. 'रूपं प्रा'। ४ ठ. ड. ढ. 'काशकमि'। ५ ट. ड. ढ. 'भासत्वेऽ'।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति [का० २।४।१२] इति श्रूयते। तथा "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः। ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत्" (का० २। ४। १३) इति च। तत्र योऽयमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते स किं विज्ञानात्मा किंवा परमात्मेति संशयः। तत्र परिमाणोपदेशात्ता-वद्विज्ञानात्मेति प्राप्तम्। न ह्यनन्तायामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठ-परिमाणमुपपद्यते। विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात्संभवति कयाचि-

परस्य ज्योतिष्ट्वोक्ते ज्योतिरिवेत्युपमीयमानपुरुषस्य ततोऽर्थान्तरत्वमाशङ्क्योक्तम्। शब्दादिति। काठकवाक्यं पठति। अङ्गुष्ठेति। स्वाभाविकं परिच्छेदं वारयति। पुरुष इति। पूर्णत्वात्सर्वत्रोपलब्धेर्नाङ्गुष्ठमात्रतेत्याशङ्क्य विशेषव्यक्तिस्थानद्वारा त-द्योगमाह। मध्य इति। आत्मनि देहे मध्ये हृदयसद्मनीत्यर्थः। तस्यैव परात्मत्व-वादिवाक्यान्तरमाह। तथेति। अधूमकं ज्योतिरकलुषितमेकरूपं प्रकाशमात्रं यथा दृष्टं तथाऽयमपि कूटस्थप्रकाशधातुरित्याह। ज्योतिरिति। ज्योतिष्परत्वादधूमक-मिति लिङ्गव्यत्ययः। शोधितत्वमर्थस्य तदर्थतामाह। ईशान इति। भूतभव्यग्रहणं भवतोऽपि प्रदर्शनार्थम्। कालत्रयपरिच्छेद्यस्य नियन्तेति यावत्। अद्वितीयत्वमाह। स एवेति। वर्तमाने काले स एवास्ति श्वो भविष्यत्यपि काले स एव भविताऽतीतेऽपि काले स एवासीद्यन्नचिकेतसा पृष्टमन्यत्र धर्मादित्यादिना तदेतदेवेत्याह। एतदिति। विषयमनूद्य परिमाणोक्तेरीशानशब्दाच्च संशयमाह। तत्रेति। पूर्वत्रानुमानादिना विष-यसप्तम्या णिजध्याहारेण सूर्यादिरगोचरो ब्रह्मेत्युक्तं तथेहापि परिमाणलिङ्गाज्जीवमादा-येशानोऽस्मीति चेतो धारयेदिति विध्यध्याहारेणोपास्तिपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति। तत्रेति। पठितकाठकश्रुतेर्निर्विशेषे प्रत्यग्ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। पूर्वपक्षे जीवस्योपास्तिः सिद्धान्ते तस्यैव परात्मतया धीरिति फलभेदः। परस्योपासनायै क्वचित्प-रिमाणोक्तावपि वस्तुपरत्वेन त्वदिष्टे वाक्ये तदयोगाज्जीवग्रहोऽत्रेति मत्वोक्तं परिमाणेति। श्रुतेरेव लिङ्गाद्बलीयस्त्वादीशानश्रुत्या परमात्मावगतौ कुतो जीवशङ्केत्याशङ्क्य परमा-त्मनि परिमाणोक्तेरत्यन्तबाधाज्जीवे कतिपयेशितृत्वादीशानत्वसिद्धेर्गौणी श्रुतिरित्याश-येनाऽऽह। न हीति। जीवस्यापि विभुत्वादुक्तपरिमाणासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। विज्ञा-नेति। कयाचिदिति हृदयकमलकोशस्य जीवोपलब्धिस्थानस्याङ्गुष्ठमात्रतयेत्यर्थः। किं च

१ क. ङ. ञ. °ष्ठमात्रप°। २ ङ. ज. ञ. ट. °पदिश्येत। त्रि°।३ ख. °द्वारेत°। ४ ख. °ति-रिवाक°। ५ ठ. ढ. ढ. °पे ब्रह्म°। ६ क. ख. परमात्म°।

त्कल्पनयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वम् । स्मृतेश्च ।

"अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्" ॥

[म० भा० ३ । २९७ । १७] इति । न हि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यस्तेन तत्र संसार्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात् । शब्दात् । ईशानो भूतभव्यस्येति । न ह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता । एतद्वै तदिति च प्रकृतं पृष्टमिहानुसंदधाति । एतद्वै तद्यत्पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः । पृष्टं चेह ब्रह्म "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतादन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" [का० १ । २ । १४] इति । शब्दादेवेत्यभिधानश्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽयं गम्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

यथा सति विषये च साधारणी सप्तमी न तद्भासयत इतिस्मृत्या विषये व्यवस्थापिता तथा परिमाणमपि जैवमैश्वरं वेति संशये सत्यङ्गुष्ठमात्रं निश्चकर्षेति स्मृत्या निश्चयसिद्धिरित्याह । **स्मृतेश्चेति** । मरणानन्तर्यमथशब्दार्थः । तत्रापि परमात्मैव प्रतिपाद्योऽस्तु नेत्याह । **न हीति** । प्रभवति संयमने ममापि विष्णुरिति यमस्य तदधीनत्वस्मृतेरित्यर्थः । स्मृतेः संसारिविषयत्वं निगमयति । **तेनेति** । निश्चितार्थस्मृत्या संदिग्धार्थश्रुतेरपि जीवार्थतैवेत्याह । **स इति** । वाक्यस्य जीवगामित्वे स्थिते तस्येशानोऽस्मीति ध्यानं फलतीत्युपसंहर्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति । **एवमिति** । जीवे लिङ्गसिद्धे नियमासिद्धिरित्याह । **कस्मादिति** । श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्बलीयसीति मत्वा हेतुमाह । **शब्दादिति** । जीवेऽपि कतिपयेशितृत्वादविरुद्धा श्रुतिरित्युक्तं तत्र भूतभव्यस्येत्यविशेषश्रुतेरित्याह । **न हीति** । प्रकरणमपीश्वरविषयमित्याह । **एतदिति** । उक्तमर्थं वाक्ययोजनया स्पष्टयति । **एतद्वा इति** । जीवस्यैव पृष्टत्वेन प्रकृतत्वमाशङ्क्योक्तम् । **पृष्टं चेति** । उपहिते तु जीवे कालत्रयापरिच्छेद्यत्वं कार्यकारणास्पृष्टत्वं च दुर्योजमिति भावः । सूत्रे शब्दादिति वाक्योक्तेस्तस्य लिङ्गाद्दुर्बलत्वाद्बलवतो लिङ्गाज्जीवोक्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **शब्दादिति** । श्रुतिलिङ्गविरोधे श्रुतिरेव बाधिका न लिङ्गमिति मर्यादां वक्तुं सूत्रभाष्ययोरेवकारः ॥ २४ ॥

---

१ क. ड. ज. ञ. 'रोऽयम'। २ ख. पर एव। ठ. ढ. ढ. परात्मै'। ३ ख. 'जनमि'।

कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः।

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥ (७)

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते। आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम्। न ह्यञ्जसाऽतिमात्रस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते। न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम्। ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते। मनुष्याधिकारत्वादिति। शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति

सिद्धान्ते परस्य विभुत्वादङ्गुष्ठमात्रत्वमयुक्तमित्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यमाह। कथमिति। सूत्रमवतारयति। अत्रेति। तदवयवं व्याचष्टे। सर्वेति। तुशब्दसूचितं दृष्टान्तमाह। आकाशस्येति। करः सकनिष्ठिकोऽरत्निः। किमिति हृद्यवस्थानादङ्गुष्ठमात्रत्वं परस्य गौणमिष्टं तत्राऽऽह। न हीति। तर्हि परिमाणमुख्यत्वाय जीव एव गृह्यतां नेत्याह। नचेति। मुख्यसंभवे गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो मुख्यासंभवश्चात्रोक्तस्तेन गौणं परिमाणमित्यर्थः। सूत्रावयवव्यावर्त्यां शङ्कामाह। नन्विति। तदुत्तरत्वेन तं पातयति। अत इति। स्वर्गकामादिवाक्ये स्वर्गादिकामिन एवाविशेषेणाधिकारित्वं न मनुष्यस्येत्याशङ्क्याऽऽह। शास्त्रमिति। मनुष्यशब्दस्त्रैवर्णिकविषयः। तेषां शास्त्राधिकारे हेतुमाह। शक्तत्वादिति। तेन तिरश्चां देवतानामृषीणां चाधिकारो वारितः। तिर्यञ्चो वेदार्थज्ञानादिसामर्थ्यभावाद्युक्तमशक्ताः। देवानां स्वदेवत्ये कर्मण्यात्मोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादशक्तिः। ऋषीणामार्षेयवरणादौ तदभावात्। स्थावराणां मुमुक्षूणां च कर्मण्यधिकारं निवर्तयति। अर्थित्वादिति। मुमुक्षोः शुद्ध्यर्थं नित्येष्वधिकारेऽपि काम्येषु तदभावः। शूद्राधिकारं वारयति। अपर्युदस्तत्वादिति। ते हि शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति पर्युदासान्न वैदिके कर्मण्यधिकारिणः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। उपनयनादिति। न हि शूद्राणामेकजातित्वस्मृतेरुपनयनं तदभावे कुतोऽध्ययनं तस्य तदङ्गत्वादध्ययनाभावे कुतस्तदर्थेऽधिकारः। अत्र चापेक्षित-

---

१ ज. 'स्त्रं निविशे'।

वर्णितमेतदधिकारलक्षणे [पू०मी०सू०६।१] मनुष्याणां च नियतपरिमाणः काय औचित्येन नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम् । अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्च संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति । तत्प्रत्युच्यते । स आत्मा तत्त्वमसीत्यादिवत्संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः क्वचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्फुटीकरिष्यति "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये

न्यायस्य षष्ठेऽध्याये सिद्धत्वान्नेह तदर्थं यत्यत इत्याह । इति वर्णितमिति । फलार्थे कर्मणि तिर्यगादेरपि सुखकामस्याधिकारः स स्वर्गकामश्रुतेरविशेषादित्याशङ्क्याङ्गश्रुत्यर्थवत्त्वाय समर्थविषयतया तिर्यगादेस्तदभावेन स्वर्गकामपदं संकोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थिते चातुर्वर्ण्यमधिकरोति शास्त्रमिति प्रापय्य 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः' इति त्रयाणामेवाग्निसंबन्धश्रवणात्तेषामेवाधिकार इति प्रतिष्ठापितमित्यर्थः । मनुष्याणामपि कथमुच्चावचावयवानां नियतपरिमाणं हृदयं तत्राऽऽह । मनुष्याणां चेति । अस्मदादिदेहस्यापि परिमाणमनियतं दृष्टं तत्राऽऽह । औचित्येनेति । देहस्य नियतपरिमाणत्वेऽपि हृदयस्य किमायातं तदाह । नियतेति । परस्मिन्परिमाणोक्तेर्योगमुपसंहरति । अत इति । अङ्गुष्ठमात्रपुरुषस्य जीवत्वेऽपि वाक्यस्य परार्थतेति वक्तुमुक्तमनुवदति । यदपीति[1] । परमात्मपरे वाक्येऽनूद्यमानजीवस्यमङ्गुष्ठमात्रत्वं प्रतिपाद्यमानपरात्मधर्मविरोधाद्बाध्यं प्रतिपाद्यस्य तात्पर्यविषयत्वादित्याह । तदिति । परमात्मपरे वाक्ये तस्यैव वक्तव्यत्वे कुतो जीवोक्तिरित्याशङ्क्य वाक्यप्रवृत्तेर्द्वैरूप्यमाह । द्विरूपेति । कथं प्रकृते वाक्यप्रवृत्तिस्तत्राऽऽह । तदत्रेति । न हि परैक्यं जीवस्योक्तिं विना शक्यं वक्तुमिति तदुक्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्षादिविरोधे किमुत्तरं तत्राऽऽह । एतमिति । विरुद्धांशत्यागेनाविरुद्धांशलक्षणयैक्ये वाक्यार्थे न विरोधधीरित्यर्थः । यतोऽन्तरात्मा पुरुषत्वात्पूर्णोऽपि जनानां हृदये सदा संनिविष्टस्ततोऽङ्गुष्ठमात्र इति त्वमर्थानुवादः । तस्यान्वयव्यतिरे-

---

१ ड. कारिता°। २ ख. ठ. ड, ढ. °ति। अनु°। ३ क. ख. ठ. ड. ढ परात्म°।

संनिविष्टः। तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषिकां धैर्येण। तं विद्याच्छुक्रममृतम्" [का० २। ६। १७] इति॥ २५॥ (७)

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्॥ २६॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्ये-त्युक्तं तत्प्रसङ्गेनेदमुच्यते। बाढम्। मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति। तेषां मनुष्याणा-मुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते। कस्मात्। संभवात्। संभवति हि तेषामप्यर्थि-

---

काभ्यां तदनुसारिश्रुत्या च शोध्यत्वमाह। **तमिति**। शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च। प्रवृहे-त्पृथक्कुर्यात्। धैर्येण शमादिनेति यावत्। तं च विविक्तमात्मानं विशुद्धममृतं ब्रह्मैव जानीयादित्याह। **तमिति**। तदेवं काठकवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञातव्ये समन्वित-मिति॥ २५॥ (७)

मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेरमनुष्याणां देवादीनामनधिकारमाशङ्क्योक्तम्। **तदुपर्य-पीति**। निर्गुणविद्याहेतुवेदान्तविचारादिषु देवादीनामधिकारोऽस्ति न वेति सामर्थ्या-द्यसंभवसंभवाभ्यां संदेहे शास्त्रसांगत्येऽपि लक्षणासंगतेयं चिन्तेत्याशङ्क्य प्रासङ्गिकीं संगतिमाह। **अङ्गुष्ठेति**। अत्र चाधिकारनिरूपणद्वारा मन्त्रार्थवादादीनां प्राप्तिविरोधयो-रसतोर्देवताविग्रहादावन्वयोक्तेरध्यायसंगतिः। मन्त्रादिप्रामाण्ये न्यायसाम्यादुपसदना-दिगिरामधिकार्यादिसमर्पकाणां श्रुतेऽर्थे प्रामाण्यात्तत्त्वमादिवचसोऽपि ब्रह्मैक्ये पर्यव-सानमिति श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः। पूर्वपक्षे मन्त्राद्यप्रामाण्यादुपगमनादिगिरामपि स्वार्थे तदयोगात्तत्त्वमादेरपि नैक्यनिष्ठतेति फलम्। सिद्धान्ते तत्तत्प्रामाण्यस्य तत्तदर्थे संभवात्तत्त्वमस्यादेरपि संभवत्यैक्यनिष्ठतेति फलम्। यद्वा देवतादीनामनधिकारन्यायेन क्रममुक्तिफलोपास्तिषु भोगद्वारा मोक्षकाममनुष्यप्रवृत्तिरप्यनियतेति पूर्वपक्षे फलम्। सिद्धान्ते देवाद्यधिकारविचारस्य देवादिप्रवृत्त्यङ्गत्वाभावेऽपि यथोक्तोपास्तिषु मनुष्य-प्रवृत्त्यर्थं साक्षान्मोक्षफलनिर्गुणविद्यायां तेषामपि प्रवृत्तिरिति प्रयोजनम्। तत्राऽऽदौ सिद्धान्तमेव दर्शयन्मनुष्याधिकारत्वं शास्त्रस्यायोगव्यवच्छेदादन्ययोगव्यवच्छेदाद्वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति। **बाढमिति**। द्वितीयं दूषयति। **न त्विति**। नियमाभावं सूत्राक्षरव्याख्यया विशदयति। **तेषामिति**। ब्रह्मविद्यातदङ्गविषयो देवादीन्नाधिकु-र्वन्ति वैदिकविधित्वादग्निहोत्रादिविधिवदिति शङ्कते। **कस्मादिति**। अनुमानमग्रे दू-ष्यमादौ हेतुमुत्थाप्य व्याचष्टे। **संभवादिति**। ननु देवतादीनां विविधभोगभाजाम-

---

१ ङ. ञ. 'सद्वादिद'। २ ज. 'ह्मविज्ञा'। ३ झ. 'दियुक्ते'। ४ क. ख. ठ. ड. ढ. देवादी'।

त्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । नच तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येतोपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् । तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति "एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास" [छा०८।११।३] "भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्म" [तै० ३ । १] इत्यादि । यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम् "न देवानां देवतान्तराभावात्" [जै० मी० सू० ६ । १ । ६] इति "न ऋषीणामार्षेयान्तराभावात्" [जै० मी० सू० ६ । १ । ७] इति । न तद्विद्यास्वस्ति । न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किंचित्कृत्यमस्ति । न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया ।

वैराग्यान्न मोक्षेऽर्थित्वं तत्राऽऽह । तत्रेति । वैषयिकसुखस्यानित्यत्वपारतन्त्र्यादिदोषदृष्ट्यो तत्र वैराग्यसिद्धौ परमपुरुषार्थतया मोक्षेऽर्थित्वं महाधियां तेषामुदेष्यतीत्यर्थः । चतुर्थ्यन्तशब्दातिरिक्तदेवताभावात्तस्याश्च विग्रहाद्ययोगान्न ज्ञानहेत्वनुष्ठानशक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । तयोः सर्वोरपि शूद्रवदनधिकारं शङ्कित्वोक्तम् । न चेति । त्रैवर्णिकानामेवोपनयनाद्देवादीनां तदभावे वैदिकशक्त्यभावान्नाधिकार इत्याशङ्क्याऽऽह । नचेति । तर्हि तदभावादङ्गिनोऽध्ययनस्याभावे कुतो वेदार्थेऽधिकारस्तत्राऽऽह । तेषां चेति । जन्ममरणव्यवधानेऽपि भूतप्रेतादिषु स्मृतिदर्शनान्न तदस्मृतिरिति भावः । तथाऽपि पूर्वोक्तानुमाने जाग्रति कुतो देवादयो ब्रह्मविद्यायामधिक्रियेरन्नित्याशङ्क्य कालातीतत्वमाह ।। अपि चेति । ब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेनोपगमनशुश्रूषादि गृह्यते । द्वितीयमादिपदं सनत्कुमारनारदसंवादादिसंग्रहार्थम् । न केवलं लिङ्गविरोधादेव कालातीतत्वं किं तु तद्यो यो देवानामित्यादिवाक्यविरोधादपीति मत्वाऽऽह । यदपीति । देवानां कर्मसु नाधिकारो देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावात्तदनुष्ठानाशक्तेरिति सूत्रार्थः । ऋषीणामपि भृग्वादीनामार्षेयकर्मणि नाधिकारो भृग्वाद्यन्तराभावात्तद्युक्ते कर्मण्यशक्तेरिति सूत्रान्तरार्थः । अधिकारहेत्वसत्त्वं ज्ञानेऽपि तुल्यं तेषामिति कुतो वाक्यार्थधीरित्येतद्दूषयति । न तदिति । तदेव स्पष्टयति । न हीति ।

---

१ क. ञ. °त्ततालो°। २ ङ. ञ. °यनादिशा°। ३ ट. न भृ°। ४ क. ख. °ष्टयाऽत्र। ५ ख. °वललि°।

तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते । देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

स्यादेतद्यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वादृत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसंनिधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत । तदा च विरोधः कर्मणि स्यात् । न हीन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते । न च संभवति । बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसंनिधानतानुपपत्तेरिति[1] चेत् । नायमस्ति विरोधः । कस्मात् । अनेकप्रतिपत्तेः । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः संभवति । कथमेतदवगम्यते । दर्शनात् । तथाहि । "कति देवाः" इत्युपक्रम्य

साधकबाधकसत्त्वासत्त्वफलमाह । **तस्मादिति** । ननु देवादीनामधिकारे कथमङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्न हि तेषां महादेहानां हृदयमङ्गुष्ठमात्रं तत्राऽऽह । **देवादीति** । साधारणी खल्वङ्गुष्ठमात्रश्रुतिस्तत्र तत्र तत्तदङ्गुष्ठपरिमितहृदयापेक्षया निर्वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

मन्त्रादिप्रामाण्येन विग्रहादिमत्त्वं गृहीत्वा देवतादीनामधिकारो निरूपितः संप्रति देवताविग्रहादिवादिमन्त्रादीनामन्यपराणामविरोधे प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधमाशङ्क्य परिहर्तुं सूत्रचतुष्टये स्थिते प्रथमं कर्मणि विरोधमाशङ्क्य परिहरति । **विरोध इति** । मानान्तरविरुद्धेऽर्थे मन्त्रादीनामन्यपराणामप्रामाण्याद्विग्रहवद्देवतादिविषयाणां तेषामुपचरितार्थतया शब्दोपहितोऽर्थस्तदुपहितो वा शब्दो देवादिरित्यचेतनत्वात्तस्य नाधिकारसिद्धिरित्यभिसंधाय शङ्कां विभजते । **स्यादेतदिति** । अभ्युपगम्यतामिन्द्रादीनामध्वर्युप्रभृतिवदध्वरे स्वरूपसंनिधानेनाङ्गत्वं तत्राऽऽह । **तदा चेति** । कथं विरोधप्रसक्तिस्तत्राऽऽह । **न हीति** । दर्शनाभावमुक्त्वा युक्त्यभावमाह । **न चेति** । इन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधिद्वारा यागाङ्गत्वायोगे हेतुमाह । **बहुष्विति** । उद्दिश्य त्यागत्वाद्यागस्य न विरोधोऽस्तीत्याह । **नायमिति** । विरोधमङ्गीकृत्यापि परिहर्तुं प्रश्नपूर्वकं हेतुमादाय व्याख्याति । **कस्मादिति** । एकस्य युगपदनेकत्वापत्तिर्विरुद्धेत्याह । **कथमिति** । प्रामाणिकत्वेन विरोधं समाधत्ते । **दर्शनादिति** । तत्र श्रौतं दर्शनमाह । **तथाहीति** । वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः शस्यमाना इति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं त्रयश्चेति । शस्यमानदेवतासंख्यावाचिमन्त्रपदं निविदुच्यते । षडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रं[2] देवा इति संख्यानिर्णयानन्तरं संख्येयप्रश्ने वसवोऽष्टावेकादश रु-

---

१ क. ज. ञ. ट. 'धानानु'। २ ञ. 'त्वरस्र'।

"त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा" इति निरुच्य "कतमे ते" इत्यस्यां पृच्छायाम् "महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः" [बृ० ३।९।१।२] इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मना युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण कतम एको देव इति प्राण इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा स्मृतिरपि—

"आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ।
योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत्॥
प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्।
संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव"॥

इत्येवंजातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति। किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम्। अनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छेतीति। परैश्च न दृश्यतेऽन्त-

---

द्रा द्वादशाऽऽदित्याः प्रजापतिरिन्द्रश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवेषु पूर्वेषामन्तर्भावो दर्शित इत्याह। कतम इति। अन्तर्भावश्रुतेस्तात्पर्यमाह। एकैकस्येति। तेऽपि देवाः षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानस्तेऽपि त्रयाणां लोकानां ते च द्वयोरन्नप्राणयोस्तौ चैकस्य प्राणस्येति प्राणस्य सर्वे महिमान इत्येकस्यानेकरूपताधीरित्याह। तथेति। त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति संबन्धः। श्रौतं दर्शनमुक्त्वा स्मार्तं दर्शनमाह। तथेति। बलं योगमाहात्म्यम्। तेषामर्थक्रियामाह। तैश्चेति। तेषां भोगायतनत्वमाह। प्राप्नुयादिति। परलोकहितत्वमाह। कैश्चिदिति। तत्पारवश्यं पुंसो निरस्यति। संक्षिपेच्चेति। योगिनामनेकरूपप्रतिपत्तावपि देवानां किं जातं तदाह। प्राप्तेति।

"अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरीशिता।
प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता"॥

इत्यष्टैश्वर्याणि। अपिशब्दसूचितमर्थमाह। किम्विति। आजानसिद्धानां जन्मनैव प्राप्तातिशयानामित्यर्थः। तथाऽपि प्रकृते किं जातं तदाह। अनेकेति। श्रुतिस्मृतिभ्यां युक्तिविरोधे समाहितेऽपि प्रतीतिविरोधस्य कः समाधिस्तत्राऽऽह। परैश्चेति।

---

१ क. ञ. सहस्राणि। २ क. ङ. ज. ञ. °च्छति प°। ३ घ. देवतानां°। ४ ख. °रीशता।

र्धानादिक्रियायोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्य-स्यापरा व्याख्या । विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति । यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क्वचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते । तद्वदिहोद्देश-परित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किंचित्कर्मणि विरुध्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चि-द्विरोधः प्रसञ्जि । शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत । कथम् । औत्प-त्तिकं हि शब्दस्यार्थेन संबन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्य-माना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसंबन्धीनि हवींषि भु-

---

आदिशब्देन परदृष्टिप्रतिबन्धो गृह्यते । उक्तन्यायाद्युज्यते देवादीनां विग्रहवत्त्वोपग-मेन विद्यास्वधिकार इति शेषः । संनिहितस्यैवाङ्गतेति न नियमोऽसंनिहितस्यापि युगपदनेकत्र कर्मण्यङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं तस्य दर्शनादित्यर्थान्तरमाह । **अने-केति** । तदेव स्पष्टयितुं व्यतिरेकं सोदाहरणमाह । **क्वचिदिति** । संप्रत्यभीष्टाङ्गत्वार्थ-मन्वयं सदृष्टान्तमाचष्टे । **क्वचिच्चेति** । अन्वयव्यतिरेकासिद्धमर्थं प्रकृते योजयति । **तद्वदिति** । असंनिधानेऽपि देवताया विप्रकृष्टानेकार्थदृष्टिशक्तेर्युगपदनेकत्राङ्गता सिद्धे-त्यर्थः । कर्मण्यविरोधमुपसंहरति । **इति विग्रहेति** ॥ २७ ॥

तत्राविरोधेऽपि देवतादीनां विग्रहवत्त्वे शब्दे प्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य प्रत्याह । **शब्द इति चेदिति** । शङ्कां विभजते । **मा नामेति** । शब्दस्याऽऽकृत्यर्थत्वात्तत्र विरोधो नेति शङ्कते । **कथमिति** । गोत्वादिवद्वस्वादिषु पूर्वापरापरामर्शाद्रूपावेरपि पा-चकत्वादिवददृष्टेराकाशादिशब्दवद्व्यक्तिवचनो वस्वादिशब्द इति मत्वाऽऽह । **औत्प-त्तिकं हीति** । अस्माभिरपि तथैव तदिष्टमिति न तस्य विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽ-ह । **इदानीं त्विति** । व्यक्तीनामनित्यत्वात्तत्संबन्धस्यापि सङ्केतवदनित्यतया

---

१ क. °चिच्चैको वि°। झ. °चिदेको°। ज. °चित्त्वेको वि°। ड. °चित्त्वेकोऽवि°। २ क.. °पत्य-क्ष्य°। ३ ङ. देवतानां। क. ज. देवादीनां।

त्ीत तथाऽपि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्ये संबन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत्। नायमप्यस्ति विरोधः। कस्मात्। अतः प्रभवात्। अत एव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति। ननु "जन्माद्यस्य यतः" [ब्र० सू० १।१।२] इत्यत्र ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते। अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः। यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात्। तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते। प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियत इति। तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न। गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वदर्शनात्। न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्। द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाऽऽकृ-

---

पुंधीकृतत्वान्मानान्तरापेक्षपुंधीप्रभवशब्दार्थसंबन्धाधीनवाक्यार्थधियोऽपि मानान्तरापेक्षत्वाद्वेदस्यामानत्वं स्यादित्यर्थः। परिहारस्थं नञर्थमाह। **नायमिति**। कर्मण्यविरोधं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः। तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे। **कस्मादिति**। तथाच देवादिजगद्धेतुत्वेन शब्दस्य नित्यत्वात्तदनित्यत्वकृतो दोषो नास्तीति शेषः। पूर्वापरविरोधं शङ्कते। **नन्विति**। शब्दस्य निमित्तत्वाद्ब्रह्मणश्चोपादानत्वादुभयप्रभवत्वं जगतो युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह। **अपि चेति**। आकृतेः शब्दार्थतया विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याऽऽह। **यावतेति**। मानाभावान्न वसुत्वादिजातिरस्ति तद्व्यक्तीनां जनिमत्त्वादनित्यत्वेति नाविरोध इत्यर्थः। व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि वाचकशब्दनित्यतया सुकरो विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याऽऽह। **तदिति**। जगतः शब्दप्रभवत्वमुपेत्य विरोधमुक्त्वा शब्दस्यार्थोत्पत्त्युत्तरकालत्वादर्थस्य ततो जन्मायोगात्तदेव नास्तीत्याह। **प्रसिद्धं हीति**। विरोधं निगमयति। **तस्मादिति**। वस्वादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वं दृष्टान्तेन वदन्नुत्तरमाह। **नेति**। तत्रापि व्यक्तेरनित्यत्वान्न संबन्धनित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह। **न हीति**। व्यक्तिभिरभेदाज्जातिरपि जातेत्याशङ्क्योक्तम्। **द्रव्येति**। अभेदवद्भेदस्यापि भावान्नित्यमनेकसमवेतं सामान्यमिति च स्थितेरिति हिशब्दार्थः। आकृतीनामुत्पत्त्य-

---

१ ट. ञ. निन्यतं°। २ क. ञ. ट. प्रतीय°। ३ ङ. ञ. इति ब्र°। ४ क. ख. ठ. ड. ढ. °र्मणि वि°।

तयः। आकृतिभिश्च शब्दानां संबन्धो न व्यक्तिभिः। व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽप्याकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः। स्थानविशेषसंबन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत्। ततश्च यो यस्तत्तत्स्थानमधिरोहति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इति न दोषो भवति। न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणाभिप्रायेणोच्यते। कथं तर्हि स्थिते वाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसंबन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते। कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति। प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्। प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात्। अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात्। ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः। एत

भावेऽपि कुतः संबन्धनित्यता तत्राऽऽह। आकृतिभिश्चेति। तास्त्वाकृतिद्वारा लक्षणया शाब्द्यो भवन्तीति भावः। दृष्टान्तमुपसंहरति। व्यक्तिष्विति। गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेऽपि प्रकृते किमित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति। उक्तो देवादिष्वाकृत्यभावः साधकाभावादित्याशङ्क्याऽऽह। आकृतीति। अनेकत्र साकल्येन वर्तमाना जातिरित्यङ्गीकारादिन्द्रादीनां मन्त्रादिसिद्धविग्रहादिप्रश्नकवतां पूर्वापरव्यक्त्यनुगता जातिरनुगतधीवेद्या न विरुध्यते। वस्वादिशब्दा जातिवाचिनो बहुषु प्रयुज्यमानाखण्डशब्दत्वात्पटादिशब्दवदिति चानुमानादित्यर्थः। इन्द्रादिशब्दानामुपाधिनिमित्तत्वं पक्षान्तरमाह। स्थानेति। औपाधिकत्वपक्षे शब्दार्थमनूद्यावान्तरलयेऽपि विरोधाभावमाह। ततश्चेति। यत्तु पूर्वापरविरोध इति तत्राऽऽह। न चेति। तर्हि कथमतः प्रभवादित्युक्तं तत्राऽऽह। कथमिति। उक्तेऽर्थे मानं पृष्टोत्तरपदमवतारयति। कथमित्यादिना। नन्वैन्द्रियकं प्रत्यक्षं जगतः शाब्दप्रभवत्वे नास्ति तत्राऽऽह। प्रत्यक्षमिति। तत्रापि श्रुतौ प्रत्यक्षशब्दे हेतुमाह। प्रामाण्यमिति। तथाऽपि तत्रानुमानं कथं प्रमाणं तत्राऽऽह। अनुमानमिति। तत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तमाह। प्रामाण्यमिति। अव्यभिचारिलिङ्गोत्थत्वादनुमानस्य स्वतःप्रामाण्येऽप्युत्पत्तौ सापेक्षत्वमात्रसाम्यादनुमानशब्दः स्मृताविति भावः। पञ्चम्याऽभीष्टमर्थमाह। ते हीति। तत्र श्रुतिमाह। एत इति। एते असृग्रमिन्दवस्तिरःपवित्र-

---

१ ङ. ञ. स्थितित्वा°। २ ख. °तत्वं त°। ३ क. ख. किमायातमि°। ४ क. ख. ठ.ढ. ट. °त्वाद्दृष्टा°।

इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पि-
तॄंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रम-
भिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतिः। तथाऽन्यत्रापि "स मनसा
वाचं मिथुनं समभवत्" [बृ० १ । २ । ४] इत्यादिना तत्र
तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते। स्मृतिरपि—

"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः" ॥

इति। उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः।
अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासंभवात्। तथा

"नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम्।
वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ निर्ममे स महेश्वरः" ॥
[मनु० १ । २१] इति।
"सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे"।

माशवः। विश्वान्यभिसौभगेत्येतन्मन्त्रस्थपदैः स्मृत्वा देवादीन्ब्रह्मा ससर्ज। तत्र संनि-
हितवाचकैतच्छब्दो देवानां करणेष्वनुग्राहकत्वेन संनिहितानां स्मारकः। असृग्रमिति
तत्प्रधानदेहरमणान्मनुष्याणामसृग्रशब्दः स्मारकः। इन्दुमण्डलमध्यस्थपितॄणामिन्दुश-
ब्दः स्मारकः। पवित्रं सोमं स्वान्तस्तिरःकुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः स्मारकः।
ऋचोऽश्नुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणामाशवःशब्दः स्मारकः। स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं
विशतां शस्त्राणां विश्वशब्दः स्मारकः। व्यापिवस्तुवाच्यभिशब्दसंयुक्तः सौभगेति
शब्दः सौभाग्यवाचकस्तेनाभिसौभगेति निरतिशयसौभाग्यार्थः शब्दोऽन्यासां प्रजानां
स्मारकः। तथाच तत्तत्पदेन तत्तद्देवादीन्स्मृत्वा प्रजापतिः सृष्टवानिति शब्दपूर्विका
सृष्टिः श्रौतीत्यर्थः। तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह। तथेति। स प्रजापतिर्मनसा
सह वाचं मिथुनभावमभवद्भावयत्त्रयीप्रकाशितां सृष्टिं मनसाऽऽलोचितवानित्यर्थः।
स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजतेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः। तत्र तत्रे-
त्याम्नायप्रदेशोक्तिः। तत्र स्मृतिमाह। स्मृतीति। रूपसर्गात्प्रागम्यमादावित्युक्तम्।
संप्रदायाविरेकेणाप्राप्तिर्दिव्यत्वम्। अस्त्वेवं शब्दसृष्टिस्तथाऽपि कथं तत्पूर्वार्थसृ-
ष्टिस्तत्राऽऽह। यत इति। उत्सृष्टत्वोक्त्या पौरुषेयत्वमाशङ्क्योक्तमुत्सर्गोऽपीति।
संप्रदायो गुरुशिष्यपरंपराध्ययनम्। उत्सृष्टिरेव किं न स्यात्तत्राऽऽह। अनादीति।
कर्मणां प्रवर्तनं सवामनुष्ठापनमुक्तम्। सर्वेषामित्यत्र कर्मणां सृष्टिरेवोक्तेति भेदः। सं-

---

१ ड. ञ. °मदृष्टे च। २ ङ. ञ. च। ३ झ. °ब्दः। प°। ४ झ. °ब्दः। ऋ°।

इति च। अपिच चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठंस्तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत्। तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः पश्चात्तदनुगतानर्थान्ससर्जेति गम्यते। तथा च श्रुतिः "स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत" [तै० ब्रा० २।२।४।२] इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादिलोकान्सृष्टान्दर्शयति। किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते। स्फोटमित्याह। वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात्। उत्पन्नध्वंसिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात्। तथाह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते। देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीत इति। न चायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं

स्थाशब्दो रूपभेदग्राही। अस्मदादिषु पटाद्युत्पत्तेः शब्दपूर्वकत्वप्रात्यक्ष्याज्जगतोऽपि सृष्टेस्तत्पूर्वकत्वमनुमेयमिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यत्रार्थान्तरमाह। **अपिचेति**। कल्पकालीना सृष्टिः शब्दपूर्विका सृष्टित्वादिदानींतनसृष्टिवत्। विमतः शब्दार्थसंबन्धव्यवहारस्तथाविधसंबन्धानुस्मृतिपूर्वकोऽभिधानाभिधेयसंबन्धव्यवहारत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह। **तथेति**। प्रत्यक्षादिसिद्धेऽर्थे तैत्तिरीयश्रुतिमाह। **तथाचेति**। स भुव इति व्याहरत्सोऽन्तरिक्षमसृजतेत्यादिरादिशब्दार्थः। उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह। **भूरादीति**। यदुक्तं जगतः शब्दप्रभवत्वं तदाक्षिपति। **किमात्मकमिति**। वर्णातिरिक्तं शब्दमुपेत्य ततो वा जगदुत्पत्तिरिष्टा वर्णेभ्यो वा। नाऽऽद्यः। वर्णातिरिक्ते वाचके शब्दे मानाभावात्। नेतरः। वर्णानामुत्पन्नप्रध्वंसिनां जगद्धेतुत्वासिद्धेरित्यर्थः। तत्र वैयाकरणो वक्ष्यमाणं मानं मत्वाऽऽद्यं पक्षमालम्बते। **स्फोटमिति**। स्फुट्यते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटोऽर्थव्यञ्जकः शब्दस्तमर्थसृष्टौ हेतुमभिप्रेत्येदमुक्तं तस्य नित्यत्वात्कारणत्वसंभवादित्यर्थः। वर्णानामेव प्रत्यभिज्ञया नित्यानां जगद्धेतुत्वसिद्धौ न स्फोटकल्पनेत्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाया जातिगामित्वान्मैवमित्याह। **वर्णेति**। हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह। **उत्पन्नेति**। तदपि न संमतमित्याशङ्क्य पुरुषविशेषानुमापकत्वेन तत्संमतिं साधयति। **तथाहीति**। वर्णेष्वन्यथात्वधियोऽध्वन्युपाधिकत्वेन मिथ्यात्वान्न तदनित्यत्वसाधकतेत्याशङ्क्याऽऽह। **न चेति**। वर्णानामुत्पत्तिमत्त्वात्तत्प्रभवत्वं जगतो नेत्युक्त्वा तेषा-

---

१ ख. ट. °ति। अ°। २ क. ङ. ञ. °रादींल्लोका°। ३ क. ङ. ज. ञ. °न्नप्रध्वं°। ४ क. ख. ठ. ड. ढ. °षु घटा°। ५ क. ख. ठ. ड. ढ. °र्वत्वप्रा°। ६ क. ख. °दिष्ट°।

बाधकप्रत्ययाभावात् । न च वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता । न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेद्व्यभिचारात् । न च वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति क्रमवत्त्वाद्वर्णानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत । तन्न । संबन्धग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेद्धूमादिवत् । न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्त्यप्रत्यक्षत्वात्संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न । संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात् । तस्मात्स्फोट एव शब्दः । स चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरि-

---

मत्वाचकत्वादपि तथेति वक्तुमर्थप्रत्यायकत्वं प्रत्याचष्टे । न चेति । किमेकैकस्माद्वर्णादर्थधीरुत समुदायादिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न हीति । एकैकोक्तावर्थधियोऽदृष्टेर्वर्णान्तरोक्तिवैयर्थ्याच्चेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । तेषामुच्चारणस्य क्रमवत्त्वायोग्यानुपलब्धेरभावाधिगमान्न तद्धीरित्यर्थः । वर्णानां स्वरूपतोऽसाहित्येऽपि संस्कारद्वारा साहित्यमाग्नेयादिवदित्याह । पूर्वेति । अज्ञातो ज्ञातो वा सोऽर्थधीहेतुरिति विकल्प्याऽऽद्यं निराह । तन्नेति । उच्चरितस्य बधिरेणागृहीतस्याप्यगृहीतसंगतेरप्रत्यायकत्वादित्यर्थः । ज्ञातस्य ज्ञापकत्वे दृष्टान्तो धूमादिवदिति । द्वितीयेऽध्यक्षेणानुमानेन वा तद्धीरिति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति । न चेति । द्वितीयं शङ्कते । कार्येति । अर्थधीः स्मरणं वा कार्यम् । नाऽऽद्यः । संस्कारावगतेरर्थधीस्ततश्च सेत्यन्योन्याश्रयणादित्याह । नेति । यदि द्वितीयस्तत्राऽऽह । संस्कारेति । स्मरणस्यापीति संबन्धः । क्रमभाविस्मरणानुमितसंस्काराणामपि क्रमभावेनासाहित्यान्न तत्सहितान्त्यवर्णधीरित्यर्थः । वर्णानां वाचकत्वायोगे फलितमाह । तस्मादिति । ननु वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वासिद्धावर्थधीदृष्ट्या तद्धेतुत्वेन वा स्फोटो गम्यते मानान्तराद्वा । नाऽऽद्यः । तदवगतेरर्थधीस्तया च सेत्यन्योन्याश्रयणान्न च सत्तामात्रेण स्फोटोऽर्थधीहेतुः सदा तदापातात् । न द्वितीयस्तदनुपलब्धेस्तत्राऽऽह । स चेति । स चैकप्रत्ययविषयतया प्रत्यवभासत इति संबन्धः । वर्णान्वयव्यतिरेकनिर्यमादर्थधियो वर्णा एव शब्द इत्याशङ्क्य तेषां स्फोटव्यञ्जकत्वेनान्यथासिद्धेर्मैवमित्याह । एकैकेति । एकैकवर्णप्रत्ययैराहितं संस्काराख्यं बीजं यस्मिन्प्रत्ययिनि चित्ते तस्मिन्निति यावत् । न चान्त्यवर्णानर्थक्यं तद्बीजन्यातिशयवत्त्वाच्चित्तस्येत्याह । अन्त्येति । यथा नाना-

---

१ क.ज. °वर्णज° । २ क.ज. °वर्णज° । ३ क.ज. °न्त्यस्य व° । ४ ङ.ञ.ट. °तोऽन्त्यव° । ५ क. ज. त्स्फोटः श° । ६ ख °वर्ण्य° । ७ चेत्न क.ख.ठ.ड.ढ. °नां स्व° । ८ठ. °यमवत्त्वाद° । ९ क.ख. °यत्वाचि° ।

पाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभासते। न चायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः। वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः। तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वम्। भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात्। तस्मान्नित्याच्छब्दात्स्फोटरूपादभिधायकात्क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति। वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः। ननूत्पन्नप्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं तन्न। त एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेन्न। प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः। प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चेन्न। व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात्। यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात्। नत्वेतदस्ति। वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते। द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि

दर्शनसंस्कारपरिपाकसचिवे चेतसि रत्नतत्त्वं चकास्ति तथा यथोक्ते चित्ते विना विचारं सहसैवैकोऽयं शब्द इतिधीविषयतया स्फोटो भातीत्याह। एकेति। अन्योन्याश्रयमपाकर्तुं झटितीत्युक्तम्। एकधियो वर्णविषयस्मृतित्वान्न स्फोटसाधकतेत्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। अनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वात्पदादिधीगोचरः स्फोट एवेत्यर्थः। स्फोटस्याप्युत्पन्नप्रध्वंसित्वान्न जगद्धेतुतेत्याशङ्क्याऽऽह। तस्य चेति। पुरुषभेदानुमापकतया प्रत्युच्चारणं भिन्नत्वात्कुतोऽस्य नित्यत्वं तत्राऽऽह। भेदेति। स्फोटवादमुपसंहरति। तस्मादिति। आचार्यसंप्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तमाह। वर्णा इति। गौरित्युक्ते गकारौकारविसर्जनीयातिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्य परतन्त्रस्य वा श्रोत्रेणाग्रहणादुपवर्षाचार्यो वर्णानामेव तु शब्दत्वं पश्यतीत्यर्थः। तेषां क्षणिकत्वान्न जगद्धेतुतेत्युक्तं स्मारयति। नन्विति। प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वसिद्धेर्न क्षणिकतेत्याह। तन्नेति। प्रयत्नानन्वयिकतया वर्णानां भेदसिद्धेरन्यथासिद्धा प्रत्यभिज्ञेत्याह। सादृश्यादिति। किं क्वचिद्व्यभिचारदृष्टेरेवं बाधदृष्टेर्वा। नाऽऽद्यः। सर्वत्र संशयप्रसङ्गात्। ज्वालादौ तु प्रभावैतत्यादिकार्यानुपपत्त्या तथात्वादिह तदभावादित्याह। नेति। न द्वितीय इत्याह। प्रत्यभिज्ञानस्येति। गवादौ जातिप्रत्यभिज्ञादृष्टेरिहापि तथेति शङ्कते। प्रत्यभिज्ञानमिति। यत्र जातिप्रत्यभिज्ञा तत्र व्यक्तिभेदो दृष्टः प्रकृते तदभावान्न जातिविषयतेत्याह। न व्यक्तीति। तदेव स्फुटयति। यदि हीति। युक्तितो व्यक्तिविषया प्रत्यभिज्ञेत्युक्त्वा प्रतीतितोऽपि तथेत्याह। वर्णेति। हिशब्दसूचितमनुभवमभिनयति। द्विरिति।

---

१ ङ. °त्नानन्त°। २ क. ख. °वैचित्र्यादि°।

प्रतिपत्तिर्न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तम् । अत्राभिधीयते । सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपिच वर्णव्यक्तिभेदवादिनाऽपि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः । तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पनालाघवम् । एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानम् । कथं ह्येकस्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सन्गकारो युगपदनेकरूपः स्यात् । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्चेति । अथवा ध्वनिकृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः पुनरयं ध्वनिर्नाम । यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति । प्रत्यासीदतश्च प-

---

दहनतुहिनवद्विरुद्धधर्मवत्त्वाद्धर्मिभेदः स्यादिति शङ्कते । नन्विति । भेदप्रत्ययेऽपि प्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपविषयत्वेन प्राबल्यात्तस्य च सापेक्षभेदविषयत्वेन दौर्बल्यादेकस्यामाकाशव्यक्तौ कुम्भाकाशः कूपाकाश इतिवद्व्यञ्जकवायुसंयोगविभागवैचित्र्याद्वर्णेषु वैचित्र्यधीर्न स्वत इत्याह । अत्रेति । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो वैचित्र्यं नास्तीत्याह । अपिचेति । भेदधीहेतोस्त्वयाऽपि कल्प्यत्वात्तुल्या कल्पनेत्याशङ्क्य जातिकल्पना तवाधिकेत्याह । तास्विति । कथं तर्हि भेदाभेदधियाविस्याशङ्क्याऽऽह । तद्वरं वर्णेति । नायमौपाधिको भ्रमो बाधकाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । एष इति । एकत्वनानात्वयोरेकत्र वास्तवत्वोपपत्तौ किमिति बाध्यबाधकत्वं तत्राऽऽह । कथं हीति । एकस्य युगपदनेकरूपत्वानुपपत्तिसहकृतमेकत्वप्रत्यभिज्ञानं भेदधियो बाधकमेवेत्यर्थः । कण्ठादिदेशैः सह कोष्ठनिष्ठस्य वायोः संयोगविभागयोर्व्यञ्जकत्वमुपेत्य वर्णेषु भेदधीर्न स्वरूपकृतेति परमतमुक्त्वा स्वमतमाह । अथवेति । अत्र प्रश्नपूर्वकं वर्णेभ्यो ध्वनिं निष्कर्षति । कःपुनरित्यादिना । अवतरति स ध्वनिरिति शेषः । वर्णातिरिक्तशब्दो ध्वनिरित्यर्थः । स एव प्रत्यासन्नस्य पुंसो वर्णेषु स्वधर्मानारोपयतीत्याह । प्रत्यासीदतश्चेति । वर्णेपूदात्तादित्वंतषड्जत्वादिरपि स्वाभाविकः स्यादित्याशङ्क्याऽऽ-

---

१ ज. 'धिर्भेद'। ट. 'धिकभे'। २ ङ. ञ. 'धं तर्ह्येक'। ३ ङ. ञ. 'श्च मन्दत्वपटुत्वा'। ४ क. ख. 'मत्वाद'। ५ ट. ड. ढ. 'वत्वटुत्वा'।

दुमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयति। तन्निबन्धनाश्चोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः। वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। एवं च सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति। इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात्संयोगविभागकृता उदात्तादिविशेषाः कल्प्येरन्। संयोगविभागानां चाप्रत्यक्षत्वान्न तदाश्रया विशेषा वर्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैत उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः। अपिच नैवैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति। न ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति। न हि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते। वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः संभवात्स्फोटकल्पनाऽनर्थिका। न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि। एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यवभासनादिति चेन्न। अस्या

ह। तदिति। वर्णानामेवाव्यक्तानां ध्वनित्वे कुतो भेदधीस्तेषु तत्कृतेत्याशङ्क्याऽऽह। वर्णानामिति। ध्वनेश्च सानुनासिकत्वादिभेदवतस्तदभावात्तेभ्योऽर्थान्तरत्वात्तत्कृता तेषु भेदधीर्युक्तेत्यर्थः। एतेन तस्य जातित्वमपि प्रत्युक्तम्। वायुसंयोगविभागयोर्व्यञ्जकत्वं हित्वा किमिति ध्वनीनां तदुपगतं तत्राऽऽह। एवं चेति। पक्षान्तरेऽपि तुल्यमेषां सालम्बनत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। इतरथेति। अस्तु कल्पना का हानिस्तत्राऽऽह। संयोगेति। अप्रत्यक्षत्वमश्रावणत्वम्। पूर्वत्रापरितोषे हेतूक्तिसमाप्ताविति शब्दः। अपरितोषहेतुसत्त्वे प्रथमपक्षायोगं फलमाह। अत इति। वर्णमात्रस्याप्रत्यभिज्ञानादुदात्तादिप्रत्ययैर्वे तद्भानात्तदारोपकल्पनानुपपत्तेर्द्वितीयोऽपि पक्षो नेत्याशङ्क्याऽऽह। अपिचेति। विरुद्धधर्मत्वादग्निज्वालादिवद्भेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। न हीति। तदेवोदाहरणेन स्फोरयति। न हीति। खण्डमुण्डाद्युपरक्ततया प्रत्यभिज्ञायमानगोत्ववदुदात्तादिमत्त्वेन भातानामपि वर्णानां न तात्त्विकं नानात्वमिति भावः। प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वं वर्णानामुक्त्वा तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटं विघटयति। वर्णेभ्यश्चेति। कल्पनाममृष्यन्नाह। नेति। कथं तर्हि तद्धीस्तत्राऽऽह। प्रत्यक्षमिति। तथा स्फोटावगतिं स्फुटयति। एकैकेति। वर्णेषु व्यञ्जकेषु दृष्टेषु तद्व्यङ्ग्यतया स्फोटो विनैव संप्रयोगं चकास्तीत्याह। झटितीति। यः खल्वाकारो यस्यां बुद्धौ स्फुरति स तदालम्बनम्। न चात्र कश्चिदाकारो वर्णातिरिक्तो भाति। तेनास्या वर्णगामित्वान्नातिरिक्ते स्फोटे

१ क. 'वं स'। २ क. ज. 'त्तादयो वि'। ३ ङ. ञ. 'दिभेदाः क'। ४ ङ. 'मेषामाल'। ५ क. ख. 'तोषे हे'। ६ ठ. ड. ढ. 'वे तत्तद्धा'। ७ ठ. ड. ढ. न चैव क'।

अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात् । एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाला हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया । कथमेतदवगम्यते । यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्तन्ते न तु दकारादयः । यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात्ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्तेरन् । न तु तथाऽस्ति । तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः । नन्वनेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं तत्प्रति ब्रूमः । संभवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वं पङ्क्तिर्वनं सेना दश शतं सहस्रमित्यादिदर्शनात् । या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः सा बहुष्वेव वर्णेष्वेकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव । अत्राऽऽह । यदि वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युस्ततो जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात् । त एवं हि वर्णा इत-

---

मानतेत्याह । नास्या इति । वर्णगामित्वमस्यास्तज्ज्ञानोत्तरत्वादसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । एकैकेति । सर्ववर्णविषयत्वे तदितरस्फोटविषयत्वे च तुल्ये न पक्षपातहेतुरिति शङ्कते । कथमिति । पक्षपाते हेतुमाह । यत इति । गौरितिबुद्धौ गकारादिवर्णानामेवानुवृत्तावपि कुतोऽस्यास्तदालम्बनत्वं स्फोटव्यञ्जकत्वेनापि तदनुवृत्तियोगादित्याशङ्क्याऽऽह । यदीति । न खल्वस्यां बुद्धौ विषयभूतस्फोटव्यञ्जकतया वर्णानुवृत्तिर्वह्निबुद्धाविव धूमस्य लक्ष्यबुद्धौ लक्षणस्य भानासिद्धेरिति भावः । नन्वस्या बुद्धेः स्फोटाविषयत्वे न वर्णविषयत्वमपि तेषां प्रागेव प्रत्येकं दृष्टतया प्रकृतबुद्ध्यनपेक्षत्वात्तत्राऽऽह । तस्मादिति । अनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वमुक्तं स्मारयति । नन्विति । अनेकस्य निरुपाधिकैकबुद्ध्यविषयत्वेऽपि सोपाधिकतया तद्विषयत्वं स्यादित्याह । तदिति । तत्रैकदेशसंबन्धादिनिबन्धना धीरिह तु किंकृतेत्याशङ्क्याऽऽह । या त्विति । न चैकार्थधीहेतुत्वे सत्येकपदत्वं तस्मिंश्च तद्धीहेतुत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वमर्थज्ञानात्पूर्वं केषांचिद्वर्णानामेकस्मृत्यारूढानामेकार्थधीहेतुत्वादेकपदत्वनिश्चयात् । न चानेकसंस्काराणां नैकस्मृतिहेतुत्वम् । कुशकाशादिष्वनेकसंस्कारजन्यैकस्मृतिदर्शनात् । क्रमवद्वर्णसंस्काराणां स्थायित्वादन्त्यवर्णदृष्ट्यनन्तरं साहित्यात्तेषां सर्ववर्णविषयैकस्मृतिहेतुत्वसिद्धेरिति भावः । वर्णानामेकस्मृत्यारोहिणामेकपदत्वे पदविशेषसिद्धौ क्रमापेक्षा न स्यादित्याह । अत्रेति । तदपेक्षाभावे

---

१ ङ. ञ. °कालीना ही° । २ ञ. ट. °नुगम्यन्ते । ३ क. ञ. °न् । तस्मा° । ४ ञ. °था । त° । ५ क. °द्धिर्गौरितिसमस्तवर्ण° । ६ ञ. °व व° । ७ क. ख. ठ. ड. ट. °स्तज्ज्ञानो° । ८ ख. °पाते है° ।

रत्र चेतरत्र च प्रत्यवभासन्त इति । अत्र वदामः । सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्त्येवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति । तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते। वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसंबन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना[2] च । वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात् । अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये[3] वर्णाः स्युस्तथाऽपि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु संचारयितव्या । ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

हेतुस्त एवेति । दृष्टान्तेन प्रत्याह । अत्रेति । क्रमानुरोधिनां वर्णानां पदधीविषयत्वे फलितमाह । तत्रेति । कथमेतेषां वर्णानामेतावतामेतत्क्रमकाणामेतत्पदत्वमित्यादिविशेषधीस्तत्राऽऽह । वृद्धेति । व्युत्पत्तिदशा वृद्धव्यवहारः । क्रमादीत्यादिशब्देन संख्या गृह्यते । स्वव्यवहारो मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यवस्था । तादृशत्वं व्युत्पत्तिदशादृष्टक्रमाद्यनुगृहीतत्वम् । तं तमर्थं गृहीतसंबन्धप्रतियोगिनमिति यावत् । यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादका वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति न्यायेनाऽऽह । इति वर्णेति । स्फोटवादिनस्तु यद्दृष्टं वर्णानामर्थबोधकत्वं तस्य हानिरदृष्टस्य स्फोटस्य कल्पना सा च गौरवदुष्टेत्याह । स्फोटेति । किंच येन हेतुना वर्णानामर्थव्यञ्जकत्वं निरस्तं तेनैव तेषां न स्फोटव्यञ्जकत्वमपि । यदि कथंचिदमी स्फोटं भासयेयुस्तर्हि तथैवार्थमिति युक्तं लाघवादित्याह । वर्णाश्चेति । स्फोटपक्षं प्रतिक्षिप्ता वर्णपक्षः समर्थितः । संप्रति वर्णानामनित्यत्वेऽपि गोत्वादिजात्यभेदेनैव संगतिधीरनादिव्यवहारश्चेति प्रौढिमारूढः सन्नाह । अथापीति । अर्थप्रतिपादनप्रक्रिया वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः संभवादित्याद्या । वर्णानां नित्यत्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह । ततश्चेति ॥ २८ ॥

---

१ ङ. ञ. °र एव प्र° । २ क. झ. ञ. ट. °ना । व° । ३ ङ. ज. ञ. °न्ये च व° । ४ ङ.ञ.°गन्तव्यत्वा° ।

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्यातः प्रभवादिति परिहृत्येदानीं तदेव वेदेनित्यत्वं स्थितं द्रढयति । अत एव च नित्यत्वमिति । अत एवं नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दे नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथाच मन्त्रवर्णः "यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्" [ऋ० सं० १० । ७१ । ३] इति स्थितामेव वाचमनुविन्नां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति ।

" युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा" इति ॥ २९ ॥

जगतः शब्दजत्वमुक्तमुपजीव्य शब्दनित्यत्वमाह । अत एवेति । पूर्वमीमांसायामेव वेदनित्यत्वस्य सिद्धत्वादिह तन्नित्यत्वसाधनमकिंचित्करमित्याशङ्क्य सूत्रतात्पर्यमाह । कर्तुरिति । पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदनित्यत्वं देवादिजगदुत्पत्तौ वाचकशब्दस्यापि तद्भावादयुक्तमिति शङ्किते शब्दादेव नित्याकृतिमतस्तज्जन्मेति समाहितमेवं वेदोऽवान्तरप्रलयस्थायी जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन दृढीकर्तुमिदं सूत्रमित्यर्थः । तत्तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकरोति । अत इति । अनुमानसिद्धेऽर्थे श्रुतिमनुकूलयति । तथाचेति । यज्ञेन पुण्येन कर्मणा वाचो वेदस्य पदवीयं मार्गयोग्यतां ग्रहणयोग्यतामायन्प्राप्तवन्तस्ततस्तां वाचमृषिषु प्रविष्टां विद्यमानामन्वविन्दन्ननुलब्धवन्तो याज्ञिका इति यावत् । तस्य तात्पर्यमाह । स्थितामिति । अनुविन्नामनुलब्धामित्येतत् । तत्रैव स्मृतिमाह । वेदेति । वेदान्कर्मज्ञानार्थान्मन्त्रब्राह्मणवादान् । सेतिहासानितिहासशब्दितनानार्थवादोपेतान्प्रसिद्धेतिहाससहितान्वा तेषामप्यवान्तरप्रलये सत्त्वात् । पूर्वमवान्तरसर्गादावित्यर्थः । तपसाऽपि न तल्लाभोऽध्यापकाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । अनुज्ञाता इति ॥ २९ ॥

---

१ क. °म् ॥२९॥ क°। २ ङ. ञ. °दस्य नि°। ३ ङ. ञ. °व च नि°। ४ क. ख. °जन्यत्व°। ५ ङ. ट. ठ. °र्थः। तात्प°।

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥ (८)

अथापि स्यात् । यदि पश्वादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोऽपि संतत्यैवोत्पद्येरन्निरुध्येरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात्संबन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत । यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा कथमविरोध इति । तत्रेदमभिधीयते । समाननामरूपत्वादिति । तदाऽपि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाऽऽचार्यः संसारस्यानादित्वम् "उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" [ब्र० सू० २ । १ । ३६] इति । अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः । एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यम् । स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते "यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन

महाप्रलये जातेरपि सत्त्वासिद्धेः शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वमाशङ्क्य प्रत्याह । **समानेति** । सूत्रव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । **अथापीति** । अवान्तरलये शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वाभावेऽपीति यावत् । तत्र विरोधसमाधिमुक्तमङ्गीकरोति । **यदीति** । अभिधातृशब्देनाध्यापकाध्येतारावुक्तौ । अभिधानाभिधेयव्यवहाराविच्छेदे संबन्धनित्यत्वमध्यापकाध्येतृपरंपराविच्छेदे च वेदनित्यतेत्यविरोध इत्यर्थः । महाप्रलये तु नाविरोध इत्याह । **यदा त्विति** । जगतो निरन्वयनाशेऽत्यन्तापूर्वस्य चोत्पत्तौ संबन्धनित्यत्वाद्यासिद्धिः संबन्धिनोरभावे तदभावादध्यापकाद्यभावे वाऽऽश्रयाभावाद्ब्रह्मणश्च केवलस्यावदाश्रयत्वादतो महाप्रलये विरोधतादवस्थ्यमित्यर्थः । तं परिहर्तुं सूत्रं पातयति । **तत्रेति** । तदिदं व्याकुर्वन्ननादित्वं संसारस्य प्रतिजानीते । **तदाऽपीति** । महाप्रलयमहासर्गाङ्गीकारेऽपीति यावत् । तत्र वक्ष्यमाणन्यायं हेतूकरोति । **प्रतिपादयिष्यतीति** । तस्यानादित्वेऽपि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे वेदानां कुतस्तदीयो व्यवहारस्तत्राऽऽह । **अनादौ चेति** । न कश्चिद्विरोधः शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वादेरिति शेषः । स्वापे लये च प्राणमात्रावशेषानवशेषाभ्यां विशेषेऽपि कर्मविक्षेपसंस्कारसहिताविद्यावशेषत्वासाम्यादनयोः साम्यम् । कथं पुनः स्वापे प्रलयस्य प्रबोधे च प्रभवस्य श्रवणं तदाह । **स्वापेति** । यदेत्युपक्रमादथशब्दस्तदेत्यर्थे । प्राणः परमात्मा । सुषुप्तस्य परस्मिन्नेकी-

---

१ क. °न्तरे ल°। २ ट. °रप्रल°। ३ ख. °त्यत्वावि°। ४ क. ख. ठ. ढ. ड. °त्यर्थः । प्रा°।

पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं[2] विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" [कौ० ३ । ३] इति। स्यादेतत् स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात्स्वयं च सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्व[3]प्रबोधव्यवहारानुसंधानसंभवादविरुद्धम् । महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसंधातुमशक्यत्वाद्वैषम्यमिति। नैष दोषः। सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः। यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसंदधाना दृश्यन्त इति[4] तथाऽपि न प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम्। यथा हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्बपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः परेण परेण भूयान्भ-

---

भावावस्था तदेत्युक्ता। एवं प्रकृतं प्राणं परमात्मानमन्तर्बहिरिन्द्रियाणि सविषयाणि स्वापे परमात्मनि लीनानीत्यर्थः। प्रबोधे तस्मादेव जगतो जन्मोदाहरति । स इति। स सुप्तः पुरुषः। यथेत्यस्मात्प्रागुपक्रमवशात्तदेति द्रष्टव्यम्। एतस्मादात्मन इत्यत्रापादानं प्राणः परमात्मैव सर्वे प्राणा वागादयस्तेभ्योऽनन्तरं तदनुग्राहका देवा अग्न्यादयस्तदनन्तरं लोकाः शब्दादिविषयाः। कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावाद्दृष्टिसृष्टिभ्यामुत्पत्तिलयावुक्तौ। व्यावहारिकसत्त्वे त्वनास्थाश्रुतेरित्यनुसंधानयोगायोगाभ्यां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यं शङ्कते। स्यादिति। सर्वेषां यौगपद्येनास्वापात्तदा प्रबुद्धेभ्यः सुप्तानां पुनर्व्यवहारग्रहात्कालविप्रकर्षस्य मरणस्य च वासनोच्छेदिनोऽभावात्तत्र स्मरणम् । इह तु विभवो न जन्मान्तरव्यवहारानुसंधानार्हो जनिमृतिव्यवहितत्वादस्मदादिवदित्यनुमानान्न स्मरणमतो दृष्टान्ते शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वाद्यविरुद्धं दार्ष्टान्तिके नैवमित्यर्थः। हिरण्यगर्भादीनामनुसंधानसिद्धेर्न वैषम्यमित्याह। नैष इति। तेषामस्मदादिसाम्यमाशङ्क्योक्तम्। यद्यपीति। इतिशब्दो यद्यपीत्यनेन संबध्यते। तथाऽपि न प्राकृतवदिति वक्तव्यम्। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति । यथेति। आ मानुषाद् च स्थाणोर्ज्ञानादिप्रतिबन्ध-

---

१ क. प्रबु°। २ क. °नं प्र°। ३ ङ. °र्वप्रबो°। ४ क. °ति न। ङ. ञ. °ति न तत्प्राकृ°। ५ झ. °नोऽरभा°।

वन्दृश्यते। तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदनुश्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुम्। ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तिः। तथा च श्रुतिः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" [श्वे० ६ । १८] इति। स्मरन्ति च "शौनकादयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टाः" इति। प्रतिवेदं चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्यन्ते। श्रुतिरप्यृषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति। यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण

स्योत्तरोत्तरमुत्कर्षप्रतीतिं प्रमाणयति। **दृश्यत इति।** आ मनुष्यादा च हिरण्यगर्भादुत्तरोत्तरज्ञानाद्याधिक्ये मानमाह। **इत्येतदिति।** हिरण्यगर्भः समवर्ततेत्यादयः श्रुतिवादाः। ज्ञानमप्रतिघं यस्येत्यादयः स्मृतिवादाः। तेषामुक्तेऽर्थे तात्पर्यलिङ्गमभ्यासमाह। **असकृदिति।** पूर्वकल्पीयेश्वराणां कल्पान्तरे मुक्तत्वात्कथं व्यवहितानुसंधानं तत्राऽऽह। **ततश्चेति।** पुरुषविशेषाणां व्यवहितानुसंधानयोगस्य स्थितत्वादिति यावत्। पुरुषविशेषानेवाऽऽह। **अतीतेति।** ईश्वराणां तद्भावनाभाजां यजमानानामित्यर्थः। प्रादुर्भवतां हिरण्यगर्भादिभावेनेति शेषः। तेषां व्यवहितव्यवहारानुसंधाने हेतुमाह। **परमेश्वरेति।** हिरण्यगर्भस्य परानुग्रहे मानमाह। **तथाचेति।** विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थः। पूर्वं कल्पादौ प्रहिणोति ददाति। लटश्चोभयत्राविवक्षा। आत्माकारबुद्धौ प्रकाशत इति तथोक्तस्तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थधीवृत्तिव्याप्यमित्येतच्छरणं मुक्त्यालम्बनमित्यर्थः। न केवलमेकस्यैव प्रतिभानं येनाविश्वासः किं तु तत्तच्छाखाद्रष्टारोऽपि बहवः सन्तीत्याह। **स्मरन्तीति।** ऋग्वेदो दशमण्डलात्मको मण्डलानां दशतयमत्रास्तीति दाशतय्यस्तत्र भवा ऋचः। ऋग्वेदातिरिक्तेष्वपि वेदेषु काण्डसूक्तमन्त्रादिदृशो बौधायनादिभिः स्मृता इत्याह। **प्रतीति।** एवमेव मधुच्छन्दःप्रभृतिवदेवेत्यर्थः। किंचर्ष्यादिधीपूर्वमनुष्ठानं दर्शयन्ती श्रुतिस्तांस्तानृषीन्मन्त्रदृशो दर्शयतीत्याह। **श्रुतिरिति।** तत्र तत्र प्रथममृष्यादिज्ञानं विनाऽनुष्ठाने दोषमाह। **यो हेति।** आर्षेयमृषिसंबन्धं छन्दो गायत्र्यादि दैवतमग्न्यादि ब्राह्मणं विनियोगो न विदितान्येतानि यस्य मन्त्रस्य तेन याजयति यागं कारयत्यध्यापयत्यध्ययनं कारयति

---

१ क. आ मानुषादा। २ झ. तच्छा।

याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्छति गर्तं वा प्रतिपद्यत इत्युपक्रम्य तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति। प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते। दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषिध्यते। दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्यतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते। स्मृतिश्च भवति—

"तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे।
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते" इति॥

प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते। शक्तिमूलमेव च प्रभवति। इतरथाऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। न चानेकाकाराः श-

---

स्थाणुं स्थावरं गर्तं नरकम्। ऋष्याद्यज्ञाने दोषित्वं तच्छब्दार्थः। भूतप्रेतादीनां जन्मान्तरानुस्मरणदर्शनन्यायानुगृहीतानामृष्यादिषु स्मृत्यादिप्रमितकल्पान्तरीयवेदानुस्मरणसूचकश्रौतलिङ्गानां कल्पान्तरव्यवहारानुस्मरणसाधकत्वम्। न च कालविप्रकर्षस्य जन्मनाशयोश्च सर्वसंस्कारोच्छेदकत्वं पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुसंधानाज्जातमात्रस्य हर्षादिदृष्टेरित्यर्थः। कल्पान्तरानुसंधानेन व्यवहारप्रवर्तनयोगात्पूर्वकल्पतुल्यैवोत्तरकल्पप्रवृत्तिरित्युक्तम्। संप्रति सृष्टिनिमित्तादृष्टमहिम्नाऽपि पूर्वसदृश्येवोत्तरसृष्टिरित्याह। **प्राणिनां चेति**। कथमेतावता पूर्वसृष्टिसादृश्यमुत्तरसृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह। **दृष्टेति**। अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वं दृष्टत्वम्। आगममात्रप्रतिपन्नत्वमानुश्रविकत्वम्। विशिष्टसंस्थानपश्वादिकामनया कृतं कर्म तादृशं पश्वादि भावयतीति दृष्टविषयरागाद्यधीनकर्मफलभूतसृष्टेः श्लिष्टं पूर्वसृष्टिसादृश्यमित्यर्थः। पूर्वोत्तरसृष्टिसादृश्ये मानमाह। **स्मृतिश्चेति**। तेषां सृज्यमानानां प्राणिनामिति निर्धारणे षष्ठी। तेषां पौनःपुन्येन सृज्यमानतया सर्गस्य प्रवाहात्मनाऽनादित्वं द्योत्यते। पूर्वकृतकर्मपारवश्यमुत्तरसृष्टौ किमिति प्राणिनामित्याशङ्क्याऽऽह। **हिंस्रेति**। व्यवस्थया धर्माधर्मसंस्कृतत्वं कथं तेषामिष्टं तत्राऽऽह। **तस्मादिति**। संप्रतितनधर्मादिरुचिदृष्ट्या प्राचि भवेऽपि तत्तद्भावितत्वधीरित्यर्थः। यत्तु निर्लेपं प्रलीयते जगदिति तत्राऽऽह। **प्रलीयमानमिति**। ततश्चोपोत्पन्नशक्तिनियमादपि पूर्वसदृश्येवोत्तरसृष्टिरित्यर्थः। कार्यस्य कारणमात्रत्वात्तन्नाशान्नोत्तरसृष्टेः सादृश्यमित्याशङ्क्याऽऽह। **शक्तीति**। निरन्वयनाशेन नवस्योदये दोषमाह। **इतरथेति**। शक्तिवैचित्र्याद्विचित्रसृष्टिमाशङ्क्याऽऽह। **न चेति**। अविद्याशक्तेरेक-

---

१ ट. ञ. °त्तरोत्तरा। २ ठ. ड. ढ. °स्यकर°। ३ ढ. °पादान°।

क्तयः शक्याः कल्पयितुम्। ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसंबन्धनियतत्ववत्प्रत्येतव्यम्। न हीन्द्रियविषयसंबन्धादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुम्। अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानक्षमत्वाच्चेश्वराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति। समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः। समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्। दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः" [ऋ० सं० १० । १९० । ३] इति। यथा पूर्वस्मिन्कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृतिजगत्क्लृप्तं तथाऽस्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः। तथा "अग्निर्वा अकामयत। अन्नादो देवानाꣳस्यामिति। स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाक-

---

स्यास्वत्तत्कार्ये शक्तिभेदकल्पने गौरवादात्माविद्यैव नः शक्तिरिति स्थविरैरित्यर्थः। पूर्वोत्तरसृष्टिसादृश्ये फलितमाह। ततश्चेति। विच्छिद्य महाप्रलयव्यवधानेनापीत्यर्थः। भूरादिलोकप्रवाहा भोगभूमयः। देवादिप्राणिसमूहो भोक्तृवर्गः। वर्णाश्रमादिव्यवस्थास्तदीयधर्मोधर्म इति भेदः। दृष्टान्तं स्पष्टयति। न हीति। मनःषष्ठानीन्द्रियाणीति स्मृतेः षष्ठमिन्द्रियं मनस्तस्य नासाधारणो विषयः सुखादेरपि साक्षिमात्रगम्यत्वात्तत्तुल्यमत्यन्तासदिति यावत्। यद्वा षष्ठमिन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु वा नास्ति तद्विषयस्तु दूरापास्तस्तथा व्यवहारान्यथात्वं प्रतिकल्पमशक्यं कल्पयितुम्। न हि कस्यां चिदपि सृष्टौ नेत्रश्रोत्रादेर्गोचरविपर्ययो दृष्टः। तथा सर्वकल्पेषु लोकलोकितद्धर्मनियमसिद्धिरित्यर्थः। उक्तमर्थं संक्षिप्य निगमयन्प्रकृतसूत्राक्षराणि योजयति। अतश्चेति। समाननामरूपाणां विशेषाणां प्रतिसर्गं सर्गेऽपि कुतो विरोधसमाधिस्तत्राऽऽह। समानेति। प्रादुर्भवतां विशेषाणां समाननामरूपत्वे मानमाह। समानेति। उक्तं व्याकर्तुं श्रुतिं व्याचष्टे। यथेति। तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह। तथेति। भाविवृत्त्या यजमानोऽग्निरुच्यतेऽग्नेरग्न्यन्तराभावात्। यजमानश्चैवं कामयित्वा किं कृतवानिति तदाह। स इति। कृत्तिकाभ्यः कृत्तिकानक्षत्रदेवतायै। बहुवचनं नक्षत्रबहुत्वात्। अष्टाकपालमष्टसु

---

१ ठ. ड. ढ. 'स्वमात्मा'। २ झ. 'नेऽपी'। ३ क. ख. 'धर्मा इ'। ४ ख. 'स्ततस्तत्'। ५ क. ख. 'क्तं व्यक्तीक'।

पालं निरवपत्" [तै० ब्रा० ३ । १ । ४ । १] इति । नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपद्यस्मै वाऽग्नये निरवपत्तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवंजातीयका श्रुतिरिहोदाहर्तव्या । स्मृतिरपि-

"ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।
शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ।
यथाऽभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह ॥
देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च" ॥
इत्येवंजातीयका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥ (८)

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् । मध्वादिष्वसंभवात् । ब्रह्मविद्यायामधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽभ्युपगम्यते । न चैवं संभवति । कथम् । "असौ वा आदित्यो देवमधु" [छा०३।१।

कपालेषु पचनीयं निरवपन्निरुप्तवान् । उक्तपुरोडाशहविष्कामिष्टिं कृतवानित्यर्थः । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह । नक्षत्रेति । मित्रो वा अकामयत चन्द्रमा वा अकामयतेत्येवंविधा श्रुतिरेवंजातीयका । पूर्वोत्तरसृष्ट्योः समाननामरूपत्वमिहेत्युक्तम् । स्मृतिरपीह द्रष्टव्येति संबन्धः । वेदेष्विति विषयसप्तमी । शर्वर्यन्ते प्रलयान्ते । ऋतुलिङ्गानि वसन्तादीनामृतूनां चिह्नानि नवकिसलयप्रसूनादीनि । पर्यये पर्याये पौनःपुन्येन परिवर्तने । ये चक्षुराद्यभिमानिनोऽतीता देवास्ते सांप्रतैर्देवैरिह चक्षुराद्यभिमानिभिस्तुल्या इति योजना ॥ ३० ॥ (८)

देवानां विग्रहवत्त्वे सर्गप्रलयोपगमे च कर्मणि शब्दे च विरोधमाशङ्क्य समाधिरुक्तः । संप्रति तदुपर्यपीत्यत्रोक्तमधिकारमाक्षिपति । मध्वादिष्विति । पूर्वपक्षसूत्रतात्पर्यमाह । इहेति । प्रतिज्ञाभागस्याक्षरार्थमाह । देवादीनामिति । तेषां समर्थिताधिकारस्याऽऽक्षेपो न युक्त इत्याह । कस्मादिति । तत्र हेतुमवतार्य व्याकरोति । मध्वादिष्विति । मधुविद्यायां देवानामधिकारायोगं वक्तुं पृच्छति । कथमिति । तेषामनुपासकत्वार्थमुपासकान्तरसत्त्वमाह । असाविति । किमर्थं मनुष्यग्रहणं तत्राऽऽ-

---

१ अ. 'थर्तावृतु'। २ क. ड. ज. ञ. 'द्याधि'।

१] इत्यत्र मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन्। देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेष्वादित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत। पुनश्चाऽऽदित्यव्यपाश्रयाणि पञ्चरोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यतीत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति। वस्वादयस्तु कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः। कं वाऽन्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः। तथा "अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः" [छा० ३। १८। २] "वायुर्वाव संवर्गः" [छा० ४। ३। १] "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः" इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः संभवति। तथा "इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः" [बृ० २। २। ४] इत्यादिष्वप्यृषिसंबन्धेषूपासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः संभवति ॥ ३१ ॥

ह। देवादिष्विति। उपास्योपासकभावस्य भेदापेक्षत्वात्प्राचामादित्यानामस्मिन्कल्पे क्षीणाधिकारत्वेनाऽऽदित्यत्वाभावादादित्य एव मधुदृष्टिरादित्यस्यायुक्तेत्यर्थः। तर्हि देवतान्तराणामुक्तोपास्त्यधिकारित्वं नेत्याह। पुनश्चेति। लोहितं शुक्लं कृष्णं परं कृष्णं मध्ये क्षोभत इवेत्युक्तानि पञ्च रोहितादीन्यमृतानि प्रागाद्यूर्ध्वदेशस्थितरश्मिनाडीभिस्तत्तद्वेदोक्तकर्मकुसुमेभ्यस्तत्तद्वैदिकमन्त्रमधुकरैरादित्यमण्डलमानीतानि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रव्याहुतिनिष्पन्नानि यशस्तेजो वीर्यमिन्द्रियमित्येवमात्मकान्यादित्यमधुसंबन्धीनि वस्वाद्युपजीव्यानि चिन्तयतां फलं वस्वाद्याप्तिरुच्यते तेषामुपासकत्वे कर्मकर्तृविरोधः स्यादित्यर्थः। आदिशब्दार्थं व्याचष्टे। तथेति। कर्मकर्तृविरोधसाम्यादित्यर्थः। तथाऽपि कथमृषीणामनधिकारस्तत्राऽऽह। तथेति। सप्तसु शीर्षण्यप्राणेषु द्वयोर्द्वयोर्गोतमादिदृष्ट्योपास्तिः। दक्षिणः कर्णो गोतमो वामो भरद्वाजश्चक्षुर्दक्षिणं विश्वामित्रो वामं जमदग्निरित्यादि। न च तत्र तेषामेवाधिकारो विरोधादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

---

१ ङ. ज. ञ. कं चान्यं। २ क. ङ. ज. ञ. 'दिष्वृषि'। ३ क. ठ. ड. ढ. 'प्रागवागूर्ध्वान्तरदे'। ४ ख. ठ. ड. ढ. 'बन्धानि।

कुतश्च देवादीनामनधिकारः ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बम्भ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते मृदादिवदचेतनत्वावगमात् । एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः । स्यादेतत् । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति । नेत्युच्यते । न तावल्लोको नाम किंचित्स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति । प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यविचारितवि-

---

क्वचिदनधिकारान्न सर्वत्रानधिकारो ब्राह्मणस्य राजसूयानधिकारेऽपि बृहस्पतिसवेऽधिकारादिति शङ्कते । कुतश्चेति । देवादीनां विग्रहाद्यभावादनधिकारं सार्वत्रिकं साधयति । ज्योतिषीति । सूत्रं विभजते । यदिति । आदित्यः सविता पूषा चन्द्रमा नक्षत्रमित्यादिशब्दानां ज्योतिर्मण्डलविषयत्वे प्रसिद्धिद्वयं प्रमाणयति । लोकेति । यावदादित्यः पुरस्तादुदेतेत्यादिरसौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादिवाक्यशेषः । उदयास्तमयौ च ज्योतिर्मण्डलस्योपलभ्येते तेन तदेवाऽऽदित्यपदोक्तमस्तु तर्हि तस्यैवाधिकारस्तत्राऽऽह । न चेति । आदित्यादीनामचैतन्यादनधिकारेऽपि चैतन्यादग्न्यादीनामधिकारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एतेनेति । न खल्वादित्यादिभ्योऽग्न्यादयो विशिष्यन्ते येन तेषां चेतनत्वादधिकारितेत्यर्थः । देवादीनां विग्रहाद्यपरिग्रहादनधिकारितेत्युक्तममृष्यमाणः सिद्धान्ती शङ्कते । स्यादिति । 'वज्रहस्तः पुरंदरः' इत्यादयो मन्त्राः । प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्यादयोऽर्थवादाः ।

"इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः" ॥

इत्यादीनीतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यमं दण्डहस्तमालिखन्ति वरुणं पाशहस्तम् । अतो मन्त्रादिप्रामाण्याद्देवादीनां विग्रहादियोगाद्विद्याधिकारितेत्यर्थः । विग्रहवत्त्वादीत्यादिशब्देन हविर्भोजनं तृप्तिरैश्वर्यं फलदानं च गृहीतम् । देवादीनां विग्रहादिपञ्चकं प्रामाणिकमित्युक्तं दूषयति । नेतीति । यदुक्तं लोकतो विग्रहादिधीरिति तत्राऽऽह । न तावदिति । तर्हि प्रत्यक्षादिप्रसिद्धितो लोकप्रसिद्धेर्न भेदस्तत्राऽऽह । प्रत्यक्षादिभ्य

---

१ ख. ष्टान्कामान्हि ।

शेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिध्यन्नर्थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते । न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात्प्रमाणान्तरमूलमाकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते । तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥ (९)

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसंभवोऽधिकारस्य तथाऽप्यस्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां संभवः । अर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिका-

---

इति । अस्तु तर्हि तन्मूला लोकप्रसिद्धिर्नेत्याह । न चेति । देवताविग्रहादिप्रपञ्चकं सप्तम्यर्थः । तर्हि लोकप्रसिद्धेरितिहासपुराणं मूलं तत्राऽऽह । इतिहासेति । तस्य यन्मूलं तदेव लोकप्रसिद्धेर्मूलमिति चेदस्तु तर्हि निर्मूलं तल्लोकप्रसिद्धेर्मूलं पौरुषेयगिरां मूलाभावे प्रामाण्यासिद्धेः । न च तस्य यन्मूलं तदेव लोकप्रसिद्धेर्मूलं तन्मूलतया संभावितार्थवादमन्त्राणां निरसिष्यमाणत्वादिति भावः । अपौरुषेयाणामर्थवादानां तर्हि लोकप्रसिद्धिमूलत्वं नार्थवादाधिकरणविरोधादित्याह । अर्थवादा इति । मन्त्राणां तर्हि स्तुत्यर्थत्वाभावात्तन्मूलतेत्याशङ्क्याऽऽह । मन्त्रा इति । व्रीह्यादिवत्कर्मणि श्रुतिलिङ्गादिविनियुक्तानां तेषां दृष्टद्वारोपकारे सत्यदृष्टकल्पनायोगादर्थपरत्वस्य शब्दानामौत्सर्गिकत्वात्प्रयोगसमवेतार्थस्मृतावेव तात्पर्यं नाज्ञातदेवताविग्रहादावपि तात्पर्यभेदे वाक्यभेदादिति मत्वा मन्त्राधिकरणमुक्तेऽर्थे प्रमाणयति । इत्याचक्षत इति । विग्रहादिप्रपञ्चके मानाभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥ ३२ ॥

सूत्राभ्यां पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति । भावं त्विति । तत्र परपक्षनिषेधं स्वपक्षप्रतिज्ञां च विभजते । तुशब्द इति । यदुक्तं ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिकरोति विद्यात्वान्मध्वादिविद्यावदिति । तत्र मध्वादिविद्यानां देवादिव्यामिश्रत्वान्न तास्तानधिकुर्वन्ति न विद्यात्वात् । ब्रह्मविद्या तु न व्यामिश्रेत्यतस्तानप्यधिकरोतीत्यप्रयोजकत्वमाह । यद्यपीति । तत्र देवादीनामधिकारस्य संभवे हेतुमाह । अर्थित्वेति । वैराग्यादिब्रह्मचर्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । द्विविधसामर्थ्यस्यैव योग्यताख्यस्याधिकारकारणत्वेऽपि

---

१ ग. °सिद्ध एवार्थो। २ ख. ट. द. ट. °र्थतामा°।

रस्य । न च क्वचिदसंभव इत्येतावता यत्र संभवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत । मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः संभवति । तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकम् "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्" [बृ० १।४।१०] इति । "ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्" इति । "इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम्" [छा० ८।७।२] इत्यादि च । स्मार्तमपि गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेत्यत्र ब्रूमः । ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं

तत्प्रयोजकत्वेनार्थित्वाद्यास्थेयम् । अतिप्रसङ्गपक्षबाधकोपहतं चेदमनुमानमित्याह । नेति । राजसूयाद्यनधिकृतस्यापि ब्राह्मणस्य बृहस्पतिसवे प्रामाण्यादधिकारः । प्रकृते तु कथमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । तत्र ब्रह्मवेदनात्सर्वभावे स्थिते देवानां मध्ये यो यो देवः प्रतिबुद्धवानात्मानमहं ब्रह्मास्मीति स स प्रतिबोद्धैव तद्ब्रह्माभवत् । तथाऽपि जातित्रयस्यैव विद्याधिकारमाशङ्क्याऽऽह । ते हेति । ते देवाश्चासुराश्चान्योन्यमुक्तवन्तः किल हन्त यद्यनुमतिर्भवतां तर्हि तमात्मानं विचारयामः । यं विचारतो ज्ञात्वा सर्वाणि फलान्याप्नोतीत्युक्त्वा विद्याग्रहणायेन्द्रविरोचनौ प्रजापतिमाजग्मतुरित्यर्थः । चकारो बृहदारण्यकश्रुत्या छान्दोग्यश्रुतेः समुच्चयार्थः । श्रौतलिङ्गेनानुमानबाधं दर्शयित्वा स्मार्तेनापि तद्बाधं दर्शयति । स्मार्तमिति ।

" किमत्र ब्रह्म अमृतं किंस्विद्वेद्यमनुत्तमम् ।
चिन्तयेत्तत्र वै गत्वा गन्धर्वो मामपृच्छत ॥
विश्वावसुस्ततो राजा वेदान्तज्ञानकोविदः " ।

इति मोक्षधर्मे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादात्प्रह्लादाजगरसंवादाच्चोक्तानुमानासिद्धिरित्यर्थः । आदित्यादिशब्दानां ज्योतिर्मण्डलविषयत्वात्तस्याचेतनस्य विग्रहादिरहितस्य नाधिकारोऽस्तीत्युक्तं तत्राऽऽह । यदपीति । गोलकादिषु प्रयुक्तचक्षुरादिशब्दानामतिरिक्तेन्द्रियार्थत्ववदादित्यादिशब्दानां ज्योतिरादिषु प्रयोगेऽपि तदतिरिक्ते चेतने प्रवृत्तिरित्याह । ज्योतिरिति । दृष्टान्तेऽतिरिक्तेन्द्रियसत्त्वे मानवत्प्रकृते तन्नास्तीत्याश-

---

१ प्र 'ति टिह्न'। २ क. ज. 'न्द्रो हैव दे'। ३ क. ठ. ड. ढ. राजन्वेदा'। ४ ठ. ड. ढ. 'दिप्र'। ५ ख. ड. द. ट. प्रयुक्तिरि'।

देवतात्मानं समर्पयन्ति । मन्त्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारात् । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम् । तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे । "मेधातिथेर्मेषेति । मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहार" [षड्विंशति० ब्रा० १ । १] इति । स्मर्यते च । "आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह" इति । मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते । मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिदर्शनात् । ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते । चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम् । यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति । अत्र ब्रूमः । प्रत्य-

---

ङ्क्याऽऽह । मन्त्रेति । यथा चेतने देवतात्मन्यादित्यादिशब्दस्तथा मन्त्रादिषु शाब्दव्यवहारादिति हेत्वर्थः । कथं तर्हि ज्योतिरादिष्वादित्यादिशब्दस्तत्राऽऽह । अस्तीति । देवादीनामनेकरूपप्रतिपत्तियोगाच्चेतनाचेतनयोरादित्यादिशब्दानां मुख्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । देवादीनां विविधविग्रहग्रहसामर्थ्ये मानमाह । तथाहीति । सुब्रह्मण्यो नामोद्गातृगणप्रविष्टः कश्चिदृत्विग्विशेषस्तत्संबद्धार्थवाद इन्द्राऽऽगच्छेत्यादिस्तत्र मेधातिथेर्मेषेतीन्द्रसंबोधनं मन्त्रपदं श्रुतं तद्व्याचष्टे । मेधेति । इन्द्रस्य नानाविग्रहग्रहयोगेऽपि देवतान्तरस्य किमित्याशङ्क्याऽऽह । स्मर्यते चेति । धर्मो वायुरिन्द्रश्च पुरुषो भूत्वा तामेवोपजग्मुः । अश्विनौ च पुरुषौ भूत्वा माद्रीमुपजग्मतुरिति महाभारते प्रसिद्धमित्यर्थः । यत्तु मृदादिवदचेतनत्वं तत्राधिष्ठातृविवक्षयाऽधिष्ठेयविवक्षया वाऽचेतनत्वम् । प्रथमं प्रत्याह । मृदादिष्विति । तेष्वधिष्ठातृचेतनोपगमे मानमाह । मृदिति । आदिशब्देन वागादिसंवादो गृहीतः । द्वितीये दार्ष्टान्तिकेऽपि तदिष्टमेवेत्याह । ज्योतिरादेरिति । मृदादिष्वधिष्ठातृचैतन्ये मानवदत्र तदभावादधिष्ठेयवदधिष्ठातुरपि न चैतन्यमित्याशङ्क्याऽऽह । चेतनास्त्विति । मन्त्रादयो न स्वार्थे मानमन्यपरवाक्यत्वाद्विषभक्षणवाक्यवदित्युक्तमनुवदति । यदपीति । यस्मान्मानाद्यस्मिन्नबाधिता धीस्तस्मात्तद्भावः सिध्यति यत्र तु यतो मानान्न तथा धीर्न ततस्तत्सिद्धिरित्युत्सर्गस्तथाच मन्त्रादिभ्योऽपि स्वार्थे चेदबाधिता धीस्तदा तेषां तत्र प्रामाण्यमित्याह । अत्रेति । अनन्यार्थत्वे स्वार्थे प्रामाण्यमन्यथा नेत्युक्तमाश-

---

१ ङ. ञ. देवात्मा॰। २ ङ. ञ. ॰वादेषु। ३ ज. ट. हि। ४ ङ. ञ. ट. ॰नाधि॰। ५ क. ङ. ज. ञ॰ ॰ष्वप्यचे॰। ६ ट. ॰तात्मवि॰। ७ ट. ढ. ढ. देवतानां। ८ ख. ॰वानां। ९ क. ख. ठ. ड. ढ. ॰ष्वपोऽर्थे॰। १० ख. ॰हयो॰।

याप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा । तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते । अत्राऽऽह । विषम उपन्यासः । तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते । अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसातुम् । न हि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक्प्रत्यायकत्वमस्ति । यथा न सुरां पिबेदिति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोऽवगम्यते । न पुनः सुरां पिबेदितिपदद्वयसंबन्धात्सुरापानविधिरपीति । अत्रोच्यते । विषम उपन्यासो युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणम् । विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन कामं वि-

---

ङ्क्याऽऽह । नेति । न हि विषभक्षणवाक्यमन्यार्थत्वान्न स्वार्थे मानं किं तु मानान्तरविरोधात् । अवेक्षणस्य च संस्कारार्थस्य स्वार्थपरिच्छेदकत्वात् । न च तथाविधं वाक्यं न परिच्छेदकं संवादविसंवादयोरसतोरवान्तरतात्पर्यात्तत्परिच्छेदध्रौव्यात् । न चानन्यार्थत्वं प्रामाण्ये प्रयोजकमबाधितस्वार्थज्ञाने तदभावेन प्रामाण्याभावादृष्टेरित्यर्थः । अन्यार्थत्वमप्रयोजकमित्यत्र दृष्टान्तमाह । तथाहीति । प्रतिसंयोगिवस्तुतात्पर्यानपेक्षमेव मानं चक्षुः । वाक्यं तु यत्र तात्पर्यं तत्र मानं न प्रत्यर्थागीति वैशेष्यमाह । अत्रेति । विध्युद्देशो विधिवाक्यं विधिरुद्दिश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । स्तुत्यर्थत्वं विधेः प्राशस्त्यलक्षणापरत्वम् । वृत्तान्तो भूतार्थः । महावाक्यावान्तरवाक्यभेदेन पृथक्प्रत्यायकत्वं मन्त्रादेर्विधेश्चेत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । तत्र दृष्टान्तः । यथेति । पदद्वयसंबन्धाद्विधिरपि तत्र भात्यप्राप्तनिषेधायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । न प्रत्ययमात्रादर्थसिद्धिस्तत्प्रत्ययस्य रागप्राप्ततया भ्रमत्वात्तत्प्राप्तस्य च रजतादिवन्निषेधादित्यर्थः । यद्यपि पदैकवाक्यतायां नार्थान्तरधीर्विशिष्टबोधनप्रयुक्तपदानामन्यत्रापर्यवसानात्तथाऽपि वाक्यैकवाक्यतायां द्वाराऽर्थे वाक्यार्थधीः । यथा देवदत्तस्य गौः क्रेतव्या बहुक्षीरेत्युक्ते बहुक्षीरत्वद्वारा क्रयणे तात्पर्यमित्युभयं तात्पर्यभेदाद्भाति तथेहापीत्याह । अत्रेति । आर्थवादिकानां पदानां साक्षादेव विध्यन्वये किमिति पृथगन्वयप्रतिपत्तिस्तत्राऽऽह ।

---

१ ड. ञ. ॰त्येवं प्र॰। २ ञ. ॰सायवितु॰। ३ क. ज. ञ. ट. ॰र्थो ग॰। ४ ज झ. ट. ॰तिपाद्या॰। ५ क. ड. ज. ञ. ॰मर्थक्यव॰। ६ क. ड. ज. ञ. ॰न वि॰। ७ ड. ञ. विधिस्ता॰। ८ ङ. ॰स्त्यस्पल॰। ९ ख. ॰यां तद्द्वारा॰।

धेः स्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते। यथा हि "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना संबन्धो नैवं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्येषामर्थवादगतानां पदानाम्। न हि भवति वायुर्वा आलभेतेति क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि। वायुस्वभावसंकीर्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्यैवं विशिष्टदैवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति। तद्यत्र सोऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते। यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन। यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वित्प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानवाद आश्रयणीयो

यथा हीति। अर्थवादस्थपदानां विधिना साक्षादसंबन्धे योग्यत्वाभावं हेतुमाह। न हीति। कथं तर्हि विधिना तेषामन्वयस्तत्राऽऽह। वाय्विति। अध्ययनविध्युपात्तस्याक्षरमात्रस्यापि नैष्फल्यायोगात्तत्फलाकाङ्क्षायामर्थवादानां विधेयस्तुतिलक्षणया तदेकवाक्यत्वम्। न चान्वयभेदेऽपि वाक्यभेदस्तात्पर्यभेदस्य तद्भेदकस्याभावादित्यर्थः। तर्हि सर्वत्रार्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यादग्निर्हिमस्येत्याद्यपि स्वार्थे प्रमाणं नेत्याह। तदिति। मानान्तरसंवादाभावादादित्यो यूप इत्यादीनां स्वार्थे प्रामाण्यमाशङ्क्योक्तम्। यत्रेति। 'वज्रहस्तः पुरंदरः' इत्यादिषु संवादविसंवादयोरभावेऽपि संदेहान्न स्वार्थे मानतेत्याशङ्क्याऽऽह। यत्र त्विति। इतिशब्दादूर्ध्वं विचार्येत्यध्याहार्यम्। उक्तं हि

"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः" इति।

यत्र विद्यमानार्थत्वं तत्र संवादो दृष्टः प्रकृते तदभावात्किं गुणवादः किंवा यत्र विरोधास्तत्रैव तद्दृष्टेरिह तदभावाद्विद्यमानार्थतेति संदेहे मानानां स्वतोमानत्वाद्विद्यमानार्थता सति च मुख्ये गुणानाश्रयणादर्थवादवाक्यानि स्वार्थप्रमितावनन्यार्थान्येव फलवशादन्यार्थानि विधिप्रकरणस्थानुवादविरोधविधुरवाक्यत्वात्प्रयाजादिवाक्यवदित्यनुमानादित्याह। प्रतीतीति। अर्थवादानां संवादविसंवादासत्वे स्वार्थे प्रामाण्योक्त्या मन्त्राणामपि तदु-

---

१ क. ज. °यादीनां प°। २ ङ. ञ. °त्र योऽत्रा°। ३ ङ. ञ. °मानार्थत्रा°। ४ ङ. ञ. °मानार्थत्रा°। ५ ञ. °र्थत्वं वेति। ६ ठ. ड. ढ. °नि वाक्यार्थ°।

न गुणवादः। एतेन मन्त्रो व्याख्यातः। अपिच विधिभिरेवे-न्द्रादिदेवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम्। न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते। न च चेतस्यनारूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते। श्रावयति च "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्" [ऐ० ब्रा० ३।८।१] इति। न च शब्दमात्रमर्थ-स्वरूपं संभवति शब्दार्थयोर्भेदात्। तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरि-न्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम्। इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण संभवन्मन्त्रार्थ-

---

क्तमेवेर्त्यातिदिशति। एतेनेति। तस्यापि संवादाद्यभावे स्वार्थे मानत्वाविशेषात्प्रतीते देवतारूपे प्रामाण्यमावश्यकमित्यर्थः। न केवलं मन्त्रादिप्रमाणकमेव देवतारूपं विधिप्र-माणकमपीत्युपादानं प्रमाणयति। अपिचेति। यथा स्वर्गकामवाक्ये विध्यपेक्षितं स्वर्ग-रूपं यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यर्थवादसिद्धं विधिप्रमाणकं तथा यागविधिनैव देवतारूपा-पेक्षणादर्थवादादिसिद्धमपि तद्रूपं तत्प्रमाणकमेवेत्यर्थः। कथमिन्द्रादिस्वरूपापेक्षा विधीनां ते हि करणेतिकर्तव्यताभाव्यमात्रापेक्षिणस्तत्राऽऽह। न हीति। दर्शपूर्णमासाधिकारपा-ठात्प्रयाजाद्यनुष्ठानादेवापूर्वसिद्धिः। तथौत्सर्गिकप्रतीतिकार्यार्थवादप्रमितदेवताप्रमितिमतो यागादपूर्वसिद्धिरविशेषादित्यर्थः। चेतसि देवतारूपारोपणमपि मा भूत्तत्संप्रदानकह-विर्दानकस्य तदपेक्षत्वाभावादित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। देवतामुद्दिश्य हविरनभृश्य तदीयस्वत्वत्यागात्मकत्वाद्यागस्येत्यर्थः। न केवलं यागदेहालोचनया चेतसि देवता-रोपः किंतु श्रूयमाणत्वाच्चेत्याह। श्रावयतीति। विध्यपेक्षायां मन्त्रादिभ्यो देवतावि-ग्रहादि ग्राह्यं तदपेक्षैव नास्ति शब्दरूपस्यैव देवतात्वात्तस्य च मानान्तरासिद्धत्वात्त-त्राऽऽह। न चेति। विमता बुद्धिः शब्दातिरिक्तार्थाकारा कारकबुद्धित्वात्कर्तृबुद्धि-वत्। न च मन्त्ररूपकारकबुद्धौ व्यभिचारस्तत्राप्यैन्द्या गार्हपत्यमित्यादिकारकत्ववादिश-ब्दातिरिक्तमन्त्ररूपार्थाकारबुद्धित्वोपगमादिति भावः। ननु तथाऽपि देवतारूपज्ञानमुद्दे-शोऽपेक्षते न तद्रूपसत्त्वमारोपादपि तद्धीयोगाद्योपिदग्निधीवत्तत्राऽऽह। तत्रेति। दृष्ट-स्यासति बाधके न मिथ्यात्वम्। न च कर्मणो देवतागुणत्वात्तस्मादेव फलोत्पादे यागस्य फलवत्त्वविरोधोऽपूर्ववद्देवताप्रसादस्यापि यागावान्तरव्यापारत्वादित्यर्थः। न केवलं मन्त्रार्थवादेभ्यो देवताविग्रहादिसिद्धिः किं त्वितिहासपुराणादपीत्याह। इतिहासेति। मन्त्रादावुक्तप्रामाण्यप्रकारो व्याख्यातो मार्गः। न केवलं मन्त्राद्येव तन्मूलं किं तु

---

१ क. ट. गुणानुवा°। २ ड. ज झ. ञ. ट. °दिदैव°। ३ ङ. ज. ट. °त्तां मनसा ध्या°। ४ ठ. ट. ढ. °वेत्यादि°। ५ ठ ड. ढ. °दि न ग्रा°।

वादमूलत्वात्प्रभवति देवताविग्रहादि साधयितुम्। प्रत्यक्षादिमूलमपि संभवति। भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरंतनानां प्रत्यक्षम्। तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते। यस्तु ब्रूयादिदानींतनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत्। इदानीमिव च नान्यदाऽपि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्। ततश्च राजसूयादिचोदनोपरुन्ध्यात्। इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत। ततश्च व्यवस्थाविधायि शास्त्रमनर्थकं स्यात्। तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते। अपिच स्मरन्ति "स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः" [यो० सू० २। ४४] इत्यादि। योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलः स्मर्यमाणो न शक्यते

प्रत्यक्षाद्यपीत्याह। प्रत्यक्षादीति। ननु न तत्तस्य मूलं न हि देवादिविषयमस्मदादीनामस्ति प्रत्यक्षं तत्राऽऽह। भवतीति। व्यासादीनां तद्विषयं प्रत्यक्षमस्तीत्यत्र मानमाह। तथाचेति। न चाऽऽर्षं प्रत्यक्षमितिहासादिसिद्धं तच्च तन्मूलतया मानमित्यन्योन्याश्रयत्वमार्षप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षान्तर्भूतस्यानुमानागमाभ्यामेव सिद्धत्वादितिहासादौ च तन्मूलत्वव्यक्तीकरणाय तदनुवादादित्यर्थः। ननु पूर्वेऽपि व्यासादयो न देवादीन्प्रत्यक्षयन्ति प्राणित्वादस्मदादिवदित्यनुमानान्न योगिप्रत्यक्षं तन्मूलमिति शङ्कते। यस्त्विति। सामान्यतो दृष्टमतिप्रसक्त्या प्रत्याचष्टे। स इति। विमतं घटमात्रं वस्तुत्वाद्घटवदित्यपि संभवादित्यर्थः। अतीतानागतौ कालौ सार्वभौमशून्यौ कालत्वाद्वर्तमानवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह। इदानीमिवेति। तत्रापि सिद्धसाध्यत्वं प्रत्याह। ततश्चेति। विमतः कालोऽव्यवस्थितप्रायवर्णाश्रमशाली कालत्वात्संमतवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह। इदानीमिवेति। तत्रापि सिद्धसाध्यत्वमाशङ्क्याऽऽह। ततश्चेति। व्यवस्थाविधायि तत्तद्युगेषु तत्तद्वर्णाश्रमयोगितया तत्तदसंकीर्णधर्मबोधकमित्यर्थः। सामान्यतो दृष्टस्यातिप्रसक्तिप्रहतत्वे फलितमाह। तस्मादिति। इष्टदेवतासाक्षात्कारोद्देशेन जपविधानादपि युक्तमेतदित्याह। अपिचेति। आदिपदेन संयोगफलं देवतासाक्षात्कारस्तत्फलं व्यवहारश्चोच्यते। योगशास्त्रादपि योगिनो देवतादिभिः सह प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति दृष्टमित्याह। योगोऽपीति। न केवलं योगशा-

---

१ ञ. °त्यक्षम्°। २ क. °गो ऽणि°। ३ ङ. ञ. °फलकः स्म°। ४ क. ख. देवतादि°। ५ ङ. छ. ट. न च दे°। ६ क. ख. देवतादी°।

साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम्। श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति "पृथ्व्यप्तेजोनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते। न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्" [श्वे० २। १२] इति। ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम्। तस्मात्समूलमितिहासपुराणम्। लोकप्रसिद्धिरपि न सति संभवे निरालम्बनाऽध्यवसातुं युक्ता। तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः। ततश्चार्थित्वादिसंभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः। क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥३३॥(९)

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥३४॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते।

स्वाद्योगमाहात्म्यधीः किं तु श्रुतेरपीत्याह। श्रुतिश्चेति। पादतलमारभ्याऽऽ जानोर्जानोरा नाभेर्नाभेराग्रीवं ग्रीवायाश्चाऽऽकेशप्ररोहं ततश्चाऽऽब्रह्मरन्ध्रं क्रमेण पृथिव्यादिधारणया पृथिव्यादिपञ्चात्मके भूतसमुदाये समुत्थिते प्रतिपत्तिद्वारा वशीकृते योगगुणे चाणिमादौ प्रवृत्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं देहं प्राप्तस्य योगिनो न जरादिसंगविरित्यर्थः। किंच मन्त्रादिदृशामृषीणां शक्तिरस्मदादिशक्तिसदृशी नेत्यभ्युपगन्तव्यम्। तथा व्यासादीनामपि शक्तेरस्मदादिशक्त्यतिशायितया न तत्प्रत्यक्षं प्रतिक्षेप्तुं शक्यमित्याह। ऋषीणामिति। सिद्धे व्यासादीनामतीन्द्रियार्थदर्शित्वे फलितमाह। तस्मादिति। तथाचेतिहासादिप्रामाण्याद्देवताविग्रहादिपञ्चकसिद्धिरित्यर्थः। लोकप्रसिद्ध्याऽपि तत्सिद्धिरित्याह। लोकेति। प्रमाणस्यादुष्टत्वे प्रमेयसिद्धिरवश्यंभाविनीत्यवान्तरप्रकृतमुपसंहरति। तस्मादिति। तेषां विग्रहवत्त्वादौ सिद्धे प्रकृते किमित्याशङ्क्य परमप्रकृतमुपसंहरति। ततश्चेति। किंच ब्रह्मलोकादिप्राप्तानां देवादिभावं प्राप्तानां तत्रोत्पन्नापरोक्षधियां मुक्तिवादीन्यपि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि देवादीनामधिकारं सूचयन्तीति तेषां विद्याधिकारे श्रुतार्थापत्तिमाह। क्रमेति ॥ ३३ ॥ (९)

मनुष्याधिकारनियमापवादेन देवादीनामधिकारवद्द्विजात्यधिकारनियमं निरस्य शूद्रस्यापि स्यादधिकारः संवर्गविद्याधिकारिणि जानश्रुतौ शूद्रशब्दादित्याशङ्क्याऽऽह। शुगस्येति। प्रासङ्गिकीं संगतिं वदन्नधिकरणस्य तात्पर्यमाह। यथेति। पूर्वत्रात्रैवर्णिकदे-

---

१ ड. ञ. प्रत्याख्या°। २ क. ज. °द्धां व्यात्र°। ३ झ. °तिशयि°। ४ झ. न प्रत्य°। ५ ख. °णस्य दृष्ट°। ६ क. °हिमायातमि°।

तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत्प्राप्तम्। अर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात्। "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" [तै० सं०७। १।१।६] इतिवच्छूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति च निषेधाश्रवणात्। यच्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिङ्गम्। न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते। भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकम्। संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति "अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु" [छा० ४।२।३] इति। विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते। तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात्।

वाद्यधिकारोक्त्या मन्त्रादीनां स्वार्थे समन्वयः साधितः। संप्रति विद्याधिकारिणि शूद्रशब्ददृष्टेर्जातिशूद्रस्यापि विद्याहेतुवेदान्तविचारादिष्वधिकारमाशङ्क्य शूद्रशब्दस्य क्षत्रिये समन्वयोक्तेरेतदध्यायान्तर्भावोऽस्य युक्तः। आर्थवादिकशूद्रशब्दस्यैव पौर्वापर्यालोचनया वेदान्तानां स्वार्थे समन्वयसिद्धेः श्रुत्यादिसंगतयः। पूर्वपक्षे जातिशूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायां त्रैवर्णिकादविशेषः सिद्धान्ते ततो विशेषः फलेति। ब्रह्मविद्याविषयस्तस्यां शूद्रस्याधिकारोऽस्ति न वेत्यधिकारहेतुसत्त्वासत्त्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षयति। तत्रेति। सत्यपि लौकिके सामर्थ्ये शास्त्रीयसामर्थ्याभावादनधिकारमाशङ्क्याऽऽह। तस्मादिति। अनग्नित्वादित्यर्थः। अनवक्लृप्तत्वमयोग्यत्वम्। कर्मानधिकारे तेनैव न्यायेन विद्यायामपि नाधिकारस्तत्राऽऽह। यच्चेति। किमाहवनीयाद्यभावादनधिकारः शूद्रस्य विद्यायामुच्यते किंवाऽधिकारे मानाभावात्तत्राऽऽद्यं दूषयति। न हीति। विद्याया दृष्टसाधनत्वादाहवनीयादेस्तत्राकिंचित्करत्वात्तद्रहितस्यापि तद्धेतुमतस्तत्प्राप्तिरिति भावः। द्वितीयं निराह। भवतीति। अहेति खेदार्थो निपातः। हारेण सहित इत्वा रथः स तवैव हे शूद्र गोभिः सहास्तु किमनेनात्यल्पेन गार्हस्थ्यं निर्वोढुमसमर्थेनेति रैक्वो जानश्रुतिं विद्याधिकारिणं शूद्रशब्देनोक्तवानित्यर्थः। न केवलं शूद्राधिकारे श्रौतं लिङ्गं स्मार्तमपीत्याह। विदुरेति। अर्थित्वादिमतः साधने फलवति स्वाभाविकी प्रवृत्तिरितिन्यायानुगृहीतेन तद्यो यो देवानामिति ब्रह्मधीसंबन्धलिङ्गेन देवादीनामधिकारो यथोक्तस्तथाऽत्राप्यर्थित्वादिमतः शूद्रशब्देन परामर्शलिङ्गादस्त्यधिकारस्तस्येत्युपसंहरति। तस्मादिति। सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति। एवमिति। अध्ययनाभावेऽपि

---

१ क. ज. °दकम्। न। २ क. ज. °वा वि°। ३ क. °लमिति।

अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते । न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्त्युपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य । उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति तन्न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति । न्यायस्य साधारणत्वात् । यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गं न्यायाभावात् । न्यायोक्ते हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति । न चात्र न्यायोऽस्ति । कामं चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवै-

---

किमित्यधिकारो विद्याहेतुषु नेष्यते तत्राऽऽह । अधीतेति । साङ्गाध्ययनविधिरदृष्टसंस्कारसहितवेदवाक्योत्थप्रमितिमत एवोत्तरविधिष्वधिकारो नान्यस्येति नियमयन्वैदिकेषु ब्रह्मधीफलपर्यन्तोपायविधिषु शूद्रस्यानधीयानस्याधिकारं वारयतीति भावः । अध्ययनमपि तर्हि तस्य किं न स्यात्तत्राऽऽह । न चेति । उपनयनमपि तस्य स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । उपनयनस्येति । वक्ष्यते हि तस्य वर्णत्रयविषयत्वम् । यदुक्तमर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवादिति तत्रार्थित्वमुपेत्य सामर्थ्यं प्रत्याह । यत्त्विति । सामर्थ्यमपि तस्य संभवतीत्याशङ्क्य लौकिकं वैदिकं वेति विकल्प्याऽऽद्यं निराह । सामर्थ्यमिति । ननु लिखितपाठादिना प्राप्तस्वाध्यायादर्थधीयोगादस्ति तस्य वैदिकमपि सामर्थ्यम् । नच निषिद्धाध्ययनाद्दुरितोदयभयान्न प्रवर्तते लिखितपाठादिजनितविद्यया तन्निबर्हणात्तत्राऽऽह । शास्त्रीयस्येति । लिखितपाठादिजन्यविद्यया दुरितनिवृत्तावध्ययनविध्यानर्थक्यान्मैवमित्यर्थः । यत्तु शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति पर्युदासो न श्रुत इति तत्राऽऽह । यच्चेति । संस्कृतवेदार्थज्ञानाभावेनासामर्थ्यस्य यज्ञवज्ज्ञानेऽपि तुल्यत्वाद्यज्ञोक्तेरुपलक्षणत्वादनधिकारो ज्ञानेऽपि वाचनिकः शूद्रस्येत्याह । न्यायस्येति । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति । यदिति । तदभावेऽपि स्वतन्त्रमेव लिङ्गदर्शनं द्योतकमित्याशङ्क्याऽऽह । न्यायेति । निषादस्थपतिं याजयेदितिवच्चोदनाभावादर्थवादस्थशूद्रशब्दस्य चान्यतःसिद्धार्थविद्योतिनः स्वतोऽप्रापकत्वादन्यपरस्य मानान्तराविरोध एव प्रामाण्यादत्र न्यायविरोधस्योक्तत्वादसाधकं लिङ्गमित्यर्थः । शूद्राधिकारेऽपि तर्हि लिङ्गानुग्राहको न्यायोऽस्तु नेत्याह । न चेति । किंचार्थवादवशाद्विद्यामात्रे वा शूद्राधिकारः संवर्गविद्यायामेव वा नाऽऽद्य इत्याह । कामं चेति । तद्विषयत्वात्संवर्गवि-

---

१ ङ. त्र. 'सोऽर्हं लि'।

कस्यां शूद्रमधिकुर्यात्तद्विषयत्वान्न सर्वासु विद्यासु । अर्थवादस्थत्वात्तु न क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषयो योजयितुम् । कथमित्युच्यते । "कम्वर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थ" [छा० ४ । १ । ३] इत्यस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तामृषी रैक्कः शूद्रशब्देनानेन सूचयांबभूवाऽऽत्मनः परोक्षज्ञताख्यापनायेति गम्यते जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति । उच्यते । तदाद्रवणात् । शुचमभिदुद्राव शुचा वाऽभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्कमभिदुद्रावेति शूद्रः । अवयवार्थसंभवाद्रूढ्यर्थस्य चासंभवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

द्याविषयार्थवादस्थत्वादस्येति यावत् । संवर्गविद्याधिकारे शूद्रशब्दासिद्धे विद्यात्वादन्यत्रापि तदधिकारोऽस्त्विति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह । अर्थवादेति । तर्हि वैदिकशूद्रपदस्याऽऽनर्थक्यमित्याशङ्क्य सूत्रं योजयति । शक्यते चेति । जात्यन्तरे रूढस्य कथमन्यार्थतेति शङ्कते । कथमिति । यौगिकार्थसंनिधावदृष्टरूढिग्रहाद्वरं दृष्टयोगग्रहणमित्याह । उच्यत इति । जानश्रुती राजा बहुविधान्नपानदानशूरो ग्रीष्मे रात्रौ हर्म्ये सुष्वाप । तस्योर्ध्वमन्तरिक्षे दृष्टिगोचरं हंसेषु गच्छत्सु पृष्ठगामी हंसो हंसमग्रेसरं प्रत्युवाच । किं न पश्यसि परमधार्मिकस्य जानश्रुतेर्ज्योतिर्द्युलोकसंलग्नं तत्त्वां धक्ष्यतीति । ततः सोऽब्रवीत्कमेनं वराकं प्राणिमात्रं सन्तमरे सयुग्वानमिव रैक्कमेतद्वचनं ब्रवीषि । उशब्दोऽवधारणे । युग्वा गन्त्री तया सह वर्तते यो रैक्को यस्य धीफले कर्मफलं सर्वमन्तर्भूतं स एवैतदुक्तियोग्यो नायमज्ञो राजेत्यर्थः । श्रुतिमेतामाश्रित्य शुगस्येत्याद्यक्षराणि योजयति । इत्यस्मादिति । उत्पन्नशोकसूचनमनुपयोगीत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मन इति । शूद्रशब्दस्य मुख्यार्थत्यागे हेतुमाह । जातीति । तदाद्रवणादित्यस्य शङ्कामाह । कथमिति । व्याख्येयमादाय त्रिधा व्याख्याति । उच्यत इति । शुचं शोकमभिदुद्राव प्राप्तवानित्यर्थः । शुचा वा कर्त्र्या स्वयमभिदुद्रुवे प्राप्त इत्यर्थः । शुचा वा करणभूतया रैक्कं गतवानित्यर्थः । एवं तावत्तदाद्रवणादिति तच्छब्देन शुग्जानश्रुती रैक्को वा गृह्यते । उक्तव्युत्पत्त्या शूद्रशब्दस्याविकृतार्थत्वे पूर्वोक्तं न्यायं सूचयति । अवयवेति । हंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुत्वा जानश्रुतेः शुगुत्पन्नेत्येतदेव कथं गम्यते येनासौ शूद्रशब्देन सूच्यते तत्राऽऽह । दृश्यते चेति ॥ ३४ ॥

---

१ ङ. ञ. °पये यो° । २ ङ. ञ. ट. °क्षज्ञानस्यख्या° । ३ ङ. ज. ञ. °शूद्राव° । ४ ङ. ञ. °द्रुद्रार्थ° । ५ क. ख. °द्रशब्दस्याऽऽ° । ६ क. ख. ठ. ड. ढ. °चरे हं° । ७ क. ख. ठ. ड. ढ. °र्वोक्तन्या° ।

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहाराल्लिङ्गाद्गम्यते । उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः संकीर्त्यते "अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे" [छा० ४ । ३ । ५] इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यम् । कापेययोगो हि[1] चित्ररथस्यावगतः "एतेन वै[2] चित्ररथं कापेया अयाजयन्" [ताण्ड्यब्रा० २०।१२। ५] इति । समानान्वयानां[3] च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायतेति च क्षत्रपतित्वावगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यम् । तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां संकीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति ।

शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे हेत्वन्तरमाह । **क्षत्रियत्वेति** । चशब्दार्थमाह । **इतश्चेति** । हेत्वन्तरमेव स्फोरयति । **यदिति** । कथमभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वं चैत्ररथस्य वा कथं क्षत्रियत्वं कथं वा जानश्रुतेस्तेन समभिव्याहारस्तस्मिन्सत्यपि वा कथं तस्य क्षत्रियत्वं तदाह । **उत्तरत्रेति** । संवर्गविद्याविध्यनन्तरमर्थवादारम्भार्थोऽथशब्दो हशब्दो वृत्तान्तावद्योती । शौनकः शुनकस्यापत्यं कापेयं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिणं च नाम्ना राजानं काक्षसेनिं कक्षसेनस्यापत्यं तौ भोक्तुमुपविष्टौ सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी भिक्षितवानित्यर्थः । ब्रह्मचारिभिक्षयाऽस्याशूद्रत्वेऽपि कथं चैत्ररथित्वं तदाह । **चैत्रेति** । कापेययोगेऽपि कथं तस्य चैत्ररथित्वमथा तत्राऽऽह । **कापेयेति** । अवगतिमेव च्छान्दोग्यश्रुत्या स्फुटयति । **एतेनेति** । द्विरात्रेणेति यावत् । चित्ररथस्य कापेययोगेऽपि कथमभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वं तत्राऽऽह । **समानेति** । चित्ररथस्य याजकेन कापेयेन योगाद्याज्योऽभिप्रतारी चैत्ररथिः सिद्धस्तत्तत्पुरोहितवंश्यानामेव तत्तद्राजवंश्येषु प्रायो याजकत्वाच्चैत्ररथित्वाच्च क्षत्रियोऽभिप्रतारी चित्ररथस्य क्षत्रियत्वात्तद्वंश्यस्य तद्योगादित्यर्थः । वचनादपि तस्य क्षत्रियत्वमित्याह । **तस्मादिति** । चित्ररथादित्यर्थः । तथाऽपि क्षत्रियत्वे किं जातं जानश्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह । **तेनेति** । समभिव्याहारेऽपि कुतोऽस्य क्षत्रियत्वं तत्राऽऽह । **समानानामिति** । शिष्याचार्ययोः स्वामिभृत्ययोश्च समभिव्याहा-

---

१ क. ञ. °ये. क्ष° । २ ङ. ञ. ट. हि चैत्र° । ३ क. ङ. ज. ञ. वै चैत्र° । ४ ञ. °न्वययाजिनां । ५ ञ. °नां प्रा° । ६ ठ. ढ. च । ७ क. स. °योगित्यादि° ।

क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः। अतो न शूद्रस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते। "तं होपनिन्ये" [शत० ब्रा० ११। ५। ३। १३]। "अधीहि भगव इति होपससाद" [छा० ७। १। १]। "ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वैतत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः" [प्र० १। १] इति च। "तान्हानुपनीयैव" [छा० ५। ११। ७] इत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति। शूद्रस्य संस्काराभावोऽभिलप्यते। "शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः" [मनु० १०। ४] इत्येकजातित्वस्मरणात्।

"न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति"

[मनु० १०। १२। ६] इत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

रेऽपि वैषम्यमस्तीति प्रायेणेत्युक्तम्। तस्य क्षत्रियत्वे हेत्वन्तरमाह। क्षत्त्रिति। आदिशब्देन गोदानादिसंग्रहः। क्षत्रियत्वे संवर्गविद्याधिकारिणः सिद्धे फलितमाह। अत इति ॥ ३५ ॥

शूद्रस्यानधिकारे लिङ्गान्तरमाह। संस्कारेति। चशब्दार्थमाह। इतश्चेति। हेत्वन्तरं स्फोरयति। यदिति। आदिशब्देनाध्ययनाचार्यशुश्रूषादयो गृह्यन्ते। परामर्शं विशदयति। तं हेति। विद्यार्थिनं शिष्यमाचार्यः किलोपनीतवाननुपनीताय विद्यादानायोगादिति यावत्। सनत्कुमारं प्रति नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन्नुपसत्तिं कृतवानित्याह। अधीहीति। भारद्वाजादयः षडृषयः परं ब्रह्म परत्वेनावगतवन्त इति ब्रह्मपरास्तद्ध्याननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं च परमार्थभूतं ब्रह्म विचारयन्तो निर्णयार्थमेष पिप्पलादस्तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य रिक्तहस्तानां गुरूपगमनायोगं मन्यमानाः समित्पाणयस्तमुपसन्नाः किलेत्याह। ब्रह्मेति। अनुपनीतानामपि वैश्वानरविद्यायामधिकारश्रुतेरनियतमुपनयनमित्याशङ्क्याऽऽह। तानिति। औपमन्यवप्रभृतीन्ब्राह्मणाननुपनीयैवाश्वपती राजोवाचेति निषेधात्तस्य प्राप्तिपूर्वत्वात्प्राप्तोपनयनानां द्विजानामेवाधिकार इत्यर्थः। संस्कारपरामर्शादिति व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे। शूद्रस्येति। एकजातिरुपनयनरहितः। पातकं भक्ष्याभक्ष्यविभागाभावकृतम्। आदिशब्देन पशु ह वा एतदित्यादि गृह्यते ॥ ३६ ॥

---

१ क. ङ. ज. ञ. °स्य च सं°। २ ज. ञ. ट. °रणेन। "न। ३ क. °यः प°।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रववृते । "नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याऽऽहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः" [छा० ४ । ४ । ५] इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥ (१०)

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति । वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावत् "अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्" इति । पद्यु ह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्" इति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं

शूद्रस्य विद्यानधिकारे लिङ्गान्तरमाह । तदभावेति । चकारार्थमाह । इतश्चेति । तदेव स्फुटयति । यदिति । सत्यकामो जाबालो ब्रह्मचर्यकालमालक्ष्य प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालामपृच्छद्भगवति कस्यचिद्गुरोरावासमासाद्य ब्रह्मचर्यमाचरितुमिच्छामि ब्रवीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति । सा तु स्वपितृचरणपरतया नाहं तदवेदिषं जबालाऽहमस्मि त्वं जाबालोऽसीत्येतावदवगतमवादीत् । ततः सत्यकामो गौतममभ्येत्याभ्यभाषत ब्रह्मचर्यं भगवति चरितुमिच्छाम्यनुगृह्णातु मां भवानिति । ततो गौतमेन किंगोत्रोऽसीति पृष्टो नाहं वेद नापि मातेति तेनोक्ते तदीयसत्यवचनेन शूद्रस्य मायावित्वयोगात्तदशूद्रत्वे सिद्धे तमुपनेतुमध्यापयितुं चाऽऽचार्यो यस्मात्प्रवृत्तस्तस्मान्न शूद्रस्याधिकारोऽस्तीत्यर्थः । कथमुक्तनीत्या गौतमस्य प्रवृत्त्यौन्मुख्यं तत्राऽऽह । नेति । एतत्सत्यवचनं विवक्तुं विविच्य निःसंदिग्धं वक्तुमित्येतत् । न सत्यादगाः सत्यवचनान्नातिगतोऽसीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रौतमिव लिङ्गं शूद्रस्य विद्यानधिकारे स्मार्तं तद्दर्शयति । श्रवणेति । तद्व्याकरोति । इतश्चेति । उक्तमेव विभजते । वेदेति । तत्र श्रवणप्रतिषेधं स्पष्टयति । श्रवणेति । पठ्यमानं वेदं समीपे प्रमादादेव शृण्वतः शूद्रस्य प्रत्यवायप्रायश्चित्तालोचनायां सीसलाक्षाभ्यां संतप्ताभ्यामतिद्रुताभ्यां श्रोत्रद्वयपूरणं कार्यमित्यर्थः । पद्यु पेदा युक्तं संचारसमर्थमिति यावत् । श्रवणनिषेधादेवार्थादध्ययननिषेधोऽपि सिध्यतीत्याह । अत इति । तदेव स्फुटयति । यस्येति । न केवलमार्थिकोऽध्ययननिषे-

---

१ क. शूद्राधि°। २ ख. °त्याभा°। ३ ख. पद्यु°।

भवति स कथमश्रुतमधीयीत । भवति च वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इति 'द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानम्' इति च । येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद्विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिषेद्धुं ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् । "श्रावयेच्चतुरो वर्णान्" [महाभा०] इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितम् ॥३८॥(१०)

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ (११)

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः । प्रकृतामेवेदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्यामः । "यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति"

धः श्रौतश्चेत्याह । भवतीति । अध्ययननिषेधानुपपत्त्या ज्ञानानुष्ठानयोरपि स सिध्यतीत्याह । अत इति । साक्षादपि ज्ञाननिषेधमाह । भवतीति । अनुष्ठाननिषेधमपि शाब्दं दर्शयति । द्विजातीनामिति । दानमत्र नित्यमिष्टं नैमित्तिकस्य शूद्रेऽपि योगात् । यत्तु विदुरादीनां ज्ञानित्वं स्मृतिसिद्धमिति तत्राऽऽह । येषामिति । साधकस्याधिकारचिन्ता न सिद्धस्येत्याह । तेषामिति । विदुरादीनां ज्ञानाभावस्य स्मृतिविरोधेन दुर्वचत्वादुत्पन्नज्ञानानां तेषां मुक्तिरेव । सामग्र्याः साध्याव्यभिचारादित्यर्थः । कुतस्तर्हि शूद्राणां ज्ञानोत्पत्तिस्तत्राऽऽह । श्रावयेदिति । कुत्र तर्हि तदधिकारो वार्यते तत्राऽऽह । वेदेति । आर्थवादिकशूद्रशब्दस्योक्तनीत्या क्षत्रियेऽन्वयान्न जातिशूद्रस्य वेदद्वाराऽधिकारो विद्यायामित्युपसंहरति । इति स्थितमिति ॥ ३८ ॥ (१०)

बहुलिङ्गविरोधादेकस्य शूद्रशब्दस्य मुख्यार्थत्वाभववद्वायुसहितजगत्कम्पनाश्रयत्वभयहेतुत्वामृतत्वसाधनत्वलिङ्गैर्बहुभिर्विरोधात्प्राणश्रुतेरेकस्या मुख्यार्थत्यागमाह । कम्पनादिति । आपादसमाप्तेरुत्तरसंदर्भस्य संगतिमाह । अवसित इति । अस्याधिकरणस्योदाहरणतया काठकवाक्यं पठति । यदिति । यत्किंचेदमविशिष्टं जगत्तत्सर्वं प्राणे निमित्ते सत्येजति चेष्टते तच्च तस्मादेव निःसृतमुत्पन्नम् । तच्च प्राणाख्यं जगत्कारणं महदपरिच्छिन्नं बिभेत्यस्मादिति भयम् । तदेव भयहेतुत्वं निरूपयति । वज्रमिति । उद्यतं वज्रमिवेत्यर्थः । प्राणतत्त्वविदोऽमृतत्वहेतुत्वमाह । य इति । सूत्राक्षराननु-

---

१ ज. ञ. ट. 'ति चोद्या'। ऋ. 'ति चोदाहर'। २ ङ. 'व च तद'। ३ ट. 'वैतं'।

[का०२।६।२] इति। एतद्वाक्यं मेजृ कम्पन इति धात्वर्थानुगमा-
ल्लक्षितम्। अस्मिन्वाक्ये सर्वमिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पन्दते महच्च
किंचिद्भयकारणं वज्रशब्दितमुद्यतं तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति
श्रूयते। तत्र कोऽसौ प्राणः किं तद्भयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे
क्रियमाणे प्राप्तं तावत्प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति। प्रसि-
द्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्यात्। वायोश्चेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते। कथम्।
सर्वमिदं जगत्पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति वा-
युनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यम्यते। वायौ हि पर्जन्यभा-
वेन विवर्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त इत्याचक्ष-
ते। वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वम्। तथाहि श्रुत्यन्तरम्
"वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद" इति।

गमान्नेदमुदाहरणमित्याशङ्क्याऽऽह। एतदिति। एजतिधात्वर्थस्य कम्पनस्य सूत्र-
णादेजतिपदयुक्तमेतद्वाक्यं सूत्रितमित्यर्थः। वाक्ये प्रातीतिकमर्थं संक्षिप्याऽऽह।
अस्मिन्निति। सहेतुकं संशयमुक्त्वा श्रुत्या पूर्वपक्षयति। तत्रेत्यादिना। शब्दा-
देव प्रमित इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानायेत्युक्तम्। इह तु प्राणस्य
स्वरूपेण कल्पितस्य न ब्रह्मैक्यं यतोऽनूद्येत तस्मादुपास्तिविधिरिति प्रत्यवस्थीयते।
सिद्धान्ते तु निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तश्रुत्यन्वयादस्ति श्रुत्यादिसंगतिः। फलं तु पूर्वोत्तरप-
क्षयोरुपास्तिर्ज्ञानं चेति। नन्वतिदेशाधिकरणे प्रातर्दने विचारे च प्राणशब्दस्य
ब्रह्मार्थत्वमुक्तं तथेहापीत्यनर्थकमधिकरणम्। मैवम्। प्राणमेवाभिसंविशन्तीत्यत्र निर-
पेक्षकारणत्वपरैवकारवत्प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यादावुपक्रमोपसंहारैकरूप्यवच्चात्र तदभावा-
दगतार्थत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह। वायोश्चेति। जगत्कम्पनहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमिहापि भाति
तत्कथं वायोरिदं माहात्म्यमित्याह। कथमिति। उक्तलिङ्गमन्यथयति। सर्वमिति।
तथाऽपि जगद्भयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह। वाय्विति। न तावदत्रोपमा तद्वा-
चकाभावात्। न च ब्रह्मनिमित्तं भयानकं वज्रमुद्यम्यते मानाभावात्। न चेदमेव मानं
वायुनिमित्तत्वेन तदुद्यमनोक्तेरित्यर्थः। कथं वायोरपि वज्रोद्यमहेतुत्वं तत्रापि मानाभावाद्वा-
क्यस्य साधारण्यात्तत्राऽऽह। वायौ हीति। तथाऽपि ज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्ग-
मित्याशङ्क्याऽऽह। वाय्विति। तत्र बृहदारण्यकमनुकूलयति। तथाहीति। व्यष्टिर्विशे-

---

१ ड. ञ. ञ. ऽऽह न त°। २ क. ठ. ड उक्तं लि°। ३ ठ. ड. °द्यमोक्ते°।

तस्माद्वायुरयमिह प्रतिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यम् । कुतः । पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि । पूर्वत्र तावत्तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चनेति ब्रह्म निर्दिष्टं तदेवेहापि संनिधानाज्जगत्सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः "प्राणस्य प्राणम्" [बृ० ४ । ४ । १८] इति दर्शनात्। एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य । तथाचोक्तम् "न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" [का० २ । ५ । ५] इति । उत्तरत्रापि "भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति

षः। समष्टिः सामान्यम्। प्राणवज्रश्रुतिभ्यां सिद्धमुपसंहरति। तस्मादिति। आध्यात्मिकाधिदैविकवायूपास्त्यर्थं वाक्यमित्युक्तमनूद्य सिद्धान्तयति । एवमिति । बहिरेव प्रतिजानीते । ब्रह्मेति । वाक्यस्य वायूपास्तिपरत्वे श्रौते कुतो ब्रह्मधीरित्याह । कुत इति । पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वलोकाश्रयत्वादिलिङ्गं प्राणश्रुतेर्बाधकमित्याह । पूर्वेति । तत्र वाक्यैकवाक्यत्वं विवृणोति । पूर्वोत्तरयोरिति । तथाऽप्येजतिवाक्ये वायुरुच्यतामित्याशङ्क्य वाक्यैक्यसंभवे न तद्भेत्तव्यमित्याह । इहैवेति । पूर्ववाक्यस्य कुतो ब्रह्मार्थत्वं तत्राऽऽह । पूर्वत्रेति । शुक्रं शुभ्रं ज्योतिष्मत्तस्यैव पूर्णतामाह । तद्ब्रह्मेति । तस्य कूटस्थतामाह । तदेवेति । तस्य सर्वाधिष्ठानतामाह । तस्मिन्निति । तदेव व्यतिरेकमुखेनाऽऽह । तदु नेति । तथाऽपि कथं तदेवात्र वाच्यमित्याशङ्क्य प्रकरणाल्लिङ्गप्रत्यभिज्ञानाच्चेत्याह । तदेवेति । प्राणश्रुत्या मुख्यप्राणे सिद्धे कथं प्रकरणादिनाऽर्थान्तरधीरित्याशङ्क्याऽऽह । प्राणेति । एकवाक्यताकाङ्क्षप्रकरणानुगृहीतबहुलिङ्गविरोधे ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वप्राणशब्दस्य न मुख्यार्थोऽस्तीत्यर्थः । उत्सूत्रं सिद्धान्तमुक्त्वा सर्वजगत्कम्पहेतुत्वं लिङ्गान्तरं सूत्रयोजनया दर्शयति । एजयितृत्वमिति । तत्र हेतुः । तथाचेति । केन तर्हि मर्त्यानां जीवनं तत्राऽऽह । इतरेणेति । इतरं स्फोरयति । यस्मिन्निति । पूर्वत्र ब्रह्मोक्तेरत्रापि तदेकवाक्यत्वात्तदेवोक्तमित्युक्तम् । इदानीमुत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मोक्तिमाह । उत्तरत्रेति । अस्येश्वरस्य भयादग्निसूर्यौ तपतः । इन्द्रादयः स्वव्यापारेषु धावन्ति । मृत्योरुत्कान-

---

१ ख. श्रुते । २ ग. °हीतस° । ३ ख. ज्योतिरतस्यै° । ४ क.ख. ठ. ड. मुख्योऽर्थोऽ° । ५ ख. °तुत्वालि° ।

ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः। सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वाभिधानात्। तदेवेहापि संनिधानान्महद्भयं वज्रमुद्यतमिति च भयहेतुत्वं प्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। वज्रशब्दोऽप्ययं भयहेतुत्वसामान्यात्प्रयुक्तः। यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तत एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तत इति। भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म। तथाच ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम् "भीषाऽस्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च। मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति। अमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते। ब्रह्मज्ञानाद्ध्यमृतत्वप्राप्तिः। "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वे० ६।१५] इति मन्त्रवर्णात्। यत्तु वायुविज्ञानात्क्वचिदमृतत्वमभिहितं तदापेक्षिकम्। तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय "अतोऽन्यदार्तम्" [बृ० ३।४] इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात्। प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः। "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" [का० १।२।१४] इति परमात्मनः पृष्टत्वात्॥ ३९॥ (११)

पेक्ष्य पञ्चमत्वम्। कथमत्र ब्रह्मोक्तं वायुरेवाग्न्यादिभयकारणं किं न स्यात्तत्राऽऽह। सवायुकस्येति। तथाऽपि कथं प्रकृते ब्रह्मोक्तिरित्याशङ्क्य प्रकरणानुगृहीतभयहेतुत्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञानादित्याह। तदेवेति। अशनौ प्रसिद्धवज्रशब्दस्य ब्रह्मविरोधित्वान्नात्र ब्रह्मोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह। वज्रेति। तस्य भयहेतौ ब्रह्मणि प्रवृत्तिं दृष्टान्तेन स्फुटयति। यथेति। भयहेतुत्वस्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणः सिद्धेस्तत्प्रत्यभिज्ञानादपि ब्रह्मैवेदमित्याह। तथाचेति। भीषा भयेनास्माद्ब्रह्मणो निमित्तादिति यावत्। ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह। अमृतत्वेति। श्रुतस्य फलस्य ब्रह्मधिया व्याप्तिमाह। ब्रह्मेति। व्याप्तिभङ्गमुक्तमनूद्य प्रत्याह। यत्त्विति। अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यपमृत्युजयस्योक्तेरित्यर्थः। तस्याऽऽपेक्षिकत्वे हेत्वन्तरमाह। तत्रैवेति। पञ्चमेऽध्याये सूत्रोक्त्यनन्तरमेव परमात्मानमन्तर्यामिणं प्रकृत्य ततोऽन्यस्य नाशित्वोक्तेर्वायुज्ञानाधीनममृतत्वमापेक्षिकमित्यर्थः। एजतिवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमित्यत्र मानान्तरमाह। प्रकरणादिति। तस्य परमात्मविषयत्वे हेतुमाह। अन्यत्रेति॥ ३९॥ (११)

---

१ ट. °वर्णनात्। २ ङ. °व च प्र°।

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ (१२)

"एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" [छा० ८।१२।३] इति श्रूयते। तत्र संशय्यते किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयतमोपहं तेजः किंवा परं ब्रह्मेति। किं तावत्प्राप्तम्। प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति। कुतः। तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात्। "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" [ब्र० सू० १।१।२४] इत्यत्र हि प्रकरणाज्ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते। न चेह तद्वत्किंचित्स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते। तथाच नाडीखण्डे "अथ यत्रैतदस्माच्छरी-

---

बहुलिङ्गविरोधेन श्रुतिबाधवत्प्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषश्रुत्या ज्योतिःश्रुतेर्मुख्यार्थबाधमाह। ज्योतिरिति। दहराधिकरणे ज्योतिःशब्दं ब्रह्मेति सिद्धवदादाय ब्रह्मरूपेणोच्यते जीव इत्युक्तम्। इदानीं ब्रह्मैव ज्योतिःशब्दमित्येतद्विशदयितुं तदेव वाक्यमाह। एष इति। परं ज्योतिरिति श्रुतिभ्यां संशयमाह। तत्रेति। चक्षुषो विषयो घटादिस्तस्याऽऽवरकं बाह्यं तमस्तदपहतिकारणमादित्याख्यं तेजस्तदिह ज्योतिरुच्यते ज्योतिःश्रुतेस्तत्र रूढत्वादित्येकः पक्षः। ज्योतिर्विशेषणस्य परत्वस्य निरातिशयत्वस्य ब्रह्मणोऽन्यत्रायोगात्तदेव ज्योतिरिति पक्षान्तरं प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति। किमिति। नच प्रकरणात्प्राणस्येव ज्योतिषो ब्रह्मत्वं तत्र सर्वशब्दश्रुतिसंकोचवत्प्रकृते प्रकरणानुग्राहकाभावात्परशब्दस्य विशेषणार्थस्य विशेष्यानुसारेणाऽऽदित्येऽपि नेयत्वादुक्तश्रुतेर्निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। पूर्वोत्तरपक्षयोरादित्योपास्त्या क्रममुक्तिर्ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः। सर्वशब्दस्येवात्र कस्याश्चिदपि श्रुतेरसंकोचात्प्रागिवेहापि समुत्थायेत्यादिश्रुत्यसंकोचाद्वा युक्तमादित्यग्रहणमिति भावः। प्रसिद्धस्याप्रतिपाद्यत्वात्तद्ग्रहणं नेति शङ्कते। कुत इति। अप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्योपास्यत्वेनाऽऽदेयत्वमाह। तत्रेति। ज्योतिराधिकरणन्यायेनास्यापि निर्णयात्पूर्वपक्षानुत्थानादनारभ्यमेतदधिकरणमित्याशङ्क्याऽऽह। ज्योतिरिति। ब्रह्मणो गायत्रीवाक्ये प्रकृतत्वात्तस्य सर्वनाम्ना परामृष्टस्य द्युसंबन्धलिङ्गात्प्रत्यभिज्ञानात्तत्र ज्योतिःशब्दो ब्रह्मणि प्रसिद्धिमुल्लङ्घ्य नीतः। न च तथाऽस्मिन्वाक्ये ज्योतिःशब्दस्य स्वार्थत्यागे हेतुरदृष्टत्वादित्यगतार्थतेत्यर्थः। नन्वत्रापि परं ज्योतिरिति ज्योतिषो विशेषणं स्वरूपाभिनिष्पत्तिरुत्तमपुरुषत्वं चाऽऽदित्येऽनुपपन्नं ज्योतिःशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुरस्तु नेत्याह। तथाचेति। अथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्यादि नाडीखण्डः। तत्राऽऽदित्यग्रहा-

---

१ क. ज. हि कार। २ ट. द. ॰ख्यव॰।

रादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते" [छा० ८।६।५] इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता । तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् । दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । "य आत्माऽपहतपाप्मा" [छा० ८ । ७ । १] इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्याऽऽत्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च [छा० ८ । ७ । १] प्रतिज्ञानात् । "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" [छा० ८ । ९ । ३] इति चानुसंधानात् "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" [छा० ८ । १२ । १] इति चाशरीरतायै ज्योतिःसंपत्तेरस्याभिधानात् । ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः "परं ज्योतिः" "स उत्तमः पुरुषः" [छा० ८ । १२ । ३] इति

नुरोधेन मुमुक्षोस्तत्प्राप्तिरभिहितेति संबन्धः । विशेषज्ञानोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । यत्रेत्यारब्धकर्मावसानकालोक्तिः। एतदुत्क्रमणं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अस्मादभिमानविषयाद्देहादुत्क्रमणं यदा करोत्यथ तदैतैरादित्यस्य रश्मिभिरालम्बनैरूर्ध्वः सन्नाक्रमत उपरि गच्छतीत्युपक्रम्याऽऽदित्यं गच्छतीत्युपसंपत्तव्यस्य ज्योतिषो यथाऽऽदित्यत्वं तथा श्रुतं तस्यापि परत्वमर्चिरादिभ्यो युक्तं समुत्थायोपसंपद्येति च पूर्वकालार्थक्त्वाश्रुतेर्ब्रह्मपक्षे बाधाद्देहाभिमानत्यागरूपमुत्थानं कृत्वोपसंपद्य कार्यब्रह्मलोकं गत्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स चोत्तमः पुरुष इत्यङ्गीकारे सर्वाविरोधादादित्यपक्षो ज्योतिःश्रुत्या क्त्वाश्रुतिभ्यां चाभ्युपेय इत्यर्थः । मार्गपर्वभूतादित्योपास्त्या तत्प्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिपरं वाक्यमित्युपसंहरति । **तस्मादिति** । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञामाह । **एवमिति** । श्रुतिभिस्तेजसो ग्राह्यत्वे कुतो ब्रह्मधीरिति पृच्छति । **कस्मादिति** । हेतुमादाय व्याचष्टे । **दर्शनादिति** । परस्य ब्रह्मणोऽस्मिन्प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिदर्शनं हेतुना साधयति । **य इति** । प्रकरणाविच्छेदं कथयति । **एतमिति** । किंचार्चिराद्यपेक्षया परं ज्योतिरादित्यश्चेत्तत्प्राप्त्या विदुषो नाशरीरत्वमादित्यस्य देवतात्मनः सशरीरत्वान्नच तत्प्राप्त्यो स्वरूपाभिनिष्पत्तिरन्यस्यान्यात्मतायोगादित्याह । **अशरीरमिति** । उपास्त्या तत्प्राप्तावशरीरत्वमाशङ्क्याऽऽह । **ब्रह्मेति** । इतश्चात्र ब्रह्मैव ज्योतिरित्याह । **परमिति** । शरीरादुत्थितस्यानन्तरमुपसंपत्तव्यत्वमादित्यस्य नाडीखण्डे दृष्टमिति लिङ्गानुगृहीतां ज्योतिरादिश्रुतिमपहतपाप्मत्वादिपर-

---

१ क. त्र. ट. °र्ध्वं आक्र° । २ ड. त्र. °व्दवाच्यमि° । ३ ख. ट. ड. °हादभि° । ४ क. झ. ट. ढ. °नात्म° । ५ ख. °प्त्या स्व°

च विशेषणात् । यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसंबन्धात् । न ह्यात्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥ ४० ॥ (१२)

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ (१३)

" आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा " [छा० ८ । १४ । १] इति श्रूयते । तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किंवा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः । आकाशशब्दस्य तस्मिन्रूढत्वान्नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वात् ।

मात्मप्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषादिश्रुत्या बाधित्वा परं ब्रह्म ज्योतिरास्थेयमेकवाक्यतापादकफलवत्प्रकरणोपेतश्रुतेर्विफललिङ्गसंगतिश्रुतितो बलीयसीत्वादस्य हि निर्गुणविद्यायां श्रुताशरीरताफलायामर्चिराद्यनवतारादादित्यानर्थक्यान्मार्गपर्वत्वेन तस्य सगुणविद्यासूपदिष्टत्वादेवोत्कर्षायोगादत्र ज्योतिर्मात्रश्रुतेर्मार्गानुक्तेरादित्योक्तौ श्रुतित्रयानर्थक्यादानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायाद्बलवत्प्रकरणोपेतप्रागुक्तश्रुत्या ब्रह्मैव ज्योतिरिति भावः । परोक्तमनुभाष्य दूषयति । यत्त्विति । आत्यन्तिकेऽपि मोक्षे तदुभयं स्यादित्याशङ्क्य बादर्यधिकरणविरोधान्मैवमित्याह । न हीति । पूर्वापरालोचनायामत्र क्रममुक्त्यप्रतीतेर्बाधित्वा क्त्वाश्रुतिं परस्य ज्योतिषो ब्रह्मणः प्राप्तेरेव स्वरूपाभिनिष्पत्तिस्तस्यैवोत्तमपुरुषतेत्युपेत्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमास्थेयमतो ब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरिति भावः ॥ ४० ॥ (१२)

प्रकरणोपेतोत्तमपुरुषादिश्रुत्या ज्योतिरादिश्रुतेर्बाध उक्तः । इदानीमात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां लिङ्गानुगृहीताभ्यामाकाशश्रुतेर्बाधमाह । आकाश इति । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति । आकाश इति । आकाशब्रह्मश्रुतिभ्यां संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षयति । तदित्यादिना । यथोपक्रमादर्थान्तरे प्रसिद्धोऽपि ज्योतिःशब्दः स्वार्थात्प्राच्यावितस्तथाऽऽकाशोपक्रमाद्ब्रह्मादिशब्दः स्वार्थात्प्राच्याव्यतामिति मत्वा हेतुमाह । आकाशेति । निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तश्रुतेरन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे वाय्वादिमात्राधिष्ठानाकाशात्मकब्रह्मोपास्त्या क्रममुक्तिः । सिद्धान्ते सर्वाधिष्ठानब्रह्मधिया साक्षान्मुक्तिरिति फलभेदः । रूढिग्रहे तस्य नामरूपनिर्वहणमयुक्तमित्याशङ्क्य नामरूपशब्दाभ्यां प्रसिद्धदेवदत्तादिसंज्ञानां सितासितादिरूपाणां च स्वीकारात्तदाश्रयावकाशदानद्वारा भूताकाशेऽपि तन्निर्वहणं युक्तमित्याह । नामेति । आकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेन गतार्थत्वमाश-

---

१ ङ. ञ. ट. ॰ति । न चासा॰ । २ क. ख. ट. ढ. ॰र्थात्प्रच्या॰ । ३ क. ख. ॰र्थात्प्रच्या॰ । ४ ख. ॰शेषब्र॰ ।

स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते। परमेव ब्रह्मेहाऽऽकाशशब्दं भवितुमर्हति। कस्मात्। अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्। ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति। न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं संभवति सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात्। नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति। "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि"[छा० ६।३।२] इत्यादिब्रह्मकर्तृकत्वश्रवणात्। ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोढृत्वमस्ति। बाढमस्ति। अभेदस्त्विह विवक्षितः। नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति। "तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा" [छा०

ङ्क्याऽऽह। स्रष्टृत्वादेश्चेति। तत्र हि सर्वजगदुत्पत्तेरेवकारसिद्धनिरपेक्षकारणत्वस्य प्रश्नप्रत्युक्तिसामानाधिकरण्यसामर्थ्यस्य च दृष्टेर्ब्रह्मपरत्वं नैवमिह तत्परत्वे किंचिदसाधारणं लिङ्गमित्यगतार्थतेत्यर्थः। तस्य च श्रुत्या प्रसिद्धवदुपादानात्प्रमितस्य बृहत्त्वाद्ब्रह्मत्वमाभूतसंप्लवस्थानादमृतत्वमाप्नोतीत्यात्मत्वं व्यापित्वात्। तस्मान्नामादिवद्भूताकाशोपास्त्यर्थं वाक्यमित्यर्थः। पूर्वपक्षमनूद्य सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति। एवमिति। आकाशशब्दाद्भूताकाशो भाति कुतो ब्रह्मधीरित्याह। कस्मादिति। हेतुमादायार्थान्तरत्वव्यपदेशं विशदयति। अर्थान्तरत्वादीति। भूताकाशस्यापि नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वं देवदत्तादिशब्दस्य नामत्वान्नीलपीतादे रूपत्वात्ताभ्यामन्यत्वस्य भूताकाशे सिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। यत्र नामरूपशब्दौ संभूयोक्तौ तत्र शब्दार्थावेव श्रुतिषु गृह्येते तन्नामरूपाभ्यामेवेत्यादौ तथा दृष्टेः। न च शब्दार्थान्तर्भूतस्य भूताकाशस्य ततोऽर्थान्तरत्वमित्यर्थः। किंच भूताकाशमपि विकारतया नामरूपान्तर्भूतं कथमात्मानमुद्वहेन्नच तन्निर्वाहकत्वं निरङ्कुशं श्रुतं परतन्त्रभूताकाशे कथंचिन्नेयमित्याह। नामेति। अन्यत्र तन्निर्वहणस्य ब्रह्मकर्तृकत्वसिद्धेस्तदेवात्रापि प्रत्यभिज्ञातमित्याह। अनेनेति। नामरूपनिर्वाहकत्वमादिशब्दोक्तं न ब्रह्मसाधारणमिति शङ्कते। नन्विति। जीवस्य तन्निर्वाहकत्वेऽपि ब्रह्माभेदात्तस्य ब्रह्मसाधारणतेत्याह। बाढमिति। स्रष्टृत्वादिब्रह्मलिङ्गमिह नेत्युक्तं प्रत्याह। नामेति। आकाशशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वे लिङ्गान्येव सन्ति भूताकाशार्थत्वे श्रुतिलिङ्गे स्तः। तथाच केवललिङ्गेभ्यस्तयोर्बलीयस्त्वाद्भूताकाशग्रहणमित्याशङ्क्यात्रापि ब्रह्मात्मश्रुती विद्येते इत्याह। तदिति।

---

१ ङ. ञ. 'दमभिधीयते। २ क. ङ. ज. ञ. ट. इति. ब्र'। ३ ङ. ञ. 'दस्त्वत्र वि'। ४ क. ख. ट. ढ. 'तन्त्रे भू'। ५ ख शङ्कयेहापि।

८ । १४] इति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । आकाशस्तल्लिङ्गादित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥ [१३]

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते । बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके "कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" [बृ० ४ । ३ । ७] इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत्किं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति । कुतः । उपक्रमोपसंहाराभ्याम् । उपक्रमे योऽयं वि-

---

उपक्रमस्थाकाशश्रुतेराकाशो वै नामेति प्रसिद्धलिङ्गाच्च नामरूपनिर्वहणतदर्थान्तरत्वामृतत्वलिङ्गानुगृहीते ब्रह्मात्मश्रुती बलवत्याविति भावः । आकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिपाद्यतया तात्पर्यवदानन्त्यलिङ्गादाकाशस्य ब्रह्मत्वमुक्तमिहापि श्रुत्यन्तरसिद्धनामादिनिर्वाहकत्वसंवादेन तात्पर्यवल्लिङ्गादाकाशस्य ब्रह्मत्वमुच्यते तत्कथं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याऽऽह । आकाश इति । तत्र स्रष्टृत्वस्पाष्टत्ववदिह नेति विशेषोऽस्तीति भावः ॥ ४१ ॥ (१३)

श्रुत्युपेतलिङ्गेन श्रुतेर्बाधमुक्त्वा लिङ्गेन लिङ्गस्यैव बाधमाह । सुषुप्तीति । साकाङ्क्षत्वं वारयति । व्यपदेशादिति । षष्ठाध्यायवाक्यजातं विषयत्वेनोदाहरति । बृहदिति । देहादीनामन्यतमो वा तदतिरिक्तो वाऽऽत्मेति जनकस्य प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरं योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः । प्राणेषु हृदीति व्यतिरेकार्थे सप्तम्यौ । प्राणबुद्ध्यतिरिक्त इत्यर्थः । बुद्धिवृत्तेर्विविनक्ति । अन्तरिति । अज्ञानाद्भिनत्ति । ज्योतिरिति । पुरुषः पूर्णो योऽयमेवंभूतः स आत्मेत्यर्थः । तदेव वाक्यमधिकृत्योपक्रमस्थविज्ञानमयशब्दादुपसंहारस्थसर्वेशानादिशब्दाच्च संशयमाह । तदिति । अङ्गुष्ठमात्रश्रुतावुपक्रमोपसंहारौ न जीवार्थावत्र तथेत्यगतार्थत्वं मत्वा प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । नामरूपाभ्यां भेदवादादाकाशं ब्रह्मेत्युक्ते भेदवादो नैकान्तोऽसत्यपि भेदे प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्त इति भेदोपचारादित्याशङ्क्यात्रापि मुख्यभेदसाधनादधिकरणसंगतिः । षष्ठाध्यायस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवानुवादेन कर्तृस्तुतिः सिद्धान्ते तदनुवादेन तद्याथार्थ्यधीरिति फलभेदः । जीवे महानित्याद्ययुक्तमित्याह । कुत इति । आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेस्तत्परे संदर्भे महानज इत्यादि तत्रैव कथंचिन्नेयमित्याह । उपक्रम इति । जीवा-

---

१ ङ. ञ. 'तस्यायं । २ ख. 'त्राख्या' । ३ ज. ञ. विषयः । ४ ङ. 'धकाद' ।

ज्ञानमयः प्राणेष्विति शारीरलिङ्गात् । उपसंहारे च "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" [बृ० ४ । ४ । २२] इति तदपरित्यागान्मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरम् । कस्मात् । सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नाऽऽन्तरमिति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् । बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसंभवात् । प्राज्ञः परमेश्वरः सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् । तथोत्क्रान्तावप्ययं शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्यातीति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्रापि शारीरो जीवः स्याच्छरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः । तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारी-

---

नुवादेन कर्मापेक्षितकर्तृस्तुत्या तदविकारसिद्धिरत्रेष्टेत्युपसंहर्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनुभाष्य सिद्धान्तयन्ब्रहिरेव प्रतिज्ञामाह । एवमिति । उपक्रमोपसंहारपरामर्शानां जीवार्थतया तत्परे संदर्भे कथमीश्वरोक्तिरित्याह । कस्मादिति । तत्र हेतुं सोपस्कारमवतारयति । सुषुप्ताविति । सौषुप्तं भेदवादमुदाहरति । सुषुप्तौ तावदिति । करशिरश्चरणादिमति शरीरे पुरुषशब्दात्कुतः शारीरात्परस्य भेदस्तत्राऽऽह । तत्रेति । तस्य वेदितृत्वेऽपि प्रकृते वेदितृत्वं नापेक्ष्यं तदा बाह्यान्तरार्थधीनिषेधादित्याशङ्क्याऽऽह । बाह्येति । पुरुषस्य शारीरत्वेऽपि प्रकर्षेणाज्ञ इति व्युत्पत्त्या प्राज्ञशब्देनापि तस्यैवोक्तेर्भेदोक्तेरौपचारिकत्वान्न शारीरात्परस्य भेदोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्राज्ञ इति । योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वं मत्वा हेतुमाह । सर्वेति । औत्क्रान्तिकीमपि भेदोक्तिं दर्शयति । तथेति । अन्वारूढोऽधिष्ठित उत्सर्जन्नानावेदनातः शब्दं कुर्वन्निति यावत् । शारीरशब्दस्य शरीरसंबन्धिमात्रत्वात्प्राज्ञस्य प्रज्ञातिशयत्वात्कुतो भेदधीरित्याशङ्क्य रूढिबलीयस्त्वन्यायेनाऽऽह । तत्रेत्यादिना । भेदोक्तिफलमाह । तस्मादिति । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति । यदुक्तमिति । उपक्रमस्य संसार्यर्थत्वं निरस्यति ।

---

१ क. 'रव्य'। २ ख. 'वक्ष्यत'।

रलिङ्गात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति । अत्र ब्रूमः । उपक्रमे तावद्योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति । यतो ध्यायतीव लेलायतीवेत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" इति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत । यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षति किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च । कथमेतदवगम्यते । यत् "अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि" इति पदे पदे पृच्छति । यच्च "अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः"

उपक्रम इति । तस्य प्रश्नद्वारा विषयमाह । **किमिति** । अनुवादमात्रमेवात्रेष्टं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **यत इति** । बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीव वस्तुतो न ध्यायति न चलतीत्यर्थः । उपसंहारानुसारेणोपक्रमस्यैकस्मिन्वाक्ये नेयत्वात्तस्य संसार्यर्थत्वादुपक्रमस्य तदर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह । **तथेति** । तस्य परमार्थत्वं वाक्यार्थोक्त्या वक्ति । **योऽयमिति** । परामर्शस्य संसारिगामित्वमुक्तमनूद्य पूर्वापराविरोधेन प्रत्याह । **यस्त्विति** । बुद्धान्तो जागरितम् । संसारिस्वरूपबुद्धेर्वाक्याननुगुणत्वे हेतुमाह । **यत इति** । अवस्थावत्त्वेन संसारित्वे दृष्टेऽपि तद्राहित्यमभिप्रेतमित्यत्र नियामकं पृच्छति । **कथमिति** । एकस्मिन्वाक्ये प्रसिद्धाप्रसिद्धयोर्लिङ्गेषु प्रसिद्धार्थानुवादेनाप्रसिद्धार्थ एव प्रतिपाद्यो वाक्यस्यापूर्वार्थत्वायेति न्यायेन जीवलिङ्गैस्तदनुवादेन तस्य ब्रह्मता वाक्येनोच्यतेऽन्यथा प्रश्नायोगादित्याह । **यदिति** । अतः कामादिविवेकानन्तरं विमोक्षाय तदौपयिकसाक्षात्कारायैव ब्रूहीति पुनः पुना राजा यस्मात्पृच्छति तस्मात्प्रश्नसामर्थ्यात्प्रतीचो ब्रह्मता प्रतिपाद्येत्यर्थः । न केवलं प्रश्नसामर्थ्यादेवैमुत्तरसामर्थ्यादपीत्याह । **यच्चेति** । तेन जाग्रद्रोगादिनाऽनन्वागतोऽस्पृष्टो भवति । असङ्गत्वादिति प्रत्युक्तेरित्यर्थः । प्रतिवचनान्तरं दर्शयति ।

---

१ ज. °रिरू°। २ ज. ट. °मायोत्त°। ३ क. ज. ट. °सारध°। ४ क. ज. °तीचीं प्र°। ५ ङ. ञ. ट. °वक्षितं किं। ६ ङ. ञ. च विवक्षति। क°। ७ ट. °च "यदत्र किंचित्पश्यत्यन°। ८ क. °ङ्गैस्तै. स्त°। ९ ञ. °देवोत्त°। १० ञ. °ग्रद्रोगा°।

[बृ० ४।३।१४-१६] इति पदे पदे प्रतिवक्ति। "अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्शोकान्हृदयस्य भवति" [बृ० ४।३।२२] इति च। तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ (१४)

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम्। यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति। सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनाः। स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाः। तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते ॥ ४३ ॥ (१४)

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अनन्वागतमिति। आत्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामनाघ्रातमिति यावत्। तदा सुप्तौ हृदयस्य बुद्धेः संबन्धिनः शोकान्कामादीनशेषानतिक्रान्तो भवतीत्याह। तीर्णो हीति। अनुवादमात्रस्य प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यामयोगे फलितमाह। तस्मादिति ॥ ४२ ॥

वाक्यस्यासंसारिपरत्वे हेत्वन्तरमाह। पत्यादीति। सूत्रे हेत्वन्तरद्योतिचकाराभावात्तदविषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे। इतश्चेति। तत्र हेतुभावं योजयति। यदिति। तत्रासंसारिविषयं शब्दजातमुदाहरति। सर्वस्येति। स्वाधीनं सर्वमपि नियन्तुं शक्तिरस्तीति वक्तुं द्वितीयं विशेषणम्। स्वाधीनं स्वनियम्यं च सर्वमधिष्ठाय पालयतीति वक्तुं तृतीयम्। संसारिस्वभावनिषेधकं शब्दजातमादत्ते। स नेति। श्रुतिलिङ्गसिद्धमुपसंहरति। तस्मादिति। निर्विशेषप्रचुराणां वाक्यानां सिद्धोऽन्वयो ब्रह्मणीति पादार्थमुपसंहरति। इत्यवगम्यत इति ॥ ४३ ॥ (१४)

इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते शारीरकन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

---

१ ज. °नमे°। २ ज. ट. °स्वभावप्र°। ३ क. ड. ज. ञ. ट. °दनाः सं°। ४ ञ. °स्वरूपप्र°। ५ ज. °न्ति। तत्र स। ञ. °न्ति। स सं°। ६ ज. ञ. °दनपराः। स। ७ ञ. °धनपराः। त°। ८ ज. °दयनमं°। ९ ड. ञ. इति ग°। ट. इत्येव ग°।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम् "जन्माद्यस्य यतः" [ब्र० सू० १ । १ । २] इति । तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतम् "ईक्षतेर्नाशब्दम्" [ब्र० सू० १ । १ । ५] इति । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन । इदं त्विदानीमवशिष्टमाशङ्क्यते । यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं कासु चिच्छाखासु प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते । तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत् ।

प्रसिद्धगोचरलिङ्गस्याप्रसिद्धगोचरलिङ्गेन बाध्यत्ववत्प्रकरणोपेतस्थानात्तुल्यस्थानस्यैव बाधमाशङ्काद्वारा कथयति । आनुमानिकमिति । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयार्थमध्यायारम्भादत्र तदभावादध्यायासंगतिमाशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति । ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रधानवादिवैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि तुल्यमशब्दत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । गतीति । तर्हि समन्वयस्य सिद्धत्वात्कृतं पादेनेत्याशङ्क्याऽऽह । इदमिति । अवशिष्टमनाशङ्कितमनिराकृतं चेत्यर्थः । शङ्कामेव दर्शयति । यदिति । प्रतीत्या प्रधानार्पकत्वेऽपि वस्तुतो नेति वक्तुमाभासपदम् । ननु प्रधानस्य स्वरूपमेवार्प्यते न जगत्कारणत्वं तत्कुतोऽतिव्याप्तिः शङ्क्यते तत्राऽऽह । अत इति । महतः परमव्यक्तमित्यत्राव्यक्तस्य प्रधानस्य कारणत्वं परशब्दाद्गम्यते स हि प्रकर्षवाची । प्रकर्षश्च महतो व्यक्तस्य तत्कारणत्वमजामेकामित्यादौ साक्षादेव प्रधानस्य कारणतासिद्धिः । कपिलादिस्मृतयश्चोक्तश्रुत्यनुसारिण्यस्तदर्थाः । तेन श्रुतिस्मृतिसिद्धा प्रधानकारणतेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । तथाऽपि कारणत्वं तद्वादिवाक्योक्तेर्ब्रह्मणो युक्तं षोडशिग्रहणवत्कारणे विकल्पसंभवात्तत्राऽऽह । तदिति । क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पायोगादिति भावः । सूत्रितं प्रधानाशब्दत्वं समन्वयदार्ढ्याय प्रपञ्चयितुं पादारम्भ इत्यस्त्येव संगतिरित्युपसंहरति । अत इति । पूर्वं प्रधानाद्येव वेदान्तार्थ इत्युक्ते तन्निषेधेन सर्ववेदान्तेषु ब्रह्मधीरुक्ता तामुपेत्याधुना प्रधानाद्यपि कारणत्वेन समन्वयार्थो न

---

१ ङ. °नकारणत्° । २ ख. °ह्मस° । ३ क. ख. ठ. ङ. °ह्व° ।

अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रवर्तते । आनुमानिकमप्यनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः" [१ । ३ । ११] इति । तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमाश्च[1] महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्राऽव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसंभवात्स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते[2] । तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नम् । तदेव[3] च जगतः कारणं[4] श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत् । नैतदेवम् । न ह्येतत्काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् । न ह्यत्र

चानेककारणवैयर्थ्यं कल्पभेदेन व्यवस्थानादित्याह । आनुमानिकमिति । अपिशब्दादेकशब्दाच्च ब्रह्माङ्गीकारेण पूर्वपक्षो विचारश्चायं काचित्क इति सूचितम् । अव्यक्तपदं प्रधानपरं शरीरपरं वेति स्मार्तक्रमश्रौतपारिशेष्याभ्यामुभयप्रत्यभिज्ञया संशये प्रसिद्धजीवोक्तिभङ्गेनाप्रसिद्धब्रह्मोक्तिवदप्रसिद्धप्रधानोक्तिपरमेव काठकवाक्यमिति पूर्वपक्षयन्नुपलब्धिमुदाहरति । काठके हीति । अत्र प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनेन समन्वयदार्ढ्यादस्ति श्रुत्यादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रधानस्यापि शब्दवत्त्वाद्ब्रह्मण्यन्वयानियतिः सिद्धान्ते तस्याशब्दत्वाद्ब्रह्मण्यन्वयनियतिरिति फलभेदः । कथमत्र प्रधानमव्यक्तपदादुक्तमित्याशङ्क्य प्रधाने स्थानं मानमाह । तत्रेति । स्मृतिः सांख्यस्मृतिः । श्रुतिः सप्तम्यर्थः । अव्यक्तश्रुतिरपि प्रधाने मानमित्याह । तत्रेति । सांख्यस्मृतिसिद्धप्रधानस्याव्यक्तशब्देनोक्तौ तदीयां रूढिं हेतूकरोति । स्मृतीति । पारिभाषिकत्वादव्यक्तशब्दस्यानिर्णायकत्वमाशङ्क्योक्तम् । शब्दादीति । रूढियोगाभ्यामव्यक्तशब्दस्य प्रधानवाचित्वे फलितमाह । तस्येति । तथाऽपि कारणत्वं तस्याशब्दमित्याशङ्क्याऽऽह । तदिति । श्रुतिरजामेकामित्याद्या । स्मृतिः सांख्यीया । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवानित्याद्या च । भेदानां परिमाणादित्यादिन्यायः । न च प्रकरणपारिशेष्याभ्यां शरीरमव्यक्तं तस्य स्पष्टत्वेन तच्छब्दानर्हत्वादतो जगत्कारणस्य प्रधानस्य शब्दवत्त्वान्न गतिसामान्यमित्यर्थः । स्थानादिभिरुक्तं मत्वाऽऽह । नैतदिति । तत्राऽऽदौ श्रुतिं निराह । न हीति । कुतो न तदस्तित्वपरं स्मार्तप्रधानस्यैवात्र प्रत्यभिज्ञानान्नेत्याह । न हीति । यादृशमित्यस्य व्याख्यानं स्वतन्त्रमित्यादि । सांख्यस्मृतिसिद्धाव्यक्तशब्दस्य श्रुतावपि प्रयोगात्तेन प्रत्यभिज्ञातं प्रधानमित्युक्त-

---

१ ङ. ञ. ञ. °त्क्रमकाश्च । २ ङ. ञ. ञ. °ते । अतस्तस्य । ३ ङ. °व प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञातं श° । ४ ङ. °णं च श्रु° । ५ ग्र. ठ. ढ. °स्याशब्द° ।

यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते। शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते । स चं शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे सुदुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते। न चायं कस्मिँश्चिद्रूढः। या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। न च क्रममात्रसामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने। न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते। शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः। शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते। कुतः। प्रकरणात्परिशेषाच्च। तथाह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकक्लृप्तिं दर्शयति—

माशङ्क्याऽऽह। शब्देति। शब्दस्यार्थव्याप्तेरर्थस्यापि प्रत्यभिज्ञानमाशङ्क्य यौगिकत्वात्तदेकार्थासिद्धिरित्याह। स चेति। रूढ्या तन्मात्रसिद्धौ कुतो योगाद्दुर्बलादर्थान्तरं शङ्क्यते तत्राऽऽह। न चेति। परस्य प्रधाने रूढिरव्यक्तशब्दस्यास्तीत्याशङ्क्याऽऽह। या त्विति। न हि परीक्षकाणां पारिभाषिकी प्रसिद्धिर्वेदार्थनिर्णयनिमित्तं परीक्षकविप्रतिपत्त्या वेदार्थेऽपि तत्प्रसङ्गाल्लौकिकी प्रसिद्धी रूढिस्तथा य एव च लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैषामर्था इति न्यायादित्यर्थः। श्रुतिं दूषयित्वा स्थानं दूषयति। न चेति। मात्रचोऽर्थं स्फुटयति। असतीति। स्थानस्यापि नास्ति तद्रूपप्रत्यभिज्ञापेक्षा स्वत एव प्रमाणत्वेन निश्चायकत्वादित्याशङ्क्य तद्रूपविपरीतप्रत्यभिज्ञासत्त्वमत्रेष्टमिति मत्वा विपरीतरूपज्ञाने स्थानादर्थासिद्धौ दृष्टान्तमाह। न हीति। कथं तर्हि विपरीतरूपप्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्य सूत्रभागमवतार्य विभजते। प्रकरणेति। आत्मानं रथिनं विद्धीत्यस्मिन्वाक्ये बुद्ध्यात्मनोर्मध्ये शरीरस्य श्रुतत्वात्तदेवात्रापि महच्छब्दितबुद्धिपुरुषमध्यस्थमव्यक्तशब्देन गृह्यते। श्रौतक्रमस्य स्मार्तक्रमाद्बलीयस्त्वादित्यर्थः। उभयोरपि स्थानत्वात्कुतः श्रौतं स्थानमास्थाय शरीरमेव ग्राह्यमित्याह। कुत इति। प्रकरणाद्यनुगृहीतत्वेन श्रौतक्रमस्य प्राबल्यादित्याह। प्रकरणादिति। तदुभयं वक्तुमुपक्रमते। तथाहीति। तत्र प्रकरणं विविच्य दर्शयति। अतीतेति। रूपकक्लृप्तिः सादृश्यकल्पना। आत्मनो भोक्तृ रथित्वं शरीराख्यरथस्वामित्वम्। तत्र हि

---

१ ट. च न। २ क. ङ. ज. ञ. ट. 'क्ष्मे तु'। ३ ख. ठ. 'श्रौतस्था'।

"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाँस्तेषु गोचरान्
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" ॥

[का० १।३।३।४] इति । "तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोति" इति दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं[1] विष्णोः परमं पदं दर्शयति—

"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" ॥

[का० १।३।१०।११] इति । तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां

भोक्ता प्रधानं स्थूलं शरीरं भोगायतनत्वेन गुणतया रथवदवधयेमित्याह । आत्मानमिति । विवेकाविवेकप्रधानवृत्तिभ्यां बुद्धिरेव शरीरद्वारा सुखदुःखे भोक्तारमुपनयतीति मत्वाऽऽह । बुद्धिमिति । मनसाऽश्वरशनास्थानीयेन विवेकिना विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि निगृह्यन्ते तेनाविवेकिना तेषु प्रवर्त्यन्ते तेन मनसो युक्तं प्रग्रहत्वमित्याह । मन इति । असंयतानीन्द्रियाणि पुरुषं संसारानर्थं संयतानि मुक्तिद्वारं प्रापयन्तीत्याह । इन्द्रियाणीति । यथाऽश्वोऽध्वानमालक्ष्य चरत्येवमिन्द्रियहयाः स्वार्थमुपलभ्य चरन्तीत्याह । विषयानिति । शरीरादिषु मध्ये शब्दादीन्विषयानिन्द्रियहयगोचरानाहुरिति योजना । ननु मार्गे रथिनो रथाद्यपेक्षा न भोगे चिद्रूपतया स्वभावेनैव तद्योगादतो देहादीनां रथादिकल्पनावैषम्यं तत्राऽऽह । आत्मेति । आत्मा भोक्तेत्याहुरिति संबन्धः । तस्यासङ्गस्यार्थेन्द्रियासंनिकर्षे भोगायोगादिन्द्रियमनोयोगो यथा भवतीति क्रियाविशेषणेन तस्य भोक्तृत्वमुपपादयति । इन्द्रियेति । यद्वाऽऽत्मा देहो देहेन्द्रियादिषु युक्तमात्मानं भोक्तेत्याहुरिति योजना । प्राकरणिकसंबन्धस्याऽऽकाङ्क्षाधीनत्वात्पूर्ववाक्यस्थदेहस्याव्यक्तशब्दाकाङ्क्षां वक्तुं रथादिरूपककल्पनाफलं वदन्परमपदस्य प्रकरणिनो मुख्यस्याऽऽकाङ्क्षामवतारयति । तैश्चेति । परमपदस्य स्वरूपे[2] परत्वे चाऽऽकाङ्क्षामाह । किमिति । आकाङ्क्षाद्वयशान्तयेऽनन्तरं[3] ग्रन्थमादत्ते । तेभ्य इति । पूर्ववाक्ये शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि प्रधानमेवात्राव्यक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । प्रक-

---

१ ड. ञ. °रं तद्विष्णोः । २ ञ. °रूपे° । ३ क. ख. ठ. ड. °न्तरम्° ।

रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय। तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव। अर्था ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम्। इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति [बृ० ३। २] श्रुतिप्रसिद्धेः। विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य। 'मनसस्तु परा बुद्धिः'। 'बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति'। 'बुद्धेरात्मा महान्परः' यः स आत्मानं रथिनं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्तः। कुतः। आत्मशब्दात्। भोक्तुश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तेः। महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नम्। अथवा—

रणं प्रदर्श्य परिशेषं दर्शयितुमारभते। तत्रेति। पूर्वत्रानुक्तानामर्थानामिहोक्तिवत्प्रधानस्यापि स्यादित्याशङ्क्य तेषां विषयशब्देनोक्तेर्मैवमित्याह। अर्था इति। अर्थशब्देन विषयोक्तिरयुक्ता विषयाणामिन्द्रियेभ्योऽन्तरङ्गेभ्यो बाह्यतया परत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह। तेषां चेति। आन्तरत्वेन श्रेष्ठत्वाभावेऽपि तेषामतिग्रहतया ग्रहरूपेन्द्रियापेक्षया प्राधान्यस्य श्रुत्युक्तत्वात्परत्वमष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति श्रुत्या प्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वगिन्द्रियेभ्यो ग्रहेभ्यो गन्धरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शविषया अतिग्रहा उक्तास्तत्र गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति पुरुषमिति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषामपि ग्राहकत्वं विषयाधीनमित्यतिग्रहा विषयास्तेनातिग्रहतया तेषां प्राधान्यमित्यर्थः। तर्हि कथमर्थेभ्यो मनसः परत्वं तस्यापि ग्रहत्वेन प्राणादिसाम्यादित्याशङ्क्य स्वगतविशेषणार्थेभ्यस्तस्य परत्वमाह। विषयेभ्यश्चेति। तथाऽपि कथं बुद्धेर्मनसः सकाशात्परत्वं तयोर्भोक्तारं प्रत्यविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह। मनसस्त्विति। निश्चयद्वारा विषया भोक्तुरुपकुर्वन्ति निश्चयश्च बुद्धिरिति संशयात्मकमनसो बुद्धिप्राधान्यमित्यर्थः। बुद्ध्युपहितस्याऽऽत्मनस्ततो न परत्वं महत्त्वं चेत्याशङ्क्य यो रथित्वेन पूर्वत्रोक्तः सोऽत्र गृह्यत इत्याह। बुद्धेरिति। तत्प्रत्यभिज्ञानं तत्र हेतूकुर्वंस्तद्धेतुमाह। आत्मेति। यत्तु कथमस्य परत्वमिति तत्राऽऽह। भोक्तुश्चेति। यत्पुनर्न तस्य महत्त्वमिति तत्राऽऽह। महत्त्वं चेति। तर्हि महतः परमव्यक्तमिति न वक्तव्यं किंत्वात्मनः परमिति महच्छब्दस्याऽऽत्मवाचित्वादित्याशङ्क्याऽऽह। अथवेति। संकल्पविकल्परूपमननशक्त्या हैरण्यगर्भी बुद्धिर्मनस्तस्या व्यष्टिमनःसु समष्टितया व्या-

---

१ ङ. ज. ञ. 'र्थास्तु ये। २ ङ. ञ 'णां च प्र'। ३ क. ज. ञ. 'तः। आ'। ४ ट. ङ. 'गर्भ बु'।

"मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते" ॥

इति स्मृतेः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" [श्वे० ६।१८] इति च श्रुतेर्या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हिरुगिहोपदिश्यते । तस्याप्यस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम् । परमार्थतः[3] परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते[4] । इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिषया समनुक्रामन्परिशिष्यमाणेनेहान्त्येनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य

ष्ठिमाह । महानिति । संकल्पादिशक्तितया तर्हि संदेहात्मत्वं तत्राऽऽह । मतिरिति । महत्त्वमुपपादयति । ब्रह्मेति । भोग्यजाताधारत्वमाह । पूरिति । निश्चयात्मत्वमाह । बुद्धिरिति । कीर्तिशक्तिमत्त्वमाह । ख्यातिरिति । नियमनशक्तिमत्त्वमाह । ईश्वर इति । लोके यत्प्रकृष्टं ज्ञानं ततोऽनतिरेकमाह । प्रज्ञेति । तत्फलमपि ततो नार्थान्तरविषयमित्याह । संविदिति । चित्प्रधानत्वमाह । चितिरिति । ज्ञातसर्वार्थानुसंधानशक्तिमाह । स्मृतिश्चेति । सर्वत्र विद्वत्प्रसिद्धिमनुकूलयति । परिपठ्यत इति । श्रुतिरपि हिरण्यगर्भबुद्धौ वेदाविर्भावमीश्वरानुग्रहवशादभिवदन्ती तदीयां बुद्धिमुक्तलक्षणां विवक्षतीत्याह । य इति । परत्वं तस्याः साधयति । सर्वासामिति । तर्हि पूर्वत्रानुक्तहिरण्यगर्भबुद्धेरिव प्रधानस्यापीहोक्तिः स्यान्नेत्याह । सा चेति । हिरुगिति पृथक्त्वोक्तिः । कथं बुद्धेरेव परा बुद्धिरित्याशङ्क्य सर्वासामित्यत्रोक्तं स्फुटयति । तस्या इति । व्यष्टिबुद्ध्याश्रयत्वात्परा समष्टिबुद्धिरिति बुद्धेरित्यादिना तदुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः । तर्हि पूर्वोक्तस्य रथिनोऽनुक्तिवदिह शरीरस्यापि च रथस्य स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एतस्मिन्निति । ननु पुरुषोक्त्या न रथिग्रहस्तस्य जीवत्वात्पुरुषस्य परमात्मत्वात्तत्राऽऽह । परमार्थत इति । परिशेषमुपसंहरति । तदेवमिति । प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तं शरीरमिति प्रतिज्ञातं निगमयति । इतराणीति । देहादिषु रथादिकल्पनाफलालोचनायामपि शरीरमेवाव्यक्तमित्याह । शरीरेति । सुखादिर्वेदना । देहादिसं-

---

१ ट. °ति पु° । २ ङ.ञ. परमा । ३ ङ.ञ. °र्थस्तु प° । ४ ङ. ञ. °ते । तोष्वित° । ५ क. °याऽनु° । ६ ङ.ञ. °हान्तेन । ञ. °हाव्य° । ७ क. ख. ट. ड. °त्मकत्व° । ८ ठ.ड. °कृष्टज्ञा° । ९ क.ठ.ड. °पि र°।

ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता। तथा च

"एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः"

[का० १।३।१२] इति वैष्णवस्य परमपदस्य[1] दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति "यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि। ज्ञानमात्मनि[2] महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" [का० १।३।१३] इति। एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छे[3]द्वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत। मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धावध्यवसायस्वभावायां धारयेत्। तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तर्यग्र्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत्। महान्तं[4] त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति पर-

---

योगे हेतुरविद्यावत इति। तत्संयोगफलमाह। भोक्तुरिति। देहादिव्य[5]तिरेकबोधाधीनमात्मनो ब्रह्मत्वाधिगतिफलम्। न च प्रतियोगिनो देहादेरग्रहे तद्व्यतिरेकधीः। तथाचेन्द्रियादिवदेव शरीरमपि ग्राह्यमित्यव्यक्तशब्दस्य तदर्थतेत्यर्थः। प्रत्यग्ब्रह्मधीरिहाभीष्टेति कथं दृष्टिरित्याशङ्क्याऽऽत्मनो दुर्बोधत्वोक्त्या तद्धीहेतुविधेरित्याह। तथाचेति। अप्रकाशस्वभावत्वं व्यासेधति। दृश्यते त्विति। श्रवणादिपरिपाकानन्तर्यमाह। अग्र्ययेति। सूक्ष्मार्थविषयतया सूक्ष्मत्वं तन्निष्ठानामेवोक्तबुद्धिद्वारा तद्दर्शनं न बहिर्मुखानामित्याह। सूक्ष्मेति। वाक्यतात्पर्यमाह। वैष्णवस्येति। कुतस्तर्हि तद्धीरित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमवतारयति। तदिति। ब्रह्मात्मधीसाधनविधायि वाक्यं व्याकरोति। एतदिति। वागिति द्वितीयालोपस्य च्छान्दसत्वाद्वाचमित्युक्तम्। वाचो ग्रहणं बाह्येन्द्रियोपलक्षणमित्युपेत्य वाक्यार्थमाह। वागादीति। तथा च सति मनसि संकल्पादिसंभवान्नैकरसब्रह्मधीरित्याशङ्क्याऽऽह। मनोऽपीति। बुद्धेरपि विषयप्रावण्यात्तस्यां सत्यां न ब्रह्मधीरित्याशङ्क्याऽऽह। तामिति। महत्यात्मनि पृथगवस्थिते नैक्यधीरित्याशङ्क्याऽऽह। महान्तं त्विति।

---

१ ज. °स्य दुःखगम्यत्व°। २ ञ. °नि नि°। ३ ज. °च्छेन्द्राद्यमिन्द्रि°। ४ क. °न्तं स्वात्मा°। ५ क. ख. °तिरिक्तधी°।

स्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति च । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य यावता स्थूलत्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते । सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति । तथाऽपि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति । प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः । यथा "गोभिः श्रीणीत मत्सरम्" [ऋ० सं० ९ ।

तस्याधिष्ठानान्तरं नेति सूचयति । **परस्यामिति** । प्रकरणात्परिशेषाच्चाव्यक्तपदं शरीरमेव दर्शयतीति पूर्वत्र व्याख्यातं दर्शयति । **चेति** । विधान्तरेऽपि पुनर्व्याख्यायाधुना सूत्रार्थमुपसंहरति । **तदेवमिति** ॥ १ ॥

अव्यक्तपदस्य देहे प्रवृत्तियोग्यत्वमाह । **सूक्ष्मं त्विति** । शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं वृत्तमनूद्य शङ्कां दर्शयति । **उक्तमिति** । प्रवृत्तिनिमित्ताभावान्न शरीरमव्यक्तशब्दमिति शङ्कामेव विशदयति । **कथमिति** । दुर्निरूपत्वं तत्राव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्याऽऽह । **यावतेति** । स्पष्टतरत्वेन व्यक्तशब्दार्हत्वेऽपि तस्मिन्नव्यक्तपदं किं नोच्यते तत्राऽऽह । **अस्पष्टेति** । उत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य तदक्षराणि व्याकरोति । **अत इति** । इहेत्युदाहरणोक्तिः । स्थूलस्य देहस्य कुतः सूक्ष्मत्वं तदाह । **कारणेति** । अव्यक्तशब्देन कारणात्मना सूक्ष्मस्य देहस्य वक्तुमिष्टत्वे हेतुमाह । **सूक्ष्मस्येति** । अक्षरार्थमुक्त्वा प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तीकर्तुं विवक्षितमर्थमाह । **यद्यपीति** । भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वेऽपि किं जातं स्थूलस्य देहस्येत्याशङ्क्याऽऽह । **प्रकृतीति** । प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वाद्विकारे प्रकृतेरव्यक्तत्वमुपचरितमित्यर्थः । प्रकृतिशब्दस्य विकारे प्रयोगे श्रौतं दृष्टान्तमाह । **यथेति** । गोभिस्तद्विकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमम् । श्रीणीत श्रीञ्पाक इत्यस्य धातोर्लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनम् । विकारापन्नं कुर्यात् । पाकार्थत्वेऽपि हिरण्येन श्रीणीतेतिवदत्र संबन्धार्थत्वं श्रीणीतेरिष्टम् । तथा कारणवाचकमव्यक्तपदं तदभिन्नकार्ये भवत्यौपचारिकमित्यर्थः । अव्यक्तात्कारणाद्विकाराणामन-

---

१ क. ज. झ. ञ. ट. °ति । त° । २ क. व्याचष्टे । अ° । ३ क. ञ. ठ. ड. °यति° ।

४६।४] इति। श्रुतिश्च "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" [बृ० १।४।७] इतीदमेव व्याकृतनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति॥ २॥

तदधीनत्वादर्थवत्॥ ३॥

अत्राऽऽह यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं सत्यापद्येत। अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति। अत्रोच्यते। यदि वयं स्वतन्त्रां कांचित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादम्। परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा। सा चावश्याभ्युपगन्तव्या। अर्थवती हि सा। न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति। शक्तिरहितस्य[3] तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः[4]। कुतः।

न्यत्वे हेतुमाह। श्रुतिश्चेति। अव्यक्तमव्याकृतमित्यनर्थान्तरमित्युपेत्य व्याचष्टे। इदमिति। तदा तस्य स्वरूपेणासत्त्वं व्यावर्तयति। बीजेति। बीजमेव शक्तिरतीन्द्रियत्वात्तदात्मना स्थितमिति यावत्॥ २॥

उक्तश्रुत्या प्रधानप्रसक्तिं प्रत्याह। तदधीनत्वादिति। तद्व्याख्यातुमादौ व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति। अत्रेति। प्रकृता श्रुतिः सप्तम्यर्थः। जगतोऽव्यक्तशब्दार्हत्वमिदानीमविवक्षितं शरीरस्य तु कारणात्मना तच्छब्दत्वं प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्याऽऽह। तदात्मनेति। सिद्धान्तमनूद्यानिष्टं प्रसञ्जयति। स एवेति। तर्हि तस्यां प्रागवस्थायामेवं सति प्रागवस्थं जगदव्यक्तशब्दयोग्यमित्यादाविष्टे सतीत्यर्थः। सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं तादृगेव कारणं गमयतीति हेतुमाह। अस्यैवेति। तत्र सूत्रमुत्तरत्वेन व्याकर्तुं भूमिकां करोति। अत्रेति। कथं तर्हि भवद्भिरभ्युपगम्यते तदाह। परमेति। तस्यैव जगदुपादानत्वादानर्थक्यादेषा नोपेयेत्याशङ्क्याऽऽह। सा चेति। तदधीनत्वादिति व्याख्यायार्थवदित्यंशं व्याख्याति। अर्थवतीति। तदेव समर्थयते। न हीति। कूटस्थासङ्गाद्वयस्य ब्रह्मणः स्रष्टृत्वानुपपत्त्या मायाशक्तिरेष्टव्येत्युक्तम्। इदानीं बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेश्चेत्याह। मुक्तानां चेति। यस्यां सत्यां जननमर-

---

१ ङ. ञ. °शब्दं यो°। २ ङ. ञ. °वश्यमभ्यु°। ३ क. ञ. झ. ट. °स्य प्र°। ४ क. ञ. ञ. ट. °त्तिः। वि°। ५ ख. °नाऽवश्य°।

विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम् "एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" [बृ० ३।८।११] इति श्रुतेः । क्वचिदक्षरशब्दोदितम् "अक्षरात्परतः परः" [मु० २।१।२] इति श्रुतेः । क्वचिन्मायेति सूचितम् "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" [श्वे० ४।१०] इति मन्त्रवर्णात् । अव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् । तदिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तम् । अव्यक्तप्रभवत्वान्महतः । यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्यदा तु जीवो महांस्तदाऽप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तम् । अविद्या ह्यव्यक्तमविद्यावत्त्वेनैव[3] जीवस्य सर्वः संव्यवहारः संततो वर्तते ।

णादिः संसारो यन्निवृत्त्या तन्निवृत्तिः सा मायाशक्तिरेष्टव्येत्यर्थः । ननु न बीजशक्तिर्विद्यया दह्यते वस्तुत्वादात्मवन्नेत्याह । अविद्येति । केचित्तु प्रतिजीवमविद्याशक्तिभेदमिच्छन्ति । तन्न । अव्यक्ताव्याकृतादिशब्दायास्तस्या भेदकाभावादेकत्वेऽपि स्वशक्त्या विचित्रकार्यकरत्वादित्याह । अव्यक्तेति । न च तस्या जीवाश्रयत्वं जीवशब्दवाच्यस्य कल्पितत्वात्तदविद्यारूपत्वात्तच्छब्दलक्ष्यस्य ब्रह्माव्यतिरेकादित्याह । परमेश्वरेति । मायाविद्ययोर्भेदादीश्वरस्य मायाश्रयत्वं जीवानामविद्याश्रयतेति वदन्तं प्रत्याह । मायामयीति । यथा मायाविनो माया परतन्त्रा तथैषाऽपीत्यर्थः । प्रतीतौ तस्याश्चेतनापेक्षायामाह । महासुप्तिरिति । अग्रहत्वेन विपर्यासत्वेन चानन्तजीवनिर्भासहेतुत्वेनापि सार्थत्वमित्याह । यस्यामिति । अर्थापत्त्या मायाशक्तेः सत्त्वमुक्त्वा तत्रैव श्रुतिमाह । तदिति । अनवच्छिन्नत्वादाकाशत्वं तत्त्वज्ञानं विनाऽनिवृत्तेरक्षरत्वं विचित्रकार्यत्वान्मायात्वमिति भेदः । इदानीमनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह । अव्यक्तेति । उक्तमर्थं प्रकृतश्रुत्या योजयति । तदिदमिति । कुतस्तस्य महतः सकाशात्परत्वमित्याशङ्क्य बुद्धिपक्षे तावदुपपत्तिमाह । अव्यक्तेति । युक्तं हि कार्यात्कारणस्य परत्वमिति भावः । जीवपक्षेऽपि परत्वोपपत्तिमाह । यदा त्विति । दृष्टं हि राजादेः स्वाधीनादमात्यादेः परत्वमिति भावः । कुतो जीवभावस्याव्यक्ताधीनत्वमविद्याधीनत्वादित्याशङ्क्याव्यक्तस्योक्तं स्वरूपं स्मारयति । अविद्येति । संप्रति जीवभावस्य तदधीनत्वमाह । अविद्यावत्त्वेनेति । तथाऽपि कथं शरीरस्य

---

१ क. ड. ज. ञ. हि सा वी°। २ ड. ञ. ट. °सुषुप्ति°। ३ क. ज. °त्त्वेन च जी°। ञ. त्त्वे च जी°। ४ घ. °प्तादिसं°। ५ क. ख. ठ. ड. °हृत्य°।

महतः परत्वमभेदोपचारात्तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणमिन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति । द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । स्थूलं यदिदमुपलभ्यते सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" [ब्र० सू० ३ । १ । १] इति । तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितम् । इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य । जीवात्तस्यपरत्वम् । यथाऽर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति । तैस्त्वेतद्वक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति । आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो नाऽऽम्नातं पर्यनुयोक्तुम् । आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति ने-

---

महतः सकाशात्परत्वं तत्राऽऽह । तच्चेति । इन्द्रियादीनामपि प्रकृत्यभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च तुल्यमिति कुतः शरीरस्यैवेह ग्रहणमित्याशङ्क्याऽऽह । सत्यपीति । आचार्यदेशीयमतमुत्थापयति । अन्ये त्विति । तन्मतेऽपि सूत्रद्वयं योजयितुं पातनिकामाह । द्विविधमिति । तस्य द्विविधस्यापि प्रामाणिकत्वमाह । स्थूलमिति । देहद्वयस्याप्रस्तुतत्वमाशङ्क्याऽऽह । तच्चेति । भूमिकां कृत्वा सूक्ष्मं त्विति सूत्रावयवं व्याकरोति । इहेति । पूर्ववाक्ये द्वयोः संनिधौ सूक्ष्मस्यैवात्र ग्रहे को हेतुरित्याशङ्क्य तदर्हत्वादिति हेत्वर्थमाह । सूक्ष्मस्येति । कथं तर्हि तस्य महतो जीवात्परत्वमित्याशङ्क्य द्वितीये सूत्रे तदधीनत्वं व्याचष्टे । तदधीनत्वाच्चेति । सूक्ष्मदेहाधीनौ विवेकाविवेकाभ्यां बन्धमोक्षौ तेन तद्वतो जीवात्परत्वमित्यर्थः । तत्र सौत्रं दृष्टान्तमाह । यथेति । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकद्योती वृत्तिकारमतसमाप्त्यर्थश्च । वृत्तिकृतां मतं निराचष्टे । तैस्त्विति । अव्यक्तपदमेव व्यक्तस्थूलदेहव्यावृत्तिहेतुरित्याह । आम्नातस्येति । आम्नातमपि पदमुभयसाधारणमित्याशङ्क्याऽऽह । आम्नातं चेति । पूर्वोत्तराम्नातयोरेकवाक्यताधीनत्वादर्थदृष्टेस्त्वन्मते चैकवाक्यताभावात्कुतोऽर्थधीः कुत-

---

१ झ. ॰रथत्ववि॰ । २ ङ. ञ. ॰शब्दत्वेन । ३ क. ॰क्ष्मं च य॰ । ४ ङ.ञ. ॰त्पूर्वं र॰ । ५ ट. ॰न की॰ । ६ ञ. तद्वतो ।

तदव्यक्तत्वात्तस्येति चेत्। न। एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः। न हीमे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यतामनापद्य कंचिदर्थं प्रतिपादयतः। प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात्। न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति। तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं संबन्धेऽनभ्युपगम्यमान एकवाक्यतैव बाधिता भवति कुत आम्नातस्यार्थप्रतिपत्तिः। न चैवं मन्तव्यं दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं स्थूलस्य तु दृष्टबीभत्सतया सुशोधत्वादग्रहणमिति। यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते। न ह्यत्र शोधनविधायि किंचिदाख्यातमस्ति। अनन्तरनिर्दिष्टत्वात्तु किं तद्विष्णोः परमं पदमिति। इदमिह विवक्ष्यते। तथाहीदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा पुरुषान्न

श्चाव्यक्तशब्देन स्थूलदेहनिवृत्तिरित्याह। नेति। एकवाक्यताधीनार्थधीरित्येतदेव कथमित्याशङ्क्याऽऽह। न हीति। शरीरशब्दस्य स्थूलशरीरे रूढेस्तस्य प्रकृतस्य हानं भूतसूक्ष्मस्याप्रकृतस्याव्यक्तशब्दत्वप्रक्रिया च निष्प्रमाणिकाऽऽयाता स्यादित्याह। प्रकृतेति। पूर्वोत्तराम्नाते तर्ह्येकवाक्यतामापद्यैवार्थं प्रतिपादयेतां तत्राऽऽह। न चेति। अस्तु तर्हि तद्वशादेकवाक्यतापत्तिस्तत्राऽऽह। तत्रेति। आकाङ्क्षाया वाक्यैक्यधीहेतुत्वे सतीति यावत्। उभयमपि प्रकृतत्वाद्ग्राह्यत्वेनाऽऽकाङ्क्षितं तेन तद्द्वारा पदप्रवृत्तेरव्यक्तपदस्योभयत्रापि प्रवृत्तौ प्रकरणपारिशेष्ययोस्तुल्यत्वान्नैकत्र नियमोऽस्तीत्यर्थः। सूक्ष्मस्यैव देहस्याऽऽकाङ्क्षा दुःशोधत्वात्तस्याऽऽत्मनोऽतिसंनिकृष्टस्य सहसा ततो निष्क्रष्टुमशक्यत्वादन्यस्य तु दुष्टत्वेन दृष्टत्वादात्मनो निष्कर्षस्य सुकरत्वादित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। कुतो न मन्तव्यं तत्राऽऽह। यत इति। इहेति प्रकरणोक्तिः। वैराग्याय शोधनमत्र नेष्टमिति कथं गम्यते तत्राऽऽह। न हीति। किं तर्हि विवक्षितं तदाह। अनन्तरेति। तस्य तस्य परत्वेन वचनात्परमपदमेव कथमत्राभीष्टं तत्राऽऽह। तथाहीति। परमपददिदर्शयिषया पारंपर्यमत्राभीष्टमिति पूर्वोत्तरालोचनातो भातीत्यर्थः। किंचाव्यक्तपदेन स्थूलमेव शरीरमुक्तं बुद्धिं तु सारथिं विद्धीत्यादिना सूक्ष्मदेहस्य विभक्तत्वेन रथकल्पनाविषयत्वात्तस्य शरीरपदेनानुक्तत्वादिहापि मनसस्तु परा बुद्धिरिति गृहीतत्वेना-

---

१ ट. ञ. °र्थस्य प्र°। २ क. ज. °धनत्वा°। ३ ख. °ङ्क्षायां बा°। ४ क. ख. °धनत्वा°।

परं किंचिदित्याह । सर्वथाऽपि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्ते-स्तथा नामास्तु न नः किंचिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्य-मिति वदद्भिः । न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति । क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं ह्यव्यक्त-शब्दो नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न चानुपदिष्टपदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुम् । तस्मा-दपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकं तु रथरूपक-क्लृप्तशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ॥ ४ ॥

परिशेषादिति मत्वोपेत्यापि दूषयति । सर्वथेति । स्थूलसूक्ष्मयोरन्यतरग्रहेऽपीति यावत् । तथा नामास्त्विति त्वदिच्छया सूक्ष्मदेहस्यैवाव्यक्तशब्दत्वं स्यादित्यर्थः । किंचिदिति प्रधानवादनिराकरणमुक्तम् ॥ ३ ॥

प्रधानस्याव्यक्तशब्दावाच्यत्वे हेत्वन्तरमाह । ज्ञेयत्वेति । तद्व्याख्यातुं पातनिकां करोति । ज्ञेयत्वेनेति । गुणानां पुरुषाणां चान्तरं विवेकस्तस्यैव मुक्तिहेतुत्वेन ज्ञेय-त्वमिष्टं न प्रधानस्येत्याशङ्क्यार्थान्तरस्यापि तदिष्टमित्याह । न हीति । इति गुणत्र-यसाम्यावस्थारूपप्रधानस्यापि ज्ञेयत्वमिति शेषः । तथाऽपि विवेकगुणतया प्रधानस्य ज्ञेयत्वं न स्वप्रधानतयेत्याशङ्क्य प्रकृतिलयादिसिद्ध्यर्थं स्वप्रधानतयाऽपि तज्ज्ञेयत्व-मिष्टमित्याह । क्वचिच्चेति । इहापि ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्देनोक्तमित्याशङ्क्य सूत्रार्थमाह । न चेति । तदेव स्पष्टयति । पदेति । नन्वव्यक्तशब्दे प्रयुक्ते तदर्थस्यार्थादेव ज्ञेय-त्वमज्ञाते शब्दाप्रयोगान्नेत्याह । न चेति । आर्थिकधियोऽपुमर्थत्वसंभवाच्छाब्दमेव फलवज्ज्ञानं न चाव्यक्ते तथाविधा धीरित्यर्थः । पश्चम्यर्थमनूद्य चकारद्योत्यमाह । तस्मादिति । त्वन्मतेऽप्युक्तनीत्याऽव्यक्तपदमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह । अस्माकं त्विति । परमपदस्य सर्वस्मात्परत्वज्ञानार्थं देहाद्युपन्यासोऽस्मत्पक्षे स्यादित्यव्यक्तश-ब्देन स्थूलदेहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१ क. ङ. ञ. 'दिष्टं प'। २ क. ख. ठ. ड. त्वदीयेच्छ'।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राऽऽह सांख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धम्। कथम्। श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम्—

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" ॥

[का० २ । ३ । १५] इति । अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं तस्मात्प्रधानमेवेदं तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति। अत्र ब्रूमः। नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम्। प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते। कुतः? प्रकरणात्। प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते। "पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्यादिनिर्देशात् "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते" इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षणात्। 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' इति च तज्ज्ञानायैव वागा-

---

ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति। वदतीत्यादिना। चोद्यं विवृणोति। अत्रेति। उक्तहेतोर्न प्रधानमव्यक्तमित्युक्ते सतीत्यर्थः। साधितत्वान्नासिद्धिरिति शङ्कते। कथमिति। वाक्यशेषेणोत्तरम्। श्रूयते हीति। अशब्दमित्यादिषु प्रत्येकं नित्यशब्दः संबध्यते। ननु निष्प्रपञ्चं ब्रह्मोक्त्वा तस्य प्रत्यक्त्वेन ज्ञानान्मुक्तिरत्रोच्यते न प्रधानस्यात्र प्रसङ्गोऽस्ति तत्राऽऽह। अत्रेति। शब्दादिशून्यतया स्मार्तप्रधानस्य प्रत्यभिज्ञानात्तदेवात्रोक्तमित्याह। तस्मादिति। तथाऽपि महतः परमव्यक्तमित्यत्र किं जातं तदाह। तदेवेति। उत्तरमाह। अत्रेति। तत्र नञोऽर्थमाह। नेहेति। कस्य तर्हि ज्ञेयत्वेनात्रोक्तिस्तत्राऽऽह। प्राज्ञो हीति। प्रधानेऽपि संभवति परमात्मग्रहे को हेतुरित्याह। कुत इति। तत्र हेतुमुक्त्वा विभजते। प्रकरणादिति। परमात्मप्रकरणस्य प्रकृतत्वे हेतुमाह। पुरुषादिति। इतश्चाशब्दादिवाक्ये परस्यैवाऽऽत्मनो ज्ञेयत्वमित्याह। एष इति। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। तस्यैवेति। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येत्यादितदाकाङ्क्षणं तस्यैव ज्ञेयत्वमित्यत्र हेत्वन्तरमाह। यच्छेदिति। फलविशेषश्रुतेरपि पर-

---

१ ट. म. 'देवात्र'। २ क. ड. ज. म. ट. 'र्ज्ञानत्व'।

दसंयमस्य विहितत्वात् । मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । नहि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवाऽऽत्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते । तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते । तद्विषय एव च प्रश्नः । नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वाऽस्ति । तत्र तावत् "स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम्" [का० १ । १ । १३] इत्यग्निविषयः प्रश्नः । "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः" [का० १ । १ । २०] इति जीवविषयः प्रश्नः । "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" [का० १ । २ । १४] इति परमात्मविषयः । प्रति-

---

स्यैव ज्ञेयत्वमित्याह । मृत्य्विति । प्रधानेऽपि तदविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । कथं तर्हि तेषामभ्युपगमस्तत्राऽऽह । चेतनेति । सर्वोपनिषदालोचनायामपि परस्यैव ज्ञेयत्वमत्रेष्टमित्याह । सर्वेष्विति । तुल्यश्रुतिसिद्धब्रह्मोक्तिसंभवे विजातीयस्मृतिसिद्धप्रधानोक्त्ययोगान्न प्रधानधीरित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाद्वये युक्त्यन्तरमाह । त्रयाणामिति । प्राथमिकं चकारं प्रतिज्ञापरत्वेन व्याकरोति । इतश्चेति । प्रधानस्याप्रकान्तत्वमितःशब्दार्थं स्फुटयति । यस्मादिति । कठानां वल्लीभिरवच्छिन्ने ग्रन्थे त्रयाणामेव प्रश्नप्रतिवचने दृष्टे मृत्योर्नचिकेतसं प्रति वरत्रयदानस्यान्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । सौत्रमेवकारं व्याचष्टे । नेति । क्रमेण प्रश्नत्रयमुदाहरति । तत्रेत्यादिना । हे मृत्यो स मदर्थं दत्तवरस्त्वं स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुमग्निमध्येषि स्मरसि तेन तद्विषयां विद्यां मदर्थं वदेत्यर्थः । मनुष्ये तद्देहे प्रेते त्यक्तप्राणे सति येयं विचिकित्सा तामेव पक्षभेदेन दर्शयति । अस्तीति । संदिग्धमात्मतत्त्वमेतदित्युक्तम् । प्रतिवचनत्रयमपि क्रमेण कथयति । प्रतीति । लोकहेतुविराड्दृष्टचोपास्यत्वाल्लोकादिश्चित्योऽग्नि-

---

१ क. ङ. ज. ञ. °पु च वे°। २ ज. °मभ्युपगम्यते । ३ ज °निर्देश्यत्वं । ४ क ज. ट. चा ५ ज. °त्मनां तस्मि°। ६ क. ज. ञ. ट. °यः । " अ°। ७ ठ. ड. °चनं क्र°।

वचनमपि " लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा " [का० १ । १ । १५] इत्यग्निविषयम् ।

"हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्"॥

[का०२।५।६।७]इति व्यवहितं जीवविषयम् "न जायते म्रियते वा विपश्चित्"[का०१।२।१८] इत्यादिबहुप्रपञ्चं परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति । अपृष्टत्वाच्चानुपन्यसनीयत्वं तस्येति । अत्राऽऽह । योऽयमात्मविषयः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीति किं स एवायम् 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति पुनरनुकृष्यते किं वा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति । किं चातः स एवायं प्रश्नः पुनरनुकृष्यत इति यद्युच्येत द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इत्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण

त्वमुक्तवान्मृत्युर्नचिकेतसे । याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथा वाऽग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेति संबन्धः । हन्तेदानीं गुह्यं गोप्यं सनातनं चिरंतनं ब्रह्म ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय जीवमपि ब्रवीति । यथेति । आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तथा च वक्ष्यामीति योजना । कथं स मरणे भवति तत्राऽऽह । योनिमिति । मृतानां पुनर्विचित्रजन्मापत्तौ निमित्तमाह । यथेति । यथाश्रुतमिति । येन यादृशं देवताज्ञानमनुष्ठितं स तदनुरूपामेव योनिं प्राप्नोतीत्यर्थः । देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरेत्यारभ्य यस्मिन्नेवावुपाश्रितावित्यन्तेन संदर्भेण परमात्मप्रविवचनरूपेण जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि यथोक्तं वचो योग्यत्वाज्जीवविषयमित्याह । व्यवहितमिति । एवमितिसूत्रावयवार्थं विवृणोति । नैवमिति । सूत्राक्षराणि योजयित्वा तदर्थोक्त्यर्थमाक्षिपति । अत्रेति । परापरार्थे प्रश्नप्रस्तावे सतीति यावत् । उक्तिप्रकारं प्रकटयति । योऽयमिति । इतिशब्दो विमर्शावसानद्योती । कल्पद्वयेऽपि फलं पृच्छति । किंचेति । तत्राऽऽद्यमनूद्य सूत्रावयवायोगं फलमाह । स एवेति । कल्पान्तरमनूद्याऽऽक्षेप्ता स्वपक्षसिद्धिं फलमाह । अथेत्यादिना । न चाऽऽत्मज्ञानवरदानान्तर्भूतमेव परामात्मज्ञान-

१ क. ज. तु । २ ट. ञ. °त्वादनु° । ३ क. ङ. ञ. ट. °नुष्य इति । ४ ङ. ञ. °त तदा द्व° । ५ ट.ञ. ग. इति यद्युच्ये° । ६ त. °याऽग्नि° । ७ ट. ड. °गुर्विप्र° । ८ ख. °नचिये° । ९ क. ख. °त्वनाद्व° ।

प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति। अत्रोच्यते। नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामो वाक्योपक्रमसामर्थ्यात्। वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरा समाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते। मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन्वरान्प्रददौ। नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनाऽऽत्मविद्याम् "येयं प्रेते" इति "वराणामेष वरस्तृतीयः" [का० १। १। २०]इति लिङ्गात्। तत्र यद्यन्यत्र धर्मादित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत। ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः। येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात्। जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति। प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति।

मपि प्रधानज्ञानस्यापि तदन्तर्भावसंभवादिति भावः। सूत्रावयवविरोधमग्रे परिहरिष्यन्नाद्यं पक्षमङ्गीकृत्याऽऽह। अत्रेति। द्वितीयस्त्वनभ्युपगमादेव परास्त इत्याह। नैवेति। प्रकृतो ग्रन्थः सप्तम्यर्थः। अतो न प्रधानोक्तिप्रसक्तिरिति शेषः। वरदानं विनाऽपूर्वप्रश्नकल्पनाभावे हेतुमाह। वाक्येति। कथं वाक्योपक्रमस्तद्विरोधो वा प्रश्नान्तरोपगमे कथमित्याशङ्क्य वाक्योपक्रमं दर्शयति। वरेति। उपक्रमानुसारित्वमुपसंहारस्यापि सूचयति। आ समाप्तेरिति। आद्यन्तयोरेकरूपतया वाक्यवृत्तिमेव विशदयति। मृत्युरिति। वरदानवदुपादानविषयाख्यायिकाद्योतनार्थमुभयत्र किलेत्युक्तम्। वरत्रयमेव विशेषतो बुभुत्समानं प्रकटयति। नचिकेता इति। ननु पितुः सौमनस्यं वरो न भवति तत्र प्रश्नाभावात्किं त्वग्निजीवपरात्मार्थाः[1] प्रश्नरूपा वरास्तेषु प्रत्युक्तेरपि भावात्तत्राऽऽह। येयमिति। प्रेते सतीत्युपक्रमे सतीति शेषः। वाक्योपक्रमं दर्शयित्वा प्रश्नान्तरकल्पने तद्विरोधं दर्शयति। तत्रेति। वाक्यबलात्प्रश्नैक्यमयुक्तं लिङ्गात्तद्भेदसिद्धेरिति शङ्कते। नन्विति। प्रष्टव्यभेदं स्पष्टयति। पूर्वो हीति। नहि तस्य परविषयत्वं तत्रास्ति नास्तीति विचिकित्सायोगात्तस्य सदेकतानत्वादित्यर्थः। तथाऽपि न प्रष्टव्यभेदो द्वितीयेऽपि प्रश्ने जीवस्यैवोक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह। जीवश्चेति। कस्तर्हि द्वितीयप्रश्नार्थो न परो जीवादन्योऽस्ति तत्राऽऽह। प्राज्ञस्त्विति। धर्मादिगोचरत्वागोचरत्वाभ्यां तद्भेदधीरि-

---

१ ह. °रदा°। २ ख. °परमार्थाः°। ३ ठ. ह. तार्थाः। ४ क. ख. °कल्पत्ता°।

प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते । पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नभेदः । न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति चेत् । न । जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात् । भवेत्प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात् । न त्वन्यत्वमस्ति । तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भवति न परमेश्वरस्य । तथा—

"स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" ॥

[का० २ । ४ । ४] इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्प्राज्ञा-

---

त्यर्थः । अर्थस्वभावालोचनया प्रश्नभेदमुक्त्वा प्रश्नस्वभावालोचनयाऽपि तद्भेदमाह । प्रश्नेति । वैषम्यं स्फोरयति । पूर्वस्येति । आर्थे शाब्दे च वैषम्ये फलितमाह । तस्मादिति । प्रष्टव्यभेदादुक्तं प्रश्नभेदं प्रत्याह । नेति । तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । भवेदिति । ननु प्राज्ञादन्यो जीवो वादिभिरिष्यते नेत्याह । नत्विति । कठश्रुतिमपेक्ष्यान्तरशब्दः । एतद्वाक्यगतलिङ्गेभ्योऽपि जीवपरयोरैक्यं वक्तुं क्रमेण लिङ्गान्युपन्यस्यति । इहेति । यद्यपि परमात्मप्रश्नस्य प्रत्युक्ति जन्मादिनिषेधेन मृत्युराह तथाऽपि कथमैक्यं तत्राऽऽह । सतीति । अप्रसक्तनिषेधस्याविप्रसङ्गित्वात्प्रसङ्गे सत्येव निषेधो युक्तश्चेज्जीवस्यापि ब्रह्मवन्नित्यत्वाज्जन्माद्ययोगान्न तन्निषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रसङ्गश्चेति । परस्मिन्नेवाविद्यया देहयोगाज्जन्मादिप्रसङ्गादध्यस्तावद्धमैत्युदासेन जीवतत्त्ववेदनमेव परप्रश्नस्योत्तरं मन्वानस्तयोरैक्यं सूचयतीत्यर्थः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह । तथेति । अन्तशब्दो मध्यवाची । येन साक्षिणा लोको भूयो भूयः पश्यति तमात्मानमिति संबन्धः । वाक्यतात्पर्यमाह । स्वप्नेति । यद्यपि

---

१ ट. ञ. °त्याच । त° । २ क. °मार्थप्र° ।

दन्यो जीव इति दर्शयति। प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः। तथाऽग्रे—

"यदेवेह यदमुत्र तदमुत्र तदन्विह।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति"॥

[का० २।४।१०] इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति। तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरमन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वेत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल तदैनं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च "विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त" [का० १।२।४] इति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्यदुवाच—

"तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति"॥

[का० १।२।१२] इति तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते। यत्प्रश्ननिमित्तां च प्रशंसां महतीं मृ-

जीवतत्त्वधिया शोकोच्छित्तिस्तथाऽपि कथं जीवप्राज्ञयोरैक्यं तत्राऽऽह। प्राज्ञेति। 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इत्यादिदर्शनादिति शेषः। इतश्च तयोरैक्यमित्याह। तथेति। इह देहे यच्चैतन्यं तदेवामुत्र परत्राऽऽदित्यादावसंसारि ब्रह्म यच्चामुत्र तदेवेह देहेऽनुप्रविष्टमित्यन्योन्यैक्यमित्यर्थः। भेददृष्ट्यपवादाच्च तयोरैक्यमित्याह। मृत्योरिति। यः कश्चिदिह ब्रह्मात्मनि नानेव मिथ्याभेदं पश्यति स मरणं प्राप्नोति पुनः पुनर्म्रियते न पुमर्थभागित्यर्थः। जीवप्रश्नानन्तरं तत्तत्कामोक्तिपूर्वकं प्रलोभनेनातिदुर्लभत्वख्यापनादपि जीवो ब्रह्मात्मनाऽभीष्ट इत्याह। तथेति। अधिकारित्वजिज्ञासनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मना प्रतिपाद्यतेत्याह। यदेति। नान्यं तस्मादित्यादिश्रुतेरचलनं नचिकेतसोऽवसीयते। वक्ष्यमाणविद्याया मुक्तिहेतुत्वख्यापनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मतावदनमित्याह। तदेति। अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय इत्याद्यभ्युदयनिःश्रेयसविभागोक्तिः। दूरमेते विपरीते इत्यादिर्विद्याविद्याविभागगीरिति विभागः। त्वा त्वां बहवोऽपि कामा नालोलुपन्त श्रेयसो विच्छेदं न कृतवन्तस्ततो विद्यार्थिनं त्वां मन्येऽहमिति योजना। त्वादृङ्नो भूयादिति प्रश्नं प्रशंसन्यदुवाच तेनापीति संबन्धः। जीवप्रश्नस्य परमात्मवाक्येनोत्तरोक्तेरपि तयोरैक्यमित्याह। तमिति। प्रशंसानुपपत्तिरपि प्रश्नयोरर्थैक्यं गमयतीत्याह। यदिति। यद्विषयः प्रश्नो यत्प्रश्नस्तं

५ ठ. ड. प्रलता॑।

त्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् । तस्मात् "येयं प्रेते" [का० १ । १ । २०] इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणम् "अन्यत्र धर्मात्" [का० १ । २ । १४] इति । यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तददूषणम् । तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वं पृष्टमुत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति यावद्ध्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । तन्निवृत्तौ तु प्राज्ञ एव तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याय्यते । न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा कश्चित्संतमसे पतितां कांचिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायते तं चापरो ब्रूयान्मा भैषीर्नायमही रज्जुरेवेति । स च तदुपश्रुत्याहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथुं पलायनं च । नत्वहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात् । तथैवैतदपि द्रष्टव्यम् । ततश्च न जायते म्रियते वेत्येवमाद्यपि भवत्यस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनम् । सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् । एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात्कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यत उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसंकीर्त-

---

विहायेति संबन्धः । प्रस्तुतप्रश्नवाची तच्छब्दः । प्रष्टव्यभेदाभावे फलितमाह । तस्मादिति । प्रश्नस्वभावालोचनया प्रष्टव्यभेदमुक्तमनूद्य प्रत्याह । यत्त्विति । विशेषमेव दर्शयति । पूर्वत्रेति । विशेषोक्तिसमाप्ताविति शब्दः । जीवस्य धर्मादिमतो न तद्रहितब्रह्मैक्यमिति प्रष्टव्यभेदमाशङ्क्याऽऽह । यावदिति । कथं तर्हि जीवस्याविद्यावस्थब्रह्मैक्यं तत्राऽऽह । तदिति । अविद्यानिवृत्त्युत्तरकालत्वादैक्यस्य तर्हि कृतकत्वेनानित्यत्वं नेत्याह । न चेति । उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । जीवब्रह्मैक्ये वरदानोपक्रमाविरोधमुक्त्वा जीवप्रश्नस्याव्यवहितप्रत्युक्तिमत्त्वं लाभान्तरमाह । ततश्चेति । जीवब्रह्मणोरैक्येन प्रश्नैक्ये कथं त्रयाणामिति सूत्रं तत्राऽऽह । सूत्रं त्विति । योजनामभिनयति । एकत्वेऽपीति । कल्पितभेदेन सूत्रयोजनाप्रकार-

---

१ ड. ज. ञ. °न्निवर्तनेन तु । २ ड. °मानस्ततो भी° । ३ क. ज. ट. °देवेति । ४ क. ज ञ. न चाहि° । ५ क. ज. ञ. ट. °यां व्य° । ६ क. ड. °त्प्रेक्षत ।

नात्माज्ञविषयत्वमिति । ततश्च युक्ताऽग्निजीवपरमात्मकल्पना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यम् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥ (१)

यथा[1] महच्छब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते । "बुद्धेरात्मा महान्परः" [का० १ । ३ । १०] "महान्तं विभुमात्मानम्" [का० १ । २ । २२] "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्" [श्वे० ३ । ८] इत्येवमादावात्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः । तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वम् ॥ ७ ॥ (१)

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवाद्यशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह । कस्मात् ।

समाप्ताविति शब्दः । कल्पितभेदेन प्रश्नभेदे फलितमाह । ततश्चेति । परमात्मकल्पनावत्प्रधानकल्पनाऽपि किं न स्यात्तत्राऽऽह । प्रधानेति । वैषम्यं परस्मात्प्रधानस्येतिशेषः ॥ ६॥

सांख्यप्रसिद्धेर्वेदप्रसिद्ध्या विरोधाच्च न सा वेदार्थनिर्णयहेतुरित्याह । महद्वच्चेति । दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । भोगापवर्गपुरुषार्थस्य महच्छब्दितबुद्धिकार्यत्वात्पुरुषापेक्षितफलकारणं सदुच्यते तत्र भावप्रत्ययोऽपि स्वरूपार्थो न सामान्यवाची कार्यानुमेयं महन्नप्रत्यक्षमिति मात्रशब्दस्तस्मिन्प्रथमजे प्रयुक्तोऽपीति संबन्धः। वैदिकप्रयोगमेवाऽऽह । बुद्धेरिति । तत्र महच्छब्देन सांख्यीयमहतोऽनुक्तौ हेतुमाह । आत्मेति । आदिशब्देन फलभेदोक्तिपुरुषशब्दप्रयोगादयो गृह्यन्ते । सूत्रेऽभीष्टं दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । महतः परमित्यत्राव्यक्तस्याप्रधानत्वे फलितमुपसंहरति । अतश्चेति ॥ ७ ॥ (१)

कारणवाचकाव्यक्तशब्देन कार्यं शरीरं लक्ष्यमित्युक्तमिदानीं धर्मवाचिलोहितादिपदैस्तद्धर्मीणि[4] तेजोबन्नानि लक्ष्यन्त इत्युपेत्याजामन्त्रस्य प्रधानपरत्वं प्रत्याह । चमसवदिति । अजाशब्दस्य च्छागतोऽपकृष्टस्य प्रधानमाययोस्तेजोबन्ने च गुणतो वृत्तियोगादजामन्त्रः प्रधानपरो वा तेजोबन्नाख्यावान्तरप्रकृतिमायारूपपरमप्रकृत्योरन्यतरपरो वेति संशये पूर्वपक्षयति । पुनरिति । प्रधानस्याशब्दतायाः साधितत्वादस्थाने प्रत्यवस्थानमित्याह । कस्मादिति । प्रधानस्यार्थवोऽप्रत्यभिज्ञानात्तस्याव्यक्तपदावाच्यत्वेऽपि

---

१ ज. °त्वमुत्प्रेक्ष्यते । तं । २ ङ. ज. ञ. °पन्नं स्यात् ॥ ६ ॥ ३ ज. °धा च म° । ४ ख. °द्मर्माणि ।

मन्त्रवर्णात् "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" [श्वे०४।५] इति। अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते। लोहितं रजो रञ्जनात्मकत्वात्। शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात्। कृष्णं तम आवरणात्मकत्वात्। तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति। न जायत इति चाजा स्यान्मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात्। नन्वजाशब्दश्छाग्यां रूढः। बाढम्। सा तु रूढिरिह नाऽऽश्रयितुं शक्या विद्याप्रकरणात्। सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति। तां प्रकृतिमज एकः पुरुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वाऽनुशेते। तामेवाविद्ययाऽऽत्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति। अन्यः पुनरजः पुरुष उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति

त्रिगुणत्वादिनाऽजामन्त्रे तत्प्रत्यभिज्ञानात्तत्परतेति मत्वाऽऽह। मन्त्रेति। अजामन्त्रस्याप्रधानपरत्वात्तदशब्दत्वोक्त्या समन्वयस्यैव दार्ढ्यात्पादादिसंगतयः। पूर्वपक्षे प्रधानस्य शब्दवत्त्वेन गतिसामान्यासिद्धिः सिद्धान्ते तस्याशब्दत्वात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः। मन्त्रवर्णमेवानुक्रामति। अजामिति। प्रधानस्य रूपराहित्यादेतत्प्रतिपाद्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह। अत्रेति। रूढ्यभावे कथमभिधानं गुणवृत्त्येत्याह। लोहितमिति। कुसुम्भवदम्भोवन्मेघवच्च तेषां तथात्वेऽपि प्रधानस्य किमायातं तदाह। तेषामिति। अवयवधर्मैरवयवाः प्रधानस्य सत्त्वादयस्तेषां धर्माः शुक्लादयस्तैरित्यर्थः। लोहितादिशब्दानां रञ्जनीयत्वादिगुणयोगाद्रजआदिपरत्वे व्यवहितलक्षणा स्याद्धर्मिणां तेजोबन्नानां ग्रहे नैवमित्याशङ्क्य तेषु जनिमत्त्वादाकृत्यभावाच्चाजाशब्दायोगान्न तल्लक्षणेत्याह। नेति। रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते। नन्विति। रूढ्ययोगे योगवृत्त्यादानं युक्तमित्याह। बाढमिति। वाक्यशेषस्य प्रधानानुगुण्याच्च मन्त्रस्य तत्परतेत्याह। सा चेति। त्रैगुण्यान्विताः सुखदुःखमोहान्विताः। आत्मभेदवादित्वाच्च मन्त्रस्य प्रधानपरतेत्याह। तामिति। अनुशयनमेव विशदयति। तामेवेति। चतुर्थं पादं व्याकरोति। अन्य इति। भुक्तभोगामिति व्याचष्टे। कृतेति।

---

१ ट. ञ. °कां रोहि°। २ ङ. ञ. °न्त्रे रोहि°। ३ ङ. ञ. °न्ते। रोहि°। ४ ज. ट. इत्यजा। ५ ङ. ज. ञ. म. ट. °च्छागायां रू°। ६ ङ. ञ. °मजो ह्येकः। ७ ङ. ज. ञ. ट. °वेकित°।

मुच्यत इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नानेन मन्त्रेण श्रुतिमत्त्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् । न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्रापि यया कयाचित्कल्पनयाऽजात्वादिसंपादनोपपत्तेः । सांख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् । चमसवत् । यथाहि "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः" [बृ० २ । २ । ३] इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुम् । सर्वत्रापि यथाकथंचिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाऽभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुम् ॥ ८ ॥

तत्र त्विदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति । इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येत्यत्र ब्रूमः ।

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोबन्नलक्षणा चतुर्विधस्य

शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः । गुणपुरुषान्यताधीरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गः । स्वरूपस्थितेरकृतत्वात्पुनर्मुक्तिवचनाच्चाजामन्त्रस्य प्रधानवादानुकूल्ये फलितमाह । तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति । एवमिति । सौत्रहेतुसाध्यां प्रतिज्ञां पूरयति । नेति । तदेव स्पष्टयति । न हीति । तत्र हेत्वपेक्षायां प्रकरणोपपदवाक्यशेषाभावादिति सौत्रं हेतुं व्याचष्टे । सर्वत्रेति । दृष्टान्तमादाय कर्माङ्गं व्यावर्त्योपनिषत्प्रसिद्धं चमसं दर्शयति । चमसवदिति । अर्वाग्बिलत्वादिना विशेषासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । सर्वत्रेति । गिरिगुहादावित्यर्थः । दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति ॥ ८ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति । तत्रेति । दृष्टान्तवाक्यं सप्तम्यर्थः । इहेत्यजामन्त्रोक्तिः । चमसदृष्टान्तवदजामन्त्रे विशेषाश्रवणात्प्रधानमेव स्मार्तं ग्राह्यमित्यर्थः । सूत्रमवतारयति । अत्रेति । विजातीयस्मृतेः सजातीयश्रुतेः संनिधेर्लाघवेन श्रुत्यन्वरादर्थनिर्णयोऽजामन्त्रस्येति व्याचष्टे । परमेश्वरादिति । तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेर्विशेषणम् । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदाच्चातुर्विध्यम् । इयमजेति मान्त्रवर्णिकी प्रकृतिरुक्ता । ज्योतिरुपक्रमेति विशेषोक्तौ तुशब्देन विशेषणीर्वृथेत्याशङ्क्याऽऽह ।

---

१ ग. 'तिमूलत्वं सां'। २ क. ख. ठ. ड. 'तत्वा'।

भूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या। तुशब्दोऽवधारणार्थः। भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा। कस्मात्। तथा ह्येके शाखिनस्तेजोबन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य" इति। तान्येवेह तेजोबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते रोहितादिशब्दसामान्यात्। रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद्भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य। असंदिग्धेन च संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते। तथेहापि

"ब्रह्मवादिनो वदन्ति। किंकारणं ब्रह्म" [श्वे० १।१]

इत्युपक्रम्य "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" [श्वे० १।३] इति पारमेश्वर्याः शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात्। वाक्यशेषेऽपि "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इति "यो योनिं योनिम-

---

तुशब्द इति। अवधारणारूपमर्थमेव स्फोरयति। भूतेति। स्मृतिमनुसृत्य गुणत्रयात्मिका कुतोऽसौ नेष्टेत्याह। कस्मादिति। सूत्रावयवेनोत्तरमाह। तथेति। छान्दोग्ये तेजोबन्नानामीश्वरकार्याणां रोहितादिरूपवतामुक्तत्वेऽपि किमित्यजामन्त्रे तान्येव वक्तव्यानीत्येकार्थत्वे हेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह। तानीति। स्मार्ते प्रधानेऽपि रोहितादिशब्दानां नीतत्वात्तदेव किमित्यत्र न ग्राह्यमित्याशङ्क्य मुख्यसंभवे रञ्जनादिना रोहिताद्युपचारस्यायोगादित्याह। रोहितादीनां चेति। शाखान्तरीयवाक्येन शाखान्तरस्थं वाक्यं कथं निर्णेतव्यमित्याशङ्क्य सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादित्याह। असंदिग्धेनेति। न परशाखान्तरस्थवाक्यादिष्टसिद्धिः किंतु पूर्वापरालोचनायामियमपि श्वेताश्वतरश्रुतिरस्मदनुगुणेत्याह। तथेति। ब्रह्मणः शुद्धत्वान्न जगद्धेतुतेति पृच्छति। किमिति। यज्जगत्कारणं तत्किं ब्रह्म किं वाऽन्यदिति वा प्रश्नो जगदुत्पत्तौ किमुपकरणवद्ब्रह्मेति वा ते ब्रह्मवादिनोऽनया रीत्या विमृश्य ध्यानाख्येन योगेनानुगताः परमात्मानमनुप्रविष्टास्तस्यैव देवस्याऽऽत्मभूतामैक्येनाध्यस्तां मायाशक्तिं गुणत्रयात्मिकां त्रिगुणजगन्निर्माणसहकारिणीमपश्यन्निति श्रुतेरजामन्त्रस्यापि मूलप्रकृतिविषयतेत्यर्थः। न केवलमुपक्रमादेवमुपसंहारादपीत्याह। वाक्येति। परकीये प्रधाने मायाशब्दं वारयति। मायिनं त्विति। अविद्याशक्तिर्योनिस्तस्याश्चाभेदेऽपि कार्यभेदेन भेदाद्वीप्सा। नच सा परेष्टा प्रकृतिरेकस्य देवस्य तदधिष्ठातृत्वश्रुतेः।

---

१ ट. "प्रत्ययोति"। २ झ. "षे तु "मा"। ३ क. ख. "रणरू"। ४ ख. "पमिमम"। ५ ट. "स्फोटय"।

धितिष्ठत्येकः" [श्वे० ४ । १० । ११] इति च तस्या एवा-
वगमान्न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणाऽऽम्ना-
यत इति शक्यते वक्तुम् । प्रकरणात्तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृत-
नामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणाऽऽम्नायत इत्यु-
च्यते । तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तम् ॥९॥

कथं पुनस्तेजोबन्नात्मना त्रैरूप्येण त्रिरूपाजा प्रतिपत्तुं शक्य-
ते । यावता न तावत्तेजोबन्नेष्वजाकृतिरस्ति । न च तेजोब-
न्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीति ।
अत उत्तरं पठति—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥ (२)

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौगिकः किं तर्हि
कल्पनोपदेशोऽयम् । अजारूपकक्लृप्तिस्तेजोबन्नलक्षणायाश्चराच-
रयोनेरुपदिश्यते । यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहि-
तशुक्लकृष्णवर्णा स्याद्बहुबर्करा सरूपबर्करा च तां च कश्चिदजो
जुषमाणोऽनुशयीत कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्यादेवमियमपि

पूर्वोत्तरविरोधादजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्वाभावे स्थिते तदुभयानुगुण्यान्मायाशक्तिविषयत्व-
मेव तस्येत्याह । प्रकरणात्त्विति । दैव्याः शक्तेस्तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमितिश्रुत्यन्त-
रप्रसिद्धिं सूचयति । अव्याकृतेति । तस्यामभिव्यक्तनामरूपकार्यलिङ्गकमनुमानमाह ।
नामेति । पूर्वोत्तरवाक्याभ्यामिवेति वक्तुमपिशब्दः । कथमस्मिन्पक्षे लोहितशुक्लकृ-
ष्णामिति कारणभूतमायाशक्तेस्त्रैरूप्यं वैश्वरूप्यात्तत्राऽऽह । तस्याश्चेति ॥ ९ ॥

अवान्तरपरमप्रकृत्योरन्यतरार्थत्वे मन्त्रस्योक्ते सत्यवान्तरप्रकृत्यर्थत्वममृष्यन्नाह ।
कथमिति । काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य रूढ्या योगाद्वा तद्धीरिति विकल्प्याऽऽद्यं
दूषयति । यावतेति । आकृतिर्जातिः । द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । जातिर्जन्म
तदभावोऽजातिरेवं रूढियोगाभ्यां यस्मादजाशब्देन तेजोबन्नाख्या प्रकृतिर्न ज्ञातुं
शक्या तस्मान्नाजामन्त्रस्यावान्तरप्रकृत्यर्थतेत्यर्थः । तत्र सूत्रमुत्तरमित्याह । अत इति ।
पक्षद्वयमनङ्गीकारपरास्तमित्याह । नायमिति । अजाशब्दस्तर्हि कथमवान्तरप्रकृतौ
वर्तते तत्राऽऽह । किमिति । कल्पनोपदेशं दर्शयति । अजेति । तमेवोपदेशं दृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति । यथेति । ननु छागा न लोहितशुक्लकृष्णैवान्यथाऽपि भानात्त-
त्राऽऽह । यदृच्छयेति । बर्करो बालपशुः । यत्तु क्षेत्रज्ञभेदोपलम्भात्प्रधानवादप्र-

---

१ ट. त्रिरूपेण । २ ङ. ञ. °न्नानां त्रै° । ३ ङ. ञ. °रा स्वरू° । ४ ख. °मनाभि° ।

तेजोबन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सरूपं चराचरलक्षणं विकारजातं जनयत्यविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते विदुषा च परित्यज्यत इति। न चेदमाशङ्कितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीत्यतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति। न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा किंतु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा त्वेषा। प्रसिद्धं तु भेदमनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते। भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः। "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादिश्रुतिभ्यः। मध्वादिवत्। यथा आदित्यस्यामधुनो मधुत्वम् [छा०] ३।१] वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वम् [बृ० ५।८] द्युलोकादीनां चानग्नीनामनग्नित्वम् [बृ० ८।२।९] इत्येवंजातीयकं कल्प्यते। एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः। तस्मादविरोधस्तेजोबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य॥ १०॥ (२)

त्यभिज्ञेति तत्राऽऽह। न चेति। तत्र हेतुः। न हीति। व्यवस्थावादि शास्त्रं तदर्थं भेदमपि साधयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। प्रसिद्धं त्विति। प्रमाणातिरेकेण प्रसिद्ध्ययोगात्तत्प्रसिद्धस्य तस्य प्रामाणिकतया वस्तुतेत्याशङ्क्याऽऽह। भेदस्त्विति। कथं तस्य कल्पितत्वमित्याशङ्क्यैक्यवादिवाक्यवशादित्याह। एक इति। श्रुत्यन्तरमैक्यवादि संग्रहीतुमादिपदम्। दृष्टान्तमवतार्य व्याचष्टे। मध्वादिवदिति। रोहितादिशब्दानां रञ्जनीयत्वादिगुणसामान्यव्यवधानेन रजःसत्त्वादिव्यवहितलक्षणानुगृहीतामजाशब्दस्य योगवृत्तिं प्रधाने बाधित्वा रोहितादिगुणसंहतिप्रधानं तेजोबन्नमजाकारं परिकल्प्याजाशब्दस्य रूढिग्रहो युक्तः समुदायप्रसिद्धित्यागेनावयवप्रसिद्ध्याश्रयेणस्यायुक्तत्वादिह च रूपकल्पनया समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षायोगादिति चकारार्थमभिप्रेत्याविरोधं व्याकुर्वन्नुपसंहरति। तस्मादिति। तथा चाजामन्त्रस्यावान्तरपरमप्रकृत्योरन्यतरार्थत्वेनाप्रधानविषयत्वात्तस्याशब्दत्वं सिद्धमित्यर्थः॥ १०॥ (२)

---

१ अ. °प्रा प्र°। २ ङ. ञ. °पिपेषा। प्र°। ३ ख. °वादं सं°। ४ ख, ट, ड, °यस्या°।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरन्यस्मान्मन्त्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते । "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्" [बृ० ४ । ४ । १७] इति । अस्मिन्मन्त्रे पञ्च पञ्चजना इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् । त एते पञ्चपञ्चकाः पञ्चविंशतिः संपद्यन्ते । तया पञ्चविंशतिसंख्यया यावन्तः संख्येया आकाङ्क्ष्यन्ते तावन्त्येवं च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायन्ते "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकं-

---

अजाशब्दस्य योगं निरस्याजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्वं निरस्तम् । इदानीं पञ्चजनशब्दस्य योगनिरासेन यस्मिन्नित्यादिमन्त्रस्य प्रधानार्थत्वं निरस्यति । न संख्येति । पञ्चजनमन्त्रः सांख्यीयतत्त्वपरो वाऽर्थान्तरपरो वेति योगरूढ्यविनिगमाद्विशये संगतिमाह । एवमिति । अध्यात्माधिकारे प्रसिद्धच्छागाया अयोगादजा तेजआदिकेत्युक्तमत्रापि प्रसिद्धमनुष्यग्रहे वाक्यस्य निस्तात्पर्यादवयववृत्त्या सांख्यतत्त्वपरतेति संगतिरित्यर्थः । पञ्चजनमन्त्रस्याप्रधानपरत्वेन तदशब्दत्वोक्त्या समन्वयदृढीकरणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाशब्दत्वानिवृत्त्या गतिसामान्यासिद्धिः सिद्धान्ते तदशब्दत्वस्थित्या तत्सिद्धिरिति फलम् । तमेव मन्त्रं बृहदारण्यकस्थं पठति । यस्मिन्निति । पञ्चजना वाक्यशेषस्थाः प्राणादयः पञ्चाव्याकृताख्यश्चाऽऽकाशो यस्मिन्प्रतिष्ठितस्तमेव निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मकममृतमात्मानं मन्ये यद्यपि पूर्वं मर्त्योऽभूवं तथाऽपीदानीं विद्वानमृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनम् । कथमस्मान्मन्त्रात्प्रत्यवस्थानं सांख्यस्येत्याशङ्क्याऽऽह । अस्मिन्निति । तथाऽपि कथं सांख्यवादप्रसङ्गस्तत्राऽऽह । त इति । पञ्चविंशतिसंख्यादृष्टावपि सांख्यीयतत्त्वासिद्धिरित्याशङ्क्य संख्यैव संख्येयाकाङ्क्षायां स्मृतिसिद्धतत्त्वानि संगृह्णातीत्याह । तथेति । न चाऽऽधारत्वेनाऽऽत्मनोऽवस्थानादाकाशस्य च पृथक्कथनात्त्रयोविंशतिर्जना इति वाच्यं मूलप्रकृतिं सत्त्वादिभिर्विभज्य पञ्चविंशतित्वकल्पनात् । न चैवमात्माकाशाभ्यां सप्तविंशतित्वं गुणानां मूलप्रकृतिमात्रेणैकीकरणादित्यभिप्रेत्याऽऽह । तावन्तीति । तत्र सांख्यस्मृतिमाह । मूलेति । अविकृतिरन्यस्य कस्यचिद्विकारो नेति यावत् । महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि सप्त प्रकृतिविकृतयः । महानहंकारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहंकारोऽपि तामसस्तन्मात्राणां प्रकृतिः सात्त्विकस्त्वेकादशेन्द्रियाणाम् । तन्मात्राण्याकाशादीनां स्थूलानां प्रकृतयः ।

---

१ ङ. ञ. °त्यन्य° । २ ङ. ज. °या च प° । ३ ज. °व त° । ४ क. ज. °कस्तु वि° । ५ क. ठ. ड. °पञ्च न्र° । ६ ठ. ड. °स्य पू° ।

श्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" [सांख्यका० ३] इति । तया श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् । ततो ब्रूमः । न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या । कस्मात् । नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति येन पञ्चविंशतेरन्तराले पराः पञ्चपञ्चसंख्या निविशेरन् । न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते । यथा 'पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः' इति द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्वदिति । तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन्पक्षे दोषो यल्लक्ष-

---

पञ्चभूतान्येकादशेन्द्रियाणि षोडशको गुणो विकार एव । पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतित्वेऽपि तत्त्वान्तराप्रकृतित्वाद्विकृतय एव । पुरुषस्तु कौटस्थ्यात्प्रकृतिविकृतित्वविरहीत्यर्थः । संख्योपसंग्रहादिति व्याकुर्वन्पूर्वपक्षमुपसंहरति । तथेति । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां विभजते । तत इति । श्रुत्युक्तसंख्ययाऽपेक्षितसंख्येयविशेषार्पणं स्मृतेर्युक्तं तयोर्मूलमूलित्वादित्याह । कस्मादिति । सौत्रं हेतुमुपादाय व्याचष्टे । नानेति । नानात्वमेव न विरुद्धमित्याशङ्क्याभिप्रेतं नानात्वमाह । नैषामिति । नहि सत्त्वरजस्तमोमहदहंकाराणां क्रियागुणजातीनामन्यतमस्तन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादिषु चानुवृत्तः कश्चिदेको धर्मोऽस्ति । नापि पृथिव्यप्तेजोवायुघ्राणानामुक्तो धर्मः संभवत्याकाशस्य पृथगुक्तेरप्रवेशात् । एवं रसनादिष्वपि पञ्चशः साधारणधर्मवैधुर्यमिति भावः । किं तेनानुपयोगिनेत्याशङ्क्याऽऽह । येनेति । पञ्चविंशतिसंख्यान्तराले पञ्चानामपि पञ्चसंख्यानां भावात्तथोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । त्रयस्त्रिंशद्देवा इति महासंख्यायामष्टौ वसव इत्यवान्तरसंख्या साधारणधर्माधीना तथाऽत्रापि न साधारणधर्मादृते महासंख्यायामवान्तरसंख्यासिद्धिरित्यर्थः । अपरसंख्यापूर्वत्वात्परसंख्यायास्तत्पौर्वापर्यलक्षणप्रत्यासत्त्या परसंख्यालक्षणार्थमपरसंख्योक्तिरिति पूर्वपक्षदेशीयश्चोदयति । अथेति । तदेवोदाहरणेन स्फोरयति । यथेति । असमासमङ्गीकृत्य पञ्चशब्दद्वयदर्शनेऽपि पञ्चसंख्याद्वयरूपावान्तरसंख्यया पञ्चविंशतिलक्षणमहासंख्योपलक्ष्यत्वे श्रुतिसंभवे लक्षणा न युक्तेति परिहरति । तदिति । किंच पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समस्तत्वात्पञ्चसंख्याद्वयासिद्ध्या तद्द्वारा पञ्चविंशतिसंख्याऽपि न सिध्य-

---

१ ञ. अत्र । २ख. सांत्वहे । ३ ठ. 'गुप्राणा'।

णाऽऽश्रयणीया स्यात् । परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति[1] । पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगान्तरे च "पञ्चानां त्वा पञ्चजनानाम्" [तै०१।६।२।२] इत्यैकपद्यैकस्वर्यैकविभक्तिकत्वावगमात् । समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्च पञ्चेति[2] । न च पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्च पञ्चेति । न च पञ्च-

---

तीत्याह । परश्चेति । समस्तत्वे हेतुमाह[3] । पारिभाषिकेणेति । अन्तानुदात्तस्वरो भाषिकग्रन्थसिद्धोऽत्र पारिभाषिकः । तथाहि प्रथमोऽस्मिन्मन्त्रे पञ्चशब्दो भवत्युदात्तो द्वितीयः सर्वानुदात्तो जनशब्दश्चान्तोदात्तस्तथाच न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासमन्तरेणान्त्यस्याऽऽकारस्योदात्तत्वमितरेषां चानुदात्तत्वं समासस्येति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तत्वविधानात् "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" [पा.सू.६।१।१५८] इति च सूत्रेणोदात्तः स्वरितो वा यस्मिन्पदे विधीयते तदेकं हित्वा शिष्टस्यानुदात्तत्वं स्मर्यते । एवमन्तोदात्तस्वरबलात्तत्र समासो निर्धारितः । भाषिके तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे स्वरितोऽनुदात्तो वेति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणावस्थायामुदात्तो भवतीत्यपवादः स्वीकृतः । ततश्चान्त्यादाकारादितरेषामनुदात्तादीनां ब्राह्मणदशायामुदात्तत्वं प्राप्तमुदात्तमनुदात्तमनन्त्यमिति सूत्रेण मन्त्रदशायामुदात्तस्यानन्त्यस्य परलग्नतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्तत्वं विहितं तदत्राऽऽकारो नकारादुपरितनः सन्नाकाशश्चेत्यनेन लग्नतयोच्चार्यमाणोऽनुदात्तो भवति स चैवमन्तानुदात्तस्वरः पारिभाषिकः । अन्तोदात्तो भाषिक इति पक्षे त्वध्ययनविरोधः । तेन पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयादसमासासिद्धिरिति भावः । अन्यत्र चैवंविधप्रयोगस्यैकपदत्वनिश्चयादिहापि तत्सामान्यादेकपदतेति समासे हेत्वन्तरमाह । प्रयोगान्तरे चेति । आज्यमसीत्याज्यस्याधिकारादाज्यं संबोध्य "पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि" इति तैत्तिरीयकश्रुतेः पञ्चानां पञ्चजनानां देवताविशेषणानां कृते यन्त्रवद्व्यवस्थितं यन्मदीयं शरीरं तदेव धर्त्रमैहिकामुष्मिकभोगधारणसमर्थं तदवैकल्यार्थं गृह्णामीति यजमानोक्तिः । समासेऽपि किं स्यात्तत्राऽऽह । समस्तत्वाच्चेति । वीप्साभावे पञ्चसंख्याद्वयासिद्धेस्तद्द्वारा पञ्चविंशतिसंख्याया न लक्ष्यतेत्यर्थः । किं चासमासेऽपि पञ्चशब्दद्वयप्रयोगे दशानामेव लाभान्न सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञेत्याह । न चेति । पञ्च पञ्चेति पञ्चकद्वयग्रहेऽपि दशैव तत्त्वानि सिध्यन्ति न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । यद्वा समास एव पञ्च पञ्चेति पञ्चकद्वयाग्रहान्न लक्षणयाऽपि पञ्चविंशतिसंख्याधीरित्यर्थः । नन्वसमासेऽपि वीप्सां हित्वा दण्डिन्यायेन जायमानाजायमानसाधारणजनशब्दोक्ततत्त्वविशेषणीभूतपञ्चसंख्याविशेषणत्वादाद्यपञ्चसंख्यायाः सांख्यीयपञ्चविंशतिधीरिति नेत्याह । न चेति । शुक्लादिश-

---

१ ज. ञ. ट. ञ. °ति । भा° । २ ञ. °ति । तेन न प° । ३ ञ. °ह । भा° । ४ क. ख. ठ. ड. °र्यस्या° ।

संख्याया एकस्याः पञ्चसंख्यया परया विशेषणं पञ्च पञ्चका इति । उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् । नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एव पुनः पञ्चसंख्यया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिं प्रत्येष्यन्ते । यथा पञ्च पञ्चपूल्य इति पञ्चविंशतिपूलाः प्रतीयन्ते तद्वत् । नेति ब्रूमः । युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात्कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्च पञ्चपूल्य इति विशेषणम् । इह तु पञ्च जना इत्यादित एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्च पञ्चजना इति विशेषणं भवेत् । भवदपीदं विशेषणं पञ्चसंख्याया एव भवेत्तत्र चोक्तो दोषः । तस्मात्पञ्च पञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अ-

---

द्रवत्पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यपरत्वाद्गुणभूतसंख्याया न संख्यान्तरेण विशेषणम् । तथा सति विशेष्येण द्रव्येण विशेषणेन च संख्यया युगपदाकृष्टा संख्या नैकेनाप्यन्वियादित्याह । उपसर्जनस्येति । न खलूपसर्जनमुपसर्जनान्तरेण साक्षादेव संबध्यते प्रधानानुयायित्वात्तेषां मिथःसंगत्ययोगादतः संख्ययोर्विशेषणविशेष्यतया न पराभीष्टसंख्याधीरित्यर्थः । नानाभावेन दूषितमपि परमपूर्वपक्षिणं संख्यान्तरानाकाङ्क्षानोपसर्जनन्यायाभ्यां दूषयितुमुत्थापयति । नन्विति । प्राप्तपञ्चसंख्याकानां जनानां पञ्चसंख्यया विशेषणे पञ्चविंशतितत्त्वधीरित्येतद्दृष्टान्तेन साधयति । यथेति । जायन्त इति जनाः पञ्च च ते जनाश्चेति पञ्चजना इति यौगिकत्वमुपेत्य प्रत्याह । नेतीति । दृष्टान्ते संख्यान्तराकाङ्क्षां दर्शयति । युक्तमिति । द्विगुसमासेन समाहाराभिधानात्पदान्तरोक्तसंख्यया समाहारोऽवच्छेत्तुं युक्तः । उत्पत्तिशिष्टया तुल्यपदस्थसंख्यया समाहारिणः पूला अवच्छिद्यन्ते तेन पञ्चपूलीत्यत्रास्त्याकाङ्क्षेति विशेषणविशेष्यधीरित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके नैवमाकाङ्क्षेत्याह । इहेति । पञ्चजना इत्यत्र ङीबन्तत्वाश्रुत्या समाहारादृष्टेर्जनानां च स्वगतसंख्यावच्छिन्नत्वान्न संख्यान्तराकाङ्क्षेति कुतो विशेषणविशेष्यतेत्यर्थः । जनानामुत्पत्तिशिष्टसंख्यावरुद्धानां शब्दान्तरोक्तसंख्यानवरोधेऽपि पञ्चसंख्यायाः संख्यान्तरानवरुद्धत्वात्तयाऽवरोधः स्यादित्याशङ्क्य नोपसर्जनन्यायमवतारयति । भवदिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । विशेषणविशेष्ययोरेव योगो न विशेषणयोरन्योपसर्जनत्वादित्युक्तमित्यर्थः । नानाभावादिना सिद्धमुपसंहरति । तस्मादिति । पञ्चपञ्चजनशब्दो न पञ्चविंशतित-

---

१ क. ट. ञ. °शतिः प्र°। २ ट. °यकत्वा°। ३ ख. °ख्या न केना°। ४ ख. °ख्यानां। ५ ख °ना इति। ६ क. ख. °त्यत्रे°।

तिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसंख्यायाः । आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः । यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य तमेव मन्य आत्मानमित्यात्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च चेतनः पुरुषः । स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाऽऽधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते । अर्थान्तरपरिग्रहे चं तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत । तथाऽऽकाशश्च प्रतिष्ठित इत्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यम् । अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत । जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात् । अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः । कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति । उच्यते "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" [पा० सू० २।१।५०] इति विशेषस्मरणात्संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन

त्ववाचीत्यत्र सूत्रावयवं हेत्वन्तरमाह । अतिरेकाच्चेति । तदेव स्फोरयति । अतिरेको हीति । तत्राऽऽत्मकृतसंख्यातिरेकं विवृणोति । आत्मेति । इहेति मन्त्रोक्तिः । यच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन साधारण्यात्कथं तस्मादात्मधीरित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मिन्निति । आधारत्वेनाऽऽत्मनिर्देशेऽपि तस्य तत्त्वान्तर्भावान्नातिरेकः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मा चेति । आधारानन्तर्भावे दोषमाह । अर्थान्तरेति । आत्मनेवाऽऽकाशेनापि संख्यातिरेकं दर्शयति । तथेति । स हि तत्त्वेष्वन्तर्भूतो न वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । आकाशश्चेति । द्वितीयं प्रत्याह । अर्थान्तरेति । न च सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकीकृत्याऽऽत्माकाशौ पृथगुक्तौ तत्र पञ्च पञ्चजना इति पञ्चविंशतितत्त्वानां पृथगुक्तेरपसिद्धान्ताद्गुणानां मिथोभेदे आधारत्वेनाऽऽत्मनिष्कर्षेऽपि नभसो नाऽऽधेयान्तरेभ्यो युक्ता पृथगुक्तिरिति भावः । किंच पञ्चविंशतिसंख्यादृष्टावपि न सांख्यीयतत्त्वधीः संख्येयमात्रेण संख्याया युक्तत्वादित्याह । कथं चेति । कथं तत्त्वानामश्रुतत्वं जनशब्देन श्रुतत्वात्तत्राऽऽह । जनेति । संख्यैव संख्येयं कल्पयन्ती सांख्यीयतत्त्वानि विषयीकरिष्यतीत्यर्थापत्तिमाशङ्क्याऽऽह । अर्थान्तरेति । किं तर्हि तदर्थान्तरं येन वाक्यस्योपपत्तिरिति पृच्छति । कथमिति । कर्मधारयाद्यनेकयोगेऽपि संज्ञासमासं बलवत्तरमाप्तोक्तेरुपेत्यात्र परेष्टसंख्याधीरिव नेति परिहरति । उच्यत इति । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां विषये सु-

---

१ ट. स प° । २ ज. ट. °त्वं यु° । ३ ज. ञ. वा । ४ क. ज. चोक्तो । ५ क. ज दोषः । ६ क. ज. ट. °शतेस्तत्त्वा° ७ क. स्फोटय° । ८ ठ. ड. सांख्यत° ।

समासः। ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण। ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते। पञ्चजना नाम ये केचित्ते च पञ्चैवेत्यर्थः। सप्तर्षयः सप्तेति यथा॥ ११॥

के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते।

प्राणादयो वाक्यशेषात्॥ १२॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः। प्राणस्य प्राणमुत चक्षुपश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुरिति। तेऽत्र वाक्यशेषगताः संनिधानात्पञ्चजना विवक्ष्यन्ते। कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः। तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः। समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति जनसंबन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति।

न्तेन समस्यन्ते दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इति दर्शनात्स तु समासस्तत्पुरुषसंज्ञ इति स्मृतेरित्यर्थः। संज्ञात्वेऽपि पाचकशब्दवदवयववृत्त्या पञ्चजनशब्दस्य बोधकत्वमाशङ्क्योक्तम्। ततश्चेति। सति संज्ञात्वे पञ्चजनशब्दोऽवयवार्थयोगानपेक्षत्वादेकस्मिन्नपि प्रसिद्धे सप्तर्षिशब्दवदेकत्रापि भवतीति भावः। प्राथमिकपञ्चशब्दस्यान्वयमाकाङ्क्षया दर्शयति। त इति। वाक्यार्थं सदृष्टान्तं स्पष्टयति। पञ्चेति॥ ११॥

स्वरूपविशेषासिद्धौ श्रुतेरप्रामाण्यात्तद्विशेषसाधकस्य चादृष्टेस्तत्प्रामाण्ये संदिहानः शङ्कते। के पुनरिति। सूत्रेणोत्तरमाह। तदिति। तद्व्याकुर्वन्निर्णायकमाह। यस्मिन्निति। अप्यर्थे श्रुतावुतशब्दः। येऽपि प्राणादीनां प्राणनादिसाधकमात्मानं विदुस्ते ब्रह्म निश्चितवन्त इति योजना। पञ्चजनशब्दो लोके प्राणादिष्वगृहीतसंगतिस्तान्कथमाचक्षीतेति शङ्कते। कथमिति। यथा सत्येत्युक्ते सत्यभामा गम्यते तथा जनशब्दो भाष्ये पञ्चजनविषयः। किं पञ्चजनशब्दस्य सांख्यीयतत्त्वविषयत्वं प्राणाद्यविषयत्वं वा। नाऽऽद्यः। तेष्वपि शक्त्यग्रहणसाम्यादित्याह। तत्त्वेष्विति। द्वितीयं प्रत्याह। समाने त्विति। कया तर्हि वृत्त्या पञ्चजनशब्देन प्राणादिर्धीर्लक्षणयेत्याह। जनेति। किंच पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणेषु प्रयुक्तपूर्वत्वाद्युक्ता तेषां पञ्चजनशब्द-

---

१ ङ. ट. ज्यन्ते। प°। २ क. ङ. ज. ञ. ट. °म के°। ३ ङ. ञ. पञ्चेत्य°। ४ ज. ट. तत्र। ५ ञ. °त्पञ्च पञ्च°। ६ ख. °शेषेषु सा°। ७ ख. ञ. ये प्रा°।

जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः "ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः" [छा० ३।१३। ६] इत्यत्र। "प्राणो ह पिता प्राणो ह माता" [छा०७। १५। १] इत्यादि च ब्राह्मणम्। समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धम्। कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याऽऽश्रयितुम्। शक्योद्भिदादिवदित्याह। प्रसिद्धार्थसंनिधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात्तद्विषयो नियम्यते। यथोद्भिदा यजेत यूपं छिनत्ति वेदिं करोतीति। तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगत-

---

वेत्याह। जनेति[1]। किंच पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणे प्रयुक्तत्वं व्यनक्ति। **ते वा इति**। ते खल्वेते हृदयच्छिद्रेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वेषु पञ्चसु पञ्चप्राणादयो ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषस्य द्वारपाला इत्यत्र प्राणादिषु पुरुषशब्दोऽस्तीत्यर्थः। प्राणस्य सर्वात्मत्वादपि तदात्मकानां तेषां युक्ता पञ्चजनशब्दतेत्याह। **प्राणो हेति**। अवयवप्रसिद्धिसंभवे समुदायप्रसिद्धिरयुक्ता। संभवति पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिः। पञ्च च ते जनाश्चेति व्युत्पत्तेः। तत्त्वानां च जायमानाजायमानानां छत्रिन्यायेन जनशब्दितानां पञ्चसंख्यावतां पञ्चसंख्यावत्त्वे पञ्चविंशतित्व[2]सिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। **समासेति**। रूढिमाक्षिपति। **कथमिति**। जनशब्दितमनुष्येषु पञ्चजनशब्दस्य दृष्टत्वात्प्रथमप्रयोगाभावासिद्धावपि तदभावमुपेत्य दृष्टान्तमाह। **शक्येति**। संग्रहवाक्यं विवृणोति। **प्रसिद्धेति**। तत्रोद्भिदधिकरणमुदाहरति। **यथेति**। उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भित्पदं विधेयगुणार्पकं वा कर्मनाम वेति संशये खनित्रादावुद्भिच्छब्दस्य प्रसिद्धेर्नामत्वे च यजतितुल्यार्थत्वेनाऽऽनर्थक्याज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते यजेतेति यागेन भावयेदित्यर्थकल्पनादुद्भिदेति करणार्थपदस्य तत्सामानाधिकरण्यात्तदेकार्थत्वादुद्भिद्वेति कल्पने मत्वर्थलक्षणापातादुद्भिदा यागं भावयेद्यागेन पशुमिति वैयधिकरण्ये च यागस्य फलं प्रति साधनत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमिति वैरूप्याद्विध्यावृत्त्या वाक्यभेदाच्चोद्भिनत्ति साधयति। पशुमिति यागेऽपि प्रसिद्धियोगाद्[3]न्नामत्वसिद्धौ चान्यत्र समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादौ नामवद्यागानुवादेन गुणफलविधिसंभवाज्ज्योतिष्टोमे वा प्रकृते गुणविध्ययोगात्कर्मनामैव संनिहितयज्यनुरोधादुद्भित्पदमिति राद्धान्तितमित्यर्थः। संग्रहवाक्यस्थादिशब्दोपात्तमुदाहरणद्वयमाह। **यूपमिति**। छिनत्तीतिप्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहाराद्यूपपदस्य तदर्थच्छेदनयोग्यो दारुविशेषो गम्यते। वेदिं करोतीति च करोतिसमभिव्याहाराद्वेद्यर्थः संस्कारयोग्यः स्थण्डिलविशेषः सिद्ध इत्यर्थः। दृष्टान्तत्रयार्थं दार्ष्टान्तिके योजयति। **तथेति**। आचार्य-

---

१ क. 'नपर्यायश्च'। २ ङ. ञ. 'नेन ह्य'। ३ क. ख. ट. ढ. ति। प्र'। ४ ख. ढ. ढ. 'तितत्त्वसि'।

संज्ञाभावः संख्याकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते। कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रांक्षसि च पञ्च पञ्चजना व्याख्याताः। अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः। क्वचिच्च "यत्पाञ्चजन्यया विशा" [ऋ०सं०८।५३।७] इति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते। तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः। आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगाद॥१२॥ भवेयुस्तावत्प्राणादयः पञ्चजना माध्यंदिनानां येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति। काण्वानां तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुर्येऽन्नं प्राणादिषु नाऽऽमनन्तीति। अत उत्तरं पठति।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥ [३]

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पञ्चसंख्या पूर्यते। तेऽपि हि यस्मिन्पञ्च पञ्चजना इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते। तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति। कथं पुनरु-

---

देशीयानां मतद्वयमाह। कैश्चिदित्यादिना। शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः। श्रुत्यन्तरानुसारेण संभावितं पक्षान्तरमाह। क्वचिच्चेति। पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विशा पुरुषरूपया यदिन्द्राह्वाननिमित्तं घोषा असृक्षत सृष्टास्तद्युक्तं घोषातिरेकेण तदाह्वानायोगादित्यत्र प्रजापरः प्रयोगो दृष्टः। ततोऽत्र पञ्चसंख्याया उपलक्षणत्वात्पञ्चजनशब्देन सर्वप्रजाग्रहणमित्यर्थः। उक्तपक्षान्यतमग्रहेऽपि सांख्यनिरासयोगात्प्रधानस्याशब्दत्वसिद्धेरस्माकं न विशेषपक्षपातोऽस्तीत्याह। तदिति। आचार्यवचनं विरुध्यते तस्य प्राणादिविषयत्वादित्याशङ्क्य व्याख्यान्तराभावधिया तन्न प्रवृत्तमित्याह। आचार्यस्त्विति ॥ १२ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं श्रुत्योर्मिथोविरोधं चोदयति। भवेयुरिति। सूत्रमुत्तरत्वेनावतारयति। अत इति। तद्व्याकरोति। असत्यपीति। ज्योतिरपि पञ्चसंख्यापूरकमात्मातिरिक्तं काण्वश्रुतावश्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह। तेऽपीति। यत्पूर्वकालापरिच्छेद्यमुक्तं तज्ज्योतिषामादित्यादीनां भासकममृतत्वेनाऽऽयुष्ट्वेन जीवनगुणवत्तयोपासते देवास्तेनाऽऽयुष्मन्तस्ते जाता इत्याह। तदिति। अस्मिन् मन्त्रे षष्ठ्यन्तज्योतिषा पञ्चसंख्यापूरणं न स्यात्प्रज्योतिषा तस्यैकस्याऽऽधाराधेयत्वायोगात्। केषांचित्पञ्चसंख्यापूरकं ज्योतिरन्येषां नेति न विकल्पो वस्तुनीति शङ्कते। कथमिति। ग्राहक-

---

१ क. ङ. ज. ञ. 'श्चत्वा'। २ ङ. ञ. पूर्यते। ३ ख. 'केणेन्द्राह्वा'।

भयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पञ्चमानं समानमन्त्रगतया पञ्चसंख्यया केषांचिद्गृह्यते केषांचिन्नेति । अपेक्षाभेदादित्याह । माध्यंदिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादिपञ्चजनलाभान्नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति । तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा । अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे । यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् । तदेवं न तावच्छ्रुतिप्रसिद्धिः काचित्प्रधानविषयाऽस्ति स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्येते ॥ १३ ॥ (३)

कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानाम् । प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वम् ।

सामर्थ्यभेदादविरोधमाह । **अपेक्षेति** । तदेव स्फुटयति । **माध्यंदिनानामिति** । तथाऽपि कथमेकस्यैवं ज्योतिषस्तुल्ये मन्त्रे ग्रहाग्रहौ नहि वस्तुनि विकल्पोऽस्ति तत्राऽऽह । **अपेक्षेति** । उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । **यथेति** । विरोधेऽपि तुल्यबलत्वाज्ज्योतिर्विहाय वाक्यशेषस्थानामेव प्राणादीनां साम्नानां क्वचिद्ग्रहणमन्यत्र सज्योतिषां तेषामेव ग्रहणं क्रियायामिव वस्तुन्यपि दृष्टिक्रियायां विकल्पसिद्धेरिति मत्वाऽऽह । **तद्वदिति** । पञ्चजनमन्त्रात्प्रधानस्य श्रुतिमत्त्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण तस्य तद्वत्त्वमाशङ्क्य तद्विषयत्वेन संभावितश्रुतीनामन्यविषयत्वेन नीतत्वान्मैवमित्याह । **तदेवमिति** । तथाऽपि न ब्रह्मणि समन्वयः प्रधानार्थस्मृतिन्यायविरोधादित्याशङ्क्य भाविनं समाधिं सूचयति । **स्मृतिरिति** ॥ १३ ॥ (३)

पूर्वाधिकरणत्रयेण प्रधाननिराकरणेन वेदान्तानां ब्रह्मकारणत्वं प्रत्यविगीतत्वमुक्तम् । इदानीं कारणविषयाणां तेषां मिथोव्याहतार्थत्वेन स्वतोनिश्चायकत्वान्मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वे गतिसामान्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । **कारणत्वेन चेति** । अधिकरणतात्पर्यं वक्तुं जन्मादिसूत्रे वृत्तं कीर्तयति । **प्रतिपादितमिति** । शास्त्रयोनित्वाधिकरणमारभ्याऽऽनुमानिकसूत्रात्प्राक्तनाधिकरणानां तात्पर्यमनुवदति । **प्रतिपादितमिति** । अधिकरणत्रयार्थमनुवदति । **प्रतिपादितं चेति** । संप्रति कारणे ब्रह्मण्यन्वयपर्यवसानाय कारणविषयवाक्यानामविरोधार्थमधिकरणमारभमाणो जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि मानं न वेति विप्रतिपत्तेर्विशये पूर्वत्रान्नज्योतिषोर्विकल्पेन निर्देशादविरोधे सिद्धेऽपि प्रकृते सिद्धे कारणे विकल्पायोगाद्विरोधे सत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्ष-

---

१ क. ख. 'व तु ज्यो'। २ ख. 'स्तुल्यम'। ३ ठ. ढ. निवेश'।

तत्रेदमपरमाशङ्क्यते। न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपत्तुं शक्यम्। कस्मात्। विगानदर्शनात्। प्रतिवेदान्तं ह्यन्याऽन्या सृष्टिरुपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात्। तथाहि। क्वचित् "आत्मन आकाशः संभूतः" [तै० २।१] इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते। क्वचित्तेजआदिका "तत्तेजोऽसृजत" [छा० ६।२।३] इति। क्वचित्प्राणादिका "स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्" [प्र०६।४] इति। क्वचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते "स इमाँल्लोकानसृजत। अम्भो मरीचीर्मरमापः" [ऐ०आ० २।४।१।२।३] इति। तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते "असद्वा इदमग्र

माह। तत्रेति। कारणत्वं ब्रह्मणो गतिसामान्यादुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह। ब्रह्मेति। न चाविरोधार्थमधिकरणं नेह संगतमिति वाच्यं समन्वयतो वाक्यार्थज्ञाने मानान्तरविरोधाशङ्कानिरासस्याविरोधाध्यायार्थत्वादिह च कारणविषयवाक्यानामेव मिथोविरोधान्न समन्वयो ब्रह्मणीत्याशङ्क्य तन्निरासेनैव समन्वयस्यैव साध्यत्वादध्यायसंगतिसिद्धेः कार्यश्रुतिविरोधस्यापीह परिहर्तुं शक्यत्वेऽपि वेदान्तानां न कार्ये तात्पर्यमिति ज्ञापयितुं नात्र परिह्रियते कार्यस्यापि प्रतिपाद्यत्वमुपेत्योत्तरत्र तदीयश्रुतिविरोधः परिहारिष्यत एतेन श्रुतिशास्त्रसंगती सिद्धे। क्वाचित्कासत्पदस्य कर्मकर्तृप्रयोगस्य चासद्वादपरत्वं स्वभाववादपरत्वं च व्युदस्य गतिसामान्यस्थापनात्पादसंगतिः। पूर्वपक्षे कार्यद्वारा स्वतश्च कारणे विप्रतिपत्त्या तल्लक्षिते परस्मिन्नपि तदापत्तेर्न कारणे तुरीये च समन्वयधीरिति गतिसामान्यासिद्धिः। सिद्धान्ते ब्रह्मणि कारणत्वस्य कल्पितत्वात्तत्र वस्तुतोऽविवादात्तल्लक्षिते सत्यज्ञानादिलक्षणे तस्मिन्नन्वयसिद्धेर्गतिसामान्यसिद्धिः। प्रतिपादितस्यासिद्धिरयुक्तेति शङ्कते। कस्मादिति। कार्ये कारणे च विप्रतिपत्तिदर्शनादुक्तस्यापि भवत्यसिद्धिरित्याह। विगानेति। कार्यविषयं विगानं तावद्दर्शयति। प्रतीति। क्रमादीत्यादिशब्दादक्रमो गृह्यते। क्रमवैचित्र्यकृतं विगानमाह। क्वचिदिति। आदिशब्दार्थमक्रमं कथयति। क्वचिदिति। ईक्षिता परः सर्वनामार्थः। लोकान्विशिनष्टि। अम्भ इति। अम्मयशरीरप्रचुरः स्वर्गो लोकोऽम्भःशब्दार्थः। मरीचिरिति रश्मिप्रधानोऽन्तरिक्षलोकः। मर इति मरणप्रधानोऽयं लोकः। आप इत्यब्बहुलः पाताललोक इति विवेकः। कार्ये विप्रतिपत्तिवत्कारणेऽपि सा दृष्टेत्याह। तथेति। इदमसदिवाव्यक्तमग्रे प्रागवस्थायामिति यावत्। ततोऽनभिव्यक्तनामरूपात्कारणादभिव्यक्तनामरूपं जगज्जातमनभिव्यक्तमेव हि व्यक्तं

१ ङ. ञ. 'तिपादयितुं श'। २ ख. कार्यता'। ३ क. ख. 'स्मिन्समन्व'। ४ ङ. 'मव्य'।

आसीत्ततो वै सदजायत" [तै० २ । ७] इति । "असदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्" [छा०३।१९।१] इति च । क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्" इत्युपक्रम्य "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेत" इति "सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्" [छा० ६ । २ । १ । २] इति । क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत" [बृ०१ । ४ । ७] इति । एवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या । स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किंचिद्विगानमस्ति । कुतः । यथाव्यपदिष्टोक्तेः । यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मैकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टस्तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदि-

---

भवतीत्याह । तत इति । छान्दोग्यश्रुतिस्तैत्तिरीयश्रुत्या तुल्यार्थेत्याह । असदिति । तत्समभवत्तत्कारणं यदात्मनाऽऽसीत्तत्सदर्थक्रियोन्मुखं कार्यरूपेण च संवृत्तमित्यर्थः । तथाऽपि कुतो विप्रतिपत्तिस्तत्राऽऽह । क्वचिदिति । प्रक्रिया सृष्टिः। तत्र कारणे केचिदाहुस्तेषां मतं दूषयति । कुतस्त्विति । तदेव स्फुटयति । कथमिति । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह । सत्त्विति । विप्रतिपत्त्यन्तरमाह । क्वचिदिति । तदिदं जगत्तर्हि प्रागवस्थायामव्याकृतकारणमासीत्तत्किल शब्दात्मनाऽर्थात्मना च व्याक्रियत व्यक्तमभवदित्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहृत्य तत्फलमाह । एवमिति । वस्तुनीति कार्यकारणयोरुक्तिः । किं तर्हि न्याय्यं मानान्तरेण कारणे निश्चिते वेदान्तानां तल्लक्षकत्वमित्याह । स्मृतीति । स्मृतिः सांख्यस्मृतिः । न्यायो भेदानां परिमाणादित्यादिः । कारणान्तरं प्रधानम् । कार्यद्वारा स्वतश्च कारणे विप्रतिपत्तेस्तल्लक्ष्येऽपि परत्र तद्भावाद्गतिसामान्यासिद्धिरिति पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति । एवमिति । कार्ये विप्रतिपत्तिमुपेत्य कारणे तां निराकुर्वन्प्रतिजानीते । सत्यपीति । स्रष्टरि यत्कारणत्वं तस्मिन्निति शेषः । तत्रापि विप्रतिपत्तिरुक्तेति शङ्कते । कुत इति । हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे । यथेति । यथाभूतत्वं विशिनष्टि । सर्वेत्यादिना । सर्वकारणत्वोपयुक्तमाद्यं विशेषणद्वयं तेन फलितं तृतीयं तेनोपलक्षितं तुरीयगोचरमवशिष्टम् । वेदान्तानां मिथोविप्रतिपत्त्यभावं मत्वोक्तम् । तथेति ।

---

१ ड. ज. झ. ञ. सदेव २ क. ड. °र्वात्मैकोऽ° । ३ ठ.ड. °त्ततद° । ४ क.ब. तत्र° । ५ क.ख. °कृतं का° ।

श्यते । तद्यथा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तै० २ । १] इति । अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म न्यरूपयदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत् । तद्विषयेणैव परेणाऽऽत्मशब्देन शरीरादिकोशपरंपरया चान्तरनुप्रवेशनेन सर्वेषामन्तः प्रत्यगात्मानं निरधारयत् । "बहु स्यां प्रजायेयेति" [तै० २ । ६] चाऽऽत्मविषयेण बहुभवनानुशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत । तथा "इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच" [तै० २ । ६] इति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक्सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे । तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" [छा० ६ । २ । १ । ३] इति । तथा "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजै" [ऐ० आ० २ । ४ । १ । १ । २] इति च । एवंजातीयकस्य का-

---

मिथोविरुद्धार्थत्वेनानिश्चायकानां सर्वशब्दानां मानान्तरासिद्धप्रधानलक्षणाश्रयणाद्वरं बहुशब्दानुरोधेन कतिपयलक्षणाश्रयणं लाघवादिति वक्तुमनेकशब्दानामविरोधं तावदाह । तद्यथेति । तद्विषयेणेत्यत्र तच्छब्दो ब्रह्मार्थः । सोऽकामयतेति कामयितृत्ववचनं जगदुपादानस्य ब्रह्मणः सृज्यमानज्ञतया सर्वज्ञतोक्तेत्याह । चेतनमिति । अपरप्रयोज्यत्वमिदं सर्वमसृजतेति स्वातन्त्र्यं तेन सर्वेश्वरत्वं दर्शितमित्याह । अपरेति । सर्वात्मत्वमपि संगीतमित्याह । तदिति । तत्पदं पूर्ववत्सत्यादिवाक्यापेक्षया तस्मादित्यादिवाक्यस्थात्मशब्दस्य परत्वं तस्य सर्वप्रत्यक्त्वमप्युक्तमित्याह । शरीरादिति । एकत्वमपि तस्योक्तमित्याह । बहु स्यामिति । अद्वितीयत्वमपि तस्यैवोक्तमित्याह । तथेति । तैत्तिरीये यथोक्तब्रह्मोक्तावपि कुतो वेदान्तान्तरेषु तदुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । तदिति । तत्राऽऽदौ छन्दोगश्रुतिमाह । सदिति । एकमेवाद्वितीयमित्येकत्वाद्वितीयत्वयोरुक्तिः । तदैक्षतेति सर्वजगदीक्षणश्रुत्या सर्वज्ञत्वोक्तिः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति सर्वात्मत्वोक्तिः । बहु स्यामिति स्वातन्त्र्योक्तेरैश्वर्यगीः । ऐतरेयश्रुतावपि यादृग्ब्रह्मोक्तमित्याह । तथेति । इति चैकत्वाद्वितीयत्वादि पूर्वश्रुताविवोक्तमिति शेषः । यथोक्तं ब्रह्माथर्वणादावपि कथितमित्याह । एवमिति । अविगीतार्थत्वान्न कारणे विप्रतिपत्तिरिति शेषः । कथं तर्हि कार्यवाक्यानि तानि

---

१ क. ज. ट. °श्रम°। २ ख. °ब्दानामितर°। ३ क. ख. °त्वं प्रद°।

रणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात्। कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते [ऐ० २।२] क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेजआदिकेत्येवंजातीयकम्। नच कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुम्। अतिप्रसङ्गात्। समाधास्यति चाऽऽचार्यः कार्यविषयमपि विगानं न वियदश्रुतेरित्यारभ्य। भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्यत्वात्। न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः। नहि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा। नच कल्पयितुं शक्यते उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात्। दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थताम् "अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ" [छा० ६।८।४] इति। मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते [छा० ६।१।४]। तथा च संप्रदायविदो वदन्ति—

तद्द्वारा कारणे विगानं सूचयन्ति तत्राऽऽह। कार्येति। तर्हि कार्यद्वारा कारणे ब्रह्मण्यपि विगानमुक्तं नेत्याह। न चेति। स्थाण्वादिविप्रतिपत्त्या घटादिष्वसाधारणस्वरूपनिरूपितेष्वपि तदापत्तिरिति प्रसङ्गः। ननु स्थाण्वादेर्घटादेश्च भेदान्न तत्तद्द्वारा घटादौ विप्रतिपत्तिः कार्यकारणयोस्त्वभेदात्कार्यद्वारा कारणेऽपि स्यात्तत्राऽऽह। समाधास्यतीति। सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यमुपेत्य कार्यविगानसमाधिरुक्तस्तेषां तत्र तात्पर्यमेव नास्तीत्याह। भवेदिति। हेतुं साधयति। न हीति। तस्य प्रतिपादयितुमिष्टत्वाभावं स्पष्टयति। न हीति। पूषा प्रपिष्टभाग इत्यादौ विश्वजिदादौ फलवच्चात्र फलं कल्प्यमित्याशङ्क्य फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायात्फलवद्वाक्यसंनिध्याम्नातानां तेनैकवाक्यत्वान्मैवमित्याह। न चेति। न्यायादेकवाक्यत्वमुक्त्वा श्रुतेरपि तत्सिद्धिरित्याह। दर्शयतीति। शुङ्गं कार्यम्। सृष्टिवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्यं युक्त्याऽपीत्याह। मृदादीति। दृष्टान्तेषु कार्यकारणयोरभेदाज्जगतोऽपि ब्रह्माभेदः साध्यते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः। सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्याविवक्षितत्वे वृद्धसंमतिमाह। तथाचेति। लोहं सुवर्णमन्यथाऽन्यथेति वीप्सा ज्ञेया। अवताराय ब्रह्मात्मैक्यबुद्धेरिति शेषः। प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि नास्ति भेदो न विगानमित्यर्थः। सृष्टि-

---

१ क. ज. 'प्रवग'। २ ट. ञ. 'पर्यं वि'। ३ ज. ञ. ट. 'यमानत्वा'। ४ स्वार्थेऽता'।

"मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ।
उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन" ॥

[माण्डू० ३ । १५] इति । ब्रह्मप्रतिपत्तिप्रतिबद्धं तु फलं श्रूयते "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" [तै० २ । १] "तरति शोकमात्मवित्" [छा० ७।१।३] "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति" [श्वे० ३ । ८] इति । प्रत्यक्षावगमं चेदं फलम् । 'तत्त्वमसि' इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥ १४ ॥

यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितम् "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादि तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥ (४)

"असद्वा इदमग्र आसीत्" [तै० २।७]इति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते । यतः "असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः" इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरंपरया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य 'सोऽकामयत' इति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा 'तत्सत्यमित्याचक्षते' इति

वाक्यानां फलवद्वाक्यसंबन्धार्थं ब्रह्मवाक्योत्थधियः फलवत्त्वमाह । ब्रह्मेति । मृत्युमत्येतीत्यन्वयः । विदुषामनुभवसिद्धं चैतदित्याह । प्रत्यक्षेति । ननु विद्वद्भिरपि नास्माभिरिदमवगम्यते तत्राऽऽह । तत्त्वमिति ॥ १४ ॥

सृष्टिवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्याभावमुक्त्वा कारणे परोक्तं विगानमनूद्य तस्य परिहारयोग्यत्वमाह । यदिति । तत्र परिहारत्वेन सूत्रमवतारयति । अत्रेति । तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण व्याख्यातुं प्रतिज्ञां पूरयति । असदिति । मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्याद्ब्राह्मणस्यासंदिग्धतया कारणार्थत्वान्मन्त्रस्यापि तादर्थ्यमेवेति पूर्वापरानुसंधानेन साधयति । यत इति । ब्रह्मास्तित्वलक्षणं निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरतीति संबन्धः । कोशपञ्चकोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यक्त्वमुक्तमित्याह । अन्नेति । ब्रह्मणः सत्त्वे प्रत्यक्त्वेऽपि कारणस्यास्तित्वं कथमित्याशङ्क्य सूत्रं योजयति । स इति । इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेत्याद्या सृष्टिश्रुतिः । उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्याद्वाक्यस्य कारणास्तित्वे तात्पर्यं सिध्यतीत्याह । तदिति । मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्ये नियामकाभावाद्ब्राह्मणस्य कारणास्ति-

---

१ ज. °लिङ्गैस्तु सृ° । २ ङ. ञ. °त्तिसंब° । क. °त्तिब° । ३ क. ङ. ज. ञ. °तिच । प्र° । ४ ट. ८. °यनुश्रुत्यनु° । ५ ख. ट. ढ. °नुसारेण व्या° ।

चोपसंहृत्य "तदप्येष श्लोको भवति" इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति "असद्वा इदमग्र आसीत्" इति। यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिञ्श्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसंबद्धं वाक्यमापद्येत। तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवाऽऽसीदित्युपचर्यते। एषैव "असदेवेदमग्र आसीत्" [छा० ३। १९। १] इत्यत्रापि योजना। तत्सदासीदिति समाकर्षणात्। अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि तत्सदासीदिति किं समाकृष्येत। "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्" [छा० ६। २। १] इत्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासंभवात्। तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम्। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" [बृ० १। ४। ७] इत्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते "स एष इह प्रविष्ट आ

त्वार्थत्वेऽपि मन्त्रस्य तन्न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। तदपीति। व्यतिरेकद्वारोक्तं स्फोरयति। यदीति। कथं तर्हि सति कारणेऽसच्छब्दप्रवृत्तिः श्रुतिर्हि वाक्याद्बलीयसीत्याशङ्क्योपचाराद्युक्ता श्रुतिरित्याह। तस्मादिति। सदेवेत्यत्र नामादिव्याकरणात्प्रागेव ब्रह्मणि सच्छब्दोऽस्तीति प्रायेणेत्युक्तम्। तैत्तिरीयकश्रुतावुक्तन्यायं बृहदारण्यकच्छान्दोग्यश्रुतावतिदिशति। एषेति। ननु तैत्तिरीयके ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रोक्तेस्तयोरैकार्थ्याद्युक्तं कारणास्तित्वार्थत्वमिह तदभावात्कथं सदर्थत्वं तत्राऽऽह। तदिति। पूर्वमसदेव पुनः सद्भवतीति समाकर्षोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह। अत्यन्तेति। शशविषाणादौ कालान्तरेऽपि सत्त्वानुपलम्भादासीच्छब्दस्य तच्छब्दस्य सच्छब्दस्य वाऽयोगादत्यन्तासत्त्वे समाकर्षासिद्धिरित्यर्थः। उक्तन्यायं छान्दोग्येऽपि योजयति। तद्धेति। उदितानुदितहोमवद्विरुद्धार्थत्वेऽपि प्रामाण्यसिद्धेः शाखान्तरीयाभिप्रायेणैकीयमतोक्तौ का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह। क्रियायामिति। तर्हि का गतिरेकीयमतोक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह। तस्मादिति। सत्त्वेव सोम्येति समाकर्षादित्यत्रापि सूत्रं नेयम्। यत्तु स्वयंकर्तृकत्वमव्याकृतवाक्ये श्रुतं तद्रूपयति। तद्धेदमिति। तत्रापि हेतुत्वेन सूत्रं योजयति। स इति।

---

१ क. ख. ट. द. 'ब्दस्य प्र'। २ ङ. 'यश्रु'। ३ ख. 'दौ कलान्त'। ४ ट. द. 'स्य चायो'।

नस्वाप्रेभ्यः" इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् । निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत। चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते । प्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात् "पश्यँश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनः" इति। अपिच यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्साध्यक्षं व्याक्रियत एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते। दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः। श्रुत्यन्तरमपि "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छा० ६ । ३ । २] इति साध्यक्षामेवे जगतो व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे व्याकर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि । यद्वा कर्मण्येवैष लकारोऽर्थाक्षिप्तं कर्तारमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा गम्यते ग्राम इति ॥ १५ ॥ (४)

ननु सर्वनामप्रसिद्धार्थं नामसिद्धमुत्थापयति तत्राऽऽह । निरध्यक्षेति । यद्यपि यन्मदन्यदित्यत्रोक्तो मच्छब्दार्थः स इति सर्वनाम्ना परामृश्यते तथाऽप्यव्याकृतवाक्येऽध्यक्षस्यासंनिहितत्वे कार्यानुप्रवेशित्वेनैष इति संनिहितावलम्बिना परामृष्टव्याभावात्तद्विरोधः स्यादित्यर्थः । तथाऽपि कथं परामृष्टस्याध्यक्षत्वं तत्राऽऽह । चेतनस्येति । कार्यानुप्रविष्टस्य कुतश्चेतनत्वं तत्राऽऽह । प्रविष्टस्येति । पश्यन्नात्मा चष्ट इति चक्षुरुक्तस्तथाऽसौ कर्तृव्युत्पत्त्या श्रोत्रादिसंज्ञो भवति । इतश्च जगतो व्याकरणं साध्यक्षमेवेत्याह । अपिचेति । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्याह । यादृशमिति । घटस्य सकर्तृकत्वेऽपि क्षित्यादेस्तन्नेति व्यवस्थामाशङ्क्याऽऽह । दृष्टेति । न केवलमनुमानाज्जगतो व्याक्रिया साध्यक्षा किंतु च्छान्दोग्यश्रुतेरपीत्याह । श्रुत्यन्तरमिति । बृहदारण्यकापेक्षयाऽन्तरशब्दः । श्रुत्यनुमानाभ्यां जगतः सकर्तृकत्वे कर्मकर्तरि लकारश्रुतिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । व्याक्रियत इति । तत्र संप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह । यथेति । कर्मकर्तरि लकार इत्येतदुक्तं कर्मण्येवासावित्याह । यद्वेति । कथं तर्हि जगतः सकर्तृकत्वं तत्राऽऽह । अर्थेति । तत्रापि लोकसिद्धं दृष्टान्तमाह। यथेति। तदेवं श्रुतीनामविगानाद्ब्रह्मणि गतिसामान्यं सिद्धम् ॥१५॥(४)

---

१ ङ. ज. ञ. ट. °ते । अनुप्र°। २ क. ज. °व व्या°। ३ ङ. ञ. °रे क°। ४ ङ. ञ. कर्त्रन्तर°। ५ ख. °विष्टे कु°। ६ क. ख. ट. °तु च्छन्दोगश्रु°।

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते "यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः" [कौ० ब्रा० ४ । १९] इति । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यत उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विशयः । किं तावत्प्राप्तम् । प्राण इति । कुतः । यस्य वैतत्कर्मेति श्रवणात् । परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् । वाक्यशेषे च "अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति" इति प्राणशब्ददर्शनात् । प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात् । ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना "आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुषः" इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्था-

---

बहूनां शब्दानां मिथोविरुद्धार्थानामविरोधेनैककारणार्थत्ववदेकस्य शब्दस्यानेकार्थस्य विशेषार्थत्वेन वाक्यस्य कारणपरत्वमाह । **जगदिति** । अधिकरणस्य विषयमाह । **कौषीतकीति** । श्रुतिं दर्शयन्नजातशत्रूक्तिमाह । **यो वा इति** । एतेषामादित्यादीनाम् । न केवलं जगदेकदेशस्य कर्ता किंतु जगतः सर्वस्येत्याह । **यस्येति** । सामान्यविशेषार्थवाक्याभ्यां जगत्कर्ता ततो निष्कृष्टो द्रष्टव्य इत्याह । **स इति** । कर्मशब्दस्य रूढियोगाभ्यां संशयमाह । **तत्रेति** । विमृश्य पूर्वपक्षमाह । **किमिति** । प्राणस्य प्रथमप्राप्तौ हेतुं पृच्छति । **कुत इति** । एकवाक्ये सति सच्छब्दादसच्छब्दो नीतो वाक्यभेदे कर्मशब्दो ब्रह्मशब्दान्न शक्यो नेतुम् । अत्राप्येकवाक्यत्वे यथोत्तरसच्छब्दात्प्राचीनोऽसच्छब्दो नीतस्तथोत्तरकर्मशब्दाद्ब्रह्मशब्दस्य नयनमिति मत्वा हेतुमाह । **यस्येति** । क्वाचित्कहैरण्यगर्भमतद्योतिकर्मशब्दस्य ब्रह्मानुगुण्योक्तिद्वारा गतिसामान्यं संसाध्य समन्वयसाधनात्पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्राणजीवान्यतरस्य वेदितव्यतया ब्रह्मणि गतिसामान्यासिद्धिरुत्तरत्र परस्यैव तथात्वात्तत्सिद्धिरिति फलम् । श्रुतेऽपि कर्मशब्दे कथं प्राणधीरन्यत्रापि तद्योगात्तत्राऽऽह । **परिस्पन्देति** । कर्मशब्दस्य क्रियादृष्टसाधारण्यादसाधारणप्रमाणाभावे कथं परिस्पन्देन प्राणधीस्तत्राऽऽह । **वाक्येति** । करणोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्राणशब्दस्यापि साधारण्यादनिर्णयं शङ्कित्वोक्तम् । **प्राणेति** । पुरुषकर्तृत्वेनोक्तस्य न प्राणत्वं तस्य तदकर्तृत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । **ये चेति** । आदित्यादीनां प्राणावस्थाविशेषत्वे मानमाह ।

---

१ ठ. ड. 'द्वाना'। २ ख. 'णवि'। ३ ख. ठ. ड. 'ण्निर्दिष्ट'।

विशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनाम् "कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते" [बृ० ३ । ९ । ९] इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । जीवो वाऽयमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते । तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुम् "यस्य वैतत्कर्म" इति । सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते । वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते । यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्याऽऽमन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति । तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते "तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्त एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति" [कौ० ब्रा० ४।२०] इति । प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणश-

---

कतम इति । महिमान एवैत इत्यादिना पूर्वोक्तदेवतानां प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां प्राणत्वोक्त्या तदवस्थात्वमुक्तमित्यर्थः । वाक्यान्तरे च लिङ्गस्यामूर्तरसस्य त्यदिति परोक्षसूत्रत्वोक्तेस्तस्येह त्यदिति प्राणत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तस्य लिङ्गरूपादित्यादिदेवतात्वमित्याह । स इति । पक्षान्तरमाह । जीवो वेति । तस्मिन्नमूर्ते कर्मशब्दायोगमाशङ्क्याऽऽह । तस्येति । तथाऽपि तनुमहिम्नोऽस्य नाऽऽदित्यादिकर्तृत्वमित्याशङ्क्याहृष्टद्वारा तद्योगमाह । सोऽपीति । कर्मशब्दस्य साधारणस्याहृष्टार्थत्वमुपेत्य कथं जीवोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । वाक्येति । तदेव स्फुटयति । यदिति । तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे बृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्निति स नोत्तस्थावित्यादिना संबोधनशब्दाश्रुतेरचेतनत्वेनानात्मत्वं प्राणादेरुक्तातिरिक्तजीवोक्तेर्वाक्यशेषस्तदर्थो नहि ततोऽन्यो भोक्ताऽस्तीत्यर्थः । इतोऽपि वेदितव्यो जीव एवेत्याह । तथेति । परस्तादित्यनन्तरवाक्यापेक्षया पश्चादिति यावत् । श्रेष्ठी प्रधानपुरुषः स्वैर्भृत्यैरुपकरणैरित्येतत् । भृत्या वा प्रधानमशनाच्छादनादिनोपजीवन्तीत्याह । यथेति । एवं जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते । भृत्यवदादित्यादयोऽपि जीवं हविर्ग्रहणादिनोपजीवन्तीत्याह । एवमिति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्दो जीवे कथं स्यात्तत्राऽऽह । प्राणेति । प्राणजीवयोरन्यतरस्य वेदितव्यत्वाद्ब्र-

---

१ क. 'बोधयन्यष्टि'। २ ङ. ञ. 'त्थापना'। ३ ख. 'रोक्षं सू'। ४ ञ. 'स्मिन्मूर्ते'। ५ क. ख. ङ. 'नादि'।

न्वदत्वम्। तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयः। न परमेश्वरस्तल्लिङ्गानवगमादिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात्। कस्मात्। उपक्रमसामर्थ्यात्। इह हि बालाकिरजातशत्रुणा सह 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति संवदितुमुपचक्रमे स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान्पुरुषानमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव तमजातशत्रुः "मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणि" इत्यमुख्यब्रह्मवादितयाऽपोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप। यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो बाध्येत। तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति। कर्तृत्वं चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते। यस्य वैतत्कर्मेत्यपि नायं परिस्पन्दलक्षणस्य

विसामान्यासिद्धिरित्युपसंहरति। तस्मादिति। ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमादुपसंहारे च स्वाराज्यफलोक्तेः सर्वपाप्मदाहलिङ्गात्क्रियत इति कर्मशब्दस्य जगदर्थत्वात्तत्कर्तृत्वस्य परस्मिन्नेव युक्तत्वात्परमात्मैवायमित्याशङ्क्य बालाकिवाक्यादजातशत्रुवाक्यनियमायोगाद्योगरूढ्योश्च रूढेर्बलीयस्त्वात्फलोक्तेश्चोपचरितार्थत्वान्मैवमित्याह। नेति। पूर्वपक्षमनूद्य सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति। एवमिति। लिङ्गासिद्धेरीश्वरे निरस्ते नियमासिद्धिरिति शङ्कते। कस्मादिति। यद्वाक्यशेषे संदिग्धं तन्निश्चितेनोपक्रमेण नेतव्यमित्याह। उपक्रमेति। तत्सामर्थ्यं दर्शयितुमुपक्रममाह। इहेति। तद्वाक्ये ब्रह्मणोपक्रमेऽपि किमिति राज्ञो वाक्यं तद्विषयं नियम्यते नहि भ्रान्तवाक्यादभ्रान्तवाक्यं नियन्तुं शक्यं तत्राऽऽह। स चेति। बालाकिना ब्रह्म नोक्तं चेत्तस्यैवोपक्रमो विरुध्येत राज्ञस्तु तथाऽनुपक्रमान्न तद्विरोधस्तेन तद्वाक्यस्याब्रह्मार्थतेत्याशङ्क्याऽऽह। तमिति। तथाऽपि कथं वेदितव्यस्य ब्रह्मत्वं तत्राऽऽह। यदीति। राज्ञा बालाकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता मुख्यं ब्रह्मैव वाच्यमन्यथा स्वस्यापि मृषावादित्वात्ततोऽविशेषादित्यर्थः। उपक्रमसामर्थ्यसिद्धमुपसंहरति। तस्मादिति। इतश्चेश्वर एव वेदितव्य इत्याह। कर्तृत्वं चेति। प्राणात्तस्याविशेषत्वादादित्यादीनां तस्य तत्कर्तृत्वं युक्तं भोक्तुरप्यदृष्टद्वारा भोगोपकरणादित्यादिकर्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्य निरङ्कुशं तत्कर्तृत्वमीश्वरस्यैवेति विशिनष्टि। स्वातन्त्र्येणेति। किंच कर्मशब्दस्य चलनादृष्टयो रूढस्यान्यतरार्थत्वानियमात् क्रियत इति जगदर्थत्वात्तत्कर्तृत्वेन ब्रह्मैव ग्राह्यमित्याह। यस्येति। एतच्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वात्तत्समभिव्याहृतकर्मशब्दस्य तद्व-

---

१ क. ङ. ट. °पा ब्र°। २ ख. न भ्रा°। ३ ङ. °न वाक्य°।

धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः । तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् । असंशब्दितत्वाच्च । नापि पुरुषाणामयं निर्देशः । एतेषां पुरुषाणां कर्तेत्येव तेषां निर्दिष्टत्वात् । लिङ्गवचनविगानाच्च । नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वाऽयं निर्देशः कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात् । पारिशेष्यात्प्रत्यक्षसंनिहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जगदप्यप्रकृतमसंशब्दितं च । सत्यमेतत् । तथाऽप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन संनिधानेन संनिहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित् । विशेषसंनिधानाभावात् । पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति । य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता किमनेन

शादन्यतरार्थत्वधीरित्याशङ्क्याऽऽह । तयोरिति । उपपदाभावाच्च तस्य नान्यतरार्थतेत्याह । असंशब्दितत्वाच्चेति । एतच्छब्देन प्रकृतगामिना प्रकृतत्वात्पुरुषा एव परामृश्यन्ते न जगदित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । तदनुक्तौ हेत्वन्तरमाह । लिङ्गेति । पुरुषाणां बहुत्वात्पुंलिङ्गशब्दवाच्यत्वादेतदित्येकस्य नपुंसकस्य चोक्तेर्न पुरुषोक्तिरित्यर्थः । पुरुषाणां पृथक्कथनेऽपि तदर्थक्रियायास्तत्फलस्य च कार्यजन्मनोऽनुक्तत्वादेतत्कर्मेति तदुक्तौ न पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । क्रियातत्फले कर्तारं वदता कर्तृशब्देनैवाऽऽक्षिप्ते ताभ्यां कर्तुरवच्छेदादित्यर्थः । परिशेषसिद्धमर्थमाह । पारिशेष्यादिति । तस्य कथं कर्मशब्दत्वं नहि तच्चलनमदृष्टं वा तत्राऽऽह । क्रियत इति । प्रकरणोपपदयोरसत्त्वाविशेषे सर्वनामसमानाधिकृतकर्मशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या कुतो जगदर्थतेति शङ्कते । नन्विति । सर्वनाम्नः संनिहितार्थत्वादुपपदाद्यभावे विशेषे संकोचायोगादेतच्छब्दसहितकर्मशब्देन जगदेवोक्तमित्याह । सत्यमिति । किंचाप्रकृतत्वमपि जगतो नास्ति तदेकदेशानां पुरुषाणां प्रकृतत्वात्तद्द्वारा कृत्स्नजगदुक्तियोगादित्याह । पूर्वत्रेति । तर्हि तन्मात्रमेव सर्वनाम्ना ग्राह्यं श्रुतिलक्षणयोः श्रुतेरौचित्यादित्याशङ्क्य वदत्यागान्मैवमित्याह । अविशेषितमिति । तर्हि सर्वनाम्ना जगद्ग्राहिणा पुरुषाणामपि ग्रहादेतेषामित्यादिपृथगुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति । यस्य कृत्स्नं जगत्कर्म स वेदितव्य इति संबन्धः । वा-

---

१ ङ. ञ. ञ. °न्नैवं ते°। २ क. ञ. °विरोधाच्च । ३ ङ. ञ. ञ. ट. °त् । परि°। ४ ङ. ञ. ञ. ट. °क्षपात्प्र°। ५ क. ञ. °तस्य च°। ६ क. ञ. °त्र ज°। ७ ख. °न्दसंनिहि°।

विशेषेण यस्यं कृत्स्नमेव जगदविशेषितं कर्मेति । वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानम् । एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते । परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥१७॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगताज्जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । परिहृतं चैतन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यत्र [ब्र० सू० १।१।३१] त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतन्न्याय्यमुपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् । उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते "सर्वान्पा-

---

शब्दाद्वेदितृविकल्पं प्रत्याह । वाशब्द इति । तथाऽपि पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्मेति कुतो भेदोक्तिर्जगत्कर्तृत्वोक्तेरेवाऽऽदित्यादिकर्तृत्वासिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । **य इति** । उक्तन्यायात्कर्मशब्दस्य जगदर्थत्वे वाक्यार्थमुपसंहरति । **एवमिति** । ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्युक्ते सामान्यविशेषाभ्यां संनिहितसर्वब्राह्मणग्रहणवदत्रापि व्यपदेशाभ्यां सर्वजगत्कर्ता वेदितव्यत्वेनोक्त इत्यर्थः । तथाऽपि कथं वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमपरस्यापि जगत्कर्तुर्वेदितव्यत्वयोगात्तत्राऽऽह । **परमेति** । उपनिषदामैदंपर्यालोचनायामन्यस्य सर्वजगत्कर्तृत्वायोगादत्र कृत्स्नजगत्कर्ता वेदितव्यः पर एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा परोक्तमनूद्य प्रत्याह । **जीवेति** । अनुवादं विवृणोति । **अथेति** । सूत्रावयवेन परिहरति । **अत्रेति** । उक्तमेव संक्षिप्य स्मारयति । **त्रिविधमिति** । अस्तूपास्तित्रैविध्यं का क्षतिस्तत्राऽऽह । **न चेति** । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यासिद्धवाक्यैक्यभङ्गान्न त्रैविध्यमित्यर्थः । हेत्वसिद्धमाशङ्क्योक्तम् । **तत्रेति** । दर्शितमुपक्रमसामर्थ्यादित्यादिनेति शेषः । तथाऽपि कथमुपसंहारस्य ब्रह्मार्थत्वं तत्राऽऽह । **उपसंहारस्येति** । श्रैष्ठ्यं गुणाधिक्यम् । आधिपत्यमैश्वर्यम् । स्वाराज्यमनन्याधी-

---

१ क. ट. ज. 'स्य वा कृ'।

प्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद" इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत । न निर्णीयते । यस्य वैतत्कर्मेत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्र [ब्र० सू० १।१।३१] अनिर्धारितत्वात् । तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" [छा० ६ । ८ । २] इत्यत्र । जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥ (५)

अपिच नैवात्र विवदितव्यं जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्ब्रह्मप्रधानं वेति। यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् । प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । प्रश्नस्तावत्सुप्तपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते "क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽश-

---

नत्वम् । प्रातर्दनविचारेण गतत्वादधिकरणमिदमनर्थकमिति शङ्कते । नन्विति । तत्रोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यत्वे जीवप्राणलिङ्गे ब्रह्मपरतया नीते तुल्यमत्रापि वाक्यैक्यमिति नार्थोऽधिकरणस्येत्यर्थः । कर्मशब्दस्यात्र चलनादृष्टयो रूढेस्तद्वशाद्वाक्यस्य जीवप्राणान्यतरपरत्वाद्वाक्यभेदे शङ्किते तन्निरासार्थमधिकरणमित्याह । नेत्यादिना । तस्मादनन्तरोक्ताद्यस्येत्यादिवाक्यादिति यावत् । प्रकृताधिकरणं सप्तम्यर्थः । यत्तु वाक्यशेषे प्राणशब्दान्मुख्यप्राणार्थं वाक्यमिति तत्राऽऽह । प्राणेति । मनस्तदुपाधिको जीवः । प्राणबन्धनं परमात्माश्रयः । यत्तु वाक्यशेषे जीवलिङ्गं दृष्टमिति तत्राऽऽह । जीवेति ॥ १७ ॥

जीवलिङ्गेनापि लक्ष्यते प्रत्यग्ब्रह्मेत्युक्तमिदानीं तल्लिङ्गाज्जीवोक्तिमुपेत्य वाक्यतात्पर्यगम्यं ब्रह्मैवेत्याह । अन्यार्थं त्विति । इतश्च वाक्यं ब्रह्मार्थमेवेति सूत्रं व्याकरोति । अपि चेति । तत्र तुशब्दं व्याकुर्वन्प्रतिजानीते । नैवेति । तत्र हेतुत्वेनान्यार्थमित्यादि विभजते । यत इति । जीवपरामर्शस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वे हेतुं पृच्छति । कस्मादिति । सौत्रं पदमादाय प्रश्नं व्याचष्टे । प्रश्न इति । जीवाधिकरणभवनापादानविषयत्वाज्जीवातिरिक्तार्थता प्रश्नस्येत्यर्थः । तत्राधिकरणप्रश्नमुदाहरति । क्वैष इति । हे बालाके शयनमेतद्यथा तथैष पुरुषः कस्मिन्नधिकरणे स्वापे शयनं कृतवा-

---

१ ग. °प्राणाश°। २ ङ. ञ. °त्सुपुप्त°। ३ ट. °पद्यो°। ४ ख. °चैव पु°।

यिष्ट क्व वा एतदभूत्कुत एतदागात्" [कौ० ब्रा० ४ । १९] इति । प्रतिवचनमपि "यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथाऽस्मिन्प्राण एवैकधा भवति" इत्यादि "एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" [कौ० ब्रा० ४ । २०] इति च । सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसंबोधतास्वच्छतारूपः स्वाप उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्भ्रंशरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते । अपिचैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति "य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागात्" [बृ० २ । १ । १६] इति प्रश्ने । प्रतिवचनेऽपि "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेते" इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तः "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" [छा० ८ । १ । १] इत्यत्र । "सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति"

नित्यर्थः । भवनायतनं पृच्छति । क्वेति । एतद्भवनं यथा स्यात्तथा क्वाऽऽश्रये सुप्तोऽभूदित्यर्थः । स्वापे शयनभवनयोराधारं पृष्ट्वोत्थानावस्थायामागमनापादानं पृच्छति । कुत इति । एतदागमनं यथा तथा कस्मादुद्बोधदशायामागादुत्थानं कृतवानित्यर्थः । व्याख्यानं व्याचष्टे । प्रतिवचनमिति । तत्र प्राणशब्दात्कुतो ब्रह्मधीस्तत्राऽऽह । एतस्मादिति । सर्वकारणत्वोक्तेरत्र ब्रह्म सिद्धमित्यर्थः । सर्ववेदान्तप्रसिद्धं चैतदित्याह । सुषुप्तीति । उक्तमर्थमुपसंहारव्याजेनोपपादयति । तस्मादिति । यतो निःसंबोधः स्वच्छतारूपः स्वापो विक्षेपाभावात्सोऽस्य जीवस्य यत्र भवति स परमात्मेति योज्यम् । ननु निःसंबोधित्वं स्वापस्यासिद्धं नहि द्रष्टुरित्यादिश्रुतेस्तत्राऽऽह । उपाधीति । अत एवोक्तं पश्यन्वै तन्न पश्यतीति । आगत्यपादानमपि ब्रह्मैवेत्याह । यत इति । तद्भ्रंशेत्यत्र तच्छब्दः स्वापार्थः । न केवलं कौषीतकिनां प्रश्नादिना जीवातिरिक्ताम्नानं किंतु वाजसनेयिनामपीत्याह । अपिचेति । तदेति स्वापोक्तिः । नन्वाकाशस्तत्र शयनस्थानमुक्तं न ब्रह्म तत्राऽऽह । आकाशेति । इतश्च प्रत्युक्तेर्ब्रह्मार्थतेत्याह । सर्व इति । जीवनिरासतया सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासेऽपि तस्य

---

१ क. °सः पुरुषं स्व°। २ ङ. ञ. °नः सर्वे प्रा°। ३ ञ. °बोधस्व°। क. ज. °बोधः स्व°। ४ ङ. ञ. °षः क वै तदभू°। ५ क. °हृस्तु प°। ६ ख. ट. ढ. °बोधत्वं।

इति चोपाधिमत्तामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनाऽऽमनन्तीति गम्यते। प्राणनिराकरणस्यापि सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः॥१८॥(५)

वाक्यान्वयात्॥१९॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽधीयते "न वा अरे पत्युः कामाय" इत्युपक्रम्य "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्" [बृ० ४।५।६] इति। तत्रैतद्विचिकित्स्यते। किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यत आहोस्वित्परमात्मेति। कुतः पुनरेषा विचिकित्सा। प्रियसंसूचितेनाऽऽत्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति तथाऽऽत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशा-

---

तात्पर्यमाह। प्राणेति। अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशमन्यार्थमेवातिरिक्तात्मप्रतिपत्त्यर्थं जैमिनिर्मन्यते। प्राणातिरिक्ताज्जीवादपि व्यतिरिक्तार्थाभ्यामुक्तप्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां प्राणमात्रे वाक्यस्यापर्यवसानात्। किंच वाजसनेयिनोऽपि यत्रैष एतदित्यादिना प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं वदन्तो वाक्यस्य परस्मिन्पर्यवसानं पश्यन्तीति सूत्रस्यात्र योजना। तदेवं जीवप्राणातिरिक्ते ब्रह्मणि दर्शितवाक्यान्वयादनपवादं वेदान्तानां ब्रह्मणि गतिसामान्यमिति॥१८॥(५)

जीवेतरपरविषयत्वे प्रश्नादिना वाक्यस्योक्ते[४] जीवपरभेदमाशङ्क्याऽऽत्मशब्दोपक्रान्तस्य ब्रह्मधर्मवत्तया मैत्रेयिब्राह्मणे निर्देशादौपाधिको भेदो वास्तवमैक्यमित्याह। वाक्येति। विषयवाक्यमादत्ते। बृहदिति। आत्मशेषत्वेन पत्यादेः सर्वस्य प्रियत्वादनन्यार्थतया निरुपाधिप्रियत्वेनानतिशयानन्दस्याऽऽत्मनो ज्ञातव्यत्वं मत्वाऽऽह। न वा इति। आत्मनो दर्शनयोग्यतामुक्त्वा तद्दर्शनमनूद्य तद्धेतुत्वेनाङ्गाङ्गितया श्रवणादीनि दर्शयति। आत्मेति। आत्मवेदने वेदितव्यान्तराभावात्कृतकृत्यतेत्याह। आत्मन इति। उक्तवाक्यस्थमात्मानमधिकृत्य संशयमाह। तत्रेति। प्रश्नपूर्वकं जीवब्रह्मलिङ्गदर्शनं संशयहेतुमाह। कुत इति। प्रियसंसूचितेन पतिजायादिभिः प्रियैर्भोग्यैरनुमितेन भोक्त्रे-

---

१ क. प्राणादिनि°। २ क. ज. सुत°। ३ क. ज. °व्यत्वा°। ४ क. झ. °क्तेर्जीव°।

त्परमात्मोपदेश इति । किं तावत्प्राप्तम् । विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात् । उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्याऽऽत्मनः स्यात् । मध्येपीदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति । तथा "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति । तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्यौप-

---

त्यर्थः । विमृश्य पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । सत्युभयलिङ्गे विशेषादृष्टौ हेतुं पृच्छति । कस्मादिति । ब्रह्मोपक्रमात्तत्परत्ववदत्रापि जीवोपक्रमात्तत्परतेत्याह । उपक्रमेति । मैत्रेयीब्राह्मणस्य जीवमात्रत्वं निषिध्य ब्रह्मण्यन्वयोक्त्या गतिसामान्यदृढीकरणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे ब्राह्मणस्य भोक्त्रर्थतया गतिसामान्यासिद्धौ ब्रह्मकारणत्वासिद्धिः सिद्धान्ते तस्य प्रत्यग्ब्रह्मार्थत्वेन गतिसामान्यसिद्धेस्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । उपक्रमसामर्थ्यमेव स्फुटयन्नुपक्रमं दर्शयति । पतीति । जीवस्योपक्रान्तत्वेऽपि परस्य द्रष्टव्यत्वमाशङ्क्य तत्सामर्थ्यं कथयति । अनन्तरमिति । अन्यस्य दर्शनाद्युक्तावुपक्रमो भज्येतेत्यर्थः । इतश्च जीवस्यैव द्रष्टव्यतेत्याह । मध्येऽपीति । इदं प्रत्यक्त्वम् । महदनवच्छिन्नम् । भूतं परमार्थसत्यम् । अनन्तं नित्यम् । अपारं सर्वगतम् । विज्ञानघनो विज्ञानमात्रम् । तत्र जात्यन्तरासंमिश्रत्वमेवार्थः । स वै तेभ्यः कार्यकारणाकारपरिणतेभ्योऽविद्याभूतेभ्यो भूतेभ्यः साम्येनोत्थाय जीवत्वमनुभूय तान्येव भूतानि ज्ञानाद्विनश्यन्त्यनु पश्चाद्विनश्यति विशेषात्मत्वं त्यजति न च तत्त्यागानन्तरमस्य रूपादिधीरस्तीत्यर्थः । ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वे तस्य जीवत्वेनोत्थानोक्तेरयोगात्तस्यैवात्र द्रष्टव्यतेति वाक्यार्थं संगृह्णाति । प्रकृतस्येति । ज्ञानकर्तृत्वोक्तेरुपक्रमादिवदुपसंहारस्यापि जीवपरत्वमाह । तथेति । जीवपक्षे कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमित्याशङ्क्योपक्रमादिना तदौपचारिकमित्याह । तस्मादिति । भोक्तुर्भोग्यं प्रति प्राधान्यात्तज्ज्ञाने तद्धीरुपचरितेत्यर्थः । आदिमध्यावसानेभ्यो मैत्रेयीब्राह्मणस्य जीवेऽन्वयान्न ब्रह्मणि गतिसामान्यमित्येतदनूद्य सिद्धान्तमवतार्य व्याचष्टे प्रविजानीते ।

---

१ ग. °कं भो° । २ क. सर्वज्ञ° । ३ क. ख. °रामि° । ४ क. ख. °. न मैत्रे° ।

चारिकं द्रष्टव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मोपदेश एवायम् । कस्मात् । वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते । कथमिति तदुपपाद्यते । "अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेन" इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि" इत्यमृतत्वमाशासानायां मैत्रेय्यां याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमुपदिशति । न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति । तथा चाऽऽत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते । न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति "ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद" इत्यादिना । यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिमपोद्य 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति सर्वस्य वस्तुजात-

---

एवमिति । जीवोपदेशस्य दर्शितत्वान्नियमासिद्धिरित्याह । कस्मादिति । नियामकं सूत्रमादायाक्षराणि व्याचष्टे । वाक्येति । आदिमध्यावसानेषु जीवे भाति ब्रह्म प्रति वाक्यस्यान्विवावयवत्वं नेति शङ्कते । कथमिति । जीवपरामर्शस्यान्यथासिद्धिं वक्ष्यमाणां विवक्षित्वाऽऽह । तदिति । वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः । कर्मसाधनं वित्तं न चेदिष्टं किं तर्हि तवेष्टं तदाह । यदेवेति । अमृतत्वसाधनत्वेनाऽऽत्मज्ञानस्योक्तेरात्मनो ज्ञातव्यस्य ब्रह्मतेत्यर्थः । अमृतत्वायोक्तमपि ज्ञानं जीवविषयं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । ब्रह्मज्ञानं विना नामृतत्वमित्यत्र मानमाह । इति श्रुतीति । नान्यः पन्था न कर्मणेत्यादयः श्रुतिवादा ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादयः स्मृतिवादाः । इतश्च ब्रह्मपरमेव वाक्यमित्याह । तथेति । परस्य परमकारणत्वात्तज्ज्ञानाद्युक्तं सर्वज्ञानमिति विशिनष्टि । परमेति । भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्य सर्वविज्ञानं जीवेऽपि गौणं स्यात्किं *मुख्येनेत्याशङ्क्य प्रतिपादनवैयर्थ्यान्मैवमित्याह । न चेति । भेददृष्टिनिन्दापूर्वकमभेदं वदादिदं वाक्यमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वक्तीति वक्तुमस्यार्थमाह । यो हीति । जगतो ब्रह्माधीनस्य प्रातीतिकमन्यत्वमनुज्ञातुं स्वातन्त्र्येणेत्युक्तम् । पराकरोति पुरुषार्थात्पराकुर्यात्प्रच्यावयेदिति यावत् । किंचाऽऽत्मैव जगतस्तत्त्वमिति

---

१ ड. ज. ञ. 'नायै मे'। २ ड. ज. ञ. 'त्रेय्यै या'। ३ क. ज. 'नामिदमु'। ४ क. ज. 'याऽऽत्म'। ५ ट. भावः ।

स्याऽऽत्माव्यतिरेकमवतारयति । दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवा-व्यतिरेकं द्रढयति। "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इत्यादिना च प्रकृतस्याऽऽत्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति। तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति। तस्मात्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥ १९ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति । अत्र ब्रूमः ।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा "आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा" इति च । तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यत्प्रियसंसूचितस्याऽऽत्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनम् ।

दृष्टान्तेन वदन्ती श्रुतिरेकधिया सर्वधियं साधयतीत्याह । दुन्दुभ्यादीति । यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणायेत्यादिदृष्टान्तैर्दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्दुन्दुभ्यादिशब्दभेदाभेदेनागृह्यमाणाः शुक्त्यग्रहे ग्राह्यरजतवत्तत्र कल्पितास्तथा चिद्रूपस्फुरणं विना स्थितिकाले स्फुरणशून्यं जगच्चिद्रूपे कल्पितमित्यैक्यमुक्तमित्यर्थः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपाद्यमानत्वात्तदनौपचारिकमिति प्रकरणं ब्रह्मविषयमित्युक्तम् । इदानीं द्रष्टव्यस्य जगत्कारणत्वोक्तेरपि तद्वाक्यं ब्रह्मार्थमित्याह । अस्येति । किंच स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमिति दृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वजगदवसानत्वेनाभिधानात्तद्विषयमेव द्रष्टव्यादिवाक्यमित्याह । तथेति । स्थित्युत्पत्तिलयोक्त्यालोचनातः सिद्धमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १९ ॥

उपक्रमसामर्थ्याज्जीवार्थत्वं वाक्यस्योक्तमनुवदति । यदिति । तत्र सूत्रत्रयमवतारयति । अत्रेति । प्रथममाश्मरथ्यमतमाह । प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं प्रतिज्ञामाह । अस्तीति । अत्रेति प्रकृतब्राह्मणवाक्योक्तिः । तदर्थं प्रतिज्ञान्तरमाह । इदमिति । ऐक्यप्रतिज्ञया सर्वविज्ञाने विवक्षितेऽपि जीवोपक्रमस्य किं जातं तदाह ।

---

१ क. ज. ञ. °मेवैनं । २ क. ज. °क्रियायाऽपि । ३ क. ज. ञ. ट. °मेवैनं । ४ क. संकीर्तितम् । ५ क. ख. °ष्टान्तजातेन ।

यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत। तस्मात्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसंपर्कात्कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। श्रुतिश्चैवं भवति " एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " [छा० ८ । १२ । ३] इति। क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति—

" यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् " ॥

[मुण्ड० ३ । २ । ८] इति। यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्त्येवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥ २१ ॥

तस्या इति। तदेव व्यतिरेकद्वारा स्पष्टयति। **यदीति**। प्रविज्ञासिद्धेर्लिङ्गमिति व्याख्यायावशिष्टं व्याख्यास्यन्नुपसंहरति। **तस्मादिति**। भेदाभेदवादद्योतनायाभेदांशेनेत्युक्तम् ॥ २० ॥

मतान्तरमाह। **उत्क्रमिष्यत इति**। विभजते। **विज्ञानेति**। मुक्तावेवाभेदः संसारे भेद एवेत्युक्तेऽर्थे मानमाह। **श्रुतिश्चेति**। अभिन्नस्यापि जीवस्यौपाधिकभेदविगमादभिनिष्पत्तिरौपचारिकीत्याशङ्क्य नामरूपाश्रयत्वकालुष्यस्य श्रुत्यन्तरे स्वाभाव्योक्तेः साध्य एवाभेदो न स्वभावत इत्याह। **क्वचिदिति**। उक्तं कालुष्यमपि किमित्यौपचारिकं न स्यादित्याशङ्क्य वाक्ये दृश्यमानमर्थमाह। **यथेति**। नदीनां नामरूपाश्रयत्वेऽपि कुतो जीवस्य तदाश्रयत्वं तत्राऽऽह। **दृष्टान्तेति** ॥ २१ ॥

---

१ क. ङ. ज. ञ. 'मात्मनैक्यो'। २ ज. 'श्रयं ना'। ३ ङ. हि मन्त्रार्थः।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥ (६)

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। तथा च ब्राह्मणम् "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छा० ६ । ३ । २] इत्येवंजातीयकं परस्यैवाऽऽत्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति। मन्त्रवर्णश्च " सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते " [तै० आ० ३ । १२ । ७] इत्येवंजातीयकः। नच तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक्सृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात्। काशकृत्स्नस्याऽऽचार्यस्याविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतम्। आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथाऽपि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते। औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते। तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिषितार्थानु-

---

सिद्धान्तमाह। अवस्थितेरिति। सूत्रं व्याचष्टे। अस्यैवेति। जीवपरयोरभेदाज्जीवेनोपक्रमः परेणैवोपक्रमो भोक्त्रोपक्रमश्च स्थूलदर्शिलोकसौकर्यायेति भावः। परस्यैव जीवेनावस्थाने मानमाह। तथाचेति। न केवलं ब्राह्मणं परापरयोरैक्यं दर्शयति किंतु मन्त्रश्चेत्याह। मन्त्रेति। धीरः सर्वज्ञः सर्वाणि रूपाणि चराचराणि शरीराणि विचित्य निर्माय तेषां नामानि च कृत्वा स्वयं तत्रानुप्रविश्याभिवदनादि कुर्वन्यो वर्तते तमेवंभूतं विद्वानिहैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽपि परस्यैव जीवेन स्थितिमाहेत्यर्थः। तेजःप्रभृतीनामिव जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मज्ञाने सर्वज्ञानसिद्धेरात्यन्तिकमैक्यं श्रुतमप्ययुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। समीचीनसंग्रहार्थं पक्षत्रयं विभजते। काशेति। आश्मरथ्यपक्षेऽपि तुल्यं जीवस्य परस्मादनन्यत्वं नेत्याह। आश्मरथ्यस्येति। अभेदवद्भेदस्यापि भावात्कियानपीत्युक्तम्। आद्यपक्षादपि द्वितीयपक्षस्यानपेक्षितत्वार्थं तत्रत्यमर्थमाह। औडुलोमीति। अवस्थान्तरे बन्धमोक्षौ। संप्रत्यन्तिमस्याऽऽदेयत्वमाह। तत्रेति। इतरस्यापि द्वयस्य दर्शितं श्रुतिमूलत्वमित्याशङ्क्योक्तश्रुतेस्तत्रावात्पर्यान्नैवमित्याह। प्रतीति। पारोक्ष्यसद्वयत्वनिवृत्त्या तत्त्वमर्थयोरैक्यवादिवाक्यानुसारित्वादन्तिमस्याऽऽदेयतेत्यर्थः। कथमी-

---

१ क. ज. °र एवेश्व°। २ ख. जीवतात्र°। ३ ख. °ह्मः सर्वतः स°। ४ ख. पक्षद्व।

सारात् 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः। एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते। विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसंबन्धे प्रलयप्रसङ्गान्न तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत। अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासंभवादुपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपचर्यते। अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या। यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या। प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः। इदमत्र प्रतिज्ञातम् "आत्मनि विदिते सर्वं विदितं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा" इति च। उपपादितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैक-

---

दृग्वाक्यार्थस्येष्टत्वं तत्राऽऽह। तत्त्वमिति। किंच भेदाभेदयोर्वस्तुत्वे वस्तुभूतभेदस्य ज्ञानेनानुच्छेदाज्ज्ञानान्मुक्तिश्रुतिरयुक्ता स्यात्तस्मादात्यन्तिकमैक्यमेव तात्त्विकमित्याह। एवं चेति। चकारोऽवधारणे। जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तत्तादात्म्यरूपममृतत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। विकारेति। जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ चेत्काण्डद्वयं विरुध्येतेति भावः। नदीदृष्टान्तेन स्वगतं नामरूपमन्यथा दृष्टान्तवैषम्यादतोऽन्यत्वमपीत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह। अतश्चेति। आत्यन्तिकाभेदे ज्ञानादमृतत्वयोगादित्यतःशब्दार्थः। दृष्टान्तश्रुतेरन्यथाऽपि नेतुं शक्यत्वात्तदनुरोधात्तत्त्वमादिविरुद्धं न कल्प्यमिति भावः। जीवस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तात्प्राणादिवज्जन्मश्रुत्या भेदाभेदपक्षस्य प्रामाणिकत्वं तत्राऽऽह। अत इति। अनौपाधिके जन्मनि ज्ञानादमृतत्वासिद्धेरेवेत्यर्थः। द्वितीयं पूर्वपक्षबीजमनुभाषते। यदपीति। प्रकृतत्रिसूत्र्या प्रत्याह। तत्रापीति। योजनाप्रकारमेव दर्शयितुमाश्मरथ्यमतमाह। प्रतिज्ञेति। तद्व्याख्यातुं प्रतिज्ञास्वरूपमाह। इदमिति। आत्मनि विदिते विदितत्वं कथं प्रपञ्चे स्यादिति संदिहानं प्रत्याह। इदं सर्वमिति। सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वमुक्तमपि कुतो मुख्यमित्याशङ्क्याऽऽह। उपपादितं चेति। सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वमिति शेषः। उपपादनप्रकारं सूचयति। एकेति। स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरित्यादिनैकप्रसवत्वं स यथा सर्वासामपामित्यादिना चैकप्रलयत्वं सर्वस्योक्तम्। यच्च यस्मादुत्पद्यते यत्र लीयते तत्तदो नातिरिच्यते यथा घटादि मृदादेस्तस्मादात्मप्रभवत्वादात्मप्रलयत्वाच्च सर्वस्य जगतस्तन्मात्रत्वं तथाचाऽऽत्मधिया सर्वधीरित्यर्थः। दृष्टान्तश्रुतेरपि सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्याऽऽ-

---

१ क. ट. °ति ज्ञाना°। २ क. ञ. ट. °न ज्ञाना°। ३ ङ. ञ. ट. °श्रयणा°। ४ ङ. ञ. वेदिते। ५ ञ. °कर्मात्मकप्र°। ६ क. °वंज°।

प्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात्। तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति। उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः। उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात्संप्रसन्नस्य परेणाऽऽत्मनैक्यसंभवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः। अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। ननूच्छेदाभिधानमेतत् "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति कथमेतदभेदाभिधानम्। नैष दोषः। विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नाऽऽत्मोच्छेदाभिप्रायम्। अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात्। न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति। एतदुक्तं भवति। कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति। मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति। संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावान्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्युक्तमिति। यदप्युक्तम् "विज्ञातारमरे केन विजा-

---

त्ममात्रत्वसिद्धेर्मुख्यमेव प्रतिज्ञातमैक्यमित्याह। दुन्दुभ्यादीति। प्रतिज्ञां व्याख्याय यावशिष्टं व्याचष्टे। तस्या इति। प्रतिज्ञां घटयितुं परस्य जीवत्वेनोत्थानं किमित्युच्यते तत्राऽऽह। अभेदे हीति। मतान्तरमाह। उत्क्रमिष्यत इति। सिद्धान्तमाह। अवस्थितेरिति। परापरयोरभेदाभिधानमिदमित्युक्तमाक्षिपति। नन्विति। विनाशोक्तेर्विषयान्तरसंभवादात्मन उच्छेदाविषयत्वाद्युक्तमभेदाभिधानमित्याह। नेति। अविशेषश्रुतेर्विशेषार्थत्वे नियामकमाह। अत्रेति। मोहं मोहनं वाक्यमिति यावत्। अविनाशीति विनाशायोग्यत्वमनुच्छित्तिधर्मेति विनाशायोगित्वमुक्तमिति भेदः। कथं तर्हि न प्रेत्येत्यादि तत्राऽऽह। मात्रेति। कथमेतावता मिथोविरोधसमाधिरित्याशङ्क्य श्रुतितात्पर्यमाह। एतदिति। तृतीयं पूर्वपक्षबीजमनुवदति। यदपीति। उपसंहा-

---

१ ठ. 'हनवा'। २ ख. 'क्षाटिहम'।

नीयात्" इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यमिति तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयम्। अपि च "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति। पुनश्च विषयाभावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इत्याह। ततश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन्भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते। दर्शितं तु पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वम्। अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्वैर्वेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। एकमेवाद्वितीयम्" [छा० ६।२।१] "आत्मैवेदं सर्वम्" [छा० ७।२५।२] "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" [मुण्ड० २।२।११] "इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २।४।६] "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" [बृ० ३।७।२३] "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ" [बृ० ३।८।११] इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः। स्मृतिभ्यश्च "वासुदेवः सर्वमिति" [भ० गी० ७।१९] "क्षेत्रज्ञं चापि मां

रात्कर्तृत्वस्य च विज्ञानात्मन्येव संभवादिति शेषः। भेदाभेदवादे जीवस्येश्वरेण भिन्नेनावगाविद्योगाद्विज्ञातारमरे केनेत्याक्षेपायोगादत्यन्ताभेदे कर्मकरणयोरभावादाक्षेपासिद्धेरन्तिमपक्षस्यैवाऽऽदेयत्वमित्युत्तरमाह। तदपीति। तन्मते जीवपरयोरभेदाज्जीवस्य भ्रान्तं ज्ञातृत्वं भूतपूर्वगत्या तृजन्तेनोक्तमिति भावः। श्रुतिपौर्वापर्यालोचनायामपि जीवस्य भ्रान्तं ज्ञातृत्वमित्याह। अपिचेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतदृष्टेराविद्यत्वेऽपि प्रत्यग्दृष्टिरविद्यानपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह। पुनश्चेति। एकस्यैव कर्मकर्तृत्वविरोधादित्यर्थः। विज्ञातारमित्यादिवाक्यस्यान्यपरत्वे फलितमाह। ततश्चेति। ननु पक्षेषु त्रिषु सत्सु काशकृत्स्नस्यैव पक्षे पक्षपाते को हेतुस्तत्राऽऽह। दर्शितं त्विति। तस्य श्रुतिमत्त्वे फलितमुपसंहरति। अतश्चेति। उक्तार्थस्योपगन्तव्यत्वे श्रुतिस्मृतिमत्त्वं पुनरुपन्यस्यति। सदित्यादिना। इतोऽपि परापरयोराविद्यो भेदो न पारमार्थिक इत्याह।

---

१ क. ञ. मतस्य। २ ट. 'क्षस्यैव श्रु'। ३ ज. सर्वैर्वे'। ४ ख. ज्ञानकर्तृत्वं।

विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत" [भ० गी० १३ । २] "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्" [भ० गी० १३ । २७] इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च "अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः" [बृ० १ । ४ । १०] "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" [बृ० ४ । ४ । १९] इत्येवंजातीयकात् । "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" [बृ० ४ । ४ । २५] इति चाऽऽत्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात् । अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः । सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः" [मुण्ड० ३ । २ । ६] इति च श्रुतेः "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" [ई० ७] इति च । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च [भ० गी० २ । ५४] । स्थिते च क्षेत्रज्ञप-

---

भेदेति । भेदाभेदवादेऽपि सर्वमेतदभेदांशाद्युक्तमित्याशङ्क्य तत्पक्षे जीवस्य कार्यत्वादात्मविक्रियानिषेधविरोधः स्यादित्याह । स वा इति । अभेदांशेन निषेधादिसिद्धेरेतदपि मतद्वयं श्रुतिमदेवेत्याशङ्क्य तत्पक्षे वैदिकात्मैक्यधियो निरपवादत्वायोगान्मुक्तेरसिद्धिरित्याह । अन्यथेति । भिन्नाभिन्नत्वमिति निश्चितार्थो धीरनपवादेत्याशङ्क्य भेदाभेदयोर्विरोधादसमुच्चयादेकस्य बलीयस्त्वे तदितरज्ञानस्य बाधात्तुल्यबलत्वे संशयान्निरपवादत्वासिद्धिरित्याह । सुनिश्चितेति । ज्ञानं सिध्यति चेत्तावतैव पुमर्थसिद्धौ कृतं निरपवादत्वेनेत्याशङ्क्याऽऽह । निरपवादं हीति । न केवलमङ्गीकारमात्रं श्रुत्यनुकूलं चैतदित्याह । वेदान्तेति । ये यतयो यतनशीला नियतबाह्यकरणाः शुद्धबुद्धयश्च ते विषयवैतृष्ण्यद्वारा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकश्रवणाद्यनुष्ठानरूपाद्योगाभ्यासाद्वेदान्तकरणकसाक्षात्कारादपरोक्षीकृतात्मानो मुच्यन्त इत्यर्थः । इतश्चैकमेव तत्त्वं नानेकमपीत्याह । तत्रेति । एकत्वमाचार्योपदेशमनुपश्यतः शोकमोहोपलक्षितसर्वानर्थोपशान्तिरिति श्रूयते न त्वेकत्वनानात्वे अनुपश्यत इति श्रुतिरित्यर्थः । निरपवादमेवाऽऽत्मापरोक्ष्यं मोक्षापेक्षमित्यत्र स्मृतिमाह । स्थितेति । नहि भेदाभेदवादे स्मृतिसिद्धा स्थितप्रज्ञता ब्रह्मैवास्मीति ज्ञानस्थैर्यायोगाद्ब्रह्मत्वस्यापि तद्विषयत्वात्तस्मादेकत्वमैकान्तिकमित्यर्थः । अस्तु तर्हि परापरयोर्नामभेदादविद्यावत्त्वतदभावाभ्यां रूपभेदाच्च घटपटादिवद्भेदभावः संसारावस्थायामिति नेत्याह । स्थिते चेति । आ-

---

१ क. ज. ञ. ट. 'द" । "मृ'। २ ड. ञ. ट. 'तार्थानु'। ३ क. ट श्रुतिः । ४ क. ख. 'ल्यत्वे सं'। ५ ख. 'र्थोपशोप'।

रमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात्क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्माऽयं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयो निर्बन्धो निरर्थकः "एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाऽभिधीयते" इति । नहि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम्" [तै० २ । १] इति कांचिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तम् । न च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" [तै० २ । ६] इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात् । ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते । कृतकम-

---

त्यन्तिकभेदे जीवस्य पूर्वसिद्धब्रह्मत्वायोगात्कोशकारादीनामपि पूर्वसिद्धकीटत्वानुपगमात्तत्सदृशस्यैवोत्पत्तेर्मोक्षासिद्धिः । नच बिम्बप्रतिबिम्बवदुपाधिकल्पितभेदयोस्तात्त्विकमैक्यं प्रातीतिकविरुद्धधर्माध्यासेन शक्यं बाधितुमिति भावः । निर्बन्धनैरर्थक्ये हेतुः । एको हीति । नामग्रहणं रूपोपलक्षणम् । इतिशब्दादुपरिष्टाद्यस्मादर्थो हिशब्दः संबन्धनीयः । ननु यो वेद निहितं गुहायामिति परस्य गुहाहितत्वश्रुतेस्तस्यास्फुटत्वात्तद्विपरीताज्जीवाद्भेदः स्यान्नेत्याह । न हीति । गुहाशब्देनाविद्यान्तःकरणयोर्ग्रहणात्तत्र जीवभावेन प्रतिबिम्बितस्य ब्रह्मणः स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्थानीयस्यास्फुटत्वं तस्यैव न विरुध्यतेऽविद्याशक्तेरघटमानविधानपटीयस्त्वादिति भावः । कांचिदेवैकामिति जीवभावेन प्रतिबिम्बाधारातिरिक्तामित्यर्थः । अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यदेवान्तःकरणादि गुहां प्रविष्टं नेत्याह । न चेति । श्रोत्राकाशयोरिव जीवब्रह्मणोरङ्गाङ्गिभावादभेदवद्भेदोऽपि स्यादन्यथा जीवमुद्दिश्य ब्रह्मविधानायोगादतस्तत्त्वमिति सामानाधिकरण्यं भेदाभेदविषयमित्याशङ्क्याऽऽह । ये त्विति । कार्यकारणत्वशून्यद्रव्ययोरुद्देश्योपादेयत्वेन सामानाधिकरण्यं सोऽयमितिवदेकस्यैव द्रव्यस्यौपाधिकभेदापेक्षं न द्रव्यभेदमाकाङ्क्षति । नच ब्रह्मणोंऽशो जीवो निष्कलश्रुतेः । नच श्रोत्रस्य कर्णनेमिमण्डलावच्छेदेऽपि नभसोंऽशत्वमवच्छेदकाभावे तन्मात्रत्वादतो जीवस्यापि ब्रह्मांशत्वाभावान्न भिन्नाभिन्नत्वम् । नच भेदः शास्त्रार्थो लौकिकत्वात् । अभेदस्य त्वैकान्तिकस्य शास्त्रीयत्वात्तदनुपगमे सम्यग्धीरेव मुक्तिहेतुर्बाधिता स्यादिति भावः । कर्मैव मुक्तिहेतुरिति कृतं सम्यग्धियेत्याशङ्क्याऽऽह । कृतकमिति । कृतकत्वेऽपि ध्वंसवन्नित्यत्वे-

---

१ ड. ज. ञ. ॰योऽयं नि॰ । २ ख. पि प्रत्व॰ ।

नित्यं च मोक्षं कल्पयन्ति न्यायेन च न संगच्छन्त इति ॥२२॥(६)

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाऽभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् । ब्रह्म च 'जन्माद्यस्य यतः' इति लक्षितम् । तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः । किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति । कस्मात् । ईक्षापूर्वककर्तृ-

---

त्याशङ्क्याऽऽह । न्यायेनेति । मोक्षो निरतिशयानन्दत्वेन भावत्वात्कृतकश्चेदनित्यः स्यादेवं बन्धध्वंसतया तस्याभावत्वेऽपि कृतकत्वे कथं नानित्यता ध्वंसध्वंसे च ध्वस्ताध्वस्तेर्बन्धस्य पुनरुत्पत्तावपुनरावृत्तिश्रुतिर्विरुध्येत । नच ध्वंसध्वंसेऽपि कारणाभावान्न ध्वस्तस्य पुनरुत्पत्तिस्तध्द्वंसस्य प्रतियोगिभेदेनावस्थानात् । तदभेदे च तदुत्पत्तेरावश्यकत्वादतो न कर्मसाध्या मुक्तिः । न चास्मन्मते बन्धध्वंसोऽपि वस्तुव्यतिरिक्तोऽस्तीति भावः । तदेवं प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि मैत्रेयीब्राह्मणमन्वितमित्युपसंहर्तुमितीत्युक्तम् ॥ २२ ॥ (६)

यत्प्रतिज्ञाबलान्मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मपरत्वं तस्मादेवोपादानत्वं ब्रह्मणः साधयति । **प्रकृतिश्चेति** । व्यवहितसंबन्धादपौनरुक्त्यं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । **यथेति** । सदृष्टान्तमाद्यसूत्रार्थमनूद्य ब्रह्मलक्षणस्य कारणत्वस्य द्वितीयसूत्रार्थस्य विचारप्रतिज्ञया संगतिमाह । **ब्रह्म चेति** । ब्रह्मकारणत्वार्थाधिकरणस्य कारणविशेषविचारस्य च संबन्धोक्तिपूर्वकमवशिष्टमर्थमाचक्षाणः सनिमित्तं संशयमाह । **तच्चेति** । जन्मादिसूत्रे त्वेतदधिकरणसिद्धवत्कारेणोभयकारणत्वोक्तिस्तदनन्तरमस्याऽऽरम्भत्वेऽपि निर्णीततात्पर्यैर्वेदान्तैर्निमित्तत्वमात्रसाधकानुमितेर्विरोधोक्तिः सुकरेति समन्वयावसाने लिखितमेवदधिकरणमनुक्ते विषये समन्वयो दुःसाध्य इति कारणतामात्रं तत्रोक्तमिति भावः । ब्रह्मलक्षणस्याध्यायादिसंबन्धादस्यापि तद्योगिनस्तात्सिद्धिः । पूर्वपक्षे प्रतिज्ञागौणत्वं सिद्धान्ते तन्मुख्यत्वं फलमिति । समानधर्मदृष्ट्या विमर्शमेव विशदयति । **किमिति** । प्रतिज्ञाया मुख्यत्वेन वाक्यस्य जीवपरत्वे परास्ते निमित्तोपादानभेदाद्गौणी सेति पूर्वपक्षयति । **तत्रेति** । एवकारार्थं स्फुटयति । **केवलमिति** । तत्र मानं पृच्छति । **कस्मादिति** । न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानं चेतनत्वात्कर्तृत्वाच्च कुलालादिवदित्याह । **ईक्षेति** ।

---

१ ङ. ञ. °ह्मापि जि° । २ ठ. °रणार्था° । ३ क. °त्कारणो° । ४ ख. °तेर्बोधो° । ५ ख. °नुक्ते° । ६ ठ. ड. °ऽति । ७ ठ. ड. °नकर्म° । ८ ख. ट. ड. °त्वेऽपि वा° ।

त्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते "स ईक्षांचक्रे" [प्र० ६ । ३] "स प्राणमसृजत" [प्र० ६ । ४] इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम् । अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुम् । ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च । ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम् । कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात् । ब्रह्म च नैवंलक्षणमवगम्यते "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" [श्वे० ६ । १९] इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानका-

---

हेतुद्वयं श्रुत्वा स्फुटयति । ईक्षेत्यादिना । ब्रह्मणश्चेतनस्य कर्तुरेव कार्यद्रव्योपादानत्वे किं बाधकमित्याशङ्क्य कुलालादेरपि तत्प्रसक्तिरित्याह । ईक्षेति । अनुमानान्तरं वक्तुं या द्रव्योत्पत्तिः सा भिन्ननिमित्तोपादानपूर्वा यथा घटाद्युत्पत्तिरिति व्याप्तिमाह । अनेकेति । जगद्द्रव्योत्पत्तिर्भिन्ननिमित्तोपादानपूर्वा द्रव्योत्पत्तित्वाद्घटोत्पत्तिवदित्यनुमिनोति । स चेति । न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानमीश्वरत्वाल्लौकिकेश्वरवदित्याह । ईश्वरत्वेति । साध्यवैकल्यं प्रत्याह । ईश्वराणां हीति । दार्ष्टान्तिकं निगमयति । तद्वदिति । विमतमचेतनोपादानं कार्यद्रव्यत्वाद्घटवदित्याह । कार्यं चेति । कार्यत्वं साधयति । सावयवमिति । विमतं न ब्रह्मोपादानमचेतनत्वादशुद्धत्वाच्च घटादिवदित्याह । अचेतनमिति । तथाऽपि जगच्चेतनोपादानं किं न स्यात्तत्राऽऽह । कारणेनेति । ब्रह्मैव तर्हि तादृगस्तु नेत्याह । ब्रह्म चेति । निष्कलं निरवयवम् । निष्क्रियं परिणामपरिस्पन्दरहितम् । शान्तं रागद्वेषादिशून्यम् । निरवद्यं पुण्यापुण्यवर्जितम् । निरञ्जनं सुखदुःखादिभिरस्पृष्टम् । आदिशब्देन शुद्धमपापविद्धमित्याद्या श्रुतिरुक्ता । ब्रह्मणश्चेन्न जगदुपादानत्वं तर्हि किं तदुपादानं नहि निमित्तमात्राद्भावरूपं कार्यं तत्राऽऽह । पारिशेष्यादिति । तत्र ब्रह्मण्युक्तमसा-

---

१ ठ. ड. °तुत्वं श्रु°। २ ख.ठ. ड. °द्घटादिव°।

रणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यम्। ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतिश्चोपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणं च। न केवलं निमित्तकारणमेव। कस्मात्। प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्। एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते। प्रतिज्ञा तावत् "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" [छा० ६ । १ । २] इति। तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते। तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं संभवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य। निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात्। दृष्टान्तोऽपि "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" [छा० ६ । १ । ४] इत्युपादानकारणगोचर एवाऽऽम्नायते। तथा "एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्" [छा० ६ । १ । ५] एकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात्" [छा० ६ । १ । ६] इति च। तथाऽन्यत्रापि "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं

रूप्यं नास्तीत्याह। अशुद्ध्यादीति। नच तस्याप्रमितत्वादनुपादानत्वमित्याह। स्मृतीति। ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य निषेधे सांख्यीयप्रधानादन्यत्राप्रसङ्गात्तदेव परिशेषतो जगदुपादानमित्यर्थः। सदेवेत्यादिश्रुतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्क्यानुमानविरोधाद्विशेषे संकोच इत्याह। ब्रह्मेति। जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणस्यासंभावितत्वमितिशब्दोपसंहृतमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति। एवमिति। उक्तानुमानेषु जीवत्सु नोभयकारणतेति शङ्कते। कस्मादिति। हेतुमादाय व्याचष्टे। प्रतिज्ञेति। एवमित्युभयकारणत्वे सतीति यावत्। तयोरनुपरोधं वक्तुं प्रतिज्ञामाह। प्रतिज्ञेति। तद्वाक्यार्थमाह। तत्रेति। तदनुपरोधं स्वमते दर्शयति। तच्चेति। निमित्तकारणज्ञानादेव सर्वज्ञानं किं न स्यात्तत्राऽऽह। निमित्तेति। दृष्टान्तानुपरोधमाह। दृष्टान्तोपीति। मृदि ज्ञातायां तद्विकारस्य ज्ञेयत्वेनानवशेषे हेतुर्वाचेति। घटादेर्वाचारम्भणत्वं वस्तुतोऽसत्त्वं साधयति। नामेति। शून्यशेषत्वं निषेधति। मृत्तिकेति। विपरीतदृष्टान्तोऽपि स्यादिति शङ्कां निरसितुं दृष्टान्तान्तराण्याह। तथेति। गतिसामान्यार्थमाथर्वणगतौ प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह। तथेति। बृहदारण्यकेऽपि तौ निर्दि-

---

1 ङ. ञ. °र्वं हि प्र°। २ ठ. °र्वाचालम्भनत्वं

भवति [मुण्ड० १ । १ । ३] इति प्रतिज्ञा । "यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति [मुण्ड० १ । १ । ७] इति दृष्टान्तः । तथा "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्" [बृ० ४ । ५ । ६] इति प्रतिज्ञा । "स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः" [बृ० ४ । ५ । ८] इति दृष्टान्तः । एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ । यत इतीयं पञ्चमी "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यत्र "जनिकर्तुः प्रकृतिः" [पा० सू० १ । ४ । ३०] इति विशेषस्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या । निमित्तत्वं त्वधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यम् । यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य प्रवर्तते नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्यै सतोऽन्योऽधिष्ठाताऽपेक्ष्योऽस्ति । प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणादधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञा-

---

ज्ञाति । आत्मनीति । घटः प्रकाशते पटो वेत्यनुगतप्रकाशातिरेकेण घटादेरसिद्धेस्तत्रैव कल्पितत्वात्प्रकाशोऽनुगतोऽधिष्ठानं प्रकृतिरित्यनुगतः स दृष्टान्तो यथा तथोच्यते । बाह्यान्दुन्दुभिशब्दसामान्यबहिर्भूतानिति यावत् । दुन्दुभेस्तच्छब्दसामान्यस्येत्यर्थः । दुन्दुभ्याघातस्य जनकस्य जन्यतया संबन्धी वा शब्दो विशेषशब्द इत्यर्थः । वेदान्तत्रयगतं न्यायं वेदान्तान्तरेष्वतिदिशति । एवमिति । प्रतिज्ञाद्यनुपरोधलिङ्गादुपादानत्ववत्पञ्चमीश्रुत्याऽपि तद्धीरित्याह । यत इति । यत इत्यादिश्रुतौ यत इतीयं पञ्चम्यपि प्रकृतिरूपापादान एव द्रष्टव्येति संबन्धः । जाड्याद्भद्र एवेति निमित्तेऽपि पञ्चमीदृष्टेरुपादानत्वं कथं गमयेत्तत्राऽऽह । जनीति । जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरुपादानमपादानसंज्ञं भवतीत्यपादाने पञ्चमीस्मरणान्न कारणमात्रे सा युक्तेत्यर्थः । यद्यपि सूत्रे प्रकृतिग्रहणं सर्वकारणसंग्रहार्थमित्युक्तं तथाऽपि तदनादृत्य प्रकृतिश्चेतिसूत्रस्थप्रकृतिशब्दबदयमपीति मन्यते तथाऽऽपि कथं निमित्तत्वं तदाह । निमित्तत्वमिति । अधिष्ठात्रन्तराभावं व्यतिरेकदृष्टान्तेन साधयति । यथेति । अन्यस्याधिष्ठातुरपेक्षणीयस्यासत्त्वे हेतुमाह । प्रागिति । ब्रह्मणोऽन्यन्निमित्तं जगतो नेत्यत्रापि सूत्रावयवसामर्थ्यमाह । अधिष्ठात्रन्तरेति । उक्तमेव व्यतिरेकेण स्फोरयति । अधिष्ठातरीति ।

---

१ ङ. ज. ञ. ट. °तीयमपि प°। २ ङ. ञ. °स्य स्तोऽ°।

नेन सर्वविज्ञानस्यासंभवात्प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् । तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥

कुतश्चाऽऽत्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे ।

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चाऽऽत्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते । बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते " सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति" [छा० १ । ९ । १] इति । यद्धि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम् । यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयत्या-

---

श्रुतिलिङ्गाभ्यां सिद्धमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ २३ ॥

द्विधा हेतुत्वमेकस्य युक्तमिति वक्तुं सूत्रचतुष्टयमवतारयति । कुतश्चेति । स्रष्टव्यविषयसंकल्पोक्तेरुभयकारणत्वं तावदाह । अभिध्येति । प्रतिज्ञां पूरयन्नभिध्योपदेशं विशदयति । अभिध्येति । कथं तस्मात्कर्तृत्वप्रकृतित्वे गम्येते तत्राऽऽह । **तत्रेति** ॥ २४ ॥

निमित्तत्वमुपेत्योपादानत्वे हेत्वन्तरमाह । **साक्षाच्चेति** । सूत्रस्य तात्पर्यमाह । **प्रकृतित्वस्येति** । अक्षराणि व्याकरोति । **इतश्चेति** । आकाशस्य ब्रह्मत्वमाकाशस्तल्लिङ्गादित्युक्तम् । नन्वाकाशं ब्रह्मोक्त्वा सर्वभूतानां तदधीनप्रभवप्रलयाभिधानेऽपि कथं ब्रह्मणः सर्वभूतोपादानत्वं तत्राऽऽह । **यद्धीति** । सूत्रावयवसूचितमर्थमाह । **साक्षादिति** । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरानुपादानं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना । उपादानान्तरव्यावृत्तिरेवकारार्थो न भवति किंतु निमित्त-

---

१ ज. 'त्मनो निमित्तप्र'।

काशादेवेति । प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम् "तदात्मानं स्वयमकुरुत" [तै० २।७] इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति। आत्मानमिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वम् । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुम् । परिणामादिति ब्रूमः । पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासाऽऽत्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतीषूपलब्धः । स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिणामादिति वा पृथक्सूत्रम् । तस्यैषोऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाऽऽम्नायते "सच्च त्यच्चाभवन्निरुक्तं चानिरुक्तं च" [तै० २ । ६] इत्यादिनेति ॥ २६ ॥

स्याऽऽकाशस्योपादानत्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रतीति । निमित्ते कार्यस्य लयादृष्टेराकाशस्य तन्मात्रत्वमत्र नेष्टमित्यर्थः ॥ २५ ॥

ब्रह्मणो जगन्निमित्तस्य तत्प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह । आत्मेति । सूत्रं व्याकरोति। इतश्चेति । उक्तमेव विभज्य निर्दिशति । आत्मानमिति । पूर्वसिद्धस्य कर्तृत्वं क्रियमाणत्वं त्वसिद्धस्यं तन्नोभयमेकस्य स्यादिति शङ्कते । कथमिति । सूत्रावयवमवतार्य व्याचष्टे । परिणामादिति । आत्मानमिति विशेषणादेवद्धीरित्यर्थः । इत्थं मिथ्यापरिणामेऽपि कथं विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याऽऽह । विकारेति । एकेन रूपेण पूर्वसिद्धस्यापि असिद्धरूपान्तरेण परिणामो दृष्टत्वाद्युक्तः स्यादित्यर्थः । श्रौतेन विशेषणान्तरेण सूचितमर्थमाह । स्वयमिति । आत्मकृतेरितिहेतुसाधनार्थं परिणामादिति पदमित्युक्तम् । संप्रति स्वतन्त्रहेत्वन्तरमेवदित्याह । परिणामादिति वेति । अर्थभेदाभावे कथं पार्थक्यं तत्राऽऽह । तस्येति । अर्थविशेषमेव दर्शयति । इतश्चेति । मृद्वद्‌वा सुवर्णं कुण्डलमिविवद्ब्रह्मणः सच्च त्यच्चेति जगतः सामानाधिकरण्यादुपादानत्वं निमित्ते तदयोगादित्यर्थः । सत्प्रत्यक्षं भूतत्रयम् । त्यत्परोक्षं भूतद्वयम् । निरुक्तमिदमेवमितिविनिर्वचनार्हम् । ततोऽन्यदनिरुक्तम् ॥ २६ ॥

---

१ ट. अ. °नाऽयं प°। २ क. ट. ढ. °स्य साध्यमानत्वं त°। ३ ट. ढ. °स्यासि°।

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥ (७)

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं योनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु "कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" [मुण्ड० ३।१।३] इति "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" [मुण्ड० १।१।६] इति च। योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके "पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनाम्" इति। स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम्। क्वचित्स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः "योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि" [ऋ० सं० १ । १०४ । १]इति। वाक्यशेषात्त्वत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च" [मु० १।१।७] इत्येवंजातीयकात्। एवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम्। यत्पुनरिदमुक्तमीक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते। न लोकवदिह भवितव्यम्। न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः

जगन्निमित्तस्यैव ब्रह्मणस्तत्प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह। योनिश्चेति। वेदान्तानेव लेशतो दर्शयति। कर्तारमिति। क्रियाशक्तिवदीशनशक्तिरपि तस्यास्तीत्याह। ईशमिति। ताटस्थ्यं व्यावर्तयति। पुरुषमिति। तस्य पुरि शयानस्य परिच्छेदं व्यवच्छिनत्ति। ब्रह्मेति। आकाशादेरन्यत्वे कथं पूर्णता तत्राऽऽह। योनिमिति। अपश्यन्निति संबन्धः। यद्भूतयोनिमित्यत्र तदक्षरं परविद्याधिगम्यमिति संबन्धः। योनिशब्दे ब्रह्मणि प्रयुक्तेऽपि कथं तस्योपादानत्वं नहि तस्य प्रकृत्यर्थत्वं प्रसिद्धं तत्राऽऽह। योनिशब्दश्चेति। ननूपादानत्वं विनाऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृश्यते तत्राऽऽह। स्त्रीति। अवयवशब्देन योनिप्रभवं शोणितं गृह्यते। तर्हि योनिशब्दस्य श्रुतित्वात्प्रथमतो वक्तव्यत्वे किमर्थं पश्चादुच्यते तत्राऽऽह। क्वचिदिति। योनिः स्थानं ते तव भो इन्द्र निषदे निषदनायोपवेशनाय स्थित्यर्थमकारि कृतमित्यर्थः। योनिशब्दस्य व्यभिचारित्वेनाश्रुतित्वेनासाधकतेत्याशङ्क्याऽऽह। वाक्येति। भूतयोन्यादिवाक्यं सप्तम्यर्थः। वाक्यशेषशब्दो ब्रह्मादिपदस्याप्युपलक्षणः। श्रुत्यादिसिद्धं सिद्धान्तमुपसंहरति। एवमिति। परोक्तमनुमानजातमपाकर्तुमनुवदति। यदिति। यथादृष्टमनुमेयमिह तु धर्मवन्नानुमानं युक्तं श्रुतिलिङ्गाभ्यां ब्रह्मणोऽन्यत्रैव सामान्यतो दृष्टानां सावकाशत्वेन दुर्बलत्वादित्याह। तदिति। किंच श्रौतमीश्वरमनाश्रित्यानुमानमाश्रित्य वा नाऽऽद्योऽप्रसिद्धविशेषणत्वादिप्रसङ्गादित्याह। न हीति। न द्वितीयो धर्मिग्राह-

---

१ ड. ञ. °णं प्रत्ययो°। २ ज. पृथ्वी। ३ ड. ञ. °तु। तदेवं। ४ क. ट. °वंजा°। ५ ठ. ड. वारयति। ६ ठ. ट. सिद्धं। ७ ख. ठ. ड. दृश्यते।

शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यम् । शब्दश्चे-क्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम । पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः ॥ २७ ॥ [७]

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ [८]

"ईक्षतेर्नाशब्दम्" [अ० सू० १ । १ । ५] इत्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः पुनराशङ्क्य निराकृतः । तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचिल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीन्प्रतिभान्तीति । स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रन्थेष्वाश्रितस्तेन तत्प्रतिषेधे यत्नोऽतीव कृतो नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्याः । तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किंचिल्लिङ्गमापातेन मन्द-

---

क्रमानविरोधादित्याह । शब्देति । शब्दानुसारेणापि कथमुभयथा कारणत्वं तत्राऽऽह । शब्दश्चेति । योनिशब्दो यत इति पञ्चमी च शब्दार्थः । चकारात्प्रतिज्ञाद्यनुपरोधलिङ्गमपि गृहीतम् । शब्दावगतमपि वैलक्षण्यादियुक्तिविरोधादयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । पुनश्चेति । युक्तिविरोधस्याग्रे निरासादागमविरुद्धानुमानस्य कालातीतत्वेनाप्रामाण्याद्यथागममुभयथा कारणत्वमिति भावः ॥ २७ (७)

उक्तन्यायेन प्रधानस्याशब्दत्वेऽपि न ब्रह्मण्येव जगत्कारणे समन्वयः । अणोरणीयानण्व्य इवेमा धाना असदेवेदमित्यादिशब्दादणुस्वभावशून्यानां जगद्धेतुत्वसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह । एतेनेति । अतिदेशेनाण्वादिवादं निरस्य जगद्धेतौ ब्रह्मणि समन्वयस्थापनादस्य श्रुत्यादिसंगतिः । फलं तु पूर्ववत् । अतिदेशाधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । ईक्षतेरिति । तस्यैव विशेषतो निरासे हेतुमाह । तस्येति । प्रधानवादस्यैव प्राधान्येन निरासे हेत्वन्तरमाह । स चेति । न केवलमभ्यर्हितत्वात्तस्य प्राधान्यं स्मृतिमूलत्वादपीत्याह । देवलेति । उक्तहेतुफलमाह । तेनेति । तर्हि तावतैव ब्रह्मकारणत्वसिद्धेरलमतिदेशेनेत्याशङ्क्याऽऽह । तेऽपीति । अण्वादिवादानामशब्दत्वादेव निषेधे पुनरुत्थानाभावान्न निषेध्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । तेषामिति ।

---

१ ट. ज. °तिपादयिष्याम: । २ ज. ट. °न प्रति° । ३ ज. °वाक्यस्य । ४ क. ङ. ज. ञ. °षेध एव य° । ५ ट. °णप्र° । ६ ज. ट. °णप° । ७ ङ. ढ. °विरोधानु° ।

मतीन्प्रतिभायादिति । अतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति। एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः। तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति। व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति॥ २८॥[८]

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः॥ ४॥ इति प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

अणोरणीयानित्याद्यब्रह्मपरं ब्रह्मपरं वेत्यण्वादिशब्दस्य परमाण्वादिविषयत्वाविषयत्वाभ्यां संदेहे परमाणुष्वणुशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्कुलालो मृदा घटं करोतीतिवत्पतत्रैर्द्यावापृथिवी देवः संजनयन्निति तेषां हेतुत्वोक्तेरसद्वा इदमसदेवेदमिति शून्यवादात्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति कर्मकर्तरि लकारेण स्वभाववादादनुपादानं ब्रह्मेति प्रतीतेरण्व्य इवेमा धाना इति च जगतो मृद्दृष्टान्ताद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वे वटधानादृष्टान्तादण्वादीनामपि तत्प्रकृतित्वयोगाद्वृत्तिसामान्यासिद्धिरित्यर्थः। अथैवं पूर्वपक्षभानेऽपि किमिति सांख्यमतनिरसनन्यायेन तन्निरसनं क्रियते किमिति न विपरीतमित्याशङ्क्य पूर्वपक्षप्राप्तिमितिशब्दसमापितामनूद्य सिद्धान्तमाह। अत इति। उक्तन्यायस्य तेषु प्राप्तिमाह। तेषामिति। अणोरणीयानित्यात्मनः सूक्ष्मतया प्रत्यक्षाद्यगोचरत्ववचनात्पतत्रशब्दस्य परमाणुवाचकत्वासिद्धेरणुः पन्था इति ज्ञानमार्गस्तुतेरसदेवेदमित्यादेः समाहितत्वान्मृदादिदृष्टान्तानां च प्रतिज्ञानुरोधित्वाद्धानादृष्टान्तस्यापि तदनुरोधेन भाक्तत्वादण्वादीनां प्रधानवदशब्दत्वाद्ब्रह्मकारणत्वादिशब्दविरोधित्वादुक्तान्यपि वाक्यानि ब्रह्मपराणीति ब्रह्मणि कारणे सिद्धः समन्वयो वेदान्तानामित्यर्थः। पुनरुक्तेस्तात्पर्यमाह। व्याख्याता इति॥ २८॥ (८)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृते शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ४॥

॥ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः॥ १॥

---

१ ट. °यत्नेन। २ ठ. ड. °इत्याका°।

॥ समाप्तोयं प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्री.

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ द्वितीयोध्यायः ।

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं मृत्सुवर्णादय इव घटरुचकादीनाम् । उत्पन्नस्य जगतो नियन्तृत्वेन स्थितिकारणं मायावीव मायायाः । प्रसारितस्य जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य । स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितम् । प्रधानादिकारणवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः । इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानां च न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रतिवेदान्तं च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति ।

अविदेशाधिकरणे प्रधानवदशब्दत्वं परमाण्वादीनामपीत्युक्तम् । संप्रति प्रधानस्य वैदिकशब्दवत्त्वाभावेऽपि स्मृतिरूपशब्दवत्त्वमाशङ्क्य परिहरति । स्मृतीति । पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसंबन्धं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं संक्षेपतोऽनुवदति । प्रथम इति । जन्मादिसूत्रमारभ्योत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति तत्र तत्रोक्तं पूर्वाध्यायार्थमनुभाष्याऽऽत्मभेदवादिसांख्यस्मृतिविरोधोद्भावनानुकूलत्वेन शास्त्रदृष्ट्येत्यादिप्रदेशेषु दर्शितमद्वितीयत्वमनुवदति । स एवेति । किंप्रमाणकमेतदित्याशङ्क्योक्तम् । एतदिति । चतुर्थपादार्थमुत्तरार्थमनुद्रवति । प्रधानादीति । वृत्तमनुभाष्योत्तराध्यायार्थं पादशः संगृह्णाति । इदानीमिति । न्यायाभासोपबृंहितत्वं भ्रान्तिमूलत्वम् । तृतीयचतुर्थपादयोरर्थमाह । प्रतिवेदान्तं चेति । सृष्ट्यादीत्यादिशब्दः संख्याक्रमसंग्रहार्थः । तत्र तृतीये भूतभोक्तृविषयसृष्ट्यादिवाक्यानामविगानं चतुर्थे प्राणादिविषयसृष्ट्यादिवाक्यानामिति विभागः । उक्तसमन्वयस्याध्यक्षादिविरोधे तन्निरसनमनेनेति विषयविषयित्वं संबन्धः । तत्र पूर्वस्य विषयत्वादस्य विषयित्वान्निर्विषयविचारायोगाद्विषयसिद्ध्युत्तरकालत्वात्तद्विषयविचारस्येति पूर्वोत्तरत्वमनयोरुचितमिति भावः । अध्यायमवतार्य तदन्तर्गतमाद्याधिकरणमवतारयति । तत्रेति । समन्वये स्मृतिविरोधसमाधानार्थत्वादधिकरणस्य

---

१ क. ज. 'स्य च ज'। २ क. ज. ञ. ट. 'दिवा'।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्य-स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

यदुक्तं 'ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणम्' इति तदयुक्तम् । कुतः । स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । स्मृतिश्च[1] तन्त्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीताऽन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतय एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन् । तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते । मन्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति । अस्य वर्णस्यास्मिन्कालेऽनेन विधानेनोपनयनमीदृशश्चा[2]ऽऽचार इत्थं वेदाध्ययनमित्थं समावर्तनमित्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति तथा पुरुषार्थांश्च[3] वर्णाश्रमधर्मान्नानाविधान्विदधति । नैवं[4] कपिलादिस्मृती-

---

श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधे समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधे तत्सिद्धिः । उक्तश्चेतने जगदुपादाने समन्वयो विषयः स किं सांख्यस्मृत्या विरुध्यते न वेति तत्प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह । **यदुक्तमिति** । हेतुत्वेन सूत्रपदमवतारयितुं पृच्छति । **कुत इति** । सूत्रपदं हेतुमादाय व्याचष्टे । **स्मृतीति** । तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तन्त्रं शास्त्रं तन्त्रमित्याख्या यस्याः सा तथेति यावत् । आप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं तस्याः सूचयति । **परमर्षीति** । बौद्धादिस्मृतिसाम्यव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि । **शिष्टेति** । अन्याश्चेत्यासुरिपञ्चशिखादिप्रणीताः । **एवं सतीति** । ब्रह्म सर्वज्ञत्वादिविशेषणं जगत्कारणमित्युपगमे सतीत्यर्थः । सति विरोधे निरवकाशत्वाशङ्का विरोधस्तु कथमित्याशङ्क्याऽऽह । **तासु हीति** । उक्तरूपाया मायाशक्तेर्जगत्कारणत्वेन सिद्धान्तेऽपि स्वीकृतत्वान्नास्ति विरोधाशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह । **स्वतन्त्रमिति** । सांख्यस्मृतीनां सावकाशत्वाय प्रधानवादोपादाने मन्वादिस्मृतीनां निरवकाशतेत्याशङ्क्य तात्पर्यविषयस्यानुष्ठेयस्याबाधात्तस्मिन्विषये तासामस्ति सावकाशत्वमित्याह । **मन्वादीति** । क्रत्वर्थसमर्पकत्वेन मन्वादिस्मृतीनां सावकाशत्वमभिनयति । **अस्येति** । न केवलं क्रत्वर्थप्रतिपादकतया सावकाशत्वं किंतु पुरुषार्थप्रतिपादकतयाऽपीत्याह । **तथेति** । नन्वनुष्ठेये[6] विषये कपिलादिस्मृतयोऽपि सावकाशाः सत्यो ब्रह्मकारणवादेऽपि न निरवकाशा भविष्यन्ति नेत्याह । **नैवमिति**।

---

१ क. °तिस्तन्त्रा°। २ ज. °दृशाचा°। ३ ञ. °श्चतुर्वर्णा°। ४ ञ. °वं कापि°। ५ क. ख. ट. ढ. °त्यपेत°। ६ क. °ष्टेयवि°।

नामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति। मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्रणीताः। यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युरानर्थक्यमेवाऽऽसां प्रसज्येत। तस्मात्तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः। कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते। भवेदयमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानाम्। परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलम्बेरन्। तद्बलेन श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन्। अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु। कपिलप्रभृतीनां चाऽऽर्षं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते। श्रुतिश्च भवति "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति

तत्र हेतुमाह। मोक्षेति। परिशेषायातं फलितमाह। यदीति। सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलवदिति न्यायसिद्धमर्थं कथयति। तस्मादिति। पूर्वपक्षमाक्षिपति। कथमिति। मानान्तरनिरपेक्षया श्रुत्या ब्रह्मणि जगत्कारणेऽवधारिते तदपेक्षस्मृत्यवष्टम्भेन तदाक्षेपो न युक्तः सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षस्य बलवत्त्वादित्यर्थः। स्वतन्त्रप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञानां वा यथोक्ताक्षेपानुपपत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति। भवेदिति। स्मृत्यपेक्षामन्तरेण पौर्वापर्यालोचनया श्रुतिवशादेव तदर्थप्रतिपत्तिसामर्थ्यं स्वतन्त्रप्रज्ञत्वम्। नहि तान्प्रति स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेप्तुं युक्तं श्रुत्यैव तेषां तदर्थप्रतिपत्तेरुपपत्तेरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह। परतन्त्रेति। अस्मदादीनां विना स्मृत्यपेक्षां स्वातन्त्र्येण वेदार्थनिर्णये सामर्थ्याभावात्तदर्थमवश्यंभाविन्यां पूर्वसिद्धस्मृत्यपेक्षायां सर्वज्ञकपिलादिप्रणीतस्मृतिविरोधेन श्रुत्यर्थनिश्चयायोगात्तदर्थस्योपचरितत्वोपपत्तौ स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेपः संभवतीत्यर्थः। स्मृत्यवष्टम्भमन्तरेणापि केषांचिद्वेदार्थनिर्णयः सिध्यति नहि स्मृतिकर्तारः स्मृत्यन्तरापेक्षया तदर्थं निर्धारयन्तीत्यभिप्रायेण प्रायेणेत्युक्तम्। बौद्धादिस्मृत्यवष्टम्भव्यासेधार्थं प्रख्यातपदम्। तदवलम्बनफलमाह। तद्बलेनेति। श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन्नित्युपचरितं तदर्थं प्रतिपद्येरन्नित्यर्थः। श्रुतीनामुपचरितार्थप्रतिपित्सा न युक्ता मुख्येऽर्थे तासां शक्तितात्पर्ययोर्व्याख्याततत्वादित्याशङ्क्याऽऽह। अस्मत्कृते चेति। तत्राविश्वासे हेतुमाह। बहुमानादिति। अस्मदादिष्विव तेष्वपि बहुमानानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह। कपिलेति। तेषामप्रतिहतज्ञानत्वप्रतिपादिका स्मृतिः सांख्यस्मृतिवदनिर्णीतप्रामाण्येत्याशङ्क्याऽऽह। श्रुतिश्चेति। यस्तावदग्रे सर्गादौ जायमानं कपिलनामानमृषिं स्थितिकाले च प्रसूतं भूतभविष्यद्वर्तमानार्थज्ञानैर्बिभर्ति पूर्णा-

---

१ क. °दनुरो°। २ क. ञ. ञ. °न च श्रु°। ३ ख. तदाद°।

जायमानं च पश्येत्" [श्वे० ५ । २] इति । तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं संभावयितुम् । तर्कावष्टम्भेन चैतेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति । तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः । तस्य समाधिर्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येतैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् । ता उदाहरिष्यामः । " यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम् " इति परं ब्रह्म प्रकृत्य "स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते " इति चोक्त्वा " तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम " इत्याह । तथाऽन्यत्रापि "अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे संप्रलीयते" इत्याह । "अतश्च

ति तमीश्वरं पश्येदिति योजना । योगिप्रत्यक्षमूलतया सांख्यस्मृतीनां श्रुत्यनपेक्षत्वात्तद्विरोधेऽपि नाप्रामाण्यमिति फलितमाह । **तस्मादिति** । तर्कमूलत्वाच्च कपिलादिस्मृतीनां प्राबल्यमित्याह । **तर्केति** । प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागममित्यादिना यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इत्यन्तेन तर्कस्य निर्णायकत्वावगमात्तद्बलप्रवृत्तकपिलादिस्मृतीनां प्राबल्ये सिद्धे सिद्धमर्थमाह । **तस्मादिति।** मूलद्वयसाहित्येन बलवत्त्वसंभावनार्थोऽपिशब्दः । सांख्यस्मृतिविरोधं समन्वयस्य पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तयति । **तस्येति** । ब्रह्मकारणवादे सांख्यस्मृतिविरोधवत्प्रधानकारणवादेऽपि स्मृत्यन्तरविरोधान्न ब्रह्मवादिनं प्रत्येतदुद्भावनमुचितमिति व्याचष्टे । **यदीति** । श्रुत्यर्थे स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेपस्यावकाशो नास्तीत्यरुचिं सूचयति । **एवमपीति** । यासां स्मृतीनां प्रधानवादे निरवकाशत्वं ता दर्शयति । **ता इति** । तस्मादव्यक्तमित्यत्र तच्छब्देन चेतनमेव कारणं परामृष्टमित्युपदेष्टुं चेतनस्य प्रकृतित्वमाह । **यत्तदिति** । सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वम् । अविज्ञेयत्वं प्रमाणान्तरावगाह्यत्वम् । तर्हि सर्वप्रमाणागोचरत्वान्नास्त्येव तदित्याशङ्क्य सर्वभूतानां सत्तास्फुर्तिप्रदत्वेन स्वतःसिद्धस्य दुरपह्नवत्वं मन्वानो ब्रूते । **स हीति** । कार्यलिङ्गकमनुमानमपि तत्र संभावनाहेतुरित्याशयवानाह । **तस्मादिति** । अव्यक्तशब्देनाव्याकृतकार्यं भूतसूक्ष्ममत्र विवक्षितमव्याकृतस्यानादित्वेनोत्पत्त्यनभ्युपगमान्निमित्तकारणत्वमेवात्र चेतनस्योक्तमिति सेश्वरसांख्यमतम् । अनादिनोऽपि चाव्यक्तस्य संभवत्येवेश्वराधीनत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । **तथाऽन्यत्रेति** । अत्र त्वव्यक्तमिति भूतसूक्ष्मलयाधिकरणमव्याकृतं गृहीतम् । इतिहाससमर्पितेऽर्थे पौराणिकीं संमतिमाह । **अतश्चेति** । अन्तर्याम्यव्यतिरिक्तवस्तुनो

---

१ क. ज. ञ. °न च तेऽ° । २ ज. °त्रिष्क्रिये सं° । ३ ख. °त्वाच्च विरो° । ४ ख. ढ. °वृत्तिक° । ५ ङ. °पं दृष्ट° । ६ ख. °न वस्तुतःसि° । ७ ख. °शयेनाऽऽह° । ८ ठ. ढ. °ततत्कार्य° । ९ ख. °वात्राचे° ।

संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः। स सर्ग-कालेच करोति सर्वं संहारकाले च तदत्ति भूयः" इति पुरा-णे। भगवद्गीतासु च "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्त-था" [भ० गी० ७।६] इति। परमात्मानमेव च प्रकृत्याऽऽ-पस्तम्बः पठति "तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः" [ध०सू०१।८।२३।२] इति। एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते। स्मृति-बलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनोत्तरं वक्ष्यामीत्यतोऽयमन्य-स्मृत्यनवकाशदोषोपन्यासः। दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यं विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्र-हेऽन्यतरपरित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्ष्या

दुर्वचनत्वमतःशब्दार्थः। सर्वात्मत्वे कथमस्य नापक्षयः सर्वत्रापक्षयोपलम्भादित्याश-ङ्क्याऽऽह। **पुराण इति**। सर्वस्य तदन्तर्भावेऽपि तस्य सर्वस्मिन्ननन्तर्भावादिति हेतुमभिप्रेत्य सर्वात्मत्वं साधयति। **स सर्गेति**। उक्तेऽर्थे भागवतीं स्मृतिं संवादयति। **भगवद्गीतास्विति**। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जन्महेतुः। प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलय-स्तद्धेतुः। तत्रैव कल्पसूत्रकारसंमतिमाह। **परमात्मानमिति**। तस्मादित्यात्मलाभान्न परमित्यादौ प्रकृतं परमात्मानं परामृशति। सर्वे काया ब्रह्मादयः स्तम्बपर्यन्ता देहास्त-स्मात्प्रभवन्तीति निमित्तत्वमुक्तम्। समूलमित्युपादानत्वं विपरीतं वा। शश्वद्भवः शाश्व-तिकोऽनादिः। स नित्यो नाशशून्य इत्यर्थः। उदाहृतस्मृतीनां तात्पर्यमाह। **एवमिति**। तात्पर्यलिङ्गमभ्यासं दर्शयति। **अनेकश इति**। ननु श्रुतिविरोधोपन्यासे संभाविते किमिति स्मृतिविरोधः सिद्धान्तिनोपन्यस्यते तत्राऽऽह। **स्मृतीति**। तर्हि स्मृतीनां परस्परविरोधे तत्त्वनिर्णयानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। **दर्शितं त्विति**। ततश्च मन्वादिस्मृतीनां श्रु-तिमूलत्वेन प्राबल्यात्तदनुसारेण तत्त्वनिर्णयसिद्धिरित्यर्थः। नन्वनुमितश्रुतिमूलतया कापिलादिस्मृतीनामपि मन्वादिस्मृतिभिः समानबलत्वादनिर्णयवादवस्थ्ये विकल्पः स्या-दिति नेत्याह। **विप्रतिपत्तौ चेति**। क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पायोगाद्विरुद्धस्मृ-त्युपलब्धावन्यतरत्यागेनान्यतरस्वीकारध्रौव्ये कॢप्तश्रुतिमूलाः स्मृतयो मानत्वेनापेक्ष्यन्ते कल्प्यश्रुतिमूलास्तु दुर्बलत्वादुपेक्ष्यन्ते तथाच तत्त्वनिर्णयोपपत्तिरित्यर्थः। ननु यत्र स्मृत्यो-र्विरोधस्तत्र तन्मूलयोः श्रुत्योर्विरोधपर्यवसानात्तयोश्च तुल्यबलतया व्यवस्थाऽऽस्थेयेति

---

१ ख. सर्ग। २ क. ज. सर्वस्य। ३ क. ज. ञ. 'लेनैवोत्त'। ४ ग. 'रं प्रव'। ५ क. ट. प्रकृते। ६ ट. 'लत्वाद'।

इतराः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" [जै०मी०सू० १।३।३] इति । न चातीन्द्रियानर्थाञ्श्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं संभावयितुं निमित्ताभावात् । शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत्। न । सिद्धेरपि सापेक्षत्वात् । धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः । स च धर्मश्चोदनालक्षणः । ततश्च पूर्वसिद्धायाश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशङ्कितुं शक्यते । सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्र-

---

त्राऽऽह । तदुक्तमिति । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिर्मानं न वेति संदेहे वेदार्थानुष्ठातॄणां स्मृतिभिर्मूलश्रुत्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योश्च तुल्यबलत्वादुदितानुदितहोमवद्विकल्पसंभवान्मानमिति प्राप्ते प्रत्याह । विरोधे त्विति । श्रुतिविरोधे स्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावर्जितं हेयमिति यावत् । यतोऽसति विरोधे मूलश्रुत्यनुमानं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धे त्वर्थे कुतः स्मृत्या श्रुत्यनुमानमर्थापहारेण मानस्याप्यपहारादतो मूलाभावादप्रमाणं सर्ववेष्टनस्मृतिः । तथा कपिलादिस्मृतिरपीत्यर्थः । ननु कपिलादिस्मृतेर्न श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यमिष्यते किंतु प्रत्यक्षमूलत्वेनेत्याशङ्क्यायोगिप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं वा तन्मूलमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न चेति । द्वितीयं शङ्कते । शक्यमिति । अतीन्द्रियार्थोपलम्भनं संभावयितुमिति शेषः । किं तेषां साधनसाध्या सिद्धिराजानतो वेति विकल्प्याऽऽद्ये श्रुतिमन्तरेणातीन्द्रियार्थोपलब्धिर्न सिध्यतीत्याह । न सिद्धेरपीति । योगमाहात्म्यरूपा सिद्धिस्तस्याः साधनसापेक्षत्ववदतीन्द्रियार्थोपलब्धिरपि कपिलादीनां श्रुत्यपेक्षेति वक्तुमपीत्युक्तम् । सिद्धेः सापेक्षत्वं स्फुटयति । धर्मेति । तथाऽपि कथमतीन्द्रियार्थोपलब्धेः श्रुत्यपेक्षेति तत्राऽऽह । स चेति । चोदनासूत्रप्रामाण्याद्धर्मस्य चोदनालक्षणत्वेऽपि कपिलादिवचनानुसारेण श्रुतेरर्थनिर्णये काऽनुपपत्तिरिति तत्राऽऽह । ततश्चेति । कपिलादीनां विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तदर्थानुष्ठानवतां तत्प्रभावलब्धसिद्धीनां तद्विरुद्धार्थाभिधानासंभवात्तद्वचनात्प्रागेवावधृतप्रामाण्यस्य वेदस्य तदनुरोधेनोपचरितार्थत्वकल्पनमनुचितमिति भावः । अतिशङ्कितुं मुख्यां वृत्तिमतीत्योपचरितवृत्त्या शङ्कितुमिति यावत् । न द्वितीयः कपिलादीनामीश्वरवदाजानसिद्धेरसिद्धत्वात्सिद्धत्वेऽपि तेषां बहुत्वात्तदुक्तिमाश्रित्य श्रुत्यर्थकल्पनायां तदेकप्रत्यस्यामानत्वादन्यस्मृत्यनवकाशन्यायेन स्मृतीनामेव मिथो विवादे श्रुत्यवष्टम्भं विना तास्वपि विश्वासाभावान्न तदनुसारेण श्रुत्यर्थनिर्धारणसिद्धिरित्याह । सिद्धेति । यत्तु परतन्त्रप्रज्ञत्वादस्माकमनिश्चितवेदार्थानां विरोधेन स्मृतेरप्रामा-

---

१ ख. °द्धा सा स°। २ ठ. ङ. °तिमूल°। ३ ख. °तया त्र°। ४ ख. °वात्तद°।

तिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यन्निर्णयकारणमस्ति। परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः। कस्यचित्क्वचित्पक्षपाते सति पुरुषमतिवैश्वरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गात्। तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसारानुसारविषयविवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया। या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात्। अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात्। अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्। भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः "यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजम्" [तै० सं० २।२।१०।२] इति। मनुना च

ण्यमनाशङ्कनीयमपि तु स्मृत्यनुसारेण वेदार्थो निश्चयितव्यः। अन्यथा परतन्त्रप्रज्ञानां वेदार्थानिश्चयप्रसङ्गादिति तत्राऽऽह। परतन्त्रेति। कथं तर्हि परिहृत्याव्यवस्थां तत्त्वं निर्णेतव्यं तत्राऽऽह। तस्मादिति। तस्यापीति तेन परतन्त्रप्रज्ञेनापीत्यर्थः। सन्मार्गः श्रुत्यनुसारिस्मृत्युक्तोऽर्थस्तत्र प्रज्ञासंग्रहस्तस्मिन्नेव बुद्धिस्थैर्यमित्यर्थः। ननु कपिलस्याप्रतिहतज्ञानत्वश्रवणात्तदुक्तस्मृत्यप्रामाण्याङ्गीकारे श्रुतिरेव विरुध्येतेत्याशङ्क्याऽऽह। या त्विति। कपिलशब्दश्रुत्यविरोधाय सावकाशानवकाशन्यायेन श्रुतिस्मृत्योर्व्यवस्थाऽऽस्थेयेत्याशङ्क्याऽऽह। कपिलमितीति। शब्दसामान्यादेव सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति भ्रान्तिरविवेकिनामित्यर्थः। श्रुतौ तर्हि कपिलशब्दस्य कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। अन्यस्येति। वैदिको हि कपिलो वासुदेवनामा पितुरादेशादश्वमेधपशुमन्विष्य परिसरे पश्यतामिन्द्रचेष्टितमदृष्टवतां षष्टिसहस्रसंख्याजुषामात्मापरोधिनां सगरसुतानां सहसैव भस्मीभावहेतुः सांख्यप्रणेतुरवैदिकादन्यः स्मर्यते। यत्र यत्र वैदिकत्वे सति वासुदेवांशत्वं तत्र तत्र सर्वात्मत्वोपदेष्टृत्वं दृष्टमिह तु तद्विरुद्धार्थोपदेष्टुस्ततोऽन्यत्वमिति भावः। किंच परमात्मप्रतिपत्तिपरमिदं वाक्यं यो ज्ञानैरग्रे प्रसूतं कपिलं बिभर्ति तं पश्येदिति दर्शनात्। नच तस्यानुग्राहकन्यायाभावे कपिलज्ञानातिशयावेदकत्वमित्याह। अन्यार्थेति। कपिलस्य द्वैतवादिनः श्रौतत्वं निरस्य सर्वात्मत्ववादिनो मनोः श्रौतत्वमाह। भवति चेति। मनोरपि कपिलेनैकवाक्यत्वं शङ्कित्वोक्तम्। मनुना चेति। सर्वात्मत्वप्रशंसायामपि क-

---

१ स. °त्तिषु पक्ष°। २ क. ज. प्र. ट. °त्रिवे°। ३ क. ज. °गं द°। ४ क. °त्मिन्न। ५ ख. °स्थाप्य°।

"सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि[1]।
संपश्यन्नात्मयाजी[2] वै स्वाराज्यमधिगच्छति" ॥

[मनुस्मृ० १२ । ९१] इति सर्वात्मत्वदर्शनं[3] प्रशंसता का-पिलं[4] मतं निन्द्यत इति गम्यते । कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यत आत्मभेदाभ्युपगमात् । महाभारतेऽपि[5] च

"बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु" ।

इति विचार्य—

"बहवः पुरुषाराजन्सांख्ययोगविचारिणाम्" ।

इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन—

"बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्" ॥

इत्युपक्रम्य—

"ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिता:[6] ।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचित् ॥

थं कापिलं मतं निन्दितमित्याशङ्क्य तद्दर्शयितुं तदीयं मतमाह । कपिलो हीति । पूर्वं कापिलमतस्य कारणविषये व्यासादिवचनविरोधो दर्शितः संप्रति सर्वात्मत्वविषयेऽपि व्यासवचनविरोधमाह । महाभारतेऽपीति । सर्वात्मैव निर्धारितेत्युत्तरत्र संबन्धः । पुरुषा जीवास्ते किं स्वभावेनैव बहवः किंवैक एव परमात्मा बहूनां दृश्यानां स्वभाव इति पृच्छति । बहव इति । पूर्वपक्षमनुभाष्य तन्निरासेन सिद्धान्तमाह । बहव इत्यादिना । यथा पुरुषाणां[7] तदाकाराणां बहूनां देहानामेका पृथिवी योनिरधिष्ठानमुच्यते तथा तमेकं पुरुषं परमात्मानं बहुलत्वेन प्रतिपन्नानां जीवानां वास्तवं स्वभावं विश्वं परिपूर्णं सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तं कथयिष्यामीत्याह । बहूनामिति । सर्वज्ञत्वादिगुणकस्य तद्विरुद्धप्रत्यगात्मैक्यमयुक्तमित्याशङ्क्य विरोधस्य[8] प्रातीतिकत्वं[9] मत्वोक्तम् । ममेति । सर्वान्तरात्मत्वे परस्मिन्नपि संसारित्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्य वस्तुतस्तदभावमाह । सर्वेषामिति । किमिति तर्हि प्रत्यात्ममात्मभूतः परमात्मा नोपलभ्यते तत्राऽऽह । न ग्राह्य इति । तस्यासत्त्वं शङ्कित्वोक्तम् । वि-

---

१ क. ज. ञ. °नि । ममं प° । २ क. ज. ञ. °जी स्वा° । ३ ज. °त्मद° । ४ क. °पिलम° । ५ क. ट. °पि "द° । ६ ञ. देहसंहिताः । ७ क. °णां व° । ८ क. ख. °रोधं प्रा° । ९ क. ख. °तिकं म° ।

"विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम्" ॥

इति सर्वात्मतैव निर्धारिता । श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति "यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" [ई० ७] इत्येवंविधा । अतश्च सिद्धमात्मभेदकल्पनयाऽपि[3] कपिलस्य तन्त्रं[4] वेदविरुद्धं[5] वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धं[6] च न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैवेति[7] । वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थे प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये । पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षं[9] वक्तृस्मृतिव्यवहितं चेति विप्रकर्षः। तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः॥१॥
कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ।

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ (१)

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि

श्चेति । विश्वे मूर्धानोऽस्यैव सर्वत्र प्रतिबिम्बितत्वात् । तथा विश्वभुजादौ योज्यम् । परमात्मनः सर्वात्मत्वेनोक्तस्य निरपेक्षतया स्वतन्त्रस्य परमसुखरूपतामाह । एक इति । कापिलमतस्य वेदानुसारिस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षादेव वेदविरोधमाह । श्रुतिश्चेति । यस्मिन्काले पुरुषस्य विजानतः स्वरूपतयाऽधिगतब्रह्मण एव सर्वत्र प्रतिबिम्बितत्वाद्भूतानि सर्वाण्यात्मैवाभूत्तस्मिन्काले शोकमोहोपलक्षितः सर्वोऽपि सकारणः संसारो विदुषो नास्तीति श्रुत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिविरोधे परमतस्यानादेयत्वं सिद्धमित्युपसंहरति । अतश्चेति । इतिशब्दः सिद्धमित्यनेन संबध्यते । वेदविरोधे स्मृतेरेव किमित्यप्रामाण्यं विपरीतं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । वेदस्येति । ईश्वरकार्यत्वेऽपि तद्बुद्धिपूर्वकत्वाभावाद्वेदस्यापौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वात्कपिलादिस्मृतीनां तु तदर्थस्मृतिपूर्वकत्वात्तदर्थस्मृतीनां च तदर्थानुभवपूर्वकत्वादुक्तप्रामाण्यनिश्चयाय स्मृत्यनुभवौ यावत्कल्प्येते तावदेव स्वतःसिद्धप्रामाण्यवेदवाक्यात्तदर्थो निश्चित इति झटिति प्रवृत्तवेदवाक्योत्थं ज्ञानमसंजातविरोधि स्मृतिविरोधे तत्प्रामाण्यस्य बाधकमिति भावः । विप्रकर्षो विशेषः श्रुतिस्मृत्योरिति यावत् । सिद्धे विशेषे फलितमाह । तस्मादिति ॥१॥

उक्तेऽर्थे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरसूत्रमुत्थापयति । कुतश्चेति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे । प्रधानादिति । तथा च मूलप्रमाणाभावादप्रमाणं महदादिविषया स्मृतिरिति शेषः ।

---

१ झ. °तानि स्यात्मै°। २ ज. ञ. °तश्चाऽऽत्म°। ३ क. झ. ञ. °पि कापि°। ४ क. ञ. तन्त्रस्य । ५ क ञ. °रुद्धत्वं वे°। ६ क. ञ. °रुद्धत्वं च°। ७ ञ. ट. °तिपरिक°। ८ ञ. °ति सिद्धम्। वे°। ९ ज. °क्षं स्वार्थे प्रामाण्यं व°। १० झ. °विरुद्धेस्मृ। ११ ख. °वत्वा°। १२ ख. °क्षोऽपेक्षा°।

महदादीनि न तानि वेदे लोके चोपलभ्यन्ते । भूतेन्द्रियाणि तावल्लोकवेदप्रसिद्धत्वाच्छक्यन्ते स्मर्तुम् । अलोकवेदप्रसिद्धत्वात्तु महदादीनां पष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते । यदपि क्वचित्तत्परमिव श्रवणमवभासते तदप्यतत्परं व्याख्यातम् " आनुमानिकमप्येकेषाम् " [ब्र० सू० १ । ४ । १] इत्यत्र । कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः । तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः । तर्कावष्टम्भं तु 'न विलक्षणत्वात्' [ब्र० सू० २ । १ । ४] इत्यारभ्योन्मथिष्यति ॥ २ ॥ (१)

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ (२)

एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति । तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव

भूतानामिन्द्रियाणां च लोकवेदप्रसिद्धत्वान्न तद्विषयस्मृत्यप्रामाण्यमित्याशङ्क्याङ्गीकरोति । भूतेति । तथाऽपि महदहंकारपञ्चतन्मात्राणां मूलाभावान्न स्मृतिः संभवतीत्याह । अलोकेति । महदादीनामपि महतः परमव्यक्तमित्यादावस्ति प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । यदपीति । महदादिस्मृतेर्मूलाभावात्तदप्रामाण्येऽपि किमायातं प्रधानस्मृतेरित्याशङ्क्य सूत्रस्य तात्पर्यमाह । कार्येति । सांख्यस्मृत्यप्रामाण्ये सिद्धे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । मूलप्रमाणाभावस्तच्छब्दार्थः । अपिना स्मृत्यादिविरोधः समुच्चितः । स्मृतिविरोधाभावेऽपि ब्रह्मकारणवादो न्यायविरोधान्न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । तर्केति ॥ २ ॥ (१)

सांख्यस्मृतेर्मन्वादिस्मृतिविरोधेऽपि योगस्मृतेर्न सोऽस्तीति मन्वादिस्मृतिष्वपि योगस्यानुमोदितत्वात्तथा च प्रधानादिविषयेऽपि योगस्मृतेर्मानत्वात्तद्विरुद्धसमन्वयो न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । एतेनेति । चेतनं जगदुपादानं वदतः समन्वयस्य प्रधानं वास्तवमीश्वराधिष्ठितं जगदुपादानमिति वदन्त्या योगस्मृत्या विरोधोऽस्ति न वेति प्रधानादिविषये तत्प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमग्रे दर्शयिष्यन्नतिदेशसूत्रं व्याकरोति । एतेनेत्यादिना । श्रुत्यादिसंगतिचतुष्टयं फलं च पूर्वन्यायातिदेशत्वात्पूर्ववदत्रापि द्रष्टव्यम् । अर्थसाम्याभावे तुल्यन्यायाविषयत्वादतिदेशानुपपत्तिरित्याशङ्क्यार्थसाम्यमाह । तत्रापीति । अधिकाशङ्काभावादधिकरणारम्भमाक्षि-

---

१ क. 'ल्लोके वे'। २ क. 'वेदे प्र'। ३ क. 'णमाभा'। ४ ज. 'तर्कं का'। ५ क. ख. ठ. ड. 'वास'। ६ क. ख. ठ. ड. 'त्पर्यार्थमा'। ७ क. 'ना श्रुत्या'। ८ ख. 'ये प्रामा'।

कारणं महदादीनि च कार्याण्यलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते। नन्वेवं सति समानन्यायत्वात्पूर्वेणैवैतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते। अस्ति ह्यत्राभ्यधिकाशङ्का। सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ० २। ४। ५] इति। "त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्" [श्वे०२।८] इत्यादिना चाऽऽसनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते। लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते "तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्" [का० २। ६। ११] इति "विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्" [का० २। ६। १८] इति चैवमादीनि। योगशास्त्रेऽपि "अथ तत्त्वदर्शनोपायो योगः" इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते। अतः संप्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यती-

---

पति। नन्विति। एवं सतीति सांख्ययोगस्मृत्योरर्थसाम्ये सतीति यावत्। अधिकाशङ्कां दर्शयन्नधिकरणारम्भं समर्थयते। अस्तीति। तामेव दर्शयितुमादौ योगस्मृतेः श्रुतिमूलत्वमाह। सम्यगिति। ननु श्रवणमनननिदिध्यासनान्येवात्र सम्यग्धीहेतुत्वेन विधीयन्ते न त्वष्टाङ्गयोगविधिरत्रास्तीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरमाह। त्रिरुन्नतमिति। त्रीणि देहग्रीवाशिरांस्युन्नतानि यस्मिन्। समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नित्यादिस्मृतेः। तच्छरीरं तथा समं संस्थाप्य युञ्जीतेति योजना। न केवलं श्रुत्यनुगृहीतो योगः किंतु श्रौतलिङ्गानुगृहीतश्चेत्याह। लिङ्गानि चेति। तान्येव दर्शयति। तां योगमित्यादिना। इन्द्रियाणामन्तर्बहिर्भावेन व्यवस्थितानां स्थिरामविचालिनीं धारणामैकाग्र्यलक्षणां योगविदो योगं मन्यन्ते। यथोक्तमैकाग्र्यमेव परमं तप इति वक्तुं योगशब्दादुपरिष्टादितिशब्दः। एतां ब्रह्मविषयां विद्यां योगप्रकारं च सर्वं मृत्योः सकाशान्नचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्तोऽभूदित्याह। विद्यामेतामिति। श्रुतिवल्लिङ्गानुगृहीतयोगस्य सम्यग्ज्ञानोपायत्वेऽपि किमायातं योगस्मृतेरित्याशङ्क्याऽऽह। योगशास्त्रेऽपीति। आत्मज्ञानस्य मोक्षोपायत्वनिश्चयात्तज्जिज्ञासानन्तरमित्यथशब्दार्थः। एवं योगस्य सम्यग्धीहेतुत्वमुपपाद्याधिकां शङ्कां दर्शयति। अत इति। योगः सम्यग्दर्शनोपायः संप्रतिपन्नार्थैकदेशस्तद्वत्त्वाद्योगस्मृतिरनिराकार्येत्यत्र दृष्टान्तमाह। अष्टकादीति। अष्टकाः कर्तव्याः। गुरुरनुगन्तव्यः। तडागं

---

१ ज. अस्त्यत्रा°। २ ग. °र्शनाभ्युपा°। ३ क. ख. °विचालि°। ४ क. °नितद्धि°। ५ क. ख. °नुसर्तव्यः। ६. ट. °नुमन्त°।

ति। इयमप्यधिका शङ्काऽतिदेशेन निवर्त्यते। अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात्। सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः कृतः। सांख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ। "तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः" [श्वे० ६। १३] इति। निराकरणं तु न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति। श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकत्वविज्ञानादन्यन्निःश्रेयससाधनं वारयति "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वे० ३। ८] इति। द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नाऽऽत्मैकत्व-

---

ख्यानितव्यम्। इत्यादिस्मृतयो न प्रमाणं धर्मस्य वेदैकप्रमाणकत्वादष्टकादेरिष्टसाधनत्वे वेदादृष्टेः स्मृतेश्च भ्रान्त्याऽपि संभवादिति प्रापय्य वेदार्थानुष्ठातॄणामेव स्मृतिषु संनिबन्धनासु कर्तृत्वान्मूलभूतं वेदमनुमापयन्त्यः स्मृतयो मानमिति प्रमाणलक्षणे राद्धान्तितं तथा योगस्मृतिरपि मानमित्यर्थः। अधिकां शङ्कामनूद्य तन्निवर्तकत्वेनातिदेशाधिकरणस्यार्थवत्त्वमाह। इयमिति। कथं तर्हि निराकरणं तदाह। अर्थैकदेशेति। योगस्मृतिर्योगविषये वेदाविसंवादान्मानमपि प्रधानादौ तद्विसंवादादमानमर्थवादस्य विधिशेषत्वेन प्रामाण्येऽपि विसंवादिनि स्वार्थे तदनभ्युपगमादित्यर्थः। नन्वध्यात्मविषयाः सन्ति सहस्रं बौद्धार्हतादिस्मृतयस्ताः किमित्युपदेशातिदेशाभ्यां न निराक्रियन्ते तत्राऽऽह। सतीष्वपीति। तत्र हेतूनाह। सांख्येत्यादिना। ननु लोके पशुसदृशानां प्राकृतानां परमपुरुषार्थसाधनत्वेन बौद्धादिदर्शनमपि प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह। शिष्टैश्चेति। ननु शिष्टपरिग्रहस्यापि विशिष्टप्रमाणमूलत्वमेष्टव्यम् 'आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनाम्' इति न्यायात्तत्राऽऽह। लिङ्गेन चेति। एको बहूनां यो विदधाति कामानित्युपक्रम्य श्रुतं तत्कारणमिति तेषां कामानां कारणं सांख्यैर्ज्ञानिभिर्योगैर्ध्यायिभिश्चाभिपन्नमाभिमुख्येन प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिक्लेशैर्मुच्यत इत्यर्थः। तर्हि श्रुतिसिद्धत्वादिकारणवशान्निराकरणमशक्यमन्यथा श्रुत्यादिविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह। निराकरणं त्विति। किमत्र प्रमाणमित्यपेक्षायामुक्तम्। श्रुतिर्हीति। ननु वैदिकादात्मज्ञानादेव सांख्यादयोऽपि निःश्रेयसं वदन्ति तत्कथमवैदिकत्वेन ते निरस्यन्ते तत्राऽऽह। द्वैतिनो हीति।

---

१ ज. ञ. °रनाय श्वे°। २ क. लोकप्र°। ३ ञ. °ध्यस्मृतिशा°। ४ क. सन्निप्र°। ५ ठ. ढ. °ष्टप्र°।

दार्शिनः। यत्तु दर्शनमुक्तम् "तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम्" इति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यम्। येन त्वंशेन न विरुध्येते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वम्। तद्यथा "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" [बृ० ४ । ३ । १६] इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरभ्युपगम्यते। तथाच योगैरपि "अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः" [जाबा० ४] इत्येवमादि श्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते। एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि। तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेदुपकुर्वन्तु नाम। तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्" [तै० ब्रा० ३ । १२ । ९ । ७] "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" [बृ० ३ । ९ । २६] इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ३ ॥ [२]

तर्हि श्रौतस्य लिङ्गस्य का गतिरित्यत आह। यत्त्विति। प्रसिद्धिविरोधेन कथमभ्युपगम्यते प्रमाणवशादित्याह। प्रत्यासत्तेरिति। वैदिकी सम्यग्बुद्धिः संख्या तया सह वर्तते इति सांख्यं योगो ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य योगस्य तदुपायत्वात्प्रत्ययैकतानताया ध्यानस्य तेनाभेदोपचारादतः संनिकृष्टं सम्यग्ज्ञानं वैदिकं सांख्यादिशब्दितमित्यर्थः। तर्हि प्रसिद्धयोः सांख्ययोगस्मृत्योः सर्वथा नास्ति प्रामाण्यं नेत्याह। येन त्विति। अविरुद्धमंशमेव स्मृतिद्वयेऽपि विभज्य दर्शयति। तद्यथेति। प्रव्रज्यादीत्यादिशब्देन तद्धर्मसंग्रहः। अथोक्तविधया सांख्ययोगस्मृतिविरोधाभावेऽपि काणादादिस्मृतिविरोधान्न समन्वयसिद्धिरित्यत आह। एतेनेति। सांख्ययोगस्मृतिनिराकरणन्यायेनेति यावत्। तेषां निराकर्तव्यताममृष्यन्नाशङ्कते। तान्यपीति। तर्कोऽनुमानमनुग्राह्यं मानम्। उपपत्तिरनुग्राहिका युक्तिरिति भेदः। तर्कस्मरणानां तत्त्वज्ञानोपकारकत्वमङ्गीकरोति। उपकुर्वन्त्विति। तर्हि वैदिकवाक्येभ्यस्तेषां को विशेषस्तत्राऽऽह। तत्त्वज्ञानं त्विति। तत्र मानमाह। नावेदविदिति ॥ ३ ॥ (२)

---

१ अ. °लभ्येते। २ ज. अ. ट. °रुध्यते। ३ क. ज. °रनुग°। ४ क. ज. °न्तु। न°। ५ ख. °तिद्धेव°। ६ क. ख. °तेन्त इ°। ७ क. ख. सांख्यादौ°। ८ ख. °ति। पुन्यादि°। ९ ग. °द्विति°।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याऽऽक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः। तर्कनिमित्त इदानीमाक्षेपः परिह्रियते। कुतः पुनरस्मिन्नवधारित आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याऽऽक्षेपस्यावकाशः। ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति। भवेदयमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः। परिनिष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगम्यते। परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तराणामस्त्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु। यथा च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा नीयन्ते। एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव

तदेवं वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यान्न तद्विरोधः समन्वयस्येति समन्वयविरोधिनीनां स्मृतीनामाभासतामुक्त्वा तद्विरोधिनो न्यायस्याऽऽभासतां विवक्षुः सांख्ययोगन्यायस्याऽऽभासत्वार्थं पूर्वपक्षयति। न विलक्षणत्वादिति। चेतनाद्ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किमाकाशादि न चेतनप्रकृतिकं द्रव्यत्वाद्घटादिवदिति सांख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणसंदर्भस्य संगतिमाह। ब्रह्मेति। अत्र च समन्वयस्य यथोक्तन्यायविरोधसमाधिरेव श्रुत्यादिसंगतयः। फलं तु पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेति। पूर्वपक्षमाक्षिपति। कुत इति। ब्रह्मणो मानान्तराविषयत्वेनातर्क्यत्वेन चानपेक्षाम्नायैकगम्यत्वात्तर्कागमयोरतुल्यार्थत्वेनाविरोधादागमार्थे तर्कनिमित्ताक्षेपस्य निरवकाशतेत्यर्थः। ननु तर्कोपकरणेतिकर्तव्यताया वेदान्तमीमांसायास्तर्कोपकरणत्वमुक्तं प्रथमसूत्रे तथाच तर्कस्य वेदान्तैस्तुल्यार्थत्वमिष्टं करणोपकरणयोरेकार्थत्वावगमात्तत्राऽऽह। नन्विति। शक्तितात्पर्यविचारणे परं तर्कस्योपकरणत्वं न तु तस्य ब्रह्मविषयता नैषा तर्केणेति श्रुतेरित्यर्थः। सिद्धस्य ब्रह्मणः साध्याद्धर्माद्वैलक्षण्येनाध्यक्षादिविषयत्वसंभवात्तर्कगम्यत्वमपि संभवत्यतस्तुल्यविषयत्वादागमार्थेऽपि तर्कनिमित्ताक्षेपस्यावकाशोऽस्तीति समाधत्ते। भवेदित्यादिना। एकविषयत्वेन विरोधेऽपि किमिति मानान्तरमेव श्रुतिविरोधान्न बाध्यते तत्र दृष्टान्तेनोत्तरमाह। यथाचेति। यथा सावकाशा भूयस्योऽपि श्रुतयो निरवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुरोधेन नीयन्ते तथा निरवकाशैकतर्कविरोधे तदनुगुणतया भूयस्योऽपि श्रुतयो गुणकल्पनया व्याख्येयाः सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः। ब्रह्मण्याम्नायात्तर्कस्य बलीयस्त्वे

---

१ ञ. ट. °गतः का°। २ ख. °त्वार्थे पू°। ३ ख. ठ. ड. °त्ति वदन्स°। ४ ठ. °व्यत्वेन घटा°। ५ ख. °ज्ञत्व°। ६ ख. °तुल्यत्वे°। ७ क. ठ. ढ. °ति वे°। ८ क. ख. तर्कस्य।

श्रुतिर्नीयेत। दृष्टसाम्येन चादृष्टमर्थं समर्थयन्ती युक्तिरनुभवस्य संनिकृष्यते विप्रकृष्यते तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात्। अनुभवावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं च दृष्टफलतयेष्यते। श्रुतिरपि "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्राऽऽदर्तव्यं दर्शयति। अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रियते 'न विलक्षणत्वादस्य' इति। यदुक्तम् 'चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिः' इति। तन्नोपपद्यते। कस्मात्। विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः। इदं हि ब्रह्म कार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणमचेतनमशुद्धं च दृश्यते। ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं च श्रूयते। नच विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः। नहि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः। मृदैव तु मृदन्विता विकाराः क्रियन्ते सुवर्णेन च सुवर्णा-

---

हेत्वन्तरमाह। दृष्टेति। ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षोपायतया प्राधान्यात्तत्र शब्दादपि परोक्षगोचरादपरोक्षार्थसाधर्म्यगोचरस्तर्कोऽन्तरङ्गमिति तस्यैव बलवत्त्वमित्यर्थः। ऐतिह्यमात्रेण प्रवादपारंपर्यमात्रेण परोक्षतयेति यावत्। अनुभवस्य प्राधान्ये तर्कस्योक्तन्यायेन तस्मिन्नन्तरङ्गत्वादागमस्य च बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवदिति न्यायादुक्तं तर्कस्य बलवत्त्वम्। अनुभवप्राधान्यं तु नाद्यापि सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह। अनुभवेति। ननु ब्रह्मज्ञानं वैदिकत्वाद्धर्मवददृष्टफलमेष्टव्यं तत्कुतोऽस्यानुभवावसानाविद्यानिवर्तकत्वं तत्राऽऽह। मोक्षेति। अधिष्ठानसाक्षात्कारस्य शुक्त्यादिज्ञाने तदविद्यातत्कार्यनिवर्तकत्वदृष्टेर्ब्रह्मज्ञानस्यापि तर्कवशादसंभावनादिनिरासद्वारा साक्षात्कारावसायिनस्तदविद्यानिवर्तकत्वेनैव मुक्तिहेतुतेति नादृष्टफलतेत्यर्थः। यत्तु नैषेत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणि न प्रवेशस्तर्कस्येति तत्राऽऽह। श्रुतिरपीति। विधिविरोधेऽर्थवादश्रुतिरदृढीभवतीति भावः। ब्रह्मणि तर्कप्रवेशे फलितमाह। अत इति। सूत्रावयवमवतारितं व्याकरोति। यदुक्तमित्यादिना। ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वं प्रतिपादितत्वान्नानुपपन्नमित्याह। कस्मादिति। तत्र सोपस्करं हेतुमाह। विलक्षणत्वादिति। जगद्ब्रह्मणोर्मिथो विलक्षणत्वं दृष्टिश्रुतिभ्यां स्पष्टयति। इदं हीति। तयोर्मिथो वैलक्षण्येऽपि किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। अदृष्टत्वमेव स्पष्टयन्व्याप्तिमाह। न हीति। व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाचष्टे। मृदेवेति।

---

१ क.ज. °नीयते। दृ°। २ ज. °साधर्म्येण चा°। ३ क.ञ.ट. °मपरं°। ४ ट. °र्याति°। ५ क.ज.ञ.ट. °तः प्रकृ°। ६ ञ.ट. °न सु°। ७ ख. °रत्वादित्य°। ८ ठ.ढ. °स्य त°। ९ क.ख.ठ.ढ. °यादिति°। १० क.ख. °परस्परं°।

न्विताः। तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हतीति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः। ब्रह्मविलक्षणत्वं चास्य जगतोऽशुद्ध्यचेतनत्वदर्शनादवगन्तव्यम्। अशुद्धं हि जगत्सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात्स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चत्वाच्च। अचेतनं चेदं जगच्चेतनं प्रति कार्यकारणभावेनोपकरणभावोपगमात्। नहि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति। नहि प्रदीपौ परस्परस्योपकुरुतः। ननु चेतनमपि कार्यकारणं स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरुपकरिष्यति। न स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात्। यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहो बुद्ध्यादिरचेतनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति नतु स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्योपकरोत्यपकरोति वा। निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति सांख्या मन्यन्ते। तस्मादचेतनं

व्याप्तिमुक्त्वा पूर्वपक्षसाधकमनुमानमाह। तथेति। विमतं सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकं तदन्वितस्वभावत्वाद्यथा मृदन्वितस्वभावा घटादयो मृत्प्रकृतिकास्तथेत्यर्थः। सिद्धान्तं निषेद्धुमनुमानमाह। न विलक्षणस्येति। विमतं न ब्रह्मप्रकृतिकं तत्स्वभावेनाननुगतत्वाद्यथा मृत्स्वभावेनाननुगतं रुचकादि न मृत्प्रकृतिकं तद्वदित्यर्थः। किंच न ब्रह्म जगत्प्रकृतिस्तस्मिन्ननुगतस्वभावत्वाद्यथा घटादिष्वननुगतं सुवर्णादि तत्प्रकृतिर्न भवति तद्वदित्यनुमानमभिप्रेत्याऽऽह। ब्रह्मेति। तत्राशुद्धत्वमुपपादयति। अशुद्धं हीति। विषादादीत्यादिपदेन रागद्वेषादयो गृह्यन्ते। नरकादीत्यादिशब्देन लोकभेदानां तत्रावस्थितप्राणिप्रभेदानां च ग्रहणम्। जगतोऽचेतनत्वं साधयति। अचेतनं चेति। चेतनत्वाविशेषेऽपि स्यादुपकार्योपकारकत्वं नेत्याह। न हीति। तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति। न हि प्रदीपाविति। साम्ये सत्युपकार्योपकारकत्वं नास्तीत्यत्र व्यभिचारं चोदयति। नन्विति। स्वामिभृत्यन्यायं विघटयन्नुत्तरमाह। न स्वामीति। किं चेतनस्य साक्षादेव चेतनान्तरं प्रत्युपकारकत्वं किं वोपकारककार्यकरणाधिष्ठातृत्वेनेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह। यो हीति। स एवेत्येवकारनिरस्यं दर्शयति। नत्विति। द्वितीयं निरस्यति। निरतिशया हीति। उपजनापायधर्मशून्यत्वं निरतिशयत्वम्। अत एवाकर्तृत्वमतिशयमन्तरेण सिध्यति तत्कथं परंपरयाऽपि चेतनानामनाधेयातिशयानामुपकार्योपकारकत्वमित्यर्थः। समयोरुपकार्योपकारकत्वासंभवे फलितमाह। तस्मादिति। किंच कार्यकारणे चेतनत्वशङ्काऽवकाशवती तत्र चेतनस्य

---

१ ज.अ.ॅहीति। २ क.ज.अ.ॅद्धं हीदं जॅ। ३ अ.ॅर्यकरॅ। ४ क.ख.अ.ॅर्यकरॅ। ५ ख.ॅदिपदेन।

कार्यकारणम्। नच काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति। प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनविभागो लोके। तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वान्नेदं जगत्तत्प्रकृतिकम्। योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्वा जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्बलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमयिष्यामि। प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात्। अविभावनं तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भविष्यति। यथा स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वापमूर्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यत एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यते। एतस्मादेव च विभावितत्वाविभावितत्वकृताद्विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्यां च कार्यकारणानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोत्स्यते। यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूपौदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्परस्परोपकारित्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति। प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोत्स्यत इति। तेनापि कथंचिच्चेतनाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत। शुद्ध्यशुद्धित्वलक्षणं तु विल-

---

सत्त्वात्काष्ठादिषु तदाशङ्कैव नोदेतीत्याह। न चेति। इतश्च जगतश्चेतनत्वमयुक्तमित्याह। प्रसिद्धश्चेति। जगतोऽशुद्धत्वेऽचेतनत्वे च सिद्धे पूर्वोक्तमनुमानमुपसंहरति। तस्मादिति। श्रुतार्थापत्त्या चेतनत्वं जगतोऽवगतमिति सूत्रैकदेशव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति। योऽपीति। जगतश्चेतनप्रकृतिकत्वश्रुतिबलेन चेतनत्वावगतिरित्युक्तं व्यनक्ति। प्रकृतीति। अनुपलम्भपराहता श्रुतार्थापत्तिरमानमित्याशङ्क्याऽऽह। अविभावनं त्विति। समस्ते जगति सतोऽपि चैतन्यस्य तत्र तत्रान्तःकरणपरिणामादुपरागादनुपलब्धिरविरुद्धेत्यर्थः। स्वप्रकाशस्य चैतन्यस्य परिणामविशेषानुपरागादनुपलब्धिरसिद्धा स्वप्रकाशत्वविरोधादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति। यथेत्यादिना। तर्हि चेतनत्वेन तुल्यानां कार्यकारणानामात्मनां च गुणप्रधानत्वाभावादुपकार्योपकारकत्वानुपपत्तिरुक्ता तदवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह। एतस्मादिति। साम्येऽपि संभवत्युपकार्योपकारकत्वमित्येतदुदाहरणेन स्फोरयति। यथा चेति। प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्तदसाधारणधर्मवशादित्यर्थः। सर्वस्यापि जगतश्चेतनत्वे कथं चेतनाचेतनविभागप्रसिद्धिरत आह। प्रविभागेति। अत एव विभावितत्वाविभावितत्वविशेषादेवेत्यर्थः। जगतश्चेतनत्वमुपेत्याऽऽपाततः समाधानमाह। तेनापीति। परमसमाधानं वक्तुं सूत्राव-

---

१ क. ड. ञ. °र्यकार°। २ क. ज. °नप्रवि°। ३ ञ. श्रुत्वा। ४ क. ञ. °गमिष्या°। ५ ञ. °विततश्चवि°। ६ ड. ञ. °र्यकार°। ७ ञ. °तनत्वाचे°। ८ क. °ह्रियेते।·शु°। ९ ख. चेतनत्व। १० ड. ठ. ढ. °र्यकार°। ११ ठ. °षेधाऽपि।

क्षणत्वं नैव परिह्रियते। न चेतरदपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह। तथात्वं च शब्दादिति। अनवगम्यमानमेव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोत्प्रेक्षेत तच्च शब्देनैव विरुध्यते। यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते। तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति। शब्द एव "विज्ञानं चाविज्ञानं च" [तै० २। ६] इति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयंश्चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति ॥ ४ ॥

ननु चेतनत्वमपि क्वचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते। यथा "मृदब्रवीत्" "आपोऽब्रुवन्" [श० प० ब्रा० ६। १। ३। २। ४] इति "तत्तेज ऐक्षत" "ता आप ऐक्षन्त" [छा० ६। २।३।४] इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिरिन्द्रियविषयाऽपि "ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः" [बृ० ६।१।७] इति "ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति" [बृ० १।३।२] इत्येवमाद्येन्द्रियविषयेति। अत उत्तरं पठति।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपनुदति। न खलु मृदब्रवीदित्येवंजातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयम्। यतोऽभिमा-

---

यवमवतारयति। न चेति। तस्याभिप्रायं दर्शयितुं परकीयाभिप्रायमनुवदति। अनवगम्यमानमिति। लोकानुरोधवैधुर्यं केवलं चेत्युक्तं संप्रति सूत्रावयवाभिप्रायमाह। तच्चेति। श्रुतिविरोधे श्रुतार्थापत्तिरमानामिति भावः। विरोधमेव स्फोरयति। यत इति। अनुभवसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः। न चायं शब्दो विभावितत्वाविभावितत्वविशेषापेक्षो भविष्यत्यौपचारिकत्वप्रसङ्गान्मुख्यसंभवे तदयोगादिति भावः ॥ ४ ॥

केवलश्रुत्यपेक्षया तदनुगृहीतार्थापत्तेर्बलीयस्त्वाद्विभागश्रुत्यर्थस्यौपचारिकत्वमेवेति शङ्कते। नन्विति। यथाशब्दस्तथाशब्दमध्याहृत्येन्द्रियविषयाऽपि चेतनत्वश्रुतिरस्तीति संबध्यते। काऽसाविन्द्रियविषया श्रुतिरित्यपेक्षायामाह। ते हेति। मृदादिश्रुतिरभिमानिदेवताविषयतया मुख्यार्था सती विभागश्रुतेरुपचरितार्थतां न कल्पयतीति परिहरति। अत इति। सूत्रं व्याचष्टे। तुशब्द इति। आशङ्कापनोदप्रकारमेव प्रकटयति। न खल्विति। अत्र हेतुत्वेन सूत्रभागमादत्ते। यत इति। तस्यार्थमाह।

---

१ ञ. मानं ही॰। २ ञ. ॰त्प्रेक्षते त॰। क. ज. ॰त्प्रेक्ष्यते। ३ ट. ते हीमे। ४ क. ञ. द्गाय" इति चैव॰। ५ ट. ॰गादीन्द्रि॰।

निर्व्यपदेश एषः। मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम् । कस्मात् । विशेषानुगतिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तॄणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः । सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत । अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशङ्काविनिवृत्तयेऽधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिंषन्ति "एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः" [कौ० उ० २ । १४] इति । "ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निश्श्रेयसं विदित्वा" [कौ० उ० २ । १४] इति च । अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" [ऐ० आ० २ । ४ । २ । ४] इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति । प्राणसंवादवाक्यशेषे च "ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः" [छा० ५।१।७] इति श्रेष्ठत्वनिर्धारणाय प्रजापतिगमनं तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रैष्ठ्यप्रतिपत्तिः "तस्मै बलिहरणम्" [बृ० ६।१।१३] इति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽ-

---

मृदादीति । भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यमानं न भवतीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुद्वयमाह । कस्मादिति । तत्र विशेषं व्याचष्टे । विशेषो हीति । तस्यान्यथोपपत्तिं वारयति । सर्वेति । उपकार्योपकारकत्वाधिगतेः साम्ये च तदयोगात्प्रसिद्धिश्रुतिभ्यां चेतनाचेतनत्वविभागावगमात्केवलभूतेन्द्रियविषया नैषा श्रुतिरित्यर्थः । अविशेषेण विशेषं व्याख्याय प्राणेषु विशेषं विशेषतो व्याकरोति । अपिचेति । विशिंषन्ति वागादीन्प्राणादीनिति शेषः । अहंश्रेयसे श्रेयानहमित्यस्मै प्रयोजनाय स्वकीयश्रेष्ठत्वायेत्यर्थः । निःश्रेयसं श्रैष्ठ्यं प्राणे ज्ञात्वा तदनुवर्तिन्यः सर्वा देवता बभूवुरित्यर्थः । इदानीमनुगतिमविशेषतो दर्शयति । अनुगताश्चेति । सर्वत्रेति भूतेन्द्रियादिग्रहणम् । संप्रति करणेष्वेव देवतानुगतिं श्रुतितो दर्शयति । अग्निरिति । करणेष्वेवानुगतिं विधान्तरेण निरूपयति । प्राणेति । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां शरीराणामिव प्राणानामपि व्यवहारानुगतिं दर्शयन्ती श्रुतिस्तेषां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनैव चैतन्यं द्रढयतीत्यर्थः। भूतेन्द्रियविषयचेतनत्वश्रुतेरभिमानिनिमित्ततां विशेषानुगतिभ्यामुक्त्वा भूतेषु चेतन-

---

१ ट. °पद्यते। अ°। २ क. °वतां द°। ३ क. ज. °ति श्रेष्ठपति°। ४ ङ. °गति वि°।

नुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति। "तत्तेज ऐक्षत" इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम्। तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्ते[1] प्रतिविधत्ते ॥५॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। यदुक्तम् 'विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकम्' इति। नायमेकान्तः। दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेन च प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनाम्। नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणान्यचेतनान्येव च वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीति। उच्यते। एवमपि किंचिदचेतनं चेतनस्याऽऽयतनभावमुपगच्छति किंचिन्नेत्यस्त्येव वैलक्षण्यम्। महांश्चायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपादिभेदात्तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च। अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत। अथोच्येतास्ति कश्चित्पार्थिव-

---

त्वाभिधानस्याभिमानिनिमित्तत्वं विशेषतो दर्शयति। तत्तेज इति। सर्वस्य चेतनत्वासंभवे हेत्वसिद्धिसमाधिमुपसंहरति। तस्मादिति। तत्फलमनुमानं निगमयति। विलक्षणत्वाच्चेति। ब्रह्मणि समन्वयो यथोक्तन्यायविरोधान्न सिध्यतीति पूर्वपक्षमनुभाष्य सिद्धान्तमाह। इत्याक्षिप्त इति ॥ ५ ॥

सिद्धान्तसूत्रं विभजते। तुशब्द इति। व्यावर्त्यं पक्षमनूद्य तद्व्यावृत्तिप्रकारमेव विवृणोति। यदुक्तमिति। वैलक्षण्ये प्रकृतिविकृतिभावासिद्धिरिति नियमभङ्गे हेतुमाह। दृश्यते हीति। दृष्टान्ते[2] वैलक्षण्यमसिद्धमिति शङ्कते। नन्विति। तत्राचेतनानां कार्यकारणभावमभ्युपेत्यैव वैलक्षण्यं साधयति। उच्यत इति। ईदृशं वैलक्षण्यमविवक्षितं कारणगतासाधारणधर्माननुगतिरूपं तु तदिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह। महांश्चेति। पारिणामिकस्तत्तत्केशादिगतपरिणामात्मक इति यावत्। रूपादीत्यादिशब्देन परिमाणादि परिगृह्यते। किंच वैलक्षण्यात्मकविविक्तवित्त्वं प्रत्याचक्षाणः सालक्षण्यामिच्छति तच्च कारणधर्माणां सर्वेषामनुगमो वा कस्यचिदेव वा कारणस्वभावस्येति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह। अत्यन्तेति। द्वितीयमुत्थापयति। अथेति। तर्हि जग-

---

१ अ. इदमीक्षणं व्य॰। २ ट. ॰ते तं प्र॰। ३ अ. पूर्वपक्षं। ४ ब. ॰न प्र॰। ५ क. ज. ब. ट. त ह॰। ६ ब. ॰वलेन॰। ७ क. ख. ठ. ढ. ॰ष्टान्तवै॰। ८ क. ठ. ढ. ॰रिणामादि।

त्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां[1] वृश्चिकादिष्विति । ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयत उत यस्य कस्यचिदथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिं विकारं इति भवति । द्वितीये चासिद्धत्वम् । दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तम् । तृतीये तु दृष्टान्ताभावः । किंहि यच्चैतन्येनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रत्युदाह्रियेत । समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव । चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि संभवेयुरिति । तदपि मनोरथमात्रम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः । लिङ्गाद्यभावाच्च

ब्रह्मणोरपि किंचित्स्वभावानुगतिरूपसारूप्यसंभवान्न प्रकृतिविकृतित्वप्रत्याख्यानमित्याह । ब्रह्मणोऽपीति । प्रकृतिविकृतित्वहेतुं सालक्षण्यं विकल्प्य दूषयित्वा तदभावहेतुं वैलक्षण्यं विकल्पयति । विलक्षणत्वेनेति । आद्यमप्रयोजकत्वेन प्रत्याचष्टे । प्रथम इति । अस्तु समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य जगत्यननुवर्तनमस्तु च जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वं का हानिः । नच जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वे समस्ततत्स्वभावस्य जगत्यनुवर्तनानुपपत्तिः सर्वस्यापि कार्ये सर्वकारणरूपानुवृत्तावसति विशेषे प्रकृतिविकृतित्वासिद्धेरित्युक्तमुपपादयति । न हीति । मध्यमकल्पमसिद्ध्या निरस्यति । द्वितीये चेति । अन्तिममसाधारणत्वेन निराकरोति । तृतीये त्विति । दृष्टान्ताभावमेव स्पष्टयति । किं हीति । आकाशादेर्दृष्टान्तत्वमाशङ्क्याऽऽह । समस्तस्येति । पक्षत्रयेऽपि साधारणं कालातीतत्वमाह । आगमेति । ब्रह्मणो मानान्तरगम्यत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदपि नास्तीत्युक्तानुवादपूर्वकमाह । यत्त्विति । यथा कार्यत्वाविशेषेऽप्यारोग्यकामः पथ्यमश्नीयात्स्वर्गकामो यजेतेत्यत्रैकस्य मानान्तरयोग्यत्वं नेतरस्येति स्वीकृतं तथा भूतत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादेर्मानान्तरगम्यत्वं ब्रह्मणस्त्वाम्नायैकगम्यतेति मन्वानः सन्नाह ।

---

१ क. ज. ञ. °नां च वृ°। २ ट. °तिर्विका°। ३ ञ. °स्वभाव इ°। ४ ज. म. °चामीति°। ५ ञ. ट. च । ६ ञ. °सकारणता°। ७ ञ. °स्त्यशास्त्र । ८ ख. °स्याज्ञापि । ९ क. ख. ट. ठ. °ध्यन्°। ७

नानुमानादीनामागममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् । तथाच श्रुतिः "नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ" [का० १ । २ । ९] इति । "को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् । इयं विसृष्टिर्यत आबभूव" [ऋ० सं० १ । ३० । ६] इति चैते ऋचौ सिद्धानामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति—

"अचिन्त्याः खलु ये भावा न ताँस्तर्केण योजयेत्" इति ।

"अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते" इति च ।

"न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः"

[भ० गी० १० । २] इति चैवंजातीयका । यदपि श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्शयतीत्युक्तम् । नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्राऽऽत्मलाभः संभ-

---

आगममात्रेति । ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वे मानमाह । तथाचेति । ब्रह्मविषया मतिरेषा तर्केण नाऽऽपनेयाँ नाऽऽपनीया न प्रापणीयेत्यर्थः । यद्वा कुतर्केण नाऽऽपनेया निरस्या न भवति किं त्वन्येनैवाऽऽचार्येण वेदविदा प्रोक्ता सुज्ञानाय फलावसायिसाक्षात्काराय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतसं प्रति मृत्योर्वचनम् । क इह ब्रह्म व्यवहारभूमावद्धा साक्षाद्वेद । को वा तत्प्रावोचत् । छान्दसो दैर्घ्यलोपः । छन्दसि कालानियमाद्ब्रह्म प्रब्रूयादित्यर्थः । यतो यस्मात्परस्मादात्मनः सकाशादियं विसृष्टिर्विविधा सृष्टिर्बभूव स एव स्वरूपं वेद नान्य इति मन्त्रप्रतीकयोरर्थः । प्रतीकतो दर्शितयोर्मन्त्रयोस्तात्पर्यमाह । एते इति । ब्रह्मणस्तर्काद्यगोचरत्वे पौराणिकसंमतिमाह । अचिन्त्या इति । भावानामचिन्त्यत्वेन तर्कागोचरत्वेऽपि ब्रह्मणि किमायातमित्याशङ्क्य भगवद्वाक्यमुदाहरति । अव्यक्तोऽयमिति । कथमविकार्योऽयमित्याशङ्क्य जन्मैमरणयोर्मानाभावादित्याह । न म इति । तेषामीश्वरप्रभवाप्रमितिकर्तृत्वे हेतुमाह । अहमिति । श्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वे सिद्धे कथं श्रवणातिरिक्तमननविधानमित्याशङ्कामनुवदति । यदपीति । मननविधानसामर्थ्यात्तर्कमात्रस्य ब्रह्मण्यनुप्रवेशो विवक्षितः श्रुत्यनुगृहीतस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नानेनेति । मिषेण मननविधिव्याजेनेति यावत् । अनुग्राह्यमानहीनतया निरालम्बनत्वं तर्कस्य शुष्कत्वम् । तत्र हेतुं

---

१ ज. °मस° । २ ञ. चैतौ । ३ ञ. मन्त्रौ । ४ ञ. °त् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्" इ° । ५ क. °कैमाद° । ६ ज. °स्याऽऽत्म° । ७ ड. °या न । ८ क. नायनी° । ९ झ. वा तत्प्रा° । १० ह. °ह्म प्र° । ११ ख. एताविति । १२ क. ख. ठ. ड. °न्मनाशयो° ।

वति। श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाङ्गत्वेनाऽऽश्रीयते। स्वप्नान्तबुद्धान्तयोरुभयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं संप्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्मना संपत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं प्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रभवत्वात्कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः। तर्काप्रतिष्ठानादिति च केवलस्य तर्कस्य विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति [ब्र० सू० २।१।११]। योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि विज्ञानं चाविज्ञानं चेति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम्।

वदन्द्वितीयमङ्गीकरोति। श्रुतीति। श्रुत्यनुग्राहको हि तर्कस्तद्विपर्यासंभावनादिप्रतिबन्धप्रध्वंसेन ब्रह्मण्यनुभवाङ्गं तदननुगृहीतस्तु निरालम्बनत्वान्नात्रोपयुज्यते। तथाच तर्कमात्रस्यात्राप्रवेशात्तर्कविशेषस्य च श्रुतिद्वाराऽनुप्रवेशाविरोधात्तर्कागोचरत्वं मननविधानं चेत्यर्थः। श्रुत्याकाङ्क्षितं तर्कमेव मननविधिविषयमुदाहरति। स्वप्नान्तेति। स्वप्नजागरितयोर्मिथो व्यभिचारादात्मनः स्वभावतस्तद्वत्त्वाभावादवस्थाद्वयेन तस्य स्वतोऽसंपृक्तत्वमतो जीवस्यावस्थावत्त्वेन नाब्रह्मत्वमित्यर्थः। तथाऽपि देहादितादात्म्येनाऽऽत्मनो भानान्न निष्प्रपञ्चब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽह। संप्रसादे चेति। सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः सुषुप्ते निष्प्रपञ्चसदात्मत्वावगमादात्मनस्तथाविधब्रह्मत्वसिद्धिरित्यर्थः। द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधात्कथमात्मनोऽद्वितीयब्रह्मत्वमित्याशङ्क्य तज्जत्वादिहेतुना ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावसिद्धेरध्यक्षादीनामतत्त्वावेदकप्रामाण्यादविरोधाद्युक्तमात्मनोऽद्वितीयब्रह्मत्वमित्याह। प्रपञ्चस्येति। ब्रह्मणि सावकाशं तर्कं दर्शयित्वा श्रुत्यनुगृहीततर्कस्य तस्मिन्ननवकाशत्वं सूत्रकृतोऽपि संमतमित्याह। तर्केति। विप्रलम्भकत्वमर्थविशेषाव्यवस्थापकत्वम्। ब्रह्मणि निरालम्बनस्य तर्कस्याप्रवृत्तेः श्रुत्यनुगृहीतस्य प्रवृत्तावपि जगन्न ब्रह्मकार्यं चैतन्येनाननुगृहीतत्वादित्यस्य श्रुत्यनुगृहीतत्वाभावात्तद्विरोधिनो न प्रवृत्तिरित्युक्तमिदानीं घटः प्रकाशत इति प्रत्यक्षेण श्रुतार्थापत्त्या च जगतश्चैतन्यानुगमावगमात्तत्सिद्धं चैतन्येनानुगतत्वमित्याह। योऽपीति। श्रुतार्थापत्तेः श्रुतिविरोधे नास्ति मानतेत्युक्तमाशङ्क्याऽऽह। तस्यापीति। सावकाशानवकाशन्यायेन सावकाशा विभागश्रुतिरनवकाशार्थापत्त्या विभावनाविभावनविषयतया व्यवस्थापनीयेत्यर्थः। स्वमते विभागश्रुतिविरोधं समाधाय प्रधानवादे तद्विरोधमाह।

---

१ क. 'योरि'। २ ज. 'पञ्चं स'। ३ ज. 'स्य च ब्र'। ४ ट. 'काशात'।

परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते। कथम्। परमकारणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते "विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवत्" इति। तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वादेवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते। प्रत्युक्तत्वात्तु विलक्षणत्वस्य यथा श्रुत्यैव चेतनं कारणं ग्रहीतव्यं भवति ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येतासत्तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत। अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत्। नैष दोषः। प्रतिषेधमात्रत्वात्। प्रतिषेधमात्रं हीदं नास्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यमस्ति। न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं का-

---

परस्येति। घटः स्फुरतीति प्रत्यक्षसंग्रहार्थमपीत्युक्तम्। सत्त्वरजस्तमसामेज्ञानात्मकत्वात्पुरुषस्य चातदात्मकत्वा दस्मन्मते विभागश्रुतेर्नानुपपत्तिरिति शङ्कते। कथमिति। उक्तनीत्या विभागासंभवं वक्तुं श्रुत्यभिमतमर्थमाह। परमकारणस्येति। प्रधानस्यैव मूलकारणत्वादशेषजगदात्मनाऽवस्थानमित्याशङ्क्याऽऽह। तत्रेति। विभागश्रवणे सतीति यावत्। तर्हि त्वन्मतेऽपि चेतनस्याचेतनभावानुपपत्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य चेतनस्यापि कारणस्य स्वापादाविर्वानाविर्भावितचैतन्यत्वमुक्तमित्याह। प्रत्युक्तत्वादिति। यद्वा वैलक्षण्ये कार्यकारणत्वं नेत्युपेत्योक्तम्। वस्तुतस्त्वचेतनस्यापि चेतनकार्यत्वमविरुद्धं गोमयवृश्चिकादौ हेतोर्व्यभिचारस्योक्तत्वादित्याह। प्रत्युक्तत्वादिति ॥ ६ ॥

असत्कार्यवादापत्तिमाशङ्क्य परिहरति। असदिति चेदिति। तत्र चोद्यं विवृणोति। यदीति। कार्यकारणयोर्विरुद्धत्वात्कारणात्मना प्रागनवस्थानात्कार्यस्य प्रागसत्त्वं स्यादित्यर्थः। इष्टापत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे। अनिष्टं चेति। कार्यासत्त्वमेतच्छब्दार्थः। तत्र हेतुं सूचयति। सत्कार्यवादिन इति। चेतनकार्यस्य कारणेऽवस्थानस्वीकारादित्यर्थः। नेत्यादि व्याकुर्वन्परिहरति। नैष दोष इति। प्राक्कालीनकार्यसत्त्वस्य प्रतिषेध्यत्वात्तदभावासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। न हीति। यथेह घटो नास्तीति घटसंसर्गसत्ता भूतले वर्तमानकाले निषिध्यते तथा प्रागसदिति कार्यस्य प्राक्कालीनं

---

१ अ. °षेध्य°। २ ठ. ड. °मपि ज्ञा°। ३ क. °त्तरीत्या। ४ क. ख. ट. ड. °वाऽऽवि°। ५ ठ. °र्दाविर्भा°। ६ ठ. ड. °र्थकर°। ७ क. ख. ठ. ड. °ति। तेन का°। ८ क. लीनस°।

र्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति । कथम् । यथैव हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मना सदेवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । न हीदानीमेपि कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद" [बृ० २ । ४ । ६] इत्यादिश्रवणात् कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् । ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणम् । बाढम् । न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं वाऽस्ति । तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे वक्ष्यामः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अत्राऽऽह यदि स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत तदपीतौ प्रलये प्रतिसं-

---

सत्त्वं शक्यं निषेद्धुमिति शङ्कते । कथमिति । कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं वा निषेध्यं सत्त्वान्तरं वा नाऽऽद्य इत्याह । यथैवेति । कारणात्मना सत्त्वस्य सदातनत्वान्न निषेध्यतेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । न हीति । कारणसत्त्वातिरिक्तसत्त्वाभावे मानमाह । सर्वमिति । सत्यं कारणात्मनैव कार्यस्य सत्त्वं तदेव कालविशेषे निषेध्यमित्याशङ्क्याऽऽह । कारणात्मनेति । किं तदा कार्यं नास्ति किं वा कारणमपि । नाऽऽद्यः । सदाऽपि तस्य कारणातिरिक्तस्यासत्त्वाद्विशेषणवैयर्थ्यम् । न द्वितीयः । तस्य सर्वदा सत्त्वान्निषेधानवकाशादित्यर्थः । उक्तमभिप्रायमविद्वान्मिथो विरुद्धयोरैक्यायोगादसदेव शब्दादिमज्जगज्जायत इति शङ्कते । नन्विति । ब्रह्मणः शब्दादिहीनत्वमङ्गीकृत्य परिहरति । बाढमिति । तर्हि प्रागसदेव शब्दादिमज्जगदिदानीं जायते नेत्याह । न त्विति । ब्रह्मणः शब्दादिहीनत्वेऽपि शब्दाद्यात्मकस्य जगतो ब्रह्मणि कल्पितत्वान्न सत्त्वं वास्तवं पृथगस्तीत्यर्थः । कल्पितत्वमेव जगतो ब्रह्मणीति स्थिते फलितमाह । तेनेति । जगतो ब्रह्मणि कल्पितत्वमसंभविपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह । विस्तरेणेति ॥७॥

जगद्ब्रह्मणोरुक्तं कार्यकारणत्वममृष्यमाणश्चोदयति । अपीताविति । पूर्वपक्षसूत्रं व्याकरोति । अत्रेत्यादिना । जगतो ब्रह्मकारणत्वं सप्तम्यर्थः । तमेवोक्तिप्रकारं प्रकटयति । यदीति । अशुद्ध्यादीत्यादिशब्देन रागद्वेषादिग्रहणम् । तदपीताविन्यत्र

---

१ क. ज. °नीमिदं । २ क. ज. ञ. °मपीदं का° । ३ क. °त्त्वं प्रा° । ४ ञ. °नीं वाऽस्ति । ५ ज. ञ. ट. तदाऽपी° । ६ ट. ड. °सत्ताभा° । ७ क. °क्षसूत्रं सू° ।

सृज्यमानं कार्यं कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपप्रसङ्गात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणमित्यसमञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् । अपिच समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसम् । अपिच भोक्तॄणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसम् । अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणाऽवतिष्ठेतैवमप्यपीतिश्च न संभवति कारणाव्यतिरिक्तं च कार्यं न संभवतीत्यसमञ्जसमेवेति ॥ ८ ॥

अत्रोच्यते—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किंचिदसामञ्जस्यमस्ति । यत्तावदभिहितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति

तत्पदं कार्येण संबध्यते । प्रतिसंसृज्यमानमित्यस्यार्थमाह । **कारणेति** । यथा क्षीरे संसृज्यमानमुदकं स्वधर्मेण क्षीरं दूषयति यथा वा लवणमुदके संबध्यमानमुदकं दूषयेत्तथा कार्यमपि कारणे युज्यमानं स्वधर्मेण कारणं दूषयतीत्याह । **कारणमिति** । कार्यसमानधर्मवत्त्वे ब्रह्मणः स्वीकृते फलितमाह । **इत्यपीताविति** । सूत्रस्य व्याख्यान्तरमाह । **अपिचेति** । सर्वस्य कार्यस्य प्रलये कारणवदैकरूप्यप्रसङ्गात्पुनर्विभागेनोत्पत्तौ हेत्वभावात्तदप्राप्तिरित्यसामञ्जस्यमित्यर्थः । प्रकारान्तरेणासामञ्जस्यमाह । **अपिचेति** । कर्मादीनां पुनरुत्पत्तिनिमित्तानां लये सत्यपीति यावत् । प्रलयावस्थायां कर्मादिप्रलये निमित्तमन्तरेणापि पुनर्भोक्तॄणामुत्पत्तौ तद्वदेव मुक्तानामपि पुनर्जन्मप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह । **अथेति** । स्थिताविवेत्यपेरर्थः । ब्रह्मवादिनामित्थमनङ्गीकारं सूचयितुमेवमपीत्युक्तम् । यदि लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तदा स्थितिकालवल्लय्याभावप्रसङ्गादमञ्जसमेवेदं ब्रह्मकारणत्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सिद्धान्तसूत्रमवतारयति । **अत्रेति** । तत्र तुशब्दस्यावधारणार्थत्वमुपेत्य प्रतिज्ञाभागं विभजते । **नैवेति** । तदेव दर्शयितुमादौ परोक्तमनुवदति । **यत्तावदिति** । कारणम-

---

१ ज. भ. °रणेऽवि°। २ ज. ञ. ट. °पताप्र°। ३ ज. ञ. °गतः कार°। ४ ज. ञ. °तिरेव न। ५ ञ. न भ°। ६ ठ. °गित्तान्त°।

तददूषणम्। कस्मात्। दृष्टान्तभावात्। सन्ति हि दृष्टान्ता यथा कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति। तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति। रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति। पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति। त्वत्पक्षस्य तु न कश्चिद्दृष्टान्तोऽस्ति। अपीतिरेव हि न संभवेद्यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत। अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कारणस्य कार्यात्मत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति वक्ष्यामः [ब्र० सू० २। १। १४] अत्यल्पं चेदमुच्यते कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति। स्थितावपि[4] समानोऽयं प्रसङ्गः कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् "इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २। ४। ६] "आत्मैवेदं सर्वम्" [छा० ७। २५। २] "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" [मु० २। २। ११] "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छा० ३। १४। १] इत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रि-

पिगच्छत्तस्मिन्नविभागमापद्यमानामिति यावत्। तस्यादोषत्वं प्रतिज्ञाय प्रश्नपूर्वकं हेतुमवतार्य व्याचष्टे। तददूषणमिति। दृष्टान्तानेव विभजते। तद्यथेति। विभागावस्था स्थितिकालः। पुनरिति प्रलयकालोक्तिः। चतुर्विधो भूतग्रामो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपो भूतसमुदायः। अनेकदृष्टान्तोपादानं बुद्धिसौकर्यार्थम्। परपक्षस्यापि कश्चिद्दृष्टान्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। त्वत्पक्षस्येति। क्षीरनीरादीनामकार्यकारणरूपत्वात्कारणे कार्यलये दृष्टान्तत्वासिद्धिरिति भावः। किंच लयकाले कार्यधर्मस्थितौ कार्यस्यापि धर्मिणः स्थितेर्लयासिद्धिः कारणाश्रयत्वेन च तदवस्थाने स्फटिकलौहित्यवत्तद्धीभ्रान्तिः स्यादित्याह। अपीतिरेवेति। ननु प्रलयकाले कार्यधर्माश्चेन्नावतिष्ठेरन्न तर्हि कारणधर्मा अपि तिष्ठेयुस्तयोरभेदात्तत्राऽऽह। अनन्यत्वेऽपीति। अधिष्ठानमेवाऽऽरोपितस्य तत्त्वं न विपरीतमित्यर्थः। किंच कार्यमात्मीयेन धर्मेण कारणं दूषयतीत्यत्रापीताविति विशेषणमनर्थकमित्याह। अत्यल्पं चेति। विशेषणवैयर्थ्ये हेतुमाह। स्थितावपीति। प्रसङ्गसाम्ये हेतुः। कार्येति। अभ्युपगमस्य मानमूलतां दर्शयति। इदमिति। इदमपि दूषणान्तरमेवेत्याशङ्क्याऽऽह।

१ ज. पुनर्मृत्प्रकृ°। २ क. कश्चन दृष्टा°। ३ ज. म. वि ति स°। ४ ग. घ. °पीतावपि°।

ष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणानन्यत्वं श्राव्यते । तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणां चाविद्याध्यारोपितत्वान्न तैः कारणं संलिप्यत इत्यपीतावपि स समानः । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः । यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते । अवस्तुत्वात् । एवं परमात्माऽपि संसारमायया न[1] संस्पृश्यत इति । यथा च स्वप्नदृगेकः[2] स्वप्नदर्शनमायया न[3] संस्पृश्यत इति । प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वागतत्वात् । एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते । मायामात्रं ह्येतत्परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनाऽवभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्भिराचार्यैः—

"अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा"

[गौडपा० कारि०१ । १६] इति । तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग इत्येतदयुक्तम् । यत्पुनरे-

---

तत्रेति । कार्यस्याविद्यया विद्यमानत्वात्तेन कारणस्य वस्तुतोऽसंस्पर्शे दृष्टान्तमाह । अस्ति चेति । तत्र मायाविनो वस्तुत्वेऽपि तदीयमायाया अवस्तुत्वादिति हेतुमाह । अवस्तुत्वादिति । दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति । विधान्तरेण सूत्रयोजनासमाप्ताविति शब्दः । मायाविनो मायां प्रत्यनुपादानत्वान्नेदमनुरूपमुदाहरणमित्याशङ्क्याऽऽह । यथा चेति । एकोऽवस्थान्तरेऽपि स्वयमनुगच्छन्निति यावत् । तया तस्यासंस्पर्शे हेतुमाह । प्रबोधेति । जागरिते सुषुप्ते चानुगच्छतस्तस्य तयाऽनुगम्यमानत्वाभावादिति हेत्वर्थः । नहि स्वप्नदर्शनरूपा माया जागरादावनुवर्तमाना दृष्टेति भावः । चेतनोपादानत्वानुगुणं[4] दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । अवस्थात्रयमुत्पत्तिस्थितिप्रलयरूपम् । स्वप्नदृशः स्वप्नदर्शनं[5] मायामात्रमिति वस्तुतस्तेनास्पर्शेऽपि परमात्मनोऽवस्थात्रयेण संस्पर्शो दुर्वारस्तस्य[8] वस्तुत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । मायामात्रमिति । अत्रापि सूत्रस्य विधान्तरेण योजनां विवक्षित्वेति[6] शब्दः । परमात्मनो वस्तुतोऽवस्थात्रयासंबन्धे वृद्धसंमतिमाह । अत्रेति । यदेत्याचार्यमतिबोधनावस्थोक्तिः । अजमित्युत्पत्त्यवस्थया स्पर्शशून्यत्वम[7]निद्रमिति लयावस्थयाऽस्वप्नमिति स्थित्यवस्थया चेति विवेक्तव्यम्[9] । अद्वैतमिति पूर्णतोक्तिः । परस्यावस्थात्रयासंबन्धे फलितमाह । तत्रेति । उक्तमसामञ्जस्यान्तरमनुवदति । यत्पुनरिति ।

---

१ ज. न स्पृ॰ । २ ञ. ॰प्रदर्शकः । ३ ज. ॰न स्पृ॰ । ४ क. ज. ञ. ट. ॰श्यते । प्र॰ । ५ क. ॰नरूकं । ६ ङ. ॰पादत्वा॰ । ७ ङ. ॰गुणद॰ । ८ क. ङ. दुर्निवार॰ । ९ ङ. ॰न्यम॰ ।

तदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्ययमप्यदोषः। दृष्टान्तभावादेव। यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात्पूर्ववत्पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति। श्रुतिश्चात्र भवति "इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति" [छा० ६। ९।२] "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति" [छा० ६। ९। ३] इति। यथा ह्यविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहतः स्थितौ दृश्यते। एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते। एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः

न त्वित्यादिसूत्रेण परिहरति। अयमपीति। दृष्टान्तभावमेव विभजते। यथा हीति। मिथ्याज्ञानस्य मिथ्याभूतस्याज्ञानस्येति यावत्। दृष्टान्ते संप्रतिपत्त्यभावं मन्वानं प्रत्याह। श्रुतिश्चेति। सुषुप्तिसमये सत्संपत्तेरज्ञानसद्भावस्य च श्रुतत्वेऽपि कथं सति संपन्नस्य पूर्ववत्पुनर्विभागेनोत्थानमित्याशङ्क्याऽऽह। त इहेति। सुषुप्तादयस्तच्छब्देन परामृश्यन्ते। इहेति पूर्वबोधादेरुक्तिः। यद्यदिति कर्मोपार्जितं जातिविशेषरूपमुक्तम्। तदाभवन्तीत्युत्तरप्रबोधादेरतीतवासनानुसारिणो ग्रहणम्। ननु न किंचिदवेदिषमित्युत्थितेन परामृश्यमानाज्ञानस्य सुषुप्ते सत्त्वात्पुनः प्रबोधे पूर्ववदुत्थानं युक्तम्। प्रलये तु तथाविधाज्ञानसद्भावे मानाभावात्कुतो विभागेनोत्पत्तिर्नियम्यते तत्राऽऽह। यथा हीति। तत्त्वज्ञानपर्यन्तं विभागव्यवहारस्याव्याहतत्वे दृष्टान्तमाह। स्वप्नवदिति। सुषुप्त्यवस्थायां परस्मिन्नजाते ब्रह्मणि समस्तस्य कार्यजातस्य लीनत्वेऽपि लयस्याविद्याशेषत्वात्पुनरुत्थितावुत्तरप्रबोधावस्थायां सौषुप्ताविद्यानिमित्तो विभागव्यवहारः स्वप्नावस्थायामिव यावत्तत्त्वज्ञानमबाधितोऽभ्युपगम्यते। तथा प्रलयावस्थायामपि विभागशक्तिर्विभक्तकार्यलयलक्षणा मिथ्याज्ञानशब्दिताविद्याप्रतिबद्धा तच्छेषैवानुमास्यते। विमतो लयः सावशेषस्तत्त्वज्ञानानधीनलयत्वात्सौषुप्तलयवत्तथा चाविद्याशक्तेर्नियतत्वादुत्पत्तिनियतिरित्यर्थः। असामञ्जस्यान्तरमुक्तमतिदेशेन शिथिलयति। एतेनेति। अविद्याशक्तिवशादेव पुनर्विभागेनोत्पत्तिरित्युक्तन्यायेनेति यावत्। तथाऽपि कथं तेषां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गो निवार्यते कारणाभावे

---

१ क. 'समये स'। २ ङ. ह्यवि'। ३ घ. ङ. ट. ड. स्यदागच्छे'।

प्रत्युक्तः। सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात्। यः पुनरयमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणाऽवतिष्ठेतेति। सोऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धस्तस्मात्समञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम्॥ ९॥

स्वपक्षदोषाच्च॥ १०॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः प्रादुःष्युः। कथमित्युच्यते। यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्। अत एव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः। तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रसङ्गोऽपि समानः। तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक्प्रलयात्प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते का-

---

कार्याभावादित्याह। **सम्यगिति**। परिचोदनापूर्वकमुक्तमसामञ्जस्यान्तरं निरस्यति। **यः पुनरिति**। आशङ्कितासामञ्जस्यनिरसनफलमुपसंहरति। **तस्मादिति**॥ ९॥

स्वपक्षे विलक्षणत्वादिदोषान्परिहृत्य यश्चोभयोरित्यादिन्यायादनुद्भाव्यत्वमेव तेषामित्याह। **स्वपक्षेति**। सूत्राक्षराणि व्याचष्टे। **स्वपक्षे चेति**। तथा च वादिनं प्रत्यनुद्भाव्यता तेषामिति शेषः। ब्रह्मवादिन्युक्तानां विलक्षणत्वादीनां प्रधानवादिनि प्रसङ्गाभावात्कुतः साधारण्यमिति शङ्कते। **कथमिति**। प्रधानवादिनि दोषसाम्यमापादयितुमारभते। **उच्यत इति**। उक्तप्रकारमेव प्रकटयन्विलक्षणत्वादित्यत्रोक्तमनूद्य साम्यमाह। **यत्तावदिति**। असदिति चेदित्यत्रोक्तस्यापि दोषस्य साधारण्यमाह। **अत एवेति**। अतःशब्दस्यैवार्थकथनं विलक्षणेत्यादि। न हीदं[1] कार्यं कारणेन विलक्षणं लक्ष्यमाणं कारणात्मना प्रागवस्थायां स्थातुमर्हति विरोधात्। नापि स्वेनैवाऽऽत्मना कार्यं प्रागुत्पत्तेर्वर्तितुं पारयति प्रलयप्रतिहतिप्रसङ्गात्तेन प्रागसदेव कार्यं भवन्मतेऽपीत्यर्थः। अपीतिसूत्रोक्तमसामञ्जस्यं परमतेऽपि प्रसञ्जयति। **तथेति**। यत्तु समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियामकाभावाद्भोक्तॄणां भोगस्य च विभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यत्राऽऽह। **तथा मृदितेति**। उपादानं सुखादिकारणं क्लेशक-

---

१ क. ज. °न्ते वि°। २ ञ. °नां प्र°। ३ ठ. °दं कार°। ४ क. ख. °स्याप्यवि°।

रणाभावात्। विनैवं कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसाम्यान्मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः। अथ केचिद्भेदा अपीताववविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत्। ये नाऽऽपद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन्पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषतामेवैषां द्रढयति। अवश्याश्रयितव्यत्वात्॥ १०॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः॥ ११॥ (३)

इतश्च नाऽऽगमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम्। यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवन्ति। उत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात्। तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते। तैरप्युत्प्रेक्षिताः सन्तस्ततोऽन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं

मोक्षयादि। यत्तु भोक्तॄणां परेणाविभागं गतानामित्यादि तत्राऽऽह। विनैवेति। प्रतिपुरुषं प्रतिनियतान्भेदान्विधाय साधारणानामेव भेदानां प्रलयाभ्युपगमान्नातिप्रसक्तिरिति चोदयति। अथेति। ये प्रतिपुरुषं प्रतिनियता भेदास्ते नित्याः स्युरनित्या वा। नित्यत्वे पुरुषेषु गुणेषु वाऽन्तर्भावान्न प्रतिपुरुषं प्रतिनियमस्तदात्मत्वात्तत्साधारण्याच्चानित्यत्वे प्रधानकार्यत्वस्याऽऽवश्यकत्वात्तेषामपीतावविभागानापत्तिरयुक्तेति परिहरति। ये नाऽऽपद्यन्त इति। विलक्षणत्वादीनां साधारणत्वे फलितमाह। इत्येवमिति। तर्हि दोषसाम्यान्नान्यतरपक्षस्याऽऽदेयतेत्याशङ्क्यास्मत्पक्षे परिहारस्योक्तत्वान्मैवमित्याह। इत्यदोषतामिति॥ १०॥

विलक्षणत्वादितर्कविष्टम्भेन ब्रह्मकारणवादप्रतिक्षेपासंभवे हेत्वन्तरमाह। तर्काप्रतिष्ठानादिति। सौत्रमपि पदं व्याकरोति। इतश्चेति। तर्कस्य कैवल्यमनुग्राह्यागमराहित्यम्। इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति। यस्मादिति। आगममूलविकलानां कुतस्तर्काणां प्रादुर्भावस्तत्राऽऽह। पुरुषेति। औत्प्रेक्षिकतर्काणामप्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह। उत्प्रेक्षाया इति। तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं विवृणोति। तथाहीति। पुरुषमतीनामनेकरूपत्वेऽपि कपिलादौ पुरुषविशेषे माहात्म्यस्य प्रसिद्धत्वात्तदीयस्तर्कोऽप्रतिष्ठितो न भवतीति श-

---

१ ञ. 'व च का'। क. ज. 'व वा का'। २ ञ. 'सामान्यान्मु'। ३ ञ. 'ष्ठिताः संभ'। ४ ज. ञ. 'क्षितास्तदन्यै'। ५ क. सन्तोऽन्यै'। ६ क. ग. 'साम्येनान्य'। ७ क. ख. ट. ड. 'पिद्धं दृ्रा'।

तर्काणां शक्यमाश्रयितुं पुरुषमतिवैरूप्यात् । अथ कस्यचित्प्रसि-
द्धमाहात्म्यस्य कपिलस्यै चान्यस्य वा संमतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्या-
श्रीयेत । एवमप्यप्रतिष्ठितत्वमेव । प्रसिद्धमाहात्म्यानुमतानामपि
तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात् ।
अथोच्येतान्यथा वयमनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भवि-
ष्यति । नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुम् ।
एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते । केषां-
चित्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयकानां तर्का-
णामप्रतिष्ठितत्वकल्पनात् । सर्वतर्काप्रतिष्ठायां च लोक-
व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन ह्यनागतेऽ-
प्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको दृश्य-
ते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्यगर्थनि-

ङ्क्ते । अथेति । कपिलादेर्माहात्म्यप्रसिद्धिमभ्युपेत्य परिहरति । एवमपीति । अन्य-
थेत्यादिसूत्रावयवेन चोदयति । अथोच्येतेति । यथा तर्कस्य नाप्रतिष्ठितत्वदोष-
स्तथा व्याप्तिमनुसंधायासावुत्प्रेक्ष्यते तथाच विलक्षणत्वादीनां व्यभिचारिणामसाधक-
त्वेऽपि व्याप्तिमतस्तर्कस्य साधकत्वसिद्धिरित्यर्थः । सोऽपि तर्कस्तर्कत्वादप्रतिष्ठितः
स्यादित्याशङ्क्य सर्वस्य वा तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं कस्यचिदेवेति विकल्प्याऽऽद्यं दूष-
यति । न हीति । तत्र हेतुमाह । एतदपीति । तदेव स्पष्टयति । केषांचिदिति ।
यस्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वसाधकः स प्रतिष्ठितो न वा । प्रथमे कुतः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं
तदुपपादके तर्के तदभावात् । द्वितीयेऽपि कुतः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं तत्प्रसाधकतर्कस्यै-
वाप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । लोकव्यवहारहेतुत्वादपि प्रतिष्ठितत्वं तर्कस्याऽऽस्थेयमित्याह ।
सर्वेति । तदेवोपपादयति । अतीतेति । अध्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारविषयस्तत्सा-
मान्यं तत्सजातीयत्वमनागतेऽध्वन्यननुभूते व्यवहारविषय इति यावत् । अनुभूतेष्टा-
निष्टसाधनजातीयसंदर्शनात्तस्यापि समीहितसाधनत्वमसमीहितसाधनत्वं वाऽनुमाय
लोकस्तत्र प्रवर्तते ततो वा निवर्तते तदेवं लोकयात्रामुद्वहन्ननुमानाख्यस्तर्को नाप्रति-
ष्ठितो भवितुमर्हतीत्यर्थः । ननु लोकयात्रा यथाकथंचित्प्रतिष्ठितेनाप्रतिष्ठितेन वा तर्केण
निर्वहति तस्याहृष्टत्वादेव दुर्निवारत्वाद्वेदार्थनिर्णयानुपयोगित्वात्तु तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं
वैदिकैरुच्यते तत्राऽऽह । श्रुत्यर्थेति । पूर्वोत्तरतन्त्रप्रणयनानुपपत्त्या तर्कस्य प्रति-

---

१ क. अ. शक्यं समा°। ज. शक्यं श्र°। २ क. ट. °र्वेश्वह°। ३ ज. ञ. °लस्यान्य°। ४ क.
ट. °स्य वाऽ य°। ५ ञ. °श्रीयते। ए°। ६ क. ज. ञ. °स्म्याभिम°। ७ ञ. °कानाम°। ८ ञ. च सर्व
तो°। ९ क. °मःमान्येन।

धारणं तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते । मनुरपि चैवं मन्यते—

"प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता" ॥
[म० स्मृ० १२ । १०५] इति ।
"आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः" ॥

[म० स्मृ० १२ । १०६] इति च ब्रुवन् । अयमेव तर्कस्यालंकारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम । एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति । नहि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनाऽपि मूढेन भवितव्यमिति किंचिदस्ति प्रमाणम् । तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते

ष्ठितत्वमेष्टव्यम् । नहि प्रतिष्ठिततर्कावष्टम्भमन्तरेण तत्राभ्यां वाक्यार्थनिर्धारणसिद्धिरिति भावः । न केवलं लौकिकवैदिकव्यवहारानुपपत्तिरेव तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वे मानं किंतु मनुवचनमपीत्याह । मनुरपीति । शास्त्रस्य नानाचार्यमुखप्राप्तसंप्रदायसाहित्यं विविधागमत्वम् । धर्मस्य शुद्धिरधर्मान्निष्कृष्य निर्धारणम् । तत्र शास्त्रं निर्धारितशक्तितात्पर्यवदव्यवधानेनोपयुक्तं प्रत्यक्षानुमाने तद्व्यवधानेनेति विभागः । अत्रानुमानं चेत्येतदुपजीव्यम् । आर्षो धर्मोपदेशो मन्वात्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतं धर्मशास्त्रम् । वेदशास्त्राविरोधिनेति विशेषणाद्धर्मनिर्णये शुष्कतर्कानुप्रवेशो नेति सूचितम् । धर्मशब्दात्त्वत्र साधारणाद्ब्रह्मापि गृहीतम् । सर्वस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वपक्षेभेवं दूषयित्वा कस्यचिदप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति । अयमेवेति । तदेवोपपादयति । एवं हीति । तर्को हि विचारात्मकस्तर्कितपूर्वपक्षप्रतिक्षेपमुखेन तर्कितसिद्धान्ताभ्युपगममूलं स च पूर्वपक्षविषये तर्के प्रतिष्ठाराहित्ये सति प्रवर्तते तदप्रतिष्ठितत्वाभावे विफलतया विचाराप्रवृत्तेरित्यर्थः । पूर्वतर्कवदुत्तरतर्कस्यापि तर्कत्वादप्रतिष्ठितत्वमनुमेयमित्याशङ्क्याप्रतिष्ठितत्वे तर्कस्य मूलशैथिल्यादि प्रयोजकं न तर्कत्वमिति मत्वाऽऽह । न हीति । अन्यथेत्यादिचोद्यविभजनमुपसंहरति । तस्मादिति । सर्वतर्काप्रतिष्ठाया दुरुपपादनत्वात्किंचित्तर्काप्रतिष्ठाया गुणत्वादित्यर्थः । परिहारमवतारयति । एवमपीति । प्रतिष्ठितोऽपि कश्चित्तर्कोऽस्तीति वा जगत्कारणविषयस्तर्कस्तथेति वा साध्यते तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । यद्यपीति । द्वितीयं दूषयति ।

---

१ क. अ. चैवमेव म°। २ क. ज. ञ. °व च त°। ३ ह. °ना मू°। ४ क. ख. °त्याद्यो°।

तथाऽपि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षस्तर्कस्य। नहीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम्। रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षंगोचरो लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चावोचाम। अपिच सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः। तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपं वस्तुतन्त्रत्वादेकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थो लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते। यथाऽग्निरुष्ण इति। तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना। तर्कज्ञानानां त्वन्योन्यविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः। यद्धि केनचित्तार्किकेणेदमेव सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपादितं तदपरेण व्युत्थाप्यते तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति प्रसिद्धं लोके। कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यग्ज्ञानं

तथाऽपीति। जगत्कारणमपि कार्यलिङ्गकानुमानगोचरतया तर्कगम्यमित्याशङ्क्य कारणमात्रस्य तद्गम्यत्वेऽपि तद्गतैकत्वादिविशेषस्य नास्ति तद्गम्यतेत्याह। न हीति। अतिगम्भीरत्वमागमातिरेकिमानायोग्यत्वं भावयाथात्म्यं कारणगतमद्वितीयत्वं मुक्तिनिबन्धनं परमानन्दसच्चिदेकतानत्वम्। यदुक्तमतिगम्भीरत्वं तदेव प्रागुक्तं स्मारयन्नुपपादयति। रूपादीति। एवमपीत्यादिभागं विधान्तरेण व्याकर्तुमारभते। अपिचेति। तर्कप्रतिष्ठितत्ववादिनाऽपि तार्किकं वा वैदिकं वा ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयितुं संप्रतिपन्नमर्थमाह। सम्यगिति। तस्य तर्कसमुत्थत्वासंभवं वक्तुमेकरूपत्वमाह। तच्चेति। वस्तुतन्त्रत्वेऽपि स्थाणुपुरुषविषयज्ञानवदनेकरूपत्वमाशङ्क्याऽऽह। एकरूपेणेति। नहि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानं वस्तुतन्त्रं किंतु पुरुषतन्त्रमिति भावः। ऐकरूप्येऽपि वस्तुनस्तस्य भ्रान्तिविकल्पितानि सन्त्येवानेकरूपाणीत्याशङ्क्याग्न्यौष्ण्यज्ञानवदेकरूपवस्तुविषयमेव सम्यग्ज्ञानमित्याह। तद्विषयमिति। मोक्षसाधनसम्यग्ज्ञानस्योक्तप्रकारेणैकरूप्येऽपि किमायातमिति तत्राऽऽह। तत्रेति। अविप्रतिपन्नमपि सम्यग्ज्ञानं तर्कसमुत्थं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। तर्केति। विप्रतिपत्तिमेव तार्किके ज्ञाने प्रकटयति। यद्धीति। व्युत्थापनं बाधनम्। सत्यां विप्रतिपत्तौ फलितमाह। कथमिति। एकरूपेणानवस्थितोऽर्थो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्तथा। प्रधानेश्वरब्रह्मवादिनः सर्वोत्कृष्टतया सर्वैरिष्टत्वात्तदुत्प्रेक्षिततर्कप्रसूतं ज्ञानं

---

१ क. अ. °क्षस्य गो°। २ अ. °मित्यवो°। ३ क. °त्वादेक°। ४ क. °रूप्येण। ५ क. ज. ञ. °तिष्ठापितं। ६ अ. °ति च प्र°। ७ ठ. ढ. °न्तिक°। ८ ञ ढ्वयारन्युपगज्ञा°। ९ क. ख. ट. ढ. नज्ञा°।

भवेत्। नच प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतो येन तदीयं मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि। नच शक्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन्देशे काले च समाहर्तुं येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यङ्मतिरिति स्यात्। वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेः। तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्यम्। अतः सिद्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम्। अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत। अत आगमवशेनाऽऽगमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम्॥ ११॥ (३)

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः॥ १२॥ (४)

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वाद्गुरुतरतर्कबलोपेतत्वाद्वेदा-

---

सम्यग्ज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। तैरपरिगृहीतत्वेऽपि तन्मतनिरासेन प्रधानवादिना स्वमतस्य स्थापितत्वात्तस्यैवाऽऽदेयत्वं सर्वतार्किकसंमतमित्याशङ्क्याऽऽह। न च शक्यन्त इति। एकरूपो योऽसावेकार्थः सांख्यैरुक्तस्तद्विषयेति यावत्। तर्कोत्थज्ञानं मोक्षहेतुरिति पक्षं प्रतिक्षिप्य वैदिकज्ञानं तथात्वेऽङ्गीकर्तुं वेदार्थेऽपि वेदविदां विवादात्तज्जन्यमपि ज्ञानमेकरूपं न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह। वेदस्येति। स हि स्वसामर्थ्यादेकरूपार्थधीप्रसवहेतुः पुरुषप्रतिदोषात्त्वन्यथा प्रतिभासत इत्यर्थः। वैदिकस्य ज्ञानस्यासम्यग्ज्ञानत्वापादकत्वाभावे फलितमाह। अत इति। वैदिकादेव सम्यग्ज्ञानान्मोक्षसंभवात्पक्षान्तरेषु मोक्षहेतुसम्यग्ज्ञानाभावान्मोक्षासिद्धिरिति सूत्रावयवार्थमुपसंहरति। अतोऽन्यत्रेति। तर्कावष्टम्भेन ब्रह्मणि प्रत्यवस्थानासंभवं प्रसाध्य प्रकृतमधिकरणार्थमुपसंहरति। अत आगमवशेनेति॥ ११॥ (३)

समन्वयस्य सांख्यन्यायाविरोधेऽपि परमाण्वादिवादिभिरुद्भावितन्यायविरोधान्नासौ सिध्यति तेषां तार्किकत्वेन प्रसिद्धत्वात्तदीयन्यायानामबाध्यत्वादित्याशङ्क्य तन्निरासायोक्तन्यायमतिदिशति। एतेनेति। अतिदेशत्वादुपदेशवत्पदादिसंगतिचतुष्टयं फलभेदश्च। चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किमीश्वरो न द्रव्योपादानं व्यापित्वाद्दिगादिवदित्यादिना तार्किकन्यायेन तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वोत्तराधिकरणयोरुपदेशातिदेशभावेन संबन्धे कारणमाह। वैदिकस्येति।

---

१ क. ख. ठ. ड. °येकोऽर्थः। २ क. ट. ड. °कोत्थं ज्ञा°। ३ ख. ट. ड. °वलम्ब°।

नुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात्प्रधानका- रणवादं तावद्व्यपाश्रित्य यस्तर्कनिमित्त आक्षेपो वेदान्तवाक्येषू- द्भावितः स परिहृतः। इदानीमण्वादिवादव्यपाश्रयेणापि कैश्चि- न्मन्दमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशङ्क्यत इत्यतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति। परिगृह्यन्त इति परिग्रहा न परिग्रहा अपरिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरि- ग्रहाः। एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन। शिष्टैर्म- नुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादा- स्तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता निराकृता द्रष्टव्याः। तुल्यत्वा- न्निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशङ्कितव्यं किंचिदस्ति। तुल्यम-

---

कार्यकारणयोरभेदस्याऽऽत्मनः स्वप्रकाशत्वासङ्गत्वयोः सम्यग्दर्शनस्यासहायस्य मुक्ति- हेतुत्वेत्येवमादीनामभ्युपगमात्प्रत्यासन्नत्वम्। परि[णा]णसमन्वयादिर्गुरुतरस्तर्कः। देवल- प्रभृतयः शिष्टाः। केनचिदंशेन कार्यकारणयोरनन्यत्वादिनेति यावत्। अण्वादीत्या- दिपदेन स्वभावाभाववादौ गृहीतौ। तर्कनिमित्त आक्षेप इत्ययमर्थः। विमतं कार्य- द्रव्यं नेश्वरोपादानकं गुणत्वानधिकरणत्वादीश्वरवत्। ईश्वरो न कार्यद्रव्योपादानं कार्यद्रव्ये समानजातीयविशेषगुणारम्भकविशेषगुणानधिकरणत्वाद्व्यापित्वाद्वा दिगादि- वत्। ब्रह्मचैतन्यं जगत्समवायिकारणविशेषगुणो न भवति कार्ये समानजातीयविशेष- गुणानारम्भकत्वाद्यथा तन्तुगतं शौक्ल्यं न घटसमवायिकारणविशेषगुण इत्येवंवि- धानुमानविरोधं समन्वयस्य कश्चिच्चोदयेदिति तामेतामाशङ्कां निराकर्तुमिदं सूत्रमित्याह। **इत्यत इति**। सूत्राक्षराणि व्याचष्टे। **परिगृह्यन्त इति**। शिष्टापरिग्रहशब्दस्य समा- समुक्त्वा वाक्यार्थमाह। **शिष्टैरिति**। अतिदेशेन निराकरणे हेतुमाह। **तुल्यत्वा- दिति**। पूर्वोक्तानुमानेष्वदूषितेषु कथमिष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। **नात्रेति**। सम- न्वयः सप्तम्यर्थः। गुणत्वानधिकरणत्वादित्यत्रानुपादानत्वस्यैवोपाधित्वादीश्वरो द्रव्यो- पादानवृत्तिद्रव्यत्वावान्तरजातिमानश्रावणविशेषगुणवत्त्वात्पृथिवीवदिति। परमतेन व्यापि- त्वादेः सत्प्रतिपक्षत्वात्कार्ये समानजातीयगुणान्तरानारम्भकत्वस्यातिलोहितवृश्चिकसम- वायिकारणगोमयविशेषगुणश्यामत्वे व्यभिचारात्। विमतमीश्वरोपादानकमुपादानव- त्त्वादीश्वरानिष्ठसंयोगवदित्यनुमानान्न प्रकृते समन्वये किंचिदाशङ्कितव्यमिति भावः। यदुक्तं तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्येति तदेव व्यनक्ति। **तुल्यमिति**। वैशेषिकादिप- क्षानुसारिचोद्यं सप्तम्यर्थः। तुल्यमत्रापि निराकरणकारणमिति संबन्धः। तदेवं

---

१ क. ट. 'मङ्गयेनेत्य'। २ क. ज. ञ. 'चिदप्यंशे'। ३ क. ञ. वेदितव्याः।

अपि परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकरणकारणम् ॥ १२ ॥ (४)

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥ (५)

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाऽऽक्षिप्यते। यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति तथाऽपि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति। यथा मन्त्रार्थवादौ। तर्कोऽपि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात्। यथा धर्माधर्मयोः। किमतो यद्येवमत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति। अत्रोच्यते। प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागो

प्रागुक्तं संक्षिपति। परमगम्भीरस्येत्यादिना ॥ १२ ॥ (४)

वैशेषिकादितर्कविरोधं समन्वयस्य परिहृत्याध्यक्षादिविरोधमाशङ्क्य परिहरति। भोक्त्रापत्तेरिति। अद्वितीयाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति तस्य तत्त्वावेदकत्वानावेदकत्वाभ्यां संदेहे जगत्कारणे तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे तस्य प्रतिष्ठितत्वसंभवादद्वैतासिद्धिरित्यभिसंधाय पूर्वपक्षयति। अन्यथेति। समन्वयस्याध्यक्षादिविरोधसमाधानात्पादादिसंगतिसौलभ्यम्। फलं तु पूर्ववत्तर्कशब्दोऽनुमानविषयोऽवधारणमयोगव्यावृत्त्यर्थम्। आम्नायैकगम्ये मानान्तरनिमित्ताक्षेपस्यानवकाशत्वमाशङ्क्याऽऽह। यद्यपीति। निर्णीतार्थे श्रुतिविरोधे मानान्तरस्यैवाप्रामाण्यमनिर्णीतार्था तु श्रुतिर्मानान्तरविरोधे सत्युपचरितार्था स्यादित्यर्थः। मानान्तरेण श्रुतेर्विषयापहारे सत्यन्यपरतेत्यत्रोदाहरणमाह। यथेति। यत्तु तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वान्न श्रुत्यर्थे तन्निमित्तस्याऽऽक्षेपस्य सावकाशत्वमिति तत्राऽऽह। तर्कोऽपीति। श्रुतिवदित्यपेरर्थः। तर्कस्य स्वविषये प्रतिष्ठितत्वेऽपि श्रुत्या तुल्यविषयत्वाभावान्न तयोर्विरोधशङ्केति शङ्कते। किमत इति। श्रुत्या सहैकविषयत्वाभावेऽपि स्वविषयस्थापनेनार्थात्तर्कस्य तद्विरोधे श्रुतिरमानं तदुत्तरकालत्वात्तत्प्रवृत्तेरिति मत्वाऽऽह। अत इति। श्रुतेः स्वार्थबोधनोपक्षयादन्यबाधस्यानवकाशत्वान्न विरोधशङ्केति पुनः सिद्धान्ती शङ्कते। कथमिति। अद्वैतं स्वार्थं बोधयन्त्येव श्रुतिरर्थाद्द्वैतमपबाधमाना तद्विषयाध्यक्षादिभिर्विरुध्येतेति पूर्ववाद्याह। उच्यत इति। तत्राऽऽदावध्यक्षाविरोधं श्रुतेरादर्शयति। प्रसिद्धो हीति।

---

१ क. ज. ञ. ट. °र्कस्य चाप्र°। २ ट. श्रुतिः। ३ ञ. °सिद्धार्थः। ४ क. ञ. °ति। उच्य°। ५ ज. °द्धोऽर्थं।

लोके भोक्ता चेतनः शारीरो भोग्याः शब्दादयो विषया इति। यथा भोक्ता देवदत्तो भोज्य ओदन इति। तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावमापद्येत तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात्प्रसज्येत। न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम्। यथा त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टस्तथाऽतीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः। तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गादयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति चेत्कश्चिच्चोदयेत्तं प्रति ब्रूयात्। स्याल्लोकवदिति। उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः। एवं लोके दृष्टत्वात्। तथाहि समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनामितरेतरविभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते। न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनतरङ्गादीनामितरेतरभावापत्तिर्भवति। न च तेषामितरेतरभावानापत्तावपि

लौकिकीं प्रसिद्धिमेव दृष्टान्तद्वारेणाभिनयति। भोक्तेति। प्रसिद्धो विभागस्तथैवाऽऽस्तां श्रुतिश्च स्वार्थं बोधयिष्यति का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह। तस्य चेति। भोक्तृभोग्ययोरेकता नास्माभिरुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह। तयोश्चेति। अस्तु तर्हि श्रुत्याऽद्वैतं बोधयन्त्या बोधोऽस्येति नेत्याह। न चेति। श्रुतेरुपचरितार्थत्वेन सावकाशत्वान्निरवकाशं प्रत्यक्षं बलवदिति भावः। अनुमानविरोधमधुना श्रुतेरुपन्यस्यति। यथेति। विमतौ भोक्तृभोग्यविभागव्यवहारवन्तौ कालत्वाद्वर्तमानकालवत्। यद्वा विमतो विभागोऽबाधितो विभागत्वादिदानींतनविभागवदित्यर्थः। उक्ताध्यक्षानुमानविरोधादसिद्धिः समन्वयस्येत्युपसंहरति। तस्मादिति। तामिमांमाशङ्कामापाततो लोकसिद्धदृष्टान्तावष्टम्भेन प्रत्योचष्टे। तं प्रतीति। सूत्रावयवं व्याकरोति। उपपद्यत इति। लोके दृष्टत्वमेव स्फुटयति। तथाहीति। इतरेतरसंश्लेषादीत्यादिशब्देन विश्लेषपरिमाणविशेषादि गृह्यते। ननु फेनादीनां समुद्रादभेदे परस्परभावापत्तेर्नेतरेतरविभागादि संभवति। न खल्वेकस्मादभिन्नानां मिथोभिन्नत्वमेकस्यैवोपपद्यते तत्राऽऽह। न चेति। फेनादीनां मिथोभिन्नत्वेनैकस्मादभिन्नत्वमन्यथा समुद्रस्यापि तदभेदेन भेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह। न च तेषामिति। दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह।

---

१ ग. °स्ता न चे°। २ ज. °पद्यते भो°। ३ ज. च। ४ ज. °पद्यते त°। ५ ज. ट. °श्च चाद्य°। ६ °द भो°। ७ ज. °पि फे°। ८ ज. ञ. न चैते°। ९ ञ. °वानुपप°। १० क. ख. °मिमां श°। ११ क. ख. °त्याह। तं।

समुद्रात्मनोऽन्यत्वं भवति। एवमिहापि नच भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः। नच परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं भविष्यति। यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" [तै० २।६] इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्तथाऽपि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्त्युपाधिनिमित्तो विभाग आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्तः। इत्यतः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वेऽप्युपपद्यते भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तम्॥१३॥(५)

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः॥१४॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते। कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्कारणं परं ब्रह्म तस्मात्कारणात्परमार्थ-

---

एवमिति। इहेति ब्रह्मवादोक्तिः। फेनादीनां समुद्रकार्यत्वात्तदभेदेऽपि जीवानां ब्रह्माकार्यतया तदभेदायोगादस्ति वैलक्षण्यमित्याशङ्क्याऽऽह। यद्यपीति। तर्हि जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदाद्भोक्तृविभागाभावाद्भोग्यस्यापि प्रतिनियमासिद्धेर्विभागावगाहिप्रमाणविरोधादवस्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह। तथाऽपीति। दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति। इत्यत इति। समुद्रतरङ्गादिन्यायेन समुद्रादभेदेऽपि फेनतरङ्गादीनां मिथोभेददृष्टान्तेनेत्यर्थः। विभागोपपत्तौ तद्विषयाध्यक्षादेरविरुद्धतेति युक्तमेव जगतो ब्रह्मकारणत्वमुक्तमित्यधिकरणार्थं निगमयति। उक्तमिति॥१३॥(५)

परिणामवादमवलम्ब्याऽऽपाततोविरोधं समाधाय विवर्तवादमाश्रित्य परमसमाधानमाह। तदनन्यत्वमिति। अद्वितीयब्रह्मणो जगत्सर्गत्वादिनः समन्वयस्य पूर्ववद्भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधसंदेहे पूर्वाधिकरणेऽपि भेदग्राहिमानाविरोधोपपादनात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य संगतिं वदन्नगतार्थत्वमाह। अभ्युपगम्येति। अङ्गीकृत्य हि भेदग्राहिप्रमाणस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयो रूपभेदेन विरोधः समाहितः। संप्रति स्वीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात्प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते। तथाच विषयभेदादपौनरुक्त्यम्। संगतिफले तु पूर्ववदिति भावः। यथोक्तविभागस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुत्वेन तदनन्यत्वमिति सूत्रावयवं विभजते। यस्मादिति। कार्ये विप्रतिपत्तिनिरासार्थं विशिनष्टि। कार्यमिति। कारणेऽपि विप्रतिपत्तिं निराकर्तुं विशेषमादत्ते। कारणमिति। कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्युक्ते मिथोऽनन्यत्वं शङ्कितं व्यावर्तयति। तस्मादिति। ननु

१ ज. 'स्यास्ति कार्योपा'। ट. 'स्यास्त्युपा'। २ ज. ञ. 'पक्षो भो'। ३ ज. 'पं ब्र'। ४ ख. 'हृत्यादि'।

तोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते। कुतः। आरम्भणशब्दस्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" [छा० ६।१।४] इति। एतदुक्तं भवति। एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदञ्चनादिकं मृदात्मकत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत्। यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते। विकारो घटः शराव उदञ्चनं चेति। न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति। नामधेयमात्रं ह्येतदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः। तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते। पुनश्च तेजोबन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोबन्नकार्याणां तेजोबन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति "अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्" [छा० ६।४।१] इत्या-

---

कार्यप्रपञ्चस्य भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्यतामिच्छन्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्याचक्षाणः स्वोक्तिविरोधं कथं नाधिगच्छति तत्राऽऽह। व्यतिरेकेणेति। यस्मादेवमवगम्यते तस्मात्परमार्थतो विभागो नास्तीति तद्ग्राहिमानं व्यावहारिकमानत्वात्तात्त्विकमानस्य समन्वयस्याविरोधीत्यर्थः। कार्यस्य कारणातिरेकेणाभावे हेतुं पृच्छति। कुत इति। बुभुत्सितहेतुविषयं सूत्रभागमवतारयति। आरम्भणेति। तत्र भेदनिषेधहेतुमारम्भणशब्दं व्याकरोति। आरम्भणशब्दस्तावदिति। घटादिविषयत्वादेष शब्दो जगद्विषयो न भवति तत्कथं जगतो मिथ्यात्वं तेन सिध्यतीत्याशङ्क्य जगतो मिथ्यात्वसाधनार्थमादिष्टदृष्टान्तनिविष्टं वाचारम्भणत्वं दार्ष्टान्तिकेऽपि साम्यार्थमास्थेयमित्यभिप्रेत्याऽऽह। एतदुक्तमिति। परमार्थतो विज्ञातमिति संबन्धः। कथमन्यस्मिन्विदितेऽन्यद्विज्ञातं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। यत इति। कारणमपि विकारवदनृतमेव शब्दमात्रत्वाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह। मृत्तिकेति। एवशब्देनेतिशब्दः संबध्यते। तथाऽपि ब्रह्मणि किमायातं तत्राऽऽह। एष इति। दृष्टान्तस्य कारणातिरिक्तकार्याभावविषयत्वेऽपि दार्ष्टान्तिकस्य नैवमित्याशङ्क्य फलितमाह। तत्रेति। संनिहितो दृष्टान्तः सप्तम्यर्थः। प्रकारान्तरेणाऽऽरम्भणशब्दं व्याचष्टे। पुनश्चेति। दृष्टान्तवशाद्दार्ष्टान्तिके ब्रह्मातिरेकिकार्याभावप्रतिपत्त्यनन्तरं चेत्यर्थः। ब्रह्मकार्याणां मिथ्यात्वं तत्का-

---

१ ज. ञ. 'त्मता'। २ क. वाचा के'।

दिना। आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात् "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" [छा० ६।८।७] "इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २।४।६] "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" [मु० २।२।११] "आत्मैवेदं सर्वम्" [छा० ७।२५।२] "नेह नानाऽस्ति किंचन" [बृ० ४।४।२५] इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम्। न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते। तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशानन्यत्वं यथा च मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेणानुपाख्यत्वात्। एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यम्। नन्वनेकात्मकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽनेकशाख एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म। अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव। यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति नानात्वम्। यथा च समुद्रात्मनै-

र्योणां मिथ्यात्वोक्त्याऽपि दर्शितमिति भावः। आदिशब्दं व्याख्याति। **आरम्भणेति**। एवमादीत्यादिशब्दात्तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादि गृहीतम्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तिरपि भेदाभावे मानतया सौत्रेणाऽऽदिशब्देन गृहीतेत्याह। **न चेति**। यदि जगतो ब्रह्मैव तत्त्वं तदा तज्ज्ञानेन तत्त्वतो ज्ञायेत यथा रज्जुतत्त्वज्ञानेन भुजंगादितत्त्वम्। तत्त्वज्ञानमेव च ज्ञानं ततोऽन्यस्य मिथ्याज्ञानत्वेनाज्ञानत्वादिति भावः। सिद्धान्तमुपसंहरति। **तस्मादिति**। जीवप्रपञ्चयोर्ब्रह्मणोऽनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तद्वयम्। तेषामूषरादिभ्योऽनन्यत्वे हेतुमाह। **दृष्टेति**। कदाचिद्दृष्टं पुनर्नष्टमनित्यमिति यावत्। तत्स्वभावत्वान्मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्यो भेदेन नास्तित्वम्। विमतमधिष्ठानातिरिक्तसत्ताशून्यं सावधित्वाच्चिदात्मवदिति व्यतिरेकानुमानादित्यर्थः। दृष्टग्रहणसूचितं प्रतीतिकालेऽपि सत्ताराहित्यं तत्रैव हेत्वन्तरमाह। **स्वरूपेणेति**। एकत्वैकान्ताभ्युपगमे द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधान्नाद्वितीये ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति पूर्वपक्षयन्ननेकान्तवादमुत्थापयति। **नन्विति**। एकस्यानेकात्मकत्वं विप्रतिषिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह। **यथेति**। अनेकाभिः शक्तिभिश्चिद्रूपाभिस्तदधीनप्रवृत्तिभिश्च युक्तमिति यावत्। एकस्यानेकात्मकत्वे संभाविते फलितमाह। **अत इति**। उभयसत्यत्वमपि वृक्षदृष्टान्ते दृष्टमित्याह। **यथेति**। प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थमुदाहरणान्तरमाह। **यथा चेति**। अंशांशिभावेन जीवब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नत्वे दृष्टान्ता-

१ क. ज. °मायात्मै°। २ क. वा। ३ अ. °भोक्तृत्वादि°। ४ क. ज. °दस्य। ५ ज. °कत्वमनेकत्वं। ६ क. ज. अ. °ति च ना°। ७ ज. °था स°।

कत्वं फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वम् । यथा च मृदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वम् । तत्रैकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति । नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति । एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । नैवं स्यात् "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात् । वाचारम्भणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्" इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात् । "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यम् । अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं संपद्यते रज्ज्वादिबुद्धय इव सर्पादिबुद्धीनाम् । बाधिते च शारीरात्मत्वे

वुक्त्वा कार्यकारणात्मना जगद्ब्रह्मणोस्तथात्वे दृष्टान्तमाह । यथा चेति । दृष्टान्तसामर्थ्याद्युक्तार्थसंभावनायामपि मानं विना निर्धारणासिद्धिरित्याशङ्क्य व्यवस्थानुपपत्तिं प्रमाणयति । तत्रेति । विशिष्टदृष्टान्तप्रदर्शनानुपपत्तिरपि प्रकृतेऽर्थे प्रमाणमित्याह । एवं चेति । जीवजगतोर्ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वे प्रत्यक्षाद्यविरोधेऽपि केवलभेदे तद्विरोधः स्यादेवेति प्राप्तभेदाभेदवादं दूषयति । नैवमिति । यदुक्तमेकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमिति तत्राऽऽह । मृत्तिकेति । न केवलमेवकारसामर्थ्याद्विकारानृतत्वं किंतु वाचारम्भणश्रुतेश्चेत्याह । वाचारम्भणेति । तथाऽपि कथमाकाशादिविकारवैतथ्यं दार्ष्टान्तिके पूर्वोक्तावधारणादेरभावादित्याशङ्क्य तत्रापि दृष्टान्तनिविष्टार्थानुषक्तेर्मैवमित्याह । दार्ष्टान्तिकेऽपीति । किंच कार्यप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मवत्सत्यत्वे तद्विशिष्टजीवस्य तद्भावोपदेशासिद्धिरित्याह । स आत्मेति । जीवस्य ब्रह्मैक्यं ध्यानादिसाध्यमभिसंधायोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । स्वयमिति । जीवब्रह्मणोः संसारित्वासंसारित्वेन विरुद्धत्वादैक्यायोगात्तत्त्वं भविष्यसीति वाक्यविपरिणामः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अतश्चेति । उपदेशवशादित्येतत् । स्वाभाविकस्यानाद्यविद्याकृतस्येति यावत् । विरुद्धत्वस्य काल्पनिकत्वेनोपपत्तौ वाक्यस्वारस्यं भङ्क्त्वा विपरिणामकल्पना न युक्तेति भावः । यदुक्तं नानात्वांशेन सर्वव्यवहारोपपत्तिरिति तत्र किमैक्यज्ञानोत्तरकालीनव्यवहारसिद्धये भेदांशस्य सत्यत्वं कल्प्यते किं वा प्राक्तनव्यवहारसिध्द्यर्थमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । बाधिते चेति । प्रमातृत्वादिबाधात्तदाश्रयव्यवहारो

---

१ क. ज. °किको वै°। २ क. ज. °कश्च व्य°। ३ ञ. °त्वमभ्युपग°। ४ क. ख. ट. ढ. °ष्यतीति।

तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति यत्प्र-
सिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत । दर्शयति च "यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" [बृ० २ । ४ । १३]
इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफलल-
क्षणस्य व्यवहारस्याभावम् । न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशे-
षनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम् "तत्त्वमसि" इति ब्रह्मात्म-
भावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् । तस्करदृष्टान्तेन चानृता-
भिसंधस्य बन्धनं सत्याभिसंधस्य च मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं
पारमार्थिकं दर्शयति [छा० ६ । १६ ।] मिथ्याज्ञानविजृ-
म्भितं च नानात्वम् । उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽ-
पि जन्तुरनृताभिसंध इत्युच्येत "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह
नानेव पश्यति" [बृ० ४ । ४ । १९ । इति च भेददृष्टिमपवद-
न्नेवैतद्दर्शयति । न चास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते सम्य-
ग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्यु-
पगमात् । उभयसत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमप-
नुद्यत इत्युच्यते । नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वाभावा-
त्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्निर्विषयत्वा-

---

नास्तीति व्यवहाराभावेऽर्थापत्तिमुक्त्वा श्रुतिमुपन्यस्यति । दर्शयतीति । द्वितीये प्राक्तन-
व्यवहारस्य भ्रान्तत्वमभ्रान्तत्वं वा । प्रथमे तथाविधव्यवहारस्य काल्पनिकभेदेनोपप-
त्तिरिति मत्वा चरमं निरस्यति । न चेति । तत्र श्रुतितात्पर्यविरोधं हेतुमाह । तत्त्व-
मिति । पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्तीत्यादिना सत्यानृताभिसंधपुरुषनिदर्शनम-
दर्शनसामर्थ्यादपि सिद्धमैक्यस्यैव सत्यत्वमित्याह । तस्करेति । कथमेवावता सत्यत्व-
मेकस्यैव नियम्यते तत्राऽऽह । उभयेति । विपरीतमपि किं न स्यादित्यपेरर्थः । इत-
श्चैकत्वमेवैकं पारमार्थिकं न नानात्वमपीत्याह । मृत्योरिति । एकत्वधियो मुक्तिहेतुत्वो-
क्तिरपि भेदाभेदवादेऽनुपपन्नेत्याह । न चेति । भेदांशधियोऽभेदांशधिया बाध्यत्वा-
दपनोदनीयाभावासिद्धिरित्याशङ्क्य वैपरीत्यस्यापि संभवान्मैवमित्याह । उभयेति । इ-
दानीं पूर्ववादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति । नन्विति । प्रत्यक्षादेरागमेन स्वसिद्ध्यर्थमपेक्ष्य-
माणत्वाददृष्टव्यभिचारत्वादव्याकुलत्वादन्यत्रानवकाशत्वात्पूर्वभावित्वेन प्रतिष्ठितत्वा-
त्पदपदार्थविभागव्यवहारहेतुत्वाच्च प्राबल्यात्तद्विरोधे सत्याम्नायतो नाऽऽत्यन्तिकमैक्य-

---

१ त्र. °स्य मो° । २ ज. °तं ना° । ३ ज. त्र. °त्युच्यते " मृ° । ४ ट. °मेतद्° । ङ. ज. त्र. °मेतदेव दर्श° । ५ त्र. ट. °यस्य स° । ६ ट. °यां क° । ७ ट. °त्युच्येत । न° । ८ स. °श्च तत्राह° ।

स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहन्येत मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशासित्रादि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याघातः स्यात् । कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्याऽऽत्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येतेति । अत्रोच्यते । नैष दोषः । सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपत्तेः स्वप्नव्यवहारस्येव प्राग्बोधात् । यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु विकारेष्वनृतत्वबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्ययाऽऽत्मात्मीयेन भावेन सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा । तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मताप्रतिबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः । यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य

मादेयमिति भावः । निरालम्बनत्वेनाप्रामाण्ये दृष्टान्तः । स्थाण्वादिष्विवेति । न केवलमेकत्वैकान्ताभ्युपगमे प्रत्यक्षादिविरोधः किंतु कर्मकाण्डविरोधश्चेत्याह । तथेति । भेदापेक्षत्वाद्भावनाभाव्यकरणेतिकर्तव्यतादिसापेक्षत्वादिति यावत् । ननु प्रत्यक्षादीनां कर्मकाण्डस्य चाप्रामाण्यमद्वैतवादिनां नानिष्टं ते हि ज्ञानकाण्डमेवैकं प्रमाणमाश्रयन्ते तत्राऽऽह । मोक्षशास्त्रस्येति । ननु मिथ्याभूतशिष्यादिभेदपराधीनस्य मोक्षशास्त्रस्य मिथ्यात्वेऽपि तत्प्रमेयस्य प्रत्यगैक्यस्य सत्यत्वादस्मत्पक्षसिद्धिरिति तत्राऽऽह । कथं चेति । प्रत्यक्षादिना काण्डद्वयेन च विरोधान्न समन्वयाधिगम्यैक्यं संभावितमिति चोदिते परिहरति । अत्रेति । यत्तावदेकत्वैकान्ताभ्युपगमे लौकिकवैदिकव्यवहारव्याहतिरिति तत्राऽऽह । नैष दोष इति । तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्राचि वा काले व्यवहारानुपपत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह । सर्वव्यवहाराणामिति । प्रत्यक्षादीनां द्वैतावगाहिनां तात्त्विकप्रमाणत्वाभावेऽपि व्यवहारे बाधाभावाद्व्यवहारसमर्थवस्त्वङ्गतारूपप्रामाण्यासिद्धेः सम्यग्ज्ञानात्पूर्वं सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । तत्त्वज्ञानात्पूर्वं सत्यत्वाभिमानद्वारा व्यवहारोपपत्तौ दृष्टान्तमाह । स्वप्नेति । आत्मनो ब्रह्मात्मतायाः स्वाभाविकत्वाद्विकारेष्वनृतत्वमनीषासमुन्मेषे कथं सर्वव्यवहारसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । यावद्धीति । तथाऽपि स्वभावसिद्धब्रह्मात्मतानुरोधेन विकारेष्वौदासीन्यसंभवात्कुतो व्यवहारोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । विकारानिति । मिथ्याभिमानवतो वस्तुस्वाभाव्यमपहाय प्राक्तत्त्वज्ञानाद्व्यवहारोपपत्तिं निगमयति । तस्मादिति । यदुक्तं स्वप्नव्यवहारस्येव प्राग्बोधादिति तद्विवृणोति । यथेति । या निशा सर्वभूतानामित्यादिस्मृतेर्ज्ञानी व्यवहारावस्थायां सुप्तो भवति ततो व्यावर्तयति । प्राकृतस्येति । प्रत्यक्षा

---

१ ज. °शास्त्रादि°। २ ञ. °षु व्यवहारे°। ३ क. ज. ञ. ट. °तत्तु°। ४ ज. °तस्य प्राग्ब्र°।

स्वप्न उच्चावचान्भावान्पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक्प्रबोधात्। नच प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्वत्। कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत। नहि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते। नापि मृगतृष्णिकाम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति। नैष दोषः। शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः। स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात्। तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेद्ब्रूयात्। तत्र ब्रूमः। यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथाऽपि तदवगतिः सत्यमेव फलं प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात्। नहि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति म-

---

भिमतमित्युक्तत्वादाभासत्वाभिमाने प्राप्ते प्रत्याह। न चेति। उक्तदृष्टान्तवशात्तत्त्वज्ञानात्प्राच्यामवस्थायां प्रमाणादिषु सत्यत्वाभिमानद्वारा सर्वव्यवहारसिद्धिरिति दार्ष्टान्तिकमाह। तद्वदिति। कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणेत्युक्तमनुभाषते। कथमिति। असत्यान्न सत्यप्रतिपत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह। न हीति। असत्यादपि मरणातिरिक्तं सत्यमेव कार्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। नापीति। इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः। सत्यस्यासत्यादुत्पत्तिर्वा प्रतिपत्तिर्वा प्रतिषिध्यते। नाऽऽद्यः। सत्यस्योत्पत्तेरनिष्टत्वादुत्पद्यमानस्य सर्वस्यैव वाचारम्भणत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह। नैष दोष इति। सत्यस्यापि केचिदुत्पत्तिमुपगच्छन्ति तत्पक्षेऽपि न दोष इत्याह। शङ्केति। शङ्कायाः स्वरूपेण सत्यत्वेऽपि विषयविशेषितत्वेनासत्यतेति भावः। द्वितीयेऽपि सत्या वाऽसत्या वा प्रतिपत्तिरसत्यान्नेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति। स्वप्नेति। स्वप्नदर्शनवत्तत्कार्यस्यापि सर्पदंशनादेरसत्यत्वात्तद्विशेषितदर्शनमपि तथेति नासत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्ताविदमुदाहरणमिति शङ्कते। तत्कार्यमपीति। विषयस्यासत्यत्वेऽपि विषयिणो ज्ञानस्य सत्यत्वान्मैवमिति परिहरति। तत्रेति। नन्ववगतिशब्देन स्वरूपचैतन्यं वृत्तिज्ञानं वोच्यते। प्रथमे तस्याजन्यत्वादसत्यान्न सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तौ दृष्टान्तत्वम्। द्वितीये तस्य विषयातिरिक्ताकाराभावादर्थेनैव विशेषो हि। निराकारतया भियामित्यङ्गीकारात्तदनिर्वाच्यतायामनिर्वाच्यत्वेनासत्यत्वान्नासत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तिस्तत्राऽऽह। न हीति। परपक्षे सत्यस्यापि ज्ञानस्य जन्यत्वाभ्युपगमादस्मत्पक्षे चाभिव्यक्तिस्वीकाराद्वृत्तिरूपस्यापि ज्ञानस्य लौकिकाभिप्रायेण सत्यत्वादसत्यात्सत्यप्रतिपत्यु-

---

१ क. ज. ज्ञानं। २ ट. °त्यत्र°। ३ ट. °त्मत्र°। ४ क. ज. °पद्यते। न। ५ क. ज. °तृष्णाम्भ°। ६ ट. अत्र। ७ ट. °दंशोद°। ८ क. ख. ठ. ड. °र्शितं द°।

न्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् । एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः ।

तथाच श्रुतिः—

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने" ॥

इत्यसत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यायाः समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति । तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यादित्युक्त्वा "अथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति" इत्यादिना तेन तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन सत्यमरणं सूच्यत इति दर्शयति । प्रसिद्धं चेदं लोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानामीदृशेन स्वप्नदर्शनेन साध्वागमः सूच्यत ईदृशेनासाध्वागम इति । तथाऽकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः । अपिचान्त्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपा-

त्पत्तौ दृष्टान्तत्वमविरुद्धमिति भावः । नन्ववगतिर्न स्वरूपचैतन्यं नापि वृत्तिज्ञानं किंतु शरीराकारपरिणतभूतचतुष्टयनिविष्टं रूपादितुल्यं ज्ञानमिति लोकायतिकमतमाशङ्क्याऽऽह । एतेनेति । एतच्छब्दार्थमेव विशदयति । स्वप्नदृश इति । स्वप्नजाग्रद्देहयोर्व्यभिचारेऽपि प्रत्यभिज्ञानात्तदनुगतात्मैक्यसिद्धेश्चैतन्यस्य च देहधर्मत्वे रूपादिवत्तदनुपलब्धावनुपलब्धिप्रसङ्गादवगतेश्चाबाधात्तद्रूपस्याऽऽत्मनो देहद्वयाविरेकसिद्धेर्देहमात्रात्मवादो न युक्त इत्यर्थः । सत्या प्रतिपत्तिरसत्याद्भवतीत्युपपाद्य सत्यस्य प्रतिपत्तिर्नासत्यादिति पक्षं श्रुत्या निराचष्टे । तथाचेति । असत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तौ छान्दोग्यश्रुतिवदैतरेयकश्रुतिरपि भवतीत्याह । तथेति । सत्यस्य प्रतिपत्तिरसत्याद्भवति तत्रान्वयव्यतिरेकावपि प्रमाणमित्याह । प्रसिद्धं चेति । असत्यात्सत्यस्य प्रतिपत्तौ दृष्टान्तान्तरमाह । तथेति । रेखास्वरूपस्य सत्यत्वेऽप्यकारादिरूपतया तथात्वाभावादसत्यात्सत्यप्रतिपत्तिरित्यभिसंधायानृतेति विशेषणम् । आगमादसत्यादेव सत्यस्य ब्रह्मात्मनः सुज्ञानत्वेऽपि पूर्वोक्तनीत्या बलवतोऽध्यक्षादेरागमबाध्यत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । अपिचेति । उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थमपिचेत्युक्तम् । निरपेक्षत्वे सत्युत्तरभाविप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादिबाधकत्वमागमस्येत्याह । अन्त्यमिति । न्नागमप्रामाण्यस्य फलपर्यन्तत्वात्तस्य क्रियासाध्यत्वात्तस्या भेदप्रमितिपूर्वकत्वात्कथ-

१ फ. प्र. सत्यस्य फलस्य उ° । ज. सत्यप्र° । २ ञ. °थ यः स्व° । ३ क. ज. ञ. स्वप्ने । ४ ट. पश्यन्ति । ५ प्र. तेना° । ६ ज. ञ. सत्यं म° । ७ क. °त्यस्य प्र° । ८ क. °त्यस्य प्र° ।

दकं नातःपरं किंचिदाकाङ्क्ष्यमस्ति। यथा हि[1] लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथमित्याकाङ्क्ष्यते[2] नैवं 'तत्त्वमसि[3]' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्युक्ते किंचिदन्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः। सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थ आकाङ्क्षा स्यान्नत्वात्मैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकाङ्क्ष्येत। न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुम् "तद्धास्य विजज्ञौ" इत्यादिश्रुतिभ्यः। अवगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनां च [4]विधानात्। न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुम्। अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनाद्बाधकज्ञानान्तराभावाच्च। प्राक्चाऽऽत्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम। तस्मादन्त्येन प्रमाणेन प्रतिपादित आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्ना-

---

मात्मैक्यज्ञानस्यान्त्यतेत्याशङ्क्याऽऽह। नात इति। तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति। तत्त्वमसीत्युक्ते सर्वाकाङ्क्षोपशान्तिरित्यत्र हेतुमाह। सर्वात्मेति। या वाक्यादवगतिरुत्पद्यते सा सर्वस्य पूर्णस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनश्चैकरस्यमविकृत्य भवति तथाच प्रत्यगात्मातिरिक्तस्याऽऽकाङ्क्षणीयस्यानवशिष्टत्वाद्युक्ता सर्वाकाङ्क्षोपशान्तिरित्यर्थः। श्रुताद्वाक्यादवगतौ सत्यामवशिष्यमाणार्थाभावेनाऽऽकाङ्क्षाभावं विवृणोति। सति हीति। प्रत्यक्षादिविरोधादवगतिरेवाद्वैतमवगाहमाना नोत्पद्यते कुतः सर्वाकाङ्क्षानिवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। अस्य पितुर्वचनात्तदात्मतत्त्वं श्वेतकेतुर्विज्ञातवान्किलेति यावत्। आदिशब्दात् 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्याद्या श्रुतिर्गृह्यते। किंचावगतिमुद्दिश्यान्तरङ्गबहिरङ्गसाधनविधानादपि तदुत्पत्तिरेष्टव्येत्याह। अवगतीति। नन्ववगतिरुत्पन्नाऽपि नार्थवती सिद्धेऽर्थे स्वरूपेण फलाभावान्मानान्तरविरोधाद्वा भ्रान्तिरेवेत्याशङ्क्याऽऽह। न चेयमिति। आनर्थक्याभावे हेतुमाह। अविद्येति। भ्रान्तित्वाभावे हेतुमाह। बाधकेति। नहि प्रत्यक्षादि बाधकं तस्य कल्पितद्वैतविषयत्वेन तात्त्विकाद्वैतप्रमित्यविरोधित्वादित्यर्थः। ननु सर्वस्य कल्पितत्वे सत्यासत्यव्यवहारो लौकिको वैदिकश्च न स्यादित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तेनोक्तं स्मारयति। प्राक्चेति। आगमादर्थवत्ती सर्वाकाङ्क्षाशान्तिहेतुर्ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिर्भवतीति स्थिते फलितमाह। तस्मादिति। कल्पनागमृष्यमाणः श्रौतमेव ब्रह्मणोऽनेकात्मकत्वमिति

---

१ क. ज. हि यं। २ क. म. ते न चैवं। ३ ज. ञ. ट. सि इ। ४ म. विधीयमानत्वात्। ५ म. ट. नभे।

नैकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्परिणामवद्ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते । परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगंता इति । नेत्युच्यते "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" [बृ० ४ । ४ । २५] "स एष नेति नेत्यात्मा" [बृ० ३ । ९ । २६] "अस्थूलमनणु" [बृ० ३ । ८ । ८] इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुं स्थितिगतिवत्स्यादिति चेत् । न । कूटस्थस्येति विशेषणात् । नहि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं संभवति । कूटस्थं च नित्यं ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम । नच यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनमेवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित्फलायाभिप्रेयेत प्रमाणाभावात् ।

शङ्कते । नन्विति । कथं यथोक्तदृष्टान्तावष्टम्भात्परिणामि ब्रह्म श्रौतमित्याशङ्क्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यध्रौव्यादित्याह । परिणामिनो हीति । दृष्टान्तगतं विवक्षितमंशं हित्वा मानान्तरविरुद्धोंऽशो दार्ष्टान्तिके नाभ्युपेतव्योऽतिप्रसङ्गात् । अस्ति च परिणामित्वे ब्रह्मणो मानान्तरविरोधस्तस्य कौटस्थ्यश्रुतेरिति परिहरति । नेत्युच्यत इति । श्रुतिद्वयानुरोधात्कूटस्थत्वपरिणामित्वे स्यातामित्याशङ्क्य युगपत्क्रमेण वेति विकल्प्याऽऽद्यं विरोधेन निरस्यति । न हीति । द्वितीयं शङ्कते । स्थितीति । कूटस्थस्य ब्रह्मणो न परिणामितेति विशेषणान्न तस्य कदाचिदपि परिणामयोग्यता स्वरूपप्रच्युतिप्रसङ्गादित्याह । नेति । तदेव स्फुटयति । न हीति । परिणामिनां हि बाणपाषाणादीनां क्रमेण स्थितिगती युक्ते नतु परिणामायोग्यस्य क्रमेण परिणामतद्राहित्ये ब्रह्मणः स्यातामित्यर्थः । ब्रह्मणि विरुद्धधर्मासंभवे कूटस्थत्वं हित्वा परिणामित्वमेवेष्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । कूटस्थं चेति । अनवयवानवच्छिन्नकूटस्थब्रह्मणः स्वरूपादप्रच्युतस्वभावस्य सर्वप्रकारतद्विपरीतकार्याकारपरिणामश्रुत्यनुपपत्त्या कार्यप्रपञ्चस्य स्वरूपादप्रच्युतशुक्त्यादे रजतादिपरिणामवन्मिथ्याविवर्तत्वं सिध्यतीत्युक्तम् । संप्रति परिणामश्रुतेः स्वार्थे फलाभावादपि परिणामो न विवक्षित इत्याह । न चेति । यद्ब्रह्मज्ञानस्य फलं तदेव परिणामिब्रह्मज्ञानस्यापि शास्त्रमेव चात्र प्रमाणमित्याश-

---

१ ज. °गताः । ने°। २ क. ज. ट. च ब्र°। ३ ञ. °प्रेयेत प्र°। ४ ख. °गतिवि°। ५ ख. झ. °रुद्धांशो । ६ ठ. ड. °मांमात्रे ।

कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रम् "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्य "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" [बृ०४।२।४] इत्येवंजातीयकम् । तत्रैतत्सिद्धं भवति । ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमितिवत् । नतु स्वतन्त्रं फलाय कल्प्यत इति । नहि परिणामवत्त्वविज्ञानात्परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य । कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकान्त्यादीशित्रीशितव्याभाव ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत् । न । अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्सर्वज्ञत्वस्य । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" [तै० २ । १] इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराज्जगज्जनिस्थितिप्रलया नाचेतनात्प्रधानादन्यस्माद्वेत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातः

ङ्क्याऽऽह । कूटस्थेति । तर्हि परिणामिश्रुतीनामानर्थक्यादध्ययनविधिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य फलवच्छेषतया साफल्यान्मैवमित्याह । तत्रेति । सृष्ट्यादिश्रुतीनां स्वार्थे फलवैकल्ये सतीति यावत् । तत्र मीमांसकसंमतमुदाहरणमाह । फलवदिति । यथा हि स्वर्गादिफलवतो दर्शपूर्णमासादेः संनिधाने श्रुतं प्रयाजादि स्वतो विफलं तदङ्गमित्यङ्गीक्रियते तथा सृष्ट्यादिदर्शनमपि ब्रह्मज्ञानशेषतया तत्फलेनैव फलवत्त्वात्तदङ्गमित्यर्थः । ननु प्रयाजादेः श्रूयमाणफलेनैव फलवत्त्वसंभवे फलवदङ्गत्वं किमित्यङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्य प्रधानफलेनैव फलवत्त्वसिद्धौ फलान्तरकल्पने गौरवादङ्गेषु च फलश्रुतेरर्थवादत्वाङ्गीकारादित्याह । न त्विति । इतिशब्दः सिद्धं भवतीत्यनेन संबध्यते । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्या परिणामिब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरेव फलमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । तस्य तावदेवेत्यादिना प्रतिपन्नं कैवल्यं विहाय सामान्यशास्त्रसिद्धफलाकर्षणे वाक्यभेदः स्यादिति भावः । कूटस्थाद्वयत्वे ब्रह्मणः श्रुतिप्रतिज्ञयोर्विरोधः स्यादिति शङ्कते । कूटस्थेति । विरोधद्वयं परिहरति । नेत्यादिना । अविद्यात्मके नामरूपे एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादैश्वर्यस्य । प्रतिज्ञासूत्रस्य तदनुसारिश्रुतिवचनस्य च पारमार्थिककूटस्थाद्वयत्वे न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति । तस्मादित्यादिना । उक्तमेवार्थं चोद्यपरिहाराभ्यां स्फोरयति ।

---

१ क. °त्मवि°। ज. °त्मकवि°। २ क. °भेद°। ३ क. ञ. °तद्ब्र°। ४ ञ. °नदुक्तसिद्धि°।
५ क. ज. ञ. °तिलं°।

"जन्माद्यस्य यतः" [ब्र० सू० १ । १।४] इति । सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते । कथं नोच्यतेऽत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वं च ब्रुवता । शृणु यथा नोच्यते । सर्वज्ञस्येश्वरस्याऽऽत्मभूत इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलप्येते । ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः "आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" [छा० ८ । १४ । १] इति श्रुतेः । "नामरूपे व्याकरवाणि" [छा० ६ । ३ । २]

"सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो
नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते" ।

[तै०आ०३।१२।७] "एकं बीजं बहुधा यः करोति" [श्वे०६। १२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो

कथमित्यादिना । नामरूपयोरात्मभूतत्वे वस्तुत्वशङ्कायामिवेत्युक्तमुपमार्थत्वमिवकारस्य वारयन्नाभासार्थत्वं स्फुटयति । अविद्येति । तयोरविद्याकल्पितत्वं साधयति । तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति । न हीश्वरत्वेन ते निरुच्येते जडाजडयोरभेदायोगात् । नापि ततोऽन्यत्वेन निरुक्तिमर्हतः स्वातन्त्र्येण सत्तास्फूर्त्यसंभवात् । नहि जडमजडानपेक्षं सत्तास्फूर्तिमदुपलभ्यते जडत्वभङ्गप्रसङ्गात् । तस्मादविद्यात्मके नामरूपे इत्यर्थः । तयोश्च कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति । संसारेति । तयोराश्रयं विषयं च दर्शयति । सर्वज्ञस्येति । तयोरेव श्रुतिस्मृती प्रमाणयति । मायेति । मायां तु प्रकृतिं विद्यादेवात्मशक्तिमित्येवंविधा श्रुतिः । प्रकृतिं पुरुषं चैव माया ह्येषेत्येवंप्रकारा च स्मृतिः । नामरूपे चेदीश्वरात्मभूते तर्हि सोऽपि ताभ्यामभिन्नत्वात्तद्वदेव जडः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । ताभ्यामिति । ईश्वरस्य नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वे प्रमाणमाह । आकाश इति । यत्तु नामरूपबीजव्याकरणापेक्षमैश्वर्यमिति तत्र तद्व्याकरणे प्रमाणमाह । नामरूपे इति । जीवस्य व्याकर्तृत्वं व्यासेद्धुं वाक्यान्तरमुदाहरति । सर्वाणीति । नामरूपव्याकरणस्य नानाविधत्वसिद्ध्यर्थं श्रुत्यन्तरं पठति । एकमिति । आदिशब्देन सच्च त्यच्चाभवदित्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । दर्शितश्रुतिभ्यो नामरूपव्याकरणमीश्वरायत्तं सिद्धं तदपेक्षं चास्यैश्वर्यमित्यर्थः । स्वाभाविकत्वादैश्वर्यस्य कुतो व्याकरणापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । उक्तश्रुतिस्मृत्यनुरोधादविद्याकृते तदात्मके ये नामरूपे तद्रूपानवच्छिन्नोपाध्यभिव्यक्तश्चिदात्मा ताभ्यामेव नामरूपाभ्यां विरचितं विचित्रं प्रपञ्चं

---

१ ग.त.ट. नेच्यता त्व°। २ ख.ट.ड. योधयति। ३ ट.ड. °लभ्यते। ४ ञ. °हम°। ५ ट.ड. °रा स्मृ°।

भवति व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि । स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातानुरोधिनो जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये । तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च न परमार्थतो विद्ययाऽपास्तसर्वोपाधिस्वरूप आत्मनीशित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते । तथाचोक्तम् "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" [छा० ७।२४।१] इति । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" [बृ० २।४।१४] इत्यादिना च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताः सर्वे । तथेश्वरगीतास्वपि—

"न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते" ॥

नियमयन्नीश्वरो नाम ततो न स्वाभाविकमैश्वर्यमित्यर्थः । ईश्वरस्योपाध्यनुरोधित्वे दृष्टान्तमाह । व्योमेति । अविद्याकृतजगदीशितृत्वेऽपि जीवानामतत्कृतत्वात्कुतस्तान्प्रत्यैश्वर्यमित्याशङ्क्याऽऽह । स चेति । स्वात्मभूतत्वे भेदाभावात्कुतो नियम्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । घटेति । ननु घटवदुपाधेरनधिगमे कथमौपाधिकभेदानुरोधेन नियम्यनियन्तृत्वं कल्प्यते तत्राऽऽह । अविद्येति । ईश्वरस्येश्वरत्वं काल्पनिकमिति स्पष्टयितुं विशिनष्टि । व्यवहारेति । कल्पितमीश्वरत्वमित्युपपादितं निगमयति । तदेवमिति । सर्वज्ञत्वादिवदीश्वरत्वस्य वास्तवत्वमाशङ्क्याऽऽह । सर्वज्ञत्वमिति । सर्वज्ञत्वं चाविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमिति संबन्धः । पूर्वत्रोक्तेन प्रकारेणाविद्यात्मको योऽसावुपाधिस्तेन कृतो यो जीवप्रपञ्चाख्यः परिच्छेदस्तदपेक्षमिति यावत् । अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा निरूपयति । नेत्यादिना । परमार्थतश्चिद्धातोरीश्वरत्वानुपपत्तौ श्रुतिं प्रमाणयति । तथाचेति । ननु परमार्थावस्थायां दर्शनादिव्यवहाररहित्यमिहोच्यते न पुनरीशित्रीशितव्यादिव्यवहारासत्त्वमित्याशङ्क्य दर्शनादिव्यवहाराभावस्योपलक्षणत्वादत्र समस्तव्यवहाररहित्यं विवक्षितमित्याह । एवमिति । बहुवचनं स एष नेति नेत्यात्माऽदृश्येऽनात्म्ये यत्तदद्रेश्यमस्थूलमित्यादिवाक्यसंग्रहार्थम् । श्रौतेऽर्थे भगवतोऽपि संमतिमाह । तथेति । वेदान्तेष्विव भगवद्गीतास्वपि परमार्थावस्थायां व्यवहाराभावः प्रदर्श्यत इति संबन्धः । कथं तर्हि क्रियाकारकफलवत्संबन्धबुद्धिस्तत्राऽऽह । स्वभावस्त्विति । अनाद्यविद्यावशात्क्रियाकारकादिप्रवृत्ति-

---

१ ग. 'पेक्षमे'। २ ग. विषयापा'। क. विद्यापा'। ३ ज. 'पद्यते । ४ क. ज. ग. 'दि च। ५ क. ज. ग. 'न्ताः । त'। ६ छ. 'तोऽयं जी'।

"नाऽऽदत्ते कस्य चित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" ॥

[भ० गी० ५ । १४ । १५] इति परमार्थावस्थायामीशित्रीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते । व्यवहारावस्थायां तूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय" [बृ० ४ । ४ । २२] इति । तथाचेश्वरगीतास्वपि—

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" ॥

[भ० गी० १८।६१] इति । सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाऽऽश्रयति सगुणेषूपासनेषूपयोक्ष्यत इति ॥ १४ ॥

रित्यर्थः । तथाऽपि भक्तानितरांश्चानुगृह्णन्निगृह्णंश्च तदीयसुकृतदुष्कृते परमेश्वरो वस्तुतो नाशयतीत्याशङ्क्याऽऽह । नाऽऽदत्त इति । सर्वेषां परमात्मैक्ये कुतः सुकृतदुष्कृतयोर्विभागेन प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अज्ञानेनेति । ऐश्वर्यादेर्वस्तुतोऽनुपपत्तिमुक्त्वा कल्पनयोपपत्तौ श्रुतिस्मृती क्रमेणोदाहरति । व्यवहारेति । श्रुताविवेश्वरगीतास्वपि व्यवहारावस्थायामीश्वरादिव्यवहार उक्त इति संबन्धः । परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावे सूत्रकारस्यापि संमतिमाह । सूत्रेति । तदनन्यत्वमित्यनेनायुक्तं कार्यमिथ्यात्वं कथ्यते स्याल्लोकवदिति पूर्वसूत्रे तत्सत्यत्ववचनादित्याशङ्क्याऽऽह । व्यवहारेति । आत्मकृतेः परिणामात्क्षीरवद्धीत्यादिना परिणामोक्तेरेष्टव्यं कार्यप्रपञ्चस्य सत्यत्वमित्याशङ्क्यान्यार्थत्वात्परिणामवादस्य न तद्विवक्षेत्याह । परिणामेति ॥ १४ ॥

---

१ क. ज. °ताशीश्व° । २ क. ज. तथेश्व° । ३ क. ज. ञ. °मुद्रादिस्था° । ४ ञ. °गुणोपा° ।
५. ञ. °पयुज्यत ।

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य यत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे। तद्यथा सत्यां मृदि घट उपलभ्यते सत्सु च तन्तुषु पटः। नच नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा। न ह्यश्वो गोरन्यः सन्गोर्भाव एवोपलभ्यते। नच कुलालभाव एव घट उपलभ्यते। सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात्। नन्वन्यस्य भावेऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते यथाऽग्निर्भावे धूमस्येति। नेत्युच्यते। उद्वापितेऽप्यग्नौ गोपालघुटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात्। अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिंष्यादीदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति। नैवमपि कश्चिद्दोषः। तद्भावानुरक्तां हिं बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे

तदनन्यत्वमित्यस्य श्रुत्यादिविरोधः समाहितः संप्रति तदनन्यत्वे मानमनुमानमाह। **भावे चेति।** कारणभावे भाने च कार्यस्य भावाद्भानाच्च तस्य कारणादनन्यत्वमित्यर्थः। विमतं कारणानतिरिक्तं तद्भावभाननियतभावभानत्वात्तत्स्वरूपवदित्यनुमानं सूत्रयोजनया दर्शयितुं चकारार्थमाह। **इतश्चेति।** इतःशब्दार्थं स्फुटयन्नवशिष्टं व्याचष्टे। **यत्कारणमिति।** हेतुमुदाहरणारूढतया द्रढयति। **तद्यथेति।** सत्यपि घटेपटोपलब्धिदर्शनात्कारणभावे कार्योपलब्धिर्नाभेदसाधनमित्याशङ्क्याऽऽह। **न चेति।** अन्यस्य भावेऽन्यस्योपलब्धिरनियतेत्यत्र दृष्टान्तमाह। **न हीति।** ननु गवाश्वयोरकार्यकारणत्वादनियतोपलम्भेऽपि कार्यकारणयोरनन्यत्वमन्तरेणैव कार्यकारणत्वकृता नियतोपलब्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। **न चेति।** नियमेनोपलम्भेऽपि नानन्यत्वमिति व्यभिचारं शङ्कते। **नन्विति।** धूममात्रस्याग्निना नियतोपलब्धिर्धूमविशेषस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह। **नेत्युच्यत इति।** द्वितीयं शङ्कते। **अथेति।** ईदृशत्वं बहलोर्ध्वगत्वादिविशिष्टत्वमसत्यग्नौ न भवति न भाति चेति द्रष्टव्यम्। धूमविशेषस्याग्निना नियतोपलब्धिमुपेत्य हेतुशिक्षया व्यभिचारं परिहरति। **नैवमिति।** तद्भावानुविधायिभावत्वं तद्भानानुविधायिभानत्वं च कार्यस्य कारणादनन्यत्वे हेतुर्धूमविशेषस्य चाग्निभावानुविधायिभावत्वेऽपि न तद्भानानुविधायिभानत्वमग्निभानस्य धूमभानाधीनत्वान्न च तद्भानानुविधायिभानत्वमेवास्तु हेतुः प्रभाभानानुविधायिभाने चाक्षुषरूपे व्यभिचारात्तस्माद्विशिष्टहेत्ववष्टम्भात्कार्यस्य कारणादनन्यत्वमुचितमिति भावः।

---

१ क. °ते नागावे स°। २ क. ज. ञ. °न्यभा°। ३ ञ. °भाव एव धू°। ४ क. तद्दूते। क. उद्वापि°। ५ ञ. °लयटि°। ६ ट. विशिष्यन ईदृ°। ७ ङ. ह. °नमाह°।

हेतुं वयं वदामः । न चासावग्निधूमयोर्विद्यते । भावाच्चोपलब्धे-रिति वा सूत्रम् । न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः । भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे । तद्यथा तन्तुसंस्थाने[2] पटे तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । तथा तन्तुष्वंशवोंऽशुषु तदवयवाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयम् [छा० ६ । ४] । ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते । "सदेव

एतदेव सूत्रं पाठान्तरेण व्याकुर्वन्कार्यस्य कारणादनन्यत्वे मानान्तरमाह। भावाच्चेति । प्रत्यक्षोपलब्धिमेव प्रतिज्ञोदाहरणाभ्यां विवृणोति । भवति हीति । तन्तुव्यतिरेकेणाऽऽतानवितानाभ्यां पटो भातीत्याशङ्क्याऽऽह । केवलास्त्विति । बहुत्वेऽपि तन्तूनामेकप्रावरणार्थक्रियावच्छेदादेकशब्दगोचरत्वं बहूनामपि वर्णानामेकार्थबुद्धिहेतुत्ववदेकार्थक्रियाकारित्वं च तेषामविरुद्धमिति भावः । तन्तुव्यतिरिक्तपटाभाववदंशुव्यतिरिक्ततन्त्वभावोऽपि प्रत्यक्षः सिध्यतीत्याह । तथेति । अंशवोऽपि स्वावयवव्यतिरेकेण न सन्तीति प्रत्यक्षमित्याह । अंशुष्विति । ननु प्रत्यक्षे कार्यकारणभावे कार्यं कारणमात्रमिति शक्यं प्रत्यक्षयितुं यत्र त्वसौ प्रत्यक्षो न भवति तत्र कथमिति तत्राऽऽह । अनयेति । विमतं स्वोपादानाव्यतिरिक्तं कार्यत्वात्पटवदित्यनुमानं मूलकारणपर्यन्तं धावतीत्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां फलितमर्थमाह । तत इति । ब्रह्मैव मूलकारणं परमार्थसदवान्तरकारणानि त्वनिर्वाच्यानीत्यर्थः । कारणत्वाविशेषात्तन्त्वादिवद्ब्रह्मणोऽपि कारणान्तरमनुमेयमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । सर्वजगद्भ्रमाधिष्ठानतया तस्याकल्पितत्वान्नाधिष्ठानान्तरापेक्षेति भावः ॥ १५ ॥

कार्यस्य कारणादनन्यत्वे श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणान्तरमाह । सत्त्वाच्चेति । श्रुतार्थापत्तिमेव स्फोरयितुं प्रथमं चशब्दव्याख्यानपूर्वकं श्रुतिमुदाहरति । इतश्चेति । प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं

---

१ अ. °लब्धेर्भावा°। २ अ. °ने त°। ३ क. °लितार्थं°। ४ ख. ठ. ड. °तमा°। ५ ठ. °ह। भ्रमाधि°। ६ ठ. ड. °त्याऽर्थो°।

सोम्येदमग्र आसीत्" [छा० ६ । २ । १] । "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" [ऐ०आ० २ । ४ । १ । १] इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात् । यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्तत उत्पद्यते यथा सिकताभ्यस्तैलम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते । यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरतीत्येवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति । एकं च पुनः सत्त्वमतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥१६॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः "असदेवेदमग्र आसीत्" [छा०३।१९।१] इति "असद्वा इदमग्र आसीत्" [तै०२।७] इति च । तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत् । नेति ब्रूमः । न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिमा-

---

कारणस्यैवात्र श्रुतं न कार्यस्येत्याशङ्क्याऽऽह । इदंशब्देति । यदिदानीं स्थूलकार्यं दृष्टं तस्य सृष्टेः प्राक्कारणसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या तत्तादात्म्यावगमान्न वस्तुभेदोऽस्तीत्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वे प्रमिते प्रमाणानुग्राहिकां युक्तिमपि समुच्चिनोति । यच्चेति । कार्यस्य प्रागवस्थायां कारणात्मना सत्त्वेऽपि निष्पन्नं ततो भिन्नं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । यथा सिकतास्वविद्यमानं तैलं न ततो जायते तथाऽऽत्मनोऽपि जगन्न जायेत यद्यात्मरूपेण प्रागवस्थायां नाऽऽसीज्जायते च तस्मादात्मात्मना प्रागासीदिति निश्चयसिद्धिरित्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वे युक्त्यन्तरं वक्तुं भूमिकां करोति । यथा चेति । यथा घटः सदा घट एव न जातु पटो भवत्येवं सदपि कारणं सदा सदेव न कदाचिदसदिष्टं तथा कार्यमपि सच्चेन्न कदाचिदसद्भवितुमर्हतीत्यर्थः । कार्यकारणयोर्भेदेनापि सत्त्वसंभवादनन्यत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । एकं चेति । सतोऽसतो वा सद्भेदकत्वाभावात्तदेकत्वेत्यर्थः । अभिन्नसत्त्वाभिन्नत्वान्मिथोऽपि कार्यकारणे न भिद्येते सत्त्ववदिति फलितमाह । अतोऽपीति ॥ १६ ॥

प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणात्मना कार्यस्येत्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते । असदिति । तत्र चोद्यं विभजते । नन्वित्यादिना । परिहारभागमवतारयति । नेतीति । नञर्थमाह । न हीति । तर्हि केनाभिप्रायेणायमसद्व्यपदेश इत्याशङ्क्य धर्मान्तरेणेति व्याचष्टे ।

---

१ क. 'सन्नो'। २ क. ज. ञ. 'ष्ने'।

येण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपेदशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वा-द्धर्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य। कथमेतदवगम्यते। वाक्यशेषात्। यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते। इह च तावत् "असदेवेदमग्र आसीत्" [छा०३। १९।१] इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि "तत्सदासीत्" इति। असतश्च पूर्वापरकालासंबन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च। "असद्वा इदमग्र आसीत्" [तै० २।७] इत्यत्रापि "तदात्मानं स्वयमकुरुत" [तै० २। ७। १] इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम्। तस्माद्धर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य। नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धम्। अतः प्राङ्नामरूपव्याकरणादसदिवाऽऽसीदित्युपचर्यते ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्य-

---

किं तर्हीति। तत्र प्रश्नपूर्वकं गमकं कथयति। कथमिति। सूत्रावयवं व्याख्याति। यदिति। अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र केनेति तैलघृतादौ संदेहे तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषाद्घृतेनेति निश्चितमित्यर्थः। सामान्यन्यायं प्रकृते दर्शयति। इह चेति। असदेवेदमित्यादावसच्छब्देन तुच्छमुच्यते किंवा सदेवानभिव्यक्तनामरूपमिति संदेहे तत्सदासीदिति वाक्यशेषात्तुच्छव्यावृत्तं सदेवानभिव्यक्तनामरूपमसच्छब्दितमिति निश्चीयते तस्य तच्छब्देन परामृष्टस्य सच्छब्देन निर्देशादित्यर्थः। इतश्चात्र तुच्छमसच्छब्दवाच्यं न भवतीत्याह। असतश्चेति। असद्वा इदमित्यत्र तत्सदासीदिति वाक्यशेषाभावात्कुतो निश्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। असद्वा इति। वाक्यशेषस्य सत्कार्यविषयत्वे फलितमाह। तस्मादिति। वृद्धव्यवहाराभावे कथमसच्छब्दस्य सति प्रयोग इत्याशङ्क्योपचारादित्याह। नामेति ॥ १७ ॥

ननु कार्यस्यासतोऽर्थान्तरत्वे सत्त्वमास्थेयं परस्परविरोधिनोर्विधान्तराभावात्तथाच कार्यस्यानिर्वाच्यत्वाभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गादपसिद्धान्तः स्यादित्याशङ्क्य कारणस्यैवाप्राकृतकारणत्वस्य सत्त्वं कार्यस्य पुनरनिर्वाच्यत्वमेवेति प्रतिपादयितुं प्रक्रमते। युक्तेरिति। हेतुद्वयं प्रतिज्ञाद्वयेन योजयति। युक्तेश्चेति। काऽसौ युक्तिरित्यपेक्षायां

---

१ अ. °षादेव निश्चीं°। २ ट. युक्तेः प्रा°। ३ ख. °वाक्यं नि°।

ते शब्दान्तराच्च। युक्तिस्तावद्वर्ण्यते। दधिघटरुचकाद्यार्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते। नहि दध्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरं तदसत्कार्यवादे नोपपद्येत। अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वस्य सर्वत्रासत्त्वे कस्मात्क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः। मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरात्। अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीर इत्युच्येतातस्तदतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च। शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याऽसती वा कार्यं नियच्छेत्। असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च। तस्मात्कारणस्याऽऽत्मभूता शक्तिः शक्तेश्चाऽऽत्मभूतं कार्यम्। अपिच कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादा-

---

युक्तिं प्रकटयन्नसदुत्पत्तिं तावत्प्रत्याह। युक्तिरिति। प्रतिनियममेव प्रकटयति। नेत्यादिना। कार्यार्थिनां प्रतिनियतकारणोपादानानुपपत्त्या कार्यस्य तत्र सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थापत्तिमाह। तदिति। नन्वपेक्ष्यमाणघटादिजनकत्वान्मृदादिरेवोपादानं नतु मृदादौ घटादेः सत्त्वादित्यन्यथोपपत्तिरर्थापत्तेरिति तत्राऽऽह। अविशिष्टे हीति। नियामकाभावादसज्जननासंभवान्नान्यथोपपत्तिरित्यर्थः। नियामकमतिशयमाशङ्कते। अथेति। अतिशयो हि कार्यस्य कारणस्य वेति विकल्प्याऽऽद्ये धर्मस्य धर्मिपरतन्त्रत्वादपसिद्धान्तापत्तिरित्याह। अत इति। सार्वविभक्तिकत्वात्तसिः सप्तम्यर्थे शङ्कितपक्षवाची। प्रागवस्था दध्यादिकार्यावस्था। द्वितीयं दूषयति। शक्तिश्चेति। कारणस्य हि धर्मः शक्तिरतिशयशब्दिवा नियामकत्वेनेष्टा कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यात्मना चासती कार्यं न नियच्छेदित्यत्र हेतुमाह। असत्त्वेति। कार्यात्मना शक्तेरसत्त्वे तथैवानियामकत्वमसत्त्वस्योभयत्र तुल्यत्वात्। द्वाभ्यामन्यत्वे च तस्या न नियामकत्वं तयोरिवान्योन्यं शक्तेस्ताभ्यामन्यत्वस्येष्टत्वादित्यर्थः। शक्तेरसत्त्वेऽन्यत्वे च नियामकत्वासंभवे फलितमाह। तस्मादिति। तथाचापसिद्धान्तवादत्वस्थ्यमिति शेषः। असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह। अपिचेति। भेदबुद्ध्यभावे समवायो निमित्तं नतु तादात्म्यमित्याशङ्क्य समवायस्तर्हि परतन्त्रः स्वतन्त्रो वेति विकल्प्याऽऽ-

---

१ क. ज. न दृ°। २ ङ. ञ. ट. °द्यार्थि°। ३ ञ. ट. °पद्ये। अ°। ४ ज. ञ. ट °त्यभे तद°। ५ ञ °न्याऽसत्त्व°। ६ क. ज. ट. °ती का°। ७ ट. ढ. °स्यार्थः न°। ८ क °पत्तं नात्पदृद्दस°।

त्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः संबन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः संबन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गोऽनभ्युपगम्यमाने च विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं संबन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं संबन्धं संबध्यते संयोगोऽपि तर्हि स्वयं संबन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं संबध्येत । तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथं च कार्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तते । किं समस्तेष्ववयवेषु वर्तेतोत प्रत्यवयवम् । यदि तावत्समस्तेषु वर्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत समस्तावयवसंनिकर्षस्याशक्यत्वात् । नहि बहुत्वं समस्तेष्वाश्रयेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्तेत तदाऽप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येर-

---

द्ये संबन्धद्वारा स्वभावाद्वा पारतन्त्र्यमिति पुनर्विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । **समवायेति** । समवायस्य स्वातन्त्र्यपक्षं दूषयति । **अनभ्युपगम्यमाने चेति** । समवायस्य समवायिभिः संबन्धो नेष्यते किंतु स्वातन्त्र्यमेवेत्यत्रावयवावयविनोर्द्रव्यगुणादीनां च विप्रकर्षः स्यात्संनिधापकाभावादित्यर्थः । स्वभावादेव समवायस्य पारतन्त्र्यमिति पक्षमुत्थापयति । **अथेति** । स्वपरनिर्वाहकत्वं संयोगस्यापि स्यादविशेषादिति परिहरति । **संयोगोऽपीति** । तर्कपादे चैतद्व्यक्तीभविष्यति । द्रव्यगुणादिषु समवायकल्पनामङ्गीकृत्य दोषमुक्त्वा तत्कल्पनैवायुक्तेत्याह । **तादात्म्येति** । सिद्धे हि भेदे द्रव्यगुणादीनां समवायसिद्धिः समवायसिद्धौ च भेदसिद्धिरित्यत्रान्योन्याश्रयता । नहि सामानाधिकरण्येन तादात्म्ये तेषां भाति स्वारसिको भेदः सिध्यतीति भावः। असत्कार्यवादनिरासेन कार्यस्य कारणे कल्पितत्वमुक्तम् । इदानीं कार्यस्य कारणे वृत्त्यनुपपत्तेश्च कल्पितत्वमित्याह । **कथं चेति** । कथंशब्दसूचितं विकल्पद्वयं विशदयति । **किमिति** । तत्राऽऽद्यमनूद्यावयविनः स्वरूपेण वाऽवयवेषु वृत्तिरवयवशो वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । **यदीत्यादिना** । तत्र हेतुमाह । **समस्तेति** । मध्यपरभागयोरर्वाग्भागव्यवहितत्वादित्यर्थः । सर्वावयवव्याप्तावपि कतिपयावयवसंनिकर्षादवयविनो दृष्टिरिष्टेत्याशङ्क्याऽऽह । **न हीति** । कल्पान्तरमुत्थापयति । **अथेति** । तथाच यथाऽवयवैः सूत्रं कुसुमानि व्याप्नुवत्कतिपयकुसुमग्रहणेऽपि गृह्यते तथा कतिपयावयवग्रहणेऽपि भवत्यवयविनो ग्रहणमित्यर्थः । तत्र किमारम्भकावयवैरेव तेष्ववयवी वर्तते किंवा तदतिरिक्तावयवैरिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । **तदाऽपीति** । यत्र यद्वर्तते तत्तदतिरिक्ता-

---

१ ङ. ज. झ. ञ. ट. वा । २ ठ. ढ. 'ध्यमप'।

न्यैरारम्भकेष्ववयवेष्ववयवशोऽवयवी वर्तेत। कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति। अनवस्था चैवं प्रसज्येत। तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात्। अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात्। नहि देवदत्तः स्रुघ्ने संनिधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रेऽपि संनिधीयते। युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गः स्यात्। देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः। गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तेर्न दोष इति चेत्। न तथा प्रतीत्यभावात्। यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्याद्यथा गोत्वं प्रतिव्यक्तिप्रत्यक्षं गृह्यत एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत न चैवं नियतं गृह्यते। प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वाच्छृङ्गेणापि स्तनकार्यं कुर्यादुरसा च पृष्ठकार्यम्। न चैवं दृश्यते। प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्व उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात्। उत्पत्तिश्च

वयवैरेव तत्र वर्तमानं दृष्टमिति दृष्टान्तगर्भं हेतुमाचष्टे। कोशेति। द्वितीयं दूषयति। अनवस्थेति। कल्पितानन्तावयवव्यवहिततया प्रकृतावयविनो दूरविप्रकर्षात्तन्तुनिष्ठत्वं पटस्य न स्यादिति भावः। कल्पान्तरमनुवदति। अथेति। तत्रापि क्रमेण वा प्रत्यवयवं वर्तेताक्रमेण वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह। तदेति। तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति। नहीति। द्वितीयं निराचष्टे। युगपदिति। यथा प्रतिव्यक्ति साकल्येन युगपद्वर्तमानं सामान्यं न भिद्यते तथाऽवयविनोऽपि वस्तुतो न भेदोऽस्तीति शङ्कते। गोत्वादिवदिति। वैषम्यं दर्शयन्दूषयति। न तथेति। तदेव स्पष्टयति। यदीति। प्रत्येकमवयवेष्ववयविनः परिसमाप्तिपक्षे दोषान्तरमाह। प्रत्येकेति। यद्धि गोत्वस्य शाबलेये कार्यं न तद्बाहुलेयेऽस्ति तथेहापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। कार्येणेति। न हि गोत्वस्य कार्यान्वयः किंतु व्यक्तेरेव प्रकृते त्ववयवानां तदनन्वयादवयविनस्तद्भावात्तस्य सर्वत्रैक्यादर्थक्रियाव्यवस्थानुपपत्तिः। नच तत्तदवयवनिष्ठस्यैवावयविनस्तत्कार्यमवयवानां कार्यानन्वये सत्युक्तनियमायोगात्प्रतीत्या तन्नियमे युक्त्यभिमानित्वव्याघातादिति भावः। वृत्तिविकल्पानुपपत्त्या कार्यस्य कारणे कल्पितत्वं प्रसाध्यासत्कार्यवादे दोषान्तरमाह। प्रागिति। भवत्वकर्तृकत्वमित्याशङ्क्याऽऽश्रयरूपकारणाभावादुत्पत्तिक्रियाख्यं कार्यमनुत्पन्नं निरात्मकं स्यादित्याह। निरात्मिकेति। इतश्चोत्पत्तेरकर्तृकत्वमयुक्तमित्यनुमानेन दर्शयति। उत्पत्तिश्चेति। क्रियात्वेऽपि सकर्तृकत्वाभावे

---

१ क. 'न्यैरवयवैर्वर्त'। २ क. 'त्रैसं'। ३ क. 'स्तह्रत'। ४ क. ज. ञ. 'नैतदो'। ५ ञ. 'वैव नि'। ६ ट. ढ. 'स्तत्सत्ता'। ७ ट. ढ. 'र्तान्तां त'।

नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिपिध्येत । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किं तर्ह्यन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् । तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानाऽन्यकर्तृकैव कल्प्येत । तथाच सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् । नच लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयत उत्पन्नताप्रतीतेश्च । अथ स्वकारणसत्तासंबन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्कथमलब्धात्मकं संबध्येतेति वक्तव्यम् । सतोर्हि द्वयोः संबन्धः संभवति न सदसतोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्यत्वात्प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । नहि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजा-

---

किं बाधकमित्याशङ्क्याऽऽह । क्रिया चेति । अस्तु तर्हि कारणाश्रयोत्पत्तिस्तथाच सिद्धसाध्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । घटस्येति । घटोत्पत्तावुक्तन्यायं कपालोत्पत्तावतिदिशति । तथेति । इष्टापत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे । तथाचेति । उत्पादना हि कारकव्यापारो नोत्पत्तिर्न च तयोरैक्यं प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारतया भिन्नत्वादन्यथा घटमुत्पादयतीतिवद्घटमुत्पाद्यत इति स्यादिति भावः । ननु घटो जायत इत्यत्र घटशब्दो घटजननोन्मुखेषु कारकेषु तादात्म्यनिमित्तोपचारात्प्रयुज्यते तथाच घटोत्पत्त्युक्तौ कुलालादिकारकोत्पत्त्युक्तिरविरुद्धेति तत्राऽऽह । न चेति । सिद्धसाध्यत्वाभावेऽपि क्रियात्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते । अथेति । स्वकारणसत्तासंबन्धः स्वकारणसमवायः सत्तासमवायो वेति यावत् । कार्यस्य क्रियारूपोत्पत्त्यनभ्युपगमे कथमात्मलाभः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मलाभश्चेति । क्रियात्वाभावमङ्गीकृत्योत्पत्तेः साश्रयत्वं साधयति । कथमिति । आक्षेपमेव विवृणोति । सतोर्हीति । असतोर्वेति दृष्टान्तोक्तिः । उत्पत्तिः साश्रया संबन्धत्वात्संयोगवदित्यक्रियात्वेऽपि शक्यं साश्रयत्वं प्रतिपादयितुमिति भावः । कार्यस्यासतोऽपि तदाश्रयत्वोपपत्तेः सिद्धसाध्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । निरुपाख्यत्वं तद्विलक्षणत्वं वा कार्यस्य विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽद्ये मर्यादाकरणानुपपत्तिरित्याह । अभावस्येति । कार्यशब्दितस्येति शेषः । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति । सतां हीति । अभावस्य मर्यादा न दृष्टेत्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । कार्यस्य कारकव्यापारसाध्यतया निरुपा-

---

१ ञ. °तृका भ°। २ ञ. °टस्योत्प°। ३ क. ज. °नामुत्प°। ४ ञ. °मुत्पद्य°।

तीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते। यदि च वन्ध्यापुत्रोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत्ततं इदमप्युपापत्स्यत कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति। वयं तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यत्येवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति। नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते। एवं प्राक्सिद्धत्वात्तदनन्यत्वाच्च कार्यस्य स्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत। व्याप्रियते चातः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति। नैष दोषः। यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्याकारोऽपि कारणस्याऽऽत्मभूत एवानात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। नच विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्य-

---

ख्यवैलक्षण्यान्न वन्ध्यापुत्रतुल्यतेति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह। यदि चेति। घटप्रागभावस्य घटेन प्रतियोगिनोपाख्येयतया कारकव्यापारसाध्यत्वं युक्तं वन्ध्यापुत्रस्य तु नैवमित्याशङ्क्याऽऽह। वयं त्विति। विमतं न कारकव्यापारवदसत्त्वात्संमतवदिति भावः। कार्यस्यासत्त्वं निरस्यता सत्त्वमेव साधितमिति मन्वानश्चोदयति। नन्विति। कारकव्यापारो हि सत्कार्यवादे कार्यस्वरूपसिद्धये वा तदनन्यत्वसिद्धये वा नाऽऽद्य इत्याह। यथेति। द्वितीयं प्रत्याह। तदनन्यत्वाच्चेति। कार्यस्य कारणेनाभिन्नत्वस्य सत्कार्यवादे सदा भावान्न तादर्थ्येनापि कारकव्यापारोऽर्थवानित्यर्थः। मा तर्हि कारकव्यापारो भूदित्याशङ्क्याऽऽह। व्याप्रियते चेति। परमते कारकव्यापारस्याऽऽनर्थक्यात्तदर्थवत्त्वानुपपत्तिरसत्त्वं कार्यस्य प्राक्काले साधयतीति फलितमाह। अत इति। मायाविनो व्याघ्राद्याकारतापत्तौ मन्त्राद्यपेक्षावत्कारणस्यापि कार्याकारापत्तौ कारकव्यापारापेक्षाऽस्तीति समाधत्ते। नैष दोष इति। ननु प्रागपि कार्याकारोऽस्ति न वा। प्रथमे कारकव्यापारवैयर्थ्यम्। चरमे त्वसदुत्पत्तिस्तत्राऽऽह। कार्याकारोऽपीति। रज्जुरिव भुजंगस्य कारणमेव कार्यस्य तत्त्वमतो निर्वाच्यं कार्यरूपं भिन्नमिव चाभिन्नमिव च भात्यसत्कार्यवादस्य प्रागुक्तन्यायप्रत्युदस्तत्वादित्यर्थः। विवर्तवादेन परिहारमुक्त्वा परिणामवादेनापि परिहरति। न चेति। वस्त्वन्यत्वं पर-

---

१ ट. °व वा भ°। २ क. ज. ञ. °पुत्रः वा°। ३ क. ज. ट. °त इदा°। ४ ञ. °पस्य स्व°। ५ क. ज. ञ. °र्थत्व°। ६ ठ. °रोऽपि त°। ७ ठ. ड. °र्यस्य रू°।

त्वं भवति । नहि देवदत्तः संकोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति मम पिता मम भ्राता मम पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत् । न । क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा । तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वाच्चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिस्तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा च बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य

मार्थतो भिन्नत्वमिति यावत् । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । देवदत्ते विशेषदृष्टिमात्रेण वस्तुतोऽन्यत्वाभावे हेतुमाह । स एवेति । उक्तार्थमुदाहरणान्तरेण द्रढयति । तथेति । दृष्टान्ते जन्मोच्छेदव्यवधानाभावान्न वस्त्वन्यत्वमिति युक्तं दार्ष्टान्तिके तु वस्त्वन्यत्वमेव जन्मोच्छेदरूपविरुद्धधर्माध्यासादिति शङ्कते । जन्मेति । हेत्वसिद्ध्या परिहरति । नेत्यादिना । क्षीरस्य मृदः सुवर्णादीनां च दधिघटरुचकादिभावस्याध्यक्षत्वात्संस्थाननाशेऽपि तदन्वयिन एवोपादानत्वाद्धेत्वसिद्धिरित्यर्थः । यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि यत्र वटबीजादीनामङ्कुरादावन्वयो न दृश्यते जन्मविनाशव्यवधानात्तत्र वस्त्वन्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अदृश्यमानानामिति । तत्राप्यन्वयिनामवयवानां न स्त एव जन्मविनाशौ किं त्ववयवोपचयापचयनिमित्तस्तद्व्यवहार इति नास्ति वस्त्वन्यत्वमित्यर्थः । यथोक्तजन्मविनाशोपगमेनापि वस्त्वन्यत्वमनुमेयमित्याशङ्क्यानैकान्तिकत्वमाह । तत्रेति । बीजाङ्कुरादाविति यावत् । व्यभिचारान्तरमाह । तथेति । अतिप्रसङ्गाच्च भेदानुमानमयुक्तमित्याह । पित्रादीति । अन्वयिकारणस्य प्रत्यभिज्ञायमानतया नित्यत्वसाधनेन क्षणभङ्गवादोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्य इति प्रसङ्गादतिदिशति । एतेनेति । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे तं प्रसञ्जयति । यस्येति । तन्मते कारकव्यापारस्य कार्यप्रागभावो वा तत्समवायिकारणं वा

---

१ क. ज. ढ. ट. °नो व° । २ ञ. °म माता मम भ्रा° । ३ ञ. जन्मच्छे° । ४ ङ. ज. ञ. °तत्वेन भेद° । ५ क. प्रतो वाऽस° । ६ क. ड. ज. ञ. °था या° । ७ क. ख. ठ. ढ. उक्तमर्थ° ।

निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् । अभावस्य विषयत्वानुपपत्ते-
राकाशेहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत् । समवायिकार-
णविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत् । न । अन्यविषयेण
कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यै-
वाऽऽत्मातिशयः कार्यमिति चेत् । न । सत्कार्यतापत्तेः । त-
स्मात्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्या-
ख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं
निश्चेतुम् । तथा मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात्तेन तेन कार्याकारेण
नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । एवं युक्तेः कार्यस्य प्रा-
गुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते। शब्दान्तराच्चैतदव-
गम्यते । पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः
सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरम् "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमे-
वाद्वितीयम्" [छा० ६।२।१] इत्यादि । "तद्धैक आहुरसदेवे-
दमग्र आसीत्" इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य "कथमसतः सज्जाये-
त" इत्याक्षिप्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यवधारय-
ति । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्ये-
न कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात्सत्त्वानन्यत्वे प्र-

विषयो नाऽऽद्य इत्याह । अभावस्येति । द्वितीयं शङ्कते । समवायीति । कार्यं समवायिकारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति । नेत्यादिना । द्वितीयं शङ्कित्वा दूषयति । समवायीति । असत्कार्यवादनिरसनफलमुपसंहरति । तस्मादिति । कार्यस्य कारणादभेदे कारकव्यापारस्य सविषयत्वं नान्यथेति तच्छब्दार्थः । कथं तर्हि प्रतिकार्यं क्षीरादिकारणभेदात्कारणत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । कारणान्नान्यत्कार्यमिति स्थिते सतीत्यर्थः । विवर्तवादं व्यक्तीकर्तुं नटवदित्युदाहरणम् । युक्तेरितिसूत्रावयवव्याख्यानमुपसंहरति । एवमिति । सूत्रावयवान्तरमुपादत्ते । शब्दान्तराच्चेति । युक्तेरिव शब्दादपि कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च सिध्यतीति वक्तव्ये कथमन्तरपदमन्तराले प्रयुज्यते तत्राऽऽह । पूर्वसूत्र इति । प्रकारान्तरेण शब्दान्तरं विभजते । तद्धैक इति । कारणस्येत्थं सत्त्वेऽपि कथं कार्यस्य सत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । उक्ता श्रुतिः सप्तम्यर्थः । प्रतिज्ञानुपपत्तेश्च

---

१ ङ. ञ. °शस्य ह°। २ ङ. ञ. °प्रसक्ति°। ३ ट. चेत्तर्हि त°। ४ ञ. न। अतस्तर्हि त°। ५ ङ. ञ. °पत्तिः त°। ६ क. ङ. ज. ञ. कल्पयितुम्। ७ ञ. °ति तत्त°। ८ क. ट. तस्येत°। ९ ट. ज. ञ. व°। सोम्ये°। १० क. °ति। अत्रे°। ११ ख. उक्तश्रु°।

सिध्यतः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात्तदन्यत्कारणात्स्यात् । तत्र "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" [छा० ६ । १ । ३] इतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत[2] । सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वाऽन्य[1]द्द्रव्यमिति । स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं[3] तत्पट एवेति प्रसारणेनाऽयं व्यक्तो गृह्यते । यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नः पट इति । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापारादिभिर्व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनैवानन्यत्कारणात्कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥ [६]

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु

न सत्कार्यवादानुपपत्तिरिति चकारसूचितामुपपत्तिमाह । यदि त्विति । कथं तर्हि प्रतिज्ञोपपद्यते तत्राऽऽह । सत्त्वेति ॥ १८ ॥

कार्यमुपादानाद्भिन्नं तदुपलब्धावप्यनुपलभ्यत्वात्ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च संमतवदित्यनुमानयोर्व्यभिचारमाह । पटवच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे । यथा चेति । व्याख्यानान्तरमाह । यथा चेत्यादिना । दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति । तथाऽपि किमायातं जगद्ब्रह्मणोरित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । प्रागुक्तहेतोः सव्यभिचारत्वेन दुष्टत्वादिति यावत् ॥ १९ ॥

कार्यमुपादानाद्भिन्नं भिन्नकार्यकरत्वात्संमतवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह । यथा चेति । सूत्रं विभजते । यथा चेत्यादिना । तेषामात्यन्तिकं निरोधं व्यासेधति ।

---

१ ट ञ. 'द्वाऽन्य'। २ क. पीड्यते । स'। ३ क. ज. ञ. ट. 'व्यं स पट । ४ क. ङ. ज. ञ. 'नाभिव्य'। ५ ट. ञ. 'दयं । ६ ट. प्राणादिः । ७ ठ. ड. 'त्यान्त'।

कारणमात्रेण रूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाऽऽकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरम्। तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते। नच प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावाविशेषात्। एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वम्। अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात्तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" [छा० ६।१।३] इति॥ २०॥ (६)

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः॥२१॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते। चेतनाद्धि प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते। कुतः। इतरव्यपदेशात्। इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छा० ६।८।७] इति प्रतिबोधनात्। यद्वा। इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं

कारणमात्रेति। पुनः प्रवृत्तानां प्राणभेदानां भिन्नत्वमेवेत्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। दृष्टान्तोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति। एवमिति। अधिकरणार्थमुपसंहरति। अतश्चेति॥ २०॥ (६)

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये कार्यस्य कारणादनन्यत्वं वदता तेनैव न्यायेन जीवस्यापि ततोऽनन्यत्वमुक्तं तर्हि जीवधर्मा हिताकरणादयो ब्रह्मणि प्रसज्येरन्निति शङ्कते। इतरव्यपदेशादिति। जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानं वदन्समन्वयो विषयः स किं यदि तादृग्ब्रह्म जगज्जनयेत्तर्हि स्वानिष्टं जनयेदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षसूत्रतात्पर्यमाह। अन्यथेति। समन्वयस्य न्यायविरोधसमाधानात्पादादिसंगतिरभिप्रेत्य फलं च पूर्ववत्पूर्वोत्तरपक्षयोर्विवक्षित्वाऽऽक्षेपं विवृण्वन्प्रतिज्ञाभागं विभजते। चेतनाद्धीति। यस्य ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं न तस्य हितादिसंबन्धो यस्य च जीवस्य हितादिसंबन्धो न तस्य स्रष्टृत्वमित्याक्षिपति। कुत इति। सूत्रावयवेन परिहरति। इतरेति। इतरशब्दो जीवविषय इति व्याख्याय परमात्मविषय इति व्याख्यान्तरमाह। इतरस्य चेति। परि-

---

१ ठ. °श्चनादि°। २ ट. ञ. °प्रतर°। ३ क. ड. ञ. °द्धि जगत्प्रक्रि°। ४ ज. ट. °ति बो°। ५ क. ज. °त्। इ°। ६ ठ. ड. °त्वा ऽऽक्षेपं वि°। ७ ठ. ट. °वत्याहि°। ८ फ. ख. ठ. ट. °तदानान्त°।

व्यपदिशति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वदर्शनात्। "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छा० ६।३।२] इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति। तस्माद्यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेत्यतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन्हितमेवाऽऽत्मनः सौमनस्यकरं कुर्यान्नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम्। नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वाऽनुप्रविशति। नच स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात्। कृतमपि कथंचिद्यद्दुःखकरं तदिच्छया जह्यात्। सुखकरं चोपाददीत। स्मरेच्च मयेदं जगद्बिम्बं विचित्रं विरचितमिति। सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति। यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति। एवं शारीरोऽपीमां सृष्टिमुपसंहरेत्। स्वमपि तावच्छरीरं शारीरो

णाभिन्नब्रह्मणोऽनुप्रवेशपक्षं प्रतिक्षिपति। अविकृतस्येति। ब्रह्मकर्तृको व्यपदेश इतरव्यपदेश इति व्याख्यानान्तरमाह। अनेनेति। जीवब्रह्मणोरभेदे श्रुतिसिद्धे फलितमाह। तस्मादिति। भृत्यो राजादिना नियुक्तः स्वयमेव स्वस्यानर्थं कुर्वन्दृश्यते ततो विशिनष्टि। स्वतन्त्र इति। स्वतन्त्रस्याप्यज्ञस्य स्वानर्थकारित्वं संभवति ब्रह्मणस्तु सर्वज्ञस्य नैवमिति भावः। हितमेव विभजते। आत्मन इति। अहितं विशिनष्टि। जन्मेति। जीवस्योपाध्यविवेकात्परमात्माभेदमपश्यतो युक्तमनर्थकारित्वमित्याशङ्क्य तस्य परमात्मताननुभवेऽपि परमात्मा जीवमात्माभिन्नमनुभवन्न तं बध्नीयादित्याह। न हीति। मिथ्याज्ञानमुक्त्वा तात्त्विकोऽनुप्रवेशोऽपि नास्तीत्याशङ्क्याताात्त्विकोऽपि नस्यादित्याह। न चेति। लीलया परस्याऽऽत्मनो जगत्कर्तृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। कृतमपीति। स्मर्तृत्वमपि प्रसज्येत सर्वज्ञत्वादित्याह। स्मरेच्चेति। अनुभूते स्मृतिनियमाभावान्नैवमित्याशङ्क्य स्पष्टत्वेन स्मृतियोग्यमेतदित्याह। सर्वो हीति। न चेश्वरस्यास्त्येव स्मर्तृत्वं जीवेऽपि तदभिन्ने तत्प्रसङ्गादिति भावः। जगतो मायामयत्वादुक्तदोषानवकाशात्तत्परिहारार्थमधिकरणमनारभ्यमित्याशङ्क्याऽऽह। यथा चेति। शारीरस्यापि क्वचिदुपसंहर्तृत्वं दृष्टमित्यनिष्टापत्तिराहित्यमाशङ्क्याऽऽह। स्वमपीति। बुद्धिपूर्वकारी हितमेवाऽऽत्मनः सृजतीति न्यायविरो-

---

१ ङ. °त्मतत्त्वद°। २ ङ. ञ. °त्सप्र°। ३ क. ञ. °त्वतः स्व°। ४ क. °गद्विचि°। ञ. °गद्वि॰ चित्रं वि°। ५ ञ. °धा मा°। ६ ङ. ञ. स्वकीयम°।

न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुम् । एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतना[1]ज्जगत्प्रक्रियेति गम्यते[2] ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षं[3] व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्य[4]त्तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः । न तस्मिन्हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । नहि तस्य हितं किंचित्कर्तव्यमस्त्यहितं वा परिहर्तव्यं नित्यमुक्तस्वभावत्वात् । न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्त्वनेवंविधस्तस्मिन्प्रसज्यन्ते हिताकर[5]णादयो दोषाः । नतु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः । कुत एतत् । भेदनिर्देशात् । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ०२ । ४ । ५] "सोऽन्वेष्टव्यः स

धाज्जीवाभिन्नाद्ब्रह्मणो विश्वसृष्टिवादिनः समन्वयस्यासिद्धिरित्युपसंहरति । एवमिति । ब्रह्मानिष्टस्य कार्यप्रपञ्चस्य न कारणं चेतनत्वे सति स्वतन्त्रत्वाद्विवक्षितपुरुषवदिति भावः ॥ २१ ॥

सिद्धान्तसूत्रमवतारयति । अधिकं त्विति । तद्व्याचष्टे । तुशब्द इति । यदुक्तं हिताकरणादयो दोषा ब्रह्मणि प्रादुःष्युरिति तत्राऽऽह । यत्सर्वज्ञमिति । तत्र हेतुमाह । न हीति । नित्यमुक्तस्यापि ब्रह्मणो मायाशक्तियोगाद्विश्वनिर्मातृत्वमविरुद्धमिति भावः । यत्तु कर्तृत्वेन[7] स्मर्तृत्वेन[8] च भवितव्यं स्वयमेव[9] चोपसंहर्तव्यमिति तत्राऽऽह । न चेति । क्वचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धो नेत्यत्र हेतुमाह । सर्वज्ञत्वादिति । क्वचिदपि शक्तिप्रतिबन्धो नास्तीत्यत्रापि हेतुमाह । सर्वशक्तित्वाच्चेति । तर्हि क्वचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धाद्यभावादस्मदादिष्वपि स्मरणादिप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । शारीरस्त्विति । तदभेदात्परस्मिन्नपि स्रष्टरि तेषां प्रसक्तिमाशङ्क्योक्तम् । न त्विति । सत्यभेदे दर्शितव्यवस्थानुपपत्तिरिति शङ्कते । कुत इति । सूत्रावयवं हेतुमवतार्य व्याचष्टे । भेदनिर्देशादिति । कर्तृकर्मादीत्यादिशब्दो व्यक्तिभेदविषयः । सर्वस्यापि जीवब्रह्मणोर्भेदनिर्देशस्य क-

---

१ क. ज. ट. °नात्प्र°। २ ङ. ज. ञ. मन्यते। ३ ङ. ञ. पूर्वपक्षं। ४ ञ. ट. °न्यद्ब्र°। ५ क. ज. ञ. ट. °कृत्वा°। ६ क. °रणत्वाद°। ७ ख.ठ.ड. °त्वे स्व°। ८ ख.ठ.ड. °न भ°। ९ क.ड.ड. °मेवोप°।

विजिज्ञासितव्यः" [छा० ८ । ७ । १] "सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" [छा० ६ । ८ । १] "शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढः" [बृ० ४ । ३ । ३५] इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकः कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ संभवेयाताम् । नैष दोषः । आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसंभवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात्तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम । जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥ २२ ॥

र्तृकर्मान्तर्भावात् । इदानीं पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयन्भेदनिर्देशस्यासाधकत्वमाशङ्कते । नन्विति । तुल्यबलतया द्वयोरपि निर्देशयोः साधकत्वमाशङ्क्याऽऽह । कथमिति । वास्तवमेकत्वमौपाधिकं नानात्वमित्युभयनिर्देशोपपत्तिरिति परिहरति । नैष दोष इति । इतश्च ब्रह्मगतं स्रष्टृत्वं जीवगतं वा हिताकरणादि परस्परं न संभवतीत्याह । अपि चेति । तत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानादूर्ध्वमभेदावगमाद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं जीवस्य तस्य च हिताकरणादि ब्रह्मणः स्यादिति वा प्रागेव वा तदवगमादिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । यदेति । भेदव्यवहारस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । कार्यकारणाविवेककृता भ्रान्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । जन्मेति । द्वितीयं प्रत्याह । अबाधिते त्विति ॥ २२ ॥

---

१ ट. 'तादेवक'। २ ट. ड. च । ३ ख. ड. 'ष्कर'।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ (७)

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैडूर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते। यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनकिंपाकादिषूपलक्ष्यते। यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति। एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः। श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य च वाचारम्भणमात्रत्वात्स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः ॥ २३ ॥ (७)

परस्यैवाविद्याकृतावच्छेदस्य जीवशब्दितस्य सुखदुःखादिसंबन्धो न तु तत्त्वतो जीवो वा तन्निष्ठदुःखादि वाऽस्तीति पश्यतो हिताकरणादिदोषासंस्पर्शाद्युक्तं तस्य जगत्कारणत्वमित्युक्तम्। इदानीं चिदात्मकत्वेनैकरूपस्य ब्रह्मणो जगत्कार्यं चेत्तदपि चेतनमेव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। अश्मादिवच्चेति। तत्र स्वरूपवैचित्र्यपरमश्मदृष्टान्तं व्याचष्टे। यथा चेति। धर्मवैचित्र्यदृष्टान्तमाह। यथा चैकेति। अर्थक्रियावैचित्र्यमुदाहरति। यथा चैकस्येति। दृष्टान्तत्रयस्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयति। एवमिति। ब्रह्मणश्चेतनत्वात्तत्कार्यत्वे जगतोऽपि तथात्वं स्यात्तदभावान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति परपरिकल्पितो दोषः। सौत्रस्य चकारस्यार्थमाह। श्रुतेश्चेति। ब्रह्मकारणवादिन्याः श्रुतेरप्रामाण्ये हेत्वभावात्पूर्वपक्षानुमानं तद्विरोधादप्रमाणमित्यर्थः। ब्रह्म स्वाभिन्नं जीवं न पश्यति चेदसर्वज्ञं स्यात्पश्यति चेदात्मन्येव संसारं पश्येदित्याशङ्क्याऽऽह। विकारस्येति। यथा दर्पणादौ मलिनमात्मानं पश्यन्नपि मैत्रस्तस्य मिथ्यात्वं जानन्न तेनाऽऽत्मानं शोचति। तथा स्वाभिन्नं जीवं पश्यदपि ब्रह्म तद्गतत्वेन भातसंसारस्य वाचारम्भणमात्रत्वान्न तेनाऽऽत्मानं शोचितुमर्हतीत्यर्थः। यत्तु जगत्येकरूपब्रह्मकार्ये कुतो वैचित्र्यमिति तत्राऽऽह। स्वप्नेति। यथा स्वप्नदृश्यानां भावानामेकस्वप्नदृगधिष्ठानत्वेऽपि पण्डितमूर्खादिवैचित्र्यं दृष्टमेवमेकचिदात्माधिष्ठानत्वेऽपि जीवेश्वरादिवैचित्र्याविरोधाज्जगतश्चेतनकारणत्वमविरुद्धमिति भावः ॥२३॥(७)

---

१ ङ. ञ. °लभ्यते। २ ङ. ञ. °स्य वा°। ३ क. ठ. ढ. भातःसं°। ४ ङ. °मत्र°।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । कस्मादुपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद्दण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन्तस्तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते । ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत । तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत् । नैष दोषः । यतः क्षीरवद्द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते । यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहापि भविष्यति । ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकं कथमुच्यते क्षीरवद्धीति ।

सजातीयभेदाभावावष्टम्भेन ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वमाक्षिप्य परिहृतम् । इदानीं विजातीयभेदाभावमादाय तद्धेतुत्वमाक्षिप्य परिहरति । उपसंहारदर्शनादिति । असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं ब्रह्म नोपादानमसहायत्वात्संमतवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वत्रौपाधिकभेदाद्धिताकरणादिदोषः समाहितः । संप्रत्युपाधितोऽपि विभक्तमधिष्ठात्रादि नास्तीश्वरनानात्वाभावात्ततश्च विचित्रकार्यानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षमाह । चेतनमिति । अत्रापि समन्वयस्य न्यायविशेषविरोधसमाधानात्पूर्ववदेव पादादिसंगतिफले । प्रतिज्ञाते पूर्वपक्षे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कस्मादिति । लोके कारणभेदादेव कार्यभेददर्शनादन्यथा तदाकस्मिकत्वापातात्कार्यक्रमस्य च कारणक्रमापेक्षत्वाददद्वितीये ब्रह्मणि क्रमवत्सहकारिसंबन्धाभावादेकरूप्याच्च न क्रमवद्विचित्ररूपजगज्जन्महेतुतेत्याह । इह हीति । अत्र साधनशब्दस्तत्सामग्रीं ब्रूते । ब्रह्म नोपादानमसहायत्वात्केवलमृद्वत् । ब्रह्म जगतो न निमित्तमसहायत्वात्केवलकुम्भकारवदिति मन्वानः सन्नाह । ब्रह्म चेति । उक्तानुमानफलमुपसंहरति । तस्मादिति । विशुद्धब्रह्मापेक्षया विशिष्टब्रह्मापेक्षया वेदमुच्यते नाऽऽद्यः सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीये तस्योपादानत्वनिषेधं दूषयति । नैष दोष इति । किं बाह्यसहकारिविरहादनुपादानत्वं किं वाऽऽन्तरसहकारिराहित्यादिति विकल्प्याऽऽद्यं व्यभिचारित्वेन निरस्यन्नुदाहरणं विवृणोति । यथा हीति । दृष्टान्ते विवदमानः शङ्कते । नन्विति । क्षीरादिषु स्वत एव कालपरिपाकवशेन

---

१ ज. ट. घट॰। २ ज. ॰धनास्त॰। ३ ज. ट. ॰पद्यते । त॰। ४ क. ट. बाह्यसा॰। ५ ठ ढ. ॰नत्वे नि॰।

नैष दोषः। स्वयमपि हि क्षीरं पां च यावतीं स परिणाममात्रामनुभवति तावत्येव त्वार्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय। यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनाऽपि बलाद्दधिभावमापद्येत। नहि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद्दधिभावमापद्यते। साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता संपाद्यते। परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता संपादयितव्या। श्रुतिश्च भवति—

"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ॥

[श्वे ६।८] इति। तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥ (८)

स्यादेतत्। उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं

परिणामदर्शनादसंमतिपत्तिरयुक्तेति परिहरति। नैष दोष इति। औष्ण्याद्यपेक्षा तत्रान्वयव्यतिरेकासिद्धेति कुतो नैरपेक्ष्यमित्याशङ्क्याऽऽह। त्वार्यते त्विति। त्वार्यते शैघ्र्यं कार्यते क्षीरं दधिभावायौष्ण्यादिना। किंचाशक्तस्य सहकार्यपेक्षयाऽपि कार्योत्पादकत्वादर्शनाद्दध्यादिभावे स्वतःसिद्धं क्षीरादेः सामर्थ्यमित्याह। यदि चेति। तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति। न हीति। किमर्था तर्हि कारणसामग्र्यपेक्षेति तत्राऽऽह। साधनेति। नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यत इति न्यायाद्विद्यमानैव क्षीरादिशक्तिः साधनसामग्र्योपचीयत इत्यर्थः। क्षीरादेर्बाह्यसाधनाभावेऽप्यान्तरसाधनसद्भावात्कारणता युक्ता ब्रह्मणस्त्वेकरस्यान्नाऽऽन्तरमपि साधनमदृष्टादीष्टमिति कथं कारणतेति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह। परिपूर्णेति। ब्रह्म परिपूर्णशक्तिकमित्यत्र प्रमाणमाह। श्रुतिश्चेति। कार्यक्रमेण तच्छक्तिपरिपाकोऽपि क्रमवानुन्नेयः। शक्तिभेदाच्च तद्विशिष्टकारणेऽपि भेदसिद्धिरित्यभिसंधायोपसंहरति। तस्मादिति ॥ २४ ॥

चेतनत्वे सत्यसहायत्वादिति विशेषणादुक्तमनैकान्तिकत्वं परिहर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह। देवादिवदिति। सूत्रव्यावर्त्यामाशङ्कामाह। स्यादेतदिति। चेतनत्वविशेषणेन व्यभिचारनिवारणमाह। उपपद्यत इति। विशिष्टेन हेतुना ब्रह्मणो

---

१ क. ट. ड. ञ. 'वर्से'। ज. वर्तेव तावत्येव त्वा'। २ ट. 'पद्येत। ३ ड. ञ. ट. संपद्य'। ४ क. ञ. 'त्रिनः प'। ५ ञ. ट. माह्यता'। ६ क. 'प्यागात्ते'।

साधनं दध्यादिभावो दृष्टत्वात् । चेतनाः पुनः कुलालादयः साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्तेतेति । देवादिवदिति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किंचिद्बाह्यं साधनमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुनाभश्च स्वत एव तन्तून्सृजति । बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं धत्ते । पद्मिनी चानपेक्ष्य किंचित्प्रस्थानसाधनं सरोन्तरात्सरोन्तरं प्रतिष्ठते । एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं साधनं स्वत एव जगत्स्रक्ष्यति । स यदि ब्रूयाद्ये एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा न समाना भवन्ति । शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादन उपा-

---

जगद्धेतुत्वं निषेद्धुं दृष्टान्तमाह । चेतना इति । विवक्षितमनुमानं निगमयति । कथमिति । विशिष्टस्यापि हेतोरनैकान्तिकत्वं तदवस्थमिति परिहरति । देवादिवदिति । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । अस्मदादिभ्यो देवादिषु विशेषं दर्शयति । महाप्रभावा इति । तेषामपीश्वरानुग्रहसापेक्षत्वादसिद्धमसहायत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अनपेक्ष्येति । तथाऽपि शुक्रशोणितसंनिपातस्य मृद्दार्वादीनां चाभावे कुतो देहादीनां प्रासादादीनां च निर्माणमित्याशङ्क्याऽऽह । ऐश्वर्येति । अस्मदादिष्वसंभाव्यमानमैश्वर्यमैश्वर्यविशेषस्तद्वशेन योगस्तत्कार्यघटनसामर्थ्यं तस्मादिति यावत् । तत्तत्कार्योचितसामग्रीसंपत्तौ हेत्वन्तरमाह । अभिध्यानेति । संकल्पातिरिक्तकारणानपेक्षत्वमुक्तमेव मात्रशब्दार्थस्तस्यैव स्पष्टीकरणम् । स्वत एवेति । लोके नैवमुपलम्भोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । मन्त्रेति । सूत्रे लोकशब्देन लोक्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रम् । अपिशब्देन वृद्धव्यवहारश्च संगृहीतः । यस्तु देवादिषु मन्त्रादिप्रामाण्ये च विप्रतिपद्यते तं प्रति लौकिकान्युदाहरणानि दर्शयति । तन्तुनाभश्चेति । उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । देवादिदृष्टान्ते विशिष्टस्य हेतोर्न व्यभिचारस्तत्रोपादानांशे चेतनत्वाभावादिति शङ्कते । स यदीति । ऊर्णनाभदृष्टान्ते

---

१ ग. ज. °पेक्ष्य किं° । २ ट. °च प्रभूतपूर्वाणि र° । ३ ट. °कं स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भ° । ४ ङ. °पद्मा° । ५ ट. °ष्ठत ते । ञ. °ष्ठन्ते । ६ ङ. ञ. °णा समानस्वभावा न भ° । ७ ज. °दिभू° । ८ ड. ढ. °ति । तन्तुना° ।

दानं नतु चेतन आत्मा। तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लाला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति। बलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते। पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण सरोन्तरात्सरोन्तरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षं न तु स्वयमेवाचेतना सरोन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते। तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति। तं प्रति ब्रूयान्नायं दोषः। कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति। यथा हि कुलालादीनां देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः। तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षिष्यत इत्येतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यामः। तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः॥ २५॥ (८)

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा॥२६॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्ष्य बाह्यसाधनं

च तुल्यं व्यभिचारनिवारणमित्याह। तन्तुनाभस्येति। बलाकादृष्टान्ते चासहायत्वाभावाद्विशिष्टहेतोर्न व्यभिचारोऽस्तीत्याह। बलाका चेति। पद्मिनीदृष्टान्तेऽप्यूर्णनाभदृष्टान्तवद्व्यभिचारसमाधिरित्याह। पद्मिनी चेति। व्यभिचारपरिहारफलपूर्वोक्तानुमानोपपत्तिमाह। तस्मादिति। देवादिदेहस्थापन्नचैतन्यस्यैव देहादिकारणत्वान्न व्यभिचारसमाधिरिति समाधत्ते। तं प्रतीति। प्रागुक्तदृष्टान्तानामसंभवोऽयमुच्यते। विवक्षितं वैलक्षण्यमेव स्पष्टयति। यथा हीति। सिद्धे व्यभिचारे फलितं सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति। तस्मादिति। कुलालादेरिव ससहायस्यैव कारणत्वं ब्रह्मणो न शक्यं नियन्तुं देवादिवदसहायस्यापि तदुपपत्तेरिति भावः॥ २५॥ (८)

पूर्वाधिकरणोक्तक्षीरादिदृष्टान्तात्परिणामित्वभ्रमे तन्निराकरणार्थमधिकरणमवतारयन्पूर्वपक्षयति। कृत्स्नप्रसक्तिरिति। निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं सावयवस्यैव नानाकार्योपादानतेति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे वक्ष्यमाणपूर्वपक्षस्य मायामयत्वेन परिहारादधिकरणानारम्भमाशङ्क्य संगतिमाह। चेतनमिति। शास्त्रार्थस्य परिशुद्धिर्नाम परिणामपक्षाक्षेपेण विवर्तदृढीकरणं तदर्थमधिकरणारम्भे प्रथममाक्षेपसूत्रमित्यर्थः। अत्रापि समन्वयस्य

---

१ ट. °धा कु°। २ ट पेक्षत। ३ ज. °न व°। ४ क. ट. °वक्षामः। ५ क. ज. ञ. °पेक्षितव्य°। ६ ठ. ढ. °न्तेऽपि तन्तुना°। ७ क. ञ. °फलं पू°। ढ. °फले पू°। ८ क. °स्याप्यन्य°। ९ ट. ट. °त्वाभास°।

स्वयं परिणममानं जगतः कारणमिति स्थितम् । शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति । कृत्स्नप्रसक्तिः कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति निरवयवत्वात् । यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्सावयवमभविष्यत्ततोऽस्यैकदेशः पर्यणंस्यदेकदेशश्चावास्थास्यत । निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते—

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्"

[श्वे० ६ । १९]

"दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः"

[मुण्ड० २।१ । २] "इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव" [बृ २।४।१२] "स एष नेति नेत्यात्मा" [बृ० ३ । ९ । २६] "अस्थूलमनणु" [बृ० ३।८।८] इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः । ततश्चैकदेशपरिणामासंभवात्कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चायत्नदृष्टत्वात्कार्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽसंभवादजत्वादिशब्दकोपश्च ।

न्यायविरोधसमाधानात्पादादिसंगतिचतुष्टयं फलं च द्रष्टव्यम् । यदि क्षीरमिव दध्यात्मना ब्रह्म जगदाकारेण परिणमेत्तदा साकल्येन वा तदेकदेशेन वा परिणमेदाद्यं प्रत्याह । **कृत्स्नेति** । ततश्च कारणभूतब्रह्माभावे तत्पराधीनस्य कार्यस्यापि सत्त्वायोगान्न किंचिदपि स्यादिति शेषः । द्वितीयं निरस्यति । **यदीति** । ब्रह्मणः सावयवत्वाभावादेकदेशपरिणामानुपपत्तिरित्यर्थः । भवतु तर्हि ब्रह्मणः सावयवत्वं नेत्याह । **निरवयवं त्विति** । अमूर्तत्वादपि ब्रह्म निरवयवमित्याह । **दिव्यो हीति** । सर्वगतत्वनिरवयवत्वाभ्यां च तन्निरवयवमित्याह । **इदमिति** । आपेक्षिकमानन्त्यं वारयति । **अपारमिति** । विज्ञप्तिमात्रत्वाच्च निरवयवमित्याह । **विज्ञानेति** । मूर्तामूर्तद्वैतनिषेधाच्च तथेत्याह । **स एष इति** । नहि ब्रह्मणः सावयवत्वमुपादानत्वेऽपि सुवर्णादिवत्प्रतिपत्तुं शक्यं श्रुतिविरोधादित्यर्थः । द्वितीयविकल्पासंभवे प्रथमविकल्पप्राप्तौ फलितमाह । **ततश्चेति** । कृत्स्नपरिणामपक्षे दोषान्तरमाह । **द्रष्टव्यतेति** । ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वसंभवात्कुतस्तदुपदेशानर्थक्यमित्याशङ्क्य परिणतं वा ब्रह्म तदतिरिक्तं वा द्रष्टव्यमिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । **अयत्नेति** । द्वितीयं दूषयति । **तद्व्यतिरिक्तस्येति** । किंच ब्रह्मणः साकल्येन कार्यात्मना जन्माभ्युपगमे 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादित्याह । **अजत्वादीति** । प्रथमपक्षदूषणं संक्षेपविस्तराभ्यामुक्त्वा द्वितीय-

१ क. °षेधनी°। २ ड. ञ. °व्यत्नोप°। ३ ट. ञ. चाऽऽयत्नप्रमय°। ४ ज. ट. °स्य ब्र°। ५ क. ञ. ञ. ट. °णोऽभावा°। ६ क. °त्वपि°।

अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत तथाऽपि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः। सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति। सर्वथाऽयं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्देनाऽऽक्षेपं परिहरति। न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति। न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति। कुतः। श्रुतेः। यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयत एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति "तावानस्य महिमा ततो ज्यायाँश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" [छा० ३ । १२ । ६] इति चैवंजातीयकात्। तथा हृदया-

---

यपक्षदूषणं संक्षिप्तं विवृणोति। अथेत्यादिना। न केवलं शब्दविरोधो न्यायविरोधश्चेत्याह। सावयवत्वे चेति। पूर्वपक्षमुपसंहरति। सर्वथेति ॥ २६ ॥

सिद्धान्तसूत्रमादत्ते। श्रुतेरिति। परिणामवादमेवाऽऽश्रित्य प्रथमं व्याचष्टे। तुशब्देनेति। परिहारमेवाभिनयति। न खल्विति। यदुक्तं ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामे कृत्स्नप्रसक्तिरिति तत्राऽऽह। न तावदिति। निरवयवं ब्रह्म परिणमते च न च कृत्स्नमिति कुतः संभावनेति पृच्छति। कुत इति। श्रौतेऽर्थे नासंभावनेति परिहरति। श्रुतेरिति। यत्तु ब्रह्मणो विरुद्धाकारेण परिणामे मूलोच्छेदाद्द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यमिति तत्परिहरन्हेतुं विवृणोति। यथेति। विकारातिरेकेण स्थितं ब्रह्मेति श्रुतिरश्रुता तत्कुतस्तथाविधं ब्रह्माविकृत्य द्रष्टव्यतोपदेशस्यार्थवत्तेत्याशङ्क्याऽऽह। प्रकृतीति। तत्र द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन प्रवेष्टृप्रवेष्टव्यत्वेन व्याकर्तृव्याकार्यत्वेन च भेदव्यपदेशं दर्शयति। सेयमिति। व्याप्यव्यापकत्वेनापि भेदव्यपदेशोऽस्तीत्याह। तावानिति। अंशांशित्वेनापि भेदव्यपदेशमुदाहरति। पादोऽस्येति। इतश्चाविकृतमस्ति ब्रह्मेत्याह। त्रिपादिति। अविकृतब्रह्मास्तित्वे हेत्वन्तरमाह। तथेति। सर्वस्य ब्रह्मणो विकारात्मना समाप्तौ सर्वायतनत्वाद्विशेषेण हृदयायतनत्वं हृद्यन्तर्ज्योतिरित्यादिना नोच्येत तद्वचनादविकृतस्यैव हृद्यवस्थानसिद्धेस्तदस्तितेत्यर्थः। अस्त्यविकृतं ब्रह्मेत्यत्र हेत्वन्तरमाह।

---

१ ठ. ड. 'दि नो'। २ ठ. ड. 'स्याति'।

पतनत्ववचनात्सत्संपत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् "सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात् । विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसंपन्नत्वादविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् । तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः । तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म । नच निरवयवत्वशब्दकोपोऽस्ति श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् । शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवत्वं च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते । ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते । अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति । किमुताचिन्त्यस्वभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत । तथाचाऽऽहुः पौराणिकाः—

सदिति । सुषुप्तौ जीवस्य सत्संपत्तिश्रुतिमात्रेण कथमविकृतमस्ति ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह । यदि चेति । कुतो विशेषणानुपपत्तिरित्याशङ्क्य विकृतेनाविकृतेन वा ब्रह्मणा संपत्तिः सुषुप्ताविष्टेति विकल्प्य क्रमेण दूषयन्ननुपपत्तिं प्रकटयति । विकृतेनेत्यादिना । किंच विकारस्येन्द्रियगोचरत्वान्न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेत्यादिना ब्रह्मणस्तद्गोचरत्वनिषेधात्तदस्ति विकारातिरिक्तमित्याह । तथेति । यत्तु परिणामित्वे ब्रह्मणो निरवयवत्वशब्दकोपः स्यादिति तत्राऽऽह । न चेति । श्रुत्याऽपि कथं विरुद्धोऽर्थः समर्प्यते तस्याः स्वार्थप्रतिपादनस्याविरोधसापेक्षत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । शब्देति । ब्रह्मणः शब्दप्रमाणकत्वाद्यथाशब्दमिष्टत्वेऽपि कथमकृत्स्नपरिणामनिरवयवत्वयोरुपपत्तिस्तत्राऽऽह । शब्दश्चेति । तत्राकृत्स्नप्रसक्तौ भेदव्यपदेशश्रुतिरुक्ता निरवयवत्वे तु श्रुतिरुदाहृता पूर्वपक्षे । ननु निरवयवत्वपरिणामित्वे नैकाधिकरणे सिध्यतो मिथोविरुद्धत्वाद्दौष्ण्यशैत्यवदित्याशङ्क्य श्रुतिविरोधान्नैवमिति मत्वा कैमुतिकन्यायमाह । लौकिकानामपीति । स्वरूपेण प्रत्यक्षादिसिद्धानामपि यत्र शक्तयस्तर्कागोचरास्तत्र किमु वक्तव्यं शब्दैकगम्यस्य तर्कागोचरत्वमित्यर्थः । उक्तेऽर्थे स्मृतिं संवादयति । तथाचेति । अचिन्त्यानां भावानामचिन्त्यत्वादेव तर्कायोग्यत्वेऽपि किं तदचिन्त्यमित्यपे-

---

१ ङ. प्र. नित्यं सं° । २ क. °दवि° । ३ ङ. ञ. °ब्दव्याको° । ४ क. ङ. ञ. °वतां च । ५ क. ङ. ज. ञ. °न्त्यप्रमा° । ६ क. ज. ट. °न नि° । ७ ठ. ढ. सुषुप्ते । ८ ख. ध. °रुद्धार्थः । ९ ख. °मिते नै° ।

"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्"॥

इति। तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः। ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं निरवयवं च ब्रह्म परिणमते नच कृत्स्नमिति। यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत कृत्स्नमेव वा परिणमेत। अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिच्चावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात्सावयवमेव प्रसज्येत। क्रियाविषये हि "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इत्येवंजातीयकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रत्वाच्चानुष्ठानस्य। इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः संभवत्यपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुनः। तस्माद्दुर्घटमेतदिति। नैष दोषः।

क्षायामाह। **प्रकृतिभ्य इति**। प्रत्यक्षदृष्टपदार्थस्वभावेभ्यो यत्परं विलक्षणमाचार्याद्युपदेशगम्यं तदचिन्त्यमित्यर्थः। शब्दमूलं चेत्यादिना शब्दमूलत्वादित्येतद्व्याख्याय शब्दैकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणस्तर्कागोचरत्वे फलितमाह। **तस्मादिति**। आकाङ्क्षादिवशेन शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वाद्विरुद्धार्थप्रत्यायने चाऽऽकाङ्क्षाद्यभावान्न शब्दस्यापि तथाविधार्थबोधकत्वेत्येकदेशिव्याख्यानमाक्षिपति। **नन्विति**। विरोधमेव दर्शयति। **निरवयवं चेति**। कथमयमर्थो विरुध्यते नहि प्रमाणसिद्धं विरुद्धमुपयन्तीत्याशङ्क्य विरोधं प्रपञ्चयति। **यदीति**। सावयवेष्वेव क्षीरादिषु परिणामदृष्टेरित्यर्थः। विपक्षे कृत्स्नप्रसक्तिवादवश्यमित्याह। **कृत्स्नमेवेति**। यदि कथंचित्कृत्स्नप्रसक्तिः समाधीयते तदा निरवयवशब्दकोपः स्यादित्याशयवानाह। **अथेति**। एकत्रापि परिणामापरिणामौ षोडशिग्रहणाग्रहणवदविरुद्धावित्याशङ्क्याऽऽह। **क्रियेति**। इहेति ब्रह्मणि परिणामापरिणामयोरित्यर्थः। परिणामादिविषयो वस्तुशब्दः। स्वयूथ्यो व्याख्यानस्यानुपपन्नत्वमुपसंहरति। **तस्मादिति**। विवर्तवादमादाय सिद्धान्ती परिहरति। **नैष दोष इति**। निरवयवस्य ब्रह्मणो विकारास्पृष्टतयाऽवस्थानस्य विकारात्मना परिणामस्य च श्रूयमाणस्य मिथो विरोधे तात्त्विकं विकारास्पृष्टत्वं मायिकं च परिणामित्वमिति व्यवस्थायां नास्ति दौस्थ्यमित्यर्थः। रूपभेदमभ्युपगच्छतस्तत्सावयवत्वं दुर्वारमित्याशङ्क्याऽऽह।

---

१ ट. ञ. 'चिद्रूपेणाव'। २ क. ङ. ज. ञ. 'स्यादनु'। ३ ठ. ढ. 'धीयेत त'। ४ क. ख. 'गूथ्ये व्या'। ट. ढ. 'यूथ्यो व्या'।

अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु संपद्यते । नहि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते । वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति । न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात् । "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्याऽऽह "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" [बृ० ४ । २ । ४] इति । तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपिच नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपम-

न हीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । नहि तिमिरेति । नामरूपभेदश्चेदविद्याकृतस्तर्हि ब्रह्मणो न कारणत्वमविद्याया एव तद्भावादित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । नामरूपभेदसिद्धौ कारणत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च नामरूपभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयतेत्याशङ्क्याऽऽह । व्याकृतेति । विवर्तवादेऽपि विरुद्धाकारप्राप्तौ पूर्वरूपनिवृत्तेस्तुल्या मूलोच्छित्तिरित्याशङ्क्यानिर्वाच्यरजताकारापत्तौ शुक्तिकादेरन्यथात्वादर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि कल्पिताकारापत्तौ पूर्वरूपानिवृत्तेर्नैवमित्याह । तत्त्वेति । ब्रह्मणो मायाविवन्मायया सर्वव्यवहारास्पदत्वेऽपि कुतोऽस्यापरिणामित्वादिसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । पारमार्थिकेनेति । एवं कृत्स्नप्रसक्तिं निराकृत्य निरवयवत्वशब्दकोपं निराकरोति । वाचारम्भणेति । प्रतिपाद्यत्वं सृष्टेरभ्युपेत्यैतदुक्तं तदेव नास्तीत्याह । न चेति । किंपरा तर्हीयं श्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनपरतया सृष्टिवाक्यानां स्वशेषिविरोधित्वायोगान्नास्ति सृष्टौ तात्पर्यमित्यर्थः । ब्रह्मात्मप्रतिपत्तौ फलावगतिमुदाहरति । स एष इति । विवर्तवादे दोषाभावमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ २७ ॥

उक्तं विवर्तवादं सूत्रकाराभिप्रेतत्वेन स्पष्टयति । आत्मनीति । सूत्रार्थं विवृण्वन्दृष्टान्तसद्भावाद्विवर्तवादे विवादो नास्तीत्याह । अपिचेति । विवादस्याकर्तव्यत्वे हेतु-

र्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति। यत आत्मन्यप्येकस्मिन्स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते" [बृ० ४। ३।१०] इत्यादिना। लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते। तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति॥ २८॥

स्वपक्षदोषाच्च॥ २९॥ (९)

परेषामप्येष समानः स्वपक्षदोषः। प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः। तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात्प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा। ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणास्तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्त-

---

माह। यत इति। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकार्थत्वं विशिनष्टि। स्वप्नदृशीति। स्वप्नस्य स्मृतित्वाभ्युपगमाद्विरुद्धा सृष्टिरेव तत्र नास्तीति कुतोऽस्य दृष्टान्ततेत्याशङ्क्यापरोक्षतया स्वप्नस्यास्मृतित्वमभिप्रेत्याऽऽह। पठ्यत इति। स्वप्ने रथादीनामभावे कथं तत्प्रथेत्याशङ्क्याऽऽह। अथेति। आत्मनि चेति व्याख्याय विचित्राश्च हीति व्याचष्टे। लोकेऽपीति। एवमिति सूत्रपदं व्याकुर्वन्दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति। इतिशब्दो विवर्तवादसमाप्त्यर्थः॥ २८॥

यश्चोभयोरिति न्यायेन कृत्स्नप्रसक्त्यादीनामनुद्भाव्यत्वं दर्शयति। स्वपक्षेति। सूत्राक्षराणि व्याचष्टे। परेषामिति। तथा च ब्रह्मवादिनि विशेषेणानुद्भाव्यतेति शेषः। तत्र प्रधानवादे दोषसाम्यं वक्तुं तत्पक्षमनुभाषते। प्रधानेति। दोषसाम्यमधुना दर्शयति। तत्रापीति। प्रधानं हि महदाद्याकारेण परिणममानं साकल्येन वा परिणमत एकदेशेन वा। प्रथमे निरवयवत्वात्प्रधानस्य कृत्स्नस्यैव कार्याकारेण परिणतत्वादवशिष्टस्याभावात्तदाश्रितस्य कार्यस्याप्ययोगात्कार्यं कारणं चेत्युभयमपि समुच्छिद्येत। द्वितीये प्रधानस्य निरवयवत्वस्वीकारो विरुध्येतेत्यर्थः। दोषद्वयं परिहर्तुं शङ्कते। नन्विति। निरवयवत्वानुपगमं स्फुटयितुं प्रधानस्वरूपमनुवदति। सत्त्वेति। कथमेतावता निरवयवत्वानभ्युपगमस्तत्राऽऽह। तैरिति। सावयवत्वे च प्रधानस्यैकदेशेन परिणामोऽन्यस्थाने चैक-

---

१ क. ज. 'र्देनैने'। २ ड. ज. 'पक्षे दो'। ३ क. 'द्विकृत्स्न त्वां'। ४ ग. ट. ञ. 'नि हि प्र'।

त्सावयवमिति । नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते । यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् । एकैकमेव चेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात्स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य । तर्काप्रतिष्ठानात्सावयवत्वमेवेति चेत् । एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः । तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः । तथाऽणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तथाऽपि निरवय-

---

देशेनेत्यङ्गीकारान्न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषावकाशोऽस्तीत्यर्थः । उक्तं सावयवत्वमङ्गीकृत्य परिहरति । नेत्यादिना । तत्र हेतुमाह । यत इति । समुदायस्य सावयवत्वेऽपि प्रत्येकं सत्त्वादीनां निरवयवत्वात्तेषां च परिणामस्वीकारात्कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छित्तिरेकदेशपरिणामे सावयवत्वमतो दोषद्वयं प्रधानवादे दुर्वारमित्यर्थः । संभूय सत्त्वादीनां परिणामपरिग्रहान्न दोषद्वयमित्याशङ्क्याऽऽह । एकैकमेवेति । समुदायस्यैव परिणामित्वे कार्यवैषम्यासिद्धिरिति भावः । एवं प्रधानवादे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषसाम्यान्न तेन ब्रह्मवादिनि तदुद्भावनीयमित्युपसंहरति । समानत्वादिति । तर्काप्रतिष्ठानन्यायेन निरवयवत्वापादकतर्कस्याप्रतिष्ठानत्वात्प्रधानस्य सावयवत्वमेवेति शङ्कते । तर्केति । अभ्युपेतहानमपिना सूचयन्दूषयति । एवमपीति । आदिशब्देन घटादिवन्मूलकारणत्वासंभवोऽपि गृहीतः । घटादीनामिव द्रव्यावयवत्वेन प्रधानस्य सावयवत्वानभ्युपगमादनेकधर्मवत्तया तदङ्गीकारान्नानित्यत्वादिदोषप्रसक्तिरित्याह । अथेति । ब्रह्मणोऽपि कार्यवैचित्र्यसूचितविचित्रशक्तिरूपावयवोपगमादुक्तदोषसमाधिरित्याह । ता इति । प्रधानवादिनो दोषसाम्यमुक्त्वा परमाणुवादिनोऽपि तत्साम्यमाह । तथेति । अणुवादिनोऽपि समान एव दोष इत्यत्र संबन्धः । द्वाभ्यामणुभ्यां संयुज्यमानाभ्यां द्व्यणुकमारभ्यते त्रिभिर्द्व्यणुकैः संयुक्तैस्त्र्यणुकं त्र्यणुकैः संयुक्तैश्चतुरणुकमित्यस्यां प्रक्रियायामणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानः कार्त्स्न्येन वा संयुज्यत एकदेशेन वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति । अणुरिति । कार्त्स्न्येन संयोगे सत्येकस्मिन्परमाणौ परमाण्वन्तरस्य संमितत्वात्तदारब्धे द्व्यणुके परमाणोरधिकपरिमाणाभावात्तस्यापि पारिमाण्डल्यवत्त्वप्रसङ्गादणुत्वादिपरिमाणान्तराङ्गीकारविरोधः स्यादित्यर्थः । द्वितीयमनूद्य प्रत्याह । अथेति । तदेवं परमाणुवादिन्यपि प्रागुक्तदोषसाम्यान्न तेनापि ब्रह्मवादिनि तदुद्भावनमुचितमि-

---

१ ड. °पक्षे दो°। २ ठ. ड. °युज्येतैक°। ३ क. °कदेशप°।

वत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्ष उपक्षेप्तव्यो भवति। परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥ २९ ॥ (९)

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तम्। तत्पुनः कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति। तदुच्यते। सर्वोपेता च तद्दर्शनात्। सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यभ्युपगन्तव्यम्। कुतः तद्दर्शनात्। तथाहि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः "सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" [छा० ३। १४। ४] "सत्यकामः सत्यसंकल्पः" [छा० ८। ७। १] "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" [मुण्ड० १। १। ९] "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" [बृ० ३। ८। ९] इत्येवंजातीयका ॥ ३० ॥

त्याह। इति स्वपक्षेऽपीति। त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिवत्स्वस्य दोषोद्भावने परस्यापि तदुद्भावनमात्रेण न तत्परिहारसिद्धिरित्याशङ्क्य परस्य यः परिहारः स एवास्माकमपीत्यभिप्रेत्याऽऽह। समानत्वाच्चेति। आपाततः साम्यमुक्त्वा पारमार्थिकं कार्यकारणत्वमिच्छतामेव चायं दोषो नास्माकं विवर्तवादिनां कार्यं कारणं च कल्पितमिच्छतामित्याह। परिहृतस्त्विति ॥ २९ ॥ (९)

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणो विचित्रशक्तियुक्तत्वाद्युक्तं कारणत्वमित्युक्तम्। इदानीं तस्य विचित्रशक्तित्वे प्रमाणमाह। सर्वोपेता चेति। मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयस्तस्य किमशरीरस्य नास्ति मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यामेव संदेहे संगतिमाह। एकस्येति। प्रमाणप्रश्नपूर्वकं तदुपन्यासपरं सूत्रमादत्ते। तत्पुनरिति। पूर्ववदिहापि संगतिफले द्रष्टव्ये। सूत्राक्षराणि व्याचष्टे। सर्वेति। अवगतिहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह। कुत इति। सिद्धान्तहेतुं नानाविधश्रुत्यवष्टम्भेन विवृणोति। तथाहीति ॥ ३० ॥

---

१ ज. 'पक्षदो'। २ झ. ट. 'क्तारः प्र'। ३ ट. ञ. 'प्रभुत्व'। ४ क. ट. ञ. 'त्वत्व'। ५ ट. 'ते स'। ६ ठ. 'वदन्नस्य।

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥ (१०)

स्यादेतद्विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम् "अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः" [बृ० ३ । ८ । ८] इत्येवंजातीयकम् । कथं सा सर्वशक्तियुक्ताऽपि सती कार्याय प्रभवेत् । देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसंपन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते । कथं च 'नेति नेति' इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः संभवेदिति चेत् । यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं[२] ब्रह्म न तर्कावगाह्यम् । नच यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथाऽन्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति । प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः

पूर्वपक्षमनुभाष्य दूषयति । विकरणत्वादिति । यद्यप्यन्तर्याम्यधिकरणे जगद्ब्रह्मणोर्मायार्जितसंबन्धे सिद्धे कार्यकरणविरहिणोऽपि नियन्तृत्वमुक्तं तथाऽपि कार्यकरणविरहिणो मायासंबन्ध एव न संभवतीति विवक्षितत्वात्कुलालादीनां कार्यकरणवतां मृदाद्यधिष्ठातृत्वदर्शनाद्ब्रह्मणस्तद्धीनस्य नाधिष्ठातृत्वेन कारणत्वमिति चोद्यं विवृणोति । स्यादेतदिति । ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वादकार्यकरणत्वेऽपि कारणत्वमुपपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह । कथं सेति । नहि कार्यकरणरहितस्य मुक्तवन्मायाशक्तिमत्त्वं तद्वत्त्वेऽपि न कार्यक्षमत्वं सुषुप्तवदित्यर्थः । सर्वशक्तियोगाद्देवादिवद्ब्रह्मणः संभवति विचित्रकार्यकरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । देवादयो हीति । विज्ञायन्ते मन्त्रार्थवादादिष्विति शेषः । कथं सा सर्वशक्तियुक्ताऽपीत्यत्रापिना सूचितमर्थं स्फोरयति । कथं चेति । तदुक्तमिति सूत्रावयवेन परिहरति । यदत्रेति । किं तदुक्तमित्यपेक्षायां न विलक्षणत्वाधिकरणादावुक्तं स्मारयति । श्रुतीति । यत्तु कुलालादीनां कार्यकरणवतामेव मृदाद्यधिष्ठातृत्वोपलम्भाद्ब्रह्मणस्तद्रहितस्य नाधिष्ठातृत्वेन कारणत्वमिति तदपि परिहृतमित्याह । न चेति । नहि कार्यकारणविरहिणः सुषुप्तवदकार्यकरत्वं शक्यं नियन्तुं समुत्थानसमये शरीराद्यभिमानशून्यस्य देहेन्द्रियाद्युपादानव्यापारतस्तच्छक्तिमत्त्वोपलब्ध्या दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादिति भावः । यत्तु ब्रह्मणो मायाशक्तिमत्त्वं मुक्तवदशरीरत्वादयुक्तमिति तदपि पुरस्तादेव परास्तमित्याह । प्रतिषिद्धेति । परमार्थतो व्यवहारतो वा मायाशक्तिमत्त्वाभावः साध्यते । नाऽऽद्यः । सिद्धसाधनत्वात् । न द्वितीयः । माया-

---

१ ट. °सामर्थ्य°। २ क. ट. ज. भ. °रं परं ब्र°। ३ क. °तत्वे सं°। ४ क. °यंकार°। ५ क. °यंकार°। ६ क. ट. °क्षिता कुला°। ७ क. °यंकार°। ८ क. ट. ञ. °न कार°। ९ क. ट. ढ. °णल-न्धि°। १० क. °यंकार°। ११ ट. मत्तोप°। ट. °मत्तोप°।

सर्वशक्तियोगः संभवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनो-क्तमेव। तथाच शास्त्रम्—

"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः"

[श्वे० ३।१९] इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति॥ ३१॥ (१०)

न प्रयोजनवत्त्वात्॥ ३२॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृत्वं जगत आक्षिपति। न खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्बिम्बं विरचयितुमर्हति। कुतः। प्रयोजनवत्त्वा-त्प्रवृत्तीनाम्। चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मन्दोपक्रमामपि तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभ-माणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भाम्। भवति च लोकप्रसिद्ध्य-

---

याश्विन्मात्रे प्रतीतिसिद्धत्वात्। न चाज्ञोऽहमिति प्रतीतिर्जीवमधिकरोति तस्य ब्र-ह्मानतिरेकात्कल्पितस्य चाविद्यामयत्वेन विद्याश्रयत्वायोगादिति भावः। किंच मा-याविनां देहेन्द्रियवतां बाह्यं हेतुमनपेक्ष्य कार्यकर्तृत्वदर्शनात्कुलालादीनां च तथावि-धानामेव बाह्यसाधनव्यपेक्षाणामर्थक्रियाकारित्वात्तेषु दृष्टवैचित्र्यावष्टम्भादन्तरेणापि श-रीरादिना ब्रह्मणि मायासंबन्धसिद्धिरित्यभिसंधाय प्रागुक्तानुमानद्वयस्याऽऽगमविरोधं दर्शयति। तथाचेति॥ ३१॥ (१०)

पूर्वं श्रुत्यवष्टम्भेन सर्वशक्ति ब्रह्मेत्युक्तं संप्रति शक्तस्यापि प्रयोजनाभिसंध्यभावा-दकर्तृत्वमित्याक्षिपति। न प्रयोजनवत्त्वादिति। परितृप्ताद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं ब्रह्म विना फलेन न सृजत्यभ्रान्तचेतनत्वाद्विवक्षितपुरुषवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति पूर्ववदेव संदेहे पूर्वपक्षसूत्रतात्पर्यमाह। अन्यथेति। पा-दादिसंगतिफले पूर्ववदुन्नेये। सूत्राक्षराणि व्याकुर्वन्नञोऽर्थमाह। न खल्विति। तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमादाय व्याचष्टे। कुत इति। भ्रान्तस्याबुद्धिपूर्वकारिणः स्वपरप्रयोज-नानुपयोगिन्यपि प्रवृत्तिर्दृष्टेति विशिनष्टि। बुद्धिपूर्वकारीति। लीलादौ फलाभावेऽपि प्रवृत्तिर्दृष्टेत्याशङ्क्य तत्रापि तात्कालिकमुद्देश्यफलाभावेऽपि फलमस्त्येवेति मत्वाऽऽ-ह। न मन्देति। या चेतनस्याभ्रान्तस्य प्रवृत्तिः सा फलाभिसंधिपूर्विकेति व्याप्ति-मुक्त्वा कैमुतिकन्यायमपिना सूचितं दर्शयति। किमुतेति। लीलादेरल्पायाससाध्य-त्वेऽपि फलवत्त्वदर्शनान्महायाससाध्यजगतः सृष्टिरफला न श्लिष्टेत्यर्थः। फलाभिसं-धिपूर्विका बुद्धिपूर्वकारिप्रवृत्तिरित्यत्र श्रुतिमुपन्यस्यति। भवति चेति। प्रवृत्त्याभास-

---

१ क. पर आत्मे°। २ ट. °वेकारणत्व°। ३ ट. °रूपत्व°। ४ क. °त्यया ज°।

नुवादिनी श्रुतिः "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" [बृ० २।४।५] इति। गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिर्यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्बिम्बं विरचयितव्यम्। यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत। प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात्। अथ चेतनोऽपि सन्नुन्मत्तो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवाऽऽत्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्माऽपि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत। तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत। तस्मादश्लिष्टा चेतनात्सृष्टिरिति॥३२॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ३३ (११)

तुशब्देनाऽऽक्षेपं परिहरति। यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किंचित्प्रयोजनमनभिसंधाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति। यथा चोच्छ्वासप्रश्वा-

---

त्वाज्जगद्विरचनायां न फलापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह। **गुरुतरेति**। अस्तु तर्हि फलाभिसंधिपूर्विकेयमपि प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य स्वस्य परस्य वा फलमुद्देश्यमिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह। **यदीति**। अस्मदादीनां गुरुतरसंरम्भाऽपीयं प्रवृत्तिरीश्वरस्यानायाससाध्या न प्रयोजनपूर्विकेत्याशङ्क्य ब्रह्म न जगत्कारणं साक्षात्परंपरया वा स्वफलविकलत्वात्तथाभूतलौकिकपुरुषवदित्याह। **प्रयोजनाभावे वेति**। दृष्टान्तेन शङ्कयित्वा दूषयति। अथेत्यादिना। बुद्ध्यपराधो विवेकवैधुर्यम्। नापि परप्रयोजनोपयोगिनी परस्येश्वरस्य प्रवृत्तिः प्रागुत्पत्तेरनुग्राह्याभावादिति मत्वोपसंहरति। **तस्मादिति**॥ ३२॥

सिद्धान्तयति। **लोकवत्त्विति**। सूत्रं व्याचष्टे। **तुशब्देनेति**। यत्तु साक्षात्परंपरया वा स्वप्रयोजनाभावान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति तत्र सुखोल्लासनिमित्तक्रीडायामुच्छ्वासादौ च फलाभिसंध्यभावादनैकान्तिको हेतुरित्याह। **यथेति**। एषणासंपत्तौ संभावितमुदाहरणद्वयमाह। **राज्ञ इति**। व्यतिरिक्तं लीलायाः सकाशादिति यावत्। क्रीडार्था विहारा देशविशेषाः संस्कृतास्तेष्विति यावत्। भवतु वा राजादीनां लीलारूपासु प्रवृत्तिष्वपि किंचिदुद्देश्यं प्रयोजनं तथाऽपि न निश्वासादिषु तथाविधं फलमुपलभ्यमित्यनैकान्तिकत्वादनस्थ्यमित्याह। **यथा चेति**। दृष्टान्ते स्वभावो देहस्य प्राणादिमत्त्वं दार्ष्टान्तिके तु स्वभावोऽविद्येति द्रष्टव्यम्। अथेश्वरस्य जगद्बिम्बविरचना

---

१ क. न। २ ज. °धा वा श्वास°। ३ क. ख. ङ. ठ. °वे चेति। ४ ठ. °परमेश्वरप्र°। ५ क. ट. °श्वासप्रश्वासा°।

सादयोऽनभिसंधाय बाह्यं किंचित्प्रयोजनं स्वभावादेव संभवन्ति। एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किंचित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति। न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा संभवति। नच स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते। यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाऽऽभाति तथाऽपि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयमपरिमितशक्तित्वात्। यदि नाम लोके लीलास्वपि किंचित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत तथाऽपि नैवात्र किंचित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यत आप्तकामश्रुतेः। नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च। न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः। अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वाद्ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि नैव विस्मर्तव्यम् ॥ ३३ ॥ [११]

किमित्यविद्याकृतलीलामात्रत्वेनाफला कल्प्यते फलमेव किंचित्कल्प्यतामित्याशङ्क्याऽऽप्तकामत्वन्यायविरोधात्परमानन्दत्वश्रुतिविरोधाच्च नैवमित्याह। न हीति। ननु लीलादावस्मदादीनामकस्मादेव निवृत्तेरपि दर्शनादीश्वरस्यापि मायामय्यां लीलायां तथाभावे विनाऽपि सम्यग्ज्ञानं संसारसमुच्छित्तिरिति तत्राऽऽह। न चेति। अनिर्वाच्या खल्वविद्या परस्येश्वरस्य स्वभावो लीलेति चोच्यते तत्र न प्रातीतिकस्वभावायामनुपपत्तिरवतरतीत्यर्थः। यत्तु जगद्रचनाया गुरुतरसंरम्भत्वाद्भवितव्यं फलेनेति तत्राऽस्मद्दृष्ट्या वा तस्या गुरुतरसंरम्भत्वमीश्वरदृष्ट्या वेति विकल्प्याऽऽद्ये हेतुसद्भावेऽपि प्रागुक्तश्रुतिन्यायविरोधान्नानुमानप्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं निरस्यति। यद्यपीत्यादिना। लीलास्वपि तात्कालिकं फलमुद्दिश्यफलाभावेऽपि भातीत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह। यदीति। ईश्वरप्रवृत्तिरत्रेत्युक्ता। किंचिदिति स्वकीयं परकीयं वेत्यर्थः। प्रयोजनाभावे वेत्यादिनोक्तं प्रत्याह। नापीति। किंच सृष्टेरविद्यानिबन्धनत्वेनावस्तुत्वाद्गन्धर्वनगरादिभ्रमेष्विव न फलापेक्षेत्याह। न चेति। किंच ब्रह्मात्मत्वधीपरत्वान्न सृष्टौ सृष्टिश्रुतीनां तात्पर्यमतः सृष्टेरविवक्षितत्वात्तदाश्रयो दोषो निर्विषयत्वान्न प्रसरतीत्याह। ब्रह्मेति। प्रकृतापयोगित्वान्न तत्पुनरुक्तिरिति सूचयति। इत्येतदपीति ॥ ३३॥(११)

---

१ ट. ञ. म. ट. °जनान्तरं स्व°। २ क. ड. ञ. भवन्ति। ३ ङ. म. °प्रेक्ष्य। ४ ङ. °शक्यते°।
५ ड. ङ. °त्वात्पु°।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याऽऽक्षिप्यते स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय । नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते । कुतः । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन् । कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः पश्वादीन् । कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः । श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत । तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्सर्वप्रजोपसंहाराच्च प्रसज्येत । तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते । कस्मात् । सापेक्षत्वात् । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृ-

---

पूर्वसूत्रे मायामय्या लीलया ब्रह्मणः स्रष्टृत्वमादिष्टं संप्रति सैव सापेक्षस्य न संभवत्यनीश्वरत्वप्रसङ्गान्निरपेक्षत्वे रागादिमत्त्वापत्तेरित्याक्षिप्य समाधत्ते । वैषम्येति । निरवद्याद्ब्रह्मणो जगत्सर्वं वदन्समन्वयो विषयः स किं यो विषमसृष्टिकारी स सावद्यो ब्रह्म च विषमं सृजतीति न्यायेन विरुध्यते न वेति यथापूर्वं संदेहे पूर्वपक्षमाह । पुनश्चेति । पुनराक्षेपस्य फलमाह । स्थूणेति । जगतो ब्रह्मैव कारणमिति प्रतिज्ञातोऽर्थस्तद्दृढीकरणमाक्षेपद्वारेणाधिकरणं कृत्यमित्यर्थः । पादादिसंगतिफले पूर्ववदुन्नेये । आक्षेपं विवृण्वन्वैषम्यनैर्घृण्ये नेति सूत्रावयवं पूर्वपक्षे योजयन्नञर्थमाह । नेश्वर इति । प्रश्नपूर्वकं हेतुं गृहीत्वा प्रथमं वैषम्यप्रसङ्गं प्रकटयति । कुत इत्यादिना । देवादीनामेवं वैषम्येऽपि कथमीश्वरस्य वैषम्यमित्याशङ्क्याऽऽह । इत्येवमिति । वैषम्येऽपि किं स्यादित्याशङ्क्योक्तम् । श्रुतीति । 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्याद्या श्रुतिः । 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' । 'बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्' इत्याद्या च स्मृतिः । स्वच्छत्वादीत्यादिशब्देन निष्क्रियत्वनिष्कलत्वादि गृह्यते । वैषम्यप्रसङ्गं प्रदर्श्य नैर्घृण्यप्रसङ्गं दर्शयति । तथेति । ब्रह्म परेषामर्थानर्थहेतुकार्यस्य न कारणं चेतनत्वे सत्यनवद्यत्वादिविशिष्टपुरुषवदित्यभिप्रेत्योपसंहरति । तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिजानीते । एवं प्राप्त इति । प्रश्नपूर्वकं हेतुमादत्ते । कस्मादिति । व्यतिरेकद्वारा विभजते । यदि हीति । नैरपेक्ष्यमेव व्याचष्टे । केवल इति ।

---

१ ज. °ढीकाराय । २ क. °विपरिलो° । ३ ज. °याऽखिल° । ४ क. ज. ट. °प्रजासं° । ५ ङ. ञ. °संहाना° । ६ क. ट. ठ. पूर्वत्र । ७ क. °रणेनाधि° । ८ क. °रणकृ° । ख. ठ. ड. °रणकृतमि° । ९ ञ. °मेव नै° ।

ष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च। नतु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति। सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते। किमपेक्षेत इति चेत्। धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः। अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः। ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रष्टव्यः। यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति। व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति। एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति। देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्त्येवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति। कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति। तथाहि दर्शयति श्रुतिः "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते" [कौ० ब्रा० ३ । ८] इति। "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" [बृ० ३ । २ । १३] इति च। स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति—

उक्तमेवार्थमन्वयमुखेनान्वाचष्टे। सापेक्षो हीति। सापेक्षत्वे सत्यनीश्वरत्वापत्तिरिति विवक्षन्नाक्षिपति। किमिति। सेवादिभेदापेक्षया राजादीनां फलदानेऽपि नानीश्वरता दृष्टेति मन्वानः समाधत्ते। धर्मेति। सापेक्षत्वे फलं वदन्नुक्तमेव व्यनक्ति। अत इति। विषमा सृष्टिर्धर्मादिनिमित्ता चेत्कृतमीश्वरेणेत्याशङ्क्याऽऽह। ईश्वरस्त्विति। दृष्टान्तं विवृणोति। यथा हीति। व्रीहियवादिवैषम्यं तर्हि किंकृतमित्याशङ्क्याऽऽह। व्रीहीति। चेतनत्वे सत्यनवद्यत्वादिति हेतुं व्यभिचारयन्दार्ष्टान्तिकमाह। एवमिति। सेवादिभेदापेक्षया परेषामर्थानर्थौ कुर्वति राजादावनैकान्तिको हेतुरिति भावः। सापेक्षत्वफलमुपसंहरति। एवमिति। तथा चाऽऽगमावधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावस्य नैव भङ्गोऽस्तीति भावः। सापेक्षस्येश्वरस्य विषमसृष्टिहेतुत्वे मानं पृच्छति। कथमिति। सूत्रावयवेनोत्तरमाह। तथाहीति। स्मृतिरपि श्रौतमर्थमनुगृह्णातीत्याह। स्मृतिरपीति। नच साध्वसाधुनी कर्मणी कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा प्राणिनो नयन्नीश्वरो वैषम्या-

---

१ क. ज. °मीत स्या°। २ ज. °क्ष इ°। ३ ज. °मोक्ष इ°। ४ ज. °तर्हि°। ५ ट. ट. °यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो। ६ क. ड. स्वर्गं। ७ क. ड. नरके।

"ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्"
[भ० गी० ४ । ११] इत्येवंजातीयका ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इति प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात् । सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत । अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम । प्राग्विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाऽऽद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत् । नैष दोषः । अनादित्वात्संसारस्य । भवेदेष दोषो यद्यादिमान्संसारः स्यात् । अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३५ ॥

कथं पुनरवगम्यतेऽनादिरेष संसार इति । अत उत्तरं पठति ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥ (१२)

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वम् । आदिमत्त्वे हि संसारस्या-

दिना कथं न दुष्यतीति वाच्यम् । तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासात्तत्र प्रवृत्तानामेवेश्वरस्य प्रवर्तकत्वान्मायाविवच्च तस्य मायामयसृष्टिहेतोर्वैषम्यादिमसङ्गाभावादिति भावः ॥३४॥

सापेक्षत्वमाक्षिप्य समाधत्ते । न कर्मेति । चोद्यं व्याकुर्वन्प्राचीनं पराचीनं वा कर्मापेक्षमाणमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । सदेवेति । द्वितीयं निरस्यति । सृष्टीति । पराचीनं हि कर्म प्रथमसृष्टेश्चरमसृष्टेर्वा हेतुरिति विकल्प्याऽऽद्ये परस्पराश्रयत्वमुक्त्वा द्वितीयं प्रत्याह । अत इति । देवादिवैचित्र्यादूर्ध्वं कर्मवैचित्र्ये सति तदपेक्षयेश्वरस्य प्राणिषु सुखादिवैचित्र्यनिर्मातृत्वेऽपि प्राथमिकविचित्रसृष्टिहेत्वभावात्तदैकरूप्यं स्यादित्यर्थः । सूत्रावयवं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह । नैष दोष इति । तदेव स्फोरयति । भवेदित्यादिना । सृष्टेरैकरूप्यं संसारस्य सादित्वेन नानाहेत्वभावाद्भवति । तस्य त्वनादित्वे पूर्वपूर्वकर्मवैचित्र्यवशादुत्तरोत्तरविचित्रसृष्टिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सिद्धवदुक्तस्य संसारानादित्वस्य समर्थनार्थमुत्तरसूत्रमुत्थापयति । कथमिति । सूत्रं व्याकरोति । उपपद्यते चेति । उपपत्तिमेव मोक्षकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिलक्षणां विवृणोति । आदिमत्त्व इति । अन्यथा कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तेश्च संसारस्यानादित्वमा-

---

१ क. °पेक्षया वि°। ज. अ. ट. °पेक्षा वि°। २ ङ. °काले हि । ३ क. ङ. अ. प्राक्तु विभा°। ४ ङ. °चीनं क°। ५ ञ. °ति । देवा°। ६ क. °देहादि°।

कस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः। अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च। सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात्। न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम्। न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणमेकरूपत्वात्। रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात्। नच कर्मान्तरेण शरीरं संभवति। नच शरीरमन्तरेण कर्म संभवतीतीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः। अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति। उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः। श्रुतौ तावत् "अनेन जीवेनाऽऽत्मना" [छा० ६।३।२] इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति। आ-

---

देयमित्याह। अकृतेति। अननुष्ठिते कर्मणि फलप्राप्तौ विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यमिति भावः। सुखादिवैषम्यस्य कर्मनिमित्तत्वाभावेऽपि निमित्तान्तरं भविष्यतीति चेत्तत्किमीश्वरः किंवाऽविद्याऽथवा शरीरमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति। न चेति। उक्तमीश्वरस्तु पर्जन्यवदित्यादाविति शेषः। द्वितीयेऽपि केवलाऽविद्या वैषम्यहेतुरुत रागाद्यपेक्षेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह। न चाविद्येति। स्वापादावदर्शनादिति भावः। कल्पान्तरे संसारस्यानादित्वं दुर्वारमिति मत्वाऽऽह। रागादीति। रागद्वेषमोहा रागादयस्ते च पुरुषं दुःखादिभिः क्लिश्यन्तीति क्लेशास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ताभिराक्षिप्तं धर्मादिलक्षणं कर्म तदपेक्षाऽविद्या स्वाश्रये सुखादिवैषम्यं करोत्यविद्या खल्वनादिरनिर्वाच्या चिन्मात्रे प्रतीचि वर्तमाना तत्र भ्रान्तिमुपनयति। सा च शोभनाशोभनाध्यासरूपा रागद्वेषद्वारा पुण्यापुण्ये निर्वर्तयति ते च विचित्रे सुखदुःखे संचिनुत इत्यनाद्यविद्यायाः परंपरया वैषम्यहेतुत्वे संसारस्यानादित्वमावश्यकमुक्तविभ्रमादेरेव संसारत्वात्तस्य च प्रवाहरूपेणानादित्वादिति भावः। तृतीयं निरस्यति। न चेति। अस्तु तर्हि कर्मनिबन्धनं शरीरं वैषम्यकारणं तत्राऽऽह। नच शरीरमिति। कथं तर्हि परस्पराश्रयत्वं परिहर्तुं पार्यते तत्राऽऽह। अनादित्वे त्विति। उपपत्तेर्हेतुफलभावस्येति शेषः। संसारस्यानादित्वसाधनमुपपत्तिरनुग्राह्यमानाभावे न तदुपपादयितुमलमित्याशङ्क्य सूत्रावयवं व्याकरोति। उपलभ्यते चेति। संसारोऽनादिरित्येवंवादिन्यौ श्रुतिस्मृती नैव दृश्येते तत्कथमिदमीदृशमित्याशङ्क्य श्रौतं लिङ्गं संसारस्यानादित्वसाधकमादर्शयति। श्रुतौ तावदिति। शारीरस्याऽऽत्मनः सर्गप्रमुखे प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन परदेवतायाः परामृश्यमानत्वेऽपि कुतः संसार-

---

१ क. ज. 'प्यका'। २ ड. ट. 'श्रुतिस्ताव'। ३ ट. ठ. 'ददृशा प'।

दिमत्त्वे तु प्रागेनवधारितप्राणः सन्कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत। नच धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत। अनागताद्धि संबन्धादतीतः संबन्धो बलवान्भवत्यभिनिष्पन्नत्वात्। "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" [ऋ० सं० १०।१९०।३] इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति। स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते—

"न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चाऽऽदिर्न च संप्रतिष्ठा"

[भ०गी०१५।३] इति। पुराणे चातीतानागतानां च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम्॥ ३६॥ (१२)

सर्वधर्मोपपत्तेश्च॥ ३७॥ (१३)

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे

स्यानादित्वमित्याशङ्क्याऽऽह। आदिमत्त्वे त्विति। प्रागनवधारितप्राणः सन्नात्मा शारीर इति शेषः। ननु भाविनीं[12] वृत्तिमाश्रित्याऽऽत्मनि जीवशब्दो गृहस्थः सदृशीं भार्यामिविवद्भविष्यति नेत्याह। न चेति। संसारस्यानादित्वे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह। सूर्येति। श्रुतौ स्मृतौ चोपलभ्यते संसारस्यानादित्वमिति प्रतिज्ञाय श्रौतमुपलम्भमुपदर्श्य स्मार्तमुपलम्भमुपदर्शयति। स्मृताविति। अस्य संसारवृक्षस्य परिकल्पितस्य रूपं पारमार्थिकमधिष्ठानं परं ब्रह्म तत्तथा घटादिवत्प्राकृतैर्व्यवहारभूमौ नोपलभ्यते। न चान्तोऽवसानमन्तरेण ब्रह्मविद्यामस्य दृश्यते। आदिश्चासत्त्वादेवास्य नावसीयते। संप्रतिष्ठा मध्यं चास्य न प्रतिभाति। अनिर्वाच्यत्वादित्यर्थः। श्रुतिस्मृतिसिद्धेऽर्थे पौराणिकीं संमतिमाह। पुराणे चेति॥ ३६॥ (१२)

पूर्वाधिकरणे कर्मवशादीश्वरस्य विषमसृष्टिहेतुत्वमुक्तं तथाऽपि तस्य सगुणत्वमुपादानत्वान्मृदादिवदित्याशङ्क्याऽऽह। सर्वधर्मेति। निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिसमन्वयो विषयः स किं यन्निर्गुणं न तदुपादानं यथा गन्ध इति न्यायेन विरुध्यते न वेति पूर्ववदेव संदेहे वृत्तमनूद्य संगतिमाह। चेतनमित्यादिना। निर्गुणस्य गन्धवदुपादानत्वा-

---

१ ड. ञ. तु ततः प्रा°। २ क. ट. °णधा°। ३ ट. °णः कथं°। ४ ञ. स कथं। ५ क. °रणनि°। ६ ड. ट. °र्गमु°। ७ ञ. ट. °तीतसं°। ८ ड. ञ. °बलीयान्भ°। ९ ड. ञ. °नामनाग°। १० क. °न्द्रमासौ°। ११ ट. °णधा°। १२ ख. नीं प्रवृ°।

परैरुपक्षिप्तान्विलक्षणत्वादीन्दोषान्पर्यहार्षीदाचार्यः । इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणं प्रारिप्समाणः स्वपक्षपरिग्रहेप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते "सर्वज्ञं सर्वशक्ति महामायं च ब्रह्म" इति । तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥ ३७ ॥ (१३)

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यशंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

ब्रह्मणः सगुणत्वे मृदादिवदुपादानत्वेन प्राप्ते विवर्ताधिष्ठानत्वस्यात्रोपादानत्वात्तस्य च निर्गुणेऽपि जात्यादावनित्यत्वाद्यारोपवदविरोधाद्युक्तं निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमिति राद्धान्तमभिसंधाय सूत्राक्षराणि व्याचष्टे । यस्मादिति । पादादिसंगतिचतुष्टयं फलं च पूर्वोत्तरपक्षयोर्यथापूर्वमवधेयम् । यद्यपि लोके सर्वज्ञत्वं कस्यचित्कारणस्य धर्मो न दृश्यते तथाऽपि कुलालादौ मृदादिप्रेरकत्वदर्शनाद्ब्रह्मण्यपि नियन्तृत्वेन भवितव्यं तस्य सर्वप्रेरकत्वस्य श्रौतत्वादर्थादेव सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह । सर्वज्ञमिति । एवं ब्रह्मणि सर्वशक्तिमत्त्वमपि शक्यमुपपादयितुमिति मत्वाऽऽह । सर्वशक्तीति । तेनोपादानत्वमुपपादितं सर्वज्ञत्वेन निमित्तत्वमिति भेदः । निर्गुणत्वादिप्रयुक्तसर्वानुपपत्तिशङ्कोपशान्तये विशिनष्टि । महामायं चेति । एतेन ब्रह्मण्यनवच्छिन्नं मायाविद्यादिशब्दितमनिर्वाच्यमज्ञानं कारणत्वादिसर्वव्यवहारनिर्वाहकमस्तीत्युक्तम् । यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूरयन्पादार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । स्मृतिन्यायविरोधः समन्वयस्य नास्तीति सिद्धमितिशब्दः ॥ ३७ ॥ (१३)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

---

१. ज. °हसाधनं । २ क. °पद्यन्ते ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदंपर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिः कंचित्सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तम्। तथाऽपि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि सांख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते। वेदान्तार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात्तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं तद्ध्यभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति। ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविद्वेषकरेण। बाढमेवम्। तथाऽपि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति सांख्यादितन्त्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृ-

---

ब्रह्मणि कारणत्वानुगुणेषु सर्वज्ञत्वादिषूक्तेषु प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्योक्तम्। रचनानुपपत्तेश्चेति। पूर्वपादेन समन्वये वादिभिरुत्प्रेक्षिता विलक्षणत्वादयो दोषा निरस्ताः। संप्रति परपक्षाणां भ्रान्तिमूलत्वं वक्तुं पादान्तरमारभ्यते। ननु तर्कशास्त्रवदस्य शास्त्रस्य तर्कप्रधानत्वाभावाद्वेदान्तवाक्यप्रधानत्वात्तेषां ब्रह्मणि तात्पर्यमेवात्र निरूपणीयं तदपेक्षितन्यायजातस्य समन्वयाध्याये सिद्धत्वात्परपक्षबाधकतर्कोक्तिस्तु नेहोपयुज्यते तत्किमनेन पादेनेति तत्राऽऽह। यद्यपीति। परपक्षप्रतिक्षेपमन्तरेण स्वपक्षावधारणायोगात्तन्निराकरणमपि प्रकृतोपयोगीति पादारम्भं समर्थयते। तथाऽपीति। स्वपक्षं निर्धारयितुं परपक्षो निराचिकीर्षितश्चेत्तदेव तर्हि प्रथमं किमिति न कृतमित्याशङ्क्याऽऽह। वेदान्तेति। परपक्षप्रतिषेधस्यापि तदर्थत्वमविशिष्टमित्याशङ्क्य करणस्येतिकर्तव्यतारूपादन्तरङ्गत्वाद्वाक्यनिरूपणस्यैव प्राथम्यमित्याह। तद्धीति। सम्यग्धीदार्ढ्याय स्वपक्षस्थापनानन्तरं परपक्षनिरसनमुचितमिति निगमयितुमितिशब्दः। वीतरागाणां मोक्षमाणानामपेक्षितमोक्षहेतुतया तत्त्वज्ञानमात्रमुपयुक्तं परपक्षाधिक्षेपस्तु वीतरागताविरोधित्वादयुक्त इति शङ्कते। नन्विति। मुमुक्षूणां मोक्षौपयिकत्वेन सम्यग्धीरेवोपयुक्तेत्युक्तमङ्गीकरोति। बाढमिति। किमिति तर्हि परपक्षनिराकरणं परविद्वेषकरणमभ्युपगतं तत्राऽऽह। तथाऽपीति। सांख्यादिदर्शनानां महाजनपरिगृहीतत्वात्प्रधानादिकारणपरतया महत्त्वात्तत्त्वज्ञानापदेशेन प्रवृत्तत्वात्तदीयानुमानानां सर्वज्ञप्रणीततया तुल्यबलत्वेन वेदान्तैरबाधाद्वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेस्तदनिरासे तेष्वपि सम्यग्धीहेतुत्वभ्रमः स्यादतः सम्यग्धीदार्ढ्याय तन्निराकरणं कर्तव्यमिति तर्कपादारम्भः सं-

---

१ ञ. 'निश्चय'। २ ड. ज. म. ट. 'रविद्वे'। ३ ड. ज. ञ. ट. 'करणेन। बा'। ४ क. 'धां च प्र'। ५ ठ. ढ. 'त्वाद्विपरीतर'। ६ म. ठ. ढ. 'प्रकार'।

त्तान्युपलभ्य भवेत्केषांचिन्मन्दमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा । तथा युक्तिगाढत्वसंभवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेष्वित्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते । ननु "ईक्षतेर्नाशब्दम्" [ब्र० सू० १ । १ । ५] "कामाच्च नानुमानापेक्षा" [ब्र० सू० १ । १ । १८] "एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः" [ब्र० सू०१ । ४ । २८] इति च पूर्वत्रापि सांख्यादिपक्षप्रतिक्षेपः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति । तदुच्यते । सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्यप्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते तेषां यद्व्याख्यानं तद्व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत्पूर्वं कृतम् । इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः । तत्र सांख्या मन्यन्ते । यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मनाऽन्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः । तथा सर्व एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःख-

---

भवतीत्यर्थः । पुनरुक्तिं शङ्कते । नन्विति । प्रधानपक्षनिराकरणं सूत्रकारस्य विवक्षितमित्यत्राभ्यासलिङ्गमाह । कामाच्चेति । तथाऽपि परमाण्वादिवादव्युदासार्थं पादारम्भो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । एतेनेति । पूर्वं प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं निरस्तमिदानीं युक्तिमत्त्वं निरस्यते । तेषामिति । विशेषं वदन्नुत्तरमाह । तदुच्यत इति । स्वपक्षे परैरुद्भावितदोषनिरासानन्तरं स्वतन्त्राणां परकीययुक्तीनां स्वतन्त्राभिरेव युक्तिभिः स्वपक्षं स्थापयितुं निरसनं कार्यमिति पादान्तरमर्थवदिति पादसंगतिरुक्ता । सांख्ययुक्तिनिरासस्य समन्वये तद्विरोधनिरसनद्वारा तद्दार्ढ्यार्थत्वादस्याधिकरणस्य पादादिसङ्गतयः । अत्र पूर्वपक्षे सांख्ययुक्तिविरोधादसिद्धिः समन्वयस्य फलं सिद्धान्ते तु तदविरोधात्तत्सिद्धिः । तत्र प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यराद्धान्तो विषयः स किं प्रमाणमूलो भ्रान्तिमूलो वेति विप्रतिपत्तेः संदेहे पूर्वपक्षमाह । तत्रेति । सांख्यीयमनुमानं वक्तुं व्याप्तिमाह । यथेति । ये यत्स्वभावान्वितास्ते तत्स्वभाववस्तुप्रकृतिका यथा घटादयो मृत्स्वभावान्वितास्तत्प्रकृतिका इत्यर्थः । पक्षधर्मतां हेतोर्दर्शयन्ननुमानमाह । तथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तत्स्वभावान्वितत्वाद्घटादिवदित्यर्थः । ननु सर्वस्य कार्यस्योपादानं सुखदुःखमोहात्मकं किंचिद-

---

१ क. ज. ञ. ट. °तिषेधः क्रि° । २ क. ङ. ञ. ञ. °त्पूर्वत्र कृ° । ३ क ङ. ञ. ञ. °त्मतयाऽन्वी° । ४ क. °त्मकत° । ५ क. ख. ट. ड. °निराकृत्य° । ६ क. ख. ट. ड. °त्र च पू° ।

मोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति। यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तत्त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना विवर्तत इति। तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमिमते। तत्र वदामः। यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्येत नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठि-

---

ष्यति तथाऽपि कथं प्रधानसिद्धिस्तत्राऽऽह। यत्तदिति। सुखदुःखमोहात्मतैव सत्त्वरजस्तमोरूपतेति मन्वानो विशिनष्टि। तत्त्रिगुणमिति। कार्यमचेतनं दृष्ट्वा तत्कारणमपि तादृगेवानुमेयमित्याह। मृद्वदिति। किमर्थं तत्परिणमते तत्राऽऽह। चेतनस्येति। अर्थशब्दो भोगापवर्गार्थः। अचेतनस्य प्रयोजनपरिज्ञानाभावादप्रवृत्तिः। प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तत इति न्यायादित्याशङ्क्याऽऽह। स्वभावेनेति। विचित्रो विविधो महदहंकारादिविकारस्तद्रूपेणेति यावत्। भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च। कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येत्यव्यक्तसिद्धिहेतुषु परोक्तेषु समन्वयाख्यं हेतुमुपसंहर्तुमितिशब्दः। हेत्वन्तराण्यवतारयति। तथेति। भिद्यन्त इति भेदा विकारास्तेषां परिमाणमियत्ता ततो लिङ्गात्तदेव प्रधानमनुमिमते। विमतमविभक्तैकवस्तुप्रकृतिकं परिमितत्वाद्घटादिवत्। प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वादपि तदेव प्रधानमनुमिन्वन्ति विमतं जडप्रकृतिकं सादित्वे सति प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाद्रथादिवत्। सादित्वात्प्रकृतिमात्रसिद्धौ तद्विशेषसिद्ध्यर्थं विशेषणम्। कारणकार्यविभागादपि लिङ्गात्तदेव निश्चिन्वन्ति। यत उत्पद्यते तत्कारणं यच्चोत्पद्यते तत्कार्यमित्येतयोर्लोकप्रसिद्ध्योर्विभागः स च समयोरेव दृष्टः। तथाच जगत्प्रकृती तुल्यस्वभावे प्रकृतिविकारसंबन्धसंबन्धित्वान्मृद्घटवत्। वैश्वरूप्यं विचित्रनानारूपत्वं तस्याविभागादविभक्तजडवस्तुप्रकृतिगमकत्वादपि तदेवाध्यवस्यन्ति। विमतमेकजडवस्तुप्रकृतिकं विचित्ररचनात्मकत्वादेकबीजप्रसूताङ्कुरपुष्पफलादिवदित्यर्थः। समन्वयस्य सांख्ययुक्तिविरोधादसंभवे प्राप्ते सिद्धान्तयति। तत्रेति। यत्त्वनुमानैरचेतनप्रकृतिकं जगदिति तत्राचेतनप्रकृतिकत्वमात्रं जगतः साध्यं स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा। प्रथमे सिद्धसाधनमीश्वराधिष्ठितत्रिगुणात्मकमायाया जगत्प्रकृतिकत्वावगमात्। द्वितीये विरुद्धता सत्प्रतिपक्षसाधनता चेति मत्वाऽऽह। यदीति। स्वतन्त्रमचेतनं जगदुपादानमेतदित्युक्तम्। दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामभिसंधायोक्तम्। नाचेतनमिति। स्वातन्त्र्यमेव व्याचष्टे। चेतनेति। याहच्छिकवायुजलादिभूतान्तरसंपर्काधीनतया कार्यमात्रोत्पत्तावपि जलाहरणादिसमर्थघटादि-

---

१ ठ. °त्मकसा°। २ अ. °तुं प्रवृत्तं स्व°। ३ अ. °भावभेदेनै°। ४ ठ. अ. °ना प्रव°। ५ क. ख. °दिविका°। ६ ठ. ट. °तेश्चाका°। ७ क. ख. ठ. ढ. °भिद्यन्तयो°। ८ ठ. ढ. सप्रतिप्र°।

तं स्वतन्त्रं किंचिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचयद्दृष्टम्। गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते। तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यमाध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः संभावितमैः शिल्पिभिर्मनसाऽप्यालोचयितुमशक्यं सत्कथमचेतनं प्रधानं रचयेत्। लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वात्। मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते तद्वत्प्रधानस्या-

---

कार्यजनकत्वं चेतनानधिष्ठितस्य मृदादेर्नास्तीति मन्वानो विशिनष्टि। विशिष्टेति। अधुना विरुद्धतां समतिसाधनतां च दर्शयन्व्याप्तिमाह। गेहेति। यद्धि विचित्रं कार्यं तन्न स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकं यथा गृहप्रासादादीत्यर्थः। विचित्रकार्यत्वस्य पक्षधर्मतामादर्शयति। तथेति। जगद्द्विविधं बाह्यमाध्यात्मिकं च बाह्यं पृथिव्यादि तद्विशिनष्टि। नानेति। नानाविधं कर्म शुभाशुभं व्यामिश्ररूपमस्य फलं सुखं दुःखं च तदुपभोगयोग्यं साधनमित्यर्थः। आध्यात्मिकं देहादिजगद्विशिनष्टि। नानेत्यादिना। देवतिर्यङ्मनुष्यत्वाद्या नानाविधा जातयस्ताभिरन्वितं तासामधिष्ठानमित्यर्थः। तस्य चेतनकृतत्वसंभावनार्थमाह। प्रतिनियतेति। प्रतिनियतावयवविन्यासा यत्र देहादौ तत्तथोक्तम्। देहाद्याश्रयस्यैवाऽऽत्मनः सुखाद्यनुभवात्तदधिष्ठानत्वं देहादेरौपचारिकमिति मत्वोक्तम्। अनेककर्मेति। विशिष्टरचनात्मकत्वं जगतो दर्शयति। प्रज्ञावद्भिरिति। तेन क्षेत्रज्ञानधिष्ठितप्रधानकार्यत्वं जगतोऽर्थादपास्तम्। विमतं न स्वतन्त्राचेतनकार्यं विचित्रकार्यत्वाद्विशिष्टरचनात्मकत्वाद्वा विशिष्टशिल्पिनिर्मितप्रासादादिवदित्यनुमानमाह। कथमिति। किंच न प्रधानं जगत्कारणं केवलाचेतनत्वाल्लोष्टवदित्याह। लोष्टेति। किंच विमतं विशिष्टचेतनाधिष्ठितमेव स्वकार्यकरमचेतनत्वान्मृदादिवदित्याह। मृदादिष्वपीति। ननु दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं तावदुपादानं दृष्टं तत्र चेतनप्रयुक्तत्वे दृष्टेऽपि तत्प्रयुक्तत्वं बहिरङ्गत्वादप्रयोजकमचेतनत्वमात्रमुपादानगतमन्तरङ्गत्वात्प्रयोजकम्। तथाच यथा निषिद्धत्वप्रयुक्ता व्याप्तिरधर्मत्वस्य हिंसात्वेऽध्यस्यते तथा विशिष्टरचनात्मकत्वादावेकत्र साधने प्रकृतिगताचेतनत्वचेतनाधिष्ठितत्वसाध्यद्वयवत्यन्तरङ्गाचेतनत्वप्रयुक्ता हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिर्बहिरङ्गचेतनाधिष्ठितत्वेऽध्यस्तेति कुतो जगतश्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृति-

---

१ क. ड. 'कारं'। २ ट. ड. यद्विचि'।

पि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः। नच मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति किंचिन्नियामकमस्ति। न चैवं सति किंचिद्विरुध्यते प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते चेतनकारणसमर्पणात्। अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति। अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति। नहि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयाऽन्वय उपपद्यते। सुखादीनां चाऽऽन्तरत्वप्रतीतेः। शब्दादीनां चातद्रूपत्वप्रतीतेः। तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च। शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात्सुखादिविशेषोपलब्धेः। तथा परिमितानां भेदानां मूला-

---

कत्वमत आह। न चेति। नान्तरङ्गबहिरङ्गत्वकृते व्यापकत्वाव्यापकत्वे किं त्वव्यभिचारव्यभिचारकृते। महानसादिस्वरूपस्यान्तरङ्गस्यापि व्यभिचाराद्धूमवत्त्वं प्रत्यव्यापकत्वाद्बहिरङ्गस्यापि वह्निसंयोगस्याव्यभिचाराद्व्यापकत्वादिति भावः। किंच मृदादिगतचेतनप्रयुक्तत्वस्य जगत्प्रकृतावनुपगमो मानान्तरविरोधाद्वा तदनुग्रहाभावाद्वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति। न चैवमिति। मृदादिलौकिकप्रकृतिषु दृष्टचेतनप्रयुक्तत्वस्य जगत्प्रकृतावभ्युपगमे सतीति यावत्। द्वितीयं प्रत्याह। प्रत्युतेति। संप्रतिसाधनत्वादिफलमुपसंहरति। अत इति। पादस्याऽऽद्ये सूत्रे हेत्वन्तरानुक्तिपरे चशब्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। अन्वयादिति। नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यमिति पूर्वेण हेत्वन्तरं संबध्यते। ननु सर्वस्यापि कार्यस्य यथायथं सुखादिव्यञ्जकत्वेन तदन्वितत्वानुभवात्कथमन्वयानुपपत्तिस्तत्राऽऽह। न हीति। प्रत्यक्षविरुद्धतया कालात्ययापदिष्टत्वाचायुक्तः समन्वयहेतुरित्याह। सुखादीनामिति। किंच शब्दादयो न सुखाद्यात्मानस्तन्निमित्तत्वाद्यद्यन्निमित्तं न तत्तदात्मकं यथा कुलालादि कुम्भादिनिमित्तं न तदात्मकमिति प्रत्यनुमानमाह। तन्निमित्तत्वेति। किंच शब्दाद्युपलभमानानां प्रत्येकमपर्यायेण सुखदुःखमोहप्रतीत्यभावाद्योग्यानुपलब्धिविरुद्धमनुमानमित्याह। शब्दादीति। भावना तत्तज्जातियोग्या वासना तद्विशेषादुष्ट्रादीनां कण्टकादौ सुखादिदर्शनात्स्ततः सुखादिरूपताभावाद्रूपादीनां सामान्यादीनां च द्रव्येष्वनुगतानामतदुपादानत्वादनैकान्तिकश्च समन्वयस्तस्मादनुपपत्तिः सिद्धेत्यर्थः। आदिशब्दोपात्तां परिमितत्वानुपपत्तिं कथयति। तथेति। तस्याः स्फुटीकरणार्थं परोक्तमनुमानमनुवदति। परिमितानामिति। अविभक्तमेकमनुगतं वस्तु संसर्गशब्देन लक्ष्यते। देशतो वा

---

१ क. ड. ज. °नाधि°। २ क. ज. °दीनामान्त°। ड. ञ. °दीनामन्त°। ३ क. सत्प्रतिपक्षता°। ४ ड. ञ. °त्वात्काला°। ५ क. °योग्यवा°।

ङ्कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात् । कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वकनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥ १

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्था या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात्प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभावरूपापत्तिर्विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिता साऽपि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिषु च । नहि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्वाऽनधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः ।

कालतो वा वस्तुतो वा परिमितत्वम् । आद्ये भागासिद्धिराकाशादिष्वभावात् । द्वितीये स्वरूपासिद्धिः पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तकालानभ्युपगमात् । नच कारणमेव केनचिदुपाधिना कालशब्दवाच्यं तथा सति परिमितत्वस्य वह्न्याप्यत्वस्य पुरुषेष्वनैकान्तिकत्वादित्यभिप्रेत्य तृतीयं प्रत्याह । सत्त्वेति । संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्ग इति गुणानां संसृष्टानेकवस्तुप्रकृतिकत्वप्रसक्तिरित्यर्थः । प्रकृतिविकारतुल्यस्वभावानुमानस्य प्रत्यनुमानविरोधमाह । कार्येति । विमतं न केवलाचेतनपूर्वकं कार्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः ॥ १ ॥

यत्तु शक्तितः प्रवृत्तेश्चेति तत्राऽऽह । प्रवृत्तेश्चेति । प्रवृत्तेश्चानुपपत्तेर्नाऽऽनुमानिकं कारणमिति योजना । यद्यपि स्वतन्त्रस्य कारणस्य प्रवृत्तिरत्र निरस्यते तथाऽपि तुल्यन्यायतया कार्यस्यापि[1] सा निरस्तैव भवतीति शक्तितः प्रवृत्तेश्चेत्यस्य हेतोर्विरुद्धतोपदर्शनमिदमित्याशयवानाह । आस्तामिति । का सा रचनार्था प्रवृत्तिर्यस्याः संप्रत्यनुपपत्तिरुपन्यस्यते तामाह । साम्येति । नन्वेवंपि रचना न पुना रचनार्थेत्याशङ्क्याऽऽह । सत्त्वेति । तस्या रचनार्थत्वं स्पष्टयति । विशिष्टेति । नहि साम्यावस्थायां प्रधानस्य विचित्रविकाररचनाभिमुख्येन प्रवृत्तिरवकल्पते तथाच गुणवैषम्यापत्तेर्भवति रचनार्थेत्यास्थेयमित्यर्थः । विमतं न प्रवृत्तिशक्तिमत्केवलाचेतनत्वात्संमतवदित्याह । साऽपीति । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमुद्धरति । न हीति । तेषु स्वतन्त्रेषु प्रवृत्त्यभावेऽपि प्रधाने तथाविधे सा स्यादिति व्यवस्थामाशङ्क्याऽऽह । दृष्टाच्चेति । अचेतनं मृदादि चेतनानधिष्ठितं प्रवृत्तिशक्तिशून्यं दृष्टं ततश्चादृष्टे प्रधानेऽपि स्वतन्त्रे

---

१ क. ट. ज. ञ. 'वंनि'। २ ज. 'वृत्तेः साऽ'। ३ ञ. 'पि नि'। ४ ञ. 'त्यर्थ'।

अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति। ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा । सत्यमेतत् । तथाऽपि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । न त्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । किं पुनरत्र युक्तम् । यस्मिन्प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सेत यत्संप्रयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति । ननु यस्मिन्दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तमुभयोः प्रत्यक्षत्वात् । नतु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथादिवत्प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवद्देहस्य दृष्टमिति । अत एव च प्रत्यक्षे देहे

प्रवृत्तिशक्तिराहित्यमिति कल्पनाया दृष्टानुसारित्वादित्यर्थः। अनुमानफलं निगमयति। अत इति । समन्वयाद्यनुपपत्तिं दृष्टान्तायतुमपिशब्दः । अचेतनस्य प्रवृत्तिं प्रतिषेधतकेवलचेतनस्य वा तस्यैवा॑चेतनसंयुक्तस्य वा प्रवृत्तिर्विवक्षितेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयन्नाशङ्कते । नन्विति । केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिरदृष्टेत्येतदङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि केवलस्याचेतनस्यैव प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथाऽपीति । चेतनमात्रस्यादृष्टाऽपि प्रवृत्तिरुभयसंबन्धादुत्पद्यमाना किमित्यचेतनाधीना चेतनाधीनैव किं न स्यादित्यर्थः। उभयसंबन्धात्प्रवृत्त्युत्पत्तावपि चेतनस्य तदाश्रयत्वादर्शनादचेतनस्यैव तद्दर्शनात्तस्यैव प्रवृत्तिरिति मन्वानो द्वितीयं निराकुर्वन्नाशङ्कते । न त्विति । तुशब्दश्चेतनस्य जगत्सर्गे प्रवृत्तिरितिभ्रमव्यावृत्त्यर्थः । सर्वप्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा नतु चेतनाश्रया तन्न सिद्धान्तसिद्धिरित्यर्थः । तत्र प्रश्नपूर्वकं सिद्धान्ती गूढाभिसंधिर्विमृशति । किं पुनरिति । केवलस्य चेतनस्याचेतनस्य वा प्रवृत्त्यदर्शनदशायामिति सप्तम्यर्थः । यस्मिन्नित्यचेतनस्य रथादेरुक्तिः । तस्येति संयोगिनश्चेतनस्याभिधानम् । तत्र सांख्यो ब्रूते । नन्विति । युक्तत्वे हेतुमाह । उभयोरिति । प्रवृत्तितदाश्रययोरिति यावत् । आत्मनोऽपि प्रत्यक्षत्वात्प्रवृत्तितदाश्रययोस्तुल्यं प्रत्यक्षत्वं पक्षान्तरेऽपीत्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । प्रत्यक्षत्वाभावे कथमात्मसिद्धिरित्याशङ्क्यानुमानादित्याह । प्रवृत्तीति । अनुमानसिद्धस्य चेतनस्य न प्रवृत्त्याश्रयतेति दर्शयितुमेवकारः । कथमनुमानमित्यपेक्षायां तत्प्रकारं सूचयति । केवलेति । वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वम् । इतिशब्दो यस्मादर्थे । जीवद्देहः सात्मकः प्राणादिमत्त्वान्न यः सात्मको न स प्राणादिमान्यथा रथ इत्यनुमानात्तत्सद्भावमात्रं सिध्यतीत्यर्थः । केवलचेतनो न प्रवृत्त्याश्रयतया प्रत्यक्षो भवतीत्यत्र लिङ्गमाह । अत एवेति । केवलश्चेतनो यतो न प्रत्यक्षोऽभवत्तत एव लोकायतानां विवादोऽन्यथा व्यतिरिक्तात्मनि विवादो न स्यादि-

---

१ क. ज. ञ. 'स्य सेत्युत । २ क. 'त चे'। ३ ञ. 'स्यैव चे'।

सति चैतन्यदर्शनादसति चादर्शनाद्देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः। तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति। तदभिधीयते न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति भवतु तस्यैव सा सा तु चेतनाद्भवतीति ब्रूमः। तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात्। यथा काष्ठादिव्यपाश्रयाऽपि दाहप्रकाशलक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानाऽपि च केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वत्। लोकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम्। ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेत्। न। अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः। यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्ति-

---

त्यर्थः। दर्शनात्प्रवृत्तेश्चैतन्यस्य चेत्यध्याहारः। चेतनाश्रयप्रवृत्तिरप्रत्यक्षा प्रत्यक्षा त्वचेतनाश्रयेति स्थिते फलितमाह। तस्मादिति। अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वमुपेत्य चेतनस्य तत्र प्रयोजकत्वमेष्टव्यमिति परिहरति। तदभिधीयत इति। किमचेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमेव साध्यते किं वा प्रवृत्तेश्चेतनानपेक्षत्वमपीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति। नेत्यादिना। द्वितीयं प्रत्याह। सा त्विति। प्रवृत्तेश्चेतनकृतत्वेऽन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणयति। तद्भाव इति। न च रथादौ प्राणाद्यभावेऽपि प्रवृत्त्यभावासंभवाद्व्यतिरेकासिद्धिः। प्राणादेरपि रथादिवदचेतनत्वाच्चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वानुमानात्प्राणादीनां च प्राणाद्यन्तराभावेऽपि प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः। अन्यगताऽपि प्रवृत्तिरन्याधीनेत्यत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। तत्राप्यन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति। तत्संयोग इति। तथोक्ताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामचेतने दृष्टाऽपि प्रवृत्तिश्चेतने संभवतीति चेतनकृतैवेत्याह। तद्वदिति। लोकायतमते चेतनस्यैवानुपगमात्कथमन्वयादिना तस्य प्रवृत्तौ प्रयोजकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। लोकायतिकानामिति। अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वेऽपि प्रवृत्तेश्चेतनाधीनत्वमावश्यकमिति सिद्धान्तिना स्वाभिसंधिरुक्तः। संप्रति प्रवृत्तिमतामेव राजप्रभृतीनां प्रवर्तकत्वोपलम्भादात्मनस्तदभावान्न प्रवर्तकतेति शङ्कते। नन्विति। लोकसिद्धेन सांख्यसंमतेन च दृष्टान्तेन निराचष्टे। नेत्यादिना। लोकसिद्धदृष्टान्तं विवृणोति। यथेति। द्वितीय-

---

१ ड. °ति द°। २ ञ. °न्यत्व द°। ट. °न्यप्रवृत्तिर°। ३ ड. °तस्येति। ४ ञ. °वति तु°। ५ ट. ञ. साऽपि पे°। ६ क. ञ. °काष्ठादिष्ट°। ७ ड. °नो ज्ञा°। ८ ट. ट. °प्रमा°।

रहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति । यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति । एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन्सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् । एकत्वात्प्रवर्त्याभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्प्रत्युक्तत्वात् । तस्मात्संभवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

स्यादेतत् । यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दत एवं प्रधानमचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति । नैतत्साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयो-

---

मुदाहरणं प्रपञ्चयति । यथा वेति । दृष्टान्तयोर्दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । तस्य प्रवर्तकत्वार्थं प्रवर्त्यसंबन्धमाह । सर्वगत इति । सर्वमूर्तसंयोगं व्यावर्तयति । सर्वात्मेति । बुद्धिपूर्वकारिणो हि प्रवर्तकत्वं दृष्टमित्युपेत्यात्रापि तदापादयति । सर्वज्ञ इति । ईश्वरस्य सर्वप्रवर्तकत्वे युक्त्यन्तरमाह । सर्वेति । सर्वात्मेत्युक्तमद्वितीयत्वं श्रुत्वा चोदयति । एकत्वादिति । कल्पितस्य द्वैतस्य प्रवर्त्यत्वसंभवान्मायोपाधिकस्येश्वरस्य प्रवर्तकत्वमविरुद्धमिति परिहरति । नाविद्येति । अनादिरनिर्वाच्याऽविद्या तया प्रत्युपस्थापिते कल्पिते नामरूपे एव मायाकार्यत्वान्माया तत्राऽऽवेशोऽध्यस्तचिदात्मसंबन्धस्तद्वशेन तस्येश्वरादिभावस्यासकृदुक्तत्वेनास्य चोद्यस्य प्रत्युक्तत्वान्मैवमित्यर्थः । स्वपक्षे रचनार्थप्रवृत्त्युपपत्तिमुपसंहरति । तस्मादिति । परमते तदनुपपत्तिं निगमयति । न त्विति ॥ २ ॥

केवलाचेतनस्य मृदादेरदृष्टाऽपि प्रवृत्तिस्तथाभूतस्यान्यस्य दृष्टेत्यचेतनकारणत्वपक्षेऽपि प्रवृत्तिः संभवतीति शङ्कित्वा परिहरति । पयोम्बुवदिति । सूत्रे शङ्काभागं विभजते । स्यादेतदिति । क्षीरस्यापि चेतनाधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य विशिनष्टि । स्वभावेनेति । तत्प्रवृत्तेरर्थवत्त्वमाह । वत्सेति । केवलाचेतनस्याप्रवृत्तिरित्यत्र क्षीरे व्यभिचारमुक्त्वा जलेऽपि व्यभिचारमाह । यथा चेति । दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । पुरुषार्थो भोगश्चापवर्गश्च । तत्रापीति परिहारप्रतिज्ञां व्याचष्टे । नैतदिति ।

---

१ क. ज. 'द्धये प्र'।

रेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे । उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रं च "योऽप्सु तिष्ठन्" "योऽपोऽन्तरो यमयति" [बृ० ३ । ७ । ४] "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते" [बृ० ३ । ८ । ९] इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति । तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्पयोम्बुवदित्यनुपन्यासः । चेतनायाश्च धेन्वाः स्नेहेच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् । न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यन्दनस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितम् । "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि" [ब्र० सू० २ । १ । २४] इत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या निदर्शितम् । शास्त्रदृष्ट्या तु पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥ ३ ॥

कथमनुमानमित्युक्ते तत्प्रकारं सूचयति । उभयवादीति । विमता प्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तित्वात्संप्रतिपन्नप्रवृत्तिवदित्यनुमानात्पयोम्बुनोरपि पक्षान्तर्भावान्न व्यभिचाराशङ्केत्यर्थः । किंच शास्त्रेण तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वस्य सिद्धत्वेन सपक्षत्वान्न व्यभिचार इत्याह । शास्त्रं चेति । तस्यार्थं संक्षिपति । समस्तस्येति । शास्त्रानुमानाभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वं साध्यवति पक्षे प्रविष्टत्वमेव । तच्च सपक्षनिक्षिप्तत्वस्याप्युपलक्षणम् । अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरित्यर्थः । इतश्च क्षीरदृष्टान्ते व्यभिचारो नास्तीत्याह । चेतनायाश्चेति । केवलाचेतनस्य पयसो न प्रवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह । वत्सचोषणेनेति । अम्बुदृष्टान्तेऽपि सर्वथानपेक्षत्वं चेतनानपेक्षत्वं वा प्रवृत्ताविति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न चेति । द्वितीयं निरस्यति । चेतनेति । उपदर्शितं शास्त्रेणेति शेषः । सूत्रकारस्य पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति । उपसंहारेति । लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या चेति सूत्रद्वयमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ ह. °स्नेहे° । २ ड. म. धेनोः । ३ म. °हेनेच्छ° । ४ क. ख. ज. म. °दृष्ट्या तु° ।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

सांख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं नतु त-द्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किंचिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति । पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानमनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वान्महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते ॥४॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत् । यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमत एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यत इति कथं च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते । निमित्तान्तरानुपलम्भात् । यदि हि किंचिन्निमित्तमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सं-

---

प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यसंभवेऽपि धर्माद्यपेक्षया प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । व्यतिरेकेति । व्यतिरेकानवस्थितिं दर्शयितुं परपक्षमनुवदति । सांख्यानामिति । संप्रति व्यतिरेकानवस्थितिं दर्शयति । नेत्यादिना । धर्मादेः सत्त्वेऽपि प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रोपयोगादकादाचित्कत्वाच्च न कादाचित्कप्रवृत्त्यादिप्रयोजकतेति भावः । किंच प्रधानान्तर्भूतत्वाद्धर्मादेर्न तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वम् । नहि किंचिदपि प्रधानातिरिक्तं तन्मते संमतमस्ति । नच तदेव तत्प्रवृत्त्यादौ प्रयोजकीभवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह । बाह्यमिति । मा भूद्धर्मादि प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा पुरुषस्तु तथेत्याशङ्क्याऽऽह । पुरुषस्त्विति । अपेक्षणीयाभावादनपेक्षत्वे प्रधानस्याऽऽगन्तुकप्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुपपत्तिरिति फलितमाह । इत्यत इति । परपक्षेऽनुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपपादयति । ईश्वरस्येति ॥ ४ ॥

चेतनमचेतनं वा निमित्तमनपेक्ष्य प्रधानस्य परिणामो न युक्त इत्युक्तमिदानीं तदभावेऽपि प्रवृत्तेर्दृष्टत्वात्कथमनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यत्रेति । सूत्रव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । स्यादेतदिति । दृष्टान्ते निरपेक्षत्वनिश्चयहेतुं पृच्छति । कथमिति । योग्यानुपलब्धेस्तथेत्याह । निमित्तान्तरेति । तदनुपलब्धिमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । यदि हीति । योग्यानुपलब्ध्या निमित्तान्तराभावे सिद्धे फलितं दृष्टान्तमु-

---

१ क.ज.ठ.न त°। २ क.°कं वा नि°। ३ ज.°पेक्ष्यं प्र°। ४ ङ.ञ.°क्तिमत्त्वान्म°। ५ ङ.ञ.°थं नि°। ६ ट. ञ.°मित्तान्तरमु°। ७ ङ. ञ.°न तेन निमित्तेन तृ°। क. ज. °न निमित्तेन तृ°। ८ ठ. ड. °नप°।

पादयेमहि नतु संपादयामहे । तस्मात्स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः । तथा प्रधानस्यापि स्यादिति । अत्रोच्यते । भवेत्तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्यापि परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तरोपलब्धेः । कथं निमित्तान्तरोपलब्धिरन्यत्राभावात् । धेन्वैव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनडुहाद्युपभुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तमेतत्स्याद्धेनुशरीरसंबन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेत् । नच यथाकामं मानुषैर्न शक्यं संपादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति । भवति हि किंचित्कार्यं मानुषसंपाद्यं किंचिद्दैवसंपाद्यम् । मनुष्या अपि शक्नुवन्त्येवोचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयितुम् । प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति । ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते । तस्मान्न तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानप्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् । अथापि नाम

पसंहृत्य दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति । तस्मादिति । धेन्वाश्चेतनस्य क्षीरपरिणामे नास्ति कारणता किंतु तृणाद्युपयोगेनोपकारितेति चोद्यमनूद्य सूत्रमवतारयति । अत्रेति । न तृणादिवदिति विभागं विभजते । भवेदिति । आकाङ्क्षापूर्वकं सूत्रावयवमादत्ते । कथमिति । तृणादेः सर्वत्र वा क्षीरीभावे निरपेक्षत्वं चेतनं वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । धेन्वैवेति । एवकारव्यावर्त्यं कीर्तयति । न प्रहीणमिति । अनडुहाद्युपयुक्तमिति तु भोज्य उपयुक्तत्वं नाऽऽशङ्कास्पदम् । एतदेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । यदि हीति । क्षीरीभवनं तृणादेरेतदित्युच्यते । यत्तु निमित्तान्तरोपलम्भे तेनैव निमित्तेन तृणान्युपादाय यथाकामं क्षीरं संपाद्यतामिति तत्राऽऽह । न चेति । चेतनानपेक्षत्वपक्षं प्रत्याह । भवति हीति । मनुष्याणां तृणादिना क्षीरसंपादनं दुष्करमित्युपेत्योक्तमिदानीं तदेव नास्तीत्याह । मनुष्या इति । तेषामुचितोपायोपादानेन तृणान्यादाय क्षीरसंपादनसामर्थ्यमेवोदाहरति । प्रभूतमिति । तृणादेः स्वाभाविकपरिणामासंभवे स्थिते फलितमाह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

प्रधानस्य स्वाभाविकीं प्रवृत्तिमुपेत्यापि दूषयति । अभ्युपगमेऽपीति । वृत्तमनूद्याभ्युपगमेऽपीति भागमपेक्षितं पूरयन्व्याकरोति । स्वाभाविकीति । प्रश्नपूर्वकं हेतु-

---

१ क. न त्विहाभ्यु° । २ क. °पयुक्तं । ३ क. °पयुक्तं । ४ ञ. °निद्दर° । ५ ट. ञ. प्र. ट. °पि न सं° । ६ प्र. °न्स्तेव त्वोनि° । ७ क. ट. ञ. ञ. °नस्य प्र° । १२ ग. ठ. ट. भाषे प्रवृ° ।

भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथाऽपि दोषोऽनुपज्येतैव। कुतः। अर्थाभावात्। यदि तावत्स्वाभाविकी[1] प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किंचिदन्यदिहापेक्षत इत्युच्येत[2] ततो यथैव सहकारि किंचिन्नापेक्षत एवं प्रयोजनमपि किंचिन्नापेक्षेतेत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स यदि ब्रूयात्सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति। तथाऽपि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यम्। भोगो वा स्यादपवर्गो वोभयं वेति। भोगश्चेत्कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेदनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च। अपवर्गश्चेत्प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्याच्छब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च। उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव। न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृ-

---

मादत्ते। कुत इति। पराभिप्रायमनूद्य प्रयोजनापेक्षाभावप्रसङ्गादित्येवंपरतया हेतुं व्याचष्टे। यदीति। प्रसङ्गफलं प्रतिज्ञाहानिं प्रदर्शयति। इत्यत इति। हेतोरर्थान्तरं वक्तुं शङ्कते। स यदीति। व्यवस्थापकाभावान्नैषा व्यवस्थेत्यभिप्रेत्यार्थासंभवादिति हेत्वर्थं वदन्विकल्पयति। तथाऽपीति। आद्यमनूद्याऽऽक्षिपति। भोगश्चेदिति। अनाधेयातिशयस्य सुखदुःखप्राप्तिपरिहाररूपातिशयशून्यस्येत्यर्थः। भोगार्थैव प्रधानप्रवृत्तिरित्यत्र दोषान्तरमाह। अनिर्मोक्षेति। नहि निरतिशयस्य पुरुषस्य स्वारसिकौ भोगापवर्गावङ्गीक्रियेते तेन प्रधानप्रवृत्तेर्भोगैकप्रयोजनत्वे हेत्वभावान्नैव पुंसो मोक्षः सेद्धुमर्हेदित्यर्थः। द्वितीयमनूद्य दूषयति। अपवर्गश्चेदिति। स्वरूपावस्थानस्य सदातनत्वादित्यर्थः। ननु बन्धप्रध्वंसरूपापवर्गसिद्ध्यर्थं प्रधानप्रवृत्तिरर्थवतीति चेन्न प्रधानाविवेकं विना पुरुषे बन्धासिद्धेर्न च तदविवेकनिवृत्त्यर्था तत्प्रवृत्तिरिति युक्तम्। तथा सति हेत्वभावाद्भोगाभावप्रसङ्गादित्याह। शब्दादीति। तदुपलब्धेर्भोगत्वादित्यर्थः। तृतीयेऽपि कतिपयशब्दाद्युपलब्धिर्वा समस्ततदुपलब्धिर्वा भोग इति विकल्प्याऽऽद्ये सर्वेषामेकदैव मुक्तिः स्यादिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह। उभयार्थतेति। औत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रधानचेष्टेतीष्टत्वाद्यावदौत्सुक्यं तत्प्रवृत्तेर्नोक्तो दोषोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। तद्धि प्रधानस्य वा पुरुषस्य वा

---

१ क. °की प्र°। २ क. ज. ञ. °न्यदपे°। ३ क. ङ. ञ. °त्युच्यते त°। ४ क. ङ. ञ. °पे-क्षिष्यत इत°। ५ ञ. °स्यार्थे। ६ क. °शाया हा°। ७ ङ. °यपु°।

त्तिः। नहि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं संभवति। नच पुरुषस्य निर्मलस्य निष्कलस्यौत्सुक्यम्। दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत्प्रवृत्तिस्तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत्सर्गशक्त्यनुच्छेदात्संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव। तस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॥ ७ ॥

स्यादेतत्। यथा कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पङ्गुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं दृक्शक्तिविहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति। यथा[1] वाऽयस्कान्तोऽश्मा स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति। एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम्। अत्रोच्यते। तथाऽपि नैव दोषान्निर्मोक्षोऽस्ति। अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति। प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युप-

---

नाऽऽद्य इत्याह। न हीति। औत्सुक्यापरपर्यायकुतूहलितायाश्चेतनगामित्वावगमादित्यर्थः। न द्वितीय इत्याह। न चेति। स्वरसतो हि पुरुषो निर्मलोऽभिलप्यते न तस्यौत्सुक्यरूपमलसंबन्धः सिध्यति तेन पुरुषस्यापि न संभवत्यौत्सुक्यमित्यर्थः। अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिर्न च सादृश्यमन्तरेणार्थवती प्रधानस्य च सर्गशक्तिः सा[2] सृष्टिं विनाऽनर्थिका तथाचोभयविधशक्तिवैयर्थ्यपरिहारार्थं प्रधानप्रवृत्तिरिति शङ्कते। दृक्शक्तीति। तर्हि शक्त्योर्नित्यत्वात्तदर्थवत्त्वाय सदा प्रधानप्रवृत्तेर्मोक्षासिद्धिरिति दूषयति। सर्गेति। अर्थासंभवान्निरपेक्षस्यैव प्रधानस्य प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तमित्युपसंहरति। तस्मादिति ॥ ६ ॥

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निरस्यति। पुरुषाश्मवदिति। चोद्यं विभजते। स्यादेतदिति। पङ्गोरपि वागादिद्वारा प्रवर्तकत्वसंभवात्तद्विरहिणि पुरुषे न प्रवर्तकतेत्यपरितुष्यन्तं प्रत्याह। यथा[3] वेति। दार्ष्टान्तिकमाह। एवमिति। पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको नापि निवर्तक इत्यनेन तत्प्रवर्तकत्वे प्रत्युक्ते कथं पुनराशङ्कोन्मिषेदित्याशङ्क्याऽऽह। इति दृष्टान्तेति। पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तप्रवतार्यपेक्षितं पूरयन्व्याकरोति। अत्रेति। कथं दोषानिवृत्तिरित्याशङ्क्यापसिद्धान्तापत्तिं तावदाह। अभ्युपेतेति। पुरुषस्य प्रधानप्रवर्तकत्वमङ्गीकुर्वतस्तत्प्रवर्तकत्वा-

---

१ क. ॰पा चाय॰। २ ट. ॰न्तो मणिः स्व॰। ३ क. ख. ॰त्वाऽपि मृ॰। ४ क. ट. ष. ॰शा चेति॥

गमात्। कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत्। पङ्गुरपि ह्यन्धं वागादिभिः पुरुषं प्रवर्तयति। नैवं पुरुषस्य कश्चिदपि प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च। नाप्ययस्कान्तवत्संनिधिमात्रेण प्रवर्तयेत्। संनिधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात्। अयस्कान्तस्य त्वनित्यसंनिधेरस्ति स्वव्यापारः संनिधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरुषाश्मवदिति। तथा प्रधानस्याचैतन्यात्पुरुषस्य चौदासीन्यात्तृतीयस्य च तयोः संबन्धुरभावात्संबन्धानुपपत्तिः। योग्यतानिमित्ते च संबन्धे योग्यत्वानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्गः। पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः। परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं च प्रवर्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः॥ ७॥

नभ्युपगमस्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। कथं चेति। नहि प्रवर्तकत्वमुदासीनस्य युक्तमुदासीनत्वव्याघातादित्यर्थः। पङ्गुदृष्टान्तं विघटयति। पङ्गुरपीति। पुरुषस्य प्रस्पन्दप्रयत्नव्यापाराभावे हेतुद्वयम्। अयस्कान्तदृष्टान्तेन स्वगतव्यापारमन्तरेणापि पुरुषस्य प्रवर्तकत्वमुपदिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह। नापीति। अयस्कान्तसंनिधावयोवत्कदाचिदेव संनिधौ सत्यपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। अयस्कान्तस्येति। परिमार्जनादीत्यादिशब्देन मुखाभिमुख्यसंपादनं संगृहीतम्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यमुक्त्वा फलितमाह। इत्यनुपन्यास इति। किंच प्रवर्त्यप्रवर्तकभावस्य संबन्धसापेक्षत्वात्प्रधाननिमित्तो वा पुरुषनिमित्तो वा तदुभयव्यतिरिक्तनिमित्तो वा संबन्धस्तयोरिति विकल्पयति। तथेति। सति विकल्पत्रये संबन्धानुपपत्तिरिति संबन्धः। नाऽऽद्य इत्याह। प्रधानस्येति। न द्वितीय इत्याह। पुरुषस्येति। न तृतीय इत्याह। तृतीयस्येति। प्रधानस्याचेतनत्वाद्दृश्यत्वे पुरुषस्य चेतनत्वाद्द्रष्टृत्वे योग्यताऽस्तीति तन्निमित्तो द्रष्टृदृश्यभाव एव संबन्धस्तयोरित्याशङ्क्याऽऽह। योग्यतेति। किंच यथा स्वाभाविकप्रवृत्तिपक्षे विकल्प्यार्थाभावो दर्शितस्तथा पुरुषसंबन्धात्प्रधानप्रवृत्तिपक्षेऽपि भोगो वा फलमपवर्गो वा द्वयं वेत्येवं विकल्प्यार्थाभावो वक्तव्य इत्याह। पूर्ववच्चेति। नन्वयस्कान्तदृष्टान्तावष्टम्भेन भवताऽपि परमात्मा कूटस्थनित्य एव प्रवर्तकोऽभ्युपगतस्तथाचोक्तनीत्या त्वत्पक्षोऽपि न सिध्यति तत्राऽऽह। परमात्मनस्त्विति। अतिशयः सांख्याभिमतात्पुरुषादिति शेषः॥ ७॥

---

१ क. °ष्यन्धं। २ क. ज. °भिः प्र°। ३ क. ङ. ज. अ. °श्चित्प्रव°। ४ ङ. अ. °बन्धयितुर°। ५ ङ. अ. °से सं°। ६ ठ. ढ. °त्तरीत्या।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते। यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था। तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात्परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः। बाह्यस्य च कस्यचित्क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥८॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथाऽपि स्यादन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत। न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात्। कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते। यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावोऽभ्युपगम्यते। चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः। तस्मात्साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या

प्रधानस्य स्वाभाविकी पुरुषसंनिधेर्वा न प्रवृत्तिरित्युक्तमिदानीं कस्यचिद्गुणस्य प्राधान्यं कस्यचिदुपसर्जनत्वमित्यपि वैषम्यमभ्युपगतं स्वतः परतो वा न संभवतीत्याह। अङ्गित्वेति। चकारसूचितां प्रतिज्ञां प्रकटीकरोति। इतश्चेति। पञ्चम्यर्थमेव दर्शयन्प्रधानावस्थामनुवदति। यद्धीति। सा च कूटस्था वा विकारिणी वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह। तस्यामिति। अनपेक्षस्वरूपाणां परस्परानपेक्षाणां गुणप्रधानत्वहीनानामङ्गाङ्गित्वायोगात्कार्यानुत्पत्तिरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। बाह्यस्येति ॥ ८ ॥

गुणानामनपेक्षस्वभावत्वान्न स्वतो वैषम्यमित्यत्रासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति। अन्यथेति। तत्रान्यथानुमितौ चेति भागं पूर्वपक्षत्वेन व्याकरोति। अथापीति। निरपेक्षेषु गुणेषु गुणप्रधानभावानुपपत्तावपीति यावत्। गुणानामङ्गाङ्गित्वानुपपत्त्या महदादिकार्यानुत्पत्तिरूपो दोषो यथा न भवति तथा मिथोऽनपेक्षत्वलक्षणस्वभावादन्यथा प्रकारान्तरेण गुणानन्योन्यसापेक्षानेव कल्पयामोऽतो न प्रागुक्तदोषप्रसक्तिरित्युक्तम्। प्रकारान्तरेण कल्पनमेव प्रकटयति। न हीति। तेषां मिथः सापेक्षत्वे विकारित्वे च तुल्यं प्रमाणासत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह। कार्येति। तथाऽपि कथं मिथः सापेक्षत्वं विकारित्वं वा गुणानामिति तत्राऽऽह। यथा यथेति। अपसिद्धान्तं शङ्कित्वोक्तम्। चलमिति। उक्तोपगमफलमाह। तस्मादिति। पूर्वपक्षमनूद्य

---

१ क. ट. ञ. म. °गन्तव्यः। घ°।

एव गुणा अवतिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव। ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्तेत । चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन् । भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात्सर्वदैव वैषम्यं भजेरन्निति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ (१)

परस्परविरुद्धश्चायं सांख्यानामभ्युपगमः । क्वचित्सप्तेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति क्वचिदेकादश । तथा क्वचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति क्वचिदहंकारात् । तथा क्वचित्त्रीण्यन्तःकरणानि वर्णयन्ति क्वचिदेकमिति । प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादिन्या विरोधस्तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या । तस्मादप्यसमञ्जसं सांख्यानां दर्शनमिति । अत्राऽऽह। नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जसमेव दर्शनं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात् । एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं

ज्ञशक्तिवियोगादित्यादि व्याकुर्वन्परिहरति । एवमिति । येन येन विना कार्यं नोपपद्यते तत्तदपि तद्वशादेवानुमेयमित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञेति । अनन्तरोक्तदोषनिरासं स्वीकृत्य व्यवहितदोषापत्तिमुक्त्वा संप्रत्यङ्गीकारं त्यजति । वैषम्येति । विपक्षे दण्डमाह । भजमाना वेति । अनन्तरो दोषो महदादिकार्योत्पादायोगः ॥ ९ ॥

इतश्चासंगतं सांख्यमतमित्याह । विप्रतिषेधाच्चेति । सूत्रं विभजते । परस्परेति । विरोधमुदाहरति । क्वचिदिति । त्वङ्मात्रमेव धीन्द्रियमनेकरूपादिधीसमर्थं कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेति सप्तेन्द्रियाणीत्यर्थः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्येकादशं मन इत्येकादशेन्द्रियाणीत्याह । क्वचिदिति । प्रकारान्तरेण विप्रतिषेधमाह । तथेति । तन्मात्रा भूतसूक्ष्माणि बुद्धिरहंकारो मन इति त्रीण्येकमिति बुद्धिरेवोच्यते । मिथोनिरोधसमाप्तातिविशब्दः । विप्रतिषेधशब्दस्यार्थान्तरमाह । प्रसिद्ध इति । सांख्यवादस्योक्तनीत्या भ्रान्तिमूलत्वात्तदीयन्यायविरोधो न समन्वयस्येत्युपसंहरति । तस्मादिति । सांख्यसमयस्यासामञ्जस्यादुपेक्षणीयत्वे प्रतिबन्द्या सांख्यश्चोदयति । अत्रेति । चोद्यं विवृणोति । नन्विति । सिद्धान्तस्यासामञ्जस्ये हेतुमाह । तप्येति । हेतुं साधयति । एकं हीति । प्रपञ्चस्य ब्रह्माविरेकात्कुतस्तदैक्यं तत्राऽऽह । सर्वेति । तदपि

---

१ ट. 'रो दो'।

सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतामेकस्यैवाऽऽत्मनो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूतावित्यभ्युपगन्तव्यं स्यात् । यदि चैतौ तप्यतापकावेकस्याऽऽत्मनो विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्यत इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात् । न ह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते । योऽपि जलतरङ्गवीचीफेनाद्युपन्यासस्तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः । प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथा ह्यर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते । यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्याद्यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध

कथं तत्राऽऽह । सर्वस्येति । नच तावेकस्य युक्तौ परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म ततस्तापकात्तप्यस्य भेदोऽन्यथा तद्भावायोगात्तदयोगे च व्यवहारे विरोधादयुक्तं त्वन्मतमित्यर्थः । एकस्यैवाऽऽत्मनश्चेतनाचेतनात्[3]र्मत्वात्तप्यतापकव्यवहारसिद्धौ नासामञ्जस्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यदीति । किं तयोरात्मरूपत्वं तद्धर्मत्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यं[4] प्रत्याह । स इति । द्वितीयेऽपि तयोः स्वरूपान्तर्भावो बहिर्भावो वा । प्रथमे प्रागुक्तदोषानुपक्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । औष्ण्यप्रकाशयोः स्वरूपत्वात्ताभ्यां दीपस्यानिर्मोक्षेऽपि तप्यतापकयोर्वीचीतरङ्गादिवद्धर्म्यनन्तर्भावाद्धर्मिणस्ताभ्यां पृथक्त्वान्नानिर्मुक्तिरिति पक्षान्तरमाशङ्क्याऽऽह । योऽपीति । वीचीतरङ्गादीनां जलधर्मत्वेऽपि तेभ्यो जलं पृथगिष्टं तथा तप्यतापकयोरात्मधर्मत्वेऽपि ताभ्यामात्मा पृथगिति योऽपि मोक्षसंभावनार्थमुपन्यासस्तत्रापि जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षस्तेषां तत्संबन्धित्वेनाऽऽविर्भावादिना सदा सत्त्वात्तथाऽऽत्मन्यपि तप्यतापकयोरुद्भवादिना नित्यत्वादात्मनस्ताभ्यामनिर्मोक्षान्मोक्षशास्त्रानर्थक्यमित्यर्थः । कर्मकर्तृत्वात्तप्यतापकयोर्भिन्नत्वस्य प्रसिद्धत्वादपि तयोर्भिन्नत्वमित्याह । प्रसिद्धश्चेति । लौकिकीं प्रसिद्धिं प्रकटयति । तथा हीति । अर्थी तप्यस्तापकश्चार्थस्तयोर्भेदे तावदनुभवमाह । अर्थीति । तत्रैव युक्तिमाह । यदीति । तयोर्भेदानुपगमेऽर्थस्यार्थिमात्रत्वमर्थिनो वाऽर्थमात्रत्वं नाऽऽद्य इत्याह । यस्येति । नित्यप्रा-

---

१ ट. ञ. °र्मुच्येतेति । २ झ. ट. °र्भेद° । ३ ड. ट. °त्मना तप्य° । ४ ठ. ड. °द्यं त° । ५ ठ. ड. °द्धर्मान° ।

एवेति। न तस्य तद्विषयमर्थित्वं स्याद्यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति। अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति। तथाऽर्थस्याप्यर्थत्वं न स्याद्यदि स्यात्स्वार्थत्वमेव स्यात्। न चैतदस्ति। संबन्धिशब्दौ ह्येतावर्थी चार्थश्चेति। द्वयोश्च संबन्धिनोः संबन्धः स्यान्नैकस्यैव। तस्माद्भिन्नावेतावर्थार्थिनौ। तथाऽनर्थानर्थिनावपि। अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थस्ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यते। तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वाद्भूयस्त्वाच्चानर्थस्योभावप्यर्थानर्थावनर्थ एवेति तापकः स उच्यते। तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यत इति तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः। जात्यन्तरभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात्स्यादपि

प्राप्तेऽर्थे नार्थितेत्यत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। दार्ष्टान्तिकं विवक्षन्नाह। अप्राप्ते हीति। स्वरूपत्वेन प्राप्तेऽर्थे नार्थिनोऽर्थित्वमिति शेषः। एवमर्थस्यार्थिमात्रत्वं नेत्युपसंहर्तुमपिशब्दः। अर्थिनोऽर्थमात्रत्वं मत्याह। तथेति। अर्थिनोऽर्थानतिरेके सतीति यावत्। अर्थिवदिति दृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः। इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह। न चेति। अर्थस्य स्वार्थत्वे शेषत्ववचोविरोधः स्यादित्यर्थः। इतश्चार्थार्थिनोर्भिन्नतेत्याह। संबन्धीति। तथाऽपि कथं भिन्नत्वं तत्राऽऽह। द्वयोश्चेति। अर्थार्थिभेदमनुभवयुक्तिसिद्धं निगमयति। तस्मादिति। अर्थार्थिनोरुक्तन्यायमनर्थानर्थिनोरपि संचारयति। तथेति। अर्थार्थिवत्तावपि भिन्नावेवेति संबन्धः। अर्थानर्थयोर्भेदमुदाहरति। अर्थिन इति। तर्हि कथमेकस्यैव विरुद्धधर्मद्वयं तत्राऽऽह। ताभ्यामिति। तप्यतापकयोर्भिन्नत्वप्रसिद्धिमुपक्रम्यान्यदेवोक्तम्। न चानर्थानर्थिनोस्तप्यतापकत्वेऽपि तदर्थार्थिनोरस्तीत्याशङ्क्याऽऽह। तत्रेति। तप्यतापकयोर्भिन्नत्वमुपपाद्य विपक्षे मोक्षासिद्धिं पूर्वोक्तामुपसंहरति। इति तयोरिति। त्वन्मतेऽपि भिन्नयोरेव तप्यतापकयोर्वीचीतरङ्गादिवदुद्भवाभिभवाभ्यां नित्यत्वात्कुतो मुक्तिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षी स्वपक्षे मोक्षसिद्धिमाह। जात्यन्तरेति। नन्वविवेकस्तप्यतापकयोः संयोगे हेतुस्तस्य विवेकान्निवृत्तिरिति मते नित्यादागन्तुकाद्वा ततस्तन्निवृत्तिराद्ये सदा मुक्तेः संसाराभावः। द्वितीये त्वागन्तुकस्य विवेकस्यानाधेयातिशये पुंस्यसंभवः। नच सत्त्वस्यैवासौ तस्यैव सम्यग्धिया मोक्षो बन्धश्च तदभावादिति पुंसो द्वयाभावापातान्नैवं बुद्धिसत्त्वस्थावपि बन्धमोक्षौ योद्धृगताविव जयपराजयौ स्वामिनि पुंस्युपचरितौ तस्य बुद्धिसत्त्वाविभागापत्त्या तत्फलभोक्तृत्वादिति मत्वाऽऽह। स्यादपीति। अनिर्मोक्षप्रसक्तेरयुक्तमौपनिषदं मतमिति

कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति। अत्रोच्यते। नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः। भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातां न त्वेतदस्त्येकत्वादेव। न ह्यग्निरेकः सन्स्वमात्मानं दहति प्रकाशयति वा सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च। किं कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिंस्तप्यतापकभावः संभवेत्। क्व पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति। उच्यते। किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवद्देहस्तप्यस्तापकः सवितेति। ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य। यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्यात्सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादिति। उच्यते। देहाभावेऽपि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा। नच त्वयाऽपि तप्तिर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्यते। नापि देहचेतनयोः संहतत्वमशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात्। नच तप्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छसि कथं तवापि तप्यतापकभावः। सत्त्वं तप्यं तापकं रज इति चेन्न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः। सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्परमार्थतस्तर्हि नैव तप्यत इत्यापततीवशब्दप्रयोगा-

प्रासमनूद्य समाधिसत्त्वं सूचयति। अत्रेति। वस्तुत्वं तप्यतापकयोरुपेत्यानिर्मोक्षो विवक्ष्यते भ्रान्तित्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यं निराह। नेत्यादिना। तदेव प्रपञ्चयति। भवेदिति। विषयविषयिभावं तात्त्विकमिति शेषः। ऐक्ये तात्त्विको विषयविषयिभावो नेत्यत्र दृष्टान्तमाह। न हीति। कैमुतिकन्यायार्थं सत्यपीत्युक्तम्। किमु कूटस्थे ब्रह्मणीत्यत्राऽऽक्षेपार्थे किंशब्दः। द्वितीयमवलम्बयितुं शङ्कयति। क्वेति। बाह्यस्याऽऽन्तरस्य वाऽऽश्रयस्तप्यतापकत्वस्य पृच्छ्यते प्रथमं प्रत्याह। उच्यत इति। द्वितीयमादाय शङ्कते। नन्विति। साऽपि लिङ्गदेहस्यैव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। यदीति। कल्पितात्मत्वलिङ्गगामित्वेनाऽऽन्तरस्य तस्य भ्रान्तिमात्रत्वमभ्युपेतमित्याह। उच्यत इति। यत्तु लिङ्गस्य नाशित्वात्तद्गततप्यतापकत्वस्य स्वयमेव नाशाद्धेत्वनुष्ठानानर्थक्यमिति तन्न। लिङ्गस्य यावदात्मभावित्वेनामुक्तेरवस्थानादित्याशयेनाऽऽह। देहेति। किंच सांख्यस्यापि तप्यतापकत्वमाश्रयं पारिशेष्यासिद्धं तप्तिर्हि तन्मते केवलस्य वा चेतनस्य संहतस्य वा तप्तेर्वा सत्त्वस्य वा नाऽऽद्य इत्याह। न चेति। न द्वितीय इत्याह। नापीति। न तृतीय इत्याह। न चेति। नच केवलस्य देहस्यैव तप्तिर्नाचेतनस्य देहस्येत्युक्तत्वादित्यासिपाति। कथ-

१ क. ट. ङ. सकात्मा॰। २ ङ. चेतन। ३ ङ. ट. ॰पितः॰।

त्। न चेत्तप्यते नेवशब्दो दोषाय । नहि डुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सविषो भवति । सर्पो वा डुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो[1] भवति। अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति। नैवं सति ममापि किंचिद्दुष्यति। अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वमभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येत नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य। तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात्तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगोपरमस्ततश्चाऽऽत्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेत्। न। अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात्। गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात्सांख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽ-

---

मिति। चतुर्थं शङ्कते। सत्त्वमिति। तयोस्तप्यतापकत्वे तन्निवृत्तये हेत्वनुष्ठानं पुंसो न स्यादित्याह। नेति। सत्त्वरजोभ्यामविवेकात्तस्यापि तप्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। ताभ्यामिति। आत्मनस्तप्ते सत्त्वे प्रतिबिम्बितत्वाद्युक्ता तप्तिरिति शङ्कते। सत्त्वेति। किमिवशब्दस्याऽऽभासोऽर्थः सादृश्यं वा। प्रथमं प्रत्याह। परमार्थ इति। क्वचिदिवशब्दस्य सादृश्येऽपि प्रयोगादिहापि तथेति द्वितीयं शङ्कित्वाऽऽह। न चेदिति। चेतनस्य तप्यत्वं कल्पितमकल्पितं वोपेत्येवशब्दः सादृश्ये प्रयुक्तः। नाऽऽद्यो वस्तुनोऽतप्यत्वे सादृश्यस्याकिंचित्करत्वादित्यर्थः। कथमिवशब्दस्योक्तसादृश्यस्याकिंचित्करत्वं तप्यमानसादृश्ये तप्यमानत्वयोगात्तत्राऽऽह। न हीति। पारिशेष्यं निगमयति। अतश्चेति। परमते तप्यतापकत्वस्याऽऽविद्यत्वे किं ते जातं तदाह। नैवमिति। अनिर्वाच्यत्वेनाऽऽविद्यत्वं तप्यत्वस्य मया नेष्टमिति कल्पान्तरमाह। अथेति। तप्तिक्रियायास्तत्संबन्धस्य च वस्तुत्वाज्ज्ञानादनिवृत्तेर्न मुक्तिरित्याह। तवैवेति। सुतरामित्युक्तमतिशयमाह। नित्यत्वेति। प्रधानं तापकम्। सांख्यः स्वपक्षे मोक्षसिद्धिं शङ्कते। तप्येति। निमित्तेनादर्शनेन सह वर्तत इति सनिमित्तः प्रकृतिपुरुषयोगस्तदपेक्षत्वादात्मनि तप्तेर्निमित्तनिवृत्त्या नैमित्तिकनिवृत्तौ शक्तिनित्यत्वेऽपि सर्वात्मना तापक्षयलक्षणो मोक्षः सिध्यतीत्यर्थः। अदर्शनस्याभावस्य नित्यत्वादनिवृत्तेस्तत्त्वान्तरेषु चानन्तर्भावात्तमस्यन्तर्भावमभ्युपेत्य प्रत्याह। नेति। उद्भूतेन तमसा तप्यतापकयोः संबन्धोपपत्तेस्तत्त्वविया[2] तमसोऽभिभवे संबन्धाभावाद्बन्धध्वस्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। गुणानां चेति। परपक्षे मोक्षासिद्धिं प्रसाध्य स्वपक्षे तदुपपत्तिमाह।

---

1 क. ज. ट. 'षोऽत'। २ ट. 'प्रभिभ'।

परिहार्यः स्यात्। औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते। व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति॥ १०॥ (१)

प्रधानकारणवादो निराकृतः परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः। तत्राऽऽदौ तावद्योऽणुवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते। तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः। कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विप-

---

औपनिषदस्येति। अनिर्मोक्षाशङ्का नेति संबन्धः। सा किं हेत्वभावाद्वा तप्यतापकयोः स्वाभाविकत्वाद्वा[1]। नाऽऽद्य इत्याह। आत्मेति। न द्वितीय इत्याह। एकस्येति। तप्यतापकयोरस्वाभाविकत्वेऽपि विकारोपाधिकयोरुद्भवादिना नित्यत्वादनिर्मोक्षाशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह। विकारेति। आत्मैक्योपगमे कथं दृश्यमानं तप्यतापकत्वं न खल्वेकस्मिन्नेवार्थार्थित्वादि युक्तमित्याशङ्क्य काल्पनिके व्यावहारिके तस्मिन्नानुपपत्तिरित्याह। व्यवहारे त्विति॥ १०(१)

वृत्तं कीर्तयति। प्रधानेति। तस्य भ्रान्तिमूलत्वात्तदीययुक्तिविरोधः समन्वयस्य नास्तीत्युक्तमित्यर्थः। वैशेषिकाधिकरणस्य तात्पर्यमाह। परमाण्विति। तस्य भ्रान्तिमूलत्वोक्त्या तदीययुक्तिविरोधो निरस्यः समन्वयस्येत्यर्थः। तन्निराकरणस्यास्मिन्नधिकरणेऽभावात्किमनेनेत्याशङ्क्याऽऽह। तत्रेति। स्वपक्षदोषनिरासस्य स्मृतिपादसंबन्धेऽपि प्रधानगुणानन्वयान्न चेज्जगत्तत्प्रकृतिकं तर्हि ब्रह्मविशेषगुणानन्वयान्न तत्प्रकृतिकमपि स्यादित्यवान्तरसंगतिलाभादिहेदमधिकरणमिति भावः। स्वपक्षदोषसमाधिद्वारा समन्वयदृढीकरणादध्यायादिसङ्गतयः। तत्र चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयस्तस्य वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन विरोधोऽस्त्युत नेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह। तत्रेति। पूर्वपक्षे वैशेषिकानुमानविरोधाद्ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तदविरोधात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः। तदीयानुमानं ब्रह्मकारणनिराकरणपरं दर्शयितुं तदभ्युपगममभिनयति। कारणेति। समवायिकारणार्थं कारणपदमिति वक्तुं द्रव्यपदम्। गुणशब्दोऽसाधारणगुणार्थः। साधारणगुणानामारम्भकत्वेऽपि समवायिकारणस्थत्वानियमात्। कार्यस्य द्रव्यविशेषणं कार्यान्तरे तदनारम्भात्। गुणाश्च गुणान्तरमित्यत्रान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति। शुक्लेभ्य इति। ब्रह्मचैतन्यं न द्रव्यसमवायिकारण-

---

१ ख. 'विकाद्वा। २ ङ. 'कारोपा'। ३ क. ख. निरस्तव्यः। ४ ङ. ट. 'दिर'।

र्ययादर्शनाच्च। तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपग-म्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात्। तददर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति। इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति।

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्॥११॥(२)

एषा तेषां प्रक्रिया। परमाणवः किल कंचित्कालमनारब्ध-कार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणाश्च तिष्ठ-न्ति। ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तो द्व्य-

---

विशेषगुणः समानजातियविशेषगुणानारम्भकत्वात्संयोगवदित्यभिप्रेत्याऽऽह। तस्मा-दिति। नच चैतन्यस्य स्वरूपत्वेन गुणत्वासिद्धेः सिद्धसाध्यता ज्ञानीतिवदहं ज्ञान-मित्यदृष्टेस्तद्गुणत्वस्पाष्टयादिति भावः। घटः स्फुरतीति सामानाधिकरण्याद्घटादेस्तद्गु-णत्वासिद्धेरसिद्धिरित्याशङ्क्य जनयितृव्यापारविषयतया घटो जायत इतिवत्प्रकाशयि-तृव्यापारकर्मतया सामानाधिकरण्यं न तद्गुणत्वादित्यसिद्धिं समुद्धरति। तदिति। ब्रह्म न द्रव्योपादानं तुल्यजातीयारम्भकविशेषगुणानाधारत्वाद्दिगादिवदिति भावः। स्मृतिपादे निरस्तमनुमानं किमिति पुनः शङ्कितमित्याशङ्क्य लौकिकपदार्थेषु तत्रोक्तेऽ-पि व्यभिचारे परप्रक्रियासिद्धेष्वेव पारिमाण्डल्यादिषु तमिदानीं दर्शयतीति विशेषमा-ह। इममिति। तदर्थं सूत्रमुदाहरति। महदिति। यथा महद्दीर्घं च त्र्यणुकं ह्रस्वे-भ्योऽणुभ्यश्च द्व्यणुकेभ्यो जायते। वाशब्दश्चार्थः। यथा च परिमण्डलाभ्यां परमा-णुभ्यां द्व्यणुकमपरिमण्डलमुत्पद्यते। तथा चेतनाद्ब्रह्मणो जगदचेतनं स्यादिति सूत्रा-र्थः। इममर्थं स्फुटीकर्तुं परकीयप्रक्रियामनुवदति। एषेति। तत्र प्रलयावस्थामुपन्य-स्यति। परमाणव इति। चतुर्विधेषु तेषु प्रामाणिकसंमतिं सूचयति। किलेति। लयहेतुकर्मोद्रेकावस्था कंचित्कालमित्युक्ता। तत्र सर्वकार्यलयेऽपि पाकजपरमाणुगुणा-नामवस्थानमास्थायोक्तम्। रूपादिमन्त इति। पार्थिवपरमाणूनां चतुर्गुणत्वमाप्यप-रमाणूनां त्रिगुणत्वं तैजसपरमाणूनां द्विगुणत्वं वायवीयपरमाणूनामेकगुणतेति विभाग-माह। यथेति। परमाणुमात्रवृत्तिपरिमाणं दर्शयति। पारिमाण्डल्येति। तेषामार-म्भक्रममाह। ते च पश्चादिति। सर्गहेतुकर्मोद्भवावस्था पश्चादित्युक्ता। समवायिका-रणं परमाणूनुक्त्वा निमित्तकारणमाह। अदृष्टादीति। आदिशब्देनेश्वरप्रयत्नाद्यु-च्यते। असमवायिकारणमाह। संयोगेति। अदृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगात्परमाणौ कर्म त-

---

१ क. ङ. अ. °णाऽऽत्तदृ°। २ क. ख. °णवतस्त्यादि°। ३ क. ख. ट. ड. °सिद्धिमु°। ४ ख. पुनराश°। ५ ट. ड. °मा प°। ६ ख. च ह्रस्वप°। ७ क. ख. °णि सं°। ८ क. ख. °रणप°।

णुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरम् । यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदाऽपि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदाऽपि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम् । अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवाऽऽरभेते चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदाऽपि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभेते तदाऽपि समानैषा योजना । तदेवं यथा

योऽण्वन्तरसंयोगाद्द्व्यणुकमारभ्यते । नच परमाणवो बहवः संयुक्ताः सहसा कार्यारम्भकाः परमाणुत्वे सति बहुत्वाद्घटोपगृहीतपरमाणुवत् । नच तेषामपि घटारम्भकतया साध्यवैकल्यं घटभङ्गे कपालादीनामनारब्धत्वादणूनां चातीन्द्रियत्वात्सर्वानुपलब्धिप्रसङ्गात् । नच द्वावपि परमाणू कार्यानारम्भकौ परमाणुत्वे सति द्वित्वाद्घटोपगृहीतपरमाणुद्वयवदिति युक्तं साध्यवैकल्यात् । द्व्यणुकानि च त्रीणि संभूय त्र्यणुकमुत्पादयन्ति तदनन्तरमारम्भकसंख्यानियमो नेति भावः । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्त इति सूत्रार्थमुक्त्वा गुणाश्च गुणान्तरमिति सूत्रार्थमाह । कारणेति । कतिपयकारणगुणानामारम्भकत्वं सर्वेषां वेति वीक्षायामाद्यं व्युत्पादयति । यदेति । कल्पान्तरं दूषयति । परमाण्विति । अभ्युपगममेव साधयति । अणुत्वेति । इतश्च कतिपयगुणानामेवाऽऽरम्भकत्वमित्याह । यदाऽपीति । द्व्यणुकेऽधिकरणे द्विशब्दस्य भावप्रधानत्वाद्द्वे द्वित्वे ते स्वाश्रयाणां चतुर्णां द्व्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वात्तदारम्भके विवक्ष्येते । नहि द्वित्वद्वयं हित्वा तदाधाराणां द्व्यणुकानामारम्भकत्वम् । अथवाऽणुकमिति द्व्यणुकमुक्तं ते द्वित्वावच्छिन्ने यदा द्वित्वसंख्ययाऽवच्छिद्येते तदा द्वौ घटावितिवद्द्वे द्व्यणुके इत्युक्ते द्व्यणुकचतुष्टयं संपद्यते । एवं चतुर्णां द्व्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वे स्थिते तद्गतानां गुणानां तुल्यजातीयारम्भकतेत्यर्थः । सर्वगुणानामनारम्भकत्वे हेत्वन्तरमाह । अणुत्वेति । व्यवस्थितां वैशेषिकप्रक्रियां प्रदर्श्याव्यवस्थितां दर्शयति । यदाऽपीति । कारणगुणानां केषांचिदारम्भकत्वं न सर्वेषामिति सर्वेषां तुल्यमित्याह । तदाऽपीति । व्यवस्थितामव्यवस्थितां च परप्रक्रियामुक्त्वा सूत्रं व्याकुर्वन्व्यभिचारमाह । तदेवमिति । यत्र तस्यां प्रक्रि-

---

१ ट. 'गतरू'। २ ङ. 'भन्ते त'। ३ ङ. 'धार'।

परमाणोः परिमण्डलात्सतोऽणुह्रस्वं च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घं च त्र्यणुकादि न परिमण्डलम्। यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घं च त्र्यणुकं जायते नाणु नो ह्रस्वम्। एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे किं तव च्छिन्नम्। अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाऽऽक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादीत्यतो नाऽऽरम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि। न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्ये चेतनान्तरं नाऽऽरभेत। न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्। तस्मात्पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात्प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति। मैवं मंस्थाः। यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात्। नच परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं प्राक्परिमाणान्तरारम्भात्पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः। आरब्धमपि कार्य-

---

यायामेवमुक्तप्रकारेणेति यावत्। अव्यवस्थितप्रक्रियामाश्रित्योक्तं महदित्यादि। वाशब्दोऽनुक्ताणुह्रस्वकार्यसमुच्चयार्थ इति व्याचष्टे। यथा वेति। नाणु जायते नापि ह्रस्वं जायते त्र्यणुकादिति योजना। पारिमाण्डल्यादीनां तुल्यजातीयानारम्भकत्वे सिद्धे दार्ष्टान्तिकमाह। एवमिति। दृष्टान्तवैधर्म्यं चोदयति। अथेति। जगत्यपि तुल्यं विरोधिगुणाक्रान्तत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। नत्विति। अचेतनायाश्चेतनाविरोधिन्या जगति भावाच्चेतनायाः सजातीयानारम्भकतेत्याशङ्क्याऽऽह। न हीति। विशेषगुणत्वाच्चेतनायाः साधारण्यात्पारिमाण्डल्यादेर्वैधर्म्यं मत्वा तत्फलमाह। तस्मादिति। ज्ञानवानस्मीति प्रत्ययस्य बुद्धिवृत्त्युपधानाधीनत्वाच्चैतन्यस्य स्वरूपत्वेन गुणत्वासिद्धौ विशेषगुणत्वस्य दूरापेतत्वं मत्वा विवक्षितांशे दृष्टान्तसिद्धिरित्याह। मैवमिति। न स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं किंतु विरोधिगुणसंनिपातात्। चैतन्यस्य तु तदभावादारम्भकतेत्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। उत्पन्नं परिमाणान्तरं विरोधि भवतीति किमिति प्रागेव तदुत्पत्तेः स्वकार्यं पारिमाण्डल्यादि नाऽऽरभते ततः स्वभावादेव तस्यानारम्भकतेति भावः। जायमानं द्रव्यं परिमाणवदेव जायते तेनानवकाशादनारम्भकत्वं पारिमाण्डल्यादेरित्याशङ्क्याऽऽह। आरब्धमिति। परिमाणादि-

---

१ क. ज. °णुकादि जा°। २ ट. °णुर्नैत ह्र°। ३ क. ज. ञ. नोत ह्र°। ४ क. °क्राय°। ५ ज. °दीन्यनु°। ६ क. समस्ता°। ७ क. ट. °क्षितेऽशे।

द्रव्यं प्राग्गुणारम्भात्क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात्। नच परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नाऽऽरभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वाभ्युपगमात्। "कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशेषाच्च महत्" [वै० सू० ७। १। ९] "तद्विपरीतमणु" [वै० सू० ७। १। १०] "एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" [वै० सू० ७। १। १७] इति हि काणभुजानि सूत्राणि। नच संनिधानविशेषात्कुतश्चित्कारणबहुत्वादीन्येवाऽऽरभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वाऽऽरभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात्। तस्मात्स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीना-

---

गुणारम्भे कार्यद्रव्यस्य समवायित्वेन पूर्वभावित्वध्रौव्ये प्रागेव तदारम्भात्पारिमाण्डल्यादेरारम्भकत्वावकाशोऽस्तीत्यर्थः। अणुत्वाद्यारम्भे व्यापृतत्वात्पारिमाण्डल्यादेः सजातीयानारम्भकतेत्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। तत्र हेतुः। परिमाणान्तरस्येति। कथमन्यहेतुत्वं तत्राऽऽप्तोक्तिमुदाहरति। कारणेति। बहुभिर्द्व्यणुकैरारब्धे त्र्यणुकादौ यन्महत्त्वं तस्य द्व्यणुकगतं बहुत्वमसमवायिकारणं कार्यद्रव्यं समवायिकारणम्। यत्पुनरयःपिण्डेन पञ्चाशत्पलेनाऽऽरब्धं कार्यं तावत्पलमुपलभ्यते तन्महत्त्वे पिण्डस्य प्रचयः संयोगविशेषो हेतुः। महद्भिरवयवैरारब्धे पटे यन्महत्त्वं तस्य कारणमहत्त्वं हेतुरिति त्रिभ्यः कारणेभ्यो महत्त्वमित्यर्थः। यत्कारणबहुत्वादिभ्यो महत्त्वं त्र्यणुकादौ जातं तद्विपरीतं द्व्यणुकगतमणुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यपरमाणुनिष्ठद्वित्वासमवायिकारणादुत्पद्यत इत्याह। तदिति। द्वित्वमहत्त्वबहुत्वप्रचयेभ्यो यथासंभवं ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरुत्पत्तिरित्याह। एतेनेति। समस्तेन प्रकारेणेति यावत्। ननु पारिमाण्डल्यादीनि संयोगादिभिर्व्यवहितानि कार्यद्रव्ये समानजातीयानारम्भकाणि प्रचयादयस्तु कारणस्थास्तन्निष्ठकार्यद्रव्यस्य संनिहितत्वात्तत्र महत्त्वाद्यारम्भकास्ततो न स्वभावादनारम्भकत्वं पारिमाण्डल्यादीनामिति तत्राऽऽह। न चेति। गुणो गुणिनि समवेतो व्याप्योऽव्याप्यो वा सर्वथा कारणस्थत्वं गुणानां कार्यारम्भे निमित्तम्। नच निरवयवाणुगुणानां संनिधिरसंनिधिर्वाऽऽरम्भोपयोगी संभवतीति भावः। परिशेषसिद्धमर्थमाह। तस्मादिति।

---

१ ख. ट. °दीन्यतः। २ ट. ख. °तुत्वोप°। ३ क. ङ. कार्य द°। ४ ङ. गुणस्य। ५ ङ. समवायी।

मनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपीति द्रष्टव्यम् । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात्समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत् । न । दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् । नच द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार "प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पञ्चात्मकं न विद्यते" [वै० सू० ४ । २ । २] इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन्संयोगोऽप्रत्यक्ष एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवगच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात् । प्रत्यक्षं हि[१] शरीरं[२] तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति । गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरम् । "दृश्यते तु" [ब्र० सू० २ । १ । ६] इति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैवैतद्गतम् । नेति ब्रूमः । तत्सांख्यं प्रत्युक्तमेतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः "एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः"

दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति । तथेति । किंच कारणगुणाः सजातीयानामेवाऽऽरम्भकाः किंवा विजातीयानामपीति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । संयोगाच्चेति । चेतनं ब्रह्म द्रव्यं जगतोऽचेतनस्य न समवायिकारणमिति प्रकृते चेतनमप्यचेतनोपादानं दृष्टमिति दृष्टान्ते वक्तव्ये संयोगगुणोदाहरणमयुक्तमिति शङ्कते । द्रव्य इति । अद्रव्यादपि संयोगाद्यथा द्रव्यं जायते तथा चेतनादचेतनं स्यादित्येतावन्मात्रमिष्टमित्याह । नेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वथा साम्ये नास्ति मानमित्याह । नचेति । न केवलमयमस्माकमनियमो भवतामपीत्याह । सूत्रेति । सूत्रं व्याचष्टे । यथेति । कथमिदं सूत्रं नियमभङ्गोपयोगीत्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति । कारणस्थविशेषगुणानां कार्ये तुल्यारम्भकत्वं न गुणमात्रस्येत्याशङ्क्याऽऽह । दृश्यते त्विति । तन्तुगतनीलपीतादिरूपाणां विशेषगुणानामपि तत्कार्ये पटे विजातीयचित्ररूपारम्भकत्वाभ्युपगमान्नायमपि नियम इति भावः । तर्हि गतार्थत्वादिदमधिकरणमनारभ्यमिति शङ्कते । नन्विति । निराकार्यभेदान्न पौनरुक्त्यमित्याह । नेतीति । तथाऽपि शिष्टापरिग्रहाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते । नन्विति । तत्र कारणं का-

---

१ क. ज. अपि द्र॰। २ क. ज. ड. ञ. तु । ३ ङ. ञ. ॰रं दृश्यते त॰। ४ ङ. ज. ञ. ॰नैत त॰। ५ क. ॰गुणानां स॰। ६ क. ॰म्भकत्वं किं॰ । ७ क. ख. ड. ॰दार्ष्टा॰। ८ क. ॰रित्याश॰।

[ब्र०सू०२।१।१२] इति। सत्यमेतत्। तस्यैव त्वयं वैशेषिकप्रक्रियारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः॥११॥(२)

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति। स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति। पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तन्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत्किंचित्सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तै-

---

यादूनपरिमाणमिति नियमो निरस्तोऽत्र तु कारणविशेषगुणस्य कार्ये तुल्यारम्भनियमो निरस्यत इति सत्यपि पुनरुक्तिपरिहारे रीतिसाम्यकृतं जामित्वमुपेत्याऽऽह। सत्यमिति। तस्यैवेत्यतिदेशस्येति यावत्। वैशेषिकपरीक्षारम्भस्तदीयराद्धान्तस्य भ्रान्तिमूलत्वसाधनप्रक्रमः। तत्प्रक्रिया वैशेषिकप्रक्रिया पूर्वोक्ता तस्यामनुगतं निदर्शनं परकीयहेतुव्यभिचारोदाहरणं तेनेत्यर्थः॥ ११ ॥ (२)

वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन समन्वयस्य प्रासङ्गिकविरोधं परिहृत्य तन्मतविरोधं परिहर्तुमारभते। उभयथेति। नास्य प्रासङ्गिकानन्तराधिकरणेन संगतिरिति मन्वानः प्रधानं चेतनानधिष्ठितं न चेत्कारणं तर्हि परमाणवस्तदनधिष्ठिता भवन्तु तथेति व्यवहितेन संगतिं गृहीत्वा तात्पर्यमाह। इदानीमिति। वैशेषिकराद्धान्तस्य भ्रान्तिमूलत्वोक्त्या तदीययुक्तिविरोधं निराकृत्य समन्वयदृढीकरणात्पादादिसंगतिः। पूर्वपक्षे प्रामाणिकपरकीयराद्धान्तविरोधे समन्वयस्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्प्रामाणिकत्वासिद्ध्या भ्रान्त्वेन तेन विरोधाभावे तत्सिद्धिरिति फलम्। परमाणुभिर्द्व्यणुकादिक्रमेण चेतनाधिष्ठितैरारब्धं जगदिति वैशेषिकराद्धान्तो मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति विप्रतिपत्तेः संशये पूर्वपक्षमाह। स चेति। सामान्यतो दृष्टं वक्तुं व्याप्तिमाह। पटादीनीति। स्वानुगतैः स्वसमवायप्रतियोगिभिरित्यर्थः। मिथोऽसंयुक्ततन्त्वादीनां न पटाद्यारम्भकत्वमसमवाय्यभावादिति वक्तुं संयोगसचिवैरित्युक्तम्। यत्कार्यद्रव्यं तद्विशिष्टद्रव्यारब्धं यथा पटादीति व्याप्तिमुक्त्वाऽनुमानमाह। तदिति। तः पटादिभिः सामान्यं कार्यद्रव्यत्वं तेनेति यावत्। किंचित्सावयवद्रव्यमिति क्षित्यादिचतुष्टयमुक्तम्। स्वानुगतैरित्यादि पूर्ववत्। तैस्तैर्द्रव्यैरिति वस्तुतश्चतुर्विधपरमाणूक्तिः। विमतं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणसंयोगसचिवसमानजातीयानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात्पटादिवदित्यर्थः। कथमेतावता परमाणुसि-

---

१ क. ड. ञ. ञ. 'कपरीक्षार'। २ क. ख. ड. ढ. 'ङ्गिके नि'। ३ ढ. ढ. मेत। ४ ञ 'नु'। ५ क. ठ. ढ. 'द्रव्य'।

स्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते । स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः । सर्वं चेदं जगद्गिरिसमुद्रादिकं सावयवं सावयवत्वाच्चाऽऽद्यन्तवत् । न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः । तानीमानि चत्वारि भूतानि भूम्युदकतेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवःपरिकल्प्यन्ते । तेषां चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासंभवाद्विनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्वन्तरेण संयुनक्ति ततो द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते । एवमग्निरेवमाप एवं पृथिवी । एवमेव शरीरं सेन्द्रिय-

---

द्धिस्तत्राऽऽह । स चेति । यत्किंचित्सावयवं द्व्यणुकपर्यन्तं तत्सर्वमेवमारब्धमित्यनुमानप्रवृत्तेरणुपरिमाणा निरवयवाः कार्यद्रव्येण पार्थिवत्वादिना तुल्या नित्या बहवश्चाणवः सावयवानामारम्भकाः सिध्यन्तीत्यर्थः । अनाद्यनन्तत्वाज्जगतो हेत्वाकाङ्क्षाभावान्न परमाणवस्तत्कारणमिति हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । सर्वं चेति । विमतमाद्यन्तवत्सावयवत्वात्पटवदित्यर्थः । कार्यत्वेऽपि स्वभावादेवोत्पत्तेर्न कारणाकाङ्क्षेत्याशङ्क्य विमतं सकारणकं कार्यत्वात्संमतवदित्याह । न चेति । तच्च किमित्याकाङ्क्षायां सावयवस्य स्वतोल्पपरिमाणारभ्यत्वदृष्टेरणवो मूलकारणमिति काणादोऽभिप्रेतवानित्याह । इष्यत इति । ते कतिविधा इति तत्राऽऽह । तानीति । चत्वारीत्यवयविभूताभिप्रायं पञ्चमभूतस्यावयवाभावात् । तेऽपि मूर्तत्वादनित्याः पटवदित्याशङ्क्याऽऽह । तेषां चेति । कारणविभागात्कारणविनाशाद्वा कार्यद्रव्यस्य नाशस्तदभावादणुनित्यत्वं तदभावश्चाणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वान्महत्परिमाणतारतम्यवदित्यनुमानान्महत्त्वापकर्षविश्रान्तिभूमित्वेनाणूनां परतो विभागायोगादित्यर्थः। एकद्रव्यावशेषे प्रलयः स कथमनेकद्रव्यशेषे स्यादित्याशङ्क्य कार्यद्रव्यमात्रस्य युगपन्नाशो लय इत्याह । स इति । सृष्टिक्रममाचष्टे । तत इति । अदृष्टापेक्षमदृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगापेक्षमिति यावत् । कर्मासमवायिकारणं कार्यमाह । तदिति । संयोगादसमवायिनो द्व्यणुकोत्पत्तौ द्व्यणुकेभ्यस्त्र्यणुकादिजन्मेत्याह । तत इति । वायावुक्तं शिष्टे भूतत्रयेऽतिदिशति । एवमिति । भूतोत्पत्तिवद्भौतिकोत्पत्तिमाह । एवमेवेति । द्रव्योत्पत्तिं निगमयति ।

---

१ ट. ञ. ञ. °त्यादाय°। २ ङ. ञ. ट. भूम्यतेजः°। ३ क. ञ. ट. °ले वा°। ४ ङ. ञ. एवं ग°। ५ ट. ञ. ट. ड. °नित्या घट°।

मित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः संभवति । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि संभवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात् । कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यम् । अनभ्युपगमे निमित्ताभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् । अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथा दृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासंभवान्नैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् । नहि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः संभवति शरीराभावात् । शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः

एवमिति । गुणोत्पत्तिक्रमं सूचयति । **अण्विति** । उक्तसर्गक्रमस्यालौकिकत्वं वारयति । **तन्त्विति** । तन्तुभ्यः संयुक्तेभ्यो महान्पटो जायते तन्तुगताच्च रूपादेस्तत्र रूपादि दृष्टं तेन दृष्टान्तेनोक्तसर्गक्रमधीरित्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति । **इति काणादा इति** । परमाणुमूलकारणत्वस्य प्रामाणिकत्वादर्थादस्ति विरोधः समन्वयस्येत्येवं प्राप्तमनूद्य सिद्धान्तमाह । **तत्रेति** । यत्तावदणुभ्यः संयुक्तेभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण जगज्जन्मेति तत्राऽऽह । **विभागेति** । अस्तु तर्हि तेषु कर्मकृतः संयोगस्तत्राऽऽह । **कर्मणश्चेति** । तच्चाभ्युपगम्यते न वा । द्वितीयं प्रत्याह । **अनभ्युपगम इति** । यद्यणूनां संयुक्तानां जगदारम्भकत्वं प्रामाणिकं तदा समन्वयस्यार्थाद्विरोधो न तदस्ति । आद्ये सर्गे परमाणवो न संयुक्ताः कर्मशून्यत्वादात्माकाशवत्ते च कर्मशून्यास्तद्धेतुहीनत्वात्तद्वदित्यर्थः । आद्यकर्महेतोरिष्टत्वाद्धेतुत्वसिद्धिरिति कल्पान्तरमाशङ्क्य निमित्तं दृष्टमदृष्टं वेति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति । **अभ्युपगमेऽपीति** । यथेदानीं देहचेष्टायां दृष्टं यत्नाख्यं निमित्तं तरुचलने पवनाभिघातः शरादेर्नोदनादि तथाऽणुष्वाद्यकर्मोत्पत्तौ यदि किंचिद्दृष्टं निमित्तमित्यर्थः । अभिघातादीत्यादिशब्देन नोदनगुरुत्ववेगस्थितिस्थापका गृह्यन्ते । क्रियाविशिष्टद्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोगविशेषोऽभिघातो यथोद्यमितनिपतितमुसलस्योलूखलेन संयोगः । नोदनं तु संयुक्तस्य यत्नविशेषापेक्षः स एव संयोगो यथाक्षेपानुकूलयत्नापेक्षः संनद्धकरशरसंयोगो नोदनेन तुल्ययोगक्षेमः संस्कार इति विवेकः । तत्रास्य सर्वस्य सृष्ट्युत्तरकालत्वान्नाऽऽद्यकर्महेतुतेत्याह । **तस्येति** । आदिसर्गे यत्नायोगं साधयति । **न हीति** । आत्ममनःसंयोगस्य तदा भावाच्चनिमित्तप्रयत्नस्य कथमत्रायोगोक्तिस्तत्राऽऽह । **शरीरेति** । प्रयत्नोक्तन्यायेनाभिघाताद्यपि

---

१ ख. इ. 'द्वेत्त'। २ क. ख. ट. ढ. 'रिट'। ३ ग. झ. ट. ड. 'तत'।

प्रपन्नो जायते । एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम् । सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाऽऽद्यस्य कर्मणो निमित्तं संभवति । अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत । तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा । उभयथाऽपि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेतादृष्टस्याचेतनत्वात् । न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति सांख्यप्रक्रियायामभिहितम् । आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात् । आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यात् । असंबन्धात् । अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां संबन्ध इति चेत्संबन्धसातत्यात्प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात् । तदेवं नियतस्य कस्यचित्कर्मनिमित्तस्याभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् । कर्माभावात्तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् । संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादि कार्यजातं न स्यात् । संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा ।

निरस्यति । एतेनेति । एतच्छब्दोक्तं स्फोरयति । सर्गेति । कल्पान्तरं शङ्कते । अथेति । दूषयितुं विकल्पयति । तत्पुनरिति । जडस्याऽऽत्मनोऽदृष्टाश्रयत्वमिच्छतामणवस्तथा किं न स्युरित्यणुसमवायि वेत्युक्तम् । कल्पद्वयमविशेषेण प्रत्याह । उभयथेति । अचेतनत्वेऽपि कुतो न कर्मनिमित्ततेत्याशङ्क्य स्वतन्त्रं चेतनाधिष्ठितं वा तत्तथेति विकल्प्याऽऽद्यं निराह । न हीति । द्वितीये तज्जीवाधिष्ठितमीश्वराधिष्ठितं वा नाऽऽद्य इत्याह । आत्मनश्चेति । नेतरस्तस्य नित्यसंनिहिततया कादाचित्कप्रवृत्तिहेतुत्वायोगात्तत्रापि निमित्तान्तरकल्पनेऽनवस्थानादिति चकारार्थः । अणुसमवायित्वपक्षं विशेषतो निरस्यति । आत्मेति । अदृष्टस्याणुभिरसंबन्धादसंबद्धस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादित्याह । असंबन्धादिति । अणुसंयुक्तात्मसमवेतत्वाददृष्टस्याणुभिः संयुक्तसमवायादसंबन्धासिद्धिरिति शङ्कते । अदृष्टवतेति । आत्मनस्तर्हि सर्वगतत्वेन सदाऽणुसंबन्धादणुप्रवृत्तेरविच्छित्तिरिति दूषयति । संबन्धेति । अण्वात्मनोः संयोगस्याणुकर्मजत्वेऽपि तत्प्रवाहसातत्यात्प्रवृत्तिसातत्यमिति भावः । यद्यागन्तुकः संबन्धस्तस्य तर्हि निमित्तमदृष्टमन्यद्वा तत्र संयोगहेतुकर्मनिमित्तादृष्टापेक्षायामन्योन्याश्रयतेति मत्वा निमित्तान्तरं प्रत्याह । नियामकान्तरेति । कर्मनिमित्ताभावं सफलं निगमयति । तदेवमिति । कर्मशून्यत्वं सफलमुपसंहरति । कर्मेति । संयोगाभावफलमाह । संयोगेति । हेत्वभावादणुषु संयोगानुपपत्तिरुक्ता संप्रति तेषु संयोगस्वरूपमेवानुक्तमित्याह । संयोगश्चेति । सर्वात्मना संयोगे परमाणा-

---

१ ज. °त्युच्यते । त° । २ क. ज. ट. °ति चेति । ३ क. ङ. ज. ञ. °ख्यपरीक्षायाम° । ४ ट. °वात्तन्नि° ।

सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च । प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत्सावयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् । कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात् । असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चाऽऽदिसर्गे निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां संभवत्येवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां संभवेत् । नहि तत्रापि किंचिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म । अतश्च संयोगविभागाभावात्तदायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

वेकस्मिन्नण्वन्तरान्तर्भावात्तत्संयोगिनस्तद्व्याप्रदेशाभावादेवमण्वन्तराण्यपि तस्मिन्नेवं संमान्तीति कार्ये प्रथिमायोगात्तस्याणुमात्रतापत्तिरित्याह । सर्वात्मनेति । तत्रैव दोषान्तरमाह । दृष्टेति । प्रसङ्गमेव प्रकटयति । प्रदेशेति । द्वितीयमनुभाष्य दूषयति । एकेति । कल्पितदेशोपगमादिष्टापत्तिं शङ्कते । परमाणूनामिति । अवयवानां कल्पितत्वे संयोगतत्कार्ययोरपि तथात्वादपसिद्धान्तः स्यादित्याह । कल्पितानामिति । मा भूदसमवायिकारणं कार्यसिद्धिरेवाभीष्टेत्याशङ्क्याऽऽह । असतीति । भावरूपकार्यं नासमवायिनं विनेति वक्तुं द्रव्यपदम् । काणादानां सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयप्रकारप्रत्युक्तावपि सूत्रं योजयति । यथेति । कथमसंभवः प्रलयात्प्रागवस्थायां विभागोत्पादककर्मनिमित्तस्य सर्वस्यापि संभवात्तत्राहि दृष्टमदृष्टं वा नाऽऽद्य इत्याह । नहीति । तत्रेति प्रलयप्रयोजकविभागहेतुकर्मोक्तिः । अपिः सर्गहेतुसंयोगनिमित्तकर्मदृष्टान्तार्थः । किंचित्प्रलये कदाचिदभिघातादियोगेऽपि नापर्यायेण सर्वलये तदस्ति नियामकाभावादित्याह । नियतमिति । द्वितीयं दूषयति । अदृष्टमिति । देहादिलयारम्भे दुःखभेदभोगेऽपि पृथिव्यादिलये तदभावान्न तस्य कर्मनिमित्तत्वमिति भावः । अणूनामाद्यस्यान्त्यस्य च कर्मणो निमित्तमस्ति वा न वा । अस्ति चेद्दृष्टमदृष्टं वा । दृष्टमपि यत्नोऽभिघातादि वा । अदृष्टमपि परमाण्वात्मनि वा । सर्वथाऽपि संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थमुभयथाऽपि न कर्म कर्माभावात्तयोः सर्गप्रलययोरभावः स्यादिति सूत्रयोजनामुपसंहरति । अत इति । परमाणुवादे सर्गाद्ययोगात्तस्य सिद्धा भ्रान्तिमूलतेति निगमयति । तस्मादिति ॥ १२ ॥

---

१ ज. च । २ ट. अ. °संयोग ३ ह. °व सन्तो । ४. ख. °देश° ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन संबध्यते। द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता। न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणता समर्थयितुम्। कुतः। साम्यादनवस्थितेः। यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सद्द्व्यणुकं समवायलक्षणेन संबन्धेन ताभ्यां संबध्यत एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्समवायलक्षणेनान्येनैव संबन्धेन समवायिभिः संबध्येतात्यन्तभेदसाम्यात्। ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः संबन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत। नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसंबद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासंबद्धः संबन्धान्तरापेक्षो वा। ततश्च न तस्यान्यः संबन्धः कल्पयितव्यो येनानव-

---

समवायस्वीकारादपि परमाणुवादस्यायुक्तत्वमाह। समवायेति। सूत्रं व्याचष्टे। समवायेति। तदभावोऽत्र सर्गाभावो लयाभावो वा। नोभयत्रापि समवायाभ्युपगमो हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह। अणुवादेति। तस्य निराकरणमसंभवस्तेन समवायाभ्युपगमस्य संगतिरित्यर्थः। तदभ्युपगमं विभजते। द्वाभ्यामिति। हेत्वर्थमुक्त्वा तदभाव इति प्रतिज्ञार्थं स्फुटयति। न चेति। यथा पूर्वोक्तन्यायादणुकारणता समर्थयितुं न शक्यते तथा द्व्यणुकस्याण्वोः समवायस्वीकारादत्येत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह। कुत इति। समवायः स्वतन्त्रोऽस्वतन्त्रो वा। नाऽऽद्यः। स्वतन्त्रस्य घटकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। द्वितीये समवायस्य संबन्धान्तरेण समवायिसंबन्धेऽनवस्थानान्नाणुकारणतेति हेतुं विभजते। यथेत्यादिना। किमप्रामाणिकत्वेन समवायस्यायुक्तत्वमुतानवस्थयेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयन्नाशङ्कते। नन्विति। द्वितीयं प्रत्याह। नित्येति। एवकारार्थमाह। नेति। तथाऽपि संबन्धान्तरापेक्षायामनवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह। संबन्धान्तरेति। वाशब्दो नञनुकर्षणार्थः। अनवस्थाभावं स्फोरयति। नेत्यादिना। समवायः समवायिभ्यां संबन्धान्तरं नापेक्षते संबन्धिसंबन्धनस्वभावत्वादतः स्वभावादेव समवायितन्त्रः समवायो न संबन्धान्तरेणेति नानवस्थेत्यर्थः। समवायस्य संबन्धिपारतन्त्र्यंस्वभावं

---

१ ङ. ञ. °णुकारणता°। २ ङ. ञ. °णवादः स°। ३ ज. °त्यन्तं भि°। ४ ज. °त्यन्तं भि°। ५ ञ. °वस्था प्र°। ६ क. ट. °न्ध ए°। ७ ज. °पेक्षो न। ८ क. ख. ट. °कारद्वाराऽपि। ९ क. ख. ट. ढ. °स्थाभावं दू°। १० क. ट. वा न।

स्था प्रसज्येतेति । नेत्युच्यते । संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभि-र्नित्यसंबद्ध एवेति समवायवन्नान्यं संबन्धमपेक्षेत । अथार्थान्तर-त्वात्संयोगः संबन्धान्तरमपेक्षेत समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात्सं-बन्धान्तरमपेक्षेत । नच गुणत्वात्संयोगः संबन्धान्तरमपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम् । अपेक्षाकारणस्य तुल्य-त्वात् । गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात् । तस्मादर्थान्तरं समवा-यमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था । प्रसज्यमानायां चानव-स्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपिचाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वोभयस्व-भावा वाऽनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्यन्ते गत्यन्तराभावात् । चतुर्धाऽपि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावा-त्प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावा-त्सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभावत्वं च विरोधादसमञ्जसम् । अनु-

---

दूषयति । नेतीति । तस्य स्वाभाविके संबन्धिपारतन्त्र्ये संयोगस्यापि स्वतः संयोगि-तन्त्रत्वयोगात्तस्य संयोगिभ्यां समवायकल्पना न स्यादिति विपक्षे दोषमाह । संयो-गोऽपीति । किंच संयोगस्य संबन्धान्तरापेक्षायामर्थान्तरत्वं गुणत्वं वा हेतुस्तत्राऽऽ-द्यमाह । अथेति । समवायेऽपि तुल्यमेतदित्याह । समवायोऽपीति । द्वितीयमाश-ङ्क्याऽऽह । न चेति । अपेक्षाकारणस्यात्यन्तभिन्नत्वस्येत्यर्थः । समवायस्य संबन्धिभ्यां नात्यन्तभिन्नत्वं तथा किंतु गुणत्वमेव नच तदस्ति समवायस्येत्याशङ्क्याऽऽह । गुणेति। नहि गुणत्वं संबन्धान्तरापेक्षाहेतुः कर्मादीनामपि तदपेक्षत्वादित्यर्थः। संयोग-समवाययोस्तुल्यत्वे फलितमाह । तस्मादिति । अनवस्थायां मूलक्षयकारित्वमाह । प्रसज्यमानायां चेति । सूत्रार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १३ ॥

परमाणुवादायोगे हेत्वन्तरमाह । नित्यमिति । इतश्च तद्वादासिद्धिरिति चकारा-र्थमाह । अपिचेति । अनुपपत्तिं दर्शयितुं विकल्पयति । अणव इति । न्यूनत्वं वार-यति । गत्यन्तरेति । विकल्पचतुष्टयस्यापि दुष्टत्वं प्रतिजानीते । चतुर्धेति । तत्राऽऽद्यस्य दुष्टत्वं स्पष्टयति । प्रवृत्तीति । द्वितीयेऽनुपपत्तिं स्फोरयति । निवृत्तीति । तृतीयस्य नोत्थानमेवेत्याह । उभयेति । चतुर्थं प्रत्याह । अनुभयेति।

---

१ क.ख.ज.ञ. ज्येता नै। २ क.ड.ञ. देक्षेत । अ। ३ क.ज. पेक्षते न। ४ ञ. र्न नोप। ५ ख.ड. ज. गम्येरन्गत्य। ६ क. मेवाप्र। ग. ७ क.ज. दसंभाव्यत्। ८ ह. दि। सू[illegible]। ९ ट.ड. ति। क

भयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयो-रदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसंनिधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अत-श्चात्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादप्यनुपपन्नः परमा-णुकारणवादः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न संभवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्वि-धस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्याऽऽरम्भका नित्याश्चेति यद्वैशे-षिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव । यतो रूपादिमत्त्वात्परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत । परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीत-मापद्येतेत्यर्थः । कुतः । एवं लोके दृष्टत्वात् । यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत्स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टम् ।

अदृष्टादि संनिहितमपि न प्रवर्तकमित्याशङ्क्याऽऽह । अतश्चात्वेऽपीति । पक्षचतु-ष्टयनिषेधफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १४ ॥

परमाणूनां परमकारणत्वं निराकृत्य निरवयवत्वादि निराकर्तुमारभते । रूपादीति । विपर्ययं दर्शयितुं परमतमनुवदति । सावयवानामिति । यतो येभ्योऽवयवेभ्यः सका-शात्परः परस्ताद्भावीति यावत् । रूपादिमन्तो रूपरसगन्धस्पर्शेत्याद्यनुक्रमेण रूपमा-दौ विद्यते यस्य स्पर्शस्य स स्पर्शो रूपादिस्तदाश्रया इत्यर्थः । तेषां चातुर्विध्ये हेतुः । चतुर्विधस्येति । कार्यस्थं चातुर्विध्यं कारणेऽपि तत्कल्पयतीत्यर्थः । तेषां स्पर्श-वत्त्वे हेतुमाह । रूपादिमत इति । कार्ये दृष्टं स्पर्शित्वं कारणेऽपि तत्कल्पकमित्यर्थः । आरम्भकान्तरापेक्षायामनवस्थानान्नाऽऽरम्भकाः स्युरिति मत्वाऽऽह । नित्याश्चेति । परो-पगतिमनूद्य प्रत्याह । स इति । निरालम्बनत्वे हेतुः । यत इति । रूपादिमत्त्वं पक्ष-व्याप्त्यर्थं पूर्ववद्व्याख्येयम् । विमताः सावयवा नाशिनश्च स्पर्शित्वात्पटवदित्यनुमाना-त्परोपगतेर्निराश्रयतेत्यर्थः । अणूनां सावयवत्वाद्युक्तिर्व्याहतेत्याशङ्क्याऽऽह । पर-मेति । कारणवत्त्वस्य नाशित्वहेतुत्वे तस्यैव द्रव्यत्वविशेषितस्य सावयवत्वे हेतुत्वात्कुतोऽनुमेति शङ्कते । कुत इति । साधनव्याप्तिं मत्वा सूत्रावयवमवतारयति । एवमिति । दर्शनमेव विशदयन्व्याप्तिमाह । यद्धीति । स्पर्शवतः सावयवत्व-

---

१ क. ज. ञ. सह्रः । अ॰ । २ क. ज. ञ. ॰सहः । त॰ । ३ क. ख. ॰र्शस्यासौ स्प॰ । ४ क. हेतुमाह । च॰ ।

तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति तथाचामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते। तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति। यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तम् "सदकारणवन्नित्यम्" [वै० सू० ४ । १ । १] इति। तदप्येवं सत्यणुषु न संभवति। उक्तेन प्रकारेणाणूनामपि कारणवत्त्वोपपत्तेः। यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम् "अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः" [वै० सू० । ४ । १ । ४] इति। तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति। असति हि यस्मिन्कस्मिँश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते। न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते। तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म। नच शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारा-

---

मनित्यत्वं च दृष्टमित्यत्र दृष्टान्तमाह। तदिति। दृष्टान्तबाहुल्यं सूचयति। तन्तवश्चेति। उपनयद्वारा पक्षधर्मतामाह। तथाचेति। अनुमानद्वयं निगमयति। तस्मादिति। पूर्वोक्तोपाधेः साधनव्याप्तिमभिप्रेतां प्रकटयितुं विशिनष्टि। कारणवन्त इति। पृथिवीत्वमनित्यमात्रवृत्ति स्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वाद्घटत्ववदित्याद्यनुमानं चकारार्थः। परमाणवो नित्याः सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादात्मवदिति प्रत्यनुमानमुत्थापयति। यच्चेति। विशेष्यासिद्धिमाह। तदपीति। एवं सति परमाणूनां कारणवत्त्वे सतीत्यर्थः। तदेव कथं तदाह। उक्तेनेति। स्पर्शित्वेन परिच्छिन्नत्वेन चेत्यर्थः। नित्यत्वनिषेधस्तत्प्रतियोगिवस्तुपूर्वको निषेधत्वाद्घटनिषेधवदित्यनुमानादणुनित्यत्वसिद्धौ तदनित्यत्वानुमानासिद्धिरित्यनुवदति। यदपीति। कार्यमनित्यमिति कार्ये विशेषतो नित्यत्वनिषेधो न स्याद्यदि कारणेऽप्यनित्यत्वमतोऽणूनां कारणानां नित्यतेति सूत्रार्थः। उभयसिद्धात्मनित्यत्वेनैव विशेषनिषेधसिद्धेरुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यत्वान्नाणुनित्यतासाधकतेत्याह। तदपीति। अनित्यमित्ययं कार्ये विशेषेण नित्यत्वनिषेध इत्यङ्गीकृत्योक्तं तदपि नास्तीत्याह। न चेति। मूलप्रमाणं विना शब्दादेव पौरुषेयादर्थे व्यवहारस्तन्मात्रेणेति यावत्। अन्यथा वटे यक्षप्रसिद्धेरपि प्रामाण्यं स्यादिति मत्वा हेतुमाह। प्रमाणान्तरेति। अनित्यशब्दान्नित्यत्वनिषेधमात्रं सिद्धं न कार्ये तन्निषेधो येन कार्यप्रतियोगिनि कारणे नित्यत्वस्थितिर्विशेषस्तु मानान्तरादेव लभ्यते ततस्तस्मादेवाणुनित्यत्वसिद्धौ व्यर्थं पूर्वानुमानमित्यर्थः। परमाणवो नित्या अनुपलभ्यमानकार-

---

१ क. ड. ञ. ञ. °रेण का°। २ क. ञ. °रप्रति°। ३ ड. ठ. ट. °टत्व°। ४ क. ठ. ट. °मोऽयमा न°।

वतारात् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तम् "अविद्या च" [वै० सू० ४ । १ । ५] इति । तद्यद्येवं विव्रीयेत सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति । ततो द्व्यणुकनित्यताऽप्यापद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथाऽप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत । तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् " अविद्या च " इति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि कारणविभागात्कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसंभवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत । नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टुमर्हतीति नियमोऽस्ति । संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्याऽऽरम्भकेऽभ्युपगम्यमान एतदेवं स्यात् । यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानमारम्भकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्यवस्थावि-

णत्वादात्मवदित्यनुमानान्तरमनुभाषते । यदपीति । प्रत्यक्षेणानुमानेन वा तदनुपलब्धिरिति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति । तदिति । सतामणूनां दृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणाग्रहणमविद्येति यदि सूत्रं व्याख्यायेतेति योजना । तर्हि द्व्यणुके व्यभिचारः स्यादित्याह । तत इति । आरम्भकद्रव्यशून्यत्वे सति प्रत्यक्षेणानुपलब्धकारणत्वस्य हेतुत्वान्नैवमिति शङ्कते । अथेति । अद्रव्यत्वमाविद्यमानकारणद्रव्यत्वं तावतैव नित्यत्वसिद्धौ विशेष्यवैयर्थ्यमित्याह । तथाऽपीति । अस्तु तावदेव तर्हि नित्यत्वनिमित्तं तत्राऽऽह । तस्येति । न चानुमानेन कारणानुपलब्धिः परिच्छिन्नत्वानुमानस्योक्तत्वादिति चकारार्थः । अवयवनाशोऽवयवव्यतिषङ्गनाशश्च द्रव्यनाशकारणं तदुभयासत्त्वमविद्यापदेनोच्यते । तथा च परमाणवो नित्या उभयनाशकारणशून्यत्वादात्मवदिति सूत्रार्थ इत्याह । अथापीति । हेत्वसिद्धिमाह । नेति । आरम्भवादानुपगमं नियमाभावे हेतुमाह । संयोगेति । परिणामवादे नाशहेत्वन्तरसंभवादसिद्धिरुक्तेत्याह । यदेति । नच घृतकाठिन्यनाशेऽपि कारणमवयवविभागादीति युक्तमणुकाठिन्यस्य नाशकद्वयाभावेऽपि विनाशाङ्गीकारात् । नच तत्काठिन्यं न नश्यति तत्कार्येऽपि तदनाशापातात् । कारणगुणनाशद्वारा कार्ये तन्नाशाश्रयणात् । तस्मादण्ववस्थां हित्वा ब्रह्मणः स्वरूपेणावस्थानमणुनाश इत्याशयेन घृतकाठिन्यमुदा-

१ ट. °तीयस्ता° । २ क. ज. विव्रिये° । ३ ट. ञ. °प्यापाद्ये° । ४ क. ङ. ञ. °व्यवत्त्वे स° । ५ ङ. ट. °तायां नि° । ६ क. °नि । परमाणवो नित्या आ° । ७ क ख. °णवत्त्वस्य । ८ क. °दानभ्युप° ।

लयनेनापि विनाश उपपद्यते। तस्माद्रूपादिमत्त्वात्स्यादभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनाम्। तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥१५॥

उभयथा च दोषात्॥ १६॥

गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी। रूपरसस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः। रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः। स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरिति। एवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते। तद्वत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्पेरन्न वा। उभयथाऽपि च दोषानुषङ्गोऽपरिहार्य एव स्यात्। कल्प्यमाने तावदुपचितापचितगुणत्व उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः। न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्यते कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात्। अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत्सर्वे एकैकगुणा एव कल्प्येरंस्ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यादप्सु रूपस्पर्शयोः पृथिव्यां च रसरूपस्पर्शानां कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम्। अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्प्येरंस्ततोऽप्स्वपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात्तेजसि गन्धरसयोर्वायौ गन्धरूपर-

---

हृतम्। प्रत्यनुमानायोगे फलितमाह। तस्मादिति। स्पर्शतत्त्वानुमानफलं निगमयति। तस्मादपीति॥ १५॥

परमाणुवादानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह। उभयथा चेति। अणूनामतुल्यगुणत्वे तुल्यगुणत्वे च दोषध्रौव्यात्तद्वादासिद्धिरिति वक्तुमनुभवागमसिद्धमर्थमाह। गन्धेति। शब्दस्य पृथिव्यादिगुणत्वेन परैरनिष्टत्वाच्चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिद्व्येकगुणान्युदाहृत्य विकल्पयति। तद्वदिति। स्थूलपृथिव्यादिवदित्यर्थः। पक्षद्वयस्यापि दोषवत्त्वमाह। उभयथेति। आद्यमनूद्य दोषानुषक्तिं विशदयति। कल्प्यमान इति। मूर्त्युपचयः स्थौल्यम्। द्रव्यातिरिक्तानां गुणानामुपचयेऽपि किमिति द्रव्यस्य स्थौल्यं तत्राऽऽह। न चेति। तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं हेतुमाह। कार्येष्विति। कल्पान्तरमनुवदति। अकल्प्येति। सर्वेषामणुत्वाक्रान्तानां साम्यार्थमेकैकगुणत्वं वा चतुर्गुणत्वं वा तत्राऽऽद्यमनूद्य प्रत्याह। परमाणुत्वेति। तेषामेकैकगुणत्वेऽपि किमिति कार्येषु नानागुणत्वं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। कारणेति। द्वितीयमनूद्य निराह। अथेत्यादिना। इष्टा-

---

१ ट. ञ. कल्पेरं°। २ ज. °प्रसि°। ३ ञ. कल्पेरं°। ४ क. ज. °ध्यां च°। ५ ञ. कल्पेरं°। ६ क. ज. °सि च ग°। ७ क. ट. ज. ञ. °यौ च ग°। ८ च. ए. ठ. ट. °प्याहृति°।

सानाम् । न चैवं दृश्यते । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ (३)

प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः । अयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः । अपि च वैशेषिकास्तन्त्रार्थभूतान्षट्पदार्थान्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यानत्यन्तभिन्नान्भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति । यथा मनुष्योऽश्वः शश इति । तथात्वं चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति ।

पत्तिमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । चतुर्गुणत्वे सर्वेषां स्थौल्याद्वायोश्चाक्षुषत्वं प्रसज्येतैकैकगुणत्वेऽपि तारतम्यासिद्धिरिति मत्वोपसंहरति । तस्मादिति ॥ १६ ॥

न केवलमणुवादस्यायुक्तत्वं किंतु शिष्टापरिग्रहाद्ग्रन्थतोऽर्थतश्चोपेक्ष्यत्वमित्याह । अपरिग्रहाच्चेति । अत्यन्तमितिविशेषणसूचितमर्थमाह । प्रधानेति । सत्कार्यत्वादीत्यादिशब्देनाऽऽत्मनोऽसङ्गत्वचिद्रूपत्वादि गृह्यते । चकारसूचितमर्थमाह । अपिचेति । परमतस्य न्यायशून्यत्वं वक्तुं तदभ्युपगममाह । वैशेषिका इति । तेषां मिथस्तादात्म्यं वारयति । अत्यन्तेति । तत्र हेतुः । भिन्नेति । तत्र गुणवद्द्रव्यम् । सामान्यवत्त्वे सति प्रत्येकं द्रव्यत्वकर्मत्वयोरनाधारो गुणः । संयोगवियोगयोरसमवायिकारणजातीयं कर्म । नित्यमनेकसमवेतं सामान्यम् । नित्यद्रव्यस्वरूपसन्तो विशेषाः । नित्यः संबन्धः समवाय इति भिन्नलक्षणत्वम् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव द्रव्याणि । रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वसंयोगविभागबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दाश्चतुर्विंशतिर्गुणाः । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि । परमपरं च द्विविधं सामान्यम् । अन्त्या विशेषास्त्वनन्ताः । समवायः पुनरेक एवेति मत्वाऽत्यन्तभेदे दृष्टान्तमाह । यथेति । अभ्युपगमान्तरमाह । तथात्वमिति । अत्यन्तभिन्नत्वमिति यावत् । मनुष्यादत्यन्तभिन्नानामश्वादीनां मनुष्यपारतन्त्र्यविरोधवद्द्रव्यादत्यन्तभिन्नानां गुणादीनामपि द्रव्यपारतन्त्र्यमत्यन्तभिन्नत्वेन विरुद्धमित्याह । तदिति । परमाणवः

---

१ °पात्वमभ्यु° । २ ज. °न्ति धर्मम् । त° । क. °न्ति धर्मान्तरम् । त° । ३ क. °त्वे ता° । ४ झ. °द्दृषि° । ५ क. ख. ग. ट. ढ. °द्रव्याः स्व° । ६ क. ख. °णम् । ७ झ. °तिर्गुणाः । ८ क. ख. °कथेति ।

तन्नोपपद्यते । कथम् । यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीना-
मत्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति । एवं द्रव्यादी-
नामत्यन्तभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति ।
अथ भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां ततो द्रव्यभावे भावाद्द्र-
व्याभावे[4]ऽभावाद्द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भव-
ति । यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्य-
यभाग्भवति तद्वत् । तथा सति सांख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धा-
न्तविरोधश्चापद्येयाताम् । नन्वग्नेरन्यस्यापि सतो धूमस्याग्न्य-
धीनत्वं दृश्यते । सत्यं दृश्यते । भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोर-
न्यत्वं निश्चीयते । इह तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पल-
मिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषणेन प्रतीयमानत्वा-

समवायश्चेत्युभयमत्यन्तमप्रसिद्धमितरत्प्रसिद्धमित्युपेत्यात्यन्तभिन्नत्वं प्रत्याह । तन्नेति ।
पारतन्त्र्यनिर्वाहकमत्यन्तभिन्नत्वं न तद्विरोधीत्याह । कथमिति । अत्यन्तभिन्नत्वं नित्य-
पारतन्त्र्यविरोधि दृष्टमिति व्याप्तिमाह । यथेति । विमतं न द्रव्याधीनं ततोऽत्यन्त-
भिन्नत्वाद्यद्यतोऽत्यन्तभिन्नं न तत्तदधीनं यथा कुशादयः शशादिभ्योऽत्यन्तभिन्नास्तद-
धीना नेत्यनुमानमाह । एवमिति । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह । अथेति । विमतं द्र-
व्यादभिन्नं तद्भावाभावानुविधायिभावाभावत्वात्तद्वत् । न चाग्निभावाभावानुविधायिभावाभावे
धूमे व्यभिचारस्तस्याग्निभानं विनाऽपि भानात् । गुणादेश्च द्रव्यभानं विना भाने त-
त्पारतन्त्र्यव्याहतिरिति भावः । विमतं द्रव्याद्भिद्यते भिन्नशब्दप्रत्ययभाक्त्वाद्घटवदित्या-
शङ्क्य संस्थानादिभेदोपगमेन सिद्धसाध्यत्वमभिप्रेत्याऽऽह । द्रव्यमिति । आकारविशेषः
संस्थानभेदोऽवस्थाभेदस्त्वादिशब्दार्थः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयन्व्यभिचारमाह । यथे-
ति । एकस्यानेकावस्थात्वं सांख्यसिद्धान्तस्तव त्वनेकस्य कल्पितत्वमेवातो न स्वमतसि-
द्धिरित्याशङ्क्य तथाऽपि तवापसिद्धान्तः स्यादित्याह । तथेति । निरस्तमेव विधा-
न्तरेणापि निरसितुं शङ्कयति । नन्विति । न तदधीनत्वं तदभेदसाधकं तत्सामानाधि-
करण्येन भानं तु तथा न तद्धूमेऽस्तीति परिहरति । सत्यमिति । तत्रेति व्यवहार-
भूमिरुक्ता । तुल्या गुणादेरपि द्रव्याद्भेदधीरित्याशङ्क्याऽऽह । इह त्विति । विवाद-
स्थलं सप्तम्यर्थः । विमतं द्रव्यान्न भिद्यते तत्समानाधिकृतबुद्धिबोध्यत्वात्संमतवदि-

---

१ क. ट. म. °प्रत्यत्व° । २ क. ज. झ. °वे चाभा° । ३ म. ट. °वि प्र° । ४ ख. ग. ज. झ. ट. °विशेषेण । ५ ख. °द्विषोपादो° ।

न्नेव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति । तस्माद्द्रव्यात्मकता गुणस्य । एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता । गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वाऽपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्वथाऽपि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत्स्वाभ्युपगमो विरुध्येत । कथम् । तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न[2] पटदेशः । पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः[3] पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न[4] तन्तुदेशाः[5] । तथाचाऽऽहुः "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्" [वै० सू० १ । १ । १०] इति । तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते । तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लादयः[6] कार्यद्रव्ये पटे शुक्लादिगुणान्तरमारभन्त[7] इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपग-

---

त्याह । तस्मादिति । गुणे दर्शितं न्यायं कर्मादावतिदिशति । एतेनेति । विमतं द्रव्याभिन्नं तत्सत्तास्फूर्तिव्यतिरिक्तसत्तास्फूर्तिशून्यत्वात्तत्स्वरूपवत् । नच साध्याविशिष्टता तन्मात्रत्वे साध्ये तन्मात्रसमानाधिकृतधीकृततत्सत्ताव्यतिरिक्तसत्तादिराहित्यस्य हेतुत्वादिति भावः । गुणादीनां[1] द्रव्यसामानाधिकरण्येन भानं तदभिन्नत्वाभावेऽपि स्यादित्यन्यथासिद्धिं शङ्कते । गुणानामिति । उभयत्र गुणग्रहणं कर्मादेरुपलक्षणम् । तद्दूषयितुं विकल्पयति । तदिति । पक्षत्रये दोषं प्रतिजानीते । सर्वथेति । अपृथग्देशत्वं द्वयोरेकतरस्य वा तत्राऽऽद्ये दोषमाह । अपृथगिति । कथं स्वाभ्युपगमस्तद्विरोधो वा कथमित्याह । कथमिति । प्रथमं स्वाभ्युपगमं दर्शयति । तन्त्विति । तत्र काणादं सूत्रं प्रमाणयति । तथाचेति । उक्तोऽर्थोऽत्र न भातीत्याशङ्क्य व्याचष्टे । तन्तवो हीति । स्वाभ्युपगमं दर्शयित्वा तद्विरोधं दर्शयति । स इति । नच संबन्धिनोरन्यतरस्यापृथग्देशत्वमयुतसिद्धत्वं[8] घटाकाशसंयोगे व्यभिचारात् । नापि पृथगाश्रयानाश्रितत्वं[9] तथा परमाण्वाकाशसंबन्धे व्यभिचारात् । एतेन संबन्धिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वराहित्यं[10] तथेति व्याख्यातम् । अजसंयोगपक्षे दिक्कालसंयोगे[11] व्यभिचारात् । कालो[12] दिशा संयुज्यते संयोगित्वाद्घटवदिति तत्सिद्धिः । न च मूर्तत्वादिरुपाधिः संयो-

---

१ ट. ञ. ट. °णादीनां । २ ज. ञ. न तु प° । ३ क. ङ. °शुक्लाद° । ४ ज. न तु त° । ५ ङ. ञ. ट. °शाः । यथा । ६ क. ज. ञ. ट. शुक्लत्वाद° । ७ क. ज. ञ. ट. शुक्लत्वादि° । ८ ख. झ.ठ.ड. °द्धिरन्या° । ९ ख. °स्फूर्त्यति° । १० ख. ट. तत्समा° । ११ झ. ठ.ड. °सिद्धिर्घटा° । १२ झ. °लो हि दि° ।

म्यमाने बाध्येत। अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत। तथाऽपृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः संभवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात्। युतसिद्धयोः संबन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्यात्कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः। अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धः समवाय इति। एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धो नोपपद्यते द्वयापत्तत्वात्संबन्धस्य। सिद्धं भूत्वा संबध्यत इति चेत्प्राक्कारणसंबन्धात्कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्ध्यभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात्। यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः संबन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एवं कारणद्रव्येणापि संबन्धः संयोग एव स्यान्न समवायः। नापि संयोगस्य समवायस्य वा संबन्धस्य संबन्धि-

---

गित्वस्यैव तद्व्यतिरेकप्रयोजकत्वादिति भावः। द्वितीयमुत्थाप्य निरस्यति। अथेत्यादिना। तृतीयमनूद्य प्रत्याह। अपृथगिति। तयोरात्मभेदायोगे हेतुमाह। तस्येति। नहि सामानाधिकरण्यधीः समवायार्थो पटे शुक्ल इति धीप्रसङ्गादित्यर्थः। गुणादीनां द्रव्यस्य चायुतसिद्धत्वं निरस्याभ्युपगमान्तरं निरस्यति। युतेति। अयुतसिद्धतोपगमः संबन्धिद्वयापेक्षोऽन्यतरापेक्षो वा नाऽऽद्य इत्याह। प्रागिति। द्वितीयमुत्थापयति। अथेति। अयुतसिद्धत्वमुपेत्य समवायं दुदूषयिषुः संबन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति। एवमिति। द्वितीयं शङ्कयति। सिद्धमिति। तर्हि सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः समवायस्तु नैवमित्युपगमात्कार्यकारणयोरपि संयोगापत्तिरित्याह। प्रागिति। क्रियापूर्वकः संबन्धः संयोगो नच कार्यकारणयोः सोऽस्तीति समवायसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। यथेति। किंच संबन्ध्यतिरिक्ते संबन्धे सिद्धे संयोगः समवाय इति विवेको न संबन्धोऽतिरिक्तोऽस्ति तस्य संबन्धिसंबन्धेऽनवस्थानादसंबन्धे नियामकत्वायोगात्। तथाच कार्यं न कारणे समवेतं किंतु कल्पितमेवेत्याह। नापीति। संबन्धः संबन्धिभ्यां वस्त्वन्तरं तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्वस्त्वन्तरवदिति शङ्कते।

---

१ क. ङ. 'यतेन इ'। २ क. 'द्विरूपा'।

न्नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति । तस्माद्द्रव्यात्मकता गुणस्य । एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता । गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वाऽपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्वथाऽपि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत्स्वाभ्युपगमो विरुध्येत । कथम् । तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न पटदेशः । पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः । तथाचाऽऽहुः "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्" [वै० सू० १ । १ । १०] इति । तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते । तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लादिगुणान्तरमारभन्त इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपग-

---

त्याह । तस्मादिति । गुणे दर्शितं न्यायं कर्मादावतिदिशति । एतेनेति । विमतं द्रव्याभिन्नं तत्सत्तास्फूर्तिव्यतिरिक्तसत्तास्फूर्तिशून्यत्वात्तत्स्वरूपवत् । नच साध्याविशिष्टता तन्मात्रत्वे साध्ये तन्मात्रसमानाधिकृतधीकृततत्सत्ताव्यतिरिक्तसत्तादिराहित्यस्य हेतुत्वादिति भावः । गुणादीनां द्रव्यसामानाधिकरण्येन भानं तदभिन्नत्वाभावेऽपि स्यादित्यन्यथासिद्धिं शङ्कते । गुणानामिति । उभयत्र गुणग्रहणं कर्मादेरुपलक्षणम् । तद्दूषयितुं विकल्पयति । तदिति । पक्षत्रये दोषं प्रतिजानीते । सर्वथेति । अपृथग्देशत्वं द्वयोरेकतरस्य वा तत्राऽऽद्ये दोषमाह । अपृथगिति । कथं स्वाभ्युपगमस्तद्विरोधो वा कथमित्याह । कथमिति । प्रथमं स्वाभ्युपगमं दर्शयति । तन्त्विति । तत्र काणादं सूत्रं प्रमाणयति । तथाचेति । उक्तोऽर्थोऽत्र न भातीत्याशङ्क्य व्याचष्टे । तन्तवो हीति । स्वाभ्युपगमं दर्शयित्वा तद्विरोधं दर्शयति । स इति । नच संबन्धिनोरन्यतरस्यापृथग्देशत्वमयुतसिद्धत्वं घटाकाशसंयोगे व्यभिचारात् । नापि पृथगाश्रयानाश्रितत्वं तथा परमाण्वाकाशसंबन्धे व्यभिचारात् । एतेन संबन्धिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वराहित्यं तथेति व्याख्यातम् । अजसंयोगपक्षे दिक्कालसंयोगे व्यभिचारात् । कालो[12] दिशा संयुज्यते संयोगित्वाद्घटवदिति तत्सिद्धिः । न च मूर्तत्वादिरुपाधिः संयो-

---

१ ङ. ञ. ट. °णादीनां । २ ज. ञ. न तु प° । ३ क. ङ. °शुक्लाद° । ४ ज. न तु त° । ५ ङ. ञ. ट. °शाः । यथा । ६ क. ज. ञ. ट. शुक्लत्वाद° । ७ क. ज. ञ. ट. शुक्लत्वादि° । ८ ख. ञ.ठ.ड. °धितन्या° । ९ ख. °स्फूर्तत्वि° । १० ख. ठ. तत्समा° । ११ ञ. ठ.ड. °सिद्धिर्घटा° । १२ ञ. °लो हि दि° ।

म्यमाने बाध्येत। अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत। तथाऽपृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः संभवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात्। युतसिद्धयोः संबन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्यात्कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः। अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धः समवाय इति। एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धो नोपपद्यते द्वयायत्तत्वात्संबन्धस्य। सिद्धं भूत्वा संबध्यत इति चेत्प्राक्कारणसंबन्धात्कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्ध्यभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात्। यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः संबन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एवं कारणद्रव्येणापि संबन्धः संयोग एव स्यान्न समवायः। नापि संयोगस्य समवायस्य वा संबन्धस्य संबन्धि-

---

गित्वस्यैव तद्व्यतिरेकप्रयोजकत्वादिति भावः। द्वितीयमुत्थाप्य निरस्यति। **अथेत्यादिना**। तृतीयमनूद्य प्रत्याह। **अपृथगिति**। तयोरात्मभेदायोगे हेतुमाह। **तस्येति**। नहि सामानाधिकरण्यधीः समवायार्थो पटे शुक्ल इति धीप्रसङ्गादित्यर्थः। गुणादीनां द्रव्यस्य चायुतसिद्धत्वं निरस्याभ्युपगमान्तरं निरस्यति। **युतेति**। अयुतसिद्धतोपगमः संबन्धिद्वयापेक्षोऽन्यतरापेक्षो वा नाऽऽद्य इत्याह। **प्रागिति**। द्वितीयमुत्थापयति। **अथेति**। अयुतसिद्धत्वमुपेत्य समवायं दुदूषयिषुः संबन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति। **एवमिति**। द्वितीयं शङ्कयति। **सिद्धमिति**। तर्हि सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः समवायस्तु नैवमित्युपगमात्कार्यकारणयोरपि संयोगापत्तिरित्याह। **प्रागिति**। क्रियापूर्वकः संबन्धः संयोगो नच कार्यकारणयोः सोऽस्तीति समवायसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। **यथेति**। किंच संबन्ध्यतिरिक्ते संबन्धे सिद्धे संयोगः समवाय इति विवेको न संबन्धोऽतिरिक्तोऽस्ति तस्य संबन्धिसंबन्धेऽनवस्थानादसंबन्धे नियामकत्वायोगात्। तथाच कार्यं न कारणे समवेतं किंतु कल्पितमेवेत्याह। **नापीति**। संबन्धः संबन्धिभ्यां वस्त्वन्तरं तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्वस्त्वन्तरवदिति शङ्कते।

---

१ क. ज. 'पद्येत द्व'। २ क. 'दिद्रव्या'।

व्यतिरेकेणास्तित्वे किंचित्प्रमाणमस्ति। संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेन्न। एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात्। यथैकोऽपि सन्देवदत्तो लोके स्वरूपं संबन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति। मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति। यथा चैकाऽपि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निंविशमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति। तथा संबन्धिनोरेव संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेनेत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य। नापि संबन्धिविषयत्वे संबन्धशब्दप्रत्यययोः संततभावप्रसङ्गः। स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात्। तथाऽण्वात्ममनसामप्रदे-

---

संबन्धीति। तत्तदनिर्वाच्यानेकविशेषापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाशब्दधियाविति सिद्धसाध्यत्वमाह। नेति। सव्यभिचारश्च हेतुरिति मन्वानो दर्शनं विशदयति। यथेति। स्वगतविशेषापेक्षया नानाशब्दधीभाक्त्वमुदाहरति। मनुष्येति। स्वगतावस्थापेक्षया तद्दर्शयति। बाल इति। स्वगतक्रियापेक्षया तदुपन्यस्यति। पितेति। व्यभिचारप्राचुर्यार्थमुदाहरणान्तरमाह। यथा चेति। दृष्टान्तस्थधर्मं दार्ष्टान्तिके योजयति। तथेति। परोक्तानुमाननिरासफलमुपसंहरति। इत्युपलब्धीति। उपलब्धिरेव गमकतया लक्षणं यस्य तेन योग्यत्वेन प्राप्तस्यानुपलब्धिस्तस्मिन्प्रमाणपञ्चकानुपपत्तिस्ततो वस्त्वन्तरस्य संबन्ध्यतिरिक्तसंबन्धस्याभावो निश्चितो योग्यानुपलब्धेरभावबोधित्वात्तस्मात्कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यामन्तरालदेशशून्यावस्थार्थौ समवायसंयोगशब्दधीगम्याविर्थः। संबन्धशब्दधियोः संबन्ध्यर्थत्वे तस्य सदा भावात्ते सदा स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह। नापीति। स्वरूपेणाङ्गुल्यो रूपरूपिणोश्च तत्तच्छब्दधीविषयत्वं नैरन्तर्यं तु संबन्धशब्दधीगम्यतेत्येकत्वेऽपीत्यत्रोक्तत्वान्न यावत्संबन्धिसत्त्वं शब्दधीप्रसक्तिरित्यर्थः। किंच सांशयोः संयोगेऽपि निरंशयोर्नासावित्याह। तथेति। द्व्यणुकादिकार्यहेतुरेव परमाण्वोः संयोगो निरस्तः। संप्रति ज्ञानाद्यसमवायिकारणमात्ममनःसंयोगमदृष्टवदात्मसंयोगं चाणूनां निरस्यति। अण्वात्मेति। आत्मनोऽप्रदेशत्वादणुमनसोस्तत्संयोगः सकलात्मवृत्तिरिति तयोरपि प-

---

१ ङ. ञ. निवेश्यमा°। २ क. °योः सत°। ३ ख. °न्तरस्थं ध°। ४ ख. य ग्येयन्°। ठ. ड. योगानु°। ५ ङ. °यन्धार्थ°।

शत्वान्न संयोगः संभवति। प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात्। कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेन्न। अविद्यमानार्थकल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात्। इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वाऽर्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात्। कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्प्रभूतत्वसंभवाच्च। नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वाऽर्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति। तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत्सिध्येत्। कश्चित्कृपालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव मा भूदिति कल्पयेत्। अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्। कस्तयोर्निवारकः स्यात्। किंचान्यद्द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याऽऽकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः। न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनां च जतुकाष्ठवत्संश्लेषोऽस्ति। कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेन्न। इतरेतराश्रयत्वात्। कार्यकारणयोर्हि

रममहत्त्वं स्यादिति भावः। असंभवे हेत्वन्तरमाह। प्रदेशेति। निरस्तमपि कल्पितप्रदेशं दोषान्तराभिधित्सयोद्भावयति। कल्पिता इति। कल्पनया तद्वत्त्वस्य सत्त्वमसत्त्वं वा। द्वितीये कल्पना वृथेति मत्वाऽऽद्यं प्रत्याह। नेत्यादिना। अविद्यमानस्य प्रदेशवत्त्वलक्षणस्यार्थस्य कल्पनया सत्त्वसिद्धाविति यावत्। तत्र हेतुः। इयानिति। कल्पकाधीनत्वात्कल्पनाया न तया सर्वार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। कल्पनायाश्चेति। तथाऽपि परिमितत्वात्तस्या न सर्वार्थसाधकत्वं तत्राऽऽह। प्रभूतत्वेति। षण्णामेव पदार्थानां संभवान्न सर्वार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। निवारकाभावे फलं सर्वार्थसिद्धिमुपसंहरति। तस्मादिति। किंच कल्पनया वस्तुसिद्धौ संसारमोक्षयोरनियतिरिति ब्रुवाणः संसारस्यानियतिमाह। कश्चिदिति। मुक्तेरनियतिमाह। अन्यो वेति। अवस्थाद्वये हेतुमाह। कस्तयोरिति। कार्यकारणयोरत्यन्तभेदे तथैवोपलब्धिप्राप्तौ समवायादेकत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य विशेषतः समवायं दूषयति। किंचेति। दृष्टान्तं स्पष्टयति। न हीति। कार्यकारणयोरर्थापत्त्या समवायः सिध्यतीति शङ्कते। कार्येति। द्व्यणुकपरमाणू न समवायार्हौ सावयवनिरवयवद्रव्यत्वाद्भूम्याकाशवदित्यत्राकार्यकारणद्रव्यत्वात्तयोः समवायानर्हतेत्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्याऽऽह। नेत्यादिना।

---

१ ङ. ज. ञ. °र्थस्य क°। २ ङ. ञ. °यमे हे°। ३ ज. °षड्भ्योऽर्थे°। ४ क. ङ. ञ. ट. कल्पित°। ५ ज. °श्चिद्दयालुः। ६ ज. °द्वाभ्यामणु°। ७ क. ख. °त्वात्तस्या। ८ ञ. °वनत्वं।

भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डबदरवदितीतरेतराश्रयता स्यात् । नहि कार्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात् । किंचान्यत्परमाणूनां परिच्छिन्नत्वाद्यावत्यो दिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादनित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान्कल्पयसि त एवं परमाणव इति चेत् । न । स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणाऽऽपरमकारणाद्विनाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूताऽपि विनश्यति । ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजातीयकं विनश्यति ततो द्व्यणुकम् । तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्विनश्येयुः । विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति

अन्यतरव्यतिरेकेणान्यतरस्य सिद्धिसंभवे कथमेवमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । कार्यस्य कारणानाश्रितत्वे स्वातन्त्र्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कारणस्येति । परमाणूनां निरवयवत्वमुपेत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह । किंचेति । परमाणवः सावयवाः परिच्छिन्नत्वाद्घटवत्परिच्छिन्नत्वं सावयवमात्रवृत्ति परिच्छिन्नमात्रवृत्तित्वाद्घटत्ववदित्यर्थः । तेषां सावयवत्वे दिग्भेदव्यवस्थापकत्वं हेतुरित्याह । यावत्य इति । सावयवत्वफलमाह । सावयवत्वादिति । उक्तानुमानफलमाह । इति नित्यत्वेति । ये दिग्भेदव्यवस्थापकास्त्वया परमाण्ववयवाः स्वीकृतास्त एव मम परमाणवस्तेऽपि सावयवाश्चेत्तदवयवा एवेत्येवं यतः परं न विभागः स परमाणुर्निरवयवः स च नित्यः परिमाणतारतम्यविश्रान्त्याधारत्वादात्मवदिति शङ्कते । यानिति । किं सर्वथैव विभागायोग्यं वस्तु परमाणुरुतास्मदादिभिरविभज्यमानावयवम् । आद्ये न परमाणोर्दिग्भेदावधित्वं मूलकारणस्य सन्मात्रस्यैव सर्वथा विभागायोग्यत्वात्तस्य च निरवयवत्वं सिद्धमेव । द्वितीये सन्मात्रान्मूलकारणादतिरिक्तं किंचन सूक्ष्मं वस्तु परमाणुरस्तु स च विनष्टुमर्हति पृथिव्यादिजातीयत्वात्पराभीष्टद्व्यणुकवदित्याह । नेति । दृष्टान्तं समर्थयते । यथेति । वस्तुभूताऽपीति परमतेनोक्तम् । दार्ष्टान्तिकं निगमयति । तथेति । नित्याः परमाणवो निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदिति शङ्कते । विनश्यन्त इति । हेत्वसिद्ध्या

---

१ ङ. ज. ञ. °व मम प° । २ ज. °यत्वा° । ३ ज. °न्तोऽत्र° । ४ ख. झ. ठ. ड. °टव° । ५ क. °थाऽवि° । ६ क. °भागयो° ।

चेत् । नायं दोषः । यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगाद्द्रवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवति । एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या मूर्त्यादिविनाशो भविष्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन भवति क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् । तदेवमसारतरतर्कसंहब्धत्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवानपेक्षाऽस्मिन्परमाणुकारणवादे कार्या श्रेयोर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥१७॥ (३)

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च

समाधत्ते । नायमिति । उक्तमेव स्फुटयति । यथेत्यादिना । अवयवतत्संयोगविनाशौ विनाऽपि सुवर्णपिण्डो नश्यति विनाऽपि संयोगान्तरं सुवर्णद्रवो जायते परमाणुकाठिन्यं च विभागं विना विनश्यति तद्गतद्रवश्च संयोगादृते भवति । नच काठिन्यद्रवौ तावद्द्रव्यातिरिक्तौ शक्यौ वक्तुम् । एवं विनैवावयवविभागविनाशौ परमाणवो विनङ्क्ष्यन्त्यन्ये चोत्पत्स्यन्त इत्यर्थः । मूर्तिशब्देन काठिन्यम् । आदिशब्देनावस्थाभेदादि गृह्यते । द्रव्यनाशस्यावस्थानाशो नोदाहरणमित्याशङ्क्यात्रापि परमाण्ववस्थानाश एव सर्वकार्याणां तदवस्थात्वादित्यभिप्रेत्य कार्यद्रव्यत्वहेतुं व्यभिचारयति । तथेत्यादिना । कार्यनाशस्यावयवनाशतद्विभागाधीनत्वनियमाभाववदित्यर्थः । तस्य केवलत्वं प्राधान्यम् । सति तस्मिन्कार्योत्पादस्यं क्षेपाभावान्नियमाभावे हेतुमाह । क्षीरेति । आदिशब्देन लवणादि गृह्यते । क्षीराद्यनुगुणादवयवसंयोगादतिरिक्तो दध्याद्यनुगुणः संयोगोऽवयवसंयोगान्तरम् । दधिहिमादीत्यादिपदं जलाद्यर्थम् । दध्यादिषु सत्यपि कार्यद्रव्यत्वे विशिष्टानेकद्रव्यारब्धत्वासिद्धेरनैकान्त्यादित्यर्थः । एतेन कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतरपरिणामारब्धं कार्यद्रव्यत्वादित्यपास्तम् । यच्चाणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वादिति तत्राऽऽश्रयासिद्धिरित्यभिप्रेत्याधिकरणार्थमुपसंहरति । तदेवमिति । वाक्यशब्देनापरिग्रहसूत्रं गृह्यते ॥ १७ ॥ (३)

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति । समुदाय इति । आर्हतादिमतं हित्वा किमित्यनन्तरं वैनाशिकमतं निरस्यते तत्राऽऽह । वैशेषिकेति । परिमाणभेदेन देहादेरा-

---

१ ड. ञ. °र्याऽऽर्यैः श्रे°। २ क. °ण्डो विन°। ३ क. ख. ठ. ड. °ना च सं°। ४ क. नश्यति। ५ क. ख. विनश्यन्त्य°। ६ क. °स्य प्रक्षे°। ७ ठ. ड. °लार्थे°।

नापेक्षितव्य इत्युक्तं सोऽर्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्यात्सर्ववैनाशिकराद्धान्तो नतरामपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः। स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा। तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति। केचित्सर्वास्तित्ववादिनः। केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः। अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति। तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं च चित्तं चैत्तं च तांस्तावत्प्रतिब्रूमः। तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः। भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च। चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते। तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च-

---

शुतरविनाशित्वाङ्गीकारादर्धवैनाशिकत्वं वैशेषिकस्योक्तं तन्निरासानन्तरं वैनाशिकत्वाविशेषाद्बुद्धिस्थं सर्ववैनाशिकनिरसनमित्यर्थः। वैशेषिका देहादेस्त्रिक्षणस्थायित्वमास्थितास्तथाऽपि तन्मते निरस्ते तन्मात्रमपि यैर्नेष्टं तन्मतमतिशयेन नापेक्षितव्यमित्याह। **नतरामिति**। तथाऽप्येकेनैवाधिकरणेन तन्निरासंभवे किमधिकरणद्वयेनेति तत्राऽऽह। **स चेति**। राद्धान्तस्यैक्याद्बहुप्रकारत्वायोगमाशङ्क्याऽऽह। **प्रतिपत्तीति**। उपदेष्टुः सर्वज्ञस्यैक्यात्कथं शिष्याणां तद्भेदस्तत्राऽऽह। **विनयेति**। मन्दमध्यमोत्तमधियां शिष्याणां भेदात्तद्भेदसिद्धिरित्यर्थः। प्रतिपत्तिभेदावधारणार्थो वाशब्दो न विकल्पार्थः। तानेव दर्शयति। **तत्रेति**। सौत्रान्तिकवैशेषिकयोरवान्तरभेदेऽपि सर्वास्तित्वसंप्रतिपत्तेरेकीकृत्य त्रित्वमुपपादयति। **केचिदिति**। इदानीमाद्याधिकरणस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह। **तत्रेति**। बाह्यं विशिनष्टि। **भूतमिति**। आभ्यन्तरं कथयति। **चित्तमिति**। बाह्यार्थवादिबौद्धराद्धान्तो विषयः स किं प्रामाणिको भ्रान्तो वेति विप्रतिपत्तेः संदेहे पूर्वपक्षं विवृणोति। **तत्रेत्यादिना**। तस्य भ्रान्तत्वोपपादनेन समन्वयस्य तद्विरोधनिरासात्पादादिसंगतयः। तस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धिर्भ्रान्तत्वाद्विरोधस्याभावात्तत्सिद्धिरित्युभयत्र फलसिद्धिः। धातुशब्दः स्वभाववचनः। आदिशब्देनाप्तेजोवाय्वाकाशर्तवो गृह्यन्ते। विषयाणामिन्द्रियाणां च भौतिकशब्दवाच्यत्वमाह। **भौतिकमिति**। पृथिव्यादयश्च परमाणुपुञ्जा एव नावयव्यारम्भोऽस्तीति वक्तुं परमाणुस्वरूपमाह। **चतुष्टये चेति**। कठिनस्वभावाः पृथिवीपरमाणवः। स्नेहस्वभावा आप्यपरमाणवः। उष्णतास्वभावास्तेजःपरमाणवः। ईरणं चलनं तत्स्वभावा वायुपरमाणवः। तेषां चतुर्विधानां सर्गकाले संयोगापत्तिमाह। **त इति**। भूतभौतिकानुक्त्वा चित्तचैत्तानाह। **तथेति**।

---

१ क. ङ. ञ. °न्तो नित°। २ क. ङ. ञ. °मनपे°। ३ क. ङ. ज. ञ. ट. °कं चि°। ४ क. ख. ढ. °वैभाषि°। ५ क. ख. ठ. ढ. °भासत्वात्त°। ६ ठ. °द्धत्व°। ७ क. ठ. ढ. °ष्णत्व°।

स्कन्धाः। तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते [सर्वदर्शनसं० पृ० २३ प० १७]। तत्रेदमभिधीयते। योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धीरूपः। तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात्समुदायाप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः। कुतः। समुदायिनामचेतनत्वात्। चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात्। अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य

कर्मकरणव्युत्पत्तिभ्यां सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। रूप्यमाणपृथिव्यादीनां बाह्यत्वेऽपि देहस्थत्वादिन्द्रियसंबन्धाच्चाऽऽध्यात्मिकत्वम्। अहमिति प्रत्ययो विज्ञानस्कन्धः। सुखादिप्रत्ययो वेदनास्कन्धः। गौरश्व इत्यादिशब्दसंजल्पितप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः। संस्कारस्कन्धस्तु रागादिधर्माधर्मौ च तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तम्। इतरे चैत्ताः। उक्तानां स्कन्धानां समाहारं संघातं दर्शयति। तेऽपीति। उक्तस्य बाह्याध्यात्मिकभावजातस्याध्यक्षानुमानाभ्यां क्षणिकत्वे सिद्धे स्थायिनो ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्य विरोधोऽस्तीति प्राप्तमनूद्य सिद्धान्तयति। तत्रेति। सूत्रं व्याचष्टे। योऽयमिति। बाह्यत्वमाध्यात्मिकत्वं चोभयप्रकारत्वमुभयहेतुकमेवाऽऽह। अण्विति। बाह्ये भूतभौतिकसमुदाये पृथिव्यादिपरमाणुहेतुके रूपविज्ञानादिहेतुके चाऽऽध्यात्मिके समुदायेऽभिप्रेते तस्याप्राप्तिरयुक्तता स्यादित्याह। तस्मिन्निति। संहन्यमानानामव्यवधाने संघातानुपपत्तौ च न हेतुरित्याक्षिपति। कुत इति। संघातः स्वतो वा परतो वा नाऽऽद्य इत्याह। समुदायिनामिति। अण्वादीनामचैतन्यात्स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यसिद्धेर्न स्वतः संघातो घटते। तथाच क्षणिकपक्षे सर्गादौ संघातयोगान्न तद्विरोधः समन्वयस्येत्यर्थः। परमपि संघातकारणं चित्ताभिज्वलनमन्यद्वा। तत्राऽऽद्यं दूषयति। चित्तेति। सिद्धे संघाते चित्ताभिज्वलनं ततः संघात इत्यन्योन्याश्रयान्न चित्ताभिज्वलनं तद्धेतुरित्यर्थः। अन्योऽपि संहन्ता चेतनोऽचेतनो वा। चेतनोऽपि भोक्ता प्रशासिता वा द्विधाऽपि स्थिरो वा क्षणिको वा। नाऽऽद्यः। अनभ्युपगमात्। न द्वितीयः। क्षणिकस्यान्वयव्यतिरेककालानवस्थानात्। भोक्तुश्च कारणविन्यासविशेषज्ञानायोगात्सर्वज्ञस्य स्वतस्तज्ज्ञानेऽपि क्षणिकत्वात्कर्तृत्वासिद्धेरित्याह। अन्यस्येति। अचेतनोऽपि संहन्ता धर्मादिर्वा स्यादालयविज्ञानसंतानो वा। नाऽऽद्यः। तस्य पूर्ववच्चेतनाधीनप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। स्वतश्चेत्प्रवृत्तिस्तदा धर्मादिप्रवृत्त्यनुपरमान्मोक्षासिद्धि-

---

१ ज. तेऽप्यध्या°। २ क. °तुश्च। ३ ङ. ञ. °प्तिः समुदाय°।

संहन्तुरनभ्युपगमात् । निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्समुदायानुपपत्तिः समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥१८॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥१९॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाऽप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोपपद्यमानायां न किंचिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादयोऽविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णोपादानं भवो जातिर्जरा मरणं शोकः परिदे-

---

रित्याह । निरपेक्षेति । आलयविज्ञानसंतानः संहन्तेति पक्षं प्रत्याह । आशयस्येति । आशेरतेऽस्मिन्कर्मानुभववासना इत्याशयः संतानस्तस्यापि संतानिभ्योऽन्यत्वमनन्यत्वं वा । द्विधाऽपि दुर्निरूपत्वान्न तस्य संहन्तृतेत्यर्थः । स खल्वन्यः स्थिरो वा क्षणिको वा । प्रथमेऽस्मदुक्तो भोक्तैव नामान्तरेणोक्तः स्यादिति मत्वा द्वितीये क्षणिकस्य व्यापारात्पूर्वं तत्काले वाऽभावात्तत्कारणत्वाश्रयत्वयोरसिद्धिरित्याह । क्षणिकत्वेति । एतेनानन्यत्वमपि प्रत्युक्तम् । संतानिनामपि क्षणिकत्वेनोक्तरीत्या व्यापारकारणत्वाद्ययोगात्तदभिन्नस्य संतानस्यापि तदसिद्धेरित्याह । निर्व्यापारत्वादिति । संहन्तुरभावे फलितमाह । तस्मादिति । यथाकथंचिल्लोकयात्रा सिध्यति चेत्किं समुदायेनेत्याशङ्क्याऽऽह । समुदायेति ॥ १८ ॥

संघातस्य निमित्तमाशङ्क्य निरस्यति । इतरेतरेति । पूर्वपक्षभागं विभजते । यद्यपीति । तर्हि संघाताभावात्तदालम्बना लोकयात्रा न निर्वहेत्तत्राऽऽह । तथाऽपीति । कार्यं प्रत्ययते जनकत्वेन गच्छतीति प्रत्ययशब्दस्य हेतुवाचित्वमुपेत्येतरेतरकारणत्वादित्युक्तम् । तथाऽपि संघातस्य निमित्तं वाच्यं तत्राऽऽह । तस्यां चेति । अविद्यादीनामेव तन्निमित्तत्वान्नापेक्षणीयान्तरमस्तीत्यर्थः । के पुनरविद्यादयस्तत्राऽऽह । ते चेति । वक्ष्यमाणबुद्धिस्थपरामर्शी तच्छब्दः । क्षणिककार्यदुःखस्वभावेष्वर्थेषु स्थायिनित्यसुखबुद्धिरविद्या । तस्यां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहविषयेषु भवन्ति । तेभ्यो गर्भस्थस्याऽऽद्यं विज्ञानमुत्पद्यते । तस्माच्चाऽऽलयविज्ञानात्पृथिव्यादिचतुष्टयमुपादानकारणं नामाश्रयत्वान्नाम निष्पद्यते । तच्च कारणत्वेन स्वीकृत्य सितासितादिरूपवच्छरीरमभिनिर्वर्तते । गर्भीभूतस्य शरीरस्य कललबुद्बुदाद्यवस्था नामरूपशब्दाभ्यामत्रा-

---

१ क. °पेक्ष्यप्र°। २ क. °पेक्ष्येति । ३ क. °स्याऽऽद्यवि°।

वना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये क्वचित्संक्षिप्ता निर्दिष्टाः क्वचित्प्रपञ्चिताः । सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापे[2] परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघात इति चेत्[3] । तन्न । कस्मात् । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किंचिन्निमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते । यत[4] इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेन्न तु संघातोत्पत्तेः किंचिन्निमित्तं संभवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम् । अत्रो

भीष्टा जातेरुत्तरत्राभिधानात् । नामरूपसंमिश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनं पृथिव्यादिधातवः षडायतनानि यस्य करणजातस्य तत्तथा । नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संनिपातः स्पर्शः । ततः सुखादिका वेदना । तस्यां सत्यां कर्तव्यं सुखं मयेत्यध्यवसानं तृष्णा । ततो वाक्कायचेष्टोपादानम् । ततो भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्मादिः । तद्धेतुको देहोदयो जातिः । जातस्य देहस्य परिपाको जरा । देहनाशो मरणम् । म्रियमाणस्य साभिषङ्गस्य पुत्रादावन्तर्दाहः शोकः । तदुत्थं हा पुत्रेत्यादिप्रलपनं परिदेवना । शब्दादिज्ञानपञ्चकसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखम् । दुर्मनस्ता मानसं दुःखम् । इतिशब्दो यथोक्तपरामर्शार्थः। एवंजातीयकशब्दो मदमानाद्युपक्लेशसंग्रहार्थः । अविद्यादिहेतुका जन्मादयस्तद्धेतुकाश्चाविद्यादय इति घटीयन्त्रवदनवरतमावर्तनमेषामिति मत्वा विशिनष्टि । इतरेति । अविद्यादीनां सत्त्वमेव कथमित्याशङ्क्य संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तत्वात्तद्रूपं सौगतानां प्रसिद्धमित्याह । सौगत इति । न केवलं तेषामेव प्रसिद्धं किंतु सर्ववादिनामपीत्याह । सर्वेषामिति । आनुभविकार्थप्रत्याख्याने सर्वव्यवहारासिद्धिरिति भावः । अविद्यादीनां मिथो निमित्तनैमित्तिकत्वेऽपि कुतः संघातसिद्धिरित्याशङ्क्योपसंहरति । तदेवमिति । अविद्यादिरेव संघाताभावे न सिध्यतीत्यनुपपत्त्या तदाक्षेपे तदाश्रयः सर्वव्यवहारो निर्वहतीत्यर्थः । सिद्धान्तभागमवतारयति । तत्रेति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कस्मादिति । हेतुं व्याचष्टे । भवेदिति । अविद्यादीनां मिथो निमित्तनैमित्तिकभावभाजां संघातनिमित्तत्वमाशङ्क्याऽऽह । यत इति । उत्तरसूत्रस्थमर्थमभिप्रेत्येहापिशब्दः । अविद्यादीनां मिथो हेतुहेतुमत्त्वेऽपि चेतनाधिष्ठानाद्दते संघातासिद्धिरित्युक्ते पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयति । नन्विति । किमविद्यादयः संघातस्य गमकाः किं सोत्पादका इति विकल्पयति । अत्रेति । तत्राऽऽद्यमनूद्य दूषयति ।

---

१ क. °गतस° । २ ङ. ञ. °पेऽपि प° । ३ ज. चेन्न । ४ ज. ट. ददित° । ५ ङ. ज. पूर्वं पू° । ६ क. ख. °पत्तेस्तदा° । ७ ठ. ड. सर्वो व्य° ।

च्यते । यदि तावदयमभिप्रायोऽविद्यादयः संघातमन्तरेणाऽऽत्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति । ततस्तस्य संघातस्य निमित्तं वक्तव्यम् । तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयिभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न संभवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायाम् । किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वप्यणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयिशून्येषु वाऽभ्युपगम्यमानेषु संभवेत् । अथायमभिप्रायोऽविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाऽऽश्रित्याऽऽत्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघाता एवानादौ संसारे संतत्यानुवर्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति । तदाऽपि संघातात्संघातान्तरमुत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत । अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात् । अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित्क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्नुयात् । उभयम

यदीति । गमकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरन्यतो वाच्या तच्चान्यन्नास्तीत्यर्थः । अणूनां स्कन्धानां चोभयविधसंघातनिमित्तत्वमाशङ्क्याऽऽह । तच्चेति । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणमदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः । अणुषु स्थिरेषु भोगहेत्वदृष्टविशिष्टेषु भोक्तृषु चोक्तविशेषणेषु स्वीकृतेषु सत्सु चेतनस्याधिष्ठातुरनुरूपस्याभावान्न संभवति संघातापत्तेर्निमित्तं किंचिदित्युक्तमित्यर्थः । कैमुतिकन्यायमपिना सूचितमाह । किमिति । अदृष्टाश्रयकर्तृराहित्यमाह । आश्रयेति । आश्रयाश्रयिशून्येष्विति पाठे तूपकार्योपकारकत्ववर्जितेष्वित्यर्थः । विशिष्टेष्वणुषु स्वीक्रियमाणेषु किं पुनः संघातापत्तेर्निमित्तं न किंचिदित्याक्षेपः । द्वितीयं शङ्कयति । अथेति । परस्पराश्रयत्वेन प्रत्याह । कथमिति । पूर्वपूर्वसंघातानामुत्तरोत्तरसंघातहेतुत्वात्तदाश्रयत्वाच्चाविद्यादीनां नान्योन्याश्रयत्वम् । नच संहन्तृचेतनापेक्षा स्वभावतो भावानां संहतानामेवोदयव्ययोपगमादित्याह । अथेति । तद्दूषयितुं विकल्पयति । तदाऽपीति । संघातवर्तिनोऽदृष्टस्याधिष्ठातृचेतनाभावात्तद्वशात्प्रतिनियतकार्योत्पादायोगे स्वभावादेवोत्पत्तिरास्थेया । तथाच पूर्यते गलति चेति पुद्गलं शरीरं तच्च मनुष्यशब्दितं तदुपेतः संघातो नियमपक्षे न जात्यन्तरभाग्भवेदित्याह । नियमेति । द्वितीयेऽपि व्यवस्थापकाभावेनाव्यवस्थामाह । अनियमेति । उभयत्रेष्टापत्तिं शङ्कित्वा निरस्यति । उभयमिति । न के-

---

१ ज. °दय एव सं° । २ क. °तम् । त° । ३ ञ. ट. °षु भो° । ४ क. ङ. ज. °ष्वणु° । ५ क. म. °षुचाभ्यु° । ६ क. ज. °शं चोत्प° । ७ ठ. ड. °यत्र चेष्ट° ।

प्यभ्युपगमविरुद्धम्। अपिच यद्भोगार्थः संघातः स्यात्स नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः। ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः। तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम्। अन्येन चेत्प्रार्थ्येतोभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यम्। अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः। तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम नतु संघातः सिध्येत्। भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः॥ १९॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्॥ २०॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न संघातसिद्धिरस्तीति। तदपि तूत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न संभवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते। क्षणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगम उत्तरस्मिन्क्षण उत्पद्यमाने पूर्वः क्षणो निरुध्यत इति। न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुफलभावः शक्यते संपादयितुम्। निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभावग्रस्तत्वादुत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः। अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्त-

---

वलं संघातानुपपत्त्या क्षणवादानुपपत्तिर्भोगापवर्गव्यवहारानुपपत्तेश्चेत्याह। अपिचेति। क्षणवादेऽपि बुभुक्षुणा भोगो मुमुक्षुणा मोक्षश्चार्थनीयौ तत्कुतो भोगापवर्गव्यवहारासिद्धिस्तत्राऽऽह। यदिति। अभ्युपगमफलमाह। ततश्चेति। भोगे दर्शितं न्यायं मोक्षेऽतिदिशति। तथेति। विपक्षे दण्डमाह। अन्येनेति। बुभुक्षोर्मुमुक्षोर्वा कालद्वयस्थायित्वमाशङ्क्याऽऽह। अवस्थायित्व इति। परिहारभागतात्पर्यमुपसंहरति। तस्मादिति॥ १९॥

उपेत्यवादमिदानीं त्यजति। उत्तरेति। पूर्वसूत्रोक्तमनूद्यास्य सूत्रस्य तात्पर्यमाह। उक्तमिति। अविद्यादीनां मिथो हेतुत्वमुपेत्य संघातासिद्धिरुक्ता संप्रत्यन्योन्यहेतुत्वमपि नेति वक्तुमिदं सूत्रमित्यर्थः। अविद्यादीनामन्योन्यनिमित्तत्वायोगं वक्तुं परपक्षमनुवदति। क्षणेति। तत्रानुपपत्तिं प्रतिजानीते। न चेति। काऽत्रानुपपत्तिरित्याशङ्क्य पूर्वक्षणस्योत्पादनव्यापारः समनन्तरक्षणे वा स्वसत्ताक्षणे वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह। निरुध्यमानस्येति। अचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वम्। निरोधहेतुसांनिध्यानुगमान्निरुद्धत्वं चिरनिरुद्धत्वम्। कल्पान्तरमुत्थापयति। अथेति। स्थायित्वं व्यवच्छिनत्ति। परिनिष्पन्नेति। कारणस्य कार्यात्पूर्वकाले सत्ताऽर्थवती न कार्यकाले

---

१ ज. संभवेत्। २ ज. भोक्तृभा°। ३ ख. इ. ठ. ड. °शितन्या°।

रक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायस्तथाऽपि नोपपद्यते। भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसंबन्धप्रसङ्गात्। अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायस्तथाऽपि नैवोपपद्यते। हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसंभवात्। स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः। विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः। अपिचोत्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातामवस्थान्तरं वा वस्त्वन्तरमेव वा सर्वथाऽपि नोपपद्यते। यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः। अथास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येतोत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यन्ताख्ये अवस्थे अभिलप्येते इति। एवमप्याद्यन्तमध्यक्षणत्रयसंबन्धित्वाद्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः। अथात्यन्तव्यतिरिक्तावेवोत्पादनिरोधौ वस्तुनः स्यातामश्वमहिषवत्। ततो वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः। यदि[2] च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादनिरोधौ

वदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तदर्थसत्तानुपयोगत्वादिति भावः। तत्रापि कार्यकारणत्वासिद्धिरित्याह। **तथाऽपीति**। कथं कारणस्योत्पादनं धर्मः स्वरूपं वा। नाऽऽद्य इत्याह। **भावेति**। कल्पान्तरमाह। **अथेति**। तत्रापि हेतुफलत्वस्य न संभावनेत्याह। **तथाऽपीति**। कथं हेतुस्वरूपं कार्यानन्वयि तदन्वयि वा। तत्र प्रथमं प्रत्याह। **हेत्विति**। तदनुपरागेऽपि तद्भावे हिमवद्विन्ध्ययोरपि तद्भावः स्यादिति भावः। कल्पान्तरं दूषयति। **स्वभावेति**। प्रथमपक्षोक्तदोषं प्रपञ्चयति। **विनैवेति**। नच कार्यस्य कारणसादृश्यं तन्निवारकं किंचिद्रूपानुगमाभावे तस्यैवासंभवादिति भावः। इतश्च क्षणवादासिद्धिरित्याह। **अपिचेति**। तदेव वक्तुमुत्पादनिरोधौ त्रेधा विकल्पयति। **उत्पादेति**। पक्षत्रयेऽपि वस्तुनो नित्यत्वप्रसङ्गान्न क्षणिकतेत्याह। **सर्वथेति**। तत्राऽऽद्यमनूद्य वस्तुनो नित्यत्वं प्रसञ्जयन्क्षणिकत्वासिद्धिमाह। **यदीति**। द्वितीयेऽपि क्षणिकत्वासिद्धितादवस्थ्यमाह। **अथेत्यादिना**। तमेव विशेषं दर्शयति। **उत्पादेति**। तृतीयमनूद्य क्षणिकत्वासिद्धिं स्फुटयति। **अथेति**। प्रकारान्तरमाशङ्क्य प्रत्याह। **यदीति**। उत्पादनि-

---

१ क. ज. °वस्त्व°। २ क. °दि द°।

स्यातामेवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्व-प्रसङ्ग एव। तस्मादप्यसंगतं सौगतं मतम् ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणभङ्गवादे पूर्वक्षणो निरोधग्रस्तत्वान्नोत्तरस्य क्षणस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम्। अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात्। चतुर्विधान्हेतून्प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। निर्हेतुकायां चोत्पत्तावप्रतिबन्धात्सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत। अथोत्तरक्षणोत्पत्तिर्यावत्तावदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति ब्रूयात्ततो यौगपद्यं हेतुफलयोः स्यात्। तथाऽपि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात्। क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत ॥ २१ ॥

रोधयोर्दुर्निरूपत्वे फलमाह। **तस्मादिति**। संघातस्य हेतुफलत्वस्य चासिद्धिरपिशब्दार्थः ॥ २० ॥

किंचासति[1] फलहेतौ फलमुत्पद्यते सत्येव वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति। **असतीति**। सूत्रं व्याकर्तुं वृत्तं कीर्तयति। **क्षणेति**। तर्हि पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणकारणत्वं मा भूत्तर्हि पूर्वक्षणाभावाद्वोत्तरक्षणस्योत्पत्तिस्तदभवे सति वा। नाऽऽद्यः। नासतोऽदृष्टत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात्। द्वितीयमनुवदति। **अथेति**। निर्हेतुफलोत्पत्तिं प्रत्याह। **तत इति**। प्रतिज्ञोपरोधं स्फोरयति। **चतुर्विधानिति**। आलम्बनप्रत्ययः समनन्तरप्रत्ययोऽधिपतिप्रत्यय आलोकश्चेति चतुर्विधा हेतवस्तान्प्रतीत्य प्राप्य चित्तं चैत्ताश्च तदभिन्नाः सुखादयो जायन्ते। तत्र नीलाभासस्य चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययान्नीलाकारता। समनन्तरप्रत्ययात्पूर्वज्ञानाद्बोधरूपता। चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्रूपग्रहणप्रतिनियमः। आलोकाद्धेतोः स्पष्टता। सुखादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नानामेतान्येव चत्वारि कारणानि। सेयं प्रतिज्ञा निर्हेतुफलोत्पत्तौ बाध्येतेत्यर्थः। तत्रैवातिप्रसङ्गं दोषान्तरमाह। **निर्हेतुकायां चेति**। अन्यथेति सूत्रावयवं शङ्कात्वेन व्याकरोति। **अथेति**। तथाच न प्रतिज्ञोपरोधातिप्रसङ्गाविति शेषः। उत्पत्तेरुत्पद्यमानाभेदमभ्युपयन्तं प्रति सूत्रावयवेनोत्तरमाह। **तत इति**। यौगपद्योपगमे का हानिस्तत्राऽऽह। **तथाऽपीति**। पूर्ववदत्र प्रतिज्ञोपरोधो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह। **क्षणिका इति**। आद्यन्तवन्तो भावाः संस्काराः संस्क्रियन्ते समुत्पद्यन्त इति व्युत्पत्तेः ॥ २१ ॥

---

१ ज. °स्य हे° प्र°। २ क. ज. झ. ट. °वद°। ३ क. ठ. ढ. °ति हे°। ४ ठ. ढ. °सक्तं दो°।

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं चेति । तदपि च त्रयं प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चेत्याचक्षते । त्रयमपि चैतदवस्त्वभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते । बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भाष्यते । तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः । आवरणाभावमात्रमाकाशमिति । तेषामाकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति [ब्र० सू० २ । २ । २४] निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसंभव इत्यर्थः । कस्मादविच्छेदात् । एतौ हि प्रतिसंख्या प्रतिसंख्यानिरोधौ संतानगोचरौ वा स्यातां भावगोचरौ वा । न तावत्संतानगोचरौ संभवतः । सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनाम-

---

समुदायस्य कार्यकारणभावस्य क्षणिकत्वस्य चासिद्धिरुक्ता संप्रत्यभ्युपगमान्तरं प्रत्याह । **प्रतिसंख्येति** । सौगतमतासांगत्ये सूत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह । **अपिचेति** । तदेव वक्तुं तन्मतमनुभाषते । **वैनाशिका इति** । संस्कृतमुत्पाद्यं त्रयादन्यदित्युक्तम् । किं तत्त्रयं तदाह । **तदपीति** । तस्यापि क्षणिकत्वादुत्पाद्यत्वाच्च नान्यत्वप्रतियोगित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । **त्रयमपीति** । वस्तुप्रतियोगिकान्यत्वं वस्त्वन्तरस्यापीत्याशङ्क्योक्तम् । **अभावेति** । अभावस्यापि प्रतियोगिद्वारा सोपाख्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । **निरुपाख्यमिति** । प्रतीपा संख्या प्रतिसंख्या सन्तमिममसन्तं करोमीति धीस्तया निरोधस्तथेति व्युत्पादयति । **बुद्धीति** । स्तम्भादीनां प्रतिक्षणं स्वारसिको विनाश इत्यप्रतिसंख्यानिरोधं व्याचष्टे । **तद्विपरीत इति** । आवरणाभावव्यङ्ग्यं शब्दवद्द्रव्यं व्यवच्छेत्तुं मात्रपदम् । पराभ्युपगममुक्त्वा सूत्रविषयं परिशिनष्टि । **तेषामिति** । तात्पर्यमुक्त्वा प्रतिज्ञां विभजते । **प्रतिसंख्येति** । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । **कस्मादिति** । हेतुं व्याख्यातुं विकल्पयति । **एतौ हीति** । भावशब्दः संतानिवाची । तत्राऽऽद्यं दूषयति । **तावदिति** । योऽसावन्त्यः संतानी स किंचिदारभते न वा । नाऽऽद्योऽन्त्यत्वासिद्धेः संतानानुच्छेदाच्च । द्वितीयेऽर्थक्रियाभावात्तदसत्त्वे तज्जनकमपि सर्वमसदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्वे संतानिनः स्युः । नच विजातीयक्षणोत्पादकत्वेनार्थक्रियाकारित्वं सजातीयानुत्पादकत्वेन च संतानोच्छित्तिरेकस्मिन्नेव संतानेऽनेकसंतानप्रसङ्गादतः सं-

---

१ ज. °रौ भ°। २ क. °तासंगतेः सू°।

विच्छिन्नेन हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवात् । नापि भावगोचरौ संभवतः । नहि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः संभवति सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वय्यविच्छेददर्शनात् । अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु क्वचिद्दृष्टेनान्वय्यविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात्परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्यानिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितः स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात्स्यात्स्वयमेव वा । पूर्वस्मिन्विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसङ्गः । उत्तरस्मिँस्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः । एवमुभयथाऽपि दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यमिति ।

तानानुच्छेदान्न तद्गोचरौ निरोधावित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह । नापीति । निरन्वयं व्याचष्टे । निरुपाख्य इति । घटकपालादिषु सर्वत्र सैवेयं मृदिति प्रत्यभिज्ञानादन्वयिनो नाशाभावावगतेरिति हेतुमाह । सर्वास्विति । बीजाङ्कुरादीनामुत्तरोत्तरकार्ये प्रत्यभिज्ञानाभावादन्वयिविच्छित्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अस्पष्टेति । तास्वपि नान्वयी विच्छिद्यते घटकपालादौ दृष्टेनान्वय्यविच्छेदेन विवादस्थलेऽपि तदनुमानात् । विमतं न निरन्वयविनाशि कार्यत्वाद्घटादिवदित्यर्थः । अन्वय्यविच्छेदेऽपि विच्छेदोऽवस्थानामात्यन्तिकः स्यादित्याशङ्क्य नावस्था निरन्वयनाशिन्यस्तासामनिर्वाच्यतयाऽन्वयिमात्रत्वात्तस्य च सत्त्वेनाधिष्ठानत्वादनाशादित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ २२ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्भूतमविद्यादिनिरोधं निरस्यति । उभयथेति । सूत्रं व्याकर्तुं विषयमुक्त्वा विकल्पयति । योऽयमिति । यमनियमादिसामग्री परिकरस्तत्सहितसम्यग्धीसाध्यश्चेदविद्यादिनिरोधस्तदा स्वमतहानिरित्याह । पूर्वस्मिन्निति । स्वयमेव चेदविद्यादिनिरोधस्तदा सर्वं क्षणिकमित्यादिभावनोपदेशवैयर्थ्यमित्याह । उत्तरस्मिँस्त्विति । सूत्रव्याख्यामुपसंहरति । एवमिति ॥ २३ ॥

निरोधद्वयं निरस्याऽऽकाशं निरस्यति । आकाशे चेति । सूत्रस्य संगतिमाह । यच्चेति । वृत्तमनूद्य पूर्वोत्तरसूत्रयोरपुनरुक्तं विषयमुक्त्वा प्रतिज्ञामाकाङ्क्षां पूरय-

---

१ क. ङ. ञ. ट. 'ख्याप्रतिसंख्यानि'। २ ज. 'षामभि'। ३ ठ. ङ. व्याख्यातुं

तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् । आकाशस्येदानीं निराक्रियते । आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः । प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् । आगमप्रामाण्यात्तावत् " आत्मन आकाशः संभूतः " इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य[1] च वस्तुत्वप्रसिद्धिः । विप्रतिपन्नान्प्रति[2] तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात् । अपिचाऽऽवरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतामेकस्मिन्सुपर्णे[3] पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात्सुपर्णान्तरस्योत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः । यत्राऽऽवरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् । येनाऽऽवरणाभावो[4] विशेष्यते[5] तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाऽऽकाशं स्यान्नाऽऽवरणाभावमात्रम् । अपिचाऽऽवरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये पृथिवी भगवः[6]

न्व्याकरोति । आकाशे चेति । तत्र हेतुः । प्रतिसंख्येति । कथमावरणाभावमात्रे तस्मिन्वस्तुत्वधीस्तत्राऽऽह । आगमेति । तत्प्रामाण्येऽपि कथमाकाशे वस्तुत्वधीरित्याशङ्क्य तदुत्पत्तिवादिनीनां श्रुतीनां भूयस्त्वादित्याह । आत्मन इति । नहि निरुपाख्यं नरविषाणवदुत्पत्तुमर्हतीति भावः । आगमाप्रामाण्ये[7] बौद्धा विवदन्ते तत्कथं तान्प्रत्यागमेन नभसो वस्तुत्वमुच्यते तत्राऽऽह । विप्रतिपन्नानिति । अनुमानमेव सूचयति । गन्धादीनामिति । शब्दो हि क्वचिदाश्रितो धर्मत्वाद्गन्धवदिति सामान्यतो धर्मसिद्धिः। शब्दश्च विशेषगुणोऽस्पर्शवत्त्वेसति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वाद्गन्धवत् । स च प्रत्यक्षत्वे सत्ययावद्द्रव्यभावित्वेन स्पर्शवदसंबन्धाद्विशेषगुणतया दिक्कालमनोभिरसंसर्गाद्बाह्येन्द्रियग्राह्यतया[8] चानात्मगुणत्वात्पारिशेष्याददृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रयस्तच्चाऽऽकाशमित्यर्थः । आगमादनुमानादनुभवाद्वा सोपाख्यमाकाशमित्युक्त्वाऽऽवरणाभावपक्षे दोषमाह । अपिचेति । यथैकघटसत्त्वेऽपि घटान्तरासत्त्वप्रयुक्त्या निर्घटं भूतलमित्यशक्यं वक्तुं तथैकस्मिन्नावरणे सत्यावरणान्तराभावप्रयुक्त्याऽपि न तद्धीनतेति पक्ष्यन्तरसंचारो न स्यादित्यर्थः । देशावच्छेदेनाऽऽवरणाभावविभागं गृहीत्वा शङ्कते । यत्रेति । अभावस्य धर्मिप्रतियोग्यपेक्षत्वाद्धर्मिणो वस्तुत्वं स्यादित्याह । येनेति । इतश्चाऽऽकाशस्य वस्तुत्वमित्याह । अपिचेति । प्रसङ्गं प्रकटीकर्तुं स्वाभ्युपगममुपन्यस्यति । सौगते हीति । किं सम्यङ्निश्रितं श्रयोऽधिकरणमस्या इति किंसंनिश्रया । कथ-

---

१ ज. °स्य व°। २ ज. ञ. °न्नानपि प्रति श°। ३ क. ज. °च्छत एक°। ङ. ञ. °च्छतस्तवैक°। ४ ञ. °रणभा°। ५ क.ङ.ञ. विशिष्य°। ६ ङ.ञ. °गवन्किं सं°। ७ ख.ङ. °गमप्रा°। ८ ठ.ङ. बाह्येन्द्रि°।

किंसंनिश्रयेत्यस्मिन्प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंसंनिश्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति वायुराकाशसंनिश्रय इति। तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समञ्जसं स्यात्। तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम्। अपि च निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यं चेति विप्रतिषिद्धम्। न ह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा संभवति वस्त्वाश्रयत्वाद्धर्मधर्मिव्यवहारस्य। धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपाख्यत्वम्॥ २४॥

अनुस्मृतेश्च॥ २५॥

अपिच वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि क्षणिकतामभ्युपेयात्। न च सा संभवति। अनुस्मृतेः। अनुभवमुपलब्धिमनूत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः सा चोपलब्ध्येककर्तृका सती संभवति। पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात्। कथं ह्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात्। अपिच दर्शनस्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन्प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य[1] लोक-

---

माकाशस्य वस्तुत्वाभावे तद्विरोधप्रसङ्गस्तत्राऽऽह। तदिति। आश्रयत्वं नावस्तुनो दृष्टमित्यर्थः। स्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गफलमाह। तस्मादिति। निरोधद्वयस्याऽऽकाशस्य चावस्तुत्वे साधारणं दूषणमाह। अपिचेति। विप्रतिषेधं स्फोरयति। न हीति। नाशाभावोपलक्षितसत्तायोगित्वं नित्यत्वम्। तद्विपरीतमनित्यत्वम्। तदुभयं न तुच्छस्य युक्तमित्यर्थः। वस्तुत्वाभावे धर्मधर्मिव्यवहाराविषयत्वमित्युक्तम्। इदानीं तद्विपयत्वे वस्तुत्वं स्यादित्याह। धर्मेति॥ २४॥

संप्रत्यात्मनः स्थायित्वं विशेषतः साधयति। अनुस्मृतेश्चेति। सूत्रस्य वैनाशिकदर्शनानुपपत्तौ हेत्वन्तरपरत्वमाह। अपिचेति। तदेव वक्तुं परस्यावश्याश्रयणीयमर्थमाह। वैनाशिक इति। इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह। न चेति। उपलब्धुर्न[2] क्षणिकता युक्तेत्यत्र हेतुमुक्त्वा व्याकरोति। अन्विति। अनुशब्दस्य व्यवच्छेद्याभावेऽपि स्मृत्युपलब्ध्योरेककर्तृकत्वार्थं विशेषणमित्याह। सा चेति। न केवलमुपलब्धिस्मृत्योरेवैककर्तृकत्वमुपलब्ध्योरपीत्याह। कथमिति। यस्तु सत्यपि भेदे संतानैक्यं स्मृतिप्रयोजकमिच्छति तं प्रत्याह। अपिचेति। पूर्वोत्तरप्रत्ययकर्तृभेदेऽपि संतानैक्यादेवंविधा

---

१ ज. न. ट. 'लब्धेर्' २ ड. ट. 'स्य प्र'।

स्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति। यदि हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात्। न त्वेवं प्रत्येति कश्चित्। यत्रैवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति। स्मराम्यहमसावदोऽद्राक्षीदिति। इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति। न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं निह्नुते यथाऽग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा। तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणलक्षणद्वयसंबन्धे क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्यात्। तथाऽनन्तरामनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिजानन्नेककर्तृकामोत्तमादुच्छ्वासादतीताश्च प्रतिपत्तीरा जन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसंदधानः कथं क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापत्रपेत। स यदि ब्रूयात्सादृश्यादेतत्संपत्स्यत इति। तं

धीरित्याशङ्क्याऽऽह। **यदि हीति**। कर्तृभेदे स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षीदिति लोकस्य धीः स्यादित्यर्थः। ईदृश्येव धीरित्याशङ्क्याऽऽह। **न त्विति**। क्वचित्तादृश्या धियोऽनुभवासिद्धत्वमाशङ्क्याऽऽह। **यत्रेति**। कर्तृभेदावगतिमुदाहरति। **स्मरामीति**। क्वचित्तयोर्विभिन्नकर्तृकत्वे[2] दृष्टिस्मृतित्वाविशेषादहमदोऽद्राक्षमित्यत्रापि तयोर्भिन्नकर्तृकत्वमनुमेयमित्याशङ्क्यानुभवविरोधमाह। **इहेति**। अवगतिमनवगतिव्युदासेन स्फोरयति[3]। **न नेति**। यदात्मनो दर्शनं पूर्वं निर्वृत्तं तदहं नाद्राक्षमिति न निह्नुते किं त्वनुमन्यते परोऽपीत्यर्थः। प्रत्यक्षविरोधादनुमानानुदये दृष्टान्तमाह। **यथेति**। एतद्घटस्मर्तैतद्घटानुभवितैतद्घटज्ञातृत्वात्संप्रतिपन्नव्यक्तिवदिति मत्वा फलितमाह। **तत्रेति**। दर्शने स्मरणे चोक्तरीत्या कर्त्रैक्ये सतीति यावत्। दृष्टिस्मृतिक्षणद्वयवर्तित्वमेकस्यास्माभिरिष्यते क्षणिकत्वं त्वाशुतरविनाशित्वादित्याशङ्क्याऽऽह। **तथेति**। स्वरसभङ्गुरत्ववदाशुतरविनाशित्वमपि भावानां प्रत्यभिज्ञाविरुद्धमित्यर्थः। विरोधमेव स्फोरयति। **अनन्तरामिति**। वर्तमानदशामारभ्योत्तमादुच्छ्वासादा मरणादनन्तरामनन्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिजानन्ना जन्मनश्च वर्तमानदशापर्यन्तमतीताः प्रतिपत्तीः स्वकीयाः स्वमात्रकर्तृकाः प्रतिसंदधानः सन्निति योजना। आत्मनि प्रत्यभिज्ञानं ज्वालादाविव सादृश्यकृता भ्रान्तिरिति शङ्कते। **स इति**। एकस्य पूर्वोत्तरक्षणद्वयतत्सादृश्यदृशोऽसत्त्वं सत्त्वं वेति विकल्पयति। **तमिति**। अस-

---

१ क. 'म्यन्योऽद्राक्षीदिति। ज. म्यसावद्राक्षीदिति। २ क. ठ. ड. 'योर्भिन्न'। ३ ञ. स्मारयति।

प्रतिब्रूयात् । तेनेदं सदृशमिति द्वयायत्तत्वात्सादृश्यस्य । क्षणभङ्गवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्ग्रहीतुरेकस्याभावात्सादृश्यनिमित्तं प्रतिसंधानमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात् । स्याच्चेत्पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतैकस्तथा सत्येकस्य क्षणद्वयावस्थानात्क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत । तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेन्न । तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत्सादृश्यविषयं स्यात्तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् । यदा हि लोके प्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो वोभयमप्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च

त्वं प्रत्याह । तेनेति । सत्त्वमनूद्य निराह । स्याच्चेदिति । तेनेदं सदृशमित्ययं विकल्पप्रत्ययः स च स्वाकारं बाह्यतयाऽध्यस्यति तत्त्वतस्तु पूर्वापरौ क्षणौ तयोः सादृश्यं वा न गृह्णाति तत्कथमेकस्य द्रष्टुः स्थायितेति शङ्कते । तेनेति । वस्तुद्वयप्रत्ययादन्यत्वधिया सादृश्यप्रत्ययस्यान्तरशब्दस्तथाऽपि तत्र वस्तुद्वयप्रत्ययस्य निमित्तत्वादेकेन क्षणत्रयस्थायिना भाव्यमित्याह । नेति । तेनेदं सदृशमिति ज्ञाने तत्तेदंतावच्छिन्नावर्थौ तयोः सादृश्यं च किं न भासते । भासमाना वा विज्ञानस्याऽऽकारास्तस्माज्ज्ञानाद्भिन्ना न वा । ज्ञानाकारत्वे ज्ञानमेकमनेकं वा । तत्राऽऽद्ये स्वसंवेदनविरोधः स्यादित्याह । तेनेति । भासमानानां त्रयाणां ज्ञानाकारत्वे तस्य चैक्ये व्याघातः । एकस्यानेकाकारत्वायोगात् । आकारभेदे च तद्भेदात् । न च ज्ञानानेकत्वमेकज्ञानेन हि नानापदार्थोल्लेखे नानेत्युल्लेखो न ज्ञानभेदः । परिशेषाज्ज्ञानाद्भिन्नोऽर्थस्तस्य च नानाकारस्य तत्तेदंतास्पदस्य तत्सादृश्यस्य च परामर्शः स्थायिन्यात्मनि सति स्यादिति मत्वोक्तमेव व्यनक्ति । प्रत्ययान्तरमिति । ननु नार्थस्य ज्ञाने भानमवजानीमहे येन प्रतीतिं विरुध्येमहि किंतु सोऽर्थः प्रतीतावारोपितो न बहिरस्ति न च प्रतीतितावन्मात्रेऽर्थस्य ज्ञानेऽध्यस्तत्वात्ततश्च न ज्ञानस्यैकस्य नानार्थाकारत्वकृतो व्याघातो नच बाह्यार्थावगमस्तत्राऽऽह । यदेति । कल्पितोऽपि विज्ञानेऽर्थाकारस्तस्माद्भिन्नोऽभिन्नो वेति वक्तव्यम् । अनिर्वाच्यत्वानङ्गीकारात् । भिन्नत्वे ज्ञानान्तरवदकल्पितत्वं तथाच तेनेदमिति सदृशमिति च भातानामर्थानामेकज्ञानाभेदोपगमे मिथोऽप्यभेदः स्यात्तवश्चान्योन्यभेदेन पदार्था लोकसिद्धा निह्नूयेरन् । ज्ञानाच्च ज्ञेयस्य भेदः प्रसिद्धः सोऽपि निह्नूयेत तदपह्नवे च स्वपक्षसाधनपरपक्षाक्षेपा-

---

१ ङ.ञ. संदधा॰ । २ क.ख.ञ. लोकप्र॰ । ३ क. ॰यमुच्य॰ । ४ क ॰तो वि॰ । ५ ठ. ड. ॰पि ह्नु॰ ।

यथार्थत्वेन न बुद्धिसंतानमारोहति । एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् । न चायं सादृश्यात्संव्यवहारो युक्तः । तद्भावावगमात्तत्सदृशभावानवगमाच्च । भवेदपि कदाचिद्बाह्यवस्तुनि विप्रलम्भसंभवात्तदेवेदं स्यात्तत्सदृशं वेति संदेहः । उपलब्धरि तु संदेहोऽपि न कदाचिद्भवति स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति । य एवाहं पूर्वेद्युरद्राक्षं स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चिततद्भावोपलम्भात् । तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयो यतः स्थिरमनुयायिकारणम-

सिद्धिः । विकल्पप्रतिभासिनां नित्यत्वादीनामेकार्थनिष्ठत्वाभावादेकाधिकरणविप्रतिषिद्धधर्मद्वयोपगमरूपविप्रतिपत्तेरसंभवादिति भावः । तत्तेदंतादिरर्थो ज्ञानस्याऽऽन्तर आकार इति मतं बाह्यार्थवाददूषणमध्येऽपि प्रसङ्गादाशङ्क्य निरस्तम् । इदानीमस्ति बाह्योऽर्थः स तु क्षणिको निर्विकल्पके चकास्ति सविकल्पकप्रत्ययास्तु विकल्पास्तद्गतसादृश्याद्याकारेण निर्भासन्ते तेन विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारसिद्धिरिति बाह्यार्थवादमाशङ्क्य निरस्यति । **एवमिति** । न हि बाह्यस्यार्थस्य क्षणिकत्वं प्रमाणाभावान्न तावत्प्रत्यक्षं वर्तमानमर्थमवगाहमानं तस्यावर्तमानव्यावृत्तिं गमयति तद्धि वर्तमानताविशिष्टस्य तदैवान्यव्यावृत्तिं गमयेदन्यदा वा । प्रथमे नास्मत्पक्षक्षतिरेकस्यापर्यायेणानेककालकलितत्वानभ्युपगमात् । न द्वितीयो विरोधमन्तरेण कालान्तरीयसत्त्वव्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । नापि यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपः सन्तश्च भावा इत्यनुमानं क्षणिकत्वसाधकं दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । तस्य नाशित्वेऽपि विवक्षितक्षणिकत्वाभावात्तस्मादनिश्चितार्थवादिनो विप्रलम्भकत्वान्न प्रतिवादितेत्यर्थः । आत्मनि प्रत्यभिज्ञा[3] सादृश्यादित्यत्र हेत्वन्तरमाह । **न चेति** । प्रत्यभिज्ञाया विपर्यासाख्यमप्रामाण्यं निरस्य संशयाख्यमपि तं निरस्यति । **भवेदिति** । संशयसामग्रीसत्त्वावस्था कदाचिदित्युक्ता । संभवो नानाकारत्वोपपत्तिः । संदेहोऽपीत्यपिना विपर्यासो दृष्टान्तितः । तत्र संदेहायोगे हेतुमाह । **य इति** । प्रत्यभिज्ञयाऽऽत्मनः स्थायित्वे फलितमाह । **तस्मादिति** ॥ २५ ॥

कारणाभावात्कार्योत्पत्तिरिति पक्षमवशिष्टं निराचष्टे । **नासत इति** । परमतायोगे हेत्वन्तरपरत्वं सूत्रस्य दर्शयति । **इतश्चेति** । तदेव स्फोरयति । **यत इति** । अस्थिरात्कारणात्कार्योत्पत्तिमिच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिर्बलादापततीत्येव न किंतु स्वयमपि

---

१ क. ज. °द्बाह्ये व°। २ ङ. ञ. °श्चितात्तद्भा°। ३ क. ख. ठ. ड. °ज्ञानरा°।

नभ्युपगच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतदापद्येत। दर्शयन्ति चाभावाद्भावोत्पत्तिम् "नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्" इति। विनष्टाद्धि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते तथा विनष्टात्क्षीराद्दधि मृत्पिण्डाच्च घटः। कूटस्थाच्चेत्कारणात्कार्यमुत्पद्येताविशेषात्सर्वं सर्वत उत्पद्येत। तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वादभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते। तत्रेदमुच्यते "नासतोऽदृष्टत्वात्" इति। नाभावाद्भाव उत्पद्यते। यद्यभावाद्भाव उत्पद्येताभावत्वाविशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात्। न हि बीजादीनामुपमृदितानां योऽभावस्तस्याभावस्य शशविषाणादीनां च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति। येन बीजादेवाङ्कुरो जायते क्षीरादेव दधीत्येवंजातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात्। निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरादयो जायेरन्। न चैवं दृश्यते। यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येतोत्पलादीनामिव नी-

---

वैनाशिकास्तथोपयन्तीत्याह। दर्शयन्तीति। तद्व्याचष्टे। विनष्टादिति। हिशब्दस्तद्विच्छायाम्। स्वानिच्छायां किलकारः। विनष्टाद्बीजादेरङ्कुरादिजन्मेत्यत्र युक्तिमाह। **कूटस्थादिति**। कारणं समर्थमसमर्थं वा। यद्यसमर्थं न कदाचिदपि कार्यं कुर्यात्। आद्ये समर्थस्य क्षेपायोगादपर्यायेणाशेषं कार्यं जनयेत्ततश्चोत्तरक्षणेऽर्थक्रियाभावादसत्त्वम्। न च समर्थमपि सहकारिसंनिधिमपेक्ष्य जनकं सहकारिणा वस्तुनोऽतिशयजनने तस्य समर्थत्वे सदा तज्जननादसमर्थत्वे कदाचिदपि तज्जन्मायोगात्सहकारिणोऽपि सहकार्यन्तरापेक्षायामनवस्थानाद्वस्तुनश्चातिशयस्य भेदे तस्यैव प्राप्ताप्राप्तविवेकेन जनकतया वस्तुनस्तदासिद्धिरभेदे तस्यैव जन्यतया क्षणिकस्य जनकत्वापत्तिरतिशयानाधाने सहकार्यपेक्षैव न स्यादित्यर्थः। कूटस्थस्य कारणत्वदौःस्थ्ये फलितमाह। **तस्मादिति**। परमतनिरासित्वेन सूत्रमवतार्य व्याचष्टे। **तत्रेति**। तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति। **यदीति**। बीजाद्यभावेभ्योऽङ्कुराद्युत्पत्तेस्तदभावसिद्ध्ये कारणविशेषोपादानमित्याशङ्क्याऽऽह। **न हीति**। किंचाभावकारणवादिना तस्य निर्विशेषत्वं सविशेषत्वं वेष्टमाद्यं दूषयति। **निर्विशेषस्येति**। एतेन नासतोऽदृष्टत्वादिति व्याख्यातम्। द्वितीयमनूद्य निरस्यति। **यदीति**। अभावस्य कारणत्वमुपेत्योक्तं तदेवायुक्तमित्याह।

---

१ ङ. ञ. °पद्यते। द°। २ ङ. ञ. ट. °चा त्वाभा°। ३ ट. °नष्टक्षीरा°। ४ क. ङ. ञ ञ. °स्तस्य च श°। ५ क. °अनर्थो°।

लत्वादिस्ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत्प्रसज्येत। नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात्। अभावत्वादेव शशविषाणादिवत्। अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यान्न चैवं दृश्यते। सर्वस्य च वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात्। नच मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्त्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते। मृद्विकारानेव तु मृदन्वितान्भावाँल्लोकः प्रत्येति। यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित्कूटस्थस्य वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति। तदुरुक्तम्। स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां रुचकादिकारणभावदर्शनात्। येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोपमर्दो लक्ष्यते तेष्वपि नासावुपमृद्यमानानां पूर्वावस्थोत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते। अनुपमृद्यमानानामेवानुयायिनां बीजाद्यवयवा-

---

नापीति। कार्यस्वभावालोचनयाऽपि नाभावस्य कारणतेत्याह। अभावादिति। यद्येनानन्वितं न तत्तस्य कार्यं यथा हेम्नाऽनन्वितो घटो न हेम्नो विकारः। अनन्विताश्चाभावेन भावास्तस्मान्नाभावविकारा इत्यर्थः। किंच यद्येनान्वितं तत्तस्य कार्यं यथा हेम्नाऽन्वितं रुचकादि तत्कार्यम्। अन्विताश्च भावेन भावास्तस्मात्तद्विकारा इत्याह। सर्वस्येति। भावान्वितत्वेऽपि कारणमन्वय्येवेत्यनियमादभावोऽपि कारणं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। आद्येऽनुमाने व्याप्तिमुक्त्वा द्वितीयेऽपि तामाह। मृदिति। अभावकारणवादिनोक्तमनुभाषते। यत्त्विति। स्थिरस्य कारणत्वं न दृश्यते न युज्यते वा। नाऽऽद्योऽनुभवविरोधात्। न द्वितीयः स्थिरस्यापि क्रमवत्सहकारिवशात्क्रमकारित्वाविरोधात्। न च सहकारिजन्यातिशयस्यैव कारणत्वं न स्थायिनस्तथात्वं भेदाभेदादिभिरनिर्वचनीयातिशयवतो वस्तुनो लोकसिद्धकारणत्वानिराकरणात्। न च समर्थत्वादपर्यायमशेषजनकत्वं तत्तत्कालीनकार्यजन्मसामर्थ्योपगमात्। नच सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यां भावाभावभेदः कार्यभेदप्रातियोगिकशक्त्यशक्तियुक्तक्षणिकभावस्येवाभेदासिद्धेरिति मत्वाऽऽह। तदिति। यत्तु विनष्टाद्धीति तत्राऽऽह। येष्विति। अङ्कुरादिषु पार्थिवादिस्वभावानामेव कारणत्वेऽपि बीजाद्यवयवानामिति परमतेनोक्तमु-

---

१ क. ज. ञ. स्यान्नैवं। २ क. ज. ञ. °स्य वं°। ३ ट. °ताँल्लो°। ४ ङ. ञ. °दिकार्यका°। ५ क. ङ. झ. ञ. °ना पू°। ६ क. ज. ट. °स्थाका°। ७ ट. °जाव°। ८ क. ठ. ढ. हेमान्वि°।

नामङ्कुरादिकारणभावाभ्युपगमात्। तस्मादसद्भ्यः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात्सद्भ्यश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः। अपिच चतुर्भिश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य पुनरभावाद्भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगतमपह्नुवानैर्वैनाशिकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥ (४)

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येतैवं सत्युदासीनानामनीहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात्। अभावस्य सुलभत्वात्। कृषीवलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रयतमानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्यात्। कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः। तन्तुवायस्यापि तन्तूनतन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त्रलाभः। स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित्कथंचित्समीहेत। न चैतद्युज्यतेऽभ्युपगम्यते वा केनचित्। तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ २७ ॥ (४)

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणेषूद्भावि-

---

क्तेऽर्थे सूत्रं योजयन्नुपसंहरति। तस्मादिति। स्वाभ्युपगमविरोधादपि नाभावाद्भावोत्पत्तिरित्याह। अपिचेति ॥ २६ ॥

अभावकारणत्वे कारणविशेषोपादाने प्रवृत्तिरयुक्तेत्युक्तम्। इदानीं प्रवृत्तिमात्रमपि न युक्तमित्याह। उदासीनानामिति। सूत्रं विभजते। यदीति। अभाववादे सर्वलौकिकव्यवहारासिद्धिमुदाहरणैर्दर्शयति। कृषीति। पारलौकिकव्यवहारोऽपि परमते न स्यादित्याह। स्वर्गेति। उभयविधव्यवहारासत्त्वप्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे। न चेति। सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति। तस्मादिति ॥ २७ ॥ (४)

विज्ञानस्य क्षणिकेनार्थेन सालम्बनत्वं निराकृत्य निरालम्बनत्वं निराकर्तुमारभते। नाभाव इति। रूपादिहीनं ब्रह्म जगदुपादानमिति वदतः समन्वयस्य क्षणिकं ज्ञानं नीलाद्याकारमिति योगाचारमतविरोधोऽस्ति नवेति तत्प्रामाणिकत्वभ्रान्तत्वाभ्यां संदेहे संगतिगर्भं पूर्वपक्षमवतारयति। एवमिति। विज्ञानवादस्य भ्रान्तिमूलतया समन्व-

---

१ क. 'द्भ्यः स'। २ ङ. ञ. 'गमम'। ३ क. सर्वलो'। ४ क. ज. 'यस्य तन्तू'। ५ क. ज. 'दप्यनु'।

तेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केषांचित्किल विनेयानां बाह्ये वस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता । नासौ सुगताभिप्रायः । तस्य तु विज्ञानैकस्कन्धवाद एवाभिप्रेतः । तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते । सत्यपि बाह्यार्थे बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् । कथं पुनरवगम्यतेऽन्तस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति । तदसंभवादित्याह । स हि बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा स्तम्भादयः स्युः । तत्र न तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः । नापि तत्समूहाः

यस्य तदविरोधोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे विज्ञानवादस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धिः सिद्धान्तेऽस्य भ्रान्तत्वात्तद्विरोधस्याऽऽभासत्वात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । बाह्यार्थवादिषु प्रत्युक्तेषु समानन्यायतया विज्ञानवादिनोऽपि प्रत्युक्तिसंभवात्कथं पृथगुत्थानमित्याशङ्क्य तेभ्यो विज्ञानमात्रवादिनः सुगताभिप्रायत्वेन विशेषमाह । केषांचिदिति । हीनधियामिति यावत् । बाह्येऽर्थे सुगतस्यानिच्छायां किलकारः । देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगा इति न्यायेनाऽऽह । तदिति । कस्तर्हि तस्याभिप्रायस्तत्राऽऽह । तस्येति । ननु मानमेयादिभेदोपगमे कथं विज्ञानमात्रवादोऽन्यथा कथं व्यवहारसिद्धिस्तत्राऽऽह । तस्मिन्निति । ज्ञानमेव कल्पितनीलाद्याकारतया मेयमवभासात्मतया फलं तच्छक्त्यात्मना मानं तदाश्रयतया मातेति विज्ञानवादेऽपि कल्पितमानादिभेदमुपेत्य सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । किंचार्थसारूप्यात्मना मानमवभासात्मना फलमिति सौत्रान्तिकाः । अनवभासव्यावृत्त्या फलं तच्छक्त्या मानमिति वैभाषिकाः । तेन तयोर्बाह्यमर्थमिच्छतोरपि कल्पितो भेदः क्षणिकस्याऽऽत्मनो द्वयकालानवस्थानात्तद्युक्तं विज्ञानवादे कल्पितभेदेनैव सर्वव्यवहारसाधनमित्याह । सतीति । उक्तमर्थं युक्त्या द्रढयितुं पृच्छति । कथमिति । विमतं न ज्ञानातिरिक्तं तदतिरेकेणानिरूप्यत्वान्नरविषाणवदित्याह । तदिति । तत्रासिद्धिमुद्धर्तुं विकल्पयति । स हीति । एकस्थूलनीलाभासज्ञानस्य तद्विपरीतपरमाणुगोचरतायोगान्न परमाणवस्तावत्तदालम्बनमित्याह । तत्रेति । द्वितीयं प्रत्याह । नापीति । स्तम्भाद्यवयविनां पर-

---

१ ङ. ञ. बाह्यव°। २ ङ. ज. ञ. °बाह्येऽर्थे ३ क. ज. सर्वो व्य°। ४ झ. बाह्यार्थोऽ°। ५ क. ज. °यः । त° । ६ झ. ट. °नुत्पत्तेः । ७ ठ. ड. °न्ते तस्य । ८ ख. °र्थं तत्पृथ°। ९ क. ख. °र्थं वा य°। १० क. ख. ठ. ड. °त्मना फ°। ११ क. ख. ठ. ड. °ल्पितं मा°। १२ ठ. ड. °देन स°।

स्तम्भादयः। तेषां परमाणुभ्यो न्यत्वानन्यत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात्। एवं जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत। अपिचानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्तम्भज्ञानं कुड्यज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेणोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यम्। अङ्गीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावरुद्धत्वादपार्थिका बाह्यार्थसद्भावकल्पना। अपिच सहोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापतति। न ह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति। न चैतत्स्वभावविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात्। तस्मादप्यर्थाभावः। स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यम्। यथा हि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति। एवं जागरितगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुम-

---

माणुभ्यो भेदे गवाश्ववदत्यन्तवैलक्षण्यमभेदे परमाणुमात्रतया स्थूलरूपेणावभासासिद्धिः परमाणूनामतथात्वादित्याह। तेषामिति। अवयवावयविरूपो बाह्यार्थो नास्ति चेन्मा भूज्जातिव्यक्त्यादिरूपस्तु स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। एवमिति। जात्यादीनां व्यक्त्यादीनां चात्यन्तभिन्नत्वे स्वातन्त्र्यप्रसङ्गादत्यन्ताभिन्नत्वे तद्वदेवावद्भावाद्भिन्नाभिन्नत्वस्य विरुद्धत्वादवयवावयविभेदवज्जातिव्यक्त्यादिभेदोऽपि नास्तीत्यर्थः। दृष्टस्य सर्वस्य विचारासहत्वाददृष्टसत्त्वे मानाभावान्न बाह्यालम्बनाः प्रत्यया इत्युक्तम्। संप्रति तेषां बाह्यानालम्बनत्वे हेत्वन्तरमाह। अपिचेति। ज्ञानगतविशेषदृष्ट्यनुपपत्त्या नीलाद्याकारता तस्य सिद्धा तदा च ज्ञानाकारस्यैव विषयत्वाद्व्यर्था बाह्यार्थकल्पना गौरवादित्यर्थः। इतश्च ज्ञेयं ज्ञानान्नान्यदित्याह। अपिचेति। यद्येन नियतसहोपलम्भनं तत्तेनाभिन्नं यथैकेन चन्द्रमसा द्वितीयश्चन्द्रमा नियतसहोपलम्भनं च ज्ञेयं ज्ञानेनेत्यर्थः। सहोपलम्भनियममेव स्फोरयति। न हीति। ज्ञानज्ञेययोः स्वभावभेदेऽपि ग्राह्यग्राहकत्वान्नियमः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। क्षणिकस्य ज्ञानस्य ज्ञेयसंबन्धे हेत्वभावाद्ग्राह्यग्राहकत्वेनोक्तनियमासिद्धिरित्यर्थः। सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोर्भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यत इन्दाविवाद्वय इत्युक्तमुपसंहरति। तस्मादिति। यो यः प्रत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनो यथा स्वप्नादिप्रत्ययस्तथा चैष विमतः प्रत्यय इत्याह। स्वप्नेति। दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहरति। यथेति। निर्दोषमनुमानं निगमयति। एवमिति। प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिरू-

---

१ क. 'भं प'। २ ठ. ड. 'णाभा'। ३ ख. ठ. ड. 'यतः त'।

ह्नन्तीत्यवगम्यते । प्रत्ययत्वाविशेषात् । कथं पुनरसति बाह्यार्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते वासनावैचित्र्यादित्याह । अनादौ हि संसारे बीजाङ्कुरवद्विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपिचान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते । स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात्। अन्तरेण तु वासनामर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयाऽनभ्युपगम्यमानत्वात् । तस्मादप्यभावो बाह्यार्थस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नाभाव उपलब्धेरिति । न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते । कस्मादुपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यं घटः पट इति । न चोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्भुञ्जानो भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयान्नाहं भुञ्जे न वा तृप्यामीति तद्वदिन्द्रियसंनिकर्षेण स्वयमुपलभमान[3] एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे न च सोऽस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः स्यात् । ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ इति किं तूपलब्धि-

---

पार्थापत्तिबाधितमनुमानमिति शङ्कते । कथमिति । अनादिसंततिपतितमसंविदितरूपं ज्ञानमेव वासना तद्वशादनेकव्यवधानेनापि नीलादिवासितमेव ज्ञानमुत्पद्यते कार्पासरक्ततावदित्यन्यथोपपत्तिमाह । वासनेति । वासनावैचित्र्याज्ज्ञानवैचित्र्यं ततश्च तद्वैचित्र्यमित्यन्योन्याश्रयत्वमाशङ्क्याऽऽह । अनादौ हीति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासनावैचित्र्यमेव ज्ञानवैचित्र्यहेतुर्नार्थवैचित्र्यमित्याह । अपिचेति । पूर्वानुभववासनाभावेऽप्यपूर्वार्थसंनिधाने ज्ञानवैचित्र्यदर्शनादन्वयव्यतिरेकासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वप्नेति । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह । अन्तरेणेति । ज्ञानातिरिक्तज्ञेयस्योक्तरीत्या विचारासहत्वात्क्षणिकज्ञानमात्रवादस्य प्रामाणिकत्वादर्थान्नित्यज्ञानाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्य विरोधोऽस्तीत्युपसंहरति । तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति । एवमिति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे । नेति । उपलभ्यमानमपि शुक्तिरजतादिवन्मिथ्येत्याशङ्क्याबाधान्मैवमित्याह । न चेति । उपलब्धिरेवासिद्धेत्याशङ्क्य सर्वथाऽनुपलब्धिर्वा ज्ञानातिरिक्तत्वेन वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । यथेति । द्वितीयमवलम्बते । नन्विति । प्रकाश्यप्रकाशकयोर्द्रवकठिनव-

---

१ क. ज. ञ. ट. °पद्येत वा°। २ ङ. ज. ञ. ट. बाह्यस्यार्थं°। ३ झ. ञ. ट. °लभ्यमा°।

व्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि । बाढमेवं ब्रवीषि निरङ्कुशत्वात्ते तुण्डस्य । नतु युक्त्युपेतं ब्रवीषि । यत उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगन्तव्य उपलब्धेरेव । नहि कश्चिदुपलब्धिमेव स्तम्भः कुड्यं चेत्युपलभते । उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तम्भकुड्यादीन्सर्वे लौकिका उपलभन्ते । अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते यत्प्रत्याचक्षाणा अपि बाह्यार्थमेवं व्याचक्षते यदन्तर्ज्ञेयरूपं तद्बहिर्वदवभासत इति । तेऽपि सर्वलोकप्रसिद्धां बहिरवभासमानां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च बाह्यमर्थं बहिर्वदिति वत्कारं कुर्वन्ति । इतरथा हि कस्माद्बहिर्वदिति ब्रूयुः । नहि विष्णुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद्यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्भिर्बहिरेवावभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुं नतु बहिर्वदवभासत इति । ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवाद्बहिर्वदवभासत इत्यध्यवसितम् । नायं साधुरध्यवसायो यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवासंभवाववधार्येते न

द्विरुद्धयोर्भेदस्याध्यक्षत्वात्तद्बाधितमभेदवचनमित्याह । बाढमिति । निरङ्कुशत्वं नियामकराहित्यम् । परोक्तेरयुक्तत्वमेव साधयति । यत इति । किं तद्बलं व्यतिरिक्तोपलब्धिरित्याह । उपलब्धेरिति । हेतुमेव स्फुटयति । न हीति । उपलब्धिर्हि साक्षिणा बाह्यविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रत्वेनेत्यर्थः । भवद्वचनादपि बाह्यमर्थं लौकिकाभेदेनैव प्रतियन्तीत्याह । अतश्चेति । कथं यथोक्तं वाक्यं व्यतिरेकोपलब्धिसाधकमित्याशङ्क्याऽऽह । तेऽपीति । सर्वलोकप्रसिद्धबाह्यार्थधीप्रतिलम्भे हेतुमाह । इतरथेति । अत्यन्तासतोऽपि बाह्यार्थस्य दृष्टान्तत्वमाशङ्क्याऽऽह । न हीति । अबाधितव्यतिरेकोपलब्धौ वत्करणमयुक्तमिति फलितमाह । तस्मादिति । अनुमानतो बाधाद्युक्तं वत्करणमिति शङ्कते । नन्विति । अनुमानस्याबाधितविषयताऽपि हेतुः प्रत्यक्षविरोधे तदभावान्न तस्य बाधकतेत्याह । नायमिति । प्रमाणपूर्वकः संभवोऽर्थज्ञाने तदभावपूर्वकश्चासंभवो नरविषाणे निश्चितो बाह्यार्थे च प्रत्यक्षादिसंभवादसंभवाधीनस्तदसत्त्वाध्यवसायो न युक्त इत्यर्थः । संभवपूर्विका प्रमाणप्रवृत्तिरसंभवपूर्विका तदप्रवृत्तिरिति वैपरीत्यमाशङ्क्यान्योन्याश्रयत्वान्मैवमित्याह । नेति । संभाविते प्रमाणमित्युपगमस्तर्हि कथमित्याशङ्क्यात्र संभवासंभवयोर्निश्चयतदभावत्वादन्यत्र

---

१ क. ङ. ज. ञ. बाह्यमर्थं । २ क. ङ. ज. ञ. °वमाच° । ३ क. °पं तु बहि° । ४ क. ङ. ज. ञ. °पि हि स° । ५ क. वत्करणं° ।

पुनः संभवासंभवपूर्वके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती। यद्धि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि प्रमाणेनोपलभ्यते तत्संभवति। यत्तु न केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते तन्न संभवति। इह तु यथास्वं सर्वैरेव प्रमाणैर्बाह्योऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पैर्न संभवतीत्युच्येतोपलब्धेरेव। नच ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति। असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः। बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य। अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यम्। अपिच घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य। यथा शुक्लो गौः कृष्णो गौरिति शौक्ल्यकार्ष्ण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य। द्वाभ्यां च भेद एकस्य सिद्धो भवत्येकस्माच्च द्वयोः। तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः। तथा घट-

संभावनायाः संदेहत्वान्नानुपपत्तिरित्याह। **यद्धीति**। बाह्यार्थस्याध्यक्षादिसिद्धत्वेऽपि तस्यावयवादिभ्यो व्यतिरेकादिविकल्पासहत्वान्न संभावनेत्याशङ्क्याऽऽह। **इहेति**। बाह्यार्थस्यायुक्तत्वमदृष्टत्वं वा। नाऽऽद्योऽङ्गीकारात्। नेतरो दृष्टिविरोधात्। तस्मादिदंतास्पदं ज्ञानाद्भिन्नं बाह्यं वस्तु सिद्धमित्यर्थः। यत्तु प्रत्यर्थं ज्ञानस्य व्यवस्थायै विषयसारूप्ये तेनैव विषयाकारस्यावरुद्धत्वान्न पृथगर्थकल्पनेति तत्राऽऽह। **न चेति**। यत्तु कल्पनागौरवमिति तत्राऽऽह। **बहिरिति**। प्रामाणिकी कल्पना न दुष्यतीत्यर्थः। यत्तु सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरिति। तत्र सहोपलम्भः साहित्येनोपलम्भो वा स्यादेकोपलम्भो वा। प्रथमे साध्यसाधनयोर्व्याघातः साहित्यस्य भेदव्याप्तत्वात्। द्वितीये त्वेकत्वेनोपलब्धिर्वा स्यादेकैवोपलब्धिर्वा। नाऽऽद्यः। असिद्धेः। नहि बहिरुपलभ्यमानस्यार्थस्योपलब्ध्या सहैकत्वेनोपलब्धिः। न द्वितीयः। साक्षिवेद्यत्वाद्घटाद्युपलब्धेर्घटादेश्च तद्विषयत्वादसिद्धितादवस्थ्यादित्याशयेनान्यथासिद्धिमाह। **अत इति**। भेदस्य प्रत्यक्षत्वादिति यावत्। परकीयानुमानानां प्रत्यनुमानविरोधमाह। **अपिचेति**। न विशेष्यस्येति प्रत्यभिज्ञानादैक्यसिद्धेरित्यर्थः। विशेषणभेदेऽपि विशेष्यभेदो नेत्यत्र दृष्टान्तमाह। **यथेति**। तथाऽपि कथं ज्ञानार्थभेदस्तत्राऽऽह। **द्वाभ्यामिति**। विमतमनेकस्माद्भिन्नमेकत्वाद्गोत्ववदित्यर्थः। विमतमेकस्मादन्यदनेकत्वात्संमतवदित्याह। **एकस्माच्चेति**। अनुमानद्वयफलं परानुमाने साध्यासिद्धिमाह। **तस्मादिति**। अर्थभेदेऽपि ज्ञानाभेदात्तयोर्भेदमुक्त्वा ज्ञेयभेदेऽपि विज्ञानभेददृष्टेश्च तयोर्भिन्नतेत्याह। **तथेति**। यथा घटज्ञानं पटज्ञानमित्यत्र ज्ञेयभेदे-

१ क. ज. 'त्वग'। २ ज. 'भ्यां भे'। ३ क. ख. 'प्यैव।

दर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यम्। अत्रापि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य घटस्य। यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य तद्वत्। अपिच द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंवेदनेनैवोपक्षीणयोरितरेतरग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः। ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवास्यवासकत्वाविद्योपप्लवसदसद्धर्मबन्धमोक्षादि-

---

पि ज्ञानाभेदात्तयोर्भिन्नत्वं तथाऽत्रापि ज्ञानभेदे ज्ञेयैक्यदृष्ट्या तद्भिन्नत्वधीरित्यर्थः। तदेव प्रकटयति। **अत्रापीति**। अनुमानद्वयं पूर्ववत्। स्वरूपापेक्षया ज्ञानस्याभेदेन नित्यत्वं वृत्त्युपधानापेक्षया चानित्यत्वमित्यविरोधः। इतश्च ज्ञानातिरिक्तोऽर्थोऽस्तीत्याह। **अपिचेति**। हेत्वन्तरमेव वक्तुं स्वरूपमात्रनिष्ठं ज्ञानं त्वन्मते ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञमित्याह। **द्वयोरिति**। ज्ञानयोरन्योन्यग्राह्यग्राहकत्वाभावेऽपि कथमतिरिक्तार्थधीरित्याशङ्क्याऽऽह। **ततश्चेति**। इदमस्माद्भिन्नमिति धर्मप्रतियोग्यवच्छिन्नो भेदो भाति ज्ञानस्यैव धर्मित्वे प्रतियोगित्वे च तेन द्वयोरग्रहाद्भेदप्रतिज्ञा ते न युक्ता तेन तदुपपत्तये ज्ञानार्थयोर्भिन्नतेत्यर्थः। किंच क्षणिकत्वं शून्यत्वमनात्मत्वमित्यादिधर्मप्रतिज्ञाऽपि वे हीयेवानेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तज्ञानभेदसाध्यत्वात्तस्य च मिथोवार्तानभिज्ञत्वात्ततो भिन्नं ज्ञेयमित्याह। **क्षणिकत्वादीति**। स्वमसाधारणं सर्वतो व्यावृत्तं लक्षणं स्वलक्षणं तदपि येभ्यो व्यावृत्तं यच्च व्यावृत्तं तदनेकज्ञानापेक्षं ज्ञानं च ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञमुक्तमतः स्वलक्षणप्रतिज्ञार्थमपि ज्ञानाद्भिन्नं ज्ञेयमित्याह। **स्वलक्षणेति**। सामान्यलक्षणमपि विधिरूपमन्यापोहरूपं वा भवत्यनेकधीसाध्यं नहि गोत्वं धर्मिणीनां प्रतियोगिनीनां वा व्यक्तीनामग्रहे गृह्यते तेन तत्प्रतिज्ञार्थमपि ज्ञानज्ञेययोरन्यत्वमित्याह। **सामान्येति**। पूर्वज्ञानमुत्तरज्ञानस्य नीलाद्याकारेण वासकं तच्च वास्यवासकत्वं त्वन्मतेऽनेकधीसाध्यमतस्तत्प्रतिज्ञार्थमपि ज्ञानज्ञेययोरन्यत्वमित्याह। **वास्येति**। अविद्योपप्लवोऽविद्यासंसर्गस्तेन नीलमिति सद्धर्मो नरविषाणमित्यसद्धर्मोऽमूर्तमित्युभयधर्मस्तत्प्रतिज्ञाऽपि बहुज्ञानसाध्यत्वादुक्तभेदावेदिकेत्याह। **अविद्येति**। बन्धप्रतिज्ञा च यो बध्यते यतश्च बध्यते तदनेकधीसाध्यत्वादुक्तभेदहेतुरित्याह। **बन्धेति**। मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्यत्वाद्भेदसाधनमित्याह। **मोक्षेति**। यच्च किंचित्प्रतिपादयितुं प्रत्याख्यातुं वा प्रतिज्ञायते तत्प्रतिज्ञाऽपि प्रतिपादयितृप्रतिपाद्याद्यनेकधीसाध्यत्वादिष्टभेदहेतुरित्यादिपदम्। एवा हि प्रतिज्ञाः सौगतमते दृष्टा ज्ञानज्ञेयभेदानुपगमे विहिताः स्युस्तस्मात्तदर्थं ज्ञानज्ञेयान्यत्वमावश्यकमि-

---

१ क.ङ.ज.ञ. पि हि वि०। २ ज.ट.क्षीरे ग०। ३ ज.ट.क्षीरे र०। ४ क. योर्ज्ञान०। ५ क.ख.ठ.ड. दर्थेष्टा०।

प्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ता हीयेरन् । किंचान्यद्विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता बाह्यार्थः स्तम्भः कुड्यमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यम् । विज्ञानमनुभूयत इति चेत् । बाह्योऽप्यर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुम् । अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपवत्स्वयमेवानुभूयते न तथा बाह्योऽप्यर्थ इति चेत् । अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छस्यग्निरात्मानं दहतीतिवत् । अविरुद्धं तु लोकप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन बाह्यार्थोऽनुभूयत इति नेच्छस्यहो पाण्डित्यं महद्दर्शितम् । न चार्थव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्वयमेवानुभूयते स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति । अपिच प्रदीपवदवभासात्मकत्वाज्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभास्यावभासकभावानुपपत्तेः कल्पना-

---

त्याह । प्रतिज्ञाश्चेति । ज्ञानातिरिक्तं ज्ञेयमावश्यकमित्यत्रान्यच्च कारणमस्तीत्याह । किंचेति । वदेन्न वदन्विज्ञानेन तुल्यत्वं विज्ञेयस्य कथयति । विज्ञानमिति । व्यवहारदशायामबाधितासंदिग्धभानत्वाज्ज्ञानं शक्यमुपगन्तुमिति शङ्कते । विज्ञानमिति । तथा भानस्यार्थेऽपि तुल्यत्वात्तदुपगमो बलादापततीत्याह । बाह्योऽपीति । स्वसंवेद्यत्वाद्विज्ञानमिष्यते बाह्यार्थस्तु नैवमित्याह । अथेति । अविरुद्धं लोकसिद्धं च हित्वा विरुद्धमलौकिकं चाभ्युपयता मौढ्यमेवाऽऽत्मनो दर्शितं स्यादित्याह । अत्यन्तेति । ज्ञानं स्वसंवेद्यमर्थो नैवमिति भेदमुपेत्योक्तम् । इदानीं ज्ञानस्य न स्वसंवेद्यतेत्याह । न चेति । स्वात्मनि कर्तरि कर्मत्वं गृहीत्वा क्रियास्वीकारे कर्तृत्वेन गुणत्वं कर्मत्वेन प्राधान्यमित्यपर्यायमेकस्यां क्रियायामेकस्यैव गुणत्वं प्राधान्यं चेति विरुद्धमापद्येत तन्नार्थवज्ज्ञानमपि स्वसंवेद्यमित्यर्थः । कथं ते ज्ञानसिद्धिः कर्मत्वातिरेकेण कर्मतया वा । नाऽऽद्यो धीकर्मतया सिद्धस्यैव सिद्धत्वाभिधानात् । न द्वितीयो ज्ञानान्तरकर्मत्वेऽनवस्थानात्तत्परिहारार्थं स्वकर्मतयैव तत्सिद्धिध्रौव्यादिति शङ्कते । नन्विति । इतश्च ज्ञानस्य न ज्ञानान्तरकर्मत्वमित्याह । अपिचेति । विमतं न स्वावान्तरजातीयप्रकाश्यं प्रकाशत्वात्प्रदीपवदित्याह । प्रदीपवदिति । ज्ञानान्तरं कल्पयतः कल्पनानर्थक्यमिति संबन्धः । तत्र हेतुः । समत्वादिति । अनवस्थाप्रसक्तिरनुमानं चेत्युभयमपि न साधकमिति दूष-

---

१ क. ङ. ज. ञ. ट. बाह्योऽर्थः । २ क. °र्थः कु° । ३ क. ज. °ह्योऽर्थ । ४ क. ङ. ज. ञ. ट. बाह्योऽर्थोऽ° । ५ क. ख. °र्थज्ञान° ।

नर्थक्यमिति। तदुभयमप्यसत्। विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणो ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः। साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्धृउपलभ्यभावोपपत्तेः। स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात्। किंचान्यत्प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवताऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्यात्। शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत्। बाढमेवमनुभवरूपत्वात्तु विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वयाऽनुज्ञायत इति चेत्। न। अन्यस्यावगन्तुश्चक्षुःसाधनस्य प्रदीपादिप्रथनदर्शनात्। अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्सत्येवान्यस्मिन्नवगन्तरि प्रथनं प्रदीपवदित्यवगम्यते। साक्षिणोऽवगन्तुः स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता स्वयं प्रथते विज्ञान-

---

यति। तदिति। तत्रानवस्थाप्रसक्तेरसत्त्वं साधयति। विज्ञानेति। यदि बुद्धिवृत्तिग्रहावस्थायामेव तत्साक्षिणो ग्रहाकाङ्क्षा तदाऽनवस्था नतु साऽस्ति साक्षिणः स्वयंसिद्धत्वादित्यर्थः। अनुमानं सिद्धसाध्यत्वेन निरस्यति। साक्षीति। यत्प्रकाशते तदन्येन प्रकाशते यथा ज्ञानार्थौ प्रकाशते च साक्षीति न धीसाक्षिणोर्वैलक्षण्यमित्याशङ्क्याऽऽह। स्वयमिति। सदैवासंदिग्धाविपर्यस्तस्य साक्षिणो नित्यसाक्षात्कारत्वमनागन्तुकप्रकाशत्वे सिध्यति तेन तत्प्रत्याख्यानायोगादनुमानस्य सिद्धा सिद्धसाध्यतेत्यर्थः। इतश्च साक्षिणो न प्रत्याख्यानमित्याह। किंचेति। यथा दीपो दीपान्तरं नापेक्षते तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरानपेक्षमिति वदता मानागम्यं तदुक्तं स्यात्स्वसंवेद्यत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधादन्यवेद्यत्वस्यानिष्टत्वात्स्वयमेवं प्रथते तदिति ब्रुवता निःसाक्षिकं तदुक्तं स्यात्। तथाचोत्पन्नस्यापि तस्यानुत्पन्नसमत्वात्तत्प्रकाशैकसाक्षी न शक्योऽपह्नोतुमित्याह। प्रदीपवदिति। प्रकाशमानस्याप्रामाणिकत्वमनवगन्तृकत्वं वा दूषणमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह। शिलेति। ज्ञानस्यैवावगन्तृकत्वान्नान्यापेक्षेति शङ्कते। बाढमिति। ज्ञानं स्वातिरिक्तवेद्यं वेद्यत्वाद्दीपवदित्यनुमानान्न तस्यै प्रमातृकतेत्याह। नेति। दर्शनादित्यन्तं व्याप्तिवचनम्। अतो विज्ञानस्येत्याद्यनुमानोक्तिरिति भेदः। साक्षिस्थाने मदिष्टं ज्ञानमेवास्तु ततो नास्ति विमतिरिति शङ्कते। साक्षिण इति। ज्ञानस्योत्पत्त्यादिमत्त्वात्तत्साधकेन भाव्यं क्रियात्वाच्च च्छिदादिवत्कर्त्रा-

---

१ क. ङ. ज. ञ. °क्षिप्र°। २ क. ङ. ज. झ. ञ. °लब्धुप°। ३ ङ. ञ °स्य सा°। ४ ङ. ञ. °ता प्र°। ५ ङ. ञ. °माणाग°। ६ ज.° त्वाद्विज्ञा°। ७ ङ. ञ.°ज्ञात। ८ ङ. ञ. °श्चक्षुरादिसा°। ९ ङ. ञ. °वदव°। १० ङ. ञ. °गन्तुश्च स्व°। ११ ट. ढ. °काश्यते। १२ ठ. °विपयस्त°। १३ क. °यस्त°। १४ ख. °व स्वं वेद्यते त°। १५ क. ख. °शक्यः सा°। १६ ख. °स्य स्वप्र°।

मित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचोयुक्त्यन्तरेणाऽऽश्रित इति चेत् । न । विज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितम् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवज्जागरितगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः प्रत्ययत्वाविशेषादिति । तत्प्रतिवक्तव्यम् । अत्रोच्यते । न स्वप्नादिप्रत्ययवज्जाग्रत्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति । कस्मात् । वैधर्म्यात् । वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः । किं पुनर्वैधर्म्यम् । बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य । मिथ्या मयोपलब्धो महाजनसमागम इति न ह्यस्ति मम महाजनसमागमो निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव तेनैषा भ्रान्तिरुद्बभूवेति । एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः । नैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तम्भादिकं कस्यांचिदप्य-

---

श्रयत्वमित्यतिरिक्तज्ञातृत्वसिद्धिरित्याह । नेति । साक्षिज्ञानयोर्वैलक्षण्ये फलितमाह । अत इति ॥ २८ ॥

ज्ञानस्यापि ज्ञेयवदन्यवेद्यत्वाज्ज्ञानसत्ता चेज्ज्ञेयसत्ताऽपि दुर्वारेत्युक्तम् । इदानीं निरालम्बनत्वानुमानं प्रत्याह । वैधर्म्याच्चेति । तद्व्याख्यातुं व्यावर्त्यमनुवदति । यदिति । तस्य निरासयोग्यत्वमाह । तदिति । कथं तर्हि तन्निराकरणं तत्र सूत्रमादाय व्याकरोति । अत्रेति । मिथ्यात्वाविशेषादसिद्धं वैधर्म्यमित्याह । किमिति । तत्र साध्यं निरालम्बनत्वं सर्वथैवाऽऽलम्बनशून्यत्वं वा वास्तवसदालम्बनवैधुर्यं वा व्यावहारिकसदालम्बनहीनत्वं वा । आद्ये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता तत्रापि काल्पनिकालम्बनवत्त्वोपगमात् । द्वितीये सिद्धसाध्यता । तृतीये बाध्यत्वस्य प्रयोजकत्वात्प्रत्ययत्वमप्रयोजकमित्याह । बाधेति । स्वप्नादिधियां व्यावहारिकसदालम्बनहीनत्वे बाध्यत्वं प्रयोजकमित्युक्तं प्रकटयति । बाध्यते हीति । बाधमेवाभिनयति । मिथ्येति । तस्य मिथ्यात्वे कथं प्रथेत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । निद्राग्लानमिति करणदोषोक्तिः । मायादिषु बाध्यत्वाभावेऽपि व्यावहारिकसदालम्बनशून्यत्वादुपाधेः साध्याव्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । साधनव्याप्तिं निराह । नैवमिति । परमतेन स्वप्नस्य स्मृतित्वमुपेत्य सूत्रं

---

१ क. °वद्याबज्जा°। २ ज. °जागरितप्रत्य°। ३ क. ज. ञ. ट. प्रबु°। ४ क. ञ. °स्ति महा°। ५ ङ. ज. ञ. °धः । न चैवं। ६ क. °दव°। ७ क. ठ. ड. °तृप्ति°। ८ क. ख. ड. °नत्वोप°।

वस्थायां बाध्यते। अपिच स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनम्। उपलब्धिस्तु जागरितदर्शनम्। स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयतेऽर्थविप्रयोगसंप्रयोगात्मकम्। इष्टं पुत्रं स्मरामि नोपलभ उपलब्धुमिच्छामीति। तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिरुपलब्धित्वात्स्वप्नोपलब्धिवदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता। न च स्वानुभवापलापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुम्। अपिचानुभवविरोधप्रसङ्गात्। जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालम्बनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तुमिष्यते। न च यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सोऽन्यस्य साधर्म्यात्तस्य संभविष्यति। न ह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भविष्यति। दर्शितं तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः॥ २९॥

न भावोऽनुपलब्धेः॥ ३०॥

यदप्युक्तं विनाऽप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेवावकल्पत इति। तत्प्रतिवक्तव्यम्। अत्रोच्यते। न भावो वासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षेऽनुपलब्धेर्बाह्यानामर्थानाम्। अर्थोपल-

---

विधान्तरेण योजयति। अपिचेति। तथाऽपि कथं वैधर्म्यं तदाह। स्मृतीति। किं तद्वैलक्षण्यं तदाह। अर्थेति। स्मृतेरर्थविप्रयोगमुदाहरति। इष्टमिति। स्वप्नजागरयोरेवं वैधर्म्येऽपि किमनुमानस्येत्याशङ्क्याऽऽह। तत्रेति। उक्तनीत्या तस्मिन्वैधर्म्ये स्थिते सतीति यावत्। अप्रमाकरणजत्वोपाधेर्न निरालम्बनत्वानुमानमित्यर्थः। उभयोरन्तरमसिद्धमित्याशङ्क्यानुभवविरोधान्मैवमित्याह। न चेति। इतश्च न निरालम्बनत्वानुमानमित्याह। अपिचेति। स्वतो जागरितधियां निरालम्बनत्वोक्तौ दृष्टिविरोधे तन्निरासार्थमनुमानमुच्यते तस्मिन्नुक्तेऽपि तद्विरोधतादवस्थ्यमिति कालात्ययापदिष्टत्वमाह। अनुभवेति। तद्विरोधेन स्वतो निरालम्बनत्वाभावेऽपि स्वप्नसाधर्म्यात्तद्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। स्वतोऽसतो धर्मस्यान्यसाधर्म्यादपि सत्त्वाभावे दृष्टान्तमाह। न हीति। वैधर्म्यमुक्त्वा साधर्म्यं वदतो विरोधमाशङ्क्याऽऽह। दर्शितं त्विति॥ २९॥

चोद्यान्तरं निरसितुं सूत्रम्। न भाव इति। तद्व्याकर्तुं चोद्यमनूद्य तस्य निरासयोग्यत्वमाह। यदपीति। तन्निरासमेव सूत्रमवतार्य तदक्षरयोजनया दर्शयति। अत्रेति। तेषामनुपलब्धावपि वासनानां भावे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह। अर्थेति।

---

१ ड. हि। २ क. °न्यसा°। ३ क. °र्थप्रविये°। ४ ड. °रनन्त°। ५ ड. °रमि°। ६ क. ख. ड. °धार्येत°।

द्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति। अनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना भवेयुः। अनादित्वेऽप्यन्धपरंपरान्यायेनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहार¹लोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः। यावप्यन्वयव्यतिरेकावर्थापलापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति। तावप्येवं सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ। विनाऽर्थोपलब्ध्या वासनानु²पपत्तेः। अपिच विनाऽपि वासनाभिरर्थोपल³ब्ध्युपगमाद्विना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमादर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः। अपिच वासना नाम संस्कारविशेषाः संस्काराश्च नाऽऽश्रयमन्तरेणावकल्पन्त एवं लोके दृष्टत्वात्। नच तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः॥ ३०॥

क्षणिकत्वाच्च॥ ३१॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि

निमित्तान्तरादपि तासां योगादलमर्थोपलब्ध्येत्याशङ्क्याऽऽह। अनुपलभ्येति। पूर्वपूर्वज्ञानं तत्संतानो वा वासना तेनानादित्वान्न निमित्तापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह। अनादित्वेऽपीति। पूर्वस्माद्बीजादिदानी⁴मुत्पद्यमानमङ्कुरं दृष्टमित्यदृष्टेऽपि तज्जातीययोरेव कार्यकारणत्वं युक्तम्। प्रकृते त्वर्थोपलब्धिनिरपेक्षवासनोदयादृष्टेरादावेव तस्य कल्प्यत्वादनवस्थानान्नाभीष्टधीवैचित्र्यधीरित्यर्थः। स्वप्नादावर्थवियं विनाऽपि वासनाकृतं धीवैचित्र्यं दृष्टमित्युक्तमाशङ्क्यानुवदति। याविति। तत्रापि बाह्यार्थधीनिमित्तत्वमस्ति वासनानामित्युक्तन्यायेन स्थितेनान्वयादिसिद्धिरित्याह। ताविति। प्रत्युक्तिप्रकारं सूचयति। विनेति। इतश्चान्वयाद्यसिद्धिरित्याह। अपिचेति। अपूर्वार्थदृष्टावृतेऽपि वासनां धीवैचित्र्यदृष्टेर्न क्वापि वासनावैचित्र्यकृतं धीवैचित्र्यमतोऽन्वयव्यतिरेकावस्मदनुगुणावित्याह। विनाऽपीति। वासनासत्त्वमुपेत्य तद्वैचित्र्यान्न धीवैचित्र्यमित्युक्तमिदानीं त्वन्मते न तत्सत्त्वमेवेत्याह। अपिचेति। तदेव दर्शयितुं वासनास्वरूपमाह। वासनेति। उक्तलक्षणानामपि वासनानामस्मत्पक्षे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह। संस्काराश्चेति। तेषां कश्चिदाश्रयोऽपि स्यादित्याशङ्क्य विधान्तरेण सूत्रं योजयति। न चेति॥ ३०॥

आल⁵यज्ञानं वासनाधारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। क्षणिकत्वाच्चेति। सूत्रं व्याचष्टे। यदपीति। विमतं न वासनाधारत्वयोग्यं क्षणिकत्वाद्रूपादिधीवदित्यर्थः। क्ष-

---

१ क. ङ. ज. ञ. °रविलो°। २ क. घ. ङ. ञ. °नुत्पत्तेः। ३ क. ज. °लब्ध्यभ्युप°। ४ क. ख. °मुत्पाद्य°। ५ ठ. ढ. °यविज्ञा°।

क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति । नहि कालत्रयसंबन्धिन्येकस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देशकालनिमित्तापेक्षेवासनाधीनस्मृतिप्रतिसंधानादिव्यवहारः संभवति । स्थिरस्वरूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः । अपिच विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद्यानि बाह्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धनानि दूषणान्युद्भावितान्युत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधादित्येवमादीनि तानीहाप्यनुसंधातव्यानि। एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ बाह्यार्थवादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नाऽऽदरः क्रियते। न ह्ययं सर्वप्रमाणसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुमपवादाभाव उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥३१॥

णिकत्वेऽपि संतत्या स्थिरमालयज्ञानं सर्वव्यवहारास्पदं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नहीति । यद्येकः स्थायी कूटस्थो वा सर्वार्थदर्शी नेष्यते तदा देशाद्यपेक्षया वासनाधानं तदधीने स्मृतिप्रत्यभिज्ञे प्रत्यक्षादिव्यवहारश्च न संभवति संतानस्यावस्तुनो वासनाद्याश्रयत्वायोगादित्यर्थः । व्यवहारनिर्वाहार्थमालयज्ञानस्य स्थायित्वं चेत्तत्राऽऽह । स्थिरेति । क्षणिकत्वसूत्रस्य व्याख्यानान्तरमाह । अपिचेति । मतद्वयनिरासमुपसंहरति । एवमिति । ज्ञानज्ञेययोः सत्त्वेनानिरूपणात्प्रतीतस्यासत्त्वायोगाद्विरोधादेव सदसत्त्वयोरेकत्रासिद्धेरनिर्वाच्यत्वस्य चैकनिषेधेऽन्यतरविधिध्रौव्यादसंभवाद्विचारासहत्वमेवास्तु वस्तूनां तत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह। शून्येति । नाऽऽदरः क्रियते सूत्रान्तराणि न रच्यन्त एतान्येवाऽऽवृत्त्या योज्यन्ते तन्निरासायेति यावत् । तत्र ज्ञानार्थयोरभावः शून्यत्वं न युक्तं प्रमाणैस्तयोरुपलब्धेरित्याद्यसूत्रार्थ उक्तः । इदानीमतात्त्विकत्वं द्वैतस्य स्थापयितुमधिष्ठाने वस्तुनि वाच्ये तस्य त्वन्मते न भावो मानतोऽनुपलब्धेस्तन्न शून्यतेति च वदन्न भावोऽनुपलब्धेरिति सूत्रं योजयति । न हीति । न च स्वप्नादाविव जागरेऽपि ज्ञानार्थयोरसत्त्वं वस्तुतस्तदसत्त्वेऽपि व्यवहारतस्तदयोगाद्बाधाबाधाभ्यां वैधर्म्यात्प्रतीतितस्तदसत्त्वस्य दृष्टान्तेऽप्यसंमतेरिति वैधर्म्यसूत्रं नेयम् । क्षणिकत्वाच्चेति सूत्रमुपदेशाच्चेत्युपस्कृत्य क्षणिकत्वशून्यत्वोपदेशाद्व्याहतव्यवहारता सुगतस्येति योज्यम् ॥ ३१ ॥

---

१ ज. °पेक्षो वा° । २ क. °क्षया वा° । ३ क. °णानाद° । ४ ज. °णप्रति° । ५ ट. °यविज्ञा° । ६ ट. °ख्यान्त° । ७ क. ख. °रनुभवशू° । ८ क. ख. ठ. ड. °ति व° । ९ ड. °तव्याहर° । ढ. °तव्याहा° ।

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥ (५)

किं बहुना सर्वप्रकारेण यथा यथाऽयं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्यत एव। न कांचिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः। अतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतन्त्रव्यवहारः। अपिच बाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रयमितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसंबद्धप्रलापित्वं प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्रजा इति। सर्वथाऽप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥ (५)

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तः सुगतसमयो विवसनसमय इदानीं निरस्यते। सप्त चैषां पदार्थाः संमताः। जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा

वर्णकद्वयार्थमुपसंहरति। **सर्वथेति**। उपसंहारसूत्रं विभजते। **किमिति**। यथा यथेति ग्रन्थतोऽर्थतश्चेत्यर्थः। दर्शनमिति वा स्थानमिति वा वाच्ये पश्यन्नातिष्ठवेत्यलक्षणपदप्रयोगाद्ग्रन्थतस्तावन्नोपपत्तिः। अर्थतश्च नैरात्म्यमुपेत्याऽऽलयज्ञानं सर्वव्यवहारास्पदमित्युपगमात्प्रसिद्धैवानुपपत्तिरित्युपेत्य फलितमाह। **अतश्चेति**। सौगतमतस्यानुपपन्नत्वे हेत्वन्तरं चकारसूचितमाह। **अपिचेति**। वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेर्विरोधाच्च समुच्चयासिद्धिरिति वक्तुमितरेतरविरुद्धमित्युक्तम्। सर्वज्ञस्य भगवतो वासुदेवस्येतिहासपुराणयोर्बुद्धत्वप्रसिद्धेस्तस्यासंबद्धप्रलापित्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह। **प्रद्वेषो वेति**। वैदिकपथविरुद्धजन्तूपलक्षणार्थं प्रजाग्रहणम्। चतुर्धाऽपि सुगतमतस्य वैदिकैरनादरणीयत्वान्न तद्विरोधो नित्यसच्चिदात्मनो ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्येति निगमयति। **सर्वथाऽपीति** ॥ ३२ ॥ (५)

एवं मुक्तकच्छमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां बुद्धिस्थत्वात्तन्मतं निरस्यति। **नैकस्मिन्निति**। एकरूपाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन्समन्वयो विषयः स किं सर्वमनैकान्तिकमिति मतेन विरुध्यते न वेति तत्प्रामाणिकत्वभ्रान्तत्वाभ्यां संदेहे संगतिमाह। **निरस्त इति**। समयमात्रसिद्धपञ्चस्कन्धादिपदार्थाश्रितन्यायाभासे निरस्ते पञ्चास्तिकायादिसामयिकपदार्थाश्रितन्यायाभाससंहब्धे मते बुद्धिस्थे तन्निरसनं युक्तमित्यर्थः। एकरूपब्रह्मसमन्वयविरोध्यनैकान्तवादभङ्गेन समन्वयदृढीकरणात्पादादिसंगतिः। पूर्वपक्षे तन्मतप्रामाण्यात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तदप्रामाण्याद्भ्रान्तेन तेन विरोधस्याऽऽभासतया तत्सिद्धिरित्यभिसंधाय पूर्वपक्षयति। **सप्त चेति**। जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ। मिथ्या-

---

१ ठ. ड. °ध्यनेका°।

नाम। संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ। यथायोगं तयोरेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते। तयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते पञ्चास्तिकाया नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति। सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदान्बहुविधान्स्वसमयपरिकल्पितान्वर्णयन्ति।

प्रवृत्तिरास्रवः। संवरनिर्जरौ सम्यक्प्रवृत्ती। संबन्धस्तद्धेतुत्वात्कर्म। मोक्षस्तदुच्छित्तिरिति पदार्थाः सप्तेत्यर्थः। ननु भोक्तृभोग्ययोरितरेषामन्तर्भावात्कथं सप्तेत्युक्तं लक्षणभेदादवान्तरलक्ष्यभेदे सप्तेति न व्यवस्था तत्राऽऽह। संक्षेपतस्त्विति। नियमहेतुमाह। यथेति। आस्रवादीनामजीवे मोक्षस्य पक्षभेदादुभयत्रान्तर्भाव इति विभागः। संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तपदार्थेषु विस्तरान्तरमाह। तयोरिति। अस्तीति कायते शब्द्यत इत्यस्तिकायशब्दः पारिभाषिकः पदार्थवाची। जीवश्चासावस्तिकायश्चेति कर्मधारयः। पूर्यन्ते गलन्तीति पुद्गलाः परमाणवस्तत्समूहोऽत्र पृथिव्यादिरुक्तः। कर्मधारयः सर्वत्र। धर्मास्तिकायः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेयः शास्त्रीयबाह्यप्रवृत्त्याऽऽन्तरोऽपूर्वाख्यो धर्मोऽनुमीयते। अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। ऊर्ध्वगमनशीलो जीवस्तस्य देहेऽवस्थानेनाधर्मोऽनुमीयते। आकाशास्तिकायस्त्वावरणाभावः। उक्तपदार्थानामवान्तरभेदमाह। सर्वेषामिति। तेषां मानयुक्तिहीनत्वं सूचयति। स्वसमयेति। जीवास्तिकायस्त्रेधा। बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्च। तत्राऽर्हन्मुनिर्नित्यसिद्धः। इतरे केचित्साधनैर्मुक्ताः। अन्ये बद्धा इति भेदः। पुद्गलास्तिकायः षोढा। पृथिव्यादिचत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमं चेति। प्रवृत्तिस्थितिभ्यामनुमेयौ धर्माधर्मास्तिकायावुक्तौ। आकाशास्तिकायो द्वेधा लौकिकाकाशोऽलौकिकाकाशश्च। लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः। तदुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः। आस्रवो मिथ्याप्रवृत्तिरुक्ता। आस्रावयति पुरुषं ज्ञानजननेन विषयेष्विति नानाविधेन्द्रियप्रवृत्तिरास्रव इत्येके। अपरे तु कर्तारमभिव्याप्य स्रवन्त्यागच्छन्तीति कर्माण्यास्रवमाचक्षते। सम्यक्प्रवृत्ती संवरनिर्जरौ। तत्राऽऽस्रवः स्रोतोद्वारं संवृणोतीति संवरः शमादिप्रवृत्तिः। निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरस्तप्तशिलारोहणावरोहणादिः। बन्धो बध्नातीति कर्म तच्चाष्टविधम्। तत्र घातिकर्म चतुर्विधं ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमान्तरीयमिति। सम्यग्ज्ञानं न मोक्षहेतुरिति ज्ञानं विज्ञानावरणीयम्। आर्हतमताभ्यासान्न मुक्तिरिति ज्ञानं दर्शनावरणीयम्। बहुषु तीर्थकरदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयम्। सन्मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तत्प्रत्यूहकरं ज्ञानमान्तरीयम्। तान्येतानि श्रेयोहन्तृत्वाद्घातिकर्माणि। वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कमित्यघातिकर्मापि चतुर्विध-

---

१ क. ख. 'थिकाप'। २ क. 'स्तीयावा'। ३ ङ. 'वरज'। ४ ङ. 'द्मे चे'।

सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति स्यान्नास्तिस्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेत्येवमेवैकत्वनित्यत्वादिष्वपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति ।

म् । ममेदं ज्ञातव्यमस्तीत्यभिमानो वेदनीयम् । एतन्नामास्मीत्यभिमानो नामिकम् । अस्य शिष्यवंशे पतितोऽस्मीत्यभिमानो गोत्रिकम् । शरीरयात्रानिमित्तं कर्माऽऽयुष्कम् । अथवा सक्रियस्य बीजस्य पावकपवनवशादीषद्घनीभावः शरीराकारपरिणामहेतुर्वेदनीयम् । तच्छक्तिमति तस्मिन्बीजे कललाख्यद्रवावस्थायां बुद्बुदावस्थायां चाऽऽरम्भकक्रियाविशेषो नामिकम् । बीजस्य शरीराकारपरिणामशक्तिर्गोत्रिकम् । शुक्रशोणितव्यतिकरे जाते मिलितं तदुभयरूपमायुष्कम् । तान्येतानि शुक्लपुद्गलाश्रयत्वादघातीनि कर्माणि । तदेतत्कर्माष्टकं बध्नातीति बन्धः । यद्यपि पूर्वोक्तास्रवोऽपि बन्धस्तथाऽपि बन्धहेतुत्वादयमपि बन्ध इति द्रष्टव्यम् । आर्हतमुनिप्राप्तिः संततोर्ध्वगतिर्वा मुक्तिरित्यर्थः । तथाऽपि कथं वस्तु समस्तमनेकान्तमित्याशङ्क्याऽऽह । **सर्वत्रेति** । अस्तित्वनास्तित्वादाविति यावत् । सप्तानामेकान्तभङ्गानां समाहारः सप्तभङ्गी तस्या नयः । घटः सन्घटोऽसन्नित्येकस्यैव सदसत्त्वयोरध्यक्षत्वात्कालभेदोपाधिकल्पनायां कालस्यापि सन्नसन्निति प्रत्ययात्तत्रापि तत्कल्पनायामनवस्थानात्प्रत्यक्षमेव वस्तूनामनैकान्त्यमिति भावः । वस्तूनामेकान्तत्वभङ्गाः सप्त कथं कदा च प्रसरन्तीत्यपेक्षायामाह । **स्यादिति** । स्याच्छब्दस्तिङन्तप्रतिरूपको निपातोऽनेकान्तद्योती तेन स्यादस्ति कथंचिदस्तीत्यर्थः । तथोत्तरत्रापि योजना । उक्तं हि ।

> "तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।
> स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥
> क्रमेणोभयवेक्षायां प्रयोगः समुदायवान् ।
> युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥
> आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
> अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥
> समुच्चयेन युक्तस्य सप्तमो भङ्ग इष्यते" ।

इति । सत्त्वादावुक्तमनैकान्तिकमेकत्वादावतिदिशति । **एवमेवेति** । यदि वस्तु सत्त्वादीनामेकतमेन व्यवस्थितं तदा तस्य सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना नियमे तदीप्साजिहासाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्त्ययोगादप्रवृत्तिनिवृत्ति विश्वं स्यात् । अनैकान्तिकत्वे तु कस्यचित्कथंचित्केनचिदवस्थाने हानोपादाने प्रेक्षावतां प्रकल्प्येते तस्मादनैकान्तिकं सर्वमिति

---

१ ज. °नित्यानित्य° । २ क. ख. पावक° । ३ क. ख. °पचन° । ४ ठ. ड. °म्भक्रि° । ५ ठ. ड. °प्रत्ता(?)सुछायां । ६ ठ. ड. °त्तश्च स° ।

अत्राऽऽचक्ष्महे। नायमभ्युपगमो युक्त इति। कुतः। एकस्मिन्नसंभवात्। न ह्येकस्मिन्धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति शीतोष्णवत्। य एते सप्तपदार्था निर्धारिता एतावन्त एवंरूपाश्चेति ते तथैव वा स्युर्नैव वा तथा स्युः। इतरथा हि तथा वा स्युरतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात्। नन्वनेकात्मकं वस्त्विति निर्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति। नेति ब्रूमः। निरङ्कुशं ह्यनेकान्तत्वं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात्स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात्। एवं निर्धारयितुर्निर्धारणफलस्य च स्यात्पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्तिते-

---

मतविरोधिसमन्वयो[1] नेति भावः। पदार्थानां सत्त्वादिव्यवस्था वास्तवी व्यावहारिकी वा न संभवतीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीये व्यवहारविरोधमभिप्रेत्य सिद्धान्तयति[2]। अत्रेति। व्यवहारतो वस्तुतो वा नानैकान्तिकत्वमुपगन्तुं शक्यमिति प्रतिज्ञापरत्वेन नञ्पदं व्याचष्टे। नायमिति। तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह। कुत इति। हेतुं विभजते। न हीति। एकत्र विरुद्धधर्मसमावेशासंभवादनैकान्तिकत्वस्य द्विधाऽप्ययोगादैकान्तिकत्वस्य च घटादिषु तत्त्वतोऽयोगेऽपि व्यवस्थयैव दृष्टव्यवहारदृष्टेर्व्यावहारिकत्वसिद्धेरयुक्तत्वाद्दिगम्बरराद्धान्तस्य न तेन विरोधः समन्वयस्येत्यर्थः। विमतमनैकान्तिकं[3] वस्तुत्वान्नरसिंहादिवदित्याशङ्क्य हेतोरनैकान्तिकत्वमाह। य इति। संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तसंख्यावत्त्वमेतावत्त्वम्। एवंरूपत्वमुक्तावान्तरभेदभाक्त्वम्। ननूक्तं[4] पदार्थेषु वस्तुत्वे सत्यपि तथैवान्यथैव वेति नियमाभावात्तेष्वपि तथैवान्यथा वेत्यनिर्धारितज्ञानोपगमेनानैकान्तिकत्वाविशेषात्कुतो वस्तुत्वमनैकान्तिकं तत्राऽऽह। इतरथेति। स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत्पदार्थेषु सप्तत्वादिज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादसाधकत्वमुक्तं परिहरन्नाशङ्कते। नन्विति। अनेकात्मकं वस्त्विति ज्ञानस्य निर्धारितत्वे तत्रैव वस्तुत्वस्यानैकान्त्यान्नैवमिति दूषयति। नेतीति। निर्धारणे दर्शितन्यायं[5] निर्धारयितृतत्करण[6]तत्प्रमेयेष्वतिदिशति। एवमिति। निर्धारणं फलं यस्य मानादेस्तत्तथा तस्येति यावत्। चकारेण तन्मेयं सप्तत्वादि गृहीतम्। इतिशब्दोऽनिर्धारणात्मकतैव स्यादित्यनेन संबध्यते। अस्मदीये सिद्धान्ते परैरप्यापाद्यमाने का

---

१ क. ख. °योऽनेने°। २ क. °न्तमाह। अ°। ३ ख. °मतं नै°। ४ क. ड. °नूक्तप°। ५ क. ख. °शितं न्या°। ६ ङ. °तत्कार°।

ति । एवंसति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्धारितासूपदेष्टुं शक्नुयात् । कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तेरन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते नान्यथा । अतश्चानिर्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसंख्याऽस्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यात्तावदेकस्मिन्पक्षे पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् । न चैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं संभवति । अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन्नुच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च । तथा तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वैवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यान्न प्रत्यायितव्यपक्षस्य । स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावस्तथा पक्षे

तस्य हानिरित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । उपदेशानुपपत्तिमुक्त्वा प्रवृत्तिरपि मुमुक्षूणामयुक्तेत्याह । कथं चेति । अनिश्चयेऽपि कृष्यादाविव प्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽमुष्मिकहेतौ निश्चयादृते न प्रवृत्तिरित्याह । ऐकान्तिकेति । निश्चयं विनाऽपि सर्वज्ञोक्त्या प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्यानिर्धारितार्थशास्त्रकर्तुः सर्वज्ञत्वासंमतेर्मैवमित्याह । अतश्चेति । सप्तपदार्थनियमवत्पञ्चास्तिकायनियमोऽपि नास्तीत्याह । तथेति । पञ्चत्वसंख्यानियमाभावे फलितमाह । इत्यत इति । किंच संक्षिप्तानां प्रपञ्चितानां च पदार्थानां सर्वैर्वा शब्दैरवाच्यत्वं केनचिद्वेति विकल्प्य घटादिस्तच्छब्दवाच्यत्वेऽपि स्तम्भादिशब्दावाच्यत्वादाद्यमुपेत्य द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । काऽत्रानुपपत्तिस्तत्राऽऽह । उच्यन्ते चेति । ननु सत्त्वादिरूपेण निर्धारणाभावादुच्यमानानामपि स्यादवक्तव्यतेति न व्याहतिरुक्तेर्निर्धारणपूर्वकत्वेऽपि तथैवेत्यनिर्धारणादवक्तव्यत्वसिद्धिस्तत्राऽऽह । उच्यमानाश्चेति । चकारो विप्रतिषिद्धमित्येतदनुकर्षणार्थः । सत्त्वाद्यनैकान्तिकत्वावधारणं निराकृत्य तत्फलं सम्यग्दर्शनं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनं चास्ति नास्ति वेति विकल्प्यमाने स्यादस्ति स्यान्नास्तीति प्रलपन्नाप्तो न स्यादित्याह । तथेति । इतश्चासंगतमार्हतं मतमित्याह । स्वर्गेति । किंचार्हन्नित्युक्तो नित्यमुक्तोऽनादिसिद्धो जीवः कश्चिद्धेत्वनुष्ठानान्मुच्यतेऽन्यस्तदभावाद्बध्यत एवमार्हते मते निश्चितस्वभा-

---

१ ञ. प्रलपन्म°। २ क. °स्ति ना°। ३ ङ. ञ. °क्षस्यैव । ४ क. प्रत्यायितप°। ञ. प्रत्ययितव्यप°। ५ ङ. °तस्य प°। ६ ख. झ. °नं वाऽस्ति ।

नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनां च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानामयथावधृतस्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसंभवात्सत्त्वे चैकस्मिन्धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासंभवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासंभवादसंगतमिदमार्हतं मतम् । एतेनैकानेकनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः । यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः संघाताः संभवन्तीति कल्पयन्ति तत्पूर्वेणैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक्तन्निराकरणाय प्रयत्यते ॥ ३३ ॥

एवं चाऽऽत्माकात्स्न्र्यम् ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मासंभवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्त एवमात्मनोऽपि जीवस्याकात्स्न्र्यमपरो दोषः प्रसज्येत । कथम् । शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् ।

वानागेषां तथात्वमस्ति न वेति विकल्प्यमाने स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यव्यवस्थायां शास्त्रावधृतस्वभावत्वासंभवात्तदप्रामाण्यप्रसक्तिरित्याह । अनादीति । सत्त्वासत्त्वयोरनैकान्तिकत्वायोगं सोपस्करमुपसंहरति । एवमिति । एवमेवैकत्वनित्यत्वादिष्वप्युक्तं प्रत्याह । एतेनेति । सत्त्वासत्त्वयोरनैकान्तोपगतिनिरासेनेति यावत् । परमाणुभ्यः स्थावरजङ्गमात्मानः संघाता भवन्तीति दिगम्बरास्तत्किमिति न निरस्यते तत्राऽऽह । यत्त्विति ॥ ३३ ॥

पूर्वोक्तदृष्टान्तेन स्याद्वादे दोषान्तरं समुच्चिनोति । एवं चेति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे । यथेति । परमतवदस्मन्मतेऽपि न दोषप्रसक्तिरित्याह । कथमिति । तत्प्रसङ्गार्थं परपक्षमाह । शरीरेति । तत्र दोषं प्रसञ्जयति । शरीरेति । आत्मत्वमनित्यवृत्ति परिच्छिन्नवृत्तित्वाद्घटत्ववदिति प्रसङ्गार्थः । अकृत्स्नत्वेन सूचितं दोषान्तरमाह । शरीराणां चेति । कर्मणो विपाकः स्वफलं जनयितुमङ्कुरीभावः कार्त्स्न्येन हस्तिशरीरं न व्याप्नुयात्तदेकदेशो जीवशून्यः स्यादित्यर्थः । पुत्तिकाशरीरे कृत्स्नो न संमीयेत तस्मिन्ननन्त-

---

१ क. °यां स°। २ क. °प्प°। ३ क. ख. °टत्व°। ४ ङ. °स्थं हास्तिनं श°।

पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेत । समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः । स्यादेतत् । अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति च विकसेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिविहन्यते वा न वेति वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे संमीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेर्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । अपिच शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् ॥ ३४ ॥

अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येत । तत्राप्युच्यते ।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जी-

भूतस्ततो बहिरपि जीवः स्यादित्यर्थः । किंच कौमारे स्वल्पपरिमाणो जीवस्तारुण्ये स्थाविरे च न कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुयादित्याह । **समान इति** । यथा प्रदीपो घटप्रासादोदरे वर्तमानः संकोचविकासवानेवं जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्याह । **स्यादिति** । दीपावयवानां विशरणशीलत्वादवयविनश्च दीपस्य प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधवतोऽनित्यत्वान्नित्यात्मदृष्टान्तत्वासिद्धिरिति मत्वा विकल्पयति । **तेषामिति** । आद्ये देहाद्बहिरपि जीवोपगतिरित्याह । **प्रतिघात इति** । एकावयवदेशत्वेऽपि तथैवावयवानामवस्थाननियमाभावे परिमाणनियमो नात्मनि स्यादिति द्वितीयं प्रत्याह । **अप्रतिघातेऽपीति** । जीवावयवानामानन्त्यमङ्गीकृत्योक्त्वा तदपि नास्तीत्याह । **अपिचेति** । परिमितत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

बृहत्तनुदेहाप्ताववयवोपगमापगमाभ्यां जीवस्य देहपरिमाणताऽविरुद्धेत्याह । **अथेति** । चोद्योत्तरत्वेन सूत्रमादत्ते । **तत्रापीति** । प्रतिज्ञां विभजते । **न चेति** । प्रश्न-

---

१ ङ. ञ. कृत्स्नपु॰ । २ ङ. विकासे॰ । ञ. विकाशेयु॰ । ३ क. ॰पां तु पु॰ । ४ क. ॰तिह॰ । ५ ञ. ॰हन्येत वा । ६ ङ. ञ. ॰त्रप्र॰ । ७ ज. ञ. ट. ॰त्तौ च के॰ । ८ क. ज. ॰चित्तु जीवा॰ । ९ क. ॰त्युच्यते । त॰ । १० क. ख. ठ. ड. ॰दरवर्ती सं॰ । ११ ठ. ढ. ॰वेऽपि प॰ । १२ ख. ॰त्योक्तं त॰ ।

वस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते। कुतः। विकारादिदोषप्रसङ्गात्। अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यम्। विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत। ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबूवत्संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति। किंचान्यदागच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायधर्मवत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत्। ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यान्न च स निरूपयितुं शक्यतेऽयमसाविति। किंचान्यदागच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्त्यपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति वक्तव्यम्। न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुर्भूतेषु च निलीयेरन्नभौतिकत्वाज्जीवस्य। नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात्। किंचान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात्। आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमा-

---

पूर्वकं हेतुमाह। कुत इति। विकारप्रसङ्गं प्रकटयति। अवयवेति। आत्मनः समुद्रादिवद्विक्रियावत्त्वमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह। विक्रियेति। अनित्यत्वप्रसङ्गस्येष्टत्वं निराह। ततश्चेति। तदर्थं तदभ्युपगमं दर्शयति। कर्मेति। न चाऽऽत्मनोऽनित्यत्वे युक्तोऽयमुपगमो बन्धमोक्षान्वयिनोऽभावात्। नहि वौ स्वतन्त्रौ बद्धाने बन्धस्यानादित्वान्मुक्तस्य चानाशित्वान्नानित्यतेत्यर्थः। आदिशब्दसूचितमर्थमाह। किंचेति। यस्याऽऽत्मा सावयवस्तस्यावयवानामात्मत्वमवयविनो वाऽऽद्येऽपि किमागमापायिनां तेषामात्मत्वं तद्धीनस्य वा कस्यचिदवयवस्येति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह। आगच्छतामिति। कल्पान्तरं परिशिष्टमादत्ते। ततश्चेति। तस्य विशेषतोऽपरिज्ञानादात्मज्ञानाभावादपवर्गासिद्धिरित्याह। न चेति। आद्ये कल्पे दोषान्तरमाह। किंचेति। अवयवप्रादुर्भावापादानत्वं तद्विलयाधारत्वं च महाभूतानां वा व्यतिरिक्तस्य वा कस्यचिदिति विमृश्याऽऽद्यं प्रत्याह। न हीति। द्वितीयेऽपि प्रतिजीवमसाधारणः सर्वसाधारणो वेति विकल्प्य दूषयति। नापीति। तथा चाऽऽत्मज्ञानाभावादमुक्तिरेवेत्यर्थः। अवयवानां नाऽऽत्मत्वमवयविनस्तु तथात्वमिति मतं प्रत्याह। किंचेति। एवं सत्यात्मनोऽवयवित्वे सतीति यावत्। तत्र हेतुमाह। आगच्छतामिति। किंच प्रत्येकमवयवा न चेतयेरन्नेकाभिप्रायत्वानियमात्। विरुद्धाभिप्रायतया विरुद्धविक्रियत्वेन

---

१ ङ. ज. ञ. ट. °पायिध°। २ क. ज. °मैत्वादे°। ३ क. °श्च कस्मिस्ते निली°। ४ ज. च। ५ ठ. ड. °रुद्धादिकि°।

णत्वात् । अत एवमादिदोषप्रसङ्गान्न पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते । अथवा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्याऽऽत्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकात्स्न्र्यप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसंतानंनित्यतान्यायेनाऽऽत्मनो नित्यता स्यात् । यथा रक्तपटानां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्संतानंनित्यता तद्वद्विसिचामपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । संतानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गो वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति ॥ ३५ ॥

शरीरोन्मथनप्रसङ्गः । न चावयवसमूहस्य चैतन्यं तस्य भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वादिति मत्वाऽऽह । अत इति । प्रकारप्रकारिणौ पञ्चमीभ्यामुक्तौ । प्रकारान्तरेण सूत्रमवतारयति । अथवेति । तदेव दर्शयति । पूर्वेणेति । आत्माकात्स्न्र्यसूत्रेण प्रसञ्जितां तदनित्यतां संतानंनित्यतया सुगतवत्परिहर्तव्यामाशङ्क्येदं सूत्रमित्यर्थः । पर्यायेण शरीरव्यक्तिभेदेन परिमाणस्याऽऽत्मनिष्ठस्यैकरूपस्यानवस्थानादनवस्थितपरिमाणस्याऽऽत्मनोऽनित्यत्वे शङ्कितेऽपि स्रोतोरूपेण तत्परिमाणस्य च यः संतानस्तस्य नित्यतैव न्यायस्तेनेति यावत् । व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि संतानंनित्यत्वे दृष्टान्तः । यथेति । सिग्वस्त्रं विगतं येभ्यस्ते विसिचो विवसनास्तेषामपि पुत्तिकादेहहस्तिदेहादावात्मपरिमाणस्यानवस्थितत्वेऽपि तत्संतानंनित्यत्वेनाऽऽत्मनित्यत्वमाशङ्क्य सूत्रमित्याह । तद्वदिति । तदेव विवृणोति । संतानस्येति । पर्यायशब्देन क्रमभाविपरिमाणगतः संतानो गृह्यते तन्नित्यत्वादपि नाऽऽत्मनित्यत्वम् । तस्य हि वस्तुत्वमवस्तुत्वं वा । द्वितीये राद्धान्तविरोधमुक्त्वा प्रथमं प्रत्याह । वस्तुत्वेऽपीति । स हि संतानिभ्योऽभिन्नो भिन्नो वाऽभेदे प्रतिदेहं परिमाणभेदानां संतानिनामन्यथात्वात्कार्यत्वेनानित्यत्वात्तदभिन्नसंतानस्यापि तथात्वम् । भेदे तत्संतानत्वायोगाद्भिन्नत्वेन घटादिवद्विकारादिप्रसङ्गादात्मनित्यत्वं संतानंनित्यतया यदुच्यते तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । इतिशब्दः सूत्रव्याख्यासमाप्त्यर्थः ॥ ३५ ॥

---

१ ङ. ञ. °टादीनां । २ क. ख. °सङ्गात् । न । ३ क. ख. °रीरेण व्य° । ४ क. ख. °हण्यस्या° । ५ . ङ. °काहस्ति° । ६ क. ख. घ. °देहा° ।

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥ (६)

अपिचान्त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैस्तद्वत्पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषप्रसङ्गः स्यात्। एकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः। अथवाऽन्त्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात्पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात्ततश्चाविशेषेण सर्वदैवाणुर्महान्वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः। अतश्च सौगतवदार्हतमपि मतमसंगतमित्युपेक्षितव्यम् ॥३६॥(६)

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते। तत्कथमवगम्यते। प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादभिध्योपदेशाच्चेत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाऽऽचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात्। यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्र-

---

इतोऽपि न जीवस्य क्रमेणोपचितापचितपरिमाणत्वमित्याह। अन्त्येति। सूत्रं व्याकरोति। अपिचेति। यज्जीवपरिमाणं तन्नित्यमिति व्याप्तिभूमिमाह। अन्त्यस्येति। सफलमनुमानमाह। तद्वदिति। विमतं नित्यं जीवपरिमाणत्वात्संमतवदित्यनुमानादविशेषप्रसङ्गः सदा जीवस्येत्युक्तं प्रकटयति। एकेति। उपचयापचययोरनेकरूपता व्याप्तेरुक्तानुमानविरोधादित्यर्थः। पूर्वमवस्थितशब्दो नित्यपरत्वेनोक्तोऽविशेषश्चैकशरीरपरिमाणतोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति च हेतुः। इदानीं शरीरमन्तरेणैव मोक्षकालीनस्य परिमाणस्यावस्थितत्वादुभयोरपि पूर्वयोरवस्थयोर्देहापेक्षां विना जीवस्यावस्थितपरिमाणत्वसंभवान्न शरीरपरिमाणत्वं किं त्वविशेषेण तस्याप्यणुत्वं महत्त्वं वा स्यादिति व्याख्यान्तरमाह। अथवेति। विमतो न देहपरिमाण आत्मत्वान्मुक्तवदित्यर्थः। आत्मनो देहपरिमाणत्वायोगे फलितमाह। अतश्चेति ॥ ३६ ॥ (६)

लुञ्चितकेशमतं निराकृत्य जटाधारिमाहेश्वरमतं निराचष्टे। पत्युरिति। सत्त्वासत्त्वयोरेकत्रायोगवदधिष्ठातृत्वोपादानत्वयोरपि नैकत्र योगोऽस्तीत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह। इदानीमिति। अविशेषेणेश्वरकारणवादिनिषेधभ्रमनिवृत्त्यर्थमाह। केवलेति। अविशेषोक्तेरीश्वरकारणत्वमेवात्र निषिध्यते न तस्य निमित्तत्वमात्रमिति शङ्कते। तदिति। स्वोक्तिविरोधान्नैवमित्याह। प्रकृतिश्चेति। न केवलमीश्वरस्य कारणत्वमात्रनिषेधे प्रकृतिसूत्रं विरुध्यते किं त्वभिध्यासूत्रमपीति मत्वाऽऽह। अभिध्येति। प्रतिष्ठापितत्वादुक्ततात्पर्यधीरिति शेषः। उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति। यदीति। सूत्र-

मिह प्रतिषिध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्व्याहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत। तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते। सा चेयं वेदबाह्येश्वरकल्पनाऽनेकप्रकारा। केचित्तावत्सांख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति। माहेश्वरास्तु मन्यन्ते कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टाः पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति। तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित्कथंचित्स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारण-

---

कृतो विरुद्धार्थवादित्वं परिहर्तुं फलितमाह। तस्मादिति। तन्निराकरणं किमर्थमित्याशङ्क्य ब्रह्मात्मैकत्वं दृढीकर्तुमित्याह। वेदान्तेति। एतेनाधिकरणस्य फलमुक्तम्। अद्वितीयाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवतः समन्वयस्य केवलमधिष्ठातेश्वरो जगतो नोपादानमिति माहेश्वरराद्धान्तेन विरोधोऽस्ति न वेति तत्प्रामाणिकत्वभ्रान्तत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षयति। सा चेति। माहेश्वरमतनिराकरणेन समन्वयविषयब्रह्मात्मैक्यस्यात्र दृढीकरणात्पादादिसंगतयः। पूर्वपक्षे तन्मतस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धेर्ब्रह्मात्मैक्यासिद्धिः। सिद्धान्ते तस्य भ्रान्तत्वात्तद्विरोधस्याऽऽभासत्वे समन्वयसिद्धेरैक्यसिद्धिः। ईश्वरकल्पनाया बहुप्रकारत्वे हेतुं सूचयति। वेदेति। ज्ञानशक्त्यैश्वर्योत्कर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं तरतमभावत्वात्परिणामतारतम्यवदित्याह। केचिदिति। प्रधीयत इति प्रधानस्याविद्यात्वात्प्रधानपुरुषाधिष्ठातेश्वरोऽस्माभिरपि गृह्यते तत्राऽऽह। इतरेति। चत्वारो माहेश्वराः। शैवाः पाशुपताः कारुकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्च। ते सर्वे महेश्वरप्रणीतागमप्रामाण्यात्केवलं निमित्तमीश्वरमिच्छन्तीत्याह। माहेश्वरास्त्विति। कार्यं प्राधानिकं महदादि। कारणं महेश्वरः। योगः समाधिः। विधिस्त्रिषवणस्नानादिः। दुःखान्तो मोक्ष इति पञ्च पदार्थाः। ते किमर्थमीश्वरेणोक्तास्तत्राऽऽह। पश्विति। पशवो जीवास्तेषां पाशो बन्धनं तद्विमोक्षो दुःखान्तस्तदर्थमिति यावत्। कुम्भकारादेरधिष्ठातुश्चेतनस्य कुम्भादिकार्ये निमित्तत्वमात्रदृष्टेरीश्वरोऽपि जगदधिष्ठाता निमित्तमेव नोपादानमेकस्योभयविरोधादिति मत्वाऽऽह। पशुपतिरिति। वैशेषिकनैयायिकविवसनसुगतमतानि सूचयति। तथेति। विमतमुपादानाद्यपरोक्षज्ञानवज्जन्यं कार्यत्वाद्घटवदिति वैशेषिकाः। कर्मफलं संप्रदानाद्यभिज्ञप्रदातृकं कर्मफलत्वात्सेवाफलवदिति नैयायिकदिगम्बरौ। सौगतास्तु सांख्यानुमानेनैव तटस्थमी-

---

१ क. ज. °तिं। त°।

मीश्वरमिति वर्णयन्ति । अत उत्तरमुच्यते पत्युरसामञ्जस्यादिति । पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेने जगत्कारणत्वं नोपपद्यते । कस्मात् । असामञ्जस्यात् । किं पुनरसामञ्जस्यम् । हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान्विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत । प्राणिकर्मापेक्षितत्वाददोष इति चेन्न । कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्व इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् । नानादित्वादिति चेन्न । वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरंपरान्यायापत्तेः । अपिच "प्रवर्तनालक्षणा दोषाः" [न्यायसू० १ ।

श्वरमास्थिताः । एवं माहेश्वरमतस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधः समन्वयस्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह । अत इति । पूर्वाधिकरणान्नञ्पदमध्याहृत्य सांख्ययोगाश्रयेश्वरकल्पनादूषणत्वेन सूत्रं योजयति । पत्युरिति । ईश्वरस्य निमित्तत्वमात्रे मानसिद्धे हेत्वसिद्धिरित्याह । किमिति । तस्य तन्मात्रत्वमागमान्मानान्तराद्वा । नाऽऽद्यस्तस्योभयकारणत्ववादिताया दर्शितत्वात् । मानान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा । आद्ये चेतनस्य द्रव्यं प्रति निमित्तत्वमात्रं लोके दृष्टमिति तद्बलात्तन्मात्रमीश्वरं वदतो वैषम्यकारिणो रागादिमत्त्वदृष्टेस्तदपि तस्मिन्कल्प्यमित्यसामञ्जस्यं स्यादित्याह । हीनेति । आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यं तस्य दृष्टसाधर्म्यादप्रवृत्तेः । अनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविपर्ययतुषादपि बिभेतीति भावः । ईश्वरो हि न स्वेच्छया विषमान्प्राणिनो विदधाति किंतु तत्कर्मापेक्षया तेन न तस्य रागादिमत्त्वमिति शङ्कते । प्राणीति । कर्मापेक्षया फलदातृत्वेऽपि कारुणिकत्वादीश्वरः शुभस्यैव फलं ददाति नाशुभस्येति किं न स्यादित्याह । नेति । येन येनेश्वरः शुभेनाशुभेन वा प्रेर्यते तस्य फलं ददातीत्याशङ्क्य कर्मणा स प्रवर्त्यते तेन च कर्मेत्यन्योन्याश्रयान्मैवमित्याह । कर्मेति । अतीतेन कर्मणा प्रवर्तितस्येश्वरस्य वर्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रवृत्तिरित्यनादित्वात्प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वस्य कर्मेश्वरयोर्नान्योन्याश्रयतेत्याह । नानादित्वादिति । स्यादेष परिहारो यद्यतीतं कर्म स्वातन्त्र्येणेश्वरं प्रवर्तयेत्तत्तु नास्त्यचेतनत्वादतस्तदपि पूर्वकर्मप्रवर्तितेश्वरप्रेरितमेव वर्तमाने कर्मणि तत्प्रेरकमिति कर्मेश्वरयोर्मिथोऽपेक्षायाः सार्वत्रिकत्वादनादित्वस्याप्रामाणिकत्वान्मैवमित्याह । नेति । कर्मापेक्षया वैषम्यहेतुत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाल्लौकिकदृष्ट्या स्यादेव रागादिमत्त्वमीश्वरस्येत्युक्तम् । इदानीं परमतेनापि तस्य रागादिमत्त्वं स्यादित्याह । अपि चेति ।

---

१ ङ. ञ. °ति । अ° । २ क. °न सकलज° । ३ क. ञ. °पेक्षत्वा° । ४ क. °न्यायोपप° । ५ ङ. °क्षणो दो° । ६ क. दोषः" इ० । ७ ख. °पाराद° । ८ ख. ङ. तत्तत्क° ।

१ । १८] इति न्यायवित्समयः । नहि कश्चिददोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्तमानो दृश्यते । स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यं स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम् ॥ ३७ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

पुनरप्यसामञ्जस्यमेव । नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण संबन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता । न तावत्संयोगलक्षणः संबन्धः संभवति प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च । नापि समवायलक्षणः संबन्ध आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित्कार्यगम्यः संबन्धः शक्यते कल्पयितुं कार्यकार-

---

प्रवर्तकत्वलिङ्गका रागादिदोषा इति नैयायिकसमयः । ततश्च प्रवर्तकत्वादेवेश्वरस्य वद्धत्वमित्यर्थः । प्रवर्तकत्वदोषवत्त्वयोर्व्याप्तिं व्यनक्ति । न हीति । कारुण्यादपि प्रवृत्तेर्नैवं व्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वार्थेति । कारुण्ये सति स्वस्य दुःखं भवति तेन कारुणिकोऽपि स्वदुःखनिवृत्तये परार्थेऽपि प्रवर्तेत इत्यर्थः । तथाऽपि किं ज्ञातमीश्वरस्येत्याशङ्क्याऽऽह । इत्येवमिति । न केवलं दृष्टानुसारादसामञ्जस्यं किं तूक्तेन प्रकारेणोपगमादपीत्यर्थः । स्वीकारमात्रस्यादोषत्वात्तस्य दोषपर्यवसायित्वमाह । स्वार्थेति । अर्थित्वादित्यर्थः । ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वमुपेत्योक्तं तदपि पातञ्जलमते नास्तीत्याह । पुरुषेति ॥ ३७ ॥

प्रधानवादे दोषान्तरमाह । संबन्धेति । प्रकृतासामञ्जस्ये हेत्वन्तरपरं सूत्रमिति सूचयति । पुनरिति । कथमीश्वरस्य प्रधानपुरुषाभ्यां संबन्धोऽस्त्युत न । नास्ति चेदधिष्ठात्रधिष्ठेयतासिद्धिरित्याह । न हीति । अस्ति चेत्तर्हि स संयोगो वा समवायो वा योग्यता वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न तावदिति । अप्राप्तप्राप्तिरव्याप्यवृत्तिश्च संयोगस्य स्वरूपम् । तत्र प्रधानादिष्वप्राप्तप्राप्तेरभावे हेतुमाह । प्रधानेति । अव्याप्यवृत्तित्वाभावेऽपि हेतुमाह । निरवयवत्वादिति । द्वितीयं निरस्यति । नापीति । तृतीयं प्रत्याह । नाप्यन्य इति । प्रधानकार्यत्वस्य जगतोऽसिद्धत्वात्प्रधानेश्वरयोः संबन्धस्य कार्यकल्प्यस्यायोगादित्यर्थः । तत्रापि मायाब्रह्मणोर्विभुत्वान्निरवयवत्वाच्च संयोगासिद्धिः समवायस्यानिष्टत्वात्कार्यकारणत्वस्य चासिद्धत्वात्कार्यगम्य-

---

१ ङ. ज. ञ. °स्वार्थे प्र° । २ क. ङ. °रुषावीशीत । न । ३ झ. °रीशीत । न । ४ क. ज. ञ. ट. °क्षण आ° । ५ क. °याश्रितभा° । ६ ख. ठ. ड. °न्तरं सू० । ७ ठ. ड. °र्हि सं° । ८ क. °धानपुरुषयोः ।

णभावस्यैवाप्यसिद्धत्वात्। ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत्। न। तस्य तादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः। अपिचाऽऽगमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिस्वरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति नियमोऽस्ति। परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्त्यतिशयः। परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात्समानमागमबलमिति चेत्। न। इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादागमप्रत्ययात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः सर्वज्ञप्रत्ययाच्चाऽऽगमसिद्धिरिति। तस्मादनुपपन्ना सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना। एवमन्यास्वपि वेदबाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथासंभवमसामञ्जस्यं योजयितव्यम्॥ ३८॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च॥ ३९॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। स हि परिकल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानादीन्यधिष्ठाय प्रवर्ते-

---

योग्यतासंबन्धायोगान्नाधिष्ठात्रधिष्ठेयतेति शङ्कते। ब्रह्मेति। मायाब्रह्मणोरनिर्वाच्यतादात्म्यसंबन्धान्न साम्यमित्याह। नेति। इतोऽपि ब्रह्मवादिनो न दोषसाम्यमित्याह। अपिचेति। तथाऽपि दृष्टमनुसर्तव्यं नेत्याह। नावश्यमिति। दृष्टविरुद्धेऽत्यन्तादृष्टे चाऽऽगमस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः। अनुमानवादिनि विशेषमाह। परस्येति। ईश्वरवादिनोऽपि तुल्यत्वादागमबलस्यानुमानबलमधिकमिति शङ्कते। परस्यापीति। किमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं तत्कृतागमाद्गम्यते किंवाऽनुमानादिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह। नेत्यादिना। सर्वज्ञकृतत्वेनाऽऽगमप्रामाण्ये ततः सर्वज्ञकृतत्वं ज्ञेयं ततश्च तस्य प्रामाण्यमिति नैकमपि सिध्यति। अस्माकं त्वनादिसिद्धाद्वेदादनपेक्षादलौकिकमपि यूपादिवद्दृष्टं स्यादिति भावः। न चानुमानादीश्वरः सर्वज्ञो ज्ञायते दृष्टबलप्रवृत्तेरनुमानादीश्वरं साधयतः स्वाभ्युपगमवैपरीत्यप्रौव्यस्योक्तत्वादित्युपसंहरति। तस्मादिति। सांख्ययोगोक्तन्यायं चतुर्विधमाहेश्वरेषु वैशेषिकादिषु चातिदिशति। एवमिति॥ ३८॥

द्विविवादागमादनुमानाच्च तटस्थेश्वरासिद्धिर्निरस्ता। संप्रत्युद्भूतरूपादिहीनप्रधानादेरस्मदादिभिरधिष्ठेयत्वानुपपत्तिरर्थापत्तिरीश्वरे मानमित्याशङ्क्यास्मदादिवदीश्वरेणापि प्रधानादेरधिष्ठेयत्वानुपपत्तेर्नैवमित्याह। अधिष्ठानेति। सूत्रं व्याकरोति। इतश्चेति। अनुपपत्तिं वक्तुं परस्येश्वरकल्पनामनुवदति। स हीति। अस्मदादिवदीश्वरेणापि प्र-

---

१ क. ज. ञ. ट. °यति ना°। २ क. ज. °दृष्टं स°। ३ क. ज. ञ. °व्यम्। प°। ४ ड. ज. ञ. ट. °यम°। ५ क. ड. ज. °नादीन्य°। ६ ड. °प्येन त°। ७ ङ. °प्रत्यक्षत°।

येत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं संभवति मृदादिवैलक्षण्यात् ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत् । यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोऽधितिष्ठत्येवं प्रधानमीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति । तथाऽपि नोपपद्यते । भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । करणग्रामसाम्ये[1] वाऽभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते । "अधिष्ठानानुपपत्तेश्च" इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः । अतश्च तद्दृष्टान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किंचि-

---

धानादीनामधिष्ठेयत्वं न युक्तं तेनार्थापत्तेरनुत्थानादित्याह । न चेति । विमतं न चेतनाधिष्ठेयमप्रत्यक्षत्वान्मृदादिवदिति व्यतिरेकिणाऽनुपपत्तिमेव स्फुटयति । नहीति । अप्रत्यक्षत्वमुद्भूतरूपादिराहित्येन स्फोरयति । रूपादीति ॥ ३९ ॥

चक्षुरादावनैकान्त्यमाशङ्क्य परिहरति । करणवदिति । शङ्कां विभजते । स्यादेतदिति । अनैकान्तिके शङ्कितेऽपि नार्थापत्तेरुत्थानमित्युत्तरं व्याचष्टे । तथाऽपीति । अस्मत्पक्षे चक्षुरादिस्वानुभवसिद्धमेवाधिष्ठीयतेऽतो न व्यभिचारशङ्केत्यर्थः । किंच करणग्रामवच्चेतनाधिष्ठितत्वं प्रधानादेरशक्यं वक्तुं वैषम्यादित्याह । भोगादीति । आदिशब्दात्तत्कारणरूपदर्शनादि गृहीतम् । करणग्रामप्रयुक्तं हि रूपदर्शनादि तत्फलं च भोगश्चेतने दृश्यते तेन तस्य तेनाधिष्ठितत्वं प्रधानादिकृताश्च भोगादयो नेश्वरस्य केनापीष्यन्ते । तथाच करणग्रामवैलक्षण्यात्प्रधानादेर्न चेतनाधिष्ठितत्वमित्यनुत्थानमर्थापत्तेरित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह । करणेति । यदि प्रधानादेरिष्टं करणग्रामसाम्यं तर्हि संसारिणां तत्कृतभोगादिवदीशस्यापि प्रधानादिकृता भोगादयः स्युस्ततश्चानीश्वरत्वापत्तेर्नार्थापत्त्या तद्धीरित्यर्थः । सूत्रद्वयस्य व्याख्यान्तरमाह । अन्यथा वेति । ईश्वरस्याधिष्ठानं शरीरं तदयोगात्प्रवर्तकत्वासिद्धेर्न कार्यानुपपत्त्या तद्धीरित्याह । अधिष्ठानेति । तद्व्याकरोति । इतश्चेति । चेतनस्य प्रवर्तकत्वं सशरीरत्वव्याप्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां वदन्नितःशब्दार्थं स्फुटयति । साधिष्ठानो हीति । विमतं शरीरादिमत्पूर्वकं कार्यत्वाद्घटवदिति व्याप्तिफलमाह । अतश्चेति । लीलामयं शरीरमी-

---

१ क. ङ ज. ञ. °म्ये चाभ्यु°। २ ड़. ठ. ड. °ते तत्र व्य°। ३ ड़. °दिसत्पू°।

च्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् । नच तद्वर्णयितुं शक्यते । सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक्सृष्टेस्तदनुपपत्तेः । निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः । एवं लोके दृष्टत्वात् । "करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः" । अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किंचित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत । एवमपि नोपपद्यते । सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥ (७)

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यतेऽनन्तश्च । अनन्तं च प्रधानमनन्ताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा न वा परिच्छिद्येत । उभयथाऽपि दोषोऽनुषक्त एव । कथम् । पूर्वस्मिंस्तावद्विकल्प इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यं भाव्येवं लोके दृष्टत्वात् । यद्धि लोक इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादि तदन्तवद्दृष्टं तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तव-

---

श्वरस्यापि सिद्धमिति सिद्धसाध्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तर्हि कार्यमपि शरीरादिमत्पूर्वकं मा भूदित्याशङ्क्याऽऽह । निरधिष्ठानत्वे चेति । अनीश्वरस्येव सृष्ट्युत्तरभावि शरीरमीश्वरस्य प्रागपीच्छानिर्मितं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । करणवदिति । चोद्यं व्याकरोति । अथेति । न तावदीश्वरस्येच्छानिर्मितत्वे प्राचीने देहे किंचिन्मानं तथाऽपि तदङ्गीकारे देहित्वादीश्वरत्वासिद्धिरित्युत्तरमाह । एवमपीति । देहित्वेऽपि किमित्यनीश्वरत्वं तत्राऽऽह । सशरीरत्वे हीति ॥ ४० ॥

श्रुत्यनुमानार्थापत्तिभिरीश्वरो न परेष्टः सिध्यतीत्युक्तम् । इदानीं तस्यानन्तत्वाद्युपगमोऽपि न संभवतीत्याह । अन्तवत्त्वमिति । सूत्रं व्याकरोति । इतश्चेति । तदेव वक्तुं परमतमनुवदति । स हीति । न तावदीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं नित्ये ज्ञाने स्वातन्त्र्यायोगात् । ज्ञानस्य साक्षाद्विषयसंबन्धासिद्धेश्च । तथाऽप्युपेत्य विकल्प्य दोषप्रसक्तिं प्रतिजानीते । तत्रेति । कल्पद्वयेऽपि दोषानुषक्तिं प्रकटयितुं पृच्छति । कथमिति । विमतमन्तवदियत्तापरिच्छिन्नत्वाद्घटवदित्याह । पूर्वस्मिन्निति । लौकिकी दृष्टिमेव स्पष्टयति । यद्धीति । व्याप्तिफलमनुमानं निगमयति । तथेति । हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य

---

१ क. 'नवत्त्वे चे'। २ ड. ञ. घटादि। ३ ङ. 'दित्यु'। ४ क. ख. ठ. ढ. 'नवत्त्वे चे'। ५ ड. 'मिते प्रा'। ६ ठ. 'तप्रा'।

त्स्यात् । संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नम् । स्वरूपपरिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च महासंख्या । ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान्संसारित्वं च तेषामन्तवत् । एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात्प्रधानं च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारित्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्किंविषये वा सर्वज्ञतेश्वरते स्याताम् । प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वे सत्यादिमत्त्वप्रसङ्गः । आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः । अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्तेश्वरेण परिच्छिद्यत इति । तत ईश्वरस्य सर्व-

---

संख्यातः स्वरूपतो वा परिमितिराहित्यमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । संख्येति । न द्वितीयः प्रधानादयः स्वरूपपरिमिता वस्तुतः परिच्छिन्नत्वाद्घटवदित्याह । स्वरूपेति । यस्य यादृशं परिमाणमणु महद्दीर्घं ह्रस्वं वा तदीश्वरेण सर्वज्ञत्वात्परिच्छिद्येव तथाच ज्ञातपरिमाणत्वात्प्रधानाद्यन्तवदित्यर्थः । प्रधानपुरुषेश्वरस्वरूपेण त्रित्वे ज्ञातेऽपि जीवानामानन्त्यात्तद्गतसंख्याज्ञानाभावात्तेषु संख्यापरिमितिरसिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह । पुरुषेति । पुरुषैस्तावत्प्रत्येकमेकत्वसंख्या ज्ञाता या च तेषामन्योन्यापेक्षया बहुत्वसंख्या साऽपीश्वरेण ज्ञायते । नच सहस्रं लक्षं वेति विशेषाज्ञानादानन्त्यं माषराशौ व्यभिचारात् । अस्मदादिभिः संख्यातुमशक्यस्यापि गणितज्ञेन संख्यातत्वदर्शनात् । संदिग्धं विशेषाज्ञानं सर्वपुरुषपरिचयादृते तदज्ञाननिश्चयस्याशक्यत्वात्तस्मान्न जीवास्तत्त्वतोऽनन्ता वस्तुतः परिच्छिन्नत्वादेकदेशस्थमाषादिवदिति हेत्वासिद्धिमुद्धृत्य फलितमाह । ततश्चेति । कतिपयसंसारिषूक्तन्यायमवशिष्टेष्वतिदिशति । एवमिति । यथा बहूनामपि माषाणामेकैकापचये निखिलापचयो दृश्यते तथा क्रमेण सर्वमुक्तेरिदानीं सर्वसंसारशून्यं जगद्भवेदित्यर्थः । किंचेश्वरस्यास्मिन्पक्षे सर्वदा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च न सिध्यतीत्याह । प्रधानं चेति । दोषान्तरमाह । प्रधानेति । सिद्धे सर्वेषामाद्यन्तवत्त्वे फलितमाह । आद्यन्तेति । कल्पान्तरमनुवदति । अथेति । वाशब्दसूचितं विकल्पद्वयमुक्त्वाऽऽद्यन्तवत्त्वं प्रतिपाद्य द्वितीयमवलम्ब्यासर्वज्ञतेति दूषयति । तत इति । आगमानपेक्षस्यानुमानसिद्धमन्तवत्त्वं दुर्वारमस्माकं त्वागमगम्यत्वादानन्त्यस्य नान्तवत्त्वानुमानम् । एतेन पूर्वपक्षानुमानान्यपि प्रत्युक्तानीति मत्वोपसं-

---

१ क. ज. °वेत । पु°। २ क. ज. झ. ट. °नां ये°। ३ ङ. ञ. °सारवत्त्वेना°। ट. °सारत्वे°। ४ ठ. ड. °क्षं चेति । ५ क. ख. °र्यं च वि°। ६ ख. झ. °शेषज्ञा°।

ज्ञैत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत । तस्मादप्यसंगतस्तार्किकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः ॥ ४१ ॥ (७)

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः । येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राङ्निर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः । तत्कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते । यद्यप्येवंजातीयकोंऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्यस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमित्यतस्तत्प्रत्याख्यानायाऽऽरम्भः । तत्र भागवता मन्यन्ते । भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण संकर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेणानिरुद्धव्यूह-

---

हरति । तस्मादिति । शरीरादिराहित्यानुपपत्तिवदानन्त्याद्यभ्युपगमायोगादपीत्यपेर्थः । अपौरुषेयश्रुतिसिद्धेश्वरस्य न निरासोऽस्तीति तार्किकविशेषणम् ॥ ४१ ॥(७)

माहेश्वरमतनिरासानन्तरं वैष्णवमतं निरस्यति । उत्पत्तीति । यद्वा पञ्चपदार्थवादिनि निरस्ते चतुर्व्यूहवादिनं निरस्यति । उत्पत्तीति । वृत्तमनूद्याधिकरणतात्पर्यमाह । येषामिति । अधिकरणारम्भमाक्षिपति । नन्विति । तथाऽपि भागवती स्मृतिरप्रमाणत्वादनादर्तव्येति वक्तुमधिकरणमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रुतीति । तत्प्रामाण्ये फलितमाह । तदिति । वेदाविरुद्धांशमुपेत्य विरुद्धांशनिरासायाधिकरणमित्याह । उच्यत इति । समानत्वादित्यत्र श्रुतिस्मृत्योरिति शेषः । जीवाभिन्नाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादी समन्वयो जीवोत्पत्त्यादिविषयपञ्चरात्रराद्धान्तेन विरुध्यते न वेति तत्प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह । तत्रेति । भागवतमतनिरासद्वारा समन्वयदृढीकरणात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे भागवतमतस्य मानत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धेरभेदवादासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य भ्रमत्वात्तद्विरोधस्याऽऽभासतया समन्वयसिद्ध्या तत्सिद्धिः । तत्र मूर्त्यन्तरं निराकर्तुं वासुदेव इत्युक्तम् । तस्य सावयवत्वं निरस्यति । निरञ्जनेति । कथं तर्हि शास्त्रे मूर्तिभेदस्तत्राऽऽह । स इति । व्यूहेषु भगवतोऽवस्थाविशे-

---

१ क. ज. 'हताभ्यु'। २ क. ज. 'दर्त नि'। ३ क. ख. 'रासेन स'।

रूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते । संकर्षणो नाम जीवः । प्रद्युम्नो नाम मनः । अनिरुद्धो नामाहंकारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिरितरे संकर्षणादयः कार्यम् । तमित्थंभूतं परमेश्वरं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात्प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति । तन्न निराक्रियते "स एकधा भवति त्रिधा भवति" [छा० ७ । २६ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनमजस्रमनन्यचित्ततयाऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते । श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति । अत्र ब्रूमः । न वासुदेवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः संभवति । अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् । ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात् । कारणप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्यति

षेष्ववान्तरभेदमाह । वासुदेव इति । तेष्वेव प्रकृतिविकृतित्वमाह । तेषामिति । सविशेषं शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतुं पुरुषार्थमाह । तमिति । यथोक्तव्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिभूतं निरञ्जनज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनमभिगमनम् । पूजाद्रव्याणामर्जनमुपादानम् । इज्या पूजा । स्वाध्यायो जपः । योगो ध्यानम् । परपक्षमनुभाष्य तस्मिन्नविरुद्धमंशमाह । तत्रेति । तदनिरासे हेतुमाह । स इति । अविरुद्धमंशान्तरमाह । यदपीति । तदनिषेधे हेतुमाह । श्रुतीति । समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वेत्याद्या श्रुतिः । मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्त इत्याद्या स्मृतिः । निरस्यांशमाह । यदिति । तत्र सूत्रमवतार्य व्याकरोति । अत्रेति । हेतुं विवृणोति । उत्पत्तीति । आदिशब्देनाकृताभ्यागमकृतप्रणाशस्वर्गनरकापवर्गाभावा गृह्यन्ते । जीवस्योत्पत्तिमत्त्वे दोषान्तरमाह । ततश्चेति । कार्यस्यापि जीवस्य कारणभगवत्प्राप्तिर्मोक्षे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । कारणेति । इतश्च न जीवोत्पत्तिरित्याह । प्रतिषेधिष्यतीति । जीवोत्पत्त्ययोगे तदर्थपञ्चरात्रराद्धान्तस्य भ्रान्तत्वान्न

---

१ क. ज. °व्यूह्य व्यव°। २ ङ. ञ. °ह्यस्य । ३ ङ. ञ. °रणप्रा° । ४ क. ख. °दर्थं प°।

चाऽऽचार्यो जीवस्योत्पत्तिम् "नाऽऽत्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः" [ब्र० सू० २ । ३ । १७] इति । तस्मादसंगतैषा कल्पना ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चासंगतैषा कल्पना । यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः कर्तुर्जीवात्संकर्षणसंज्ञकात्करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते । कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहंकार उत्पद्यत इति । न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः।न चैवंभूतां श्रुतिमुपलभामहे॥४३॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न चैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किं तर्हीश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वर्यधर्मै-

---

तद्विरोधः समन्वयस्येत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ४२ ॥

जीवजन्म निरस्य मनसस्ततो जन्म निरस्यति । न चेति । चकारार्थमाह । इतश्चेति । संकर्षणाज्जीवान्मनसो जन्मकल्पना नेत्यत्रेतःशब्दगृहीतं हेतुं स्फुटयति । यस्मादिति । सिद्धकरणप्रयोक्ता कर्तेति प्रसिद्धिद्योतको हिशब्दः । कारणस्य कर्तुरुत्पत्त्यभावेऽपि भागवतकल्पना कथमसंगतेति तद्वक्तुं तत्कल्पनामनुवदति । वर्णयन्तीति । लोके करणस्य कर्तुरुत्पत्त्यभावेऽपि कथं परेषां कल्पना न कल्पते स्मृतिमूलत्वादित्याशङ्क्य तन्मूलं प्रत्यक्षमनुमानं श्रुतिर्वेति विकल्प्याऽऽद्यौ प्रत्याह । न चेति । न तावदस्याः स्मृतेरध्यक्षं मूलं जीवान्मनोजनौ परस्येन्द्रियसंनिकर्षे नियामकाभावात् । न द्वितीयः । दृष्टान्तं विनाऽनुमानायोगात् । यद्यपि बहुविधविद्यापर्यवदातोऽपि विधाय करे कठोरधारं कुठारं तेन निष्ठुरमपि काष्ठं छिनत्ति तथाऽपि न तस्याः सोपादानम् । तथा संकर्षणोऽपि प्रद्युम्नस्य नोपादानं स्यान्न च संकर्षणस्याकरणस्य प्रद्युम्ननिर्माणमितरथा करणमन्तरेणैव सर्वनिर्माणात्तत्कल्पनावैयर्थ्यादिति भावः । तृतीयं दूषयति । न चेति ॥४३॥

वासुदेवान्न संकर्षणस्य जन्म नापि संकर्षणात्प्रद्युम्नस्येत्यत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह । विज्ञानादीति । सूत्रव्यावर्त्यमुत्थापयति । अथापीति । जीवादित्वेनेष्टानां संकर्षणादीनां पूर्वस्मात्पूर्वस्माज्जन्माभावेऽपीति यावत् । तदेव दर्शयति । न चेति । तर्हि केन प्रकारेणाभिप्रेयमाणत्वं तदाह । किमिति । सर्वेषामीश्वरत्वे हेतुमाह । ज्ञानेति ।

---

१ ज. जीवोत्प°। २ क. ख. °तो वि°।

रन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति । तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसंभवो दोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते । एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसंभवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसंभवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः । कथम् । यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्तीति ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यमेकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः सिद्धान्तहानिश्च । भगवानेवैको[1] वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्राय एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति तथाऽपि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसंभवः । नहि वासुदेवात्संकर्षणस्योत्पत्तिः संभवति संकर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्यातिशयाभावात् । भवितव्यं

ज्ञानं चैश्वर्यं च तयोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यम् । बलं शारिरं सामर्थ्यम् । वीर्यं शौर्यम् । तेजः प्रागल्भ्यम् । ते खल्वैश्वरा धर्मास्तैरन्विता यतः संकर्षणादयस्तस्माद्युक्तं तेषां सर्वेषामीश्वरत्वमित्यर्थः । तत्र भागवतोक्तिमाह । वासुदेवा इति । निर्दोषत्वमविद्यादिराहित्यम् । निरधिष्ठानत्वं निरुपादानत्वम् । निरवद्यत्वमनित्यत्वादिदोषशून्यत्वम् । सर्वेषामीश्वरत्वे तदुत्पत्त्यर्थयोगे[2] गुणत्वाद्दोषो नेति फलितमाह । तस्मादिति । सिद्धान्तत्वेन सूत्रमवतारयति । अत्रेति । तद्व्याकरोति । एवमिति । विज्ञानैश्वर्यशक्त्यादीनां सर्वत्र तुल्यत्वेऽपीत्यर्थः । जीवादिभावोपगमकृता पूर्वत्रोत्पत्त्यनुपपत्तिरुक्ता सा कथं सर्वेषामीश्वरत्वे न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । प्राप्नोतीति । प्रकारान्तरं बुभुत्सवे । कथमिति । वासुदेवादयस्तुल्यधर्माण ईश्वराः किं मिथो भिन्ना एव न त्वैक्यमेषामस्ति किं वैकस्यैव भगवतोऽवस्थाभेदा एव इति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति । यदीति । ते व्याहतकामाः स्युर्न वा । आद्ये कार्यासिद्धिश्वरमेत्वेकेनैवेशतायाः कृतत्वादितरानर्थक्यम् । संभूयकारित्वे परिषद्वन्न कश्चिदीश्वरः स्यादित्याह । तत इति । अनेकेश्वरपक्षे दोषान्तरमाह । सिद्धान्तेति । कल्पान्तरमुत्थापयति । अथेति । तुल्यधर्माणो वासुदेवादयश्चत्वारोऽपीश्वरा भगवतो व्यूहाः स्वीकृतास्तथाचैकात्मान इति नोक्तदोष इत्यर्थः । वासुदेवादीनामेकव्यूहत्वेनैक्यमुपेत्य प्रागुक्तं प्रसञ्जयति । तथाऽपीति । उत्पत्त्यसंभवतादवस्थ्यं समर्थयते । न हीति । अतिशयमृतेऽपि कार्यकारणता स्यादित्याशङ्क्य दृष्टवैषम्यान्मैवमित्याह । भवितव्यं हीति । अन्वयमुक्त्वा व्यति-

---

1 ङ. ञ. 'नेको । 2 ठ. ड. 'योगो गु'।

हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयोः । न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते । न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिष्वेकैकस्मिन्सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते । न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥ (८)

विप्रतिषेधश्चास्मिञ्शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणा आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च भवति । चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रम-

---

रेकमाह । न हीति । ननु ज्ञानादीनामुत्कर्षो यत्र पर्यवस्यति तस्य कारणत्वं सातिशयज्ञानादिमतां कार्यतेत्यतिशयोऽस्ति नेत्याह । न चेति । कथं तर्हि पञ्चरात्रिणामुपगमस्तत्राऽऽह । वासुदेवा इति । व्यूहादीनां चतुष्टयमङ्गीकृत्योक्त्वा तन्नियमं निराचष्टे । न चेति ॥ ४४ ॥

इतश्चानादरणीयमिदं मतमित्याह । विप्रतिषेधाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे । विप्रतिषेधश्चेति । विरोधमेव स्फुटयति । गुणेति । आदिग्रहणात्प्रद्युम्नानिरुद्धयोर्मनोहंकारयोरात्मनोर्भेदमुक्त्वाऽऽत्मान एवैत इति तद्विरुद्धोक्तिर्गृहीता । गुणगुणित्वकल्पनारूपं विप्रतिषेधमाह । ज्ञानेति । आत्मभ्यो गुणिभ्यो ज्ञानादीन्गुणान्भेदेनोक्त्वा पुनरात्मान एवैत इत्यब्रुवंस्ततो विप्रतिषेधः । अत्राऽऽदिशब्देन संकर्षणो नाम जीवः प्रद्युम्नो मनोऽनिरुद्धोऽहंकार इति भेदमुक्त्वा पुनरात्मान एवेत्यभेदवादाद्विप्रतिषेधो गृह्यते । प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे । वेदेति । अत्राऽऽदिशब्देन भागवते शास्त्रे पादमात्राध्ययनादशेषवेदाध्ययनफलं सिद्ध्यति । स्वाध्यायमात्राध्येतुर्विशिष्यते भागवतशास्त्राक्षरमात्राध्येतेत्यादिनिन्दा गृहीता । भागवतशास्त्रप्रणेतुः सर्वज्ञतया भ्रान्त्यभावेऽपि वेदाविरुद्धतान्त्रिकानुष्ठानवासुदेवार्चनाद्येकदेशप्रामाण्येऽपि जीवजन्मादिवाक्यप्रणयनान्यथानुपपत्त्यैव प्राणिनां विरुद्धधीद्वारा दुरितफलदानाय व्यामोहकत्वम् । जीवजन्मश्रुतीनामिव तज्जन्मस्मृतीनामपि चान्यपरत्वमनुत्पत्तिश्रुतिविरोधादित्यनिकरणा-

---

१ ज. च पार्थं । २ ङ. ञ. 'ष्वेकैक' । ३ ठ. ढ. 'नो भेद' । ४ क. 'नुपपत्ति' ।

धिगतवानित्यादिवेदनिन्दादर्शनात् । तस्मादसंगतैषा कल्पनेति सिद्धम् ॥ ४५ ॥ (८)

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥

र्थमुपसंहरति । **तस्मादिति** । तदेवं परपक्षाणां भ्रान्तिमूलत्वान्न तैर्विरोधः समन्वयस्येति पादार्थं निगमयति । **सिद्धमिति** ॥ ४५ ॥ (८)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

प्रा० लहूलुहान बोल० लोहूसे भरा हुआ, रक्त में डूबा हुआ।

प्रा० लाई=लिये वास्ते।

प्रा० लांक } स्त्री० कटि, कमर, २ लासा, ३ भूसा, भूसा।
लंक }

प्रा० लांघना (सं० लङ्घन) क्रि० स० कूदना, फांदना, चढ़ना, २ पार होना, तैरना।

सं० लाक्षा (लक्ष्=चिन्ह करना) स्त्री० लाख, लाह।

सं० लाक्षणिक- क० पु० लक्षण युक्त, अर्थ बोधक शब्द, योगिक।

सं० लाक्षण्य-क० पु० शुभाशुभ, लक्षण, बुराई भलाई का बोधक।

प्रा० लाख (सं० लक्ष) गु० सौ हजार।

प्रा० लाख (सं० लाक्षा) स्त्री० लाह जिससे कागज पत्र बंध किये जाते हैं, २ जिस के रंग से महाँरिया महावर बनता है।

प्रा० लाग (सं० लग्=मिलना) स्त्री० मारना, चोट, २ लगान, लगाव, ३ बैर, द्वेष, द्रोह, ईर्षा, डाह, ४ प्यार, छोह, मोह, प्रेम, संबंध, ६ लागत, खर्च, ७ कसूर, चूक।

प्रा० लागत-स्त्री० खर्च, उठान।

सं० लाघव (लघु) भा० पु० हलकाई, छोटापन, लघुता, क्षुद्रता, अपमान, २ आरोग, निरोगता, कर्तृकर्मता।

सं० लाघवेन=संक्षेपतः मुख्तसरन् क़िस्सा कोताह।

सं० लाङ्गल (लगि=मिलना) पु० हल)

सं० लांगूल } (लगि=मिलना या लगा रहना) स्त्री० पूंछ।
प्रा० लंगूल }

प्रा० लाज (सं० लज्जा) स्त्री० शर्म, हया, संकोच, लज्जा।

सं० लाज-पु० उसीर २ खस, लावा, लाई

सं० लाजावर्त्त (लाज + आवर्त।
पुं० सायबान, रावटी, छोलदारी।

सं० लाञ्छन (लाञ्छ्=चिन्ह करना, दाग लगाना) पु० चिन्ह, २ कलंक, दाग, ३ नाम।

सं० लाञ्छना भा० स्त्री० निन्दा, बुराई, तिरस्कार। [त, निन्दित।

सं० लाञ्छित कर्म० अपमानित, तिरस्कृ

सं० लाट- पु० देशान्तर, २ वस्त्र, पट वस्त्र, गु० जीर्ण, प्राचीन, पुराना।

प्रा० लाटी- स्त्री० कैंटी, फेफड़ी, जो होठ और तालू के सूखने से होंठों पर पड़ जाती है,

प्रा० लाठ (सं० यष्टि) स्त्री० खंभा, मीनार, २ सोंटा. ३ कोल्हूका लाठा

प्रा० लाठी (सं० यष्टि) स्त्री० लकड़ी, सोंटा, छड़ी।

प्रा० लाड़ (सं० लड्=खेलना) पु० प्यार, मोह, छोह, खेल।

प्रा० लाड़लड़ाना- बोल० दुलार-

ना, प्यार करना ।

प्रा० लाड़ला (लाड़) गु० प्यारा, दुलारा ।

प्रा० लात- स्त्री० पांव की मार ।

सं० लाभ (लभ्=पाना) पुं० फ़ायदा, फल, प्राप्ति, पाना, मिलना, नफ़ा।

प्रा० लाल (सं० लल्=चाहना, या लड्=खेलना) गु० प्यारा, प्रिय, लाड़ना, दुलारा, २ लालरंग, रक्त वर्ण, ३ पु० छोटाबालक, बेटा, ४ (सं० लाला) स्त्री० लार, थूक ।

प्रा० लालबुझक्कड़- पु बुद्धिमान् मनुष्य जो हर बात को झट समझ जाय, या जो होने वाला हो उस को सोच विचार के पहले से कहदे पर यहशब्द ठट्ठे से या ताना से ऐसे मूर्ख आदमी के लिये बोला जाताहै जो और सब आदमियों से अपनेतईं अधिक बुद्धिमान् समझता हो और सच मुच निरा गंवार हो जैसे ऐसे आदमियों ने कि जो कभी हाथीनहीं देखाथा, उसके पांवों के निशान कीचड़ में देखकर लाल बुझकड़ से पूंछा कि ये क्या हैं तब उसने उत्तर दिया कि "यह तो बूझे लाल बुझकड़, और न बूझे कोय । पायन चक्की बांध कर कहिं हरना कूदा होय । "—अर्थ-यह बात सिवाय लाल बुझकड़ के और कोई नहीं समझ सक्ता है क्या हरिन तो अपने पैरों में चक्की बांध कर यहां नहीं कूदा है ।

प्रा० लालच (सं० लालसा) पु० लोभ, चाहना, तृष्णा, तमअ ।

प्रा० लालची- गु० लालच करने वाला, लोभी, आपस्वार्थी, खुदग़रज़

सं० लालन (लल्=चाहना) पु० बहुत सनेह करना, बहुत प्यार से बालक को पालना, खिलाना, फुसलाना, दुलारना ।

प्रा० लालना (सं० लालन) क्रि० स० लड़ाना, बहुत प्यार से बालक को पालना ।

सं० लालसा (लस्=चाहना) स्त्री० बहुत चाह, इच्छा, अभिलाष ।

प्रा० लाला- पु० साहिब, बाबू, २ गुरु, पढ़ाने वाला, मास्टर, ३ कायथों की और महाजनों की [illegible] ।

सं० लालित (लाल्+इत, लल्=स्नेह सहित प्यार) कर्म० पु० पालित, लाड़ित ।

सं० लाला- स्त्री० पसेव, पसेउ, मुंहकीलार, थूक ।

सं० लालाटिक- पु० प्रभुभाग्योपजीवी, भाग्याधीन, भाग्य का भरोसा करने वाला ।

सं० लालित्य (ललित) भा० पु० सुन्दरता, मनोहरता, कोमलता

प्रा० लाली (लालना) क्रि० स० लड़ाई, प्यार किया, दुलारकिया २ (सं० लल्=चाहना) गु० दु लारी, प्यारी, ३ स्त्री० ललाई, सुर्खी।

सं० लालय- कर्म० पु० लालनार्ह, प्यार योग्य, लालनीय।

सं० लावण्य(लवण) भा० पु० देह सौन्दर्य, सुन्दरता, शोभा, २ नमकीनी, नमक का स्वाद।

सं० लास- पु० नृत्य, नाच, मोद

सं० लासक क० पु० मयूर, मोर २ नर्तक, नाचने वाला।

प्रा० लाह (सं० लाक्षा) स्त्री० लाख।

प्रा० लाह
लाहा
लाहू } (सं० लाभ) पु० लाभ, फ़ायदा, फल।

प्रा० लिखत (सं० लिखित) कर्म० पु० लिखा हुआ कागज़ जैसे कि-बाला, तमस्सुक आदि।

सं० लिखक (लिख्+अक) क पु० लिखने वाला, कातिब।

प्रा० लिखना (सं० लिखन, लिख् =लिखना) क्रि० स० लिखाई करना, लिख देना।

प्रा० लिखलेना बोल० नक़ल करना, लिख रखना।

प्रा० लिखा (लिखना) पु० भाग्य, कर्म, होनी, होनहार, २ लेख, लिखावट, कर्म० लिखाहुआ।

प्रा० लिखाई (लिखना) भा० स्त्री० लिखने के दाम, २ लिखने की मिहनत, ३ लिखने का काम, लेख की।

प्रा० लिखावट- भा० स्त्री० लिखने का या लिखाई का काम, तहरीर।

सं० लिखित (लिख्=लिखना) कर्म० लिखा हुआ, २ पु० लेख, चिट्ठी, पत्र, लिपि।

सं० लिखितव्य- कर्म० पु० लिखने योग्य, लेखनीय, लिखने लायक़।

सं० लिङ्ग (लिगि=जाना, वा चित्र या चिन्ह करना) पु० पुरुष चिन्ह, इन्द्री, २ शिव की मूरत ३ (व्याकरण में) जाति, जैसे पुल्लिंग स्त्रीलिंग, आदि।

सं० लिङ्गित कर्म० पु० चिन्हित।

प्रा० लिट्टी स्त्री० बाटी, अँगाकड़ी, आटे का गोला जिसको अगारों में पका कर खाते हैं।

प्रा० लिपटना- क्रि० अ० चिपकना, सटना, मिलना।

सं० लिपि
लिपी } (लिप्=लेपना) भा० स्त्री० लिखा हुआ कागज़, लिखन, लेख, हस्ताक्षर, हाथका लिखाहुआ, नक़ल।

सं० लिपिक
लिपिकार } क० पु० लेखक, चित्रकार।

सं० लिपिसज्जा- स्त्री० क़लमदान।

सं० लिप्त (लिप्=लेपना) कृ० लिपा हुआ, पोता हुआ, मिला हुआ, लेसा हुआ, चर्चा हुआ।

सं० लिप्सा- स्त्री० लाभ कांक्षा, लाभकामना, आग्रह, ख्वाहिश।

सं० लिप्सित- म्र्ग० पु० वाञ्छित।

सं० लिप्सु- कृ० पु० वाञ्छक, ख्वाहिशमन्द। [चिन्ह।

प्रा० लिस्र- पु० कलङ्क, दाग, २

प्रा० लिलाट, लिलाड़, लिलार (सं० ललाट) पु० शिर का अगला भाग, ललाट, भाल, २ कपाल, प्रारब्ध, भाग।

प्रा० लिवैया (लेना) कृ० लेनेवाला।

प्रा० लीक, लीका (सं० लेखा) स्त्री० गाड़ी के पहिये का निशान, पगडंडी, लकीर, २ कलंक, दाग

प्रा० लीख- स्त्री० जूं का अंडा।

प्रा० लीचड़- गु० सूम, कंजूस, कृपण, लोभी।

प्रा० लीची- स्त्री० एक फल जो चीन देश से फैला है।

सं० लीढ़ (लिह्=स्वाद लेना) म्र्ग० पु० आस्वादित, स्वाद युक्त।

प्रा० लीतरा- पु० पुराना जूता।

सं० लीन (ली=मिलना वा गलना) कृ० लय, लगा हुआ, मिला हुआ, डूबा हुआ, मग्न, २ गला हुआ, ३ लोया हुआ।

प्रा० लीपना (सं० लेपन) क्रि० स० पोतना, लेसना, थोपना।

प्रा० लीमू (सं० निम्बु, निम्ब्=सींचना) पु० नीबू, लेमू, एक खट्टा फल। [कपड़े का टुकड़ा।

प्रा० लीर- स्त्री० धज्जी, कतरन,

प्रा० लील (सं० नील) स्त्री० नील, गु० नीला।

प्रा० लीलना- क्रि० स० निगलना।

सं० लीला (ली=मिलना, या ला=लेना) स्त्री० खेल, क्रीड़ा, विहार, विलास, कामकेलि, शृंगार भाव।

सं० लीलावती (लीला) स्त्री० विलास करने वाली स्त्री, २ भास्कराचार्य्य की बेटी का नाम, ३ संस्कृत में एक गणित विद्या की पुस्तक का नाम।

सं० लीलाहि- स्त्री० विनाश्रम, बे मेहनत, २ खाय, निगल जाय।

प्रा० लुकना- क्रि० अ० छिपना।

प्रा० लुकाना- क्रि० स० छिपाना।

प्रा० लुगाई, लोगाई (लोग) स्त्री० नारी, स्त्री।

सं० लुञ्चन (लुच्=ऊपर जाना, नोचना) भा० पु० उत्पाटन, उखाड़ना, नोचना।

प्रा० लुटना (सं० लुट्=लुटना या

लूटना) क्रि० अ० लुट जाना, छिन जाना।

प्रा० लुटिया स्त्री० छोटा लोटा।

प्रा० लुटेरा } (लूटना) क० पु० लूटने
लुटेरू } वाला।

सं० लुठन (लुठ=लुण्ठन) भा० पु० घोड़ादिका धरती पर श्रम दूर करने के लिये लोटना।

सं० लुण्ठक (लुण्ठ=चोरी करना) क० पु० चोर, स्तेय कारक।

सं० लुण्ठित मर्म० पु० अपहृत, चोरित, चुराया हुआ।

प्रा० लुढ़कना } (सं० लुठन, लुठ्=
लुढ़ना } ढुलकना) क्रि० अ० ढुलकना, गिरना, ढनमनाना।

प्रा० लुढ़कजाना-बोल० मरजाना।

प्रा० लुढ़ाना (लुढ़ना) क्रि० स० ढुलकाना, लुढ़काना, गिरा देना।

प्रा० लुपरी-स्त्री० एक तरहकी लपसी।

सं० लुप्त (लुप्=काटना) क० पु० नष्ट, बरबाद, छिपजाना, अदृश्य, गुप्त।

सं० लुब्ध } (लुभ=लोभ करना, या
लुब्धक } मोहना) क० पु० लोभी, लालची, २ शिकारी, ३ लुच्चा, लंपट।

प्रा० लुभाना (सं० लोभन) क्रि० स० ललचाना, मोहना, नग्माना, चाहना।

सं० लुभित मर्म० पु० आकांक्षित, स्वाहिशमन्द।

प्रा० लुहाँगी (लोह) स्त्री० ऐसी लाठी जिसपर लोहा जड़ा रहताहै।

प्रा० लुहार } (सं० लोहकार) पु०
लोहार } लोहे का काम बनाने वाला।

प्रा० लू-स्त्री० गर्म हवा, लूक, लपट।

प्रा० लूक } (सं० उल्का) पु०
लूका } आग की चिनगारी, पतङ्गा, लपट।

प्रा० लूकालगाना बोल० आग लगाना, जलाना, २ झगड़ाउठाना, बखेड़ामचाना।

प्रा० लूट (सं० लुट्=लूटना) भा० स्त्री० डकैती, लूटपाट।

सं० लूटक- पु० कमरबंद, २ लूटने वाला, ठग। [उजाड़ना।

प्रा० लूटपूट- बोल० लूटना और

प्रा० लूटना (सं० लुट्=लूटना) क्रि० स० छीनलेना, लूटपाट करना।

प्रा० लूटपाट- बोल० लूटना और मारलेना। [झपटी।

प्रा० लूटालूट- बोल० लूट, छीना,

प्रा० लूणी } (लवण) गु० लोना,
लूनी } खारा, २ (सं० नवनीत) मक्खन, माखन।

प्रा० लून (सं० लवण) पु० निमक, नमक, लोन।

सं० लून (लू=छेदना, काटना)

र्म्म० पु० काटागया, लुनागया ।

प्रा० लूनिया (सं० लवण) गु० खारा, २ पु० एक पौधा, ३ बेलदार, वह आदमी जो और के लिये रस्ता साफ़ करता है, ४ नमक बनाने वाला, ५ बनियों की एक जाति ।

सं० लूम- पु० लांगूल, पुच्छ, पूंछ ।

प्रा० लूला- गु० विन हाथ का, टुंडा, लुंजा ।

प्रा० लेई- स्त्री० आटे का कलप या माड़ी जिससे काग़ज़ आदि साटतेहैं।

प्रा० लेंड़ी- स्त्री० बकरी की मेंगनी, २ एक तरह का कुत्ता गु० नामर्द, असमर्थ ।

सं० लेख (लिख्=लिखना) भा० पु० लिखाहुआकाग़ज़, पत्र, लिपि ।

सं० लेखक (लिख्=लिखना) क० पु० लिखने वाला, मोहर्रिर ।

सं० लेखनी (लिख्=लिखना) ण० स्त्री० लिखने की चीज़, क़लम ।

सं० लेखनीय- र्म्म० पु० लेख्य, लिखितव्य, लिखनेलायक़ ।

सं० लेखा (लिख्=लिखना) पु० हिसाब, गणित, २ स्त्री० लकीर, रेखा ।

सं० लेख्य (लिख्=लिखना) र्म्म० पु० लिखने योग्य, २ पु० चिट्ठी, पत्री, लिखा हुआ काग़ज़ ।

सं० लेख्यगृह भि० पु० दफ्तर, कचहरी

प्रा० लेटना- क्रि० अ० सोना, आराम करना ।

प्रा० लेनदेन भा० पु०
लेवादेई भा० स्त्री० } (लेना देना) व्यौपार, व्यवहार ।

प्रा० लेना (सं० ला=लेना) क्रि० स० लेलेना, ग्रहण करना, गहना, पकड़ना, स्वीकार करना, चुनना, खरीदना ।

सं० लेप (लिप्=लेपना) पु० लेपन, मरहम, मल्हम ।

सं० लेपक- क० पु० जर्राह । [मरहम।

सं० लेपन- भा० पु० लेसने कीवस्तु,

सं० लेप्य- र्म्म० पु० लगाने के योग्य, लेसने के लायक़ ।

प्रा० लेपालक (ले=पालना) पु० गोद लिया हुआ बेटा, धर्म का बेटा, पोष्यपुत्र, मुतबन्ना । [२थन ।

प्रा० लेवा (लेना) पु० लेने वाला,

सं० लेश (लिश्=थोड़ा होना) गु० थोड़ा, छोटा, अल्प, किंचित्, पु० छोटाई, अल्पता, कण ।

सं० लेशमात्र- गु० थोड़ाभीलवुतर

सं० लेह्य (लिह्=स्वाद लेना, चाटना) र्म्म० चाटने योग्य, पु० अमृत ।

अं० लैस=तय्यार कपड़ा के किनारे का फ़ीता ।

प्रा० लोई (सं० लोमीय, लोप) स्त्री० एक तरह का ऊनीकपड़ा, छोटा कम्बल, २ गुंद की चमक ।

प्रा० **लौं** } नित्य सं० तक, तलक,
लों } लग, अवधि ।

प्रा० **लौंग** } (सं०लवंग)स्त्री०एक
लोंग } तरह का गर्म मसाला।

प्रा० **लौंदा** पु० मिट्टी का ढेला ।

सं० **लोक**(लोक्=देखना)पु०लोग, मनुष्य, २ भुवन, सृष्टि के विभाग, —तीन लोक प्रसिद्ध हैं (१ स्वर्ग लोक अथवा देव लोक अर्थात् देवताओं के रहने की जगह, २ मर्त्य लोक यह संसार जिसमें मनुष्य रहते हैं, ३ पाताल लोक अर्थात् नीचे का लोक) कितने एक ग्रन्थों में सात लोक लिखे हैं (१ भूर्लोक, पृथ्वी, २ भुवर्लोक जिसमें ऋषि मुनि और सिद्ध आदि रहते हैं और वह सूर्य और पृथ्वी के बीच में है जिसको अन्तरिक्ष भी कहते हैं ३ स्वर्लोक अथवा स्वर्ग जिस में इन्द्र और देवता रहते हैं और वह सूर्य और ध्रुव के तारे के बीच में है, ४ महर्लोक जिस में भृगु आदि ऋषि रहते हैं जो ब्रह्मा के जीने तक जीते रहते हैं और जब तीन लोक में प्रलय होजाता है और उसकी लपट महर्लोक तक पहुंचती है तब ये सब ऋषि ५ जन लोक में चले जाते हैं जिस में ब्रह्मा के बेटे सनक, सनन्दन, सनातन और सनत्कुमार रहते हैं, ६ तपोलोक जहां तपस्वी रहते हैं, ७ सत्यलोक अथवा ब्रह्मलोक अर्थात् ब्रह्मा का लोक इन में के पहले तीन लोक हर एक कल्प अर्थात् ब्रह्मा के दिन के अन्त में नाश हो जाते हैं, और पिछले तीन लोक ब्रह्मा के जीने तक अर्थात् ब्रह्मा के १०० बरस तक रहते हैं और चौथा महर्लोक भी उसी समय तक रहता है पर नीचे के तीन लोक प्रलय के समय में जलते हैं तब उसकी तपन के कारण वहां कोई नहीं रहता बहुत से ग्रन्थों में १४ लोक लिखे हैं—७ लोक येही जो ऊपर लिखे गये और ७ पाताल हैं जिनको पाताल शब्द के वर्णन में देखो ।

लोकखंड- अथवा कतिपयदेशों और प्रदेशों के प्राचीन संस्कृत और आधुनिक नाम पाठकों के सुभीते के हेतु उद्धृत किये जाते हैं ।

आधुनिक प्रचलित एशिया का संस्कृत नाम असेचनक अथवा विष्णुक्रान्त अनुमित है इसी प्रकार यूरोप का हपुजात वा अश्वक्रान्त है यथा

भविष्यपुराणे ।

हपुजाते नराः शुक्लाः
शूराःशिल्पविशारदाः ।

वाणिज्यादिरताः क्रूरा
मायामोहविमिश्रिताः ।
अफ्रीका का संस्कृत नाम सूर्यारिका वा रथक्रान्त है यथा भविष्यपुराणे ।
रथक्रान्ते नराः कृष्णाः
प्रायशोविकृताननाः ।
आममांसभुजः सर्वे कच्चा
शूराः कुञ्चितमूर्द्धजाः ॥

प्राचीननाम	आधुनिकनाम
आवर्तन	ब्रिटेन
इन्द्रद्वीपवा इन्दुद्वीप	इङ्गलेण्ड
रोम वा रूम	रोम
पटचर	इटली
पशुशील	पोर्टुगाल
क्रौंच	जरमनी
सैनिक वा कुक्कुट	हालेण्ड,बेल्जियम
अश्वक वा अश्वीया	अस्ट्रीया
भल्लिया-कुहक	गाल वा फ्रांस
तामसदेश	स्पेन
माठक वा मारक	डेन्मार्क स्केण्ड नेविया
बर्बर	बारबरी
वारिधान, वारुण	अफ्रीका का उपद्वीप
शक तुरुस्क	एशियाई तुर्की
रुष	रसिया
हैम	सैबीरिया
तुखारा	तुखारा
पारद,महाचीन	चीन
तालतोपक	तिब्बत
पार्वत	तातार
बाल्हीक	बलख
आर्वत	अरब
पारस्य	ईरान
यवन	यूनान
नर्दिनाश, कारस्कार	मर्दाना
पह्नव	काबुल
गान्धार	कन्धार
अपवाह, अपरान्त	मस्कत
सिंहलद्वीप	सीलोन
उपमल्लका	मलाका
ब्रह्मोत्तर ब्रह्मदेश	ब्रह्मा
कुमारिका	हिन्दुस्थान
कुमारद्वीप, स्वर्णभूमि	अमेरिका
उत्तरकुमार	उत्तर अमेरिका
दक्षिणकुमार	दक्षिणअमेरिक
तलह	ब्राज़ील
हिरण्यपुर	पेरू
रमणक	अस्ट्रेलेशिया
स्वर्ण प्रस्थ	पालिनेशिया

कुमारिका नाम हिन्दुस्थानान्तर्गत प्रदेशों के नाम

दरद	भूटान
दरदालिङ्ग	दार्जिलिङ्ग

पंजनद	पंजाब
गैरिककाश्मीर	काश्मीर
उत्तरकोशल	फैजाबाद नव्वाबगंज
काशी	बनारस
कुरुजाङ्गाल	कुरुक्षेत्र
इन्द्रप्रस्थ	दिल्ली
अवन्ति, विशाला	उज्जैन
गुर्जराट	गुजरात
काञ्ची	करनाट
पाण्ड्य	मलाबार
किष्किन्धा	दक्षिणदेश
केकय	हिरात
माहिषक	मैसूर
उतकल, ओड्र	उड़ीसा
सुराष्ट्र	महाराष्ट्र
सिन्धुसौवीर	सिन्धदेश
विदेह, मिथिला	तिरहुत
महोदय, कान्यकुब्ज	कन्नौज
मगध, कीकट	गया
पाटलिपुत्र	पटना
अङ्ग	राजमहल, आरा
चम्पा	भागलपुर
पुण्ड्र	मेदिनीपुर
बङ्ग, गौड़	बंगाला
प्रागज्योतिष	कामरूप
सूरसेन	मथुरा
अन्ध्र	तिलंगाना
कलिंग	उत्तरीयसरकार
कुलूत	कूलू
चेदि	चन्देरी
चोल	कर्नाटक
अश्मक	ट्रावंकोर
विदर्भ	बरार
श्रावस्ती	(सहेट महेट) (एकौना
सौराष्ट्र	काठियावाड़

सं० **लोकनाथ** (लोक+नाथ) पु० राजा, २ शिव, ३ ब्रह्मा, ४ विष्णु।

सं० **लोकप** (लोक=सृष्टि, वा भुवन, पा=बचाना) पु० लोकपाल।

सं० **लोकपाल** (लोक, पाल=पालना) पु० राजा, दिग्पाल।

सं० **लोकबांधव**- पु० सूर्य्य।

सं० **लोकलोचन**- पु० सूर्य्य।

सं० **लोकमाता** (लोक+माता) स्त्री० संसार की मा, लक्ष्मी।

सं० **लोकयात्रा**- स्त्री० संस्थिति, जन्म मरण, लोकव्यवहार, प्राणरक्षा, रोजी, आजीविका।

अं० **लोकल**=देशीय, मुकामीस्थानीय

अं० **लोकलस्यल्फगवर्नम्यण्ट**= स्थानीय आत्मशासन प्रणाली, खुद इख्तियारी मुकामीहुकूमत, जैसे अनरेरी मजिस्टरेट।

सं० **लोकालोक** (लोक=देखना, अलोक=नहीं देखना) पु० एक

पहाड़ की श्रेणी जिसको सोचते हैं कि सातों समुद्रों को घेरे हुये हैं और इस संसार की सीमा है।

सं० लोकेश (लोक+ईश) पु० ब्रह्मा, २ राजा।

प्रा० लोग (सं० लोक) पु० मनुष्य, आदमी, जन।

सं० लोकापवाद- पु० अपकीर्ति, लोकनिन्दा, अंगुश्तनुमाई।

सं० लोचक (लोच्+अक) पु० मांसपिण्ड, नेत्रतारा, काजल, बेंदी, टीका, नीलवस्त्र, कर्णफूल, कदली, साँपकी केचुली।

सं० लोचन (लोच्=देखना) ण० पु० आंख, नेत्र, नयन २ संख्या।

प्रा० लोटना (सं० लुट्=फिरना, घूमना) क्रि० अ० घूमना, फिरना, रोलना, २ तड़फना, छटपटाना।

प्रा० लोटपोटहोना-बोल० मोहित होना, किसी के प्यार में डूबना।

प्रा० लोटा- पु० गडुवा, पानी डालने का बरतन।

प्रा० लोढ़ा (सं० लोष्ट, लोट्=इकट्ठा होना) पु० सिल बट्टा, २ ओसवाल महाजनों की एक जात।

प्रा० लोणा } (लवण) पु० खारा, २ सुन्दर।
लोना }

प्रा० लोथ (सं० लोचक, लोच्=देखना) स्त्री० मरा शरीर, लाश, मृतक। [मांस का पिंड।

प्रा० लोथरा (सं० लोचक) पु०

प्रा० लोदी- पठानों की एक ज़ाति।

प्रा० लोन (सं० लवण) पु० नमक, निमक, नून।

प्रा० लोनामिर्चलगाना- बोल० अपनी तरफ़से बहुत बढ़ाके कहना।

प्रा० लोनाई (सं० लावण्य) भा० स्त्री० सुन्दता, शोभा।

सं० लोप (लुप्=काटना) पु० काटना, मिटाना, व्याकरण में अक्षर अथवा पद को उड़ा देना या निकाल देना, २ छिपा, अदृश, गुप्त, ३ नाश, ४ छीलछाल, काटकूट।

सं० लोपामुद्रा- स्त्री० अगस्तऋषि की पत्नी।

सं० लोपी-क० पु० नाशक, नाशकर्ता।

सं० लोप्य- र्म्म० नाशनीय, नाश्य।

प्रा० लोबान (अ० लुबान) पु० एक तरह की सुगन्धित चीज जिसको धूपकी तरह देवता के साम्हने आग पर रखते हैं।

सं० लोभ (लुभ्=लालच करना) पु० लालच, पराये धन के पाने की चाह, तृष्णा, तमअ।

सं० लोभी (लोभ) क० पु० लालची।

सं० लोम (लू=काटना) पु० देह पर के बाल, रोम, रूंगटे।

प्रा० लोमड़ी (सं० लोमशा, लोम)

स्त्री॰ एक जानवर का नाम।

सं॰ **लोमश** (लोम, अर्थात् जिसके शरीर पर बहुत बाल हों) पु॰ एक ऋषि का नाम, जिसके गले में राजा परीक्षित ने मरा हुआ सांप डाला था और उसके चेले शृंगी ऋषि ने उसको शाप दिया कि सातवें दिन राजा को तक्षक सांप डसेगा तब श्रीशुकदेव जी ने आकर राजा परीक्षित को श्रीमद्भागवत सुनाकर उनका उद्धार किया गु॰ जिस के बहुत बाल हों।

प्रा॰ **लोयन** (सं॰ लोचन) पु॰ आंख।

प्रा॰ **लोर** (सं॰ लोल) पु॰ झुमका, २ आंसू।

सं॰ **लोल** (लुल=हिलना) गु॰ हिलता हुआ, चंचल, २ पु॰ आंसू, ३ स्त्री॰ जीभ, ४ लक्ष्मी।

सं॰ **लोलुप** (लुप=नाश करना अर्थात् सिवाय लोभ के और सबचाह को नाश करना, या लुभ्=लोभ करना यहां भ का प हो जाता है) गु॰ बहुत लोभी, बड़ा लालची।

सं॰ **लोलुभ** (लुभ्=लालच करना) गु॰ बहुत लोभी, बहुत लालची।

सं॰ **लोह** (लुह=लादना, या लू=काटना) पु॰ लोहा, एक प्रकार की धातु।

सं॰ **लोहकार**-क॰ पु॰ लुहार।

प्रा॰ **लोहा** (सं॰ लोह) पु॰ एक प्रकार की धातु।

प्रा॰ **लोहाबजाना** बोल॰ तलवार से लड़ना।

सं॰ **लोहित** (रुह्=पैदा होना) गु॰ लाल, पु॰ लोहू, २ लालरंग।

सं॰ **लोहिताक्ष** (लोहित+अक्ष) पु॰ लालआंख, रक्तनेत्र, विष्णु, कोकिला पक्षी।

प्रा॰ **लोहिया** (लोह) गु॰ लोहका।

प्रा॰ **लौंडा** पु॰ लड़का, छोकरा, दास, गुलाम।

प्रा॰ **लौंडिया** / **लौंडी** स्त्री॰ दासी, छोकरी

प्रा॰ **लौंद** पु॰ मलमास, अधिकमहीना।

प्रा॰ **लौ** (सं॰ लय) स्त्री॰ जलती हुई बत्ती का शोला या ज्वाला, २ ध्यान, मन, लगन।

प्रा॰ **लौलगाना** बोल॰ ध्यानकरना, ईश्वर की उपासना या प्रार्थना में स्थिर होना।

प्रा॰ **लौलगना** बोल॰ ध्यानलगाना धुनलगना, किसी को बार बार याद करना।

सं॰ **लौकिक** (लोक) गु॰ संसारिक जो संसार में प्रसिद्ध हो, जो लोकव्यवहारमेंआताहो, दुनियावी।

प्रा॰ **लौटना** क्रि॰ अ॰ वापसआना, फिरना, घूमना, उलटा फिरना।

प्रा० **लौना** (सं०लवण,लू=काटना) क्रि० स० काटना, कटनी करना, २ कमवांट में दूसरा बांट लगाकर उसे पूरा करना, लगना ।

अं० **ल्यजिस्लेटिवकौन्सिल**=न्यायोत्पादनसभा,क़ानून इजराई-दरबार ।

प्रा० **ल्यारी** पु० भेड़िया, हुंडार ।

—::—

व

सं० **व** (सं० वा=बहना,जाना)पु० हवा, २ राहु, ३ कल्याण,४ समुद्र, ५ बाघ, ६ वरुण, ७ मन्त्रण, ८ तांद, इस अक्षर की जगह हिंदी में बहुत वार ब लिखा जाता है इस लिये जो शब्द इस में नहीं मिले उसको ब में देखनेसे मिलेगा ।

सं० **वंश** (वश्=चाहना) पु० बेटे पोते, कुल, सन्तान, सन्तति, २ बांस ।

सं० **वंशभोज्य** पु० पितृपितामह, प्रभृति रजिता भूम्यादि संपत्,पितृ सम्पत्, पुरुषाओं से चली आती जो जीविका, पितरों की संपदा ।

सं० **वंशरोचन** (वंश=बांस,रुच्=चमकना) पु० बांस में से निकली हुई कपूर सी धौली चीज़ जो बहुतसी औषधियों में काम आती है।

सं० **वंशावली** (वंश + आवली) स्त्री० पुरुषों की नामावली, पीढ़ी, परंपरा, वंशक्रम, वंश श्रेणी ।

सं० **वंशिका** स्त्री०अगर,सुगन्धकाष्ट, मुरली, वंशरोचन ।

सं० **वंशी** (वंश=बांस)स्त्री०बांसका बना हुआ एक बाजा, बांसुरी, मुरली ।

सं० **वंशीधर** (वंशी=बांसुरी,धर=रखने वाला, धृ=रखना) पु० श्री कृष्ण, मुरलीधर ।

सं० **वंशीवट** (वंशी+वट) पु० एक बड़ का पेड़ जिस के नीचे बैठकर श्री कृष्ण बंशी बजाया करते थे ।

सं० **वंश्य**- पु० कुलीन, श्रेष्ठ,कुलोत्पन्न पु० पुत्र, सप्तम पुरुषाद्भिन्नः वंशभवः ।

सं० **वक** बक शब्द को देखो ।

सं० **वकवृत्ति** स्त्री० पु० पाखंडी, धूर्त, दग़ावाज़ ।

सं० **वकुल**- पु० मौरश्रीवृक्ष ।

सं० **वक्तव्य** (वच्=बोलना) त्रि० पु० कहने योग्य,बोलने योग्य ।

सं० **वक्ता** (वच्=कहना, बोलना) क०पु० बोलने वाला, कहने वाला, गोया, स्पीचर ।

सं० **वक्त्र** (वच्=बोलना) पु० मुंह, मुख ।

सं० **वक्तृता**- भा० स्त्री० कथन, व्याख्यान, स्पीच, वाज़ करना ।

सं० **वक्र** (वकि=टेढ़ा होना) गु०

टेढ़ा, बांका, कुटिल, पु० शनैश्चर, जलकाभ्रमर, मंगलग्रह ।

सं० वक्रनक- पु० शुकपक्षी, सुग्गा, २ पिशुन, दुर्जन ।

सं० वक्राङ्ग- पु० हंस, चकवापक्षी, सारस, गु० कुब्ज, टेढ़ाअंग ।

सं० वक्रोक्ति (वक्र=टेढ़ , उक्ति= कहना) स्त्री० टेढ़ा कहना, टेढ़ी बात, व्यंग वचन, कुटिलोक्ति, काकोक्ति, काकु वचन, ताना, २ एक अलंकार जिस में टेढ़ीबात कही जाती है जैसे

" हम कुल घालक सत्य तुम
" कुल पालक दश सीस"

अथवा

" मैं सुकुमारिनाथ वन योगू
" तुमहिं उचित वन मों कहँ भोगु"

सं० वक्षःस्थल (वक्षस्=छाती (वह् =लेजाना) और स्थल=जगह) पु० छाती, हृदय, उरस्थल ।

सं० वक्षोज (वक्षस्+ज) पु० स्तन, कुच । [कुटिल ।

सं० वक्र (वकि=टेढ़ा करना) गु० बाँका,

सं० वक्रिल- क० पु० कण्टक, काँटा, त्रिशूल ।

सं० वङ्ग (वगि=जाना) पु० रांगा, एक धातु, २ बंगाला देश ।

सं० वचन =वचन शब्द को देखो ।

सं० वचनव्यक्ति- स्त्री० बात की सफाई: बात में सफाई ।

सं० वज्र =वज्र शब्द को देखो ।

सं० वज्रदन्त पु० शूकर, मूषक, मूश ।

सं० वज्राघात- पु० वज्रपात, वज्रसे मारना ।

सं० वञ्चक (वञ्च्=ठगना) क० पु० ठग, ठगने वाला, धूर्त, दगाबाज़, २ गीदड़, सियार, ३ बभ्रु, न्योला ।

सं० वञ्चित (वञ्च्=ठगना) कर्म० पु० ठगा हुआ, ठगागया, महरूम ।

सं० वट (वट्=घेरना) पु० वड़ का पेड़ ।

सं० वटर (वट=लपेटना) पु० मुर्गा- २ चोर, ३ पगड़ी, ४ आसन, चटाई, ५ लकुट, ६ छड़ी गु० धूर्त, दुर्जन, कुरूप, आलसी ।

सं० वटी- कर्म० स्त्री० औषध की गोली, २ रस्सी ।

सं० वटु (वट्=बोलना) पु० ब्रह्मचारी, २ बालक, विद्यार्थी, ब्राह्मण कुमार ।

सं० वटुक (वट्=बोलना) पु० बालक, २ बालक रूप भैरव ।

सं० वड़- गु० बड़ा, विस्तीर्ण पु० विस्तार, दीर्घता ।

सं० वडिश- पु० कटिया, वंशी, मछलियों के पकड़ने का यन्त्र ।

सं० वण्टक (वण्ट=बाँटना, दि, भागक) क० पु० बांट लोहा या पत्थर के, बांटने वाला, विभाजक ।

सं० वत्=बराबर, समान, तुल्य ।

सं० **वत्स**(वद्=बोलना,जिससे प्यार से बोलते हैं) पु०बच्चा,बालक, २ बछड़ा, ३ छाती, ४ बरस, ५ प्यार का शब्द । [सम्वत ।

सं० **वत्सर** (वस्=रहना) पु०बरस,

सं० **वत्सल**(वत्स=प्यार,ला=लेना) गु० प्यारा, प्रेमी, छोही, मोही, दयालु, कृपालु, रहीम ।

सं० **वदन** (वद्=बोलना) पु०मुंह, मुख, चिहरा । [प्रिय ।

सं० **वदान्य**- पु० दानशील, वक्ता,

सं० **वन** (वन्=सेवना, मांगना या शब्द करना) पु०जंगल, विपिन, अटवी, २ पानी,३ जगह,स्थान ।

सं० **वनचर** (वन=जंगल,चर=चलने वाला, चर्=चलना) पु० जंगली, वन मानुष, ३वानर, बन्दर ।

सं० **वनज** (वन=जंगल, वा पानी जन्=पैदा होना)पु०कँवल,कमल।

सं० **वनपांशुल**पु०व्याध, बहेलिया।

सं० **वनमाला**- स्त्री० तुलसी कुन्द मन्दार, पारिजाताब्ज पुष्पकैः निर्मिता दीर्घमालाया, वनमाला प्रकीर्तिता । अर्थ तुलसी, कुन्द, मन्दार, पारिजात, कमल इनसे बनी हुई ।

सं० **वनस्पति** (वन=जंगल, पति= मालिक)स्त्री० वनस्पति, जमीनसे उगने वाली चीज़ ।

सं० **वनित** (वन् + इत)क्र्मि० पु० याचित, मांगाहुआ ।

सं० **वनिता** (वन्=मांगना, याचना) स्त्री० लुगाई, नारी, पत्नी, प्यारी।

सं० **वन्दन चरित** पु० काबिल तारीफ़, प्रशंसा योग्य ।

सं० **वन्दन**, भा० पु० } (वदि=प्र-
वन्दना, भा० स्त्री० } णाम करना, पूजना, वा सराहना) सराह, स्तुति, प्रणाम, नमस्कार, आदाब, सिजदा ।

सं० **वन्दनीय** } (वदि=प्रणामकर-
वन्द्य } ना,वा सराहना) क्र्मि० पु० सराहने योग्य,प्रणाम या नमस्कार करने योग्य ।

सं० **वन्दि** } क्र्मि० प्रणामकृत, नम-
वन्दित } स्कार किया गया ।

सं० **वन्दीजन** पु० भाट, प्रशंसक ।

सं० **वन्य** (वन)गु० जंगली, वन वासी, वनैला, वनका ।

सं० **वपन** (वप्=बोना) भा० पु० बीज बोना, बीज डालना, २ केश मुण्डन,छौर कर्म्म,बालबनाना

सं० **वपनी** धि०स्त्री० नापित शाला, हज्जामों का अड्डा ।

सं० **वपिल** क० पु० पिता, बाप ।

सं० **वपुस्** (वप्=बोना)पु०शरीर, देह, काय ।

सं० **वप्र** पु० प्राचीर, प्राकाँ, परि

खा खांई, शहर पनाह, धुस्स, मट्टी का टीला, २ बाप।

सं० वमन (वम्=रद्द करना, कै कर ना) स्त्री० उलटी, कै, रद्द।

सं० वमनी स्त्री० जोंक, जलौका, रक्तपा।

सं० वमित (वम्=रद्द करना) कर्म० पु० रद्द किया हुआ, वमन करता हुआ, वान्त, उगिला हुआ।

सं० वयस् (वय् अथवा अज्=जाना) स्त्री० उमर, अवस्था।

सं० वयस्थ-क० पु० समरस्थ, बालिग।

सं० वयस्य गु० बराबरवाला, हमउमर।

सं० वर (वृ=पसन्द करना) पु० आशिष, आशीर्वाद, वरदान, चाही हुई चीज़, २ पति, स्वामी, ३ जंवाई, गु० सबसे अच्छा, श्रेष्ठ, बड़ा।

सं० वरण पु० वेष्टन, लपेटना, पूजना, आमंत्रण।

सं० वरणा (वृ=पसन्द करना) स्त्री० एक नदी का नाम जो बनारस के उत्तर बहती हुई गंगा में मिलती है।

सं० वरद (दा=देना) क० पु० अभीष्ट दाता, अभय दाता।

सं० वरदा- क० स्त्री० दुर्गा, शिवा।

सं० वरदान (वर+दान) पु० आशिष देना, वर देना, दुआ देना।

सं० वरदायक (वर+दायक) क० पु० वर देने वाला, वरदाई, चाहे हुए को देने वाला।

प्रा० वररहना- बोल० अच्छा रह ना, श्रेष्ठ रहना, सरस रहना, जयवन्त होना।

सं० वरवर्णी (वर=श्रेष्ठ+वर्णी =रङ्ग) स्त्री० गौरी, गोरी स्त्री।

सं० वराङ्गना (वर=सब से अच्छी अङ्गना=स्त्री) स्त्री० सुन्दर स्त्री।

सं० वराटक- पु० बीजकोश, बीज का स्थान, कमल का बीज।

सं० वराटिका-स्त्री० कौड़ी, कपर्दिका।

सं० वराणसी } (वरणा एक न **वाराणसी** } दी, और असी एक नदी ये दोनों नदियां बना रस के पास मिलती हैं इसी लिये ऐसा नाम हुआ) स्त्री० बनारस, काशी, शिवपुरी।

सं० वरासन (वर+आसन) पु० विष्टर, श्रेष्ठासन, राज्यासन, २ द्वारपाल।

सं० वराह- पु० शूकर, विष्णु का अवतार।

सं० वरुण- पु० जल, जलेश, जल पति, २ सूर्य, ३ पक्कामकान।

सं० वरूथ (वृ=ढकना) पु० रथके ढकने का कपड़ा, २ समूह, झुण्ड।

सं० वरूथिनी- स्त्री० पृतना, सेना।

सं० वरेण्य (वृ+एन्य) गु० श्रेष्ठ, मुख्य, उत्तम, प्रार्थनीय, वरदाता।

सं० वरोरुह- गु० श्रेष्ठ जांघ वाली।

सं० वर्ग (वृज्=ढकना) पु० एक जाति का समूह, गण, २ दर्जा, किलास, ३ गणित में एक अंक को उसी अंक से गुना करने से जो फल निकले जैसे ४ का वर्ग सोलह और पांच का पच्चीस आदि, मजजूर, स्क्वायर।

सं० वर्गमूल (वर्ग+मूल) पु० वर्ग का मूल अर्थात् वह अंक जिसका वर्ग किया हो, जैसे १६ का वर्ग मूल ४ और पच्चीस का वर्ग मूल ५ जज़र, स्क्वायर रूट।

सं० वर्गीय (वर्ग) गु० वर्ग में का उसी समूह में का।

सं० वर्जक (वृज्+अक)क०पु० परिहारक, रोकने वाला, मानेअ।

सं० वर्जन (वृज्=छोड़ना) भा० पु० त्याग, छोड़ना, रोकना, मना करना।

सं० वर्जनीय (वर्ज्+अनीय) र्म० पु० रोकने योग्य, मना करने के लायक़।

सं० वर्जित } **वर्ज्य** } (वृज्=छोड़ना) र्म० पु० छोड़ा हुआ, रोका हुआ, मना किया हुआ।

सं० वर्ण (वर्ण्=रंगना, फैलाना, सराहना)पु० रंग, २ जाति, क़ौम जैसे (१ ब्राह्मण, २ क्षत्री, ३ वैश्य, ४ शूद्र) ३ अक्षर, हर्फ़।

सं० वर्णक क० पु० प्रशंसक, तारीफ़ करने वाला।

सं० वर्णन (वर्ण्=रंगना, सराहना, फैलाना) पु० बखान, बयान, २ स्तुति, सराह, ३ रंगना।

प्रा० वर्णना } **वर्णनकरना** } (सं० वर्णन) क्रि० स० बयान करना, गुण कहना, सराहना, स्तुति करना।

सं० वर्णमाला (वर्ण=अक्षर, माला =पंक्ति) स्त्री० ककहरा, स्वरव्यञ्जन, हरूफ़ तहज्जी=ऐल्फाबिट।

सं० वर्णसङ्कर (वर्ण=जात, सङ्कर मिला हुआ)पु० दोगला, जिसका बाप और मा जुदी जुदी ज़ात के हों।

सं० वर्णिका स्त्री० वर्णों की लिखने वाली, लेखनी, क़लम।

सं० वर्णित र्म० पु० स्तुति किया गया, तारीफ़ किया गया, कहागया।

सं० वर्त्तन (वृत्=होना) पु० जीविका, आजीविका, जीने का उपाय रोज़ी, मआश।

सं० वर्त्तमान (वृत्=होना) पु० जो समय बीत रहा है, गु० विद्यमान, मौजूद।

प्रा० वर्ताव भा० पु० व्योहार, राहरस्म।

सं० वर्ति (वृत्+इन) स्त्री० बत्ती, नयनांजन, इतर, फूलेल, औषध, दीपक, चिराग़।

सं० वर्तुल गु० गोल, गोलाकार।

सं० वर्म, वर्मन पु० पथ, अध्वा, राह, २ पलक निमेष ।

सं० वर्द्धन (वृध्=बढ़ना) पु० बढ़ना, बढ़ती, वृद्धि ।

सं० वर्द्धित क०पु० उन्नत, बढ़ाहुआ।

सं० वर्म्म (वृ=ढकना) पु० कवच, बखतर

सं० वर्बर (वर्ब्+अर, वर्ब=कहना) क०पु० बहुतबातूनी, फ़ज़ूलगो, मूर्ख, २ पीला चन्दन ३ हींग ४ केशभेद ५ बाबरी ।

सं० वर्ष (वृष्=बरसना, या पैदा करना) पु० साल, सम्बत, बारह महीने, २ वर्षा, मेह, ३ जम्बूद्वीप का एक खंड ।

सं० वर्षण भा० पु० बर्सना ।

सं० वर्षा (वृष्=बरसना) स्त्री० मेह, बरसात, वर्षाकाल, प्रावृट्काल ।

सं० वर्षाकाल (वर्षा+काल) पु० बरसात, चौमासा, चतुर्मास ।

सं० वर्हिण, वर्ही (वर्ह=मोर की पूंछ वर्ह=ऊंचा होना, या सब से अच्छा होना) पु० मोर, मयूर।

सं० वल (वल्=घेरना) पु० सेना, फ़ौज, २ बल, ताक़त ।

सं० वलभी स्त्री० बरण्डा, गृहचूड़ा बराम्दा ।

सं० वलय (वल्=ढकना, वा घेरना) पु० कंकण, बाला कड़ा ।

सं० वला स्त्री० सेना, २ लक्ष्मी ३ धरणी, ४ बरियारा औषधि ।

सं० वलाका (वल्=घेरना) स्त्री० बगुला, बगुले के ऐसा पखेरू ।

सं० वलाहक पु० मेघ, बद्दल ।

सं० वलि स्त्री० पूजो पहार, पूजा की सामग्री, २ पशुवध, क़ुर्बानी ।

सं० वल्कल (वल्=ढकना) पु० छाल, छिलका, वकला ।

सं० वल्गु पु० छाग, चन्दन, पण, वन गु० २ मनोहर ।

सं० वल्मीक (वल्=घेरना, ढकना) पु० दीमक, बिम्बोट, दीपककी बाँबी।

सं० वल्लभ (वल्ल्=ढकना) गु० प्यारा, प्रिय, प्रियतम, पु० पति, २ अधिकारी ।

सं० वल्लभा (वल्लभ) स्त्री० प्यारी स्त्री, प्रिया ।

सं० वल्ली (वल्=घेरना) स्त्री० लता, बेली, २ पृथ्वी, ३ अजमोद ।

सं० वशिष्ट (वशी=वस करने वाला जो अपनी इन्द्रियों को अपने वस में रक्खे या अब और शाम् सिखाना, जो मनुष्यों को धर्म की बात सिखलावे) पु० एक ऋषि जो ब्रह्मा का बेटा और सूर्य वंशियों का गुरू था, सात प्रजापतियों में का एक प्रजापति ।

सं० वश (वश्=स्पृहा, इच्छा) पु०

आधीन, क़ाबू, इख़तियार ।

सं० वशी- क० पु० जितेन्द्रिय ।

सं० वशीभूत (वश्=अधीन, भू=होना) गु० अधीन, दूसरे के बस में ।

सं० वश्य- कर्म० पु० वशमें, काबूमें ।

सं० वसति } (वस्=बसना) स्त्री० वसती } बास, बासा, बस्ती, आबादी, रहने की जगह, २ रात ।

सं० वसन- पु० वस्त्र, छादन, २निवास ।

सं० वसन्त (वस्=रहना, वा ढकना, या महकाना, सुगंधित करना) पु० १एकऋतु जो चैत और कुछ वैशाख के महीने तक रहती है, ऋतुराज, २ एक रागका नाम, ३शीतला, गोटी ।

सं० वसन्तदूत- पु० कोकिला, आमवृक्ष, माधवीलता ।

सं० वसा स्त्री० चर्बी, मेदा ।

प्रा० वसीठ- पु० दूत, हलकारा, वकील ।

प्रा० वसीठी- स्त्री० दूत का काम, दूतपन ।

सं० वसु (वस्=रहना, वा ढकना) पु० एक प्रकार के देवता जो आठ हैं (१ धर, २ ध्रुव, ३ सोम, ४ सावित्र, ५ अनिल, ६ अनल, ७ प्रत्यूष, ८ प्रभास) २ आग, ३ किरण, ४ एक वृक्ष, ५ धन, ६ सोना, ७ रत्न, जवाहिर, ८ पानी, गु० मीठा, २ सूखा ।

सं० वसुदा (वसु=धन, दा=देना) स्त्री० धरती, ज़मीन, धरणी, पृथ्वी, भूमि ।

सं० वसुधा (वसु=धन, धा=रखना) स्त्री० धरती, ज़मीन, पृथ्वी ।

सं० वसुन्धरा (वसु=धन, धृ=रखना) स्त्री० पृथ्वी, धरती, ज़मीन ।

सं० वस्तव्य- क० पु० वासयोग्य, रहने के लायक़ ।

सं० वस्तु- पु० पदार्थ, द्रव्य ।

सं० वहित्र- (वह्=लेजाना वा पहुंचाना) पु० जलयान, जहाज़ ।

सं० वहिर्मुख- गु० विमुख, बागी ।

सं० वह्य- पु० काँवर, बहँगी, बहँगा, वाहन, डोला, डोली ।

सं० वह्व- गु० भूत, प्रभूत, बहुत ।

सं० वन्हि (वह्=लेजाना, वा पहुंचाना) स्त्री० आग, अग्नि ।

सं० वा- समुच्चा० अथवा, या, विकल्प, सादृश्य, अवधारण, वितर्क, पाद पूरण ।

सं० वाक्य (वच्=बोलना,) पु० बोल, वाक्, वचन, वाणी, २ पदों का इकट्ठा होना, जुमला ।

सं० वाग- पु० वाक्, वाणी, स्त्री० लगाम ।

सं० वागीश (वाच्=बोली, ईश=मालिक) पु० बृहस्पति, २ ब्रह्मा, ३ कवि, ४गु० अच्छा बोलनेवाला ।

सं० वागीशा-स्त्री० सरस्वती, शारदा।

सं० वागीश्वरी (वाच्=बोली, ईश्वरी=देवी) स्त्री० सरस्वती ।

सं० वागुरा- स्त्री० मृगपाश, फांसी, फंदा ।

सं० वाग्डम्बर-पु० वाचालता, वाक्यस्तोम, बहुत बातें, प्रलापी, धूर्त।

सं० वाग्दण्ड (वाच्=बोली, दण्ड =सज़ा) पु० मुंह से भला बुरा कहना, धमकाना ।

सं० वाग्मी (वाच्=बोली)गु० सुन्दर, बोलने वाला, पु० बृहस्पति।

सं० वाङ्मय- गु० शास्त्र, वाक्य स्वरूप, वाणी का रूप, गोया, वक्ता।

सं० वाच् / वाचा (वच्=बोलना) स्त्री० बोली, वचन, वाक्, वाणी, वाक्य ।

सं० वाचक (वच्=कहना)क० पु० सार्थक शब्द, ऐसा शब्द जिसका अर्थ हो, २ बोलने वाला ।

सं० वाचन भा० पु० पढना, कहना।

सं० वाचस्पति (वाच्=बोली, पति =स्वामी) पु० बृहस्पति, देवताओं का गुरु ।

सं० वाचा- स्त्री० वाणी, सरस्वती, वचन, ज़बान ।

सं० वाचाट- गु० कुत्सितभाषी, बदकलाम, दुर्वचनी ।

सं० वाचाल (वच्=बोलना) क० पु० बातूनी, बहुत बोलने वाला, गप्पी, बक्की ।

सं० वाचित-कर्म० पु० उक्त, कथित।

सं० वाच्य (वच्=कहना)कर्म० पु० बोलने योग्य, जो बोला जाय, जो कहा जाय, पु० वाक्य, अर्थ ।

सं० वाच्यता- स्त्री० अपमान, हजो।

सं० वाज- पु० अन्न, घृत, जल, यज्ञ, वाजपक्षी, तीरमें पंख, वेग ।

सं० वाजपेय (वाज=यज्ञ की सामग्री, अथवा घी (वज्=जाना) और पेय पीना (पा=पीना)) पु० एक प्रकार का यज्ञ ।

सं० वाजी (वाज=वेग, वज्=जाना) पु० घोड़ा, २ तीर ।

सं० वाञ्छा- स्त्री० स्पृहा, कांक्षा, इच्छा, ख्वाहिश, अभिलाष ।

सं० वाट-पु० पथ, राह, जीविकास्थान

प्रा० वाटी- स्त्री० भौरिया, २ गृह ।

सं० वात (वा=जाना, बहना) स्त्री० हवा, बाव, बतास, पवन, वायु, २ गठिया वात, एक रोग ।

सं० वातापिसूदन क० पु० अगस्त मुनि ।

सं० वातायन पु० झरोखा, रोशनदान ।

सं० वात्सल्य (वत्सल) भा० पु० प्यार, प्रेम, स्नेह, दयालुता ।

सं० वाद (वद्=बोलना) पु० शास्त्रार्थ, बहस, चर्चा, बातचीत, विवाद, झगड़ा, २ वचन, वाक्य, ३ दावा,

मुकद्दमा, पुकार, फ़र्याद ।

सं० वादक भ०पु० कहना, बजाना।

सं० वादरायण पु० व्यासमुनिबद्रिकाश्रम वासी ।

सं० वादी (वाद) क० पु० बोलने वाला, वाद करने वाला, शास्त्रार्थ करने वाला, पु० मुद्दई, दावा करने वाला, नालिश करनेवाला ।

सं० वाद्य (वद्=शब्द करना)पु० बाजा ।

सं० वानप्रस्थ (वन=जंगल, प्रस्थ =रहनेवाला, प्र, स्था=ठहरना)पु० तीसरे आश्रमकामनुष्यजो ब्रह्मचर्य्य और गृहस्थाश्रम के पीछे बन में रहकर तपस्या करता है, तपस्वी, बनवासी ।

सं० वानर (वान=बन के फल आदि, रा=लेना, अथवा वा =कुछ कुछ, नर=मनुष्य, अर्थात् जिसका डील डौल कुछ कुछ मनुष्य से मिलता है) पु० बन्दर, कपि, मर्कट, कीश ।

सं० वानरेन्द्र (वानर+इन्द्र)पु० सुग्रीव, २ हनुमान ।

सं० वापी (वप्=बोना, अर्थात् जिस में कँमल आदि उगते हैं) स्त्री० बावड़ी, बावली ।

सं० वाम- पु० महादेव, वामदेव, २ धन, ३ वास्तूक, बथुवा, वेदाचारविरुद्ध, गु० ४ वल्गु, मनोहर, ५ सव्य, ६ कुटिल ।

सं० वामन (वाम, वा=जाना)पु० बावना, नाटा ।

सं० वायन- पु० बैना, न्योता ।

सं० वायव्य (वायु)पु० वायुकोन, पच्छिम उत्तर का कोना, गु०हवाका।

सं० वायस (वयस्=उमर, अर्थात् बड़ी उमर वाला) पु० कौआ, काग, २ एक वृक्ष का नाम ।

सं० वायु (वा=बहना, जाना) स्त्री० हवा, पवन, बयार, बतास ।

सं० वायुपुत्र (वायु+पुत्र)पु० हनुमान ।

सं० वायुवाह-पु० धूम्र, धूम, धुआँ।

सं० वार- पु० द्वार, २ अवसर, ३ शिव, ४ क्षण, दिन, ५ मद्यपात्र ।

सं० वारण (वृ=ढकना) पु० रोक, निषेध, अटकाव, बाधा, २ हाथी, ३ बखतर, कवच ।

प्रा० वारना- क्रि० स० उतारना, भेंट चढ़ाना, २ घेरना ।

प्रा० वारपार } (सं० अवारपार
वारापार } अवारइसपार,पार उस पार) क्रि० वि० इस उस पार, वर्ले पर्ले पार, पु० हद, सीमा।

सं० वाराणसी स्त्री० वरुणानदी और असी नदी के मध्य की बस्ती, काशी [जल ।

सं० वारि (वृ=ढकना) पु० पानी,

सं० वारिचर (वारि=पानी चर

=चलना) पु० जलचर, जलका-जीव, मछली, गु० पानी में रहने वाला ।

सं० वारिचरकेतु (वारिचर+केतु) पु० कामदेव, मकरध्वज, मीन केतन ।

सं० वारिज (वारि=पानी, जन्=पैदा होना) पु० कमल, कँवल ।

सं० वारिजनयन (वारिज+नयन) गु० जिसकी आंखें कमलसी हों ।

सं० वारिद (वारि=पानी, दा=देने वाला, दा=देना) पु० बादल, मेघ ।

सं० वारिदनाद (वारिद+नाद) पु० मेघनाद, रावण का बेटा ।

सं० वारिधि (वारि=पानी, धा=रखना) पु० समुद्र, सागर ।

सं० वारिनाथ (वारि+नाथ) पु० समुद्र, सागर ।

सं० वारिनिधि (वारि+निधि) पु० समुद्र, सागर ।

सं० वारिवाह क० पु० मेघ, वारिद ।

सं० वारीश (वारि+ईश) पु० समुद्र, सागर, सिंधु ।

सं० वारुणी स्त्री० पश्चिमदिशा, २ मदिरा ३ शतभिषा नक्षत्र ४ दूब ५ वरुण की स्त्री ।

सं० वार्त्ता (वृत्=होना) स्त्री० बात, २ वृत्तान्त, समाचार, ३ गप्प ।

सं० वार्त्तिक (वृत्ति, अथवा वार्त्ता से, वृत्=होना) पु० सूत्र का टीका, व्याख्या, २ गद्य, नसर ।

सं० वार्द्धक- पु० वृद्धावस्था, वृद्ध समूह ।

सं० वार्य्य } कर्म० पु० निवार्य, रोका गया ।
वार्यमान }

सं० वार्षिक (वर्ष=साल) गु० बरसौड़ी, सालियाना, संवती, बरसका ।

सं० वाल्मीक } (वल्मीक=दीमक, अर्थात् जो दीमक में से निकला इसकी कथा रामायण में देखो) पु० एक मुनि जिसने रामायण बनाई । [ने वाला ।
वाल्मीकि }

सं० वावदूक- क० पु० वक्ता, बोल

सं० वाष्प } (वा=बहना) स्त्री० भाफ़, धूवाँ, ऊष्मा ।
वास्प }

सं० वासन- पु० सुरभीकरन, सुगंधित करना, २ पात्र, बरतन ३ वस्त्र ।

सं० वासना- स्त्री० इच्छा, प्रत्याशा २ निवास, स्थान ।

सं० वासर (वस्=रहना) पु० दिन, दिवस ।

सं० वासव (वसु=धन, सम्पदा, अर्थात् जिसके बहुत धन सम्पदा हो) पु० इन्द्र, शक्र, देवताओं का राजा ।

सं० वासित- कर्म० पु० गंधयुक्त ।

सं० वासुदेव (वसुदेव) पु० वसुदेव का बेटा, श्रीकृष्ण ।

सं० वास्तव } (वस्तु) गु० ठीकठीक,
वास्तविक } यथार्थ, सचमुच, निश्चय, स्थिर । [बन्धु,रिश्तेदार ।

सं० वास्तव्य- गु० बसनेयोग्य,पु०

सं० वाहन (वह=लेजाना) ए० पु० सवारी ।

सं० वाहिनी (वह्=लेजाना) स्त्री० सेना जिसमें ८१ हाथी, ८१ रथ, २४३ घोड़े ४०५ पैदल हों, दल, कटक, फ़ौज, २ नदी, ३ गु० ले जाने वाली ।

सं० वाहु- ए० पु० भुजा, बाज़ू ।

सं० वाह्य (वहिस्=बाहर) गु० बाहर का, बाहरी ।

सं० वि- अ०य० वियोग, विशेष,निश्चय, असहन, निग्रह, हेतु,अव्याप्त, ईशत, थोड़ा, शुद्ध, अवलम्बन, ज्ञान, गति, आलस्य, पालन ।

सं० विकल- गु० विह्वल, व्याकुल, घबाराया ।

सं० विकराल (वी=बहुत,कराल, डरावना) गु० बहुत डरावना, बहुत भयानक ।

सं० विकल्प- पु० शक, भ्रान्ति, पसोपेश, आगा पीछा ।

सं० विकार (वि, कृ=करना, पर वि उपसर्ग के साथ आने से अर्थ बदलना हुआ) पु० स्वभाव का बदलना, बदल जाना, अन्यरूप होना, बीमारी । [खिलना ।

सं० विकशन- भा० पु० प्रकाश,

सं० विकीरण- भा० पु० फेंकना, फैलाना, २ ज्ञान ।

सं० विकृत (वि, कृ=करना) भू० बदला हुआ, २ उलटा, विरुद्ध, ३ बीमार, रोगी, ४ मलीन ।

सं०विकृति- स्त्री०बदलना,रूपान्तर।

सं० विक्रम (वि=बहुत,क्रम्=जाना) भा० पु० पराक्रम, बल, ज़ोर, शक्ति, शूरता, वीरता, २ उज्जैन का राजा विक्रमादित्य, ३ विष्णु ।

सं० विक्रमादित्य (विक्रम+आदित्य अर्थात् बल या शूर वीरता का सूर्य) पु० उज्जैन नगरी का प्रसिद्ध राजा जिसने सम्बत् चलाया,

सं० विक्रमी (विक्रम) गु० बलवान, शूर बीर,पराक्रमी,बहादुर,पु०सिंह,

सं० विक्रय (क्री=मोल लेना)भा० पु० बेंचना, नीलाम करना ।

सं० विक्रयी } क० पु० बेंचने वाला।
विक्रेता }

सं० विक्रिया- भा० स्त्री० विकार। बदल जाना,फिरजाना,पलटजाना

सं० विक्लव } गु० विह्वल, परेशान, श्रान्त,श्रमित।
विक्लान्त }

सं० विक्लिन्न गु० जीर्ण, जर जर।
सं० विक्लेद- भा० पु० नमी, आर्द्रता, रतूवत, तरी।
सं० विक्षेप (वि=बहुत, क्षिप्=फेंकना) पु० घबराहट, व्याकुलता, २ फेंकना, दूर करना, छोड़ना, त्याग, अंतर।
सं० विख्यात (वि=बहुत, ख्यात=प्रसिद्ध) क्र्म० पु० बहुत प्रसिद्ध, नामवर, नामी, यशी, यशस्वी।
सं० विख्याति- स्त्री० प्रसिद्धता, शुहरत नामवरी।
सं० विगत (वि=बहुत, गम्=जाना क्र्म० जो चला, गया, गत, जुदा हुआ, रहित, बिना, हीन।
सं० विगतश्रम (विगत=चली गई है श्रम=थकावट) गु० जिस की थकावट चली गई हो, बिन मिहनत।
सं० विगर्हण भा० पु० निन्दाकरना।
प्रा० विगोय गु० नाश हुये।
सं० विग्रह (वि, ग्रह=लेना वि उपसर्ग के साथ आने से लड़ना अर्थ भी होता है) पु० लड़ाई, युद्ध, बिगाड़, २ शरीर, देह, ३ फैलाव, ४ भाग, ५ आकार, ६ अससमास।
सं० विघटन- भा० पु० रचना, २ तोड़ना, बिगाड़ना।
सं० विघटित (घट्=रचना) क्र्म० पु० मिलाया गया, रचा गया, तोड़ा गया। [पु० नाश करना।
सं० विघात (हन्=मारना) भा०
सं० विघातक- क० पु० नाशक।
सं० विघ्न (वि, हन्=मारना) पु० रोक, रुकाव, अटकाव, बिगाड़, बाधा
सं० विचक्षण (वि,=बहुत, चक्ष् बोलना या देखना) गु० चतुर, प्रवीण, पंडित, बुद्धिमा.., स्याना।
सं० विचरण भा० पु० भ्रमण, इधर उधर घूमना
सं० विचलना (सं० विचल, वि=बहुत, चल्=चलना) क्रि० अ० तित्तर बित्तर होना, अधीर होना, हिम्मत हारना, मचलना, रूठना।
सं० विचार- पु० तत्वनिर्णय, अभिप्राय, मनका भाव, दिलीखयाल।
सं० विचित्र गु० रंग बरंग, अद्भुत, अजीब।
सं० विच्छिन्न (छिद्=काटना) क्र्म० पु० विभक्त, विदीर्ण, बटा, कटा फटा।
सं० विच्छेद (छिद्=काटना) पु० वियोग, जुदाई, अंतर।
सं० विजय (वि=बहुत, जि=जीतना) स्त्री० जीत, फतह, जय।
सं० विजया (वि=बहुत, जि=जीतना) स्त्री० विजया दशमी,

कुंवार सुदि १० — २दुर्गा, देवी, ३ भांग, बूटी।

सं० **विजयी** (वि=बहुत, जयी=जीतने वाला) क० पु० बहुत जीतने वाला।

सं० **विजाति** (वि=दूसरी, जाति=भांत) स्त्री० और जाति, दूसरी जाति, दूसरी भांत।

सं० **विजिगीषा** स्त्री० जीतने की [इच्छा।

सं० **विज्ञ** (वि=बहुत, ज्ञा=जानना क० पु० प्रवीण, पंडित, चतुर, ज्ञानवान्, बुद्धिमान्, विद्वान्।

सं० **विज्ञता** (विज्ञ) स्त्री० पंडिताई, बुद्धिमानी, प्रवीणता, लियाक़त।

सं० **विज्ञान** (वि=बहुत, ज्ञा=जानना) पु० बहुत ज्ञान, शास्त्र ज्ञान, शिल्प विद्या।

सं० **विज्ञापन** (वि=बहुत, ज्ञापन=जताना, ज्ञा धातुका प्रेरणार्थक में ज्ञाप रूप होता है) पु० जताना, शिक्षा, २ प्रार्थना, विनती, इत्तिला, नोटिस, इश्तिहार।

सं० **विटप** (विट=विस्तार, या पेड़ की नई डाली, पा=पालना या विट्=शब्द करना) पु० वृक्ष, पेड़, २ नई डाली और नये पत्ते आदि।

सं० **विडरि**- गु० विशेष भय से, बिथराना, छिनराना।

सं० **विडम्बक** (विड्=निन्दा करना) क० पु० निन्दक प्रतारक।

सं० **विडम्बना**- स्त्री० तिरस्कार-करना, अपमान करना।

सं० **विडम्बित**- कर्म० पु० अपमानित, निन्दित, तिरस्कृत।

सं० **विडाल** (विड्=बुरा बोलना) पु० बिलाव।

सं० **वितण्डा** (तडि=मारना) स्त्री० मिथ्यावाद, वाक्प्रपंच, पक्षपात-करना, तअस्सुब करना।

सं० **वितर्क** (वि+तर्क) स्त्री० बड़ी-तर्क, अनुमान, विचार, वाद।

सं० **वितत**- कर्म० पु० प्रसारित, फैलाया गया, ताना गया।

सं० **वितान** (वि=बहुत, तन्=फैलाना) पु० चँदवा, मंडप, २ यज्ञ, ३ फैलाव, विस्तार।

सं० **वितरण** (तॄ=पारजाना) पु० दान, निस्सरण, खैरात, प्रतरण, निर्वाह, संतरण, उद्धार, बाटना, खर्च करना। [शखी।

सं० **वितरणशाली**- गु० दानी,

सं० **वित्त** (वित्त=त्यागना) पु० धन, द्रव्य, गु० ख्यात, ज्ञात, विचारित, लब्ध, गात, बल।

सं० **विथकाहिं**- गु० चकित होइ।

सं० **विदर्भ** (वि=विन, दर्भ=एक

प्रकार का ग्राम, जो इस देश में एक ऋषि के शाप से, कि जिसका बेटा इस ग्राम से घायल होकर मर गया था, नहीं पैदा होती है) पु० बंगाले के दक्षिण पश्चिम का एक जिला और एक शहर जिस को अब नागपुर अथवा बरार कहते हैं।

सं० **विदा** (विद्=विभाग, ज्ञान) स्त्री० ज्ञान,बुद्धि,२ जुदाई,रुखसत।

प्रा० **विदाई**- भा० स्त्री० जाने की भेट, रुखसती नजर।

सं० **विदारण** (वि=बहुत, दृ=फाड़ना)पु०फाड़ना, चीरना, भेदन, लड़ाई, युद्ध, २ गु०चीरने वाला, फाड़ने वाला।

सं० **विदित** (विद्=जानना)म्र्म० पु०जाना हुआ,समझा हुआ,२प्रसिद्ध,३प्रार्थनाकियागया,निवेदित।

सं० **विदिश्** (वि=बीच, दिश=दिशा) स्त्री० दिशा का बीच,कोन, गोशा।

सं० **विदीर्ण** (दृ=फाड़ना)म्र्म०पु० फाड़ा, चीरा, फाड़ा हुआ।

सं० **विदुर**- पु० कौरवों का मंत्री, दासी पुत्र, धृतराष्ट्र का भाई, गु० धीर, ज्ञानी।

सं० **विदूषक** (दूष=बुरा कहना) क० पु० निन्दक, भांड़।

सं० **विदुष**- पु० पण्डित।

सं० **विदुषी**- स्त्री० पण्डिता।

सं० **विदेह** (वि=नहीं, देह=शरीर अर्थात् जिसको अपने शरीर का कुछ ध्यान नहीं था, केवल परमेश्वर का ध्यान था) पु० जनक राजा, मिथिला का राजा और सीता का बाप।

सं० **विद्ध** (व्यध्=छेदना)म्र्म०पु० छेदा हुआ, पार किया हुआ, फाड़ा हुआ, ताड़ित।

सं० **विद्यमान** (विद्=होना) गु० वर्त्तमान, जो हाजिर हो, मौजूद।

सं० **विद्या** (विद्=जानना) स्त्री० ज्ञान, शास्त्र का ज्ञान, इल्म, चौदह विद्या प्रसिद्ध हैं (चार वेद, और छः वेदों के अंग, ११ वीं पुराण, १२ मीमांसा, १३ न्याय, १४ धर्मशास्त्र) २ देवीका मंत्र,३ दुर्गा।

सं० **विद्याधर** (विद्या मंत्र आदि, धर रखने वाला, धृ=रखना) पु० एक प्रकार के देवता।

सं० **विद्यार्थी** (विद्या, अर्थी=इच्छा ने वाला, अर्थ्=चाहना) क० पु० विद्या पढ़ने वाला, छात्र।

सं० **विद्यालय** (विद्या+आलय) षि० पु० पाठशाला,स्कूल,कालेज।

सं० **विद्यावान्** (विद्या + वान्) गु०पंडित, ज्ञानवान, विद्वान।

सं० विद्युत् (वि=बहुत, द्युत्=चमकना) क० स्त्री० बिजली, दामिनी, तड़ित ।

सं० विद्रावक (द्रु=जाना) क० पु० चुआने वाला, टपकाने वाला।

सं० विद्रुम (वि=विशेष, खास, और द्रुम=वृक्ष) पु० मूंगा, प्रवाल ।

सं० विद्रोह भा०पु० वैर, दुश्मनी।

सं० विद्रोही (द्रुह्=अशुभ चिन्तक) क० पु० वैरी, दुश्मन ।

सं० विद्वान् (विद्=जानना) क० पु० पंडित, विद्यावान्, ज्ञानी ।

सं० विद्वेष (द्विष्=शत्रुता करना) पु० वैरभाव, शत्रुता, विरोध, वैर ।

सं० विद्वेषक, विद्वेषी, विद्वेष्टा } क० पु० हिंसक, वैरी, दुश्मन ।

प्रा० विध (सं० विधि) स्त्री० रीत, प्रकार, ढब,-भांत, रूप, चाल ।

सं० विधातव्य कर्म० विधेय, धरने योग्य ।

सं० विधाता (वि=बहुत, धा=रखना) पु० ब्रह्मा, सृष्टि बनाने वाला, ईश्वर, २ भाग, क़िस्मत ।

सं० विधात्री स्त्री० ब्रह्माणी, मुहकमा दीवानी ।

सं० विधान (वि=बहुत, धा=रखना) पु० विधि, रीत, शास्त्र में कही हुई रीत ।

सं० विधायक क० पु० मुन्सिफ़ ।

सं० विधि (वि=बहुत, धा=रखना) पु० ब्रह्मा, २ ईश्वर, सृष्टि बनाने वाला, ३ भाग, क़िस्मत, ४ रीत, शास्त्र में कही हुईरीत । [वाणी ।

सं० विधिगिरा स्त्री० ब्रह्मा की

सं० विधिवत अव्य० यथायोग्य, रीत्यानुसार बाक़ायदा ।

सं० विधु (व्यध्=छेदना, विरही लोगों के हिरदे को) पु० चांद, चंद्रमा, २ कपूर, ३ विष्णु, ४ एक राक्षस, ५ ब्रह्मा ।

सं० विधुन्तुद (विधु=चांद को, तुद्=दुख देना) पु० राहु ।

सं० विधूत (धू=कपाना) कर्म० कम्पित, त्यक्त ।

सं० विध्वंस (वि=बहुत, ध्वंस्=गिरना) पु० नाश, विनाश ।

सं० विध्वस्त कर्म० पु० विनष्ट, नाशकृत, हराया गया ।

सं० विनत (नम्=झुकना) क० पु० प्रणत, नम्र ।

सं० विनता स्त्री० गरुड़ की माता ।

सं० विनति भा० स्त्री० विनय, स्तुति।

सं० विनय (वि=बहुत, नी=ले जाना, वा पाना) स्त्री० विनती, सिष्टाचार, नम्रता ।

सं० विनश्वर- क० पु० नाश होने वाला, फ़ानी ।

सं० विनायक (वि, नी=लेजाना, वा पाना) पु० गणेश, बुध, गरुड़।

सं० विनाश (वि=बहुत, नश्=नाश होना) पु० बहुत नाश, बरबादी।

सं० विनाशित- म्म० पु० नष्ट, विध्वंशित।

सं० विपात (पत्=जाना, गिरना) पु० निपात, वज्रपात, नाश, व्यसन, अपमान।

सं० विनिमय (वि + नि + मि + अ, मि=फेंकना) पु० विलोम, अस्तव्यस्त, विपरीत, परिवर्तन, अदलाबदली करना, ग्रहण, बन्धन।

सं० विनीत (वि=बहुत, नी=ले जाना, वा पहुँचाना) क० पु० नम्र, विनयी, सुशील।

सं० विनेता- क० पु० राजा।

सं० विनोद (वि, नुद्=प्रेरणा करना, चलाना पर वि उपसर्ग के साथ आने से इसका अर्थ हँसी करना होता है) पु० खेल, हँसी ठट्ठा, कौतुक, क्रीड़ा, खुशी, हर्ष, आनन्द।

सं० विन्दु (विद्=जुदा जुदा होना) पु० बिंदी, बूंद, शून्य, २ अनुस्वार, ३ पानी का कन, गु० ४ ज्ञाता, ५ दाता, जानने योग्य।

सं० विन्ध्य (विध्=छेदना) पु० विन्ध्याचल पहाड़।

सं० विन्ध्यवासिनी (विन्ध्य=विन्ध्याचल, वासिनी=रहनेवाली, वस्=रहना) स्त्री० दुर्गा, देवी, भगवती, योग माया।

सं० विन्ध्याचल (विन्ध्य + अचल) पु० एक पहाड़ का नाम।

सं० विन्न (विद्=जानना) म्म० पु० प्राप्त, ज्ञात, जानीगयी, स्थित।

सं० विन्यस्त- म्म० पु० यथाक्रम, स्थापित की गयी, तरतीबवार रक्खी गयी।

सं० विन्यास- पु० स्थापन करना, रचना करना।

सं० विपक्ष (वि=विरुद्ध या उलटी पक्ष=ओर, तरफ़) पु० शत्रु, वैरी दुश्मन।

सं० विपत्ति (वि=बुरी तरह से पद्=जाना) स्त्री० आपदा, विपद विपन, दुःख, तकलीफ़।

सं० विपद्, विपत्, विपदा (वि=बुरी तरह से पद्=जाना) भा० स्त्री० विपत्ति आपदा आफ़त।

सं० विपरीत (वि, परि = उलटा, इण=जाना) गु० उलटा, विरुद्ध।

सं० विपर्य्यय (वि + परि + इण + अ, इण=जाना) पु० वितिक्रम, विपरीत, उलटा पलट।

सं० विपर्य्यस्त- क० पु० विनिक्रान्त, विपरीत, लौट पौट करने वाला।

सं० **विपर्य्यास** भा० पु० विलोम, विपरीत, विपर्य्यय ।

सं० **विपल** पु० क्षण, लमहा ।

सं० **विपश्चित**- पु० बुद्धिमान ।

सं० **विपाक**- पु० कर्मभोग, फल, नतीजा ।

सं० **विपिन** (वप्=बोना) पु० बन, जंगल ।

सं० **विपुल** (वि=बहुत, पुल्=बढ़ना, या फैलना) गु० बड़ा, बहुत, फैला हुआ, गंभीर ।

सं० **विप्र** (वि=बहुत, प्रा=भरना, वा वप्=बोना) पु० ब्राह्मण ।

सं० **विप्रलब्ध**- म्म० वंचित, धोखा दियागया ।

सं० **विप्लव** (प्लु=जाना) पु० देशोपद्रव, राष्ट्रोपद्रव ।

सं० **विप्लुत**- म्म० व्यसन, ग़दर ।

सं० **विफल** (वि= विन, फल=लाभ) गु० निष्फल, वृथा, बेफायदह ।

सं० **विबुध** (वि=बहुत, बुध्=जानना) पु० देवता, २ पंडित, ३ चांद ।

सं० **विबुधनदी** (विबुध + नदी) स्त्री० देवताओं की नदी, गंगा ।

सं० **विबुधान**- क० पु० पण्डित ।

सं० **विबोधन**-भा० पु० समझाना, प्रबोध करना ।

सं० **विभक्त**- म्म० पृथक कृत, बाँटा गया, मुन्क़सिम ।

सं० **विभक्ति** (वि, भज्=टुकड़े करना, अलग करना) स्त्री० अंश, बाँट, टुकड़ा, हिस्सा, २ व्याकरण में कारकों के चिन्ह ।

सं० **विभव** (वि=बहुत, भू=होना) पु० संपदा, धन, संपत्ति, ऐश्वर्य, एक सम्वत सर का नाम ।

सं० **विभाग** (वि=बहुत, भज्=टुकड़े करना) पु० भाग, टुकड़ा, बांट, हिस्सा, अंश, प्रकरण, सरिश्ता, सीगा, मद, भेद, फर्क, तक़सीम, बांट ।

सं० **विभाजक**-क० पु० अंशकारी, हिस्सेदार ।

सं० **विभाजित** म्म० बंटित, बाँटा-गया ।

सं० **विभावना** (भू=होना) स्त्री० प्रसिद्ध कारण के अभाव से कार्य्य की उत्पत्ति, युक्त लक्षण, अलंकारभेद ।

सं० **विभावसु**- पु० सूर्य, मदारवृक्ष वन्हि, चंद्र, हारभेद ।

सं० **विभीषण** (वि=बहुत, भी=डराना बैरियों को) पु० रावण का भाई, गु० डराने वाला, भयानक ।

सं० **विभीषा** भा० पु० भय, भयानक ।

सं० **विभीषिका** भा० स्त्री० भयप्रदर्शन, भय दिखाना ।

सं० **विभु** (वि=बहुत, भू=होना) गु० समर्थ, प्रभु, सर्व व्यापी, पु० मालिक २ शिव ३ ब्रह्मा ४ विष्णु ।

सं० **विभुक्षित** (भुज्=खाना) म्म० पु० क्षुधित, भूखा ।

सं० विभूति (वि=बहुत, भू=होना) स्त्री० सम्पदा, ऐश्वर्य्य, सिद्धि, संपत्ति, धन, दौलत आदि सुख, २ राख, भस्म।

सं० विभूषण (वि=बहुत, भूष्=सिंगार करना) ण० पु० गहना, अलंकार, ज़ेवर, शोभा, आभूषण।

सं० विभूषित (वि=बहुत, भूष्=सिंगारना) म्मं०पु० शोभित, सँवारा हुआ, शोभाय मान, फबता हुआ, मुज़ैयन।

सं० विभेदक (भिद्+अक भिद्=तोड़ना) क० पु० विच्छेपक, तोड़ने वाला।

सं० विभ्रम (वि=बहुत भ्रम्=भूलना) पु० चेष्टाभेद, सन्देह, कटाक्ष, एक अंगका आभूषण) दूसरेअंग में धारणकरना, भ्रान्ति, भ्रमण, शोभा

सं० विभ्राज- क० पु० शोभाय मान, भ्राजिष्णु, शृङ्गारसे सुशोभित।

सं० विमर्श / विमर्शन (मृश्=छूना, ध्यान करना) पु० विचार, परामर्श।

सं० विमर्ष (मृष=क्षमा करना) क० पु० मानी, विचारी, क्रोधी।

सं० विमल (वि=बिन, मल=मैल) गु० निर्मल, स्वच्छ, साफ़, शुद्ध।

सं० विमाता (वि=दूसरी, माता=मा) स्त्री० सौतेलीमा।

सं० विमान (वि=बहुत मा=आदर करना या मन्=पूजना) पु० देवताओं का रथ।

सं० विमुक्त (मुच्=छूटना, छोड़ना) म्मं० छूटाहुआ, रिहा।

सं० विमुख (वि=उलटा, मुख=मुंह) गु० विरोधी, फिरा हुआ।

सं० विमुग्ध गु० अज्ञान, मूढ़।

सं० विमूढ़ (वि=बहुत, मूढ़=मूर्ख) गु० बहुत अज्ञानी, बड़ा बेवकूफ़।

सं० विमोचन (वि, मुच्=छुड़ाना) पु० छोड़ना, मुक्तकरना, क० दूर करने वाला, छुड़ाने वाला।

सं० विम्ब (बी=चमकना, या=जाना) पु० मूरत, छवि, तसवीर, छाया प्रतिविम्ब, २ सूर्य अथवा चन्द्रका मंडल, ३ विम्बाफल, एक लालफल, कुंदरू।

सं० वियोग (वि=नहीं, योग=मेल) भा० पु० विरह, जुदाई, विछोह, बिछड़ना, जुदा रहना।

सं० वियोगी (वियोग) क० पु० विरही, जुदा रहने वाला, बिछड़ाहुआ।

सं० विरक्त (वि=नहीं, रञ्ज्=रंगना) क० पु० बैरागी, उदासी।

सं० विरचित (वि, रच्=बनाना) म्मं० पु० बनाया हुआ, रचा हुआ।

सं० विरञ्च } (वि=बहुत, रच्=
विरञ्चि } बनाना) पु० सृष्टि बनाने वाला, ब्रह्मा ।

सं० विरज गु० क्रोधरहित, वेतमकनत।

सं० विरत (वि=नहीं, रम्=खेलना) क० पु० वैराग्यवान्, जिसने संसार छोड़ दिया हो, रिहा, वे ग़म ।

सं० विरति (वि=नहीं, रम्=खेलना) भा० स्त्री० वैराग्य, त्याग, संसार को छोड़ देना ।

सं० विरद (वि=नहीं, रद्=खोदना) पु० यश, नामवरी, बाना, लिबास, हथियार, अस्त्र शस्त्र ।

प्रा० विरदैत गु० बीर, बाना वाले।

सं० विरह (वि=बहुत, रह्=छोड़ना) पु० जुदाई, बिछोह, बिछुड़ना, वियोग ।

सं० विराग (वि=नहीं, रञ्ज्=रंगना) पु० वैराग, लोभ मोह को छोड़ना।

सं० विराज पु० क्षत्रिय, आदि पुरुष, विष्णु का स्थूल रूप ।

सं० विराजमान (वि=बहुत, राज्=शोभना) क० पु० शोभायमान, सोहता हुआ ।

सं० विराजित-क० पु० दीप्त, रौशन।

सं० विरुज-गु० निरोग, तन्दुरुस्त, रोगरहित ।

सं० विराट (वि=बहुत, राज्=शोभना) पु० विष्णु की बड़ी मूरत, विश्वरूप, २ एक देश का नाम ।

सं० विराध (वि=बुरी तरहसे, राध्=पूरा करना, सिद्ध करना) पु० एक राक्षस का नाम ।

सं० विराम(वि=बहुत, रम् = आनन्द करना)पुं० ठहराव, विश्राम, शान्ति, अन्त, अवसान, निवृत्ति, समाप्ति ।

सं० विराम (वि=नहीं, रम्=चैन करना)गु० व्याकुल, दुखी, बेचैन ।

सं० विरामक क० पु० लौटानेवाला।

सं० विरुद्ध (वि=बहुत, रुध्=रोकना)गु० उलटा, विपरीत, खिलाफ़ ।

सं० विरूप (वि=बुरा, रूप=डौल) गु० कुरूप, भोंड़ा, अनसुहावना, बदसूरत ।

सं० विरेचक (रिच्=गिराना) क० पुं० दस्तावर, मल-भेदक ।

सं० विरेचन भा० पु० जुलाब, मलनिस्सारण ।

सं० विरेचित कर्म० मुसहिल, रेचित।

सं० विरोचन (वि=बहुत, रुच्=चमकना)पु० प्रह्लादका बेटा और राजा बलि का बाप, २ सूर्य, ३ चांद ।

सं० विरोध (वि, रुध्=रोकना)भा० पु० बैर, द्वेष, शत्रुता, दुश्मनी, २ झगड़ा, लड़ाई ।

सं० विरोधक क० पु० विवादी, बैरी।

सं० विरोधी (विरोध)क० पु० बैरी, शत्रु, दुश्मन, २ झगड़ालू ।

सं० बिल (बिल्=छेद करना)र्म्म० पु० छिद्र, गर्त, गड्ढा ।

सं० बिलक्षण (वि=बहुत, लक्ष्=देखना, या चिन्ह करना) गु० विचक्षण, अनूप, उत्तम, भला, श्रेष्ठ, २ जुदा, भिन्न ।

प्रा० बिलगावना क्रि० स० अलग करना, निकाल देना ।

प्रा० बिलपना क्रि० अ० रोदन, रोना ।

प्रा० बिलपत गु० रोते हुये ।

सं० बिलम्ब (वि=बहुत, लबि=टहरना) स्त्री० देरी, अबेर, टालमटोल, अर्सा ।

सं० बिलाप (वि=बुरी तरहसे, लाप्=बोलना, अर्थात् रोना) पु० रोना, बिलकना, सोच, शोक, सन्ताप, दुख।

सं० बिलास (वि=बहुत, लस्=खेलना) पु० खेल, क्रीड़ा, केलि, बिहार, भोग, सुख, आनंद, हर्ष, ऐश ।

सं० बिलासिन्- गु० पु० भोगी, ऐय्याश, पु० सर्प २ कृष्ण ३ वन्हि ४ कामदेव ५ महादेव ६ चन्द्र ।

सं० बिलासिनी- स्त्री० नारी, वेश्या।

सं० बिलासी- क० पु० भोगी, ऐय्याश।

सं० बिलीन (ली=लगना) क० पु० विगत, नष्ट, लयप्राप्त ।

सं० बिलुप्त (लुप्=अदृश्य होना) क० पु० अदृष्ट, नष्ट, गुप्त । [का।

प्रा० बिलूलन- पु० बुदबुद, बुल्लापानी

सं० बिलोकन (वि, लो=देखना) पु० दृष्टि, दीठ, नज़र, ताक ।

सं० बिलोकना (सं० बिलोकन) क्रि० स० देखना, ताकना ।

सं० बिलोकित- र्म्म० देखा हुआ।

सं० बिलोचन (वि, लोच्=देखना) ण० पु० आंख, नयन, नेत्र ।

सं० बिलोप भा० पु० अदर्शन, नाश ।

सं० बिल्व (बिल्=ढकना) पु० बेल का पेड़ या फल ।

सं० बिवर (वि=नहीं, वृ=ढकना) पु० बिल, छेद, गढ़ा, सेंध, २दोष ।

सं० बिवरण (वि, नहीं, वृ=ढकना, अर्थात् शब्द के अर्थ आदि का खोलना) पु० टीका, व्याख्या, बखान, २ हिज्जा, ३ रपोट, बहस ।

सं० बिवर्ण गु० अधम, नीच, २रंगहीन, रूपरहित निश्चेष्ट ।

सं० बिवस्वत् पु० सूर्य, अर्कवृक्ष, अरुण, लाल ।

सं० बिवाद (वि=बहुत, वाद=झगड़ा) पु० वाद, झगड़ा, उलटा कहना, विरोध ।

सं० बिवाह (वि=आपसमें, वह=ले जाना) ब्याह, पु० गठबंधन, शादी ।

सं० बिवाहित (विवाह) र्म्म० पु० ब्याहाहुआ, जिसकी शादी होगई हो।

सं० बिवाहिता (विवाहित) र्म्म० पु० स्त्री० ब्याहीहुई ।

सं॰ **विविक्त** (वि, विच्=जुदा करना) गु॰ छोड़ा हुआ, २ एकान्त, निर्जन, ३ पवित्र ।

सं॰ **विवृत्ति** स्त्री॰ विस्तार, व्याख्यान।

सं॰ **विविध** (वि=बहुत, विध=प्रकार) गु॰ नाना प्रकारका, भांति २ का ।

सं॰ **विवेक** (वि=बहुत, विच्=जुदा करना, विचारना,) पु॰ विचार, ज्ञान

सं॰ **विवेकी** (विवेक) क॰ पु॰ विचारकरनेवाला, ज्ञानवान्, ज्ञानी।

सं॰ **विवेचना** (वि=बहुत, विच्=जुदा जुदा करना, बिचारना) स्त्री॰ झूठ सच का विचार, विवेक, तमीज़।

सं॰ **विवेचित** / **विवेचितव्य** / **विवेच्य** } कर्म॰ विचारित, विचारनेयोग्य।

सं॰ **विवोढ़ा**- पु॰ जामाता दामाद, वर, दूल्हा, नौशा ।

सं॰ **विशद** (वि, शद्=जाना) गु॰ धौला, सफ़ेद, श्वेत, निर्मल, साफ़, उज्जल ।

सं॰ **विशाखा** (वि=बहुत, शाखा=प्रकार) स्त्री॰ सोलहवां नक्षत्र ।

सं॰ **विशारद** (विशाल=बहुत, द=देनेवाला, दा=देना यहां विशाल के ल को र हो गया है) गु॰ पण्डित, विद्वान, निपुण, श्रेष्ठ, प्रसिद्ध ।

सं॰ **विशाल** (वि=बहुत, शल्=जाना) गु॰ बड़ा, बहुत, चौड़ा, फैला हुआ ।

सं॰ **विशिख** (वि=बहुत, अर्थात् तीखी, शिखा=चोटी अथवा अणी, या वि=नहीं, शिखा=चोटी) पु॰ तीर, बाण, शर, गु॰ बिन चोटी का, शिखा रहित ।

सं॰ **विशिखासन** (विशिख+आसन) पु॰ धनुष, कमान ।

सं॰ **विशिप**- घि॰ पु॰ मंदिर ।

सं॰ **विशिष्ट** (वि=बहुत, शिष्=गुण सहित होना) क॰पु॰ साथ, संयुक्त, सहित, जुड़ा हुआ, २ उत्तम, बड़ा ।

सं॰ **विशुद्ध** (वि=बहुत, शुद्ध=पवित्र) गु॰ बहुत पवित्र, निर्मल, विमल, उज्वल, उज्जल ।

सं॰ **विशुद्धि** भा॰ स्त्री॰ शोधन, दोष दूर करना ।

सं॰ **विशेष** (वि=बहुत, शिष्=गुणके साथ होना) पु॰ प्रकार, भेद, जाति, गु॰ मुख्य, ख़ास, निज, २ बहुत, अधिक ।

सं॰ **विशेषोक्ति** स्त्री॰ वक्रोक्ति, विशेष वाक्य, अर्थालङ्कार भेद ।

सं॰ **विशेषण** (वि=बहुत, शिष=गुण के साथ होना) क॰ पु॰ गुण, धर्म, स्वभाव, तारीफ़ ।

सं॰ **विशेष्य** (बि+शिष्) पु॰ नाम, संज्ञा, कर्म॰ ख़ास, प्रधान।

सं० **विशोक** (वि=बिन, शोक=सोच) गु० जिसको किसीबातकासोच न हो।

सं० **विश्रम्भ** पु० विश्वास, प्रत्यय, निश्चय, एतबार।

सं० **विश्रान्त** (वि=नहीं, श्रान्त=थका हुआ) क० चैन से, सुस्थिर, आराम किया हुआ, बेथका हुआ।

सं० **विश्रान्तघाट** (विश्रान्त+घाट) पु० यमुना नदी पर का एक घाट जहां श्रीकृष्ण और बल्देव जी ने कंस को मारके आराम कियाथा।

सं० **विश्राम** (वि=नहीं, श्रम्=थकना) भा० पु० चैन, आराम, ठहराव।

सं० **विश्लिष्ट** (श्लिष्=मिलना) क० पु० अयुक्त, शिथिल।

सं० **विश्लेष** पु० वियोग, विच्छेद, विभाग, शैथल्य। [विभाजक।

सं० **विश्लेषक** क० पु० विच्छेदक,

सं० **विश्व** (विश्=घुसना) पु० जगत, संसार, जग, दुनिया, २ एक प्रकार के देवता जिन को श्राद्ध में पिंड और बलिआदिदेतेहैं, गु० सब, सम्पूर्ण।

सं० **विश्वकर्म्मा** (विश्व=संसार, कर्म्म, काम, अर्थात् जिसका काम सब संसार में है) पु० देवताओं काराजा और ब्रह्माकाबेटा, २ सूर्य।

सं० **विश्वक्सेन**) (विश्वक्=सब **विष्वक्सेन**) संसारमेंजानेवाली (विश्व=संसार, अञ्च्=जाना) सेना, फौज (है जिसकी)) पु० विष्णु, नारायण।

सं० **विश्वनाथ** (विश्व + नाथ) पु० शिव, महादेव जिनका मंदिर बनारस में है।

सं० **विश्वप** (विश्व=संसार, पा = रक्षा करना) क० पु० विश्वपालक।

सं० **विश्वम्भर** (विश्व=संसार को, भर=पालने वाला, भृ=पालना) पु० विष्णु, २ इन्द्र।

सं० **विश्वरूप** (विश्व + रूप) पु० विष्णु, सर्वव्यापी।

सं० **विश्वसित** क० पु० विश्वासपात्र, मुअतमिद।

सं० **विश्वस्त** क० पु० प्रत्ययित, विश्वासकर्ता, मुअतमिद, जातविश्वास

सं० **विश्वामित्र** (विश्व = संसार, अथवा सब, मित्र=प्यारा, जिसके सब संसार मित्र है) पु० गाधि राजा का बेटा जो राज ऋषि से ब्रह्म ऋषि होगया।

सं० **विश्वास** (वि, श्वस्=जीना, पर वि, उपसर्ग के साथ आने से इसका अर्थ भरोसा करना हो जाता है) पु० भरोसा, प्रतीत, एतमाद।

सं० **विश्वासी** क० पु० भरोसा करने वाला, विश्वासक।

सं० **विश्वासघातक** (विश्वास +

घातक) क० पु० कपटी, छली, दग़ाबाज़, ठग।

सं० **विश्वासपात्र** (विश्वास + पात्र) पु० भरोसा वाला, क़ाबिलएतमाद।

सं० **विश्वासविषिष्ट** गु० विश्वास योग्य, प्रतीति योग्य, जिस पर भरोसा किया जाय।

सं० **विश्वेश** } **विश्वेश्वर** } (विश्व=संसार, ईश वा ईश्वर= मालिक) पु० महादेव, शिव।

सं० **विष** (विष्=फैलना) पु० ज़हर, माहुर, हलाहल, गरल।

सं० **विषस्म**- क० दुखी, विषादप्राप्त।

सं० **विषधर** (विष=जहर, धृ=रखना) पु० सांप, सर्प, भुजंग।

सं० **विषम** (वि=नहीं, सम=बराबर) गु० ना बराबर, असमान, अतुल्य, बराबर नहीं, २ कठिन, कठोर, दुखदाई, ३ भयंकर।

सं० **विषमज्वर** (विषम + ज्वर) पु० कठिन तप, एक प्रकार की तप।

सं० **विषमता** स्त्री० राग द्वेष, मुख़ालिफ़त, बेएतदाली, २ कठिनता, सख़्ती।

सं० **विषमवाण** (विषम + वाण, अर्थात् जिस का तीर कठिन है) पु० कामदेव।

सं० **विषय** (वि=बहुत, षि=बांधना अर्थात् जिस में मन लगना) पु० चीज़, वस्तु, पदार्थ, जो चीज़ इंद्रियों से जानी जाय, (जैसे रंग रूप, रस, सुगन्ध, शब्द, छूना) २ काम, ३ बात, ४ भोगविलास, ५ बाबत, वास्ते, लिये। [ऐय्याश।

सं० **विषयिण**- क० पु० भोगी,

सं० **विषयी** (विषय) क० पु० संसारी, भोगी।

सं० **विषाण** (वि=बहुत, षो=नाश करना, अथवा विष्=फैलना) पु० सींग, २ हाथीदांत, ३ सूअरका दांत।

सं० **विषाद** (वि=बहुत, षद्=दुख देना) भा० पु० शोक, दुख, ताप, उदासी।

सं० **विषादक** क० पु० दुखदाता।

सं० **विषादित** म्र्म० पु० कष्टित, दुखी।

सं० **विषुव** } **विषुवत्** } (विषु=बराबर (विष्= फैलना) और वा जाना अर्थात् जिस में दिन रात बराबर होते हैं) पु० वहसमय जब दिन रात बराबर होते हैं।

सं० **विषुवतरेखा** (विषुवत् + रेखा) स्त्री० धरती के बीच की लकीर, मध्य रेखा, मध्यसूत्र, भूमध्यरेखा, खत उस्तवा।

सं० **विष्टब्ध** म्र्म० प्रतिरुद्ध, अवरुद्ध।

सं० **विष्टभ्य** गु० सम्हार कर।

सं० **विष्टा** (वि, स्था=ठहरना) स्त्री०

गूह, मल, पुरीष ।

सं० विष्णु (विष्=फैलना , जो सब सृष्टि में फैला हुआ है) पु० परमेश्वर, भगवान, सृष्टि को पालने वाला, व्यापक ।

सं० विष्णुवल्लभा (विष्णु= भगवान वल्लभा=प्यारी) स्त्री० तुलसी, २ लक्ष्मी, हरिप्रिया ।

सं० विसर्ग (वि=सृज्=छोड़ना) पु० स्वर के आगेकीदो बिंदी, २ दान, ३ छोड़ना ।

सं० विसर्जन (वि, सृज्=छोड़ना) भा० पु० विदा, भेजना, छुट्टीकरना, जाने देना, २ छोड़ना, ३ देना ।

सं० विसर्जित र्म० पु० रुख़सत किया, बरख़ास्तहुआ भेजा गया ।

प्रा० विसासिनि स्त्री० ह। सिदा डाहिनि, सौतिनी ।

सं० विसूचिका (वि=कठोर, सूची =सुई जो सुई के ऐसाकठोरअथवा तीखा अर्थात् बहुत दुख देने वाला रोग) स्त्री ० एक प्रकार का हैज़े का रोग ।

सं० विस्तर (स्तृ=ढापना) पु० प्रचुर, बहुत, समूह, विस्तार २ आधार, पीढ़ा बिछौना ।

सं० विस्तार (वि=बहुत, स्तृ=ढकना, फैलाव, चौड़ाई, स्तम्भ, कालम, शाखा, प्रापा ।

सं० विस्तारक } क० पु० फैलाने
विस्तारी } वाला । [गया ।

सं० विस्तारित र्म० पु० फैलाया-

सं० विस्तीर्ण क० पु० फैलाहुआ विस्तृत ।

सं० विस्तृत (वि=बहुत, स्तृ =ढकना, फैलाना) क० पु० फैला हुआ, विस्तीर्ण ।

सं० विस्फुलिंग पु० चिनगारी ।

सं० विस्फोट (वि, बहुत स्फुट्= फूटना, याफटना) पु० फोड़ा, घाव ।

सं० विस्फोटक क० पु फूटने वाला अर्थात् बहुतफोड़ा, चेचक ।

सं० विस्मय (वि=कुछ, स्मि=मुसकुराना) पु० अचरज, आश्चर्य अचंभा, चमत्कार, तअज्जुब ।

सं० विस्मरण (वि =नहीं, स्मरण =याद) भा० पु० भूलना, बिसरना

सं० विस्मित (वि, स्मि = मुसकुराना) क० पु० अचंभे में चकित, अचंभित ।

सं० विस्मृत (वि=नहीं, स्मृ=याद रहना) क० भूला हुआ ।

सं० विस्मृति स्त्री० भूल, ग़फ़लत ।

सं० विस्मृतता भा० स्त्री० बेहोशी, बे सुधी, बे ख़बरी ।

सं० विहग }
विहङ्ग } (विहायस = आकाश वि=बीच में, हा छोड़ना, या हय्=जाना)
विहङ्गम }

और गम्=जाना अर्थात् आकाश में उड़ने वाला) पु० पखेरू,पक्षी, २ बादल, ३ तीर, ४ सूर्य,५ चांद, ६ ग्रह ।

सं० **विहरण** (वि, हृ=लेना, पर वि उपसर्ग के साथ आने से इस धातु का अर्थ खेल करना, या आनंद करना होता है) भा० पु० विहार करना, खेल करना, क्रीड़ा करना, घूमना ,सैरकरना ।

सं० **विहार** (वि, हृ=लेना, पर वि उपसर्ग के साथ आने से इस धातु का अर्थ खेल करना होता है)भा० पु० विलास, खेल, क्रीड़ा, २ आनंद से फिरना ।

सं० **विहारी** (विहार)क०पु० विहार करने वाला, आनंद करने वाला, पु० श्रीकृष्ण ।

सं० **विहित** (वि=बहुत,धा=रखना) कर्म० ठीक, उचित, करने योग्य, ठहराया हुआ ।

सं० **विहीन** (वि=बहुत, हा=छोड़ना) कर्म० बिना, जुदा, रहित, छोड़ा हुआ ।

सं० **विह्वल** (वि=बहुत, ह्वल्=हिलना, चलना) क० पु० व्याकुल, घबराया हुआ,चंचल ।

सं० **वी** पु० विकाश, दीर्घ, एक्ता ।

सं० **वीक्षण** (वी+ईक्ष + अन, ईक्ष=देखना) पु० दर्शन,देखना ।

सं० **वीक्ष्य** गु० देखकर ।

सं० **वीक्षित** कर्म० देखा हुआ,दृष्ट ।

सं० **वीचि** (वे=फैलना) स्त्री०लहर, तरङ्ग, मौज, ढऊ ।

सं० **वीज** (वि=बहुत,जन्=पैदा होना) पु० बिया, दाना जो बोया जाता है, २ मूल, कारण, ३ अंकुर, ४ वीर्य्य, ५ मंत्र, ६ वीजगणित, गणित का एक भाग जिस में अंकों की जगह अक्षर लिखकर हिसाब बनाते हैं इसको संस्कृत में अव्यक्त गणित कहते हैं ।

सं० **वीणा** (अज्=जाना,वा वी =जाना) स्त्री० एक प्रकार का बाजा जिसको नारद जीने निकाला,— वीण शब्द को देखो ।

सं० **वीत** (वी=जाना,या वि, इण्=जाना) गु० बीता हुआ, गुज़रा हुआ चला गया ।

सं० **वीथि** (वी=जाना, वा विथ्=मांगना) स्त्री० गली, रस्ता, २ पंक्ति, श्रेणी ।

सं० **वीप्सा** (वि=बहुत, आप्=फैलना, लाभ) भा० स्त्री० व्यापीच्छा, फैलना, २ आदर ।

सं० **वीर** (वीर्=पराक्रम करना, वा अज्=जाना) पु० शूर, बहादुर, शूरमा, योद्धा, कान्‍र के नौरत्न में से एक रत्न ।

सं० **वीरप्रसू**-(प्र,सू=पैदाकरना)स्त्री० वीरजननी, वीर पुत्रकी माता ।

सं० **वीरण** } (ईर्=कहना) पु०
प्रा० **वीरन** } वेना, गाच, खस,गु० प्यारा, पाराभाई ।

सं० **वीरता** (वीर) स्त्री० बहादुरी, शूरमापन ।

सं० **वीरभद्र** (वीर=बहादुर, भद्र= बहुत अच्छा) पु० महादेव के एक गण का नाम ।

सं० **वीरवृत्ति**- स्त्री०शूरों का वाना, शूरों का पँवारा ।

सं० **वीरा**- स्त्री०वीर पुत्र की माता, पीपर औषध ।

सं० **वीर्य्य** (वीर) पु० बीज, धातु, पुरुषार्थ, २ बल, जोर, ३ प्रताप, प्रभाव, तेज ।

सं० **वृक** (वृक्=लेना) भेड़िया, हुँडार, ल्यारी ।

सं० **वृकोदर**- पु० भीमसेन,ब्रह्मा ।

सं० **वृक्ष** (वृश्च्=काटना) पु० पेड़ रूख, गाछ, तरवर, पादप ।

सं० **वृत्त** (वृत्=होना या ढकना)पु० घेरा, मंडल, चक्कर, गोलखेत, २ छंद, ३ रीत गु० हुआ, पैदा हुआ ।

सं० **वृत्तान्त** (वृत=पैदा हुआ, अन्त=निर्णय अथवा निश्चय अर्थात् जिसके सुनने से किसी बात का निर्णय हो जाता है) पु० समाचार, बात, हाल हकीकत, पता ।

सं० **वृत्ति** (वृत्=होना या पैदा होना) स्त्री० आजीविका, जीविका, रोज़गार, रोजी, वज़ीफ़ा ।

सं० **वृत्य** म्पी०वर्णनीय,कहनेयोग्य।

सं० **वृत्र** } (वृत्=होना) पु० एक
वृत्रासुर } राक्षसजिसकोइन्द्रनेमारा

सं० **वृथा** (वृ=ढकना) क्रि० वि० बेफ़ायदह, निरर्थक, निष्फल, व्यर्थ, योंहीं । [पुराना ।

सं० **वृद्ध** (वृध्=बढ़ना) गु० बूढ़ा,

सं० **वृद्धि** (वृध्=बढ़ना)स्त्री० बढ़ती, बढ़न्ती, तरक्की, २ लक्ष्मी, ऋद्धि, सिद्धि ।

सं० **वृन्द** (वृण्=प्रसन्न होना) पु० समूह, भीड़ भाड़, ढेर, थोक ।

सं० **वृन्दा** (वृण्=प्रसन्नहोना)स्त्री० तुलसी, २राधिका, ३ एक देवी का नाम। [मनोहर ।

सं० **वृन्दारक** पु० देवता गु० मुख्य,

सं० **वृन्दावन** (वृन्दा+वन) पु० मथुरा के पास एक वन जहां वृन्दा देवी का मंदिर था और जहां गोकुल से नन्द जी और श्रीकृष्ण आदि सब ग्वाल जा बसे थे ।

सं० **वृश्चिक** (वृश्च्=काटना) पु० बिच्छू, २ आठवीं राशि ।

सं० **वृष** (वृष=सींचना या पैदा कर

ना) पु० बैल , २ दूसरी राशि ।

सं० वृषकेतु (वृष + केतु)पु० महादेव, शिव ।

सं० वृषण पु० अण्ड कोष, फोता ।

सं० वृषभ (वृष्=सींचना, या पैदा करना) पु० बैल ।

सं० वृषल पु० शूद्र, २ गञ्जन,गाजर, प्याज, ३ घोड़ा, ४ अधार्मिक, ५ चन्द्रगुप्त नृप ।

सं० वृषली स्त्री० शूद्री, जो पिताके घर में कन्या रजोधर्म कोप्राप्त हुई उसे भी कहते हैं

सं० वृषाकपि (वृष्=धर्म, कपि= कपाना) जोधर्मकोनकपावे,महादेव, विष्णु, अग्नि, इन्द्र ।

सं० वृषोत्सर्ग (वृष+उत्सर्ग)पु० मृतक के हेतु बैल को दाग़के छोड़देना, सांड़ ।

सं० वृष्टि (वृष्=सींचना,बरसना) स्त्री० मेह, वर्षा, पानी का गिरना।

सं० वृहत् (वृह्=बढ़ना) गु०बड़ा।

सं० वृहत्पाद- पु० वटवृक्ष, बर्गद ।

सं० वृहस्पति(वृहती=बोली, पति =मालिक अथवा वृहत्=बड़ा अर्थात् देवता,पति=मालिक या गुरु) पु० देवताओं का गुरु, पांचवां ग्रह, २ वृहस्पतिवार, बीफै, जुमेरात ।

सं० वेग (विज्=कपाना) पु० प्रवाह, धारा, जव, महाकाल ।

प्रा० वेगि- स्त्री० शीघ्र, जल्दी ।

सं० वेणी (वेण्=जाना) स्त्री० चोटी, बालों को सँवारना, २ नदियों के मिलने की जगह, जैसे त्रिवेणी आदि ।

सं० वेणु- पु० बांस, बांसुरी का बाजा, मुरली, २ राजा का नाम ।

सं० वेतन (अज्=जाना, या वी= जाना) पु० मजदूरी, महीने की तनख़्वाह, मासिक, जीविका ।

सं० वेताल (अज्=जाना) पु० वह मुर्दा जो भूत के घुसने से जीता सा जाना जाय, पिशाच, २ शिव के नौकर ।

सं० वेत्ता(विद्=जानना)कृ०पु० जाननेवाला, पंडित ।

सं० वेत्र- पु० बेत, बेतवृक्ष ।

सं०वेद (विद्=जाना) पु० श्रुति, हिंदुओं की पवित्र पुस्तक,—मुख्य वेद तीन है (१ ऋग्वेद, २ सामवेद, ३ यजुर्वेद) और कहते हैं कि चौथा अथर्व वेद पीछे से मिलाया गया है और इतिहास और पुराणों को पांचवां वेद भी कहते है, ज्ञान, शास्त्रज्ञान, चारकी संख्या, चतुर्थांश ।

सं० वेदगर्भ- पु० ब्रह्मा, ब्राह्मण ।

सं० वेदना (विद्=जानना) स्त्री० पीड़ा, दुख,विथा,२ जानना, सुख दुख का ज्ञान ।

सं० वेदपारग- पु० सर्व्ववेद ज्ञाता।

सं० वेदमाता (वेद+माता) स्त्री० गायत्री।

सं० वेदव्यास (वेद, वि+अस् =फैलाना अर्थात् वेदों को फैलाने वाला) पु० व्यासजी।

सं० वेदाङ्ग (वेद=अङ्ग) पु० वेद के अंग अथवा भाग जो छः हैं (१ शिक्षा जो अक्षरों का स्पष्ट उच्चारण सिखलाता है, २ कल्प जिस में यज्ञ आदि कर्म्मों की विधि लिखी हैं, ३ व्याकरण, ४ छन्द, ५ ज्योतिष, ६ निरुक्त, जिस में वेद के कठिन और गूढ़ शब्द और वाक्यों का अर्थ है)

सं० वेदान्त (वेद+अन्त) पु० वेदव्यास जी का बनाया हुआ शास्त्र।

सं० वेदि } (विद्=जानना) स्त्री०
वेदिका } होमकरने की चबूतरी, यज्ञ अथवा बलिदान करने की जगह, २ पीठि।

सं० वेद्य- कर्म० पु० जानने योग्य।

सं० वेधक (विध्=छेदना) क० पु० छेदक, वर्म्मा।

सं० वेला (वेल=जाना) स्त्री० समय, वक्त, काल।

सं० वेश (विश=घुसना) पु० गहना, कपड़ा, भेष, भूषण, शोभा।

सं० वेशर } पु० अश्वतर, खच्चर।
वेसर }

सं० वेश्म } चि० पु० गृह, घर।
वेश्मन }

सं० वेश्या (वेश)स्त्री० नगरनारी, गणिका,कंचनी, पतुरिया।

सं० वेष (विष्=फैलना) पु० कपड़ा, गहना, २ स्वरूप,डौल,चाल।

सं० वेष्टन (वेष्ट=लपेटना)भा०पु० उष्णिक, पगड़ी, मुकुट।

सं० वेष्टि- कर्म० पु० लपटा हुआ, लपेटा गया।

सं० वैकुण्ठ (वि, कुण्ठा=शुभ्र ऋषि की स्त्री, और विष्णु की किसी अवतार में मा उसी के नाम से वैकुण्ठहुआ या वि=कई प्रकार की, कुण्ठा माया जिसकी) पु० विष्णु, २ विष्णुलोक, परमपद।

सं० वैखानस (वि, खन्=खोदना, जो संसार की सब इच्छा को छोड़ देता है) पु० वानप्रस्थ, तपस्वी, (आश्रम शब्द को देखो)

सं० वैतरणी(वितरण=दान,अर्थात् जो दान पुण्य करने सेलांघीजातीहै या वि=बुरी तरह से,वा कठिनतासे, तॄ=पार होना) स्त्री० नरक की नदी।

सं० वैदिक (वेद) पु० वेद पढ़ा हुआ ब्राह्मण, वेद पाठी ब्राह्मण, गु० वेदमेंकहाहुआ,वेद के अनुसार, वेद की रीति से।

सं० **वैदेही** (विदेह) स्त्री० जनक राजा की बेटी, सीता, जानकी ।

सं० **वैद्य** (विद्=जानना)पु०हकीम, वैद, दवा दारू करने वाला, चिकित्सिक ।

सं० **वैद्यक** (वैद्य) पु०वैदकविद्या ।

सं० **वैद्यनाथ** (वैद्य+नाथ) पु० वैद्यराज, धन्वन्तरि, २ शिव,वैजनाथ महादेव जिन का मंदिर झाड़ खण्ड में है ।

सं० **वैनतेय** (विनता कश्यप मुनि की स्त्री, वि=बहुत, नम् नवना) म्मी० पु० विनता का बेटा, गरुड़, पखेरुओं का राजा ।

सं० **वैभव** (विभव) भा० पु० ऐश्वर्य, सम्पदा, धन, दौलत ।

सं० **वैमनस्य**भा० पु०उदासीनता, विगाड़, रंज,नाइत्तिफ़ाकी ।

सं० **वैयाकरण** (व्याकरण) भा० पु० व्याकरणं पढ़ा हुआ पंडित ।

सं० **वैयात्य** भा० पु० निर्लज्जता, वेहयाई, वेशर्मी ।

सं० **वैर** (वीर) पु० दुश्मनी,शत्रुता, द्वेष, विरोध ।

सं० **वैराग** } **वैराग्य** } (विराग)भा०पु०संसार की विषय वासना का छोड़ना, वे मुहब्बती ।

सं० **वैरागी** (वैराग) गु० जिस ने संसार की विषय वासना को छोड़ दिया है, उदासीन, साधु ।[शत्रु ।

सं० **वैरी** (वैर) क० पु० दुश्मन,

सं० **वैशाख** (विशाखा, एक नक्षत्र का नाम इस महीने में पूरा चांद इस नक्षत्र के पास रहता है और इस महीने की पूर्णमासी के दिन विशाखा नक्षत्र होता है) पु० वरस का दूसरा महीना ।

सं० **वैश्य** (विश्=घुसना, अपने खेती, वनिज आदि धंधे में) पु० वनिया,महाजन,तीसरे वर्ण के लोग।

सं० **वैश्वानर**- पु० अग्नि गु० कृपण, स्थूल, सव, वक्ता ।

सं० **वैष्णव** (विष्णु)पु० विष्णु का भक्त,विष्णु उपासक,गु० विष्णु का ।

सं० **व्यक्त** (वि, अञ्ज्=जाना,पर वि उपसर्ग के साथ आने से इस का अर्थ प्रगट होना होता है) म्मी० पु० जाना हुआ, स्पष्ट, प्रगट ।

सं० **व्यक्ति** (वि, अज्=जाना) स्त्री० एकता, एक एक कर के, २जन मनुष्य । [विकल ।

सं० **व्यग्र**- गु० व्याकुल, परेशान,

सं० **व्यङ्ग** गु० अंगहीन, व्याकुल ।

सं० **व्यजन** (वि, अज्=जाना)पु० ताल वृन्तक, पङ्खा, वेना ।

सं० **व्यञ्जक** क०पु० प्रकाशक,नर्तक, भाव वोधक ।

सं० **व्यञ्जन**(वि=बहुत,अञ्ज्= जाना,

श्रा मिलाना, या प्रगट करना) पु० तरकारी, साग, २ खाने की अच्छी चीज, ३ चिन्ह, ४वह अक्षर जिसमें स्वर न हो, जैसे क से ह तक।

सं० व्यञ्जना—भा० स्त्री० श्लेष, शब्द शक्तिभेद, शब्द के अर्थ से विशेष अर्थ को बोध करे जैसे जहां धुआँ है वहां अग्नि अवश्य होगी।

सं० व्यतिक्रम पु० विलोम, विपर्य्य, विपरीत, उलटा पुलटा।

सं० व्यतिरिक्त (रिच्+त, रिच्=छोड़ना) क० भिन्न, जुदा जुदा, अलावा, सिवाय।

सं० व्यतिरेक (रिच्=त्यागना) भा० पु० वियोग, भिन्नता, पृथकत्व, विशेष, अतिक्रम, अलङ्कारभेद।

सं० व्यतीत वि, अति, इण्=जाना) गु० बीता हुआ, गुज़रा हुआ।

प्रा० व्यतीपात (वि, अति, पत्=गिरना) पु० बड़ा भारी उपद्रव, २ ज्योतिष में सतरहवां योग।

सं० व्यथक क० पु० दुखदाता, तकलीफ देह।

सं० व्यथा (व्यथ्=पीड़ा देना) स्त्री० पीड़ा, पीर, दर्द, दुख।

सं० व्यथित क० पु० पीड़ित।

सं० व्यधन (व्यध्=ताड़ना) भा० पु० बेधन, ताड़न, पीड़न।

सं० व्यपदेश (वि+अप, दिश्+अ) पु० संज्ञा, नाम, आरम्भ मिष, छल, किस्सा।

सं० व्यभिचार वि=बुरी तरह से, अभि=चारों ओर से, चर्=चलना) भा० पु० पुरुषका पराई स्त्री के पास जाना, स्त्री का पराये पुरुष के पास जाना, बुरा काम, भ्रष्टाचार, निन्दितकाम, रण्डीबाजी।

सं० व्यभिचारी- क० पु० कुमार्गी, गुमराह।

सं० व्यय (वि=बहुत, इण्=जाना) पु० खर्च, लागत, २ नाश, क्षय।

सं० व्यर्थ (वि=नहीं, अथवा चला गया है, अर्थ, मतलब, या प्रयोजन) गु० वृथा, निरर्थक, बेफ़ायदह, विफल, निष्फल, निकम्मा।

सं० व्यवकलन (वि=अव, कल्=गिनना और इन दोनों उपसर्ग के साथ आने से अर्थ घटाना हुआ) पु० घटाना, बाकी निकालना।

सं० व्यवकलित- कर्म० वियोगित, घटाया गया।

सं० व्यवधान (धा=रखना) पु० आच्छादन, आड़, अंतर्द्धि, बीच में रोक।

सं० व्यवसाय (सै=नाश होना) पु० उद्यम, अनुष्ठान, अवधारण, विचार अभिप्राय, उद्योग, ।

सं० व्यवस्था (वि, अव, स्था=ठ

रना) स्त्री० धर्म, निर्णय, शास्त्र, क़ानून, हाल ।

सं० व्यवस्थित क० व्यवस्था प्रमाणक, पाबन्द क़ानून ।

सं० व्यवहार (वि, अव, हृ=लेना) पु० काम, धंधा, व्यौहार, लेन देन, चाल चलन ।

प्रा० व्यवहरिया (व्यवहारी) क० पु० व्यवहारकर्तारि, महाजन, व्योहरा

सं० व्यवहित र्म० पु० व्यवधान युक्त, रोंक, रोंका गया ।

सं० व्यसन (वि=बहुत, अस्=फैंकना) पु० विपत, २ दोष, बुरा काम (जैसे जूआ खेलना, दिनको बहुत सोना, झूठ बोलना, शराब पीना अथवा और अफ़ीम आदिनशा करना, डांवाडोल फिरना, दांत पीससना आदि व्यसन हैं) चस्का ।

सं० व्यस्त-क० व्याकुल, व्याप्त, विपरीत, विलोप, हीन, असमग्र ।

सं० व्याकरण (वि=बहुत, आ=चारों ओर से, कृ=करना) पु० शब्दों का शास्त्र, शब्द और धातुका बोधक।

सं० व्याकुल (वि=बहुत, आकुल घबराया हुआ) गु० घबराया हुआ, दुखी ।

सं० व्याख्या (वि=बहुत, आ=चारों ओर से, ख्या=प्रसिद्ध करना) स्त्री० वर्णन, व्याख्यान, टीका ।

सं० व्याख्यात- र्म० पु० कथित, कहा हुआ ।

सं० व्याख्यान- भा० पु० कथन, वर्णन, टीका ।

सं० व्याघ्र (वि=बहुत, आ=चारों ओर से, घ्रा=सूंघना) पु० बाघ, शेर, नाहर, लालरेंड वृक्ष, कंजावृक्ष।

सं० व्याज (वि, अज्=जाना) पु० कपट, छल, मिष, बहाना ।

सं० व्याध (व्यध्=ताड़ना, दुख देना) पु० शिकारी, अहेरी, बहेलिया, जानवरों को मारने वाला।

सं० व्याधि (व्यध्=दुख देना) स्त्री० रोग, पीड़ा, बीमारी, दुख, सन्ताप ।

सं० व्यापक / व्यापी (वि=बहुत, अप्=फैलना) क० पु० फैलनेवाला, प्रभु, सर्वव्यापी, परमेश्वर

सं० व्यापकता (व्यापक) भा० स्त्री० प्रभुता, फैलाव ।

सं० व्यापादन भा० पु० मारण, क़तल

सं० व्यापादित- र्म० पु० मारा हुआ, मक़तूल ।

सं० व्यापार (वि=बहुत, आ=चारों ओर से, पृ=काम में लगना) पु० व्यौपार, धंधा, सौदागरी, काम ।

सं० व्याप्त (वि=बहुत, आप्=फैलना) गु० फैला हुआ ।

सं० व्याप्य- र्म० पु० व्यापनीय,

फैला हुआ ।

सं० **व्यायाम** (वि=बहुत, आ=चारों ओर से, यम्=रोकना) पु० परिश्रम, कुश्ती करना, मुद्गर, मोगरी उठाना आदि कसरत ।

सं० **व्याल** (वि=बहुत, अड्=फैलना, वा वि=बहुत, आ=चारों ओर से, ला=लेना) पु० सांप, सर्प, नाग, भुजंग, २ दुष्ट, हाथी, ३ मारने वाला जानवर, ४ धूर्त्त, दुष्ट ।

सं० **व्याली-** क० पु० सर्पधारी, योगी, महादेव ।

सं० **व्यास** (वि=बहुत, अस्=फैलाना) पु० एक प्रसिद्ध मुनि का नाम जिस ने वेद पुराणों को इकट्ठा किया, और वेदान्त शास्त्र को बनाया, २ विस्तार, फैलाव, ३ चक्कर का आधा काट, गोल खेत के बीच की लकीर, विस्तार ।

सं० **व्याहति-** भा० स्त्री० आघात, चोट

सं० **व्याहृति** (हृ=लेना) स्त्री० उक्ति, कथन, वर्णन, व्याहृतयः सप्त भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यं ।

सं० **व्युत्पत्ति** (वि=बहुत, उद्=ऊपर, पद्=जाना) स्त्री० शास्त्र के समझने की शक्ति, शास्त्रज्ञान, वजह तस्मिया ।

सं० **व्युत्पन्न** (वि=बहुत, उद्=ऊपर, पद्=जाना) गु० शास्त्र में प्रवीण, पण्डित, विद्वान ।

सं० **व्यूढ़** (वह्=प्राप्त करना) गु० विस्तृत, दीर्घ, संहति, विपुल, विन्यस्त, समूह, सन्नद्ध, तैय्यार ।

सं० **व्यूह** (वि, उह्=तर्क करना, पर वि उपसर्ग के साथ आनेसे इसका अर्थ सेना को संवारना होता है) पु० सेना की रचना, २ भीड़, समूह, तर्क, बल, विन्यास, निर्माण ।

सं० **व्यूहन** भा० पु० सैन्यस्थान, क़िलाबन्दी । [आकाश, आस्मान ।

सं० **व्योम** (व्ये=ढकना, घेरना) पु०

सं० **व्योमयान** पु० विमान ।

सं० **व्रज** (व्रज=जाना) पु० गोस्थान, मार्ग, ३ वृन्द, ४ ग्राम ।

सं० **व्रजन** भा० पु० पर्य्यटन, भ्रमण, घूमना ।

सं० **व्रज्या-** स्त्री० पर्य्यटन प्रस्थान, वर्ग, संग्राम, भूमि, क्रीड़ा स्थान, सन्यास ।

सं० **व्रण** (व्रण्=घाव करना) पु० घाव, फोड़ा ।

सं० **व्रत** (व्रज्=जाना, अथवा वृ=पसन्द करना) पु० उपास, उपवास, पवित्र काम, नियम, पुण्यकर्म ।

सं० **व्रात** (वृ=ढकना, घेरना) पु० समूह, भीड़ ।

सं० व्रीड़ा (व्रीड्=लजाना) स्त्री० लाज, लज्जा, शर्म, संकोच।

सं० व्रीड़ित-क० पु० लज्जित।

——:o:——

श

सं० श (शी=सोना) पु० शिव, २ शस्त्र, हथियार, ३ कल्याण, मंगल, ४ शयन; ५ हृदय।

सं० शंयु (शम्= दमनकरना) गु० प्रसन्न, हर्षित।

सं० शंव- गु० सुकृती, पुण्यात्मा।

सं० शंवर-पु० जल, शंख।

सं० शंसा-स्त्री० प्रशंसा, स्तव।

सं० शंसित कर्म० कथित, निश्चित, स्तुत।

सं० शंस्य- कर्म० स्तुत्य।

सं० शक (शक्=समर्थ होना) पु० एक म्लेच्छ जाति के लोग, २ एक देश का नाम, ३ संवत जो सालिवाहन राजा ने चलाया ४ सामर्थ्य।

सं० शकट (शक्=सकना, या सहना, अथवा लेजाना) पु० गाड़ी, छकड़ा।

सं० शकटासुर (शकट+असुर) पु० एक राक्षस जिस को श्रीकृष्ण ने मारा।

सं० शकल पु० खण्ड, टुकड़ा, २ स्वरूप, चर्म, चिन्ह, वल्कल, मछली का सेहरा या छिलका।

सं० शकारि (शक+अरि) पु० विक्रमादित्य राजा।

सं० शकुन (शक्=समर्थ होना) पु० बुरे भले का जतलानेवाला, सगुन, २ एक पखेरु का नाम।

सं० शकुन्त पु० सासपक्षी।

सं० शकुन्तला स्त्री० दुष्यन्तराजा की स्त्री, नाटक विशेष। [एकवार।

सं० शकृत-पु० विष्ठा, मलमूत्र, अव्य०

सं० शक्त पु० समर्थ, दृढ़, पुष्ट।

सं० शक्ति (शक्=वलवान् या समर्थ होना) स्त्री० वल, जोर, पराक्रम, पुरुषार्थ, २ वर्छी, सांग, ३ देवी, माया, लक्ष्मी, गौरी आदि आठ शक्ति (१इन्द्राणी, २ वैष्णवी अथवा लक्ष्मी, ३ ब्रह्माणी, ४ कौमारी, ५ नारसिंही ६ वाराही, ७माहेश्वरी अथवा गौरी ८ भैरवी)

सं० शक्तिमान् (शक्ति=वल, मत्=वाला) गु० वलवान, जोरावर।

सं० शक्तिहीन (शक्ति+हीन) गु० दुवला, दुर्बल, निर्बल, कमजोर।

सं० शक्तु पु० सतुआ, सत्तू।

सं० शक्न गु० समर्थ, पुष्ट।

सं० शक्य-कर्म० पु० समर्थ, पुष्ट, योग्य, भविष्य, होनहार, मुमकिन।

सं० शक्र (शक् =वलवान, अथवा समर्थ होना) पु० इन्द्र, देवताओं

का राजा, सुरपति ।

सं० **शक्रजित्** (शक्र=इन्द्र, जि=जीतना) पु० रावण का बेटा, इन्द्रजित, मेघनाद ।

सं० **शक्रसुत** (शक्र+सुत) पु० इन्द्र का बेटा, जयन्त, २ वालि वानर ।

सं० **शक्राणी**- स्त्री० पुलोमजा, शची।

सं० **शङ्कर** (शम्=कल्याण या भला-कर=करनेवाला, कृ=करना) पु० महादेव, शिव, २ शङ्कराचार्य ।

सं० **शङ्का** (शकि=संदेह करना या डरना) स्त्री० सन्देह, शक, २डर, भय।

सं० **शङ्कित**- क० पु० डराहुआ, भीत, २ संदिग्ध, वितर्कित ।

सं० **शङ्कु** पु० आठ अंगुल की लकड़ी, ठूंठ वृक्ष, खूंटा, भाला, गांसी, शल्य, पाप, महादेव, अंश ।

सं० **शङ्ख** (शम्=टेढ़ा करना) पु० एक जल के जीव की हड्डी जिसको हिंदू पवित्र समझते हैं और देवता के साम्हने और लड़ाई में बजाते हैं, २ सौ पद्म (गिनती में)

सं० **शङ्खध्म** (ध्मा=बजाना) क० पु० शंखबजानेवाला ।

सं० **शचि** (शच=बोलना) स्त्री० इन्द्र की स्त्री, इन्द्राणी ।

सं० **शचीपति** (शची+पति) पु० इन्द्र, देवताओं का राजा ।

सं० **शठ** (शठ्=छल करना) गु० छली, कपटी, दुष्ट, धूर्त, ठग ।

सं० **शठता** (शठ) भा० स्त्री० दुष्टता, कपट, छल, ठगाई, मूर्खता ।

सं० **शण** पु० सनका वृक्ष, पटुआ ।

सं० **शण्ठ**- पु० नपुंसक, हिजड़ा, २साँड़।

सं० **शत**- गु० एकसौ, १०० ।

सं० **शतक** (शत) गु० सैकड़ा ।

सं० **शतकोटि** पु० इन्द्र का वज्र, स्त्री० सौकरोड़, अरब संख्या ।

सं० **शतक्रतु** पु० इन्द्र, सौयज्ञ करनेवाला ।

सं० **शतघ्नी** (शत=सौ, हन्=मारना) स्त्री० एक तरह का हथियार, तोप अथवा धनुष, २ एक रोग का नाम।

सं० **शतद्रु** (शत=सौ, द्रु=जाना अथवा बहना जो सौ अर्थात् बहुत सी धारा से बहती है) स्त्री० सतलज नदी जो पंजाब में है।

सं० **शतपत्र** (शत=सौ, पत्र=पत्ती या पंखड़ी) पु० कमल । [वैद्य।

सं० **शतमारी** (मृ=मरणा) क० पु०

सं० **शताब्द** पु० सौवर्ष ।

सं० **शताब्दी** गु० सदी ।

सं० **शत्रु** (शद्=नाश करना) पु० वैरी, दुश्मन, रिपु, अरि, द्वेषी, विरोधी । [जीतनेवाला।

सं० **शत्रुविजयी** क० पु० शत्रु का

सं० **शत्रुघ्न** (शत्रु=वैरी, हन्=मारना) पु० लक्ष्मण का छोटा भाई, रिपुसूदन।

सं० **शत्रुता** (शत्रु) भा० स्त्री० वैर, [विरोध, दुश्मनी।

सं० **शनि** (शो=तीखा होना, या तेज़ होना) पु० सातवां ग्रह, शनैश्चर, ग्रह नायक, छाया पुत्र, सूर्य का बेटा।

सं० **शनिवार** (शनि+वार) पु० सातवां दिन, शनीचर।

सं० **शनैश्चर** (शनैस्=धीरे, चर्=चलना) पु० शनिग्रह, शनिवार।

सं० **शप** भा० पु० तिरस्कार, निरादर, शाप।

सं० **शपथ** (शप्= सौगंद खाना, या सरापना) स्त्री० सौगंद, किरिया, सोंह, दुहाई, प्रतिज्ञा, २ सराप, शाप।

सं० **शब्द** (शब्द्=शब्द करना, या शप्=पुकारना) पु० ध्वनि, आहट, आवाज़ जो कान से सुना जाय, २ (व्याकरण में) जो मुंहसे बोला, जाय, बोल, बचन, पद, लफ़्ज़।

सं० **शब्दशास्त्र** (शब्द+शास्त्र) पु० व्याकरण आदि शास्त्र जिनसे शब्द का ज्ञान होता है।

सं० **शम** (शम्=शान्त होना, या ठंढा होना) पु० मन की शान्ति, चैन, २ इन्द्रियों को और मन को रोकना।

सं० **शमन** (शम्=ठंढा करना) पु० शान्ति, ठंढा करना, २ यमराज, गु० दूर करने वाला, ठंढा करनेवाला।

सं० **शमित** क० पु० शान्त, मुतहम्मिल, सहने वाला।

सं० **शम्बल** पु० कूल, किनारा, २ पाथेय, राह खर्च, ३ मत्सर।

सं० **सम्बुक** स्त्री० सीपी पु० घोंघा, शूद्र तपस्वी, शंख, दैत्य।

सं० **शम्भु** (शम्=कल्याण रूप, भू=होना) पु० महादेव, शिव।

सं० **शयन** (शी=सोना) पु० सोना, नींद लेना, नींद, २ सेज, बिछौना।

सं० **शय्या** (शी=सोना) स्त्री० सेज, बिछौना, पलंग, खाट।

सं० **शर** (शॄ=मारना) पु० तीर, बाण, २ सरकंडा।

सं० **शरण** (शॄ=मारना, जो शरण में आवे उसके वैरी को मारना) पु० बचाव, रक्षा, २ बचाने वाला, रक्षक, ३ घर, आसरा।

सं० **शरणागत** (शरण+आगत) क० पु० शरण में आया हुआ, को बचाव के लिये आवे, शरणार्थी, आश्रित। [रक्षक।

सं० **शरण्य**- क० रक्षक, शरणागत-

सं० **शरण्यु** पु० मेघ, वायु, रक्षक।

सं० **शरद** (शॄ=नाश करना, बादल

और गर्मी का) स्त्री० एक ऋतु का नाम जो कुआर और कार्तिक में रहती है। [आहट।

प्रा० **शराटा**-पु० शब्द, आवाज,

प्रा० **शराबोर**-पु० खूब भीगा हुआ।

सं० **शराव** पु० संपुट, ढक्कन, ढकिया, परई, सरवा, कोसा।

सं० **शरासन** (शर=तीर, आसन =ठहरनेकी जगह)पु०धनुष, कमान।

सं० **शरीर** (शॄ=नाश होना) पु० देह, तन, काया, जिस्म।

सं० **शरि** क० पु० धूर्त, मूर्ख।

सं० **शर्करा** (शॄ=नाश करना, अर्थात् गन्ने को पेरना) स्त्री० शक्कर, चीनी, खांड।

सं० **शर्म्मा** (शॄ=नाश करना, दुख को)पु० सुख, २ ब्राम्हणों की पदवी।

सं० **शर्व्वरी** (शॄ=नाश करना थकावट को) स्त्री० रात, रात्री, २ स्त्री, ३ हलदी।

सं० **शलभ** (शल्=जाना) पु० टिड्डी, पतंगा।

सं० **शलाका** (शल्=जाना) स्त्री० सुर्मा की सलाई, कूंची, तूली, शूल।

प्रा० **शलीता**-पु० टाट का बोरा या थैला जिसमें चीज़ वस्तु लादी जाती है।

सं० **शल्य** (शल्=जाना) पु० एक राजा का नाम जिसका वर्णन महाभारत में है, २ सेल, ३ बाण, गांसी।

सं० **शव** (शव्=बदलना, या नाश होना) पु० मुर्दा, मरा, लोथ, लाश, बिन जीव की देह, मरा शरीर

सं० **शवर** (शव्=जाना, या बदलना) पु० भील, बनवासी, जंगली आदमियों की एक जात, पहाड़ी, २ शिव, महादेव।

सं० **शवरी** (शवर) स्त्री० भीलनी, नीच जात की स्त्री।

सं० **शवाधार** (शव+आधार) धि० पु० टिकटी, रथी।

सं० **शश** }
शशक } (शश्=उछल कर चलना) पु० ससा, खरहा, खर्गोश, २ चांद में का दाग़ जो खर्गोश के ऐसा दिखाई देता है।

सं० **शशाङ्क** (शश्=खर्गोश, अङ्क चिन्ह, अर्थात् जिस में खर्गोश के ऐसा दाग़ है) पु० चांद, चंद्रमा।

सं० **शशि** }
शशिन् }
शशी } (शश) पु० इन्दु, चांद, चन्द्रमा।

सं० **शश्वत्** (शश्=खर्गोश, वत् =बराबर) क्रि० वि० बारबार, फिर फिर, पुनः पुनः, लगातार, निरन्तर, हमेशा।

सं० **शस्त** कर्म० पु० स्तुत, प्रशंसा किया गया।

सं० शस्त्र (शस्=मारना) पु० हथियार, आयुध, ऐसा हथियार जिसको हाथ में रखकर मारे जैसे तलवार आदि ।

सं० शस्त्रधारी (शस्त्र=हथियार, धारी=रखनेवाला, धृ=रखना)क० पु०हथियारबन्द, शस्त्ररखनेवाला ।

सं० शस्त्रशम्मार्जन भा० पु० सैकिल करना, हथियारों का साफ़ करना ।

सं० शस्त्राधार (शस्त्र+आधार) पु० अस्त्रगृह, सिलाखाना ।

सं० शस्य (शस्=नाश करना जो चौपायों से नाश किया जाता है) पु० धान, फल आदि ।

सं० शाक (शक्=सकना) पु० साग, तरकारी, भाजी, फल, मूल फूल पत्ते आदि, २ एक द्वीप का का नाम, ३ सालिवाहन राजा का संवत्, शाका ।

सं० शाकम्भरी (शाक=साग वनस्पति आदि, भरी भरने वाली, भृ=भरना) अर्थात् पृथ्वी पर सब चीज पैदा करने वाली स्त्री० दुर्गा, देवी, भगवती जिसका मंदिर साम्भर नाम नगर के पास पहाड़ पर है और राजपूताने के लोगों का विश्वास है कि इसी देवी के वरदान से साम्भर नाम झील में नमक पैदा होता है दुर्गा पाठ में लिखा है कि "भविष्यामि सुराः शाकै रावृष्टेः प्राणधारकैः, शाकम्भरीति विख्याता" अर्थ--दुर्गा कहती है कि हे देवता जब तक पानी नहीं बरसे तब तक प्राण को बचाने वाले साग से सब को पालूंगी तब मेरा नाम शाकम्भरी होगा ।

प्रा० शाकल (सं० शाकल्य)पु० तिल, जौ, घी, शक्कर, फल आदि मिली हुई होम की सामग्री ।

सं० शाकिनी (शक्=बलवान्, या समर्थ होना) स्त्री० दुर्गा के साथ रहने वाली, योगनी, पिशाचनी ।

सं० शाक्त (शक्ति) पु० शक्ति, उपासक देवी को पूजने वाला, दुर्गापूजक ।

सं० शाखा (शाख्=फैलना) स्त्री० पेड़ की डाली, टहनी, डाल, २ वेद का विभाग, ३ भांत, प्रकार, ४ भाग, हिस्सा ।

सं० शाखामृग (शाखा+मृग) पु० वानर, बन्दर ।

सं० शाखी क० पु० वानर, गवाही ।

सं० शाटिका / **शाटी** (शट्=जाना, या सराहना) स्त्री० साड़ी, स्त्रियों के ओढ़ने का एक भांत का कपड़ा ।

सं० शाठ्यता भा० स्त्री० धूर्तता

नाहिली, अहमकी।

सं० शाणन (शाण=पैनाना) भा० पु० तीक्ष्णकरना, शानयंत्र, जिस पर हथियार पयने किये जाते है।

सं० शाणित कर्म० गु० तीक्ष्णकृत, पैनाया गया।

सं० शाण्डिल्य पु० शाण्डिल मुनि का पुत्र, शाक्तिशास्त्र कारक, वेल, एक अग्नि का नाम।

सं० शात पु० सुख, गु० २ छिन्न, कृश, दुर्बल, निशित।

सं० शान्त (शम्=ठंढा होना) गु० ठंढा, स्थिर, २ नम्र, ३ चुप, बंद, सुनसान, (जैसा हवा) ४ साहित्य में नौ रसों में का एक रस।

सं० शान्तन पु० चन्द्रवंशी प्रतीप का पुत्र, भीष्मपितामह का पिता।

सं० शान्ति (शम्=ठंढा होना) स्त्री० ठंढाई, थिरता, चैन, सुख, काम क्रोध आदि को जीत लेना अर्थात् काम क्रोध आदि नहीं रखना।

सं० शाप (शप=श्राप देना) पु० श्राप, धिक्कार, दुराशीष, बुरीदुआ, कोसना, २ शपथ, सौगंद।

सं० शाब्दिक- गु० शब्द से हुआ, वैयाकरण।

सं० शामित (शम्=शान्त होना) कर्म० शान्त किया गया।

सं० शाम्बरी- स्त्री० माया, इन्द्रजाल, फ़रेबपन।

सं० शाम्भव (शम्भु) पु० शिव का भक्त, महादेव का उपाशक, शिव को पूजने वाला, गुग्गुल, गूगुर, कपूर, शंभु पुत्र।

सं० शाम्य- क० पु० क्षमायुक्त।

सं० शायक (शो=नाश करना, या तीखा करना अथवा शी=सोना, अर्थात् जिसके लगने से मनुष्य सो जाता अर्थात् गिर पड़ता है) पु० तीर, बाण, २ तलवार, खड्ग।

प्रा० शायर- पु० शूर, बहादुर।

सं० शायी (शी=सोना) क० पु० सोने वाला।

सं० शारदी (शरद्) स्त्री० गु० शरद ऋतु की।

सं० शारीरिक (शरीर) गु० शरीर का, दुःखादिक।

सं० शारङ्ग- पु० पपीहा, २ मृग, ३ गज, ४ भ्रमर, भौंरा, ५ मयूर, ६ धनुष, ७ मधुमक्खी, दीपक।

सं० शार्ङ्ग (शृङ्ग) गु० सींग का बना हुआ, पु० धनुष, २ विष्णु का धनुष, ३ एक पखेरू का नाम

सं० शार्दूल- पु० व्याघ्र, पक्षीभेद, पशुभेद, सिंह, श्रेष्ठ।

सं० शाल (शल्=जाना) पु० नरह की मछली, २ एक पेड़ का नाम

सं० शालग्राम (शाल एक

का पेड़, ग्राम समूह जहां बहुत से शाल वृक्ष हैं) पु० एक पहाड़ का नाम, २ उसी पहाड़ पर एक पत्थर होता है जिसको हिन्दू विष्णु की मूरत मान कर पूजते हैं ।

सं० शाला (शल्=जाना, या शाल् =बोलना या सराहना) स्त्री०घर, कमरा, स्थान, जगह ।

सं० शालार- पु० हाथी का नख, सोपान, सीढ़ी, पिंजरा ।

सं० शालि (शल्=जाना)पु० धान।

सं० शालूर पु० मंडूक, मेढ़क ।

सं० शाल्मली (शाल्=जाना, या शाल्=सराहना) पु० सेमल का पेड़, २ एक द्वीप का नाम ।

सं० शावक (शव्=जाना, या वद लना) पु० बच्चा, बालक ।

सं० शावर (शवर) पु० शिव का बनाया हुआ मंत्र, पु० पाप, अप राध, २ लोध का पेड़ ।

सं० शाश्वत (शश्वत्) क्रि०वि० लगातार, निरन्तर, २ नित, हमेशह, सदा ।

सं० शासन (शास्=सिखाना, आ ज्ञा देना, या राज करना) पु० आज्ञा, हुक्म, २ राज करना, ३ दंड, सज़ा, ४ शिक्षा, सीख, नसीहत, हुकूमत ।

सं० शासनपत्र पु० फ़र्मान ।

सं० शासित मर्म० सिखाया गया, महकूम ।

सं० शासिता, शास्ता क० पु० हाकिम, शिक्षक ।

सं० शास्य मर्म० पु०सिखाने योग्य, महकूम ।

सं० शास्ति (शास्=सिखाना, आ ज्ञा देना, या राज करना) स्त्री० आज्ञा, २ राज करना, हकूमत करना, ३ दंड, सज़ा ।

सं० शास्त्र (शास्=सिखाना) पु० किसी देवता या मुनि का बनाया हुआ, ग्रंथ, पुस्तक, पोथी, पवित्र पुस्तक,(वेदान्त, न्याय, साङ्ख्य, मीमांसा, पातञ्जल, और वैशेषिक आदि षट् शास्त्र) काव्य और कानून और और विद्याओं की पुस्तकों को भी शास्त्र कहते हैं (जैसे काव्य शास्त्र,धर्म शास्त्र, शिल्पशास्त्र, और अलंकार शास्त्र आदि)

सं० शास्त्रार्थ (शास्त्र + अर्थ) पु० चर्चा, वादविवाद ।

सं० शास्त्रज्ञाता क०पु०शास्त्री,पंडित

सं० शास्त्री (शास्त्र) पु० शास्त्र जानने वाला, पंडित, २ ब्राह्मणों की एक पदवी ।

सं० शिंशपा (शिशु=बालक, पा= पालना) पु० एक पेड़ का नाम ।

सं० शिक्य पु०सिकहर,मींका,छींका

सं० शिक्षक (शिक्ष्=सीखना, या सिखाना) क० पु० सिखाने वाला, पढ़ाने वाला, गुरु, अध्यापक, उपदेशक ।

सं० शिक्षा (शिक्ष्=सीखना या सिखाना) भा० स्त्री० सीख, सिखाई, तालीम, नसीहत, उपदेश, २ वेद का एक भाग, वेदाङ्ग ।

सं० शिक्षापत्र पु० वसीयतनामा ।

सं० शिक्षाप्रकरण पु० शिक्षा विभाग, सरिश्तातालीम ।

सं० शिक्षित (शिक्ष्=सीखना, या सिखाना) कर्म० पु० सीखा हुआ, पढ़ा हुआ, निपुण, प्रवीण ।

सं० शिखर (शिखा) पु० पहाड़ की चोटी, शृङ्ग ।

सं० शिखा (शी=सोना) स्त्री० चोटी, शिर के बीच के बाल, जो हिंदू लोग रखते हैं, २ आग की ज्वाला ।

सं० शिखी (शिखा) पु० मोर, मयूर, २ आग, ३ एक पेड़ का नाम।

सं० शिञ्जा } स्त्री० रोदा, धनुष की
शिञ्जिनी } डोरी ।

सं० शिथिल (श्लथ्=ढीला या दुबला होना) गु० ढीला, खुला, २ धीमा, सुस्त, आलसी, ३ दुबला, निबल, कमज़ोर ।

सं० शिर } (शॄ=नाश होना) पु० मस्तक, माथा, शिर, कपाल
शिरस् }

प्रा० शिरधरा क० पु० जिम्मादार, वारिस ।

सं० शिरा (शॄ=नाश होना) स्त्री० [नाड़ी, नस ।

सं० शिरोमणि (शिरस्+मणि) स्त्री० शिर का गहना, शिर में पहनने का रतन, गु० उत्तम, सबसे बड़ा, श्रेष्ठ, प्रधान, मुखिया ।

सं० शिरोरुह (रुह=जमना, निकलना) क० पु० बाल, केश ।

सं० शिला (शिल्=कण, कण=इकट्ठा करना, या चुनना) स्त्री० सिल, चट्टान, पत्थर, पाषाण, २ साफ़ और बराबर पत्थर जिस पर लोढ़े से मसाला पीसा जाता है ।

सं० शिलाजित् } (सं० शिलाज
शिलाजीत } तु शिला पहाड़ की चट्टान में पैदा हुई, जतु लाख, या लाल रंग की धातु) पु० शिलारस, कहते हैं कि पहाड़ों की चट्टानों का रस चूकर जम जाता है और पत्थर सा कड़ा हो जाता है उसको शिलाजीत कहते हैं और उसके खानेसे शरीरमेंज़ोरआता है

सं० शिलीमुख (शिली=तीखी नोक, मुख=मुंह, जिसके मुंह पर तीखा फल लगा रहता है) पु० तीर, बाण, भ्रमर, भौंरा ।

सं० शिलोच्चय पु० पर्वत, पहाड़ ।

सं० शिल्प (शिल्=चुनना, या शिल्=कारीगरी का काम करना) पु०

कल विद्या, हुनर, गुण, कारीगरी ।

सं० **शिल्पशाला** स्त्री० कारीगरों का कारखाना ।

सं० **शिल्पक** } **शिल्पित** } क० पु० कारीगर ।

सं० **शिव** (शी=सोना, या शो=नाश करना दुख को, या प्रलय में सब सृष्टि को) पु० महादेव, महेश, २ मंगल, कल्यान, शुभ, सुख, ३ वेद ।

सं० **शिवपुरी** (शिव+पुरी) स्त्री० काशी, बनारस ।

सं० **शिवरात्री** (शिव+रात्री) स्त्री० शिव चतुर्दशी, फागुन वदि १४ ।

सं० **शिवसेनानी** स्त्री० स्वामकार्तिकेय, कीर्तिमुख ।

सं० **शिवा** (शिव) स्त्री० पार्वती, उमा, दुर्गा ।

प्रा० **शिवाला** (सं० शिवालय, शिव+आलय) पु० शिव का मन्दिर ।

सं० **शिवि** पु० एक राजा का नाम ।

सं० **शिविका** (शिव=सुख, अर्थात् जिस में बैठने से सुख मिले, या शी=सोना जिस में) स्त्री० पालकी, डोली । [छावनी ।

सं० **शिविर** पु० सैन्यानिवासस्थान,

सं० **शिशिर** (शश=उछल कर चलना, अर्थात् पत्तों का झड़ना) स्त्री० एक ऋतु जो माघ और फागुन में रहती है ।

सं० **शिशु** (शी=पतला होना, या, श्वि=बढ़ना) पु० बालक, बच्चा ।

सं० **शिशुपाल** पु० चँदेरी का राजा, जिस को श्रीकृष्ण ने मारा ।

सं० **शिष** (शिष्=अन्तहोना) भा० स्त्री० सिखाना, शिक्षा, उपदेश ।

सं० **शिश्न** पु० मेढ़्र, लिङ्ग, पुरुषचिन्ह ।

सं० **शिष्ट** (शास्=शिखाना) कर्म० सीखने योग्य, सभ्य, २ आज्ञाकारी, ३ अच्छा, उत्तम, भला, काफ़ी ।

सं० **शिष्टाचार** (शिष्ट+आचार) पु० अच्छा चलन, सन्मान, आदर, विनय, विनती ।

सं० **शिष्टि** स्त्री० आज्ञा, शासन, सज़ा ।

सं० **शिष्य** (शास्=सिखाना) पु० उपदेश्य, चेला, विद्यार्थी, छात्र, पढ़ने वाला, २ किसी धर्म को मानने वाला ।

सं० **शीकर** (शीक्=सींचना, या गीला करना) पु० जल कन, फुहारा, सरलद्रव्य, वायु ।

सं० **शीघ्र** (शीघ्=सूंघना) गु० उतावला, जल्द, फुर्तीला, क्रि० वि० तुरंत, झटपट, जल्दी से ।

सं० **शीघ्रगामी** (गम्=चलना) क० पु० जल्दी चलने वाला ।

सं० **शीघ्रता** (शीघ्र) भा० स्त्री०

जल्दी, उतावली, फुर्ती ।

सं० **शीत** (श्यै=जाना) गु० ठंढा, सर्द, २ सुस्त, पु० जाड़ा, सर्दी, ठंढ, ३ हिम, पाला ।

सं० **शीतकर** (शीत=ठंढी, कर=किरण) पु० चांद, २ कपूर ।

सं० **शीतकाल** (शीत+काल) पु० जाड़ा, सर्दी, हिमंत ऋतु ।

सं० **शीतज्वर** (शीत+ज्वर) स्त्री० जाड़ा, जाड़े की तप ।

सं० **शीतल** (शीत=ठंढ, ला=लेना) गु० ठंढा, सर्द ।

सं० **शीतलता** (शीतल) भा० स्त्री० ठंढाई, ठंढापन ।

प्रा० **शीतलताई**, **शीतलाई** (सं० शीतलता) भा० स्त्री० ठंढाई, ठंढापन ।

सं० **शीतला** (शीतल) स्त्री० देवी, माता, चेचक ।

सं० **शीतांशु** (शीत=ठंढी, अंशु=किरण, जिसकी किरणें ठंढी हैं) पु० चांद, २ कपूर ।

सं० **शीताङ्ग** (शीत+अङ्ग) पु० पक्षाघात, अर्द्धांग, एक बीमारी का नाम । [दुर्बल, शुष्क, सूखा ।

सं० **शीर्ण** (शी=मारना) गु० कृश,

सं० **शीर्ष** (शृ=नाश होना) पु० सिर, माथा, मस्तक ।

सं० **शील** (शील्=सोचना, या अभ्यास करना) पु० अच्छा स्वभाव, अच्छा चाल चलन ।

सं० **शीलवान्** (शील+वान) गु० अच्छे स्वभाव वाला, जिसका चाल चलन अच्छा हो, सुशील, नेक चलन ।

सं० **शीलवन्तु** गु० मुरौवतदार ।

सं० **शीलित** गु० अभ्यस्त, रक्त, रत, रटित ।

प्रा० **शीशम** (सं० शिंशिपा) पु० एक पेड़ और उसकी लकड़ी का नाम ।

प्रा० **शीस**, **सीस** (सं० शीर्ष) पु० शिर, माथा, मस्तक, कपाल ।

सं० **शुक** (शुक्=जाना, या शुभ्=चमकना) पु० तोता, सूगा, सूआ, २ शुकदेव मुनि जिन्होंने राजा परीक्षित को श्रीमद्भागवत सुनाई ।

सं० **शुक्ति** स्त्री० सीपी, सूती, चक्षु रोग, अर्शरोग ।

सं० **शुक्र** (शुच्=पवित्र होना, या सोचना) पु० छठा ग्रह, २ एक मुनि का नाम जो भृगु ऋषि का बेटा और राक्षसों का गुरु था, ३ आग, अग्नि, ४ वीर्य, बीज ।

सं० **शुक्रवार** (शुक्र+वार) पु० छठा दिन, शुक्रवार, जुमा ।

सं० **शुक्राचार्य** (शुक्र+आचार्य)

पु० एक मुनि का नाम जो राक्षसों का गुरु था ।

सं० शुक्ल (शुच्=साफ़ होना) गु० धौला, उजला, सफ़ेद, श्वेत, पु० धौलारंग, श्वेतवर्ण ।

सं० शुक्लपक्ष (शुक्ल+पक्ष) पु० उजाला पख, सुदि ।

सं० शुचा भा० स्त्री० पवित्रता, सफ़ाई ।

सं० शुचि (शुच्=पवित्र होना, साफ़ होना) स्त्री० पवित्रता, सफ़ाई, शुद्धता, गु० साफ़, स्वच्छ, शुद्ध, धौला, सफ़ेद ।

सं० शुण्ड पु० सूंड ।

सं० शुद्ध (शुध्=साफ़ होना, या करना) गु० पवित्र, साफ़, स्वच्छ, सफ़ेद, उज्जल, २ निर्दोष, ३ सही ।

सं० शुद्धता (शुद्ध) भा० स्त्री० पवित्रता, सफ़ाई, स्वच्छता ।

सं० शुद्धि स्त्री० पवित्रता, शुद्धता, शोधन, सफ़ाई ।

सं० शुद्धिपत्र पु० मुआफ़ी नामा, साफ़ी नामा ।

सं० शुन्य } (शिव=बढ़ना) गु० खाली,
शून्य } स्त्री० या पु० बिंदी, सिफ़र, २ आकाश, आसमान ।

सं० शुभ (शुभ्=चमकना) गु० अच्छा, भला, कल्याणकारी, मंगलदायक ।

सं० शुभग (शुभ=भला, गम्=जाना) गु० कल्याण करने वाला, सुखदाई, मंगलीक, २ सुन्दर ।

सं० शुभगता भा० स्त्री० मनोहरता, सुन्दरता, उम्दगी ।

सं० शुभचिन्तक क० पु० भला चाहने वाला, खैरख़्वाह ।

सं० शुभचिन्तकता भा० स्त्री० भलाई, खैर ख़्वाही ।

सं० शुभलग्न (शुभ+लग्न) पु० अच्छा समय, मंगलीक समय ।

सं० शुभाकांक्षी क० पु० मंगलाभिलाषी, भलाई चाहने वाला, खैर ख़्वाह ।

सं० शुभ्र (शुभ्=चमकना) गु० उजला, सफ़ेद, धौला, निर्मल, २ चमकीला, चमकदार, ३ पु० धौला रंग, श्वेतवर्ण ।

सं० शुम्भ (शुम्भ=मारना) पु० एक राक्षस का नाम जिसको दुर्गा ने मारा,

सं० शुल्क पु० चुंगी, फ़ीस ।

सं० शुश्रूषक (श्रु=सुनना) क० पु० सेवक, परिचारक, टहलू ।

सं० शुश्रूषा स्त्री० सेवा, टहल ।

सं० शुष्क (शुष्=सूखना) गु० सूखा, निरस, खुश्क ।

सं० शुष्ण- पु० सूर्य, अग्नि, वायु, पराक्रम, शोक, प्रकाश, दीप्ति, शोभा ।

सं० शूकर (शू=ऐसा शब्द, कर करने वाला, कृ=करना) पु० सूअर, बराह ।

सं० शूद्र (शुच्=साफ़ करना, जो बड़ों को नहलाते, धुलाते हैं)पु० चौथे वर्ण के लोग जिन का काम नौकरी करना है।

सं० शून्य- गु० निर्जनस्थान, आकाश, बिन्दु, सैफ़र, अभाव, असम्पूर्ण, ऊन, तुच्छ, उदासीन।

सं० शून्याकार- गु० उदासीन की सूरत, खालीसा।

सं० शूर (शूर्=बहादुरी करना)पु० बीर, सूरमा, रावत, बहादुर, साहसी, २ शूरसेन, जो श्रीकृष्ण का दादा था, ३ सिंह, ४ सूर्य, ५ सूअर, ६ साल का पेड़।

सं० शूरण- पु० जमीकंद, वर्तुला कारफूल।

सं० शूरता (शूर) भा० स्त्री० बहादुरी, बीरता, शूरमापन।

सं० शूरसेन (शूर्=बहादुर, सेन= सेना) पु० मथुरा के एक राजा का नाम, २ मथुरा। [छाज।

सं० शूर्प (शूर्प्=मापना) पु० सूप,

सं० शूर्पनखा (शूर्प+नख, अर्थात् जिसके नख सूप ऐसे हैं) स्त्री० रावण की बहिन।

सं० शूल (शूल=बीमार होना)पु० पीड़ा, दुख, रोग, २ लोहेका नोका कांटा, त्रिशूल।

सं० शृगाल (असृज=लोह, ला= लेना) यहां असृज के अ का लोप होजाता है)पु० सियार, गीदड़।

सं० शृङ्खला (शृ=नाश करना)स्त्री० सांकल, संकली, सिकरी, २करधनी।

सं० शृङ्ग (शृ=नाश करना) पु० सींग, २ शिखर, पहाड़ की चोटी, पहाड़ का ऊपर का भाग, ३ चिह्न, ४ बड़ाई, प्रभुत्व, प्रधानता, ५ कामदेव का बढ़ना।

सं० शृङ्गवेर-पु० श्रीरामचन्द्रके मित्र गुह निषाद के नगर का नाम।

सं० शृङ्गार (शृङ्ग=कामदेव का अर्थात् प्यार का बढ़ना, और ऋ= जाना, जिससे मन में काम बढ़ता है) पु० साहित्य विद्या में एक रस का नाम, २ शोभा, सिंगार, गहना, भूषण—१६शृङ्गार।

दो० अंग शुची मज्जन वसन
मांग महावर केश।
तिलक भाल तिलचिबुक में
भूषण मेंहदी वेस।
मिस्सी काजल अरगजा, बीरी
और सुगन्ध।
पुष्प कली युत होयकर, तब
नव सप्त प्रबन्ध।

शरीर का मैल उतारना, २ न्हाना, ३ साफ कपड़े पहनना, ४ काजल लगाना, ५ अलता से हाथ पैर रचाना, ६ बाल संवारना, ७ सिंदूर से

मांग भरना, ८ लिलाड़ में केशर चन्दन की खौरी या तिलक निकालना, ९ ठुड्डी पर तिल बनाना, १० मेंहदी लगाना, ११ देह में अरगजा या इतर आदि सुगंधित चीज लगाना, १२ गहना पहनना, १३ फूलों की माला आदि पहनना, १४ पान चबाना, १५ दांत रंगना, १६ होठों को लाल करना ।

सं० **शृङ्गी** (शृङ्ग) गु० शींगवाला, पु० एक ऋषि का नाम जो लोमस ऋषि का चेला था जिसके श्राप से राजा परीक्षित को तक्षक सांप ने डसा ।

सं० **शेखर** (शिख्=जाना) पु० फूलों की माला जो मुकुट के ऊपर पहनते हैं, मुकुट, किरीट, २ शिखा, चोटी ।

सं० **शेष** (शिष्=बाकी रहना) पु० अनन्त, सर्पराज, सांपों का राजा जिस के १००० फण बतलाते हैं और जिस पर विष्णु सोते हैं और जिसके एक फण पर हिंदू लोग पृथ्वी को ठहरी बतलाते हैं, और लक्ष्मण जी और बलदेव जी को शेषजी के अवतार कहते हैं गु० बाकी, बचाहुआ ।

सं० **शेषशायी** (शेष सांपों का राजा, शायी=सोने वाला, शी=सोना)पु० विष्णु भगवान जो शेषजी पर सोते हैं ।

सं० **शैल** (शिला)पु० पहाड़, पर्वत, गु० पहाड़ी, पथरीला ।

सं० **शैलराज** पु० हिमालय। [पुर।

सं० **शैलशिविर** पु० समुद्र, पर्वतीय

सं० **शैलाट** (शैल+अट्=घूमना) पु० सिंह, किरात, श्वेत कांच ।

सं० **शैव** (शिव) पु० शिव का भक्त, शिव को पूजने वाला, गु० शिव का।

सं० **शैवाल** पु० सिवार ।

सं० **शोक** (शुच्=चिंता करना) पु०सोच, चिन्ता, फिक्र, दुख, खेद, सन्ताप, पछतावा ।

सं० **शोकाकुल** } **शोकार्त्त** } (शोक=सोच, आकुल या आर्त्त घबराया हुआ) गु० सोच से व्याकुल, विकल, दुखी ।

सं० **शोकापह** (शोक+अप+हन=नाश करना)क० पु०शोक नाशक, शोक हारी ।

सं० **शोचक** (शुच्+अक, शुच्=चिन्ता करना) क० पु० शोच करने वाला, फिक्रमंद ।

सं० **शोचनीय** कर्म० शोचने योग्य।

सं० **शोणित** (शोण्=लाल होना) पु० लोहू, रक्त, रुधिर, २ कुंकुम, गु० लाल ।

सं० शोधक- क०पु० शुद्ध करनेवाला।
सं० शोधित- कर्म० शुद्ध की हुई।
सं० शोधन (शुध्=पवित्र करना) पु० पवित्र करना, शुद्ध करना, २ सही करना।
सं० शोधनी- ण० स्त्री० बढ़नी, झाड़ू।
सं० शोधनीय- कर्म० शोध्य, शोधने योग्य इस्लाहतलब।
सं० शोभा (शुभ्=चमकना) स्त्री० सुन्दरता, खूबसूरती, छवि, कांति, २ चमक, झलक।
सं० शोभायमान- क० पु० सुशोभित, खूब सूरत।
सं० शोभित (शुभ=चमकना) गु० सुन्दर, शोभायमान, चमकीला।
सं० शोषक (शुष्+अक, शुष्=सोकना) क० पु० रसाकर्षक, वायु, सूर्यादि
सं० शौच (शुचि) भा० पु० पवित्रता, शुद्धता, सफ़ाई, स्नान आदि।
सं० शौण्डिक- क० पु० कलवार।
सं० शौर्य्य (शूर) भा० पु० शूरपापन, बहादुरी, वीरता।
सं० शौल्किक- क० पु० दारोगा [चुंगी।
सं० श्मशान (श्मन=मुर्दा, और शी=सोना जहां मुर्दा सुलाया जाता है, अर्थात् जलाया जाता है) पु० मसान, मरघट, मुर्दाघाट।
सं० श्याम (श्यै=जाना) गु० काला काला, नीला मिला हुआ, पु० श्रीकृष्ण का नाम।
सं० श्यामता (श्याम) भा० स्त्री० कालास, कालापन, कृष्णता।
सं० श्यामल (श्याम=कालारंग, ला=लेना) गु० काला, श्यामवर्ण।
सं० श्यामा (श्याम) स्त्री० काली, दुर्गा, देवी, २ एक काले रंग की गाने वाली चिड़िया, षोडश वर्ष की स्त्री, सोलह वर्ष की औरत, पीपरि, काले रंग की स्त्री।
सं० श्येन- पु० शाहीन, बाज पक्षी
सं० शृङ्खला- स्त्री० ज़ंजीर, साकरि, बिलाई, भेलन।
सं० श्रद्धधान- क० पु० श्रद्धायुक्त, मुअतक़िद।
सं० श्रद्धा (श्रत्=विश्वास, धा=रखना) स्त्री० विश्वास, भरोसा, भक्ति, गुरु और शास्त्र के वचन में पक्का भरोसा, २ आदर, ३ इच्छा, चाह, ४ बल, ताक़त।
सं० श्रम (श्रम्=मिहनत करना) स्त्री० वा पु० मिहनत, थकावट, क्लांति, दौड़ धूप, कष्ट, परिश्रम, २ तप, तपस्या।
सं० श्रमजीवी- क० पु० मज़दूर, भार वाहक।
सं० श्रमित- क० पु० थकित, थका- [हुआ।

सं० **श्रमी**- क० पु० मेहनता ।

सं० **श्रय** } (श्रि=सहारा लेना) **श्रयण** } पु० अवलम्ब, सहारा, भरोसा ।

सं० **श्रवण** (श्रु=सुनना) पु० कान, सुनने की इंद्री, २ सुनना ।

सं० **श्रवणा** (श्रु=सुनना) स्त्री० बाईसवां नक्षत्र ।

सं० **श्राद्ध** (श्रद्धा) पु० पितरो का शास्त्रकीरीतिसेजलऔर पिंड देना।

सं० **श्रान्त** (श्रम्=थकना) क० पु० क्लान्त, थका हुआ ।

सं० **श्रान्ति** भा० स्त्री० थकावट, थकाई ।

भा० **श्राप** (सं० शाप) पु० धिक्कार, दुराशिष, बददुआ ।

सं० **श्रावक** (श्रु=सुनना अपनेधर्म को) पु० जैनी, जिन मत को मानने वाला, २श्रोता, सुनने वाला।

सं० **श्रावण** (श्रवण एक नक्षत्र का नाम, इस महीने में पूरा चांद इस नक्षत्र के पास रहता है और पूर्णमासी को यह नक्षत्र होता है) पु० इसी से एक महीने का नाम सावन हुआ ।

सं० **श्रावणी** (श्रावण) स्त्री० सावन की पूनों, राखी।

सं० **श्री** (श्री=सेवा करना जो विष्णु की सेवा करती है, या जिस को सब संसार सेवता है) स्त्री० लक्ष्मी, विष्णु पत्नी, २ सम्पदा, धन दौलत, ३ शोभा, सुन्दरता, यह शब्द देवताओं और बड़े आदमियों और पवित्र पोथियों आदि के साथ बड़ाई और मान के लिये लगाया जाता है और कभी कभी दो श्री अथवा पांच छः आदि १०८ श्री तक लिखते हैं, जैसे श्रीरामचन्द्र, श्रीकृष्ण, श्रीयज्ञदत्त पंडित श्रीभागवत् पुराण आदि— यहां मत् या युक्त, या युत् शब्द छिपा हुआ है और कभी २ इन शब्दों के साथ भी बोलते हैं, जैसे श्रीमान्, श्रीयुत, श्री युक्त आदि।

सं० **श्रीखण्ड** (श्री=शोभा, खण्ड= टुकड़ा) पु० चन्दन ।

सं० **श्रीचक्र** (श्री + चक्र) पु० त्रिपुरा सुन्दरीदेवी की पूजाका यंत्र।

सं० **श्रीनिवास** (श्री=लक्ष्मी, निवास=जगह, जो लक्ष्मी के पास रहते हैं या जिनके पास लक्ष्मी रहती है) पु० विष्णु, भगवान ।

सं० **श्रीपति** (श्री + पति) पु० विष्णु, भगवान ।

सं० **श्रीफल** (श्री + फल) पु० नारियल, २ बिल्व ।

सं० **श्रीमत्** } **श्रीमान्** } **श्रीमन्त** } (श्री=शोभा, मत्=वाला) गु० भाग्यवान, प्रतापी, धनवान, श्रीयुत ।

सं० श्रीयुक्त / श्रीयुत् (श्री=शोभा,लक्ष्मी, युक्त वा युत् मिला हुआ) गु० भाग्यवान्, धनवान्, श्रीमान्।

सं० श्रीवत्स (श्री=शोभा, वत्स=चिन्ह) पु० विष्णु।

सं० श्रुत (श्रु=सुनना) कर्म० पु० सुनाहुआ,समझा हुआ, पु० शास्त्र।

सं० श्रुति (श्रु=सुनना) स्त्री०वेद, २ कान, ३ सुनना।

सं० श्रुवा / स्रुवा (श्रु=चूना या टपकाना) स्त्री० होम काचाटू, खैर का बना हुआ चम्मच हाथ के आकारका।

सं० श्रेणि / श्रेणी (श्रि=सेवा करना) स्त्री०पांत,पंक्ति,क़तार।

सं० श्रेष्ट (प्रशस्य शब्द को श्र हो जाता है प्र=बहुत, शंस्=सराहना) गु० बहुत अच्छा, सब से अच्छा उत्तम, सब से बड़ा।

सं० श्रेष्टाचार (श्रेष्ट+आचार) पु० उत्तम रीति, उम्दा तरीक़ा।

सं० श्रोता (श्रु=सुनना) क० पु० सुनने वाला, सुनवैया।

सं० श्रोत्र (श्रु=सुनना) पु०कान, सुनने की इन्द्री।

सं० श्रोत्रिय- क० पु० वैदिक, वेद पाठक, वेद पाठी, वेद पढ़ने वाला।

सं० श्लाघा (श्लाघ्=सराहना) स्त्री० सराह, प्रशंसा, तारीफ़, चाह, इच्छा।

सं० श्लाघ्य- कर्म० प्रशंसा योग्य काबिलतारीफ़।

सं० श्लेष (श्लिष्=मिलना) पु० मिलाव, संयोग, २ एक अलंकार जिस में एक शब्द के बहुत अर्थ होते हैं, जैसे, "कीकर पाकर ता
जामन फलसा आमिला"
"सेव कदम कचनार,
पीपल रत्ती तून तज"
इस में बहुत से पेड़ों के नाम दि खाई देते हैं पर इसका अर्थ यह कि परमेश्वर ने तुझ पर कृपा की कि जिसको तू चाहती थी सोई आमिला, सो हे कची स्त्री अ उसके पैरों की तू सेवा कर और अब अपने प्यारे को एक पल भ भी मत छोड़। [जुकाम

सं० श्लेष्मा- पु० कफ, खखार

सं० श्लोक (श्लोक=बढ़ना, या कट्ठा करना) पु० चार पद क संस्कृत छंद, २ यश, कीर्ति, की र्ति, नामवरी।

सं० श्वपच (श्वन्=कुत्ता, पच्=प काना, अर्थात् कुत्तेको खाने वाला पु० चंडाल।

सं० श्वशुर (शु=जल्दी, अश्=पा ना)पु० ससुर,पति या पत्नीका बाप

सं० श्वश्रू (श्वसुर) स्त्री० सास, ससुर की लुगाई ।

सं० श्वान (श्वि =बढ़ना, या जाना) पु० कुत्ता, कुक्कुर ।

सं० श्वास (श्वस्=सांस लेना) पु० सांस, प्राण, दम ।

सं० श्वेत (श्वित्=धौला होना) गु० धौला, सफ़ेद ।

सं० श्वेतद्वीप (श्वेत+द्वीप) पु० बैकुण्ठ, २ एक द्वीप का नाम ।

ष

सं० ष- पु० केश,हृदय,गु०श्रेष्ठ,विज्ञ।

सं० षट् (षष्) गु० छः, ६ ।

सं० षट्ऊर्म्मि (बुभुक्षाच पिपासाच प्राणस्य मनसस्स्मृतौ शोक मोहौ शरीरस्य जरामृत्यु षडूर्म्मयः) प्राण को भूंख, मन को प्यास, स्मृति शोक मोह, शरीर को जरा और मृत्यु होती है ।

सं० षटकर्म्म (षट्+कर्म्म) पु० स्नान. संध्या, जप, तर्पण, देवता का पूजन आदि, (१ वेद पढ़ना, २ दूसरे को पढ़ाना, ३ यज्ञ करना, ४ दूसरे को कराना, ५ दान देना, और ६ दान लेना ये ब्राह्मण के छः काम हैं)

सं० षट्कोण (षट्+कोण) पु० छः कोना खेत. छः खूंट खेत, रवज्र ।

सं० षट्पद (षट्+पद) पु० भौंरा ।

सं० षट्प्रयोग- १ शान्ति, २ वशीकरण, ३ स्तम्भन, ४ विद्वेषण, ५ उच्चाटन, ६ मारण ।

सं० षट्रसभोजन (षट्=छः, रस =स्वाद, भोजन=खाना) पु० मीठा, खट्टा, खारा, कडुआ, कसैला, और तीता, इन छः रसों से मिला हुआ खाना ।

सं० षट्वदन } **षडानन** } (षट्=छः, वदन या आनन=मुंह) पु० कार्तिकेय, महादेव का बेटा ।

सं० षटवर्ग- पु० काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य्य ।

सं० षट्शास्त्र (षट्+शास्त्र) पु० न्याय, वैशेषिक, मीमांसा, वेदान्त, सांख्य, और पातञ्जल, ये छः शास्त्र इनको षट्दर्शन भी कहते हैं (दर्शन शब्द को देखो)

सं० षडङ्ग (षट्+अङ्ग) पु० शरीर के छः भाग, जैसे दो हाथ. दो पांव, शिर, और कमर, २ वेद के छः अंग, (जैसे १ शिक्षा, २ कल्प, ३ व्याकरण, ४ निरुक्त, ५ ज्योतिष, ६ छन्द, वेदाङ्ग शब्द को देखो)

सं० षडङ्घ्री (षट्=छः, अंघ्री = पांव) पु० भौंरा, भ्रमर ।

सं० षण्ड- पु० नपुंसक, हिजड़ा, मुख़न्नस ।

सं० षष्टि (षष्=छः, पर आगे ति प्रत्यय के आने से इसका अर्थ दश गुना होता है) गु० साठ ।

सं० षष्ठ (षष्) गु० छठा ।

सं० षष्ठी (षष्)स्त्री० छठ,छठी तिथि ।

सं० षोड़श (षट्=छः, दश=दश) गु० सोलह, १६ ।

सं० षोड़शदान (षोडश+दान) पु० सोलह चीजों का दान, जैसे १ धरती, २ आसन, ३ पानी, ४ कपड़ा, ५ दीपक (या दीपक के लिये तेल) ६ अनाज, ७ पान, ८ छत्र, ९ सुगन्धित चीज़, १० फूलों की माला, ११ फल, १२ सेज, १३ खड़ाऊं, १४ गाय, १५ सोना, १६ रूपा या चांदी ।

सं० षोड़शभुजा (षोड़श=सोलह भुजा=हाथ) स्त्री० सोलह हाथ की दुर्गा, देवी की मूरत ।

सं० षोड़श संस्कारयाकर्म (१ गर्भाधान, २ पुंसवन, ३ सीमन्त, ४ जातकर्म, ५ नामकरण, ६ निष्क्रमण, ७ अन्न प्राशन, ८ चूड़ाकर्म, अर्थात् मुण्डन, ९ कर्ण वेध, १० उपनयन अर्थात् यज्ञोपवीत, ११ वेदारंभ, १२ समावर्तन अर्थात स्नातक[illegible], १३ विवाह, १४ गृहाश्रम [illegible], १५ [illegible], १६ [illegible] १७ महावाक्यपरिसमाप्ति, १८ संन्यास विधि, १९ सर्वसंस्कार होम विधिः, २० मृतक कर्म ।

सं० षष्ठुबा- स्त्री० लड़की, कन्या ।

स

सं० स (सो=नाश करना) पु०वि ष्णु, २ सांप, ३ शिव, ४ पखेरू, भृगु, ५ समुच्चा०साथ,सहित, समेत, (जैसे "सजीव, जीव सहित) २व- राबर, वही, एकही (जैसे सधर्म एकही धर्म का) ३ साम्हने ।

सं० संक्षिप्त वि० कमकी हुई, मुख़्त- सिर की हुई ।

सं० संक्षेप (सम्=साथ, क्षिप्=फें- कना) पु० सारअंश, सार भाग, मुख़्तसर ।

प्रा० संगत (सं० सङ्गति) स्त्री० मेल, साथ, मोहबत, २ वह जगह जहां सिख अपने धर्म की रीति रसम करते हैं ।

प्रा० संचना } (सं०सञ्चयन,सम्=
सांचना } अच्छीतरह से,चि= इकट्ठा करना) क्रि० स० इकट्ठा करना ।

सं० संज्ञा (सम्=अच्छी तरह से, ज्ञा=जानना) स्त्री०इस्म,नाम,चीज़ का नाम, २ बुद्धि, ३ चेतना, [illegible] की, ५ सूर्य की स्त्री ।

प्रा० संजोवना (सं० संयोजन, सम्, युज्=मिलना) क्रि० स० तैयार करना ।

सं०संन्यासी-सन्यासीशब्दकोदेखो।

प्रा० संपत (सं० सम्पद्) स्त्री० सम्पदा, धन, दौलत ।

प्रा० संभलना क्रि० अ० थंभना, ठहरना, सहारापाना, खड़ा होना, गिरते २ थंभजाना ।

प्रा० संभालना / **संभारना** (सं०सम्भारण सम्, भृ=पकड़ना) क्रि० स० थांभना, पकड़ना, सहारा देना, मदद देना, सहायता देना ।

सं० संयम (सम्=अच्छी तरह से, यम्=रोकना) भा० पु० नेम, नियम, व्रत के दिन कितनी चीज़ो के खाने पीने की रुकावट, इन्द्रिय निग्रह, परहेज़, बन्धन ।

सं०संयमीक०पु०मुनि,इन्द्रियरोधक।

सं० संयुक्त (सम्=साथ युज्=मिलना) गु० मिला हुआ,लगाहुआ, जुड़ा हुआ ।

सं० संयुग (सम्=साथ, युज्=मिलना)पु० लड़ाई, युद्ध, संग्राम ।

सं० संयुत (सम्,यु=मिलना) कर्म० मिला हुआ, लगा हुआ ।

सं० संयोग (सम्, युज्=मिलना) पु० मेल, मिलाप, सम्बन्ध, २ दैव योग, संजोग, इत्तिफ़ाक़ ।

सं० संयोजित कर्म० मिलाया गया।

सं० संरम्भ (रभ्=कोसना) पु० कोप, आक्रोश, वेग ।

सं०संराधन (सम्,राध=सेवाकरना) भा० पु० सब प्रकार से सेवाकरना, चिन्तन करना ।

सं० संराव (सम्+रु=बोलना)पु० ध्वनि, शब्द ।

सं० संलग्न(सम्,लग्=मिलना) क० पु० मिलित, संयुक्त ।

सं० संलाप (सम्,लप्=कहना)भा० पु० परस्पर कहना, बाहमगुफ्तगू करना ।

सं० संवत् (सम्, वय्=जाना) पु० विक्रमादित्य राजाका चलायाहुआ साल, बरस, सन् ।

सं० संवत्सर (सम्+वत्सर)पु० बरस, संवत्, साल, सन् ।

सं० संवाद (सम्,वद्=कहना)पु० बात चीत, चर्चा, प्रसङ्ग, कथा, संदेसा, समाचार ।

प्रा० संवारना क्रि० स० सजाना, सुधारना, सिंगारना,तैयार करना।

सं० संशय (सम्, शी=सोना, पर सम्=उपसर्ग के साथ आने से इसका अर्थ संदेह करना हो जाता है) पु० संदेह, शक ।

सं० **संशयात्मन**-पु० संदिग्ध अन्तःकरण, संशयात्मा, अस्थिरचित्त, डामाडोलमन ।

सं० **संशोधन** (शुध्=शुद्ध करना) भा० पु० संशुद्धि नज़रसानी, दुबारा देखना, ध्यान से देखना ।

सं० **संसर्ग** (सम्=साथ, सृज्=पैदा होना) पु० संगत, सोहबत, सम्बन्ध, मेल ।

सं० **संसार** (सम्=साथ, सृ=जाना) पु० जगत, जग, दुनिया ।

सं० **संसारी** (संसार) गु० संसार का, दुनियाका, लौकिक, दुनियावी ।

सं० **संसृति** (सम्=साथ, सृ=जाना) स्त्री० संसार, जगत, आवागमन ।

सं० **संस्कार** (सम्=शुद्ध, कृ=करना) पु० पवित्रता, सफ़ाई, शुद्ध करने की रीति, २ मरम्मत, ३ प्रारब्ध

सं० **संस्कृत** (सम्=शुद्ध, कृ=करना) गु० अच्छी भांत से सुधारा हुआ, उत्तम, पवित्र, पु० एक बोली जिसको हिंदू पवित्र समझते हैं और देव वाणी अर्थात् देवताओं की बोली कहते हैं और जिसमें हिंदुओं के वेद शास्त्र लिखे हुए हैं और इस बोली का व्याकरण और सब बोलियों से बहुत पूरा और अच्छा है ।

सं० **संहार** (सम्, हृ=लेना, पर सम्=उपसर्ग के साथ आने से अर्थ नाश करना होता है) पु० नाश, विनाश, २ प्रलय, संसार का नाश, ३ एक नरक का नाम, ४ एक भैरव का नाम ।

प्रा० **संहारना** (सं० संहारण) क्रि० स० नाश करना, मार डालना ।

सं० **संहिता** (सम्=अच्छी भाँतसे, धा=रखना,) स्त्री० मनु आदि आचार्यों के बनाये हुए धर्मशास्त्र, पुराण, इतिहास आदि, कर्मकाण्ड, वेद का भाग ।

प्रा० **सकट** / **सगड़** (सं० शकट) पु० गाड़ी, छकड़ा ।

प्रा० **सकत** / **सगत** (सं० शक्ति) स्त्री० ज़ोर बल, ताक़त, (शक्ति शब्द को देखो) ।

प्रा० **सकना** (सं० शक्=समर्थहोना) क्रि० समर्थ होना, किसी काम के करने का बल रखना ।

प्रा० **सकरा** / **संकड़ा** (सं० संकीर्ण) गु० तंग, सकेत, छोटा ।

सं० **सकर्म्मक** (स=साथ, कर्म=कर्म कारक)पु० ऐसीधातु अथवाक्रिया जिस में कर्म हो, जैसे खाना, पीना, लेना, देना आदि ।

सं० **सकल** (स=साथ, कला=अंश, कल=गिनना) गु० सब, सारा, सिगरा, पूरा, संपूर्ण, समस्त, तमाम ।

सं० सकाम (स=साथ, काम=इच्छा) गु० कामना सहित, चाहने वाला, २ सफल।

प्रा० सकार (सं० सकाल) पु० सवेरा, भोर, प्रभात, प्रातःकाल।

प्रा० सकारना (सं० स्वीकरण) क्रि० स० सही करना, मानना, अंगेजना, मंजूर करना।

प्रा० सकुचना (सं० सङ्कोचन, सम्=साथ, कुच्=सिकुड़ना) क्रि० अ० लजाना, शर्माना, सकोच करना, २ डरना।

सं० सकृत-अव्य० एकवार, एकमर्त- [बह, एकदफ़ा।

प्रा० सकेत- गु० संकड़ा, तंग, छोटा।

प्रा० सकोड़ना (सं० संङ्कोचन)। क्रि० अ० सिमटना, सिकुड़ना, २ क्रि० स० पीछे खेंच लेना, समेट लेना।

सं० सखा (स=बराबर, ख्या=कह-लाना) पु० मित्र, दोस्त, साथी, बन्धु, संगी।

सं० सखी (सखा) स्त्री० सहेली, साथनी, संगिनी, आली।

सं० सगर (स= साथ, गर=विष, जहर, जो जहर के साथ, पैदा हुआ) पु० अयोध्या के एक राजा का नाम जिस से समुद्र का नाम सागर हुआ, गु० जहरीला, विषेला।

सं० सगा (सं० स्वकीय, स्व=अपना) गु० अपना, संबंधी, समधी, नाते-दार, रिश्तेदार,—सगाभाई=अप-ना भाई, एक बाप का बेटा।

प्रा० सगाई
सगावत } (सं० स्वकीयता) स्त्री० भाईचारा, नाता, अपनायत, रिश्ता, २ मंगनी, निस्-बत, ३ नीच जात की लुगाई का दूसरा व्याह।

सं० सगुण (स+गुण) गु० गुण सहित, रजोगुण, सतगुण, तमो-गुण, सहित।

सं० सघन (स+घन) गु० गहरा, घना, गहन।

सं० सङ्कट (सम्=साथ, कट्=घेरना) पु० दुख, कष्ट, आपदा, विपत, तकलीफ़, आफ़त।

सं० सङ्कर (सम्=मिला हुआ, कृ=फैलना) पु० मिली हुई जात, और जात के पुरुष से और जात की स्त्री में पैदा हुआ मनुष्य, दोगला, वर्णसंकर खिचड़ी, दोज़ातका।

सं० सङ्कर्षण (सम्. कृष्=खींचना) पु० श्रीकृष्ण का बड़ा भाई, बल-देव जो एक मा देवकी के गर्भ में गिर कर दूसरी मा रोहिणी के पेट से जन्म लिया इस लिये ऐसा नाम हुआ।

सं० सङ्कलन (सम्, कल=गिनना) पु० जोड़, जोड़ना।

सं० सङ्कलित- मर्व० जोड़ा हुआ, जमा, संग्रहीत।

सं० सङ्कल्प (सम्=साथ, कृप्=समर्थ होना) पु० मन की इच्छा, कामना, मनोरथ, २ प्रतिज्ञा, नियम, नेम, प्रहर। [दीहुई।

सं० सङ्कल्पित-मर्व० दत्त, अभिप्रेत,

सं० सङ्काश- गु० शदृश, समान।

सं० सङ्कीर्ण (सम्=साथ, कृ=बिखरना) गु० बहुत मनुष्यों का मिलाव, भीड़ भाड़, घनाघन, तंग।

सं० सङ्कीर्णता- भा० स्त्री० तंगी, सकराई, कोताही। [यशगाना।

सं० सङ्कीर्तन-भा० पु० वर्णन करना

सं० सङ्कुल (सम्=खूब, कुल=इकट्ठा होना) गु० खूब भरा हुआ, बहुत आदमियों या जीवों से भरा हुआ।

सं० सङ्केत (सम्, कित्=जानना) पु० सैन, इशारा, चिन्ह, २ वचन।

सं० सङ्कोच (सम्,कुच=सिकुड़ना) पु० लाज,शर्म,२सिमटाव,तकल्लुफ

सं० सङ्कोचन- भा० पु० लपटाव, सिकुड़ना, गेंठना।

सं० सङ्कोचित क० सकुचा हुआ सङ्कुचित सिकुड़ा हुआ, लज्जित।

सं० सङ्कोची क०पु०शर्मिन्दा पसोपेश करने वाला, दब्बू, लज्जालु।

सं० संक्रम (क्रम्=जाना)पु०दुर्गमार्ग किला की राह, आक्रमण,हिसार घिराव, जलबाँध।

सं० संक्रमण भा० पु० संक्रान्ति पर्य्यटन, राशियों का बदलना।

सं० संक्रान्त पु० मेल, मिलाप।

सं० संक्रान्ति (सम्=साथ, क्रम्=जाना) स्त्री० सूर्य अथवा और ग्रहों का एकराशिसे दूसरी रासि पर जाना।

सं० संक्रामक क० पु० पर्य्यटक, घूमने वाला।

सं०संख्या(सम्,ख्या=प्रसिद्धहोना) स्त्री० गिन्ती, शुमार।

सं० सङ्ग (सम्=साथ, गम्=जाना, अथवा सञ्ज=मिलना) पु० मेल, संबंध, संयोग, साथ।

सं०सङ्गति(सम्=साथ,गम् =जाना) स्त्री० मेल, साथ, सङ्गत, सोहबत।

सं० सङ्गम (सम्=साथ,गम्=जाना) पु० मिलना, मेल,मिलाव,संयोग, २ एक नदी का दूसरी नदी के साथ अथवा समुद्रकेसाथ मिलना, ३ मैथुन, स्त्रीसंग।

सं० सङ्गर(सम्=साथ, गॄ=निगलना

वा निकालना) पु० लड़ाई, युद्ध, झगड़ा, २ आपदा, ३ विष, ४ समी का पेड़, ५ प्रतिज्ञा ।

सं० **सङ्गी** (सङ्ग) गु० साथी, मेली, मिलापी, मित्र ।

सं० **सङ्गीत** (सम्=अच्छी तरह से, गै=गाना) पु० गाने की विद्या, गाना, गाने नाचने की विद्या, गु० वर्णित, कथित ।

सं० **सङ्गृहीत** (सम्=अच्छी तरह से, ग्रह्=लेना) कर्म० पु० इकट्ठा किया हुआ, संग्रह किया हुआ संकलित, तालीफ़शुदः ।

सं० **सङ्ग्रह** (सम्=अच्छी तरह से, ग्रह=लेना) पु० इकट्ठा, एकट्ठा, संचय, तालीफ़ ।

सं० **सङ्ग्रहण**- भा० पु० संग्रह, संचय ।

सं० **सङ्ग्रहणी**- स्त्री० बहुतदस्त आना, नाम रोग ।

सं० **सङ्ग्रहीता** (सम्=अच्छीतरह से, ग्रह्=लेना) क० पु० संग्रह कर्ता, जोड़ने वाला ।

सं० **सङ्ग्राम** (संग्राम्=लड़ाई करना) पु० लड़ाई, युद्ध, रण, जंग ।

सं० **सङ्ग्राहक**- क० पु० संग्रह कर्ता ।

सं० **सङ्ग्राही**- क० पु० संग्रह कर्ता, जमाकरनेवाला, इकट्ठाकरनेवाला ।

सं० **सङ्घट्टक** (सम्+घट्=रगड़ना) क० पु० योजक, मिलाने वाला, रगड़ने वाला, रचने वाला ।

सं० **सङ्घट्टन** (घट्=चलना) भा० पु० मेलना, गढ़ना, रचना, नाश ।

सं० **सङ्घर्ष** (घृष्=घिसना) पु० रगड़ा, परस्पर रगड़ना, स्पर्द्धा प्रभंजन ।

प्रा० **सच** (सं० सत्य) गु० सत्य, ठीक, सांच, हां, निश्चय, २ पु० सत्य, सचाई, सचावट, क्रि० वि० ठीक ठीक, यथार्थ ।

प्रा० **सचमुच**- बोल० ठीक ठीक, यथार्थ ।

सं० **सचराचर** (स=साथ, चर=चलने वाला, अचर=नहीं चलने वाला) गु० जीव, जन्तु, पेड़, पत्थर आदि सब समेत ।

प्रा० **सचाई** } (सं० सत्यता)
सच्चाई } भा० स्त्री० सच, सांच, सचावट, ईमान्दारी, खराई, शुद्धता ।

सं० **सचि** } (सच्=बांधना, या
सची } सींचना) स्त्री० इन्द्राणी इन्द्र की पत्नी ।

सं० **सचिव** (सच्=बांधना, या सींचना) पु० मंत्री, सलाह देनेवाला

सं० **सचेत** (स=साथ, चेत=सुधि या होश) गु० चौकस, सावधान, होशियार ।

सं० **सचेतन** (स=साथ, चेतना) बुद्धि=

ज्ञान) गु० ज्ञानवान्, बुद्धिमान्।

प्रा० सचौटी (सच) स्त्री० सचाई सचावट।

सं० सच्चा (सं० सत्य) गु० ठीक, सत्य, यथार्थ, ईमान्दार, विश्वासी, धार्मिक, खरा, शुद्ध, सात्विक।

सं० सच्चिदानन्द (सत्=सदा, (या सत्=सच्चा) चित्=चैतन्य, आनन्द=प्रसन्न) पु० ब्रह्म, परमेश्वर, परमात्मा, परब्रह्म।

प्रा० सज (सं० सज्ज, सज्स्=जाना) स्त्री० डौल, रूप, धज, शोभा।

प्रा० सजधज- बोल० बनाव, तैयारी, रूप, शोभा।

प्रा० सजग (स=साथ, जागना= होशियार होना) गु० सावधान, सचेत, होशियार, खबरदार।

प्रा० सजन, सजना (सं० सज्जन) पु० बड़ा आदमी, २ प्यारा, पति, ३ स्त्री० प्यारी, प्रिया।

प्रा० सजना (सं० सज्ज, सजस्= जाना) क्रि० अ० तैयार होना, २ बनना, बनाव करना, फबना, सोहना।

प्रा० सजनी (सं० सज्जन) स्त्री० सखी, सहेली।

सं० सजल (स+जल) गु० पानी से भरा हुआ, गीला, भीगा, तर, नम।

प्रा० सजला- पु० चार भाइयों में तीसरा स्त्री० पानी से भरी हुई।

प्रा० सजाई (सजाना) स्त्री० तलवार के म्यान, या परतले की बनाई, २ तैयारी।

सं० सजाति (स=बराबर, या एक ही जाति=जात) गु० एक जात का।

सं० सजातीय (स+जाति) गु० एक जात का, एक तरह का।

प्रा० सजाना (सजना) क्रि० स० तैयार करना, बनाना, सुधारना।

प्रा० सजावट-भा० स्त्री० तैयारी, बनावट।

प्रा० सजीला-गु० सुडौल, सुन्दर।

सं० सजीव (स+जीव) गु० जीता हुआ, जीव सहित, जिन्दा।

सं० सजीवनी (सजीव) स्त्री० गु० प्राण देने वाली।

सं० सज्जन (सत्=सच्चा, जन=मनुष्य) गु० सत्पुरुष, साधु, भला आदमी, कुलवान, बड़ा आदमी, भद्रपुरुष।

सं० सञ्चय (सम्=अच्छी भांत से चि=इकट्ठा करना) पु० ढेर, इकट्ठा, संग्रह, राशि।

सं० सञ्चारक (सम्, चर्=चलना) क० पु० नायक, रहबर, रहनुमा।

सं० सञ्चारण भा० पु० प्रकाशन विकाशन, संचालन, संचार, फैलाव।

सं० सञ्चारिका (सम्, चर्=जाना) स्त्री० दूती जो नायक का संदेशा नायिका को या नायिका का संदेशा नायक को पहुंचाती है, २ घ्राण, नासिका, ३ युग्म, युगल, जोड़ा

सं० सञ्चालन (सम्, चल्=जाना) भा० पु० चलाना, फैलाना ।

सं० सञ्चित (सम्, चि=इकट्ठा करना) र्म्म० इकट्ठा किया हुआ, बटोरा हुआ, संग्रह किया हुआ ।

सं० सज्ञान (स+ज्ञान) गु० ज्ञान साहित, ज्ञानी, ज्ञानवान्, बुद्धिमान् ।

सं० सट- स्त्री० जटा, शिखा, चोटिया, केशर, अयाल, २ मिलाव, गभिन ।

प्रा० सटक- स्त्री० लचीली छड़ी जो एक ओर मोटी होती है और दूसरी ओर पतली होती है ।

प्रा० सटकना- क्रि० अ० भाग जाना, खसकना, दौड़ जाना, चला जाना।

प्रा० सटना (सं० सन्नद्ध, सम्=अच्छी तरह से, नह्=बांधना) क्रि० अ० मिलना, जुड़ना, चिपकना ।

प्रा० सटपटाना- क्रि० अ० घबराना, अचंभे में होना, पिछलना।

प्रा० सड़क- स्त्री० राजमार्ग, बादशाही रस्ता, रोड ।

प्रा० सड़क- गु० मस्त, मतवाला ।

प्रा० सड़ना- क्रि० अ० गलना पचना, विगड़ना, खराब होना ।

प्रा० संड, संडा- गु० मोटा, जोरावर, बलवान्, मज़बूत, हृष्ट पुष्ट ।

प्रा० संडमुसंड- गु० खूब मोटा ताजा और जोरावर ।

प्रा० संडसी, संडासी, सँड़सी (सं० सन्दंशिनी, सम्=खूब, दंश्=काटना) स्त्री० गहवा, संगसी।

प्रा० संडास- पु० जाजरूर, पाखाना ।

सं० सत् (अस्=होना) गु० सच, ठीक, सत्य, २ ब्रह्म, परमेश्वर, ३ पु० आदर, ४ विद्यमानता ।

प्रा० सत (सं० सत्त्व) पु० जोर, बल, २ सार, हीर, रस, अर्क, ३ सतगुण ।

सं० सततं (सम्=साथ, तन्=फैलाना) क्रि० वि० लगातार, निरंतर।

प्रा० सत्तमी (सं० सप्तमी) स्त्री० सातवीं तिथि ।

प्रा० सतरह (सं० सप्तदश) गु० सात और दश ।

प्रा० सतलड़ी (सात+लड़) स्त्री० सात लड़ की माला ।

प्रा० सतसठ (सं० सप्त षष्टि) गु० साठ और सात, सरसठ ।

प्रा० सतसई- स्त्री०, सतसैया- पु० (सं० सप्तशती) एक पोथी का

नाम जिसको बिहारी लाल ने (जो कि ग्वालियर का रहने वाला था) बनाई, इस में ७०० दोहे ब्रजभाषा में लिखे हैं।

प्रा० सतहत्तर (सं० सप्त सप्तति, सप्त=सात, सप्तति=सत्तर) गु० सत्तर और सात।

प्रा० सताना (सं० सन्तापन, सम्=साथ. तप्=तपाना) क्रि० स० दुखदेना, छेड़ना, खिजाना, तकलीफ़ देना।

सं० सतानन्द- पु० गौतम ऋषि का बेटा और जनक राजा का पुरोहित।

सं० सती (सत्) स्त्री० पतिव्रता स्त्री धर्मात्मा स्त्री, २ वह स्त्री जो अपने पति की लाश के साथ जल जाती है, ३ दक्ष की बेटी और महादेव की पत्नी जो अपने बाप के अपमान करने से उसके यज्ञ कुंड में गिर कर जल मरी और कहते हैं कि वही सती फिर हिमाचल के घर में पार्वती होकर जन्मी।

प्रा० सतुआ (सं० शक्तुयामक्तु) **सत्तु** पु० भुंजे अनाज का चून, सातू।

सं० सत्कर्म (सत्=सच्चा या अच्छा कर्म=काम) पु० भला काम, नेक काम, सच्चा काम।

सं० सत्कार (सत्=आदर, कृ=करना) पु० आदर, सन्मान, ख़ातिर।

सं० सत्क्रिया (सत्=अच्छा, कृ=करना) स्त्री० सत्कार, सन्मान, पूजन, उत्तम काम।

प्रा० सत्तर (सं० सप्तति) गु० दश गुना सात, सात दहाई। [सीधा।

सं० सत्तम- गु० बड़ा साधु, अति

सं० सत्त्र (सद्=चल्) पु० स्थान, यज्ञ, सदा दान, आच्छादन, ढापना, अरण्य, कैतव, कपट, धन, गृह, सर, तालाब।

सं० सत्त्रशाला-स्त्री० अन्नजलादि के देने का स्थान, धर्म शाला।

सं० सत्त्राजित- पु० श्रीकृष्ण का श्वशुर, सत्य भामा का पिता।

सं० सत्त्रिन्- पु० गृहस्थ, यजमान, दानी।

सं० सत्ता (अस्=होना) स्त्री० होना विद्यमानता, २ बल, पराक्रम, ज़ोर ३ भलाई, उत्तमता।

प्रा० सत्ताईस (सं० सप्तविंशति गु० बीस और सात।

प्रा० सत्तान्वे (सं० सप्तनवति) गु० नब्बे और सात।

प्रा० सत्तावन (सं० सप्तपञ्चाशत गु० पचास और सात।

प्रा० सत्तासी (सं० सप्ताशीति) गु

अस्सी और सात ।

सं० सत्त्व (सत्) पु० सतगुण, २ अति बल, ज़ोर, ३ चीजवस्तु, ४ सार, ५ प्राण, ६ व्यवसाय, उद्यम, ७ हृदय, ८ सांख्य, नेचर ।

सं० सत्यपुरुष (सत्=सच्चा, पुरुष =आदमी) पु० साधु, सज्जन, भला आदमी ।

सं० सत्य (सत्) गु० सच, ठीक, सही, यथार्थ, निश्चय, २ सच्चा, खरा, ईमान्दार, पु० सांच, सचाई सचौट, २ सत्ययुग, पहलायुग, ३ शपथ, ४ ब्रह्मलोक ।

सं० सत्यता (सत्य) भा० स्त्री० सचाई, सचौटी ।

सं० सत्यभामा (सत्य=सच, भामा=क्रोधिनी स्त्री) स्त्री० श्रीकृष्ण की एकपत्नी और सत्राजितकीबेटी।

सं० सत्ययुग (सत्य+युग) पु० पहला युग, (युग शब्द को देखो)

सं० सत्यलोक(सत्य+लोक)पु० ब्रह्मलोक, ऊपर का सातवां लोक।

सं० सत्यवादी (सत्य=सच, वादी =बोलने वाला) क० पु० सच बोलने वाला, रास्तगो ।

सं० सत्यव्रत- गु० सत्य संकल्प, सत्य प्रतिज्ञा, पु० त्रिशंकुराजा ।

सं० सत्यसन्ध- गु० सत्य वादी, सादिक, सच्चा ।

सं० सत्यानाश (सं० सत्य=सच, नाश=बरबादी) पु० नाश, विनाश, बरबादी ।

प्रा० सत्यानाशकरना- बोल० नष्ट करना, बरबाद करना, खराब करना बिगाड डालना ।

प्रा० सत्यानाशजाना
सत्यानाशहोना } बोल० नष्ट होना, बरबाद होना, खराब होना, बिगड़ जाना ।

सं० सत्वर (स=साथ,त्वरा=जल्दी) गु० जल्द, उतावला, क्रि० वि० शीघ्र, तुरन्त, झटपट, जल्दी से ।

सं० सत्सङ्ग-पु०
सत्सङ्गति-स्त्री० } (सत्=अच्छा, सङ्ग या सङ्गति साथ) अच्छी सङ्गत, भले आदमी का साथ, अच्छी सोहबत ।

सं० सदन (सद्=जाना,या बैठना जिस में) पु० घर, स्थान, जगह, २ पानी ।

सं० सदनुमति (सत्+अनुमति) स्त्री०अच्छीसम्मति,अच्छी सलाह।

सं० सदय (स=साथ=दया=कृपा) गु० दयालु, दया सहित, कोमल ।

सं० सदसत (सत्+असत) गु० सच झूठ,रास्त दरोग ।

सं० सदा क्रि० वि० नित, हमेशह, नित्य, रोज़ रोज़ ।

सं० सदाचार (सत् + आचार) पु०सनातन धर्म्म, उत्तमाचरण, नेक चलन।

सं० सदानन्द (सदा + नन्द) पु० सदाशिव, महादेव, २ गु० हर्ष युक्त, प्रसन्न।

सं० सदाव्रत (सदा + व्रत) पु० खानाजोभूखों को सदा दिया जाय।

सं० सदाशिव (सदा + शिव)पु० महादेव, शंभु, शिव, शंकर।

सं० सदृश / सदृक्ष (स=बराबर, दृश्=देखना) गु० बराबर, समान, तुल्य, एकसा।

सं० सद्गति (सत्=अच्छी, गति=दशा) स्त्री० उत्तम गति, मुक्ति, मोक्ष, निस्तार, छुटकारा, २ धर्म, नेकी, ३ सम्पदा, सम्पत्ति।

सं० सद्भाव गु० प्रतिष्ठा अहता, निष्कपटता, चमक।

सं० सद्म पु० गृह, मकान।

सं० सद्यः(स=साथ,दिव्=चमकना) क्रि० वि० तुरन्त, फौरन, उसीदम, तत्काल, तत्क्षण।

प्रा० सधना (सं०साधन) क्रि० अ० बनना, खूब सिखाया जाना, अच्छी तरह से शिक्षा पाना।

सं० सधवा (स=साथ, धव=पति) स्त्री० वह सुहागिन जिस का पति जीता हो, सुहागिन।

प्रा० सधाना (सं० साधन) क्रि० स०सिखाना, बनाना, हिलाना।

सं० सध्र्यच- क० पु० सहचर।

सं० सध्रीची- क० स्त्री० सहचरी।

प्रा० सन (सं० शण शण्=देना) स्त्री० एक पौधा जिस के तारों की रस्सी बनती है।

प्रा० सन=से साथ।

सं० सनक (सन्=सेवा करना, देना) पु० एक मुनि का नाम, ब्रह्मा का बेटा, जो सदा बालक रूप रहता है।

सं० सनत्कुमार (सनत्=सदा, या ब्रह्मा, कुमार=बालक) पु० ब्रह्मा का बेटा, एक मुनि, जो सदा बालक रूप रहता है।

सं० सनन्द / सनन्दन (स=साथ, नन्द=आनंद) पु० ब्रह्मा का बेटा एक मुनि, जो सदा बालक रूप रहता है।

प्रा० सनसनाना- क्रि० अ० सनसन ऐसा शब्द करना।

सं० सनातन (सना=सदा) पु० ब्रह्मा का बेटा एक मुनि, जो सदा बालक रूप रहता है, गु० नित सदा, हमेशह, अनादि, सदा का हमेशह का, परम्परा।

सं० सनाथ (स+नाथ)गु० जिसका मालिक और सहायक हो, सपक्ष।

प्रा० सनाह (सं० सन्नाह, सम्=अच्छी तरह से, नह्=बांधना) पु० बख़्तर ज़िरह, कवच।

प्रा० सनीचर (सं० शनैश्चर) पु० सातवां ग्रह, २ शनिवार।

प्रा० सनीचरा (सनीचर) गु० अभागा।

प्रा० सनेह (सं० स्नेह) पु० प्यार, प्रीत, नेह, छोह, मोह, प्रेम।

सं० सन्त (सत्) पु० साधु, सत्पुरुष, सज्जन, धर्मात्मा।

सं० सन्तत (सम्=साथ, तन्=फैलना) क्रि० वि० लगातार, निरंतर, सदा, नित, हमेशह, गु० विस्तीर्ण, फैला हुआ।

सं० सन्तति (सम्=साथ, तन्=फैलना) स्त्री० लड़का बाला, बेटा पोता, सन्तान, वंश।

सं० सन्तप्त (सम्=अच्छी तरह से तप्=तपना या तपाना) कर्म० पु० तपाहुआ, श्रान्त, थका हुआ, गर्म, २ दुखी।

सं० सन्तान (सम्=साथ, तन्=फैलना) पु० लड़का बाला, वंश, कुटुम्ब।

सं० सन्तापक क० पु० दुखदाता।

सं० संताप (सम्=अच्छी तरह से तप्=तपना) पु० शोक, सोच, फ़िक्र, चिन्ता, पीड़ा, दुख।

सं० सन्तुष्ट (सम्=अच्छी तरह से, तुष्=प्रसन्न होना) क० पु० प्रसन्न, तृप्त, हर्षित, मन भरा, सन्तोषके साथ।

सं० सन्तुष्टि (सम्+तुष्+ति) भा० स्त्री० सन्तोष, प्रसन्नता, सब्र क़नाअत।

सं० सन्तोषक क० पु० तुष्टिकर, तृप्तिकर।

सं० सन्तोष (सम्=अच्छी भांत से, तुष्=प्रसन्न होना) भा० पु० सब्र, तृप्ति, आनन्द, सुख।

सं० सन्तोषित कर्म० हर्षित, आनन्दित।

सं० सन्तोषी (सन्तोष) क० पु० सन्तोष रखने वाला, सब्रवाला।

सं० सन्था (सं० संस्था सम्=अच्छी तरह से, स्था=ठहरना) स्त्री० पाठ, सबक़, पढ़ना।

सं० सन्दर्भ (सम्=अच्छी तरहसे, दृभ्=बनाना) पु० रचना, प्रबन्ध, गुहना, इन्तिज़ाम, गूढ़ार्थप्रकाश।

सं० सन्दिग्ध (सम्=साथ, दिह्=बढ़ना) क० सन्देह युक्त, जिस में सन्देह पाया जाय।

सं० सन्देश (सम्=साथ, दिश्=देना) पु० संदेसा, समाचार, ख़बर, वृत्तांत।

सं० सन्देह (सम्=साथ, दिह्=बढ़ना, या इकट्ठा करना) पु० शक, संशय, शुबहा, शंका।

सं० सन्देहक क० पु० शकी, शुबही, संशया, संदेही।

सं० सन्दोह (सम्, दुह=दुहना, पर सम् उपसर्ग के साथ आने से इकट्ठा होना अर्थ होजाता है) पु० समूह, बहुत गिरोह, मजमुआ ।

सं० सन्ध (सम्+धा=रखना) स्त्री० प्रतिज्ञा, मर्यादा, स्थिति गु० उपविष्ट, बैठा हुआ, मिलित, युक्त ।

सं० सन्धान (सम्=अच्छी भांत से, धा=रखना) भा०पु० भेद लेना, खोज, अन्वेषण, पता, २ जोड़ना, मिलाना, ३ युक्ति, ४ परामर्श, ५ कार्य्य प्रवृत्ति, ६ आचरण ।

सं० सन्धि (सम्=साथ, धा=रखना) स्त्री० मेल, मिलाव, व्याकरण में दो अक्षरों का मिलाव, २ सुलह, मेल करना, दो राजाओं के आपस में मेल होना, ३ शरीर में दो हड्डियों का जोड़, ४ सेंध, ५ दरार, छेद।

सं० सन्ध्या (सम्=अच्छी तरह से, ध्यै=ध्यान करना) स्त्री० सांझ, सायंकाल, शाम, २ प्रभात, दोपहर, और सांझ इन तीन समय की पूजा जप ध्यान आदि ।

सं० सन्नद्ध गु० लगाहुआ तैय्यार ।

प्रा० सन्ना (सं० सन्धान) क्रि० अ० मिलना, जुड़ना, सटना ।

प्रा० सन्नाटा- पु० पानी या हवा से जो शब्द होता है ।

सं० सन्नाह पु० कवच, बख्तर ।

सं० सन्निधान (सं+निधान) पु० समीप, निकट ।

सं० सन्निधि- पु० समीप, निकट, नज़दीक, पास ।

सं० सन्निपात (सन्=साथ, नि= नीचे, पत्=गिरना) पु० एक तरह का रोग जो कफ़, बात, और पित के बिगड़ने से होता है, सन्निपात, त्रिदोष, सरसाम ।

सं० सन्यास (सम्, नि, अस्=फेंकना) पु० चौथा आश्रम, संन्यासी का धर्म, संसारकी चीजों का त्याग।

सं० सन्यासी (संन्यास) गु० चौथा आश्रमी जो संसार को छोड़ देता है, परमहंस ।

प्रा० सन्मान (सं० सम्मान, सम्= साथ, मान=आदर) पु० आदर सत्कार ।

प्रा० सन्मुख (सं० सम्मुख, सम्=साथ, या साम्हने, मुख=मुंह) गु० साम्हने, आगे, प्रत्यक्ष ।

सं० सपक्ष (स=साथ, पक्ष=पांख, या सहायता) गु० सहायक, साथी, २ पाँखों वाला, पाँखों के साथ ।

सं० सपदि (स=साथ, पद्=जाना) क्रि० वि० तुरंत, झटपट, शीघ्र ।

प्रा० सपना (सं० स्वप्न) पु० नींद में जो कुछ देखा जाय, नींद में जो कुछ ख्याल उपजे, जागने में जो

देखते सुनते मन में चिन्ता करते हैं उन्हींखयालातकोसोते में देखना।

सं० सपल्लव (स+पल्लव) गु० नये २ पत्ते टहनी के साथ।

प्रा० सपुत्र, सपूत (सं० सुपुत्र) पु० अच्छालड़का, सुशील बेटा, २ बेटे के साथ,पुत्रसहित।

प्रा० सपोला, सपोलिया (सं० सर्पपोत,सर्प=सांप,पोत=बच्चा) पु० सांप का बच्चा।

सं० सप्त (सप्=मिलना)गु०सात,७।

सं० सप्तचत्वारिंशत(सप्त+चत्वारिंशत्) गु० सात और चालीस, सैंतालीस।

सं सप्तमी (सप्त) स्त्री० सत्तमी, सातवीं तिथि। [सत्रह।

सं० सप्तदश (सप्त+दश) गु०।

सं सप्तर्षि (सप्त+ऋषि) पु० १ कश्यप,२ अत्रि, ३ भरद्वाज, ४ विश्वामित्र, ५ गौतम, ६ यमदग्नि, ७ वशिष्ट।

सं० सप्तसागर- पु० सातसमुद्र,चार अर्थात् लवण २ इक्षु, ३ दधि, ४ क्षीर अर्थात् दूध, ५ मधु, ६ मदिरा, ७ घृत।

सं सप्ताह (सप्त=सात,=अहन्)दिन पु० सात दिन, हफ़्ता, अठवाड़ा।

सं० सप्रीति (स+प्रीति) गु० प्यारसे,प्यारसहित,प्यार केसाथ।

सं० सप्रेम (स+प्रेम) गु० प्यार, प्यार के साथ।

सं० सफर-पु०, सफरी-स्त्री० मत्स्य, मछरी, पुँटी।

सं० सफल (स+फल) गु० फल सहित, सिद्ध, फल देने वाला, कृतार्थ, सार्थक, कामयाब।

प्रा० सब (सं० सर्व) गु० सर्वना० सारा, पूरा, समूचा, संपूर्ण,समस्त।

सं० सबल (स=साथी, बल=ज़ोर या सेना) गु० बलवान्, ज़ोरावर सामर्थी, प्रौढ़, २ सेना के साथ।

प्रा० सबेरा, सवेरा (सं० सुवेला, सु=अच्छा,वेला=समय) पु० भोर, बिहान, पोह, तड़का, प्रभात, प्रातः काल।

सं० सभय (स=साथ, भय=डर) गु० डरा हुआ, डर के साथ, सशंक, भीति युक्त।

सं० सभा (स=साथ, भा=चमकना) धि० स्त्री० समाज, मंडली, २ राज दरबार, दरबार, ३ पंचायत, ४ मजलिस, जलसा।

सं० सभापति (सभा+पति) पु० सभा का मालिक, मीर मजलिस, प्रेसीडेंट, चेयरम्यन।

सं० सभासद (सभा=समाज, सद=बैठना) क० पु० सभा में बैठने वाला, सभा का मेम्बर, दरबारी।

सं० सभिक- क० पु० मजलिसी, सभ्य, स्वयम्वर।

सं० सभ्य (सभा) गु० सभा के योग्य, चतुर, बुद्धिमान।

सं० सभीत (स + भीत) मर्म० डरा हुआ, सभय।

सं० सम्- उपस० अच्छी तरह से, भले प्रकार से, सुन्दरता से, भली भांत से, २ साथ, से, ३ बहुत, ४ सब तरह से, ५ पास, साम्हने, ६ शुद्ध।

सं० सम- गु० बराबर, तुल्य, समान, सदृश, २ सब, पूरा, ३ साधु, ४ दो, चार, छः आदि की संख्या।

सं० समक्ष अव्य० समीप गु० सन्मुख, प्रत्यक्ष, नेत्रगोचर, साम्हने।

सं० समग्र (सम्=सब तरह से, अग्र =आगे या सम=सब, ग्रह्=लेना) गु० सब, सारा, पूरा, संपूर्ण।

सं० समज्या (सम्=सब, अज्= जाना) धि० स्त्री० सभा, २ कीर्ति।

प्रा० समझ- स्त्री० बुद्धि, ज्ञान, अकल, बूझ, २ सम्मति, राय, विचार, ध्यान।

प्रा० समझना- क्रि० स० जानना, बूझना, विचारना।

सं० समता (सम) भा० स्त्री० बराबरी, तुल्यता, सादृश्य, एकतानता।

सं० समदर्शी (सम्=बराबर, दृशी देखने वाला, दृश्=देखना) गु० दोनो ओर बराबर देखने वाला, पक्षपात नहीं करने वाला, पक्ष नहीं करने वाला, अपक्षपाती, बेतअस्सुब।

प्रा० समधन (समधी) स्त्री० बेटे की या बेटी की सास।

प्रा० समधियाना (समधी) पु० समधी का घराना।

प्रा० समधी (सं० सम्बन्धी) पु० बेटे का या बेटी का ससुर, सगा, नातेदार। [चारों ओर।

सं० समन्तात् अव्य० सब, सर्वत्र,

सं० समन्वित गु० संयुक्त, समेत। सहित, साथ।

सं० समबल गु० बराबर बल वाला।

सं० समय (सम्=साथ, या सब तरफ से, इण्=जाना) पु० काल, वक्त, बेला, समां, २ अवसर, फुर्सत।

सं० समर (सम्=साथ, ऋ=जाना) पु० लड़ाई, युद्ध, रण।

सं० समर्थ (सम्=साथ, अर्थ=धन) गु० बलवान, योग्य, लायक।

सं० समर्थन् (सम्=साथ, अर्थ=माँगना, याचना) पु० प्रमाण करना, ताईद करना।

सं० समर्थना- स्त्री० सिफारिश करना।

सं० समर्थाधिकारी-क० पु० हाकिम मजाज।

प्रा० समर्पना (सं० समर्पण, सम् + श्र + इ + श्रन, सम् = साथ, अर्पण=भेंट देना) क्रि० स० देवता को भेंटदेना, सौंपना, अर्पण करना।

सं० समवाय (सम् + अव + इण् =जाना) पु० मिलावट मेल, इत्तिफ़ाक़, सम्बन्ध ।

सं० समस्त (सम्=साथ, अस्= फेंकना, या होना) गु० सब, सारा, सम्पूर्ण, पूरा, तमाम ।

सं० समस्या (सम् , अस्=फेंकना परसम् उपसर्गकेसाथआनेसे मिलना या संक्षेप होना अर्थ होता है) स्त्री० श्लोक या दोहे चौपाई आदि संस्कृत और हिंदी छन्दों का एक पद जो उस छन्द को पूरा करने के लिये दिया जाता है, तर्ज़, तरह, इशारा ।

प्रा० समा, समाँ (सं० समय) पु० समय, वक़्, २ वहुतात, ३ दशा, अवस्था, ४ एक ताल, एक लय, एक स्वर, ५ शोभा, —समा बंधना, बोल० राग छाना ।

प्रा० समाई (समाना) भा० स्त्री० समाव, फैलाव, चौड़ाई, गुंजायश, २ सं० शाम्य, सन्तोष, धीरज ।

सं० सामाकुल (सम्=सब प्रकार से, आकुल=परेशान) गु० व्याकुल, दुखी, परेशान ।

सं० समागम (सम्=साथ, आगम + आना) पु० आगमन, आना, अवाई, २ मिलना, मुलाक़ात, मिलाप, संयोग, मजमा, भीड़-भाड़, मेला ।

सं० समाचार (सम्=साथ, आ= चारों ओर से, चर्=चलना) पु० संदेशा, ख़बर, वृत्तान्त, हाल ।

सं० समाकर्षण (सम् + आकर्षण, कृष=खींचना) पु० संचय, तहसील ।

सं० समाज (सम्=साथ, अज्= जाना) पु० सभा, साथ, समूह, झुंड ।

प्रा० समाजी (सं० समाजीय) पु० वजंत्री, तबलची, जो नाच में तबला बजाता है, २ सभासद ।

सं० समाधान (सम्, आ, धा =रखना) गु० किसी शङ्का अर्थात् दलील का ठीक उत्तर, दो आदमी जो किसी बात पर वाद करते हों उनका निवेड़ा करना, शक रफ़ा करना, २ दमदिलासा, ढारस, इत्मीनान, धीरज, शान्ति, ३ परमेश्वर का ध्यान।

सं० समाधि (सम्, आ, धा=रखना) स्त्री० गहरा और मन से ध्यान, योगाभ्यास, हबस्दम करना, इन्द्रियों को रोकना और मन को परमेश्वर के ध्यान में लगाना, २ वह जगह जहां योगी संन्यासियों को गाड़ते हैं

सं० समान (स=बराबर, मा=नापना) गु० बराबर, तुल्य, एकसा, सदृश, एकही, २ (सम्=अच्छी तरह से, अन्=जीना) पु० पांच प्राणों में एक प्राण ।

ग्रा० समाना (सं० सम्मान, सम्=अच्छी तरह से, मा=नापना) क्रि० अ० अटना, अघाना, भरना, पूरना ।

सं० समाप्त (सम्=साथ, आप्=पाना, या फैलना) गु० पूरा, संपूर्ण, होचुका, सिद्ध, इति, खतम, तमाम, अन्त, आखिर ।

सं० समाप्ति स्त्री० अवसान, पूर्त्ति, पूर्णता, खातमा ।

सं० समाप्य अर्व० खातमा किया, पूर्ण किया, पूरा करके ।

सं० समारोह (रुह=चढ़ना) पु० भीड़ भाड़, धूम धाम, जमाव, मेला ।

सं० समास (सम्, अस्=फेंकना, पर सम् उपसर्ग के साथ आने से इसका अर्थ मिलना, या संक्षेप होना होता है, पु० संक्षेप, अविग्रह, २ व्याकरण में दो तीन आदि पदों का मेल, व्याकरण में समास छः हैं (१ तत्पुरुष, २ कर्मधारय ३ द्विगु, ४ बहुव्रीही, ५ अव्ययी भाव, ६ द्वंद्व)

सं० समाहित (सम्+आ+धा=रखना) स्त्री० स्थिर, प्रसन्न, मुनमैमन, समाधिस्थ । [पुकारना ।

सं० समाह्वान भा० पु० बुलाना,

सं० समिध (सम्, इन्ध्=जलना, या चमकना) स्त्री० होम की लकड़ी ।

सं० समीकरण (सम्=बराबर, कृ=करना) पु० बराबर करना, बीज गणित में एकतरह का गणित जिस में दो राशि बराबर होती हैं ।

सं० समीचीन (सम्=अच्छी भांत से, अञ्=जाना) गु० सच, यथार्थ, ठीक, उत्तम, योग्य, बहुत अच्छा ।

सं० समीप (सम्=साथ, आप्=फैलना) गु० पास, नगीच, निकट ।

सं० समीर (सम्=अच्छी भांत से, ईर्=जाना) पु० हवा, पवन, वायु ।

सं० समीहा (सम्+ईह्=चेष्टा करना) स्त्री० लज्जा, शर्म ।

सं० समुच्चय (सम्=साथ, उत्=ऊपर, चि=इकट्ठा करना) पु० इकट्ठा, ढेर, राशि, संग्रह, समूह, २ वाक्यों का मेल, अतफ़ ।

सं० समुज्झित (सम्+उझ्=त्यागना) अर्व० त्यक्त, छोड़ा हुआ ।

सं० समुदाय (सम्=उत्, इण्=जाना) पु० ढेर, समूह, इकट्ठा, राशि, सब, गिरोह ।

सं० समुद्र (सम्=सबतरह से, उन्द्=भिगोना, या सम् सब तरह से उद्=ऊपर अथवा बहुत, दा=देना) पु०

सागर, समंदर, जलनिधि (सागर शब्द को देखो)।

प्रा० समूचा (सं० समुच्चय) गु० सारा, पूरा, सब का सब, तमाम।

सं० समूह (सम्, ऊह्=तर्क करना पर सम् उपसर्ग के साथ आने से इसका अर्थ इकट्ठा होना होता है) पु० भीड़ भाड़, झुण्ड, थोक, समुदाय, ढेर गिरोह।

सं० समृद्ध (सम्=सब तरह से, ऋध्=बढ़ना)गु० भागवान्, संपदा वाला, धनवान्, समर्थ,दौलतमंद।

सं० समृद्धि स्त्री० बड़ी उन्नति,बड़ी बढ़ती, बड़ी तरक्की।

प्रा० समें, समै, समैया (सं० समय)पु० समय, वक्त, २ अवकाश, फ़ुर्सत, अवसर, मौक़ा।

प्रा समेटना-क्रि०स० इकट्ठा करना, बटोरना, २ सकोड़ना।

सं० समेत (सम्, आ, इण्=जाना) क्रि०वि०साथ, सहित, संयुक्त, मये।

प्रा० समोना (सं० शमन, शम्= ठंढा करना) क्रि० स० गर्म पानी मेंठंढापानीडालकरकुछठंढा करना।

सं० सम्पति (सम्=अच्छी तरह से, पद्=जाना) स्त्री० धन, दौलत, सुख, संपदा,सुभाग,बढ़ती, न्यामत

सं० सम्पद्, सम्पदा (सम्=अच्छी तरह से, पद्=जाना) स्त्री० संपत्ति धन, दौलत, विभव, न्यामत, अशिया।

सं० सम्पन्न (सम्, पद्=जाना) क० युक्त, शामिल, पूरा, परिपूर्ण, सम्पूर्ण,सिद्धि,भागवान्,संपदावाला

सं० सम्पर्क (सम्+पृच्=मेल) पु० संसर्ग, लगाव, सम्बन्ध।

सं० सम्पात (सम्, पत्=गिरना) पु० गिरना, २ रेखागणित में छूती लकीर जो चक्रके घेरे को छूंवपर बढ़ानेसेउसकोकाटे नहीं,खतममास।

सं० सम्पाति (सम्, पत्=गिरना) पु० जटायु गीध का भाई, जिसकी कथा रामायण में है।

सं० सम्पादक (सम्=अच्छी तरह से, पद्=चलना अर्थात् किसी काम को चलाने वाला, या पूरा करने वाला)क०पु०पूरा करनेवाला, प्रबन्धकरने वाला, पानेवाला, कार्यवाहक, निरूपक, समापक, कहने वाला, बयान करने वाला।

सं० सम्पादन भा० पु० निरूपण, कथन, समाप्ति करना, निष्पादन।

सं० सम्पुट (सम्=साथ, पुट्=मिलना) पु० डब्बा, २ मिलना।

सं० सम्पुटक क०पु०पिटारा,डब्बा।

सं० सम्पूर्ण (सम्=सब तरह से, पूर्ण=पूरा) गु०पूरा, परिपूर्ण,सब सारा, तमाम।

सं० सम्प्रदान (सम्=अच्छी तरह से, प्र=बहुत, दा=देना)पु० दान. देना, व्याकरण में चौथा कारक, मफऊलनहू ।

सं० सम्प्रदाय(सम्,प्र+दा=देना) स्त्री० परम्परा का धर्म, कुल धर्म, सरिपाटी, रस्मातकदीम ।

सं० सम्प्रेषित (सम्+प्र+इष्=जाना) कर्म० पठया गया, ख़ारिज हुआ, भेजागया ।

सं० सम्बन्ध (सम्=साथ, बंध्=बांधना) पु०मेल,लगाव, योग,नाता, रिश्ता, २व्याकरण में छठा कारक या विभक्ति ।

सं० सम्बन्धी (सम्बन्ध)क०सम्बन्ध रखने वाला, समधी,नातेदार, रिश्तेदार, मुजाफ ।

सं० सम्बल (सम्ब=जाना,या सम्=से, बल= जीना)पु० रस्ता खर्च, २ तोशाराह, पाथेय,२पानी ।

सं० सम्वलित(सम्+वल्=जाना) क० संयुक्त, सहित, संग ।

सं० सम्बुद्ध (सम्+बुध=समझाना) कर्म० समझाने योग्य ।

सं०सम्बोधक (सम्+बुध=जतलाना) क० पु० जताने वाला,पुकारी।

सं० सम्बोधन (सम्, बोधन=जतलाना,बुध= जानना) पु० जतलाना, चिताना, सामने करना,पुकारना, व्याकरण में आठवां कारक या विभक्ति, हर्फनिदा ।

सं० सम्बोधित कर्म० पुकारा गया, जताया गया, सुनादा ।

सं० सम्भव (सम्, भू=होना)पु० उत्पत्ति, पैदा होना, हो सकना,२ कारण, ३ मिलना, गु० होनहार होने योग्य, २ उचित, योग्य ।

सं० सम्भावना (सम्, भू=होना) स्त्री० संभव होना, इच्छा, चाह, ३ संदेह, ४ दुवधा,वह फेल जिससे वर्तमान और भविष्यत काल जाना जाय ।

सं० सम्भाषण (सम्=अच्छीतरह से, भाष्=कहना)पु० बोलचाल, बात चीत ।

सं० सम्भोग (सम्+भुज्= जाना पु० हर्ष, सुख, सुरति, मैथुन, शृङ्गार भेद ।

सं० सम्भ्रम (सम्=साथ, भ्रम् घूमना) पु०घबराहट,हड़बड़ी, वेग, उतावली, घूमना, डर, २ आदर, सन्मान, ख़ातिरदारी ।

सं० सम्मत (सम्=सब तरह से, मन्=समझाना) कर्म० अनुमत, स्वीकृत, राय के मुवाफ़िक़ ।

सं० सम्मति (सम्=अच्छी भाँतसे, मन=जानना) स्त्री० सलाह, विचार, राय, २ चाह, इच्छा ।

सं० सम्मतिपत्र- पु० राजी नामा, सुलह नामा ।

सं० सम्मार्जनी (सम्, मृज्=साफ़ करना) ण० स्त्री० बढ़नी, भाड़ू, कूंची, ब्रुर्स, कुचरा ।

सं० सम्यक् (सम्=अच्छी भांत से अञ्च्=जाना) क्रि० वि० अच्छी भांत से, भले प्रकार से, ठीक, योग्यता से, २ सब तरह से, सब भांत से, लियाक़त के साथ ।

सं० सम्राज् / सम्राट् (राज्=शोभा देना) पु० सब भूमि का मालिक, राजसूययज्ञकर्ता, सर्व-भूमीश्वर, चक्रवर्ती राजा ।

प्रा० सयाना / सियाना / स्याना (सं० सज्ञान)गु० समझवान्, चतुर, प्रवीण, निपुण, बुद्धिमान, पक्का ।

सं० सर (सृ=जाना) पु० सरोवर, तालाव, झील, २ तीर, बाण, ३ पानी, जल ।

प्रा० सरकंडा (सं० शरकाण्ड)पु० नरकट, नरसल ।

प्रा० सरकना (सं० सृ=जाना) क्रि० अ० हटना, टलना, चलना, भागना, खिसकना ।

सं० सरघा (सर=रस, हन्=जाना मारना) स्त्री० मधुपाक्षिका, शहद्की मक्खी ।

सं० सरट (सृ=जाना) पु० [गिरगिट।

प्रा० सरदा- पु० खर्बूज़ा ।

प्रा० सरन / सरना (सं० शरण) पु० आसरे की जगह, बचाव की जगह, बचाव, पनाह ।

प्रा० सरना- क्रि० अ० बनना, चलना, निकलना, पूरा होना, २ सड़ जाना ।

प्रा० सरपट स्त्री० बगछुट दौड़, घोड़े की बड़ी दौड़ ।

प्रा०सरपटफेंकना बोल० घोड़ेको बगछुट दौड़ाना !

प्रा० सरबरि / सरवरि स्त्री० बराबरी ।

सं० सरयु / सरयू (सृ=जाना) स्त्री० एक नदी जो अयोध्या के पास बहती है और इसको घा घरा,घर्घरा, देविका और देवा भी कहते हैं ।

सं० सरल(सृ=जाना) गु० सीधा, सोझा, २ सच्चा, ईमान्दार, धर्मात्मा, ३ भोला, जो छल कपट न जानताहो, निष्कपट, सीधा सादा पु० एक पेड़ का नाम जिसको, सरो कहते हैं ।

प्रा० सरवर (सं० सरोवर) पु० ताल,तलाव,झील,पोखरा,तलाव।

सं० सरस् (सृ=जाना)पु० तलाव, सरोवर, २ पानी, जल ।

प्रा० सरस } (सं० श्रेयस्) गु०
सरसा } श्रेष्ठ, उत्तम, बहुत अच्छा, २ अधिक, बहुत ।

सं० सरस (स=साथ, रस=स्वाद, या पानी) गु० रसीला, रसवाला पु० सरोवर ।

प्रा० सरसाई (सरस) भा० स्त्री० अधिकाई, बहुतात, कसरत, २ उत्तमता

सं० सरसिज (सरसि=तलाव में जन=पैदा होना) पु० कमल, कँवल ।

सं० सरसीरुह (सरसी=तलाव, रुह =पैदा होना) पु० कमल, पद्म, कँवल ।

प्रा० सरसों (सं० सर्षप, सृ=जाना) पु० राई के ऐसी चीज़ ।

सं० सरस्वती (सरस्=पानी, वती =वाली, अथवा स=साथ, रस= स्वाद, या पानी, वती=वाली) स्त्री० एक नदी का नाम, २ वाणी, बोली, राग और विद्या गुण आदि की देवी, वागीश्वरी, शारदा, भारती, वाग्देवी ।

प्रा० सराप (सं० शाप) पु० श्राप, फिटकार, दुराशिष, बद्दुआ ।

प्रा० सरापना (सं० शापन) क्रि० स० सराप देना, कोसना, बद दुआ देना ।

प्रा० सरावक (सं० श्रावक) पु० जैनी, जैन धर्म का मानने वाला ।

प्रा० सराह- स्त्री० बड़ाई, तारीफ़, स्तुति, प्रशंसा ।

प्रा० सराहना- क्रि० स० बड़ाई करना, स्तुति करना, तारीफ़ करना ।

सं० सरित् } (सृ=जाना, बहना)
सरिता } स्त्री० नदी, दरिया ।

सं० सरित्पति- पु० समुद्र ।

सं० सरितसुत- पु० गंगापुत्र, भीष्म पितामह, २ घाटिया ।

प्रा० सरिस } (सं० सदृश, या सदृक्ष)
सरीखा } गु० बराबर, समान ।

सं० सरीसृप- पु० सर्प, बिच्छू ।

सं० सरुज (स=सहित, रुज्=रोग) गु० रोगी, बीमार, मरीज़ ।

सं० सरूप (स=बराबर, रूप=डौल) गु० बराबर, समान ।

प्रा० सरूप=स्वरूप शब्द को देखो ।

प्रा० सरेखा (सं० श्लेषा) स्त्री० नवां नक्षत्र ।

फा० सरेश (सरेस) पु० एक लसलसी चीज़ जिससे लकड़ी आदि की चीज़े जोड़ते हैं सींग, और खुर के छीलन से बनता है ।

सं० सरोज (सरस्=तालाव, जन्= पैदा होना) पु० कमल, कँवल, पद्म ।

सं० सरोजभव (सरोज=कमल, भू=जनमना) पु० ब्रह्मा ।

प्रा० सरोता ए० पु० सुपारी काटने का औज़ार ।

सं० सरोरुह (सरस्=तालाव, रुह=पैदा होना) पु० कँमल, कवल, पद्म।

सं० सरोवर (सरस्= तालाव, वर =वड़ा) पु० बड़ा तालाव, सरवर भील। [कोपित, गुस्से में।

सं० सरोष (स+रोष) गु० क्रोधित,

प्रा० सरोंकरे क्रि० स० दण्ड करना, कूदना, कला करना, उरझना, सुरभना।

सं० सर्ग (सृज्=पैदा होना, या छोड़ना) पु० उत्पति, सृष्टि, २छोड़ना, ३ निश्चय, ४ अध्य य, बाव च्यप्टर, स्वभाव।

प्रा० सर्गुण (सं० सगुण, अथवा सर्व गुण) गु० सब गुणों समेत, २सगुण ब्रह्म।

सं० सर्ज्जक (सृज्+अक, सृज्=पैदाकरना, त्यागना) क० त्यागी, उत्पति कारक, २शाल वृक्ष।

सं० सर्प (सृप्=जाना) पु० सांप, नाग।

सं० सर्पराज (सर्प+राजा) पु० सांपों का राजा, शेषजी, २वासुकी।

सं० सर्पिष (सृप्=इष) पु० घी, घृत, रोगनजर्द।

सं० सर्व (सर्व् या सृ=जाना) गु० सर्व, सारा, सकल, समस्त, पु० शिव, विष्णु।

सं० सर्वग (सर्व=सब जगह, गम् = जाना) गु० सब जगह जाने वाला, सब में जाने वाला, सब में फैलने वाला, सर्वव्यापी, पु० शिव, २ परमेश्वर, ३ पानी, ४ हवा, ५ आतमा, जीव।

सं० सर्वज्ञ (सर्व=सब, ज्ञा=जानना) क० सब जाननेवाला, पु० परमेश्वर, २ शिव।

सं० सर्वतोभद्र- पु० यज्ञ में प्रधान देवतों का आसन, सिंहासन २विष्णु का रथ, मण्डल विशेष।

सं० सर्वत्र (सर्व=सब, त्र=जगह अर्थ में प्रत्यय) क्रि० वि० सब जगह, सब ठौर, सब स्थान में।

सं० सर्वथा (सर्व=सब, था प्रकार अर्थ में प्रत्यय) क्रि० वि० सबप्रकार थे, सब भांत से, सब तरह से, सब रीत से, २ निश्चय करके, निस्सन्देह, विनचूक, सचमुच, अवश्य।

सं० सर्वदमन (सर्व=सब, दम्=दबाना) पु० दुष्यन्त का पुत्र भरत नृप।

सं० सर्वदा (सर्व=सब, दा=समय अर्थ में प्रत्यय) क्रि० वि० सदा, सब समय में नित्य, दिनदिन।

सं० सर्वनाम (सर्व+नाम) पु० वह शब्द जो नाम के बदले में बोला जाय, जैसे मैं, तू, वह, जमीर।

सं० सर्वभूत- पु० सबप्राणी, सब मनुष्य, सर्वजन।

सं० सर्वमङ्गला (स्त्री० पार्वती।

सं० सर्वरस पु० राल, धूप, गन्ना।

प्रा० सर्वस, सर्वसु (सं० सर्वस्व सर्ववसु, सर्व=सब, स्व या वसु =धन) पु० सब धन, सब सम्पदा, सब चीज, सबकुछ, कुल शय।

सं० सर्वेश, सर्वेश्वर (सर्व=सब, ईश या ईश्वर=मालिक) पु० सब का मालिक, परमेश्वर, विष्णु, शिव, सब का ईश्वर।

सं० सर्वोपरि (सर्व+उपरि) गु० सब से बड़ा।

प्रा० ससुराहट- स्त्री० खुजलाहट।

सं० सलज्ज (स=साथ, लज्जा=लाज) गु० लजालू, शर्मीला, लज्जावान।

सं० सलभ पु० पतंगा, टिड्डी, टीडी।

प्रा० सलाई (सं० शलाका) स्त्री० पतले तार का टुकड़ा जिससे आंख में सुरमा डालते हैं, और सलाई उस लोहे के पतले तार के टुकड़े को भी कहते हैं कि जिसको आग में खूब लाल करके अपने बैरी की आंखों में डालते हैं जिससे आंख फूटकर अन्धा हो जाता है, २ सुरमई पेंसिल।

सं० सलिल (सल्=जाना) पु० पानी, जल, आपः, आब, २ आसमान, मदन।

प्रा० सलूना, सलोना (सं० सलवण, स=साथ लवण=निमक) गु० नमकीन, नोन सहित २ सुस्वाद, मजेदार, रोचक, स्वादिष्ट, ३ सुन्दर, सांवला, सुहावना, खूबसूरत।

प्रा० सलूनो (सं० श्रावणी) स्त्री० राखीपूनौं, सावन की पूनौं।

प्रा० सलू- पु० जूता सीने का चाम।

सं० सवर्ण-गु० समानवर्ण, एकजाति वाले, सजातीय, हमजिन्स।

प्रा० सवा (सं० सपाद, स=साथ, पाद चौथा हिस्सा) गु० एक और चौथाई, १¼।

प्रा० सवाई (सवा) पु० जैपुर के राजाओं की पदवी, गु० सवा, एक और चौथाई।

प्रा० सवांग, स्वांग (सं० स्वाङ्ग, स्व=अपना, अङ्ग=शरीर, अर्थात् अपने शरीर को और तरह से बनाना) पु० भंडैती, नक़ल-बनाना, भेषबदलना, २ खेल, तमाशा।

प्रा० सवांगलाना, स्वांगलाना बोल० नक़ल बनाना, भेष बदलना।

प्रा० सवाद (सं० स्वाद) पु० रस, मज़ा, लज्ज़त, २ खुशी।

प्रा० सवाया, सवैया (सवा) गु० एक और चौथाई, सवा,

सवाका पहाड़ा सवैया। [संख्या।
सं० सविता- पु० सूर्य, बारह की
सं० सव्य (सू=पैदा होना) गु० बायाँ, दहना, प्रतिकूल, विष्णु।
सं० सव्यसाचिन - पु० अर्जुन, पाण्डुसुत।
सं० सशङ्क (स=साथ, शङ्का=डर या सन्देह) गु० डराहुआ, सभय, २ जिस में सन्देह हो।
प्रा० सस्ता-गु० सौंघा, मन्दा, अर्जां।
प्रा० सस्ताई- भा० स्त्री० सौंघाई अर्जानी।
प्रा० ससा (सं० शश) पु० ख़र्गोश।
प्रा० ससुर (सं० श्वशुर) पु० पति का या स्त्री का बाप।
सं० सह (सह्=सहना) अव्य० साथ, सहित, संग, समेत, २ बराबर, एकही, वही। [सहायता।
सं० सहकार पु० सुगंधित आम,
सं० सहगामिनी (सह=साथ गामिनी जाने वाली, गम्= जाना) स्त्री० सती, अपने पति के साथ जलनेवाली स्त्री।
सं० सहचर (सह=साथ चर्=चलना) पु० साथी, हमराही।
सं० सहचरी (सह=साथ चरी=चलनेवाली, चर्=चलना) स्त्री० साथ रहनेवाली, साथनी, संगिनी सहेली, २ स्त्री, पत्नी, अपनी लुगाई।
सं० सहज (सह= साथ, जन्=पैदा होना) गु० जो साथही पैदा हो, स्वाभाविक, जो स्वभावही से पैदा हो, २ सुगम, आसान सहल।
सं० सहदेव (सह=साथ, दिव्=खेलना, या चमकना) पु० पांच पांडवों में सब से छोटा जो पांडु राजा की दूसरी रानी माद्री का बेटा था।
सं० सहन (सह्=सहना) पु० सहना, बर्दास्त, सहिष्णुता, ग़मख़्वारी, क्षमा, गु० सहनेवाला, सन्तोषी, सहनहार।
प्रा० सहना (सं० सहन) क्रि० स० भोगना, उठाना, पाना, भुगतना, सन्तोष करना।
प्रा० सहनाई (फ़ा० शहनाई) स्त्री० बांसुरी के ऐसा एक बाजा जिस को सुर्नाई भी कहते हैं।
प्रा० सहमना (फ़ा० सहम से बना है जिस का अर्थ डर है) क्रि० अ० डरना, घबराना।
सं० सहमरण (सह=साथ, मरण=मरना) पु० पति की लाश के साथ जलना, सती होना। [हमसर।
सं० सहयोगी- गु० साथी, संगती,
प्रा० सहराना / **सहिराना** क्रि० अ० महलाना, गुलगुलाना. धीरे २ मलना।
सं० सहवास (सह=साथ, वस्=रहना) पु० पड़ोस, एकवनाम।

सं० **सहवासी**- क० पु० पड़ोसी, हमसाया ।

सं० **सहसा** (सह=साथ, सो=नाश करना, या सह्=सहना) क्रि० वि० झटपट, बिना विचारे, एकाएकी, उतावली से, दफ़अतन् ।

सं० **सहस्र** } पु० एक हज़ार, दश
प्रा० **सहस** } सौ, १००० ।

सं० **सहस्रनयन** } (सहस्र=हज़ार,
सहस्रनेत्र } नयन वा नेत्र आंख) पु० देवताओं का राजा इन्द्र जिसके हज़ार आंखें हैं ।

सं० **सहस्रपाद** पु० विष्णु, सूर्य ।

सं० **सहस्रबाहु** } (सहस्र=हजार,
प्रा० **सहसबाहु** } बाहु=भुजा) पु० एक राजा का नाम जिसके हज़ार हाथ थे जिसको परशुराम जीनेमारा।

प्रा० **सहसाखी** (सं० सहस्राक्ष) पु० इन्द्र, देवताओं का राजा, २ सहसाक्षी, गवाहों के साथ, पंच गवाह ।

प्रा० **सहसानन** (सं० सहस्रानन, सहस्र=हज़ार, आनन=मुंह) पु० शेष नाग जिसके हजार मुंह हैं ।

सं० **सहस्राक्ष** (सहस्र=हजार, अक्ष =आंख) पु० इन्द्र, २ विष्णु, ईश्वर, गु० हज़ार आंख वाला ।

प्रा० **सहाई** (सं० सहाय) स्त्री० सहायता, मदद, गु० मदद करनेवाला ।

सं० **सहानुभूति** स्त्री० अनुवेदना, हमदर्दी, दुख सुख का साथी होना ।

सं० **सहाय** (सह=साथ, इण्=जाना) पु० मदद, सहारा, सहाई, अनुकूल, क० पु० सहायक, मददगार, मदद करने वाला ।

सं० **सहायक** (सह=साथ, इण्=जाना) क० पु० मदद देनेवाला, मददगार, रक्षक, उपकार करने वाला ।

सं० **सहायता** (सह=साथ, इण्=जाना) स्त्री० सहाय, मदद, सहारा ।

प्रा० **सहारा** (सं० सहायता) पु० मदद, सहायता, आसरा ।

प्रा० **सहित** (सह=साथ, इण्=जाना, अथवा सह्=सहना) नित्य सं० साथ, संग, समेत, संयुक्त, मेल ।

सं० **सहिदानी** स्त्री० निशानी, चिन्ह ।

सं० **सहिष्णु** (सह्+इष्णु, सह्=सहना) क० पु० सहनशील, क्षमावान, बरदास्ती ।

प्रा० **सही** (अरबी सहीह) क्रि० वि० सच, बहुत अच्छा, हां, निश्चय।

प्रा० **सहेजना** क्रि० स० सौंप देना, सिपुर्दकरना, जाँचना, सैंतना, इकट्ठा करना, बटोरना !

प्रा० **सहेली** (स=साथ, आली=सखी) स्त्री० साथ रहने वाली, सखी, सजनी ।

सं० **सहोदर** (सह=एकही, उदर

पेट, जो एकही पेट से पैदा हो) पु० एकही मा से पैदा हुआ, भाई, सगा भाई ।

सं० सह्य (सह्=सहना) मर्म० सहने योग्य, जो सहाजाय ।

प्रा० सा (सं० समान, या सदृश) बराबरी कोजतलानेवाला, अव्यय, (जैसे तुमसा) २कुछ, कुछेक, थोड़ा, (जैसे कालासा=कुछेक काला) ३ कभी २ इसका अर्थ कुछ नहीं दिखाई देता है पर कहीं कहीं जिस शब्द के साथ लगाया जाता है उसके अर्थ में अधिकता जतलाता है (जैसे 'बहुत सा') ।

प्रा० सांई (सं० स्वामी) पु० मालिक, नाथ, स्वामी, २ ईश्वर, परमेश्वर, प्रभु, ३ फक़ीर ।

प्रा० सांई- पु० हवा के धीरे धीरे चलने का शब्द ।

प्रा० सांकर, सांकरी (सं० शृङ्खला) स्त्री० सिंकली, साँकल, २ कर्धनी, ३ (सं० सङ्कीर्ण) सँकड़ी गली, नाका, घाटा, ४ कठिनता, दुख, झंझट, ५ गु० संकड़ा, संकेत, तंग ।

प्रा० सांकल (सं० शृङ्खला) स्त्री० सिंकली, साँकली ।

प्रा० सांखू-पु० पुल, सेत, २ एक तरह की लकड़ी ।

प्रा० सांग, सांगी (सं० शङ्कु, या शक्ति) स्त्री० बर्छी, सेल ।

प्रा० सांग=सवांग शब्द को देखो ।

प्रा० सांच (सं० सत्य) स्त्री० सचाई, सचावट, सत्य, २ गु० ठीक, सही, सच ।

प्रा० सांचा-पु० मिट्टी की एक चीज जिस में कोई चीज ढाली जाती है या उसका रूप बनाया जाता है ।

प्रा० सांझ (सं० सन्ध्या) स्त्री० शाम, सन्ध्या, सायंकाल ।

प्रा० सांझा, सांझी (सं० सन्ध्या) स्त्री० गोबर की मूरतें जिनको लड़के लड़कियां आश्विन के कृष्णपक्ष में भीतों पर बनाते हैं ।

प्रा० सांड, सांड़ (सं० षण्ड) पु० बैल ।

प्रा० सांडनी-स्त्री० ऊंटनी, सांडनीसवार, ऊंट पर चढ़ने वाला ।

प्रा० सांडा-पु० एक जानवर जो छिपकली सा होता है और कहते हैं कि उसके तेल में बहुतजोर होता है ।

प्रा० सांप (सं० सर्प) पु० सर्प, नाग, भुजंग ।

प्रा० सांभर (सं० शाकम्भरी) पु० एक शहर जो जैपुर और जोधपुर के राज में है और वहां एक भील या सर है जिसमें बहुत अच्छा

निमक पैदा होता है, और उस के पास एक पहाड़ पर शाकम्भरी देवी का मंदिर है।

प्रा० सांवला (सं० श्यामल) गु० कुछेक काला, श्यामवर्ण।

प्रा० सांस (सं० श्वास) पु० स्त्री० दम, प्राण।

प्रा०सांसउलटीलेना बोल० हांपना, दम नाक में आना (जैसे मरने के समय में होता है)

प्रा० सांसना क्रि० सं० डाटना, धमकाना, ताड़ना।

प्रा० सांसभरना बोल० आहभरना, लम्बी सांस लेना, ठंढी सांस लेना, पछतावा करना।

प्रा० सांसरुकना बोल० दम बन्द होना, गला घुटना।

प्रा० सांसरोकना बोल० गलाघोटना, दम बन्द करना, गला दाबना।

प्रा० सांसा (सं० संशय) पु० संदेह, शंका, डर, चिंता।

सं० सांसारिक (संसार) गु० संसारका, संसारी, दुनियावी।

सं० साकं } **साकम्** } अव्य० सह, साथ।

प्रा० साकबनिक (सं० शाकवणिक) पु० साग बेचने वाला, कुंजड़ा।

प्रा० साका (सं० शाक) पु० संवत।

प्रा० साकाकरना बोल० नया संवत् चलाना, बहादुरी के काम कर के नामी होना।

प्रा० साकेबंध- बोल० वह राजा जो नया संवत जारी करता है।

सं० साकार (स+आकार) गु० आकार सहित, मूर्त्तिमान, जिस की मूरत हो।

सं०साक्षात् (स=साथ, या साम्हने, अक्ष=आंख) क्रि० वि० साम्हने, आंखों के आगे, प्रत्यक्ष, प्रगट, प्रसिद्ध, २ गु० आप, खुद, ३ बराबर, समान।

सं० साक्षी (स=साथ, या साम्हने, अक्षि=आंख) गु० गवाह, जिसने अपनी आंखों से देखा हो, साखी, शाहिद, २ स्त्री० गवाही, साख, शाहिदी।

प्रा० साख (सं० साक्ष्य, साक्षी) स्त्री० गवाही, शाहिदी, २ यश, धाक, कीरती, नाम, भरम, ३ (सं० शाखा) ऋतु, फस्ल, अनाज काटने का समय।

प्रा० साखी (सं० साक्षी) स्त्री० गवाही, साख २ गु० गवाह, शाहिद।

प्रा० साग (सं० शाक) पु० हरी तरकारी, भाजी।

प्रा० सागपात- बोल० तरकारी।

सं० सागर (सगर एक राजा का नाम) पु० समुद्र, समंदर,—हिन्द

सात समुद्र मानते हैं (१ निमक का, २ दूध का, ३ घीका, ४ दही का, ५ शराब का, ६ ऊखके रस का, ७ शहदका).

प्रा० सागू- पु० सागूदाना जो बहुत हलका होता है इस लिये बीमार को बहुत बार दूध में या पानी में पकाकर खिलाते हैं।

सं० सागून- पु०एकतरहकीलकड़ी।

सं० सांख्य (संख्या, सम्=अच्छी तरह से, ख्या=प्रसिद्ध होना)गु० संख्या का, पु० कपिल मुनि का बनाया हुआ एक दर्शन शास्त्र, तत्वपरामर्शः ।

प्रा० साज (सं० सज्ज, षसज्=जाना) पु० समान,तैयारी,सरंजाम।

प्रा० साजन (सं० सज्जन) पु० सजन, प्यारा, पति ।

प्रा० साजना (सं० सज्जन, षसज् =जाना) क्रि० स० तैयार करना, सजाना, सँवारना, पहनाना ।

प्रा० साझा (सं० साहाय्य, सहाय अथवा साह्य, सह्=सहना) पु० हिस्सा, शराकत, शामिलात ।

प्रा० साझी (साझा) पु० साथी, हिस्सेदार, शरीक, संगी । [र्व ।

सं०साटोप-गु०विकट घमण्डी, सग-

प्रा० साठ (सं० षष्ठि) गु० छःगुना दश, ६० ।

प्रा० साठी (साठ) पु० एक तरह के चांवल जो बरसात के दिनों में पैदा होते हैं और बोने के ६०-दिन पीछे पक जाते हैं इस लिये साठी कहलाते हैं ।

प्रा० साड़ी (सं० साटी) स्त्री० लुगाइयों के ओढ़ने का कपड़ा ।

प्रा० साढ़ू (सं०श्यालीवोढ़ा,श्याली अपनीलुगाई की बहन, वोढ़ा=पति, वह्=लेजाना) पु० साली का पति, हमज़ुल्फ़ ।

प्रा० साढ़े (सं० शार्द्ध स=साथ, अर्ध आधा गु० आधा के साथ, (जैसे साढ़े तीन=तीनऔर आधा)।

प्रा० सात (सं० सप्त) गु० चार और तीन,७,—सात पांच करना, बोल० द्विविधा में होना,—सात समुन्दर=एक खेल का नाम ।

प्रा० सात्विक (सं०सत्व=सतगुण) गु० सतोगुणी, साधु, सीधा, सच्चा, सरल ।

प्रा० साथ (सं०सार्थ, अथवा सह) संग,सहित, समेत,२ पु०संग, संगति सोहबत ।

प्रा० साथदेना- बोल० मिलना, मेल रखना, शामिल होना ।

प्रा० साथवाला- गु० साथी,सङ्गी।

प्रा० साथरी- स्त्री० पत्तों का बिछौना, चटाई, आसनी ।

प्रा० साथिन- स्त्री० संगिनी, सहेली, सखी ।

प्रा० साथी (साथ) गु० सङ्गी, मेली, मिलापी, मित्र, दोस्त ।

प्रा० साद } (सं० श्रद्धा) स्त्री० इच्छा,
साध } चाह, अभिलाषा ।

सं० सादर (स=साथ, आदर=सन्मान) क्रि० वि० आदर से, सन्मान से, खातिर से ।

सं० सादृश्य (सदृश) भा० पु० बराबरी, समानता, तुल्यता ।

प्रा० साध (सं० साधु) पु० सन्त, सत्यपुरुष, सज्जन, भला आदमी, २ वैरागी ।

सं० साधक (साध्+अक, साध=सिद्धकरना, पूरा करना) क० पु० साधने वाला, अभ्यास करने वाला, मंत्र साधने वाला, तपस्वी, २ मददगार ।

सं० साधन (साध=सिद्ध करना, पूरा करना) भा० पु० उपाय, यतन, काम सिद्ध करने की तदबीर, २ अभ्यास, ३ व्याकरण में करण कारक ।

प्रा० साधना (सं० साधन) क्रि० स० सिद्ध करना, पूरा करना, पक्का ठहराना, साबित करना, बनाना, ठीक ठाक करना, २ अभ्यास करना, स्वभाव डालना, बान डालना, सीखना ।

सं० साधनीय (साध्+अनीय) कर्म० सिद्ध करने योग्य, पूरा करने लायक, निष्पाद्य ।

सं० साधारण (स=साथ, धारण=रखना) गु० सामान्य, सहज, २ बराबर, समान ।

सं० साधारणधर्म- पु० अहिंसासत्य मस्तेयं शौचमिंद्रीयनिग्रहः । दमक्षमाऽर्जवंदानं धर्म्मसाधारणंविदुः १ अहिंसा, २ सत्य, ३ अस्तेय, चोरीन करना, ४ शौच, पवित्र रहना, ५ इन्द्रियों को रोकना, ६ दम, ७ क्षमा ८ आर्जव, कोमलता, ९ दान यह साधारण धर्म है ।

सं० साधित-कर्म० निष्पादित, सिद्ध किया गया, पूरा किया गया ।

सं० साधु (साध्=सिद्ध करना, पूरा करना) गु० सन्त, उत्तम जन, सत्य पुरुष, सज्जन, सीधा, सच्चा, २ पु० साध, वैरागी, भला आदमी ।

सं० साध्य (साध्=पूरा करना) कर्म० पूरा होने योग्य, सिद्ध होने के योग्य, जो होसके, २ सुगम, सहज, आसान, ३ चंगा होने के योग्य, जिसका इलाज होसके, ४ पु० जो बात सिद्ध की जाय, जो बातपक्की ठहराई जाय।

प्रा० सान (सं० शाण, शान् या शो तीक्ष्ण करना) स्त्री० सिल्ली, पथरी, लोहे के हथियारों पर धार चढ़ाने

का पत्थर, एक चक्राकार यंत्र ।

सं० सानन्द (स+आनन्द) गु० आनन्द के साथ, हर्षित, खुश ।

सं० सानुकूल (स+अनुकूल)गु० कृपालु,दयालु,सहायक,मिहरबान,

प्रा० सान्ना (सं०सन्धान)क्रि०स० मिलाना, गूंदना, २ (सं०शानन, शान्=तीखा करना)चोखा करना, तीखा करना, तेज़ करना, सान लगाना ।

प्रा० साबर / **सांबर** (सं० शम्बर,या शाम्बर, शम्ब्=जाना) पु० एक तरह का बारह सींगा, २ बारह सींगा का चमड़ा ।

सं० साम (सो=नाश करना पापों का) पु० तीसरा वेद, जिसकी ऋचा गाई जाती है ।

सं० सामग्री (सामग्र=सब) स्त्री० सामा,सामान,असबाब,चीज़वस्तु।

सं० सामन्त- पु० वीर,बहादुर,पराक्रमी, योद्धा, मल्ल, २ उपराज, जमींदार, एक लाख रुपये साल की आमदनी जिसको है ।

सं० सामयिक- गु० समय पर, कालोचित, औसर की, बेरापर की ।

सं० सामर्थ्य / **प्रा० सामर्थ** (समर्थ) स्त्री० बल, शक्ति, पराक्रम, योग्यता ।

प्रा० सामर्थी (सं० समर्थ) क० बलवान्, पराक्रमी, प्रतापी, योग्य ।

प्रा० सामा (सं० सामग्री) पु० स्त्री० नाना प्रकार के भोजन, सामान, सामग्री ।

सं० समाजिक पु० सभाशद, सभ्य

फ़ा०सामान (सामान)पु०असबाब, अटाला, सामा, सामग्री ।

सं० सामान्य (समान) गु० मध्यम, साधारण, चलनसार, चलनीक, प्रचलित, आम ।

सं० सामान्यतः गु० साधारण से, आमतौर पर।

सं० सामान्या (सामान्य) स्त्री० साधारण नायिका, धन के लालच से पराये आदमी के पास जाने वाली, वेश्या, व्यभिचारिणी, सामान्या नायिका तीन तरह की है, (१ अन्य संभोग दुःखिता, २ वक्रोक्तिगर्विता, ३ मानवती) ।

सं० सामीप्य (समीप) भा० पु० समीपता, समीपी, नज़दीकी, निकटता, पड़ोस ।

सं० सामुद्रिक (स=साथ, मुद्रा= चिन्ह) भा० पु० एक विद्या जिस से स्त्री पुरुष के हाथ पैर के चिन्हों से उनके भले बुरे भाग को बतलाते हैं।

प्रा० साम्ना / **साम्हना** (सं० सन्मुख) पु० सन्मुख, आगा, अगवाड़ा ।

सं० साम्प्रत अव्य० अधुना, इदानीं, योग्य, उचित, अब ।

प्रा० साम्हनाकरना- बोल० लड़ाई करना, लड़ना, चढ़ाई करना, मुक़ाबिला करना ।

सं० सायङ्काल (सायम्=सांझ, सो=नाश करना) और काल समय) पु० सांझ, संध्या का समय, दिन का अन्त ।

सं० सायुज्य (स=साथ, युज्=मिलना) पु० एक प्रकार की मुक्ति, परमेश्वर में मिल जाना, एक हो जाना, एकत्व, अभेद ।

सं० सार (सृ=जाना) पु० गूदा, मज्जा, हीर, सत, सत्व, रस, जल मूल, २ बल, ज़ोर, ३ मूलबात, असलमतलब, खुलासा, ४ क़ीमत मोल, ५ खाद, खात, ६ लोहा, ७ धन, ८ लाभ, फ़ायदा, फल, ९ गु० बहुत, अच्छा, उत्तम, श्रेष्ठ

प्रा० सार (सं० शार, अथवा शारि शृ=मारना) स्त्री० चौपड़कीगोटी ।

सं० सारङ्ग (सृ=जाना) पु० एक राग का नाम, २ मोर, ३ सांप, ४ बादल, ५ मोर की बोली, ६ हरिन ७ पानी, ८ एक देश का नाम, ९ चातक, पपीहा, १० हाथी, ११ राजहंस, १२ सिंह, १३ कोकिला १४ एक पेड़ का नाम, १५ कामदेव, १६ कई प्रकार के रंग, १७ भौंरा, मधुमक्खी, १८ धनुष, १९ स्त्री, २० दीपक, २१ वस्त्र, २२ शंख, २३ चंदन, २४ कपूर, २५ कमल, २६ आभरण, शोभा, सुवर्ण, २७ केश, २८ पुष्प, २९ छत्र, ३० रात्रि, ३१ भूमि, ३२ दीप्ति ।

" **सारङ्गने सारङ्ग गह्यो**
मोर सांप
" **सारङ्ग बोल्यो आय ।**
बादल ।
" **जो सारङ्ग सारङ्ग कहे ।**
मोर मोर की बोली ।
" **सारङ्ग मुंह ते जाय ॥**
सांप ।

अर्थ—मोर ने सांप को पकड़ा और बादल गर्जा, जो मोर अपनी बोली बोले, तो सांप मुंह से निकल कर भागे । (कहते हैं कि मोर का यह स्वभाव है कि जब बादल को गर्जते सुनता है तो बहुत ख़ुशी से बोलता है और नाचता है ।

सं० सारङ्गी (सृ=जाना) स्त्री० एक बाजे का नाम, किंगिरी ।

सं० सारण (सृ=जाना) पु० रावण के एक मंत्री का नाम, २अतिसार रोग।

सं० सारथि (सृ=जाना, या स+रथ) पु० रथवान, रथ के घोड़े हांकने वाला, यन्तार, सूत ।

सं० सारदा (सार=तत्व, दा=देने वाली, दा=देना) स्त्री० सरस्वती, गु० सार देने वाली ।

प्रा० सारना (सं० साधन) क्रि० स० बनाना, करना, पूरा करना, सिद्ध करना ।

सं० सारस (सरस्=तलाव) पु० एक तरह का पखेरू, २ चांद, ३ कँवल, ४ कमर में पहनने का गहना, ५ गु० सरोवर की चीज़।

सं० सारस्वत (सरस्वती) पु० एक देश का नाम, २ उस देश का मनुष्य, पंचगौड़ (१ सारस्वत, २ कान्यकुब्ज, ३ गौड़ ४ उत्कल, ५ मैथिल) ये विन्ध्याचल के उत्तरवासी हैं पंचद्राविड़ (१ महाराष्ट्र, २ कार्नाटक, ३ गुरजर, ४ द्राविड़, ५ तैलङ्ग) ये विन्ध्याचल के दक्षिण बासी हैं ब्राह्मणों में एक जात, गु० सरस्वती देवी का, सरस्वती नदी का ।

प्रा० सारा (सं० सर्व) गु० पूरा, सम्पूर्ण, सब, समस्त, २ (सं० श्याल, श्यै=जाना) पु० अपनी लुगाई का भाई, साला ।

सं० सारिका (सृ=जाना) स्त्री० मैना पखेरू ।

प्रा० सारी (सं० शाटी) स्त्री० साड़ी स्त्रियों के पहनने अथवा ओढ़ने का कपड़ा, २ (सं० सार) दूध का सार, मलाई ।

सं० सार्थक (स+अर्थ) गु० अर्थसहित, २ सफल, सिद्ध, मौज़ूम ।

सं० सावर्ण } **सावर्णि** } पु० सवर्णा सूर्य पत्नी में जन्मा या सूर्य का पुत्र, १४ मनु में अष्टममनु ।

सं० सावित्र पु० रुद्र, महादेव, सूर्य, वसुदेवता, ब्राह्मण ।

सं० सार्वभौम (सर्वभूमि) पु० सब संसार का राजा, चक्रवर्ती राजा, २ उत्तर दिशा का हाथी ।

सं० साल (सल्=जाना) पु० एक पेड़ और उसकी लकड़ी का नाम, सारवू ।

प्रा० साल (सं० शल्य, शल्=जाना) पु० गांसी, कांटा, सूल, २ छेद, ३ (सं० शाला) स्त्री० जगह, घर, ४ पाठशाला, स्कूल, ५ (सं० शृगाल) पु० सियार गीदड़ ।

प्रा० सालन } **सालना** } पु० मांस, मांस की तरकारी, २ साग, तरकारी।

प्रा० सालना (सं० शल्य, शल्=जाना) क्रि० स० छेदना, बेधना, धसाना, पैठाना, बर्मी से छेदकरना, बर्माना, पारकरना, चुभाना, २ क्रि० अ० दुखना, पिराना, करकना, दुखपाना ।

प्रा० सालसा-पु० एक तरह की औषध जिसका अर्क पीने से शरीर

का लोहू साफ़ होता है और इस को फ़ारसी में 'उशबह' और अंगरेजी में 'सार्सापरिल्ला' कहते हैं ।

प्रा० साला (सं० श्याल, श्यै=जाना) पु० स्त्री का भाई, २ (सं० शाला) स्त्री० जगह, घर ।

प्रा० साली (सं० श्याली) स्त्री० स्त्री की बहिन । [कपड़ा ।

प्रा० सालूर- पु० एक तरह का लाल

सं० सालूर पु० मेंढ़क, मेढ़क ।

प्रा० सालोतरी (शालि=घोड़ा, होत्र =वैद्य) पु० घोड़ों का वैद्य । [बालक ।

प्रा० सावक (सं० शावक) पु० बच्चा

प्रा० सावकरन (सं० श्यामकर्ण) पु० काला कान का घोड़ा ।

सं० सावकाश (स=साथ, अवकाश =अवसर) पु० अवसर, अवकाश, समय, मौक़ा, फ़ुरसत, सुभीता, काम से छुट्टी ।

सं० सावधान (स=साथ, अवधान =चौकसी, अव, धा=रखना) गु० चौकस, सचेत, खबरदार, सुचेत, अग्रसोची, होशियार, सजग ।

सं० सावधानी (सावधान) स्त्री० चौकसी, चौकसाई, सुचेती, सुरता, खबरदारी, होशियारी, चेतौनी, अग्रसोच ।

प्रा० सावन (सं० श्रावण) पु० चौथा हिन्दी महीना ।

प्रा० सावनहरेनभादौंसूखे- बोल० सदा सरीखे, सदा एकसे ।

प्रा० सावन्त (सं० सामन्त) गु० वीर, बहादुर, योद्धा, पराक्रमी ।

प्रा० सास }
सासू } (सं० श्वश्रू) स्त्री० पति या पत्नी की मा ।

प्रा० साह (सं० साधु) पु० महाजन, बड़ासौदागर, कोठीवाल, दूकानदार, भला आदमी ।

सं० साहस (सहसा) पु० बल, ज़ोर, वेग, २ ढारस, हिम्मत, वीरता, पराक्रम, जुरअत ।

सं० साहसी (साहस) गु० तेज़, प्रबल, २ हिम्मत वाला, निडर, पराक्रमी, वीर, ढीठ ।

सं० साहित्य (सहित=मेल) पु० मेल, मिलाप, साथ, २ एक विद्या जिससे बोली के बोलने और लिखने की सुन्दरता जानी जाती है और इस विद्या के अंग अर्थात् हिस्से अलङ्कार, रस, छंद आदि हैं ।— और कवियों के बनाये हुए काव्य को भी साहित्य कहते हैं, जैसे ...ारो रघुवंश, कुमार संभव, ...ना, या स किरातार्जुनीय, मेघदूत, रथ के घोड़े हां ...पाठन, और शान्ति सत । ...न्न अदन ।

प्रा० साही } (शल्लकी, शल्=जाना)
सेही } स्त्री०कंटकी, एक जानवर जिसकी पीठ पर कांटे कांटे होते हैं।

प्रा० साहूकार (सं० साधुकार, साधु=सच्चा, कार=करने वाला, कृ=करना) पु० महाजन, वैपारी, हुण्डी वाला, कोठीवाला, बड़ा दुकानदार, २ईमानदार, सच्चा और भला आदमी।

प्रा० साहूकारी- स्त्री० वैपारी, लेनदेन, सौदागरी, वणिज, व्यवहार, हुण्डी का व्यवहार।

प्रा० सिंगा (सं० शृङ्ग) पु० तुरही, रणसिंगा।

प्रा० सिंगार (सं० शृङ्गार) पु० शोभा, गहने कपड़ों की सजावट, २नौरसों में का एक रस।

प्रा० सिंगारना (शृङ्गार) क्रि० स० सजाना, संवारना, शोभितकरना।

प्रा० सिंघाड़ा (सं० शृङ्गाट शृंग=बड़ाई, अट्=जाना) पु० एक तरह का फल जो पानी में पैदा होता है, पानी फल।

सं० सिंह (हिंस्=मारना) पु० शेर, केशरी, मृगराज, मृगेन्द्र पशुओं का राजा, २ पांचवीं राशि, ३ हिंदुओं में एक पदवी, हिन्स् का वर्ण विपर्य्यय होने से सिंह बन गया।

सं० सिंहद्वार पु० पुरद्वार, फाटक।

सं० सिंहनाद (सिंह+नाद) पु० शेर का गर्जना, २ लड़ाई का शब्द, सिंहके ऐसा शब्द, भयानक शब्द।

सं० सिंहनी (सिंह) स्त्री० शेरनी।

प्रा० सिंहपौर (सिंह+पौ) स्त्री० बड़ा दरवाज़ा अथवा फाटक जहां बहुत बार सिंह की मूरत रक्खी रहती है।

सं० सिंहलद्वीप-पु० लङ्का, सीलोन।

सं० सिंहविक्रान्त पु० घोड़ा, अश्व।

सं० सिंहासन (सिंह+आसन) पु० राजा का आसन, तख्त, पाट।

सं० सिंहिका स्त्री० राहु की माता, काश्यपपत्नी, २ सिंहनी।

सं० सिकता स्त्री० बालू, रेत।

प्रा० सिकना-क्रि० अ० सेंकाजाना, भूना जाना।

प्रा० सिकरी (सं० शृङ्खला) स्त्री० सांकल, संकल, सिकलां।

सं० सिक्त (सिच्=सींचना) वि० सींचा हुआ, कृतसेचन।

प्रा० सिख (सं० शिष्य) पु० चेला २ नानकके मतको मानने वाला।

प्रा० सिखर (सं० शिखर) पु० पहाड़ की चोटी, २ मन्दिरों के ऊपर का गुम्बज।

प्रा० सिखरन (सं० शिखरिणी) पु० दही में चीनी और किशमिश मिली हुई खाने की चीज़।

प्रा० सिखाई (सिखाना) भा० स्त्री० पढ़ाई, शिक्षा ।

प्रा० सिखाना, सिखलाना (सं० शिक्षण, शिक्ष्=सिखाना) क्रि० स० पढ़ाना, बतलाना, शिक्षा देना, उपदेश देना, २ डांटना, धमकाना, दंडदेना, ताड़नाकरना ।

प्रा० सिगरा, सिगरो, सगरा (सं० समग्र) गु० सब, सारा, संपूर्ण, हर एक ।

प्रा० सिझाना (सिद्ध) क्रि० स० पकाना, रांधना, उबालना, २ मारडालना ।

प्रा० सिठाई (सीठा) स्त्री० फिकाई, मंदताई ।

प्रा० सिड़ स्त्री० बौड़ाहट, बावलापन, पागलपन, उन्मत्तता ।

अं० सिण्डिकेट=थोड़े म्यम्बर जिनको सिनेट नियत करती है काम होने के लिये ।

प्रा० सिड़ा, सिड़ी गु० बावला, बौड़हा, पागल, उन्मत्त, मस्त ।

सं० सित (सो=नाश करना) गु० धौला, सफेद, श्वेत, शुक्लवर्ण ।

सं० सिद्ध (सिध्=सिद्ध करना, पूरा करना) पु० एक प्रकार के देवता, २ योगी, व्यासआदि मुनि, ऐसा मनुष्य जिसके बस में अष्ट सिद्ध हों और जिसको भूत वर्त्तमान भविष्यत की बात मालूम हो, ज्ञानी, तपस्वी, सन्त, ३ योतिष में एक योग का नाम, ४ गु० पूरा, समाप्त, पक्का, बना, तैयार, २ प्रसिद्ध, विख्यात, ज़ाहिर, ३ सफल, ४ साबित किया हुआ, पक्का ठहराया हुआ, सच्चा ठहराया हुआ, ५ निश्चय किया हुआ, निर्णय किया हुआ ।

सं० सिद्धान्त (सिद्ध+अन्त) पु० सच ठहराई हुई बात, सिद्ध की हुई बात, तर्क अर्थात् दलील से जो बात सच ठहरराई जाय, फल, परिणाम, नतीजा, २ सूर्य सिद्धान्त आदि ज्योतिष के शास्त्र ।

सं० सिद्धि (सिध्=सिद्ध करना, पूरा करना) स्त्री० मन के मनोरथ का पूरा होना, मन वांछित फल का मिलना, मन चाही बात का पूरा होना, २ अणिमा आदि आठ सिद्धि (अष्टसिद्धि शब्द को देखो)

सं० सिद्धयोग पु० कार्य सिद्धि हेतु योग, शुक्रेनन्दा बुधेभद्रा शनौरिक्ता कुजेजया गुरौपूर्णाचसंयुक्ता सिद्धियोगःप्रकीर्तितः । अर्थ शुक्रवार परिवा, बुधवार दुइज, शनिवारतीज, मङ्गल वार चौथ, बृहस्पति पंचमी, ज्योतिष मतसे उक्तवारों में उक्त तिथि होवें तो सिद्धियोग कहलाते हैं।

प्रा० सिधारना (सं० सिध्=जाना)

क्रि० अ० जाना, बिदा होना, रवाने होना, चला जाना, क्रि० स० दुरुस्त करना, सवाँरना, ठीकठाक करना, तरतीब देना।

प्रा० सिनकना क्रि० स० नाकझाड़ना, नाक साफ़ करना।

अं० सिनेट=युनीवरसिटीकेम्यम्बरों की मण्डली।

सं० सिन्दूर (स्यन्दू=चूना, या टपकना) पु० एक तरह का लाल चूरण जिससे स्त्रियां मांग भरती हैं।

सं० सिन्धु (स्यन्दू=चूना, या टपकना) पु० समुद्र, समंदर, सागर, २ एक नदी जिसको इंडस और अटक भी कहते हैं, ३ सिंधका देश, ४ हाथी का मद, ५ एक रागिणी का नाम।

सं० सिन्दुर, सिन्धुर (सिन्धु=हाथी का मद, अर्थात् मद=वाला) पु० हाथी, हस्ती।

सं० सिन्धुरगामिनी (सिन्धुर=हाथी, गामिनी=चलने वाली, गम्=चलना) स्त्री० वह स्त्री जिसकी हाथी सी चाल हो, गजगामिनी।

सं० सिप्र (सप्=मिलना) पु० निदाघजल, पसीना, चांद, घाम।

सं० सिप्रा (सप्=मिलाना) स्त्री० एक नदी जो उज्जैन के पास है, २ महिषी, भैंस, कुट्टनी, कुटनी, रजस्वला, कपड़ों से हुई स्त्री।

प्रा० सिमटना क्रि० अ० सिकुड़ना इकट्ठा होना, बटुरना।

प्रा० सियं, सिया (सं० सीता) स्त्री० सीता, जानकी, श्री रामचन्द्र की पत्नी और राजा जनक की बेटी।

प्रा० सियपी (सं०-सीताप्रिय) पु० श्रीरामचन्द्र, रघुनाथ।

प्रा० सियार, सियाल (सं० शृगाल) पु० गीदड़।

प्रा० सिर (सं० शिर) पु० माथा, मस्तक।

प्रा० सिरउठाना बोल० अपनेमालिकसे फिरजाना, बगावतकरना।

प्रा० सिरकरना बोल० शुरूअकरना।

प्रा० सिरकाढ़ना बोल० नामी होना, प्रसिद्धहोना, मशहूर होना।

प्रा० सिरकेज़ोर बोल० अपने जोरसे

प्रा० सिरकेभल बोल० औंधा सिर, मुंहभरा।

प्रा० सिरखुजलाना बोल० मार खाया चाहना, सजाचाहना, पिटाना चाहना। [भिमानी।

प्रा० सिरचढ़ा बोल० घमण्डी, अ-

प्रा० सिरचढ़ाना बोल० बड़ाई करना, बड़ा जानना, माथे पर रखना पवित्र समझना, इतराना, घमंडी

होना, ३ आदर मान करना ।

प्रा० सिरझुकाना बोल० नमस्कार करना, प्रणाम करना ।

प्रा० सिरडुलाना } बोल० दुख से
सिरधुनना } सिर हिलाना, घबराना, दुखी होना ।

प्रा० सिरतोड़ना बोल० बस में करना, अधीन करना, दबाना ।

प्रा० सिरधरना बोल० वसमें होना, अधीन होना, तावे होना, आज्ञाकारी होना ।

प्रा० सिरनवाना बोल० ग़रीबहोना, अधीन होना, वस मेंहोना, २ नमस्कार करना, सिर झुकाना ।

प्रा० सिरपरधूलडालना बोल० रोना, विलाप करना ।

प्रा० सिरपरचढ़ाना- बोल० लड़के को बिगाड़ना, इतराना, २ छोटे आदमी को बड़ा करना, ३ आदर मान करना ।

प्रा० सिरपीटना- बोल० रोना, विलाप करना, दुख करना ।

प्रा० सिरफिराना- बोल० बेफ़ायद हथमिहनतकरना, वृथापरिश्रमकरना।

प्रा० सिरफेरना- बोल० हुक्म नहीं मानना, आज्ञा नहीं मानना ।

प्रा० सिरमारना- बोल० बहुत मिहनत उठाना, मिहनत से खोजना ।

प्रा० सिरमुंडाना- बो० सबसे मेल छोड़ कर फ़क़ीर बन जाना ।

प्रा० सिरकी- स्त्री० एक तरह का सरकण्डा जिसकी चटाई बनती है और झोंपड़ों की छावनी होतीहै, २ एक तरह की चटाई सी चीज़ जिसको मेह के बचाव के लिये गाड़ी पर डालते हैं ।

प्रा० सिरजना (सं० सर्जन, सृज् =पैदा करना) क्रि० स० पैदा करना, रचना, बनाना ।

प्रा० सिरसींग- पु० दंगा करने वाला, उपद्रवी, बाग़ी, फ़सादी, बलवाई ।

प्रा० सिरहाना (सिर) पु० सिर की ओर, सिर की तरफ़, २ तकिया ।

प्रा० सिरा (सिर) पु० सिर, नोक, अन्त ।

प्रा० सिराना (शीत) क्रि० अ० ठंढाहोना, २क्रि० स० ठंढा करना, ३ (सं० सृ=जाना) क्रि० अ० बीतना, चला जाना, ४ बहना, ५ क्रि० स० भेजना, पठाना ।

प्रा० सिरसि (सं० शिरीष, शॄ=काटना, नाश करना) पु० एक पेड़ का नाम, अथवा उसका फूल ।

प्रा० सिल } (सं० शिला) स्त्री०
सिला } पत्थर, चट्टान, साफ़ और बराबर पत्थर जिस पर सिल बट्टे से मसाले पीसे जाते हैं ।

प्रा० सिलपट- गु० चौपट, उजाड़, २ चौरस, बट्टाधार ।

प्रा० सिलबट्टा (सं० शिलापट्ट शिला=सिल, पट्ट=पीसने का पत्थर) पु० सिल लोढ़ा ।

प्रा० सिली } (सं० शिला) स्त्री०
सिल्ली } लोहे के हथियारों पर धार चढ़ाने का पत्थर, पथरी, सान

प्रा० सिवाना (सं० सीमा) पु० हद, सींव, सीमा, अन्त, छोर ।

प्रा० सिवार (सं० शैवाल, शी=सोना) पु० हरी हरी काई सी चीज़ जो तलावों के पेंदों में उगती है ।

अं० सिविल- स्त्री० दीवानी का मोहकमा ।

अं० सिविलसर्विस- स्त्री० दीवानी की नौकरी ।

प्रा० सिसकना- क्रि० अ० सिसकी भरना, ठुनकना, बिसुरना ।

प्रा० सिहरना, क्रि० अ० कांपना, थरथराना ।

प्रा० सिहरा (फ़ा० सेह=तीन, और सं० हार माला) पु० मौर, मुकुट, माला, जो ब्याह में दुल्हा और दुल्हन के सिर पर पहराई जाती है।

प्रा० सिहराना- क्रि० अ० थरथराना सनसनाना, बालों का खड़ा होना, २ क्रि० स० सहलाना, चुलचुलाना, धीरे २ मलना, ३ थकाना, उचाटना ।

प्रा० सिहाना- क्रि० अ० देख के संतुष्ट होना, २ किसी अच्छी चीज को देख कर उसके मिलने के लिये मन ललचाना, डाह करना ।

प्रा० सींक स्त्री० एक तरह की घास जिसकी झाड़ू बनती है ।

प्रा० सींग (सं० शृङ्ग) पु० एक कड़ी चीज जो चौपायों के सिर में उगती है, शृङ्ग, विषाण ।

प्रा० सींगड़ा (शृङ्ग) पु० बारूद रखने का बरतन, बारूददान ।

प्रा० सींगा (शृङ्ग) पु० नरसिंगा।

प्रा० सींचना (सं० सेचन, सिच्=सींचना) क्रि० स० पानी देना, पनियाना, पाटना ।

प्रा० सींव (सं० सीमा) स्त्री० हद, सिवाना ।

सं० सीकर (सीक्=सींचना) पु० जलकण, पानी के कन ।

प्रा० सीख } (सं० शिक्षा) स्त्री०
सिखावन } उपदेश, समझ की बात, नसीहत ।

प्रा० सीखना (सं० शिक्षण, शिक्ष=सीखना) क्रि० स० पढ़ना, विद्या का अभ्यास करना, पाना ।

प्रा० सीजना (सं० स्विद्=पसीना होना) क्रि० अ० पसीजना, पसीना

निकलना, २ उबलना, गलना।

प्रा० **सीटी** स्त्री० मुंह से सीसींऐसी आवाज़ निकालना।

प्रा० **सीठा** गु० फीका, बेरस, असार।

प्रा० **सीढ़ी** (सं० श्रेणि) स्त्री० सोपान, नसेनी, ज़ीना।

प्रा० **सीतला** (सं० शीतला, शीत=ठंढा, ला=लेना) स्त्री० माता, चेचक, गोटी।

सं० **सीता** (षि=बांधना) स्त्री० जानकी, वैदेही, मिथिला के राजा जनक की बेटी और श्रीरामचन्द्र की पत्नी, २ हलके नीचे एक लोहे का फल लगा रहता है उसे भी सीता कहते हैं—(और जब राजा जनक यज्ञ के लिये हल जोत कर धरती को साफ़ कर रहे थे तब धरती में से एक घड़ा निकला उसमें से एक लड़की निकली, इसी कारण से उसका नाम सीता रक्खा)

सं० **सीतापति** (सीता+पति) पु० श्रीरामचन्द्र।

प्रा० **सीताफल**- पु० सरीफा खिरीसागर, कुम्हड़ा।

प्रा० **सीधा** (सं० साधु) गु० सोझा, सरल, २ साम्हने, सन्मुख, ३ सादा, भोला, निष्कपट, शुद्ध, ४ सच्चा, साफ़, खरा, साफ़दिल, धर्मी, ईमानदार, नेक, भलाहिना, ६ (सं० सिद्ध) पु० कोरा अन्न, बेपका खाना।

प्रा० **सीना** (सं० सीवन, सिव्=सीना) क्रि० स० टांकना, टांका लगाना, टांका मारना, गांठना।

प्रा० **सीप** } स्त्री० समंदर के एक जान
सीपी } वर की हड्डी जिसमें से मोती निकलता है, २ पकाआम।

सं० **सीमन्त** पु० केश रचना, मांग काढ़ना, गर्भवती का छठे या आठवें महीने का संस्कार।

सं० **सीमा** (सि=बांधना) स्त्री० सिवाना, हद, सींव, २ मर्यादा, अवधि

सं० **सीमाविवाद** पु० अठारह प्रकार के न्याय का एक न्याय, सरहदी झगड़ा।

प्रा० **सीय** (सं० सीता) स्त्री० जानकी, वैदेही।

प्रा० **सीरा** पु० मोहन भोग, हलवा।

प्रा० **सीरा** } (सं० शीतल) गु०
सीला } ठंढा शीतल, गीला।

प्रा० **सीस**=शीस शब्द को देखो।

प्रा० **सीसा** (सं० सीस, या सीसक, सि=बांधना) पु० एक धातुका नाम।

प्रा० **सीसों** (सं० शिंशपा) पु० शीशम का पेड़ या उसकी लकड़ी।

सं० **सु** गु० उपस० अच्छा, भला, सुन्दर, उत्तम, बहुत, क्रि० वि० अच्छी तरह से, सुख से सुन्दरता से, २ सुगमता से, सहज में, बे-

मिहनत, ३कभी कभी, ४पूजा और आदर और संपदा आदि अर्थों में भी बोला जाता है ।

प्रा० सुकचाना } (सं० सङ्कोच)
सुकुचाना } क्रि० अ० लजाना, शर्माना, २ डरना, क्रि० स० किसी को लजाना, चपाना ।

प्रा० सुकड़ना (सं० सङ्कोचन) क्रि० अ० सिमटना, इकट्ठा होना ।

सं० सुकण्ठ (सु=अच्छा, कण्ठ=गला) पु० बानरों राजा सुग्रीव ।

सं० सुकर्करा स्त्री० कठोर मार्ग ।

सं० सुकर्म्म (कृ=करना) पु० उत्तम काम, सप्तम योग, विश्व कर्म्मा ।

सं सुकाल (सु=अच्छा, काल=समय) पु० अच्छा समय, अच्छी ऋतु, २सौंधाई, सस्ताई, ३बहुतात ।

सं० सुकुमार (सु=सुन्दर, कुमार=बालक) गु० कोमल, मनोहर, सुन्दर, नाज़ुक ।

सं० सुकृत (सु=भला, कृ=करना) बोल० धर्म, पुण्य, अच्छा काम, अच्छी करनी, गु० पुण्यात्मा, धर्मात्मा, सुशील, भाग्यवान् ।

सं० सुकेत (सु=अच्छा, केतु=झंडा।) पु० एक राक्षस या यक्ष का नाथ जो ताड़का का बाप था ।

सं० सुकेतुसुता (सुकेतु + सुता) स्त्री० ताड़का ।

सं० सुख (सुख्=सुखी होना, अथवा सु=अच्छी तरह से, खन्=खोदना (दुख को) पु० चैन, आनन्द, आराम, कल, शान्ति, हर्ष ।

प्रा० सुखचैन - बोल० आराम, चैन चान ।

प्रा० सुखपाना-बोल० आराम करना, चैन करना ।

सं० सुखद (सुख=चैन, द=देने वाला, दा=देना) क० पु० सुखदाई, सुख देने वाला, सुखदायक ।

प्रा० सुखदाई } (सुख=चैन, दा=
सं० सुखदायक } देना) क० पु० सुख देने वाला ।

सं० सुखधाम (सुख=चैन, धाम=घर) पु० सुख के घर, सुखदाई ।

सं० सुखपाल (सुख=चैन, पाल्=पालना) पु० पालकी, डोली ।

सं० सुखमा (सुख=चैन, मा=नापना) स्त्री० परम शोभा, बहुतही सुन्दरता । [सुखी ।

प्रा० सुखारी (सं० सुख) गु०

सं० सुखावह (सुख + वह्=धारण करना) क० पु० सुखजनक, सुखदाता

सं० सुखी (सुख) गु० सुख पाने वाला, सुख भोगने वाला, सुखिया, सुखारी ।

सं० सुगति (सु=अच्छी, गति=चा

ना) स्त्री० अच्छीगति, मुक्ति, छुटकारा।

सं० **सुगन्ध** (सु=अच्छी, गन्ध=बास) स्त्री० अच्छीबास, महक, खुशबू।

सं० **सुगन्धित** (सुगन्ध) क० जिस में अच्छी बास हो, सुगन्ध वाला, खुशबूदार

सं० **सुगम** (सु=अच्छी तरहसे, गम्=जाना) गु० सहज, आसान, सरल।

सं० **सुगमता** भा० स्त्री० सरलता, आसानी।

सं० **सुग्रीव** (सु=सुन्दर, ग्रीवा=गर्दन) पु० बानरों का राजा और सूर्य का बेटा जो किष्किन्धा पुरी का राजा और श्रीरामचन्द्र का मित्र और सहायकथा, २ विष्णु के रथ का घोड़ा।

प्रा० **सुघड़** (सुघट, सु=अच्छा, घट=बनाहुआ, घट् = बनाना) गु० सुन्दर, सुडौल, सुथरा, मनोहर, बहुत अच्छा।

सं० **सुचरित** पं० सुन्दर चरित।

प्रा० **सुचकना** (सं० सुचकित) क्रि० अ० अचंभा करना।

सं० **सुचरित्र** (चर= जाना, खाना) गु० पु० सदाचार, शुभाचरण, नेकचलन।

सं० **सुचित** (सु=अच्छा, चित=मन) स्वस्थ, सावधान, २ निश्चिन्त, बेफिक्र, निश्चिन्त, बेखौफ, सावधान।

प्रा० **सुचिताई** भा० स्त्री० निश्चिन्ताई, सावधानी, बेफ़िकी।

सं० **सचेत** (सु=अच्छी, चेत=सुध) गु० चौकस, सावधान, होशियार, सचेत।

सं० **सुजन** (सु=अच्छा, जन=मनुष्य) गु० साधु, सज्जन, भलामानस, भलाआदमी।

सं० **सुजनता** भा० स्त्री० सौम्यता सौजन्यता, सीधापन, भलमनसई, भलमन्सी।

प्रा० **सुजान** (सं० सज्ञानी, सु=अच्छा ज्ञानी=जानने वाला) गु० ज्ञानी, चतुर, प्रवीण, बहुतअच्छा जानने वाला।

प्रा० **सुझाना**- क्रि० स० दिखाना, बताना, समझाना।

प्रा० **सुठि** (सं० सुष्ठु, सु=अच्छीतरह से, स्था=ठहरना) गु० सुन्दर, उत्तम, २ बहुत, अत्यन्त।

प्रा० **सुडौल** (सु=अच्छा, डौल या सुढ़ब, ढब=रूप) गु० सुघड़, सुथरा, सुन्दर, मनोहर।

सं० **सुत** (सु=पैदा होना, जनमना) पु० बेटा, पुत्र, लड़का।

सं० **सुता** (सुत) स्त्री० बेटी, पुत्री, कन्या, लड़की।

प्रा० **सुतार** (सं० सूत) पु० बढ़ई, स्वर्णी (सं० सुतारा, सु=अच्छा,

तारा=नक्षत्र) अच्छा समय, अवकाश, घात, दांव।

प्रा० सुथरा- गु० अच्छा, सुन्दर, सुडौल, सुहावना। [फ़क़ीर।

प्रा० सुथरासाही- पु० नानकसाही

सं० सुदर्शन (सु=अच्छा, दर्शन=देखना जो अच्छा देखा जाता है) पु० विष्णु का चक्र, २ गु० जो देखने में अच्छा हो, सुन्दर, सुहावना।

सं० सुदामा (सु=अच्छा, दा=देना) पु० एक माली का नाम जिसने मथुरा में जाते समय श्रीकृष्ण को माला पहनाई थी २ श्रीकृष्ण के साथी एक ग्वाल का नाम, ३ श्रीकृष्ण के एक गरीब मित्र का नाम जो जाति का ब्राह्मण था जिसको फिर श्रीकृष्ण ने बहुतही धनवान बना दिया, ४ बादल, ५ एक पहाड़ का नाम, ६ समुद्र।

सं० सुदि सु=अच्छी तरह से, दिव्=चमकना) अव्य० उजाला पख, शुक्ल पक्ष।

सं० सुदिन (सु+दिन) पु० अच्छा दिन, अच्छा समय।

प्रा० सुध, सुधि (सं० सुधी, सु=अच्छी, धी=बुद्धि) स्त्री० चेत, याद, स्मरण, खबरदारी।

प्रा० सुधबुध (सं० शुद्धबुद्धि) स्त्री० समझ, बूझ, चेत, शुद्धज्ञान।

प्रा० सुधलेना- बोल० खबरलेना।

प्रा० सुधरना (सं० सुधरण, सु=अच्छी तरह से, धृ=रखना) क्रि० अ० सही होना, अच्छा होना, २ बनना, सफल होना, ३ संभलना।

सं० सुधा (सु=अच्छी भांत से, धे=पीना, वा धा=रखना) पु० अमृत, अमी, पीयूष, आबहयात, २ रस, जल।

सं० सुधांसु (सुधा=अमृत, अंशु=किरण, जिसकी किरणें अमृत के ऐसी आनंद देने वाली हैं) पु० चांद, चन्द्रमा, २ कपूर।

सं० सुधाकर (सुधा=अमृत, कर=किरण) पु० चांद, चंद्रमा, २ कपूर।

प्रा० सुधारना (सुधरना) क्रि० स० संवारना, बनाना, अच्छा करना, सही करना, सजाना, ठीक ठाक करना।

सं० सुधी (सु=अच्छी, धी=बुद्धि (जिसकी हो))पु० पंडित, बुद्धिमान्, विद्वान्, सुबुद्धि, विज्ञ।

प्रा० सुन (सं० शून्य) गु० बेहोश, मूर्छित, शीतांगी, २ खाली, छूछा, रीता

प्रा० सुनसान बोल० उजाड़, २ चुपचाप, ३ एकान्त, निराला।

प्रा० सुनना (सं० श्रवण) क्रि० स० कान देना, श्रवण करना।

सं० सुनयना स्त्री० सुन्दर नेत्र वा-

नी, २ जनक पत्नी।

प्रा० सुनहरा } (सोना क० सो-
सुनहरी } नहला, सोने का या सोना सा।

प्रा० सुनार (सं० स्वर्णकार, स्वर्ण =सोना, कार=करने वाला, कृ= करना। अर्थात् जो सोने की चीज़ बनावे) क० पु० सोने चांदी की चीज बनाने वाला।

प्रा० सुनारिन } स्त्री० सुनार की
सुनारनी } स्त्री, सुनार की लुगाई।

प्रा० सुनारी स्त्री० सुनार का काम।

प्रा० सुनावनी (सुनाना) स्त्री० मरने के समाचार, जो कोई आदमी परदेश में मर जाय उसके मरने की खबर।

सं० सुनासीर (सु=अच्छा, नासीर =सेना का मुंह। अर्थात् जिसकी सेना अच्छी सजी हुई हो) पु० इंद्र, देवताओं का राजा।

सं० सुन्दर (सु=अच्छी तरह से, द=आदरकरना)गु० मनोहर,सुरूप, बहुत अच्छा, सुडौल,खूबसूरत।

सं० सुन्दरता (सुन्दर) भा० स्त्री० मनोहरता, शोभा, छवि।

सं० सुन्दरी (सुन्दर) स्त्री० रूपवती, खूबसूरत स्त्री। [बिन्दी।

प्रा० सुन्ना- (सं० शून्य) स्त्री० सिफर,

सं० सुपथ (सु=अच्छा,पथ=रास्ता) पु० अच्छी रस्ता, सुमार्ग, अच्छी राह, २ अच्छा चलन।

सं० सुपर्ण (सु=अच्छा, पंख=पत्ता, या पर्ण) पु० गरुड़, २ गु० अच्छे पत्तों वाला।

सं० सुपात्र (सु+पात्र) गु० योग्य, भलमानस, उत्तमजन, २ पु० अच्छा बरतन, शरीफ़।

प्रा० सुपारी- स्त्री० एक कड़ा फल जिसको पान के साथ खाते हैं, पुंगी फल। [ता।

प्रा० सुपास-पु० आराम,सुख, सुभी-

सं० सुपुत्र (सु=अच्छा, पुत्र=बेटा) पु० सपूत, अच्छा लड़का।

सं० सुप्त (स्वप्=सोना) क० पु० निद्रित, सोयाहुआ।

सं० सुप्ति भा० स्त्री० नींद,निद्रा।

सं० सुफल (सु+फल)गु० सिद्ध, फलदायक, सफल, लाभकारी, २ पु० अच्छा फल वाला पेड़।

सं० सुबुद्धि (सु+बुद्धि) गु० बुद्धिमान, अच्छी समझ वाला, चतुर, प्रवीण।

सं० सुभग(सु=अच्छा,भग=ऐश्वर्य) गु० सुन्दर, मनोहर, प्यारा, सौभाग्यवान, ऐश्वर्य्यवान, प्रतापी, भागवाला।

सं० सुभगा (सुभग) स्त्री० सौभा

ग्यवती स्त्री, सुन्दर स्त्री, वह स्त्री जिसको उसका पति बहुत चाहे।

सं० सुभगता (सुभग) भा० स्त्री० उत्तमता अच्छाई, भलाई।

सं० सुभट (सु=अच्छा, भट=लड़ाका) पु० वीर, बहादुर।

सं० सुभद्रा (सु=अच्छा, भद्र=कल्याण रूप) स्त्री० श्रीकृष्ण की बहन, २ श्रेष्ठ नारी।

सं० सुभाव (सु+भाव) पु० अच्छा सुभाव, सुशीलता।

प्रा० सुभीता (सं० शुभ+हित, शुभ=अच्छा, हित=जैसा चाहिये) पु० अवकाश, अवसर, फ़ुर्सत।

सं० सुभुज (सु+भुज) पु० बाहु, नाम दैत्य।

सं० सुमति (सु=अच्छी, मति=बुद्धि) स्त्री० अच्छी बुद्धि, सुमत, भलमनसाई।

प्रा० सुमन (सं० सुमनस्, सु=अच्छा, मनस्=मन। अर्थात् जिससे मन प्रसन्न हो जाय) पु० फूल, पुष्प, २ गु० सुन्दर।

सं० सुमना- स्त्री० चमेली, मालती।

प्रा० सुमन्त (सं० सुमंत्र, सु=अच्छी, मंत्र्=सलाह देना) पु० राजा दशरथ का सारथि और मंत्री।

सं० सुमन्त्रक- क० पु० वज़ीर, मुशीर, मन्त्री।

प्रा० सुमरण, सुमिरण, सुमरन (सं० स्मरण) पु० याद, नाम लेना, स्मरण, २ (सं० स्मरणी) स्त्री० माला, जपमाला।

प्रा० सुमरना, सुमिरना (सं० स्मरण) क्रि० स० याद करना, स्मरण करना, नाम लेना, २ (सं० स्मरणी) स्त्री० माला, जपमाला।

सं० सुमित्रा (सु=अच्छी तरह से, मिद्=प्यार करना) स्त्री० दशरथ राजा की पत्नी और लच्मण की मा।

सं० सुमुखी (सु=सुन्दर, मुख=मुंह) स्त्री० सुन्दर मुंह वाली, सुन्दरी।

सं० सुमेरु (सु+मेरु) पु० मेरु पहाड़ जिसको हिंदू सोने का और रत्नों का बना हुआ कहते हैं और जहां देवता रहते हैं, २ ज्योतिष में उत्तर ध्रुव ३ जपमाला के सिरे पर का दाना या मनका। [ठसनी।

प्रा० सुम्बा- पु० बंदूक, काग़ज़,

सं० सुयश (सु+यश) पु० अच्छा यश, अच्छा नाम, नामवरी।

सं० सुयोग (सु+योग) पु० अच्छी संगत, सुसंगति।

सं० सुर (सु=अच्छा, रा=देना, अर्थात् मन चाही चीज को देने वाला, सुर=ऐश्वर्य रखना या चमकना अथवा सु=बहुत बल रखना) पु० देवता, देव, २ सुर्ग।

प्रा० **सुर** (सं० स्वर) पु० ताल, तान, आवाज़, राग, गान ।

प्रा० **सुरमिलाना**-बोल० एक सुर करना, अच्छे सुर में गाना ।

सं० **सुरगुरु** (सुर+गुरु) पु० देवताओं के गुरु, बृहस्पति ।

सं० **सुरङ्ग** (सु+रङ्ग) पु० १ हिंगलू, २ स्त्री० ज़मीन के नीचे रस्ता, ३ गु० लाल या तेलिया रंग का (सुरङ्ग जैसे घोड़ा) ४ सुन्दर, जिसका रंग अच्छा हो, चमकीला ।

सं० **सुरत** (सु=अच्छी तरह से, रम् =खेलना) पु० स्त्रीसंग, मैथुन, भोग, विलास ।

प्रा० **सुरत** } (सं० स्मृति) स्त्री०
सुरता } सुध, चेत, खबर, याद, ध्यान ।

सं० **सुरतरु** (सुर+तरु) पु० देवताओं का वृक्ष, कल्पवृक्ष ।

प्रा० **सुरता** } (सं० स्मर्ता, स्मृ=
सुरतीला } याद करना) गु० सुचेत, सावधान ।

प्रा० **सुरती**-स्त्री० तमाकू, तम्बाकू ।

सं० **सुरधेनु** (सुर+धेनु) स्त्री० कामधेनु, इन्द्र की गाय ।

सं० **सुरनदी** (सुर+नदी) स्त्री० स्वर्ग गंगा, आकाश गंगा, मन्दाकिनी, सुरदीर्घिका ।

सं० **सुरपति** (सुर+पति) पु० देवताओं का राजा, इन्द्र ।

सं० **सुरपुर**-पु० } (सुर+पुर, या
सुरपुरी-स्त्री० } पुरी) स्वर्ग, इन्द्रलोक, अमरावती

सं० **सुरभि** सु=अच्छी तरह से, रभ् =बहुत चाहना, या शब्द करना) पु० १सुगन्ध, २वसन्तऋतु, ३जायफल, ४ चैत का महीना, ५ सोना, ६ (सुरभी) स्त्री० कामधेनु, ७ गाय, ८ धरती, ज़मीन, गु० सुगन्धित, २विख्यात, ३अच्छा, सुंदर, मनोहर।

प्रा० **सुरलोक** (सुर+लोक) पु० स्वर्ग, इन्द्रलोक, सुरपुरी ।

सं० **सुरस** (सु=अच्छा, रसस्वाद) गु० मीठा, सुस्वाद ।

प्रा० **सुरसरि** } (सं० सुरसरित्,
सुरसरिता } सुर=देवता, सरित् =नदी) स्त्री० गंगा ।

सं० **सुरसा** (सुरस) स्त्री० नागों की मा, अहिनकी माता ।

सं० **सुरसेनप** (सुर+सेन +प =बचना) पु० कार्तिकेय, की पुत्र, षड़ानन ।

सं० **सुरा** (सुर्=चमकना, या बहु बल रखना) स्त्री० मदिरा, मद दारू, शराब।

सं० **सुराङ्गना** (सुर=देवता, अ ना=स्त्री) स्त्री० देवताओं की स्त्री देव पत्नी, अप्सरा ।

सं० सुराचार्य (सुर + आचार्य) पु० देवताओं के गुरु बृहस्पति ।

सं० सुरारि (सुर + अरि) पु० देवताओं के बैरी, असुर, राक्षस, दैत्य।

सं० सुरापगा (सुर + आपगा) स्त्री० देवनदी, गंगा ।

सं० सुरूप (सु + रूप) गु० सुन्दर, सुडौल, मनोहर ।

सं० सुरेन्द्र (सुर + इन्द्र) पु० देवताओं का राजा, सुरपति, इन्द्र।

सं० सुरेश } (सुर + ईश, या ईश्वर)
सुरेश्वर } पु० इंद्र, २ महादेव, शिव।

सं० सुरेश्वरी (सुरेश्वर) स्त्री० देवी, दुर्गा, महामाया, योगमाया ।

प्रा० सुरैत } (सुरत) स्त्री० वह स्त्री
सुरैतिन } जिसके साथ व्याह नहीं हुआ हो और ऐसेही घर में डाल ली जाय, रखनी, उढ़री, उपपत्नी।

प्रा० सुलगना } (सं० संलग्न) क्रि०
सिलगना } अ० जल उठना, लहरना, बलना, धुआं निकलना।

प्रा० सुलझना- क्रि० अ० खुलना, सुधरना ।

सं० सुलभ (सु=अच्छी तरह से, लभ्=पाना) गु० सहज, सुगम, आसान, सहल, २ जो सहज से मिल जाय ।

सं० सुलोचना (सु=अच्छी, लोचन=आंख, (जिसकी हो) स्त्री० जिस स्त्री की आंखें अच्छी हों, सुन्दरी, मनोहर स्त्री, २ रावण के बेटे मेघनाद की स्त्री का नाम ।

प्रा० सुवन (सं० सूनु) पु० बेटा, पुत्र, लड़का ।

सं० सुवर्ण (सु + वर्ण) पु० सोना, २ हरिचंदन, ३ सोनागेरु मिट्टी, गु० सुजात, अच्छी ज़ात का, २ सुंदर, चमकीला, ३ सुरंग, अच्छेरंगका ।

सं० सुवास (सु + वास) अच्छा घर, अच्छा मकान, २ स्त्री० सुगन्ध, खुशबू ।

सं० सुवासिनी (सु=सुखसे, वस्=रहना) स्त्री० सुहागिन, २ अपने बाप के घर बहुत रहने वाली स्त्री ।

सं० सुबाहु (सु + बाहु) पु० एक राक्षस का नाम ।

सं० सुवेल (सु=अच्छा, वेल=किनारा, जो समंदर के पास है) पु० समुद्रतट, त्रिकूट पहाड़ ।

सं० सुशील (सु + शील) गु० सुस्वभाव, अच्छी चाल चलन वाला, सीधा, साधु ।

सं० सुप्त (स्वप्=सोना) क० पु० सोने वाला, ज्ञान शून्य ।

सं० सुषुप्ति स्त्री० सुनिद्रा, नींद, जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीय, इन चार, अवस्था में से एक अवस्था का नाम ।

प्रा० सुसकारना क्रि० अ० फन फनाना, सिसकारी मारना ।

सं० सुसङ्ग (सु + सङ्ग) पु० अच्छी संगत, सुसंगति, नेक सुहबत।

प्रा०सुसताना (सं० स्वस्थ, या सुस्थ) क्रि० अ० विश्रामलेना, ठहरना सांसलेना, आरामकरना ।

प्रा० सुसर } (सं० श्वसुर) पु० पति
सुसरा } या पत्नी का बाप ।

प्रा० सुसरार } (श्वसुरालय, श्व-
सुसराल } सुर=ससुर, आलय =घर) स्त्री० ससुरकाघर या घराना ।

सं०सुस्थ (सु= अच्छी तरहसे, स्था =ठहरना) गु० भलाचंगा, निरोगी, २ सुखी, प्रसन्न, हर्षित ।

सं० सुस्थिर (सु + स्थिर) गु० अटल, अचल, निश्चल, दृढ़, ठहराऊ।

सं० सुस्वाद (सु + स्वाद) गु० जिसमें अच्छा स्वाद हो, मज़ेदार, सुरस, मधुर, मीठा ।

प्रा० सुहाग (सं० सौभाग्य) पु० अच्छा भाग, २ पति का प्यार, ३ पति के जीते रहने की दशा, ४ स्त्री का गहना अर्थात काजल टीका आदि जो पति के जीने का चिन्ह है, (यह शब्द रंडापा का उलटा है)।

प्रा० सुहागन } (सं० सौभागिनी,
सुहागिन } सुभगा अच्छेभाग वाली) स्त्री० वह लुगाई जिसका पति जीता हो, सधवा स्त्री, सपतिका ।

प्रा० सुहाना } (सं० शोभन) गु०
सुहावना } सुंदर, मन भावन, मनोहर, २ क्रि० अ० अच्छालगना, मन भाना, फबना, रुचना ।

सं० सुहृद (सु=अच्छा, हृद=मन) गु० मित्र, दोस्त, हितू, सखा ।

प्रा० सुअर (सं० सूकर, सू=ऐसा शब्द, कर=करने वाला, कृ=करना) पु० एक जंगली जानवर का नाम, वराह, शूकर ।

प्रा० सूआ }
सूवा } (सं० शुक) पु० तोता, सुग्गा ।
सूगा }

प्रा० सूआ }
सूवा } पु० बड़ी सूई ।

प्रा० सूई (सं० सूची, सूच्=जन लाना, या सिव्=सीना) स्त्री० कपड़े सीने की चीज़ ।

प्रा० सूंघना (सं० सुघ्राण, सु, घ्रा= सूंघना) क्रि० स० वास लेना महक लेना, सुगंध लेना ।

प्रा० सूंट- स्त्री० चुप, मौन ।

प्रा०सूंटभरना, यामारना-बोल० चुपचाप रहना ।

प्रा० सूंटमारेजाना-बोल० चुपचाप चला जाना ।

प्रा० सूंड (सं० शुण्ड, शुण्=जाना) स्त्री० हाथी की नाक ।

प्रा० सूंतना } क्रि० स० तोड़ना
सूंथना } (जैसे पेड़ से पत्ते) २ खेंचना (जैसे तलवार)।

प्रा० सूकी- स्त्री० चौअन्नी ।

सं० सूक्त (सु+उक्त, सु=सुन्दर, उक्त=कहा, वच्=कहना) पु० सुन्दर वार्ता, पुरुष सूक्त ।

सं० सूक्ष्म (सूच्=जतलाना) गु० थोड़ा, छोटा, पतला, महीन, बारीक, पतील ।

सं० सूक्ष्मता (सूक्ष्म) भा० स्त्री० छोटापन, पतलाई, बारीकी, पतलापन ।

सं० सूक्ष्मदर्शी (सूक्ष्म+दर्शी=देखने वाला, दृश्=देखना) गु० चतुर, प्रवीण, बुद्धिमान्, तेज़, २ जिसकी नजर तेज हो, बारीकबीं।

प्रा० सूखना } (सं०शोषण, शुष्=
सूकना } सूखना) क्रि०अ० शुष्कहोना, कड़ा होना, खुश्क होना, २मरना, जलना, (जैसे पेड़ आदि) ३ उड़ना, हवा होना, (जैसे अर्क आदि) ४ पचकना, टूटना, जैसे स्त्री का अथवा गाय आदि का दूध) ५ दुबला होना, ६ बिगड़ना, गलना, खराब होना, कुम्लाना, मुरझाना, बेरस होना ।

प्रा० सूखा (सं० शुष्क) गु० बेरस, शुष्क, गला, सड़ा ।

सं० सूचक (सूच्+अक, सूच्=जतलाना) क० पु० जतलाने वाला, बतलाने वाला, सिखानेवाला, बोधक, पिशुन, चबाई ।

प्रा० सूचना (सूच्=जतलाना) स्त्री० जतलाना, चिताना, इत्तिला ।

सं० सूचनापत्र- पु० इत्तिलानामा, नोटिस, इश्तिहार ।

सं० सूचिक- क० पु० दरजी खैय्याता।

सं० सूचित- म० जताया गया ।

सं० सूचीपत्र (सूची=जतलाना, पत्र=कागज़) पु० फ़हरिस्त, २ बीजक ।

प्रा० सूजना (सं०शोथ, या श्वयथु, श्वि=फूलना) क्रि० अ० फूलना, मोटा होना, बढ़ना, किसी रोग से देह का कोई अंग मोटा हो जाना ।

प्रा० सूजी (सं० सूचिक) पु० दरजी, सीनेवाला, २ (सं० सूची) स्त्री० सूई ।

प्रा० सूजी- स्त्री० मोटा आटा, दरदरा आटा ।

प्रा० सूझना- क्रि० अ० दीखना, नजर आना, दीख पड़ना, दिखाई देना, मालूम होना, प्रगट होना, प्रत्यक्ष होना ।

प्रा० सूत (सं० सूत्र) पु० डोरा, तागा, धागा, रुई का डोरा ।

सं० सूत (सू=चलाना, बहुत बल रखना, या पैदा होना) पु० रथवान,

सारथि, २ बढ़ई, ३ भाट, ४ वर्ण संकर, दोगला, जिसका बाप राजपूत और मा ब्राह्मणी हो, ५ पुराणों का जानने वाला एक पंडित जिसका नाम लोमहर्षण था, जिसने नैमिषारण्य में बहुत से ऋषियों को पुराण और महाभारत की कथा सुनाई थी और इसको बलदेव जीने मार डाला था।

सं० **सूतक** (सू=पैदा होना) पु० लड़के के पैदा होने से, या गर्भ के गिरने से, या मौत हो जाने से जो अपवित्रता होती है, उसे सूतक कहते हैं।

प्रा० **सूतना** (सं० सुप्त) क्रि० अ० सोना। [रोगी, रस्सी।

प्रा० **सूतली** (सूत) स्त्री० सन की

सं० **सूती** (सं० सूत्रीय) गु० सूत से बना हुआ।

सं० **सूत्र** (सूत्=गूंथना, या सिव्=सीना) पु० सूत, डोरा, धागा, तागा, २ नियम, व्यवस्था, ३ ऐसा वाक्य जिस में थोड़े से शब्दों से बहुत से अर्थ का ज्ञान हो, जैसे व्याकरणसूत्रादिकों के सूत्र।

सं० **सूत्रधार** (धृ=धरना) पु० प्रधान नट, नाटक के खेल का मुखिया।

प्रा० **सूथन**-पु० पायजामा, पाजामा, जाँघिया, सुथनी।

सं० **सूदन** (सूद्=मारना) पु० मारना, गु० मारने वाला।

प्रा० **सूधा** (सं० शुद्ध) गु० सीधा, भोला, निष्कपट, शुद्ध।

सं० **सूदशाला** स्त्री० पाकशाला, रसोईघर, बावरची खाना, कुकिंरूम।

प्रा० **सूना** (सं० शून्य) गु० खाली, छूछा, रीता, २ उजाड़।

सं० **सून** (सू=पैदा होना) पु० बेटा, पुत्र, लड़का।

प्रा० **सूप** (सं० शूर्प, शर्प्=नापना) पु० छाज, अनाज पछोरने की चीज।

सं० **सूपकार** (सूप=रसोई, कार=करनेवाला) पु० पाचक, रसोईबरदार।

प्रा० **सूम** (अ=शूम) पु० कंजूस, मक्खीचूस, कृपण।

सं० **सूर** (सू=चलाना) पु० सूर्य, २ सूरदास। [हादुर।

प्रा० **सूर** (सं० शूर) पु० वीर ब-

प्रा० **सूरज** (सं० सूर्य) पु० रवि, भानु, दिनकर, आफ़ताब, खुर्शेद।

प्रा० **सूरजगहन** / **सूरजग्रहण** (सं० सूर्यग्रहण) पु० सूर्य का गहन।

प्रा० **सूरजमुखी** (सं० सूर्यमुखी) पु० एक फूल का नाम।

प्रा० **सूरन** (सं० सूरण) पु० जिमींकंद, सूरन।

सं० **सूरदास**-पु० एक हिंदी कवि और गवैये का नाम जो अंधा था इस लिये अब हिंदुओं में अंधे को

सूरदास कहते हैं।

प्रा० सूरवीर (सं० शूरवीर) पु० वीर, बहादुर, सावन्त, योद्धा।

प्रा० सूरमलार-पु० एक रागिणी का नाम।

प्रा० सूरमा (सं० शूर) गु० बहादुर, वीर, सावन्त, सूरवीर।

प्रा० सूरमापन-भा० पु० बहादुरी, वीरता।

प्रा० सूरा (सं० शूर) पु० बहादुर, सूरवीर, योद्धा (एक आदमी लड़ाई में जाने के लिये तैयारी कर रहा था उस समय में उसकी स्त्री ने कहा कि)

"सूरारण में जायके"
"लोहा करो निशंक।
"ना मोहि चढ़े रंडापरो
"ना तोहि चढ़े कलंक"॥

अर्थ—हेवीर लड़ाई में जाकर निडर होके लड़ो, जिससे न तो मैं रांड हो उं, और न तुम्हारे नाम को दाग़ लगे

सं० सूर्य्य (सृ=चलना) पु० सूर्य।

सं० सूर्यवंशी (सूर्य्य=सूर्य, वंशी=घराने के) पु० राजपूतों की एक जात जिनकी राजधानी अयोध्यापुरी थी।

सं० सूर्योदय (सूर्य्य+उदय) पु० सूर्य का निकलना, दिन चढ़ना, सबेरा, तड़का, भोर, बिहान, प्रभात।

प्रा० सूल (सं० शूल, शूल्=बीमार होना) पु० वायगोला, वायशूल एक तरह की बीमारी जिसके होने से पसलियों में और पेट में बहुत दर्द होता है, २ त्रिशूल, सेल, ३ भाले की नोक, ४ कांटा।

प्रा० सूल- पु० दशा, हाल, हालत।

प्रा० सूली (सं० शूल) स्त्री० एक तरह का कांटा जिसपर अपराधी लटकाया जाता है।

प्रा० सूसी- स्त्री० एक तरह का कपड़ा।

प्रा० सूहा (सं० शोण, शोण्=लाल होना) गु० लाल, राता, किरमची, २ पु० एक राग का नाम।

सं० सृष्ट (सृज्=पैदा होना) कर्म० रचित, निर्म्मित।

सं० सृष्टि (सृज्=पैदा होना) स्त्री० उत्पत्ति, संसार, जगत, दुनियां, २ स्वभाव, प्रकृति।

सं० सृष्टि शिरोमणि- पु० स्त्री० संसार में श्रेष्ठ, सर्वोत्तम, अशर्फुल्मख्लूक़ात, मनुष्य इन्सान।

प्रा० सेंकना-क्रि० स० गर्म करना, तत्ता करना, उष्ण करना, भूनना, भूंजना, झुलसना।

प्रा० सेंत } क्रि० वि० मुफ्त, बिना-
सेंतमेंत } मोल, बेदाम का।

प्रा० सेंध (सं० सन्धि) पु० छेद जिसको चोर चोरी करने के समय दीवार में करते हैं।

प्रा० सेंधा (सं० सैन्धव) पु० ना

शोरा नमक, पहाड़ी नमक।

प्रा० सेंधिया (सिन्ध) पु० ग्वालियर के महाराजा की जात जो शायद सिन्धनदी के पास के देश से फैले हों। २ जहर, विष, ३ (सेंध) सेंध लगाने वाला, चोर, घरफोरनेवाला, सेंधमार, सेंधचोर।

सं० सेचन (सिच्=सींचना) पु० सींचना, छिड़काव।

सं० सेचक- क० पु० सींचने वाला, भिगोने वाला।

सं० सेचित स्त्री० आर्द्रीकृत,तरकिया हुआ, सींचा गया, भिगोया गया।

प्रा० सेज (सं० शय्या) स्त्री० पलँग, बिछौना।

प्रा० सेठ (सं० श्रेष्ठ) पु० साहूकार,महाजन,हुण्डीवाल,धनवान।

प्रा० सेत (सं० श्वेत) गु० धौला, सफेद, उजला।

सं० सेतु (सि=बांधना) पु० स्त्री० पुल, बांध, बंध।

सं० सेतुबन्ध (सेतु+बन्ध) पु० वह जगह जहां श्री रामचन्द्र ने लंका जाने के लिये नल और नील वानर से पुल बंधवाया था।

सं० सेतुबन्धरामेश्वर (सेतुबन्ध +रामेश्वर) पु० महादेव जिन को श्रीरामचन्द्र ने लंका जाने के समय सेतुबन्ध पर स्थापन किये थे।

सं० सेना (स=साथ इन=मालिक, या सि=बांधना) स्त्री० कटक,दल, फ़ौज, लश्कर, सिपाह।

सं० सेनानी (सेना +नी=लेचलना) क० पु० सेनापति सिपहसालार, कप्तान।

सं० सेनापति (सेना+पति) पु० फ़ौज का सिरदार।

प्रा० सेमल (सं० शाल्मली) पु० एक पेड़ का नाम।

प्रा० सेर- पु० सोलह छटांक की [तौल।

प्रा० सेल } (सं० शूल) पु० बर्छी,
सेला } बर्छा, बल्लम, भाला।

प्रा० सेला- पु० एक तरह की चद्दर, एक तरह का कपड़ा, २ एक तरह का बाघ।

प्रा० सेली- स्त्री० बद्धी या जाली जिसको फ़कीर गले में पहने रहते हैं।

प्रा० सेब- स्त्री० एक तरह का फल।

सं० सेवक(सेव्=सेवाकरना)क०पु० सेवा करने वाला,पूजाकरनेवाला, पुजारी, २ नौकर, दास,चाकर।

प्रा० सेवकाई (सेवक) भा० स्त्री० नौकरी, चाकरी, टहल,सेवा।

प्रा० सेवड़ा- पु० एक तरह के हिन्दू फकीर, २ जैन मत का भिखारी।

प्रा० सेवती (सं० सेमन्ती, सिम्= नाश होना या तोड़ा जाना) स्त्री० एक फूल का नाम।

प्रा० सेवना (सं० सेवन, सेव्=सेवा करना) क्रि० स० सेवा करना, २ पालना, अंडा सेना, अंडो को पकाना पोसना ।

सं० सेवा (सेव्=सेवा करना) स्त्री० नौकरी, चाकरी, टहल, सेवकाई, २ पूजा, सत्कार ।

सं० सेवित (सेव् = सेवाकरना) कर्म० उपासित, सेवा किया हुआ, पूजा किया हुआ ।

सं० सेवी- क० पु० पुजारी, नौकर, दास, चाकर ।

प्रा० सेवैं (सं० समिता, सम्=साथ, इण्=जाना) स्त्री० बहुव० मैदा की बनी हुई खाने की चीज, क्रि० सेवा करैं ।

सं० सेव्य (सेव्=सेवा करना) कर्म० सेवा करने योग्य, पूजा करने योग्य, उपास्य, सेने योग्य, मखदूम ।

प्रा० सैंकड़ा (सं० शतक) गु० शतकड़ा, १०० ।

प्रा० सैंतालीस (सं० सप्तचत्वारिंशत्) गु० चालीस और सात ।

प्रा० सैंतीस (सं० सप्तत्रिंशत्) गु० तीस और सात ।

प्रा० सैन }
सेन } (सं० संज्ञा) स्त्री० संकेत, इशारा, चिन्ह, आंख का या अगुली का इशारा, २ (सं० सैन्य) फ़ौज, कटक, सेना, ३ (सं० शयन) पु० सोना, नींद लेना ।

प्रा० सैनासैनी बोल० आपस में आंखसे या अंगुलीसे इशारा करना ।

सं० सैन्धव (सिंधु) गु० सिंध नदी के पास के देशों में पैदा होने वाला, २ पु० सेंधा निमक, लाहौरी निमक, ३ घोड़ा ।

सं० सैन्य (सेना) स्त्री० फ़ौज, कटक, सेना, दल ।

सं० सैन्यनिकेत- पु० पदातिस्थान, सैन्यवास, छावनी ।

सं० सैन्यप्रदर्शनीय- स्त्री० फ़ौजी नुमायश, सेना की सजावट ।

प्रा० सोअर (सं० सूतिका गृह, सूतिका=जचा (सू=पैदा होना) और गृह=घर) पु० कोठरी जिस में जचा अर्थात् वह स्त्री जिसके बच्चा पैदा हुआ है, रहे ।

प्रा० सोआ स्त्री० एक तरह का साग।

प्रा० सोई सर्वना० वही, आप ।

प्रा० सों=से, साथ ।

प्रा० सोंटा पु० लाठी, लट्ठ ।

प्रा० सोंठ (सं० शुण्ठि, शुण्ठ=सूखना) स्त्री० सूखा अदरक ।

सं० सोढ (सह्=सहना) क० पु० क्षान्त, सहनशील ।

सं० सोढा (सह्=सहना) क० पु० क्षान्त, सहन शील, मुतहम्मिल ।

सं० सोंधा (सं० सुगन्ध) पु० सु-

गंधित मसाला जिससे बाल धोये जाते हैं २ सुगंध, बास, बू, ३ ऐसी बू जैसी कि मिट्टी के कोरे बरतनों को भिगोने से या चने आदि के सेंकने से निकलती है ।

प्रा० सौंपना } (सं० समर्पण) क्रि०
सोंपना } स० दे देना, हवाले करना, सुपुर्द करना ।

प्रा० सौंह (सं० शपथ) स्त्री० सौगंद शपथ, किरिया, क़सम ।

प्रा० सौंहीं (सं० सम्मुख, सन्मुख) क्रि० वि० सामने, आगे, सन्मुख

प्रा० सोखना (सं० शोषण, शुष्=सूखना) क्रि० स० चूसना, पी लेना, खींचना ।

प्रा० सोग (सं० शोक) पु० चिन्ता, फ़िक्र, सोच, उदासी, दुख ।

प्रा० सोच (सोचना) पु० ध्यान, ख़याल, विचार, २ चिन्ता, फ़िक्र

प्रा० सोचना (सं० शोचन, शुच्=सोचना) क्रि० ख़्याल करना) समझना, विचारना, ध्यान करना।

प्रा० सोझा-गु० सीधा, खड़ा ।

प्रा० सोत } (सं० स्रोत) पु० धारा,
सोता } चश्मा, झरना ।

प्रा० सोध (शोधना) स्त्री० शुद्ध करना, शोधन, २ खोज, पता, भेद, ख़बर ।

प्रा० सोधना (सं० शोधन) क्रि० स० सही कहना, ग़लती निकालना, शुद्ध करना, जांचना, २ ऋण चुकाना, क़र्ज़ चुकाना, ३ धातु को साफ़ करना ।

प्रा० सोन (सं० शोण, शोण्=जाना) पु० स्त्री० एक नदी का नाम २ रुधिर, रक्त, उदासी, ब्रह्मचारी।

प्रा० सोनहरा } (सोना) गु०
सोनहला } सुनहरा, सुनहरी, सोने का या सोने सा ।

प्रा० सोना (सं० स्वर्ण) पु० बहुत मोल की धातु, कंचन, कनक ।

प्रा० सोना } (सं० शयन) क्रि० अ०
सोवना } नींद लेना, पौढ़ना, सूतना ।

सं० सोपान (स=साथ, उप=पास, अन्=जीना, पर उप उपसर्ग के साथ आने से इसका अर्थ चढ़ना होजाता है) स्त्री० सीढ़ी, नसेनी ।

प्रा० सोभना (सं० शोभन) क्रि० अ० सोहना, अच्छा दिखाई देना।

सं० सोम (सु=पैदा होना, या फेंकना किरण को) पु० चांद, चंद्रमा, २ अमृत, ३ देवताओं का ख़ज़ानची कुबेर, ४ हवा, ५ यमराज, ६ कपूर, ७ सोमलतानाम जड़ी और उसका रस, ८ (स=साथ, उमा=पार्वती) शिव, महादेव, ९ वानरेश, सुग्रीव, १० हव्य, कव्य, ११ आकाश ।

सं० सोमज (सोम + जन्=पैदाहो ना) पु० बुधग्रह, अमृत, दुग्ध ।

सं० सोमपा (सोम + पा=पीना) क० पु० यज्ञवल्लीका पीने वाला, याज्ञिक, यजमान् ।

सं० सोमवार (सोम=चांद, वार=दिन) पु० चांद का दिन, चंद्रवार ।

सं० सोमवल्क पु० करञ्ज, कंजा, रीठी, श्वेतखदिर, सफेदखैर, कैफरा ।

प्रा० सोरठ स्त्री० एक रागिणी का नाम ।

प्रा० सोरठा- पु० हिंदी बोली में एक छंद जिसके पहले पद में ११ और दूसरे में १३ फिर तीसरे में ११ और चौथे में १३ मात्रा होती है और यह छंद दोहे का उलटा है ।

प्रा० सोरह / **सोलह** (सं० षोडश) गु० दश और छः ।

अं० सोशलरिफार्मकमटी- सभा-जिक संशोधन सभा, जल्सारिफ़ाह आम ।

प्रा० सोहना (सं० शोभन, शुभ्=चमकना) क्रि० अ० सोभना, अच्छा दिखाई देना, फबना, भला दीखना ।

प्रा० सौ (सं० शत) गु० दशदहाई) ।

प्रा० सौसिरकाहोना- बोल० बहुत बलवान, या मग़रा होना, २ बहुत सहना । [आन ।

सं० सौगन्ध पु० सपथ, किरिया.

सं० सौगन्ध सुगन्ध, भा० पु० खुशबू, २ कपूर ।

प्रा० सौंघाई (सं० स्वर्घता, सु=अच्छा, अर्घ=मोल) स्त्री० सस्ती, सस्ताई ।

प्रा० सौंफ (सं० शतपुष्पा) स्त्री० एक ठंढी पाचक दवाई । [जीवी ।

सं० सौचि भा० पु० दर्जी जीवन-

सं० सौजन्य / **सौजन्यता** (सुजन) भा० पु० सुजनता, भलमनसात, साधुपन, सुशीलता शराफ़त ।

प्रा० सौत / **सौतन** / **सवति.** (सं० सपत्नी स=एक ही, पति भर्त्तार है जिसका) स्त्री० एकही पति की दूसरी स्त्री, सौती ।

प्रा० सौतेला (सौत) गु० सौत से जनमा हुआ ।

सं० सौदामनी / **सौदामिनी** (सुदामन्=बादल अर्थात् बादलोंमें रहने वाली (सु=बहुत, दा=देना) स्त्री० बिजली दामिनी ।

सं० सौध (सुधा=रात) की एक लाल चीज, उससे रंगा हुआ, सु =अच्छी तरहसे, धा=रखना) पु० महल, प्रासाद, राजमंदिर, देवमन्दिर ।

सं० सौनिक- पु० व्याध, बधिक, बहेलिया, हिंसक ।

सं० सौन्दर्य्य (सुन्दर) भा० पु०

सुन्दरता, खूबसूरती, चमकदमक, रंगरूप।

सं० सौभरि- पु० एक ऋषि का नाम जिसने मान्धाता राजा की पचास लड़कियों से ब्याह किया था जिसकी कथा विष्णुपुराण में है ये ऋषि यमुना नदी तीर पर बैठे तप कर रहे थे, वहां गरुड़ ने जाय एक मछली मार कर खाई, तब ऋषि ने गरुड़ को श्राप दिया कि जो फिर इस जगह आवेगा जीता न बचेगा।

सं० सौभद्र- भा० पु० सुभद्रा का पुत्र, अभिमन्यु।

सं० सौभाग्य (सुभग) भा० पु० भागवानी, अच्छा भाग, ४ ज्योतिष में चौथा योग।

सं० सौमित्र (सुमित्रा) भा० पु० सुमित्रा का बेटा, लक्ष्मण, श्री रामचन्द्र का छोटा भाई।

सं० सौम्य- पु० बुध, चन्द्र, गु० सुशील, सुन्दर, मनोहर, प्रियदर्शन, क्रोधरहित, मुलहम्मिल, बुर्दबार।

सं० सौम्यता- भा० स्त्री० सुशीलता, सीधापन, मंजीदगी।

सं० सौर (सुर=सूर्य) गु० सूर्य संबंधी, सूरज का, (महीना दिन आदि) २ पु० शनैश्चर।

सं० सौरभेय- भा० पु० सुरभीपुत्र, वृषभ, बैल।

प्रा० सौरज (सं० शौर्य्य) भा० पु० शूरमापन, सूरवीरता, बहादुरी।

सं० सौरभ (सुरभि) पु० सुगन्ध, खुशबू, महक, २ केशर, ३ आमका पेड़।

सं० सौरि भा० पु० शनैश्चर, कृष्ण, बसुदेव।

सं० सौवर्चल पु० कालानमक।

सं० सौहार्द भा० पु० मित्रता, दोस्ती।

सं० स्कन्ध (स्कन्द=ऊपर जाना) पु० कंधा, कांधा, २ पेड़ की धड़, मोटे गुद्दे।
३ पुस्तक का एक भाग जिस में कई अध्याय हों, ४ बाणासुर का बेटा ५ व्यूह ६ युद्ध, समूह।

सं० स्खलित (स्खल्=गिरना) क० पु० चुत, गिरा, गिर पड़ा।

सं० स्तन- (स्तन्=शब्द करना) पु० चूची, छाती, पयोधर।

सं० स्तनयित्नु पु० गर्जना विद्युत, बिजुली, मृत्यु, रोग।

सं० स्तब्ध (स्तम्भ्=रोकना) गु० रुका हुआ, ठहरा हुआ, मूर्ख, सुस्त।

सं० स्तब्धत्व- पु० अदब, दबाव।

सं० स्तम्भ (स्तम्भ= ठहरना, रोकना) पु० खंभा, थंभा, थंभ, थूनी, रुकाव,, अटकाव।

सं० स्तम्भन भा० पु० रोकना, जड़ करना।

सं० स्तव (स्तु=सराहना) पु० स्तुति, बड़ाई, प्रशंसा, तारीफ़, सराह।

सं० स्तवक पु० गुच्छा गुलदस्ता।

सं० स्तवन भा० पु० स्तुति, प्रशंसा।

सं० स्तिमित गु० अचल, स्थिर।

सं० स्तुति (स्तु=सराहना) स्त्री० सराह, बड़ाई, तारीफ़, प्रशंसा, २ भजन।

सं० स्तुत्य- म्म० प्रशंसित स्तवनीय, तारीफ़ के लायक़।

सं० स्तेन (स्तेन=चोरी करना) पु० चोर, चौर, दुज़्द। [दुज़्दी।

सं० स्तेय- पु० चौर कर्म, चोरी,

सं० स्तोता क० पु० प्रशंसक, तारीफ़ करने वाला।

सं० स्तोत्र (स्तु=सराहना) पु० सराह, बड़ाई, स्तुति।

सं० स्तोम- पु० पुंज, समूह, २ यज्ञ, स्तुति, ३ मस्तक, ४ लोह दण्ड।

सं० स्त्री स्त्यै=इकट्ठा होना) स्त्री० लुगाई, नारी, औरत।

सं० स्त्रीधन- पु० दायज, मह्र।

सं० स्थल (स्थल्=ठहरना) पु० सूखी धरती, खुश्की, जगह।

सं० स्थाणु- पु० शिव, २ पीपल, ३ गु० मोटा ४ ठुंडावृक्ष, पत्ररहितवृक्ष

सं० स्थान (स्था=ठहरना) पु० जगह, घर, ठौर, ठांव, ठिकाना।

सं० स्थापन (स्था=ठहरना) पु० बैठाना, रखना, धरना, ठहराना, जमाना।

सं० स्थापित (स्था=ठहरना) म्म० बैठाया हुआ, ठहराया हुआ, जमाया हुआ, स्थापन किया हुआ।

सं० स्थायिन- क० पु० ठहरनेवाला।

सं० स्थाल पु० थाला, थारा।

सं० स्थाली स्त्री० बटलोई, पाक पात्र, हाँडी।

सं० स्थावर (स्था=ठहरना) गु० अचल, अटल, ठहराहुआ, जो चले नहीं, जैसे पेड़, पत्थर आदि।

सं० स्थिति (स्था=ठहरना) भा० स्त्री० ठहराव, टिकाव, वास, रहना, पालन, आसन, मर्य्यादा, सीमा।

सं० स्थिर (स्था=ठहरना) गु० ठहरा हुआ, अचल, अटल, दृढ़, २ शान्त, ठंढा, कोमल।

सं० स्थिरपूंजी- स्त्री० स्थिरधन, जायदाद, ग़ैरमन्क़ूला।

सं० स्थूल (स्थूल्=मोटा होना) गु० मोटा, फूला हुआ, बड़ा।

सं० स्नातक (स्ना=न्हाना) क० पु० गृहस्तव्र, ब्राह्मण, व्रती, स्नानकारी।

सं० स्नान (स्ना=न्हाना) गु० न्हाना। [न्हाने वाला।

सं० स्नायी क० पु० स्नान करना,

सं० **स्नायु** स्त्री० नस, रग ।

सं० **स्निग्ध** गु० चिकाण, चिकना, मेहरवान, दयालु ।

सं० **स्नेह** (स्निह्=प्यार करना, या चिकना होना) पु० प्यार, छोह, मोह, प्रेम, नेह, मिताई, २ तेल आदि चिकनी चीज, ३ चिकनाई ।

सं० **स्पर्द्धा** (स्पर्द्ध=डाह करना) स्त्री० डाह, जलन, हिस्का, द्वेष, विरोध, वैर, ईर्षा ।

सं० **स्पर्श** (स्पृश्=छूना) पु० छूना, छुआवट, परसना, २ एक तरह की बीमारी जो छूने से लगती है ।

सं० **स्पष्ट** (स्पश्=देखना, या प्रगट होना) गु० साफ़, खुला खुला, शुद्ध, सही, प्रकाशित, प्रगट ।

सं० **स्पृष्ट** (स्पश्+त, स्पश्=छूना) क० छुआ गया, कृतस्पर्श ।

सं० **स्पृहा** (स्पृह=चाहना) स्त्री० चाह, इच्छा, वाँछा, अभिलाष ।

सं० **स्पृही**- क० इच्छान्वित, इच्छा- [illegible] ।

सं० **स्फटिक** (स्फट्=फटना, या खुलना) पु० बिल्लौर का पत्थर ।

सं० **स्फुटन** (स्फुट्=विकसना) भा० पु० खिलना, फूटना ।

सं० **स्फुटित**-क० विकसित, प्रफुल्लित ।

सं० **स्फोटक** (स्फुट्=फूटनिकलना) फोड़ा, [illegible] ।

सं० **स्फूर्त्ति** (स्फुर्=हिलना) स्त्री० हिलाव, धड़धड़ाहट, स्फुरन ।

सं० **स्मर** (स्मृ= याद करना)पु० कामदेव, २ याद, स्मरण ।

सं० **स्मरण** (स्मृ=याद करना)पु० चिंतन, याद, सुध, चेत, स्मृति ।

सं० **स्मरहर** (स्मर=कामदेव, हर =नाश करने वाला, हृ=नाश करना) पु० शिव, महादेव ।

सं० **स्मारक** (स्मृ+अक, स्मरण करना) क० पु० स्मृति ज्ञाता, स्मरण कराने वाला ।

अं० **स्मालकाज़कोर्ट**=अल्पन्यायालय, अदालतख़फ़ीफ़ा ।

सं० **स्मित** (स्मि=थोड़ा हँसना) पु० उपहास्य, थोड़ा हँसना, मुसक्यान, मुसकिराना, गु० विकसित, विस्मित ।

सं० **स्मृति** (स्मृ=याद करना) स्त्री० याद, सुमिरन, स्मरण, २ धर्मशास्त्र, जैसे मनुस्मृति और याज्ञवल्क्य स्मृति आदि ।

सं० **स्यन्दन** (स्यन्द्=जाना) पु० रथ, २ सारथी, ३ जल, ४ वृक्ष ।

सं० **स्यात्** अव्य० विद्यमान, २ सप्राचीन, ३ शायद ।

प्रा० **स्यानपन**(स्याना) भा० पु० स्त्री० बुद्धिमानी, चतुराई, निपुणता प्रवीणता । [देखो

प्रा० **स्याना**=सियाना शब्द को

प्रा० स्यार } (सं० शृगाल) पु०
स्याल } गीदड़ ।

सं० स्रक (सृज्=बनाना) स्त्री० माला, पुष्प माला ।

प्रा० स्रवना (सं० स्रवण, स्रु=बहना) क्रि०अ० चूना, बहना, गिरना।

सं० स्रोतः (स्रु=बहना) पु० सोता, बहाव, धारा, नाला ।

सं० स्व सर्वना० अपना, आप, आपका, निज, निजका, २, पु० धन, ३ जाति ।

सं० स्वकीय गु० अपना, निजका।

सं० स्वकीया (स्व=अपना) स्त्री० अपनी व्याही हुई स्त्री ।

सं० स्वच्छ (सु=बहुत, अच्छ=साफ़) गु० निर्मल, शुद्ध, उज्जल, साफ़।

सं० स्वच्छता (स्वच्छ) भा० स्त्री० निर्मलता, सफ़ाई, उज्जलता ।

सं० स्वच्छन्द (स्व=अपनी, छन्द=इच्छा या मतलब) गु० अपनी चाह के अनुसार चलनेवाला, आप मौजी, स्वाधीन ।

सं० स्वच्छन्दता- स्त्री० स्वतन्त्रता, स्वच्छा चारिता, खुद मुख़्तारी।

सं स्वतन्त्र (स्व=अपने तन्त्र=वस) गु० स्वाधीनता अपने वस ।

सं० स्वतन्त्रता (स्वतन्त्र) स्त्री० स्वाधीनता ।

सं० स्वतः (स्व) क्रि० वि० आप से, आप से आप, आपही, स्वभाव से।

सं० स्वत्वस्थापितकरना- कबज़ा करना दखल करना । [छली ।

सं० स्वत्वापहरण- भा० पु० बेद-

सं० स्वधर्म (स्व + धर्म्म) पु० अपना धर्म, अपना काम, (जैसे=वेदशास्त्र पढ़ना पढ़ाना ब्राह्मणों का धर्म, देश का प्रबन्ध करना राजपूतों का धर्म, खेती बनिज करना वैश्यों का धर्म, और नौकरी चाकरी करना शूद्रों का धर्म)

सं० स्वधा (स्वद्=स्वाद लेना, या स्व=आप, धा=रखना या धे=पीना) अव्य० पितरों को जब पिंड देते हैं तब यह शब्द बोल कर पिंड देते हैं, २ स्त्री० दुर्गा, देवी, माया ।

सं० स्वप्न (स्वप्=सोना) पु० सपना, नींद में जो देखा जाय ।

सं० स्वभाव (स्व + भाव) पु० प्रकृति टेंव बान, सुभाव, आदत ख़ू ।

सं० स्वयम् (स्व, या सु=अच्छी तरह से अय् = जाना) अव्य० आप, निज, अपना, आपसे ।

सं० स्वयंवर (स्वयम्=आपसे, वृ =पसंद करना) पु० स्त्री का आपसे पति को पसंद करना ।

सं० स्वयम्भु } स्वयम् = आपसे,
स्वयम्भू } भू=पैदाहोना पु०

ब्रह्मा, आप से पैदा होने वाला।

सं० स्वयंसिद्ध (स्वयम्=आप से, सिद्ध=बनाहुआ)गु० आपही सच, जो आपही से पक्का ठहरायाजाय।

सं० स्वर (स्वृ=शब्द करना) पु० शब्द, आवाज, २ वे अक्षर जो आप से बोले जाय और जिनके मिलने से व्यंजन भी बोले जाँय, ३ गान विद्या में तानसुर आदि।

सं० स्वर् (स्वृ=शब्द करना) पु० स्वर्ग, आकाश।

सं० स्वरापगा (स्वः=स्वर्ग, आपगा =नदी) स्त्री० आकाश गंगा।

सं० स्वरित- गु० उदात्तानुदात्त युक्त अर्थात् स्वरों की ऊंची नीची आवाज़।

सं० स्वरूप (स्व+रूप) पु० अपना रूप, २ छवि,शोभा,सुन्दरता।

सं० स्वर्ग (स्वर्, गै=गाना या कहलाना, अर्थात् जो स्वर् कहलाता है, या सु=अच्छी तरह से, ऋज्= जाना अर्थात् जहां अच्छी तरह से जाते हैं या रहते हैं)पु० इन्द्रलोक देवताओं के रहनेकी जगह,आकाश।

सं० स्वर्गीय (स्वर्ग)गु० स्वर्ग का।
स्वर्ग्य

सं० स्वर्ण (सु=अच्छा, वर्ण या वर्ण रंग, जिस का रंग अच्छा है या सुअच्छी तरह से,ऋण्गत्या आ= जाना) पु० सोना, कंचन, कनक, हेम, बहुत मोल की धातु।

सं० स्वर्णकार (स्वर्ण=सोना, कार =करना) पु० सोने का काम करने वाला, सुनार।

सं० स्वल्प (सु=बहुत,अल्प=थोड़ा) गु० बहुत थोड़ा, बहुत छोटा, किञ्चित् ज़रा।

सं० स्वस्ति (सु=अच्छा, भला, अस्=होना) अव्य० कल्याण, मंगल, अच्छा हो, भला हो, २ ऐसाही हो, तथास्तु।

सं० स्वस्तिवाचन (स्वस्ति=कल्याणवाचन=कहना,वच=कहना) पु० किसी अच्छे काम के शुरूअ में किसी तरह का विगाड़ न होने के लिये और देवताओं की आशिष पाने के लिये ब्राह्मणों से वेद के मंत्र पढ़वाना,शान्ति,मंगलाचार।

सं० स्वस्तिवाचक (वच्+अक) वच्=कहना)क० पु० मंगलपाठक, दुआगो।

सं० स्वस्त्ययन (स्वस्ति+अयन) पु० शुभस्थान, शुभ का लाभ, मंगलाचरण।

सं० स्वस्थ (स्व=अपने, स्था=रहना। क०सुख से रहने वाला, सावधान।

प्रा० स्वांग=सवांग शब्द को देखो,

सं० स्वागत (सु=अच्छी तरह, से

आगत=आया हुआ) पु० आदर, सन्मान, सत्कार, कुशल क्षेम ।

सं० स्वाति (सु=अच्छी तरह से, अत्=जाना) स्त्री० पन्द्रहवां नक्षत्र, २ सूर्य की एक स्त्री ।

सं० स्वाद (स्वद्=या स्वाद्=स्वाद लेना) पु० रस, सवाद, चाट, मज़ा, लज़्ज़त, २ मिठास, ३ खुशी, प्यार, प्रीत ।

सं० स्वादिष्ट }
स्वादुयुक्त } गु०मज़ेदार, ज़ायकेदार ।

सं० स्वादु (स्वद् या स्वाद्=स्वाद लेना) गु० मीठा, रसीला, सुरस, मज़ेदार, २ चाहा हुआ ।

सं० स्वाधीन (स्व + आधीन) गु० अपने वस, स्वतन्त्र ।

सं० स्वाभाविक (स्वभाव) गु० जो स्वभाव से हो ।

सं० स्वामित्व (स्वामी) पु० स्वामीपन, मालिकियत, अधिकार, प्रभुता।

सं० स्वामी (स्व=धन या आप) पु० मालिक, धनी, प्रभु, २ भर्त्ता, पति, ३ राजा, ४ गुरु, ५ परमहंस।

सं० स्वार्थ (स्व=अपना, अर्थ=मतलव, अभिप्राय) पु० अपना मतलव, अपना काम, अपने लाभकी चाह ।

सं० स्वार्थी (स्वार्थ) गु० आप मतलबी, आप काजी, आत्मपालक, खुद गरज ।

सं० स्वास्थ्य (स्वस्थ) भा० पु० आरोग्य तन्दुरुस्ती, संतोष, सुख ।

सं० स्वाहा (सु=अच्छी तरह से, आ=सब ओर से, ह्वे=बुलाना) अव्य० होम या यज्ञ करते समय जब देवताओं को वलि देते हैं तब यह शब्द बोलते हैं, २ स्त्री० आग की स्त्री, ३ देवी, दुर्गा माया ।

सं० स्वीकार (स्व=आप या अपना, कृ=करना) पु० अंगीकार, मानना, हांमी, हां मंज़ूर, क़बूल ।

सं० स्वेच्छा (स्व + इच्छा) स्त्री० अपनी चाह, स्वाधीनता ।

सं० स्वेद (स्विद्=पसीना होना) पु० पसीना, पसेव, प्रस्वेद, ताप, गर्मी ।

सं० स्वेदज (स्वेद=पसीना या गर्मी जन्=पैदा होना) पु० जुंई आदि छोटे छोटे जानवर जो पसीने से या भाफ़ अथवा गर्मी से पैदा हो जाते हैं ।

सं० स्वैर (स्व + इर्=जाना) पु० स्वेच्छा, यथेच्छा स्वतन्त्र, स्वच्छन्द।

सं० स्वैरिणी (स्वैर + इन + ई) स्त्री० कुलटा, स्वेच्छा चारिणी।

सं० स्वैरन्ध्री (स्वैर + न्ध्र + ई) क० स्त्री० पराये घर में रहने वाली २ शिल्पकारिणी । [स्वतंत्र ।

सं० स्वैरी (स्वैर + ई) क० स्त्री० स्वतन्त्र, स्वेच्छाचारिणी ।

सं० ह (हा=छोड़ना, या जाना) पु० शिव, २ पानी, ३ आकाश, ४

स्वर्ग, ५ मंगल, ६ लोहू, ७ वि० बो० हाय हो, हाहा, ८ पद पूरा करने के लिये, ९ सम्बोधन के के लिये, १० नियोग, ११ क्षेप फेंकना १२ निग्रह, १३ प्रसिद्ध।

प्रा० **हँकाना** (हांकना) क्रि० स० निकाल देना, चलाना, हांकना।

सं० **हुङ्कार** (हम्=ऐसा क्रोध का शब्द, कृ=करना) पु० हांक, पुकार, चिल्लाहट, २ निकालना, हांकना।

प्रा० **हंडा** (सं० हण्ड, हन्=मारना) पु० तांबे पीतल का अथवा मिट्टी का बड़ा बरतन, कड़ाह।

प्रा० **हंडा फोड़ना**- बोल० भेद खोल देना, राज़ खोलदेना।

सं० **हंस** (हन्=मारना या जाना, अथवा हस्=हंसना) पु० एक तरह के पखेरू जो पानी के सरोवरों में रहते हैं, २ आत्मा, जीव, ३ परमात्मा, ब्रह्म, ४ नृप, ५ योगी, ६ गुण, श्वेत, सफेद।

सं० **हंसक**- क० पु० पाद कटक बिछुआ, घुंघरू।

प्रा० **हंसगमनी** } (सं० हंसगामि-
हंसगवनी } नी हंस, गामिनी =चलने वाली, गम्=जाना चलना) स्त्री० जिस स्त्री की चाल हंस के तरह की हो।

प्रा० **हँसना** (सं० हसन, हस्=हँसना) क्रि० अ० हंसी करना, मुसकुराना, ठट्ठा करना।

प्रा० **हँसमुख** (सं० हास्यमुख) गु० जिस के मुंह पर हँसी खुशी जानी जाय मगन, आनन्दी हंसने वाला।

प्रा० **हँसा**-पु० } (सं० हास्य)
हँसी-स्त्री० } हांसी, मुसकुराहट, खुशी, खेल, विनोद।

प्रा० **हँसाई** (सं० हास्य) स्त्री० हँसी, ठट्ठा, ठठोली।

प्रा० **हँसिया** }
हँसुआ } पु० दरांती, दांतदात्र।

प्रा० **हकराना**- क्रि० स० बुलाना पुकारना, बुलवाना बुलालेना।

प्रा० **हकबकाना**- क्रि० अ० घबराना, व्याकुल होना, हड़बड़ाना।

प्रा० **हकला**-गु० तोतला, लड़बड़ा, जो तुतला कर बोले।

प्रा० **हकलाना**- क्रि० अ० तुतलाना, हिचक, २ के बोलना, अटक अटक के बोलना।

प्रा० **हकाबका**- गु० घबराया हुआ परेशान, बेहोश, व्याकुल, अचंभे में, चकित, विस्मित।

प्रा० **हगना** (सं० हद्=झाड़ा फिरना) क्रि० अ० झाड़ा फिरना, जंगल जाना दिशाजाना, पाखाने जाना।

प्रा० **हचका** } पु० धक्का, झोंक,
हचकोला } टक्कर ।

प्रा० **हचरमचर**- पु० वादविवाद, झूंठा झगड़ा, २ आना पोछा, सोच बिचार, पसोपेश ।

प्रा० **हटकना**- क्रि० अ० रुकना, अटकना, छेंकना, २ क्रि० स० रोकना ।

प्रा० **हटताल** (हट=हाट, ताल =ताला) स्त्री० किसी दुख अथवा अन्यायहोनेसेदूकानों को ताला लगा देना, बज़ार बंध ।

प्रा० **हटना**- क्रि० अ० पीछे चला, जाना, पीछे फिर जाना, टलना, चला जाना, अलग हो जाना, २ हार जाना ।

प्रा० **हटवा** (हाट) पु० तोलने वाला, कयाल, दूकानदार ।

प्रा० **हटाना**- क्रि० स० दूर करना, अलग करना, टाल देना, निकाल देना, सरकाना, पीछे खेंच लेना ।

सं० **हट्ट** (हट्=चमकना)स्त्री० हाट, दूकान, बाज़ार ।

प्रा० **हट्टाकट्टा**- गु० बलवान्और चालाक, संडमुसंड, पोढ़ा, गाढ़ा, धाकड़, जोरावर ।

सं० **हठ** (हठ्=हठ करना) पु० मगराई, मचलाई, अड़, ज़िद, बलात्कार, ज़बरदस्ती ।

प्रा० **हठकरना** } बोल० मगराईसे किसी
हठकीटेकपरहोना } बात को नहीं मानना ज़िद करना ।

प्रा० **हठधर्मी**-गु० ज़िद्दी, हठीला ।

सं० **हठात्** क्रि० वि० बलात् बल से, जबरन् ।

प्रा० **हठी** } (हठ) गु० मगरा,
हठीला } चिड़चिड़ा ।

प्रा० **हड़गिल्ला** } (सं० हड्ड=हड्डी, गॄ=निगलना)
हड़गीला } पु० एक पखेरू का नाम जो पांच फुट ऊंचा होता है और उसके पंख फैलने से पन्द्रह फुट तक नापा गया है ।

प्रा० **हड़फूटन**-पु० हड्डियों में दर्द ।

प्रा० **हड़बड़ाना**-क्रि० अ० घबराना, व्याकुल होना, हकबकाना, जल्दी करना ।

प्रा० **हड़बड़ी**- स्त्री० खलबली हुल्लड़, बलवा, दंगा ।

प्रा० **हड़हड़ाना**-क्रि० अ० कांपना थरथराना, २खड़खड़ाना, धड़धड़ाना, आवाज़होना । [हड़, आवाज़ ।

प्रा० **हड़हड़ाहट**- स्त्री० खड़खड़ा

प्रा० **हड्डी** (सं० हड्ड) स्त्री० हाड़ ।

प्रा० **हत्**- वि० बो० दुर, दुत ।

प्रा० **हतना** } (सं० हनन, हन=
हनना } मारना) क्रि० स० मारना, मारडालना ।

सं० हत (हन्=मारना) रूपं० मारा हुआ, नष्ट ।

सं० हति (हन्=मारना) स्त्री० मारना हनना, गुणना।

सं० हत्या (हन्=मारना) स्त्री० मारना, हिंसा, खून, पाप ।

सं० हताश (हत+आशा) गु० छिन्नाशा, नउम्मेद।

प्रा० हत्यारा (सं० हत्याकार) रू० पु० हत्या करने वाला, हिंसक, पापी, दुष्टी ।

प्रा० हथ (सं० हस्त) पु० हाथ ।

प्रा० हथकड़ी-स्त्री० हाथ की बेड़ी, एक बड़ा भारी लोहे का कड़ा जो कैदियों केहाथमें डालदियाजाता है।

प्रा० हथखण्डा (हथ=हाथ, खंडा =ढब) पु० ढब, टेव, अभ्यास, करतब, चाल, बान, हथौटी ।

प्रा० हथनी (सं० हस्तिनी) स्त्री० हस्तिनी ।

प्रा० हथफेर- बोल० अदला बदली, परा फेरी, २ छल, फरेब, खोटे रुपये को चालाकी से अच्छे रुपये से बदल लेना ।

प्रा० हथलेवा (हथ=हाथ, लेवा =लेना) पु० ब्याह में दुल्हा दुल्हन का हाथ मिला देना, ब्याह की एक रीति ।

प्रा० हथयाना- क्रि० स० हाथ में लेना, हाथ में पकड़ना ।

प्रा० हथवासे- क्रि० वि० हाथ में, अपने अधिकार में ।

प्रा० हथा ⎫ (सं० हस्त) पु० बेंट,
हत्था ⎭ कब्जा, २ बेलचा, खोदनी ।

प्रा० हथिया (सं० हस्त) पु०ज्योतिष में तेरहवां नक्षत्र ।

प्रा० हथियाना (हाथ) क्रि० स० पकड़ना, हाथ में लेलेना ।

प्रा० हथियार (हाथ) पु० शस्त्र, २ कलकांटा, औजार ।

प्रा० हथेली (हाथ) स्त्री० हाथ में बीच की जगह।

प्रा० हथौटी (हाथ) स्त्री० चतुराई प्रवीणता, होशियारी, गुण, हुनर।

प्रा० हथौड़ा- पु०घन,बड़ामार्तोल।

प्रा० हथौड़ी स्त्री० छोटा हथौड़ा ।

सं० हनन (हन्+अन, हन्=मारना) भा० पु० मारना, घात, हिंसा।

सं० हननीय (हन्+अनीय, हन=मारना) रूपं० मारने योग्य ।

सं० हनुमान (हनु=ठुड्डी, (हन्=नाश करना) मत्=वाला) पु० श्रीरामचन्द्र का दूत, पवन का पूत, हनुमंत, महावीर ।

सं०हन्तव्य (हन+तव्य) रूपं० मारने के लायक, हनने योग्य ।

सं० हन्ता क० पु० मारने वाला, घातक ।

सं० हन्यमान (हन्+मान, हन्=मारना) क० बध्यमान, मारनेवाला ।

सं० हय (हय् या हि=जाना) पु० घोड़ा, अश्व, तुरंग ।

सं० हर (हृ=लेना) पु० शिव, महादेव, २ आग, अग्नि, ३ गणित विद्या में भाजक, भिन्न गणित में वह अंक जो जतलाता है कि एक पूरी चीज़ के कितने टुकड़े किये गये हैं, नसबनुमा ।

प्रा० हर (सं० हल) पु० हल शब्द को देखो ।

प्रा० हरख
हरष (सं० हर्ष) पु० आनन्द सुख, खुशी, प्रसन्नता ।

प्रा० हरखना
हरषना (सं० हर्षण, हृष्=खुश होना) क्रि० अ० प्रसन्न होना, खुश होना, फूलना, खिलना, सुखी होना, आनन्दित होना ।

सं० हरगिरि (हर+गिरि) पु० महादेव का पहाड़, कैलास पहाड़ ।

सं० हरण (हृ=लेना) भा० पु० ज़बरदस्ती से किसी की चीज़ लेलेना, लूट, चोरी ।

प्रा० हरता (सं० हर्त्ता) क० पु० लेने वाला, हरने वाला, दूरकरनेवाला २ चोर, लुटेरा, ठग ।

प्रा० हरना (हरण) क्रि० स० लेलेना, ज़बरदस्ती से लेना, लूटना, चुराना ।

सं० हरणीय (हृ+अनीय, हृ=हरना) र्म० हार्य्य, हरणयोग्य ।

प्रा० हरनौटा
हिरनौटा (हरिण) पु० हरिण का बच्चा ।

प्रा० हरमुष्टा-गु० बली, बलवान, हट्टा कट्टा ।

प्रा० हरा (सं० हरित्) गु० सब्ज़, सबुज़ रंग, २ ताज़ा, नया ।

प्रा० हराना (हारना) क्रि० स० थकाना, शिकस्त देना, हरा देना, जीतना, जीतपाना ।

प्रा० हरावल-पु० स्त्री० आगे की सेना, (यह शब्द तुर्की है) २ अगाड़ी, आगा । [शांक ।

प्रा० हरास (सं० ह्रास) पु० दुख,

सं० हरि (हृ=लेना, दूर करना) पु० विष्णु, २ इन्द्र, ३ सांप, ४ मेंडक, ५ सिंह, ६ घोड़ा, ७ सूर्य, ८ चांद, ९ सूगा, सूवा, तोता, १० वानर, ११ यमराज, १२ हवा,—
(" हरिविष्णावहाविन्द्रे,
भेकेसिंहेहयेरवौ ।
चंद्रकीगेप्लवङ्गेन,
यमेवातेचकीतिनः ")
१३ ब्रह्मा, १४ शिव, १५ किरण, १६ मोर, १७ कोयल, कोकिला, १८

हंस, १६ आग, २० धनुष, २१ पर्वत, २२ गज २३ कामदेव गु० हरा रंग।

प्रा० हरिअरे गु० हराहरा, २ हरि को अरे=शत्रु समझना।

सं० हरिचन्दन- पु० देव वृक्ष, गोरोचन, मलयागिरि चन्दन, सफ़ेद चन्दन, ज्योत्स्ना, केशर।

प्रा० हरिचंद
सं० हरिचन्द्र
सं० हरिश्चन्द्र (हरि=विष्णु, चन्द्र=चांद) पु० एक बड़े दानी राजा का नाम जो अपना सत और धर्म निवाहने के लिये एक चंडाल के घर दास होकर रहा था।

सं० हरिजन (हरि=विष्णु, जन=भक्त) पु० विष्णु का भक्त, भगवान का भक्त, २ प्रल्हाद, हिरण्य कशिपु का बेटा।

सं० हरिण (हृ=लेना) पु० एक जानवर का नाम, मृग, मृगा, कुरंग, गु० हरा।

सं० हरिणी स्त्री० मृगी, २ सुवर्ण की प्रतिमा, हरेरङ्ग की।

सं० हरित् (हृ=लेना मन को) गु० हरा, सबज़, हरियर, पीला, पु० हरारंग, २ सूर्य का घोड़ा, ३ सिंह, ४ सर्प, ५ विष्णु।

सं० हरिताल (हरित्) स्त्री० पीले रंग की एक धातु।

सं० हरितालक (हरित्) पु० हरित कपोत, हरा कबूतर, शुक, सुग्गा, नाटक, हरताल।

सं० हरितालिका स्त्री० भादौं सुदी तीज का स्त्रियों का व्रत दूर्वा, दूब।

सं० हरिद्रा (हरित्=हरा, या पीला रंग, द्रु=जाना) स्त्री० हलदी।

सं० हरिद्वार (हरि=विष्णु, द्वार=दरवाज़ा, अर्थात् जहां गंगा में न्हाने से वैकुंठ मिलता है) पु० एक शहर का नाम जो गंगा के तीर पर है वहां गंगा में न्हाने का बहुत फल है।

प्रा० हरिपैड़ी (सं० हरि पंक्ति) स्त्री० हरिघाट, विष्णुघाट, विष्णु पैड़ी।

सं० हरिप्रिया (हरि+प्रिया) स्त्री० लक्ष्मी, तुलसी, द्वादशी।

सं० हरिभक्त (हरि+भक्त) पु० विष्णु का भक्त, विष्णु उपासक, वैष्णव। [विष्णु का भजन।

प्रा० हरिभजन (हरि+भजन) पु०

प्रा० हरियल (हरा) पु० एक तरह का हरा कबूतर।

सं० हरियान (हरि=विष्णु, यान=वाहन) पु० गरुड़, विष्णु का वाहन।

प्रा० हरियाली (हरा) स्त्री० हराई, हरअरी, सबज़ी।

सं० हरिवाहन (हरि+वाहन) पु०

विष्णु की सवारी, गरुड़ ।

सं० हरीश (हरि=वानर, ईश=मालिक) पु० वानरों का राजा सुग्रीव।

प्रा० हरु, हरुअ गु० हलका । [कापन ।

प्रा० हरुआई- स्त्री० हलकाई, हल-

प्रा० हर्र्रा, हर्रे, हर्रा, हर्रे (सं०हरीतकी,हरिहरावा पीलारंग,इण्=पाना) स्त्री०एक दवाई का नाम।

सं० हर्त्तव्य (हृ+तव्य, हृ=लेना) कर्म० लेने योग्य ।

सं० हर्त्ता (हृ=लेना) क० पु० लेने वाला, हरने वाला, दूर करने वाला, पु० चौर ।

सं० हर्म्य- पु० अट्टालिका अटारी, प्रासाद, अंटा, ऊपर का कोठा ।

सं० हर्ष (हृष्=प्रसन्न होना) पु० आनन्द, सुख, प्रसन्नता, खुशी ।

सं० हर्षण (हृष्=अन, हृष्=प्रसन्न होना) भा० पु०आनन्द, ज्योतिषका एक योग ।

सं० हर्षित (हर्ष) क० आनंदित, प्रसन्न, खुश, मगन, प्रफुल्लित, आल्हादित ।

सं० हल (हल्=हल चलना) पु० हर, नांगल, लांगल, एक चीज़ जिससे किसान बीज बोते समय धरती को साफ़ करते हैं २ व्यञ्जन अक्षर । [का धंधा ।

सं० हलभूति- स्त्री० कृषिवृत्ति, खेती

प्रा० हलका- गु० हौला, हल्लुक, फुलका, २ सस्ता, ३ ओछा, नीच, अधम, तुच्छ ।

प्रा० हलकाकरना- बोल० बोझ उतारना, घटाना, कम करना, ३ बे आबरू करना, हेठा करना, पानी उतारना,लतारना,बेइज्ज़तकरना ।

प्रा० हलकाजानना- बोल० तुच्छ समझना. अयोग्य जानना ।

प्रा० हलकाना- क्रि० स० सहारा देना, उकसाना ।

प्रा० हलकोरना- क्रि० स० इकट्ठा करना, बटोरना, समेटना, २ लहराना, फहराना, मौजमारना ।

प्रा० हलचल- पु० खलबली, हड़बड़ी, घबराहट, डर, हुल्लड़, बलवा।

प्रा० हलचलमचना- बोल० हुल्लड़ होजाना, गदर होना ।

प्रा० हलदिया (हलदी) पु० एक तरह का जहर, २ कँवल रोग या पांडु रोग जिस में सारा शरीर पीला पड़ जाताहै, पीलिया रोग, २ गु० पीला रंग, हलदी सा रंग ।

प्रा० हलदी (सं० हरिद्रा) स्त्री० एक तरह का मसाला ।

सं० हलधर (हल, धृ=रखना) पु० बलदेव, बलराम ।

प्रा० हलपना-क्रि० अ० तड़फड़ाना, तड़फना, लोट पोट होना, २ जाड़े की तप से कांपना ।

प्रा० हलफल-स्त्री० शिष्टाचार, सन्मान, आदर, २ हड़बड़ी, हलचल ।

प्रा० हलरावना-क्रि० स० बहलाना, बच्चे को खेलाना ।

प्रा० हलवाहा (हल) क० पु० जोता, हल जोतने वाला ।

प्रा० हलहलाहट-स्त्री० जर से या डर से कांपना ।

सं० हलायुध (हल+आयुध) पु० बलराम जिनका हथियार हल है, बलदेव, हलधर ।

सं० हलाहल-पु० विष, ज़हर, माहुर, बड़ा ज़हर ।

सं० हली (हल+अ+इन, हल् =जोतना) क० पु० बलराम ।

प्रा० हलोरा } (सं० हिल्लोल,
हिलोरा } हिल्लोल=डोलना, हिलना) पु० लहर, मौज, तरंग ।

प्रा० हल्ला (सं० हमला) पु० धावा, लड़ाई, रौला, हुल्लड़ ।

सं० हवन (हु=होम करना) पु० होम, यज्ञ, आहुति ।

सं० हविः (हु=होमना) पु० स्त्री० हविष्य पुं० तिल चावल आदि होम की सामग्री ।

सं० हव्य (हु=होमना) पु० देवता को बलि या भेट, नैवेद्य ।

सं० हविष्यान्न (हविष्य+अन्न) पु० तिल, चावल, जवादि ।

सं० हविर्भुज् पु० देवता, अग्नि ।

सं० हस्त (हस्=हँसना) पु० हाथ, २ हाथी की सूंड, ३ तेरहवां नक्षत्र, ४ कोहनी से लेकर बीच की अंगुली के सिरे तक का नाम ।

सं० हस्तगत म्भ० हाथ में आया ।

सं० हस्तामलक (हस्त=हाथ, आमलक=आंवला) हाथ में आंवले के ऐसे अर्थात् बहुत सहज या हस्त हाथ, अमल=निर्मल, क=पानी अर्थात् हाथ में निर्मल पानी की बूंद की तरह) गु० सहज, सुगम, बेमिहनत, २ पु० एक ग्रंथ का नाम ।

सं० हस्तिदन्त (हस्ती+दन्त) पु० हाथीदांत ।

सं० हास्तिनापुर (हास्तिन्=एक राजा, पुर=नगर) पु० पुरानी दिल्ली जिस को हस्तिन् नाम राजा ने बसाई थी और जो राजा युधिष्ठिर और उस के भाइयों की राजधानी थी, उस के खंडहरे और चिन्ह दिल्ली से ५७ मील ईशान कोन को गंगा की पुरानी नहर पर अब तक हैं ।

सं० हस्तिनी (हस्तिन) स्त्री० हथिनी ।

सं० हस्ती (हस्तिन्, हस्त=सूंड) पु० हाथी, गज मतंग, नाग ।

सं० हस्र् (हस्=र, हस्=हंसना) क० मूर्ख, अज्ञ ।

प्रा० हस्ली- स्त्री० गले की हड्डी, २ गले में पहनने का सोना या चांदी का एक गहना ।

सं० हा (हा=छोड़ना, या जाना) वि० बो० हाय, आह, ओह, दुख, शोक, पीड़ा, विषाद, प्रसिद्ध, पाद पूरणम्, विस्मय, कुत्सा, निन्दा, यथा हाहातिकष्टः सुवीरप्रवासः वीरों में बसना अति कष्ट है ।

अं० हाईकोर्ट (हाई=बड़ी, कोर्ट= कचहरी) बृहतन्यायालय ।

अं० हाउसआफ़लार्ड= मजमाग्रुद ञ्विरान आला, महान् राज्यप्रबन्ध कोंकी सभा ।

अं० हाउसआफ़कामन= मजमा मुतञ्विरान आम, सर्वसाधारणराज्य प्रबन्धकों की सभा ।

प्रा० हां (सं० आं अम्=जाना) क्रि० वि० मान लेने का शब्द, स्वीकार, अंगीकार, अंगेज, ठीक ।

प्रा० हांक (सं० हङ्कार) स्त्री० पुकार, जोर से पुकारना, ललकार, किल्कारी, चिल्लाहट, गूंज, गर्ज, २ निकालना ।

प्रा० हांकमारना- बोल० जोर से पुकारना, चिल्लाना, ललकारना ।

प्रा० हांकना (हङ्कार) क्रि० स० पुकारना, ललकारना, २ निकालना ।

सं० हाङ्गर (हा=दुख, अङ्ग=शरीर रा=लेना अर्थात् जो दुख देने के लिये आदमी को ले लेता या पकड़ लेता) पु० मगरमच्छ ।

प्रा० हांडी, हांड़ी (सं० हण्डी, हन्= मारना या फोड़ना) स्त्री० एक तरह का मिट्टी का बरतन ।

प्रा० हांपना, हाफना क्रि० अ० हफाहफा ना, हौंकना, ऊंची सांस लेना ।

प्रा० हांस (सं० हंस) पु० हंस ।

प्रा० हांसी (सं० हास्य) स्त्री० हंसी, मसखरी, ठट्ठा ।

प्रा० हांहीं, हांहूं क्रि० वि० हां, ठीक, सच, सही ।

प्रा० हाट, हाठ (सं० हट्ट) स्त्री० दूकान, लेनदेन की जगह, बाजार, चौक, कटरा ।

सं० हाटक (हट्=चमकना) पु० सोना, कंचन, धतूरा, गु० सोने का बना हुआ, सोने का ।

सं० हाटकपुर (हाटक+पुर)पु० सोने का नगर, लंका ।

सं० हाड़ (सं० हड्ड) पु० हड्डी ।

प्रा० हात } (सं० हस्त) पु० शरीर
हाथ } का एक अंग, हस्त, कर, २ कोहनी से लेकर बीच की अंगुली के सिरे तक का नाप, ३ अधिकार, बस, क़बज़ा।

प्रा० हाथआना } बोल० अपने
हाथमेंआना } अधिकार में आना, क़बज़े में आना, मिलना हाथ लगना, मिल जाना।

प्रा० हाथउठाना- बोल० छोड़ देना, किसी काम के करने से रुक जाना, २ हाथ सिर पर लगा के सलाम करना, ३ मारना, ४ भीख देना, ख़ैरात बांटना।

प्रा० हाथकमरपररखना- बोल० बहुत निबल होना, बहुत कमज़ोर होना।

प्रा० हाथकानोंपररखना- बोल० अचंभे में होना, २ झटपट इनकार कर जाना।

प्रा० हाथखेंचना- बोल० छोड़ना, मुंह फेरना, दूर भागना, किनारे होना, अलग होना।

प्रा० हाथचाटना- बोल० किसी अच्छे खाने का बहुत स्वाद लेना, या अच्छे खाने को बहुत ख़ुशी से खाना।

प्रा० हाथजोड़ना- बोल० बिनती करना, घिघियाना।

प्रा० हाथडालना- बोल० किसी काम में अपना अधिकार करना, दस्तअंदाज़ी करना, दख़ल् करना, दबाना।

प्रा० हाथधोना- बोल० निरास होना, नाउम्मैद होना।

प्रा० हाथपड़ना- बोल० अपने अधिकार में आना, क़बज़े में आना, हाथ लगना।

प्रा० हाथपत्थरतलेदबना- बोल० बेबस होना, कुछ नहीं कर सकना।

प्रा० हाथपसारना- बोल० मांगना, चाहना।

प्रा० हाथपांवफूलजाना- बोल० घबरा जाना, काम करने से हिचकिचाना।

प्रा० हाथपांवमारना बोल० मिहनत करना, कोशिश् करना, २ घबरा जाना, वृथा परिश्रम करना।

प्रा० हाथफेंकना बोल० पटा या लकड़ी चलाना, २ मुफ़त का माल लेना।

प्रा० हाथफेरना बोल० प्यार करना, दुलार करना, छोह करना, गलेलगाना, फुसलाना, शाबसीदेना

प्रा० हाथबंदहोना- बोल० काम में बहुत लगा रहना, कुछ फ़ुर्सत नहीं पाना, २ ग़रीब होना, खाली हाथ होना, निहीदस्त होना।

प्रा० **हाथबढ़ाना** बोल० किसी चीज के मिलनेके लिये कोशिश करना, २ दूसरे आदमी के माल असबाब पर दख़ल् करना।

प्रा० **हाथबांधना** बोल० हाथ जोड़ना, विनती करना।

प्रा० **हाथबैठना** बोल० जमना, किसी हुनर में खूब अभ्यासहोना।

प्रा० **हाथभरना**- बोल० हाथ थक जाना।

प्रा० **हाथमलना**- बोल० पछतावा करना, सोचकरना फ़िककरना।

प्रा० **हाथमारना** बोल० वचन देना, ताली मारना, २ पाना, ले लेना, छीन लेना, लूट लेना, ३ तलवारसे घायलकरना, वारकरना

प्रा० **हाथमिलाना** बोल० बराबरी का दावा करना, २ कुश्ती लड़ने को तैयार होना।

प्रा० **हाथमेंरखना** बोल० अपने अधिकार में रखना, अपने अख़तियार में रखना, बस में होना।

प्रा० **हाथलगना** बोल० हाथआना मिलना, पाना, हासिल होना।

प्रा० **हाथलगाना**- बोल० हाथ रखना, छूना, २ झिड़कना सज़ा देना, ३ किसी काम में लगना, किसी काम को शुरूअ करना।

प्रा० **हाथसमेटना**- बोल० देने से हाथ को रोक लेना।

प्रा० **हाथपाईकरना** } बोल० धक्का धक्का करना धौलधप्पा चलाना, लात मुक्की मारना, आपस में लड़ना।
हाथबाहीकरना }

प्रा० **हाथोहाथकरना**- बोल० सब मिलके करना।

प्रा० **हाथोंहाथ**- बोल० तुरन्त, झटपट, तुरत, फुरत।

प्रा० **हाथोंहाथलेजाना**- बोल० झटपट लेजाना, तुर्तफुर्त झपटलेना।

प्रा० **हाथा** (सं० हस्त) पु० हाथ, २ अधिकार, बस।

प्रा० **हाथाजोड़ी**- स्त्री० एक पौधे का नाम।

प्रा० **हाथी** (सं० हस्ती) पु० एक जानवर का नाम मतंग, गज।

प्रा० **हाथीदांत** (सं० हस्तीदन्त) पु० हाथी का दांत।

प्रा० **हाथीवान्**- पु० महावत।

प्रा० **हान** } (हा=त्यागना, छोड़ना) स्त्री० घटी, टोटा, नुकसान
सं० **हानि** }

प्रा० **हाय** } (सं० हादा) वि० बो० आह, ओह, २ [illegible] दुख, पछतावा।
हायहाय }

सं० **हायन** पु० स्त्री० वर्ष वत्सर, वर्ष का दिन।

प्रा० **हायमारना**- बोल० पछताना, आह मारना, आह दुख करना।

भरना, किसी की उन्नति देख-कर कुढ़ना ।

प्रा० **हायहायकरना** बोल० रोना, पीटना, दुख से रोना ।

सं० **हार** (हृ=लेना) पु० मोती अथवा फूलों की माला ।

प्रा० **हार** (सं० हारि, हृ=लेना) स्त्री० शिकस्त, पराजय, घटी, २ पु० बैलों का झुण्ड, ३ चरने की जगह, चरी, चरागाह ।

सं० **हारक** (हृ+अक, हृ=लेना) क० पु० कितव, चोर, भाजकाङ्क, चुराने वाला ।

प्रा० **हारना** (सं० हारण, हृ=लेना या पकड़ना) क्रि० अ० थकना शिकस्त खाना, पराजितहोना, २ खेलखोना, खेल में मात होना ।

प्रा० **हारमानना** } बोल० निरास **हारमानलेना** } होकेछोड़देना ।

सं० **हारित** कर्म० हर गया, छीना गया, जबरदस्ती से लिया गया ।

सं० **हार्दिकदु:ख** भा० पु० चित्त-ताप, दिली सदमा ।

सं० **हारी** क० पु० चोर, ठग ।

सं० **हार्य्य**- कर्म० हर्त्तव्य, चुराने लायक ।

सं० **हाव** (हे=बुलाना, या कामदेव का रखौना) पु० नखरा, चोचला, तावभाव, हावभाव, रावचाव ।

सं० **हावभाव** (हाव+भाव) पु० रावचाव, रंगरस, दुलारप्यार, नखरा, चोंचला ।

सं० **हास्य** (हस्=हंसना) पु० हंसी, हांसी, खुशी, कौतुक, खेल, टट्टा ।

सं० **हाहा** (हा=छोड़ना सुख को) क्रि० वि० हायहाय, आह, ओह, २ अचंभा वाह, वाहवाह ।

सं० **हाहाकार** (हाहा=हायहाय, कृ=करना) पु० हाय हायकरना, घबराहट, २ लड़ाई का शब्द। हुल्लड़, कोलाहल, शोक का शब्द ।

प्रा० **हाहाहीही**- स्त्री० हंसी, हंसना।

प्रा० **हाहाहीहीकरना**-बोल० हंसना दांतनिकालना ।

प्रा० **हि** अव्य० हेतु, निश्चय, अवधारण, निकालना, विशेष, प्रश्न, सम्भ्रम, हेतु, उपदेश, शोक, असूया, निंदा ।

प्रा० **हिंडोल** (सं० हिन्दोल, हिल्लोल्=हिलना) स्त्री० एक राग का नाम जो बसन्त ऋतु में भोर के समय गाई जाती है ।

प्रा० **हिंडोला** (सं० हिन्दोल, हिल्लोल्=हिलना) पु० पलना, झूला, २ गीत जो झूलते समय गाया जाता है ।

सं० **हिंसक** (हिंस्+अक, हिंस्=हिंस्र कृ मारना) क० पु०

मारने वाला, हिंसा करने वाला, घातक, वधिक, २ दुर्जन, दुष्ट, पापी, ३ जंगली जानवर जैसे बाघ भेड़िया चीता आदि। [मारना।

सं० हिंसन भा० स्त्री० वध करना,

सं० हिंसा (हिंस्=मारना) स्त्री० मारना, वध, घात, २ नुकसान।

सं० हिक्का स्त्री० हेचकी, हिचकी, रोगभेद।

सं० हिंगु पु० रामठ, हींग।

सं० हिंगुल (हिंगु एक लाल चीज, ला=लेना) पु० सिन्दूर ऐसी लाल चीज, शंगरफ़।

प्रा० हिचकना क्रि० अ० आगा पीछा करना, रुकना, दबना, झझकना, हटना, टलना, ठिठकना।

प्रा० हिचकाना क्रि० स० धक्का देना, झोंका देना, दिल छोटा करना हिम्मत पस्त करना।

प्रा० हिचकिचाना बोल० संदेह में पड़ना, दुबधा में होना, आगा पीछा करना, २ हकलाना, लड़, बड़ाना।

प्रा० हिचकी (सं० हिक्का, हिक्= हिचकी लेना) स्त्री० हिच् ऐसा शब्द जो गले में से निकलता है।

प्रा० हिजड़ा पु० नपुंसक, नामर्द।

सं० हित (हि=जाना, या बढ़ना, अथवा धा=रखना) पु० प्यार, मित्राई, २ उपकार, भलाई, ३ गु० उचित, ठीक, योग्य, भला।

सं० हितकार } (हित=भला, कार
हितकारी } या कारी= करने वाला, कृ=करना) क० भला करने वाला, मित्र, सज्जन, उपकारी, हितू। [कारी।

प्रा० हितू (हित) क० मित्र, हित

सं० हितैषी (हित=भला, इष्= चाहना) गु० दूसरे का भला चाहने वाला, परोपकारी, हितकारी।

सं० हितोपदेश (हित=भला, उपदेश=शिक्षा) पु० भली शिक्षा, अच्छी सीख, २ संस्कृत में विष्णुशर्म्मा की बनाई हुई एक पुस्तक जिसमें राजनीति की बातें लिखी हैं।

प्रा० हिनहिनाना क्रि० अ० घोड़े का बोलना, हींसना।

प्रा० हिन्द (यह शब्द हिंधु से निकला है क्योंकि पच्छिमी देशों के लोग स की जगह ह बोलते हैं और जब सिकन्दर यहां आया तो उसने सिंधु नदी के इस पार के देश को हिन्द कहा और आज तक यूनान वाले इसे 'इन्द' कहते हैं उसी से 'इण्डिया' शब्द बना है जिस नाम से अंगरेज़ हिंदुस्तान को पुकारते हैं) पु० भरतखण्ड हिंदुस्तान।

प्रा० **हिन्दी** (हिन्द) गु० हिंदुस्तान का, हिन्दुस्तानी, २ स्त्री० हिंदुस्तान की बोली।

प्रा० **हिंदू** (हिन्द) पु० हिंदुस्तान का वासी जो वेदके मतकोमानतेहैं।

सं० **हिम** (हि=जाना, या बढ़ना) पु० पाला, बर्फ़, शीत, तुषार, गु० ठंढा, जमा हुआ।

सं० **हिमऋतु** (हिम+ऋतु) स्त्री० जाड़ा, जाड़े की ऋतु, शीतकाल, सर्दी की रुत।

सं० **हिमकर** (हिम=ठंढी, कर=किरण) पु० चांद, २ कपूर।

सं० **हिमकूट** पु० शिशिर ऋतु, जाड़ा।

सं० **हिमगिरि** (हिम+गिरि) पु० हिमालय पहाड़।

सं० **हिमवत्** (हिम=बर्फ़, वत्=वाला) पु० हिमालय पहाड़, गु० बर्फ़ वाला, बहुत ठंढा।

सं० **हिमांशु** (हिम=ठंढी, अंशु=किरण) पु० चांद, २ कपूर।

सं० **हिमाद्रि** (हिम्=बर्फ़, अद्रि=पहाड़) हिमालय पहाड़।

सं० **हिमालय** (हिम्=बर्फ़, आलय=जगह) पु० हिन्दुस्तान का एक पहाड़ जो उत्तर में है और संसार के सारे पहाड़ों में ऊंचा है और जिसको हिमाचल, हिमाद्रि, हिमगिरि भी कहते हैं।

प्रा० **हिय**, **हिया**, **हियौ** (सं० हृद् या हृदय) पु० हिरदा, मन, हृदय।

प्रा० **हियाव** (सं० हृदय) भा० पु० शूरमापन, शूरवीरता, हिम्मत, साहस।

प्रा० **हियो**=जब गाय गोरू को बुलाते हैं तब यह शब्द बोलते हैं।

सं० **हिरण**, **हिरण्य** (हृ=लेना, मनको) पु० सोना, सुवर्ण।

सं० **हिरण्यकशिपु** (हिरण्य=सोना, कशिपु=कपड़ा, कश=शब्द करना) पु० एक दैत्य का नाम जो प्रल्हाद का बाप था जिसको विष्णु ने नृसिंह अवतार लेके मारा।

सं० **हिरण्यगर्भ** (हिरण्य=सोना, गर्भ=पेट) पु० जिसके पेट में सुवर्ण हो, शालग्राम की मूर्ति, २ ब्रह्मा।

सं० **हिरण्याक्ष** (हिरण्य=सोना, अक्ष=आंख जिसकी आंखें सोने सी लाल चमकती हों) पु० हिरण्यकशिपु का भाई जो फिर कुम्भकरण और वक्रदन्त हुआ था।

प्रा० **हिरद**, **हिरदा** (सं० हृद्, वा हृदय) पु० हिया, हृदय, छाती, मन, अन्तः करण।

प्रा० **हिरन** (सं० हरिण) पु० एक जानवर का नाम, मृग, मृगा।

प्रा० **हिराना** क्रि० स० खोना, रख कर भूल जाना ।

प्रा० **हिलकना** क्रि० अ० दर्दसे एठना

प्रा० **हिलकोर** स्त्री० } (सं० हि
हिलकोरा पु० } ल्लोल) लहर, तरंग, मौज, २ हिलाव, लहराव।

प्रा० **हिलकोरना** (हिलकोर) क्रि० अ० लहराना, मौजमारना, हिलाना

प्रा० **हिलना** (हिल्लोल) क्रि० अ० डोलना, कांपना, २ मिलजुल जाना, वस हो जाना ।

प्रा० **हिलमिलजाना**-बोल० मिला जुला रहना, मिलजुल जाना ।

प्रा० **हिलामिला**-बोल० मिलाजुला

प्रा० **हिलोरना** (हिल्लोल) क्रि० अ० लहराना, मौज मारना, हिलकोरना ।

प्रा० **हिलोरा** (हिल्लोल) पु० लहर, तरंग, मौज, हिलकोरा ।

प्रा० **हिस्का**-पु० वरावरी, देखादेखी, वदावदी, लाग ।

प्रा० **हींग** (सं० हिंगु हिम=ठंढा, गम्=जाना) स्त्री० एक सुगंधित चीज जिसको घीमें गर्मकरके दाल आदि तरकारी में बघार देते हैं ।

प्रा० **हींसना**-क्रि० अ० हिनहिनाना।

प्रा० **हीक**- स्त्री० उबकाई, मतलाई ।

सं० **हीन** (हा=छोड़ना) गु० बिन, छोड़ा हुआ, रहित, कम, २ नीच अधम, ३ गरीब, दीन ।

सं० **हीनजाति** (हीन=नीच, जाति =जात) गु० नीच जात का, २ स्त्री० गणित में बड़े नाम के अंक को छोटे नाम के अंक में लाना जैसे रुपये को आने के रूप में लाना आदि ।

सं० **हीनवर्ण** (हीन+वर्ण)गु० नीच जात का, अधम, नीच ।

सं० **हीर** (हृ=लेना पु० सार, गूदा, २ वज्र, ३ हीरा, ४ शिव, ५ सांप, ६ हार, ७ सिंह ।

प्रा० **हीर**-स्त्री० एक स्त्री का नाम जो रांझा को बहुत प्यारी थी ।

प्रा० **हीरा** (सं० हीर) पु० एक रत्न का नाम ।

प्रा० **हीरामन**-पु० एक तरह का तोता, एक तरह का सुवा ।

प्रा० **हीरावल** } (सं० हरि+आ-
हीरावली } वली, अर्थात् जिस पर हरि हरि ऐसा लिखा हो या हीरा=हीरा, आवली=पांत) स्त्री० एक तरह का कम्बल जिस को योगी ओढ़ते हैं ।

प्रा० **हीही**-वि० बो० हंसनेकाशब्द, हाहाहीही, २ अचंभे का शब्द, आहा, वाहवाह ।

सं० **हुङ्कार** (हुम्, ऐसा शब्द, कृ=

करना) स्त्री॰ पुकार, गर्जन, डराने का शब्द। [उपद्रवी।

प्रा॰ **हुड़दंगा**- पु॰ दंगैत, लड़ाक,

प्रा॰ **हुंडवी** } (स्त्री॰ रुपये के पहुं
हुंडी } चाने की चिट्ठी।

प्रा॰ **हुंडाभाड़ा**- पु॰ बीमा, जोखिम, पहुंचावन, किसी चीज या सोने चांदी आदि के जेवर को एक जगह से दूसरी जगह पहुंचा देने के लिये जो कुछ ठहरे।

प्रा॰ **हुंडार**- पु॰ भेड़िया।

प्रा॰ **हुंडावन** } स्त्री॰ हुण्डी का
हुंडियावन } बट्टा, हुण्डी के लिये जो कुछ दिया जाय।

प्रा॰ **हुंडीवाल**- पु॰ कोठीवाल, वह महाजन जिसके हुण्डीका व्यवहार होता है।

सं॰ **हुत** (हु=होमना) म॰ होमी हुई, पु॰ होमने की चीज जैसे घी आदि।

सं॰ **हुतभुक्** पु॰ अग्नि देवता।

सं॰ **हुताश** } हुत+अश्=भक्षण
हुताशन } करना) अग्नि, वन्हि।

प्रा॰ **हुमकना**- क्रि॰ अ॰ उछलना।

प्रा॰ **हुलसना** (सं॰ उल्लसन उत्. लस्=खेलना, आनंद करना) क्रि॰ अ॰ खुश होना, प्रसन्न होना, आनन्दित होना।

प्रा॰ **हुलसी** स्त्री॰ सुखी, खुशी, तुलसी दास की माता का नाम।

प्रा॰ **हुलास** (सं॰ उल्लास) पु॰ आनंद, हर्ष, खुशी, प्रसन्नता।

प्रा॰ **हुल्लड़** पु॰ रौला, बखेड़ा, हलचल, होड़ा।

प्रा॰ **हूं**- क्रि॰ वि॰ हां, भी, सही भला, ठीक, अच्छा, २ वर्त्तमान काल में एक वचन उत्तम पुरुष का चिन्ह।

प्रा॰ **हूंहां**- पु॰ धूमधाम, हुल्लड़।

प्रा॰ **हूक**- स्त्री॰ पीड़ा, टसक।

प्रा॰ **हूकहूककेरोना**- बोल॰ सिसकी भर के रोना, टसक २ के रोना [सिका।

सं॰ **हूति** (ह्वे=बुलाना) स्त्री॰ आह्वान, बुलावा।

सं॰ **हून**-पु॰ मदरास का सोने का-

प्रा॰ **हूलना**- क्रि॰ स॰ पेल देना, (जैसे हाथी को) चलना, २ चुभाना खींचना, आंकुस मारना।

सं॰ **हृत** (हृ=लेना) म॰ लिया हुआ।

सं॰ **हृद** } (हृ=लेना) पु॰ मन,
हृदय } दिल, २ कुण्ड हिरदा, हिया, छाती।

सं॰ **हृषीकेश** (हृषीक=इन्द्रिय (हृष्=प्रसन्न होना) और ईश=मालिक) पु॰ विष्णु, भगवान नारायण।

सं॰ **हृष्ट** (हृष्=प्रसन्न होना) क॰ प्रसन्न, हर्षित, आनंदित, मगन।

सं॰ **हृष्टपुष्ट** (हृष्ट=प्रसन्न, पुष्ट=मो

…टा ताज़ा- क० मोटा ताज़ा, प्रसन्न, संड मुसंड, मुटकंड़।

सं० हे अव्य० सम्बोधन, बुलाना, आह्वान करना, असूया करना, निन्दा करना।

प्रा० हेठ- क्रि० वि० नीचे, तले, हेठे।

प्रा० हेठा (सं० हेट्=रोकना) गु० डरपोकना, २ ढीला, आसकती, आलसी, ३ नीच।

सं० हेतु (हि=जाना, या बढ़ना) पु० कारण, सबब, अर्थ, अभिप्राय, मतलब, फल।

सं० हेम (हि=बढ़ना) पु० सोना, सुवर्ण, कंचन।

सं० हेममाली- पु० सूर्य।

सं० हेमन्त (हि=जाना, या बढ़ना) पु० जाड़े की रुत, एक ऋतु जो अगहन और पूस के महीनों में रहती है, सर्दी।

सं० हेय (हा=छोड़ना) कर्म० त्याज्य, छोड़ने योग्य।

प्रा० हेरना- क्रि० स० खोजना, ढूंढना, २ देखना, ३ रगेदना, खदेड़ना।

सं० हेरम्ब (हे=शिव, रबि=जाना) पु० गणेश।

प्रा० हेलना- क्रि० अ० पैरना, तैरना, पार होना।

सं० हेला (हेल्=अवज्ञा करना) स्त्री० खेल, क्रीड़ा, २ अवज्ञा, अनादर।

प्रा० होंकना- क्रि० अ० हांपना, हफहफाना, ऊंचा सांस लेना।

प्रा० होंठ, होठ (सं० ओष्ठ) पु० मुंह के बाहर का हिस्सा, ओष्ठ।

प्रा० होड़- स्त्री० पण, वचन, दांव, पेच, शर्त।

प्रा० होड़बदना- बोल० शर्तलगाना।

प्रा० होड़लगाना- बोल० शर्त लगाना, वचन करना, पणकरना, बाजी लगाना।

प्रा० होड़हारना- बोल० बाजी हारना।

प्रा० होत (होना) स्त्री० बस, शक्ति, सामर्थ्य, पहुंच।

प्रा० होतब (सं० भवितव्य) पु० भाग, क़िस्मत, प्रारब्ध।

प्रा० होतव्यता (सं० भवितव्यता) स्त्री० होनहार, संयोग, भाग, प्रारब्ध।

सं० होता (हु=होमना) क० पु० होम करनेवाला।

प्रा० होना (सं० भवन, भू=होना) क्रि० अ० रहना, विद्यमान रहना।

प्रा० होआना- बोल० जा के चला आना।

प्रा० होचुकना- बोल० … होना।

प्रा० हो[illegible]जाना- बोल० आना, [illegible]नना।

प्रा० होतेहोते- बोल० धीरे धीरे, क्रम क्रम से ।

प्रा० होन्हार, होनहार (होना) गु० होने वाला, संभव, जो होगा ।

सं० होम (हु=होमना) पु० हवन, यज्ञ, वेद के मंत्रों से देवताओं को बलि देने के लिये घी आदि को आग में डालना ।

सं० होमकुण्ड (होम=कुण्ड) पु० होम करने के लिये आग रखने का गढ़ा ।

प्रा० होमना (होम) क्रि० स० होम करना, घी आदि होम की चीज़ को आग में डालना ।

सं० होमी (हु= होम) क०पु० होम करने वाला ।

प्रा० होला (सं०होलका,हु=खाना) पु० कच्चे चने, या आग में सेंके हुए कच्चे चने, छोला, बूट ।

प्रा० होला पु० एक तरह की नाव।

प्रा० होली (सं० होला, अथवा होलका, हु=होम करना या खाना) स्त्री० हिंदुओं का एक बड़ा तिहवार जो फागुन के महीने में होता है

प्रा० हौंस (अ० 'हवस') स्त्री० चाह, चोंप, इच्छा, उमंग, बढ़ने की चाह ।

प्रा० हौले क्रि० वि० धीरे, धीमे ।

सं० ह्रद (ह्राद्=शब्द करना) पु० गहरी झील, सरोवर, दह, कुण्ड ।

सं० ह्रस्व (ह्रस्=छोटा होना) पु० एक मात्रा का स्वर, लघु, २ गु० छोटा, नाटा, बावना ।

सं० ह्रास (ह्रस्=छोटा होना, या शब्द=करना) पु० घटी, कमी, क्षय, २ शब्द, आवाज़ ।

सं० ह्री (ह्री=लजाना) स्त्री० लाज, लज्जा, शर्म ।

सं० ल्हाद (ह्लाद्=प्रसन्नहोना) पु० आनंद, हर्ष, संतोष, सुख ।

सं० ल्हादित क० पु० आनन्दित, प्रसन्न, हर्षित ।

सं० ल्हादिनी स्त्री० बिजली, वज्र, ईश्वरी शक्ति गु०आनन्द युक्त ।

सं० ह्लन (ह्ल्=जाना)पु० चलना, महादेव, ब्रह्मा, विष्णु, गणेश, स्त्री० सरस्वती, दुर्गा, लक्ष्मी ।

सम्पूर्णम् ॥

कवियों का जीवन चरित्र

कबीरदास—सम्वत् १६१० में उत्पन्न हुआ एक जुलाहे का लड़का था स्वामी रामानंद के खड़ाऊं की ठोकर खाकर आह का शब्द किया इस को सुन स्वामी जीने राम राम कहा इस ने उन को अपना गुरू मान लिया इन के कबीर की साखी आदि कई ग्रंथ है ॥

केशवदास—सनाढ्य ब्राह्मण देहलीके महा प्रतापी अकबर बाद शाह के समय में संवत् १६२४ में उत्पन्न हुए थे उस समय से अब तक के और किसी कविने गुरु आशय की जमकदार काव्य की रचना नहीं की है ओरछा के राजा इन्द्र जीत के यहां ये कवि जी रहा करते थे वहाँ उन्हीं राजा के नाम से चार पुस्तकें अर्थात् राम चन्द्रिका रसिक प्रिया कवि प्रिया विज्ञानगीता की रचना की थीं जिस में विज्ञान गीता तो ज्ञान के विषय में और शेष तीनों रस के काव्य हैं जिनका आशय कहना बहुत कठिन है इस से जाना जाता है कि केशवदास जी पिङ्गल नायकाभेद अलंकार लक्षणा व्यंजना कोष आदि जो काव्य के अंग है इन में बहुत विज्ञ थे प्राचीन लोग कहते चले आते हैं कि रसिक प्रिया के एक कवित्त का एक चरण (मख तूल के झूलझुलावत केशव भानु मनो शनि अंक लिये) ऐसा लिखा है जिस में असम्भव उपमा होगयी है जिस से स्वप्न में श्री राधा महाराणी जीने कहा कि तुम्हारी प्रेतों की सी बुद्धि है तुम प्रेत होगे तिस पीछे कुछ काल व्यतीत कर ओरछा में प्रेत यज्ञ कर के केशवदास जीने अपना शरीर त्याग किया और प्रेत हुए ॥

क्षेमकरण—सर वरिया ब्राह्मण गांव धर्नोली ज़िला बारह बंकी के वासी संवत १८३५ में पैदा हुए ये संस्कृत और भाषा दोनों की कविता में बड़े विज्ञ थे इन्हों ने श्रीरामरतनाकर संस्कृत में रामगीनमाला आदि भाषा के ग्रंथ बनाये संवत १६१८ में स्वर्ग वासी हुए ॥

खानखाना नव्वाब अबदुलरहीम—जिनका छाप अर्थात् तखल्लुस् रहीम और रहमन है संवत् १५८० में उत्पन्न हुए थे यावनी भाषा तथा संस्कृत और व्रज भाषा के बड़े पण्डित इन की सभा रात दिन पण्डित जनों से भरी पुरी रहती थी संस्कृत में इन के बनाये हुए श्लोक बहुत कठिन हैं और भाषा में नवो रस के कवित्त दोहा बहुत सुन्दर हैं संवत् १६५२ में इन का देहान्त हुआ॥

गिरधर—कविराय अन्तर वेदके रहनेवाले संवत् १७७० में उत्पन्न हुए इन की नीति सामयिक सम्बन्धी कुण्डलिया विख्यात हैं ये जयपुर के जयसिंह सवाईकी सभा में थे उक्त महाराजा ने इन को कविराय की पदवी दी थी ये एक कुण्डलियों का ग्रंथ बना रहे थे पर पूरा न हुआ मृत्य बस हुए पश्चात् उन की स्त्री ने उसे पूरा किया जिन कुण्डलियों में साईं का पद पड़ा है लोग कहते हैं कि उन की स्त्री की कही हैं॥

देवकीनंदन, शिवनाथ, गुरुदत्त शुक्ल—ये तीन भाई कान्य कुब्ज ब्राह्मण कन्नौज के समीप मकरंद नगर के बासी हिंदी भाषा में बहुत अच्छे कवि थे इन्हों ने फुटकर काव्य तो बहुत की है परन्तु पक्षी विलास नामक एक पुस्तक कही है जिस में सब पक्षियों का जुदा २ रंग ढंग स्वभाव आदिका वर्णन किया है जिन दिनों पक्षी विलास की रचना करते थे तब कबूतर पक्षी के वर्णन में (गुरुदत्त तुम्हे यह छाँड़वे टोला) यह पद अंत में कह गये जब पीछे को सोचा तो जाना कि यह काव्यागण पड़ गया है सो मिथ्या न होगा अब अवश्य कर के यहां का वास छूटेगा दैव योग से गोरखपुर की ओर किसी राजा के यहाँ गये वहाँ बहुत मान से ठहराये गये दो ग्राम राजा ने नानकार दिये वहाँ गुरुदत्त जी रहने लगे और विक्रम के संवत् १८६४ में उत्पन्न हुये मैं (पण्डित श्रीधर त्रिपाठि) इन के मान्यों में हूं।

गंगकवि—एक नौरगांव जिला इटावा के वासी थे संवत् १५६५ में उत्पन्न हुए ये बड़े कवि थे राजा बीरबर ने इनको छप्पै में एकलाख रुपये इनाम दिये इसी प्रकार से अकबर जहांगीर खानखाना मान सिंह सवाई आदि सबों ने इनका बहुत मान किया और दान दिया।

घाघकवि—कान्यकुब्ज अन्तरवेद निवासी संवत् १७५३ में उत्पन्न हुए इनके दोहा छप्पय लोकोक्ति अर्थात् जर्बुलमसल तथा नीति सम्बन्धी सामयिक ग्रामीण बोल चाल में विख्यात हैं ॥

चंद्रकवि—प्राचीन वन्दीजन संभलानिवासी सन् ११६८ में उत्पन्नहुये ये चंद्रकवि महाराजा बीसलदेव चौहान रणथंभौर वाले के प्राचीन कवीश्वर के औलाद में थे संवत् ११२० में राजा पृथ्वीराज चौहान के पास आय मंत्री औ कवीश्वर दोनों पदों को प्राप्त हुआ औ पृथ्वीराज रायसा नाम एक ग्रन्थ एक लक्ष श्लोक संस्कृत भाषा में रचे जिसमें ६९ खंड हैं और पुरानी बोली हिन्दुओं की है। इस ग्रंथ में चंद्रकवि ने संवत् १११० से संवत् ११४९ तक पृथ्वीराज का जीवन चरित्र महा कविताई के साथ बहुत छंदों में वर्णन किया है छप्पय छंद तौ मानों इसी कवि के भाग में थे जैसा चौपाई छंद श्रीगुसाईं तुलसी दास के हिस्से में पड़ी थी इस ग्रंथ में क्षत्रियों की वंशावली और अनेक युद्ध औ आबू पहाड़ का माहात्म्य औ दिल्ली इत्यादि राज थानियों की शोभा औ क्षत्रियों के सुभाव चाल चलन व्योहार बहुत विस्तार पूर्वक वर्णन किये हैं ये कवि केवल कवीश्वरही नहीं थे वरन नीतिशास्त्र औ चारन के काम काज में महा शूरवीर थे संवत् ११४९ में साथ पृथ्वीराज के येभी मारे गये इन्हीं की औलाद में शारंगधर कवि थे जिन्हों ने हमीररायसा औ हमीर काव्य भाषा में बनाया है ॥

चिन्तामणि त्रिपाठी—टिकमापुर ज़िले कानपुर वाले संवत् १७२९ में उत्पन्न हुए ये महाराज भाषा साहित्य के आचार्यों में गिने जाते हैं अंतर वेद में विदित है कि इन के पिता दुर्गा पाठ करने नित्य देवी जी के स्थान में जाते थे वे देवी जी वन की भुइयां कहाती हैं टिकमापुर से एक मील के अंतर पर हैं एक दिन महाराज राजेश्वरी भगवती प्रसन्न है चारि मुंड दिखाय बोली यही चारों तेरे पुत्र होंगे निदान ऐसाही हुआ। कि चिन्तामणि १ भूषण २ मतिराम ३ जटाशंकर या नीलकंठ ४ चारि पुत्र उत्पन्न हुये इन में केवल नीलकंठ महाराज तो एक सिद्ध के आशीर्वाद से कवि हुये शेष तीनों भाई संस्कृत काव्य को पढ़ि ऐसे पंडित हुये कि उनका नाम प्रलय तक बाकी रहैगा इन्हीं के वंश में शीतल औ बिहारीलाल कवि जिनके लाल भोग है संवत् १९०१ तक विद्यमान थे निदान चिन्तामणि महाराज

बहुत दिन तक नागपुर में सूर्य्य वंशी भोंसला मकरन्द शाह के यहां रहे और इन्हीं के नाम छन्द विचार नाम पिंगल १ एक बहुत भारी ग्रंथ बनाया और काव्य विवेक २ कविकुल कल्पतरु ३ काव्यप्रकाश ४ रामायण ५ ये पांच ग्रंथ इनके बनाये हुये हैं ॥

तानसेन कवि—ग्वालियर निवासी संवत् १५८८ में उत्पन्न हुये ये कवि मकरन्द पांडे गौड़ ब्राह्मणके पुत्र थे प्रथम श्री गोसाईं स्वामी हरिदास जू गोकुलस्थ के शिष्य हुये काव्य विद्या को यथावत् सीख तत्पश्चात् शेख मोहम्मद गौस गवालियर वासी के पास जाय संगीत विद्या के लिये प्रार्थना करी शाह साहब तंत्र विद्या में अद्वितीयथे वरन मुसल्मानों में इन्हीं को इस विद्या का आचार्य्य सब इतिहासों में लिखा है शाह साहब ने अपनी जीभ तानसेन की जीभ में लगाय दी उसी समय से तानसेन गान विद्या में महा निपुण हो गये इन की प्रशंसा आईन अकबरी में ग्रन्थकर्ता फ़हीम ने लिखी है कि ऐसा गाने वाला पिछले हजारों में कोई नहीं हुआ निदान तानसेन दौलतखां शेरखां बाद शाह के पुत्र पर आशिक़ हैं उनके ऊपर बहुत सी कविता करी तेहि पीछे दौलतखां के मरने पर श्री बांधव नरेश राम सिंह बघेले के यहां गये और वहां से अकबर बाद शाह ने अपने यहां बुला लिया तानसेन और सूरदास जी से बहुत मित्रताथी तानसेन जीने सूरदास की तारीफ़ में यह दोहाबनाया।

दो० किधौं सूरको शर लग्यो किधौं सूर की पीर।
किधौं सूरको पद लग्यो तन मन धुनत शरीर १ ॥

तब सूरदासजी ने यह दोहा कहा

दो० विधना यह जिय जानि कै शेषन दीन्हे कान।
धरा मेरु सब डोलते तानसेन की तान २ ॥

इन के ग्रन्थ राग माला इत्यादि महा काव्य उत्तम के ग्रन्थ हैं ॥

तुलसीदास संवत् १६०१ उत्पन्न हुये सरयू पारीण अर्थात् सरवरिया ब्राह्मण चित्रकूट के इलाके में राजापुर नामक ग्राम के रहनेवाले थे प्रथम तो पाण्डित्य के द्वारा अपना निर्वाह करते थे परन्तु अन्त को अपनी स्त्री के उपदेश से सन्यास धारण करके अयोध्यापुरी चित्रकूट काशीजी आदि स्थानों में रहते रहे श्रीरामोपासक इन्हों ने उसी सन्यासधर्म्म में रामायण की

रचना की है सात प्रकार से रामायण कवितावली दोहावली और विनय पत्रिका आदि बहुत अन्य काव्य कह मरण समय से पहले तुलसीदास को यह ज्ञान हो गया था कि मैं अमुक दिन इस संसार से पधारूंगा तब यह दोहा लिख अपने मित्रों को दिखा दिया दो० सम्वत सोरह सै असी असी वरुण के तीर । श्रावण शुक्ला सप्तमी तुलसी तजे शरीर ॥ उसके लिखने के अनुसार उनका देहान्त हुआ ये षट शास्त्री पण्डित थे ॥

द्विजदेव—महाराजा मानसिंह शाकद्वीपी अवध नरेश संवत् १८८० के लग भग उत्पन्न हुये थे महाराज संस्कृत-भाषा फ़ारसी अंगरेज़ी इत्यादि विद्या में महा निपुण थे प्रथम संवत् १९०७ के करीब इनको भाषा काव्य करने की बहुत रुचि थी इसी कारण शृंगार लति का नाम एक ग्रंथ बहुत सुन्दर टीका सहित बनाया इनके यहां ठाकुर प्रसाद, जगन्नाथ, बल्देव सिंह इत्यादि महान् कवि थे अंत में इन दिनों अब क़ानून अंगरेज़ी का शौक़ हुआ था संवत् १९३० में देहांत हुआ औ इसदेश के रईसों के भाग फूटगये ॥

पण्डित पुत्तीलाल त्रिपाठी तिरवा निवासी जिला फरुखाबाद के जो अष्टादश पुराण और कोष काव्यादि में अति प्रवीण समस्या और कवित्तादि की रचना में अति निपुण हैं इन्होंने सामयिक कवित्त व दोहादि बनाये जो कि हिन्दी समाचार पत्रों में बहुधा देखेने में आयेहैं ये इस ग्रन्थ कर्ता के ज्येष्ठ, भ्राता पण्डित बद्रीनाथ जी के पुत्र हैं ॥

पद्माकर भट्ट---बांदा वाले मोहन भट्ट के पुत्र सम्वत् १८३८ में उत्पन्न हुये ये कवि प्रथम आपा साहब अर्थात् रघुनाथ राव पेशवाके यहांगे जब पद्माकर जी ने यह कवित्त (गिरत गरेते निज गोदते उतारे ना) बनाया तौ पेशवाने एक लक्ष मुद्रा पद्माकर को इनाम दिया तदुपिरान्त पद्माकर जी जयपुर में जाय सवाई जगतसिंह के नाम जगद्विनोद नाम ग्रंथ बनाय बहुत रुपया हाथी घोड़े रथपालकी लाय गंगा सेवन में शेष काल व्यतीत किया गंगालहरी नाम ग्रन्थ इनका है ।

ब्रह्मकवि राजा बीर बर का भोग है--ये महा राज कान्य कुब्ज द्विवेदी ब्राह्मण कानपुर से दक्षिण ओर यमुना जी के समीप बारा अकबर पुर के रहने वाले थे अकबर शाह बाद शाह के बड़े नामी मुसाहबों में शिरोमणि थे शास्त्र विद्या में पण्डित दान में करण शील का समुद्र धर्म्म कर्म्म

में यमदग्नि बुद्धि में बृहस्पति सम सत्य पूंछिये तो राजा बीर वर जी को विप्र बंशावतंश शिरोमणि कहना चाहिये तो थोड़ा है क्योंकि उस समय से अब तक कोई और दूसरा ब्राह्मण ऐसे दर्जे को नही पहुंचा औ न नाम चलाया जो आज तक कहावत चली जाती है कि उस मनुष्य वा उस लड़के का अथवा उस राजा की बुद्धि को क्या कहना है वे तो मानो दूसरे बीर वर हैं उन्होंने जो काव्य भाषा में की है वह बहुत मन रंजन है ।

भूषण त्रिपाटी—टिकमापुर जिलेकानपुर संवत् १७३८ में उत्पन्न हुये रौद्र, बीर, भयानक ये तीनों रस जैसे इनकी काव्य में हैं ऐसे और कवि लोगों की कविता में नहीं पाये जाते ये महाराज प्रथम राजा छत्रशाल परना नरेश के यहाँ छः महीने तक रहे तेहि पीछे महाराज शिवराज सुलंकी सितारा गढ़वाले के यहां जाय बड़ा मान पाया औ जब यह कवित्तभूषण जीने पढ़ा (इंद्र जिमि जम्भपर) तव शिवराज ने पांच हाथी औ पच्चीस हजार रुपया इनाम दिया इसी प्रकार से भूषण ने बहुत वार बहुत २ रुपया हाथी घोड़ा, पालकी इत्यादि दान में पाये ऐसे २ शिवराज के कवित्त बनाये हैं जिनकी बराबर किसी कविने बीर यश नहीं बनाय पाया निदान जब भूषण अपने घर को चले तो परना होकर राजा छत्रशाल से मिले छत्रशाल ने बिचारा अबतो शिवराज ने इनको ऐसा कुछ धन धान्य दिया है कि हम उनका दशवां हिस्सा भी नहीं देसके ऐसा शोच विचार कर चलते समय भूषण की पालकी का बाँस अपने कन्धे पर धरलिया ब्राह्मण कोमल हृदय तो होतेही हैं भूषण जीने बहुत प्रसन्न है यह कवित्त पढ़ा ॥

साहू को सराहौं की सराहौं छत्रशाल को ॥ और दूसरा यह कवित्त बनाया ॥ तेरी बरछी ने बर लीने है खलनके ॥ औ दो दोहा बनाय छत्रशाल को दे घर में आये ॥

दो॰ एक हाड़ा बूंदी धनी मरद महेवा वाल ।
शालत औरंग जेब के ये दोनो छत्रशाल १ ॥
ये देखो छत्ता पता ये देखो छत्रशाल ।
ये दिल्ली की ढालये दिल्ली ढाहन वाल २ ॥

भूषण जी थोड़े दिन घर में रह बहुत देशान्तरों में घूम २ रजवाड़ों में शिवराज का यश प्रकट करते रहे जब कुमाउं में जाय राजा कुमाउं के यश में यह

कवित्त पढ़ा (उलदत्त मद अनुमद ज्यों जलद जल) तब राजा ने शोचा कि ये कुछ दान लेने आये हैं औ जो हमनें सुना था कि शिवराज ने लाखों रुपया इन को दिया सो सब झूठ है ऐसा विचार हाथी घोड़े मुद्रा बहुत कुछ भूषण के आगे किया भूषण जी बोले इसकी अब भूख नही इसलिये यहां आये थे कि देखैं शिवराज का यश यहां तक फैला है यानहीं—इन के बनाये हुए ग्रंथ शिवराजभूषण १ भूषण हज़ारा २ भूषणउल्लास ३ दूषण-उल्लास ४ ये चार ग्रंथ सुने जाते हैं कालिदास जीने अपने ग्रंथ हज़ारा की आदि में ७० कवित्त नौरस के इन्हीं महाराज के बनाये हुये लिखे हैं।

मदनगोपाल—ये कान्य कुब्ज ब्राह्मण फतूहा बाद के निवासी थे इन्हों ने संवत् १८७६ में बलिराम पुर के महाराज दिग्विजयसिंह जी के पिता अ-र्ज्जुन सिंह के नाम से अर्ज्जुन विलास नामक ग्रन्थ बनाया ये अच्छे कवि थे उस ग्रन्थ में इन्हों ने सब पदार्थों का वर्णन संक्षेप से किया है और ग्रन्थ बनाने के पश्चात् थोड़ेही दिनों में इस असार संसार को छोड़ दिया ॥

मतिराम—ये महाराज भाषाकाव्य के आचार्यों में गिने जाते हैं हिंदु-स्तान में बहुधा बड़े राजों महाराजों के इहां थोरे थोरे दिन रहे और राजा उदोतचंद कुमाऊं नरेश औ भाऊ सिंह हाड़ा छत्रशाल राजा कोटाबूंदी औ शंभुनाथ सुलंकी इत्यादि के इहां बहुत दिनों तक रहे ललितललाम अलं-कार ग्रंथ रावभाऊ सिंह कोटावाले के नाम से बनाया औ छंदसार पिंगल फतेसाहि बुंदेला श्रीनगर के नाम से रचा औ रसराज ग्रंथ नायकाभेद का बहुत सुंदर बनाया है ॥

यशवन्तसिंह—बघेले क्षत्री तिरवा नामक ग्राम कान्यकुब्ज नगर से छः कोस दक्षिण के राजा थे संस्कृत में पण्डित काव्य रचना में बड़े कवि समर में शूर योग तप में योगी पण्डित कवि गुणी लोगों का आदर सत्कार बहुत करते थे संस्कृत के १८ हों पुराण उन्होंने अपने पुस्तकालय में रक्खे थे वे अब तक उनके पौत्र राजा उदित नारायण जीके यहां विद्यमान हैं भाषा काव्य की रचना करने में बड़े कुशल थे शृङ्गार शिरोमणि शालहोत्र दो पुस्तकों की रचना की जिन में अपना संभोग यशवन्त कहा है इन महाराज के कोई पुत्र न था इस कारण अपने भाई का पुत्र गोद लिया था और ताल और श्री अन्नपूर्णाजी का मंदिर बनवाने के मनोर्थ से तीन लक्ष रुपये खर्च करने का

सङ्कल्प करके काशीजी से बहुत उत्तम पाषाण का मन्दिर और तालाब का चित्र मंगवाकर ताल और मन्दिर बनवाने का प्रारंभ किया परन्तु तालाब तो महाराजजी के मनमाना बन चुका और मन्दिर पनियां सोत से जुड़कर पृथ्वीतल तक आने पाया था कि एक दिन रात्रि समय महाराज को कुछ ज्वर आया दो चार दिन ज्यों त्यों कर बीते अन्त को अवश होकर विक्रम के सम्वत् १८७१ में स्वर्गवासी हुए उनके पश्चात् छोटे भाई पीतम सिंहजी जो उनके स्थानाधिप हुए उस मन्दिर को पूर्ण किया जिन्होंने देखा है वह कहते हैं कि गंगा यमुना के मध्य में ऐसा दूसरा मंदिर नहीं है ॥

लालकवि लल्लू लालजी—गुजराती आगरे वाले संवत् १८६२ में उत्पन्न हुये महाराज वार्तिक भाषा की बोल चाल में प्रथम आचार्य्य हैं इनका बनाया हुआ प्रेमसागर ग्रंथ इस बात का साक्षी है औ दोहा चौपाई इत्यादि सीधे २ छंदों के बनाने में भी निपुण थे सभा विलास २ माधव विलास ३ वार्तिक राजनीति ४ इत्यादि इनके ग्रंथ बहुत सुन्दर हैं ॥

नन्दीदीन दीक्षित—ग्राम मसवासी निवासी ज़िला उन्नाम जो कि संवत् १९२० में उत्पन्न हुये जिन्हों ने महाभारत भारतखण्ड भाषा आल्हा छंद में बनाया उक्त पण्डित भाषाकाव्यादि में बड़े प्रवीण हैं सूरसागर रामायणादि भाषा के ग्रन्थों में बड़े विद्वान हैं महाभारत आल्हखण्ड के अवलोकन करने से उनका विद्वत्व प्रकट होता है कथन की कोई आवश्यकता नहीं है।

बिहारीलाल्ल चौबे ब्रजवासी सं० १६०२ में उ० ये कवि जयसिंह कछवाहे महाराजा अजमेर के यहाँ थे जयपुरकी तारीख देखने से प्रकटहै कि ये महाराजा मानसिंहसे जो संवत् १६०३ में विद्यमानथे संवत् १८७६ तक तीनि जयसिंह होगयेहैं पर हमको निश्चयहै कि ये कवि महाराजा मानसिंह के पुत्र जयसिंह के पासथे जो महागुणग्राहकथे औ दूसरे सवाई जयसिंह इन जयसिंह के प्रपौत्र संवत् १७५५ में थे यहबात प्रकटहै कि जब महाराज जयसिंह किसी एक थोरी अवस्थावाली रानी पर मोहित है रात दिन रा मंदिर में रहने लगे राज्यके सम्पूर्ण काज काम बंदहोगये तब बिहारीला ने यह दोहा बनाय राजाके पासतक किसीउपायसे पहुंचाया ॥ दोहा नहि पराग नहि मधु रस नहि बिकाश यहि काल। अली कलीही सों बिंध्यो आगे कौन हवाल ? इस दोहापर राजा अत्यंत प्रसन्नहै १०० मो

इनाम दै कहा इसीप्रकार के और दोहाबनाओ बिहारीलाल ने ७०० दोहा बनाये औ ७०० अशरफी इनाम में पाई यह शतसई ग्रन्थ अद्वितीयहै बहुत कविलोगों ने इसके ढंगपर शतसई बनाकर अपनी कविता का रंग जमाना चाहा पर किसीकवि की सुर्खरूई प्राप्तनहींहुई यहग्रंथ ऐसा अद्भुतहै कि हमने १८ तिलक तक इसके देखे हैं औ आजतक तृप्तिनहीं है लोग कहते हैं कि अक्षर कामधेनु होतेहैं सो वास्तवमें इसीग्रंथके अक्षर कामधेनु दिखाई देतेहैं सब तिलकों में सूरतिमिश्र आगरेवाले का तिलक विचित्र है औ सब शतसैयों में विक्रम शत सई औ चंदनशतसई इसके लगभग हैं॥

सुखदेवमिश्र—ये कवि भाषा साहित्य के आचार्य्यों में गिनेजाते हैं प्रथम राजा अर्जुन सिंहके पुत्र राजाराजसिंह गौरके यहां जाय कविराज का पदवीपाय वृत्तविचारनाम पिंगल सब पिंगलोंमें उत्तम ग्रन्थको रचा तत्पश्चात् राजाहिम्मतसिंह बंधलगोती अमेठी के यहां आय छंदविचार नाम पिंगल बनाया फिर नव्वाब फ़ाज़िलअलीखां मंत्री औरंगज़ेब बादशाह के नाम भाषा साहित्य में फ़ाज़िलअली प्रकाशनाम ग्रंथ महाअद्भुत रचा इनतीनौं ग्रंथों के सिवाय हमने कहींलिखा देखाहै कि अध्यात्मप्रकाश १ दशरथराय २ ये दो ग्रंथ औरभी इन्हीं महाराज के किये हुये हैं॥

सुन्दर कवि—ब्राह्मण ग्वालियर निवासी संवत् १६८८ में उत्पन्न हुये ये. महाराज शाहजहां बादशाह के कवि थे पहिले कविराय का पदपाय पीछे महाकविराय की पदवी पाई इनका बनाया हुआ सुंदरशृङ्गार नाम ग्रन्थ भाषा साहित्य में बहुत सुंदर है इन्हीं कवि के पद में यह अगनपड़ाथा (सुन्दर कोप नहीं सपने) यह कवित्त इस ग्रन्थ में हैं॥

सबलासिंह—चौहान क्षत्री चन्द्रगढ़ के राजा थे इन महाराज के कोई पुत्र न था इसलिये बहुत से सज्जन तांत्रिक मांत्रिक पण्डित बुलाकर पुत्रोत्पन्न होने के हेतु देव पूजन का आरंभ कराया बहुत दिनों तक पूजन होता रहा परन्तु पुत्र होने की कुछ आश न हुई जब इस बात से राजा और पण्डित सब निराश हुए तब सब पण्डितों ने एक मत होकर कहा कि आप का नाम चलता यदि आप के पुत्र होता सो उस नाम के टूट जाने का संदेह था तिससे उत्तम यह है कि हम सब लोग मिलकर आप के नाम से एक पुस्तक की रचना करें जिससे हज़ारों वर्ष आपका नाम इस भूमण्डल

पर बना रहै इस बात को राजाने स्वीकार किया और आज्ञादी कि महा-भारत जो संस्कृत में है उसको भाषा काव्य में कहो तब सब पण्डितो ने विक्रम के सम्वत् १८२७ में महा भारत को भाषा छन्द प्रबन्ध मे कहने का आरंभ किया और कुछ काल में सम्पूर्ण भारत को भाषा काव्य में सबल सिंहजी के नाम से कहा है ॥

सूरदास ब्राह्मण—ब्रजवासी बाबा रामदास के पुत्र वल्लभा चार्य के शिष्य संवत् १६४० में उत्पन्न हुये इन महाराज के जीवनचरित्रों से सब छोटे बड़े आगाह हैं भक्तिमाल इत्यादि में इनकी कथा विस्तार पूर्वक है सूरसागर इनका बनाया ग्रंथ विख्यात है हमने इन के पद साठहज़ार तक देखे हैं समस्त ग्रंथ कहीं नहीं देखा इनकी गिनती अष्ट छाप अर्थात् व्रज के आठ महा कवीश्वरों में हैं ॥

सहज राम—ये सनाढ्य ब्राह्मण पञ्चाब के रहने वाले थे और यहां सुलतां पुर के जिले में जो बंधुवा ग्राम है वहां के रहने हरि एक नानक-साही ब्राह्मण के शिष्य हुये ये भी बड़े महात्मा हुये हैं और सहजराम रामायण प्रह्लाद चरित ये दो ग्रन्थ इन्हों ने रचित किये और संवत् १२०५ में इस संसार से निराश हो स्वर्ग बास किया ॥

नन्ददास ब्राह्मण- रामपुर निवासी विट्ठल नाथजी के शिष्य संवत् १५८५ में उत्पन्न हुये इन की गणना अष्ट छाप में है अर्थात् व्रज भूमि के आठ महानन्द कवि सूर १ कृष्णदास २ परमानंद ३ कुंभनदास ४ चतुर्भुज ५ छीत ६ नंददास ७ गोविन्ददास ८ में ये भी एक हैं इन की बाबत यह मसल है (और सब गढ़िया नंद दास जड़िया) इनके बनाये हुये ग्रन्थों के नाम ये हैं) नाम माला १ अनेकार्थ २ पंचाध्यायी ३ रुकुमिणी मंगल ४ दशमस्कंध ५ दानलीला ६ मानलीला ७ औ इन ग्रन्थों के सिवाय हजारों पद इन के हैं इन आठों महा कवीश्वरों के रचे अनेक ग्रन्थ आज तक ब्रज में मिलते हैं ॥

दूलामराम—ये शाकद्वीपीय ब्राह्मण जिले बारहबङ्की तहसील फतेपुर ग्राम रामनगर के रहने वाले थे इन के पिता का नाम प्रयागदत्त था इन्हों ने बुद्धि प्रकाश बैताल पंचविंशतिका लङ्काकाण्ड आदि ग्रन्थ निर्मित किये १८४० संवत् में उत्पन्न हुये और १९१२ में मृत्यु वश हुये ॥

भूमिका का शुद्धा शुद्ध पत्र ।

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
आव	आवें	२	१६
फुस्ट	स्फुट	३	११
सकर्म्म	सकर्म्मक	५	८
सकर्म्म	सकर्म्मक	,,	१२
अकर्म्म	अकर्म्मक	५	१३
अकर्म्म	अकर्म्मक	,,	१५
प्रयर्यो	प्रत्यर्यो	६	२८
कतरती	कतरनी	१४	५

कोष के प्रत्येक पृष्ठ के मध्य में एक रेखा खींची रहती है उस से हर एक पृष्ठ के दो भाग हो जाते हैं उस में से रेखा के बाँई ओर के आधे पृष्ठ को पहला आधा और दाहिनी ओर के आधे को दूसरा आधा कहते हैं इस लिये यहां १ एक के अंक से पहला आधा और दो के अंक से दूसरा आधा जानना चाहिये ॥

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	आ०	पंक्ति
बसबव	बेसबब	२	२	१८
भां०	भा०	६	१	१६
लेटना	लोटना	८	२	१३
मुंदरी	मुंदरी	६	१	१२
जातिना	जीतना	११	१	१०
धारण	साधारण	१२	१	२४
अदाजा	अंदाजा	,,	२	७
बिढंगी	बेढंगी	१३	१	१०
र्म्म	र्म्म०	२५	२	२१
वाले	वाला	३३	१	१४
१०	भा०	३७	१	६
ारा	पार	४४	१	२०
परांयण	परायण	४६	१	११
आमयश	आमाशय	५५	१	२
तथा ऊपरके शब्दार्थ को देखो		५५	२	५
आत्माघात	आत्मघात	६०	२	२२
युत्त	युक्त	६२	२	२
स	से	६६	२	१३
ामलना	मिलना	,,	,,	,,
नेजाना	लेजाना	६७	२	५
आशिस	आशीस	६८	१	२६
फोडा	फोड़ा	९७	२	२
कमला	कमलों	१०४	२	४
समह	समूह	,,	,,	,,

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	आ०	पंक्ति
नाना	जानी	१०५	१	२
कलना	कलेना	,,	२	५
ोल	बोल	१२०	१	३०
निर्लज	निर्लज्ज	१२१	१	१०
ानी	पानी	,,	,,	१६
फूलना	फूलता	,,	,,	१७
कम	काम	,,	२	२६
नह	बहु	१२२	२	१८
काम	कामा	१२३	१	४
स्री	स्त्री०	,,	२	२४
जना	जाना	१३२	१	६
संगन	संगत	,,	२	२०
जानवर	जानवर	१३८	२	२२
केव	केवल	१३६	२	१
जिलो	जिलों	१४०	१	१७
मर्ग	मार्ग	१४५	१	६
स०	सं०	१४६	१	६
पेट	पेट्र	१५३	१	८
उनना	उनारना	१५६	१	१८
नोट	खोंट	१५७	१	३
आर	अनर	,,	२	१
ना	नाम	,,	,,	२८
ाना	नाना	१६२	१	१
भगाईना	भगनईना	१६८	१	३
..नांकिन	मुनाफ़िज	१६६	२	२५
ना	नव	१७६	१	११
नन	नमनी	१८४	२	१८
बेल	बोल	१८६	१	१
मुं	मुंह	१८८	२	२८
बेत	रवेत	१६६	२	९
जा ा	जाना	,,	,,	११
इकट्ठा	इकट्ठा	१६७	१	२६
डब	डूब	२०२	१	२६
चाथा	चौथा	२१०	१	१
केई	कोई	२१४	१	२७
कनित्रा	कनिया	२१५	२	२४
सपूह	समूह	२१६	१	२०
वदि	वदी	२२०	२	२२
कातिक	कार्तिक	२२१	१	२७
अदू	अद्र	२२८	२	४
तालना	तौलना	२३४	२	१
जीपा	जोपा	२३५	२	७
जना	जाना	२४३	२	१०
अभिपाय	अभिप्राय	२४७	१	७
हुसकना	सुसकना	,,	२	२५
टुंडा	टुंडा	२५३	१	६
के	कै	२५४	२	२२
डण्डोर	डण्डीर	२५५	१	२३
ना	का	२५८	१	६
ने	के	२८५	२	२४
खना	खाना	२८७	१	११
क़सूर	क़सूर	२९८	१	१८
आतशे	आतश	३००	१	१
बनना	बनाना	३०४	१	१६

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	आ०	पंक्ति
वुरी	बुरी	३१२	१	२१
निखा	लिखा	,,	,,	२६
उसक	उसका	,,	२	२९
ापीत	पति	,,	,,	,,
वड़	बड़ा	३१३	१	२०
हूर	दूर	३१५	१	२४
प०	पु०	,,	२	१८
विष्ण	विष्णु	३१७	१	१६
देवलाके	देवलोक	३२०	२	१४
वेवर	देवर	,,	,,	२१
द्विगख	द्विगुण	३२२	१	१८
द	दो	,,	२	१४
कारन	कतरन	३२४	१	७
घन	धन	३२५	१	२४
पिलती	पिलाती	३३३	२	२५
वदी	नदी	३३८	२	२४
रूावती	रूपवती	३४८	१	१
साहिन्य	साहित्य	,,	,,	,,
निंद	निन्द	३५४	२	२०
निरना	गिरना	३५५	१	१८
नेपुर	नूपुर	३६७	२	४
पख	पाख	३७१	२	१५
आघा	आधा	३७२	१	२२
कहा	कहीं	३७५	२	१५
पीपन	पीपल	,,	,,	२२
सम्मोहना	सम्मोहनो	,,	,,	२७
वरावर	बराबर	३८०	१	१५

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	आ०	पंक्ति
पैकुंठ	वैकुंठ	३८६	२	३
मराभव	पराभव	३८८	१	१७
पपी	पापी	४०६	१	१४
अर्थत्	अर्थात्	,,	२	४
स्पश	स्पर्श	४०७	२	७
पुरण	पुराण	४१८	२	२३
स०	सं०	४१९	१	३०
सपूर्ण	संपूर्ण	४२०	२	३
प०	पु०	४२१	२	२४
तगाम	तमाम	४२२	२	५
वूरा	पूरा	,,	,,	८
पूर	पूरव	,,	,,	२४
मभृ	प्रभू	४३९	२	१९
गु०	पु०	४४३	१	११
मबाधक	प्रबोधक	,,	,,	२२
हस=अन्	हस+अन्	४४१	१	२६
व्यांग	व्यंग	४४५	१	२८
पिय	प्रिय	४४६	२	७
परक	पूरक	,,	,,	२३
सूवा	सूत्रा	४४७	१	१८
अप्०	अप्	,,	,,	१८
पाथित	प्राथित	४४८	१	१०
प्राविंशलल	प्राविंशत	,,	,,	२०
देवत	देवता	,,	,,	२६
(ष्ठु+अक)	(ष्ठु+अक)	४५०	१	१८
वर्ता	वार्ता	,,	२	११
स०	सं०	४५१	१	९

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	आ०	पंक्ति
दो	देना	४५२	२	२४
फलेग्नहि	फलेग्रहि	४५३	१	२८
फल+	फल=	,,	२	५
स०	सं०	४५५	२	२
म०	सं०	४५७	२	२५
ऊेल	जेल	४५९	२	२२
आऽमी	आदमी	४६२	२	९
करत	करते	,,	,,	१०
लगाना	लगना	४६३	२	४
मं०	सं०	४६४	१	९
बोल	बोल०	४६५	२	१९
दिखना	दिखाना	,,	,,	२६
पंड़ती	पड़ती	४६७	१	१६
वर्प ग्राथ	वर्ष ग्रंथि	४७०	२	८
सा।ल	साल	,,	,,	९
गावों	गायों	,,	,,	१३
अ०	स०	४७३	२	१७
हीा	हीला	४७४	१	२०
बांदा	बांदी	४७५	२	९
बलड़ी	कलड़ी	,,	,,	२५
बड़ी	बाड़ी	४७७	२	६
पड़ना	गढ़ना	४७८	१	१३
एहरक	हर एक	४८०	१	२६
अमीारों	जमींदारों	,,	२	१०
निशानं	निशान	४८१	२	२४
ध्यन	ध्यान	४८५	१	२२
विधवा	विधवा	४८६	२	६
सोपनी	सोपानी	४८६	२	२०
तीलसा	तीसरा	४९४	२	२६
विष्ण	विष्णु	४९६	१	३
स	से	४९९	२	२६
सारा	सारी	५०२	२	२३
प्रगठ	प्रगट	५०३	२	६
पगा	चंगा	५०४	१	२१
तारां	तारा	५१०	२	४
उपर	ऊपर	५१५	२	११
न।	ना	५१९	१	१९
क्रि	क्रि०	५४८	१	७
मामुक	कामुक	५५०	२	२
पक	पकड़	,,	,,	८
[	(	५५३	२	८
गश	गश	,,	,,	११
अनन्द	आनन्द	५५९	१	४
बृत्त	वृत्त	५६३	२	२०
रक्र	रक्त	५६८	१	१८
राजोगुण	रजोगुण	५७१	१	२७
जससे	जिससे	,,	,,	२८
क्रहते	कहते	५७३	१	१४
जनाजा	जनाजा	,,	२	१
तेजि	तेजी	,,	,,	२८
स्रि०	श्री०	५७७	१	६
निशिवर	निशिचर	,,	,,	१३
रँगनां	रँगना	५८०	१	२७
वाला	वाला	,,	,,	८
पहल	पहले	५८१	२	४

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	आ०	पंक्ति
प्रारब्धं	प्रारब्ध	५८६	१	२४
चीज	चीज़	५९२	१	२२
लाल्प	लाल्य	५९८	१	५
खाल	लाल	,,	,,	,,
लंवग	लवंग	६०२	१	३
पुरुषों	पुरुषों	६०७	१	२६
नापावली	नामावली	,,	,,	,,
स्यल	स्थल	६०८	१	१८
स्वरू।	स्वरूप	६१४	१	१४
विगोय	विगोये	६१८	१	२०
वुद्धिमा	वुद्धिमान	,,	२	६
तराष्टधृ	धृतराष्ट्र	६२०	१	२६
रशीरा	शरीर	,,	२	३
हचा	चाह	,,	,,	२२
वि=वरी	वि=बुरी	६२२	२	१७
ादेन	रोदन	६२६	१	६
वि=स्रज	वि, स्रज	६३०	१	६
पु	पु०	,,	२	६
पु	पु०	,,	,,	१२
तजमजुब	तअज्जुब	,,	,,	१६
म्लेच्छ	म्लेच्छ	६३६	१	१६
अयव	अथवा	,,	२	१५
२ सँढ	२ साँड	६४०	२	६
को	जो	६४१	२	२५
पच	पत्र	६३६	१	६
बोकी	बाकी	६५१	१	२७
म्र्म	म्र्म०	६५१	२	२५
१ इलाह	१ इस्लाह	६५२	१	८
स्त्री=सेवा	श्री=सेवा	६५३	१	२६
आद	आदि	६५८	२	२६
खूब	खूब	६६०	१	१८
प०	पु०	,,	२	३
सरस	सर	६६४	२	१३
माधु	साधु	६६५	१	६
संन्निपात	सन्निपात	६६८	२	५
मजज़	मजाज़	६७०	२	२६
गधि	गीध	६७३	२	१२
मुजाफ़	मुज़ाफ़	६७४	१	१७
ता।ब	तलाब	६७६	१	६
अध्यय	अध्याय	६६७	१	१२
वाल	माला	,,	२	१
अर्जा	अर्जा	६७९	१	१०
आसानु	आसान	,,	२	४
वेश्या	वेश्या	६८५	२	१६
पौ	पौर	६८९	२	४
ठहरराई	ठहराई	६९०	२	१३
पिटाना	पिटा	६९१	२	२३
शीत	शीत	६९२	२	१८
स०	सं०	६९३	२	१६
अच्छतिरह	अच्छीतरह	६९६	२	१७
ब्रह्मण	ब्राह्मण	६९७	१	१६
सुवी	सुधी	,,	,,	२५
पंख	पर्ण	६९८	२	४
पर्ण	पंख	,,	,,	५
बंदूक	बंदूकका	६९९	२	२०

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	आ०	पंक्ति
जाने	जीने	७०२	१	२५
दरजा	दरजी	७०३	२	९
रसोई	रसोई	७०४	२	४
स०	सं०	,,	,,	५
उपसर्ग	उपसर्ग	७०८	२	१७
चिकाण	चिकाण	७१२	१	२
जाणा	जाना	,,	२	२३
स्वच्छा	स्वेच्छा	७१३	१	२४
आदतुख	आदत,खू	,,	२	२०
दांत दात्र	दांत,दात्र	७१६	,,	११
आना	आगा	७१७	१	४
पीछा	पीछा	,,	,,	,,
घड़घड़ा	घड़घड़ा	,,	२	२१
धुर	दुर	,,	,,	२५
द्र=जाना	द्रु=जाना	७२०	२	७
हप=अन्	हप्+अन्	७२१	१०	२
पमन्न	मसन्न	,,	,,	,,
वाला	वाला	७२७	१	१
लहह	लहर	७२६	१	१६
दने	देने	७३२	१	८

कवियों के जीवनचरित्र का शुद्धा शुद्ध पत्र

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
अववर	अकवर	१	
विपय	विषय	,,	१
त्या	त्याग	,,	१
खनाखाना	खानखाना	२	
फुटदर	फुटकर	,,	१
ढंग	ढंग	२	१
वद	वेद	३	२
जिनक	जिनका	,,	२
तार्थों	तीर्थों	४	२
तुससी	तुलसी	५	
बन्देव	बलदेव	,,	१
है	हैं	६	२
ललितनाम	ललितानाम	७	१
संभोग	भोग	७	२
मधु	मधुर	८	२
हरि	हारे	१०	१

इति

हरिगीतिका छन्द ॥

शशि बाण नँद चँद विक्रमाब्द सुपक्ष असितहु जानिये
तिथि रामचंद्रहु बार रवि नक्षत्र रोहिणि ठानिये
है गंड योगहु करण बालव पूर्ण ग्रंथ बखानिये
भाषा सु श्रीधरकोष पढ़ि गुनि सुमति निज चित आनिये

सच्चिदानन्द मूर्तये नमः

परमानुग्रहाकारं गणाध्यक्षं सुखप्रदं।
बुद्धि राशिंगुणागारं प्रणमामि गजाननं॥

भूमिका

प्रकट हो कि वर्तमान काल में जो शिक्षा प्रकरण अर्थात् सरिश्ता ता-लीम में जो पुस्तकें पठन पाठन में आती हैं वे प्राचीन और अर्वाचीन पुस्तकों से संग्रह कीजाती हैं बहुधा अंगरेज़ीभाषाकी पुस्तकों से भी अनुवाद की जाती हैं उन में ऐसे अपूर्व शब्द आजाते हैं कि जिन को सर्व साधारण लोग और पाठक जन नहीं समझसक्ते न अद्यावधि भाषा में कोई उत्तम कोश ऐसा निर्मित किया गया कि जिस की सहायता से शब्दों की धातु धात्वर्थ लक्षण अर्थों का प्रमाण और वाच्यादि शब्द सम्बन्धी बातोंका बोध भली भाँति ज्ञात होता यद्यपि एक दो कोषभाषा के बनाये भी गये हैं तथापि उन में केवल शब्द और शब्दार्थ लिखा गया है पर उपस्थित काल में जो पुस्तकें शिक्षा विभाग में प्रचलित हैं उन में बहुत से शब्द ऐसे प्रयोग किये गये हैं कि जो इन कोषों में नहीं मिलते हैं ऐसे अभिधान अर्थात् कोष के अवलोकन से पाठक जनों का चित्तोत्साह मंद हो जाता है इस दशा को देख खेद होता है अत एव एक भाषा का अभिधान लिखना समयानु-सार उचित जान पड़ा मैं चौतीस वर्ष से अवर शिक्षा विभागका सेवक अर्थात् मुलाज़िम हूँ इतने समय की सिवकाई में संस्कृत और भाषा कोष और नाना समाचार पत्रों में जो २ विलक्षण और अपूर्वशब्द दृष्टि गोचर हुए उनको संग्रह करता रहा इन से अति रिक्त सर्वगुण गणालंकृत महाशय बाबू मधुसूदन मुकर्जी हेडमास्टर हाइस्कूल सुलतानपुर कि जिनकी मातहती में मैं चौदह वर्ष आनन्द पूर्वक रहा पूर्वोक्त महोदय से बंगदेशीय कोषों का उत्तमोत्तम आशय ग्रहण किया अस्मात् भाषाके संशोधनार्थ और पाठक जनो के उत्साह वर्द्धन हेतु इस संग्रह को मुद्रित कराया पुनः इस स्थल पर इस बात को भी सूचित करना योग्य है कि भाषा का प्रचार कबसे और किस प्रकार से हुआ इतिहासों से विदित हुआ है कि संवत ७७० में अवन्तिकापुरी अर्थात् उज्जैन नगरी में राजा भोजके पिता राजा

मान काव्य विद्यामें अति निपुणथे इन्होंने पूष्पनामक बन्दीजन को संस्कृत
काव्य और अलङ्कारादि पढ़ाये उसने उनको भाषा दोहों में अनुवाद किया
उसी समय से भाषा काव्य की नींव पड़ी तब से दिन प्रति भाषा की
उन्नति होती गयी सूरदास तुलसीदास केशवदास विहारी लाल आदि क-
वियों ने भाषा के उत्तमोत्तम ग्रंथ निर्म्माण किये उनके शब्दों का ज्ञानदाता
केवल कोषही होसक्ता है यद्यपि बहुत प्रकार की विद्या हैं और उनके वि-
षय भिन्न २ हैं यथा व्याकरण विद्या से वर्ण विचार शब्द विचार वाक्य
रचना छन्द रचना उन की विवेचना योजना और शुद्धाशुद्ध का ज्ञान
होताहै परन्तुवाक्य और छंदका भावार्थ औरतर्क वितर्कका ज्ञान न्याय शास्त्र
से होता है और साहित्य अर्थात् काव्य विद्या शब्दों की सजावट लालित्य
और विचित्रताके काम में आती है परन्तु सर्वो परि कार्य अभिधान से
निकलता है अभिधान में एक २ शब्द के नानार्थ दिखलाये जावे हैं एकही
शब्द है पर स्थानान्तर से भिन्न २ अर्थ दिखलाता है इन बातों के विचा
का भार कोष संग्रहक पर रहता है क्यों कि वह शब्दों को अक्षुतमरीव
से चुन २ कर एकत्रितकरता है वह शब्दों को इसढवसे क्रम बद्ध करता
कि जिस शब्द या उसके अर्थको जो लोग देखना चाहें तुरंत निकल आवें वह
शब्दों की योनि अर्थात् धातु धात्वर्थ प्रत्ययादि की रचना का विषय ठीक
२ लक्षण या पहचान और उपसर्गादिके संयोग से जो अर्थों में भेद हो
जाता है प्रकट कर देता है इसका वर्णन आगे विस्तार सहित होगा अब
कोष के उपयोगी संकेतों का उल्लेख किया जाताहै ॥

इस कोष में निम्न लिखित संकेत ठहराये गये हैं ॥

संकेत	शब्द	संकेत	शब्द
सं०	संस्कृत	अं०	अंगरेज़ी
प्रा०	प्राकृत वा हिन्दी	( )	शब्दोत्पत्ति वा मादा
अ०	अरबी	पु०	पुल्लिङ्ग
फ़ा०	फ़ारसी	स्त्री०	स्त्री लिङ्ग

संकेत	शब्द	संकेत	
ब॰व॰	बहुवचन	गु॰ उपस॰	गुणवाच॰
गु॰	गुणवाचक	समुच्चा॰	समुच्चायक
सर्वना॰	सर्वनाम	वि॰ बो॰	विस्मयादि बोधक
सं॰सर्वना	सम्बन्धी सर्वनाम	बोल॰	बोलचाल वा मुहावरा
नित्य-सं॰	नित्य सम्बन्धवान वा कृत सम्बन्धी	अव्य॰	अव्यय
		क॰	कर्तृवाचक
क्रि॰अ॰	क्रियाअकर्म्मक	कर्म॰	कर्म्मवाचक
क्रि॰स॰	क्रियासकर्म्मक	भा॰	भाववाचक
क्रि॰वि॰	क्रिया विशेषण	ण॰	करण वाचक
उपस॰	उपसर्ग	धि॰	अधिकरण वाचक

उक्त संकेतों का स्फुट विचार ॥

पु॰ जिस नाम से पुरुषत्व का बोध हो उसे पुलिङ्ग कहते हैं जैसे पुरुष लड़का, घोड़ा ।

स्त्री॰ जिस नाम से स्त्रीत्व का बोध हो उसे स्त्री लिङ्ग कहते हैं जैसे स्त्री, लड़की घोड़ी ।

भाषा में नपुंसक शब्द पुलिङ्ग ही मानेगये हैं जैसे सागर, जल, रत्न, कुल इत्यादि पर ये संस्कृत में नपुंसक लिङ्ग हैं ॥

वचन—संख्या को कहते हैं वे दो हैं एक वचन और बहुवचन जिस नाम से एक का बोध हो उसे एक वचन जैसे लड़का, घोड़ा इत्यादि ॥

जिसनाम से एक से अधिक का बोध हो उसे बहुवचन जानो जैसे लड़के घोड़े इत्यादि ॥

गुणवाचक—गुणवाचक संज्ञा वह है जो पदार्थ के गुण वा धर्म्म को कहे

शादि जैसे काला घोड़ा धनी पुरुष प्रतापी मनुष्य इस स्थल पर काला, धनी, प्रतापी, गुण वाचक हैं भाषा में गुणवाचक शब्द बहुधा संज्ञा और कर्तादि के विशेषण होते हैं जैसे खट्टा नीबू, ऊंची भीत, प्रतापी मनुष्य, सुखीजन खजानची मोहनलाल इत्यादि।

सर्वनाम—संज्ञा उसे कहते हैं जो सब नामों के बदले में आवे सर्वनाम का प्रयोजन वहाँ पड़ता है जहाँ नाम को एकवार कहकर फिर कहना हो तब उसकी जगह सर्वनाम आता है इस से वाक्य बुरा नहीं लगता और न वह संज्ञा वारम्वार कहने पड़ती है जैसे देवदत्त आया और उसने पोथी पढ़ी यहाँ (उसने सर्वनाम है) सर्वनामों में लिङ्ग के कारण कुछ विकार नहीं होता जिन संज्ञाओंके स्थान में वे आते हैं उनके अनुसार सर्वनामों का लिङ्ग समझा जाता है जैसेदेवदत्त ने कहा मैं पढ़ताहूं यहां देवदत्त पुलिङ्गहै उसके बदलेमें मैं आया है तो मैं पुलिङ्ग हुआ, लड़की कहती है कि मैं जातीहूं यहाँ लड़की स्त्री लिङ्ग है अतएव मैं भी स्त्री लिङ्ग हुआ।

सर्वनामों के कई भेद हैं जैसे पुरुष वाची ज़मीर शख़्सी, निश्चय वाचक वा दर्शक ज़मीर इशारह, अनिश्चय वाचक ज़मीर मुबहम, सम्बन्धवाचक इस्म मौसूल, प्रश्नवाचक इस्तफ़हाम, आदर सूचक इज्ज़त बतानेवाले। मैं तू वह पुरुषवाचक सर्व नाम हैं यह, वह निश्चय वाचक कोई, कुछ अनिश्चय वाचक जो जौन सो तौन सम्बन्धवाचक क्या कौन प्रश्नवाचक आप आदर सूचक।

सम्बन्ध उसे कहते हैं जिस से स्वत्व और रिश्ता जाना जाता है यह दो में रहता है एक कृत सम्बन्धी अर्थात् मुज़ाफ़अलेह दूसरा सम्बन्धी अर्थात् मुज़ाफ़ जैसे राजा का घोड़ा राजा कृतसम्बन्धी घोड़ा सम्बन्धी इत्यादि

क्रिया के विषय में ॥

क्रिया उसे कहते हैं जिससे कृति स्थिति और देह मन के व्यापार का बोध हो क्रिया पद में लिंग, वचन, पुरुष, अर्थ, काल, प्रयोग अवश्य होते हैं और इनका ज्ञान क्रिया पद के रूप से होता है इन भेदों से क्रिया पद के रूप प्रायः बदलते हैं ॥

क्रिया धातु से बनती है इस हेतु धातु का वे

क्रिया की योनि या मूल जो प्रत्यादि कार्य रहित शुद्ध
कहते हैं क्रिया दो प्रकार की है सकर्म्मक और अकर्म्मक स
में कर्ता के व्यापार का फल कर्म्म में पाया जाता है यथा पण्डित पोथी को
पढ़ता है पण्डित कर्ता, पोथी कर्म्म, पढ़ताहै क्रिया। अकर्म्म क्रिया में कर्ता
के व्यापार का फल कर्ताही में रहता है यथा बालक होता है या सोता है
बालक का व्यापार का फल बालकहीं में रहा संस्कृतज्ञ धातु के दो भेद
कहते हैं सकर्म्म अकर्म्मक जो धातु वस्त्वन्तर सापेक्ष है वह सकर्म्म है यथा
रामभोजन करताहै श्याम दर्शन करता है इस स्थलमें क्या भोजन करता है
और किसका दर्शन करता है इसकी जानने की अपेक्षा है राम कोई वस्तु
भोजन करता है और श्याम कोई द्रव्य का दर्शन करता है अतएव सापेक्षत्व
प्रयुक्त भुज धातु एवं दृश धातु सकर्म्म हैं जो धातु वस्त्वन्तर सापेक्ष नहीं है
वह अकर्म्म है यथा शिशु शयन करते हैं बालक क्रीडा करते हैं इस स्थल
में शी एवं क्रीड़ धातुकिसी वस्तुकी अपेक्षानहीं करतीहैं केवलकर्तृनिष्ठ हैं।

अकर्म्म धातु जानने के निमित्त संस्कृत में कोई संकेतिक चिन्ह नहीं दिया
जाताहै वह अनायास ज्ञात होतीहै॥

द्वितीय बात यह है कि इ, ओ, इत्यादि वर्णों को अनुबन्ध कहते हैं
जिस धातुके परे इ, वर्ण दृष्ट होवे तिस धातुके उपान्तमें न अक्षर का आगम
होगा पश्चात वही नकार वर्ग के अनुसार सन्धि के नियम से ङ, ञ, ण,
म, से बदल जाती है यथा अक+इ=अङ्क, अच+इ+त अञ्चित, उत्कठ
+इ+त=उत्कण्ठित, कप+इ+त कम्पित॥

स्वाभाविक धातु सम्वलित नकार का भी यही नियम है यथा अनज=
अञ्जनं एवं जिस धातु के पश्चात् ओ होगा उसके उत्तर त (तव्य) आदि
प्रत्ययके परे इकार का आगम नहींहोगा यथा गम ओ=गत, गम ओ=गन्तव्य
तृतीय बात यह है धातु का नाना प्रकार का अर्थ होने से भी व्यवहारा नुसार
एक दो तीन पर्य्यन्त धात्वर्थ लिखे गये हैं

इस ग्रन्थमें धातु निष्पन्न शब्द का अकारादि वर्ण प्रबन्धमें प्रत्यय और
वाच्य का यथोचित उल्लेख रहेगा वाच्यका सांकेतिक एक २ वर्णहोगा अर्थात्

कर्तृवाच्य का तृ० कर्म वाच्य का र्म० करण वाच्य का ण० , अधिकरण वाच्य की धि० , भाव वाच्य का भा० लिखागया है ॥

प्रत्यय

अन, अ, ति, अ,

(संस्कृत में अनट, अल, क्ति, घञ) इन प्रत्ययों के योगसे क्रिया वाचक शब्द निष्पन्न होता है (कहीं २ संज्ञा शब्द भी होता है) प्रकट हो कि अनट, अल प्रत्ययके ट, ल, काम में नहीं आते इस कारण अनट, अल के स्थान में अन, अ को लिखते हैं अन, अ, (अनट, अल) के प्रायः सब धातु के उत्तर भाव वाच्य में अन, अ, प्रत्यय होता है अन, अ, के योग से धातु का अन्त्य वर्ण पूर्ववर्ती इ, उ, ऋ, के स्थान में ए, ओ, अर, हो जाता है एवं धातु के अन्त स्थित इ, ई के स्थान में अय् उ ऊ के स्थान में अव्, ऋ ॠ के स्थान में अर् हो जाता है यथा क्षिप+अन=क्षेपन । विक्षिप+अ=विक्षेप । चि+अ=चयन । सञ्चि+अ=सञ्चयन इत्यादि ।

ति (क्ति)

प्रायः सबसाधुके अन्त्य में भाव वाच्यमें ति प्रत्यय होता है ति कभी २ धातु में युक्त हो जाता है यथा शक्+ति=शक्ति । कभी २ ति प्रत्यय के परे धातु के अंत्यम, एवं न, कालोप हो जाता है यथा गम+ति=गति । आहन+ति=आहति और कभी २ ति के परे धातु के अन्त स्थित म को न हो जाता है और प्रथम स्वर दीर्घ हो जाता है यथा भ्रम+ति=भ्रान्ति इत्यादि ॥

अ (घञ)

धातु के उत्तर भाव वाच्य में अ प्रत्यय होता है अ प्रत्यय के योग से धातु के उपांत अ को आ हो जाता है और इ के स्थान में ए और उ को ओ और ऋ को अर् हो जाता है यथा स्वद अ=स्वाद एवं अ प्रत्यय के योग से धातु के अन्त इ ई के स्थान में आय् उ ऊ के स्थान में आव् ऋ ॠ के स्थान में आर् हो जाता है यथा अधि इ+अ अध्याय इत्यादि निम्न लिखित प्रत्ययों के योग से विशेषण शब्द कदाचित् संज्ञा शब्द निष्पन्न होते है

अक, तृ, इन, इष्णु, अन, उक, र, अ, आन, स्यमान, क्विप, त,
अनीय, य, स, इ, प (संस्कृत क्रम से णक, तृण, णिन, इष्णु, अन,
उक, र, (ण, यण, श, उ,) आन, स्यमान
क्विप, त, तव्य, अनीय, य, क्यप, ध्यण सन, भि, यङ उक्त प्रत्ययों
का प्रयोग अर्थात् इस्तामाल, (अक=णक)

धातु के उत्तर कर्तृ वाच्य में अक प्रत्यय होता है अर्थात् धातु के साथ. अक प्रत्यय के योग से कर्तृ बोधक शब्द निष्पन्न होता है अक प्रत्यय के योग से धातु के इकारादि अन्तस्वर के स्थान में आय् इत्यादि हो जाता है एवं उपान्त का अ दीर्घ आ हो जाता है और इकारादि के स्थान में एकारादि हो जाता है, एवं आकान्त अकारान्त धातु के पीछे अकप्रत्यय के पूर्वमें य का आगम होजाताहै यथा नी + अक=नायक, पठ + अक=पाठक, भिद + अक=भेदक, कृ + अक=कारक, दा + अक=दायक ॥

(तृ=तृण)

धातु के उत्तर तृ प्रत्यय होने से कर्तृ वाच्य होता है तृ प्रत्यय के योग से धातु के अंत्य और उपांतिम इकारादि के स्थान में एकारादि होता है यथा जी + तृ=जेता, नी + तृ=नेता, स्तु + तृ=स्तोता, कृ + तृ कर्ता, छिद् + तृ=छेत्ता ॥

(इन=णिन)

धातु के परे कर्तृ वाच्य में इन प्रत्यय होती है इन प्रत्यय के योग में धातु के इकारादि अन्तस्वर के स्थान में आय् प्रभृति हो जाता है एवं उपांत के अ को आ हो जाता है और इकारादि के स्थान में एकारादि हो जाता है एवं अकारांत धातु के उत्तर इन प्रत्यय के परे यकार का आगम होता है यथा शी + इन=शायी, वद + इन=वादी, भिद + इन भेदी, स्था + इन=स्थायी ॥

(इष्णु)

चर, सह, वृत, वृध, निर, आ, कृ, और कई एक धातु के उत्तर में कर्तृ वाच्य में इष्णु प्रत्यय होता है इष्णु प्रत्यय के योग से धातु के अंत और उपांत इकारादि एकारादि हो जाता है यथा चर + इष्णु=चरिष्णु, वृध + इष्णु=वर्द्धिष्णु इत्यादि ॥

(अन)

इ (नि) युक्त पद प्रभृति कई एक धातु के परे कर्तृवाच्य में अन होता है यथा नद + इ + अन=नन्दन, नश + अन=नाशन, हन + अन=घातन मर्द + अन=मर्दन, तृ + अन=तारण, भू + अन=भावन मुह + अन=मोहन, पू + अन=पावन, भिन्न उक्त रूप सब उपपद पूर्व मे व्यवहार किये जाते हैं यथा. विघ्ननाशन, पतित पावन, गोपी मोहन इत्यादि ॥

(उ, उक)

कई एक धातु के उत्तर कर्तृवाच्य में उक होता है कम + उक=कामुक इत्यादि ॥

(र)

दीप, नम, कम, हिंस, प्रभृति कई एक धातु के परे कर्तृ वाच्य में र होता है यथा नम + र=नम्र, हिंस + र=हिंस्र ॥

अ (ण, यण्, श, ड)

विशेष्य विशेषण किम्वा अव्यय शब्द के पूर्व्व वर्ती धातु के उत्तर कर्तृ वाच्य में अ प्रत्यय होता है अ प्रत्यय कई एक धातु में संयुक्त हो जाता है। और अ प्रत्यय के परे कई एक धातु का अंत्य इ कारादि एकारादि से परिवर्तित हो जाता है अर्थात् बदल जाता है और अ प्रत्यय के कई एक धातु का अंत्य वर्ण और तत्पूर्व्व वर्ती स्वर का लोप हो जाता है वा धातु का अंत्य अकार लुप्त हो जाता है यथा मनस् रम + अ=मनोरम, कुम्भकृ + अ=कुम्भकार, पङ्क + जन + अ=पङ्कज, सुख + दा + अ=सुखद ॥

(आन)

कई एक धातु के परे वर्तमान काल में कर्तृवाच्य में आन प्रत्यय होता है। जिस धातु के परे अकार आता है तदुत्तर आन के स्थान में मान हो जाता है अन्य प्रकार के धातु के परे केवल आन प्रत्यय होता है कर्म्म और भाववाच्य धातु के उत्तर यकार का आगम आता है और आन के स्थान में मान हो जाता है यथा धाव + आन=धावमान, शी + आन=शयान, कृ + आन=क्रियमाण ॥

(स्यमान)

कर्तृ एवं कर्म्म वाच्य भविष्यतकाल में धातु के उत्तर स्यमान प्रत्यय होता है किसी धातु के परे स्यमान प्रत्यय के पीछे इकार का आगम होता है यथा दा + स्यमान=दास्यमान, जन + स्यमान=जनिष्यमान ॥

(क्विप)

धातु के उत्तर कर्तृवाच्य में क्विप होता है। क्विप का कुछ नहीं रहता है इस कारण शून्य मात्र प्रदर्शित होता है क्विप प्रत्यय के परे वच् धातु प्रभृतिका अकार दीर्घ हो जाता है और च् के स्थान में क् हो जाता है एवं क्विप् प्रत्यय के परे ज् और श् के स्थान में क् हो जाता है, यथा वच् + ० = वाक्, आखु + भुज् = आखुभुक्, दृश् + ० = दृक् ।

(तं=क्त)

गम प्रभृति कई एक धातु एवं अकर्म्मक धातु के उत्तर कर्तृवाच्य में त प्रत्यय होता है और इससे भिन्न धातु के उत्तर कर्म्म वाच्य और प्रयोग विशेष उभय वाच्यमें त प्रत्यय होताहै यथा अकर्म्मक गम् + त=गत, भी + त =भीत, सकर्म्मक कृ + त=कृत, परिछिद् + त् = परिछिन्न ।

जिस धातुका औ अनुबन्धनहीं है तिस से परे त प्रत्यय के पूर्वइकार का आगम होता है एवं कृ, भू इत्यादि धातु के उत्तर त प्रत्ययके पूर्व इकार का आगम नहीं होता यथा इकार का आगम लिख् + त=लिखित ।

अनागम भू + त = भूत, कृ + त = कृत त प्रत्यय के योग में मकारान्त और नकारान्त धातु का म् और न् का लोप होजाता है कभी २ म को न होजाता है तब प्रथम स्वर दीर्घ हो जाता है यथा लोप का उदाहरणं गम् + गत, हन + त = हत, म को न और दीर्घ होनेका उदाहरण भ्रम् + त=भ्रान्त, त प्रत्ययके योग में धातु का अंत्य हकार ग से परिवर्तित होजाताहै अर्थात् बदल जाताहै एवं त प्रत्यय का तकार ध से बदल जाताहै और यह ग के साथ मिल जाताहै किसी २ धातु का ह और त प्रत्यय का दोनों मिलकरके एक धकारसे बदल जातेहैं और धातुका ह्रस्व स्वर दीर्घ होजाताहै यथा मुह + त=मुग्ध, मुह + त=मूढ़ ।

त प्रत्ययके योगमें मद धातु को छोड़ कर दकारान्त धातु के द के स्थानमें न और त प्रत्ययके त कोभी न होजाताहै यथा छिद् + त=छिन्न, डी प्रभृति धातुके परे त प्रत्ययके त के स्थानमें न हो जाताहै यथा डी + त=डीन ॥

शुष्, पच् धातुओंके उत्तर त प्रत्ययके तकारको क वा व होजाताहै यथा शुष् + त=शुष्क, पच + त=पक्व त प्रत्ययके योगमें ऋकारान्त धातुके ऋ को ईर होजाताहै एवं त प्रत्ययके त को न होजाताहै यथा आकृ + त=आकीर्ण, उत्तृ + त=उत्तीर्ण ॥

योग्यार्थ और कर्म्मवाच्य

(तव्य)

यह प्रत्यय प्रायः सकल धातुओं के साथ योग किया जाता है प्रायः योग्यार्थ
और कर्म्मवाच्य में तव्य होताहै तव्यके योगमें धातुके अन्त्य किम्वा उपा-
न्तस्थित इकारादिके स्थान में एकारादि होजाताहै। एवं जिस धातुका (थो)
अनुबन्ध नहीं है ऐसे धातुके उत्तर एवं वृ, श्वि, श्रि, डी, शी, पू, रु, नु,
स्नु, क्षि, क्षणु, धातु के उत्तर तव्य प्रत्ययके योगमें इकार का आगम हो
जाता है तद्भिन्न एक स्वर आ, इ ई, उ ऊ, और ऋकारान्त धातु के उ
त्तर तव्य प्रत्यय के योग में इकारका आगम नहीं होता है यथा चि+तव्य
=चेतव्य, बुध+तव्य=बोद्धव्य, दा+तव्य=दातव्य ॥

कर्म्म वाच्य और योग्यार्थ

(अनीय)

यह प्रत्यय प्रायः सकल धातु के उत्तर कर्म्म वाच्य और योग्यार्थ में
होता है अनीय प्रत्यय के योग्य में धातु के अन्त्य इ ई, उ ऊ, ऋ के
स्थान में अय्, अव्, अर्हो जाता है एवं उपान्त के इकारादि के स्थान में एका-
रादि हो जाता है यथा चि+अनीय=चयनीय, भिद+अनीय=भेदनीय,
भज, यज, जप, आ, नम, धातु के उत्तर एवं जिन सब धातुओं के साथ (य=
ण्यत्) किम्वा (य=क्यप्) प्रत्यय का योग नहींकिया जाता है तिस के
पश्चात् प्रायः कर्म्मवाच्य में और योग्यार्थ में य प्रत्यय होता है य प्रत्ययके
योगमें तव्य प्रत्ययान्त धातुके अनुसार स्वरका परिवर्तन होताहै अर्थात् बदल
जाताहै एवं धातुका अन्त्य आ एकार से परिवर्तित होता है यथा चि+
य=चेय भिद+य=भेद्य, दा+य=देय, ज्ञा+य=ज्ञेय

(य=क्यप)

वृ, दृ, भृ, स्तु, इ, शास् एवं ऋकारान्त धातु के उत्तर एवं और कई
एक धातु के उत्तर प्रायः कर्म्मवाच्य नित्य (य,क्यप) प्रत्यय होताहै कृ,वृष्
मृज, गुह, दुह, शंस, सं भृ मति वा अपि अभिपूर्वकग्रह धातुके उत्तर विकल्पसे
(य, क्यप) होताहै य प्रत्ययके योगमें धातुके स्वरका परिवर्तन नहीं होता
अर्थात् नहीं बदलता यथा मृज+य=मृज्य, गुह+य=गुह्य परन्तु वृ, अ,
इ, भृ, स्तु, कृ धातुके उत्तर (य, क्यप) प्रत्ययके पूर्व त का आगम होजाता
है यथा कृ+य=कृत्य, आ+दृ+य=आदृत्य ।

इकारान्त वा उकारान्त एवं हलन्त अथवा ऋकारान्त धातु के उत्तर कर्म्मे वाच्यमें (य, ण्यण) होजाता है य प्रत्ययके योग में धातु के इकारादि अन्त्यस्वर आय् आदि के रूपमें बदलजाता है एवं उपान्त्यका इकारादि स्वर एकारादि में परिवर्तित होजाता है एवं जन्, वध् धातुको छोड़ अन्य धातुका उपान्त्य अ को आ होजाता है यथा श्रु + य=श्राव्य, दुह + य= दोह्य, कम् + य=काम्य।

(इ, णि)

धातुके परे प्रेरणार्थ में और स्वार्थ में इ प्रत्यय होताहै इस प्रत्ययके होने में शब्द निष्पन्न नहीं होताहै धातु के उत्तर इ प्रत्यय कियाजाय तिसके परे और कोई एक प्रत्यय करते हैं इ प्रत्ययके परे धातुके अन्त्य इकारादि के स्थानमें आय् इत्यादि एवं उपान्त्यके इकारादि के स्थान में एकारादि हो-जाताहै परन्तु कभी२ इ प्रत्ययका लोप होजाताहै वा कभी इ प्रत्ययका परिवर्तन अय् से होजाताहै यथा कृ + इ + त=कारित, कृ + इ + तृ=कारयिता, चुर + इ + त=चोरित।

(स, सन)

धातुसे परे इच्छार्थमें स प्रत्यय होताहै इस स प्रत्ययके करने में और एक प्रत्ययका योग होताहै स प्रत्ययके परे एकस्वरके सहित धातुके आद्य अक्षर की द्विरुक्ति अर्थात् द्वित्व होजाता है एवं द्विरुक्ति के क को च होजाता है और ग को ज और भ को ब एवं ध को द होताहै यथा कृ + स—आ=चिकीर्षा, पा + स—आ=पिपासा, गुप + स—आ=जुगुप्सा।

स प्रत्ययके परे लभ, दा, आप् के स्थान मे क्रमशः लिप्, दित्, इप् होजाता है यथा लभ + स—आ=लिप्सा, दा + स + आ=दित्सा, वि—आप् + स—आ=वीप्सा।

(य, यङ)

धातु के उत्तर पुनः पुनः अर्थात् बारम्बार अर्थ में य प्रत्यय होता है य प्रत्ययके परे एक प्रत्यय और होताहै य प्रत्ययके परे एकस्वर सहित धातुके आद्यवर्णकी द्विरुक्ति अर्थात् द्वित्व होजाताहै एवंद्विरुक्तिके क को च होजाता है ग को ज और ध को द एवं भ को ब होजाताहै यथा दीप + य-आन= देदीप्य मान इस य प्रत्यय का किसी २ स्थान में लोप होजाता है किन्तु

स प्रत्ययका कार्य्य समुदाय होता है पीछे अन्य प्रत्ययका योग होजाता है यथा कृप + अन=चकृपण

तद्धित प्रकरण

तद्धित उसे कहतेहैं जिससे संज्ञाके अंत में प्रत्ययों के लगाने से अनेक शब्द बनते हैं जो भाषा में व्यव हृत प्रत्यय हैं उन्हें नीचे लिखते हैं तद्धित के प्रत्यय से आपत्य वाचक कर्तृवाचक भाव वाचक ऊन वाचक गुणवाचक संज्ञा उत्पन्न होती है जैसे ।

१ अपत्य वाचक संज्ञा नाम वाचक से निकलतीहै । नाम वाचकके पहले स्वर की वृद्धि करने से अथवा ई प्रत्यय होने से जैसे शिव से शैव विष्णु से वैष्णव गोतम से गौतम मनु से मानव वशिष्ट से वाशिष्ट महानन्द से महानन्दी रामानन्द से रामानन्दी हुआ है

२ कर्तृ वाचक संज्ञा उसे कहते हैं जो क्रिया के व्यापार का कर्ता है उसे बताये संज्ञा से वाला, हारा, इया, इन, प्रत्ययों के लगाने से बनती है जैसे तुटिहारा दूधवाला आढतिया इत्यादि ॥

३ भाव वाचक संज्ञा और संज्ञाओंसे इन प्रत्ययों के लगाने से बनती है जैसे ता, त्व, आई ई पन पा वट हट स इत्यादि उदाहरण ये हैं चतुराई वो अई लड़काई लम्बाई पशुत्व उत्तमता मित्रता बालकपन बुढापा बनावट चिकनाहट

४ ऊन वाचक संज्ञा अक इया आ वा लगाने से और आ को ई आदेश करने से बनती है जैसे मान से मानवक, वृक्ष से वृक्षक घोड़ी से घुड़िया बछा से बछुआ मर्द से मर्दक पलँग से पलँगड़ी ।

५ गुण वाचक संज्ञा नीचे के प्रत्ययों के लगाने से बनती है आ, इक, इत, इया, ई इला, एला, ऐला, लू, लु, ल, वन्त, वान, जैसे प्यास से प्यासा भूख से भूखा, शरीर से शारीरिक स्वभाव से स्वाभाविक आनन्द से आनन्दित समुद्र से समुद्रिया झाँक से झाँकिया ऊन से ऊनी साज से सजीला बघ से बघेला, बन से बनैला, दया से दयालु, झगड़ा से झगड़ालु, कृपा से कृपालु कुल से कुलवन्त आशा से आशावान ॥

इतितद्धितप्रकरणः ॥

कृदन्तके विषय में

क्रिया से परे जो प्रत्यय होते हैं कि जिन से कर्तृत्व या व्यापारका बोध

होता है उन्हें कृत कहतेहैं इनके आनेसे जो शब्द बनतेहैं उन्हें कृदन्त अथवा क्रिया वाचक संज्ञा कहते हैं इस हेतु से कि प्रायः क्रिया के सदृश अर्थ को प्रकाश करते हैं ॥

भाषा में पांच प्रकार की संज्ञा क्रिया से बनती है अर्थात् कर्तृ वाचक कर्म्म वाचक करण वाचक भाव वाचक और क्रिया द्योतक इनके बनाने की रीति नीचे लिखी है ॥

१ जिस से कर्तापन का बोध हो वह कर्तृ वाचक है उसके बनाने की रीति यह है कि क्रिया के साधारण रूप के अन्त्य आ को ए करके आगे हारा वाला लगा देते हैं यथा करने वाला मारने हारा इत्यादि स्त्री लिङ्ग में अन्त आ को ई से बदल देते हैं यथा करने वाली मारने हारी ॥

धातु के न चिन्हका लोपकरके अक, इया, वैया प्रत्यय करनेसे कर्त वाचक संज्ञा हो जाती है यथा पालना से पालक, जड़ना से जड़िया, जीतना से जितवैया जिस धातु का स्वरदीर्घहो तो वैया प्रत्ययके लगाने पर उसे ह्रस्वकरदेते हैं यथा खानासे खवैया गाना से गवैया आदि जानो ।

२ जिस संज्ञा से कर्म्मत्व जाना जाता है उसे कर्म्म वाचक संज्ञा कहते हैं वह सकर्म्मक क्रिया से बनती है और उसके बनाने की यह रीति है कि धातु के ना चिन्ह को पुल्लिङ्ग में आ से और स्त्रीलिङ्ग में ई से बदल देते हैं उसके पूर्व स्वर का लोप करके आ और ई को मिला देते हैं वही कर्म्म वाचक संज्ञा होजातीहै अथवा उस रूपके आगे हुआ लगादेते हैंयथा देखनासे देखा मारना से मारा अथवा मारा हुआ देखा हुआ स्त्रीलिङ्ग में मारी हुई देखीहुई आदि ॥

३ भाव वाचक संज्ञा उसे कहतेहैं कि जिसके कहने से पदार्थ का धर्म्म वा स्वभाव समझाजाय अथवा जिससे किसी व्यापार का बोध हो व्यापार की भाववाचक संज्ञा कई प्रकार से बनाई जाती है यथा कहीं धातु के ना के लोप करदेने से कहीं ना को आव आदेश करनेसे कहीं २ धातु के ना के आकालोप करनेसे औरकहीं आ का लोप करके आ, ई लगानेसे और कहीं ना का लोप करके आवट आहट अथवा वट हट लगाने से बनती है यथा बोलना से बोल चढ़नासे चढ़ाव देना लेनासे देन लेन मारना पीटनासे

मार पीट और बोनासे बोआई ठगनासे ठगाई सिखनासे सिखावट लिखना से लिखावट ॥

४ करण वाचक वहहै जिसके द्वारा कर्ता ब्यापारको सिद्ध करताहै उसके बनाने का नियम यहहै कि धातु के ना के आ को ई करदेने से कहीं२ ना का लोप करके ना से पूर्व अक्षरमें आ लगानेसे कोई२ धातुही करण वाचक का काम देती है यथा कतरना से कतरनी खोदनासेखोदनी घेरना से घेरा फेरना से फेरा बेलना यह धातु ही करण का काम देतीहै ॥

५ क्रिया द्योतक संज्ञा वह है जो संज्ञा का विशेषण होके निरन्तर क्रिया को जनावे उसके बनानेकी रीति यहहै कि धातु के ना चिन्ह को ता करनेसे और स्त्री लिङ्ग में ती करनेसे बनती है अथवा उसकेआगेहु आ लगाने से बनती है यथा देखता देखता हुआ इत्यादि ॥

इतिकृदन्तप्रकरणः ।

१ अव्यय अ=नहीं, व्यय=नाश, क्षय, खर्च ।

अव्यय उसे कहते हैं जिस में लिङ्ग वचन कारक के कारण विकार नहीं होता है सदा एकसा रहता है अव्यय चार पकार के हैं क्रिया विशेषण उभयान्वयी शब्द योगी विस्मयादि बोधक देश भाषा में क्रिया विशेषण वारम्वार आते हैं वे पांच सर्व नामों से बने हैं उनका एक कोष्ट आगे दिया गया है यह वह कौन जौन तौन इन पांच सर्व नामों से स्थलवाचक काल वाचक प्रकारार्थक परिमाणवाचक क्रिया विशेषण अव्यय बनते हैं ॥

	यह	वह	कौन	जौन	तौन	
१	अब	०	कब	जब	तब	काल वाचक
	०	०	कद	जद	तद	
२	यहां	वहां	कहां	जहां	तहां	स्थलवाचक
३	इधर	उधर	किधर	जिधर	तिधर	
४	यों	वों	क्यों	त्यों	ज्यों	गुणवाचक वा प्रकारार्थक
५	ऐसा	वैसा	कैसा	तैसा	जैसा	
६	इत्ता	उत्ता	कित्ता	जित्ता	तित्ता	परिमाल वाचक
७	इतना	उतना	कितना	जितना	तितना	

समुच्चय बोधक वाउभयान्वयी अव्यय जो दो शब्दों या दो वाक्यों के बीच में आते हैं और पत्येक पद को भिन्न २ क्रिया सहित अन्वय का

संयोग अथवा विभाग करते हैं उन्हे संयोजक और विभाजक अव्यय कहते हैं जैसे राम और कृष्ण आये।

संयोजक अव्यय		विभाजक अव्यय
औ	यथा	वा
और	यदि	अथवा
एवं	जो	यथा
अथ	भी	परंतु
कि	पुनर	किन्तु
तो	पुनः	पर
फिर		चाहे
		जो

शब्द योगी अव्यय जब नाम या सर्बनाम के संग न आवे तो क्रिया विशेषण होते हैं जैसे नाम या सर्बनाम के साथ उदाहरण जिस लिये उस बिना किसलिये इत्यादि गोपी सहित कृष्ण आये गोपाल समेत कृष्ण आये क्रिया विशेषण जैसे बाहर गया पीछे गया।

शब्द योगी अव्यय।

आगे पीछे भीतर ऊपर बाहर बराबर बदल बदले समीप बीच पास तले ऊपर बिना साथ सहित समेत समक्ष लिये प्रभृति॥

विस्मयादि बोधक या केवल प्रयोगी अव्यय जिन अव्ययों से कहने वाले का दुःख हर्ष धिकार धन्यता इत्यादि के भाव या दशा का बोध होता है वे विस्मयादि बोधक हैं।

दुःख और धिकार बोधक वा परे, हाय, हाय, अरे, रे, हा, धिक दूर दूर चुप छी त्राहि हर्ष और धन्यता बोधक जय जय शाबाश वाह वाह धन्य धन्य, सन्मुखी करण बोधक—अय ओ अरे अबे॥

नीचेके अव्यय संस्कृत और भाषा में उपसर्ग कहाते हैं (उप=ऊपर + सृज् =सर्ग, सृज=बनाना) उपसर्ग प्रायः क्रिया वाचक शब्द के पूर्व युक्त होके क्रिया के भिन्न २ अर्थ का प्रकाश करते हैं वे एक सेले चार तक क्रिया के पूर्व में आते हैं यथा विहार, व्यवहार, सुव्यवहार, समभि व्यवहार उपसर्ग द्योतक हैं वाचक नहीं संयुक्त होकर दूसरे का अर्थ प्रकाश करते हैं असंयुक्त रहने से निरर्थक रहते हैं उपसर्ग से धातु का अर्थ बदल जाता है यथा हार आहार प्रहार संहार इत्यादि॥

अब मैं अपना संक्षेप वृत्तोल्लेख करताहूं ॥

मेरे पितामह पण्डित रामप्रसाद जी जोकि पौराणिक और अपने समय में वैद्यशिरोमणि थे कान्यकुब्ज मुहल्ला मकरंदनगर शुक्लनटोला के निवासी थे और मेरे पिता श्रीपण्डितलालमणि जी पुराण ज्योतिष वैद्यक के ज्ञाता थे उन्हों ने सरकारी नौकरी भी १४ वर्ष पर्य्यन्त की और समयानुसार मुझे सातवर्ष की अवस्था से १६ वर्ष पर्य्यन्त संस्कृत अध्ययन कराकर फारसी और गणित विद्या पढ़ने को उपदेश किया उन्हीं के आशीर्वाद से मैं ने कुछ सीख पाया जिस का फल आप सज्जनों की सेवा में अर्पण किया जाता है

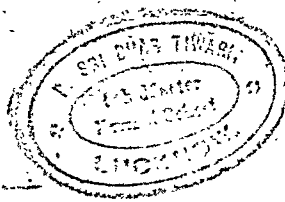
इस अभिधानके बनाने मेंनिम्न कोषों और समाचार पत्रों की सहायता लीगयी है ॥

फैलन साहेब का हिंदुस्तानी अंगरेजी कोष।
फार्ब साहेब का हिन्दुस्तानी अंगरेजी कोष।
बेट साहेब का हिन्दी अंगरेजी कोष ॥
पण्डित तारानाथ वाचस्पति का शब्द स्तोम महानिधि।
वावन शिवराम आप्तेकृत संस्कृत अंगरेजी कोष।
बाबू राधालाल साहेब का शब्द कोष।

प्रतिष्ठित वंगवासी समाचार पत्र कलकत्ता और राजारामपालसिंह कालेकाँकरका हिन्दोस्तान नामक समाचार पत्रादि

इस कोष के मुद्रित कराने में मेरे चित्त में कई कारणों से नाना प्रकार के संकल्प विकल्प उत्पन्न होतेथे पर श्रीकश्यप वंशोद्भव लखिमपुर निवासी पण्डित बेचेलालात्मज मनीषिणांमाननीय पण्डित बद्रीनारायण मिश्र हेडमास्टर नार्मल स्कूल लखनऊ की निर्भर सहायता और प्रेरणा से कटिबद्ध होकर इस को मुद्रित कराया।

प्रकट होकि सिवाय मेरे उक्त कोष गोवर्द्धन उपनाम मान त्रिपाठि कान्यकुब्ज निवासी की दूकान नज़ीराबाद शहर लखनऊ में भी ग्राहक जनों को मूल्य प्रेषित करने पर प्राप्त हो सकेगा ॥

प्रार्थना ॥

सज्जनों से विनय है कि इसपुस्तक में जहां कहीं अक्षर पद भ्रष्ट हो उसको मुझे अपनी अनुकम्पा दृष्टि से उल्लेख करें कि पुनः यंत्रित कराने में उसे शुद्ध करदूं पुनर्निवेदन यह है कि जिस पुस्तक पर मेरे हस्ताक्षर यावनी भाषा में अथवा मुहर न हो चोरी की जान कर मुझे सूचित करें मैं उनका धन्यवाद मानूंगा और ५) मुद्रा भेंट करूंगा ॥

निम्न लिखित पुस्तकें मेरे पास मिलसक्ती हैं

नागरी पुस्तकें

किष्किन्धाकाण्ड स० व्याकरणांग भूषित मूल्य =) म०)॥

आशयसंग्रहचन्द्रिका अर्थात् मज़मून नवी-
सी की पुस्तक .... मूल्य ≡) म०)॥

अलंकार सुबोधिनी .... मूल्य =) म०)॥

उर्दू पुस्तकें

तालीमुल्मसाहत मयहल जिसमें १५००
सवाल जवाव हैं .... मूल्य १।) म० -)॥

तारीख़ अकमल हंटरसाहेव के तीनों हिस्सों
का खुलासासवाल जवाव के तौरपर .... मूल्य ।)॥ म०)॥

मङ्गलकोष।

अर्थात्

संस्कृत भाषा आदि शब्दों का तात्पर्यप्रकाशक

जिसको

श्रीमद्विद्वज्जनमण्डली मण्डन कालिन् ब्रौनिंग साहब एम० ए० पूर्व डैरेक्टर वीरेशके समय में

मुंशी मंगलीलाल साहब मुख्य पाठक पैंतेपुर प्रदेश सीतापुर ने अति परिश्रम से रचना किया

श्रीयुत विद्यागुणग्राहक, गुणियन सुखदायक जान० सी० न्यसफ़ील्ड साहब अवधदेशीय पाठशालाध्यक्ष वीरेश ने पौरजानपदीयपाठशालान्तर्गत विद्यार्थियों के उपकारार्थ अंगीकार किया

तीसरी बार

लखनऊ

मुन्शी नवलकिशोर (सी, आई, ई) के छापेख़ाने में छापा गया

फ़रवरी १८९६ ई०

इसमतबे में जो पुस्तकें छपी हैं उनमें से कुछ नीचे लिखी जाती हैं ॥

अमरकोष भाषाटीकासहित ॥

पंडित महेशदत्त जी की भाषा टीका समेत जिसमें हरएक नामके अर्थ सुगमरीति से लिखे हैं कि कमपढ़े हुये मनुष्य भी सुगमता से जानसक्ते हैं ॥

अमरकोष भाषा ॥

महन्तरामाजी चतुरदासकृत दोहा चौपाई इत्यादि मनोहर छन्दों में वर्णित है ॥

रघुवंश भाषाटीकासहित ॥

जिसके मूल श्लोकों को कालिदास कवि और भाषा टीका को राजा लक्ष्मण सिंह साहब बहादुर डिप्टीकलक्टर बुलन्द शहर ने किया यह ऐसे कवि हैं कि इनकी कीर्त्ति हिंदुस्तान से विलायततक है जिसमें राजा दिलीपका संतान न होने से रानी समेत वशिष्ठजी के आश्रमपर जाकर सुरभी की पूजाका उपदेशपा रानी समेत नन्दिनी गौकी सेवाकर राजाका २१ दिन गौको वनमें चराना और गौका मायासे उपजे हुये सिंह से बचाकर दूध और पुत्रहोने का वरदान पाना फिर दिलीप

मङ्गलकोष ।

अर्थात्

संस्कृत भाषा आदि शब्दों का तात्पर्यप्रकाशक

जिसको

श्रीमद्विद्वज्जन मण्डलीमण्डन कालिन्ब्रौनिंगसाहब एम० ए० पूर्व डैरेक्टर वीरेशके समयमें

शी मंगलीलाल साहब मुख्य पाठक पैंतेपुर प्रदेश सीतापुर ने अति परिश्रम से रचना किया

श्रीयुत वियागुणग्राहक, गुणियन सुखदायक जान० सी० न्यसफ़ील्ड साहब अवधदेशीय पाठशालाध्यक्ष वीरेश ने पौरजानपदीय पाठशालान्तर्गत विद्यार्थियों के उपकारार्थ अंगीकार किया

तीसरी बार

लखनऊ

मन्शी नवलकिशोर (सी, आई, ई) के छापेख़ाने में छापा गया

फ़रवरी सन् १८९६ ई०

भूमिका ॥

दोहा ॥

वन्दि प्रथम परमात्मा कारण करता जोय । ग्रन्थकारके अर्थमधि करै अनुग्रह सोय ॥ १ ॥
सिधिदाता गुणगण विमल सुमति-बढ़ावनहार । करताहरता पालका तासुचरण आधार ॥ २ ॥
गुरुज्ञाता वाणीविशद सुमति समृद्धि सदाहि । करिप्रणाम तनमनवचन करोंकोषचितचाहि ॥ ३ ॥
ईसासनविधु मुनिनयन धरा फरवरीमास । संवत्विक्रमद्वीपचष नभमहितपसविलास ॥ ४ ॥
आनँद मङ्गल सदृढ़मन पैंतेपुर चटशाल । कोषरच्यो लखिग्रन्थबहु शमन शब्द जंजाल ॥ ५ ॥

जानना चाहिये कि यह आधीन मतिमन्द मंगलीलाल कायस्थ श्री वास्तव सरहीग्राम ज़िलअ शाहजहांपुर का निवासी १५ मई सन् १८५४ ई० सरिश्तहतालीम में कि २३ बर्ष के अनुमान हुये नौकर है और अब, मुख्य पाठक अर्थात् अफ़्सर मुदर्रिस मदर्सह, पैंतेपुर प्रदेश सीतापुर का है कुछकाल से हिंदी भाषा के कोषके खोज में यत्नकरता था और बहुधा कोष फ़ारसी भाषा आदि मिलित दृष्टिआये जिनसे कुछप्रयोजन हिंदी भाषा के विद्यार्थियों का नहीं निकलसका कोई ग्रन्थ हिन्दी भाषा का ऐसा दृष्टिगोचर न हुवा जिसकी सहायता से हिन्दी भाषानुरागी विद्यार्थी रामायण आदि ग्रन्थों में संस्कृत भाषादि शब्दोंका अर्थ शिक्षक की कृपाबिना बिचार करलेते, यद्यपि बहुतेरे ग्रन्थ नाममाला आदि भाषा पद्य में पायेगये तथापि वे सब निरनुप्रास अर्थात् बेरदीफ़ हैं उनमें भी शब्दार्थ शीघ्रता से नहीं मिलता है जबतक समस्त पुस्तक मुखाग्र न हो, इसलिये आधीन ने निम्न-लिखित पुस्तकों और बहुत अन्य भाषा ग्रन्थों के शब्द जो देखे और स्मृत थे इकट्ठाकरना प्रारम्भकिया कि जिसमें सामान्य भाषा विद्यार्थियों को लाभहो और जब बहुत से शब्द सार्थ इकट्ठा होगये तब श्री मन्निखिल सुखसमाज बिराजमान विमल धार्मिकानेक सुरसमाज समान सामन्तोपहारीकृत कनकमय गजाश्व शब्दायित द्वारदेश प्रोद्दण्ड प्रचण्डाखण्ड विपक्षवल प्रोद्भटभट समूह संकर्त्तन निर्दयातिशय ती

कृणधार सहायकृत खड्ग दिग्विजयी विनोदानन्दित महा भूताधिप शिव श्रीयुत कालिन् ब्रौनिंगसाहब एम, ए, अवधदेशीय पाठशालाध्यक्ष वीरेशकी आज्ञानुकूल वर्णमाला के अक्षरानुहारि निज शिष्य सीताराम और हरदेव बख्शकी सहायता पाकर सानुप्रासकरके मंगलकोष नाम रख–उक्त साहब बीरेश साहसी की प्रतिष्ठित प्रतिष्ठामें निवेदन किया, तब साहब सुजान गुणखान ने दृष्टिगोचरकर आज्ञा दी कि यह पुस्तक और अधिक कीजावे और सहायता के निमित्त हिन्दीकोष कृपाकिया और एक ग्रन्थ तसलीसुल्लुग़ात द्वितीयभाग जिसमें भाषाशब्दों की फ़ारसी भाषा लिखी है हस्तामलक हुवा फिर सन् १८७२ ईसवी में यह कोष और अधिक कियागया परन्तु इसी अवसर में उक्त पाठशालाध्यक्ष वीरेश की नागपुर प्रदेश यात्रा से ग्रन्थकार के मनोरथ हृदय के हृदयमेंही रहगये थे कि दैवयोग से हमलोगों के आनन्ददायी स्वस्ति श्रीमदुद्दाम गुणगणग्राम विस्फुरत्कमलमुख भरत विशदीकृतानेक संगीत प्रकारास्मदीय विद्या प्रचाराग्रणीय गुणिजनजेगीयमान यशोदानन्दकन्द कर्म्म पराक्रम श्रवण रसास्वादानन्दार्थि मनोभिलषित विविध पदार्थ दानसंसक्त मानस श्रीयुत जान, सी, न्यसूफील्ड साहब एम, ए, पूर्व्वोक्त नागपुरगामी के स्थानपर अवधदेशीय पाठशाओं के डैरेक्टर पबलिक इन्स्ट्रक्शन् वीरेश नियतहोय ब्रह्मलोक से सुशोभितहुये और ग्रन्थ को कृपा कटाक्ष से अवलोकन करतेही आधीन के परिश्रम सफल करने के हेतु सकल कलाध्यक्ष मुन्शी नवलकिशोर वर्म्म के मुद्रालय में सीसाक्षरों से मुद्रित होने के लिये आज्ञा दी अब यह ग्रन्थ अति सावधानता से छपकर श्रीमहाशय की अनुमति से तय्यार हुआ इसकारण सम्पूर्ण विद्वानों की उत्तम सेवा में निवेदन है कि जिस शब्दकी लिपि वा अर्थ आदि में रंचक विभेद वा अशुद्धता पावें उसको कृपादृष्टि से शुद्धकरलेवें मेरी मूर्खतापर ध्यान न देवें क्योंकि इस अज्ञान मूर्त्ति ने पूर्व्वोक्त साहब वीरेश पराक्रमी की अभिज्ञता देख अपनी मूढ़ता विदित की ॥

भूमिका ।

यथासोरठा ॥

साहब पाय प्रवीन सबै जनावत विज्ञता । पदवी कर्माधीन सब पावत संसार महँ ॥ १ ॥
जाकर गुणगणचक्र लखिभागत भवमूढ़ता । यथादेखि शशिवक्र तम नहिंआवत निकटही ॥ २ ॥

दोहा ॥

अतिप्रवीण गाहकचतुर नितप्रति करतसमोद । श्रीवुधिवर विज्ञानमय सुयशछयोचहुंकोद ॥ ३ ॥

सवैया छन्द ॥

कीरति सोहत देश विदेश प्रसिद्ध महा गुण-ज्ञान बड़ाइ ।
साहब कालिन औनिंगयौं रवि-देखिगई कुधिरैनि पराई ॥
मुढ़खगामि अबूभ निशाकर मन्दरहे सब ठाम-छिपाई ।
ज्ञान गुणादि सरोज प्रफुल्लित बुद्ध सरोवर देत दिखाई ॥ ४ ॥

दोहा ॥

विद्यमान कीरतिविमल कविपण्डित मनुहारि । धन्यवाद भाषतसबै आदरदानिविचारि ॥ ५ ॥
मुनिअभिज्ञतास्वामिकी चितउछाहअधिकान । रच्योकोपमंगलसुरुचि निजभललखिसन्मान ॥ ६ ॥
श्रीकालिन्औनिंग जू गमन गजपुरहि कीन । कोप छपनकी आशतब मनसोंमैं तजिदीन ॥ ७ ॥
ग्रन्थ रचतजो श्रमकिहौं जान्यहु भविकाज । दैवयोगसे तुरतही सजी तासु पुनि साज ॥ ८ ॥
करुणालय ताहीसमय विद्याचय गुणराशि । नैसफील्डसाहब यहां आये सुयशप्रकाशि ॥ ९ ॥
भैंडरेक्टर अवधके विद्याकेरि प्रचारि । पोतबीच जनु उदधिसों सबकहंलीन उबारि ॥ १० ॥
गुणगाहक धनदायकहि लैकैमैं निजकोश । जायदिखायहुंनिजप्रभुहि तासुशरणकरिपेश ॥ ११ ॥
तासुछपनकी शीघ्रही आज्ञासाहबदीन । यंत्रितसो अब यहभयो जो मैं निर्मित कीन ॥ १२ ॥
निजस्वामीसों विनययहकरतअहोंमनलाइ । करहिंप्रकटयहिकोशको देशदेशचलि जाइ ॥ १३ ॥
कीनपरिश्रममैंबहुत करततांहि निर्माण । लहहुं पारितोषिक अधिक रहहीआशप्रमाण ॥ १४ ॥
गुणीयांचिहैं श्रमअधिक चतुरयांचिहैं भूल । दोष अदोष दुहूनको कबिके हृदय न शूल ॥ १५ ॥

मङ्गलकोष ।

ग्रन्थनामानि ॥

(१) श्रीरामायण भाषा तुलसीदासकृत ॥
(२) रामचन्द्रिका केशवदासकृत ॥
(३) व्रजविलास व्रजवासीदासकृत ॥
(४) नाममाला नन्ददासकृत ॥
(५) अनेकार्थ नन्ददासकृत ॥
(६) तत्त्वसंज्ञा चन्दनकविकृत ॥
(७) सप्तशतिका बिहारीलालकृत ॥
(८) वैद्यनिघंट मदनसिंहकृत ॥
(९) अध्यात्मप्रकाश सुखदेवकृत ॥
(१०) हिन्दकोष पादरीआदमकृत ॥
(११) अन्य भाषा बहुग्रन्थ ॥

चिह्न ॥

नाम पुल्लिंग = ना० पु० नाम स्त्री लिङ्ग = ना० स्त्री० गुणवाचक = गु० सकर्मक क्रिया = स० क्रि० [अक]र्मक क्रिया = अ० क्रि० अव्यय = अव्य० सर्वनाम = सर्व ॥

प्रकट होवे कि बहुत से शब्द अप्रचलित इसग्रंथ में लिखेगये उनके उदाहरण अमरकोषादि संस्कृत और [भाष]ा ग्रन्थों में से दिये हैं और जहां २ उचितहोवें बड़े २ कविलोग और उदाहरण देदेवें ॥

इस पुस्तक से विद्यानुरागियों का बहुतलाभ हुवा और उनकी गुणग्राहकता से शीघ्रतर बिक्री होगई अ[त]ः तिबारा छपता है आशा है इसको गुणग्राहक अंगीकार करें ॥

अ० अव्य० देवनागरी बर्णमाला का प्रथम अक्षर जिस शब्द के प्रथम में इसका सम्बन्ध होता है उसका अर्थ उलटा होजाता है यथा अकारण अर्थात् कारण रहित और स्वरादि शब्दके पहिले जबआवे तब अनहोजाता है यथा अनन्त अर्थात् अअन्त।
अंकवार ० ना० स्त्री० गोदी, कौला।
अंगरखा० ना० पु० पहिरने का बस्त्र बिशेष।
अंगिया० ना० स्त्री० चोली, बस्त्र बिशेष।
अंगीठी० ना० स्त्री० पात्र,जिसमें आगरखते हैं।
अंगूठी० ना० स्त्री० जो आभूषण अंगुली में पहिनते हैं।
अंगोछा० ना० पु० देहपोंछनेका बस्त्र, रूमाल।
अंत० ना० पु० अंत, समाप्ति, पुरा।
अंतर० अव्य० अन्तर, फ़रक़।
अंतर्गति० ना० स्त्री० भीतरी चाल।
अंतरिक्ष० } ना० पु० छत्त।
अंतरीक्ष० } ऊपर की जगह।
अंतर्यामी० गु० अंतर्जामी, जो दिल में रहे यह शब्द ईश्वर के लिये है।
अन्तर्ध्यान० गु०अंतर्द्धान, छिपजाना, गुमहोना।
अंतः पट० ना० पु० भीतर का बस्त्र।
अंधाकुंवा० } ना० पु० कुआं, जो कूड़ाआदि
अंधकूप० } से भर गया हो।
अन्धेर० ना० पु० अन्याय, उपद्रव।
अन्धकार० गु० अंधेरा।
अम्ब० ना० पु० आम।
अम्बर० ना० पु० आकाश, कपड़ा।
अंबारी० ना० स्त्री० हौदा जोहाथीपररखते हैं।
अंश० ना० पु० भाग, हिस्सः दर्जा जो ६९½ मील का होता है।
अंशी० गु० भागी अर्थात् हिस्सेदार।
अंशु० ना० पु० किरण।
अंशुमती० ना० स्त्री० शालपर्णी।
अंशुमान्० ना० पु० सूर्य, सूर्यबंशीराजा वि०।
अंशुमाली० ना० पु० सूर्य, चंद्रमा।
अंस० ना० पु० कंधा।
अकृत० ना० पु० निर्बंशी, बिन ब्याहा।
अकृण० गु० उदार, बेबाक़।
अकच्छ० गु० नंगा, मेहरा, बस्त्र रहित।
अकण्टक० गु० बेखटके, बेधड़क।
अकथ० } गु० जो कहनेके योग्य न हो
अकथनीय० }
अकथ्य० } जो बर्णन रहित होवे।
अकनि० अ० क्रि० सुनिके, रामायणे यथा (तुरंग नचावहिं कुंवर बर अकनि मृदंग निशान)।
अकम्पन० ना० पु० राक्षसबिशेष; कम्पहीन।
अकर्कश० गु० कोमल, नरम।
अकर्म० ना० पु० अपराध, कुकर्म।
अकर्मक० गु० कर्म रहित धातु ना० क्रिया अर्थात् जो कर्त्ता की शक्ति में होवे।
अकर्मण्य० गु० निकम्मा, बेकाम।
अकलंक० } गु० निर्दोष बेदाग़।
अकलंकित० }
अकल्याण० गु० कल्याण रहित, अमंगल।
अकवार० ना० स्त्री० अंकवार।
अकसू० ना० स्त्री बैर, अदावत।
अकस्मात्० अव्य० अचानक, निमित्त हीन।
अकाज० ना० पु० कामका बिनाश, खराबी।
अकाम० ना० पु० ब्यर्थ, निष्फल, काम हीन।
अकारण० ना० पु० निमित्तहीन, बेमतलब, बेसबब।
अकारथ० गु० व्यर्थ, निष्फल।
अकारान्त० गु० जिस शब्द के अन्त में अकार होवे।
अकाल० ना० पु० दुर्भिक्ष, कुसमय, क़हत।
अकालफल० ना० पु० कुसमय के फल, बे मोसिम की वस्तु, दुर्भिक्ष की वस्तु वा फ़ल।
अकालमृत्यु० ना० पु० कुसमय में मरना, धोखे में मरना, बे मौत मरना।

अकाश० ना० पु० आकाश, प्रकाश हीन।
अकिञ्चन० गु० कंगाल, कुछ पास नहीं, केवल भगवान् भरोसे।
अक्रिय० गु० कुछ नहीं करता, करने के योग्य न होवे।
अकुण्ठ० गु० तीक्ष्ण, तेज, विनाश रहित।
अकुताना० अ० क्रि० ऊबना, घबड़ाना।
अकुताही० गु० ऊबे, घबरावे।
अकुल० गु० कुछ जाति नहीं, नीचघराना ना० पु० विशेष ईश्वर।
अकुलाना० अ० क्रि० व्याकुल होना, घबड़ाना।
अकुलीन० / अकुलीना० } गु० धाकर, कुलहीन, नीच।
अकेल० / अकेली० } गु० दुःखी, एकही।
अक्रूर० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र जी के चचा। गु० जिसका अन्तःकरण कोमल हो।
अखण्ड० गु० समस्त, सम्पूर्ण, खंड हीन।
अखर्ब० गु० समस्त, बहुत।
अखल० गु० अखिल, ना० पु० देवता, सुर।
अखाड़ा० / अखारा० } ना० पु० जहां मल्लयुद्ध होता है, आंगनाई।
अखिल० गु० समस्त, सम्पूर्ण, बिल्कुल।
अखेट० ना० स्त्री० मृगया, शिकार।
अक्षयवट / अक्षयवृक्ष } ना० पु० अक्षय वृक्ष।
अख्याति० ना० स्त्री० अपयश, अयश, बदनामी।
अग० ना० पु० पर्वत, अगम्य, जहां जा न सके।
अगम० / अगम्य० } गु० जहां जाय न सके, जो बूझने के योग्य नहीं।
अगर० ना० पु० सुगन्धि प्रसिद्ध।
अगस्त० ना० पु० वृक्ष विशेष।
अगस्ति० / अगस्त्य० } ना० पु० मुनि विशेष जिन्होंने समुद्र को सुखा दिया था
अगणित० गु० बहुत, जो गिना न जावे, बेशुमार।

अगवानी० ना० स्त्री० आगे जाकर लेना, पेशवाई।
अगहन० ना० पु० नवमें महीना का नाम।
अगाऊ० अव्य० पहिलेसे, आगे।
अगाध० गु० अथाह, अत्यन्त गम्भीर।
अगार० ना० पु० घर, आगे।
अगास० ना० पु० अपराध, दोष, नाम मालायां, अब अगास हेलन अहित औगुण जो कछु पोय।
अगुवा० ना० पु० मार्ग दिखानेवाला, संदेशी, आगे चलने हारा, प्रधान, चौधरी।
अगुण० गु० औगुण, गुणहीन, ना० पु० ईश्वर।
अगुरु० ना० पु० जिसका गुरु नहीं, नीच, ह्रस्व।
अगूढ़० गु० सुगम, जो गूढ़ नहीं।
अगूढ़गन्धा० ना० स्त्री० हींग।
अगोचर० गु० अदृश्य, अलख, अव्यय।
अगोटना० / अगोरना० } स० क्रि० चौकीदेना, रखाना।
अगौनी० ना० स्त्री० अगवानी।
अग्नि० ना० पु० आगि, अगुआ।
अग्निका० ना० स्त्री० कलिहारी।
अग्निजिह्वा० ना० पु० देवता।
अग्निपाली० ना० स्त्री० चीता, बूटी।
अग्निमन्थ० ना० पु० अरणी।
अग्निमुखी० / अग्निवक्त्र० } ना० पु० भिलावां वृक्ष।
अग्निवल्लभ० ना० पु० राल, रार।
अग्निशिखा० ना० स्त्री० केशर, जाफरान।
अग्निसंस्कार० ना० पु० दाह देना, मृतक को जलाना वा उसके हेत क्रिया विशेष।
अग्निहोत्री० ना० पु० अग्नि पूजनेहारा, ब्राह्मण जाति विशेष।
अग्र० ना० पु० मुख्य, आगे, प्रथम भाग।
अग्रगण्य० गु० जो पहिले होवे, वा गिना जावे।

अग्रगामी० गु० आगे चलनेहारा, पेशवा।
अग्रज० गु० जो पहिले प्रगट हुआ होवे, बड़ा।
अग्रता० } नाः स्त्री० पु० अगुआपन, ना०
अग्रत्व० } पु० पेशवाई।
अग्रशोची० ना० पु० गु० पहिले शोचनेवाला, प्रथमही समझने हारा, दूर अंदेश।
अग्रसर० गु० वा० पु० मुखिया, प्रधान, पेशवा, आगे चलनेहारा, सरदार।
अग्रहायण० ना० पु० अगहन।
अघ० ना० पु० पाप, दोष, गुनाह, अघासुर दैत्य।
अघटित० गु० अयोग्य, जो पूरा न परै।
अघाई० गु० पूरी, भरी।
अघाना० अ० क्रि० अफरना, आसूदः होना गु० सन्तुष्ट, धनवान।
अघारि० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी।
अघासुर० ना० पु० दैत्य विशेष, जिसको श्रीकृष्णचन्द्रने बध किया था।
अघी० गु० पापी, दोषी।
अघोर० ना० पु० भयानक, अचूक, शिवकृत मंत्र, धर्म विशेष, श्रीमहादेवजी।
अघोरपन्थ० ना० पु० धर्म विशेष।
अघोरपन्थी० } ना० पु० जो अघोरपन्थका सेवन करै, मलादि संयुक्त, सर्व भक्षी।
अघोरी० }
अघ्न० गु० मारनेहारा, ना० पु० मारण, हतन।
अंक० ना० पु० अक्षर, गोदी, कनियां, चिह्न, संख्या, गिन्ती के नव अक्षर, निशानी।
अंकदुन० ना० पु० दुःख, पीड़ा, नाममाला। (विधुरकदेन अस्अंश्दुन गहन वृजिन अघनाउ)।
अङ्कना० अ० क्रि० मोल ठहरना, परीक्षित होना।
अङ्काना० स० क्रि० मोल ठहराना, खाना।
अङ्कित० गु० चिह्न किया गया, लिखित, परीक्षित।
अंकुर० ना० पु० बीज बोने से जो अंखुवा पहिले निकलता है।
अंकुश० ना० पु० आंकुड़ी जिस से महावत हाथी को मारता है।
अङ्कोल० ना० पु० औषधि प्रसिद्ध।
अङ्ग० ना० पु० अवयव, शरीर, देह।
अङ्गद० ना० पु० बालिकापुत्र, भूषण, बाजूबंद।
अङ्गदा० ना० स्त्री० नाम चन्द्रमा की एक कला का, वा शरीर की दाता।
अङ्गन० ना० पु० आंगन, सहन।
अङ्गना० ना० स्त्री० पत्नी, जोरू, स्त्री, आंगन।
अङ्गवना० अ० क्रि० सहना, गवारा करना।
अङ्गराग० ना० पु० उबटन, केसर चंदनादि का शरीर विषे मर्दन।
अङ्गारक० ना० पु० मंगल अंगरा, पैदा।
अङ्गाङ्गिभाव० ना० पु० शरीर के अवयवों का सम्बंध।
अङ्गिरा० ना० पु० मुनि विशेष, बृहस्पति जी के पिता।
अङ्गीकार० ना पु० स्वीकार, कबूल, मंजूर।
अंगुल० ना० पु० आंगुल।
अंगुली० ना० स्त्री० हाथ का अवयव।
अंगुष्ट } ना० पु० अंगूठा।
अंगुष्ठा० }
अंगूठा० ना० पु० अंगुष्ट।
अंगूठी० ना० स्त्री० अंगूठी, मुन्दरी।
अंगेठी० ना० स्त्री० अंगीठी।
अचगरी० ना० स्त्री० अनुचित, अकर कर्म ब्रजविलासे, यथा–सुनो महरि निज सुतके करनी। करत अचगरी जात न बरनी॥
अचम्भा० }
अचम्भव० } ना० पु० आश्चर्य, ताज्जुब।
अचरज० }

अचल॰ गु॰ जो चल नहीं सक्ता ना॰ पु॰ पर्वतादि।
अचला॰ ना॰ स्त्री॰ पृथ्वी, धरती।
अचानक॰ अव्य॰ अकस्मात्, एकाएक ना॰ पु॰ कलकत्ता के निकट नगर विशेष।
अचानचक॰ अव्य॰ अकस्मात्, नागहान।
अचाना॰ स॰ क्रि॰ भोजन करके मुखधोना।
अचार॰ ना॰ पु॰ आम इत्यादि का जो बनता है, और आचार।
अचिन्त॰ गु॰ चिन्ता रहित, निधड़क।
अचूक॰ गु॰ जो न चूके, ठीक।
अचेत॰ गु॰ संज्ञा रहित, बेहोश, मूर्छित।
अच्छत॰ ना॰ पु॰ अक्षत, घाव रहित।
अच्छा॰ गु॰ भला, सुडौल, सुन्दर।
अच्युत॰ गु॰ स्थिर, अचल विशेष, ईश्वर।
अच्युताग्रज॰ ना॰ पु॰ श्रीबलदेवजी।
अछेह॰ गु॰ वहुत, बिहारीलाल सप्तशतिकायां- धरे रूप गुण को गरब फिरै अछेह उछाह।
अज॰ अव्य॰ आज, अब, ना॰ पु॰ ब्रह्मा, बकरा, ईश्वर, शिव, यौवन, और आभरण, गु॰ जो पैदा न होवे वा उपजा किसी से न हो॥
अजगर॰ ना॰ पु॰ बड़ा सांप, अजदहा सांप।
अजगुत॰ गु॰ अद्भुत, अजायब।
अजगन्धा॰ ना॰ स्त्री॰ बबरी पौधा।
अजन्म॰ गु॰ जिसका जन्म न होवे।
अजय॰ गु॰ जय रहित, जो जीता न जावे, ना॰ स्त्री॰ बीरभूमि ज़िले की नदी विशेष
अजया॰ ना॰ स्त्री॰ अजा।
अजर॰ गु॰ जरा रहित अर्थात् जो बूढ़ा न हो, ना॰ पु॰ देवता।
अजलोक॰ ना॰ पु॰ अयोध्याजी, ब्रह्मलोक।
अजवीथी॰ ना॰ स्त्री॰ सफेदी जो छोटे २ घने तारागणों की आकाशमें दीखपड़ती है।
अजहूं॰ अव्य॰ अब भी, अभी।
अजा॰ ना॰ स्त्री॰ बकरी, माया।
अजात॰ गु॰ जन्म रहित, जो न उपजे।
अजातअरि॰ / अजातरिपु॰ } ना॰ पु॰ राजा युधिष्ठिर।
अजान॰ गु॰ अज्ञान, मूर्ख, नादान।
अजामिल॰ / अजामील॰ } ना॰ पु॰ नाम एक मनुष्य पापिष्ठका जो नारायण कह के मरा और मुक्ति पाई।
अजित॰ / अजीत॰ } गु॰ जो जीता न जासके, ईश्वर।
अजिन॰ ना॰ पु॰ सिंह इत्यादि का चर्म जो ब्रह्मचारी लोग बिछाते हैं।
अजिर॰ ना॰ पु॰ आंगन, सहन।
अजीर्ण॰ ना॰ पु॰ कुपच, बाई, नवीन।
अजौं॰ अव्य॰ अब तक, अभी।
अज्झल॰ ना॰ पु॰ अच और हल अर्थात् स्वर और व्यंजन।
अंचल॰ ना॰ पु॰ आंचल, अंचला, वस्त्रका अंत।
अंजन॰ ना॰ पु॰ काजल, सुरमा।
अंजलि॰ / अंजली॰ } ना॰ स्त्री॰ दोनों हाथका संपुट।
अंजि॰ क्रि॰ अंजन लगा कर।
अंजित॰ गु॰ अंजन अर्थात् सुरमा लगाये।
अटक॰ ना॰ स्त्री॰ रोक, प्रतिबन्ध, सिन्धु नदी।
अटकना॰ अ॰ क्रि॰ रुकना, लगना।
अटकल॰ ना॰ स्त्री॰ अनुमान, प्रमाण, अन्दाज़।
अटकलना॰ स॰ क्रि॰ ताड़ना, बूझना, जांचना।
अटका॰ ना॰ पु॰ श्रीजगन्नाथ जी में प्रसाद पकाने का पात्र वा प्रसाद।
अटकाना॰ स॰ क्रि॰ रोकना, ठहराना।
अटकाव॰ ना॰ पु॰ रोक, प्रतिबन्ध।
अटखेल॰ गु॰ खिलाड़, चंचल।
अटखेली॰ ना॰ स्त्री॰ खिलाड़पन, चंचलाहट।

अटन० अ० क्रि० फिरना, घूमना, ना० पु० ऊपर की कोठरी।
अटना० अ० क्रि समाना, भरजाना, फिरना।
अटपट० गु० उलट, पुलट० गोल बात।
अटपटी० गु० अशोच, अनरीति।
अटल० गु० पूरा, दृढ़, अचल, जो न टरै।
अटवी० ना० पु० बन, जंगल।
अटा० } ना० स्त्री० ऊपरकी कोठरी। अटारी० } कोठा।
अटाला० ना० पु० ढेर, सामग्री।
अटूट० गु० जो टूट न सके।
अटेक० गु० जो टेकरहित हो, सहराबिना।
अटेरन० ना० पु० फेंटी, चरखी, घोड़े को चक्कर देने का स्थान।
अटेरना० स० क्रि० फेंटी बनाना, घोड़े को चक्कर देना।
अटेरि० ना० पु० नगर बिशेष।
अटोक० गु० टोक बिन, अछेड़।
अट्टहास० ना० पु० ठट्ठा मार के हंसना।
अट्टालिका० ना० स्त्री० अटारी।
अठतालीस० गु० चालीस और आठ ४८।
अठतीस० गु० तीस और आठ ३८।
अठवारा० ना० पु० आठवां दिन, सप्ताह।
अठसठ० गु० साठि और आठ ६८।
अठहत्तर० गु० सत्तर और आठ ७८।
अठाईस० गु० बीस और आठ २८।
अठानवे० गु० नव्वे और आठ ९८।
अठारह गु० दश और आठ १८।
अठासी० गु० अस्सी और आठ ८८।
अठेल० गु० जो ठेला न जावे।
अड० ना० स्त्री० झगड़ा बिरोध, हठ,।
अडंग० ना० पु० मंडी अर्थात् ंदिसावर की बस्तुका उतार, गु० झगड़ालू, टर्रा।
अड़ना० अ० क्रि० रुकना, हठकरना।
अडूसा० ना० पु० बांसा अर्थात् औषधि वि०।
अडोल० गु० जो न डुले, अटल।
अणि० ना० स्त्री० सोनी, अनी, नोक।
अणिमा० ना० स्त्री०अन्तर्धान होने की शक्ति सिद्धि विशेष।
अणु० ना० अत्यन्त सूक्ष्म बस्तु।
अण्ड० ना० पु० अंडा, आंडा।
अण्डकोष० ना० पु० अण्डकटाह।
अण्डज० ना० पु० गु० जो अण्ड से उपजे।
अण्डा० ना० पु० अण्ड० रण्ड।
अण्डाकार० } गु० अण्डे के डौल। अण्डाकृति० }
अतनु ना० पु० कामदेव, शरीर रहित।
अतर्क० गु० जो तर्क रहित है, बेदलील।
अतर्क्य० गु० जो लंघा न जावे, बेदलील।
अतल० ना० पु० सात पातालों में से एक।
अतलस्पर्श० गु० अथाह, अगाध।
अतसी० ना० स्त्री० अलसी, जिसका तेल निकालते हैं।
अति० अव्य० जिस शब्द के प्रथम इसका मेल होता है उसका अर्थ अधिक लिया जाता है यथा अति सुन्दर अर्थात् अधिक सुन्दर।
अतिकण्टक० ना० पु० जवासा।
अतिकाल० ना० पु० अबेर।
अतिकाय० ना० पु० रावण का पुत्र।
अतिकुचै० अ० क्रि० समिटै, सकुचै, फूले, राम चन्द्रिकायां, यथा कपैबर बाणी डगै उरडीठि त्वचा तिकुचै सकुचै मतिवेली।
अतिगुहा० ना० स्त्री शालापर्णी औषधि।
अतिचंचुल० ना० पु० लाल अरण्ड।
अतिजिह्वा० ना० स्त्री कलिहारी।
अतिथ० } ना० पु० यात्री, पाहुन, संन्यासी। अतिथि० }
अतिपराक्रम० ना० पु० बड़ा प्रताप।
अतिपान० ना० पु० अधिक मदिराका पीना।
अतिपार्श्व० गु० बहुत निकट।

अतिरंडिका० ना० स्त्री० अधाहोली, औषधि।
अतिरसा० ना० स्त्री० रास्ना, औषधि।
अतिरिक्त० गु० अतिशय, अधिक।
अतिवक्ता० गु० वक्रवादी, जो बहुत बके।
अतिबला० ना० स्त्री० बलंसा औषधि।
अतिविकट० गु० बहुत दुर्गम, जिस हाथी में औगुण हो।
अतिवृष्टि० ना० स्त्री० बहुत वर्षा।
अतिव्ययक० गु० उड़ाऊ, बहुत खर्च कर्त्ता।
अतिव्याप्ति० गु० स्त्री० अलक्ष्य में लक्षण का गमन।
अतिशय० गु० बहुत, अधिक।
अतिशीत० गु० बहुत शीत।
अतिसार० ना० पु० पेटौखा, संग्रहणी।
अतिस्थूल० गु० बहुत भारी।
अतीत० गु० होचुका व्यतीत, रहित।
अतीस० ना० पु० औषधि विशेष।
अतीसार० ना० पु० अतिसार।
अतुल०, अतुलित०, अतोल० } गु० जो तोला नहीं गया। जो तोलनेके योग्य नहीं, बहुत।
अत्यंशु० ना० पु० सूरज।
अत्यन्त० गु० अतिशय, बहुत।
अत्यन्तसुन्दर० गु० बहुत सुन्दर।
अत्पल्पतर० गु० बहुतही थोड़ा।
अत्यावश्यक० गु० बहुत आवश्यक, बहुत जुरूरी जिसके विना निवाह न हो सके।
अत्युग्र० गु० बहुत कठिन ना० पु० हींग।
अत्युत्तम० गु० बहुत अच्छा।
अत्युत्तमा० ना० स्त्री० मु अ अपसरा।
अथ० अव्य० अनन्तर, आरम्भ, उपरान्त।
अथर्वण० ना० पु० नाम चतुर्थवेद का।
अथवा० अव्य०वा, या, प्रकारान्तर, किम्वा।
अथाई० ना० स्त्री० बैठक का स्थान, समूह, चौपाड़।
अथान० गु० अचार, खटाई, बैठकाने।
अथाह० गु० गम्भीर, अगाध, गहरा, ना० पु० खोह।
अदत्त० गु० जो नहीं दिया गया, देनेके योग्य नहीं है।
अदत्ता० गु० स्त्री अविवाहिता।
अदर्शन० ना० पु० दर्शाना भाव गु० लुप्त, अगोचर।
अदवायन० ना० स्त्री० पाइंती की रस्सी।
अदाता०, अदानी० } गु० लीचड़, अनदेना।
अदिति० ना० स्त्री कश्यप की स्त्री, देव माता।
अदिष्ट० ना० पु० विपत्ति, भाग्य, कर्म।
अदृश्य० गु० जो देखा न जाय, अगोचर।
अदेय० गु० जो देने के योग्य नहीं।
अदेव० गु० दैत्य जो देने के योग्य न होवे
अद्धी० ना० स्त्री० दमड़ी का आधा, कपड़ा विशेष।
अद्भुत० गु० अनोखा, अजायब।
अद्य० अव्य० आज।
अद्यापि० अव्य० अबतक।
अद्रक० ना० स्त्री० अदरक, कन्द विशेष।
अद्रि० ना० पु० पर्वत।
अद्वितीय० } गु० जिस के समान दूसरा नहीं
अद्वैत० } गु० एकता—तासानी भेदरहित।
अध० अव्य० नीचे ना० स्त्री० ऊंगा औषधि।
अधकपाली० ना० स्त्री आधासीसी अर्थात् आधे शिर की पीड़ा।
अधगो० ना० स्त्री गुदा, शंका करनेकीइन्द्री
अधन०, अधनी० } गु० कंगाल, गरीब।
अधबर० अव्य० आधी दूर अर्थात् मध्य।
अधम० गु० नीच, कुत्सित धर्मरहित।
अधमाधम० गु० अति नीच।
अधर० ना० पु० नीचेका होंठ, ओष्ठ, अन्तर, गु० मध्य।

अधरबुद्धि० गु० नासमझ, नादान।
अधरामृत० ना० पु० होठों सेंकी मिठास।
अधर्म० ना पु० पाप, अन्धेर, अन्याय अथवा धर्म रहित।
अधर्मी० गु० अन्यायी, पापी।
अधि० अव्य० जिस शब्द के प्रथम में इसका संयोग होता है उसका अर्थ साहिब वा मालिक वा हाकिम का होता है यथा नराधि अर्थात् नरों का मालिक।
अधिक० गु० बहुत।
अधिकता० ना० स्त्री० } ना० पु० बहुतात,
अधिकत्व० ना० पु० }
अधिकरण० ना० पु० सातवां कारक विशेष।
अधिककोण० ना० पु० कोना जो समकोण से अधिक हो।
अधिकाई० ना० स्त्री० बढ़तीसरसाईबहुतात।
अधिकाना० स० क्रि० अधिककरना, बढ़ाना।
अधिकार० ना०पु०पदवी, ओहदा,योग्यता, स्वामित्व, राज्य, बपौती।
अधिकारी० गु० पाने के योग्य स्वामी,पुजारी, पण्डा।
अधिकार्द्धि० गु० बहुत सम्पदा।
अधिकृत० ना पु० नियुक्त, देखनेवाला, जांचनेवाला, पदाधिकार।
अधिप० ना० पु० नायक, मालिक,राजनीति प्रतिपालक, वा प्रजापालक।
अधिपति० ना० पु० अधिप।
अधिवास० ना० पु० निवास, सकूनत।
अधिभू० ना० पु० नायक, स्वामी, मालिक।
अधिमास० ना० पु० लौंद, मलमास।
अधियाना० स० क्रि० आधाकरना।
अधिराज० ना० पु० महाराज, राजाधिराज।
अधिरूढ़० ना० पु० सवार, असवार।
अधीन० गु० बशीभूत, आज्ञाकारी।
अधीनता० ना० स्त्री० आधीनता, परबश, दूसरे के इख़्तियार में रहना।
अधीर० गु० उतावल, धीरज रहित, ब्याकुल, चंचल।
अधीरता० ना० स्त्री० उतावली, ब्याकुलता।
अधीश० ना० पु० स्वामी, मालिक।
अधूरा० गु० अधबना, अनबना।
अधेड़० गु० आधी आयुर्दाय व्यतीत भई।
अधेला० ना० पु० पैसेका आधा।
अधेली० ना० स्त्री० रुपया वा मुहरकाआधा।
अधो० ना० पु० नरक नीचे।
अधोबन्धन० ना० पु० ज़ेरबन्द, नीचेका बन्धन बिशेष।
अधोमुख० गु० शिर झुकाये वा शिर नीचे और पांव ऊपर कियेहुये।
अधोयोनि० गु० नीचयोनि।
अधोलोक० ना० पु० पाताल, नरक।
अध्ययन० ना० पु० पाठ पढ़ना, सीखना।
अध्यक्ष० ना० पु० स्वामी, प्रधान, मालिक।
अध्यात्म० ना० पु० आत्मज्ञान, ईश्वरविचार।
अध्यापक० ना० पु० पाठपढ़ानेहारा,शिक्षक।
अध्यापन० ना० पु० पाठ पढ़ाना।
अध्याय० ना० पु० पाठ, पर्व्व, प्रकरण, टुकड़ा, बाब, हिस्सा।
अध्याहार० ना० पु० वाक्य को पूरा करने के निमित्त बाहर से शब्द ले आना।
अध्याहृत० गु० अध्याहार, कियागया शब्द।
अध्वग० } गु० बटोही,यात्री, मुसाफ़िर।
अध्वनी० }
अध्वा० ना० स्त्री० राह, मार्ग, बाट।
अन० अव्य० निषाधार्थी शब्द, नहीं।
अनख० ना० पु० बुरा।
अनखाई० गु० जो बुरा मानगया।
अनखाना० अ० क्रि० क्रोधित होना, बुरा मानना।
अनगढ़० गु० अनबना, अनसोहा, जो वस्तु आपही आप बनी हो।
अनगढ़ा० ना० पु० अनगढ़।

अनगढ़ी० ना० स्त्री० अनगढ़ ।
अनगणित० गु० जो गिना नहीं वा गिना न जासके वा हिसाब में न आवे ।
अनघ० गु० निःपाप, निर्दोष, बे गुनाह ।
अनंग० ना० पु० कामदेव, राजाजनक, गु० देह रहित जो तन में न होवे ।
अनजाना० गु० बिना पहिचाना ।
अनट० ना० स्त्री गांठि ।
अनत० अव्य० अन्यत्र, और स्थान में ।
अनधन० ना० पु० सम्पत्ति वा लक्ष्मी अर्थात् अन्ननामा लक्ष्मी ।
अनंत० गु० जिसका अन्त नहीं वा भाद्र शुक्ल चतुर्दशी को जो सूत्र में १४ ग्रन्थिदेकर पूजते हैं और बाहुपर बांधते हैं वहुत० ना० पु० ब्रह्मा, आकाश, विष्णु जी, शेष जी, लक्ष्मण जी ।
अनंतकाल० गु० बहुत दिन ।
अनंतर० ना० पु० अत्यन्त, समीप, पीछे, दूसरा, अव्यवहित ।
अनन्ता० ना० स्त्री० धरती, जवासा ।
अनन्य० गु० एक भाव, एके भरोसे ।
अनपढ़ा० गु० मूर्ख, कुपढ़ा, अज्ञानी ।
अनपायन० गु० अचल, दृढ़ ।
अनबुझ० गु० जो समझा न जावे ।
अनमन० } गु० घावरा, उदास, बेदिल ।
अनमना० }
अनमिल० गु० मेल रहित, ना दुरुस्त ।
अनमिष० गु० समय, बिना मिस, बे उजर ।
अनमेल० गु० अनमिल ।
अनमैल० गु० मैल रहित, उज्वल, साफ ।
अनमोल० गु० जिसका मोल नहीं अर्थात् जो बहुत अपूर्व है ।
अनयास० गु० बिना परिश्रम, बे मिहनत ।
अनरस० ना० पु० रस रहित, झगड़ा, फीका, [illegible] अनअनाय ।
अनरीति० ना० स्त्री० कुचालि, असन्मान, अनादर ।
अनर्गल० गु० निर्बाध, स्वेच्छक ।
अनर्घ० गु० अपूज्य, अमूल ।
अनर्थ० गु० अर्थहीन, अनुचित, बेमतलब ।
अनर्थक० गु० निष्प्रयोजन, निष्कारण, झूठा ।
अनल० ना० पु० पावक, अग्नि, आग ।
अनलपक्ष० ना० पु० पक्षी विशेष जो सर्वदा काल आकाश में उड़ा करता है और जब ईश्वर इच्छा से उस के गर्भ होता है तो अंडे को आकाश से छोड़ देता है और वह अण्डा पृथ्वी पर पहुचने के पहिलेही मार्ग में पक फूट कर बच्चा बन जाता है और उड़ने लगता है और अपने माता पिताका स्मरण कर ऊपर लौट जाता है, (यथाविचार मालायां) अनलपक्ष को चेटुवा गिरेउ धरणि भरराय, वहु अलीन यह लीन है मिल्यो तासु को धाय ।
अनवकाश० ना० पु० अवकाश रहित ।
अनवट० ना० पु० भूषण विशेष जो स्त्रियां पांव के अंगूठे में पहनती हैं ।
अनवस्थित० गु० बेठिकाने, रंग रंग की ।
अनशन० ना० पु० उपवास, लंघन ।
अनश्वर० गु० जिसका नाश न हो, जो न मिटे
अनसीखा० गु० अनपढ़ा, अज्ञानी ।
अनसुनीकरना० अ० क्रि० आना कानी करना
अनसूया० ना० स्त्री० अत्रिमुनि की पत्नी ।
अनहित० गु० स्नेह रहित, शत्रु, बैर, बुराई
अनहोना० गु० असम्भव, जो होनहारनहीं ।
अनाकुर० ना० पु० वृक्ष, पेड़ ।
अनाचार० ना० पु० कुचाल, आचाररहित ।
अनाज० ना० पु० अन्न, गल्ला ।
अनाजक० ना० पु० कालाअगरु ।
अनाड़ी० गु० भदेसल, निर्गुणी, नवसिखा ।
अनाथ० गु० दुःखी, जिसका कोई रक्षक न हो, यथा विधवा, पिता हीन पुत्र ।

अनादर० ना० पु० अपमान, तिरस्कार।
अनादि० गु० जिसकी आदिनहो, यथाईश्वर।
अनामय० गु० रोग रहित, निर्दोष।
अनामिका० ना० स्त्री० तीसरी अंगुली।
अनायास० ना० पु० यत्नबिना, निरुपाय।
अनावृष्टि० ना० स्त्री० सूखा, पानी न बरसे।
अनाश्रम० गु० बिन मकान, बिना ठिकाने और चारो आश्रम रहित।
अनाहत० गु० वह शब्द जो ब्रह्माण्ड में अखण्डहोता है, ना० पु० चक्र बिशेष।
अनिरुद्ध० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र का पोता।
अनिर्बचनीय० } गु० जो कहने के योग्य
अनिर्बाच्य० } नहीं है।
अनिल० ना० पु० पवन, बायु, हवा।
अनिश्चित० गु० जो निश्चय नहीं कियागया।
अनिश्चितता० ना० स्त्री० जिसका निश्चय नहीं है उसकी स्थिति।
अनिष्ट० गु० अप्रिय, अरुचि।
अनी० ना० स्त्री० सेन, बरछी और बाण आदि की नोक।
अनीक० ना० पु० मत्था, ना० स्त्री० सेन, समूह।
अनीकिनी० ना० स्त्री० सेना, फ़ौज।
अनीति० ना० स्त्री० कुचाल, अन्याय।
अनीश० ना० पु० ईश रहित, जीव।
अनीह० गु० चेष्टा रहित, तृष्णा रहित।
अनु० अव्य० यह जिस शब्द के प्रथम में संयुक्त होताहै उसका अर्थ, कभी, पुनः कभी सादृश्य, कभी निषेध कभी संग, कभी पीछे कभी समीप का होता है।
अनुकम्पा० ना० स्त्री० कृपा, दया रहम, मेहरबानी।
अनुकरण० ना० पु० किसी के पीछे काम करना, किसीकी प्रतिवा नक़ल करना।
अनुक्त० गु० जो उक्त नहीं, ना० पु० दृष्टांत।
अनुक्रम० ना० पु० क्रमसे, परिपाटी, रीति।
अनुक्रोश० ना० स्त्री० दया, कृपा, रहम।

अनुकारी० ना० पु० नौकर, सेवक।
अनुकूल० गु० प्रसन्न, सहायक, व्याधिहीन।
अनुख० ना० पु० आलस, बुराई।
अनुखाल० ना० पु० किसी नदी का एक भाग किसी देश में प्रविष्ट हो थोड़ी दूर और भेद न करै उसका नाम अर्थात् छोटा खाल।
अनुग० गु० सेवक वा सेवकिन, पीछे चलैया।
अनुगत० ना० पु० आश्रित।
अनुग्रह० ना० पु० कृपा, दया, मेहरबानी।
अनुगामी० गु० सेवक, पीछे चलनेहारा।
अनुचर० ना० पु० साथी, सहचर, दास, सवक।
अनुचरी० ना० स्त्री० दासी, सेवकिन।
अनुचित० गु० अयोग्य, जो वाजिब न हो।
अनुज० ना० पु० छोटा भाई।
अनुजा० ना० स्त्री० छोटी बहिन।
अनुत्तर० गु० उत्तरहीन, महज्जन, श्रेष्ठ।
अनुताप० ना० पु० पश्चात्ताप, सोच।
अनुतारा० ना० पु० तारे के पीछे का तारा।
अनुदिन० ना० पु० प्रतिदिन, नितप्रति।
अनुनासिक० ना० पु० जो नासिकासे निकले।
अनुपल० ना० पु० पलका साठिवां अंश।
अनुपस्थित० गु० जो उपस्थित न होवे।
अनुपान० ना० पु० औषधि आदिके साथ और जो कुछ मिलाय के पीते हैं।
अनुप्रास० ना० पु० समान जाति के वर्णों से रचितपद, समूह, रदीफ़।
अनुभव० ना० पु० मानसज्ञान, अटकल, विचार, ध्यान।
अनुभूति० ना० व्याकरण के आचार्य का नाम है जिन्होंने सारस्वत बनाई और अपने चित्त के स्थिर निश्चय को भी कहते हैं, जिसका पर्याय अनुभव है।
अनुभाव० ना० पु० महिमा, बड़ाई।
अनुभूत० गु० बीता, जो मनसे जानागया है।
अनुमति० ना० स्त्री० अनुज्ञा, आज्ञा, सम्मति, सलाह।

अनुमरण० ना० पु० एक चिता में विधिपूर्वक शरीर का दहन, सती होना।

अनुमान० ना० पु० अटकल, युक्ति से जो निश्चय होवे।

अनुमित० गु० विचारा गया।

अनुमोदन० ना० पु० प्रशंसा वा बड़ाई करना।

अनुयायी० गु० पीछे जानेवाला, सेवक।

अनुरत० गु० मग्न, रत, मस्त।

अनुराग० ना० पु० स्नेह, प्रीति, थोड़ी ललाई

अनुरागी० गु० प्रियतम, दोस्त।

अनुराधा० ना० स्त्री० सत्रहवां नक्षत्र।

अनुरूप० गु० सदृश, समान, तुल्य।

अनुरूपक० गु० समान करनेवाला, प्रतिमा।

अनुरोध० गु० अपेक्षा, उपकार, रोक, मुवाफ़िक़, अनुरूप होना।

अनुरोधी० गु० विरोधी।

अनुलाप० ना० पु० दुखित वार्त्ता।

अनुवह० ना० पु० मुख्य पवन।

अनुवाद० ना० पु० पुनः कथन, बात का पक्ष करना, हठ करना।

अनुशयना० ना० स्त्री० नायिका विशेष।

अनुशाखा० ना० स्त्री० पीछेकी डाली, प्रमाण।

अनुशासन० ना० पु० आज्ञा, हुक्म।

अनुसंधान० ना० पु० कामना, पीछे लगाना।

अनुसरना० अ० क्रि० पीछे चलना वा आना।

अनुसार० ना० पु० सदृश, तुल्य, अनुरूप होना अथवा अनुरूप, मुवाफ़िक़।

अनुस्वार० ना० पु० बिन्दु जो अक्षर के मस्तक पर देते हैं।

अनुहर० ना० पु० तुल्य, अनुहार।

अनुहरण० ना० पु० चुराना, उठालेना।

अनुहार०
अनुहारि० } गु० तुल्य, सदृश, समान, योग्य।

अनुपम०
अनुपमा०
अनूप० } गु० उपमा रहित अर्थात् सबसे भला, [illegible], बेनज़ीर।

अनूठा० गु० अपूर्व, निराला, नया, अजायब।

अन्यून० गु० सब, बिल्कुल।

अनृत० ना० पु० झूठ, मिथ्या।

अनेक० गु० बहुत एक से अधिक।

अनेकवर्णात्मक० गु० जिस शब्द में एकसे अधिक वर्ण हों।

अनैसी० ना० स्त्री० अनुचित, कुदृष्टि।

अनैसे० गु० कुदृष्टि, क्रोधदृष्टि, रामायणे यथा (अजहुं अनुज तव चितव अनैसे)

अनौषधि० गु० जिसकी औषधि नहीं, ला दवा

अन्त० ना० पु० समाप्ति, शेषभाग, सीमा, दूसरी जगह, अव्य० निदान।

अन्तक० ना० पु० काल, यमराज।

अन्तकाल० ना० पु० मरने का समय।

अन्तःकरण० ना० पु० मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार।

अन्तःकोण० ना० पु० भीतर का कोना।

अन्तःपाती० गु० अन्तर्गत, भीतर।

अन्तःपुर० ना० पु० घर जिसमें रानी आदि स्त्रियां रहती हैं।

अन्तःसम्पात० ना० पु० भीतर छूना।

अन्तड़ी० ना० स्त्री० आंत।

अन्तर० अव्य० बीच, फ़र्क़, ना० पु० भीतर, समय, भेद, हृदय।

अन्तरंग० ना० पु० आत्मीय, अपना।

अन्तर्हित० गु० छुपजाना, गायब होना।

अन्तरा० ना० पु० गीत के पहले पदको छोड़ के जो पद हैं, अन्य, मध्य, बाहिर।

अन्तरापत्ति० ना० पु० गर्भ।

अन्तरित० गु० छुपना, गायब होना।

अन्तरिया० ना० पु० तिजारी, ज्वर विशेष।

अन्तरीप० ना० स्त्री० रास, धरतीकी नोक जो समुद्र में चलीगई हो।

अन्तर्वेद० ना० पु० देश जो गंगा यमुना के मध्य में है।

अन्तस्थ० गु० बीचमें, दूरवाला, अन्तका।

अंतावली० ना० स्त्री० आंत।
अंतिम० गु० अन्तका।
अंतेवासी० ना० पु० पीछे रहनेवाला, दूररहने वाला, शिष्य।
अन्त्य० गु० अन्तका, पिछला।
अन्त्यज० ना० पु० धोबी, चमार, नट, बरट, किरात, मेद, भिल्ल, पीछे उपजा, नीचजाति।
अन्त्याक्षर० ना० पु० अन्तका अक्षर।
अन्ध० गु० अन्धा।
अंधक० ना० पु० दैत्य बिशेष जो सदा शिव से लड़ा था और मारा गया।
अंधकवन्ध० ना० पु० दैत्य बिशेष।
अंधकरिपु० ना० पु० श्री महादेवजी।
अंधकार० ना० पु० अंधेरा।
अंधकारि० ना० पु० श्री महादेवजी।
अंधला गु० अन्धा।
अंधसुत० ना० पु० दुर्योधनादि सौ १००।
अंधा० गु० नेत्रहीन।
अन्न० ना० पु० पक्क ओदनादि, अनाज।
अन्नकूट० } **अन्नपर्वत०** } ना० पु० अन्न का ढेर लगाना। हिन्दुओं में त्योहार दीवाली के दूसरे दिन होता है।
अन्नप्राशन० ना० पु० बालक को पांचवें वा छठे मास खीर चटाना, माड़ चाटन।
अन्ना० } **अन्नी०** } ना० स्त्री० दाया, दाई, धाय।
अन्य० गु० दूसरा, भिन्न, कोई और।
अन्यच्च० गु० अन्यभी, और भी।
अन्यथा० अव्य० और प्रकार, प्रकारांतर, अशुद्ध, झूठ।
अन्यथाचरण० ना० पु० उलटा व्यवहार।
अन्यथासिद्धि० ना० स्त्री० और प्रकार से ठहराना।
अन्यदेश० ना० पु० और देश गैर मुल्क।
अन्यदेशीय० गु० परदेशी, बिदेशी।
अन्यपुरुष० गु० जो परोक्ष में है, आन नर
अन्यरक्त० ना पु० लालझंगा। यथा, (अन्यरक्तःवृत्तफलावसिरःकपिपिप्पली) इति निघंटे।
अन्याय० ना० पु० अनीति, उपद्रव।
अन्याय्य० } **अन्यायी०** } गु० अयोग्य, अधर्मी, ज़ालिम।
अन्यत्र० अव्य० और कहीं।
अन्योन्य० गु० परस्पर।
अन्वय० ना० पु० एकका एकके साथ सम्बन्ध, कुल।
अन्वहं० गु० निरन्तर, सत्यकर।
अन्वित० गु० संयुक्त, मिलित।
अन्वेषण० ना० पु० अनुसन्धान, खोज।
अन्वेषिणी० ना० स्त्री० खोजनेवाली, ढूंढने वाली।
अप० अव्य० जिस शब्द के प्रथम में य संयुक्त होता है उसका अर्थ, कु० निषिद्धत विरुद्धता, भिन्नता, आसन्नता इत्यादि होत है सर्ब० आप।
अपकर्म० ना० पु० कुकर्म, बुरा काम।
अपकार० ना० पु० अनिष्ट, बिगाड़, द्वेष अधर्म्म।
अपकारी० गु० द्वेषी, कुकर्मी।
अपकृष्ट० गु० अधम, न्यून, छोटा।
अपक्क० गु० जो पक्का न होवे।
अपघात० ना० पु० निज करसों आपको मारना।
अपचय० ना० पु० टोटा, घाटा, हानि।
अपजस० ना० पु० कलंक, अपमान, अपयश।
अपटु० गु० जो काम करने में प्रवीण नहीं, निर्बुद्धि।
अपडर० ना० पु० झूठ, डर, निजओरसे डर।
अपत० गु० पापी, बेइज्जत।
अपति० ना० स्त्री० अनादर, अपमान।
अपत्य० ना० पु० सन्तान, औलाद।
अपथ० ना० पु० कुमार्ग, मार्ग रहित।

अपथ्य० गु० जिसके खानेसे रोगअधिकहोवे अर्थात् जठरानल जिसे न पचा सके।
अपना० सर्व० निजका, स्वकीय।
अपनाहत० ना० स्त्री० घराना, कुटुम्ब, सम्बंध।
अपवस० गु० स्वाधीन, अपने वशमें।
अपभय० ना० पु० झूठ, डर, अपडर।
अपभाषा० ना० स्त्री० गंवारी बोली, वा यवनादिकों की बोली, फ़ारसी आदि।
अपभ्रंश० ना० पु० अपशब्द, अशुद्ध शब्द।
अपमान० ना० पु० अनादर, इज्जत घटाना।
अपमानी० गु० जो अपमान के योग्य है।
अपमृत्यु० ना० स्त्री० अनमौत, रोगहीन मरना, अकाल मृत्यु।
अपर० ना० पु० तगर औषधि, गु० दूसरा, अन्य, विरुद्ध।
अपरम्पार० गु० जिसका पारनहीं है, अनन्त।
अपरा० ना० स्त्री० जूही।
अपराजय० ना० पु० पराभव, हीनता, हारि।
अपराजित० गु० जो जीता न जावे ना० पु० श्रीसदाशिवजी, श्रीविष्णु नारायण।
अपराजिता० ना० स्त्री० देवी, विशेष, पुष्प विशेष, जिसको विष्णुक्रान्ता वा कौआ गोड़ी कहते हैं।
अपराध० ना० पु० दोष, पाप, घात, अधर्म।
अपराधी० गु० पापी, दोषी, अधर्मी।
अपराह्ण० ना० पु० तीसरा पहर।
अपरिचित० गु० जाति वाचक शब्द जिससे परिचय न हो, जिससे पहिचान न हो।
अपरिमित० गु० जो नापा नहींगया, बहुत।
अपर्णा० ना० स्त्री० पार्वती।
अपलक्षण० ना० पु० अपशकुन, बुरे चिह्न।
अपलोक० ना० पु० अपयश, बदनामी।
अपवर्ग० ना० पु० मुक्ति, मोक्ष, निजात।
अपवाद० ना० पु० निन्दा, अपयश, उलहना, दूसरोंसे आनकोकहना, अनियमशब्द।
अपवादी० गु० अर्थी, जो अपवाद करे।
अपवित्र० गु० अशुद्ध, छुतहरा नापाक।
अपवित्रता० ना० स्त्री० अशुद्धता, छूत नापाकी।
अपशकुन० ना० पु० बुरा सगुन।
अपशब्द० ना० पु० शब्द जो अशुद्ध है।
अपश्य० गु० जो देखा न जावे।
अपसव्य० गु० दाहिना भाग अंगका वा दाहिना हाथ वा कांधा वा जलदान में अंगो छा दाहिने कांधेपर रखना, बिरुद्ध।
अपस्मार० ना० पु० रोगबिशेष, जिसको मिरगी कहते हैं।
अप्सरा० ना० स्त्री० स्वर्वेश्या, परी।
अपहरण० ना० पु० हरलेना, लूटलेना, लूटना।
अपहर्त्ता०, अपहरता०, अपहारी० } गु० चोर, डाकू, लुटेरा।
अपह्नव० ना० पु० छिपाव, नकार।
अपक्ष० गु० पक्ष रहित।
अपाक० गु० जो पका नहींहै।
अपांग० ना० पु० नेत्रकाअंत भाग, कटाक्ष।
अपादान० ना० पु० पांचवां कारक।
अपान० ना० पु० गुदा, नीचेकी वायु, पाद, प्राण विशेष, सर्व, अपना।
अपाप० गु० पाप रहित।
अपामार्ग० ना० पु० ऊंगा।
अपार० गु० जिसकापारावार नहींहै अनन्त।
अपावन० गु० अशुद्ध, नापाक।
अपूत० गु० निर्बंश, कुपुत्र, कपूत।
अपूर्ण० गु० जो अभी पूरा नहीं भया है।
अपूर्णभूत० गु० अभी व्यतीत नहीं भया।
अपूरब०, अपूर्व० } गु० जो पहिले कभी नहीं देखा, अनूठा।
अपि० अव्य० निश्चय, ठीक, भी।
अपिधान० ना० पु० पोशाक, वस्त्र।
अपीड़० ना० पु० शिखा भूषण।

अपेय० गु० जो पीने के योग्य नहीं है।
अपेल० गु० अचल, जो टलनसके।
अपेक्षक० गु० अपेक्षा करनेहारा, निसबतकरनेहारा, अनुरोधक।
अपेक्षा० ना० स्त्री० अनुरोध, आशा भरोसा, रिश्तह, निसबत।
अपेक्षित० गु० आश्रित, अपेक्षा किया गया।
अपौरुष० गु० जिसके साध्यता नहीं है, नाताकत।
अप्रकाश० ना० पु० अंधेरा, जो प्रकटनहींहै।
अप्रतिहत० गु० जिसकी रोकनहीं है।
अप्रतीत० गु० प्रतीति रहित, अर्थात् जो विश्वास के योग्य नहीं है।
अप्रत्यय० ना० पु० अविश्वास।
अप्रत्यक्ष० गु० जो देखा न जावे।
अप्रधान० गु० मुख्यनहीं है, जो सर्दार नहींहै।
अप्रबन्ध० ना० पु० बेबन्दोबस्त, प्रबन्धहीन।
अप्रमाण० गु० बहुत, प्रमाण रहित असत्य।
अप्रसन्न० गु० जो प्रसन्न नहीं है, गंदला, नाखुश।
अप्रसिद्ध० गु० जिसको कोई नहीं जानताहै, गुप्त।
अप्राकृत० गु० जो प्राकृत नहीं है।
अप्राप्तयौवन० ना० पु० लड़का, नाबालिग़।
अप्रिय० गु० अहित, जो प्रियनहीं है।
अफरना० अ० क्रि० अधिक भोजन से पेट फूलना, अधिक धनवान् होना।
अफराना० स० क्रि० अधिक भोजनकराना।
अफल० गु० निष्फल, व्यर्थ, बे फ़ायदह।
अब० अव्य० इससमय, इदानीं, ना०पु०पानी।
अबतक० }
अबतलक० } अव्य० अभीतक, इससमयतक।
अब्भरण० ना पु० पानी भरना।
अबल० गु० निर्बल, पौरुष रहित।
अबला० ना० स्त्री० नारी, स्त्री० गु० बलहीना।
अबस० गु० निर्बल, बशरहित।
अबार० ना० स्त्री विलम्ब, देर, कुसमय।
अबुध० गु० मूर्ख, मूढ़, अहमक़, दैत्य।
अबूझ० गु० नासमझ, नादान।
अबूझा० गु० बिना समझा, अनजाना।
अबूझित० गु० जो बूझा नहीं गया।
अबेर० ना० स्त्री० अबार।
अबै० अव्य० अभी० गु० अनिश्चित।
अब्ज० ना० पु० कमल, अर्ब, चन्द्रमा, देववैद्य, शंख, वृक्ष विशेष।
अब्द० ना० पु० वर्ष, साल, सम्बत्।
अब्धि० ना० स्त्री० मंडूकी, सीपी, समुद्र।
अभक्त० गु० जो भक्त नहीं, भक्तिहीन जो हिस्सह नहीं हुआ है।
अभंग० गु० जिसका नाश न हो।
अभय० गु० निर्भय, निडर।
अभया० ना० स्त्री० हड़।
अभरण० ना० पु० गहना, आभूषण, ज़ेवर।
अभरम० गु० पतिहीन, निडर।
अभाग० }
अभाग्य } ना० पु० दुर्गति, विपत्ति।
अभागा० ना० पु० }
अभागी० ना० स्त्री० } गु० भाग्यहीन, निपत्त।
अभाय० ना० पु० अनहोना।
अभार० गु० हलका।
अभाव० ना० पु० अविद्यमान, नाश, मृत्यु, अनहोना।
अभास० ना० पु० छाया, प्रतिबिम्ब।
अभि० अव्य० सर्वदिशितें, यह जिस शब्दके प्रथममें संयुक्त होता है उसका अर्थ यथा, आगे, प्रत्येक इत्यादि होताहै।
अभिगम्य० अ० क्रि० आपुजाकर।
अभिचार० ना० पु० मन्त्र जिससे वधकिया जाताहै।
अभिजित्० ना० पु० मुहूर्त्त विशेष, इक्कीसवाँ नक्षत्र।

अभिधान० ना० पु० नाम, कोष।
अभिनव० गु० नया, नूतन, नवीन।
अभिनन्दन० ना० पु०सराहे,सम्मति,सलाह।
अभिप्राय० ना० पु० मतलब, सारार्थ अर्थ, आशय, कारण।
अभिभूत० गु० पराजित बलहीन।
अभिमत० गु० वांछित, इच्छानुसार, सम्मत।
अभिमान० ना० पु० अहंकार, घमण्ड, गरूर।
अभिमानी०
अभिमान्य० } गु० अहंकारी, मगरूर।
अभिमुख० गु० सम्मुख, सामने, वर्त्तमान।
अभिरत० गु० संयुक्त, मिलित।
अभिराम० गु० सुन्दर, सुखद, रमण।
अभिरामी० गु० रमनेवाला।
अभिलाप०
अभिलाषा० } ना० स्त्री० इच्छा मनोरथ, तमन्ना।
अभिवन्दन० ना० पु० नमस्कार करना।
अभिवाद० ना० पु० दुर्वचन, कुवचन, और बुरा बतकहाव।
अभिवादन० ना० पु० चरण ग्रहण पूर्वक नमस्कार।
अभिषिक्त० गु० जिसका अभिषेक भयाहो।
अभिषेक० ना० पु०जल छिरकना, शान्ति स्नान, पदकी प्राप्तिकेलिये पहिली क्रियाविशेष राज्य तिलक।
अभिसार० ना० पु० नायक, रति।
अभिसारिका० ना० स्त्री० नायिका,मैनापती।
अभिसारिणी० ना० स्त्री० नायिका।
अभिज्ञ० गु० प्रवीण, कदरदान, गुणग्राहक।
अभी० अव्य, इसीसमय।
अभीत० गु० निडर, अभय।
अभीप्सित० गु० प्रिय, वांछित, मनभावित।
अभीश० ना० पु० जीव, प्राण।
अभीष्ट० गु० प्रिय, वांछित,मनभावित।
अभूत० गु० जो व्यतीत नहीं भया,अभाव।
अभूतरिपु० गु० शत्रु रहित।

अभेद०
अभेव० } गु० ऐक्य, परस्पर सम्बंध, प्रकट
अभ्यन्तर० ना० पु० भीतरी, भीतरका।
अभ्यास० ना० पु० साधन, चिन्तन, क
अभ्र० ना० पु० आकाश, मेघ।
अभ्रक० ना० पु० अबरक, धातु विशेष।
अमंगल० गु० मंगल रहित, अशोभा।
अमत्त० गु० सीधा, सावधान, होश में।
अमर० गु० जो न मरे, ना० पु० देवता, [illegible]कार अविनाशी।
अमरपुर० ना० पु० ब्रह्मादेशका नगर वि[illegible] इन्द्र, विष्णु, शिव, लोक स्वर्ग।
अमरस० ना० स्त्री० आमका रस।
अमरावती० ना० स्त्री० इन्द्रपुरी।
अमरीहत० ना० पु० कचनार वृक्ष।
अमर्याद०
अमर्यादा० } ना० स्त्री० अनीति,अवज्ञा, [illegible]मान।
अमल० गु० निर्मल, उजला, मादकवस्तु,
अमलतास० ना० पु० बन्दरलाठी, औष[illegible] विशेष।
अमात्य० ना० पु० मन्त्री, दीवान।
अमान० गु० सीधे स्वभाव, मान रहित।
अमाना० अ० क्रि० समाना,भरना, खप[illegible]
अमान्य० गु० जो मानने के योग्यनहीं है
अमानुष० गु० मनुष्यता रहित, विना म[illegible]
अमावस०
अमावस्या०
अमावास्या० } ना० स्त्री० कृष्ण पक्ष समाप्ति कीतिथि वदी
अमर्ष०
अमार्ष० } गु० ईर्षा रहित, अक्रोध।
अमिट० गु० जो मिट न जावे, वा मेटा जासके।
अमित० गु० जो नापा नहीं गया, बहुत
अमिय० ना० पु० अमृत, आवहयात।
अमियमूरि० ना स्त्री० सजीवन बूटी।
अमिल० गु० खट्टा, जो नमिले।

अमी० ना० पु० अमृत।
अमुक० सर्ब० कोई, वह, अमुका, फलाना।
अमूल० गु० जिसकी जड़ नहीं है।
अमृत० ना०पु० पीयूष, सुधा, विष, पानी, देवता, गु० जो न मरे।
अमृतफल० ना० पु० आंवला।
अमृतबल्लरी० ना० स्त्री० गुरच, गिलोय।
अमृता० ना० स्त्री० हर्र, गुरच, फटकरी, नाम चन्द्रमा की एक कलाका।
अमृताद्व० ना० पु० खरबूजा, यथा (अमृताद्वौ दशांगुली) इतिनिघंटः।
अमृतेश० ना० पु० देवता, इन्द्र।
अमेध्य० ना० पु० विष्ठा, मल।
अमेय० गु० अप्रमाण, यथा श्री भगवान् जिसका प्रमाण कोई न जानसके।
अमोघ० गु० जो व्यर्थ नहीं, सफल, अचूक, फलदाता, ना० स्त्री० नदी बिशेष।
अमोघा० ना० स्त्री० हर्र।
अमोल० गु०मोल रहित, अपूर्वबस्तु बेक़ीमत।
अम्बत० गु० खट्टा।
अम्बक० ना० पु० नेत्र, आंख, यथा त्र्यम्बक, अर्थात् शिव।
अम्बर० ना० पु० आदर, आकाश, वस्त्र।
अम्बरमणि० ना० पु० सूर्य्य।
अम्बरा० ना० स्त्री० पृथ्वी, धरती।
अम्बरीष० ना० पु० राजा विशेष।
अम्बष्ठकी० ना० स्त्री० माईं औषधि।
अम्बा० ना० स्त्री० माता, महतारी।
अम्बारी० ना० स्त्री० हाथी परका आसन विशेष।
अम्बिका० ना० स्त्री माईं औषधि, माता, देवी, पार्वती।
अम्बिष्ठा० ना० स्त्री० रायलता।
अम्बु० ना० पु० जल, पानी।
अम्बुज० ना० पु० कमल।
अम्बुद० ना० पु० मेघ।
अम्बुधि० ना० पु० समुद्र।
अम्बुपति० ना० पु० वरुणदेव।
अम्बुवल्लरी० ना० स्त्री० जल पिप्पल।
अम्बुवह० ना० पु० मेघ।
अम्बुवासिनी० ना० स्त्री० मछली, कुम्भी
अम्बुभृत्० ना० पु० मेघ।
अम्भ्य० ना० पु० कमल।
अम्भफल० ना० पु० आवोसेव, यथा (अम्भफलः चापः) इति निघंटः।
अम्भोज०
अम्भोरुह० } ना० पु० कमल।
अम्भा० ना० स्त्री० माता, मा, चची, यह शब्द अरवीका है।
अम्र० ना० पु० अम्ब, आम।
अम्ल० गु० खट्टा, खटाई।
अम्लान० गु० निर्मल।
अम्लिका० ना० स्त्री० इमिली वृक्ष
अम्लिवेतस० ना० पु० अमलबेत।
अय० ना० पु० लोहा, रामायणेयथा (अयमय खण्डन ऊखमय अजहूं बूझ अबूझ)
अयं० अव्य० सर्ब, यह।
अयन० ना० पु० बर्षका आधा अर्थात् उत्तरायण वा दक्षिणायन, मार्ग, घर।
अयथार्थ० ना० पु० अन्याय, अन्धेर।
अयमात्मा० ना० पु० यहजीव।
अयान०
अयाना० } गु० भोला, नादान, मूर्ख।
अयुक्त० गु० अनुचित, बिना मेल।
अयुत० ना० पु० दश सहस्र, १००००।
अयोग्य० गु० अनुचित, असमर्थ, बेना।
अयोध्या० ना० स्त्री० अवध की प्राचीनराजधानी जहां श्री रामावतार भया था।
अयोनि० ना० पु० ब्रह्मा।
अरगट० ना० पु० छुपाव, घूंघट।
अरगा० गु० अलग, भिन्न।

अरगाना० स० क्रि० अलगाना, अ० क्रि० अलग होना, ना० पु० चुपलगाना।
अरगानी० ना० स्त्री० चुप, चुपकी।
अरगे० अ० क्रि० हठ किया।
अरझना० अ० क्रि उलझना, फसना।
अरणता० ना० पु० देशविशेष।
अरणी० ना० स्त्री० अग्नि प्रचारक काष्ठ विशेष।
अरण्ड० ना० पु० रेंड़ी का वृक्ष, अरण्ड वृक्ष।
अरण्य० ना० पु० जंगल, वन।
अरना० ना० पु० जंगली भैंसा
अरनी० ना० स्त्री० जंगली भैंस।
अरबराना० अ० क्रि० घबराना, हरबराना।
अरराना० अ० क्रि० विनारोक गिरनेकाशब्द।
अरराय० गु० विनारोक, विनासहारा।
अरलू० ना० पु० स्योना वृक्ष।
अरविन्द० ना० पु० कमल।
अराजक० गु० राजा विनादेश।
अरि० ना० पु० वैरी, शत्रु, दुश्मन।
अरिल० ना० पु० छन्द विशेष।
अरिष्ट० ना० पु० अशुभ, मृत्यु दायक, रोग, नींव वृक्ष।
अरिष्टक० ना० पु० रीठा।
अरिहा० ना० पु० शत्रुनाशक, शत्रुघ्न।
अरी० अव्य० स्त्रीका सम्बोधन।
अरु० अव्य० और, पुनः, ना० पु० कुम्हड़ा।
अरुचि० ना० स्त्री० मतलाई, अनिच्छा।
अरुण० ना० पु० लालरंग, सूर्य, लाल अरण्ड, सूर्य का सारथी।
अरुणचूड़०
अरुणशिखा० } ना० पु० मुर्गा।
अरुणा० ना०स्त्री० जपा पुष्प, गुड़हलकाफूल।
अरुणाई० ना० स्त्री० लाली।
अरुणारे० गु० लाल।
अरुणोदय० ना० पु० सूर्योदय के पहिले दो मुहूर्त, सूर्योदय।
अरुष्क० ना० पु० भिलावां।
अरे० अव्य० नीचनरका सम्बोधन, गु० अड़ा, हठा।
अरेव० ना० पु० अपराध।
अरोग० गु० भलाचंगा, रोग रहित।
अरोग्यशिवी० ना० स्त्री० किरवाली।
अर्क० ना० पु० सूर्य, मदार वृक्ष, स्फटिक।
अर्कपुष्पी० ना० स्त्री० ऊंधा होली।
अर्कविशदा० ना० स्त्री० बड़ी कटाई।
अर्गजा० ना० पु० सुगन्धि, द्रव्य विशेष।
अर्गजी० गु० जो अर्गजेसे रंगा गया।
अर्घ० ना० पु० पूजा करने की एकरीति, आठ वस्तु को मिलाय के ईश्वर हेत अर्पण, सूर्य की पूजा करके जल देना, मोल।
अर्घा० ना० पु० पात्र विशेष जिसमें देवताको स्नान कराते हैं वा जल देते हैं।
अर्चक० गु० पुजारी।
अर्चन०
अर्चना० } स० क्रि० आराधना, पूजाकरना
अर्चा० ना० स्त्री० पूजा।
अर्चि० ना० पु० आंच, टेम, ज्योति, चमक।
अर्चित० गु० पूजित।
अर्जन० ना० पु० उपार्जन, कमाई, प्राप्ति।
अर्जना० स० क्रि० कमाना, उपार्जन करना।
अर्जुन० ना० पु० वृक्ष विशेष, सफ़ेद, सुवर्ण, सहस्र बाहु, पांडुका तीसरा पुत्र, ककुभवृक्ष, धवल।
अर्णव० ना० पु० सागर समुद्र।
अर्थ० ना० पु० अभिप्राय, निमित्त, तात्पर्य, धन, दौलत, माने, मतलब।
अर्थशास्त्र० ना० पु० धन के उपार्जन करन का शास्त्र, नीतिशास्त्र।
अर्थसाधन० ना० पु० रीठा, अर्थ का ठीक करना।
अर्थात्० अव्य० जानो, अर्थ यह, यानी।

अर्थानुरोध० ना० पु० नाम के अनुरूप होना, अर्थ के अनुरूप।

अर्थान्तर० ना० पु० दूसरा अर्थ।

अर्थी० गु० धनी, बादी, अर्थबक्ता, प्रयोजन युक्त, ना० पु० याचक, अरथी, ना० स्त्री० लाश, ताबूत, टिकटी।

अर्दावा० ना० पु० मोटा पिसान।

अर्द्ध० गु० आधा।

अर्द्धचन्द्र० ना० पु० आधा चन्द्रमा।

अर्द्धचन्द्रिका० गु० कालानिसोत, आधीचांदनी।

अर्द्धजल० गु० आधापानी, मरणकाल।

अर्द्धरात्रि० ना० स्त्री० आधीराति।

अर्द्धाङ्ग० ना० पु० आधाशरीर, शीतांग।

अर्द्धांगी० गु० शीतांगी, ना० स्त्री० पत्नी।

अर्पण० ना० पु० दान, देवता को भेटदेना।

अर्पना० स० क्रि० अर्पण करना।

अर्व० ना० पु० सौ किरोड़ १०००००००००।

अर्बुद० ना० पु० दशकिरोड़, पर्वत विशेष।

अर्भक० ना० पु० पुत्र, शिशुगर्भ।

अर्यमा ना० पु० सूर्य।

अर्वाक्० गु० नीच, अव्य० पहिली।

अर्शीर्श० ना० पु० शुद्ध कर के लिये जल छिड़कना, छूना।

अर्हन्त० ना० पु० जैनी।

अल० अव्य० अत्यर्थ, समर्थ, पूरण, ना० पु० आभरण, आलस, बहुतायत।

अलक० ना० स्त्री० बालोंकी लट, घूंघर।

अलक्त० ना० पु० कुसुम्भ, महावरयुत।

अलकावली० ना० स्त्री० एक ओर के बालों की लटैं।

अलख० गु० अगोचर, अनदेखा, जो पहिचाना नजावे, यथा ईश्वर।

अलग० गु० भिन्न, जुदा, लगाव नहीं।

अलगनी ना० स्त्री० रस्सी जिस पर कपड़े धरते हैं।

अलगर्द० ना० पु० पनिहासांप, य [illegible]गर्दो जलव्याल: इत्यमर:।

अलगा० गु० भिन्न, निर्बन्ध।

अलगाना० स० क्रि० जुदा करना, अ० क्रि० जुदाहोना, अलगहोना।

अलंकृत० गु० अलंकारयुत, आभूषित।

अलंकार० ना० पु० भूषण, गहना, औरशास्त्र विशेष।

अलंग० ना० स्त्री० ओर, पार।

अलभ्य० गु० जो मिलने के योग्य न हो।

अलम्० अव्य० बहुत, ढेर।

अलम्बुषा० ना० स्त्री० श्वासा जो मुख से निकलती है, ज्ञान सारावल्यांयथा (सुख मधि अलम्बुषा बिश्रामित कुहूलिंग के देश बिरामित)

अलवाई० गु० थोड़ेदिनकी ब्यानी, रामचन्द्रिका यां यथा, (ज्यों सुत को सुरभी अलवाई)

अवलेश० गु० बहुतायत, अतिशयालवेश: इत्यभिधान:।

अलस० ना० पु० आलस्य।

अलसाना० अ० क्रि० आघना।

अलसी० ना० स्त्री० तीसी, अतसी।

अलक्षण० ना० पु० दुष्ट चिह्न।

अलात० ना० स्त्री० बनेठी।

अलान० ना० स्त्री० हाथी बांधने की जंजीर जिसको आंदू कहते हैं।

अलाप० ना० पु० आलाप, उच्चारण।

अलापना० स० क्रि० आलापना।

अलाबु० ना० पु० धूनी, पूरा।

अलि० ना० पु० बिच्छू, भ्रमर, वृश्चिक ना० स्त्री० सखी।

अलिक० ना० पु० माथा, झूठ।

अलिन० ना० पु० भ्रमर, ना० स्त्री० स्त्रियां

अलिनी० ना० स्त्री० भ्रमरी, भौंरी।

अली० ना० स्त्री० सखी, दूती, स्त्री।

अलीक० ना० पु० झूठ, मिथ्या।

अलीन० गु० अयोग्य, अनुचित, बेमेल।
अलीह० गु० अयोग्य, झूठ।
अलेख० गु० अत्यन्त, अगणित, बहुत।
अलैयाबलैया० ना० स्त्री० निछावर, और दीवाली में पूला बलाय के नचाना।
अलोन०
अलोना० } गु० लोनरहित, फीका।
अलोप० गु० छुपा, बिगाड़ा, नष्ट, प्रकट।
अलोपना० स० क्रि० छुपाना, गुप्तकरना।
अलोल० गु० अटल, थिर, ना० स्त्री० खेलकूद।
अलौकिक० गु० जो लौकिक नहीं है अर्थात् परलोक का॥ लोकातीत।

अलप० गु० थोड़ा किंचित्।
अलपतर० गु० बहुत थोड़ा।
अल्पधी० गु० लघुबुद्धी, नासमुझ।
अल्पनिन्द्रा० गु० स्त्री० थोड़ा सोना।
अल्पज्ञ० गु० कमसमझ, थोड़ाजानकार।
अल्लूक० ना० पु० आलूतरकारी।
अव० अव्य० जिस शब्द के प्रथम में यह संयुक्त होता है उसका अर्थ कभी, भिन्नता, कभी फैलाव का होता है, कभी नास्ति, कभी अनादर।

अवकाश० ना० पु० औसर, सावकाश।
अवकेशी० गु० बांझ।
अवगति० ना० स्त्री ज्ञान, वा बुरीदशा।
अवगाह० ना० पु० अथाह।
अवगाहन० ना० पु० स्नान, तैरना, थाह लगाना।
अगमाहि० अ० क्रि० थाह लगाके।
अवगीत० गु० निन्दित, दुष्ट, ना० पु० निन्दा, दोष।
अवगुण० ना० पु० खोट, दोष।
अवघट० गु० कुघाट।
अवचट० गु० गल्दृष्टि, गफलत।
अवडेरि० स० क्रि० अहलाय, धोखादेकर,

रामायणे यथा (पंचकहैं शिवसती बिवाहं पुनि अवडेरि मराइनि ताही)
अवतंस० ना० पु० पताका शिरोमणि।
अवतरना० अ० क्रि० उतरना, प्रकटहोना
अवतार० ना० पु० ईश्वर का मनुष्यादि के रूप से पृथ्वीतलपर प्रकाशित होना, जन्म।
अवतारिक०
अवतारी० } गु० परमात्मा, ईश्वरअवतार लेनेहारा, यथा राम, कृष्ण।
अवदात० गु० उज्ज्वल, उत्तम सुन्दर।
अवदीच० ना० पु० गुजराती ब्राह्मणोंकीजाति
अवध
अवधि } ना० स्त्री० बचन, मर्याद, सीमा समय वा श्री अयोध्या जो व उसके और पासकादेशप्रसिद्ध।
अवधान० गु० चौकस, सावधान, ना० पु चौकसाई, बचन।
अवध्य० गु० जो बधकरनेके योग्य नहीं है
अवधूत० ना० पु० योगी, शिवपूजक।
अवधूतनी० ना० स्त्री० योगिन।
अवनी० ना० स्त्री० पृथ्वी, धरती ज़मीन
अवनीश० ना० पु० राजा, बादशाह।
अवन्तिका०
अवन्ती० } ना० स्त्री० उज्जैन नगरी नदी विशेष।
अवम्० ना० पु० तिथि कात्तय, गु० नी
अवयव० ना० पु० अंग वा शरीर का भ
अवराधक० गु० सेवक ध्यानी।
अवराधित० गु० सेवित, ध्यान कियेगये।
अवराधना० स० क्रि० सेवाकरना।
अवरुद्ध० बँधाहुआ।
अवरेखना० स० क्रि लिखना, लकीरकरना
अवरेखी० स० क्रि० लिखी, लकीरकी।
अवरोध० ना० पु० बन्ध रोक अटक।
अवलम्ब० ना० पु० आश्रय आसरा सहा
अवि० ना० पु० पर्वत, शेष, सूर्य्य, रक्षक।
अविलम्बित०
अविलम्बी० } गु० आश्रित, लटकता, पंथी।
अविरलि० ना० स्त्री० पांति, पंक्ति, कतार

अवलोकन० ना० पु० दर्शन, दृष्टि, देखाव।
अवलोकना० स० क्रि० देखना, ताकना।
अवश० गु० पराधीन, असमर्थ।
अवशिष्ट० गु० शेष, उच्छिष्ट बाकी।
अवशेष० ना० पु० शेषबचा, बाकी रहा।
अवशेषित० गु० जो बाकी रहगया।
अवश्य० अव्य० चाहिये, निश्चय, कर्त्तव्य, जरूरी।
अवसर० ना० पु० सावकाश, घात, समय, मौकञ्, इत्तिफाक।
अवसान० ना० पु० अन्त, समाप्ति, आखिर।
अवसेरि० ना० स्त्री० देर, राहदखना, बाट हेरना।
अवस्था० ना० स्त्री० दशा, उमर, हालत, और दुर्दशा।
अवज्ञा० ना० स्त्री० अपमान, निन्दा, अनादर, तुच्छकरना, आबरूउतारना।
अवाई० ना० स्त्री० नगिचाई, आमद।
अवाक्० ना० पु० गूंगा, मूक, मौनी।
अवाच्य० गु० अकथ्य, मौनी, निरर्थ, कुवच।
अवाधी० गु० स्त्री० सुखरूपी, वाधारहित।
अवाध्य० गु० बिना वाध, अतर्क्य।
अवाध्योपकर्म० गु० वाधारहितकर्म, अतर्क कर्म।
अवारी० ना० स्त्री० दुकान, पंक्ति, रामायणे यथा (चारु बजारु विचित्र अवारी, मणिमय बिधिजनु स्वकर संवारी)। अस्वारा।
अवास० ना० पु० घर, मकान।
अविकल०
अविकलित० } गु० निश्चिन्त, आनन्द।
अविकार० ना० पु० बिकार रहित।
अविकारी० गु० जन्मादि विकार रहित।
अविगत० गु० व्यापक।
अविगति० ना० स्त्री० ज्ञान।
अविचल० गु० अचल, थिर, कायम।
अविचार० ना० पु० भूल, अन्याय, नादानी।
अविचारी० गु० बिचार रहित, अन्यायी।
अविदूरि० गु० पास, निकट।
अविद्या० ना० स्त्री० भूल, अज्ञानता, माया, विद्याहीन।
अविनय० गु० ढिठाई, चंचलाहट, गुस्ताखी।
अविनाश० ना० पु० नाश रहित, कुशल।
अविनाशी० गु० कुशल, जिसका नाशनहोवे।
अविनीति० गु० चंचल, ढीठ।
अविन्दु० गु० बिन्दु रहित।
अविरल० गु० निरन्तर, अभेद।
अविरोध० ना० पु० चैन, सुख, आनन्द, गु० विरोध रहित।
अविरोधनी० ना० स्त्री०
अविरोधी० ना० पु० } गु० सुखी, बेखटके।
अविलम्ब० ना० पु० शीघ्रता, जल्दी, यत्न।
अविलम्बित० गु० शीघ्र, जल्द।
अविवादी० गु० जो विवाद न करे, शान्त।
अविवेक० ना० पु० अविचार, अज्ञानता, गु० जोविवेक रहित हो।
अविवेकी० गु० विचार हीन, अज्ञानी।
अविशेष० समान, जो विशेष नहीं।
अविश्वास० ना० पु० अप्रतीत, बेएतबार।
अविश्वासी० गु० जिसकी प्रतीतिनहीं वा जो किसीकी प्रतीति न माने।
अविक्षीण० गु० निरन्तर, अखण्ड, पूरा।
अवेगी० ना० पु० विधारा औषधि गु० जो वेगता रहित हो।
अवेर० ना० स्त्री० ढील, विलम्ब, कुसमय।
अवेला० ना० स्त्री० कुसमय, बे वक्त।
अव्यक्त० गु० जो व्यक्त नहीं अर्थात् मालूम नहीं।
अव्यय० ना० पु० स्वर्ग, अजर, गु० जोव्यय नहो, जिस शब्दका कारकत्वनहो, कृपण।
अव्यवस्था० ना० स्त्री० जो शास्त्र से सम्मत नहीं है।
अव्यवस्थित० गु० जो ठीक नहीं है।

अव्यवहारित० गु० त्यागित, छोड़ाहुआ।
अव्यवहित० गु० मिला, व्यवधान रहित।
अव्याप्ति० ना० स्त्री० लक्ष्यमें लक्षणका जो नहींजाना, प्रकटमें प्रकटता रहित।
अव्याहत० गु० विनरोक, मायाजित, रामायणेयथा (अव्याहत गति शम्भु प्रसादा)
अशकुन० ना० पु० अपशकुन, बुरा शगुन।
अशकुनी० गु० अपशकुनी, बुरे लक्षणयुत।
अशक्त० गु० निर्बल, लाचार, असमर्थ।
अशक्ति० गु० निर्बल, असमर्थता, शक्तिरहित देव।
अशक्य० गु० असाध्य, शक्यता रहित।
अशंक० } गु० निर्भय निडर, बेखौफ।
अशंका० }
अशन० ना० पु० भोजन, खाना।
अशनि० ना० पु० वज्र।
अशरण० गु० रक्षा रहित, पनाहनहीं।
अशास्त्र० गु० जो शास्त्रसे बाहर है।
अशास्त्रीय० गु० जो शास्त्रमें उक्त नहीं है।
अशिव० गु० मंगल रहित अशुभ।
अशिष्ट० गु० जिसका व्यवहार निन्दित है।
अशुक० गु० अशोक, अदुःख।
अशुचि० गु० अपवित्र, अशुद्ध, नापाक।
अशुद्ध० गु० अपवित्र, जो ठीक नहींहै, गलत
अशुद्धता० ना० स्त्री० अपवित्रता, चूक, भूल।
अशुभ० गु० अमंगल, जो अच्छा नहो, ना० पु० पाप, दोष।
अशेष० गु० सम्पूर्ण, सारा, समस्त, सब।
अशोक० ना० पु० वृक्षविशेष, सुख, चैन।
अशोभा० गु० अनगढ़, कुरूप, ना० स्त्री० सुंदरता रहित, शोभाहीन।
अशौच० गु० नापाक, अशुद्ध।
अश्म० ना० पु० पत्थर।
अश्मरी० ना० स्त्री० पथरी, वा मूत्रकृच्छ्र-रोग।
अश्मभेद० ना० पु० पाषाणभेद।

अश्रद्धा० ना० स्त्री० घिन, चिढ़, अविश्वास।
अश्रु० ना० पु० आंसू।
अश्रुपात० ना० पु० आंसुओं का गिरना
अश्लेषा० ना० स्त्री० श्लेषा, नवाँनक्षत्र
अश्व० ना० स्त्री० घोड़ा।
अश्वगन्धा० ना० स्त्री० असगंध औषधि।
अश्वतर० ना० पु० खच्चर।
अश्वत्थ० ना० पु० पीपल वृक्ष।
अश्वपति० ना० पु० वहराजाजिनकेपास बहुत घोड़े वा घुड़चढ़ेहों।
अश्वमेध० ना० पु० यज्ञविशेष यह यज्ञराजाधिराज करसक्ताहै, जो जगत जीतहो।
अश्वयुज० ना० पु० कुंवारमास।
अश्वरक्षक० ना० पु० साईस।
अश्ववार० ना० पु० असवार, सवार घुड़चढ़
अश्वशाला० ना० स्त्री० तवेला घोड़साल।
अश्वहा० ना० स्त्री० कनेर वृक्ष।
अश्वा० ना० स्त्री० असगंध।
अश्वारूढ़० ना० पु० अश्ववार, सवार, घुड़चढ़ा।
अश्विनी० ना० स्त्री० प्रथम नक्षत्र।
अषय० गु० जिसका क्षय नहीं, अमिट।
अषयवट० ना० पु० यह बरगद जो प्रयागमें है।
अषाढ़० ना० पु० चतुर्थमास, अषाढ़, असाढ़
अष्ट० ना० पु० आठ ८।
अष्टकुरीसर्प० ना० पु० आठकुरी सांपों की अर्थात् अनन्त १ वासुकि २ तक्षक ३ कर्कोटक ४ शंख५ कुलिक ६ पद्मक ७ महापद्मक ८।
अष्टकोण० ना० पु० आठकोने।
अष्टचत्वारिंशत० गु० अठतालीस ४८।
अष्टदिशाग्रह० ना० पु० आठों दिशा के ग्रह अर्थात् सूर्य, शुक्र, मंगल, राहु, शनैश्चर, चंद्रमा, बुध, गुरु,।
अष्टधातु० ना० पु० [illegible]

रूपा, तांबा, पीतल, रांगा, कांसा, सीसा, लोहा।
अष्टपंचाशत्० गु० अट्ठावन ५८।
अष्टपहर० गु० आठपहर, दिनराति।
अष्टभैरव० ना० पु० आठभैरव अर्थात् असितांगरुरु, चण्ड, उन्मत्त, क्रोध, कपाली, भीषण काल।
अष्टम० गु० आठवां।
अष्टमांश० ना० पु० आठवांभाग $\frac{1}{8}$।
अष्टमी० ना० स्त्री० आठवीं तिथि, आठैं।
अष्टवसू० ना० पु० आठवसु अर्थात् आप, ध्रुव, सोम, धर, अनिल, अनल, प्रत्यूष, प्रभावन्त।
अष्टविंशकुलक्षण० ना० पु० अट्ठाईसकुलक्षण अर्थात् काम १ क्रोध२ क्रियाहत३ दुर्बाद ४ लोभ५ लम्पटता ६ अलज्जा७अविद्या ८ अशोभा ९ आलस्य १० अतिनिद्रा ११ दुष्टता१२अदया१३कृपणता १४दरिद्रता१५ रोग१६ मलिनता १७कुपात्रदान १८ अबूझता १९ भोग्यता २०अत्याहार२१ अहंकार २२ अदृढ़ता२३कुदान २४ दुर्भावता २५ अप्रीति २६ मोह २७ व्यंग्यवाक्यता२८।
अष्टविंशति० गु० अट्ठाईस २८।
अष्टसिद्धि० ना० स्त्री० आठसिद्धि अर्थात् अणिमा १ महिमा २ गरिमा ३ लघिमा ४ प्राप्ति ५ प्रकाम ६ वशिकरण ७ ईशता ८।
अष्टांगप्रणाम, वा दण्डवत० } ना० पु० स्त्री० आठअंगसे प्रणाम अर्थात् उर, शिर, दृष्टि, मन, वचन, पद, कर, जानुसेनमस्कार करना।
अष्टांगयोग० ना० पु०योगके आठअंग अर्थात् यम१ संयम २ आसन ३ प्राणायाम४ प्रत्याहार ५ धारणा ६ ध्यान ७ समाधि ८।
अष्टादश० ना० पु० अठारह १८।
अष्टादशपुराण० ना० पु० अठारह पुराण अर्थात् भागवत १ भविष्य २ मार्कंडेय३ मत्स्य ४ ब्रह्मांड ५ ब्रह्म६ब्रह्मवैवर्त्त७विष्णु ८ वायु ९वामन १०वराह११ अग्नि१२नारद १३ पद्म१४कूर्म१५स्कन्द१६ लिंग १७ गरुड़ १८।
अष्टादशस्मृति० ना० स्त्री० अठारह स्मृति अर्थात्, मनु १ अत्रि २विष्णु३ याज्ञवल्क्य ४ हारीत ५ उशना ६ अंगिरा ७ आपस्तम्ब ८ संवर्त्त ९ यम१०कात्यायन ११ बृहस्पति १२ पाराशर १३ व्यास १४शंखलिखित १५ गौतम १६ वशिष्ठ १७ दक्ष १८।
अष्टापद० ना० पु० कंचन, सुवर्ण, पशु।
अष्टाशीति० गु० अस्सी ८०।
असंख्या०, **असंख्यात**० } गु० अगणित, बेशुमार, बहुत।
असंशय० ना० पु० निश्चय, निस्सन्देह।
असकति० ना० स्त्री० आलस्य।
असकती० गु० आलसी।
असगन्ध० ना० पु० औषधि विशेष।
असंगत० गु० मिथ्या, अनुचित, अनर्थ।
असज्जन० गु० कुपात्र, नीच, दुष्ट।
असत्० गु० असाधु, अधर्मी।
असन० ना० पु० भोजन, खाना, वृक्ष विशेष।
असनि० ना० पु० बज्र।
असन्तान० गु० पुत्रहीन, निर्वंश।
असन्तुष्ट० गु० अप्रसन्न, धीरज रहित।
असन्तोष० गु० अधीरजता।
असभ्य० गु० जोसभाके योग्यनहीं, दुष्ट, गवांर।
असभ्यता० ना० स्त्री० दुष्टता, असज्जनता, गवांरपन, वहशत।
असम० गु० जो बराबर न हो, विषम।
असमंजस० ना० पु० दुविधा, सन्देह, बिनुलगाव।
असमय० गु० अकाल, विपतिकाल।
असमर्थ० गु० जोसमर्थ न हो, निर्बल।
असमशर० ना० पु० कामदेव।
असम्पूर्ण० गु० जो पूरा न हो।
असम्बन्ध० गु० अनमेल, अनर्थ।
असम्भव० गु० अनहोना, जो न हो सके।

असम्मत॰ गु॰ विरुद्ध, बेसलाह।
असह्॰ } गु॰ जो सहा न जावे, कठिन।
असह्य॰
असमाधि॰ गु॰ जो दूर न होसके रामायणे। यथा (देखो व्याधि असाधि बढ़ि)
असाधु॰ गु॰ अधर्मी, दुष्टमति, कमीना।
असाध्य॰ गु॰ जो कामसिद्धि न होसके, रोगी जो जीवे नहीं।
असामर्थ॰ } नां॰पु॰कुछसामर्थनहीं, लाचार
असामर्थ्य॰ } गु॰ कुछ सामर्थ नहीं रखता।
असार॰ गु॰ छूछा, पोला, सूखा, कच्चा काठ, विनापौरुष, निर्बल।
असि॰ नां॰ स्त्री॰ तलवार, अव्य॰ है, ऐसे।
असिद्ध॰ गु॰ अनबना, अनपका, जोसिद्धनहीं।
असिधेनुक॰ नां॰ स्त्री॰ छुरी।
असिनि॰ नां॰ स्त्री॰ तलवारें।
असिपत्री॰ नां॰ स्त्री॰ सेहुंड़।
असिपुत्री॰ नां॰ स्त्री॰ छुरी, कटारी।
असिदंष्ट्रक॰ नां॰ पु॰ मगर, मच्छ।
असीम॰ गु॰ सीमा रहित अर्थात् अनन्त।
अशीश॰ गु॰ शिर रहित।
असीस॰ नां॰ पु॰ आशीर्वाद, दुआ।
असु॰ नां॰ पु॰ पंच प्राण, जीव, सोच।
असुग॰ नां॰ पु॰ किरण, बाण।
असुर॰ नां॰ पु॰ दैत्य, राक्षस।
असुरविनायक॰ नां॰ पु॰ बाणासुर।
असुरारि॰ नां॰ पु॰ देवता, श्रीरामकृष्णादि।
असुहर॰ गु॰ प्राणहर, मारनेवाला।
असूझ॰ गु॰ अदृश्य, निरूप।
असूया॰ नां॰ स्त्री॰ कलंक, दोष।
असों॰ अव्य॰ यहवर्ष, इसवर्ष।
असोक॰ नां॰ पु॰ अशोक।
असोची॰ गु॰ अचेत, जो विद्या वा विचार से न होसके, जो पहिचानने के योग्य नहीं।
असोचा॰ गु॰ निर्मोही, प्रमादी।

असौ॰ अव्य॰ यह।
असौंध॰ नां॰ स्त्री॰ कुबास, बदबूय।
अस्त॰ नां॰ पु॰ छिपाव, छुपना।
अस्तव्यस्त॰ गु॰ भिन्न भिन्न, उलटा पुलटा, बे मेल।
अस्ताचल॰ नां॰ पु॰ वह पर्वत विशेष जहां सूर्य नारायण अस्त होते हैं।
अस्तित्व॰ नां॰ पु॰ मौजूदगी।
अस्थि॰ नां॰ पु॰ हाड़, हड्डी।
अस्थिमात्र॰ गु॰ हड्डीभर।
अस्थिर॰ गु॰ चंचल, चलायमान।
अस्थिरता॰ नां॰स्त्री॰ चंचलाहट, थिरताहीन।
अस्थिशृङ्खला॰ } नां॰ स्त्री॰हरसिंघाड़।
अस्थिसंहार॰ }
अस्थूल॰ नां॰ पु॰ सूक्ष्म, न्यून।
अस्थूलभटा॰ नां॰ स्त्री॰ बड़ीकटाई।
अस्मसार॰ नां॰ पु॰ लोहा।
अस्वछन्द॰ } गु॰ आधीन, अपराधीन जो
अस्वतन्त्र॰ } अपने वश में नहीं है।
अस्वत्थामा॰ नां॰ पु॰ द्रोणाचार्य्य का पुत्र।
अस्वीकार॰ नां॰ पु॰ ना मंजूर, अंगीकार नहीं।
अस्सी॰ गु॰ असी ८०।
अस्त्र॰ नां॰ पु॰ जिसको फेंकके मारते हैं यथा बाण आदि।
अह॰ नां॰ पु॰ दिन, अहंकार, कष्ट।
अहं॰ सर्व॰, मैं, हम, निज का बोधक।
अहङ्कार॰ नां॰ पु॰ गर्व, मद, घमण्ड।
अहङ्कारी॰ } गु॰अभिमानी, दम्भी, मग़रूर।
अहंकृत॰ }
अहमित॰ गु॰ अहंकार युक्त, मग़रूर।
अहरेणुका॰ नां॰ स्त्री॰ रेणुका, बालू।
अहर्निश॰ नां॰ पु॰ रातिदिन।
अह्लाद॰ नां॰ पु॰ प्रेम, अनुराग।
अहल्या॰ नां॰ स्त्री॰ गौतम जीकी स्त्री।
अहह॰ अव्य॰ आर्त शब्द यथा हाय हाय।

अहारना० स० क्रि० मड़ियाना, चिपकाना, लेईलगाना, जमाना।
अहारी० गु० खानेवाला, छाँटीहुई लकड़ी, कोईबस्तु जो मड़ियाई गई ना० स्त्री० कोयल पक्षी।
अहि० ना० पु० सांप, रुधिर, दैत्यविशेष।
अहिंसक० गु० भोला, साधु जो हिंसा न करे।
अहित० ना० पु० शत्रु, बैर, शत्रुता।
अहिफेन० ना० स्त्री० अफ़यून, अफ़ीम।
अहिमाली० ना० पु० श्रीमहादेवजी।
अहिर० ना० पु० मोरपक्षी, जातिविशेष।
अहिवल्लरी० ना० स्त्री० नागबेलि, पानआदि।
अहिवात० ना० पु० सुहाग स्त्रीका।
अहिवेलि० ना० स्त्री०नागबेलि, पानआदि।
अहीर० ना० पु० ग्वाला, आभीर।
अहीरणी० ना० स्त्री० ग्वालिन।
अहीला० गु० साहसी, निडर, बहादुर।
अहीश० ना० पु० शेषादि, सर्पादि।
अहे० अव्य० सम्बोधन, ये
अहेर० ना० स्त्री० आखेट, शिकार।
अहेरिया० / **अहेरी०** } गु० आखेट की, शिकारी।
अहो० अव्य० सम्बोधन वा आश्चर्य वा हर्ष में बोला जाता है, यथा अहोभाग्य।
अहोरात्र ना० पु० दिनराति।
अहौ० अव्य० अहो।
अक्ष० ना० पु० नेत्र, बहेरावृक्ष, पांसा।
अक्षत० ना० पु० चावल, जव पूजा आदि के गु० घावरहित, फोड़ारहित।
अक्षर० ना० पु० ककारादि वर्ण, गु० सूक्ष्म, अविनाशी।
अक्षविद्या० ना० स्त्री० रमल।
अक्षविद्वान्० गु० रम्माल, पांसावाला।
अक्षांस० ना० पु० रेखा, भूमिके उत्तर वा दक्षिण केन्द्रतक नब्बे २ अंश।
अक्षि० ना० पु० नेत्र, आंखि।
अक्षिसंकेत० ना० पु० आंखिसे इसारा करना, कटाक्ष, हावभाव।
अक्षुब्ध० गु० स्थिर, शान्त।
अक्षौहिणी० ना० स्त्री० सैन प्रमाण, इसका कथन कई प्रकारका है। यथा (नवनाग सहस्राणि नागे नागे शतं रथा रथे, रथे शतंचाश्वा अश्वेअश्वे शतन्नराः) अथवा दश बाहनी अथवा १०९३५० पैदल, ६५६१० सवार, २१८७० रथ, २१८७० हाथी।
अत्र० अव्य० यहां, इसजगह।
अत्रि० ना० पु० चन्द्रमा के पिता, मुनिविशेष।
अत्रिज० ना० पु० चन्द्रमा, दुर्वासा, दत्तात्रेय
अज्ञ० गु० मूर्ख, अजान, नादान।
अज्ञता० ना० स्त्री० मूर्खता, नादानी।
अज्ञात० गु० अनजान, नामालूम।
अज्ञासा० गु० मूर्ख, भोला, नादान।
अज्ञान गु० मूर्ख, मूर्खता
अज्ञानता० ना० स्त्री-मूर्खता, नादानी।

(आ)

आ० अव्य० जिस शब्द के प्रथममें यह संयुक्त होताहै उसका अर्थ न्यून वा उलटाहोजाता है और कभी क्रिया के अवधिका ज्ञापक होता है।
आं० अव्य० खेदोक्तिका सूचक शब्द।
आंक० ना० पु० अंक, चिह्न, मदार।
आंकना० स० क्रि० लखना, अँकाना।
आंख० ना० स्त्री० चक्षु, नेत्र।
आंग० ना० पु० अंग।
आंगन० / **आंगना०** } ना० पु० अंगना, सहन।
आंच स्त्री० अग्निकी ताप।
आंचर० / **आंचल०** } ना० पु० अंचला
आंसू० ना० पु० आंसू।
आंठ० ना० स्त्री० गांठि, विरुद्धता, ताक।
आंटना० अ० क्रि० समाना, पहुंचना।

आंटी० ना० स्त्री० फेंटा, अंटिया।
आंड ना० पु० वृषण, अंड।
आंत० ना० स्त्री० आंतड़ी।
आंधी० ना० स्त्री० झक्कड़, झंझावायु।
आंब० ना० पु० आम्र।
आंअ० } ना० पु० पेटमें रोग विशेष, आम्र, आंव० } आमाशय।
आंवला० ना० पु० वृक्ष वा फल विशेष।
आंसू० ना० पु० आंखोंका पानी।
आक, ना० पु० अर्क, मदार।
आकर० ना० स्त्री० खानि अर्थात् धातु वा रत्नादि के उत्पन्न होनेका स्थान।
आकरीय० गु० जो खानसे उत्पन्न हो।
आकर्षण० ना० पु० बलसे खींचना।
आकर्षित० गु० जो खींचागया।
आकांक्षा० ना० स्त्री० वांछा, इच्छा चाह।
आकांक्षित गु० वांछित, चाहिता।
आकांक्षी० गु० इच्छाकरनेवाला, चाहक।
आकार० ना० पु० स्वरूप, डौल, सैन, सूरति।
आकारान्त० गु० जिसके अन्त में आकार होवे।
आकाश० ना० पु० गगन, आस्मान, अम्बर।
आकाशपवन० ना० पु० लताविशेष आकाश बेलि वा आकाशका पवन।
आकाशवाणी० ना० स्त्री० वाणी जो आकाशसे होती है।
आकाशविलाशी० ना० पु० देवता, नक्षत्र, गु० जो आकाशमें विलासकरे यथापक्षी।
आकाशबेलि० ना० स्त्री० अमर बेलि।
आकाशी० गु० आकाशका, स्वर्गीय।
आकुल० गु० व्याकुल, कातर।
आकृति० ना० स्त्री० रूप, आकार, सूरति, डौल

आक्रम० ना० पु० बलको प्रकाश करके किस काम में दूसरे से अधिक होना, चढ़ाव।
आखण्डल ना० पु० इन्द्र।
आखण्डलपुर० ना० पु० इन्द्रलोक, स्वर्ग।
आखत० ना० पु० अक्षत।
आखा० ना० पु० बोरा, गठिया, चलनी।
आखात० ना० पु० खलीज।
आखु० } ना० पु० मूष, चूहा।
आखुख० }
आखेट० ना० पु० अहेर शिकार, मृगया।
आखेटकी० गु० शिकारी, अहेरी।
आख्या० ना० स्त्री० संज्ञा, नाम।
आग० ना० पु० अग्नि।
आगत० गु० उपस्थित।
आगम० ना० पु० वेदवा शिवोक्त शास्त्रविशेष भविष्यत् वा ६ अवाई।
आगमन० ना० पु० अवाई, आन।
आगमवक्ता० ना० पु० शिव, गु० जो आगम की बात बदे वा आगमका पाठक होवे।
आगमविद्या० ना० स्त्री० आगम कहने की विद्या।
आगमज्ञानी० ना० पु० तान्त्रिक जो आगम को जानता होवे॥
आगर० ना० पु० अधिक बावर।
आगरा० ना० पु० नगर विशेष।
आगरी० ना० स्त्री० कोठरी।
आगलान्त० अव्य० गलेलग।
आगा० ना० पु० सामना, अगवाड़ा।
आगामी० गु० आनेहारा, अवैया।
आगार० ना० पु० घर, मकान।
आगिल० गु० पहिला।
आगू० } अव्य० सामने, बढ़िके, अग्रे।
आगे० }
आगोट० ना० स्त्री चौकसी कैद।
आग्रह० ना० पु० उपकार जिहालत ग्रहण

आघार० ना० पु० घृत, घी, छिड़काव।
आघु० ना० पु० मोल, मर्य्याद, यथाबिहारी लाल सप्तशतिकायां। दोहा (जन्म जलधि पानिप विमल भोजग आघु अपार, रहेगुणी ह्वै गरपर भलो न मुक्ताहार)
आंगिरस० ना० पु० बृहस्पति।
आचमन० ना० पु० आचमन, अर्थात् भोजन वा पूजा करने के पहिले थोड़ा जल हथेली से रखके पीना वा कुल्ली करना।
आचरण० ना० पु० करतूत, चालि, व्यवहार, आचार, शास्त्रोक्त क्रिया।
आचार० ना० पु० विचार करना, पाखण्ड, परहेज, खटाई फारसी।
आचारी० गु० जो मनुष्य शास्त्रोक्त क्रियायत्न समेत करे।
आचार्य्य० ना० पु० वेदका उपदेशक, गुरु।
आच्छादन० ना० पु० वस्त्र, ढकना, घो घी, पोशाक।
आच्छादित० गु० वस्त्र युत, ढकाभया।
आछे० गु० अच्छेका बहुवाक्य।
आज० अव्य० अद्य, इमरोज़।
आजनेय० ना० पु० घोड़ा यथा (आजनेयाः कुलीनाःस्युर्वनीताः साधुवाहिनः इत्यमरः)
आजा० ना० पु० दादा, पिताका पिता।
आजाना० अ० क्रि० अचानक आना, पड़ना।
आजि० ना० पु० युद्ध, समर, लड़ाई।
आजीव० ना० पु० } जीविकानिर्वाह, म
आजीविका० स्त्री० } आय।
आटना० स० क्रि० भरना।
आटा० ना० पु० चोस, सूजी, पिसान।
आठकी० ना० पु० तिल जिनमें से तेल निकलता है।
आड़० ना० स्त्री० ओट, परदा।
आडना० स० क्रि० ओटकरना, आड़देना।
आडम्बर० ना० पु० उद्योग, अभिमान, हर्ष।
आडा० गु० तिरछा, टेढ़ा।

आडी० ना० पु० रक्षक, ना० स्त्री० गाने में स्वरविशेष, टेढ़ी, तिरछी, बेंडी।
आडेआना० अ० क्रि० रक्षाकरना, बचावहोना।
आढ्य० गु० धनाढ्य, धनी, स्वामी।
आतङ्क० ना० पु० भय, भीत, दुःख, ठाठ डर, प्रताप, दूबरत।
आततायी० गु० डकैत, हत्यारा, परस्त्रीहारक
आतप० ना० पु० घाम, धूप।
आतपत्र० ना० पु० छत्र।
आतपी० गु० धूपसे विकल।
आता० ना० पु० सीताफल।
आतिथेय० } गु० अतिथि का सत्कारकरना,
आतिथ्य० } अतिथि पालन, मेहमानी।
आतुर० गु० दुखी, रोगी, व्याकुल, घाबरा।
आतू० ना० स्त्री० गुरुवायित्र।
आत्मघात ना० पु० अपनीहत्या, निजघात।
आत्मघाती० गु० निज जीवहन्ता, अधर्मी, जीव को दुखदाता।
आत्मज० ना० पु० पुत्र, लड़का।
आत्मनामी० गु० जो आप से प्रसिद्ध है।
आत्मपालक० गु० आपस्वार्थी, आपकाजी।
आत्मभू० ना० पु० ब्रह्मा।
आत्ममात्र० ना० पु० समस्तजीव, जीवभर।
आत्मरक्षा० ना० स्त्री० निज जीव की रक्षा, इन्द्रबारुणी औषधि।
आत्मरक्षक० गु० निज जीव पालक।
आत्मश्लाघा० ना० स्त्री० निज मुखसेअपनी बड़ाई।
आत्महा० गु० निज जीवघाती, धर्मरहित।
आत्मा० ना० पु० स्त्री० जीव, मन, बुद्धि देह, स्वभाव, धन, अन्तर, अहंकार, आप
आत्मिक० गु० मनका, अपना।
आत्मिकता० ना० स्त्री० अपनाहत।
आत्मीय० गु० आत्मिक, अपना।
आदर० ना० पु० सत्कार, सन्मान, प्रेमसेलेना
आदरार्थ० गु० जिसमें आदर पाया जाता है।

आदर्श०
आदर्शन० } ना० पु० दर्पण, टीका।
आद्रक० ना० स्त्री० अदरक।
आदान० ना० पु० लेना।
आदि० गु० पहिला, जड़ वगैरह, शुरूअ।
आदिअन्त० गु० आरम्भ से समाप्तितक, वा आदि और अन्त, आद्यन्त।

आदिक० अव्य० इत्यादि और सब।
आदित०
आदित्य० } ना० पु० सूर्य्य।
आदित्यवार० ना० पु० प्रथमदिन, इतवार।
आदित्यहृदय० ना० पु० ग्रंथ विशेष।
आदितेय० ना० पु० देवता, अदितिजात।
आदेश० ना० पु० आज्ञा, अनुमति, योगीलोगों का प्रणाम व्याकरण में एक अक्षर को दूसरे अक्षर से बदलने को कहते हैं।
आदौ० अव्य० प्रथम, पहिले।
आद्य० गु० पहिला, प्रथम का।
आद्योपान्त० गु० पूरा, सब, समस्त।
आधुनिक० गु० इसकालका।
आधर्ष० ना० पु० भय, डर, कठिन।
आधा० गु० अर्द्ध, ½।
आधान० ना० पु० गर्भ, गर्भ का धारण।
आधार० ना० पु० प्रतिपालक, अधिकरण, सहारा, योगमें एकचक्र का नाम।
आधारी० गु० सहारा पानेवाला।
आधासीसी० ना० स्त्री० अधकपाली।
आधि० ना० स्त्री० मनकी पीड़ा, उदासी।
आधिक्य० ना० पु० बढ़ती, अतिशयता।
आधिपत्य० ना० पु० ऐश्वर्य्य, स्वामित्व।
आधीन० गु० वश, आज्ञाकारी, ताबेदार।
आधीनता०
आधीनताई० } ना० स्त्री० नम्रता, आज्ञाको पालन करना, लल्लो पत्तो, ताबेदारी।

आन० गु० और, अन्य, ना० स्त्री० आज्ञा, संकोच, सौगन्द।
आनक० ना० पु० दुन्दुभी, डंका।
आनदेव० ना० पु० और देवता।
आनन० ना० पु० मुख, अव्य० और, नहीं
आनना० स० क्रि० लाना।
आनन्द० ना० पु०
आनन्दता० स्त्री० } हर्ष, सुख, खुशी।
आनन्दित० गु० खुश, हर्षित, निहाल।
आनन्दी० गु० सुखी, खुश।
आनव०
आनिहौं० } क्रि० लाऊंगा।
आनुकूल्य० ना० पु० सहायता।
आनुपूर्वी० ना० स्त्री० मूलावधि, क्रम।
आनुमानिक० गु० युक्ति, सिद्ध।
आन्ध्र० ना० पु० तैलंगदेश।
आप० ना० पु० पानी, सर्व० स्वकीय, निज।
आपकाज० ना० पु० अपनाकाम।
आपकाजी० गु० जो अपने काममेंलगा रहता है।
आपण० ना० स्त्री० प्रण, शर्त।
आपत्ति० ना० स्त्री० विपत्ति, आफत, दोष।
आपद०
आपदा० } ना० स्त्री० विपत्ति, अभाग कठिनता।
आपन्न० गु० प्राप्त, शरण्य, ग्रस्त, अभागा।
आपपत्ति० ना० पु० वरुणदेवता।
आपरूप० गु० आप, विशेष ईश्वर।
आपस० सर्व० अपने, भाई बन्द।
आपस्तम्ब० ना० स्त्री० स्मृति विशेष।
आपाधान० ना० पु० युद्ध, समर।
आप्त० गु० जो विश्वासके योग्यहै, प्राप्त, सच्चा
आप्लुत० गु० जो नहायचुका।
आफ़ियो० स० क्रि० दिया, बख़्शा, यहशब्द अरबी का है।
आफू०
आफूक० } ना० स्त्री० अफयून, अफीम।

आबाल० ना० पु० लड़कापन,बालकता।
आभरण० ना० पु० भूषण, गहना, ज़ेवर।
आभा० ना० स्त्री० भड़क, शोभा, चमक।
आभार० ना० पु० बोझ।
आभास० ना० पु० अभिप्राय, थोड़ा अंश, चेत्र, विशेष।
आभीर० ना० पु० भीलादि, गोप, अहीर।
आभूषण० ना० पु० अलंकार, गहना।
आम० गु० ना० पु० कच्चा, आम्रफल।
आमय० ना० पु० रोग।
आमर्ष० ना० पु० क्रोध, गुस्सा, डाह।
आमर्षण० ना० पु० क्रोध करना।
आमर्षि० अ० क्रि० क्रोधयुक्त होकर।
आमलक० } ना० पु० आंवलीफलविशेष।
आमला० }
आमान्न० ना० पु० कोरा अनाज, सीधा।
आमाशय० ना० स्त्री० पेटकीथैली जिसमें खाना रहता है वा इकट्ठा होकर पचता है।
आमिष० ना० पु० मांस, गोश्त।
आमिषाहार० ना० पु० मांसखाना।
आमिषाहारी० गु० मांसखानेवाला।
आमोद० ना० पु० आनन्द, हर्ष,सुगन्ध, सुबास।
आम्बर० ना० स्त्री० बस्तुविशेष अर्थात् कहरुआ।
आम्र० ना० पु० आंबका फल वा वृक्षविशेष।
आय० ना० पु० लाभ, धनागम।
आयत० गु० लंबा, दीर्घ, घर, चौड़ा, ना० पु० घाम, धूप।
आयतन० ना० पु० घर, मकान।
आयत्त० गु० नम्र अधीन, साऊ।
आयसु ना० पु० आज्ञा, हुक्म।
आया० ना० स्त्री, लड़कोंको खिलाने वाली।
आयास० ना० पु० परिश्रम, मिहनत।
आयु० ना० स्त्री० जीवन, काल, उमर।
आयुध० ना० पु० हथियार, अस्त्रशस्त्र।
आयुर्दा० } ना० स्त्री० जीवन,काल, उमर। हयात।
आयुर्दाय० }
आयुर्बल० }
आयुष० }
आयुस० }
आरक्त० गु० लाल, सुर्ख।
आरग्वध० ना० स्त्री० किरवाली।
आरज० ना० पु० मर्यादक, मानी, उत्तम,जन श्रेष्ठ, आर्य।
आरण्ड० ना० पु० रण्ड, अण्डीकावृक्ष।
आरति० ना० स्त्री० दुःख, रति प्रेम, इश्क वा पूजा प्रसिद्ध।
आरती० ना० स्त्री दीपक जलाय के देवताकं दिखाना।
आरम्भ० ना० पु० प्रारम्भ, उपक्रम,उत्थान, शुरूत्र, लगा लगाना।
आरा० ना० पु० ताक, आला, लकड़ी चीरन का अस्त्र बिशेष।
आराति० } ना० पु० शत्रु, बैरी।
अराति० }
आराधक० गु० सेवक, भजन करनेहारा।
आराधन० ना० पु० पूजा, भजन, सेवा।
आराधना० स० क्रि० पूजा करना, अर्चना।
आराम० ना० पु० उपवन, बागीचह, चैन।
आरि० ना० स्त्री० झगड़ा, जिद्द, हठ, व्रजबिलासे यथा (देखत रहौ खिलौना चन्दा आरिन कीजियबालगोबि दा)
आरिण्य० } ना० पु० जंगलवन,पुस्तकबिशेष
अरण्य }
आरिष्ट० } गु० कठिन, दुखद, बुरा।
अरिष्ट० }
आरुक० ना० पु० आड़ूका फल वा वृक्ष।
आरुष्क० ना० भिलावां वृक्ष।
आरूढ़० ना० पु० सवार, गु० जो चढ़ाहोवे
आरे० ना० पु० आराका बहुवचन।
आरोग्य० ना० पु० क्षेम, कुशल, नीरोग।

आरोपित० गु० कल्पना कियागया, बनाया गया, सौंपा गया।
आरोप० ना० पु० कल्पना, बनावट।
आरोह० ना० स्त्री० } ऊपर चढ़ना सीढ़ी,
आरोहण० पु० } ज़ीना।
आर्त्त० }
आरत० } गु० पीड़ित, दुखित, व्याकुल।
आर्द्र० गु० गीला, सीला।
आर्द्रा० ना० स्त्री० छठा नक्षत्र।
आर्य० गु० उत्तमकुलोत्पन्न, कुलीन, उत्तम, श्रेष्ठ।
आर्य्यावर्त्त० ना० पु० वह पवित्रदेश जो पूर्व समुद्र तट से पश्चिम सिन्धु तट तक और हिमालय स विन्ध्याचल तक है।
आर्सी० ना० स्त्री० भूषण विशेष जो स्त्रियां अंगूठे में पहिनती हैं, दर्पण।
आल० ना० पु० वृक्ष वा उसका फल विशेष, पीला, हरताल।
आलम्ब० ना० पु० सहारा, मदद।
आलम्बन० ना० पु० आश्रय, अवलम्ब।
आलय० ना० पु० घर, मकान।
आलवाल० ना० पु० थाला, थांवला।
आलस० ना० पु० ढील, सुस्ती, शिथिलता।
आलसी० गु० ढीला, सुस्त, शिथिल।
आलस्य० ना० पु० आलस।
आला० ना० पु० आरा, ताक, ताख जिसमें चिराग आदि रखते हैं।
आलान० ना० पु० खूंटा जिससे हाथी बांधा जाता है बेड़ी, जंजीर।
आलाप० ना० पु० बातचीत करना स्वर निनाद।
आलि० ना० स्त्री० सखी, पंक्ति।
आलिंगन० ना० पु० परस्पर गले लगाना।
आलिंगित० गु० हर्षित, भेंटाहुई।
आलु }
आलू } ना० पु० विलायती कन्द विशेष।
आलोक० ना० पु० ज्योति, दृष्टि, चापलोसी।
आलोकन० ना० पु० दृष्टि देकर देखना।
आवझ० ना० पु० बाजा विशेष।
आवरण० ना० पु० ढाल, आच्छादन, विरूप भंवर, घेरा।
आवर्त्त० ना० पु० भँवर जो पानीमें होताहै
आवर्द्दा० ना० स्त्री० आयुर्दाय, उमर।
आवना० अ० क्रि० आना।
आवभक्ति० }
आवभगत० } ना० स्त्री० मान, सन्मान, आदर
आवभगति० }
आवलि० ना० स्त्री० पांति, पंक्ति।
आवश्यक० गु० निश्चय कर्त्तव्य जरूरीकाम
आवश्यकता० ना० स्त्री० जरूरत।
आवा० ना० पु० वङ्गा देशकी राजधानी। कुम्हार जिसमें बर्त्तन पकाता है, अ० क्रि० आया।
आवाई० ना० स्त्री० चर्चा, समाचार।
आवागमन० }
आवागवन० } ना० पु० आनाजाना।
आवाजाई० ना० स्त्री० पीछपड़ना, आना जाना।
आवाती० ना० स्त्री० अवाई।
आवाधा० ना० स्त्री० भूमिखण्ड।
आवास ना० पु० घर।
आवाहन० ना० पु० सादर बुलाना, बुलाना
आविर्भाव० ना० पु० प्रकटहोना।
आविर्भूत० गु० प्रकटवस्तु।
आविष्ट० गु० जो भूतादिक करके ग्रस्त हैं
आवृत० गु० घिर हुआ, वेष्टित।
आवृत्ति० ना० स्त्री० उद्धरिणी, पढ़ाहुआ, दुहराना, ढब।
आशक्त० गु० मोहित, गटपट, लीन और

आशक्ति० ना० पु० चाह, प्यार।
आशंका० ना० स्त्री० भय, डर, सन्देह, शक
आशय० ना० पु० अभिप्राय, आश्रय मतलब, मज़मून।
आशर० ना० पु० निशाचर दैत्य।
आशा० ना० स्त्री० आसरा, भरोसा।
आशावन्त० गु० आसरित, उम्मेदवार।
आशाविसन० गु० गंगा, तृष्णारहित।
आशावान्० गु० आशावन्त।
आशिष० ना० पु० } दुआ, भला मनाना,
आशिषा० स्त्री० } अच्छा चाहना।
आशीर्वाद० पु० }
आश्चर्य० गु० अद्भुत, ना० पु० अचम्भ, बिस्मय।
आश्चर्यवन्त० गु० ताज्जुब में, अचम्भित।
आश्र० ना० पु० रुधिर, लोहू, खून।
आश्रम० ना० पु० हिंदूलोगोंमें चारि आश्रम अर्थात् ब्रह्मचारी १ गृहस्थ २ वाणप्रस्थ ३ संन्यासी४ और ऋषियोंके रहनेका स्थान, घर।
आश्रमी० गु० आश्रमधरनेवाला।
आश्रय० ना० पु० आसरा, समीपता, गु० अधीन, शरण, छल।
आश्रित० गु० आधीन, काबू परवश।
आश्वास० ना० पु० भरोसा, समाप्ति, अध्याय।
आश्विन० ना० पु० कुवार सातवांमास।
आषत० ना० पु० अक्षत चावलादि।
आषर० ना० पु० अक्षर, वर्ण।
आषाढ़० ना० पु० असाढ़ चौथामहीना।
आस० ना० स्त्री० आशा, भरोसा।
आसंसार्थ० गु० जिस से इच्छा का बोध होता है।
आसक्त० गु० आसक्त, फरेफ़्ता।
आसक्ति० ना० स्त्री० आशक्ति, प्रीति, प्रेम।
आसन० ना० पु० बिस्तर, सेज, योगासन बैठने के लिये कुशा वा काष्ठ वा ऊन की वस्तु, बैठक, जांघ के भीतरी ओर।
आसनगत० गु० बैठा हुआ।
आसनी० ना० स्त्री० ऊन वस्त्रादि बिछौना।
आसन्न० गु० निकट, पास।
आसन्नकोण० ना० पु० पास का कोना।
आसन्नभूत ना० पु० निकटही व्यतीतभाया।
आसपास० गु० लगभग।
आसमुद्र० ना० पु० समुद्र पर्यंत।
आसय० ना० पु० आशय।
आसर० ना० पु० आशर, दैत्य।
आसव० ना० स्त्री० मदिरा बिशेष, शराब।
आसा० ना० स्त्री० आशा।
आसाम० ना० पु० देश विशेष।
आसावरी० ना०स्त्री० रागिनी विशेष, कपोत, विशेष कपड़ा विशेष।
आसिख० ना० स्त्री० आशिष।
आसीन गु० बैठा हुआ।
आसीविष० ना० पु० सांप।
आसीस ना० स्त्री० आशीर्वाद।
आसु० गु० शीघ्र, शिताबी।
आसुग० गु० बाण, वायु, सूर्य्य।
आसुतोष० गु० शीघ्र प्रसन्न होनेवाला।
आसुर० ना० पु० असुर वा कोई असुर।
आसुरी० ना० स्त्री० राक्षसीमाया, निशाचरी।
आस्कत० ना० स्त्री० आलस्य।
आस्कती० गु० आलसी।
आस्तिक० ना० पु० वेदधर्मों काफल, साधुता, धर्मशक्ति, हस्ती।
आस्तिक० ना० पु० वेद के धर्मों केफल का विश्वासी, साधु।
आस्था ना० स्त्री० टेक, सभा, परिश्रम
आस्पद० ना० पु० स्थान, पद, खिताब।
आस्पोत० ना० पु० कचनार वृक्ष।
आस्रप ना० पु० असुर, दैत्य।
आस्वाद० ना० पु० रसका अनुभव।
आह० ना० स्त्री० साहस, वीरता, धीरज।
आहट० ना० पु० घंटा, शब्द, अवाज़।

आहा० अव्य० खेद का सूचक शब्द ।
आहार० ना० पु० भोजन, खाना।
आहारी० गु० भोजन करनेवाला, भोजन के योग्य।
आहि० अव्य० है।
आहुत० } ना० स्त्री० देताओंके लिये होमने
आहुति० } के लिये जो बस्तु घृतादि।
आहवनीय० ना० पु० अग्नि, विशेष ।
आहुक० ना० पु० उग्रसेन राजा का पिता।
आहुतदान० ना० पु० ब्राह्मण को बुलाकर घर पर दान देना इस को मध्यम दान कहते हैं।

आह्निक० ना० पु० प्रतिदिन धर्मका कार्य।
आह्निकगति० ना० स्त्री० एक दिनकी चाल, प्रति एक ग्रह का नित्यभचक्र।
आह्ला० ना० पु० जलार्णव।
आह्लाद० ना० पु० हर्ष, आनंद।
आह्लादित० गु० हर्षित, आनन्दित।
आह्वान० ना० पु० आवाहन, पुकारना।
आक्षेप० ना० पु० दुर्बचन, निन्दा।
आक्षोदन० ना० पु० आखेट।
आत्रेय० ना० पु० अत्रि का पुत्र।
आत्रेयी० ना० स्त्री० नदी विशेष जो बंगाले में है।

आज्ञा० ना० स्त्री० आदेश, हुक्म।
आज्ञाकार० } गु० जो आज्ञापर चले सेवक,
आज्ञाकारी० } ताबेदार।
अज्ञाद० ना० पु० जो आज्ञा देवे, हाकिम ।
आज्ञानुयायी० गु० आज्ञावत् वर्त्तनेहारा।
आज्ञानुसार० ना० पु० हुक्म के बमूजिब।
आज्ञानुवर्त्ति० गु० ताबेदार, सेवक।
आज्ञाभिलाषी० गु० आज्ञाचाहनेवाला।
आज्ञार्थ० गु० आज्ञा का बोधजिससेहोताहै।
आज्ञाल्ँघन० ना० पु० उदूलहुक्मी, हुक्म न मानना।

(इ)

इक० गु० एक १।
इकटक० ना० पु० एक ताक से देखना।
इकट्ठा० }
इकट्ठी० }
इकठौरा० } गु० जोएक जगहमेंजमा होवे।
इकठौरी० }
इकसार० गु० सरीखा सदृश, समान।
इकारान्त० गु० जिस शब्दके अन्त में इकारहै।
इक्का गु० अकेला, अद्वितीय, एक्का।
इंगलण्ड० ना० पु० देशबिदेश, जिसमें लण्डन नगर प्रसिद्ध है।
इंगलण्डीय० गु० जो इंगलण्ड का है।
इंगितज्ञ० पु० इच्छा, समान, चलनेवाला।
इंगित० ना० पु० सैन, संकेत, आगमन, खोज।
इच्छा० ना० स्त्री० मनोरथ, चाह।
इच्छाचारी गु० मनोवत्गामी, बन्धरहित।
इच्छित० गु० इच्छा समाना, चाहा हुआ।
इच्छितफल० ना० पु० चाहा हुआ फल वा अर्थ।
इच्छानुसार० ना० पु० इच्छावत्, चाहना।
इक्षन० ना० पु० नेत्र, दृष्टि।
इडा० ना० स्त्री० धरती, देवी, बाईं श्वास ।
इत० } अव्य० यहां इधर
इतै० }
इतना० गु० यह शब्द परिमाण वा अवधि का ज्ञापक है।
इतनी० ना० स्त्री० सैन्य, गु० इस प्रमाण।
इतर० गु० अन्य, रहित, नीच।
इतरलोग० ना० पु० छोटी जाति, लोकान्तर
इति० अव्य० समाप्ति का बोधक है, अधिक, इस प्रकार।
इत्याल० ना० पु० मिलान, साम्ना, मुकाबिलह
इत्यादि ना० पु० आदिक, वगैरह।
इतिहास० ना० स्त्री० वृत्तांत, प्राचीन कथा, पुराणादि की वार्त्ता, तारीख।

इतो० } गु० इतना।
इतौ० }
इदम्० सर्व० यह।
इदानीं० अव्य० इहां, इस जगह।
इधर० अव्य० यहां इसठौर।
इन्दारा० ना० पु० बड़ा पक्का कूआं।
इन्दिरा० ना० स्त्री० लक्ष्मी।
इन्दीवर० ना० पु० नील कमल, पौदा विशेष।
इन्दु० ना० पु० चंद्रमा।
इन्दुर० ना० पु० उंदुर, चूहा।
इन्दौर० ना० पु० नगर बिशेष।
इन्द्र० ना० पु० देवताओंका राजा, प्रधान।
इन्द्रगोप ना० पु० बीर बहूटी।
इन्द्रजित० ना० पु० मेघनाद, गु० जो इंद्र को जीते।
इन्द्रपुरी० ना० स्त्री० इंद्र का नगर।
इन्द्रप्रस्थ ना० पु० दिल्लीनगर।
इन्द्रवधू० } ना० स्त्री० बीरबहूटी कीड़ा।
इन्द्रबधूटी० } लाल रंग का बर्षा में होता है, इंद्र की पत्नी।
इन्द्रयव० ना० पु० कुटज का फल, इंद्रजौ, औषधि बिशेष।
इन्द्रवारु० ना० पु० }
इन्द्रवारुणी० स्त्री० } औषधिविशेष
इन्द्रविषादिनी }
इन्द्राणी० } ना० स्त्री० शची इंद्र की पत्नी
इन्द्रायणी० }
इन्द्रायन० ना० पु० वृक्ष विशेष वा उसकाफल। जो अति सुंदर और कडुवा होता है
इन्द्रासन० ना० पु० इंद्र का सिंहासन।
इन्द्रिय० } ना० स्त्री० जिनसे रूप रसादिका
इन्द्री० } ज्ञान होता है वह दोप्रकार की दश हैं पांच कर्मेन्द्रिय अर्थात् हाथ, पांव, गुदा, लिंग, मुख, और पांच, ज्ञानेन्द्रिय अर्थात् आंख, नाक, कान, जीभ, त्वचा।
इन्धन० ना० पु० जलाने को लकड़ी आदिईंधन
इभ० ना० पु० हाथी।
इभपालक० गु० महावत, फ़ीलवान।
इभ्य० ना० पु० स्वामी।
इमं० सर्व० यह, गु० ऐसा, इसप्रकार।
इमि० गु० इसप्रकार।
इला० ना० स्त्री० धरती, नारीभवानी, देवी, बुद्धि, सरस्वती।
इलायची० ना० स्त्री० फल विशेष, एला।
इलावृत० ना० पु० पृथ्वी के नवखण्डों मेंसे एक।
इल्ला० ना० पु० मसा।
इव० अव्य० तरह, प्रकार, जैसे।
इष्ट० गु० पूजित, प्यारा, बांछित, ना० पु० देवता, मनुष्य चहीता, वस्तुचहीती।
इष्टदेव० ना० पु० पूजित देवता, जिस देवकी सेवा करे वा ध्यावे।
इष्टा० ना० स्त्री० प्रिय, प्यारी।
इष्टित० गु० बिचारित, जो मानागया।
इष्वासन० ना० पु० धनुष, कमठा, कमान।
इषु० ना० पु० बाण, तीर, आश्विन मास, और गणित में ५।
इषुधी० ना० स्त्री० पु० धनुष, कमान, कमठा।
इषुधीपति० ना० पु० धनुर्द्धर अर्जुनादि।
इस्त्री० ना० पु० लोहे का यंत्र जिससे धोबी कपड़े सँभालता है।
इस्पात० ना० पु० पक्का लोहा।
इह० सर्व० यह।
इहलोक० ना० पु० मनुष्य लोक, यह लोक।
इक्षु० ना० ऊख, गांड़ा, गन्ना।
इक्षुगंधा० } ना० स्त्री० विदारीकन्द।
इक्षुबल्ली० }
इक्षुसार० ना० पु० रस, मिठाई, गुड़।
इक्ष्वाकु० ना० पु० सूर्यवंशियों में प्रथमराजा।

[ई]

ईंट० ना० स्त्री० माटी की वस्तु जिससे भीति उठाते हैं।

ईंडुवा० ना० पु० गिरपर बोझ रखनेकाटेकान जो कपड़ा वा सन में जआदिका होता है।
ईकारान्त। गु० जिस शब्दके अन्तमें ईकार है
ईख० ना० स्त्री० ऊख, उखारी, इक्षु।
ईठ० गु० इष्ट, प्रिय, मित्र, ना० पु० गगन, देवता।
ईठि० ना० स्त्री० दोस्ती, प्रीति, सखी।
ईढि० ना०स्त्री० अपनेको अधिकजानना, हठ।
ईति० ना० स्त्री० बाधा, दुःख।
ईद० ना० स्त्री० मुसल्मानों और यहूदियों में एक पर्व्व होता है रमज़ान के पीछे, अरबी शब्द है।
ईदृश० गु० ऐसा।
ईर्षा० ना० स्त्री० हिसक, द्वेष, डाह, हसद।
ईश० ना० पु० ईश्वर, प्रभु, स्वामी विशेष शिवजू, विष्णु, नारायण।
ईशता० ना० स्त्री० प्रधानता, महत्व, माया, सिद्धि विशेष।
ईश्वर० ना० पु० प्रभु, स्वामी, विशेष. परमात्मा, शिवजी, विष्णु, नारायण।
ईश्वरता० ना० स्त्री० } मायायोगमाया, कुदरत।
ईश्वरत्व० ना० पु० }
ईश्वराराधन० ना० पु० परमेश्वरका भजन।
ईशान० ना० पु० सदाशिव, ईशानकोण।
ईशानकोण० ना० पु० पूर्व उत्तर का कोना।
ईषत० } गु० थोड़ा२, अल्प।
ईषद्० }
ईस० ना० पु० ईश, मालिक।
ईह० } ना० स्त्री० चेष्टा, इच्छा उद्यम
ईहा० }
ईक्षण० ना० पु० चक्षु, आँखि, दृष्टि।

(उ)

उचाई० ना० स्त्री० }
उचान० ना० पु० } उचाणा, उन्नति, बलंदी।
उचाव० ना० पु० }

उचाना० स० क्रि० ऊंचा करना, उठाना।
उडेलना० स० क्रि० धक्का देकर गिराना, डालना।
उकठ० ० गु० सूखा काष्ठ वा वृक्ष।
उकत० ना० स्त्री० उक्ति, कहन।
उकताना० अ० क्रि० घबराना, थकना, कुढ़ना।
उकताव० ना० पु० उपजाऊ पक्षी।
उकतारना० स० क्रि० सँभालना, यत्न करना
उकसना० अ० क्रि० उठना, ऊपर को चढ़ना वा बढ़ना।
उकसाना } स० क्रि० उठाना चढ़ाना।
उकासना }
उक्त० गु० कथित, कहाहुआ।
उक्ति० ना० स्त्री० कथन, भाषा, चतुराई, कहनी।
उखड़ाना० अ० क्रि० उखड़ना, निजस्थान से हटना।
उखड़ा० गु० उखड़ा भया।
उखड़ना० } स० क्रि० उखाड़ना, निजस्थान से हिलाना।
उखाड़ना० }
उगना० अ० क्रि० उत्पन्न होना, जमना, बढ़ना।
उगलना० स० क्रि० मुखमें कोई वस्तु डालकर फिर निकालना।
उगाल० ना० पु० जो चबाय के मुख में से फेंका।
उगाहना० स० क्रि० जमा करना, तहसीलना।
उगाही० ना० स्त्री० ब्याजलेना वा वह रुपया जो महाजन आठके नव वा नवके दश वा दशसे ग्यारह प्रतिमास एक२ रुपया करके लेता है।
उग्र० गु० क्रोधी, कठोर, भयंकर, तेज, ना०

उग्रगन्धा० ना० स्त्री० अजवायन, वच और लहसुन, गु० जिसकी गंध कठिन है।
उग्रसेन० ना० पु० राजा कंस का पिता।
उघटना० स० क्रि० किसी पर उपकार करके कहना वा बात मारना, ताना देना।
उघड़ना० अ० क्रि० नंगा होना, खुलना।
उघरे० गु० खुले, प्रगट।
उघाड़ना० } स० क्रि० नंगाकरना, खोलना।
उघारना० }
उघारी० गु० नंगी, खुली।
उचकना० अ० क्रि० कूदिके उठना, उछलना।
उचकाना० स० क्रि० ऊपर को उठाना वा चढ़ाना।
उचक्का० गु० चोर, उठाईगीर।
उचटना० अ० क्रि० अलगर होना, बिछुड़ना। न लगना, उलड़ना, फिसलना।
उचरंग० ना० पु० पतंगा।
उचरना० अ० क्रि० बात निकलना, उखड़ना।
उचाट० गु० उदासी, जी न लगना।
उचाटना० स० क्रि० उदासकरना, उखाड़ना।
उचारना० स० क्रि० उच्चारण करना, निकालना।
उचित० गु० योग्य, ठीक, मुनासिब।
उचेलना० अ० क्रि० फटना, छुटिजाना।
उचेलना० स० क्रि० मिलीहुई वस्तु को अलगर करना, उधेड़ना।
उच्च० गु० ऊंचा।
उच्चाटन० ना० पु० जी भड़कना, जी का न लगना।
उच्चार० ना० पु० पुरीष, मल, पाखाना।
उच्चारण० ना० पु० शब्द का कहना वा निकलना।
उच्चारना० स० क्रि० उचारना, बात कहना।
उच्चैःश्रवा० ना० पु० सूर्य का घोड़ा।
उच्छिन्न० गु० निर्मूल, उखड़ा, खराब।
उच्छलित० गु० उछलताभया।
उच्छिष्ट० ना० पु० जूठनि वा जूठा, भोजन अवशेष।
उच्छ्वास० ना० पु० श्वास, सांस।
उछंग० ना० स्त्री० गोद, कनिया।
उछरना० } अ० क्रि० कूदना, उठना।
उछलना० }
उछालना० स० क्रि० कुदाना, ऊपर को फेंकना।
उछाह० ना० स्त्री० आनन्द, खुशी।
उजड़ना० अ० क्रि० नाश होना, मिटना, भगना, वैरान होना।
उजला० गु० उज्ज्वल, सुफ़ेद, निर्मल।
उजागर० गु० यशवन्त, चटकीला, सुन्दर।
उजाड़० गु० सूना, वनखण्ड, वैरान।
उजाड़ना० स० क्रि० सूनाकरना, नाशकरना, वैरान करना।
उजालना० स० क्रि० उजला करना।
उजाला० ना० पु० ज्योति, तेज, प्रकाश।
उजाली० ना० स्त्री० चांदनी।
उजास० ना० पु० उजेला।
उज्जल० } गु० निर्मल, गोरा, चमकीला, साफ, सुन्दर।
उज्ज्वल० }
उझकाति० गु० झांकति, ताकत।
उझकना० अ० क्रि० देखना, स० क्रि० झिझकाना।
उटंगन० ना० स्त्री० पौदा विशेष, और नदी जो ग्वालियर के पास है।
उठंगन० ना० पु० टेकन।
उठना० अ० क्रि० खड़ाहोना।
उठवैठ० ना० स्त्री० पछाड़, साधन विशेष।
उठवैया० ना० पु० उठनेवाला।
उठान० ना० पु० उत्थान, दिखाई।
उठाना० स० क्रि० खड़ाकरना, ऊपर लेजाना।
उड़ना० अ० क्रि० भागना।
उड़ान० ना० स्त्री० उड़ने की चालि।
उड़ाना० स० क्रि० उड़ादेना, भगादेना।
उड़ाऊ० ना० पु० लुटेरा, बहुत खर्च करवैया।
उडु० ना० पु० पक्षी, नक्षत्र, मेघ, मद्द।

उडुगण० ना० पु० तारागण।
उडुप० ना० पु० घरनई, बेड़ा।
उड़िया० ना० स्त्री० उड़ैसादेश की भाषा।
उड़ी० ना० स्त्री० नाव।
उड़ैसा० ना० पु० देश विशेष जहां श्रीजगन्नाथ पुरुषोत्तमविराजमान हैं।
उड्डान०ना० स्त्री० उड़ान,संस्कृत में नपुंसक।
उढ़ना० स० क्रि० ओढ़ना, ना० पु० ओढ़ने का वस्त्र।
उढ़ाना० स० क्रि० ओढ़ना, ढापना।
उत० अव्य० ऊपर, उधर, जिस शब्द के प्रथम में यह युक्त हो उसका अर्थ अधिक लिया जाता है।
उतंग० } गु० ऊंचा, रामायणे यथा (अति
उत्तुंग० } उतंग जल निधि चहूं पासा)
उतरना० अ० क्रि० नीचेआना।
उतला० गु० उतावला।
उताना० गु० उलटा, ऊपर को पावँ किये।
उतार० ना० पु० नीचेआना, नीचला।
उतारना० स० क्रि०नीचेलाना, दूरि करना।
उतारा० ना० पु० ढालु, अपमान, छुट्टौती, पारजाना।
उतावल० ना० स्त्री० शीघ्रता, जल्दी।
उतावला० गु० वेगी, शीघ्र, फुर्तीला।
उतावली० ना० स्त्री० शीघ्रता, फुर्त्ती, गु० फुर्तीली।
उताहिल० गु० शीघ्र, जल्द।
उत्कट० गु० बरजस्त: उसी समय तेजअधिक
उत्कण्ठा० ना० स्त्री० अभिलाषा, चाहना।
उत्कर्ष० ना० स्त्री० बड़ाई।
उत्कल० ना० पु० उड़ैसा देश, उड़ैसा के वासी।
उत्क्रम० ना० पु० ऊपर चढ़ना।
उत्कृष्ट० गु० अच्छा, श्रेष्ट, उत्तम।
उत्तमगन्धा० ना० स्त्री० मालती।
उत्तमांग० ना० पु० शिर, चोटी।

उत्तमाशा० ना० स्त्री० आफ्रिका के दक्षिण की अन्तरीप, केपगुडहोप।
उत्तर० ना० पु० प्रश्न का बोधक, जवाब, दक्षिण के सम्मुखकी दिशा, राजाविराट का पुत्र।
उत्तरकेन्द्र० ना० पु० जिस को भास्कराचार्य शास्त्री ने निज प्रभृति में सुमेरु लिखा है, यह स्थान अत्यन्त शीत के कारण अगम्यहै।
उत्तर कोशल० } ना० पु० अवध देश।
उत्तरकोशला० }
उत्तरखण्ड० ना० पु० उत्तर का देश।
उत्तरा० ना० स्त्री० राजाविराट की कन्या जो अभिमन्यु को विवाही थी।
उत्तराधिकारी० ना० पु० मरने के पीछे जो धनाधिकारी।
उत्तराफाल्गुनी० ना० स्त्री० बारहवांनक्षत्र।
उत्तराभाद्रपद० ना० पु० छव्बीसवां नक्षत्र।
उत्तरायण० ना० पु० माघादि छः मास।
उत्तरार्द्ध० गु० पिछिला आधा।
उत्तराषाढ़० ना०स्त्री० इक्कीसवां नक्षत्र।
उत्तराहा० गु० जो उत्तर दिशा का है।
उत्तरी० गु० उत्तर का।
उत्तरीय० ना० स्त्री० ओढ़नी, रामचन्द्रिकायां यथा(पदपद्म को शुभ घूंघरी, मणि नीलहाटक सों जरी, युत उत्तरीय विचारिकै, भुवडारि दी पग टारि कै) गु० उत्तर देश का पदार्थ वा मनुष्यादि।
उत्तरोत्तर० अव्य० आगे आगे।
उत्तानपत्र० ना० पु० दोनों अरण्ड।
उत्तानपाद० ना० पु० राजा विशेष, ध्रुव का पिता।
उत्ताल० गु० शीघ्र, जल्दी, वेग।
उत्तीर्ण० गु० पार पहुँचा, निर्मुक्त।
उत्तू० ना० पु० चुन्नति, चुनाई वस्त्रादिकी।
उत्थान० ना० पु० उठान, उद्योग।

उत्थापन० ना० पु० उठावना, न थपना।
उत्थित० गु० उठा हुआ।
उत्पत्ति० ना० स्त्री० जन्म, पैदायश।
उत्पन्न० गु० जन्मा, प्रकटा।
उत्पल० ना० पु० कमल, कोई।
उत्पाटन० ना० पु० जड़समेत उखाड़ना।
उत्पात० ना० पु० अशुभ का सूचक, उपद्रव।
उत्पादन० ना० पु० जन्मावना, पैदाकरना।
उत्प्रेक्षा० ना० स्त्री० ढील, सदृशता,
उत्सर्ग० ना० पु० देवतादि के लिये द्रव्य का त्याग, वितरण, किसी प्रकार की आज्ञा।
उत्सव० ना० पु० आनन्द, यज्ञ, अधीरज।
उत्साह० ना० पु० उद्योग, आनन्द।
उथपन० ना० पु० उखाड़ना, उठाना।
उथपना० स० क्रि० उठादेना, उखाड़ डालना।
उथपित० गु० उठाया गया।
उथलना० अ० क्रि० उलटना।
उथलपुथल० गु० उलट पुलट।
उथला० गु० छिछला, थोड़ा गहिरा।
उदक० ना० पु० जल, पानी।
उदघाटी० ना० स्त्री उदयता, उदयाचलकी घाटी।
उदधि० ना० पु० समुद्र।
उदधिनन्द० ना० पु० चन्द्रमा।
उदनपाक्य० ना० पु० पियावासा, पौधा।
उदन्वान० ना० पु० समुद्र, सागर।
उदमाते० गु० मत्त, मस्त, मखमूर।
उदय० ना० पु० प्रकटना, रोशन, ज्योति।
उदयगिरि० } ना० पु० पर्वत बिशेष जहां
उदयाचल० } सूर्योदय होता है।
उदयास्त० ना० पु० सूर्योदय से सूर्यास्ततक, उदयाचलसे अस्ताचलतक।
उदर० ना० पु० पेट।
उदरनि० ना० पु० पेटका बहु वचन भाषा में
उदरवृद्धि० ना० पु० जलन्धर रोग विशेष।
उदरे० गु० फटे।
उदात्त० ना० पु० ऊंचा स्वर।
उदान० ना० पु० पंच प्राणमेंसे एक।
उदार० गु० पु० दाता, सखी।
उदारता० ना० स्त्री० दातापन, दातव्यता।
उदास० ना० पु० एकान्त, गु० निराला, निर्मोह, दुख सुखसमान, ज्ञाता, मनमलीन।
उदासी० ना० पु० एकान्ती, ना० स्त्री० मलीनता, गु० मनमलीन, एक प्रकार के सन्तों का धर्म यथा नानकपन्थी, जो मनुष्य शत्रु मित्र रहित संसार में विचरे।
उदासीन० गु० जिसका कुल शील नहीं जाना अर्थात् पाहुन, समानवर्ती गृहस्थाश्रम रहित।
उदाहरण० ना० पु० दृष्टान्त, मिसाल।
उदित० आविर्भूत, प्रकाशित, रोशन।
उदीची० ना० स्त्री० उत्तर दिशा।
उदीच्य० ना० पु० ऐरावती नदी के उत्तर और पश्चिम का देश।
उदुम्बर० ना० पु० गूलर वृक्ष, तांबाधातु।
उदूखल० ना० पु० गूगल।
उद्गार० ना० पु० डकार, बमन, छर्दि।
उद्गारवाची० गु० हर्ष दुःखादि भाव बतानेहारा।
उद्घाटन० ना० पु० कूपसे पानी निकालने के लिये डोल रस्सी, चरसा, खुरबैया।
उद्दाल० ना० पु० कचनार।
उद्दालक० ना० पु० एकमुनिका नाम है।
उद्दिष्टलोहित० ना० पु० लाल चन्दन।
उद्दीप्त० गु० प्रज्वलित, अतिप्रकाशित।
उद्देश० } ना० पु० अन्वेषण, प्रीतिकी कामना
उद्देश्य० } निमित्त, व्याकरण में जिसका समाचार कहाजाय।
उद्धत० गु० कुचाल, अभिमानी, ना० पु० राजाकामल्ल।
उद्धार० ना० पु० त्याग, चाण, रक्षा, छुट्टी।

उद्धारण० ना० पु० छोड़ना, छूटना।
उद्धारना। स० क्रि० छुड़ाना, प्राण देना।
उद्भव० ना० पु० जन्म, पैदायश।
उद्भिज० } उद्भिद० } ना० पु० वृक्षतृणादि जो पृथ्वी फाड़ उगते हैं।
उद्यत० ना० पु० गु० परिश्रमी, तैयार।
उद्यम० ना० पु० उद्योग, उपाय, रोजगार।
उद्यान० ना० पु० राजाका उपवन, बाग, निमित्त।
उद्योग० ना० पु० उद्यम, उत्थान।
उद्योत० ना० पु० प्रकाश, चमक।
उद्वाह० ना० पु० विवाह।
उद्विग्न० गु० अधीरज, व्याकुल।
उद्वेग० ना० पु० व्याकुलता, घबराहट, गड़बड़, दुःख।
उद्रेक० ना० पु० स्मरण।
उधर० अव्य० वहां।
उधार० ना० पु० करज।
उधारन० ना० पु० छुड़ानेहारा।
उधारना० स० क्रि० छुड़ाना, मुक्ति देना।
उधेड़ना० स० क्रि० सुलझाना, खोलना।
उनचास० गु० चालीस और नौ ४९।
उनतालीस० गु० तीस और नौ ३९।
उनतीस० गु० बीस और नौ २९।
उनये० गु० घटा, दबिआये।
उनसठ० गु० पचास और नौ ५९।
उनासी० गु० सत्तर और नौ ७९।
उनींदे० गु० नींदभरे।
उन्नीस० गु० दस और नौ १९।
उन्दुर० ना० पु० चूहा, मूस।
उन्नत० गु० ऊंचा, बलन्द।
उन्नति० ना० स्त्री० ऊंचाई, बढ़ती।
उन्मत्त० } उन्मद० } गु० मतवाला, विक्षिप्त, सिड़ी और कटभोज से एक उन्मत्तता-सी है।
उन्माद० ना० पु० चित्तभ्रम, सिड़पन।
उन्मादन० ना० पु० रोगविशेष जिसमें चित्त भ्रम होकर सिड़पन होजाता है।
उन्मुख० ना० पु० ऊर्ध्व मुख, ऊपर देखना।
उन्मेष० ना० पु० पलक, झपक।
उन्हार० ना० स्त्री० डाल, गु० रूप, समान, सदृश।
उप० अव्य० समीप, यह जिस शब्द के प्रथम में संयुक्त होता है उसका अर्थ कभी अधिकाई कभी समीपता कभी न्यूनता आदिक होजाता है।
उपकण्ठ० ना० पु० किनारा, तट।
उपकरण० ना० पु० सामग्री, सामान।
उपकानन० ना० पु० कृत्रिमवन, बाग।
उपकार० ना० पु० कृपा, सहायता, अहसान।
उपकारी० गु० कृपावन्त, सहायक, सुमित्र, लाभयुत, फायदःमन्द।
उपकालिका० } उपकुंचिका० } ना० स्त्री० कलौंजी।
उपक्रम० ना० पु० प्रारम्भ, धोखा।
उपगति० गु० जिसवस्तु के लिये वाचादिया।
उपग्रह० ना० पु० बंधुआ, कृपा, सहायता, ग्रह सम्बन्धी तारा।
उपचार० ना० पु० उपाय, सेवा, वैद्यकाई, व्यवहार, घूस।
उपज० ना० स्त्री० जो तत्काल में कहाजावे अथवा गाजावे।
उपजना० अ० क्रि० उगना, बढ़ना, जन्मना।
उपजा० गु० जन्मा, उगा, पैदाहुआ।
उपजाऊ० गु० उपजनेहारा।
उपजाना० स० क्रि० उत्पन्नकरना, सिरजना।
उपजित० गु० जो उत्पन्न भया, जन्मित।
उपजीविका० ना० स्त्री० जीविका, वृत्ति।
उपड़ना० अ० क्रि० उखड़ना।
उपताप० ना० पु० रोग, फुर्ती, ऊष्मा, पीड़ा।
उपदंश० ना० पु० मवाद, सुजाक।

उपदा॰ ना॰ स्त्री॰ भेंट।
उपदेश॰ ना॰ पु॰ शिक्षा, मन्त्र, दान।
उपदेशक॰ } गु॰ जो उपदेश देवे, गुरू।
उपदेशी॰ }
उपद्रव॰ ना॰ पु॰ उत्पात, अन्याय और विग्रह, बखेड़ा।
उपद्रवी॰ गु॰ बखेड़िया, उत्पाती।
उपद्वीप॰ ना॰ पु॰ द्वीप समीप, छोटाटापू।
उपधान॰ ना॰ स्त्री॰ तकिया, रजाई।
उपधि॰ गु॰ साथी राहक्का, धोखा।
उपनन्द॰ ना॰ पु॰ नंदकी सन्तान वा उनके सम्बंधी।
उपनयन॰ ना॰ पु॰ ब्राह्मणादि तीन वर्णों का यज्ञोपवीत अर्थात् जनेऊ धारणकेहेतुसंस्कार।
उपनाम॰ ना॰ पु॰ पदवी, खिताब वा एकही मनुष्य का द्वितीयनाम अथवा कुटुम्बी नाम यथा, लाला, साहु, तिवारी।
उपनिषद्॰ ना॰ स्त्री॰ बेदका रहस्यभाग।
उपनेत्र॰ ना॰ पु॰ चश्मह, ऐनक।
उपपति॰ ना॰ पु॰ जार, द्वितीय कन्तस्त्रीका।
उपपत्ति॰ ना॰ स्त्री॰ मुख्यता, सबूत।
उपपातक॰ ना॰ पु॰ महापाप, यथा गोवधादि।
उपमा॰ ना॰ स्त्री॰ समानता, दृष्टांत, नजीर।
उपमान॰ ना॰ पु॰ सादृश्य, जिससे उपमा दीजावे यथा कमल नयन यहां कमल उपनाम औ नयन उपमेय है।
उपमेय॰ ना॰ पु॰ जिसकी उपमादीजाती है।
उपयुक्त॰ गु॰ योग्य।
उपयोगी॰ गु॰ अनुकूल, लाभकारी, मुफीद।
उपराग॰ ना॰ पु॰ चंद्रमा सूर्य्य का ग्रहण वा विषय भोग।
उपराजा॰ ना॰ पु॰ युवराज, राजाका नायब।
उपरान्त॰ अव्य॰ पीछे, पश्चात्।
उपराम॰ ना॰ पु॰ संसारी सुख की निवृत्ति, बैराग्य, ऊपरी।
उपराला॰ ना॰ पु॰ सहायता, मदद, अधिक।
उपरि॰ अव्य॰ ऊपर।
उपरोध॰ ना॰ पु॰ संकोच, सहायता, बड़ाई, गौरव।
उपर्ना॰ ना॰ पु॰ अंगोछा, एकपट्टा, ओढ़नी।
उपल॰ ना॰ पु॰ पत्थर।
उपलक्षण॰ ना॰ पु॰ थोड़ा जिससे समूचा समझाजावे, गु॰ जिससे गुणी जानाजावे।
उपला॰ ना॰ पु॰ कण्डा।
उपवन॰ ना॰ पु॰ कृत्रिम वन, आराम, बाग।
उपवर्ह॰ } ना॰ पु॰ तकिया, सिरहाना।
उपवर्हण॰ }
उपवास॰ ना॰ पु॰ व्रत, लंघन, रोजह।
उपवीत॰ ना॰ पु॰ यज्ञोपवीत, जनेऊ।
उपवेद॰ ना॰ पु॰ जो विद्या बेदोंसे निकली है। और चारि उपवेदहैं अर्थात् आयुष, गन्धर्व, धनुष, धर्मशास्त्र।
उपशम॰ ना॰ पु॰ शांति, समाई।
उपशास्त्र॰ ना॰ पु॰ विद्याजोशास्त्रसेनिकली है
उपस॰ ना॰ स्त्री॰ दुर्गन्धि, सड़ाहिंद।
उपसना॰ अ॰ क्रि॰ उवसना, सड़ना।
उपसर्ग॰ ना॰ पु॰ क्रियाके साथ संयुक्त जो प्र परा, अप, सम, इत्यादि।
उपस्थ॰ ना॰ पु॰ स्त्री॰ लिंग, योनि।
उपस्थित॰ गु॰ संमुखागत, प्राप्त, तैयार।
उपसागर॰ ना॰ पु॰ छोटा समुद्र, समुद्रका भाग।
उपहार॰ ना॰ पु॰ भेंट, नजर, पूजा।
उपहास॰ ना॰ पु॰ ठट्ठा, हंसी।
उपाख्यान॰ ना॰ पु॰ पुराणकी कथा।
उपाटना॰ स॰ क्रि॰ उखाड़ना।
उपादान॰ ना॰ पु॰ विभेदरूप, निमित्त, कारण।
उपाधि॰ ना॰ स्त्री॰ उपद्रव, अन्याय, समीप, प्राप्त, माया, बाधा, ना॰ पु॰ स्वामी, मालिक, धर्मकी चिन्ता, गु॰ छल, कपट।

उपाधी॰ गु॰ अधर्मी, उपद्रवी, अन्यायी।
उपाध्या॰ ना॰ पु॰ ब्राह्मण, जाति विशेष।
उपाध्याय॰ ना॰ पु॰ अध्यापक, पढ़ानेहारा।
उपाना॰ स॰ क्रि॰ सिरजना, उतपन्न करना, उपार्जन करना।
उपानत्॰ ना॰ पु॰ जूता।
उपान्त्य॰ ना॰ पु॰ अन्त अक्षर का पूर्ववर्णादि
उपाय॰ ना॰ पु॰ उद्योग, यत्न, रीति,तदबीर।
उपायी॰ गु॰ उद्योगी, यत्नी।
उपार्जन॰ ना॰ पु॰ विद्या वा धनादिका संग्रह, कमाई, प्राप्त।
उपार्जित॰ गु॰ जो प्राप्त भया, कमाया।
उपालम्भ॰ ना॰ पु॰ उलाहना।
उपास॰ ना॰ पु॰ व्रत, उपवास।
उपासक॰ } गु॰ जो उपासना करे, सेवक।
उपासी॰
उपासना॰ ना॰ स्त्री॰ सेवा, टहल, अनुवृत्ति देवादि विषय भावना विशेष।
उपास्य॰ गु॰ उपासना के योग्य, आराध्य।
उपेक्षा॰ ना॰ स्त्री॰ धोखा, त्याग।
उफना॰ } अ॰ क्रि॰ उबलना,जोशखाना।
उफनाना॰
उफाल॰ ना॰ पु॰ कूदन, कूदनि, कूदना।
उबकना॰ अ॰ क्रि॰ वमन होना,जीमलकनाकी
उबकाई॰ ना॰ स्त्री॰ वमन, जीकी मतलक।
उबकाई॰ अ॰ क्रि॰ वमन करना, उछाल करना।
उबटन॰ ना॰ पु॰ वह, आटा वा बेसन वा सार्षों जिससे देहका मैल छुड़ाते हैं।
उबटना॰ स॰ क्रि॰ उबटन लगाना।
उबरना॰ अ॰ क्रि॰ बचना।
उबरा॰ गु॰ बचा।
उबनना॰ अ॰ क्रि॰ खलबलाना, खौलना।
उबाल॰ ना॰ पु॰ खलबलाहट के पीछे उफनाना।
उबसना॰ अ॰ क्रि॰ सड़ना, कुगन्धिकरना।
उबसाना॰ स॰ क्रि॰ सड़ाना।
उबारना॰ स॰ क्रि॰ बचाना, छुड़ाना।
उबारू॰ ना॰ पु॰ बचाव, छुटकारा।
उबालना॰ स॰ क्रि॰ पकाना, उसीजना।
उभक॰ ना॰ पु॰ रीछ, भालू।
उभय॰ सर्व॰ गु॰ दो।
उभरना॰ अ॰ क्रि॰ उठना निकला, उमड़ना।
उभार॰ ना॰ पु॰ उठान, फुलावट,गुमड़ा।
उभारना॰ स॰ क्रि॰ फूलना॰ उठाना।
उभौ॰ ना॰ पु॰ दोनों।
उमगा॰ गु॰ फूला, उठा।
उमगाना॰ स॰ क्रि॰स॰ फुलाना, उठाना, मन बढ़ाना।
उमंग॰ ना॰ स्त्री॰ मग्नता, धुन,तृष्णा,चाहना।
उमंगना॰ अ॰ क्रि॰ उमंगसे आगेजाना।
उमंगी॰ गु॰ धुनी, अभिलाषी।
उमण्डना॰ } अ॰ क्रि॰ उभरना, घिरना।
उमड़ना॰
उमरी॰ ना॰ स्त्री॰ गूलरवृक्ष।
उमहाना॰ अ॰ क्रि॰ उमड़ना।
उमा॰ ना॰ स्त्री॰ पार्वती भवानी।
उमानाथ॰ ना॰ पु॰ श्रीमहादेव जी।
उर॰ ना॰ पु॰ छाती, गोदी, हृदय।
उरग॰ ना॰ पु॰ सांप, सर्प।
उरगना॰ स॰ क्रि॰ सहना, जोगवना, राम चंद्रिकायां यथा (आइ भरत्थ कहाधीकरै जियभाय गुनौ जो दुखदेय तौलैउरगौ यह बातसुनौ)
उरग्र॰ ना॰ स्त्री॰ भेंड़ी।
उरगाद } ना॰ पु॰ गरुड़, मयूर और न्यौला।
उरगारि
उरझना॰ अ॰ क्रि॰ अटकना, लगना।
उरला॰ गु॰ इधरका।
उरु॰ ना॰ स्त्री॰ जंघका ऊपरीभाग, गु॰ बहुत
उर्णा॰ ना॰ स्त्री भेंड़ी।

उर्मि० नाο स्त्रीο लहरी, बीची० ।
उर्द० नाο पुο माष, अन्न विशेष ।
उर्वरा० नाο स्त्रीο उपजाऊ धरती, खेती के योग्य ।
उर्बिज० नाο पुο जोधरतीमें उपजाहै, संगल ।
उर्बिजा० नाο स्त्रीο श्रीजानकीजी ।
उर्वशी० नाοस्त्रीο मुख्यअप्सरा, मनवसी, धुकधुकी, आभरण ।
उर्वी० नाο स्त्रीο पृथ्वी, धरती ।
उरमण्डन० नाο पुο कुच, स्तन, चूंची ।
उरहन० नाο पुο गिल्ला, शिकायत ।
उरोज० नाο पुο कुच, स्तन ।
उलझनि० नाο स्त्रीο फसाव, अटकाव ।
उलझना० अο, क्रिο फसना, लपटना, सο क्रिο झगड़ना ।
उलझाना० सο क्रिο फँसाना, अटकाना, भिड़ाना, लपटाना ।
उलझेड़ा० नाο पुο उलझन, फँसाव ।
उलटना० सο क्रिο पलटना, फेरना, अο क्रिο औंधा होना, उलटिजाना ।
उलटा० गुο औंधा, पलटा ।
उलटाना० सο क्रिο औंधाना, पलटना ।
उलटापुलटा० गुο गटपट, नीचेऊपर ।
उलथना० अο क्रिο लहराना ।
उलथा० नाο पुο उलथा, तर्जुमा रागिनी विशेष, नृत्यभेद ।
उलहना० नाο पुο दोष, निन्दा, गिल्ला, अο क्रिο उगना, लहलहाना ।
उलाहना० नाο पुο गिल्ला, शिकायत ।
उलूक० नाο पुο उल्लू, दिवान्ध, घुघूपची ।
उलूखल० नाο पुο ओखरी ।
उलूपी० नाοस्त्रीο मछली, बभ्रुबाहनकी माता
उल्का० नाο पुο लूका, अग्नि वा तारा जो आकाश से गिरता है वा दीपक का फूल ।
उल्कापात० नाοपुο ताराछूटना, लूकागिरना उपद्रवीय कारण होना आश्चर्य ।
उल्था० नाο पुο उल्था; तर्जुमा; नृत्यविशेष ।
उल्मुक० नाοपुο लूका, कोयल; जलीलकड़ी ।
उल्लंघन नाο पुο अन्यथा, आभंग करना, वा न मानना, लांघिजाना ।
उल्लाला० नाο पुο छन्दविशेष ।
उल्लास० नाο पुο मेल, लेश ।
उल्लू० नाο पुο पक्षी विशेष, मूर्ख, अहमक
उल्लूपन० नाο पुο मूर्खता, अहमकी ।
उशीर० नाο पुο तृण बिशेष की जड़ जिसमें गन्धि होती है खस ।
उशना० नाο पुο शुक्राचार्य्य, स्मृति बिशेष ।
उष्ट्र० नाο पुο ऊंट ।
उष्ण० नाο पुο गर्म, तप, तपन, गरमी ।
उष्णकटिबन्ध० नाο पुο पृथ्वी का मध्यस्थान अर्थात् मध्य रेखा के उत्तर २३½ अंश और दक्षिण २३½ अंशतक ।
उष्णज० नाο पुο वनस्पति, जो पृथ्वी पर उगते हैं ।
उष्णीष० नाο पुο पगड़ी, मुकुट ।
उसन्ना० अο क्रि οउबलना, पकना ।
उसरना० अο क्रिο टलना, पीठदेना ।
उसाना० सο क्रिο उबालना, बुरकाना ।
उसारा० नाο पुο ओसारा, डेवढ़ी,
उसास० नाο पुο श्वास, दम ।
उसासी० नाο स्त्रीο फुरसत, कल ।
उसाहि० गुο कुसमय, बेमौसम ।
उसीजना० सο क्रिο उबलना ।
उसीसा० नाο पुο सिरहना, तकिया ।
उस्तर० गुο सेंत, बिनमोल ।
उहरना० क्रिο बैठना, दबना ।

(ऊ)

ऊंघ० नाο स्त्रीο सोवान, झपकी नींद ।
ऊंघना० अο क्रिο नींदआना, झपकी आना
ऊंघाई० नाο स्त्रीο ऊंघ ।
ऊंचा० गुο उच्च, बलंद ।
ऊंट० नाο पुο पशु विशेष ।

ऊटकटारा० ना० पु० भर भोंड़।
ऊटकटीला० ना० पु० पौधा बिशेष।
ऊकारान्त० गु० जिस शब्द के अन्त में ऊकार है।
ऊख० ना० स्त्री० गन्ना वा गन्नोंकाखेत।
ऊखल० ना० पु० बड़ी ऊखली।
ऊखाड़ी० ना० पु० गन्नों का खेत।
ऊत० ना० पु० मनुष्य जो संतान हीन मरे, निरोध, अविवाहित अति दुष्ट वा मूर्ख।
ऊतर० ना० पु० उत्तर, बचाव।
ऊत्क्रम० गु० विपरीत क्रम, विना मिलान, बेसिलसिल।
ऊदबिलाव० ना० पु० जल जंतु बिशेष।
ऊदा० गु० भूरा।
ऊदाई० } ना० स्त्री० कपिल, भूरापन।
ऊदाहट० }
ऊधौ० ना० पु० श्रीकृष्ण का एक सखा।
ऊन० ना० स्त्री० भेड़ी आदि के वाल, थोड़ा। न्यून।
ऊनत्रिंश० } ना० पु० उन्तीस।
ऊनविंशति० }
ऊना० ना० पु० खड्गविशेष, धोप।
ऊनी० गु० जो ऊनसे बना है।
ऊपर० ना० पु० उपरि।
ऊपरिस्थ० गु० ऊपर ठहरा भया।
ऊबट० गु० औघट, अगम्य, कुमार्ग।
ऊमरि० ना० स्त्री० गूलरिका वृक्ष।
ऊर्ज० ना० पु० कार्त्तिकमास।
ऊर्ण० ना० पु० मेषादि के लोम, ऊन।
ऊर्णनाभि० ना० स्त्री० मकड़ी।
ऊर्णायु० ना० स्त्री० भेड़ी।
ऊर्ध्व० गु० ऊपर।
ऊर्ध्वकण्डा० ना० स्त्री० बड़ी सतावरि।
ऊर्ध्वतिक्त० ना० पु० चिरायता।
ऊर्ध्वपुण्ड्र० ना० पु० [illegible]

ऊर्ध्वरेता० ना० पु० संन्यासी ऋषि, और जितेन्द्रिय, जिसका स्त्री प्रसंगमें कामपतन नहो
ऊर्ध्वश्वास० } ना० पु० ऊपर की स्वांसा
ऊर्ध्वसास० }
ऊर्ध्व० अव्य० ऊपर,
ऊर्मिला० ना० स्त्री० संज्ञा विशेष।
ऊलूआ० ना० पु० तृण विशेष।
ऊषण० ना० पु० कालीमिरच और पीपरामूल।
ऊष्मा० ना० स्त्री० गर्मी, क्रोध रोष।
ऊषर० ना० पु० ऊसर।
ऊषरपा० ना० पु० खारीलोन।
ऊषा० ना० स्त्री० बाणासुर की कन्या।
ऊषाकाल० ना० पु० प्रातःकाल, तड़का।
ऊसर० ना० पु० वह धरती जिसमें अन्नआदि उत्पन्न नहीं होता है।
ऊह० ना पु० तर्क।

(ऋ)

ऋक्० } ना० पु० प्रथम वेद
ऋग्० }
ऋकारान्त० गु० जिस शब्द के अन्तमें ऋकार हो।
ऋचा० ना० स्त्री० वेदके मंत्र।
ऋजु० गु० सरल, सीधा।
ऋजुभुज० गु० सीधोरेखा वा भुजा मेंड़।
ऋजुभुजक्षेत्र० ना० पु० वह क्षेत्र जो कई सूधीरेखाओं से घिरा हो।
ऋण० ना० पु० उधार, कर्ज़ह।
ऋणक० गु० कर्ज़दार।
ऋणिया० गु० धरता, करज़ी।
ऋणी० पु० करज़दार।
ऋतु० ना० स्त्री० बसंतादि छः, अर्थात् बसंत १ ग्रीष्म, २ वर्षा, ३ शरद, ४ हेमन्त, ५ शिशिर ६ और रज, समय, मौसम।
ऋतुमती० ना० स्त्री० रजस्वला कपड़ों से

ऋद्धि० } ना० स्त्री पार्वती जी, औषधि, पौ
ऋधि० } धा बिशेष धन, सम्पदा।
ऋषि० ना० पु० वेदज्ञ, मुनि, और तपस्वी।
ऋषिपति० ना० पु० ऋषियों में जो प्रधान, बहु बिद्या निधान, भागवतधर्मी।
ऋषिमित्र० ना० पु० शान्त प्रिय, फ़क़ीरों का दोस्त, रामचन्द्रिका में विश्वामित्र बोधक।
ऋषिराज० }
ऋषीश० } ना० पु० ऋषिपति।
ऋषीश्वर० }
ऋषभ० ना० पु० राग, स्वर, बिशेष, श्रेष्ठ।
ऋक्ष० ना० पु० भालु, रीछ, तारा।
ऋक्षपति० }
ऋक्षराज० } ना० पु० जाम्बुवन्त और चन्द्रमा।
ऋक्षेश० }

[ए]

ए० अव्य० ग्यारहवां अक्षर, सम्बोधनकासूचक।
एक० गु० गिनतीका प्रथम अंक, अद्वितीय।१।
एककाल० गु० समान समय, और एकसमय।
एककालीन० गु० समान काल में उत्पन्नभया हुआ उमर।
एकटक० ना० पु० एक ताकस देखना।
एकट्ठा० गु० जो एक स्थानमें जमा किया वा भयाहै।
एकतराज्वर० ना० पु० अन्तरिया, तिजरा वा तिजारी।
एकतही० ना० पु० एक जगह, ना० स्त्री० सिरजाई।
एकता० ना० स्त्री० एकाई, मेल, समानता।
एकतान० गु० एकमति, दुबिधा रहित।
एकदा० अव्य० एक समय।
एकरस० गु० षट्भाव विकार रहित।
एकरूप० ना० समभाव।
एकलोटा० } गु० जो लड़का अपने माता पि
एकलोता० } ता का अकेला होवे।
एकवचन० गु० बात एक मुख्य नर।
एकवर्णात्मक० गु० जिसशब्द में एकअक्षरहै
एकसर० गु० एकमति, दुबिधा रहित।
एकसा० गु० समान, बराबर।
एकसार० समान, एकरस।
एकक्षत्र० ना० पु० बिना खटके, एकछत्रराज्य।
एकत्र० अव्य० एकठौर, एकस्थान।
एकत्रता० ना० स्त्री० एकठौर होना।
एकाई० ना० स्त्री० एकता।
एकाएकी० अव्य० अचानक, एकबार में।
एकाकार० गु० समान रूप, कलिधर्म, एक जाति, एकाचार, ब्राह्मणादि का विशेषवर्ण धर्मको त्यागिके पश्वादि समान रहना।
एकाकी० गु० अकेला।
एकाग्र० गु० एकमन, एकमति, दुबिधारहित।
एकांक० गु० निश्चयकारि सत्य।
एकादशी० ना० स्त्री० पक्षकी ग्यारहवींतिथि।
एकाधिपति० ना० पु० अनेकदेशोंका एकराजा।
एकान्त० गु० निराला, निपट, निर्जन स्थान।
एकान्तर० ना० पु० एक ओर।
एकान्तरकोण० ना० पु० एकओरका कोना।
एकायन० गु० एकमति, एक मार्ग।
एकारान्त० गु० जिसशब्दके अन्तमें एकारहो।
एकाक्ष० ना० पु० काक, काना।
एकैआंक० अव्य० निश्चयकारि सत्य।
एकैक० गु० प्रत्येक, हरएक।
एड़० ना० स्त्री० घोड़ेको दौड़ाने वा चलाने के निमित्त पांवके पिछले भागकी ठोकरमारना।
एड़ी० ना० स्त्री० पांवका पिछला भाग।
एण० ना० पु० पाप, हानि, मृग, हरिण, घर, कपट।
एणी० ना० स्त्री० हरिणी।
एणीन० ना० स्त्री० एणीका बहुवाक्य।
एणमद० ना० पु० कस्तूरी, मुश्क।
एतदर्थ० अव्य० इसलिये।
एतना० गु० इतना, इसक़दर।
एतान० गु० इतने, इसक़दर, इसप्रकार।

एतादृश० गु० ऐसे, इसप्रकार।
एतावता० अव्य० इसकरके, इसकारण।
एतावन्मात्र० गु० इतनाही, यहीकेवल।
एरण्ड० ना० पु० अरण्ड, रेंड़।
एलवा० / एलवालुक० / एलवालु० } ना० पु० औषधि विशेष अर्थात् सुसव्वर।
एला० ना० स्त्री० इलायची।
एलोई० ना० पु० हे हमारे ईश्वर।
एव० / एवं० / एवम्० } अव्य० इसप्रकार, और।
एवमस्तु० अव्य० ऐसाही हो।

[ऐ]

ऐंच० ना० पु० संकोच, खेंच।
ऐंचना० स० क्रि० खेंचना।
ऐंठ० ना० स्त्री० बल, मड़ोड़।
ऐंठना० स० क्रि० मरोड़ना, बलदेना, अ० क्रि० बलखाना, मड़ड़िजाना।
ऐकाधिपत्य० ना० पु० अद्वितीय देशाधिपत्य, पदवी।
ऐकाहिक० ना० पु० अन्तरिया।
ऐक्य० ना० पु० एकता, समानता।
ऐगुन० गु० औगुण।
ऐनमैन० गु० ज्योंकात्यों।
ऐन्द्रजालिक० ना० पु० नटवर, दिटबंध।
ऐरावत० ना० पु० इन्द्रका हाथी।
ऐरावती० ना० स्त्री० नदी विशेष।
ऐवक्रा० ना० स्त्री० ककरासिंगी।
ऐश्वर्य० ना० पु० विभव, माहात्म्य, सम्पत्ति प्रताप, बड़ाई।
ऐश्वर्यवान्० / ऐश्वर्यशाली० } गु० सम्पत्ति करके सुशोभित।
ऐसा० गु० इसप्रकार, इसके समान।

[ओ]

ओ० अव्य० सम्बोधन, करुणा, स्मृति।
ओंठ० ना० पु० ओष्ठ, होंठ।
ओंडा० गु० गम्भीर।
ओंधा० गु० औंधा, रस्सी जो छप्पर में बांधते हैं।
ओक० ना० पु० घर, आश्रय, ठिकाना ना० स्त्री० उबकाई।
ओकना० अ० क्रि० बमन करना, उछाल करना।
ओकारान्त० गु० जिसके अन्त में ओकारहै।
ओखली० ना० स्त्री० गाली, उलूखल।
ओघ० ना० पु० समूह, बहुतायत।
ओछा० गु० छिछोरा, हलका, छोटा।
ओज० ना० पु० प्रताप, बल, तेज।
ओझ० ना० पु० पचौनी, झोंझ, पेट।
ओझड़० ना० स्त्री० झोंक, धक्का।
ओझड़ी० ना० स्त्री० पचौनी, आंत।
ओझल० ना० स्त्री० ओट, छुपाव गु० जो छुपा है।
ओझा० ना० पु० भोकस, टोनहा, यंत्री वा शाक्तधर्मी।
ओट० ना० स्त्री० आड़, पक्ष।
ओटना० स० क्रि० आड़ करना, बचाना, रेतना, रुईसे बिनौला निकालना, रोकना।
ओटा० ना० पु० आड़, वैठन।
ओड़न० ना० स्त्री० ढाल, फरी।
ओड़ना० स० क्रि० सहना, रोकना।
ओड़ा० ना० पु० खांचा, बड़ा टोकरा।
ओढ़ना० स० क्रि० पहिरना, ना० पु० रजाई, पटू, लोई आदि।
ओढ़नी० ना० स्त्री० स्त्रियों का ओढ़ना।
ओत० ना० स्त्री० बढ़ोतरी, बचती, हीनता।
ओतप्रोत० ना० पु० तानाबाना, चौड़ाई, लम्बाई में ग्रन्थित, पलटे पर बिवाह।

ओदा० गु० गीला, भीगा।
ओधे० गु० अधिकारी, लागे।
ओप० ना० स्त्री० सुन्दरता, चमचमाहट, घोट।
ओपना० स० क्रि० घोटना, साफ़करना।
ओपनी० ना० स्त्री० वहफ़िसान जिस पर जिलाकरते हैं।
ओपी० अव्य० उधर, क्रि, गु० साफ़ की।
ओर० ना० स्त्री० कगर, मार्ग, अलँग।
ओरी० गु० पच्छ, पक्षी, मदद, ना० स्त्री० ओलती।
ओल० ना० पु० सूरण, जिमींकन्द, मनोती, बदले।
ओलती० ना० स्त्री० ओरौनी, ओरी।
ओला० ना० पु० जलमय पत्थर, और चीनी शक्कर का जो बनता है।
ओषधि० ना० स्त्री० जो पौधा फल झरजाने के पीछे फिर से उत्पन्न हो।
ओष्ठ० ना० पु० दांतों का ढकना, होंठ।
ओस० ना० स्त्री० जो रात्रि समय छोटी २ फुहार पड़ती है, शीत।
ओसर० ना० स्त्री० कलोर भैंस।
ओसरा० ना० पु० } पारी० बारी, पंती।
ओसरी० ना० स्त्री० }
ओसीसा० ना० पु० उसीसा, सिरहाना।
ओहो० अव्य० वाहवाह, आहा।

[औ]

औ० अव्य० और।
औंगी० ना० स्त्री० चुप्पी, झुगापन, चुपड़ी हुई गाड़ी।
औंघाना० अ० क्रि० झपकीआना।
औंड० ना० पु० बेलदार।
औंडा० गु० गम्भीर।
औंधना० अ० क्रि० उलटना, उमण्डना।
औंधा० गु० उलटा।
औंधाना० स० क्रि० उलटाना।
औकारान्त० गु० जिस के अंत में औकारहै।
औघट० गु० अगम्य, जहां जाय न सके।
औचक० } अव्य० अचानक, नागहान।
औचट० }
औछ० ना० पु० नड़ विशेष।
औटन० ना० पु० जलाव।
औटना० स० क्रि० जलाना, सुखाना।
औत्तानपादि० ना० पु० ध्रुव भक्त प्रसिद्ध।
औत्कर्ष्य० ना० पु० श्रेष्ठता, उत्तमता।
औत्सुक्य० ना० पु० चिन्ता, व्याकुलता, पछितावा।
औथरो० गु० उथला, कम गहरा।
औदात० गु० अवदात, श्वेत।
औदार्य० ना० पु० दातापन, उदारता।
औदासीन्य० ना० पु० बिषयोंमें वैराग्य।
और० अव्य० पुनः, फिर, गु० अधिक, दूसरा
औरस० ना० पु० ब्याहिताकापुत्र।
और्ध्वदैहिक० ना० पु० मृतक की क्रिया।
औषध० } ना० स्त्री० रोग नाशक द्रव्य, दवा, इलाज।
औषधि० }
औषधिपति० } ना० पु० चन्द्रमा।
औषधीश० }

[क]

कं० अव्य० ना० पु० जल, सुख, अग्नि, शिर, काम; सुवर्ण।
ककड़ी० ना० स्त्री० फल वा तरकारी विशेष।
ककरहा० } ना० पु० बारह खड़ी, वर्ण।
ककहरा० }
ककार० ना० पु० क।
ककुभा० ना० स्त्री० दिशा, और छन्दविशेष।
ककुष्ट० ना० पु० नींबवृक्ष।
ककुस्त० ना० पु० धनियां मसाला, कपनीक।
ककोरना० स० क्रि० खोदना, खरोंचना।
कखरी० ना० स्त्री० कांख, बगल।
कखवारी० } ना० स्त्री० कांखका फोड़ा।
कखौरी० }

कगर० ना० स्त्री० छोर,अन्त,किनारा।
कंक० ना० पु० कुहीपक्षी।
कंकण० ना० पु० हाथका भूषण विशेष।
कंकर० ना० पु० जिससेचूना बनताहै, बहुत कड़ी मिट्टी, नीच।
कंकाली० ना० स्त्री० डाकिनी।
कंगनी० ना० स्त्री० पौधाविशेष, मालकंगुनी।
कंगरोड़० ना० पु० रोड़, पक्षीविशेष।
कंगाल० गु० अधनी,भिखारी, दरिद्री।
कंगालता० ना० स्त्री० दरिद्रता, निर्धनता।
कंगालिन० ना० स्त्री० डाकिनी, डायन, दरिद्रिनि।
कंगनी० ना० स्त्री० कंगनी।
कंगरा० ना० पु० गुम्मद,मटादिक,काकवार।
कंघा० ना० पु० } बाल झाड़नेकेलियेकाष्ठादि की वस्तु।
कंघी० ना० स्त्री० }
कच० ना० पु० बाल, केश।
कचकना० अ० क्रि० मुरझना, पिराना।
कचकचाना० अ० क्रि० किरकिराना, भिनभिनाना।
कचकाना० स० क्रि० मुरकाना।
कचनार० ना० स्त्री० वृक्षविशेष।
कचपचिया० ना० पु० गुच्छातारोंका, कृत्तिका।
कचरा० ना० पु० } फल विशेष।
कचरी० ना० स्त्री० }
कचहरी० ना० स्त्री० सभा, समाज,मजलिस।
कचाई० ना० स्त्री० अजीर्ण, कच्चापन।
कचालू० ना० पु० कन्दविशेष।
कचियाहट० ना० स्त्री० घिनघिनाना।
कचूर० ना० पु० औषध विशेष।
कचौरी० ना० स्त्री० पूरी पीठीवा धोईभरी।
कच्चा० गु० खाम, अनाड़ी, अनपका।
कच्छ० ना० पु० कछुआ वा द्वितीयविष्णुका अवतार, देश जो गुजरात के पास है कछनी।
कच्छप० ना० पु० कूर्म, कछुआ।

कच्छी० गु० जो कच्छदेशका घोड़ा आदिहो।
कछ० ना० स्त्री० काछ।
कछना० स० क्रि० धोना, पोछना, ना० पु० काछ।
कछनी० ना० स्त्री० काछ बांधना।
कछलम्पट० गु० कुकर्मी, व्यभिचारी, अजितेन्द्रिय।
कछवाहा० ना० पु० राजपुत्र का वर्ण जो श्री रामचंद्रके पुत्र कुशनामी स उत्पन्न भया।
कछार० ना० स्त्री० नदी की तराई वा किनारा।
कछारना० स० क्रि० छांटना, धोना।
कछु० सर्व० कुछ, किंचित्।
कछुरा० ना० पु० जवासा।
कछू० सर्व० कुछ, किंचित्।
कज० ना० पु० कंज, कमल।
कजरा० ना० पु० काजल, गु० काजललगाय।
कजरारे० गु० काजल लगाये हुये।
कजला० गु० काला, काजल लगाय।
कज्जल० ना० पु० काजल, अंजन, सुरमा।
कज्जलगिरि० ना० पु० काजल का पर्वत।
कञ्चन० ना० पु० सुवर्ण, कनक,जातिविशेष।
कञ्चनक० ना० पु० कचनार, मैनफल।
कञ्चनी० ना० स्त्री० कंचन जातिकी स्त्री, नाची, पतुरिया, सोन की पुतली।
कंचु० } ना० स्त्री० चोली, अंगिया।
कञ्चुकी० }
कञ्ज० ना० पु० कमल।
कञ्जर० ना० पु० जाति विशेष जो रस्सी वा सिरकी वेचतेहैं।
कञ्जा० गु० जिसकी आंख की पुतली नीली पीली है, ना० पु० वृक्ष वा उसका फल।
कञ्जिया० ना० स्त्री० आंखकी फुड़िया, छोटी फुड़िया।
कञ्जूस० गु० सूम, कृपिण, लालची।

कटक० ना० पु० सैन, फ़ौज़, दल, नगर विशेष जो उड़ैसा देशमें है।

कटकट० ना० पु० झगड़ा, दांतों से दांत लड़ाना।

कटकटाना० स० क्रि० चबाना किसी वस्तुका।

कटकटेरि० ना० स्त्री० दारुहल्दी।

कटकना० ना० पु० बांधना, उपाय, ठेका।

कटकाद्या० ना० स्त्री० सेमरवृक्ष।

कटघरा० ना० पु० कटहरा।

कटंकटी० ना० स्त्री० दारुहल्दी।

कटना० अ० क्रि० कटिजाना, लज्जितहोना, घायल होना, मोहित होना।

कटनी० ना० स्त्री० कटाई, अनाज काटने का समय वा काटने की वस्तु यथा कैंची।

कटफल० ना० पु० कायफल।

कटम्भरी० ना० स्त्री० स्यौना वृक्ष।

कटरा० ना० पु० हाट, चौक।

कटहरा० ना० पु० कटहरा, बड़ा पिंजड़ा।

कटह० गु० काटनेवाला।

कटा० ना० स्त्री० माराजाना बहुत लोगोंका।

कटाक० ना० स्त्री० जो दस्तदर्दहोकरआवे।

कटाना० स० क्रि० किसीपदार्थके टुकड़ेकराना।

कटार० ना० पु० खंजर।

कटारा० ना० पु० औषधि, पौधा विशेष।

कटारी० ना० स्त्री० खंजर, छुरी।

कटाह० ना० पु० कड़ाह, कड़ाही।

कटाक्ष० ना० पु० वानरविशेष, ना० स्त्री० तिरछी चितवन।

कटि० ना० स्त्री० लंक, कमर।

कटित० गु० खपत।

कटिबन्ध० ना० पु० पृथ्वी के लघु भाग करने के लिये उसके पांच कटिबन्ध नियत किये अर्थात् शीत कटिबंध दो, और सम कटिबंध दो २, उष्ण १।

कटीला० ना० पु० पौधा विशेष, गु० कांटोवाला सजीला, सावन्त।

कटु०
कटुक० } गु० कड़ुवा, कड़ा, बुरा।

कटुकी० ना० स्त्री० कुटकी औषधि।

कटुग्रन्थ० ना० स्त्री० पिपरामूल।

कटुकट०
कटुभद्र० } ना० स्त्री० सोंठि।

कटुभी० ना० स्त्री० मालकंगुनी।

कटुरोहिणी० ना० स्त्री० कुटकी औषधि।

कटैया० ना० स्त्री० पौधा कांटों वालाविशेष।

कटोरा० ना० पु०
कटोरी० ना० स्त्री० } भोजन करने का पात्र विशेष।

कट्ठा० ना० पु० काठकाजिसपर कपड़ा धोतेहैं।

कठथानी० गु० रोमांगित, रोमखड़े हुये।

कठउन्दर० ना० पु० काष्ठोदर, रोगविशेष।

कठड़ा० ना० पु०
कठडी० ना० स्त्री०
कठरा० ना० पु०
कठरी० ना० स्त्री० } काठकी थाली वा पात्र विशेष।

कठवत० ना० स्त्री काठका बर्त्तन विशेष।

कठारि० ना० स्त्री० काठकाबर्त्तन, कमण्डल।

कठिन० गु० निष्ठुर, कठोर, कड़ा, मुश्किल।

कठिनता० ना० स्त्री०
कठिनत्व० ना० पु० } कठोरता, निठुरता, कड़ापन, सख्ती।

कठिया० ना० स्त्री० काठकी छोटीमाला, काठ का छोटासा पात्र।

कठिल्ल० ना० पु० करेला तरकारी।

कठेठी० ना० स्त्री० कड़ी, कठिन।

कठोर० गु० निठुर, कड़ा, असह, ना० पु० बेल वृक्ष वा उसका फल।

कठोरता० ना० स्त्री० निठुरता, निठुराई।

कठोलिया० ना० स्त्री० काठका छोटासापात्र।

कठौता० ना० पु०
कठौती० ना० स्त्री० } काठका बड़ापात्र।

कड़क० ना० स्त्री० धड़ाका, चटक, गर्जनि, स्फुर्त्त।

कड़कना० अ० क्रि० चटकना, धड़कना, गरजना

कड़खा० ना० पु० युद्धमें वढ़ावा देनेकीघात कहना।
कड़खैत० गु० भाट जो बढ़ाव देता है।
कडुआ० गु० तीता, तीक्ष्ण, निठुर, योद्धा।
कडुवाहट० ना०स्त्री० तीक्ष्णता।
कड़ा० गु० कठोर, दृढ़, मगरा, ढीठ, निठुर, ना० पु० लोहेका वा चांदी आदिकाभूषण जो हाथमें पहिनते हैं।
कड़ाड़ा० ना० पु० नदीका ऊंचा किनारा।
कड़ाह० ना० पु० दुग्धादि औटनेकेलियेलोहे का पात्र, गुरुनानक का भोग।
कड़ाही० ना० स्त्री० छोटा कड़ाह।
कड़ी० ना० स्त्री० कांडी, धरनी, धन्नी।
कडु० ना० स्त्री० खुजली, खारिश्त।
कढ़ाना० अ० क्रि० निकलना, उठना, चितना।
कढिल्लक० ना० पु० लालपुनर्नवा।
कढ़ी० ना० स्त्री० भोजन विशेष जोबेसन औ दही से वनता है।
कढुआ० ना० पु० उधार, कर्ज़।
कण० ना० पु० धान्य, अनाज, राज्यग्राह्यद्रव्य ज़र्रा।
कणा० ना० स्त्री० पीपरी।
कणामूल० ना० पु० पीपरामूल।
कणासुफल० ना० पु० अंकोल औषधि।
कणिका० ना० स्त्री० सोनजुही, अणु, लेश, टुकड़ा, ज़र्रः।
कणी० ना० स्त्री० छिटक, टुकड़ा, ज़र्रः।
कण्टक० ना० पु० कांटा, गोखुरू, शत्रु, कृपण, पित्तपापड़ा।
कण्टकलता० ना० स्त्री० खीरा फलविशेष।
कण्टकारि० } ना० स्त्री० छोटीकटाई, सफे-
कण्टाकिनी० } द घीकुवारि।
कण्टकिफल० ना० पु० कटहल।
कण्टकी० ना० पु० विल्व, बेलु।
कण्टफल० ना० पु० गोखुरू।
कण्टार० गु० कटीला।
कण्टारिका० ना० स्त्री० छोटी सफेदकटाई।
कण्टिया० ना० स्त्री० आंकड़ी।
कण्ठ० ना० पु० गला, घांटी, उपस्थित, मुखाग्र।
कण्ठगत० गु० गलेमें, जानबलब।
कण्ठमाल० } ना० स्त्री० गलेकीमाला, मुख्य-
कण्ठमाला० } रोग जिसमें गलासड़जाताहै।
कण्ठला० ना० पु० माला जो लड़कों के लिये बहुयंत्रयुत बनाते हैं।
कण्ठस्थ० ना० पु० मुखाग्र।
कण्ठा० ना० पु० बड़ी गुरियों का माला।
कण्ठाग्र० गु० मुखाग्र, ज़बानी।
कण्ठाभरण० ना० पु० गलेका भूषण।
कण्ठी० ना० स्त्री० छोटीमालातुलसीआदिकी।
कण्ठीरव० ना० पु० सिंह, व्याघ्र, शेर।
कण्ठ्य० गु० जिन अक्षरों का उच्चारणकंठसे होवे।
कण्डा० ना० पु० उपला।
कण्डी० ना० स्त्री० छोटा उपला।
कण्डुपुष्पी० ना० स्त्री० शंखाहोली।
कण्डू० ना० पु० रोगविशेष, खुजली, नमुहाई।
कण्डूघ्न० ना० स्त्री० पवांर, औषधि।
कण्डेरा० ना० पु० धुनियां, जाति विशेषजो तीर बनाते हैं, कमानगर।
कण्व० ना० पु० मुनि विशेष।
कत० अव्य० कहां, क्योंकर, किसलिये।
कतना० अ० क्रि० काताजाना।
कतरन० } ना० पु० काटन।
कतरा० }
कतरना० स० क्रि० काटना।
कतरनी० ना० स्त्री० कटनी, कैंची।
कतराना० स० क्रि० कटवाना।
कतहु० अव्य० कभी।
कताई० ना० स्त्री० कातने का काम, कातने का पैसा।
कतीरा० ना० पु० गोंद विशेष।
कत० अव्य० कहां क्योंकर।

कत्था० ना० पु० खदिर, खैर।
कत्सायल० ना० पु० काला हरिण।
कथक० गु० पौराणिक, पवांरिया, कथिक।
कथन० ना० पु० कहना, वाक्य का प्रयोग कहना।
कथना० अ० क्रि० कहना।
कथनीय० गु० कहने के योग्य।
कथा० ना० स्त्री० कहानी, बृत्तांत, पवांरा।
कथित० गु० कहा हुआ।
कथोपकथन० ना० पु० आलाप, परस्पर बात चीत।
कथ्य० ना० स्त्री० हर्रै, गु० कहने योग्य।
कद० अव्य० कब।
कदद्ध्वा० ना० स्त्री० अतिमार्ग, कठिनमार्ग।
कदन० ना० पु० नाशक, बधिक।
कदम्ब० ना० पु० समूह, बृक्ष विशेष, कदम।
कदम्बक० ना० पु० समूह, गिरोह।
कदर्य० गु० लोभी, कंजूस।
कदली० ना० पु० केला बृक्ष।
कदक्षर० ना० पु० कुत्सित वर्ण।
कदा० अव्य० कब।
कदाचार० गु० शास्त्रसे विपरीत व्यवहार।
कदाचित्० } अव्य० जो कभी होता हो
कदापि० } शायद।
कदेन० ना० पु० दुःख, क्लेश।
कद्रू० ना० स्त्री० काली नाग की माता, कश्यप जी की स्त्री।
कधू० अव्य० कभी।
कन० ना० पु० कण, अणु।
कनक० ना० पु० सोना, धतूरा।
कनकटा० गु० बूचा।
कनकाचल० ना० पु० सुमेर पर्वत जो मनुष्य को अगम्य है।
कनखजूरा० ना० पु० गोजर, कीट प्रसिद्ध।
कनल० ना० पु० सिलावां।
कनवाई० ना० स्त्री० कान छेदना।
कनागत० ना० पु० आश्विन कृष्णपक्षमें पितरों का श्राद्ध।
कनिक० ना० पु० चून, पिसान, आटा।
कनियाना० स० क्रि० संकोच से कतरायजाना, आंख छुपाना।
कनियाहट० ना० स्त्री० खींच, संकोच।
कनिष्ठ० गु० छोटा।
कनिष्ठा० ना० स्त्री० पांचवींअंगुली, नीचस्त्री।
कनिष्ठिका० ना० स्त्री० पांचवीं अंगुली।
कनिहा० गु० घुना।
कने० अव्य० पास, साथ।
कनेर० } ना० पु० करवीर बृक्ष जिसका फूल
कनेल० } देवतों को चढ़ता है।
कनैया० ना० पु० कर्णवेधन, ना०स्त्री० डाली।
कनौज० ना० पु० प्राचीन नगर, विशेष देश।
कनौजिया० गु० कनौज देशका वासी।
कन्त० ना० पु० स्वामी, भर्त्तार, प्रियतम, मालिक।
कन्था० ना० स्त्री० कथड़ी, गुदड़ी, नीतौ यथा (शनैःकन्था शनैःपन्था शनैःपर्वत लंघनं, शनैर्विद्या शनैर्वित्तमेतेपंचशनैः शनैः)
कन्द० ना० पु० जड़ विशेष वा जो जड़में फलता है यथा, सूरण, घुइयां, आलू और मेघ, घुलि।
कन्दरा० ना० स्त्री० खोह, गुफा।
कन्दराल० ना० पु० अखरोट।
कन्दर्प० ना० पु० कामदेव।
कन्दलकन्द० ना० पु० जिमीकन्द।
कन्दला० ना० पु० कौंचबीज।
कन्दासी० ना० स्त्री० पियाबासा।
कन्दुक० ना० पु० कैथावृक्ष वा उसकाफल, गेंद।
कन्ध० ना० पु० कांधा।
कन्धर० ना० पु० गला, मेघ।
कन्धा० ना० पु० कांधा।
कन्धियाना० स० क्रि० कोई वस्तु कांधे पर रखना।

कन्धेली० ना० स्त्री० खोगीर, जो घोड़ों को उढ़ाते हैं ।
कन्यका० ना० स्त्री० कुमारी, कन्या ।
कन्या० ना० स्त्री० बेटी, छठोंराशि, दश वर्ष तक की लड़की ।
कंस० ना० पु० श्री कृष्ण का मामू ।
कन्हाई० } ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी का
कन्हैया० } एक नाम ।
कपना० अ० क्रि० थरथराना ।
कपकपी० ना० स्त्री० थरथराहट, फुरफुरी ।
कपट० ना० पु० छल, फरेब, खोटाई और भगल ।
कपटभू० ना० स्त्री० माया भूमि, तिलसमाती जमीन ।
कपटी० गु० छली, खोटा, बहुरूपिया ।
कपड़ा० ना० पु० वस्त्र ।
कपड़ोंसेहोना० अ० क्रि० रजोधर्म होना, ऋतुमती होना ।
कपर्दी० ना० पु० श्रीमहादेवजी, वरगद ।
कपाट० ना० पु० किवाड़, पट ।
कपार० } ना० पु० माथा, ललाट, भाग्य ।
कपाल० }
कपालभृत्० ना० पु श्रीमहादेवजी ।
कपाली० ना० पु० श्रीमहादेवजी, और श्री भैरवजी ।
कपास० ना० स्त्री० रूईका वृक्ष, कर्पास ।
कपि० ना० पु० वानर, बंदर ।
कपिकुञ्जर० ना० पु० श्रेष्ठ वानर ।
कपितन० ना० पु० पारस, पीपल ।
कपित्थ० ना० पु० कैथाका वृक्ष ।
कपिध्वज० ना० पु० अर्जुन, पाण्डु पुत्र ।
कपिन्द्र० } ना० पु० मुख्य वानर और
कपीन्द्र० } श्रेष्ठ वानर ।
कपिपति० ना० पु० सुग्रीव, गु० जो वानरोंका राजा होवे ।

कपिभूत० ना० पु० पारस, पीपल ।
कपिल० ना० पु० मुनिविशेष, सांख्यशास्त्र के वक्ता, पीतल धातु ।
कपिला० ना० स्त्री० पिंगलवर्णकीगाय, रेणुका
कपिलदेव० ना० पु० आदि अवतार ।
कपिलय० ना० स्त्री० कपाला औषधि ।
कपीश० ना० पु० सुग्रीव वानरोंका राजा ।
कपूर० ना० पु० सुगन्धिविशेष, काफूर ।
कपोत० ना० पु० कबूतर, परेवा ।
कपोतवर्णा० ना० स्त्री० छोटीइलायची ।
कपोताक्ष० ना० पु० नदविशेष ।
कपोतिका० ना० स्त्री० मूली तरकारी ।
कपोल० ना० पु० गाल ।
कफ० ना० पु० खखार, श्लेष्मा, बलगम ।
कफोऽब्धिज० ना० पु० समुद्रफेन ।
कब० अव्य० कहां, कदा ।
कबड्डी० ना० स्त्री० गवड्डुखेल विशेष ।
कबन्ध० ना० पु० विनामस्तक की देह, और पानी, मेघ, राहु, (उभे पूर्वा परे संध्ये नित्यं पश्यामि भारत, उदयास्तमये सूर्यं कबन्धैः परिवारितं) इति महाभारते ।
कबरा० गु० कर्बुर, चितला, अबलक ।
कबाड़० ना० पु० काम, उद्यम, तरकारी ।
कभी० } ना० पु० अव्य० कभी, कदापि,
कभू० } कधी ।
कमठ० ना० पु० कछुवा ।
कमठा० ना० पु० धनुष, कमान ।
कमठी० ना० स्त्री० कछुई, धनुही ।
कमण्डलु० ना० पु० दण्डियोंका जल पात्र, करवा ।
कमनीय० गु० सुन्दर, मनोहर ।
कमन्दर० ना० स्त्री सीपी यथा (मुक्ता स्फोटाब्धि मंडूकी सुक्ति मौक्तिक मन्दरः) इति निघंटे ।
कमरख० ना० पु० फल विशेष, और वस्त्र विशेष ।

कमल० ना० पु० पद्म।
कमलज० } ना० पु० ब्रह्मा।
कमलभव० }
कमलवायु० ना० पु० कांवर, रोगविशेषजिसमें देह और आंखी पीली होजाती हैं।
कमला० ना० स्त्री० लक्ष्मी, श्री।
कमलाकर० ना० पु० तालाब।
कमलासन० ना० पु० ब्रह्मा।
कमलासिनी० ना० स्त्री० सरस्वती।
कमलाक्ष० ना० पु० कमलनयन।
कमलिनी० ना० स्त्री० पद्मिनी।
कमाई० ना० स्त्री० उपार्जन, प्राप्ति, पैदायश।
कमाऊ० गु० उद्यमी, यत्नी, देश विशेष पु०।
कमाना० स० क्रि० उपार्जन करना, पैदा करना।
कमेरा० गु० परिश्रमी, मिहनती।
कमोदिनी० ना० स्त्री० कमल विशेष जो रातिको खिलता है अर्थात् फूल।
कमोरी० ना० स्त्री० मटकी, हंडी दुग्धादि।
कम्प० ना० पु० कपकपी, थरथराहट।
कम्पना० अ० क्रि० कांपना, थरथराना।
कम्पबाय० ना० पु० रोग विशेष जिसमें सारा शरीर कम्पा करताहै।
कम्पाहा० गु० थरथराहा।
कम्पित० गु० कांपताभया।
कम्पनी० ना० स्त्री० साहिब लोगोंके बहुतों का मेल वा साझा, अंगरेजी शब्द।
कम्बल० ना० पु० ऊनका वस्त्र।
कम्बु० ना० पु० शंख, हाथी, कम्बासुर।
कम्बुज० ना० स्त्री० हरसिंघाड़।
कम्बुमालिनी० ना० स्त्री० शंखाहोली।
कम्बोज० ना० पु० घोड़ा, राजा विशेष।
कम्भारी० ना० स्त्री० औषधि विशेष।
कम्मल० ना० पु० रोम, बस्त्र, कम्बल।
कर० ना० पु० हाथ, राजा सधन, महसूल, किरण, पुष्कर, विषया।
करक० ना० स्त्री० पोड़ा, दर्द।
करकस० गु० कर्कश, लड़ाकू।
करका० ना० पु० ओला, हिमोपल।
कर्कसा० ना० स्त्री० लड़ाकी।
करज० ना० स्त्री० अंगुली, नख।
करट० ना० पु० कौआ।
करटी० ना० पु० रांगा, ना० स्त्री० काकपक्षी।
करण० ना० पु० साधन, कारकविशेष।
करणी० ना० स्त्री० कर्म्म, क्रिया, थवई का एक हथियार करेरा सम्बन्धी।
करणीय० गु० अवश्य कर्त्तव्य।
करतल० ना० पु० हथेली।
करतलगत० गु० हाथमें।
करताल० } ना० स्त्री० बाजाविशेष काटआ
करताली० } हथेली की ताल।
करतूति० ना० स्त्री० कर्त्तव्य, चाल, करणी।
करतोया० ना० स्त्री० नदी बिशेष जो बंगाले में है।
करना० स० क्रि० बनाना, रचना।
करनी० ना० स्त्री० करणी, कर्तव्य।
करपल्लव० ना० पु० अंगुली वा उसका छोर।
करपृष्ठ० ना० स्त्री० हाथकी पीठ।
करश्री० ना० स्त्री० ज्वारिकापोधा।
करभ० ना० पु० हाथी।
करभप्रिय० ना० पु० पीलूवृक्ष।
करभूषण० ना० पु० कंकणादि आभरण।
करम० ना० पु० कर्म।
करमर्दी० ना० पु० बड़ाकरादा।
करमूल० ना० पु० कन्धा।
करवार० गु० अल्पघातादि विघ्न, ब्रजविलासे यथा, नन्दयशोमति भाग बड़ेरी, सुतकी करवरटरीकरेरी।
करवाल० ना० पु० तलवार।
करवीर० ना० पु० कनेलवृक्ष विशेष।
करवीरक० ना० पु० कनैलवृक्ष।
कररुह० ना० पु० नख, नाखून।

करसम्पुट० ना० पु० हाथजोड़ना।
करहाट० ना० पु० सिफाकन्द, मैनफल।
करहाटक० ना० पु० सिफाकन्द।
करांत० ना० पु० आरा।
करांती० गु० आरेसे चीरनेहारे।
कराना० स० क्रि० बनाना, रचाना।
करायल० ना० पु० भोजन विशेष जूस।
करार० ना० पु० किनारा, गु० भयंकर, कराल।
करारा० ना० पु० कड़ारा, किनारा।
कराल० गु० भयंकर, टेढ़ा; ना० स्त्री० बिडंग औषधि।
कराली० ना० स्त्री० भयंकर, कठिन।
करावलि० ना० स्त्री० किरणोंका समूह।
कराहना० अ० क्रि० सांसभरना, दुःखकरना।
करिया० ना० पु० केवट, मल्लाह।
करिल० ना० पु० मठोर जिसकाशिर टूटा हो वांसका नया पौधा।
करी० ना० पु० हाथी।
करीर०, करीरक०, करील० ना० पु० वृक्ष विशेष जो कांटों वाला होता है।
करीष० ना० पु० गोबरकीमांदि वा सूखे कंडा। और कोई २ कोयला बताते हैं।
करुणा० ना० स्त्री० दया, कोमलता।
करुणाकर० गु० दयाकर, दयाकीराशि, कोमलताकी खान।
करुणाकरना० स० क्रि० गुण कहिकर रोना, दयाकरना।
करेरा० गु० दृढ़, कड़ा, बलवान्।
करेरी० ना० स्त्री० दृढ़, कड़ी।
करेला० ना० पु० तरकारी विशेष।
करेत० ना० पु० सांप विशेष।
करोड़० गु० सौलाख 10000000।
करोड़ा० ना० पु० उगाहनेवाला, प्रधान।
करोंदा० ना० पु० वृक्ष वा उसका फलविशेष।
कर्क०, कर्कट० ना० पु० चौथीराशि विशेषकेकड़ा, गेंगटा।
कर्कटशृंगिका० ना० स्त्री० ककरासिंगी।
कर्कटा० ना० पु० बेरफल विशेष।
कर्कटाख्या० ना० स्त्री० ककरासिंगी।
कर्कटी० ना० स्त्री० ककड़ी, पिंडखजूर।
कर्कन्धु० ना० पु० बेरका वृक्ष वा फल।
कर्कल० ना० पु० अजमोद, सूक्ष्मवायु।
कर्कश० गु० कड़ा, कठोर, लड़ाका, असह्य।
कर्कशछदा० ना० स्त्री, केतकी।
कर्कार० ना० स्त्री० पु० कुम्हड़ा खभड़ा।
कर्कोज० ना० पु० घोड़ा।
कर्कोटक० ना० पु० मुख्य सर्प।
कर्कोटिका० ना० स्त्री० ककोड़ी औषधि।
कर्चूर० ना० पु० कचूर।
कर्चूरिका० ना० स्त्री० हाथकी चूड़ी, कचूरी।
कर्छा० ना० पु० कफगीर, बड़ा चमचा।
कर्छी० ना० स्त्री० छोटाकर्छा।
कर्ण० ना० पु० कान, पतवार, सूर्यसुत, कुमानकारोदःवतर।
कर्णधार० ना० पु० मांझी, चढ़नदार।
कर्णफूल० ना० पु० कानका भूषण विशेष।
कर्णवेधन० ना० पु० कानकाछेदना, कनछेदना।
कर्णवेष्टन० ना० पु० कुंडलजो कानमेंपहिनते हैं।
कर्णाट०, कर्णाटक० ना० पु० दक्षिण भरत खंडका एक भाग विख्यात।
कर्णालम्बित० गु० कानतक खींचना।
कर्णिकार० ना० पु० फिदआली औषधि।
करणी० ना० स्त्री० क्रिया, कर्म, कारण, जात।
कर्त्तव्य० ना० पु० करतूति, करनेके योग्य।
कर्त्तव्यता० गु० स्त्री० चाल, करतूति।
कर्त्ता०, कर्त्तार० ना० पु० क्रियामें प्रधान होताहै। करनेवाला, सिरजनहार, प्रभु, भर्त्ता विशेष ब्रह्मा।
कर्तृकर्मभाव० ना० पु० कर्त्ता, और कर्मका सम्बन्ध।

कर्तृत्व० ना० पु० कर्त्ताका धर्म्म।
कर्तृप्रधान० ना० पु० गु० जिस पदमें कर्त्ता प्रधान है।
कर्तृवाचक० गु० जिसपदमें कर्त्तापायाजावे।
कर्दम० ना० पु० कीचड़, कांदौ, लेप, और मुनि बिशेष।
कर्दमक० ना० पु० कीचड़।
कर्धनी० ना० पु० कटिबन्धन, सूतजो कमरमें बांधते हैं।
कपर्दी० ना० स्त्री० कौड़ी, यथा कपर्दी चवराटिका इतिनिघण्ट:।
कर्पास० ना० स्त्री० कपास, कपासका वृक्ष।
कर्पूर० ना० पु० कपूर, काफूर।
कर्म० ना० पु० द्वितीयकारक, काम, भाग्य, प्रारब्ध, शास्त्रबिहित जपयज्ञादि।
कर्मकर० गु० सेवक, नौकर।
कर्मकाण्ड० ना० पु० जप यज्ञादि।
कर्मकारक० ना० पु० कारक बिशेष।
कर्मच्युत० गु० कामसे भ्रष्ट, क्रिया भ्रष्ट।
कर्मनाशा० ना० स्त्री० नदी बिशेष जो काशी और गया के मध्यमें है।
कर्मप्रधान० गु० कर्म मुख्य, विचित्र कर्ता।
कर्मभोग० ना० पु० प्रारब्ध का भोग, और तपस्या, पक्षी बिशेष।
कर्मरंग० ना० पु० कमरख।
कर्मकाव्य० गु० जिस क्रिया पदका कर्म उद्देश्य हो।
कर्मवाचक० गु० कर्म सूचक।
कर्मविपाक० ना० पु० कर्मों का फल, ग्रन्थ विशेष।
कर्मसाक्षी० ना० पु० सूरज।
कर्माधर्मी० गु० जपतपिया, भाग्यवान् दैवागत।
कर्मार० ना० पु० बांस।
कर्मिणी० ना० स्त्री० कागज़, जंघा।
कर्मी० गु० कर्मोंका करनेवाला।
कर्मेन्द्रिय० ना० स्त्री० इन्द्रियां जिनसे कर्म करते हैं, वह पांच हैं अर्थात् गुदा, लिंग, हाथ, पांव, मुख।
कर्राना० अ० क्रि० कड़ापड़ना।
कर्बुक० }
क्रव्याद० } ना० गु० निशाचर, क्रव्याद।
कर्बुर० ना० पु० सुवर्ण, राक्षस।
कर्ष० ना० पु० प्रमाण, की, बैर।
कर्षण० ना० पु० खेंच।
कर्षफल० ना० पु० बहेड़ा।
कर्षा० ना० स्त्री० ईर्षा, उत्साह।
कर्षित० गु० खींचागया।
कल० ना० स्त्री० चैन, सुख, यन्त्र, गु० अव्यक्त सुन्दर, मीठा, मधुरशब्द, आजका पहिला वा पिछला दिन।

कलकण्ठ० ना० स्त्री० कोयल पक्षी।
कलकत्ता० ना० पु० नगर बिशेष।
कलकल० ना० पु० कोलाहल, शोर, झगड़ा।
कलकांची० ना० स्त्री० नगर बिशेष।
कलंक० ना० गु० अपवाद, चिन्ह, दोष।
कलंकी० गु० दोषी, पापी।
कलंकिनी० ना० स्त्री० दूषिता, अपवादिनी, जिसको कलंक लगा।
कलधौत० ना० पु० सोना, चांदी।
कलप० ना० पु० रंग, जिससे बाल रंगेजाते हैं बसमा, माड़ी।
कलपना० अ० क्रि० कुढ़ना, दुःखितहोना, कल पकरना० माड़ी लगाना।

कलपाना० स० क्रि० कुढ़ाना, दुःखीकरना, कल पकराना० माड़ी लगवाना।
कलभ० ना० पु० हाथी, कलुष, उत्तालवासाधु
कलम० ना० स्त्री० लेखनी यह अरबी शब्द है।
कलमलाना० अ० क्रि० कुलबुलाना।
कलरव० ना० पु० कबूतर, कोकिला।
कलबल० ना० पु० कलकेबल, तोतरी बात।
कलविंक० ना० पु० गरैया पक्षी।

कलश॰ ना॰ पु॰ घट, जो विवाह आदि में स्थापित करते हैं, घड़ा, गगरा।
कलस॰ ना॰ पु॰ शूल, कलश।
कलसी॰ ना॰ पु॰ छोटा कलश, गगरी।
कलह॰ ना॰ पु॰ विरोध, लड़ाई, झगड़ा।
कलहंस॰ ना॰ पु॰ राजहंस, मैलाहंस।
कलहा॰ } गु॰ लड़का, झगड़ालु।
कलहारा॰ }
कलही॰ ना॰ स्त्री॰ कर्कशा, लड़ाकी।
कलत्र॰ ना॰ स्त्री॰ पत्नी, स्त्री विवाहिता।
कला॰ ना॰ स्त्री॰ सोलहवां अंश, बाट।
कलाई॰ ना॰ स्त्री॰ पहुंचा, रंगासूत।
कलावंत॰ ना॰ पु॰ गवैया, गायक।
कलाद॰ ना॰ पु॰ सुनार जाति, यथा नाड़ीधमःस्वर्णकारः कलादोरुक्मकारकः इत्यमरः।
कलाधर॰ ना॰ पु॰ चन्द्रमा, नृत्यक, बहुरूपी।
कलाना॰ स॰ क्रि॰ भुनाना।
कलानिधि॰ ना॰ पु॰ चन्द्रमा।
कलाप॰ ना॰ पु॰ समूह, व्याकरण विशेष गुण॰ तर्कश, आभरण, चन्द्रमा, दुःख, हरिहर भजन, भौंरों का समूह, ग्राम विशेष।
कलापी॰ ना॰ पु॰ मयूर, मोर।
कलापशाक॰ ना॰ पु॰ मटरका साग।
कलार॰ } ना॰ पु॰ कलवार, सूंडी।
कलाल॰ }
कलि॰ ना॰ पु॰ चौथायुग जो ४३२००० वर्षका होता है, वेदोक्त समय का नायक, समय कलियुग, युद्ध, पाप, क्लेश, सूर्मा, तर्कश।
कलिकवि॰ ना॰ पु॰ कालिदासादि।
कलिका॰ ना॰ स्त्री॰ घरफोंका, कली, विना फूलाफूल।
कलिकारी॰ ना॰ स्त्री॰ कलिहारी।
कलिंग॰ ना॰ पु॰ इन्द्रयव, तरबूज, कटक रंजना पौधा, देश विशेष, राजा विशेष।
कलिंग॰ गु॰ चतुराभया, सुन्दर।
कलिद्रुम॰ ना॰ पु॰ बहेरा।
कलिन्द॰ ना॰ पु॰ तरबूज, पर्वत विशेष।
कलिमल॰ ना॰ पु॰ पाप, दोष।
कलिमलसरि॰ ना॰ स्त्री॰ कर्म्मनाशानदी।
कलियाना॰ अ॰ क्रि॰ कलीनिकलना, फूलना।
कलिल॰ ना॰ पु॰ क्लेश, संकट, दुःख।
कली॰ ना॰ स्त्री॰ कलिका, वरी।
कलुष॰ ना॰ पु॰ पाप, दोष, गुनाह।
कलेऊ॰ ना॰ पु॰ बासी रसोई, प्रातःकाल में थोड़ा भोजन।
कलेजा॰ ना॰ पु॰ अंग विशेष, सूर्म्मापन, साहस।
कलेवर॰ ना॰ पु॰ देह, तन।
कलेवा॰ ना॰ पु॰ कलेऊ, वह जो विवाह में दूलह को खिलाते हैं।
कलेश॰ ना॰ पु॰ क्लेश।
कलोर॰ ना॰ पु॰ ओसर, नई गाय।
कलोल॰ ना॰ स्त्री॰ खेल, मगनता।
कल्की॰ ना॰ पु॰ दशवां अवतार, म्लेच्छान्तक जो कलिके अन्तमें सम्भल में होगा।
कल्प॰ ना॰ पु॰ ब्रह्माका दिन रात, प्रलय, कल्पवृक्ष, सामर्थ्य, विचार, रचना, बदलना शास्त्रविशेष।
कल्पतरु॰ ना॰ पु॰ कल्पवृक्ष।
कल्पना॰ अ॰ क्रि॰ खेदितहोना॰ मानलेना, फर्ज्ज करना, तर्क्क, लालसा, कष्ट।
कल्पान्त॰ ना॰ पु॰ कल्पका अन्त, क़यामत।
कल्पित॰ गु॰ रचित, विचारित, मानाहुआ।
कल्याण॰ ना॰ पु॰ कुशल, मंगल, बढ़ती।
कल्लर॰ गु॰ ऊसर।
कल्लाना॰ अ॰ क्रि॰ जलनि पड़ना, पिराना।
कल्लोलिनी॰ ना॰ स्त्री॰ तरंगयुत।
कवच॰ ना॰ पु॰ झिलम, बख्तर, रक्षक, ग्रन्थ विशेष।
कव्य॰ ना॰ पु॰ छन्दविशेष।
कवर्ग॰ ना॰ पु॰ ककारादि पंचअक्षर।
कवरी॰ ना॰ स्त्री॰ केश पाशी, वेणी, चाव री।

कवल० ना० पु० ग्रास, लुक़मा।
कवि० ना० पु० भाट, श्लोक वा छन्दकर्त्ता, शायर।
कवित० ना० पु० छन्द, पद्य।
कविता०
कविताई० } ना० स्त्री० पद्य, श्लोक, छन्द।
कविमाता० ना० स्त्री शुक्राचार्य की माता।
कविपुंगव० ना० पु० बड़ा कवि, श्रेष्ठकवि।
कविराज०
कवीश्वर० } ना० पु० बड़ा कवि, उत्तम कवि।
कशर० ना० पु० कचनार।
कशेरू०
कशेरुक० } ना० पु० कसेरू।
कश्मीर० ना० पु० काश्मीर।
कश्यप० ना० पु० मुनि, मरीचि,प्रजापति का पुत्र।
कश्यपी० ना० स्त्री० पृथ्वी, धरती, ज़मीन जो कश्यप से सम्बन्ध रक्खे।
कषाय० गु० कसैला रस।
कष्ट० ना० पु० दुःख, पीड़ा, दर्द।
कष्टनाश० ना० पु० नीलकंठ पक्षी जिसको कटनाश कहते हैं।
कष्टित०
कष्टी० } गु० दुःखित, पीड़ित, रंजीदः।
कस० अव्य० कैसा, किसप्रकार।
कसक० ना० पु० पीड़ा, दुःख।
कसकना० अ० क्रि० दुःख भोगना, दुःख होना।
कसकसा० गु० बालू मिलाहुआ पदार्थ।
कसन० ना० पु० टट्टी, यंत्रणा।
कसना० स० क्रि० खेंचना, जांचना, घी से भूनना, तलना, आज़मूद करना।
कसा० गु० खींचाहुआ।
कसाई० ना० स्त्री० खिचावट।
कसाना० स० क्रि० खिंवाना, जंचाना, घी में भुनवाना, तलना।
कसान० ना० पु० वह पदार्थ जिससे कसा जावे।
कसुभिक्त० ना० पु० नींबवृक्ष।
कसेरू० ना० पु० जलका कन्द विशेष।
कसेरुक० ना० पु० कसेरू।
कसेरुका० ना० स्त्री पीठकी हड्डी।
कसेरा० ना० पु० कांसकारक, कांसगर, जाति विशेष, बर्त्तन बनानेवाला।
कसैला०
कसेला० } गु० कषाय, कसैला।
कसैया० गु० कसनेवाला।
कसौटी० ना० स्त्री० स्वर्णादिपरीक्षकपाषाण।
कस्तूरी० ना० स्त्री० मृगमद, मुश्क।
कस्मल० ना० पु० पाप, मूर्छा।
कस्मर्यो० ना० स्त्री० कम्भार।
कस्मिन्० सर्व० कौन।
कस्य० सर्व० किसको।
कस्यप० ना० पु० कश्यपमुनि विशेष।
कहतूति० ना० स्त्री० कहावत, मसल।
कहना० स० क्रि० बोलना, जताना, आज्ञा करना, वर्णन करना।
कक्ष० ना० स्त्री, कांख, बग़ल।
कक्षा० ना० स्त्री० ग्रहों की चालका मंडलाकार पन्थ।
कहलाना० स० क्रि० बुलवाना, जतलाना, भुनाना।
कहा० सर्व० क्या० ना० पु० आज्ञा।
कहानी० ना० स्त्री० कथा, क़िस्सा, वृत्तान्त।
कहार० ना० पु० जातिविशेष, धीमर।
कहावत० ना० स्त्री० बात, दृष्टान्त, मसल।
का० सर्व० किसी० क्या० सम्बन्धार्थी।
कांकर० ना० पु० कंकर।
कांख० ना० स्त्री० कक्ष, बग़ल, कराह।
कांखना० अ० क्रि० कलाहना, घुरनाना, स० क्रि० छेदना, दबाना।
कांगनी० ना०स्त्री० पौधा विशेष, बीज उसका।

कांच० गु० कच्चा, ना० पु० गुदामें रोग वि-
शेष ना० स्त्री० शीशा ।

कांजी० ना० पु० जलविशेष, भातको सड़ाय
के बनता है ।

कांटा० ना० पु० कंटक, स्वर्णादिक तौलने
का यन्त्र, तुला, जलमें गिरीहुई वस्तु नि-
कालनेका यन्त्र ।

कांठा० गु० किनारा, अन्त, छोर, समीप ।

कांड० ना० पु० खण्ड, तीरविशेष ।

कांड़ी० ना० स्त्री० बाड़ी, धरन ।

कांदू० ना० पु० चीनी पकानेका कड़ाहभूजा,
जाति विशेष, भुर्जी ।

कांदौ० ना० स्त्री० कीच, कीचड़, कादौं ।

कांधना० अ० क्रि० मानना, स्वीकारकरना ।

कांधा० ना० पु० कन्धा ।

कांपना० अ० क्रि० दलदलाना, थरथराना ।

कांस० ना० पु० तृणविशेष ।

कांसा०
कांस्य० } ना० पु० धातु विशेष ।

कांक्षा० ना० स्त्री० इच्छा, मनोरथ ।

काई० ना० स्त्री० हरीवस्तु, जो तालादि में
लगती है ।

काऊ० सर्व्व० किसको, किसी को ।

काक० ना० पु० कौआ, पक्षी विशेष ।

काकजंघा० ना० स्त्री० पौधा विशेष ।

काकटम्बपुष्पी० ना० स्त्री० महामुण्डी ।

काकतिक्ता०
काकपदी० } ना० स्त्री० कागजंघा ।

काकपक्ष० ना० पु० जुल्फ, बावरी, काकुल,
कौआ के पंख ।

काकभुशुण्ड० ना० पु० प्रसिद्ध पक्षी श्रीरामा
यन वक्ता ।

काकर० सर्व्व० किसका ।

काका० ना० पु० पिताका भाई, चचा ।

काकिणी० ना० स्त्री० २० कौड़ीको कहते हैं,
[illegible]

[illegible] त्स्याःकाकिणीतास्चपणश्चतस्रः,तेषोडशद्रम्मद्र[illegible]
भिगम्योद्रम्मैस्तथापोड़शभिश्चनिष्कः ।

काकी० ना० स्त्री० काकाकी पत्नी, चाची ।

काकू० ना० पु० व्यंग्यवचन, कटीबात ।

काकोदर० ना० पु० सर्प, कौवाका पेट ।

काकोल० ना० पु० विष, हलाहल ।

काख० ना० स्त्री० कांख, वक्ष ।

काखअलाई० ना० स्त्री० कखौरी ।

काग० ना० पु० काक, कौआ ।

कागासुर० ना० पु० कागरूपी दैत्य जिसक[illegible]
जीभ श्रीकृष्णचन्द्रजीने तोड़दीथी ।

काच० ना० पु० कांच, गु० कच्चा ।

काचक० ना० पु० बांस ।

काचा० गु० कच्चा, अज्ञानी ।

काछ० ना० स्त्री० धोतीका दूसरा सिरा, [illegible]
पीछे को खींचते हैं, कमर, जंघाका ऊ[illegible]
भाग ।

काछना० स० क्रि० काछमारना, चढ़ाना, प[illegible]
छना, बटोरना ।

काछनी० ना० स्त्री० काछ विशेष ।

काछी० ना० पु० मुराऊ, जाति विशेष ।

काज० ना० पु० कार्य्य, काम ।

काजल० ना० पु० कज्जल, अंजन, सुरमा ।

काजी० गु० कार्य्य कर्त्ता, कामी ।

कांचन० ना० पु० सुवर्ण, सोना धातु ।

कांचनपुष्पिका० ना० स्त्री० मूसली ।

कांचनार० ना० पु० कचनार वृक्ष ।

कांचनी० ना० स्त्री० हरदी, सोनेकी पुतली,
पर्वती, वेश्या ।

कांची० ना० स्त्री० पुरीविशेष, जिसके दो
भाग हैं एक विष्णुकांची दूसरी शिवकांची ।

काट० ना० स्त्री० चीरा, मैल, तीक्ष्णता, तेजी

काटना० स० क्रि० कतरना, टुकड़े करना, का
टछान, लवना अर्थात् लौनी, आराकरना
रहना, बिताना, रोकना, लज्जित होना
[illegible]

काटमाण्डु० ना० पु० नैपालदेशकीराजधानी।
काठ० ना० पु० काष्ठ, सूखीलकड़ी।
काठिन्य० ना० पु० कठिनता, कठोरपन।
काठियावाड़० ना० पु० देशविशेष।
काठी० ना० स्त्री० घोड़े के ऊपरका काष्ठ का आसन, मियान जिसमें तलवार रखते हैं, तन, देह, डौल, लकड़ी।
काढ़ना० स० क्रि० निकालना, चमड़ा उधेड़ना, कपड़े में फूल बूटा बनाना, चालसि खाना।
काढ़ा० ना० पु० क्वाथ।
काण० } गु० एकाक्ष, एकनयन।
काणा० }
काणी० ना० स्त्री० एक आंखिवाली।
काण्ड० ना० पु० खण्ड, प्रकरण।
काण्डरुहा० ना० स्त्री० कुटकी।
कातना० स० क्रि० सूत रुई से बनाना रहटा के द्वारा।
कातर० गु० डरपोकना, व्याकुल, ना० पु० जंगल, दुर्भिक्ष, कोल्हूकी पाटि।
कातिक० ना० पु० आठवां महीना।
कातिकी० ना० स्त्री० कातिककी वस्तुआदि, कातिककी पूर्णमासी।
काती० ना० स्त्री० छोटी तलवार, कत्ती।
कात्यायन० ना० पु० मुनिविशेष, स्मृतिविशेष।
कात्यायनी० ना० स्त्री० देवीविशेष, स्मृति विशेष, कात्यायन वंशी।
कादम्बिनी० ना० स्त्री० मेघमाला।
कादर० गु० डरपोकना, व्याकुल।
कादरता० } ना० स्त्री० भय, डर, डरपोकना
कादराई० } पन।
कांधना० स० क्रि० कांधना, कांधे धरना।
कान० ना० पु० कर्ण, श्रवण, लाज, अदब।
कानन० ना० पु० बन, जंगल, ब्रह्मा का मुख।
कानि० ना० स्त्री० मर्याद, संकोच, अदब, लाज।
काना० ना० पु० अक्षर की खड़ी लकीर, काणा, कड़ाही आदि का गह्वाना।
कानी० ना० स्त्री० जो एक आंखकी होवे।
कानीन० गु० नीच, क्षुद्र, स्त्री० लड़की, रामचन्द्रिकायां अद्यापि आनीन रेवन्दि कानीन।
कान्त० ना० पु० पति, स्वामी, सुन्दर।
कान्ता० ना० स्त्री० पत्नी, प्यारी।
कान्ताह्वा० ना० स्त्री० प्रियंगु औषधि।
कान्ति० ना० स्त्री० शोभा, चमक और नाम चन्द्रमा की एक कला का।
कान्तिपाषाण० ना० पु० चुम्बक।
कान्दा० ना० पु० जलका कन्द, कलकंदरा।
कान्यकुब्ज० ना० पु० देश विशेष, ब्राह्मण विशेष।
कान्ह० } ना० पु० श्रीकृष्ण जी का एक
कान्हर० } नाम।
कापट्य० गु० शठता, कपट।
कापथ० ना० पु० अतिमार्ग, कठिनमार्ग।
कापुरुष० गु० कुत्सित मनुष्य, बुरा आदमी, कुजन, कुकर्मी नर।
काम० ना० पु० भोग कार्य्य, अभिलाष, कामदेव, लाज, विषय, बधावा, सुन्दर।
कामक० ना० पु० मेघ।
कामकेलि० ना० स्त्री० दुलार, प्यार, संगम, प्रसंग।
कामचञ्चुका० ना० स्त्री० घुंघची।
कामतरु० ना० पु० कल्पवृक्ष।
कामद० गु० कामनादाता।
कामदगो० ना० स्त्री इंद्र की गाय।
कामदूती० ना० स्त्री० वसन्तऋतु, कुम्भी।
कामदेव० ना० पु० मदन, मन्मथ।
कामधेनु० ना० स्त्री० इन्द्र की गो, देवगौ।
कामना० ना० स्त्री० इच्छा, कामाभिलाष, मदन।

कामपाल० ना० पु० बलदेव जी।
कामवन० ना० पु० जिस वनमें श्री सदाशिव ने कामदेव को जलाया था।
कामरी० ना० स्त्री० कम्मल।
कामरूप० ना० पु० इच्छाचारी, सुन्दर, देश विशेष।
कामरूपी० गु० बहुरूपिया, सुन्दर, कामरूप वासी।
कामसखा० ना० पु० इन्दु, वसन्तऋतु।
कामांग० ना० पु० आम्रवृक्ष।
कामातुर०, कामार्त्त० } गु० मदनमत्त, कामी, चुलहारा।
कामिनी० ना० स्त्री० उत्तम, सुन्दरी, ना० पुष्पवृक्ष विशेष, कामातुर स्त्री।
कामी० गु० कामातुर, बहुधन्धी, मतलबी, माधवी वृक्ष।
कामुक० ना० पु० स्त्री० के सुख में आसक्त, कामातुर।
कामोद० ना० स्त्री० रागिनी विशेष।
काम्बोज० ना० पु० देश जो बंगाले के दक्षिण पूर्व है।
काम्य० गु० सुन्दर, अच्छा।
काम्यकर्म० ना० पु० स्वर्गादि फलों के लिये जो कर्म करना।
काय० ना० स्त्री० देह, तन।
कायक० गु० देही।
कायफल० ना० पु० औषधि विशेष।
कायर० गु० भयमान, डरपोक, हेठा।
कायस्थ० ना० पु० जातिविशेष गु० जो निज कायामें स्थितहो अर्थात् सन्तुष्ट।
कायस्था० ना० स्त्री० हर्र, काकोली।
काया० ना० स्त्री० देह, तन।
कायाकल्प० ना० पु० देहका बदलना।
कारक० ना० पु० क्रिया का साक्षात् निमित्त।
कारज० ना० पु० कार्य, काम।
कारणी० गु० कारण, कर्त्ता।
कारवल्ली०, कारवेल्ल० } ना० पु० करेला, तरकारी
कारवी० ना० स्त्री० अजमोद, मंगरैला।
कारागार०, कारागृह० } ना० पु० बन्दीघर, जेहलखाना
कारु०, कारुकर० } ना० पु० शिल्पकार, थवई।
कारुणिक० गु० दयालु, कृपालु।
कार्त्तस्वर० ना० पु० सुवर्ण, कांचन।
कार्तिक० ना० पु० कातिक।
कार्तिकेय० ना० पु० स्वामिकार्त्तिक।
कार्पण्य० ना० पु० दरिद्रता, दीनता।
कार्पास० ना० स्त्री० कपास।
कार्मुक० ना० पु० धनुष, महानींब वृक्ष।
कार्य्य० ना० पु० प्रयोजन, काम।
कार्षापण० ना० पु० कौड़ी के सोलह पण का माप अथवा तोल।
काल० ना० पु० मृत्यु, दुर्भिक्ष, समय, कल, काला, धर्मराज, सर्प, सुन्दर, यमराज ३।
कालक० ना० पु० कृष्णता, बीजगणित में प्रमाण का बोधक।
कालकूट० ना० पु० विष, हलाहल।
कालपीलुक० ना० पु० तेंदुआवृक्ष।
कालपर्णी० ना० स्त्री० कालानिसोत।
कालमेषिका० ना० स्त्री० मजीठ, बाकुची।
कालमेषी० ना० स्त्री० कालानिसोत।
कालयवन० ना० पु० नाम एक म्लेच्छ का जिसको श्रीकृष्णचन्द्रने भस्म किया था।
कालराति०, कालरात्रि० } ना० स्त्री० प्रलयकालकी राति, अंधेरीराति, देवी विशेष।
कालवाहन० ना० पु० भैंसा।
कालवृत्तिका० ना० स्त्री० कुम्भी जो पानी में होती है।
कालशाक० ना० पु० सरफोंका।

कालसूत्र० ना० पु० नरक भेद।
कालस्कन्ध० ना० पु० तमाल वृक्ष।
कालक्षेप० ना० पु० समय काटना, दुःखभोग करना, गुज़रान करना।
कालज्ञ० गु० ज्योतिषी, पण्डित, योगीश्वर, ज्ञाता, मुर्गा पक्षी, शृंगाल।
काला० गु० कृष्णवर्ण, श्यामरंग।
कालिका० ना० स्त्री० धनियां, मसाला, काला ज़ीरा, देवी विशेष।
कालिख्यात० ना० स्त्री० कीन्दवाली।
कालिन्दी० } ना० स्त्री० यमुनानदी विशेष।
कालिन्द्री० }
कालियंक० ना० पु० मलय, चन्दन।
कालिया० ना० पु० कालीनाग गु० काला।
काली० ना० स्त्री० मसी, देवी विशेष, मिसर देश की नदी ना० पु० कालीनाग जो यमुना में रहा करता था।
कालीदह० ना० पु० यमुनाजीमेंविशेषस्थान।
काल्पनिक० गु० आरोपित, कल्पना कियागया, ना० स्त्री० नदी विशेष जो दक्षिण में है।
कावेरी० ना० स्त्री० नदी विशेष।
काव्य० ना० पु० पद, श्लोक, छन्द, पुस्तक, जिसमें कविताई हो, शुक्र।
काश० ना० पु० खांसी, खोखी।
काशघ्नी० ना० स्त्री० भारंगी औषधि।
काशमद० ना० पु० कसौंजी का साग।
काश्मीर० ना० पु० देश विशेष जो पंजाब के उत्तर है, पुहकर मूल।
काश्मीरी० ना० स्त्री० केसरि, कम्भारी, काश्मीर देश वासी।
काश्यप० ना० पु० कश्यप की सन्तान।
काश्यपी० गु० सूरज का रथवान।
काशी० ना० पु० नगर विशेष।
काष्ठ० ना० पु० काठ, लकड़ी।
काष्ठक्रेता० ना० पु० बढ़ई।
काष्ठपाटला० ना० स्त्री० कुम्भी।
काष्ठान्तर० ना० पु० काठ के भीतर।
काष्ठी० ना० स्त्री० फटकरी।
कासार० ना० पु० तालाब, भैंसा।
कासु० सर्व्व० किसको।
काहन० ना० पु० कार्षापन।
काहे० सर्व्व० क्यों।
काक्षी० ना० स्त्री० फटकरी।
कि० अव्य० प्रथम वाक्य का द्वितीय वाक्य से सम्बन्ध कारक।
किंशुक० ना० पु० पलास, ढाख, टेसू।
किंकर० ना० पु० टहलुआ।
किंकरी० ना० स्त्री० दासी, टहलुइन।
किंकिणी० ना० स्त्री० कटिबन्ध घंटी समेत, काकई वृक्ष।
किंक्यान० ना० पु० घोड़ा।
किचकिचाना० अ० क्रि० दांत पीसना।
किचड़ाना० अ० क्रि० आंखों में कीचड़ आना।
किचपिचाना० अ० क्रि० गड़बड़ाना।
किंचित्० अव्य० थोड़ा, अल्प, कुछ।
किंचिन्मात्र० गु० कुछ, अति अल्प।
किंचुक० ना० पु० संज्ञा विशेष।
किंचुकी० ना० स्त्री० चोली, अँगिया।
किंजल्क० ना० पु० सिफाकन्द।
किटि० ना० पु० सुअर, सूकर, यथाबराहः शूकरो घृष्टिः कालपोत्री किरिः किटि, इत्यमरः।
किड़किड़ाना० अ० क्रि० क्रोध से दांतपीसना।
किड़हा० ना० पु० जंगा, गु० घुना।
कित० अव्य० कहां, किधर।
कितना० }
कितनी० } गु० प्रमाण का प्रश्नकारक।
किती० }
कितेक० गु० बहुत।
किते० अव्य० किधर।
कित्ति० ना० स्त्री० कीर्त्ति, यश, समचन्द्रिका यां यथा, अखण्ड कीर्त्ति, लोयभूमि देयमान लेखिये।

किधर० अव्य० कहां।
किनारा० ना० पु० तट, कूल।
किनारी० ना० स्त्री० गोटा, मग़ज़ी।
किन्० ना० पु० घाव, अव्य० क्योंनहीं।
किन्तव० ना० पु० धतूरा।
किन्तु० अव्य० परन्तु, तिसपरभी।
किन्नर० ना० पु० यक्षदेवता।
किन्नरी० ना० स्त्री० सारंगी, यक्षिणी।
किपलता० ना० पु० कैथाका वृक्ष।
किम० सर्व० क्यों, किसप्रकार।
किमपि० सर्व० क्योंभी, किसप्रकार।
किमर्थ० सर्व० किसलिये।
किमाञ्च० ना० पु० खजुहा, कौंच।
किमि० सर्व० क्यों, किसप्रकार।
किम्पुरुष० ना० पु० नवखंड धरातल में से एक, नामर्द, कुछेक पौरुषी।
किंवा० अव्य० अथवा।
किरकिटी० ना० स्त्री० छोटी लकड़ी।
किरकिरा० गु० रेतीला, बालुआ।
किरकिराना० अ० क्रि० किचकिचाना, बखड़ाना।
किरण० ना० स्त्री० रश्मि, शुआ।
किरात० ना० पु० भील, जातिविशेष, चिरायता।
किरातक० ना० पु० चिरायता।
किराना० स० क्रि० साफ करना, ना० पु० मसाला, औषधि वग़ैरह।
किरि० ना० पु० किटि, शूकर।
किरिच० ना० स्त्री० तलवार, टुकड़ा।
किरिया० ना० स्त्री० शपथ, सौगन्द, सौंह, क्रिया।
किरीट० ना० पु० मुकुट, ताज।
किरीटी० ना० पु० अर्जुन ना० स्त्री० शंखा होली औषधि, गु० मुकुटधारी।
किल० अव्य० निश्चित।
किल्लनी० ना० स्त्री० कीटविशेष।
किलकिल० ना० पु० वानरों का शब्द।
किलिम० ना० स्त्री० देवदारु।
किलकारी० ना० स्त्री० प्रसन्नतासे हंसना।
किलकारीमारना० अ० क्रि० प्रसन्नहोके जय जयकार करना, खूबहँसना।
किलकिलाना० अ० क्रि० चिड़चिड़ा होना॥
किल्ली० ना० स्त्री० गुंजी, कीली।
किल्बिष० ना० पु० पाप, दोष, गुनाह।
किशलय० ना० पु० नवीनपत्ता।
किशोर० ना० पु० तरुणअवस्था अर्थात् १६ वर्षतक लड़का।
किसनई० ना० स्त्री० खेती का काम।
किसान० ना० पु० जोतार, खेत करनेहारा, जाति विशेष।
कीकड़० ना० पु० बबूल।
कीच०
कीचड़० } ना० पु० कांदो, चहला।
कीट० ना० पु० कीड़ा।
कीटनारी०
कीटसारी० } ना० स्त्री० हंसपादी पौधा।
कीड़ा० ना० पु० कीट, कृमि, किरम।
कीतनक० ना० पु० मुलहटी।
कीना० स० क्रि० करना।
कीर० ना० पु० तोतापक्षी यथाकीर शुकसमौ इत्यमरः।
कीरत०
कीरति० } ना० स्त्री० कीर्त्ति, बड़ाई, तारीफ।
कीर्त्तन० ना० पु० गाना० कीर्त्तन, कहना।
कीर्त्ति० ना० स्त्री यश, स्तुति, नेकनामी।
कील० ना० स्त्री० लोहेका कांटा।
कीलना० स० क्रि० मन्त्र फूंककर रोकना।
कीला० ना० पु० लोहेका कांटा।
कीलाल० ना० पु० जल, पानी।
कीश० ना० पु० वानर, बन्दर।
कु० अव्य० यह अक्षर जिसशब्दके प्रथम संयुक्त होताहै उसका अर्थ कभी बुरा, कभी निन्दित, कभी न्यूनहोताहै, पृथ्वी, धरती।

कुंवर० } नाο पुο कुमार।
कुंवारा० }
कुंवारी० नाο स्त्रीο कुमारी।
कुआरा० नाο पुο बिनाब्याहा लड़का।
कुआरी० नाο स्त्रीο कन्या बिना बिवाही।
कुकन्या० नाο स्त्री पृथ्वीकी कन्या विशेष श्रीसीताजू, गुο दुष्ट कन्या।
कुकर्म० नाο पुο बुराकाम।
कुकर्मी० गुο कुकर्म करनेहारा।
कुक्कुट० नाο पुο मुरगा।
कुक्कुटाण्ड० नाο पुο सफेदभांटा, कुक्कुट का अण्डा।
कुक्कुटी० नाο स्त्री मुरगियां, मुरगी।
कुकुरन्द० नाο पुο जंगली करौंदा।
कुक्रिया० नाο स्त्रीο निन्दिताचरण,तुच्छकर्म।
कुगृह० नाο पुο लटाघर, बुराघर।
कुघाट० नाο पुο बेडौल, बदसूरत, कुत्सित घाट, जहां घाट न हो।
कुघात० नाο स्त्रीο कुसमयमारना, बुरीघात।
कुंकुम० नाο पुο केसर, जाफ़रान्।
कुंकुमा० नाο पुο गुलालभरने के लिये जो लाख का वनता है।
कुच० नाο पुο स्तन, चूंची, उरोज।
कुचन्दन० नाο पुο पतग जिससे कपड़ा रंगते हैं।
कुचलना० सο क्रिο चरकरना, मसलना।
कुचला० नाο पुο औषधिविशेष।
कुचिया० नाο स्त्रीο लोलकी, कान का अधोभाग।
कुचैला० गुο मैला।
कुचैना० गुο दुःख, अप्रसन्नता।
कुछ० सर्व्वο थोड़ा, रंचक।
कुज० नाο पुο मंगल, वृक्षादि, भौमासुर।
कुजाति० गुο नीचजाति वा नीच।
कुञ्चित० गुο छल्लेदारवाल, गभुवारेवाल।
कुञ्चिका० नाο स्त्री कुंजी, ताली।
कुंची० नाο स्त्रीο कलौंजी।
कुंज० नाο पुο वृक्ष लतादि रचित रमणीय स्थान, तंगगली, पक्षीविशेष।
कुंजर० नाο पुο हाथी, मुख्यप्रधान, रामायणे यथा, कपि कुंजरहि बोलिलैआये।
कुंजिका० } नाο स्त्रीο तालीο चाबी।
कुंजी० }
कुटकी० नाο स्त्रीο औषधि विशेष, कीट विशेष।
कुटज० नाο पुο इन्द्रयव।
कुटना० नाο पुο भडुआ, अο क्रिο पिटना।
कुटनाना० सο क्रिο फुसलाना।
कुटनी० नाο स्त्रीο दूती, नायिका।
कुटाना० सο क्रिο पिटवाना।
कुटिल० गुο टेढ़ा, क्रूर।
कुटिलता० } नाο स्त्रीο टेढ़ापन, क्रूरता।
कुटिलाई० }
कुटी० } नाο स्त्रीο मढ़ी, झोपड़ी, एकांत स्थान, सूमिया।
कुटीर० }
कुटीरा० }
कुटुम० नाο पुο कुटुम्ब।
कुटुमी० नाο पुο कुटुम्बी।
कुटुम्ब० नाο पुο कुनवा, घराना।
कुटुम्बी० नाο पुο गृहस्थ, घरवाला।
कुटेव० नाο स्त्रीο कुभाव, कुचालि, बुरीखो।
कुट्टनी० नाο स्त्रीο कुटनी।
कुठार० नाο पुο फरसा, कुल्हारा, तबर।
कुठारी० नाο स्त्रीο कुल्हाड़ी, टांकी।
कुठाहर० नाο पुο कुसमय, बेमौक़ा।
कुड़कना० } अο क्रिο क्रोधयुक्त होकर कहना, रिसायके बोलना।
कुड़कुड़ाना० }
कुढ़ना० अο क्रिο विलापकरना, कलपना, डाह करना, हसदकरना।
कुढ़ाना० सο क्रिο सताना, छेड़ना।
कुण्टन० नाο पुο स्योनावृक्ष।
कुण्ठित० गुο लज्जित, गुठला, अनीव।

कुण्ड० ना० पु० आगिरखनेकेलिये कृत्रिमकुंड, जलका विशेष स्थान, पतिविद्यमान होते जारज पुत्र, गड़हा, तालाब।
कुण्डल० ना० पु० कर्णभूषण, घेरा, मंडला, मोती।
कुण्डलिया० ना० स्त्री गोलाई, छन्दविशेष।
कुण्डलित० गु० गोलाकार, कुंडलयुत।
कुण्डली० ना० पु० कचनार, गुरच।
कुण्डी० ना० स्त्री० कोड़ी।
कुतुप० ना० पु० दिनका आठवां मुहूर्त्त।
कुतर्क० ना० स्त्री० नीचविचार, बुरीदलील।
कुतर्की० गु० कुतर्क करनेहारा।
कुतर्ना० स० क्रि० दांतों से काटना।
कुतल० ना० पु० धरातल, स्यङ्मीन।
कुतिया० ना० स्त्री० कुत्ता की स्त्री, गु० कूतनेहारा।
कुतुक० ना० पु० कौतुक।
कुतूहल० ना० पु० कौतुक, चोप, उतावली, खेल, हँसी।
कुत्ता० ना० पु० कूकुर।
कुत्सा० ना० स्त्री निन्दा, अवज्ञा।
कुत्सित० गु० निन्दित, नीच, बुरा, खराब, निषेधित।
कुदकना० अ० क्रि० उछलना, कूदना।
कुदरा० ना० पु० अस्त्र विशेष, जिससे लकड़ीचीरते हैं।
कुदराना० अ० क्रि० उछलना, कूदना।
कुदाना० स० क्रि० उछलाना, फंदाना।
कुदारि०) ना० स्त्री० मिट्टीखोदने का अ-
कुदला० ∫ स्त्र विशेष।
कुदृष्टि० ना० स्त्री० पापदृष्टि, बदनज़र।
कुद्दाल० ना० पु० कचनार।
कुधातु० ना० पु० लोहा, रामायणे यथा, पारस परस कुधातुसोहाई।
कुधि० } गु० निर्बुद्धि, बुरीमति, बेत-
कुधी० ∫ मीज।

कुनटी० ना० पु० मनसिल।
कुनबा० ना० पु० कुणबा, घराना, खानदान।
कुनीति० ना० स्त्री कुचालि, कुरीति, अन्याय।
कुन्त० ना० पु० पानी, पवन, कमल, भाला, कराल, राजा विशेष।
कुन्तल० ना० पु० बाल, केश, सूत्रधार, बर्छी, हल, खेत जोतनेका, राजा विशेष, वानर, विशेष कपटी।
कुन्तली० ना० पु० चिरपोटा।
कुन्तिज० ना० पु० युधिष्ठिरादि पांडव।
कुन्ती० ना० स्त्री० पांडवोंकी माता।
कुन्द० ना० पु० श्वेत वर्ण, पुष्प विशेष, उज्ज्वल।
कुन्दन० ना० पु० उत्तमस्वर्ण, अच्छासोना।
कुपति० गु० दुष्टमति, दुष्टस्वामी, बुरामालिक।
कुपथ० ना० पु० कुमार्ग, कुराह, बुरीराह।
कुपथ्य० गु० जो पदार्थ पाचक न हो वा रोगी को उपकारी न होवे, बदहज़म।
कुपरामर्श० ना० पु० कुमन्त्रण।
कुपात्र० गु० अयोग्य, नालायक।
कुपुरुष० गु० पुरुषार्थ रहित, बुरा।
कुपूत० ना० पु० कपूत, नालायक लड़का।
कुप्य० ना० पु० चांदी, रूपा।
कुप्पा० ना० पु० चमका, बड़ापात्र चमड़े का जिसमें घी आदि रखते हैं।
कुप्पी० ना० स्त्री० छोटा कुप्पा।
कुब० ना० कुबड़ा।
कुबजा० ना० पु० कुब्ज।
कुबड़० ना० पु० टेढ़ा।
कुबड़ा० गु० कुब्जा।
कुब्ज० गु० कुबड़ा, वक्रपृष्ठ।
कुब्जा० ना० स्त्री० कुबड़ी, टेढ़ी, कूबरी प्रसिद्ध।
कुबत० ना० स्त्री० निकृष्टवार्ता, बुरी बात।
कुमण्डल० ना० पु० धरामंडल, राज्य।
कुमति० ना० स्त्री० मूर्खता, अहमकी, गु० उ-

कुमद० ना० पु० कुमुद।
कुमदिन० ना० पु० फफूल।
कुमार० ना० पु० बालक, राजपुत्र, स्वामि कार्त्तिक, कामरहित।
कुमारिका० } ना० स्त्री० कन्या जिसको रजो
कुमारी० } धर्म नहींभया, साधारण सुता, घीकुवारिपौधा।
कुमार्ग० ना० पु० कुपथ, बुरी राह।
कुमुद० ना० पु० फफूल जो राति को खिलता है और दिनको संपुटित होताहै उसको श्वेत कमलभी कहतेहैं और रामदलमें बानर विशेष था, चांदनी, मुदरहित।
कुमुदबन्धु० ना० पु० चन्द्रमा।
कुमुदिनी० ना० स्त्री० कमलिनी।
कुम्भ० ना० पु० घड़ा, कलश, कलशा।
कुम्भक० ना० पु० कुम्हार, योगक्रियामें पवन पेट वा ब्रह्माण्ड में रोकने को कहते हैं।
कुम्भकर्ण० ना० पु० रावणका छोटाभाई।
कुम्भकार० ना० पु० कुम्हार, कुलाल।
कुम्भज० } ना० पु० अगस्त्यमुनि।
कुम्भजात० }
कुम्भयोनिका० ना० स्त्री० गोमापौधा।
कुम्भवीर्य्य० ना० पु० रीठा।
कुम्भा० ना० पु० छोटाकुम्भ।
कुम्भिका० ना० स्त्री० कुम्भी।
कुम्भिनी० ना० स्त्री०, धरती, पृथ्वी।
कुम्भी० ना० स्त्री० पौधा जो तालाबों में पानी पर जमताहै, ना० पु० हाथी, कायफल, अगस्त्यमुनि।
कुम्भीनस० ना० पु० सांप।
कुम्भीपाक० ना० पु० नरक विशेष।
कुम्भीर० ना० पु० मगरमच्छ।
कुम्भारुणा० ना० स्त्री० निसोत।
कुम्हलाना० अ० क्रि० मुरझाना, सूखना।
कुम्हार० ना० पु० जोमिट्टीकेबर्त्तन बनाताहै।

कुम्हारी० ना० स्त्री० जन्तु विशेष जो अपना घर माटी से बनाता है।
कुयोग० ना० पु० दुष्टयोग, दुःखदायक ग्रह पड़ जाना, बुरासंयोग, बुराउपाय।
कुयोगी० गु० विषय भोगी, रामायणे यथा पुरुष कुयोगी ज्यों उरगारी, मोहविटप नहिं सकत उखारी।
कुरंग० ना० पु० हरिण, मृग।
कुरण्टक० } ना० पु० पियाबासा।
कुरवक० }
कुरमा० ना० पु० कुनवा, घराना।
कुरारि० ना० स्त्री० सारस पक्षी।
कुरी० ना० स्त्री० समूह, घराना।
कुरीति० ना० स्त्री कुचालि।
कुरीर० ना० स्त्री० कुटी, मढ़ी।
कुरु० ना० पु० राजा विशेष जिसकी सन्तान में कौरव और पाण्डव थे, नवखण्ड पृथ्वी में से एक।
कुरुकेतु० ना० पु० दुर्योधन, युधिष्ठिर, राजा परीक्षित।
कुरुचि० ना० स्त्री० नीचवासना, बदहजमी।
कुरुपति० } ना० पु० दुर्योधन, युधिष्ठिर
कुरुराय० } परीक्षित।
कुरुवक० ना० पु० फूलविशेष।
कुरुवंश० ना० पु० राजाकुरु की सन्तान।
कुरुक्षेत्र० ना० पु० पुण्यक्षेत्रजहांभारतभयाथा।
कुरूप० गु० भोंड़ा, बदसूरत।
कुर्कुटी० ना० पु० सेमर वृक्ष।
कुर्ज० ना० पु० कुब्ज।
कुर्याल ना० स्त्री० पक्षी जब आनन्द में आकर पंख झाड़ता है।
कुल० ना० पु० बंश, वर्ण, घराना।
कुलटा० ना० स्त्री० व्यभिचारिणी, जो स्त्री परपति रमण करे अर्थात् पतिव्रता नहो।
कुलचा० ना० पु० वह सम्पदा जो कोई घर वालों से चुराय के इकट्ठाकरे, पूंजी, धन।

कुलतारण० ना० पु० पुत्र जो कुलकी लाज रक्खे, वा सुकृत करके पुरुषोंको तारे।

कुलतिय० ना० स्त्री० पतिव्रता, सती, यथा विहारीलाल सप्तशतिकायां, दोहा, कहत न देवर की कुवत कुलतिय कुलहिडराय, पिंजर ढिग मंजारगति शुकज्यों सूखतिजाय।

कुलद्रोही० गु० जो मनुष्य कुकर्म करके वंश को लज्जितकरे वा जो निजकुलको वैरीहोवे।

कुलधर्म० ना० पु० वंशव्यवहार, कुलकाधर्म।

कुलपूज० } ना० पु० कुलका देवता वा मान्य
कुलपूज्य० } वा पुरोहित।

कुलवधू० ना० स्त्री० कुलवन्ती, सुतिय।

कुलबुलाना० अ० क्रि० कलमलाना, चुलबुलाना, खुजलाना।

कुलवती० ना० स्त्री० कुलीनस्त्री, पतिव्रता।

कुलवन्त० } गु० जो अच्छेवंशमें उत्पन्नभया।
कुलवान० }

कुलक्षण० ना० पु० बुरे चिह्न, बुरास्वभाव।

कुलक्षणा० स्त्री० } जिसके लक्षण बुरेहों वाहैं।
कुलक्षणी० गु० }

कुला० ना० स्त्री० मनसिल।

कुलांच० ना० स्त्री० कूद, फांदनि, जस्त।

कुलांगना० ना० स्त्री० कुलवान्स्त्री अथवा कुलटा।

कुलाचार० ना० पु० वंशका धर्म, अपने घरानेकी रीति।

कुलाल० ना० पु० कुम्हार।

कुलाहल० ना० पु० कोलाहल।

कुलिश० ना० पु० वज्र, हीरा।

कुली० ना० स्त्री० बहीकटाई।

कुलीन० ना० पु० अच्छेघर वा वंश में जो उत्पन्नभया।

कुलीनता० } ना० स्त्री० भलेवंशका आचार
कुलीनाई० } वा बड़प्पन वा उत्पत्ति, धर्म्म।

कुलींजनी० ना० स्त्री कुलराक्षिनी।

कुल[illegible] ना० पु० } मुट्ठमें [illegible] फिराय के
[illegible] } [illegible]।

कुल्हाड़ी० ना० स्त्री० कुठारी जिससे लकड़ी आदि काटते हैं।

कुल्हिया० ना० स्त्री० माटीका छोटा पात्र, भरको।

कुवलय० ना० पु० कमल।

कुवादी० गु० दुष्ट, कुवचन वक्ता।

कुविन्दु० ना० पु० नीचवीर्य, बदनुतफा।

कुविहंग० ना० पु० जुर्रा, श्येन, बाज़।

कुवेर० ना० पु० यक्षराज, कुसमय।

कुश० ना० पु० तृण विशेष जो अति पवित्र गिना जाता है, सीताजी का पुत्र, दैत्य विशेष, पानी, पृथ्वी के सात द्वीपों में से एक।

कुशमुद्रिका० ना० स्त्री० कुशकीमुंदरी, अर्थात् पैंती जो यज्ञादि में पहिनते हैं।

कुशल० ना० पु० भलाई, कल्याण, चतुर।

कुशलता० ना० स्त्री० भलाई।

कुशलत्व० पु० कल्याण।

कुशलक्षेम० स्त्री० } खैरआफ़ियत।
कुशलात० }

कुशली० गु० सुखी, प्रसन्न, निपुण।

कुशासन० ना० पु० कुश का आसन।

कुशील० गु० शील रहित, बे मुरव्वत।

कुशेशय० ना० पु० कमल।

कुष्ठ० ना० पु० कोढ़, लोहा।

कुष्ठकृन्तन० ना० पु० पँवार, बूटी।

कुषय० ना० पु० खड्ग, तलवार।

कुष्ठसूदन० ना० पु० किरवाली।

कुष्ठी० कोढ़ी।

कुसंग० ना० पु० बुरे लोगोंका साथ।

कुसमय० ना० पु० कठिन समय, बुरे दिन, आफ़त।

कुसरात० ना० स्त्री० कुशलात।

कुसीद० ना० पु० लाभ के लिये ऋण देना।

कुसुदा० ना० पु० कायफल।

कुसुम० ना० पु० कुसुम फूल, कुसुम्भ।

कुसुमशर० ना० पु० कामदेव।

कुसुमाकर० ना० पु० बसन्त ऋतु।
कुसुमित० गु० फूलेहुये, प्रफुल्लित।
कुसुम्भ० ना० पु० पुष्पविशेष, जिसका बहुत लालरंग कपड़े पर आताहै।
कुहर० } ना० पु० कुहासा, कुहर।
कुहरा० }
कुहराम० ना० पु० बिलाप।
कुहुक० ना० स्त्री० कोकिलाका शब्द वा स्वर।
कुहकना० अ० क्रि० कोकिला की रीति से बोलना।
कुहू० ना० स्त्री० पूसकी अमावस।
कुक्षा० } ना० स्त्री० कोखि।
कुक्षि० }
कुआं० ना० पु० कूप, चाह।
कुआंर० ना० पु० आश्विन, सातवां महीना।
कूक० ना० स्त्री० आवाज़, शब्द, शोर।
कूकना० अ० क्रि० आह मारना, बिलाप करना, स० क्रि० घड़ीको कुंजीसे फेरना।
कूकर० ना० पु० कुत्ता।
कूकू० ना० पु० कपोत का शब्द।
कूचना० स० क्रि० छेदना, घुसड़ना, खूदना, कुचिलना।
कूची० ना० स्त्री० तृणविशेषकी बस्तु जिससे भीतमें चुना फेरते हैं वा बालोंकी वा और किसी बस्तुकी।
कूजना० अ० क्रि० बोलना।
कूट० ना० पु० कपट, पर्वत, गोप, कागज़, जिसका गाता बनताहै, जो निज अस्तिसे पूरणहोवे यथा, निहाई, ना० स्त्री० भांडैती गु० मिथ्या, बिरुद्ध।
कूटना० स० क्रि० कुचलना, पीसना, पीटना, दबाना।
कूटरवाहिनी० ना० स्त्री निसोत।
कूटार्थ० ना० पु० बिरुद्धार्थ।
कूटि० गु० व्यंग वचन।
कुटी० गु० दूती, कुटनी, पीटीहुई।
कूड़ा० ना० पु० झाड़न, करकट।
कूढ़० गु० मूर्ख, उन्मत्त।
कूत० ना० पु० अटकल, अन्दाज।
कूतना० स० क्रि० मोल ठहराना, अटकलना, अन्दाजना, ठीक करना।
कूदना० अ० क्रि० फांदना, उछलना।
कूपार० ना० पु० समुद्र।
कूबरी० ना० स्त्री० कन्सकी दासी जिसको कृष्णचन्द्रने शुद्ध तन कियाथा वा काठकी टेकनी जो साधुओं के पास होती है गु० टेढ़ी।
कूर० गु० कपटी, कठोर, टेढ़ा।
कूर्दन० ना० पु० कूदना, खेलना।
कूल० ना० पु० तीर, किनारा तट।
कूलद्रुम० ना० पु० किनारेका बृक्ष विशेष्यार्थ मृत्यु, सान्निध्य।
कूला० ना० पु० एक ओरका चूतड़।
कूली० ना० स्त्री० एक ओरका पुट्ठा।
कूष्माण्ड० ना० पु० कुम्हड़ा, सौंका।
कूष्माण्डकी० ना० स्त्री० कुम्हड़ा, खभड़ा।
कूष्माण्डा० ना० स्त्री० देवीविशेष।
कृकवाकु० ना० पु० मुर्गा।
कृच्छ्रोपवास० ना० पु० चान्द्रायणादिव्रत।
कृत० गु० कियागया, बना, करतूति, ना० पु० यज्ञ, भाग्य, उपकार।
कृतघ्न० गु० जो मनुष्य उपकारको नहींमाने, गुण न माने, यज्ञध्वंसी, पातकी।
कृतघ्नता० } न० स्त्री० हित करने से उलटा करे।
कृतघ्नताई० }
कृतघ्नी० गु० कृतघ्न, किये को मेटे।
कृतानिन्दक० गु० कृतघ्न।
कृतयुग० ना० पु० प्रथम युग सत्ययुग जो १७२८००० वर्ष का होता है।
कृतवर्मा० ना० पु० यादव विशेष।
कृतज्ञ० गु० जो [illegible]कार मानता है, गुणवादी ना० पु० कुत्ता।

कृतज्ञता॰ ना॰ स्त्री॰ गुणवाद, उपकार मानना, अहसान मानना ।
कृतान्त॰ ना॰ पु॰ यमराज, सिद्धान्त ।
कृतार्थ॰ गु॰ कृतकार्य, निहाल, अंगधारी, मुक्त ।
कृति॰ ना॰ स्त्री॰ काम करना ।
कृत्तिका॰ ना॰ स्त्री॰ तीसरा नक्षत्र ।
कृत्तिमरक्त॰ ना॰ पु॰ कांच ।
कृत्तिमतार्क्ष॰ ना॰ पु॰ रसौत ।
कृतिवासा॰ } ना॰ पु॰ श्रीमहादेवजी ।
कृत्तिवासा॰ }
कृत्या॰ ना॰ स्त्री॰ देवी, विशेष राक्षसी ।
कृत्स्न॰ गु॰ अशेष ।
कृदन्त॰ ना॰ पु॰ जो शब्द धातुसे बनाहै ।
कृपण॰ गु॰ सूम, कंजूस, अदाता ।
कृपणता॰ ना॰ स्त्री॰ सूमी, कंजूसी, अदातृत्व ।
कृपा॰ ना॰ स्त्री॰ दया, मेहरबानी, रहम ।
कृपाण॰ ना॰ पु॰ खड्ग, तलवार ।
कृपालु॰ गु॰ दया, शील, दयावन्त, रहीम ।
कृमि॰ ना॰ पु॰ कीड़ा ।
कृमिघ्न॰ ना॰ पु॰ विडंग औषधि ।
कृमिजग्धा॰ ना॰ पु॰ काला अगरु ।
कृश॰ गु॰ दुर्बल, क्षीण, लटा ।
कृशता॰ ना॰ स्त्री॰ दुर्बलता, क्षीणता ।
कृशांगी॰ गु॰ जिसके अंग खिंचेहुये हैं ।
कृशानु॰ ना॰ पु॰ अग्नि, आगि ।
कृषाण॰ } ना॰ पु॰ किसान, खेतीवाला ।
कृषिक॰ }
कृषिकर्म॰ ना॰ पु॰ हलजोतना, खेती करना ।
कृषी॰ ना॰ स्त्री॰ खेती, किसनई ।
कृषीवल॰ ना॰ पु॰ किसान, कृषाण ।
कृष्ण॰ ना॰ पु॰ श्रीकृष्ण, श्यामसुन्दरजी, कालाजीरा, कालातीतर, कालाहरिण, गु॰ श्याम, कालारंग ।
कृष्णगन्धा॰ ना॰ पु॰ सहिजन वृक्ष ।
कृष्णला॰ ना॰ स्त्री॰ घुंघुची, श्यामता ।
कृष्णपक्ष॰ ना॰ पु॰ बदी, अंधेरापाख ।
कृष्णफला॰ ना॰ स्त्री॰ बाकुची, बड़ाकरौंदा ।
कृष्णभद्रा॰ ना॰ स्त्री॰ कुटकी ।
कृष्णवीर्य्य॰ ना॰ पु॰ तरबूज ।
कृष्णवृन्तिका॰ ना॰ स्त्री॰ कम्भारी ।
कृष्णसार॰ ना॰ पु॰ कालाहरिण ।
कृष्णा॰ ना॰ स्त्री॰ नदी विशेष, जो दक्षिण भरतखंडमें है, पीपरी, यमुनाजी ।
कृष्णाग्रज॰ ना॰ पु॰ श्रीबलदेवजी ।
कृष्णागरु॰ ना॰ पु॰ कालाअगरु ।
कृष्णाफल॰ ना॰ पु॰ स्याह मिरच ।
कृष्णार्पण॰ गु॰ भगवान हेत ।
कृष्णोपकुल्या॰ ना॰ स्त्री॰ पीपरी ।
कृसमरी॰ ना॰ स्त्री॰ कम्भारी ।
कृत्रिम॰ गु॰ बनायाहुआ, रचित ।
के॰ अव्य॰ संबन्ध बोधक ।
केकयी॰ ना॰ स्त्री॰ भरतजीकी माता ।
केकडा॰ ना॰ पु॰ कर्कट, गेंगटा ।
केकय॰ ना॰ पु॰ राजा वा देश विशेष ।
केकरा॰ ना॰ पु॰ केकड़ा ।
केका॰ ना॰ स्त्री॰ मोरध्वनि, मोरोंका शब्द ।
केकी॰ ना॰ पु॰ मोर, मयूर ।
केतकी॰ ना॰ स्त्री॰ केवड़ा वृक्षवा पुष्पविशेष ।
केतिक॰ गु॰ थोड़े, दोचार, कितना ।
केतु॰ ना॰ पु॰ नवमग्रह, पुच्छलतारा, पताका, झण्डा वा झण्डी ।
केतुकि॰ ना॰ पु॰ आकाश, पुष्प विशेष, सूर्य्य, चन्द्रमा, कामदेव, छन्द ।
केतुमाल॰ ना॰ पु॰ पृथ्वीके नव खण्डोंमें से एकका नाम ।
केन्द्र॰ ना॰ पु॰ मरकज़, गोलाकार वा वृत्त-क्षेत्रका वह मध्यस्थान जहां से परिधि तक जितनी रेखा खींचीजावें वह सब परस्पर तुल्य हों ।
केयूर॰ ना॰ पु॰ आभूषण, ज़ेवर ।
केरि॰ ना॰ पु॰ केला वृक्ष, ना॰ स्त्री कौलि ।

केलि० } नाo स्त्री० क्रीड़ा, विहार, खेल,
केली० } आराम।
केवट० नाo पुo मल्लाह, खेवक।
केवड़ा० नाo पुo पुष्प वा वृक्ष विशेष।
केवल० अव्यo मात्र, फ़क़त, गुo एकही।
केवली० नाo स्त्री० जन्मपत्री।
केवा० सर्व्वo कोई।
केश० नाo स्त्री० बाल।
केशफला नाo स्त्री० बेरी वृक्ष वा उसका फल यथा स्निग्धच्छदा केशफला सौवीरिका। इतिनिघंट:।
केशर० नाo पुo केसर, नागकेसर।
केशरंजन० नाo पुo भगरा पौधा।
केशरी० नाo पुo हनुमानजीके पिता, सिंह।
केशव० नाo पुo श्रीकृष्णचन्द्रका एक नाम।
केशवेशी० नाo स्त्री० बालोंकी लट।
केशाकेशि० नाo पुo परस्पर बालोंको पकड़ के लड़ना वा लड़ाना।
केशी० नाo पुo दैत्यविशेष जिसको श्रीकृष्ण चन्द्र नेबधकिया था गुo बालोंवाला।
केशरिया० गुo केशरसे रंगाभया, पीला।
केहरि० } नाo पुo सिंह, शेर, व्याघ्र
केहरी० }
कै० सर्व्वo कितना, अनेक।
कैंचली० नाo स्त्री० सांपका खोल।
कैटभ० नाo पुo दैत्यविशेष।
कैत० नाo पुo कैथाका वृक्ष।
कैतव० नाo पुo चिरायता, छल।
कैथ० } नाo पुo वृक्षविशेष।
कैथा० }
कैथी० नाo स्त्री० नागरी का एक प्रकार का लेख जो कायस्थोंने कल्पना कियाहै।
कैरव० नाo पुo कफूल, श्वेतकमल।
कैल० नाo स्त्री० अंकुर, गाभा।
कैलाश० } नाo पुo पर्व्वत विशेष। जहांशि-
कैलास० } वजी औरकुबेरआदियक्षगणरहतेहैं।
कैव० नाo पुo कदम वृक्ष।
कैवर्त्त० नाo मल्लाह, कहार, धीमर, केवट।
कैवल्य० नाo पुo मोक्ष, मुक्ति।
कैशिक० नाo स्त्री० बालोंकी लट।
कैसा० सर्व्वo किस प्रकार।
कैहौं० भविo क्रिo कहूंगा वा कहूंगा।
को० अव्यo कर्मणिच्चकद्वितीयाका, सर्व्वo कौन
कोई० सर्व्वo अनिश्चय, एक, नाo पुo कमल विशेष।
कोऊ० सर्व्वo कोई जोहो।
कोचना० सo क्रिo छेदना, चुभाना।
कोपल० नाo पुo नयेपत्ते, गुच्छा।
कोक० नाo पुo ग्रंथविशेष जिसमें स्त्री प्रसंग की प्रतिपादकता का वर्णन है, कफूल
कोकनद० नाo पुo लाल कमल।
कोकर्ण० नाo पुo असगन्ध।
कोका० नाo पुo चकई चकवा, दूधभाई, फफूल, पिण्ड खजूर।
कोकिल० } नाo स्त्री० पक्षीविशेष कोयल
कोकिला० }
कोकी० नाo स्त्री० चकई।
कोख० } नाo स्त्री० कुक्षि।
कोखा० }
कोखबन्ध० गुo बांझ-वन्ध्या।
कोख० नाo स्त्री० कोख कुक्षि।
कोछा० } नाo स्त्री०गोदी, ओढ़नीकी झोली
कोछी० }
कोट० नाo पुo गढ़, क़िलअ़, नगर।
कोटर० नाo पुo वृक्ष की खोह।
कोटवी० गुo नंगी स्त्रीo, नाo स्त्री० बाणासुर की महतारी।
कोटा० नाo पुo राजपूताने का नगर विशेष
कोटि० नाo स्त्री० एक ओरकी भुज, पहिला पक्ष, किरोड़, सौ लाख।
कोठरी० नाo स्त्री० छोटा कोठा।
कोठा० नाo पुo पटा हुआ एक बड़ा घर।

कोठि॰ ना॰ स्त्री॰ कोख।
कोठी॰ ना॰ स्त्री॰ महाजनों वा राजाओं वा ठाकुरों की बैठक का स्थान।
कोडना॰ स॰ क्रि॰ खोदना।
कोड़ा॰ ना॰ पु॰ चाबुक।
कोढ़॰ ना॰ पु॰ कुष्ठ, रोग विशेष।
कोढ़ना॰ अ॰ क्रि॰ दुःखीहोना।
कोढ़ी॰ ना॰ पु॰ कुष्ठी।
कोण॰ ना॰ पु॰ कोना, दिशा, पृथ्वी।
कोद॰ ना॰ स्त्री॰ ओर, पक्ष, तरफ़
कोदण्ड॰ ना॰ पु॰ शिवजीका धनुष,धनुष।
कोद्रव॰ ना॰ पु॰ कोदो, अन्न विशेष।
कोना॰ ना॰ पु॰ जो दो कुछी रेखाओं के मिलाप से बनता है परन्तु वे रेखा एक सूध में न हों।
कोप॰ ना॰ पु॰ क्रोध, गुस्सा।
कोपना॰ अ॰ क्रि॰ कोपितहोना, गुस्साकरना, ना॰ स्त्री॰ स्त्री॰।
कोपर॰ } ना॰पु॰ पत्र विशेष।
कोपल॰ }
कोपान्वित॰ गु॰ क्रोधयुक्त, गुस्से से भरा।
कोपी॰ गु॰ कोपान्वित, कोई।
कोपीन॰ ना॰ स्त्री॰ लंगोट, लंगोटी।
कोमल॰ गु॰ नम्र, नया, भोला, नरम।
कोमलता॰ ना॰ स्त्री॰ नरमी, भोलापन।
कोयल॰ ना॰ स्त्री॰ पक्षी विशेष, पुष्प विशेष।
कोयला॰ ना॰ पु॰ अंगार बुझाभया।
कोर॰ ना॰ स्त्री॰ किनारा, छोर धार।
कोरक॰ ना॰ पु॰ कली।
कोरदण्डी॰ ना॰ स्त्री॰ छोटी इलायची।
कोरा॰ गु॰ बिनाधोया कपड़ा, बिना लिखा कागज़, मिट्टी का नया पात्र जो काममें न आया हो।
कोरि॰ ना॰ स्त्री॰ कोटि, करोड़।
कोरी॰ [illegible] ना॰पु॰ जातिविशेष।

कोर्थ॰ सर्व॰ किसहेतु, किसलिये।
कोल॰ ना॰ पु॰ शूकर,नीचजाति विशेष,ख़ास गली जो लम्बी संकेतहो।
कोलवल्लिका॰ ना॰ स्त्री॰ बैंगाका वृक्ष।
कोला॰ ना॰ स्त्री॰ पीपरि।
कोलाफल॰ ना॰ पु॰ महुआ वृक्ष।
कोलाहल॰ ना॰ पु॰ कलकल, रौला, शोर।
कोलिका॰ ना॰ स्त्री॰ कालीमिरच।
कोलियाना॰ स॰ क्रि॰ गोदीमेंलेना।
कोल्हू॰ ना॰ पु॰ जिससे तेल निकालते हैं वा ऊख पेरते हैं।
कोविद॰ गु॰ पण्डित, गुणी।
कोश॰ ना॰ पु॰ कमल, मध्यभाग।
कोशल॰ ना॰ पु॰ कुशल, देशविशेष।
कोशलपति॰ ना॰ पु॰ दशरथ, श्रीरामचन्द्र, अवधभूप।
कोशलपुर॰ ना॰ पु॰ } श्री अयोध्या जी।
कोशलपुरी॰ ना॰स्त्री॰ }
कोशलाधीश॰ } ना॰ पु॰ कोशलपति, श्री
कोशलेश॰ } रामचन्द्रजी।
कोष॰ ना॰ पु॰अभिधान, भण्डार, अण्ड, खड्गादिकी गांठि लुगतका ख़ज़ाना, ख़ज़ाना।
कोष्ठ॰ ना॰ पु॰ खात, कोठा,ओझ।
कोष्ठक॰ ना॰ पु॰ तख़्ता।
कोस॰ ना॰ पु॰ २ मीलका वा २००० दंडका।
कोसना॰ स॰ क्रि॰ शापदेना, बुरामानना।
कोह॰ ना॰ पु॰ क्रोध,दुःख, डाह, पेटमें आग लगना, दिलजलना।
कोहनी॰ ना॰ स्त्री॰ बाहु के बीचकी गांठि।
कोहाब॰ ना॰ पु॰ डाहखाना।
कोही॰ गु॰ क्रोधी, रामायणे यथा, कर कुठार मैं अकरुण कोही। आगे अपराधी गुरुद्रोही।
कौ॰ अव्य॰ का।
कौं॰ अव्य॰ को।
कौआ॰ ना॰ पु॰ काग।
कौंध॰ ना॰ पु॰ प्रकाश, प्रताप।

कौंधना० अ० क्रि० प्रकाशहोना, चमकना।
कौंधा० ना० पु० बिजली।
कौडियाला० ना० पु० सर्पविशेष, धन्नी, नदी विशेष जिसको सरयू कहतेहैं।
कौड़ी० ना० स्त्री० छोटा शंख धन, कमाई।
कौणप० ना० पु० दैत्यराक्षस।
कौतुक० ना० पु० कौतूहल, परिहास, तमाशा।
कौतुकिया० } गु० परिहासी, तमाशबीन।
कौतुकी० }
कौतूहल० ना० पु० कुतूहल।
कौन० सर्व० प्रश्नबोधक।
कौन्ता० ना० स्त्री० कुन्ती।
कौन्ती० ना० स्त्री० रेणुका औषध।
कौन्तेय० ना० स्त्री० पाण्डव विशेष।
कौपीन० ना० पु० कोपीन, लंगोटी।
कौमारी० ना० स्त्री देवीविशेष।
कौमुदी० ना० स्त्री० चन्द्रिका, ज्योति, पुस्तक विशेष।
कौर० ना० पु० कवल, लुकमा।
कौरवपाण्डु० ना० पु० कौरव और पाण्डव।
कौरव० ना० पु० कुरुराजा की सन्तान।
कौरव्य० ना० पु० मुनिविशेष।
कौल० ना० पु० लुकमा, ग्रास, नवाला, धर्म विशेष, गु० कुलीन।
कौला० ना० पु० कोठरी आदिके पांजर का कोना, अंकवारा।
कौली० ना० स्त्री० गोदी।
कौलेय० ना० पु० कुत्ता, यथा कौलेय सारमेयश्च कुक्कुरो मृगदं शकः इत्यमरः।
कौलेली० ना० पु० गन्धक।
कौवेर० ना० पु० कूटदवा।
कौवेर्य० गु० जो कुबेर सम्बन्धी हो।
कौशल्या० ना० स्त्री० क्षेम कुशल, श्रीरामचन्द्रजीकी माता।
कौशिक० ना० पु० विश्वामित्रमुनि, इन्द्रगुग्गुल, उलूक पक्षी, दण्ड।
कौशिकी० ना० स्त्री० नदीविशेष।
कौशेय० गु० पाटी वस्त्र।
कौसीस० ना० पु० कमल।
कौस्तुभमणि० ना० स्त्री० मणिविशेष जिसको विष्णुजीने उरपर धारण कियाहै।
क्या० सर्व० प्रश्नबोधक।
क्यारी० ना० स्त्री० बागों वा खेतोंमें बनतीहै।
क्यों ० }
क्योंकर० } अव्य० किसलिये, किसप्रकार।
क्योंकि० }
क्रकच० ना० पु० करील वृक्ष।
क्रतुध्वंसी० ना० पु० महादेवजी।
क्रतुभुग० } ना० पु० देवता जो यज्ञ में खाते हैं।
क्रतुभुज० }
क्रतिमालक० ना० पु० किदवाली।
क्रम० ना० पु० परिपाटी, रीति, सिलसिला, मिलान, धारे।
क्रमक्रम० ना० पु० धीरे धीरे, दर्जे दर्जे।
क्रमुक० ना० स्त्री० सुपारी।
क्रमिकुंभ० ना० स्त्री० इन्द्रवारुणी।
क्रमेलक० ना० पु० ऊंट यथा उष्ट्रे क्रमेलकमयमहांगः करभः शिशुः इत्यमरः।
क्रव्याद० } ना० पु० राक्षस, कच्चामांसभक्षी
क्रव्यात० }
क्रान्ति० ना० स्त्री चमक, शोभा, दीप्ति, प्रकाश।
क्रिया० ना० स्त्री० व्यवहार, काम, धातु, नित्यकर्म, यत्न, उपाय, मरनेकेपीछेवालोंकाकर्म।
क्रियाद्यो० ना० पु० कर्त्ताकीइच्छाकी सूचक।
क्रियान्वयित्व० ना० पु० क्रिया पदकी ओर सम्बन्ध रखना।
क्रीड़ा० ना० स्त्री० केलि, लीला।
क्रीत० गु० मोललिया।
क्रीयमाण० गु० किये हुये या अबके किये।
क्रुद्ध० गु० रिसवश, क्रोधित, खफा।

क्रूर॰ गु॰ कठोर, निठुर, कपटी, टेढ़ा।
क्रूरकर्मा॰ ना॰ स्त्री॰ ऊंचा चोली।
क्रूरवार॰ ना॰ पु॰ शनैश्चर, मंगल, आदित्यवार।
क्रोध॰ ना॰ पु॰ कोप, गुस्सह, भैरवविशेष।
क्रोधातुर॰ } गु॰ कोपी, क्रोधमें अन्ध, क्रोधमें
क्रोधान्ध॰ } मस्त।
क्रोधी॰ गु॰ क्रोधी, गुस्सा भराभया।
क्रोश॰ ना॰ पु॰ कोस, दोमील, दो हज़ार दण्डकी माप।
क्रोष्टा॰ ना॰ पु॰ गीदड़, शृगाल।
क्लिशित॰ } गु॰ दुःखित, पीड़ित, रंजीद:।
क्लिष्ट॰ }
क्लीव॰ ना॰ पु॰ नपुंसक, हिजड़ा।
क्लेद॰ ना॰ पु॰ गीलापन।
क्लेदित॰ गु॰ भीगाभया, तर।
क्लेश॰ ना॰ पु॰ दुःख, पीड़ा, रंज।
क्लेशित॰ गु॰ दुःखित, पीड़ित।
क्वचित्॰ अव्य॰ कहीं।
क्वाटि॰ ना॰ स्त्री॰ पिण्डखजूर।
क्वाण॰ ना॰ पु॰ कोआ।
क्वाथ॰ ना॰ पु॰ काढ़ाजोरोगीकोपिलायाजाताहै।

[ख]

ख॰ } ना॰ पु॰ आकाश, स्वर्ग, घर, शून्य, इन्द्र
खं॰ } इन्द्रिय।
खंखारना॰ अ॰ क्रि॰ खांसना।
खंगना॰ अ॰ क्रि॰ कमहोना, घटना।
खंगालना॰ } स॰ क्रि॰ धोना, अनचालना।
खंगारना॰ }
खग॰ ना॰ पु॰ पक्षी, ग्रह, सूर्यादि, मेघ, पवन, देवता और तारागण।
खगकेतु॰ }
खगनाथ॰ }
खगनायक॰ } ना॰ पु॰ सूर्य, चंद्रमा, गरुड़।

खगमाला॰ ना॰ पु॰ पक्षियोंका समूह, तारागण।
खगहा॰ ना॰ पु॰ गैंडा, बाज़, जुर्रा।
खगेन्द्र॰ } ना॰ पु॰ गरुड़, चन्द्रमा।
खगेश॰ }
खगोल॰ ना॰ पु॰ आकाशमण्डल।
खग्ग॰ ना॰ पु॰ वीर, बहादुर।
खचना॰ स॰ क्रि॰ रेखा, करना, जड़ना।
खच्चर॰ ना॰ पु॰ खच्चर, पशुविशेष, मेघ, ग्रहादि।
खचा॰ } गु॰ जड़ाऊ, खिंचाहुआ।
खचित॰ }
खजुरिया॰ }
खजूर॰ } ना॰ स्त्री॰ वृक्षविशेष।
खजूरि॰ }
खञ्ज॰ गु॰ लंगड़ा, ना॰ पु॰ खंजन।
खञ्जन॰ ना॰ पु॰ पक्षीविशेष जिसे खड़ैचा वा खिरखिन्दा भी कहतेहैं।
खञ्जनक॰ ना॰ पु॰ ममोला, खंजन।
खञ्जरिट॰ } ना॰ पु॰ खंजन।
खञ्जरीट॰ }
खट॰ ना॰ स्त्री॰ खाट।
खटक॰ ना॰ पु॰ खटका।
खटकना॰ अ॰ क्रि॰ शब्द होना, झगड़ना, लगना, शंकाकरना।
खटका॰ ना॰ पु॰ सन्देह, शंका, पांवकीआहट।
खटकाना॰ स॰ क्रि॰ आहटदेना, शब्दकरना
खटखटाना॰ अ॰ क्रि॰ ठकठकाना।
खटछप्पर॰ ना॰ पु॰ छप्परखट।
खटपट॰ ना॰ पु॰ झगड़ा, लड़ाई।
खटमल॰ ना॰ पु॰ खाटमेंका कीड़ा।
खटाई॰ ना॰ स्त्री॰ अम्ल, खट्टापन, अचार।
खटाका॰ ना॰ पु॰ शब्द, चटाका।
खटास॰ ना॰ पु॰ खट्टापन, जन्तु विशेष।

खटीक० नाο पु० जातिविशेष।
खट्टा० गु० अम्ल, अम्बत्।
खटिक० नाο पु० खटीक, आखेटकी।
खट्टु० नाο पु० बनिहार।
खट्वा० नाο स्त्री० खाट।
खड़क० नाο स्त्री० गौशाला।
खड़कना० अ० क्रि० झनझनाना।
खड़खड़ाना० स० क्रि० ठकठकाना, खटोटा मारना, झनझनाना।
खड़खड़ाहट० नाο पु० शब्द होना, आहट।
खड़सान० नाο स्त्री० फिसान जिसपर बाढ़ि बनाते हैं।
खड़ा० गु० उठा, सीधा, अड़ा, ऊंचा, ठाढ़ा।
खड़ाऊं० नाο पु० पादुका, कठनई।
खड़िया० नाο स्त्री० कूहीमिट्टी, दुधियामिट्टी
खड्ग० नाο पु० तलवार, गैंड़ा, अमरे यथा गण्डके खड्गखड्गिनौ।
खण्ड० नाο पु० टुकड़ा, खांड़, अध्याय, दिशा।
खण्डन० नाο पु० दूषण, मिटाना, काटना।
खण्डना० स० क्रि० दूषणदेना, तोड़ना, काटना।
खण्डनार्थ० गु० काटने के लिये।
खण्डिनी० नाο स्त्री काटने वाली।
खण्डपरशु० नाο पु० श्रीमहादेव।
खण्डर० नाο पु० ऊजड़, वैराना।
खण्डरना० स० क्रि० काटना, टुकड़े करना।
खण्डहल० नाο पु० ऊजड़ मकान, वैराना।
खण्डित० गु० काटागया, कमी, अपूर्ण।
खण्डितकरना० स० क्रि० ब्रतकाटना, खण्डना।
खतिल० नाο पु० पोस्त वा उसका बिरवा।
खत्ता० नाο पु० } गड़हा जिसमें अन्नभरतेहैं।
खत्ती० नाο स्त्री० }
खदिर० नाο पु० खैर, कत्था।
खदेड़० नाο स्त्री० रगेद, अहेर।
खदेड़ना० स० क्रि० रगेदना, भगाना।
खद्योत० नाο पु०, सूर्य, तारागण और जुगनू कीट बिशेष।

खन० नाο पु० खण्ड।
खनक० नाο पु० मूष, चूहा।
खनकना० अ० क्रि० बजना, शब्दहोना।
खनन० नाο पु० खोदना।
खनना० स० क्रि० खोदना।
खपत० गु० जो बिकगया, स्त्री० बिकाव।
खपना० अ० क्रि० बिकना, सूखना, ठहरना, पैठना, समाना।
खपरा० नाο पु० घरछावने के लिये जो मिट्टी के बनते हैं।
खपरी० नाο स्त्री० शिरका ऊपरीभाग।
खपरैल० नाο स्त्री० घर जोखपरोंसे छायाहो
खपाच० नाο स्त्री० काठका टुकड़ा।
खपाना० स० क्रि० बिकवाना, पैठाना, भराना
खपित० गु० जो बिकगया, स्त्री० विकाव।
खपुर० नाο पु० स्वर्ग, आकाश।
खप्पर० नाο पु० खोपड़ी, माटी का पात्र जिसमें योगी जलादि पीतेहैं, अंगेठी।
खब्बा० नाο पु० बायां हाथ।
खभारू० नाο पु० पेटमें आगिपड़ना, घबराहट।
खम्बा० } नाο पु० स्तम्भ, थूनी।
खम्भ० }
खम्भा० नाο पु० स्तम्भ, थूनी।
खर० नाο पु० खरासुर, गदहा, घास, कुत्ता अच्छा, तीक्ष्ण।
खरक० नाο पु० खड़क, गोशाला।
खरखरा० नाο पु० खरहरा।
खरपत्र० नाο पु० मरुवा, सुगन्धित, पौधा।
खरबर० } नाο स्त्री० घोड़के दौड़नेकाशब्द।
खरभर० } खलबली, शोरगुल, हुल्लड़, चोभ
खरमञ्जरी० नाο स्त्री० ऊंग।
खरयष्टिका० नाο स्त्री० खिरहटी।
खरल० नाο पु० औषध घिसनेकापात्र।
खरहरा० नाο पु० घोड़ाआदि मलनेकी वस्तु बिशेष।
खरहार० नाο स० क्रि० झारना, बुहारना।

खरा० गु० चोखा, श्रेष्ठ, अच्छा।
खराई० ना० स्त्री० सचाई, उत्तमता, सूख।
खरारि० ना० पु० श्रीरामचन्द्रजी।
खरिक० ना० स्त्री० खड़क, गोशाला।
खरी० ना० स्त्री० सरसोंकाखीना, गद्दी, अच्छी खड़ी।
खरे० गु० खड़े, ठाढ़े, अच्छे।
खरोंट० ना० स्त्री० खरोट, खसोट।
खरोचना } स० क्रि० नोचना, खसोटना।
खरोटना }
खर्ग० ना० पु० रागोच्चारणका विशेषस्थान।
खर्जूर० ना० स्त्री० चांदी, खजूरवृक्ष।
खर्जूरिका० ना० स्त्री० पिण्ड, खजूर।
खर्जूरी० ना० स्त्री० मूसली।
खर्पर० ना० पु० पीठ, सिर।
खर्व० ना० पु० तुच्छ, छोटा, वामन, भाषा में सौ अर्बको कहतेहैं 10000000000।
खर्रा० ना० पु० मर्याद, टट्टर, खरखरा, चिट्ठा, खतरा।
खर्राटा० ना० पु० सोनेमें घुर्राना।
खल० गु० दुष्ट, नीच, तुच्छ।
खलता० ना० स्त्री० दुष्टता।
खलबल० ना० स्त्री० हलचल।
खलबलाना० अ० क्रि० उबलना।
खलबली० ना० स्त्री० खरभर, हुल्लड़।
खलना० ना०स्त्री० पुतरिया, दुर्दिन।
खलान० गु० खलका बहुवचन।
खलारि० ना० पु० श्री नारायण।
खलार० ना० पु० निचान, पल्ली।
खलियान० ना० पु० खलिहान, खना।
खलियाना० स० क्रि० छीलना, उधेड़ना।
खलिहान० ना० पु० अनाज माड़ने या सं-दने का स्थानविशेष, खेत।
खली० ना० स्त्री० तिलादि की खूद।
खजीना० ना० पु० कोष, फ़ारसी शब्द है।

खस० ना० पु० जातिविशेष।
खसकना० अ० क्रि० गिरपड़ना, सरकना, छूटना।
खसकाना० स० क्रि० सरकना, हटाना।
खसखस० ना० स्त्री सुगन्धित तृणविशेष।
खसना० अ० क्रि० धसना०, गिरपड़ना, निकलपड़ना।
खसरा० ना० पु० बही, खर्रा, खुजली।
खसाना० स० क्रि० गिराना, बिगाड़ना।
खसीमाल० ना० पु० पत्थरविशेष, गिरीमाला।
खांचा० ना० पु० टोकड़ा, पिंजरा विशेष।
खांड़० ना० स्त्री० शर्करा, शक्कर।
खांड़ना० स० क्रि० छांटना, कूटना।
खांड़ा० ना० पु० खड्गविशेष।
खांसना० अ० क्रि० खोंखना, ठोंठों करना।
खांसी० ना० स्त्री० खंखी।
खाग० ना० पु० गैंड़ेका सींग।
खाज० ना० स्त्री० खुजली।
खाजा० ना० पु० मिठाई विशेष।
खाट० ना० स्त्री० चारपाई।
खात० ना० पु० गर्त्त, गढ़हा, घूरा, गोबर।
खाता० ना० पु० रोजनामा, लेखबही, गल्ला रखनेका खत्ता।
खाती० ना० पु० बढ़ई, खराढ़ी।
खाद० ना० पु० गोबरादि, घूरा।
खाद्य० गु० खाने के योग्य जो वस्तु।
खाना० स० क्रि० भोजन करना, अ० क्रि० कमाना, उपार्जन वा भोगकरना, ना० पु० भोजन।
खानि० ना० स्त्री० आकर, अक्षौण, उत्पत्तिस्थान।
खानिक० गु० खानेको जो वस्तु।
खारका० ना० पु० छुहारा।
खारा० गु० लोना।
खारी० गु० कडुवा नमक, लोनीला।

खिचड़ी० ना० स्त्री० दाल चावल मिलित।
खिचना० अ० क्रि० तनना, खिचा रहना।
खिचाव० ना० पु० तनाव, बिगाड़।
खिजलाना० स० क्रि० } सताना, चिढ़ाना,
खिजाना० अ० क्रि } क्रोधित होना।
खिझ० ना० स्त्री० खिसियाहट।
खिझना० } अ० क्रि० खिजलाना।
खिझलाना० }
खिड़की० ना० स्त्री० झरोखा।
खिलखिलाना० अ० क्रि हसना।
खिलजाना० } अ० क्रि० फूलना, हर्षित
खिलना० } होना।
खिलाड़० गु० चंचल, खेलनेवाला, चालाक।
खिलाना० स० क्रि० भोजन कराना, भोगकरवाना, खेलकराना।
खिलौना० ना० पु० खेलनेकी वस्तु।
खिल्ली० ना० स्त्री० हसी मज़ाक़।
खिसलना० अ० क्रि० फिसलना, हटना।
खिसलाहट० ना० स्त्री फिसलाहट।
खिसियाना० अ० क्रि० खीसनिकालन, शरमाना, लजाना, गु० चिड़चिड़ा।
खिसियाहट० ना० स्त्री० खिसियानपन।
खीच० ना० पु० अप्रसन्नता, चितहट।
खीज० ना० स्त्री० क्रोध, सिसियाहट।
खीजना० अ० क्रि० क्रोधितहोना, दुःखपाना।
खीरा० ना० पु० फलविशेष।
खीर० ना० स्त्री० चावल जो दूध और खांड़ में पकाये जाते हैं।

खीरी० ना० पु० पिस्ता मेवा, नगरविशेष।
खील० } ना० पु० धानों के लावा।
खीला० }
खीस० ना० पु० टोटा, खराब, दांतका दिखलाहट, पीयूष।

खीसना० अ० क्रि० दांतकाढ़ना।
खीसा० ना० पु० खलीता, जेब, थैली।

खुजलना० } अ० क्रि० खुजली करना।
खुजलाना० }
खुजलाहट० ना० स्त्री० खुजलापन चुल।
खुजली० ना० स्त्री० खाज।
खुजाना० स० क्रि० खुजलाना।
खुटकना० स० क्रि० दबना, कुतरना, सन्देह करना।
खुटका० ना० पु० सन्देह, शंका, खटक।
खुखडला० ना० पु० वृक्षकाछिद्र खोखि।
खुदवाना० स० क्रि० गढ़ाना, माटीनिकलाना, चिह्नित कराना, अंकितकराना।
खुनस० ना० स्त्री० रिस, डाह।
खुनसाना० अ० क्रि० रिसाना, डाहखाना।
खुनसी० गु० क्रोधी।
खुन्दलना० स० क्रि० पांवसे दबाना।
खुभी० ना० स्त्री० कानका भूषण, बीरी।
खुर० ना० पु० पशुओंके पद का नख।
खुरचन० ना० स्त्री० छीलन।
खुरचना० स० क्रि० छीलना।
खुरण्ड० ना० पु० खूटी देवली।
खुर्पा० ना० पु० } घास छीलने का अस्त्र।
खुर्पी० ना० स्त्री० }
खुलना० अ० क्रि० प्रकट होना, वियरना।

खूंच० ना० पु० नाड़ीविशेष।
खूंट० ना० पु० कोना, कानकामैल।
खूंटना० ना० स्त्री० औषध विशेष
खूंटा० ना० पु० काठकाठेकना, मेख।
खूंटी० ना० स्त्री० छोटाखूंटा।
खूंदना० स० क्रि० पांवसे खोदना, टापमारना।
खूंटी० ना० स्त्री० देवली, खुरण्ड।
खूंद० ना० पु० खली, तरछुट गु०, घोड़े का नाचना।

खेकसा० ना० पु० चिह्नविशेष।
खेचर० } ना० पु० पक्षी, ग्रह, तारागण देवता, विद्याधरादि।
खेचारी० }

खेटक० ना० पु० अहेर, शिकार और अस्त्रविशेष।
खेटकी० ना० पु० बधिक, शिकारी।
खेत० ना० पु० क्षेत्र, समरभूमि, पुण्यक्षेत्र, वह भूमि जहां अन्नादि उपजता है।
खेतल० ना० पु० आकाशमण्डल।
खेती० ना० स्त्री० किसनई, गु० बोताऊ।
खेद० ना० पु० शोक, दुःख, पश्चात्ताप।
खेदना० स० क्रि० खदेड़ना, सताना, और पीड़ा करना।
खेदित० गु० दुःखित, पीड़ित, सतायागया।
खेरा० ना० पु० अजड़पुर, डीह।
खेरी० ना० स्त्री० जोराविशेष, तृण।
खेल० ना० पु० क्रीड़ा, जीवहलाव।
खेलना० स० क्रि० क्रीड़ाकरना, जीवहलाना।
खेवक० } ना० पु० नाविक, डांड़ीऔरमल्लाह।
खेवट० }
खेवना० स० क्रि० डाड़मारना, नावचलाना।
खेवा० ना० पु० उतराई, भाड़ा, पाड़ोदेना, उतार।
खेह० ना० स्त्री० राख, धूलि, खाक।
खेंच० ना० स्त्री० उखाड़,
खेंचना० स० क्रि० ऐंचना, कसना, तानना।
खेंचाखेंच० } ना० स्त्री० ऐंचा ऐंची, खैंचा
खेंचाखेंची० } खेंची।
खैर० ना० पु० कत्था।
खैला० ना० पु० जोवान, नयाबैल वा बछड़ा।
खोआ० ना० पु० लेट, सुखो, दूध जो उबालके गाढ़ा कियाजाता है।
खोंचना० स० क्रि० खोंचना।
खोंखी० ना० स्त्री० खांसी।
खोंच० ना० स्त्री० चीर।
खोंचना० स० क्रि० घुसेड़ना।
खोंचा० ना० पु० भगाव, झोंक।
खोंड़रा० ना० पु० गड़हा।

खोसना० स० क्रि० ठांसना, घुसेड़ना।
खोखला० गु० चेंगिला, खाली।
खोखनी० ना० स्त्री० ऊपरकामढ़ाव, जो ठोस नहींहै।
खोज० ना० पु० ढूंढ़, यत्न, चिह्न, पहिचान
खोजना० स० क्रि० ढूंढ़ना।
खोट० ना० स्त्री० दोष, अवगुण।
खोटा० गु० भगलो, दोषी, झूठा, अधर्मी।
खोटाई० ना० स्त्री० भगलपन दोष।
खोदना० स० गोड़ना, करतोलन।
खोना० स० क्रि० गवाना, उड़ना।
खोपड़ा० ना० पु० ललाट के ऊपर का अंग, नारियल की गूदी।
खोपड़ी० ना० स्त्री० मस्तकके ऊपरका भाग छिलका।
खोपर० ना० पु० शिर।
खोपरा० ना० पु० खोपड़ा।
खोपरी० ना० स्त्री० खोपड़ी।
खोपा० ना० पु० नारियल का गोला, जुड़ा
खोरि० ना० स्त्री० दोष, ग्लानि।
खोरी० ना० स्त्री० गली, मार्ग, दोष, ग्लानि।
खोल० ना० स्त्री० काठी, ढकना, खोड़र गढ़ा।
खोलना० स० क्रि० प्रकट करना, बिछाना, उधेड़ना, लंगर उठाना।
खोह० ना० पु० गुफा, गड़हा, कन्दरा।
खौड़० } ना० स्त्री० तिलक।
खौरि० }
खौलना० अ० क्रि० उबलना।
ख्यात० गु० प्रसिद्ध, प्रतिष्ठित, मशहूर।
ख्याति० ना० स्त्री० यश, धाक, शुहरत
ख्यात्यापन्न० गु० कीर्तिमान, नामी।
ख्याल० ना० पु० क्रीड़ा, खेल।

(ग)

गँवाना० स० क्रि० खोना, उड़ाना, बहाना।
गंवार० ना० पु० गांवकाबासी, कपटा।

गगनचर० ना० पु० पक्षी, देवता, ग्रहादि।
गगरी० ना० स्त्री० कलशी, घड़ा।
गंगा० ना० स्त्री० भागीरथी नदीप्रसिद्ध।
गंगायमुनी० ना० स्त्री० कर्णभूषण विशेष।
गंगाद्वार० ना० पु० गंगोत्तरी, हरद्वार।
गंगाधर० ना० पु० श्रीमहादेवजी।
गंगासागर० ना० पु० गंगा और समुद्र का संगम जहां कपिलदेव का स्थान है।
गंगेरुकी० ना० स्त्री० गंगेरुआ।
गंगोत्तरी० ना० स्त्री० गंगाजी के प्रकाश का स्थान जो बद्रीनाथ के आसन्न है।
गंगोदक० ना० पु० गंगाजल।
गच० ना० स्त्री० चूना, लेट।
गचपच० ना० स्त्री० उलट पलट।
गच्छ० ना० पु० मुकाम, चाल।
गज० ना० पु० हाथी, दोहाथकी माप।
गजकेसर० ना० स्त्री० नागकेसर।
गजकृष्णा० ना० स्त्री० गजपीपरि।
गजगामिनी० गु० जिसकोहाथीकीसीचालहो।
गजगाह० ना० पु० झब्बेसहित हाथीका भूषण।
गजगौनी० गु० गजगमनी।
गजचिर्भटी० ना० स्त्री० इन्द्रवारुणी।
गज्जही० अ० क्रि० गरजता है।
गजदन्त० ना० पु० हाथी का दांत।
गजपति० ना० पु० हाथियोंका स्वामी अर्थात् राजा वा जिसके हाथी हों।
गजपाटल० ना० पु० कज्जल।
गजपाल० ना० पु० महावत, फीलवान्।
गजपिप्पली० ना० स्त्री० गजपीपरि।
गजभिषक्० ना० पु० सोंठि।
गजमुख० ना० पु० गणेशजी, हाथीका मुंह।
गजमोती० ना० पु० मोती जो हाथीकेमस्तक में होता है।
गजरा० ना० पु० गाजरकापत्ता, फूलोंकीमाला।
गजवदन० ना० पु० गणेशजी।
गजबुसा० ना० पु० केलावृक्ष।
गजानन० ना० पु० गणेशजी, हाथी का मुख।
गजासन० ना० पु० पीपल, पीपरि।
गञ्ज० ना० पु० रोगविशेष जोशिरमेंहोता है।
गञ्जा० गु० जिसके शिरमें गंज रोगहोवे, ना० पु० गांजा, भांग, रोगविशेष।
गञ्जित० गु० नशायागया।
गटपट० ना० स्त्री० उलट पुलट, मिलित
गटी० ना० स्त्री० समूह, रामचन्द्रिकायां यथा सबजात फटी दुखकी दुपटी कपटी न रहै जहं एक घटी, निघटी रुचि मीच घटीहुघटी जगजीव यतीन की छूटी चटी, अघ ओघ कि बेरी कटी विकटी निकटी प्रकटी गुण ज्ञान गटी, चहुं ओर न नाचत मुक्ति नटी गुण धूर जटी जटि पंचवटी।
गट्टा० ना० पु० कलाई, मिठाई प्रसिद्ध।
गट्ठा० ना० पु० बड़ीगठरी।
गठना० अ० क्रि० जुड़ना, मिलना।
गठरी० ना० स्त्री० मोट, मोटरी, झुण्ड।
गठाना० स० क्रि० सिलवाना, पैवन्दलगवाना।
गाठिया० ना० पु० गोन, गु० गँठीवाला।
गठीला० } गु० गांठोंवाला, गठाहुआ।
गाठिहा० }
गड़क० } ना० स्त्री० मछली वा मछलीविशेष।
गड़का० }
गड़गड़ाना० स० क्रि० गरजना।
गड़रिया० ना० पु० जातिविशेष जो भेड़ें पालते हैं।
गड़न० ना० स्त्री० धसन, दलदल।
गड़ना० अ० क्रि० धसना, पैठना, छिदना।
गड़बड़० ना० पु० गटपट, उलट, पलट, हलचल।
गड़बड़ा० ना० पु० खलबली, मरोड़ा, गु० खड़बड़ा, घबराया भया।
गड़बड़ाना० अ० क्रि० घबराना, खलबलाना।
गड़बड़ाहट० ना० स्त्री० हड़बड़ाहट, भय।

गड़हा० ना० पु० गर्त्त, गड्ढा, ताल।
गड़िया० ना० स्त्री० खलार, खाईखेत, गाँडू।
गडुआ० ना० पु० टोंटीवाला लोटा।
गड़ोना० स० क्रि० छेदना, खोंसना।
गढ़० ना० पु० कोट, किला।
गढ़ना० स० क्रि० ठोंकना, बनाना।
गढ़नि० ना० स्त्री० बनावट।
गढ़वार० गु० मोटा, गाढ़ा, गढ़वाल।
गढ़वाल० गु० किलेदार, गढ़का रक्षक।
गढ़ा० ना० पु० गड्ढा, गार।
गढ़ाई० ना० स्त्री० गढ़ने आदिकी बनवाई वा बनवानेका काम।
गढ़ी० ना० स्त्री० छोटा गढ़।
गढ़ेला० ना० पु० पृथ्वीमें खोदाभया गड्ढा।
गढ़ैया० ना० स्त्री० छोटा पोखरा, गु० गढ़नेहारा।

गण० ना० पु० समूह, महादेवकेगणोंका झुण्ड।
गणक० ना० पु० दैवज्ञ, ज्योतिषी, हिसाबी।
गणना० ना० स्त्री० पक्षपात, गिनती, शुमार।
गणनाथ० ना० पु० गणनायक।
गणनायक०
गणपति०
गणराट०
गणराज०
गणाधिप०
} ना० पु० गणेशजी, यूथनाथ।
गणिका० ना० स्त्री० वेश्या, पतुरिया, जूही।
गणित० ना० पु० अंकविद्या, हिसाब।
गणितकार० ना० पु० गणक।
गणेश० ना० पु० पार्वतीके पुत्र आदि देवता।
गण्ड० ना० पु० नेत्रोंके नीचेका भाग, गाल।
गण्डक० ना० पु० गैंडा, पशु, नदविशेष।
गण्डदूर्वा ना० स्त्री० गण्ड, दूब।
गण्डमाला० ना० पु० कानके नीचेफोड़ों का रोगविशेष।
वा रुपया, बालकादिके गलेमें बांधनेकेलिये अभिमन्त्रित सूत।
गण्डासा० ना० पु० अस्त्रविशेष।
गण्डासी० ना० स्त्री० छोटा गण्डासा।
गण्डिका० ना० स्त्री० नदीविशेष।
गण्डी० ना० स्त्री० घेरा जिसमें श्रीरामचन्द्र जी सीताजी को बैठाल गयेथे।
गण्डीर० ना० पु० सेंहुड़ वृक्ष।
गण्डीरि० ना० स्त्री० ऊख, गन्ना, यथा तृणराज मधुतृणोगण्डी मधुपत्रकइतिनिघंटः।
गण्डुल० गु० प्रफुला।
गण्डूष० ना० स्त्री० पानीका कुल्ला।
गण्य० गु० जो गिनाजाय।
गत० गु० प्राप्त, अतीत, व्यतीत, निकृष्ट।
गतागत० ना० पु० उलटफेर।
गतार्थ० गु० एकके जानने से अन्यको जानना।
गति० ना० स्त्री० चाल, मुक्ति, दशा, ज्ञान, गमन, दिशा, क्रिया, कर्म।
गते० अव्य० हौले, धीमे।
गत्ते० अव्य० गाते।
गत्यर्थ० गु० जिसका अर्थ गति है वा जिससे गतिका अर्थ पाया जावे।

गथ० ना० पु० माल, दाम।
गद० ना० पु० रोग आरज़:।
गदका० ना० पु० पटा, दंडाविशेष।
गदकारी० ना० स्त्री० गुदगुदी, रोगकारकवस्तु।
गदला० गु० दबरा, मैला।
गदलाई० ना० स्त्री० मैलापन।
गदशत्रु० ना० पु० वैद्य, हकीम।
गदा० ना० स्त्री० सोंटा, लाठी गुर्ज़।
गदाधर० गु० लाठीवाला, गदा बाँधनेहारा ना० पु० विशेष श्रीकृष्णचन्द्रजीका नाम।
गदायुद्ध० ना० पु० लाठीकी लड़ाई, गदा की लड़ाई।

गद्देला० ना० पु० मोटा बिछौना वा जिसमें बहुतरुई भरकर पहिनतेहैं।
गद्गद० गु० हर्षवान्, शोक वा आनन्दमेंमग्न।
गद्दर० गु० अधपका।
गद्दी० ना० स्त्री० तकिया वा बिछौना वा आसन वा राजाका सिंहासन,जातिविशेष।
गद्य० ना० पु०छन्दबिनाकाव्य, वार्तिक।
गधा० ना० पु० गदहा।
गन० ना० पु० गण।
गनना० स० क्रि० गिनना, शुमारकरना।
गन्ध० ना० पु० कदमवृक्ष, स्त्री० बास, बूय।
गन्धक० ना० पु० औषधविशेष।
गन्धगर्भ० ना० बेलवृक्ष।
गन्धमादन० ना० पु० पर्व्वतविशेष।
गन्धमूलक० ना० पु० कचूर।
गन्धमूलिनी० ना० स्त्री० कचूरभेद।
गन्धमूली० ना० स्त्री० रासना।
गन्धराज० ना० पु० चन्दन, सुगन्धित बिशिष्टपुष्प।
गन्धर्व्व० ना० पु० देवता, स्वर्ग के गायक।
गन्धर्व्वनगर० ना० पु० सामान्य गन्धर्व्वलोक, विशेष मुख्य आकाश में जो चित्र विचित्र की मूर्त्ते दृष्टि आतीहैं जब देरतक देखनेसे आंख तिरमिरा जाती है।
गन्धर्व्वहस्तक० ना० पु० बेलवृक्ष।
गन्धवह० ना० पु० वायु, पवन, हवा।
गन्धसार० ना० पु० चन्दन।
गन्धा० ना० पु० नागदौन, कदमवृक्ष।
गन्धान० ना० पु० सुवर्ण, सोना।
गन्धायूश्मा० ना० पु० गन्धक।
गन्धार० ना० पु० रागका स्वरविशेष।
गन्धारी० ना० स्त्री० दुर्योधनकीमाता, श्वास जो वामाक्ष में प्रकाशित होती है, ज्ञान तरंगे यथा, गन्धारी वामाक्षनिवासी, हस्त जिह्वा दक्षिणदृगवासी।
गन्धि० ना० स्त्री० बास, बूय, गन्धक।
गन्धिका० ना० स्त्री० आहूबेर।
गन्धिकारिणी० ना० स्त्री० लज्जालू।
गन्धिलुब्ध० गु० जो सुगन्धिके लालचमें हो।
गन्धी० ना० पु० अत्तार, सुगन्धित तेल बेचने हारा।
गन्ना० ना० पु० ऊख, गांड़ा, खूंड।
गप
गपशप } ना० स्त्री० बक, बकबक।
गप्पी० गु० बकबादी।
गभस्ति० ना० स्त्री० किरण, ज्योति।
गभीर० गु० गम्भीर।
गभुआरे० गु० छल्लेदार बाल, पैदायशीबाल।
गमन० ना० पु० चलन।
गमनागमन० ना० पु० जाना आना।
गमनी० ना० स्त्री० चलनेवाली।
गमनीय० गु० चलने के योग्य, चलने वाला।
गम्भीर० गु० गहिरा, अवगाह।
गम्भीरता० ना० स्त्री० गहराई।
गम्य० गु० जानेके योग्य, मिलनहार।
गय
गयन्द } ना० पु० हाथी।
गया० ना० स्त्री० नगर वा तीर्थ विशेष जहां हिन्दूलोग पुरुषोंको पिण्ड देतेहैं।
गयाली० ना० पु० गयावाल, गयाकेब्राह्मण।
ग्यारस० ना० स्त्री एकादशी।
ग्यारह० गु० दश और एक ११।
गर० ना० पु० रोग, विष, गला।
गरगराना० अ० क्रि० कुल्लीकरना, गरजना।
गरजना० अ० क्रि० घड़घड़ाना, शब्दकरना।
गरल० ना० पु० विष, हलाहल।
गरह० ना० पु० गठियावायु।
गरागरी० ना० स्त्री० देवदाली।
गरारी० ना० स्त्री० रस्सी वा सूत बटनेकायन्त्र, कूपसे जल निकालने की गोलकाठकी वस्तु।
गरिमा० ना० स्त्री० गुरुता, गरुवई, अहंकार, आठसिद्धि मेंसे एकका नाम।

गरी० ना० स्त्री० नारियल का गूदा, गुठली।
गरु० ना० पु० गला।
गरुड़० ना० पु० पक्षी जो श्रीविष्णुका वाहनहै।
गरुड़ाग्रज० ना० पु० सूरजका रथवान्।
गरुता० ना० स्त्री० गुरुता, बड़प्पन।
गरुत्मान्० ना० पु० गरुड़, सफेदहंस।
गरुव० गु० भारी, बंझिल।
गर्ग० ना० पु० मुनिविशेष जो यदुवंशियोंके पुरोहित थे।
गर्गज० ना० पु० दौंला, बढ़।
गर्ज } गर्जन } ना० पु० उत्कट शब्द, गड़गड़ाहट।
गर्त्त० ना० पु० गढ़ा।
गर्दभ० ना० पु० गदहा।
गर्भ० ना० पु० पेट, आधान, अन्तरापत्यमध्या।
गर्भकण्टक० ना० पु० कटहल।
गर्भकर० ना० पु० पतिजिया यथा पुत्रजीवः गर्भकरः इतिनिघंटः गु० गर्भकारक।
गर्भदास० ना० पु० मोलकी दासी वा बेटा।
गर्भपात० गु० पेटका गिरना, हमलगिरना।
गर्भपाता० ना० पु० रीठा।
गर्भवती० ना० स्त्री० पेटसेगर्भिणी, गाभिन।
गर्भस्राव० ना० पु० गर्भपात।
गर्भित० गु० गर्भ अर्थात् पेटमें रहनेवाला।
गर्व० ना० पु० अहंकार, दंभ, ग़ुरूर।
गर्ववती० गु० स्त्री० अहंकारिन।
गर्वित० गु० अहंकारी, मग़रूरी।
गर्हित० गु० निन्दित।
गल० ना० पु० गला, फांसी।
गलकना० अ० क्रि० गलना।
गलका० ना० स्त्री० फोड़ाविशेष, खटाईविशेष।
गलगण्ड० ना० पु० गण्डमाला।
गलगल० ना० पु० चकोतरा, पक्षीविशेष।
गलफटाकी० ना० स्त्री० बड़ाई, घमण्ड।
गलफड़ } गलफड़ा } ना० पु० गाल वा गालोंकामांस।
गलबाह० ना० स्त्री० गोदी।
गलसुई० ना० स्त्री० तकिया, सिराहना।
गलस्तनी० ना० स्त्री० बकरी।
गला० ना० पु० कंठ, शब्द।
गलाघोटना० स० क्रि० नट्टीदाबना, कंठतोड़ना।
गलाना० स० क्रि० पिघलाना।
गलाव० ना० पु० पिघलाव।
गलित० गु० पतित, द्रवीभूत, मग्न।
गलियाना० स० क्रि० बुराकहना, गालीदेना, बरबस भोजन कराना वा औषध घूंसना।
गली० ना० स्त्री० छोटामार्ग।
गंव० ना० स्त्री० दांव, घात, मौक़ा, लाभ।
गवन० ना० पु० गमन।
गवरि } गवरी } ना० स्त्री० पार्वती।
गवलद० ना० पु० भैंसा।
गवादिनी० ना० स्त्री० इन्द्रवारुणी।
गवाशु० ना० पु० कसाई, म्लेच्छ।
गवाक्ष० ना० पु० झरोखा, मुख्य वानर।
गवेधुका० ना० स्त्री० गंगेरुआ।
गवैया० ना० पु० गायक, गानेवाला।
गव्य० गु० जो गायसे सम्बन्ध रखताहो यथा दूध आदि।
गसना० अ० क्रि० बन्धना, घिरना, रुकना।
गहगह० गु० घना, ज़ोर से।
गहन० ना० पु० झारी, ग्रहण पकड़ना, दुःख निःफल, वन।
गहना० स० क्रि० पकड़ना, ग्रहणकरना, ना० पु० जेवर, गिरवां, भूषण।
गहनी० ना० स्त्री० सनपरास फालीपत्ती।
गहरा० ना० पु० गम्भीर।

गह्वर }
गह्वर } गु० घाबरा, रोवासा, घना, कठिन।
गा० अव्य० गया।
गांजा० }
गांझा० } ना० पु० वृक्षविशेष की पत्ती वा रस आदि।
गांठना० स० क्रि बांधना, बशमें लाना सीवना।
गांठि० ना० स्त्री० ग्रन्थि, गिरह।
गांड़० ना० स्त्री० गुदा, कूल, पुट्ठी मिट्टी की जो कूप में लगाते हैं।
गांड़र० ना० स्त्री० तृण विशेष।
गांडा० ना० पु० इक्षु, गन्ना, ऊख।
गांडू० ना० पु० भवेसिया, लतिया, चुल्ली।
गांव० ना० पु० ग्राम, पुर।
गांवना० स० क्रि० गाना।
गांसना० स० क्रि० बिरमाना, घेरना, बरमाना, पिरोना।
गांसी० ना० पु० तीरकाफल, लोहा जो तीर में लगाते हैं।
गागर० ना० स्त्री० गगरी, कलशी, घड़ा।
गांगेय० ना० पु० भीष्म, सुवर्ण।
गाछ० ना० पु० वृक्ष।
गाज० ना० स्त्री० झाग, फेना, बिजुली, बज्र।
गाजना० अ० क्रि० हर्षितहोना, गरजना।
गाजर० ना० स्त्री० मूल विशेष।
गाजाबाजा० ना० पु० नानाप्रकार से बाजा का शब्द।
गाड़० ना० पु० गड़हा, गड्ढा, गर्त्त।
गाड़ना० स० क्रि० तोपना, समाधि देना, मिट्टीदेना, लगाना।
गाड़ा० ना० पु० घात, गड़हा, गाड़ी।
गाड़ी० ना० स्त्री० छकड़ा, लढ़ी, रथ।
गाढ़० ना० स्त्री० जंजाल, बिपत्ति।
गाढ़ा० गु० मोटा, चतुर, कठिन, ना० पु० कपड़ा विशेष।

गाण्डीव० ना० पु० नाम उस धनुषका है जो अग्निदेवने अर्जुनको दिया है।
गाण्डीवधर० ना० पु० अर्जुन, पांडुपुत्र।
गात० ना० पु० शरीर, तनु, देह।
गाता० न० पु० कागज़ जिससे पुस्तककी जिल्द बनाते हैं।
गाती० ना० स्त्री एकप्रकारकी चादरका बांधना, पट्टू ऊर्णवस्त्र।
गात्र० ना० पु० शरीर, देह।
गाथक० ना० पु० गायक।
गाथना० स० क्रि० गूंधना, गाना।
गाथा० ना० स्त्री० कथा, समाचार।
गाद० ना० स्त्री० तरछट, गोंद।
गादी० ना० स्त्री० गद्दी।
गाधि० ना० पु० विश्वामित्र के पिता।
गाधिनन्द० ना पु० विश्वामित्र मुनि।
गाधिसुत० }
गाधेय } ना० पु० विश्वामित्र मुनि।
गान० ना० पु० गीत, राग, भजन।
गाना० स० क्रि० अलापना, तानभरना।
गान्धार० ना० पु० राजाविशेष, रागकास्वरविशेष।
गाभ० ना० पु० गर्भ।
गाभा० ना० पु० केलेके बृक्षका नयापत्ता, नया पत्ता।
गाभिन० ना० स्त्री० गर्भिणी।
गाम० ना० पु० गांव।
गामी० गु० चलनेवाला, रमनेवाला।
गाम्भीर्य० ना० पु० गम्भीरता।
गाय० ना० स्त्री० गौ।
गायक० ना० पु० गवैया, गानेवाला।
गायत्री० ना० स्त्री० मन्त्रविशेष, छन्द, कन्या, महासिद्धि।
गायन० ना० पु० गवैया, गानेवाला।
गार० ना० स्त्री० गाली।
गारना० स० क्रि० निचोड़ना, धोना।

गार्हपत्य० ना० पु० अग्निभेद।
गारा० ना० पु० भीति बनाने के लिये बनाई हुई मिट्टी।
गारी० ना० स्त्री० गाली।
गारुड़ि० सांप, सांपका विष झारनेवाला, सूर काव्ये यथा, हावभाव गारुड़ी पुकारत आवत लहरि न जात कहरि।
गारुत्मत० ना० पु० पन्ना।
गाल० ना० पु० कपोल, रुख, बात।
गालव० ना० पु० मुनि विशेष।
गाला० ना० पु० रुई की फली, धुनी हुई रुईका गोला।
गाली० ना० स्त्री० अपमानका बोधक वाक्य उखली।
गाह० ना० पु० ग्राह।
गाहक० ना० पु० खरीदार।
गाहना० स० क्रि० ढूंढ़ना, दाबना, थाह लगाना, मांड़ना।
गाहा० गु० गाथा, अवगाह, कथा ना० पु० छन्द विशेष।
गाहिगाहि० गु० ढूंढ़ि ढूंढ़ि के।
गाही० ना० स्त्री० पांच, माड़ी, थाही हुई।
गिंजाई० ना० स्त्री० कीट विशेष।
गिचपिचिया० ना० पु० कचपिचिया।
गिड़गिड़ाना० स० क्रि० घिघिआना, खुशामद करना।
गिद्ध० ना० पु० पक्षीविशेष, किरगिस।
गिनती } ना० स्त्री० गणित,
गिन्ती } गिन्ती, शुमार।
गिन्दुक० ना० पु० गेंद।
गिन्ना० स० क्रि० गणन, गिन्ती करना।
गिरगिट० ना० पु० सरट, कृकलास।
गिरना० अ० क्रि० पड़ना।
गिरपड़ना० अ० क्रि० कूदपड़ना, झुकपड़ना।
गिरा० ना० स्त्री० सरस्वती, वा देवता वाणी।
गिरि० ना० पु० अद्रि, पर्वत, पहाड़।
गिरिकद्रुक० ना० पु० महा, नींब।
गिरिज० ना० पु० शिलाजित।
गिरिजा० ना० स्त्री० पार्वती।
गिरिजानन्द० ना० पु० गणेश जी।
गिरिधर० } गु० पर्वत उठाने वाला ना०
गिरिधारी } पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी श्री हनुमान।
गिरिनाथ० ना० पु० श्री शिव जी, सुमेरु, हिमाचल, हिमालय।
गिरिर० ना० पु० लड़का।
गिरिराज० ना० पु० श्रीशिव जी, हिमालय, गोवर्द्धन, सुमेरु, श्रीकृष्णजी।
गिरिवर० ना० पु० पर्वत, पहाड़।
गरिष्ट० ना० स्त्री० गेरु।
गिरिसाह्वय० ना० पु० शिलाजीत।
गिरीश० ना० पु० श्री सदाशिव, सुमेरु, हिमालय।
गिलट० ना० स्त्री० नसों की गांठ।
गिलहरी० ना० स्त्री० जीवविशेष जो वृक्षों पर रहता है।
गिलोय० ना० स्त्री० गुरच।
गींजना० स० क्रि० मलना।
गीत० ना० पु० राग, गान।
गीता० ना० पु० कथा, अध्यात्मज्ञान, वा जिस पुस्तक में अध्यात्मज्ञान होवे, यथा भगवद्गीता, रामगीता।
गीदड़० ना० पु० शृगाल, सियार।
गीर्वाण० ना० पु० अमर, देवता।
गीला० गु० ओदा।
गीष्पति० ना० पु० बृहस्पति।
गुग्गुल० ना० पु० गूगुल।
गुंग० } गु० गूंगा, बावला।
गुंगा० }
गुच्छा० ना० पु० चौर, घौचा, वाल, पोट।

गुह्य० गु० छिपा, पोशीद:।
गुह्यक० ना० पु० यत्त, कुबेर के दूत।
गुह्यकपति० ना० पु० कुबेर।
गुह्यस्थल० ना० पु० एकान्तस्थान, वा छिपा अंग, यथा, भग।
गुंज० ना० स्त्री० गुंजा, घुंघची।
गुंजरना० अ० क्रि० दहाड़ना, गूंजना।
गुंजान० गु० गाढ़ा, मोटा, घना, फारसी का शब्द है।
गुंजार० ना० पु० शब्द, दहाड़, गूंज।
गुंजारना० अ० क्रि० हूंकना, गूंजना, शब्द करना।
गुटकना० अ० क्रि० कू कू करना, कपोत का बोलना, निगलना।
गुटका० ना० पु० पुस्तक विशेष, वस्तु विशेष जिसको योगी मुखमें रखकर लोप हो जाते हैं मिठाई विशेष, चांदीकी वस्तु विशेष जो मृतक की क्रिया में लगता है, छोटी पोथी।
गुटकाना० स० क्रि० कपोत को बुलाना।
गुटकी० ना० स्त्री० हाथ पांव समेटना।
गुटिका० ना० स्त्री० गोली।
गुठली० ना० स्त्री० फल का बीज।
गुड़० ना० पु० ईख का जमा हुआ रस, मिष्टान्न।
गुड़गुड़ाना० अ० क्रि० गड़गड़ाना।
गुड़गुड़ी० ना० स्त्री० छोटा हुक्का।
गुड़पुत्रक० ना० पु० ऊख, गन्ना।
गुड़पुष्प०, गुड़फूल० } ना० पु० महुआ।
गुड़ा० ना० पु० अंगूर, दाख।
गुड़ाकेश० ना० पु० अर्जुन, सदा शिव जी।
गुड़ाना० स० क्रि० खुदाना, खुदवाना।
गुड़िया० ना० स्त्री० खिलौना, कपड़ों की पुतली।
गुडूची० ना० स्त्री० गुरच।
गुड्डी० ना० स्त्री० कनकौआ।
गुद्दी० ना० पु० छिपने का स्थान।

गुण० ना० स्त्री० विशेषण, स्वभाव, प्रवीणता विद्या, डौल, कृपा, रस्सी, धनुष की पंचचरित्र यहसान।
गुणक० ना० पु० जिस अंक से गुणन करें।
गुणद० गु० गुणदाता लाभकारी।
गुणन० ना० पु० गुणा करना, ज़रब।
गुणना० स० क्रि० विचारना, गुणन करना।
गुणवती० गु० माला, गुणवान्।
गुणवाचक० गु० गुण बताने वाला।
गुणवान्० गु० प्रवीण, पुण्यवान्।
गुणज्ञ० गु० गुणी, ज्ञाता, चतुर।
गुणी० गु० प्रवीण, पुण्यवान्, विद्वान्, विचारी ना० पु० सपेरा।
गुण्य० ना० पु० जिस अंक को गुणा करे।
गुथना० अ० क्रि० पिरोना।
गुथवां० गुथा हुआ।
गुद० ना० स्त्री० मलस्थान, गांड़ गुदा।
गुदगुदाना० स० क्रि० सहलाना, चुलचुलाना।
गुदगुदाई०, गुदगुदाहट०, गुदगुदी० } ना० स्त्री० सहलाहट, सुरसरी।
गुदड़ी० ना० स्त्री० तागाहुआ वस्त्र, गुजरी, चौक, बाज़ार।
गुदा० ना० स्त्री० मलस्थान, गांड़।
गुदाभंजन०, गुदमर्दन० } ना० पु० गांड़ मारना दूगलाम।
गुन० ना० पु० गुण।
गुनगाहक० ना० पु०, गुण का चाहने वा जानने वाला, विद्या का प्रतिपालक।
गुनगुनाना० अ० क्रि० थोड़ा गरम होना, और नाक से बोलना।
गुनवन्त०, गुनवान्० } गु० गुणवान्।
गुनह० ना० पु० दोष, पाप, क़सूर, रामायणे यथा, गुनह लषण कर हम पर रोष, कतहुं सुधाई ते बड़ दोषू।

गुनानि० ना० स्त्री० मन में कल्पना करना।
गुनी० गु० गुणी।
गुन्थनि० ना० स्त्री० गूंथनी, पोहावट।
गुप्त० गु० लुका, छिपा।
गुप्तार० ना० पु० छिपना, लुकना, लुकाव।
गुप्तारघाट० ना० पु० अयोध्या जी में स्थान विशेष।
गुप्ती० ना० स्त्री० खड्ग विशेष जो सोंटे में रखते हैं।
गुफा० ना० स्त्री० खोह, कन्दरा।
गुभाना० स० क्रि० चुभाना, गाड़ना।
गुमटी० ना० स्त्री० कपड़ाविशेष, कलशी।
गुराई० ना० स्त्री० वड़प्पन, गोरापन।
गुरु० ना० पु० आचार्य्य, शिक्षक, वृहस्पति, पुरोहित, द्विमात्रिक अक्षर, गु० भारी, वड़ा गरुआ।
गुरुतर० गु० अत्यन्तभारी, अत्यन्त मान्य।
गुरुता० ना० स्त्री० वड़प्पन, आचार्य्यता।
गुरुपाक० ना० पु० जो वस्तु वहुत देर में पचे।
गुरुमुख० ना० पु० जिसने गुरु किया हो, शिक्षा वा इष्टदेव का मन्त्र गुरुसे लिया, चेला।
गुरुमुखहोना० अ० क्रि० चेला होना, गुरु से इष्ट देवता का मन्त्र पाना।
गुरुयाइन० ना० स्त्री गुरुकी पत्नी।
गुरुवार० ना० पु० वृहस्पतिवार जुमअरात।
गुर्जर० ना० पु० गुजरातीवागुजरातदेशविशेष।
गुर्वादित्य० ना० पु० जब सूर्य और वृहस्पति एक राशि के हो जाते हैं वह समय।
गुर्विणी० गु० स्त्री० गर्भवती, हामिला।
गुल० वुझना, दीपक का ठंडा हो जाना।
गुलगुला० ना० पु० पकवान विशेष।
गुलाई० ना० स्त्री० गोलता, गोलाई।
गुलाब० ना०पु० वृक्षवा इसकेफूलोंकारस, तरर।
गुलाल० ना० पु० अबीर [illegible]

गुलिक० ना० पु० मोती।
गुलिया० ना० स्त्री० शिरके पीछे का गड्ढा।
गुलेल० ना० स्त्री० धनुष जिसमें गुल्ला चलाते हैं।
गुल्याल० ना० पु० गुलेल।
गुल्फ० ना० स्त्री० फीली, एड़ी के ऊपर का भाग।
गुल्म० ना० पु० रोग विशेष, गुलाव, झाड़।
गुल्ला० ना० पु० गुलेला, माटी का छोटा गोला।
गुल्लाला० ना० पु० फूल विशेष यहशब्द फ़ारसी का है।
गुवाक० ना० पु० सुपारी का वृक्ष।
गुवालियर० ना० पु० देश वा नगर विशेष।
गुष्टि० ना० स्त्री सम्मति, सलाह, मित्रता।
गुह० ना० पु० स्वामिकार्तिक, निषाद, मल।
गुहना० स० क्रि० गूथना।
गुहा० ना० स्त्री० गुफा, कन्दरा।
गुहाना० स० क्रि० गुथवाना।
गुहारि० ना० पु० ताड़कासुर, ना० स्त्री० सहायता, सहाय, मदद।
गू० ना० पु० गूह, विष्ठा।
गूंगा० गु० मूक, जो वात न करसके, ना० पु० तृणादि या डाट, मिठाई विशेष।
गूंज० ना० स्त्री० शब्द, भिनभिनाहट।
गूंजना० अ० क्रि० गूंजरहना, भिनभिनाना।
गूंथना० } स० क्रि० पिरोना, लड़ियाना।
गूंदना० }
गूंदनी० ना स्त्री० वृक्षविशेष का फल जो पश्चिम में ग्रीष्मकालमें होताहै।
गूंधना० स० क्रि० सानना, गूंथना, विनना।
गूजर० ना पु० नीचजाति विशेष।
गूजरी० ना० स्त्री० गूजरकी स्त्री, गहनाविशेष जो पांवमें पहिनाजाता है।
गूढ़० गु० सूक्ष्म, कठिन, गुप्त, भीतर।
गूढ़गिरा० ना० स्त्री० गुप्तवाणी गोलबात, [illegible]

गूढ़पत्र० ना० पु० करील, नागफली।
गूढ़पा० } ना० पु० सांप, यथा, कुंडलीगूढ़पा
गूढ़पात्० } च्चचुःश्रवाः काकोदरः फणी इत्यमरः।
गूढ़ार्थ० गु० गुप्तअर्थ, कठिनअर्थ।
गूदड़० ना० पु० पुरानाकपड़ा।
गूदा० ना० पु० भेजा, फलका सारांश।
गूप० गु० गुप्त, छिपा।
गूमड़ी० ना० स्त्री० } गांठि।
गूमड़ा० ना० पु० }
गृंजन० ना० पु० प्याज, लहसुन, गांजा, गाजर वा गाजरका साग यथा, लशुनंगृंजनारिष्टमहाकन्दरसोनकः इत्यमरः पलांडुविड्वराहंच्चछत्राकंग्रामकुक्कुटं लशुनंगृं जनंचैवभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत्, इति सरोजसुन्दरे।
गृध्र० ना० पु० गिद्ध।
गृष्टि० ना० स्त्री० वाराहीकन्द।
गृह० ना० पु० घर।
गृहकन्या० ना० स्त्री० घीकुवारि।
गृहगोधिका० ना० स्त्री० विसतुइया, छपकली।
गृहस्थ० ना० पु० दूसरा आश्रम, घरवाला।
गृहस्थाश्रम० ना० पु० गृहस्थका व्यवहार।
गृहस्थी० ना० स्त्री० गृहस्थका धर्म्म।
गृहिणी० ना० स्त्री० घरणी, भार्य्या, जोरू, चौखट।
गृही० ना० पु० गृहस्थ।
गृह्य० गु० जो ग्रहण करनेकेयोग्य है।
गेंडक० ना० पु० गेंदा।
गेंद० ना० स्त्री० खेलनेकेलिये कपड़े वा सूत आदिका गोला।
गेंगटा० ना० पु० केकड़ा, सरतान।
गेगली० ना० स्त्री० बोदली।
गेडुआ० ना० पु० तकिया, सिरहाना, और टोंटीदार लोटा।
गेरू० ना० स्त्री० गैरिक, लालमिट्टी।
गेरुआ० गु० गेरूका रंगाभया।
गेरुई० ना० स्त्री० जो गेहुओं में सरदी के कारण गेरूरंगका रोग होजाता है गु० गेरूका रंग।
गेह० ना० पु० घर, तलाश, चाह।
गेहूं० ना० पु० अन्नविशेष।
गेहुंआ० गु० गेहूं के रंग, ना० पु० घासविशेष।
गैंडा० ना० पु० जन्तु विशेष जिसकी हड्डी अति पवित्र होती है उसके अंगूठी, छल्ले, और तर्पण करने के पवित्र अर्घेका पात्र बनता है।
गैया० ना० स्त्री० गाय।
गैरिक० ना० स्त्री० गेरू, पर्वतकी लालमिट्टी।
गैरेय० ना० पु० शिलाजीत।
गैल० ना० स्त्री० बाट, मार्ग।
गो० ना० पु० पद, कूप, जल, वज्र, स्वर्ग खग, छन्द, ना० स्त्री० गाय, किरण, इन्द्रियां, दशा।
गोंडली० ना० स्त्री० वृक्षविशेष।
गोंद० ना० पु० लासा, चेप।
गोंदनी० ना० स्त्री० कंटकविशेष।
गोंदा० ना० पु० मिट्टी का गिलावा, चिड़िया के बुलाने के लिये लोई वा पेड़ा।
गोई० स० क्रि० भू० छिपाई, छिपी, ना० स्त्री० दो बैलादि के जोड़को कहते हैं।
गोकण्डी० ना० स्त्री० वेरिवृक्ष वा फल।
गोकर्ण० ना० पु० वितस्ति, मृगविशेष, खच्चर गौका कान, सांप और शिवजी का स्थान प्रसिद्ध।
गोकर्णनाथ० ना० पु० श्रीशिवजी वा तीर्थ विशेष।
गोकुल० ना० पु० नगरीविशेष, गौका कुल।
गोकुलेश० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र।
गोखरू० ना० पु० गोक्षुर, भूषणविशेष।
गोचना० स० क्रि० पकड़लेना, गेहूं चना।
गोचर० ना० पु० समझ, इन्द्रियज्ञान, गु० समझा।

गोचरी० ना० स्त्री० दर्शी, प्रकट।
गोजर० ना० कनखजूरा।
गोजिका० } ना० स्त्री० गोभी।
गोजिह्वा० }
गोट० ना० स्त्री० चौपड़आदि खेलने की गुटिका अमलपत्ती, किनारी।
गोटा० ना० पु० किनारी।
गोटी० ना० स्त्री० शीतला, माता चेचक।
गोड़० ना० पु० पांव, पिंडली, गु० खुदाव।
गोड़ना० स० क्रि० खोदना, खुरचना।
गोड़िया० ना० पु० कहार, जातिविशेष।
गोड़ी० ना० स्त्री० चोरी।
गोण० पु० लोथा, आखा, बोरा।
गोत० } ना० पु० गोत्र।
गोता० }
गोती० ना० पु० गोबर, गोमल, गु० गोत्रवाला।
गोद० ना० स्त्री० कनियां, गोदी, राशि।
गोदना० स० क्रि० चोंकना, चिह्नदेना।
गोदा० ना० पु० निशान, चिह्न, दबका।
गोदावरी० ना० स्त्री० नदीविशेष जो दक्षिण में है।
गोदी० ना० स्त्री० अंकवार, कौला, कनियां।
गोदोहनी० ना० स्त्री० दोहनी।
गोधन० ना० पु० गोबर, गायकाधन, गोमल की प्रतिमा जो दीवाली को बनाते हैं।
गोधूम० ना० पु० गेहूं, गोहूं।
गोधूलि० } ना० स्त्री० सायंकाल, संध्या।
गोधारा० }
गोन० } ना० स्त्री० गोण।
गोनी० }
गोप० ना० पु० ग्वाल कंटकाभूषण, छिपा।
गोपग्वाल० ना० पु० अहीर।
गोपद० ना० पु० गायकाखुर।
गोपन० ना० पु० छिपाव, लुकाव।
गोपनीय० } गु० छिपाने के योग्य।
गोप्य० }

गोपाचल० ना० पु० ग्वालियर।
गोपाल० ना० पु० ग्वाल, अहीर, श्रीकृष्णचन्द्र।
गोपालपुर० ना० पु० मयुराजी वा जहां गंगाजी और गोमतीका संगम भया है।
गोपिका० } ना० स्त्री० ग्वालोंकी स्त्रियां।
गोपी० }
गोपीनाथ० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी।
गोबर० ना० पु० गायकीविष्ठा, गोमल।
गोबरगनेश० गु० मोटा, भद्दा, भोंड़ा।
गोबरी० ना० स्त्री मिट्टी और गोबर मिला-हुआ लीपनेके लिय बनाते हैं।
गोभा० ना० पु० कल्ली, नईशाखा।
गोभी० ना० स्त्री० पौधा विशेष, तरकारी विशेष।
गोमका० ना० पु० कुम्हड़ा, यथा, पुष्पफला महाफला गोमका राजकर्कटी, इतिनिघंटे।
गोमती० ना० स्त्री नदीविशेष।
गोमय० } ना० पु० गोबर।
गोमल० }
गोरटी० ना० स्त्री० गोरीस्त्री, सुन्दरी।
गोरमदायन० ना० पु० इन्द्रधनुष जो वर्षा में निकला करता है और सूर्य के सन्मुख होता है, रामचन्द्रिकायां, धनुहै यह गोरमदायन नाहीं। शरधार वहै जलधार वृथाहीं।
गोरस० ना० पु० इन्द्रियोंका स्वाद, दूध, दही मट्ठा, छाछआदि।
गोरसदायन० ना० पु० गोरमदायन।
गोरसी० ना० स्त्री० दोहनी।
गोरक्ष० ना० पु० नारंगी।
गोरा० गु० गौर, उज्ज्वल।
गोरी० ना० स्त्री० उत्तम स्त्री, सुन्दरी।
गोरू० ना० पु० गायबैल।
गोरोचन० ना० पु० गायके मूत्रसे उत्पन्न पीत वस्तु, गाय के शिरमें स उत्पन्न औषध विशेष।

गोलक॰ ना॰ पु॰ पतिके मरने के उपरान्त जारजात पुत्र, आंखका घर।
गोलकुण्डा॰ ना॰ पु॰ नगरविशेष दक्षिण में है।
गोलता॰ ना॰ स्त्री॰ गोलाई।
गोलरूप॰ गु॰ गोलाकार।
गोला॰ ना॰ पु॰ गोल बस्तु, खाता, धरन, लोहेका पिण्डा, जंगली कबूतर और नारियल का गूदा।
गोलाई॰ ना॰ स्त्री॰ परिधि, घेरा, गोलपन।
गोलाकार॰ गु॰ गोलरूप।
गोलाध्याय॰ ना॰ पु॰ सिद्धान्तशिरोमणि का एक प्रकरण।
गोलिका॰ ना॰ स्त्री॰ पतिके मरनेके उपरांत जारजात कन्यका, गोली।
गोली॰ ना॰ स्त्री॰ छोटागोला।
गोलोक॰ ना॰ पु॰ श्रीकृष्णचन्द्रका विशेष स्थान।
गोलोमा॰ ना॰ स्त्री वच औषध।
गोवना॰ स॰ क्रि॰ छिपाना, भूतक्रिया, गोई।
गोवर्द्धन॰ ना॰ पु॰ पर्बतविशेष जोब्रज मेंहै।
गोविन्द॰ ना॰ पु॰ कृष्णचन्द्र, वेदलभ्य।
गोविन्दचन्द्रिका॰ ना॰स्त्री॰ पुस्तकविशेष।
गोशाला॰ ना॰ स्त्री॰ गाय बैल रहनेकाघर।
गोष्ठ॰ } ना॰ स्त्री॰ बांधनू, मेल, सम्मत, सलाह।
गोष्ठी॰ }
गोष्पद॰ ना॰ पु॰ गायकाखुर।
गोसाईं॰ ना॰ पु॰ ईश्वर, तपी, सन्तों का मार्ग।
गोसैयां॰ ना॰ पु॰ ईश्वर, परमात्मा।
गोस्तनी॰ ना॰ स्त्री॰ दाख, अंगूर।
गोह॰ ना॰ स्त्री॰ बिसखपराके डौलका जीव।
गोहरा॰ ना॰ पु॰ उपला।
गोहार॰ ना॰ स्त्री॰ हुल्लड़, रौला, सहायता, मदद।
गोहूं॰ ना॰ पु॰ गेहूं, गोधूम अन्नविशेष।
गोहूअन॰ ना॰ पु॰ सर्पविशेष।
गोक्षुर॰ ना॰ पु॰ गोखुरू, पौधाविशेष।
गोत्र॰ ना॰ पु॰ बंश, घराना, संज्ञा, पर्वत।
गोत्रघात॰ } ना॰ पु॰ निजकुल का मनुष्य मारना।
गोत्रबध॰ }
गोत्रज॰ ना॰ पु॰ गोती, सम्बन्धी, अपने घराने का।
गोत्रा॰ ना॰ स्त्री धरती।
गोत्री॰ ना॰ स्त्री॰ गोत्रज।
गौ॰ ना॰ स्त्री॰ गाय।
गौं॰ ना॰ स्त्री॰ दाव, घात, औसर, लाभ।
गौंगरि॰ गु॰ घाती, दाव खेलनेहारा।
गौंगोड़॰ ना॰ पु॰ जब गाय ब्यानी दूध नहीं देती है तब ग्वाल उसकी योनि में हाथ डालकर खड़ी करते हैं।
गौड़॰ ना॰ पु॰ देशविशेष, ब्राह्मणविशेष, कायस्थ जाति बिशेष।
गौड़िया॰ ना॰पु॰ गौड़देशवासी, चैतन्य का शिष्य।
गौड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ गुड़ की मदिरा, जहां गाइयां खड़ी होती हों।
गौण॰ गु॰ जोमुख्य नहीं, अर्थात्, अप्रधान।
गौतम॰ ना॰ पु॰ मुनिविशेष, पर्ब्बतविशेष।
गौथन॰ ना॰ पु॰ गाय का स्तन।
गौदन्ती॰ ना॰ पु॰ हरतालवा, औषधविशेष।
गौदान॰ ना॰ पु॰ गाय का दान।
गौना॰ ना॰पु॰ विवाह करके थोड़े दिनों में स्त्री को अपने घर लाना।
गौनहा॰ } ना॰ पु॰ गौने में दूलहके साथी।
गौनहार॰ }
गौमली॰ ना॰पु॰ गौरोचन।
गौर॰ ना॰ पु॰ धवबृक्ष, जातिविशेष, चिट्टा शुक्लवर्ण।
गौरक॰ ना॰ पु॰ तीतरपक्षी गेहूं।
गौरण्ड॰ ना॰ पु॰ गोरा।
गौर्य्या॰ ना॰ स्त्री॰ भवानी, पार्व्वती।

गौरव० ना० पु० बड़प्पन गुरुताई ।
गौरा० ना० पु० चटक, चिड़ा, स्त्री० पार्वती ।
गौरिया० ना० स्त्री० चिड़िया
गौरिला० ना० स्त्री० पृथ्वी, धरती ।
गौरी० ना० स्त्री० रागिनीविशेष, हलदी, रात, पार्व्वती, तुलसी, गौरोचन ।
गौशाला० ना० स्त्री० गाइयों का स्थान ।
ग्रथित० गु० बंधाहुआ, पिरोयाहुआ ।
ग्रन्थ० ना० पु० पुस्तक, पोथी, शास्त्र ।
ग्रन्थकार० ना० पु० ग्रन्थकर्त्ता, कवि ।
ग्रन्थनि० ना० पु० महामुण्डी, केलावृक्ष ।
ग्रन्थि० ना० स्त्री० गांठि ।
ग्रन्थिक० ना० पु० पीपरामूल ।
ग्रन्थिमान्० ना० पु० हरसिंगार ।
ग्रन्थिल० ना० पु० कांकईवृक्ष, करील ।
ग्रस्त० गु० चन्द्र जो, चबाय के फहा गया, खायागया, घिरा हुआ ।
ग्रह० ना० पु० सूर्य्यादि नवग्रह, घर ।
ग्रहण० ना० पु० हाथ में लेना, अंगीकार, चन्द्रमा सूर्य्य का गहन ।
ग्रहस्थापन० ना० पु० नवग्रहों को बैठाय के उनको आवाहन करना ।
ग्रहीता० गु० ग्रहण करनेहारा,
ग्राम० ना० पु० गांव, पुर, छखी बात, समूह, रामचन्द्रिकायां, गिरिग्राम लै लै हरि ग्राम मारैं, मनो पद्मिनी पत्र दन्ती बिदारैं ।
ग्रामनर० ना० पु० गवांर गांववासी ।
ग्राम्य० गु० गांव में जो उत्पन्नभया ।
ग्रामीण० ना० पु० गांवमें बसनेहारा, गवांर ।
ग्राव० ना० पु० पत्थर, पर्व्वत ।
ग्रास० ना० पु० कौर, लुक़मा ।
ग्रासक० गु० घेरनेवाला, रोकनेहारा ।
ग्रासना० स० क्रि० घेरना, रोकना ।
ग्रासित० गु० घेरागया खाया ।
ग्राह० ना० पु० मगर ।
ग्राहक० गु० ग्रहण करनेहार, अंगीकारकर्त्ता ।
ग्राही० गु० गाहक, लेनेवाला, स्त्री० नाकिन ।
ग्राह्य० गु० जो ग्रहण करनेके योग्यहै ।
ग्रीवा० ना० स्त्री० गला, गर्दन, गलेकापृष्ठभाग ।
ग्रीष्म० ना० स्त्री० तपन, गरमी ।
ग्रैवेय० ना० पु० गलेका गहना, हंसली, माला आदि ।
ग्लानि० ना० स्त्री० घृणा, लाज, घकाई ।
ग्वाल० } ना० पु० पशुपालक अहीर ।
ग्वाला० }
ग्वालिन्० ना० स्त्री० अहीरन ।
ग्वैंड़० अव्य० समीप, पास ।
ग्वैंड़ा० ना० पु० नगर, व गांवका आसपास ।

(घ)

घंघोरना० } स० क्रि० मथना, मिलाना, धोना ।
घंघोलना० }
घंघरी० ना० स्त्री० लहंगा ।
घट० ना० पु० देह, मन ।
घटक० ना० पु० मध्यस्थ, बिचवैया, संदेषी ।
घटज० ना० पु० अगस्त्यमुनि ।
घटना० अ० क्रि० मन्दाहोना कमहोना, योग्य होना ।
घटनीय० गु० जो घटने के योग्य है ।
घटयोनि ना० पु० अगस्त्यमुनि ।
घटा० ना० स्त्री० मेघोंका उमड़ना, मेघ, भीड़, टोटा, मधुककड़ी ।
घटाटोप० ना० पु० पालकी, वा रथकाआच्छादन, गिलाफ़, चारों ओरसे घिरना ।
घटाना० स० क्रि० कमकरना ।
घटाव० ना० पु० कमती ।
घटावना० स० क्रि० घटाना ।
घटिका० ना० स्त्री० घड़ी, मुहूर्त्त, एड़ी के ऊपरकाभाग ।
घटित गु० योग्य, गम्य ।
घटिया गु० थोड़े मोलका, सस्ता, घटि देनेहारा, धोखादेनेहारा, कपटी ।
घटी० ना० स्त्री० क्षति, हानि, कमी, घड़ी ।

घट्यादि० ना० स्त्री० घड़ी आदि ।
घड़घड़ाना० अ० क्रि० गरजना ।
घड़ा० ना० पु० कुंभ, घट, कलश मिट्टीका ।
घड़िया० ना० स्त्री० कुलिहया, मधुमक्खी का छत्ता, कोख, पियाली ।
घड़ियाल० ना० पु० मगर, ग्राह, घंटा ।
घड़ियाली० गु० घंटा बजाने हारा ।
घड़ी० ना० स्त्री० साठिपल, समय मापने का यन्त्र विशेष ।
घड़ौंच० ना० पु०, घड़ौंची० स्त्री० } तिकठी, तिपाई, पानी का घड़ा रखनेके लिये काष्ठ रचित बस्तु ।
घणा० गु० घना ।
घण्टा० ना० स्त्री० बाजा विशेष, अढ़ाईदण्ड ।
घण्टालिका० ना० स्त्री० मधुककड़ी, घंटी ।
घण्टाली० ना० स्त्री० छोटा घंटा ।
घन० ना० पु० घटा, मेघ, गु० घना, दृढ़, विस्तार, मूर्त्ति, ना० पु० लोहार का बड़ा हथौड़ा ।
घनक० ना० पु० सँभालू पौधा ।
घनगरज० ना० पु० गर्जन, गु० ऊंचा शब्द ।
घनघनाना० अ० क्रि० झनझनाना, भहराना ।
घनघोर० ना० पु० घटा, घेरा, घन गरज ।
घनतनवर्ण० गु० जिसका वर्ण मेघ के समान हो, ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी ।
घनरस० ना० पु० जल, पानी ।
घनश्याम० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र जी, गु० काली घटा ।
घनस० ना० पु० पक्षी विशेष ।
घनसार० ना० पु० कपूर, जल, चन्दन ।
घना० गु० घिचपिच, बहुत ।
घनासन० ना० पु० भैंसा ।
घनाह्व० ना० पु० नागरमोथा ।
घनेरा० गु० बहुत, अधिक ।
घबराना० अ० क्रि० व्याकुलहोना, हड़बड़ाना ।
घबराहट० ना० स्त्री० व्याकुलता, हड़बड़ी ।
घमण्ड० ना० पु० गर्व, अहंकार, गरूर ।
घमण्डी० गु० अहंकारी, मग़रूर ।
घमरौल० ना० स्त्री० रौला भीड़ ।
घमसान० ना० पु० युद्ध, लड़ाई ।
घमाघम० गु० कचाकच ।
घमाना० स० क्रि० धूप दिखाना, धूप में खड़ा होना ।
घमासान० ना० पु० घमसान ।
घमोई० ना० पु० वृक्ष विशेष ।
घर० ना० पु० गृह, मकान ।
घरनई० ना० स्त्री० चौघड़ा, बेड़ा ।
घरना० स० क्रि० गढ़ना ।
घरनी० ना० स्त्री० स्त्री ।
घरबार० ना० पु० घराना ।
घरबारी० ना० स्त्री० गृहस्थ ।
घराना० ना० पु० कुटुम्ब घर के लोग ।
घरामी० ना० पु० छवैया ।
घरी० ना० स्त्री० लपेटे हुये कपड़ोंकी गठरी, तह लगे हुये कपड़े, घड़ी ।
घरैला० गु० घर का पालतू ।
घरौंदा०, घरौंर०, घरौंशरा० } ना० पु० छोटाघर जो लड़के खेलने के लिये बनातेहैं वा जिस में खिलौना रखते हैं ।
घर्घर० ना० पु० चक्की आदि का शब्द ।
घर्घरा० ना० स्त्री० घाघरा ।
घर्म० ना० पु० प्रस्वेद, जलन, धूप, घाम, काल ।
घर्षण० ना० पु० घिसना, रगड़ना ।
घलुआ० ना० पु० रुंक वा घाता जो तोलसे अधिक लिया जाता है ।
घवरि० ना० स्त्री० गुच्छ गुंचा ।
घसन० ना० पु० घर्षण ।
घसना० स० क्रि० घिसना, रगड़ना ।
घसियारा० ना० पु० घास काटनेहारा ।
घसियारिन० ना० स्त्री० घसियारे की बीबी ।

घसीटना० स० क्रि० खींचना, कढ़ेलना।
घसीटा० स० क्रि० जो कढ़ेला गया।
घसीला० गु० तृणस्थान, जहां घास हो।
घहराना० अ० क्रि० गरजना।
घाई० ना० स्त्री० घात, अँगुलोंका मध्यस्थान लट वा खड्ग का चीरा।
घाई० ना० स्त्री० ओर, पक्ष।
घाघ० ना० पु० प्राचीन, चतुर, गु० बाजीगर, इन्द्रजालिक।
घाघरा० ना० पु० लहँगा, पौधा विशेष, नद विशेष।
घाट० ना० पु० नदी वा तालाब में उतरने वा स्नानकरनेका स्थान, कर्णाटक देशका पर्वत, डौल, घटी, गु० न्यून।
घाटा० ना० पु० चढ़ाव, घटी।
घाटिया० ना० पु० घाट पर का ब्राह्मण, जो स्नान करने वाले के कपड़े बचाते हैं।
घाटी० ना० स्त्री० पर्व्वतोंमें संकेत मार्ग।
घात० ना० स्त्री० दवा, मार, दाव, हत्या, ओट।
घातक० गु० हत्यारा, शत्रु, मारने वाला।
घाता० ना० पु० रूंक, मोल वा तौलसेअधिक लेना।
घातिनी० ना० स्त्री० हत्यारिन, मारनेवाली।
घाती० गु० दांव लेने वाला, मारने वाला।
घातुक० गु० अपकारी, निठुर, हत्यारा।
घान० ना० पु० उखली वा चक्की आदि में जितना गल्ला बार डालते हैं, विवाह में कर्म विशेष।
घानी० ना० स्त्री० तिल आदि, कोल्हू, चक्की।
घावड़ा० } गु० व्याकुल, हैरान।
घावरा० }
घाम० ना० पु० धूप।
घामड़० गु० भोला, उल्लू, अहमक़।
घायल० गु० हथियार लगने से जिस के

घाल० ना० स्त्री० बुराई, बिगाड़।
घालक० गु० वधिक, हन्तक, मारने वाला।
घालन० ना० पु० हनन, वधन, मारन।
घालना० स० क्रि० बिगाड़ना, उजाड़ना, घुसेड़ना, मारना, पटकना।
घालित० गु० मारा हुआ, उजाड़ा हुआ।
घाव० ना० पु० चीरा, ज़ख्म।
घास० ना० स्त्री० तृण, खर।
घासी० } गु० घासवाला।
घासू० }
घिघिआना० अ० क्रि० आधीनी करना, लड़खड़ाना, जिगजिगी करना।
घिचपिच० गु० घना, आसपास।
घिन० ना० स्त्री० घृणा, असह, तअफ़्फ़ुन।
घिनाना० अ० क्रि० कुढ़ना, असह देख के जलना।
घिनौना० गु० जिसको देखकर घिन आवे।
घिया० ना० स्त्री० तुरई, तरकारी विशेष।
घिरना० अ० क्रि० घेरेमें पड़ना, उमगड़ना।
घिरनी० } ना० स्त्री० गरारी, गिर्री, कपोत विशेष, चरखी।
घिरणी० }
घिराना० स० क्रि० घेरा करवाना।
घिसना० अ० क्रि० रगड़ना, खियाना, स० क्रि० मलना।
घिसाना० स० क्रि० रगड़ाना, मलाना।
घिसाव० ना० पु० } रगड़, रगड़ावट।
घिसावट० स्त्री० }
घिसियाना० स० क्रि० घसीटना।
घीकुवार० ना० स्त्री० औषध पौधा विशेष।
घुंघुची० ना० स्त्री० बेलिविशेषकाफलवाबीज।
घुंघुरू० ना० पु० चौरासी, पौटा।
घुटुआ० ना० पु० जानु, गांठि पांव की।
घुण्डी० ना० स्त्री० वस्त्र आदि की गोल वस्तु यथा अँगरखे में होती है।
घुटना० ना० पु० टेवना, जानु, अ० क्रि०

घुटाना० स० क्रि० मुड़ाना, चिकना कराना।
घुड़० ना० पु० घोड़ा।
घुड़कना० स० क्रि० दबकाना, धमकाना, झिड़कना।
घुड़की० ना० स्त्री० धमकी, झिड़की।
घुड़चढ़ा० ना० पु० अश्ववार, सवार।
घुड़बहल० ना० स्त्री० चौपहिया गाड़ी जिस में घोड़े मचते हैं।
घुन० ना० पु० कीट विशेष, ढोला।
घुना० गु० जिस में घुन लग गया।
घुनाक्षर० ना० पु० घुन क्षत अक्षर।
घुनिया० गु० घना, कपटी।
घुमरी० ना० स्त्री० तिमिरी।
घुमाना० स० क्रि० फिराना, फेरना, बहकाना।
घुरकना० स० क्रि० घुड़कना।
घुरूका० ना० पु० भीमसेन का पुत्र जो हिडम्बी से उत्पन्न था जिस को घटोत्कच भी कहते हैं।
घुलना० अ० क्रि० गलना, पिघलना, नम्र हो जाना, दुर्बल होना।
घुलाना० स० क्रि० पिघलाना, गलाना।
घुलावट० ना० स्त्री० पिघलावट।
घुसना० अ० क्रि० पैठना।
घुसपैठ० ना० स्त्री० पहुँच।
घुसाना० स० क्रि० पिलाना, पैठाना।
घुसेड़ना० स० क्रि० ठांसना, खोंसना।
घूगनी० ना० स्त्री० उसना, चना, गेहूं।
घूंगर० ना० पु० लहराये हुये बाल।
घूंगी० ना० स्त्री० घोंघी, छोटा घोंघा।
घूंघट० ना० पु० ओढ़ना, नक़ाब।
घूंघर० ना० पु० घूंगर।
घूंघरू० ना० पु० नूपुर।
घूंटना० स० क्रि० निगलना, लीलना।
घूंस० ना० स्त्री० बड़ा चूहा।
घूंसा० ना० पु० घूसा, घप्पड़, मूका।
घूघू० ना० पु० पक्षी विशेष, पण्डुक।
घूट० ना० पु० पानी की लिलावट।
घूटना० स० क्रि० घूंटना।
घून० ना० पु० द्वेष, कपट, द्रोह, लाग।
घूना० गु० कपटी, द्रोही।
घूमना० अ० क्रि० फिरना, चक्कर देना, लौटना।
घूर० ना० पु० खाद, कूड़ा, ताक।
घूरची० ना० स्त्री० उलझेड़ा।
घूरना० स० क्रि० ताकना, क्रोध से देखना।
घूस० ना० स्त्री० घूंस अंकोर, रिशवत।
घूसत० ना० पु० उल्लू का बच्चा।
घूसा० ना० पु० घप्पड़, मुक्का, मुक्की।
घृणा० ना० स्त्री० घिन, ग्लानि।
घृणि० ना० स्त्री० किरण।
घृत० ना० पु० घी।
घृताची० ना० स्त्री० मुख्य अप्सरा।
घृताक्त० गु० चिकना।
घृष्टि० ना० पु० शूकर, बाराह।
घेंटा० ना० पु० } शूकर का बच्चा।
घेंटी० स्त्री० }
घेगा० } ना० पु० गले में रोग विशेष।
घेघा० }
घेतला० ना० पु० जूती विशेष।
घेर० गु० रूंधा, घूमघुमाव, गोलाकार, ना० पु० फेर।
घेरना० स० क्रि० रूंधना, गांसना।
घेरा० गु० जो रोका गया, ना० पु० कुंडल, मंडल, ढाबा।
घेवर० ना० पु० मिठाई, विशेष।
घोगा० ना० पु० शंख वा घोंघा जन्तु वि० जन्तु का घर विशेष।
घोंसला० ना० पु० पक्षी का घर, खोता।
घोकना० } स० क्रि० रटना, याद करना।
घोखना० }
घोघी० ना० स्त्री० वस्त्र विशेष जो कम्मल आदि से बनाते हैं।

घोणा० ना० स्त्री० नाक, नासिका, यथा (क्लीवे घ्राणंगन्ध वहा घोणा नासाच नासिका) इत्यमरः।
घोट० ना० स्त्री० चिकनाहट, ओप।
घोटक० ना० पु० घोड़ा, यथा (घोटके वीति तुरग तुरंगाश्वतुरंगमाः) इत्यमरः।
घोटना० स० क्रि० मलके चिकना करना, मुण्डना ना० पु० पाषाण आदिकी वस्तु जिस से चिकनाते हैं।
घोटा० ना० पु० काष्ठादिकी वस्तु जिससे घोटते हैं ना० स्त्री० सुपारी।
घोड़ा० ना० पु० अश्व, तुरंग।
घोर० ना० पु० शब्द, भय घड़का गु० भयानक, कठिन, कड़ा।
घोरनिद्रा० ना० स्त्री० सुखनींद, बड़ीनींद।
घोरफटा० ना० स्त्री० गोह।
घोल० ना० पु० मट्ठा, छाछ।
घोलना० स० क्रि० मिलाना।
घोष० ना० पु० अहीरोंका गांव, गोप, ग्वाल।
घोषणा० स० क्रि० अभ्यासकरना, यादकरना, प्रसिद्ध रूप से जनाना।
घोषा० ना० स्त्री० सौंफ, विडंग।
घोस० ना० पु० घोष।
घोसी० ना० पु० ग्वाल, अहीर।
घौंद० }
घौरि० } ना० स्त्री० गुच्छा, घवरि।
घ्राण० ना० पु० नाक, गन्ध का ग्रहण।
घ्राणेन्द्रिय० ना० स्त्री० नासिका, नाक।

[च]

चंवर० ना० पु० चमर।
चक० ना० पु० चकवा पक्षी, जिसभूमि पर अपना अधिकार हो।
चकचका० गु० स्वच्छ, निर्मल, तेजोमय।
चकचवा० ना० पु० चकल्लस, आनन्द।
चकती० ना० स्त्री० फांक, थेगली, पैवन्द।
चकनाचूर० ना० पु० कतरन, छीलन, चूर, चूरण।
चकल्लस० ना० स्त्री० चकडवा, मगनता, तमाशा।
चकल्लसी० गु० चकडवा वाला, मग्न।
चकला० ना० पु० वेश्या का घर, वस्त्रविशेष जो पाट और सूत से बनता है, देश का खण्ड जिसमें कईपरगना होतेहैं, गु० चौड़ा।
चकलाई० ना० स्त्री० चौड़ाई।
चकवा० ना० पु० राजहंस जाति के पक्षी विशेष।
चकवी० ना० स्त्री० चकवा की स्त्री।
चका० ना० पु० पहिया, चक्र, कुलाल जिसपर वर्त्तन बनाता है।
चकाचौंध० ना० स्त्री० दृष्टिका तिरमिराना।
चकाबू० }
चकाव्यूह० } ना० पु० चक्रव्यूह।
चकित० }
चकृत० } गु० अचम्भित, भूलाभया, तअज्जुबमें
चकोतरा० ना० पु० गलगल, फल विशेष।
चकोर० ना० पु० पक्षी विशेष।
चक्कवै० ना० पु० राजा चक्रवर्त्ती।
चक्का० ना० पु० दही, गाड़ी का पहिया।
चक्कान० गु० गाढ़ा, जमाहुआ।
चक्कास० ना० पु० मुरगियों का घर।
चक्की० ना० स्त्री० दलैती, जिससे आटा पीसते हैं।
चक्कू० ना० पु० छुरी चाकू।
चक्र० ना० पु० अस्त्र विशेष, पहिया, गोल, भ्रमण, सुदर्शन, कुम्हार का चाक।
चक्रहू० ना० पु० तगर औषध।
चक्रधर० }
चक्रपाणि } ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र जी, गु० जो चक्र बांधता हो।
चक्रवर्त्ती० ना० पु० चारों मण्डल का राजा, सार्वभौमराजा।

चक्रमर्द्दन० ना० पु० पवांर, कौंच बीज ।
चक्रव्यूह० ना० पु० चक्राकार सैन्य का गढ़ बनाकर समर करना ।
चक्रलक्षणा० ना० स्त्री० गुरच ।
चक्रा० ना० स्त्री० समूह, गिरोह, टोली ।
चक्राकार० गु० पहिया के डौल ।
चक्रित० गु० चकित, भ्रमित ।
चक्री० ना० स्त्री० चकला, गायकों की मंडली ना० पु० सांप, कुम्हार ।
चख० ना० पु० चक्षु, नेत्र ।
चखना० स० क्रि० जांचना, स्वादलेना,खाना ।
चखाचखी० ना० स्त्री० बिगाड़, लड़ाई, फूट ।
चंग० ना० स्त्री० गुड्डी, बाजा, पतंग ।
चंगा० गु० भला, अच्छा, सुखी ।
चंगेर० ना० स्त्री० फूल रखने का पात्र, कठरी ।
चंगेरा० ना० पु० } खांचा, खांची, कठरा,
चंगेरी० स्त्री० } कठरी ।
चचा० ना० पु० पिता का भाई, चाचा ।
चची० ना० स्त्री० चचा की स्त्री ।
चचुलाई० ना० पु० चचेंड़ा, तरकारी ।
चचोरना० स० क्रि० सूखी वस्तु का चूसना ।
चंचनाना० स० क्रि० टीसना, क्रोधितहोना, झुंझलाना ।
चंचनाहट० ना० स्त्री० टीस, झुंझलाहट ।
चंचरीक० ना० पु० भौंरा ।
चंचल० गु० अथिर, चपल, कम्पाहा,खिलाड़, नाथा ।
चंचलता० ना० स्त्री० अस्थिरता, चपलता ।
चंचला० ना० स्त्री० बिजली, कौंधा,लक्ष्मी ।
चंचलाई० ना० स्त्री० ढिठाई ।
चंचलाहट० ना० स्त्री० अस्थिरता, ढिठाई ।
चंचु० ना० पु० चोंच, शुक पक्षी ।
चट० अव्य० तुरन्त, उसी समय ।
चटक० ना० स्त्री० चमक, धड़ाका, चिड़ा, गु० बुद्धिमान, चालाक, बेगी ।
चटकना० ना० पु० धप्पा, अ० क्रि० फटना, धड़कना, तड़कना ।
चटका० ना० पु० भौंरा, गरगौआ पक्षी, पक्षी टोटा, चट्टी दरका ।
चटकाना० स० क्रि० चुटकी बजाना, फटकारना, फोड़ना, चीरना ।
चटकारन० स० क्रि० पशु आदि के चलाने में मुख से टिक टिक करना ।
चटकाहट० ना० स्त्री० चमक, भड़क, ना० पु० चिड़ियों का शब्द ।
चटकीला० ना० पु० } चमकीला, भड़कीला,
चटकीली० स्त्री० } नमकीन ।
चटगांव० ना० पु० नगर जो बंगाले के पूर्व है ।
चटनी० ना० स्त्री खाने के लिये खट्टी बनाई हुई बस्तु, चाटने की बस्तु ।
चटपट० अव्य० तुरन्त, उसी समय ।
चटपटाना० अ० क्रि० व्याकुल होना, फड़फड़ाना, किसी वस्तु के लिये जी चलाना ।
चटपटाहट० ना० स्त्री० व्याकुलता ।
चटपटिया० गु० फुर्त्तीला, चालाक ।
चटपटी० ना० स्त्री० उतावली, हड़बड़ी ।
चटवाना० स० क्रि० चटाके खिलाना ।
चटसार० } ना० स्त्री० पाठशाला, मद-
चटसाल० } र्सह ।
चटाई० ना० स्त्री० बिछौना विशेष ।
चटाक० ना० पु० धड़ाक, भड़ाका, एकाएक ।
चटाका० ना० पु० धड़ाका, चूमालेनेकाशब्द ।
चटाचट० गु० दुहराय तिहराय के जो शब्द ।
चटाना० स० क्रि० चटवाना ।
चटिया० ना० पु० शिष्य, चेला, गु० चाटनेवाला ।
चटी० ना० स्त्री० ध्यान, थिरता, ताड़ी, राम चन्द्रिकायां, यथा (सब जात फटी दुख की दुपटी कपटी न रहै जहँ एक घटी । निघटी रुचिमीचु घटीहु घटी जग जीव यतीन कि छूटी चटी)

चटोरा० गु० रसिया, पेटू, अधीरज।
चट्टा० ना० पु० चटसाली बालक।
चट्टान्० ना० पु० पत्थर का छोटा भाग वा टुकड़ा।
चटावट्टा० ना० पु० खिलौना विशेष।
चड० ना० पु० वृक्ष की डाली तोड़ने का शब्द।
चड़चड़० गु० चटाचट, झिक्की।
चड़चड़ाना० अ० क्रि० फटना, तड़कना।
चड़वड़िया० ना० पु० बक्की।
चढ़ई० ना० स्त्री० पश्चिम में तैयारी को कहते हैं और अवध में कूप गहिराने को।
चढ़ता० ना० पु० लाभ, बढ़ती।
चढ़ताहोना० अ० क्रि० निकलता होना, सरस होना।
चढ़ना० स० क्रि० आरोहण करना, बिलंगना, उठना, धावा करना, सवार होना।
चढ़वैया० गु० चढ़नेवाला, यथा घुड़चढ़ा।
चढ़ाई० ना० स्त्री० चढ़ाव, धावा।
चढ़ाना० स० क्रि० आरोहण करना, बलिदान करना, उठाना, ढोल वा धनुष का तानना वा कसना।
चढ़ाव० ना० पु० चढ़ाई, भाटा।
चढ़ैत० } ना० पु० चढ़वैया।
चढ़ैता० }
चढ़ौवा० ना० पु० जूता जो एंड़ी से चढ़ा रहता है।
चणक० } ना० पु० चना, अन्न विशेष।
चणा० }
चण्ड० गु० प्रबल, प्रचंड, भैरव विशेष।
चण्डांशु० ना० पु० सूर्य।
चण्डागुसा० ना० स्त्री० कौंच बीज।
चण्डाल० ना० पु० चांडाल, अति नीच, कुकर्मी।
चण्डालिन्० } ना० स्त्री० चांडालकी स्त्री।
चण्डाली० }
चण्डिका० } ना० स्त्री० दुर्गा देवी।
चण्डी० }
चण्डोल० ना० पु० पालकीविशेष, पक्षीविशेष, खिलौना विशेष।
चतु० गु० चारि।
चतुर० गु० निपुण, सुनारी, प्रवीण, स्याना, धूर्त्त, ना० पु० कौआ।
चतुरई० } ना० स्त्री० बुद्धिमानी, स्यानपन, धूर्त्तता।
चतुरता० }
चतुरंग० ना० पु० चारि अंग की।
चतुरंगसैन्य० ना० स्त्री० चारि प्रकार की फ़ौज अर्थात् हाथी १ घोड़ा २ रथ ३ पदाति ४।
चतुरंगुल० गु० चारि अंगुल, स्त्री० क्रिरवाली।
चतुरस्र० गु० चौखूंटा।
चतुरा० गु० चतुर।
चतुराई० ना० स्त्री० चतुरता।
चतुरानन० ना० पु० ब्रह्मा।
चतुरावस्था० ना० स्त्री० चारि अवस्था, अर्थात् जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीय, अथवा बाल्या, प्रौढ़, युवा, वृद्ध।
चतुराश्रम० ना० पु० चारि आश्रम, अर्थात् ब्रह्मचर्य्य, गृहस्थ, बानप्रस्थ, संन्यासी।
चतुरास० ना० स्त्री० चारों ओर।
चतुरासी० गु० अस्सी और चार ८४।
चतुरासीयोनि० गु० चौरासी योनि अर्थात् (दोहा) नवह जलचर दश१० व्योमचर कृमि ग्यारह ११ बन बीस २०, ये चौरासी ८४ जानि ले मनुज चारि ४ पशु तीस ३०)
चतुरुपवेद० ना० पु० चारि उपवेद, अर्थात् धनुर्वेद, गन्धर्ववेद, आयुर्वेद और धर्मशास्त्र।
चतुर्थ० गु० चौथा।
चतुर्थावस्था० ना० स्त्री० बुढ़ापा, मृत्युकाल।
चतुर्थी० ना० स्त्री० चौथ, चौथी तिथि।
चतुर्दश० गु० चौदह १४।
चतुर्दशविद्या० ना० स्त्री० चौदह विद्या, अर्थात् ब्रह्मज्ञान १ रसायन २ वैद्यक३ ज्योतिष४ व्याकरण ५ धनुर्विद्या ६ कोक ७ जलतरण ८

नाड़ीज्ञान ९ बाहनफेरन १० नटनृत्य ११ जूप १२ तस्करी १३ स्वरज्ञान १४।

चतुर्दशरत्न० ना० पु० चौदहरत्न, अर्थात्, अमृत १ चन्द्रमा २ लक्ष्मी ३ धनुष ४ धन्वन्तरि ५ ऐरावत ६ कौस्तुभमणि ७ उच्चैःश्रवा ८ शंख ९ अप्सरा १० कामधेनु ११ कल्पद्रुम १२ मदिरा १३ विष १४।

चतुर्दशमनु० ना० पु० चौदहमनु, अर्थात्स्वायम्भुव १ स्वारोचिष २ उत्तम ३ तामस ४ रैवत ५ चाक्षुष ६ वैवस्वत ७ सावर्णि ८ दक्षसावर्णि ९ ब्रह्मसावर्णि १० धर्मसावर्णि ११ रुद्रसावर्णि १२ देवसावर्णिक १३ इन्द्रसावर्णि १४।

चतुर्दशलोक० ना० पु० चौदहलोक, अर्थात् सप्तस्वर्ग और सप्त पाताल, भू १ भुवः २ स्वः ३ महः ४ जन ५ तप ६ सत्य ७ अतल ८ वितल ९ सुतल १० रसातल ११ तलातल १२ महातल १३ पाताल १४।

चतुर्दशी० ना० स्त्री० चौदहवींतिथि, चौदस।

चतुर्भुज० ना० पु० विष्णु, नारायण, गु० चारि भुजावाला, वा चारिमेड़ों का खेत।

चतुर्भुजक्षेत्र० ना० पु० चौमेड़ाखेत।

चतुर्भुजी० ना० स्त्री० देवीविशेष।

चतुर्भोजन० ना० पु० चारिप्रकारका भोजन, अर्थात् भोज्य १ भक्ष्य २ लेह्य ३ चोष्य ४।

चतुर्मुख० ना० पु० ब्रह्मा।

चतुर्मुक्ति० ना० स्त्री० चारिमुक्ति, अर्थात् सालोक्य १ सामीप्य २ सारूप्य ३ सायुज्य ४।

चतुर्योनि० ना० स्त्री० चारियोनि, अर्थात्स्वेदज १ अण्डज २ उद्भिज ३ जरायुज ४।

चतुर्वेद० ना० पु० चारिवेद, अर्थात् ऋक् १ यजुः २ साम ३ अथर्वण ४।

चतुर्वेदी० ना० पु० चौवे, चारिवेद वक्ता।

चतुर्वर्ग० ना० पु० चारिवर्ग, अर्थात् चारिफल

चतुर्वर्ण० ना पु० चारिवर्ण अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र।

चतुर्वाद्य० ना० पु० चारिप्रकार का बाजा अर्थात् तत १ वितत २ घन ३ शिखर ४।

चतुर्बाहु० ना० पु० चतुर्भुज।

चतुर्विंश० गु० चौबीसवां।

चतुर्विंशति० गु० चौबीस २४।

चतुर्विवाह० ना० पु० चारिप्रकार के बिवाह, अर्थात् प्राजापत्य १ आर्ष २ गान्धर्व ३ राक्षसी ४।

चतुष्कोण० गु० चौकोन, चौकोना।

चतुष्पदधर्म० ना० पु० चारिपद धर्म्म के, अर्थात् विद्या १ सत्य २ तपस्या ३ दान ४।

चतुष्फल० ना० पु० चारिफल अर्थात् अर्थ १ धर्म २ काम ३ मोक्ष ४।

चतुष्पाद० ना० पु० पशु, चारिपदवाला।

चतुस्सहस्र० गु० चारिहज़ार ४०००।

चतुस्संहिता० ना० स्त्री० चारिसंहिता, अर्थात् ब्राह्मी १ भागवती २ वैष्णवी ३ सौरि ४।

चना० ना० पु० अन्नविशेष।

चन्द० ना० पु० चन्द्रमा।

चन्दन० ना० पु० गन्धसार, गन्धराज, संन्दल।

चन्दवा० ना० पु० मेघडंबर।

चन्दा० ना० पु० चन्द्रमा, ब्रजबिलासे यथा (देखति रह्यो खिलौना चन्दा, आरि न कीजिय बालगोविन्दा)

चन्दिया० ना० स्त्री० टटरी, चांदि, छोटी रस्सी।

चन्द्र० ना० पु० चन्द्रमा० चांद।

चन्द्रक० ना० पु० कपूर, मयूर, नथ में लगे वस्तु।

चन्द्रकला० ना० स्त्री० चन्द्रमा का सोलहवांभाग, स्त्रियों की धोतीविशेष।

चन्द्रकान्त० ना० स्त्री० मणिविशेष।

चन्द्रग्रहण० ना० पु० चन्द्रमा का गहन।

चन्द्रघण्टा० ना० स्त्री० देवीविशेष।

चन्द्रचूड़० ना० पु० श्रीमहादेवजी।

चन्द्रभागा० ना० स्त्री० चिनावनदी जो पंजाब में है।
चन्द्रभाल० ना० पु० श्रीमहादेवजी, गणेशजी।
चन्द्रमल्लिका० ना० स्त्री० इलायची।
चन्द्रमा० ना० पु० चांद, मुनिविशेष।
चन्द्रमुखी० गु० जिसकामुख चन्द्रमासरीखा है अर्थात् अति सुन्दरी।
चन्द्रमौलि० ना० पु० श्रीमहादेवजी, गणेशजी।
चन्द्रवधू० } ना० स्त्री० वीरबहूटी कीड़ा जो
चन्द्रवधूटी० } लालमकरीसाहोताहै, रोहिणी।
चन्द्रवंशी० गु० जो चन्द्रमा से उत्पन्न भये क्षत्रियकी जातिविशेष अर्थात् सोमवंशी।
चन्द्रवाला० ना० स्त्री छोटीकटाई, बड़ीइलायची।
चन्द्रशिता० ना० स्त्री० कपूर।
चन्द्रशेखर० ना० पु० श्रीमहादेवजी, पर्वत।
चन्द्रहार० ना० पु० गलेका गहनाविशेष।
चन्द्रहास० ना० पु० खड्ग, तलवार, राजा विशेष।
चन्द्रहासा० ना० स्त्री० गुरच।
चन्द्रहासी० ना० स्त्री० छोटी कटाई।
चन्द्रा० गु० मुण्डला, गुंजा, बुद्धिमान्।
चन्द्रातप० ना० पु० चांदनी, चन्द्रिका।
चन्द्राना० अ० क्रि० सूखना, मुरझाना।
चन्द्रायण० ना० पु० व्रतचान्द्रायण, जो एक महीने १ एक ग्रास भोजन में शुक्लपक्ष कृष्णपक्ष में बढ़ाने घटानेकी रीति से होता है।
चन्द्रिका० ना० स्त्री० चांदनी, वाकुची औषध, पुष्पविशेष, चकोर।
चन्द्रोदय० ना० पु० चन्द्रमा का उदय, औषध विशेष।
चपकन० ना० स्त्री० अंगरखा विशेष, फारसी शब्द।
चपकना० अ० क्रि० मिलजाना, बैठजाना, [illegible]
चपकाना० स० क्रि० मिलाना, बैठाना, चिपटाना।
चपटना० अ० क्रि० चपटा होना, लपटना।
चपटा० गु० बैठवां, लपटा।
चपटाना० स० क्रि० बैठाना, मिलाना।
चपटी० ना० स्त्री० दो स्त्रियां परस्पर प्रसंगित मिली हुई वस्तु।
चपचपड़० ना० पु० खाते समय मुखमें का शब्द।
चपड़ा० ना० पु० लाख विशेष।
चपड़ाऊ० गु० निर्लज्ज, ढीठ, ना० पु० जूते पीछे दबे।
चपड़ाना० स० क्रि० खोटा करना, ढीठकरना।
चपना० अ० क्रि० लज्जित होना, आधीन होना, मसलजाना, दबजाना।
चपनी० ना० स्त्री० ढकना, ढपना, छोटा।
चपरास० ना० स्त्री पैदल के लिये स्वामी का चिह्न।
चपरासी० ना० पु० चपरास बांधनेहारा, दूत।
चपल० गु० चंचल, उज्ज्वल, सुन्दर, ना० पु० पारा।
चपला० ना० स्त्री० कौंधा, बिजली।
चपाती० ना० स्त्री० फुलका, यह शब्द फारसी है।
चपाना० अ० क्रि० थोपना, लज्जित करना।
चपेट० ना०स्त्री० } धप्पा, थप्पड़, धोखे से
चपेटा० पु० } जो विपत्ति आजावे।
चप्पा० गु० चारि अंगुली का प्रमाण।
चप्पी० ना० स्त्री० देहका दाबना वा मलना।
चबाई० ना० स्त्री० कुचलाई, चर्वण, गु० निन्दक, दूषक, दूषिक, नकली।
चबाउ० ना० पु० बतकहाउ, कहासुनी।
चबाना० स० क्रि० कुचिलना, चाबना।
चबायिन० ना० स्त्री० निन्दायुत, निन्दक।
चबिका० ना० स्त्री० चाब औषध।

चबेना॰ ना॰ पु॰ } भूना हुआ अन्न।
चबेनी॰ स्त्री॰ }

चव्य॰ } ना॰ स्त्री॰ चाव, औषध।
चव्यन॰ }

चभक॰ ना॰ पु॰ डंक।

चमक॰ ना॰ स्त्री॰ चटक, झलक, भड़क।

चमकता॰ गु॰ उजागर, उजला।

चमकना॰ अ॰ क्रि॰ झलकना, लौकना, भाग्य उदय होना, क्रोधित होना।

चमकाना॰ स॰ क्रि॰ झलकाना, लुकाना, घुमाना, नचाना, फैलाना।

चमकाव॰ ना॰ पु॰ } चमक, भड़क।
चमकाहट॰ स्त्री॰ }

चमकीला॰ गु॰ चमकने हारा, चमक़दार।

चमकौना॰ ना॰ पु॰ चमकाने वाला।

चमगादड़॰ ना॰ पु॰ }
चमगीदर॰ ना॰ पु॰ }
चमगुदड़ी॰ स्त्री॰ } राति का उड़ने वाला पक्षी, दिवांध जो वृक्षों में उलटा टँगता है।
चमगुदरी॰ स्त्री॰ }
चमगोदड़॰ पु॰ }
चमगोदरी॰ स्त्री॰ }

चमचमात॰ ना॰ पु॰ चमकित।

चमचमाना॰ अ॰ क्रि॰ चमकना, झुनझुनाना।

चमचमाहट॰ ना॰ स्त्री॰ चमकाहट।

चमड़ा॰ ना॰ पु॰ चर्म, खाल।

चमत्कार॰ ना॰ पु॰ अचम्भा, भड़क, बढ़ती, ऐश्वर्य।

चमत्कारी॰ गु॰ भड़कीला, भाग्यशाली।

चमर॰ ना॰ पु॰ चवर, सुरभि गायकी पूँछ।

चमरई॰ ना॰ स्त्री॰ चमारपन, चमार का काम।

चमरी॰ ना॰ स्त्री॰ सुरभि।

चमार॰ ना॰ पु॰ चर्मकार, नीच जाति विशेष।

चमारिन्॰ } ना॰ स्त्री॰ चमार की स्त्री।
चमारी॰ }

चमू॰ ना॰ स्त्री॰ सैन्य, फ़ौज।

चमूप॰ }
चमूपति॰ } ना॰ पु॰ सेनापति, सिपहदार।
चमूपाल॰ }

चमेटा॰ ना॰ पु॰ चपेटा।

चमोटा॰ ना॰ पु॰ } चमड़ा जिसपर नाई छुरा फिराते हैं।
चमोटी॰ स्त्री॰ }

चम्पई॰ गु॰ नारंजी रंग।

चम्पक॰ ना॰ पु॰ वृक्ष विशेष जिस का फूल पीला सुगन्धित होता है।

चम्पत॰ ना॰ पु॰ भागना।

चम्पतहोना॰ अ॰ क्रि॰ भागजाना, छुपना।

चम्पा॰ ना॰ पु॰ चम्पक।

चम्पाकली॰ ना॰ स्त्री॰ चम्पाकी कली के समान गहना विशेष गले में पहिनते हैं।

चम्बू॰ ना॰ पु॰ जलपात्रविशेष जिस से देवता को जल चढ़ाते हैं।

चम्बेली॰ ना॰ स्त्री॰ वृक्ष वा उसका फूल।

चय॰ ना॰ पु॰ समूह, ढेर, अंश।

चयन॰ ना॰ पु॰ आनन्द, कुशल, क्षेम।

चर॰ ना॰ पु॰ चारा, थाह, दूत, गु॰ जिस को चलने की शक्ति हो, वा जो चलने व उठने के योग्य हो यथा नर नारि पशु पक्षी आदि, चारा।

चरक॰ ना॰ पु॰ वैद्य विद्या का ग्रन्थ विशेष, कोढ़।

चरकटा॰ ना॰ पु॰ चारा काटनेवाला।

चरका॰ ना॰ पु॰ श्वेत कुष्ठ विशेष, सफ़ेद कोढ़।

चरकी॰ गु॰ कोढ़ी।

चरचना॰ स॰ क्रि॰ देह में चन्दन लगाना, चर्चना।

चरचर॰ ना॰ पु॰ गप, बक।

चरचराना॰ अ॰ क्रि॰ चटकना, मरमराना।

चरचेला॰ गु॰ बक्की, बकवादी।

चरण॰ ना॰ पु॰ पांव, श्लोकआदिका एक पद।

चरणपीठ० ना० पु० खड़ाऊं ।

चरणामृत०
चरणोदक० } ना० पु० जल जिससे देवता वा गुरू वा ब्राह्मणादि के पांव धोये गये हों।

चरती० गु० जो ब्रत नहीं करता, ब्रती नहीं।

चरन० ना० पु० चरण ।

चरना० अ० क्रि० चुगना, फिरना ।

चरनी० ना० स्त्री० थान वा कठरा जिस में बैल भूसा खाते हैं ।

चरन्नी० ना० स्त्री० चौअन्नी ।

चरपरा० गु० तीता, कडुआ, तीक्ष्ण, फुर्तीला।

चरपराना० अ० क्रि० परपराना ।

चरपराहट० ना० स्त्री० परपराहट ।

चरपरिया० गु० मनचला, सुघड़ ।

चमर० गु० पिछला ।

चरवाई० ना० स्त्री० चराई ।

चरवाहा० ना० स्त्री० रखवारा, चरानेहारा ।

चरस० ना० पु० मादक वस्तु, मोठ, पुरवट ।

चरसा० ना० पु० अधौड़ा, खाल ।

चराई० ना० स्त्री० चराने के दाम, चराने का काम ।

चराक० गु० चरने हारा, पशु ।

चराचर० ना० पु० चल अचल सजीव निर्जीव जन्तु ।

चरान० ना० पु० तराई ।

चराना० स० क्रि० चुगाना ।

चराव० ना० पु० खेत वा धरती जो चरने के योग्य ।

चरावना० स० क्रि० चराना ।

चरित० ना० पु० चरित्र ।

चरितार्थ० ना० पु० कृतार्थ ।

चरित्र० ना० पु० स्वभाव, शील, वृत्तांत ।

चरुआ० ना० पु० भांड़ा ।

चर्चक० गु० चर्चा करने हारा, बादी ।

चर्चना० स० क्रि० बिचारना, समझना, पूजना, पहिचानना ।

चर्चरी० ना० स्त्री० छन्द विशेष, कटी, थिक्री ।

चर्चा० ना० स्त्री० प्रस्ताव, बतकहाव ।

चर्चित० गु० लगाया हुआ, कहा हुआ ।

चर्म० ना० पु० चमड़ा ।

चर्मकार० ना० पु० चमार ।

चर्मपात्र० ना० पु० चमड़ा का डोल, मशक ।

चर्मवस्त्र० ना० पु० चमड़ा का वस्त्र अर्थात् ओढ़न ।

चर्य्या० ना० स्त्री० तपस्या करने में धुनि अथवा रहनि ।

चर्वण० ना० पु० दांतोंसे पीसना, चबेना ।

चर्स० ना० पु० चरसा ।

चल० गु० जो थिर न हो ।

चलत० गु० चलति ।

चलदल० ना० पु० पीपल ।

चलन० ना० पु० चालि, व्यवहार ।

चलनता० ना० स्त्री० बिकनहार, खपती ।

चलना० अ० क्रि० जाना, बिदाहोना, बहना ।

चलनी० ना० स्त्री० झांगी, गु० चलता ।

चलविचल० ना० पु० चूक, भूल, भ्रम ।

चलविधरा० गु० अड़ियल, मचला ।

चलयौवन० ना० पु० चलायमान यौवन ।

चलसुगन्धा० ना० स्त्री० शोचर लोनु ।

चलाचल० ना० पु०
चलाचली० ना० स्त्री० } दौड़ धूप ।

चलान० ना० स्त्री० भेजाव ।

चलाना० स० क्रि० दौड़ाना, भगाना छोड़ना, बढ़ाना, अभ्यास डालना, सिखलाना ।

चलायमान० गु० जो थिर न हो, लोल ।

चलाव० ना० पु० चलन ।

चलित० गु० जो चलता है ।

चलित्री० गु० खिलाड़ी, चपल ।

चलू० ना० पु० आचमन ।

चप० ना० पु० नेत्र, आंखि ।

चपक० ना० पु० पियाला जिस में जलादि पाते हैं ।

चसक० ना० स्त्री० पीड़ा, टीस।
चसकना० अ० क्रि० टीसना, गड़ना।
चसका० ना० पु० लालसा, प्रेम, चाट।
चसना० अ० क्रि० मसकना, फसकना, गड़ना।
चहकना० अ० क्रि० चहचहाना।
चहकार० ना० स्त्री० चहचहाहट।
चहकारना० अ० क्रि० चहचहाना।
चहचहाना० अ० क्रि० पक्षियोंका बोलना।
चहचहाहट० ना० स्त्री० पक्षियोंका शब्द।
चहटी० ना० स्त्री० दो नखोंसे दबाना अर्थात् चुटकीकाटना।
चहला० ना० पु० कीचड़।
चहिये० अव्य० चाहिये।
चहु० गु० चारि, ४ अव्य० चाहो।
चहुधा० ना० पु० चारोंओर।
चहुचक०, चहुदिश० } गु० चारों ओर, लग भग।
चहुयुग० ना० पु० चारोंयुग।
चक्षु० ना० पु० नेत्र आंखि।
चक्षुःश्रवा० ना० पु० सांप, नाग।
चक्षुष० ना० पु० भैरव विशेष।
चा० ना० स्त्री० पौधाविशेष।
चाउ० ना० पु० आनन्द, मंगल, खुशी।
चाऊ० गु० आनन्दमें, लाभयुत।
चांड० ना० स्त्री० टेक, थम्भ।
चांद० ना० पु० चन्द्रमा।
चांदनी० ना० पु० उंजाला, ज्योति।
चांदना० ना० स्त्री० चांदकी ज्योति, सफेद बिछौना।
चांदनीचौक० ना० पु० चौड़ा मार्ग।
चांदा० ना० पु० बिहरी, पन्ती, चन्दा।
चांदी० ना० स्त्री० रूपा, रजत।
चांप० ना० स्त्री बन्दूककी कल, काठ।
चांपना० स० क्रि० ठांसना, जोड़ना।
चाक०, चाका० } ना० पु० चक्र-जिसपर कुम्हार बासन बनाता है, पहिया।

चाकी० ना० स्त्री० चक्की।
चाखना० स० क्रि० स्वादलेना, मज़ालेना।
चाचा० ना० पु० पिताकाभाई, चाचा।
चाची० ना० स्त्री० चाचाकीस्त्री।
चाञ्चल्य० ना० पु० अस्थिरता।
चाट० ना० स्त्री० चसका, लालच, पदार्थ।
चाटक० ना० पु० भगर विद्या, तिलस्म, इंद्रजाली।
चाटकी० गु० चाटक जाननेहारा।
चाटना० स० क्रि० जीभसे रसखींचना, चभड़ चभड़ करना।
चाटी० ना० स्त्री० मथनियां।
चाणक० ना० पु० करखा, भड़काव, क्रोधकारकवार्त्ता।
चाणक्य० ना० पु० राजाविशेष का मन्त्री न्यायग्रन्थ।
चाणूड़०, चाणूर० } ना० पु० राजाकंसका मल्ल।
चाण्डाल० गु० निर्दयी, अतिनीचजाति।
चाण्डूल०, चाण्डोल० } ना० पु० पक्षी विशेष।
चातक० ना० पु० पपीहापक्षी।
चातर० ना० पु० महाजाल।
चातुर० गु० चतुर, चारि, बुद्धिमान्।
चातुरी० ना० स्त्री० धूर्त्तता, चालाकी, बुद्धिमानी।
चातुर्य्य० ना० पु० चतुराई।
चातुर्वर्ण्यदेश० ना० पु० देश, जहां चारोवर्ण ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र रहते हैं।
चातृक० ना० पु० पपीहा।
चान्द्रमास० ना० पु० कृष्णपक्ष प्रतिपदा से पूर्णिमापर्य्यन्त।
चान्द्रायण० ना० पु० व्रत जिसमें भोजनप्रति दिन एकग्रास घटातेहैं यथा चन्द्रमा प्रतिदिन घटता है।
चाप० ना० पु० धनुष, कमान, आर्शीव।

चापकर्ग्ग०ना० पु० रोदः पंच कमान की।
चापन० ना० पु० दावन, रामायणे यथा। (मुनिवर शयन कीन्ह तब जाई, लगे चरण चापन दोउ भाई)
चापक्षेत्र० ना० पु० धनुषाकार क्षेत्र।
चाप्य० ना पु० कूट।
चाबना० स० क्रि०दांतसे कुचलना,कुचलना।
चाबी० ना० स्त्री० कुंजी।
चाम० ना० पु० चर्म।
चामर० ना० पु० चमर, छन्द विशेष।
चामीकर० ना० पु० सुवर्ण, सोना।
चामुण्डा० ना० स्त्री० योगिनीभेद,देवीविशेष।
चाम्पेय० ना० पु० चम्पावृक्ष।
चाय० ना० पु० चोप, हर्ष, स्वाद।
चार० गु० गिन्ती ४ ना० पु० दूत, पदाति।
चारिखानि० ना० स्त्री० स्वेदजादि।
चारण० } ना० पु० नचवैया, भांड़, भाट,
चारन० } प्रेष्य।
चारा० ना० पु० वनस्पति, पशुभोजन, फ़ारसी शब्दहै।
चारी० गु० चलनेवाला, ना० स्त्री० चुगली, चराई, चारि।
चारु० गु० सुन्दर, अच्छा, ना० पु० पद्माक।
चारुपर्णी० ना० स्त्री० गन्धपसारन।
चारुफल० ना० पु० अंगूर, दाख।
चार्वाक० गु० वेदवाह्य नास्तिक विशेष।
चाल० ना० स्त्री० गति, चलन, रीत।
चालना० स० क्रि झाड़ना, आखा करना
चालनी० ना० स्त्री० आटा छानने का पात्र।
चाला० ना० पु० गौना, सफर, सायत।
चाली० ना० पु० मिसकारी, हीलाबाज़।
चाव० ना० पु० चाय, चारिअंगुल की माप, बांस विशेष।
चावल० ना० पु० तण्डुल, बिरंज।
चाष० ना० पु० नीलकंठ पक्षी, लहटोरवा, यथा (नीलपृष्ठस्तुकंकःस्यादथ चाषःकिकीदि विः इत्यमरः) रामायणेयथा (चारा चाषवाम दिशि लेई,मनौ सकल मंगल कहि देई)
चास० ना० स्त्री० हल चलाना।
चासना० स० क्रि० हलचलाना।
चासा० ना० स्त्री० हलवाहा।
चाह० ना० स्त्री० इच्छा, प्रेम, रीझ, छोह।
चाहक० ना० पु० स्त्री० छोही, हितकारी।
चाहत० ना० स्त्री० चाह।
चाहना० स० क्रि० प्रेम करना, इच्छा करना, प्रार्थना करना, मांगना।
चाहिये० अव्य० अवश्य।
चाहिता० गु० प्यारा, मनभावित।
चाहिती० ना० स्त्री० प्यारी।
चाहो० अव्य० अथवा।
चिक० ना० स्त्री० पीड़ा विशेष, परदह।
चिकटा० ना० पु० टसर का कपड़ा विशेष।
चिकठा० गु० चिक्कट।
चिकना० ना पु० तेल वा घृत, गु० उजला, सुन्दर, तिलहा, अजितेन्द्रिय, चंचला, और चिकनियां।
चिकनाई० ना० स्त्री० चर्बी,भा०वा० चंचलाहट, ओप, झलक।
चिकनाना० स० क्रि० उज्ज्वल करना, ओपना।
चिकनाहट० ना० स्त्री० उज्ज्वलता, ओप, सुन्दरता।
चिकवा० ना० पु० जाति विशेष जो मांस बेचता है।
चिकार० ना० पु० शोर, चिल्लाहट, चेंचें।
चिकारना० अ० क्रि० चेंचें करना,नाका देना, शोर करना, चिल्लाना।
चिकारा० ना० पु० मृगविशेष,छोटी सारंगी।
चिकित्सक० ना० पु० वैद्य, तबीब।
चिकित्सा० ना० स्त्री० वैदई, तिबाबत।
चिकुर० ना० पु० वाल, केश।
चिकोरना० स० क्रि० चिल्होरना, चोंचियाना

चिकोरा० गु० तरल, चंचल।
चिक्क० ना० स्त्री० बकरी, अजा, काव्य यथा, (पाहीखेती चिक्कधन अरु बिटियन बढ़वारि, येतेपर जो नहिं नशै जाइकरै अधवारि)।
चिक्कट० गु० चिकटा, मलीन।
चिक्कण० गु० चिकना।
चिक्कटा० ना० पु० चिकवा, बुजक्कस्साव।
चिकार० ना० पु० शोर, चिल्लाहट।
चिंगड़ा ना० पु० } झींगा।
चिंगड़ी० ना० स्त्री० }
चिंगनी० ना० स्त्री० } मुरगीका बच्चा।
चिंगा० ना० पु० }
चिंघाड़० ना० स्त्री क्षिलकार, कूक।
चिंघाड़ना० अ० क्रि० किलकारना।
चिंघाड़ा० ना० पु० चिंघाड़।
चिचड़ी० ना० स्त्री० किलनी।
चिचिआना० अ० क्रि० चिल्लाना, मिमियाना।
चिञ्चा० ना० स्त्री० अमिलीवृक्ष।
चिट० ना० स्त्री० लीर, धज्जी।
चिटकारा० ना० पु० छींटा, चिह्न।
चिट्टा० गु० गोरा, सफ़ेद, ना० पु० एक रुपया।
चिट्ठा० ना० पु० दिन दिनकालेखा वा कमाई वा रोज़नामा।
चिट्ठी० ना० स्त्री० पत्र, पाती।
चिड़० ना० स्त्री० ग्लानि, खिजावट।
चिड़चिड़ा० गु० खुन्साहा, झनझना, ना० पु० पौधाविशेष।
चिड़ना० अ० क्रि० झुंझलाना, खिजना, खिसियाना।
चिड़पड़ा० गु० चरपरा, तीता तीक्ष्ण, कड़ुआ।
चिड़ा० ना० पु० कटुक।
चिड़ाना० स० क्रि० खिजाना, सताना, छेड़ना।
चिड़िया० ना० स्त्री० गौरिया, पक्षी।
चिड़ीमार० ना० पु० नालिया, व्याधक।
चिरिड० ना० स्त्री० नृत्य विशेष।
चित० ना० पु० चित्त, चैतन्य, गु० सूधालेटना।
चितकबरा० गु० चितला, कबरा, अबलक़।
चितना० अ० क्रि० रँगा जाना।
चितला० गु० कबरा, चित कबरा।
चितवन० ना० स्त्री० दृष्टि, दीठि।
चितवना० अ० क्रि० देखना।
चितहट० ना० स्त्री० खींच, चित हट जाना।
चिता० } ना० स्त्री० सरा, मृतक के
चिताखा० } दाह देने का स्थान।
चिताना० स० क्रि० जताना, सुचेत करना।
चिताभस्म० ना० स्त्री० चिता की राख।
चितावना० स० क्रि० जताना, सुचेत करना
चितावनी० ना० स्त्री० जतावनी, चिह्न।
चितेरा० ना० पु० चित्रकार, मुसव्विर।
चितौना० स० क्रि० देखना, विलोकना।
चित्त० ना० पु० मन, हृदय, सुधि।
चित्ता० ना० पु० औषध, पौधा विशेष।
चित्ती० ना० स्त्री० चिह्न, लहसुन, सर्प विशेष, कौड़ी जो रगड़ के चिकनी हो गई।
चित्र० ना० पु० मूर्त्ति, रूप, अग्नि, मित्र, दोनों अरंड, गुरु, बटेर पक्षी।
चित्रक० ना० पु० चीता पशु, चित्रसारी।
चित्रकन्दक० ना० पु० ज़िमीकन्द।
चित्रकार० ना० पु० मुसव्विर, चितेरा।
चित्रकारी० ना० स्त्री० चित्रकार का काम मुसव्विरी।
चित्रकाय० ना० पु० बाघ, शेर, गुलबघा।
चित्रकूट० ना० पु० पर्व्वत विशेष।
चित्रकेतु० ना० पु० राजा विशेष।
चित्रगुप्त० ना० पु० यमराज भेद, यम के यहां बुरे भले का लेखक।
चित्रदेवी० ना० स्त्री० इन्द्रवारुणी।
चित्रपक्ष० ना० पु० तीतर पक्षी।
चित्रभानु० ना० पु० सूर्य्य, अग्नि।
चित्रभेषज० ना० पु० कठूमर।

चित्रविचित्र० गु० अनेक रंग का है।

चित्रशाला०
चित्रसारी० } ना० स्त्री० जिस स्थान में बहुत चित्र होवें, नगाड़ खाना, नक्कार खाना।

चित्रा० ना० स्त्री० चौदहवांनक्षत्र,इन्द्रवारुणी।

चित्रांगद० ना० पु० राजा विशेष।

चित्राफल० ना० पु० इन्द्रवारुणी।

चित्रित० गु० चित्रयुक्त, चित्र किया गया।

चित्रिणी० ना० स्त्री० चित्र विचित्र, भगवती का नाम है।

चित्री० ना० स्त्री० चित्रसारी ना० पु० चीतापशु।

चिथड़ा० ना० पु० गुदड़ा, लत्ता।

चिथड़िया० गु० गुदड़िया।

चिथाड़० ना० पु० फाड़ चीर, लथाड़।

चिथाड़ना० स० क्रि० फाड़ना, चीरना, लथाड़ना।

चिदाकाश० ना० पु० परमात्मा चैतन्य आकाश में।

चिनग० ना० स्त्री० मूतने में जलन पड़ना।

चिनगाना० अ० क्रि० टीसना, चिल्लाना।

चिनगारी०
चिनगी० } ना० स्त्री० लूका, आगि का छोटा सा फूल।

चिनचिनाना० अ० क्रि० चिल्लाना, शोरकरना।

चिंत० ना० स्त्री० चिन्ता।

चिंतन० ना० पु० अभ्यास, चिन्तमन।

चिंतना० अ० क्रि० अभ्यास करना।

चिंता० ना० स्त्री० शोच, डर, जोखिम सन्देह, भावना।

चिंताना० स० क्रि० अभ्यास कराना।

चिंतामणि० ना० स्त्री० मणि विशेष।

चिंतित० गु० सोचा, भावित, विचारित।

चिह्न० ना० पु० लक्षण, पहिचाना।

चिन्हार० ना० पु०
चिन्हारी० स्त्री० } चीन्हा, पहिचान।

चिह्नित० गु० जो पहिचान गया, चिह्नयुक्त।

चिपकना० अ० क्रि० लगना, सटना।

चिपकाना० स० क्रि० लगाना, सटाना, चिपटाना।

चिपचिपा० गु० लसलसा, लिजलिजा।

चिपचिपाना० अ० क्रि० लसलसाना।

चिपटना० अ० क्रि० चिपटना, लिपटना।

चिपटा० गु० लगाहुआ, चिपचिपा।

चिपटाना० स० क्रि० चपटाना, चिप्पीलगाना, लपटाना।

चिपड़ी० ना० स्त्री० गोहरी।

चिप्पक० गु० छिछलाना, ना० पु० पक्षी विशेष।

चिप्पा० ना० पु० चीप।

चिप्पी० ना० स्त्री० जहां काग़ज़ आदि फटा होताहै वहां लगाईजाती है, छोटीचीप।

चिबुक० ना० स्त्री० ठोढ़ी।

चिमटना० अ० क्रि० चिपकना, लपटना।

चिमटा० ना० पु० स्यूंठा, लोहे की बस्तु जो सुनार और लोहार आदि रखते हैं।

चिमटाना० स० क्रि० लिपटाना।

चिमठा०
चिमड़ा० } गु० लचीला, कड़ा।

चिमड़ाई० ना० स्त्री० कड़ापन, ऐंठ।

चिमड़ाना० स० क्रि० कड़ा करना, अ० क्रि० कड़ाहोना, गंठिजाना।

चिमड़ाहट० ना० स्त्री० चिमड़ाई, ऐंठाई।

चिमड़ी० ना० स्त्री० चिमड़ा।

चिमसा० ना० पु० सरेश पानी का।

चिर० अव्य० बहुत, बहुत काल।

चिरंजी०
चिरंजीव० } ना० पु० आशीर्व्वाद विशेष अर्थात् बहुत जीवन होवे।

चिरंजीवी० गु० बहुतदिनी, ना० पु० कौआ।

चिरकाल० अव्य० नित्य, सदा।

चिरकुट० ना० पु० चिट।

चिरकुटिया० गु० गुदड़िया।

चिराचिरा० ना० पु० औषध व पौधाविशेष।

चिरचिराना० अ० क्रि० चरचराना।

चिरचिराहट० ना० स्त्री० झनझनाहट।

चिरना॰ अ॰ क्रि॰ फटना।
चिरन्तन॰ गु॰ पुराना, प्राचीन।
चिरवाना॰ स॰ क्रि॰ फड़वाना, चिराना।
चिरांद॰ ना॰ स्त्री॰ जलतेहुये चमड़ेकी कुबासना।
चिराना॰ स॰ क्रि॰ फड़वाना।
चिरायु॰ गु॰ बहुत जीवन।
चिरु॰ गु॰ बहुत।
चिरुकाल॰ गु॰ बहुत दिन, चिरकाल।
चिरुकालीन॰ गु॰ बहुत दिनो।
चिरौंजी॰ ना॰ स्त्री॰ शुष्कफल विशेष।
चिरौरी॰ ना॰ स्त्री॰ विनती, खुशामद।
चिलक॰ ना॰ स्त्री॰ चमक, भड़क, दर्द।
चिलकना॰ अ॰ क्रि॰ चमकना, झलकना, और फोड़ा आदि का पिराना।
चिलचिम॰ ना॰ पु॰ मछली।
चिलचिलाना॰ अ॰ क्रि॰ चीखना, चिंघाड़ना।
चिलम॰ ना॰ स्त्री॰ तमाकू आग भरने का पात्र।
चिलमची॰ ना॰ स्त्री॰ पात्र विशेष जिस में मुह हाथ धोनेका पानी रहता है, चिलम के नीचे रखने की वस्तु।
चिलवन॰ ना॰ स्त्री॰ चिक, झंझरी।
चिलवल॰ ना॰ पु॰ वृक्ष विशेष।
चिल्लड़॰ ना॰ पु॰ चीलड़, चिलुआ।
चिल्लाना॰ अ॰ क्रि॰ पुकारना, चिंघाड़ना।
चिल्लाहट॰ ना॰ स्त्री॰ पुकार, चिंघार।
चिल्ली॰ ना॰ स्त्री॰ भोजन विशेष जो अंडे से बनाते हैं, उल्लू।
चिहटना॰ अ॰ क्रि॰ चिपटना, लगना।
चिहुर॰ ना॰ पु॰ बाल, केश।
चींटी॰ ना॰ स्त्री॰ चींवटी, कीट विशेष।
चीक॰ ना॰ स्त्री॰ कीच।
चीखुर॰ ना॰ पु॰ गिलहरी।
चीतना॰ स॰ क्रि॰ चाहना।
चीतल॰ ना॰ पु॰ जंगलीजन्तु विशेष गु॰ चित्तना।
चीता॰ ना॰ पु॰ तेंदुआ, व्याघ्र, चाह, बुद्धि।
चीथना॰ स॰ क्रि॰ चियाड़ना, फाड़ना।
चीन॰ ना॰ पु॰ देश विशेष जो उत्तर पूर्व्वमेंहै।
चीनी॰ ना॰ स्त्री॰ खांड़ विशेष, गु॰ चीनदेशी।
चीनीय॰ गु॰ चीनकेमनुष्यादि।
चीन्ह॰ ना॰ स्त्री॰ पहिचान, चिह्न।
चीन्हना॰ स॰ क्रि॰ पहिचानना।
चीन्हा॰ ना॰ पु॰ पहिचान, चिन्हार।
चीर॰ ना॰ स्त्री॰ वस्त्रकाटुकड़ा सारी, खोंच, ओढ़नी।
चीरना॰ स॰ क्रि॰ फाड़ना।
चीरम॰ ना॰ स्त्री॰ चिरौंजी।
चीरा॰ ना॰ पु॰ फाड़, घाव, मुग्धापन पगड़ी।
चीरी॰ ना॰ स्त्री॰ झींगुर।
चील॰ ना॰स्त्री॰ चील्ह, पक्षी जिसका मकान पर बैठके चिल्लाना अशुभ है।
चीलड़॰ / चीलर॰ / चील्हर॰ } ना॰पु॰ ढील, बड़ाजुआं, चील्ह।
चुआन॰ ना॰ स्त्री॰ जलके निकलनेकी भूमि।
चुआना॰ स॰ क्रि॰ टपकाना, कूप में जल निकालना।
चुकती॰ ना॰ स्त्री॰ निपटारा।
चुकना॰ अ॰ क्रि॰ समाप्तहोना, निपटना, ठहरना।
चुकाई॰ ना॰ स्त्री॰ चुकौता।
चुकाना॰ स॰ क्रि॰ निपटाना, ठहराना।
चुकौता॰ ना॰ पु॰ निपटारा, ठहराव।
चुक्रिका॰ ना॰ स्त्री॰ अमिलीवृक्ष।
चुगना॰ अ॰ क्रि॰ टूंगना, चुगना।
चुंगी॰ ना॰ स्त्री॰ अन्नका कर, महसूल।
चुचकारना॰ स॰ क्रि॰ चोंचलाकरना, और चुमकारना।
चुचकारी॰ ना॰ स्त्री॰ चुमकारी।

चुञ्च० नाο पुο मुनिविशेष।
चुञ्चक० नाο स्त्रीο भेंड़ी, चुंबक, ऊर्णायु इति निघंटः।
चुञ्चड़० नाο पुο चूंचा बड़ीचूंची।
चुटकी० नाο स्त्रीο नोच, चुमटी मुट्ठीभर अन्न, पांवकी अंगुलीका गहना।
चुटकुला० नाο पुο ठठोली मजाक।
चुटला० नाο स्त्रीο चोटी।
चुटाना० } चुटालना० } चुटावना० } सο क्रिο घावकरना, दूधपिलाना गाय इत्यादिका।
चुड़० नाο स्त्रीο चूत।
चुड़आ० नाο पुο चूड़ा जो धान कूटिके बनाते हैं।
चुड़ैल० } चुड़ैलिया० } नाο स्त्रीο प्रेतिनी, फूहड़।
चुदक्कड़० नाο पुο चोदनेवाला चुदवैया, कामी।
चुदना० अο क्रिο जुड़ना, प्रसंगहोना, भगमें लिंगजाना।
चुदवाई० नाο स्त्रीο चुदानेका पैसा, दाम वा काम।
चुदवाना० सο क्रिο प्रसंगकरवाना।
चुदवैया० नाο पुο लम्पट, स्त्री प्रसंगी।
चुदाई० नाο स्त्रीο केलि स्त्री प्रसंग, मैथुन।
चुदाना० सο क्रिο चुदवाना।
चुदास० नाο स्त्रीο काम व्यथा, स्त्री प्रसंग की इच्छा।
चुदासा० नाο पुο } चुदासी० स्त्रीο } कामातुर, मैथुनेच्छा, स्त्री पुरुषकी प्रसंगकीइच्छा।
चुनचुना० नाο पुο } चुनचुनी० नाο स्त्री } गुदा के भीतर का कीड़ा, गुदा खुजलाना।
चुनत० } चुनन० } नाο स्त्रीο परत, तह, तोड़।
चुनना० सο क्रिο कपड़ोंका तोड़ना या इकट्ठा करना, छांटना, टुंगना, बीनना।
चुनरी० नाο स्त्री लालरंगीहुई ओढ़नी।
चुनवाना० } चुनाना० } सο क्रिο टुंगाना, बिनवाना, छटवाना, कपड़ेकीतहलगवाना।
चुनावट० नाο स्त्री चुनत।
चुनी० नाο स्त्रीο चूनी।
चुनौटा० नाο पुο } चुनौटी० नाο स्त्री } पात्र जिसमें पान तम्माकू खानेकेलिये चूनारखते हैं युद्धमें सैन्यको धाढ़सदेना, फ़ौजमेंसे बलवानोंको धावाकेलिये छांटना, जेठसुदी एकादशीको पैरके पारजाना जोकाशीजीमें प्रचलितरीतिहै।
चुनौटिया० गुο पश्चिम में बैंगनीरंग को कहते हैं।
चुनौती० नाο स्त्रीο तलाक, शर्त्त बदने की बात, निशानी, चिन्हारी, स्मारक वस्तु।
चुन्धला० गुο त्योंधा, नयनरोगी।
चुन्धलाना० अο क्रिο त्योंधाहोना।
चुन्धा० गुο त्योंधा, चिमधा।
चुन्ना० सο क्रिο चुनना।
चुन्नी० नाο स्त्रीο छोटामाणिक।
चुप० } चुपका० } चुपचाप० } गुο मौनी अबोल।
चुपचुपाना० अο क्रिο चुपचाप रहना।
चुपड़ना० सο क्रिο चिक्कनाना, मलना।
चुपड़ी० गुο चिकनी, चिकना।
चुप्प० नाο पुο } चुप्पी० स्त्रीο } मौनता, खामोशी।
चुप्पा० गुο मौन, चुपका, अबोल।
चुभकी० नाο स्त्रीο डुबकी, गोतामारना।
चुभना० अο क्रिο गड़ना, घुसना, विधना, छिदना, पैठना।
चुभाना० सο क्रिο घुसेड़ना, छेदना, पैठाना।
चुमाना० सο क्रिο चूमादेना, वा दिलवाना।

चुम्कार० ना० पु० } चुचकारी।
चुम्कारी० स्त्री० }
चुम्कारना० स० क्रि० चुचकारना।
चुम्बक० ना० पु० लोहे का आकर्षक पत्थर।
चुम्बन० ना० पु० चूमा, स्नेह बश होकर अंग में ओष्ठ स्पर्श करना।
चुरकुट० ना० पु० बुकनी, चूर्ण।
चुरगना० अ० क्रि० चें चें करना।
चुराना० स० क्रि० चोरी करना।
चुरुगना० अ० क्रि० बकना, बड़बड़ाना।
चुल० ना० स्त्री० खुजलाने की इच्छा।
चुलचुल० ना० पु० चचलाहट।
चुलचुलाना० स० क्रि० खुजलाना, गुदगुदाना।
चुलचुली० ना० स्त्री० चंचलाहट।
चुलबुला० गु० चंचल, रँगीला।
चुलबुलाना० अ० क्रि० चंचल होना।
चुलबुलाहट० ना० स्त्री० चुलबुलापन।
चुलबुलिया० गु० चुलबुला।
चुलहाई० ना० स्त्री० कामातुरी, चुदासी।
चुलहारा० गु० कामातुर, चुदासा।
चुल्लू० ना० पु० एकहाथ का सम्पुट, मुट्ठीभर।
चुसकर० ना० पु० पियक्कर।
चुसनी० ना० स्त्री० चूचनी।
चुहचुहा० गु० जो गहिरा रँगा गया।
चुहचुहाना० अ० क्रि० गहिरा रँगा जाना, पक्षियों का शब्द जो प्रातःकाल होता है।
चुहल० ना० स्त्री० चर्चा, चहलबहल।
चुहला० गु० ठठोल, हँसोड़ा।
चूंगी० ना० स्त्री० चुंगी।
चूंची० ना० स्त्री० कुच, मिठनी, स्तन।
चूंटा० ना० पु० पृथ्वी में रहने हारा जन्तु विशेष।
चूंटी० ना० स्त्री० छोटा चूटा वा उसकी स्त्री।
चूक० ना० स्त्री० भूल, भ्रम, पौधा विशेष गु० खट्टा, विशेष ना० पु० औषध विशेष।
चूकना० अ० क्रि० भूलना, धोखा देना।
चूका० ना० पु० खट्टा साग।
चूची० ना० स्त्री० चूंची।
चूड़० ना० स्त्री० सोने वा चांदी की वस्तु जो बिधवा पहिनती हैं, ना० पु० कड़ा विशेष जो हाथी के दांतों में पहिनाते हैं, खाट की पट्टी का सिरा वा नोक।
चूड़ा० ना० पु० संस्कार की रीति से प्रथम मुण्डन, लाख की चूड़ी, ललाट के ऊपर बँधे हुये केश, चर्वण विशेष।
चूड़ाकरण० } ना० पु० मुण्डन।
चूड़ाकर्म० }
चूड़ामणि० ना० स्त्री० कंकण की मणि।
चूड़ी० ना० स्त्री० स्त्रियों के हाथ में पहिरने के लिये जो चांदी वा लाख वा कांच की बनती हैं।
चूत० ना० स्त्री० योनि, आम्र।
चूतड़० ना० पु० नितंब, जंघा का उपरि भाग, पुट्ठा।
चूतिया० ना० पु० उल्लू, अहमक़।
चून० ना० पु० आटा, पिसान।
चूना० ना० पु० चूर्ण, वा जो पान में लगाते हैं, मिट्टी वा पत्थर वा कंकर वा सीप जली हुई अ० क्रि० टपकना, रसियाना, छनना।
चूनी० ना० स्त्री० दलाहुआ उड़द आदि, खुद्दी।
चूमकपत्थर० ना० पु० चुम्बक।
चूमना० स० क्रि० चूमा लेना, मच्छी लेना।
चूमा० ना० पु० मीठी, मच्छी।
चूर० ना० स्त्री० बुकनी, चूर्ण।
चूरन० ना० पु० चूर्ण।
चूरना० स० क्रि० चूर्ण करना।
चूरा० ना० पु० रेतन, बूरा, चूड़ा।
चूरी० ना० स्त्री० बहुतघी पड़ी हुई रोटी, चूड़ी।
चूर्ण० ना० पु० रेणु, बुकनी।
चूल० ना० स्त्री० एक लकड़ी का सिरा जो दूसरी लकड़ी में डालते हैं, किवाड़ केखूंट नीचे ऊपर के।

चूल्हा॰ ना॰ पु॰ } आगरखने वा रोटी प-
चूल्ही॰ ना॰स्त्री॰ } काने की वस्तु।
चूसना॰ स॰ क्रि॰ पी लेना, सुड़ुकना।
चूहड़ा॰ ना॰ पु॰ मेहतर, भंगी।
चूहड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ भंगिनि।
चूहा॰ ना॰ पु॰ मूश, मूषक।
चूही॰ ना॰ स्त्री॰ छोटा मूश, उसकी स्त्री।
चेंची॰ ना॰ स्त्री॰ वस्तु जिसमें सूई रखते हैं।
चेंचकरना॰ अ॰ क्रि॰ चुड़कना।
चेंड़ा॰ ना॰ पु॰ यौवन, छोटा।
चेंप॰ ना॰ पु॰ वृक्ष का फल वा लासा।
चेटक॰ ना॰ पु॰ सेवक, नौकर, भगरविद्या।
चेटकी॰ ना॰ पु॰ इन्द्रजाल, ख्याल दिखाने-
हारा, ना॰ स्त्री॰ दासी, सेवकिन।
चेटी॰ ना॰ स्त्री॰ दासी, लौंडी।
चेत॰ ना॰ पु॰ स्मरण, होश, याद, सुधि।
चेतक॰ गु॰ चेतकरनेहारा, चेत में हो।
चेतका॰ ना॰ स्त्री॰ सरा, चिता, रामचन्द्रिका-
यां, मनो चेतका में सती सत्त धारी।
चेतकी॰ ना॰ स्त्री॰ हर्र।
चेतना॰ स॰ क्रि॰ स्मरण करना, ध्यानलगाना,
विचारना, सुधि में आना, ना॰ स्त्री॰ बुद्धि।
चेता॰ गु॰ चेत करने हारा।
चेरा॰ ना॰ पु॰ चेला, चाकर, सेवक।
चेराई॰ ना॰ स्त्री॰ दासत्व, सेवकाई।
चेरी॰ ना॰ स्त्री॰ चेली, दासी।
चेरे॰ ना॰ पु॰ चेरा का बहु वाक्य।
चेला॰ ना॰ पु॰ लौंडा, दास, शिष्य।
चेली॰ ना॰ स्त्री॰ लौंड़ी, दासी, शिष्य।
चेवली॰ ना॰ स्त्री॰ रेशमी वस्त्र विशेष।
चेष्टा॰ ना॰ स्त्री॰ शरीर का व्यापार, उद्योग,
अभ्यास।
चैत॰ ना॰ पु॰ चैत्रमास।
चैतन्य॰ गु॰ चौकस, सुचेत, प्राणी, जीवत,
ना॰ पु॰ आत्मा, परमात्मा।
चैतन्यता॰ ना॰ स्त्री॰ चौकसी, सुचेतता, हुश्यरता।

चैन॰ ना॰ पु॰ सुख, कल, जोतना बोना।
चैनी॰ गु॰ जोती बोई धरती, सुखकरनेहारा।
चैला॰ ना॰ पु॰ ईंधन के लिये चीरी लकड़ी क
टुकड़ा।
चैत्र॰ ना॰ पु॰ प्रथम मास, चैत।
चोंकना॰ स॰ क्रि॰ चुभाना, गड़ाना।
चोंगा॰ ना॰ पु॰ नली, नलूआ, उल्लू, निधन
चोंच॰ ना॰ स्त्री॰ टोंट, चंचु।
चोंचला॰ ना॰ पु॰ चोचला।
चोंटला॰ ना॰ पु॰ जिस से चोटी गुंधते हैं
चोटी।
चोंथना॰ स॰ क्रि॰ बकोठना, नोचना।
चोंप॰ ना॰ स्त्री॰ चाह, इच्छा, हुलास।
चोआ॰ ना॰ पु॰ सुगन्धिद्रव्य विशेष, फर्ल
टपका।
चोआड़॰ ना॰ पु॰ पहाड़िया, जाति विशेष
चोकर॰ ना॰ पु॰ आटेकी भूसी, रई, रवा।
चोखा॰ गु॰ खरा, शुद्ध, सच्चा, तीक्ष्ण सूक्ष्म
चोखाई॰ ना॰ स्त्री॰ खराई, शुद्धता, सचाई
चोखी॰ ना॰ स्त्री॰ खरी, गानेबजाने में शुद्धस्वर
चोगा॰ ना॰ पु॰ खाना जो छोटी चिड़ियाको
खिलाते हैं।
चोचला॰ ना॰ पु॰ चुचकारी, गांवली, फुस-
लाहट।
चोट॰ ना॰ स्त्री॰ घाव, चपेट, पछाड़, पटकन,
डाह, धोखा।
चोटा॰ ना॰ पु॰ बट्टा, लूसी।
चोटियाना॰ स॰ क्रि॰ चुटालना, लँगड़ा
करना।
चोटी॰ ना॰ स्त्री॰ शिखा, शिखर, झोंटी।
चोट्टा॰ ना॰ पु॰ चोर।
चोट्टी॰ ना॰ स्त्री॰ चोर स्त्री, चोर की स्त्री।
चोथ॰ ना॰ पु॰ छोथ, गोबर।
चोथना॰ स॰ क्रि॰ फाड़ना नोचना।
चोदना॰ स॰ क्रि॰ मैथुन करना, स्त्रीप्रसंग।
चोद्दू॰ ना॰ पु॰ चुदवैया।

चोन्धला॰ गु॰ चुन्धला।
चोन्धलाना॰ अ॰ क्रि॰ चुन्धलाना।
चोन्धी॰ ना॰ स्त्री॰ धुन्ध, धुन्धलाई।
चोप॰ ना॰ स्त्री॰ चोंप, मग्नता, चाह।
चोपना॰ अ॰ क्रि॰ चाहना, इच्छाकरना।
चोभा॰ ना॰ पु॰ कील, कीला।
चोभी॰ ना॰ स्त्री॰ छोटा, चोभा।
चोया॰ ना॰ पु॰ छिलका, देवली, सुगन्धि वस्तु विशेष।
चोर॰ ना॰ पु॰ चोट्टा, ठग, तस्कर, डाकू।
चोरटी॰ ना॰ स्त्री॰ चोरनारि।
चोरमहीचिनि॰ ना॰ स्त्री॰ आंखिमुंदौना खेल, लुकालुकौरी।
चोराना॰ स॰ क्रि॰ चोरीकरना।
चोरी॰ ना॰ स्त्री॰ ठगई, डकैती,।
चोल॰ ना॰ पु॰ मजीठ।
चोलना॰ ना॰ पु॰ बड़ा कुर्त्ता, अंगरखा।
चोला॰ ना॰ पु॰ शरीर, जामा, अंगरखा, वस्त्र विशेष।
चोली॰ ना॰ स्त्री॰ अंगिया।
चोवा॰ ना॰ पु॰ चोआ।
चोष्य॰ गु॰ चूसने के योग्य वस्तु, आम्रादि।
चौ॰ ना॰ पु॰ पिछले दांत, लोहा जो नागल के मुनिपर लगारहता है, गु॰ चार।
चौअन्नी॰ ना॰ स्त्री॰ रुपये का चौथा भाग।
चौक॰ ना॰ स्त्री॰ झिझक, भटक, और एका-एक जागना।
चौंकना॰ अ॰ क्रि॰ झिझकना, जागना।
चौंकेल॰ ना॰ पु॰ झिझकौरा, बनैला।
चौंगा॰ ना॰ पु॰ फुसलाहट, छल।
चौंगी॰ ना॰ स्त्री॰ फुसलाहट।
चौंतरा॰ ना॰ पु॰ चौतरा, चबूतरा।
चौंतीस॰ गु॰ तीस और चार ३४।
चौंध॰ ना॰ स्त्री॰ आंख तिरमिराना।
चौंधियाना॰ अ॰ क्रि॰ घबराना, व्याकुल होना।
चौंरी॰ ना॰ स्त्री॰ चमर, लाख धोईहुई।
चौक॰ ना॰ पु॰ गुदड़ीका बाज़ार, हाट, कटरा, आंगन, चारि का समूह, बेदी पूरना।
चौकड़ा॰ ना॰ पु॰ दो मोती का बाला, चारि का समूह।
चौकड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ कूद, उछाल, मोती का बाला जो पुरुष पहिनते हैं।
चौकन्ना॰ गु॰ चौकस, चैतन्य।
चौकभरना॰ स॰ क्रि॰ चौक पूरना।
चौकल॰ ना॰ पु॰ चारिकला, चारिटुकड़ा।
चौकला॰ ना॰ पु॰ मियाना, पालकी।
चौकस॰ गु॰ सावधान, सुचेत, सुर्त्त, निपुण पूरा नाल।
चौकसाई॰ ना॰ स्त्री॰ सुचेती, सुर्त्त।
चौकसी॰ ना॰ स्त्री॰ धुन, रक्षा।
चौका॰ ना॰ पु॰ लीपा हुआ स्थान, चारि कोने का स्थान, आगे के चारि दांत, चारि एरी आदि का एक चौका।
चौकी॰ ना॰ स्त्री॰ काष्ठ का चौकोना आसन कुर्सी, पहरा, पहराकास्थान, फ़ारसीशब्दहै।
चौकोना॰ } गु॰ चौखूंटा।
चौकोर॰ }
चौखट॰ ना॰ पु॰ द्वार के चारों ओरका काठ।
चौखूंटा॰ गु॰ जिसके चारों ओर समान हैं।
चौगड़ा॰ ना॰ पु॰ लम्भा, ख़रगोश, शशा।
चौगान॰ ना॰ पु॰ जनहीन, निर्जन स्थान, खेल विशेष फ़ारसी शब्द में।
चौगानी॰ ना॰ स्त्री॰ हुक्के की सीधीनली।
चौगुण॰ } गु॰ चारि बेरका।
चौगुना॰ }
चौघड़ा॰ ना॰ पु॰ चारि घड़े का पात्र।
चौघा॰ ना॰ पु॰ चारोंओर, चारों तरफ़।
चौच॰ ना॰ पु॰ चोंच, टोंट।
चौड़ा॰ गु॰ चकला।
चौड़ाई॰ ना॰ स्त्री॰ } पाट, चकलाई, बड़ाई।
चौड़ान॰ ना॰ पु॰ }

चौड़ाना० स० क्रि० चकलाना, फैलाना।
चौडोला० ना० पु० पालकी विशेष।
चौतरा० ना० पु० चबूतरा, फ़ारसी शब्दहै।
चौतारा० ना० पु० चारितारकाबाजा विशेष।
चौताल० ना० पु० रागिनी विशेष, बाजा विशेष, ताल विशेष।
चौतुका० ना० पु० चौबोलाछन्द।
चौथ० ना० स्त्री० चतुर्थांश, चौथियाई।
चौथा० गु० चतुर्थ।
चौथाई० ना० स्त्री० चौथाभाग, चतुर्थांश।
चौथि० ना० स्त्री० ४ तिथि।
चौथिया० ना० पु० चौथलेनहारा।
चौथियाई० ना० स्त्री० चौथाई।
चौथी० ना० स्त्री० चतुर्थी।
चौदन्त० गु० बलवन्त, चारिदांतका।
चौदन्ती० ना० स्त्री० बहादुरी, शूरमापन।
चौदस० ना० स्त्री० चौदहवींतिथि, चतुर्दशी।
चौदह० गु० चतुर्दश १४।
चौदानियां० ना० पु० } चारि मोती का
चौदानी० ना० स्त्री० } वाला।
चौधर० गु० बलवन्त।
चौधराई० ना० स्त्री० चौधरी का काम।
चौधरी० ना० पु० जातिका प्रधान, मुखिया प्रधान, बाजारका मुखिया।
चौपट० गु० उजाड़, सरपट।
चौपड़० ना० स्त्री० खेलजो पासे से खेला जाता है।
चौपतिया० } ना० स्त्री० छोटी पोथी, पोथा
चौपत्ती० } विशेष।
चौपहला० ना० पु० चारिपटका।
चौपाई० ना० स्त्री० चारिपद का छन्द।
चौपाल० } ना० पु० बैठक, घरविशेष।
चौपार० }
चौपाला० ना० स्त्री० पालकी विशेष।
चौपाय० ना० पु० चौपा।
चौसार० ना० पु० चौपाड़।

चौबारा० ना० पु० उसारा, आंगन।
चौबीस० गु० बीस, और चार २४।
चौबे० ना० पु० चतुर्वेदी, जाति विशेष, मथुरा तीर्थके पुरोहित।
चौमासा० ना० पु० बरसात, परहिल।
चौमुख० ना० पु० ब्रह्मा, चौमुखी दीवट, चारोंओर।
चौमुखा० ना० पु० पटविशेष, चारमुखकीदीवट।
चौमुखी० ना० स्त्री० रुद्राक्षका फल।
चौर० ना० पु० चोर।
चौरकर्म० ना० पु० चोरी।
चौरंग० ना० पु० दांवविशेष, बैल आदिके चारों पांव एक चपेटमें काटना।
चौरभय० ना० पु० चोरोंका डर।
चौरस० गु० समान, एकसा।
चौरसाना० स० क्रि० समानकरना।
चौरसाई० ना० स्त्री० साधाई, समानता।
चौरा० ना० चबूतरा, चौतरा।
चौरानवे० गु० नब्बे और चार, ९४।
चौरासी० गु० अस्सी और चार ८४।
चौराहा० ना० पु० मार्ग चारोंओर जानेका।
चौरी० ना० पु० चौवार धोईहुई लाख।
चौलड़ा० ना० पु० } चारिलड़की माला वा
चौलड़ी० ना० स्त्री० } कोई वस्तु।
चौला० ना० पु० अन्न विशेष।
चौलाई० ना० स्त्री० साग विशेष।
चौवा० ना० पु० पशु, चतुष्पाद।
चौवाई० ना० स्त्री० आंधी, झक्कड़।
चौसठ० गु० साठि और चार ६४।
चौसर० न० पु० चार लड़काहार, चौपड़।
चौहट० } ना० पु० चौराहा, चौसर का बाज़ार।
चौहट्टा० }
चौहत्तर० गु० सत्तर और चार ७४।
चौहान० ना० पु० रजपूत जाति विशेष।
च्युत० गु० पतित, झाटित, बदला।
च्युतता० ना० स्त्री० पवन, बदल।

च्युति० ना० स्त्री० योनि, गुदा।

(छ)

छः० गु० षट्, ६।
छकड़ा० ना० पु० गाड़ी, शकट।
छकड़ाना० स० क्रि० चौंधियाना, चकराना।
छकना० अ० क्रि० संतुष्टहोना, भरना, तृप्तहोना०, दुखित, व्याकुल।
छकाई० ना० स्त्री० तृप्ति, संतुष्टता।
छकाना० स० क्रि० सन्तुष्ट करना, तृप्तकरना पेटभर भोजन कराना।
छक्काड़० ना० स्त्री० षण्ढड़, गु० छःदांत का पशु आदि।
छक्का० ना० पु० छः का समूह, खेल विशेष, जाल सहित पिंजरा।
छगरी० ना० स्त्री० बकरी।
छगल० ना० पु० बकरा।
छगुली० ना० स्त्री० कनिष्ठिका, पांचवीं अंगुली।
छछुन्दर०, छछूंदर० } ना० स्त्री० मूष जो राति को निकलता है और कुत्रासित होता है।
छज० गु० झाड़खाड़।
छज्जा० ना० पु० बरामदह।
छज्जी० ना० स्त्री० सज्जी।
छज्जन० ना० पु० दादु विशेष।
छञ्छनाना० अ० क्रि० सनसनाना, सर्राटा देना, चरपराना।
छटना० ना० पु० चलना, विशेष, अ० क्रि० घटना, बिछुड़ना, भिन्नभिन्न होना।
छटा० ना० स्त्री० उजाला, चमचमाहट, बिजली कौंधा गु० चुनाहुआ, छांटाहुआ।
छटांक० ना० स्त्री० सेर का सोलहवांभाग।
छटाना० स० क्रि० चुनवाना।
छटे० ना० पु० उजेले का बहुवाक्य, गु० छनेहुये, चुनेहुये, अलगभये।
छट्ठ० ना० स्त्री० षष्ठी, छठ।
छट्ठी० ना० स्त्री० छठवीं, षष्ठी, जन्मने के पीछे छठेदिनका व्यवहार।
छठ० ना० स्त्री० षष्ठी, छट्ठी।
छठी० ना० स्त्री० छट्ठी।
छड़० ना० पु० भालेकी लकड़ी, उठा, डांठी और छर, आंख में सफेद दाग।
छड़ना० स० क्रि० चावलोंका छांटना।
छड़ा० गु० अकेला, ना० पु० कान वा पांवमें पहिरनेका भूषण।
छड़ाना० स० क्रि० चावलसाफ़ कराना।
छड़िया० ना० पु० ड्योढ़ीवाल, आसाबरदार, ना० स्त्री० छोटीगली, कोलिया।
छड़ियाना० स० क्रि० छड़ीसे मारना।
छड़ी० ना० स्त्री० बेंत, बांसकी सूखी लकड़ी, छिकुनी।
छड़ीला० ना० स्त्री० जटामासी।
छण० ना० पु० चण।
छणटना० अ० क्रि० दुर्बलहोना, घटना, निकलना।
छणटवाना० स० क्रि० छिलका उतरवाना।
छणटाई० ना० स्त्री० छांटनेका काम।
छणटाव० ना० पु० कहीं, धानोंका कूटना।
छणडना० स० क्रि० छोड़ना, तजना, चलाना।
छणडाना० स० क्रि० छुड़ाना।
छण्डित० गु० छोड़ागया।
छण्डुआ० ना० पु० छूट, छोड़।
छण्डौती० ना० स्त्री० छुट्टी, छोड़ना।
छत० ना० स्त्री० घरकेऊपरकी गच वा पाटन।
छतकुम्भक० ना० स्त्री० कनेर, कन्देल, यथा करवीरा श्वेतपुष्पा, अश्वहा छत कुम्भकः इतिनिघण्टः।
छतना० ना० पु० छत्ता।
छति० ना० स्त्री० हानि, घटा, छता।
छत्तर० ना० पु० छत्र।
छत्ता० ना० पु० मधुमाखीकाघर, बर्रोंकाघर।
छत्तीस० गु० तीस और छः ३६।

छत्तीसी० ना० स्त्री० छिनाल, घूंघटी, चालाकी।
छद० ना० पु० पत्ता, पुनर्नवा औषधि।
छदन० ना० पु० पत्ता।
छदाम० ना० स्त्री० टुकड़ा, पैसेकी चौथाई।
छद्म० ना० पु० कपट, छल, फ़रेब।
छद्मिका० ना० स्त्री० मजीठ, गु० छलिनी।
छनना० अ० क्रि० टपकना, निचुरना, साफ़ होना।

छनाक० ना० पु० छन, माटीकाभांड़ा टूटनेका शब्द।

छनाका० ना० पु० तुरन्त जलजाना पानीका आगमें।

छनिक० ना० पु० क्षणिक।
छन्द० ना० पु० पद्य, रचना, गायत्र्यादि।
छन्दगति० ना० स्त्री० छन्दोंकी चाल।
छन्दना० अ० क्रि० गठना, बन्धना।
छन्दबन्द० ना० पु० छलबल, छल।
छन्दी० गु० छली, कपटी।
छन्ना० ना० पु० कपड़ा दूध आदि छाननेका।
छन्नी० ना० स्त्री० छोटा छन्ना, भूषणविशेष।
छन्नू० गु० छानने हारा।
छप० ना० पु० जलमें कुछवस्तु गिरनेकाशब्द।
छपई० ना० स्त्री० छः पदका छन्द।
छपकली० ना० स्त्री० जन्तु विशेष।
छपकाना० स० क्रि० पानी डालना।
छपकी० ना० स्त्री० जन्तुविशेष।
छपना० अ० क्रि० छापाहोना, लुकना।
छपरा० ना० पु० छप्पर।
छपरिया० ना० स्त्री० छोटा छप्पर।
छपरी० ना० स्त्री० उबरा।
छपाई० ना० स्त्री० छापनेका काम वा पैसा।
छपाका० ना० पु० जलमें मारनेसे जोशब्द।
छपाना० स० क्रि० छपवाना, छिपाना।
छप्पन० गु० पचास और छः ५६।
छप्पर० ना० पु० तृण का छत।

छप्परखट० ना० पु० बड़ापलंग, जिसकेऊपर कपड़ाकी पोशिश होती है।
छपड़ा० ना० पु० टोकराविशेष।
छबीला० गु० रूपवान्, सुन्दर।
छबीस० } गु० बीस और छः २६।
छब्बीस० }
छम० गु० समर्थ।
छमकट० गु० कपटी, छिनला, और व्यभिचारी।
छमछमाना० अ० क्रि० चमकना, झलकना, बजना।
छय० ना० पु० क्षय।
छयरोग ना० पु० क्षयरोग।
छर० ना० स्त्री० जटामासी, फड, दण्ड, जल्दी शितावी।
छरछोवी० ना० स्त्री० झाड़े फिरनेका स्थान।
छरस० ना० पु० षट्रस।
छरी० ना० स्त्री० छड़ी।
छर्दायन० ना० पु० खीरा।
छर्दि० ना० स्त्री० वमन, ओकना।
छर्रा० ना० पु० लोहेआदिकी छोटीछोटीगोली।
छल० ना० पु० कपट, ठगाई, धोखा, धांधल, मिष।
छलकना० अ० क्रि० निकलजाना, ढलकना।
छलकाना० स० क्रि० गिरादेना।
छलकारी० गु० कपटी, ठग, दगाबाज़।
छलांगना० अ० क्रि० कुदकना।
छलछिद्र० ना० पु० कपट, छल।
छलछिद्री० गु० कपटी, छली।
छलना० स० क्रि० छलकरना, ठगना, भटकाना।
छलनी० ना० स्त्री० चलनी।
छलांग० ना० स्त्री० कुदक्क, फलांग।
छलावा० ना० पु० लूका, आग शैतानी।
छलिया० } गु० कपटी, ठग, प्रपंची।
छली० }
छल्ला० ना० पु० अंगुलीमें पहिरनेका गहना।
छवा० ना० स्त्री० एंड़ीपांवकी।

छवि० ना० स्त्री० शोभा, चमक, सुन्दरता।
छविभीर० ना० पु० कान।
छबीला० गु० सुन्दर, शोभायमान।
छवैया० ना० पु० छानेहारा।
छाई० ना० स्त्री० छीप।
छां० ना० स्त्री० छाया।
छांट० ना० स्त्री० खूद, सीढ़ी छीलन।
छांटन० ना० स्त्री० टुकड़ा, धज्जी।
छांटना० स० क्रि० वमन करना, कतरना, अलग करना।
छांड़० ना० स्त्री० किनारा, नदी का कटाव, नदी का सोता।
छांड़ना० स० क्रि० छोड़देना।
छांद० ना० स्त्री० पगहा, पैकड़ा।
छांदना० स० क्रि० बांधना।
छांदा० ना० पु० भाग, अंश, हिस्सह।
छांव० } ना० स्त्री० छाया, परछांई।
छांह० }
छांहारा० गु० छायावान्।
छाक० ना० स्त्री० कलेवा।
छाकना० स० क्रि० कूपका जल, फकीना, पेट भर भोजन वा कोई वस्तुखाना।
छाग० ना० स्त्री० बकरा।
छागल० ना० पु० कुप्पी, बकरी वा बकरी की खाल।
छागी० ना० स्त्री० बकरी।
छांगलांगी० ना० स्त्री० विधारा।
छाछ० } ना० पु० मट्ठा, मथा, दही।
छाछी० }
छाज० ना० पु० सूप।
छाजना० अ० क्रि० छाना, फबना, सजना।
छाजित० गु० फाबित, लाभकारी।
छात० ना० स्त्री० छन।
छाता० ना० पु० छत्र, छतुरी।
छाती० ना० स्त्री० छोटाछाता, उर, चूंची।
छात्र० ना० पु० विद्यार्थी, शिष्य, चेला।
छादन० ना० पु० कपास।
छान० ना० स्त्री० ठठरी, ठाट, छप्पर, विचार।
छानना० स० क्रि० निरवारना स्वच्छकरना। ढूंढना, विचारना।
छानबीन० ना० स्त्री० विचार, जांच।
छानवे० गु० नव्वे और छः ९६।
छानस० ना० पु० चोकर, भूसी, बूरा।
छाना० स० क्रि० छाजना, छायाकरना, पाटना, छप्पर बनाना, ठहरना।
छानी० ना० स्त्री० छप्पर।
छाप० ना० स्त्री० मुद्रा, मुहर, अपनाचिह्न।
छापना० स० क्रि० छापाकरना, चिह्नदेना।
छापा० ना० पु० वैष्णवियोंका तिलक, मुद्रा।
छापाविद्या० ना० स्त्री० जिसके द्वारा अनेक पुस्तक छापी जाती हैं, सब वस्तु जानी जाती हैं।
छाम० गु० दुबला, हलका।
छाया० ना० स्त्री० परछाईं, छांह, पिशाच, भूत।
छायानट० ना० पु० रागिनीविशेष।
छायाधर० ना० पु० वृक्षादि।
छायापाद० ना० पु० छायाके परिमाण से समय का स्थिरकरना।
छार० ना० स्त्री० खार, ढेला जो बड़ा है।
छारछबीला० ना० पु० सुगन्धि वस्तु विशेष।
छारी० ना० पु० खारी, श्रीमहादेवजी।
छारू० ना० पु० निनावां।
छाल० ना० स्त्री० बकला, छिलका।
छाला० ना० पु० फफोला, चमड़ा, खाल, फुका।
छालियां० ना० स्त्री० सुपारी विशेष।
छावना० स० क्रि० छाना।
छावनी० ना० स्त्री० पलटन के रहनेकास्थान, लैन छानेका काम।
छाह० ना० स्त्री० छांह।
छिकुनी० ना० स्त्री० छड़ी, कमची।

छिक्का० ना० स्त्री० छींक।
छिक्किका० ना० स्त्री० नकछिकनी, पौधा।
छिगुनी० } ना० स्त्री० कनिष्ठिका, कनगुरिया।
छिगुली० }
छिचड़ा० ना० पु० घावका नया चमड़ा।
छिचड़ेला० ना० पु० दुबला, चमचिच्चड़।
छिछड़ा० ना० पु० खलड़ी, छेवर।
छिछला० गु० उथला।
छिछलाई० ना० स्त्री० उथलाई।
छिछली० ना० स्त्री खेलविशेष, थोड़ीगहरी।
छिछोड़ा० गु० ओछा, हलका, नीच।
छिटकना० अ० क्रि० फैलना, बिथरना।
छिटकनी० ना० स्त्री० बिल्ली जो किवाड़ों में लगती है।
छिटकाना० स० क्रि० फैलाना, बिथराना।
छिटकी० ना० स्त्री० छर्रा, छींट।
छिड़कना० स० क्रि० छींटना, बिथराना।
छिड़काना० स० क्रि० छिटवाना, सिंचाना।
छिड़काव० ना० पु० सींच, सिंचाव।
छिड़ना० अ० क्रि० चिढ़ना, दुखीहोना।
छिड़ाना० स० क्रि० चिढ़ाना, चिढ़वाना, दुखाना।
छितनिया० } ना० स्त्री० डलिया।
छितनी० }
छितरना० अ० क्रि० बिथरना, फैलना।
छितराना० स० क्रि० बिथराना, फैलाना।
छिति० } ना० स्त्री० क्षिति, धरती, जमीन।
छिती० }
छिदना० अ० क्रि० बिंधना, गहना, स० क्रि० रोकना, रोकनेका कामकरना।
छिदनी० ना० स्त्री० छेदनेकी वस्तु।
छिदाना० स० क्रि० छेदकराना, रोकाना।
छिद्र० ना० पु० छेद।
छिन० ना० पु० क्षण, लम्हा।
छिनकना० स० क्रि नाक स्वच्छ करना।
छिनरा० ना० पु० व्यभिचारी, परस्त्रीगामी।
छिनवाना० स० क्रि० और किसीसे खिंचवाना।
छिनाल० ना० स्त्री० व्यभिचारिणी, कुलटा।
छिनाला० ना० पु० व्यभिचार, कुलटापन।
छिनेक० ना० पु० क्षणैक।
छिन्न० गु० खंडित, क्षीण, दुर्बल।
छिन्नभिन्न० गु० अलग २, तित्तर बित्तर।
छिन्ना० ना० स्त्री० गुरच, महामुंडी।
छिपकली० ना० स्त्री० गृहगोधिका, टिकटिकी।
छिपका० ना० पु० छिड़काव।
छिपना० अ० क्रि० लुकना, गुप्तहोना।
छिपा० गु० लुका, गुप्त, अप्रकट।
छिपाना० स० क्रि० गुप्तकरना, लुकाना।
छिपाव० ना० पु० लुकावट, लुकाव, गोपन।
छिप्र० ना० स्त्री० शीघ्र, शिताबी।
छिभोद्भवा० ना० स्त्री० गुरच।
छिमा० ना० स्त्री० क्षमा।
छिमाजोग० गु० क्षमायोग्य।
छियालीस० गु० चालीस और छः ४६।
छियासठ० गु० साठ और छः ६६।
छियासी० गु० अस्सी और छः ८६।
छिलका० ना० पु० बकला, फलादिके ऊपर की त्वचा विशेष।
छिलना० अ० क्रि० रगड़जाना, उधड़जाना।
छिलाना० स० क्रि० कटवाना, रगड़ाना।
छिलैया० ना० पु० छीलनेहारा।
छिलौरी० ना० स्त्री० अंगुलीकी कोरपरफुड़िया चिनही।
छी० अव्य० तुच्छकरनेका वाक्य।
छींक० ना० स्त्री० सिनक, प्रसिद्ध, क्षतः।
छींकना० अ० क्रि० ब्रह्मांडसे पवन उतरना।
छींका० ना० पु० रस्सीका जाल जिसमें वस्तु रखके लटका देतेहैं।
छीछड़ा० ना० पु० चमड़े के समान अभक्ष्य मांस।

छीजना० अ० क्रि० घटना, गिरना।
छीट० ना० स्त्री० छिटकी, छींट।
छीटना० स० क्रि० छिथराना, पानी छिड़कना।
छीनना० स० क्रि० झटकलेना, खींचना।
छीप० ना० स्त्री० छाईं, लहसुन, जिस लकड़ीसे बड़िसकासूत बांधतेहैं, सींगसे ढकेलना।
छीपना० स० क्रि० पानी छिड़क देना, छीप निकालना, वस्त्र छापना।
छीपी० ना० पु० वस्त्र छापनेहारा।
छीमी० ना० स्त्री० फली, छिलका।
छीलन० ना० पु० काटना, कतरन।
छीलना० स० क्रि० काटना, कतरना, छिलका उतारना, छीलना।
छुंगलिया० ना० स्त्री० छुगुनी।
छुछकारना० स० क्रि० तुच्छ करके निकालना हुलकारना।
छुछवाना० स० क्रि० गाड़ना, फूंकना।
छुटकारा० ना० पु० छुड़ाव, उद्धार।
छुटखेलना० अ० क्रि० लुच्चापन करना।
छुटखेला० गु० लुच्चा, बदमाश।
छुटना० अ० क्रि० उद्धार होना, निकलना।
छुटान० } ना० स्त्री० सुबीता, छुट्टी।
छुटानी० }
छुटापा० ना० पु० छुटाई, छोटापन।
छुट्टी०. ना० स्त्री० छुटकारा, उद्धार, सुख सत।
छुड़वाना० स० क्रि० छुटकारा कराना।
छुतहरा० गु० जो अपवित्र होगया, नापाक।
छुद्र० गु० क्षुद्र, नीच, हलका, नकछिकनी।
छुद्रघण्टिका० } ना० स्त्री० क्षुद्रघंटिका, तागड़ी, करधनी।
छुद्रमेखला० }
छुद्रा० ना० स्त्री० पतुरिया, छोहारा, अंगूर, कटाई, पौधा, नीच, स्त्री० नदी।
छुधा० ना० स्त्री० भूख।
छुपना० अ० क्रि० लुकना, गुप्तहोना।
छुपाना० स० क्रि० लुकाना, छिपाना।
छुपा० गु० लुका, गुप्त, छिपा, अप्रकट।
छुरा० ना० पु० बड़ीछुरी, बालमूंडनेका अस्त्र।
छुरिका० ना० स्त्री० पालक का साग, छुरी।
छुरी० ना० स्त्री० चाकू, लंबा चाकू।
छुलकना० } अ० क्रि० थोड़ा थोड़ा मूतना।
छुलछुलाना० }
छुलाना० स० क्रि० छुवाना, छिलाना।
छुहाना० स० क्रि० उजलाना।
छुहारा० ना० पु० वृक्ष वा उसका फलविशेष।
छुहावट० ना० स्त्री० लगावट।
छूआना० स० क्रि० स्पर्शकराना, छुलाना।
छूई० ना० स्त्री० दूधिया मट्टी, खड़ियामट्टी।
छूकी० ना० स्त्री० मच्छड़।
छूछला० गु० ओछला, बावला।
छूछा० गु०. शून्य, खोखला, खाली।
छूछी० ना० स्त्री० कुतिसत, अपमानी, नीच, खाली।
छूट० ना० स्त्री० वट्टा, छुड़ाव, भूषणकीचनक।
छूटना० अ० क्रि० छुटना, निकलना।
छूत० ना० स्त्री० अपवित्रता, नापाकी।
छूना० स० क्रि० स्पर्श करना।
छेंक० ना० स्त्री० रोक।
छेंकना० स० क्रि० रोकना।
छेंकवैया० ना० पु० रोकवैया।
छेंकाव० ना० पु० रुकाव।
छेह० ना० स्त्री० खिजावट, दुखाव।
छेड़ना० स० क्रि० खिजाना, दुखाना।
छेद० ना० पु० छिद्र, मुख, सूराख।
छेदक० ना० पु० छेदकर्ता, बेधक।
छेदन० ना० पु० छेद, बेधन।
छेदना० स० क्रि० बेधना, बरसाना।
छेना० ना० पु० खिरसा, छेवना।
छेनी० ना० स्त्री० छेवनी, छेदनी।
छेम० ना० स्त्री० क्षेम, कुशल।
छेमङ्करी० ना० स्त्री० क्षेमंकरी, भला चाहने वाली।
छेरी० ना० स्त्री० बकरी।

छेल० } नाо पु० बकरी।
छेलक०
छेव० नाо पु० पाछ, फटाव, निराव।
छेवना० सо क्रि० छेटना, काटना, फाड़ना।
छेवनी० नाо स्त्री० कटनी, टांकी।
छेवा० नाо पु० पुस्तकों में ठहराव के स्थान का चिह्न।
छेत्र० नाо पु० क्षेत्र, खेत।
छेत्रफल० नाо पु० क्षेत्रफल।
छेया० नाо पु० छोकरा।
छैल० } गु० बांका, चिकनियां अकड़ैत
छैलाचिकनिया०
छैला०
छोआ० नाо पु० जूसी।
छोकड़ा० } नाо पु० लड़का।
छोकरा०
छोछो० नाо स्त्री० अग्नी; गोदी।
छोटा० गु० कनिष्ट, लघु, अल्प।
छोटाई० नाо स्त्री० थोड़ाई, छोटापा।
छोड़ना० सо क्रि० त्यागना, क्षमाकरना।
छोदा० } नाо पु० छुटकारा, छुट्टी उद्धार।
छोदाव०
छोड़ाव०
छोड़ावना० सо क्रि० छुटकारा कराना, उद्धार कराना।
छोड़ौती० नाо स्त्री० छुट्टी, छूट।
छोनी० नाо स्त्री० पृथ्वी, धरती, क्षोणि।
छोप० नाо पु० गफ्फार रंगभरन, भिरन।
छोपन० सо क्रि० भरदेन, रंगदेना।
छोर० नाо पु० किनारा, कगर, सिरा।
छोरना० सо क्रि० छोड़ना।
छोरा० नाо पु० लड़का।
छोराछोरी० नाо पु० लड़का, लड़की।
छोरी० नाо स्त्री० लड़की, पुत्री।
छोलना० सо क्रि० छीलना।
छोलनी० नाо स्त्री० छोलनेका अस्त्र, खुर्पी।
छोह० नाо पु० स्नेह, प्रेम, दया।
छोहरा० नाо पु० लड़का।
छोही० गु० स्नेही, प्रेमी, चाहक।
छौंकन० नाо पु० बघार।
छौंकना० सо क्रि० बघारना।
छौकन० नाо पु० झपटा झपटी करनेहारा।
छौकना० सо क्रि० झपटा झपटी करना।
छौना० नाо पु० जन्तुकाबच्चा, बच्चा।
छौनी० नाо स्त्री० छावनी, छप्परबन्दी करना।
छौर० नाо पु० मुण्डन।
छौरक० नाо पु० नाई, नाऊ।
छौरकर्म्म० नाо पु० मुण्डना, बालमुण्डाना, हजामत बनवाना।

(ज)

ज० अव्य० शब्दके अन्तमें संयुक्त होकर उत्पत्ति का बोधक होताहै।
जकड़ना० सо क्रि० कसना, बांधना।
जकड़बन्द० नाо पु० अकड़वाई।
जग० नाо पु० जगत, संसार, यज्ञ, और जहां जामके।
जगच्चक्षु० नाо पु० सूर्य्य।
जगजगा० नाо पु० पीतलकी पन्नी।
जगजगाहट० नाо स्त्री चमचमाहट।
जगजीवन० नाо पु० पानी, ईश्वर।
जगण० नाо पु० गण विशेष।
जगत० नाо पु० संसार, दुनिया, टेक।
जगता० गु० जो सोता नहीं, अनींदा।
जगती० नाо स्त्री० धरती, पृथ्वी, लोग।
जगत्प्राण० नाо पु० पवन, ईश्वर।
जगदम्बा० नाо स्त्री० आदि शक्ति, देवी, भवानी, जगत्की माता।
जगदादि० नाо पु० पृथ्वीका आरम्भ।
जगदाधार० नाо पु० शेष, दिग्गज, गौआदि, ईश्वर।

जगदीश॰ ना॰ पु॰ परमात्मा, विष्णु, शिव, राजाधिराज।
जगधर॰ ना॰ पु॰ शेषजी।
जगना॰ अ॰ क्रि॰ नींदसे उठना, चेतना।
जगन्नाथ॰ ना॰ पु॰ पुरुषोत्तम, उड़ेसादेशमेंश्री कृष्णचन्द्रजी।
जगन्मित्र॰ गु॰ सबका दोस्त, सबका मित्र।
जगन्मित्रता॰ ना॰ स्त्री॰ सबकी मित्रता रखना।
जगमगा॰ गु॰ चमकीला।
जगमगाना॰ अ॰ क्रि॰ चमकना, भमकना।
जगयोनि॰ ना॰ पु॰ ब्रह्मा।
जगवल्लभा॰ ना॰ स्त्री॰ वेश्या, पतुरिया।
जगह॰ ना॰ स्त्री॰ ठौर, धरती, समाई, गुंजायश।
जगाजोति॰ ना॰ स्त्री॰ चटक, भड़क।
जगाना॰ स॰ क्रि॰ सोतेसे उठाना।
जगेसर॰ ना॰ पु॰ यज्ञेश्वर।
जघन॰ ना॰ पु॰ उरस्थल।
जघन्य॰ गु॰ नीच।
जंगम॰ ना॰ पु॰ चलनेवाला, भेषधारी, गु॰ जोचलनेकी सामर्थ्य रखता है, बैरागी।
जंगल॰ ना॰ पु॰ बन, अरण्य।
जंगला॰ ना॰ पु॰ रागिनी बिशेष।
जंगली॰ ना॰ पु॰ बगैला, बनवासी।
जंघ॰ ना॰ पु॰ जांघ रान।
जंघा॰ ना॰ स्त्री॰ जांघ, जान।
जचना॰ अ॰ क्रि॰ अटकलाजाना, परीक्षा हो जाना।
जचाना॰ स॰ क्रि॰ अटकलकराना, कसवाना, परीक्षा कराना।
जचावट॰ ना॰ स्त्री॰ परीक्षा, जांच।
जंजाल॰ ना॰ पु॰ उलझेड़ा, दुःख, क्लेश।
जंजाली॰ गु॰ क्लेशी, दुःखदाता।
जट॰ ना॰ स्त्री॰ जटा।
जटना॰ स॰ क्रि॰ चिपटजाना, मूंड़ना।
जटा॰ ना॰ स्त्री॰ बिगड़े हुये बाल, भूओरा।
जटाधारी॰ गु॰ जटा रखनेवाला।
जटामासी॰ ना॰ स्त्री॰ क्षुद्रऔषधि।
जटायु॰ ना॰ पु॰ गिद्धविशेष।
जटित॰ गु॰ जड़ाहुआ, जड़ाऊ।
जटिल॰ गु॰ पुराना जटाधारी।
जटी॰ ना॰ पु॰ बरगद वृक्ष, शिवजी।
जठर॰ ना॰ पु॰ पेट; उदर।
जठरानल॰ ना॰ पु॰ पेटकी अग्नि।
जठेरा॰ गु॰ बड़ा, जेठा।
जठेरी॰ ना॰ स्त्री॰ बड़ी, बूढ़ी।
जड़॰ ना॰ स्त्री॰ मूल, गु॰ मूर्ख, स्थावर, निर्जीव, दुष्ट, निशाचर।
जड़न॰ ना॰ स्त्री॰ जड़नेका काम।
जड़ना॰ स॰ क्रि॰ लगाना, जोड़ना।
जड़पेड़॰ ना॰ स्त्री॰ सपूचापेड़, अर्थात् सब।
जड़खट॰ ना॰ स्त्री॰ स्तम्भ।
जड़हन॰ ना॰ पु॰ धान जो कातिक अगहनमें काटा जाताहै।
जड़ाई॰ ना॰ स्त्री॰ जड़नेका काम, वा जड़ने का पैसा।
जड़ाऊ॰ गु॰ मणिमुक्तादि से जड़ाभया, जड़ा हुआ।
जड़ाना॰ स॰ क्रि॰ जड़वाना, जाड़ा खाना।
जड़ाव॰ ना॰ पु॰ जड़नेका काम।
जड़ावर॰ ना॰ स्त्री॰ जाड़े के कपड़े।
जड़ित॰ गु॰ जटित, जड़ा हुआ।
जड़िनी॰ गु॰ स्त्री॰ जड़ स्त्री, दुष्टिनी।
जड़िया॰ ना॰ पु॰ जड़ने वाला, जौहरी, सुनार।
जड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ औषधि, पौधे की जड़।
जत॰ ना॰ स्त्री॰ रीति, डौल।
जतन॰ ना॰ स्त्री॰ यत्न, तदबीर।
जतनी॰ ना॰ स्त्री॰ यत्नी, तदबीर करने वाला।
जताना॰ स॰ क्रि॰ बुझाना, चिताना, बताना।

जनारा० ना० पु० वंश, घराना; पीढ़ी।
जती० ना० पु० यती, संन्यासी; शान्त।
जतु० ना० स्त्री० लाख।
जतुआ० ना० पु० लड़ीका खूंटा।
जथा० अव्य० यथा, ना० पु० समूह।
जथार्थ० अव्य० यथार्थ, सच, ठीक।
जद० अव्य० यदा, जब।
जदु० ना० पु० यदु।
जदुनाथ० }
जदुनायक० } ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी।
जदुपति० }
जदुवंशी० गु० यदुवंशी।
जद्यपि० अव्य० यद्यपि।
जन० ना० पु० मनुष्य लोग, नौकर।
जनक० ना० पु० पिता, श्रीसीताजीकेपिता।
जनकपुर० ना० पु० पिताका गांव, वा नगर तिरहुत नगर।
जनता० ना० स्त्री० लोग वा लोगोंका समूह मनुष्यता, आदमियत।
जनन० ना० पु० जन्म, उत्पत्ति।
जनना० अ० क्रि० जन्म होना।
जननी० ना० स्त्री० माता, महतारी।
जनरव० ना० पु० लोगोंका शब्द।
जनलोक० ना० पु० लोक विशेष, जिसमेंसाधु लोग मरनेके पीछे वास करते हैं।
जनयित्री० ना० स्त्री० माता, जननी।
जनवासा० ना० पु० जहां बरात ठहरती है।
जनश्रुति० ना० स्त्री० सन्देशा, समाचार।
जनहाई० } अव्य० मनुष्य, मनुष्यसंहिन, प्रत्ये
जनहार० } क ह्रगाक।
जना० ना० पु० लोग, मनुष्य, गु० पुत्र उत्पन्न हुआ, भया।
जनाई० ना० स्त्री० जो स्त्री लड़का जन्माती है दिगाई।
जनाजात० अव्य० जनहाई।
जनाती० गु० कन्याकेओरकेबराती, बरातीलोग।
जनाना० स० क्रि० उत्पन्न कराना, जनाना, चिताना, दिखाना।
जनार्दन० ना० पु० श्रीकृष्णजी।
जनाव० ना० पु० जताव, लखाव।
जनिका० ना० पु० दूव्यर्थ जिसका दो प्रकार अर्थहोवे।
जनित० गु० उत्पन्न भया, उपजा।
जनी० ना० स्त्री० दासी, बहू, बयानी।
जनु० ना० पु० जन्म, उत्पत्ति, अव्य० मानो
जनक० अव्य० जानो।
जनेऊ० ना० पु० यज्ञोपवीत।
जनेत० ना० पु० बरात।
जनेवा० ना० स्त्री० तृणविशेष, कांधा सोटो
जनेश० ना० पु० राजा।
जनो० ना० पु० जनेऊ।
जन्ता० ना० पु० तार खींचनेका यन्त्र।
जन्ताना० स० क्रि० दबाना, निचोड़ना।
जन्तार० ना० पु० यंत्र।
जन्तु० ना० पु० जीवधारी, क्षुद्रजीव।
जन्तुक० ना० गु० हींग।
जन्तुहनन० ना० पु० विड़ंग औषधि।
जन्म० ना० पु० उत्पत्ति, पैदायश।
जन्मदाता० ना० पु० पिता।
जन्मदिन० ना० पु० वर्षबन्धन, वर्षगांठ।
जन्मना० अ० क्रि० उपजना, पैदाहोना।
जन्मपत्री० ना० स्त्री० जन्मकुंडली, लग्नकुंडली, ज्ञायचह,
जन्मभूमि० ना० स्त्री० } उत्पत्तिका घर व
जन्मस्थान० ना० पु० } स्थान।
जन्माना० स० क्रि० उपजाना, पैदाकराना।
जन्मान्तर० ना० पु० और जन्म।
जन्मान्तरीय० गु० अगले जन्मका उपार्जित।
जन्मान्ध० गु० जन्मका अंधा।
जन्मोत्सव० ना० पु० जन्महोनेका आनन्द, कृष्णजन्मोत्सव।
जन्यजनकभाव० ना० पु० उत्पन्न, क्रियाकर्ता

आ और उत्पन्नकी हुई बस्तु इनका सम्बन्ध।
जप० ना० पु० पाठ, मंत्रादिका उच्चारण।
जपन० ना० पु० मंत्र उच्चारण पाठ।
जपना० स० क्रि० मन्त्रादिका उच्चारण।
जपन्ता० गु० जापक।
जपमाला० ना० स्त्री० जपनेकी माला।
जपा० ना० पु० हुड़हुंड़का फूल।
जपी० गु० जापक।
जपीतपी० ना० पु० अर्चक, भजनीक।
जब० अव्य० यदा।
जबड़ा० ना० पु० जभा।
जबद्दा० गु० अकड़ा, अनाड़ी।
जवदिया० गु० कुरूप।
जभा० ना० पु० जबड़ा।
जम० ना० पु० यम, मृत्युगण।
जमअनुजा० ना० स्त्री० यमुनाजी।
जमक० ना० पु० यमक, पहिला शब्दछंदका।
जमकना० अ० क्रि० बनना, निभना, ठहरना।
जमकाना० स० क्रि० बनाना, ठहराना, बैठाना।
जमघट० ना० पु० मंडली, भीड़।
जमजम० अव्य० निरन्तर, सदा।
जमदग्नि० ना० पु० परशुराम के पिता।
जमदूत० ना० पु० यमदूत।
जमधर० ना० पु० कटार।
जमना० अ० क्रि० उगना, ठहरना, जमजाना।
जमराज० ना० पु० यमराज।
जमल० गु० दो, २।
जमहाई० ना० स्त्री० आलस्य वश होकर मुख का पसारना।
जमहाना० अ० क्रि० जमहाई लेना।
जमाई० ना० स्त्री० जामाता, दामाद।
जमाना० स० क्रि० उगाना, बांधना, इकट्ठा करना, बटोरना, बैठाना।
जमालगोटा० ना० पु० औषधि विशेष।
जमाव० ना० पु० भीड़, बहुतात।
जमावट० ना० स्त्री० बँधावट।
जमी० ना० स्त्री० रात, यमी, यमुनाजी।
जमोगना० स० क्रि० सहजाना।
जमोघ०, **जमोघा०** — ना० पु० जम विशेष जो लड़कों को लगता है।
जमना० अ० क्रि० बढ़ना, पनपना।
जम्बाल० ना० पु० सियाल, बालू।
जम्बीर०, **जम्बीरक०** — ना० पु० नींबू।
जम्बु० ना० पु० गीदड़, शृगाल, यमुनावृत्त।
जम्बुक० ना० पु० गीदड़, शृगाल।
जम्बुमाली० ना० पु० प्रहस्त का पुत्र, राक्षस विशेष।
जम्बूद्वीप० ना० पु० पृथ्वीके सात द्वीपों में से एक का नाम।
जम्भभेदी० ना० गु० इन्द्र।
जम्भल०, **जम्भीर०** — ना० पु० जम्भीरी नींबू।
जय० ना० स्त्री० पराभव करना, उन्नति, गु० जित्ता, जयति आशिष।
जयजयकार० ना० पु० पराभव होना, शत्रु का बड़ाई का वा जीतिका बोधक।
जयजयवंती० ना० स्त्री० रागिनी विशेष।
जयढाक० ना० पु० ढोल विशेष।
जयत० ना० पु० वृत्त विशेष।
जयति० क्रि० जीति हो।
जयनगर० ना० पु० राजपूताने की राजधानी
जयन्त० ना० पु० इन्द्र का पुत्र।
जयन्ती० ना० स्त्री० दुर्गा देवी, वृत्त विशेष।
जयन्तीपुर० ना० पु० थिलहट से दश कोश पर का देश जिसको जयन्ता कहते हैं।
जयवेर० गु० जितने बार।
जयमान०, **जयवन्त०**, **जयवान्०** — गु० जयकरनेहारा, जीतनेवाला।
जयवती० ना० स्त्री० अग्नि की जिह्वा विशेष गु० जीतने हारी।

जयः० ना० स्त्री० हर्र, विष्णुक्रान्ता, भांग, देवी विशेष।
जयी० गु० जय करने हारा।
जर० ना० पु० जड़, ज्वर विशेष।
जरण० ना० पु० जीरा सुफ़ेद, जलन।
जरन० अ० क्रि० जलन।
जरना० अ० क्रि० जलना।
जरा० ना० स्त्री० बुढ़ापा, वृद्धावस्था।
जरांस० ना० पु० ज्वरांश।
जराना० स० क्रि० जलाना।
जरायजरी० गु० स्त्री० जड़ाऊ।
जरायु० ना० स्त्री० कोष, पेट, कुक्षि।
जरायुज० ना० पु० जो कोष से उत्पन्नहो, जो झिल्ली से उत्पन्न हो, अर्थात् मनुष्यादि।
जरासन्ध० ना० पु० मगधका राजा, जरानाम राक्षसी से जोड़ा गया।
जर्जर० गु० निर्बल, जांजर, जीर्ण।
जर्जरी० ना० पु० लहसुन।
जल० ना० पु० पानी।
जलअलि० ना० पु० पानी का भँवर।
जलकन्द० ना० पु० सिंघाड़ा।
जलकामा० ना० स्त्री० ऊंधाहोली।
जलक्रीड़ा० ना० स्त्री० पानी में का खेल।
जलकुकड़० } ना० पु० पनडुब्बी, मुर्गाबी।
जलकुक्कुट० }
जलखानि० ना० पु० मेघ, समुद्र नदी।
जलगोजक० ना० पु० चिलगोजा।
जलचर० गु० जलजन्तु, पनिहा, जल के चरने हारे जन्तु।
जलचरेश० ना० पु० मगर, मच्छ, ग्राह।
जलज० ना० पु० कमल, गु० जोकुछ जलमें उपजे।
जलजन्तु० ना० पु० जल में रहनेहारे जीव।
जलजन्त्र० ना० पु० झम्झा, फव्वारह, जलयंत्र।
जलजला० गु० महाक्रोधी।
जलजलाना० अ० क्रि० आग हो जाना, झुंझलाना।
जलजलाहट० ना० स्त्री० कोप, क्रोध, झुंझलाहट।
जलजात० ना० पु० कमलादि।
जलजान० ना० पु० नाव, जहाज।
जलामधु० ना० स्त्री० मुलहठी।
जलतरंग० ना० पु० बाजाविशेष, जलकील
जलतरंगी० ना० स्त्री० बाजाविशेष बजानेह
जलतरण० ना० पु० तैरना, नाव वा जहाज चलानेकी विद्या।
जलथल० ना० पु० जल और स्थल।
जलद० ना० पु० मेघ।
जलधर० ना० पु० मेघ, समुद्र।
जलधार० } ना० स्त्री० पानीकी धारा।
जलधारा० }
जलधि० ना० पु० समुद्र।
जलन० ना० पु० ज्वलन, तप, क्रोध।
जलना० अ० क्रि० बरना, दहकना।
जलनिधि० ना० पु० समुद्र।
जलनीम० ना० पु० औषधि विशेष।
जलन्धर० ना० पु० रोग विशेष जिसमें रोगी पानी बहुत पीता है, राजा विशेष।
जलपाई० ना० स्त्री० वृक्ष विशेष।
जलपान० ना० पु० पानीपीना, कलेवा।
जलपुट० ना० पु० पानीका बर्तन।
जलबल० गु० जो जलनेसे नाशगया, ना० पु० पान, केवल।
जलमय० ना० पु० जलार्णव, प्रलय।
जलमानुष० ना० पु० मनुष्यरूपी जलजन्तु।
जलमार० ना० पु० विष, जहर।
जलमाल० ना० स्त्री० नदी।
जलराशि० ना० पु० समुद्र।
जलरुह० ना० पु० कमल।
जलवैया० ना० पु० जलानेहारा।
जलशायी० ना० पु० विष्णु, नारायण।
जलशयनी० ना० स्त्री० जलमें सोना, जलमें रहना, तपस्या विशेष मत्स्य।

जलसूत० ना० पु० नहरुवा।
जला० ना० स्त्री० झील।
जलाकार० ना० पु० जलका आकार।
जलाना० स० क्रि० बालना, दाहना।
जलबला० }
जलाभुना० } गु० चिड़चिड़, क्रोधी।
जलार्णव० ना० जल प्रलय, जलका समुद्र।
जलावन० ना० पु० ईंधन।
जलाशय० }
जलाश्रम० } ना० पु० तालाब, पोखर।
जलाश्रय० ना० पु० जलके भरोसे।
जलिया० ना० पु० कहार, धीमर, मछुआ।
जलेबी० ना० स्त्री० मिठाई विशेष।
जलेश० ना० पु० वरुणदेव, समुद्र।
जलोद० ना० पु० चीरोद मेघ।
जलोदर० ना० पु० जलन्धर।
जलौका० ना० स्त्री० जोंक।
जल्पना० अ० क्रि० बकना, निज बड़ाईकरना। अस्वार्थ बात कहना।
जल्पाक० गु० बक्बादी, निज बड़ाई करने हारा।
जव० ना० पु० यव, जौ, जल्दी।
जवन० ना० पु० यवन, घोड़ा।
जवस्था० ना० स्त्री० हर्र।
जवनेष्ट० ना० पु० लहसुन।
जवा० ना० पु० अंगुलीकी गांठि में चिह्न, पुष्प विशेष।
जवाह्वा० ना० स्त्री० अजवाइन।
जवाद० ना० स्त्री० केसर।
जवाधिक० ना० पु० घोड़ा।
जवानी० ना० स्त्री० अजवाइन, खुरासानी।
जवानिक० }
जवासाह्वा० } ना० पु० अजवाइन।
जवाखार० ना० पु० औषधि, तृण विशेष।
जवासा० ना० पु० कांटीला विशेष।
जस० ना० पु० यश।

जसत० }
जसता० } ना० पु० धातु विशेष।
जसयत० }
जसयति० }
जसवन्त० } गु० कीर्तिमान् प्रतिष्ठित, यशी, यशस्वी।
जसस्वी० }
जसी० }
जसुमति० }
जसोदा० }
जसोमति० } ना० स्त्री० नन्दरानी, यशोदा।
जहर्षभी० ना० स्त्री० कौंच बीज।
जत्र० अव्य० जहां, यत्र।
जह्नु० ना० पु० मुनि विशेष।
जह्नुसुता० ना० स्त्री० गंगाजी।
जहां० अव्य० जत्र, यत्र, जिसस्थान में जिधर।
जहीं० अव्य० जिसकी जगह।
जा० सर्व० जिस।
जाई० गु० जनी, ना० स्त्री० बेटी।
जांगर० ना० पु० पिण्डली समेत जांघ, घुटना।
जांघ० ना० स्त्री० जंघा, जानु।
जांघिया० ना० पु० कछना।
जांच० ना० स्त्री० अटकल, परख, कस।
जांचना० स० क्रि० कसना, परखना, देखना, दुहराना ठीककरना, परीक्षाकरना।
जांता० ना० पु० पाषाणका यन्त्र जिस में गेहूं पीसते हैं, चक्की।
जाकड़० ना० पु० जाकट, बन्धक, गहना।
जाकर० ना० पु० जिसहाथमें, सर्वजिसका।
जाग० ना० पु० निद्राका त्याग, यज्ञ।
जागत० ना० स्त्री० चौकसाई।
जागतीज्योति० गु० अद्भुत पराक्रमी।
जागना० स० क्रि० नींदसे उठना, चेतना।
जागरण० ना० पु० नींदकात्याग, रात्रि को व्रतादि में जागना।
जागल० ना० पु० श्याम अगह।
जागा० ना० पु० जातिविशेष।

जागू० ना० पु० जागनेहारा।
जाग्रत्० ना० स्त्री० स्वप्न और सुषुप्ति से भिन्न अवस्था।
जांगली० ना० पु० विधारा।
जाचक० ना० पु० याचक, मांगनेहारा।
जाचना० स० क्रि० मांगना, चाहना।
जाचा० गु० मांगा, चाहा।
जाच्यमान० गु० मांगावाचाहाभया, अधमदान।
जाजक० ना० पु० झांझ वा ढोलकबजानेहारा।
जाजा० ना० स्त्री० कलौंजी।
जाजामन्ती० ना० स्त्री० जयजयवन्ती।
जाट० ना० पु० राजपूतों में जातिविशेष।
जाठ० ना० स्त्री० कोल्हूकी धुरी।
जाड़० ना० स्त्री० मसूड़ा।
जाड़ा० ना० पु० शीत, ठंढ, शीतकाल।
जाड़ी० ना० स्त्री० दांतों की पांति।
जाड्य० ना० पु० जड़ता, शीतलता, मूढ़ता।
जात० ना० स्त्री० जाति, यात्रा, मेला, गु० जना।
जातक० गु० पुत्र, बच्चा।
जातकर्म० ना० पु० जन्म संस्कार विशेष यथा छटी आदि।
जातना० ना० स्त्री० पीड़ा, दुःख, दण्डवेदन।
जातपांत० ना० स्त्री० पीढ़ी, वंशावली।
जातरूप० ना० पु० सुवर्ण कांचन।
जातवेद० ना० पु० अग्निदेव।
जाति० ना० स्त्री० वर्ण, क़ौम एकरूपसे बहुत से पिण्डोंमें समानधर्म्म, यथापशुत्व, मनुष्यत्व, उत्पन्न।
जातिकोश० ना० स्त्री० जावित्री।
जातिपत्री० ना० स्त्री० जीवित्री, बिरादरी की चिट्ठी।
जातिभ्रष्ट० गु० पापादिके कारण जो जातिसे निकालागया वा निकलगया।
जातिवाचक० गु० जिस संज्ञासे जातिमात्र का बोधहोवे यथा पशु, पक्षी।

जातिसूज० ना० पु० जायफल।
जाती० ना० स्त्री० मालती, जावित्री, पुष्पविशेष।
जात्यायत० गु० जिसक्षेत्रकी आमने सामनेकी भुजा तुल्य और चारोंकोण सम हैं।
जात्यत्रिभुज० ना० पु० त्रिकोण जिसका एक कोण समकोणहो।
जात्रा० ना० स्त्री० यात्रा, चलना।
जात्री० ना० पु० यात्री, जानेवाला।
जान० ना० पु० विमान, सवारी, वाहनादि डीठ, वृन्द, ज्ञान, सब, गु० ज्ञानी।
जानकी० ना० स्त्री० श्रीसीताजी।
जानपहिचान० ना० पु० चिन्हार, मुलाक़ात।
जाना० अ० क्रि० चलना।
जानु० ना० पु० घुटना, गांठि।
जानो० अव्य० समझो, अ० क्रि० जाना।
जानना० स० क्रि० पहिचानना, समझना।
जाप० ना० पु० जप, पाठ।
जापक०, जापी० } गु० जप करनेहारा
जाव० ना० पु० ढाठी।
जावी० ना० स्त्री० छोटीढाठी।
जाम० ना० पु० पहर।
जामदग्न्य० ना० पु० परशुराम, जमदग्नि के पुत्र।
जामन० ना० पु० वृक्ष वा उसका फल विशेष जाड़न, जमावन।
जामवन्त० ना० पु० ऋक्षोंका प्रधान विशेष।
जामवन्ती० ना० स्त्री० कृष्णचन्द्रकी स्त्री।
जामा० ना० पु० एड़ीतक पहिरने का वस्त्र विशेष
जामाता०, जामातृ० } ना० गु० बेटीका पति
जामिनी० ना० स्त्री० राति, यामिनी, जमन देशकी भाषा वा वस्तु।

जायपत्री० ना० स्त्री० जावित्री।
जायफल० ना० पु० फलविशेष।
जाया० ना० स्त्री० पत्नी, स्त्री, भार्य्या, गु० जनी।
जार० ना० पु० उपपति, यार, दूसरापति।
जारज० } ना० पु० बिजन्मा, संकरवर्णी।
जारजात० } उपपति जात, यारकाजन्माया।
जारन० ना० पु० जलावन।
जारना० स० क्रि० जलाना, फूकना, दाहना।
जारल० ना० पु० काष्ठविशेष।
जाल० ना० पु० जिससे मछलीआदि पकड़तेहैं झंझरी, माया, पाखण्ड, भंवर, फांसी।
जालगि० अव्य० जिसलिये, सर्व्व० जिसके लिये।
जालरन्ध्र० ना० पु० झरोखा, जालीका।
जाला० ना० पु० जिसको मकड़ी बनाती है, घटा, मोतियाबिन्दु।
जालिका० ना० स्त्री० झंझरी।
जालिनी० ना० स्त्री० मुरहरी, देवदाली।
जालिया० ना० पु० छलिया, जालवाला।
जाली० ना० स्त्री० बहुतछिद्रोंकी खिड़की वा कपड़ा आदि।
जालौन० ना० पु० बुन्देल खण्डका नगर विशेष।
जावक० ना० पु० आलता, महावर, सेंधुर।
जावका० ना० पु० स्त्री० लौंग।
जावनी० ना० स्त्री० अजवाइन।
जावा० ना० पु० उपद्वीपविशेष।
जावां० ना० पु० दो पुत्र जो एकहीसाथ उत्पन्न हों।
जाबालि० ना० पु० मुनिविशेष।
जावित्री० ना० स्त्री० वृक्षविशेष की छाल।
जासु० सर्व्व० जिससे, जिसको।
जाह्नवी० ना० स्त्री० गंगाजी।
जाहि० सर्व्व० जिसको।
जाही० ना० स्त्री० जूही, जाती।
जिगजिगिया० गु० चाबलूसी करनेवाला।
जिगजिगी० ना० स्त्री० लपट सपट, चाबलूसी।
जिगना० ना० पु० वृक्ष विशेष।
जिगीषा० ना० स्त्री० हिंसका, जयकीइच्छा।
जिगणी० ना० पु० जिगना।
जिजिया० ना० स्त्री० बड़ीबहन, चूंची।
जिठानिया० } ना० स्त्री० जेठकी स्त्री।
जिठानी० }
जितना० ना० पु० } परिमाण वा अवधि वा
जितनी० स्त्री० } संख्या का बोधक।
जितयोनि० ना० पु० हरिण।
जिता० } गु० परिमाण वा अवधि वा संख्या
जितक० } बोधक।
जितेन्द्रिय० } ना० पु० जिसने इन्द्रियों को
जितेन्द्री० } बश किया है।
जिधर० अव्य० यत्र, जहां।
जिन० ना० पु० ऋषि विशेष।
जिभारा० गु० गप्पी, जो कठोर बात कहताहै।
जिम० अव्य० जिमि, यथा, जैसे।
जिमाना० स० क्रि० खिलाना।
जिमि० अव्य० यथा, जैसे।
जिय० } ना० पु० आतमा, प्राण, जान।
जियरा० }
जियाना० स० क्रि० जिलाना, प्राणदानदेना।
जियावना० स० क्रि० जियाना।
जियौट० गु० स्त्री शूरता, शूर, योद्धा।
जिलाना० स० क्रि० प्राण दान देना, जीता करना।
जिवाना० स० क्रि० जिमाना, जिलाना।
जिष्णु० ना० पु० अर्जुन, इन्द्र।
जिस० सर्व० सम्बन्ध में आता है।
जिहि० सर्व० जिस।
जिह्म० ना० पु० कपट, मूढ़ता।
जिह्मकर० गु० कपटी, छली।
जिह्मग० ना० पु० वाण, तीर।
जिह्वग० ना० पु० सर्प, सांप।
जिह्वता० ना० स्त्री० अधिक वार्त्ता की शक्ति।

जिह्वा० ना० स्त्री० रसना, जीभ।
जिह्वाग्र० ना० पु० मुखाग्र, जन्नानी।
जिज्ञासा० ना० स्त्री० जानने की इच्छा।
जिज्ञासी० } गु० अभिलाषी, जानने की इच्छा
जिज्ञासु० } रखनेहारा।
जिज्ञास्य० गु० जानने के योग्य है।
जी० ना० पु० जीव, प्राण, मर्यादा का सूचक।
जीका० ना० स्त्री० जीविका।
जींगुराना० स० क्रि० सिकोड़ना।
जीत० ना० स्त्री० जय, फ़तह।
जीतना० स० क्रि० जय करना, हराना।
जीतव० ना० पु० आत्मा, हिया, ज़िन्दगी।
जीतवन्त० } ना० पु० जिसकी जय हुई,
जीतवैया० } जयमान।
जीता० गु० प्राणधारी अर्थात् मरा नहीं।
जीति० ना० स्त्री० जय, जीत।
जीतिया० ना० स्त्री० लड़कों के जीने के लिये स्त्रियों का व्रत विशेष।
जीतू० ना० पु० जयवन्त, जीतवैया।
जीना० अ० क्रि० जीता रहना।
जीभ० ना० स्त्री० जिह्वा, रसना, ज़बान।
जीभारा० गु० गप्पी, बक्की।
जीभी० ना० स्त्री० जीभ का मैल उतारने की वस्तु।
जीमना० स० क्रि० खाना, भोजन करना।
जीमार० गु० जो हनने के योग्य है, निज इच्छा मारने हारा।
जीमूत० ना० पु० मेघ, देवदाली।
जीरक० ना० पु० ज़ीरा सफ़ेद।
जीरन० गु० जीर्ण पुराना।
जीरा० ना० पु० औषधि विशेष का बीज।
जीर्ण० गु० बुड्ढा, पुराना, सड़ा, जाजर।
जील० ना० स्त्री० गाने में अति तीक्ष्ण स्वर।
जीव० ना० पु० प्राण, शरीरादि का धारक, बृहस्पति, चन्द्रमा सदा जियो।
जीवखानि० ना० पु० ईश्वर अनादि पुरुष।
जीवगर० } गु० सूर्मा, पोढ़ा,
जीवट० } दृढ़ता।
जीवड़ा० ना० पु० प्राण, प्रियतम।
जीवत० गु० जीते।
जीवदान० ना० पु० रक्षाकरना, प्राणबचाना
जीवधारी० ना० पु० प्राणी, हैवान्।
जीवन० ना० पु० जीविका, जन्म से मृत्युतक का काल, जल।
जीवनमूल० ना० स्त्री० जीविका मूल, हयात की जड़।
जीवना० अ० क्रि० जीतारहना।
जीवनि० ना० स्त्री० } सञ्जी-
जीवनिया० ना० स्त्री० } वनबूटी।
जीवन्त० गु० जीता।
जीवन्ती० ना० स्त्री० सञ्जीवन बूटी, गुरच।
जीवभद्रा० } ना० स्त्री० स-
जीववर्द्धिनी० } जीवन बूटी।
जीवा० ना० स्त्री० जीवन्ती, जो चापके एकाग्रसे द्वितीयाग्रतक।
जीविका० ना० स्त्री० वृत्ति, निर्वाह का उपाय।
जीह० ना० स्त्री० जीभ, रसना।
जीहारना० अ० क्रि० निराश होना, डरसे दब रहना।
जुआ० ना० पु० छलकर्म, कीट विशेष, माची।
जुआरि० ना० स्त्री० अन्न विशेष।
जुआरी० ना० पु० द्यूतकर्मी, छलकारी, दुष्ट।
जुग० ना० पु० युग।
जुगति० ना० स्त्री० युक्ति, श्लेषद्व्यर्थ।
जुगती० गु० छली, चतुर, ठठोल, द्व्यर्थ बोलने हारा, उपायी।
जुगनी० ना० स्त्री० } मक्खी जो रातको चम-
जुगनू० ना० पु० } कती है, गलेका भूषण विशेष।
जुगवना० स० क्रि० रक्षाकरना, बचाना।
जुगवैया० ना० पु० जागवनेहारा।

जुगाना॰ स॰ क्रि॰ यत्न करना, किसीके उपकार हेतु उपकार करना।
जुगालना॰ स॰क्रि॰ पागुराना, पागुरकरना।
जुगाली॰ ना॰ स्त्री॰ पागुर।
जुगुप्सा॰ ना॰ स्त्री॰ निन्दा, कुत्सा।
जुगुप्सित॰ गु॰ निन्दित, कुत्सित।
जुझावट॰ ना॰ पु॰ युद्ध वा समर भाव।
जुझावना॰ स॰ क्रि॰ युद्ध में मरवा डालना।
जुटना॰ अ॰ क्रि॰ भिड़ना, मिलना, सटना।
जुटाना॰ स॰ क्रि॰ भिड़ाना, मिलाना।
जुटैया॰ ना॰ पु॰ भिड़ैया, लड़ाका।
जुठारना॰ स॰ क्रि॰ जूठा करना।
जुड़ना॰ अ॰ क्रि॰ मिल जाना, सटिजाना।
जुड़ाई॰ ना॰ स्त्री॰ जोड़ने का पैसा, जोड़ने का काम और जुकाम, श्लेष्मा, ठंढ।
जुड़ाना॰ स॰ क्रि॰ मिलाना, मिलवाना, अ॰ क्रि॰ ठंढाना, सस्ताना, दम लेना।
जुड़िया॰ } ना॰ पु॰ दो लड़के जो एक
जुड़िहा॰ } साथ उपजें।
जुताई॰ ना॰ स्त्री॰ खेत जोतने का काम वा जोतने का पैसा।
जुताना॰ स॰ क्रि॰ हलचला के खेत दुरुस्त करना।
जुतियाना॰ स॰ क्रि॰ जूतों से मारना।
जुद्ध॰ ना॰ पु॰ युद्ध।
जुधिष्ठिर॰ ना॰ पु॰ युधिष्ठिर।
जुन्हरी॰ ना॰ स्त्री॰ जुआर।
जुन्हाई॰ ना॰ पु॰ चन्द्रमा, स्त्री॰ चांदनी।
जुन्हार॰ ना॰ स्त्री॰ अन्न विशेष जुआर।
जुन्हैया॰ ना॰ स्त्री॰ चांदनी, चन्द्रमा।
जुरादेना॰ स॰ क्रि॰ पाना।
जुराना॰ अ॰ क्रि॰ धीरज होना, स॰ क्रि॰ एकट्ठा होना, पाना।
जुरावना॰ गु॰ जो पाने के योग्य है, मिलनहार।
जुरुआ॰ ना॰ स्त्री॰ जोरू, पत्नी।
जुरना॰ अ॰ क्रि॰ मिलना, प्राप्तहोना, सटना, भिड़ना, एकट्ठा होना।
जुल॰ ना॰ पु॰ छल।
जुवती॰ ना॰ स्त्री॰ युवती, जवान औरत।
जुवराज॰ ना॰ पु॰ युवराज, वलीअह्द।
जुवा॰ गु॰ युवा, ना॰ पु॰ जूप, जुआ।
जुवार॰ ना॰ पु॰ अन्न विशेष।
जुवारी॰ ना॰ पु॰ जुआरी, जूपी।
जुहार॰ ना॰ पु॰ सलाम, प्रणाम।
जू॰ अव्य॰ जी।
जूआ॰ ना॰ पु॰ गाड़ी वा हलका काठ जिसमें बैल मचते हैं, माची, द्यूत, जूप।
जूआट॰ ना॰ पु॰ जूआ।
जूआरी॰ ना॰ पु॰ जुआखेलनेमें चतुर।
जूं॰ ना॰ स्त्री॰ चोलड़।
जूझ॰ ना॰ पु॰ युद्ध, समर।
जूझना॰ अ॰ क्रि॰ लड़ना, लड़ाई में कटना अर्थात् लड़मरना।
जूट॰ ना॰ पु॰ झुण्ड।
जूठ॰ ना॰ पु॰ खायाभया।
जूठन॰ ना॰ स्त्री॰ भोजनके पीछे शेष रहना।
जूठा॰ गु॰ जूठ, खायाहुआ।
जूड़॰ गु॰ ठंढा, शीतल, ना॰ पु॰ शीत।
जूड़ा॰ ना॰ पु॰ ठंढा, शीत, शिरके पीछेगांठि दिये हुये बाल।
जूड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ अन्तरिया, जाड़े का रोग।
जूता॰ } पनही, चमड़े की पादुका।
जूती॰ }
जून॰ ना॰ पु॰ समय, काल, वक्त।
जूना॰ ना॰ पु॰ तृणकी रस्सी, ऐंठीहुई घास।
जूप॰ ना॰ पु॰ जूआ।
जूपी॰ गु॰ जुआरी
जूरा॰ ना॰पु॰ बालों की गांठि, चोटी।
जूरी॰ ना॰ स्त्री॰ समूह, जुरी।
जूस॰ ना॰ पु॰ परेह, रोगीका पथ्य, शोरवा।
जूह ना॰ पु॰ समूह, जूआ।

जुद्दी॰ ना॰ स्त्री॰ पुष्प का वृक्ष विशेष ।
जे॰ सर्व॰ जो, सब ।
जेट॰ ना॰ स्त्री॰ ढेर ।
जेठ॰ ना॰ पु॰ पतिका बड़ाभाई, ज्येष्ठ ।
जेठरा॰ गु॰ पहिलौठा, पतिका बड़ाभाई ।
जेठा॰ गु॰ पहिलौठा, बड़ा, कुसुम का पहिला रंग ।
जेठानी॰ ना॰ स्त्री॰ जेठकी स्त्री ।
जेठी॰ गु॰ बड़ी ।
जेठीमधु॰ ना॰ पु॰ मुलहटी ।
जेठौत॰ ना॰ पु॰ जेठका पुत्र ।
जेता॰ } गु॰ जितना ।
जेतिक॰ }
जेब॰ ना॰ पु॰ खरीता, पाकट, फ़ारसी शब्द है ।
जेयमान॰ गु॰ जीतनेवाला, जयमान ।
जेर॰ ना॰ पु॰ खेरी ।
जेवड़ा॰ ना॰ पु॰ रस्सा, डोर ।
जेवना॰ स॰ क्रि॰ खाना, भोजन करना ।
जेवनार॰ ना॰ स्त्री॰ खाना, भोजन, यज्ञ ।
जेवरी॰ ना॰ स्त्री॰ रस्सी, डोरि ।
जेहर॰ ना॰ पु॰ स्त्रियों का भूषण विशेष ।
जैत॰ ना॰ पु॰ वृक्षविशेष, रागिनी विशेष ।
जैन॰ ना॰ पु॰ नास्तिकों का मत विशेष ।
जैनी॰ गु॰ जैन मतवाला, सरावक, सरौगी ।
जैमाला॰ ना॰ स्त्री॰ जयमाला, जीतिकीमाला ।
जैमिनि॰ ना॰ पु॰ मुनिविशेष ।
जैमिनी गु॰ ब्रह्मवादी ।
जैसा॰ अव्य॰ यथा ।
जैहैं॰ अ॰ क्रि॰ जायंगे ।
जो॰ सर्व॰ यह शब्द सम्बन्ध का बोधक है, अव्य॰ यथा, यदि ।
जोआरभाटा॰ ना॰ पु॰ समुद्र के जलका चढ़ाव उतार ।
जोड़॰ ना॰ स्त्री॰ जोरू, दुलहन ।
जों॰ अव्य॰ जो, यदि, जैसा, ज्यों ।
जोंक॰ ना॰ स्त्री॰ जलौका, रक्तपा, जलजंतु ।
जोंकर॰ अव्य॰ जिस प्रकार ।
जोंही॰ अव्य॰ जिस समय ।
जोख॰ ना॰ स्त्री॰ तोल ।
जोखना॰ स॰ क्रि॰ तोलना ।
जोखिम॰ ना॰ स्त्री॰ चिन्ता, शंका, घटी ।
जोखिमी॰ ना॰ पु॰ जोखिम उठाने हारा ।
जोखों॰ ना॰ स्त्री॰ जोखिम ।
जोग॰ ना॰ पु॰ योग ।
जोगमाया॰ ना॰ स्त्री॰ मायारूपी शक्ति जो योगियों में है जिस करके वे कहते हैं कि हम अपना स्वरूप अपने वश राखैं ।
जोगवत॰ क्रि॰ परखत, राखत, रक्षत ।
जोगा॰ गु॰ योग्य ।
जोगाभ्यास॰ ना॰ पु॰ जोग का अभ्यास ।
जोगिन॰ ना॰ स्त्री॰ जोगन, जोगी की स्त्री ।
जोगिनी॰ ना॰ स्त्री॰ देवी की सहचरी ।
जोगिया॰ ना॰ पु॰ जोगी, गु॰ रंग विशेष ना॰ स्त्री॰ रागिनी विशेष ।
जोगी॰ ना॰ पु॰ योगी शान्त ।
जोगेश्वर॰ ना॰ पु॰ योगेश्वर, तपस्वी पुजारी विशेष श्री महादेव जी, श्री विष्णु नारायण ।
जोग्य॰ गु॰ योग्य, उत्तम, अच्छा ।
जोजन॰ ना॰ पु॰ योजन, चार कोस ।
जोट॰ ना॰ पु॰ साथ, जोड़ी गु॰ सम ।
जोटा॰ ना॰ पु॰ जोड़ा ।
जोड़॰ ना॰ पु॰ मेल, गांठ, थेगली, मीज़ान ।
जोड़ती॰ ना॰ स्त्री॰ लेखा, गिनती ।
जोड़न॰ ना॰ पु॰ सोहागा, सांटन, जामन ।
जोड़ना स॰ क्रि॰ मिलाना, एकट्ठा करना, लगाना, संकलन करना, धन बटोरना, बनाना, गांठना ।
जोड़ा॰ ना॰ पु॰ युग्म, दूसरा, जूता, धोती, एक बार पहिनने के कपड़े ।
जोड़ाई॰ ना॰ स्त्री॰ जोड़ने का काम वा पैसा ।

जोड़ी० ना० स्त्री० युग्म, दूसरा।
जोत० ना० स्त्री० उजाला, प्रकाश, ज्योति, हलप्रबाह, किरण, टेम, दृष्टि।
जोतना० स० क्रि० नांधना, जुये में लगाना, हलाई करना, खेत बनाना।
जोतमान्० गु० ज्योतिष्मान्, चमकदार।
जोतार० ना० पु० हलबाहा, किसान।
जोति० ना० स्त्री० जोत, प्रकाश, तारा, द्युति, आंखिआदि की ईश्वर।
जोतिष० ना० पु० ज्योतिष, नजूम।
जोतिषी० गु० ज्योतिषी, नजूमी।
जोतिस्वरूप० गु० तेजस्वी, एक नाम श्री भगवान् का है।
जोती० ना० स्त्री० तराजू के पल्ले की रस्सी, खड़ाऊंकी रस्सी।
जोत्स्ना० ना० स्त्री० चन्द्रिका, चन्द्रकला।
जोत्स्नी० ना० स्त्री० राति, रैन, निशा।
जोधन० ना० पु० लड़ाई, समर॥
जोधा० ना० पु० योद्धा।
जोन० } ना० स्त्री० योनि।
जोनि० }
जोन्ह० ना० पु० चन्द्रमा, चांदनी।
जोबन० ना० पु० यौबन, छाती, स्तन।
जोबनवती० गु० यौवनवती।
जोबनमा० } ना० पु० जोबन, यौवन।
जोबना० }
जोय० ना० स्त्री० पत्नी, भार्य्या, जोरू।
जोयसी० गु० ज्योतिषी।
जोरू० ना० स्त्री० पत्नी, भार्य्या, बीबी।
जोला० ना० पु० छल, धोखा।
जोवत० क्रि० चाहत, देखत।
जोवना० स० क्रि० देखना, ताकना।
जोसी० ना० पु० ज्योतिषी, जातिबिशेष।
जोहना० स० क्रि० बाट देखना, ढूंढ़ना।
जौ० ना० पु० अन्न बिशेष यव, अव्य० जब, यदि।
जौतुक० ना० पु० यौतुक, दायजा।
जौन० सर्व० जो।
जौलौ० अव्य० जबतक।
ज्या० ना० स्त्री० माता, पृथ्वी, कमानकारोदह।
ज्याना० स० क्रि० पालना, जिलाना।
ज्येष्ठ० ना० पु० जेठका महीना, बड़ाभाई, गु० श्रेष्ठ, उत्तम।
ज्येष्ठा० ना० स्त्री० १८ अठारहवां नक्षत्र।
ज्योति० ना० स्त्री० जोति, लाल चन्दन।
ज्योतिर्गण० ना० पु० तारागण।
ज्योतिष० ना० पु० बिद्याबिशेष, शास्त्रबिशेष, इल्मनजूम।
ज्योतिषी० ना० पु० ज्योतिष शास्त्रका ज्ञाता, नजूमी, पण्डित।
ज्योतिष्मती० ना० स्त्री० मालकंगनी।
ज्योतिष्मान्० गु० प्रतापी, तेजस्वी।
ज्योत्स्ना० ना० स्त्री० चांदनी।
ज्योनार० ना० स्त्री० खाना, पाक, भोजन
ज्वर० ना० पु० तप, ताप, बुखार।
ज्वरबिनाशिनी० ना० स्त्री० गुरच, मजीठ।
ज्वरा० ना० स्त्री मृत्यु, मौत।
ज्वरान्तक० ना० पु० चिरायता।
ज्वलन० ना० स्त्री० जलन, आगकीओभबिशेष।
ज्वार० ना० पु० अन्नबिशेष।
ज्वारी० ना० पु० जुआरी।
ज्वाला० ना० स्त्री० आंच, लौ, लपक, आग।
ज्वालामुखी० ना० स्त्री स्थान बिशेष जिसमें अग्निसदैव प्रज्वलित रहतीहै।

[झ]

झंखाड़० ना० पु० बिना पत्ते के वृक्ष।
झंझट० ना० पु० झगड़ा, घबराहट।
झंझटी० गु० कठिन, झगड़ालू।
झंझना० गु० चिड़चिड़ा।
झंझनाना अ० क्रि० टुनटुनाना, बजना, और पड़पड़ाना।

झंझनाहट० ना० स्त्री० चिड़चिड़ाहट,झनकार
झझावायु० ना० पु० प्रचण्डपवन, आंधी।
झंवाना० अ० क्रि० घूपसे कृष्णवर्ण होना,स० क्रि०झामेसे पांवधोना, सुखाना।
झक० ना० पु० क्रोध।
झकझोरी० ना० स्त्री० छीनाछानी।
झकना० अ० क्रि० वकना, वकवककरना,हाय हाय करना।
झकरी० ना० स्त्री० दोहनी।
झकाझक० गु० झलाझल।
झकोर० ना० स्त्री० टोटा, विपत्ति, बौछार।
झकोरना० स० क्रि० चलाना,जैसे आंधीमें झड़ी
झकोरा० ना० पु० झपास, वायुसमेत झड़ी, वौछार।
झकोलना० स० क्रि० डुलाना।
झक्कड़० ना० पु० आंधी, चौवायी।
झक्की० ना० पु० विना प्रयोजन वकवादी।
झखना० अ० क्रि० झंखना।
झगड़ना० अ० क्रि० लड़ना, भिरना।
झगड़ा० ना० पु० लड़ाई, रगड़ा।
झगड़ाना० स० क्रि० झगड़ा कराना,लड़ाना।
झगड़ालिन्० गु० लड़ाकास्त्री।
झगड़ालू० ना० पु० लड़ाका।
झगा० ना० पु० झंगा।
झगुला० ना० पु० कुर्त्ता।
झझ० ना० पु० लम्बीदाढ़ी।
झझकारना० स० क्रि० दवकाना, दवाना।
झझला० ना० पु० मिठाई विशेष।
झञ्झर० ना० पु० झझर।
झञ्झरी० ना० स्त्री० झरोखा।
झञ्झा० ना० स्त्री० झड़ीसमेत आंधी।
झञ्झावायु० ना० पु० प्रचण्ड पवन, आंधी।
झट० गु० उतावली, अव्य० शीघ्र।
झटक० ना० स्त्री० खसोट, उछाल।
झटकना० स० क्रि० खसोटना, निभोटना, अ० क्रि० दुवला होजाना।
झटका० गु० जो झटकेसे मारागया,पछाड़ागया, ना० पु० खींच, खसोट।
झटकाना० स० क्रि० झटका लगाना।
झटपट० अव्य० तुरन्त, शीघ्र।
झटास० ना० पु० झड़ाक,बौछार।
झटिति० अव्य० तुरन्त, शीघ्र।
झड़० ना० स्त्री० झड़ी,ताला विशेष, तालेकी कल।
झड़न्० ना० स्त्री० टपकन, जैसे फलपककर गिरते हैं, वत्तीकी टेमका फूल।
झड़ना० अ० क्रि० टपकना, गिरना,पतनहोना, निकलना, छनना, नौवत बजना।
झड़प० ना० स्त्री० कडुआहट, हमला।
झड़पना० अ० क्रि० लड़ना, हमलाकरना।
झड़पाझड़पी० ना० स्त्री० लड़ाई,दपटादपटी,
झड़पाना० स० क्रि० लड़ाना।
झड़वेर० ना० पु० } जंगली बेर।
झड़वेरी० ना० स्त्री० }
झड़वाना० स० क्रि० झड़ाना।
झड़ाक० } ना० पु० उतावली, फुर्त्ती, दड़बड़ी।
झड़ाका० }
झड़ाझड़० अव्य० चटपट।
झड़ाना० स० क्रि० झाड़ूदिलवाना, झाड़फूक कराना।
झड़ी० ना० स्त्री० लगातारवृष्टि,औरऊपरीप्राप्ति।
झड़ौता० ना० पु० फलादि का अन्तसमय।
झण्डा० ना० पु० ध्वजा,पताका।
झण्डूला० गु० पत्तों से घना वृक्ष,वालोंसेघना शिर।
झनक० ना० पु० धातुकी दो वस्तु भिड़ने का शब्द।
झनकना० अ० क्रि० झनझनाना।
झनकार० ना० स्त्री० झंझकार, ठनकार।
झनकारना० स० क्रि० वजाना।
झनवां० ना० पु० धानविशेष।
झप० अव्य० झट, तुरन्त, शीघ्र।

झपकना० स० क्रि० झलना, पंखा हिलाना, अ० क्रि० लपकना, झपटलेना, पलकमारना।
झपकाना० स० क्रि० पलकमारना, मटकाना।
झपकी० ना० स्त्री० लपक, मटकी, नींद।
झपट० ना० स्त्री० लपक, चढ़ाई डांट।
झपटना० अ० क्रि० लपकना, चढ़ि-दौड़ना।
झपट्टा० ना० पु० धावा, दौड़, लपक।
झपट्टामारना० स० क्रि० झपटलेना।
झपलाना० स० क्रि० खंगालना, धोना।
झपाझपी० ना० स्त्री० उतावली, हड़बड़ी।
झपात० ना० स्त्री० स्फूर्त्तिजल्दी।
झपाना० अ० क्रि० झपकीलेना, ढपाना।
झपास० ना० स्त्री० झूरी, झींसी।
झपासिया० गु० छली, अधर्मी।
झबकाना० स० क्रि० घाबरा करना।
झबिया० ना० पु० भूषण विशेष।
झबुआ० गु० जिसकुत्ते वा बकरे के बाल बड़े बड़े हों, झुकाहुआ।
झब्बा० ना० पु० लटकना।
झमक० ना० स्त्री० चमक।
झमकड़ा० ना० पु० चटकीला, भटक।
झमकना० अ० क्रि० चमकना, नाचना।
झमका० ना० पु० प्रताप, झन।
झमकी० ना० स्त्री० झमक, झलक, चमक।
झमझम० अव्य० लगातार।
झमझमाना० अ० क्रि० चमकना।
झमरझमर० अव्य० बूंद बूंद से।
झमाका० ना० पु० झड़ी, वेगताई।
झमाझम० अव्य० झमझम।
झुम्पा० गु० झपाहुआ, ढकाभया, ना० पु० चंगुल।
झर० ना० पु० सोता, झरना झड़ी, जलन।
झरना० ना० पु० सोता, झर्ना, झारनेवाला।
झरोखा० ना० पु० झँझरी, खिड़की।
झझर० ना० पु० झंझर।
झर्ना० ना० पु० सोता झाड़नेका कपड़ा, बहुत छेदका सूप विशेष, अ० क्रि० झड़ना, गिरना।

झल० ना० स्त्री० क्रोध, जलजलाहट, आग की उष्णता।
झलक० ना० स्त्री० चमक, उजाला।
झलकना० अ० क्रि० चमकना।
झलका० ना० पु० फफोला, फोला।
झलकाना० स० क्रि० चमकाना, उज्ज्वल कराना।
झनकी० ना० स्त्री० दृष्टि।
झलझल० ना० पु० चमक, लहक।
झलझलाना० अ० क्रि० चमकना, क्रोधित होना।
झलझलाहट० ना० स्त्री० चमक, परपराहट।
झलना० स० क्रि० झपकना, अ० क्रि० दुध-रना।
झलमल० ना० पु० चमक।
झलहाया० गु० वसवासी, ज्वलित।
झलाझल० गु० ज्योतिर्मात्र, स्त्री० झलक।
झलाबोर० गु० चमकीला, भड़कीलो, ना० पु० चमत्कार।
झलाना० स० क्रि० सुधारना, जोड़ना।
झलार० ना० पु० झाड़ी।
झष० ना० पु० मछली, मत्स्य।
झषकेतु० ना० पु० कामदेव, प्रद्युम्नजी।
झाईं० ना० स्त्री० परछाईं, लहसुन, मुखपर श्यामता होजाना।
झांक० ना० पु० ताक, ना० पु० हिरण आ पक्षियों का झुण्ड।
झांकड़० ना० पु० झाड़ी।
झांकना० स० क्रि० झपकेदेखना, ताकना।
झांकाझांकी० ना० स्त्री० देखादाखी, ताका ताकी।
झांख० ना० पु० हिरण विशेष।
झांझ० ना० स्त्री० बड़ा मंजीरा, झगड़ा।
झांझट० ना० पु० झगड़ा, रगड़ा।
झांझा० ना० पु० कीट विशेष, झगड़ा।
झांझिया० गु० क्रोधी, बखेड़िया।

झांझी० ना० स्त्री० खेल विशेष।
झांपना० स० क्रि० ढांपना, छुपाना।
झांवरा० गु० काला।
झांवली० ना० स्त्री० चोचल, हाव भाव।
झांवा० ना० पु० अत्यन्त पक्की ईंट।
झांसना० स० क्रि० उभारना।
झांसा० ना० पु० फुसलावा, धोखा।
झांसी० ना० पु० बुन्देलखण्डमें नगर विशेष।
झांसू० ना० पु० फुसलाऊ, धोखाबाज।
झाऊ० ना० पु० छोटा वृक्ष विशेष।
झाग० ना० पु० फेना।
झाझा० ना० पु० मादक वस्तु।
झाड़० ना० पु० छोटावृक्ष, जो पीतलआदिका बनता है।
झाड़खण्ड० ना० पु० वन, बैजनाथ के पास का वन विशेष, गु० झाडूला, छज।
झाड़न० ना०पु०बुहारन,कचरा, कर्कट, कूड़ा, पोंछन।
झाड़ना० स०क्रि० बुहारना, फर्चाकरना, पटकना, निकालना।
झाड़न्त० अव्य० सभी।
झाड़ा० ना० पु० गुह, मलकात्याग, हगना।
झाड़ी० ना० स्त्री० सघना, वन, जंगल।
झाड़ू० ना० स्त्री० बढ़नी, बुहारी।
झापा० ना० पु० टोकरी विशेष।
झावा० ना०पु०चमड़ेका पात्र,तेल,घी मापने के लिये।
झामा० ना० पु० झांवा।
झार० ना० पु० आगकी लव, ज्वाला, सब, अव्य० कडुआहट।
झारि० अव्य० सब, तमाम, कमाल।
झारी० ना० स्त्री० थाली, झाड़ी, दो मुखका जलपात्र विशेष।
झाल० ना० पु० कडुआहट, बड़ी टोकरी, धातुका सुधारना।
झालना० स०क्रि० चिकनाना, ओपना जोड़ना।
झालर० ना० स्त्री० आंचल, गुच्छे।
झालरा० ना० पु० सोता, गु० बढ़ाहुआ।
झिझक० ना० स्त्री० चौंक, भड़क, डर, भय।
झिझकना० अ०क्रि० चौंकना, भड़कना, डरना।
झिझका० गु० चौंकाहुआ, भयमान।
झिंझकना० स०क्रि०भड़काना,डराना,चौंकाना भवकाना।
झिझकी० ना० स्त्री० भड़की, चौंक, डर।
झिञ्झा० ना० पु० जिगनावृक्ष, फूटीकौड़ी
झिञ्झाणी० ना० स्त्री० जिगनावृक्ष।
झिञ्झा० ना० स्त्री० फूटीकौड़ी।
झिड़क० ना० स्त्री० धमकी, भवकी, गटकी
झिड़कना० स० क्रि० घुड़काना,दबकाना, धमकाना, झटकादेना।
झिड़काझिड़की० ना०स्त्री० झगड़ा,झिगड़ी
झिड़की० ना० स्त्री० घुड़की।
झिनहट्टा० } गु० सुखटा।
झिनहड्डा० }
झिरझिर० गु० जोपतलीधारसे बहता, पतल
झिरझिरा० गु० बहुत पतला।
झिरझिराना० अ०क्रि० बहना, तिरतिराना
झिलगा० ना० पु० खाटकी पुरानी और टू रस्सीकी बिनावट, गु० पुरानीखाट।
झिलंगा० ना० पु० पदाति विशेष।
झिलम० ना०स्त्री० युद्धमें पहिरनेकेलिये लो की कुर्ती, टोपपर लोहेका कटोरा, बखतर।
झिलमिल० ना० पु० द्वार विशेष।
झिलमिलाना० अ० क्रि० लहराना, चिन निकलना।
झिल्लिका० ना० स्त्री० झींगुर।
झिल्ली० ना० स्त्री० झींगुर, अति सूच चमड़ा, खेड़ी।
झींकना० अ० क्रि० पछिताना, शोकित हो पीनगमें आना।
झींगट० ना० पु० मांझी, पटनी।
झींगा० ना० पु० ...

झींगुर० ना० पु० कीट विशेष, घुरघुरा।
झीण०, झीन०, झीना० गु० सूक्ष्म, पतला, बारीक।
झीरुका० ना० स्त्री० झींगुर कीट।
झील० ना० स्त्री० बहुत बड़ा जलाशय, बड़ा ताल।
झीसी० ना० स्त्री० फूही, फुहार छोटी२ बूंदें।
झुकना० अ० क्रि० निहुरना, चलना, क्रोधितहोना व्याकुल होना।
झुकाना० स० क्रि० निहुराना, लचाना, क्रोधित करना, अ० क्रि० क्रोधित होना।
झुकावट० ना० स्त्री० चलावट, निहुराई।
झुञ्झलाना० अ० क्रि० चिड़चिड़ाना, जलजलाना।
झुठलाना०, झुठालना० स० क्रि० झूठा करना, मिथ्या बतलाना, अशुद्ध करना।
झुण्ड० ना० पु० मंडल, समूह, अखाड़ा।
झुण्डा० ना० पु० पताका, झंडा।
झुण्डी० ना० स्त्री० झाँड़ी, वृक्षों का समूह।
झुन० ना० पु० थोड़ी समानता।
झुनझुना० ना० पु० खिलोना विशेष।
झुनझुनी० ना० स्त्री० पैंजनी।
झुमका० ना० पु० कान का भूषण विशेष, फूल वा फल का गुच्छा, फूल विशेष।
झुरमुट० ना० पु० झाड़, मंडली, झूमक।
झुराना० अ० क्रि० सूखना स० क्रि० सुखाना।
झुराने० गु० सूखे।
झुरियाना० स० क्रि० सिंकाना, सोहना, पोंछना, उज्ज्वल करना।
झुरी० ना० स्त्री० शरीर के मांस का सिकोड़।
झुर्ना० अ० क्रि० कुम्हलाना, सूखना।
झुलकाना० स० क्रि० जलादेना, भुलसाना।
झुलना० अ० क्रि० लटकना, झुलना।
झुलझुली० ना० स्त्री० कान के पात।
झुलसना० अ० क्रि० भुलसना, जलजाना।
झुलसाना० स० क्रि० भुलसाना, जला देना।
झुल्ला० ना० पु० पहिरने का बस्त्रविशेष।
झूंझल० ना० पु० क्रोध का आवेश।
झूटर० ना० स्त्री० भूमि जिसमें वर्षामें दोबार अन्न बोते हैं।
झूठनझांठन० ना० पु० छूटा, बचा।
झूठ० गु० मिथ्या, अशुद्ध।
झूठा० गु० मिथ्यावादी, छूत हुआ, ना० पु० उच्छिष्ट खाना, खाय के रह गया।
झूना० ना० पु० पक्का नारियल, महीन वस्त्र, चुल्हे में ईंधन और आग रखना।
झूमक० ना० स्त्री० झुमट।
झूमझूम० ना० पु० घन, लटक लटक।
झूमना० अ० क्रि० लहरना, हिलाना, ऊंघना उमंडना, घिरना।
झूरना० स० क्रि० कूटना, पेड़से फल झड़ना सूखना।
झूरा० गु० सूखा, मुरझाया हुआ।
झूल० ना० स्त्री० बैलादि पशुओं का ओढ़ना।
झूलना० अ० क्रि० डोलना, हिलना, लटकना, ना० पु० छन्द विशेष।
झूला० ना० पु० हिंडोला, ढाख वृक्ष।
झोंक० ना० स्त्री० ढकेल, धक्का, झकोड।
झोंकना० स० क्रि० ढकेलना, फेंकना, ईंधन भाड़ में डालना।
झोंटा० ना० पु०, झोंटी० ना० स्त्री० शिर के पीछे के बाल झूले का हिलाना।
झोंपड़ा० ना० पु०, झोंपड़ी० स्त्री० मढ़ी, छप्पर का छोटा घर।
झोंपा० ना० पु० फलका गुच्छा, वाल, घिराव।
झोंरा० ना० पु० गुच्छा।
झोक० ना० स्त्री० झोंक।
झोका० ना० पु० झोंका, ठोकर, ठेस, झकोरा।
झोझ० ना० पु० खोंता, ओझ, वड़ा पट।
झोझा० ना० पु० ओझा, वड़पेटा, वड़ापेट।

झोटिंग० ना० पु० प्रेत भेद।
झोटी० ना० स्त्री० चोटी।
झोल० ना० स्त्री० कपड़े की सकोड़ वा चुन त, बच्चे।
झोला० ना० पु० थैला, अर्द्धांग।
झोली० ना० स्त्री० थैली।
झौंरा० गु० साँवला, पीला।
झौंसना० अ० क्रि० बहुत जल जाना।
झौंसा० गु० जो बहुत जलगया।
झौड़० ना० पु० झगड़ा।
झौरी० ना० स्त्री० खेत की घास।

[ट]

टक० ना० स्त्री० स्वभाव, ताक, दृष्टि।
टकटकी० ना० स्त्री० घूर, ताक।
टकना० अ० क्रि० सिलना, सिलजाना।
टकराना० स० क्रि० टक्कर खिलवाना, टक्कर मारना, अ० क्रि० टटोलना।
टकवाना० स० क्रि० सिलवाना, सिलाना।
टकसाल० ना० पु० स्थान, जहां रुपया आदि बनाया जाता है।
टकसालिया० } ना० पु० टकसाल का
टकसाली० } काम करनेहारा।
टका० ना० पु० दो पैसे।
टकाई० ना० स्त्री० सिलाई, कर।
टकी० ना० स्त्री० ताक, ढुक्की।
टकुआ० ना० पु० तकला, तकुआ।
टकैत० } गु० धनवान, मालदार।
टकैता० }
टकोर० } ना० पु० चुचकारी, चुमकारी,
टकोरा० } अति छोटा कच्चा आंब, ढोल बजाने की गति वा शब्द।
टकोरना० स० क्रि० सेंकना, ततारना।
टकौना० ना० पु० टका।
टक्कर० ना० स्त्री० टोक्कर, ठेलाठेली, शिर से शिर लड़ाना, जैसे मेढ़े लड़ाते हैं।
टखना० ना० पु० गुल्फ, घुटना।
टघलना० अ० क्रि० पिघलना।
टघलाना० स० क्रि० पिघलाना।
टंक० ना० पु० चार माशे की तौल, खड्ग।
टंकण० ना० पु० सोहागा।
टंकोर० ना० स्त्री० धनुष के रोदे का शब्द।
टंकोरना० स० क्रि० धनुष की पंच झाड़ना।
टंगना० अ० क्रि० लटकना।
टंगड़ी० ना० स्त्री० टांग, गोड़।
टच्च० गु० सूम, कृपण।
टटका० गु० नया, नवीन, ना० पु० उतारा पुनारा।
टटकी० ना० स्त्री० नई, नवीन, ताज़ी।
टटवानी० ना० स्त्री० छोटी घोड़ी।
टटिया० ना० स्त्री० टट्टी, झांप, द्वार बन्द करने को जो तृणादि की बनती है।
टटीहरा० ना० पु० } पक्षी विशेष।
टटीहरी० स्त्री० }
टटुआ० ना० पु० छोटा घोड़ा।
टटुई० ना० स्त्री० छोटी घोड़ी।
टटोलना० स० क्रि० टोया टोई करना, अँगुलियों से दबाना।
टट्टी० ना० स्त्री० चांदी, बाड़।
टट्टर० } ना० पु० बड़ी टट्टी।
टट्टा० }
टट्टी० ना० स्त्री० टटिया, फरकिया।
टट्टू० ना० पु० छोटा घोड़ा।
टण्टा० ना० पु० बखेड़ा, लड़ाई, खटा
टप० ना० पु० कूद फांद बूंद।
टपक० ना० स्त्री० पीड़ा, टपकने का शब्द
टपकना० अ० क्रि० टपटपाना, चूना, छन रिसना, टीसना।
टपका० ना० पु० पानी की बूंद, फल जो से पक कर गिरता है, यथा आंब।
टपकाना० स० क्रि० चुआना, छानना, रसा
टपजाना० अ० क्रि० भूलजाना, कूदजान
टपपड़ना० स० क्रि० औरके काम में हाथदेना

टपना॰ अ॰ क्रि॰ भूलना, कूदना।
टपाना॰ स॰ क्रि॰ भुलाना, फंदवाना, कुदवाना।
टप्पा॰ ना॰ पु॰ डाकभार, डाकघर, मैदान, जहांतक गोली जाती है, रागिनीविशेष।
टभक॰ ना॰ स्त्री॰ जो शब्द पानी गिरने से किसी गढ़े वा वर्त्तन में होता है।
टभकना॰ अ॰ क्रि॰ चूना, टभकहोना, बोलना।
टर॰ ना॰ स्त्री॰ शेखी, ऐंठ, गु॰ मतवाला, अचेत।
टरटर॰ ना॰ स्त्री॰ बकबक।
टरटराना॰ स॰ क्रि॰ बक बक करना।
टरटरी॰ ना॰ स्त्री॰ बकबकी।
टरना॰ अ॰ क्रि॰ डुलना, टलना, हटना।
टराना॰ स॰ क्रि॰ टलवाना, हटाना।
टर्रा॰ गु॰ मगरा, दुष्ट, बक्की, बलवान।
टर्राना॰ स॰ क्रि॰ बकबक करना, मगराना, ऐंठके बात करना।
टलजाना॰ } अ॰ क्रि॰ हटजाना, जाता
टलना॰ } रहना।
टलप॰ ना॰ स्त्री टुकड़ा, छांट।
टलमलाना॰ अ॰ क्रि॰ डगमगाना, ललचाना।
टलाटली॰ ना॰ स्त्री॰ मिष, हीलाबाजी।
टलाना॰ स॰ क्रि॰ हटाना, छिपाना।
टवर्ग॰ ना॰ पु॰ टकारादि पांचअक्षर।
टसक॰ ना॰ स्त्री॰ चमक, टीस।
टसकना॰ अ॰ क्रि॰ हिलना, चसकना, चटना।
टसकाना॰ स॰ क्रि॰ हिलाना, चसकाना।
टसना॰ अ॰ क्रि॰ मसकना, फटना।
टहक॰ ना॰ स्त्री॰ गांठकी पीड़ा।
टहकना॰ अ॰ क्रि॰ दुखना, पीड़ापाना।
टहटह॰ } ना॰ पु॰ सुन्दरता, नवान।
टहटहा॰ }
टहना॰ ना॰ पु॰ शाखा, डाल।
टहनी॰ ना॰ स्त्री॰ शाखा, डाली।
टहल॰ ना॰ स्त्री॰ गृहस्थी, सेवा, काम।
टहलना॰ स॰ क्रि॰ हवाखाना, बाहरफिरना।
टहलनी॰ ना॰ स्त्री॰ गृहस्थिनि, दासी, लौंडी।
टहलाना॰ स॰ क्रि॰ चलाना, फिराना, हवाखिलाना।
टहलुआ॰ ना॰ पु॰ सेवक, दास, परिश्रमी।
टहलुई॰ ना॰ स्त्री॰ दासी, लौंड़ी।
टहो॰ ना॰ पु॰ जन्मते पुत्रका शब्द।
टहोका॰ ना॰ पु॰ घूंसा, चपेटा।
टांक॰ ना॰ पु॰ टंक।
टांकना॰ स॰ क्रि॰ सीवना, लिखना।
टांका॰ ना॰ पु॰ लपकी, तेपची, सांठन, जोड़न।
टांकी॰ ना॰ स्त्री॰ चट, खसरा, कुदरा, कुल्हाड़ी।
टांकू॰ गु॰ टांकनेहारा।
टांग॰ ना॰ स्त्री॰ एंड़ीसे घुटनेतक का नाम। लटकाव।
टांगन॰ ना॰ पु॰ पहाड़ी घोड़ा विशेष।
टांगना॰ स॰ क्रि॰ लटकाना, हिलगाना।
टांगी॰ ना॰ स्त्री॰ टांकी।
टांच॰ } गु॰ हठीला, टेढ़, कुजाति, उजड्ड।
टांचड़ा॰ }
टांट॰ ना॰ स्त्री॰ चांदी।
टांठा॰ गु॰ पोढ़ा, कड़ा, ठोस, कम।
टांठाई॰ ना॰ स्त्री॰ पोढ़ाई, कड़ाई।
टांड़॰ ना॰ पु॰ मचान।
टांड़ा॰ ना॰ पु॰ खेप, वनिजार की वस्तु।
टाट॰ ना॰ पु॰ सनका विनाहुआ, विछौना, अजाड़।
टाटक॰ गु॰ टटका।
टाटा॰ ना॰ पु॰ टांटा, बड़ी टट्टी।
टाटी॰ ना॰ स्त्री॰ टट्टी।
टाड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ छोटी कुल्हाड़ी।
टानना॰ स॰ क्रि॰ तानना, खेंचना।
टाप॰ ना॰ स्त्री॰ घोड़े के खुरका शब्द, घोड़े की अगले खुरोंकी मार।
टापना॰ अ॰ क्रि॰ टापमारना, ढूंढ़ना।

टापा० ना० पु० खांचा।
टापू० ना० पु० द्वीप० जजीरह।
टाबर० ना० पु० छोटीभील।
टारना० स० क्रि० टालना।
टाल० ना० स्त्री० टालमटोल, छलकरके कान काटना अन्न वा लकड़ी आदिका ढेर, टाल, मल्लयुद्ध करनेमें छल।
टालटोल० ना० पु० टालमटोल।
टालना० स० क्रि० छल करके बातफेरना, वा बदलना वा उड़ाना, हटाना।
टालमटोल० ना० स्त्री० चकरमकर, हीला बाजी।
टाला० ना० पु० टाल।
टिकटिकी० ना० स्त्री० चिपकली।
टिकठी० ना० स्त्री० काठकी तिपाई वा चौपाई, अरथी।
टिकना० अ० क्रि० रहना, ठहरना।
टिकली० } ना० स्त्री० बिन्दी जिसको स्त्रि-
टिकुली० } यां माथेपर लगाती हैं।
टिकाऊ० गु० ठहराऊ, चलाऊ।
टिकाना० स० क्रि० रखना, ठहराना, अटकाना।
टिकाव० ना० पु० ठहराव, अटकाव।
टिकासर० ना० पु० टिकनेकी जगह, टिकाव।
टिकासा० गु० टिकनेहारा, ठहरनेवाला।
टिकिया० ना० स्त्री० बाटी, अंगाकड़ी, छोटी रोटी, किसी वस्तुको बांटके गोलाकार चपटी वस्तु बनाना।
टिकोर० ना० पु० लोबरी, लोपड़ी।
टिक्कड़० } ना० पु० अगाकड़ा, कड़ी गोल रोटी
टिक्कर० } विशेष।
टिकली० ना० स्त्री० टिकली।
टिक्की० ना० स्त्री० टिकिया।
टिघलना० अ० क्रि० पिघलना, गलना।
टिघलाना० स० क्रि० पिघलाना गलाना।
टिटकारना० स० क्रि० टिकटिक करके पशु को चलाना वा हांकना।
टिटकारी० ना० स्त्री० टिकटिक करना।
टिटिहरी० } ना० स्त्री० पक्षी विशेष।
टिट्टिभ० }
टिड्डा० ना० पु० } उड़ता कीड़ा।
टिड्डी० स्त्री० }
टिपका० ना० पु० रंगका चिह्नजो अँगुली से लगाहै।
टिप्पन० ना० पु० टीका, बिवर्ण।
टिप्पस० ना० स्त्री० अभिमान, दाव।
टिभाना० स० क्रि० प्रतिदिन थोड़ीसी जीविका देना।
टिभाव० ना० पु० प्रतिदिन थोड़ीसी जीविका।
टिमटिम० ना० पु० सर्राटा, शब्द।
टिमटिमाना० अ० क्रि० झलझलाना, जगमगाना।
टिहरा० ना० पु० छोटागांव, पुरवा।
टिहरी० ना० स्त्री० छोटीसी बस्ती।
टींट० ना० स्त्री० करील का फल।
टीक० ना० स्त्री० शिर वा गले का गहना।
टीका० ना० पु० तिलक, टिप्पन, माथे कागहना विशेष अर्थ कहना वा लिखना, ब्याहमें कन्या की ओरसे लग्नबन्धन के लिये प्रथम जोकुछ जाताहै, राज्याभिषेक।
टीटली० ना० स्त्री० औषधि विशेष।
टीड़ी० ना० स्त्री० टिड्डी।
टीप० ना० स्त्री० ऋणपत्र, तमस्सुक, तासको खेलना, स्वर उड़ाना, दबाहट।
टीपटाप० ना० स्त्री० बनावट, सजावट।
टीपना० स० क्रि० दाबना, टटोलना, निचोड़ना, बिन्दी लगाना लिखना।
टीला० ना० पु० ढाल, पहाड़ी।
टीस० ना० स्त्री० पीड़ा, टपक, धड़क।
टीसना० अ० क्रि० टीसमारना, धमकन, धड़कना।

टुक॰ गु॰ थोड़ा अल्प, ज़रा।
टुकड़ा॰ ना॰ पु॰ एक खण्ड, चिट।
टुकसा॰ गु॰ थोड़ासा।
टुंगा॰ ना॰ पु॰ छोटी पूंछ।
टुचा॰ } ना॰पु॰ लुच्चा, गुण्डा, लपका, तुच्छ।
टुंचा॰ }
टुंजा॰ ना॰ पु॰ नन्हा।
टुएटुक॰ ना॰ पु॰ स्योनावृक्ष।
टुएटुनाना॰ अ॰ क्रि॰ गुनगुनाना, धीरज से अलापना, धीरे धीरे बजाना।
टुएड॰ ना॰ पु॰ हाथकटा, डालकिटा वृक्ष।
टुएडा॰ गु॰ हाथ कटा, लूला, अपांभ।
टुण्डियाचढ़ाना॰ स॰ क्रि॰ हाथपीछे बांधना।
टुण्डी॰ ना॰ स्त्री॰ नाभि गु॰ जिस स्त्रीका हाथ कटा वा टूटाहो।
टुसकना॰ } अ॰ क्रि॰ रोकना, कूकना।
टुहुकना॰ }
टूं॰ ना॰ पु॰ वायु सड़ने का शब्द अर्थात् पादने का शब्द।
टूंगना॰ स॰ क्रि॰ चोंचियाना, चिचोरना, खुटकना।
टूंड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ नाभि, टूंट।
टूक॰ } ना॰ पु॰ टुकड़ा, ढोलक का एक शब्द।
टूका॰ }
टूट॰ ना॰ स्त्री॰ खएडन, फूटना, टोटा, लिखने में जो भूलके ऊपरलिखादिया, त्रुटि।
टूटना॰ अ॰ क्रि॰ हुमकना, दौड़ना चढ़ाई कराना, फूटना, फटना, फतहहोना, गढ़का छूटना, पक्षीका ऊपर से नीचे उतरना।
टूटा॰ गु॰ फूटा, टुकड़े भया, ना॰ पु॰ टोटा, न्यूनता।
टूम॰ ना॰ स्त्री॰ थोड़ी बात, भूषण विशेष, छतरी।
टूमटाम॰ ना॰ पु॰ कुछ थोड़ी बात।
टूसा॰ ना॰ पु॰ आकका फल, मदार का फल।
टूसी॰ ना॰ स्त्री॰ कोपल, कली।

टेंगरा॰ ना॰ पु॰ } मछली विशेष।
टेंगरी॰ स्त्री॰ }
टेंट॰ ना॰ पु॰ करील वा कपासका पक्का फल, फुल्ली।
टेंटर॰ ना॰ पु॰ फलविशेष, आंखका दीदा बढ़ा हुआ अर्थात् आंखका निकाम होजाना।
टेंटा॰ ना॰ पु॰ } करीलका बड़ा पक्काफल, व्यर्थ भाषण, कटिरोग विशेष, कटि, बैल का कांधा।
टेंटी॰ स्त्री॰ }
टेंटुआ॰ ना॰ पु॰ नरी, सांसी, नरेटी गलेकी पोंगली, हड्डी।
टेंटें॰ ना॰ पु॰ चेंचें, किलकिलाहट।
टेई॰ ना॰ स्त्री॰ आड़, थूनी, क्रि॰ पैनीकरो।
टेक॰ ना॰ स्त्री॰ थूनी, अड़, टेकनी प्रतिज्ञा।
टेकन॰ ना॰ स्त्री॰ आड़, थांभ।
टेकना॰ स॰ क्रि॰ आड़ना, थांभना, सहारा लगाना।
टेकली॰ ना॰ स्त्री॰ टेकन, थूनी।
टेकर॰ } ना॰ पु॰ टीला, ऊंचा।
टेकरा॰ }
टेढ़॰ ना॰ स्त्री॰ वक्रता, कज।
टेढ़ा॰ गु॰ वक्र जो सूधा नहीं है।
टेढ़ाई॰ ना॰ स्त्री॰ वक्रता, बांकपन, कज।
टेढ़ी॰ ना॰ स्त्री॰ गर्व, अहंकार, हट, बांकी।
टेनी॰ ना॰ स्त्री॰ छोटाडएडा जो अहीर रखतेहैं।
टेम॰ ना॰ स्त्री॰ दीपक की जलन वा लय वा जोति।
टेर॰ ना॰ स्त्री॰ स्वर, लया पुकार।
टेरना॰ अ॰ क्रि॰ पुकारना, ललकारना, अलापना।
टेलना॰ स॰ क्रि॰ पेलना, घुसड़ना।
टेव॰ ना॰ स्त्री॰ चाल, चाट, स्वभाव।
टेवाकिया॰ ना॰ स्त्री॰ छोटीटेवकी।
टेवकी॰ ना॰ स्त्री॰ थूनी, खम्भा, थम्भला।
टेवना॰ स॰ क्रि॰ बाढ़देना, बाढ़ रखना, दा रखाना।

टेवा॰ ना॰ पु॰ जन्मपत्री का देखना वा निकालना, चाट।
टेहरा॰ ना॰ पु॰ छोटागांव, पुरवा।
टेहला॰ ना॰ पु॰ विवाहकी रीति।
टोआई॰ ना॰ स्त्री॰ छुआई।
टोंटा॰ ना॰ पु॰ पटाखा,सुर्रा, पोड़, बारूतकी पुड़िया, बांसका पोढ़।
टोंटी॰ ना॰ स्त्री॰ पन्नाला, मोरी।
टोक॰ } ना॰ स्त्री॰ अटकाव, रुकाव,
टोकटाक॰ } छेड़छाड़।
टोकना॰ स॰ क्रि॰ पूछना, रोकना, डाहलगाना, बुरीदृष्टि से देखना।
टोकरा॰ ना॰ पु॰ डौरा, डलिया, झौआ।
टोकरी॰ ना॰ स्त्री॰ डौरी, डलिया।
टोकाटोकी॰ ना॰ स्त्री॰ रुकाव, पूछपांछ,छेड़छाड़।
टोटका॰ ना॰ पु॰मोहनी, लटका,वशीकरण।
टोटरू॰ ना॰ पु॰ घुघू विशेष।
टोटा॰ ना॰ पु॰ घटी, हानि, न्यूनता।
टोड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ रागिनी विशेष।
टोना॰ ना॰ पु॰ जादू, वशीकरण, स॰ क्रि॰ टटोलना।
टोनहा॰ ना॰ पु॰ नटवा, ओझा, बन्हा, जादूगर।
टोनहाई॰ }
टोनही॰ } ना॰ स्त्री॰ नटिनी, जादूगरनी।
टोनहैया॰ }
टोप॰ } ना॰ पु॰ कानतक घिरढकने का व-
टोपा॰ } स्त्र विशेष।
टोपी॰ ना॰ स्त्री॰ घिरढकने का वस्त्र विशेष, कुलाह।
टोरा॰ ना॰ पु॰ भीतिमें पानीके बचावकेलिये घाड़लगाकर छाना अर्थात् छज्जा निकालने की वस्तु, तोड़ा।
टोल॰ ना॰ स्त्री॰ सभा, संगति।
टोला॰ ना॰ पु॰ खंड, बस्ती या मुहल्ला।
टोली॰ ना॰ स्त्री॰ टोल, समूह।
टोहना॰ स॰ क्रि॰ ढूंढ़ना, टटोलना।
टोना॰ ना॰ पु॰ टोनहा।

[ठ]

ठई॰ अ॰ क्रि॰ ठहराई मुकररकी।
ठकठक॰ ना॰ पु॰ बहुतपरिश्रम का कार्य्य, गूढ़ता, शब्द विशेष।
ठकठकाना॰ स॰ क्रि॰ ठोंकना, खटखटाना।
ठकठकिया॰ ना॰ पु॰ बखेड़िया, झगड़ालू।
ठकठला॰ ना॰ पु॰ धक्कापक्की, झगड़ा, बखेड़ा।
ठकठौआ॰ ना॰ स्त्री॰ पनसोई।
ठकुरसोहाती॰ गु॰ मुखदेखी बातकहना। श्रोताके मन भावित वार्त्ता करना।
ठकुराई॰ ना॰ स्त्री॰ ईश्वरता,प्रधानता, राज्य।
ठकुरायन॰ ना॰ स्त्री॰ ठाकुरकी स्त्री, रानी।
ठग॰ ना॰ पु॰ गंठिकटा, चोर,प्रतारक,धोखा देनेहारा।
ठगई॰ ना॰ स्त्री॰ प्रतारण, चोरी, ठगाई।
ठगना॰ स॰ क्रि॰ छलना, चोराना,धोखादेना।
ठगनी॰ ना॰ स्त्री॰ ठगकी स्त्री, चोट्टी।
ठगाई॰ ना॰ स्त्री॰ प्रतारण, चोरी, छल।
ठगाना॰ स॰ क्रि॰ छलाना, चोरीकरवाना।
ठगिन॰ ना॰ स्त्री॰ ठगिनी।
ठगिया॰ ना॰ पु॰ ठग,प्रतारक, चोर,छली।
ठगौरी॰ ना॰ स्त्री॰ ठगई।
ठचरा॰ ना॰ पु॰ बखेड़ा, झगड़ा।
ठठ॰ ना॰ पु॰ भीड़, मंडली।
ठठक॰ ना॰ स्त्री रुकाव, अटकाव, डर। डिगाव।
ठठकना॰ अ॰ क्रि॰ रुकना,अटकना आश्चर्य में हो जाना, डिगना।
ठठना॰ स॰ क्रि॰ बनाना, सजना, दुरुस्तकरना, अ॰ क्रि॰ पिटना,मारे जाना।
ठठरा॰ ना॰ पु॰ आड़, घेरा।
ठठरी॰ ना॰ स्त्री॰ टाट, रथी,दुर्बल शरीर

ठठाना० स० क्रि० पीटना, मारना, कूटना, दुखमें अपना शिर पीटना, सजाना।
ठठेरा० ना० पु० कसेरा, जातिविशेष।
ठठेरिन०, ठठेरी० } ना० स्त्री० ठठेरेकी स्त्री।
ठठोर०, ठठोल० } गु० हंसोड़, ठट्टाबाज़।
ठठोली० ना० स्त्री० परिहास, हांसी।
ठट्ठ० ना० पु० ठठ।
ठट्ठा० ना० पु० परिहास, खिल्ली।
ठट्ठा० ना० पु० गुड्डीके बीचका काष्ठ, मुड्डा।
ठण्ड० ना० स्त्री० शीत, जाड़ा, हिम।
ठण्डक० ना० स्त्री० शीतलता, सरदी।
ठण्डा० गु० शीतल, सर्द।
ठण्डाई० ना० स्त्री० शीतलता, ठण्डीऔषधि, जुड़ाई, बनाईहुई भंग।
ठण्डी० ना० स्त्री० शीतल।
ठण्ढा० गु० ठण्डा।
ठनकना० अ० क्रि० टीसना, टपकना, झनकना।
ठनठनाना० अ० क्रि० झनझनाना, झनकना।
ठनाक० ना० पु० झनक, झनकार।
ठन्ना० अ० क्रि० ठहरना, जचना।
ठपना० अ० क्रि० छपना, छपजाना, भरजाना।
ठप्पा० ना० पु० छापनेका यंत्र, सांचा, सिक्का, ठस्सा।
ठमकना० अ० क्रि० मकड़ाकर चलना।
ठरन० ना० स्त्री० बहुतजाड़ा, बड़ीसर्दी।
ठरिया० ना० पु० माटीका हुक्का विशेष।
ठर्रा० ना० पु० मादक वस्तु विशेष, अ० क्रि० ठठुरजाना।
ठवन० ना० स्त्री० चाल, उठनेकीरीति।
ठसक० ना० स्त्री० महत, पति, देखाव, सजाव।
ठसकना० अ० क्रि० टुसकना, स० क्रि० पटकना।
ठसका० ना० पु० पटकी, अहंकार।
ठसनी० ना० स्त्री० ठांसनेकीवस्तु।
ठसाठस० गु० कचाकच, मचामच, गचागच।
ठस्सा० ना० पु० अहंकार, सांचा, ढांचा।
ठहरठहर० गु० कलहना।
ठहरना० अ० क्रि० रुकना, रहना, ठीकहोना, निपटना।
ठहराव० ना० पु० रुकाव, निपटाव।
ठहराना० स० क्रि० रखना, रोकना, निपटाना।
ठहाका० ना० पु० धमाका, भदाका, भड़ाका।
ठां०, ठांव० } ना० पु० स्थान, जगह।
ठांसना० स० क्रि० ठूंसना घुसेड़ना।
ठाई० ना० स्त्री० ठांव, ठौर।
ठाउ० ना० पु० ठांव, ठौर।
ठाकुर० ना० पु० ईश्वर, देवता, शालग्राम, मूर्तिदेव, पति, राजा, नाई।
ठाकुरद्वारा० ना० पु० देवालय, चौहरा।

ठाठ०, ठाट० } ना० पु० ठटरी, बैंताव, चुकौता, भड़क, भीड़भाड़, समूह, रचना।
ठाड़ा० गु० खड़ा, सीधा जो बेड़ानहीं।
ठाढ़० गु० ऊंचा, औघट, खड़ा।
ठाढ़ा०, ठाढ़ी० } गु० खड़ा, खड़ी।
ठानना० स० क्रि० मनलगाना, ठहराना, निश्चय करना।
ठाला० गु० खाली, कार्य्य रहित समय।
ठाहर० ना० पु० ठिकाना, जगह।
ठिकरा० ना० पु० फूटे वर्त्तनका टुकड़ा, ठीकरा।
ठिकाना० ना० पु० स्थान, वास, छोर, सिवाना।
ठिकानी० गु० ठिकाने वाला, ठिहारा।
ठिंगना० गु० नाटा, छोटा, वासन, बौटा।
ठिठक० ना० स्त्री० आश्चर्य में होना, भय वश होना।
ठिठकना० अ० क्रि० भयवश होकर वा आश्चर्यित होकर खड़ा होना।

ठिठरना० अ० क्रि० जमना, ठंढ होना, अकड़जाना ।

ठिठरा० गु० अकड़ा शून्य, जड़ाया हुआ ।

ठिठराहट०
ठिठर } ना० स्त्री० टण्डक, अकड़ाहट ।

ठिठुरना० अ० क्रि० ठिठरना ।

ठिठुरा० गु० ठिठरा ।

ठिलिया० ना० स्त्री० घड़ा, गगरी ।

ठीक० गु० शुद्ध, पूरा, योग्य, सत्य, उचित, अदाता, लीवड़, ना० पु० जोड़ ।

ठीकठाक० गु० शुद्ध, योग्य, दुरुस्त ।

ठीकमठाक० अव्य० शुद्धतासे ।

ठीकरा० ना० पु० ठिकरा ।

ठीकरी० ना० स्त्री छोट ठिकरा, गिटकी, योनि में स्थान विशेष ।

ठीका० ना० पु० भाड़ा, चुकौता, इजारह ।

ठुकराना० स० क्रि० ठोकर मारना ।

ठुर्री० ना० स्त्री० ठोढ़ी, जोन्हरी वा मखाना जो भूननेसे खिला नहीं अर्थात् लावा नहीं भया ।

ठुनुक० ना० स्त्री० सिसक ।

ठुनुकना० अ० क्रि० सिसकना,

ठुमक० ना० स्त्री० सुन्दरचालसे चलन, मटक

ठुमकना० अ० क्रि० सुडौल से चलना, अकड़ से चलना ।

ठुपका० गु० छोटा, नाटा, बांटा ।

ठुमकी० गु० आलस्यी, ठिंगनी, ना० स्त्री० पतंग को उड़ा के खिलाना ।

ठुसकना० अ० क्रि० हवा छोड़ना, पादना, धीमे धीमे रोना ।

ठुसकी० ना० स्त्री० शब्दरहित वायु को छोड़ना ।

ठुसाना० स० क्रि० ठसाना, ठांसना ।

ठूंठ० ना० पु० पत्ररहित तोड़ीहुई डाली वा पात पात रहित वृक्ष, टुण्ड ।

ठूंठा०
ठूंठिया० } गु० टुण्डा, वृक्ष जिसकी डालियां काटी गई, सूखा वृक्ष ।

ठूंठी० ना० स्त्री० खूंटी, अनाजकी ।

ठेवुना० ना० पु० ठेवना ।

ठेंगा० ना० पु० लाठी, अंगुष्ठ, लिंग ।

ठेंगाबाजना० स० क्रि० बिगाड़ना ।

ठेंठ० गु० निपट, चोखा, केवल, निरा ।

ठेंठी० ना० स्त्री० कान का मैल, डट्टा, धोती ।

ठेक० ना० स्त्री० टेकनी, झाड़, बड़ाबोरा जो अन्न से भरा है ।

ठेका० ना० पु० टट्टा, ठीका, इजारह ।

ठेकी० ना० स्त्री० शिरसे बोझ उतारके सुस्ताने का स्थान, जहां अन्न वा लकड़ी का गंज है ।

ठेई० ना० स्त्री० टट्टा ।

ठेलना० स० क्रि० ढकेलना, रेलना, झोंकना, हटाना ।

ठेला० ना० पु० धक्का ।

ठेलाठेली० ना० स्त्री० धक्का धक्की ।

ठेवना० ना० पु० घुटना, जानु ।

ठेस० ना० स्त्री० ठोकर, चपेट, झोंक ।

ठेसना० स० क्रि० छेदना, ठोकरलगाना, ठांसना ।

ठेसरा० ना० पु० नाकचढ़ी ।

ठोंकना० स० क्रि० मारना, गाड़ना, अंगुली से बजाना ।

ठोंग० ना० स्त्री० चोंच वा अंगुली से मारना ।

ठोंगना०
ठोंगाना० } स० क्रि० घोंचियाना, चिन्होरना ।

ठोंक० ना० स्त्री० चोंच, ठोर ।

ठोक० ना० स्त्री० मार, कूट, ठोकने का शब्द ।

ठोकर० ना० स्त्री० ठेस ठेसलगने की बस्तु, पांवकी हूल ।

ठोढ़ी० ना० स्त्री० ठुड्डी ।

ठोल० ना० स्त्री० चोंच ।

ठोला० ना० पु० शुकादिकेनिमित्तपात्र जिस में दानापानी रखते हैं, अंगुलियों की गांठ ।

ठोस० गु० टांठा, जो खोखला नहीं है।
ठोसना० स० क्रि० ठांसना।
ठोसाई० ना० स्त्री० टांठाई, दृढ़ता।
ठौर० ना० स्त्री० स्थान, जगह।

[ड]

डकराना० अ० क्रि० कूकमारके रोना।
डकार० ना० स्त्री० उदगार, आरोग्य।
डकारना० अ० क्रि० ढिकारना, हूंकारना और पचाजाना।
डकैत० ना० पु० डाकू, चोर, बटमार।
डकैती० ना० स्त्री० चोरी, बटमारी, डाका।
डकौत० } ना० पु० वर्णसंकरकीजाति विशेष, जिसकाबाप ब्राह्मण और
डकौतिया० } महतारी ग्वालिनि थी।
डग० ना० पु० चलावा, फाल, पद, डेग।
डगडगाना० अ० क्रि० हिलना, चमचमाहट से चलना।
डगना० अ० क्रि० हिलना, डिगना।
डगमग० गु० चंचल, चलायमान।
डगमगाना० अ० क्रि० खड़खड़ाना, हिलना।
डगर० ना० स्त्री० मार्ग, सड़क, पैंड़ा।
डगरना० अ० क्रि० हिलना, फिरना।
डगरा० ना० पु० बांसका बनायाहुआ पात्र विशेष।
डग्गा० ना० पु० दुर्ब्बल घोड़ा विशेष।
डंक० ना० पु० चमक, बिच्छू आदि का विषयुत कांटा।
डंका० ना० पु० ढक्का, धौंसा, नक्कारह।
डंकिनी० ना० स्त्री० डाकिनी।
डंकियाना० स० क्रि० डंकमारना, चमकना।
डंकीला० गु० जिस जंतु के डंक हो।
डटना० अ० क्रि० अड़ना, भिड़ना, तकना, बनना।
डटैया० ना० पु० डटनेवाला।
डढ़ना० अ० क्रि० जलजाना, भुनजाना।
डढ़मुण्डा० गु० दाढ़ीरहित।
डढ़ियल० गु० दाढ़ीवाला।
डढुआ० } गु० जलाहुआ, जलगया।
डढ़ोई० }
डण्ड० ना० पु० बाहु, भुजा, व्यायाम करना, साधन विशेष, दंड।
डण्डवत० ना० स्त्री० दण्डवत्, प्रणाम विशेष, पायँलागी।
डण्डा० ना० पु० सोंटा, सीढ़ीका पाया, दंडा।
डण्डिया० ना० पु० स्त्रियों के पहिरनेका वस्त्र विशेष और बाजारका कर उगाहनेहारा।
डण्डी० ना० स्त्री० बेंटी, बेंट, तराजू के पलड़ों में लगानेका काष्ठ, संन्यासी, हरसंघाड़ आदिकी नली, डण्डी।
डंडीर० ना० स्त्री० धारी, लकीर, लीख।
डपटना० अ० क्रि० पुकारना, डाटना, सरपट दौड़ना।
डफ० ना० पु० बाजा विशेष।
डफारना० अ० क्रि० कूकमारना, बिलखना।
डफाली० ना० पु० डफ बजानेहारा।
डब० ना० पु० बल, पराक्रम, जेब, चमड़ा जिस से कुप्पा बनाते हैं।
डबका० ना० पु० टटका, कूपकाजल, गु० मोटा।
डबडबाना० अ० क्रि० भरना, जैसे आंखें आंशू से भरआती है।
डबरा० ना० पु० सीलभूमि, निवार, छपरी।
डबरिया० गु० खञ्जा, बांयाहाथा, वामहस्त्या।
डबोना० स० क्रि० डुबाना।
डब्बा० ना० पु० बड़ी डिबिया।
डब्बू० ना० पु० लोहेका कर्च्छी।
डमरुआ० ना० पु० घुटनाकी गांठि।
डमरु० ना० पु० बाजा विशेष।
डमरुमध्य० ना० पु० डमरुका मध्यभाग, खाकनाय जो अपने से दो बड़े स्थलके भागों को मिलावे।
डर० ना० पु० भय, भीत, शंका।
डरना० } अ० क्रि० भयखाना।
डरपना० }

डरपोक० गु० डरने वाला, भयमान् ।
डरवैया० गु० भयमान्, हेठा, डरपोक ।
डराऊ० गु० भयंकर ।
डराक० गु० भयमान् ।
डराना० } स० क्रि० भय देना, भय खिलाना ।
डरावना० }
डरी० ना० स्त्री० मांस की बोटी, छोटाटुकड़ा ढेला ।
डरीला० गु० मांस बोटियों वाला ।
डरौना० गु० डराऊ ।
डलवा० ना० पु० टोकरा ।
डलवाना० स० क्रि० झोंकवाना, गिरवाना, घुसड़ाना ।
डला० ना० पु० बड़ा टुकड़ा वा ढेला, टोकरा ।
डलिया० ना० स्त्री० छोटी टोकरी ।
डली० ना० स्त्री० छोटा टुकड़ा वा ढेला, सुपारी ।
डस० ना० स्त्री० तराजू की रस्सी, दशा ।
डसना० स० क्रि० काटना, चमकना, डंकियाना ।
डसौना० ना० पु० बिछौना ।
डहक० ना० पु० गुफा, खोह, चोरगड़हा, लालच, बिगाड़, डींक ।
डहकना० अ० क्रि० डींकना, लालच करना, बिगड़ना ।
डहकाना० स० क्रि० निराशकरना, ललचाना, बिगाड़ना ।
डहडहा० गु० प्रफुल्लित, खिलाहुआ, चैतन्य ।
डहडहाना० अ० क्रि० खिलना, फूलना ।
डांक० ना० पु० जगजगा, बिच्छू आदिकाडंक
डांग० ना० स्त्री० चोटी, पहाड़ की चोटी ।
डांगर० गु० दुर्बल, ना० पु० दुर्बलपशु, मूली का फूला हुआ पत्ता ।
डांटना० स० क्रि० ताड़न करना, घुड़कना ।
डांठल० ना० पु० } डण्डी,
डांठी० ना० स्त्री० } गांठ ।
डांड० ना० पु० बदला, दंड, ताड़ना, नाव खेवने का अस्त्र, चप्पू, रीढ़, डण्डीर ।
डांड़ना० स० क्रि० बदलालेना, दण्ड लेना ।
डांड़ा० ना० पु० मेंड़, सिवाना, धूरा ।
डांड़ी० ना० स्त्री० खेवनेहारा, खेवैया ।
डांमाडोल० ना० पु० इधरसे उधर खड़ना।
डांवरू० ना० पु० शेरका बच्चा ।
डांस० ना० पु० डंक, मच्छड़ ।
डाक० ना० स्त्री० टप्पा, अन्तररहित वमन, डाकिनीका पति, डाका, डाक ।
डाकना० स० क्रि० वमनकरना, उछालकरना ।
डाका० ना० पु० चोरोंका धावा ।
डाकिन्० } ना० स्त्री० डायन, चुड़ैल, योगिनी भेद ।
डाकिनी० }
डाकिया० ना० पु० डाकू, डाक लेजानेवाला ।
डाकी० गु० खाऊ, पेटू ।
डाकू० ना० पु० डकैत, चोर, बटमार ।
डाट० ना० स्त्री० घुड़क, धमक, ठठ्ठी ।
डाटना० स० क्रि० डांटना, क्रोध से देखना ।
डाढ़० ना० स्त्री० पिछलेदांत ।
डाढ़ी० ना० स्त्री० ठुड्डी परके बाल ।
डाब० ना० पु० परतला, कच्चा नारियल, तृण विशेष ।
डाबर० ना० पु० हाथ धोनेका पात्र, गोल तालाब, झाबर ।
डाभ० ना० पु० कुशा, डाब, दर्भ ।
डाभर० ना० पु० धूना, राल ।
डायन्० ना० स्त्री० डाकिनी ।
डार० ना० स्त्री० डाली, डाल ।
डारना० स० क्रि० डालना ।
डारिम० ना० पु० दाड़िम, अनार फल ।
डाल० ना० स्त्री० डाली, शाखा, टहनी ।
डालना० स० क्रि० फेंकना, घुसेड़ना, झोंकना ।
डाला० ना० पु० डोला, बड़ीडाली ।
डाली० ना० स्त्री० टहनी, शाखा फलादि का भेद, पुष्पादि रखने के लिये बांसका पात्र ।

डासन० ना० पु० बिछौना।
डासना० स० क्रि० बिछाना।
डाह० ना० पु० द्रोह, द्वेष, पेटमेंआगिपड़ना।
डाहना० अ० क्रि० बैरीहोना, द्वेषीबनना।
डाही० ना० स्त्री० द्रोही, द्वेषी, कलेजेपर आगि जलना, मंदाग्नि।
डिगना० अ० क्रि० हिलना, लहकना, हटना, टलना, चलायमान होना।
डिगाना० स० क्रि० हिलाना, चलाना।
डिठना० स० क्रि० देखना, ढुकीलगाना।
डिठियारा० गु० देखनेवाला, द्रष्टा।
डिण्डर० ना० पु० समुद्रफेन।
डिण्डुभ० ना० पु० सांप।
डिण्डिम० ना० स्त्री० डमरू।
डिबिया० ना० स्त्री० ढकने समेत काठकागोल पात्र विशेष।
डिब्बा० ना० पु० बड़ीडिबिया।
डिब्बी० ना० स्त्री० डिबिया।
डिम्भ० ना० पु० दम्भ, पाखण्ड, अहंकार।
डिम्भी० गु० पाखण्डी, दम्भी।
डींग० ना० पु० बड़ाई, अपनी बड़ाई।
डींगमारना० अ० क्रि० निज बड़ाई करना।
डीठ०
डीठि० } ना० स्त्री० दृष्टि, नज़र।
डील० ना० पु० तनु, कद।
डीला० ना० पु० ढेला, मिट्टी का टुकड़ा।
डीह० ना० पु० खेड़ा, उजाड़ गांव।
डीहा० ना० पु० टीला।
डुक० ना० पु० मुक्का, घूसा।
डुकरवा० ना० पु० बुढ़वा, बुड्ढा।
डुकरिया० ना० स्त्री० बुढ़िया।
डुगडुगाना० अ० क्रि० डंका बजाना, तिमतिमाना।
डुबकी० ना० स्त्री० बुड़की, गोता।
डुबाना० स० क्रि० बोरना, डुबोना।
डुबाव० ना० पु० जलस्थान जो बूड़ने के योग्य है।
डुबोना० स० क्रि० बोरना, डुबाना।
डुरियाना० स० क्रि० फिराना, रस्सी में बांध के ले चलना।
डुलना० अ० क्रि० हिलना, चलना।
डुलाना० स० क्रि० हिलाना, चलाना।
डूंगर० ना० पु० पहाड़, वृक्षादि, ब्रजविलासे यथा, चरणही में सब खोदि बहावे, डूंगर को घरनाम मिटावे।
डूब० ना० पु० डुबकी।
डूबना० अ० क्रि० डुबकी मारना, बूड़ना, उछड़ना, चिन्ता में होना।
डूबा० गु० बूड़ाभया।
डेग० ना० पु० डग, फलास।
डेढ़० गु० एक और आधा १½।
डेढ़गति० ना० स्त्री० नाच विशेष।
डेरा० ना० पु० देरा, घर, तम्बू, गु० भेंगा।
डेल०
डेला० } ना० पु० ढेला।
डेवढ़ा० गु० एक और आधा, डेढ़गुणा।
डेवढ़ाना० स० क्रि० डेवढ़ा करना वा लेना।
डेवढ़ी० ना० स्त्री० देहली।
डेहुड़० ना० स्त्री० बन्दूकों की बाढ़ि दग़ना।
डेहुड़ी० ना० स्त्री० डेवढ़ी।
डैन० ना० पु० पंख, पक्ष।
डैना० ना० पु० डाल।
डोई० ना० स्त्री० काठ की कर्छी।
डोंगा० ना० पु०
डोंगी० स्त्री० } छोटी एक काठ की नाव।
डोड़ी० ना० स्त्री० ढिंढोरा।
डोरा० ना० पु० दो मुख का सांप।
डोकर०
डोकरा० } गु० बुड्ढा, बूढ़ा।
डोकरी० ना० स्त्री० बुड्ढी।
डोब० ना० पु० डूब।
डोबा० ना० पु० ताल, पोखरा, मूर्च्छा।

डोम० } नां० पु० जाति विशेष।
डोमड़ा० }
डोमिनी० नां० स्त्री० डोम की स्त्री।
डोर० नां० स्त्री० रस्सी।
डोरा० नां० पु० सीवने का सूत, रस्सा, धागा, धार, लगाव।
डोरिया० नां० पु० दूसी, मालदई, कपड़ा विशेष।
डोरी० नां० स्त्री० रस्सी।
डोल० नां० पु० पानी भरनेकेलिये लोहे वा चमड़ेका पात्र विशेष, जन्माष्टमी में कृष्ण जन्मके लिये मण्डप विशेष।
डोलची० नां० स्त्री० छोटा डोल।
डोलना० अ० क्रि० हिलना, टलना, फिरना। झूलना।
डोला० नां० पु० पालकी विशेष।
डोली० नां० स्त्री० पालकी विशेष, जो स्त्रियों के लिये है
डौंजा० नां० पु० गर्गज, मचान।
डौंड़ी० नां० स्त्री० डौंड़ी, मनादी।
डौढ़ी० नां० स्त्री० डेवढ़ी ड्योढ़ी, गु० ड्योढ़ा
डौल० नां० पु० प्रकार, ढब, ब्योंत, स्वरूप, आकार।
ड्योढ़ा० गु० डेवढ़ा।
ड्योढ़ी नां० स्त्री० डेवढ़ी, गु० डेढ़गुणा।

[ढ]

ढक० नां० पु० तौल विशेष
ढकना० स० क्रि० ढपना, छुपना, नां० पु० ढापने की वस्तु विशेष।
ढकनी० नां० स्त्री० चपनी।
ढकार० नां० स्त्री० ढरार, डकार।
ढकेल० नां० पु० रेल धक्का।
ढकेलना० स० क्रि० ठेलना, रेलना, झोंकना।
ढकेल० नां० पु० ढकेलने हारा।
ढक्का० नां० पु० बाजा विशेष।
ढंग० नां० पु० चाल, लक्षण, निशान।
ढट्टा० नां० पु० टेपी।
ढड़कौवा० नां० पु० जंगलीकौआ, ढालू।
ढड़्‌वा० नां० पु० पक्षी विशेष।
ढण्ढोरना० स० क्रि० ढूंढ़ना।
ढण्ढोरा० नां० पु० राजा की ओरसे कोईआज्ञा सुनाने को बाजा बजा के कहाना।
ढण्ढोरिया० नां० पु० ढंढोरा बजानेहारा।
ढनमनना० अ० क्रि० गिरपड़ना।
ढनमनी० गु० स्त्री० गिरपड़ी हुई।
ढपढपाना० स० क्रि० ढोलको पीटना।
ढपना० अ० क्रि० छिपना।
ढब० नां० पु० डौल, रूप, चाल, रीति, बनावट, हथौटी।
ढबरा० गु० गदला, मैला।
ढबीला० गु० सजीला, सुडौल।
ढबुआ० नां० पु० पैसा।
ढमलाना० अ० क्रि० डगराना।
ढलकना० अ० क्रि० डगरना, फिरना, बहना।
ढमका० गु० चौंधना, झक्का, छलका।
ढलकाना० स० क्रि० औंधाना, बहाना।
ढलना० अ० क्रि० गिरना, पिछलना बीटना, छलकना, डगरना, भुकना, भरजाना।
ढलमलाना० अ० क्रि० डगमगाना।
ढलाना० स० क्रि० सांचेमें डालना, बहाना।
ढलैत० नां० पु० ढाल तलवार बांधनेहारा।
ढवाना० स० क्रि० गिरवाना, उजड़वाना।
ढहना० } अ० क्रि० गिरपड़ना, उजड़ना।
ढहपड़ना० }
ढाई० गु० अढ़ाई २ $\frac{1}{2}$।
ढांकना० स० क्रि० ढांपना, छुपाना।
ढांग० नां० स्त्री० कन्दला, शिखर।
ढांचा० नां० पु० ठाट, घर, सांचा, खाट का घेरा।
ढांपना० स० क्रि० ढांकना, छुपाना।
ढांसना० स० क्रि० दोषदेना।
ढांसा० नां० पु० लिम, दोष।

ढाक॰ ना॰ पु॰ पलाशकावृक्ष, मुहरत, कुपाव, सांपका विष उतारने में एक प्रकारका बाजा।
ढाका॰ ना॰ पु॰ बंगालेकानगर विशेष।
ढाटा॰ ना॰ पु॰ डाढ़ीबन्धन, ढट्ठा।
ढाटी॰ ना॰ स्त्री॰ कसन, यन्त्रणा, फांदा जो घोड़े के मुखपर बांधते हैं।
ढाढस॰ ना॰ स्त्री॰ धीरज, सूरमापन, दिलासा, शान्ति, भरोसा।
ढाढ़िन॰ ना॰ स्त्री॰ ढाढ़ी की स्त्री।
ढाढी॰ ना॰ पु॰ जाति विशेष जो बजाते और गाते हैं।
ढाना॰ स॰ क्रि॰ गिराना, उजाड़ना।
ढाबर॰ गु॰ मैला, गंदला।
ढाबा॰ ना॰ पु॰ जाल, ओरी, ओलती।
ढार॰ ना॰ स्त्री॰ भांति, कानका गहना विशेष।
ढारना॰ स॰ क्रि॰ ढालना।
ढारी॰ गु॰ भरीहुई।
ढारू॰ गु॰ ढालू।
ढाल॰ ना॰ पु॰ उतार ना॰ स्त्री॰ फरी।
ढालना॰ स॰ क्रि॰ सांचेमें उतारना, औंधाना, बिगाड़ना।
ढालवां॰ गु॰ उतारू, जो सांचेमें उतारागया
ढालू॰ गु॰ उतारू, बेंड़ा बिगाड़ू, सांचे का उतारना।
ढाहना॰ स॰ क्रि॰ गिराना, उजाड़ना।
ढाहा॰ ना॰ पु॰ नदीका कराड़ा।
ढिग॰ ना॰ स्त्री॰ पास, समीप।
ढिठाई॰ ना॰ स्त्री॰ चंचलता, गुस्ताखी।
ढिढ़िम॰ ना॰ पु॰ टटीहरी, पक्षी।
ढिबका॰ ना॰ पु॰ उभार, गुमड़ा।
ढिमढिमी॰ ना॰ स्त्री॰ खंजरी विशेष।
ढिल्लड़॰ / ढिल्लर॰ } गु॰ आलसी, सुस्त।
ढीठ॰ / ढीठा॰ } गु॰ चंचल, निडर, बेअदब, धींताल मगरा।
ढिठौंहे॰ गु॰ धींताली वा चंचलता से।
ढिल॰ ना॰ स्त्री॰ आसक्त, बिलंब, देर, छूट।
ढीलाई॰ ना॰ स्त्री॰ शिथिलता, आलस्य।
ढीहा॰ ना॰ पु॰ टीला।
ढुकना॰ अ॰ क्रि॰ झुकना, शिरझुकाना।
ढुक्की॰ ना॰ स्त्री॰ ताक।
ढरना॰ अ॰ क्रि॰ फिरना, लुढ़कना।
ढुलना॰ अ॰ क्रि॰ ढुलना, ढरना, मरना।
ढुलाई॰ ना॰ स्त्री॰ उठवानेका पैसा वाकाम।
ढुलवाना॰ / ढुलाना॰ } स॰ क्रि॰ उठवाना, ढलकाना।
ढूआ॰ ना॰ पु॰ तूदा, मेंड़, मिट्टीका पिण्ड
ढूंड़ढांड़॰ ना॰ पु॰ खोज, झाड़ी झूड़ी।
ढूंढ़न॰ ना॰ पु॰ खोज।
ढूंढ़ना॰ स॰ क्रि॰ खोजना, तलाश करना।
ढूंढार॰ ना॰ पु॰ देशविशेष।
ढूंढ़िया॰ ना॰ पु॰ जैनलोगों में भिखारी, गु॰ ढूंढ़नेवाला ढुंढ़ाव।
ढूक॰ ना॰ स्त्री॰ ढुक्की, ताक, पैठ।
ढूकना॰ अ॰ क्रि॰ बन्दकरना, सूचना छिपके पास आना, पैठना।
ढूसर॰ ना॰ पु॰ जातिविशेष।
ढेकली॰ ना॰ स्त्री॰ कूपसे जल निकालने का यन्त्र।
ढेंका॰ ना॰ पु॰ / ढेंकी॰ ना॰ स्त्री॰ } कूटनेका यन्त्र।
ढेंड़स॰ ना॰ पु॰ तरकारीविशेष।
ढेंड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ पोस्ताका फूल।
ढेंढ़ा॰ ना॰ पु॰ गर्भ, गर्भता, बड़ापेट, दोनों पैरोंकाबीच, गदरा
ढेंक॰ ना॰ पु॰ पक्षी विशेष।
ढेकुली॰ ना॰ स्त्री॰ रहटा, चरखी।
ढेढ़॰ ना॰ पु॰ चमारकीजाति विशेष, कौआ।
ढेढ़ी॰ ना॰ स्त्री॰ कानका गहना विशेष।
ढेर॰ ना॰ पु॰ रात, टाल, बहुतात।
ढेरा॰ ना॰ पु॰ बेंगा, जिसमें बाधी ऐंठते हैं।
ढेरी॰ ना॰ स्त्री॰ छोटा ढेर।

ढेला० ना० पु० माटीकालोंदा।
ढेलाचौथ० ना० स्त्री० भादौं की चौथ।
ढैया० ना० स्त्री० अढ़ैया।
ढैयाटेकर गु० जो उजड़गया।
ढोंवा० ना० पु० पर्व वा त्योहार में फलवाफूल जो छोटे लोग लातेहैं।
ढोक० ना० स्त्री० दण्डवत्, पियास।
ढोकना० सं० क्रि० पीना घूंटना।
ढोका० ना० पु० पतथर आदिका टुकड़ा, ढेर।
ढोटा० ना० पु० लड़का।
ढोना स० क्रि० लेजाना, उठाना।
ढोर० ना० पु० गायगोरू।
ढोरा० ना० पु० ताज़ियाजोमुसलमान वनातेहैं।
ढोरी० ना० स्त्री० ढोरी चोंप।
ढोल० ना० पु० बाजा विशेष।
ढोलक० ना० पु० छोटाढोल।
ढोलकिया० ना० पु० ढोलबजानेहारा।
ढोलकी ना० स्त्री० छोटाढोल।
ढोलन० ना० पु० प्यारा, रसिया०।
ढोलना० ना० पु० ढोल के समानयन्त्र विशेष।
ढोला० ना० पु० छोकरा, रागविशेष।
ढोलिया० } ना० पु० ढोलवजाने हारा।
ढोलैत० }
ढोली० ना० स्त्री० दोसौ पानका परिमाण।
ढोंचा० गु० साढ़ेचार ४½।
ढोरी० ना० स्त्री० डोरी, दहक, चोंप।

[त]

तईं० अव्य० तलक, लग, ना० स्त्री० दृष्टि, ताक।
तऊ० अव्य० तौभी, तथापि, तदपि।
तक० अव्य० तलक, लग, ना० स्त्री० दृष्टिताक, तराजू, तखड़ी।
तकतक० ना० पु० पशु आदि चलाने का शब्द।
तकना० स० क्रि० ताक लगाना, अ० क्रि० दृष्टि देना।
तकला० ना० पु० तकुआ।
तकली० ना० स्त्री० अटेन, परेता।
तकवाहा० ना० पु० रक्षक, चौकीदार, पहरू।
तकाना० स० क्रि० डुबकी लगाना, लखाना।
तकिया० ना० स्त्री० पु० सिरहने की वस्तु विशेष
तकुआ० ना० पु० सूत कातने के लिये लोहे की शलाका जो चरखे में लगती है।
तक्र० ना० पु० मट्ठा, छाछ।
तखड़ी० } ना० स्त्री० तुला, तराजू।
तखरी० }
तखान० ना० स्त्री० बढ़ई।
तगण० ना० पु० जिसके अन्तका अक्षर लघु होता है, गण विशेष।
तगना० स० क्रि० तागा डालना।
तगाई० ना० स्त्री सिलाई, सिलाईका पैसा।
तगाना० स० क्रि० तागा डलाना, सिलाना।
तग्गा० ना० पु० सीने के लिये बनाया हुआ सूत।
तगड़ी० ना० स्त्री० करधनी।
तंगा० ना० पु० दो पैसा।
तचना० अ० क्रि० गर्म होना।
तचाना० स० क्रि० गर्म करना वा कराना।
तच्छरीर० ना० पु० उसका शरीर।
तज० ना० पु० औषधि, वृक्ष विशेष।
तजन० ना० स्त्री०, छोड़न, त्यागन।
तजना० स० क्रि० त्यागना, छोड़ना।
तजिय० अव्य० छोड़िय।
तज्जन० ना० पु० उसका मनुष्य।
तट० ना० पु० तीर, पास, किनारा।
तटस्थ० गु० तीरवासी।
तटिनी० ना० स्त्री० नदी।
तट्टीका० ना० पु० उसका टीका।
तड़० ना० पु० पक्ष।
तड़क० ना० स्त्री तर्क, टेढ़, आड़।
तड़कना० अ० क्रि० फटना, फूटना।
तड़का० ना० पु० प्रातःकाल, भोर।

तड़के॰ अव्य॰ सबेरे ।
तड़तड़ाना॰ अ॰ क्रि॰ रिसाना, झिरझिराना, फटने का शब्द ।
तड़प॰ ना॰ स्त्री॰ चटक, झपट, उचक, उतावली ।
तड़पना॰ अ॰ क्रि॰ तलफना, धड़कना, कुदकना, फटफटाना, हाथ पांव पटकना ।
तड़पाना॰ स॰ क्रि॰ तलफाना, धड़काना ।
तड़पीला॰ गु॰ फुर्त्तीला, चटपटिया ।
तड़फ॰ ना॰ स्त्री॰ व्याकुलता, धड़क ।
तड़फड़ाना॰ अ॰ क्रि॰ धड़कना, घबराना ।
तड़फड़ाहट॰ ना॰ स्त्री॰ व्याकुलता, घबराहट ।
तड़फना॰ अ॰ क्रि॰ व्याकुलहोना, फटफटाना ।
तड़फाना॰ स॰ क्रि॰ तड़पाना ।
तड़ा॰ ना॰ पु॰ टापू, द्वीप ।
तड़ाक॰ गु॰ भड़कीला, चमकीला ।
तड़ाका॰ ना॰पु॰ मारने का शब्द चटाका ।
तड़ाग॰ ना॰ पु॰ तालाब, पोखरा ।
तड़ाड़ा॰ ना॰ पु॰ जलकीधारा, तरेड़ा ।
तड़ाया॰ ना॰ पु॰ चटक, भड़क ।
तड़ावा॰ ना॰ पु॰ हूहा, बनाव ।
तड़ित॰ ना॰ स्त्री॰ बिजली ।
तड़ित्वान्॰ ना॰ पु॰ मेघ ।
तण्डुल॰ ना॰ पु॰ तन्दुल, चावल ।
तत्॰ अव्य॰ वह, सो, तीन, समूह ना॰ पु॰ ईश्वर ।
तताना॰ स॰ क्रि॰ गर्म करना ।
ततेड़ा॰ ना॰ पु॰ पानी गर्म करने का पात्र विशेष ।
तत्कन्द॰ ना॰ पु॰ अदरक, बराहीकन्द ।
तत्काल॰ अव्य॰ उसीसमय ।
तत्तत्कार्य्य॰ ना॰ पु॰ उसी उसी काममें ।
तत्ता॰ गु॰ गर्म, ज्वलित, क्रोधी ।
तत्पर॰गु॰ आसक्त, चतुर, निपुण, सचेत ।
तत्फल॰ ना॰ पु॰ पीलू वृक्ष, गजपीपरि, जामुन वृक्ष, उसकाफल ।
तत्त्व॰ ना॰ पु॰ सार, प्रकृति, यथार्थ, मूलसत, भाव, जो किसीसे बना न हो ।
तत्ववल्का॰ ना॰ स्त्री॰ मुरहरी ।
तत्त्वज्ञ॰ गु॰ मनुष्यादि जो बोलसके बातकरे, तत्त्व वस्तु जाननेहारा यथा, ब्रह्मवेत्ता ।
तत्त्वज्ञान॰ ना॰ पु॰ ब्रह्मज्ञान, अध्यात्मज्ञान ।
तत्क्षण॰ अव्य॰ उसीसमय, तुरन्त, उसीक्षण ।
तत्र॰ अव्य॰ तहां ।
तथा॰ अव्य॰ तिसी प्रकार, तैसा, वैसाही ।
तथाच॰ अव्य॰ जैसे, चुनांचि: ।
तथापि॰ अव्य॰ तौभी ।
तद्॰ अव्य॰ तब, तिससमय ।
तदनन्तर॰ अव्य॰ तिसके पीछे ।
तदनु॰ अव्य॰ तेहि अनुसार, तिसपीछे ।
तदा॰ अव्य॰ तब, तहां ।
तदपि॰ अव्य॰ तौभी ।
तद्गत॰ गु॰ उसमें गयाहुआ ।
तद्गति॰ ना॰ स्त्री॰ उसकीदशा, उसकीमाया ।
तद्गुणविशिष्ट॰ गु॰ वहगुण जिसमें है ।
तद्धावि॰ ना॰ पु॰ उसके यज्ञका हव्य ।
तद्भय॰ ना॰ पु॰ उसकेडर ।
तद्भावबोधक॰ गु॰ उसभावका बोधक ।
तर्धी॰ अव्य॰ तिसी समय, तभी ।
तन॰ ना॰ पु॰ शरीर, देह, पुत्र, और विस्तार ।
तनक॰ गु॰ थोड़ा अल्प ।
तनय॰ ना॰ पु॰ पुत्र, लड़का, सुत ।
तनया॰ ना॰ स्त्री॰ पुत्री, कन्या, सुता ।
तनापा॰ ना॰ पु॰ जवानी, तरुणाई ।
तनी॰ ना॰ स्त्री॰ अँगरखे का वन्धन, तनया ।
तनु॰ ना॰ पु॰ शरीर, देह ।
तनुक॰ गु॰ थोड़ा अल्प ।
तनुजा॰ ना॰ स्त्री॰ तनया, पुत्री ।
तनुत्राण॰ ना॰ पु॰ बकतर, कवच ।
तनूदरी॰ ना॰ स्त्री॰ स्त्री, नारी, अबला ।

तनूरुह० ना० पु० शरीरके बाल।
तनोति० अ० क्रि० बिस्तारकार।
तन्त० ना० पु० तार, सुख, सिद्धि, तुरन्त, सन्तान, औषधि, तद्बीर।
तन्तनाना० अ० क्रि० पिनपिनाना, मन्नाना।
तन्तनाहट० ना० स्त्री० मन्नाहट, जलन, से जो पीड़ा।
तन्तु० ना० पु० सूत, तार
तन्तुना० ना० पु० ततुना, तार।
तन्त्र० ना० पु० टोटका, लटका, शास्त्रोक्त मन्त्र शिवकृत ग्रन्थ विशेष, बीणा।
तन्त्री० गु० तन्त्रका करने वाला, गानेवाला।
तन्त्रीनाद० ना० पु० बीणाका शब्द।
तन्द्रा० ना० स्त्री० थकाई, श्रम, मूर्छा।
तन्द्री० ना० स्त्री० भौंह, भृकुटी।
तन्दुल० ना० पु० चावल।
तन्ना० अ० क्रि० खिचना, फैलना।
तन्नाना० अ० क्रि० पिनपिनाना, क्रोधितहोना।
तन्नेत्र० ना० पु० उसकी आंखि।
तन्मय० गु० उसमें भराहुआ।
तन्मात्र० अव्य० केवल, वह।
तप० ना० स्त्री० ताप, उष्ण, ना० पु० तपस्या, माघका महीना।
तपत० ना० स्त्री० उष्ण, गु० गर्म, तत्ता।
तपन० ना० पु० उष्ण, ज्वलन, सूर्य्य, और भिलावावृक्ष।
तपना० अ० क्रि० ऐश्वर्य्यवान् होना, उष्ण होना, अतितेजयुतहोना।
तपनीय० ना० पु० सूर्य्य।
तपलोक० ना० पु० स्वर्गविशेष, लोक विशेष।
तपसी० ना० पु० तपस्वी।
तपस्य० ना० पु० फागुनमास यथा, मधुस्तथा माधव शक्रश्च शुचिश्चायनभो नभस्यौ, तपेषु ऊर्ज्जश्च सहस्सहस्यौ तपस्तपस्यः शिशिरेकृतत १।
तपस्या० ना० स्त्री० तप, योग, ईश्वर भजन।
तपस्विनी० ना० स्त्री० तपस्या करनेहारीस्त्री
तपस्वी० ना० पु० तपस्या करने हारा योगी।
तपा० ना० पु० अचक, योगी, जोगी।
तपाना० स० क्रि० गर्म करना तताना, अरपना।
तपास० ना० स्त्री० क्रिरण धूप, परिश्रम दौड़ धूप।
तापिच्छ० ना० पु० तापिच्छ, तमाल वृक्ष।
तपी० ना० पु० तपा, मुनि।
तपेश्वर०, तपेश्वरी०, तपोधन० } ना० पु० तपी, मुनि।
तपोधना० ना० स्त्री० मुण्डी, और तपोधन की स्त्री, तपेश्वरिन स्त्री।
तपोमय० गु० तपस्यायुक्त।
तप्त० गु० तत्ता, गरम, तपत।
तभांग ना० पु० ज्वर विशेष, देहगरम।
तब० अव्य० तिससमय।
तबी०, तभी० } अव्य० तिसीसमय।
तम०, तमः० } ना० पु० अन्धकारका गुण, अंधेरातमोगुण, राहुग्रह, क्रोध, अज्ञान, अति, पदांतमें बहुतातका बोधक।
तमक० ना० स्त्री० गर्व, घमण्ड, मुखका लाल होना, भुन्नाहट, टर्र।
तमकना० स० क्रि० मुखलाल होना, दहकना, दगदगाना, निष्कारणक्रोध।
तमका० ना० पु० धूपकीमार, बहुतगर्मी।
तमचुर० ना० पु० कुक्कुट, मुरगा।
तमतमाना० अ० क्रि० मुख में लाली होना, दगदगाना।
तमस० ना० पु० तम, मनु विशेष।
तमस्विनी० ना० स्त्री० राति रैन।
तमारि० ना० पु० सूर्य्य।
तमाल० ना० पु० वृक्ष विशेष, तिलक जो चन्दनसे बनाते हैं।

तमालपत्र० ना० पु० तमाकू।
तमिस्र० ना० पु० तम, अन्धकार।
तमी० ना० स्त्री० रात, निशा।
तमीचर० ना० पु० निशाचर चोर, उल्लू, चमगीदड़।
तमोगुण० ना०पु० मनोवृत्ति विशेष वा दोष जिससे काम क्रोधादि उपजते हैं।
तमोल० ना० पु० ताम्बूल, पान।
तमोलिन० ना० स्त्री० तमोली की स्त्री।
तमोली० ना० पु० जाति विशेष जो पान बेचते हैं।
तम्बू० ना०पु० रावटी, पाल, कपड़े का कोठा।
तम्बूल० ना० पु० ताम्बूल।
तम्बेरम० ना० पु० स्तम्बेरम, हाथी।
तर० अव्य० तल, पदान्त में अधिकता का चिह्न, बहुतात का सूचक।
तरई० ना० स्त्री० तारा, नक्षत्र।
तरकारी० ना० स्त्री० भाजी।
तरंग० ना० पु० लहर उमंग, ललक।
तरंगिनि०
तरंगिनी० } ना० स्त्री० नदी।
तरंगी० ना० पु० बहुरंगी, लहरी।
तरण० ना० पु० मुक्तिमय, पारहोना, उद्धारहोना।
तरणि० ना० पु० सूरज, नाव।
तरणी० ना० स्त्री० नाव, तरनी।
तरन० ना० पु० तरण।
तरफना० अ० क्रि० तड़फड़ाना।
तरबूज़० ना० पु० हिन्दवाना, फल विशेष।
तरल० गु० चंचल, तीक्ष्ण ओछा, ना० पु० धतूरावृक्ष।
तरलता० ना० स्त्री० चंचलता, तेज़ी।
तरला० ना० पु० बांस विशेष, गु० जो सबसे नीचला वा दूसरे से नीचला।
तरलाई० ना० स्त्री० तरलता।
तरव० ना० पु० वृक्ष।
तरवर० ना० पु० बड़ा वृक्ष।
तरस० ना० पु० शीघ्र, जल्दी, लालच, दया, कृपा, कल्क।
तरसना० अ० क्रि० जी लगाकर रहना, ललचाना, दयालु होना, पसीजना।
तराई० ना० स्त्री० दलदल, चराओ, नीचान।
तरान० ना० पु० उगाही, ग्राम।
तराना० स० क्रि० पारकराना, पैराना, बचाना।
तरि०
तरी० } ना० स्त्री० नाव, नौका।
तरीन० ना० स्त्री० तरीका बहुवचन, नावें।
तरु० ना० पु० वृक्ष।
तरुण० गु० युवा, जवान।
तरुणता०
तरुणाई० } ना० स्त्री० यौवन, किशोर, जवानी।
तरुणी० ना० स्त्री० युवती, जवान स्त्री।
तरेड़ा० ना० पु० टोंटी से पानी का गिरना।
तरैया० ना० पु० तारागण, तारा, कविवाक्ये यथा (दोहा० यथा तरैया प्रातके सब नृपभये उदास, लखिदिनमणि कर राम छवि सकुचाने चहुआस)
तरौस० ना० पु० किनारा, बिहारी लाल सप्तशतिकायां (श्यामसुरतिकरि राधिका तकति तरणिजातीर, अंसुनकरत तरौसको खिनक खरौंहीनीर)
तरौना० ना० पु० कर्ण भूषण विशेष, बिहारी लाल सप्तशतिकायां (लसत श्वेत सारी ढप्यो तरल तरौनाकान, पर्यो मनो सुरसरि सलिल रविप्रतिबिम्ब विहान)
तर्क० ना० स्त्री० बुद्धिसेविवेचना, अनुमानोक्ति, न्यायशास्त्र, दलील।
तर्कण० ना० पु० कूदन, नई बात बनाना, शंका करना।
तर्कित० गु० शंकित, लंघित तर्क कियागया।
तर्की० ना० स्त्री० तरपतिया, ताड़पत्र रचित कानका भूषण विशेष।

तर्कुल० ना० पु० ताड़का फल।
तर्खा० गु० धाराजो बहुत शीघ्र बहतीहै।
तर्जन० ना० पु० कोप।
तर्जना० अ० क्रि० कोपकरना, कूदना।
तर्जनी० ना० स्त्री० अंगुष्ठके पासकी अंगुली।
तर्तराना० गु० जो बहुत चिकना गोलाई से जो टपकता है, अ० क्रि० सन्नाटा भरना, गलफटाकी करना।
तर्तराहट० ना० स्त्री० सन्नाटा, गीदड़भभकी, गलफटाकी।
तर्पण० ना० पु० पित्रादि के निमित्त जलदान देना, मंगल, हुलास।
तर्राना० अ० क्रि० बड़बड़ाना, खुनसाना, कुड़कुड़ाना।
तर्रारा० ना० पु० शीघ्रता
तर्वरिया० ना० पु० खड्ग, तलवार बांधनेहारा।
तर्स० ना० स्त्री० दया, कृपा, रहम।
तर्सों० अव्य० परसों के आगेका दिन।
तल० ना० पु० अधोभाग, पाताल, विशेष, दृष्टि।
तलक० अव्य० तक, लग।
तलछट० ना० स्त्री० निचोड़, मैल, खूद।
तलतलाना० स० क्रि० हिलाना।
तलना० स० क्रि० घी वा तेलमें भूनना।
तलपट० गु० मलमेट, चौपाट।
तलफना० अ० क्रि० तरफना।
तलमलाना० अ० क्रि० ललचाना।
तलवारिया० ना० पु० तर्वरिया।
तलवार० ना० गु० खड्ग, तरवार।
तला० ना० पु० पेंदा, थाह, जूतों के नीचे का भाग, पत्र, देवता।
तलातल० ना० पु० पाताल विशेष।
तली० ना० स्त्री० तला, बुकनी, निस्पर्धा।
तलुआ० } ना० पु० पांवके नीचेका भाग।
तलुआ० }
तले० अव्य० नीचे।

तलैया० ना० स्त्री० छोटातालाव।
तल्प० ना० स्त्री० शय्या, सेज, बिस्तर।
तल्लीला० ना० स्त्री० उसकी लीला।
तवर्ग० ना० पु० तकारादि पांच अक्षर।
तवल्कार० ना० पु० ल्हकार तेरालिखाहुआ।
तष्टना० स० क्रि० भागदेना, बांटना।
तष्टित गु० भाजित, बांटागया।
तसला० ना० पु० खानापकानेकापात्र विशेष।
तस्कर० ना० पु० चोर।
तस्करता० ना० स्त्री० } चोरी।
तस्करत्व० ना० पु० }
तस्करी० ना० स्त्री० }
तस्मिन्० सर्व० तौनमें, उसमें।
तस्य० सर्व० उसका।
तसू० ना० पु० माप विशेष, फ़ारसी शब्दहै।
तहां० अव्य० तिसस्थान, उस जगह।
तहियां० गु० पहिले।
तहीं० अव्य० तिसी वा उस स्थान।
तक्षक० ना० पु० मुख्यसांप।
तज्ञ० गु० ज्ञाता, ज्ञानी, स्वरूप साजा।
ता० सर्व० उसको।
ताइत० ना० पु० यन्त्र, गण्डा।
ताई० ना० स्त्री० चाची।
ताऊ० ना० पु० बड़ा चचा।
तांगा० ना० पु० गाड़ी विशेष जो सजी नहीं है।
तांत० ना० स्त्री० चमड़े की रस्सी।
तांतबांधना० स० क्रि० बक्का को चुपाना।
तांता० ना० पु० पांति, पंक्ति, तार।
तांती० ना० पु० धुनिया, बिहना, पटकार।
तांबड़ा० ना० पु० तांबेका वर्ण, माणिक्य के समान झूठा पत्थर।
तांबा ना० पु० धातु विशेष।
ताक० ना० पु० दृष्टि, ढुक्की।
ताकना० स० क्रि० देखना, झांकना, घूरना।
ताकवाक० ना० स्त्री० ठीक समय, दृष्टिरखना।

तागः० नाः० पु० सूत, धागा ।
तागना० स० क्रि० सीवना, सूत डालना ।
तागा० नाः० पु० सूत, धागा ।
ताजक० ना पु० ज्योतिष का ग्रन्थ बिशेष ।
ताजन० ना० पु० कोड़ा ।
ताटंक० ना० पु० कर्णभूषण विशेष ।
ताड़० ना० पु० बृच्छ बिशेष, ना० स्त्री० पहिचान ।
ताड़क० ना० पु० ताटंक, ताड़ने हारा ।
ताड़न० ना० पु० झिड़की, दण्ड, डांट ।
ताड़ना० स० क्रि० पहिचानना, बूझना, अटकलना दण्डदेना, मारना ।
ताड़नीय० गु० ताड़ना करनेके योग्य ।
ताड़का० ना० स्त्री० सुबाहुकी माता, राचसी ।
ताड़ित० गु० ताड़न दियागया, मारागया ।
ताड़ी० ना० स्त्री० ताड़कारस ।
ताण्डव० ना० पु० ताण्डव, नृत्य विशेष ।
तात० ना० पु० पिता, गुरु, मित्र, पुत्र, भाई, शत्रु, सेवकादिका बोधक, गु० तत्ता, गरम, उष्ण ।
तातनी०, तातनो० } सर्व्व० उसकी, उसका ।
तातैं०, ताते० } सर्व्व० तिससे, उससे, तिसकारण ।
तात्कालिक० गु० उसी समयका ।
तात्पर्य० ना० पु० अभिप्राय, प्रयोजन, मतलब, हासिल ।
तादात्म्य० ना० स्त्री० तत्स्वरूपता ।
तादृश० गु० वैसाही ।
तान० ना० स्त्री० रागका जो उच्चारण, स्वर ।
तानसेन० ना० पु० रागी विशेष ।
ताना० ना० पु० वस्त्रका लम्बासूत ।
तानी० गु० रागी, गवैया, ना० स्त्री० तानी ।
तान्त्रिक० ना० पु० सिद्धान्तका जानने हारा । विद्वान्, तन्त्र शास्त्रज्ञ ।
तान्ना० स० क्रि० कसना खींचना, फैलाना ।
ताप० ना० स्त्री० उष्णता, तप, ज्वर, मनका दुःख, दण्ड ।
तापती० ना० स्त्री० नदी विशेष ।
तापना० स० क्रि० आंचलेना, घमाना ।
तापस० ना० पु० तपस्वी, शान्त ।
तापिच्छ०, तापिक्ष० } ना० पु० तेंदुवा, बृच्छ, तमाल ।
तापी० ना० स्त्री० नदी विशेष, जो विन्ध्य के दक्षिण ओरहै ।
तापीय० ना० पु० सोनामक्खी ।
तापूस० ना० पु० तमालपत्र ।
ताप्य० ना० पु० सोनामक्खी ।
ताफता० ना० पु० रेशमी कपड़ा जिसकोधूपछांह कहते हैं ।
तामचीनी० ना० स्त्री० तांबा जिसमें और धातुभी जड़ा होवे ।
तामड़ा० ना० पु० तांबेकेरंग की मणि ।
तामपुष्प० ना० पु० कुम्भी ।
तामरस० ना० पु० कमल ।
तामल० ना० पु० देशविशेष ।
तामलकी० ना० स्त्री० भूआंरा ।
तामस० ना० पु० तमोगुणका कार्य ना० पु० तम, क्रोध ।
तामासिक०, तामसी० } गु० तमोगुण युक्त, क्रोधी ।
तामसी० ना० स्त्री० रात, क्रोधी ।
तामहं० सर्व० उसमें ।
तामा० ना० पु० तांबा ।
तामिली० ना० स्त्री० भाषा विशेष ।
तामेश्वर० ना० पु० तांबेकी वंग ।
ताम्बूल० ना० पु० पान ।
ताम्र० ना० पु० तांबा ।
ताम्रचूड़० ना पु० मुरगा, करौंदा ।
ताम्रवर्ण० ना० पु० हरिन, तांबेकेरंग ।
ताम्रवल्ली० ना० स्त्री मजीठ ।
ताम्रसार० ना० पु० लालचन्दन ।

ताम्राक्ष० ना० पु० कोयल।
तार० ना० पु० वानर विशेष, मोतीमाला, निर्मलमोती, उच्चस्वर, ताड़।
तारक० ना० पु० मुक्तिदाता, रांगाधातु, गुरु, उद्धारकरनेहारा, जोपार लगावे, मंत्र विशेष, दैत्य विशेष।
तारकारि० ना० पु० स्वामिकार्तिक।
तारकी० ना० स्त्री० देवदाली।
तारकूट० ना० पु० रूपा, पीतल।
तारकेश्वर० ना० पु० सदाशिवजी।
तारण० ना० पु० उद्धार करनेहारा, उद्धार का करना, मुक्तिदाता, तारनेहारा।
तारणीय० गु० तारनेहारा योग्य, उद्धार करने लायक।
तारतम्य० ना० पु० न्यूनाधिक, थोड़ा बहुत।
तार्थ० ना० पु० उसका अर्थ, उसकेलिये।
तारना० स० क्रि० उतारना, पारकरना मुक्तिदेना।
तारा० ना० पु० नक्षत्र, ना० स्त्री० नेत्रकी पुतली, अंगदकी महतारी।
तारागण० ना० पु० नक्षत्रोंका समूह।
तारापथ० ना० पु० आकाश।
तारिका० ना० स्त्री० पुतली, नक्षत्र।
तारिणी० ना० स्त्री० उद्धार करनेहारी।
तारुण्य० ना० स्त्री० तरुणता, जवानी, युवा।
तारू० ना० पु० तालू।
तार्किक० ना० पु० नैयायिकन्यायशास्त्रजाननेहारा।
तार्क्ष्य ना० पु० रसौत, गरुड़, पक्षी (पक्षितार्क्ष्यौ गरुत्मन्तौ शकुन्तौभास पक्षिणौ) इत्यमरः।
ताल० ना० पु० ताड़वृक्ष, तालाब, हरताल, ना० स्त्री० करताल, रागका परिमाण, मल्लयुद्ध में बाहुरवाहु पटकना।
तालजटी० ना० स्त्री० दुपहरिया वृक्ष।
तालध्वज० ना० पु० श्री बलरामजी।
तालपत्री०
तालमूलिका० } ना० स्त्री० मूसली औषधि।
तालवृन्त० ना० पु० ताड़का पंखा।
तालव्य० ना० पु० जो अक्षर तालुसे उच्चारण किये जावें यथा, त, थ, द, ध, न, ल, स।
ताला० ना० पु० कुफ़ल, द्वार बन्दकरने का यन्त्र।
तालाङ्क० ना० पु० श्री बलदेवजी।
ताली० ना० स्त्री० कुंजी, चाबी, दोनों हाथों को आपस में मारने से जो शब्द होता है।
तालीस० ना० पु० वृक्ष विशेष।
तालु०
तालू० } ना० पु० मुख में ऊपरका भाग।
ताव० ना पु० ताप, क्रोध, बल, चटक, ऐंठ, काग़ज़का तख्ता, कस।
तावत्० अव्य० इत्ता, यहांतक, तबतक।
तावना० स० क्रि० गरमकरना, कसना ऐंठना।
ताश०
तास० } ना० पु० गंजीफह; लप्पा, पारसी है।
तासु०
तासुको० } सर्व० उसको उसका।
ताहि० सर्व० उसको।
ताहिरी० ना० स्त्री० भोजन विशेष।
तिकातिक० ना० पु० गाड़ी आदिके बैल चलाने में यह शब्द बोला जाता है।
तिकुरी० ना० स्त्री० तिहाई, तीसरा।
तिकोनिया० गु० तीन कोण का पदार्थ।
तिक्का० ना० पु० मांसका छोटा टुकड़ा।
तिक्त० गु० तीता, चरपरा, ना० पु० चिरायता।
तिक्तका० ना० स्त्री० चिरपोटा।
तिक्तचक्रा० ना० स्त्री० कुटकी।
तिक्ता० ना० स्त्री० कालीमिरच, खीरा।
तिखरा० गु० तिबारा, तिहरा।
तिखराकरना० स० क्रि० तीनबेर जोतना।
तिखारना० स० क्रि० ठहराना, सचकरना, यत्नसे पूछना, तीनबेर जोतना।
तिगुण०
तिगुना० } गु० जिसका तीनगुण है, तिहराना

तिग्म० ना० पु० पीपरि।
तिजरा० ना० पु० } अन्तरिया तीसरेदिन जाड़ा और विषमका आना
तिजरी० स्त्री०
तिजारी० स्त्री०
तिणुका० ना० पु० घास, घासका टुकड़ा।
तित० अव्य० तिधर, तत्र।
तितना० ना० पु० } गु० प्रमाण वा अवधि वा निश्चय बोधक।
तितनी० स्त्री०
तितरबितर० गु० भिन्न भिन्न, संगफूटजाना।
तितरी० } ना० स्त्री० कीट विशेष जो उड़ता है।
तितली०
तिथि० ना० स्त्री० चन्द्रकला की क्रियासे उपलक्षितकाल, दिन, तारीख़।
तिथिपत्र० ना० पु० पत्रा, जन्त्री।
तिथिक्षय० ना० पु० तिथि का अवट, हानि।
तिदरा० ना० पु० } तीनद्वार का स्थान।
तिदरी० ना० स्त्री०
तिधारा० ना० पु० पौधा विशेष, तीनधारका संगम।
तिनकना० अ० क्रि० धड़कना, फड़फड़ाना, टीसना।
तिनका० ना० पु० डांड़ी वा टहनी वा घास का छोटाटुकड़ा।
तिन्तिणी० ना० स्त्री० अमिली वृक्ष।
तिन्दुक० ना० पु० तेंदुआ, तमालवृक्ष।
तिन्दुला० ना० स्त्री० पीपरि।
तिन्नी० ना० स्त्री० चावल वा उसका पौधा विशेष।
तिबारा० गु० तीनिबेर ना० पु० तीन दरका।
तिब्बत० ना० पु० देश विशेष जो हिमालयके उत्तरमें है।
तिमि० ना० स्त्री० मछली, अव्य०तैसे, उसी बिधि।
तिमिंगिल० ना० पु० मत्स्य, मछली।
तिमिर० ना० पु० अन्धकार, अज्ञान।
तिमिरहर० ना० पु० सूरज।

तिय० } ना० स्त्री० योषिता, स्त्री, नारि।
तिया०
तिरकोना० गु० तीनकोनवाला पदार्थ।
तिरखूंटी० ना० स्त्री० तीन कोनेका अस्त्र विशेष।
तिरछा० गु० टेढ़ा, आड़ा, हठीला।
तिरछाना० स० क्रि० टेढ़ा करना, अ० क्रि० हठीला होना, हठकरना।
तिरछी० गु० टेढ़ी, बांकी।
तिरतिराना० अ० क्रि० रिसाना, झिरझिराना।
तिरना० अ० क्रि० पैरना, तैरना।
तिरपद० ना० पु० } तिपाई, तीनपद
तिरपदी० स्त्री०
तिरपन० गु० पचास और तीन, ५३।
तिरपौलिया० ना० पु० धनुषाकार के तीन द्वारका स्थान
तिरफल० ना० पु० त्रिफला, तीन फल का अर्थात् आंवला, हर्र, बहेड़ा।
तिरभंगा० गु० तिरछा खड़ाहोना।
तिरभंगी० ना० स्त्री० छन्द विशेष, ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी का एक नाम।
तिरस्कार० ना० पु० निन्दा, भंजन, अवज्ञा अपमान।
तिरसठ० गु० साठि और तीन, ६३।
तिरहुत० ना० पु० देश, विशेष, नगर विशेष।
तिरोधान० ना० पु० पोशाक, आच्छादन, वस्त्र।
तिरोहित० गु० छुपाहुआ, गुप्त, ना० पु० मिथिला देश।
तिमिरी० ना० पु० तेलकीबुंद जो पानीपर बहती है थरथरा।
तिमिराना० अ० क्रि० झूलना, लहरना, थरथराना, चमकना यथा तेलकी बुंद पानीपर।
तिमिराहट० ना० स्त्री० थर थराहट, फरफराहट।
तिर्मिरी० ना० स्त्री० घुमड़ी।

तिर्य्यक्पति० } नाo पुo शार्दूल, सिंह।
तिर्य्यग्पति० }
तिल० नाo पुo पौधा विशेष जिसके बीज से तेल निकालते हैं, शरीर में काला चिह्न विशेष, खग।
तिलक० नाo पुo ललाट में विहित चन्दनादि का टीका, पीना खली, अर्थ करना, अर्थ, वृक्ष विशेष गुo शिरोमणि।
तिलकुट० नाo पुo तिल और मिटाई विशेष।
तिलंगा० नाo पुo तेलंगा, सिपाही।
तिलंगी० नाo स्त्रीo गुड्डी, पतंग।
तिलचट्टा० नाo पुo कीट विशेष।
तिलचावली० नाo स्त्रीo तिल और चावलों की मिलौनी, काले और सफेद बालों की मिलौनी।
तिलचूरी० नाo स्त्रीo मिटाई विशेष।
तिलड़ा० नाo पुo } तीन लड़का, भूषणविशेष।
तिलड़ी० नाo स्त्रीo }
तिलपर्णी० नाo स्त्रीo चन्दन।
तिलपिष्टक० नाo पुo पीना, तिलकी खली
तिलवर० नाo पुo पक्षीo विशेष।
तिलभेद० नाo पुo पोस्त का बिरवा।
तिलहा० गुo तेलिया।
तिलुआ० नाo स्त्रीo पिलई।
तिलोत्तमा० नाo स्त्रीo मुख्य अप्सरा।
तिष्ठना० अo क्रिo ठहरना, स्थिरहोना, बिराजना।
तिष्ठित० गुo ठहरा हुआ।
तिष्य० नाo स्त्रीo आठवां नक्षत्र, पुष्य।
तिसका० सर्व्वo उसका, जिसका।
तिसरायत० नाo पुo मध्यवर्ती गैरियत, दुजागी, अपनायतरहित।
तिसुन० नाo पुo औषधि विशेष।
तिहत्तर० गुo सत्तर और तीन, ७३।
तिहरा० गुo तिगुणा तिलड़ा।
तिहराना० सo क्रिo तिहरा करना।
तिहरावट० नाo स्त्री तिगुणा करनेका काम।
तिहरे० सर्व्वo तिहारे।
तिहाई० नाo स्त्रीo तीसरा भाग।
तिहायत० नाo पुo तिसरायत।
तिहारी० नाo स्त्रीo }
तिहारे० नाo पुo } सर्व्वo तेरी, तेरे।
तिहारो० नाo पुo }
तिहु० गुo तीनौं, तीन।
तिहुपुर० } नाo पुo तीनों लोक।
तिहुलोक० }
तीखा० गुo तीक्ष्ण, चरपरा।
तीखी० गुo सूक्ष्मस्वर, पैनी।
तीखुर० नाo पुo श्वेत वस्तु जिसका व्रत के दिन फलाहार करते हैं।
तीछिन० गुo तीक्ष्ण, तीव्र, तेज।
तीज० नाo स्त्रीo तृतीया।
तीजा० गुo तीसरा, मृतक के तीसरे दिन का काम वा तीसरा दिन।
तीजिया० } नाo स्त्रीo श्रावण सुदी तीज का त्योहार
तीजैं० }
तीत० गुo तीता।
तीतर० नाo पुo पक्षी विशेष।
तीतरी० नाoस्त्रीo तितरी, पतंगा विशेष।
तीता० गुo कड़ुवा, चड़पड़ा, तीखा।
तीन० गुo त्रि, ३।
तीनतेरह० गुo तित्तर बित्तर।
तीय० नाo स्त्रीo अबला, स्त्री।
तीयल० नाo स्त्रीo स्त्री के पहिरने के तीन वस्त्र।
तीर० नाo पुo समुद्र वा नदी का तट, अव्ययo ढिग, पास।
तीरथ० नाo पुo पुण्यस्थान, यात्रा।
तीरथराज० नाo पुo प्रयाग।
तीर्थ० नाo पुo तीरथ।
तीली० नाo स्त्रीo पिंजड़ा की कामी।
तीव्र० गुo अत्यन्त, कड़वा, तीता, पैना।

तीसरा॰ गु॰ तृतीय।
तीसी॰ ना॰ स्त्री॰ अलसी, जिसका तेल निकालते हैं।
तीक्षण॰ ना॰ पु॰ मरुआ, मिरच, गु॰ पड़पड़ा, तत्ता, क्रोधी, झांझिया, पैना, तीता।
तुक॰ ना॰ स्त्री॰ पद, सम्बन्ध।
तुकला॰ ना॰ पु॰ } छोटी पतंग विशेष।
तुकली॰ ना॰ स्त्री॰ }
तुक्कल॰ ना॰ पु॰ }
तुक्का॰ ना॰ पु॰ बाण जिसकी नोक नहीं है, छोटा पर्व्वत।
तुगावंशी॰ } ना॰ पु॰ वंशरोचन।
तुकाक्षीरी॰ }
तुंग॰ गु॰ ऊंचा, लम्बा, समूह।
तुंगवृक्ष॰ ना॰ पु॰ नारियल।
तुच्छ॰ गु॰ शून्य, कुत्सित, अपमानी।
तुड़ाना॰ स॰ क्रि॰ तोड़ाना।
तुण्ड॰ ना॰ पु॰ चोंच, मुख।
तुतरा॰ गु॰ जो तुतलाता हो।
तुतराना॰ अ॰ क्रि॰ अधूरा बोलना जैसे बालक बोलते हैं।
तुतला॰ गु॰ तुतरा।
तुतलाना॰ अ॰ क्रि॰ तुतराना।
तुत्थ॰ } ना॰ पु॰ नीला थोथा।
तुत्थिक॰ }
तुनतुनाना॰ अ॰ क्रि॰ सर्राटा देना।
तुन॰ ना॰ पु॰ वृक्ष विशेष।
तुन्दिल॰ गु॰ तोंदैल बड़ी तोंदका।
तुन्न॰ ना॰ पु॰ तुन, टूटा।
तुपक॰ ना॰ पु॰ बन्दूक।
तुपकिया॰ ना॰ स्त्री॰ छोटी बन्दूक।
तुम॰ सर्व्व॰ मध्यम पुरुषका सूचक वा वाचक।
तुमतनौ॰ सर्व्व॰ तुम्हारा।
तुमाई॰ ना॰ स्त्री॰ तुमानेका पैसा।
तुमाना॰ स॰ क्रि॰ धुनवाना।
तुमुल॰ ना॰ पु॰ रौला, हुल्लड़।
तुम्बा॰ ना॰ पु॰ लौका, कद्दू।
तुम्बिका॰ } ना॰ स्त्री॰ लौकी, कद्दू, बजाने की तोमी जो मदारी लोग रखते हैं।
तुम्बी॰ }
तुरई॰ ना॰ स्त्री॰ तरकारी विशेष।
तुरक॰ ना॰ पु॰ तुरक, देश विशेष।
तुरग॰ } ना॰ पु॰ घोड़ा।
तुरंग॰ }
तुरंगम॰ }
तुरंगाह्वा॰ ना॰ स्त्री॰ असगन्ध।
तुरत॰ } अव्य॰ शीघ्र, अभी।
तुरंत॰ }
तुरपना॰ स॰ क्रि॰ सीना, टांकना विशेष।
तुरही॰ ना॰ स्त्री॰ बाजा विशेष नरसिंवा।
तुराई॰ ना॰ स्त्री॰ तोशक, रज़ाई।
तुराना॰ अ॰ क्रि॰ छूटजाना, छुड़ाना, मर्य्यादा से बाहिर चलना, बहिचलना।
तुराषाट्॰ ना॰ पु॰ इंद्र।
तुरिय॰ ना॰ पु॰ घोड़ा।
तुरी॰ ना॰ पु॰ घोड़ा ना॰ स्त्री॰ तुरही।
तुरीय॰ ना॰ पु॰ मुक्त्यवस्था, मुक्ति, मोक्षचौथा।
तुरुक॰ } ना॰ पु॰ यवन, देश विशेष।
तुरुष्क॰ }
तुर्त॰ } अव्य॰ तुरन्त, शीघ्र।
तुर्तफुर्त॰ }
तुर्त्ताव॰ }
तुर्तीफुर्ती॰ }
तुल॰ गु॰ तुल्य।
तुलना॰ अ॰ क्रि॰ तुलापरचढ़ना, तुल्य होना।
तुलसा॰ } ना॰ स्त्री॰ छोटा वृक्ष जिसकोपत्ती विष्णु वा शालग्रामको चढ़ाते हैं।
तुलसी॰ }
तुलसीदास॰ ना॰ पु॰ प्रसिद्ध भक्त श्रीरामायणभापा बनाने हारे।
तुला॰ ना॰ स्त्री॰ तराज़ू, अपनी देह की बराबर दान देना सातवीं राशि विशेष।
तुलाना॰ स॰ क्रि॰ तौलाना, तुलापर चढ़ाना।

तनुआ ठीक कराना।
तुलित० गु० तुलाहुआ, तुलापरचढ़ाया गया।
तुली० ना० स्त्री० मोटीसींक, चित्रलिखने की कलम।
तुल्य० ना० पु० समान, बराबर, सदृश।
तुल्यता० ना० स्त्री० समानता, बराबरी।
तुवर० ना० पु० तिल।
तुवरी० ना० स्त्री० फटकरी।
तुष० ना० पु० धनादिका छिलका।
तुषार० ना० पु० शीत, पाला, हिम।
तुष्ट० गु० प्रसन्न, तृप्त, सन्तोषी।
तुष्टता० ना० स्त्री० प्रसन्नता, तृप्ति, सन्तोष।
तुष्टित० गु० प्रसन्नित, सन्तोषित।
तुसार० ना० पु० तुषार।
तुहिन० ना० पु० तुसार, तुषार, हिम।
तुहीं० सर्व्व० तुम्हरी।—
तू० सर्व्व० मध्यम पुरुष का एक वचन।
तूंकरना० स० क्रि० तुकारना।
तूकारना० स० क्रि० तूंबे तबे करना।
तूढयो० गु० सन्तोषित।
तूण० } ना० पु० बाण रखने का घर,
तूणीर० } तरकश।
तूनई० ना० स्त्री० टोंटीदार मिट्टी का बर्तन।
तूतिया० ना० पु० नीलाथोथा।
तूबरि० ना० स्त्री० तुम्बी।
तूमना० }
तूम्हा० } स० क्रि० रुई को हाथसे बनाना।
तूर० ना० पु० तूर्य, नक्कारह।
तूरक ना० पु० जल पिप्पल।
तूरना० स० क्रि० तोड़ना।
तूरी० ना० पु० धतूरा
तूर्ण० ना० पु० शीघ्र, जल्द।
तूर्य० ना० पु० नक्कारह, नगाड़ा।
तूल० ना० स्त्री० निर्बीजकपास अर्थात्, रुई, तुल्य।
तूलनीय० ना० पु० कदम वृक्ष।
तूलिनी० ना० पु० सेमर वृक्ष।
तूवर० ना० पु० राजपूतोंमें जाति विशेष।
तृण० ना० पु० घास।
तृणराज० ना० पु० नारियल, ऊख, ताल वृक्ष।
तृणवत्० गु० घास के समान निकम्मा।
तृणावर्त्त० ना० पु० दैत्य विशेष बौंड़रा, घास का भंवर।
तृणोदक० ना० पु० घास पानी।
तृतीय० गु० तीसरा।
तृतीया० ना० स्त्री० तीज, तीसरीतिथि, तीसरी
तृतीयान्त० गु० जिसके अन्त में तृतीया का चिह्न है।
तृतीयांश० ना० पु० तीसरा भाग।
तृप्त० गु० सन्तुष्ट।
तृप्ति० ना० स्त्री० भोजनादि करके सन्तोष।
तृवृता० }
तृवृत्० } ना० स्त्री० निसोत।
तृषा० ना० स्त्री० प्यास।
तृषार्त्त० गु० पिपासा करके व्याकुल।
तृषावन्त० }
तृषित० } गु० पिपासायुक्त, प्यासा।
तृष्णा० ना० स्त्री० प्यास, लालच, अभिलाष।
ते० अव्य० से, सर्व्व, वे, ये।
तै० सर्व्व० तू, अव्य० से।
तेंतालीस० गु० चालिस और तीन, ४३।
तेंतीस० गु० तीस और तीन, ३३।
तेंदुआ० ना० पु० चीता विशेष, वृक्ष विशेष।
तेंदू० ना० पु० वृक्ष वा उसका फल विशेष।
तेईस० गु० बीस और तीन, २३।
तेज० ना० पु० दहक, प्रताप, बल, अग्नि।
तेजअति० ना० पु० सूर्य, भाषा में प्रचलितहै।
तेजपात० ना० पु० तजकी पत्ती।
तेजमान् }
तेजवन्त } गु० प्रतापी, चमकीला, चमत्कारी।
तेजबल० ना० पु० औषधि विशेष।
तेजवल्ली० }
तेजस्विनी० } ना० स्त्री० तेजबल।

तेजस्कर॰ ना॰ पु॰ शौर्य्य बढ़ानेहारा, द्रव्य, पुष्टई।
तेजस्वी॰ } गु॰ प्रतापी, दीप्तिमान्, तेज वा
तेजोमय॰ } प्रकाश से युक्त।
तेता॰ गु॰ तितना।
तेमन॰ गु॰ ओदा, गीलाई, व्यंजन।
तेरस॰ ना॰ स्त्री॰ त्रयोदशी।
तेरह॰ गु॰ दश और तीन १३।
तेरुस॰ ना॰ पु॰ तीसरा वर्ष, तयोरुस।
तेल॰ ना॰ पु॰ चिकना, चिकनाहट, तिलादि का रस।
तेलिन्॰ ना॰ स्त्री॰ तेली की स्त्री।
तेलिया॰ ना॰ पु॰ तेलकासा रंग विशेष।
तेली॰ ना॰ पु॰ तैलकार जाति विशेष।
तेवर॰ ना॰ स्त्री॰ घुमनी, घुमड़ी गु॰ तीलड़ा।
तेवराना॰ अ॰ क्रि॰ घुमड़ी में होना, गिरपड़ना।
तेवरी॰ ना॰ स्त्री॰ घुमड़ी, घुमनी दृष्टि।
तेवहार॰ ना॰ पु॰ पर्व्व, त्योहार।
तेह॰ ना॰ पु॰ क्रोध, झांझ, बहादुरी, साहस।
तेहर॰ ना॰ स्त्री॰ स्त्री के पांवकागहना विशेष।
तेहा॰ ना॰ पु॰ तेह।
तेही॰ अव्य॰ अभी, सर्व्व, उसको।
तैतिल॰ ना॰ पु॰ करण विशेष।
तैरना स॰ क्रि॰ पैरना।
तैल॰ ना॰ पु॰ तेल।
तैलकार॰ ना॰ पु॰ तेली।
तैलंग॰ ना॰ पु॰ करणाटक देश वा उसके बासी।
तैलंगा॰ ना॰ पु॰ तैलंग देश के लोग, और अंगरेज़ोंके प्यादे।
तैसा॰ गु॰ तिसके समान, अव्य॰ त्योंकर।
तो॰ अव्य॰ तब, तदा, निस्संदेह, सर्व्व, तुझ।
तों॰ अव्य॰ योंकर।
तोंद॰ ना॰ पु॰ बड़ा पेट।
तोंदी॰ ना॰ स्त्री॰ नाभि।

तोंदैल॰ } गु॰ जिसका पेट बड़ा है।
तोंदेला॰ }
तोंही॰ अव्य॰ तभी, उसीसमय में।
तोकह॰ सर्व्व॰ तुझको।
तोड़॰ ना॰ पु॰ फूट, नदी की धारा का बल, दही का पानी।
तोड़जोड़॰ ना॰ स्त्री॰ बात बनाना।
तोड़ना॰ स॰ क्रि॰ फोड़ना, रुपया भुनाना, टुकड़ा करना।
तोड़ल॰ ना॰ पु॰ कड़ा, खगौरा हाथके।
तोड़वाना॰ स॰ क्रि॰ फोड़वाना, टुकड़े कराना, रुपया भुनवाना वा भुनाना।
तोड़ा॰ ना॰ पु॰ चटका, सहस्र रुपयोंकी थैली, रंजक में आग लगानेकीवस्तु, चरची, गलेकी सांकर, धन्नीका टुकड़ा।
तोड़ाना॰ स॰ क्रि॰ तोड़वाना।
तोतला॰ गु॰ हकला।
तोतलाना॰ अ॰ क्रि॰ हकलाना।
तोता॰ ना॰ पु॰ शुक, सुगा।
तोपना॰ स॰ क्रि॰ ढांपना, गाड़ना।
तोपाना॰ स॰ क्रि॰ गड़वाना।
तोबड़ा॰ ना॰ पु॰ थैली जिसमें घोड़ेको दाना दिया जाता है।
तोमर॰ ना॰ पु॰ बाण, तीर, छन्द विशेष।
तोय॰ ना॰ पु॰ जल, पानी।
तोयनिधि॰ ना॰ पु॰ समुद्र, जलधि।
तोयपिप्पली॰ ना॰ स्त्री॰ जलपीपल।
तोर॰ ना॰ पु॰ दहल विशेष, सर्व॰ तेरा।
तोरण॰ ना॰ पु॰ फूलोंकी माला जो आनंद वा तयोहारके दिन बांधते हैं।
तोरी॰ ना॰ स्त्री॰ ककरी विशेष।
तोल॰ ना॰ स्त्री॰ तौल।
तोलक॰ } ना॰ पु॰ बांट जो बारह माशे भर
तोला॰ } होताहै वा सोलह माशेभर।
तोष ना॰ पु॰ हर्ष, तृप्ति, धीरज।
तोषक॰ गु॰ हर्षदाता, धीरज दाता।

तोपित० गु० हर्षित, धीरजवान्।
तोहि० सर्व्व० तुझको।
तौ० अव्य० तब, तो।
तौसना० अ० क्रि० धूपके कारण से शिथिल होना।
तौल० ना० पु० जोख, परिमाणकी क्रिया।
तौलना० स० क्रि० जोखना, परिमाणकरना।
तौलवाई० } ना० स्त्री० तौलने का काम वा
तौलाई० } पैसा।
तौलाना० स० क्रि० जोखवाना।
तौलिया० } ना० स्त्री० पात्र विशेष।
तौली० }
तौही० अव्य० अभी।
तौहू० अव्य० तथापि।
त्यक्त० गु० जिसको त्यागदिया।
त्याग० ना० पु० छुड़ाव, वैराग्य।
त्यागन० ना० पु० तजन, विराग, छोड़न।
त्यागना स० क्रि० छोड़ना, तजना।
त्यागी० गु० वैरागी, छोड़ेहुये।
त्याज्य० गु० जो त्यागने के योग्य है।
त्यों० अव्य० तैसे, इस प्रकार, एकही समयमें।
त्योंधा० गु० चुन्धला।
त्योनार० ना० स्त्री० चतुराई, चालाकी।
त्योनारी० ना० स्त्री० स्त्री जो अपना काम बड़ी चतुरतासे स्वच्छ बनाती है।
त्योरुस० ना० पु० दो वर्ष पहिले।
त्योरी० ना० स्त्री० मत्थेकी सकोड़, घुमनी।
त्योरीचढ़ाना० अ० क्रि० क्रोधितहोना।
त्योहार० ना० पु० पर्व, पवनी, आनंदकादिन।
त्रपा० ना० स्त्री० लाज, दया।
त्रय० गु० त्रि, ३।
त्रयईर्षा० ना० स्त्री० तीनि ईर्षा अर्थात् पुत्र, सम्पत्ति, पत्नी
त्रयगंगा० ना० स्त्री० तीनगंगा अर्थात् मंदाकिनी, भागीरथी, प्रभावती।
त्रयताप० ना० स्त्री० तीनताप अर्थात दैहिक, दैविक, भौतिक।
त्रयपावक० ना० पु० तीन अग्नि अर्थात् आहवनीय, दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य अथवा जठरानल, दावानल, वड़वानल।
त्रयरेखा० ना० स्त्री० तीनरेखा अर्थात् त्रिवचादि, तीन लकीर।
त्रयरोग० ना० पु० तीन रोग अर्थात् वात, पित्त, कफ।
त्रयीतनु० ना० पु० सूर्य।
त्रयोदशी० ना० स्त्री० तेरस।
त्र्यम्बक० ना० पु० श्रीशिवजी।
त्रसित० गु० डरता हुआ, भयमान।
त्रस्त० गु० कायर, डरपोक, नामर्द।
त्राण० ना० पु० रक्षा, निस्तार, उद्धार।
त्राणकर्त्ता० गु० रक्षक।
त्राणी० गु० त्राणकर्ता, रक्षक।
त्रात० गु० बचायागया, रक्षित।
त्राता० गु० रक्षक, पालक।
त्रास० ना० पु० भय, दुःख।
त्रासक० गु० भयदायक, दुःखदाता।
त्रासा० } गु० भयमान, डराहुआ।
त्रासित० }
त्राहि० } अव्य० दया चाहनेका शब्द, पश्चात्ताप का शब्द।
त्राहिं० }
त्रि० गु० तीन, ३ परंतु यह शब्द विशेष के आगे योगहोता है यथा, त्रिभुवन, त्रिपुर।
त्रिंश० गु० तीसवां ३०।
त्रिंशति० गु० तीस, ३०।
त्रिक० } ना० पु० गोखुरू।
त्रिकटु० }
त्रिकाल० ना० पु० तीनकाल अर्थात् भूत, भविष्य, वर्त्तमान अथवा प्रातःकाल, मध्याह्न, संध्या।
त्रिकुट० ना० पु० सिंघाड़ा।
त्रिकुटा० ना० पु० सोंठ, मिरच, पीपर।

त्रिकोण० ना० पु० तीनकोन, तीनकोने वाला सिंघाड़ा।
त्रिगुण० ना० पु० तीनवेर, तीनगुण अर्थात् सात्विक, राजस, तामस।
त्रिजग० ना० पु० तीनलोक, त्रियग्।
त्रिजगयोनि० ना० पु० पशु पची आदि।
त्रिज्या० ना० स्त्री० ब्यासार्द्ध, आधा विस्तार।
त्रिदन्ता० ना० पु० महामेदा।
त्रिदश० ना० पु० देवता, गु० तेरह, १३।
त्रिदशकस्यपस्त्री० ना० स्त्री० तेरहकस्यपकस्त्री, अर्थात् दिति, अदिति, कद्रू, बिनता, श्रीधामा, भानुयोगेश्वरी, श्रोणितलका, यसनेत्रिका पवनावर्ता, मेधावती, कतकदंश्या, वन्ध्या, कनकमाला १३।
त्रिदोष० ना० पु० तीनदोष अर्थात् कफ, बात, और पित्त।
त्रिदशालय० ना० पु० स्वर्ग।
त्रिदिव० ना० पु० स्वर्ग
त्रिधा० गु० तीनठाम, तीनप्रकार।
त्रिध्वनि० ना० स्त्री० तीनध्वनि अर्थात् मधुर, मंद, गम्भीर।
त्रिनयन०, त्रिनेत्र० } ना० पु० श्रीसदाशिव।
त्रिनेत्रा० ना० स्त्री० भवानी विशेष।
त्रिपथगा० ना० स्त्री० श्रीगंगाजी।
त्रिपद० ना० पु०, त्रिपदी० ना० स्त्री० } तिपाई
त्रिपर्णी ना० स्त्री० शालपर्णी।
त्रिपादिका० ना० स्त्री० हंसपादी।
त्रिपु० ना० पु० सीसा, धातु विशेष।
त्रिपुंसी० ना० स्त्री० इन्द्रवारुणी।
त्रिपुटा० ना० स्त्री० हंसपादी।
त्रिपुटी० ना० स्त्री० निसोत।
त्रिपुण्ड्र० ना० पु० शाक्तमतका तिलक जो आड़ा होता है, वैष्णव मतका तिलक जो ठाढ़ा होता है।
त्रिपुर० ना० पु० त्रिलोक, दैत्य विशेष।
त्रिपुरारि० ना० पु० श्रीमहादेव जी।
त्रिपुस० ना० पु० खीरा।
त्रिपौलिया० ना० पु० तीनि द्वारका मार्ग।
त्रिफला० ना० पु० तीनफल अर्थात् आंवला, हड़, बहेड़ा।
त्रिभंगा० गु० तिरछा खड़ाहोना।
त्रिभंगी० ना० पु० छन्द विशेष, श्रीकृष्णचन्द्रजी का एक नाम।
त्रिभुज० गु० तीन भुजाका, त्रिकोना
त्रिभुवन० ना० पु० तीन लोक अर्थात् स्वर्ग, मर्त्य, पाताल।
त्रिमुहानी० ना० स्त्री० त्रिवेणी।
त्रिय०, त्रिया० } ना० स्त्री० अबला, पत्नी, नारी।
त्रिलोक० ना० पु० त्रिभुवन, औरऊर्द्ध मध्य अधःवा उत्तम मध्यम और नीच।
त्रिलोकी० ना० पु० तीनलोकका समुदाय।
त्रिलोह० ना० पु० पीतल।
त्रिशंकु० ना० पु० राजा विशेष।
त्रिशूल० ना० पु० महादेवका अस्त्र विशेष।
त्रिसन्ध्या० ना० स्त्री० तीन सन्ध्या अर्थात् प्रातःकाल, मध्याह्न, सन्ध्या।
त्रिसन्ध्यास्वरूप० ना० पु० रक्त, शुक्ल, श्याम।
त्रिसोता०, त्रिस्रोता० } ना० स्त्री० श्रीगंगाजी।
त्रुटि० ना० स्त्री० टूट, न्यूनता।
त्रेता० ना० पु० युग विशेष।
त्रैराशिक० गु० तीन राशिका गणित।
त्रोटक० ना० पु० छन्द विशेष।
त्रोण० ना० पु० तूण, तरकष।
त्वं० सर्व्व० तू।
त्वक्० ना० स्त्री० छाल, स्पर्शेन्द्रिय, खाल।
त्वचा० ना० स्त्री० छिलका, वकला, खाल।
त्वची० ना० पु० बांस, गु० त्वचाधारी।
त्वदंघ्रि० ना० पु० तुम्हारे चरण।

त्वदीय० सर्व्व० तुम्हारी, रामायणे यथा(त्वदीय भक्ति संयुतं)
त्वरा० ना० स्त्री० उतावली।

[थ]

थई० ना० स्त्री० वस्त्रादिका ढेर।
थंब० } ना० पु० खम्भ, यूनी स्तम्भ।
थंबा०
थंभ०
थंभना० अ० क्रि० ठहरना, रुकना, संभलना।
थक० ना० पु० थक्का।
थकथक० गु० लथपथ।
थकना० अ० क्रि० मांदाहोना, हारना।
थका० गु० मांदा, हारा।
थकाना० स० क्रि० मांदाकरना, हराना।
थकित० गु० थका, जो रुकगया, अचम्भित
थक्का० ना० पु० चक्कान।
थन० ना० पु० गौ आदि का स्तन।
थनी० ना० स्त्री० घोड़ेका दोष विशेष।
थनैला० ना० पु० थनका रोग विशेष।
थनेसरी० ना० पु० कुरुक्षेत्र के ब्राह्मण।
थपक० ना० पु० थाप
थपड़ा० ना० पु० थप्पड़, चपेटा।
थपड़ी० ना० स्त्री० ताली।
थपना० स० क्रि० स्थापना, बैठाना, अ० क्रि० स्थापित होना, बैठजाना।
थपा० गु० स्थापित, बैठायाहुआ।
थपाना० स० क्रि० स्थापितकराना, बैठाना।
थपेड़ा० } ना० पु० चपेटा।
थप्पड़०
थमना० अ० क्रि० रुकना।
थम्बना० } अ० क्रि० रुकना।
थंभना०
थर० ना० पु० सिंह, चीर फाड़ा खोह।
थरथर० गु० कम्पा।
थरथराहट० } ना० स्त्री० कपकपी, कम्पाहट।
थरथरी०
थरहरना० } अ० क्रि० कांपना, कम्पना, हलहलाना।
थरहराना०
थर्राना०
थल० ना पु० भूमि, स्थल।
थलकना० अ० क्रि० धड़कना, तलपना।
थलथलकरना० } अ० क्रि० हिलना, यथा स्थूल मनुष्य का मांस हिलता है।
थलथलाना०
थलचर० } गु० मनुष्यादि।
थलचारी०
थलिया० ना० स्त्री० भोजन करने का पीतलादि का पत्र।
थली० ना० स्त्री० घर, पांडुर।
थवई० ना० पु० राज, मीमार, घरकारी।
थहराना० अ० क्रि० कांपना।
थांग० ना० स्त्री० चोरों की मांदि।
थांगी० ना० पु० चोर, धनिक।
थांभ० ना० पु० स्तम्भ।
थांभना० स० क्रि० टेकना, आड़ना, अटकाना, रोकना, सहायता करना।
थांवला० ना० पु० वृक्ष आदि का थाला।
थाकना० अ० क्रि० थकना।
थाका० गु० थका।
थाती० } ना० स्त्री० धरोहर, अमानत, सौंपा।
थाथी०
थान० ना० सारा कपड़ा, अश्वादि के रहनेका स्थान, मुद्रा, कक्ष, मकान, ठिकाना।
थाना० ना० पु० रक्षकों का स्थान, बांसों का ढेर।
थानी० ना० पु०, स्थान का स्वामी, धांगी।
थाप० ना० स्त्री० धौल, थप्पड़, पशु का पांव, मर्याद, बैठक।
थापना० स० क्रि० थोपना, धौलियाना, ना०

थापा० ना० पु० पशुके पांवका चिह्न, थपा।
थापित० गु० बैठायागया, स्थापित, नियत भया मुकर्रर हुआ।
थापी० ना० स्त्री० थापने का शब्द, काठकी बस्तु बिशेष जिससे छतपीटते हैं।
थाम० ना० पु० थम्भ, थूनी।
थामना० स० क्रि० रोकना, पकड़ना।
थार० } ना० पु० बड़ीथाली।
थाल० }
थाला० ना० पु० थांवला, थाल।
थाली० ना० स्त्री० भोजन करने का पात्र बिशेष।
थावर० ना० पु० स्थावर,बृक्षादि, अचल।
थाह० ना० स्त्री० नदी की तली, नदीमें वह स्थान जहां पैदल उतर जावें।
थाहा० ना० पु० नदीका स्थानजोगहिरा नहो।
थाही० ना० स्त्री० थाहपना, गु० जो गहरी नहो।
थिति० ना० स्त्री० स्थिति, थिरता, पालन।
थिर० गु० स्थिर, अचल, कायम।
थिरकना० अ० क्रि० चमत्कार करके नाचना।
थिरकाना० स० क्रि० चमत्कार से नचाना।
थिरकी० ना० स्त्री० चमत्कार, घुमाव।
थिरता० ना० स्त्री० } स्थिरता, अचलता।
थिरत्व० ना० पु० }
थिरा० ना० स्त्री० पृथ्वी, धरती।
थिराना० स० क्रि० बैठाना, ठहराना, अ० क्रि० बैठना, ठहरना, पानीकी मिट्टीका बैठजाना।
थीर० गु० सुखित, स्थिर, मन्दा।
थुकथुकाना० अ० क्रि० कुवासनादि घिनकी वस्तु देखकर थूकना, वा कुदृष्टि दूरकरने के लिये थूकना।
थुकाना० स० क्रि० थूकफिकवाना, और निन्दा कराना।
थुथकारना० स० क्रि० तुच्छ करके किसू को बाहर करना।

थुथनी० ना० स्त्री० शूकरादिका मुख।
थुथाना० स० क्रि० भौंहें टेढ़ी करना।
थूक० ना० पु० मुखमें का पानी।
थूकना० स० क्रि० मुखमें से पानी फेंकना।
थूणी० ना० स्त्री० थूनी।
थूतडा० ना० पु० }
थूथन० ना० पु० } शूकरादि का मुख।
थूथना० ना० पु० }
थूथनी० स्त्री० }
थूनी० ना० स्त्री० धरन, टेकन।
थूहर० ना० पु० वृक्ष विशेष।
थेईथेई० ना० स्त्री० चहल वहल।
थेगली० ना० स्त्री० कपड़े में जोड़, पैवन्द।
थेवा० ना० पु० नग।
थैला० ना० पु० }
थैलिया० स्त्री० } बटुआ, दुलमियान।
थैली० स्त्री० }
थोक ना० पु० समूह, ढेर, एकभाग, टोला, महल्ला।
थोड़० ना० पु० फले केले के गर्भा।
थोड़ा० गु० अल्प, कम।
थोथला० गु० भोता मोटा।
थोथा० ना० पु० औषधि विशेष फलरहित, गु० छूछा, पोपला, बदसूरत, कुभण्डा।
थोप० ना० पु० पालकी के बांस के अन्त का भूषण, छाप।
थोपना० स० क्रि० टेकना, छोपना, गांजना, बटोरना।
थोपियाना० अ० क्रि० बुंदियाना, झिरझिराना।
थोपी० ना० स्त्री० थप्पा।
थोव० } ना० स्त्री० लड़ी का टेकन।
थोभ० }
थोहर० ना० पु० थूहर।
थौना० ना० पु० गौने के पीछे स्त्री की बिदा।

[द]

द० अव्य० यह अक्षर जब शब्द के अन्त में

आता है तब उसका अर्थ देनेहारा होजाता है यथा सुखद् अर्थात् सुख देनेहारा।
दई० ना० पु० दैव, भगवान, ब्रह्मा, स्त्री, मिटाई विशेष।
दंश० ना० पु० वन की मकड़ी, दांत।
दंशन० ना० पु० दांतों से काटन।
दंष्ट्री० ना० पु० शूकर, सर्प।
दंस० ना० पु० कुत्ता, सिंह, डांस।
दखन० ना० पु० दक्षिण।
दगड़० ना० पु० धमका, ढक्का, डंका, राह।
दगड़ा० ना० पु० पैंड़ा।
दगड़ाना० स० क्रि० चलाना, दौड़ाना, डगराना।
दगदगा० गु० चमकीला।
दगदगाना० अ० क्रि० चमकना, चहकना, लगतमाना।
दगदगाहट० ना० स्त्री० चमक।
दगधना० स० क्रि० जलाना, छेड़ना, सताना, डांटना, पुचकारना।
दगला० ना० पु० रुई भरा अंगरखा।
दग्ध० गु० जो जलगया।
दग्धा० गु० जला, तिथि विशेष, वार विशेष, मास युक्त तिथि।
दंगल० ना० पु० चौकी विशेष, बहुतात।
दंगा० ना० पु० बखेड़ा, रौला।
दंगत० गु० रौला वा बखेड़ा करनेहारा।
दटना० अ० क्रि० कड़ना, सामना करना।
दण्ड० ना० पु० लाठी, शासन, डांट, घड़ी, कुदोली, जुर्माना।
दण्डक० ना० पु० राजा विशेष, गु० दण्डकर्त्ता
दण्डधर० } ना० पु० यमराज, गु० दण्ड
दण्डधारी० } बांधने हारा।
दण्डमान० गु० दुखदाता, दण्डदाता, ना० पु० यमराज।
दण्डवत्० ना० स्त्री० दण्ड के समान पड़के प्रणाम करना।

दण्डादण्डी० ना० पु० आपसमें लाठीसे लड़ना।
दण्डायमान० ना० पु० दण्डाकी नाईं खड़ा।
दण्डित० गु० दण्डलिया गया, सताया गया, पीड़ित, जिसका कियागया।
दण्डी० ना० पु० तपेश्वरी, गु० दुखहती, डांड़ी।
दण्ड्य० गु० दण्ड देनेके योग्य।
दतवन० } ना० पु० दन्तधावन, मिसवाक।
दतून० }
दतूना० ना० पु० पौधा विशेष।
दतूली० ना० स्त्री० छोटे २ दांत।
दतौन० ना० पु० दतून।
दत्त० गु० जो दियागया।
दत्तात्रेय० ना० पु० हरि अवतार, मुनिविशेष।
ददरीक्षेत्र० ना० पु० भृगुमुनि का स्थान पटना के पास है।
ददियाल० } ना० पु० दादाका घर,
ददियाला० } पुरुषे।
ददोड़ा० ना० पु० मच्छड़ आदिके काटने की सूजन।
दद्रू० ना० पु० दादुरोग।
दधि० ना० पु० दही, समुद्र।
दधिकांदो० ना० पु० जन्माष्टमी के दूसरे दिनका पर्व्वानन्द।
दधिमुख० ना० पु० लड़का बहुत कम उमर वाला, वानर विशेष जो रामदलमें था।
दधिरिपु० ना० पु० अगस्त्यमुनि।
दधिवल० ना० पु० सुग्रीव का पुत्र विशेष।
दधिसुत० ना० पु० चन्द्रमा आदिक।
दधीचि० ना० पु० मुख्यराजा, मुनि विशेष।
दनुज० ना० पु० दैत्य, राक्षस।
दनुजपति० } ना० पु० दैत्योंका राजा।
दनुजराज० }
दनुजाधिप० }
दनुजारि० ना० पु० देवता, श्रीनारायण।
दनुजेश० } ना० पु० दैत्योंका राजा।
दनुजेश्वर० }

दन्त० ना० पु० दांत, दशन।
दन्तकाष्ठ० ना० पु० दूतुन करना, दूतुन।
दन्तधानी० ना० पु० धनियां।
दन्तबीज० ना० पु० अनार।
दन्तशठ० ना० पु० माई औषधि, जंभीरी।
दन्तशूल० ना० पु० दांतोंकी पीड़ा।
दन्तिका० ना० स्त्री० बड़ी छताजर।
दन्ती० ना० पु० हाथी।
दन्तीफल० ना० पु० पिस्ता।
दन्तुर०, दन्तेल०, दन्तैल० } गु० जिसके दांत होंठ से न ढकें वा जिस जन्तु आदि के बड़े २ दांतहों हमड़ा, हथिला।
दन्त्य० गु० जिनअक्षरों का उच्चारण दांत से होताहै यथा, त थ द ध न ल स।
दन्दलाना० अ० क्रि० बिराजना, निडरबैठना।
दन्ना० ना० पु० इन्द्रिय, लिंग गु० निडर।
दन्नापेल० गु० व्यभिचारि, अतिनिरर्थक।
दपट० ना० स्त्री० दौड़, झपट, डांट।
दपटना० अ० क्रि० दौड़ना, डांटना।
दपटाना० स० क्रि० दौड़ाना, डांटदिखाना।
दबकना० अ० क्रि० छिपना, घातमें बैठना।
दबकर० ना० स्त्री० कल।
दबकाना० स० क्रि० धमकाना, डांटना, लुकाना।
दबकी० ना० स्त्री० दांव छिपकी।
दबकीला०, दबकैल० } गु० घुसड़ू, दबकनेहारा।
दबंग०, दबंगा० } गु० कुशील, कुढंगा।
दबना० अ० क्रि० नीचे होना, कुचिलना, कानि करना, मानना।
दबा० ना० पु० दांव, घात।
दबाना० स० क्रि० दाबना, निचोड़ना, डांटना।
दबाव० ना० पु० पराक्रम, आधीनता, बोझ, अदब।
दबीला ना० पु० औषधि विशेष, बैरा, चप्पू।

दबेपांव० अव्य० हौले, धीमें।
दबेल० ना० पु० प्रजा, अधीन।
दबोचना० स० क्रि० दबायडालना।
दम० ना० पु० मनको निज वशरखना अर्थात् इन्द्रियों को रोकना, दौना सुगन्धि।
दमक० ना० स्त्री० चमक, दहक, झलक, दाग़
दमकना० अ० क्रि० झलकना, चमकना।
दमड़ा० ना० पु० सम्पत्ति, दौलत।
दमड़ी० ना० स्त्री० पैसे का आठवां भाग।
दमदमाना० स० क्रि० हिलाना।
दमन० ना० पु० सुरमा, नागदौन, पुष्प विशेष, अधीनता, नाथन, दमयन्ती।
दमनीय० गु० दमन के योग्य, दमनकारक, तोड़ने हारा, रामायणे यथा (कुंअरि मनोहरि विजय बड़ि कीरति अति कमनीय, पावनहार विरंचि जनु रच्यो न धनु दमनीय)
दमयन्ती० ना० स्त्री० राजा नल की भार्या।
दमाना० स० क्रि० लचकाना, निहुराना, खुदवाना।
दमामा० ना० पु० डंका, धौंसा।
दम्पति०, दम्पती० } ना० पु० स्त्री पुरुष।
दम्भ० ना० पु० अहंकार, घमण्ड, पाखण्ड, छल, बनाव।
दम्भी० गु० अहंकारी, घमण्डी, पाखण्डी, छली।
दम्य० गु० शास्य, ना० पु० खेला।
दया० ना० स्त्री० कृपा, करुणा, दान वितरण।
दयायुक्त०, दयालु०, दयावन्त०, दयावान्०, दयाशील० } गु० कृपावन्त, मिलनसार, दाता मायावन्त, मेहरबान।
दर० ना० पु० मोल, भाव, दुःख, छेद, डर, पीड़ा।
दरकना० अ० क्रि० चिरजाना, फटना।
दरका० ना० पु० दरार, फटाव।
दरकाना० स० क्रि० फाड़ना, चीरना।

दरकी० गु० स्त्री० फटी।
दरदर० ना० पु० ईंगुर, सिंदूर।
दरदरा० गु० अधकूटा, अधपिसा।
दरश० } ना० पु० दर्श, देखना।
दरस० }
दरही० ना० स्त्री० मछली विशेष।
दरांती० ना० स्त्री० हंसिया, कटनी।
दरार० } ना० पु० दरका, चीर।
दरारा० }
दरि० ना० स्त्री० मोल, भाव।
दरिद्र० ना० पु० } दीनता, कंगालता,
दरिद्रता० स्त्री० } निर्धनता।
दरिद्री० गु० दीन, कंगाल।
दरी० ना० स्त्री० खोह, गुफा, बिछौना विशेष।
दरीभृत्० ना० पु० पर्वत, पहाड़।
दरीन० ना० स्त्री० दरीका बहुवचन।
दर्दुर० ना० पु० मेंढ़क।
दर्प० ना० पु० अहंकार, अभिमान, मान।
दर्पक० ना० पु० कामदेव।
दर्पण० ना० पु० आदर्श मुकुर, शीशा।
दर्पणी० ना० स्त्री० दर्पण।
दर्पणीय० गु० सुन्दर, दिखनौट, सुथरा, अच्छा।
दर्पणोदर० ना० पु० चौरस दर्पण का पेट।
दर्पी० गु० अभिमानी, मानी।
दर्भ० ना० पु० कुश घास,
दर्रा० ना० पु० दरारा।
दर्राना० अ० क्रि० निडर, आगे बढ़ना, बेधड़क आगे चलेजाना।
दर्विका० ना स्त्री० गोभी।
दर्वी० ना० स्त्री० कर्छी।
दर्वीकार० ना० पु० सांप।
दर्श० ना० पु० दृष्टि, परिवा, प्रतिपदा।
दर्शक० गु० दिखनौट, देखनेवाला।
दर्शकता० ना० स्त्री० दर्शन, दिखावट।
दर्शन० ना० पु० दृष्टि, भेंट।
दर्शनधारी० गु० सुन्दर।
दर्शनी ना० स्त्री० हुण्डी विशेष जिसका देखते ही रुपया दिया जावे।
दर्शी० गु० देखने वाला।
दल० ना० पु० पत्ता, बड़ीफौज, ढेर, मोरपंख।
दलक० ना० स्त्री० झलक।
दलकना० अ० क्रि० झलकना।
दलदल० ना० पु० धसाव, पांक, कीचड़।
दलदलाना० अ० क्रि० कांपना, थरथराना।
दलदलाहट० ना० स्त्री० थरथराहट, कम्प।
दलन० ना० पु० नाशन, दो टूक करने का काम विशेष।
दलना० स० क्रि० दोटूक करना।
दलबादल० ना० पु० मेघों का समूह।
दलवाना० स० क्रि० दो टूक कराना।
दलवैया० ना० पु० दलनेहारा।
दलाना० स० क्रि० दलवाना।
दलिद्र० ना० पु० } दरिद्र।
दलिद्रता० स्त्री० }
दलिद्री० गु० दरिद्री।
दलित० गु० दोटूक कियागया, आधा।
दलिया० ना० पु० अधकुटा, अधपिसा।
दलिहन ना० पु० जो अन्न दाल के काम आता है यथा उरद आदि।
दली० गु० दो टूक की गई, ना० पु० वृक्ष।
दलैता० ना० पु० } छोटी चक्की।
दलैती० ना० स्त्री }
दव० ना० पु० वनकी आग, वात, दावा।
दवाग्नि० }
दवाग्नि० }
दवानल० } ना० पु० वनकी आग।
दवारि० }
दश० गु० दस, १०।
दशकण्ठ० ना० पु० रावण।
दशगात्र ना० पु० मृतक कर्म विशेष
दशदिकपाल० ना० पु० दश दिशापाल अर्थात्

इन्द्र, १ अग्नि, २ यम, ३ नैऋति, ४ वरुण, ५ वायु, ६ कुबेर, ७ ईशान, ८ ब्रह्मा, ९ अनन्त, १० ।

दशादिशा० } नाo स्त्रीo दशओर अर्थात् पूर्व,
दशादिशि० } आग्नेय, दक्षिण, नैऋत्य, पश्चिम, वायव्य, उत्तर, ईशान, अध, ऊर्ध्व, १० ।

दशन० नाo पुo दांत ।

दशम० गुo दसवां ।

दशमांश० नाo पुo दसवां भाग ।

दशमी० स्त्रीo दशवीं तिथि ।

दशरथ० नाo पुo श्रीरामचन्द्र जीके पिता ।

दशहरा० नाo पुo ज्येष्ठ वा आश्विन शुक्लपक्ष की दशवींतिथि ।

दशा० नाo स्त्रीo अवस्था, व्यवस्था, गति ।

दशांश० नाo पुo दशवांभाग, $\frac{1}{10}$ ।

दशांगुल० नाo पुo फलविशेष अर्थात्खरबूजा

दश० गुo दश, १० ।

दसन० नाo पुo दशन, दांत ।

दसम० गुo दशम, दसवां ।

दसरथ० नाo पुo दशरथ ।

दसहरा० नाo पुo दसहरा ।

दसी० नाo स्त्रीo सूत, दशा, गाड़ी की फड़ ।

दसीला० गुo सुखकी दशामें रहनेहारा ।

दसोखा० नाo पुo पंखका भाड़ना ।

दसोद्वार० नाo पुo शरीर के दशद्वार अर्थात् आंख, कान, नाक, मुख, लिंग, गुदा, चांदि, परन्तु० चांदि रहित केवल नवद्वार ठीक हैं ।

दसौंधी० नाoपुo भाट बरदैत ।

दस्यु० नाo पुo वैर चोर ।

दस्युवृत्ति० नाo स्त्रीo चोरी ।

दह० नाo पुo गहराव ।

दहक नाo स्त्रीo दाह, चमक ।

दहकना० अo क्रिo जलना, पछिताना सत्यानाश होना ।

दहकाना० सo क्रिo जलाना, बिगाड़ना, पश्चात्तापकराना, गर्माना ।

दहन० नाo पुo अग्नि

दहनं० }
दहना० } अo क्रिo जलना, बरना ।
दहनो० }

दहलना० अo क्रिo दबना, कांपना ।

दहलाना० सo क्रिo दबाना, कम्प ना ।

दहसेरा० नाo पुo दससेरका तौल ।

दहा० गुo जलगया वा जलाहुआ ।

दहाड़ना० अo क्रिo गर्जना, यथा शेरकाशब्द ।

दहाना० सo क्रिo जलाना ।

दहिना० गुo दक्षिण, सीधा, सहायक ।

दही० नाo पुo गोरस, दधि, गुo जलगई ।

दहेंड़ी० नाo स्त्रीo दहीको हांडी ।

दहेड़० नाo पुo पक्षी विशेष ।

दहेल० नाo पुo पक्षी विशेष ।

दह्यो० नाo पुo दही, सo क्रिo जलाया ।

दक्ष० नाo पुo निपुण, । चतुर, ब्रह्मा का पुत्र जिसको ब्रह्माने दक्षिणांगुष्ठसे उत्पन्न किया था, स्मृति विशेष ।

दक्षन० नाo पुo दक्षका बहुबचन भाषा में प्रचलितहै यथा देव देवन, और लोकलोकन आदि ।

दक्षसुत० नाoपुo प्रचेता ।

दक्षसुता० नाo स्त्रीo दक्षकी कन्या विशेष, सती ।

दक्षिण० गुo खरा, उदित, सूर्य्यका वामभाग दहिना, दखिन ।

दक्षिणअक्षांश० नाo पुo रेखाभूमिके दक्षिण केन्द्रतक जो माप है ।

दक्षिणकेंद्र० नाo पुo जिसके चारोंओर हिम समुद्र है वा जिसको हिन्दू शास्त्रज्ञ वड़वानल कहते हैं ।

दक्षिणखण्ड० नाo पुo विन्ध्याचलके दक्षिणका देश विशेष ।

दक्षिणा० नाo स्त्रीo कर्मकरवाने के निमित्त ब्राह्मणको दान देना, कार्य्यकावेतन ।

दक्षिणाग्नि० ना० पु० अग्नि विशेष।
दक्षिणायन० ना० पु० कर्क संक्रान्ति से धनुः संक्रान्ति तकका काल।
दक्षिणीय० गु० दक्षिण देशके मनुष्यादि।
दा० अव्य० पदान्तमें दानाका अर्थ सूचकयथा सुखदा अर्थात् सुखदाता।
दाई० ना० स्त्री० दूध पिलाने हारी।
दाऊ० ना० पु० बड़ा चचा, श्रीबलदेवजी का एकनाम।
दांड़० ना० पु० दण्ड, चम्पू।
दांड़ा० ना० पु० रीति, धूरा सिवाना।
दांड़ामेंड़ा० ना० पु० सिवाना, छोर, धूरा।
दांड़ी० ना० पु० नाविक, नावचलाने हारा, ना० स्त्री० दण्डीतुलाआदिकी।
दांत० ना० पु० दन्त, दशन।
दांतन० ना० पु० दंत धावन, काष्ठ, दतून।
दांतपीसना० अ० क्रि० किचकिचाना।
दांताकिलकिल० ना० स्त्री० झगड़ा, बखेड़ा
दांती० ना० स्त्री० आराकेदांत।
दांव० ना० पु० घात, अवसर, होड़, बारी।
दाख० ना० पु० अंगुर।
दाग़० ना० पु० चिह्न यह शब्द फारसीकाहै।
दागना० स० क्रि० चिह्नकरना, छोड़ना, यह शब्द यामिनी भाषाका है।
दाड़िम० ना० पु० अनार।
दाढ़ी० ना० स्त्री० ठोढ़ीपरके बाल।
दातन० ना० पु० दतून।
दातव्य० गु० देनेकेयोग्य, दातापन।
दातव्यता० ना० स्त्री० दातापन, देनहारी।
दाता० गु० पुण्धर्मात्मा, देनेहारा, दयालु।
दातार० गु० दाता।
दात्र० ना० पु० दरांती विशेष।
दाद० ना० पु० रोग विशेष दद्रु।
दादमर्दन० ना० दद्रु मर्दन, औषधि विशेष।
दादा० ना० पु० पिताका पिता बड़ाभाई।
दादी० ना० स्त्री० पिताकी माता।

दादु० ना० पु० दादरोग विशेष दद्रु।
दादुर० ना० पु० मेंढक।
दादू० ना० पु० महापुरुष विशेष जिसने अपना पन्थ चलाया जो जातिका धिहुना था।
दाधना० स० क्रि० दग्धना।
दान० ना० पु० पुण्यार्थ धनका त्याग, भूर, खैरात।
दानपत्र० ना० पु० पुण्यार्थ धनादि का दानपत्र, माफ़ीनामा।
दानव० ना० पु० दैत्य, असुर।
दानवारि० ना० पु० देवता, श्रीविष्णु जी।
दाना० ना० पु० अश्वादिके खानेका अन्न।
दानी० गु० दाता, सखी।
दाप० ना० पु० क्रोध, अभिमान।
दापक० गु० क्रोधी, अभिमानी।
दाबना० स० क्रि० दवाना।
दाम० ना० पु० रुपया पैसा, ना० स्त्री० माला, रस्सी, गु० पैसे का चौबीसवां भाग, मोल।
दामवती० ना० स्त्री० माला।
दामासाही० ना० स्त्री० यथार्थ भाग की कर्त्तव्यता।
दामिनी० ना० स्त्री० बिजली, कौंधा।
दामी० ना० स्त्री० यथार्थ बिहारी।
दामोदर० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी का एक नाम, वर्द्धमान देशका एक नद, गु० जिसके पेटतक माला हो।
दाम्भिक० गु० दम्भी, पाखण्डी, अभिमानी।
दाय० ना० पु० पैतृक धन।
दायक० ना० पु० देनेहारा।
दायजा० ना० पु० व्याहका दान, यौतुक।
दाया० ना० स्त्री० दावा, कृपा।
दार० ना० स्त्री० दारा, काष्ठ, दारु।
दारचीनी० ना० स्त्री० काष्ठ विशेष।
दारा० ना० स्त्री० स्त्री, पत्नी, जोरू।
दारिका० ना० स्त्री० लड़की, लकड़ी।

दारिद॰ ना॰ पु॰ दरिद्र।
दारिदी॰ } गु॰ दरिद्री।
दारिद्री॰ }
दारिद्र॰ ना॰ पु॰ दरिद्रता।
दारी॰ ना॰ स्त्री॰ लौंडी जो लूटकरकेलाई है।
दारु॰ ना॰ पु॰ काष्ठ, वृक्ष विशेष।
दारुक॰ ना॰ पु॰ श्रीकृष्णजीका रथवान।
दारुगत॰ गु॰ काष्ठान्तर, काठके भीतर।
दारुजचित्र॰ ना॰ पु॰ काठकी पुतली।
दारुण॰ गु॰ भयानक, असह्य, कठिन, ना॰ पु॰ चीता औषधि।
दारुनारि॰ ना॰ स्त्री॰ काठकी पुतली।
दारुफल॰ ना॰ पु॰ चिलगोजा।
दारुमय॰ गु॰ जो काष्ठ से निर्मित।
दारुहरिद्रा॰ ना॰ स्त्री॰ दारुहल्दी।
दारू॰ ना॰ स्त्री॰ औषधि, मद, यह शब्द यामिनी भाषा का है।
दारूड़ा॰ ना॰ पु॰ } मदिरा, मद।
दारूड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ }
दारौ॰ ना॰ पु॰ दाड़िम, अनार, बिहारीलाल सप्तशतिकायां (सुभर भर्‌यो तुव गुण गणन पचये कपट कुचाल, क्यों धौं दारौ ज्यौं हियो दरकत नहिं नँदलाल)
दार्ढ्य॰ ना॰ पु॰ दृढ़ता।
दार्वा॰ } ना॰ स्त्री॰ रसौत
दार्व्य॰ }
दार्वी॰ ना॰ स्त्री॰ दारुहल्दी।
दाल॰ ना॰ स्त्री॰ चनेआदि अन्नके दो खंड
दालिद्र॰ ना॰ पु॰ दरिद्र।
दालिद्री॰ गु॰ दरिद्री।
दाव॰॰ ना॰ पु॰ दांव, घात, पेंच, होड़ कुल्हाड़ी विशेष, बन।
दावन॰ ना॰ पु॰ गाहन, चलावन, कुचलन।
दावना॰ स॰ क्रि॰ दावना।
दावरि॰ ना॰ स्त्री॰ रस्सी।
दावा॰ ना॰ पु॰ दाई का स्वामी, दवा।
दावाग्नि॰ } ना॰ पु॰ बनमें उपन्न के जो अग्नि बनकोजलावे, बनकीअग्नि।
दावानल॰ }
दाशरथि॰ ना॰ पु॰ श्रीरामचन्द्रादि।
दास॰ ना॰ पु॰ भृत्य, सेवक, नौकर।
दासता॰ ना॰ स्त्री॰ लौंडीपना, सेवकाई।
दासा॰ ना॰ पु॰ हंखुआ, कड़ीके नीचे का काष्ठ जो भीतपर रखते हैं।
दासी॰ ना॰ स्त्री॰ चेली, लौंडी, सेवकिन।
दास्य॰ ना॰ गु॰ दासता।
दाह॰ ना॰ स्त्री॰ जलन, दहन।
दाहक॰ गु॰ जलानेवाला, ना॰ पु॰ अग्नि।
दाहना॰ स॰ क्रि॰ जलाना।
दाहिना॰ गु॰ दक्षिण, सीधा, सहायक।
दाक्षायणी॰ ना॰ स्त्री॰ देवी विशेष।
दात्रिक॰ ना॰ पु॰ सिंघाड़ा।
दिक॰ ना॰ पु॰ दिग्, दिशा, ओर, तरफ़।
दिक्पाल॰ ना॰ पु॰ दिग्पाल, दिशा का मालिक।
दिखलाना॰ स॰ क्रि॰ दिखाना।
दिखाई॰ ना॰ स्त्री॰ सुझाई, लखाई।
दिखाऊ॰ गु॰ सुन्दर, दिखनौट, सजीला।
दिखाना॰ स॰ क्रि॰ सुझाना, लखाना, बताना
दिखाव॰ ना॰ पु॰ फड़काव, टीमटाम, हुन्ना।
दिग्॰ ना॰ स्त्री॰ दिशा, ओर, तरफ़।
दिग्वान्॰ } ना॰ पु॰ रखवारा, पहरू।
दिग्वार॰ }
दिग्शूल॰ ना॰ पु॰ दिशाशूल, किसी दिशा में जाने के लिये बुरादिन, यथा सोमवार शनिश्चर पूर्व को, बृहस्पति दक्षिणको, शुक्र रविवार पश्चिम को मंगल बुध उत्तर को।
दिगम्बर॰ गु॰ वस्त्र हीन, नग्न, परमहंस।
दिगीश॰ ना॰ पु॰ इन्द्रादि।
दिग्गज॰ ना॰ पु॰ एक दिशाका रक्षक हाथी।
दिग्गी॰ ना॰ स्त्री॰ बड़ा पोखरा।
दिग्पाल॰ ना॰ पु॰ इन्द्रादिदश १०।
दिग्भाग॰ ना॰ पु॰ दिशाका भाग, देश।

दिग्विजय० ना० स्त्री० सब देशोंका जीतना।
दिग्विजयी० ना० पु० जो सब दिशाओं को जीते।
दिग्विभाग० ना० पु० दिग्भाग, देश।
दिठौना० ना० पु० चश्मा, उपनेत्र, ऐनक।
दिएड० ना० पु० नृत्य विशेष।
दिति० ना० स्त्री० दैत्यमाता, कश्यपकी स्त्री।
दितिसूत ना० पु० असुर, दैत्यहिरण्याक्षादि।
दिन० ना० पु० सूर्य्योदयसे सूर्य्यास्त तक का। काल, रोज़।
दिनकर० ना० पु० सूर्य्य।
दिनदानि० गु० बड़ा दाता, दीनप्रतिपालक।
दिनपति० ना० पु० सूर्य्य।
दिनप्रति० अव्य० प्रतिवासर, हररोज़।
दिनमणि० ना० पु० सूर्य्य।
दिनमान० ना० पु० दिनका परिमाण।
दिनाई० ना० स्त्री० दाद, सेंहुआ।
दिनामार० ना० पु० डेन्मार्क देशके लोग।
दिनी० गु० बहुत दिनका, पुराना।
दिनेश० ना० पु० सूर्य्य।
दिनेला० गु० दिनी, पुराना।
दिया० ना० पु० दीपक, चिराग़।
दियासलाई० ना० स्त्री० दिया जलाने के लिये वस्तु विशेष।
दिलवाना० स० क्रि० देनाधातु की प्रेरणार्थक क्रिया, दिलाना।
दिलवाली० ना० पु० दिल्लीके वासी।
दिलवैया० ना० पु० दिलवाने हार।
दिलाना० स० क्रि० दिलवाना।
दिलीप० ना० पु० राजा विशेष।
दिल्ली० ना० पु० नगर विशेष जो भूतकालमें भरतखण्डकी राजधानी था।
दिवः० ना० पु० स्वर्ग, आकाश।
दिवस्पति० ना० पु० स्वर्गका राजा, इन्द्र।
दिवस० ना० पु० वासर, दिन।
दिवह० ना० पु० मध्याह्न।
दिवा० ना० पु० दिन।
दिवाकर० ना० पु० सूर्य्य।
दिवान्ध० ना० पु० जो दिनमें नहीं देखसक्ता यथा उलूक, चमगीदड़ आदि।
दिवाला० ना० पु० ऋणभरने में असमर्थ।
दिवारी० } ना० स्त्री० कार्तिक मासकी अमावस का त्योहार, दीपमालिका।
दिवाली० }
दिविषद० ना० पु० देवता।
दिवेश० ना० पु० इंद्र
दिवौकस० ना० पु० देवता।
दिव्य० गु० शपथ, स्वच्छ, उज्ज्वल, ना० स्त्री० लौंग।
दिव्यतना० ना० स्त्री० अप्सरा।
दिव्यदृष्टि० ना० स्त्री० उज्ज्वल दृष्टि, अलौकिक ज्ञान।
दिव्यवसन० } ना० पु० उज्ज्वलवस्त्र, स्वच्छ कपड़े साफ़ पोशाक।
दिव्यवस्त्र० }
दिव्यस्थान० ना० पु० उज्ज्वल मकान, पवित्र स्थान।
दिव्यज्ञान० ना० पु० उज्ज्वल ज्ञान, अलौकिकज्ञान।
दिश० } ना० स्त्री० पूर्वादिदश, ओर, तरफ़।
दिशा० }
दिशाशूल० ना० पु० दिग्शूल।
दिशि० ना० स्त्री दिशा।
दिशिनाथ० ना० पु० दिक्पाल।
दिशिप० } ना० पु० दिग्पाल।
दिशिपाल० }
दिष्ट० ना० पु० भाग्य प्रारब्ध।
दिसावर० ना० पु० देसावर।
दिहरा० ना० पु० देवालय।
दिहली० ना० स्त्री० ड्योढ़ी, चौखट, देहली।
दीखना० अ० क्रि० दिखाईदेना।
दीठा० गु० देखने हारा।
दीठ० } ना० स्त्री० दृष्टि दर्शन।
दीठि० }

दीधिति० ना० स्त्री० किरण।
दीन० गु० कंगाल, आधीन, दुखी।
दीनता० } ना० स्त्री० दरिद्रता, आधीनता,
दीनताई० } ग़रीबी।
दीनदयालु० गु० दीनप्रतिपालक, ग़रीबपरवर, दीनोंपर दया करनेहारा।
दीनपाल०
दीनप्रतिपालक० } गु० दीनदयालु दीनों
दीनबन्धु० } का पालने हारा।
दीना० स० क्रि० देना, दीनमहा।
दीनानाथ० गु० दीनपाल, दीनदयालु।
दीप० ना० पु० दिया, चिराग, द्वीप।
दीपक० ना० पु० दीप, दिया, राग विशेष, अजवायन।
दीपदान० ना० पु० दियाजलाना।
दीपनी० ना० स्त्री० सटपत्नी।
दीपनीया०
दीप्य० } ना० स्त्री० अजवायन।
दीपमाला०
दीपमालिका० } ना० स्त्री० दिवाली।
दीपसुत० ना० पु० काजल।
दीपि० स० क्रि० दीप देकर।
दीपिका० ना० स्त्री० दीपक का प्रकाश।
दीपित० गु० दीपदियागया।
दीप्त० गु० प्रज्वलित, प्रकाशित।
दीप्ति० ना० स्त्री० चमक, प्रकाश।
दीर्घ० गु० लम्बा, गुरु, द्विमात्रिक अक्षर।
दीर्घक० ना० पु० श्वेतज़ीरा, सफेदज़ीरा।
दीर्घकीलक० ना० पु० अंकोल।
दीर्घजंघ० ना० पु० ऊंट।
दीर्घजिह्वा० ना० स्त्री० राजाविरोचन की कन्या।
दीर्घदण्ड० ना० पु० अरण्ड, एरण्ड, रण्ड।
दीर्घदर्शी० गु० अग्रशोची, दूरअन्देश।
दीर्घपत्रक० ना० पु० लहसुन, पुनर्नवा।
दीर्घपत्रा० ना० स्त्री० चिरपोटा।
दीर्घपुष्पक० ना० पु० मदार, आक।
दीर्घपृष्ठ० ना० पु० सांप।
दीर्घमूल० ना० पु० जवासा, शालपर्णी।
दीर्घमूलक० ना० पु० बिधारा।
दीर्घसूत्री० ना० पु० जो विलम्बसे कामकोकरै।
दीवट० ना० स्त्री० दीपक रखनेका आधार।
दीवली० ना० स्त्री० छोटा दिया।
दीवा० ना० पु० दीपक, दिया।
दीसना० स० क्रि० देखना।
दीसा० स० क्रि० भू० देखा, देखता।
दीह० ना० पु० बड़ा, रामचन्द्रिकायांयथा (दीह दीह दिग्गजन के केशव मनोकुमार, दीन्हे राजा दशरथहि दिग्पालन उपहार)
दीक्षा० ना० स्त्री० मन्त्र का ग्रहण, उपदेश
दीक्षित० गु० दीक्षा कियागया, ना० पु० ब्राह्मण जाति विशेष।
दु० गु० दो २।
दुः अव्य० शब्दकी आदि में निषेध वा निन्दा का सूचक।
दुःकर्णी० ना० स्त्री० किरवाली।
दुःख० ना० पु० पीड़ा, क्लेश, कष्ट, व्यथा।
दुःखड़ा० ना० पु० आपदा, दुर्गति।
दुःखदाई० गु० दुःखदाता।
दुःखदाता० गु० दुःख देनेहारा।
दुःखना० अ० क्रि० पीड़ा होना।
दुःखाना० स० क्रि० दुःख देना।
दुःखित०
दुःखिया०
दुःखियारा० } गु० पीड़ित, क्लेशित, अभागा,
दुःखियारी० } कंगाल।
दुःखी०
दुःखशील० गु० जिसका स्वभाव दुष्ट हो।
दुःप्रर्धीपर्णी० ना० स्त्री० श्वेत कटाई।
दुःसमय० ना० पु० विपत्ति काल।
दुःस्पर्शा० ना० स्त्री० जवासा।
दुकर० ना० पु० दोनोंहाथ।

दुकान० ना० पु० दोनों कान, हाट ।
दुकाल० ना० पु० विपत्तिकाल, दुर्भिक्ष ।
दुकूल० ना० पु० रेशमी वस्त्र विशेष, दोनों तट ।
दुख० ना० पु० दुःख ।
दुखद०
दुखदा०
दुखदाई०
दुखदाता० } गु० दुःखदाई, कष्टदेनेवाला ।
दुखत्रय० ना० पु० तीन दुख अर्थात् दैविक, देहिक, भौतिक, अथवा कफ, पित्त और वात।
दुखारी०
दुखित०
दुखिया०
दुखियारा०
दुखियारी०
दुखी० } गु० दुखिया, पीड़ित ।
दुखेन० ना० पु० दुःखयुत, दुःखकरके ।
दुगई० ना० स्त्री० चियारी, बौंची, जो छप्परमें लगाते हैं ।
दुगन०
दुगना० } गु० द्विगुण, दोहरा, दूना ।
दुग्ध० ना० पु० दूध ।
दुग्धिका० ना० स्त्री० दूधिया पौधा ।
दुग्धिनी० ना० स्त्री० कडुई तोंवी ।
दुग्धी० ना० स्त्री० दूधिया पौधा, सेहुड़ ।
दुचित०
दुचिता० } गु० जिसका मनदोओर लगाहो ।
दुचिताई० ना० स्त्री० चिन्ता, दुविधा, भ्रम ।
दुचित्ता० गु० दुचित ।
दुत० अव्य० दूर ।
दुतकार० ना० पु० डराहना, झिड़क ।
दुतकारना० पु० क्रि० ससना, कुत्तेको डांटना ।
दुतकारी० ना० स्त्री० मांस, ताड़न ।
दुतान० ना० क्रि० दयाना, डांटना ।

दुति० ना० स्त्री० चटक, भड़क, सुन्दरता ।
दुतिवन्त०
दुतिवान्० } ना० गु० भड़कीला, चमकदार सुन्दर, सूर्य चन्द्रादि यथाहैं, राम चन्द्रिकायां यथा (दुतिवन्तनकोविपदा अति कीन्ही, धरणी कह इन्दु बधू गहि दीन्ही)
दुदही०
दुद्धी० } ना० स्त्री० औषधि पौधाविशेष ।
दुधा० ना० स्त्री दोजगह, दोप्रकार ।
दुधार०
दुधारा० } गु० दूध देनेहार, दो धार की ।
दुधैल० गु० दूध देनेहारी ।
दुन्दुभि० ना० स्त्री० नक्कार:, निशान, दैत्य विशेष जिसको बालिने माराथा ।
दुपट्टा० ना० पु० ओढ़नेका वस्त्र विशेष ।
दुपद० ना० पु० दो पांववाला अर्थात् मनुष्य ।
दुपहरिया० ना० स्त्री० पुष्प विशेष ।
दुवधा० ना० स्त्री० सन्देह, अधड़ ।
दुवला० गु० दुर्बल ।
दुवलाई०
दुवलापा० } ना० स्त्री० दुर्बलता ।
दुबिधा० ना० स्त्री० संदेह, क्षपांच, शक ।
दुबिधि० ना० स्त्री० दो तरह, दोप्रकार ।
दुमुख० ना० पु० राक्षस विशेष, दोमुखवाला
दुभाव० ना० पु० दुबिधा ।
दुभाषिया०
दुभाषी० } गु० दो भाषाओंका जाननेहार
दुर० अव्य० शब्दके प्रथम में संयोगिक अव्य जिसका अर्थकु, कठिन, ना० स्त्री० कानक भूषण जो लड़के पहिनते हैं ।
दुरतिक्रम० गु० कठिन, मुश्किल ।
दुरद० ना० पु० हाथी ।
दुरध्वा० ना० स्त्री० कुमार्ग, बुरीराह ।
दुरना० अ० क्रि० छुपना, लुकना ।
दुरदृष्ट० ना० पु० मन्दभाग्य ।
दुरन्त० गु० अशान्त, कठिन, अन्तहीन ।
दुराचार० गु० जिसका व्यवहार निन्दित है ।

ना० पु० निन्दित व्यवहार वा कर्म।
दुराचारी० गु० जिसका व्यवहार निन्दितहै।
दुरात्मा० गु० पापी, दुष्ट।
दुराधर्ष०गु० अडर, अभय, अशंक।
दुराना० स० क्रि० छुपाना, लुकाना।
दुराराध्य० गु० कष्टसे सेवने के योग्य।
दुरारोह० ना० पु० ताड़वृक्ष।
दुरालभा० } ना० स्त्री० जवासा।
दुरालम्भा० }
दुराव० ना० पु० छुपाव, छल।
दुराशा० ना० स्त्री० कुत्सितआशा, दुष्टतृष्णा।
दुरित० ना० पु० पाप दोष।
दुरी० ना० स्त्री० खेलमें दो पड़ना वा दूआ।
दुरुखा० गु० जिसकी दोनों ओर एकसा होवे। यह शब्द फ़ारसी का है।
दुरेफ० ना० पु० भौंरा।
दुर्ग० ना० पु० गढ़, घाट, क़िलअ अगम।
दुर्गति० ना० स्त्री० कुगति, बुरीअवस्था,नरक दरिद्रता।
दुर्गन्ध० ना० स्त्री० } दुर्गन्धि, बोय, कुवास।
दुर्गन्धि०ना०स्त्री० }
दुर्गन्धा० ना० स्त्री० पियाज, गु० कुबासित।
दुर्गम० गु० औघट गम्भीर, अगम्य, कठिन।
दुर्गमता०ना० स्त्री० गम्भीरता, औघटता।
दुर्गा० ना० स्त्री० भगवती विशेष।
दुर्गामी० गु० कुगामी कुमार्गी, बद चलन।
दुर्घट०गु० जो कष्ट से होसके कुघाट, औघट।
दुर्जन० ना० पु० शत्रु, गु० दुष्ट, अपकारी।
दुर्जनता० } ना० स्त्री० शत्रुता द्रोह, दुष्टता
दुर्जनताई० }
दुर्जय० गु० बलवान् शत्रु, जो पराभवनहो-सके।
दुर्दशा० ना० स्त्री० दुर्गति, बिपत्ति।
दुर्नाम० ना० पु० बदनाम अपयश।
दुर्नामी० गु० बदनाम अपयशी, अपकीर्ती।
दुर्नाद० ना०पु० राक्षस विशेष, कुत्सितनाद।
दुर्नीति० ना० स्त्री० कुचाल, अनीति, अन्याय
दुर्बल० गु० दुर्बल, निर्बल, असमर्थ।
दुर्बलता० ना० स्त्री० निर्बलता, असामर्थ्य।
दुर्भगा० गु० अभागिन स्त्री, जिसका स्वामी प्यार नहीं करता है।
दुर्भाग्य० गु० प्रारब्धहीन, अभागी।
दुर्भाव० ना० पु० बुरास्वभाव।
दुर्भिक्ष० ना० पु० अकाल, काल कुसमय।
दुर्मति० ना०स्त्री० कुबुद्धि, मूर्खता।
दुर्मद० गु० मस्त, मदगलित, मत्त, सिड़ी।
दुर्मनी० ना० स्त्री० दूबघास।
दुर्मुख० ना० पु० नाग बिशेष वानरों का एक राजा, गु० कठोर भाषी।
दुर्मूल्य० गु० महंगा।
दुर्योग० ना० पु० बहुतेरे बाधकों का समूह, कुसंगति।
दुर्योधन० ना० पु० राजा, कौरवाधीश।
दुर्लभ० गु० जो दुःखसे मिले, अनोखा।
दुर्लक्षण० ना० पु० अशुभ चिह्न।
दुर्वचन० ना० पु० बुरीबात, गाली।
दुर्वर्ण० ना० पु० बुरारूप, कुवर्ण, चांदी।
दुर्वर्णता० ना० स्त्री० कुरूपता, चांदी।
दुर्वाक्य० } ना० पु० बुरीबात, गाली।
दुर्वाच्य० }
दुर्वाद० ना० पु० कुत्सितवार्त्ता, बुरीबातें।
दुर्वासा० ना० पु० मुनिविशेष।
दुर्बुद्धि० ना० स्त्री० मूर्खता कुबुद्धि नादानी।
दुर्बुद्धी० गु० नादान, कुबुद्धि, मूर्ख।
दुलकी०ना० स्त्री० कूकर चाल, घोड़ेकी एक प्रकारकी चाल विशेष।
दुलड़ा० ना० पु० } दोलड़ा दुगुन।
दुलड़ी० ना० स्त्री० }
दुलत्ती० ना० स्त्री० पशुका पिछले टांगोंका मारना।
दुलहा० ना० पु० वर, बनरा दुलहा।
दुलहिन० ना० स्त्री० नईबहू, बधू, बनी, बनरी।

दुलाई० नाο स्त्री० ओढ़नेका वस्त्र विशेष।
दुलार० नाο पु० प्यार, स्नेह।
दुलारा० नाο पु० } गु० प्यारयुत, प्यारा,
दुलारी० स्त्री० } प्यारी,लाड़िल,लाड़िली।
दुवार० नाο पु० द्वार।
दुविद० नाο पु० वानर विशेष।
दुबे०नाο पु० ब्राह्मणजाति विशेष।
दुशाला० नाο पु० पाटवस्त्रविशेष।
दुष्कर० गु० जोकष्टसे कियाजाय।
दुष्कर्म्म० } नाο पु० कुकर्म, पाप।
दुष्कृत० }
दुष्कर्मी० गु० कुकर्मी, पापी।
दुष्ट० गु० बुरा, उत्पाती, नीच, कठिन।
दुष्टता० नाο स्त्री० नीचता, पाप, बुराई।
दुष्टजन्तु० नाο पु० सर्पादि, मूजी जानवर।
दुष्टा० नाο स्त्री० छिनाल, सापिन पापिन।
दुस्तर० गु० जोतरने के योग्य न होवे,कठिन, अगम्य।
दुस्पर्शा० नाο स्त्री० छोटी कटाई।
दुसह० } गु० जो सहा न जावे असह्य।
दुस्सह० }
दुहना० स० क्रि० दूधनिकालना, निचोड़ना।
दुहनी० नाο स्त्री० पात्र जिसमें दूधदुहतेहैं।
दुहाई० नाο स्त्री० न्यायके लिये पुकार, न्याय न्याय, शपथ, किरिया, कसम।
दुहाईतिहाई० नाο स्त्री० कईबारदुहाईकरना।
दुहाना० स० क्रि० दूध निकलवाना।
दुहार० नाο पु० दूध दोहने वाला।
दुहिता० नाο स्त्री० कन्या, पुत्री।
दुहेला० गु० कठिन, भारी।
दुआ० नाο पु० दोका अंक।
दूज० नाο स्त्री० द्वितीया तिथि।
दूजावर० नाο पु० जिसने दो बियाह किये।
दूजा० गु० दूसरा।
दूत० नाο पु० समाचार पहुंचानेहारा, संदेसिया, हरकारा, गमाश, पैगम्बर।

दूतता० नाο स्त्री० चालाकी, तोड़फोड़ और दूतका काम।
दूती० नाο स्त्री० कुटनी।
दूध० नाο पु० दुग्ध गोरस, क्षीर।
दूधिया० गु० दूधकासा, नाο पु० अनेक पौधों का नाम जिनका रस दूध कासा होता है।
दूधी० गु० दूधका, दुधैला, नाο पु० आहार, मांडी दुधिया पौधा।
दूना० गु० द्विगुण, दोहरा।
दूब० नाο स्त्री० दूर्वा, घास विशेष।
दूभर०० गु० कठिन दुर्बल।
दूबिया० नाο स्त्री० तृण की हरियाई।
दूर० नाο स्त्री० अन्तर, बीच, दूर, व्यवधान अव्य० परे।
दूरगम० नाο पु० गदहा।
दूरतर० गु० बहुत दूर।
दूरदर्शक० नाο पु० दुरबीन, यन्त्र, गु० दूरका देखने वाला, अग्रशोची।
दूरदर्शी० नाο पु० विवेकी, दूर अंदेश।
दूरदृग० नाο पु० गिद्ध।
दूरबीन० नाο स्त्री० दूरकी वस्तु देखने का यन्त्र, गु० दूरका देखने हारा शब्द फारसी का है।
दूरमूल० नाο पु० जवासा।
दूर्वा० नाο स्त्री० तृण विशेष, दूबघास।
दूषक० गु० दोष लगानेहारा, दूषण कर्त्ता, टोकनेवाला, बिठोकनेहारा।
दूषण० नाο पु० निशाचर विशेष, दोष।
दूषित० गु० दोष लगाया गया, दोषयुत।
दूष्य० गु० निन्दित कुत्सित।
दूसरा० गु० दूजा, अन्य।
दृग० नाο पु० नयन, नेत्र, आंख।
दृगञ्चल० नाο पु० नयनकोर, पलककीचाल
दृढ़० पोढ़ा अचल, कड़ा, मजबूत।
दृढ़ता० नाο स्त्री० } पोढ़ाई, पौरुख,पायदारी।
दृढ़त्व० नाο पु० }

दूढ़ाना० स० क्रि० पीड़ा करना।
दृश्य० गु० जो देखने के योग्यहै, जो देखाजावे
दृष्ट० गु० जो देखागया, प्रकट।
दृष्टिकूट० ना० पु० पहेली।
दृष्टान्त० ना० पु० उपमा, उदाहरण, मिसाल।
दृष्टि० ना० स्त्री० दर्शन, नजर, दीठि, आंख।
दृष्टिगोचर० गु० जो आंखके सामनेहो।
दृषद्भेद० ना० पु० पाषाण भेद।
दृषद्गर्भ० ना० पु० पन्ना, रत्न।
देआड़ा० ना० पु० दीमकका बनायाहुआघर।
देखना० स० क्रि० लखना, दृष्टिकरना, बिलो-
कना।
देखवैया० ना० पु० देखनेहारा।
देनलेन० ना० पु० व्यवहार।
देना० स० क्रि० देडालना, सौंपना।
देमारना० स० क्रि० पटकना, फेंकदेना।
देय०
देयमान० } गु० देनेके योग्य।
देर०
देरी० } ना० स्त्री० बिलम्ब, ढील।
देव० ना० पु० देवता, मेघ, देना।
देवऋषि० ना० पु० देवर्षि, नारद मुनि।
देवक० ना० पु० देवकीका पिता, देवता, गु०
देनेहारा।
देवकांड़र० ना० पु० चनसुर।
देवकी० ना० स्त्री० श्रीकृष्ण की माता।
देवकुसुमा० ना० स्त्री० लौंग।
देवगरी० ना० स्त्री० रागिनी विशेष।
देवगृह० ना० पु० देवालय, चौहरा।
देवठान० ना० स्त्री० देवोत्थानी, कार्त्तिकसुदी
एकादशीको ये त्योहार होताहै।
देवतरु० ना० पु० कल्पवृत्त, काकईवृत्त।
देवता० ना० पु० देव, सुर, फ़रिश्तह।
देवताण्ड० ना० पु० देवदाली।
देवदत्त० ना० पु० संज्ञाबिशेष, गु० जो देवता
का दिया हुआ है।
देवदारु० ना० पु० वृत्त वा काठ विशेष।
देवधुनि० ना० स्त्री० श्रीगंगाजी।
देवनागरी० ना० स्त्री० हिन्दी के यथार्थ अ-
त्तर।
देवनारि० ना० स्त्री० देवता कीस्त्री।
देवपूजक० ना० पु० देवताकी पूजा करनेहारा,
पौत्तलिक, मूर्त्तिपूजक।
देवपूजा० ना० स्त्री देवता का पूजन।
देववधू० ना० स्त्री, देवताकी पत्नी, राजरानी,
सीताजी, रामचन्द्रिकायां, देववधूजबहीं हरि-
ल्यायो, क्योंतबहीं तजिताहिनआयो।
देवमुनि० ना० पु० नारदजी।
देवर० ना० पु० पतिका छोटाभाई।
देवराणी० }
देवरानी० } ना० स्त्री० देवरकी स्त्री, देव-
ताओंकी रानी अर्थात् इंद्राणी,
रामचन्द्रिकायां। देवराजा लिये देवरानीम-
नोपुत्र संयुक्त भूलोक में सोहियो।
देवरिपु० ना० पु० दैत्य, निशाचर।
देवर्षि० ना० पु० नारद मुनि।
देवृ० ना० पु० देवर।
देवल० ना० पु० मन्दिर, ठाकुरद्वारा, चौहरा,
यथा, तुलसी देवल देवकोलागे लाखकरोरि,
कागअभागेहगिभर्यो महिमाभई नथोरि।
देववल्लभा० ना० स्त्री० केसर, ज़ाफ़रान।
देववाणी० ना० स्त्री० संस्कृत।
देववृक्ष० ना० पु० कल्पवृत्त।
देवसर० ना० पु० मानसरोवर।
देवश्रेणी० ना० स्त्री० सुरहरी, देवतों का
समूह।
देवस्त्री० ना० स्त्री० देवताकी पत्नी।
देवस्थान० ना० पु० देवालय, देवताका घर।
देवस्व० ना० पु० देवताकाधन।
देवा० ना० पु० देवता, देनेहारा।
देवांगना० ना० स्त्री० देवी, देववामा।
देवारि० ना० पु० दैत्य, निशाचर।
देवालु० ना० पु० देनेहारा।

देवालय॰ ना॰ पु॰ देवस्थान, देवता का घर।
देवाला॰ ना॰ पु॰ दिवाला।
देवालिया॰ गु॰ जिसका दिवाला निकलगया
देवाली॰ ना॰ स्त्री॰ दिवाली, दिवारी।
देवालेई॰ ना॰ स्त्री॰ देनलेन।
देवी॰ ना॰ स्त्री॰ देवता की स्त्री, भगवती, मुरहरी औषधि।
देवेन्द्र॰ ना॰ पु॰ देवाधिराज अर्थात् इन्द्र।
देवोत्थान॰ ना॰ स्त्री॰ कार्त्तिक शुक्लपक्ष की तिथि जिसमें विष्णु नींद से उठते हैं वा कार्त्तिक शुक्ल एकादशी।
देव्यालय॰ ना॰ पु॰ देवी का मन्दिर।
देव्याश्रय॰ ना॰ पु॰ देवीकी सहायता।
देश॰ ना॰ पु॰ पृथ्वीका खण्ड विशेष, लोक रागिनी विशेष, मुल्क, विलायत।
देशपति॰ ना॰ पु॰ राजा, बादशाह।
देशभाषा॰ ना॰ स्त्री॰ देशकी बोली।
देशमात्र॰ गु॰ सर्वत्र, सब देश।
देशाचार॰ ना॰ पु॰ देशकी रीति।
देशाटन॰ ना॰ पु॰ देशोंमें फिरना।

देशाधि॰
देशाधिप॰
देशाधिपति॰ } ना॰ पु॰ राजा, बादशाह।

देशाधीश॰
देशाध्यक्ष॰ } ना॰ पु॰ देशका रक्षक वा राजा

देशान्तर॰ ना॰ पु॰ दूसरा देश।
देशावर॰ ना॰ पु॰ परदेश, अन्यदेश।
देशी॰ गु॰ जो देशका है।
देह॰ ना॰ स्त्री॰ तन, शरीर।
देहरा॰ ना॰ पु॰ चौहरा, देवालय।
देहली॰ ना॰ स्त्री॰ चौखट, ड्योढ़ी।
देही॰ गु॰ शरीर, ना॰ पु॰ जीव, प्राण।
देजा॰ ना॰ पु॰ कन्यादान, यौतुक।
दैत्य॰ ना॰ पु॰ असुर, दितिजात।

दैत्यगुरु॰
दैत्यपुरोधा॰
दैत्यपुरोहित॰
दैत्यपूज्य॰
दैत्याचार्य॰ } ना॰ पु॰ शुक्राचार्य्य।

दैत्यारि॰ ना॰ पु॰ देवता, श्रीविष्णु जी।
दैदीप्य॰ गु॰ प्रकाशित, रोशन।
दैदीप्यमान॰ गु॰ प्रकाशित, चमकीला।
दैन्य॰ ना॰ पु॰ दीनता।
दैय॰ ना॰ पु॰ दैव, ईश्वर।
दैया॰ ना॰ स्त्री॰ माता।
दैव॰ ना॰ पु॰ प्रारब्ध, ब्रह्मा, देवके आधीन।
दैवगति ना॰ स्त्री॰ कर्मकी चाल, ब्रह्माकीगति।
दैवतामणि॰ ना॰ स्त्री॰ महामेदा।
दैवयोग॰ ना॰ पु॰ कर्मप्रभाव, इत्तिफ़ाक़न।
दैववादी॰ गु॰ आलसी, भाग्याधीन।
दैवज्ञ॰ ना॰ पु॰ गणक, ज्योतिषी।

दैवात्॰
दैवी॰ } अव्य॰ अकस्मात्, नागहान।

दैविक॰ गु॰ जो देवता करके होवे।
दो॰ गु॰ दूसरी संख्या २।
दोऊ॰ गु॰ दोनों।
दोक॰ ना॰ पु॰ बछेड़ा, दोवर्षका घोड़ा।
दोचर॰ गु॰ दुहरा, दूसरा।
दोजीवा॰ ना॰ स्त्री॰ गर्भिणी।
दोझा॰ ना॰ पु॰ द्विजवर।
दोदना॰ स॰ क्रि॰ मुकरना।
दोना॰ ना॰ पु॰ दौना, पत्तों का पात्र, पुष्प विशेष।
दोनाली॰ ना॰ स्त्री॰ बन्दूक दोनालकी।
दोवर॰ गु॰ दोवेर, दुहरा।
दोमुहा॰ ना॰ पु॰ दो मुखका सांप।
दोय॰ गु॰ दो २।
दोल॰ ना॰ पु॰ डोल।
दोष॰ ना॰ पु॰ निन्दा, अपगुण, चूक, अपरा-

धo काम क्रोधादि, कलंक।
दोषक० गु० निन्दक, अपगुणी, पापी।
दोषना० स० क्रि० दोषदेना वा दोषलगाना।
दोषित० } गु० कलंकित, पापी, अपयशी, अ-
दोषी० } पराधी।
दोहत्तड़० ना० पु० दोनों हाथोंकादेमारना।
दोहता० ना० पु० नाती।
दोहती० ना० स्त्री० नातिनी, नातिन्।
दोहद० ना० पु० स्नेह, प्रीति, हित, गर्भ।
दोहन० ना० पु० रसका खींचना।
दोहन० } स० क्रि० दूहना, गारना।
दोहना० }
दोहनी० ना० स्त्री० दूहनेका पात्र।
दोहरा० गु० द्विगुण, दोलड़।
दोहराव० ना० पु० दोहरानेका काम।
दोहा० ना० पु० छन्द विशेष।
दोहाई० ना० स्त्री० दुहाई।
दोहान० ना० पु० दो वर्ष का गौका बच्चा, खैला।
दौड़० ना० स्त्री० बहुत शीघ्र चलनेकी चाल, धावा।
दौड़धूप० ना० स्त्री० जतन, परिश्रम।
दौड़ना० अ० क्रि० बहुत शीघ्रचलना, धावा।
दौड़ाक० ना० पु० दौड़नेहारा।
दौड़ादौड़ी० ना० स्त्री० वेगावेगी।
दौड़ाना० स० क्रि० शीघ्र चलाना।
दौड़ाहा० ना० पु० संदेशिया, अगुआ।
दौहित्र० ना० पु० नाती, नवासा।
दौहित्री० ना० स्त्री० नातिनी, नवासी।
द्युमणि० ना० पु० सूर्य।
द्यूत० ना० पु० जूआ, जूप।
द्यौरानी० ना० स्त्री देवरकी स्त्री।
द्रम्म० ना० पु० १६ पणका।
द्रव० गु० बहता हुआ, घुला।
द्रविड़० ना० पु० देश विशेष।
द्रवित० गु० बहताहुआ, कृपायुत, नम्रतामय।
द्रवौ० } अ० क्रि० दया करो।
द्रवहु० }
द्रव्यजन्यभाव० गु० वस्तु और वस्तु रचित पदार्थका सम्बन्ध।
द्रष्टा० ना० पु० देखनेवाला।
द्रावक० गु० घुलावन हारा, कृपालु।
द्रावन० ना० पु० निर्मली।
द्राविड़० ना० पु० कचूर, द्रविड़ देशका ब्राह्मण वा लोग।
द्राविड़ी० ना० स्त्री० छोटी इलायची, द्रविड़ देशकी भाषा वा बासी वा वस्तु।
द्रावी० ना० पु० सुहागा।
द्राक्षा० ना० स्त्री० अंगूर, दाख।
द्रुत० ना० पु० जल्द, शीघ्र।
द्रुपद० ना० पु० राजा विशेष।
द्रुपदी० ना० स्त्री० द्रौपदी, पाण्डवोंकीस्त्री।
द्रुम० ना० पु० वृक्ष, पेड़।
द्रुमलिक० ना० पु० राक्षस विशेष।
द्रुहिण० ना० पु० ब्रह्मा।
द्रोण० ना० पु० कालाकाग, वारिज, पर्वतविशेष, द्रोणाचार्य्य।
द्रोणपुष्पी० ना० स्त्री० गूमा, पौधा।
द्रोणाचार्य्य० ना० पु० कौरव और पाण्डवोंका गुरु।
द्रौपदी० ना० स्त्री० पांडवोंकीस्त्री, द्रुपदकन्या।
द्रोह० ना० पु० वैर, शत्रुता, अदावत।
द्रोहिया० } ना० पु० शत्रु, वैरी, मुद्दई।
द्रोही० }
द्वन्द्व० ना० पु० युगल, जोड़ा, रागदोषादि, कलह, दुःस्वभाव।
द्वादश० गु० बारह १२।
द्वादशउपवन० ना० पु० बारहउपवन अर्थात् शान्तनु कुण्ड, राधाकुण्ड, गोवर्द्धन, परमन्दर, बरसाना, संकेत, नन्दघाट, चीरघाट, बलरामस्थल, नन्दगांव, गोकुल चन्दनवन १२।
द्वादशभानु० ना० पु० बारह सूर्य्यनाम।

अर्थात् विष्णु, यम, अर्यमा, धाता, पूषण, त्वष्टा, विवस्वान्, सविता, भग, वरुण, अंशुमाल, तेजऋति ।

द्वादशभानुकला० ना० स्त्री० बारह सूर्य्य की कला अर्थात् तपिनि, तापिनी, धूम्र, मरीची, ज्वालिनी, रुचि, रुचिनिम्न, भोगदा, विश्वाबोधिनी, धारिणी, क्षमा ।

द्वादशवन० ना० पु० बारहवन ब्रजके अर्थात् मधुवन, तालवन, वृन्दावन, कुमुदवन, कामवन, कोटवन, चन्दनवन, लोहवन, महावन, खदिरवन, बेलवन, भाण्डीर।

द्वापर० ना० पु० तीसरा युग जो ८६४००० वर्षका होता है ।

द्वार० ना०पु० घरकामुख, दरवाजा ।

द्वारपाल० } गु० ड्योढ़ीवान्, द्वाररक्षक ।
द्वारपालक० }

द्वारा० अव्य० कारण से वसीला, मारफत।

द्वारावती० ना० स्त्री० द्वारिका।

द्वारिका० ना० स्त्री० नगर प्रसिद्ध जो गुजरात में है।

द्वारिकाधीश० } ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र जी।
द्वारिकानाथ० }

द्वारी० ना० पु० द्वारपाल।

द्विगुण० गु० दूना, दोहरा।

द्विज० ना० पु० पक्षी, दांत, ब्राह्मण, नक्षत्र, कौआ।

द्विजदोष० ना० पु० ब्रह्महत्या।

द्विजनायक० ना० पु० ब्राह्मण, गरुड़, चन्द्रमा, सिंह।

द्विजन्मा० ना० पु० ब्राह्मण।

द्विजपति० ना० पु० द्विजनायक।

द्विजपत्नी० ना० स्त्री० ब्राह्मणी।

द्विजप्रिया० ना० स्त्री० सोमवल्ली, ब्राह्मणी।

द्विजराज० ना० पु० द्विजनायक।

द्विजा० ना० स्त्री० छोटी इलायची।

द्विजाति० ना० पु० द्विज, ब्राह्मण।

द्वितीय० गु० दूसरा।

द्वितीया० ना० स्त्री० दूज, दूसरीतिथि, दूसरी।

द्वितीयान्त० गु० जिसके अन्त में द्वितीयाका प्रत्यय होवे।

द्वित्व० अव्य० दोहरा करना।

द्विधा० अव्य० दोप्रकार।

द्विपद० ना० पु० मनुष्य।

द्विरसन० ना० पु० सांप।

द्विरागमन० ना० पु० गौना, चलौआ।

द्विरुक्ति० ना० स्त्री० पुनरुक्ति, फेरफेरकहना।

द्विरेफ० ना० पु० भौंरा।

द्विवचन० ना० पु० द्वित्व संख्यायुक्त जोशब्द, जिसका भाषा में प्रयोग नहीं है।

द्विविद० ना० पु० वानर विशेष।

द्विषट्० गु० द्वादश वा अष्ट।

द्विस्वभाव० ना० पु० दुविधा।

द्वित्रिंशलक्षण० ना० पु० बत्तीस लक्षण अर्थात् सुकृत, स्वरूप, शील, सत्य, पराक्रम, शुच्यात्मा, अभ्यास, वरविद्या, सुमान, परमज्ञान, शास्त्रज्ञान, परस्त्रीत्याग, पूर्णता, लोकेश दास विभाग, पुष्टविद्या, प्रियवाद, सत्संग, अकाम, गुणपूर्ण, मातृभक्ति, पितृभक्ति, गुरुभक्ति, जितेन्द्रिय, दातृत्व, धर्मात्मा, देवपूजन अल्पनिद्रा, स्वल्पाहार, स्वच्छता, पुष्टता, धीरज ३२।

द्वीप० ना० पु० टापू पृथ्वीका खण्ड जो जल से घिराहुआहै, पृथ्वीके सप्तखण्डोंमेंसे एक।

द्वीपवती० ना० स्त्री० नदी।

द्वीपशत्रु० ना० पु० छतावर, सतावर।

द्वीपसम्भवा० ना० स्त्री० पिण्ड, खजूर।

द्वीपिका० ना० स्त्री० सतावर, छतावर।

द्वीपी० ना० पु० सिंह शेर।

द्वेष० ना० पु० वैर, द्रोह, हिंसा, ईर्षा।

द्वेषी० ना० पु० शत्रु, वैर, हिंसक।

द्वैत० ना० पु० संदेह, भेद, दुगुनाहट।
द्वैतवादी० ना० पु० भेदबादी।
द्वैध० ना० पु० संदेह, दोखण्ड।
द्वैधीकरण० ना० पु० छेदन।
द्वैमातुर० ना० पु० श्रीगणेशजी।
द्वैमधुक० ना० पु० मुलहठी।
द्वैष० ना० पु० द्वेष।
द्व्यर्थ० गु० जिसमें दो प्रकार के अर्थहों।
द्व्यक्षर० गु० जिसमें दो अक्षर हों।

[ध]

धंधलाना० स० क्रि० छलना, धोखा देना।
धंधक० गु० बहु चिन्तक, धन्धेवाला, धंधक।
धंधा० ना० पु० काम, धंधा।
धंधार० गु० उदास, एकान्ती।
धंधारी० ना० स्त्री० उदासी, अकेलापन।
धंसना० अ० क्रि० धसना, गड़ना, बैठजाना।
धकधक० ना० पु० धड़क, भयसेकलेजा कांपना।
धक्का० ना० पु० ढकेल, झोंक, ठेला।
धक्काधक्की० ना० स्त्री० ठेलाठेली।
धगड़ा०, धग्गड़० } ना० पु० यार, लगुआ।
धज० ना० पु० चाल, आसन, डौल, रूप, ठाठ, सामान, साज़बाज़।
धजभंग० ना० पु० नपुंसकी।
धजा० ना० स्त्री० पताका, ध्वजा।
धजीला० गु० धजसे चलने वाला, सजीला।
धज्जी० ना० स्त्री० पुराने कपड़े का टुकड़ा।
धड़० ना० पु० देह, शिरसे नीचे का तन।
धड़क० ना० स्त्री० फड़क, भय, धड़धड़ाहट।
धड़कना० अ० क्रि० फड़कना हिलना, धकधकाना।
धड़का० ना० पु० भय, सन्देह, दुविधा, धड़क।
धड़काना० स० क्रि० डराना, धड़धड़ाना, अ० क्रि० धड़कना।
धड़ा० ना० पु० यथा, पक्ष, तौल, जोख।
धड़ाका० ना० पु० धायंधाय, हड़हड़ाहटशब्द होना।
धड़ी० ना० स्त्री० लकीर, पांचसेरकी तौल वा जितना एकबार तौलाजावे।
धत० ना० पु० हाथी चलाने का शब्द।
धतूरा० ना० पु० पौधाविशेष।
धतूरिया० गु० छलिया, बहुरुपिया।
धधकना० अ० क्रि० भभकना, धायंधायं जलना।
धन० ना० पु० द्रव्य, अर्थ, सम्पत्ति, लक्ष्मी, शुक्र।
धनक० ना० स्त्री० गोटेसे बनीवस्तु जो टोपी आदिमें लगाते हैं।
धनकटी० ना० स्त्री० कपड़ा विशेष, धान काटनेका समय।
धनञ्जय० ना० पु० अग्नि, अर्जुन, पांडुपुत्र, पवन।
धनन्तर० ना० पु० धन्वन्तरि।
धनद० ना० पु० कुबेर, धनका दाता।
धनपति० ना० पु० कुबेर, गु० धनी।
धनवन्त०, धनवान्० } गु० द्रव्यवान्, लक्ष्मीवान्।
धना० ना० स्त्री०, स्त्री, नारी, ना० पु० अन्न विशेष।
धनाकुला० ना० स्त्री० रासना।
धनाढ्य० गु० धनवान्, मालदार।
धनाध्यक्ष० ना० पु० धनका स्वामी, कुबेर।
धनान्ध० गु० जो धनके कारण अन्धा अर्थात् अहंकारी हो रहाहो।
धनार्जन० ना० पु० द्रव्यका उपार्जन।
धनाशा० ना० स्त्री० अर्थकी आशा।
धनासरी०, धनासिरी० } ना० स्त्री० रागिणी विशेष।
धनिक० ना० पु० महाजन, ऋणकादाता।
धनिया० ना० पु० बीज विशेष, ना० स्त्री० नारि।

धनिष्ठा० ना० स्त्री० तेईसवां नक्षत्र।

धनी० गु० लक्ष्मीवान्, मालदार, ना०पु० मालिक, स्वामी।

धनु० ना० पु० धनुष और नवीं राशि, चारि हाथका प्रमाण, भिलावां।

धनुपट० ना० पु० चिरौंजी।

धनुर्द्धर० ना० पु० जिस मनुष्यके पास धनुष रहता हो, विशेष अर्जुन।

धनुर्विद्या० ना० स्त्री० युद्धविद्या और वाण, ज्ञान, तीरन्दाजी।

धनुष० ना० पु० कमान, कमठा।

धनुषाकृति० } ना० पु० धनुष के डौल।
धनुषाकार० }

धनुषी० } ना० स्त्री० छोटा धनुष, धनुही
धनुही० } कमठी।

धनेश० ना० पु० पक्षी विशेष, कुबेर, गु० धनवान्।

धन्य० गु० प्रशंसा के योग्य, गुणी।

धन्ययासक० ना० पु० जवासा।

धन्यवाद० ना० पु० स्तुति, कृतज्ञता, गुण मानना।

धन्यवादी० गु० कृतज्ञ, सूत, गुणगायक।

धन्या० ना० स्त्री० नदी विशेष।

धन्याक० ना० पु० धनिया।

धन्वन्तरि० ना० पु० वैद्यविशेष जो स्वर्ग वासियोंके वैद्य हैं।

धन्वायास० ना० स्त्री० जवासा।

धन्वी० गु० धनुर्द्धर।

धप० } ना० पु० चपेटा, थप्पड़, कड़ाका।
धप्पा० }

धब्बा० ना० पु० कपड़े में जो लीक, कपड़े का दाग।

धमक० ना० स्त्री० शब्दका सूचक शब्द, पैरों का शब्द विशेष।

धमकना० अ० क्रि० [illegible], धड़कना, [illegible] क्रि० [illegible]।

धमका० ना० पु० बड़ी धूप, सांस, भारी वस्तु के गिरनेका शब्द।

धमकाना० स० क्रि० झिड़कना, डांटना।

धमकाहट० } ना० स्त्री० घुड़की, डांट।
धमकी० }

धमधूसड़० गु० मोटा, स्थूल।

धमन० ना० पु० नड़कुल।

धमनी० ना० स्त्री० नारी, नली।

धमाका० ना० पु० तोप विशेष जो हाथी पर रखते हैं, भारी वस्तु गिरनेका शब्द।

धमाचौकड़ी ना० स्त्री० रौला, बखेड़ा।

धमाधम० ना० पु० पांवपीटनेका शब्द, लगातार पीटना।

धमार० } ना० पु० तालविशेष वा गीतविशेष
धमाल० } जो होली में गाते हैं।

धमिना० ना० पु० सांप विशेष।

धमोका० ना० पु० खंजरी विशेष।

धमिल्ल० ना० पु० केशपास, वेणी।

धर० ना० स्त्री० धरती, ना० पु० धड़।

धरक० ना० स्त्री० धड़क।

धरका० ना० पु० धड़का।

धरणि० } ना० स्त्री० पृथ्वी, धरती, जमीन।
धरणी० }

धरणीधर० ना० पु० शेषादि, सांप।

धरती० ना० स्त्री० पृथ्वी, जमीन।

धरधरा० ना० पु० धड़ाका।

धरन० ना० स्त्री० कड़ी।

धरना० स० क्रि० रखना, सौंपना, पकड़लेना ना० पु० किसी के द्वारपर अड़ना।

धरनी० ना० स्त्री० धरणी, धरन।

धरनैत० ना० पु० धरना, देनेवाला।

धरपना० स० क्रि० दबाना, डपटना, झपटना।

धररुह० ना० पु० वृक्ष, पौधामात्र जो पृथ्वी पर उगे।

धरषना० स० क्रि० घिसना, रगड़ना।

धरहर० ना० स्त्री० सहाय, मदद, सहजराम

कृत प्रह्लाद चरित्रेयथा,(यहि संसार असार महँ राम नाम श्रुतिसार, रविसुत पुर धरहर करे नरहरि नाम उदार)
धरा० ना० स्त्री० धरती, पृथ्वी क्रि० भू० रक्खा, पकड़ा।
धरातल० ना० पु० पृथ्वीतल, रूप, ज़मीन।
धराधर० ना० पु० शेषादि।
धराना० अ० क्रि० छूटी होना,स० क्रि० रखवाना, पकड़ाना, लदाना।
धरासुर० ना० पु० ब्राह्मण।
धरित्री०ना० स्त्री० पृथ्वी, भूमि।
धरोहर० ना० स्त्री० थाती, सौंप, अमानत।
धरौना० ना० पु० पुनर्विवाह।
धर्त्तव्य० गु० ग्राह्य।
धर्त्ता० ना० पु० छूटी, धारणिक।
धर्त्तूर० ना० पु० धतूरा, जिसके फल में विष होता है।
धर्म० ना० पु० न्याय, कीर्ति, पुण्य, व्यवहार, चाल, गुण, काम, मज़्हब।
धर्मकूप० ना० पु० काशी जी में स्थान-विशेष
धर्ममूल० ना० पु० वेद शास्त्र, गुरु।
धर्मराज०ना० पु० यमराज, नीतियुत राज्य, राजा युधिष्ठिर।
धर्मशाला० ना० स्त्री० धर्मविचारनेका स्थान।
धर्मशील० ना० गु० भक्तिमान, कीर्तिमान, साधु।
धर्माधिकार० ना० पु० पुण्य कर्म की पदवी, भण्डार का काम।
धर्माधिकारी० गु० जो पुण्य कर्म का सिरताज हो।
धर्मात्मा० गु० कीर्तिमान, साधु, ना० पु० ईश्वरत्व में जो तीसरा है उसका नाम।
धर्माध्यक्ष० गु० न्यायी० विचारकर्त्ता।
धर्मावतार० ना० पु० धर्मका अवतार।
धर्माज्ञा० ना० स्त्री० धर्मकी आज्ञा।
धर्मिष्ठ०, **धर्मी**० } गु० धर्ममें जिनकीनिष्ठाहै, पुण्यवान्।
धर्षण० ना० पु० घिसन, रगड़न्।
धर्षना० स० क्रि० कोपना, रगड़ना।
धवल० ना० पु० शुक्लवर्ण।
धवलाख्य० ना० पु० पियाज़।
धवलागिरि० ना० पु० पर्वत विशेष।
धसकना० अ० क्रि० गड़ना, धसजाना।
धसन्० ना० पु० धसान्, धसनेकी अवस्था।
धसना० अ० क्रि० घुसड़ना, चुभना, छिदना। पैठना।
धसान० ना० पु० दलदल, गड़न,धसन।
धसाना० स० क्रि० घुसेड़ना, घुसेड़वाना, पैठालना, पैठवाना, पिलाना।
धसाव० ना० पु० धसान्।
धांधल० ना० पु० नटखटो, फरफन्द,झगड़ा।
धांधली० गु० झगड़ालू, नटखट।
धांगर० ना० पु० जाति विशेष।
धांयधांय० ना० स्त्री० तोपोंका शब्द,धड़ाका।
धांसना० स० क्रि० खांसना, खखना।
धांसी० ना० स्त्री० खांसी, खोंखी।
धाई० ना० स्त्री० दूधपिलानेहारी।
धाक० ना० स्त्री० ठाठ, प्रताप, कीर्ति,भय, डर, ढाक।
धागा० ना० पु० सूत्र, डोरा।
धाता० ना० पु० ब्रह्मा, सूर्य।
धातु० ना० पु० तांबा आदि, वीर्य, क्रियावाचक शब्द, मसदर।
धातुमाक्षिक० ना० पु० सोनामक्खी।
धातुसाधित० गु० जो धातुसे बनाया गया।
धात्वितर० गु० धातुसे रहित।
धान० ना० पु० अन्न विशेष।
धाना० अ० क्रि०दौड़ना, टहलकरना, स०क्रि० पूजना, अर्चन।
धानी० ना० स्त्री० धान विशेष,धानके सदृश, रंग विशेष।

धानुष्क० ना० पु० धनुद्धार, कमान्दार और जाति विशेष ।

धानेय० ना० पु० धनिया ।

धान्य० ना० पु० धनिया, धान, धन, माल ।

धान्यक० ना० पु० धनिया ।

धाप० ना० स्त्री० हाथसे दो तिहाईका माप, जहां तक मनुष्य एक सांसमें दौड़सके ।

धाम० ना० पु० घर, स्थान, तेज, तन, किरण, ज्योति, वैकुंठ, ब्रह्म ।

धामा० ना० पु० बेतका टोकरा ।

धामिन्० ना० पु० सूर्य ।

धाय० ना० स्त्री० धाई ।

धायमारना० अ० क्रि० पुकार के रोना, दौड़ के मारना ।

धार० ना० स्त्री० लकीर, बहाव, अस्त्र की बाढ़ ।

धारक० ना० पु० ऋणी ।

धारण० ना० पु० धारने कीअवस्था, मानलेना, स० क्रि० धारना, मंज़ूर करना ।

धारणा० स० क्रि० रखना, संभालना, धराना ना० स्त्री० योगकर्म विशेष ।

धारना० स० क्रि० धारणा ।

धारस० ना० स्त्री० ढाढ़स, धीरज ।

धारा० ना० स्त्री० प्रवाह, बहाव, रीति ।

धारावाहिक० गु० विच्छेद विनु ।

धारि० ना० स्त्री० डाकूकी सेना ।

धारित० गु० जो धारण कियागया ।

धारी० ना० स्त्री० लकीर, पौधाविशेष ।

धार्त्तराष्ट्र० ना० पु० कालाहंस, यथा– राजहंसास्तुतेचञ्चुचरणैर्लोहितैःसिताः । मलिनैर्मल्लिकाख्यास्तेधार्त्तराष्ट्राःसितेतरैः १ इत्यमरः धृतराष्ट्र का पुत्र, सुयोधन ।

धाव० ना० पु० पौधाविशेष, दौड़ ।

धावकः० ना० पु० दौड़नेवाला, खरगोश ।

धावन० ना० पु० सन्देसिया, दूत, हरकारह ।

धावना० अ० क्रि० दौड़ना, फिराकरना, चढ़ना, रखड़ना, अर्चना ।

धावनी० ना० स्त्री० दूती, छोटी कटाई, श्वेत।

धावमान० गु० दौड़ताभया ।

धावा० ना० पु० दौड़, चढ़ाई, वृक्षविशेष ।

धाह० ना० स्त्री० धराटा, कूक ।

धात्री० ना० स्त्री० धरती, सरस्वती, धाई, ना० पु० आंवला ।

धिक्० अव्य० निन्दाका बोधक शब्द फिट, लानत कुछनभये ।

धिक्कार० ना० पु० फिटकार, निन्दा, शाप, लानत ।

धिक्कारना० स० क्रि० निन्दाकरना, फिटकारना, लानत करना ।

धिक्कारी० गु० शापित, निन्दित, फिटकारी।

धिग्० अव्य० धिक् ।

धिया० ना० स्त्री० बेटी, पुत्री ।

धिरयो० क्रि० धमकाया, डांटा ।

धिराना० स० क्रि० धमकाना, डांटना ।

धिषण० ना० पु० ब्रह्मा, बृहस्पति ।

धिषणा० ना० स्त्री० बुद्धि ।

धी० ना० स्त्री० बुद्धि, बेटी ।

धीति० ना० स्त्री० प्रतीति, विश्वास, कविवाक्ये यथा मोहिंद्वारबैठायसखि तुकितजलहित नाय, धीतिलालतेरोकहा दधिचुराइवृजखाय ।

धीम० ना० पु० ढील कोमलता ।

धीमर० ना० पु० कहारजाति विशेष ।

धीमा० गु० ढीला, कोमल, मध्यम ।

धीमाई० ना० स्त्री० ढील, धीरज, सुस्ती ।

धीमान्० गु० बुद्धिमान्, चतुर ।

धीमेधीमे० अव्य० हौलेहौले ।

धीय० ना० स्त्री० बुद्धि, कन्या ।

धीर० गु० ढीला, सन्तोषी, जीवटा, स्थिर, ना० पु० धीरज ।

धीरज० ना० पु० धैर्य्य, स्थिरता, साहस, सन्तोष ।

धीरजी० गु० दृढ़, सन्तोषी, स्थिर।
धीरता० ना० स्त्री० धैर्य्य, स्थिरता, साहस।
धीरा० गु० कोमल, सन्तोषी, साहसी, विचार, शील।
धीरिया० ना० स्त्री० बेटी।
धीरी० ना० स्त्री० नेत्रकी पुतली।
धीरु० गु० दृढ़, धीरजी, बहादुर।
धीवर० ना० पु० धीमर, कैवर्त्त।
धुंगार० ना० पु० छौंकन, वघार।
धुंगारना० स० क्रि० बघारना, छौंकना।
धुंधकार० ना० पु० अंधेरा।
धुंधकारना० अ० क्रि० धुआं समेत आग का जलना।
धुंधारना० अ० क्रि० अन्धाहोना।
धुंधला० गु० अंधा, अन्धला, ना० पु० अन्धेरा।
धुंधलाई० ना० स्त्री० अन्धेरा, चुंधलाई।
धुंधेला० गु० छली, ठग।
धुकड़ी० ना० स्त्री० छोटी थैली पैसा रखने की होती है।
धुकधुकी० ना० स्त्री० कंठका भूषण विशेष, घबराहट, सन्देह, ध्यान।
धुत्ता० ना० पु० धूर्त्तता।
धुन० ना० स्त्री० चसका, लौ, अभ्यास, परिश्रम दहक, उमंग।
धुनकना० स० क्रि० तूमना, धुनना।
धुनना० स० क्रि० तूमना, पीटना, मारना।
धुनियां० ना० पु० विहना, तूमनेवाला।
धुन्ना० स० क्रि० धुनना।
धुमला० गु० चुन्धा, अन्धा, अंधेरा।
धुमलाई० ना० स्त्री० अंधियारा।
धुर० ना० पु० आरम्भ, अवधि, पास, बोझ।
धुरपद० ना० पु० गीत विशेष।
धुरसांझ० ना० स्त्री० गोधूली, सायंकाल।
धुरंधर० गु० धुरी धरनेवाला, ना० पु० धव-वृक्ष।
धुरवा० ना० पु० मेघ, काव्येयथा, धुंधुआरे धुरवा चहुं पासा, समुझि परै नहिं अवनि अकासा।
धुरव्य० ना० पु० मेघ।
धुरियाना० स० क्रि० मटियाना, धूलिलगाना, धूल फेंकना।
धुरी० ना० स्त्री० काष्ठ वा लोहेकी वस्तु जिस पर पहिया फिरता है।
धुलना० अ० क्रि० स्वच्छ होना पाकहोना, धोजाना।
धुलवाना० स० क्रि० धुलाना।
धुलाई० ना० स्त्री० वस्त्र धोने का काम वा पैसा।
धुलाना० स० क्रि० मैल निकालाना, वस्त्र, को स्वच्छ करवाना,
धुलेंड़ी० ना० स्त्री० होलीका दूसरा दिन।
धुस्सा० ना० पु० लोई, ऊर्णवस्त्र विशेष।
धूआं०, धूवा० } ना० पु० धुवां, धूम।
धूंवारा० ना० पु० धुवां निकलनेका स्थान।
धूंधरा० ना० पु० अन्धेरा।
धूत० गु० धूर्त्त।
धूति० ना० स्त्री० ठग, छली, यथा तुलसी रघुवर सेवकहि सकैन कलियुग धूति।
धूना० ना० पु० राल।
धूनी० ना० स्त्री० धुवां, आग जो साधु लोग तापते हैं, गु० स्थिर।
धूप० ना० स्त्री० धाम, सुगन्धि, द्रव्य जोपूजा में जलाके चढ़ाते हैं, वृक्ष विशेष वा उसका काष्ट विशेष।
धूपना० स० क्रि० राललगाना, धूपजलाना।
धूपित० गु० धूपदियागया।
धूम० ना० पु० धुवां, ना० स्त्री० रौला, बखेड़ा उत्पात, भीड़।
धूमकेतु० ना० पु० अग्नि।
धूमधाम० ना० पु० धुवांका घर, हुल्ला, रौला, बनाव,

धूमपुष्पा० ना० स्त्री० अग्नि जिह्वा विशेष।
धूमयोनि० ना० पु० मेघ,बादल।

धूमर०
धूमरा०
धूमल०
धूमला० } गु० भदमैला, धुमैला, धुआं का रंग।

धूमशिखा० ना० पु० अग्नि।
धूमशीर्षा० ना० स्त्री० अग्नि जिह्वा विशेष।
धूमा० गु० धूमला।
धूमी० गु० उत्पाती जिसकी धूम होरही।
धूम्र० ना० पु० धुवां ऊंट।
धूम्रपान० ना० पु० धुआं का पीना।
धूम्रपानयंत्र० ना० पु० हुक्का।
धूम्रयोनि० ना० पु० मेघ बादल
धूम्राक्ष० ना० पु० राक्षस विशेष।
धूर० ना० स्त्री० धूल।
धूरा० ना० पु० जो रोगीके हाथ पांव आदि में रगड़ते हैं।
धूरि० ना० स्त्री० धूलि।
धूरी० ना० स्त्री० धुरी।
धूर्त्त० गु० नटखट, शठ,ठग, ना० पु० धतूरा।
धूर्त्तता० ना० स्त्री० ठगई, शठता।

धूल०
धूलि० } ना० स्त्री० रज रेणु, खाक।

धूसना० स० क्रि० ठांसना, भरना, दबाना।
धूसर० गु० मिट्टीलगाये हुयेना० पु० जाति विशेष।
धूसरि० ना० स्त्री० धूलि।
धूहा० ना० पु० धोखा, पक्षी,आदि के डराने के लिये खेतमें गाड़तेहैं, तूदा।

धृक्०
धृग्० } अव्य० धिक्।

धृत० गु० जो धारण कियाजाय रक्खागया।
धृतराष्ट्र० ना० पु० दुर्योधन का पिता।
धृति० ना० स्त्री० दृढ़ता कार्मो में धीरज।
धृष्ट० गु० विशारद, चतुर, परिपूर्ण, पण्डित, शाली।
धेंगामुष्टी० ना० स्त्री० घूसमघूसा।
धेनु० ना० स्त्री० गाय वा बछड़ासमेत गाय, दुधार गाय।
धेनुक० ना० पु० खररूपी दैत्य विशेष।
धेनुमति० ना० स्त्री० गोमती नदी।
धेला० ना० पु० अधेला।
धेली० ना० स्त्री० अधेली, आधा रुपया।
धैर्य० ना० पु० धीरता, धीरज।
धैर्यवान्० गु० धीरजी, सन्तोषी।
धैवत० ना० पु० रागका स्वर विशेष।
धोआ० ना० पु० फलकी भेंडाली।
धोई० ना० स्त्री० भिगोई हुई दाल।
धोंवाला० ना० पु० धुआंनिकलनेका मार्ग।
धोक० ना० स्त्री० देवताके आगे झुकना,आड़, तकिया।
धोकड़० गु० महाबली।
धोखा० ना० पु० भ्रम, छल, धांधल।
धोता० ना० पु० धूर्त्त, पाखण्डी।
धोती० ना० स्त्री० कटिमें पहिरने का वस्त्र विशेष।
धोना० स० क्रि० पखारना, फीचना।
धोप० ना० स्त्री० खड्गविशेष।
धोव० ना० स्त्री० पक्षालन, धोनेका काम।
धोबिन्० ना० स्त्री० धोबीकी स्त्री।
धोबी० ना० पु० कपड़ा धोनेवाला।
धोरी० ना० स्त्री० मुख्यबैल जो गाड़ीमें सब से पहिले मचाया जाता है।
धौ० ना० पु० वृक्ष विशेष।
धौं० अव्य० अथवा, वा, मानौ,या।
धौंक० ना० स्त्री० हंफाहट, ताप, आंच।
धौंकना० स० क्रि० धौंकनी से आगिफूकना।
धौंकनी० ना० स्त्री० धौंकी खलेती जिससे आगिको प्रचण्डकरतेहैं, निगाली।
धौंकी० ना० स्त्री० धौंकनी।

धौंताल० गु० धनवान् बलवान्, सूरमा, दुर्जन।
धौंताली० ना० स्त्री० धन, बल, सूरमापन, दुष्टता।
धौंन० ना० पु० चारि पंसेरी का परिमाण।
धौंस० ना० पु० दौड़, धंको।
धौंसा० ना० पु० बड़ाडंका।
धौंसिया० ना० पु० दौड़करनेहारों का प्रधान
धौर० ना० पु० कपोत की जाति विशेष।
धौरा० गु० धौला।
धौल० ना० स्त्री० टीप, थप्पड़।
धौलधप्पा० ना० पु० धप्पाधप्पी।
धौला० गु० श्वेत, सफ़ेद।
धौलाई० ना० स्त्री० उज्ज्वलता, गोराई।
धौलाना० } स० क्रि० थप्पड़ मारना,
धौलियाना० } मुकियाना।
ध्यान० ना० पु० विचार, सोच, चिन्ता।
ध्यानी० गु० बिचारवान्, सोची।
ध्याना० } स० क्रि० सोचना, विचारना,
ध्यावना० } मानना, भजना, गाना यशका।
ध्रुव० ना० पु० धूरी, योग राग विशेष, दैत्य विशेष, उत्तर दक्षिणकेन्द्र स्थानमें प्रायस्थिर एकतारा उत्तानपादका पुत्र भक्त विशेष, गु० स्थिर, अचल, सनातन, निश्चय।
ध्रुवतारा० ना० पु० उत्तर दक्षिण केन्द्रमें प्राय स्थिर एकतारा।
ध्रुवनन्दा० ना० स्त्री० श्रीगंगाजी।
ध्रुवपद० ना० पु० धुरपद, गीत विशेष।
ध्रुवमत्स्ययंत्र० ना० पु० कुतुबनुमा।
ध्रुवा० ना० स्त्री० शालपर्णी, कील, लगाव।
ध्वंस० ना० पु० नाश।
ध्वंक्षोली० ना० स्त्री० काकोली।
ध्वज० ना० स्त्री० झण्डा, पताका, ध्वजा।
ध्वजिनी० ना० स्त्री० सेना, फ़ौज।
ध्वजा० ना० स्त्री० पताका।
ध्वनि० ना० स्त्री० शब्द, बाजेका शब्द।
ध्वनित० गु० संक्षेपसे कथित।
ध्वनी० ना० स्त्री० नदी, गु० शाब्दिक।
ध्वन्यात्मक० गु० शब्दविशेष, जिसमेंवर्णविवरण हो।
ध्वस्त० गु० भ्रष्ट, खराब।
ध्वान० ना० पु० शब्द।
ध्वान्त० ना० पु० अंधियारा, काव्येयथा, यथा ध्वान्त विध्वन्स आदित्य कारी, तथा देवि विघ्नौघ शोकप्रहारी।

(न)

न० अव्य० अ० नहीं।
नक० ना० स्त्री० नाक।
नकचढ़ा० गु० क्रोधी, चिड़चिड़ा।
नकछिकनी० ना० स्त्री० पौधा विशेष।
नकटा० गु० नाक कटा।
नकड़ा० ना० पु० नाकमें रोग विशेष।
नकतोड़ा० गु० हंसोड़, धूर्त्त।
नकसीर० ना० स्त्री० नाक की शिरा।
नकार० अव्य० ना० पु० अस्वीकार।
नकारना० स० क्रि० नकार करना, मुकरना।
नकुल० ना० पु० न्यौला सांपका वैरी, बगुला। पांडुका पांचवां पुत्र।
नकुआ० ना० पु० नाक, अणि।
नकेल० ना० स्त्री० काठ की वस्तु विशेष जो ऊंटकी नाकमें पहिनाते हैं।
नक्का० ना० पु० पासे वा तासका दुक्का।
नक्की० ना० स्त्री० नाकसे बोलना, जूप में एक बढ़ना गण्डे से।
नक्कीमूठ० ना० स्त्री० द्यूतविशेष, जुआविशेष।
नक्कू० गु० अपयशी, बदनाम।
नक्र० ना० पु० कुम्भीर, मगर नाका।
नख० } ना० पु० अँगुलियों के अग्रपर का
नखर० } अस्थिभाग, नाखून, नह।
नखरेखा० ना० स्त्री० खसोट, बकोट।
नखियाना० स० क्रि० खसोटना, बकोटना।
नखी० गु० नखधारी, नखवाला पशु।

नग० ना० पु० अंगूठीका पाषाणविशेष, मणि, पर्वत, वृक्ष, धाम।
नगचाई० ना० स्त्री० अवाई।
नगचाना० अ० क्रि० पास आना।
नगचाहट० ना० स्त्री० नगचाई।
नगदौना० ना० पु० पौधा विशेष।
नगन० ना० पु० हाथी, गु० नग्न।
नगाभिन्नक० ना० पु० पाषाण भेद।
नगर० ना० पु० शहर, पुरी, ग्राम।
नगरकोट० ना० पु० कोटकांगड़ा।
नगरनारी० ना० स्त्री० गणिका, वेश्या।
नगरवर्त्ती० ना० पु० नगरवासी।
नगरवासी० गु० पुरी वा शहरका वासी।
नगरी० ना० स्त्री छोटानगर, वस्ती।
नगा० ना० स्त्री० नारि, स्त्री।
नग्न०, नंग०, नंगा० } गु० दिगम्बर वस्त्रहीन।
नंगी० ना० स्त्री० नग्न स्त्री।
नचवाना० स० क्रि० नचाना, नाचकराना।
नचवैया० ना० पु० नाचनेहारा।
नचाना० स० क्रि० नाचकराना।
नट० ना० पु० डोटमन्दो वा नाचनेहारोंकीजाति विशेष, कौतुकी, स्वांगी।
नटखट० गु० धूर्त्त, कपटी, छली, फरफन्दिया।
नटखटी० ना० स्त्री० धूर्त्तता, कपट, छल, फरफन्द।
नटत० क्रि० अस्वीकार करता है, नाचताहै।
नटना० अ० क्रि० नमानना, अस्वीकारकरना।
नटनागर० ना० पु० चतुर नट, डोटवंद, टोनहा।
नटभूषण० ना० पु० हरताल, नटकाभूषण।
नटवर०, नटवा० } ना० पु० डोटमन्द, टोनहा।
नटसाल० ना० पु० टूटाकांटा।
नटिन०, नटिनी० } ना० स्त्री० नटकी स्त्री।
नटी० ना० स्त्री० वेश्या, नाचनेहारी।
नटुआ०, नटुवा० } ना० पु० नटवा।
नठना० अ० क्रि० नशना, बिगड़ना, स० क्रि० नाशना, बिगाड़ना।
नत० गु० नम्र, ना० पु० तगरु, औषधि, अव्य० नतरु, नहीं तो।
नतरु० अव्य० नहीं तो।
नतांगी० ना० स्त्री० कक्रासिंगी।
नति० ना० स्त्री० प्रणाम, नमस्कार।
नतिनी० ना० स्त्री० नातिन, दौहित्री।
नतैत० ना० पु० नातेदार, सम्बन्धी, गोतैत।
नथ० ना० स्त्री० नाकमेंकागहनाविशेष, नथुनी।
नथना० अ० क्रि० छिदना, फसना, ना० पु० नथुना।
नथनी० ना० स्त्री नाथने का अस्त्र विशेष, नथुनी।
नथी० गु० छिदी फंसी।
नथुआ० ना० पु० छिदुआ
नथुई० ना० स्त्री० छिदुई।
नथुना० ना० पु० नाकका मार्ग।
नद० ना० पु० ब्रह्मपुत्रादि जलप्रवाह विशेष।
नदिया० ना० स्त्री० छोटीनदी, ना० पु० नगर विशेष।
नदी० ना० स्त्री० जो जलकी धारा पर्वतादिसे निकलकर देशान्तरों में होकर समुद्र में जावै जैसे गंगा और सिन्धु आदि।
नदीकान्ता० ना० स्त्री० काकजंघा बूटी।
नदोला० ना० पु० नाद।
ननद०, ननदिया० } ना० स्त्री, ननदी, पतिकीवहिन।
ननदी० ना० स्त्री० पतिकी वहिन।
ननिहाल० ना० पु० नानाकाघर वा घराना।

नन्द० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र के कथित पिता, बेटा, नौ ९।
नन्दन० ना० पु० देव उपवन, देववन, चन्दन, लड़का, गु० आनन्ददाता।
नन्दलाल० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी।
नन्दिग्राम० ना० पु० बस्तीबिशेष, जहां भरत जी तपस्या करते थे।
नन्दिनी० ना० स्त्री० पार्ब्बती, पुत्री, पत्नी की बहिन, प्रियंगु, सोंठि, हर्र।
नन्दी० ना० पु० शिवजी का बाहन।
नन्दीगण० ना० पु० शिवजी का गण।
नन्दीघोष० ना० पु० रथजो, अग्निदेवने अर्जुन को दियाथा।
नन्दोई० ना० पु० पतिकी बहिनका स्वामी; ननद का पति।
नन्दोला० ना० पु० नांद।
नन्दोसी० ना० पु० नन्दोई।
नन्हा० गु० छोटा, लघु।
नपुंसक० ना० पु० क्लीव, हीजड़ा, मोर।
नपुंसकलिंग० ना० पु० तीसरालिंग।
नभः० ना० पु० आकाश, आश्रय, औरश्रावण मास।
नभग० गु० पक्षी, नक्षत्र, ग्रह, देवता।
नभगनाथ० ना० पु० गरुड़, चन्द्रमा।
नभगामी० गु० पक्षीआदि, नभग।
नभगेश० ना० पु० नभगनाथ, गरुड़, चन्द्रमा।
नभश्चर० ना० पु० आकाश में उड़ने हारे, यथा पक्षी, तारागण, ग्रह, देवता।
नभस्य० ना० पु० भाद्रपद।
नभस्वत० ना० पु० पवन, बायु।
नमः० ना० पु० नमस्कार, त्याग।
नमत० गु० प्रणाम करते।
नमन० गु० सदृश, समान।
नमस्कार० ना० पु० प्रणाम, सन्मान का बोधक।
नमस्कारी० ना० पु० लजालू।
नमस्य० गु० नमस्कार के योग्य।
नमामि० क्रि० नमस्कार करता हूं।
नमित० गु० नीचे शिरकिये, शिरझुकाये, नमस्कार करते।
नमो० ना० पु० नमस्कार वा प्रणाम करताहूं, दोहा, नमोनमो शुकदेवजी कर प्रणाम अनंत, तुव प्रसाद स्वरभेदको चरणदास बरनन्त। इतिस्वरोदये।
नम्र० गु० बिनयी, मिलनसार, आधीन, नर्म।
नम्रता० ना० स्त्री० आधीनता, बिनय, नर्मी।
नय० ना० पु० नीति, कानून।
नयन० ना० पु० नेत्र, आंख।
नयनअमिय० ना० पु० नेत्रोंका अमृत, यथा, श्रीगुरुपदरजमंजुलअंजन, नयनअमियदृगदोष बिभंजन। इतिरामायणे।
नया० गु० नवीन, ताज़ा।
नर० ना० पु० मनुष्य, पुरुष, पुंस।
नरक० ना० पु० पापों के भोग फलका स्थान, दैत्यविशेष जिसे भौमासुर भी कहते हैं।
नरकट० ना० पु० सरकण्डा, तृणविशेष जिसकी चटाई बनती है।
नरकसी० ना० स्त्री० हलक, गला।
नरकुल० ना० पु० नरकट।
नरपति० ना० पु० मनुष्यों का रक्षक, राजा।
नरपुर० ना० पु० मर्त्यलोक।
नरवाहन०, नरयानी० ना० पु० कुबेर, यक्षराज।
नरसिंगा० ना० पु० बाजा बिशेष, तुरही।
नरसिंगिया० ना० पु० नरसिंगाबजानेहारा।
नरसिंह० ना० पु० विष्णुका चौथाअवतार।
नरसों० अव्य० बीताहुआ चौथादिन, चौथादिन आनवाला।
नरहड़० ना० पु० पिण्डली की हड्डी।
नरहरि० ना० पु० नरसिंह जी, कवि बिशेष।
नरहरिदास० ना० पु० गोसाईं, तुलसीदासके सद्गुरु।

नरान्तक० ना० पु० नरोंकाकाल, दैत्यविशेष।
नरिया० ना० स्त्री० छोटी नाली, खपरा।
नरी० ना० स्त्री० चर्म विशेष, लोहे का यंत्र विशेष, जिसमें बीनने का सूत रखते हैं।
नरूख० गु० पुल्लिंग।
नरेट० ना० पु० } सांसी, नली, नटई।
नरेटा० ना० पु० }
नरेटी० ना० स्त्री }
नरेन्द्र० } ना० पु० राजा, बहुतदेश का प्रतिपालक।
नरेश० }
नरोत्तम० गु० अच्छामनुष्य, ना० पु० श्रीकृष्णजी।
नर्त्तक० ना० पु० नाचनेहारा।
नर्त्तकी० ना० स्त्री० नीच, नाचनेवाली।
नर्त्तन० ना० पु० नाच, नृत्य।
नर्मदा० ना० स्त्री० नदी विशेष।
नल० ना० पु० मुख्य वानर, मुख्यरला, कुबेर का पुत्र, नड़कुल, फोफी, खोखल।
नलकूबर० ना० पु० कुबेर के बालक।
नलपुरष्टिक० ना० पु० कलिहारी।
नला० ना० पु० उदर में स्थान विशेष।
नलिका० ना० स्त्री० नली, नाड़ी।
नलिन० ना० पु० कमल।
नलिनी० ना० स्त्री० बहुत नलिनका संयोग स्थान वा कमलिनी।
नली० ना० स्त्री० नरेटी, फोफी, नाल, नरहड़, लोहे का यंत्र जिसमें सूत रखकर बिनतेहैं।
नलुआ० ना० पु० भाई: बांसका एक पोड़ जो पत्रा आदि रखने के काम आता है।
नव० गु० गिनती विशेष, ९ नया।
नवखण्ड० ना० पु० पृथ्वीके नौ भाग अर्थात् भरतखण्ड, इलावर्त, किंपुरुष, भद्र, केतुमाल, हिरण्य, रम्य, हरि, कुरुखण्ड।
नवजल० ना० पु० प्रथम वर्षा, नया पानी।
नवयौवना० ना० स्त्री० योवनवती।
नवद्वार० ना० पु० शरीर के नौ द्वार अर्थात् [illegible] मुख, गुदा, लिंग।
नवधा० गु० नौप्रकार।
नवधाभक्ति० ना० स्त्री० नौ प्रकार की भक्ति अर्थात् सत्संग, हरिकथा, गुरुसेवा, हरिगुण गान, वेदपाठ, सज्जनधर्म, समभाव, लाभालाभसम, हरिशरण।
नवधाभजन० ना० पु० नौ प्रकार का भजन अर्थात् हरिगुण श्रवण, हरिगुण कीर्तन, हरि स्मरण, हरिपदसेवन, हरिअर्चन, हरिपदवन्दन, दास्यभाव, मित्रभाव, आत्मज्ञान ९।
नवनाटिका० ना० स्त्री० नौअवस्था, अर्थात् इड़ा, पिंगला, सुषुम्णा, पयस्विनी, कूहू, गन्धारी, शंखिनी, पूषा, अलम्बुषा।
नवनि० ना० स्त्री० झुकनि, प्रणाम।
नवनिधि० ना० स्त्री० कुबेरका धन।
नवनीत० ना० पु० मक्खन, नैनू, मसका।
नववधू० ना० स्त्री० नईबधू, नई दुलहिन।
नवबाला० ना० स्त्री० नवयौवना।
नवम० गु० नवां $\frac{1}{9}$।
नवमांश० ना० पु० नवांभाग।
नवमी० ना० स्त्री० नवींतिथि, नवीं।
नवरंग० ना० पु० कामदेव, नयारंग, नौरंग।
नवरत्न० ना० पु० बाहुमें पहिरनेके लिये भूषण विशेष।
नवरस० ना० पु० नयारस वा नौप्रकारकारस अर्थात् शृंगाररस, वीररस, वीभत्स, शान्तरस, भद्ररस, करुणारस, अद्भुत, हास्य, भयानकादि।
नवल० गु० सुन्दर, नया, ना० पु० केड़ापौधा।
नवला० ना० स्त्री० नवबाला, नवयौवना।
नवा० ना० गु० नया।
नवाड़ा० ना० पु० नावविशेष।
नवाना० स० क्रि० झुकाना, झुकना, दोहरा, आधीनकराना।
नवानी० अ० क्रि० रमना, भटकना।
नवारी० ना० स्त्री० पुष्पविशेष वा उसकावृक्ष।
नवासी० गु० अस्सी और नौ ८९।

नवी० ना० स्त्री० रस्सी जिससे गाय के पांव दूध दुहते समय बांधते हैं।
नवीन० गु० नया, ताज़ा।
नवीनता० ना० स्त्री० नवापन।
नवोढ़ा० ना० स्त्री० नई स्त्री, नवयौवना।
नवोद्भिद० ना० पु० अंकुर, अंखुआ।
नव्य० गु० नया, नवीन, उपरा।
नव्बे० गु० नवदहाई ९०।
नश्वर० गु० नाशवान, विनाशी, झूठ।
नशावा० क्रि० मिटाया, नाशदिया।
नखत० ना० पु० नक्षत्र, तारागण, तारा।
नष्ट० गु० जिसका नाश होगया, भ्रष्ट।
नष्टता० ना० स्त्री० भ्रष्टता।
नष्टा० ना० स्त्री० व्यभिचारिणी।
नस० ना० स्त्री० नाड़ी, रग।
नसाना० स० क्रि० नाशकरना, बिगाड़ना।
नसी० ना० स्त्री० फालेका अग्रभाग, वा फाला जो लोहेका हलमें लगता है।
नस्य० गु० सानुनासिक, हुलास, जो नासिका से सूंघते हैं।
नह० ना० पु० नख, नाखून।
नहक० गु० दुबला, पतला, सुखटा।
नहट्टा० ना० पु० बकोट, खसोट।
नहनी० ना० स्त्री० नहर्नी, रुखानी विशेष।
नहरवा० ना० पु० रोगविशेष।
नहर्नी० ना० स्त्री० नखकाटने का अस्त्र विशेष।
नहलाना० स० क्रि० स्नान कराना, नहाना।
नहान० ना० पु० स्नान।
नहाना० अ० क्रि० स्नान करना।
नहारहमुह० अव्य० बिनाखाये।
नहारु० ना० पु० चमड़े का टुकड़ा।
नहियर० ना० पु० स्त्रीकी ससुराल वा मैका।
नहीं० अव्य० निषेध, न।
नक्षत्र० ना० पु० तारा, तारागण।
ना० अव्य० नहीं।
नाईं० अव्य० प्रकार, सदृश, समान।
नाइन० ना० स्त्री० नाई की जोरू।
नाई० } ना० पु० नापित, जातिविशेष, क्षौरक।
नाऊ० }
नाक० ना० पु० आकाश स्वर्ग, स्त्री, नासिका।
नाकड़ा० ना० पु० नाक में रोगविशेष।
नाकपति० ना० पु० इन्द्र।
नाकनटी० ना० स्त्री० अप्सरा, परी।
नाका० ना० पु० मार्ग वा पैठका अन्त, सूई का छेद, गली, नक्र, जलजन्तु विशेष।
नाकिन० ना० स्त्री० नाककीस्त्री।
नाग० ना० पु० सांप, पत्र, हाथी, दुष्टनर, सूक्ष्मवायुभेद।
नागउरग० ना० पु० सीसा, धातु।
नागकन्या० ना० स्त्री० कन्या जो पाताल में रहती है सुलोचना, मेघनाद की बीवी।
नागकेसर० ना० पु० पुष्प विशेष।
नागगर्भ० ना० पु० सिन्दूर वन्दन।
नागचाम्पेय० ना० पु० नागकेसर।
नागज० ना० पु० सिन्दूर वंदन।
नागदन्ती० ना० स्त्री० इंद्र वारुणी।
नागदमनी० ना० स्त्री० नागदौन।
नागदौन० ना० पु० पौधा विशेष, महुआ।
नागन० ना० स्त्री० सांपिनी।
नागनी० ना० स्त्री० पान, नागकी स्त्री।
नागपंचमी० ना० स्त्री० श्रावणशुक्लपंचमी का पर्व्व विशेष।
नागपत्नी० ना० स्त्री० सांपिन, नागिन।
नागपाश० } ना० पु० फांसा वा वन्धन
नागपास० } विशेष।
नागपुर० ना० पु० नगर विशेष, नागलोक।
नागफांस० ना० स्त्री० फांसीविशेष।
नागवला० ना० स्त्री० गगेरुआ।
नागवल्ली० ना० स्त्री० नागवेलि।
नागबेलि० ना० स्त्री० पानआदि।
नागभाषा० ना० स्त्री० प्राकृत भाषा जोपा-

नालके रहने हारे बोलते हैं।

नागमाता॰ ना॰ स्त्री॰ कद्रू, मनसिल।

नागर॰ ना॰ पु॰ गुजराती ब्राह्मणकीजातिविशेष, नागरोत्पन्न अर्थात् चतुर, और पानी, आँरा, सोंठि।

नागरंग॰ ना॰ पु॰ नारंगी।

नागरमोथा॰ ना॰पु॰सुगन्धि तृण विशेष की मूल।

नागरि॰
नागरिन्॰ } ना॰ स्त्री॰ चतुर स्त्री, नागरकी स्त्री।

नागरिपु॰ ना॰ पु॰ न्यौला,मोर, गरुड़,सिंह।

नागरी॰ ना॰ स्त्री॰ संस्कृत के अक्षर, चतुर स्त्री।

नागल॰ ना॰ पु॰ हल खेतजोतनेका।

नागा॰ ना॰ पु॰ संन्यासी, नम्बर।

नागाह्वा॰ ना॰ स्त्री नाग दौन।

नागारि॰ ना॰ पु॰ नागरिपु।

नागार्जुन॰ ना॰ पु॰ सहस्रबाहु राजाविशेष।

नागिन्॰
नागिनी॰ } ना॰ स्त्री॰ सांपकी स्त्री।

नागौर॰ ना॰पु॰मारवाड़ देशके पासकाप्रदेश।

नाघना॰
नांघना॰ } स॰ क्रि॰ लांघना, पारजाना।

नाच॰ ना॰ पु॰ नृत्य।

नाचना॰ अ॰ क्रि॰ नाचकरना, कूदना।

नाज॰ ना॰ पु॰ अन्न, अनाज।

नाट॰ ना॰ पु॰ वासा।

नाटक॰ ना॰ पु॰ ग्रन्थविशेष।

नाटा॰ गु॰ ठिंगना, टेनी।

नाटिका॰ ना॰ स्त्री॰ नाड़ी।

नाटी॰ ना॰ स्त्री॰ छोटी,ठिंगनी।

नाठि॰ ना॰ स्त्री॰ नाश, विनाश।

नाठी॰ गु॰ नाशगई।

नाड़॰ ना॰ स्त्री॰ ग्रीवा, नाली।

नाड़िका॰ ना॰ स्त्री॰ घड़ी।

नाड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ पेटमेंनीनस, रोगपरीक्षा के लिये हाथमेंकी एकरग, श्वासा, नस, नली।

नाड़ीतिक्त॰ ना॰ पु॰ चिरायता।

नाड़ीधम॰ ना॰ पु॰ सोनार, स्वर्णकार।

नाड़ीमण्डल॰ ना॰ पु॰ नाड़ियों का समूह।

नाड़ीज्ञान॰ ना॰ पु॰ रोगपरीक्षा, और श्वासा का ज्ञान।

नात॰ ना॰ पु॰ सम्बन्ध, रिश्तह, बिरादरी।

नातर॰
नातरु॰ } अव्य॰ नान्यथा, नहीं तो।

नाता॰ ना॰ पु॰ सम्बन्ध।

नातिन्॰ ना॰ स्त्री॰ कन्याकी कन्या, बेटाकी बेटी।

नाती॰ ना॰ पु॰ बेटीका पुत्र, बेटा का पुत्र, रामायणे यथा, उत्तमकुल पुलस्तिके नाती, शिवबिरंचि पूजेबहुभांती।

नाथ॰ ना॰ पु॰ स्वामी, प्रभु ना॰ स्त्री॰ बैल की नाककीरस्सी, घावकीबत्ती।

नाथना॰ स॰क्रि॰ छेदना, बैलकी नाकमें रस्सी डालना।

नाथित॰ गु॰ जो नाथागया।

नाद॰ ना॰ पु॰ शब्द, गरज, गीत, राग।

नादना॰ स॰ क्रि॰ आरम्भ करना।

नादिया॰ ना॰ पु॰ नन्दी, पशु विशेष जो जोगियों के पास होता है।

नाधना॰ स॰ क्रि॰ जुयेमें लगाना, आरम्भ करना।

नाधा॰ ना॰ पु॰ तालाब वा नदीमें से पानी निकालने का गढ़ा।

नानक॰ ना॰ पु॰ सिक्खों का गुरु विशेष।

नाना॰ ना॰ पु॰ माताका पिता, गु॰ अनेक, बहुत, समूह।

नानाकार॰ गु॰ बहुत रूपके, अनेकआकारके।

नानाकारण॰ ना॰ पु॰ अनेकप्रकारके कारण।

नानाप्रकार॰
नानाभाँति॰ } गु॰ अनेक प्रकार।

नानारूप॰ ना॰ पु॰ अनेकरूप।

नानार्थ० ना० पु० अनेक अर्थ।
नानाविधि० गु० अनेक प्रकार।
नानी० ना० स्त्री० माताकी माता।
नान्द० ना० स्त्री० नांद, मिट्टीका बड़ा बर्त्तन विशेष।
नान्दिया० ना० पु० शिवका बाहन, वृषभ।
नान्दीमुख० ना० पु० श्राद्ध विशेष, जो पुत्र जन्मके पीछे होताहै वा बिवाहादिमें।
नान्धना० स० क्रि० आरम्भ करना।
नान्यतर०, नान्यथा० } अव्य० अन्यथा नहीं, असत्यनहीं।
नाप० ना० स्त्री० माप, परिमाण।
नापना० स० क्रि० मापना, परिमाण करना।
नापित० ना० पु० नाई, हज्जाम।
नाभि० ना० स्त्री० पेटके मध्यका स्थान, ढोंढ़ी, तोंदी, ना० पु० राजा विशेष।
नाम० ना० पु० कीर्ति, यश, विख्याति, संज्ञा।
नामकरण० ना० पु० संस्कार विशेष, नाम रखना।
नामानि० ना० पु० नामका बहुवचन।
नामी० गु० प्रसिद्ध, कीर्त्तिमान बिख्यात, यशी, मशहूर।
नायक० ना० पु० मुखिया, प्रधान, स्वामी, सुन्दर रीतिसे गायक वा नर्त्तक बनकारों का प्रधान।
नायका० ना० स्त्री० नायिका।
नायिन० ना० स्त्री० नाई की जोरू।
नायकी० ना० स्त्री० नायक की स्त्री, धर्मी, त्रिया, कुट्टनी।
नार० ना० स्त्री० नारि, नाल, झुण्ड, ग्रीवा।
नारक० ना० पु० नरक।
नारकी० गु० नरक निवासी, नरकी।
नारंगक० ना० पु०, नारंगी० ना० स्त्री० } फलविशेष।
नारद० ना० पु० मुनि विशेष।
नारा० ना० पु० नाला, कमरबन्द।
नाराच० ना० पु० वाण, तीर।
नारायण० ना० पु० श्रीभगवान्।
नारायणी० ना० स्त्री० लक्ष्मी, शतावर, पौधा नारायण सम्बन्धी ज्योति विशेष।
नारि० ना० स्त्री० अबला, नाड़ी, जिसमें बाने का सूत रखकर बुनते हैं, बन्दूक बिना काठ, बांसका पोर जिसमें लोन पानीआदि भरके बैल गाय आदिको पिलाते हैं।
नारिकेर०, नारिकेल०, नारियल० } ना० पु० फल विशेष।
नारियली० ना० पु० नारियल का हुक्का।
नारी० ना० स्त्री० अबला, स्त्री, नाड़ीसाग विशेष, जिसेकरमुआ कहते हैं।
नाल० ना० पु० कमलादि की दण्डी, नारु फोंफा नल, नली।
नालकी० ना० स्त्री० पालकी विशेष।
नाला० ना० पु० जल निकलने का मार्ग।
नालिसिंदुक० ना० पु० संभालु।
नाली० ना० स्त्री० मुहरी, छोटा नाला, जिसगढ़में दण्ड करते हैं, जिसकाठको उड़ातेहैं।
नाव० ना० स्त्री० नौका, तरनी।
नावना० स० क्रि० झुकाना, डालना, नवाना।
नावरि० ना० पु० निवारा, जलक्रीड़ा।
नाविक० ना० पु० मांझी, नाव वा जहाज चलाने हारा, मल्लाह, कपतान।
नाशक० गु० नाशकाने हारा, मिटाने हारा।
नाशन० ना० पु० मिटावन, मेटन।
नाशना० स० क्रि० मिटाना, ध्वंसकरना, नाशना।
नाशपाती० ना० स्त्री० फलविशेष।
नाशा० ना० स्त्री० नासिका।
नाशासंभेदन० ना० पु० नक छिकनी पौधा।
नाशिका० ना० स्त्री० नासिका, नाक।
नाश० ना० पु० सुंघनी, हुलास।
नाशना० अ० क्रि० भागना, स० क्रि० नाश करना।

नासा० ना० स्त्री० नाक, नाकड़ा।
नासिका० ना० स्त्री० नाक।
नास्ति० अव्य० जो नहीं है।
नास्तिक० } ना० पु० जिनके मतमें पर
नास्तिकी० } लोक की बात को नहीं मान तेहैं, जैनी।
नाह० ना० पु० नाथ, स्वामी।
नाहर० ना० पु० शेर, व्याघ्र।
नाहीं० अव्य० नहीं।
निः० अव्य० यहशब्द जिसशब्द पहिले के संयोगीहोवे उसका अर्थरहितकरे, यथा, निशङ्क अर्थात् शङ्का रहित, निषेध।
निःपाप० गु० अदोष।
निःशंक० गु० निडर, अभय।
निःशेष० गु० शेषरहित अर्थात् सम्पूर्ण।
निःपठ० गु० अति मूर्ख।
निःसंग० गु० संग रहित अर्थात् अकेला।
निःशरण० ना० पु० शरणहीन, अर्थात् मृत्यु उपाय, विदा।
निःस्व० गु० दरिद्री, अधन।
नि० अव्य० में भीतर, ऊपर, रहित।
निकंटक० गु० सुगम, वेखटके, नि,र्दूष, सीव सुखी, वेधड़के।
निकन्द० गु० स्कन्द रहित, अर्थात् उखड़ निर्मूल।
निकन्दन० गु० निर्मूलकर्ता, उखाड़नेहारा
निकट० अव्य० पास, समीप करीब।
नकटवर्त्ती० ना० पु० पासही, समीपमें।
निकटी० ना० स्त्री० छोटी तराजू।
निकम्मा० गु० निर्गुणी जोकिसी कामकानहीं है, शिथिल।
निकर० ना० पु० समूह, झुण्ड, सारे, सब।
निकरना० अ० क्रि० निकलना।
निकरम्ब० ना० पु० समूह, गिरोह।
निकलचलना० अ० क्रि० भागजाना बढ़के बोलना, अधिक होजाना।
निकलना० अ० क्रि० निकसना, बहना, आ जाना, भागना, हटाना, उखड़ना।
निकलपड़ना अ० क्रि० बाहर आना।
निकसना० अ० क्रि० निकालना।
निकाना० स० क्रि० खेतकी घास निकालना
निकाम० गु० अति कामना रहित, वेकाम।
निकाय० ना० पु० सब, समस्त, समूह।
निकारना० स० क्रि० निकालना, अहर्शिक करना।
निकाल० ना० पु० उभार, निकास, जोड़तोड़
निकालना० स० क्रि० उतारना, बिनना, चुनना, उठाना, उखाड़ना।
निकास० ना० पु० कगर, नगरके आसपास मार्ग निकलनेका, चुकौता, मूल।
निकासना० स० क्रि० निकालना।
निकासी० ना० स्त्री० कर महसूल, बैठ।
निकासू० गु० जो निकालागया।
निकेत० ना० पु० घर।
निकुच० ना० पु० बड़हल।
निकुंम० ना० पु० कुंज, मड़वा।
निकुटी० ना० स्त्री० छोटी हल यचो।
निकुम्भिला० ना० स्त्री० राक्षसोंका चौहरा
निकृष्ट० गु० अधम, नीच, ख़राब।
निषंग० ना० पु० तूणी, तरकश।
निखट्टू० गु० आलसी, उड़ाऊ, लुटाऊ।
निखण्ड० गु० मध्य।
निखरना० अ० क्रि० छिलका उतरना, उज्ज्वल होना, चमड़ा उधड़ना।
निखराना० स० क्रि० उजलाकराना, फर्चाना
निखर्व० गु० १० खर्व, १००००००००००००
निखारना० स० क्रि० उजला करना, कपड़े माड़ी निकालना।
निखारा० गु० स्वच्छ, उज्ज्वल।
निखिल० गु० सर्व, सम्पूर्ण, बिलकुल।
निखोट० ना० पु० खोटरहित मनुष्य।
निखोड़ना० स० क्रि० छीलना, उधेड़ना।

निगड़० ० ना० पु० कटि बन्धन, बेड़ी प्रेकड़ी काठ।
निगत० गु० नंगा।
निगन्दना० स० क्रि० तागना।
निगन्दा० ना० पु० ० } तागने का काम।
निगन्दाई० ना० स्त्री० }
निगम० ना० पु० बेदनीचे, जहां जा नसके।
निगमनदी० ना० स्त्री० श्रीगंगाजी।
निगमनिवासी० ना० पु० ब्रह्मा, बेदनिवासी।
निगर० ना० पु० दीर्घ बड़ा ठोस।
निगलना० स० क्रि० लीलना, घूंटना।
निगाली० ना० स्त्री० हुक्का पीने की नली, फुकनी।
निगुण० गु० निगुण।
निगूढ़० अतिअगम दुर्गम, अतिकठिन, अप्रकट, गुप्त।
निगोड़ा० ना० पु० अकर्मी चाण्डाल।
निग्गर० गु० ठोस।
निग्रह० ना० पु० त्याग, रोक, घिन, चिढ़, कुपथ्य दण्ड।
निग्रही० गु० ताड़नेहारा, रोकनेहारा।
निघटत० क्रि० घटतेही।
निघटना० अ० क्रि० घटना।
निघटाना० स० क्रि० घटवाना।
निघटी० क्रि० भू० घटी वा बहुत घटगई।
निघण्ट० ना० पु० औषधि बर्णन, रोगपरीक्षा
निघरघट्टा० ना० पु० दुलखना, ढूढ़ाई करना ढिठाई करना।
निचय० ना० पु० समूह।
निचिन्त० गु० चिन्ता रहित, अचिन्त असोच
निचिन्ताई० ना० स्त्री० प्रमाद, सुभीता। बेख टके।
निचोड़० ना० पु० काम का पूराहोना वा कुछशेषरहना।
निचोड़ना० स० क्रि० दबाना गारना, चूसलेना
निचोड़ू० गु० लुटेरा, गाऊघप।
निचोलनि० ना० स्त्री० चोलनी, कपड़ा, बस्त्र।
निछावर० ना० स्त्री० उतारा, बलि।
निज० गु० आपनिश्चय, उत्कृष्ट।
निजका० गु० अपना।
निजगति० ना० स्त्री० अपनी दशा वा चाल
निजगुरु० ना० पु० अपना० गुरु।
निजतंत्र० गु० निजइच्छा, स्ववश।
निजपति० ना० स्त्री० अपनी प्रतिष्टा, ना० पु० अपना स्वामी।
निजवर्त्ती० गु० निजाश्रित, स्वतन्त्र।
निजसन्धि० ना० स्त्री० अवसर, निज समय।
निजस्थान० ना० पु० अपना घर वा स्थान।
निजानन्द० ना० पु० गु० अपने सुखमें निजमें मगन।
निजाश्रित० गु० स्ववश, निजवश, अथवा निजभरोसे।
निझाना० स० क्रि० निरेखना, झांकना।
निझोटना० स० क्रि० खसोटना, झटकना।
निझोल० गु० झोलरहित, अर्थात् सुडौल, चलने हारा।
निठुर० गु० कठोर, निर्दय, स्नेही छिनप्रीति
निठुरता० } ना० स्त्री० कठोरता, निर्दयता।
निठुराई० }
निडर० गु० निर्भय, अशंक।
निढाल० } गु० स्थावर, अचल।
निढोल० }
नित० अव्य० नित्य, प्रतिदिन।
नितनव० गु० नितनया।
नितप्रति० अव्य० नित्य, प्रतिदिन।
नितम्ब० ना० पु० चूतड़, कटिकेपीछेकानीचला भाग।
नितम्बिनी० ना० स्त्री० युवती, स्त्री, औरत।
नितान्त० अव्य० अत्यन्त, अधिक।
नित्य० अव्य० नितप्रति, सदा, सत्य, पवित्र, अमर।

नित्यकर्म० ना० पु० स्नान पूजादिकर्त्तव्यकर्म शुद्धकर्म।
नित्यता० ना० स्त्री० सदापन, सदैव।
नित्यदान० ना० पु० प्रतिदिनदेना, सत्यदान, सात्विकदान।
नित्यानन्द० ना० पु० सर्वदाकाल आनन्द।
नियम्भ० ना० पु० स्तम्भ, पीलपाया।
निथरा० गु० फर्चा, फर्छा।
नियारना० स० क्रि० उड़ेलना, फर्छा करना।
निदग्धिका० ना० स्त्री० श्वेत छोटीकटाई।
निदरहि० क्रि० निन्दाकरै, नामानै।
निदरना० स० क्रि० निन्दा करना।
निदरि० अ० क्रि० निरादरकरके अपमानकर।
निदाघ० ना० पु० ग्रीष्म, गर्मी।
निदान० अव्य० अन्त, पीछे, पूरा, निपट, ना० पु० रोगपरीक्षा, औषधि कथन, अन्तविचार, कारण।
निदेश० ना० पु० आज्ञा, अनुसासन, कीन्हे सिमोरिनिदेशनिमेटू, देउदवायनागतरपेटू, इति प्रह्लाद चरित्रे सहजराम काव्ये।
निद्रा० ना० स्त्री० औंघाई, नींद।
निद्रारि० ना० पु० चिरायता।
निद्रालु० गु० स्वभाववश जो अधिक सोवे।
निद्रित० गु० निन्दासा, सोआसा।
निधड़क० गु० निर्भय, अव्य० अचानक।
निधन० ना० पु० मृत्यु, नाश, धनहीन।
निधरक० गु० निधड़क।
निधान० ना० पु० स्थान, घर, धन, आधार, भांड़ा।
निधि० ना० स्त्री० कुबेरका खजाना, सम्पत्ति, ना० पु० समुद्र, गु० नौ ९।
निधिजात० ना० पु० चन्द्रमा आदि।
निधिसुता० ना० स्त्री० श्रीलक्ष्मी जी।
निनन्द०
निनाद० } ना० पु० शब्द, घण्टा, ध्वनि।
निनाया० ना० पु० खटमल।
निनायी० ना० पु० विशेष रोगविशेष।
निन्दक० गु० निन्दा करनेहारा, नींदनेहारा।
निन्दकाई० ना० स्त्री० निन्दकता, निन्दा।
निन्दना० स० क्रि० दोषदेना, कलंकलगाना।
निन्दनीय० निन्दाकेयोग।
निन्दा० ना० स्त्री० दोष कलंक, बुरा कहना।
निन्द्य० गु० निन्दा के योग्य।
निनावा० ना० पु० रोग विशेष।
निन्नानबे० गु० एकोनशत, ९९।
निपट० अव्य० निरानिर, अधिक, बहुत, अति सरासर, सर्व।
निपटना० अ० क्रि० चुकना, पूराकरना।
निपटाना० स० क्रि० चुकाना पूराकरना, ठहराना, निबड़ना।
निपटारा० ना० पु० निबेड़ा, फैसला।
निपटारू० ना० पु० निबेरू।
निपात० ना० पु० मृत्यु, नाश गिरना।
निपाता० क्रि० नाशकिया मिटाया।
निपान० ना० पु० जलाशय, दोहनी।
निपुण० गु० प्रवीन चतुर, दाना।
निपूता० गु० जिस के सन्तान नहीं।
निफल० गु० निरर्थ फलरहित॥
निबटेरा० ना० पु० निस्तोक, छुटकारा।
निबड़ना० अ० क्रि० निपटना, होचुकना।
निबन्ध० ना० पु० बन्धेज इक़रार गु० जो ठहरगया।
निबन्धन० ना० पु० बन्धन, ठहराव।
निबन्धित० गु० जो ठहर गया, बन्धित।
निबल० गु० निर्बल, लाचार बुड्ढा।
निबाह० ना० पु०, समाप्त निबेड़ा, निर्बाह, बात का पूराकरना।
निबाहू० गु० टिकाऊ ना० पु० निपटारू।
निबेड़ना० स० क्रि० निपटाना।
निबेड़ा० ना० पु० निबटेरा, निपटारा।
निबेड़ि० गु० निबाहू।
निभ० ना० पु० तुल्य, बराबर।

निभना० अ० क्रि० निबाहहोना, पारहोना।
निभाना० स० क्रि० निबाहना, पारकरना।
निमकी० ना० स्त्री० लोनका निम्बू।
निमकौड़ी० ना० स्त्री० नीबका फल।
निमन० गु० ठोस, पोढ़ा, सुन्दर।
निमलाई० ना० स्त्री० पोढ़ाई।
निमनाना० स० क्रि० पोढ़ा करना, संभालना।
निमंत्र०
निमंत्रण० } ना० पु० न्योता।
निमाना० गु० भोला, मैदान।
निमि० ना० पु० राजाबिशेष।
निमित्त० ना० पु० कारण, लिये, भाग, हेतु।
निमिष० ना० पु० थोड़ीदेर, पलक, चाल।
निमिषमात्र० ना० पु० अत्यन्त थोड़ाकाल।
निमीलन० ना० पु० मृत्यु, झपकी, पलक।
निमेष० ना० पु० पलक, बिपल।
निम्न० गु० नीचास्थान, नीचान, अधो।
निम्नगा० ना० स्त्री० नदी।
निम्ब० ना० पु० नीब वृक्ष।
निम्बक० ना० पु० निम्बू।
निम्बरक० ना० पु० नीब, वा महानींब।
निम्बू०
निम्बूक० } ना० पु० नीबू।
नियत० गु० जो ठहराया गया, मुक़र्रर, क़ायम।
नियन्ता० ना० पु० स्वामी, अध्यक्ष, सारथी, नियतकर्त्ता।
नियम० ना० पु० प्रण, बचन, अंगीकार, जो कुछ धर्मकी क्रियाकरै, यथाव्रत।
नियमित० गु० निश्चित, प्रणकिया गया।
नियमन० ना० पु० नीम वृक्ष, रोक।
नियर०
नियरे० } अव्य० समीप, पास।
नियराई० ना० स्त्री० समीपता, निकटता।
नियामक० ना० पु० नाविक, नियन्ता।
नियुक्त० गु० नियोजित, स्थापित।
नियुत० गु० दशलाख, १००००००

नियोग० ना० पु० प्रेरण, आज्ञा, तथा मुक़र्रर करना।
नियोजन० ना० पु० स्थापन, आज्ञा।
नियोजित० गु० स्थापित, रक्खा।
निर० अव्य० निः।
निरखना० स० क्रि० देखना, बिलोकना।
निरंकार० गु० निराकार।
निरंकुश० गु० स्वेच्छाचारी, निडर।
निरंजन० गु० निर्मल, राग रहित, अविद्या रहित, ना० पु० ईश्वर।
निरत० गु० अति प्रीतिमय, लीन।
निरतक० ना० पु० नचवैया।
निरर्थ० गु० झूठ, निःप्रयोजन, बेफ़ायदह।
निरन्त० गु० अन्तररहित, अपरम्पार, ना० पु० आकाश, ईश्वर।
निरन्तर० अव्य० नित्यप्रति, जिसमें वियोग नहीं सतत, अन्तर बिन।
निरन्ध० गु० द्रष्टा, देखने वाला।
निरपराध०
निरपराधी० } गु० अपराध रहित, निर्दोष।
निरम्बु० गु० जलरहित।
निरय० ना० पु० नरक, दोज़क़।
निरर्थक० गु० ढीला, प्रमादी, अनरीति, अर्थ रहित, निष्प्रयोजन।
निरवग्रह० गु० स्वच्छन्द, स्वतन्त्र।
निरवद्य० गु० आनन्दित, अकथ्य।
निरवारण० ना० पु० उधारन, बचाव, सुलझावट।
निरवारना० स० क्रि० खोलना, छोड़ाना।
निरस० गु० रसहीन, फीका, बदमज़ह।
निरस्त० गु० त्यागित, जिसका अस्त न हो
निरस्त्र० गु० अस्त्रहीन।
निरस्य० गु० त्यागनेकेयोग्य, त्यागकिये।
निरा० गु० केवल, सारा, ठेठ, छूछा।
निराकांक्षी० ना० पु० निस्पृह, आकांक्षारहित।
निराकार० गु० आकारहीन, यथा ईश्वर।

निरादर० गु० आदररहित, अवज्ञा युत, वा अवज्ञा करने हारा।
निराधार० गु० सहारा रहित, आधार हीन।
निरामिष० गु० मांसरहित भोजन।
निरालम्ब० गु० आलम्बरहित, अवलम्बहीन।
निरालस्य० गु० आलस्य हीन, कामकाजी, मिहनती, उपायी।
निराश० गु० भरोसारहित, आशा टूटगई।
निराहार० गु० भोजनहीन, बिनकुछखाये।
निरिच्छा० } गु० इच्छारहित बिन इच्छा
निरिच्छित० } जिसको कुछ चाहनहीं।
निरीश० गु० स्वामीरहित, जिसका मालिक न हो पतिहीन, ना० पु० जीवअर्थात् ईश्वरनहीं।
निरीह० गु० चेष्टारहित यथा ईश्वर।
निरीक्षण० ना० पु० ताक, दृष्टि।
निरुत्तर० गु० उत्तरहीन, लाजवाब।
निरुपधि० गु० निष्प्रयोजन।
निरुपम० } गु० उपमा हीन, दृष्टान्त
निरुपमा० } रहित।
निरुपाधि० गु० उपाधि रहित, बेखटके।
निरुपाय० गु० उपायहीन, बिना उपायकिये।
निरूप० गु० रूपहीन, निराकार।
निरूपण०ना०पु०दृष्टि,निर्णय, जवाब, विस्तार पूर्वक कथन।
निरूपित० गु० जो विस्तार पूर्वककहागया वा निर्णय किया गया, निश्चय युत, स्थापित।
निरेखना० स० क्रि० विलोकना, भांकना।
निरोग० } गु० निरोग, भला, चंगा, रोग
निरोगी० } रहित।
निरोध० ना० पु० घेरना, मांसना।
निर्गत० गु० निकला।
निर्गता० गु० निकलता,ना० स्त्री० निकली।
निर्गम० ना० पु० जहां जाय नसके, अगम।
निर्गुण० गु० गुण हीन, निकम्मा, मूर्ख।
निर्गुण्डी० ना० स्त्री० संभालू।
निर्गन्द० ना० पु० [illegible]।

निर्घात० ना० पु० वज्र, शब्द।
निर्घृणा० गु० निर्दया कठोर।
निर्घोष० ना० पु० ध्वनि, शब्द।
निर्जर० ना० पु० देवता, जो बूढ़ा न हो, गु०
निर्जन० गु० मनुष्य हीन,जनरहित।
निर्जननदी० ना० स्त्री० श्रीगंगाजी।
निर्जल० गु० जलहीन, सूखा, पायाब।
निर्जीव० गु० जिसमें जीवनहीं है यथामिट्टी पत्थर आदि, मृतक।
निर्जोस० गु० सार, सिद्धान्त।
निर्भर० ना० पु० भरना।
निर्भरिणी ना० स्त्री० नदी।
निर्णय० ना० पु० निश्चय, ठिकाना, न्याय, झगड़ा मिटाना।
निर्णीत० गु० निश्चित, निर्णय किया गया।
निर्दई० }
निर्दय० } गु० जिसमेंदया नहीं है, कठोर
निर्दया० } बेरहम।
निर्दयी० }
निर्दिष्ट० गु० जो अच्छी विधि देखा गया वा निरूपित हुआ वा वर्णन हुआ।
निर्दोष० } गु० दोषहीन,अकलंकी,अदोष।
निर्दोषी० }
निर्द्वन्द्व० गु० विना झगड़ा, वे खटके।
निर्धन० गु० धनहीन, दरिद्री।
निर्धार० } ना० पु० निश्चय, निर्णय।
निर्धारण० }
निर्धारित० गु० निश्चित, निर्णीत।
निर्वन्श० गु० वन्श रहित, असन्तान, लावल्द।
निर्वन्धु० गु० वन्धु रहित, अकेला।
निर्वल० गु० लाचार,बुड्ढा,जिसको सामर्थ्य नहीं है।
निर्वश० गु० वश रहित, असमर्थ।
निर्वीज० गु० वीज रहित, पुत्रहीन।
निर्बुद्धि० गु० बुद्धिहीन, मूर्ख।

निर्बूझ० गु० जो समझ में न आवे, मूर्ख।
निर्भय० गु० अभय, निडर।
निर्भर० गु० पूर्ण, पूरा।
निर्मम० गु० ममता रहित।
निर्मल० गु० मलहीन, स्वच्छ, शुद्ध, साफ़, फर्छा।
निर्मलता० ना० स्त्री० पवित्रता, स्वच्छता, सफ़ाई।
निर्मली० ना० पु० बीज विशेष जिससे पानी को स्वच्छ करतेहैं।
निर्माण० ना० पु० बनावट, रचना, बनाना, कर्त्तव्य, सार।
निर्माल्य० ना० पु० प्रसाद, निवेदित वस्तु, स्वच्छता, शुद्धता।
निर्मित० गु० रचित, बनाया गया, निर्माणक्रिया गया।
निर्मूल० गु० हीन मूल, बिना जड़।
निर्मोह० } गु० मोह रहित, उदासी।
निर्मोही० }
निर्यास० ना० पु० शिलाजीत, वृक्षका रस अर्थात् गोंद, क्वाथ।
निर्याण० ना० पु० यात्रा, प्रस्थान।
निर्लज्ज० गु० लज्जा रहित, बेहया, नकटा।
निर्लिप्त० गु० स्पर्शहीन, जो लिप्त नहीं है।
निर्लेप० } गु० जिसका चिह्न नहीं वा लेश
निर्लेश० } नहीं, बिना लाग, सर्व।
निर्लोभ० गु० लोभ रहित, दाता।
निर्बन्ध० गु० छूटा हुआ।
निर्वाण ना० पु० मोक्ष, अपवर्ग, लय, गु० बैकुंठवासी, मोक्ष होगया।
निर्वाणसुख० ना० मोक्ष, मुक्ति, बैकुंठबास।
निर्वाधा० गु० बाधा रहित, अकंटक।
निर्वाह० गु० निवाह।
निर्वाहक० गु० निवाहकरने हारा।
निर्विकल्प० गु० भेदरहित, अनर्क, कल्पना हीन।
निर्विकार० गु० विकारहीन, निर्बाध अरोग।
निर्विघ्न० गु० विघ्नरहित, सानन्द, निर्बाधा।
निर्वृत्ति० ना० स्त्री० मुक्ति, मृत्युआनन्द, सुख मार्ग, तरीक़, पन्थ।
निर्वैर० गु० वैर भाव हीन।
निर्व्याज० गु० अचल, अस्वारथ।
निर्व्याधि० गु० व्याधि हीन, अरोग, अकंटक
निर्हर० ना० पु० हरनेवाला।
निलज० गु० निर्लज्ज, लज्जाहीन।
निलय० ना० पु० घर।
निवान० गु० नीचान।
निवाना० स० क्रि० नवाना।
निवार० ना० स्त्री० कोर, पट्टी सूतकी
निवारक० गु० बचानेवाला, रोकनेवाला।
निवारण० ना० पु० निषेध, रोक, बचाव।
निवारना० स० क्रि० रोकना, बचाना, बरजना।
निवारत० क्रि० बचावत, रोकत वर्जत।
निवारि० क्रि० बचाय कर, रोकि, बरजि।
निवारित० गु० बचायागया, वर्जागया।
निवावना० स० क्रि० नवाना।
निवास० ना० पु० बसने का स्थान, वास, घर
निवासी० ना० पु० बसनेहारा, रहनेवाला।
निविड़० गु० अधिक, सघन, निहायत।
निवुकि० अ० क्रि० झपटि, कूदि।
निवृत्ति० ना० स्त्री० रहाव, रुकावट, विश्राम, चैन।
निवेदन० ना० पु० प्रार्थना, विनती, अर्ज़
निवेदनपत्र० ना० पु० अर्ज़ी, विनयपत्र।
निवेदित० गु० अर्पित, विनय किया गया।
निवेशन० ना० पु० विवाह, शादी।
निशंक० गु० निडर, निस्संदेह, बिनप्रयास।
निशा० ना० स्त्री० रात्रि।
निशाकर० ना० पु० चन्द्रमा।
निशागम० ना० पु० रात्रिका आगम, सन्ध्या, सांझ, शाम।

निशाचर० ना० पु० राक्षस, चोर, उलूकादि, चन्द्रमा आदि नक्षत्र।
निशाटन० ना० पु० निशाचर।
निशि० ना० स्त्री० निशा।
निशिचर० ना० पु० निशाचर।
निशिनाथ० ना० पु० चन्द्रमा, चांद।
निशिमुख० ना० पु० सन्ध्या, सांझ।
निशिभानु० ना० पु० चन्द्रमा।
निशीथ० ना० पु० आधीरात।
निशीश० ना० पु० चन्द्रमा, चांद।
निश्चय० ना० पु० निर्णय, विश्वास, गु० ठीक।
निल० गु० स्थिर, अचल।
निश्चित० गु० निर्णीत।
निश्चिन्त० गु० चिन्तारहित, विनाखटके।
निश्चेष्ट० गु० चेष्टा रहित मूर्च्छित।
निश्छिद्र० गु० निर्दोष छेदरहित।
निश्रेणी० ना० स्त्री०० निसेनी, सीढ़ी, जीना।
निश्वास० ना० पु० श्वास प्राणवायु।
निश्शेष० गु० अशेष, समस्त, सब।
निषाद० ना० पु० गानेमें पहिला स्वर, चाण्डाल संकरवर्ण, केवट, मल्लाह।
निषिद्ध० गु० जोकर्त्तव्यनहीं, वर्जित।
निषिद्धता० ना० स्त्री० निवारण, कर्त्तव्य रहित, इन्कार।

निषेद० ना० पु० अदुख, दुविधा।
निषेध० ना० पु० इनकार, निवारण, कर्त्तव्य रहित।

निषेधित० गु० वर्जित, निवारित।
निष्क० ना० पु० हीरा, १६ टम्मका प्रमाण।
निष्कण्टक० ना० पु० उपाधिरहित, बेधड़क
निष्कपट० गु० सत्य, सच्चा, छलहीन, भोला
निष्कर्ष० ना० पु० निश्चय।
निष्कारण० गु० विना प्रयोजन, बे सबब।
निष्केवल० गु० खाली, सच्चकर।

निष्ट० गु० स्थापित, तत्पर, उत्तम, उत्कर्ष।
निष्ठमति० ना० स्त्री० उत्तम बुद्धि, उत्तमज्ञान।
निष्ठा० ना० स्त्री० विश्वास, भरोसा।
निष्ठुर० गु० निठुर, निर्दय, कठोर, अप्रीति।
निष्ठुरता० ना० स्त्री० } कठोरता, निर्दयता, निठुरता।
निष्ठुरत्व० ना० पु० }
निष्पत्ति० ना० स्त्री० सिद्धि, समाप्ति।
निष्पन्न० गु० कृत, बना, सिद्ध।
निष्पादन० ना० पु० सम्पादन।
निष्पाप० } गु० पापरहित, निर्दोष।
निष्पापी० }
निष्प्रपंच० गु० छलहीन।
निष्प्रयोजन० गु० व्यर्थ, विनाप्रयोजन।
निष्फल० गु० फलहीन, वृथा, बेफायदह।
निस० ना० स्त्री० निशा।
निसक्त० गु० असक्त, पौरुषरहित।
निसंक० गु० निशंक।
निसंकट० गु० संकटरहित।
निसन्धि० गु० ठोस, सन्धिरहित।
निसरना० अ० क्रि० निकसना।
निसांस गु० आहभरना।
निसांसी० गु० तंग, हैरान।
निसान० ना० पु० तूर्य्य, नक्कारह।
निसास० ना० पु० विश्वास।
निसि० ना० स्त्री० निशि।
निसित० गु० पैनी० तेज, धारदार।
निसेनी ना० स्त्री० सीढ़ी, जीना।
निसोत० ना० पु० औषधिविशेष, गु० ठोस।
निस्तार० ना० पु० मुक्ति, मोक्ष, उद्धार।
निस्तारा० ना० पु० निपटारा।
निस्तारना० स० क्रि० निस्तार करना।
निस्तेज० गु० प्रताप हीन, तेजरहित।
निस्तोक० ना० पु० चुकौता, निपटारा।
निस्पंद० ना० पु० निःचेष्ट, हिसाब।
निस्पृह० गु० लालसाहीन।

निस्वना० गु० ध्वनि, शब्द।
निस्सन्देह० गु० सन्देहरहित, बेखटके।
निहंग० गु० नंगा, अचिन्त।
निहत्था० गु० औहथा, अस्त्र रहित, लूला, हाथ रहित।
निहाई० ना० स्त्री० लोहेकी वस्तु विशेष जिस पर सोना आदि गढ़ते हैं।
निहानी० ना० स्त्री० रज, कपड़े।
निहार० ना० पु० अन्धकार, कुहिरा, रामायणेयथा, झिमिनिहारमें दिनकरदुरा, दृष्टि।
निहारना० स० क्रि० देखना, विलोकना, झांकना।
निहारा० स० क्रि० देखा।
निहुरना० अ० क्रि० लचना, झुकना, दबना।
निहुराना० स० क्रि० लचाना, झुकाना, दबाना।
निहोर० } ना० पु० कृपा, उपकार, बिनती, फुसलाहट, खुशामद।
निहोरा० }
निक्षिप्त० गु० जोनिक्षेप क्रियाजावे, त्यागित।
निक्षेप ना० पु० परित्याग, धरोहर।
नींद० ना० स्त्री० औंघाई, निद्रा।
नींदना० अ० क्रि० सोना, स० क्रि० मुकुरना।
नींदू० ना० पु० सोवैया।
नींव० ना० पु० वृक्ष विशेष, निम्ब।
नींबू० ना० पु० लीमू, फल विशेष।
नीक० गु० भला, अच्छा।
नीका० } गु० सुन्दर, भला, अच्छा।
नीको० }
नीच० गु० छोटा, कमीना, हीन, कुत्सित, निकम्मा, तले, हेठ।
नीचगामी० गु० जो नीचे जाताहै, यथाजल।
नीचा० गु० ऊंचेके बिरुद्ध, नशेब।
नीचाई० ना० स्त्री० छोटाई, नीचापन।
नीचे० अव्य० तले।
नीठ० गु० तुम्हारा।
नीति० ना० स्त्री० उचित, व्यवहार, रीति, क़ानून।
नीतिज्ञ० गु० धार्मिक, न्यायी।
नीद० ना० स्त्री० नींद।
नीदना० स० क्रि० नामानना, मुकरजाना।
नीप० ना० पु० कदम्बवृक्ष।
नीपूर० ना० पु० लिंग।
नीवी० ना० स्त्री० कोंछी, जोस्त्रियांआगे बांधतीहैं।
नीबू० ना० पु० निम्बू।
नीम० ना० पु० नींब।
नीमन० गु० निमन।
नीमावत० ना० स्त्री० नीमानन्दसंन्यासीकापन्थ।
नीर० ना० पु० जल, पानी।
नीरज० ना० पु० कमल, जो जलजातहो।
नीरथ० गु० निरर्थ, निष्फल।
नीरद० ना० पु० मेघ।
नीरधर० ना० पु० मेघ, समुद्र।
नीरस० गु० निरस, रसहीन, फीका।
नीरोग० गु० निरोग, आरोग्य।
नीरोगी० गु० चंगा, भला, रोगहीन।
नील० गु० कृष्णवर्ण विशेष, काला, ना० पु० वस्तु विशेष जो वृक्षके पत्तोंसे बनातेहैं मुख्य वानर सौ खर्ब, १०००००००००००।
नीलक० गु० नीला, ना० पु० नीलरंग का हरिण विशेष, बीजगणित में विशेष प्रमाण।
नीलकण्ठ० ना० पु० पक्षीविशेष, मोर, अग्नि और श्रीशंकरजी।
नीलगवय० ना० पु० नीलगाव, रोझ।
नीलगाव० ना० पु० रोझ।
नीलता ना० स्त्री० } श्यामता, कालापन।
नीलत्व० ना० पु० }
नीलपर्वत० ना० पु० विन्ध्यका एकभाग, जो उड़ीसाके दक्षिणहै, हरिद्वार के समीप तीर्थ विशेष।
नीलपुष्पी० ना० स्त्री० विष्णुक्रान्ता, अलसी।
नीलवड़ी० ना० स्त्री० नीलकी बट्टी।
नीलम० } ना० पु० मणि विशेष।
नीलमणि० }

नीलरक्त॰ ना॰ पु॰ नीलम्।
नीललोहित॰ ना॰ पु॰ श्रीमहादेव जी।
नीलवर्ण॰ गु॰ श्यामरंग, आकाशी रंग।
नीला॰ गु॰ जो नीलरंगका है।
नीलाई॰ ना॰ स्त्री॰ श्यामता, नीलापन।
नीलाएडक॰ ना॰ पु॰ नीलगाव, रोझ।
नीलाथोथा॰ ना॰ पु॰ तूतिया।
नीलाम्॰ ना॰ पु॰ बिक्री, बिकाव।
नीलाम्बर॰ ना॰ पु॰ नील वर्ण, वस्त्र, और श्रीबलदेव जी।
नीलार्त्त॰ ना॰ पु॰ पियावांसा।
नीलोत्पल॰ ना॰ पु॰ नीलकमल।
नीलोपल॰ ना॰ पु॰ नीलम।
नीवा॰ ना॰ पु॰ सुनाहट, मन्दाई।
नीसारना॰ स॰ क्रि॰ निसारना, निकालना।
नीहार॰ ना॰ पु॰ शिशिर, ओस, कुहिरा।
नूत॰, नूतन॰, नूत्न॰ — गु॰ नया, नवीन।
नूया॰ ना॰ पु॰ तमाकू विशेष।
नून॰ ना॰ पु॰ लोन।
नूनी॰ ना॰ स्त्री॰ छोटे बालक का लिंग।
नूपुर॰ ना॰ पु॰ स्त्रियों के पैरका गहना अर्थात् बिछुआ वा नेवर वा पायजेब।
नृग॰ ना॰ पु॰ राजा विशेष, जिसको श्रीकृष्ण चन्द्र ने सरट तनुसे उद्धार किया था।
नृत्य॰ ना॰ पु॰ नाच नाचना।
नृत्यक॰, नृत्यकारी॰ — पु॰ गु॰ नाचनेवाला।
नृदेव॰, नृदेवता॰, नृप॰, नृपति॰, नृपाल॰ — ना॰ पु॰ राजा, बादशाह।
नृसिंह॰ ना॰ पु॰ चौथा विष्णु का अवतार और मनुष्यों का शिरोमणि।
ने॰ अव्य॰ सकर्मकक्रिया के भूतकालमें कर्त्ता के अन्त में यह चिह्न आता है, यथा, उसने मारा।
नेई॰ ना॰ स्त्री॰ नींव दीवारकी, भीतरकी जड़।
नेक॰, नेकु॰ — गु॰ तनिक, अल्प, थोड़ा।
नेग॰ ना॰ पु॰ विवाह में जो दान दियाजाता है अथवा जो नेगीनाऊपातेहैं वा जोपटवारी गांव में पाता है।
नेटा॰ ना॰ पु॰ पोंटा, रेंटा।
नेठमी॰ गु॰ स्थिर, एकठामी, क़ायम।
नेतक॰ ना॰ पु॰ नड़कुल।
नेता॰ ना॰ पु॰ नींबकावृक्ष।
नेति॰ अव्य॰ नाइति, नहीं।
नेती॰ ना॰ स्त्री॰ रस्सी जो मथानी में बांधते हैं, सूत जो नाकमेंडालकर मुखमें निकाल कर नाक को स्वच्छ करते हैं, उसका नाम।
नेम॰ ना॰ पु॰ नियम, संयम, प्रण, शौच।
नेमी॰ गु॰ संयमी, नियमी, प्रणी।
नेरे॰ अव्य॰ निकट।
नेव॰ ना॰ स्त्री॰ भीतिकीजड़ अव्य॰ नाइवा।
नेवतना॰ स॰ क्रि॰ न्योतादेना, भोजनके लिये किसी को बुलाना।
नेवता॰ ना॰ पु॰ बुलाना, निमन्त्रण।
नेवताना॰ स॰ क्रि॰ न्योतादिलाना।
नेवर॰ ना॰ पु॰ घोड़े के पांव का रोग विशेष, भूषण विशेष।
नेवल॰, नेवला॰ — ना॰ पु॰ नकुल जन्तु विशेष, जो सांप का वैरीहोता है।
नेह॰ ना॰ पु॰ स्नेह, प्रीति, तेल।
नेही॰ गु॰ स्नेही, ना॰ पु॰ मित्र।
नेत्र॰ ना॰ पु॰ नयन, आंख पट, कस्तूरी, ज्ञान।
नेत्रपुत्रिका॰ ना॰ स्त्री॰ आंख की पुतली।

नेत्राम्बु० ना० पु० आंसू।
नेत्रोपमा० ना० स्त्री० बादाम, आंखोंकी उपमा।
नैऋत्य० ना० पु० पश्चिम और दक्षिण का कोण, राक्षस।
नैटय० ना० पु० निकटता।
नैक० गु० थोड़ा, अल्प।
नैजाना० अ० क्रि० झुकना, निहुरना।
नैना० ना० पु० नैन, पगहा।
नैपाल० ना० पु० तांबा, देश विशेष, नीति का प्रतिपाल।
नैपाली० ना० पु० मनसिल, नैपालबासी।
नैपुण० गु० निपुण।
नैपुण्य० ना० पु० निपुणता।
नैमित्तिक० गु० समयी, निमित्तका।
नैमित्तिकदान० ना० पु० समयपाय देना।
नैया० ना० स्त्री० नावछोटी, खेवट, डांड़ी।
नैयायिक० ना० पु० न्यायशास्त्र का ज्ञाता, तार्किक।
नैर्मल्य० ना० पु० निर्मलता।
नैवेद्य० ना० पु० देवता के भोजनकी सामग्री, गुड़ अर्पण।
नैष्ठिक० गु० बिश्वासी, निष्ठायुत।
नैहर० ना० पु० स्त्री का मैका।
नो० अव्य० नहीं।
नोखा० } गु० अनूठा, अजायब।
नोखो० }
नोच० ना० पु० बकोट, चुटकी।
नोचना० स० क्रि० बकोटना, चुटकी लेना।
नोन० ना० पु० लोन।
नोना० स० क्रि० दुहने के समय गाय के पैर बांधना, ना० पु० सीताफल विशेष।
नोनापानी० ना० पु० लवणांबु, समुद्रकाजल।
नोनिया० ना० पु० लोनिया।
नोय० क्रि० दुहते समय गायके पांवबांधना।
नौका० ना० स्त्री० नाव।
नौखण्ड० ना० पु० पृथ्वी के नौ खण्ड।
नौगरी० ना० स्त्री० नवगिरी।
नौछावर० ना० पु० निछावर।
नौदना० अ० क्रि० झुकना, निहुरना, आधीन होना।
नौदाना० स० क्रि० झुकाना, निहुराना।
नौतना० स० क्रि० नेवतना।
नौता० ना० पु० नेवता।
नौमासा० ना० पु० गर्भ से नवें मास का उत्सव।
नौमि० क्रि० नमस्कार करताहूं।
नौमी० ना० स्त्री० नवमी, नवीं तिथि।
नौरतन० ना० पु० नवरत्न।
नौल० ना० पु० नवल।
नौसादर० ना० पु० औषधि विशेष।
न्यक्कार० ना० पु० कुत्सा।
न्यग्रोध० ना० पु० बर्गद का वृक्ष।
न्यस्त० गु० सौंपाभया, सौंपित।
न्याय० ना० पु० धर्म, विचार, तर्कशास्त्र, विशेष फ़ैसलह।
न्यायक० ना० पु० न्याय करनेहारा।
न्यायशास्त्र० ना० पु० तर्कशास्त्र।
न्यायी० ना० पु० न्यायक, न्यायशास्त्र का जाननेहारा, न्यायक।
न्यार० ना० पु० चारा।
न्यारा० गु० अलग, निराला, अनूठा।
न्यारिया० गु० सचेता, चौकस।
न्यून० गु० छोटा घाट, हीन, कम।
न्यूनकोण० ना० पु० छोटा कोना।
न्यूनता० ना० स्त्री० } घटती, कमी।
न्यूनत्व० ना० पु० }
न्यूनवय० गु० कम उमर।
न्यूनाधिक० ना० पु० छोटा बड़ा।
न्यौतना० स० क्रि० नेवतना।
न्यौता० ना० पु० नेवता।
न्यौताना० स० क्रि० नेवताना।

न्यौला० ना० पु० जन्तु विशेष।
न्ह्सनांभड़ी० ना० स्त्री० निसोत।

[प]

पकड़० ना० स्त्री० ग्रहण, गिरिफ्त।
पकड़ना० स० क्रि० रोकना, रोकना, गहना, ग्रहणकरना, धरलाना।
पकड़ाना० स० क्रि० ग्रहण कराना, सौंपना, गहाना।
पकना० अ० क्रि० रंधाना, पक्काहोना, पोंचियाना
पकवाई० ना० स्त्री० पकानेका काम वा पैसा।
पकवान० ना० पु० पाक जो घी में पकाया गया, यथा पूरी, समोसा आदि, मिठाई।
पकवाना० स० क्रि० रंधाना, पक्का कराना, चुरवाना।
पका० गु० पक्का।
पकाई० ना० स्त्री० पुराई, सिद्धता, तैयारी।
पकाना० स० क्रि० पकवाना, पक्का करना, रांधना, चुराना।
पकाव० ना० पु० पोंचियाहट, पुहनगी।
पकोड़ा० ना० पु०, पकोड़ी० ना० स्त्री०, पकौड़ी० ना० स्त्री० — बेसनकी बनीहुई, वस्तु विशेष अर्थात् पाक विशेष फुलौरी।
पक्व०, पक्का० — गु० रांधा, रंधा, पूरा, खड़ा, तैयार।
पख० ना० पु० पक्ष।
पखड़ी० ना० स्त्री० फूलकीपत्ती।
पखरौटा० ना० पु० पानपरलगायाहुआ स्वर्ण वा राग्य का पत्र।
पखवारा० ना० पु० पक्ष, १५ दिनका प्रमाण।
पखा० ना० पु० पंख, पक्ष, ज्ञानदीपके यथा (पखानोरधारे जटायोग सोहै)
पखान० ना० पु० पाषाण, दोहा (ज्यों पनि भारी जेवरी घिसतकठनपखान। तुलसी रसना [illegible] पापकिनिक अनुमान)
पखारे० स० क्रि० धोये।
पखाल० ना० पु० चमड़े का जलपात्र जो बैलपर लादकर लातेहैं।
पखावज० ना० पु० ढोल वा बड़ा मृदंग।
पखावजी० ना० पु० पखावज बजानेहारा।
पखेरू०, पखेरू० — ना० पु० पक्षी, परिन्द।
पखेस० ना० पु० छाया, चिह्न।
पखोर० ना० पु० ठोकर, लातकी ठेल।
पखोरन० ना० पु० पखोर का बहुवचन।
पखोरना० स० क्रि० ठोकर मारना, लात का धक्का लगाना।
पग० ना० पु० पद, पांव, पैर।
पगड़ी० ना० स्त्री० सिरबन्द, दस्तार, शिरपर बांधने का वस्त्र विशेष।
पगदण्डी० ना० स्त्री० छोटी वा संकेतराह।
पगना० अ० क्रि० किसी रस में डूबना वा पकना वा मनलगाना।
पगला० गु० मूर्ख, सिड़ी, बावला।
पगहा० ना० पु० बड़ीरस्सी।
पगहिया०, पगही० — ना० स्त्री० छोटा पगहा।
पगा० गु० किसी रसमें डूबा हुआ, ना० स्त्री० नदी।
पगार० ना० पु० भीतिबनाने के लिये भीगी मिट्टी वा पांव तक पानी का आना।
पगारनि० ना० स्त्री० मुंडेरी राम चन्द्रिकायां यथा (अति उच्च अगारनि बनी पगारनि जनु चिन्तामणिनारि)
पगिया० ना० स्त्री० पगड़ी।
पगु० ना० पु० पग, पांव।
पगुराना० अ० क्रि० जुगाली करना।
पंक० ना० पु० पानी मिली मिट्टी, कीचड़।
पंकज० ना० पु० कमल।
पंक्ति० ना० स्त्री० पांति, सतर, क़तार।

पंखा० ना० पु० बेना, बिजना।
पंखिया० गु० बखेड़िया, झगड़ालू।
पंखी० ना० पु० पंखा छोटा, छोटा पक्षी, परन्द।
पंगत० } ना० स्त्री० पंक्ति, श्रेणी, घरी।
पंगति० }
पंगुला० गु० लंगड़ा।
पचक० ना० स्त्री० सूख।
पचकना० अ० क्रि० सूखना, सूजन उतरना।
पचखना० गु० पांच खण्डवाला।
पचघरा० ना० पु० घर विशेष जिसमें पांच घर हों।
पचतोरिया० } ना० पु० वस्त्रविशेष अर्थात्
पचतोलिया० } सारी ओढ़नेकी।
पचना० अ० क्रि० सड़ना, गलना, भस्महोना, परिश्रम करना।
पचपचाना० अ० क्रि० गीला वा ढीला वा भीगा होना, पसीजना, सड़ना।
पचपन० गु० पचास और पांच, ५५।
पचमिल० गु० मिश्रित, मिलित।
पचमेल० गु० पचमिल।
पचम्पचा० ना० स्त्री० दारुहल्दी।
पचलड़ा० ना० पु० } गु० जिसमेंपांचलड़ेंहों।
पचलड़ी० ना० स्त्री० }
पचलोना० ना० पु० औषधि विशेष।
पचाडालना० स० क्रि० पचाना, सड़ाना, और खायजाना, हज़मकरजाना।
पचानवे० गु० नव्वे और पांच, ९५।
पचाना० स० क्रि० पकाना, सड़ाना, हज़म करना।
पचास० गु० पांच दहाई, ५०।
पचासी० गु० अस्सी और पांच, ८५।
पचीस० गु० बीस और पांच, २५।
पचीसी० ना० स्त्री० खेल विशेष।
पचूका० ना० पु० पिचकारी।
पचत् क्रि० पचता है, दुखपाताहै, पकता है।

पचोतर० } ना० पु० सैकड़ा, पीछेपांच
पचोतरा० } लेना, पांच रुपये सैकड़ा।
पचौनी० ना० स्त्री० ओझ, झोझ।
पच्चर० ना० स्त्री० फणी, ठेक।
पच्छम० } पु० पश्चिम।
पच्छिम० }
पछड़ना० } अ० क्रि० गिरजाना, हटजाना,
पछरना० } आधीन होना।
पछताना० स० क्रि० पश्चात्ताप करना, पीछे को शोचना, अफ़सोस करना।
पछतावा० ना० पु० पश्चात्ताप, शोच
पछना० ना० पु० गोंटी, खोदवाई, चीरा, अस्त्र विशेष।
पछनी० ना० स्त्री० शरीर के चमड़े में चीरा करना।
पछरा० गु० गिरपड़ा, पीछे को हटा।
पछवा० ना० पु० पवन जो पश्चिमसे आताहै
पछाड़० ना० स्त्री० पटकन, पटकनेका काम
पछाड़ना० } स० क्रि० गिरादेना, आधीन
पछारना० } करना, पटकना।
पछाह० ना० पु० पश्चिम।
पछियाना० स० क्रि० पीछा करना।
पछियाव० ना० पु० पश्चिमका पवन।
पछोड़० ना० स्त्री० फटकन फटकाव, फटकने का काम।
पछोड़ना० } स० क्रि० फटकना, सूपमेंडालके
पछोरना० } उलझाना।
पजोड़ा० गु० निकम्मा, पाजी।
पंच० गु० पांच ५ ना० पु० जाति के चौधरी, कार्य्यादि के विचारक, सभा, ५ मनुष्य, कमानका रोदा।
पंचक० ना० स्त्री० चिल्ला, गोदह पांचकरना।
पंचकोश० ना० पु० पांचोंप अर्थात्, अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, आनंद।
पंचगव्य० ना० पु० पांचपदार्थ जो गायसेप्राप्त होते हैं अर्थात् दूध, दही, घी, गोमूत्रगोमल

चज्योनार॰ ना॰ पु॰ पांचप्रकार की ज्योनार अर्थात् भोज्य, भक्ष्य, लेह्य, चोष्य, पेय, ५।

पंचतत्त्व॰ ना॰ पु॰ पांचतत्व अर्थात्, आकाश, वायु, अग्नि, जल, मिट्टी, ५

पंचतंत्र॰ ना॰ पु॰ पांचतंत्र, अर्थात् वशीकरण, मारण, उच्चाटन, मोहन, आकर्षण।

पंचत्व॰ गु॰ मृत्यु।

पंचदश॰ गु॰ पन्द्रह, १५।

पंचदशानर्थ॰ ना पु॰ पन्द्रह, अनर्थ, अर्थात् चोरी, हिंसा, मिथ्या, दंभ, काम, क्रोध, विस्मरण, वैर, अप्रतीति, भेद, भय, खेद, चिन्ता, लोभ, सर्वस्पर्द्धा, १५,

पंचनखी॰ ना॰ स्त्री॰ गोह।

पंचपल्लव॰ ना॰ पु॰ पाँच वृक्षों की पत्ती, वा डाली।

पंचपात्र॰ ना॰ पु॰ पूजाका पात्र विशेष।

पंचपुराणलक्षण॰ ना॰ पु॰ पुराणके पांच लक्षण अर्थात् सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश, मन्वन्तर, वंशानुचरित।

पंचप्राण॰ ना॰ पु॰ पांचप्राण, अर्थात्, प्राण अपान, उदान, समान, व्यान ५।

पंचभूत॰ ना॰ पु॰ पंचतत्व।

पंचम॰ गु॰ पांचवां रागका स्वर विशेष।

पंचमांश॰ गु॰ पांचवांभाग।

पंचमी॰ ना॰ स्त्री॰ पांचवीं तिथि, व्याकरणमें पांचवां कारक।

पंचमुख॰ ना॰ पु॰ श्रीमहादेवजी।

पंचम्यन्त॰ गु॰ जिसकेअन्तमेंपंचमीकाप्रत्ययहै।

पंचवक्त्र॰ ना॰ पु॰ श्रीमहादेव जी।

पंचविंश॰ } गु॰ पच्चीस, २५।
पंचविंशति॰ }

पंचविंशतितम॰ गु॰ पच्चीसवां,।

पंचविंशतिप्रकृति॰ ना॰ स्त्री॰ पच्चीस प्रकृति, अर्थात् अस्थि, मांस, त्वचा, रोम, नाड़िका, [illegible], मूत्र, रक्त, वीर्य, लार, भूख, प्यास, नींद, [illegible] समेटना, कूदना, राग, द्वेष, लाज, भय, मोह, २५।

पंचनख॰ ना॰ पु॰ सिंह, व्याघ्र।

पंचविरोधी॰ गु॰ सबका वैरी, दुष्ट।

पंचशर॰ कामदेव।

पंचशाखा॰ ना॰ पु॰ हाथ।

पंचसूक्ष्मवायु॰ ना॰ पु॰ पांचसूक्ष्म वायु, अर्थात् नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त, धनंजय।

पंचांगुल॰ ना पु॰ दोनों अरण्ड, पांचअंगुल।

पंचांगुली॰ ना॰ स्त्री॰ पांच अंगुली, अर्थात् अंगुष्ट, तर्जनी, मध्यमा, अनामिका, कनिष्ठिका।

पंचाध्यायी॰ ना॰ स्त्री॰ श्रीमद्भागवत के रासमण्डल के पांच अध्याय का समुदाय।

पंचानन॰ ना॰ पु॰ श्रीमहादेवजी, सिंह।

पंचामृत॰ ना॰ पु॰ दही, दूध, घी, मधु, शक्कर की मिलौनी जो देवता हेतु बनाते हैं।

पंचायत॰ ना॰ स्त्री॰ बहुत मनुष्यों की मति वा मनुष्यों का समूह, जिसमें झगड़ा निपटाया जाताहै, वा जातिकी सभा वा समुदाय।

पंचाल॰ ना॰ पु॰ देश विशेष।

पंचालिका॰ ना॰ स्त्री॰ वेश्या, पतुरिया।

पंचाली॰ ना॰ स्त्री॰ वेश्या द्रौपदी।

पंचावन॰ गु॰ पचपन, ५५।

पंचास॰ गु॰ पचास, ५०।

पंचास्य॰ ना॰ पु॰ श्रीमहादेवजी, सिंह, पांच मुखवाला।

पंचीकरण॰ } गु॰ पांचकाक्रियाहुआ, वा पांच क्रिया गया।
पंचीकृत॰ }

पंछी॰ ना॰ पु॰ पक्षी, चिड़िया।

पंजर॰ ना॰ पु॰ पांसली, पांजर, पिंजरा।

पंजरगत॰ गु॰ पिंजरे में।

पंजाब॰ ना॰ पु॰ देश विशेषजिसमें पांच नदियां हैं, अर्थात् सतलज, व्यासा, रावी, चनाब, जिहलम।

पंजाबी० गु० पंजाब देशका मनुष्य,वा वस्तु।
पंजीरी० ना० स्त्री० औषधि विशेष,जोजच्चा खाती हैं।
पट० ना० पु० कपड़ापद्धति, गिरने वा मारने का शब्द, द्वारका किवाड़ आदि ढक्कन, गु० उलटा पुलटा पत्र।
पटकन० ना० स्त्री० पछाड़ चोट।
पटकना० स० क्रि० देमारना, पटकदेना, अ० क्रि० चरचराना, फटना, ना० पु० कोड़ा।
पटका० ना० पु० करधनी, कमर बांधनेका कपड़ा।
पटकाजाना० अ० क्रि० दबका, पतितहोना, गिरना।
पटकाना० / पटकारना० / पटकीदेना० } स० क्रि० पटकना, देमारना।
पटच्चर० ना० पु० पुरानावस्त्र, यथा पटच्चरं जीर्णवस्त्र, इत्यमरः।
पटड़ा० ना० पु० सिली, बैठनेके लियेकाठका आसन, चौकी, पीढ़ी, पीढ़ा, तख़्ता।
पटतर० ना० पु० तुल्य, सदृश,, बराबर।
पटन० ना० पु० पटने का काम।
पटना० स० क्रि० छतका बनना, ढपना, भरजाना, भरना, भरपाना, ना० पु० नगर विशेष।
पटनी० ना० पु० नैया।
पटपट० ना० पु० भुननेकावामारनेका वा फटनेका शब्द विशेष, चटचट।
पटरा० ना० पु० पटड़ा, ऊजड़।
पटरानी० ना० स्त्री० रानी, शाहजादी।
पटरी० ना० स्त्री० छोटापटरा,पटीया,खपरा।
पटल० ना० पु० अभ्रक,अबरक,ढक्कन,समूह।
पटवा० ना० पु० जाति विशेष, पटुआ।
पटवाना० स० क्रि० पाटना, भरवाना।
पटवारा० / पटवारी० } ना०पु० धरतीकालेखालगानेहारा।
पटा० ना० पु० गदका, पीढ़ा,पीढ़ी, पटुलिया।
पटाक० ना० पु० धड़ाक, धराट।
पटाका० ना० पु० छछून्दर,आतशबाज़ी विशेष, धड़ाका।
पटाना० स० क्रि० भराना, चौका गोबरसे लगाना, मिट्टीसे लीपना।
पटपट० ना० पु० चटाचट।
पटाव० ना० पु० सींचाव, भराव, पटरा, जो द्वार वा छतपर डालते हैं।
पटिया० ना० स्त्री० पटरी।
पटीना० ना० पु० पक्षीविशेष।
पटीमा० ना० पु० वस्त्र छापनेका बड़ा पटरा।
पटीलना० स० क्रि० मारना, पीटना, आधीन करना।
पटु० गु० चतुर, निपुण, ना० पु० वस्तु, नकछिकनी, गु० सुन्दर।
पटुता० ना० स्त्री० चतुराई,निपुणता,सुन्दरता।
पटुआ० ना० पु० पाट, सन।
पटेर० ना० पु० पौधा विशेष, गोंदी।
पटेरा० ना० पु० वृक्ष विशेष।
पटेल० ना० पु० लठियानेका काम,प्रभुता,कुरसी, जातिमें प्रधान, महाराष्ट्र की पदवी।
पटेला० ना० पु० नावविशेष, ना० स्त्री० सरावन।
पटेली० ना० स्त्री० छोटा पटेला।
पटेला० ना० पु० पटरा।
पटोतन० ना० पु० पटन।
पटोर० ना० पु० रेशमीवस्त्र, पाट।
पटोल० ना० पु० परवल।
पटोहिया० ना० पु० उल्लू।
पटौनी० ना० स्त्री० नैया, पटनी।
पट्ट० ना० पु० पट, पत्र।
पट्टन० ना० पु० नगर, पुर।
पट्टवस्त्र० ना० पु० रेशमी कपड़ा।
पट्टा० ना० पु० घोड़ेकी पेटी, कुत्ते केगले में बांधनेका चमड़ा कानोंपरनिरखायेहुये बाल।

लिखंग, अर्थात् खेत आदिकी सनद।
पट्टी० ना० स्त्री० पाटी, बंधनी, पनकपड़ा। किसी स्थान आदिका भाग, पीराकागुड़।
पट्टू० ना० पु० वनातकी चादर, ऊर्णवस्त्र, विशेष।
पट्ठ० ना० स्त्री० नवयौवना, थोड़े दिनकी बकरी।
पट्ठा० ना० पु० नव यौवन, पाठा, कुश्तीलड़ने हारा, राग विशेष, जिसका लंबापत्ताहो।
पठ० ना० पु० पढ़न्त।
पठकायन्० ना० स्त्री० पाठक की पत्नी।
पठन० ना० स्त्री० पढ़न।
पठवाना० }
पठाना० } स० क्रि० भेजवाना।
पठिया० ना० स्त्री० नवयौवना, स्त्री, नई बकरी।
पठौना० ना० पु० }
पठौनी० स्त्री० } पठाना।
पड़ना० अ० क्रि० गिरना, देशकरना, छावना करना, लेटना।
पड़पड़ाना० अ० क्रि० बड़बड़ाना, टोसना।
पड़ाना० स० क्रि० गिराना, लिटाना।
पड़ापड़० अव्य० बारम्बार, मार।
पड़ापाना० स० क्रि० सहज से पाना, कोई वस्तुमार्ग आदिमें पाना।
पड़ाव० ना० पु० ठहराव, टिकाव, टिकासर, टिकने का स्थान, सेना, भीड़।
पड़ावना० स० क्रि० पड़ाना।
पड़िया० ना० स्त्री० भैंसकी बछिया।
पड़ोस० ना० पु० समीपता, निकटता।
पड़ोसिन० ना० स्त्री० पड़ोसिन कीस्त्री, समीप वाली स्त्री।
पड़ोसी० ना० पु० निकटवासी, पड़ोस रहने वाला।
पढ़न० ना० स्त्री० पढ़ने का मार्ग।

पढ़ंत० }
पढ़ंत० } ना० स्त्री० अध्याय, संथा, विद्या, टोटका।
पढ़ा० गु० चतुर, पंडित बुद्धिमान्।
पढ़ाना० स० क्रि० सिखादेना, सिखलाना, बताना।
पढ़िन० ना० पु० मत्स्य विशेष, मछलीविशेष।
पढ्य० }
पढ्यमान० } गु० पढ़नेके योग्य।
पण० ना० पु० प्रतिज्ञा, अवस्था, कमाई, सोलचार काकिणी अर्थात् बीसगण्डा कौड़ी।
पण्डा० ना० पु० पुजारी, देवालय का प्रधान।
पण्डित० गु० विद्वान्, गुणवान्, पढ़ा, बुद्धिवान्।
पण्डिताई० ना० स्त्री० पंडितकाकामवा विद्या।
पण्डितायन्० ना० पु० पंडित की जोरू।
पण्डियायन्० ना० स्त्री० पांड़े की जोरू।
पंडुब्बी० ना० स्त्री० जलपक्षी, मुर्गाबी।
पंडूखी० ना० स्त्री० कपोताकृति पक्षीविशेष, फाखतह।
पंडूरी० ना० स्त्री० पक्षीविशेष।
पतग० ना० पु० पक्षी, चिड़िया।
पतंग० ना० पु० छोटा उड़नेवाला जन्तु, तूक्ष्ल विशेष, लकड़ीविशेष, रंगविशेष, सूर्य्य, पक्षी, अग्नि, वृक्षविशेष।
पतंगा० ना० पु० चिंगारी, जन्तु पतंगविशेष।
पतझड़० गु० पत्तों का गिरजाना, ना० स्त्री० ऋतु विशेष।
पतन० ना० पु० पटकन, पछाड़, गिरन।
पतना० अ० क्रि० पड़ना, गिरपड़ना।
पतला० गु० दुबला, झीना० जोगाढ़ा न हो
पतलाई० ना० स्त्री० दुर्वलता, दुबलापन।
पतवार० }
पतवाल० } ना० पु० कनहर, नावके पिछाड़ी का डांड़ विशेष।
पतत्रि० ना० पु० पक्षी, चिड़िया।
पता० ना० पु० चिह्न, निशान।

पताल० ना० पु० पाताला ।
पति० ना० स्त्री० प्रभु, स्वामी, दूज्जन, नुख्याति ।
पतित० गु० भ्रष्ट; दोषी, जो गिरगया ।
पतिदेव० } ना० स्त्री० प्रतिव्रता स्त्री, राम
पतिदेवता० } चन्द्रिकायां, नृपति देवनश्रीगुरु बेटी, तेरोजम मृत्यु कहावत चेटी ।
पतिमा० ना० स्त्री० प्रतिमा ।
पतिया० ना० स्त्री० पत्री, चिट्ठी ।
पतियाना० स० क्रि० प्रतीति करना, भरोसा रखना ।
पतियारा० ना० पु० भरोसा, प्रतीति, बिश्वास ।
पतिव्रता० ना० स्त्री० साध्वी, कुलवन्ती, और सुधर्म स्त्री ।
पतीरी० ना० स्त्री० चटाई विशेष ।
पतील० गु० पतला ।
पतीला० ना० पु० बड़ी बटलोई, तौली, तसला ।
पतीली० ना० स्त्री० छोटा पतीला।
पतुकी० ना० स्त्री० छोटी कराही, पत्तों का पात्र ।
पतुरिया० ना० स्त्री० बेश्या, गणिका ।
पतुहिया० ना० स्त्री० पतोहू, बहू ।
पतोहु० } ना० स्त्री० बहू, पुत्रकी स्त्री ।
पतोहू० }
पतौरा० ना० पु० सेंठाकी पत्ती ।
पतौवा० ना० पु० पत्ती ।
पत्तन० ना० पु० नगर ।
पत्तर० ना० पु० पत्र, वर्क ।
पत्तल० ना० स्त्री० पत्तोंका पात्र भोजनकेलिये ।
पत्ता० ना० पु० पात, दल, भगली, गहना विशेष ।
पत्ती० ना० स्त्री० पाती, भंग ।
पत्थर० ना० पु० पाषाण, शिला ।
पत्नी० ना० स्त्री० भार्य्या, बिवाहिता नारी ।
पत्यारो० ना० पु० पतियारा ।
पत्र० ना० पु० पत्ता, चिट्ठी, पत्तर चांदी सोने आदि का पंख ।

पत्ररथ० ना० पु० पक्षी, चिड़िया ।
पत्रा० ना० पु० तिथिपत्र, यंत्री ।
पत्रांक० ना० पु० पत्रकी संख्या ।
पत्रिका० ना० स्त्री० चिट्ठी, पाती ।
पत्री० ना० स्त्री० चिट्ठी, पक्षी, वृक्ष, बाण, कमल ।
पथ० ना० पु० मार्ग० बाट, राह ।
पथरकला० ना० पु० बन्दूक विशेष ।
पथरचटा० ना० पु० पौधाविशेष ।
पथराना० अ० क्रि० पत्थर होजाना, कड़ा होना ।
पथरी० ना० स्त्री० किरकिर, आंकर, कंकरी चकमकका पत्थर, पत्थर जो मूत्रको बंदकर ताहै, बूटीविशेष, पक्षीकाभीतरअंग विशेष ।
पथरीला० गु० भूमि जिसमें बहुतपत्थरहों ।
पथिक० गु० पु० बटोही, मुसाफिर, राही
पथ्य० ना० पु० रोगीका आहार, लाभकारी, उपकारी, वस्तु, मुफीद ।
पथ्या० ना० स्त्री० हड़ ।
पद० ना० पु० चरण, पांव, अधिकार, महिमा, पांति, स्थान, शब्द, स्वरूप, कालिमा ।
पदग० } गु० पैदल, पियादा ।
पदचर० }
पदच्युत० गु० महिमासे जो भ्रष्ट, अधिकार से बदलजाना, बदलना ।
पदज० ना० पु० पांवकी अंगुली ।
पदना० ना० पु० } पदक्कर, पादू, डरपोंक
पदनी० ना० स्त्री० } ना ।
पदपटी० ना० स्त्री० एकप्रकारका नृत्य ।
पदपत्र० ना० पु० पुष्करमूल, कमल के पत्ता, अधिकारका पत्र ।
पदपीठ० ना० पु० खड़ाऊं, जूता ।
पदम० ना० पु० पद्म ।
पदवी० ना० स्त्री पांति, बंशकानाम, आस्पद, मार्ग, अधिकार ।

पदवृत्त० ना० पु० शब्द, जोदोशब्दोंसे मिलित हो।
पदस्थ० ना० पु० जो अपनीपदवीपरस्थिरहै।
पदत्राण० ना० पु० जूता।
पदात० ना० पु० पैरकी नाल, चरणकाघात।
पदाति० ना० पु० पैदल, पियादा, सेवक।
पदाना० स० क्रि० वायुछोड़ाना, डराना, खेल में हराना।
पदाभिषिक्त० ना० पु० राज्यस्थानमें जो अभिषेकितहो।
पदार्थ० ना० पु० वस्तु, अनूप वस्तु और शब्द का अर्थ, द्रव्य १ गुण २ कर्म ३ सामान्य ४ विशेष ५ समवाय ६ अभाव, ये सात।
पदिक० ना० पु० जड़ाऊ चौकी, हीरा।
पदुत्तम० ना० पु० सैंधव लोन, उत्तम पदवी।
पदोड़ा० गु० पादू, पदक्कड़, डरपोंक।
पद्दराग० ना० पु० पतंग वृक्ष।
पद्दली० ना० स्त्री० पांडुर वृक्ष।
पद्धति० ना० स्त्री० पदवी, मार्ग, दस्तूर, रीति।
पद्म० ना० पु० कमल, चिह्न जो चरणादि में होताहै, विष्णु का अस्त्रविशेष, सौनील, १०००००००००००००००।
पद्मक० ना० पु० पदमाक, मुख्य सांप।
पद्मकर्कटी० ना० पु० कमलगट्टा।
पद्मनाभि० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रका एकनाम।
पद्मराग० ना० पु० लाल मणि, माणिक।
पद्मा० ना० स्त्री० लक्ष्मी भाङ्गी, नदीविशेष।
पद्माकर० ना० पु० कमल युक्ततालाब, समुद्र, धनवान्।
पद्माक्ष० ना० पु० कमलगट्टा।
पद्मावती० ना० स्त्री० पुष्प विशेष, पद्मिनी, छन्दविशेष, नदीविशेष।
पद्मिनी० ना० स्त्री० कमलिनी, उत्तमस्त्रिय।
पद्मी० ना० पु० हाथी।
पद्म० ना० पु० कमल, छन्द, नजम।
पधारना० अ० क्रि० बिदाहोना, जाना, स्थिर करना।
पन० ना० पु० पण, अवस्थाबोधक यथा बालपन, पानी।
पनघट० ना० पु० पानी भरनेका घाट।
पनच० ना० स्त्री० रोदा, चिल्ला।
पनचक्की० ना० स्त्री० वहचक्की जो पानी से चलाते हैं।
पनचोरा० ना० पु० पात्रविशेष।
पनपना० अ० क्रि० मोटा होजाना, प्रफुल्लित होना।
पनपनाहट० ना० स्त्री० सनसनाहट।
पनभत्ता० ना० स्त्री० पानी और भातकी मिलौनी।
पनव० ना० पु० ढोल।
पनवार० ना० पु० पौधा विशेष, राजपूतों में जाति विशेष।
पनवारा० ना० पु० पत्तल।
पनवारी० ना० स्त्री जिसस्थानमें पान उपजता है।
पनस० ना० पु० कटहल।
पनसल्ला० ना० पु० पियाऊ, जहां पथिकादि को पानी पिलाते हैं।
पनसा० गु० फीका, अलोना, ना० पु० छालादार।
पनसारा० ना० पु० औषधि, किराना आदि।
पनसारी० ना० पु० किराना बेचने वाला।
पनसाल० ना० पु० पनसल्ला।
पनसोई० ना० स्त्री० छोटी नाव विशेष।
पनहा० ना० पु० पता, चिह्न, सुराग, चौड़ाव वस्त्रका।
पनहाना० अ० क्रि० दूधउतरना, पल्हाना।
पनहारा० ना० पु० पनभरा।
पनहारिन्०, पनहारी० ना० स्त्री० पानीभरने हारी स्त्री।
पनही० ना० स्त्री० जूती।

पनारा०
पनाला० } ना० पु० मोरी, नाबदान, बदरौ।

पनाली० ना० स्त्री० छोटा पनाला।

पनिया० ना० पु० पानी, जलका सांप।

पनियाना० स० क्रि० सींचना, भिगोना, अ० क्रि० पानी भर आना।

पनियाला० ना० पु० फल विशेष।

पनीहा० ना० पु० जलजन्तु।

पन्थ० ना० पु० मार्ग, मत, धर्म, अर्जुन।

पन्था० ना० पु० पन्थ।

पन्थान० ना० पु० मार्ग, बाट, सड़क।

पन्थी० ना० पु० हरनी, माया, जीव, ईश्वर, अभिमन्यु, पथिक, मतावलम्बी।

पन्नग० ना० पु० सांप।

पन्नगपति० ना० पु० शेष, सर्पराज।

पन्नगारि० ना० पु० गरुड़, मोर, नेवला।

पन्ना० ना० पु० रत्न विशेष, पत्र।

पन्नी० ना० स्त्री० सुवर्ण इत्यादि का बहुत सूक्ष्म पत्र।

पपड़ा० ना० पु० टुकड़ा, चूर।

पपड़िया० ना० स्त्री० छोटा पपड़ा।

पपड़ियाकथ० ना० पु० श्वेत कत्था।

पपड़ी० ना० स्त्री० टेवली, छिलका, परत, पाक विशेष।

पपड़ीला० गु० परतीला, पपड़ीदार।

पपनी० ना० स्त्री० बरनी०।

पपरा० ना० पु० पपड़ा।

पपरी० ना० स्त्री० पपड़ी।

पपीहा० ना० पु० चुहेमार, तुर्मती, पक्षीविशेष जो कभी पानी नदी आदिका नहीं पीता है।

पपैया० ना० पु० खिलौना विशेष, वृक्ष विशेष वा उसका फल।

पय०
पयः० } ना० पु० दूध, पानी, अमृत, दोष अव्य० ऊपर, तौभी।

पयद० ना० पु० मेघ, गाय।

पयोधि० ना० पु० समुद्र।

पयोदधि०
पयोनिधि० } ना० पु० क्षीर समुद्र अर्थात् दूध वा जल का समुद्र।

पयस्विनी० ना० स्त्री० विदारीकन्द, दुधार गाया आदि, ख्वाह जो आयें आनमें प्रकाशित है।

पयान०
पयाना० } ना० पु० चाला, विदा।

पयार० ना० पु० तृण विशेष।

पयोधर० ना० पु० स्तन, चूची, मेघ, तृणविशेष, मदारवृक्ष, पर्वत, समुद्र, राजा।

पर० गु० दूसरा दूर, पराया, शिरोमणि, परे अव्य० ऊपर, द्वारा, उपरांत, तत्पर।

परकना० अ० क्रि० सधना, अभ्यासी होना।

परकाज० ना० पु० परायाकार्य्य, और का काम।

परकाजी० गु० पराया काम करनेवाला वा औरो चनेवाला, परार्थी।

परकाना० स० क्रि० सधाना, सिखाना।

परकीय० गु० दूसरे का, आनका।

परकीया० ना० स्त्री० पराई स्त्री० वा पर पुरुष रत स्त्री।

परख० ना० स्त्री० परीक्षा, तजरबा।

परखना० स० क्रि० परीक्षा करना, जांचना।

परखाई० ना० स्त्री० परखनेका काम वा उसका पैसा।

परखाना० स० क्रि० परीक्षाकराना, जांचवाना।

परखा०
परखैया० } गु० परीक्षक, परखनेहार।

परचा० ना० पु० परीक्षा, दस्तखान

परचून० ना० पु० आटादालि आदि।

परचूनिया० ना० पु० बनियां, परचून बेचने हारा।

परचौ० ना० पु० परीक्षा, परखकरना, दस्तखान

परछिद्र० ना० पु० पराया छेद, परायाभेद।

परजंक० ना० पु० खाट, सेज।

परजा० ना० स्त्री० प्रजा।

परत० ना० पु० लड़, पपड़ा, तह।

परतंत्र० ना० पु० पराधीन जो और के काबू-है।

परतल० ना० पु० डेराडण्डा।

परतला० ना० पु० डाब, जिसमें तलवार रखते हैं।

परता० ना० पु० परेता, चरखी वाछ।

परती० ना० स्त्री० वंजर, पड़ी हुई धरती, वा कपड़े से पवन करके अन्नसाफ़करना।

परतीत० ना० स्त्री० प्रतीति, निश्चय।

परदादा० ना० पु० दादा का वाप।

परदादी० ना० स्त्री० दादे की माता।

परदार० } ना० स्त्री० पराई स्त्री।
परदारा० }

परदेश० ना० पु० आनदेश, विदेश।

परदेशी० गु० अन्यदेशी, अनजान, विदेशी।

परद्रोह० ना० पु० परायावैर, आनकाविरोध।

परद्रव्य० ना० पु० परायाधन।

परधन० ना० पु० परायाद्रव्य, पराया धन।

परन० ना० पु० प्रण, प्रतिज्ञा, परण।

परनाना० ना० पु० नानाका बाप, माताका मह।

परनाला० ना० पु० } मोरी, नावदान,
परनाली० स्त्री० } नाला।

परन्तु० अव्य० किन्तु, लेकिन।

परपंच० ना० पु० प्रपंच, छल, धोखा, कपट।

परपंची० गु० प्रपंची, छली, कपटी, लपाटी

परपराना० अ० क्रि० चरपराना।

परपराहट० ना० स्त्री० चरपराहट।

परपुष्टा० ना० स्त्री० कोयल पक्षी।

परपूरन० गु० परिपूर्ण, भरपूर।

परपठ० ना० पु० हुण्डी का उतारा।

परब० ना० पु० पर्व, उत्सव, अध्याय, त्योहार।

परबल्ल० गु० प्रबल।

परम० गु० उत्कृष्ट, श्रेष्ठ अत्युत्तम, बड़ा।

परमल० ना० पु० चबैना विशेष।

परमविरत० गु० योगेश्वर, सिद्ध, अतिलीन।

परमहंस० ना० पु० योगी विशेष।

परमज्ञान० ना० पु० शुद्ध विज्ञान।

परमा० ना० स्त्री० शोभा, कान्ति।

परमाणु० ना० पु० अत्यन्त सूक्ष्म वस्तु।

परमात्मा० ना० पु० परब्रह्म, भगवान्, ईश्वर।

परमान्न० ना० पु० पायस, खीर।

परमायु० } ना० स्त्री० जीवन काल,
परमायुष० } समस्त आयु।

परमार्थ० ना० पु० कार्यवा व्यवहार जो सब से उत्तम है, कीर्त्ति, पुण्यतत्व वस्तु।

परमार्थी० गु० भक्त, कीर्त्तिमान्, उत्तमकार्य्यी।

परमीश० } ना० पु० परमात्मा, सर्व्वो
परमेश्वर० } परिस्थ, ईश्वर।

परमेष्ठी० ना० पु० ब्रह्मा।

परमोधु० मूर्च्छना, बेहोशी।

परम्परा० ना० स्त्री० क्रमागत, प्राचीन।

परलोक ना० पु० स्वर्ग, मरने के पीछे जो लोक।

परवर० } ना० पु० पलवल, तरकारीविशेष।
परवल० }

परवश० } गु० अस्वाधीन, पराधीन।
परवस० }

परब्रह्म० ना० पु० परमेश्वर।

परशाद० ना० पु० प्रसाद।

परशु ना० पु० परसा।

परशुधर० } ना० पु० विष्णु, नारायण
परशुराम० } का छठा अवतार।

परश्वः० अव्य० परसों।

परस० ना० पु० स्पर्श, छुआवट।

परसना० स० क्रि० छूना परोसना।

परसिया० ना० पु० हंसिया।

परसी० ना० पु० मच्छी मार, रामचन्द्रिकायां यथा, वंक हिये नप्रभा सरसीसी, कर्दम काम कळूपरसीसी, कामना कामिनिडोरिगसीसी, मीन मनुष्यनकी वनसीसी, क्रि० छुई, मिली।

परसूत० ना० पु० रोगविशेष।
परसूतिया० } गु० जिसको परसूत रोगहो।
परसूती० }
परसों० अव्य० अगिला वा पिछला, तीसरा दिन।
परस्पर० अव्य० आपुस में।
परहित० ना० पु० परायाकाम, परस्वार्थ।
परत्र० अव्य० परलोक में।
परा० अव्य० जिसशब्दके प्रथममें यह मिलता है उसका अर्थ कभी प्रभुताकभी उलटाई, कभी अहंकार, कभी अधिकाईआदि होता है, ना० पु० श्रेणी, पंक्ति, कतार।
पराक्रम० ना० पु० सामर्थ्य, पौरुष।
पराक्रमी० गु० सामर्थी, बलवान्।
पराग० ना० पु० फूलकी रज वा धूलि।
परामुख० ना० पु० बिमुख, मुखफिरा।
पराजय० ना० पु० पराभव, भगेल, हार।
पराजयी० गु० पराजयकरनेवाला।
पराजित० गु० जिसका पराजयहुआ, जो हार गया।
पराजिता० ना० स्त्री० बिष्णुक्रान्ता, पौधा।
पराठा० ना० पु० एकप्रकार की रोटीविशेष।
परात० ना० पु० बड़ीथाली, प्रांत।
परातिक्ता० ना० स्त्री० लाल, पुनर्नवा।
पराती० ना० स्त्री० परात, थाल।
पराधीन० गु० जो निजवशमें नहींहै, अस्वतंत्र।
पराना० अ० क्रि० भागना, पंजरियाना।
परानी० ना० पु० प्राणी, जीवधारी।
परान्न० ना० पु० औरका अन्न अर्थात् दूसरेकी कमाई वा लागत का भोजन।
पराभव० ना० पु० पराजय, निरादर, हार।
पराभूत० गु० जो पराजयहोगया, जोहारगया।
परामर्श० ना० पु० बिचार, मंत्र, उपदेश।
परामोधना० ना० पु० फुसलाहट।
परायण० ना० पु० किसी काममें मनकी लगावट होनी, गु० लीन, गटपट, तत्पर।
पराया० गु० और का, द्वितीय का।
परारा० गु० पराया।
परालब्धि० ना० स्त्री० भाग्य, दैवगति, द्वितीय जन्म अर्थात् पिछले जन्म कर्म का फल भोग।
परावती० ना० स्त्री० काग जंघा बूटी।
परावह० ना० पु० मुख्य पवन।
पराशर० ना० पु० बेदव्यास जीके पिता मुनि विशेष।
परास० ना० पु० पलास वा रस्सी जो उसकी छाल से बनती है।
परासर० ना० पु० पराशर।
परास्त० गु० ख़राब, नष्ट, तहोवाला।
पराह० ना० स्त्री० भागाभाग, देशत्याग।
पराह्ण० ना० पु० दोपहर दिन चढ़े के उपरान्त।
परि० अव्य० अति, पास, जिस शब्दकीआदि में यह युक्तहोताहै उसका अर्थ कभी चौदिशा कभी भाग, कभी त्याग, कभी अवधि, और कभी अधिक आदि होजाता है।
परिकर० ना० पु० कमर, फेंट।
परिक्रमा० ना० स्त्री० प्रदक्षिणा।
परिखा० ना० स्त्री० खाई।
परिगणन० ना० पु० मापना, गिनना।
परिग्रह० ना० पु० पड़ोसी, निकटवासी।
परिघ० ना० पु० वज्र, पर्वत, वाण, सूर्य्य, चांद, शेष, जल, और ब्योंड़ा।
परिचय० ना० पु० मेल मिलाप, जान पहिचान।
परिचर० ना० पु० परिधिस्थ, पर, सेवक।
परिचर्या० ना० स्त्री० सेवा, खिद्मत।
परिचारक० ना० पु० सेवक, ढंढोरिया, जमादार।
परिचारी० ना० स्त्री० दासी, सेवकिन।
परिच्छिन्न० ना० पु० परिमित, छीन, क्षीण।
परिच्छेद० ना० पु० विभाग, अध्याय, पर्व।

परिजन॰ ना॰ पु॰ परिवारकेलोग, निकटवासी।
परिणाम॰ ना॰ पु॰ अन्त, समाप्ति, अवस्थान्तरकी प्राप्ति।
परिणाह॰ गु॰ विशाल, मोटा, स्थूल।
परितः॰ अव्य॰ चारों ओर सर्वत्र।
परिताप॰ ना॰ पु॰ सन्ताप, दुःख, शोक, पीड़ा।
परितोष॰ ना॰ पु॰ सन्तोष, प्रसन्नता।
परित्राण॰ ना॰ पु॰ रक्षा, रखवाली, पालना।
परित्राता॰ गु॰ रक्षक, पालनेवाला।
परित्यक्त॰ गु॰ जो सर्वप्रकारत्यागित।
परित्याग॰ ना॰ पु॰ जो भलीभांति त्याग।
परिदेवन॰ ना॰ पु॰ विलाप, शोक, रोना।
परिधन॰ } ना॰ पु॰ कपड़ापहिरनेके, रामायणे
परिधान॰ } जटा मुकुट परिधन मुनि चीरा।
परिधि॰ ना॰ स्त्री॰ वेष्टनकोमाप, मण्डल, घेरा।
परिधेय॰ गु॰ पहिरायागया।
परिन॰ } ना॰ पु॰ विवाह, नाम माला,
परिनन॰ } परिननिवेशन परिनैन उद्वाह जून विवाह।
परिपक्व॰ गु॰ पक्का, पटु।
परिपन्थी॰ गु॰ वैरी, शत्रु।
परिपाक॰ गु॰ पक्का, ना॰ पु॰ समाप्ति, और अन्त।
परिपाटी॰ ना॰ स्त्री॰ अनुक्रम, उत्क्रम, रीति, दस्तूर।
परिपिष्टक॰ ना॰ पु॰ सीसाधातु।
परिपूरण॰ }
परिपूरन॰ } गु॰ समस्त, सम्पूर्ण, सर्व्व, सब।
परिपूर्ण॰ }
परिवाह॰ ना॰ पु॰ मुख्य पवन।
परिभद्र॰ ना॰ पु॰ नीमवृक्ष।
परिभव॰ ना॰ पु॰ पराभव, अनादर, बदनामी
परिभाषा॰ ना॰ स्त्री॰ व्याकरणादि शास्त्र का संकेत।
परिभ्रमण॰ ना॰ पु॰ फिरना, घूमना।
परिभृत॰ ना॰ पु॰ कोकिला, अन्यका सेवक, यथा, वनप्रियाः परिभृतः कोकिलापिकइत्यपि, इत्यमरः रामचन्द्रिकायां, देखो शुभगिरिवर सकल शोभाधर फूलवरण बहु फलनिफरे, संगसरभ ऋक्ष जन केशरिकेगन मनहु धरनि सुग्रीव धरे, संगशिवा विराजै जग मुखगाजै परिभृतबोलैचित्तहरे, शिरशुभचन्द्रकधर परम दिगम्बर मानोहर अहिराज धरे, इस छन्दमें श्लेषहै इसलिये परिभृत के दोनों अर्थ सिद्ध हैं।
परिमल॰ ना॰ पु॰ सुगन्धि, सुवास।
परिमाण॰ ना॰ पु॰ परिच्छेद करना, बाट, बटखरा।
परिमित॰ गु॰ जो नापागया, मिलाहुआ।
परिवर्त्त॰ ना॰ पु॰ बदल, एराफेरी, भागाभाग।
परिवर्त्तन॰ ना॰ पु॰ बदलना, एराफेरीकरना।
परिवाद॰ ना॰ पु॰ गाली, उलङ्घन, निन्दा।
परिवार॰ ना॰ पु॰ घराने के लोग पोष्यजन, वंश।
परिवृढ॰ ना॰ पु॰ स्वामी, नायक, मालिक।
परिवृत्त॰ गु॰ चारों ओर से घिराहुआ।
परिवेष॰ ना॰ पु॰ घेरा, गोलार्द्ध, परिधि।
परिवेषण॰ ना॰ पु॰ लपेटना, भोजन का परोसना।
परिवेष्टित॰ गु॰ जो लपेटागया, घेरागया।
परिव्राजक॰ ना॰ पु॰ संन्यासी।
परिव्राजी॰ ना॰ स्त्री॰ म्योड़ी, पौधा, मुण्डी।
परिशोध॰ ना॰ पु॰ ऋणको चुकायदेना।
परिश्रम॰ ना॰ पु॰ आयास, श्रम, थकान, क्लेश, मिहनत।
परिश्रमी॰ गु॰ काम काजी, धुनी, मिहनती।
परिष्कार॰ ना॰ पु॰ शोभा, आभूषण।
परिष्कृत॰ गु॰ शोभित, आभूषित।
परिहरना॰ स॰ क्रि॰ त्यागना, छोड़ना, लेलेना।
परिहार॰ ना॰ पु॰ अवज्ञा, अपमान, और राजपूतों में जाति विशेष।

परिहास० ना० पु० व्यंग्य वाक्य,हंसी,ठट्ठा, खिल्ली, कौतुक।
परी० ना० स्त्री० तेलभांड़े से निकालने का पात्र विशेष, पारसी भाषा में अप्सरा को कहते हैं।
परीच्छित० गु० दूसरे की इच्छानुसार।
परीक्षक० ना० गु० परीक्षा करनेहारा।
परीक्षा० ना० स्त्री० जांच, खोज,इम्तहान।
परीक्षित० गु० जो जांचा गया, परीक्षा किया। गया, ना० पु० अर्जुनकापोता,राजा विशेष।
परु० ना० पु० पोर, गांठ।
परुष० गु० कठोर, ना० पु० कुवचन, गाली, निरसबचन, असह्य वचन।
परुषाक्षर० ना० पु० कुवचन, असह्य बचन।
परूष०
परूषक० } ना० पु० फालसा वृक्ष।
परे० अव्य० उधर।
परेखा० ना० पु० पछितावा।
परेतना० स० क्रि० अटेरना।
परेतराट० ना० पु० जमराज।
परेता० ना० पु० अटेरन, चरखी।
परेवा० ना० पु० कबूतर, प्रतिपत्तिथि।
परेश० ना० पु० श्रीभगवान्।
परेह० ना० पु० पलेव।
परोपकार० ना० पु० पराया स्वारथ करना।
परोपकारी० गु० जो पराया उपकारकरे।
परोस० ना० पु० निकट,पास,समीप, पड़ोस।
परोसना० स० क्रि० भोजन थाली आदि में रखना।
परोसा० ना०पु० पाक जो किसीको भेजें वा देवें।
परोसी० ना० पु० निकटवासी, पड़ोसी।
परोसैया० ना०पु० परोसने वाला।
परोहन० ना० पु० वाहन, रथ, बहल, घोड़ा आदि।
परोहा० ना० पु० चरस, मोट।
परोक्ष० ना० पु० वनवासी, वानप्रस्थ, गु० गुप्त, अगोचर।
पर्चा० ना० स्त्री० परीक्षा।
पर्चाना० स० क्रि० भेटकरवाना, बातचीत करना, सुलगाना, जलाना।
पर्चूनिया० ना० पु० आटादाल बेचनेवाला।
पर्चौनी० ना० स्त्री० आटादाल बेचनेकाकाम।
पर्छती० ना० स्त्री० छोटी छपरिया जो माटी की भीति पर डालते हैं।
पर्छाँ०
पर्छाँई०
पर्छाँवा० } ना०स्त्री० प्रतिबिम्ब, प्रतिरूप, अक्स।
पर्ज० ना० स्त्री० ढालका ह्यकड़ा, रागिनीविशेष।
पर्ण० ना० पु० पत्ता, पान, प्रतिज्ञा, प्रण।
पर्णकुटी०
पर्णशाला० } ना० स्त्री० पत्तोंसे छाया हुआ, झोंपड़ा।
पर्दादा० ना० पु० दादाका बाप, प्रपितामह।
पर्दादी० ना० स्त्री० दादाकी माता, प्रपितामही।
पर्पट०
पर्पटक० } ना० पु० पित्तपापड़ा।
पर्यङ्क०
पर्य्यङ्क० } ना० पु० सेज, खाट,पलंग।
पर्य्यटन० ना० पु० भ्रमण।
पर्य्यटित० गु० भ्रमित, घूमाहुआ।
पर्य्यन्त० अव्य० तक, लग, ना०पु० अन्तकी सीमा।
पर्य्यवसान० ना० पु० चरम, समाप्ति।
पर्य्याय० ना० पु० क्रम,डौल, अवसर,दौर।
पर्ला० गु० फासला, उसपारका।
पर्व० ना० पु० त्योहार, उत्सव,बड़ादिन,स्नान अध्याय, मणि, हीरा, कुसमय।
पर्वत० ना० पु० पहाड़,तरकारीविशेष, मुनि वि०।
पर्वतनन्दिनी० ना० स्त्री० श्रीपार्वती जी।
पर्वतारि० ना० पु० इन्द्र।
पर्वतिया० ना० पु० लौकी, लौआ, पर्वतवासी।

पर्वती० ना० पु० पहाड़िया, स्त्री, लौकी।
पर्वतीय० गु० पहाड़िया, जिस देश में बहुत पर्व्वत हैं।
पर्वाल० ना० पु० अंजनहारी, कंजिया।
पर्वी० ना० स्त्री० पर्व।
पर्शुका० ना० स्त्री० पांसली।
पल० ना०पु० दण्डका साठवां भाग, निमेष, मांस, गोश्त, पलक।
पलक० ना० पु० आंखों का ढक्कन, पपनी, निमेष, फारसी शब्द।
पलंग० ना० पु० खाट।
पलंगड़ी० ना० स्त्री० छोटी खाट।
पलटन० ना० स्त्री० एकसहस्र पैदलकी सेना।
पलटना०स०क्रि० बदलना, अ० क्रि०लौटना, फिरना, बहुरना।
पलटा० ना० पु० बदला, प्रतिकार, फल, पेंचा, पोया।
पलटाखाना० अ० क्रि० फिरना, उलटना।
पलटाना० स० क्रि० बदलाना, फिराना, लौटाना।
पलटालेना० स० क्रि० बदला लेना।
पलटाव० ना० पु० फिराव।
पलड़ा० ना० पु० तखड़ी का एक पल्ला।
पलथा० ना० पु० लोट पोट।
पलथामारना० अ०क्रि० लोटना पोटना, पैर समेट के बैठना।
पलथी० ना० स्त्री० एक प्रकार का आसन।
पलन० ना० पु०पलकी बहुतात, पलक, पलावट, प्रतिपालन।
पलना० अ० क्रि० प्रतिपालन होना, मोटा होना, बढ़ना, पनपना, ना० पु० हिण्डोला।
पलभक्ष० ना० पु० सिंह, मांसभक्षी।
पलल० ना० पु० पीना वा खली।
पलवल० ना० पु० तरकारी विशेष।
पलवाना० स० क्रि०पोसवाना, पालनकराना।
पलवारी० ना० पु० नाव, पलवारके खेवक।
पलक्ष० ना० पु० द्वीप विशेष।
पला० ना० पु० कलछा, गु० मोटा।
पलाण्डु० ना० पु० पियाज़, कन्द विशेष।
पलान० ना० पु० पालान, जो घोड़े आदिपर रखते हैं।
पलानना० स० क्रि० पालान रखना।
पलाना० अ० क्रि० भागजाना, [illegible]ाना, छाना, छाजना, प्रतिपालन कराना।
पलानी० ना० स्त्री० परछती, जो छप्पर पर डालते हैं, वा छानेका काम।
पलायन० ना० पु० भागाभाग।
पलाव० ना० पु० पलानी, झांखरआदि भीत पर रखना बचावके लिये।
पलाश० ना० पु० ढाखका वृक्ष, पत्ता।
पलाशपापड़ा० ना० पु० पलाशका बीज।
पलाशी० ना० स्त्री० कचूरभेद।
पलास० ना० पु० पलाश, पालनेका काम।
पलित० गु० शिथिल, ढीला, पालागया।
पली० ना० स्त्री० तैलादि निकालनेकी करछी।
पलीत० ना० पु० भूत, प्रेत, यह शब्द फारसी का है।
पलीता० ना० पु० बत्ती, यह शब्द फारसीका है।
पलुआ० ना० पु० पालाभया।
पलेथन० ना० पु० रोटी बेलने के लिये सूखा आटा।
पलेव० ना० पु० जूस, पोह।
पलोटना० स० क्रि० दाबना, सेवना।
पलौठा० ना० पु० पहिलौठा।
पल्लव० ना० पु० नये पत्ता, पत्तों समेत शाखा।
पल्लवित० गु० नये पत्ते लगेहुये।
पल्ला० ना० पु० अन्तर, फ़र्क़, पलड़ा, फ़ारसीमें।
पल्ली० ना० स्त्री० छोटा गांव।

पल्वग० ना० पु० प्लवग, वानर।
पवन० ना० पु० वायु, वायु कोणका स्वामी।
पवनसखा० ना० पु० अग्नि, आग।
पवनावर्त्ती० ना० स्त्री० ऋष्यपक्की एक स्त्री का नाम।
पवमान० ना० पु० पवन, वायु, हवा।
पवाई० ना० पु० घोड़ेके पैरकी सांकर, पैकड़ी, जूतेका एक पल्ला।
पवाज० ना० पु० नीचलोग।
पवांर० ना० पु० राजपूत, जाति विशेष।
पवांरना० स० क्रि० चलाना, पठाना, फेंकना।
पवि० ना० पु० वज्र।
पविपात० ना० पु० वज्रपड़ना, बीजलीपड़ना।
पवित्र० ना० पु० शुद्ध, पाक, निर्मल, अदोष।
पवित्रता० ना० स्त्री० शुद्धता, पाकी, निर्मलता।
पवित्रा० ना० पु० यज्ञोपवीत, कुश।
पवित्री० ना० स्त्री० मुद्रिका कुशकी जो संकल्पादि पूजा के समय पहिनतेहैं, वा पंचधातु रचित।
पशु० ना० पु० जन्तु जीवधारी, चतुःपदादि।
पशुपति० ना० पु० श्रीमहादेवजी, ग्वालादि।
पशुपाल०
पशुपालक० } ना० पु० ग्वाल, अहीर।
पश्चात्० अव्य० पीछे, अनन्तर।
पश्चात्ताप० ना० पु० पछतावा, अफ़सोस।
पश्चात्तापी० गु० पछितानेवाला।
पश्चिम० ना० पु० पछांह।
पश्यति०
पश्यन्ति० } क्रि० देखता।
पश्यतोहर० ना० पु० सामनेचोरी करनेहारा, सुनार।
पषान० ना० पु० पाषाण, दोहा, ज्योंपनिहारीजेवरी खेंचतकटतपषान, तुलसीरसनाराम कहु पापकितिकअनुमान।
पसरना० अ० क्रि० फैलना।
पसली ना० स्त्री० पांजरकी हड्डी।
पसा० ना० पु० दोमुट्ठीभर।
पसाई० ना० स्त्री० चावल विशेष, तृणविशेष, जिसकाफल धानके सदृश होताहै।
पसाउ०
पसाऊ० } ना० पु० दया, कृपा, मेहरबानी।
पसाना० स० क्रि० भातका मांड़ निकालना, काढ़ना।
पसार०
पसारा० } ना० पु० फैलाव, बिछाव।
पसारी० ना० पु० पनसारी।
पसारना० स० क्रि० फैलाना, बिछाना।
पसीजना० अ० क्रि० स्वेद छूटना, सितली छूटना, दयालु होना।
पसीना० ना० पु० स्वेद, सितली।
पसूज० ना० स्त्री० सीवना, तुर्पन।
पसूजना० स० क्रि० सीना, तुर्पना, तागना, तुर्पाना।
पसेव० ना० पु० पसीना।
पह० ना० पु० तड़का, भोर, अव्य० पास।
पहचान० ना० स्त्री० ज्ञान, चिन्हारी।
पहचानना० स० क्रि० जानना, चीन्हना।
पहनना० स० क्रि० पहिरना, ओढ़ना।
पहनावा० ना० पु० वस्त्र, कपड़ा।
पहर० ना० पु० समयका परिमाण जो तीनघंटे का होताहै, एकदिन वा रातका चतुर्थांश।
पहरा० ना० पु० चौकी।
पहराना० स० क्रि० पहिराना, ओढ़ाना।
पहरावनी० ना० स्त्री० जो बिवाह आदिमें लोगोंको कपड़े पहनाते हैं।
पहरिया०
पहरुआ०
पहरू० } ना० पु० अगोरिया, चौकीदार, कोटवार, रखवारा।
पहरना० स० क्रि० पहनना।
पहल० ना० पु० रूईका पर्त्त, चढ़ाव, तिकोनादिकी एक ओर।
पहला० गु० प्रथम, अव्वल।
पहाड़० ना० पु० पर्व्वत।

पहाड़ा० ना० पु० जोड़ौती, गुणन ।
पहाड़िया० गु० पहाड़ का निवासी ।
पहाड़ी० ना० स्त्री० छोटा पहाड़, पहाड़िया ।
पहिया० ना० पु० चक्र, पैया, फिरकी, चर्ख ।
पहिरावन० } गु० पहरावनी, ना० स्त्री० ।
पहिरावनी० }
पहिरना० स० क्रि० पहनना ।
पहिला० गु० पहला, प्रथम, आदिका ।
पहिली० ना० स्त्री० प्रथमा ।
पहिले० अव्य० आगे ।
पहिलौठा० गु० पहिला लड़का ।
पहुंच० ना० स्त्री० आवन, पैठ, प्रवेश, रसीद ।
पहुंचना० अ० क्रि० आना, उतरना ।
पहुंचा० ना० पु० कलाई ।
पहुंचाना० स० क्रि० भेजवाना, पठाना ।
पहुंची० ना० स्त्री० पहुंचामें पहिरनेका गहना विशेष ।
पहुड़ना० अ० क्रि० लेटना, सोना ।
पहुड़ाना० स० क्रि० लेटाना, सुवाना ।
पहुनई० ना० स्त्री० अतिथि पालना, पाहुनका सत्कार करना ।
पहुना० ना० पु० पाहुना, महिमान ।
पहुनाई० ना० स्त्री० महिमानी ।
पहुप० ना० पु० पुष्प, पुहुप, फूल ।
पहेली० ना० स्त्री० कहानी, दृष्टकूट, प्रहेलिका ।
पक्ष० ना० पु० मासार्द्ध, पाख, तड़, आड़, रक्षा, पंख, ओर, तरफ़दारी ।
पक्षपात० ना० पु० अपने वा अपनो के लिये आग्रह या रक्षा वा विवाद वा तर्क ।
पक्षहीन० गु० पंखरहित, अनाथ ।
पक्षाघात० ना० पु० रोगविशेष ।
पक्षिराज० ना० पु० गरुड़ ।
पक्षी० ना० पु० पखेरू, चिड़िया, सहायक ।
पा० ना० पु० पांव ।
पाउ० ना० पु० सेरका वा प्रत्येक वस्तु का चतुर्थभाग, पद, चरण ।
पाई० ना० स्त्री० एक पैसा, वा पैसे का तृतीय भाग, वा पतली छड़ी जिसपर बाना लपेटते हैं ।
पांक० ना० पु० कीचड़, दलदल ।
पांगा० ना० पु० लवण विशेष ।
पांच० गु० पंच, ५ ।
पांचवां० गु० पंचम, ५ ।
पांजर० ना० पु० पसली, कांख के नीचे दोनों ओर के हाड़ ।
पांड़े० ना० पु० ब्राह्मणका आस्पद विशेष, शिक्षक ।
पांति० } ना० स्त्री० धारी, श्रेणी, लकीर पंक्ति ।
पांती० }
पांव० ना० पु० पैर, चरण ।
पांवड़ा० ना० पु० बिछौना विशेष, जिसपर बड़े मनुष्य चलते हैं ।
पांवपांव० गु० पैदल ।
पांस० ना० पु० खाद, सार, धूरा ।
पांसना० स० क्रि० सारना, खाद्डालना ।
पांशु० ना० स्त्री० रज, धूली ।
पांसु० ना० स्त्री० पांजरकी हड्डी, पसली ।
पाक० ना० पु० रसोई, भोजन, औषधिविशेष ।
पाककार० } गु० रसोइया, बावर्ची ।
पाककारी० }
पाकड़० } ना० पु० गूलर विशेष, वृक्ष विशेष ।
पाकड़िया० }
पाकना० अ० क्रि० रसमें उबलना, और पकजाना ।
पाकरिपु० ना० पु० इन्द्र ।
पाकरी० ना० स्त्री० पकड़ियावृक्ष, कचनार ।
पाकशासन० ना० पु० इन्द्र, देवराज ।
पाकालय० ना० पु० रसोई, जहां खाना पकाया जावे ।
पाक्या० ना० स्त्री० सज्जीलवण ।

पाख० ना० पु० पक्ष, १५ दिनका, भीति, त्रिशेष जिसपर बरेंड़ी रखते हैं।
पाखण्ड० ना० पु० छल, धूर्त्तता, बनाव।
पाखर० ना० पु० घोड़े वा हाथी के ओढ़ने की झूल विशेष, जो लोहमय होती है।
पाखा० ना० पु० ओसारा, पाख।
पाग० ना०स्त्री०पगड़ी, रस, चासनी, मिलित।
पागना० अ० क्रि० रस मिलित होना, सनना, मिलना, स० क्रि० पकाना।
पागल० गु० उन्मत्त, सिड़ी।
पागा० ना० पु० घोड़ों का झुण्ड।
पागुर० ना० पु० चबाई, जुगाली।
पागुराना० स० क्रि० चाबना, जुगाली करना।
पाचक० } ना०गु० रसोइयां, स्वच्छ, अग्नि
पाचन० } कारक औषधि, हाजिम।
पाछ० ना० पु० टीका, गोटी खुदवाई।
पाछना० स० क्रि० टीका देना, गोटीखोदना।
पाछें० }
पाछे० } अव्य० पीछे।
पाञ्चाल० ना० पु० देश विशेष।
पाञ्चाली० ना० स्त्री० द्रौपदी।
पाट० ना० पु० सनकी जाति विशेष, पटुवा, चौड़ाई, टसर, रेशम, सिंहासन।

पाटकृमि० ना० पु० रेशम का कीड़ा।
पाटन० ना० स्त्री० छान, छत, पटना।
पाटना० स० क्रि० छतबनाना, भरदेना, छाना, किसी बस्तु की बहुतायत करना, थोपना।
पाटमहिषी० ना० स्त्री० पटरानी।
पाटम्बर० ना० पु० चेवली, रेशमी कपड़ा।
पाटल० ना० पु० वर्ण विशेष, फूलवाले वृक्ष, लाल सफेद अर्थात् गुलाब।
पाटला० ना० पु० पुष्प विशेष, ना० स्त्री० कुम्भी
पाटलिपुत्र० ना० पु० शोणभद्र के पास एक प्राचीन नगर।

पाटा० ना० पु० पट्टा।
पाटी० ना० स्त्री० खाटमें का लम्बा काठ, पटिया, मिठाई विशेष, चटाई विशेष, तख्ती लिखने की।
पाटीर० ना० पु० चन्दन।
पाठ० ना०पु०सन्था, अध्याय, अध्ययन, सबक़।
पाठक० गु० शिक्षक, ना० पु०विप्रजातिविशेष।
पाठशाला० ना० स्त्री० पढ़ने पढ़ाने का घर, चटशाल।
पाठा० ना० पु० युवाजन्तु, मल्लयुद्ध करनेहारा।
पाठी० ना० स्त्री० युवाबकरी, ना० पु०वृक्ष, पाठक।
पाठीन० ना० पु० सहस्र दाढ़का मच्छविशेष।
पाठ्य० गु० जो पढ़नेके योग्य है।
पाड़० ना० स्त्री, गरगज, डोंजा।
पाड़ना० स० क्रि० गिराना, काजलनिकालना।
पाड़ा० ना० पु० भैंसका बच्चा, टीला।
पाढ़ा० ना० पु० मृग विशेष।
पाढ़ी० ना० स्त्री० नदीके पार जाना।
पाण० ना० पु० पीना, पत्ता, नये कपड़े की माड़ी।
पाणि० ना० पु० हाथ।
पाणिग्रहण० ना० पु० विवाह, कन्यादान लेना।
पाणिनि० ना० पु० व्याकरणशास्त्रकर्त्ता, मुनि विशेष।
पाणिनीय० गु० पाणिनि मुनिका व्याकरण वा उसका पढ़ाने वा पढ़नेहारा।
पाण्डव० ना० पु० पांडुराजाके पांचपुत्रअर्थात् युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव।
पाण्डु० ना० पु० राजा युधिष्ठिर का पिता।
पाण्डुपुत्री० ना० स्त्री० रेणुका औषधि।
पांडुर० ना० पु० वर्णविशेष, अर्थात् उज्ज्वल, पडु की पक्षी, वृक्षविशेष, पीला, सोंठा।
पाण्डुरा० ना० स्त्री० महरान्न, पक्षी विशेष।

पाण्डे० ना० पु० ब्राह्मण की जाति वा पदवी विशेष ।

पात० ना० पु० पतन, पत्र, पत्ता, कान का गहना विशेष ।

पातक० ना० पु० पाप, पापकर्त्ता ।

पातकी० गु० पापी, दोषी ।

पातर० ना० स्त्री० वेश्या, गु० पतला, दुर्बल ।

पातञ्जल० ना० पु० शास्त्र विशेष ।

पाता० ना० पु० पत्ता, रक्षिता ।

पाताल० ना० पु० नागलोक, नरक ।

पातालय० गु० पाताल वासी ।

पाती० ना० स्त्री० पत्री, चिट्ठी, पत्ती ।

पात्र० ना० पु० बर्त्तन, भांड़ा, गु० उचित, योग्य, उत्तम ।

पाथ० ना० पु० जल, पानी ।

पाथना० स० क्रि० गोबर से कण्डे कण्डी बनाना, थोपना, जोड़लगाना ।

पाथर० ना० पु० पत्थर ।

पाथेय० ना० पु० पथमें व्ययकरनेकीसामग्री ।

पाथोज० ना० पु० कमल ।

पाथोद० ना० पु० मेघ ।

पाथोधि० ना० पु० समुद्र ।

पाद० ना० पु० पद, चरण, चौथाभाग, गुद शब्द, टुसकी ।

पादकटक० ना० पु० बिछुआ ।

पादना० अ० क्रि० टर्रमारना, पादमारना, टुसकना, गुदासे शब्द मारना ।

पादप० ना० पु० वृक्ष, पेड़ ।

पादांगद० ना० पु० बिछुआ, पांवका भूषण ।

पादानोन० ना० पु० लोन विशेष ।

पादार्घ० ना० पु० जागीर, माफ़ी ।

पादार्पण० ना० पु० पैरदेना ।

पादुका० ना० पु० खड़ाऊं, जूती ।

पादुकृत० ना० पु० चमार, मोची ।

पादोदक० ना० पु० पांवका धोवन ।

पाद्य० ना० पु० [illegible]

पाधा० ना० पु० शिक्षक, लाल ।

पान० ना० पु० ताम्बूल, ताम्बोल, पत्ता, पाण, पाणि ।

पानदान० ना० पु० पानरखने का पात्र विशेष ।

पाना० स० क्रि० उपार्जन करना, मिलना ।

पानिप० ना० स्त्री० शोभा, क्रान्ति, सुन्दरता ।

पानी० } ना० पु० जल, वीर्य्य, धातु,
पानीय० } भड़क, पति, इज्जत, आबरू ।

पान्थ० ना० पु० पथिक, मुसाफिर ।

पाप० ना० पु० अधर्म, कुकर्म, अपराध, दोष

पापखण्डन० ना० पु० पापनाशन ।

पापड़० ना० पु० बहुत पतले फुलका मूंगके ।

पापड़ा० ना० पु० पौधाविशेष ।

पापड़ाखार० ना० पु० केलेके वृक्षको जलाय के क्षार को जो पापड़ोंमें लगाते हैं ।

पापरूपी० गु० पापकी मूर्त्ति, अधम शरीर ।

पापरोग० ना० पु० कोढ़, माता विशेष, शीतला विशेष ।

पापात्मा० गु० पापिष्ठ, अधर्मी, काफ़िर ।

पापिन्० } ना० स्त्री० दोषिनी, पाप करने
पापिनी० } हारी ।

पापिया० ना० पु० एरण्ड, वृक्ष विशेष, जिसके फलको बंगाली खाते हैं ।

पापिष्ठ० गु० पापात्मा, अधर्म की मूर्त्ति, हिंसक ।

पापी० गु० अपराधी, गुनहगार ।

पामर० गु० नीच, अधम, तुच्छ ।

पामरी० ना० स्त्री० नीचकी स्त्री, रेशम-वस्त्र विशेष ।

पायक० ना० पु० पैदल, सेवक, पैदलयोद्धा ।

पायढ़० ना० पु० डौंना ।

पायन्त० ना० पु० } खाटका वहओर जिधर
पायन्ती० स्त्री० } पैरकरते हैं ।

पायल० ना० स्त्री० पांवकाभूषण, अर्थात् पाय जेब आदि गु० सुचाल ।

पाय॰ ना॰ पु॰ खाट आदि का पैर, पारसी शब्द है।

पार॰ ना॰ पु॰ नद्यादिका परला तीर।

पारख॰ ना॰ पु॰ परीक्षक, जांचनेहारा, परख।

पारखी॰ गु॰ परीक्षक, परखनेहारा।

पारग॰ ना॰ पु॰ पारजाना।

पारण॰ ना॰ पु॰ उपवासकेपीछे भोजन मेघ।

पारथ॰ ना॰ पु॰ अर्जुन,काव्ये यथा, पारथके स्वारथ कियो को स्वारथ भगवान।

पारथी॰ ना॰ स्त्री॰ पालथी।

पारद॰ ना॰ पु॰ पारा।

पारदारिक॰ ना॰ पु॰ परस्त्रीगामी, व्यभिचारी।

पारन॰ ना॰ पु॰ पारण।

पारना॰ ना॰ पु॰ उपवास का खोलना, स॰ क्रि॰ निवेड़ना, गिराना, पालना।

पारल॰ ना॰ पु॰ पौधा विशेष।

पारलौकिक॰ गु॰ जो परलोकका है।

पारब्रह्म॰ ना॰ पु॰ परब्रह्म, परमात्मा।

पारस॰ ना॰ पु॰ लोह का आकर्षक पत्थर विशेष, जिसको बुद्धलोग लोहा एकप्रकारका कहते हैं।

पारसपीपल॰ ना॰ पु॰ वृक्ष विशेष।

पारसाल॰ ना॰ पु॰ अगला वा पिछला वर्ष, यह शब्द फ़ारसी का है।

पारसी॰ ना॰ स्त्री॰ पारसिक देशकी भाषा, ना॰ पु॰ वा उस देशके निवासी, जाति विशेष।

पारसीक॰ ना॰ पु॰ पारसी घोड़ा।

पारा॰ ना॰ पु॰ पारद, धातु विशेष।

पारायण॰ ना॰ पु॰ पुराण आदिका संकल्प पूर्वक पाठ, पूर्णता।

पारावत॰ ना॰ पु॰ कबूतर, कपोत।

पारावार॰ ना॰ पु॰ नदीकेदोनोंतट, समुद्र।

पारि॰ ना॰ स्त्री॰ पाढ़, जगत कूपकी।

पारिजात॰ ना॰ पु॰ कल्पवृक्ष, कमल, हरसिंहार।

पारिजाती॰ ना॰ स्त्री॰ तेजबल।

पारितोषिक॰ गु॰ जिससे संतुष्ट हो, इनाम।

पारिभद्रक॰ } ना॰ पु॰ कूट औषधि।
पारिभव॰ }

पारिभाषिक॰ गु॰ शास्त्रमें सुगमता के लिये संज्ञा मानली है।

पारिषद॰ ना॰ पु॰ सहचर, देखवैया।

पारिष्यदा॰ ना॰ पु॰ श्रीमहादेवजी।

पारिहार्थ॰ ना॰ पु॰ कूट।

पारी॰ ना॰ स्त्री॰ गुड़ की भेली, बारी, पन्ती।

पार्थिव॰ ना॰ पु॰ श्रीशिवजी, उद्भिद लोन, राजा, मृत्तिका से निर्मित।

पार्वण॰ ना॰ पु॰ पर्व में श्राद्ध विशेष।

पार्वती॰ ना॰ स्त्री॰ श्रीभवानी, हिमालय जाता।

पार्श्व॰ ना॰ पु॰ बायां वा दहिना पांजर, अव्य॰ पास, समीप।

पार्श्ववर्त्ती॰ ना॰ पु॰ निकटवर्त्ती।

पाल॰ ना॰ पु॰ नाव दौड़ाने के लिये टाट से बनीबई वस्तु, छोटातम्बू, घास वा पातका पत्ते जिसमें आमादि पकाते हैं, सिरकी की बनी वस्तुविशेष।

पालक॰ ना॰ पु॰ सागविशेष, पालनेहारा।

पालकलूही॰ ना॰ स्त्री॰ औषधि,वृक्षविशेष।

पालकता॰ ना॰ स्त्री॰ पालना, पालने का काम।

पालकी॰ ना॰ स्त्री॰ शिविका, डोलीविशेष।

पालक्य॰ ना॰ पु॰ पालकका साग।

पालन॰ ना॰ पु॰ पोषण, पक्ष, रक्षा, परवरिश।

पालना॰ ना॰ पु॰ हिंडोला, स॰ क्रि॰ पालन करना।

पालव॰ ना॰ पु॰ वृक्षकी चोटी वा शाखा।

पाला॰ ना॰ पु॰ शीत, जाड़ा, कोहर, हिम ।
पालागन॰ ना॰ पु॰ पांवछूना, प्रणाम ।
पालाश॰ ना॰ पु॰ ढांक का वृक्ष, गु॰ हरित ।
पालि॰ ना॰ स्त्री॰ मागधी, प्राकृत भाषा जिस को स्याम आदि देशके पण्डित सीखते हैं ।
पालिक॰ ना॰ पु॰ पालक, खाट ।
पालिकोण॰ ना॰ पु॰ परिधि का कोना ।
पालित॰ गु॰ पाला गया, रक्षित ।
पालिन्द्री॰ ना॰ पु॰ गोमा, गूमा, पौधा ।
पाली॰ ना॰ स्त्री॰ बंगाल देशमें तोलने आदि का यन्त्र, जिस स्थानमें पक्षी लड़तेहैं ।
पाल्य॰ ना॰ पु॰ पालने के योग्य ।
पावक॰ ना॰ पु॰ अग्नि, कुसुम्भ ।
पावड़ा॰ ना॰ पु॰ पांवड़ा ।
पावन॰ ना॰ पु॰ पाक, पवित्र, जल ।
पावना॰ स॰ क्रि॰ पाना ।
पावरी॰ ना॰ स्त्री॰ खड़ाऊं ।
पावस॰ ना॰ स्त्री॰ वर्षाऋतु बरसात ।
पाश॰ ना॰ पु॰ पासा, फांस ।
पाशा॰ ना॰ पु॰ पासा ।
पांशुभव॰ ना॰ पु॰ खारी, लोन ।
पाषण॰ ना॰ पु॰ पाषाणभेद ।
पाषण्ड॰ ना॰ पु॰ वेदविरुद्ध, अति दुरात्मा, कपट या कपटी ।
पाषण्डता॰ ना॰ स्त्री॰ अपनिन्दा, कपट ।
पाषण्डी॰ गु॰ कपटी, वेदविरुद्धी दुरात्मा ।
पाषाण॰ ना॰ पु॰ पत्थर ।
पास॰ अव्य॰ समीप, निकट, ना॰ पु॰ पाश ।
पासपति॰ ना॰ पु॰ वरुण देव ।
पासी॰ ना॰ स्त्री॰ फांसी, ना॰ पु॰ वरुणदेव, नीचजाति विशेष, फांसी डालने द्वारा ।
पाहन॰ ना॰ पु॰ पत्थर ।
पाहनकृमि॰ ना॰ पु॰ एक कीड़ा होता है, जो पत्थर में अपना घरबनाता है ।
पाहरू॰ ना॰ पु॰ चौकीदार, पहरुआ ।

पाहि॰ अव्य॰ दयाचाहना, त्राहि, रक्षाकरो ।
पाही॰ ना॰ स्त्री॰ आनगांव में खेती या आन गांव की आसामी, अव्य॰ पास ।
पाहुन॰ ना॰ पु॰ / पाहुना॰ ना॰ पु॰ / पाहुनी॰ स्त्री॰ } अतिथि, मिहमान ।
पिउ॰ गु॰ प्रिय, ना॰ पु॰ स्वामी, प्रीतम ।
पिक॰ ना॰ पु॰ कोकिल, कोयल ।
पिकप्रिय॰ ना॰ पु॰ आम्रवृक्ष, आम ।
पिकबयनी / पिकबैनी॰ } गु॰ जिसस्त्रीका स्वर पिकके समान हो ।
पिकवल्लभ॰ ना॰ पु॰ आमवृक्ष ।
पिघलना॰ अ॰ क्रि॰ टिघलना, गलना ।
पिघलाना॰ स॰ क्रि॰ टिघलाना, गलाना ।
पिंगल॰ ना॰ पु॰ छन्द शास्त्रका नाम, नाग विशेष, न्योला, कांच, गु॰ वर्ण विशेष ।
पिंगला॰ ना॰ स्त्री॰ श्वास विशेष जो दहिने पुटमें नासिका के प्रकाशित होतीहै ।
पिंगरा॰ ना॰ पु॰ पालना, हिंडोला ।
पिचकना॰ अ॰ क्रि॰ दबना, निचुड़ना, सिमटना ।
पिचकारना॰ स॰ क्रि॰ दबाना, समेटना, फोरना ।
पिचकारी॰ ना॰ स्त्री॰ पचूका, बदमकला, जिसमें रंगादि भरके छोड़ते हैं ।
पिचपिचा॰ गु॰ पिलपिला, ढीला ।
पिचिका॰ / पिचुका॰ } ना॰ पु॰ पिचकारी ।
पिचुमन्द॰ ना॰ पु॰ नींवका वृक्ष ।
पिछलन॰ ना॰ पु॰ फिसलना, खिसलना ।
पिछलना॰ अ॰ क्रि॰ हटना, फिसलना ।
पिछला॰ गु॰ पिछाड़ी या पीछेका ।
पिछलाना॰ स॰ क्रि॰ पीछे करना या पीछा करना ।
पिछवाड़ा॰ ना॰ पु॰ / पिछवाड़ी॰ स्त्री॰ } पीछा, पीछेकास्थान ।

पिछाड़ी० ना० स्त्री० पीछे के पैर बांधने की रस्सी पश्चात्, पीछे।
पिछान० ना० स्त्री० पहिंचान।
पिछाने० गु० जानेहुये, पहिंचाने भये।
पिछूत० अव्य० पीछे, उपरांत, ना० पु० घरका पिछवाड़ा।
पिछेत० ना० पु० घरका पिछवाड़ा।
पिछौरा० ना० पु० चद्दर, दुपटा।
पिछौरी० ना० स्त्री० छोटा पिछौरा।
पिंजर० } **पिंजरा**० } ना० पु० पक्षी आदि रखनेका घर जोकाठ वा लोहादिकाबनता है।
पिंजल० ना० पु० तीतर, पक्षी।
पिंजूषा० ना० पु० कानका मैल।
पिट० ना० पु० नड़कुल।
पिटना० अ० क्रि० मारखाना।
पिटारा० ना० पु० कपड़ा आदि रखने का डब्बा जो तृणादिका होता है।
पिटारिया० } **पिटारी**० } ना० स्त्री० छोटा पिटारा।
पिंड० ना० पु० तन, देह, गोलवस्तु, श्राद्ध का गोलाकार अन्न, जो चावलादिके मृतक हेतु देतेहैं, चेत्र, खेत, गांव।
पिंडफला० ना० स्त्री० कड़ुई तोमड़ी।
पिंडाली० ना० स्त्री० फीली।
पिंडा० ना० पु० पिण्डा, टुकड़ा, मैनफल।
पिंडारा० ना० पु० लुटेरा, चालाक।
पिंडारव० ना० पु० मैनफल।
पिंडालुका० ना० पु० पिण्डालू।
पिंडालू० ना० पु० फलविशेष, औषधि जड़।
पिंडी० ना० स्त्री० महादेवजीके लिंगका ऊपरी भाग, पिण्डली, बालूसेबनाईहुई, छोटीबेदी।
पिंडीमुस्त० ना० पु० नागरमोथा।
पिंडुक० ना० पु० घूघू।
पिण्डोल० ना० पु० माटी विशेष, पोतना।
पिण्याक० ना० पु० पीना, खली।
पितर० ना० पु० पूर्वज, पितृ।

पितराई० ना० स्त्री० पितृ के तीनि पीढ़ी के सम्बन्धी, पीतल का मुर्चा।
पितरौ० ना० पु० माता पिता।
पितरौला० ना० पु० पितृ पूजनेका पात्र।
पितलाना० अ० क्रि० पितराई से बिगड़ना।
पिता० ना० पु० जनक, बाप।
पितामह० ना० पु० ब्रह्मा, पिता का पिता, दादा, आजा।
पितामही० ना० स्त्री० पिताकीमाता, दादी
पितिया० ना० पु० चाचा, बाप का भाई।
पितु० ना० पु० पिता, बाप।
पितृ० ना० पु० पिता, देवता, पुरुषा।
पितृघातक० ना० पु० जो पुत्र पिताका बैरी होवे।
पितृपति० ना० पु० धर्मराज।
पितृपक्ष० ना० पु० आश्विन मास का कृष्ण पक्ष, कनागत।
पितृव्य० ना० पु० बड़ा चचा, पिता का भाई।
पितृऋण० ना० पु० पिता का ऋण।
पित्त० ना० पु० शरीरका धातु विशेष, सफ़रा।
पित्तलोह० ना० पु० पीतल।
पित्ता० ना० पु० शरीर का भीतरी अंग जिस में पित्त रहता है, क्रोध, कलेजा, ज़हरा।
पित्तिनी० ना० स्त्री० शालपर्णी।
पित्तपापड़ा० ना० पु० औषधि, पौधाविशेष।
पिधान० ना० पु० आच्छादन, ढकना, पोशाक।
पिन० ना० गु० शर्राटा, शब्द।
पिनकी० ना० स्त्री० पीनक वाला।
पिनपिनाना० अ० क्रि० टंकोरना, टुनटुनाना।
पिनहाना० स० क्रि० पहिराना।
पिनाक० ना० पु० श्रीमहादेवजी का धनुष, बाजा विशेष।
पिनाकी० ना० पु० श्रीमहादेवजी।
पिन्ना० ना० पु० पीना, खली।
पिन्नी० ना० स्त्री० चावल आदि का लड्डू।

पिपासा० ना० स्त्री० प्यास, तृषा।
पिपासित०गु० प्यासा, तृषित।
पिपील० ना० स्त्री० चींटी, रामायणे यथा, जिमि पिपील चह सागर थाहा।
पिपीलक० ना० पु० चींटा।
पिपीलका० } ना० स्त्री० चींटी।
पिपीलिका० }
पिप्पल० ना० पु० पीपल वृक्ष।
पिप्पली०ना० स्त्री० पीपली।
पीय० ना० पु० प्रिय, प्रीतम, स्वामी, पति।
पियाना० स० क्रि० पिलाना।
पियार० ना० पु० प्यार, लाड़, दुलार।
पियारा० गु० प्यारा, लाड़ला, दुलारा।
पियाल० ना० पु० चिरौंजी, धान वा कोदों की घास।
पियासी० ना० स्त्री० मछली विशेष, तृषित स्त्री०।
पिरकी० ना० स्त्री० फुड़िया।
पिराना० अ० क्रि० दुखना, दर्द होना।
पिरोना० स० क्रि० गूंधना, तागना, छेदना।
पिलई० ना० स्त्री० तापतिल्ली।
पिलचना० अ० क्रि० चिपटना, लिपटना।
पिलना० स० क्रि० धावाकरना, घुसड़ना, अ० क्रि० पिटना।
पिलपिला० गु० चिप चिपा, ढीला, नम्र।
पिलपिलाना० स० क्रि० ढीलाकरना, नम्र करवाना।
पिलपिलाहट० ना० स्त्री० कोमलता, ढीलापन्
पिलाई० ना० स्त्री० पीने के बदले देना वा पीने का काम।
पिलाना० स० क्रि० पानकराना, घुसेड़वाना।
पिलुआ० ना० पु० पिल्लू, कीट।
पिल्ला० ना० पु० कुत्ते का बच्चा।
पिल्ली० ना० स्त्री० कुत्ते की बच्ची।
पिल्लू० ना० पु० कीट विशेष।
पिशाच० ना० पु० प्रेत विशेष, भूत।

पिशाचग्रस्त० गु० जिस को पिशाच लगा है।
पिशाची० ना० स्त्री० प्रेतिनी, पिशाचकीपत्नी।
पिशितोदन० ना० स्त्री० केशर।
पिशुन० गु० दुष्ट, कठोर, चुगल।
पिशुनता० ना० स्त्री० दुष्टता, कठोरता, चुगली।
पिसाई० ना० स्त्री० पीसनेका काम वा पैसा।
पिसान० ना० पु० आटा, चून।
पिसाना० स०क्रि० पिसवाना, बुकवाना।
पिसू० ना० पु० पिस्सू, छोटा जन्तु विशेष।
पी० गु० पिय, ना० पु० स्वामी, प्रीतम।
पीक० ना० स्त्री० पानके रस युक्त थूक।
पीच० ना० स्त्री० माड़।
पीचु० ना० पु० फल विशेष।
पीछ० ना० स्त्री० माड़।
पीछा० ना०पु० पिछला भाग, पिछाड़ी पड़ना।
पीछे० अव्य० पश्चात्, निदान।
पीटना० स० क्रि० कूटना, मारना।
पीठ० ना० पु० पृष्ठ, देहका पिछला भाग, आसन विशेष।
पीठसार० ना० पु० अंकोल।
पीठा० ना० पु० भोजन विशेष।
पीठी० ना० स्त्री० धोई और पीसीहुई उरद की दाल, पीठ।
पीठौता० ना० पु० पत्रकापृष्ठ।
पीड़० ना० स्त्री० दुःख, वेदन, दया।
पीड़क० गु० पीड़ादायक।
पीड़ना० अ० क्रि० पीड़ितहोना, स० क्रि० दण्डदेना।
पीड़ा० ना० स्त्री० दुःख, वेदन, दर्द।
पीड़ाकर० गु० पीड़ादायक।
पीड़ित० गु० दुःखित, क्लेशित, रंजीदह।
पीढ़ा० ना० पु० पटरा, मचिया।
पीढ़ावन्ध० ना० पु० पुस्तकोंकी आदिकासमाचार विशेष, दीबाचह।
पीढ़ी० ना० स्त्री० छोटापीढ़ा, वंशकी परम्परा

पीत० गु० पीला, ना० स्त्री० प्रीति, कुसुम, ना० पु० मलय चन्दन, पियाबासा।
पीतक० ना० पु० सुबर्ण, सोना।
पीतद्रुमा० ना० स्त्री० दारुहल्दी।
पीतपुष्पा० ना० स्त्री० ककोड़ी, सिसादा।
पीतपुष्पिका० ना० स्त्री० सहदेवी।
पीतफेनु० ना० पु० रीठा।
पीतम० गु० प्रियतम, मित्र, प्यारा।
पीतरक्त० ना० पु० पद्माक।
पीतरस० ना० पु० हल्दी।
पीतल० ना० पु० धातुबिशेष।
पीतला० गु० पीतलका।
पीतसार० ना० पु० मलय चन्दन।
पीता० ना० स्त्री० हल्दी, जूही।
पीताम्बर० ना० पु० रेशमी, पीलाबस्त्र, श्रीरामचन्द्रजी, श्रीकृष्णचन्द्रजी।
पीन० गु० मोटा, स्थूल, पुष्ट, भारी।
पीनक० ना० स्त्री० अफीमकी औंघ।
पीनना० स० क्रि० रुईके अवयवों को पृथक् पृथक् करना।
पीनपयोधर० ना० पु० भारीस्तन, कठोर कुच।
पीनस० ना० पु० नाककारोग बिशेष, ना० स्त्री० पालकी बिशेष, नावबिशेष।
पीना० स० क्रि० सुड़कना, पानकरना, ना० पु० खली।
पीपल० ना० पु० वृक्ष विशेष।
पीपला० ना० पु० खड्गकी नोक वा अणि वा मुनि।
पीपलामूल० ना० पु० पिप्पली का मूल।
पीपलि० ना० स्त्री० पिप्पली, पीपरी।
पीपा० ना० पु० मद्यादि रखने के लिये काण्ठ का वर्त्तन बिशेष।
पीब० ना० स्त्री० मांज, राद।
पीबियाना० अ० क्रि० पकना।
पीबियाहट० ना० स्त्री० पकाव, पकनि।
पीयूष० ना० पु० पेउस, अमृत।
पीर० ना० स्त्री० पीड़ा, दर्द, दुःख।
पीरा० गु० पीला।
पीराई० ना० पु० ढोल बजानेहारा।
पीलपर्णिका० ना० स्त्री० सुरहरी।
पीलाम० ना० पु० रेशमी वस्त्र विशेष।
पीली० ना० स्त्री० मोहर, सुवर्ण मुद्रा।
पीलीभीत० ना० पु० बांसबरेली के उत्तर नगर विशेष।
पीलु० } ना० पु० वृक्षविशेष।
पीलू० }
पीवर० गु० मोटा, भारी, स्थूल।
पीसना० स० क्रि० आटाकरना, किचकिचाना ना० पु० पीसनेका अन्न।
पीहर० ना० पु० स्त्री की ससुराल, मैका।
पुं० ना० पु० नर, मनुष्य, पुरुष।
पुंलिंग० ना० पु० पुरुष का चिह्न।
पुंश्चली० ना० स्त्री० पतुरिया, वेश्या।
पुंस० ना० पु० मनुष्य पुरुष, नर।
पुंसवन० ना० पु० संस्कार विशेष।
पुंस्त्व० ना० पु० पुरुषत्व।
पुकार० ना० स्त्री० गोहारि, हांक।
पुकारना० स० क्रि० गुहराना, टेरना, हांक मारना, बुलाना।
पुखराज० ना० पु० मणि विशेष।
पुंग० ना० पु० समूह, यूथ, पूग।
पुंगव० ना० पु० श्रेष्ठ, बड़ा, उत्तम।
पुंगीफल० ना० पु० पूग, सुपारी।
पुचकारा० } ना० पु० भीति लीपने के लिये गीली मिट्टी।
पुचारा० }
पुच्छ० ना० स्त्री० पूंछ, दुम।
पुच्छक० ना० पु० भेड़ी।
पुच्छल० गु० पूंछवाला जिसके पूंछ हो।
पुच्छलतारा० ना० पु० केतु, दुमदारसितारा।
पुछवैया० ना० पु० खोजनेहारा।
पुजवाना० स० क्रि० पूजा कराना।

पुजाना० स० क्रि० भरना, भराना, पूराकरना, पूजा कराना।
पुजापा० ना० पु० पूजाकी सामग्री।
पुजारी०
पुजारू० } गु० पूजा करनेहारा।
पुंज० ना० पु० समूह, ढेर, गंज।
पुट० ना० पु० पल्ला, दोना, मिलाव, घुलाव।
पुटरी०
पुटली० } ना० स्त्री० गटरी, खांड़।
पुटी० ना० पु० पत्तोंका दोना, अंजली।
पुट्ठा० ना० पु० पशु आदिका चूतड़।
पुड़ा० ना० पु० भारी वा बड़ी पुरिया।
पुड़िया० ना० स्त्री० पत्तोंकी वा कागज़ की दोनी जिसमें कुछ औषधि इत्यादिबांधतेहैं।
पुड़ी० ना० स्त्री० खाल जिससे ढोल मढ़ते हैं।
पुण्डरीक० ना० पु० कमल विशेष, आकाश, बाण, सिंह।
पुण्डरीकाक्ष० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र, नारायण।

पुण्ड्रक० ना० पु० ऊख, गन्ना।
पुण्ड्रक० ना० पु० सर्प विशेष, संज्ञा विशेष।
पुण्य० ना० पु० सुकृतकर्म, कीर्ति, पवित्र दान।
पुण्यग्राम० ना० पु० पूनानगर, पुण्यकासमूह।
पुण्यग्रामीय० गु० पूनेके सम्बन्धी।
पुण्यजन० ना० पु० निशाचर, राक्षस, रात्रिंच रोरात्रिचरःकर्वरोनिकषात्मजः, यातुधानःपुण्यजनोनैर्ऋतोयातुराक्षसौ, इत्यमरः।

पुण्यभूमि० ना० स्त्री० आर्य्यावर्त्त देश।
पुण्ययोषिता० ना० स्त्री० वेश्या, पतुरिया।
पुण्यवान्० ना० पु० सुकृती धर्मात्मा।
पुण्याई० ना० स्त्री० सुकृतकर्म जोपूर्व किया है, गु० पुण्यात्मा, दाता।
पुण्यात्मा० गु० दाता, सुकृती, धर्मात्मा।
पुतला० ना० पु० तृण वा काष्ठ, वा धातु, वा मृत्तिका की बनीहुई मूर्त्ति।
पुतली० ना० स्त्री० आंखका तारा, काष्ठादि निर्मित मूर्ति, प्रतिमा।
पुताई० ना०स्त्री० पोतनेका काम वा पैसा।
पुत्तलिका० ना० स्त्री० पुतली।
पुत्र० ना० पु० पूत, लड़का, बेटा।
पुत्रक० ना० पु० दौना, सुगन्धित पौधा।
पुत्रजीवी० ना०स्त्री० जीवापोत, पतिजिया।
पुत्रिका० ना० स्त्री० कन्या, बेटी, पुतली।
पुत्री० ना० स्त्री० कन्या, बेटी, आंखका तारा।
पुनः० अव्य० फेर, फिरि, बहुरि।
पुनःपुनः० अव्य० फेर फेर, पुनि पुनि।
पुनराय० ना० पु० दूसरी बार।
पुनरारम्भ० ना० पु० दूसरीबार आरम्भकरना।
पुनरुक्ति० ना० स्त्री० पुनः कथन, दुबारा, फिरसे कहना।
पुनरुत्थान० ना० पु० फिर से उठना।
पुनर्जन्म० ना० पु० दूसरा जन्म, द्वितीयजन्म।
पुनर्नवा० ना० पु० पौधा विशेष।
पुनर्नव० ना० पु० नख, नाखुन, नह।
पुनर्वसु० ना० पु० सातवां नक्षत्र।
पुनि० अव्य० फिर, पुनि।
पुनिपुनि० अव्य० पुनः पुनः।
पुनीत० गु० निर्मल, पवित्र, पाक।
पुमान्० ना० पु० नर, पुरुष, मनुज।
पुर० ना० पु० नगर वा ग्राम, दैत्य विशेष।
पुरइन० ना० स्त्री० कमल बेलि।
पुरःसर० ना० पु० अग्रगामी, पेशवा।
पुरट० ना० पु० सुवर्ण, स्वर्ण, सोना।
पुरनिया० गु० प्राचीन, बूढ़ा, मगधदेश में नगर।
पुरन्दर० ना० पु० इन्द्र।
पुरबासी० गु० नगरका बसनेहारा।
पुरबिल०
पुरबिला० } ना० पु० पिछला वा अगला जन्म।
पुरबाई०
पुरबैया० } ना० स्त्री० पूर्वका पवन।

पुरश्चरण० ना० पु० जपपाठादिकेपूर्णताकाप्रग।
पुरस्कार० ना० पु० सत्कार, आदर,सन्मान।
पुरा० ना० पु० बड़ा गांव, पहिले।
पुराकृत० ना० पु० पिछले जन्मका कर्म।
पुराण० ना० पु० इतिहास विद्या जो व्यास रचित है।
पुराणपुरुष० ना० पु० श्री भगवान्।
पुरातन०, **पुरातम**० } ना० पु० प्राचीन,पिछला,पुरुषा।
पुराना० स० क्रि० भरदेना, खिचवाना, कढ़वाना, गु० कालीन, प्राचीन, जीर्ण।
पुरारि० ना० पु० श्रीमहादेवजी।
पुरी० ना० स्त्री० नगर, गांव वा अयोध्यादि सात नगर विशेष।
पुरीष० ना० पु० मल, बिट्, मूत्र।
पुरुखा० ना० पु० बुड्ढा, बुढ़ा।
पुरुखे० ना० पु० अगले पुरुष।
पुरुष० ना० पु० मनुष्य, नर।
पुरुषत्व० ना० पु० मनुष्यता, मनुसाई।
पुरुषा० ना० पु० प्राचीन वा पिछले लोग।
पुरुषाधम० गु० जो मनुष्यों में निन्दितहोवे।
पुरुषान० ना० पु० पीढ़ियां, शाखें, पुश्तें, पुरुषका बहुबचन।
पुरुषारथ० ना० पु० पुरुषार्थ।
पुरुषोत्तम० ना० पु० मनुष्यों में जो श्रेष्ठ वा प्रधान श्रीविष्णु, नारायण।
पुरुहूत० ना० पु० इन्द्र।
पुरैन० ना० स्त्री० कमलवेलि।
पुरोडास० ना० पु० यज्ञकी हव्य, रोटी, यज्ञ का शेष भाग।
पुरोधा०, **पुरोहित**० } ना० पु० कुलगुरु, श्रेष्ठ पूज्य ब्राह्मण।
पुरोहितानी० ना० स्त्री० पुरोहित की स्त्री।
पुर्खा० ना० पु० पुरातन, बुड्ढा।
पुर्चक० ना० स्त्री० छल, बढ़ावा।
पुर्वा० ना० स्त्री० पूर्वका पवन।
पुर्वाई० ना० स्त्री० पूरव की पवन।
पुर्वाना० स० क्रि० भरवाना, पूरा कराना।
पुर्वया० ना० स्त्री० पुरवाई।
पुर्सा० ना० पु० चारहाथकी माप।
पुल० ना० पु० सेतु, बांध यह शब्द फारसी का है।
पुलक०, **पुलकावालि**०, **पुलकावली**० } ना० स्त्री० रोमांच, आनन्द वा शोकमें मग्न होना।
पुलकित० गु० हर्षित, रोमांचित।
पुलपुला० गु० पिलपिला।
पुलपुलाना० अ० क्रि० डरना, पिलपिलाना।
पुलपुलाहट० ना० स्त्री० डर भय, नरमी।
पुलस्ति० ना० पु० मुनिविशेष,रावणके पितामह।
पुलहाना० स० क्रि० मनाना, राज़ीकरना।
पुलाक० ना० पु०, **पुलाव**० } मांसोदन भोजन विशेष यहशब्दफारसीकाहै।
पुलिक० ना० पु० मुख्य सांप।
पुलिन० ना० पु० बालूका टापू, नदी में किनारा।
पुलिन्द० ना० पु० म्लेच्छ भेद।
पुलिन्दा० ना० पु० बस्ता, फारसी शब्दहै।
पुलोमजा० ना० स्त्री० इन्द्राणी, देवरानी, पुलोमजाशचीन्द्राणी इत्यमरः।
पुल्लिंग० ना० पु० पुंलिंग, नर, मुज़क्कर।
पुवाल० ना० पु० पिआल।
पुष्कर० ना० पु० आकाश,जल,कमल, तालाब, हाथी की सूंड, तीर्थ विशेष।
पुष्करजटा०, **पुष्कराह्व**० } ना० पु० पुष्करमूल।
पुष्कराह्वय० ना० पु० सारस।
पुष्करिणी० ना० स्त्री० जलाशय,तलैया।
पुष्कल० ना० पु० भरतजीका पुत्र, पूर्ण, श्रेष्ठ।
पुष्ट० गु० पाला, स्थूल, पोढ़ा, कड़ा।

पुष्टई। } पुष्टक० } गु० पुष्टि कर्त्ता औषधि वा भोजनादि।
पुष्टता० ना० स्त्री० मोटाई, स्थूलता, पायदारी।
पुष्टि० ना० स्त्री० पुष्टता, पुत्रजीवा, चन्द्रकला, विशेषका नाम।
पुष्टिकर० गु० पुष्टक।
पुष्प० ना० पु० फूल, प्रसून।
पुष्पक० ना० पु० कुबेरका विमान।
पुष्पगन्धा० ना० स्त्री० जूही।
पुष्पचाप० ना० पु० कामदेव, मदन।
पुष्पजम्बुक० ना० पु० केतकी।
पुष्पधनु० ना० पु० कामदेव, मनोज।
पुष्पनीलक० ना० पु० संभालू।
पुष्पपात्र० ना० पु० फूलका आधार।
पुष्पफला० ना० स्त्री० कुम्हड़ा।
पुष्पमृत्यु० ना० पु० नड़कुल।
पुष्परस० ना० पु० फूल जिसमें मधु वा अमृत निकलताहै, फूलकारस।
पुष्पवती० ना० स्त्री० रजस्वला, कपड़ों से।
पुष्पसंबरी० ना० स्त्री० कलिहारी।
पुष्पाञ्जलि० ना० स्त्री० फूलों से भरी हुई अंजली।
पुष्पित० गु० फूलाहुआ वृक्ष।
पुष्पी० ना० स्त्री० ऊंगा।
पुष्पेश० ना० पु० माधवी।
पुष्य० ना० पु० आठवां नक्षत्र।
पुस्तक० ना० पु० ग्रन्थ, पोथी, किताब।
पुहमि } पुहमी } ना० स्त्री० पृथ्वी, धरती।
पूआ० ना० पु० मोटीपूरी।
पूं० ना० पु० पादने का शब्द।
पूंगी० ना० स्त्री० बांसली विशेष।
पूंछ० ना० स्त्री० पुच्छ, दुम।
पूंछना० स० क्रि० पोंछना, पूछना।
पूंछार० गु० पुच्छवान्, पूछवाला।
पूंजी० ना० स्त्री० मूल, धन, सम्पत्ति।
पूग० ना० पु० समूह, सुपारी वा सुपारीकावृक्ष।
पूगीफल० ना० पु० सुपारी।
पूछ० ना० पु० खोज।
पूछना० स० क्रि० खोजना, प्रश्न करना।
पूछी० ना० स्त्री० मच्छी की पूछ।
पूजक० गु० पूजा करनेहार।
पूजन० ना० पु० पूजा का व्यापार।
पूजना० स० क्रि० अर्चना, भजना, ध्याना, अ० क्रि० भरना, पूरा होना।
पूजनीय० } पूजमान्० } गु० पूजाकेयोग्य, मान्य।
पूजा० ना० स्त्री० अर्चा, आदर, सत्कार।
पूजित० गु० जो पूजा गया।
पूज्य० } पूज्यमान्० } गु० पूजा के योग्य, मान्य।
पूठ० ना० पु० पुट्ठा।
पूठा० ना० पु० पुस्तकका गाता।
पूड़ा० ना० पु० बेसन का पकवान विशेष।
पूड़ी० ना० स्त्री० पकवान विशेष।
पूणी० ना० स्त्री० रुई जो कातने के लिये बनाते हैं।
पूत० ना० पु० पुत्र, पवित्र।
पूतना० ना० स्त्री० हड़, निशाचरी विशेष।
पूतला० ना० पु० पुतला।
पूतरी० } पूतली० } ना० स्त्री० पुतली।
पूति० ना० स्त्री० जमींकन्द, पवित्र, छोटा, अवयव।
पूतिचर्चिका० ना० स्त्री० बबरी, पौधा।
पूतिफला० ना० स्त्री० बाकुची।
पूनियो० ना० स्त्री० पूरणमासी।
पूनी० ना० स्त्री० पोनी, पूणी।
पूनो० ना० स्त्री० पूर्णमासी।
पूप० ना० पु० पुआ।
पूय० ना० पु० राद, मांज।

पूर० गु० सब, कुल भरा, प्रवाह, धारा।
पूरक० गु० पूरा करनेहारा, पूरा होने वाला, पु० बिजौरा, श्वास बिशेष को जिस क्रियासे खैंचते हैं।
पूरण० गु० भरा, पूरा, सब, सारा।
पूरणा० } नां० स्त्री० चन्द्रमा की कला,
पूरणामृता० } विशेष।
पूरना० स० क्रि० भरना, पूरा करना, फैलाना।
पूरब० ना० पु० पूर्व।
पूरा० गु० पूरण, सब, समस्त।
पूराई० ना० स्त्री० भराई, पूरणता।
पूरिया० ना० स्त्री० रागिनी बिशेष।
पूरी० ना० स्त्री० प्रकवान बिशेष।
पूर्ण० गु० पूरण, समस्त, सारा, भरा।
पूर्णज्या० ना० स्त्री० पूरारोदा, सूधीरेखा।
पूर्णता० ना० स्त्री० पूरणता, पुराई।
पूर्णपात्र० ना० पु० पात्र बिशेष, जिसमें २५६ मुष्टिका चावल भरके संकल्पकरें, गु० पात्र भरपूर, पूरा पात्र।
पूर्णभूत० ना० पु० समस्त बीतगया।
पूर्णमासी० ना० स्त्री० शुक्ल पक्ष की समाप्ति की तिथि, पूनो।
पूर्णाहुति० ना० स्त्री० होमपूरा होनेपर जो आहुति देते हैं उसका नाम।
पूर्णिमा० ना० स्त्री० पूर्णमासी।
पूर्व० गु० पहला, पिछला, अगला, ना० पु० जिस दिशामें सूर्योदय होता है।
पूर्वक० गु० बिस्तार युत, भराहुआ, साथ।
पूर्वकृत० ना० पु० पहलेका काम।
पूर्वकृतकर्म० ना० पु० पूर्व जन्मके कियेकर्म।
पूर्वज० ना० पु० अग्रज, बड़ाभाई।
पूर्वयाम० ना० पु० पहला पहर।
पूर्वदेश० ना० पु० मध्य देशके पूर्व का देश वा निज स्थान से पूर्वका देश।
पूर्वपक्ष० ना० पु० पहला पक्ष, चरचा करने में जो स्थापन वा निषेधकिया जाता है।
पूर्ववत्० अव्य० उसी प्रकार, वैसाही।
पूर्ववायु० ना० पु० पूर्वका पवन, पुरवाई।
पूर्वा० ना० पु० पुरवा, छोटा गांव।
पूर्वाफाल्गुणी० ना० स्त्री० ग्यारहवां नक्षत्र।
पूर्वाभाद्रपद० ना० पु० छब्बीसवां नक्षत्र।
पूर्वाभिमुख० ना० पु० पूर्व दिशाके सामने।
पूर्वार्द्ध० गु० पहिला, आधा।
पूर्वाषाढ़० ना० स्त्री० बीसवां नक्षत्र।
पूर्वाह्ण० ना० पु० दिनका पहला भाग।
पूर्वी० गु० पूर्व देशीय ना० स्त्री० रागिनी बिशेष।
पूर्वोक्त० गु० प्रथम कहाहै, प्रथम कहाहुआ।
पूला० ना० पु० } तृण वा अन्न की छोटी २
पूली० ना० स्त्री० } गट्ठी।
पूषण० ना० पु० सूर्य्य।
पूषा० ना० स्त्री० सूजन, चन्द्रकला विशेष, श्वासविशेष, जो दक्षिण कानमें प्रकाशितहै।
पूस० ना० पु० पौष मास, दशवां मास।
पृच्छा० ना० पु० जिज्ञासा, प्रश्न।
पृतना० ना० स्त्री० सैन्य, फौज, दल।
पृथक्० अव्य० भिन्न, अलग।
पृथक्करण० ना० पु० अलग २ करना।
पृथक्छद० ना० पु० अखरोट।
पृथक्त्व० ना० पु० भिन्नता, जुदाई।
पृथक्पर्णी० ना० स्त्री० सुरहरी।
पृथग्० अव्य० पृथक्।
पृथग्पृथग्० अव्य० अलग २ जुदा २।
पृथवी० ना० स्त्री० पृथिवी।
पृथवीनाथ० ना० पु० राजा, बादशाह।
पृथिवी० ना० स्त्री० धरती, जमीन।
पृथु० गु० बड़ा, भारी, ना० पु० राजाविशेष।
पृथुरोमा० ना० स्त्री० मछली।
पृथुल० गु० बड़ा, भारी, मोटा, स्थूल।
पृथुशिव० ना० पु० स्योनाकृन।

पृषूदर० ना० पु० मेढ़ा, भैंड़ा।
पृष्वाकु० ना० पु० पुनर्नवा।
पृथ्वी० ना० स्त्री० धरती।
पृथ्वीका० ना० स्त्री० कलौंजी।
पृथ्वीनाथ० } पृथ्वीपति० } पृथ्वीपाल० } ना० पु० राजा, बादशाह।
पृष्ट० गु० पूछागया।
पृष्ठ० ना० पु० पीठ, पिछलाभाग, पत्रका एक ओर।
पृष्ठा० ना० पु० पित्तपापड़ा, पूछनेवाला।
पृष्ठास्थि० ना० स्त्री० पीठ की हड्डी।
पृष्ठि० ना० पु० पीठ, पृष्ठ।
पृष्ठिस्थोरी० ना० पु० घोड़ा।
पेई० ना०स्त्री० पिटारी।
पेंग० ना० पु० झूलेका हिलाना, पक्षीविशेष।
पेंगना० अ० क्रि० झूलेको चढ़ाकर झूलना।
पेंठ० ना० स्त्री, हाट, मण्डी, बाज़ार।
पेंड़० ना० स्त्री० डग, चलावा, टोला, वृक्ष।
पेंदा० ना० पु० } पेंदी० ना० स्त्री० } तला, नीचानका खण्ड।
पेखक० गु० यथोचित दूतभेजनेवाला।
पेखना० ना० पु० स्वांग, खिलौना, स्त्रियोंका छल, स० क्रि० देखना।
पेखनिया० ना० पु० स्वांगी।
पेखित० गु० भेजागया।
पेच० ना० पु० मरोरी, घुमाव, फेर।
पेचक० } पेचा० } ना० पु० उलूक।
पेट० ना० पु० उदर, गर्भ।
पेटक० ना० पु० पिटारा।
पेटार्थी० } पेटार्थू० } गु० पेटपालू, खाऊ, भक्षक।
पेटिया० ना० स्त्री० प्रतिदिनका खाना, सीधा।
पेटी० ना० स्त्री० कमर वन्द, पेटका बन्धन, पिटारी, सन्दूक, छाती।
पेटू० गु० पेटार्थी।
पेटौखा० ना० पु० पेटचलनेका रोग।
पेठा० ना० पु० लौकी वा कद्दू, वा कुम्हड़ा विशेष।
पेड़० ना० पु० वृक्ष, बूटा।
पेड़ा० ना० पु० मिठाई विशेष, लोई।
पेड़ी० ना० स्त्री० पेड़ा, सुपारी, नील आदि का वृक्ष जो एकबार कटगया, और पेड़का स्तम्भ।
पेडू० ना० पु० नाभिके नीचे का अंग।
पेम० ना० पु० प्रेम।
पेमी० ना० पु० प्रेमी।
पेय० ना० पु० पानी दूध, शरबत, गु० जो पीने के योग्य हो।
पेरना० स० क्रि० प्रेरण, कोल्हूमें कुचलके रस वा तेल निकालना।
पेरू० ना० पु० कुक्कुट विशेष।
पेलड़० } पेलड़ा० } ना० पु० आंड़, कौड़ी, कोंच।
पेलन० ना० पु० पालन, झूलना।
पेलना० स० क्रि० ठेलना, रेलना, ठांसना, दबाना, भरना, घुसेड़ना, अ० क्रि० पिलजाना, घुसड़जाना।
पेला० ना० पु० आड़, दोष, उपद्रव, टेकन।
पेलू० ना० पु० ढकेलू, घुसेड़ू।
पेवड़ी० ना० स्त्री० पीतरंग विशेष।
पेवसी० ना० स्त्री० पीयूष जो दूध फटे को पकाते हैं।
पेषण० ना० पु० दलैती, किसी वस्तु को दो पत्थरों से घिसना।
पेषणीय० गु० पीसने के योग्य।
पै० ना० पु० पय, दूध, जल, ना० स्त्री० दोष, अव्य० ऊपर, तौभी, परन्तु।
पैचना० स० क्रि० पछोड़ना, फटकना, बदलना।
पैंचा ना० पु० बदला, पलटा।
पैंजनी० ना० स्त्री० पांवका गहना विशेष।

पैंड़ा० } ना० पु० मार्ग, बाट वा बाटदेखना।
पैंड़ा० }
पैंतालीस० गु० चालीस और पांच, ४५।
पैंतीस० गु० तीस और पांच, ३५।
पैंसठ० गु० साठ और पांच, ६५।
पैकड़ा० ना० पु० } बेड़ी, पैर का गहना
पैकड़ी० ना० स्त्री० } विशेष।
पैगू० ना० पु० ब्रह्मा देशका प्रदेश।
पैज० ना० स्त्री० प्रतिज्ञा, प्रण, पराक्रम।
पैठ० ना० पु० हुण्डीकी पतिया, पहुंच, प्रवेश।
पैठना० अ० क्रि० घुसना, धसना।
पैठालना० स० क्रि० प्रवेश करानी, घुसानी।
पैड़० ना० पु० पांवोंका चिह्न।
पैड़ा० ना० पु० ऊंची खड़ाऊं।
पैड़ी० ना० स्त्री० सीढ़ी।
पैतला० गु० उथला, छिछला।
पैतृक० गु० बपौती, पूर्व जनोंसे जो धन वा व्यवहार प्राप्तहो।
पैदल० अव्य० पैरों से, ना० पु० पियादे।
पैन० ना० पु० नाली, पोखरा।
पैना० ना० पु० पशु हांकनेका अस्त्र, गु० तीव्र तीक्ष्ण, तेज़।
पैनाना० स० क्रि० तीक्ष्ण करना, बाढ़िदेना।
पैनाला० ना० पु० परनाला, मुहरी।
पैया० ना० पु० पहिया, चक्र।
पैर० ना० पु० पांव, खलियान, गु० जो पैरने के योग्य है।
पैरना० अ० क्रि० हेलना, तिरना, पवरना।
पैराई० ना० स्त्री० पैरने का काम।
पैराक० ना० पु० पैरनेहारा।
पैराकी० ना० स्त्री० पैरनेहारी।
पैराना० स०क्रि० तैराना, हिलाना।
पैराव० गु० जो पैरने के योग्य है।
पैरी० ना० स्त्री० पांवका गहना विशेष।
पैला० ना० पु० अन्न मापने का पात्र, डलवा।
पैशून्य० ना० पु० दुष्टता, पिशुनता, चुगली।
पैसा० ना० पु० तांबे का मुद्रा।
पैसार० ना० पु० पैठ, पहुंच, प्रवेश।
पैसारना० स० क्रि० पैठाना, पहुंचाना प्रवेश करना, घुसेड़ना।
पोआ० ना० पु० पौधा, दूध पानेहारा, बच्चा, सांपका बच्चा थोड़े दिनों का।
पोआना० स० क्रि० धमाना।
पोईस० अव्य० अरे, बचो, पोइश शुद्ध है, फ़ारसी शब्द है।
पोंकना० अ० क्रि० पेटचलना।
पोंका० ना० पु० कीड़ा विशेष।
पोंगा० ना० पु० उल्लू, मूर्ख, ढीला विशेष, पोर, गु० छूछा।
पोंगी० ना० स्त्री० नली, छूछी, खोखली, मूर्ख स्त्री।
पोंछन० ना० पु० झाड़ना, गूदड़।
पोंछना० स० क्रि० झाड़ना, स्वच्छ करना।
पोखना० स० क्रि० पालना।
पोखर० } ना० पु० जल, तड़ाग, तालाब।
पोखरा० }
पोच० गु० नीच, लटा, यह शब्द फारसीकाहै।
पोट० ना० स्त्री० मोट, गांट, गठरी।
पोटला० ना० पु० बड़ी गठरी।
पोटली० ना० स्त्री० गठरी, खांड़ विशेष।
पोटा० ना० पु० गेंदा, पलक, पक्षी का झोझ, ओझ, रेंटा गु० पोटनेहारा।
पोढ़ा० गु० कड़ा, बलवान, ठोस, दृढ़।
पोढ़ाई० ना० स्त्री० कड़ापन, ठोसाई, दृढ़ता।
पोत० ना० स्त्री० कांचकी सूक्ष्म गुरिया, नाव, स्वभाव, प्रकृति, बच्चा, कपड़ा।
पोतकी० ना० स्त्री० पोय, बेलि।
पोतड़ा० ना० पु० छोटे लड़कों का बिछोना, गुदड़ी।
पोतड़ी० ना० स्त्री० ढेरी, दल।
पोतना० स० क्रि० लीपना, घर पोतना, ना० पु० पिण्डोर, मृत्तिका विशेष।

पोता० ना० पु० पुत्रका पुत्र, पौत्र।
पोती० ना० स्त्री० पुत्रकी कन्या, पौत्री।
पोथा० ना० पु० बड़ा ग्रन्थ।
पोथी० ना० स्त्री० छोटा ग्रन्थ।
पोदना० ना० पु० पक्षी विशेष।
पोदनी० ना० स्त्री० पोदनाकी स्त्री।
पोना० स० क्रि० पकाना, पिराना, ना० पु० झरना।
पोनी० ना० स्त्री० पूणी।
पोपनी० ना० पु० बाजा विशेष।
पोपला० गु० दांतोंसे रहित।
पोमचा० ना० पु० जय नगरी वस्त्र विशेष।
पोय० ना० स्त्री० साग विशेष, बेलि विशेष।
पोया० ना० पु० साग विशेष।
पोर० ना० पु० दो गांठियोंका मध्यभाग।
पोरी० ना० स्त्री० बांसकीगांठ, टोंटा।
पोला० गु० छूंछा, कोमल, खोखला, खाली।
पोली० ना० स्त्री० छूंछी, खोखली, अनाड़ी।
पोषक० ना० पु० पालनेहारा।
पोषण० ना० पु० पालन, पालना।
पोषना० स० क्रि० पालना।
पोषित० गु० पालागया, पालाहुआ।
पोष्य० गु० पालनेके योग्य।
पोष्यपुत्र० ना० पु० ले पालक।
पोष्यवर्ग० ना० पु० कुटुम्ब।
पोषना० स० क्रि० पालना।
पोसे० क्रि० पाले।
पोह० ना० स्त्री० पोर, तड़का भोर।
पोहना० स० क्रि० पिरोना, पेड़ा बनाना।
पोत्री० ना० पु० सुअर, शूकर।
पौंना० पु० जल पिलानेकी थाला, पांसेमेंका गढ़ा।
पौंड़ा० ना० पु० मोटा इक्षु विशेष, गन्ना।
पौंरि० ना० स्त्री० ड्योढ़ी।
पौंरिया० ना० पु० ड्योढ़ीवान्, द्वारपाल।
पौंढ़ना० स० क्रि० लेटना, सोना।
पौढ़ा० गु० पोढ़ा, लेटाहुआ।
पौढ़ाई० ना० स्त्री० पोढ़ाई, लेटाव।
पौण्ड्रक० ना० पु० ऊख, गन्ना, पौंड़ा।
पौत्तलिक० ना० पु० मूर्त्ति पूजक।
पौत्र० ना० पु० पुत्रकापुत्र, पोता।
पौत्री० ना० स्त्री० पुत्रकी कन्या, पोती।
पौधा० ना० पु० वृक्ष जो तरुणहै, बिरवा एक वर्षका।
पौन० गु० तीन चौथाई, $\frac{3}{4}$ ना० पु० पवन।
पौनचक्र० ना० पु० बौंड़रा, पवन ग्रन्थि।
पौना० ना० पु० झरना, पौनका पहाड़ा।
पौने० गु० चतुर्थांश रहित।
पौर० ना० स्त्री० फाटक, द्वार।
पौराणिक० ना० पु० श्रीवेदव्यास, सूतजी, पुराणका वक्ता।
पौरी० ना० स्त्री० पौंर।
पौरुष० ना० पु० मनुष्यत्व, बल।
पौरोहित्य० ना० स्त्री० पुरोहिताई।
पौलस्त्य० ना० पु० रावण, कुबेर।
पौलिया० ना० स्त्री० पौंरिया, छोटी खड़ाऊं।
पौली० ना० स्त्री० पौरि, खड़ाऊं।
पौलोमी० ना० स्त्री० इन्द्राणी, देवरानी।
पौवा० ना० पु० सेरका चौथा भाग।
पौष० ना० पु० नवांमास, पूस।
पौष्कराह्वय० ना० पु० पुहकरमूल।
पौष्टिक० गु० पुष्टिकारक।
पौसरा० ना० पु० पौ।
पौह० ना० पु० जल पिलाने का स्थान।
पौहदा० ना० पु० पौधा।
पौहा० ना० पु० गाय बैलादि पशु।
प्यार० ना० पु० प्रेम, दुलार।
प्यारा० गु० प्रिय, दुलारा, लाड़िला।
प्यारी० ना० स्त्री० प्रिया, दुलारी, लाड़िली।
प्यावना० स० क्रि० पिलाना।

प्यासा० } गु० तृषावन्त, तृषित।
प्यासी० }
प्यौसार० } ना० पु० पतिकाघरस्त्री० ससुराल।
प्यौहर० }
प्र० अव्य० जिस शब्दकी आदिमें यह मिलित हो उसका अर्थ कभी आगे कभी अधिकहै।
प्रकट० } गु० प्रकट, प्रसिद्ध।
प्रकटित० }
प्रकम्पन० ना० पु० आंधी, भक्कड़।
प्रकर० ना० पु० समूह, गिरोह।
प्रकरण० ना० पु० एक बिषय का प्रस्ताव, पाठ में विश्राम स्थान, अध्याय, समूह।
प्रकाम० ना० पु० सिद्धि विशेष।
प्रकार० ना० पु० रीति, तरह, विशेषण, भेद, सादृश्य, डौल।
प्रकारान्तर० गु० दूसरे प्रकार, दूसरा प्रकार।
प्रकाश० ना० पु० ज्योति, उजाला, रोशनी, गु० प्रकट।
प्रकाशक० ना० पु० प्रकाश कर्त्ता।
प्रकाशवान्० गु० प्रकाशयुत, प्रकाशित, रोशन।
प्रकाशित० गु० प्रकाश किया गया, रोशन।
प्रकाश्य० गु० प्रकाशके योग्य।
प्रकीर्ण० ना० पु० चौंरी, अध्याय, गु० प्रकट, व्याप्त।
प्रकीर्त्तन० ना० पु० कथन, भाषण।
प्रकीर्त्तित० गु० कथित, भाषित।
प्रकृत० ना० स्त्री० स्वभाव, गुण, गु० जो बनायागया।
प्रकृतार्थ० ना० पु० प्रकृतका जो अर्थ।
प्रकृति० ना० स्त्री० स्वभाव, मूल, माया, संसार।
प्रकृष्ट० गु० उत्तम, श्रेष्ठ, मुख्य, अच्छा।
प्रक्रम० ना० पु० चलन, गमन, अवकाश।
प्रक्रिया० ना० स्त्री० व्याकरणका ग्रन्थ विशेष, साधनिका।
प्रखर० ना० पु० पाखर, गु० तीक्ष्ण।
प्रख्यात० गु० प्रतिष्ठित, प्रसिद्ध, प्रसन्न, आनन्दित।
प्रगट० गु० व्यक्त, साक्षात्, प्रत्यक्ष, प्रकाश, प्रसिद्ध।
प्रगटना० अ० क्रि० प्रगटहोना।
प्रगल्भ० गु० शास्त्रसे विजयी, अभय, योद्धा, प्रतिष्ठावान्, सामर्थी।
प्रगाढ़० ना० पु० पीड़ा, तपस्या, गु० बहुत गाढ़ा, कठिन।
प्रग्रह० ना० पु० किरवाली।
प्रघट० गु० प्रगट।
प्रघटी० ना० स्त्री० सुवर्णवा रौप्यकेलिये सांचा।
प्रचण्ड० गु० बलवान् तेज़, असह्य, भयंकर, क्रोधी।
प्रचलित० गु० जो चलताहै, जारी।
प्रचार० ना० पु० विस्तार, फैलाव, चलन, प्रकाश, जारीहोना, प्रकटता।
प्रचारक० गु० प्रचार करनेहारा।
प्रचारना० स० क्रि० चलाना, बाढ़ देना, उमहाना।
प्रचारित० गु० विस्तारित, चलितऔरप्रकाशित।
प्रचुर० गु० बहुत।
प्रचेता० ना० पु० वरुणदेवता।
प्रचोदित० गु० प्रेरित, जो आज्ञा कियागया।
प्रच्छन्न० ना० पु० चोर खिड़की, गु० गुप्त, आच्छादित।
प्रजरण० ना० पु० ज्वलन, जलन।
प्रजरना० अ० क्रि० जलना, बरना।
प्रजरित० गु० ज्वलित, जलताभया।
प्रजा० ना० स्त्री० सन्तान, सेवक, राज्यकेवासी, रैयत।
प्रजाता० ना० स्त्री० जननी, ज़च्चा।
प्रजापति० ना० पु० राजा, ब्रह्मा, दक्ष, कुम्हार।
प्रजारक० गु० जलानेहारा।
प्रजारण० ना० पु० जलावन, दहकावट।

प्रजारना० स० क्रि० जलाना, दहकाना।
प्रजाशन० गु० प्रजाभक्षक।
प्रजेश० ना० पु० राजा, ब्रह्मा, कुम्हार।
प्रज्वलता० ना० स्त्री० ज्योति, उज्ज्वलता और जलाव।
प्रज्वलित० गु० ज्योतिष्मान् उज्ज्वल, जला।
प्रण० ना० पु० प्रतिज्ञा, दावा।
प्रणऊं० क्रि० प्रणामकरों।
प्रणत० गु० अतिदीन, अतिनय, शरणागत।
प्रणति० ना० स्त्री० नमस्कार, प्रणाम।
प्रणय० ना० स्त्री० प्रीति, प्रेम, भक्ति, भरोसा, अपनापन।
प्रणव० ना० पु० अक्षर, मन्त्रराज, आद्याक्षर।
प्रणवा० क्रि० प्रणामकरो।
प्रणाम० पु० नमस्कार, सलाम।
प्रणावली० ना० स्त्री० नाली।
प्रणिधान० ना० पु० मनोयोग, उद्योग।
प्रणिपात० ना० पु० दण्डवत्, प्रणाम।
प्रणी० गु० प्रणकरनेहारा, मनचला।
प्रतन० गु० पुराना, प्रत्न।
प्रताप० ना० पु० ऐश्वर्य, तेज, सूरमापन।
प्रतापवान्०, प्रतापी० } गु० तेजवान्, तेजस्वी, तेजधारी।
प्रतारक० ना० पु० ठग, चंचल, वंचक।
प्रतारण०, प्रतारणा० } ना० गु० वंचन, ठगई।
प्रतारित० गु० ठगाया, वंचित।
प्रति० ना० स्त्री० नक़ल, अव्य० यह शब्द जिस शब्द के आदि में होता है, उसका अर्थ कभी फेर कभी सन्ते कभी एक एक।
प्रतिउपकार० ना० पु० प्रत्युपकार, प्रतीकार।
प्रतिकार० ना० पु० बदला, पलटा।
प्रतिकूल० गु० विरुद्ध, उलटा, प्रतिबन्धक।
प्रतिग्रह० ना० पु० दान जो ब्राह्मण के लायकहो या ऐसा दान लेना, अन्दपीछे।
प्रतिघात० ना० पु० मारण, वध।
प्रतिच्छाया० ना० स्त्री० प्रतिबिम्ब, सदृश, मूर्त्ति।
प्रतिछाह० ना० स्त्री० प्रतिबिम्ब, छाया।
प्रतिदान० ना० पु० धरोहर, फेरदेना।
प्रतिदिन० अव्य० दिन दिन।
प्रतिधा० अव्य० बार बार, हरबार, हरदफ़ा।
प्रतिनिधि० ना० स्त्री० सदृश, तदनुरूप प्रतिभू, पेशकार।
प्रतिपत्० ना० स्त्री० परेवा, पक्षकीप्रथमतिथि।
प्रतिपत्ति० ना० स्त्री० यश, ज्ञान।
प्रतिपद० ना० स्त्री० प्रतिपत्, परेवा।
प्रतिनिका० ना० स्त्री० गन्धपसारन।
प्रतिपन्न० गु० जानागया, निश्चित।
प्रतिपक्ष० ना० पु०, प्रतिपक्षी० स्त्री० } शत्रु, बैरी।
प्रतिपादन० ना० पु० दान, बुझावना।
प्रतिपादित० गु० जिसका प्रतिपादन होगया।
प्रतिपाद्य० गु० बोध्य, वर्णन के योग्य।
प्रतिपाल० ना० पु० पालन, पोषण।
प्रतिपालक० ना० पु० पालन करनेहारा।
प्रतिपालन० ना० पु० प्रतिपाल, पोषण।
प्रतिपालना० स० क्रि० पालन करना, पोषणा।
प्रतिप्रसव० ना० पु० जो बात और बात से सिद्ध हो।
प्रतिफल० ना० पु० संपूर्ण फल, इनआम।
प्रतिबन्ध० ना० पु० काम का विनाशक।
प्रतिबन्धक० ना० पु० बाधक, रोकने हारा, अटकानेहारा।
प्रतिभट० ना० पु० समान योद्धा, तुल्यकावीर।
प्रतिभा० ना० स्त्री० बुद्धि, ज्योति, समझ।
प्रतिभाग० ना० पु० अंश अंशपर, हर्राहिस्सह।
प्रतिभू० ना० पु० मनौती, ज़ामिन, दर्मियानी।
प्रतिमा० ना० स्त्री० मूर्त्ति, तसवीर, पुतला।
प्रतिमास० ना० पु० महीने २, मास २, हरमाह।
प्रतिमुर० ना० पु० परछाहीं, छाया, प्रतिबिंब।

प्रतिमूर्त्ति० ना० स्त्री० एक प्रतिमा के तुल्य द्वितीय।
प्रतियोग० ना० पु० शत्रुता, विरोध, बैर।
प्रतियोगी० गु० शत्रु, बैरी, विरोधी।
प्रतिरूप० ना० पु० सदृश, चित्र, मूर्ति।
प्रतिरोध० ना० पु० अटकावर, रोक।
प्रतिरोधक० ना० पु० चोर, रोकनेवाला।
प्रतिलोम० गु० बायां, औंधा, उलटा, दुष्ट, नीच।
प्रतिवचन० ना०पु० उत्तरपीछेवचन,वचनपर।
प्रतिवर्ष० ना० पु० वर्ष वर्ष, हरसाल।
प्रतिवाक्य० ना० पु० प्रति वचन, गु० जो उत्तर देने के योग्य है।
प्रतिवाद० ना० पु० बिवाद, झगड़ा, विरोध।
प्रतिवादी० ना० पु० बिवादी बिरोधी, प्रत्यर्थी।
प्रतिवास० ना० पु० पड़ोस।
प्रतिवासी० ना० पु० पड़ोसी।
प्रतिबिम्ब० ना० पु० जो दर्पणादि देखने में रूप देख पड़ता है, अक्स, प्रतिरूप।
प्रतिशब्द० ना० पु० शब्द पीछे, शब्द के साथहीं शब्द।
प्रतिशब्दक० ना० पु० झांई शब्द, जो शब्द के साथही कूपादि से शब्द सुनाई देताहै।
प्रतिषिद्ध० ना० पु० निषिद्ध, वर्जित।
प्रतिषेध० ना०पु० निषेध, ना०स्त्री०मनाई।
प्रतिष्ठा० ना० स्त्री० मूर्त्ति स्थापन, सुख्याति, कीर्त्ति, आबरू,बड़ाई।
प्रतिष्ठित० गु० स्थापित कीर्त्तिमान्, यशी, सुख्यातियुत, इज्जतदार।
प्रतिहत० गु० जो निराशभया, रोकागया, भ्रष्ट, नष्ट।
प्रतिहार० ना० पु० ड्योढ़ीवान्, चोबदार।
प्रतिहिंसक० गु० घातक का घाती,कीनावर।
प्रतिज्ञा० ना० स्त्री० वचन, प्रण, अवधि, अवश्य करने का स्वीकार।
प्रतीक० ना०पु० अवयव, अंग।
प्रतीकार० ना० पु० पलटा, बदला।
प्रतीची० ना० स्त्री० पश्चिम दिशा, पछांह।
प्रतीत० गु० प्रतिष्ठित, प्रकट।
प्रतीति० ना०स्त्री० विश्वास, श्रद्धा, भरोसा, समझ।
प्रतीक्षा० ना० स्त्री० और का मार्ग देखना, प्रत्याशा।
प्रतोली० ना० स्त्री० मार्ग, बाट, राह।
प्रतोष० ना० पु० सन्तोष, धीरज, सबर।
प्रत्न० गु० पुराना।
प्रत्यक्० ना० पु० ऊंगा।
प्रत्यय० ना० पु० विश्वास, समझ, चिह्न, निशान।
प्रत्यवाय० ना० पु० वियोग।
प्रत्यह० अव्य० प्रतिदिन, हररोज़।
प्रत्यक्ष० गु० प्रसिद्ध, साक्षात्, दृष्टि गोचर, देखने के योग्य, अव्य० आगे।
प्रत्याशा० ना० स्त्री० आसरा,भरोसा,उम्मेद।
प्रत्याहार० ना० पु० स्वल्प भोजन।
प्रत्युत्तर० ना० पु० उत्तर का उत्तर,जवाब।
प्रत्युत्थान० ना० पु० उठकरके जो सन्मान।
प्रत्युपकार० ना० पु० उपकारकेपलटे उपकार पलटादेना,इनाम।
प्रत्येक० गु० एका एक, एक एक, हरएक।
प्रथम० गु० पहला, आदि, अव्वल, मुख्य।
प्रथमा० ना० स्त्री० पहली।
प्रथमान्त० गु० जो नाम वा सर्व नाम प्रथम विभक्ति में हो।
प्रथा० ना० स्त्री० सुख्याति, यश, कीर्त्ति।
प्रथित० गु० यशवन्त, प्रसिद्ध, कीर्त्तिमान्।
प्रद० गु० दाताका चिह्न शब्दांतमें, दाता।
प्रदक्षिण० } ना०स्त्री०पूज्यकोदाहिनेकरउस
प्रदक्षिणा० } के चारोंओर फिरकर निजासन पर आना, फिरना।
प्रदीप० ना० पु० दीपक, दिया।

प्रदेश० ना० पु० भूमि खण्ड, देश, स्थान, परदेश, छोटी वितस्ति।
प्रदोष० ना० पु० सूर्यास्तसे दोदण्ड, शिवव्रत विशेष, दोष।
प्रदोषा० ना० स्त्री० रात, रात्रि।
प्रद्युम्न० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजीकापुत्र, कामदेव।
प्रद्योतन० ना०पु० सूर्य।
प्रधान०ना०पु०मुख्यमंत्री, श्रेष्ठ, गु० पहला।
प्रधानता० ना० स्त्री० मुख्यता, श्रेष्ठता, बड़ाई
प्रधाननगर० ना० पु० प्रसिद्ध नगर, बड़ा नगर।
प्रनाम० ना० पु० प्रणाम।
प्रनाशी० गु० नाशनेवाला, मिटानेवाला।
प्रपंच० ना० पु० छल, विरोध, ढेर, धोखा, चूक, संसार, वार्ताका विस्तार।
प्रपंचित० गु० जो विस्तारयुत वर्णनहुआ, जो छला गया।
प्रपंची० ना० पु० प्रपंचकर्त्ता घाती, छली।
प्रपितामह० ना० पु० पितामह का पिता, परदादा।
प्रपितामही० ना० स्त्री० पितामह की माता, परदादी।
प्रपुन्ना० ना० पु० पवांर पौधा।
प्रपौत्र० ना० पु० पौत्रका पुत्र, परपोता।
प्रपौत्री० ना० स्त्री० पौत्रकी पुत्री, परपोती।
प्रफुल्ला० ना०पु० फफूल बेलि।
प्रफुल्ल० गु० विकसित, फूला, खुश।
प्रफुल्लित० गु० विकसित, फूलाभया, आनन्द, मग्न, खुश।
प्रबन्ध० ना० पु० क्रम से वाक्य की बनावट, रचना विशेष, कथा, वृत्तान्त, बन्दोबस्त।
प्रबन्धाधीन० गु० प्रबन्धके आधीन।
प्रबल० गु० बलवान पहलवान।

प्रबोध० ना० पु० ज्ञान उपदेश, सुर्त्त, उद्गता, तसल्ली, खबर।
प्रबोधक० गु० बोध करने हारा।
प्रभद्र० ना० पु० नींब वृक्ष।
प्रभंजन० ना०पु० पवन, गु० बिनाशन।
प्रभव० ना० पु० उत्पत्ति, उत्पन्न, उत्पत्तिकारी।
प्रभा० ना० स्त्री० शोभा, कान्ति, दीप्ति, चमक।
प्रभाकर० ना० पु० सूर्य, चन्द्रमा।
प्रभाव० ना० पु० महात्म्य, सामर्थ्य, फल।
प्रभात० ना० पु० प्रातःकाल, भोर, तड़का।
प्रभाती० ना० स्त्री० रागिनी विशेष।
प्रभावती० ना० स्त्री० पातालगंगा।
प्रभास० ना० पु० तीर्थ विशेष।
प्रभिन्न० ना० पु० हाथी, (प्रभिन्नोगर्जितोमत्त इत्यमरः)
प्रभु० ना० पु० नाथ, स्वामी, राजा, ईश्वर, प्रतिपालक, गुरु।
प्रभुता० ना० स्त्री०, प्रभुताई० ना० स्त्री०, प्रभुत्व० ना० पु० } राज्यादि अधिकार, धनाढ्यता, स्वामित्व, ईश्वरता।
प्रभुतालय० ना० पु० नीति गृह, कचहरी, अदालत।
प्रभृति० अव्य० इत्यादि।
प्रमदा० ना० स्त्री० सुलक्षणा स्त्री।
प्रमदी० ना० स्त्री० कलिहारी।
प्रमथा०, प्रमथ्या० } ना० स्त्री० हड़, शिवा।
प्रमथान०, प्रमथाधि०, प्रमथाधिप० } ना० पु० श्रीमहादेवजी, यथा (मृत्युंजयःकृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः इत्यमरः)
प्रमा० ना० स्त्री० यथार्थ का ज्ञान, अनुभव।
प्रमाण० ना० पु० निश्चय का कारण, साक्षी, अवधि, पर्यन्त, निश्चय, सच्चा, ग्राह्य।
प्रमाणिक० गु० योग्य, निश्चय कारक, ग्राह्य

प्रमातामह० ना० पु० मातामह का पिता, परनाना।
प्रमातामही० ना० स्त्री० मातामहकी माता, परनानी।
प्रमाद० ना० पु० भूल, चूक, गफ़लत, आनाकानी।
प्रमादी० गु० अचेत, अशोच, भुलक्कड़।
प्रमीलिका० } ना० स्त्री० भौंह, भृकुटी।
प्रमीला० }
प्रमुख० ना० पु० निशाचर बिशेष, प्रधान।
प्रमुदित० गु० हर्षित, आनन्दित।
प्रमेह० ना० पु० बीर्य्य का रोग, क्षीणरोग।
प्रमोद० ना० पु० हर्ष, आनन्द।
प्रमोदित० गु० हर्षित, आनन्दित, खुश।
प्रयन्त० अव्य० पर्य्यन्त।
प्रयाग० ना० पु० तीर्थराज, इलाहाबाद।
प्रयाण० ना० पु० धावा, गमन।
प्रयान्ति० क्रि० पाता है।
प्रयुक्त० गु० मिला हुआ, भराहुआ।
प्रयोग० ना० पु० अनुष्ठान, दृष्टान्त, फल, उपाय, तदबीर, प्रयोजन।
प्रयोगी० गु० उपायी, चलानेवाला।
प्रयोजक० ना० पु० प्रेरक, उठानेहारा।
प्रयोजन० ना० पु० कारण, तात्पर्य्य, गरज़, मतलब।
प्रयोजनी० गु० अवश्य, मतलबी, गरजी।
प्रयोज्य० गु० मुख्य, ना० पु० सेवक, चेला।
प्रलम्ब० ना० पु० प्रलम्बासुर, लम्बा।
प्रलम्बघ्न० ना० पु० बलदेवजी।
प्रलय० ना० पु० कल्पान्त, सर्वनाश, तूफान।
प्रलयकाल० ना० पु० नाशका समय।
प्रलाप० ना० पु० अज्ञानता समयका वाक्य, निरर्थवाक्य।
प्रलेप० ना० पु० औषधि आदिकालेपन।
प्रवञ्चना० ना० स्त्री० प्रतारण, ठगी, चोरी।

प्रवर० ना० पु० सन्तान, बंश, गोत्र, गु० बलवान्, श्रेष्ठ, बहादुर।
प्रवर्त्तक० ना० पु० प्रेरक, उतारनेहारा।
प्रवर्षण० ना० पु० पर्वत विशेष।
प्रवाल० ना० पु० मूंगा।
प्रवास० ना० पु० विदेश, देशान्तर, परदेश।
प्रवासा० ना० स्त्री० मधुशर्करा।
प्रवासी० गु० विदेशी, परदेशी।
प्रवाह० ना० पु० नदीकीधारा, बहाव, मुख्य पवन।
प्रविष्ट० गु० जो प्रवेशहुआ, घुसा, पैठा।
प्रवीण० गु० निपुण, सुचतुर, स्याना।
प्रवीणता० ना० स्त्री० निपुणता, चतुराई, स्यानपन।
प्रवृत्तकर्त्ता० गु० विश्वासी, मंजूर, नज़र।
प्रवृत्ति० ना० स्त्री० काज, समाचार, धारा, इच्छा, किसी काम में लगना वा लगाना यत्न।
प्रवेक० गु० प्रधान, सरदार।
प्रवेणी० ना० स्त्री० वेणी, केशपाश।
प्रवेश० ना० पु० पैठ, पहुंच, घुसाव।
प्रशक्त० गु० लीन, लगाहुआ, चकित।
प्रशंसक० गु० स्तुतिकर्त्ता, बड़ाई करनेहारा।
प्रशंसनीय० गु० प्रशंसा के योग्य।
प्रशंसा० ना० स्त्री० स्तुति, बड़ाई।
प्रशमन० ना० पु० वध।
प्रशस्त० गु० आनन्दी, योग्य, भला।
प्रशस्ति० ना० स्त्री० स्तुति, बड़ाई, योग्य, अच्छी।
प्रश्न० ना० पु० जिज्ञासा, सवाल पूछना।
प्रश्नोत्तर० ना० पु० प्रश्नका उत्तर, सवाल जवाब।
प्रषद० ना० पु० मृग, हरिण।
प्रष्टा ना० पु० पूछने हारा।
प्रसक्त० अव्य० सदा, गु० सनातन, प्राप्त।

प्रसंग० ना० पु० प्रस्ताव, मेल, संगम, संयोग, सम्बन्ध, चर्चा, साथ, रव, वस्ल।
प्रसन्न० गु० हर्षित, आनन्दित, दयालु, खुश।
प्रसन्नता० ना० स्त्री० प्रसाद, हर्ष, आनन्द, कृपा।
प्रसन्नित० गु० हर्षित, आनन्दित, दयालु, राज़ी।
प्रसमित० गु० रहित, हीन, बिहून, बिन।
प्रसव० ना० पु० गर्भ से बालक का निकलना, जनाया, पैदायश, उत्पत्ति।
प्रसवत० क्रि० उपजते, जन्मते।
प्रसव्य० गु० बायां, प्रतिकूल, उपजनेके योग्य।
प्रसाद० ना० पु० देवताओंका वा गुरुकीजूठन, कृपा, दान, भोजन।
प्रसादी० ना० स्त्री० जो कुछ देवताओं को चढ़ायागया, भोजन, खाना।
प्रसारण० ना० पु० फैलाव, पसराव, गन्धपसारण पौधा।
प्रसादक० ना० पु० भाजी, बथुआ का साग।
प्रसारित० गु० विस्तारित, जो फैलायागया।
प्रसिद्ध० गु० प्रकाशित, विख्यात, मशहूर।
प्रसिद्धता० ना० स्त्री० प्रकटता, सुख्याति, ज़हूर।
प्रसीद० क्रि० दयालुहो, कृपाकरो।
प्रसूत० ना० पु० जात, जन्मा, प्रसूति।
प्रसूति० ना० स्त्री० रोग विशेष, पानीबहनेका रोग विशेष।
प्रसूतिका० } गु० स्त्री० जननी जच्चा, माता।
प्रसूती० }
प्रसून० ना० पु० पुष्प, फूल, फल।
प्रसोती० ना० स्त्री० प्रसूती।
प्रस्तर० ना० पु० पत्थर, पाषाण।
प्रस्तरमय० गु० पाषाणमय, पथरीला।
प्रस्ताव० ना० पु० अवसर, चर्चा।
प्रस्ताविक० गु० समयपर, सामयिक।
प्रस्तुत० गु० कथित, सिद्ध, स्तुत किया गया।
प्रस्थ० ना० पु० परिमाण विशेष।
प्रस्थर० ना० पु० पत्थर।
प्रस्थान० ना० पु० गमन, विदा, धावा करने हारेका गमन, पायतुराब, नकुल मकान।
प्रस्थापित० गु० प्रेरित, भेजा गया।
प्रस्थित० ना० स्त्री० कीर्त्ति, नेकनामी।
प्रस्फुटित० गु० बिकसित।
प्रहर० ना० पु० पहर, याम, दिन वा रात का चौथा भाग।
प्रहरण० ना० पु० अस्त्र, मारण।
प्रहस्त० ना० पु० राक्षस बिशेष।
प्रहार० ना० पु० चोट, ठोकर, मार।
प्रहारित० गु० मारागया वा माराहुआ।
प्रहारी० गु० मारनेहारा।
प्रहून० ना० पु० बिनय, प्रणाम।
प्रहेलिका० ना० स्त्री० पहेली, दृष्टिकूट।
प्रहृष्ट० गु० सन्तुष्ट।
प्रह्लाद० ना० पु० भक्त विशेष।
प्रह्लादिनी० ना० स्त्री० हंसपादी बूटी।
प्रक्षालन० ना० पु० धुलाई।
प्रक्षालित० गु० जो धोयागया।
प्रज्ञा० ना० स्त्री० सरस्वती, निर्मल बुद्धि।
प्रज्ञात्मा० गु० आत्माज्ञाता, आत्मध्यानी।
प्राक्० अव्य० आगे, पहले, पूर्व।
प्राकार० ना० पु० गढ़।
प्राकृतकवि० ना० पु० सूरदासादि।
प्राकृतभाषा० ना० स्त्री० संस्कृतभाषाविशेष।
प्राक्तन० गु० पुराना।
प्रागल्भ्य० ना० पु० प्रगल्भता, ढिठाई, घमंड।
प्राची० ना० स्त्री० पूर्व दिशा।
प्राचीन० गु० पुराना, अगला।
प्राचीना० ना० पु० पानी, आंवला।
प्राड्विवाक० ना० पु० राजा की आज्ञासे विचार करने के लिये स्थापितपुरुष, न्यायक।
प्राण० ना० पु० श्वास, वायु, जीव, पीतम।
प्राणदा० ना० स्त्री० जीव दाता।
प्राणप्रतिष्ठा० ना० पु० मंत्र से देवतामें जीव धारण करना।

प्राणदण्ड० ना० पु० बध, फांसीआदिकी सज़ा।
प्राणान्त० ना० पु० प्राणकानाश, मृत्यु, मौत।
प्राणायाम० ना० पु० श्वासको रोकना वा प्राण को ऊर्ध्व खींचना।
प्राणी० गु० जीवधारी, जन्तु।
प्रातः० } ना० पु० प्रभात, तड़का, सबेरा,
प्रातःकाल० } बिहान।
प्रातक्रिया० ना० स्त्री० सबेरेकी क्रिया।
प्रादुर्भाव० ना० पु० आविर्भाव, महिमा।
प्राधान्य० ना० पु० श्रेष्ठता, मुख्यता, उत्तमता।
प्रान्त० ना० पु० कगर, शेषभाग, देशकाभाग।
प्रान्तर० ना० पु० दूरदेशका मार्ग, अपथ।
प्रापक० ना० पु० जो पहुंचावे वा पावे।
प्राप्त० गु० जो मिला, लब्ध।
प्राप्ति० ना० स्त्री० लाभ, उपार्जन, गोड़ी, फायदह, नाम सिद्धि विशेषका।
प्राविट्० } ना० पु० वर्षाकाल, बरसात।
प्रावृट० }
प्रावृष० ना० पु० कदम वृक्ष।
प्रामाणिक० ना० पु० अतिमान्यलोग, प्रधान।
प्रायः० अव्य० कभीकभी, बहुधा, अक्सर।
प्रायद्वीप० ना० पु० जो प्रायःजलसे घिराहो, और एक ओर थलसे मिलाहो, जज़ीरानुमा।
प्रायश्चित्त० ना० पु० पापमात्र का नाशक कर्म, प्राप दोष।
प्रारब्ध० ना० स्त्री० भाग लिखा, नसीब।
प्रारम्भ० ना० पु० आरम्भ, शुरूअ।
प्रार्थना० ना० स्त्री० बिनती, चहत, अर्ज़।
प्रार्थित० गु० बांछित, यांचाहुआ।
प्रावृत० ना० पु० घूंघट घोंघी, गु० ढका, छुपा।
प्रासाद० ना० पु० मन्दिर, राजभवन, सदन।
प्रांशु० गु० बड़ा, मोटा।
प्राह्ण० ना० पु० प्रातसन्ध्या।
प्राज्ञ० गु० पण्डित, चतुर, बुद्धिमान्।
प्रिय० गु० प्यारा।
प्रियक० ना० पु० कदमवृक्ष, अनार।
प्रियंगु० ना० पु० औषधि विशेष।
प्रियतम० गु० अति प्यारा, ना० पु० प्रिय, प्रेमीपति, मित्र।
प्रियतमा० ना० स्त्री० अति प्यारी।
प्रियवादिनि० ना० स्त्री० अच्छा कहनेहारी।
प्रिया० ना० स्त्री० प्यारी स्त्री, चहीती, आंख लगनी।
प्रियाल० ना० पु० चिरौंजी।
प्रीति० ना० स्त्री० प्रेम, प्यार, मोह, दोस्ती, और व्यवहार चन्द्रमा की कला विशेष।
प्रेत० ना० पु० पिशाच, भूत, निशाचर, दैत्य, मरा।
प्रेतनदी० ना० स्त्री० वैतरणी, नरककीनदी।
प्रेतनी० ना० स्त्री० प्रेतस्त्री, चुड़ैल, प्रेत की स्त्री।
प्रेतराज० ना० पु० यमराज, अन्तक।
प्रेतनिवास० ना० पु० श्मशान, मरघट।
प्रेम० ना० पु० स्नेह, प्यार, लाड़, प्रीति।
प्रेमी० गु० प्रेमकर्त्ता, स्नेही, छोही, प्रियतम।
प्रेयस० गु० मित्र, यार, दोस्त, उपपति, जार।
प्रेयसी० गु० स्त्री० प्यारी, परकिया।
प्रेरक० ना० पु० भेजनेहारा, हाकिम, करानेहारा, चलानेवाला।
प्रेरण० ना० पु० } नियोग, भेजना, चलाना, सुझाना, ताकीद।
प्रेरणा० स्त्री० }
प्रेरणार्थ० गु० जिसमें प्रेरणका ज्ञानहो।
प्रेरणार्थक० गु० आज्ञाकारक।
प्रेरित० गु० जो दूतादि भेजा गया।
प्रेषक० गु० यथोचित दूत भेजनेहारा।
प्रेषित० गु० प्रेरित।
प्रेष्ठ० गु० प्रियतम।
प्रेष्य० ना० पु० दूत, सेवक।
प्रेक्षण० ना० पु० चक्षु, नेत्र, दृष्टि।
प्रोक्त० गु० कथित, कहाभया।
प्रोत्साह० ना० पु० बड़ा उछाह, अत्युद्योग।

प्रोदिका० ना० स्त्री० पोय घेलि।
प्रोषित० गु० जो उक्सागया, बिदेशी।
प्रोषितपतिका० } ना० स्त्री० जिसका पति
प्रोषितभर्तृका० } बिदेशको गया हो।
प्रोष्ठी० ना० स्त्री० सफरी, मछली।
प्रोहित० ना० पु० पुरोहित।
प्रोक्षण० ना० पु० यज्ञमें वलिदान करना, छिड़कावा, बध।
प्रोक्षित० गु० जो छिड़कागया, बधकियागया।
प्रौढ़० गु० जो बाढ़चुका, स्याना, सभ्य, चालाक विद्वानोंकी सभाका।
प्रौढ़ता० ना० स्त्री० प्रौढ़ाई, स्यानपन, चतुराई।
प्रौढ़ा० ना० स्त्री० स्त्री तीसबर्षसे पचपन वर्ष तक।
प्रौढ़ि० ना० स्त्री० जोखिम, धुनि, अभिमान से बात कहना।
प्लवंग० } ना० पु० वानर, बन्दर।
प्लवी० }
प्लीह० ना० स्त्री० पिलही, तिल्ली।
प्लीहारी० ना० पु० सरफोका।
प्लुत० ना० पु० त्रिमात्रिकाक्षर, स्वर बिशेष, रागका ग्राम बिशेष।
प्लुति० ना० स्त्री० कूदना, फांदना।

[फ]

फंदना० अ० क्रि० फसना, कूदना।
फंदलाना० स० क्रि० फुसलाना।
फंदा० ना० पु० फसड़ी, फांसी, जंजाल।
फंसाव० ना० पु० उलझाव, अटकाव।
फंसियारा० ना० पु० बटपार जो पथिकों को फांसी देकर मारडालताहै।
फकड़ी० ना० स्त्री० अनादर करने का नाम।
फकड़० ना० पु० झगड़ा, गालीगलौज, ठटोली।
फका० ना० पु० फंका।
फकिका० ना० स्त्री० फांकी।
फकिया० ना० स्त्री० फांक।
फक्की० ना० स्त्री० फांकी।
फगुनहटे० गु० फागुनके पास, फागुनके दिनों।
फगुवा० ना० पु० होली के दिन, अथवा जो स्त्री फागुनमें नेग लेतीहैं।
फंका० ना० पु० } चूर्ण इत्यादि को हाथमें
फंकी० ना० स्त्री० } रखकर मुखमें डालना।
फटक० ना० पु० स्फटिक।
फटकना० स० क्रि० पछोड़ना, झाड़ना, अ० क्रि० तड़फड़ाना।
फटकरी० ना० स्त्री० फिटकरी।
फटकी० ना० स्त्री० चिड़ीमार का जाल, बड़ा पिंजरा, पक्षियोंके डराने के लिये फटा बांस आदि जो रस्सी में बांधकर वृक्षादिपर लटकाते हैं।
फटना० अ० क्रि० टूटना, चिरना, फूटना।
फटपड़ना० अ० क्रि० बहुतसा उपजना, एकाएक मोटा हो जाना, कामकी अधिकतामें व्याकुल होना, फाटके गिरना।
फटफटाना० स० क्रि० पंखझाड़के उड़ना, कान बजाना कुत्ता आदिका, अ० क्रि० तड़पना, व्याकुल होना।
फटा० गु० चिराहुआ।
फटाक० अव्य० उसी समय, तुरन्तही
फटाका० ना० पु० बन्दूकादि का शब्द।
फटाना० अ० क्रि० संगसे अलग चलना।
फटाव० ना० पु० चिराव, जुदागी, अलगहोना।
फटिक० ना० पु० स्फटिक।
फड़० ना० पु० द्यूतस्थान, पल्ला।
फड़कना० अ० क्रि० उछलना, फड़फड़ाना, मांसआदि का उछलना, टीसना।
फड़फड़ाना० अ० क्रि० फड़कना।
फड़फहिया० ना० पु० फड़कनेहारा।
फड़ाना० स० क्रि० चिराना, फटाना।
फण० ना० पु० सांप, वा सांपका पसरा हुआ माथा।
फणधर० ना० पु० सांप।

फणपति० ना० पु० शेषजी, सर्पोंका राजा ।
फणा० ना० पु० फण ।
फणि० ना० पु० सांप वा उसकी मणि ।
फणिक० ना० पु० सांप
फणिज्जक० ना० पु० मरुआ, सुगन्धितपौधा ।
फणी० ना० पु० फणि, सांप ।
फणीन्द्र० } ना०पु० सांपोंका राजा, शेषजी ।
फणीश० }
फदकना० अ० क्रि० दालआदिका चुरना ।
फदफदाना० अ० क्रि० बलबलाना, छोटे २ दाने पड़ना ।
फन० ना० पु० फण ।
फनगा० ना०पु० टिड्डा, आंखफोड़ा ।
फनफनाना० अ० क्रि० फण खोलना, फुस कारना ।
फन्दा० ना० पु० फांसी, पेंच, उलझाव ।
फफसा० ना० पु० गु० फूलाहुआ ।
फफूंदी० ना० स्त्री० गीलापन के कारण से जोसफ़ेदी अचार आदिमें लगजातीहै, खड़ता ।
फफोला० ना० पु० फुलका, छाला ।
फब० ना० स्त्री० शोभा ।
फबकना० अ० क्रि० पनपना, डालनिकलना ।
फबता० गु० पु० योग्य, ठीक, छाजता ।
फबती० ना० स्त्री० शोभा, किसी को वस्त्र पहिने देखकर कहना यह किस जातिका है ।
फबन० ना० स्त्री० शोभा, छाजन ।
फबना० अ०क्रि० सोहना, छाजना, सजना ।
फबीला० गु० शोभित, सजीला, शोभायमान ।
फर० ना० पु० फल, तीरकीगांसी, पल्ला ।
फरकना० अ० क्रि० फड़कना ।
फरचा० ना० पु० मेघोंका फट जाना फैसला ।
फरचाना० स० क्रि० न्यायकरना, आज्ञादेना ।
फरछा० गु० निर्मल, स्वच्छ, खरा ।
फरछाना० स० क्रि० स्वच्छ वा निर्मल कराना, खराना ।

फरफन्द० ना० पु० छल, कपट, धोखा ।
फरफन्दिया० गु० छली, धूर्त्त, ठग, कपटी ।
फरस० ना० पु० फरसा ।
फरसा० ना० पु० फावड़ा, कुल्हाड़ा, तबर, अस्त्र विशेष ।
फरहरा० ना० पु० } ध्वजा, पताका, गु० अधसूखा ।
फरहरी० स्त्री० }
फरहा० ना० पु० खोखला, फ़फला, निर्बीज
फरिया० ना० स्त्री० स्त्रियों के ओढ़ने का वस्त्र विशेष, लड़कियों के पहरनेका वस्त्रविशेष ।
फरी० ना० स्त्री० ढाल, डाली फल समेत ।
फर्राटा० ना० पु० बांसका टुकड़ा, ध्वजा के हिलने वा घोड़ेकी श्वास का जो शब्द होता है ।
फर्राना० अ० क्रि० हिलना वा उड़ना ।
फल० ना० पु० वृक्षादिका सस्य, पलटा मोती, कर्मोंका भोग, सन्तान, बाणके आगेका लोहा खड्गादि ।
फलकना० अ० क्रि० फड़कना ।
फलचारि० ना० पु० अर्थ, धर्म, काम, मोक्ष ।
फलजनक० ना० पु० जोफलजन्मावे ।
फलताड़० ना० पु० ताड़का फल ।
फलद० ना० पु० वृक्ष गु० फल का दाता ।
फलदाता० } गु० फल देने हारा ।
फलदानि० }
फलना० अ० क्रि० फललाना, भाग्यवान्होना ।
फलमूल० ना० पु० फूल की दण्डी ।
फलराज० ना० पु० खरबूजह, दशांगुल ।
फलवर्तुल० ना० पु० तरबूज, हिंदुआना ।
फलवान्० गु० जो फल युक्तहो ।
फला० ना० पु० संयुक्ताक्षर, समस्तस्वर, गु० फलित ।
फलांग० ना० स्त्री० कूदन, लंघन, डेग, जस्त
फलाशिन० ना० पु० खिरनी ।
फलाश० ना० स्त्री० फलांग ।
फलित० गु० फलाहुआ, फलों समेत ।

फलितार्थ० ना० ० तात्पर्य्यार्थ, ठीक अर्थ।
फलिनी० ना० पु० प्रियंगु।
फलिया० ना० स्त्री० छीमी, तुकमा।
फली० ना० स्त्री० छीमी, तुमका, ना० पु० वृक्ष, गु० स्त्री० फलित।
फलीश० ना० पु० पारसपीपल।
फलोदय० ना० पु० फलोत्पत्ति, प्राप्त, काम, स्वर्ग, आनन्द।
फलोपम० ना० पु० सफेद बैंगन, श्वेतभांटा।
फसकड़० ना० स्त्री० बैठक विशेष।
फसकना० अ० क्रि० फटना, फूटना।
फसकाना० स० क्रि० फाड़ना, तोड़ना, फोड़ना।
फसकाऊ० ना० पु० फाड़ू, तोड़ू, फोड़ू।
फसना० अ० क्रि० बझना, उलझना, जालमें पड़ना, बन्दीशाला में पड़ना, रुकना, फंदेमें आना, काम में आना।
फसफसा० गु० पिलपिला, ग्रलगा।
फसफसाना० अ० क्रि० पिलपिलाना, डरना,
फसवाना० स० क्रि० उलझाना, अटकवाना, रुकवाना, बन्दी करवाना।
फसाना० स० क्रि० बझाना, उलझाना, रुकाना, अटकाना, जाल में डालना, और बन्दीशालामें रखवाना।
फहरना० अ० क्रि० फरांना।
फहराना० अ० क्रि० फरांना, उछलना, कूदना।
फांक० ना० स्त्री० फलका टुकड़ा।
फांकना० स० क्रि० फंका मारना।
फांकी० ना० स्त्री० फांक, फक्किका, पूर्व्वपक्ष।
फाटना० स० क्रि० बांटना, विभाग करना।
फांट० ना० पु० चौड़ाव, हिस्सह, विभाग।
फांद० ना० पु० फंद, फंदा।
फांदना० स० क्रि० लांघना, कूदजाना।
फांदा० ना० पु० फांद, गूंझा।
फांदी० ना० स्त्री० गन्नोंका एक बोझ।
फांफड़० ना० पु० छेद, मुंह।
फांस० ना० स्त्री० सूक्ष्म कांटा।
फांसना० स० क्रि० बांधना, रोकना, बन्द[illegible]ना, जालमें लाना।
फांसा० ना० पु० डोरेका उबका।
फांसी० ना० स्त्री० फन्दी, फसड़ी, फन्द, [illegible]संधन।
फाग० ना० पु० गुलाल वा उसका डालना उड़ाना, होली का समय।
फागुन० ना० पु० फाल्गुन।
फाटक० ना० पु० बड़ा द्वार, अटकाव।
फाटना० अ० क्रि० फटना।
फाड़खाना० स० क्रि० भंभोरना, झंझोर[illegible]
फाड़ना० स० क्रि० चीरना, फोड़ना, तोड़[illegible] मसकाना।
फाड़ा० गु० चीरा हुआ।
फाल० ना०स्त्री० हलकेआगेका लोहा, चौकठ[illegible] सुपारी काटूक, डग चौ।
फालसा० ना० पु० फल वा वृक्ष विशेष।
फाल्गुण० }
फागुन० } ना० पु० फागुन मास, अर्जु[illegible]
फाल्गुणिका० ना० स्त्री० फगुई, होली।
फाव० ना० पु० घलूआ, रूखन।
फावड़ा० ना० पु० माटी खोदने का अ[illegible] फर्सा, बड़ी और चौड़ी कुदाल।
फावड़ी० ना० स्त्री० वैरागा वैरागी।
फावना० अ० क्रि० सोहना, शोभादेना।
फावित० गु० शोभित।
फावी० गु० शोभित भई, शोभा दी।
फाहा० ना० पु० मरहम से भींगा हुआ कप[illegible] का छोटा टुकड़ा, तींसी।
फिकारना० स० क्रि० शिर नंगा करना, [illegible] करना।
फिट० ना० पु० फिटकारा।
फिटकार० ना० स्त्री० धिक्कार लानत।
फिटकरी० ना० स्त्री० फटकरी।

फिटकारना॰ स॰ क्रि॰ धिक्कार करना, कोसना, शापना।
फिटाना॰ स॰ क्रि॰ फेटना, फिनाना।
फिर॰ अव्य॰, पुनि, पुनः, फेर।
फिरकवाहनी॰ ना॰ स्त्री॰ सेजगाड़ी।
फिरकी॰ ना॰ स्त्री॰ बंगी, भौंरा, चकई, फिराने की वस्तु जिसको लड़के फिराते हैं।
फिरजाना॰ अ॰ क्रि॰ पलटना, फिरना।
फिरत॰ ना॰ पु॰ वस्तु जो अप्रसन्नता से लौटा दी।
फिरता॰ गु॰ रमता, फेरने का पैसा।
फिरतारहना॰ अ॰ क्रि॰ रमना, फेरा करना, भटकता रहना।
फिराना॰ स॰ क्रि॰ घुमाना, भटकाना, रमाना।
फिरावा॰ ना॰ पु॰ घुमाव, फर।
फिर्ना॰ अ॰ क्रि॰ घूमना, लौटना, भटकना, रमना।
फिर्नी॰ ना॰ स्त्री॰ फिरकी।
फिल्ली॰ ना॰ स्त्री॰ पिण्डली।
फिसफिसा॰ गु॰ डरपोक, फसफसा।
फिसफिसाना॰ अ॰ क्रि॰ भय भीत होना, डराना।
फ़िसलन॰ ना॰ स्त्री॰ खिसलन, बिछलना।
फ़िसलना॰ अ॰ क्रि॰ खिसलना, बिछलना, रपटपड़ना।
फिसलाना॰ स॰ क्रि॰ खिसलाना, बिछलाना, चूकना।
फिसलाहट॰ ना॰ स्त्री॰ खिसलाहट, चिकनाहट।
फींचना॰ क्रि॰ ना॰ खँघालना, धोना।
फीका॰ गु॰ स्वाद रहित, सीठा, सांवला, बदरंग बेमज़े।
फुंकार॰ ना॰ स्त्री॰ सांपका फनफनाहट।
फुंकारना॰ अ॰ क्रि॰ फनफनाना।
फुंहार॰ ना॰ स्त्री॰ झींसी, फूही,।
फुकना॰ अ॰ क्रि॰ जलना, ना॰ पु॰ चैली।
फुकनी॰ ना॰ स्त्री॰ धौंकनी, निगाली, आग फूकने की जो बांस वा पीतलादि की होती है।
फुट॰ गु॰ अयुग्म।
फुटकर॰ गु॰ अलग, भिन्न भिन्न, अयुग्म।
फुटकी॰ ना॰ स्त्री॰ छींट, छिटकी, गु॰, अयुग्म॥
फुड़िया॰ ना॰ स्त्री॰ फुन्सी छोटा फोड़ा।
फुदकना॰ अ॰ क्रि॰ कुदकना, थोड़ा २ उछलना।
फुदकी॰ ना॰ स्त्री॰ पक्षी विशेष।
फुनगी॰ ना॰ स्त्री॰ कली, कोपल, वृक्षकीचोटी।
फुनंग॰ ना॰ स्त्री॰ शिखर, चोटी।
फुनसी॰ ना॰ स्त्री॰ मुहासा, फुड़िया, पिरकी
फुनिया॰, फुन्नी, फुन्नो॰ } ना॰ स्त्री॰ लोली।
फुपकार॰ ना॰ स्त्री॰ फुंकार।
फुप्फा॰ ना॰ पु॰ फूफा।
फुप्फी॰ ना॰ स्त्री॰ फूफू, फूआ।
फुफेरा॰ ना॰ पु॰, फुफेरी॰ स्त्री॰ } गु॰ जो फूफू से उत्पन्न भया वा जो फूफू का सम्बन्धी होवे।
फुर॰ गु॰ सच, ठीक, सत्य।
फुरति॰ ना॰ स्त्री॰ फुर्त्ति।
फुरफुराना॰ अ॰ क्रि॰ कांपना, हिलना।
फुरफुरी॰ ना॰ स्त्री॰ कम्पाहट, थरथराहट।
फुर्त्ति॰, फुर्त्ती॰ } ना॰ स्त्री॰ वेगता, शीघ्रता, चालाकी चटपटी, जल्दी।
फुर्त्तीला॰ गु॰ वेगी, चालाक, चटपटिया।
फुलका॰ गु॰ फूलाहुआ, हलका, ना॰ पु॰ फफोला, पतली छोटी रोटी।
फुलकारना॰ अ॰ क्रि॰ फूलना, फण उठाना
फुलकारी॰ ना॰ स्त्री॰ कपड़ा जिसमें फूलहों
फुलकिया॰, फुलकी॰ } ना॰ स्त्री॰ रोटी विशेष।
फुलझड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ आतशबाज़ी विशेष।

फुलवाई० ना० स्त्री० फुलवाड़ी,रामायणेयथा, एक सखी सियसंग विहाई, गई रहैं देखन फुलवाई।
फुलवाड़ी० ना०स्त्री०फूलोंकी वाड़ी वा बाग।
फुलाना० स० क्रि० सुजाना, मोटाकरना।
फुलासरा० ना० पु० लल्लोपत्तो, फुसलाहट।
फुलेल० ना० पु० चंवेली का तेल।
फुलौरी० ना० स्त्री० पकौड़ी।
फुल्ल० गु० फूला खिला।
फुल्लड़० गु०वच्चेला, फूल से थोड़ेदिनकेफल।
फुल्ली०ना० स्त्री० आंखकी फुली।
फुसफुसाना० अ० क्रि० धीरे धीरे वातकहना, झोंसी पड़ना।
फुहार० ना० स्त्री० पानीके कणछोटे २ पड़ना।
फुहारा० ना० पु० फव्वारह छोटी २ वूंदें छूटना।
फूआ० ना० स्त्री० फूफू, वापकी वहन।
फूंक० ना० पु० फूंकने का काम वा चाल।
फूकना० स० क्रि० मुखसे वायु छोड़ना, सुलगाना, मुखसे वजाना, उड़ाना, जलाना।
फूकारना० अ० क्रि० फनफनाना।
फूंही० ना० स्त्री० झोंसी, फूही।
फूकना० स० क्रि० फूकना।
फूट० ना० स्त्री० ककड़ी विशेष, अयुगम,विगाड़ भिन्नता, खोंट।

फूटन० ना० स्त्री० अनवनाव, विरोध।
फूटना० अ० क्रि० टूटना, फटना, भिन्न २ होना, प्रकट होना, दुर्गन्ध निकलना।
फूटा० गु० टूटा

फूटी० ना० स्त्री० विरोध विगाड़, गु०टूटी।
फूफा० ना० पु० फूफूका पति।
फूफी० }
फूफू० } ना० स्त्री० वापकी वहन।
फूल० ना० पु० पुष्प, कली, निशानी, सूज, जलेहुये मृतककी हड्डी।

फूलना० अ० क्रि० खिलना, बिगसना, आनन्दितहोना, सूजना, अभिमानी होना।
फूला० गु० सूजा, ना० पु० धानोंके लाबा
फूलाव० ना० पु० सूजन।
फूली० ना० स्त्री० फुल्ली जो आंखमें होतीहै
फूस० ना० पु० पुरानी घास, तृण, पूसमास।
फूसड़ा० ना० पु० गुदेड़।
फूसी० ना० स्त्री० भूसी।
फूहड़० ना० स्त्री० फूहर।
फूहड़ा० गु० कुवचन कहनेहारा।
फूहर० ना० स्त्री० अनसीखी, घामड़, कुचालचलनेहारी, ना० स्त्री० भिण्टल।
फूहा० ना० पु० स्तनकेँ सदृश रुई, गोढ़ा।
फूहार० ना० स्त्री० फुहर, फुहरा।
फूही० ना० स्त्री० झोंसी।
फेंक० ना० स्त्री० फेंकनेका काम वा चाल।
फेंकना० स० क्रि० डालना, झोंकना।
फेंकाव० गु० फेंकनेके योग्य।
फेंट० ना० स्त्री० डव, कटिवन्ध पटका।
फेंटना० स० क्रि० मिलाना, सानना, लतफ करना।

फेंटा० ना० पु० छोटी पगड़ी, पटका।
फेंटी० ना० स्त्री० आंटी।
फेट० ना० स्त्री० फेंट।
फेटना० स० क्रि० फेंटना।
फेटा० ना० पु० फेंटा।
फेणु० ना० पु० फेना।
फेणवारि० ना० पु० समुद्र फेणु।
फेन० }
फेना० } ना० पु० झाग, फेणु।

फेनाना० अ० क्रि० फना उठना।
फेनी० ना० स्त्री० पकवान विशेष।
फेनुस० ना० पु० पीयूष।
फेफड़ा० ना० पु० अंग विशेष जिसके द्वारा श्वास लेते हैं।

फेफड़ी० ना० स्त्री० चलनेकी आपत्ति ।
फेर० अव्य० पुन: ।
फेर० ना० पु० बांक, टेढ़ाई, घुमाव, घेरा, कुण्डली, घोल घुमाव ।
फेरना० स० क्रि० घुमाना ।
फेरा० ना० पु० घुमाव, फैलाव ।
फेराफेरी० ना० स्त्री० इधर उधर जाना, आवागमन ।
फेरी० ना० स्त्री० प्रदक्षिणा ।
फेरीवाला० ना० पु० फेरनेवाला, बिसाती आदि ।
फेरू० ना० पु० शृगाल, गीदड़, धोखा, अन्तर, फेर ।
फैंटा० ना० पु० फेंटा ।
फैलना० अ० क्रि० बिछना, पसरना, बिथरना, प्रकट होना ।
फैलाना० स० क्रि० बिछाना, चौड़ाना, पसारना, बिथराना प्रकट करना ।
फैलाव० ना० पु० बिछाव, पहराव, प्रकटता, प्रचार, भरपूर ।
फोंक० गु० खोखल, पोला, ना० स्त्री० बाण की एक ओर जिधर से पंच में लगाते हैं ।
फोंफी० ना० स्त्री० नली, छूछी ।
फोंहार० ना० स्त्री० फुहार ।
फोक० ना० पु० तरछट, सीठी, गु० खोखला, वस्त्र का फटाव, बाण का एक ओर ।
फोकट० ना० पु० कंगाल ।
फोकड़० ना० पु० खूद, तरछट, कूड़ा ।
फोड़ना० स० क्रि० तोड़ना, फाड़ना ।
फोड़ा० ना० पु० स्फोटक, बालतोड़, पिरकी ।
फोला० ना० पु० फफोला, छाला ।

[ब]

बंझोटी० ना० स्त्री० बांझ होने की औषधि विशेष ।
बंटवाना० स० क्रि० भागकरवाना, हिस्सहकरवाना ।
बंटवैया० ना० पु० भागकर्त्ता, बांटनेहारा ।
बंटाना० स० क्रि० बांटना, वा बंटवाना ।
बंटैत० ना० पु० बंटवैया ।
बंड़ोहा० ना० पु० बवण्डर, बौहरा ।
बंश० ना० पु० बांस ।
बंशकार० ना० पु० बांस का बनानेवाला ।
बंशक्षीरी० पु० बंशरोचन ।
बंशरोचन० पु० बंशलोचन ।
बंशावली० ना० स्त्री० बंसावली ।
बंशी० ना० स्त्री० बंसी ।
बक० ना० पु० बक, ना० स्त्री० झक, गप ।
बकुची० ना० स्त्री० पौधा विशेष जिसके बीज से खुजली जाती है ।
बकझक० ना० स्त्री० बकवाद ।
बकना० अ० क्रि० बड़बड़ाना, झकलगाना ।
बकबक० ना० स्त्री० बड़बड़, गप शप ।
बकबकाना० स० क्रि० बकबक करना ।
बकरा० ना० पु० अज, छाग ।
बकरी० ना० स्त्री० अजा, छेरी, छाग ।
बकला० ना० पु० छिलका, छाल ।
बकवाद० ना० स्त्री० बकवक ।
बकवादी० ना० पु० बकबकिया ।
बकवास० ना० पु० बकवाद ।
बकवाहा० ना० पु० } बड़बड़िया ।
बकवाही० स्त्री० }
बकसा० गु० समेट, बन्धेजी ।
बकसूवा० ना० पु० चपड़ास, चपरास ।
बकसैला० गु० बकसा ।
बकायन० ना० स्त्री० वृक्ष विशेष ।
बकारा० ना० पु० अगुवा, पथिक, बटोही ।
बकारी० ना० स्त्री० टेढ़ोलकीर ।
बकिया० ना० स्त्री० छुरी, चाकू ।
बकुला० ना० पु० बगला ।
बकेनी० ना० स्त्री० बहुत दिनकी ब्यानी गाय अथवा भैंस ।
बकेलू० ना० पु० पलाश अर्थात् ढाक को खड़

को कूटकर बनाते हैं जिसकी रस्सी आदि बनती है।

बकोटना० स० क्रि० खसोटना, नोचना।

बकम० ना० पु० रंगनेका काठ।

बकल० ना० पु० बकला।

बक्का० पु०
बक्की० स्त्री० } गु० झक्की, गप्पी, बकवादी।

बखरी० ना० स्त्री० झोपड़ी घर, मकान।

बखा० ना० पु० बखौरा, मोढ़ा।

बखान० ना० पु० वर्णन, स्तुति।

बखानना० स० क्रि० वर्णनकरना, स्तुतिकरना, सराहना।

बखार० ना० पु०
बखारी० ना० स्त्री० } खाता, भण्डार, अनाज रखने की कोठी वा कोठरी।

बखेड़ा० ना० पु० झगड़ा, लड़ाई, रौला।

बखेड़िया० गु० झगड़ालू, लड़ाका।

बखेरना० स० क्रि० बिथराना, छिटकाना।

बखोर० ना० स्त्री० टोक, रोन, अपशकुन।

बखोरना० स० क्रि० टोकना, पूछना।

बखौरा० ना० पु० कन्धा, मोढ़ा।

बग० ना० पु० बक, बगुला, बाग।

बगछुट० ना० पु० सरपट।

बगपांति०
बगपांती० } ना० स्त्री० बगुलों की पांति।

बगड़० ना० पु० चावल विशेष।

बगड़ा० ना० पु० छल, दुःख।

बगड़िया० गु० छली, ठग।

बगड़ना० अ० क्रि० फिरना, बिगड़ना, भूलना, फैलना।

बगदाना० स० क्रि० फिराना, बिगाड़ना, भुलाना, फैलाना।

बगमेल० ना० पु० अति निकट, बागमें बागका मिलजाना।

बगर० ना० पु० घर आंगन ...

बगराना० स० क्रि० छिटकाना, फैलाना, बिथराना।

बगला० ना० पु० बक, बगुला, पक्षी विशेष।

बगलाभगत० गु० कपटी, धूर्त, छली।

बगहंस० ना० पु० हंस विशेष।

बगिया० ना० स्त्री०
बगीचा० ना० पु० } फुलवाड़ी, छोटाउपवन छोटाबाग, पारसीशब्दहै।

बगुला० ना० पु० बक, पक्षी विशेष।

बगूला० ना० पु० बवण्डर, वाड़रा।

बघनहा० ना० पु० सुगन्धि विशेष, जड़विशेष,

बघना० ना० पु० बाघ के नख वा दांत जो बालक को पहिनाते हैं।

बघरूरा० ना० पु० बवण्डर, बगला, पवनग्रन्थि

बघार० ना० पु० छौंक।

बघारना० स० क्रि० छौंकना।

बघी० ना० स्त्री० डांस, घुड़मक्खी।

बघेल० ना० पु० राजपूत, जाति विशेष।

बघेलखण्ड० ना० पु० देश विशेष, रीवां का प्रदेश।

बघेला० ना० पु० बघेल, बाघकाबच्चा, डामरू।

बंक० ना० पु० बांका।

बंकाई० ना० स्त्री० फेंट, टेढ़ाई।

बंग० ना० पु० धातु विशेष, उल्लूपन, बंगाला देश।

बंगरी० ना० स्त्री० गहना विशेष।

बंगला० ना० पु० छप्पर वा खपरैल का घर, विशेष, पान विशेष, बंगाले के अक्षर वा भाषा।

बंगसेन० ना० पु० अगस्त्य वृक्ष।

बंगा० ना० पु० बांसकी लड़का पोर, गु० उल्लू, नाम्नमक्ष, रामायणे यथा, तीर्थ, प्रयाग नदी पुनिगंगा, राममनुज कसरे घटबंगा।

बंगाल०
बंगाला० } ना० पु० देशविशेष जो गयाजी से पूर्व्व में है॥

बंगालिन० ना० स्त्री० बंगालीकी स्त्री।

बंगाली० ... बंगाले का वासी।

बंगी॰ ना॰ स्त्री॰ } भौंरा जो बेल आदिका
बंगू॰ ना॰ पु॰ } बनता है जिसको बालक
नचाते हैं।

बच॰ ना॰ स्त्री॰ पौधेबिशेष की जड़, बात।

बचकाना॰ गु॰ छोटा, ना॰ पु॰ भवैया, भगतिया।

बचत॰ } ना॰ स्त्री॰ शेष, बाकी, अधिक।
बचती॰ }

बचन॰ ना॰ पु॰ भाषा, बोली, बात, प्रण, वाद, नियम, मर्य्याद इक़रार, बचन।

बचनदत्त॰ गु॰ मगेतर, जो सगाई किया गया।

बचना॰ अ॰ क्रि॰ रक्षापाना, शेषरहना।

बचपन॰ ना॰ पु॰ लड़कपन, बालकता, लड़काई।

बचांसि॰ ना॰ पु॰ बात।

बचाना॰ स॰ क्रि॰ उद्धार वा रक्षा करना, छोड़ाना, शेषरखना, छुपाना।

बचाव॰ ना॰ पु॰ रक्षा, पक्ष।

बच्चा॰ ना॰ पु॰ लड़का, छोटा, गेद, वत्स।

बच्छ॰ ना॰ पु॰ वत्स, लड़का, बछड़ा

बच्छनाग॰ ना॰ पु॰ बिषविशेष।

बच्छा॰ }
बछड़ा॰ }
बछड़ू॰ } ना॰ पु॰ गाय का बच्चा।
बछरू॰ }

बछेड़ा॰ ना॰ पु॰ }
बछेड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ }
बछेरा॰ ना॰ पु॰ } घोड़ी का बच्चा।
बछेरी॰ ना॰ स्त्री॰ }

बजना॰ अ॰ क्रि॰ शब्द होना, लड़ना।

बजनी॰ ना॰ स्त्री॰ लड़ाई जो वस्तु बजे।

बजंत्री॰ ना॰ पु॰ समाजी, बाजा बजाने हारा।

बजबजाना॰ अ॰ क्रि॰ उबलना।

बजरबट्टू॰ ना॰ पु॰ फल विशेष।

बजरंग॰ ना॰ पु॰ हनुमान जी का एकनाम।

बजरंगी॰ ना॰ पु॰ तिलक विशेष।

बजरा॰ ना॰ पु॰ नाव विशेष।

बजरी॰ ना॰ स्त्री॰ जो कंकर पत्थरादि छोटे २ गचमें डाले जाते हैं।

बजाक॰ ना॰ पु॰ सर्पविशेष।

बजाना॰ स॰ क्रि॰ शब्द वा स्वर निकालना।

बजालाना॰ स॰ क्रि॰ पूरा करना, पार करना, निर्वाहकरना, मानना।

बंजर॰ ना॰ पु॰ वह धरती जो जोती बोई नहीं गई है।

बझना॰ अ॰ क्रि॰ फसना, पकड़ाजाना।

बझाना॰ } स॰ क्रि॰ पकड़वाना, फसाना।
बझावना॰ }

बट॰ ना॰ पु॰ बड़गद, पण्डित, ब्राह्मण, मार्ग, एक कौड़ी।

बटई॰ ना॰ स्त्री॰ बटेर पक्षी, बादला बनानेकी विद्या विशेष।

बटना॰ स॰ क्रि॰ बलदेना, ऐंठनदेना, रस्सी बनानेका काम, अ॰ क्रि॰ विभागित होना, ना॰ पु॰ पत्थर जिससे चटनी आदि बांटतेहैं, यन्त्र जिससे रस्सीको बलदेते हैं।

बटपार॰ ना॰ पु॰ ठग, हत्यारा, लुटेरा, राहजन।

बटपारी॰ ना॰ स्त्री॰ ठगई, डकैती, राह मारना।

बटलोई॰ } ना॰ स्त्री॰ पात्र विशेष जिस में
बटलोही॰ } दाल आदि पकाते हैं।

बटवार॰ ना॰ पु॰ करलेनेहारा, भाग, हिस्सह।

बटवारा॰ ना॰ पु॰ बांट, भाग, अंश, हिस्सह।

बटाई॰ ना॰ स्त्री॰ बांट रस्सी आदि बटने का काम वा पैसा।

बटाऊ॰ ना॰ पु॰ बटोही, पथिक, मुसाफ़िर।

बटिया॰ ना॰ स्त्री॰ छोटा मार्ग, पगडण्डी, पत्थर का छोटा बांट।

बटु॰ ना॰ पु॰ ब्रह्मचारी, बटु।

बटुक॰ ना॰ पु॰ भैरव विशेष।

बटुवा॰ ना॰ पु॰ थैली, कटलोई।

वटुरमा० अ० क्रि० इकट्ठाहोना।
वटेर० ना० स्त्री० पक्षी विशेष।
वटोर० ना० पु० भीड़, समेट, जमाव।
वटोरना० स० क्रि० इकट्ठा करना, समेटना।
वटोही० ना० पु० पथिक, राही, मुसाफ़िर।
वट्टा० ना० पु० खोटापन, बांटकायंत्र, प्याला।
वट्टी० ना० स्त्री० ढेली, वरी।
वड़० ना० पु० वरगद वृक्षविशेष, वड़ा।
वड़ना० अ० क्रि० पैठना।
वड़बड़० ना० स्त्री० बकबक।
वड़वड़ाना० स०क्रि०कुड़कुड़ाना, बकबककरना।
वड़बड़िया० ना० पु० बक्का बकवकी।
वड़वाग्नि० ना० पु० } अग्निविशेष जो समुद्र में वसती है।
वड़वानल० ना० पु० }
वड़हल० ना० पु० वृक्षविशेष वा उसकाफल।
वड़ा० गु० महा, लम्बा, ऊंचा ना० पु० उरदका पकवानविशेष अर्थात् वरा।
वड़ाई० ना० स्त्री० }
वड़ापन० पु० } महत्त्व, प्रधानता, घमंड।
वड़पा० ना० पु० }
वड़ादिन० ना० पु० जो दिसम्बर की २५ तारीख़को होता है।

वड़ी० गु० स्त्री० महा प्रधान, ऊंची, ना०स्त्री० जो उरद पीसके वनातेहैं मुगौरी।
वड़ेखा० }
वड़ांखा० } ना०स्त्री० इक्षुविशेष, ऊखविशेष।
वढ़ई० ना० पु० खाती, सुतार, जाति विशेष।
वढ़ता० ना० पु० }
वढ़ती० ना० स्त्री० } अधिकाई, वढ़ाव।
वढ़न्० ना० स्त्री० वढ़ई की स्त्री।
वढ़ना० अ० क्रि० अधिकहोना, आगे जाना, उगना, चढ़ना।

वढ़नी० ना० स्त्री० झाड़ू बुहारी, अगाड़ी।
वढ़ाना० स० क्रि० अधिकाना, लंबाना, चलाना, बुझाना, चढ़ाना, दुकानउठाना।
वढ़ालाना० स० क्रि० आगेलाना, दुकानउठालाना।
वढ़ाव० ना० पु० चढ़ाव, बढ़ती अधिकता।
वढ़िया० गु० महगी, बहुमूल्य, कीमती।
वढ़ेला० ना० पु० बनैलाशूकर।
वढ़ोतर० ना० पु० }
वढ़ोतरा० ना० पु० } ब्याज, लाभ, सूद।
वढ़ोतरी० ना० स्त्री० }
वणिया० ना० पु० वणिक, वैश्यजातिविशेष
वत० ना० पु० कीट विशेष, ना० स्त्री० बात वा बात का संक्षेप।
वतकहा० गु० बक्की, बातूनी।
वतकहाव० ना० पु० } वड़ बक, बातचीत,
वतकही० स्त्री० } तकरार।
वतकड़० गु० बक्की।
वतराना० स० क्रि० बातचीत करना।
वतलाना० स०क्रि० बातचीत करना, बताना, पढ़ाना, समझाना, सुझाना।
वता० ना० पु० खपाच, लम्बा चौड़ा पत्थर विशेष जिस पर चूरण पीसते हैं।
वताना० स० क्रि० दिखलाना, समझाना, सिखलाना, ना० पु० पगड़ी के नीचेका फेंटा।
वताली० ना० स्त्री० भांड़ेती।
वतास० ना० पु० वायु, पवन।
वतासा० ना० पु० बुल्ला, बुलबुला, मिठाई विशेष।

वतियाना० स० क्रि० बातचीतकरना, बोलना, छोटे छोटे फल लगना।
वतूनी० गु० गप्पी।
वतौरी० ना० स्त्री० फुड़िया विशेष।
वत्ती० ना० स्त्री० दीपक में जलाने के लिये ऐंठीहुई रुई, मोम आदिकी, कपड़े की जो घाव में भरतेहैं, योग क्रियामें साधनविशेष।
वत्तीस० गु० तीस और दो, ३२।
वत्तीसा० ना० पु० घोड़े आदि के हेतु औषधि विशेष।

बत्तीसी० ना० स्त्री० सब दांत, गु० जिस में बत्तीस वस्तु का समुदाय हो।
बत्सा० ना०पु० चावल विशेष।
बथुआ ०पु० } शाक विशेष भाजी।
बथुई०स्त्री० }
बद० ना० स्त्री० रोग विशेष, बाघी।
बदना० स० क्रि० दांवलगाना, मानना अंगीकार करना।
बदर० ना० पु० सेव मेवा एक सहस्र मुद्रा की थैली अर्थात् तोड़ा, यह शब्द अरबी में शुद्ध बदरः है परन्तु अयोध्या काण्ड में यों लिखा है, यथा विश्व बदरजनुतुम्हरे हाथा।
बदल० ना० मेघ० प्रतीकार, अव्य० सन्ते।
बदलना० स० क्रि० पलटना, पौथना।
बदला० ना० पु० सन्ती, तोड़ाव, पलटा, पौथा।
बदलाई० ना० स्त्री० तोड़ावाई, पलटाई, पौथाई।
बदलाना० स० क्रि० फेरडालना, तोड़ाना, पौथाना।
बदली० ना० स्त्री० अंधेरा, छोटा मेघ।
बदा० गु० जो प्रारब्ध में लिखित है।
बदावदी० अव्य० हिसकासमेत लड़ाई से झगड़े से।
बदि० } ना० स्त्री० कृष्णपक्ष, हेतु, लिये।
बदी० }
बद्दल० ना० पु० मेघ।
बद्ध० गु० जो बांधागया।
बद्धी० ना० स्त्री० गले में पहरने की वस्तु विशेष, तसमा चमड़े का।
बद्रीबन० ना० पु० बद्रीनाथ का वन।
बध० ना० पु० हत्या, हिंसा, हनन।
बधन० ना० पु० हतन,हनन।
बधना० स० क्रि० मारडालना, हत्या करना ना० पु० पानी पीने का पात्र विशेष।
बधवंश० ना० पु० वंशकावध।
बधस्थान० गु० जिस स्थानमें वध कियाजाय।
बधाई० ना० स्त्री } जयकार मानना, आनन्द, मंगलाचार जो
बधावा० ना०पु० } छठी आदिको लड़के के घर फूफी लेजातीहै।
बधिक० गु० पु० खेटकी, हत्यारा, फँसियारा, बहेलिया, क़साई।
बधिया० ना० स्त्री० पशुओं में जो अण्डहीन हुआ।
बधिर० गु० बहिरा।
बधू० } ना० स्त्री० बहू, पुत्र की स्त्री
बधूटी० }
बध्य० गु० जो बध करनेके योग्य है।
बन० ना० पु० वन, पानी।
बनज० ना० पु० वणिज, व्योपार, कमल।
बनजारा० ना० पु० अन्न का व्योपारी, जो बैलोंपर अन्नलादकर लेजाता है।
बनजारी० ना० स्त्री० बनजारा की स्त्री, तम्बू विशेष, अधसीझा जो अन्न।
बनठन० गु० शृंगार युत, संवारी, सजधज से।
बनत० ना० पु० गोटेसे बनीहुई वस्तु विशेष जो शोभाकेलिये टोपी आदि में लगाते हैं
बनतराई० ना० स्त्री० पौधा विशेष।
बनना० अ० क्रि० रूपपकड़ना, तैयार होना, बन्ना।
बनपड़ना० अ० क्रि० बनना, सुधारना।
बनप्रिय० ना० स्त्री० कोयल।
बनमञ्जरी० ना० स्त्री० संभालू।
बनमाल० } ना० स्त्री० माला जो बहु पुष्पों से गूंधी और लंबी
बनमाला० } पांवतक होती है।
बनमालिका० ना० स्त्री० बराही कन्द, बन माला।
बनमाली० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रका एकनाम
बनरा० ना० पु० दुलहा।
बनरी० ना०स्त्री० दुलहन।

वनवाई॰ ना॰ स्त्री॰ किसी वस्तु के वनवाने का पैसा।
वनवाना॰ स॰ क्रि॰ रचाना, तय्यार कराना, मुंडवाना।
वनवारी॰ ना॰ श्रीकृष्ण चन्द्रका नाम।
वनविलासिनी॰ ना॰ स्त्री॰ शंखाहोली।
वनवैया॰ ना॰ पु॰ वनाने हारा, कर्त्ता।
वनसी॰ ना॰ स्त्री॰ वांसली, मुरली, मछली पकड़ने की कटिया वड़िस।
वना॰ ना॰ पु॰ दुलहा, गु॰ वनायाहुआ, वना भया।
वनात॰ ना॰ स्त्री॰ ऊनका वस्त्र विशेष।
वनाती॰ गु॰ जो वनात से वनाया गया।
वनाना॰ स॰क्रि॰ पकाना, रचना, कमाना, सधाना, उठाना, सुधारना, गांठना, शृंगारना, साटना।
वनायुज॰ ना॰ पु॰ घोड़ा अश्व,।
वनाव॰ ना॰ पु॰ रचाव, शृंगार, मिलाप।
वनावट॰ ना॰ स्त्री॰ सांठगांठ, डौल, वहाना, जुगति, छलावा, वांधन।
वनिज॰ ना॰ पु॰ वणिज, व्योपार, लेनदेन।
वनिन्॰ ना॰ स्त्री॰ वनियांकी स्त्री।
वनिया॰ ना॰ पु॰ व्योपारी, वणिक।
वनियायन॰ ना॰ स्त्री॰ वनिन।
वनी॰ ना॰ स्त्री॰ दुलहन्।
वनेटी॰ ना॰ स्त्री॰ छोटी लकड़ी जिसके दोनों ओर वत्ती लगाकर फिराते हैं।
वनेला॰ गु॰ वनैला।
वनैनी॰ ना॰ स्त्री॰ वनिन्।
वनैला॰ गु॰ जंगली वन्य।
वनौटिया॰ ना॰ स्त्री॰ कपासी रंग।
वनौटी॰ ना॰ स्त्री॰ कपास, कपासकीलकड़ी।
वनौटीरंग॰ ना॰ पु॰ कपासी रंग।
वन्दनवार॰ ना॰ स्त्री॰ } सिहरा, मौर, हार
वदनवारि॰ ना॰ स्त्री॰ } गजरा।
वन्दर॰ ना॰ पु॰ कपि, वानर, वा जहांजहाज़ लगते हैं।
वन्दरिया॰ } ना॰ स्त्री॰ वन्दर की स्त्री।
वन्दरी॰ }
वन्दूरी॰ ना॰ स्त्री॰ छींट विशेष, खड्गविशेष तृण विशेष।
वन्दी॰ ना॰ स्त्री॰ वन्धन।
वन्दी॰ ना॰ पु॰ वंधुवा, क़ैदी, ना॰ स्त्री॰ माथे परका गहना।
वन्दीगृह॰ ना॰ पु॰ वंधुओं का निवासस्थान, क़ैदखाना, जिह्लखाना।
वन्दीजन॰ ना॰ पु॰ वंधुवा, क़ैदी।
वन्दीशाला॰ ना॰ स्त्री॰ वन्दीगृह, क़ैदखाना।
वन्ध॰ ना॰ पु॰ गांठ, पट्टी, गु॰ जोवांधागया।
वन्धक॰ ना॰ पु॰ गहना, गिरवी, धरोहर।
वन्धन॰ ना॰ पु॰ गांठ, वांध, अटकाव, पट्टी, क़ैदा
वन्धनी॰ ना॰ स्त्री॰ मालती, वांधनेकीवस्तु।
वन्धान॰ ना॰ पु॰ वन्दीजीविका, मुक़र्ररहजो सूपमें चमड़े के लगाते हैं।
वन्धानी॰ ना॰ पु॰ नीचजाति जो पत्थर वा लट्ठा उठाते हैं जो वन्धान पाते हैं।
वन्धु॰ ना॰ पु॰ भाई, नतैत, मित्र।
वन्धुजीव॰ ना॰ पु॰ दुपहारी, फूलका वृक्ष।
वन्धुता॰ ना॰ स्त्री॰ मित्रता, मित्रों वा भाइयों की अधिकता।
वंधुवा ना॰ पु॰ क़ैदी, वन्दी।
वन्ध्या॰ ना॰ स्त्री॰ गु॰ वांझ अनफल।
वन्ना॰ अ॰ क्रि॰ रचना, संवरना, मिलना। सधना, होना, सुधरना, चिढ़ना, ना॰ पु॰ दूल्हा।
वन्य॰ गु॰ वनवासी।
वन्हा॰ ना॰ पु॰ टोनहा।
वन्हाई॰ ना॰ स्त्री टोनही, टोन्हाई।
वपंस॰ }
वपैती॰ } ना॰ स्त्री॰ पैतृक, वापका अंश
वपौती॰ }

बफारा॰ ना॰ पु॰ बाफ़, भाफ़।
बबुआ॰ ना॰ पु॰ लड़का, बालक।
बबूल॰ ना॰ पु॰ वृक्ष विशेष, कीकड़।
बम॰ ना॰ स्त्री॰ सोता, पुर्सा।
बमकना॰ अ॰ क्रि॰ उभरना, सूजना, फूलना।
बम्बई॰ ना॰ पु॰ देश वा नगर विशेष।
बम्बा॰ ना॰ पु॰ कूप विशेष, सोता, यंत्र विशेष।
बया॰ ना॰ पु॰ पक्षी विशेष, निरखी।
बयार॰ ना॰ पु॰ वायु, पवन, हवा।
बयाला॰ ना॰ पु॰ रोशनदान, धुधुका, गु॰ जिस वस्तु में बाई रहती है।
बयालीस॰ गु॰ चालीस और दो, ४२।
बयासी॰ गु॰ अस्सी और दो, ८२।
बर॰ ना॰ पु॰ आशीर्वाद, पदार्थ, दुलहा, थानकी चौड़ाई, कांकई वृक्ष बरदान, ना॰ स्त्री॰भिरनी, गु॰ श्रेष्ठ, सुन्दर, अभिराम।
बरई॰ ना॰ पु॰ तम्बोली।
बरखना॰ अ॰ क्रि॰ बरसना।
बरगत॰ / **बरगद॰** } ना॰ पु॰ बट, वृक्ष विशेष।
बरजना॰ स॰ क्रि॰ निषेध करना, हटकना, बारना, रोकना।
बरत॰ ना॰ पु॰ व्रत बर्त्त, चमोटी, चमड़े की रस्सी जिस से पुलका पानी खींचते हैं, गु॰ जलत, धधकत।
बरतना॰ स॰ क्रि॰ सोचना, विचारना।
बरतनी॰ ना॰ स्त्री॰ अक्षरौटी, वर्णमाला।
बरदैत॰ ना॰ पु॰ भाट, दसौंधी, बानावाले।
बरध॰ ना॰ पु॰ बैल, वृषभ।
बरधना॰ स॰ क्रि॰ गौ और बैलका प्रसंगहोना।
बरधाना॰ स॰ क्रि॰ गौका बैल से प्रसंग कराना।
बरन॰ ना॰ पु॰ वर्णन, अव्यय तो भी, किंवा, बल्कि।
बरनन॰ ना॰ पु॰ वर्णन।
बरना॰ ना॰ पु॰ वृक्ष विशेष, स॰ क्रि॰ विवाह करना अ॰ क्रि॰ जलना, धधकना, नदी विशेष।
बरनी॰ ना॰ स्त्री॰ पपनी।
बरबस॰ ना॰ पु॰ बल, बलात्कार, प्रबलता।
बरब॰ ना॰ पु॰ पक्षी विशेष।
बरबट॰ ना॰ पु॰ रोग विशेष, सर्प विशेष, बरबस, बरियाई।
बरवा॰ ना॰ पु॰ छन्द विशेष, कांटा मछली मारने का, ना॰ स्त्री॰ रागिनी विशेष जिस से हरिण और सर्प मोहता है।
बरस॰ ना॰ पु॰ वर्ष, मोदक वस्तु विशेष जो अफ़ीम से बनती है।
बरसगांठ॰ ना॰ स्त्री॰ जन्मदिन, जन्मदिनमें सर्वदा गांठ बांधने का व्यवहार।
बरसना॰ अ॰ क्रि॰ पानी पड़ना।
बरसवान॰ गु॰ वर्षी, संवती, वार्षिक।
बरसौंड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ वर्ष का भाड़ा वा कर, वार्षिक।
बरहा॰ ना॰ पु॰ खेत जिसमें गौचरातेहैं, रस्सा चमोटी, खेतमें पानी लेजाने का मार्ग, पुत्र जन्म के बारहवेंदिन का व्यवहार।
बरा॰ ना॰ पु॰ बड़ा, भोजनमें व्यंजन विशेष, स्त्री॰ बाकुची, गु॰ अच्छी स्त्री।
बराक॰ ना॰ पु॰ बराक, देवता।
बरात॰ ना॰ स्त्री॰ दूलह और उसके साथी।
बराती॰ ना॰ पु॰ विवाह के न्योतहारी।
बराना॰ अ॰ क्रि॰ परे रहना, अलग होना, आचारकरना, तजना, छोड़ना।
बराव॰ ना॰ पु॰ संयम, अलगाव।
बरियाई॰ ना॰ स्त्री॰ बड़ाई, उमंग, बरबस।
बरियाय॰ ना॰ पु॰ बरट, ज़बरदस्ती।
बरियार॰ गु॰ बलवान्, प्रबल, तेजस्वी।
बरियारा॰ ना॰ पु॰ पौधा विशेष, बरेरा।
बरी॰ ना॰ स्त्री॰ कली, बड़ी औषधि की गोली, बटी, बिजाड़ी।

वरीस० } गु० वर्ष, काव्ये यथा, कृष्णाव
वरीसा० } स्थायांच वरीसा, जब राधिका प्रथमदिन दीसा।
वरु० अव्य० चाहो, अगर्चे।
वरेठन० ना० स्त्री० धोविन्।
वरेठा० ना० पु० धोबी।
वरेरा० ना० पु० बिरवा विशेष, बिरनी।
वरै० ना० स्त्री० तम्बोली।
वरैन० ना० स्त्री० तम्बोलिन्।
वरोठा० } ना० पु० ड्योढ़ी।
वरौठा०
वर्छा० ना० पु० } भाला विशेष।
वर्छी० ना० स्त्री०
वर्छैत० ना० पु० भालैत, भाला मारनेवाला।
वर्त० ना० पु० काम, अभ्यास, वरत।
वर्तन० ना० पु० बासन, भांड़, पात्र।
वर्तना० स० क्रि० काममें लाना।
वर्मा० ना० पु० वेधक, बढ़ई का अस्त्रविशेष
वर्माना० स० क्रि० वेधना, छेदना।
वर्म्हा० ना० पु० देशविशेष जो भरतखण्ड के पूर्व है।
वर्रै० ना० पु० कुसुम का बीज, डंकदारकीट विशेष।

वर्वै० ना० पु० भाषाका छन्दविशेष।
वर्स० ना० पु० वर्ष।
वर्सात० ना० स्त्री० वर्षा, प्रावृट्।
वर्साती० ना० पु० घोड़े के पैर में रोगविशेष गु० जो वर्सातमें उपजता वासंबन्धरखताहो।
वर्साना० स० क्रि० पानी गिराना, ना० पु० ब्रजमें नगर विशेष।

वर्सी० ना० स्त्री० वरसवेंदिन का श्राद्ध।
वर्ह० ना० पु० मोरपंख।
वर्ही० ना० पु० मोर, मयूर।
वल० ना० पु० सामर्थ्य, श्रीवलदेवजी, वली गठन, दल, वीर्य्य वीरज, दैत्य विशेष।
वलकना० अ० क्रि० खौलना, निज बड़ाई करना।
वलताड़० ना० पु० वृक्ष विशेष।
वलतोड़० ना० पु० फुड़िया जो बाल केटूटने से होती है।
वलद० ना० पु० बैल जोवोझा ढोता है।
वलदाऊ० ना० पु० श्रीवलदेवजी।
वलदिया० } ना० पु० बैल का लादने हारा
वलदी० } वा बैल का चलाने वा चराने हारा।
वलदेव० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र के ज्येष्ठ भ्राता।
वलना० अ० क्रि० जलना।
वलवकरा० ना० पु० वलिका बकरा, युद्ध में जो विना लड़े मारा जावे।
वलवलाना० अ० क्रि० उबलना, कामातुर होना।
वलवीर० ना० पु० श्रीवलदेवजी वा श्रीकृष्ण।
वलभद्र० ना० पु० श्रीवलदेवजी।
वलम० ना० पु० पीतम, स्वामी, पति।
वलमा० ना० पु० पीतम, स्वामी, पति, प्रियतम राग विशेष जो होली में गाते हैं।
वलराम० ना० पु० श्रीवलदेवजी।
वलवन्त० गु० पराक्रमी, सामर्थी, योद्धा।
वलवर्द्धक० गु० वलका बढ़ाने हारा।
वलवान्० गु० वलवन्त।
वलही० ना० स्त्री० आंटी, भार।
वलाईलेना० स० क्रि० और की दुर्गति को आप चाहना।
वलात्कार० ना० पु० वरवल, अनिच्छासे काम कराना, जवरदस्ती।
वलाराति० ना० पु० इन्द्र, देवराज।
वलि० ना० पु० भोजन, भाग, अंश, पूजा, गन्धक, सदक़ह, राजा विशेष, ना० स्त्री० न्योछावर, लहरी।
वलित० गु० भरा, परा, वल संयुक्त।

बलिदान० ना० पु० देवता के हेतु पशु का अर्पण ।
बलिपुष्ट० } ना० पु० कौआ, काग ।
बलिभुक्० }
बलिरसा० ना० स्त्री० गन्धक ।
बलिष्ठ० गु० बलवान्, पहलवान् ।
बलिहारी० ना० स्त्री० न्योछावर, कुर्बान ।
बली० गु० बलवान्, पहलवान्, बीर ।
बलीमुख० ना० पु० वानर, कपि, बन्दर ।
बलीवर्द० ना० पु० बलद ।
बलुआ० गु० बालूमय ।
बलूला० ना० पु० बुलबुला ।
बलेंड़ा० ना० पु० बवण्डर, बौंडरा, बड़ीबलेंड़ी ।
बलेंड़ी० ना० स्त्री० लम्बी धरनि, जो दो छप्परों के बीच में रखते हैं ।
बल्कि० क्रि० बकवादकर, निज बड़ाई कर ।
बल्गुजा० ना० स्त्री० बकुची ।
बल्पा० ना० स्त्री० असगन्ध ।
बल्लक० ना० पु० मोठ अन्न ।
बल्लकी० ना० स्त्री० वीणा, तम्बूरा ।
बल्लम० ना० पु० भाला, सेल ।
बल्लरी० ना० स्त्री० बेल, गुरच ।
बल्लरीकोष्ठ० ना० पु० हरसिंघाड़ ।
बल्ला० ना० पु० लट्ठा, दण्डा, लम्बा बांस, जिससे नाव चलाते हैं गोबर की बनीवस्तु जो होलीमें डालते हैं ।
बवंडर० ना० पु० वण्डोहा, बगूला, बौंड़रा, पवनकी ग्रन्थि ।
बवासीर० ना० स्त्री० गुदामें रोग विशेष ।
बवेसिया० ना० पु० गांड़ू, गंड़िया ।
बस० ना० पु० वश ।
बसन० ना० पु० कपड़ा ।
बसना० अ० क्रि० रहना, भराहोना, ना० पु० कपड़ा बिशेष जिसमें पान लपेटते हैं ।
बसनी० ना० स्त्री० खरिया, थैली ।
बसाना० स० क्रि० आबाद कराना, अ० क्रि० गन्ध देना ।
बसूला० ना० पु० बढ़ईका अस्त्र विशेष ।
बसूली० ना० स्त्री० ईंट छांटने के लियेअस्त्र विशेष, छोटा बसूला ।
बसेंधा० गु० सड़ा, उबसा ।
बसेरा० ना० पु० चरकस, सायंकाल,बसना ।
बसोवास० ना० पु० वसगति ।
बस्त० ना० स्त्री० वस्तु, चीज ।
बस्ती० ना० स्त्री० ग्राम, गांव, नगर,चढ़ावा ।
बस्ना० ना० पु० वेठन ।
बहकना० अ० क्रि० निराश होना, भटकना, भूलना ।
बहकाना० स० क्रि० निरास करना, भटकाना, भुलाना, उहकाना ।
बहंगी० ना० स्त्री० जिसमें कहार बोझ लेचलते हैं ।
बहजाना० अ० क्रि० बहना, बिगड़ना, उजड़ना
बहत्तर० गु० सत्तर और दो, ७२ ।
बहना० अ० क्रि० चलना, भसना, उमड़ाना, मर्याद से बाहरजाना, भूलजाना ।
बहनेऊ० ना० पु० बहिनकास्वामी, बहनोई ।
बहनेली० ना० स्त्री० ले पालक, बहन ।
बहनोई० ना० पु० बहनका पति ।
बह्मनेटा० ना० पु० ब्राह्मणका बालक ।
बहर० ना० स्त्री० अनेक नौका ।
बहरा० गु० बधिर, जिसको सुनाईनहींदेताहै ।
बहरिया० गु० अनजान,बाहरका ।
बहरी० ना० स्त्री० पक्षी विशेष जो कबूतरको पकड़ लेता है ।
बहल० ना० स्त्री० चलने की गाड़ी ।
बहलाना० अ० क्रि० मन प्रसन्न रहना या करना ।
बहलाना० स० क्रि० खिलाना, फिराना, मन प्रसन्न करना ।

बहेलिया० ना० पु० आखेटकी बधिक, धनुष धर, नीचजाति विशेष ।
बहली० ना० स्त्री० छोटी बहल ।
बहाना० स० क्रि० चलाना, भसाना, उमड़ाना भुलाना, मर्यादा बाह्य चलाना ।
बहाव० ना० पु० अहिला, बाढ़ चढ़ाव ।
बहिः० अव्य० बाहर ।
बहिःकोण० ना० पु० बाहरका कोना ।
बहिजाना० अ० क्रि० पतित होना, बहना बिगड़जाना, खराब होना ।
बहिन० ना० स्त्री० भगिनी, अनुजा ।
बहिरन्तर० अव्य० बाहर, भीतर ।
बहिरा० गु० बधिर, बहरा ।
बहिराना० स० क्रि० बहलाना, अ० क्रि० निकलना ।
बहिर्देश० ना० पु० बाह्यस्थान, बाहरकादेश ।
बहिर्मुख० ना० पु० धर्मकरनेमें अचेत, अभगत ।
बही० ना० स्त्री० महाजनों के हिसाब की पोथी, खसरह, खाता ।
बहीर० ना० स्त्री० सेनाके संग जो भीड़आदि सामग्री ।
बहु० गु० बहुत, ढेर, अनेक ।
बहुकाल० ना० पु० अनेक दिन, बहुत दिन ।
बहुकालीन० गु० बहुत दिनों का ।
बहुत० गु० अधिक ढेर, बड़ा ।
बहुतात० } ना० स्त्री० अधिकता, सरसाई । बिस्तार, जियादती ।
बहुतायत० }
बहुतेरा० गु० अनेक, अधिक ।
बहुत्व० ना० पु० बहुतायत ।
बहुदर्शी० ना० पु० जिसने बहुतदेखा है ।
बहुधा० अव्य अनेक प्रकारसे, बहुत प्रकार, बारंबार अक्सर ।
बहुनयन० }
बहुनेत्र० } ना० पु० इन्द्र ।
बहुनेन० }
बहुनाद० ना० पु० [illegible]

बहुपत्रा० ना० पु० भौंरा, भ्रमर ।
बहुपुट० ना० पु० भोजपत्र ।
बहुपुत्रिका० } ना० स्त्री० बड़ी छतावर, बहुतबेटी ।
बहुपुत्री० }
बहुबाहु० } ना० पु० बाणासुर, नागार्जुन, रावण, गु० जिसकेबहुत भुजाहों ।
बहुभुज० }
बहुभुजक्षेत्र० ना० पु० बहुतमेडों का खेत ।
बहुमञ्जरी० ना० स्त्री० तुलसी ।
बहुमूल्य० } गु० महंगा वा जिसका बहुत मोलहै, क़ीमती ।
बहुमोल्य० }
बहुर० अव्य० फेर, पुनि ।
बहुरंगी० गु० अनेक रंग का अस्थिर ।
बहुरना० अ० क्रि० फिरना, फिरआना ।
बहुराना० स० क्रि० फेरलाना, फिराना ।
बहुरि० अव्य० पुनः फेर ।
बहुरिया० ना० स्त्री० वधू, बहू ।
बहुरूपा० ना० पु० शरट ।
बहुरूपिया० } ना० पु० भांड, स्वांगी ।
बहुरूपी० }
बहुरूप्य० ना० पु० भांड़ती ।
बहुल० } गु०बहुतायत, अधिकता, इफ़रात
बहुलता० }
बहुलच्छद० ना० पु० सहिजनवृक्ष ।
बहुला० ना० स्त्री० छोटीकटाई ।
बहुवचन० ना० पु० अधिकत्व संख्या का बोधक, प्रत्यय, बहुतबातें ।
बहुविध० } गु० अनेक प्रकार, बहुधा ।
बहुविधि० }
बहुव्रीहि० ना० पु० समास विशेष ।
बहुशः० अव्य० बारम्बार, बार बार ।
बहू० ना० स्त्री० वधू, दुलहन ।
बहेड़ा० ना० पु० फल विशेष ।
बहेतू० ना० ना०पु० लुच्चा, फिरन्ता, गु०बहाहुआ ।
बहेलिया० ना० पु० बधिक, चिड़ीमार ।
बहोरना० स० क्रि० फिराना, लौटाना ।
बहोरि० अव्य० फिर, बहुरि ।

वांक० ना० पु० बाजू विशेष, कटार विशेष, फेर, टेढ़ाई, घुमाव, दोष।
वांकपन० ना० पु० टेढ़ापा, छछोड़पन, लुचपन।
वांका० ना० पु० छैला, अकड़ैत, वांसकाटने का अस्त्र विशेष, गु० टेढ़ा।
वांबी० ना० स्त्री० सांप का बिल।
वांगा० ना० स्त्री० बिनौला समेत रुई, पीले सरसों।
वाचना० स० क्रि० पढ़ना।
वांजर० ना० पु० बंजर, बिना जोती बोई धरती।
वांझ० ना० स्त्री० बंध्या।
वांट० ना० पु० भाग, अंश, बटखरा।
वांटना० स० क्रि० भागकरना, पीसना।
वांड़ा० गु० पूछ बिना पशु, मनुष्यजिसकेवोई नहीं रहा, सर्प पूछरहित।
वांड़ी० ना० स्त्री० लठ, लक्कड़।
वांदा० ना० पु० आकाशलता जो वृक्षपर होता है।
वांदी० ना० स्त्री० लौंडी, दासी।
वांध० ना० पु०मेड़, वन्ध, पुल।
वांधना० स० क्रि० जकड़ना, गांठना, लगाना, बन्दकरना, बनाना, लटकाना, लपेटना, उठाना, तंकाना।
वाधनू० ना० पु० रंगनेकीरीति, विशेष, कलंक, उपाय, रेशमी कपड़ा विशेष, तानाविशेष।
वांस० ना० पु० वृक्ष विशेष, तालावआदिनापने के लिये मापक विशेष।
वांसफोड़ा० ना० पु० जाति विशेष जो वांस की वस्तु बनाता है।
वांसली० ना०स्त्री० मुरली, वंशी।
वांसा० ना० पु० नासिका की हड्डी।
वांसी० ना०स्त्री० मुरली, छोटावांस, वांससे बनी हुई वस्तु, वांस का फल।
वांसुरी० ना० स्त्री० मुरली।
वांह० ना० स्त्री० वाहु।
वांहिया० गु०पक्षी, ओरी तरफदार।
वाई० ना०स्त्री० महाराष्ट्रों में स्त्रियोंकानाम, कंचनी वात अव्य० जीर्ण।
वाईस० गु० बीसऔर दो, २२।
वाईसी० ना० स्त्री० राजा की फौज वाईस। हजार पलटन प्रधानता।
वाकला० ना० पु० तरकारी विशेष।
वाकस० ना० पु० झाड़ी जिसके कोदलों से बारूत बनाते हैं।
वाखर० } ना० पु० अंगनाई, कई एकघर
वाखल० } जो एक हाते के भीतर हों।
वाग० ना० स्त्री० लगाम।
वागडोर० ना० स्त्री० लम्बी वाग, लगामका रस्सी।
वागा० ना० पु० जोड़ा, खिलत, पहिरने का वस्त्र विशेष।
वागी० ना० पु० अश्ववार, घुड़चढ़ा।
वाघ० ना० पु० व्याघ्र, शेर।
वाघन० } ना० स्त्री० व्याघ्री शेरनी।
वाघनी० }
वाघम्वर० ना० पु० वाघकी खाल।
वाघा० ना० पु० वाघ।
वाछ० ना०स्त्री० चुनाव, छांट, हिस्सर, लगान होंठके दोनोंओरके कोने, गु० निकम्मा।
वाछना० स० क्रि० चुनना, छांटना।
वाजगाज० ना० पु० अनेक वाजों का इकट्ठा शब्द।
वाजन० ना० पु० वा कई एक बाजा।
वाजना० अ० क्रि० वजना, प्रगट होना, भिड़ना।
वाजरा० ना० पु० वाद्य, ढोल आदि, गु० भिड़
वाजा० ना० पु० वाद्य, ढोल आदि, गु० भिड़ गया।
वाजी० ना० पु० घोड़ा।
वाजू० ना० पु० वांहमें पहरनेकागहना विशेष।
वाहच० अव्य० वाहर।

वाह्यालय० ना० पु० मन्दिर के बाहर।
वाट० ना० स्त्री० मार्ग, राह, पन्थ।
वाट० ना० पु० बांट जो पत्थर आदिके होते हैं।
वाड़० ना० स्त्री० धार, पार, सिपाहियों की पंक्ति।
वाड़व०ना० पु० ब्राह्मण।
वाड़वाग्नि० } ना० पु० जलमें की अग्नि।
वाड़वानल० }
वाड़ा० ना० पु० हाता, घेर, मन्दिर, भूर, दान।
वाढ़िया० ना० पु० वाड़ बनानेहारा।
वाड़ी० ना० पु० उपवन विशेष, उपवन समेत जो घर।
वाढ़० ना० स्त्री० धार, बढ़ती, अधिकाई, सरसई, जलार्णव, अहिला, वाढ़िया।
वाड़ना० } अ० क्रि० बढ़ना, उमण्डना।
वाढ़ना० }
वाण० ना० पु० धार, वाध, खाटकी रस्सी।
वानप्रस्थ० ना० पु० तृतीयाश्रमी अर्थात् जो स्त्री प्रसंग रहित हो परन्तु स्त्री के साथरहे।
वाणा ० ना० पु० मूंज।
वाणासुर० ना० पु० दैत्यविशेष, राजाबलि का पुत्र।
वाणिज्य० ना० पु० व्यापार, तिजारत, सौदागरी।
वाणी० ना० स्त्री० सरस्वती, आवाज़।
वात० ना० स्त्री० वार्त्ता, वाणी, वचन, कारण, सबब, समाचार, पवन।
वातकीवातमें० अव्य० अभी, तुरन्त।
वाती० ना० स्त्री० बत्ती, दीपक की बत्ती, छप्पर की बत्ती।
वातूनिया० } गु० बड़बड़िया, चर्चो, बड़ा
वातूनी० } बातकहा, बकवादी।
वादल० ना० पु० मेघ।
वादला० ना० पु० सोनेरूपे का तार विशेष, लच्छा।
वादली० ना० स्त्री० लच्छा।
वादुर० ना० पु० चमगीदड़।

वाध० ना० पु० निवारण, रोक, खाट बुनने की रस्सी।
वाधक० ना० पु० जोवाधकरे, प्रतिबन्धक दुःखदाता।
वाधा० ना० स्त्री० दुख, पीड़ा, अटकाव, रुकाव, मिथ्या, आफत।
वाध्य० गु० बाधने के योग्य।
वान० ना० स्त्री० स्वभाव, प्रकृति, चाल, यथा, तुलसी यहमन तजत नहिं घुरविनियाकी वान, ना० पु० बाण, खाटबुननेकीरस्सी।
वानगी० ना० स्त्री० नमूना, सरीखा, दृष्टान्त।
वानवे० गु० नब्बे और दो, ९२।
वाना० ना० पु० स्वभाव, व्यवहार, अस्त्र विशेष, कपड़े की ब्योंत, भर्नी, भेष, निशानी प्रतिज्ञा, फैलाना।
वानि० ना० स्त्री० स्वभाव, प्रकृति, चाल।
वानिक० ना० पु० बनाव, चलाव, सजाव।
वानी० ना० स्त्री० वाणी।
वानीवोली० ना० स्त्री० विनवाई।
वानूआ० ना० पु० जलपक्षी विशेष।
वानूसा० ना० पु० } वस्त्र विशेष।
वानूसी० स्त्री० }
वानैत० गु० वानावाले, वानधारी, और धनुर्द्धर।
वान्धव० ना० पु० भाई, नतैत, सम्बन्धी।
वाप० ना० पु० पिता, जनक।
वापड़ा० ना० पु० गु० वापुरो।
वापरो० } गु० तुच्छ, नीच, दीन, कंगाल,
वापुरी० } असमर्थ
वाफ० ना० स्त्री० भाफ, बफारा।
वावर० ना० पु० मिठाई विशेष।
वावा० ना० पु० नानक, दादा, बुड़ा, बालक संन्यासी।
वावू० ना० पु० बालक, राजा, स्वामी।
वाम० ना० स्त्री० वामा, औरत।
वाम्हन० ना० पु० ब्राह्मण।

वाह्मनी॰ ना॰ स्त्री॰ औषधि पौधा विशेष, कंजिया, ब्राह्मणी, अंजन हारी, कीट विशेष, छिपकली।

वायन॰ ना॰ पु॰ व्योहारी, मिठाई आदि जो मित्रों के घर भेजते हैं।

वायब॰ गु॰ दूसरा, अलग, ना॰ पु॰ वायुकोण।

वायव्य॰ ना॰ पु॰ वायुकोण।

वायाँ॰ गु॰ वामा, दक्षिणांग के विपरीत अंग।

वायो॰ क्रि॰ फैलाया, पसारा।

वार॰ ना॰ पु॰ द्वार, दिन, बालक, बाल, ना॰ स्त्री॰ समय, घात, बाला, स्त्री।

वारण॰
वारन॰ } ना॰ पु॰ हाथी, निवारण, सन्नाह। रुकावट, बचाना, न्योछावर।

वारना॰ अ॰ क्रि॰ खिण्डना, बिलगना, स॰ क्रि॰ निषेधकरना, जलाना।

वारनारि॰ ना॰ स्त्री॰ वेश्या, पतुरिया।

वारम्बार॰ अव्य॰ बरबार, प्रतिक्षण, घड़ीघड़ी।

वारह॰ गु॰ द्वादश, १२।

वाराखड़ी॰
वाराखरी॰ } ना॰ स्त्री॰ द्वादश मात्रा जो व्यंजनों में मिलाकर वालकोंको पढ़ाते हैं।

वारासिंगा॰ ना॰ पु॰ कन्दसार, मृगविशेष।

वाराह॰ ना॰ पु॰ शूकर।

वाराहीवेर॰ ना॰ पु॰ नेत्रवाला।

वारी॰ ना॰ स्त्री॰ बाड़ी, झरोखा, बिनव्याही कन्या, ओसरी, नौबत, ना॰ पु॰ जातिविशेष, दाव, बाला, ना॰ स्त्री॰ वाली।

वारूत॰ ना॰ स्त्री॰ दारूजिससेबन्दूकचलाते हैं।

वारे॰ ना॰ पु॰ बच्चे, लड़के।

वाल॰ ना॰ पु॰ सिरोरुह, बालक, वाली, मूर्ख, गूंगा, वाला, दरार, चाक, रामायणकाप्रथम काण्ड।

वालक॰ ना॰ पु॰ लड़का, नेत्रवाला औषधि

वालकता॰
वालकपन॰ } ना॰ स्त्री॰ लड़काई।

वालका॰ ना॰ पु॰ योगी वा संन्यासीका चेला।

वालछड़॰ ना॰ स्त्री॰ औषधि वा सुगन्धि विशेष।

वालतोड़॰ ना॰ पु॰ वलतोड़।

वालतृक॰ ना॰ पु॰ कत्था, खैर।

वालदशा॰ ना॰ स्त्री॰ वालकता।

वालना॰ स॰ क्रि॰ जलाना, सुलगाना।

वालपत्र॰ ना॰ पु॰ जवासा।

वालबच्चे॰ ना॰ पु॰ लड़केवाले।

वालभाव॰ ना॰ पु॰ लड़काई, वालकता।

वालभोग॰ ना॰ पु॰ प्रातःकाल जो श्रीकृष्ण चन्द्र जीके निमित्त भोग लगाते हैं।

वालम॰ ना॰ पु॰ प्रियतम, पति, कपड़ाविशेष।

वालमूल॰ ना॰ पु॰ मूली।

वालरांड़॰ ना॰ स्त्री॰ जो वालकपन से विधवा है।

वाला॰ ना॰ स्त्री॰ सोलह वर्षतक की कन्या, युवती, पौधाविशेष, जूही, ना॰ पु॰ कान में पहरने का भूषण, वालक।

वालापन॰ ना॰ पु॰ लड़कपन, वालकता।

वालिक्य॰ ना॰ पु॰ मांई औषधि।

वाली॰ ना॰ स्त्री॰ लड़की, गेहूं आदिकी फली, कानमें पहरने का भूषण विशेष।

वालुक॰ ना॰ पु॰ एलुआ, मुसब्बर।

वालुका॰ ना॰ स्त्री॰ वालू, रेत।

वालुकामय॰ गु॰ रेतीला, रेतला, किरकिरा।

वालू॰ ना॰ स्त्री॰ रेत, रेणु।

वालूचर॰ ना॰ पु॰ गांजा विशेष।

वाल्मीक॰ ना॰ पु॰ मुनिविशेष, रामायणकर्त्ता

वाल्य॰
वाल्यावस्था॰ } ना॰ स्त्री॰ लड़काई, वालकता।

वाल्हिक॰ ना॰ पु॰ घोड़ा।

वाल्हीक॰ ना॰ पु॰ हींग, देशविशेष।

वाव॰ ना॰ पु॰ वायु।

वावग॰ ना॰ पु॰ वौआई, ओआग।

वावगोला॰ ना॰ पु॰ वायुगूल।

वावभक॰ गु॰ गप्पी, बकी।

बावड़ी० ना० पु० बड़ाकूप।
बाववतास० ना० स्त्री० देवग्रस्त, दुर्गति, आपदा।
बावन० गु० पचास और दो, ५२ छोटा, ना० पु० श्रीविष्णु नारायण का पांचवां अवतार।
बावर० गु० बावला, अनाड़ी, बकवादी, अधर्मी।
बावरि० ना० स्त्री० मृगबन्धनी, वागुरि, गु० सिड़न।
बावला० गु० विक्षिप्त, सिड़ी।
बावली० ना० स्त्री० बड़ाकूप, धोखा, छल-सिड़न।
बावसड़ना० अ० क्रि० पादना, गुदा से पवन का निकलना।
बावसूल० ना० पु० वायुशूल, पेटमें रोग विशेष।
बास० ना० पु० बसने का स्थान, ठांव, ना० स्त्री० गन्धि, महक।
बासन० ना० पु० बर्तन, पात्र।
बासना० स० क्रि० सोंधाना, महकाना, ना० स्त्री० अभिलाषा, इच्छा, सुगन्धि।
बासन्ती० ना० स्त्री० औषधि विशेष।
बासा० ना० पु० बूटी प्रसिद्ध, रहनेकास्थान।
बासित० गु० सुगन्धित, कपड़े पहनेहुये।
बासी० गु० भोजनादि जो कलकापका है, महकीला, बासयुत।
बाह० ना० पु० घोड़ा।
बाहक० ना० पु० बहनेहारा।
बाहन० ना० पु० वाहन, सवारी।
बाहना० स० क्रि० अस्त्रचलाना वा फेंकना, भैंस का गर्भित वा सहंगित होना।
बाहर० अव्य० बहिः, परदेश।
बाहिनी० ना० स्त्री० सेना।
बाहु० ना० स्त्री० भुजा, बांह।
बाहुदा० ना० स्त्री० नदीविशेष जो हिमालय से निकलती है।
बाहुदेना० अ० क्रि० हाथपरड़ना।
बाहुमुख० ना० पु० हाथ।
बाहुयुद्ध० ना० पु० मल्लयुद्ध, कुश्ती।
बाहुलेय० ना० पु० स्वामिकार्त्तिक।
बाहुल्य० ना० पु० } आधिक्य, अधिकाई,
बाहुल्यता० स्त्री० } बहुतायत।
बिआरी० ना० स्त्री० बयाल, सायंकालका भोजन।
बिजन० ना० पु० व्यंजन।
बिक० ना० पु० हुण्डार, भेड़िया।
बिकट० गु० कठिन, भयानक, भयंकर, टेढ़ा, प्रबल।
बिकना० अ० क्रि० खपना, बिकजाना।
बिकरार० } गु० भयानक, भोंड़ा, भयंकर,
बिकराल० } टेढ़ा, डरौना, कठिन।
बिकल० गु० व्याकुल, निःस्थिर, घाबड़ा।
बिकलता० स्त्री० } व्याकुलता, घवड़ाहट, बे-
बिकलत्व० पु० } चैनी, निःस्थिरता।
बिकलित० गु० व्याकुल, घावड़ा, बेचैन।
बिकल्प० ना० पु० विचार, मन्सूबा, तर्क।
बिकसन० ना० पु० प्रकाश, हर्ष, फूलन।
बिकसना० अ० क्रि० खिलना, फूलना, हर्षित होना।
बिकासित० गु० प्रफुल्लित, हर्षित, फूलाहुआ।
बिकसोभण्डा० ना० पु० मजीठ।
बिकाऊ० गु० बिकनेहारा।
बिकाना० अ० क्रि० बिकजाना, स० क्रि० बेचवाना।
बिकाव० ना० स्त्री० बिक्री।
बिकास० ना० पु० प्रकाश, फैलाव, दिखलावा, हर्ष, आनन्द।
बिक्री० ना० स्त्री० खपत, कटनी, भाव, बेचना, चर्चित, कटित।
बिखरना० अ० क्रि० बिथरना, फैलना, क्रोधितहोना।
बिगड़ना० अ० क्रि० नाशवाभ्रष्टहोना, झगड़ना,
बिगड़ी० ना० स्त्री० लूट, लूट, लड़ाई।

बिगसन० ना० पु० विकसन, खिलना ।
बिगसना० अ० क्रि० विकसना, खिलना, फूलना ।
बिगहा० ना० पु० बीघा ।
बिगाड़० ना० पु० भंगता, तोड़, लड़ाई, झगड़ा ।
बिगाड़ना० स० क्रि० नसाना, टोटादेना, मित्रों में लड़ाई कराना ।
बिगोना० स० क्रि० भुलाना, छुपाना, भ्रष्टकरना।
बिघन० ना० पु० विघ्न ।
बिच० अव्य० बीच ।
बिचकना० अ० क्रि० निराशहोना, भागजाना, अंगीकार करके बदलजाना ।
बिचकाना० स० क्रि० निराश करना, न मानना, बचन तोड़ना ।
बिचल० गु० चलायमान, सचल ।
बिचलना० अ० क्रि० फिरना, घूमना, चलना, बिछलना ।
बिचली० गु० भागी, घूमी, घबड़ानी ।
बिचवई० ना० पु० बिचमानी, जामिन ।
बिचार० ना० पु० बिचार, शोच, बूझ, ध्यान ।
बिचारक० ना० पु० बिचारी, शोची, बूझने हारा, न्यायक ।
बिचारना० स० क्रि० शोचना, ध्यान करना, यांचना, समझना ।
बिचारित० गु० शोचाहुआ, बिचाराहुआ, बूझा, समझा ।
बिचारी० गु०, बिचारी, बिचारक ।
बिचाली० ना० स्त्री० पोआरवाल ।
बिचौलिया० ना० पु० मध्यस्थ, तिसरैत ।
बिच्छू० ना० पु० वृश्चिक, जन्तु विशेष ।
बिछना० अ० क्रि० फैलना, पसरना ।
बिछरना० अ० क्रि० भिन्नहोना, जुदाहोना ।
बिछराहट० ना० स्त्री० भिन्नता ।
बिछर्ना० } अ० क्रि० खिसलना, फिसलना,
बिछलना० } भिन्न भिन्नहोना, बिलगना ।
बिछवाना० स० क्रि० फैलाना, पसराना ।
बिछाना० स० क्रि० फैलाना, पसारना ।
बिछुआ० ना० पु० कटारविशेष, पैरोंकाभूषण ।
बिछुड़ना० अ० क्रि० बिछलना ।
बिछुरन० ना० पु० वियोग, जुदायगी ।
बिछुरना० अ० क्रि० वियोगहोना, जुदाहोना ।
बिछोना० स० क्रि० भिन्नकरना, बिलगाना ।
बिछोह० } ना० पु० वियोग, जुदायगी, विरह ।
बिछोहा० }
बिछौना० ना० पु० बिस्तर, सेज ।
बिजना० ना० पु० पंखा, बेना ।
बिजली० ना० स्त्री० विद्युत्, चंचला, वज्र ।
बिजान० गु० अज्ञान, मूर्ख, जो कुछ नहीं जानता ।
बिजायठ० ना० पु० बांहका गहना विशेष ।
बिजार० ना० पु० सांड़, बैल ।
बिजाला० गु० बीज संयुक्त ।
बिजिया० ना० स्त्री० भंग, बूटी ।
बिझकना० अ० क्रि० चौंकना, डरना, भाग जाना, बदलजाना ।
बिझका० गु० चौंका, चौंकिल, भागा, डराभया ।
बिझकाना० स० क्रि० चौंकाना, डरवाना, भगाना, नमानना, बदलना ।
बिट० ना० पु० बीट, बिष्ठा ।
बिटचर० ना० पु० शूकर घरैला ।
बिटना० अ० क्रि० बिथुरना, छिटकना, गिरजाना ।
बिटप० ना० पु० वृक्ष का नयाडोल, पल्लव पसराव, गुच्छा ।
बिटाना० स० क्रि० छिटकाना, बिथराना, गिराना ।
बिठाना० स० क्रि० बैठाना ।
बिडकन० ना० पु० बटेरादि पक्षी, रामचन्द्रिकायां यथा, बिडकनवन घूरे भांति के बाज जोवे ।
बिडरना० अ० क्रि० भागजाना, डरजाना ।

बिडार० ना० पु० वनविलाव, भगोड़ा।
बिडारना० स० क्रि० भगाना, बिचलाना, डराना।
बिडारी० गु० भगाई।
बिडौजा० ना० पु० इन्द्र।
बिढ़ई० ना० स्त्री० कमाई, फायदा उठाया, बिसनौटी।
बित० ना० पु० धन, द्रव्य, वस्तु, सामर्थ्य।
बितना अ० क्रि० व्यतीत होना, गु० छोटा, ना० पु० बितस्ति, बालिश्त।
बितताना० गु० घबरानी, बिललानी।
बितरना० स० क्रि० देडालना, दान करना।
बिताना० स० क्रि० गंवाना, काटना, व्यतीत। करना।
बितीत० ना पु० व्यतीत।
बित्त० ना० पु० वित, धन, द्रव्य।
बित्ता० ना० पु० बितस्ति, बालिश्त।
बित्तिया० ना० पु० बौना, बांटा ठमका।
बिथरना० अ० क्रि० छिटकना, बिखरना।
बिथराना० स० क्रि० खिण्डाना, छिटकाना, छिड़काना बिखराना।
बिथा० ना० स्त्री० पीड़ा, आपदा।
बिथुरना० अ० क्रि० बियरना, पसरना।
बिथुरा० ना० पु० दुःख, पीड़ा गु० छिटकाहुआ।
बिदरना० अ० क्रि० फटना, चिरना।
बिदा० ना० स्त्री० रुखसतकरना।
बिदारन० ना० पु० फाड़ना, तोड़ना।
बिदारना० स० क्रि० फाड़ना, चीरना।
बिध० ना० स्त्री० बिधि।
बिधना० ना० पु० बिधाता, ब्रह्मा।
बिधावट० ना० स्त्री० साल, छेद।
बिन० अव्यय० बिना।
बिनती० ना० स्त्री० बिनय, प्रार्थना, बड़ाई करना।
बिनना० अ० क्रि० बिनजाना।
बिनवाई० ना० स्त्री० बिनाई।
बिनसना० अ० क्रि० नशाना, बिगड़ना।
बिना० अव्य० रहित, बिन।
बिनाई० ना० स्त्री० बिननेका काम वा पैसा।
बिनाना० स० क्रि० बिनवाना, उठाना।
बिनावट० ना० स्त्री० बिनने का काम।
बिनु० अव्य० रहित, छोड़ि।
बिनौना० स० क्रि० बिनती करना, अरचना, पूजना, भजना, छांटना।
बिनौला० ना० पु० रुईकाबीज।
बिनौली० ना० स्त्री० छोटाओला जो आकाश मार्ग से बरसता है।
बिन्द०, बिन्दी० } ना० स्त्री० बिन्दु।
बिन्धना० स० क्रि० डसना, डंकियाना, अ० क्रि० छिदना, फसना।
बिन्ना० स० क्रि० बुन्ना, जाली निकालना, चुनना।
बिपत०, बिपता०, बिपति० } ना० स्त्री० बिपत्ति, आफत।
बिफनी० अ० क्रि० चिढ़ना, दुखित होना, मगरा, हठीला वा ढीठ होना।
बिया० ना० पु० बीज।
बियारी०, बियालू० } ना० स्त्री० सायंकालका भोजन, पश्चात् का भोजन।
बियाह० ना० पु० बिवाह।
बिरकट० ना० पु० योगी बिशेष, गु० जिसका मन उच्चाटित है।
बिरचन० ना० पु० बेरका आटा।
बिरद० ना० पु० यश, स्तुति, वीरवाना, और हथियार।
बिरदावलि० ना० स्त्री० सुयश, स्तुति।
बिरमना० अ० क्रि० रहना, बिलम्बकरना।
बिरमाना० स० क्रि० ठहराना, अटकाना, अपने बशमें करना।
बिरवा० ना० पु० वृक्ष छोटा, बूटा, पौधा

विरह० ना० पु० वियोग ।
विरहा० ना० पु० वियोग, धोबियों का गीत विशेष ।
विरहित० गु० वियोगित ।
बिरहिनी० गु० बिरहिनी, वियोगिनी ।
विरहिया० ना० स्त्री० बिरहनी ।
विरही० गु० जो पुरुष अपनी सजनी से भिन्न है ।
बिराजना० अ० क्रि० प्रकाशित वा प्रज्वलित होना, स्वाधीन होके सुखभोग करना, शोभित होना, बैठना ।
बिराट्० ना० पु० जगद्रूप, ईश्वर, जगत, राजाधिराज, देशविशेष, राजाविशेष ।
विराना० गु० पराया, स० क्रि० चिढ़ाना, सताना ।
बिराम० गु० व्याकुल, स्थिर, मांदा ।
बिरिया० ना० स्त्री० समय, जून ।
बिर्नी० ना० स्त्री० बर ।
विल० ना० स्त्री० सर्पादि जन्तुका घर वा छिद्र वा भट्टा वा भार ।
विकलना० अ० क्रि० सिसकना, कूकना, किसी वस्तु पर जी लगना ।
विलख० ना० पु० दुख, अप्रसन्नता ।
बिलखना० स० क्रि० देखना, निरेखना, विलोकना, अ० क्रि० सिसकना, अप्रसन्नहोना ।
विलखाय० } अ० क्रि० अप्रसन्न होय, दुख
बिलखि० } मान ।
विलग० गु० अलग, भिन्न, ना० स्त्री० भिन्नता, फूट, ईर्षा, बुराई ।
बिलगना० अ० क्रि० अलग २ होना, फटना, फूटना, जमना, दुखना ।
विलगाना० स० क्रि० भिन्न२करना, फोड़ना, बिछोड़ना ।
बिलगाव० ना० पु० भिन्नता, बिकुराहट, असहता ।
बिलगाही० अ० क्रि० अलग होगावे ।

बिलगना० स० क्रि० चढ़ाइकरना, चढ़ना ।
बिलनी० ना० स्त्री० अंजनहारी ।
बिलपना० अ० क्रि० रोना, बिलापकरना ।
बिलपाना० स० क्रि० रोलाना, बिलापकराना ।
बिलबन्द० ना० पु० निपटारा, निस्तोख ।
बिलबिलाना० अ० क्रि० व्याकुलहोना, पीड़ा से दुखितहोना, हायहाय करना, तड़पना ।
बिलम्ब० ना० पु० देरी, ढील, टाल मटोल, शिथिलता ।
बिलम्बना० अ० क्रि० ढीलकरना, अटकना ।
बिलम्भ० ना० पु० बिलम्ब ।
बिलम्भना० अ० क्रि० बिलम्बना ।
बिललाना० अ० क्रि० बिलबिलाना ।
बिलशना० } अ० क्रि० भोगना, तृप्तहोना
बिलसना० } आनन्दित होना ।
बिलस्त० ना० पु० बित्ता, बिलस्त ।
बिलहरा० ना० पु० पान रखने का पात्र ।
बिलहरी० ना० स्त्री० पली, छोटा बिलहरा
बिलाई० ना० स्त्री० बिल्ली, कदूकसकड़ी आ रगड़ने की लोहेकी वस्तु ।
बिलाईकंद० ना० पु० औषधि विशेष ।
बिलाना० अ० क्रि० अलोपना, मिटना, भटक स० क्रि० अलोप कराना, उड़ाना, बांट खोना ।
बिलाप० ना० पु० बिलाप, हाहाकार ।
बिलापना० अ० क्रि० रोकना, कूकना, हा कार करना ।
बिलार० ना० पु० मार्जार, पशुविशेष, बिलो
बिलाव० ना० पु० बिलार ।
बिलावल० ना० पु० रागिनी विशेष ।
बिलाश० ना० पु० बिलास, आनन्द ।
बिलाशी० गु० बिलासी ।
बिलास० ना० पु० बिलास, हर्ष, तृप्ति, की सुख भोग ।
बिलासी० गु० सुखभोगी, आनन्दी, हर्ष
बिलोकना० स० क्रि० देखना, निरेखना ।

बिलोना० } स० क्रि० मथना, महना।
बिलोवना०

बिलोटा० ना० पु० बिलार।

बिलौटिया० ना० स्त्री० बिल्ली।

बिल्ला० ना० पु० बिलार, बिलाव।

बिल्ली० ना० स्त्री० बिलाई, बिल्ली।

बिल्लीलोटन० ना० पु० बिलाईकन्द औषधि विशेष।

बिस० ना० पु० विष।

बिसखपरा० ना० पु० औषधि पौधा विशेष, जन्तु विशेष जो गोहके सदृश होता है।

बिसखोपरा० ना० पु० जन्तुविशेष जो गोह के सदृश होता है।

बिसन० ना० पु० दोष, पाप, बुराई, काम, कामना।

बिसनपन० ना० पु० छैलपन, लुचपन।

बिसनी० ना० पु० लुच्चा, लम्पट, गु० सुघड़, छैल, छिछोर।

बिसबिसाना० अ० क्रि० बज बजाना, सड़ी हुई वस्तु से शब्द निकलना।

बिसमार० ना० पु० औषधि, पौधाविशेष।

बिसर० ना० पु० चूक, भूल।

बिसरा० गु० भूला हुआ, चूकाहुआ।

बिसराना० स० क्रि० भुलाना, बहकाना।

बिसर्ना० अ० क्रि० भूलना भटकना।

बिसात० ना० स्त्री० मूल, पूंजी।

बिसांध० } ना० स्त्री० कुबास, दुर्गंध।
बिसांयध०

बिसांसी० ना० पु० विश्वासघाती।

बिसाना० स० क्रि० मोललेना, चलना पौरुष का, बश, क्राबू।

बिसार्ना० स० क्रि० भुलाना।

बिसाह० ना० स्त्री० वस्तु जो मोललो, खरीद।

बिसाहना० स० क्रि० मोल लेना।

बिसूरना० अ० क्रि० सिसकाना, झूकना।

बिसैला० गु० विषधर, ज़हरीला।

बिस्तर० } ना० पु० बिस्तार, बढ़ाय के कहना, ब्योरेवार फैलाव, आसार।
बिस्तार०

बिस्तुइया० } ना० स्त्री० छिपकली।
बिस्तुई०

बिहन० ना० पु० बीज।

बिह्वल० गु० व्याकुल, भयभीत, बिह्वल।

बिहरना० अ० क्रि० रीझना, हुलसना, स० क्रि० भोग करना, रिझाना, फटना।

बिहरी० ना० स्त्री० चन्दा, दामाशाही।

बिहसना० अ० क्रि० हँसना।

बिहाग० ना० पु० रागविशेष जो थोड़ी रातरहे पर गाया जाता है।

बिहान० ना० पु० प्रातःकाल, तड़का, बीतगया।

बिहाना० अ० क्रि० काल काटना, बिताना, तजना, छोड़ना।

बिहाने० अव्य० सवेरे।

बिहार० ना० पु० क्रीड़ा, लीला, आनन्द, देश बिशेष।

बिहारस्थल० } क्रीड़ा का घर, लीलाभवन, आनन्द गृह।
बिहारस्थली०

बिहारी० गु० खिलाड़ी, क्रीड़ाकर, ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र जीका एक नाम।

बिहारीलाल० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी, सतसई कर्त्ता कविविशेष।

बिहून० } अव्य० रहित, बिन, बिहून।
बिहूना०

बी० अव्य० भी।

बीड़ा० ना० पु० लपेटा हुआ, कागज़, गट्टा।

बींधना० स० क्रि० बेधना, छेदना।

बीघा० ना० पु० २० बिस्वा, बिगहा।

बीच० अव्य० मध्यमें, अन्तर।

बीछी० ना० पु० बिच्छू।

बीज० ना० पु० वीर्य्य, अमर, जड़, मणी, कारण, समय, क्रिया।

बीजक॰ ना॰ पु॰ चलान, चिट्ठी, लेखा, बिजयसार, फिहरिस्त।
बजिना॰ ना॰ पु॰ पंखा, बेना।
बीजार॰ गु॰ बिजैला।
बीजो॰ ना॰ स्त्री॰ जन्तुबिशेष, नकुल।
बीझना॰ स॰ क्रि॰ ठेलना, रेलना, खोदना।
बीट॰ ना॰ स्त्री॰ बिष्ठा, गुह।
बीटना॰ अ॰ क्रि॰ छलकना, ढलना, बिथरना।
बीट॰ ना॰ स्त्री॰ पक्षियोंका बिष्ठा।
बीठा॰ ना॰ पु॰ बिड़ुवा, एड़ुवा।
बीड़ा ना॰ पु॰ लगायाहुआ पान।
बीतना॰ अ॰ क्रि॰ व्यतीतहोना, पूराहोजाना, गुजरना, होचुकना।
बीता॰ गु॰ गुजरगया, व्यतीत होगया, ना॰पु॰ वितस्ति।
बीन॰ ना॰ स्त्री॰ बीणा, बिद्याबिशेष।
बीनना॰ स॰ क्रि॰ बुनना, उठाना।
बीमा॰ ना॰ पु॰ बस्तुको टोटे समेत पहुंचानेके लिये जो पैसा दिया जाताहै, ठीका, हुण्डा भाड़ा, यह शब्द फारसी है।
बीर॰ ना॰ पु॰ भाई, बीर, कानका भूषण।
बीरता॰ ना॰ स्त्री॰ बीरता, मर्दुमी, शूरता।
बीरबहुट्टी॰
बीरबहूटी॰ } ना॰ स्त्री॰ लाल रंगका कीड़ा बिशेष।
बीरा॰ ना॰ पु॰ बीड़ा, भाई।
बीरी॰ ना॰ स्त्री॰ बीड़ा।
बीर्य॰ ना॰ पु॰ बीर्य, पराक्रम।
बील॰ ना॰ पु॰ बिल्वफल।
बीस॰ गु॰ दो दहाई, २०।
बीसा॰ ना॰ पु॰ बीस नखका कुत्ता।
बीसी॰ ना॰स्त्री॰अन्नमापनेका परिमाणबिशेष, गु॰ बीसकी।
बुन्दा॰ ना॰ पु॰ बिन्द।
बुन्दिया॰ ना॰ स्त्री॰ मिठाई वा भोजन बिशेष।
बुन्देला॰ ना॰ पु॰ बुन्देलखंडका राजपूत।
बुकटा॰
बुकट्टा॰ } ना॰ पु॰ नख, मूटीभर।
बुकनी॰ ना॰ स्त्री॰ चूर्ण, बूरा।
बुकलाना॰ अ॰ क्रि॰ आपोआप पकना।
बुक्का॰ ना॰ पु॰ बुकटा।
बुक्की॰ ना॰ स्त्री॰ गांती, मूटीभर।
बुजना॰ ना॰ पु॰ निहानीके कारणसे जो वस्त्र स्त्रियां पहनती हैं।
बुजहरा॰ ना॰ पु॰ पानी गर्म करनेकापात्र।
बुझना॰ अ॰ क्रि॰ ठंढा होना।
बुझाना॰ स॰ क्रि॰ ठंढाकरना, समझाना, सुझाना।
बुड़ाना॰ स॰ क्रि॰ डुबाना।
बुड्ढा॰ गु॰ बूढ़ा, प्राचीन मनुष्य।
बुढ़भस॰ गु॰ जो बूढ़ा तरुण की चालचले।
बुढ़वा॰ गु॰ बुड्ढा।
बुढ़ापा॰ ना॰ पु॰वृद्धावस्था।
बुढ़िया॰ गु॰ बूढ़ी स्त्री।
बुंदा॰ ना॰ पु॰ कानका भूषण बिशेष।
बुत॰ ना॰ पु॰ जुवा वा पचीसी खेलनेमेंजिसपर पांसा फेंकते हैं घूंसा।
बुताना॰ स॰ क्रि॰ बुझाना।
बुत्ता॰ ना॰ पु॰ ठगाई, छल।
बुदबुद॰ ना॰ पु॰ बुलबुला।
बुदबुदाना॰ अ॰ क्रि॰ बड़बड़ाना।
बुद्ध॰ ना॰ पु॰ पण्डित, चौथाग्रह, चौथादार, नवम अवतार।
बुद्धि॰ ना॰ स्त्री॰ ज्ञान, समझ, बूझ, शोच, अक़ल।
बुद्धिमान्॰
बुद्धिवान्॰ } गु॰ ज्ञानवान्, समझदार, चतुर, पण्डित।
बुद्धिहा॰ ना॰ स्त्री॰ मदिरा, शराब।
बुद्धी॰ गु॰ चतुर, समझदार, बुद्धिमान्।
बुध॰ ना॰ पु॰ चौथाग्रह, चन्द्रपुत्र, चौथादिन, नवम अवतार जो गया में भया, पण्डित, देवता।

बुधवार० ना० पु० रवीवार।
बुधि० ना० स्त्री० बुद्धि।
बुन्द० ना० पु० बिन्दु, शून्य, क्रनरह।
बुन्ना० स० क्रि० बिनना।
बुभुक्षित० गु० भूखा।
बुर० ना० स्त्री० योनि।
बुरभसिया० गु० बुड़भस।
बुरा० गु० दुष्ट, खटा, खराब, कुकर।
बुराई० ना० स्त्री० दुष्टता, खोट।
बुर्ज० ना० पु० रस्सा, लासा।
बुर्जरी० ना० स्त्री० स्त्रियों की गाली।
बुर्जारी० ना० स्त्री० बुर्जरी।
बुलबुला० ना० पु० बुल्ला।
बुलाक० ना० पु० नाकमें का भूषण विशेष।
बुलाना० स० क्रि० पुकारना, हांकदेना, तलब करना।
बुलाहट० ना० स्त्री० आवाहन।
बुहनी० ना० स्त्री० अगवानी, पहली बिक्रीका नाम, बयानत।
बुहरी० ना० स्त्री० भुनेहुये जौ।
बुहारन० ना० स्त्री० झाड़न।
बुहारना० अ० क्रि० झाड़ना।
बुहारी० ना० स्त्री० झाड़ू।
बुहारू० ना० पु० भंगी।
बूआ० ना० स्त्री० बहिन, फूफी, माता।
बूई० ना० स्त्री० लड़कों को डराने का शब्द।
बून्द० ना० स्त्री० बिन्दु, टपकन, गु० भला, ऊंचा, लड़ाकू।
बून्दा० ना० पु० बड़ीबूंद।
बून्दी० ना० स्त्री टपका, वर्षाकी बूंद, मिठाई विशेष।
बूकना० स० क्रि० पीसना, बुकनी करना।
बूका० ना० पु० चूर्ण, छोटा मोती, बुकनी।
बूचा० ना० गु० जिसके कान नहीं, कनकटा।
बूची० गु० स्त्री० कनकटी।
बूझ० ना० स्त्री० समझ, बुद्धि।
बूझना० अ० क्रि० समझना जानना।
बूट० ना० पु० हराचना, तरकारी।
बूटा० ना० पु० पौधा, वृक्ष, फूल कपड़ेका
बूटी० ना० स्त्री० वनस्पति, औषधि, छोटबूटा, बिरवा, भंग बिजया।
बूड़ना० अ० क्रि० डूबना।
बूड़मरना० अ० क्रि० डूबमरना।
बूड़िया० ना० पु० डूबनेहारा।
बूत० } ना० पु० बल, सामर्थ्य, पौरुष
बूता० } ताक़त।
बूबू० ना० स्त्री० बहन, बीबी।
बूर० ना० स्त्री० भूसी, छिलका।
बूरा० ना० स्त्री० खांड़, लकड़ी की बुकनी चूर्ण, यह शब्द फ़ारसी का है।
बे० अव्य० अरे।
बेंट० ना० पु० हथकड़ा, दस्ता।
बेंड़ा० पु० गु० टेढ़ा, बांका।
बेंधना० स० क्रि० गूंधना, चुनना।
बेग० ना० पु० वेग, ज़ोर।
बेगवान्० गु० वेगवान्, ज़ोरवाला।
बेगार० ना० पु० बरबस काम कराना।
बेगारी० ना० स्त्री० मजटिया, बेगार कर्त्ता।
बेगी० गु० वेगी।
बेंग० ना० पु० मेढ़क, भेक।
बेंचना० स० क्रि० बिकाना, मोल लेकरदेना।
बेचू० गु० बेचनेवाला।
बेजू० ना० पु० जन्तुविशेष।
बेझा० ना० पु० निशाना, जिसपर तीर या गोली का अभ्यास करते हैं।
बेटा० ना० पु० पुत्र, लड़का।
बेटी० ना० स्त्री० पुत्री, कन्या।
बेठन० ना० पु० वेष्टन, लपेटन।
बेड़० ना० पु० बाड़ा, बियावर, अम्बका।
बेड़िया० ना० पु० जातिविशेष।
बेड़ी० ना० स्त्री० पैकड़ी, जिसटोकरी से खेत सींचते हैं।

बेड़ना० स० क्रि० बाड़ाबांधना, छेकना, हूआ रना, लाभ उठाना, छीन लेना, कमाना, चुराना।
बेत० नाο पुο बेन, छड़ी, आकाश।
बेद० नाο पुο वेद।
बेदगिरा० नाο पुο वेदवाणी।
बेध० नाο पुο छेद, सुराख।
बेधक० गुο छेदनेवाला।
बेधड़क० गुο निधड़क।
बेधना० सο क्रिο छेदना।
बेधमुख्या० नाο स्त्रीο कस्तूरी।
बेधा० नाο पुο वृक्ष, खराफूल।
बेधी० नाο पुο बेधक।
बेन० नाο स्त्रीο बांसुरी, वंशी।
बेना० नाο पुο पंखा, खस खस।
बेनी० नाο स्त्रीο जूड़ा, चोटी, किवाड़काएक काठ विशेष।
बेर० नाο पुο वृक्ष वा उसका फलविशेष, नाο स्त्रीο बार, बिलम्ब, बेला।
बेरबेर० अव्यο बारम्बार।
बेरभयानक० नाο पुο प्रलयकी रात, मृतक की रात।
बेरी० नाο स्त्रीο बेरका वृक्ष।
बेरे० नाο पुο नाव, जहाज।
बेल० नाο पुο बिल्वफल, पुष्पविशेष, बेलि।
बेलन० नाο पुο रोटी बेलनेकी वस्तु।
बेलना० सο क्रिο फैलाना० नाο पुο बेलन।
बेलनी० नाο पुο टहनी।
बेलबूटा० नाο पुο झाड़ी, लता विशेष।
बेला० नाο पुο पुष्प विशेष, कटोरा, बेला।
बेलि० नाο स्त्रीο बेलि, लता जो पौधा आप से खड़ा न होसके।
बेसन० नाο पुο चनेका आटा।
बेसनी० नाο स्त्रीο बेसनसे बनीहुई।
बेसनौटी० नाο स्त्रीο बेसनकी रोटी।
बेसर० नाο स्त्रीο नथनी।
बेसरा० नाο पुο पक्षीविशेष।
बेसवा० नाο स्त्रीο वेश्या।
बेह० नाο पुο छिद्र, साल।
बेहड़० नाο स्त्रीο पृथ्वी जहांऊंची नीचीहो।
बैंगन० नाο पुο भांटा, तरकारी विशेष।
बैंगनी० } गुο रंग जो बैंगन के समान हो,
बैंजनी० } पिंगल।
बैंदी० नाο स्त्रीο टिकुली।
बैठक० नाο स्त्रीο } बैठनेकास्थान, चौपाड़, बैठ
बैठका० नाο पुο } नेकी चाल वा रीति।
बैठना० अο क्रिο आसन मारना।
बैठवा० गुο चपटा, चौरट।
बैठा० नाο पुο चप्पू, डांड़।
बैठाना० } सο क्रिο स्थापन कराना।
बैठालना० }
बैतरा० नाο स्त्रीο सोंठ विशेष।
बैतरनी० नाο स्त्रीο नरक मार्गकी नदी।
बैदिक० नाο पुο वैदिक, वेदका जाननेवाला।
बैन० नाο पुο वचन, वाणी, बनसी।
बैनतेय० नाο पुο विनताकेपुत्र गरुड़, अरुण।
बैना० नाο पुο मांगेपरका भूषण विशेष, पकवान जोविवाह आदिमें बांटतेहैं, व्यौहारी, पवन।
बैपार० नाο पुο व्यापार, तिजारत।
बैपारी० नाο पुο सौदागर, ताजिर व्योपारी
बैर० नाο पुο वैर, दुश्मन।
बैरख० नाο स्त्रीο झंडी, ध्वजा, पताका।
बैरागी० नाοपुο वैरागी, जिसको वैराग्यहो
बैल० नाο पुο वृषभ, वरध।
बैस० नाο पुο आयुर्दा, वयः, वैश्य, राजपूतों में जाति विशेष।
बैसन्दर० नाο पुο आग।
बैसांडु० गुο आलसी, सकोमार, घर में बैठनेहारा।
बोआई० नाο स्त्रीο बोने का काम, बोने का समय।

बोआना० स० क्रि० बीजडलवाना, बसाना।
बोआरा० ना० पु० बोनेका समय।
बोंट० ना० पु० डांट, डटा, डाली।
बोक०
बोकड़ा० } ना० पु० बकरा, अज।
बोकरा०
बोकरी० ना० स्त्री० बकरी।
बोच० ना० पु० मगर, कुम्भीर।
बोचा० ना० पु० पालकी विशेष, बूचा।
बोझ० ना० पु० भार, लादी।
बोझना० स० क्रि० लादना।
बोझल०
बोझेल० } गु० लदा, भरा।
बोटी० ना० स्त्री० मांस का छोटा टुकड़ा।
बोतू० ना० पु० बकरा।
बोदली० ना० स्त्री० भोली, गेगली।
बोदा० गु० निर्ब्बल, अशक्त, भोला, गेगला।
बोद्धा० गु० बुद्धिमान्।
बोध० ना० पु० ज्ञान, मति, मनौती, धीरज।
बोधक० ना० पु० जिससे ज्ञानहो, बोधकर्त्ता।
बोधना० स० क्रि० फुसलाना, समझाना।
बोना० स० क्रि० बीजडालना।
बोनी० ना० स्त्री० बोनेका समय।
बोर० ना० पु० पाजेब के घुंघरू।
बोरा० ना० पु० गोन, गठिया, लोया, टाट का थैला।
बोरी० ना० पु० रामधनुष, चावल विशेष।
बोल० ना० पु० शब्द, गीतका शब्द, बात।
बोलचाल० ना० स्त्री बात चीत।
बोलता० ना० पु० प्राण, जीव, बोलनेकी शक्ति।
बोलना० अ० क्रि० बातकरना, कहना, बजना।
बोलबाला० ना० पु० आशीर्वाद विशेष।
बोली० ना० स्त्री वाणी, भाषा, बात।
बौंड़० ना० पु० बेलि, लता।
बौंड़ना०
बौंड़ियाना० } अ० क्रि० लिपटना, घूमना, भवर, ध्यान।
बौंड़ी० ना० स्त्री० बेलि, लता।
बौछार० ना० स्त्री० वायुसहित बड़ी वृष्टि वा जो वायु के झकोड़ेसे बूंदें घरमें चलीआती हैं।
बौद्ध० ना० पु० बुधका मतावलम्बी।
बौना० गु० छोटा, बावन, नाटा।
बौनी० ना० स्त्री० ठिंगनी बोने का समय या दाम।
बौरहा० गु० बौराहा।
बौरा० गु० गूंगा, मूक।
बौराना० अ० क्रि० बावला होना।
बौरापन० ना० पु० सिड़पन।
बौराहा० गु० बावला, सिड़ी।
बौला० गु० पोपला, मुर्ली।
बौहा० गु० पथरीला।
बौहाई० ना० स्त्री० जिस स्त्री को गर्भ का रोग है।
ब्यान० ना० पु० पशुआदि का प्रसव।
ब्याना० अ० क्रि० जन्मना, उत्पन्न होना।
ब्याह० ना० पु० विवाह।
ब्याहता० गु० विवाहिता।
ब्याहनयोग० गु० जो ब्याहने के योग्य है।
ब्याहना० स० क्रि० विवाह करना।
ब्याहा० गु० विवाहित, जिसका विवाहहोगया।
ब्योंगा० ना० पु०
ब्योंगी० स्त्री० } चमड़ा छीलनेका अस्त्र।
ब्योंत० ना० पु० गढ़न, डौल, रीति, ढब।
ब्योंतना० स० क्रि० कपड़े को डौलियाना। वा बनाना।
ब्यौरा० ना० पु० भेद, वृत्तान्त, बखान, अन्तर।
ब्यौपार० ना० पु० व्यापार, तिजारत, सौदागरी।
ब्योपारी० गु० व्यापारी, ताजिर, सौदागर बेपारी।
ब्रह्म० ना० पु० परमेश्वर, जगत् का कारण ब्रह्मा, वेद, देवता, जीव, कुल।
ब्रह्मअस्त्र० ना० पु० ब्रह्माजीका अस्त्र विशेष।
ब्रह्मकाष्ठ० ना० पु० शहतूत, तूत।

ब्रह्मगिरा ना० स्त्री० आकाशवाणी, ब्रह्मवाणी।
ब्रह्मघोष० ना० पु० जहांवेद पढ़ाया वा पढ़ा जाता है, वेदपाठशाला।
ब्रह्मचर्य० ना० पु० ब्रह्मचारी का व्यवहार।
ब्रह्मचारी० ना० पु० प्रथमाश्रमी, ईश्वरपूजक।
ब्रह्मदारु० ना० पु० शहतूत।
ब्रह्मदैत्य० ना० पु० ब्रह्मराक्षस।
ब्रह्मन० ना० पु० ब्राह्मण।
ब्रह्मपादप० ना० पु० ढांखका वृक्ष।
ब्रह्मपुत्र० ना० पु० नदीविशेष, ब्रह्माकापुत्र।
ब्रह्मबान० ना० पु० ब्रह्मास्त्र।
ब्रह्मभवन० ना० पु० ब्रह्माका स्थान।
ब्रह्मभुवन० ना० पु० ब्रह्माका लोक।
ब्रह्मभोज० ना० पु० ब्राह्मणोंको भोजनदेना।
ब्रह्ममेखला० ना० स्त्री० मूंज।
ब्रह्मरन्ध्र० ना० पु० मस्तकका मध्यस्थान।
ब्रह्मरात्रि० ना० स्त्री० ब्रह्माकी रात जो सहस्र चतुर्युगी होतीहै।
ब्रह्मराक्षस० ना० पु० प्रेत विशेष, लूका।
ब्रह्मवाद० ना० पु० वेदान्त कथन।
ब्रह्मवादी० ना० पु० वेदान्ती।
ब्रह्मविचार० ना० पु० वेदान्त विद्या, अध्यात्मज्ञान।
ब्रह्मलोक० ना० पु० लोकविशेष जहां ब्रह्माजीका निवासस्थान है।
ब्रह्मश्रव० ना० पु० वेद।
ब्रह्मसूत्र० ना० पु० यज्ञोपवीत, जनेऊ।
ब्रह्महत्या० ना० स्त्री० ब्राह्मणकी हत्या।
ब्रह्मज्ञान० ना० पु० ईश्वरतत्वज्ञान, परमज्ञान, आत्मज्ञान, अध्यात्मज्ञान।
ब्रह्मा० ना० पु० देश विशेष जो पूर्वमें है वा उस देशके राजाकी जाति विशेष, विधाता, सृष्टिकर्ता।
ब्रह्माचारी० ना० पु० ईश्वरपूजक, ब्रह्मचारी।
ब्रह्माण्ड० ना० पु० जगत्, संसार, शिरकीहाड़।
ब्रह्मानन्द० ना० पु० निजस्वरूपानन्द, आत्मानन्द।
ब्रह्माणी० ना० स्त्री० सरस्वती।
ब्राह्मण० ना० पु० प्रथम वर्ण।
ब्राह्मणी० ना० स्त्री० ब्राह्मण की स्त्री।
ब्राह्मण्य० ना० पु० ब्राह्मण का धर्म, ब्राह्मणों की सभा, सातवां ग्रह।
ब्राह्मी० ना० स्त्री० संहिताविशेष, सरस्वती, वाक्षा औषधि।
ब्राह्म्य० ना० पु० अचम्भा, आश्चर्य, ब्राह्मणों की सभा।
ब्राह्ममुहूर्त्त० ना० पु० सूर्योदयसे पहले चार घड़ी, पोह, पह।

[भ]

भ० ना० पु० नक्षत्र, राशि।
भंवर० ना० पु० भौंरा, चक्कर।
भंवर०, भंवरा० ना० पु० अलि, लता, भ्रमर।
भंवरी०, भंवीरी० ना० स्त्री० तीतरी, पतंगा विशेष।
भंवोरना० स० क्रि० काटना, काटखाना।
भकसी० ना० स्त्री० पृथ्वीमें गुफा, अंधेरी।
भकुवा० गु० निर्बुद्धि, मूर्ख, अज्ञ।
भकुवाना० अ० क्रि० निर्बुद्धि होना, उल्लू होजाना।
भकोसना० स० क्रि० खालेना, ठुकसना।
भक्त० ना० पु० अर्चक, सेवक, उपासक, भात, गु० धर्मी, चाहक।
भक्तवत्सल० ना० पु० भक्तप्रिय, श्रीभगवान्।
भक्ता० ना० पु० भक्त।
भक्ताई० ना० स्त्री० भगताई, सेवकाई, भक्ति, धर्म।
भक्ति० ना० स्त्री० मन, धर्म, श्रद्धा, भाग, सेवा।
भग० ना० स्त्री० योनि, गुद, सुभाग, ऐश्वर्यादि गुण, ना० पु० सूर्य, भागवने यथा, धाता

विधाता वरुणोऽर्यमा सविता भगः।
भगण० ना० पु० छन्दगणविशेष, जिसमें आदिका अक्षर दीर्घ होताहै यथा, राघव।
भगत० ना० पु० भक्त।
भगतन० ना० स्त्री० भगतकी स्त्री वा वेश्या।
भगताई० ना० स्त्री०, भगतपन।
भगतिया० ना० पु० भवैया, कथिक, राधा जानि।
भगन्दर०
भगन्धर० } ना० पु० गुदा में रोग विशेष
भगनी० ना० स्त्री० बहन, भगिनी।
भगर० ना० पु० भगल।
भगल० ना० पु० छल, कपट, फ़रेब, इन्द्रजाल।
भगवत० ना० स्त्री० भागवत।
भगवती० ना० स्त्री० माया, आदिशक्ति, ईश्वरी।
भगवन्त० ना० पु० भगवान्।
भगवां० ना० पु० गेरुआवस्त्र।
भगवान्० ना० पु० ऐश्वर्यादिगुणसंयुक्त, तेजस्वी, प्रतापवान्, ईश्वर।
भगाना० स० क्रि० हंकाना, चलाना, दूरकरना।
भगीरथ० ना० पु० राजा विशेष जो श्री गंगा जी को स्वर्ग से लाया।
भगेल० ना० स्त्री० पराजय, ना० पु० भगोड़ा।
भगोड़ा० ना० पु० भागने हारा।
भग्गुल० ना० पु० दून, हरकारह, भग्गू।
भग्गू० ना० पु० भगोड़ा।
भग्न० गु० पराजित, नाशित, टूटा फूटा।
भंकार० ना० पु० शब्द करना, आदिका शब्द।
भंग० ना० पु० खण्डन, तोड़, लहर, पराजय, भांग गु० भग्न।
भंगरा० ना० पु० बूटीविशेष, भृंगराज।
भंगड़ी० गु० भांग पीनेहारा।
भंगन० ना० स्त्री भंगी की स्त्री।
भंगना० ना० स्त्री० मछलीविशेष।
भंगा० ना० स्त्री० भांग, पक्षीविशेष।
भंगार० ना० पु० भंगरा, भंगड़ा।
भंगी० ना० पु० भंगड़ी, मिहतर, चुहड़ा, गु० नाशक, मेटनेवाला
भंगेरन्० ना० स्त्री० भंग की बेचनेहारी।
भंगेरा० ना० पु० भंग बेचनेहारा।
भंगेला० ना० पु० भंगके त्वचाओं का वस्त्र विशेष।
भचक० गु० घाबड़ा, विस्मित, अचम्भित।
भचकना० अ० क्रि० अचम्भित वा विस्मित होना।
भचक्र० ना० पु० दौरह, चालभर, निजगति पर्यन्त।
भजन० ना० पु० अर्चा, पूजन, सेवन, और नौविधि ईश्वर का यशगाना।
भजना० स० क्रि० अर्चा वा पूजा वा सेवा, जप करना, अ० क्रि० भागना।
भजनी० गु० भजन करनेहारा।
भजनीक० ना० पु० अर्चक, भजन करनेहारा।
भजामि० स० क्रि० भजताहूं ध्यावताहूं।
भजजाना० अ० क्रि० भागजाना।
भज्जि० अ० क्रि० भागकर।
भज्य० अ० क्रि० भागके, बांट के।
भञ्जन० ना० पु० खण्डन, मारन, तोड़न।
भञ्जाना० स० क्रि० तोड़ाना, भुनाना, बदलाना।
भट० ना० पु० योधा, शूरवीर धिक्कार, तनूर।
भटई० ना० स्त्री० भाटकी स्तुति, भाट का काम।
भटकना० अ० क्रि० भूलजाना, भ्रमना, चूकना, टपना।
भटका० गु० भूलाहुआ, भूला, चूका, भ्रमित
भटमेरा० ना० पु० मिलाप, मिलान, मुलाक़ात।
भटकाना० स० क्रि० बहकाना, भुलाना, भड़ काना।
भटकीला० गु० जिसमें भटका पायाजावे।

भटाई० ना० स्त्री० बहादुरी, लड़ाई, भटई।
भटू० ना० स्त्री० सखी, निधीसिंह प्रकाशे, देखिके भटू कोमैं लटूह्वै रह्यो शिवनाथ ओढ़े पीतपटूसोअटापैबालठाढ़ी है।
भट्ट० ना० पु० विद्यावान्, पण्डित, दक्षिणीब्राह्म णोंका आस्पद, भट।
भट्टाचार्य्य० ना० पु० पण्डितों में जो सब से बड़ाज्ञानवान्, बंगालेके ब्राह्मणोंका उपनाम वा आस्पद।
भट्ठी० ना० स्त्री० चूल्हाविशेष।
भठियारपन० ना० पु० भठियारे का काम।
भठियारा० ना० पु० सराय का भाड़ा उगाह ने हारा, जाति विशेष।
भठियारन्० ना० स्त्री० भठियारे की स्त्री।
भठियाल० गु० जो नदी की धारापर से बहे।
भड़० ना० पु० बड़ीनाव विशेष।
भड़क० ना० स्त्री० चटक, झलक, घबराहट, झझक, चौंक।
भड़कना० अ० क्रि० झिझकना, चौंकना, आंच उठना, जलउठना।
भड़काना० स० क्रि० डराना, भटकाना, कांध करना, लूकालगाना, चौंकाना।
भड़की० ना० स्त्री० चटकी, चमक, आंच, चौंक।
भड़कीला० गु० चटकीला, चमकीला, चौंकैल।
भड़केल० गु० जंगली अनपहिचान, चौंकैला।
भड़भड़िया० गु० निष्कपट, सीधा।
भड़भूजन० ना०स्त्री० भुर्जन।
भड़भूजा० ना० पु० भुर्जी, भुजवा।
भड़रिया० ना० पु० ठग, भड्डरी, जोसी।
भड़साई० ना० पु० भाड़।
भड़िहा० गु० चोर, पाटनेहारा, घिनौना, निर्लज्ज।
भड़िहाई० ना० स्त्री० भड़िहापन, रामायणे यथा, सोइपर्योपक्खानकीनाई, इतउत चितै चलाभड़िहाई।
भड़ुवा० ना० पु० कुटना, वेश्याका भ्राता पितादि।
भड़ुवाई० ना० स्त्री० कुटनापन।
भड़ैत० }
भड़ैती० } ना०पु० भाड़ाहेनेहारा प्रजा।
भणन० ना० पु० कथन।
भणित० गु० कथित, कहाहुआ, कविता।
भण्टिका० ना० स्त्री० भांटा, बैंगन।
भण्ड० ना० पु० भांड़, भड़ुवा।
भण्डा० ना० पु० मटका, मोटी, क्षत्री।
भण्डार० ना० पु० कोठा, खाता बखार।
भण्डारा० ना० पु० योगी, वा संन्यासी, वा उदासियों का ज्योनार, वा जिमाना, भोजन।
भण्डारी० ना० पु० भण्डारका रक्षक, रोकड़िया, रसोइयां।
भण्डोरिया० ना० पु० भड़रिया।
भण्डेला० ना० पु० भांड़।
भण्डौवा० ना० पु० निन्दा, फक्कड़।
भतरा० ना० पु० भतार, पति।
भतरौड़ ना० पु० मथुरा वृन्दावन के मध्य स्थान विशेष।
भतार० ना० पु० भर्त्तार, पति, स्वामी, कन्त।
भतीजा० ना० पु० भाईका बेटा।
भतीजी० ना० स्त्री० भाईकी कन्या।
भत्ता० ना० पु० भात।
भद० ना० स्त्री धप्पा, धड़ाका, कुयश।
भदभद० ना० पु० वृक्षकेफल गिरने या वा मनुष्य के चलनेका शब्द।
भदभदाना० स० क्रि० मारनेसे जो शब्द निकलताहै, बारम्बार मारना।
भदभदाहट० ना० स्त्री० भदभद।
भदाक० ना० पु० धड़ाक, फटाक।
भदाका० ना० पु० धड़ाका शब्द।
भदेस० }
भदेसल० } गु०जोअच्छानहो, कुडौल, भोंड़ा, अनाड़ी, रामायणे यथा, भणित भदेसवस्तुभलवरणी।
भद्दा० गु० निर्बुद्धि, उल्लू, भोंड़ा।
भद्र० ना० पु० भागमानी, मूंड़ सहित शिरका

मुण्डन, कल्याण, घटती, नवखंडों में से एक का नाम गु० भला, श्रेष्ठ, भाग्यवान्।
भद्रक० ना० स्त्री० भाग्य, लाभ, स्वभाव, सुन्दरता, भलाई।
भद्रकाली० ना० स्त्री० दुर्गा देवी।
भद्रकाष्ठ० ना० पु० देवदारु।
भद्रचन्दन० ना० पु० जवासा।
भद्रजयव० ना० पु० इन्द्रजौ।
भद्रपर्णिका० ना० स्त्री० कम्भारी, गन्धपसार।
भद्रपर्णी० ना० स्त्री० गन्धपसारन।
भद्रमस्त० ना० पु० नागरमोथा।
भद्रवती० ना० स्त्री० कायफल।
भद्रवृक्ष० ना० पु० गोखुरू।
भद्राश्रिय० ना० पु० चन्दन।
भद्रहोना० अ० क्रि० मूंछसहितशिर मुड़ाना।
भद्रा० ना० स्त्री० अशकुन, समय, पक्षकीदूसरी सातवीं बारहवीं तिथि, कम्भारी, गन्धपसारन, कुघड़ी, कल्याणकारिणी, ना० पु० पक्षी विशेष।
भद्राक्ष० ना० पु० कृत्रिम रुद्राक्ष।
भद्रिका० ना० स्त्री० दशा विशेष, कल्याणी।
भद्री० ना० पु० डकैत, सामुद्रिकी, कायफल।
भद्रोदनी० ना० स्त्री० खिरहटी।
भभकना० अ० क्रि० क्रोधित होके दौड़ना, आग लगना, लोटे आदि से पानी गिरने का शब्द।
भभका० ना० पु० बड़े मुखका पात्र विशेष।
भभकाना० स० क्रि० सुलगाना, जलाना, उकसाना, भिड़ाना, गड़मारना।
भभकी० ना० स्त्री० धमकी।
भभड़० ना० पु० डर, खटका, भभर।
भभका० ना० स्त्री० अचानक जो आंच आदि की फुरास आजावे।
भभकना० अ० क्रि० सनसनाना, भुनभुनाउठना, तिलमिलाना।
भभर० ना० पु० डर, खटका।
भभराना० अ० क्रि० खटका होना, सूजना।
भभरि० क्रि० डरकर, घबड़ाकर।
भभूका० ना० पु० जोति, आंच, एकाएक आग जलउठना, गु० लाल, सुन्दर, भड़कीला।
भभूत० ना० स्त्री० भस्म, विभूति।
भय० ना० पु० डर, शंका, खौफ़।
भयकार०
भयंकर० } गु० भयानक, डरौनी मूर्त्ति।
भयचक० गु० भयकरके जो व्याकुल हो।
भयद०
भयदायक० } गु० भयानक, भयंकर।
भयभीत० गु० शंकित, डराक, डराहुआ।
भयमान० गु० डरपोक, शंकित।
भया० ना० पु० भाई, क्रि० हुआ।
भयातुर० गु० भयचक, भयग्रस्त।
भयानक० गु० भयंकर, जिसको देखकर डरलगे, डरौना, रसविशेष।
भयापा० ना० पु० अपनाहत, भाईपन।
भयावना०
भयावहा० } गु० भयंकर, भयानक।
भर० गु० पूर्ण, पूरा, सब।
भरका० ना० पु० जब वरीपर पानी दिया उस का नाम।
भरकाना० स० क्रि० वरीपर पानी डालना।
भरण० ना० पु० पोषण, पालन, धारण।
भरणी० ना० स्त्री० दूसरा नक्षत्र, सांपभक्षक, जीवविशेष।
भरत० ना० पु० अनेक धातु का मेल, राजा विशेष, जिसके नाम से हिन्दुस्तान भरतखण्ड प्रसिद्ध है, रामचन्द्रजी के भाई।
भरतखण्ड० ना० पु० हिन्दुस्तान
भरतपुर० ना० पु० शूरसेन देशका एक नगर विशेष।
भरद्वाज० ना० पु० मुनि विशेष, खंजनपक्षी।
भरद्वाजसुत० ना० पु० द्रोणाचार्य।
भरन० अव्य० तक, तलक।

भरना॰ स॰ क्रि॰ पूर्ण करना, छोपना, लेसना, घावचंगा होना, निकालना, फटेवस्त्रमें सूत डालना, ढालना।
भरनी॰ ना॰ स्त्री॰ बाना, भरणी।
भरिपाना॰ अ॰ क्रि॰ दामपाना, फलपाना।
भारिपूर्ण॰ गु॰ मुहामुह।
भरभराना॰ अ॰ क्रि॰ सुजना, एकाएक उड़ना।
भरभरी॰ ना॰ स्त्री॰ सूज, फुलाव।
भरभाड़॰ ना॰ पु॰ ऊंट कटीला, छोटा पौधा विशेष।
भरम॰ ना॰ पु॰ भय, भ्रम, साख।
भरमगमाना॰ अ॰ क्रि॰ असाखहोना, अपयशी होजाना।
भरमाना॰ स॰ क्रि॰ फुसलाना, व्याकुलकरना, फिराना, घुमाना।
भरवाना॰ स॰ क्रि॰ पूर्णकराना।
भरा॰ गु॰ पूरा।
भराना॰ स॰ क्रि॰ भरवाना, घोड़ा घोड़ी लगाना।
भरावट॰ ना॰ स्त्री॰ वस्तु जिससे दूसरी वस्तु भराते हैं।
भरित॰ गु॰ पालाहुआ, भराहुआ।
भरिता॰ गु॰ भरीहुई।
भरी॰ ना॰ स्त्री॰ तोला, ग्यारह माशे का परिमाण।
भरु॰ ना॰ पु॰ बोझ।
भरैत॰ ना॰ पु॰ भड़ैत।
भरोटा॰ ना॰ पु॰ तृणादि का बोझा।
भरोसा॰ ना॰ पु॰ आशा, आसरा, प्रतीत।
भर्ग॰ } ना॰ पु॰ श्रीमहादेवजी, रामचन्द्रका
भर्गु॰ } यां यथा, अदेवदेव जेयभीतरसमान लेखिये, अमेयतेज भर्गु भक्त भार्गवेयदेखिये।
भर्जन॰ ना॰ पु॰ भूननेका काम।
भर्त॰ ना॰ पु॰ निजपति, भर्त, स्वामी, विवाहितपति।
भर्ता॰ ना॰ पु॰ पति, स्वामी, मालिक, पालक, तरकारी जो भांटाआदि भूनकेबनाते हैं।
भर्त्तार॰ ना॰ पु॰ भर्त्ता, स्वामी।
भर्त्तिया॰ ना॰ पु॰ ठठेरा, कसेरा।
भर्ती॰ ना॰ स्त्री॰ समाप्ति, भरावट, बढ़ाव।
भर्त्सना॰ ना॰ स्त्री॰ तिरस्कार।
भर्म॰ ना॰ पु॰ सुवर्ण, यथा, तपनीयंचातकुंभं गांगेयंभर्मकर्बुरम्, इत्यमरः।
भर्वर॰ ना॰ पु॰ नदीका भंवर, भौंरा।
भल॰ गु॰ भला, ना॰ पु॰ ओर।
भलका॰ ना॰ पु॰ सोनेकी टिकली जो नथमें लगती है।
भलमनसाई॰ }
भलमनसात॰ } ना॰ स्त्री॰ सतगुण, अच्छाई।
भलमनसी॰ }
भला॰ गु॰ अच्छा, शीलवन्त, चंगा, धर्मी, अद्भुत, सुहृता।
भलाई॰ ना॰ स्त्री॰ अच्छापन, क्षेम, कुशल, सुयश, सुकृत।
भलाचंगा॰ गु॰ अच्छा।
भलूक॰ ना॰ पु॰ भालु, रीछ।
भल्ल॰ ना॰ पु॰ भलूक, भालु।
भल्लक॰ ना॰ पु॰ लम्बे, पैने, तेज़।
भल्लात्॰ }
भल्ली॰ } ना॰ पु॰ भालु, रीछ।
भल्लुक॰ }
भल्लू॰ }
भल्लूक॰ } ना॰ पु॰ रीछ, भालु, तरकारी।
भल्लूकप्रिय॰ ना॰ पु॰ स्योना वृक्ष।
भव॰ ना॰ पु॰ संसार, शिवजी, व्यवसाय, भय, जन्महोना।
भवद्दर्शन॰ ना॰ पु॰ आपका दर्शन।
भवन॰ ना॰ पु॰ घर, मकान।
भवा॰ ना॰ स्त्री॰ पार्वती।
भवानी॰ ना॰ स्त्री॰ पार्वती।
भावापवर्ग॰ ना॰ पु॰ मोक्ष, जीवन्मुक्ति।
भवार्णव॰ ना॰ पु॰ संसार सागर।

भवार्पण० ना० पु० शिवहेतु देना।
भविक० ना० स्त्री० कुशल, क्षेम, कल्याण।
भवितव्य० गु० होनहार, जो होवेगा।
भवितव्यता० ना० स्त्री० प्रारब्ध, होनहार।
भवर० ना० पु० पानी की गांठि, भारा।
भवावर्त्त० ना० पु० संसार का भवर, जगत् भवर।
भविष्य० } गु० होनहार जोकुछ होवेगा,
भविष्यत्० } आनेहारा समय।
भविष्यत्‌वक्ता० } ना० पु० भविष्यत् कहने
भविष्यद्वक्ता० } हारा, आगमज्ञानी।
भवैया० ना० पु० रूपक, राधा नर्तक।
भव्य० गु० भाग्यवान्, योग्य, कल्याण, होनी, ना० पु० कमरख वृक्ष।
भष० } ना० पु० भोजन, भक्षण, खाना।
भषण० }
भस० ना० पु० राख, खाक।
भसकना० अ० क्रि० गिरना, पड़ना, फांकना।
भसना० अ० क्रि० तैरना, बहना।
भसभसा० गु० विलविला।
भसम० ना० पु० भस्म, राख।
भसाना० स० क्रि० बहाना, चलाना।
भस्म० ना० स्त्री० विभूति, राख।
भस्मी० ना० पु० शिवजी, गु० खाकी।
भस्मीभूत० गु० जलगया, भस्महोगया।
भहराना० अ० क्रि० कांपना, लड़खड़ाना, डगमगाना।
भक्ष० ना० पु० भोजन, चर्वन
भक्षक० गु० खानेहारा।
भक्षण० ना० पु० भोजन, चर्वन।
भक्षी० गु० भक्षक।
भक्ष्य० गु० जो खाने के योग्यहै, खाद्य।
भा० ना० स्त्री० शोभा, कांति।
भांग० ना० स्त्री० बूटी, विजया, भंग।
भांज० ना० स्त्री० ऐंठ, बल, रस्सी बनाने का काम।

भांजना० स० क्रि० फिराना, घुमाना, ऐंठना, हिलाना, चमकाना।
भांजा० ना० पु० बहन का पुत्र।
भांजी० ना० स्त्री० बहन की कन्या, हरज, नुकसान।
भांट० ना० पु० औषधि, पौधाविशेष।
भांटा० ना० पु० बैंगन, तरकारी विशेष।
भांड़० ना० पु० हगड़ा, बहुरूपिया, स्वांगी।
भांड़ना० स० क्रि० गालीदेना, बिगाड़ना।
भांड़ा० ना० पु० माटीका बड़ा बर्त्तन, सामग्री, जो रुपया किसीको पृथ्वी में गड़ाहुआ मिले, परुआ, दफीनह।
भांडीर० ना० पु० अंजीरका वृक्ष, स्थानविशेष।
भांड़ैती० ना० स्त्री० बहुरूप्य, स्वांग।
भांति० ना० स्त्री० रीति, डौल, ढब, कांति, शोभा, प्रकार।
भांवर० }
भांवरि० } ना० स्त्री० फेर, घुमावा।
भांवरी० }
भाई० ना० पु० भ्राता, बिरादर।
भाईचारा० ना० पु० भयापा, आपस।
भाईबन्द० ना० पु० जातिके लोग।
भाक्त० ना० पु० परवश, पिछलगा।
भाखना० स० क्रि० बोलना, कहना।
भाग० ना० पु० अंश, प्रारब्ध, कर्म, हिस्सह।
भागजाना० अ० क्रि० टलना, पीठ देना।
भागड़० ना० स्त्री० बराव, देशत्याग, धड़का।
भागना० अ० क्रि० भागजाना, टलना।
भागमान्० गु० भाग्यवान्।
भागमानी० ना० स्त्री० सुभाग, धनाढ्यता।
भागलपुर० ना० पु० नगरविशेष।
भागवत० ना० पु० पुराण विशेष, भगवत् धर्मी।
भागवती० ना० पु० श्री भगवान्, भागवत पाठक, ना० स्त्री० संहिता विशेष, सुभागिन।

भागवन्त० }
भागवान्० } गु० भाग्यवान्।

भागाभाग० नाः पु० भागड़, बिन ठहरे चलाजाना।

भागनेय० ना० पु० भान्जा, बहन का पुत्र।

भागी० ना० पु० साझी, अंशी, बटैत, गु० भाग्यवान्।

भागीरथ० ना० पु० भगीरथ।

भागीरथी० ना० स्त्री० श्री गंगा जी।

भाग्य० ना० पु० प्रारब्ध, कर्म, तक़दीर, गु० जो भाग करने के योग्य है।

भाग्यवन्त० }
भाग्यवान्० } गु० प्रारब्धी, लक्ष्मीवान् क्षि समतवर, प्रतापी, धनाढ्य।

भाग्यहीन० गु० मन्द भाग्य, दरिद्री, कम्बख्त।

भाजक० गु० जिसपर बांटाजावे, भागकारी।

भाजन० ना० पु० बासन, बर्तन।

भाजना० अ० क्रि० भागना, स० क्रि० भूनना, तलना।

भाजी० ना० स्त्री० तरकारी, शाक़, बसुआ, बैना।

भाज्य० गु० जो भाग किया जावे, विभाग किया जावे।

भाट० ना० पु० बरदैत, कविबिशेष, जाति बिशेष।

भाटन्० ना० स्त्री० भाटकी स्त्री।

भाठा० ना० पु० धारा, समुद्र का उतार, भट्ठा।

भाठियाल० ना० पु० भठियाल।

भाठी० ना० स्त्री० भट्ठी, धौंकनी, भठियाल।

भाड़० ना० पु० अन्न भूननेके लिये अग्नि युक्त स्थान।

भाड़ा० ना० पु० क़िराया।

भाण्ड० ना० पु० बासन, वर्तन।

भाण्डार० ना० पु० भण्डार।

भाण्डारी० ना० पु० भण्डार का अधिपति।

भाण्डीर० ना० पु० ब्रजमें वन बिशेष।

भात० ना० पु० ओदन, रांधे हुये चावल।

भाता० ना० पु० भत्ता।

भाथा० ना० पु० तूण, तरकश।

भाथे० ना० पु० बहुभाथा।

भादवा० }
भादौं० }
भाद्र० } ना० पु० छठामहीना, बर्षाका मास।
भाद्रपद० }
भाद्रमास० }

भान० ना० पु० स्मरण, सूर्य, भानु।

भानजा० ना० पु० बहनका पुत्र।

भानजी० ना० स्त्री० बहन की पुत्री।

भानना० स० क्रि० हनना, मारना, फाड़ना, ताड़ना, भांजना।

भानमती० ना० स्त्री० नटनी।

भाना० अ० क्रि० भाला लगाना, सजना।

भानु० ना० पु० सूर्य।

भानुज० ना० पु० शनिश्चर, राजाकर्ण, और यमराज, ना० स्त्री श्रीयमुनाजी, कालिंदी, भानुजसरि प्रणामकरि आसू, कृष्णस्थल बिहारतटजासू।

भानुमति० गु० सुन्दर, ना० स्त्री० राजा विक्रमादित्य वा राजादुर्योधन की रानी का नाम।

भानुरिपु० ना० पु० राहु, केतु।

भानुयोगेश्वरी० ना० स्त्री० कश्यपकी पत्नी विशेष।

भाफ० ना० स्त्री० वाष्प, भाफ।

भाफना० स० क्रि० समझना, अटकलना।

भाभी० ना० स्त्री० भौजाई, भाई की स्त्री।

भाम० ना० पु० श्रीमहादेवजी, यथा, दोहा, गंगाधर हरशूलधर पशिधर शंकरश्याम। शर्व शम्भु शिव भीमभव भर्ग भाम रिपु काम।

भामरि० ना० स्त्री० भांवरी।

भामा० ना० स्त्री० पार्वती, सामान्य स्त्री।

भामिनि० }
भामिनी० } ना० स्त्री० स्त्रिया कर्कशास्त्री, लड़ाका।

भाय० ना० पु० भाव, स्वभाव, भाई।
भायप० ना० पु० भाई बन्दी, भाइयोंका परस्पर स्नेह।
भायमान्० } गु० सुशोभित, अच्छा, योग्य।
भायवन्त०
भायवान्०
भार० ना० पु० बोझ, आंटी, बरही, जितना एक मनुष्य लेचलता है
भारक० ना० पु० गन्ना, ऊख, यथा भारकेचु महारसः इतिनिघंटः।
भारंगी० ना० स्त्री० औषधि विशेष।
भारत० ना० पु० व्यासरचित इतिहास वा पुराण विशेष, कौरव पांडव का समर।
भारतवर्ष० ना० पु० जम्बूद्वीप के नवखंडों में से एकका नाम, हिन्दुस्तान।
भारतवर्षीय० गु० जो भारतवर्षका सम्बंधीहो।
भारती० ना० स्त्री० वाग्देवता, सरस्वती।
भारद० गु० भारदाता, परंतु सतसई काव्य में भाका अर्थहुआ और रदफ़ारसी शब्दका अर्थ तोड़ना लियाहै अर्थात् तोड़ागया, नाशहुआ।
भारद्वाजी० ना० स्त्री० वलिका औषधि।
भारवाह० ना० पु० गधा, खर।
भारवाहक० गु० जो भार को ले चलताहो, यथा मोटिया, हम्माल।
भारा० ना० पु० बोझ, भाड़ा, किराया।
भारी० गु० गरुव, बड़ा, महंगा, मोटा, गंभीर, पोढ़ा, टेढ़ा, ना० पु० मोटिया।
भार्गव० ना० पु० शुक्र, जमदग्नि।
भार्गवी० ना० स्त्री० दूब, घास।
भार्गवेश० ना० पु० परशुराम।
भार्या० ना० स्त्री० पत्नी, जोरू।
भाल० ना० पु० तीर आदिकी नोक, ललाट, रीछ।
भाला० ना० पु० बर्छा विशेष।
भालु० } ना० पु० रीछ।
भालू०
भालुनाथ० } ना० पु० जामवन्त, भालुवाला, रीछ पालनेवाला।
भालुपति०
भाव० ना० पु० प्रकृति, स्वभाव, सम्मति, मोल, चसका, शोच, बूझ, चोचला, भेद, द्रव्य, उद्देश, स्वांग भांवली, मनकी लहर, जंतु।
भावक० गु० शोची, मित्र, सज्जन।
भावज० ना० स्त्री० भाई की स्त्री।
भावता० गु० प्रिय, चाहता।
भावती० ना० स्त्री० चाहती, प्रिया।
भावन० ना० पु० सुहावन, दिखनौट।
भावना० ना० स्त्री० कामना, वासना, इच्छा, चिन्ता, सुहावना, शंका।
भाववाचक० ना० पु० वहसंज्ञा जिस से उसका वा शब्द का धर्म वा भावजाना जावे।
भावह० ना० स्त्री० छोटे भाईकी जोरू।
भावान्तर० ना० पु० प्रकारांतर, दूसरेप्रकार।
भावित० गु० चिन्तित, शंकित।
भावी० ना० स्त्री० भविष्यत्, होनहार, सदा।
भावुक० ना० पु० भव्य, कल्याण।
भाव्य० वांछित, जो भावके योग्यहै, सुन्दर।
भाषण० ना० पु० कथन।
भाषा० ना० स्त्री० बोली, वाणी, सरस्वती, जो संस्कृत नहीं है।
भाषित० गु० कथित, कहाहुआ।
भाष्य० ना० पु० व्याकरणादि सूत्रोंका प्रथम विवरण।
भास० ना० पु० प्रकाश, चमत्कार, दीप्ति।
भासना० अ० क्रि० प्रकट होना, सूझना।
भासित० गु० प्रकाशित, समझागया।
भासुर० ना० पु० पतिका बड़ा भाई।
भास्कर० ना० पु० सूर्य।
भास्वान्० ना० पु० सूर्य, गु० प्रकाशित।
भास्वर० ना० पु० सूर्य।
भिखारी० ना० पु० याचक, भिक्षुक, फ़क़ीर, मांगता, मंगन।

भिगाना०
भिगोना०
भिजाना० } स० क्रि० गीला वा ओद करना।
भिटनी० ना० स्त्री० कुचकेऊपरकीनोक,फुनगी।
भिड़ना० अ० क्रि० मिलना, सटना, लड़ना।
भिड़ाना० स० क्रि० मिलाना, सटाना, लड़ाना।
भिण्डपाल० ना० पु० गोफना, धनवासी, जिसमें ढेला रखकर घुमायके चलाते हैं।
भिण्डी० ना० स्त्री० तरकारी विशेष।
भित्ती० ना० स्त्री० भीत, दीवार।
भिनकना०
भिनभिनाना } स० क्रि० मक्खी उड़नेसे जो शब्द निकले।
भिनसार० ना० पु० तड़का।
भिन्न० गु० पृथक्, अलग, कसर।
भिन्नता० ना० स्त्री० अलगाहट।
भिन्नाना० अ० क्रि० शिरघूमजाना, चकराना।
भिन्सार० ना० पु० भोर, प्रात, तड़का, सबेरा।
भिरना० अ० क्रि० भिड़ना।
भिरत० ना० स्त्री० चरट, लड़ाई।
भिलावां० ना० पु० वृक्ष वा उस का फल विशेष, जो देहमें लगनेसे काला पड़आताहै।
भिलौंजी० ना० स्त्री० भिलावां का बीज।
भिषक्०
भिषज० } ना० पु० वैद्य, हकीम, तबीब।
भिक्षा० ना० स्त्री० भीख, खैरात।
भिक्षाटन० ना० पु० भीखमांगना वा भीख मांगने के लिये फिरना।
भिक्षु० ना० पु० दण्डी, संन्यासी, म्योड़ी पौधा।
भिक्षुक० ना० पु० भिखारी।
भी० अव्य० च, हूं, और।
भीख० ना० स्त्री० भिक्षा, मगनई।
भीगना०
भीजना० } अ० क्रि० गीला वा ओदाहोना, दुखी होना।
भीजा० गु० गीला, भीगा भया।

भींठ० ना० स्त्री० ऊंची धरती वा जिसस्थानमें पान उत्पन्न होते हैं।
भीड़० ना० स्त्री० मण्डली, ठट, बहुतात, क्लेश।
भीड़ा० ना० पु० संकीर्ण।
भीत० गु० डरा, भययुक्त, ना० स्त्री० दीवार।
भीतर० अव्य० अन्तर, बीचमें।
भीतरिया० ना० पु० भीतर रहनेवाला वा जो मनुष्य देवालयका प्रधानतासे काम करताहै अर्थात् भण्डरी, रसोइया, पुजारी।
भीतरी० ना० पु० भीतरिया, गु० भीतरका।
भीति० ना० स्त्री भय, शंका, दीवार।
भीम० ना० पु० भय, अमलवेत वृक्ष, युधिष्ठिर का भाई, गु० भयानक, भयंकर।
भीमसेन० ना० पु० पांडुका दूसरा पुत्र।
भीमसेनी० ना० पु० कपुर विशेष।
भीर० ना० स्त्री० भीड़।
भीरु०
भीरुक० } गु० कायर, डरपोक।
भील० ना० पु० जातिविशेष।
भीलन०
भीलिन० } ना० स्त्री० भीलकी जोरू।
भीलुक० गु० भीरुक।
भीषण० ना० पु० भय, गु० भयानक, भयंकर।
भीष्म० ना० पु० शिवजी, कौरवों का दादा।
भीष्माष्टमी० ना० स्त्री० माघकी शुक्लाष्टमी।
भुहार०
भुआल० } ना० पु० राजा।
भुक्० गु० भोक्ता, भोगी, खानेहारा।
भुक्त० गु० जो भोजन किया गया है।
भुक्ति० ना० स्त्री० भोगवस्तु, भोजनादि।
भुगतना० अ० क्रि० सुख वा दुःखको भोगना, पुण्य वा पाप का उठाना, व्यतीत होना।
भुगतमान्० गु० जो भुगतनेके योग्य है।
भुगताना० स० क्रि० भोगकराना, निपटाना।
भुग्गा० गु० सीधा, भोला।
भुच० गु० अनगढ़, मुर्ख, जो छीलानहींगया।

भूतिक॰ ना॰ पु॰ कपूर ।
भूतेश॰ ना॰ पु॰ भूतनाथ ।
भूदेव॰ ना॰ पु॰ ब्राह्मण ।
भूधर॰ ना॰ पु॰ पर्वत, राजा, हाथी, मेघ, सांप, शेष, गो, सूर्य, कच्छप ।
भूधात्री॰ ना॰ पु॰ भुआंवला ।
भूनना॰ स॰ क्रि॰ पकाना, कहलाना, तलना ।
भूनिम्ब॰ ना॰ पु॰ चिरायता ।
भूप॰ } ना॰ पु॰ राजा, महीपति ।
भूपति॰ }
भूपद॰ ना॰ पु॰ राज्य, बादशाहत ।
भूपाल॰ ना॰ पु॰ भूपति, राजा, महीपति ।
भूभल॰ ना॰ पु॰ गरम राख ।
भूभृत्॰ ना॰ पु॰ पर्वत, पहाड़ ।
भूमण्डली॰ ना॰ स्त्री॰ बिलत्र, धरामण्डल
भूमध्यस्थ॰ ना॰ पु॰ जो समुद्र यूरुप और आफ्रिका के मध्यवर्ती है ।
भूमि॰ ना॰ स्त्री॰ धरनी, पृथ्वी, ज़मीन ।
भूमिका॰ ना॰ स्त्री॰ दीबाचह, सारार्थ ।
भूमिज॰ ना॰ पु॰ मंगल भौमासुर, उद्भिज, लोन ।
भूमिनाग॰ ना॰ पु॰ साधारण-सांप ।
भूमिपति॰ } ना॰ पु॰ राजा, महीपति ।
भूमिपाल॰ }
भूमिया॰ ना॰ पु॰ भूमि का देवता ।
भूमीश॰ ना॰ पु॰ भूपाल, राजा ।
भूयः॰ अव्य॰ पुनः, फेर ।
भूयोभूयः॰ अव्य॰ पुनः पुनः, फिर फिर ।
भूर॰ } ना॰ स्त्री॰ दक्षिणा, बाड़ा, दान, भोज ।
भूरसी॰ }
भूरा॰ गु॰ खैरा, कपिल, पिंगल ।
भूरि॰ गु॰ बहुत अधिक ।
भूर्ज॰ ना॰ पु॰ भोजपत्र ।
भूर्जतरु॰ ना॰ पु॰ भोजपत्र वा उसका वृक्ष ।
भूर्जपत्र॰ ना॰ पु॰ भोजपत्र ।
भूल॰ ना॰ स्त्री॰ विस्मरण, चूक, धोखा ।
भूलना॰ अ॰ क्रि॰ बिसरना, चूकना, भटकाना, खोजाना, लोपहाना ।
भूलाबिसरा॰ } गु॰ जो भटकगया ।
भूलाभटका॰ }
भूलोक॰ ना॰ पु॰ मनुष्य लोक ।
भूषण॰ ना॰ पु॰ आभरण, गहना, शोभा ।
भूषित॰ गु॰ अलंकृत, भूषणयुत, शोभित ।
भूसा॰ ना॰ पु॰ गेहूं और जौ आदिका सूखा तृण ।
भूसिता॰ ना॰ स्त्री॰ अंकोल ।
भूसी॰ ना॰ स्त्री॰ छिलका, धान आदि का चोकर, बूरा ।
भूसुता॰ ना॰ स्त्री॰ श्रीसीताजी ।
भूसुर॰ ना॰ पु॰ ब्राह्मण ।
भूस्वामी॰ ना॰ पु॰ भूपति ।
भृकुटी॰ ना॰ स्त्री॰ भौंह, भ्रू, घुड़का ।
भृगु॰ ना॰ पु॰ मुनिविशेष, वासना ।
भृगुनन्दन॰ }
भृगुनाथ॰ } ना॰ पु॰ परशुराम ।
भृगुनायक॰ }
भृगुपति॰ }
भृगुबन्धु॰ ना॰ पु॰ कुंद पुष्प ।
भृगुभवा॰ ना॰ स्त्री॰ भारंगी औषधि ।
भृंग॰ ना॰ पु॰ भ्रमर, भौंरा, कीटविशेष ।
भृंगराज॰ ना॰ पु॰ झाड़ी विशेष, पक्षी विशेष, भंगरा, बूटी ।
भृंगाह्व॰ ना॰ पु॰ भंगरा बूटी ।
भृंगारि॰ ना॰ पु॰ झींगुर ।
भृंगी॰ ना॰ स्त्री॰ कुम्हारी, कीट, कीड़ाविशेष जो झींगुरको लाकर निजरूप करता है, शिवगण विशेष ।
भृत्य॰ ना॰ पु॰ दास, सेवक, गुलाम ।
भृत्यगण॰ ना॰ पु॰ सेवकोंका समूह ।
भृत्या॰ ना॰ स्त्री॰ दासी, लौंडी ।
भेउ॰ ना॰ पु॰ प्रकार, स्वभाव, भेद, मर्म ।
भेंगा॰ गु॰ स्वर्ग, पताली, ढेरा ।

भेंट० ना० स्त्री० भेट ।
भेंटना० स० क्रि० भेटना ।
भेक० ना० पु० मेढ़क, मेघ ।
भेज० ना० स्त्री० लगान, धरतीका पठावन ।
भेजना० स० क्रि० पठाना, पहुंचाना ।
भेजा० ना० पु० गुदा मस्तकका, भीतरी मांस ।
भेट० ना० स्त्री० दर्शन, मुलाक़ात, सौगात, अर्पण, उपायन, उपहार, नज़र ।
भेटना० स० क्रि० मिलना, उपायन करना ।
भेटी० ना० स्त्री० } बौंट, डठा, भेंठुना, मि
भेटू० ना० पु० } लैया ।
भेड़० ना० स्त्री० मेड़, मेषकी जाति विशेष ।
भेड़ा० ना० पु० मेढ़ा ।
भेड़िया० ना० पु० विक, हुण्डार ।
भेड़ियाधसान० ना० पु० गचपच करके सण्डली ।
भेड़ी० ना० स्त्री० मेढ़ी, मेष ।
भेद० ना० पु० भिन्नभाव, वीर्यविशेष, गुप्त बात, मर्म, छेद, अन्तर, फ़र्क़, क़िस्म ।
भेदक० गु० भेदकरानेहारा, पाषाणभेद ।
भेदकिया० ना० पु० भेदलगानेहारा, खोजी ।
भेदन० ना० पु० भेद करनेका काम ।
भेदका } ना० पु० भेदकरने हारा, खोजी,
भेदया } जासूस, घातिया, मर्म जानने
भेदी } हारा ।
भेदू० ना० पु० भेदकरनेहारा ।
भेद्य० गु० भेदके योग्य ।
भेना० ना० स्त्री० बहन ।
भेर }
भेरि } ना० स्त्री० बाजाविशेष, नगाड़ा ।
भेरी }
भेला० ना० पु० भिलावां ।
भेली० ना० स्त्री० गुड़भाटेला ।
भेव० ना० पु० भाव, प्रकृति, स्वभाव, मर्म, भेद ।
भेष० ना० पु० रूप, चाल, सूरत ।
भेषज० ना० पु० औषधि, दवा ।
भेषरज० ना० पु० भंगरा ।
भैंस० ना० स्त्री० महिली, महिषी ।
भैंसा० ना० पु० महिष, जामूष ।
भैंसिया० ना० स्त्री० छोटीभैंस ।
भैंसियादाद० ना० पु० दादु रोगविशेष ।
भैचक० गु० भयचक ।
भैमी० ना० स्त्री० माघ शुक्ल एकादशी, दमयन्ती, नलकी स्त्री ।
भैया० ना० पु० भाई ।
भैरव० ना० पु० रागविशेष, शिवजी वा उ का सहचर, घृणा, कराल ।
भैरवी० ना० स्त्री० रागिनीविशेष, भैरवकीस्त्री, दुर्गा ।
भैहू० }
भैहा० } ना० स्त्री० छोटे भाईकी स्त्री ।
भोंकना० स० क्रि० टोकना, हूलना ।
भोंड़ा० गु० कुडौल, कुरूप ।
भोंदू० गु० सीधा, भोला, ।
भोंपू० ना० पु० नरसिंहा ।
भोई० ना० पु० कहार, क्रि० भिगोई ।
भोकस० ना० पु० ओझा, मन्त्री ।
भोक्ता० गु० भोजन में जो निपुण, अच्छा खानेहारा ।
भोग० ना० पु० सुख वा दुखका उठाना, हर्ष, सुख, खाना, नैवेद्य, विहार, विलास ।
भोगना० अ० क्रि० सुख दुख का उठाना वा पाना, सुख विलास करना ।
भोगवती० ना० स्त्री० शेषका निवास स्थान ।
भोगा० ना० पु० छल, टगई, धोखा ।
भोगी० गु० भोग करने वाला, आनन्दी ना० पु० सांप ।
भोग्य० गु० जो भोग करने के योग्य है ।
भोज० ना० पु० ज्यौनार, राजाविशेष, देश विशेष जो पटना और भागलपुर का प्रदेशहै ।
भोजन० ना० पु० आहार, खाना ।

भोजनचार० ना० पु० चारप्रकार का आहार अर्थात् भोज्य, भक्ष्य, लेह्य, चोष्य।
भोजपत्र० ना० पु० वृक्षविशेष की छाल।
भोजपुर० ना० पु० नगर विशेष।
भोज्य० ना० पु० गु० जो खाने के योग्य है, सीधा।
भोट० ना० पु० भोट देश के वस्त्र, देशविशेष, जो तिब्बत का एक देश है।
भोटन्त० ना० पु० देश बिशेष जो नैपालके पूर्व है।
भोटिया० ना० पु० भोट देश के लोग।
भोड़र० } ना० पु० अभ्रक, अवरक।
भोड़ल० }
भोता० गु० जो अस्त्र तेज़ नहीं है, मन्द।
भोपा० ना० गु० टोन्हा, उल्लु, बाजाविशेष।
भोपाल० ना० पु० देश वा नगर विशेष।
भोर० ना० पु० प्रातःकाल, पोह।
भोरा० ना० पु० धोखा, गु० भोला, सीधा, दयालु।
भोरे० गु० धोखे, भूले, रामायणे यथा, का छति लाभ जीर्ण धनु तोरे। देखा राम नये के भोरे।
भोला० गु० छलहीन, सीधा, ना० पु० शिव जी।
भोलानाथ० ना० पु० श्री महादेवजी।
भोली० गु० स्त्री० सीधी।
भोसड़ा० ना० पु० } बड़ी योनि, बड़ीबुरि।
भोसड़ी० ना० स्त्री० }
भौं० ना० स्त्री० भृकुटी, भ्रू, भूमि।
भौंकना० अ० क्रि० हौं हौं करना, मूर्खता से बोलना, कुत्तेका शब्द।
भौंचाल० ना० पु० भूमिकम्प, हालाचाला।
भौंर० ना० पु० भंवर।
भौंरा० ना० पु० भ्रमर, अलि, पट्पद।
भौंरियाना० स० क्रि० फिराना, घुमाना।
भौंरी० ना० स्त्री० घोड़ेके दोष विशेष, भौंरी की स्त्री० छोटी रोटी, फेरी।
भौंसना० अ० क्रि० भौंकना।
भौ० ना० पु० भय, डर।
भौचक० गु० भयचक।
भौजाई० } ना० स्त्री० बड़े भाई की स्त्री।
भौजी० }
भौनास० ना० पु० बड़ा खूंटा जिसमें हाथी बांधते हैं।
भौतिक० गु० जो भूत करके ज्ञान, शरीरराग।
भौतिकदेह० ना० स्त्री पंचतत्त्वकृतशरीर।
भौम० ना० पु० मंगल, उद्भिज लोन, भौमासुर।
भौमवार० ना० पु० मंगलवार।
भौमासुर० ना० पु० दैत्य विशेष जिसको नरकासुर भी कहते हैं।
भ्रंश० ना० पु० ध्वंस।
भ्रम० ना० पु० भूल, चूक, सन्देह, संशय।
भ्रमण० ना० पु० पर्यटन, भांवर, फिरना।
भ्रमणा० ना० स्त्री० भ्रम, भूल, सन्देह, फिरना।
भ्रमभीर० ना० पु० भूल का समूह वा बोझ।
भ्रमन० ना० पु० भौंरा, अलि।
भ्रमरी० ना० स्त्री० भ्रमरकी स्त्री, भौंरी।
भ्रमरका० ना० स्त्री० बावरी, जुल्फें।
भ्रष्ट० गु० पतित, स्वधर्महीन, कुटखेला।
भ्रष्टा० ना० स्त्री० व्यभिचारिणी, कुलटा।
भ्रष्टाचार० ना० पु० अधर्म, स्वधर्महीन, सर्वभक्षी।
भ्राजमान० गु० शोभित, सुशोभित, ज़ेब।
भ्राता० ना० पु० भाई।
भ्रातृज० ना० पु० भतीजा, भाईका लड़का।
भ्रान्त० गु० जो घुमायागया।
भ्रान्ति० ना० स्त्री० भूल, चूक, भ्रम, मतिभ्रम।
भ्रामक० गु० भ्रमदाता, ठग, धोखादेनेवाला।
भ्रू० } ना० स्त्री० भौंह, पंक्ति, घुड़कना।
भ्रू० }

भ्रूणहत्या० ना० स्त्री० गर्भपातन वा विनाशन।
भ्रूभंग० ना० पु० भ्रूविक्षेप, घुड़की।

[म]

मउआ० ना० पु० वृक्षविशेष।
मकड़ा० ना० पु० कीटविशेष जो जाला बनाता है।
मकड़ना० अ० क्रि० टेढ़ाचलना, जीचुराना।
मकड़ी० ना० स्त्री० छोटा मकड़ा, सूतक।
मकर० ना० पु० दशवीं राशि मगर, मृग, मच्छ।
मकरध्वज० ना० पु० कामदेव, श्रीकलदेवजी, श्रीहनुमान्जी का पुत्र।
मकरन्द० ना० पु० पुष्प का रस, कोकिला।
मकरन्दी० ना० पु० कमल।
मकराकृत० गु० मछली के डौल।
मकराक्ष० ना० पु० खरासुर का पुत्र।
मकरी० ना० स्त्री० मछली, मकरकी स्त्री, मकड़ी।
मकुट० } ना० पु० मौट, अन्त।
मकुटक० }
मकोड़ा० ना० पु० बड़ा चूंटा।
मकोय० ना० पु० फल का पौधा वा भाड़ी विशेष।
मक्खन० ना० पु० नवनीत, माखन, नैनू, मसका।
मक्खी० ना० स्त्री० माछी, बन्दूकका माशा।
मख० ना० पु० यज्ञ।
मखन० ना० पु० माखन।
मखना० ना० पु० हाथी विशेष जिसके दांत न हों, मुर्गा जिसके खाग नहीं।
मखनिया० ना० पु० माखन बनानेहारा।
मखाना० ना० पु० पौधाविशेष।
मखी० ना० स्त्री मक्खी।
मग० ना० पु० मार्ग, पन्थ, वाट, मगधदेश।
मगध० ना० पु० देशविशेष जिसमें गया तीर्थ है वा पटनादि नगर हैं।
मगधभाषा० ना० स्त्री० प्राकृत भाषाविशेष जो ब्रह्मा और श्याम में प्रचलितहै जिसको वहां पालित कहते हैं।
मगण० ना० पु० गणविशेष, जिसमें तीन अक्षर दीर्घ होते हैं।
मगन० गु० मग्न।
मगनता० ना० स्त्री० मग्नता, प्रसन्नता।
मगर० } मकर, ग्राह, कुम्भीर।
मगरमच्छ० }
मगरा० गु० ढीठ, घमण्डी, हठीला, मदला।
मगराई० ना० स्त्री० } ढिठाई, घमंड, चलाहट।
मगरापन० पु० }
मगरेला० ना० पु० कालेरंग का छोटा बीजविशेष।
मगसिर० ना० पु० मंगसिर, अगहन महीना।
मगही० गु० मगध देशकी वस्तु।
मगहैया० ना० पु० मगध देशके वासी।
मगुरी० ना० स्त्री० मछलीविशेष।
मग्न० गु० डूबा, प्रसन्न, हर्षित, मुदित, गलित।
मग्नता० ना० स्त्री० प्रसन्नता, हर्ष, मुद।
मघवा० ना० पु० इन्द्र।
मघवास्त्र० ना० पु० वज्र।
मघा० ना० स्त्री० दशवां नक्षत्र।
मघोनी० ना० स्त्री० इन्द्राणी।
मंका० ना० पु० जापी, माला, सुमिरन, गुट्टी।
मंगत० } ना० पु० भिखारी।
मंगता० }
मंगन० ना० पु० भिक्षुक, भिखारी, कवि।
मंगनी० ना० स्त्री० सगाई, उधार।
मंगरा० गु० बलवान्, ढीठ, मगरा।
मंगल० ना० पु० कुशल, आनन्द, तीसराग्रह, तातार देश के लोगों की तीनजातिमें से एक, और तीसरा वार, रागविशेष, जोविवाहादि आनन्द में गाया जाता है।
मंगलकोटी० ना० स्त्री० चटाई विशेष।
मंगलघट० ना० पु० विवाहादि का कलश

मंगलद्रव्य० ना० पु० फूलआदि।
मंगलबार० ना० पु० तीसरा वार।
मंगलसमाचार० ना० पु० शुभ समाचार, अच्छी खबर।
मंगला० ना० स्त्री० पार्वती, दूर्वाबिशेष, मसूरान्न।
मंगलाचार० ना० पु० बधावा, बिवाह का गीत।
मंगलाचरण० ना० पु० शुभ कर्मों में गणेशादि देवताओं की बिनय वा पूजा वा नमस्कार वाक्य।
मंगलामुखी० ना० स्त्री० बजंत्री, गवैया, बेश्या।
मंगली० गु० मंगलकारक, जयवन्त।
मंगल्या० ना० स्त्री० सर्जीवन, गोरोचना।
मंगवाना० स० क्रि० बुला भेजना।
मगसिर० ना० पु० मार्गशीर्ष, अगहन।
मंगाना० स० क्रि० बुलाभेजना, उठवालेना, तलब करना।
मंगूला० ना० पु० छोटाझब्बा।
मंगतर० ना० स्त्री० सगाई।
मचक० ना० स्त्री० गांठ की पीड़ा, मरमराहट, दबन।
मचकना० अ० क्रि० गांठोंमें पीड़ाहोना, चरचरना, मरमराना।
मचकाना० स० क्रि० चरचराना, झपकना, पलकमारना।
मचना० अ० क्रि० लगना, उठना, होना, रचना।
मचमचाना० अ० क्रि० चरचराना, मरमराना।
मचलना० अ० क्रि० हठकरना, मचलाहोना।
मचलपन० ना० पु० हठ, मगरापन, ढिठाई।
मचला० गु० हठीला, मगरा, ढीठ।
मचलाई० ना० स्त्री० मचलापन, मचलाहट।
मचलाना० अ० क्रि० हठ करना, मतलाना बहाना करना।
मचलाहट० ना० स्त्री० हठ, ढिठाई।
मचलाहा० गु० हठीला।
मचान० ना० पु० मंच।
मचामच० गु० लदालद।
मचिया० ना० स्त्री० पीढ़ी, चौकी, पलंगिया।
मचोड़ना० स० क्रि० निचोड़ना, ऐंठकेतोड़ना।
मच्छ० ना० पु० मत्स्य, मछली।
मच्छड़० ना० पु० मसा, छोटा कीट उड़ने हारा।
मच्छी० ना० स्त्री० मछली, मक्खी।
मछ० ना० पु० मत्स्य, मछली।
मछन्दर० ना० पु० चूहा, गु० मूर्ख।
मछली० ना० स्त्री० जलमयना, जलतुरई, मत्स्य।
मछवा० ना० पु० धीमर, कहार, मछमार।
मछी० ना० स्त्री० मछली।
मछुवा० ना० पु० मछवा, धीमर।
मजीठ० ना० पु० औषधि बिशेष जिससे लाल रंग बनता है।
मजीत० गु० सस्ता, जो वस्तु काम में लई जावे और फिर बेंचीजावे।
मजीरा० ना० पु० मंजीर, बाजा बिशेष, झांझ।
मजूर० ना० पु० कमेरा, ठीक शब्द मज़दूर है, यह शब्द फारसी का है।
मज्जा० ना० स्त्री० हाड़ के भीतर का गूदा, चर्बी।
मझला० गु० मझोला, बीचवाला, मध्यवर्ती
मझार० ना० पु० बीच, मांझ।
मझली० ना० स्त्री० मझोली।
मझोला० गु० जो न छोटा न बड़ा अथवा न अच्छा और न बुरा, अर्थात् मध्यम।
मझोली० ना० स्त्री० छोटीगाड़ी वा बहल।
मञ्च० ना० पु० गरगज, डाला, सिंहासन बिशेष, खाट, बेदी, मचान, तख्त, तख्तनशीन।
मञ्जन० ना० पु० दांत धोने का चूर्ण बिशेष, मार्जन, स्नान, नहान।
मञ्जना० अ० क्रि० उजला होना, साफ़होना,

मंजरी ना० स्त्री० फूलोंका गुच्छा फली, समूह।
मंजल० ना० पु० अंजीरवृक्ष।
मंजा० ना पु० नये बर्षेपानी का फेन अर्थात् प्रथम आषाढ़ में बर्षनेवालेपानी मछली को विष होताहै, रामायणे यथा, मंजा मनहुं मीन कहं व्यापा।
मंजार० ना० पु० बिलार, बिलाव।
मंजारी० ना० स्त्री० बिल्ली।
मंजित० गु० मंजन कियागया, वा किये हुये, धोयाभया।
मंजिष्ठ० ना० पु० मजीठ।
मंजीर० ना० पु० बिछुवा, पांवका भूषण।
मंजीरा० ना० पु० मजीरा।
मंजु० गु० सुन्दर, मनोहर, चारुता।
मंजुघोष० ना० पु० कबूतर, परेवा।
मंजुघोषा० ना० स्त्री० कबूतरी, कोयल, कोकिला
मंजुल० गु० सुन्दर, मनोहर, चारुता, अच्छा।
मंजुला० ना० स्त्री० मजीठ।
मंजूषा० ना० स्त्री० टोकरा।
मटक० } ना० स्त्री० चोचला, झांवली, अठि
मटकना० } लानपन, चमकन।
मटकना० ना० पु० पुरवा, बधना, मृत्तिकाका छोटापात्र।
मटकना० अ० क्रि० पलक वा झांवली मारन, चमकना।
मटका० ना० पु० मठोर मृत्तिकाकावड़ावर्त्तन।
मटकाना० स० क्रि० आंख घुमाना, चमकाना, दूसरे का चिढ़ाना।
मटकी० ना० स्त्री० छोटा मटका, ठुसनी, गुल्ली, लगुनी, झपकी, सैन।
मटकोठा० ना० पु० मिट्टी का घर।
मटर० ना० पु० अन्नविशेष, कलाउ।
मटरा० ना० पु० मटरविशेष, रेशमीवस्त्रविशेष।
मटरी० ना० स्त्री० मटर विशेष।
मटरीला० गु० जिसमें मटर मिलाहो।
मटियाना० स० क्रि० मिट्टीसे मांजना, अ० क्रि० मन खींचना, आंख छुपाना, होनेदेना, शिथिल होजाना।
मटियार० ना० पु० एकप्रकारकी धरती विशेष जो रेतली नहींहै।
मटियारा० गु० जो किसीका मकानहो, जोताऊ खेती के योग्य।
मटियाव० ना० पु० आनाकानी, आंखछुपाव।
मट्टी० ना० स्त्री० मिट्टी, मृत्तिका।
मट्ठा० ना० पु० छांछ, मठा।
मठ० ना० पु० शिवालय, गोसाइयों का घर मण्डप।
मठड़ी० ना० स्त्री पकवान विशेष।
मठपति } ना० पु० गोसाईं, अतिथि वा जो
मठपती } मनुष्य शिवार्पित वस्तुलेताहो।
मठा० ना० पु० मट्ठा, गु० ढीला, धीमा, धीरा।
मठोर० ना० पु० मटका।
मठोली० ना० स्त्री० सड़का लगाना अर्थात् हाथ से मलके लिंग से वीर्य निकालना।
मढ़ियाना० स० क्रि चपकाना, साड़ीलगाना, जमाना।
मड़ोड़० ना स्त्री० ऐंठ, बल, पेच।
मड़ोड़ना० स० क्रि० ऐंठना, बलदेना, पेच डालना।
मड़ोड़ा० ना० पु० पेटमेंकी पीड़ा, पेचिश।
मड़ोड़ी० ना० स्त्री० मुररी, ऐंटन, जोड़न।
मढ़न० ना० पु० मढ़ने की वस्तु वा काम।
मढ़ना० स० क्रि० लेसना, लगाना, चिपटाना।
मढ़ा० गु० जो मढ़ागया, ना० पु० बिवाह का मण्डप, बड़ी मढ़ी।
मढ़िया० ना० स्त्री० छोटी मढ़ी।
मढ़ी० ना० स्त्री० कुटी, झोपड़ी, मण्डप।
मणि० ना० स्त्री० भूषण के लियेपाषाणविशेष हीरा मोती आदि चमत्कार, शिरोमणि, और प्रसिद्ध है कि वस्तु विशेष सर्पके पास होतीहै जोरातिको प्रकाशितरहती है।

मणिकर्णिका० ना० स्त्री० काशीजीमें स्थान बिशेष जहां देवीजीके कान की मणि गिरी थी।

मणिका० ना० स्त्री० छोटी मणि, गुरिया।

मणिपूर० ना० पु० चक्रविशेष, देशविशेष, जो बंगाल देश के पूर्व में है।

मणियां० ना० पु० मालाकी गुरिया वा दाना।

मणियार० ना० पु० सर्पविशेष जिसके मणि होती है, जातिविशेष जो चूड़ी बनाता है।

मण्ड० ना० पु० जूस, माड़, पीच, वा खाता जिसमें शीराभराजाता है।

मण्डन० ना० पु० भूषणबिशेष, मिलान।

मण्डप० ना० पु० तृणादि से रचित देवताकाघर, मढ़ा, मड़वा।

मण्डल० ना० पु० स्थान, देश, गोला, कुंडल, आकाश, तल।

मण्डला० ना० स्त्री० घीकुवार।

मण्डलाकार गु० गोलाकार।

मण्डलाग्र० ना० पु० खड्ग, तलवार।

मण्डलाना० अ० क्रि० फिरना, उड़ना, यथा, पक्षी उड़ते हैं।

मण्डलिया० ना० पु० कपोत विशेष।

मण्डली० ना० स्त्री० समूह, सभा, बैठक, घर।

मण्डलीक० ना० पु० राजा, महन्त, चौधरी।

मण्डलेश्वर० ना० पु० राजा, मंडलपति।

मण्डवा० ना० पु० कुञ्ज ना० स्त्री० मंडवो।

मण्डवी० ना० स्त्री० अन्नविशेष।

मण्डा० ना० पु० पेड़ाविशेष।

मंडित० गु० जड़ित, शोभित, भूषित, मड़ा हुआ।

मण्डियाना० अ० क्रि० कालपड़ना वा लगाना।

मण्डी० ना० स्त्री० हाट, गोला, गंज।

मण्डूक० ना० पु० मेंढ़क, भेक।

मण्ढना० स० क्रि० मढ़ना।

मत० ना० पु० धर्म, दीन, सलाह, सम्मत, रीति, ढब, डौल, पन्थ, अभिप्राय, बुद्धि, अव्य० निषेधार्थ अर्थात् नहीं, जनि।

मतंग० ना० पु० हाथी, मुनि विशेष।

मतना० ना० पु० जख विशेष।

मतभेद० ना० पु० मतान्तर, अभिप्राय का भेद।

मतराना० स० क्रि० मनाना।

मतलाना० अ० क्रि० घीघिनाना, उबकाना।

मतवाला० गु० मत्त, मदमाता।

मतहीन० गु० मतरहित, बुद्धि रहित।

मता० ना० पु० उपदेश, सलाह, परामर्श।

मतानुसार० ना० पु० अभिप्रायके अनुकूल, मज़हब के मुवाफ़िक, सलाह के मुवाफ़िक।

मतान्तर० ना० पु० द्वितीयमत, मतके विपरीत, दूसरा धर्म।

मतान्तराचार० ना० पु० द्वितीयधर्म का व्यवहार।

मतावलम्बी० ना० पु० मताश्रयी, पन्थी।

मताश्रयी० ना० पु० मत के आश्रित, मतके आधीन पन्थी।

मति० ना० स्त्री० बुद्धि, सम्मति, रीति, राय।

मतिमान्० } गु० बुद्धिमान्।
मती० }

मतीर० ना० पु० तरबूज, हिन्दुवाना, समग-रिकायां यथा, मह धरपाइमतीरकी साहक हैं पयोधि।

मतो० ना० पु० मत, सम्मत।

मत्त० गु० मधुमाता, मस्त, मतवाला हाथी।

मत्तवत्० गु० मधुमाता, मधुमाते के समान।

मत्सर० ना० पु० डाह, जलन, ईर्षा, गु० जलनी।

मत्स्य० ना० पु० मछली, देशविशेष।

मत्स्यघ्नी० } ना० स्त्री० बंडिस जिससे
मत्स्यवेधन० } मछली मारते हैं।

मत्स्यपित्ता० ना० स्त्री० कुटकी।

मत्स्याक्षी० ना० पु० स्त्री० गण्डदूर्व।

मथन० ना० पु० बिलोवन, घंघोवन, दुहाव।

मथना० स० क्रि० महना, बिलोवना, चंचोना, ना० पु० मथनी, पात्रविशेष।
मथनियां० ना० स्त्री० मथानी।
मथनी० ना० स्त्री० बिलोनी, महानी, रई।
मथा० ना० पु० माथा, गु० मथाहुआ।
मथानी० ना० स्त्री० दूधहांडी, मटकी, चाटी।
मथित० गु० ताक, मट्ठा जो मथागया।
मथुरा० ना० पु० नगरविशेष, जहां श्रीकृष्ण चन्द्र जन्मेथे।
मथुरिया० ना० पु० मथुराके ब्राह्मण।
मथुरनी० ना० स्त्री मथुरियाकी जोरू।
मथोट० ना० पु० चन्दा, बिहरी, बाक।
मथौरा० ना० पु० सूर्यमुखी, छाता, छतुरी।
मद० ना० पु० गर्व, अहंकार, कस्तूरी, मादक वस्तु, मदिराआदि।
मदकल० ना० पु० हाथी।
मदकारिणी० ना० स्त्री० खुरासानी अजवाइन।
मदन० ना० पु० औषधि, भौंराविशेष, मैनफल, कामदेव, प्रद्युम्नजी, दौना।
मदनांकुश० ना० पु० लिंग, लांड़।
मदनाह्वा० ना० स्त्री० त्रिरहटी।
मदनारि० ना० पु० श्रीमहादेवजी।
मदमाता० ना० पु० } गु० मतवाला, मत
मदमाती० ना० स्त्री० } वाली।
मदपाल० ना० पु० बिछुआ, पादांगद।
मदयन्तिका० ना० स्त्री० मालती।
मदान्ध० गु० अभिमानी, मदिरामें गलित।
मदार० ना० पु० आक, अर्क।
मदारिया० ना० पु० मदारका फूल।
मदारी० ना पु० सपेरा, नटवर, सांपवाला।
मदिक० गु० अहंकारी, मदान्ध।
मदिरा० ना० स्त्री० शराब, दारू, ना० पु० खञ्जन।
मदोत्कट० ना० पु० कपोत, कबूतर।
मदोत्कट ना० पु० हाथी।
मद्गुर० ना० पु० मोगरा, मत्स्यविशेष, मुद्गर।

मद्य० ना० स्त्री० सुरा, मदिरा, शराब।
मद्यगन्धा० ना० स्त्री० मौलसिरी।
मद्यप० ना० पु० अधिक मदिरा पीनेवाला।
मद्या० ना० स्त्री० अशरी।
मधुमाता० गु० मतवाला।
मधुवासित० ना० पु० कंकोल, सिरच।
मधु० ना० पु० मदिरा पुष्पका रस, शहद पानी, चैत्रमास, वसंतऋतु, वृक्ष, दूध, असुर दैत्यविशेष।
मधुक० ना० पु० महुआ वृक्ष।
मधुकर० ना० पु० भ्रमर, भौंरा।
मधुकरी० ना० स्त्री० भ्रमरी, भौंरी, रोटीविशेष
मधुकर्कटिका० ना० स्त्री० मधुकर्कटी।
मधुकोष० ना० पु० मधुमाखी का छत्ता।
मधुकोष० ना० पु० महुआ वृक्ष।
मधुग० ना० पु० महुआ भेद।
मधुतृण० ना० पु० ऊख, गन्ना।
मधुदूतिका० ना० स्त्री० कोयल।
मधुद्रुम० ना० पु० मधूपवृक्ष, चैत्रके वृक्ष।
मधुप० ना० पु० भौंरा, भ्रमर।
मधुपर्क० ना० पु० पूजाकी सामग्री, मधु औ दही आदि मिलाकर खाना।
मधुपर्णी० ना० स्त्री० दूधिया, पाधा।
मधुपर्श० ना० पु० पक्का रसीला फल।
मधुपुर० ना० पु० } मथुराजी।
मधुपुरी० ना० स्त्री० }
मधुफला० ना० पु० अंगूर, दाख।
मधुमल० ना० पु० मोम।
मधुमखी० ना० स्त्री० शहदकी मक्खी, ममाखी
मधुमात० ना० पु० रागिनी विशेष।
मधुमास० ना० पु० चैत्रमास।
मधुयष्टी० ना० स्त्री० मुलहठी।
मधुयोनि० ना० पु० अंगूर, दाख।
मधुर० गु० मीठा चाहता, सुन्दर, अच्छा।
मधुरमल० ना० पु० मोम।
मधुरसा० ना० स्त्री० मुरहरी, अंगूर, दाख

मधुरा० ना० स्त्री० काकोली।
मधुरी० गु० स्त्री० मीठी० रसीली।
मधुरान्न० ना० पु० मीठाभोजन यथा रसावर।
मधुलिड्० } ना० पु० भौंरा, भ्रमर।
मधुलिह०
मधुवन० ना० पु० मथुरा-नगर।
मधुव्रत० ना० पु० मधुकर, भौंरा, भ्रमर।
मधुशिग्रु० ना० पु० अगस्ति वृक्ष।
मधुश्रवा० ना० स्त्री० गुड़हर, संजीवन बूटी।
मधुष्टीली० ना० पु० महुआ वृक्ष।
मधुष्ठीव० ना० पु० गुड़हर।
मधुसूदन० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र।
मधूक० ना० पु० महुआ वृक्ष।
मधुकरी० ना० स्त्री० पकाये अन्नकी भिक्षा जो अतिथि को देते हैं, भौंरी, रोटी।
मधूनका० ना० स्त्री० मुलहटी।
मधूप० ना० पु० गुड़हर।
मधोर्दन्ती० ना० स्त्री० कुम्भी तालावकी।
मध्य० अव्य० अन्तराल, बीच, विषय।
मध्यंदिवस० ना० पु० दुपहर।
मध्यदेश० ना० पु० मुख्य वानर, बीचका देश अर्थात् हिमालय और विंध्या और प्रयाग और कुरुक्षेत्रके मध्यका देश, अवध आदि।
मध्यभाग० ना० पु० मध्यस्थान।
मध्यम० गु० न भला, न बुरा, समासम, धीरे, न्यूनाधिक रहित, रागका स्वर विशेष।
मध्यमपुरुष० ना० पु० मध्यभागीनर, सामने वाला, मुखातिब, हाज़िर।
मध्यमा० ना० स्त्री० अनामिका और तर्जनी के बीचकी अंगुली।
मध्यलोक० ना० पु० मनुष्यलोक।
मध्यवर्ती० } ना० पु० बिचवैया, बिचवई, समानवर्ती।
मध्यस्थ०
मध्यस्थल० } ना० पु० कटि, कमर, बीच का स्थान।
मध्यस्थान०
मध्याह्न० ना० पु० ठीकदोपहर, दिनकाबीच।

मध्वा० ना० स्त्री० मदिरा, शराब।
मन० ना० पु० चित्त, हृदय, आत्मा, ४०सेरका।
मनकामना० ना० स्त्री० मनोयोग।
मनघट्टा० ना० पु० कुवांकी जगत।
मनचला० गु० चरफरा, अनमना, मूरमा।
मनजात० ना० पु० कामदेव।
मनत० ना० स्त्री० मनौता, स्वीकार।
मनन० ना० पु० चिन्तन, मनसूबा।
मनभावन० } गु० ग्राह्य, भला, चाहता।
मनभावना०
मनमत्त० ना० पु० कामदेव।
मनमारना० स० क्रि० अपनीइच्छाकोरोकना।
मनमोहन० ना० पु० सज्जन, प्यारा, श्रीकृष्णचन्द्रका एक नाम, जोमनको मोहलेवे।
मनस्विनी० ना० स्त्री० पतिव्रता स्त्री।
मनसा० ना० स्त्री०इच्छा, अर्थ, विचार, इरादा।
मनसिज० ना० पु० कामदेव।
मनसी० ना० स्त्री० संकल्पकी, देनेकीइच्छाकी।
मनसेधू० ना० पु० मनुष्य।
मनस्ताप० ना० पु० गु० मनकी पीड़ा।
मनहु० अव्य० मानो, जानो।
मनहारी० गु० मनका हरण करनेहारा।
मनाना० स० क्रि० अंगीकार करवाना, आकार लेना, बहलाना, मनकोर्याभना, कृपालुकरना।
मनावना० स० क्रि० मनाना।
मनि० ना० स्त्री० मणि।
मनिका० ना० स्त्री० मणिका, दाना, गुरिया।
मनिहार० ना० पु० चूड़ीवाल, जातिविशेष।
मनिहारी० ना० स्त्री० मनिका व्योपार।
मनीषा० ना० स्त्री० बुद्धि।
मनीषी० ना० गु० बुद्धिमान, चतुर।
मनु० ना० पु० स्वायंभुव आदि १४ जो प्रतिकल्प में होते हैं, स्वायंभुवमनु विरचित स्मृति, ब्रह्मा, ब्रह्मा का पुत्र, प्रथम मनुष्य।
मनुआ० ना० पु० मन, बिलाव, ना० स्त्री० रुई विशेष।

मनुज० ना० पु० मनुष्य, आदमी।
मनुजाद० ना० पु० असुर,दैत्य, राक्षस।
मनुष्य० ना० पु० मानव, मर्त्य, आदमी।
मनुष्यता० स्त्री० } मनुसाई, पुरुषार्थ, भ-
मनुष्यत्व० पु० } लमनसात।
मनुसाई० ना० स्त्री० पुरुषार्थ, मनुष्यता, भलमनसी।
मनुहार० ना स्त्री० मोहनी, सुन्दरी।
मनो० अव्य० मानो, जानो।
मनोगुप्ता० ना० स्त्री० मनसिल।
मनोज० ना० पु० कामदेव।
मनोभव० ना० पु० कामदेव।
मनोयोग० ना० पु० मनका योग।
मनोरथ० ना० पु० इच्छा, कामना, वासना, मतलब।
मनोरम० ना० पु० गु० मनोज्ञ, सुन्दर, कुन्द।
मनोहर० गु० मनका हरनेहारा, मनोज्ञ।
मनोज्ञ० गु० सुन्दर,स्वरूप, चाहता, मन भावित, मनको जाननेहारा।
मनोती० ना० स्त्री०ज़ामिनी,ना० पु० विचवई, और मध्यस्थ।
मन्त्र० ना० पु० टोटका, वशीकरणी, लटका, एकान्त वा गुप्त उपदेश, सम्मति, सलाह।
मन्त्रणा० ना० स्त्री० परामर्श, विचार,उपदेश।
मन्त्रराज० ना० प० तारकादि मन्त्र।
मन्त्री० ना० पु०जिसकेसाथ परामर्श कीजावे, वज़ीर, सम्मती, सलाही, गु० मन्त्रजाननेहारा।
मन्थन० ना० पु० मथन।
मन्थरा० ना० स्त्री० कैकयीकी दासी विशेष।
मन्थित० गु० छाछ, मट्टा, मथित।
मन्थी० ना० पु० चन्द्रमा, कामदेव, नाका, स्वर्भानु अर्थात् राहु, शनैश्चर।
मन्द० गु० अल्प, थोड़ा, शिथिल, बुरा, दुष्ट, नीच, अभागी, धीरा,मलीन, ना० पु० पाप, शनैश्चर, अज्ञान।
मन्दतर० गु० अतिमन्द, अतिनीच।
मन्दर० ना० पु० पर्वत विशेष।
मन्दरा० ना० पु० गचगीना, गु० नाटा, ठिगना।
मन्दराचल० ना० पु० मन्दर।
मन्दराज० ना० पु० समुद्र के तटपर नगर विशेष।
मन्दा० गु० धीरा, कोमल,नम्र,सस्ता,हलका।
मन्दाकिनी० ना० स्त्री० श्रीगंगाजी, स्वर्गीय।
मन्दार० ना० पु० कमल, मदार, कल्पवृक्ष।
मन्दिर० ना० पु० घर, देवालय।
मन्दिरा० ना० पु० मजीरा।
मन्दोदरी० ना० स्त्री० रावणकी स्त्री, पांचवे कन्या।
मन्मथ० ना० पु० कामदेव।
मन्वन्तर० ना० पु० एकमनुका राज्य, अर्थात् इकहत्तरि युगका परिमाण वा दो मनुओं के मध्यका काल।
मपान० ना० पु० नाप, परिमाण।
मपाना० स० क्रि० माप करवाना, नपाना।
मफेनक० ना० पु० अफ़यून, अफ़ीम।
मम० सर्व० मेरा, मैं, ना० स्त्री० ममता ईर्षा।
ममता० स्त्री० } घमण्ड,दम्भ, मनमौज, माया
ममत्व० पु० } मोह, दया, प्यार।
ममाखी० ना० स्त्री० मधुमक्खी।
ममियासास० ना० स्त्री० पति वा पत्नी की ममानी।
ममियाससुर० ना० पु० पति वा पत्नी का मामू।
ममेरा० गु० मामूका० यया, मामूका पुत्र।
ममेराभाई० ना० पु० मामूका पुत्र।
ममीश० ना० पु० मेरा ईश्वर, मेरास्वामी।
मय० ना० पु० कार्य, प्रधान,रूप, दैत्यविशेष मदिरा, गु० बहुत।
मयकल० ना० प० पर्वत विशेष।

मयंक० ना० पु० चन्द्रमा।
मयन० ना० पु० कामदेव।
मयना० ना० स्त्री० पार्वती की माता, मैना।
मयसुता० ना० स्त्री० मन्दोदरी।
मया० ना० स्त्री० माया, दया।
मयूर० ना० पु० मोर, पक्षीविशेष, हंस।
मयूरक० ना० पु० ऊंगा।
मयूरग्रीवक० ना० पु० नीलाथोथा, तूतिया।
मयूरचोख० ना० पु० स्योना।
मयूख० ना० पु० किरण।
मरक० ना० पु० सर्वव्यापिक रोग महामारी।
मरकत० ना० पु० नीलम, नीलमणि, प्रबाल।
मरकन्हा० } गु० मारनेहारा।
मरकहा० }
मरगजी० ना० पु० मुरझाया हुआ मरगशब्द फ़ारसीका अर्थात् मौत और जी जीव अर्थात् मुआ जीव यह शब्द सतसई में है।
मरघट० ना० पु० मृतकों के जलानेकास्थान।
मरजाना० अ० क्रि० मरना।
मरजिया० ना० पु० समुद्र से मोती निकालनेहारेका नाम।
मरण० ना० पु० प्राणवियोग, मृत्यु।
मरदनिया० ना० पु० मर्दनी।
मरना० अ० क्रि० प्राण निकलना।
मरपच० अ० गु० सरा, गन्दा, जीर्ण।
मरपचना० अ० क्रि० दुःख वा शोकका भोग करना, अत्यन्त उद्यम करना, बहुतपरिश्रम अर्थात् मिहनत करना।
मरभूखा० गु० उपासा, लंघा, खाऊ, वड़पेटा।
मरमर० ना० पु० पाषाण विशेष, बिल्लौर।
मरमराना० स० क्रि० चराचराना, यथा, नईजूती बोलतीहै।
मरवैया० ना० गु० मरनेहारा वा मारनेहारा, मृतक।
मरहट्टा० ना० पु० छन्दविशेष, जातिविशेष।
मरा० गु० मरगया, मृतक।

मराल० ना० पु० हंस, बतक।
मराली० ना० स्त्री० मरालकी स्त्री, बाचाल।
मरिच० ना० स्त्री० मिरच, कालीमिरच।
मरीचि० ना० स्त्री० किरण, लहरी, ना० पु० मुनिविशेष।
मरीचिका० ना० स्त्री० मृगतृष्णा, सराब।
मरु० ना० पु० रेता, बालू।
मरुआ० ना० पु० पौधाविशेष, जिसमें सुगन्धि होती है।
मरुक० ना० पु० मरुआ।
मरुप्रिय० ना० पु० ऊंट।
मरुद्भवा० ना० स्त्री० इन्द्रवारुणी, जवासा।
मरुभूमि० ना० स्त्री० मारवाड़कीधरती, रेतली।
मरुल० ना० पु० मरुआ।
मरुत्० ना० पु० वायु, पवन।
मरोड़० ना० स्त्री० मड़ोड़।
मरोड़ना० स० क्रि० मड़ोड़ना।
मरोड़फली० ना० स्त्री० पौधा विशेषकी फली।
मरोड़ा० ना० पु० मड़ोड़ा।
मरोड़ी० ना० स्त्री० मड़ोड़ी, ऐंठन, मुरकी।
मरोर० ना० स्त्री० मरोड़।
मरोरना० स० क्रि० मरोड़ना।
मरोह० ना० स्त्री० छोह, प्यार, माया, भलमनसात।
मरोही० गु० छोही, मायावन्त, दयाशील।
मर्कट० ना० पु० वानर, कपि।
मर्कटी० ना० स्त्री० कौंचबीज, जाल, मकड़ी, वानरी, गणितमर्कटी जो पिंगलमें है।
मर्त्य० ना० पु० मनुष्य।
मर्त्तलोक० } ना० पु० मनुष्यलोक।
मर्त्यलोक० }
मर्दक० ना० पु० पवार पौधा, गु० मलनेहारा।
मर्दन० ना० पु० शरीर का मलना, रगड़न, घिसाव, नाशन।
मर्दना० स० क्रि० मलना, नाशना, मिटाना।

मर्दनहर्द्दन० ना० पु० मैनफल।
मर्द्दनी० गु० मलनेहारा।
मर्द्दित० गु० जो मलागया, मारागया
मर्म० ना० पु० भेद, समाचार, ज्ञान, कोर, कठोर हृदयादि अंग।
मर्मर० ना० पु० एक पत्थर का नाम है यह शब्द फारसी का है।
मर्मस्थान० ना० पु० शरीर के जिसस्थान का घाव संघातिक है, भेद का स्थान।
मर्मज्ञ० ना० पु० जो मर्म को जाने, ज्ञानी।
मर्मी० गु० भेदू, भेदज्ञाता, मर्मज्ञ।
मर्य्याद० } ना० स्त्री० मर्य्यादा, पति, सन्मान,
मर्य्यादा० } सीमा, हद्द, दादा, प्रमाण।
मल० ना० पु० मैल, विष्ठा, स्त्री की रज, पाप।
मलक० ना० पु० पानी, आंवला, जी घिनाना।
मलकना० अ० क्रि० कामर के समान चलना, जी घिनाना वा छकाना।
मलंग० ना० पु० पक्षीविशेष।
मलंगी० ना० पु० लोन बनाने हारा।
मलता० ना० पु० रुपया वा पैसा जो घिसगया हो, सिलपट।
मलद्यु० ना० स्त्री० मद्दुर्गा।
मलन० ना० पु० मार, लोक, मलनेकाकाम।
मलना० स० क्रि० मर्दना, घिसना, मांजना।
मलवा० ना० पु० कूड़ा, मैल, बर्तन विशेष।
मलमल० ना० पु० कपड़ाविशेष।
मलमास० ना० पु० लोंद, अधिमास।
मलमेट० ना० पु० उजाड़, सत्यानाश, झोंझा और सम्वाद।
मलय० ना० पु० पर्वतविशेष, जोदक्षिणमें है।
मलयज० ना० पु० चन्दन।
मलयागिरि० ना० पु० पर्वत विशेष, जहां चन्दन अधिकता से उपजता है।
मलया० ना० स्त्री० पद्माक, ना० पु० मलय।
मलयागिरि० ना० पु० चन्दन का रंग।
मलयुत० गु० मैला।
मलवाई० ना० स्त्री० मलवानेकापैसा वा काम।
मलविका० ना० स्त्री० काला निसोत।
मलवैया० ना० पु० मलनेहारा।
मलाई० ना० स्त्री० साढ़ी, बालाई, मलने का काम वा पैसा।
मलान० ना० पु० दुःख, उदास, दुःखी।
मलाना० स० क्रि० मर्दन कराना, घिसाना, मिलाना।
मलार० ना० पु० रागविशेष।
मलिच्छ० गु० म्लेच्छ।
मलिन० गु० मलीन, मैला, उदास, ना० स्त्री० कालीमिरच।
मलिनता० ना० स्त्री० मालिन्य, अपवित्रता, मैलापन।
मलिनमुख० गु० उदास, कठोर, लिहाड़ा, दुष्ट।
मलिनी० ना० स्त्री० पुष्पवती, रजस्वला।
मलिन्द० ना० पु० भ्रमर, भौंरा।
मलिया० ना० स्त्री० काष्ठ वा नारियल वा मिट्टीकापात्र, जिसमें तेल रखतेहैं, हंड़िया।
मली० गु० मैला।
मलीन० गु० मैला, अपवित्र, धुंधला, उदास, दुःखित, व्याकुल।
मलीनता० ना० स्त्री० मलिनता।
मलेपञ्ज० गु० घोड़ा जिसकी आयुदशवर्ष से अधिकहुई।
मलेच्छ० गु० म्लेच्छ।
मल्ल० ना० पु० आलू, जो बाहुयुद्ध में निपुण, योद्धा, पहलवान।
मल्लयुद्ध० ना० पु० बाहुयुद्ध, कुश्ती।
मल्लार० ना० पु० मलार।
मल्लिक० ना० पु० पर्वतविशेष।
मल्लिका० ना० स्त्री० मालती, चम्बेली, पुष्प विशेष।
मल्लूर० ना० पु० बेलु, बिल्व।
मवास० ना० पु० शरण पाला, आसरा।

क० नाο पुο मसक, चमड़ाऽरूपी जलपात्र।
हरी० नाο स्त्रीο मच्छड़ोंके निवारणार्थ जो आवरण पलंग के ऊपर रहता है।
णा० नाο स्त्रीο अलसी।
ि० नाο स्त्रीο स्याही, रोशनाई।
मष्ट० गुο चुप, मौन, नाο स्त्रीο मौनी।
मष्टता० नाο स्त्रीο चुप्पी, मौनता।
मसक० नाο पुο मच्छड़, बिलार, मसा।
मसकना० अο क्रिο फटना, चिरना, चसना, बोलना।
मसकाना० सο क्रिο फाड़ना, चीरना, तोड़ना, बुलाना।
मसकी० नाο स्त्रीο दबाई, फटी, बोली।
मसमसाना० अο क्रिο किसूके डरसे मन की बात छुपाना, सुनहोजाना।
मसलना० अο क्रिο कुचलना, मींजना, और पीसना।
मसहरी० नाο स्त्रीο मशहरी।
मसा० नाο पुο मच्छड़, इल्ला, शरीर में काला ऊंचा चिह्न विशेष।
मसान० नाο पुο श्मशान, मरघट।
मसानिया० नाο पुο जो मृतक की वस्तु लेवे।
मसि० नाο स्त्रीο स्याही, रोशनाई।
मसिपात्र० नाο पुο दवायत, दवात।
मसिविन्दुक० नाο पुο अनखा, काजल का टीका जो स्त्रियां बालक के माथे में लगाती हैं।
मसी० नाο स्त्रीο मसि, रात, काली।
मसीन०
मसीना० } नाο पुο दलिद्दर।
मसूड़ा० नाο पुο दांतों के ऊपर का मांस।
मसूर० नाο पुο अन्न विशेष।
मसूरविदला० नाο स्त्रीο कालानिसोत।
मसूरिया० नाο स्त्रीο माता विशेष, शीतला विशेष।
मसें० नाο पुο छोटी २ मूछें जो नई जवानी में निकलती हैं।
मसोसना० सο क्रिο मड़ोड़ना, निचोड़ना।
मसोसा० गुο मड़ोड़ा, निचोड़ा, नाο पुο दुःख, व्यथा, पछतावा।
मस्तक० नाο पुο माथा, शिर, खोपड़ी।
मस्तूल० नाο पुο थम्भ जो नाव के बीचमें पाल चढ़ाने के लिये गाड़ते हैं।
मस्या० नाο स्त्रीο कुटकी, कुटकी।
मस्याधार० नाο पुο दवायत, मसीरखने का पात्र।
मस्सा० नाο पुο मसा।
मह० अव्यο मध्य, में, बीच।
महंगा० गुο बड़े मोलका, काल, दुर्भिक्ष।
महंगी० नाο स्त्रीο काल, दुर्भिक्ष, क़हत।
महक० नाο स्त्रीο सुगन्धि, सुबास।
महकना० अο क्रिο सुबासनिकलना वा उठना।
महकाना० सο क्रिο वासना, सोंधाना।
महकीला० गुο सुगन्धित, सोंधा।
महत्० गुο बड़ा, तेजस्वी, श्रेष्ट, नाο स्त्रीο बड़ाई, मर्य्यादा, मान।
महता० नाο पुο महतो।
महति० नाο स्त्रीο बड़ी कटाई, गुο बड़ी।
महतिया० नाο पुο महतो।
महतो०
महतौ० } नाο पुο जो मनुष्य गांवमें प्रधान होताहै, मुकद्दम, महतिया।
महतफला० नाο स्त्रीο बड़ी तुरई।
महत्व० नाο पुο श्रेष्टता, बड़ाई, बड़ापन।
महद्भाग्य० नाο पुο बड़ाभाग्य।
महना० सο क्रिο मथना।
महन्त० नाο पुο सन्तों में जो प्रधान।
महन्ताई नाο स्त्रीο महन्त का काम।
महर० नाο पुο प्रधान वा उसकी जोरू, नन्द का उपनाम।
महरा० नाο पुο कहार, भोई।

महराई० ना० स्त्री० कहरई, गोपी का राग विशेष।
महरि० ना० स्त्री० स्त्री, पक्षी विशेष, महरकी स्त्री।
महर्लोक० ना० पु० स्वर्ग विशेष।
महर्षि० ना० पु० महाऋषि, महामुनि।
महा० गु० बड़ा, कुलीन, निपट, अति।
महाउन्नत० ना० पु० कदमवृक्ष, गु० महाऊंचा, महोन्नत।
महाकन्द० ना० पु० लहसुन।
महाकर्त्ता० गु० बड़ाकर्त्ता, निरीक्तकर्त्ता।
महाकाल० ना० पु० श्रीशिवजी का नाम, मूर्त्तिविशेष, जो उज्जैन में है।
महाकुम्भी० ना० पु० कायफल।
महाखाल० ना० पु० समुद्रका जल जो चौड़ मुखसे स्थल में लगा है।
महाघोष० ना० पु० ककड़ासिंगी।
महाजन० ना० पु० उत्तमलोग, साहूकार, सेठ।
महाजनी० ना० स्त्री० महाजन का काम।
महाजम्बू० ना० पु० जामुन, फलेंद।
महाजाल० ना० पु० चातर।
महातम० ना० पु० माहात्म्य, बड़ाअंधकार।
महातरु० ना० पु० सेहुंड़।
महातल० ना० पु० पाताल विशेष।
महातीर्थ० ना० पु० श्रेष्ठतीर्थ।
महातुम्बी० ना० स्त्री० बड़ी तोमड़ी।
महात्मा० गु० महाशय, अतिशिष्ट।
महात्म्य० ना० पु० माहात्म्य, यश, बड़ाई।
महात्यागी० गु० संसार को झूंठ जाननेहारा।
महादेव० ना० पु० देवदेव, श्रीशिवजी।
महाद्रुम० ना० पु० महुआ, ताड़ वृक्ष।
महान्० गु० बहुतबड़ा।
महानन्दा० ना० स्त्री० जो श्रीगंगाजीमेंमिलीहै।
महानवमी० ना० स्त्री० आश्विन शुक्ल नवमी।
महाना० ना० स्त्री० इन्द्र वारुणी।
महानिद्रा० ना० स्त्री० बड़ी नींद, मृत्यु।
महापद्मक० ना० पु० सर्प विशेष।
महापातक० ना० पु० ब्रह्महत्यादि, बड़ा पाप।
महापातकी० गु० बड़ापापी, हत्यारा, जो ब्रह्महत्या वा गोहत्या करे।
महापुरुष० ना० पु० साधु मनुष्य, सिद्ध परमात्मा, श्रीनारायण, बड़ी छतावर।
महाप्रतापी० गु० बड़ा तेजस्वी, ऐश्वर्य्यवान्।
महाप्रलय० ना० पु० जगत् का नाश जो प्रति कल्पान्त में होता है वा जिसमें ब्रह्मादि समेत नशता है।
महाफल० ना० पु० नारियल।
महाफला० ना० स्त्री० लौका, कुम्हड़ा।
महाबिल० ना० पु० आकाश।
महाभारत० ना० पु० कौरव और पाण्डव का युद्ध वा उसके वृत्तान्तका एक पुराण।
महाभोगी० गु० बड़ा भोगी, निरिच्छाभोगी।
महामणि० ना० पु० ज़हरमुहरा।
महामाया० ना० स्त्री० भगवती, जगतजननी।
महामुण्डी० ना० स्त्री० पौधा विशेष।
महामेदा० ना० स्त्री० मेदा, औषधि।
महामोह० ना० पु० अत्यन्तअज्ञानता, बड़ीभूल।
महारजत० ना० पु० सुवर्ण, कांचन।
महारस० ना० पु० ऊख, गन्ना।
महाराज० ना० पु० राजाधिराज, श्रेष्ठराजा, साधारण बड़ोंका सम्बोधन।
महारानी० ना० स्त्री० महाराजाकी रानी।
महाराष्ट्र० ना० पु० देश विशेष, जातिविशेष।
महावट्० ना० पु० मेघ जो माघ मासमें बर्षता है, सुहौटी द्वार आदि में लगाते हैं।
महावत० ना० पु० हाथीवान्, फीलवान्।
महावर० ना० पु० रंग लाखका, लाखी।
महाबला० ना० स्त्री० सहदेवी बूटी।
महावात० ना० पु० आंधी, झक्कड़।
महाविषा० ना० स्त्री० गोह।

महावृक्ष० ना० पु० मूसली।
महाशय० ना० पु० महात्मा, दाता।
महाशिरा० ना० स्त्री० मछली।
महाश्यामा० ना० स्त्री० बिधारा।
महाश्वेता० ना० स्त्री० बिदारीकन्द।
महाष्टमी० ना० स्त्री० आश्विन शुक्लाष्टमी।
महासागर० ना० पु० समुद्र।
महासिद्धि० ना० स्त्री० मोक्ष, मुक्ति।
महास्कन्धा० ना० स्त्री० जामुन, फलेंद।
महि० ना० स्त्री० पृथ्वी।
महिदेव० ना० पु० ब्राह्मण।
महिपाल० ना० पु० राजा, बादशाह।
महिमा० ना० स्त्री० महत्व, बड़ाई, श्रेष्ठता। नेकनामी, सिद्धिविशेष।
महिरुह० ना० पु० वृक्ष, वल्ली आदि।
महिला० ना० स्त्री० नारि, स्त्री, औरत।
महिष० ना० पु० भैंसा, दैत्य विशेष।
महिषध्वज० ना० पु० यमराज।
महिषासुर० ना० पु० दैत्य बिशेष।
महिषाक्ष० ना० पु० गुग्गुल, गूगल।
महिषी० ना० स्त्री० भैंसी, पटरानी, राजरानी।
महिषेश० ना० पु० यमराज।
मही० ना० स्त्री० पृथ्वी० ना० पु० दही, मट्टा।
महीधर० ना० पु० पर्वत, शेषादि, राजा, गौ, दिग्गज, कच्छप।
महीना० ना० पु० मास, मासिक, दरमाहा।
महीन्द्र० } ना० पु० राजा, पृथ्वीपति।
महीप० }
महीपति० ना० पु० राजा, पृथ्वीपति।
महीयते० क्रि० प्राप्त होता है, जाता है।
महीरुह० ना० पु० महिरुह।
महीश० ना० पु० राजा, बादशाह।
महीश्वर० } ना० पु० ब्राह्मण।
महीसुर० }
महुआ० ना० पु० वृक्ष विशेष।
महेन्द्र० ना० पु० राजेन्द्र, प्रधान राजा।
महेर० ना० पु० } भोजन विशेष।
महेरी० ना० स्त्री० }
महेला० ना० पु० घोड़े के लिये पकाया हुआ अदौवा।
महेश० ना० पु० श्रीमहादेवजी।
महेश्वरी० ना० स्त्री० पार्वती, पीतल धातु।
महैश्वर्य० ना० पु० बड़ा ऐश्वर्य।
महोष० } ना० पु० पक्षी विशेष।
महोषा० }
महोटिका० ना० स्त्री० बड़ी कटाई।
महोत्सव० ना० पु० बड़ा उत्सव, अत्यानन्द।
महोदर० ना० पु० निशाचर विशेष, बड़ा पेट।
महोसा० ना० पु० जो तरुणावस्थामेंमुखमें मसूढ़े निकलते हैं।
महोक्ष० ना० पु० बड़ा बैल, मूर्ख।
महौजसी० ना० स्त्री० तेज, बल।
महौभवान्धरा० ना० स्त्री० मेदा औषधि।
महौषध० ना० पु० जो औषधि शीघ्र रोगहरे, लहसुन, अतीस।
महौषधि० ना० स्त्री० सोंठि, महौषध।
मह्यो० ना० पु० मही, छाछ, मट्ठा।
मक्षिका० ना० स्त्री० मक्खी, माखी, माछी।
मा० ना० स्त्री० लक्ष्मी, माता, सर्व, मुझको, हमको।
माई० ना० स्त्री० माता।
माई० ना० स्त्री० ममानी, औषधि विशेष।
मां० अव्य० में, भीतर, अन्तर।
मांग० ना० स्त्री० शिरके वालोंके बीचकीलकीर जो कन्या वचनदत्त हुई।
मांगचिकनी० ना० पु० पक्षी विशेष।
मांगदेना० स० क्रि० किसीकेलिये उधारलेना।
मांगना० स० क्रि० चाहना, तलबकरना।
मांगलेना० स० क्रि० उधारलेना, सेंतलेना।
मांगी० ना० स्त्री० उधार, सेंत, वचनदत्त।
मांज० ना० पु० राद, पीब।
मांजना० स० क्रि० मलना, उज्ज्वल करना।

मांझ० ना० पु० रागिनी विशेष, अव्य० मध्य, बीच।
मांझत० ना० स्त्री० टाट।
मांझा० ना० पु० पतंगकी डोरमें शीशा और आटका लगाना, जड़ुवट।
मांझी० ना० पु० नाविक, कर्णधार, बिचमानी, मध्यवर्ती।
मांड़० ना० पु० पीच, कांजी।
मांड़ना० स० क्रि० मलना, मींजना, सानना, करना, चलपचटाना।
मांड़ा० ना० पु० फली विशेष, रोटी विशेष।
मांड़ी० ना० स्त्री० कलप विशेष जो चावलों को पीस के वा पका के बनाते हैं।
मांढ़ा० ना० पु० मढ़ा।
मांद० ना० पु० गुफा, भार, गोबर।
मांस० ना० पु० मांस, गोश्त, कलिया।
मांसभक्षी० } मांसाद० } मांसाहारी० } ना० पु० गु० मांस खानेहारा।
मांह० } मांहि० } अव्य० मध्य, में, अन्तर, भीतर।
माकन्द० ना० पु० आंबका वृक्ष वा फल।
माखड़ा० गु० मूर्ख, निर्बुद्धि, उल्लू।
माखन० ना० पु० मक्खन, नैनू, दही, मसका।
माखी० ना० स्त्री० मक्खी, शहद।
मागध० ना० पु० भाट, कड़खैत, वंशवर्णनकरने वाला, पुरुषों का प्रशंसक।
मागधा० ना० स्त्री० बाराहीकन्द, सौंफ।
मागधी० ना० स्त्री० पीपली, सौंफ।
माघ० ना० पु० ग्यारहवां महीना, काव्यविशेष।
माघी० ना० स्त्री० जो माघ में उत्पन्न हो।
माचा० ना० पु० मंच, पलंग।
माचिका० ना० स्त्री० माई दवा।
माची० ना० स्त्री० रंगा, खटोला।
माछर० ना० पु० मच्छड़, मसा, मसक।
माछी० ना० स्त्री० मक्खी।
माजाई० ना० पु० बेटा वा बेटी जो एकमाके उपजे हों।
माजू० ना० पु० माजूफल।
माझ० ना० पु० मांझ।
माझधार ना० पु० बीचधारा।
माट० ना० पु० बड़ा मटका।
माटी० ना० स्त्री० मृत्तिका, मिट्टी।
माठा० ना० पु० मगरा, नटखट, मट्ठा।
माठू० ना० पु० ठठोल।
माड़ना० स० क्रि० मांड़ना।
माड़नि० ना० स्त्री० मांड़।
माड़िया० गु० पतला, दुबला।
माड़ौ० ना० पु० मण्डप, मड़वा।
माणवक० ना० पु० यज्ञोपवीत के योग्य जो बालक हो वा जिसकी अवस्था सोलह वर्ष से कम है।
माणिक० } माणिक्य } ना० पु० देश विशेष, सामान्य सेज, हीरा, लाल, रत्नविशेष।
मात० ना० स्त्री० मात्रा, माता, मतवालपन।
मातंग० ना० पु० हाथी।
मातना० अ० क्रि० मतवाला होना।
मातलि० ना० पु० इन्द्र का रथवान्।
माता० ना० स्त्री० जननी, शीतला, घीकुवांरि, गु० मत्त, मस्त।
मातामह० ना० पु० नाना, माता का बाप।
मातामही० ना० स्त्री० नानी, माताकीमाता।
मातुल० ना० पु० मामू, माता का भाई।
मातुलानी० ना० स्त्री० ममानी, भांग।
मातुली० ना० स्त्री० ममानी।
मातुलुंग० ना० पु० बिजौरा।
मातृ० ना० स्त्री० माता, महतारी।
मात्र० गु० अल्प, किंचित्, अव्य० सर्व, सब।
मात्रा० ना० स्त्री० अक्षर के ऊपरकी रेखा, स्वर, परिमाण।
मात्सर्य० ना० पु० डाह, द्रोह, जलन, हसद।
माथा० ना० पु० मस्तक, ललाट, गलही।

माथीलेना॰ स॰ क्रि॰ एकसा बनाना।
माथुर॰ ना॰ पु॰ मथुरा का बासी, ब्राह्मण और कायस्थकी जाति विशेष।
मादक॰ गु॰ मत्त करनेहारी बस्तु, नशा बढ़ाने वाली चीज़।
मादकता॰ ना॰ स्त्री॰ नशा, अमल, हिताहित विचारहीन, मस्ती, बेहोशी।
माद्री॰ ना॰ स्त्री॰ सहदेव और नकुल की माता।
माधव॰ ना॰ पु॰ वैशाखमास, मधूपवृक्ष, श्री कृष्णचन्द्रजी का एक नाम।
माधवी॰ ना॰ स्त्री॰ बाराहीकन्द, खांड़, और लता बिशेष।
माधुरी॰ गु॰ स्त्री॰ मीठी, सुन्दर।
माधुर्य्य॰ ना॰ पु॰ सुन्दरता, मिठास।
माध्वी॰ ना॰ स्त्री॰ महुआकी मदिरा।
मान॰ ना॰ पु॰ नाम, पति, मर्य्यादा, घमंड, अहंकार, परिमाण, अभिमान, नाज।
मानकच्चू॰ ना॰ पु॰ कन्दविशेष जो बंगाले में होता है।
मानता॰ ना॰ स्त्री॰ प्रण, प्रतिज्ञा, पूजा, दान, बड़ाई।
मानदा॰ ना॰ स्त्री॰ मान की दाता, चन्द्रमाकी एक कला का नाम।
मानव॰ ना॰ पु॰ मनुष्य, आदमी।
मानस॰ ना॰ पु॰ मन, मनसा, मनुष्य, मानसरोवर।
मानसमूल॰ ना॰ पु॰ सरयू नद।
मानसिक॰ गु॰ मनकी आशा, मनोवृत्ति, मनसे।
मानहु॰ अव्य॰ मानो।
मानामान॰ ना॰ पु॰ मान और अपमान।
मानिक॰ ना॰ पु॰ माणिक्य।
मानिकजोड़॰ ना॰ पु॰ पक्षीविशेष।
मानिनी॰ ना॰ स्त्री॰ अभिमानवती स्त्री।
मानी॰ गु॰ मर्य्यादिक, अभिमानी।
मानुष॰ }
मानुष्य॰ } ना॰ पु॰ मनुष्य, आदमी।
मानो॰ अव्य॰ जानो।
मान्धाता॰ ना॰ पु॰ राजा विशेष।
मानना॰ स॰ क्रि॰ प्रतिरखना, पूजना, ग्रहणकरना, अंगीकार करना, बजालाना।
मान्य॰ ना॰ गु॰ जो पुजने वा माननेके योग्य, पूज्य।
मान्यता॰ ना॰ स्त्री॰ पूजा, बड़ाई।
माप॰ ना॰ पु॰ नाप, पैमाइश।
मापक॰ गु॰ नापने वाला, अमीन।
मापना॰ स॰ क्रि॰ नापना, पैमाइश करना।
माबाप॰ ना॰ पु॰ मातापिता।
मामा॰ ना॰ पु॰ मातुल, मामू।
मामी॰ ना॰ स्त्री॰ ममानी, माईं, मामाकी जोरू।
मामीपीना॰ स॰ क्रि॰ पक्षकरना, ओरीभरना।
मामू॰ ना॰ पु॰ मामा, सर्प।
माया॰ ना॰ स्त्री॰ कृपा, मोह, दया, करुणा, प्रेम, छल, धोखा, सम्पत्ति, धन, भूल, योगमाया, आदिशक्ति, त्रिगुण, इन्द्रजालविद्या।
मायाकृत॰ ना॰ पु॰ संसार, इन्द्रजाली गु॰ जो माया से बनाया गया हो।
मायापति॰ ना॰ पु॰ जो माया का स्वामी होवे, विशेष परमात्मा।
मायावी॰ गु॰ छली, कपटी, राक्षस विशेष।
मायिक॰ ना॰ पु॰ बाज़ीगर, ऐन्द्रजालिक, टोनहा।
मार॰ ना॰ पु॰ कामदेव, विघ्न, विष, अमृत, ना॰ स्त्री॰ प्रहार, घण्णा, लड़ाई।
मारक॰ ना॰ पु॰ मारनेहारा।
मारग॰ ना॰ पु॰ मार्ग।
मारडालना॰ स॰ क्रि॰ बधकरना।
मारण॰ ना॰ पु॰ बध, हत।
मारना॰ स॰ क्रि॰ पीटना, कूटना, ताड़ना करना, बधकरना, बिगाड़ना, टटाना, इनि-

थना, डाल्ना, रोकना, थांभना, मर्द्दन करना
मारवा० ना० पु० राग विशेष।
मारवाड़० ना० पु० देश विशेष।
मारवाड़ी० ना० पु० मारवाड़ देशका वासी वा उस देशकी वस्तु।
मारा० गु० बधाहुआ, जो डूबगया, ना० पु० वारा, निछावर।
माराजाना० अ० क्रि० कटवाना, डूबजाना, आ-घातहोना, बधहोना।
मारी० ना० स्त्री० मरक, महामारी, वबा।
मारीच० ना० पु० कंकोल, दैत्य विशेष।
मारीचपत्रक० ना० पु० शाल वृक्ष।
मारुत० ना० पु० वायु, पवन।
मारुतसुत०
मारुति० } ना० पु० श्रीहनुमानजी, भीमसेन
मारू० ना० पु० बैंगनविशेष, रागविशेष, डंका, मारनेहारा, मरुदेश।
मारे० अव्य० से, कारण, निमित्त।
मार्कण्डी० ना० स्त्री० मछली।
मार्कण्डेय० ना० पु० कालीन, मुनिविशेष।
मार्कव० ना० पु० भृंगराज, भंगरा, पौधा।
मार्ग० ना० पु० सड़क, बाट, राह, अगहन, मृगुन।
मार्गण० ना० पु० बाण, तीर।
मार्गशीर्ष० ना० पु० अगहन।
मार्गित० गु० मार्गदेखना, बाटहेरना।
मार्जन० ना० पु० फर्श करनेका काम, हटाई, मांजना।
मार्जार० ना० पु० बिलार, बिलौटा।
मार्तण्ड० ना० पु० सूर्य।
मार्तण्डमण्डल० ना० पु० सूर्यमण्डल, सौरका मार्ग विशेष।
माल० ना० पु० मल्ल, माना, समुद्र।
मालकांगनी०
मालकाकुनी० } ना० स्त्री० औषधि, पौधा विशेष।
मालकोश०
मालकौस० } ना० पु० राग विशेष।
मालती० ना० स्त्री० दो तीन जाति के पुष्प, पौधा विशेष।
मालतीजात० ना० पु० सुहागा।
मालतीपत्रिका० ना० स्त्री० जावित्री।
मालद्वीप० ना० पु० सिंहलद्वीप के समीप द्वीप विशेष।
मालपूआ०
मालपूप० } ना० पु० पकवान विशेष।
मालव०
मालवा० } ना० पु० देश विशेष, सजल।
माला० ना० स्त्री० पुष्पादिका हार, पोथी, पंक्ति, कंठी, मसबीह, रुद्राक्षादिकी।
मालाकार० ना० पु० माली।
मालिन्० ना० स्त्री० मालीकी स्त्री।
मालिनी० ना० स्त्री० छन्द विशेष।
मालिन्य० ना० पु० मलिनता।
माली० ना० पु० बाग सींचनेहारा वा लगानेहारा, जातिविशेष, मालाधारी।
मालूर० ना० पु० बिल्व, बेल।
माल्य० ना० पु० फूलकी माला।
माल्यवान्० ना० पु० राक्षस विशेष।
मावस० ना० स्त्री० अमावस, कृष्णपक्षकी १५।
मावा० ना० पु० आहार, अंडे की पिलाई, खोवा, गाढ़ा दूध।
माष० ना० पु० उरद, अन्नविशेष, ईर्षा, दुःख।
माषमात्र० ना० पु० एकउरदभर।
माषा० ना० पु० तोलेकाबारहवांभाग, ८ रत्ती
मास० ना० पु० महीना, सगौती, मांस।
मासा० ना० पु० माषा।
मासान्त० ना० पु० महीनेका अन्त वा अन्त की तिथि।
मासिक० गु० महीने का, माहवारी, दरमहा ना० पु० श्राद्ध जोप्रतिमास कियाजाताहै।

मासिकविभाग० ना० पु० नौकरीका पैसा बांटना।
मासिकविभागी० गु० बखशी, नौकरीका रुपया बांटनेहारा।
मासी० ना० स्त्री० मौसी, माताकी बहन्।
माह० ना० पु० माघ, अव्य० मध्य, बीच, से।
माहात्म० } ना० पु० सुयश, सुकीर्ति, ब-
माहात्म्य० } ड़ाई, बड़प्पन, महातम।
माहीं० अव्य० बीच, में, मध्य, ना० स्त्री० माघी।
माहुर० ना० पु० विष, हलाहल।
माहू० ना० पु० कीट विशेष, कनसलाई।
माक्षिक० ना० स्त्री० सोना मक्खी।
मिचकारना० स० क्रि० खंघालना, अनवाना, धोना।
मिचना० अ० क्रि० मूंदना, लगना, बन्द होना।
मिचोलना० स० क्रि० आंखमूंदना।
मिटना० अ० क्रि० बिगड़ना, मलमिट होना।
मिटाना० स० क्रि० बिगाड़ना, मेटना, मल-मेट करना।
मिटिया० ना० स्त्री० मिट्टी की हंडीविशेष।
मिटियाना० स० क्रि० मिट्टीसे मलना।
मिटियामेट० गु० मिटगया, निश्शेष होगया।
मिटेलना० स० क्रि० मिटाना।
मिटेला० गु० मिटायागया, मिटायाहुआ।
मिट्टी० ना० स्त्री० माटी, मृत्तिका, धूल, भूमि।
मिठरी० ना० स्त्री० पकवान विशेष।
मिठाई० ना० स्त्री० मिष्टान, मिष्टान्न, गुड़, शक्कर।
मिठास० गु० मधुरता, मिष्टता।
मिताक्षरा० ना० स्त्री० न्यायग्रन्थ विशेष ना० पु० छन्द विशेष।
मिति० ना० स्त्री० अन्त, मर्याद, वादह, प्रमाण।
मिती० ना० स्त्री० तिथि, तारीख, व्याज, सूद।
मित्र० ना० पु० हित, बन्धु, दोस्त, सूर्य, अग्नि।
मित्रई० } ना० स्त्री० बन्धुता, हितकार, प्रीति,
मित्रता० } दोस्ती, यारी।
मित्रद्रोही० ना० पु० जो मित्रकेसाथ वैरकरै।
मित्रपोषी० गु० मित्रका पालनेहारा, दोस्त, पर्वर।
मिथः० अव्य० परस्पर।
मिथिला० ना० पु० जनकपुर, तिरहुत।
मिथिलापति० } ना० पु० राजा जनक, वा
मिथिलेश० } मिथिलाका राजा।
मिथुन० ना० पु० पुरुष, स्त्री, युग्म, दो, और राशि तीसरी।
मिथ्या० अव्य० अयथार्थ ना० पु० झूठ, वृथा।
मिथ्यादृष्टि० ना० स्त्री० नास्तिकता, कुफ्र, झूठी नजर।
मिथ्यामति० ना० स्त्री० भ्रम, भूल।
मिथ्यावाद ना० पु० झूठ, वृथा वार्त्ता।
मिथ्यावादी० गु० झूठा, वृथावादी।
मिनती० ना० स्त्री० विनती।
मिमियाना० अ० क्रि० बिल्ली वा बकरीकाशब्द करना।
मिमियाहट० ना० पु० बकरी वा बिल्लीकाशब्द।
मिरा० ना० स्त्री० मदिरा, शराब।
मिर्गी०. ना० स्त्री० राजरोग विशेष।
मिर्गीहा० गु० जिसको मिर्गीका रोगहोवै।
मिर्च ना० स्त्री० मरिच।
मिर्चा० ना० पु० लालमिर्च।
मिर्दंग० ना० पु० मृदंग।
मिर्दंगिया० } ना० पु० मृदंगकाबजानेहारा।
मिर्दंगी० }
मिर्दहा० ना० पु० करोड़ा जो गांवमें रहताहै।
मिलन० ना० पु० मेल, मुलाकात।
मिलनसार० गु० मिलाप, मेली।
मिलना० अ० क्रि० मिश्रित होना, भेंटना, एकट्ठा होना, बैठना, बनना, पाना।
मिलवाना० स० क्रि० मिश्रित करवाना, भेंट करवाना।
मिलान० ना० पु० मिलाप, भेंट।
मिलाना० स० क्रि० मिश्रित करना, जोड़ना

लगाना, सादृश करना, मिलाप कराना।
मिलाप० ना० पु० मेल, बनाव, भेंट, एकता।
मिलापी० गु० मिलनसार।
मिलाव० ना० पु० मिलौनी, मेल।
मिलित० गु० मिला हुआ, मिश्रित।
मिलौनी० ना० स्त्री० मिलाव, मेल।
मिशि० ना० पु० सोवा का साग।
मिश्र० गु० मिलाहुआ, मिलित, ब्राह्मणों में जाति विशेष, वैद्य।
मिश्रानी० ना० स्त्री० मिश्र की स्त्री, वैदई।
मिश्रित० गु० मिलित, मिलाहुआ।
मिश्री० ना० स्त्री० मिठाई, प्रसिद्ध, मिली।
मिश्रेय० ना० पु० सोया का साग।
मिष० ना० पु० बनावट, पेखना, धांधल, धोखा, लीला, बहाना।
मिष्ट० ना० पु० मीठा, मधुर।
मिष्टा० ना० स्त्री० मिठाई, गुड़।
मिष्टान० } ना० पु० मिठाई मिलाअन्न।
मिष्टान्न० }
मिस० ना० पु० मिष।
मिसना० अ० क्रि० पिसना।
मिसर० ना० पु० मिस्र, देश विशेष जो यूनान के दक्षिण में है।
मिसी० ना० स्त्री० मिस्सी।
मिस्र० ना० पु० मिश्र।
मिस्सी० ना० स्त्री० दांतों का मंजन विशेष।
मिहंदी० ना० स्त्री० मेंहदी।
मिहना० ना० पु० बोली ठोली।
मिहरा० ना० पु० पुरुष जो स्त्रीकाभेषधरताहै।
मिहरारू० }
मिहरिया० } ना० स्त्री० स्त्री, औरत, नारि।
मिहरी० }
मिहाना० स० क्रि० सानना, गीला होना।
मिहानी० ना० स्त्री० मथानी, मथनिया, नारी।
मिहिर० ना० पु० सूर्य।
मींजना० स० क्रि० मांजना, मलना, मसलना।
मीच० ना० स्त्री० मृत्यु, मौत।
मीचना० } स० क्रि० मूंदना, बन्द करना।
मीछना० }
मीजना० स० क्रि० मलना, रगड़ना, मसलना
मीजू० ना० स्त्री० मसूर।
मीठा० गु० मधुर, धीमा, सुस्त, नामर्द, ना० पु० विष विशेष, फल विशेष।
मीठिया० } ना० स्त्री० चूमा, चूमी, मची।
मीठी० }
मीड़ना० स० क्रि० मींजना।
मीड़े० गु० मलेगये, मलेहुये।
मीणा० ना० पु० जाति विशेष।
मीत० ना० पु० मित्र, सज्जन, मीता, दोस्त।
मीतन० ना० स्त्री० सनामीस्त्री, सखी, सहेली।
मीता० ना० पु० सनाम, हमनाम।
मीन० ना० स्त्री० मछली, बारहवीं राशि, ना० पु० श्री विष्णुजीका प्रथमावतार।
मीनकेतु० ना० पु० कामदेव, प्रद्युम्नजी।
मीनहा० ना० पु० बनसी, बड़िस, बखा।
मीना० ना० पु० हिन्दूजाति विशेष जो चोर होते हैं।
मीमांसक० ना० पु० ब्रह्मवादी, ईश्वरवेत्ता।
मीमांसा० ना० स्त्री० हिन्दू का मत विशेष, शास्त्र विशेष।
मीसियाना० अ० क्रि० सिमियाना।
मीसना० स० क्रि० पीसना, मलना, गेंठना, मुरेरना चुनना।
मुकताई० ना० स्त्री० छुट्टी, जुदाई।
मुकरना० स० क्रि० नकार करना, न मानना।
मुकरी० ना० स्त्री० ब्रजभाषा में छन्द विशेष।
मुकुट० ना० पु० मटुक, ताज, छत्र।
मुकुन्द० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र का एक नाम, मुक्तिदाता।
मुकुर० ना० पु० दर्पण, आइनह।
मुकुल० ना० पु० कली जो खुलजाती है।

मुकुलित॰ गु॰ थोड़ी खिलीहुई कली, फूला, मौरयुत, आंब आदि बौरसमेत।
मुकुन्दक॰ ना॰ पु॰ पिस्ता मेवा।
मुकेल॰ ना॰ स्त्री॰ नकेल।
मुका॰ ना॰ पु॰ } घूंसा, गुस्सा।
मुक्की॰ स्त्री॰ }
मुक्त॰ गु॰ जिसने मुक्तिपाई, अबन्धित।
मुक्तरसा॰ ना॰ स्त्री॰ रासना।
मुक्ता॰ ना॰ पु॰ मोती, गु॰ बहुत।
मुक्तामणि॰ ना॰ पु॰ मोती।
मुक्तास्फोट॰ ना॰ पु॰ सीपी।
मुक्ताहल॰ ना॰ पु॰ मोती, यथदृष्टान्तकेयथा, मुक्ताहल लिये चोंच लुभावे, मौन रहै की हरि यश गावे।
मुक्ति॰ ना॰ स्त्री॰ मोक्ष, पाप से उद्धार, निस्तार, त्राण, छुटकारा, निजात।
मुक्तिदाता॰ ना॰ पु॰ मुक्तिदेनेहारा, उद्धारक।
मुख॰ } ना॰ पु॰ वदन, मुंह।
मुखड़ा॰ }
मुखदूषक॰ ना॰ पु॰ पियाज़, पलांडु, प्याज़।
मुखमण्डन॰ ना॰ पु॰ तिलक, वृक्ष।
मुखर॰ गु॰ बकवादी, दुष्ट।
मुखागर॰ } ना॰ पु॰ स्मृत, ज़बानी याद।
मुखाग्र॰ }
मुखान॰ ना॰ पु॰ मुख का बहुवचन।
मुखिया॰ } ना॰ पु॰ प्रधान, गु॰ पहिला,
मुख्य॰ } बड़ा ख़ास, असल, सर्दार।
मुगदर॰ ना॰ पु॰ मोगरा, काष्ठकी मोगरी विशेष, जिसको फिराते हैं।
मुग्ध॰ गु॰ अज्ञानी, मूर्ख, भकुवा, झूठ।
मुग्धा॰ ना॰ स्त्री॰ कुवांरीकन्या, अज्ञातयौवना, गु॰ झूठी, मूर्ख।
मुचुकुन्द॰ ना॰ पु॰ राजाविशेष जो अयोध्या में हुआ है।
मुजरा॰ ना॰ पु॰ प्रणाम, दण्डवत, भेंट।
मुटापा॰ ना॰ पु॰ मोटाई, मोटापन।
मुट्ठी॰ ना॰ स्त्री॰ हाथ, बुकटा।
मुठभेर॰ गु॰ अतिनिकट, बहुतपास।
मुठिया॰ ना॰ पु॰ हाथभर, दस्ता, कब्ज़ह।
मुठोलिया॰ ना॰ पु॰ मटोलिया, ठट्ठहा।
मुठोली॰ ना॰ स्त्री॰ सड़कालगाना, ठट्ठा, मठोली,
मुड़ना॰ अ॰ क्रि॰ टेढ़ाहोना, वलखाना।
मुढ़॰ ना॰ पु॰ प्रधान।
मुढ़ियाना॰ अ॰ क्रि॰ मुड़ना।
मुण्ड॰ ना॰ पु॰ शिर, मस्तक, मुंढ़।
मुण्डधारी॰ ना॰ पु॰ श्रीमहादेवजी, अघोरी।
मुण्डन॰ ना॰ पु॰ बालक के पहिले बार बनवाना, मुण्डने का काम।
मुण्डना॰ अ॰ क्रि॰ बालबनाना, ठगाजाना।
मुण्डला॰ गु॰ मूंड़ागया, मुंड़िया।
मुण्डवाना॰ स॰ क्रि॰ बालबनवाना, ठगाना।
मुण्डा॰ ना॰ पु॰ पतंग का सिर, मुढ़, गुञ्जो मूड़ागया, चन्दला।
मुण्डाना॰ स॰ क्रि॰ मुंडवाना।
मुण्डासा॰ ना॰ पु॰ कुछ कपड़ा जो मूंड़ में बांधते हैं, अम्मामा।
मुण्डित॰ गु॰ मुंडला, मूंड़ागया।
मुण्डभिक्षा॰ ना॰ स्त्री॰ स्योड़ी, मुंडी।
मुण्डिया॰ ना॰ पु॰ सिर, एकप्रकारके साधू।
मुण्डी॰ ना॰ स्त्री॰ स्योड़ी, ना॰ पु॰ मुंडिया साधू।
मुण्डू॰ ना॰ पु॰ संन्यासी, गोसाई।
मुण्डेर॰ } ना॰ स्त्री॰ छतपर की छोटभीत
मुण्डेरी॰ } भीत का सिरा।
मुतना॰ गु॰ बहुत मूतने हारा, खटमुतवा।
मुतास॰ ना॰ स्त्री॰ मूतनेकी इच्छा।
मुतासा॰ गु॰ जिसको मूतने की इच्छा है।
मुद॰ ना॰ पु॰ आनन्द, प्रसन्नता, ख़ुशी।
मुदा॰ ना॰ स्त्री॰ मोर, मयूर।
मुदित॰ गु॰ हर्षित, आनन्दित, निहाल।
मुदिर॰ ना॰ पु॰ मेघ, बादल।

मुदिरनाथ० ना० पु० इन्द्र ।

मुद्ग० ना० पु० मूंग अन्न ।

मुद्गर० ना० पु० मुगदर, मोगरा ।

मुद्रा० ना० स्त्री० छाप, सुवर्ण वा चांदी का रुपया वा मोहर, लक्षा, यन्त्र, अंगूठी ।

मुद्रांकित० गु० जो छापागया ।

मुद्रिका० ना० स्त्री० मुन्दरी, अंगूठी ।

मुद्रित० गु० अनखिला, मुंदा, जो छापा गया, लिक्खा, जारी किया गया ।

मुनमुन० ना० पु० बिल्ली के पुकारने का शब्द, घास विशेष ।

मुनमुनाना० अ० क्रि० बिल्ली का पुकारना, थोड़ा घटके सूखजाना ।

मुनि० ना० पु० ऋषि, तपेश्वरी, विद्वान् ।

मुनिद्रुम० ना० पु० अगस्ति वृक्ष ।

मुनिपट० ना० पु० वक्कला, भोजपत्रादि के वस्त्र ।

मुनिपति० ना० पु० मुख्य मुनि ।

मुनिपद० ना० पु० शांतपदवी, मुनि का पैर ।

मुनिया० ना० स्त्री० लाल पक्षी की स्त्री ।

मुनिवल्लभ० ना० पु० चिरौंजी ।

मुनीन्द्र० } ना० पु० मुनियों का प्रधान,
मुनीश० } ऋषीश ।

मुन्या० ना० स्त्री० ज्योतिषमें प्रसिद्ध ।

मुन्दना० अ० क्रि० बन्द होना, मिचना ।

मुन्दरी० ना० स्त्री० अंगूठी, मुंदरी ।

मुमाखी० ना० स्त्री० मधुमाखी ।

मुमुक्षु० गु० मुक्ति चाहनेवाला ।

मुमूर्षु० ना० पु० जो मनुष्य मरने पर है ।

मुर० ना० पु० दैत्य विशेष ।

मुरई० ना० स्त्री० मूली ।

मुरकना० अ० क्रि० ऐंठना, बलपड़ना ।

मुरकाना० स० क्रि० ऐंठना, बलदेना ।

मुरकी० ना० स्त्री० कान का भूषण विशेष ।

मुरचंग० ना० पु० बाजा विशेष ।

मुरझाना० अ० क्रि० सूखजाना, कुम्हलाना ।

मुरण्डाकरना० स० क्रि० जकड़ना, बांधना ।

मुरमुरा० ना० पु० चर्वण विशेष ।

मुरला० गु० पोपला, अदांत, ना० पु० मोर ।

मुरली० ना० स्त्री० वन्सी, वंशी, बांसुरी ।

मुरलीधर० ना० पु० वंशीधर, श्रीकृष्णजी ।

मुरवा० ना० पु० पांव की कलाई, मोर ।

मुरहा० ना० पु० जकड़, ऐंठ, मयूर, विनामाता पिता का बालक ।

मुरही० ना० स्त्री० ऐंठ, न, मड़ोड़ ।

मुराई० } ना० पु० काछी, तरकारी बेचने
मुराऊ० } हारा वा बोनेहारा, कोयरी ।

मुरार० ना० स्त्री० कमल की जड़ ।

मुरारि० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी ।

मुरेला० ना० पु० मोर का बच्चा ।

मुर्रा० ना० पु० पेटौखा, पेचिश, छछूंदर ।

मुलकना० अ० क्रि० मुसकाना ।

मुलतान० ना० पु० देश वा नगरविशेष ।

मुलतानी० ना० स्त्री० रागिनी विशेष, गु० मुलतानवासी है ।

मुलतानीमिट्टी० ना० स्त्री० पीली मि प्रसिद्ध ।

मुलहट्टी० ना० स्त्री० जेठीमधु ।

मलाई० ना० स्त्री० अंकाव ।

मलाना० स० क्रि० मोलठहराना, चुकाना

मुष्क० ना० पु० अण्ड, पेलड़ ।

मुष्टामुष्टि० ना० पु० घूंसम घूंसा ।

मुष्टि० ना० स्त्री० मुट्ठी, घूंसा, मुक्का ।

मुष्टिक० ना० पु० घूंसा, मुक्का ।

मुसकाना० अ० क्रि० छुपकेहंसना ।

मुसकुराई ना० स्त्री० हंसी ।

मुसकुराना० अ० क्रि० मुसकाना ।

मुसल० ना० पु० मूसल ।

मुसलमान० ना० पु० मुहम्मद का मत लम्बी ।

मुसाना० स० क्रि० चोरी करवाना ।

मुस्तवारिधर० } ना० पु० नागरमोथा।
मुस्ता० }

मुहरा० ना० पु० हरावल, अगाड़ी, दरवाजह।

मुहरी० ना० स्त्री० कोस, छोटापनाला।

मुहाना० ना० पु० नदी का वहस्थान जहां समुद्र से मिलती है।

मुहासा० ना० पु० फुनसी, मुंहरसा, महोसा।

मुही० सर्व० मोहिं मुझको।

मुहुर्भाषा० ना० स्त्री० दुःखित वाक्य, पुनः कथन।

मुहुर्मुहु० अव्य० पुनः पुनः, वारम्बार।

मुहूर्त० ना० पु० दोघड़ी।

मूआ० गु० मरा।

मूंग० ना० पु० अन्न विशेष।

मूंगची० } ना० स्त्री० मूंगकी बड़ी।
मूंगरी० }

मूंगा० ना० पु० प्रवाल, विद्रुम।

मूंगिया० ना० पु० मूंगके रंगके तुल्यरंग।

मूंछ० ना० स्त्री० मूछ, होंठके ऊपर के वाल।

मूंज० ना० स्त्री० तृण विशेष जिसकी रस्सी बनाते हैं।

मूंड० ना० पु० मुण्ड, शिर।

मूंडना० स० क्रि० बाल बनाना, घोटना, शिष्य करना, फुसलाके लूटना।

मूंडला० गु० मुण्डला, जिसका, शिरमूड़ागया।

मूंड़ी० ना० स्त्री० शिर, सिर, मुण्ड।

मूंढ़ा० ना० पु० मोंढ़ा।

मूंदना० स० क्रि० बन्दकरना, ढांकना, मोचना।

मूंदरी० ना० स्त्री० मुन्दरी, अंगूठी।

मूंह० ना० पु० मुख, बदन।

मूंहा० ना० पु० मुखका रोग विशेष।

मूक० गु० गूंगा, जो बात चीत न करसके।

मूका० ना० पु० घूंसा, भोखा, झरोखा, हाथ।

मूकी० ना० स्त्री० घूंसा, मुक्की।

मूछ० ना० स्त्री० मूंछ।

मूछाकड़ा० ना पु० बड़ी मूंछ।

मूछारा० } गु० बड़ी मूछवाला।
मूछैल० }

मूठ० ना० पु० बेंट, दस्ता, क़बज़ा, हाथ, हाथ भर।

मूठा० ना० पु० बेंट, मुट्ठी।

मूठी० ना० स्त्री० मुट्ठा।

मूढ़० गु० मूर्ख, नादान, अहमक़।

मूढ़ता० ना० स्त्री० मूर्खता, उल्लूपन, अहमकी।

मूत० ना० पु० मूत्र, लघुशंका, पेशाब, कारूरह।

मूतना० अ० क्रि० लघुशंका करना, पेशाब करना।

मूत्र० ना० पु० मूत।

मूत्रफला० ना० पु० खीरा।

मूना० अ० क्रि० मरना, देह तजना, शरीर छोड़ना।

मूनू० गु० लघु, छोटा, थोड़ा।

मूर० ना० पु० मूल।

मूरख० गु० मूर्ख।

मूरत० ना० स्त्री० मूर्ति।

मूरि० ना० स्त्री० जड़ी, बूटी, पौधा।

मूरिसजीवन० ना० स्त्री० औषधि, पौधा विशेष।

मूरी० ना० स्त्री० मूली।

मूर्ख० गु० मूढ़, अज्ञानी, बोदला।

मूर्खता० } ना० स्त्री० अज्ञानता, दुर्मति,
मूर्खताई० } नादानी, उल्लूपन।

मूर्छना० ना० स्त्री० रागभेद, मूर्छावन्त।

मूर्छा० ना० स्त्री० अचेत होना, तेवर, मोह, गश।

मूर्छावन्त० गु० जो मूर्छित होगया।

मूर्छित० गु० जो मूर्छामें पड़ाहै, मोहित।

मूर्त्ति० ना० स्त्री० प्रतिमा, आकार, पुतली, तसबीर।

मूर्त्तिपूजक० गु० देवपूजक, चातुर्वर्ण्य लोग।

मूर्तिमन्त० गु० आकारवन्त, शरीरधारी।

मूर्द्धज० ना० पु० केश, बाल।
मूर्द्धन्य० जिस अक्षरका उच्चारण मूर्द्धा से हो यथा ऋ ऋ ट ठ ड ढ ण र ष।
मूर्द्धा० ना० पु० मस्तक, तालु से ऊपर।
मूर्द्धनि० ना० पु० तालु से कुछेक ऊपर।
मूर्वा० ना० स्त्री० मुरहरी।
मूल० ना० पु० जड़, वंश, कुल, पूंजी, असल, विना टीका की पुस्तक, उन्नीसवां नक्षत्र, कारण।
मूलक० ना० पु० मूली।
मूलद्वार० ना० पु० गुदा, गांड़।
मूलवीर० ना० पु० पुष्करमूल।
मूलस्थिति० ना० स्त्री० पहिली स्थिति।
मूलिया० गु० जिसका मूल नक्षत्र में जन्म हुआ।
मूली० ना० स्त्री० तरकारी विशेष, मूलविशेष।
मूल्य० ना० पु० मोल।
मूसल० ना० पु० मूसल।
मूसली० ना० पु० श्रीबलदेवजी।

मूष०
मूषक०
मूषिक
} ना० पु० मूस, चूहा।

मूषकवाहन० ना० पु० श्रीगणेशजी।
मूसना० स० क्रि० चुराना, झपटलेना।
मूसरा० ना० पु० चूहा।
मूसरी० ना० स्त्री० चुहिया।
मूसल० ना० पु० जिससे अन्नादि कूटते हैं।
मूसलधर० ना० पु० श्रीबलदेवजी।
मूसलधार० ना० पु० झड़ी, अतिवृष्टि।
मूसली० ना० पु० श्रीबलदेवजी, ना० स्त्री० औषधि।
मृग० ना० पु० हरिण, वनके जीवजन्तु।
मृगछाला० ना० पु० मृग का चमड़ा।
मृगजल० ना० पु० मृगतृष्णा का पानी।
मृगतृष्णा० ना० स्त्री० ज्येष्ठादि ग्रीष्मकाल में सूर्य की किरणों में जो जल की क्रान्ति देख पड़ती है।
मृगदंशक० ना० पु० कुत्ता।

मृगद्विष०
मृगध्वंस०
} ना० पु० सिंह, व्याघ्र।

मृगनाभि० ना० स्त्री० कस्तूरी, मृगकीनाभि।
मृगनाभिसा० ना० स्त्री० कस्तूरी, मुश्क।

मृगनयनी०
मृगनैनी०
} ना० स्त्री० गु० जिस स्त्री की आंखें मृगकी आंखों के सदृश हों।

मृगपति० ना० पु० सिंह, शेर, व्याघ्र।
मृगबन्धनी० ना० स्त्री० वागुरि जाल, फंदा
मृगमद० ना० पु० कस्तूरी, मुश्क।
मृगया० ना० स्त्री० आखेट, अहेर, शिकार
मृगराज० ना० पु० सिंह, व्याघ्र।

मृगशिर०
मृगशिरा०
} ना० पु० पांचवां नक्षत्र।

मृगांक० ना० पु० चन्द्रमा।
मृगाण्डज० ना० पु० कस्तूरी, मुश्क।

मृगाधीश०
मृगासन०
} ना० पु० सिंह, शेर।

मृगाक्षी० ना० स्त्री० इन्द्रवारुणी।
मृगी० ना० स्त्री० रोग विशेष, हरिणी।
मृगेन्द्र० ना० पु० सिंह, मृगपति।
मृड० ना० पु० श्री महादेवजी।
मृडानी० ना० स्त्री० श्री पार्वती।
मृणाल० ना० पु० हंस, कमलनाल।
मृणालका० ना० स्त्री० कमल की जड़।
मृणाली० ना० स्त्री० हंसिनी।
मृत्० ना० स्त्री० मिट्टी।
मृत० गु० मरा, मुआ, मुर्दा।
मृतक० ना० पु० शव, लोथ, मुर्दह।
मृतकर्पट० ना० पु० कफ़न, मुर्देकेलिये वस्त्र।
मृत्तिका० ना० स्त्री० मिट्टी।
मृत्यु ना० स्त्री० मौत, काल, मरण।
मृत्युक० ना० पु० यमक।

मृत्युगण० ना० पु० यमदूत, मलकुल्मौत।
मृत्युञ्जय० ना० पु० श्रीमहादेवजी, और मन्त्र विशेष।
मृत्सा०
मृत्स्ना० } ना० स्त्री० मिट्टी, माटी।
मृदंग० ना० पु० बाजा विशेष,।
मृदंगिया०
मृदंगी० } ना० पु० मृदंग बजानेहारा।
मृदु० ना० पु० गु० नम्र, कुन्द, कोमल, मीठा।
मृदुकन्दक० ना० पु० पियावांसा।
मृदुका० ना० स्त्री० अंगूर, दाख।
मृदुछद० ना० पु० करौंदा।
मृदुपत्रक० ऊख, गन्ना।
मृदुफल० ना० पु० फालसा।
मृदुल० गु० कोमल, मृदु।
मृद्वीका० ना० स्त्री० अंगूर, दाख।
मृषा० अव्य० मिथ्या, वृथा, झूठ।
मे० सर्व, मुझको, मेरा।
में० अव्य, अधिकरण का बोधक।
मेंगनी० ना० स्त्री० लेंड़ी, अजादिकी विष्ठा।
मेंड़० ना० स्त्री० खेतकी सीमा।
मेंड़क० ना० पु० भेक, मंडूक।
मेंड़की० ना० स्त्री० भेकी, मंडूकी।
मेंड़ा० ना० पु० कुवेंका मुख।
मेंड़ियाया० अ० क्रि० घिरना।
मेंढ़ा० ना० पु० भेड़ा।
मेह० ना० पु० वृष्टि।
मेहंदी० ना० स्त्री० मिहंदी, पौधा विशेष।
मेख० ना० पु० मणिपुर और बंगाले के बीच एक प्रकार के पर्वतीयलोग, कील।
मेखला० ना० स्त्री० स्त्रियोंकी करधनी, ब्राह्मण का यज्ञोपवीत जो मृगछाला से बनता है, तीन वर्ण का यज्ञोपवीत।
मेखली० ना० स्त्री० टाट, पट्टी।
मेघ० ना० पु० घन, बादल, अभ्र, रागविशेष।
मेघडम्बर० ना० पु० रावण का छत्र विशेष।

मेघाध्वा० ना० पु० आकाश।
मेघनाद० ना० पु० मेघ का शब्द, मेघवत् शब्द, रावण का पुत्र विशेष।
मेघनाथ०
मेघराज० } ना० पु० इन्द्र, मेघपति।
मेघागम० ना० पु० वर्षाकाल, बरसात।
मेघाभा० ना० पु० जामुन, फलेंद।
मेचक० गु० काला, श्याम।
मेटना० स० क्रि० धोडालना, नाशन, मलमेट विरोधकरना।
मेटा० गु० मिटायागया।
मेढ़ा० ना० पु० भेड़ा।
मेथिका० ना० स्त्री० मेथी।
मेथी० ना० स्त्री० साग विशेष।
मेद० ना० पु० मेध, चर्बीमोटाई
मेदनाद० ना० पु० मोर।
मेदा० ना० स्त्री० पौधाविशेष।
मेदिनी० ना० स्त्री० धरती, पृथ्वी, मालती।
मेदिनीपुर० ना० पु० नगर विशेष।
मेध० ना० पु० यज्ञ, बलिदान।
मेधा० ना० स्त्री० अनुभव, बूझ, बुद्धि, निपुणता।
मेधाख्या० ना० स्त्री० नागरमोथा
मेधावती० ना० स्त्री० कश्यप की पत्नी विशेष।
मेधावी० गु० मेधावान्, बुद्धिमान्, निपुण।
मेध्या० ना० स्त्री० शंखाहोली।
मेन० ना० पु० मोम।
मेनका० ना० स्त्री० मुख्यअप्सरा, हिमालय कीस्त्री।
मेमना० ना० पु० बकरी का बच्चा।
मेरीकरी० ना० स्त्री० स्वर्गीय, गंगाजी क विश्वामित्रीय गंगा प्रसिद्ध है, यह शब्द ग चन्द्रिकामें विश्वामित्रकावाक्यहै, द्वितीयस्था प्रसिद्ध है।
मेरु० ना० पु० पर्वत विशेष, सुमेरु।
मेल० ना० पु० संयोग, भेंट, मिलाप, संबन्ध

मेलना॰ स॰ क्रि॰ ठूंसना, घुसेड़ना, डालना।
मेला॰ ना॰ पु॰ तीर्थादि पर किसी देवता की पूजाहेतु बहुतजनोंका इकट्ठा होना वा किसी प्रकार बहुत मनुष्यों का एकट्ठा होना।
मेली॰ ना॰ पु॰ साझी, गु॰ मिलापी।
मेव॰ }
मेवड़ा॰ } ना॰ पु॰ मेवात, पर्वत के निवासी।
मेवाती॰ }
मेष॰ ना॰ पु॰ मेंढ़ा, प्रथमराशि, पवांरवृक्ष।
मेषवल्ली॰ ना॰ स्त्री॰ मेढ़ासिंगी।
मेषान्ना॰ ना॰ स्त्री॰ [illegible]।
मेषशृंगी॰ ना॰ स्त्री॰ मेढ़ासिंगी।
मेह॰ ना॰ पु॰ मेघ, मूत्रवाहीमें रोग विशेष।
मेहतर॰ ना॰ पु॰ भंगी, प्रधान, चौधरी।
मेहतरानी॰ ना॰ स्त्री॰ भंगिन।
मेहनसा॰ ना॰ पु॰ ठठोली करनेहारा।
मेहना॰ ना॰ पु॰ ठठोली।
मैं॰ सर्व॰ सर्वनाम वाचक उत्तम पुरुष का एक वचन।
मेकलसुता॰ ना॰ स्त्री॰ नर्मदा नदी।
मैका॰ ना॰ पु॰ स्त्रीके मा बाप का घर वा घराना।
मैत्री॰ ना॰ स्त्री॰ मित्रता, बन्धुता।
मैथिल॰ ना॰ पु॰ तिरहुत के बसने हारे, ब्राह्मण की जाति विशेष।
मैथिली॰ ना॰ स्त्री॰ श्रीसीताजी, मिथिला की भाषा विशेष।
मैथुन॰ ना॰ पु॰ प्रसंग, रति, पुत्रोत्पादनार्थ दम्पति की क्रिया।
मैनफल॰ ना॰ पु॰ औषधि, फल विशेष।
मैना॰ ना॰ स्त्री॰ पक्षी विशेष, पार्वतीकीमाता।
मैनाक॰ ना॰ पु॰ पर्वत विशेष।
मैभा॰ ना॰ स्त्री॰ सौतेलीमाता।
[illegible]॰ ना॰ स्त्री॰ [illegible]।
मैन॰ ना॰ पु॰ मदन, दर्प, काम, गाज।

मैला॰ }
मैला कुचैला॰ } गु॰ मलीन, अपवित्र।
मैहिका॰ ना॰ पु॰ महिष, भैंसा।
मैहिकी॰ ना॰ स्त्री॰ महिषी, भैंसी।
मो॰ सर्व॰ मैं।
मोंढ़ा॰ ना॰ पु॰ कंधा, मूढ़ा, मोढ़ा।
मोकना॰ स॰ क्रि॰ त्यागना, छोड़ना, खोलना।
मोखा॰ ना॰ पु॰ रोशनदान, ब्याला।
मोगरा॰ ना॰ पु॰ मुद्गर, बड़ी मोगरी पुष्प विशेष।
मोगरी॰ ना॰ स्त्री॰ कूटने को काष्ठरचित वस्तु विशेष।
मोघ॰ गु॰ वृथा, निरर्थ, निष्फल।
मोच॰ ना॰ पु॰ लचक, कचक, झटका।
मोचक॰ ना॰ पु॰ मोचरस, गु॰ छुड़ानेहारे।
मोचन॰ ना॰ पु॰ चोरी, छोड़ना, त्याग।
मोचना॰ स॰ क्रि॰ त्यागना, छोड़ना, झाड़ना, बुझाना, मिटाना, ना॰ पु॰ बाल उखाड़नेके लिये चिमटा।
मोचरस॰ ना॰ पु॰ सेमल वृक्षका गोंद।
मोचस्रावी॰ ना॰ पु॰ मोचरस।
मोचा॰ ना॰ पु॰ सेमरवृक्ष, केला वा उसकागाभा।
मोची॰ ना॰ पु॰ चर्मकार।
मोट॰ ना॰ स्त्री॰ गठरी, मोट।
मोटक॰ ना॰ पु॰ छन्द विशेष।
मोटकी॰ ना॰ स्त्री॰ कुदारी, मोटी स्त्री।
मोटरा॰ ना॰ पु॰ गठरी।
मोटा॰ ना॰ स्त्री॰ गठरा, गट्ठा, गु॰ स्थूल गाढ़ा, बड़ा, भद्दा।
मोटाई॰ ना॰ स्त्री॰ }
मोटापा॰ ना॰ पु॰ } पुष्टता, गाढ़ाई, स्थूलता
मोटिया॰ ना॰ पु॰ मोटा उठाने हारा।
मोठ॰ ना॰ स्त्री॰ गठरा, पाट, बोझ, चरस पुरवट, अन्न विशेष।
मोड़॰ ना॰ पु॰ वांक, फेर, वल, ऐंठन।

मोड़ना० स० क्रि० फेरना, ऐंठना, बलखिलाना, चढ़ाना।
मोड़ा० ना० पु० वैरागी।
मोढ़ा० ना० पु० आसन विशेष, पैर रखनेकी बस्तु।
मोतिया० ना० पु० पुष्पविशेष।
मोतियाबिन्दु० ना० पु० आंखोंमेंका रोग विशेष।
मोती० ना० पु० मुक्ता।
मोतीचूर० ना० पु० मिठाई विशेष।
मोथरा० ना० पु० घोड़े में रोग विशेष अर्थात् हड्डा।
मोथा० ना० पु० नागरमोथा।
मोथी० ना० स्त्री० अन्न विशेष।
मोद० ना० पु० हर्ष, आनन्द, खुशी।
मोदक० ना० पु० लड्डू, आनन्दका उत्पादक।
मोदगी० ना० पु० जिगना वृक्ष।
मोदित० गु० आनन्दित, हर्षित।
मोदिनी० ना० स्त्री० लजालू पौधा।
मोदी० ना० पु० बनिया, बनजारा, ब्योपारी।
मोम० ना० पु० मधुमल, फारसी शब्द है।
मोमबत्ती० ना० स्त्री० मोमकी बत्ती।
मोमियाई० ना० स्त्री० चोटकी औषधि विशेष, फारसी शब्द।
मोमी० गु० मोमका, जिसमें मोम लगाया गयाहै।
मोर० ना० पु० मयूर, पक्षी विशेष, सर्व, मेरा।
मोरका० ना० स्त्री० मुरहरी।
मोरचंद्रिका० ना० स्त्री० मोरपंखमेंकी आंख।
मोरछल० ना० पु० चँवरजो मोरपंखकाहोताहै।
मोरध्वज० ना० पु० राजा विशेष।
मोरा० सर्व, मेरा।
मोरना० स० क्रि० फेरना, घुमाना, टालना।
मोरे० गु० घुमाये, फरे, सर्व, मेरे।
मोल० ना० पु० भाव, दाम, बिसाह, क़ीमत।
मोह० ना० पु० मूर्च्छा, माया, दया, करुणा, दुलार, हाव भाव, भूल, अज्ञानी।
मोहन० ना० पु० सज्जन, प्यारा, मोहनेहारा, भुलानेहारा, विशेष श्रीकृष्णचन्द्रजी का एक नाम, हिताहित विचार रहित, मंत्र विशेष।
मोहनभोग० ना० पु० मिठाई वा हलुवा विशेष।
मोहनमाला० ना० स्त्री० माला जो सुवर्ण के दानों और मूंगों से बनीहै।
मोहना० स० क्रि० मनहाथ से लेलेना, भुलाना वशीभूत करना वा होना।
मोहमय० गु० झूठा, भूलमें,
मोहर० ना० स्त्री० स्वर्णमुद्रा, अशरफी।
मोहरा० ना० पु० द्वार, दरवाज़ा।
मोहि० सर्व, मुझको, क्रि० मोहवशमेंकर।
मोहित० गु० मूर्च्छित, जो मोहा गया, भूलाहुआ,
मोहिनी० ना० स्त्री० मोहनेहारी स्त्री, वेश्या, दृष्टिबन्दी, टोटका, वशीकरणी।
मोही० सर्व० मुझको, गु० मोह करनेहारा।
मोक्ष० ना० पु० मुक्ति, निजात।
मौ० ना० पु० मधु।
मौक्ति० ना० स्त्री० सीपी, सीप।
मौन० ना० पु० चुप, चुप्पी, ख़ामोशी।
मौनता० ना० स्त्री० चुप्पी, ख़ामोशी।
मौना० ना० पु० मटका, डलिया।
मौनी० गु० चुपका, चुपचाप, ना० पु० योगी विशेष, ना० स्त्री० छोटा मटका, चुप्पी।
मौर० ना० पु० वृक्षकाफूल वा कली, कन्धा, सेहरा जो दूलहको पहराते हैं।
मौरना० अ० क्रि० खलना, फूलना।
मौरे० गु० फूलेहुये।
मौलना० अ० क्रि० मौरना, फूलना।
मौलसरी० ना० स्त्री० वृक्षविशेष।
मौलि० ना० पु० मस्तक, माथा।
मौलिक० गु० कायस्थ जो छोटीजातिका।

मौली॰ ना॰ स्त्री॰ नारा
मौल्य॰ ना॰ पु॰ मोल, क़ीमत।
मौसा॰ ना॰ पु॰ माता की बहन् का पति।
मौसी॰ ना॰ स्त्री॰ माता की बहन्।
मौसेरा॰ गु॰ जो मौसी का है, यथा, मौसेरा भाई।
म्लान॰ गु॰ मैला, मन्द।
म्लेच्छ॰ ना॰ पु॰ जोलोग वेद और शास्त्र से विपरीत चलते हैं।
म्लेच्छदेश॰ ना॰ पु॰ देश जिसमें म्लेच्छ बसते हैं

[य]

यक॰ गु॰ एक, १।
यकश्रांक॰ श्रव्य॰ निश्चय करके।
यजमान॰ ना॰ पु॰ जो दक्षिणादि देके धर्म वा कर्म करवावे।
यजुः॰ ना॰ पु॰ द्वितीय वेद, यजुर्वेद।
यतन॰ ना॰ पु॰ यत्न।
यति॰ ना॰ पु॰ यती, संन्यासी, भिखारी, वा जैनमत का भिखारी।
यत्॰ श्रव्य॰ जो, जब।
यत्किञ्चित्॰ श्रव्य॰ जो कुछ।
यत्न॰ ना॰ पु॰ जतन, उपाय, उद्योग, तद्बीर।
यत्नमान॰ } गु॰ यत्न करनेहारा।
यत्नी॰ }
यत्र॰ श्रव्य॰ जहां, जिस जगह।
यत्रतत्र॰ श्रव्य॰ जहां तहां।
यथा॰ श्रव्य॰ जैसा, जिस प्रकार।
यथाकथञ्चित्॰ श्रव्य॰ जिसकिसी प्रकारसे।
यथाकाल॰ ना॰ पु॰ जैसा समय।
यथाक्रम॰ ना॰ पु॰ क्रमसे, परिपाटी से, जैसीरीति, सिलसिलेवार।
यथापि॰ श्रव्य॰ यद्यपि, जोभी, अगर्चि।
यथायोग॰ ना॰ पु॰ जैसा उचित वा चाहिये, श्रव्य॰ जैसा चाहिये वैसा।
यथार्थ॰ श्रव्य॰ ठीक, सच, खरा।
यथावत्॰ श्रव्य॰ सम्पूर्ण।
यथावस्थित॰ श्रव्य॰ ज्योंकात्यों, गु॰ स्थिर।
यथाशक्ति॰ ना॰ स्त्री॰ जैसी सामर्थ्य।
यथाशास्त्र॰ श्रव्य॰ शास्त्र के अनुसार, शास्त्र सम्मत, ना॰ पु॰ जैसा शास्त्र।
यथासम्भव॰ गु॰ जैसाहोनहार।
यथेच्छा॰ ना॰ स्त्री॰ जैसी इच्छा।
यथोक्त॰ गु॰ जैसा कहागया।
यथोचित॰ गु॰ यथायोग्य, जैसा, उचितहोवे
यदवधि॰ श्रव्य॰ जब से।
यदपि॰ श्रव्य॰ जोभी, अगर्चि।
यदा॰ श्रव्य॰ जब, जहां।
यदि॰ श्रव्य॰ जो, कदाचित्।
यदु॰ ना॰ पु॰ सोमवंशी पांचवां राजा।
यदुजात॰ ना॰ पु॰ यदुवंशी।
यदुनाथ॰ }
यदुपति॰ } ना॰ पु॰ श्रीकृष्णचन्द्र।
यदुवर॰ }
यदुराय॰ }
यदुवंश॰ ना॰ पु॰ राजा॰ यदुकी संतान।
यदुवंशी॰ ना॰ पु॰ यदु से जो उत्पन्नभया श्रीकृष्णचन्द्रादि।
यद्यपि॰ श्रव्य॰ जोभी, यदपि, अगर्चि।
यद्वातद्वा॰ श्रव्य॰ ऐसा वैसा, भलाबुरा।
यंत्र॰ ना॰ पु॰ कल, समाज, वाद्य, टोटका। तवीज़, ताला।
यंत्रणा॰ ना॰ स्त्री॰ पीड़ा, क्लेश।
यंत्रित॰ गु॰ यन्त्र कियागया, तालालगाया हुआ, यन्त्रयुक्त।
यंत्री॰ ना॰ पु॰ यन्त्रदेनेहारा, तारखींचने क[illegible] यन्त्र, बजानेहारा कलसाज।
यम॰ ना॰ पु॰ यमराज, यमदूत, साधन [illegible] नियम विशेष, गु॰ दो।
यमक॰ ना॰ पु॰ छन्द में अक्षर सगाई [illegible] प्रथमकाशब्द, तुक, जोड़िया, जो दो बाल[illegible] एक साथही उत्पन्न हों।

यमयातना० ना० स्त्री० मरणसमयका दुःख।
यमदग्नि० ना० पु० मुनि विशेष, परशुराम के पिता।
यमदूत० ना० पु० यमराज के दूत वा गण विशेष।
यमद्वितीया० ना० स्त्री० कार्त्तिक शुक्लदूज,२।
यमनी० ना० गु० जो यमन देशका है।
यमराज०
यमराड्० } ना० पु० यम, धर्मराज,अन्तक।
यमल० गु० दो, जोड़ा, युग्म।
यमी० गु० यम करनेहारा, यमुनाज़ी।
यमुना० ना० स्त्री० श्रीयमुनाजी।
यमुनाभेदी० ना० पु० श्रीबलदेवजी।
यमुनाभ्राता० ना० पु० यमराज।
ययाति० ना० पु० चन्द्र वंशी राजा विशेष।
ययु:० ना० पु० घोड़ा, यथा, ययुरश्वोश्वमेधीयो जवनस्तुजवाधिकः, इत्यमरः।
यव० ना० पु० जौ अन्न विशेष।
यवन० ना० पु० देश विशेष वा यवन देश का निवासी, म्लेच्छ।
यवनपुर० ना० पु० यवनों का देश वा नगर विशेष।
यवनिका० ना० स्त्री० कनात, ओट।
यवसूक० ना० पु० जवाखार।
यवक्षार० ना० पु० शोरा, जवाखार।
यवाग्रज० ना० पु० जवाखार लोन।
यवास० ना० पु० पुष्प विशेष, जवासा।
यवासक०
यवासा० } ना० पु० जवासा।
यश० ना० पु० कीर्त्ति ख्याति, पनि, सुकृत।
यशःपति०
यशोवन्त० } गु० कीर्त्तिमान्,प्रतिष्ठित, सुकृती।
यशस्विनी० ना० स्त्री० जीवन्ती बूटी।
यशस्वी०
यशी० } गु० यशवन्त, सुकृती, प्रतिष्ठित।
यशोदा० ना० स्त्री० जसोदा, नन्दरानी।

यष्टि०
यष्टिका० } ना० स्त्री० लाठी।
यष्ट्या० ना० स्त्री० मुलहठी।
यसक० ना० पु० जवासा।
यस्मिन्० सर्व० जिसमें।
यस्य० सर्व० जिसका।
यह० सर्व० निश्चयवाचक, सर्वनाम।
यहां० अव्य० इस स्थानमें, इधर।
यहीं० अव्य० इसीस्थान में।
यक्ष० ना० पु० देवता की जाति विशेष।
यक्षकर्दम० ना० पु० यक्षों का अंगमर्दन, अर्थात् कस्तूरी, कपूर, अगर, कंकोलकीमिलौनी का उबटन।
यक्षधूप० ना० स्त्री० राल।
यक्षपति०
यक्षराज० } ना० पु० कुवेर।
यक्षिणी० ना० स्त्री० यक्षकी स्त्री।
यक्षेश० ना० पु० कुवेर।
यज्ञ० न० पु० याग, मेध, बलिदान, ब्रह्म भोजादि।
यज्ञदत्त० ना० पु० संज्ञा विशेष।
यज्ञपुरुष० ना० पु० श्रीनारायण।
यज्ञमाता० ना० स्त्री० सोमवल्ली।
यज्ञसूत्र० ना० पु० जनेऊ।
यज्ञस्थल० ना० पु० यज्ञ का घर।
यज्ञेश्वर० ना० पु० श्रीशिवजी वा श्रीविष्णु।
यज्ञोपवीत० ना० पु० उपनयन, जनेऊ।
या० सर्व, यह।
याग० ना० पु० यज्ञ।
याचक० ना० पु० जाचक, भिक्षुक।
याचना० स० क्रि० चाहना, मांगना, विनय करना, भिक्षा मांगना।
याचित० गु० मांगा हुआ।
याजक० ना० पु० पुरोहित, जो ब्राह्मणदक्षिणा लेकर यज्ञादि कर्म करावे।
याजन० ना० पु० याजक का काम।

याज्य० ना० पु० यज्ञादि कर्म की दक्षिणा ।
यातना० ना० स्त्री० अत्यन्त पीड़ा, नरक का दुःख ।
यातायात० ना० पु० आवागमन ।
यात्रा० ना० स्त्री० तीर्थ, प्रस्थान, कूच, पर्व ।
यात्रिक० ना० पु० मल्लाह, राही, पन्थी ।
यात्री० ना० पु० तीर्थ कर्त्ता, राही, पन्थी ।
याथार्थिक० ना० पु० जो ठीक कर्म करे ।
याथार्थ्य० ना० पु० यथार्थता, सचाई ।
यादव० ना० पु० यदुकी सन्तान, कृष्ण ।
यादवपति० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी ।
यान० ना० पु० वाहन, सवारी ।
यामिनी० ना० स्त्री० रात, जो यवनकी है ।
यामिनभाषा० ना० स्त्री० यवन लोगोंकी भाषाविशेष ।
यावक० ना० पु० लाख ।
यावज्जीव० } अव्य० जबतक जीवन है
यावज्जीवन० } वा जीवन कालभर ।
यावत्० अव्य० जबतक ।
यासा० ना० स्त्री० दुःख, त्रासा ।
याज्ञवल्क्य० ना० पु० मुनिविशेष ।
याज्ञिक० ना० पु० यज्ञकरने वारा ।
युक्त० गु० उचित, योग, लगा, मिलाहुआ ।
युक्तायुक्त० गु० योग्यायोग्य ।
युक्ति० ना० स्त्री० प्रवीणता, कसौटी, तर्क, गुन, उपाय, तरकीब ।
युग० ना० पु० सत्य, त्रेता, द्वापर, कलि, इनचारों में से एक, युग्म, जोड़ा, गु० दो, २ ।
युगपत्० अव्य० एकबेर में ।
युगल० गु० युग्म, दो, २ ।
युगान्त० ना० पु० युगका अन्त, प्रलय ।
युगलकिशोर० ना० पु० दो पुत्र तरुणताप्राप्त, जैसे कृष्ण या राम लक्ष्मण ।
युग्म० गु० दो, २, जोड़ा ।
युत० गु० युक्त, मिलाहुआ, यथा, धर्मयुत ।
युत्थ० ना० पु० समूह ।

युत्थनाथ० ना० पु० सेनानी, सेनापति, हार
युत्थप० } ना० पु० युत्थनाथ, सिपह
युत्थपति० } दार, हाथी ।
युत्थी० ना० स्त्री० सेना, फ़ौज ।
युद्ध० ना० पु० संग्राम, समर, लड़ाई ।
युद्धभूमि० ना० स्त्री० संग्रामस्थल, लड़ाई भूमि ।
युधि० ना० पु० संग्राम, समर, युद्ध ।
युधिष्ठिर० ना० पु० पांडुका ज्येष्ठ पुत्र ।
युवती० ना० स्त्री० यौवनवती स्त्री अर्थात् सोलहवर्ष से तीस वर्षतककी ।
युवराज० ना० पु० राजा का प्रधान पुत्र जो राजा के पीछे राजा होवेगा ।
युवा० गु० यौवनयुक्त तरुण मनुष्य, सोलह वर्ष से सत्तर वर्षतक ।

युवावस्था० ना० स्त्री० तरुणता ।
यूं० अव्य० इसप्रकार ।
यूंहीं० अव्य० इसीप्रकार ।
यूका० ना० स्त्री० जूंआ ।
यूथ० ना० पु० झुण्ड, युत्थ, समूह, गिरोह ।
यूथनाथ० } ना० पु० सेनानी, सेनापति,
यूथप० } हाथी ।
यूथिका० ना० स्त्री० सोन जुही ।
यूप० ना० पु० यज्ञका स्तम्भ ।
यूष० ना० पु० जूस, परेह, शोरवा ।
योग० ना० पु० मेल, लगन, मिलन, भला समय, तपस्या विशेष, जोड़, सत्ताईस योग जो ज्योतिष में प्रचलितहैं ।

योगगम्य० गु० योगमार्गसे योगज्ञाता ।
योगमाया० ना० स्त्री० वह शक्ति जिस से ईश्वर इच्छावत् कार्य करता है ।
योगशक्ति ना० स्त्री० योगमाया ।
योगसारक० ना० पु० नारंगी ।
योगिनी० ना० स्त्री० प्रेतनी विशेष जो दुर्गा की सहचरी है ।

योगी० ना० पु० जो योग साधन कर, तपस्वी, गु० मिलाहुआ।
योगेश्वर० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी, श्रीमहादेवजी, तपस्वी।
योग्य० गु० उपयुक्त, सम्भव, उचित।
योग्यता० ना० स्त्री० उचिताई, सम्भवता।
योजन० ना० पु० चारिकोस परिमाण।
योजनगन्धा० ना० स्त्री० वेदव्यासकी माता।
योजना० ना० स्त्री० मेल, मिलाए, जोड़।
योटा० ना० पु० जोड़ा।
योद्धा० ना० पु० वहादुर, युद्ध करनेहारा, सावन्त।
योधन० ना० पु० युद्ध, समर, लड़ाई।
योधापन० ना० पु० वीरता, सावन्ती।
योनि० ना० स्त्री० उत्पत्तिका अंगविशेष, कोख जिसमें बच्चा रहताहै।
योनिज० ना० पु० मनुष्यादि।
योवन० ना० पु० तरुणता, जवानी।
योषा० } योषित० } योषिता० } ना० स्त्री० पत्नी, स्त्री, नारि, दुलहिन
यों० अव्य० इस प्रकार।
यौगिक० गु० योग से वना, योगकारक, संयोगी, जो दो आदि शब्दों से वना।
यौतुक० ना० पु० दायजा, दहेज़।
यौवन० ना० पु० वाल्यावस्थासे ऊपरी वय।

[र]

रई० ना० स्त्री० कथनी, विलोनी, कनी, वूरा।
रंहट० ना० पु० कूपसे पानी निकालने का यंत्र विशेष।
रंहटा० ना० पु० चरखा सूतकातने का।
रंहटी० ना० स्त्री० पानी भरनेका यंत्र विशेष।
रंस० ना० स्त्री० रश्मि, किरण।
रकत० ना० पु० रक्त।
रक्त० गु० लाल, अरुण, ना० पु० रुधिर, खून, सिंदूर।
रक्तक० ना० पु० पानी, आंवला, दुपहरिया पुष्प विशेष।
रक्तकन्दक० ना० पु० रतालू।
रक्तकाष्ठ० ना० पु० पतंगवृक्ष।
रक्तकोढ़० ना० पु० कुष्ठ विशेष।
रक्तचन्दन० ना० पु० लालचन्दन।
रक्तदृग्० ना० पु० कोकिला।
रक्तपदानन० ना० पु० शुक्ल हंस।
रक्तयष्टी० ना० पु० मजीठ।
रक्तपा० ना० स्त्री० जोंक।
रक्तपात० ना० पु० रुधिरका निकालना।
रक्तपादिका० ना० स्त्री० लजालू, पौधा विशेष।
रक्तपादी० ना० स्त्री० हंसपादी, पौधाविशेष।
रक्तपाषाण० ना० पु० गेरू।
रक्तपित्त० ना० पु० रोग विशेष।
रक्तपुष्प० ना० पु० अनार, कचनार, पियावासा।
रक्तपुष्पिका० ना० स्त्री० सेमल वृक्ष।
रक्तफल० ना० पु० आलू, वरगद, लालफल।
रक्तफला० ना० स्त्री० कंदूरीलता, आकाश, वेल, अमरवेल।
रक्तमुख० ना० पु० शुक, मछली, लालमुख।
रक्तमूर्द्धा० ना० पु० सारस पक्षी।
रक्तरज० ना० पु० सिन्दूर जो स्त्रियां माथे में लगाती हैं।
रक्तवर्णिका० ना० स्त्री० अग्नि की जिह्वा विशेष।
रक्तवीज० ना० पु० अनार, रीठा, दैत्यविशेष।
रक्तसार० ना० पु० लालचन्दन, खैर, कत्था
रक्तसिन्धिक० ना० पु० लाल कमल।
रक्ता० ना० स्त्री० रासना, मजीठ।
रक्ताङ्गी० ना० पु० मजीठ।
रक्तालू० ना० पु० रतालू तरकारी।
रक्तिमा० ना० स्त्री० लाली।
रक्तैरण्ड० ना० पु० लाल अरण्ड।

रखतोदर० ना० पु० महली।
रखछोड़ना० स० क्रि० धरना, सौंपना, रखना।
रखदेना० स० क्रि० रखना, धरना।
रखना० स० क्रि० धरना, त्यागना, बचाना, दाव रखना।
रखलेना० स० क्रि० धरलेना।
रखवाई० ना० स्त्री० धरोहर का व्याज वा भाड़ा, रखवाली, रक्षा।
रखवाना० स० क्रि० धरवाना, सौंपना।
रखवाल० } रखवाला० } ना० पु० रक्षक, रखने हारे, हाफ़िज़, तथा, गड़रिया जो भेड़ों को रखताहै।
रखवाली० ना० स्त्री० रक्षा, चराने का काम, बचाने का काम हिफ़ाज़त।
रखा० गु० जो बचाया गयाथा, घास रखाईहुई।
रखाना० स० क्रि० रखवाना, रक्षाकरना, बचाना।
रखिया० ना० स्त्री० रक्षा, बचाव, रखवाई।
रखैया० ना० पु० रक्षक, धरनेहारा
रग० ना० स्त्री० शिरा, नाड़ी।
रगड़० ना० स्त्री० घिसन, घिसाव।
रगड़ना० स० क्रि० घिसना, घोटना, मलना।
रगड़ा० ना० पु० झगड़ा, अंजनविशेष, घिसाव।
रगेद० ना० स्त्री० खदेड़।
रगेदना० स० क्रि० खदेड़ना०, पीछेदौड़ना।
रघु० ना० पु० अयोध्या का प्राचीन सूर्यवंशी राजा विशेष।
रघुनन्दन० ना० पु० श्री रामचन्द्रजी।
रघुनाथ० } रघुनायक० } रघुपति० } रघुवर० } रघुराज० } ना० पु० रघुवंशियों में राजा विशेष, दशरथ, श्रीरामचन्द्र जी।
रघुवंश० ना० पु० राजारघु का वंश, काव्य, विशेष।
रघुवंशी० ना० पु० राजा रघुकी सन्तान, राजपूतों में जाति विशेष।

रंक० ना० पु० दरिद्री, कंगाल, ग़रीब।
रंग० ना० पु० वर्ण, डौल, रीति, क्रीड़ा, व्योहार, खेल, रंगनेकी वस्तु।
रंगत० } रंगति० } ना० स्त्री० वर्ण।
रंगना० स० क्रि० रंगचढ़ाना।
रंगपुर० ना० पु० देश विशेष बंगाले के उत्तर
रंगभंग० ना० पु० क्रीड़ा का विनाश।
रंगभवन० ना० पु० क्रीड़ा का स्थान, विहार स्थल, आनन्द भवन।
रंगभूमि० ना० स्त्री० क्रीड़ाका स्थान, नाचघर यज्ञस्थल, तमाशे का घर।
रंगमहल० ना० पु० रंगभवन।
रंगमारना० स० क्रि० चौसरके खेलमें जीतना वा किसी के रंगडालना।
रंगरस० ना० पु० हर्ष, आनन्द, विहार।
रंगरातना० अ० क्रि० किसीका होरहना, किसी से अधिकजी लगाना।
रंगरूप० ना० पु० वर्ण, आकार।
रंगवैया० ना० पु० रंगनेहारा।
रंगाई० ना० स्त्री० रंगनेका भाड़ा।
रंगाना० स० क्रि० रंगदिलवाना।
रंगावट० ना० स्त्री० रंगने का काम।
रंगी० } रंगीला० } गु० खिलाड़ी, चमकीला, रसीला, सुडौल रंगदार।
रचना० अ० क्रि० व्यापना, मनलगना, किसी काम में लगना, तालसमेतगाना, पैठना, वढ़ना स० क्रि० बनाना, कर्ना, सिरजना, ना० स्त्री० उत्पत्ति, बनावरी, सृष्टि, बनावट।
रचाना० स० क्रि० बनाना, कराना, सिरज़ना, चलाना, आबन्द कर्ना, लगाना, मिहंदी से हाथपैर रंगना।
रचित० गु० रचाहुआ, विरचित।
रचितग्रन्थ० ना० पु० बनाईहुईपुस्तक, दृंशा॥
रच्छक० ना० पु० रक्षक।
रच्छा० ना० स्त्री० रक्षा।

रज० ना० पु० रजोगुण, लाल, ना० स्त्री० धूलि, अग्नि, रस्सी, पराग, लिहानी, कपड़े; ना० पु० मनुष्यका दूसरा गुण।
रजक० ना० पु० धोबी।
रजत० ना० पु० चांदी, रूपा।
रजधानी० ना० स्त्री० राजधानी, रामायणे। यथा, राजाराम अवध रजधानी।
रजनक० ना० पु० कपाला औषधि।
रजनी० ना० स्त्री० रात, हल्दी।
रजनीगन्धा० ना० स्त्री० सुगंधरा, पुष्पविशेष।
रजवाड़ा० ना० पु० राज्य, देश जो राजाकेवशमें है।
रजस्वला० ना० स्त्री० ऋतुमती, कपड़ोंसे।
रजाई० ना० स्त्री० शीतकाल में ओढ़ने का वस्त्र, राजत्व, आज्ञा।
रजाय० ना० पु० आज्ञा, अनुशासन।
रजायश० ना० पु० आज्ञा वा राजाकी आज्ञा।
रजोगुण० ना० पु० मनुष्य का द्वितीय गुण जिसमें क्रोधआदि वसता है।
रजोवती० ना० स्त्री० पुष्पवती, जोस्त्रीकपड़ों से होवे।
रज्जु० ना० स्त्री० सूत, रस्सी।
रञ्च० } गु० अल्प, थोड़ा, बहुतथोड़ा।
रञ्चक० }
रञ्जक० ना० पु० जो प्रीतिको उपजावे, रंग। देनेहारा, चित्रकार, तोपआदि जलाने की बारूत।
रञ्जन० ना० पु० रंगावट, चित्रकारी, प्रसन्नता, जन्मावना, सुखदेना, सुहृद।
रञ्जित० गु० रंगाभया, चित्रित, प्रसन्नित, उपजा, सुखी।
रट० ना० स्त्री० दुहराव, बक।
रटना० स० क्रि० दोहराना, तिहराना, बकना लगातारकहना।
रण० ना० पु० समर, युद्ध, लड़ाई।
रणभूमि० ना० स्त्री० समरभूमि, युद्धभूमि।
रणवीभत्स० ना० पु० युद्ध में कुशल, समर प्रवीण, विशेष अर्जुन।
रणवास० ना० पु० रानियोंके रहनेका स्थान।
रण्ड० ना० पु० अरण्ड, रेंड़।
रण्डा० ना० स्त्री० रांड़, विधवा।
रण्डापा० ना० पु० विधवापन।
रण्डिया० ना० स्त्री० विधवा स्त्री।
रण्डी० ना० स्त्री० नारी, स्त्री, पतुरिया।
रण्डुआ० } ना० पु० निरस्त्री, जिस मनुष्य की स्त्री मरगई हो।
रण्डूआ० }
रत० ना० पु० मैथुन, रात, प्रीतिमय, लीन, लवलीन।
रतकेल० ना० पु० मैथुन।
रतजगा० ना० पु० उत्सवमें रातका जागना।
रतन० ना० पु० रत्न, जवाहरात।
रतनार० ना० स्त्री० लालवर्ण।
रतनियां० ना० पु० चावल विशेष।
रतवाही० ना० स्त्री० धावा, रात का, भुर्री [illegible] रात्रि पुरुष पास आती है।
रताना० स० क्रि० कामातुर होना।
रतालू० ना० पु० आलूविशेष।
रति० ना० स्त्री० प्यार, मैथुन, कामदेव की स्त्री।
रतिनाथ० }
रतिनाह० } ना० पु० कामदेव।
रतिपति० }
रती० ना० स्त्री० आठ जौ का तोल, रत्ती, भाग, थोड़ा।
रतीवत० } गु० भाग्यवान्।
रतीवन्त० }
रतौंधा० } ना० पु० अंधलाई, ना० स्त्री० जिसके कारण से रातको दिखाई नहीं देता है।
रतौंधी० }
रत्ती० ना० स्त्री० आठ यव या आठ चावल का तोल, भाग्य, भाग।
रत्न० ना० पु० मणि मुक्ताआदि, पुतली।

रत्नगर्भा० ना० स्त्री० पृथ्वी, धरती।
रत्नजोत० ० ना०स्त्री० पौधा विशेष, आंखकी औषध, औषधि, विशेष।
रत्नमाला० ना० स्त्री० मालाजोरत्नोंसे बनीहै।
रत्नसिंहासन० ना० पु० वह सिंहासन जो रत्नों से जड़ितहै।
रत्नाकर० ना० पु० समुद्र, रत्नोंकी खान।
रथ० ना० पु० चारपहियों की गाड़ी विशेष।
रथवान् ना० पु० सारथी, गाड़ीवान्।
रथवानी० ना०स्त्री० रथवान् का काम।
रथवोढ़ा०
रथसिज० } ना० पु० घोड़ा।
रथांग० ना० पु० चकवा पक्षी, चक्र, पहिया।
रथाग्र० ना० पु० रथके आगे।
रथी० ना० पु० रथका सवार, तिकठी, जिसपर मृतक को श्मशान को लेजाते हैं।
रथ्या० ना० स्त्री० मार्ग, सड़क, वीथी, गली।
रद० ना० पु० दांत।
रदच्छद० ना० पु० ओष्ठ, होंठ।
रदन० ना० पु० दांत।
रदनच्छद०
रदपट० } ना० पु० ओष्ट, होंठ।
रद्दा० ना० पु० भीतिका परत।
रद्दी० ना० स्त्री० जो कागज़ किसी कामका नहीं फ़ारसी शब्द।
रन ना० पु० रण।
रनगढ़० ना० पु० छावनी, संगर।
रनवन० ना० पु० महावन।
रनवास० ना० पु० रणवास, जिसमें राजा की स्त्रियां रहती हैं, अन्तःपुर।
रनिंदेव० ना० पु० राजा विशेष।
रंद्र० ना० पु० रन्ध्र।
रंध० ना० पु० रन्ध्र, छिद्र।
रंधना० अ० क्रि० पकना, चुरना, उबलना।
रंध्र० ना० पु० छिद्र, छेद।
रंभी० ना० पु० नड़कुल।

रपट० ना० स्त्री० रपड़, खिसलाहट, रगेद।
रपटना० अ० क्रि० फिसलना, खिसलना।
रपटाना० स० क्रि० रगेदना, फिसलाना, दौड़ाना।
रपड़० ना० स्त्री० परिश्रम, थकाई, व्यर्थ। दौड़ धूप।
रपड़ना० अ० क्रि० थकना, व्यर्थ दौड़ धूपमें पड़ना।
रपड़ा० गु० थका, थकित।
रपड़ाना० स० क्रि० थकाना, व्यर्थ दौड़धूप कराना।
रपड़ी० ना० स्त्री० गाढ़ादूध।
रमचेरा० ना० पु० गुलाम, किंकर, लौंडा।
रमण० ना० पु० भोग, विलास, क्रीड़ा, मैथुन व्यापक, विराजन, अटन।
रमणक० ना० पु० द्वीपविशेष।
रमणी० ना० स्त्री० उत्तमास्त्री।
रमणीक० गु० सुन्दर, मनभावित।
रमणीय० गु० मनोहर, अच्छा, सुन्दर।
रमना० स० क्रि० भोग करना, मैथुन करना, फिरना, विचरना।
रमा० ना० स्त्री० लक्ष्मी, वैष्णवी।
रमाना० स० क्रि० फुसलाना, बहकाना, फिराना, भोगकराना।
रमानाथ०
रमापति० } ना० पु० श्रीविष्णु, नारायण।
रमेश०
रम्भा० ना० स्त्री० गाय, वेश्या, केला और मुख्य अप्सरा।
रम्भाना० अ० क्रि० गौका बोलना।
रम्य० ना० पु० पृथ्वी के नवखण्डोंमें से एकका नाम, गु० सुन्दर, अच्छा।
रम्यक० ना० पु० महानींव।
रम्या० ना० स्त्री० चम्पकवृक्ष।
रये०
रयो० } क्रि० रँगे, मिले, भरे, रामचन्द्रिकायां (ननुसिंहकेसुतदोऊसिद्धिहोश्रीरये)

रगना ० स० क्रि० रटना।
रलना ० स० क्रि० मिलना, पिसना, मिसना।
रलाना ० स० क्रि० मीसना, मींचना, पिसाना।
रव ० ना० पु० शब्द, ध्वनि।
रवताई ० ना० स्त्री० रावतपन, वीरता, युद्ध।
रवन ० ना० पु० पति, प्रियतम, प्यारा, यार।
रवनी ० ना० स्त्री० पत्नी, प्यारी, प्रियतमा।
रवन्ना ० ना० पु० रणवासका सेवक जो स्त्रियों के लिये सौदा लाताहै, खवाजा।
रवा ० ना० पु० चांदी वा सोनेका रेतन वा चूर, बालू, धूलि आदि का अणु।
रवि ० ना० पु० सूर्य्य।
रविक ० ना० पु० नींब वृक्ष।
रविजा ० ना० स्त्री० यमुनाजी।
रविजात ० ना० पु० शनैश्चर, यमराज, कर्ण, सुग्रीव,।
रविनामक ० ना० पु० तांबा।
रविमणि ० ना० स्त्री० सूर्य्यमणि।
रविबार ० ना० पु० आदित्यबार, पहिलादिन, विश्राम का दिन, इतवार।
रविसन्निध ० ना० पु० नींवबृक्ष।
रसिक ० गु० रसिक।
रश्मि ० ना० स्त्री० रस्मि, किरण।
रस ० ना० पु० जीभ में जिसका ग्रहणहोवे, यथा, घी, दूध, अमृत, विष, पानी आदि, शृंगारादि नव रस वा कटुआदि षट् रस और विषय, स्वाद, सार, प्रेम, धीरा, पारा, वा धातु मरेहुये की राख, यथा, रूपरस, ताम्ररस।
रसकपूर ० ना० पु० रस औषधि विशेष।
रसद ० ना० पु० रसदाता अर्थात् ऊंख, गन्ना, नायिका, काव्य।
रसधातु ० ना० पु० पारा।
रसना ० ना० स्त्री० जीभ, ज़बान।
रसनाग ० ना० पु० रासना।
रसप्रभु ० ना० पु० पारा।
रसमसाना ० अ० क्रि० पसीनेया सुगन्धि वस्तु से भीगजाना।
रसमसीला ० गु० जोरसमसायगया, भीगा।
रसमार ० ना० पु० विष हलाहल।
रसभेद ० ना० पु० कचनार।
रसरा ० ना० पु० डोरा, मोटी रस्सी, वरारा।
रसराज ० ना० पु० शृंगाररस, पुस्तक विशेष।
रसरी ० ना० स्त्री० डोरी, रस्सी।
रसवत ० ना० पु० रसौत।
रसवती ० ना० स्त्री० रसीली।
रसवीर ० ना० पु० भ्रमर भौंरा।
रसज्ञ ० गु० रसका ज्ञाता, यथा, रसिया, कवि, पण्डित, साधु, रसधातु का बनानेहारा।
रसज्ञा ० ना० स्त्री० जीभ, जिह्वा।
रसा ना० स्त्री० पृथिवी, रासना।
रसाग्र ० } ना० पु० रसौत।
रसाञ्जन ० }
रसातल ० ना० पु० पाताल विशेष।
रसाना ० स० क्रि० जोड़ना, मिलाना।
रसायन ० ना० पु० विद्याविशेष, जिसमें ताम्रादि धातु को सुवर्णादि करते हैं कीमिया, विष घटित चिकित्सा विशेष।
रसायनी ० गु० रसायनज्ञाता, ना० स्त्री० घी-कुवार।
रसाल ० ना० पु० रयाल, ऊख, गन्ना गु० मीठा, ना० आंब।
रसीला ० गु० जो रससे पूर्ण, व्यसनी, कामी
रसीली ० गु० स्त्री० यौवनवती, ० ना० पु० अंगूर
रसिक ० गु० रसज्ञ, रसिया।
रसिकाई ० ना० स्त्री० रस्यानपन, धूर्तताई, कामातुरता।
रसिया ० ना० पु० कामी, मग्नी, लुच्चा।
रसियान ० अ० क्रि० गीला वा रसीला होना, पसीजना, रिसना।
रसे ० अव्य० धीरे, हौले।
रसेन्द्रनामि ० ना० गु० पारा।

रसोइया० ना० पु० भोजन पकानेहारा।
रसोई० ना० स्त्री० पाक, भोजन, पाकस्थान।
रसोद्भव०
रसोद्भूत० } ना० पु० रसौत।
रसोनक० ना० पु० वृक्षविशेष।
रसौत० ना० पु० औषधि विशेष।
रस्सा० ना० पु० जेवड़ा, अरारा, बड़ीरस्सी।
रस्सी० ना० स्त्री० जेवड़ी, छोटा रस्सा।
रहकला०) ना० पु० छोटी तोप, छोटीगा-
रहकला० } ड़ी, छकड़ा।
रहचट० अव्य० मनोरथ में चाहसे।
रहचोला० ना० पु० लल्लो पत्तो, मीठीबातें।
रहजाना० अ० क्रि० धीरज धरना, संतोष करना, थम्भना, घाटछोड़ना।
रहट० ना०स्त्री० गरारी।
रहटा० ना० पु० चरखा।
रहटी० ना० स्त्री० चरखी, गरारी।
रहते० अव्य० होते, सामने आगे।
रहन० ना०स्त्री० रीति, चलन, चाल।
रहना० अ० क्रि० टिकना, ठहरना, बसना, अटकाना।
रहला० ना० पु० चना अन्न।
रहवैया० ना० पु० बसनेहारा।
रहस० ना० पु० ठठोलपन, नाचविशेष, ना० स्त्री० लीला, क्रीड़ा, गु० एकान्त निर्जन।
रहसना० अ० क्रि० प्रसन्नहोना हुलसना, एकान्त होना हुलसना।
रहसि० ना० पु० एकान्त।
रहस्य० ना० पु० मर्म, गुप्त एकान्त।
रहाइश० ना० स्त्री० } टिकाव, ठहराव,
रहाव० ना० पु० } लगाव, रहनेका स्थान।
रहित० गु० वर्जित, हीन, विना।
रहीम० ना० पु० दयाकरनेवाला।
[illegible] ना० पु०) बचाव, चार, रक्षक।
[illegible] ना० स्त्री० } रक्षा, पालन, रखवाली।
रक्षाबन्धन० ना०पु० श्रावण शुक्लपूर्णिमा।
रक्षावीर्य० ना० पु० रीठा।
राई० ना० स्त्री, सरसों विशेष, गु० थोड़ा।
रांगा० ना० पु० धातु विशेष।
रांझन०
रांझना० } ना० पु० सज्जन, प्रियतम।
रांझा०
रांड़० ना० स्त्री विधवा, बेवह।
रांदपड़ोस० ना० पु० अड़ोस पड़ोस, समीपत।
रांधना० स० क्रि० पकाना, रींधना, चुरान।
रांपी० ना०स्त्री० खुरपी, चमारकाअस्त्र विशेष।
राभना० अ० क्रि० विंवियाना, डकारना, गौका बोलना।
राकस० ना० पु० राक्षस।
राका० ना० स्त्री० पूर्णमासी, पूनो।
राकेश० ना० पु० चन्द्रमा।
राख० ना० स्त्री० भस्म, धूलि, खाक।
राखना० स० क्रि० रखना।
राखी० ना० स्त्री० यंत्र जो श्रावणकी पूर्णिमको हिन्दूलोग बाहुमें बांधते हैं।
राग० ना० पु० गायकों में प्रसिद्ध, जैसे मलार विहागादि, क्रोध, प्यार, मोह, विषय भोग
रागना० अ० क्रि० आलापना।
रागमाला० ना० स्त्री० रागकी पुस्तक।
रागसागर० ना० पु० गीत जिस में कईएक रागनिकलते हैं।
रागिनी० ना० रागकी स्त्री।
रागी० ना० पु० गायक, प्रिया, गु० क्रोधी मोही, लालवर्ण।
राघव० ना० पु० समुद्र का मत्स्य विशेष श्रीरामचन्द्रजी।
राघवेंद्र० ना० पु० श्रीरामचन्द्रजी।
राचना० अ० क्रि० प्यारमें अटकना वा लीन होना।

राचा० गु० प्यारमें अटकगया।
राछ० ना० पु० कारीगरों का अस्त्र।
राज० ना० पु० राज्य, घरबनानेहारा कारीगर, थवई।
राजअंश० ना० पु० कर, महसूल राजा का भाग।
राजकर० ना० पु० राजअंश।
राजकर्कटी० ना० स्त्री० कुम्हड़ा कद्दू।
राजकीय० गु० राजा का, राजाज्ञ।
राजकुमार० ना० पु० राजा का पुत्र।
राजगृह० ना० पु० राजाकाघर, नगरविशेष।
राजजम्बू० ना० स्त्री० जामन, फलेंद।
राजत्व० ना० पु० राजाका काम।
राजद्वार० ना० पु० राजभवन का फाटक।
राजधर० ना० पु० राजाका मन्त्री।
राजधानी० ना० स्त्री० जिस नगर में राजा आपबसै, यथा अवध में लखनऊ।
राजन्० ना० पु० राजा।
राजनय० ना० पु० राजनीति।
राजना० अ० क्रि० चमकना, शोभित होना।
राजनिभ० ना० पु० गोह।
राजनीति० ना० स्त्री० राज्यकरने की चाल, दस्तूर, कानून।
राजपति० ना० पु० राजा, हिन्दूलोगों की पदवी।
राजपद० ना० पु० राज्य, प्रभुता, बादशाही।
राजपुताना० } ना० पु० देश विशेष जिसमें
राजपुत्थान० } जयपुर जोधपुर आदि हैं।
राजपुत्र० ना० पु० राजाकापुत्र, जातिविशेष।
राजपुत्रिका० ना० स्त्री० राजाकीकन्या, और रायलता पौधा।
राजपुत्री० ना० स्त्री० राजाकी कन्या, कडुई तुम्बी।
राजपूत० ना० पु० राजाकापुत्र, जातिविशेष।
राजभवन० ना० पु० राजाका मन्दिर।
राजभोग० ना० पु० राज्यकाभोग, मध्याह्न में देवता के लिये नैवेद्य।
राजमन्दिर० ना० पु० राजभवन।
राजमार्ग० ना० पु० राजपथ, सड़क, पैंड़ा।
राजयोग० ना० पु० जन्म कुंडली में उच्च ग्रहों का होना यथा बृहस्पतिमूर्त्तिमें इत्यादि।
राजयोग्य० गु० जो राजा के योग्यहै।
राजराज० ना० पु० यक्षपति, कुबेर, राजाधिराज।
राजराणी० } ना० स्त्री० राजाकी स्त्री।
राजरानी० }
राजरोग० ना० पु० वहरोग जिससे बचने की आशानहो, यथा क्षयरोग, मृगी।
राजला० ना० स्त्री० मीठीतुम्बी, लौकी।
राजलोक० ना० पु० राजभवन।
राजवंश० ना० पु० राजाकी सन्तान।
राजवंशी० ना० पु० राजाकी सन्तान, राजपूतों में जाति विशेष।
राजवला० ना० स्त्री० गन्धपसारन।
राजवल्ली० ना० स्त्री० रायलता।
राजवृक्ष० ना० पु० किरवाली।
राजशाला० ना० स्त्री० सभा, कचहरी।
राजशासन० ना० पु० राजा की आज्ञा और राज का दण्ड।
राजश्री० ना० स्त्री० राजाकी सम्पत्ति।
राजस० ना० पु० जो काम रजोगुण करके होवे रजोगुण।
राजसिंहासन० ना० पु० राजा का सिंहासन
राजसू० } ना० पु० यज्ञ विशेष जिसको
राजसूय० } केवल राजाधिराज करसक्ते हैं।
राजस्व० ना० पु० राजाका अंश, कर, महसूल।
राजहंस० ना० पु० हंसविशेष, बतक।
राजा० ना० पु० नृपति, देशपति, बादशाह।
राजादन० ना० पु० खिरनी विशेष।
राजाह्ना० ना० स्त्री० खिरनी।

राजाधिराज० नाο पुο राजाओं में जो बड़ा राजा।

राजिका० नाο स्त्रीο पांति, अवली, समूह।

राजिल० नाο पुο सांप यथा राजिल डिंडिभौ इत्यमरः।

राजी० नाο स्त्रीο पंक्ति, पांति।

राजीव० नाο पुο कमल, मछली, पानी चन्द्रमा, मोती।

राजीवगण० नाο पुο कमलों का समूह।

राजेश्वर० नाο पुο महीपति, बादशाह।

राज्य० } नाο पुο अधिकार देश, राज
राज्यपद० } काज, प्रभुताई, बादशाहत।

राटो० नाο स्त्रीο चोरकी बोली बुन्देलखंडमें।

राठेर० नाο पुο शूरसेन देश।

राठौर० नाο पुο राजपुताना, जातिविशेष।

राड़ा० नाο पुο क्षत्रियोंमें जाति विशेष।

राढ० नाο पुο गौड़देशका एकखंड जो गंगा के पश्चिमहै, कडा।

राढी० नाο पुο राढदेश का ब्राह्मण, कढी तरकारी।

राणा० नाο पुο राजपूतकी जाति विशेष

राणी० नाο स्त्रीο रानी।

रात० नाο स्त्रीο रात्रि, निशा।

रातना० सο क्रिο रंगदेना, अο क्रिο राचना

राता० गुο रक्त, लाल जो रंगा गया, जो राजा।

रात्रि० नाο स्त्रीο रजनी, रैन, निश॥

रात्रिचर० नाο पुο निशाचर, भूत प्रेत, चोर उलूकादि।

रात्र्यन्ध० गुο जो रात्रि में नहीं देखता है यथा उलूक।

राद० } नाο पुο पीब, मज्जा।
राध० }

राधा० नाο स्त्रीο वृषभानु सुता, प्रीति, जाति विशेष।

राधानगरी० नाο स्त्रीο रेशमीवस्त्र जो राधा नगर में बनता है।

राधिका० नाο स्त्रीο वृषभानुसुता, कृष्णप्रिया

राना० नाο पुο राय।

रानी० नाο स्त्रीο राजा की स्त्री, राणी।

राब० नाο स्त्रीο जूसी विशेष, वस्तु विशेष जिस से शक्कर बनती है।

राबड़ी० नाο स्त्रीο खड़ी भोजन विशेष।

राम० नाο पुο परशुराम, श्रीरामचन्द्रजी, श्रीबलरामजी, गुο ३।

रामकहानी० नाο स्त्रीο रामायण, लम्बा वृत्तान्त।

रामकली० नाο स्त्रीο रागिनी विशेष।

रामचन्द्र० नाο पुο श्रीराम, दशरथ पुत्र।

रामजनी० नाο स्त्रीο नाचनी, वेश्या, वेश्या विशेष।

रामठ० नाο पुο हींग।

रामतुरई० नाο स्त्रीο लौकी, तरकारीविशेष

रामदुहाई० नाο स्त्रीο राम की शपथ।

रामदूत० नाο पुο श्रीहनुमान्जी आदिक।

रामफल० नाο पुο कमरख।

रामराम० नाο पुο प्रणाम वा सलाम विशेष।

रामसर० नाο पुο पौधा विशेष, नरकट विशेष।

रामसेनक० नाο पुο चिरायता॥

रामानन्दी० नाο पुο वैरागी, रामानन्द के सेवक।

रामायण० नाο पुο रामधाम राम मार्ग रामकहानी, ग्रन्थ विशेष।

रामावत० नाο पुο वैरागी, जाति विशेष के मत।

राय० नाο पुο राजा, राणा।

रायता० नाο पुο कद्दू वा रामतुरई को दही में डाल के जो बनाते हैं।

रायबांस० नाο ० बांस विशेष।

रायबेलि० नाο स्त्रीο पुष्प विशेष।

रायरायान्० ना० पु० राजाधिराज।
रायलता० ना० स्त्री० पुष्प, वृक्षविशेष।
रारि० ना०स्त्री० विरोध, लड़ाई, झगड़ा।
राल० ना० स्त्री० धूना।
राव० ना० पु० राजकुमार, राजा, राय।
रावचाव० ना० पु० विलास, आनन्द।
रावटी० ना० स्त्री० तम्बू विशेष।
रावण० ना० पु० लंकेश, राक्षसपति विशेष।
रावणारि० ना० पु० श्रीरामचन्द्रजी।
रावणी० गु० जो रावण से सम्बन्ध रखताहै। ना० पु० मेघनाद।
रावत० ना० पु० शूर्मा, वीर, सर्दार।
रावरा० } सर्व० तुम्हारा, आपका।
रावरो० }
रावी० ना० स्त्री० नदी विशेष जो पंजावमेंहै।
राशि० ना० स्त्री० ढेर, समूह, मेषादि १२।
राश्यंतर० ना० पु० एकराशि से दूसरी राशि तकका समय।
राष्टकी० ना० स्त्री० बड़ी कटाई।
राष्ट्र० ना० पु० बसाहुआदेश।
रास० ना० पु० गोपियों के साथ श्रीकृष्णचन्द्र जी की क्रीड़ा पर्व विशेष, राशि ना० स्त्री० वागसन्देशा लेपालन।
रासचक्र० ना० पु० लग्नमण्डल।
रासधारी० ना० पु० रासकरनेहारे।
रासभ० ना० पु० गधा, खर।
रासभी० ना० स्त्री० गदही, खरकी स्त्री।
रासी० गु० घोड़ा इत्यादि जो न भला हो न बुरा मध्यम, ऐसा वैसा।
रासना० } ना० स्त्री० जोवृक्षपरजमताहै यथा
रास्ना० } बांदा।
राहना० स० क्रि० चक्कीमें दांत बनाना।
राहु० ना० पु० आठवां ग्रह, दैत्य विशेष जो चन्द्रमा और सूर्यको ग्रासताहै।
राक्षस० ना० पु० असुर विशेष कौणप।
राक्षसी० ना० स्त्री० राक्षस की स्त्री।
राक्षसीवेला० ना० स्त्री० संध्या ऊपर तीन मुहूर्त।
रिक्त० गु० खाली, शून्य।
रिचा० ना० स्त्री० ऋचा, वेद मन्त्रका नाम।
रिझवैया० ना० पु० रीझने हारे।
रिझाना० स० क्रि० प्रसन्न करना खुशकरना, सताना दुःखदेना।
रिताना० स० क्रि० रीता कराना, छूछाकराना दुर्गंध दूर कराना।
रितु० ना० स्त्री० ऋतु।
रितुराज० ना० पु० ऋतुराज, वसन्त।
रित्तम० ना० पु० मनु विशेष।
रिद्धि० ना० स्त्री० सम्पत्ति, बढ़ती वृद्धि ऋद्धि
रिपु ना० पु० वैरी, शत्रु मुद्दई।
रिपुता० ना० स्त्री० शत्रुता, वैर, अदावत।
रिपुंजय० गु० शत्रुजित, अति शूर्मा।
रिपुपाक० ना० पु० इन्द्र।
रिपुहा० ना० पु० शत्रुघ्न, गु० शत्रुजित।
रिषि० ना० पु० ऋषि।
रिषिमित्र० ना० पु० ऋषिमित्र।
रिष्ट० ना० पु० खड्ग, गु० जो निकृष्टहै।
रिष्टपुष्ट० गु० मोटा, स्थूल।
रिस० ना० स्त्री० कोप, क्रोध, खिसियाहट
रिसना० अ० क्रि० धीमें टपकना।
रिसहा० गु० क्रोधी।
रिसाते० गु० क्रोधयुत, क्रोध करते।
रिसाना० } अ० क्रि० अप्रसन्न वा क्रोधित होना, चिढ़ना, दुःखितहोना
रिसियाना० }
रिक्ष० ना० पु० ऋक्ष, रीछ।
रिक्षराज० } ना० पु० ऋक्षराज, जाम्बवन्तादि।
रिक्षेश० }
री० अव्य० रे।
रींगना० अ० क्रि० कीटचाल, रेंगना।
रींधना० स० क्रि० पकाना।
रीछ० ना० पु० ऋक्ष, भालु।
रीझ० ना० स्त्री० चाह, इच्छा, सुख, तृप्ति।

रीझना० अ० क्रि० प्रसन्न वा तृप्तहोना।
रीठा० ना० पु० फल विशेष।
रीठी० ना० स्त्री० छोटा रीठा।
रीढ़० ना० स्त्री० पीठकी हड्डी।
रीता० गु० खाली शून्य।
रीति० ना० स्त्री० चाल, चलन, प्रकार, क़ानून, दस्तूर।
रीर० ना० रीढ़, रीर।
रीरियाना० अ० क्रि० बालककी रीतिसे रोना, कुड़कुड़ाना, स० क्रि० गिड़गिड़ाना, खुशामद करना।
रीस० ना० स्त्री० क्रोध।
रुक० ना० पु० शोक उद्वियाहट।
रुकना० अ० क्रि० अटकना बन्दहोना ठहरना।
रुकवैया० ना० पु० अटकाऊ।
रुकाना० स० क्रि० अटकाना, ठहराना छेंकवाना।
रुकाव० ना० पु० } अटकाव, छेकाव।
रुकावट० स्त्री० }
रुक्म० ना० पु० सुवर्ण, चांदी, रुक्मिणी का भाई।
रुक्मिणी० ना० स्त्री० श्रीकृष्णचन्द्रजी की पटरानी विशेष।
रुक्मकेश० ना० पु० रुक्मिणीजी का भाई।
रुख० ना० पु० संकेत, इशारह, आज्ञा, मुंह।
रुखाई० ना० स्त्री० घुड़की, तिखाई।
रुखान० ना० पु० बढ़ई का अस्त्र विशेष।
रुखाना० अ० क्रि० रूखापन होना, सुखाना, [illegible]।
रुखानी० ना० स्त्री० छोटा रुखान, गु० सूखी हुई।
रुग्न० गु० टेढ़ा, रोगी।
रुच० ना० स्त्री० रुचि।
रुचना० अ० क्रि० भावना, अच्छालगना।
रुचि० ना० स्त्री० मनोभिलाष, भोजनमेंप्रवृत्ति, चाहत, शौक़, गोरोचना।
रुचिक० ना० पु० लाहौरीलोन, सोंचरलोन।
रुज० ना० पु० रोग, विकार।
रुट्० ना० पु० क्रोध, गुस्सा।
रुणि० ना० पु० शब्द।
रुणित० गु० गुंजारित, शब्द करताभया।
रुण्ड० ना० पु० शिर रहितशरीर।
रुदन० ना० पु० रोदन, रोना।
रुदित० गु० रोता हुआ।
रुद्ध० गु० छेंका, रुका, बँधा।
रुद्र० ना० पु० श्रीमहादेवजी।
रुद्राणी० ना० स्त्री० पार्वती।
रुद्रावतार० ना० पु० श्रीहनुमानजी।
रुद्री० ना० स्त्री० ११ बेलपत्र, ११शीशीजल।
रुधिर० ना० पु० रक्त, लोहू, ख़ून।
रुधिरा० ना० स्त्री० केसर, ज़ाफ़रान।
रुपना० अ० क्रि० डटना, अड़ना।
रुपया० ना० पु० रुपैया।
रुपहरा० } गु० रूपेका, जो रूपेसे बनाहै।
रुपहला० }
रुपी० गु० डटीहुई, अड़ी।
रुपैया० ना० पु० चांदीकामुद्रा, १६ आनेका।
रुरुष्का० ना० स्त्री० ख़ुरासानी अजवायन।
रोलाना० स० क्रि० रोवाना, दुःखदेना।
रुष्ट० गु० क्रुद्ध, क्रोधित।
रुसना० अ० क्रि० रिसना।
रुह० ना० पु० उत्पन्न, जन्मित।
रुहा० ना० स्त्री० कुम्भी तालावकी।
रुही० ना० स्त्री दूब घास।
रुक्ष गु० रूखा, रूढ़ा, खरखरा।
रुक्षिगन्धक० ना० पु० सोंचर लोन।
रुइया० ना० पु० रुईकाव्योपारी।
रूई० ना० स्त्री० जो कपाससे निकलतीहै।
रूंघट० ना० पु० मैल, मल, बाल, रोम।
रूंधना० स० क्रि० घेरलेना, अ० क्रि० व्याकुलना

रूखं० ना० पु० वृक्ष, पेड़, बूटा।
रूखड़० ना० पु० योगी विशेष।
रूखड़ा० ना० पु० छोटा वृक्ष।
रूखन० ना० पु० घलूआ, रुखान।
रूखा० गु० सूखा, निरा, रुक्ष, स्नेहरहित।
रूखाई० ना० स्त्री० खरखराहट, खराई।
रूखानी० ना० स्त्री० टांकी, छेनी।
रूखी० ना० स्त्री० खीचर, गु० सूखी।
रूखे० गु० सूखे, विनारस, उदास।
रूचना० अ० क्रि० रुचना।
रूच्य० गु० मनभावित, चाहना।
रूक्ष० गु० रुक्ष।
रूज० ना० पु० कीट विशेष।
रूझा० गु० जन्तु वा पक्षी जिसको रुज सताता है।
रूठना० अ० क्रि० बिगड़ना, झगड़ना, रिसाना, मानकरना।
रूठनी० ना० स्त्री० लजारू, गु० मानवती, झगड़ालू।
रूठा० गु० रिसाना, बिगड़ाहुआ।
रूठारूठी० ना० स्त्री० परस्पर बिगाड़।
रूढ़० ना० पु० कड़ा, अकड़ा, कठोर।
रूढ़ि० ना० पु० वह संज्ञा जो मिश्रित न हो।
रूप० ना० पु० आकार, मुख, चित्र, ढब, चाल, सुन्दरता, तुल्य, शोभा।
रूपक० ना० पु० सदृश, तुल्य, समान।
रूपजस्त० ना० पु० रांगा।
रूपमञ्जरी० ना० स्त्री० अप्सरा, सदा सुहागिन फूल विशेष।
रूपरई० गु० स्वरूपवश्य।
रूपरस० ना० पु० रूपा जो जलायागया, रूप और रस।
रूपराशि० } ना० स्त्री० सुन्दर स्त्री, अत्यंत
रूपवती० } सुन्दरी।
रूपवान्० गु० सुन्दर, स्वरूप, सुघड़।
रूपहला० गु० जो रूपे से बना है।
रूपा० ना० पु० चांदी, रजत, ना० स्त्री० वेश्या, रूपवती।
रूपान्तर० ना० पु० दूसरारूप।
रूपी० गु० आकारवान्।
रूमी० ना० पु० रूमदेशीय मनुष्यादि।
रूमीमस्तगी० ना० स्त्री० औषधि विशेष।
रूरा० गु० अच्छा, सुन्दर।
रूसना० अ० क्रि० रोसना, रूठना।
रूसी० ना० स्त्री० शिरका मैल, ना० पु० रूसदेशीय।
रूक्षक० ना० पु० वासा औषधि विशेष।
रे० अव्य० अरे, हो।
रेंक० ना० स्त्री० गदहे का शब्द।
रेंकना० अ० क्रि० रेंककरना।
रेंगना० अ० क्रि० चलना, कीट चाल।
रेंट० ना० पु० रहट, रेंटा।
रेंटा० ना० पु० पोंटा, सिनक, नेटा।
रेंड़० ना० पु० } एरण्ड वा उसका बीज।
रेंड़ी० ना० स्त्री० }
रेंदा० ना० स्त्री० छोटीककड़ी।
रेंदी० ना० स्त्री० छोटा खरबूजा।
रेख० ना० स्त्री० लकीर, चिह्न, प्रारब्ध, ललाट
रेखना० स० क्रि० लकीरकरना, चिह्न बनाना।
रेखा० ना० स्त्री० रेख, लकीर।
रेखागणित० ना० पु० गणित विशेष।
रेखागति० ना० स्त्री० कर्मगति, प्रारब्धका चाल।
रेचक० ना० पु० वह औषधि जिसमें दस्त आते हैं, योगमें वहक्रिया जिससे पवन को उतारते हैं।
रेचनी० ना० स्त्री० वटपत्री, जो दस्त उपजावे
रेचा० ना० स्त्री० कपाला।
रेड़० ना० स्त्री० चिह्न, निशान।
रेणु० ना० स्त्री० धूलि, ख़ाक।
रेणुका० ना० स्त्री० परशुराम की माता, गंगा जी का रेता, धूलि, बालू।

रेणुपित्तहा॰ ना॰ पु॰ पित्तपापड़ा।
रेत॰ ना॰ पु॰ वीर्य्य, बीज, बालू, छीलन।
रेतः॰ ना॰ पु॰ वीर्य्य, कामदेव।
रेतना॰ स॰ क्रि॰ सोहनकरना, छीलना, घोटना।
रेतल॰ } गु॰ जहां बहुत रेतहोवे।
रेतला॰ }
रेता॰ ना॰ पु॰ बालू, रेत, गु॰ छीलाभया।
रेताई॰ ना॰ स्त्री॰ रेतने का काम वा दाम।
रेतियाना॰ स॰ क्रि॰ रेतना, चिकना करना।
रेती॰ ना॰ स्त्री॰ जहां अधिक रेतहो, रेतने का हथियार।
रेतीला॰ गु॰ बालूआ, किरकिरा।
रेतुआ॰ ना॰ पु॰ रेतनेहारा।
रेफ॰ ना॰ पु॰ रकार के आगे का वर्ण।
रेर॰ ना॰ पु॰ शोर, हल्ला।
रेलना॰ स॰ क्रि॰ ठेलना, ढकेलना, पेलना।
रेलपेल॰ ना॰ स्त्री॰ बहुतात, सरसाई भीड।
रेला॰ ना॰ पु॰ अहिला, बाढ़, पशुओंकी पांति, ढकेल, गेला, झपट, ठेला।
रेवड़ी॰ ना॰ स्त्री॰ तिलमिलित मिठाई विशेष।
रेवत॰ ना॰ पु॰ राजा विशेष, रेवती का बाप।
रेवती॰ ना॰ स्त्री॰ सत्ताईसवां नक्षत्र, श्रीबलदेवजी की पत्नी।
रेवतीरमण॰ ना॰ पु॰ श्रीबलदेवजी।
रेवन्चीनी॰ } ना॰ स्त्री॰ औषधि विशेष।
रेवन्दचीनी॰ }
रेवा॰ ना॰ पु॰ नर्मदानद, ना॰ स्त्री॰ नदी विशेष।
रेह॰ ना॰ स्त्री॰ रेह।
रेहड़ू॰ ना॰ पु॰ लड़िया।
रेही॰ ना॰ स्त्री॰ रेह।
रेहू॰ ना॰ स्त्री॰ ऊसर भूमिकी मिट्टी।
रेंकना॰ अ॰ क्रि॰ रेंकना।
रैन॰ } ना॰ स्त्री॰ रात, निशा।
रैनि॰ }

रैनिचर॰ ना॰ पु॰ निशाचर।
रैनिवर्ण॰ गु॰ काला, श्याम।
रैवत॰ ना॰ पु॰ मनु विशेष।
रोआई॰ ना॰ स्त्री॰ विलाप, हाहाकार।
रोआना॰ स॰ क्रि॰ रोलाना, सताना, कुढ़ाना, अ॰ क्रि॰ कुढ़ना, खिसियाना।
रोआं॰ ना॰ पु॰ रोम।
रोंगटी॰ ना॰ स्त्री॰ झगड़ा, छल, ठगविद्या।
रोंटना॰ स॰ क्रि॰ मुकरना।
रोपना॰ स॰ क्रि॰ लगाना, जमाना, गाड़ना।
रोक॰ ना॰ स्त्री॰ टोक, अटक, विघ्न, नक़द।
रोकड़॰ ना॰ स्त्री॰ जो रुपया अपने पास जमा है।
रोकड़िया॰ ना॰ पु॰ रोकड़ रखनेहारा।
रोकन॰ ना॰ स्त्री॰ ओट, आड़, छेड़न।
रोकना॰ स॰ क्रि॰ घेरना, थांभना, छेकना, अटकाना, बातकाटना।
रोकू॰ ना॰ पु॰ रोकनेहारा।
रोग॰ ना॰ पु॰ व्याधि, दुःख, बिकार, बीमारी।
रोगरिपु॰ ना॰ पु॰ वैद्य, धन्वन्तरि, औषधि।
रोगहा॰ } गु॰ वैद्य, औषधि।
रोगहारी॰ }
रोगाह्वय॰ ना॰ पु॰ कूट औषधि।
रोगिया॰ } गु॰ व्याधी, दुखी, बीमार, मरीज़।
रोगी॰ }
रोच॰ ना॰ पु॰ खुशी।
रोचक॰ ना॰ पु॰ पाचक, जो रुचि उपजावे
रोचन॰ ना॰ पु॰ तिलक, गोरोचन, मनभावन।
रोचनरक्त॰ ना॰ पु॰ कपाला।
रोचना॰ ना॰ पु॰ गोरोचना, तिलक, अ॰ क्रि॰ रुचना, भावना।
रोचिष॰ ना॰ पु॰ मनु विशेष।
रोज॰ } ना॰ पु॰ विलाप, रोना।
रोजड़ा॰ }

रोट० } ना० पु० मोटी रोटी, श्रीहनुमान
रोटा० } जी का मोटी रोटीका नैवेद्य।
रोटी० ना० स्त्री० भोजन विशेष।
रोड़ा० ना० पु० बड़ा कंकर।
रोड़ी० ना० स्त्री० छोटा कंकर।
रोदन० ना० पु० रोवाई, आंसू निकलना।
रोदसी० ना० स्त्री० भूमि आकाश।
रोध० ना० पु० तीर, तट, रोक, घिराव।
रोधी० गु० रोकनेहारा, घेरनेहारा, तटवाला।
रोना० अ० क्रि० आंसूडालना, विलापना, उदासहोना, ना० पु० विलाप, रोदन, शोक।
रोपक० ना० गु० जो रोपणकरे।
रोपण० ना० पु० वृक्षादि का लगाना।
रोपना० स० क्रि० रोपना, रोकना, अटकाना।
रोम० ना० पु० शरीर के बाल, ऊन।
रोमकर्ण० ना० पु० चौगड़ा, खरगोश।
रोमकूप० ना० पु० रोमकी जड़।
रोमपट० } ना० पु० रोमी वस्त्र यथा कम्बल,
रोमवस्त्र० } दुशाला इत्यादि।
रोमस० ना० पु० डोंडस, तमालपत्र, सूअर।
रोमसफली० ना० स्त्री० डोंडस।
रोमहर्षण० } ना० पु० रोम खड़े होना,
रोमाञ्च० } गद्गद।
रोरी० ना० स्त्री० जिसका शिरमें टीकालगाते हैं, रोली।
रोलना० स० क्रि० रन्दाकरना, चिकनाना, चुना।
रोली० ना० स्त्री० रोरी, चावल और हल्दी और फटकरी की मिलौनी जिसका लाल तिलक माथेपरलगाते हैं।
रोवना० अ० क्रि० रोना, गु० रोनेहारा।
रोश० } ना० पु० क्रोध, दुख गुस्सह।
रोष० }
रोषण० ना० पु० फालसा, पारा, क्रोध।
रोष० ना० पु० रोष।
रोसना० अ० क्रि० रूठना।
रोहट० ना० स्त्री० रोदन।
रोहण० ना० पु० राजा विशेष, रोहिणी का पिता।
रोहिणी० ना० स्त्री० श्रीवलदेवजी की माता, चौथा नक्षत्र, बुधकी माता, हर्र, कुटकी।
रोहित० ना० पु० मत्स्य विशेष।
रोहिताश्व० ना० पु० राजाहरिश्चन्द्रका पुत्र।
रोहित्थ० ना० पु० मेथी।
रोहिये० स० क्रि० धारण करिये।
रोही० ना० पु० वरगद।
रोहू० ना० पु० मत्स्य विशेष।
रोहेलखण्ड० ना० पु० बांसबरेली के आस पास का देश।
रौंदना० } स० क्रि० पांवसे खूंदना वा पांव
रौंधना० } सेमींजना वा मसलना वा मलना।
रौताई० ना० स्त्री० लड़ाई, समर, युद्ध।
रौद्र० ना० पु० झांझ, क्रोध, धूप, गु० भयानक, कठिन, ना० पु० शृंगारादि नवरस में से एक का नाम।
रौप्य० ना० पु० चांदी, रजत।
रौर० ना० पु० रौला, जस।
रौरव० ना० पु० नरकका खण्ड विशेष।
रौरा० सर्व० तुम्हारा।
रौला० ना० पु० धूम धाम, बखेड़ा, गुल्ल।
रौच्य० ना० पु० मनु विशेष।
रौहिणीय० } ना० पु० श्रीवलदेवजी, बुध।
रौहणेय० }

[ल]

लकड़० ना० पु० काष्ठ, काठ, लट।
लकड़हारा० ना० पु० लकड़ी बेचनेहारा।
लकड़ा० ना० पु० गिरर, लकड़ीका बड़ाटुकड़ा।
लकड़ी० ना० स्त्री० लाठी, काठ, इन्धन, गु० कड़ा, कठिन।
लकीर० ना० स्त्री० रेखा, धारी, डंडीर।
लकुट० ना० पु० छड़ी, लाठी।
लकुच० ना० पु० बड़हल।

लख० ना० पु० मायाका पसार, गु० जो देखा जावे मौजूदात, लाख।

लखन० ना० पु० लषण, लक्ष्मण।

लखनऊ० ना० पु० अवधदेश की राजधानी।

लखना० स० क्रि० देखना, समझना।

लखपति० } गु० धनी, भाग्यवान्, जिसके
लखपती० } पास लाखों रुपयाहो।

लखलुट० गु० उड़ाऊ।

लखा० ना० पु० लाखों।

लखाऊ० गु० जनाऊ, दिखाऊ।

लखिया० ना० पु० देखनेहारा।

लखेरा० ना० पु० लखेरा, लाख चढ़ानेहारा।

लखौटा० गु० जिसमें लाख लगाई गई।

लग० अव्य० तक, पर्यन्त, समीप, ना० स्त्री० छड़ी।

लगचलना० अ० क्रि० साथ साथ चलना, जल्द चलना।

लगड़० ना० पु० पक्षी विशेष।

लगन० ना० स्त्री० लग्न।

लगना० अ० क्रि० होना, सोहना, पचना, स्पर्शहोना, भिड़ना, मिलना, जलना, गु० लगुआ, ना० पु० लगाव।

लगभग० अव्य० आस पास, निकट।

लगातार० गु० एकपर एक तावड़तोड़।

लगाना० स० क्रि० उतराना, वासकरना, भिड़ाना, मिलाना, बन्दकरना, लेसना, बांधना, चिपटाना, कनासुनी करना।

लगाव० ना० पु० गड़ाव, मेल, सम्बन्ध।

लगावट० ना० स्त्री० मिलान, गटापट।

लगुड़० ना० पु० लाठी।

लगुआ० } ना० पु० यार, धग्गड़।
लगूआ० }

लग्गा० ना० पु० स्नेह, माया, बड़ा बांस।

लग्गी० ना० स्त्री० छोटाबांस, लाठी।

लग्न० ना० स्त्री० निमित्त, पल, राशिका उदय [illegible], नेम, [illegible], विवाहका दिन, मुहूर्त।

लग्नेष्ट० ना० पु० लग्नका ठीक।

लग्नेष्टित० गु० लग्नविचारित।

लग्नोत्सव० ना० पु० विवाहका आनन्द।

लघिमा० ना० स्त्री० सिद्धि विशेष।

लघिष्ट० गु० पास, पासवाला, लगाहुआ।

लघुता० ना० स्त्री० छोटाई, हलकापन, और शीघ्रता, जल्दी, रामचन्द्रिकायां यथा (कोटि भांतिन पौनते मनते महालघुता लसै, बैठके ध्वज अग्र श्रीहनुमंत अंतक ज्यों हंसै)

लंक० ना० पु० कटि, लंका, गु० ढेर, बहुत।

लंकना० ना० पु० लम्बा, चौगड़ा, शशा।

लङ्कनायक० } ना० पु० लंका का राजा, राम
लंकप० } चन्द्रिकायां यथा (लंकनायक को विभीषण देवदूषण को दहै)

लंका० ना० स्त्री० उपद्वीप विशेष।

लंकाधि० } ना० पु० रावण, लंकाकाराजा।
लंकापति० }

लंकिनी० ना० स्त्री० निशाचरी विशेष।

लंकेश० } ना० पु० रावण, लंका का
लंकेश्वर० } राजा।

लंग० } गु० पंगु, अपाहज।
लंगड़ा० }

लंगड़ाना० अ० क्रि० लंगकरना।

लंगर० ना० पु० नौकादि के ठहराने के लिये बड़ाभारी लोह, लंगड़ा, ढीठ।

लंगरी० ना० स्त्री० थाली।

लंगूचा० ना० पु० खानेकी वस्तु विशेष।

लंगूर० ना० पु० वानर विशेष, हनुमानजी।

लंगोट० } ना० पु० काछ बांधने का छोटा
लंगोटा० } वस्त्र, कोपीन।

लंगोटिया० ना० पु० जो लड़काईका यारहै।

लंगोटी० ना० स्त्री० लंगोट।

लंघन० ना० पु० उपास, कड़ाका, उछलन, न मानना, नांघना।

लंघना० अ० क्रि० उछलना, फांदना, बीतना

लंघनी॰ ना॰ स्त्री॰ उपासी, गु॰ उपासा, भूखा।
लचक॰ ना॰ स्त्री॰ चिमड़ाहट।
लचकना॰ अ॰ क्रि॰ टेढ़ा होना।
लचका॰ ना॰ पु॰ धक्का, झोंक, नाचविशेष।
लचकाना॰ स॰ क्रि॰ टेढ़ाकरना, धक्कादेना, झुकाना।
लचना॰ अ॰ क्रि॰ टेढ़ा होना।
लचलचाना॰ अ॰ क्रि॰ लजलजहोना, चिमड़ा होना।
लचर॰ ना॰ पु॰ अनाड़ी।
लचाना॰ स॰ क्रि॰ टेढ़ाकरना।
लच्छा॰ ना॰ पु॰ फेटी।
लच्छन॰ ना॰ पु॰ लक्षण।
लजलजा॰ गु॰ लसलसा, चिपचिपा।
लजलजाना॰ अ॰ क्रि॰ पिलपिला होना।
लजवाना॰ स॰ क्रि॰ संकोच कराना, शरमाना।
लजाना॰ अ॰ क्रि॰ संकोचना, लज्जितहोना।
लजारू॰ } ना॰ स्त्री॰ लज्जावन्ती, पौधा
लजालू॰ } विशेष, गु॰ संकोची, लजीला।
लजियाना॰ अ॰ क्रि॰ लजाना।
लजीला॰ गु॰ लाजवन्त, संकोची।
लज्जा॰ ना॰ स्त्री॰ लाज, संकोच, ह्या।
लज्जावान्॰ गु॰ संकोचित, लाजयुक्त।
लज्जि॰ अ॰ क्रि॰ लजायकर।
लज्जिका॰ ना॰ स्त्री॰ लजालू, वेश्या।
लज्जित॰ संकोचित, लाजयुक्त।
लट॰ ना॰ स्त्री॰ केश जो उलझ गयाहै।
लटक॰ ना॰ स्त्री॰ हिलग, झांवलीका प्रकार विशेष।
लटकन॰ ना॰ पु॰ गहना विशेष जो नथ में पड़ता है, फलविशेष, पक्षी विशेष, घरौंची।
लटकना॰ अ॰ क्रि॰ हिलगना।
लटका॰ ना॰ पु॰ टोना, झाड़फूंक, टोटका, चुटकुला।
लटकाना॰ स॰ क्रि॰ हिलगाना, टांगना।
लटकाव॰ ना॰ पु॰ टंगाव।
लटपटा॰ गु॰ चंचल, खिलाड़, पगड़ी जो अनरीति से बांधीहै।
लटपटाना॰ अ॰ क्रि॰ लड़बड़ाना, ठोकर खाना।
लटपटी॰ ना॰ स्त्री॰ ठोकरखी, लड़बड़ी।
लटा॰ गु॰ दुर्बल, दुबला, पतला, सड़ा, लरचा।
लटाई॰ ना॰ स्त्री॰ परेती, चर्खी, गु॰ दुबलापन
लटापटा॰ गु॰ ऐसावैसा।
लटूरिया॰ } ना॰ स्त्री॰ छोटे केश जिनमें
लटूरी॰ } लट पड़जाती है।
लटोरा॰ ना॰ पु॰ पक्षी विशेष।
लट्टू॰ ना॰ पु॰ भौंरा, वंगी, मोहित।
लट्टूहोना॰ अ॰ क्रि॰ किसीपर मोहित होना।
लठ॰ ना॰ पु॰ सोंटा, लाठी।
लठालठी॰ ना॰ स्त्री॰ परस्परलाठीकीलड़ाई।
लठियाना॰ स॰ क्रि॰ लठ लठी करना, लाठी से पीटना।
लठ्ठर॰ ना॰ पु॰ गु॰ ढीला, ठंढा।
लड़॰ ना॰ स्त्री॰ पक्ष, पंक्ति, लड़ी यथा परन।
लड़कपन्॰ ना॰ पु॰ शैशव, बालकता, लड़काई।
लड़कबुद्धि॰ ना॰ स्त्री॰ चिबिल्लापन, लड़के कीसीबुद्धि।
लड़का॰ ना॰ पु॰ बालक, पुत्र, बच्चा।
लड़काई॰ ना॰ स्त्री॰ } लड़कपन, बालकता,
लड़कापन॰ ना॰ पु॰ } पिगुना।
लड़खड़ाना॰ अ॰ क्रि॰ डगमगाना, लड़बड़ाना।
लड़ना॰ स॰ क्रि॰ झगड़ना, युद्ध करना।
लड़बड़ाना॰ अ॰ क्रि॰ लड़खड़ाना।
लड़ाई॰ ना॰ स्त्री॰ युद्ध, समर, झगड़ा।
लड़ाक॰ } गु॰ झगड़ालू, युद्ध ज्ञाता, [illegible]
लड़ाका॰ }

लड़ाना० स० क्रि० लड़ाई वा युद्ध करवाना, और लाड़ करना।
लड़ियाना० स० क्रि० पिरोना, गंथना।
लड़ी० ना० स्त्री० मोतियोंकी सलक।
लड़ैता० गु० दुलारा, बहुत प्यारा, ढीठ।
लड्डू० ना० पु० मोदक जो मोठ आदि के बनते हैं, मिठाई विशेष।
लढ़ा० ना० पु०
लढ़िया० स्त्री० } छकड़ा, नद्दू।
लढ़ी० ना० स्त्री० छोटा छकड़ा, लँढ़िया।
लण्ठ० ना० पु० मूर्ख।
लण्ड० ना० पु० लिंग, लौंड़ा।
लण्डूरा० गु० लुण्डा, बांड़ा, बन्धुहीन, अनाथ।
लत० ना० स्त्री० बुरी चाल, आदत।
लतना० स० क्रि० घोड़ी का घोड़े के साथ प्रसंग होना।
लतरी० ना० स्त्री० पुरानीजूती, दलिहन विशेष
लता० ना० स्त्री० बेल, प्रियंगु, दाखका पौधा।
लताड़ना० स० क्रि० दौड़धूप कराना, हलका करना, तुच्छ करना।
लताना० स० क्रि० घोड़ी से घोड़े का प्रसंग कराना।
लतिका० ना० स्त्री० लता।
लतिया० गु० जिसकी चालबुरी है, कुकर्मी।
लतियाना० स० क्रि० लातसे मारना।
लती० गु० लतिया।
लतुआ० ना० पु० फटाकपड़ा।
लत्ता० ना० पु० पुराना कपड़ा, चीथड़ा, पांव, लात, रामचन्द्रिकायां (हनुमन्त लत्ता हत्यो देह भूल्यो, छुट्यो कर्ण नाशा हिलै इन्द्र फूल्यो)
लत्ती० ना० स्त्री० लट्टू की डोरी, तैरने में जो लात, घोड़े की लात।
लथड़ना० अ० क्रि० कीचड़ आदि से भीग जाना।
लथेड़ना० स० क्रि० कीचड़ से भिगादेना।
लदना० अ० क्रि० बोझिल वा भराहोना।
लदनिया० ना० पु० लादनेहारा, लदनेहारा लदाव।
लदान० ना० पु० बोझ, भराव, लदाव।
लदाना० स० क्रि० बोझना, भरना लादना
लदाव० ना० पु० लदान, बोझ।
लदुआ० ना० पु० जो लादाजाता है।
लप० ना० पु० मुख, मुट्ठी हथेली, पसर।
लपक० ना० स्त्री० चटक, भभक, झलक झपट।
लपकना० अ० क्रि० लहकना, भभकना, चा[illegible]कन, झपटना, झपकरना।
लपका० ना० पु० झपट, फुर्त्त, बुरीचाल।
लपकाना० स० क्रि० किसी वस्तुके लेने [illegible] हाथ बढ़ाना।
लपकी० ना० स्त्री० तेपची, टांका, मत्स्य विशेष।
लपची० ना० स्त्री० मछली विशेष।
लपझप० गु० फुर्तीला, चंचल।
लपट० ना० स्त्री० सुगन्ध, महक, दहक, भिड़ाव।
लपटना० अ० क्रि० चिपटना, ऐंठना, सिमटना लड़ना।
लपटा० ना० पु० जूसी विशेष घास विशेष सम्बन्ध।
लपटाना० स० क्रि० भिड़ाना, चिपटा[illegible] लड़ाना, लगाना, बलदेना।
लपटी० ना० स्त्री० लुपरी।
लपलप० गु० झपझप।
लपाट०
लपाटिया० } गु० मिथ्यावादी, महाझूठा।
लपाटी० ना० स्त्री० मिथ्या, झूठ मूठ।
लपाटु० गु० लपाटिया।
लपेट० ना० स्त्री० पर्त्त, लड़, लपटन।
लपेटन० ना० स्त्री० बेठन।

लपेटना॰ स॰ क्रि॰ बांधना, वेठन लगाना, लीपना।
लपेटवां॰ गु॰ लपेटागया।
लप्पा॰ ना॰ पु॰ कपड़ा जो बादलेसे बिनाहै।
लबड़सबड़॰ ना॰ पु॰ बकझक, झूठ सच।
लबड़ा॰ ना॰ पु॰ झूठा, बक्की।
लबनी॰ ना॰ स्त्री॰ मिट्टी का पात्र जिसमें ताड़ी चुआतेहैं।
लबलब॰ ना॰ पु॰ पथरी, ढसल्ल, उल्लू।
लबलबा॰ गु॰ चिपचिपा, लजलजा।
लबार॰ ना॰ पु॰ बकवादी, झूठा, गप्पी।
लबी॰ ना॰ स्त्री॰ खांड़ का जलाव जब चीनी बनाने को पकाते हैं।
लबेदा॰ ना॰ पु॰ सोंटा, लठ विशेष।
लबेरा॰ ना॰ पु॰ फल वा वृक्ष विशेष, लभेरा।
लब्ध॰ गु॰ प्राप्त, उपार्जित।
लब्धि॰ गु॰ प्राप्ति।
लभेरा॰ ना॰ पु॰ वृक्ष वा उसका फल विशेष।
लभ्य॰ गु॰ मिलनहारा, मिलने के योग्य।
लमछड़ा॰ गु॰ ऊंचा, लम्बा।
लम्पट॰ गु॰ झूठा, असत्य, स्वैरण, कुटखेल, परस्त्रीगामी, व्यभिचारी।
लम्ब॰ ना॰ पु॰ अमूद, सूधीरेखा, ऊंचाव।
लम्बकर्ण॰ ना॰ पु॰ शशा, चौगड़ा, खरगोश।
लम्बा॰ गु॰ ऊंचा, दीर्घ, बड़ा।
लम्बाई॰ स्त्री॰ } ऊंचाई, दीर्घपन।
लम्बान्॰ ना॰ पु॰ }
लम्बाना॰ स॰ क्रि॰ लम्बाकरना, बढ़ाना।
लम्बित॰ गु॰ जो लटकायागया।
लम्बियाकरना॰ अ॰ क्रि॰ कलोल करना, कुदकना।
लम्बी॰ ना॰ स्त्री॰ गु॰ ऊंची, बड़ी।
लम्बीसांसभरना॰ अ॰ क्रि॰ रोना, विलाप करना।
लम्बू॰ गु॰ लम्बा।
लम्बोदर॰ ना॰ पु॰ श्रीगणेश जी।
लम्भा॰ ना॰ पु॰ चौगड़ा, शशा।
लय॰ ना॰ पु॰ प्रलय, नाश, टेर, ताल, स्वर, विनाश, अत्यन्तस्नेह, ना॰ स्त्री॰ चितवन।
लर्छा॰ ना॰ पु॰ फेंटी, आंटी।
ललक॰ ना॰ स्त्री॰ लहर, तरंग, नम्रता।
ललकना॰ अ॰ क्रि॰ चढ़ना, धावाकरना, नम्रता करना।
ललकाना॰ स॰ क्रि॰ झगड़ा उठाना, लड़ाना, नम्रकरना।
ललकार॰ ना॰ स्त्री॰ हांक, पुकार।
ललकारना॰ स॰ क्रि॰ पुकारना, हांकना, और लड़ाई मांगना, प्रचारना।
ललगण्डा॰ ना॰ पु॰ वानर, कपि।
ललचाना॰ अ॰ क्रि॰ तरसना जो लगारहना, स॰ क्रि॰ तरसाना।
ललना॰ ना॰ स्त्री॰ खिलाड़ नारि।
लला॰ ना॰ पु॰ छोकरा, लौंडा।
ललाट॰ } ना॰ पु॰ माथा, कपाल, प्रारब्ध,
ललार॰ } पेशानी।
ललित॰ ना॰ स्त्री॰ रागिनी विशेष, गु॰ सुन्दर, अच्छा, लौकता भया।
ललिता॰ ना॰ स्त्री॰ स्त्री, अटखेल, देवी प्रसिद्ध, श्री राधिका की सखी विशेष।
ललिया॰ ना॰ स्त्री॰ लली।
ललियाना॰ स॰ क्रि॰ फुसलाना, बहलाना, अ॰ क्रि॰ गिड़गिड़ाना तमतमाना।
लली॰ ना॰ स्त्री॰ छोकरी, लौंडी, लड़की, गु॰ ढीला, नपुंसक मनुष्य।
लल्लोपत्तो॰ ना॰ पु॰ चापलोसी, गु॰ नामर्द।
लव॰ ना॰ पु॰ अंश, क्षण, श्रीसीताजी का छोटा पुत्र विशेष।
लवंग॰ ना॰ पु॰ लौंग, वृक्ष विशेष।
लवण॰ ना॰ पु॰ लोन, नमक।
लवणसिन्धु॰ ना॰ पु॰ खारी समुद्र।
लवणाम्बु॰ ना॰ पु॰ समुद्र, खारीपानी।
लवणासुर॰ ना॰ पु॰ लवनासुर, दैत्यकानामहै।

लवणोद० ना० पु० समुद्र खारीजलका।
लवमात्र० गु० अव्य० थोड़ीदेर, क्षणभर।
लवा० ना० पु० वटेर पक्षी।
लवाई० ना० स्त्री० थोड़े दिनकी ब्यानीगाय।
लश्टम्पश्टम्० गु० उलटापलटा।
लशुन० ना० पु० लहसुन।
लषण० ना० पु० श्रीलक्ष्मणजी।
लषणपुर० ना० पु० लखनऊ नगर विशेष।
लस० ना० स्त्री० चिपचिपाहट।
लसकना० अ० क्रि० लथलथा होजाना, गीला होना।
लसना० अ० क्रि० सोहना, सजना, फबना, चमकना।
लसलसा० गु० पिचपिचा, लसवाला।
लसलसाना० अ० क्रि० लसलसाहोना।
लसित० गु० लक्षित, साक्षात्।
लसियाना० अ० क्रि० पिचपिचाहोना, लसलसा होना।
लसी० ना० स्त्री० लस।
लसीला० गु० जिसमें लसहोवे।
लसोड़ा० ना० पु० फलविशेष जिसमें लस होता है।
लस्सी० ना० स्त्री० लसी, दूध और पानी।
लहंगा० ना० पु० घँघरा, फरिया।
लहक० ना० स्त्री० चमक, झलक।
लहकना० अ० क्रि० हिलना, चमकना, झलकना, गिटकरी लेना।
लहकाना० स० क्रि० गिटकरीसे गाना, चमकाना, दहकाना, टरकाना।
लहकारना० स० क्रि० चुमकारना, पेटपरहाथ फेरना।
लहकावट० ना० स्त्री० चमकावट, दहकावट।
लहकीला० गु० चमकीला, भड़कीला।
लहकौर० }
लहकौवर० } ना० स्त्री० खीर जो दूलहा दुलहिन खाते हैं, दहीबताशे जो विवाह में खिलाते हैं।

लहना० स० क्रि० पाना, खाना, अ० क्रि० फलना, काम आना, ना० पु० उधार, धर्त्ता प्रारब्ध।
लहबर० ना० पु० तोता विशेष।
लहबेरा० ना० पु० पौधा विशेष।
लहर० ना० स्त्री० तरंग, हिलोर, सांपकेविषकी जो तरंग आती है।
लहरबहर० ना० स्त्री० सुभाग, सम्पत्ति।
लहराना० अ० क्रि० ललचाना, हिलकोरना।
लहरालगाना० स० क्रि० टालना, उड़ानघाई करना।
लहरिया० गु० जो लहरकी रीतिपर होवे।
लहरी० गु० तरंगी, तरल, ओछा।
लहलहा० गु० विकसित, प्रफुल्लित, हरा।
लहलहाना० अ० क्रि० खिलना, फूलना, हराहोना।
लहलोट० गु० जो उधारलेकर फिर न देवे।
लहसुन० ना० पु० कन्द विशेष।
लहसुनिया० ना० पु० रत्न विशेष।
लहाछेह० ना० स्त्री० शीघ्रता, जल्दी।
लहास० }
लहासा० } ना० स्त्री० नाव बांधनेकीरस्सी।
लहियत० क्रि० पाता है वा पाते हैं।
लहुरव० ना० पु० शीघ्रता, जल्दी।
लहू० ना० पु० लोहू, रुधिर, खून।
लहूआ० ना० पु० पौधा विशेष।
लहौर० ना० पु० लाहौर।
लहौरी० गु० जो लाहौर का है।
लक्ष० ना० पु० सौ हजार, (१०००००) लाख, वह लाख जिसकी चूड़ी बनती हैं।
लक्षण० ना० पु० चिह्न, गुण, लक्ष्मण जी।
लक्षत० क्रि० विलोकत, देखत।
लक्षित० गु० प्रकाशित, जो देखपड़ताहै।
लक्ष्मण० ना० पु० रामचन्द्रजीके छोटेभाई।
लक्ष्मणा० ना० स्त्री० सारस पक्षी, श्रीकृष्णचन्द्रकी पटरानी विशेष, छोटीकटाई।

मी० ना० स्त्री० सम्पत्ति वा धन, कमला,
ा।
मीफल० ना० पु० श्रीफल विल्व, बेल।
्य० गु० जो देखाजावे, ना० स्त्री० लक्ष्मी,
नशाना।
ई० ना० स्त्री० धानके लावा, क्रि० जराई।
घना० स० क्रि० फांदना, कूदना।
कृति० ना० स्त्री० टेढ़ा आकार, रूप।
ख० ना० पु० लच, लाह, लाचा जिसकी
ड़ीबनती हैं।
खना० स० क्रि० लाख लगाना।
खी० ना० स्त्री० लालरंग जो लाख से
निकालते हैं।
ग० ना० पु० वैर, शत्रुता, द्वेष, स्नेह,
छोह, भाव, मोल, नगचाई, खोर क़सूर, भेद।
गत० ना० स्त्री० दाम, मोल।
गना० अ० क्रि० लगना।
गी० ना० स्त्री० चांद, स्नेह, छोह।
गू० गु० चाहनेहारा, पिछलगा।
घव० ना० पु० आरोग्य, चेमकुशल, हल-
कई, सूक्ष्मता, उसीसमय, जल्दी, शीघ्र।
लांगल० ना० पु० हल।
लांगली० ना० पु० किसान, नारियल, श्री
बलदेव जी।
लांगूल० ना० पु० लोम, पुच्छ, पूछ।
लांगूली० ना० पु० कौंचबीज, वानर।
लाज० ना० स्त्री० लज्जा, संकोच, हया।
लाजना० अ० क्रि० लाजकरना।
लाजवन्त० गु० लजीला, संकोची, कुलवन्त।
लाजा० ना० स्त्री० खीला।
लाभा० ना० पु० लस।
लाञ्छन० ना० पु० दोष, पाप, चिह्न, कलंक।
लाट०
लाठ० } ना० स्त्री० स्तम्भ, खम्भा।
लाठी० ना० स्त्री० लकड़ी, छड़ी।
लाड़० ना० पु० प्यार, दुलार।
लाड़ला० गु० प्यारा, दुलारा।
लाड़ली० ना० स्त्री० प्यारी, दुलारी।
लाडू० ना० पु० लड्डु।
लात० ना० स्त्री० पांवकीमार, टांग, पांव।
लातिन्० ना० स्त्री० भाषा विशेष।
लाद० ना० स्त्री० बोझ।
लादना० स० क्रि० बोझना।
लादिया० ना० पु० बोझनेहारा।
लादी० ना० स्त्री० छोटीलाद, धोबीकेकपड़े
की गठरी।
लादू० गु० जो लादनेके योग्य वा लादागया।
लाना० स० क्रि० ले आना, जनाना, उपजाना,
ब्याना।
लापाक० ना० पु० शृगाल, गीदड़।
लाफना० अ० क्रि० कूदना, उचकना।
लाभ० ना० पु० प्राप्ति, उपार्जन, फल, नफ़ा।
लाय० ना० पु० अग्नि।
लार० ना० स्त्री० थूक, मुखका पानी, राल।
लारी० ना० स्त्री० लार।
लाल० गु० दुलारा, प्रिय, रक्तवर्ण, ना० पु०
बालक, रत्न विशेष, पक्षी विशेष।
लालच० ना० पु० लोभ, तृष्णा, अदेय।
लालची० गु० लोभी, आप काजी।
लालड़ी० ना० स्त्री० मानिक, चुन्नी।
लालन० ना० पु० बालक, ना० स्त्री० ललना।
लालबुझक्कड़० ना० पु० मूर्ख जो अपनेतई
ज्ञानवान् जानता है।
लालमधु० ना० पु० सहिंजना वृक्ष।
लालसा० ना० स्त्री० इच्छा, चाह, तीक्ष्ण,
चाहत।
लाला० ना० पु० वैश्यादिकों की पदवी, का-
यस्थ विशेष जो बालक पढ़ाता है।
लालाटिक० ना० पु० प्रारब्धाधीन।
लालित्य० ना० पु० मनोहरता, कोमलता,
चमक।
लाव० ना० पु० रस्सी, लदाव।

लावण्य० ना० पु०
लावण्यता० ना० स्त्री० } सुन्दरता, लोनाई, बड़ाई।
लावलाव० ना० पु० लालच, अधीरज।
लावा० ना० पु० खील, फूला।
लासा० ना० पु० चेप, पौधाका दूध, सरेस, लसदार, निश्चन देश का नगर विशेष,।
लाह० ना० पु० कपड़ा विशेष, लाभ, क्षेमकुशल, लाख, डाली।
लाहा० ना० पु० लाभ।
लाही० ना० स्त्री० पौधा विशेष, महीनकपड़ा विशेष।
लाहु०
लाहू० } ना० पु० लाभ, फ़ायदह।
लाहौर० ना० पु० पंजाब देशकी राजधानी।
लाक्षा० ना० स्त्री० लाख, जतु।
लिखत०
लिखतंग० } ना० पु० पत्री, चिट्ठी, टीप।
लिखना० स० क्रि० लेखया, लिखाई करना।
लिखनी० ना० स्त्री० लेखनी, क़लम।
लिखनीदास० ना० पु० लेखक, उपलेखक।
लिखा० ना० पु० प्रारब्ध, होतव्य।
लिखाई० ना० स्त्री० लिखने का काम वा पेशा।
लिखवाना० स० क्रि० लेखकरवाना।
लिखाव० ना० पु०
लिखावट, ना० स्त्री० } लिखने का काम।
लिखित० गु० जो लिखागया।
लिंग० ना० पु० मदनांकुश, स्त्री प्रसंग करने की इन्द्रिय, सूक्ष्म शरीर, तीन लिंग अर्थात् स्त्री, पुरुष, नपुंसक।
लिंगी० ना० स्त्री० प्रसंगेन्द्रिय, मदनांकुश।
लिचु० ना० पु० फलविशेष।
लिभड़ी० ना० स्त्री० दल, गेंड़ी, पोतड़ी।
लिम्स० ना० पु० दलिया आदिभोजन
लिसाना० स० क्रि० सोनाना, लैंड़ाना।
लिट्टी० ना० स्त्री० टिकिया, अंगाकड़ी, बाटी, भौरी।
लिथड़ना० अ० क्रि० लथड़ना।
लिथाड़ना० स० क्रि० लथेड़ना।
लिपटना० अ० क्रि० चिपकाना, चिपटना, सटना।
लिपटाना० स० क्रि० सटाना, लगाना, चिपटाना।
लिपड़ी० ना० स्त्री० बहुतदिनों की पगड़ी।
लिपवाना०
लिपाना० } स० क्रि० गोमय आदिसे पोतवाना।
लिपि० ना० स्त्री० हस्ताक्षर, लिखापत्र, लेख, खत।
लिपिकर० ना० पु० लेखक।
लिप्त० गु० लीपागया, लीन, मशगूल।
लिये० अव्य० निमित्त, कारण, सन्ते।
लिवाना० स० क्रि० ग्रहण करवाना।
लिवालाना० स० क्रि० लेकेआना, बुलालाना।
लिवैया० ना० पु० लेवैया।
लिसौड़ा० ना० पु० लसोड़ा।
लिहाड़ा० गु० नीच, कुत्सित।
लीक० ना० स्त्री० गाड़ीका मार्ग, पगदंडी, मर्याद, कलंक, लकीर।
लीख० ना० स्त्री० छोटाकचकीट अर्थात्जूआं।
लीचड़० गु० कृपण, कंजूस, सूम।
लीची० ना० स्त्री० फल विशेष।
लीझी० ना० स्त्री० गादि, तरछट।
लीतरा० ना० पु० पुराने जूता।
लीद० ना० स्त्री० घोड़े की विष्ठा।
लीन० गु० तन्मय, डूबाहुआ, मिलाहुआ, आसक्त, अच्छा, योग्य।
लीम० ना० पु० सन्धि, मेल, मिलाप।
लीर० ना० स्त्री० चिट, धज्जी।
लील० ना० पु० नील, गु० नीला।
लीलना० स० क्रि० निगलना, घूंटना।

लीला० ना० स्त्री० क्रीड़ा, विहार, खेल, चरित्र, गु० नीलवर्ण।
लीलाइव०
लीलावत्० } गु० ख्यालहीमें, लीलाकेप्रकार।
लीलावती० ना० स्त्री० गणित की पुस्तक विशेष।
लुक० ना० पु० गिरनेहारा, तारा, लूक।
लुकना० अ० क्रि० छिपना।
लुका० गु० गुप्त
लुकाञ्जन० ना० पु० अंजन विशेष जिसके लगानेसे मनुष्य अदृश्य हो जाताहै।
लुकान० गु० गुप्त हुआ, छुपा, ना० स्त्री० छिपावट।
लुकाना० अ० क्रि० छिपना, स० क्रि० छिपाना, गुप्त करवाना।
लुकावना० स० क्रि० छिपाना, गुप्तकरवाना।
लुगाई० ना० स्त्री० औरत, स्त्री।
लुंगा० ना० स्त्री० मधुककड़ी।
लुंगी० ना० स्त्री० धोती विशेष।
लुच० गु० निरा नग्न।
लुचई० ना० स्त्री० पूरी विशेष।
लुचपन० ना० पु० नष्टता, अधमाई, शुहदपन।
लुच्चई० ना० स्त्री० लुचपन, कुकर्म।
लुच्चा० ना० पु० कुकर्मी, लुचपन करनेहारा।
लुजलुजा० गु० लजलजा।
लुंज०
लुंजा० } गु० अपाहिज, लूला, हाथोंसेहीन।
लुटना० अ० क्रि० लूटहेजाना, लूटजाना।
लुटवैया० ना० पु० लुटेरा।
लुटाना० स० क्रि० गवाना, उड़ाना, लूट करवाना।
लुटिया० ना० स्त्री० छोटालोटा।
लुटेरा०
लुटेरू० } ना पु० लूटकरनेहारा, उड़ाऊ.
लुट्टस० ना० पु० लूट, विगाड़, सत्यानाश।
लुड़का० ना० पु० कान का भूषण विशेष।
लुड़खना०
लुड़कना० } अ० क्रि० ढलान, निकल जाना।
लुड़ना० अ० क्रि० लुढ़कना।
लुड़ाना० स० क्रि० गिरादेना, उगराना।
लुढ़िया० ना० स्त्री० छोटा लोढ़ा।
लुढ़ियाना० स० क्रि० कपड़े को खड़ा करके दूसरे वारसीना।
लुण्डा० गु० वांड़ा, पुच्छहीन।
लुतरा० ना० पु० वड़वड़िया, उधर की इधर और इधर की उधर कहने हारा।
लुपरी० ना० स्त्री० भोजन विशेष।
लुपलुप० ना० पु० चभड़ चभड़।
लुप्त० गु० गुप्त, लूट, नाश।
लुब्ध० गु० लालची लोभी।
लुब्धक० ना० पु० वधिक, लुच्चा, लम्पट।
लुभाना० स० क्रि० ललचाना, जीलगाना।
लुम्पक० ना० पु० राजा विशेष, नाशक।
लुम्पित० गु० मिटायागया, नाशित।
लुहण्डा० ना० पु० लोहे का पात्र विशेष।
लुहरा० ना० पु० छोटा।
लुहांगी० ना० स्त्री० लाठीजिसमें लोहालगा होताहै।
लुहार० ना० पु० लोहकार, जाति विशेष।
लुहारिन्० ना० स्त्री० लुहारकी जोरू।
लू० ना० स्त्री ज्येष्ठ वैशाख की गरम वायु।
लूअाट० गु० लूघट।
लूक० ना० पु० अग्निकीलुकेटी, पतिननारा।
लूकट० गु० अधजला।
लूकटी० ना० स्त्री० कुलनी, छोटालूकट।
लूकना० अ० क्रि० लूसेजलना।
लूकवाई० ना० स्त्री० अगवाही, कहीं२ दीवाली को जलाकर घरके बाहर डालतेहैं।
लूका० ना० पु० जलती हुई चिनगारी।
लूख० ना० स्त्री० आंच लूका।
लूट० ना० स्त्री० वस्तु का वरवस छीनना।

लूटना० स० क्रि० बरबस छीनलेना, उड़ाना, गजाना।

लूटालूट० ना० स्त्री० लूटनेका काम।

लून० ना० पु० लवण, लोन, नमक।

लूनिया० ना० पु० लोनबनानेहारा, जाति विशेष, पौधा विशेष, गु० लोना।

लूनी० ना० स्त्री० मखन, लोना।

लूता० ना० स्त्री० मकड़ी, व्याधि विशेष।

लूम० ना० स्त्री० पुच्छ, पूंछ, दुम।

लूला० गु० टुण्डा।

लूह० ना० स्त्री० लू।

लूहर० ना० पु० लुश्टा, लूक, पतिततारा।

ले० अव्य० से, तक, तलक।

लेई० ना० स्त्री० अहार, जो कपड़ा आदि में लगाते हैं।

लेंड़ी० ना० स्त्री० मेंगनी, बकरी आदि की विष्ठा।

लेंड़ा० ना० पु० गेरुई।

लेख० ना० पु० लिखना, लिखित, तहरीर।

लेखक० ना० पु० लिपिकर, लिखनेहारा।

लेखन० ना० पु० लिपि, लिखाई।

लेखनी० ना० स्त्री० कलम, लिखनी।

लेखर्षभ० ना० पु० इन्द्र, देवराज।

लेखा० ना० पु० देवता, गिनती, हिसाब, जोड़क।

लेख्य० ना० पु० पत्र, चिट्ठी, लिखागया, लिखने के योग्य।

लेख्यपत्र० ना० पु० भोजपत्र।

लेगाना० स० क्रि० टोना, लेभागना, जीतना।

लेट० ना० स्त्री० चूनादि वस्तु भीत पर लगाने के लिये।

लेटना० अ० क्रि० पौढ़ना, सोना, पड़ना।

लेनदेन० ना० पु० व्यवहार, व्यापार।

लेना० स० क्रि० ग्रहण करना, पकड़ना, चुना।

लेप० ना० पु० लेट, चुपड़न, शरीर में लगाने की औषधि विशेष।

लेपड़ना० स० क्रि० संगपड़ना, मैथुन करना, अपने कलंक से दूसरे को फँसाना।

लेपना० स० क्रि० पोतना, चुपड़ना।

लेपालक० ना० पु० धर्म का पुत्र, पोष्यपुत्र।

लेपालना० स० क्रि० बेटा करके लेना, पोष्यपुत्रकरना।

लेमरना० अ० क्रि० कलंक लगाना, दोषदेना।

लेयमान० गु० जो लेनेवाला है।

लेरू०
लेरुआ० } ना० पु० बछरा।

लेला० ना० पु० भेड़ी का बच्चा

लेलिह० ना० पु० सांप, सर्प।

लेलीतिक० ना० पु० गन्धक।

लेलूट० गु० लैया लूट, लहलूट।

लेलेना० स० क्रि० ग्रहण करना, छीन लेना।

लेव० ना० पु० भीत की पपड़ी जो गिरनेयोग्य है, एक बारका फराव।

लेवा० ना० पु० छोटा पोखरा, लेनेहारा, घन, खीरी, रोटी पकाने के बर्त्तनोंपर जो मिट्टी लगाते हैं।

लेवादेई० ना० स्त्री० लेनदेन, कहासुनी।

लेवार० ना० पु० गीली मिट्टी जो दीवार में लगाते हैं।

लेवारा० ना० पु० लेवा में लोटना।

लेवास० ना० पु० लट।

लेवैया० ना० पु० लेनेहारा।

लेश० गु० छोटा, थोड़ा, ना० स्त्री० छोटाई।

लेस० ना० पु० भूसा मिली मिट्टी की भीतमें लगावट, लीप पोत।

लेसना० स० क्रि० लीपना, पोतना सुलगाना, बालना, झगड़ाउठाना।

लेसालेस०
लेसौआ० } ना० पु० लीपा लीप।

लेह० ना० स्त्री० शीघ्रता, उतावली, चटावत।

लेहन० ना० पु० चाटना।

लेहना० ना० पु० चारा।

लेह्य० ना० पु० अमृत, गु० जो चाटनेके योग्य।
लैस० गु० सिद्ध, मोललिया, ना० पु० तुक्का, सिरका विशेष।
लोई० ना० स्त्री० औरत, कम्मल, गूंधन, मुख की कांति, आटेका पेड़ा।
लों० अव्य० तक, तलक।
लोंदा० ना० पु० ढेला, पिंडा।
लोक० ना० पु० लोग, मनुष्य, भुवन, द्वीप, व्याकरण, यम, यश, नाम कीर्त्ति सन्तानिकादि।
लोकना० स० क्रि० पकड़ना, गोचना।
लोकनाथ० ना० पु० लोक का स्वामी यथा इन्द्रादिक १०।
लोकप० } ना० पु० राजा, दिक्पाल, लोक
लोकपाल० } का पालनेहारा।
लोकसंख्या० ना० स्त्री० मनुष्यों की गिन्ती।
लोकालोक० ना० पु० पर्वत विशेष जो जगत् की सीमा है।
लोकेश० ना० पु० ब्रह्मा, लोकनाथ।
लोखर० ना० पु० हथियार, लोहे का पुराना पात्र।
लोखरी० ना० स्त्री० लोमड़ी।
लोखा० ना० पु० प्रातःकाल, उषाकाल।
लोग० ना० पु० मनुष्य, जन।
लोगाई० ना० स्त्री० नारी, स्त्री, औरत।
लोचन० ना० पु० नेत्र, आंख।
लोचनता० ना० स्त्री० दृष्टि, नज़र।
लोचना० ना० स्त्री० सुन्दर स्त्री।
लोटन्० ना० पु० पटकन, मंडलिया, झाड़ विशेष।
लोटना० अ० क्रि० पटकना, तलेऊपर होना, तलफना, छटपटाना।
लोटपोट० ना० गु० जो लोटता, चैनरहित, जो तलफ गया।
लोटा० ना० पु० जलपात्र विशेष।
लोढ़ा० ना० पु० सिलपरका बट्टा।
लोढ़िया० ना० स्त्री० छोटा लोढ़ा।
लोथ० ना० स्त्री० मृत्युशरीर, मृतक, शव।
लोथरा० ना० पु० } मांसका टुकड़ा।
लोथरी० ना० स्त्री० }
लोथा० ना० पु० बोरा, गोन।
लोर्थी० ना० स्त्री० लोहमढ़ी लाठी, लोहयी।
लोदी० ना० पु० जाति विशेष।
लोध० ना० पु० जाति विशेष, वृक्ष विशेष, औषधि विशेष।
लोधा० ना० पु० जाति विशेष, किसान।
लोधिया० ना० पु० जाति विशेष।
लोन० ना० पु० लवण, नमक।
लोना० गु० खारा, सुन्दर, नमकीन, ना० फल विशेष, पौधा विशेष, लवण जो आदिसे गिरता है।
लोनाई० ना० स्त्री० सुन्दरता, लावण्यता, यथे यथा (जातसराहतसीयलोनाई)
लोनार० ना० पु० खारीभूमि, खलाड़ी, जिसमें लवणबनाते हैं, जाति विशेष।
लोप० गु० अदृश्य, चम्पत, अगोचर, नाश।
लोपड़ी० ना० स्त्री० गोलीवस्तु का गोंद विशेष, पगड़ी।
लोपी० गु० अदृश्यकर्त्ता, अगोचर करने गुप्त हुआ।
लोवा० ना० स्त्री० लोमड़ी।
लोवान्० ना० पु० सुगन्धि द्रव्य विशेष।
लोविया० ना० पु० अन्नविशेष जिसकी तरकारी बनाते हैं।
लोभ० ना० पु० लालच, लपलप, मोह।
लोभना० अ० क्रि० मोहित होना, करना।
लोभनीया० ना० स्त्री० मनमुग्धी।
लोभी० गु० लालची, मोही, सूम अदाता।

लोम० ना० स्त्री० रोम, रून।
लोमड़ी० ना० पु० जंगली जन्तु विशेष।
लोमश० ना० पु० मुनि विशेष, चिरंजीवी।
लोमसी० ना० स्त्री० ककड़ी, वच औषधि।
लोयन० ना० पु० लोचन, नेत्र, आंख।
लोर० ना० पु० लोलक, आंसू।
लोल० ना० पु० आंसू, आंखकापानी, गु० अथिर, चलायमान।
लोलक० ना० पु० कानका भूषण विशेष।
लोलिनी० ना० स्त्री० नटनी, चलायमानस्त्री।
लोलुप० गु० अत्यन्त लोभी, व्यभिचारी।
लोष्ट० ना० पु० ढेला, लोढ़ा।
लोह० ना० पु० लोहा।
लोहकर्षण० ना० पु० चुम्बक।
लोहकार० ना० पु० लोहार, जाति विशेष, जो लोहे का काम बनाता है।
लोहचून० }
लोहचूर० } ना० पु० लोहे का चूरण।
लोहखड़ा० ना० पु० लोहेका पात्र, कड़ाह।
लोहण्डी० ना० स्त्री० लोहेकी कड़ाही।
लोहपूर० गु० वीरता युक्त, हथियार बांधे वा जंजीरपहने।
लोहसार० ना० पु० लोहेकी खानि, झामा।
लोहा० ना० पु० धातुविशेष।
लोहान्० गु० लोहूभरा।
लोहानी० ना० पु० पठानों की जाति विशेष।
लोहार० ना० पु० लोहकार।
लोहारिन० ना० स्त्री० लोहारकी जोरू।
लोहित० गु० लालवर्ण, रक्त।
लोहितांग० ना० पु० मंगल तारा।
लोहितरक्त० ना० पु० कपाला औषधि।
लोहिया० गु० जो लोहे से बना है, जोलोहा बेंचता है।
लोही० ना० स्त्री० कम्बल, नवाला, पोह, धन, रेशमी वस्त्र विशेष।
लोहू० ना० पु० रुधिर, रक्त।
लौं० अव्य० लों, तक।
लौंग० ना० पु० लवंग।
लौंगी० ना० स्त्री० पालतू कुतियाका नाम।
लौंड़ा० ना० पु० चेला, छोकड़ा, लिंग।
लौंडिया० }
लौंडी० } ना० स्त्री० छोकरी, चेली, लड़की।
लौंद० ना० पु० अधिकमास, मलमास।
लौकना० अ० क्रि० चमकना।
लौका० ना० पु० कुम्हड़ा, बिजली, चमक, कौआ।
लौकिक० गु० लोककाव्यवहार, जो लोक में हो।
लौकी० ना० स्त्री० पर्वती, लौका, रामतुरई।
लौटना० अ० क्रि० फिरना, पलटना, घूमना।
लौटाना० स० क्रि० फिराना, पलटाना, घुमाना।
लौंड़ा० ना० पु० लिंग, मदनांकुश।
लौह० ना० पु० लोहा।
ल्यारी० ना० पु० भेड़िया, हुण्डार।

[व]

वंश० ना० पु० सन्तान, घराना, कुल।
वंशकार० ना० पु० बांसफोड़, डोम, भंगी।
वंशज० }
वंशरोचन० }
वंशलोचन० }
वंशक्षीरी० } ना० पु० वस्तु विशेष जो बांस में से निकलती है।
वंशावली० ना० स्त्री० पीढ़ी, वंशकी परिपाटी, शजरह।
वंशी० ना० स्त्री० मुरली, बांसुरी।
वंशीधर० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रका एकनाम।
वंशीवट० ना० पु० जिसस्थान में श्रीकृष्णचन्द्र वंशी बजाया करते थे।
वक० ना० पु० बगुला, अगस्ति।
वकहंस० ना० पु० पक्षी विशेष।
वकासुर० ना० पु० बगुलारूपी दैत्य विशेष।
वकी० ना० स्त्री० बगुली, बगुलाकी स्त्री।

वकुल० ना० पु० मौलसिरी वृक्ष।
वक्तव्य० गु० कहने के योग्य।
वक्ता० ना० पु० कहनेहारा।
वक्त्र० ना० पु० मुख, मुंह।
वक्र० गु० टेढ़ा
वक्रकुत० ना०पु० ऊँट।
वक्रगति० ना० स्त्री० बांकी चाल, टेढ़ीचाल, बांके वा टेढ़ेकी चाल।
वक्रग्रीव० ना० पु० ऊंट।
वक्रता० ना० स्त्री० बांकापन, टेढ़ाई, निर्दया, बधादि कर्म।
वक्ररागी० ना० पु० तोता, शुक।
वक्री० गु० टेढ़ा चलनेहारा।
वक्रोक्ति० ना० स्त्री० टेढ़ी बात, चटुबात।
वंक० ना० पु० बांका, टेढ़ा।
वंकता० ना० स्त्री० बांकापन, टेढ़ाई।
वंकी० ना० स्त्री० छुरी।
वंगसेन० ना० पु० अगस्तिवृक्ष।
वच० ना० पु० औषधि विशेष।
वचन० ना० पु० वाक्य, मुनिवाक्य, कथन, मर्याद, अवधि।
वच्छ० ना० पु० बछड़ा।
वच्छल० गु० वत्सल।
वज्र० ना० पु० बिजली, इन्द्रका अस्त्र विशेष, गु० अति कठिन।
वज्रकन्द० ना० पु० ज़िमींकन्द।
वज्रतुण्ड० ना० पु० सेहुड़ वृक्ष।
वज्रदंष्ट्रक० ना० पु० सेहुड़ वृक्ष।
वज्रधर०, वज्रपाणि० } ना० पु० इन्द्र, देवराज।
वज्रांग० ना० पु० कठिन तन।
वज्रांगी० ना० पु० हरसिंघाड़ बेल, अतिकठिनतन विशेष, हनुमान्जी।
वज्रहस्त०, वज्री० } ना० पु० इन्द्र, सेंहुड़।

वञ्चक० ना० पु० शृगाल, प्रतारक, गु० ठग छली कपटी।
वञ्चकता० ना० स्त्री० छलकर्म, ठगई, चोरी।
वञ्चन० ना० पु० ठगविद्या, छल, धोखा।
वञ्चना० ना० स्त्री०, प्रतारण, ठगई।
वञ्चित० गु० प्रतारित, छलित, ठगागया
वञ्ची० गु० प्रतारक, ठग।
वञ्जुल० ना० पु० अशोकवृक्ष।
वट० ना० पु० बरगद, पण्डित, ब्राह्मण।
वटिका० ना० स्त्री० बरी, बट्टी।
वटु० ना० पु० बालक, ब्रह्मचारी।
वटुक० ना० पु० छोकरा, तरुण, भैरव विशेष।
वड़वाग्नि०, वड़वानल० } ना० पु० समुद्रकी अग्नि।
वडिस० ना० स्त्री० वंसी, मच्छ पकड़ने का कांटा विशेष।
वणिक० ना० पु० वनिया व्यापारी।
वणिज० ना० पु० व्यापार, तिजारत।
वत्० अव्य० जिस शब्द के परे इसका प्रयोग होवे उसका अर्थ सदृश समझाजाताहै यथा देववत् अर्थात् देव सदृश।
वत्स० ना० पु० शिशु, बछड़ा, वर्ष, छाती, हृदय।
वत्सतरी० ना० स्त्री० बछिया।
वत्सर० ना० पु० दोहान, लैला, वर्ष, साल।
वत्सरीय० गु० वर्षका, बरसौंही।
वत्सरीयगमन० ना० पु० सूर्यके चारोंओर ग्रहों का गमन।
वत्सल० गु० प्रिय, छोही, दयावन्त, दयायुत।
वत्सलता० ना० स्त्री प्यार, दया, छोह।
वत्साद० ना० पु० गुरच।
वत्सासुर० ना० पु० बछड़ा रूपी दैत्यविशेष।
वदन० ना० पु० मुख, रूप।
वदना० ना० स्त्री० मुखी, रूपी।
वदन्ति० क्रि० कहतेहैं।
वदरी० ना० पु० भरतखण्डके उत्तरमें तीर्थ।
वदरीनाथ० ना० पु० तीर्थ विशेष।

बदरीवन० ना० पु० वनविशेष बदरीके समीप या जहां बदरीनाथ हैं ।
बदरी० ना० स्त्री० बेरीवृक्ष ।
बध० ना० पु० हत्या, मारामारी ।
बधन० ना० पु० मारण, हनन ।
बधवंश० ना० पु० वंशकी हत्या ।
बधिक० ना० पु० खेटकी, हत्यारा, शिकारी ।
बन० ना० पु० अरण्य, जंगल, पानी, मेघजाल ।
बनचर० ना० पु० जो बनमें चरे, यथा वानर मछली आदि ।
बनज० ना० पु० कमल ।
बनप्रिय० ना० स्त्री० कोयल ।
बनमञ्जरी० ना० स्त्री सँभालू ।
बनमानुष० ना० पु० जंगली मनुष्य, वानरजाति विशेष ।
बनमाला० ना० स्त्री० बनमाला ।
बनमालिका० ना० स्त्री० वाराहीकन्द, बनमाला ।
बनमाली० ना० पु० श्री कृष्णचन्द्र का एक नाम, बनमाली ।
बनयात्रा० ना० स्त्री० ब्रज के चौरासी बन की यात्रा ।
बनवारी० ना० पु० श्रीकृष्णजी, बनवाली ।
बनवास० ना० पु० बनमें वास ।
बनवासी० गु० बनका बसनेहारा ।
बनविलासिनी० ना० स्त्री० शंखाहूली ।
बनस्पति० ना० स्त्री० वृक्ष, जिस वृक्ष में फूल बिना फल हो ।
बनायुज० ना० पु० घोड़ा ।
बनिता० ना० स्त्री० प्यारी, स्त्री, त्रिया ।
बनी० ना० स्त्री० छोटा जंगल ।
बनैला० गु० बनका ।
बन्त० अव्य० जिस शब्दके परे यह आवे उस का अर्थ कर्ता का सूचक होता है, यथा दया-बन्त अर्थात् दया कारक ।
बन्दन० ना० पु० } स्तुति, नमस्कार, प्र-
बन्दना० ना० स्त्री० } णाम ।
बन्दनीय० गु० स्तुति के योग्य, नमस्कार के योग्य ।
बन्दा० ना० पु० पौधा विशेष, आकाशलता
बन्दी० } ना० पु० भाट, दिसौंधी ।
बन्दीजन० }
बन्द्य० गु० पूज्य, सेवायोग्य, स्तुति के योग्य
बन्धुजीव } ना० पु० दुपहरिया का पुष्प व
बन्धूक० } वृक्ष ।
बन्धूप० }
बन्य० गु० जो बनका वा बन में हो बनवासी बनैला, मूर्ख ।
बन्या० ना० स्त्री० बनकी वा जलकीबहुतात
बह्नि० ना० पु० अग्नि, आग ।
बह्निमुखी ना० स्त्री० कलिहारी ।
बह्निरुचि० ना० स्त्री० मालकंगुनी ।
बह्निशिखा० ना० स्त्री० कलिहारी ।
बपन० ना० पु० मुण्डन, बोना बीर्य ।
बपु० } ना० पु० शरीर, देह ।
बपुः० }
बपुरो० गु० तुच्छ, नीच ।
बपुष० ना० पु० शरीर, देह, तन ।
बप्ता० ना० पु० पिता, बीजबोनेहारा ।
बभ्रु० ना० पु० न्योला ।
बम० ना० पु० महादेवजी का स्तुति बोधक शब्द ।
बमन० ना० पु० } छर्दि, उछाल ।
बमि० ना० स्त्री० }
बय० ना० पु० विहंग, समय, निश्चय, आयु
बयः० ना० पु० बय, जो आयु बीती हो ।
बयसा० ना० स्त्री० सखी, दूती ।
बयस्या० ना० स्त्री० गुरुच ।
बयस्य० ना० पु० जिनकी आयु समान है हमजोली ।
बर० ना० पु० आशिष, पदार्थ, दूल्हा, कांकर वृक्ष, गु० सुन्दर, अभिराम, श्रेष्ठ ।
बरकण्टिका० ना० स्त्री० सतावर, छतावर ।

वरटा॰ ना॰ स्त्री॰ हंसिनी।
वरतिक्त॰ ना॰ पु॰ पित्तपापड़ा।
वरदा॰ ना॰ स्त्री॰ असगन्ध, वरदाता।
वरदान॰ ना॰ पु॰ वांछितदान, विवाह का दान।
वरदाम्बरी॰ ना॰ स्त्री॰ बड़ी सतावर।
वरदायन॰ ना॰ स्त्री॰ वरदान देनेहारी।
वरपीतक॰ ना॰ पु॰ अबरक, अभ्रक।
वरलोक॰ ना॰ पु॰ स्वर्ग विशेष।
वरवण्ड॰ ना॰ पु॰ तेजस्वी, बलवान्, ज़बरदस्त।
वरवर्णिनी॰ ना॰ स्त्री॰ हल्दी।
वरवर्णी॰ ना॰ स्त्री॰ सुन्दर, स्त्री, रूपवती।
वरस्त्री॰ ना॰ स्त्री॰ वेश्या, पुंश्चली, पतुरिया।
वरह॰ ना॰ पु॰ पत्ता।
वरा॰ ना॰ स्त्री॰ बकुची औषधि, ना॰ पु॰ व्यंजन।
वराक॰ ना॰ पु॰ देवता।
वराकट॰ ना॰ पु॰ कौड़ी, हिन्दी कोषेलिखित।
वराट॰
वराटिक॰ } ना॰ स्त्री॰ कौड़ी।
वराटिका॰
वराह॰ ना॰ पु॰ शूकर, श्रीविष्णु नारायण का तृतीय अवतार।
वराहकर्णी॰ ना॰ स्त्री॰ असगन्ध।
वराहाख्य॰ ना॰ पु॰ नागरमोथा।
वरिष्ठ॰ ना॰ गु॰ अतिश्रेष्ठ।
वरू॰ अव्य॰ चाहे, अगर्चे।
वरुण॰ ना॰ प॰ वृक्ष विशेष, जलका देवता मुख्य, जल का स्वामी सूर्य, जल।
वरुणा॰ ना॰ स्त्री॰ वरुणकीस्त्री।
वरुणावती॰ ना॰ स्त्री॰ वरुणलोक।
वरूथ॰ ना॰ पु॰ समूह, गिरोह, यूथ।
वरूथी ना॰ स्त्री॰ सेना, फौज।
वरे॰ अव्य॰ दूसपार, इधर, समूह।
वरेची॰ ना॰ स्त्री॰ अंकोल।
वरेषी॰ ना॰ स्त्री॰ वरठहराना, मानो वर कन्या का होना।
वरोहक॰ ना॰ पु॰ असगन्ध।
वर्ग॰ ना॰ पु॰ एकजाति का समूह, एकोच्चारण अक्षर, किसी अंकको उसीमें घातकरने से जो गणन फल।
वर्गक्षेत्र॰ ना॰ पु॰ जिस क्षेत्रकी चारों भुजा समान और चारों कोण समकोण हों।
वर्जन॰ ना॰ पु॰ त्याग, निषेध।
वर्जना॰ स॰ क्रि॰ त्यागना, रोकना, रोह करना।
वर्जनीय॰ गु॰ जो त्यागके योग्य है, अयोग्य, कुपात्र।
वर्जित॰ गु॰ रहित, निषेधित, जो वर्जागया।
वर्ण॰ ना॰ पु॰ रक्त पीत अरुणादि, अक्षर, द्विजादिक चारि, स्तुति।
वर्णन॰ ना॰ पु॰ बखान, कथन, लिखाई, स्तुति, रंग, देन।
वर्णना॰ ना॰ स्त्री॰ स्तुति, स॰ क्रि॰ कथना।
वर्णमाला॰ ना॰ स्त्री॰ क्रम से सब अक्षर, ककहरा, अक्षरों का समूह।
वर्णवती॰ ना॰ स्त्री॰ हल्दी।
वर्णशंकर॰ } ना॰ पु॰ जो दोवर्णोंसे उत्पन्न
वर्णसंकर॰ } हुआ, दो।
वर्णात्मक॰ ना॰ पु॰ जिसशब्द के अक्षर अलग अलग सुनपड़े।
वर्णि॰ ना॰ स्त्री॰ केसर।
वर्णित॰ गु॰ जिसका वर्णन होचुकाहै, कथित।
वर्तन॰ ना॰ पु॰ जीविका, वासन।
वर्तमान॰ ना॰ पु॰ गु॰ इसीसमय का काल।
वर्तलोह॰ ना॰ पु॰ पीतल।
वर्ता॰ ना॰ पु॰ पटरेपरलिखनेके लिये काठका क़लम।
वर्तीर॰ ना॰ पु॰ बटेरपक्षी।
वर्त्तिक॰ ना॰ पु॰ बटेर पक्षी।
वर्तिका॰ ना॰ स्त्री॰ बत्ती, बटेरपक्षी।

वर्त्ती० गु० वर्त्तनकरनेहारा।
वर्तुल० गु० गोल, गोलाकार, मटर अन्न।
वर्द्धन० ना० पु० वृद्धि, बढ़ती।
वर्द्धमानक० ना० पु० दोनों अरण्ड।
वर्द्धा० ना० पु० बैल, वृषभ।
वर्द्धित० गु० बढ़ाहुआ, फैलाहुआ, अधिक।
वर्म० ना० स्त्री० बखतर, कवच।
वर्म्मा० ना० पु० क्षत्रियों के नाम का उपपद, काठमें छेद करने का हथियार।
वर्य० गु० श्रेष्ठ, उत्तम, अच्छा।
वर्त्ता० ना० पु० नदीकाइसपार।
वर्वर० गु० अधर्म, वकवादी, बावला।
वर्ष० ना० पु० वृष्टि, पृथिवी का खंडविशेष, साल, बारहमस का समय।
वर्षण० ना० पु० बरसन, बरसात।
वर्षा० ना० स्त्री०
वर्षाऋतु० स्त्री०
वर्षर्त्तु० स्त्री०
वर्षाकाल० पु०
} वृष्टि, बरसात, चौमास।
वर्षाकाली० ना० पु० श्यामजीरा, गु० जो वर्षाकाल में हो।
वर्षाभू० ना० पु० भेक, मेंडक।
वर्षाशन०
वर्षासन०
} ना० पु० वरसकी जीविका।
वर्हिचूड़० ना० पु० चुनेरा।
वर्हिण० ना० पु० तगर, मयूर, मोर।
वर्हिर्मुख० ना० पु० देवता।
वर्ही० ना० स्त्री० मयूर, मोर।
वलय०
वलया०
} ना० स्त्री० गोल, चूड़ी।
वलयाकार० ना० पु० गोलाकार।
वला० अव्य० बरे, ना० स्त्री० सैन्य, धरता, चंचला, लक्ष्मी, औषधि।
वलाक० ना० पु० बगला, रामायणे यथा (कामी काकबलाकबिचारे)
वलाका० ना० स्त्री० बगुलों की पांत।
वलाट० ना० पु० मूंगा।
वलावा० ना० स्त्री० खिरहटी।
वलाहक० ना० पु० मेघ।
वलि० ना० पु० भेंट, बलिदान।
वलित० गु० भरा पूरा संयुक्त।
वलिपुष्ट०
वलिभुक्०
} ना०पु० कौआ, काग।
वलिरसा० ना०स्त्री० गन्धक।
वलिष्ठ० गु० बलवान्, पहलवान्।
वलून० ना० पु० आकाश में उड़ने की वस्तु, गुब्बारह।
वल्कल० ना० पु० वृक्षकी छाल, भोजपत्रादि वकला।
वल्लकी० ना० स्त्री० वीणा, तम्बूरा।
वल्लभ० गु० प्रिया, मुंहलगा, स्वामी, दिखवैया।
वल्लभा० ना० स्त्री० प्रिय, प्रियतमा।
वश० ना० पु० आधीन, पराक्रम, इच्छा, चाह काबू।
वसवर्त्ती० गु० आधीन, क़ाबू में।
वशिर० ना० पु० समुद्रलोन, लालझंगा।
वशिष्ठ० ना० पु० मुनि विशेष, दूत, वकील।
वशीकरण० ना० पु० आधीन करनेकी रीति, पुस्तक विशेष, सिद्धि विशेष।
वशीभूत० गु० जो वश में होगया, तावेदार, हिला।
वशूरोहा० ना० स्त्री० स्त्री।
वश्य० गु० जो वश में होगया, ताबेदार, हिला पाला।
वसति० ना० स्त्री० वस्ती, वसने का स्थान, ग्राम।
वसतिस्थान० ना० पु० वासस्थान।
वसन० ना० पु० वस्त्र, कपड़ा।
वसन्त० ना० पु० राग विशेष, ना० स्त्री० प्रथम ऋतु जो चैत्र वैशाख में होती है।
वसन्तजा० ना० स्त्री० वासन्ती।
वसन्ताडन० ना० पु० सेंदुर।

वसन्ती॰ गु॰ पीतवर्ण विशेष, पीला।
वसवास॰ ना॰ पु॰ घर, रहने का स्थान।
वसह॰ ना॰ पु॰ बैल, नांदिया, रामायणे यथा (कर त्रिशूल अरु डमरु बिराजा, चले बसह चढ़ि बाजहिं बाजा)
वसा॰ ना॰ स्त्री॰ चरबी।
वसीठ॰ ना॰ पु॰ दूत, वकील।
वसीत॰ ना॰ पु॰ मुखिया, दूत, वकील, एलची।
वसु॰ ना॰ पु॰ धन, देवता विशेष, सूरज, मेघ, पवन, पानी, अग्न्यादि अष्ट, गु॰ आठ ८।
वसुदेव॰ ना॰ पु॰ श्रीकृष्णचन्द्र के पिता।
वसुधा॰ ना॰ स्त्री॰ पृथ्वी, सम्पत्ति।
वसुधामर॰ ना॰ पु॰ ब्राह्मण।
वसुन्धरा॰ } ना॰ स्त्री॰ पृथ्वी, धरती।
वसुमती॰ }
वसुरत्न॰ ना॰ पु॰ मानिक्य।
वसूत्तम॰ ना॰ पु॰ चांदी, रूपा।
वस्तिगन्धा॰ ना॰ स्त्री॰ बबरी पौधा।
वस्तु॰ ना॰ पु॰ द्रव्य, पदार्थ, चीज़।
वस्तुकाय॰ ना॰ पु॰ घर, मकान।
वस्तुकीलर्क॰ ना॰ पु॰ मदार वृक्ष, आक।
वस्तुतः॰ अव्य॰ तत्वतः यथार्थ से।
वस्त्र॰ ना॰ पु॰ कपड़ा, पोशाक।
वस्त्रभूषणी॰ ना॰ पु॰ मजीठ।
वस्त्ररञ्जन॰ ना॰ पु॰ कुसुम।
वहला॰ ना॰ पु॰ धावा, चढ़ाई।
वहां॰ अव्य॰ उस स्थानमें, उधर।
वक्ष॰ ना॰ पु॰ हृदय, छाती, उर।
वक्षोज॰ ना॰ पु॰ कुच, स्तन, चूंची।
वक्ष्यमाण॰ गु॰ जो कहा जायगा।
वक्ष्यामि॰ क्रि॰ कहा जाता है, कहता हूं।
वा॰ अव्य॰ विकल्प, पक्षान्तर, सर्व, उसको।
वां॰ अव्य॰ वहां।
वाक्॰ ना॰ पु॰ वाणी, भाषा, सरस्वती।
वाक्चातुरी॰ ना॰ स्त्री॰ कहने की चतुरता।
वाक्देव॰ ना॰ पु॰ शारदा, सरस्वती।
वाक्पति॰ ना॰ पु॰ बृहस्पति, ब्रह्मा।
वाक्युद्ध॰ ना॰ पु॰ वाक्य का कलह।
वाकुची॰ ना॰ स्त्री॰ बकुची औषधि विशेष।
वाक्य॰ ना॰ पु॰ जो बात कहने से पूरा अर्थ समझा जावे, जुमला, पद, बात।
वाक्यार्थ॰ ना॰ पु॰ शब्द का अर्थ।
वाग्॰ ना॰ पु॰ वाक्।
वाग्देव॰ ना॰ पु॰ वाक्देव, बृहस्पति।
वागीश॰ ना॰ पु॰ बृहस्पति, ब्रह्मा।
वागुरा॰ } ना॰ स्त्री॰ फन्दा, हरिण पकड़ने
वागुरि॰ } की रस्सी यथा (उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी, इत्यमरः रामायणे यथा। सोरठा॥ मात चरण शिरनाय चले तुरत शंकित हिये, वागुरि विषमतोराय मनो भाग मृग भागवश)
वाग्घरि॰ ना॰ पु॰ वाचा और हरि, अर्थवाचा का हरणहार।
वाग्जाल॰ ना॰ पु॰ वाक्य का समूह।
वाग्देवी॰ ना॰ स्त्री॰ वाग्देव, सरस्वती।
वाङ्मन॰ ना॰ पु॰ वाचा और मन।
वाङ्मय॰ गु॰ सुवक्ता, सुघर बतकहा।
वाच॰ ना॰ पु॰ बात, वाक्य।
वाचक॰ ना॰ पु॰ बोधक, कहनेहारा।
वाचनिक॰ गु॰ ऋषिवाक्य से जो लब्ध।
वाचस्पति॰ ना॰ पु॰ बृहस्पति।
वाचा॰ ना॰ स्त्री॰ वचन, नियम, कौल।
वाचाली॰ गु॰ स्त्री॰ बकवादिनी।
वाचाल॰ गु॰ बक्की, गप्पी, बकवादी।
वाच्य॰ ना॰ पु॰ वाक्य, गु॰ कहने के योग्य
वाछिड़े॰ अव्य॰ धन्य, वाहजी।
वाजपेय॰ ना॰ पु॰ यज्ञ विशेष।
वाजपेयी॰ ना॰ पु॰ ब्राह्मण, जाति विशेष, गु॰ जो वाजपेय यज्ञ करे, उपाधि विशेष।
वाजि॰ ना॰ पु॰ वाजी, घोड़ा।
वाजिमेध॰ ना॰ पु॰ अश्वमेध।

वाजिराज० } नाम पु० घोड़ा।
वाजी० }
वाजीकरी० ना० पु० असगन्ध।
वाञ्छा० ना० स्त्री० इच्छा, मनोरथ, आकांक्षा।
वाञ्छित० गु० आकांक्षित, मनभावित।
वाट० ना० स्त्री० वाट, मार्ग, पन्थ।
वाटिका० ना० स्त्री० बैठक, फुलवारी।
वाटी० ना० स्त्री० घर, उपवनमें जोछोटाघर।
वाड० ना० पु० बाड़, स्थान।
वाडी० ना० स्त्री० उपवन, आंगन।
वाण० ना० पु० शर, तीर, वान, स्वर्ग, और दैत्य विशेष।
वाणप्रस्थ० ना० पु० तीसरा आश्रम अर्थात् जो मनुष्यनिज स्त्री के पास बीचमें दण्ड रखकर शयन करे परन्तु प्रसंगित न हो।
वाणाह्व० } ना० पु० मूंज, वाणाह्वा, ब्रह्म
वाणाह्वा० } मेखला, इति निघंटे।
वाणासुर० ना० पु० राजा बलि का पुत्र, दैत्य विशेष जिसके एक सहस्र भुज थे।
वाणिज्य० ना० पु० व्योपार, तिजारत।
वाणी० ना० स्त्री० बोली, भाषा, शब्द, सरस्वती।
वात० ना० स्त्री० वायु, रोग विशेष।
वातप० ना० पु० हरिण।
वातवैरी० ना० पु० बादाम, फल विशेष।
वातापी० ना० पु० असुर विशेष जिसको अगस्त्यने भक्षण किया था।
वातायु० ना० पु० हरिण।
वाती० गु० वातरोगग्रस्त।
वातुल० ना० पु० आंधी, बवण्डर, गु० वायुग्रस्त, बकवादी, सिड़ी।
वात्सल्य० ना० पु० करुणा, स्नेह, प्यार।
वाद० ना० पु० कलह, संवाद, कहासुनी।
वादरायण० ना० पु० श्रीवेदव्यासजी।
वादि० अव्य० वृथा, अस्वार्थ।
वादित्र० ना० पु० बाजा।

वादिनी० ना० स्त्री० कहनेहारी।
वादी० ना० पु० शास्त्रकावक्ता, विरोधी, गु० बकवादी, झगड़ालू।
वाद्य० ना० पु० बाजा।
वाद्यकर० ना० पु० बजानेहारा, बजंत्री।
वाद्या० } ना० स्त्री० सहदेवी।
वाद्यायनी० }
वान्० अव्य० जिसशब्द के अन्तमें यह प्रत्यय होवे उसका अर्थ कर्त्ताका पायाजाताहै, यथा दयावान् अर्थात् दयाकारक।
वानर० ना० पु० कपि, बन्दर।
वानरमुख० ना० पु० नारियल, वानरकामुंह।
वानराली० ना० स्त्री० वानरों का समूह; रामचन्द्रिकायां यथा (लिये वानराली कह्यो बात तोसों, सुकैसें जुरैं राम संग्राम मासों)
वानरेश० ना० पु० सुग्रीव, वालि, वानरों का राजा जो होवे।
वापिका० } ना० स्त्री० बावली, तड़ाग, कूप,
वापी० } विशेष, जिसमें जानेको सीढ़ी होती हैं।
वाम० गु० टेढ़ा, विरोधी, बायां, मनोहर, सिड़ी, ना० पु० श्रीमहादेवजी, कामदेव, ना० स्त्री० नारि, स्त्री।
वामदेव० ना० पु० मुनि विशेष, श्रीमहादेवजी।
वामन० ना पु० पांचवांविष्णु, नारायण का अवतार, लघुतन।
वामा० ना० स्त्री० स्त्री लोग पांडुर, बायां।
वामांगी० ना० स्त्री० पत्नी, दुलहन।
वायन० ना० पु० वायन।
वायस० ना० पु० काग, कौआ।
वायसोली० ना० स्त्री० काकोली।
वायु० ना० पु० पवन, बयार।
वायुकोण० ना० पु० मध्यकोण, पश्चिमउत्तर का कोण।
वायुग्रस्त० गु० बावला, विक्षिप्त, सिड़ी।

वायुजात०
वायुपूत० } ना० पु० श्री हनुमान्, भीमसेन।
वाय्वग्नि० ना० पु० पवन और अग्नि।
वार० ना० पु० ठोकर, घाव, इसपार, दिन, द्वार, ना० स्त्री० अवकाश, बिलम्ब, समय, धीरजता।
वारण० ना० पु० वर्जन, निषिद्धता, रोकन, न्योछावर, हाथी।
वारद० ना० पु० कपास।
वारन० स० क्रि० अर्पण, भेंट, वलि, हाथी।
वारना० स० क्रि० घेरलेना, अर्पण करना, भेंट चढ़ाना।
वारवधू०
वारस्त्री० } ना० स्त्री० वेश्या, पतुरिया, पुंश्चली।
वारा० ना० पु० सस्ताई, बचाव, निछावर, गु० सस्ता, लाभ।
वारापार० अव्य० इधर से उधर तक।
वाराणसी० ना० स्त्री० काशी, बनारस।
वारि० ना० पु० जल, पानी।
वारिचर० ना० पु० मछली आदि।
वारिचरकेतु० ना० पु० कामदेव, श्रीवलदेव जी।
वारिज० ना० पु० कमल, समुद्र लवण, गु० जो जल से उत्पन्न हो।
वारिद० ना० पु० मेघ।
वारिदनाद० ना० पु० मेघनाद, रामायणे यथा (वारिद नाद जेठ सुत तासू, भटमहं प्रथम रेख जग जासू)
वारिधर० ना० पु० मेघ।
वारिधि० ना० पु० समुद्र।
वारिवल्ली० ना० स्त्री० करेला तरकारी।
वारिविहंग० ना० पु० जलके पक्षी।
वारिशुक्त० ना० पु० कौड़ी।
वारिसंभव० ना० पु० लाग।
वारीश० ना० पु० समुद्र।
वारुणी० ना० स्त्री० मदिरा विशेष, पश्चिम दिशा, गंगाजीका पर्व विशेष, दूबघासविशेष, हाथीकी चाल, पच्चीसवां नक्षत्र।
वारे० अव्य० त्यागे, छोड़े।
वार्ता० ना० स्त्री० वृत्तान्त, बात, बातचीत।
वार्ताकी० ना० स्त्री० बड़ी कटाई।
वार्तिक० ना० पु० मूलग्रन्थ का पूरकग्रन्थ, जो छन्दोक्ति रहित, गद्य, वार्ता में।
वार्तिका० ना० स्त्री० भांटा, बैंगन।
वार्द्धक्य० ना० पु० बुढ़ापा, वृद्धावस्था।
वार्षि० गु० संवती, वर्षका, जो बरसातमें उपजता है, जो बरसात के योग्य है।
वाल्य० ना० पु० बालकपन, बालवता।
वावदूक० ना० पु० बड़ावक्ता, वाबकक, गप्पी।
वाष्प० ना० पु० बाफ, भाफ।
वाष्पिका० ना० स्त्री० कालाजीरा।
वास० ना० पु० घर, बसने का स्थान, वास।
वासना० ना० स्त्री० अभिलाषा, इच्छा, अ० क्रि० महकना।
वासन्ती० ना० स्त्री० लता विशेष, चैत्रमास में कामदेवका पर्व विशेष।
वासर० ना० पु० दिन, दिवस।
वासव० ना० पु० इन्द्र, देवराज।
वासांसि० ना० पु० वस्त्र, कपड़े।
वासा० ना० पु० वासा।
वासित० गु० सुगन्धि संयुक्त, गन्धयुत।
वासी० ना० पु० बसनेहारा, रहनेहारा।
वसुकि० ना० पु० मुख्यसर्प, प्रधानसांप।
वासुदेव० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्रजी।
वास्तव० अव्य० यथार्थ, तात्पर्य्य, असल।
वासतव्य० गु० बसने के योग्य।
वास्तिका० ना० स्त्री० मेथी का साग या मेथी।
वास्तुक० ना० पु० बथुआ का साग।
वास्तुकाकार० ना० पु० पालक का साग।
वास्तूक० ना० पु० बथुआ का साग।

वास्तोःपति० } नाo पुo इन्द्र, अमर कोशे
वास्तोष्पति० } यथा (वास्तोष्पतिस्सुरपतिर्बलारातिश्शचीपतिः)

वाह० नाo पुo घोड़ा, वाजी।

वाहक० नाo पुo घुड़चढ़ा।

वाहन० नाo पुo घोड़ा, जिसपरचढ़के जाया जावे, सवारी।

वाहवैरी० नाo पुo भैंसा।

वाहि० सर्व० उसको।

वाहिनी० नाo स्त्री० वाहिनी, सवारी।

वाहु० } नाo पुo भुज।
वाहू० }

वाहूमुख० नाo पुo हाथ।

वाह्य० गुo वाहर का।

वाह्यालय० नाo पुo मन्दिर के वाहर वा वाहर का।

वि० अव्य० यह शब्द उपसर्ग है उसका अर्थ कभी निर्णय कभी भिन्नता कभी विरोध कभी विशेषण कभी हीन इत्यादि होताहै।

विकट० गुo विकट।

विकराल० गुo विकराल, भयंकर।

विकल० गुo व्याकुल, अधूरा।

विकलित० गुo विकल, व्याकुल।

विकल्प० नाo पुo चूक,सन्देह, विचार।

विकशित० } गुo प्रफुल्लित, फूलाहुआ।
विकसित० }

विकार० नाo पुo वदल, रोग, स्वभाव की वदल।

विकाल० ना पुo गोधूलि, सायंकाल।

विकाश० नाo पुo प्रकाश।

विकीरण० नाo पुo मदार वृक्ष, आक।

विकीर्ण० गुo फैलाया गया।

विकृत० गुo विरोधी, मलीन, नाo पुo घृणा।

विकृति० नाo स्त्री० विचार वा स्वभाव आदि की वदल।

विक्रम० नाo पुo पराक्रम, गुण्ग, वीरत्व।

विक्रमादित्य० नाo पुo राजा विशेष जिस संवत् चलाया है।

विक्रय० नाo पुo बिक्री।

विक्रीत० गुo जो विकगया।

विक्रेता० नाo पुo बेचवैया, वेचनेहारा।

विख्यात० गुo प्रकट, प्रसिद्ध,प्रकाशित।

विगत० गुo रहित, विना, विदून।

विगति० नाo स्त्री० विगाड़, बुराई,विरोध।

विगन्ध० नाo स्त्री० कुवास, बदबू।

विगुण० नाo पुo औगुण अवगुण।

विग्रह० नाo पुo शरीर, फैलाव, वैर,युद्ध।

विघटन० नाo पुo तोड़न, सम्पूर्ण करणं।

विघटित० गुo पूराकियागया, घटायागया।

विघ्न० नाo पुo अटकाव, रुकाव, भूल, चूक धोखा, शुभकर्म में जो वाधा।

विघ्नराज० } नाo पुo श्रीगणेशजी।
विघ्नविदारण० }
विघ्नहरण० }

विचरण० नाo पुo पर्यटन, सैर, विहारण, फिराव।

विचरित० गुo विहारित।

विचल० गुo चलायमान, चंचल, निस्थिर।

विचलित० गुo चलायमान, चंचल, अथिर

विचक्षण० गुo चतुर, निपुण, प्रवीण, स्यान

विचार० नाo पुo ध्यान, शोच, बूझ, अक्कल,ज्ञान।

विचारक० नाo पुo विचार करनेहारा।

विचारित० गुo जो विचारागया, निर्णीत।

विचारी० नाo पुo विचारक।

विचार्य० गुo जो विचारने के योग्यहै।

विचित्र० गुo रंगारंग, नानाप्रकार का, मनोहर।

विच्छेद० नाo पुo वियोग, निवारण।

विजय० नाo पुo जय, जीत, फतह, मजीठ पार्षद विशेष जो हिरण्यकश्यप हुआथा।

विजयदशमी० ना० स्त्री० आश्विन शुक्ल १०, क्वार सुदी १०।
विजयनर० ना० पु० अर्जुन।
विजया० ना० स्त्री० भंग, बूटी।
विजयी० गु० जयवन्त, जीतनेहारा।
विजाती० } **विजातीय०** } गु० भिन्न जातिका, अनजाति।
विजान० ना० पु० अजान, अज्ञान, अबूझ, मूर्ख।
विट्० ना० पु० बीट।
विट्चर० ना० पु० शूकर, घरैला।
विटप० ना० पु० वृक्ष, पल्लव, पेड़, रामायणे यथा (पुरुषकुयोगी ज्यों उरगारी, मोहविटप नहिं सकत उपारी)
विडम्ब० ना० पु० दुःख, क्लेश, छलना।
विडम्बना० ना० स्त्री० दुःख दायक, निज बड़ाई वा निन्दायुत वचन।
विडम्बित० गु० दुःखित पतित,निन्दित।
विडाल० ना० पु० मार्जार, बिलार।
वितण्डा० ना० स्त्री० खण्डताई।
वितन० ना० पु० कामदेव।
वितरण० ना० पु० दान, त्यागना, पार का उतरना।
वितल० ना० पु० पाताल विशेष।
वितस्ता० ना० स्त्री० व्यासानदी विशेष जो पंजाब में है।
वितस्ति० ना० पु० बारहअंगुल, बालिश्त।
वितान० ना० पु० विस्तार, चन्दवा, तम्बू, मण्डप।
वितुन्न० ना० पु० धनियां।
वितृष्णा० ना० स्त्री० निरास, वैराग्य, तृष्णा, अरुचि।
वित्त० ना० पु० धन, दौलत, द्रव्य, ख़ज़ाना।
विथक० } **विथकित०** } गु० चकित, थकाहुआ।
विद गु० जानाहनेरा।

विदग्ध० ना० पु० लम्पट, गु० चतुर, विचक्षण।
विदग्धा० ना० स्त्री० लम्पट स्त्री, चतुर स्त्री।
विदारण० ना० पु० फाड़न।
विदारना० स० क्रि० फाड़ना, चीरना।
विदारिका० ना० स्त्री० विदारीकन्द।
विदारिगन्धा० ना० स्त्री० शालपर्णी।
विदिक्० ना० स्त्री० आग्नेयादि कोण, विदिश।
विदित० गु० प्रकट, जो जानागया, प्रसिद्ध।
विदिशा० } **विदिश०** } ना० स्त्री० विदिक्।
विदीर्ण० गु० फाड़ा, चीरा, फटाफूटा।
विदुर० ना० पु० दासीसुत, हरिभक्त विशेष।
विदुष० गु० पण्डित, गुणी।
विदूषक० ना० पु० भांड़, निन्दक।
विदेश० ना० पु० आनदेश, परदेश, बिलायत।
विदेशी० ना० पु० परदेशी, बिलायती।
विदेह० ना० पु० राजा जनक, कामदेव।
विदेहजा० ना० स्त्री० सीताजी।
विदोता० ना० पु० देवता।
विद्यमान० गु० वर्त्तमान, अछत, मौजूद।
विद्या० ना० स्त्री० शास्त्र का ज्ञान, यथार्थ ज्ञान, इल्म, हुनर, गुण, गिनादिक १४।
विद्याधर० ना० पु० देवता विशेष,गु० पण्डित, गुणी, कारीगर।
विद्यावान्० गु० ज्ञानवान्, पण्डित,आलिम।
विद्यार्थी० ना० पु० छात्र, शिष्य, गु० पढ़नेहारा,।
विद्यालय० ना० पु० पाठशाला, विद्या का घर।
विद्युत्० ना० स्त्री० बिजली, कौंदा।
विद्युदुल्का० ना० स्त्री० कलिहारी।
विद्युल्लता० ना० स्त्री० बिजली, कौंधा।
विद्रुम० ना० पु० मूंगा।
विद्वद्विनोद० ना० पु० शास्त्रार्थ, गुप्त विद्याकी चर्चा पण्डितों में।
विद्वान्० गु० विद्यावान, पण्डित, पढ़ा।

वैद्वेष० ना० पु० वैर, विरोध, अदावत।
वैद्वेषिनी० ना० स्त्री० विरोधिनी, निन्दक, और दुख दाता।
वैद्वेषी० ना० पु० वैरी, शत्रु।
वैध० ना० स्त्री० प्रकार, रीति।
वैधवा० ना० स्त्री० रांड, वेवह।
विधर्म० ना० पु० निज वर्णाश्रम से विपरीत, धर्म।
विधाता० ना० पु० ब्रह्मा।
विधान० ना० पु० शास्त्रोक्त व्यवहार, विधि, आचार।
विधायक० ना० पु० जो विधान करे, सौंपनहारा।
विधात्री० ना० स्त्री० सरस्वती।
विधि० ना० स्त्री० प्रारब्ध, ना० पु० ब्रह्मा, देवता, कर्म, भाग्य, विधान, काल प्रकार, शास्त्रोक्तव्यवहार।
विधिअण्ड० ना० पु० ब्रह्माण्ड।
विधिकर० ना० पु० सेवक, भृत्य, गुलाम।
विधिगति० ना० स्त्री० कर्म की चाल, ब्रह्मा की दशा या लिखनि या चाल या कर्त्तव्य।
विधिपिता० ना० पु० कमल।
विधिवत्० अव्य० यथा योग्य, विहित।
विधु० ना० पु० चन्द्रमा।
विधुन्तुद० ना० पु० राहु, आठवां ग्रह।
विधुवदनी० ना० स्त्री० चन्द्रवदनी, अति सुन्दर, जिस का मुख चन्द्रमा के समानहै।
विधुर० ना० पु० वियोग, व्याकुलता।
विधेय० गु० सधाऊ, शिष्ट, होनहार, समाचार, विशेषण भेद।
विधेयार्थवर्द्धक गु० विधेय का अर्थ बढ़ानेहारा।
विध्वंस० ना० पु० विनाश, घृणा, विरुद्धता।
विन० नर्ज्ञ० उन।
विनत० गु० नम्र, आधीन, झुका, टेढ़ा।
विनता० ना० स्त्री० गरुड़जीकी माता, कश्यप की स्त्री।
विनती० ना० स्त्री० प्रार्थना, निवेदन, खुशामद।
विनय० ना० पु० शिष्टाचार, लाज, नम्रता, आदर, स्वभाव, खुशामद।
विनयी० गु० विनयशील, शिष्टाचारी, नम्र, नीतिज्ञ।
विनष्ट० गु० जिसका विनाश होगया।
विना० अव्य० त्यागके, छोड़, रहित।
विनायक० ना० पु० श्रीगणेशजी।
विनाश० ना० पु० ध्वंस, नाश।
विनिमय० ना० पु० अदलबदल, हेरफेर।
विनीत० गु० विनयी, नम्र, ना० पु० माखन।
विनीता० ना० स्त्री० उत्तमा।
विन० अव्य० विना।
विनोद० ना० पु० चोप, आनन्द, क्रीड़ा, खेल।
विन्दक० गु० लाभयुत।
विन्दु० ना० पु० बूंद, अनुस्वार, सूना, शून्य, मणि, वीर्य्य, रेत।
विन्ध्य० ना० पु० विन्ध्याचल।
विन्ध्यगिरि० ना० पु० विन्ध्याचल।
विन्ध्यवासिनी० ना० स्त्री० विन्ध्याचल की देवी विशेष जो मिर्ज़ापुरके समीप है।
विन्ध्याचल० ना० पु० पर्वत विशेष जो भरतखण्ड के मध्यमें है।
विन्यास० ना० पु० समूह संग्रह, और संग्रह का स्थान।
विपत्०, विपति०, विपत्ति० } ना० स्त्री० आपदा, अभाग, दुर्गति, आफ़त।
विपथ० ना० पु० दूरपन्थ, कुमार्ग।
विपद्० ना० पु० विपत्ति।
विपद्ग्रस्त० गु० अभागी, दुर्गती।
विपरीत० ना० पु० उलटा, विरोधी, ना० स्त्री० विरोध, बुराई, अपकार।
विपर्यय० ना० पु० विरुद्धता, विपरीतता।
विपल ना० पु० पल का साठवां भाग।
विपक्ष ना० पु० शत्रु, वैरी।

विपक्षता० ना० स्त्री० शत्रुता, वैर, अदावत।
विपक्षी० ना० पु० शत्रु, मुद्दई।
विपाक० ना० पु० प्रारब्धकाहेतु, भोजन का पकाना।
विपाट्० } ना० स्त्री० ध्यांसानदी पंजाबकी।
विपाशा० }
विपिन० ना० पु० बन जंगल।
विपुल० गु० वहुत, वहुतात, विस्तार।
विपुलता० ना० स्त्री० बहुतायत, विस्तारित।
विपुला० ना० स्त्री० धरती, सुमेरुका पश्चिम भाग।
विपुषा० ना० स्त्री० आबूबेर।
विप्र० ना० पु० ब्राह्मण।
विप्रचरण० ना० पु० ब्राह्मणका पांव, विशेष भृगुलात का चिह्न जो श्री विष्णु नारायण के हृदयमें चिह्नितहै।
विप्रलाप० ना० पु० अनर्थवाक्य, मृतकगुणकथन, विलाप समय वार्त्ता।
विफल० गु० निष्फल, व्यर्थ।
विभक्त० गु० जो भागकियागया, पृथक्, अलग।
विभक्ति० ना० स्त्री० अंश, भाग, वांट, सुबादि और तिङ् आदि और कारकबोधक।
विभक्त्यन्त० ना० पु० जिस शब्द वा सर्व नामके अन्तमें विभक्तिका प्रत्ययहै।
विभञ्जक० गु० भंजन करनेहारा, नाशन।
विभञ्जन० ना० पु० मारण, भंजन, नाशक।
विभव० ना० पु० द्रव्य, राज्य, सम्पत्ति, ऐश्वर्य, प्रताप मुक्ति।
विभाकर० ना० पु० सूर्य्य।
विभाकरी० ना० स्त्री० रात, रात्रि।
विभाग० ना० पु० अंश, विभक्ति।
विभावसु० ना० पु० सूर्य्य, अग्नि।
विभिस० ना० पु० सौंफ।
विभीतक ना० पु० बहेड़ा।
विभीषण० ना० पु० रावणका विमात्र भाई, गु० भयानक।
विभु० ० ना० पु० स्वामी, श्रीविष्णु जी, श्रीशंकर ब्रह्मा, गु० सर्व व्यापी, सर्वत्र।
विभूति० ना० स्त्री० यज्ञकी भस्म, ऐश्वर्य, भस्म, अष्टसिद्धि, प्रभुता।
विभूषण० ना० पु० आभरण अलंकार, शोभा।
विभूषित० गु० शोभित, आभूषित, अलंकृत।
विभेद० ना० पु० अन्तर, फूट, विशेषभेद।
विभ्रम० ना० पु० झांवली, चूक, भूल, धोखा, सन्देह।
विमात० ०ना० स्त्री० विशेष वुद्धि, ना० पु० भाट विशेष जो जनक राजाका दिसौंधी था।
विमल० गु० उजला, निर्मल, स्वच्छ, साफ।
विमलनयन० ना० पु० ज्ञानदृष्टि, दिव्यदृग, निर्मल आंख।
विमला० ना० स्त्री० श्रीपार्वतीजी।
विमाता० ना० स्त्री० सौतेलीमाता, दूसरीमाता।
विमातृ० ना० स्त्री० विमाता, साधारण लोग इसका उच्चारण विमात्रिजके स्थानमें करते हैं।
विमातृज० ना० पु० सौतेली माताकापुत्र, सौतेलाभाई।
विमान० ना० पु० स्वर्गका सिंहासन, देवतों का यान।
विमुख० गु० विरोधी, प्रतिकूल, जिसका मुख फिरगयाहै, यह शब्द सम्मुखका विरोधीहै।
विमोचन० } ना० पु० त्याग, तजन।
विमोक्षण० }
विम्ब० ना० पु० परछाहीं, प्रतिबिम्ब, कुन्दरू तरकारी विशेष, चन्द्र और सूर्य्यका मंडल।
विम्बा० ना० पु० फल विशेष जो अति हरा होता है और पकने पर अति लाल वर्ण होजाता।
विम्बीर० ना० पु० कन्दूरीलता, कमरबेल।
विम्बुक० ना० पु० लाल, भभूका।
वियो० गु० दूसरा।
वियोग० ना० पु० बिछोर, बिछुराहट-विच्छेद, आपदा, जुदाई।

वियोगिन० गु० जो बिछड़ गया, भिन्नभया।
वियोगिनी० ना० स्त्री० भिन्न बिछुरी, जुदी।
वियोगी० गु० विरही जुदा, बिछुरा, भिन्न।
विरक्त० गु० वैराग्य, धीरू, कामजित,उदासी।
विरचन ना० पु० बनावन, रचन, पैदाकरना।
विरचना० स० क्रि० बनाना, रचना,उपजाना।
विरचित० गु० बना, रचा।
विरना० ना० स्त्री० पौधा विशेष, तृणविशेष, द्रुम।
विरञ्चि० ना० पु० ब्रह्मा।
विरञ्ज० गु० निर्मल, शुद्ध।
विरत० गु० निवृत्त, संगहीन।
विरति० ना० स्त्री० निवृत्ति, वैराग्य।
विरथ० गु० रथहीन, पदाति।
विरद० ना० पु० विरद, गु० निदन्त।
विरल० गु० सूक्ष्म, ढीला, प्रकट, प्रसिद्ध।
विरलच्छदा० ना० स्त्री० पालक का शाक।
विरला० गु० कोई, अनूठा, अनूप, सूक्ष्म, ढील।
विरस० गु० रसहीन।
विरह० ना० पु० वियोग।
विरहित० गु० वियोगिन।
विरहिनी० गु० स्त्री० वियोगिनी।
विरही० गु० वियोगी।
विराग० ना० पु० मन की इच्छा का त्याग, जुदाई, विषय भोग, का परित्याग, सुख दुःख हीन।
विरागी० गु० उदासी, मनकी इच्छा मारनेवाला।
विराजना० अ० क्रि० विराजना।
विराजमान० } गु० शोभायमान।
विराजित० }
विराट० ना० पु० विराट राजा का नाम है।
विराम० ना० पु० देर, विश्राम, ठलका चिह्न, गु० अस्थिर, व्याकुल, बीमार।
विरालिका० ना० स्त्री० विदारी कन्द।
विरुज० गु० आरोग्य, तन्दुरुस्त।
विरुद्ध० गु० विरोधी, विपरीत, जो रोकागया, वैर, अदावत।
विरुद्धता० ना० स्त्री० विरोध, चिढ़, घिन, शत्रुता।
विरूप० गु० कुरूप, भोंड़ा।
विरूपाक्ष० ना० पु० श्री महादेवजी, राक्षस विशेष।
विरेक० ना० पु० पेटौखा, दस्त।
विरेचन० ना० पु० पेटौखा, होना दस्तजारी होना।
विरोचन० ना० पु० सूर्य्य, अग्नि, दैत्य, राजावलि का पिता, राजा विशेष।
विरोध० ना० पु० वैर, झगड़ा, अदावत।
विरोधी० गु० विरोध कारक, झगड़ालू, वैरी।
विरोधोक्ति० ना० स्त्री० अनर्थवाक्य, विपरीत कथन।
विल० ना० पु० बिल।
विलग० गु० भिन्न, पृथक्।
विलज्ज० गु० निर्लज्ज, बेहया।
विलम्ब० ना० पु० देर अबेर, टालमटोल।
विलम्बना० अ० क्रि० रहना, ठहरना, देर, करना।
विलय० ना० पु० प्रलय जगत का नाश।
विलक्षण० गु० अजब प्रकारका, अद्भुत।
विलाप० ना० पु० सन्ताप, शोक का कथन। रोना।
विलायत० ना० स्त्री० परदेश, अन्यदेश।
विलाश० ना० विलास।
विलासी० गु० भोगी, क्रीड़ा कारक, ना० पु० सर्प।
विलास० ना० पु० हर्ष, आनन्द, सुख, क्रीड़ा खिलाड़पन, भोग, कार्य।
विलिका० ना० स्त्री० विलिंगा औषधि।
विलुप्त० गु० जो नाश को प्राप्तभया, मिटगया।
विलेप० ना० पु० लेप, चन्दन चुपड़ना।

विलेशय० ना० पु० शशा, चौगड़ा, खरगोश।
विलोकन० ना० स्त्री० दृष्टि, ताक।
विलोकना० स० क्रि० देखना, ताकना, निरखना।
विलोचन० ना० पु० नेत्र, नयन, आंख।
विलोड़ना० स० क्रि० मथना, महना।
विलोम० ना० पु० उलटा, विपरीत।
विलोवना० स० क्रि० विलोड़ना।
विल्व० ना० पु० बेल वृक्ष वा उसकाफल।
विवकिल ना० पु० विल्व, बेल।
विवर० ना० पु० छिद्र, छेद, विल, घर, भुइहरा।
विवरण० ना० पु० व्याख्या, बखान, विस्तार, टीका, वर्णहीन।
विवर्ण० ना० पु० नीचजातिकामनुष्य,कुजाति।
विवर्द्धक० गु० वृद्धिकारक, बढ़ानेहारा।
विवर्द्धन० ना० पु० बढ़ती, वृद्धि।
विवर्द्धित० गु० ,वृद्धिको प्राप्तभया, बढ़ायागया।
विवश० ० वशहीन, वशीभूत, वश्य, पराधीन, मृत्युसमय जो घावरा वा अस्थिर हो।
विवस्त्र० गु० वस्त्रहीन, नंगा।
विवस्वान्० ना० पु० सूर्य्य।
विवक्षा० ना० स्त्री० वांछा, कहनेकी इच्छा।
विवक्षित० गु० वांछित, इष्ट।
विवाद० ना० पु० कलह, झगड़ा।
विवादी० गु० जो विवादकरे।
विवाह० ना० पु० व्याह, गठबन्धन।
विवाहित० गु० जो विवाहागया।
विवाहिता० ना० स्त्री० जो विवाहीगई।
विवि० गु० दो, २।
विविक्त० ना० पु० एकान्त, रहित।
विविध० गु० नानाप्रकार, अनेक, बहुरूपी।
विवुध० ना० पु० देवता, पण्डित।
विवुधवन० ना० पु० स्वर्ग, नन्दनवन।
विवुधवैद्य० ना० पु० अश्विनीकुमार।
विवुधारि० ना० पु० राक्षस, दैत्य।
विवेक० ना० पु० व्योरा, विचार, ज्ञान।
विवेकी० गु० विचारी, ज्ञानी।
विवेचक० ना० पु० असत्य और सत्य का विचारी।
विवेचन० ना० पु० विचार।
विवेचना० ना० स्त्री० सत्यासत्य का विचार, परखना, जानना।
विशद० गु० उज्ज्वल, स्वच्छ, साफ, ठीक।
विशदण्ड० ना० पु० अतिनम्रदण्डी, दण्डकी निन्दा, कमलनाल।
विशदवाणी० ना० स्त्री० उज्ज्वलवार्त्ता, स्वच्छभाषा, साफवात।
विशल्पा० ना० स्त्री० कलिहारी।
विशाख० ना० पु० पुनर्नवा पौधा।
विशाखा० ना० स्त्री० स्त्री सोलहवां नक्षत्र।
विशार० ना० पु० मछली।
विशारद० ना० पु० मौलसिरीवृक्ष, गु० चतुर, प्राज्ञ, ज्ञाता।
विशाल० गु० बड़ा, चौड़ा, सुन्दर, दुःखरहित।
विशाला० ना० स्त्री० इन्द्रवारुणी।
विशिख० ना० पु० वाण, तीर।
विशिखासन० ना० पु० धनुष, कमान।
विशिष्ट० गु० संयुक्त।
विशुद्ध० गु० पवित्र, पाक, साफ, चक्र विशेष जो अष्टांगयोगमें वर्णित है।
विशूचिका० ना० स्त्री० छर्दि, कुलकी, हैजा।
विशेष० ना० पु० जाति, ढङ्ग, भेद, गुण, खास कर, गु० बहुत, अधिक, एक।
विशेषण० गु० जो एकको दूसरे से पृथक्करे, गुणवाचक, तारीफ, सिफत।
विशेषता० ना० स्त्री० अधिकाई, खुसूसियत।
विशेष्य० ना० पु० गुण, जिसकी तारीफ की जावे, गु० जो विशेषणके योग्यहै, मुखिया पहला।
विशोक० गु० शोकरहित, क्लेश हीन, अदुःख।
विश्रान्त० गु० जिसने विश्राम किया, ना० पु० मथुरा पुरीमें स्थान विशेष।

विश्राम० ना० पु० सुख, चैन, कल।
विश्रावगंधा० ना० स्त्री० आहूदेर।
विश्लेष० ना० पु० वियोग।
विश्व० ना० पु० जगत, देवतोंकी जाति जिसमें दक्षवसु इत्यादि हैं, सोंठ, सर्व।
विश्वकर्मा० ना० पु० देवतों का बढ़ई।
विश्वगन्धिका० ना० स्त्री० आहूवेर।
विश्वदेवा० ना० पु० गंगेरुआ।
विश्वनाथ० ना० पु० काशीमें प्रधानशिव।
विश्वभेषज० ना० पु० सोंठ।
विश्वम्भर० ना० पु० परमात्मा, ईश्वर।
विश्वम्भरा० ना० स्त्री० पृथ्वी, धरती।
विश्वरूप० ना० पु० सर्वरूप, ईश्वर, विराट् तन।
विश्वरूपक० ना० पु० काला अगरु।
विश्वविमोहन० ना० पु० कामदेव।
विश्वसर्ग० ना० पु० ब्रह्मा, कर्त्ता, विधाता।
विश्वामित्र० ना० पु० मुनि विशेष, धनुर्वेद कर्त्ता।
विश्वास० ना० पु० प्रतीत, भरोसा, प्रत्यय।
विश्वासघात० ना० पु० विश्वास का हनन।
विश्वासघाती० ना० पु० विश्वास का घात कर्त्ता, जो मित्रता में छलकरे।

विश्वासी० गु० प्रतीत वा भरोसा रखनेहारा।
विश्वेश्वर० ना० पु० विश्वनाथ, भगवान्।
विश्वौषधि० ना० स्त्री० सोंठ।
विष० ना० पु० गरल, हलाहल।
विषण० ना० पु० ब्रह्मा, सूर्य्य।
विषद० गु० विशद, श्वेत, गोरा, टेट।
विषधर० ना० पु० सांप, सर्प, श्रीमहादेव।
विषध्वंसी० ना० पु० नागरमोथा॥
विषपुष्पक० ना० पु० मैनफल।
विषम० गु० अयुग्म गिनती यथा ३। ५। ७ जो बराबर नहो, असम, कठिन, भयानक, ना० पु० ज्वर विशेष।

विषमत्रिभुज० ना० पु० जिसकी भुजा तुल्य न हों।
विषमान० ना० पु० औषधि वा विष विशेष।
विषमुष्टक० ना० पु० महानींब।
विषय० ना० पु० इंद्रियां जिनवस्तुओंको ग्रहण करती हैं यथा स्वाद, रंग, रूप, रस, भोगादि, काम, बात, अर्थ, अव्य० लिये, मध्ये।
विषयक० गु० संसारी जगतके।
विषयी० गु० जो विषयों में आसक्त।
विषवैद्य० ना० पु० जांगलिक, गारुड़िजोसर्पादि काटेका विष उतारता है।
विषहा० गु० जो विषसे भराहै।
विषाण० ना० पु० पशुके सींग।
विषाद० ना० पु० थकाई, उदासी, दुःख।
विषादी० गु० उदासी, थका, दुःखी।
विषानिका० ना० स्त्री० मेढ़ासिंही।
विषुव०, विषुवत्० } ना० पु० जब दिन रात समान होता है उसीका नाम।
विषुवत्काल० ना० पु० जिस समय सूर्य्य विषुत रेखापर रहते हैं।
विषुवद्रेखा० ना० स्त्री० रेखा, भूमि के ऊपर शून्य में समान सूत डालने से जो रेखा कल्पित है।
विषे० अव्य० में, बीच, मध्य।
विष्कर० ना० पु० मुर्गा।
विष्ठा० ना० स्त्री० बीट, मल, गुह।
विष्ठाकृमि० ना० पु० विष्टा का कीड़ा।
विष्टि० ना० स्त्री० भद्रा, कुयोग।
विष्टर० ना० पु० आसन विशेष।
विष्टरश्रवा० ना० पु० विष्णु, नारायण।
विष्णु० ना० पु० साधु, मनुष्य, सूर्य्य, अग्नि, वसु, श्रीनारायण।
विष्णुक्रान्ता० ना० स्त्री० पौधा विशेष कौआगोड़ी।
विष्णुपद० ना० पु० आकाश, छन्द विशेष गीत विशेष।

विष्णुपदी० ना० स्त्री० श्रीगंगाजी ।
विष्णुपद्य० ना० पु० विष्णु का भजन ।
विष्णुवल्लभा० ना० स्त्री० लक्ष्मी तुलसी ।
विस० सर्व० उस ।
विसर्ग० ना० पु० दो विन्दु मात्र, वर्ण विशेष अः ।
विसर्जन० ना० पु० विदा, त्याग, दान, पूरा ।
विसारन० ना० पु० विस्मरण ।
विसूरति० क्रि० चिन्ता, दुविधा ।
विस्तर० } ना० पु० फैलाव, पसराव, ब्योरा-
विस्तार० } वार, चौड़ाव, आसार ।
विस्तीर्ण० गु० बड़ा, फैलाहुआ, फैला ।
विस्तृत० गु० फैलाया, पसारा, विस्तार युत ।
विस्फोटक० ना० पु० फोड़ा, चेचक, माता ।
विस्मय० ना० पु० आश्चर्य्य, अचम्भा, शोक, सन्देह, शङ्क ।
विस्मरण० ना० पु० भूल, चूक, भुलाहट ।
विस्मित० गु० आश्चर्य्यित, अचम्भित, चकित, चिन्तित ।
विस्मृत० ना० स्त्री० भूल भुलाहट ।
विस्वादु० गु० स्वादहीन, नीरस ।
विहग० ना० पु० पक्षी, विहंग, चिड़िया ।
विहगेश० ना० पु० गरुड़ ।
विहंग० ना० पु० पक्षी, चिड़िया ।
विहंगपति० ना० पु० गरुड़ ।
विहंगम० ना० पु० पक्षी, विहग ।
विहंगराज० ना० पु० गरुड़, वैनतेय ।
विहण्डन० ना० पु० काटन छेदन, भेदन ।
विहरण० ना० पु० गमन ।
विहरना० अ० क्रि० फटना, तड़कना ।
विहसना० अ० क्रि० हसना, खिलना ।
विहाय० अव्य० त्याग, छोड़, सिवाय ।
विहायस० ना० पु० पक्षी, चिड़िया ।
विहायसी० ना० पु० आकाश ।
विहार० ना० पु० क्रीड़ा, आनन्द, ग्रेश ।
विहारस्थली० ना० स्त्री० क्रीड़ाघर ।
विहारी० गु० क्रीड़ाकारक, चंचल, चपल ।
विहित० गु० उचित ।
विहीन० गु० त्यागित, रहित, अतिक्षीण, नीचतर ।
विह्वल० गु० व्याकुल, घावरा ।
विक्षिप्त० गु० उन्मत्त, कुपा ।
विक्षेप० ना० पु० व्याकुलता, त्याग, चूक, विघ्न ।
विज्ञ० गु० चतुर, निपुण, विद्वान् ।
विज्ञता० ना० स्त्री० निपुणता, चातुर्य्य, जानकारी ।
विज्ञप्ति० ना० स्त्री० विनती, विनय ।
विज्ञान० ना० पु० विशेषज्ञान, अनेक विधि, आश्चर्य रस ।
विज्ञाननिधान० ना० पु० महाज्ञानी, ब्रह्म ज्ञानी, अध्यात्मज्ञाता, ब्रह्मवादी ।
विज्ञानी० गु० परमज्ञानी, अतिचतुर, महा पण्डित ।
विज्ञापन० ना० पु० जतावना, चिताना ।
वीचि० } ना० स्त्री० लहरी, मौज ।
वीचिका० }
वीज० ना० पु० मूल, कारण, विया, पानी ।
वीणा० ना० स्त्री० तम्बूरह, वाजा विशेष,
वीतराग० ना० पु० विराग युक्त, वैरागी ।
वीथिका० } ना० स्त्री० गली, मार्ग, बाट, राह ।
वीथी० }
वीय० गु० दो, २ ।
वीर० ना० पु० शूर, सूर्मा, बहादुर, भाई ।
वीरता० ना० स्त्री० } सूरमापन, बहादुरी ।
वीरत्व० ना० पु० }
वीरपुष्पा० ना० स्त्री० सहदेवी पौधा ।
वीरभद्र० ना० पु० शिवगण विशेष ।
वीरभाव० ना० पु० सामर्थ्य, वीरता, बहादुरी ।
वीरभूमि० ना० स्त्री० युद्धस्थान, ना० पु० बंगालदेशमें एक जिला ।

वीररस० ना० पु० काव्यरस विशेष, वीरता।
वीरवृक्ष० ना० पु० भिलावां वृक्ष।
वीरसेन० ना० पु० आड़ू।
वीरा० ना० पु० केला (कदली ग्रन्थनी मोचा रम्भावीरापरच्छदा, इति निघंटे) काकोली, पान।
वीर्य्य० ना० पु० वीज, सामर्थ्य, बल।
वीर्य्यकर० ना० पु० उड़द अन्न।
वुहीं० अव्य० उसी समय वा उसीस्थान में, अभी।
वुरला० } ना० स्त्री० मीठी तुम्बी, लौकी,
वुसी० } राम तुरई (तुम्बिमिष्टामहातुम्बी राजला वुरला वुसी, इतिनिघंटे)
वृक० ना० पु० भेड़िया, हुनार, पपीहा पक्षी, दैत्य विशेष।
वृत्त० ना० पु० गोल, गोलाकार, दैत्यविशेष।
वृत्तखंड० ना० पु० जो दो त्रिज्याओं और मध्यस्थ चापसे घिराहो, वृत्त का टुकड़ा।
वृत्तफल० ना० पु० लालजंगा।
वृत्तांश० ना० पु० गोलकाअंश।
वृत्तान्त० ना० पु० समाचार, वार्त्ता, कथा, कहानी।
वृत्तार्द्ध० ना० पु० गोलार्द्ध, गोलका आधा।
वृत्ति० ना० स्त्री० आचरण, स्वभाव, धन्धा, जीविका, व्यवहार, सूत्रका अर्थ, टीका।
वृथा० अव्य० व्यर्थ, झूंट, निष्फल, बेमतलब।
वृद्ध० गु० बूढ़ा।
वृद्धक० गु० वृद्धिकारक, बढ़ानेहारा।
वृद्धतम० गु० बहुतबूढ़ा।
वृद्धता० ना० स्त्री० बुढ़ापा, बुढ़ापन।
वृद्धप्रपितामह० ना० पु० प्रपितामह का पिता।
वृद्धप्रपितामही० ना० स्त्री० प्रपितामह की माता।
वृद्धश्रवा० ना० पु० इन्द्र।
वृद्धा० ना० स्त्री० बुढ़िया, बूढ़ी।
वृद्धापन० ना० पु० वृद्धता, बुढ़ापा।
वृद्धावस्था० ना० स्त्री० बुढ़ापा, वृद्धता।
वृद्धि० ना० स्त्री० बढ़ती, बाढ़, अधिकता।
वृन्तफला० ना० स्त्री० अखरोट।
वृन्ता० } ना० पु० भांटा, बैंगन।
वृन्ताकी० }
वृन्द० न० पु० समूह, यूथ, झुण्ड, ढेर।
वृन्दा० ना० स्त्री० तुलसी, देवी विशेष जो वृंदावन में है।
वृन्दारक० ना० पु० देवता, सुर।
वृन्दावन० ना० पु० तीर्थ वा नगर विशेष।
वृश्चिक० ना० पु० बिच्छू, अठवीं राशि।
वृश्चिकाली० ना० स्त्री० मेढ़ासिंही।
वृष० ना० पु० बैल, दूसरीराशि, कर्ण का पुत्र, इन्द्र, कामदेव, धर्म, वासापौधा।
वृषकेतु० ना० पु० श्रीमहादेवजी, कर्णकापुत्र।
वृषदंश० } ना० पु० बिलावपशु, बिलार,
वृषदंशक० } महाभारते भीष्मपर्वणि यथा (अन्त रंत्तेवराहस्यवृषदंशस्यचोभयोः प्रणादंयुद्धतोराचौरौद्रंनितयंप्रलत्तये)
वृषभ० ना० पु० बैल, धर्म, दैत्य विशेष।
वृषभध्वज० ना० पु० श्रीमहादेवजी।
वृषभानु० ना० पु० श्रीराधाजीका पिता।
वृषभाक्षी० ना० स्त्री० इन्द्रवारुणी।
वृषा० ना० स्त्री० असगन्ध।
वृषादित० ना० पु० वृषराशिके सूर्य्य।
वृष्टि० ना० स्त्री० मेह, वर्षा, बरसात।
वृष्टीरांची० ना० स्त्री० मादे औषधि।
वृष्यगन्धा० ना० स्त्री० पिंडालू।
वृह० ना० पु० चलना, बहना।
वृहती० ना० स्त्री० बड़ी कटाई।
वृहत्० गु० बड़ा, चौड़ा।
वृहत्खण्ड० ना० पु० बड़ा टुकड़ा, बड़ा खण्ड।
वृहत्फला० ना० स्त्री० जामुन, फलेंद, ककड़ी चचेंड़ा।

वृहद्दला० ना० स्त्री० सहदेवी पौधा।
वृहद्राज० ना० पु० कसेरू।
वृहद्भानु० ना० पु० सूर्य, अग्नि।
वृहस्पति० ना० पु० पांचवां ग्रह, देवपुरोहित।
वृहस्पतिवार० ना० पु० पांचवांवार, विहफै।
वृक्ष० ना० पु० पेड़, तरवर।
वृक्षकन्दा० ना० स्त्री० विदारीकन्द, मूसली।
वृक्षमूल० ना० पु० वृक्षकी जड़।
वृक्षमूलस्थली० ना० स्त्री० थाला, थांवला।
वृक्षवल्ली० ना० स्त्री० विदारीकन्द।
वृक्षसारक० ना० पु० गूमा, पौधा विशेष।
वेग० ना० पु० उतावली, फुर्त्त, अव्य० शीघ्र।
वेगगामी० } गु० उतावला, शीघ्रगामी, जल्द।
वेगवती० }
वेगवान्० ना० पु० पवन, चीतापशु, गु० वेग गामी।
वेगि० } अव्य० शीघ्र, जल्द।
वेगी० }
वेणी० ना० स्त्री० त्रिवेणी अर्थात् प्रयाग में गंगा यमुना सरस्वती का संगम, स्त्रियों की चोटी।
वेणु० ना० पु० वंशी, मुरली, बांस, राजाविशेष।
वेणुधर० ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र, बाजीगर।
वेणुवा० ना० पु० वंशरोचन, बाजीगर, ठग, चालाक।
वेतस० ना० पु० उजरत, मिहनताना।
वेतम० ना० पु० अम्लवेत।
वेताल० ना० पु० पिशाच विशेष, जिन।
वेत्ता० ना० पु० ज्ञाता, ज्ञानी, जाननेहारा।
वेत्र० ना० पु० बेंत।
वेत्रवती० ना० स्त्री० नदी विशेष।
वेत्रवन्ती० ना० स्त्री० नदी विशेष।
वेद० ना० पु० हिन्दूलोगों में आकाशीयपुस्तक जो चार हैं अर्थात् ऋग, यजु, साम, अथर्वण।
वेदगिरा० ना० स्त्री० वेदवाणी, ना० पु० मुनि विशेष।

वेदत्रयी० ना० पु० त्रिवेद अर्थात् ऋग, यजु, साम।
वेदन० } ना० स्त्री० पीड़ा, दुःख, दर्द।
वेदना० }
वेदविद्० गु० वेदवादी, वेदवक्ता और वेद पाठक।
वेदव्यास० ना० पु० मुनि विशेष जिन्होंने वेद का संग्रह किया।
वेदांग० ना० पु० वेद का अंग अर्थात् शिक्षा १ कल्प २ व्याकरण ३ छन्द ४ ज्योतिष ५ निरुक्ति ६।
वेदान्त० ना० पु० ईश्वर के विषय में जो वार्त्ता वेद में निर्णीत है उसका छओं उपनिषद में संग्रह किया गया।
वेदान्तविद्या० ना० स्त्री० जो वेदान्त में है, आत्म ज्ञान, ब्रह्मविचार।
वेदान्ती० गु० वेदान्त मतका ज्ञाता, आत्म वादी।
वेदिका० } ना० स्त्री० अग्निहोत्र, चौक, वेदी।
वेदी० }
वेध० ना० पु० छिद्र।
वेधक० ना० पु० छिदवैया, वेधकार।
वेधना० स० क्रि० छेदना।
वेधमुख्या० ना० स्त्री० कस्तूरी।
वेधी० ना० पु० धर्मा, वेधक।
वेरभयानक० ना० पु० प्रलय रात, मृतकरात।
वेला० ना० स्त्री० समय, सायत, काल।
वेशर० ना० स्त्री० वेसर।
वेश्म० ना० पु० घर, मकान।
वेश्या० ना० स्त्री० गणिका, पतुरिया, छिनाल।
वेष्टकेसी० ना० पु० मोचरस।
वेष्टन० ना० पु० वेठन, लपेटन।
वेष्टित० गु० जो चारों ओर से ढका, घूरा।
वेष्म० ना० पु० वेश्म।
वै० अव्य० निश्चय।
वैकल० गु० व्याकुल, विकल।

वैकुण्ठ० ना० पु० विष्णुधाम, विर, नारायण (विष्णुर्नारायणःकृष्णो वैकुंठो विष्टरश्रवाः इत्यमरः)
वैकुण्ठनाथ० ना० पु० श्रीविष्णु नारायण।
वैगन्ध० ना० पु० गन्धक।
वैचित्रता० ना० स्त्री० चित्र विचित्र, रंगारंग।
वैजनाथ० ना० पु० वैद्यनाथ।
वैजयन्तिका० ना० स्त्री० अरणी।
वैजयन्ती० ना० स्त्री० पताका, झण्डा।
वैदूर्य्य० ना० पु० नीलमणि, नीलम।
वैतरणी० ना० स्त्री० यमपुरी की नदी।
वैताल० ना० पु० वितल, वेताल, पिशाच, भाट, वन्दी।
वैदिक० ना० पु० वेदपाठी, जो वेदोक्त कर्म करता है।
वैदेही० ना० स्त्री० पीपरी, श्री सीताजी।
वैद्य० ना० पु० चिकित्सक, तबीब, हकीम।
वैद्यक० ना० पु० वैद्य विद्या की पुस्तक, वैद्य विद्या।
वैद्यनाथ० ना० पु० धन्वन्तरि, झारखण्ड में श्रीमहादेवजी।
वैभव० ना० पु० राज्य, विभवता, ऐश्वर्य।
वैर० ना० पु० शत्रुता अदावत।
वैरागी० ना० पु० जो वैराग्य धारण करे।
वैराग्य० ना० पु० विषय त्याग, उदासपन।
वैराट्० ना० पु० जगत् रूप, सर्वरूप।
वैरिन्० ना० स्त्री० शत्रु स्त्री, वैरीकी स्त्री।
वैरी० ना० पु० शत्रु, दुश्मन।
वैलक्षण० ना० पु० विलक्षणता, भावान्तर।
वैलापत्रक० ना० पु० मुख्यसर्प।
वैवस्वत० ना० पु० धर्मराज, मनुविशेष।
वैशाख० ना० पु० वैशाक, दूसरा महीना।
वैशाखी० ना० स्त्री० छड़विशेष, पूनी विशेष।
वैशारण० ना० पु० मत्स्य, मछली।
वैशेषिक० ना० पु० शास्त्र विशेष।
वैश्य० ना० पु० तृतीय वर्ण, राजपूत, जाति विशेष, वयस।
वैश्यका० ना० स्त्री० बुड्ढी, बूढ़ी।
वैश्यनी० ना० स्त्री० वैश्यकी स्त्री।
वैश्रवण० ना० पु० कुवेर, यक्षराज।
वैषम्य० ना० पु० असमता, विषमता, एकान्त।
वैखानस० ना० पु० वैरागी, उदासी।
वैष्णव० ना० पु० विष्णु का उपासक, गु जो विष्णु का है।
वैष्णवी० ना० स्त्री० लक्ष्मी, जो विष्णु की है।
वैसा० गु० उसके समान, उसीप्रकार।
वैसे० अव्य०सेंत,विनामोल,मुफ़्त।
वैज्ञानिक० ना० पु० विज्ञान, ज्ञाता परम ज्ञानी।
वोहित० ना० पु० जहाज़, बड़ी नाव।
व्यक्त० गु० ज्ञात, मालूम, खुला, स्पष्ट, ज्ञानी, पढ़ा, एक।
व्यक्ति० ना० स्त्री० एकता, पृथग त्मा, एकाई, प्रगटता, विभक्ति।
व्यग्र० गु० भूला, भटका, व्याकुल, घावरा।
व्यग्रित० गु० चिन्तायुत, विकलित।
व्यंग० ना० पु० लोहा, कुटिलाई।
व्यंगता० ना० स्त्री० कुटिलता।
व्यजन० ना० पु० पंखा, वेना।
व्यञ्जक० गु० प्रकाशक।
व्यञ्जन० ना० पु० स्वर रहित समस्त वर्ण, शाकआदि तरकारी, चटनी।
व्यतिक्रम० ना० पु० उलटापन, अन्यथा, विरुद्धता।
व्यतिरिक्त० गु० अलग, भिन्न, अन्य।
व्यतिरेक० ना० पु० भिन्नता, भेद।
व्यतीत० गु० जो वीतगया, गुज़र गया।
व्यतीपात० ना० पु० योग विशेष।
व्यत्यय० ना० पु० उलटाई, विरोध, विरुद्धता।

व्यथा० ना० स्त्री० पीड़ा, बाधा, दुःख, दर्द।
व्यथित० गु० दुःखित, पीड़ित।
व्यभिचार० ना० पु० परस्त्री गमन, कुकर्म।
व्यभिचारिणी० ना० स्त्री० दुष्टास्त्री, कुलटा, स्वैरिणी, छिनाल।
व्यभिचारी० ना० पु० छिनला, स्वैरण, बदकार, जो व्यभिचारकरे।
व्यय० ना० पु० लागत, क्षय, नाश, ख़र्च।
व्ययक० गु० ख़र्च करनेहारा, नाशक।
व्यर्थ० गु० वृथा, निकम्मा।
व्यलीक० ना० पु० कपट, छल, झूठ।
व्यवच्छेद० ना० पु० अलग करना।
व्यवधान० ना० पु० आच्छादन, अन्तर, बीच, बीचबिचाव।
व्यवधायक० ना० पु० जो व्यवधान करे।
व्यवसाय० ना० पु० उद्योग, परिश्रम, यत्न, उपाय, तदबीर, छल।
व्यवसायी० गु० जो व्यवसायकरे।
व्यवस्था० ना० स्त्री० धर्मशास्त्रकी आज्ञा वा वाक्य, अलग करना, दशा, रीति।
व्यवस्थापक० गु० व्यवस्था का देनेहारा।
व्यवस्थित० गु० जो भिन्न किया गया, जो व्यवस्था किया गया, अचल।
व्यवहार० ना० पु० उद्यम, धन्धा, काम, टंटा, व्यापार, अभ्यास, झगड़ा, चाल, रीति, प्रीति, देनलेन।
व्यवहार्य्य० गु० जो व्यवहार के योग्य है।
व्यवहित० गु० संयुक्त, ढका, छुपा।
व्यसन० ना० पु० जूयआदि कुकर्म।
व्यसनी० गु० ज्वारी आदि कुकर्मी।
व्यस्त० गु० व्याकुल, फैला।
व्याकरण० ना० पु० शब्द के साधुत्वका उपयोगी शास्त्र, जिससे पदबोध होवे।
व्याकरणी० ना० पु० व्याकरण ज्ञाता।
व्याकुल० गु० घावरा, अस्थिरचित्त, हैरान।
व्याकुलता० ना० स्त्री० घबराहट, हैरानी।

व्याख्या० ना० पु०
व्याख्यान० ना० स्त्री० } अर्थ का व्योरेवार कहना, वर्णन, बखान।
व्याघात० ना० पु० अटकाव, योग विशेष।
व्याघ्र० ना० पु० वाघ, शेर।
व्याघ्रपाद० ना० पु० कांकई, वाघका पांव।
व्याघ्रपुच्छ० ना० पु० दोनों अरण्ड।
व्याघ्री० ना० स्त्री० छोटी कटाई, बाघिन।
व्याज० ना० पु० छल, ठगई, मिष, ब्याज, सूद, थोड़ा, बहाना।
व्याजक० गु० छली, व्याजू, ऋण।
व्याजी० ना० पु० व्याज लेनेहारा, छली।
व्याजू० ना० पु० व्याज के लिये जोऋणमें हो।
व्याध०
व्याधा० } ना० पु० आखेटकी, हिंसक, शिकारी, जो वनकेपशु मारखावे।
व्याधि० ना० स्त्री० रोग, पीड़ा जो ताप आदि से होवे।
व्याधिघात० ना० पु० किरवाली।
व्याधित०
व्याधी० } गु० रोगी, पीड़ित, दुःखित।
व्यान० ना० पु० समस्त शरीरमें व्यापकवायु, प्राण विशेष।
व्याप० ना० पु० रचाव।
व्यापक० गु० फैलाहुआ, विभु।
व्यापकता० ना० स्त्री० फैलाव, विभुता, वैभव।
व्यापना० अ० क्रि० सर्वत्र फैलना।
व्यापाद० ना० पु० नास्तिकता, कुफ़र।
व्यापार० ना० पु० काम धन्धा, चाली, धर्म, लक्षण, चिह्न।
व्यापारार्थ० गु० जिसका अर्थ व्योपारहै।
व्यापी० गु० विभु, सर्वत्र फैलनेहारा।
व्याप्त० गु० जो पैठगया, सर्वगत।
व्याप्ति० ना० स्त्री० सर्वत्रगति, प्राप्ति, लाभ।
व्यामोह० ना० पु० पीड़ा, दुःख।

व्यायाम० ना० पु० परिश्रम, थकाई, मल्ल कर्म।
व्याल० ना० पु० सांप, सर्प, चीतापशु, हाथी, दिन, क्रूर मनुष्य।
व्यालदंष्ट्रक० ना० पु० गोखुरू।
व्यालपत्री० ना० स्त्री० ककड़ी।
व्याला० ना० पु० झरोखा, धुहेरा, ना० स्त्री० सांपिन।
व्यालारि० ना० पु० गरुड़, मोर, न्योला, सिंह।
व्याली० ना० पु० श्रीमहादेवजी, गु० सपेरा।
व्यावहारिक० ना० पु० मंत्री, परामर्षी।
व्यास० ना० पु० फ़ासिला, विस्तार, फैलाव, श्रीवेदव्यास।
व्यासार्द्ध० ना० पु० आधाविस्तार।
व्यासेश्वर० ना० पु० काशीके पार, रामनगर, में व्यास स्थापित महादेव।
व्युत्क्रम० ना० पु० उलटाक्रम।
व्युत्पत्ति० ना० स्त्री० शास्त्रीय ज्ञान, विद्या, शब्दको भिन्न करनेका ज्ञान, उत्पत्ति, दृढ़ता, विद्याकी।
व्युत्पन्न० ना० पु० व्युत्पत्तिमान्, विद्यावान्।
व्यूह० ना० पु० युद्धहेत सेनाकी रचना विशेष, सेनाका कोट विशेष, समूह, झुण्ड।
व्योम० ना० पु० आकाश, आसमान।
व्योमकेश० ना० पु० श्रीमहादेवजी।
व्योमचर० ना० पु० पक्षी, देवता, ग्रह, नक्षत्र।
व्योमासुर० ना० पु० दैत्य विशेष।
व्योंरना० स० क्रि० सुलझाना।
व्रज० ना० पु० देश विशेष।
व्रजन्ति० क्रि० प्राप्त होताहै, पाताहै।
व्रजवासी० ना० गु० व्रजके लोग।
व्रजेन्द्र०
व्रजेश० } ना० पु० श्रीकृष्णचन्द्र।
व्रत० ना० पु० पुण्यकर्म विशेष, यथा तपस्या, उपवास।
व्रती० गु० जो व्रतकरे।
व्रात्य० ना० पु० वह ब्राह्मण जिसका यज्ञोपवीतनहीं भया।
व्रीड़ा० ना० स्त्री० लाज, लज्जा, ह्या।
व्रीहि० ना० पु० अनेक प्रकारका धान्य।

[श]

शक० ना० पु० संवत् चलानेहारा राजा यथा शालिवाहन, जाति विशेष, देश विशेष, संवत्, शाक।
शककर्त्ता०
शककारक० } ना० पु० शाका चलानेहारा यथा कलियुग में युधिष्ठिर, विक्रमादित्य, शालिवाहन, विजयाभिनन्दन, नागार्जुन, वलि।
शकट० ना० पु० छकड़ा।
शकुन० ना० पु० शुभाशुभ का सूचक चिह्न, पक्षी, सगुन, चिड़िया।
शकुनी० ना० पु० जो मनुष्य शकुनकोजानता हो, पक्षी, चिड़िया, कौरवोंका मन्त्री।
शकुन्त०
शकुन्ति० } ना० पु० पक्षी चिड़िया।
शकुल० ना० पु० कुटकी, मत्स्य विशेष।
शक्त० गु० सामर्थी, वलवान्।
शक्राह्व० ना० पु० इन्द्रजौ।
शक्ति० ना० स्त्री० सामर्थ्य, वल, बरछी, सांग, देवताका पराक्रम जो अपनी स्त्री रूपी ठहरायागया, माया, देवी, भगवती।
शक्तिमान्० गु० वलवान्, सामर्थी।
शक्य० गु० होनेके योग्य, करनेके योग्य।
शक्यता० ना० स्त्री० होने और करनेकी योग्यता वा सम्भव।
शक्र० ना० पु० इन्द्र।
शक्रधनु०
शक्रधनुष० } ना० पु० इन्द्र का धनुष जो वर्षामें निकलताहै वा इन्द्र का धनुष।

शंक० ना० पु० भय, डर, मुख्यसर्प ।
शंकर० ना० पु० श्रीमहादेवजी, कल्याण, गु० सकुड़ा, तंग, कठिन, दुरंगा जिसमें दूसरा मिलगया ।
शंकरदेव० ना० पु० श्रीशिव, शंकराचार्य्य ।
शंकरा० ना० रागिनी विशेष ।
शंकराचारी० ना० पु० शंकराचार्य्य का मतावलम्बी ।
शंकराचार्य्य० ना० पु० योगेश्वर विशेष जिन्होंने जैन मतका खण्डन किया ।
शंकराभरण० ना० पु० रागिनी विशेष ।
शंकरी० ना० स्त्री० पार्वती ।
शंका० ना० स्त्री० भय, डर, खटका नाजरूर, जायज़रूर, हगास ।
शंकित० गु० भयभीत, डराभया ।
शंकु० ना० पु० ठूंठ, मत्स्यविशेष, बर्छी, कील विशेष ।
शंख० ना० पु० जलजन्तु विशेष, वा उसकाघर, बड़ा घोंघा ।
शंखचूड़० ना० पु० राजा विशेष ।
शंखनाम्नी० } ना० स्त्री० शंखाहोली ।
शंखपुष्पी० }
शंखलिखित० ना० पु० स्मृति विशेष ।
शंखासुर० ना० पु० दैत्य विशेष ।
शंखाहोली० ना० स्त्री० पौधा विशेष ।
शंखिनी० ना० स्त्री० विशेष लक्षण युक्त स्त्री, श्वास विशेष जो गुदासे निकलताहै ।
शंखोद्धार० ना० पु० द्वारिकाजी और काशीजी में तीर्थ विशेष ।
शचान० ना० पु० बाज, शिकरा ।
शटी० ना० पु० कचूर, कचूरभेद ।
शठ० गु० धूर्त, ठग, छलिया, मूर्ख ।
शठता० ना० स्त्री० धूर्त्तता, ठगई, मूर्खता ।
शण० ना० पु० सन ।
शणसूत्र० ना० पु० सुतली, सनका जाल ।
शण्ड० ना० पु० सांड ।
शण्डी० ना० स्त्री० सांडिनी ।
शत० ना० पु० सौ, शत, १०० ।
शतखण्ड० ना० पु० साटुकड़ा ।
शतघ्नी० ना० स्त्री० तोप, बड़ीभुशुण्डी ।
शतद्रु० } ना० स्त्री० सतलज नदी जो पंजाब में है ।
शतद्रू० }
शतधन्वा० ना० पु० यादव विशेष ।
शतपत्र० ना० पु० सफ़ेद कमल ।
शतपदा० ना० स्त्री० सतावर, छतावर ।
शतपञ्ज० गु० सात पांच १२ वा ५०० ।
शतपर्व्विका० ना० स्त्री० दूर्बा, दूबघास ।
शतपा० ना० स्त्री० सतावर, छतावर ।
शतपुष्पा० ना० स्त्री० सौंफ ।
शताभिषा० ना० स्त्री० पच्चीसवां नक्षत्र ।
शतभेदक० ना० पु० अम्लवेत ।
शतमत० ना० पु० सत्य धर्म, सच्चामत ।
शतमन्यु० ना० पु० इन्द्र ।
शतमूली० ना० स्त्री० लता विशेष ।
शतशः० अव्य० सैकड़ों ।
शता० ना० स्त्री० सौंफ ।
शतावरि० ना० स्त्री० सतावर, छतावर ।
शत्रु० ना० पु० वैरी, रिपु, दुशमन ।
शत्रुघ्न० ना० पु० सुमित्रा सुत, रामचन्द्र भाई ।
शत्रुता० ना० स्त्री० वैर, दुर्जनताई ।
शनक० ना० पु० विजयासार, मुनि विशेष ।
शनि० ना० पु० सातवां ग्रह, शनैश्चर ।
शनिवार० ना० पु० सातवांवार, सनीचर ।
शनैःशनैः० अव्य० हौले २, सहज २, धीरे २
शनैश्चर० ना० पु० सातवां ग्रह ।
शपथ० ना० पु० किरिया, सौंह, सौगन्द ।
शब्द० ना० पु० ध्वनि, आवाज़, पुकार बात, संज्ञा आदि ।
शब्दग्रही० ना० पु० कान, श्रवण ।
शम० ना० पु० बाह्य इन्द्रियों का निग्रह अर्थात् त्याग ।

शमन० ना० पु० शान्ति, वलिदान, यमराज, कपाला औषधि।

शमी० ना० स्त्री० वृत्त विशेष, फली छीमी।

शम्याक० ना० पु० किरवाली।

शम्बुक० / शम्बूक० ना० पु० कौड़ी, घोंघा, सीपी, शंख।

शम्भु० ना० पु० श्रीमहादेवजी।

शयन० ना० पु० सोना, नींद, लेटना, बिछौना।

शय्या० ना० स्त्री० जिसपर शयन करते हैं।

शर० ना० पु० वाण, तीर, सरकण्डा, जीति, तालाब गणित में ५।

शरजन्मा० ना० पु० स्वामिकार्त्तिक।

शरट० ना० पु० गिरगिट, क्रकलास।

शरण० ना० पु० घर, जो रक्षाकरे, आश्रय, पनाह।

शरणागत० गु० आश्रित, जो शरणचाहे, जो पनाह मांगे।

शरण्य० ना० पु० शरण, गु० शरण के योग्य।

शरत्० स्त्री० / शरत्काल० पु० ऋतु विशेष जिसमें क्वार कातिक हैं, सामान्य शीतकाल।

शरत्पुष्प० ना० पु० दुपहरी फूल वा उसकावृक्ष।

शरद्० स्त्री० / शरदृतु० स्त्री० / शरद्काल० पु० / शरदृतु० स्त्री० शरत्काल।

शरपुंखा० ना० पु० शरफोंका पौधा विशेष।

शराटा० ना० पु० शब्द, निनाद, ध्वनि।

शराभ्यास० ना० पु० निशाना वा चिह्न जिसे वाणादिसे बेधते हैं अर्थात् वाण मारना सीखते हैं।

शराव० ना० पु० सकोरा।

शरावती० ना० स्त्री० नदी विशेष।

शरावलि० ना० स्त्री० वाणों की पंक्ति, तीरों का समूह।

शरासन० ना० पु० धनुष, कमान।

शरासुर० ना० पु० वाणासुर।

शरीर० ना० पु० देह, तन।

शरीरी० गु० देही, प्राणी।

शरुण० ना० पु० वाणोंसे, तीरोंसे, वाणकरके।

शर्करा० ना० स्त्री० खांड़।

शर्म्मा० ना० पु० ब्राह्मणके नामका उपपद।

शर्वरी० ना० स्त्री० रात।

शलभ० ना० पु० टिड्डी।

शलाका० ना० स्त्री० सलाई, जदवलपट्टी, रूलर।

शलादिनी० ना० स्त्री० कुटकी।

शलीत० ना० पु० थैला, बोरा।

शल्य० ना० पु० राजा विशेष, अंगा, वाण, वैद्य क्रियाका एक अंग।

शल्यक० ना० पु० मैनफल।

शव० ना० पु० खारीलोन, लोध, मृतक।

शवर० ना० पु० भील।

शवरी० ना० स्त्री० भीलनविशेष, भीलनी, घं कुवारि।

शष्प० ना० स्त्री० दूबआदि नवीन घास, श बालतृण घास, इत्यमरः)

शश० / शशक० / शशा० ना० पु० शशा, चौगड़ा।

शशांक० / शशि० ना० पु० चन्द्रमा।

शशिवर्ण० गु० श्वेत, चन्द्ररूप, सफ़ेद।

शशिरस० ना० पु० अमृत, पीयूष।

शस्त्र० ना० पु० हथियार जो विनाफेंके हैं यथा खड्गादि।

शस्त्रमय० ना० पु० लोहा।

शस्त्री० गु० हथियार वन्द, अस्त्रधारी।

शाक० ना० पु० साग, भाजी, पृथ्वी के द्वीपोंमेंसे एकका नाम।

शाकटुम्मुखी० ना० स्त्री० माई औषधि

शाकबीज० ना० पु० बथुआ।
शाकम्भरी० ना० पु० दुर्गादेवी, नगरविशेष।
शाकल० } ना० पु० तिलजौ चावलघी खांड़
शाकल्य० } आदि की मिलौनी जो होमते हैं।
शाकवणिक्० ना० पु० मुराऊ, कवड़िया।
शाकश्रेष्ठ० ना० पु० सजीवनी।
शाका० ना० पु० शक।
शाकिनी० ना० स्त्री० देवी विशेष जो दुर्गा की सहचरी हैं।
शाक्त० ना० पु० शक्ति का उपासक, देवी पूजक।
शाक्ती० ना० पु० शाक्त, भगवतीका उपासक।
शाख० ना० स्त्री० डाली वृक्षकी।
शाखा० ना० स्त्री० डाली वृक्षकी, बहुतर्क, बहु विचार।
शाखामृग० ना० पु० वानर, बन्दर।
शाखाविलासी० ना० पु० वानर, बन्दर।
शाखासन० ना० पु० ऊंट।
शाखी० ना० स्त्री० वृक्ष, साखी।
शांकरी० ना० स्त्री० पार्वती शंकरी।
शाटिका० } ना० स्त्री० सारी, स्त्रियों के पहर
शाटी० } ने का वस्त्र विशेष।
शाठ्य० ना० पु० शठता, ठगई।
शाण० ना० पु० खड़सान, जिसपर हथियार चाकू आदि तेज़ करते हैं।
शांडिल्य० ना० पु० बिल्व, बेल, मुनि विशेष।
शातकुम्भ० ना० पु० सुवर्ण, सोना।
शातातप० ना० पु० धर्मशास्त्र का प्रवर्त्तक मुनि।
शानपाकी० ना० पु० खिरहटी।
शान्त० गु० स्थिर, मुनि, ठंढा, मृत।
शान्ति० ना० स्त्री० स्थिरता, कल, ठंढाई, सहन, विवाह आदि में प्रसिद्ध कर्म।
शाप० ना० पु० सराप, धिक्कार, बददुआ।

शाब्दिक० गु० शब्दज्ञाता, व्याकरणी।
शारद० ना० स्त्री० सरस्वती, शारदा, सर्दी।
शारदा० ना० स्त्री० सरस्वती, चातुरी।
शारदी० गु० जो शरद में उत्पन्न हो।
शार्दूल० ना० पु० प्रबलसिंह, कोई कोई मनुष्य कहते हैं कि एक पक्षी होता है जो हाथी को पंजे में दाब ले जाता है।
शाल० ना० पु० सालवृक्ष, चिरौंजी, कांटा, मत्स्य विशेष, छेद, शृगाल, शोभा, ऊर्णवस्त्र विशेष, घन।
शालक० गु० दुखद, छेदनेहारा, ना० पु० साला।
शालपर्णी० ना० स्त्री० ओषधि विशेष।
शाला० ना० स्त्री० स्थान, घर।
शालि० ना० पु० हेमन्तऋतु के धान।
शालिनी० ना० स्त्री० छन्द विशेष, छेदनेहारी, दुखद।
शालिवाहन० ना० पु० राजाविशेष, शाका प्रचारक।
शाली० ना० पु० शालि, पक्षी की बहुत गु० छेदी, वान्, वन्त, युक्त, स्वामी।
शालीना० } ना० स्त्री० सोया का साग।
शालीशता० }
शालूर० ना० पु० मेंड़क (भेकेमंडूक वर्षा भू शालूरप्लवदर्दुराः, इत्यमरः)
शालमल० ना० पु० द्वीप विशेष जो पृथ्वी के सात द्वीप में से है।
शाल्मलि० } ना० पु० सेमर वृक्ष।
शाल्मली० }
शासन० ना० पु० } आज्ञा, इकरारनामा,
शासना० ना० स्त्री० } पत्र, ताड़न, ताड़ना।
शासनीय० गु० आज्ञा के योग्य, ताड़नीय।
शास्ति० ना० स्त्री० आज्ञा, राज्य।
शास्त्र० ना० पु० आज्ञा हिन्दूलोगों के मतमें आकाशीय पुस्तक विशेष यथा वेद विद्या की पुस्तकें।

शास्त्रविहित० गु० शास्त्रकी विधिसे, जोशास्त्र कहे।
शास्त्रज्ञ० ना० पु० जो शास्त्रको जानताहै।
शास्त्रार्थ० ना० पु० संवाद, चर्चा, बहस।
शास्त्री० गु० शास्त्रज्ञ, धर्मज्ञ।
शास्त्रीय० गु० शास्त्रसम्बन्धी, जोशास्त्रकाहै।
शास्य० गु० शासन के योग्य।
शिंशपा० ना० स्त्री० वृक्षविशेष, शीशमवृक्ष।
शिखण्डिज० ना० पु० वृहस्पति।
शिखण्डिनी० ना० स्त्री० जूही।
शिखण्डी० ना० पु० मयूर, मोर राजा द्रुपद का पुत्र।
शिखर० ना० पु० पर्वत की धार वा चोटी, संग, लौंग।
शिखरी० ना० पु० पर्वत, जंगा
शिखा० ना० स्त्री० चोटी, टम, फन।
शिखाचूड़० ना० पु० केशपाश, जटाजूट।
शिखि० ना० पु० मयूर, मोर, अग्नि।
शिखिवाला० ना० स्त्री० मयूर, मोर।
शिखिवाहन० ना० पु० स्वामिकार्त्तिक।
शिखी० ना० पु० मयूर, मोर, अग्नि, गु० फनैला।
शिग्रु० ना० पु० सहिंजन वृक्ष।
शिथिल० गु० ढीला, थका, सुस्त, अदृढ़, मन्द।
शिथिलता० ना० स्त्री० ढीलापन, थकन, थकान, सुस्ती, मांदगी।
शिम्बि:० } ना० स्त्री० सेम तरकारी।
शिम्बिका० }
शिर० ना० पु० सिर, मस्तक, मूड़।
शिरा० ना० स्त्री० टोपी, नस, नाड़ी जिसके द्वारा रुधिर सारे शरीर में फिरताहै।
शिरीष० ना० पु० वृक्ष विशेष, सिरसावृक्ष।
शिरोधी० ना० स्त्री० गला, गर्दन।
शिरोमणि० ना० पु० मणिजड़ित, माथेका भूषण विशेष, गु० सर्दार, श्रेष्ठ, उत्तम।

शिल० } ना० स्त्री० चटान् पत्थर की।
शिला० }
शिलागोली० ना० स्त्री० मनशिल।
शिलाजीत० } ना० पु० शिलाजात, शिला का रस।
शिलाजित० }
शिलाह्व० ना० पु० शिलाजीत।
शिलायन्त्र० ना० पु० पत्थर का छापा।
शिल्प० ना० पु० चित्रादिकर्म, कारीगरी, थवई का काम।
शिल्पकार० }
शिल्पी० } ना० पु० थवई, राज,मेमार।
शिल्पीकर० }
शिव० ना० पु० शुभ, कल्याण, ललित, आंवला, भूआंवला, गीदड़, श्रीमहादेवजी।
शिवगिरि० ना० पु० कैलास पर्वत।
शिवरात्रि० ना० स्त्री० फागुन कृष्ण चतुर्दशी को शिवजन्म दिनका व्रत।
शिववाहन० ना० पु० नन्दीगण।
शिवशैल० ना० पु० कैलास पर्वत।
शिवसुत० ना० पु० श्री गणेश जी, स्वामिकार्त्तिक।
शिवसुतवाहन० ना० पु० मूषक, मयूर।
शिवा० ना० स्त्री० श्रीपार्वतीजी, हड़, शृगाल की स्त्री, सोयाका शाक।
शिवालय० } ना० पु० शिवजी का मन्दिर वा मठ।
शिवाला० }
शिवि० ना० पु० राजाविशेष जोअयोध्यामेंथा।
शिविका० ना० स्त्री० पालकी।
शिवेश० ना० पु० सदाशिवजी, शृगाल।
शिशिर० ना० पु० जाड़ा, पाला, हेमन्त, ऋतु विशेष जो माघ फागुन में होती है।
शिशु० ना० पु० बालक, बच्चा।
शिशुता० ना०स्त्री० } बालकपन, लड़काई।
शिशुत्व० ना०पु० }
शिशुपाल० ना० पु० राजा विशेष जिसको

पाण्डव के यज्ञ में श्रीकृष्णचन्द्रजीने बध किया था।
शिशुमार नां० पु० मगरमच्छ।
शिष० नां० पु० शिक्षा, उपदेश, सीख, मन्त्र।
शिष्ट० गु० आधीन, आज्ञाकारी, जो आज्ञा दीगई, उत्तम, श्रेष्ठ।
शिष्टता० नां० स्त्री० आधीनता, उत्तमता।
शिष्टाचार० नां० पु० आदर, सत्कार, सन्मान, मिलनसारी, बड़ाई देना।
शिष्टाचारी० गु० सन्मानी, जो शिष्टाचार करे।
शिष्य० नां० पु० चेला, मतावलम्बी, सीखनेहारा।
शिक्षक० नां० पु० गुरु, अध्यापक, उपदेशक।
शिक्षा० नां०स्त्री० सीख, उपदेश, मन्त्र।
शिक्षित० गु० जो सिखाया वा पढ़ायागया, जो उपदेश कियागया।
शीकर० नां० पु० झींसी, फुहार।
शीघ्र० अव्य० तुरन्त, द्रुत, उतावल, जल्द।
शीघ्रग० नां० पु० खच्चर, गधा।
शीघ्रगामी० गु० शीघ्र चलनेहारा।
शीघ्रता० नां० स्त्री० वेगताई, उतावली, शिताबी।
शीत० नां० पु० हिम, जाड़ा, ठंढ, पाला, पीलू का वृक्ष।
शीतकटिबन्ध० नां० पु० पृथ्वी के २३½ अंश उत्तर और २३½ अंश दक्षिण का भूमिखण्ड।
शीतकर० नां० पु० चन्द्रमा।
शीतकाल० नां० पु० जाड़ेके दिन, हेमन्त।
शीतज्वर० नां० पु० तपलर्जह, विषमज्वर के विपरीत अर्थात् जाड़ा।
शीतभीरु० नां० पु० संभालू।
शीतरज० नां० पु० कपूर।
शीतल०गु० ठंढा।
शीतलता० नां० स्त्री० ठंढ, ठंढाई।
शीतांशु० नां० पु० चन्द्रमा, कपूर।
शीतांग० नां० पु० अर्द्धांग रोग विशेष।
शीतांतिका० नां० स्त्री० तेजबल औषधि।
शीतार्त्त० गु० जो ठठर गया, जो जाड़े से कांपे।
शीतोष्ण० गु० सरद गरम।
शीर्ण० गु० पतला, क्षीण।
शीर्ष० नां० पु० मस्तक, सिर, चोटी, ऊपर।
शीर्षकोण० नां० पु० ऊपर का कोना।
शीर्षिणी० नां० स्त्री० केशपाश, बालों की बेणी।
शील० नां० पु० स्वभाव, सुभाव, मुरव्वत।
शीलवान्० नां० गु० सुशील, मिलनसार, नम्र।
शीश० नां० पु० सिर, मूड़।
शीशम० नां० पु० वृक्षविशेष।
शुक० नां० पु० तोता, सूआ।
शुकछद० नां० पु० थुनेरा।
शुकदेव० नां० पु० शुकाचार्य्य, भागवत वक्ता।
शुकप्रिय० नां० पु० अनार।
शुकवर्ण० नां० पु० थुनेरा।
शुकाचार्य्य० नां० पु० मुनि विशेष, व्यास पुत्र।
शुक्त० नां० पु० अम्लवेत।
शुक्तचण्डिका० नां० स्त्री० अमिली वृक्ष।
शुक्ति० नां० स्त्री० सीपी।
शुक्तिज० नां० पु० मोती।
शुक्र० नां० पु० छठा ग्रह, वीर्य्य अग्नि, ज्येष्ठ मास, छठांवार, दैत्यों का गुरु।
शुक्रदारु० नां० पु० देवदारु॥
शुक्रमाता० नां० स्त्री० भार्ङ्गी।
शुक्रवार० नां० पु० छटांवार।
शुक्ल० गु० श्वेतवर्ण, ब्राह्मणों में उपपद नि॰ नां० पु० कुन्द, सफ़ेद जीरा।
शुक्लु० नां० पु० उजेलापाख।

शुचा० ना० स्त्री० पवित्रता, पावनता, पाकी।
शुचि० गु० श्वेत, पवित्र, शुद्ध, पाक।
शुचिहीय० गु० सामान्य जो मनतेपवित्र हो, विशेष्यार्द, पतिव्रता।
शुंठि० } ना० स्त्री० सोंठि।
शुंठी० }
शुंड० ना० सूंड़, हाथी की नाक।
शुदि० ना० स्त्री० उजेलापाख।
शुद्ध० गु० पवित्र, निर्दोषी, अकेला, ठीक।
शुद्धता० ना० स्त्री० पवित्रता, ठीकहोना।
शुद्धि० ना० स्त्री० पवित्रता, सुधराव, ख़बर।
शुद्धाचार० ना० पु० ठीकपाठ।
शुन० } ना० पु० कुत्ता।
शुनक० }
शुभ० गु० भला, अच्छा, भाग्यवान्, ना० पु० कल्याण, सुभाग, शोभा।
शुभग० गु० अच्छा, भाग्यवान्।
शुभगुण० ना० पु० अच्छेगुण, ज्ञानादि।
शुभंकर० गु० मंगलकारी, कृपालु।
शुभचिन्तक० गु० अच्छाचाहनेहारा, खैर ख्वाह।
शुभा० ना० स्त्री० सुधा, शोभा, सिद्धिविशेष, परस्त्री और वकरी।
शुभ्रांशु० ना० पु० चन्द्रमा।
शुभ्रांसिता० ना० स्त्री० वंशराचन।
शुभ्र० गु० श्वेतवर्ण, उजला, सुन्दर।
शुभ्रपुष्प० ना० पु० पोस्ता का पौधा।
शुम्भ० ना० पु० दैत्य विशेष जो श्री दुर्गाने वधा।
शुशकारना० अ० क्रि० अहेर करने में कुत्ते को हुसकाना वा दौड़ाना।
शुशकारी० ना० स्त्री० कुत्तेको हुसकाने का काम।
शुश्रूषा० ना० स्त्री० सेवा, टहल, कहना, सोनना सुननेकी इच्छा।
शुष्क० गु० सूखा।
शुष्कास्थि० ना० पु० सूखीहड्डी।
शूकर० ना० पु० सुअर, वराह, श्री विष्णु का तृतीयावतार।
शूकरखेत० ना० पु० वाराहक्षेत्र, पचकाकम यार।
शूता० ना० स्त्री० कुम्भीपौधा।
शूद्र० ना० पु० चौथावर्ण, नीचजाति।
शूद्रता० ना० स्त्री० नीचपन, नीचता।
शूद्रा० ना० स्त्री० शूद्रजाति की स्त्री।
शूद्री० ना० स्त्री० शूद्रकी स्त्री।
शून्य० गु० छूछा, ख़ाली, एकान्त, ना० पु० बिन्दु।
शून्यता० ना० स्त्री० छूछापन, ख़ालीहोना।
शून्यवादी० ना० पु० नास्तिक, काफ़िर, जैन धर्मी।
शूर० ना० पु० सूर्मा, सुअर, सूर्य, गु० अन्धा।
शूरता० ना० स्त्री० वीरता, सूर्मापन बहादुरी।
शूरत्व० ना० पु० शूरता।
शूरवीर० ना० पु० रावत, योद्धा, वीर।
शूरसेन० ना० पु० वसुदेवजी के पिता, मथुरा के पास देशविशेष।
शूर्प० ना० पु० सूर्प, सूप, छाज।
शूर्पणखा० ना० स्त्री० रावण की बहन।
शूल० ना० पु० हगास, बड़ी पीड़ा, त्रिशूल, बबूलका कांटा, दर्द, रोग विशेष।
शूलनाशन० ना० पु० हींग।
शूली० ना० पु० श्रीशिवजी, शूलरोग ग्रसत सूली।
शृकाल० } ना० पु० गीदड़, सियार।
शृगाल० }
शृंखल० ना० पु० करधनी विशेष, संकल, सिकरी, ज़ंजीर।
शृंखला० ना० स्त्री० कटिबन्धन, आड़बन्द, धुवा, सिलसिला, ज़ंजीर।

शृंग॰ ना॰ पु॰ सींग, शिखर, पहाड़की चोटी।

शृंगनाम्नी॰ ना॰ स्त्री॰ कक्करासिंगी।

शृंगवेर॰ ना॰ पु॰ सोंठ, अदरक।

शृंगाट॰ ना॰ पु॰ सिंघाड़ा।

शृंगार॰ ना॰ पु॰ प्रथम रस, १६ प्रकार का सिंगार, संवार, सजधज।

शृंगारित॰ गु॰ संवारी हुई, शृंगार युत।

शृंगिका॰ ना॰ स्त्री॰ मेढ़ासिंगी।

शृंगी॰ ना॰ पु॰ जिस पशु के सींगहों, कक्करासिंगी, भैंसा, पर्वत मुनिविशेष।

शृणु॰ क्रि॰ सुनो।

शेखर॰ ना॰ पु॰ शिरमें बांधनेकी फूलोंकी माला, मस्तकाभरण, शिर।

शेफालिका॰ ना॰ स्त्री॰ हरसिंघार।

शेल॰ ना॰ पु॰ अस्त्र विशेष।

शेली॰ ना॰ स्त्री॰ सांग, बालोंकी लट।

शेलु॰ ना॰ पु॰ मेथी

शेलमुख॰ ना॰ पु॰ बिल्व, बेल।

शेश॰ ना॰ पु॰ सांपोंकाराजा, धरणीधर।

शेष॰ ना॰ पु॰ अवशिष्ट, समाप्ति बाकी, नागराज विशेष, जिसके सहस्र शिरहैं, जिनपर विष्णु नारायण सोते हैं, घोड़ा।

शेषावस्था॰ ना॰ स्त्री॰ वृद्धावस्था, बाकी उमर।

शैखरिक॰ ना॰ पु॰ ऊंगा।

शैत्य॰ गु॰ ठंढा।

शैथिल्य॰ ना॰ पु॰ शिथिलता।

शैल॰ ना॰ पु॰ पर्वत, पहाड़।

शैलराज॰ ना॰ पु॰ हिमाचल, पर्वत का राजा।

शैली॰ ना॰ स्त्री॰ रीति, वार्त्तिक, गुण्पर्नेती।

शैव॰ ना॰ पु॰ शिवका उपासक।

शैवाल॰ ना॰ पु॰ जलका पौधा विशेष, सिवाल।

शैवी॰ ना॰ पु॰ शैव।

शैशव॰ ना॰ पु॰ शिशुता, बालकपना, लड़काई।

शोक॰ ना॰ पु॰ दुःख, क्लेश, सन्ताप, विलाप।

शोकार्णव॰ ना॰ पु॰ दुःखका सागर, महादुःख।

शोकार्त्त॰ गु॰ शोकग्रस्त, शोक से व्याकुल।

शोच॰ ना॰ पु॰ चिन्ता, अफ़सोस, अन्देशह।

शोचन॰ ना॰ पु॰ विचारन, मन्सूबह, चिन्तन।

शोचना॰ अ॰ क्रि॰ विचारना, अन्देशहकरना-अफ़सोसकरना, पश्चात्तापकरना।

शोचनीय॰ गु॰ जो शोचनेके योग्य है।

शोण॰ ना॰ पु॰ पुष्प विशेष, लालगन्ना, लाल, मगधदेशका नद।

शोणभद्र॰ ना॰ पु॰ मगध देशमें नदविशेष।

शोणित॰ ना॰ पु॰ रुधिर, लोहू, केसर।

शोथ॰ ना॰ पु॰ सूज, फुलाव।

शोध॰ ना॰ पु॰ चुकता, भरदेना, पता, ख़बर, तलाश।

शोधन॰ ना॰ पु॰ दोषका निकालना अर्थात् शुद्धकरना।

शोधा॰ गु॰ जो खोजागया वा ढूंढागया, शुद्ध किया गया।

शोध्य॰ गु॰ जो शोधने के योग्य।

शोभन॰ गु॰ मनोरम, मनोहर, सुन्दर।

शोभा॰ ना॰ स्त्री॰ सुन्दरता, शृंगार, चमक, कान्ति।

शोभायमान॰ } गु॰ विभूषित, चमकीला,
शोभित॰ } भड़कीला।

शोला॰ ना॰ पु॰ वृक्ष विशेष।

शोषक॰ गु॰ चूसनेहारा, सुखानेवाला, घटानेहारा।

शोषण॰ ना॰ पु॰ सुखान, सुखाव, घटाना।

शौच॰ ना॰ पु॰ स्नान, स्नानादिकर्म।

शौचकर्म॰ ना॰ पु॰ स्नानादि, शुचिक्रिया

शौनक॰ ना॰ पु॰ मुनि विशेष।
शौरि॰ ना॰ पु॰ भगवान्, शनैश्चर।
शौरिप्रिय॰ ना॰ पु॰ विजयसार।
शौर्य॰ ना॰ पु॰ सूर्मापन, बहादुरी।
श्मशान॰ ना॰ पु॰ मरघट, मृतक जलाने का स्थान विशेष।
श्याम॰ ना॰ पु॰ कोकिला, काम्बोजसे पश्चिमदेश विशेष, श्रीकृष्णचन्द्रजी, कालावर्ण।
श्यामकर्ण॰ ना॰ पु॰ वह घोड़ा जिसका एक कान श्याम और केशपीत और सर्व शरीर चन्द्रवर्ण होवे।
श्यामल॰ गु॰ कालावर्ण विशेष, गु॰ पीपरी।
श्यामली॰ ना॰ स्त्री॰ काली, नीली।
श्यामसुन्दर॰ ना॰ पु॰ श्रीकृष्णजी।
श्यामा॰ ना॰ स्त्री॰ श्यामरंगकापक्षी, पांडुर, पीपली, श्यामस्त्री, सुन्दरस्त्री, अरजस्त्री, प्रिय गु॰रात, प्रीति, कालिका देवी।
श्यामाक॰ ना॰ पु॰ सामाअन्न।
श्यालक॰ } ना॰ पु॰ साला, पत्नीका भाई।
श्याला॰ }
श्येन॰ ना॰ पु॰ पक्षी विशेष, बाज़।
श्रद्धान॰ गु॰ श्रद्धायुक्त।
श्रद्धा॰ ना॰ स्त्री॰ आदर, इच्छा, विश्वास, प्रतीति, शुभेच्छा।
श्रद्धालु॰ गु॰ श्रद्धासंयुक्त।
श्रम॰ ना॰ पु॰ थकाई, दौड़धूप, उद्यमकष्ट।
श्रमबुन्द॰ ना॰ पु॰ श्रमकरने में जो पसीना।
श्रमित॰ गु॰ थका, मांदा।
श्रमी॰ गु॰ श्रम करनेहारा, उद्यमी।
श्रव॰ ना॰ पु॰ कान, बहन, चलन।
श्रवण॰ ना॰ पु॰ कान, सुनावट और बाईसवां नक्षत्र।
श्रवणशीर्षका॰ ना॰ स्त्री॰ म्यौड़ी, मुण्डी।
श्रवणा॰ ना॰ स्त्री॰ बाईसवां नक्षत्र।
श्रवणीय॰ गु॰ जो सुनने के योग्य है।
श्रवन॰ क्रि॰ सुनन, बहन।
श्रवती॰ ना॰ स्त्री॰ नदी।
श्राद्धक॰ ना॰ पु॰ अर्जुन।
श्राद्ध॰ ना॰ पु॰ पितरोंको शास्त्ररीतिसे पिण्डदान देना, यज्ञ।
श्राद्धदेव॰ ना॰ पु॰ धर्मराज, यमराज।
श्राद्धपक्ष॰ ना॰ पु॰ कनागत, आश्विन कृष्ण।
श्रान्त॰ गु॰ सुखित, जो थकगया, श्रमित।
श्रान्ति॰ ना॰ स्त्री॰ श्रम, परिश्रम।
श्राप॰ ना॰ पु॰ शाप, आशीर्वाद से विपरीत, बददुआ।
श्रापित॰ गु॰ शापित, श्राप दियागया।
श्रावक॰ ना॰ पु॰ जाति विशेष जो नास्तिकों अर्थात् जैनियों के चेलेहैं, नास्तिक।
श्रावण॰ ना॰ पु॰ सावन, चौथा महीना।
श्री॰ ना॰ स्त्री॰ सम्पत्ति, शोभा, सुन्दरता, लक्ष्मी, शब्द के पहले बड़ाईका बोधक।
श्रीकण्ठ॰ ना॰ पु॰ सदाशिव।
श्रीकान्त॰ ना॰ पु॰ श्रीविष्णु नारायण।
श्रीखंड॰ ना॰ पु॰ चन्दन।
श्रीगेह॰ ना॰ पु॰ श्वेतकमल, शोभाका घर, लक्ष्मीका घर, खज़ाना।
श्रीदामा॰ ना॰ पु॰ श्रीकृष्णचन्द्रजी का एक सखा।
श्रीपति॰ ना॰ पु॰ श्रीविष्णुनारायण।
श्रीपर्णी॰ ना॰ स्त्री॰ कम्भारी।
श्रीपुष्प॰ ना॰ पु॰ लौंग, लवंग।
श्रीफल॰ ना॰ पु॰ नारियल, बेल आंवला।
श्रीमत्॰ गु॰ भाग्यवान्, धनी, शोभा संयुक्त, धनाढ्य, दौलतवर।
श्रीधर॰ ना पु॰ श्रीविष्णुनारायण।
श्रीधराचार्य॰ ना॰ पु॰ आचार्यविशेष जिन्होंने श्रीमद्भागवत का तिलक किया।
श्रीनगर॰ ना॰ पु॰ बद्रीनाथके मार्ग में पर्वत पर नगर विशेष, कश्मीर में नगर विशेष
श्रीमन्त॰ } गु॰ भाग्यवान्, धनी, शोभासंयुक्त, धनाढ्य, दौलतवर।
श्रीमान्॰ }

युक्त० } गु० यशवन्त, सुख्याती, धनी,
युत० } भाग्यवान्, नामी।
रंग० ना० पु० श्रीनारायण, विष्णुजी।
रंगपट्टन० ना० पु० महीश्वर अर्थात् मैसूर देश की राजधानी।
राग० ना० पु० राग विशेष, तीसरा राग।
वणा० } ना० स्त्री० म्योड़ी, मुण्डीपौधा।
वणी० }
वत्स० ना० पु० श्रीविष्णु नारायण, लक्ष्मी का हृदय में वास।
हट्ट० ना० पु० सिलहट नगर विशेष जो ढाका के पूर्व है।
हिंडोल० ना० पु० राग विशेष।
० गु० जो सुना गया।
त० ना० पु० वेद, कर्ण, कान, समाचार, ना० स्त्री० सुनाहट।
तिमाण० ना० पु० कुण्डल, कर्णफूल।
तियुक्ति० ना० स्त्री० वेद की विधि, शास्त्रोक्त।
ीद्रग० ना० पु० पीलूवृक्ष।
णी० ना० स्त्री० पंक्ति, लकीर, कतार, समूह यूथिका।
० ना० पु० कल्याण, कीर्त्ति।
सी० ना० स्त्री० हड़, गजपीपर, रासना।
ठ० गु० उत्तम, अच्छा, सबसेभला, प्रधान।
ता० ना० स्त्री० उत्तमता, प्रधानता, भलापन्।
ण० ना० पु० रुधिर, रक्त, लोहू, खून।
णतिलका० ना० स्त्री० कश्यप की पत्नी।
णि० ना० स्त्री० कटि, कमर।
णित० ना० पु० रुधिर, रक्त, लहू।
त० ना० पु० कान, कर्ण, नदी की धारा झरणा, सोता।
तव्य० गु० जो सुनने के योग्य।
तस्वती० ना० स्त्री० नदी।
ता० ना० स्त्री० नदी गु० सुननेहारा।

श्रोत्र० ना० पु० कान, रोमरन्ध्र, सुननेहारा।
श्लाघनीय० गु० बड़ाई के योग्य, मर्य्यादिक।
श्लाघा० ना० स्त्री स्तुति, मर्य्यादा, विनती।
श्लाघ्य० ना० पु० श्लाघनीय।
श्लीपद० ना० पु० थम्भ, पीलपाया।
श्लेष० ना० पु० जिसपद के दो अर्थ वा अधिक हों।
श्लेषा० ना० स्त्री० नवां नक्षत्र, अश्लेषा।
श्लेष्मा० ना० स्त्री० कफ, नाकटपकना, जुकाम।
श्लोक० ना० पु० पद्य, छन्द।
श्वशुर० ना० पु० पत्नी वा पति का पिता, ससुर।
श्वश्रू० ना० स्त्री० सास, पत्नी वा पति की माता।
श्वसन० ना० पु० पवन, वायु, यथा (प्रचेता वरुणःपाशी यादसांपतिरप्पतिः, श्वसनः स्पर्शनोवायुर्मातरिश्वा सदागतिः, इत्यमरः)
श्वसनक० ना० पु० गूमा पौधा।
श्वान० ना० पु० कुत्ता।
श्वास० ना० पु० प्राणवायु, सांस।
श्वेत० गु० शुक्ल, धौला, सफ़ेद।
श्वेतता० ना० स्त्री० शुक्लता, उज्ज्वलता, सफ़ेदी।
श्वेतदंडी० ना० स्त्री० दूब, घास।
श्वेतपुष्पा० ना० स्त्री० इन्द्र वारुणी, कनेर वृक्ष।
श्वेतफला० आलूबेर।
श्वेतमूली० ना० स्त्री पुनर्नवा।
श्वेतराजी० ना० स्त्री० चर्वेड़ा तरकारी।
श्वेतसर्षप० ना० पु० सफ़ेद सरसों।
श्वेता० ना० स्त्री दूब घास।
श्वेतिका० ना० स्त्री० सौंफ।

[ष]

षट्० ना० गु० छः, ६।
षडूर्मी० ना० स्त्री० छः ऊर्मी अर्थात् शोक, मोह, दुःख, भूख, मान, अपमान।

षड्ऋतु० ना० पु० छः ऋतु अर्थात् वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमन्त, शिशिर।

षट्कोण० ना० पु० इन्द्रका वज्र, छः कोनेका।

षड्गुण० ना० पु० छः गुण अर्थात् निर्भेद, निर्मात्सर्य, निर्मोह, निर्लोभ, निष्क्रोध, निष्काम।

षड्ग्रन्था० ना० स्त्री० कचूर भेद।

षड्ग्रन्थि० ना० स्त्री० पीपरामूल।

षट्चक्र० ना० पु० छः चक्र अर्थात् आधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध, प्रज्ञा।

षट्पद० ना० पु० भौंरा, मधुमाखी, छन्द विशेष।

षट्पदी ना० स्त्री० भ्रमरी।

षड्रस० ना० पु० छः रस अर्थात् कड़ुआ, खट्टा, मीठा, चर्परा कसेरा, खारा,।

षड्राग० ना० पु० छः राग अर्थात् मेघ, भैरव, मल्लार, दीपक, श्रीहिंडोल, मालकोश और झगड़ा वखेड़ा।

षड्लोक० ना० पु० छः लोक अर्थात् भू, अन्तरिक्ष, स्वर्ग, पितृ, सूर्य, ब्रह्मलोक।

षट्शास्त्र० ना० पु० छः शास्त्र अर्थात्, न्याय-वैशेषिक, मीमांसा, पातंजल, सांख्य, वेदान्त,।

षडानन० ना० पु० स्वामिकार्त्तिक।

षड्विकार० ना० पु० छः विकार अर्थात् उत्पत्ति, शरीरवृद्धि, बालक्ता, प्रौढ़ता, वृद्धता, क्षय।

षडंग० ना० पु० शरीर के छः अंग अर्थात् हाथ, पांव, कटि, शिर, वेदके छः अंग अर्थात् ज्योतिष, व्याकरणादि, गोखुरू।

षड्गुणा० ना० स्त्री० वच औषधि।

षडनेत्रिका० ना० स्त्री० कश्यपकी पत्नी।

षड्विंशति० गु० छब्बीस, २६।

षड्विंशतितम० गु० छब्बीसवां।

षड्विधि० ना० स्त्री० छः प्रकार।

षडंगवेद० ना० पु० वेदके छः अंग अर्थात् शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्ति, ज्योतिष, छन्दः प्रबन्ध।

षड्ंगसमाधि० ना० स्त्री० समाधिके छः अंग अर्थात् शम, दम, उपराम, विषय, सुख, दुख समान, वेद आचार्य का आज्ञाकारी होना, एकाग्रचित्त।

षडानन० ना० पु० स्वामिकार्त्तिक।

षण्ढ० ना० पु० नपुंसक।

षण्मास० ना० पु० छः मास।

षण्मुख० ना० पु० स्वामिकार्त्तिक।

षष्ठ० गु० छः, ६, छठवां।

षष्टि० गु० साठ, ६०।

षष्ठी० ना० स्त्री० दुर्गाजी, छठी तिथि, कारक।

षष्ठ्यन्त० गु० जिसके अन्त में षष्ठीका प्रत्यय है।

षोड़श० गु० सोलह, १६।

षोड़शचन्द्रकला० ना० स्त्री० चन्द्रमा की १६ कला अर्थात् अमृता, मनदा, पूषा, पुष्टि, तुष्टि, रति, धृति, शशिनी, चन्द्रिका, कान्ति, ज्योत्स्ना, श्री, प्रीति, अंगदा, पूरणा, पूर्ण अमृता-१६।

षोड़शविधपूजा० ना० स्त्री० सोलह प्रकार से पूजा अर्थात् आवाहन, स्थापन, पाद्य, सिंहासन, अर्घ, आचमन, स्नान, चन्दन, फूल, धूप, दीप, नैवेद्य, ताम्बूल, प्रदक्षिणा, नमस्कार, आरती १६।

षोड़शशृंगार० ना० पु० सोलह शृंगार अर्थात् शुचि, स्नान, निर्मलपट, महावर, वेणीबंधन, मांग सिन्दूर, भालखौरि, तिलकपोल, केसर मर्द्दन, स्नेहदीपण, कुसुमाभरण, हेमा भरण, लवंगादि आभरण, दांतोंमें मिस्सी, ताम्बूल, आंखों में सुरमा १६।

षोड़शी० ना० स्त्री० मृतकका कर्म विशेष।

[स]

स० अव्य० जिसशब्द के आदि में इसका

प्रयोग होवे उसका अर्थ सहित, समान, से होता है।

सई॰ ना॰ स्त्री॰ नदीविशेष।

सं॰ अव्य॰ सम, सहित, से।

संक्रन्दन॰ ना॰ पु॰ शय्या, इन्द्र।

संयम॰ ना॰ पु॰ त्यागादि नियम, बराव, परहेज़।

संयमनी॰ ना॰ स्त्री॰ यमपुरी।

संयमनीपति॰ ना॰ पु॰ यमराज।

संयमी॰ गु॰ नियमी, मध्यम।

संयुक्त॰ गु॰ मिला हुआ, संलग्न, लगा, जुड़ा।

संयुग॰ ना॰ पु॰ युद्ध, समर, रण, लड़ाई।

संयुत॰ गु॰ संयुक्त।

संयोग॰ ना॰ पु॰ मिलान, द्रव्यकामेल, संगत, दैवागत, इत्तिफ़ाक़न।

संयोगी॰ ना॰ पु॰ मिलित, मिलनसार, संगी।

संरक्त॰ गु॰ अरुण, लालवर्ण।

संरम्भ॰ ना॰ पु॰ कोप, क्रोध, अहंकार।

संलग्न॰ गु॰ संयुक्त, संगत।

संलग्नी॰ गु॰ मिलित, लगा हुआ, संगी, संयोगी।

संलाप॰ ना॰ पु॰ परस्पर बातचीत।

संवत्॰ ना॰ पु॰ वर्ष, शाका, साल, सन्।

संवत्सर॰ ना॰ पु॰ वर्ष, साल।

संवत्सरी॰ ना॰ पु॰ वर्षका व्यवहार।

संवरण॰ ना॰ पु॰ आवरण, आच्छादन।

संवरना॰ अ॰ क्रि॰ सजना, शोभित होना, बनना।

संवर्त्त॰ ना॰ पु॰ स्मृति ग्रन्थ विशेष।

संवर्त्तक॰ ना॰ पु॰ बहेड़ा।

संवल॰ ना॰ पु॰ दैत्य विशेष, जानना मार्गका।

संवलारि॰ ना॰ पु॰ कामदेव, प्रद्युम्न जी।

संवह॰ ना॰ पु॰ मुख्यपवन।

संवाद॰ ना॰ पु॰ बातचीत, प्रश्नोत्तर, चर्चा।

संवाधा॰ ना॰ स्त्री॰ विपत्ति, क्लेश, आफ़त।

संवार॰ ना॰ स्त्री॰ सजाव, बनाव, शोभा।

संवारना॰ स॰ क्रि॰ सजाना, बनाना, शृंगार करना।

संशय॰ ना॰ पु॰ चिन्ता, सन्देह, भय।

संशयापन्न॰ गु॰ सन्देही, चिन्तायुक्त, भयभीत।

संसक्त॰ गु॰ समीप, मिला, युक्त।

संसर्ग॰ ना॰ पु॰ संगति, भेद, दर्शन, मेल, पड़ोस, समीप।

संसर्गी॰ गु॰ मिलनसार, चिन्हारी, पड़ोसी, संगती।

संसवा॰ ना॰ स्त्री॰ फटकरी।

संसार॰ ना॰ पु॰ जगत्, गृहाश्रम, दुनिया।

संसारी॰ गु॰ लौकिक, जो संसार का है।

संसृत॰ गु॰ संसारी, दुनियवी।

संस्कार॰ ना॰ पु॰ स्मरण का हेतु, व्यवहार यथा गर्भाधानादि १० पवित्रता।

संस्कृत॰ ना॰ पु॰ देववाणी।

संस्कृतानुयायी॰ गु॰ देववाणी के अनुसार।

संस्कृताभिज्ञ॰ गु॰ संस्कृत भाषा जानने वाले लोग।

संस्थान॰ ना॰ पु॰ ठव, रूप, बनावट, चतुष्पथ।

संस्पर्श॰ ना॰ पु॰ छुआवट, सत, लगाव।

संहत॰ गु॰ ठोस, इकट्ठा।

संहति॰ ना॰ स्त्री॰ समूह, ढेर।

संहरण॰ ना॰ पु॰ वध, हनन, मरण, हरण।

संहरना॰ अ॰ क्रि॰ वधहोना, हतहोना, माराजाना।

संहार॰ ना॰ पु॰ नाश, वध, हत्या, गुल्कारा, बधा।

संहारक॰ गु॰ नाशक, वधिक।

संहारना॰ स॰ क्रि॰ वधना, नाश करना।

संक्षेप॰ ना॰ पु॰ सार, विशेष कथन, थोड़ा, सारांश, दुनामुख्त, मुख्तसर।

संक्षिप्त॰ गु॰ गुप्त, छिपा, अप्रगट।

संज्ञक॰ ना॰ पु॰ नामी, नामक।

संज्ञा॰ ना॰ स्त्री॰ नाम, शब्द, बुद्धि, ज्ञान।

सकट० ना० पु० छकड़, लढ़ी, गणेशजी का जन्मोत्सव दिन।
सकटाख्य० ना० पु० धवबृक्ष।
सकटासुर० ना० पु० दैत्य विशेष जिस को श्रीकृष्ण जीने मारा था।
सकटी० ना० स्त्री० लढ़ी, गाड़ी।
सकत० ना० पु० शक्ति।
सकना० अ० क्रि० सामर्थ्यहोना।
सकरा० गु० संकेत, छोटा, तंग।
सकराई० ना० स्त्री० सकेती, तंगी, छोटाई।
सकराना० स० क्रि० सकेत करना, सकोरना। स्वीकारकराना, कबूल कराना।
सकरुणा० गु० दयायुत दीनता से।
सकर्मक० गु० कर्म सहित क्रिया।
सकल० गु० सारा, समस्त, सब, सगरा।
सकाना० अ० क्रि० उदास होना, थकना, दबना।
सकानी० गु० स्त्री० उदासहोगई, लज्जित, दबगई।
सकाम० ना० पु० काम वा कामना सहित।
सकारना० स० क्रि० हुण्डीको लेलेना, ग्रहण करना, स्वीकार करना, क़बूलना।
सकारे० ना० पु० प्रातःकाल, सवेरे।
सकिलना० अ० क्रि० समिटना, हटना।
सकिलाना० स० क्रि० समिटाना, हटाना।
सकुचना० अ०क्रि०डरना,संशयकरना, लजना।
सकुचाना० स० क्रि० लजाना, डराना।
सकुचित० गु० लज्जित।
सकुल० ना० पु० पक्षी, कुलसमेत, समस्त।
सकुलादानी० ना० स्त्री० गंडदूर्या।
सकेत० गु० सकरा, तंग, छोटा, ना० स्त्री० दुःख, आपदा, दुर्भिक्ष।
सकेतना० स० क्रि० समेटना, संकेतकरना।
सकेलना० अ० क्रि० सकुड़ना, समेटना, बटोरना।
सकेला० ना० पु० लोहा विशेष।
सकोच० ना० पु० आदर सन्मान।
सकोरना० स०क्रि०समेटना, संकोचना, तंगकरना।
सकोरा० ना० पु० कटोरा, मिट्टी वा काठ का छोटा वर्तन।
सकोरी० ना० स्त्री० थाली, पिरिच।
सक्रोध० गु० क्रोधसमेत।
सखर० गु० अधिक, खरयुत।
सखा० ना० पु० मित्र, बन्धु, प्रियतम।
सखी० ना० स्त्री० मित्र स्त्री, सहेली, संगिनि।
सख्य० ना० स्त्री० मित्रता, प्रीति।
सगड़० ना० पु० सकट, शकट।
सगर० ना० पु० अयोध्याका राजा विशेष।
सगरे० गु० सब, समस्त।
सगर्भ० गु० गर्भिणी, गर्भसमेत।
सगपहिता० ना० पु० साग पड़ीहुई दाल।
सगा० गु० जो एक मातासे उत्पन्न है, अपना।
सगाई० ना० स्त्री० भाईचारा, आपस, नाता, मगनी नीच जातिकी, स्त्रीका दूसरा विवाह, रिश्तह।
सगुन० ना० पु० शकुन।
सगोत्र० ना० पु० समानगोत्र, दूरकासंवन्धी।
सगौती० ना० स्त्री० मांस।
सग्लानि० गु० निरादर, लज्जित।
सघन० गु० घना, वहुतघना, गुंजान।
सध्राची० ना० स्त्री० सखी, सहेली।
संकट० ना० पु० विपत्ति, दुःख, कष्ट, आपदा।
संकटा० ना० स्त्री० दुर्दशा, दशाविशेष, काशीजीमें देवीविशेष।
संकर० ना० पु० दोवर्णसेजन्मित सन्तान।
संकर्षण० ना० पु० श्रीवलदेवजी, खींचना।
संकल० ना० पु० संग्रह, ढेर, सांकर, ज़ंजीर।
संकलन० ना० पु० जोड़, जोड़ती, योग, सांकल की विधिसे गांठना।
संकलित० गु० जो जोड़ागया जो एकपर एक मिलाया गया, ना० पु० गणित।
संकल्प० ना० पु० मनकी इच्छा, नियम, शा-

स्वीय कर्ममें प्रतिज्ञा विशेष, दान कल्पना।
संकल्पना॰ स॰ क्रि॰ दानदेना, नियम व प्रतिज्ञा करना।
संकाश॰ ना॰ पु॰ तुल्य, प्रकाश्युत।
संकीर्ण॰ गु॰ मचामच, घना।
संकीर्त्तन॰ ना॰ पु॰ गुणोंका गान।
संकुचित॰ गु॰ सकुचाया, लज्जित।
संकुल॰ गु॰ मचामच, घना, भराहुआ, पुरा।
संकुलित॰ गु॰ भरा, युक्त।
संकेत॰ ना॰ पु॰ वचन, अवधि, सैन, इंगित, सलाह, इशारह, एकान्त।
संकोच॰ ना॰ पु॰ लाज, लज्जा, केसर, कानि चिलगोज़ा, सिमट।
संकोचन॰ ना॰ पु॰ खेंच, सिमटाहट।
संकोचना॰ स॰ क्रि॰ बटोरना, समेटना, लजाना, कानिकरना।
संकोची॰ गु॰ लजीला, लाजवन्त।
संक्रम॰ ना॰ पु॰ संचार, गमन।
संक्रान्त॰ गु॰ जो बीतगया, जो एक से दूसरे को सापागया।
संक्रान्ति॰ स्त्री॰ एक राशिसे दूसरी राशि में सूर्य का जाना।
संखिया॰ ना॰ स्त्री॰ विषविशेष।
संख्या॰ ना॰ स्त्री॰ एकदोआदिगिन्ती, शुमार।
संग॰ ना॰ पु॰ संयोग, मेल, लीलाथोथा, अव्य॰ साथ, सहित।
संगपिछ॰ ना॰ पु॰ मोचरस।
संगति॰ ना॰ स्त्री॰ मैथुन, भेंट, मेल, मिलाप।
संगम॰ ना॰ पु॰ मेल, मिलाप, मैथुन।
संगर॰ ना॰ पु॰ युद्ध, लड़ाई, आपदा प्रण, छावनी, लश्कर।
संगसी॰ ना॰ स्त्री॰ संडसी।
संगी॰ ना॰ पु॰ साथी, हमराही, मिलापी।
संगीत॰ ना॰ पु॰ रागभेद, गान, गानेकीविद्या।
संगीतदर्पण॰ ना॰ पु॰ राग विद्या का ग्रन्थ विशेष।
संगोपन॰ ना॰ पु॰ छिपाव, गोपन।
संग्रह॰ ना॰ पु॰ बटोर, संक्षेपन, सारार्थ लेना।
संग्रहण॰ ना॰ पु॰ स्वीकार करना, लेलेना।
संग्रहणी॰ ना॰ स्त्री॰ अतीसार रोगविशेष।
संग्रहीत॰ गु॰ जो संग्रह कियागया, जो इकट्ठा किया गया।
संग्राम॰ ना॰ युद्ध, समर, रण।
संघ॰ ना॰ पु॰ झुण्ड, समूह, मेला, ढेर, संग।
संघट॰ ना॰ पु॰ संयोग, मिलान, रगड़।
संघट्टन॰ ना॰ पु॰ रगड़न, घिसन।
संघात॰ ना॰ पु॰ मारना, समूह, नरकविशेष।
संघार॰ ना॰ पु॰ संहार।
संघारक॰ ना॰ पु॰ संहारक, काल, भैरव।
संघारना॰ स॰ क्रि॰ संहारना।
सच॰ गु॰ सत्य, सांच, अव्य॰ हां, ठीक।
सचमुच॰ अव्य॰ सचकर।
सचल॰ ना॰ पु॰ चलने की शक्ति समेत, गु॰ जो चल फिरसके यथा मनुष्य, पशु, पक्षी।
सचाई॰ ना॰ स्त्री॰ सत्यता।
सचिव॰ ना॰ पु॰ मंत्री, वज़ीर।
सचिवज॰ ना॰ पु॰ मंत्रीका पुत्र, वज़ीरज़ादह।
सचु॰ ना॰ पु॰ आनन्द, सत्य, सांच।
सचेत॰
सचेतन॰ } गु॰ सुचेत, चौकस, चैतन्य, सुर्त्ता।
सचेष्ट॰ गु॰ चेष्टायुत, उद्युक्त।
सचौटी॰ ना॰ स्त्री॰ सचाई, सचकहनेकीचाल।
सच्च॰
सच्चा॰ } गु॰ सत्य, ठीक, सीधा।
सचाई॰ ना॰ स्त्री॰ सचाई।
सच्चिदानन्द॰ ना॰ पु॰ ब्रह्म, ईश्वर।
सच्छास्त्र॰ ना॰ पु॰ अच्छा शास्त्र।
सज॰ ना॰ स्त्री॰ डौल, ढब, सिंगार, शोभा, रूप।
सजक॰ ना॰ पु॰ स्योना।
सजग॰ गु॰ होशियार, ख़बरदार, उनींदा चौकस, चैतन्य।

सजधज० ना० स्त्री० बनावट, रूप, सज।
सजन० ना० पु० पति, प्रियतम।
सजना० अ० क्रि० बनना, फबना, सोहना, पहिरना, सुधरना, ना० पु० सजन, सज्जन।
सजनी० ना० स्त्री० सखी, सहेली।
सजल० गु० जो जलसे भरा।
सजला० ना० पु० संझिला भाई, चरभाइयों में से जो तीसरा भाई हो उसका उपनाम।
सजाई० ना० स्त्री० बनवाई, बनावट, सजाय, रामायणे यथा तौ विधिदेइहि मोहिं सजाई।
सजातीय० गु० समान सम जातिका, एक जाति का :
सजाना० स० क्रि० बनाना, रचाना।
सजावट० ना० स्त्री० बनावट, रचावट।
सजीला० गु० सुडौल, सुढ़ब, सुन्दर।
सजीव० गु० जीवित, जीवधारी, जीव समेत, आनन्द में।
सजीवनि० ना० स्त्री० बूटीविशेष।
सजोयल० गु० दस्तार समेत, हथियारबन्द।
सज्जन० गु० कुलवन्त, आदरी, साधु, और अच्छा मनुष्य ना० पु० प्रियतम, प्यारा।
सज्जना० अ० क्रि० सजना।
सज्जी० ना० स्त्री० क्षारविशेष।
सझिया० ना० स्त्री० साझेका खेत आदि।
सझियार० ना० पु० साझी, शरीक।
सझियारा० ना० पु० साझा शराकत।
संचय० ना० पु० संग्रह, ढेर, समूह।
संचयी० गु० संचय करनेहारा।
संचार० ना० पु० संक्रमण, गुड़ता से जो चलन, मार्ग, राह, बाट, चलन, निशान।
संचारिका० ना० स्त्री० कुटनी।
संचारिणी० गु० स्त्री० चलानेवाली।
संचित० गु० जो बटोरागया, पूर्वकृत धर्माधर्म।
संचेत० गु० सचेत।
संछिप्त० गु० छिपा, गुप्त।

संजात० क्रि० उत्पन्न पैदा।
सकट० ना० पु० लचीलीछड़ी, भगावट, पेचमान हुक्का की नय।
सटकना० अ० क्रि० भागजाना, छिपना, अलग होना।
सटकाई० ना० स्त्री० उतार चढ़ाव।
सटकाना० स० क्रि० निरस करना, छिपाना, भगाना, बोलाना।
सटना० अ० क्रि० मिलना, जुड़ना, चिपकना।
सटपटाना० अ० क्रि० घबड़ाना, डरना।
सटा० ना० स्त्री० गलेके बाल, जटा।
सटाना० स० क्रि० चिपकाना, जोड़ना, लगाना
सटासट० ना० स्त्री० लगालग।
सटिया० ना० स्त्री० छड़ी।
सटीक० गु० टीकासमेत, तिलकसंयुक्त।
सठियाना० अ० क्रि० साठ वर्षकी आयुसे अधिक होना, बुद्धिबल घटना।
सठोड़ा० ना० पु० पुष्टई विशेष जो प्रसूती को दिया जाता है।
सड़क० ना० स्त्री० राजमार्ग, पथ, पैंड़ा।
सड़न० ना० स्त्री० सड़ाध, गलन।
सड़ना० अ० क्रि० गलना, उबलना।
सड़ा० गु० गला, उबसा।
सड़ांद०
सड़ांध० } ना० स्त्री० सड़ने की दुर्गन्ध।
सड़ाना० स० क्रि० गलाना, बसाना।
सड़ियल० गु० निर्बल, सड़ाहुआ।
सड़ैंधा० गु० सड़ियल।
संडसी० ना० स्त्री० गहुवा, संगसी, सनसी।
संडा० गु० पोढ़ा, मोटा।
संडास० ना० पु० पायखाना, छरछोभी।
संडासा० ना० पु० बड़ी सण्डसी।
संडासी० ना० स्त्री० सण्डसी।
सत्० गु० सत्य, ना० पु० सार, हीर, भलमनसात, रस, कीर्त्ति, सचाई।
सतमासा० ना० पु० सातवें महीने के गर्भ में

की पूजा विशेष वा ज्योनार।
सतमी॰ ना॰ स्त्री॰ सप्तमी।
सतर॰ ना॰ स्त्री॰ तिर्छी, टेढ़ी।
सतराना॰ अ॰ क्रि॰ क्रोधित होना, कुढ़ना।
सतरौहीं॰ ना॰ स्त्री॰ टेढ़ी, तिर्छी।
सतर्क॰ गु॰ सावधान।
सतलज॰ ना॰ स्त्री॰ पंजाबकी नदी विशेष।
सतलड़ा॰ गु॰ सतगुना, जिसमें सातलड़ हैं।
सतसठ॰ गु॰ साठि और सात, ६७।
सतसैया॰ ना॰ स्त्री॰ बिहारी लाल कविकृत ग्रन्थ विशेष।
सतहत्तर॰ गु॰ सत्तर और सात, ७७।
सताना॰ स॰ क्रि॰ दुःखदेना, छेड़ना।
सती॰ ना॰ स्त्री॰ जो स्त्री पतिके साथ अग्निपै जलती है, पतिव्रता, दक्षसुता।
सतीमठ॰ ना॰ पु॰ स्थान जहां सतीके करिय आदिस्थापन करते हैं।
सतीर्थ॰ ना॰ पु॰ जिन्होंने एक गुरुसे अध्ययनकियाहै, गुरुभाई, साध्यायी, एकसाथके पढ़नेहारे।
सतीला॰ गु॰ पराक्रमी।
सतीवाड़॰ ना॰ पु॰ स्थान जिसमें सतीहुईहै।
सतुवा॰ } ना॰ पु॰ सत्तू।
सतूआ॰ }
सत्कर्म॰ ना॰ पु॰ भलाकर्म, ठीक काम।
सत्कार॰ ना॰ पु॰ सन्मान, लोथकाजलाना।
सत्कारी॰ ना॰ पु॰ मुर्देका जलानेवाला, सन्मान वा आदर करनेहारा।
सत्क्रिया॰ ना॰ स्त्री॰ मृतककी सुगति, उत्तम कर्म, आवभगति।
सत्तम॰ गु॰ श्रेष्ट, बड़ा, मर्य्यादिक, साधुओं में जो सबसे अच्छा।
सत्तर॰ गु॰ सातदहाई, ७०।
सत्तरह॰ गु॰ दश और सात, १७।
सत्ता॰ ना॰ स्त्री॰ वल, पराक्रम, गंजीफा में जो सात, आधार, वजूद।
सत्ताईस॰ गु॰ बीस और सात, २७।
सत्तानवे॰ गु॰ नव्वे और सात, ९७।
सत्तावन॰ गु॰ पचास और सात, ५७।
सत्तासी॰ गु॰ अस्सी और सात, ८७।
सत्तू॰ ना॰ पु॰ भूनेयव आदिका चून।
सत्पथ॰ ना॰ पु॰ सन्मार्ग, अच्छामार्ग।
सत्पुत्र॰ ना॰ पु॰ सुपुत, भलापुत्र।
सत्य॰ गु॰ यथार्थ, ठीक, निश्चय, साच।
सत्यकेतु॰ ना॰ पु॰ राजाविशेष, सच्चकी पताका।
सत्यता॰ ना॰ स्त्री॰ भलाई, सचाई।
सत्ययुग॰ ना॰ पु॰ प्रथमयुग जो सत्तर लाख अट्ठाईस सहस्रवर्षका प्रमाण है।
सत्यभामा॰ ना॰ स्त्री॰ श्री कृष्णकीस्त्रीविशेष।
सत्यभाव॰ ना॰ पु॰ सीधा स्वभाव।
सत्यलोक॰ ना॰ पु॰ ब्रह्मलोक स्वर्ग विशेष।
सत्यवचन॰ ना॰ पु॰ यथार्थ कहना, ठीक।
सत्यवती ना॰ स्त्री॰ वेदव्यास की माता, पतिव्रता स्त्री।
सत्यवाद॰ ना॰ पु॰ सत्यवचन, ठीकवार्त्ता।
सत्यवादी॰ गु॰ सच्चा, सचकहनेहारा।
सत्यसिन्धु॰ गु॰ वड़ासच्चा।
सत्यानाश॰ ना॰ पु॰ सम्पूर्णनाश, बिगड़ना।
सत्यानाशी॰ ना॰ स्त्री॰ कटीला पौधाविशेष, गु॰ जो बिगड़गया, नष्ट।
सत्यानृत॰ ना॰ पु॰ वाणिज्य, व्यापार।
सत्युग॰ ना॰ पु॰ सतयुग, सत्ययुग।
सत्व॰ } ना॰ पु॰ भलाईका गुण।
सत्वगुण॰ }
सत्वन्ता॰ गु॰ भला कीर्तिमान।
सत्वर॰ अव्य॰ तुरन्त, शीघ्र, जल्द।
सथराव॰ ना॰ पु॰ युद्ध में जो मारेगये [illegible] ठेर।
साथिया ना॰ पु॰ [illegible] [illegible] विशेष जो [illegible] [illegible] करते हैं।

सद्० अव्य० सद्य, तत्क्षण गु० श्रेष्ठ।

सदन० ना० पु० स्थान, घर, मकान।

सदय० गु० दयायुत, दयासहित।

सदया० ना० स्त्री० अमदवन, पक्षी की स्त्री।

सदस्य० ना० पु० कर्म करने में जो न्यूनाधिक का विचार करे वा सुधारे, देखवैया।

सदा० }
सदाई० } अव्य० सर्वदा, नित्य, हमेशह।

सदाकार० ना० पु० आंब का वृक्ष वा अम्ब।

सदागति० ना० पु० पवन, वायु।

सदाचार० ना० पु० सर्वदा भल आचार करना, श्रेष्ठाचार, पवन, वायु, हवा।

सदानन्द० ना० पु० सर्वत्र वा सर्वदाकाल प्रसन्न, श्रीगुरु।

सदापुष्प० ना० पु० मदारवृक्ष, कुन्दवृक्ष, वृक्ष जिसमें सर्वदाकाल फूल लगते हों।

सदाफल० ना० पु० नारियल वृक्ष, बेलवृक्ष, गूलरवृक्ष, कटहल, गु० वृक्ष जिसमें सदाफल मिलता हो।

सदाव्रत० ना० पु० अतिथों और सन्तादि को नित्य भोजन देना।

सदाशिव० ना० पु० श्री शिव जी का एक नाम।

सदासुहागन्० ना० स्त्री० पक्षी विशेष, फूल विशेष, फ़क़ीर वा भिक्षुक, जो स्त्री का भेष करता है।

सदेह० गु० देहसमेत।

सदृश० बराबर, तुल्य, समान।

सदेश० गु० समीप, पास।

सदैव० अव्य० सदा० सर्वदा।

सदैनिक० गु० सब दिन, का नित्यक।

सदीप० गु० दीपसमेत।

सद्गति० ना० स्त्री० निस्तार, मुक्ति, त्राण।

सद्गन्ध० ना० स्त्री० सुगंध।

[illegible]० ना० पु० समुद्र, निरोद्द।

सद्म० ना० पु० घर, स्थान, मकान

सद्य० }
सद्यः० } अव्य० तुरन्त, तत्क्षण।

सद्वक्ता० गु० सत्य कहने हारा।

सद्विवेक० ना० पु० सत्य विवेक, उत्तमज्ञान।

सद्विवेचक० ना० पु० जो यथार्थ को विचारे।

सधन० ना० पु० धन समेत।

सधना० अ० क्रि० बनना, हिलना, ठहरना, थंभना।

सधवा० ना० स्त्री० सुहागिन, पतिवती स्त्री।

सधाना० स० क्रि० सिखाना, बनाना, हिलाना, पूरा करना, ठहराना, थंभाना।

सधी० गु० बुद्धिसमेत, कन्या समेत, हिली ठहरीहुई, सीखीहुई।

सन० ना० पु० पौधा विशेष जिसकी त्वचा की रस्सी बनाते हैं, अव्य० से।

सनकार० ना० पु० सैन, इशारह।

सनकारना० स० क्रि० सैनदेना, इशारह करना।

सनकारा० गु० इशारहकिया गया, जो सैन दिया हुआ।

सनत० ना० पु० मुनि विशेष।

सनत्कुमार० ना० पु० ब्रह्मा के चार पुत्रों में से एक जो आदि पुरुष था।

सनना० अ० क्रि० गर्भिणी होना, भरना, मलना, गुन्धना।

सन्निपात० ना० पु० रोग विशेष, जो कफ पित्त वात के विगड़ने से होता है।

सना० ना० पु० स्त्री औषधि विशेष, सनाय।

सनाढ्य० ना० पु० ब्राह्मण जाति विशेष।

सनातन० गु० जिसका आरम्भ और अन्तनहीं है जो नित्यरहेगा।

सनाथ० गु० नाथ सहित, निहाल, कृतार्थ।

सनाह० ना० पु० वख़्तर, गु० पतिसमेत।

सनिया० ना० पु० टसर का वस्त्र विशेष।

सनीचर० ना० पु० शनैश्चर।

सनीचरा० गु० अभागा, अपयशी, ना० पु०

ग्वालियर के निकटपर्वतविशेष जिसपर सनीचर की मूर्त्ति है।
सनेह० ना० पु० तेल, गु० स्नेह।
सन्त० ना० पु० साधु विशेष, ईश्वरसेवन, गु० अच्छा धनी, भला।
सन्तत० अव्य० निर्न्तल, निरन्तर।
सन्तति० ना० स्त्री० सन्तान, वंश, पुत्रादि औलाद।
सन्तप्त० गु० पीड़ित, दुःखित, सताया गया, सन्तापसहित।
सन्तरण० ना० पु० तरणा, मुक्तहोना।
सन्ता० गु० विगड़ा।
सन्तान० ना० पु० बंश, लड़के वाले, कल्प वृत्त।
सन्ताप० ना० पु० शोक, पीड़ा, दुःख।
सन्तापित० गु० सन्तप्त, सतायागया, पीड़ित।
सन्तापी० गु० शोकसंयुक्त, उदास, दुःखी।
सन्ती० ना० पु० वदला, अव्य० वदले, पलटे, लिये।
सन्तुष्ट० गु० धीरजी, सन्तोषी, तृप्त, मनभरा, हर्षित।
सन्तोष० ना० पु० आनन्द, धीरज, हर्ष, सुख।
सन्तोषी० गु० धीरजवान, आनन्दी, हर्षित।
सन्था० ना० स्त्री० पाठ, सवक़।
सन्दर्श० ना० स्त्री० सण्डसी, सन्सी।
सन्दर्शन० ना० पु० साक्षात्कार।
सन्दान० ना० पु० दानदेना, रस्सी जो घोड़ा आदि के पांवमें बांधते हैं, सुनारों का हथियार विशेष।
सन्दिग्ध० गु० सन्देहयुत, भरमीला।
सन्दिग्धभूत० ना० पु० जिसके बीतने में सन्देह हो।
सन्देश०, **सन्देशा०**, **सन्देस०**, **सन्देसा०** } ना० पु० समाचार, पैग़ाम, ख़बर।
सन्देसी० ना० पु० दूत, पैग़म्बर।
सन्देह० ना० पु० संशय, शंका, चिन्ता, शक।
सन्देहिक० गु० जिसमें सन्देहहो।
सन्देही० ना० पु० संशयी, चिन्तायुक्त।
सन्दोह० ना० पु० समूह, बहुतायत।
सन्धान० ना० पु० अन्वेषण, खोज, झांक, लगान, लगावट, मिलान।
सन्धानना० स० क्रि० जोड़ना, लगाना, ताकना
सन्धाना० ना० पु० आचार।
सन्धि० ना० स्त्री० मेल, संयोग, मिलाप छिद्र, दरार, मिला।
सन्ध्या० ना० स्त्री० सायंकाल, गोधूलि, सांझ, त्रिकाल में उपासना समय का नाम, यथा सूर्य्योदय, मध्याह्न, सूर्य्यास्त।
सन्नाटा० ना० पु० जलकी लहरोंका जो शब्द, वायु वा झड़ी से जो शब्द होता है।
सन्निकर्ष० ना० पु०, **सन्निधान०** ना० पु०, **सन्निधि०** ना० स्त्री० } समीप, समीपी, निकटता, समीपहोना।
सन्निपात० ना० पु० रोगविशेष, सर्नाम।
सन्निहित० गु० निकट, समीप, पास।
सन्मान० ना० पु० आदर, सत्कार मर्य्यादा।
सन्मानार्थ० गु० जिस शब्द से प्रतिष्ठापाई जाती है।
सन्मानी० गु० शिष्टाचारी, आदरी सत्कारी।
सन्मुद० ना० पु० हर्ष, प्रीति, आनन्दी, खुशी।
सन्न्यास० ना० पु० चौथा आश्रम, दिगम्बर।
सन्न्यासी० ना० पु० चौथाआश्रमी, दिगम्बरी।
सपदि० अव्य० तत्क्षण, तुरन्त, अभी।
सपना० ना० पु० स्वप्न।
सपल्लव० गु० सहित पल्लव, पत्तेसहित।
सपक्ष० ना० पु० सहायक, संगी, गु० [illegible] समेत।
सपीतक० ना० पु० घीयातुरई।
सपुत्र० ना० पु० लड़केसहित।
सपुष्पा० ना० स्त्री० [illegible]।

सपूत० ना० पु० सुपूत।

सपूताई० } ना० स्त्री० कुलुत्तमता, सुपूती।
सपूती० }

सपेला० ना० पु० } सांपका बच्चा, छोटा सांप, जन्मता सांप का बच्चा।
सपोला० ना० पु० }
सपोलिया० ना० स्त्री० }

सप्त० गु० सात, ७।

सप्तईति० ना० स्त्री० सातईति अर्थात् अनावृष्टि १ अतिवृष्टि २ टीड़ी ३ मूषक ४ शुक ५ स्वसैन्य ६ परसैन्य ७।

सप्तऋषि० ना० पु० सातऋषि अर्थात् कश्यप १ अत्रि २ भरद्वाज ३ विश्वामित्र ४ गौतम ५ जमदग्नि ६ वशिष्ठ ७।

सप्तजिह्वाग्नि० ना० पु० अग्निकी सातजिह्वा अर्थात् काली १ कराली २ जयवती ३ रक्तवर्णिका ४ ज्वलनी ५ धूम्रपुष्पा ६ धूम्रशीर्षा ७।

सप्तति० गु० सत्तर ७०।

सप्तदश० गु० सत्तरह, १७।

सप्तदेवपुरी० ना० स्त्री० सात देवपुरी अर्थात् विष्णुपुरी १ शिवपुरी २ ब्रह्मपुरी ३ अमरावती ४ अलकावती ५ वरुणावती ६ और यमपुरी ७।

सप्तद्वीप० ना० पु० सातद्वीप अर्थात् जम्बू १ प्लक्ष २ कुश ३ क्रौंच ४ शाक ५ शाल्मलि ६ पुष्कर ७।

सप्तपाताल० ना० पु० सात पाताल अर्थात् अतल, वितल, रसातल, तलातल, महातल, पाताल, सुतल ७।

सप्तपुरी० ना० स्त्री० अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, काञ्ची, अवन्तिका, द्वारका ७।

सप्तम० गु० सातवां।

सप्तमी० ना० स्त्री० सप्तमीविभक्ति अधिकरण।

सप्तमस्थ० गु० जिसके जन्ममें सातमी का ग्रहस्थ हो।

सप्तमुख्यअप्सरा० ना० स्त्री० घृताची १ मेनका २ रम्भा ३ उर्वशी ४ तिलोत्तमा ५ सुकेशी ६ मंजुघोषा ७।

सप्तमुख्यवायु० ना० पु० सातमुख्यपवन अर्थात् आवाह, प्रवाह, अनुवह, संवह, विवह, परावह, परिवाह ७।

सप्तयुद्ध० ना० पु० सात प्रकार का समर अर्थात् धनुष, चक्र, कुंत, खड्ग, गदा, छुरिका मल्ल ७।

सप्तराज्यांग० ना० पु० राज्य के सात अंग अर्थात् स्वामी, मंत्री, देश, कोश, मित्र, गढ़, सैन्य ७।

सप्तविंशति० गु० सत्ताईस २७।

सप्तविंशतितम० गु० सत्ताईसवां।

सप्तसिंधु० ना० पु० सात समुद्र अर्थात् लवणोद, रसोद, सुरानिधि, घृतनिधि, दधिनिधि क्षीर निधि, जलनिधि ७।

सप्तस्वर० ना० पु० सातस्वर अर्थात् षड्ज, ऋषभ, गान्धार, मध्यम, धैवत, निषाद, पंचम ७।

सप्तस्वर्ग० ना० पु० सातस्वर्ग अर्थात् भूर्लोक भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनलोक, तप लोक, सत्यलोक ७।

सप्ताश्व० ना० पु० सूर्य्य।

सप्ताह० ना० पु० अठवारा, हफतह।

सप्ति० ना० पु० घोड़ा, यथा वाजिवाहार्व गंधर्व हय सैन्धव सप्तय इत्यमरः।

सफरी० ना० स्त्री० मत्स्य, मछली।

सब० गु० सर्व, सारा, ना० स्त्री० रात।

सबरस० ना० पु० जल, पानी।

सबल० गु० बलवान प्रौढ़, पहलवान।

सबलता० } ना० स्त्री० बल, प्रौढ़ता पहलवानी।
सबलाई० }

सबेर० गु० समय से पहले, ठीक वा अच्छे समय।

सबेरा० ना० पु० भोर, प्रातःकाल, तड़का।

सबेरे० अव्य० तड़के, भोरहे।

सर्वोतर० गु० सर्वत्र।
सभय० गु० भय समेत, भयभीत।
सभव० ना० पु० जन्म, गु० विभव समेत।
सभा० ना० स्त्री० कचहरी, मण्डली।
सभासद० ना० पु० दरबारी, सभा में बैठनेहारा वा विचार करनेहारा।
सभीत० गु० डराभया, भययुत।
सभ्य० ना० पु० सभाके कार्य्य में जो सहायकहै, गु० जो सभाके योग्य है।
सभ्रम० ना० पु० भूल, गु० भूलसे, भ्रम सहित।
सम० गु० तुल्य, सर्व, बराबर, वासना त्यागे हुये।
समकटिबन्ध० ना० पु० पृथ्वी का वह भाग जो शीतकटिबन्ध और मध्यरेखा के बीच ४६ $\frac{1}{2}$ अंशहै।
समग्र० गु० समस्त, सारा।
समग्रता० ना० स्त्री० सम्पूर्णता।
समंगा० ना० स्त्री० खिरहटी।
समंगी० ना० स्त्री० मजीठ, लजालू।
समझ० ना० स्त्री० बूझ, ज्ञान, विचार।
समझना० अ० क्रि० बूझना, विचारना।
समझवार० गु० विचारवान्, ध्यानी, ज्ञानी।
समझाना० स० क्रि० बुझाना, जताना, बताना।
समझाती० } ना०स्त्री० समझानेका काम।
सयझावा० }
समञ्जस० ना० पु० योग्यता उचितता, गु० योग्य।
समता० ना० स्त्री० समभाव, एकता, बराबरी।
समदर्शी० गु० मध्यभावी, तुल्य द्रष्टा, सबको समजाने।
समद्विबाहु० गु० जिसको दो भुजा तुल्य हों।
समधिन्० ना० स्त्री० अपने पुत्र वा पुत्री की सास।
समधियाना० ना० पु० समधीका घर घर ना।
समधी० ना० पु० अपने पुत्र वा पुत्री का ससुर, गु० समबुद्धि।
समन्त० ना० पु० सेहुड़वृक्ष।
समन्वय० ना० पु० आपस में वस्तुओं का मेल
समन्वित० गु० आपस में मिलित, संयुक्त।
समभाव० ना० पु० समता, बराबरी।
समय० ना० पु० काल, जून, अवसर, वक्त, सावकाश, अच्छे दिन।
समर० ना० पु० युद्ध, लड़ाई, रण, कामदेव।
समररस० ना० पु० वीरत्व, बहादुरी।
समर्थ० गु० बलवान् योग्य, हिम्मतवर।
समर्थी० गु० सामर्थी, ताक़तवर।
समर्पण० ना० पु० सौंपना, अर्पण, त्याग देन।
समर्पित० गु० सौंपा गया, अर्पित, त्यागिता,
समल० गु० पापी मैला।
समवाय० ना० पु० भीड़, समूह, न्याय शास्त्र में सम्बन्ध विशेष।
समशील० गु० तुल्यभाव, समभाव, समता।
समसूत्र० गु० सीधाकृत।
समसूत्रपात० ना० पु० सीधा सूत का पड़ना वा डालना।
समस्त गु० सकल, सारा, सब।
समस्या० ना० स्त्री० समासार्थ, श्लोक के पूर्वार्ध एकदेश का कहना।
समक्ष० गु० साक्षात्, साम्हने।
समत्रिबाहु० गु० जिसत्रिभुज की तीनों भुजायें समान हों।
समा० ना० पु० समय, बहुतात, दिशा, मिलाप।
समाई० ना० स्त्री० सन्तोष, धैर्य्य, शक्ति।
समाकृत० ना० पु० पिस्तामेवा।
समागत० ना० पु० संयोग, कमाई, फ़ायद।
समागम० ना० पु० संयोग मिलाप, कमाई।
समाचार० ना० पु० सन्देशा वृत्तांत, चर्चा
समाचारपत्र० ना० पु० चिट्ठी, अख़बार।

समाज० नाο गुο सामग्री, कचहरी, समूह साथ, संक्षेप।
समाजी० नाο पुο नृत्यकोंके साथ जो बजाने हारे समाज के बैठनेहारे।
समादर० नाο पुο सन्मान।
समाधान० नाο पुο चुकौता, निपटारा, मिलाप, शांति, चैन।
समाधि० नाο स्त्रीο परमात्माकी ओर एकाग्र चित्त बैठना, सुख, थिरता, योगी की गुफा, स्थान जिसमें मृतक जनको गाड़ते हैं।
समान० गुο तुल्य एकवा मानयुत, नाο स्त्रीο समता, नाο पुο प्राण वायु विशेष।
समानता० नाο स्त्रीο समता।
समानवर्त्ती० नाο पुο धर्मराज, गुο एकरस।
समाना० अο क्रिο अमाना, प्रविशजाना।
समानान्तर० नाο पुο तुल्यान्तर, मुतवाज़ी।
समापन० नाο पुο समाप्ति।
समाप्त०गुο जो हो चुका, जो पूरा हुआ।
समालू० नाο पुο पौधा विशेष।
समावेश० नाο पुο प्रवेश, संग्रह।
समास० नाο पुο दो तीनपदोंका एकपद करना, शब्दोंकी बनावट।
समासा० नाο स्त्रीο खिरहटी।
समिटना० अο क्रिο बटुरना, एकट्टा होना।
समिध० नाο स्त्रीο होमने के लिये लकड़ी, इन्धन।

समीकरण० } नाο पुο तुल्य करनेवाला, मसावात।
समीकार० }

समीचीन० नाο पुο सचाई, गुο सच्चा, ठीक, योग्य।
समीप० गुο निकट, पास।
समीपता० नाο स्त्रीο निकटता।
समीपी० गुο निकटवासी, पासवाला, नाο स्त्रीο समीपता।
समीर० नाο पुο वायु, पवन, बयार।
समीरण० नाο पुο समीर।
समुचित० गुο यथायोग्य।
समुच्चय० नाο पुο समूह, संग्रह, वाक्यों का योग।
समुच्चयार्थक० गुο जिससे शब्दों वा वाक्यों का मिलाप होताहै।
समुत्पाटन० नाο पुο उखाड़न।
समुदय० नाο पुο समुदाय।
समुदाय० नाο पुο समूह, गिरोह, इकट्ठा।
समुद्र० नाο पुο सागर, निधि।
समुद्रफल० नाο पुο औषधि विशेष।
समुद्रफेन० नाο पुο समुद्रका फेना।
समुद्राता० नाο स्त्रीο जवासा।
समुद्रान्त० अव्यο समुद्रतक।
समुद्रसोख० नाο पुο औषधि विशेष।
समुद्रीय० गुο जो समुद्र का हो।
समूचा० गुο पूरा, सम्पूर्ण।
समूढ़० नाο पुο समूह, गिरोह, भीड़ (प्रौढ़ रूढ़ि को समूढ़ गढ़ गेह में गयो, गुरु मंत्र शोधि शोधि हेमको नहीं भयो, इति रामचन्द्रिकायां।
समूल० गुο मूल समेत, जड़समेत।
समूह० नाο पुο भीड़, ढेर, मण्डली, बहुतात।
समृद्धि० नाο स्त्रीο बढ़ती।
समै० नाο पुο समय।
समेट० नाο स्त्रीο संकोचन करनेके लिये औषध विशेष, बटोर, सकोड़।
समेटना० सο क्रिο बटोरना, सकोड़ना, एकट्ठा करना।
समेत० अव्यο सहित, साथ।
समोना० सο क्रिο गर्म पानी में ठंढा पानी मिलाना।
समौ० नाο पुο समय।

सम्पाति० }
सम्पत्ति० } नाο स्त्रीο धन, समृद्धि, सुभाग, दौलत।
सम्पदा० }

म्पन्न० गु० परिपूर्ण, जो पूराहोचुका, भाग्य वान्, भराहुआ।
म्पर्क० ना० पु० सम्बन्ध, मिलाव, संयोग, मैथुन।
म्पात० ना० पु० झुकावट, गिरना, स्पर्श।
म्पाति० ना० पु० गिद्ध विशेष।
म्पादक० ना० पु० सम्पादन करनेहारा।
म्पादन० ना० पु० प्राप्ति।
म्पादित० गु० प्राप्त।
म्पुट० ना० पु० डब्बा, जुड़ाव, बंधाव।
म्पूरण० } परिपूर्ण, सारा, समस्त।
सम्पूर्ण० }
म्प्रति० अव्य० अभी।
सम्प्रदान० ना० पु० चतुर्थी, कारक विशेष जिसके लिये कर्त्ता क्रिया सिद्ध करे।
सम्प्रदाय० ना० पु० परम्परा का धर्म।
सम्फुल्ल० गु० फूला, विकसा।
सम्बद्ध० गु० संयुक्त, जो बांधागया, जो घेरा गया।
सम्बन्ध० ना० पु० सम्पर्क, नाता, लगाव, तुक, इशारह, कारक विशेष, षष्ठी।
सम्बन्धी० गु० नातेदार, रिश्तेदार, ना० पु० गोत्री, समधी।
सम्बर० ना० पु० दैत्य विशेष, सम्बल, पानी मेल।
सम्बरारि० ना० पु० कामदेव, प्रद्युम्नजी।
सम्बल० ना० पु० जानना मार्ग का, दैत्य विशेष।
सम्बुक० } ना० पु० घोंघा, कौड़ी, शंख।
सम्बुक० }
सम्बोधन० ना० पु० सन्मुख करने के लिये जो शब्द यथा हे, भो, शेरजकरना।
सम्भलना० अ० क्रि० थंभना, सुधरना, खड़ा होना।
सम्भव० ना० पु० योग्यता, होनहार उद्भव, गु० होनेके योग्य।
सम्भवा० ना० स्त्री० गोरोचन।
सम्भार० } ना० पु० थंभाव, सुधार, रक्षा।
सम्भाल० }
सम्भालना० स० क्रि० थांभना, सुधारना, रक्षा करना।
सम्भावना० ना० स्त्री० होने की योग्यता, क्रिया के यथार्थ नियमका अभिप्राय, इच्छा।
सम्भावनीय० गु० होनहार।
सम्भावित० गु० बड़ मान्य।
सम्भाषण० ना० पु० बोलचाल, बातचीत।
सम्भूत० ना० पु० उत्पन्न, पैदा।
सम्भोग० ना० पु० सुख, हर्ष, स्त्री प्रसंग।
सम्भ्रम० ना० पु० आदर, सन्मान, उतावली डर, डबडबाहट।
सम्मत० } ना० स्त्री० इच्छा, स्वीकार, विचार समानता, सलाह, राय।
सम्मति० }
सम्मीक० ना० पु० समर, युद्ध, रण।
सम्यक्० अव्य० सब, योग्यता से ठीकरीतिसे, अच्छी तरह।
सयन० ना० पु० शयन, इशारह, संकेत।
सयान० ना० पु० चतुराई, प्रवीणता, छल।
सयाना० गु० चतुर, प्रवीण, छली, पक्का।
सर० ना० पु० ताल, कुण्ड, शर।
सरकण्डा० ना० पु० नरकट विशेष।
सरकना० अ० क्रि० हटना, भागना।
सरकाना० स० क्रि० खिसकाना, भगाना।
सरयू० ना० स्त्री० नदी विशेष,
सरट० ना० पु० गिरगिट, गिरगिटाना।
सरद० ना० पु० शरद ऋतु।
सरदः० ना० पु० फल विशेष।
सरन० ना० स्त्री० शरण।
सरना० अ० क्रि० बनना, चलना, निकलना, सड़ना, शरण।
सरनागत० ना० पु० शरणागत।

सरणागतवत्सल० गु० शरणागतों पर जो दयाल अर्थात् ईश्वर।
सरपट० ना० पु० वगछूट।
सरपत० ना० पु० पतलो, पतावर सेंठा, कण्डा।
सरभ० ना० पु० वन्दर विशेष, अव्य० शीघ्रता।
सरल० गु० सीधा, साभा, साधारण, वासन्ती पौधा विशेष।
सरला० गु० सीधा, ऊंचा, दीर्घ।
सरलाशिता० ना० स्त्री० निसोत।
सरवारि० ना० स्त्री० वरावरी।
सरस० गु० श्रेष्ठ, अधिक, वहुत, रससमेत।
सरसई० ना० स्त्री० सरस्वती नदी।
सरसाई० ना० स्त्री० अधिकाई, वहुतात।
सरसाना० अ० क्रि० बढ़ना, अधिकाहोना।
सरसी० ना० स्त्री० तालाव।
सरसों० ना० स्त्री० सर्षप, राई, विशेष।
सरस्वती० ना० स्त्री० नदी विशेष, वाणी की देवता और राग और विद्या की प्रतिपालक, संस्कृत भाषा की वनानेहारी।
सरा० ना० पु० शराव, चिता।
सराई० ना० स्त्री० छोटासरा।
सराप० ना० पु० शाप, स्राप।
सरापना० स० क्रि० शापदेना।
सरावक० ना० पु० जाति विशेष, जैनी।
सरावन० ना० पु० हेंगा, पटेला, जिसकी फिराकर खेतके ढेले तोड़ते हैं।
सराह० ना० स्त्री० स्तुति, वड़ाई, महिमा।
सराहना० स० क्रि० स्तुति करना, वड़ाई करना।
सरिगम ना० पु० गानविद्यामें स्वर पतानेके लिये पहिलापद।
सरिणी० ना० स्त्री० गन्धपसारन।
सरित्० ना० स्त्री० नदी।
सरिता० ना० स्त्री० नदी।
सरित्पति० ना० पु० समुद्र।
सरिस० गु० वरावर, तुल्य।
सरी० ना० स्त्री० विना फलका शर, सरकंडा जिससे तीर बनाते हैं।
सरीखा० गु० सदृश, समान, तुल्य।
सरुज० गु० रोगी, मरीज़।
सरुट० } गु० क्रोधयुत, क्रोधसमेत।
सरुष० }
सरूप० ना० पु० स्वरूप।
सरूप्य० ना० पु० सारूप्य।
सरेखा० ना० स्त्री० श्लेषा।
सरेश० ना० पु० काठ आदि जोड़ने के लिये लासा।
सरोज० ना० पु० कमल।
सरोता० ना० पु० सुपारी काटनेका हथियार।
सरोवर० ना० पु० तालाव, तड़ाग।
सरोष० गु० क्रोधयुत, रोष सहित।
सरोही० ना० स्त्री० खड्ग विशेष।
सर्करा० ना० स्त्री० खांड़, शक्कर, वालू, धूलि।
सर्ग० ना० पु० स्वभाव, मोक्ष, उत्पत्ति।
सर्ज्ज० } ना० पु० राल।
सर्ज्जरस० }
सर्ज्जिका० ना० स्त्री० सज्जी।
सर्प० ना० पु० सांप।
सर्पदंष्ट्रा० ना० स्त्री मेढ़ासिंगी।
सर्पपति० } ना० पु० शिवजी, नागराज।
सर्पराज० }
सर्पारि० ना० पु० न्योला, गरुड़, मयूर।
सर्व० गु० सव, समस्त, ना० पु० वृक्ष विशेष।
सर्वकाल० ना० पु० नित्य० सदा, हमेशह।
सर्वगत० गु० सर्वत्र व्याप्त, सवजगह मौजूद।
सर्वतोभद्र० ना० पु० नींववृक्ष, मंडल विशेष चारों कोण का मन्दिर वा राजघर जिस में चार द्वार हों।
सर्वत्र० अव्य० सवठौर, सवजगह।
सर्वथा० अव्य० सव विधि, सव प्रकारसे।

सर्वदा० अव्य० सदा, हमेशह, नित्य।
सर्वनाम० ना० पु० सर्व, विश्वआदि पैंतीस शब्द, वह शब्द जो संज्ञाका आदेशहो।
सर्वनाश० ना० पु० सत्यानाश।
सर्वनाशक० गु० सबका नाशकरनेहारा।
सर्वभक्षक० } ना० पु० सब कुछ खानेवाला,
सर्वभक्षी० } सर्वांगी, धर्म्महीन, भ्रष्ट।
सर्वभक्ष० ना० स्त्री० बकरी।
सर्वमंगला० ना० स्त्री० भवानी, पार्वती, दुर्गा।
सर्वमय० गु० जो सर्वत्रफैलगयाहो, सम्पूर्ण।
सर्वव्यापक० } गु० सर्वत्र पहुंचनेहारा।
सर्वव्यापी० }
सर्वस० }
सर्वसु० } ना० पु० सम्पूर्णद्रव्य, सर्वसम्पदा।
सर्वस्व० }
सर्वज्ञ० } ना० पु० श्री विष्णु नारायण,
सर्वज्ञानी० } श्री शिवजी, गु० सबका जाननेहारा।
सर्वाङ्ग० ना० पु० सारा शरीर, मत विशेष, सब मतोंका सारार्थ धर्म।
सर्वाङ्गी० गु० सर्वांग का ज्ञाता वा कारक।
सर्वाणी० ना० स्त्री० श्रीपार्वती।
सर्वाभीष्ट० ना० पु० सब मनोवृत्ति और सकलइच्छा
सर्वोपरि० अव्य० सबके ऊपर।
सर्वौषध० ना० स्त्री० जटामासी, मुरा इत्यादि दश औषध।
सर्षप० ना० पु० सरसों।
सलकी० ना० स्त्री० कमलकी जड़।
सलज्ज० गु० लाजयुक्त, लज्जा सहित।
सलना० ना० पु० मोरी, बाहु बाहुकी छीमी, अ० क्रि० छिदना, गड़ना।
सलभ० ना० पु० पतंगा, टीड़ी, टिड्डी, शलभ।
सलसलाना० अ० क्रि० सरसराना।
सलाई० } ना० स्त्री शलाका।
सलाका० }
सलिल० ना० पु० जल, पानी।
सलूनो० ना० स्त्री० सावन की पूनो जिसमें राखी बाहुपर बांधते हैं।
सलूप० ना० पु० घोड़ाघास।
सलूपी० ना० पु० विल्व, बेल।
सलोन० गु० लोन सहित, चरपरा, देशकाल विशेष, नमकीन।
सलोना० गु० खारा, सांवला, स्वादिक।
सलोनी० गु० रुचक, स्वादिष्ट, सुन्दर।
सल्लकी० ना० स्त्री० पशु विशेष जिसके सारे शरीर में कांटे होतेहैं, साही, सेही।
सल्लम० ना० पु० मोटा कपड़ा विशेष।
सल्लू० ना० पु० चमड़े का टुकड़ा जिससे जूता आदि सीते हैं, सर्प विशेष।
सवनो० गु० स्त्री० बोदलीस्त्री।
सवति० ना० स्त्री० एक मनुष्यकी दो बीबियों में से एक दूसरे की सवति कहाती है।
सवर० ना० पु० भील, कोल।
सवरस० ना० पु० जल, पानी।
सवरी० ना० स्त्री० भीलिनी विशेष जिसके फल रामचन्द्रने खाये थे।
सवर्ण० गु० एक जातिका, एकरंगका सादृश्य, समानवर्ण।
सवल० गु० सबल।
सवा० गु० जिस गिनती के प्रथममें [illegible] होवे उसमें चौथाई बढ़ाके यथा सवादो, २।
सवाई० ना० पु० जयपुरके राजाकी पदवी।
सवाचना० स० क्रि० बांचना, पढ़ना।
सवाया० गु० एक और उसकी चौथाई।
सवार० ना० पु० अश्ववार, घुड़चढ़ा।
सवारी० ना० स्त्री० चढ़ती, वाहन।
सविकार० गु० जिसमें कुछ बदल हुई।
सविता० ना० पु० सूर्य।
सवीर्य्य० गु० बीज सहित।
सवैया० गु० सवाया, ना० पु० छन्द विशेष, बांट जो ढाईसेर और पावभर का होता है।

सव्य० गु० बायां।
सशंक० गु० सभय।
सशब्दयोगि० गु० शब्दयोगी अव्यय सहित।
सशोक० गु० दुःखित, भयभीत।
ससक० ना० पु० खरगोश, चौगड़ा।
ससता० गु० जो महंगा नहीं है।
ससताई० ना० स्त्री ससतापन।
ससा० ना० पु० शश, चौगड़ा, ख़रगोश।
ससापत्री० ना० स्त्री लजालू।
ससुर० ना० पु० श्वशुर।
ससुराल० ना० स्त्री० श्वशुरका घर।
ससुराली० गु० जो श्वशुरका है, जो ससुराल का है।
सस्य० ना० पु० फल, अन्न, धान।
सह० अव्य० साथ, सहित, गु० जो सहने के योग्य है।
सहकार० ना० पु० आम्र विशेष, सहायता।
सहकारी० गु० सहायक।
सहगामिनी० ना० स्त्री० सती स्त्री।
सहचर० ना० पु० पियावासा, साथी, संगी।
सहचरी० ना० स्त्री० सखी, सहेली, अनुगामिनी।
सहज० गु० सामान्य, निश्छल, स्पष्ट, सुगम।
सहजना० ना० पु० वृक्ष विशेष।
सहदेवी० ना० स्त्री० पाधाविशेष, यहनरह।
सहन० ना० पु० कपड़ाविशेष, सहनेकी शक्ति।
सहनहार० गु० सन्तोषी, सहवैया।
सहना० अ० क्रि० निर्वाहकरना, सन्तोषकरना, झेलना, बरदाश्त करना।
सहमना० अ० क्रि० डरना, भयभीतहोना।
सहमरण० ना० पु० मृतक पतिकेसाथ जलना।
सहराना० स० क्रि० पर्चराना, सहलाना।
सहरावन० ना० स्त्री गुदगुदी, सुरसुरी।
सहरी० ना० स्त्री० बालाई दूधकी, मछली विशेष, भूर मछली।
सहरोष० गु० रोष सहित, क्रोध से।

सहलाना० अ० क्रि० गुदगुदाना, चुलचुलाना
सहलाहट० ना० स्त्री० गुदगुदाहट, चुलचुलाहट।
सहवास० ना० पु० पड़ोस।
सहवासी० गु० पड़ोसी।
सहवैया० गु० सहनहार।
सहस० गु० सहस्र, हज़ार, १०००।
सहसकर० ना० पु० सूर्य, बाणासुर, नागार्जुन
सहसवदन० ना० पु० शेषजी, सहस्रवदन।
सहसबाहु० ना० पु० सहस्रबाहु, राजाविशेष
सहसनयन० ना० पु० सहस्रनयन, इन्द्र।
सहसा० अव्य० बिना विचार किये, उतावली से।
सहसांखी० ना० पु० सहस्र आंखी इन्द्र।
सहसाखी० गु० गवाहों समेत, साक्षी सहित
सहसानन० ना० पु० शेषजी।
सहस्र० गु० हज़ार, १०००।
सहस्रनयन ना० पु० इन्द्र।
सहस्रमुखी० ना० स्त्री० श्रीगंगाजी।
सहस्रवदन० ना० पु० शेषजी।
सहस्रबाहु० ना० पु० बाणासुर, नागार्जुन।
सहस्रवीर्य० ना० पु० बड़ी सतावर।
सहस्रशिर० ना० पु० रावण विशेष जिसको श्रीसीताजीने वधकिया था।
सहस्रा० } ना० स्त्री० पीलूवृक्ष।
सहस्रांगी० }
सहाई० ना० स्त्री० सहाय, कटक, ना पुं० सहायक।
सहाऊ० गु० जो सहने के योग्य है।
सहाना० ना० पु० राग विशेष, स० क्रि० निर्वाह कराना, सन्तोष कराना, बरदाश्त कराना।
सहाय० ना० स्त्री० सहारा, सैन, मदद, साथ।
सहायक० ना० पु० मित्र, सहाय करनेहारा।
सहायता० ना० स्त्री० } उपराला उपकार, मदद।
सहारा० ना० पु० }

सहित० अव्य० संग, साथ, समेत, गु० हित समेत।
सही० ना० स्त्री० खाता विशेष, बही, अव्य० निश्चय बोधक।
सहेजना० स० क्रि० जांचना, परखना, सैंतना, बनाना बनावा ठहरा रखना।
सहेली० ना० स्त्री० सखी, आली, संगकीस्त्री।
सहोदर० गु० जो एक माता से उत्पन्न भया, यथा सगाभाई।
सहोदरभाई० }
सहोदरभ्राता० } ना० पु० सगा भाई।
सहौटी० ना० स्त्री० सुहौटी, चौखट विशेष।
सह्य० गु० सहने के योग्य।
सक्षत० गु० खण्डित,घावयुक्त।
सा० अव्य० सादृश्य बोधक यथा छोटा सा, पीलासा।
साऊ० गु० सीखनहार, शिष्ट।
साऊंगी० ना० स्त्री० सांगी।
साईं० ना० पु० स्वामी, भगवान्।
सांक० ना० स्त्री० शंका, कासश्वास।
सांकर० ना० स्त्री० सांकल, गु० गाढ़, विपत्ति, कठिनता।
सांकरी० }
सांकल० } ना० स्त्री० संकल, सिकली, भूषण विशेष, ज़ंजीर।
सांखू० }
सांखो० } ना० पुल, सेत, बांध, काठ विशेष।
सांगी० ना० स्त्री० गाड़ी में स्थान विशेष जिसमें गठरी आदि रखतेहैं, बर्छी।
सांगूस० ना० स्त्री० मछली विशेष, शंक।
सांघर० ना० पु० अगिले पति का पुत्र।
सांच० गु० सत्य, सच, सच्चा।
सांचा० ना० पु० ढालने वा भरने का घर, प्रघटी, गु० सच्चा सत्यवक्ता।
सांझ० ना० स्त्री० सन्ध्या, सायंकाल।
सांझा० ना० पु० }
सांझी ना० स्त्री० } झांकी जो पितृपक्ष में बनाते हैं, पुतलियां जो लड़के पितृपक्षमें बनाते हैं।
सांटा० ना० पु० कोड़ा, गड़, छप्परकी ऊपर का बांस।
सांटी० ना० स्त्री छड़ी, लग।
सांटो० ना० पु० बदला, पलटा, रामचन्द्रिका-यां (यहसांटोलयकृष्णावतार, तब ह्वैहौंतुम संसारपार)
सांठ० ना० स्त्री० योग, संयोग, गुद, घर पीटनेके लिये लम्बा लबेदा।
सांठगांठ० ना० पु० साट बाट,मेल, संयोग
सांठना० स० क्रि० सटाना, लगाना जुटाना।
सांड० ना० पु० षंड।
सांड़नी० ना० स्त्री० ऊँटनी, षंडकी स्त्री।
सांडा० ना० पु० छिपकलीके तुल्यजन्तुविशेष
सांती० अव्य० सन्ती
सांप० ना० पु० सर्प।
सांपन० ना० स्त्री० सांपकी स्त्री।
सांभर० ना० पु० लवण विशेष, नगर विशेष झील विशेष जो जयपुर और जोधपुरके मध्यमें है।
सांवला० गु० कृष्ण सदृश जो वर्ण।
सांवा० ना० पु० अन्न विशेष।
सांशयिक० गु० संदेहयुत, चिन्तायुत।
सांस० ना० स्त्री० प्रवाह, दम।
सांसना० स० क्रि० डाटना, कुदृष्टि देखना।
सांसभरना० अ० क्रि० आहभरना।
सांसा० ना० पु० संशय।
सांसारिक० गु० जो संसारका है।
साक० ना० पु० शाक, साग।
साकवणिक्० ना पु० कुंजड़ा, कचड़िया।
साका० ना० पु० शाका।
साकार० अव्य० आकार सहित।
साकल्य० ना० पु० साकल्य, सामग्री।
साकेवन्ध० ना० पु० राजा जिसने साका बांधा है।

साख० } नाο स्त्री० धाक, भरम, नाम,
साखि० } मर्य्याद, प्रीति, प्रतीति, पुरुषार्थ।
साखी० नाο स्त्री० साक्षी गवाही नाο पुο वृक्ष गवाह।
साखोचार० नाο पुο वंश वर्णन।
साखोटक० नाο पुο सखोरा वृक्ष।
साख्य० नाο पुο साक्षात्।
साग० } नाο पुο शाक।
सागपात० }
सागर० नाο पुο समुद्र, बड़ा तालाब, भरतखण्डका नगर विशेष।
सागरा० नाο स्त्री० पृथ्वी, धरती।
सागून० नाο पुο काष्ठविशेष वा उसीका वृक्ष।
सांख्य० नाο पुο शास्त्र विशेष।
सांग० गुο समाप्त, सहित अंग।
सांगोपांग० गुο सम्पूर्ण, समस्त, ज्योंकात्यों।
साज० नाο पुο अश्वादि के पहरनेकी सामग्री, समर्थ, सजाव, शाखा।
साजन० नाο पुο सज्जन, पति, स्वामी।
साजना० सο क्रि० पहिनाना, सँवारना, सजाना, साधना।
साजी० नाο स्त्री० जो फूटी टूटी नहीं है।
साझा० नाο पुο व्यापारादि में कई मनुष्योंका मेल शराकत।
साझी० नाο पुο साथी, भागी, अंशिक।
साठ० गुο छः दहाई, ६०।
साठी० नाο पुο धान वा चावल विशेष।
साढ़सातो० गुο शनैश्चर जो साढ़ेसात वर्ष तक रहता है।
साढ़ा० गुο आधा।
साढ़ू० नाο पुο जोरूकी बहिन का पति।
साढ़े० गुο जिस गिनतीकी आदिमें यह लगाते हैं उसपर सकता आधा अधिक सूचित होता है, २॥
सात० सप्त, ७।
सात्यकि० नाο पुο मनुविशेष, यादवविशेष।
सात्विक० गुο सतोगुणी, उत्तमदान।
साथ० अव्य० संग।
साथरी० नाο स्त्री० आसनी, बिछौना।
साथी० गुο संगी, संगवाला।
सादर० गुο आदर समेत।
सादरा० नाο पुο गीतविशेष।
सादृश्य० नाο पुο समानता, उपमा, तुल्यता, दृष्टान्त।
साध० नाο स्त्री० इच्छा, चाह, चोप गुο साधु अच्छा मनुष्य।
साधक० नाο पुο तपस्वी, साधु, साधन करनेहारा।
साधन० नाο पुο अभ्यास, चिन्तन, परमार्थ का अनुष्ठान, बनावट, उपाय, नित्यक्रिया।
साधनक्रिया० नाο स्त्री० रूपबनानेका काम।
साधना० सο क्रि० हिलाना, सिखलाना, सीखना, सुधारना, अभ्यास करना, मांजना, निबाहना, नाο स्त्री० अभ्यास, निबाह, बनावट, उपाय, नित्यक्रिया, तदबीर।
साधनिका० नाο स्त्री० साधना, उपाय, तदबीर।
साधस० नाο पुο डर, भय, शंका।
साधारण० गुο सामान्य, सीधा।
साधी० गुο थांभीहुई, ठहराईभई।
साधु० गुο जिसका व्यवहार उत्तम है, धन्य, सुन्दर नाο पुο सन्त, साहूकार।
साधुता० नाο स्त्री० साधु का कर्म वाचाल।
साधुमत० नाο पुο शिष्टाचार, आदर, गुο अच्छामन।
साधुसाधु गुο धन्य धन्य।
साधू० नाο पुο साधु, गुο उपायी, क्रीयमान, साधक।
साध्य० गुο जतन से जो होवे, साधना के योग्य, रोगी, जो औषध के योग्यहै।
साध्वी नाο स्त्री० पतिव्रता स्त्री।
सान० ना स्त्री० शाण, धार।

सानना० स० क्रि० मिलना, मिलाना, गूंधना।
सानन्द० गु० आनन्द सहित।
सानबुझाना० स० क्रि० सैनसे समझाना।
सानी० ना० स्त्री० भूसा खलीकी मिलौनी।
सानुकूल० गु० प्रसन्न, राज़ी कृपालु।
सान्त्वन० ना० पु० मिलाप।
सान्निध्य० ना० पु० सामीप्य, समीपी।
सापन० ना० पु० रोग विशेष जिससे वालक्रम क्रमसे गिरजाते हैं।
सापराध० गु० जो दण्डके योग्य कामकरे।
सावर० ना० पु० बारहसिंगा वा उसकाचर्म, सिद्ध मंत्र, चोरोंका हथियार जिससे सेंध लगाते हैं, शिवकृत मंत्रराज।
साबरमंत्र० ना० पु० भाषामें मंत्र विशेष।
साम० ना० पु० तीसरा वेद, जो मूसल वा लाठी वा बेत आदि के अन्तमें पीतल आदि लगाते हैं।
सामग्री० ना० स्त्री० वस्तु, सामान।
सामज० ना० पु० समय, काल।
सामध० ना० पु० समधौरा, समधियों का मिलना।
सामर० ना० पु० लवण विशेष।
सामर्थी० गु० बलवान्, शक्तिमान्।
सामर्थ्य० ना० स्त्री० सामर्थ, ताक़त, शक्ति।
सामा० ना० स्त्री० नानाप्रकार का भोजन, सामग्री।
सामाजिक० ना० पु० सभा आदि के काममें जो चतुर वा दिखवैया वा सहायक।
सामान्य० गु० साधारण, जाति वाचक।
सामान्यतः० ना० स्त्री० सामान्यपन।
सामी० ना० पु० साम, सामन्ने, सामवेदी।
सामीप्य० ना० पु० पासके योग्य, मुक्तिविशेष जिसमें इष्टदेव के पास वसता है।
सामुद्र० ना० पु० समुद्रलोन।
सामुद्रिक० ना० स्त्री० विद्या विशेष, भड्डरी विद्या जिससे हस्तादि रेखा विचारते हैं।
सामुहे० अव्य० सामने, समुहे।
साम्ना० ना० पु० सन्मुख।
साम्ने० अव्य० सन्मुख, आगे।
साम्हना० अव्य० सामना।
सायक० ना० पु० वाण, तीर।
सायंकाल० ना० पु० सन्ध्या समय।
सायुज्य० ना० पु० मुक्ति विशेष जिसमें ईश्वर लीन होताहै।
सार० ना० पु० खाद, लोहा, गूदा, तीर, मोल, सर, वीर्य, धीरज, धर्म, यत्न, घर, व्रत, काठका सार।
सारक० ना० पु० बांस, मैना पक्षी।
सारंग० ना० पु० रागविशेष, मयूर, मेघ, सर्प, मोरका शब्द, मृग, सूर्य, घोड़ा, चन्द्रमा, हाथी, आकाश, पर्वत, सिंह, कुंज, पपीहा, मेढक, दीपक, ज्योति, कोयल, चामर, बाल, हंस, कुच, खंजन, कमल, कामदेव, धरती, तालाव, सुन्दर, पक्षी, पानी, विष्णु का धनुष, कपड़ा, राति, स्त्री, भ्रमर, मधुमक्खी, देश विशेष।
सारंगिया० ना० पु० सारंगी बजानेवाला।
सारंगी० ना० स्त्री० बाजा विशेष, किंगरी।
सारथी० ना० पु० रथवान्।
सारदा० ना० स्त्री० शारदा, सरस्वती, वाग्देवता।
सारना० स० क्रि० करना, निबाहना, निबेड़ना, सुधारना, पांसना, पूरा करना।
सारस० ना० पु० पक्षी विशेष, कमल।
सारसजात० ना० पु० ब्रह्मा।
सारस्वत० ना० पु० देश विशेष, ब्राह्मण जाति विशेष।
सारा० गु० सम्पूर्ण, समस्त, समूचा।
सारार्थ० ना० पु० संक्षेप।
सारासार० गु० सत्यासत्य, सांचझूंठ।
सारिका० ना० स्त्री० मैना पक्षी।
सारी० ना० स्त्री० सलाई, मैना, पक्षी, [illegible]

बोहनी वहन।
सांरू॰ ना॰ पु॰ पक्षी विशेष।
सारूप्य॰ ना॰ पु॰ इष्ट का रूप बनजाना, मुक्ति विशेष।
सार्थ॰ गु॰ जिसमें अर्थ पाया जावे, जो अर्थ समेत हो।
सार्थक॰ गु॰ सफल, अर्थवाला।
सार्वभौम॰ ना॰ पु॰ सर्व पृथ्वी का राजा, कुवेर का हस्ती विशेष।
साल॰ ना॰ पु॰ काष्ठ विशेष, कांटा, छेद, शाला, सियार।
सालतीसुत॰ ना॰ पु॰ जायफल।
सालन॰ ना॰ पु॰ तरकारी, छेदन।
सालनिर्यास॰ ना॰ पु॰ राल, गुग्गुल।
सालना॰ स॰ क्रि॰ छेदना, वेधना, अ॰ क्रि॰ दुःखना, पीड़ित होना।
सालसा॰ ना॰ पु॰ औषध विशेष।
साला॰ ना॰ पु॰ पत्नीका भाई, शाला, ना॰ स्त्री॰ पिप्पली।
सालिग्राम॰ ना॰ पु॰ विष्णु रूपी पाषाण विशेष।
साली॰ ना॰ स्त्री॰ बीबीकी वहन।
सालू॰ ना॰ पु॰ लाल वर्ण वस्त्र विशेष।
सालूर॰ ना॰ पु॰ जायफल।
सालोक्य॰ ना॰ पु॰ मुक्ति विशेष, इष्टदेव के लोकमें वास पाना।
सालोतरी॰ ना॰ पु॰ घोड़ोंका वैद्य।
सावक॰ ना॰ पु॰ बालक, बच्चा।
सावकाश॰ }
सावकास॰ } ना॰ पु॰ अवकाश, सुबीता, घात, अन्तर, छुट्टी, फुरसत।
सावज॰ गु॰ बनैला, जंगलीजीव, मृग, ना॰ पु॰ अहेर।
सावधान॰ गु॰ चौकस, सत्ता, होशियार।
सावधानी॰ ना॰ स्त्री॰ चौकसाई, सुचेती।
सावन॰ ना॰ पु॰ श्रावण।
सावन्त॰ गु॰ शूर, योधा, वीर।
सावन्ती॰ ना॰ स्त्री॰ शूर्मापन, वीरता, वहादुरी।
सावयव॰ गु॰ सांग, अवयव सहित।
सावर॰ ना॰ पु॰ सावर।
सावर्णि॰ ना॰ पु॰ दूसरामनु विशेष।
सावित्री॰ ना॰ स्त्री॰ माता महतारी।
सास॰ ना॰ स्त्री॰ पत्नी वा पतिकी माता।
सासन॰ ना॰ पु॰ शासना।
सासना॰ स॰ क्रि॰ ताड़ना, डाटना।
सासु॰ ना॰ स्त्री सास।
साह॰ ना॰ पु॰ बनिया, महाजन, साधु।
साहचर्य॰ ना॰ पु॰ संगति, साथ।
साहन॰ ना॰ स्त्री॰ साहकी स्त्री।
साहनी॰ ना॰ स्त्री॰ सैन, फ़ौज़।
साहस॰ ना॰ पु॰ बरबस, बलात्कार, वीरता, ढाढ़स, बिना विचार।
साहसी॰ गु॰ बरबसिया, निडर, वीर।
साहाय्य॰ ना॰ पु॰ मित्रता, प्रीति।
साहित्य॰ ना॰ पु॰ संगता, साथ।
साही॰ ना॰ पु॰ जन्तु विशेष जिसके समस्त शरीर में कांटा होते हैं।
साहू॰ }
साहूकार॰ } ना॰ पु॰ बड़ामहाजन।
साहूकारी॰ व्यापार, देनलेन, महाजनी।
साक्षात्॰ अव्य॰ सामने, प्रत्यक्ष से।
साक्षात्कार॰ ना॰ पु॰ प्रत्यक्षहोना।
साक्षी॰ ना॰ स्त्री॰ गवाही, साखी, ना॰ पु॰ गवाह।
सिम्बल॰ ना॰ पु॰ सेमरवृक्ष।
सिंवितिका॰ ना॰ स्त्री सेव मेवा।
सिंसुपा॰ ना॰ पु॰ शीशम वृक्ष।
सिंह॰ ना॰ पु॰ मृगराज, श्रेष्ठार्थ का सूचक, देवीका वाहन, पांचवीं राशि विशेष।
सिंहद्वार॰ ना॰ पु॰ जिसद्वारमें सिंहका आकार हो, फाटक।
सिंहनाद॰ ना॰ पु॰ रणके समयमें वीरों का

शब्द, सिंहका शब्द।
सिंहनी० ना० स्त्री० सिंहकी स्त्री।
सिंहपौर० } ना० स्त्री० सिंहद्वार, ड्योढ़ी।
सिंहपौरि०
सिंहपौल०
सिंहमुखी० ना० पु० बांस।
सिंहल० ना० पु० सिंहलद्वीप।
सिंहलक० ना० पु० पीतल।
सिंहलद्वीप० ना० पु० भरतखण्ड के दक्षिण में उपद्वीप विशेष।
सिंहासन० ना० पु० देवतों और राजाओं का आसन, पाट, श्रेष्ठासन, तख़्त शाही।
सिंहिका० ना० स्त्री० निशाचरी विशेष।
सिकटा० ना० पु० ठिकरा।
सिकता० ना० स्त्री० सिक्ता, वालू, रेत।
सिकरी० } ना० स्त्री० कुण्डली, संकल।
सिकली०
सिख० ना० पु० शिष्य, नानकशाही, ना०स्त्री० सीख।
सिखनावट० ना० स्त्री० शिक्षा, सिखावट।
सिखर० ना० पु० छीका, शिखर।
सिखरन० ना० पु० दही और गुड़की मिलौनी।
सिखलाना० स० क्रि० पढ़ाना, दिखलाना, डाटना, ताड़नकरना।
सिखा० ना० स्त्री० चोटी।
सिखाना० } स० क्रि० सिखावना।
सिखवना०
सिखिकण्ठ० ना० पु० नीला थोथा।
सिगरो० गु० सब, सगरा, समस्त।
सिगरौर० ना० पु० शृंगवेरपुर।
सिंगा० ना० पु० तुरही।
सिंगार० ना० पु० शोभा, सजावट, आभरण, शृंगार।
सिंगारना० स० क्रि० संवारना, शृंगारकराना।
सिंगारिया० गु० देवताका शृंगारकरनेहारा।
सिंगौटी० ना० स्त्री० सींगसे बनाहुआघोटना, बैलके सींगपर भूषण विशेष।
सिंघाड़ा० ना० पु० पौधा जो जलमें होता है वा उसीका फल, भूषण विशेष।
सिंघाण० ना० पु० नाकका मैल।
सिंघी० ना० स्त्री० बड़ी चटाई।
सिझाना० स० क्रि० पकाना।
सिड़० ना० स्त्री० बौराहट, बौड़ापन।
सिड़न० ना० स्त्री० बावली, बौड़ही।
सिड़पन० ना० पु० बौड़हापन।
सिड़ा० } गु० बावला, बौड़हा।
सिड़ी०
सित० गु० श्वेत, सफ़ेद, उजला।
सितकण्ठ० ना० पु० महादेवजी।
सितरी० ना० स्त्री० स्वेद, पसीना।
सिताम्भोज० ना० पु० सफ़ेद कमल, श्वेत कंज।
सिद्ध० ना० पु० देवता जाति विशेष जो इन्द्र लोकमें बसते हैं, साधु अर्थात् जो अष्ट सिद्धि के वशमें हैं, गु० महात्मा, श्रेष्ठजन, कृतार्थ, पक्का, बना, लेस, पूर्ण, कामिल, कार्य।
सिद्धरूप० ना० पु० प्रथमही से जिसका रूप बनाहै, जो दूसरे से नहीं बना।
सिद्धान्त० ना० पु० वादी प्रतिवादीसे निर्णीत जो अर्थ, कौमुदी विशेष।
सिद्धान्तशिरोमणि० ना० स्त्री० ज्योतिष का ग्रंथ विशेष।
सिद्धांती० ना० पु० मीमांसाका जाननेवाला।
सिद्धि० ना० स्त्री० वांछितार्थकी प्राप्ति, देवों की पूजा वा तपस्या का फल, मन्त्रादि जपने से जो पराक्रम, मुक्ति, पटुता, अणिमादि अष्ट, फल, कान्ति, करामात।
सिद्धिदा० ना० स्त्री० भगवती, गु० सिद्धि-दाता।
सिद्धिदाता० ना० पु० श्रीगणेशजी, गु० सिद्धि देनेहारा।
सिद्धिरूपी० गु० जो आपही सिद्धि होवे।

सिधाना० अ० क्रि० दौड़ना, जाना, चला जाना।

सिधारना०
सिधार्ना० } अ० क्रि० चलाजाना, उठजाना, स० क्रि० सुधारना, ठीक करना।

सिनक० ना० पु० रेंटा, पोंटा, नेटा।

सिनकना० स० क्रि० नाक भाड़ना।

सिन्दुक० ना० पु० संभालू पौधा।

सिन्दुवारक० ना० पु० संभालू पौधा।

सिदूरक० ना० पु० वृक्ष विशेष।

सिन्दूर० ना० पु० लाल वर्ण चूर्ण विशेष जो स्त्रियां मांगमें लगाती हैं।

सिन्धु० ना० पु० समुद्र देश विशेष, नदी विशेष।

सिन्धुज० ना० पु० सैंधवलोन, १४ रत्न।

सिन्धुर० ना० पु० हाथी।

सिन्धुरगामी० गु० गजगामी।

सिपाह० ना० स्त्री० सेना, यह शब्द फ़ारसीका है।

सिपाहसालार० ना० पु० सेनापति, फ़ारसी शब्द।

सिपाही० ना० पु० पैदल, चपरासी, यह भी शब्द फ़ारसी का है।

सिम० ना० पु० मछली।

सिमट० ना० स्त्री० संकोच, सिकोर।

सिमटजाना०
सिमटना० } अ० क्रि० सिकुरना, बटुरना।

सिमाना० ना० पु० सिवाना, धूरा।

सिम्बल० ना० पु० सेमलवृक्ष।

सिय० ना० स्त्री० श्रीसीताजी।

सियनि० ना० स्त्री० सीवनि।

सियनिन्दक० ना० पु० रजक विशेष जो अयोध्या पुरी में बसताथा और श्री सीता जी को लांछन लगाया था।

सियरा० गु० ठंटा, कच्चा।

सियरी० ना० स्त्री० ठंटी कच्ची।

सिया० ना० स्त्री० श्री सीताजी।

सियार०
सियाल० } ना० पु० शृगाल, गीदड़।

सिर० ना० पु० शिर, मस्तक।

सिरकी० ना० पु० खट्टी वस्तु विशेष जो मीठे से बनती है।

सिरकी० ना० स्त्री० सरकण्डा विशेष, सेंठाका ऊपरी भाग वा उसी की बनीवस्तु जो पानी रोकने के लिये होती है।

सिरखप० गु० मनचला।

सिरखपी० ना० स्त्री० जोखिम, ढाढ़स।

सिरजन० ना० पु० रचाव, उत्पत्ति, बनाव।

सिरजनहार० ना० पु० ईश्वर रचनेहारा, उपजानेहारा।

सिरजना० स० क्रि० रचना, उत्पन्न करना, बनाना।

सिरजा० गु० बनाया हुआ, उपजाया गया।

सिरसींग० गु० गुप्तकरनेहारा, दगैत।

सिरहाना० ना० पु० तकिया, खाटका जिधर सिरा हो।

सिरात० गु० ठंढा, बीता।

सिराना० स० क्रि० ठंढाना, बहाना, पठाना, व्यतीत करना।

सिरानी० गु० स्त्री० बीतगई, राढी भई।

सिरिस० ना० पु० वृक्ष विशेष, शिरीष।

सिरोधी० ना० पु० कंठ, गला गर्दन।

सिल० ना० पु० शिला।

सिलपट० गु० चौपट।

सिलबट्टा० ना० पु० सिलका बट्टा।

सिलवाना० स० क्रि० सिलाना।

सिला० ना० स्त्री० शिला, पाषाण विशेष जिसपर मसाला पीसते हैं।

सिलाई० ना० स्त्री० सिलाने का काम वा पैसा।

सिलाजीत० ना० पु० अश्मज, औषध विशेष।

सेलाना० स० क्रि० सिलवाना, लगाना।
सेलारस० ना० पु० सिलाजीत।
सेली० ना० स्त्री० पथरी, शाण।
सेलीमुख० ना० पु० वाण, भ्रमर।
सेवाना० ना० पु० सीमा, डांड़ा, धूरा, हद्द।
सेविका० ना० स्त्री० पालकीविशेष।
सेष्ट० गु० बुद्धिमान्, अच्छा।
सेसकना० अ० क्रि० विसुरना।
सेसकी० ना० स्त्री० कूक।
सेस्न० ना० पु० लिंग, मदनांकुश।
सेहरा० ना० पु० मौर।
सेहराऊ० गु० थकाऊ, उचाट।
सेहराना० स० क्रि० थकना, उचाट करना, सहलाना।
सेहर्ना० अ० क्रि० कांपना।
सेहाना० अ० क्रि० प्रसन्न होना, खुशहोना।
सींक० ना० स्त्री० तृणविशेष जिसकी झाड़ू बनती है।
सींकर० ना० पु० सींकफाफूल।
सींका० ना० पु० घर, छींका।
सींकिया० गु० डण्डीरिवान्, धारीदार, लहरिया, डोरिया।
सींग० ना० पु० शृंग।
सींगड़ा० ना० पु० बारूत रखनेका सींग।
सींगा० ना० पु० नरसिंगा।
सींगिया० ना० पु० विषविशेष।
सींगी० ना० स्त्री० छोटा नरसिंगा, मछली विशेष, लोमड़ी।
सींच० ना० स्त्री० पानीकीचाह।
सींचना० स० क्रि० सीचना, पाटना, पानी देना।
सींचाई० ना० स्त्री० सीचनेकापैसा वा काम।
सींची० ना० स्त्री० सींचनेका समय।
सींव० ना० पु० सीमा, मर्य्यादा।
सीकर० ना० पु० कन्द विशेष।
सीख० ना० स्त्री० शिक्षा, पाठ, विद्या, ताड़ना, सिखाना।
सीखना० स० क्रि० विद्याका उपार्जन करना। पाना।
सींचना० स० क्रि० सींचना, पानी देना।
सीज० ना० पु० पौधाविशेष।
सीजना० अ० क्रि० रिसना, निकलना, उफना, उबलना।
सीटी० ना० स्त्री० मुखसे बजावट।
सीठ० ना० स्त्री० फोग, खूद, छानस।
सीठना० ना० पु० } विवाह में गाली समेत
सीठनी० ना० स्त्री० } गीतस्त्रियां गाती हैं।
सीठा० गु० नीरस, रसहीन, पीला, अलग, रोगहा।
सीठी० ना० स्त्री० सीठ, सीठी।
सीढ़ी० ना० स्त्री० नसेनी, सोपान, आरोहण, ज़ीना।
सीत० ना० पु० शीत, ओस।
सीतरस० ना० पु० मुंह पेटका रोग।
सीतलचीनी० ना० स्त्री० औषधविशेष।
सीतलपाटी० ना० स्त्री० चटाईविशेष।
सीतला० ना० स्त्री० माता, गोटी, चेचक
सीता० ना० स्त्री० निधि, क्षमा, गंगा और जानकीजी।
सीताकुण्ड० ना० पु० मुंगेर के पास तीर्थ विशेष।
सीतांग० ना० पु० शीतांग, लकुवा।
सीताफल० ना० पु० आता, शरीफा, कद्दू।
सीताश्रय० ना० पु० सीता का आश्रय।
सीदना० अ० क्रि० दुःखी होना, दुःखपाना।
सीधा० गु० सोझा, निश्छल, भोला, खरा, सूधा, ना० पु० भोजन की सामग्री।
सीधाई० ना० स्त्री० सोझ, भोलापन, खराई, सुधाई।
सीना० स० क्रि० नगना, तागना, टांकना, तुरपना।
सीप० ना० स्त्री० शंखविशेष जिसमें मुक्ता

सीपी के समान होतीहै, सीपी।
सीपसुत० ना० पु० मोती।
सीपी० ना० स्त्री० जलजन्तु विशेष।
सीमती०
सीमन्ती० } ना० स्त्री० स्त्री, बाला।
सीमा० ना० स्त्री० हद्द, डांड़ा, धूरा, मर्य्याद, सिवाना, अवधि।
सिय०
सिया० } ना० स्त्री० श्री जानकी जी।
सीर० ना० पु० हल, खेती निजकी।
सीरपाणि० ना० पु० श्रीबलदेवजी।
सीरा० गु० सीतल, ना० पु० मोहनभोग, शीरा।
सील० ना० पु० शील।
सीला० गु० गीला, शीतल, ना० पु० अन्न का बीनना।
सीव० ना० पु० सींव, मर्य्याद, सीम।
सीवली० ना० पु० जाति विशेष।
सीस० ना० पु० शीर्ष, शिर, शिखा।
सीसक०
सीसा० } ना० पु० धातुविशेष।
सीसों० ना० पु० शीशम वृक्षविशेष।
सु० अव्य० इसका प्रयोग जिस शब्द के प्रथम में हो उसके अर्थ में अधिकाई वा भलाई वा उत्तमता समझी जाती है यथा सुबुद्धि सुकर्म आदि, और से यथा जासु अर्थात् जिस से, सो।
सुंघाना० स० क्रि० महकाना
सुंघावट ना० पु० महक, गन्धि, बास।
सुअञ्जन० ना० पु० अच्छा अंजन, सिद्धान्त।
सुअर० ना० पु० शूकर।
सुआर० ना० पु० रसोइयां, बावर्ची, रोटी करनेहारा।
सुआसिन० ना० स्त्री० मान्य, नातेदारस्त्री।
सुकचाना० अ० क्रि० डरना, संकोचितहोना।
सुकड़ा० गु० सूखा, दुबला।
सुकड़ी० गु० स्त्री० दुर्बल, दुबली, सूखी।
सुकड़ना० अ० क्रि० सिकुड़ना, बटुरना, समिटना।
सुकण्टक० ना० पु० पिण्डखजूर।
सुकंठ० ना० पु० सुग्रीव; गु० अच्छागला।
सुकनाश० ना० पु० स्योना वृक्ष।
सुकर० गु० सहज, करने के योग्य।
सुकवार० गु० कोमल, निर्मल।
सुकसारण० ना० पु० रावणकेदूत।
सुकाल० ना० पु० अच्छीऋतु, बहुतात, अच्छा समय ढेर।
सुकांटक० ना० पु० करेला तरकारी।
सुकुचना० अ० क्रि० सुकचाना।
सुकुमार० गु० सुकवार, नर्म्म, कर्मामिहनत, ना० पु० चम्पा, केला, गन्ना, बालक।
सुकृत० ना० पु० भलाई, पुण्य, कीर्ति, सवाब, गु० अच्छी रीतिसे किया गया, अच्छाकाम।
सुकृती० गु० पुण्यवान्, भाग्यवान्, धर्मात्मा, दाता।
सुकेत० ना० पु० दक्षजातिका देवताविशेष।
सुकेतसुता० ना० स्त्री० ताड़का निशाचरी।
सुकेशी० ना० स्त्री० अप्सरा विशेष।
सुख० ना० पु० चैन, कल, सन्तोष, आनन्द।
सुखचैन० ना० पु० विश्राम, सावकाश।
सुखतला० ना० पु० जूतेमें दूसरातला।
सुखद० गु० सुखदायक, अच्छा।
सुखदर्शन० ना० पु० पौधाविशेष जिसकारस कानमें पीड़ाके समय डालते हैं।
सुखदाता० गु० सुखदेनेहारा।
सुखदान० ना० पु० सुखकादान।
सुखदानी०
सुखदायक० } गु० सुखका देनेहारा।
सुखदास० ना० पु० धानकी एकजाति।
सुखदेव० ना० पु० देवताका सुख।
सुखपाल० ना० पु० पालकी विशेष।
सुखपूर्वक० अव्य० सुखसे।
सुखमा० ना० स्त्री० शोभा, कान्ति, चमक।

सुखलाना० स० क्रि० सुखाना, जलाना।
सुखवक्ता० गु० मुखदेखी कहनेहारा।
सुखाना० स० क्रि० सुखलाना।
सुखारी० गु० आनन्द, खुश, आनन्दित।
सुखाला० गु० सहज।
सुखासन० ना० पु० सुखपाल।
सुखित० गु० आनन्दित, चैनसे युक्त।
सुखिया० } गु० आनन्दित, चैनी, खुशी,
सुखी० } सन्तोषी।
सुखेन० ना० पु० सुखसे, वैद्य विशेष जो लंकामें धन्वन्तरिका पूतथा।
सुखेनी० ना० स्त्री० काला निसोतऔर बड़ा करौंदा।
सुगज० ना० पु० वानरविशेष जो रामदल में था, गु० अच्छाहाथी।
सुगन्धक० ना० पु० पुहकरमूल।
सुगन्धवन्धु० ना० पु० होम, यज्ञ।
सुगन्धि० ना० स्त्री० भली वास, महक, गु० महकीला।
सुगन्धिक० ना० पु० कालाजीरा।
सुगम० गु० जानेकेयोग्य, चढ़नेकेयोग्य, सहल, सहज, करने के योग्य, भला।
सुगरई० ना० स्त्री० रागिनी विशेष।
सुगाना० अ० क्रि० शककरना, चित्तदौड़ाना, स० क्रि० लगाना।
सुग्रीव० ना० पु० वानरोंका राजा विशेष, श्री कृष्णके रथकाएक घोड़ा विशेष, गु० अच्छाकंठ।
सुघटित० गु० अच्छा बनायागया, पूराभया।
सुघड़० गु० सुडौल, सुशील, सुन्दर।
सुघड़ई० ना० स्त्री० सुशीलता, सुन्दरता।
सुघाट० ना० पु० भलाघाट, अच्छाडौल, सरूप।
सुच० गु० शुच, फर्चा, निर्मल।
सुचक० गु० सोचो, सुचेता, चौकस।
सुचरित्रा० ना० स्त्री० पतिव्रता।
सुचित } गु० चौकस, चिन्तारहित, धन्धेसे
सुचित्त } रहित, थिर, बिनाखटके।
सुचिन्तित० गु० अतिविचार, अच्छा मनसूबह।
सुचेत० गु० सुर्त्ता, चौकस, होशियार।
सुजन० गु० सज्जन, भला, आदरी, साधु।
सुजसी० गु० प्रतिष्ठित, कीर्तिमान्।
सुजान० गु० प्रवीण, ज्ञानी, चतुर, बुद्धिमान्
सुजाना० स० क्रि० फुलाना।
सुझाना० स० क्रि० दिखलाना, समझाना।
सुटकुन० ना० स्त्री० लट, छड़ी।
सुठाम० गु० अच्छामकान।
सुठि० ना० स्त्री० सोंठि, अव्य० अति, निहायत, बहुत, अधिक।
सुड़की० ना० स्त्री० गुड्डी की डोरी, अचानक से ढीलना।
सुडप० ना० स्त्री० चुसकी, घोंट।
सुडपना० अ० क्रि० चुसकना, चाटना, चूसना।
सुडुकना० स० क्रि० सुटुकना, लीलना।
सुडौल० }
सुढब० } गु० सुन्दर, सुथरा।
सुढाल० }
सुण्ड० ना० स्त्री० हाथी की सूंड, सूंड।
सुण्डी० ना० स्त्री० पिपली, पीपरी।
सुत० ना० पु० पुत्र, लड़का, बेटा।
सुतरा० ना० पु० कड़ा जो हाथमें पहनते हैं।
सुता० ना० स्त्री० बेटी, पुत्री।
सुतान० ना० पु० सुतका बहुवचन।
सुतार० ना० पु० बढ़ई, समय, घात, दाव।
सुतारी० ना० स्त्री० सुआ, सूजा।
सुतीक्ष्ण० ना० पु० मुनिविशेष।
सुतुष्टि० ना० स्त्री० कला चन्द्रमा की विशेष।
सुत्रामा० ना० पु० इन्द्र।
सुथन० ना० पु० तम्बान, पायजामा।
सुथनी० ना० स्त्री० कन्दविशेष।
सुथरा० गु० अच्छा, सुन्दर, अनूठा, ना० पु० बाबानानक का एक शिष्य।
सुथराई० ना० स्त्री० सुन्दरता, भलाई।
सुथरासाही० ना० पु० भिक्षुकविशेष।

सुथल० } नां० पु० अच्छा स्थान, खूबमकान।
सुथान० }
सुदती० } नां० स्त्री० वह स्त्री जिसके दांत अच्छे होवें, अच्छा हाथी।
सुदन्ती० }
सुदर्शन० नां० पु० श्री विष्णु के चक्रका नाम, वृक्षविशेष जिसको गुलावजामनकहतेहैं, नाम एकचूर्ण का है, गु० दिखनौट।
सुदक्षिणा० नां० स्त्री० राजादिलीपकीस्त्रीका नाम, अच्छी अपूर्वदक्षिणा वा दान।
सुदामा० नां० पु० श्रीकृष्णचन्द्रका गुरुबन्धु।
सुदी० नां० स्त्री० उजियाला पाख।
सुदुर्लभ० गु० अत्यन्त दुर्लभ।
सुदृश्य० गु० सुंदर, दिखनौट।
सुदृष्टि० नां० स्त्री० अच्छीदृष्टि नां० पु० गिद्ध पक्षी, गु० विज्ञानी।
सुदेश० नां० पु० अच्छादेश, गु० अंग, सुन्दर, नेक
सुध० नां० स्त्री० स्मरण, चेत, सुधि, गु० शुद्ध।
सुधबुध० नां० स्त्री० चेत, पहिचान, बूझ।
सुधरना० अ० क्रि० बनना, संभलना, सजना।
सुधर्म० नां० पु० सत्यधर्म, अच्छाधर्म।
सुधर्मा० नां० स्त्री० देवसभा, सुरसमाज।
सुधा० नां० स्त्री० अमृत, जल।
सुधां० अव्य० समेत, सहित।
सुधांशु० }
सुधाकर० } नां० पु० चंद्रमा।
सुधाधर० }
सुधाना० स० क्रि० चिताना, स्मरण देना।
सुधारना० स० क्रि० संवारना, बनाना, सैंतना।
सुधावास० नां० पु० चंद्रमा, खीरफल।
सुधि० नां० स्त्री० स्मरण, चेत, याद, खबर।
सुधी० गु० सुबुद्धी, पण्डित।
सुन० गु० शून्य।
सुनकातर० नां० पु० सर्पविशेष।
सुनदहरी० नां० स्त्री० रोगविशेष।
सुनयना० गु० अच्छी आंखोंवाली नां० स्त्री० श्री जानकीजीकी माता।
सुनसर० नां० पु० भूषणविशेष।
सुनसान० गु० चुपचाप, उजाड़।
सुनहरा० गु० सुनहला, सोनेका।
सुनाना० स० क्रि० जताना, बतलाना, कहना, समझाना।
सुनाट० नां० स्त्री० सुनाहट, मौन।
सुनार० नां० पु० स्वर्णकार, सोनार।
सुनारिन्० नां० स्त्री० सुनारकी स्त्री।
सुनारी० नां० स्त्री० सोनारका काम, रूपवती, गु० प्रवीण, चतुर।
सुनावनि० } नां० स्त्री० विदेश में मरे का समाचार।
सुनावनी० }
सुनिर्यास० नां० पु० जिगनवृक्ष।
सुनीति० नां० स्त्री० भली रीति, शिष्टाचार।
सुन्दर० गु० सुरूप, सुडौल, अच्छा, भला।
सुन्दरता० नां० स्त्री० सुघराई, भलाई।
सुन्दरी० नां० स्त्री० स्त्री, सुन्दर स्त्री, अच्छी।
सुन्ना० स० क्रि० कान धरना, श्रवण करना।
सुपच० गु० जो अच्छी विधि से पचजावे।
सुपट० नां० पु० अच्छा वस्त्र।
सुपंथ० नां० पु० अच्छामार्ग।
सुपर्व० नां० पु० गंगादि का नहान।
सुपक्ष० नां० पु० सच्चापक्ष, शुक्लपक्ष।
सुपक्षी० गु० अच्छा पक्ष करनेहारा, सत्सहायक।
सुपात्र० गु० योग्य, भलामानस।
सुपारा० नां० पु० लिंगका शिर।
सुपारी० नां० स्त्री० पूगीफल, डली।
सुपास० नां० पु० आराम, सुबीता, सुख।
सुपुत्र० } गु० योग्य पुत्र, भला पुत्र, पुत्र, आज्ञाकारी पुत्र।
सुपूत० }
सुप्त० नां० पु० निद्रा, गु० सूता, निद्रित।
सुप्तोत्थित० गु० नींद से भड़भड़ायकर उठा।
सुप्रभा० नां० स्त्री० पद्माक।
सुप्रलाप० नां० पु० सुवचन, अच्छीबातचीत।

सुफल० गु० जो अच्छाफल देता है, काम का उपार्जनी पूरा, ना० पु० अच्छाफल, सिद्धि।
सुफला० ना० स्त्री० पिण्डखजूर।
सुबट० ना० पु० सड़क, अच्छा मार्ग।
सुभग० गु० सुन्दर, अच्छाभाग्य।
सुभगा० ना० स्त्री० जिस स्त्रीका पति बहुत प्रेमकरे, जो स्त्री बहुत पुत्र जन्मावे, सुहागिन।
सुभट० / सुभट्ट० } ना० पु० योधा, वीर, बहादुर, बलवान्, शूर।
सुभागी० गु० भाग्यवान्, नेकनसीब।
सुभाग्य० ना० पु० अच्छाभाग, नेकवख़्ती।
सुभीता० ना० पु० सुबीता, सावकाश।
सुभुज० ना० पु० सुबाहु, दैत्यविशेष।
सुमति० ना० स्त्री० भलमनसी, सत्वगुण, सुन्दर बुद्धि, ना० पु० वन्दी विशेष, राजा जनकका दिर्सौंधी।
सुमन० ना० पु० गेहूंअन्न, धतूरा, पुष्पविशेष गु० जिसकामन शुद्धहो, शीलवान्।
सुमनस० ना० पु० देवता, फूल, वसन्त।
सुमना० ना० स्त्री० मालती, मुदिता, स्त्री, रति, अनेकार्थे यथा (सुमना कहिये मालती सुमना मुदिता तीय)
सुमनासुत० ना० पु० फुलेल आदि उबटन।
सुमन्त० ना० पु० राजादशरथकामन्त्रीविशेष।
सुमन्त्र० ना० पु० अच्छामंत्र, नेकसलाह, अच्छा मता।
सुमरना० स० क्रि० स्मरण करना, नामलेना।
सुमरन० ना० पु० स्मरण, चेत, सुधि, समझौती, सुमरनी।
सुमित्र० ना० पु० सूर्य, अच्छा मित्र।
सुमित्रा० ना० स्त्री० लक्ष्मणजी की माता।
सुमिल० गु० चिकनी, चिक्कन।
सुमृति० ना० स्त्री० स्मृति।
सुमेरु० ना० पु० देवतों के बसनेका पर्वत विशेष, ज्योतिष में उत्तर ध्रुव।
सुमेल० गु० योग्यमिलनसार, अच्छामेल।
सुयश० / सुयशः० } ना० पु० सुख्याति, नेकनामी।
सुयोग० गु० अच्छायोग।
सुर० ना० पु० देवता, स्वर।
सुरआपगा० ना० स्त्री० श्रीगंगाजी, रामचन्द्रिकायां यथा (उपवीत उज्ज्वलशोभिजै देखियोवरनैसबै, सुरआपगातपसिंधु में जः श्वेतश्रीदरशैअबै)
सुरऋषि० ना० पु० सुरर्षि, नारदजी।
सुरकना० स० क्रि० सुड़कना।
सुरक्तक० ना० पु० माणिक।
सुरगन्धज० ना० पु० पतंग वृक्ष।
सुरगन्धनी० ना० स्त्री० स्वर्णकेतकी।
सुरगुरु० ना० पु० बृहस्पति।
सुरंग० ना० पु० सेंध, छेद, ढुँगुर, अच्छारंग
सुरचाप० ना० पु० इन्द्रधनुष जो मेघकी बूंदों पर सूर्यकी किरणें पड़नेसे प्रकटता है।
सुरत० ना० स्त्री० सुधि, स्मृति, मैथुन।
सुरता० गु० सुरतीला।
सुरती० ना० स्त्री० तमाकू खाने की।
सुरतीला० गु० विचारवान्, ध्यानी, चौकस।
सुरथ० ना० पु० राजा विशेष, अच्छारथ।
सुरद्रुम० ना० पु० देवदारु, कल्पवृक्ष।
सुरपति० ना० पु० इन्द्र।
सुरभि० ना० स्त्री० सुगंधि, मदन, वसन्तऋतु, गाय, ना० पु० जायफल, मृग, बेल, केला
सुरभोग० ना० पु० अमृत।
सुरमणि० ना० पु० चिंतामणि, इन्द्र।
सुरमा० ना० पु० अंजन, बहुतस्वकारमौरा है।
सुरमुनि० ना० पु० नारदमुनि।
सुरमृत्तिका० ना० स्त्री० फटकरी।
सुरराज० ना० पु० इन्द्र।
सुररूख० ना० पु० मंदार वृक्ष, कल्पवृक्ष।
सुरर्षि० ना० पु० नारदजी।
सुरवीथी० ना० स्त्री० देवमार्ग।

सुरसर॰ ना॰ पु॰ मानसरोवर।
सुरसरि॰ } ना॰ स्त्री॰ श्रीगंगाजी।
सुरसरिता॰ }
सुरश्रेष्ठ॰ ना॰ पु॰ ब्रह्मा, इन्द्र।
सुरस॰ गु॰ सुस्वाद।
सुरसा॰ ना॰स्त्री॰ तुलसी पौधा।
सुरसुराना॰ अ॰क्रि॰ सरसराना, गुदगुदाना।
सुरसुराहट॰ ना॰ स्त्री॰ सरसराहट, गुदगुदी।
सुरसुरी॰ ना॰ स्त्री॰ गुदगुदी, चींटी विशेष।
सुरसनप॰ ना॰ पु॰ स्वामिकार्त्तिक।
सुरा॰ ना॰ स्त्री॰ मदिरा, दारू, शराब।
सुराई॰ ना॰ स्त्री॰ बहादुरी।
सुराह्व॰ ना॰ पु॰ देवदारु।
सुराह्वा॰ ना॰ स्त्री॰ चीरकाकोली।
सुरापान॰ ना॰ पु॰ मदिरा पीना।
सुरारि॰ ना॰ पु॰ दैत्य, राक्षस।
सुरालय॰ ना॰ पु॰ सुमेरु, स्वर्ग, देवालय, सुरभवन।
सुराष्ट्र॰ ना॰ पु॰ गुजरात के समीप देश विशेष
सुरुकना॰ स॰ क्रि॰ सुड़कना।
सुरूप॰ गु॰ सुन्दर, दिखनौट, अच्छारूप।
सुरेन्द्र॰ ना॰ पु॰ सूरण, ज़िमींक़न्द, इन्द्र।
सुरेश॰ ना॰ पु॰ इंद्र।
सुरत॰ } ना॰ स्त्री॰ अविवाहिता, उड़ली, रखनी, घरबैठी, उढ़री।
सुरतिन॰ }
सुलगना॰ अ॰ क्रि॰ बरना, जलना, आंच उठना, धीरे धीरे जलना।
सुलगाना॰ स॰ क्रि॰ बारना, लूका लगाना, जलाना, परचाना।
सुलझना॰ अ॰ क्रि॰ खुलना, निबड़ना।
सुलझाना॰ स॰ क्रि॰ उधेड़ना, उकेलना, खोलना।
सुलभ॰ गु॰ सहजसे जो पायाजावे, साधारण।
सुलक्षण॰ ना॰ पु॰ शुभ के सूचक चिह्न, [illegible]।

सुलाना॰ स॰ क्रि॰ शयन कराना, पौढ़ाना, वधकरना।
सुलोक॰ ना॰ पु॰ नेकनामी, सुयश, अच्छा लोक, अच्छा मनुष्य।
सुलोचना॰ ना॰ स्त्री॰ चकोरपक्षी, मेघनाद की स्त्री, अच्छी आंखों वाली।
सुलोमणा॰ ना॰ स्त्री॰ काक जंघा बूटी।
सुवक्ता॰ गु॰ भलाकहनेहारा, अच्छापाठक।
सुवचन॰ ना॰ पु॰ विशदवाणी, अच्छीवार्त्ता।
सुवन॰ ना॰ पु॰ पुत्र, लड़का।
सुवर्चि॰ } ना॰ स्त्री॰ सज्जी लवण।
सुवर्चिका॰ }
सुवर्ण॰ ना॰ पु॰ कनक, सोना, सुजाति, सुरंग।
सुवर्णद्रुमा॰ ना॰ स्त्री॰ किरवाली।
सुवर्त्त॰ ना॰ पु॰ आकाश, नाममालायां (अम्बर पुष्कर कहत नभ अन्तरिक्ष घनवास, व्योम अनन्त विहायसी खंसुवर्त्त आकास)
सुवल॰ ना॰ पु॰ श्रीकृष्णचन्द्र का एक सखा।
सुवाना॰ स॰ क्रि॰ सुलाना।
सुवार॰ ना॰ पु॰ रसोइया, बावर्ची, रामायणे यथा (विविध पांति बैठी ज्यवनारा, लगे परोसन चतुर सुवारा।
सुवाहु॰ ना॰ पु॰ दैत्यविशेष।
सुविस्तरा॰ ना॰ स्त्री॰ गन्ध पसारन।
सुवेल॰ ना॰ पु॰ समुद्रतट, पर्वत विशेष।
सुवेला॰ ना॰ स्त्री॰ अच्छीसायत, अच्छाकाल।
सुवैया॰ ना॰ पु॰ सोनेहार।
सुशिक्षा॰ ना॰ स्त्री॰ भली शिक्षा, अच्छी सीख।
सुशिक्षित॰ गु॰ प्रवीण, अच्छी शिक्षापाये हुये।
सुशील॰ गु॰ जिसका शील अच्छा है, सुस्वभाव, साधु, शिष्टाचारी।
सुशीलता॰ ना॰ स्त्री॰ शिष्टाचार, स्वभाव में नम्रता।
सुश्री॰ ना॰ स्त्री॰ शोभा।
सुश्रूषा॰ ना॰ स्त्री॰ सेवा, आदर, खिदमत।

सुश्रेणी० ना० स्त्री० मार्ग, बाट, राह।
सुषुप्ति० ना० स्त्री० सुखनींद, अवस्थाविशेष।
सुसकारना० अ० क्रि० फनफनाना।
सुसताना० अ० क्रि० विश्राम करना, श्वास लेना।
सुसमय० ना० पु० अच्छा समय, बढ़ती का समय।
सुसम्बद्ध० गु० जिसकी अच्छे प्रकार रचनाकी गई है।
सुसर० } ना० पु० ससुर।
सुसरा० }
सुसराल० ना० स्त्री० ससुराल।
सुस्थ० गु० अरोगी, भला, चंगा।
सुस्थिर० गु० निश्चल, अटल।
सुस्मृति० ना० स्त्री० चैतन्यता, अच्छीस्मृति।
सुस्तवा० ना० स्त्री० कलौंजी।
सुस्वाद० गु० सुरस, रसीला।
सुहाग० ना० पु० सौभाग्य, भलाभाग्य, पति का प्यार, स्त्रीका भूषण विशेष, जो पतिके जीवनेका चिह्न, अहिवात।
सुहागन० ना० स्त्री० विवाहिता स्त्री, जिस स्त्रीका पति जीता हो।
सुहागा० ना० पु० औषधिविशेष जिससेसुवर्ण आदि गलताहै।
सुहाता० गु० सोहना, चाहता, भला।
सुहाना० } गु० भावित, अच्छा, मोहना,
सुहावना० } चाहता, अ० क्रि० अच्छा लगना, रुचना, भावना।
सुहाल० ना० पु० } पक्वान्न विशेष।
सुहाली० ना० स्त्री० }
सुहोटी० ना० स्त्री० जो पटरी चौखट वा छज्जे के ऊपर लगाते हैं।
सुहृद० ना० पु० मित्र, प्रियतम।
सूअर० ना० पु० } शूकर, वराह।
सूअरी० ना० स्त्री० }
सूआ० ना० पु० तोता, सुआ।

सूई० ना० स्त्री० वस्त्र सीवने की वस्तु विशेष।
सूंगरा० ना० पु० भैंसका बछड़ा, पड़वा।
सूंगा० ना० पु० टन्ना, टीटा।
सूंघ० ना० स्त्री० गन्ध, बास।
सूंघन० ना० स्त्री० सूंघनेकी वस्तु।
सूंघना० स० क्रि० बासलेना, गन्धि ग्रहना।
सूंघनी० ना० स्त्री० नास, हुलास।
सूंट० ना० स्त्री० चुप्पी, मौन।
सूंड० ना० स्त्री० हाथीकी नाक।
सूंडा० ना० पु० घुनविशेष, कीड़ा।
सूंडी० ना० स्त्री० कलार, कलवार।
सूंतना० } स० क्रि० काड़ना, खैंचना, टहनी
सूंथना० } से पत्तोंको निकालना वा भिन्नो करना।
सूंस० ना० पु० सूस।
सूकटा० गु० दुबला, निर्बल सूखा।
सूकर० ना० पु० शूकर।
सूकवा० ना० पु० किसारी, शुक्र।
सूकवार० ना० पु० शुक्रवार।
सूका० ना पु० } चौअन्नी।
सूकी० ना० स्त्री० }
सूक्यपाक्य० ना० पु० नयाचार।
सूखछड़ी० ना० स्त्री० क्षयरोग, सूखी हड्डी।
सूखना० अ० क्रि० सूखा होना, गलना सिकुड़ना, मुरझाना।
सूखा० गु० शुष्क, रसहीन।
सूग० ना० स्त्री० दुविधा, चिन्ता, गम।
सूगा० ना० पु० तोता।
सूचक० गु० ज्ञापक, बोधक, चितक, प्रज्ञापक।
सूचना० ना० स्त्री० जनावना
सूचनिका० ना० स्त्री० बोधक, फ़िहरिस्त
सूचिका० ना० स्त्री० सैनकी।
सूचित० गु० बोधित, सूचना किया गया।
सूचिमुखी० ना० स्त्री० मांई दया।
सूची० ना० स्त्री० सूई, दर्जी।
सूचीपत्र० ना० पु० पत्र जिसमें पुस्तकके अ-

ध्याय या प्रकरण लिखेजाते हैं।
सूच्याकार० ना० पु० सूई के डौल।
सूज०
सूजन० } ना०पु० फुलाव, शोथ।
सूजना० अ० क्रि० फूलना।
सूजा० ना० पु० बर्मा, बेधी, सुतारी।
सूजी० ना० पु० सीनेहारा, दर्ज़ी, दरदराआटा, सूई।
सूझ० ना० स्त्री० दृष्टि।
सूझना० अ० क्रि० गोचरहोना, देखपड़ना।
सूत० ना० पु० धागा, तागा, रथवान्, भाट, बढ़ई, पौराणिक, व्यासजी काशिष्य जो नैमि षारण्यमें शौनकादिकन को पुराण सुनाता था, पारा, व्यवहार, रीति, प्रीति।
सूतक० ना० पु० अशौच, अपवित्रता जो प्र सव वा मृत्युके दिन से दश दिनतक मानते हैं उसके दो नामहैं वृद्धिसूतक मृत्युसूतक।
सूतना० अ० क्रि० सोना, नींदलेना, स०क्रि० ताकना, उपायकरना, सूतलगाना, ताड़ना।
सूतली० ना० स्त्री० डोरी, पतली रस्सी।
सूतिका० ना० स्त्री० जच्चा, प्रसूतिका, प्रसौती
सूती गु० जो सूतसे बना, सूतिका ताकी हुई सोती हुई।
सूतू० गु० नींदू।
सूत्र० ना० पु० तागा संक्षेपसेअनेकार्थ का सूच क वा बोधक, ऋचा।
सूत्रधर० ना० पु० नट, बाज़ीगर।
सूत्रनाभि०
सूत्रा० } ना० स्त्री० मकड़ी।
सूथन० ना० पु० जांघिया, पायजामह।
सूथनी० ना० स्त्री० जांघिया, पायजामा सुथनी।
सूध०
सूधा० } गु० सीधा, सूधा, साधारण, भोला निःकपट।
सूधाई० ना० स्त्री० सीधाई भोलापन।
सून० गु० शून्य।
सूना० गु० छूछा, उजाड़, जहां कोई नहो।
सूनु० ना० पु० पुत्र, बेटा।
सूनो० गु० शून्य।
सूप० ना० पु०शूर्प, छाज।
सूपकार० ना० पु० रोटी करनेहारा, बावर्ची
सूपावेना० ना० पु० पक्षी विशेष।
सूपार० ना० पु० सुपारा।
सूपियारी० ना० स्त्री० सुपारी।
सूम० ना० पु० शूम, कृपण, कंजूस।
सूर० ना० पु० बीर, हगास, सूर्य्य, सूरदास, गु० अन्धा।
सूरज० ना० पु०, सूर्य्य, सुग्रीव, राजावरण, शनै-श्चर, यमराज।
सूरजगहन० ना० पु० सूर्य्य ग्रहण।
सूरजमुखी० ना० स्त्री० सूर्य्यमुखी।
सूरजवल्लभ० ना० पु० भंगरा पौधा।
सूर्जिका० ना० स्त्री० सज्जी लोन।
सूरण० ना० स्त्री० ज़मींकन्द।
सूरता० ना० स्त्री० बीरता, बहादुरी।
सूरदास० ना० पु० कवि विशेष, सूरसागर के बनानेहारे।
सूरवीर० ना० पु० बीर, सावन्त, रावत।
सूरमलार० ना० पु० रागिणीविशेष।
सूरमा० गु० वीर, सावन्त, मनचला।
सूरमापन० ना० पु० वीरता, सावन्ती, बहादुरी।
सूरसुत० ना० पु० सुग्रीव, शनैश्चर, करण, यमराज।
सूरा० ना० पु० सावन्त, बलवान्, बीर।
सूरी० ना० स्त्री० खण्डी, शूली।
सूर्प० ना० पु० शूर्प, सूप।
सूर्पनखा० ना० स्त्री० शूर्पनखा, रावण की बहन।
सूर्य० ना० पु० सुवर्ण धातु, दिनमणि, रवि, सूरज।
सूर्यक० ना० पु०नीलवृक्ष।

सूर्य्यकान्ति० ना० स्त्री० सूर्य्यमणि।
सूर्य्यग्रहण० ना० पु० सूर्य्य का ग्रहण।
सूर्य्यमणि० ना० स्त्री० मणि विशेष।
सूर्य्यमुखी० ना० स्त्री० पुष्पविशेष।
सूर्य्यप्रिय० ना० पु० तांबाधातु।
सूर्य्यवंशी० ना० पु० सूर्य्यवंश का क्षत्री।
सूर्य्यवल्लभ० ना० पु० भृंगराज, भंगरा पौधा।
सूर्य्याख्य० ना० पु० सूर्य्यमणि।
सूर्य्याहृदय० ना० पु० मदारवृक्ष।
सूर्य्यास्त० ना० पु० सन्ध्या, सांझ, सूर्य्य का अस्त अर्थात् डुबना।
सूर्य्येन्दुसंगमा० ना० पु० अमावस।
सूर्य्योदय० ना० पु० सूर्य्य का उदय, तड़का, सबेरा।
सूल० ना० पु० शूल, फुरफुरी, मालाकी सुमि, कांटा, अस्त्र विशेष।
सूली० ना० पु० शूली, ना० स्त्री० फांसी।
सूवा० ना० पु० तोता, मोटीसूई।
सूस० } ना० पु० जल जन्तु विशेष।
सूसमार० }
सूसी० ना० स्त्री० वस्त्र विशेष।
सूहा० गु० लाल, अरुण, ना० पु० रागविशेष।
सूक्ष्म० ना० पु० जो वस्तु अस्थूल अर्थात् हलकी पतली बारीक हो।
सूक्ष्मता० ना० स्त्री० हलकापन, पतलाई, बारीकी।
सूक्ष्मदर्शी० गु० चतुर, सुर्त्ता, प्रवीण, ज्ञानी।
सूक्ष्मपत्र० ना० पु० करौंदा।
सृजना० स० क्रि० सिरजना।
सृजित० गु० जो सिरजागया।
सृष्टि० ना० स्त्री० उत्पत्ति, जगत्, बुद्धि।
सृष्टिकर्त्ता० ना० पु० ब्रह्मा, परमात्मा।
से० अव्य० अपादान कारक वा करण का बोधक चिह्न, साथ, संग।
सेंक० ना० पु० सेंकने का काम, तनार।
सेंकड़ा० गु० सौ, शत, १००।
सेंकना० स० क्रि० तताना, गर्माना।
सेंगरी० ना० स्त्री० फली, छीमी।
सेंठा० ना० पु० } सरकण्डा जिससे मोढ़ा
सेंठी० ना० स्त्री० } बनातेहैं, सरपत, पतली मूंजका पौधा।
सेंत० अव्य० बिनामोल मुफ्त, सेंतमेंत।
सेंतना० स० क्रि० सुधारना, बनाना, स्वच्छ करना।
सेंद० ना० पु० खीरा विशेष।
सेंदुर० ना० पु० ईंगुर।
सेंध० ना० पु० चोरी करने के लिये चोरलोग जो भीतमें छेद करते हैं सुरंग।
सेंधना० स० क्रि० खोदना, ढाना।
सेंधा० ना० पु० लवण विशेष जिसकोलाहौरी लोन कहते हैं।
सेंधिया० ना० पु० विष, जाति विशेष, चोर जो सेंधमें पैठता है।
सेंधी० ना० स्त्री० खजूरका रस, ताड़ी विशेष।
सेंहुआं० ना० पु० दाद विशेष, दिनाई।
सेगुन० ना० पु० काष्ठ विशेष जो पेगू देश से आताहै।
सेचन० ना० पु० छिड़काव।
सेज० ना० स्त्री० शय्या, बिस्तर, पलंग, मंजा।
सेजबन्द० ना० पु० सेजपर बिछौना बांधनेके लिये डोरी विशेष।
सेठ० ना० पु० बड़ा साहूकार।
सेठन्० ना० स्त्री० सेठकी स्त्री।
सेत० ना० पु० पुल, सेतु, गु० श्वेत।
सेतना० स० क्रि० सुगवना, सेंतना।
सेतु० ना० पु० पुल, बांध, मर्य्यादा।
सेतुबन्ध० ना० पु० तीर्थ विशेष, पुल जो लंका और भरतखण्ड के मध्य समुद्र में हनुमान् आदिकनने बनाया था।
सेदना० स० क्रि० सेंकना, तनारना।
सेन० ना० स्त्री० } कटक, फौज, नाम एक
सेना० ना० पु० } भक्त नाईका है।

सेनानी० } नाo पुo चमूपाल, दलपति,
सेनापति० } स्वामिकार्त्तिक।
सेव० नाo पुo फल विशेष।
सेम० नाo स्त्रीo तरकारी विशेष का पौधा वा उसकी फली।
सेमर० नाo पुo सेमल वृक्ष विशेष वा उस की रुई।
सेर० नाo पुo तौल विशेष १६ छटांककी।
सेराना० अo क्रिo ठंढाहोना, सo क्रिoठंढाकरना, बहाना, भगाना।
सेल० नाo पुo बर्छा।
सेलखड़ी० नाo स्त्रीo पर्वतकी मिट्टीविशेष।
सेला० नाo पुo वस्त्र विशेष, वाघ विशेष।
सेलिया० नाo पुo मार्ज़ार, सेलीवाला।
सेली० नाo स्त्रीo बर्छी, रामायणे यथा (तुरत विभीषण पाछे मेली, सन्मुख सही राम सोसेली) सूतकी बनी माला जो उदासीपहिरतेहैं, जाल बर्छी।
सेव० नाo पुo पकवान विशेष, सेव, नाo स्त्रीo सेवा, सुश्रूषा।
सेवई० नाo स्त्रीo खानेकी वस्तु विशेष।
सेवक० नाo पुo नौकर पुजारी, सेवाकरनेहारा, खिदमतगार।
सेवकाई० नाo स्त्री नौकरी पूजा, सेवा, टहल, खिदमतगारी।
सेवटि० नाo स्त्रीo नदीका रेत, दलदल।
सेवड़ा० नाo पुo जैनमतका भिखारी।
सेवती० नाo स्त्रीo पुष्प विशेष वा उसकापौधा
सेवन० नाo पुo पालन, पोषण, सेवाकरन।
सेवना० सo क्रिo नौकरी करना, पालना, पत्ती का अंडेपर बैठना।
सेवा० नाo स्त्रीo नौकरी, टहल, पूजा, खिदमतगारी।
सेव्यवीर० नाo पुo ख़सख़स।
सेस० नाo पुo शेष।
सेसर० नाo पुo तासमें खेल विशेष।
सै० गुo सौ० नाo स्त्रीo भागवानी, बरकत, लहर बहर।
सैकड़ा० गुo सौ, शत।
सैंगर० नाo स्त्रीo शमी वृक्षकी फली वबूल की फली।
सैंतालीस० गुo चालीस और सात ४७।
सैंतीस० गुo तीस और सात ३७।
सैंहिकेय० नाo पुo राहु, केतु।
सैन० नाo स्त्रीo सेना, फौज, मटकी, शयन, चिह्न इशारह, नाम एक भक्तका।
सैनप० नाo पुo सेनानी, सेनापति, स्वामिकार्त्तिक।
सैना० नाo स्त्रीo सेन, दल, फ़ौज।
सैनापति० } नाo पुo सेनापति, सिपहसालार।
सैनापाल० }
सैनासैनी० नाo स्त्रीo परस्पर सैनकरना।
सैन्धव० नाo पुo सिंधुदेशका घोड़ा वा लोन, घोड़ा।
सैन्य० नाo स्त्रीo सेना, दल, कटक।
सैरभ० नाo पुo भैंसा।
सैसांझ० अव्यo सांझके आरम्भमें।
सैहरन० नाo स्त्रीo समाई।
सैहरनी० गुo सहनेया।
सो० सर्वo सम्बन्धवाचक सर्वनाम।
सोअर० नाoपुo कोठरी जिसमें प्रसूतीरहतीहै।
सोआ० नाo पुo पौधा विशेष।
सोई० सर्वo वह आप।
सों० अव्यo सो।
सोंटा० नाo पुo गदका, मूसल, छोटी लाठी
सोंठ० नाo स्त्रीo सूखी अद्रक।
सोंधना० सo क्रिo धोनेकेलिये गीली मिट्टीसे कपड़ा मलना, भरना, लगाना।
सोंधा० नाo पुo बालोंका मसाला, नई मृत्तिका पात्र भिगोनेसे जो गन्ध, सुगन्धित।
सोंधाहट० नाo स्त्रीo सुगन्ध, सुबास।
सोंह० नाo स्त्रीo क़िरिया, शपथ।

सौंहीं० अव्य० सामने, सन्मुख।
सोखना० स० क्रि० खींचना, चूसना पीलेना।
सोच० ना० पु० ध्यान, बूझ, शोच।
सोचना० स० क्रि० ध्यानकरना, बूझना, शोचना।
सोज० ना० पु० सूज।
सोझ० ना० स्त्री० सीधाई।
सोझा० गु० सीधा।
सोत० } ना० पु० भूर, कुण्ड, जल का
सोता० } निकास, छेद, धारा, झरना, समुद्र का खाल।
सोत्साह० गु० उत्साह समेत, आनन्दयुक्त।
सोथ० ना० स्त्री० सूज।
सोदर० ना० पु० सहोदर, सगाभाई।
सोदरा० ना० स्त्री सगीबहन, रामचन्द्रिका यां (सुधा सोदरायद्यपि आप, सबहीते अति कटुक प्रताप)
सोध० ना० स्त्री० शोध, खोज।
सोधना० स० क्रि० शोधन करना, खोजकरना, मिलना, निर्मल करना, शुद्ध करना।
सोन० ना० पु० शोण, सुवर्ण पुष्प विशेष।
सोनहरा० } गु० सोने का, सोने का सा-
सोनहला० } रंग।
सोना० ना० पु० स्वर्ण, कनक लिंग, अ० क्रि० नींदलेना, मरना।
सोनार० ना० पु० जाति विशेष, स्वर्णकार।
सोनिया० ना० पु० राख से सोना भिन्न करनेहारा, न्यारिया, छोटा लिंग बालक का।
सोपान० ना० पु० सीढ़ी, ज़ीनह।
सोफालिका० ना० स्त्री० संभालू पौधा।
सोभना० अ० क्रि० सोहना, सजना।
सोभा० ना० स्त्री० शोभा।
सोम० ना० पु० चन्द्रमा।
सोमनाथ० ना० पु० महादेव जो गुजरात में हैं।
सोमपादप० ना० पु० कायफल।
सोमरजन० ना० पु० लालचन्दन।
सोमराज० ना० पु० औषधि, पौधा[illegible]।
सोमराजी० ना० स्त्री० वाकुची।
सोमवल्लक० ना० पु० कायफल।
सोमवल्ली० ना० स्त्री० वाकुची।
सोमवार० ना० पु० चन्द्रवार, दूसरा दिन।
सोमवारी० ना० स्त्री० सोमवारकी अमावस।
सोमक्षीरी० ना० स्त्री० सोमवल्ली।
सोरठ० ना० स्त्री० रागिनी विशेष।
सोरठा० ना० स्त्री० छन्द विशेष।
सोह० ना० स्त्री० शोभा।
सोहं० ना० पु० मन्त्र विशेष।
सोहन० गु० शोभा देनेहारा, प्यारा, सुन्दर, ना० पु० सज्जन, रेती, ना० स्त्री० मिठाई विशेष।
सोहना० अ० क्रि० सजना, शोभा देना।
सोहागा० ना० पु० सुहागा।
सोहिल० ना० पु० राग विशेष।
सोहीं० अव्य० सौंहीं, सन्मुख।
सौ० गु० शत,१००।
सौं० ना० पु० शपथ, सौंह, सौगन्द अव्य०से।
सौंकरी० ना० स्त्री० वाराही कन्द।
सौंदना० अ० क्रि० पंकालगाकर जल से गूदा धोना।
सौंप० ना० स्त्री० धरोहर, थाती, सपुर्दगी।
सौंपना० स० क्रि० पहुंचाना, सपुर्द करना, धरना रखना।
सौंफ० ना० स्त्री० औषधि विशेष।
सौंरा० ना० पु० कालरूप, सांवलागु० सांवला
सौंर० ना० पु० मछली विशेष।
सौंरि० ना० स्त्री० वृद्धि सूतक।
सौंरी० ना० स्त्री० ज़च्चा, प्रसूती।
सौंह० ना० स्त्री० क्रिया, शपथ, सौगन्द।
सौख्य० ना० पु० सुख, आराम।
सौगन्द० ना० स्त्री० शपथ, क्रिया, सौंह, यह शब्द फ़ारसीका है भाषामें प्रचलित है।

सौच० ना० पु० शौच, जो क्रिया करने से पवित्र हो।
सौचेती० ना० स्त्री० रक्षा, बचाव।
सौजन्य० ना० पु० सुजनता।
सौत० } ना० स्त्री० एकमनुष्यकी दो स्त्रियां आपसमें एक दूसरेकी सौत कहलाती हैं।
सौतन०
सौति०
सौतिन
सौतिया० ना० स्त्री० सौति।
सौतियादाह० ना० पु० सौतिका दाह।
सौतेला० गु० जो सौतका जाया है।
सौध० ना० पु० महल, ऊंचा मकान।
सौन्दर्य्य० ना० पु० सुन्दरता।
सौभाग्य० ना० पु० सुभाग, भाग्यमानी, सुहाग।
सौभाग्यवती० ना० स्त्री० सुहागिन।
सौमित्र० ना० पु० सुमित्रासुत, लक्ष्मणजी।
सौम्य० ना० पु० बुधग्रह, बुधवार, चन्द्रपुत्र, गु० उजला, सुन्दर।
सौम्या० ना० स्त्री० शालपर्णी।
सौर० ना० पु० शनैश्चर, सूर्य सम्बन्धी, ना० स्त्री० मछली विशेष।
सौरभ० ना० पु० केसर, सुगन्ध, आम्रवृक्ष।
सौरमास० ना० पु० सूर्यका एक राशिमें रहने का काल, एक संक्रांतिसे दूसरी तक।
सौरवर्ष० ना० पु० बारह संक्रांतों का समय।
सौरि० ना० पु० शनैश्चर, संहिता विशेष।
सौरिय० } ना० पु० विवावांसा।
सौरियक०
सौहार्द० ना० पु० मित्रत्व, मित्रता।
स्कन्द० ना० पु० स्वामिकार्त्तिक।
स्कन्ध० ना० पु० कन्धा, काण्ड।
स्खलन० ना० पु० पतन।
स्तन० ना० पु० कुच, उरोज, थन।
स्तब्ध० गु० रुका।
स्तम्भ० ना० पु० खम्भा, रुकाव, थंभाव।
स्तम्भन० ना० पु० रुकाव, थंभाव, रोक, टोक।
स्तम्भित० गु० जो रोका वा थांभागया।
स्तव० ना० पु० स्तुति, विनयकी पोथी।
स्तावक० ना० पु० स्तुति करनेहारा।
स्तुति० ना० स्त्री० सराह, बड़ाई, भजन, विनय।
स्तुतिपाठक० ना० पु० सूत, बन्दीजन।
स्तेन० ना० पु० चोर।
स्तेय० ना० पु० चोरी।
स्तोत्र० ना० पु० स्तव, स्तुति।
स्त्री० ना० स्त्री० नारी, लुगाई, औरत।
स्त्रैण० ना० स्त्री० स्त्री के वश वा स्त्री के स्वभावनर।
स्थ० गु० थिर, ठहरा, क़ायम।
स्थगित० गु० ढका, छपा।
स्थल० ना० पु० स्थान, भूमि, जगह, घर, भूमि जो सूखी है जिस पर मनुष्यादि बसते हैं।
स्थाणु० ना० पु० श्रीमहादेवजी।
स्थान० ना० पु० ठौर ठिकाना, घर, ठाम।
स्थानापन्न० गु० जगहपर, उसकेपलटे, किसी के स्थान पर प्रतिष्ठित होना।
स्थानी० गु० घरवाला, मुक़ामी।
स्थापन० ना० पु० रखना, धरना, बैठाना।
स्थापना० ना० स्त्री० प्रतिष्ठा, स्थापनकरना।
स्थापित० गु० प्रतिष्ठित, रक्खागया, निर्णय, स्थिर, अचल, जो स्थापन कियागया।
स्थाली० ना० स्त्री० थाली, टोकनी।
स्थावर० गु० अचल यथा वृक्षादि, जड़।
स्थित० गु० ठहराहुआ।
स्थिति० ना० स्त्री० टिकाव, ठहराव।
स्थिर० गु० अलोल, अचल, शान्त।
स्थिरता० ना० स्त्री० शान्ति, धीमापना।
स्थूल० गु० मोटा, भारी, बड़ा, कपास।
स्थूलदर्भ० ना० पु० मूंज, सेंठा पतावर।
स्थूलफला० ना० स्त्री० सेमलवृक्ष।

स्थूलैला० ना० स्त्री० बड़ी इलायची।
स्थैर्य० ना० पु० स्थिरता।
स्थौल्य० ना० पु० मोटापा, मोटाई।
स्नान० ना० पु० नहान।
स्नानीय० ना० पु० जल जो नहाने के योग्य है।
स्नुही० ना० पु० सेंहुड़।
स्नेह० ना० पु० प्रेम, प्रीति, प्यार, तेल।
स्नेहवृक्ष० ना० पु० देवदारु।
स्पर्द्धा० ना० स्त्री० द्वेष, दाह, अन्य के अपमान करने की इच्छा।
स्पर्श० ना० पु० छुआवट, छूने का काम।
स्पर्शेन्द्रिय० ना० स्त्री० त्वचा, चर्म।
स्पष्ट० ना० पु० खुला, सहज, ठीक, दुरुस्त।
स्पष्टीकरणार्थ० अव्य० स्पष्ट करने के लिये।
स्पिरा० ना० स्त्री० शालपर्णी।
स्पृश्य० गु० स्पर्श करने के योग्य।
स्पृष्ट० गु० छुआगया।
स्पृहा० ना० स्त्री० इच्छा, चाह।
स्फटक० } ना० पु० स्वच्छ पाषाण विशेष,
स्फटिक० } बिल्लौर पत्थर, चन्द्रकान्तमणि, और कपूर।
स्फटिकाक्षा० ना० स्त्री० फटकरी।
स्फटिकोपल० ना० पु० चन्द्रकान्तमणि, बिल्लौर।
स्फुट० गु० खिला, खुला, व्यक्त, प्रकट।
स्फुरत्० अ० क्रि० प्रकाशित, शोभित, डोलत।
स्फूर्त्ति० ना० स्त्री० टीस, धड़धड़ाहट, डोल, हिलाव।
स्फोटक० ना० पु० फोड़ा।
स्मय० ना० पु० अभिमान, अहंकार, गरूर।
स्मर० ना० पु० श्रीमहादेवकी, कामदेव।
स्मरण० ना० पु० सुधि, चेत, स्मृति, याद, ध्यान।
स्मारक० गु० जो स्मरण करावे।
स्मार्त्त० ना० पु० स्मृतिका ज्ञाता।
स्मृति० ना० स्त्री० शास्त्र विशेष, स्मरण, चेत, याद।
स्मृतीहिता० ना० स्त्री० शंखाहोली।
स्मृद्धि० ना० स्त्री० बढ़ती, अधिक, चाहना।
स्यन्दन० ना० पु० रथ, पानी, चित्ततरंग, तेंदूवृक्ष।
स्यान० } ना० पु० चतुराई, चालाकी।
स्यानपन० }
स्याना० गु० चतुर, चालाक।
स्यार० ना० पु० शृगाल, गीदड़।
स्योना० } ना० पु० वृक्ष विशेष।
स्योनाक० }
स्निग्धछदा० ना० स्त्री० बेरी वृक्ष।
स्निग्धपर्णी० ना० स्त्री० मुरहरी।
स्रुव० ना० पु० स्रुवा।
स्रोत० ना० पु० सोत, सोता।
स्रोतः० ना० पु० सोता।
स्रोतस्वती० ना० स्त्री० नदी।
स्व० सर्व० अपना, निजका बोधक, ना० पु० धन, आत्म।
स्वः० ना० पु० स्वर्ग।
स्वकीय० ना० पु० अपना, सगा।
स्वकीया० ना० स्त्री० निजकी, अपनी।
स्वच्छ० गु० निर्मल, साफ़, पवित्र।
स्वच्छता० ना० स्त्री० निर्मलता, पवित्रता, सफ़ाई।
स्वच्छन्द० गु० अपनी इच्छाके अनुसार, स्वैरी स्वाधीन, ना० पु० ईश्वर।
स्वच्छन्दचारी० ना० पु० संन्यासी, भगवान्।
स्वच्छफल० ना० पु० नारियल।
स्वजन० ना० पु० अपनेलोग, नतैत।
स्वजातीय० गु० एकवर्णका, निजगोत्री।
स्वत० अव्य० आप से।
स्वतन्त्र० गु० स्वाधीन, निजवश।
स्वतन्त्रता० ना० स्त्री० स्वाधीनता।
स्वधर्म० ना० पु० अपना धर्म।
स्वप्न० ना० पु० निद्रावस्था, द्वितीयावस्था, नींदमें

जो कुछ दिखाई देता है।
स्वप्नकथा० ना० स्त्री० स्वप्नका वृत्तांत, संसार मृषा।
स्वप्नफल० ना० पु० ताबीर ख्वाब, स्वप्नकाधर्म वा फल।
स्वप्नवल्कला० ना० स्त्री० तेजबल।
स्वप्रकाश० गु० जो आपही प्रकाश वा प्रकाशितहै।
स्वभाव० ना० पु० चरित्र, प्रकृति, आदत।
स्वयंसिद्ध० ना० स्त्री० सिद्धरूपी, जो आपही सिद्ध।
स्वयम्वर० ना० पु० स्त्रीका निज इच्छावत् वर करलेना, समाज विशेष जहां कन्या निज वर ढूंढ़ती है।
स्वयम्भू० ना० पु० ब्रह्मा।
स्वर० ना० पु० शब्द, धुनि, श्वास, और अकारादि १६ वर्ण।
स्वरपर्णिनी० ना० स्त्री० गोभी, पौधा।
स्वराह्वया० ना० स्त्री० अजमोद।
स्वरूप० ना० पु० अपनारूप, समानता, व्याप्ति।
स्वर्गपताली० ना० पु० भेंगा, टेरा।
स्वर्गीय० } गु० जो स्वर्ग का है।
स्वर्ग्य० }
स्वर्ण० ना० पु० सुवर्ण, कनक, सोना।
स्वर्णपर्णी० ना० स्त्री० किरवाली।
स्वर्णमुद्रा० ना० पु० अशरफी, मुहर।
स्वर्णवर्ण० ना० पु० गेरू।
स्वर्णवर्णा० ना० स्त्री० दारुहल्दी।
स्वर्णसी० } ना० स्त्री० किरवाली।
स्वर्णस्थलया० }
स्वल्प० गु० अत्यन्त छोटा, थोड़ा, ना० पु० गीदड़।
स्वल्पकन्द० ना० पु० कसेरू।
स्वल्पाहारा ० ना० पु० थोड़ा आहार, कमखाना।
स्ववर्ग० ना० पु० अपना वर्ग।
स्ववर्गोक्त० गु० अपने वर्गका कथित स्थान।
स्ववर्ण० ना० पु० निजगोत्र, अपनावर्ण।
स्ववर्णी० गु० निजगोत्री, एक जातिका।
स्ववश० ना० पु० स्वाधीन, स्वतंत्र, निजवश।
स्वसेवक० ना० पु० अपना सेवक।
स्वसेव्य० गु० आत्म पूजक।
स्वस्ति० अव्य० मंगल, कल्याण, तथास्तु।
स्वस्तिवाचन० ना० पु० शास्त्रोक्त कर्मके आदि में व्यवहार विशेष।
स्वस्वामिभाव० गु० स्वामी और उसकी वस्तुका सम्बन्ध।
स्वाई० } ना० पु० स्वामी, मालिक।
स्वाईं० }
स्वांग० ना० पु० भांड़ैती, तमाशा।
स्वांगी० ना० पु० स्वांग बनानेहारा।
स्वागत० ना० पु० कुशल, क्षेम, मिज़ाजपूछना।
स्वाति० } ना० स्त्री० पन्द्रहवां नक्षत्र।
स्वाती० }
स्वाद० ना० पु० सवाद, रस, मज़ह, मधुरकड़ी।
स्वादंष्ट्र० ना० पु० गोखुरू।
स्वादक० } गु० जिसमें स्वाद हो, मीठा स्वाद।
स्वादिष्ट० }
स्वादी० गु० स्वाद करनेहारा, जिसमें स्वादहो, ना० पु० अंगूर।
स्वादु० गु० मीठा स्वादिष्ट, स्वाद।
स्वादुकण्टक० ना० पु० गोखुरू।
स्वादुपुष्पिका० ना० स्त्री० दुद्धी पौधा।
स्वादुमा० ना० स्त्री० काकोली।
स्वाधिष्ठान० ना० पु० चक्र विशेष।
स्वाधीन० गु० स्वतन्त्र, निजवश, खुद मुख़तार।
स्वाधीनता० } ना० स्त्री० स्वतन्त्रता।
स्वाधीनी० }
स्वाभाविक० गु० जो स्वभावसे है, प्रकृतिजन्मी।
स्वामिकार्त्तिक० ना० पु० शिवजीके पुत्रविशेष

स्वामित्व० ना० पु० अधिकार, प्रभुता, मालिकी।

स्वामी० ना० पु० प्रभु, राजा, मालिक, गुरुदेव, पति।

स्वाराम० ना० पु० निज उपवन, अपनाबाग़।

स्वार्थ० ना० पु० संसारिक काम, संसार की इच्छा, निज अर्थ वा लाभ, आत्मपालन।

स्वार्थिक० गु० जो अपने को पूराकरे, कामका कृतार्थ।

स्वार्थी० गु० आत्मपालक, अपना मतलबी।

स्वास० } ना० स्त्री० श्वास।
स्वासा० }

स्वाहा० ना० स्त्री० अग्निदेवकी स्त्री, जोहवनादि में मन्त्र पूरे होनेके पीछे बोलते हैं।

स्वीकार० } ना० पु० अंगीकार, क़बूल, मंजूर।
स्वीकृत० }

स्वेच्छक० गु० स्वाधीन, हठीला।

स्वेच्छा० ना० स्त्री० स्वाधीनता, हठ, निजेच्छा।

स्वेच्छाचारी० गु० स्वाधीनकर्त्ता, निजइच्छा समान कारक।

स्वेत० गु० श्वेत, सफेद।

स्वेद० ना० पु० प्रस्वेद, पसीना, ताप।

स्वेदज० ना० पु० जो पसीना से उपजे यथा जूवा, चीलड़ादि।

स्वैरण० ना० गु० स्वाधीन, पारदारिक।

स्वैरिणी० ना० स्त्री० कुलटा, छिनाल।

स्वैरी० गु० स्वाधीन, स्वैरिन, खुदमुख़्तार।

स्वोपकारी० गु० निज उपकारी, स्वार्थी।

[ह]

हंकाना० स० क्रि० निकालना, हांकना, चलाना।

हंकार० ना० पु० हांक, पुकार, चिल्लाहट।

हंकारना० स० क्रि० हांकना, पुकारना, पाल चढ़ाना।

हंकैत० गु० हांकनेहारा।

हंस० ना० पु० पक्षी विशेष, आत्मा, जीव, राजा, धर्म, घोड़ा, तुरङ्ग, परमहंस।

हंसक० ना० पु० बिछुआ, जो स्त्रियां पांव में पहनती हैं।

हंसध्वज० ना० पु० ब्रह्मा, राजा विशेष, गु० जिसकी ध्वजामें हंसबना हो।

हंसना० स० क्रि० हास्य करना, ठट्टामारना।

हंसपद० ना० पु० हंसका चरण, चिह्न विशेष, जो लेखक लोग भूलके स्थान पर लगाते हैं।

हंसपदी० } ना० स्त्री० पौधा विशेष।
हंसपादी० }

हंसमुख० गु० आनन्दी, मगन, हंसोड़।

हंसा० ना० पु० हास्य।

हंसाई० ना० स्त्री० हंसी, ठठोली।

हंसाना० स० क्रि० हास्य कराना, रिझाना।

हंसिनी० ना० स्त्री० हंसकी स्त्री।

हंसिया० ना० पु० हंसुआ।

हंसी० ना० स्त्री० हास्य, ठठोली।

हंसूआ० ना० पु० अन्नादिकाटनेका हथियार।

हंसश० ना० पु० ब्रह्मा।

हंसोड़० गु० ठठोल, हंसमुख।

हंसोड़पन० ना० पु० ठठोली।

हकबकाना० अ० क्रि० घबड़ाना, व्याकुल होना।

हकला० गु० जो गले से अटकके बोले, जिसकी जीभ जल्दी न चले।

हकलाना० अ० क्रि० जीभ का लड़खड़ाना बात का अटकना।

हकलाहा० गु० लड़खड़ाहा।

हकारना० स० क्रि० बैलादि का बुलाना।

हकाबका० गु० घबड़ा, व्याकुल।

हगना० अ० क्रि० गुह करना, जंगल फिरना, झाड़े जाना।

हगनेटी० } ना० स्त्री० हगने की इन्द्रिय विशेष, गुदा, गांड़।
हगनौटी० }

हगभरना० अ० क्रि० गुहभरना, चिटाकर रखना।

हगाना० स० क्रि० बीटकराना, गुहकराना।
हगास० ना० स्त्री० हगने की इच्छा, शूल।
हचकोला० ना० पु० धक्का, झोंक।
हट० ना० स्त्री० हठ।
हटकना० } अ० क्रि० अटकाना, रोकना, मनेकरना,
हटकाना० } रोकाना, मनेकराना।
हटना० अ० क्रि० अलगहोना, चलेजाना, टलना पीछे वा आगे को बढ़ना।
हटवा० ना० पु० अन्नादि मापने के लिये हाट में बैठनेहारा।
हटवाई० ना० स्त्री० हाट का काम।
हटाना० स० क्रि० टालदेना, रोकदेना, सरकाना।
हटाल० ना० स्त्री० अन्धेर के कारण दूकानबन्द करना।
हटिया० } ना० स्त्री० हाट।
हट्ट० }
हट्टाकट्टा० गु० मोटा, चर्फरा, अच्छा।
हठ० ना० पु० मगराई, रारि, मचलाई, अड़।
हठना० अ० क्रि० हठीला वा मचला वा टेढ़ाहोना, ज़िदकरना।
हठात्० अव्य० अकस्मात्।
हठी० } गु० हठ करने हारा, मचला,
हठीला० } मगरा।
हड़० ना० स्त्री० फलविशेष, ना० पु० काठ।
हड़कत० ना० पु० पौधा विशेष।
हड़गीला० ना० पु० पक्षी विशेष।
हड़जोड़ा० ना० पु० पौधा विशेष।
हड़फूटन० ना० पु० हड्डी में पीड़ा।
हड़बड़ाना० अ० क्रि० घबराना, व्याकुलहोना, तलमलाना।
हड़बड़िया० गु० चिड़चिड़ा।
हड़बड़ी० ना० स्त्री० खलबली, हुल्लड़।
हड़हड़ाना० अ० क्रि० थर्राना, कांपना, धड़धड़ाना, खड़खड़ाना।
हड़हड़ाहट० ना० स्त्री० तड़ाका, चटाका।

हड़हड़ी० ना० स्त्री० टंकार।
हड़ा० ना० पु० बागवान इत्यादि इस शब्द को कहकर चिड़िया उड़ाते हैं।
हड़ाना० स० क्रि० चिड़िया उड़ाना।
हड़ाहड़ी० ना० स्त्री० हड़हड़ी।
हड्डा० ना० पु० मोटाहाड़, बिर्नी, मोथरा।
हड्डी० ना० स्त्री० अस्थि, हाड़।
हड्डीला० गु० अस्थिवान्।
हण्डनी० ना० स्त्री० कुचलन वा कुलटास्त्री।
हण्डा० ना० पु० तांबे वा पीतल वा मिट्टी का बड़ा बर्तन।
हंडाना० स० क्रि० देश वा नगर से निकालदेना, मूंह कालाकरके गधेपरचढ़ाकर घुमाना।
हंडिका० } ना० स्त्री० हांड़ी।
हंडी० }
हत० अव्य० द्रुत, नाश।
हतन० ना० पु० मारण, बधन।
हतना० स० क्रि० बधकरना, मारडालना।
हतादर० ना० पु० सन्मानहीन, निरादर।
हती० अव्य० थी, रही, ना० स्त्री० मारीगई।
हत्थ० ना० पु० हाथ।
हत्था० ना० पु० हाथा।
हत्या० ना० स्त्री० बध, हिंसा, बधदोष।
हत्यारा० ना० पु० हिंसक, बधिक, बधदोषी।
हत्यारिन्० } ना० स्त्री० हिंसक स्त्री।
हत्यारी० }
हथ० ना० पु० हाथ।
हथकड़ा० ना० पु० पकड़, हाथ से पकड़ने की वस्तु।
हथकड़ी० ना० स्त्री० हाथ में डालनेकी बेड़ी।
हथकंडा० } ना० पु० टब, ढब, रवैया।
हथखंडा० }
हथचपूआ० ना० पु० भाड़ा, अंश।
हथछूट० } ना० पु० पीटनेहारा, लड़ाका।
हथछुट० }
हथनाल० ना० स्त्री० हाथीपरकी तोपछोटी।

हथनी० ना० स्त्री० हस्तिनी।
हथफेर० ना० पु० रुपया परखने में ठगविद्या, उधारलेना।
हथरस० ना० पु०
हथरसी० स्त्री० } दूमाचाटी, मठोली।
हथरी० ना० स्त्री० रहटेका हथकड़ा।
हथल०
हथवास० } ना० पु० पीतलका हथकड़ा।
हथा० ना० पु० चक्कीका हथकड़ा।
हथिया० ना० स्त्री० हस्त नक्षत्र, वर्षाकालका अन्त, हथकड़ा।
हथियाना० स० क्रि० पकड़ना, ग्रहणकरना।
हथियार० ना० पु० लोहसार, कलकांटा, अस्त्र।
हथी० ना० स्त्री० घोड़केे मलने की वस्तु वालों की बनी।
हथेला० ना० पु० चोर।
हथेली० ना० स्त्री० हाथके बीचका स्थान।
हथौटी० ना० स्त्री० बन्नत, विद्या, प्रवीणता।
हथौड़ी० ना० स्त्री० छोटा घन।
हदियाना० अ० क्रि० आगापीछा, छःपांचकरना, घवराना, स० क्रि० फुलसाना, फुसलाना, चौंपदिलाना, जांचना, वरवसकराना।
हदियाहट० ना० स्त्री० भोलापन, मुंहचोरी, घवराहट, वसवसाव, जचाव, चौंप।
हदियाहा० गु० भोला, मुंहचोर, सन्देही।
हनन० ना० पु० वध, हतन।
हनना० स० क्रि० वधकरना, मारडालना, मारना, जकड़ना।
हनी० गु० मारीगई, दवागई।
हनु० ना० पु० ठुड्डी, हनुमान्जी।
हनुमत्०
हनुमन्त०
हनुमान्० } ना० पु० वायुपुत्र, रुद्रावतार, श्रीराम सेवक, महावीर।
हन्तक०
हन्ता० } ना० पु० वधकारी, मारनेहारा।
हन्ती० ना० स्त्री० नायक वा वधकारीस्त्री।
हप० ना० पु० झप से मुंह में डाल के निगलना।
हपझप० गु० फुर्तीला, चर्परा, अव्य० झटपट।
हफहफाना० अ० क्रि० हांफना।
हवड़ा० गु० फूहड़, हविला।
हविला० गु० जिसके आगे के दांतवड़े २ हों।
हमारा०
हमारो० } सर्व० उत्तम पुरुष बहुवाक्यसम्बन्ध बोधक शब्द।
हमेव० ना० पु० अहंकार, अहंभाव।
हय० ना० पु० घोड़ा।
हयमेध० ना० पु० अश्वमेध।
हयशाला० ना० स्त्री० घुड़साल, तवेला।
हयहय० ना० पु० नागार्जुन।
हये० क्रि० नाशे, मारे, मिटावे।
हर० ना० पु० श्रीमहादेवजी हल, सीर, अव्य० यह जिस शब्द के अन्त में हो उस का अर्थ हरण का माना जावे यथा, पापहर, तापहर।
हरगिरि० ना० पु० कैलास।
हरण० ना० पु० वरवस वा चोरी से किसी की वस्तु का लेना, चोरी, लूट, नशावन, हरिण।
हरता० ना० पु० चोर, लुटेरा नाशक।
हरद० ना० पु० हल्दी।
हरदत्त० गु० जो शिवजी का दियाहुआ है।
हरना० स० क्रि० वरवस लेलेना, चोरीकरना, लूटना, उठालेना, हरिण।
हरनौटा० ना० पु० हरिण का बच्चा।
हरफारेवड़ी० ना० पु० फल विशेष।
हरवराना० अ० क्रि० हड़बड़ाना, घवड़ाना।
हरसिंघाड़०
हरसिंगार० } ना० पु० वृक्ष वा उसका फूल विशेष, पौधा विशेष।
हरवीर्य० ना० पु० पारा।
हरहार० ना० पु० सर्प, शिव की माला।
हरा० गु० वर्णविशेष, यथा घास की सब्जी।
हराई० ना० स्त्री० हरियाली।
हराना० स० क्रि० जीतलेना, थकाना।

हरावल॰ ना॰ पु॰ दलके अगाड़ी चलनेवाला।
हरि॰ ना॰ पु॰ ईश्वर, पानी, अग्नि, वायु, मार्ग, हाथी, पर्वत, सर्प, सिंह, इन्द्र, वानर, सूर्य्य, घन, आकाश, मनु, हरिण, पपीहा, कोयल, प्राण, मोती, भ्रमर, अमृत, चन्द्रमा, कमल, सुवर्ण, कामदेव, खण्ड, घोड़ा।
हरिजन॰ ना॰ पु॰ साधु, भक्त, सन्त।
हरित॰ गु॰ हरा, डहडहा, चोरायागया।
हरिताल॰ ना॰ पु॰ उपधातु विशेष।
हरितालिका॰ ना॰ स्त्री॰ भादों सुदी चौथ का व्रत।
हरिद्रा॰ ना॰ स्त्री॰ हलदी।
हरिद्वार॰ ना॰ पु॰ तीर्थ विशेष।
हरिन्मणि॰ ना॰ पु॰ पन्ना।
हरिप्रिया॰ ना॰ स्त्री॰ लक्ष्मी, तुलसी।
हरिभक्त॰ ना॰ पु॰ विष्णु का उपासक, वैष्णव।
हरिभजन॰ ना॰ पु॰ भगवान् का भजन वा ध्यान करना।
हरिभद्रक॰ ना॰ पु॰ कूट।
हरियल॰ ना॰ पु॰ पक्षी विशेष, कपोतविशेष।
हरियाण॰ ना॰ पु॰ दिल्ली से पश्चिम देश विशेष।
हरियान॰ ना॰ पु॰ गरुड़।
हरियाना॰ अ॰ क्रि॰ जमना, पनुहना, डहडहा होना, पाखें निकलना।
हरियाला॰ गु॰ हरा, सब्जी।
हरियाली॰ ना॰ स्त्री॰ हराई।
हरिवालुक॰ ना॰ पु॰ एलुवा, मुसब्बर।
हरिवास॰ ना॰ पु॰ पीपल वृक्ष।
हरिवासर॰ ना॰ पु॰ एकादशी, जन्माष्टमी।
हरिश्चन्द्र॰ ना॰ पु॰ राजा विशेष जो अयोध्या में महादानी हुआ है।
हरीत॰
हरीतकी॰ } ना॰ स्त्री॰ हर्र, हड़।
हरीरा॰
हरीला॰ } गु॰ हरा, भगोड़ा, ना॰ पु॰ भोजन जो जच्चाको प्रथम खिलाते हैं।
हरीवा॰ ना॰ पु॰ तोता विशेष।
हरु॰ गु॰ हलका।
हरुये॰ अव्य॰ धीरे धीरे, हौले, व्रज विलासे यथा, दोहा, लै पौढ़ाये सेजपर हरुये यशुमति माय, अति विरझानो आजु हरि यह कहि कहिपछिताय।
हरुव॰ गु॰ हलका, रामायणे यथा, निजजड़ता लोगन पर डारी, होहु हरुव रघुपतिहि निहारी।
हरेरा॰ गु॰ हरा।
हरौटी॰ ना॰ स्त्री॰ छड़ी, बेत, हलचलाने का समय।
हर्ष॰ ना॰ पु॰ आनन्द, सुख, आह्लाद, खुशी।
हर्षण॰ ना॰ पु॰ योग विशेष, सुखभाव।
हर्षना॰ अ॰ क्रि॰ फूलना, खिलना, आनन्द होना।
हर्षित॰ गु॰ आनन्दित, प्रसन्नत, मग्न।
हल॰ ना॰ पु॰ लांगल, नांगल खेत, जोतनेका यन्त्र, अर्द्धाक्षर वा उसका चिह्न।
हलका॰ गु॰ फुलका, नीच, छिछोरा, ओछा, पोला, सस्ता, अगुरु।
हलकाई॰ ना॰ स्त्री॰ हलकापन, निर्मलता।
हलकाना॰ स॰ क्रि॰ सहाय देना, सहारा करना।
हलकोरना॰ स॰ क्रि॰ बटोरना, समेटना, हिलाना।
हलचल॰ ना॰ पु॰ हलबड़ी, घबराहट, रौला अंधेर।
हलदिया॰ ना॰ पु॰ विष विशेष, कम्बल रोग, गु॰ पीला।
हलधर॰ ना॰ पु॰ बलदेव, किसान।
हलन्त॰ गु॰ जिस शब्द के अन्त में हल का चिह्न है।
हलपना॰ अ॰ क्रि॰ लोटपोटहोना।
हलफल॰ ना॰ स्त्री॰ शिष्टाचार।
हलरा॰ ना॰ पु॰ तरंग, लहर, हिलकोर।

हलरावना० स० क्रि० बहलाना, खेलाना, हिलाना।
हलवर्ण० ना० पु० व्यंजन, स्वररहित अक्षर।
हलवाहा० ना० पु० जोतहा, किसान।
हलहला० ना० पु० हलाहल।
हलहलाहट० ना० पु० ज्वर वा डरसेकंपकपी।
हलहलाना० अ० क्रि० ज्वरादि से कांपना, स० क्रि० हिलाना, कंपाना।
हलहलिया० ना० पु० विष।
हलहली० ना० स्त्री० रोग व्याधि, जूड़ी।
हला० ना० स्त्री० मदिरा, शराब।
हलाई० ना० स्त्री० जोताई।
हलायुध० ना० पु० श्रीबलरामजी।
हला वाहु० ना० स्त्री० नदी विशेष।
हलाहल० ना० पु० महाविष।
हालिया० ना० पु० बैलोंका झुण्ड।
हालियाना० अ० क्रि० जीमतलाना।
हली० ना० पु० श्रीबलदेवजी, गु० किसान।
हलोरना० स० क्रि० बटोरना।
हल्लक० ना० पु० लालकमल, यथा सौगन्धि कन्तुकह्लारं हल्लकं रक्तसन्धिकन्त इत्यमरः।
हल्ला० ना० पु० रौला, कुल्लड़, धावा, यह शब्द फ़ारसी का है।
हवन० ना० पु० होम, अग्नि प्रसिद्धकरना।
हवि० ना० स्त्री० यज्ञविशेष, खीरयज्ञकी।
हविः ना० पु० होमकी सामग्री।
हविपाठी० ना० पु० चीता।
हविष्य० ना० पु० घृत, घीसेमिलित भात।
हवुषा० ना० स्त्री० आहूबेर।
हव्य० ना० पु० देवताओंके हेतु भेंट, हवि।
हव्यवाहन० ना० पु० अग्नि।
हस्त० ना० पु० हाथ, तेरहवां नक्षत्र, सूंड़।
हस्तकरण० ना० पु० अरण्ड दोनों।
हस्ताक्षर० ना० पु० हाथकालिखा, दस्तख़त।
हस्थिघोषा० ना० स्त्री० बड़ी तुरई।
हस्तिदन्तक० ना० पु० मूली, मलीनरकारी।
हस्तिनापुर० ना० पु० प्राचीन दिल्ली, कौरवों की राजधानी।
हस्तिनी० ना० स्त्री० हथिनी, औरत, स्त्री विशेष।
हस्तिपाल० ना० पु० हाथीवान, फ़ीलवान।
हस्तिमागधी० ना० स्त्री० गजपीपर।
हस्ती० ना० पु० हाथी।
हसली० ना० स्त्री० गलेके पास की एक हड्डी, गलेका गहना विशेष।
हहरना० अ० क्रि० घबराना।
हहराना० अ० क्रि० पवन प्रचण्डका शब्द।
हा० अव्य० दुःखका सूचकशब्द।
हाऊ० ना० पु० औरतें बालक के डराने को पश्चिममें बोलती हैं, व्रजविलासे यथा, कहत आजुवनहाऊआयो।
हां० अव्य० स्वीकारका सूचक शब्द।
हांक० ना० स्त्री० पुकार, निकाल, टेर।
हांकना० स० क्रि० निकालना, पुकारना, चलाना।
हांकी० ना० स्त्री० पात्रजिसपर सेमईबनाते हैं
हांगर० ना० पु० समुद्रकी मछली विशेष।
हांडना० अ० क्रि० भटका फिरना।
हांड़ी० ना० स्त्री० मिट्टी का पात्रविशेष।
हांपना० } अ० क्रि० हकहकाना और हांफना
हांफना० }
हांस० ना० पु० हंस, हंसी।
हांसी० ना० स्त्री० हास्य।
हांहीं० अव्य० हांसही।
हाजालिनी० ना० स्त्री० नारोली।
हाट० ना० स्त्री० दुकान, क्रयविक्रयका स्थान, चौक, कटरा, पैंट, सुवर्ण।
हाटक० ना० पु० सुवर्ण, कनक।
हाटू० ना० पु० जो हाट में क्रयविक्रयकरे।
हाड़० ना० पु० हड्डी।
हात० } ना० पु० कर, हस्त, मार्गविशेष,
हाथ० } वश।

हाथखेंचना॰ अ॰ क्रि॰ अप्रसन्नता से मुंह फेरना या छोड़ देना।
हाथचाटना॰ स॰ क्रि॰ स्वादिष्ट भोजन को बहुत प्रसन्नता से खाना।
हाथजोड़ना॰ स॰ क्रि॰ विनती करना, घिघियाना, दोनों हाथ मिलाना।
हाथडालना॰ स॰ क्रि॰ किसी काम में घुसना वा पैठना, अटकाना।
हाथपसारना॰ स॰ क्रि॰ किसी से कुछ मांगना।
हाथफेरना॰ स॰ क्रि॰ प्यारकरना, कृपाकरना, फुसलाना।
हाथमलना॰ अ॰ क्रि॰ पश्चात्तापकरना, विलाप करना।
हाथमारना॰ स॰ क्रि॰ वचनदेना, लूटना, खड्ग से घायलकरना।
हाथा॰ ना॰ पु॰ हाथ बुंदिया बनानेकायन्त्र।
हाथी॰ ना॰ पु॰ गज, मतंग।
हाथीवान्॰ ना॰ पु॰ फ़ीलवान, महावत।
हान॰ } हानि॰ } ना॰ स्त्री॰ टोटा, घटी, बिगाड़, अंधेर।

हाय॰ } हायहाय॰ } अव्य॰ दुःख वा शोक का सूचक शब्द, ना॰ स्त्री॰ सांस।
हायन॰ ना॰ पु॰ वर्ष।
हार॰ ना॰ पु॰ मुक्ता आदि की माला, गजरा, बालोंकाझुण्ड, चरी, चराऊखेत, जंगल, अजय।
हारक॰ ना॰ पु॰ जिससे हरिये, हरनेहारा।
हारजीत॰ ना॰ पु॰ जूआ, द्यूत।
हारना॰ अ॰ क्रि॰ पराजित होना, अकृतार्थ होना, थकना, स॰ क्रि॰ हराना, हारजाना गुरु वस्तु।
हारमानना॰ स॰ क्रि॰ निराश होके छोड़ना, विवाद को छोड़ना।
हारा॰ अव्य॰ यहशब्द दूसरे शब्दके अन्तमें आकर कर्त्ता का वा वालाका सूचक है।
हारीत॰ ना॰ पु॰ स्मृतिविशेष।
हारू॰ ना॰ पु॰ हरवैया।
हार्द॰ ना॰ पु॰ स्नेह, छोह, माया।
हार्य॰ गु॰ हरण करने के योग्य, ना॰ पु॰ बहेड़ा।
हाल॰ गु॰ उतावला, फुर्तीला।
हालना॰ अ॰ क्रि॰ हिलना।
हाला॰ ना॰ स्त्री॰ मदिरा, मद्य, शराब।
हालाडोला॰ ना॰ पु॰ हिलाव, डगमगाव, भूचाल, भूकम्प।
हालि॰ ना॰ स्त्री॰ पतवार।
हाव॰ ना॰ पु॰ स्त्री लोगों की भंगीविशेष, भावली।
हावभाव॰ ना॰ पु॰ आकर्ष, खिचाव, आदर भाव, कटाक्ष, मानसन्मान, बनावट।
हास्य॰ ना॰ पु॰ आनन्दसमय, सुखकी एक अवस्था, हंसी, रसविशेष।
हाहा॰ अव्य॰ हायहाय, आर्त्तवाणी।
हाहाकार॰ ना॰ पु॰ युद्धमें जो शब्द, घबराहट, दुःखयुत, पुकार, शोर।
हाहाखाना॰ अ॰ क्रि॰ गिड़गिड़ाना, घिघियाना।

हि॰ अव्य॰ ही।
हिंडोला॰ ना॰ पु॰ पालन, झूला, गीतविशेष
हिंसक॰ ना॰ पु॰ वधिक गु॰ जो हिंसाकरे घूना, अपकारी, दुर्जन, कठोर।
हिंसा॰ ना॰ स्त्री॰ हत्या, वध, बुरा करनेकी चिन्ता, अपकार, गाली, दुर्जनता, मार।
हिंस्र॰ गु॰ हिंसक।
हिक्का॰ ना॰ स्त्री॰ छींक, हिचकी।
हिङ्गु॰ ना॰ स्त्री॰ हींग।
हिचकना॰ अ॰ क्रि॰ हटना, दबना, आगा पीछा करना।
हिचकाना॰ स॰ क्रि॰ धक्कादेना, झोंकना, दबाना।
हिचकिचाना॰ अ॰ क्रि॰ संदेह में होना, डगमगाना, हकलाना।

हिचकिची॰ ना॰ स्त्री॰ दुवधा, चिन्ता, शंका।
हिडम्ब॰ ना॰ पु॰ सिलहटसे ठीक पूर्वदेश, राक्षस विशेष।
हित॰ ना॰ पु॰ प्रेम, मित्रता, माया, उपकार, अव्य॰ निमित्त, अर्थ कारण, लिये, गु॰ उचित, योग्य, मित्र, मायावन्त।
हितकार॰ ना॰ पु॰ मित्र, उपकारी, सज्जन।
हितकारी॰ ना॰ पु॰ मित्र, उपकारी।
हितु॰ / **हितू॰** } ना॰ पु॰ मित्र, यार, सहायक।
हितैषी॰ ना॰ गु॰ प्रियकरने की इच्छा जिसके होवे, हितकारी।
हितोपदेश॰ ना॰ पु॰ योग्य वा उचितउपदेश, नीतिका एक ग्रन्थ विशेष।
हिनहिनाना॰ अ॰ क्रि॰ पुकारना घोड़ेका।
हिनौती॰ ना॰ स्त्री॰ विनती, आधीनता।
हिन्ताल॰ ना॰ पु॰ खजूर विशेष।
हिन्दी॰ ना॰ स्त्री॰ हिन्दुस्तान की बोली वा अक्षर।
हिन्दू॰ ना॰ पु॰ लोग जो वेदादि शास्त्रानुसार चलते हैं, चातुर्वर्ण्यलोग।
हिन्दूस्थान॰ ना॰ पु॰ देशविशेष जो उत्तर छः अंश से पैंतीस अक्षांशतक और पूर्व पश्चिम में ६० अक्षांशसे ९३ तक फैलाहै, भरतखण्ड।
हिम॰ ना॰ पु॰ पाला, शीत, तुषार, ऋतु विशेष।
हिमउपल॰ ना॰ पु॰ ओला, पत्थर, रामायणे यथा, जिमि हिमउपल कृषीदलि गरहीं, पर अकाज लगि तनु परिहरहीं।
हिमंकर॰ ना॰ पु॰ चन्द्रमा, कपूर।
हिमरोम॰ / **हिमांशु॰** } ना॰ पु॰ चन्द्रमा, विधु, चांद।
हिमाचल॰ / **हिमांचल॰** } ना॰ पु॰ हिमालय पर्वत।
हिमाह्वय॰ ना॰ पु॰ कपूर, कर्पूर, काफर।
हिमालय॰ ना॰ पु॰ पर्वत विशेष, पालाकाघर
हिमोपम॰ ना॰ पु॰ कपूर, कर्पूर।
हिमोपल॰ ना॰ पु॰ ओला, पाथर।
हिय॰ / **हिया॰** } ना॰ पु॰ हृदय।
हियाव॰ ना॰ पु॰ सूरमापन, वीरता, साहस।
हियो॰ / **हियौ॰** } ना॰ पु॰ गायभैंस बुलाने वा रोकने का शब्द, हृदय।
हिरन्मय॰ / **हिरण्मय॰** } गु॰ जो सोनेसे बना, ना॰ पु॰ ब्रह्मा।
हिरण्य॰ ना॰ पु॰ कनक, सुवर्ण, नवखण्ड पृथ्वी में से एक का नाम।
हिरण्यवाह॰ ना॰ पु॰ सोनभद्र नदी।
हिरण्याक्ष॰ ना॰ पु॰ प्रह्लादका चचा।
हिरद॰ ना॰ पु॰ हृदय।
हिरन॰ ना॰ पु॰ हरिण, मृग।
हिरनौटा॰ ना॰ पु॰ हरिणका बच्चा।
हिराना॰ स॰ क्रि॰ खोना, रखकर भूलजाना अ॰ क्रि॰ खोजाना, गुमहोना।
हिर्की॰ ना॰ स्त्री॰ धाड़, बावली।
हिलकना॰ अ॰ क्रि॰ ऐंठना, मड़ोड़ना।
हिलकोर॰ ना॰ स्त्री॰ हिलाव, लहराव हिलोर
हिलकोरना॰ स॰ क्रि॰ लहराना, हिलाना अ॰ क्रि॰ हिलना, घबड़ाना।
हिलकोरा॰ ना॰ पु॰ लहर, तरंग।
हिलगना॰ अ॰ क्रि॰ लटकना, उलझना, चिपकना, अटकना।
हिलगाना॰ स॰ क्रि॰ लटकाना, उलझाना चिपटाना, अटकाना।
हिलना॰ अ॰ क्रि॰ डोलना, टलना।
हिलमिल॰ अव्य॰ मिलकर।
हिलमिलजाना॰ अ॰ क्रि॰ मिश्रित होना, मिलाजुला रहना।
हिलमोचिका॰ ना॰ पु॰ शाक विशेष।
हिलसा ना॰ स्त्री॰ मछली विशेष।

हिला० गु० पाला, पोसवां।
हिलाना० स० क्रि० डोलाना, अपने वशमें करना।
हिलोरना० अ० क्रि० लहराना।
हिलोरा० ना० पु० तरंग, लहर।
हिलोरामारना० अ० क्रि० लहर मारना।
हिस्त० अव्य० चुपचुप, द्रुत।
हिसका० ना० पु० उतराहट, अनुकार, रिस, झल।
हिसकाहिसकी० ना० स्त्री० परस्पर हिसका करना।
हिसाब० ना० पु० गणित, लेखा, यह शब्द अरबीका भाषामें अति प्रचलित है।
ही० अव्य० निश्चय करने का बोधक, ना० पु० हृदय।
हीं० अव्य० निश्चय करने का बोधक।
हींग० ना० स्त्री० औषध विशेष।
हींगहगना० अ० क्रि० इच्छारहित हगना, और दुःखभोगना।
हींसना० अ० क्रि० हिनहिनाना।
हीक० ना० स्त्री० उबकाई, मतलाई, घृणा, अटकल, दुर्गन्धि।
हीजड़ा० ना० पु० हिजड़ा।
हीन० गु० रहित, बिना, छोटा, नीच।
हीनजाति० ना० स्त्री० नीचजाति।
हीनता० ना० स्त्री० न्यूनता, घटी।
हीननिमिष० ना० पु० एकटक।
हीना० गु० नीचा, छोटा, नीच।
हीर० ना० पु० रंभा, सार, गूदा, गु० चोखा।
हीरक० ना० पु० हीरा।
हीरशुक्तिका० ना० स्त्री० काकोली।
हीरा० ना० पु० रत्न विशेष, कम्भारी।
हीरामन० ना० पु० तोता विशेष, छोटासर्प विशेष।
हीरानन्द० } ना० पु० मण्डल जो योगीओंको दीखते हैं।
हीरावलि० }
हील० } ना० स्त्री० चहला, कीचड़।
हीला० }
हुंकार० } ना० पु० पुकार, डरवाने के लिये हूं शब्द का पुकारना।
हुंकारा० }
हुड़दंगा० गु० दंगैत।
हुड़दंगी० ना० स्त्री० दंगा दंगैत।
हुड़हुड़ाना० अ० क्रि० टंकोरना।
हुड़हुड़ी० ना० स्त्री० टंकोर।
हुडुक० ना० पु० बाजा विशेष।
हुंडवी० ना० स्त्री० हुंडी।
हुंडाभाड़ा० ना० पु० किराया।
हुंडार० ना० पु० भेड़िया विशेष।
हुंडावन० ना० पु० हुण्डीका वट्टा।
हुंडी० ना० स्त्री० जिसपत्र में परदेशसे रुपय लिखआवे उसका नाम।
हुंडीवाल० ना० पु० साहूकार, जो हुण्डीलिखे
हुत० गु० जो होमकियागया।
हुतना० स० क्रि० होमकरना, होममें जलाना
हुतभुक्० } ना० पु० अग्नि।
हुताशन० }
हुति० अव्य० पलटे, बदले, ओरसे।
हुती० स्त्री० } क्रि० हुआ, अव्य० थी, था, रहे।
हुतो० पु० }
हुतौ० पु० }
हुमकना० अ० क्रि० कूदना, मारने के समय हुंकारना।
हुमे० क्रि० जलाये।
हुरगुंडा० ना० पु० तरकारी विशेष।
हुरमई० ना० स्त्री० नृत्यभेद।
हुरहुर० } ना० पु० पौधा विशेष।
हुरहुरा० }
हुरुकनी० ना० स्त्री० कंचनी, वेश्या।
हुर्रा० ना० पु० फूट, फटक, विक्षेप।
हुर्सा० ना० पु० चन्दन घिसने का पाषाण विशेष जो पाटाका होता है।
हुलकारना० स० क्रि० उभारना, हुसकाना,

लड़ाना।
लसना० अ० क्रि० आनन्दित होना, मुदित होना।
लसाना० स० क्रि० रिझाना, प्रसन्नकरना।
लास० ना० पु० सुंघनी, आनन्द, विलास।
लड़० ना० पु० रौला, बखेड़ा।
० अव्य० हां, भी, हो।
क० ना० स्त्री० शब्द विशेष।
करना० स० क्रि० क्रोधसे वा भय से वा झाड़ फूंकसे हूं शब्द बोलना।
ड़० ना० पु० साढ़ेतीन ३॥।
ड़ा० ना० पु० साढ़ेतीन का पहाड़ा।
ड़ा० ना० पु० धूमधाम, गोलमोलउत्तरदेना।
क० ना० स्त्री० पीड़ा, टसक, झटक।
कना० स० क्रि० चूकना, भूलना।
ड़ना० स० क्रि० धक्कादेना।
ड़० } ना० स्त्री० खेंचाखेंची।
ड़ाहूड़ी०
ण० ना० पु० कठोर मनुष्य।
० ना० पु० मन्दराजी, मुद्राविशेष।
त० ना० स्त्री० भोंक, खोंचा।
ठना० स० क्रि० भोंकना, खोंसना।
ा० ना० पु० चर्चा, आंधी, धूमधाम, टोम टाम।
य० ना० पु० वक्षःस्थल, छाती, अन्तःकरण, मन।
यनिकेत० ना० पु० कामदेव।
ीक० ना० पु० इन्द्रियां।
ीकेश० ना० पु० इन्द्रियपति विशेष, श्री कृष्णचन्द्रका एकनाम।
ट० गु० हर्षित, प्रसन्न।
० अव्य० सम्बोधनका सूचक, यथा हेभगवन्, हे नारायण।
ा० ना० पु० सरावन, पटेला, हेंगा।
० अव्य० नीचे, स्त्री० कांच जो गुदा में निकलती है।

हेठा० गु० आलसी, नीच, डरपोकना।
हेठापन० ना० पु० नपुंसकता, नीचता, निचाई।
हेत० } ना० पु० अर्थ, कारण, प्रकरण, प्रयोजन, निमित्त, प्रीति, प्रेम।
हेतु०
हेति० अव्य० इाइति।
हेम० ना० पु० स्वर्ण, कंचन, सोना।
हेमनिधि० ना० पु० पारा, स्वर्ण की खानि।
हेमन्त० ना० पु० ऋतु विशेष, जिसमें अगहन और पौषमास गिनाजाता है।
हेमपुष्पा } ना० स्त्री० चम्पावृक्ष।
हेमपुष्पिका०
हेमलता० ना० स्त्री० सोनजुही।
हेमवती० ना० स्त्री० हर्र, हड़।
हेमव्रता० ना० स्त्री० वच औषध।
हेमाचल० } ना० पु० सुमेरु पर्वत।
हेमाद्रि०
हेरना० स० क्रि० निरेखना, देखना, ढूंढ़ना, रगेदना, खदेड़ना।
हेरम्ब० ना० पु० श्रीगणेशजी।
हेरी० ना० स्त्री० रागिनी विशेष, जो अहीरगाते हैं।
हेल० ना० स्त्री० बोझ, भार, टोकराभरगोबर।
हेलना० अ० क्रि० पैरना, तिरना, स० क्रि० धक्का देना, हटाना।
हेला० ना० स्त्री० अवज्ञा, प्रवाह, रला, क्रीड़ा संगा, सहज।
हेलामारना० स० क्रि० ढकेलना, ठेलना।
हैक० ना० पु० हय।
हैहराज० ना० पु० हयराज, सहस्रबाहु।
हो० अव्य० सम्बोधनका चिह्न।
होआना० अ० क्रि० होकर आना।
होंकना० स० क्रि० हांफना
होट० ना० पु० ओठ, लब।
होंठा० ना० स्त्री० लगान, दगाना।
होके० अव्य० द्वारा, से।
होचुकना० अ० क्रि० सम्पूर्ण होना, निपटना।

होजाना० अ० क्रि० होना, पड़ना।
होठ० ना० पु० होंठ।
होड़० ना० स्त्री० प्रण, वचन, दांव, शर्त।
होड़ल० ना० पु० अभ्रक, अवरक।
होड़ाचक्र० ना० पु० जिसके द्वारा ज्योतिषी लोग राशि विचारते हैं।
होत० ना० स्त्री० वश, शक्ति।
होतव० ना० पु० बदा, प्रारब्धी।
होतव्य० ना० पु० भवितव्य, होनहार।
होतव्यता० ना० स्त्री० भवितव्यता, होनहार।
होता० ना० पु० होमकरनेहारा।
होते० अव्य० रहने, में।
होतेहोते० अव्य० क्रम क्रमसे।
होत्र० ना० पु० पूजन, हुतन।
होत्री० गु० पूजक।
होनहार० ना० गु० जो होसके, सम्भव।
होना० अ० क्रि० रहना, बनना, जोकुछहोगा।
होम० ना० पु० अग्यारी, घृतादि अग्नि में होमना।
होमना० स० क्रि० होमकायज्ञकरना, जलाना।
होला० ना० पु० नाशविशेष, बूट, भूनीफली।
होलाष्टक० ना० पु० होलीका समय।
होलिका० ना० स्त्री० होली।
होलिहा० ना० पु० होली खेलनेहारे।
होली० ना० स्त्री० फाल्गुन की पूर्णमासी का उत्सव।
हौआ० ना० पु० हाऊ, हौवा।
हौं० क्रि० हूं, सर्व० में, हम।
हौस० ना० स्त्री० इच्छा, चाह।
हौका० ना० पु० लोभ, लालच, साथ, समेत भड़ी।
हौले० अव्य० धीमे, धीरे।
हौलेहौले० अव्य० धीरेधीरे।
हौरा० ना० पु० भोकस, भुनना।
ह्रद० ना० पु० चिनाजोड़ा, बड़ा जलाशय, तालाब, झील, अगाधता।
ह्रस्व० गु० अदीर्घ, छोटा, एक मात्रिकाक्षर।
ह्रस्वमूल० ना० पु० ऊख, गन्ना, गाड़ा।
ह्रदिनी० ना० स्त्री० नदी।
ह्री० ना० स्त्री० लज्जा, हया।
ह्रीण० } गु० लज्जित, शरमायाहुआ।
ह्रीत० }
ह्वै० क्रि० होकर।
ह्वैहै० क्रि० होगा।

[क्ष]

क्षई० ना० स्त्री० क्षयरोग जिसमें कफ औ रक्त मुखसेगिरता है और खांसी भी आती है
क्षण० ना० पु० तीस कलाका एकक्षण होता है थोड़ीदेर, तिल।
क्षणक० ना० पु० क्षण, राल।
क्षणप्रति० अव्य० बारम्बार।
क्षणरुचि० ना० स्त्री० बिजली, कौंधा।
क्षणिक० गु० अस्थिर, सत्यानाशी।
क्षणैक० अव्य० थोड़े कालमें।
क्षत० ना० पु० फोड़ा, घाव।
क्षतज० ना० पु० रुधिर, लोहू, रक्त।
क्षति० ना० स्त्री० हानि, घटी।
क्षत्र० ना० पु० मुकुट, ताज, छाता, छतुरी, क्षत्रियवंश।
क्षत्रक० ना० पु० भुइंफोड़ा, जिसे कुकरमुत्ता कहते हैं।
क्षत्रधारी० ना० पु० राजा, नृपति, महीपति।
क्षत्रबन्धु० ना० पु० जो क्षत्रियोंमें नीचहो।
क्षत्रिय० ना० पु० द्वितीयवर्ण, खित्री।
क्षपा० ना० स्त्री० रात।
क्षपाकर० } ना० पु० चन्द्रमा।
क्षपानाथ० }
क्षम० ना० पु० योग्यता, गु० समर्थ, योग्य।
क्षमता० ना० स्त्री० योग्यता।
क्षमना० स० क्रि० क्षमाकरना, छोड़ना।
क्षमा० ना० स्त्री० मोक्ष, मुक्ति, मोचन, अलसी, दया, धरती।

क्षमापन० ना० पु० क्षमा करने का स्वभाव।
क्षमायोग्य० गु० जो क्षमा के योग्य होवे।
क्षमिय० क्रि० क्षमाकीजिये।
क्षमित० गु० क्षमा किया गया।
क्षय० ना० पु० क्षयरोग, विनाश, प्रलय।
क्षयमास० ना० पु० जिस चान्द्रमास में सूर्य्य को दो राशि में संचार हो
क्षयरोग० ना० पु० सूखा, शोष, क्षयी।
क्षर० ना० पु० भारी, स्थूल।
क्षान्त० ना० पु० सन्तोषी, धैर्य्यवान्।
क्षान्ति० ना० स्त्री० सन्तोष, धीरज।
क्षार० ना० पु० खार, राख, भस्म, धूलि।
क्षारपत्र० ना० पु० बथुआ, भाजीविशेष।
क्षारश्रेष्ठ० ना० पु० ढांखवृक्ष।
क्षारी० ना० पु० श्रीमहादेवजी।
क्षिणवर्त० ना० पु० मेढ़ासिंगी।
क्षिति० ना० स्त्री० पृथ्वी, धरती।
क्षितिज० ना० पु० भौमासुर, मंगल।
क्षितिनाथ०
क्षितिपाल० } ना० पु० राजा, महीपति।
क्षितिमण्डन० ना० पु० ब्रह्मा।
क्षितीश० ना० पु० राजा, महीश।
क्षिप्र० गु० शीघ्र, उतावल।
क्षीण० गु० दुबला, पतला, ना० पु० प्रमेहरोग।
क्षीर० ना० पु० दूध, खीर, पानी, खारीनोन।
क्षीरगन्धा० ना० स्त्री० बिदारीकंद।
क्षीरद० ना० पु० मेघ, गाय।
क्षीरपत्रा० ना० स्त्री० जामन, पलँद।
क्षीरवृक्ष० ना० पु० पीपलवृक्ष, गूलरवृक्ष।
क्षीरा० ना० स्त्री० लक्ष्मी।
क्षीरिणी० ना० स्त्री० दुद्धी, बूटी।
क्षीरी० ना० पु० वंशरोचन, खिरनी, खीरा, धन।
क्षीरोद० ना० पु० समुद्र विशेष।
क्षुत्पिपास० ना० स्त्री० भूख प्यास।
क्षुद्र० गु० छोटा, नीच, कमीना ना० पु० नक्छिकनी पौधा।
क्षुद्रजम्बू० [illegible]
क्षुद्रतन्डुला० [illegible]
क्षुद्रता० ना० स्त्री० नीचता, नीचपन।
क्षुद्रपनस० ना० पु० बड़हल।
क्षुद्रफला० ना० स्त्री० इन्द्रवारुणी, जामन।
क्षुद्रवर्षा० ना० स्त्री० लालपुनर्नवा, थोड़ी बरसात।
क्षुद्रा०
क्षुद्री० } ना० स्त्री० छोटी कटाई।
क्षुधा० ना० स्त्री० भूख।
क्षुधार्त्त०
क्षुधावन्त० } गु० भूखा, बहुतभूखा।
क्षुधित० गु० भूखा।
क्षुर० ना० पु० छुरा, उस्तरा, मूँज।
क्षुरक० ना० पु० गोखुरू, तिलवृक्ष।
क्षुल्लक० ना० पु० कौड़ी।
क्षेत्र० ना० पु० भूमिद्रव्य, खेत, तीर्थशरीर।
क्षेत्रज० ना० पु० जो खेत में उत्पन्न हो।
क्षेत्रज्ञ० ना० पु० आत्मा, जीव, गु० [illegible] मायक।
क्षेत्रफल० ना० पु० खेत का फल, अर्थात् [illegible] गहराई।
क्षेत्रजीव० ना० पु० किसान, खेतीवाला।
क्षेम० ना० स्त्री० कुशल।
क्षेमकरी० ना० स्त्री० पक्षी विशेष।
क्षेमकुशल० ना० स्त्री० आरोग्य, [illegible], कुशलता, चिरञ्जीवित।
क्षोणिज० ना० पु० [illegible], मंगलादि।
क्षोणिप० ना० पु० राजा, महीपति।
क्षोणिदेव० ना० पु० ब्राह्मण।
क्षोणी० ना० स्त्री० क्षिति, पृथ्वी, धरती।
क्षोभ० ना० पु० क्रोध, क्रोध, [illegible], [illegible] मन।
क्षौद्र० ना० पु० मधु, शहद।
क्षौर० ना० पु० मुण्डन, नाई का कर्म।
क्षौरक० ना० पु० छुरा या नाई।

क्ष्मा० ना० स्त्री० पृथ्वी, धरती, भूमि।
क्ष्मापति० ना० पु० राजा, भूपाल।

[ज्ञ]

ज्ञ० अव्य० शब्दान्त में कर्त्ता वा कारक को चिह्न, यथा, धर्मज्ञ, कृतज्ञ।
ज्ञाता० गु० जाननेहार, शास्त्रवक्ता।
ज्ञाति० ना० स्त्री० पिता, असपिण्ड, वर्णजाति।
ज्ञान० ना० पु० समझ, बुद्धि, व्यक्त और धर्मकी बुद्धि जिसकरके आत्मा आवागमन से रहित होता है।
ज्ञानत:० ना० पु० समझ, ठीकबुद्धि।
ज्ञानवान्० } गु० बुद्धिमान्, पण्डित, [illegible]
ज्ञानी० } दार।
ज्ञापक० गु० जाननेहारा।
ज्ञापन० ना० पु० जतलावना।
ज्ञेय० गु० जो जानने के योग्य।
ज्ञेया० ना० स्त्री० मेदा।

दो० श्रीपरमातमा जगतगुरु कृपाखानिविभुएक। जासुदयापूरणभयो मङ्गलकोष विवेक १॥
विविधदेशभाषा मिलितभाषाग्रन्थनिमाहि। यथासंस्कृतफ़ारसीआदिकपदअवगाहि २॥
अर्थलिखेनिजबुद्धिसम विपुलग्रन्थमतधारि। कोषकारकीमूढ़ता तजिबुधपढ़ैंबिचारि ३॥
शब्द समूह समुद्रवत् नौका कोषप्रधान। पारजाहिंचढ़िबालबुधिबिनसन्देहसुजान ४॥
वर्षाऋतु गुरुरेवती भाद्रअसिततिथिचारि। ग्रहऋषनवमहिससहितशुभसंवतविक्रमधारि ५॥
कोष भयो पूरणतबै पैंतेपुर शुचि ठाम। कोपकार सानन्दलिख कोषसमङ्गल नाम ६॥
जोगुणग्राहक सुजनजन विद्याशील प्रवीन। ते लखिकोष सराहिहैं हंसिहैं बुद्धिमलीन ७॥

इति॥

से रघुका होना दिलीप का निन्नानवे अश्वमेध यज्ञ करना और सौवें यज्ञ में इन्द्रका घोड़ा हरलेजाने में रघु और इन्द्र से घोरयुद्ध होकर इन्द्रका सौवें यज्ञके फलपाने का वरदान पाना फिर रघु से अज अज से दशरथ दशरथ से रामचन्द्रादि चारों भाइयों की सम्पूर्ण कथा इत्यादि अनेक चरित्र १९ सर्गों में वर्णित हैं ॥

कुमारसंभव भाषाटीकासहित ॥

मूल महाकवि कालिदासकृत, टीका भाषा पण्डित कालीचरणजी कृत इसके सातसर्गका प्रत्यक्षरका भाषा में तिलक हुआ कोई अक्षर छूटने नहीं पाया जिससे कम पढ़ेहुये मनुष्य भी सहज में अर्थ निकाल सक्ते हैं जिसमें पार्वती जी की उत्पत्ति, ब्रह्माजीका तारकासुर से क्लेशित देवों को शिक्षा, मदनदहन, रतिविलाप, पार्वती जी के तपका उदय, शिवजी का पार्वती से बिवाह करने के निमित्त हिमवान् के पास सप्तऋषियों को भेजकर बिवाह का निश्चय और शिव पार्वतीजी का बिवाह विधिपूर्वक वर्णन किया है ॥

लग्नचन्द्रिका भाषाटीकासहित ॥

मूलश्लोक काशिनाथ जी और टीकाभाषा ज़िलअ उन्नाव मौज़े तारगांवनिवासी पंडित रामबिहारी सुकुल कृत-- इसमें सुगमरीति से जन्मकी तिथि, वार, नक्षत्र, योग, और करण का फल, संवत्सर, उत्तरायण और दक्षिणायनका फल, ऋतु और मासफल, सम्पूर्ण ग्रहों का फल, भावाध्याय, एकग्रह द्विग्रह आदि योग, राजयोग, चन्द्रनिर्य्याण और विंशोत्तरी आदि दशा जिनका कि जन्मपत्रमें बहुधा काम रहता है सम्पूर्ण वस्तु सुगम और प्रामाणिक रीतिसे रचित है--ज-

न्मपत्र का फल विचारने के लिये यह पुस्तक बहुतही उत्तम है कोई बात जन्मपत्रकी इससे छूटी नहीं है जिस से थोड़ा पढ़ा हुआ भी जन्मपत्र का सम्पूर्ण फल कहसक्ता है यह पुस्तक अवश्य देखने योग्य है ॥

भैषज्यरत्नावली भाषाटीका सहित ॥

जिसमेंज्वर, ज्वरातीसार, प्लीह, यकृत, पांडुरोग, शोथ, उदररोग, क्लोमरोग, मेदरोग, दाहरोग रक्तपित्त, मन्दाग्नि, अरुचि, संग्रहणी, अतीसार, कृमिरोग, अम्लपित्त, शूलरोग, गुल्मरोग, अंत्ररोग, राजयक्ष्मा, खांसी, हिचकी और दमारोग, हृदयरोग, वातव्याधि और आमवात इत्यादि सम्पूर्ण रोगों की दवा काढ़ा, चूर्ण, गोली, रस, तेल और घी इत्यादिकों से उत्तमोत्तमरीति से वर्णित है इसके टीका को पण्डित रविदत्त वैद्यने किया और उन्नामप्रदेशान्तर्गत तारगांवनिवासी पण्डित रामविहारी सुकुलने प्रत्यक्षर को संस्कृत पुस्तक से शुद्ध कियाहै ॥ यह पुस्तक वैद्यकमें अद्वितीय है इस अकेली ही पुस्तकसे पूरा वैद्य होसक्ता है ॥

विश्रामसागर बहुत मोटे अक्षर ॥

जिसको महन्त श्री रघुनाथदास रामसनेहीने प्रेमियों के लिये बनाया जिसमें छहों शास्त्र और अठारहों पुराणों के मत और नवीन रीति से श्रीकृष्णचन्द्र व रामजी के सरल चरित्र पद्यमें रचेहुये हैं ॥

प्रेमसागर ॥

लल्लूजी लालकवि कृत-इस में दशमस्कंध भागवतकी पूरी कथा व्रजभाषा में वर्णित है ॥

भाषाबोध

हिन्दी भाषा पढ़ने वाले विद्यार्थियों
के लिये

पंडित [illegible]लचंद

अध्यापक पाठशाला तहसीली बेला ज़िला
इटावह ने

बनाया

और

[illegible]न्तामणि [illegible]त्रालय फ़र्रु-
खा[illegible]द में

तीसरी बार ३०० जिल्द	छापा गया॥ तारीख २५ सितम्बर	मोल फ़ी जिल्द ।।) आठ आना

(हस्ताक्षर दरबारीलाल कापीनवीस फ़र्रुखाबाद)

भूमिका

ईश्वर के धन्यवाद के पश्चात् विदित हो कि यह पुस्तक श्री युत् पण्डित मूलचन्द साहिब मुदर्रिस तहसीली स्कूल बेला ज़िला इटावह ने अरसे गुज़रा बहुत मेहनत और जाँ फ़िशानी से तैयार कर के पहिली बार छप वाई थी उत्तम और लाभ दायक होने के सबब उनके पास से जल्द फ़रोख़ भी हो गई पर दो बारह उन्होंने कई सबबों से ख़ुद नहीं छपवाई आयंदह मुझको आज्ञा छपवाने के लिये देदी है उनके आज्ञानुसार पाठकों व विद्यार्थियों के लाभ की दृष्टि से मैंने छपवाई है जिन साहिबों को यह पुस्तक चाहनी हो मुझ से तलब फ़र्मावें पत्र आने पर जल्द भेजी जावेगी और निम्न लिखित पुस्तकें भी हमारे यहाँ मौजूद हैं॥

(१) रेखा गणित तर्क चन्द्रोदय पहिला भाग अर्सह एक साल से नहीं रहा था अब उसमें बहुत सी ज़रूरी बातें जो इम्तिहानों में आती हैं और असली रेखागणित में हल नहीं हैं उनको बढ़ाकर दो बारह बहुत सेहत के साथ छपवाया है पहिले से क़रीब२ ड्योढ़ी के किताब हो गई है मोल वही मय महसूल ।) है यह किताब तुलबाय मिडिल के लिये निहायत मुफ़ीद है जिन२ महाशयों को चाहिये जल्द तलब करें

(२) तर्क चन्द्रोदय दूसरा भाग भी छप गया है मोल प्रति पुस्तक ≡) है इसमें रेखा गणित पिंडी प्रकार दूसरा भाग की कोई मुश्किल और पेचीदा बात बे हल नहीं छोड़ी गई है गुण देखने पर प्रगट होगा॥

(३) शब्दार्थ इतिहास तिमिर नाशक पहिला व दूसरा भाग और सफ़ाई भी हमारे यहाँ मौजूद हैं और शब्दार्थ भारत बर्णन और सवाल जवाब तैयार

(४) किष्किंधा काण्ड सटीक मिस्ल भाषा तरंगिणी के बहुत मेहनत और सफ़ाई व सेहत से छपवाया है मोल ≡)॥ है जिन महाशयों को चाहिये तलब करें और नया गुटका प्रथम की समस्त कुंजी एक जिल्द में तैयार

हस्ताक्षर चिन्तामणि बुकसेलर व मालिक निज यंत्रालय फ़र्रुख़ाबाद

ओ३म्

भाषाकोष

अ - शब्द के आगे आने से उसका अर्थ उलटा देता है जैसे अधर्म।
अंश - भाग - बाँट - खण्ड - टुकड़ा।
अंशी - भागी - साझी - बटाऊ।
अंशु - रश्मि - किरण - तेज - प्रकाश।
अकण्टक - काँटारहित - विन शत्रु।
अकथ - अकथ्य - कहने योग्य नहीं।
अकर्म - कुकर्म - पाप - अपराध।
अकर्मी - निकम्मा - ठाला - बैठा।
अकस्मात - दैवात् - अचानक।
अकाम - व्यर्थ - अकारथ - काम हीन।
अकिंचन - दरिद्री - दीन - कंगाल।
अकुलाना - घबराना - धीर न धरना॥
अक्रूर - दयाल - सीधा - क्रोध रहित।
अखिल - सम्पूर्ण - सकल - सारा - सब।
अगणित - असंख्य - अलेखे - बहुत।
अगति - अकाल मीचु - नर्क कुदशा॥
अगम - अगम्य - अपहुँच - अपेठ।
अगस्ति - वृक्ष वा तारा विशेष।
अगाध - अथाह - गंभीर - गहरा।
अगोचर - अदृश्य - अलख।
अगवानी - भेट के लिये आगे चलना।
अग्नि - संस्कार - मृतक - दाहना।
अग्र - आगे - पहले - आदि - प्रथम।
अग्रगामी - अगुआ - आगे चलने वाला।
अग्रज - जेठा - ज्येष्ठ - भाई।
अघ - पाप - अधर्म - दोष।
अङ्क - आँक - संकेत - छाप - चिन्ह - गोद।
अङ्कित - मुद्रित - चिन्हित - छपा।
अङ्कुर - अंकुरा - मूल - जड़।
अङ्ग - तन - शरीर - देह।
अङ्गज - संतान - पुत्र - बेटा बेटी।
अङ्गना - स्त्री - सुन्दरी - आँगन॥
अङ्गराग - रचना - बनावट।
अंगद - बालि का पुत्र।
अंगीकार - स्वीकार - ग्रहण - मानना।
अचकरी - चोरी - लंपटता।
अचम्भा - आश्चर्य - अचरज - विस्मय।
अचर - स्थावर - अचल - दृढ़
अचल - स्थावर - अचर - दृढ़।
अचला - पृथ्वी - धरा - धरणी - धरती॥
अचानक - अकस्मात - दैवात्।
अचेत - मूर्छित - मूर्ख - आलसी।
अचैतन्य - निर्जीव - मूर्ख - आलसी॥

अछन - अमिट - नाश रहित।
अछत्र - राजरहित - राज हीन॥
अज - ब्रह्मा - बकरा॥
अजगर - बड़ा साँप।
अजय - जय रहित - हार।
अजर - अवृद्ध - युवा - जवान
अजा - बकरी - माया॥
अजिर - आँगन - चौक।
अजीव - निर्जीव - मृतक - मरा॥
अजीरी - अपच - नया।
अज्ञ - अजान - अबोध - असमझ।
अज्ञात - अनजाना - अदृष्ट।
अज्ञान - मूर्ख - अबोध - अशक्त।
अञ्चल अंचर, कपड़े का खूंट।
अञ्जन - काजल, सुर्मी।
अञ्जनी - हनूमान जी की माता॥
अञ्जलि अंजुली, अंजुरी
अटकल, अनुमान, बिचार।
अटूट, मोटा, पोढ़ा।
अटन, चलन, फिरन, घूमना।
अटल, अचल - दृढ़, पोढ़ा।
अटाला, सामग्री, खटला।
अट्टहास, खिलखिलाकर हँसना।
अणु, कणिका, अति सूक्ष्म।
अण्डकोष, मुष्क, थैली।
अण्डज, पक्षी आदि॥

अतएव, इस कारण, इसलिये।
अतनु, शरीर हीन, कामदेव।
अतल, पाताल बिशेष।
अति, बहुत, अधिक, घना।
अतिकाय, बड़ा शरीर, राक्षस।
अतिकाल, बिलम्ब, देर - अबार।
अतिथि, सन्यासी, पाहुना, यात्री।
अतिरथी, बड़ा योधा, महाशूर।
अतिरिक्त, भिन्न, अलग, सिवा।
अति बिकट, भयानक, टेढ़ा, कठिन।
अतिशय, बहुत अत्यंत, अधिक।
अतिशीत, बड़ा जाड़ा॥
अतीत, व्यायमृत, चूका, बीता।
अतीव असंख्य - बहुत।
अतुल - अनोल - निरुपम।
अत्यंत - अतिशय - बहुत।
अतिअल्प - बहुत थोड़ा - बहुत छोटा।
अत्यावशयक - बड़ा प्रयोजन।
अत्युत्तर - सिद्धांत - निर्धार।
अत्र - यहाँ - इहाँ - इस ओर।
अथ - अनन्तर - उपरांत - आरम्भ।
अथर्व - बहुत बूढ़ा - चौथा वेद।
अथवा - वा - किम्वा - अर्थात्।
अथाह - अगाध - गंभीर - गहरा।
अदत्त - सूम - जिसने दिया नहीं।
अदन - भोजन - भक्षण - जेवनार॥

अदर्शन - छिपा - लुका - दुरा।
अदाता - कृपण - सूम लीचड़।
अदिति - देवताओं की माता।
अदृश्य - अगोचर - अलख - दुरा।
अदृष्ट - अगोचर - अनदेखा।
अद्भुत - आश्चर्य - अनोखा - अनूप।
अद्य - आज - अब - अभी।
अद्वितीय - अपूर्व - अनुपम।
अधम - नीच - निकृष्ट।
अधर - होंठ - मध्य।
अधरामृत - होंठों का चूमना।
अधर्माचारी - पापी - अन्यायी।
अधर्मिष्ठ - पापी - दुराचारी॥
अधर्मी - पापी दोषी -
आधार - आहार - भोजन - कलेवा।
आधकरण - आधार - आश्रय।
अधिकार - स्वामित्व - बपौती।
अधिकारी - स्वामी - कामकाजी॥
अधिप - स्वामी - राजा - भूप।
अधिमास - मलिमास - लौंद मास।
अधिराज - नृप - महाराज।
अधीन - बशमें - आज्ञाकारी।
अधीर - चलायमान् - चंचल।
अधीरज - उतावली - घबराहट।
अधैर्य - अस्थिर - घबराया।
अधोगति - नर्क - नीचेजाना॥

अधोमुख - नीचे मुख - पापी।
अध्ययन - पठन - पढ़ना॥
अध्यक्ष - स्वामी - प्रधान।
अध्यात्म - आत्मज्ञान॥
अध्यापक - पढ़ाने वाला - गुरू।
अध्यापन - पढ़ाना - सिखाना।
अध्याय - पर्व - पाठ - प्रकरण।
अध्येता - विद्यार्थी - छात्र।
अनिंद्य - निष्पाप - धर्मात्मा।
अनङ्ग - अंगहीन - मदन - कामदेव।
अनन्त - छोर रहित - ईश्वर।
अनन्तर - निकट - समीप - पास।
अनन्य - दूसरा नहीं - एकही।
अनपत्य - निःसन्तान - अपुत्र।
अनपराध - निरपराध - निर्दोष।
अनमोल - अमूल्य - अमोल - उत्तम।
अनरस - विरस - बिगाड़।
अनर्थ - अर्थहीन - अनुचित।
अनर्थक - निष्प्रयोजन - अनहेतु।
अनल - अग्नि - आग - ज्वाल।
अनहित - बैर - विरोध द्वेष।
अनाथ - स्वामी - रहित - दुखी।
अनादर - अपमान - अप्रतिष्ठा।
अनादि - जिसका आदि नहीं।
अनायास - सहज - यत्न बिना।
अनावृति - उघारा - नंगा - बिवस्त्र।

अनावृष्टि - सूखा - पानी न होना।
अनामिका - सँझली अँगुली।
अनाहार - उपवास - लंघन - भूखा।
अनित्य - बिनाशी - झूटा - क्षणिक।
अनिल - पवन - वायु - बतास॥
अनी - तीखा - पैना - नोक।
अनीक - कटक - सेना - चमू।
अनीति - अन्याय - कुचाल।
अनीह - अरूप - काम रहित।
अनुकम्पा - अनुग्रह - कृपा - दया।
अनुकर्षण - खींच - तान - घसीट।
अनुकूल - सहाय - सहकारी।
अनुक्रम - परिपाटी - रीति - भाँति।
अनुक्रमणिका - सूचीपत्र - निघंट।
अनुगामी - साथी - सेवक।
अनुग्रह - करुणा - दया - कृपा।
अनुचर - साथी - सेवक - दास।
अनुचित - अयोग्य - अनीति।
अनुज - छोटा - लहुरा भाई।
अनुत्तर - उत्तर नहीं - चुप - मौन।
अनुप - अनुपम - अपूर्व - अद्वितीय।
अनुपात - समान - सम - तुल्य।
अनुप्रास - पद बिन्यास - चमत्क।
अनुभव - ज्ञान - समझ - अनुमान।
अनुमति - आज्ञा - सम्मति।
अनुमान - अटकल - बिचार॥

अनुराग - स्नेह - प्रीति - मोह।
अनुरूप - सदृश - अनुहार। एकसाँ।
अनुशासन - आज्ञा - सीख।
अनुष्ठान - आरम्भ - उत्थापन।
अनुसार - अनुयायी - सदृश - तुल्य।
अनूप - अद्वितीय, उपमा रहित - श्रेष्ठ।
अनृत - असार - मिथ्या - झूठ।
अन्त - समाप्ति - सीमा - छोर।
अन्तःकरण - हृदय - चित्त - मन।
अन्तःपुर - रनबास - घरभीतर।
अन्तकाल - मरने का समय।
अन्तज - शूद्र - नीचजाति।
अन्तर - भेद - बीच - दूर।
अंतरीक्ष - गगन - आकाश।
अन्तर्दाह - छाती का जलना।
अन्तर्यामी - चित्त की जानने वाला।
अन्तर्हित - अदृश्य - छुपा - लुका।
अंतिम - पिछला - शेष।
अन्नदास - अन्न के चेरे - पेटार्थी।
अन्मोल - अमोल - बहुमोल।
अन्य - और - भिन्न - दूसरा।
अन्यथा - उलटा - झूठ।
अन्याय - उपद्रव - अनीति।
अन्यायी - अधर्मी - उपाधी - दुष्ट।
अप - निंदित - नीच - बुरा।
अपकार - क्षति - हानि - घटी॥

अपकीर्ति - अयश - अपयश।
अपगति - बुरी व्यवस्था - कुदशा।
अपघात - हत्या - बध - कुमीचु।
अपथ्य - रोगकारी - पदार्थ।
अपबश - स्वतंत्र - स्वाधीन।
अपभ्रंश - अपशब्द - बिगड़ा शब्द।
अपमान - असन्मान - निरादर।
अपयश - अकीर्ति - दुर्नाम।
अपरम्पार - अपार - अनन्त - असीम।
अपराध - दोष - पाप - अधर्म॥
अपराधी - दोषी - पापी - अधर्मी।
अपरमित - असीम - अनन्त।
अपलोक - अपयश - निन्दा।
अपबर्ग - मोक्ष - मुक्ति - परमगति।
अपबाद - निन्दा - दोष - दुर्बचन।
अपवित्र - अशुद्ध - कुतहरा।
अपक्ष - पंखहीन - अनाथ।
अपाप - निष्पाप - निर्दोष - धर्म्मी।
अपार - अपरम्पार - अनन्त - असीम।
अपावन - अपवित्र - अशुचि - अशुद्ध।
अपीन - क्षीण - कृश - दुर्बल।
अपुत्र - पुत्रहीन - निर्बंश - कुपुत्र।
अपूर्व - अनोखा - अनुपम - उत्तम।
अपेक्षा - सम्बंध - आशा - भरोसा।
अपौरुष - पुरुषार्थहीन - नपुंसक।
अप्रत्यक्ष - अदृश्य - अलख।

अप्रसन्न - मलीन - दुःखी।
अप्रिय - अप्यारा - अनचाहा।
अप्रीत - अप्रेम - अस्नेह - अरुचि
अफल - निष्फल - फलरहित। व्यर्थ।
अफैलाब - संकीर्ण - बिस्तार रहित।
अवधूत - संन्यासी - योगी।
अबध्य - मारने योग्य नहीं॥
अवनी - पृथ्वी - धरती - भूमि।
अवनीश - राजा - नृप - भूप।
अबल - निर्बल - बलहीन - दुबला।
अबला - बलहीन - नारी - स्त्री।
अबलोकन - निरखना - देखना।
अबूझ - असमझ - अज्ञान - भोला।
अबोध - अज्ञान - मूर्ख - असमझ।
अब्ज - कमल - चन्द्र - शंख।
अब्धि - जलधि - सागर - समुद्र।
अभय - भयरहित - निडर।
अभरण - आभूषण - गहना।
अभाव - नाश - नास्ति - न होना।
अभिमत - सम्मत - इष्ट - इच्छित।
अभिमान - अहंकार - मद - घमंड।
अभिमुख - सन्मुख - सन्मुख आगे।
अभिराम - मनोहर - सुन्दर॥
अभिरुचि - भलाई - चाह।
अभिलाष - कामना - चाहना - इच्छा।
अभिषेक - शान्ति - स्नान - तिलक।

अभीत - निर्भय - निडर।
अभेद - अभेव - एकसा - अपन।
अभ्यागत - अतिथि - पाहुना॥
अभ्यास - साधन - चिन्तन - सीखन।
अभ्र - आकाश - मेघ - बादल।
अमंगल - अशुभ - अकल्याण।
अमर - चिरस्थाई - ईश्वर - देवता।
अमराई - आम का बन - बाग।
अमरावती - इन्द्रलोक - इन्द्रपुरी॥
अमल - निर्मल - मादक पदार्थ।
अमात्य - प्रधान - मंत्री - दीवान।
अमान्य - मान रहित - त्याज्य।
अमिट - अटल - दृढ़ - पोढ़ा।
अमित - असीम - बहुत।
अमी - अमृत - सुधा - आसव।
अमुक - वह - कोई - फलाना।
अमूल - निर्मूल - जड़ रहित।
अमूल्य - उत्तम - बहुमूल्य - बढ़िया।
अमोघ - सत्य - साँचा - फल दाता।
अमोल - अनमोल - अनोखा - अद्भुत।
अम्बर - आकाश - वस्त्र - मेघ।
अम्बा - माता - अम्मा - मा।
अम्बारी - हौदा - चन्दवा।
अम्बिका - भवानी - देवी - माता।
अम्बु - जल - अप - तोय - नीर।
अम्बुज - कंज - कमल - पद्मा॥

अम्बुद - मेघ - घटा - बादल।
अम्बुधि - सिंधु - सागर - समुद्र।
अम्भस - अम्बु - नीर - पानी।
अम्भोज - कंज - कमल - पद्म।
अम्भोद - मेघ - घटा - बादल।
अयन - मार्ग - सूर्य्य की गति - घर।
अयश - अकीर्ति - निंदा - कलंक।
अयाना - मूर्ख - अबूझ - भोला।
अयुत - दस सहस्र - दस हज़ार।
आयुध - शस्त्र - हथियार।
अयोग्य - अनुचित - अनर्थ।
अरगजा - सुगंध - विशेष।
अरंड - अंडी का वृक्ष - रेंडि वृक्ष।
अरण्य - कानन - बन।
अरविंद - पंकज - नीरज - कमल।
अराति - शत्रु - रिपु - वैरी।
अरि - शत्रु - रिपु - बैरी।
अरुचि - अनिच्छा।
अरुण - लाल रंग - सुर्ख़।
अरुण शिखा - चरणायुध - कुक्कुट।
अरुणाई - ललामी - भोर।
अरुणोदय - भोर - बिहाना।
अर्क - सूर्य - रवि - आक वृक्ष।
अर्घ - जल देना।
अर्चक - पूजक - पुजारी।
अर्चा - पूजा - सेवा॥

अर्जन-संचय-प्राप्ति-कमाई।	अल्प बुद्धि-लघुबुद्धि-कम बुद्धि।
अर्णव-समुद्र-सागर।	अल्पायु-अल्पजीवी-अल्प मृत्यु।
अर्थ-प्रयोजन-तात्पर्य।	अल्पहार-लघु आहार-थोड़ा खाना।
अर्थना-निवेदन-मांगना-	अवकाश-औसर-छुटकारा-
अर्थात्-यथा-जानो।	अवगाह-स्नान-डुबकी।
अर्थी-याचक-मुर्दे का खाट।	अवगुण-दोष-औगुण-खोट।
अर्द्धचन्द्र-चन्द्र बिंदु-आधाचन्द्र।	अवज्ञा-अपमान-अनादर।
अर्द्धांग-आधा शरीर-पक्षाघात।	अवतंस-कान का भूषण।
अर्द्धांगी-पत्नी-पक्षाघाती।	अवतार-जन्म-प्रगट।
अर्पण-समर्पण-दान-भेट।	अवध-वचन-सीमा-समय।
अर्भक-पुत्र-शिशु-बालक।	अवध्य-बध-योग्य नहीं।
अलक-केश-घूंघर-चोटी।	अवयव-खण्ड-शरीर-देह।
अलकावली-वेणी-घूंघरे केश।	अवरोध-रोक-अटक।
अलक्षण-कुलक्षण-बुरे चिन्ह।	अवलम्ब-आश्रय-आसरा।
अलख-अगोचर-अनदेख।	अवली-पंक्ति-पांति-लकीर।
अलंकार-भूषण-आभरण-गहना।	अवलोकन-दृष्टि-दर्शन।
अलंकृत-आभूषित-भूषित।	अवशेष-शेष बचा-शेष रहा।
अलबेला-सीधा-छैला-गुंडा।	अवश्य-कर्तव्य-निश्चय।
अलाप-स्वरभरना-रागगाना।	अवसर-अवकाश-समय।
अलिन-भ्रमरी-भौंरी।	अवसान-अन्त-समाप्ति।
अली-भंवर-मदिरा-सखी।	अवस्था-दशा-आयु-वर्ष।
अलीक-कुमार्ग-असार-झूंट।	अविचल-स्थावर-अचल-
अलोक-कृपा-भाग-चम्पलङ्गा।	अविद्या-अज्ञानता-मूर्खता।
अलोप-प्रगट-छुपा।	अविनाश-सदा-नाश रहित।
अलौकिक-अद्भुत-अचंभित।	अविनीति-चंचल-अन्यायी॥
अल्प-लघु-थोड़ा-किंचित्।	अविवेक-बिचार रहित-मूर्खपन।

अव्यक्त - अप्रगट - कुपाउक्षा।
अव्यय - अविनाशी - सूम।
अशक्त - असामर्थ - बलहीन।
अशंक - निर्भय - निडर -
अशंका - भय - संदेह - डर।
अशन - भोजन - आहार।
अशरण - रक्षा हीन - निराश्रय।
अशिव - अमंगल - अशुभ।
अशुचि - अपवित्र - अशुद्ध।
अशुद्ध - अपवित्र - ठीक नहीं।
अशेष - सम्पूर्ण - अनन्त - सब -।
अशोक - सुख - वृक्ष विशेष।
अश्व - बाजी - हय - घोड़ा।
अश्वतर - खच्चर -।
अश्वमेध - यज्ञ विशेष।
अश्वारूढ़ - असवार - घुड़चढ़ा।
अष्टांग - प्रणाम - दंडवत्।
असंयोग - अमेल - अलग।
असंशय - निश्चय - संदेह - रहित।
असज्जन - कुपात्र - दुष्ट।
असत - अधर्मी - निंदित।
असंतुष्ट - अतृप्त - अप्रसन्न।
असंतोष - अतृप्ति - लालच।
असभ्य - सभा के योग्य नहीं।
असमंजस - सन्देह - सोच बिचार।
असम्मत - अनमेल - अमान्य॥

असाधु - असज्जन - अधर्मी।
असाध्य - साधन योग्य नहीं - कठिन।
असार - अतत्व - छूछा - पोला।
असावधान - अचेत - निश्चंत।
असि - खड्ग - कृपाण - खाँड़ा।
असिद्ध - अधबना - अधूरा॥
असु - प्राण - श्वाँस - पवन - सोच।
असुर - राक्षस - दैत्य - दानव।
अस्त - छिपाव - दुराव - लुकाव।
अस्त्र - बाण - हथियार - खड्गादि।
अस्थि - हाड़ - पाँजरी।
अस्थिर - चलायमान - चंचल।
अस्मरण - अध्यान - भूल।
अहंकार - अभिमान - घमंड।
अहम्मति - मनमौज - गर्व।
अहर्मुख - प्रातःकाल - सबेरा - भोर।
अहर्षित - अप्रसन्न - उदास -
अहि - फणी - उर्ग - नाग - सर्प -
अहिफेण - नागफेण - अफ़ीम।
अहि भवन - साँप की बाँबी - बिल -
अहीश - शेषनाग। लक्ष्मण।
अहेर - आखेट - मृग - शिकार।
अहेरी - आखेटी - बधिक।
अहोरात्रि - राति दिन।
अक्ष - पासा - जूआ।
अक्षय - अमर - स्थिर॥

अक्षि-नेत्र-लोचन-आंख।
अक्षौहिणी-सेना विशेष।
अंगूर-दाख-फल-विशेष।
अंजाम-परिणाम-अन्त।
अंदर-मध्य-भीतर-बीच।
अंदाज़-अनुमान-अटकल।
अंदेशह-संदेह-सोच- ।
अक्सर-बहुधा-मुख्यकरके।
अक़्लमंद-ज्ञानी-बुद्धिवान्।
अख़बार-समाचार पत्र।
अगर-कदाचित्-जो।
अगर्चि:-यद्यपि-जो।
अदब-शिष्टाचारी-सत्कार।
अदना-नीच-नीचा-छोटा।
अदा-चुका-देना-हावभाव।
अदावत-द्वेष-बैर-शत्रुता।
अफ़वाह-उड़ाऊ-उड़ालू।
अफ़सर-नायक-मुखिया।
अफ़सोस-पश्चाताप-पछतावा।
अबतर-नष्ट-बिगड़ा हुआ।
अब्दाली-पदवी-विशेष।
अमल-राज्य-राज।
अमल्दारी-राज्य प्रचार।
अमान-रक्षा-शरण-आश्रय।
अमानत-रक्षित-धरोहर-
अमीर-प्रधान-धनाढ्य-बड़ा।

अय्याश-सुखभोगी-व्यसनी।
अरमान-अभिलाष-मनोर्थ।
अर्ज़ी-निवेदनपत्र-विनयपत्र।
अल्लह-ईश्वर-परमेश्वर।
अलबत्ता-अवश्य-निश्चयकरके।
अशरफ़ी-स्वर्ण मुद्रा।
अशराफ़-कुलीन-प्रतिष्ठित।
असबाब-अटाला-गठ।
असर-गुण-स्वभाव-
असल-तत्व-मुख्य-सार।
अहवाल-समाचार-वृत्तान्त।
अहिमक़-मूर्ख-अबूझ।

(आ)

आन-प्रतिज्ञा-टेक-[illegible]।
आँशिक-तेजस्वी-प्रतापी-चातक।
आकर-खानि-उत्पत्ति स्थान।
आकम्पन-काँपना-थर्राना।
आकर्ष-खिंचाव-रोक।
आकर्षक-खींचने वाला-चुम्बक।
आकर्षण-खींचना-रोकना।
आकाँक्षा-इच्छा-चाहना-
आकार-स्वरूप-डौल।
आकाल-दुर्भिक्ष-कुसमय।
आकाश-अम्बर-गगन-शून्य॥
आकाश बेलि-बेलि विशेष॥

आकाश वृत्ति-निरा श्रय-अस्व।
आकाशवाणी-अशरीरबात।
आकृति-मूर्ति-स्वरूप-रूप-डौल।
आकुल-व्याकुल-घबराया।
आकृष्ट-आकर्षित-खींचा गया॥
आखर-अक्षर-
आखेट-मृगया-अहेर-शिकार।
आख्यान-वृत्तांत-कथा-विवरण।
आगत-उपस्थित-पहुँचा।
आगम-वेद-भविष्यत।
आगमन-अवाई-आना।
आगमवक्ता-भविष्यत ज्ञाता।
आगार-गृह-घर-आलय-स्थान।
आग्नेय-पूर्व दक्षिण-के बीचकी दिशा-
आघात-मारना-भिड़ना-पीटना।
आचरण-व्यवहार-चाल-चलन।
आचार-विधान-रीति।
आचार्य्य-गुरु-पढ़ाने हारा।
आच्छादन-ढाँकना-छुपाना।
आजीविका-वृत्ति-बेधान्न-धंधा।
आज्ञा-आदेश-अनुमति-सम्मति।
आज्ञाकारी-सेवक-अनुचर।
आज्ञापत्र-प्रधान कीपत्री।
आज्ञावर्ती-आधीन-सेवक-
आडम्बर-खटला-उद्योग।
आतंक-भय-डर-पीड़ा।
आतप-धूप-घाम-सूर्य की किरण।
आतिथ्य-अतिथसेवा-पहुनाई।
आतुर-व्याकुल-रोगी-उतावला।
आत्म-स्वयं-निज-अपना।
आत्मज-पुत्र-संतान-बेटा।
आत्मघात-आत्मबध-स्वबध।
आत्मभर-निजपोषक-स्वार्थी।
आत्मा-जीव-प्राण-जी॥
आदर-सन्मान-प्रतिष्ठा।
आदर्श-दर्पण-निदर्श-आरसी॥
आदि-पहला-मूल-और सब॥
आदित्य-रवि-भानु-सबिता-सूर्य।
आदेश-आज्ञा-शासन-अनुमति।
आद्य-प्रथम-पहिला-अगला।
आधान-धारण-गर्भ धारण।
आधिपत्य-राजस्व-स्वामित्व।
आधीन-बशमें-आज्ञाकारी।
आनक-दुंदुभि-डंका-नगारा।
आनन-बदन-मुख-मुंह।
आनंद-हर्ष-सुख-चैन।
आनुकूल्य-सहायता-उपकार।
आपत्ति-बिपति-बिपदा-दुःख।
आप-स्व-निज-जल-पानी-
आपद-बिपति-दुःख-क्लेश-बिपदा।
आपनिक-पन्नग-पन्ना-मरकत।
आपीन-मोटा-बड़ा-पुष्ट।

आबाधा-रेखा बिशेष।
आभरण- अलंकार- भूषण- गहना॥
आभा- चमक- भड़क- प्रकाश- शोभा।
आभाष- प्रबंध- भूमिका।
आभाषण- कथन- कहना।
आभास-प्रकाश- तेज।
आभूषण- अलंकार- गहना।
आमंत्रण- निमंत्रण- न्यूतना।
आमय- रोग- पीड़ा- ब्याधि।
आमर्ष- क्रोध- कोप- रिस- डाह।
आमिष- माँस- काम- सोम।
आमोद- हर्ष- आनन्द- सुगंध।
आयुस- आज्ञा- आदेश- शासन।
आयु- आयुष- आबर्दा- अवस्था।
आयुध- शस्त्र- हथियार-
आरति- कष्टित- दुखित- पीड़ित।
आरती- दीप दिखाना।
आरम्भ- प्रारम्भ- छोड़ पड़ना।
आराति- अरि- शत्रु- रिपु- बैरी।
आराधन- पूजन- सेवा- भजन।
आरूढ़- चढ़ा ऊपर।
आरोहण- चढ़ाव- सीढ़ी।
आर्त्त- कष्टित- दुःखित- पीड़ित।
आर्य्य- श्रेष्ट- मान्य- कुलीन।
आल- वृक्ष बिशेष।
आलम्बन- आश्रय- आसरा॥

आलय- स्थान- गृह- घर।
आलबाल- क्यारी- थाँवला।
आलाप- बात- चीत- राग।
आले- कियारी- थली- मेड़।
आली- सजनी- सखी- साथिन।
आवली- श्रेणी- पंक्ति- पाँति।
आवश्यक- कर्तव्य- निश्चय- वाँछित।
आवास- गृह- धाम- स्थान- घर।
आवभाव- सत्कार- सन्मान- शिष्टाचार
आशक्त- लीन- मोहित- रुटपट।
आशक्ति- प्रेम- प्यार- चाह- मोह।
आशंका- संदेह- भय- डर।
आशय- तात्पर्य- अभिप्राय- प्रयोजन।
आशिष- आशीर्वाद- बर-
आशीर्बाद- कल्याण- बचन।
आशु- शीघ्र- तुरंत- तुरत।
आश्चर्य- अचम्भा- चमत्कार॥
आश्रय- बास स्थान- गृह- घर-
आश्रय- शरण- अवलंब- सहारा।
आश्रित- शरणागत- आधीन- बरबश।
आश्लेष- लीन होना- आलिंगन- जुड़ना।
आसक्त- प्रीति- स्नेह- मोह।
आसन- गद्दी- चौकी- पीढ़ी।
आसक्त- सुखित- मग्न।
आसन्न- समीप- निकट- पास।
आसव- मद्य- मदिरा- दारू॥

आसीन-उपविष्ट-बैठा।
आसुर-असुर-दैत्य-राक्षस।
आस्वाद-रुचि-रस-सवाद।
आस्वादु-स्वादिष्ट-सवादिल।
आहरण-छीनलेना-लेलेना-लूटना।
आहार-भोजन-खान पान।
आहुति-शाकिल्य-होम की वस्तु॥
आहूत-न्यौता हुआ-पुकारा हुआ॥
आव्हान-आवाहन-पुकारना।
आखोदन-मृगया-अहेर-आखेट।
आशीर्बाद-असीस-दुआ।
आईन-न्यायशास्त्र-नीति-रीति।
आईनह-दर्पण-आरसी।
आख़िर-परिणाम-अंतः पीछा।
आगाह-सुचेत-सावधान।
आज़ादी-स्वतंत्रता-छुट्टी।
आदम-प्रथम मनुष्य।
आदत-प्रकृति-स्वभाव-टेव।
आदाब-प्रतिष्ठा-शिष्टाचारी।
आब-नीर-पानी-जल-तोय।
आबाद-बसाहुआ-फराफूला।
आबदार-चमकीला-उज्वल।
आबादी-बस्ती-नगर-गाँव।
आबरू-प्रतिष्ठा-भलमनसी।
आबदाना-अन्न-जल-पवन पानी।
आबपाशी-सींचना-छिड़कना।

आब हवा-वायु जल-पवन-पानी।
आवेज़ह-लटकन-झुंपा।
आमदनी-प्राप्ति-लब्धि।
आमद-अवाई-प्राप्ति।
आराम-चैन-प्रसन्नता।
आला-प्रधान-बड़ा।
आलिम-विद्वान्-पण्डित।
आलीशान-अति बड़ा।
आशिक-प्रेमी-स्नेही-प्रियतम।
आसान-सुगम-सहज।
आसार-चौड़ाई-चिन्ह।
आसेब-बाधा-प्रेत-भूत।
आरज़ू-आकांक्षा-मनोर्थ॥

(इ)

इक छत राज-सब जगह राज।
इकटक-एकतार-टकटकी।
इकाकी-इक्का-इकला-अकेला।
इंगित-सैन-संकेत।
इच्छा-मनोर्थ-कामना-चाह।
इठलाना-मोहना-नटोली करना।
इत-इतै-इधर-यहाँ-इस ठौर।
इतना-प्रमाण-बोधक।
इतर-अन्य-अलग-नीच।
इतरलोक-छोटी जाति-लोकान्तर।
इति-समाप्त-बोधक।
इतिहास-वृत्तान्त-प्राचीन कथा॥

इत्यादि - आदि लेके - और सब।
इदं - इहाँ - सन्मुख - सामने।
इदानी - अभी - अबहीं - इसकाल।
इन्दारा - कूप - पक्का कुआँ।
इन्दीवर - नीलोत्पल - नील कमल।
इन्दु - शशि - चन्द्र - चन्द्रमा।
इन्दुर - मूषा - मूसा - चूहा।
इन्द्र - शक्र - देवराज - पुरन्दर।
इन्द्रजाल - माया - भुलावा - कपट।
इन्द्रनील - नीलम - नीलमणि -
इन्द्रप्रस्थ - दिल्ली नगर।
इन्द्रजित - मेघनाद - शक्रजित।
इन्द्र वधू - भृंग - बीरबहूटी।
इन्द्राणी - शची - इन्द्र की स्त्री।
इन्द्रायण - इन्द्रोरन - बिषका फल।
इन्द्रायुध - इन्द्र धनुष - वज्र।
इन्द्रासन - इन्द्र की गद्दी - सिंहासन।
इन्द्रिय - इन्द्री - आँख - कान॥
इभ - हस्ती - हाथी - गयंद - गज।
इरा - बाणी - भाषा - बोली।
इल्ला - मस्सा - रसा - माँस वृद्धि।
इव - सदृश - समान - तुल्य।
इषु - बाण - तीर - काण्ड - शर।
इष्ट - माना - पूजित - बाँछित।
इष्ट देव - मनमाना देवता - कुलगुरु।
इहकाल - यह समय - इस समय॥

इहलोक - इस लोक - संसार - जगत।
इक्षु - ऊख - ईख - गाड़ा।
इक्षुरस - खाँड़ - गुड़ - राब - रस।

इअतिबार - भरोसा - बिश्वास।
इअतिमाद - भरोसा - बिश्वास।
इअतिक़ाद - बिश्वास - भरोसा।
इक़बाल - ऐश्वर्य - प्रताप।
इक़रार - बचन देना - स्वीकार।
इकराम - आदर - सन्मान।
इख़्तियार - सामर्थ्य - बल।
इख़लास - मयत्री - मित्रता।
इजरा - बहाना - प्रचरित करना।
इज़हार - प्रगट करना - जताना।
इज़ारह - ठेका - बीमा।
इजाज़त - आदेश - आज्ञा।
इताअत - बशी भूतता - आधीनी।
इतमीनान - ढाढ़स धीरज।
इत्तिलाअ - सुचेत - करना - जताना।
इत्तिफ़ाक़ - दैवात - संयोग।
इत्तिफ़ाक़न - दैवात् - संयोग से।
इन्साफ़ - न्याय - नीति - रीति।
इंतिज़ार - बाट हेरना - राह तकना।
इंतज़ाम - प्रबंध - निबंध -
इन्सान - जन - मनुष्य - लोग।
इनआम - पारितोषिक - प्रतिफल।
इनायत - कृपा - दया - प्रताप॥

इफ़रात-अधिकाई-बहुतायत।
इबादत-ध्यान-पूजन-पाठ।
इबारत-लेख-लिपि।
इम्तिहान-परीक्षा-जाँच।
इमारत-मकान-स्थान-घर।
इरशाद-आदेश-आज्ञा।
इरादा-मनोर्थ-बिचार।
इलज़ाम-दोष-अपराध।
इल्म-विद्या-गुण।
इश्तिहार-प्रसिद्धि पत्र।
इस्तिक़बाल-अगवानी।
इस्तेअदाद-विज्ञता-जानकारी।
इस्तीफ़ा-त्यागना-छोड़ना।
इस्तबल-हयशाल-घुड़शाल।
इसलाम-मुसलमानी मत।

(ई)

ईख-इक्षु-गोंड़ा-ऊख।
ईदृश-ऐसा-यह-इसरीति।
ईर्षा-द्वेष-द्रोह-बैर।
ईश-ईश्वर-प्रभु-स्वामी।
ईशान-शिव-पूर्व उत्तर का कोण।
इस्म-संज्ञा-नाम।
ईशिता-प्रधानता-महत्व।
ईश्वर-जगत कर्त्ता-प्रभु-स्वामी।
ईश्वरी-ईश्वर की शक्ति-देवी॥

ईषत-अल्प-थोड़ा लघु।
ईस्पात-लोहा-खेड़ी।
ईहा-चेष्टा-उपाय-इच्छा।
ईक्षण-दृष्टि-दर्शन-चक्षु।
ईज़ा दुःख-कष्ट-क्लेश।
ईजाद-निकालना-प्रगट करना॥
ईद-मुसल्मानों का त्यौहार।
ईमान-धर्म-सुकर्म।
ईमान्दार-धर्म्मी-सुकर्मी।
ईरान-देश-विशेष।
ईरानी-ईरान देश का॥
ईस्वी-ईसाई-ईसा सम्बंधी॥

(उ)

उकलाना-बिकल होना-खलबलाना।
उक्ति-वर्णित-कहा गया।
उक्ति-भाषण-कथन-कहना।
उगत-उद्भव-जन्म-उपज।
उगना-उपजना-बढ़ना।
उगाही-बिहरी-बाक़ी।
उग्र-कठोर-क्रोधी-कठिन।
उचक्का-चोर-ठग-गंठ कटा।
उचटना-उखड़ना-हटना।
उचंग-पतंग-भुनगा॥
उचरना-कहना-बोलना।
उचलना-अलग होना-बिलगना।

उचित-योग्य-न्याय-ठीक।
उच्च-उन्नति-ऊँच-बड़ा।
उच्चाट-अस्थिर-चलायमान।
उच्चारण-भाषण-कथन-कहन।
उच्चारित-उक्त-कथित-कहा।
उच्चैः-ऊर्द्ध-ऊपर-ऊँचा-बड़ा।
उच्छिन्न-उखड़ा-निर्मूल।
उच्छिष्ट-पात्रविशेष-जूठा।
उच्छेद-विनाश-काटना-गिराना-
उजागर-यशस्वी-प्रसिद्ध।
उज्वल-निर्मल-स्वच्छ।
उडुगण-नक्षत्र-तारागण।
उडु-नक्षत्र-तारा।
उतरण-उतार-उद्धार-मुक्ति।
उतावल-शीघ्र-बेग-तुरत।
उतावला-शीघ्रताई-फुरतीला।
उत्तीर्ण-उतराअया-पुराना।
उत्कंठा-खेद-अभिलाष।
उत्कल-श्रेष्टपन-उत्तमता।
उत्तम-अच्छा-भला-प्रधान।
उत्तमांग-मस्तक-शिर-कपाल।
उत्तर-प्रति-वाक्य-पिछला-दिशा।
उत्तराधिकारी-पीछे का वारिस।
उत्तरार्द्ध-पिछला आधा।
उत्तरोत्तर-आगे आगे-क्रम से।
उत्तान-चित्त-उथला।
उतंग-ऊँचा-ऊर्द्ध-बड़ा।
उतू-चुनत-कुच्याव।
उत्थापन। उगना। उचारना।
उत्पत्ति-जन्म-उद्भव-उपज।
उत्पन्न-जन्मा-प्राप्ति-लब्धि।
उत्पल-पंकज-नीरज-कमल।
उत्पात-अमंगल-दुराचार।
उत्पादक-उत्पन्नकर्ता-जनक।
उत्प्रेक्षा-उपमा-समता।
उत्सव-यज्ञ-पर्व-आनंद।
उत्साह-उद्योग-यत्न [illegible]।
उदक-उद-नीर-जल-पानी।
उदधि-जलधि-सागर-समुद्र।
उदय-प्रकाश-ज्योति-प्रगट।
उदर-जठर-पेट।
उदरिणी-द्वजीवा-गर्भिणी।
उदार-दाता-दानी-व्ययी।
उदास-वैराग्य-एकान्त।
उदासी-एकान्ती-दुखित।
उदासीन-सन्यासी-बैरागी।
उदाहरण-दृष्टान्त-उदाहार।
उदित-प्रकाशित-प्रगट।
उदीची-उत्तर-दिशा।
उदंबर-गूलर-ऊमर।
उद्धार-त्राण-निस्तार-छुटकारा।
उद्बंधन-बाँधना-फाँसी-देना।

उद्भव - जन्म - उत्पत्ति - उपज।
उद्भूत - जन्मा - जना - उत्पन्न हुआ॥
उद्यत - प्रवृत्त - परिश्रमी।
उद्यम - उद्योग - यत्न - उपाय।
उद्यान - उपवन - बाग़ - हेतु।
उद्यापन - विसर्जन - व्रत समाप्ति।
उद्योग - उद्यम - यत्न - उपाय।
उद्योत - प्रकाश - उजाली। तेज।
उन्नति - ऊर्द्ध - उच्च - ऊंचा।
उन्नत - उच्चता - ऊंचाई - बढ़वारी।
उन्मत्त - बौराह - मतवाला।
उन्मद - मतवाला - सिड़ी - बौराह।
उन्माद - सिड़ापन - बौराहट।
उन्हार - ढाल - रूप - डौल -
उप - न्यून - समीप - पास -
उपकार - कृपा - सहाय - सहायता।
उपकारी - कृपालु - सहायक।
उपक्रम - आरम्भ - उद्योग।
उपगत - अंगीकृत - स्वीकृत।
उपगुरु - शिक्षक - उपदेशक।
उपग्रह - बंधुआ - नक्षत्र - तारा।
उपंग - बाजा विशेष।
उपचार - सेवा - मंत्र प्रयोग।
उपजीविका - व्रत्ति - जीविका।
उपदल - मुकुल - पत्ता - पात।
उपदेश - शिक्षा - मंत्र दान॥
उपदेशक - मंत्री - शिक्षक।
उपदेशी - गुरु - शिक्षक - आचार्य्य।
उपद्रव - उत्पात - अन्याय - गड़बड़।
उपद्वीप - जिस देश के तीन ओर जल हो
उपनयन - यज्ञोपवीत संस्कार।
उपनाम - पदवी - पद्धती - उपाधि।
उपनिषद् - वेदान्त शास्त्र।
उपनीति - उपवीत - जनेऊ।
उपनेत्र - चश्मा - नेत्र सहायक।
उपपति - यार - गुप्तपति - लगुआ।
उपपत्ति - निर्वाह - साधन।
उपपादन - सम्पादन - संग्रह - संचय।
उपमा - समता - दृष्टान्त - तुल्यता।
उपमान - सम - तुल्य - एकता॥
उपयोगी - अनुकूल - सहाय।
उपरति - विरति - शान्ति।
उपराग - सूर्य्य वा चन्द्र ग्रहण।
उपरान्त - पश्चात् - पीछे परे।
उपरि - ऊर्द्ध - ऊंचा - ऊपर।
उपल - पाषाण - पाथर - पत्थर।
उपलक्षण - दृष्टान्त - लक्षण।
उपवन - उद्यान - बाग़ - आराम।
उपवास - लंघन - अनाहार - उपास।
उपवीत - यज्ञ सूत्र - जनेऊ।
उपसर्ग - अमंगल - उपद्रव।
उपस्थित - सन्मुख - प्रत्यक्ष - विद्यमान

उपहार-भेट-सत्कार-सन्मान।
उपाख्यान-इतिहास-कहानी।
उपाधी-अन्याई-अधर्मी।
उपाध्याय-अध्यापक-पाठक॥
उपानह-पादुका-जूती।
उपान्त-निकट-समीप-पास-
उपार्जन-संग्रह-प्राप्ति-कमाई।
उपासक-सेवक-भक्ति-दास।
उपेक्षा-अनादर-त्याग।
उभ-ऊंचा-उभर-दो।
उभक-भल्लूक-भालु-रीछ।
उभय-दो-दोनों-परस्पर।
उभार-उमंग-फुलावट-घुमड़।
उमंग-मगना-धुन-बढ़ाव।
उमा-पारवती-शिवा।
उर-हृदय-छाती-गोदी।
उरग-फणि-भुजंग-सांप।
उरु-जंघा-जांघ-बहुत।
उरुज-वैश्य-बनियाँ।
उर्वरा-उपजाऊ धरती।
उर्वसी-स्वरवेश्या-अपसरा-जुगनू।
उर्वी-धरती-पृथ्वी-भूमि।
उलथा-अनुवाद-पलटा।
उलहना-उगना-निन्दा।
उलूक-उलू व घुग्घू॥
उल्का-तारा गिरना-उतावला॥
उल्कामुखी-शृगाली-गीदड़।
उल्लू-उलूक-मूर्ख-मिट्टी।
उल्लंघन-लांघना-नाघना-अन्यथा।
उष्ट्र-लंबग्रीव-ऊंट॥
उष्णा-गर्म-तप्त-घाम-धूप।
उसास-प्यास-प्राणवायु।
उहां-वहाँ-उस ओर।
उकाब-शाकुनी-गिद्ध।
उज़्र-मिष-बहाना।
उजरत-वेतन-मजूरी-पलटा।
उजूबह-अद्भुत-अनूठा-अनोखा।
उदूल-अस्वीकार-उल्लंघन-
उम्र-आयु-अवस्था।
उम्मत-जथा-थोक-
उम्दह-अद्भुत-अच्छा-भला।
उमरा-प्रधानों-अग्रेगों-
उम्मेद-आशा-आस-भरोसा।
उल्फत-स्नेह-प्रीति-प्यार।
उल्मा-विद्वानों-पंडितों।
उलूम-विद्या-गुण-
उस्तुरा-अस्तुरा-सुरा छुरा॥
उहदह-पदवी-काम।

(ऊ)

ऊरा-ऊन-रोम-बाल।
ऊत-मूर्ख-जो निरवंश मरे॥

ऊद विलाव - जल जन्तु विशेष।
ऊन - रोम - बाल - न्यून - थोड़ा।
ऊना - खड्ग - एक - योद्धा।
ऊपरी - विदेशी - पराया - ऊपर का।
ऊलट - औघट - कुमार्ग -
ऊरू - जंघा - जांघ -
ऊर्द्ध - उच्च - उन्नति - ऊँचा।
ऊर्द्धपुंड - वैष्णावी - तिलक।
ऊर्द्धबाहु - उच्चहस्त - तपस्वी।
ऊर्द्ध श्वाँस - उभा - दमा।
ऊष्म - उष्णता - गर्मी -
ऊमर - गूलर - उदंबुर।
ऊपर - ऊसर - खारी भूमि।

(ऋ)

ऋच - ऋग्वेद - पहला वेद।
ऋचा - मंत्र - कांडी - कंडिका।
ऋजु - सरल - सीधा - सूधा।
ऋण - उधार - देना - कादुवा -
ऋणाणी - उधार काउधार।
ऋणियाँ - ऋणी - धराता।
ऋतु - वसंतादि - छः स्त्री धर्म्म।
ऋतुमती - रजस्वला - कपड़ों से।
ऋतुराज - वसंत ऋतु - पुष्प ऋतु।
ऋतु स्नान - चौथा दिन स्नान।
ऋते - भिन्न - अलग - बिना॥

ऋद्धि - संपति - धन - औषधि।
ऋषभ - श्रेष्ट ऋषि - श्रेष्ट बैल।
ऋषि - मुनि - तपस्वी - यती -
ऋषीश - श्रेष्ट ऋषि - प्रधान ऋषि।
ऋक्ष - भालु - भालूक - रीछ।
ऋक्षपति - ऋक्षेश - जामवंत।

(ॠ)

. . . .

ऌ

. . . .

ॡ

. . . .

(ए)

ए - हे - अरे - सम्बोधन।
एक - अद्वितीय - प्रथम अंक।
एकएक - प्रथक प्रथक् - प्रत्येक।
एकक - एकाकी - अकेला - निराला।
एकचित्त - एकान्ती - एक मन।
एकटक - एक ताक - देखना।
एकता - समता - सम्मति।
एकत्र - एक स्थान - एकठौर।
एकदा - एक समय - एकबार।
एकरूप - तुल्य - समान - एकसा।
एका - मेल - जत्था - सम्मति।
एकाएकी - अकस्मात - अचानक॥

एकाकी- अद्वितीय- अकेला- निराला।
एकाकार- एकरूप- समान- सम।
एकाग्र- अलग- निराला।
एकाधिप- चक्रवर्ती राजा।
एकान्त- भिन्न- अलग एक ओर।
एकाक्ष- कौवा- काना-
एकैक- एक एक- अलग अलग।
एण- हरिण- हिरन- मृगा।
एतदर्थ- इसलिये- इसकारण।
एतद्देशीय- इस देशका।
एतावत्- इतना ही- एतक।
एरंड- अरंड- अंड- रेंड़ी।
एला- इलाची- इलायची।
एवम्- इस प्रकार- इसभाँति।

(ऐ)

ऐकाधिपत्य- एकछत्र राज्य।
ऐक्य- समता- मेल- एकता।
ऐन्द्रजालिक- नटखट- दीठबन्द।
ऐरावत- इन्द्र का हाथी-
ऐश्वर्य- विभव- सम्पती- गौरव।
ऐश्वर्यी- भाग्यवान- प्रारब्धी।
ऐहिक- इसलोक का भोग- यहां का।

(ओ)

ओं- ओम्- ओंकार- प्रणव॥

ओघ- समूह- जलका बहाव।
ओछा- छोटा- हलका- [illegible]।
ओज- बल- दीप्ति- तेज- प्रकाश।
ओझल- ओट- आड़- लुकाव।
ओझा- मंत्री- मंतुरी- सोनहा।
ओट- आड़- टट्टी- परदा- छिपाव।
ओत- प्रीति- बदला- तानावाना।
ओतु- बिलाव- बिलाई- बिल्ली।
ओदन- रींधे- चाँवल- भात।
ओप- चमचमाहट- जगजगाहट।
ओ३म्- ओंकार- ओं- प्रणव।
ओर- दिशा- दिशि- पक्ष।
ओरी- पक्षपाती- स्त्री- का सम्बोधन
ओल- गोद- कांख- राशि।
ओला- हिमउपल- जल- पत्थर- मिठाई
ओस- शीत- हिम- शिशिर- पाला।
ओषधि- बूटी- तृण- घास।
ओषधीश- इन्दु- बिधु- शशि- चंद्र।
ओष्ठ- अधर- होंठ- ओठ।
ओहो- वाह वाह- धन्य धन्य- आहा।

(औ)

औगाह- अथाह- गम्भीर- गहरा।
औगुण- दोष- खोट- अपराध।
औगुणी- दोषी- निर्गुणी- उपाधी।
औघट- अगम्य- कठिन- दुस्तर॥

औचानक - अकस्मात - अचानक।
औत्कर्ष्य - श्रेष्ठता - उत्तमता।
औदार्य्य - उदारता - दातव्य।
औदास्य - उदासीनता - वैराग्य।
औघट - अगम्य - औघर - औभट
औरस - व्याहती का पुत्र।
औषध - भेषज - मूरि - दवा।
औसर - अवसर। समय।
औसेर - चिंता - सन्देह - खटका।

(क)

कंस - मथुरा का राजा।
कंक - बक - बगला - पक्षी विशेष।
कंकण - बागन - कंकना - पहुंची।
कंकालिन - डायन - लड़ाक स्त्री।
कच्छप - कूर्म - कामठ - कछुआ।
काछनी - बाँधना - पेंधना।
कछनी - जाँघिया - कटिबंध।
कछार - नदी वा पहाड़ का तट।
काछोटी - जाँघिया - धोती।
कज्जल - काजल - अंजन - सुर्मा।
कंचन - स्वर्ण - सोना - भद्रश्री।
कञ्चनी - वेश्या - रंडी - पतुरिया।
कञ्चुकी - चोली - अंगिया।
कञ्ज - पद्म - नीरज - कमल।
कटि - कट - लंक - करिहाँव - कमर।
कटक - दल - चमू - सेना।
कटरा - हाट - चौक - निकास।
कटाक्ष - तिरछी - चितौन - अदा।
कटि - लंक - करिहाँव - कमर।
कटु - कडुआ - कटुक - असह्य।
कट्टर - काटने हारा - लड़ाक।
कठशाखा - यजुर्वेद का एक खंड।
कठिन - कठोर - कड़ा - अगम्य।
कठोपनिषद - वेदान्त - शास्त्र।
कठोर - कठिन - कड़ा - निठुर।
कड़क - गर्ज - धड़ाका - शब्द।
कड़का - बिजली - गर्ज - शब्द।
कड़खैत - भाट - मन बढ़ाने वाला।
कण - अणु - कणिका - चूर्ण।
कणिका - अणु - लेश - चूर्ण।
कंटक - काँटा - शास्त्र - कृपण।
कण्ठ - गला - घाँटी - गुद्दी॥
कण्ठाग्र - मुखाग्र - जिह्वाग्र
कत - कहाँ - किस जगह।
कथक - पौराणिक - पंवरिया।
कथन - कहन - भाषण।
कथा - इतिहास - कहानी - वृत्तांत।
कथित - कहा हुआ।
कदन - वधिक - हिंसक - नाशक।
कदली - केला - केरा।
कदा - कद कब - कौन समय।

कदाचित्-कभी-कधी-कबहूं।
कदापि-कधीभी-कभी।
कन-करा-अणु-चूर्ण।
कनक-सुवर्ण-सोना-धतूरा।
कनिष्ठ-छोटा लड़का-अनुज।
कनिष्ठा-छोटी-अंगुली-।
कनौजिया-कन्नौजदेश के बासी।
कन्त-स्वामी-भर्त्ता-पति।
कन्था-कथरी-गुदरी।
कन्दमूल-जड़-लेसन।
कन्दरा गुफा-गुहा-खोह-खोरा।
कन्दर्प-मदन-अनंग-कामदेव।
कन्दुक-गेंद-गद्दा-
कंध-कांधा-कंधा कंधा।
कंधर-गला कंठ-ग्रीवा-
कन्यका-दशबर्ष-तक की पुत्री।
कन्या-कुमारी-बेटी-पुत्री।
कपाट-किवाड़-पट-पटल।
कपार-कपाल-खोपरी-भाल।
कपाल-कपार-भाल-माथा।
कपि-बानर-मर्कट-कीश।
कपिला-धेनु-पीली-गौ।
कपोत परेवा-पारावत-कबूतर।
कपोल-गाल गंड स्थल।
कबंध-शिररहित-देह।
कमठ-कच्छप-कूर्म-कछुआ॥

कमठा-धनुष-चाप-कमान।
कमनीय-सुभग-सुन्दर-सुघड़।
कमल-पद्म-नीरज-जलज-पंकज।
कमला-लक्ष्मी-सुन्दरी-नारंगी।
कमलिनी-पद्मिनी-अम्बुजी।
कमंटनी-फफुलनी।
कम्प-कपकपी-थरथरी।
कम्पित-थरथराहा-डगमगाया।
कम्बु-शंख-ग्रीवा-कंठ।
कर-हाथ-राजस्व-महसूल।
करका-ओला-पत्थर-ओला।
करंज-कंजा वृक्ष बिशेष-
करण-साधन-हेतु-कारक।
करणी-कर्म कृति-काम।
करणीय-कर्तव्य-अवश्य-योग्य।
करतल-हथेली-हाथ के तल।
करताल-काठताल-झांझ-मजीरा।
करताली-ताली-हाथ बजाना।
करतूति-करनी-काम-कृति।
कराल-भयंकर-भयानक-कठिन।
करि-मतंग-गज-हाथी।
करुणा-अनुग्रह-कृपा-दया।
कर्क-गेंगचा-चौथी राशि।
कर्कट-केंकड़ा-गेंगचा।
कर्कश-कठिन-कड़ा-निर्भय।
कर्ण-श्रवण-कान-पतवार॥

कर्णधार- केवट- माझी- मल्लाह।
कर्णवेधन- कान छेदना।
कर्णिका- कुंडल- मध्यमांगुली।
कातन्नी- कर्नैनी- केंची।
कर्तव्य- करने योग्य- काम।
कर्त्ता- प्रभु- स्वामी- करनेवाला।
कर्त्तार- ईश्वर- सृजनहार।
कर्पूर- कापूर- सुगंध वस्तु।
कर्म- भाग्य- काम कारक।
कर्मकाण्ड- यज्ञ- जप- होमादि।
कर्मयुग- कलियुग- चौथा युग।
कर्म विपाक- कर्म का फल।
कर्मिष्ठ- कर्मकांडी।
कर्मेन्द्रिय- हाथ- पाँव आदि।
कर्षण- खैंच- तान- जोतना।
कल- चैन- चैन- कला- सुन्दर।
कलंक- दोष- [illegible]- धब्बा- दाग।
कलन- [illegible]- [illegible]- [illegible]।
कल्प- काल- समय- विशेष।
कलना- कुदना- दुःख पाना।
कलपाना- कैलपाना- दुःखदेना- दूसरे दिनपाने
कलरव- मधुर- शब्द- घुनघुन।।
कलकल- विपदा- आपदा- विपत्ति।
[illegible]- [illegible]- [illegible]- झगड़ा।
कलहंस- राजहंस- हंस विशेष।
कलह- लड़ाई- बैर- झगड़ा।

कलही- लड़ाक- कर्कशा।
कला- अंश- भाग- विशेष।
कलि- कलियुग- चौथा युग।
कलिका- कली- कोंपल- फुनगी।
कलेवर- अंग- शरीर- देह।
कलोल- क्रीड़ा- खेल- कूद।
कल्पतरु- कल्पवृक्ष- देवतरु-
कल्पना- उपाय- यत्न- बनावट।
कल्पान्त- युगान्त- प्रलय।
कल्पित- असत्य- माना गया।
कल्मष- पाप- मैल- नर्क।
कल्याण- मंगल- कुशल- शुभ।
कवच- फिलम- वर्म- बख्तर।
कवल- ग्रास- कौर।
कवि- छंदकार- काव्यकार।
कविता- पद्य- छंद- दोहा आदि।
कसौटी- धातु- परीक्षक- पत्थर।
कष्ट- दुःख- कलेश- पीड़ा।
कस्तूरी- मृगमद- मृगनाभि।
कहा- [illegible]- कहना।
कांचुलि- [illegible]- अंगिया।
कांडी- [illegible]- [illegible]।
कांदा- पियाज।
कांधा- मौर- स्कंध- कंधा।
कांक्षा- वांछा- इच्छा- चाहना।
काक- कौआ- काग- वायस।।

काकपक्ष-पट्टा-ज़ुल्फ़।
काकिणी-बीस कौड़ी।
काग-वायस-काक-कौआ।
कांचन-स्वर्ण-सुवर्ण-सोना।
काठिन्य-कठिन-कठोर।
कांड-खंड-प्रकरण-भाग।
कातर-व्याकुल-डरपोंका।
कादर-कातर-व्याकुल-भयभीत।
कान-श्रवण-कर्ण-लाज।
कानन-विपिन-उद्यान-बन।
कान्त-पति-स्वामी-सुन्दर।
कान्ता-पत्नी-प्यारी-भामिनी।
कान्ति-दीप्ति-प्रभा-शोभा।
कान्यकुब्ज-कन्नौज देश।
काम-मदन-काज-प्रयोजन।
कामदेव-मदन-कन्दर्प-अनंग।
कामधेनु-सुरधेनु-देवधेनु।
कामना-वांछा। वासना-मनोरथ।
कामरूपी-सुन्दर-बहुरूपिया।
कामिनी-सुन्दरी-रमणी-स्त्री।
कामी-कामातुर-सोने का ढेला।
काय-काया-तन-शरीर-देह।
कायर-भयभीत-डरपोंका-कादर।
कारक-कर्त्ता-करने हारा।
कारण-हेतु-निमित्त-लिये।
कारागार-बन्दिग्रह-बन्दिघर।

कारुणिक-कृपालु-दयालु-अनुग्रहीत।
काल-समय-मीचु-अकाल।
कालकूट-हलाहल-विष-माहुर।
कालरात्रि-अष्टमी की राति।
कालक्षेप-समय बिताव-निर्वाह।
कालीन-पुराना-दिनों-प्राचीन।
किंकर-दास-सेवक-चाकर।
किंकिणी-घंटिया-घुंघरू-कंधनी।
किंचित्-अल्प-थोड़ा। तनिक।
किंतु-परंतु-तिसपर-पर।
किन्नर-गंधर्व जाति-विशेष।
किम-क्यों-काहे-का।
किम्वा-अथवा-वा-कि।
किरण-रश्मि-दीप्ति-तेज।
किरवान-कृपाण-खड्ग-तलवार।
किरात-निषाद-भील-बहेलिया।
किरीट-छत्र-मुकुट-शिरभूषण।
किशलय-कोमल पत्ता-नर्म पत्र।
किशोर-तरुण-बालक।
कीकड़-बबूल-कटीला पेड़।
कीर-शुक-सुवा-तोता।
कीर्त्ति-यश-बर्णन-प्रशंसा।
कीर्ति-यश-स्तुति-कीरति।
कीलना-बंध करना-रोकना।
कीश-बानर-कपि-बन्दर।
कु-निंदा-बुराई-बोधक-शब्द।

कुंवर - राज पुत्र - कुमार।
कुंवारी - कुमारी - कन्या - पुत्री।
कुकर्म - निद्यकर्म - बुरा काम।
कुक्कुट - चरणायुध - मुर्गा।
कुकुर - श्वान - कूकुर - कुत्ता।
कुच - स्तन - थन - उरोज - चूची।
कुचाग्र - कुचर्की - भिटनी।
कुचाल - कुरीति - बुरा चलन।
कुज - भौम - मंगल।
कुञ्चित - कुटिल - टेढ़ा।
कुञ्ज - निकुंज - वीथी - गली।
कुञ्जर - हस्ती - गज - करि - हाथी।
कुटनी - कुट्टिन - दूती - नायका।
कुटिल - कपटी - टेढ़ा।
कुटीर - कुटी - मढ़ी - झोपड़ी।
कुटुम्ब - परिवार - घराना॥
कुठार - परशु - पर्सा - कुल्हाड़ी।
कुणिठत - लज्जित - दुखित।
कुण्ड - गड़हा - ताल - कूप।
कुण्डल - बाला - मंडल।
कुतूहल - कौतुक - ख्याल।
कुत्रापि - किसी गांव - कहीं।
कुत्सा - निरादर - अपमान।
कुनीति - कुरीति - अन्याय।
कुन्तल - बाल - केश - बाल।
कुन्द - पुष्प विशेष॥

कुपन्थ - कुमार्ग - औघट - कुपथ।
कुपात्र - अयोग्य - बुरा मनुष्य।
कुब्ज - कुब्जा - कुबड़ा - कुब्बा।
कुभार्या - कुलटा - कलही।
कुमकुम - केसर - अबीर।
कुमार - किशोर - राजपुत्र।
कुमारिका - कन्या - कुमारी।
कुमुद - कुवलय - फफुला।
कुमेरु - दक्षिण - मेरु।
कुम्भ - घट - कलश - घड़ा।
कुम्भकार - कुलाल - कुम्हार।
कुम्भज - अगस्त्य मुनि।
कुम्भीपाद - नर्क विशेष।
कुम्भीर - घड़ियाल - मगर।
कुरंग - मृग - हरिण - हिरन।
कुलंजन - पान की जड़॥
कुलज्ञ - कुलाचार्य - कुलीन - भाट।
कुलटा - व्यभिचारिणी - छिनाल।
कुलतारन - सुपुत्र - सपूत।
कुलद्रोही - बंश - नाशक - कुलघाल
कुलवधू - सती - कुल स्त्री।
कुलक्षण - बुरे चिन्ह - बुरी प्रकृति।
कुलाल - कुम्भकार - कुम्हार।
कुलाहल - कोलाहल - कुतूहल शब्द।
कुलिश - वज्र - पवि।
कुबेर - धनद - धनपति - इंद्र का भंडारी

कुशल - क्षेम - कल्याण - भलाई।
कुष्ट - कोढ़ - पबिरोग।
कुशम - कुसम्भ - फूल - पुष्प।
कुहर - गव्हर - गुफा - खोस।
कुहकना - चिल्लाना - बोलना।
कुक्षि - पार्श्व - कोरव - कोख।
कूटार्थ - गूढ़ार्थ - वाक्य - बिरुद्ध।
कूप - कूँवा - कुआँ।
कूर - क्रूर - निर्दय - निगेर - कठोर।
कूर्म - कमरु - कच्छप - कछुआ।
कूल - तट - तीर - किनारा - छोर।
कृत - रचित - बना - किया।
कृतघ्न - अयोग्य - निर्गुण बादी - कंजूस
कृतज्ञ - उपकार मानी - गुण बादी।
कृतयुग - सत्युग प्रथम युग।
कृतांजली - अंजली बंध।
कृतार्थ - उपकार - भूत - निहाल।
कृत्रिम - बनावट - कल्पित।
कृपण - अदाता - सूम - कंजूस।
कृपा - अनुग्रह - अनुकंपा। दया।
कृपाण - खड्ग - खांड़ा - तलवार।
कृपालु - अनुग्रही - दयालु।
कृमि - कीट - किरवा - कीरा।
कृश - दुर्बल - क्षीण - दुबला।
कृशानु - अग्नि - अनल - आग।
कृषि - खेती - बाड़ी।
कृष्ण - काला - कृष्णचन्द्र।
कृष्णपक्ष - ब दी - अंधेरा पाख।
कृष्णसार - काला हरिण।
केकड़ा - कर्कट - गेंगचा।
केकी - शिखी - मयूर - मोर।
केतु - पताका - ध्वजा - ग्रह बिशेष।
केदार - पर्बत - क्षेत्र - तीर्थ।
केन्द्र - मध्य - कुमेरु - सुमेरु।
केयूर - बाजूबंध - भुजबंध॥
केला - रम्भा - कदल - कदली -
केलि - क्रीड़ा - बिहार - खेल।
केवट - मछुवा - मांझी - धींवर।
केवल - एक - अकेला - एकला।
केश - कच - रोम - बाल।
केसरी - सिंह - मृगराज - केहरी।
केशरिया - केशरि के रंग पीला।
केशी - शिखा - चोटी - चुटिया।
केहरी - केशरी - सिंह - मृगराज।
कैरव - कुमोद - फफुला।
कैलाश - पर्बत - महादेव का स्थान
कैवर्त्त - मछुवा - धींवर कहार।
कोक - चकवा - पक्षी - कमल।
कोकिल - कोकला - कोयल - कला।
कोट - कोठ - दुर्ग - गढ़ - किला।
कोतल - खाली घोड़ा - अधिक।
कौन्त - बल्लम - भाला - बर्छी॥

कोप-क्रोध-तामस-रिस।
कोपीन-लगोटी-धज्जी-चीर।
कोल-खाल-खाड़ी-सुअर-भील।
कोलाहल-चिल्लाहट-बोल।
कोविद-पंडित-विद्वान्-कवि।
कोशला-अवध-अयोध्या।
कोश-भंडार-धनागार-खज़ाना।
कोष्ट-कोढ़ी-पीवरोगी-कोठा।
कौंधा-चपला-दामिनी-बिजली।
कौतुक-कुतूहल-खेल-हाँस॥
कौमार-युवा अवस्था शिशुपन।
कौमुदी-चान्द्रिका-चाँदनी।
कौशल-कुशल-क्षेम-अयोधा।
कौशल्या-रामचन्द्र की माता।
कौस्तुभ-मणि-विष्णुभूषण।
क्रन्दन-बिलाप-रोदना-रोना।
क्रम-परिपाटी-रीति-भाँति।
क्रय-मोललेना-लेना-
क्रयविक्रय-बाणिज-बेचना-लेना।
क्रान्ति-दीप्ति-प्रकाश-शोभा-
क्रान्तिवृत्त-क्रान्ति मंडल।
क्रिया-काम-रीति-सपथ।
क्रीड़ा-कलोल-केलि-खेल।
क्रीत-मोल लिया हुआ।
क्रुद्ध-क्रोधिक-कोपित।
क्रूर-निर्दय-निठुर-क्रूर-कठोर।

क्रोध-कोप-अमर्ष-रिस।
क्रौंच-बक-चौदह द्वीप।
क्लान्त-भ्रमित-थकित-मलीन।
क्लिष्ट-क्लेशित-दुखित-खिन्न।
क्लीव-नपुंसक-निर्बल।
क्लेश-दुःख-कष्ट-पीड़ा।
क्वचित्-कदाचित्-कहीं-कभी।
कंगूरा-कलश-घट-गुमटी।

क़र्ज़-ऋण-उधार-देना।
क़तल-बध-मार-घात।
कफ़न-मृतक वस्त्र।
क़द-डौल-आकार-रूप।
क़दर-गुण-प्रमाण-
क़दीम-प्राचीन-पुराना।
क़बर-समाधिस्थान-मृतक घर।
क़ब्ज़ा-अधिकार-आधीन।
क़बूल-स्वीकार-अंगीकार-
कम-न्यून-अल्प-थोड़ा-घटि।
कमी-न्यूनता-घटी-घटती।
कमान-चाप-धनुष-कमठा।
कमर-कटि-कारिहाँ-लंक।
क़रार-स्वीकृत-बचन-
क़रीब-निकट-समीप-पास।
करीम-अनुग्रही-कृपालु-दयालु।
क़लम-नेज़ा-लेखनी।

क़लमह॰ शब्द॰ मुसल्मानों का वेद।
क़सम॰ शपथ॰ सौंह।
कसरत॰ बहुतायत॰ अधिकाई।
क़सबी॰ वेश्या॰ कंचनी॰ रंडी।
क़सबह॰ नगर॰ पुर॰ गाँव।
क़साई॰ गवास॰ घातक॰ मारक। बधिक
काग़ज़॰ पत्र॰ पत्रा॰ कागद।
क़ातिल॰ बाधिक॰ घातक॰ मारक।
कारिंदह॰ अधिकारी॰ कामकाजी।
क़ाबू॰ बश॰ बूता॰ अधिकार॰
क़ाबिल॰ योग्य॰ उत्तम॰ चाहासा।
काफ़िर॰ नास्तिक॰ मत बिरोधी।
क़ाफ़िलह॰ पथिक समूह॰ यात्री।
काफ़ी॰ पूर्ण॰ पूरा॰ बहुत।
काफ़ूर॰ कर्पूर॰ कपूर।
क़ायम॰ नियत॰ स्थापित।
कार॰ कार्य॰ काज॰ काम।
कार बार॰ कामकाज।
कारख़ानह॰ कोठी॰ दुकान।
कारीगर॰ शिल्पी॰ थबई।
काहिल॰ आलसी॰ अचल।
किनारा॰ तट॰ तीर॰ पास॰ छोर।
किफ़ायत॰ थोड़ा व्यय।
कियास॰ ध्यान॰ बिचार।
किरायह॰ भाड़ा॰ वेतन।
किश्ती॰ नौका॰ तरणी॰ नाव।

क़िस्मत॰ भाग॰ भाग्य॰ प्रारब्ध।
क़िस्सह॰ इतिहास॰ कहानी॰ कथा।
क़ीमत॰ मौल्य॰ मोल।
कुंद॰ मंद॰ शिथिल॰ सुस्त।
कुमक॰ सहाव॰ सहायता।
कुरतह॰ ऊर्द्ध बस्त्र।
कुरसी॰ चौकी॰ पीढ़ी॰ मचिया।
क़ुरान॰ मुसल्मानों का वेद।
क़ुसूर॰ अपराध॰ दोष।
कूच॰ यात्रा॰ प्रस्थान।
कूचा॰ कुंज॰ वीथी। गली।
कैफ़ियत॰ समाचार॰ वृत्तान्त।
कोशिश॰ परिश्रम॰ श्रम॰ उपाय।
क़ौम॰ वर्ण॰ जाति॰ गोत।
क़ौल॰ बचन॰ कहावत।

(ख)

ख॰ आकाश॰ गगन॰ नभ।
खग॰ पक्षी॰ खचर॰ वायु॰ ग्रह।
खगपति॰ पक्षिपति॰ गरुड़।
ख गोल॰ आकाश मंडल।
खचर॰ खग॰ आकाश गामी।
खंजन॰ खजरीट॰ कौड़ीन्ना॰ खिर्स्किन्दा।
खंजर॰ खड्ग॰ बांक॰ कटारी॥
खंरीट॰ खंजन॰ कौड़ील्ला।
खट कप्पर॰ कपर खट॰ सेज।

खट्टा - खाट - पलँगा ।
खड़क - गोग्रह - गोशाला ।
खड़ाऊँ - पादुका - जूता ।
खड्ग - असि - खंजर - तलवार ।
खंड - टुकड़ा - दिशा ।
खंडन - दूषण - काटन - तोड़न ।
खंडिता - व्यभिचारिणी - झलकाया ।
खत्री - क्षत्री - बनियाँ बिशेष ।
खद्योत - सूर्य - जुगनू - प्रभाकीट ।
खन - खंड - घर - बेर ।
खप्पर - खोपरी - पत्र विशेष ।
खम्भ - खम्भा - स्थम्भ - थूनी ।
खर - गधा - धूप - घाम ।
खरक - गोग्रह - गोशाला ।
खरोट - चकता - चकोटा - चकोटा ।
खर्ब - सौ अर्ब - बामन - छोटा ।
खल - दुष्ट - शठ - खल ।
खलता - दुष्टता - शठता - छल ।
खाद्य - भक्ष्य - खाने योग्य - वस्तु ।
खानि - आकर - उत्पत्ति - स्थान - खाना ।
खार - सोना - सज्जी - जवाखार ।
खिन्न - भ्रमित - खेदित - दुखित ।
खिल - आगल - अर्गल - धरन ।
खीर - पायस - दूध से पके चाँवल ।
खुन्स - लाग - रोष - बैर ।
खेचर - पक्षी - ग्रह - विद्याधर ।
खेटक - आखेट - अहेर ।
खेटकी - अहेरी - बहेलिया ।
खेड़ा - ग्राम - गाँव - बस्ती ।
खेद - दुख - शोक - पस्तावा ।
खोरि - गली - दूषण ।
खोरि - तिलक - सोने वा चंदन का ।
ख्यात - प्रसिद्ध - विदित - प्रगट ।
ख्याति - यश कीर्त्ति - प्रसिद्धता ।

ख़र्च - व्यय - बीता - व्यतीत ।
ख़ज़ाना - कोश - भंडार - आगार ।
ख़त - पत्र - चिट्ठी - फोड़ा ।
ख़तरह - भय - डर - शंका ।
ख़न्दक - खाई - खुदा पर कोटा ।
ख़फ़ह - क्रुद्ध - क्रोधित - अप्रसन्न ।
ख़बर - समाचार - वृत्तान्त - सुध ।
ख़बरदार - चौकस - चैतन्य - सम्हल ।
ख़म - लचनि - लचक - टेढ़ ।
ख़र - गर्दभ - गधा - खर ।
ख़रीदार - ग्राहक - गाहक ।
ख़्वाब - नींद - स्वप्न ।
ख़्वाहिश - इच्छा - चाह ।
ख़ाक - धूलि - रज - राख ।
ख़ातिर - लिये - निमित्त हेतु ।
ख़ान्दान - कुटुम्ब - गोत्र - कुनबा ।
ख़ानह जंगी - आपस की लड़ाई ।

ख़ामोश-मौन-मूक-चुप।
ख़ार-कंटक-काँटा।
ख़ारिज-निकाला गया।
ख़ालिश-अनमेल-सार।
ख़ास-मुख्य-निज-आप।
ख़िताब-पदवी-उपनाम है।
ख़िलअ़त-जो वस्त्र प्रसन्न होकर देते।
ख़िल्क़त-सृष्टि-संसार-लोग।
ख़िलाफ़-बिपरीत-उलटा।
ख़िराज-कर-राजस्व-महसूल।
ख़ुतबह-राजा के लिये आशीर्वाद माँगना।
ख़ुद ब ख़ुद-आप ही आप।
ख़ुदा-परमेश्वर-ईश्वर।
ख़ुदावंद-स्वामी-प्रभु-जगतपति।
ख़ुर्द-लघु-तुच्छ-छोटा।
ख़ुराक-आहार-भोजन एक दिनका।
ख़ुलासह-संक्षेप-तत्व-सार।
ख़ुश-प्रसन्न-प्रफुल्लित-आनंदित।
ख़ुशामद-शिष्टाचारी-लल्लो पत्तो।
ख़ून-रुधिर-रक्त-लोहू।
ख़ूरेज़-हत्यारा-घातक-बधिक।
ख़ैर-कुशल-क्षेम-शुभ।
ख़ैमह-डेरा-तंबू-बितान-चंदेवा।
ख़ो-प्रकृत-स्वभाव-टेंव।
ख़ोजह-नपुंसक-हीजड़ा।
ख़ौफ़-भय-डर-शंका।

(ग)

गगन-नभ-आकाश-शून्य-ख।
गगनभेडु-गिद्ध-गीध-जटायू।
गंगाप्राप्ति-गंगालाभ-मरण।
गंगाजमुनी-स्वेत काला मिश्रित।
गज-हाथी-दो हाथ की नाप।
गज गवनी-गज चालनी-स्त्री।
गजदन्त-गणेश-हाथी दांत।
गजपति-हाथी का स्वामी।
गज मुक्ता-बड़ा मोती।
गजराज-बड़ा हाथी।
गजानन-गणेश-गणपति-गणाधिप
गडन्त-गंडा-टोना।
गड़बलन-साम्हर-नोन।
गड़ुर-पक्षिराज-मोर।
गढ़-दुर्ग-कोट-क़िला।
गण-समूह-झुंड-थोक-ज्ञाति।
गणक-ज्योतिषी-गणितकार।
गणना-गिन्ती-संख्या।
गणपति-गणेश-गणाधिप।
गणिका-वेश्या-कस्बनी-रंडी।
गणित-लेखा-अंक पाटी।ज्योतिषी।
गणित कार-लेखा करने हारा-पत्रक।
गणेश-गणपति-गजानन-लंबोदर।
गंड-नेत्रों का अधोभाग-कपोल-गाल।
गंड स्थल-कपोल-गाल॥

गत - व्यतीत - प्राप्त - गति।
गति - प्राप्त - चाल - दशा - मोक्ष।
गदगद - हर्ष - आनंद - प्रफुल्लित।
गदहा - गधा - खर - वैद्य।
गदा - सोंटा - लाठी - गुर्ज।
गद्य - वाक्य प्रबंध - बार्त्तिक।
गंध - बास - महक - घ्राण।
गंधराज - चन्दन - सुगंधि पुष्प।
गंधर्व - स्वर्गगायक - गवैया।
गंधसार - चन्दन - श्री खण्ड।
गप - गपशप - झूठ - मिथ्या॥
गप्प - मिथ्यावादी - बकबादी - लवार
गवरू - युवा - जवान - दूलह।
गवाशन - चर्मकार - चमार।
गमन - यात्रा - जाना - चलना।
गमाना - खो जाना। भूलना।
गम्भीर - औगाह - अथाह - गहरा।
गम्य - पहुँच - शक्य - पैठ - प्राप्य।
गर - रोग - विष - विषही।
गरल - विष - हलाहल - माहुर।
गरिष्ठ - भारी - गरुवा - बोझला।
गरुड़ - पक्षी राज - मोर।
गर्त - गड्हा - गड्हर - छिद्र।
गर्दभ - गधा - खर - गदहा।
गर्भ - घमंड - आधान - पेट।
गर्भदास - दासी पुत्र॥

गर्भ पात - पेट गिराना - गर्भ स्राव।
गर्भवती - गर्भिणी - गाभिन - पेट से।
गर्भस्राव - गर्भपात - पेट गिराना।
गर्भाधान - गर्भ से होना।
गर्भिणी - गर्भवती - गाभिन।
गर्व - अभिमान - अहंकार - दर्प।
गर्वित - अहंकारी - अभिमानी - मग्न।
गवन - गमन - गति - चलन।
गवास - क़साई - गो बधिक।
गवाक्ष - झरोखा - गोखा - छिद्र।
गव्य - गो संबंधी - दुग्धादि।
गहक - मत्तता - अमल।
गहकना - मत्त होना - उतगना॥
गहगहाना - लहराना - हिलोरना।
गहन - ग्रहण - सघन - झाड़ी - घन।
गहना - ग्रहण करना - भूषण।
गह्वर - गुफा - गुहा - कन्दरा -
गाजना - गर्जना - हर्षित होना।
गाडर - भेड़ - भेड़ी - मेघ।
गाढ़ा - मोटा - कड़ा - पोढ़ा - चतुर।
गांडीव - कार्मुक - चाप - धनुष।
गात्र - शरीर - तन - देह। गात।
गाथक - कथक - गायक - गवैया।
गाथा - गीत - काव्य - छन्द - श्लोक।
गादी - गद्दी - सिंहासन।
गान - राग - गीत - गाथा।

गांधर्व - एक प्रकार का बिवाह।
गाभ - गर्भ - पेट - आधान।
गायक - गवैया - गाने वाला।
गाहना - ढूँढ़ना - पकड़ना - दाबना।
गाहिगाहि - ढूँढ़ ढूँढ़ - खोज खोज के।
गिड़गिड़ाना - घिघियाना - विनय करना।
गिद्ध - शकुनी - गीध - जटायू।
गिरगिट - कृकलाश - शरट।
गिरि - पहाड़ - मान्य - पूज्य।
गिरजा - गौरी - पारबती - शिवा।
गिरिवर - बड़ा पहाड़ - पर्वत।
गिरीन्द्र - हिमालय - गिरीश -
गीर्वाण - अमर - देवता - सुर।
गुंजा - लाल - रत्ती - घुंघची।
गुटका - छोटी पुस्तक - औषधि।
गुण - प्रवीणता - स्वभाव - डोरा।
गुणागुण - गुण दोष - भलाबुरा।
गुणाकर - पंडित - विद्वान - गुणी।
गुप्त - छुपा - लुका - ढका - वैश्य।
गुप्तवेश - छली - कपटी - बहुरूपा।
गुफ़ा कंदरा - गुहा - खोह।
गुरू - आचार्य - शिक्षक - भारी - बड़ा।
गुरुजन - उपदेशक - मान्यलोग।
गुरुवार - बृहस्पति वार।
गुर्जर - गुजरात देश वाला।
गुर्विणी - गर्भिणी - गाभिन॥

गुवा - पुंगीफल - सुपारी।
गुह - निषाध - भील।
गुहा - गुफा - कंदरा - खोह।
गुहार - पुकार - सहाव।
गूढ़ - निगूढ़ - गुप्त - सूक्ष्म - छुपा।
गूढ़पाद - नाग - सर्प - सांप।
गूढ़जन - दूत - भेदी।
गूढ़ार्थ - गूप्त अर्थ - कठिन अर्थ।
गृह - गेह - घर - बास स्थान।
गृहिणी - पत्नी - भार्या - स्त्री।
गेह - गृह - घर - बास स्थान।
गैरिक - गेरु - लाल मिट्टी।
गैल - बाट - पंथ - मार्ग - पैंडा।
गो - धेनु - गौ - इन्द्री।
गोई - गुप्त - छिपी - दुरी।
गोकर्ण - बितस्ति - मृग - खच्चर।
गोकुल - गोकुंड - गो समूह।
गोचर - समझा - ज्ञाता।
गोत्र - गोत - बंश - जाति - कुल।
गोधूम - गोहूँ - गेहूँ।
गोधूलि - संध्या - सांझ - गोरज।
गोप - अहीर - ग्वाल - गोपाल।
गोपति - सांड़ - बृष - बैल।
गोपन - छिपाव - लुकाव।
गोपनीय - छुपाने योग्य।
गोमुख - सुरंग - सेंध - छिद्र।

गोमेध-यज्ञ-गो बलि यज्ञ।
गोलाकार-गोलरूप-गोलसा।
गोलाध्याय-ज्योतिष शास्त्र।
गोशाला-गौका घर-खरक।
गोसाईं-ईश्वर-गुरु-महन्त।
गोहार-पुकार-टेरा-सहाय।
गौर-शुक्लवर्ण-गोरा।
गौरव-प्रभाव-गुरुता-मर्य्यादा।
गौरी-कन्या-पार्वती-रागिणी।
ग्रंथ-पुस्तक-पोथी।
ग्रंथकार-ग्रंथ बनाने वाला।
ग्रंथि-गांठि-जोड़-संधि।
ग्रह-सूर्यादि-नवग्रह-घर।
ग्रहण-पकड़ना-सूर्यचंद्र पर्ब।
ग्राम-पुर-गांव-बस्ती-समूह।
ग्रामीण-गंवार-गँवेला-गवैंयाँ।
ग्राम्य-गांवका-मूर्ख-गंवार।
ग्रास-कवल-कौर।
ग्राह-नाका-मगर-झांगर।
ग्राहक-गाहक-लेने वाला।
ग्रीवा-गुद्दी-गले की पीठ।
ग्रीष्म-गर्मी-चौथी ऋतु।
ग्लानि-मलानि-घृणा-लज्जा।
गैंड़ा-धुरा-सीम-किनारा-कोर।

गंज-समूह-ढेर-थोक-हाट।

ग़दर-प्रपंच-भरभर-झल्लड़।
गंदह-मलीन-मैला-गदला।
ग़नी-धनी-धनवान्।
ग़नीम-रिपु-शत्रु-बैरी।
ग़नीमत-लूट-अमोल-धन्यता।
ग़फ़लत-असावधानी-ढीलापन।
ग़म-शोक-कष्ट-दुख।
गर्म-उष्ण-ऊष्म। तप्त।
गर्मी-ऊष्मा-उष्णता।
ग़रज़-तात्पर्य-प्रयोजन।
गर्दन-ग्रीवा-गुद्दी-गला।
ग़रीब-कंगाल-निर्धन-अपूर्बी।
ग़लत-अशुद्ध-ठीक नहीं।
ग़लबह-अधिकाई-बहुतायत।
ग़ल्लह-अन्न-जौ-गेहूं आदि।
ग़ल्लह-समूह-थोक-झुंड।
ग़लीज़-मल-विष्टा-मैल।
गवाह साक्ष्य-साखि।
गवाही-साक्षी-साखी।
ग़ाइब-गुप्त-छुपा-लुका-दुरा।
ग़ाफ़िल-असावधान-अचेत-
ग़ारत-नाश-लूट।
ग़ालिब-बलवान। प्रबल-संभव।
गाव-धेनु-गौ-गाय।
गावदुम-ढालू-ढुलवाँ।
गाह-स्थान-समय॥

गाहे - कभी - कधी - कबहीं ।
गिरह - ग्रंथि - गाँठ - गंठी ।
गिराँ - गुरु - भारी - बोझल - असह्य ।
गरानी - अकाल - काल - दुकाल ।
गिलह - निन्दा - अपमान - उलहना ।
गुनाह - दोष - पाप - अपराध ।
गुरूर - अभिमान - घमंड - डींग ।
गुलाम - दास - मोल लिया ।
गुलेल - गुलषाल - धनुष बिशेष ।
गुबार - धूलि - मिट्टी - मैल ।
गुस्ताख - असभ्य - गंवार - ढीठ ।
गुज़ारिश - निवेदन - बिनती ।
गुस्ताखी - अविनय - ढिठाई ।
गुंजायश - समाई - पैठ ।
ग़ैर - दूसर - ऊपरी - पर ।
ग़ैरत - गलानि - लज्जा - लाज ।
ग़ैबत - परोक्ष - पीछा - पाछे ।
गोलन्दाज़ - भुसुंडी - वा तोप छुड़ानेवाला ।
गोश्त - मांस - मास - आमिष ।
गोशह - गोना - कोरा ।
ग़ौर - ध्यान - बिचार - सोच ।

(घ)

घट - घड़ा - शरीर - मन ।
घटन - संयोग - मिलाप - दैव योग ।
घटिका - घड़ी - मुहूर्त ।
घट्ट - घाट - जल लेने का स्थान ।
घड़ियाल - मगर - कुम्भीर - घंटा ।
घन - घटा - मेघ - हथौड़ा - बड़न ॥
घनघोर - घना मेघ - मेघ का शब्द ।
घनज्वाल - बिज्जु - तड़ित - कौंधा ।
घनश्याम - काली घटा - श्री कृष्ण ।
घमंड - अहंकार - गर्ब - निज बड़ाई ।
घमंडी - अहंकारी - अभिमानी - गर्बी ।
घमसान - संग्राम - भीड़भाड़
घरनी - पत्नी - भार्या - स्त्री ।
घर्घरा - घाघरा - सरजू - देवा ।
घाघ - बुद्धिवान - चतुर - पुराना ।
घाघरा - लहंगा - घर्घरा - सरजू ।
घात - बध - मार - ताक - भिड़ाय ।
घातक - बधिक - हत्यारा - बैरी ।
घाल - नाश - बिगाड़ - हानि ।
घालक - नाशक - बिगाड़ ।
घालना - मारना - बिगाड़ना ।
घिरा - मलानि - घृणा - घिना ।
घुटना - रुकना - सांस - पैर की गांठी ।
घुड़शाल - अस्तबल - तबेला - हयशाला ॥
घुमंड - बादल का घिरना ।
घुसकी - कुलटा - व्यभिचारिणी ।
घुघू - उलूक - पेंचा - उल्लू ।
घूंघर कुंचित - टेढ़ा - कुटिल ॥

घुंघरू-नूपुर-पाज़ेब-बिछिया।
घूंस-झकोर-चूहा बिशेष।
घृणा-ग्लानि-घिन-अरुचि।
घृत-सर्पि-घी-घीउ।
घोटक-अश्व-बाजी-तुरंग-घोड़ा।
घोर-भयानक-भारी-धड़का।
घोष-अहीरों का गांव-अहीर।
घोखना-कंठ करना-पढ़ना।
घोषी-ग्वाल-अहीर-गोपालक।
घ्राण-गंध का ग्रहण-नाक॥

(च)

चकला-चौड़ा-बेश्यालय-प्रदेश।
चकवा-चक्र-चक-पक्षी बिशेष।
चकाचौंध-तिरमिरी-आँख खिंचना।
चकित-अचंभित-शंकित-भीत।
चकोर-चन्द्र दृष्टि-पक्षि बिशेष॥
चक्र-गोल-पहिया-चाक-अस्त्र।
चक्रवर्ती-एक छत्रराज-सर्वराज।
चक्रवाक-चकवा-चक-पक्षी विशेष
चक्राकार-गोलाकार-वृत्त-घेरा।
चक्रित-अचंभित-चकित-भीत।
चक्षु-चक्षु-नेत्र-नयन-आँख।
चंगा-निरोग-सुखी-भला।
चंचरीक-भ्रमर-भौंरा॥
चंचल-चपल-अस्थिर-चलायमान॥
चंचलता-चपलता-उतावली।
चंचला-दामिन-बिजुली-तड़ित।
चंचलाहट-चपलता-ढिठाई।
चटकीला-उतावला-सुघर।
चण्ड-तीव्र-उग्र-बली-तेजिल।
चंडाल-नीच-भंगी-कुजाति।
चंडालिनी-चंडाल की स्त्री॥
चण्डी-दुर्गा-क्रोधित-रिसहा।
चतुर-निपुण-धूर्त-स्याना-प्रौढ़।
चतुरता-निपुणता-प्रवीणता।
चतुर्दिक्-चारों दिशा-चौफेर।
चतुर्भुजी-देवी-चार भुजा की।
चतुर्मुख-ब्रह्मा-बिधाता।
चतुर्बर्ग-धर्म्म-अर्थ-काम-मोक्ष।
चतुर्वर्ण-ब्राह्मणादि-चार वर्ण।
चतुष्पद-पशु-चौपाया।
चतुष्पथ-चौराहा-चौपथ।
चन्द्र-सोम-शशि-चन्द्रमा।
चन्द्रकला-चन्द्र का अंश।
चन्द्रकान्त-कल्पित मणि-बिशेष।
चन्द्रमणि-चन्द्रकान्त मणि।
चन्द्रमुखी-सुमुखी-सुन्दरी।
चन्द्र मौलि। शिव-महादेव॥
चन्द्रातप-चांदनी-चंदवा।
चन्द्रिका-चाँदनी-उजियाली।
चपला-लक्ष्मी-कौंधा-बिजली।

चपल - तरल - उतावला - चंचल।
चप्पा - चार अंगुल की नाप।
चप्पन - मर्दन - दाबन - छुवन।
चमत्कार - अचम्भा - बिस्मय।
चमत्कारी - अद्भुत - अचंभित।
चमू - कटक - दल - चतुरंगिनी सेना।
चम्पक - चम्पा - पुष्प विशेष।
चर - चल - उठने योग्य - अस्थिर।
चरचना - सुगंध लगाना - ताकना॥
चरट - खंजरीट - खंजन - कौड़ीला।
चरणायुध - अरुण शिखा - कुक्कुट मुर्गा।
चरती - जो वृत न करे।
चराचर - चलाचल - स्थावर - जंगम।
चरित - चरित्र - व्यवहार - प्रचलित।
चरितार्थ - कृतार्थ - सफल।
चरित्र - खेल - वृत्तान्त - बर्ताव।
चरी - अस्थिर - भजना - चलनीय।
चर्म - छाला - चमड़ा - खाल।
चर्मकार - चमार - मोची।
चर्मी - ढाली - चर्मधारी।
चल - चर - गमन - कूँच - पयान।
चलचलाव - चलने की उतावली॥
चल दल - पीपल - अश्वत्थ।
चलित - व्यवहारित - प्रचरित - चम्पत।
चाबाव - कुत्सा - निन्दा - लिम।
चषक - पीने का पात्र।

चक्षु - नेत्र - दृग - नयन - आँख।
चाँईचूँई - गंज रोग।
चाँदना - उजाला - प्रकाश - तेज।
चाँदनी - उजाली - चन्द्रिका।
चाँप - धनुष - कमानी।
चाँपना - दाबना - ठाँसना - जोड़ना।
चाञ्चल्य - चपलता - अस्थिरता।
चाट - चसका - लालच - लोभ।
चाण्डाल - नीच - कुकर्मी - निर्दय।
चातक - पपीहा - पक्षी विशेष।
चातुर - चतुर - धूर्त्त - चार।
चातुरी - चतुराई - धूर्त्तता।
चातुर्य - निपुणता - धूर्त्ताई।
चातुर्वर्ण - ब्राह्मण - क्षत्री - वैश्य - शूद्र।
चान्द्र - चन्द्र संबंधी - सौम्य।
चान्द्रायण - वृत्त विशेष।
चाप - धनुष - कमान - धनु - धन्वी।
चापल्य - चपलता - चंचलता।
चामीकर - सुवर्ण - स्वर्ण - सोना।
चारण - नचवैया - भाट - भाँड़।
चारु - मनोहर - सुन्दर - शोभित।
चार्वाक - नास्तिक - सन्देही।
चाली - चलित - नटखट - चंचला।
चिक - झटका - परदा - ओट।
चिकारा - मृग - सारंगी विशेष।
चिकित्सक - वैद्य - रोग नाशक।

चिकित्सा - वैद्दिकी औषधि करना।
चिकुर - केश - बाल।
चिता - चेई - जिसकाठपर मृतक जलता है
चितावना - चिताना - जताना।
चितेरा - चित्रकार - रूप - लेखक।
चित्र - रूप - मूर्ति - लिपि - छवि।
चित्रकार - चितेरा - रूपलेखक।
चित्रगुप्त - यम - यमका मंत्री।
चित्र विचित्र - बहुरंगी - अपूर्व।
चित्रणी - स्त्री जाति विशेष।
चिदात्मा - ज्ञानात्मा - ईश्वर।
चिन्तन - अभ्यास - स्मरण - ध्यान
चिन्ता - शोच - भय - हानि - खटका।
चिन्तामणि - मणि विशेष।
चिन्तित - शोकित - व्याकुल - डरा।
चिन्ह - खोज - लक्षण - पहिंचान।
चिबुक - ठोड़ी - थोढ़ी - ठुड्डी।
चिर - बहुत - बहुत काल - पुराना।
चिरंजी - चिरंजीव - दीर्घायु।
चिरकाल - सदा - नित्य - सदैव - पुरातन।
चिरजीवी - कालीन - दीर्घजीवी।
चिरन्तन - प्राचीन - पुराना।
चिल्ला - रोदा - प्रत्यंच्या - ज्या - चीलीस।
चिन्ह - संकेत - पहिंचान - अंक।
चीर - सारी - वस्त्र - लकड़ी विशेष।
चुङ्गी - बंधान - अन्नदान।

चुटकला - हंसौआ - ठठोली - हंसी।
चुड़ैल - डाइन - भूतिन - फूहड़ि।
चुनौती - चूनदानी - साहस - ढाढ़स।
चुन्ना - छांटना - बीनना - चुगना।
चुम्बन - चूमा लेना - मिट्ठी लेना।
चूड़ा - कड़ा - प्रथम मुंडन।
चूड़ामणि - शीषफूल - तिलक।
चूमा - मीठा - मिट्ठी - माछी।
चूर्ण - रेणु - धूलि - चूरा - बुकनी।
चूर्मा - पंजीरी - खांड़ मिला आंटा।
चेटक - इन्द्रजाल - विद्या।
चेत - सुध - स्मर्ण - सावधानी।
चेतन - प्राण - बुद्धि - ध्यान।
चेतना - सावधान होना - स्मर्ण करना।
चेता - सावधान - उपदेशक।
चेष्टा - यत्न - खोज - रूप।
चैतन्य - सावधान - प्राण - बुद्धि।
चैन - कल - सुख - आनंद - आराम।
चोला - अंग - बस्त्र विशेष।
चोली - कांचुकी - अंगिया - चुलिया।
चोबा - अर्गजा - गंधि विशेष।
चोषण - चूसन - पियन।
चोष्य - चूसने वा पीने योग्य।
चौघड़ा - लम्बा - प्राशा - खरहा।
चौगान - सवारों का खेल विशेष।
चौडोल - डोला - पालकी॥

चौतरका - तम्बू - रावटी - चँदोवा।
चौथ - भाग - चौथा - चतुर्थी तिथि।
चौदंत - बीर - बलवान।
चौधरि - मुख्यता - प्रधानता।
चौधरी - मुखिया - प्रधान।
चौपट - नाश - उजाड़ - बिगड़ा।
चौमुखी - देबी - रुद्राक्षका फल।
चौरा - सती की चिता - चबूतरा।
चौसर - चौपड़ - पाँसा खेल।
चौहट्ट - चौराहा - चौक।

। न० ।

चद्दर - दुपट्टा - पिछौरा।
चपकलिश। सकड़ई - गिचपिच।
चर्ख - आकाश - नभ शून्य।
चर्खह - रहँटा - रहंट।
चराग़ - दीप - दिया - दीवा।
चश्म - चक्षु - नयन - नेत्र - आँख।
चश्मह - उपदर्शक यंत्र - कुंड।
चहचहा - चिड़ियों का शब्द।
चाक - फाड़ - फंराव - चौक।
चाक - चपल - चंचल।
चाकर - सेवक - भृत्य - नौकर।
चाकू - छुरी - छुरिया।
चादर - डुपट्टा - पिछौरी।
चाबुक - कोड़ा - फुरतीला।
चाबुकी - फुरती - फुरताई॥

चार जामह - काठी घोड़े की।
चारपायह - चतुष्पाद - जंतु - पशु।
चारह - यत्न - उपाय -
चालाक - चैतन्य - चतुर - शीघ्र गामी।
चालाकी - चतुराई - शीघ्रता।
चिहरा - स्वरूप - मुख - मुंह।
चीज़ - पदार्थ - वस्तु।
चुगल - पिशुन - दूत।
चुगली - पिशुनई - दुतई।
चुस्त - चतुर - संकड़ा - कड़ा।
चोब - लकड़ी - लौटी।
चोबदार - सोंटे वाला - छड़ी वाला।
चौकीदार - पहरुवा - रखवाला।
चौखना - चौघरा - चार घर का।

(छ)

छकना - तृप्त होना - अघाना।
छटाभा - बिद्युत - दामिन - बिजली।
छति - नाश - हानि।
छत्र - छाता - छतरी - मुकुट।
छत्रधारी - छत्रपति - राजा।
छत्रभंग - राज हीन - रंडापा।
छत्री - क्षत्री - छाय छाता - चंदवा।
छद - पर्ण - पत्र - पात - पत्ता - दल।
छन्द - पद्य - काव्य - वेद - श्लोक।

छन्द बन्द - छल - कपट - धोखाधड़ी।
छन्दी - कपटी - प्रपंची - छली - पाखंडी।
छन्दोग - सामवेद पाठी।
छप्पय - छः चरण का छन्द।
छपरखट - छाई छई खाट।
छवि - रूप - शोभा - आकार - सुन्दरता।
छवीला - रूपवान - छैल - रसिया।
छमछम - नूपुर शब्द - घुंघरू शब्द।
छर - जवासौसी - बांस की बल्ली।
छर्दि - वमन - उबकाई - ओकाई।
छल - कपट - पाखंड - धोखा - मिष।
छलांग - उछल - कूद - फाँद।
छलछिद्र - कपट - मिष - दंभ - धोखा।
छलावा - प्रेत - लूका - भभूका।
छलिया - कपटी - धूर्त - बनावटी।
छवड़ा - टोकरी - खाँचा - दौरा - डालिया।
छाला - छाल - त्वचा - फफोला - फलका
छावनी - छवाई - सोना रहने का स्थान
छाक - कलेवा - जलपान।
छाछ - मही - घोल - मट्ठा।
छात्र - विद्यार्थी - शिष्य - चेला - चटिया।
छादन - ढाकन - मूंदन - आड़ - ओट।
छाप - मुहर - मुद्रा - अंक - चिन्ह।
छायापात्र - छाया से समय विचार।
छिद्र - छेद - विंध - बिल - खोह।
छिनरा - बिभचारी - परस्त्री रत।
छिनाल - कुलटा - व्यभिचारणी - वेश्या।
छिनाला - छिनारा - व्यभिचार।
छिन्न - भिन्न - खंडित - अलग।
छिन्न भिन्न - खंड खंड - बिथराया।
छी: निरादर - घाँधिना सूचक।
छीजना - घटना - सूखना - कमना।
छीपी - कपड़ा - छापने हारा।
छुटखेला - निर्लज्ज - लुच्चा।
छुट्टी - बिदाय - अवकाश - उद्धार।
छुडौती - उद्धार का धन - उतारा।
छुतहरा - अशुद्ध - अपवित्र - भ्रष्ट।
छूछा - रीता - संत्र - खोखला। शून्य।
छूत - अशुद्धता - नीच स्पर्श।
छेड़ना - रोकना - खिजाना - कहना।
छेड़छाड़ - रोकटोक - छेड़खानी।
छेदक - वेधक - छेद करने वाला।
छेना - दधि - तक्र - दही।
छेमंड - अनाथ - बाप हीन बालक।
छैल - बाँका - अकड़ैल - रसिया।
छैल चिकनिया - बाँके - टेढ़े।
छोनी - धरणी - धरती - पृथ्वी।
छोह - मोह - प्रेम - स्नेह - प्रीति।
छोहरा - छोरा - छोकरा - छैया - बालक।
छोही - स्नेही - प्रेमी - चाहक - मोही।
छौना - शावक - जंतु का बच्चा।
छौलिया - सुखी - विलासी - रसिक॥

(ज)

जक-रट-धुनि-टेंक-निरंतर रट।
जग-जगत-भुवन-लोक-संसार।
जगजगा-प्रकाशवान-उजला।
जगत-संसार-रैंव-मनि।
जगती-पृथ्वी-लोक-संसार।
जगन्नाथ-जगत् पति-देवता।
जगमग-प्रकाश-चमक-झलक।
जगाजोति-प्रकाश-चमक-भड़क।
जघन-उरुस्थल-कटि देश-जंगस्थल।
जघन्य-अधम-नीच-नीचला।
जङ्गम-भेषधारी-चलायमान।
जंघा-ऊरू-उरत-जाँघ।
जंजाल-उलझेटा-क्लेश-दुख।
जट-जटा-जटुरी।जड़।
जटला-भीड़ सघट्ट-समूह।
जटा-जट-लटुरी-जटित-केश।
जटाधर-जटाधारी-जटित-शिव।
जटायू-गृद्ध-शकुनी-गीध।
जटित-जड़ित-संवट-मिला।
जटिल-जटाधारी-शिव-लाल मिर्च
जटुल-लहसन-मसा-तिल।
जठर-उदर-पेट-गर्भ-बूढ़ा।
जड़-मूल-निर्जीव-बिबोध-कठोर।
जड़ता-कठोरता-अकड़ाहट॥

जड़ना-लगाना-बैठाना-मारना।
जड़ाऊ-जटित-जड़ित-जड़ा हुआ।
जड़ित-जड़ाऊ-जटित-जड़ा हुआ।
जड़िया-नग जड़ने वाला सुनार।
जतु-लासा-लाख-लाह।
जतुक-लाख-हींग-जटुल।
जत्रु-कंठ-गले की हड्डी।
जथा-मंडली-सभा-समूह-दल।
जन-मनुष्य-मानुष-लोग-सेवक।
जनक-पिता-बाप-जनक राजा।
जनना-जन्म होना।उत्पन्न होना।
जननी-माता-मैया-महतारी-मा।
जनवासा-बरातियों का वासा।
जना-जन्मा-मनुष्य-लोग।
जनाई-धाय-दाई-धनकुलि।
जनित-जन्मा-उत्पन्न हुआ।
जनी-स्त्री-प्रसूता-दासी-बधू।
जंतु-प्राणी-पशु-चौपाया।
जन्म-उत्पत्य-औतार-उद्भव।
जन्मद-जन्म दाता-पिता-बाप।
जन्मदिन-वर्ष का दिन-वर्षगाँठ।
जन्मभूमि-जन्म स्थान।
जन्म स्वार्थ-जीवन सफल।
जन्मान्तर-पुनर्जन्म-नया जन्म।
जन्माँध-जन्म का अंधा।सूरदास।
जन्मोत्सव-जन्म दिन का उत्सव

जप - मंत्र - पाठ - रट - धुनि।
जपतप - पूजा - अर्चन - ध्यान - स्मरण।
जपा - ऊरऊरा - पुष्प विशेष।
जमदग्नि - परशुराम के पिता।
जमधर - बिछुआ - कटार।
जमाई - जामात्र - दामाद।
जम्बुक - श्रृंगाल - गीदड़ - सियार।
जम्बू - जामुनि - फ़लेंदा।
जम्बूद्वीप - भारतवर्ष - भारतखंड।
जय - विजय - पराभव - जीत।
जयन्त - इन्द्र का पुत्र।
जयन्ती - पताका - ध्वजा - झंड।
जयमंगल - राजा का हाथी।
जयमाल - जीति की माला।
जयी - विजयी - जयवान - उन्नति।
जय्या - जयकारी - विजयकारी
जर - ज्वर - ताप - मूल।
जरण - जीरा - बुढ़ापा।
जरा - बुढ़ापा - वृद्धापन -
जरायु - कोख - पेट - गर्भस्थान।
जरायुज - पिंडज - कोखसे उत्पन्न।
जर्जर - जीर्ण - इन्द्र का झंडा।
जल - वारि - सलिल - नीर - तोय - पानी।
जलकूर्म - जलकपि - सूसमार।
जलचर - जल जंतु - जल बासी।
जलज - जलजात - कमल - पद्म।
जलथल - जलभूमि - दलदल।
जलद - जलध - मेघ - घटा - बादल।
जलधर - समुद्र - सागर - मेघ।
जलधि - सागर - समुद्र - जलनिधि -
जलनिध - जलधि - सागर - समुद्र।
जलपति - वरुण - बकाति - समुद्र।
जलमाँजार - ओद - बिलाव
जलयान - नौका - जहाज़।
जललता - बीच - तरंग - लहर।
जलशायन - विष्णु - मत्स्य।
जलाकर - सोता झरना - कुंड - कूँआ।
जलाशय - सरोबर - नदी - कूवा।
जलेश्वर - बरुण - जलपति - समुद्र।
जल्पना - वृथा बकना - झूंठ बकना।
जवार - ज्वार - समुद्र की बाढ़।
जागरण - रतजगा - जगौनी।
जांगुल - गरल - हलाहल - बिष - माहुर।
जाङ्गल - टिटीहरी - पक्षी।
जाङ्गुली - संपेला - बिष झड़वैया।
जात - जाति - बंश - जना - जन्मा।
जातकर्म - संस्कार बिशेष।
जातान्ध - जन्मांध - जन्म का अंधा।
जाति - कुल - गोत - बंश गण।
जातिभ्रष्ट - गोत बाहर - जाति बाहर।
जातिरूप - सोना - पुष्प विशेष।
जाति हीन - अजाति - जाति बाहर॥

जाती - जाविन्नी - चमेली ।
जात्य - जाति सम्बंधी - कुलीन ।
जानत - ज्ञाता - बुद्धिवान -
जाप - जप - रट - बार२ उच्चारण ॥
जापक - जपी - जप करने वाला ।
जामा - बड़ा अँगरखा - वस्त्र विशेष ।
जामात - दामाद - जमाई ।
जामवंत - भालु विशेष ।
जाया - जन्मा - पत्नी - भार्या ॥
जार - उपपति - लगवा - जाल ।
जारज - बिजन्मा - गूढ़ज - संकर ।
जाल - माया - फंफरी - फंदा ।
जाली - फूँमा - फंफरी - फुली ।
जावक - लाक्षारस - महावर ।
जांह्नवी - भागीरथी - गंगा ।
जिज्ञासा - प्रश्न - पूछना ।
जितेंद्रिय - इन्द्रीजित - वशी ।
जिमि - यथा - जैसे - जिसकारण ।
जिन्हा - रसना - जिभिया - जीभ ।
जी - प्राण - जीव - हाँ ।
जीवका - जीविका - वृत्ति - बंधान ।
जीत - विजय - जय - लाभ ।
जीतव - जीतन - जातना ।
जीतवंत - जयमान - विजयी -
जीता - प्राणधारी - जय पाई ।
जीर्ण - पुराना - निर्बल - बूढ़ा ॥

जीर्ण - पाचन - पचाव ।
जीव - आत्मा - प्राण ।
जीवन - जियन - आयुर्दा ।
जीवनोपाय - जीविका - वृत्ति ।
जीवंत - जीता - रहना - सचेत ।
जीव मंदिर - तन - शरीर - देह ।
जीवात्मा - प्राणात्मा - शरीर ।
जीवान्तक - घातक - बहेलिया ।
जीविका - वृत्ति - निर्बाह - बंधान ।
जीवता - सजीव - जीता - प्राणी ।
जीवा - जाप करी - बृहस्पति ।
जुगति - चतुराई - युक्ति - क्रिया ।
जुगनू - खद्योत - उरबसी - भूषण ।
जुगुप्सा - कुत्सा - निन्दा - उलाहना ।
जुड़ - तरंग - उमंग - उफान -
जुड्डिल - उतरा - क्षौत्र - जाति बाह्य ।
जुड़हा - पयल - ययक - युग्म - जोड़ा ।
जुवार - जोपरी - अलवा बादि ।
जूआ - द्यूत - जूप - पाशा ।
जूरु - युद्ध - रण - समर - लड़ाई ।
जूड़ - जड़ा - शीतल - शीत - ठंढी ।
जूड़ी - शीत ज्वर - जड़ोला ॥
जेवनार - आहार - भोजन - रसोई ।
जेहर - मटकी - भूषण - विशेष ।
जैन - जिन - भाषी - बौद्ध ।
जैनी जैन मत का सरावगी ॥

जैसा- यादृश- जिस प्रकार- यथा।
जोट- जोड़ा- सम- बराबर।
जोड़- जोड़ा- मेल- समता- गाँठ- संधि-
जोय- भार्या- पत्नी- स्त्री।
जोहना- ताकना- देखना- चीन्हना।
ज्या- माता- धरा- धनुष- का चिल्ला।
ज्येष्ठ- जेठा- बड़ा- श्रेष्ठ- उत्तम।
ज्येष्ठा- मध्यमा- नक्षत्र- विशेष-
ज्योति- जोति- प्रकाश- दीप्ति।
ज्योतिर्वेत्ता- ग्रसाक- ज्योतिषी।
ज्योतिष- ग्रहादि- बोधक- शास्त्र।
ज्योतिषी- ज्योतिर्वेत्ता- दैवज्ञ- जोशी।
ज्योतिष्मान्- तेजस्वी- प्रकाशवान।
ज्वलन- जलन- दीमन- बलन- जलन।
ज्वार- समुद्र की बाढ़- जोनरी।
ज्वाला- आग- आँच- लौ- लपट।
ज्वालामुखी- आग का पहाड़।

ज़ख्म- चोट- घाव।
ज़ख़ीरह- समूह- ढेर- झुंड।
जंग- संग्राम- रण- युद्ध- लड़ाई।
जज़ीरह- द्वीप- टापू।
ज़ंजीर- शृंखल- साँकल- साँकरि।
जदीद- नवीन- नव- नया।
जलाल- प्रताप- महिमा- तेज।
ज़नानह- नपुंसक- हीजड़ा- स्त्री संबंधी।

ज़बरदस्त- प्रबल- बलवान।
ज़बरदस्ती- प्रबलता- अन्याय।
ज़बान- जिव्हा- जीभ- भाषा- बोली।
ज़वाल- नाश- घटती- क्षीनता।
जमअ- पूंजी- धन इकट्ठा।
जमअदार- यूथप- नायक- मुखिया।
जमाखर्च- लेन देन का लेखा।
जमाअत- समूह- झुंड- भीड़।
जमइयत- इकट्ठा होना- भीड़ भाड़।
ज़मानह- काल- समय-
ज़मीन- पृथ्वी- भूमि- धरती।
ज़मींदार- भूमिया- भूमिहार।
ज़र- द्रव्य- धन- सुवर्ण।
ज़र खेती- उपज- पैदावारी।
ज़रदार- धनाढ्य- धनवान- धनी।
ज़र्द- पीतवर्ण- और पीला।
ज़र्राह- सधिया- घाव वैद्य।
ज़रीदह- केवल- इकला- अकेला।
जरीब- मापक- मापछड़ी।
ज़रूर- अवश्य- चाहिए- उचा।
ज़रूरत- आवश्यकता- चाहना।
जलसह- सभा- समाज- मंडली।
जल्द- शीघ्र- उतावला- वेग।
जल्दी- शीघ्रता- उतावली।
जल्लाद- घातक- प्राण- हर्ता।
ज़वाल- उतार- नाश- हानि।।

जवान - युवा - यौवन - अवस्था तरुण।
जवाँमर्द - शूर - बीर - योद्धा।
जशन - उत्सव - नाच रंग।
ज़हन - बुद्धि - समझ - बोध।
ज़हर - हलाहल - बिष - माहुर।
जहान - जगत - संसार - जग।
जहाज़ - जलयान - समुद्र की नाव।
ज़हीन - बुद्धिवान - समझवाला।
जहेज़ - यौतुक - दहेज़ - दायजा।
जा - जगह - स्थान - गाँव - ठौर।
जायज़ - योग्य - शुभ - करनहार।
जागीर - राजा की दीहुई भूमि।
जादू - यंत्रमंत्र - टोना टम्मर।
जादूगर - भानमती - टोनहा।
जान - प्राण - जी - जीव।
जानवर - पशु - जंतु - चौपाये।
जानशीन - उत्तराधिकारी - स्थानापन्न।
जानिब - दिशा - ओर - दिक्।
जानू - जंघा - ऊरु - जांघ।
जाँफ़िसानी - परिश्रम - प्रयत्न।
जाबजा - गाँव २ - ठौर ठौर।
जामह - वस्त्र विशेष।
ज़ामिन - मध्यस्थ - बिचवानी।
जाय - स्थान - गाँव - ठौर।
जायदाद - स्थावर - जंगम धन।
जारी - चलता - प्रचलित - बहता।

ज़ालिम - अन्यायी - उपाधी।
जासूस - दूत - भेदी।
ज़ाहिर - प्रत्यक्ष - प्रगट - सनमुख।
ज़ाहिरा - प्रघटता में - प्रत्यक्षतामें।
ज़िरज़िया - कर - मन संबंधी कर।
ज़िना - व्यभिचारी - छिनाला।
ज़िनाकार - व्यभिचारी - छिनला।
जिन्स - जाति - वस्तु।
ज़िम्मह - सौंप - मध्यस्थ - भाव।
ज़ियारत - यात्रा - तीर्थ यात्रा।
ज़िरह - कवच - लोह वस्त्र।
ज़िलअ - भुज - खंड - टुकड़ा।
जिस्म - शरीर - तन - देह।
ज़ीना - सीढ़ी - सिढ़ी।
ज़ीन - कारो - पलेचा।
जुज़वी - थोड़ा - टुकड़ा - तनिक।
जुदा - भिन्न - न्यारा - अलग।
जुर्म - दोष - अपराध - कुकर्म।
जुर्मानह - दंड धन - धन छीनना।
जुरात - साहस - ह्याव - ढाढस।
ज़ुल्म - अन्याय - उपाध।
जुलाहा - कोली - वस्त्र बुन।
जुस्तजू - खोज - ढूंढ़ - टोह।
ज़ेब - शोभा - सुन्दरता - फबना।
ज़ेर - नीचे - दबे हुए।
ज़ेवर - आभूषण - भूषण - गहना।

झेल - नीचे - तले - तरे।

जोश - उबाल - उमंग - उफ़ान।

जोशन - भुजबंद - बाहुभूषण।

जौहर - रत्न - काट गुण।

(झ)

झंकार - झनझना शब्द।

झंखाड़ - बिनपत्ते का वृक्ष।

झंगा - झंगा - अंगरखी।

झक - क्रोध - रोष - लहर। बक।

झकोर - झकोरा - हिलोर - धक्का।

झक्खड़ - प्रचंड वायु - आँधी।

झक्की - प्रलापी - बावला - बक्की -

झझर - जलपात्र - सुराही।

झंडा - केतु - ध्वजा - पताका।

झपट्टा - झपट - लपक - धावा - दौड़॥

झरना - सोता - गिरना - टपकना - खसना।

झलक - चमक - झलकी - कटाक्ष।

झष - मछली - मीन।

झारखंड - झाड़ी - बन - घने वृक्ष।

झारी - गडुवा - करवा - टोंटीला पात्र।

झिलम - कवच - वर्म - बख्तर।

झिल्ली - झींगुर - उपचर्म - रेड़ी।

झीन - पतला - कृश - दुबला -

झुंड - मंडल - समूह - भीड़।

झुलसना - भुलसना - बलना - जलना॥

झोला - अर्द्धांग - थैला - लपट - लू॥

(ट)

टक - दृष्टि - चितवन - ताक।

टकटकी - इकटक - ताक - घूर।

टकशाल - मुद्रालय - टकसार।

टकोर - ढोलक का शब्द - टंकार -

टङ्क - खड्ग - चारमासे की तोल।

टंकार - टकोर - रोदे का शब्द।

टपका - पानी का बूंद - पका फल।

टप्पा - डगभर - चौकड़ी राग।

टर्रा - मगरा - ऐंसी - ओछा - बक्की।

टल मलाना। डग मगाना - ललचाना।

टहल - गृहकर्म - शुश्रूषा - सेवा।

टहलुवी - दासी - घरनी।

टहलुवा - दास - सेवक - घरौआ॥

टांक - सीवन - सूई - चार मासा।

टाँगन - पहाड़ी घोड़ा।

टाँड़ा - बनजारे की खेप - पशु समूह।

टाल - टाला - छल - बहाना - राशि।

टिड्डा - पतंग - फंगा - फतिंगा -

टिड्डी - टीड़ी - शलभ - तृणशत्रु।

टिप्पन - टीका - तिलक - बिबरण।

टीका - तिलक - टिप्पन - दायजा।

टीकैत - अभिषिक्त - राजा।

टीड़ी - टिड्डी - शलभ - तृण नाशक॥

टीप - उत्तरापत्र - दबाव।
टीला - ढाल - उच्च भूमि।
टुक - ज़रा - पल - पलक।
टुएड - ठूंडा - कटा अंग।
टुएडा - बिन हाथ का - हाथ कटा।
टुएडी - नाभि - हाथ कटी स्त्री।
टेंट - करील का फल - पुल्ली।
टेंक - प्रतिज्ञा - टेंकनी - थूनी - सहारा।
टेंकनी - थूनी - खंभ - आड़ - सहारा।
टेढ़ा - बाँका - बक्र - अड़बेड़ा - लचवा।
टेव - टेभ - चाल - ढब - चस्का - स्वभाव।
टेसू - पलास - ढांख - पुतली खेल की।
टोकना - रोकना - छेड़ना - अटकाना।
टोकरा - डालिया - दौरा - खाँचा - झोला।
टोटका - यंत्र - मंत्र - टोना - मोहना।
टोना - टोनवा - टोटका - [illegible] - मंत्र।
टोनहा - यंत्री - मंत्री - नट।
टोली - थोक - जथा - झुंड - सभा।

(ठ)

ठकठक - उलझावट - अति परिश्रम।
ठकठेला - भीड़भाड़ - खचाखच।
ठकुराई - ईश्वरता - प्रधानता - राज्य।
ठकुरायन - ठाकुर की स्त्री।
ठग - बटमार - चोर - छली - प्रतारक।
ठगना - छलना - भुलाना - धूतना॥
ठगनी - छलनी - ठग की स्त्री।
ठगाई - छल - भुलावा - प्रतारक।
ठट्ठा - परिहास - ठठोली - हंसौआ।
ठट्ठर - ठाठ - ठट्ठ - भीड़ - मंडली -
ठठरी - ठाठ - ढांचा - अर्थी।
ठठेरा - कसेरा - कँसभरा - भर्त्तिया।
ठठोल - हंसमुख - हंसोर - रसिक।
ठठोली - हाँसी - हंसौआ - परिहाँस।
ठराढ - शीत - जाड़ा - सरदी।
ठराढक - शीतलता - जड़काल।
ठराढा - शीतल - जूड़ा - ठिठुरा।
ठराढाई - शीतलता - सरदी - मंद।
ठन्ना - निश्चय होना - ठहराना।
ठप्पा - छाप - छापा - मुहर।
ठरी - मोटा वस्त्र -
ठसक - अहंकार - घमंड - छैलपन।
ठसा - साँचा - ढाँचा - भरा।
ठसाठस - खचाखच - मचामच।
ठहरन - टिकना - रहना - निबड़ना।
ठहराना - टिकाना - रोकना - निबेटना।
ठाकुर - देवता - प्रभु - राजा।
ठाकुरद्वारा - देवालय - मंदिर - पुरी।
ठाठ - ठठरी - बनाव - भीड़ - ठट्ठ।
ठाठ - ठाढ़ - खड़ा - सीधा - ऊंचा।
ठानना - निश्चय करना - ठहरना।
ठाला - निकम्मा - बिनकाम - खाली॥

टिगना - बौना - ठुमका - नाटा - छोटा।
ठटना - निठुरना - अड़वाना - जड़ाना॥
ठेठ - शुद्ध - सत्य - पूरा - जोड़।
ठेका - ठीका - भाड़ा - चुकौना॥
ठुमका - ठिंगना - नाटा - बौना - छोटा।
ठिंगना - ठुमका - नाटा - छोटा।
ठेंगा - लाठी - लगुड़ - यष्टी - लठिया॥
ठेठर - ठगड़ालू - लठौंग - अशंक।
ठेठ - मुख्य - निज - कान का मैल॥
ठेलना - ढकेलना - धक्का देना - रेलना॥
ठेला - ढकेला - रेल - धक्का॥
ठेस्सा - ठट्ठा - हाँसी - ठठोली।
ठोठी - चिबुक - ठुड्डी - दाढ़ी।
ठौर - स्थान - ठिकाना - ठाँव।

(ड)

डकैत - डाकू - लुटेरा - बटमार।
डकैती - डाका - लूट - बट मारी।
डग - पद - पाँवभर - पैर।
डगमगाना - डिगना - हिलना।
डगर - मार्ग - पंथ - बाट - पैंड़ा - पथ।
डगरना - चलना - जाना - चल होना।
डंक - चमक - नोक - भाल।
डंका - दुंदुभी - नगारा - धौंसा।
डंकिनी - डाकिनी - डाइन।
डटना - थंभना - अड़ना - नकना।
डट्टा - ढट्टा - रोक - आड़ - ढकना।
डढ़ियल - दाढ़ी वाला - लंबी डाढ़ी॥
डराड - भुजा - मल्ल - खेल।
डराडा - दराडा - सोंटा - छोटा लठ।
डफ - बड़ी खंजरी।
डफाली - डफ बाजाने वाला - योगी।
डबडबाना - पानी भरना।
डबिया - डिबिया - पिटारी - डब्बा।
डमरू - शिव बाजा - डुरूक।
डर - शंका - भय - त्रास - कायरी।
डरपना - भय खाना - डरना।
डरपोका - कायर - भीत डरा।
डरना - भय खाना - त्रसित होना।
डराना - भय देना - त्रासना।
डलवा - डला - टोकरा - दौरा - घोंका।
डलवाना - फिकवाना - झोंक वाना।
डली - ढेला - खंड - टुकड़ा - टूक।
डसना - काटना - चोंथना।
डसौना - सेज - डासन - बिछौना॥
डहक - गड्ढा - गुफा - कंदरा॥
डहकना - धोखा देना - छलना॥
डहडहा - प्रफुल्लित - हराभरा - प्रसन्न
डहडहाना - लहलहाना - फूलना
डांग - चेहड़ - बनलाठी।
डाँगर - लंबी थंग - दुर्बल।
डाटना - डालना - लाड़ना - घुड़काना।

डाँड़-दंड-टोटा-हानि-घटी।	डील-शरीर-मन-देही-देह-डाल।
डांड़ना-दंड लेना-टोना देना।	डुराड-डूंड़ा-बाड़ा-निपुच्छ।
डाँड़ा-सीमा-धुरो-गुइंड़ा-मेड़ा।	डुबकी-डूब-बुड़की-बुड्डी।
डाँड़ी-दंडी-खिवैया-मल्लाह।	डूबना-डुबोना-बुड़की देना-बोरना।
डाबरू-बाघ का बच्चा।	डुरियाना-फिराना-घुमाना-चलाना।
डांवाडोल-बास रहित-डगमग।	डुलना-हिलना-डोलना-चलना।
डांस-बड़ी मक्खी-डंक।	डूब-बुड़की-डुबकी-बुड्डी।
डांका-लूट-चोरों का धावा।	डूबना-बूड़ना-मग्न होना।
डांकिनी-डायन-मानस खानी-चुड़ैल	डेरा-बास स्थान-घर-तंबू-
डांकिया-डाकू-धावा करने वाला।	डेवढ़ी-द्वार-देहली-ड्योढ़ी।
डांकू-डकैत-लुटेरा-प्रबल चोर।	डोंगा-डोंगी-छोटी नाव-नवैया।
डाट-रोक-ताक-घुड़की-धमकी।	डोंड़ी-लड़पेटा-डुग्गी-ढंढोरा।
डाबर-चिलमची-गोल कुंड।	डोई-काठ की करछी-दर्वी।
डाभ-दाव-कुश-डभौवा-वन।	डोकरा-वृद्ध-बूढ़ा-बुड्ढा।
डायन-मानस खानी-डांकिनी-चुड़ैल	डोम-भैंसा-चमार-नीच जाति।
डार-डाल-शाखा-टहनी-कनैया॥	डोमनी-चमारी-डोम की स्त्री।
डाली-डाल-फलादि की भेंट।	डोर-रस्सी-सुतली-नेह-प्रीति।
डाह-द्वेष-द्रोह-बैर-जलन।	डोरा-धागा-सूत-सेज-नाता।
डगना-हिलना-हटना-जलना।	डोरी-डोर-रस्सी-नेह-प्रीति।
डिम डिम-डमरू-डोरू-डुग्गी।	डोल-पानी भरने का पात्र।
डिम्भ-पाखंड-दर्प-अहंकार-डींग।	डोल डाल-भ्रमण-घूमन-फिरन।
डींग-डिम्भ-दर्प-अहंकार-बड़ाई।	डोलना-हिलना-फिरना-घूमना।
डाल-शाखा-डार-टहनी।	डोली-डोला-पालकी-चलना-हिलना।
डीठ-दृष्टि-ताक-देखना-झांक।	डौंक-भौंक-चिल्लाहट-गर्ज।
डीठना-देखना-ताकना-देखना-	डौल-ब्यौंत-यत्न-रचना-आकार।
डीठा-देखा-ताका-दृष्टि किया।	डौलना-ब्यौंतना-गेनना-यत्न करना।

(ढ)

ढक-ढोल-खटखरा।

ढकना-ढांपना-तोपना-ढप्पन-

ढपनी-ढाप-चपनी-आच्छादनी।

ढकेलना-ठेला-रेला-पेला-धक्का।

ढक्का-धक्का-ठेला-रेला-पेला।

ढंग-डौल-चाल-चलन-लक्षण।

ढट्टा-ठेंठी-रोक-आड़-थाम।

ढाटयारी-ढट्टी-सुतीला-रस्सी।

ढग-डोरी-डग्गी-डुगडुगी।

ढप्पन-ढपना-लुकाना-तोपना।

ढपना-ढकना-छिपना-लुकाना।

ढब-टेंव-चाल-डौल-हथोटी।

ढबरा-मलीन-मैला-गदला।

ढबीला-सुडौल-सुघर-अच्छा।

ढलकाना-लुढ़काना-गिरना।

ढलका-गिरा-चुका-गिरना।

ढलना-फिरना-मुद्रित होना।

ढलमलाना-डगमगाना-कांपना।

ढलवा-ढालू-उतार-ढला हुआ।

ढलैत-शस्त्रधारी।अस्त्रधारी।

ढहना-गिरना-खसना।

ढाकना-मूंदना-ढांपना-छुपाना।

ढाक-पलास-बाजा-ढोल-विशेष।

ढांचा-ठाट-सांचा-डौल-घर॥

ढांपना-ढांकना-छुपाना-दुराना।

ढाक-पलास-वाद्य विशेष-तेज।

ढाढ़स-ढ़ाव-धीरज-साहस।

ढाढ़ी-गवैयों की जाति विशेष।

ढाल-उतार-निचान-फरी।

ढालना-सांचेमें उतारना-मुद्रित।

ढाहना-गिराना-खसाना।

ढाहा-गिराया-खसाया-बिगाड़ा।

ढिग-निकट-समीप-कने-पास।

ढिटबंद-मायाजाल-टोना।

ढिठाई-निडरता-मगरापन।

ढिल्लड़-ढीला-आलसी-विलंबी

ढीठ-निडर-मगरा-साहसी।

ढील-बिलंब-देर-आसक्त।

ढीला-छोड़ा सिथिल-आलसी।

ढीहा-टीला-पहाड़ी-डूंगर।

ढुलना-लुढ़कना-फिरना-घूमना

ढुलवाना-ढुलाना-उठाना।

ढूंढ़-खोज-टोह-संधान।

ढूंढ ढांढ़-खोज-टोह-संधान।

ढूंढना-खोजना-पूंछना-टोहना।

ढेढ़ा-रुई का फल-गर्भ पेट-ढेरा।

ढेर-समूह-राशि-बहुत-थोक।

ढेरा-ऐंचाताना-ढेंढ़ा-तकुनी-चर्खी।

ढेरी-ढेरासी-राशि-ढेर-समूह।

ढेला-खंड-धपा-टुकड़ा॥

ढोंपा - फलादि का भेद - उगाया।
ढोना - उठाना - ले जाना - ले चलना।
ढोकना - पीना - घूट लेना - पीजाना।
ढोटा - बालक - लड़का - पुत्र - पूत।
ढोर - पौहा - चौपा - गाय - भैंस आदि।
ढोल - बड़ी ढोलक - ढक्का - मृदंग।
ढोलक - छोटा ढोल - ढोलकी।
ढोलकी - ढोलक - ढोल बजाने वाला।
ढोलना - लुरकी - ढुलनियां।
ढोला - लड़का - बेटा - प्यारा - प्रीतम।
ढोली - दोसौ पान की गाँठ।

(त)

तई - निमित्त - को - तक - तलक - लौं।
तई - कड़ाही - कराही - तैया।
तऊ - तब भी - तिस परभी।
तक - दृष्टि - ताक - तलक - तई - लग।
तकना - देखना - ताक लगाना -
तक्र - छाछ - मट्ठा - मही।
तखड़ी - तुला - तुल - तराज़ू॥
तगर - सुगंधित - काठ विशेष।
तगाई - सिलाई - पहले दिया रुपया।
तजना - त्यागना - छोड़ना - दूर करना।
तट - किनारा - तीर - निकट - पास।
तटस्थ - तीर वासी - उदासीन।
तड़प - चटक - झपट - विकलता।
तड़पना - झपटना - व्याकुल होना।
तड़ाग - सरोवर - तालाब - झील - पोखरा।
तत - वह - सो - उस।
तत्काल - वाही क्षण - उसी समय।
तत्क्षण - उसी समय - तुरंत - तुर्त।
तत्पर - निपुण - चतुर - अभ्यासी।
तत्र - तहाँ - तिसठांव - तहीं - तिसमें।
तत्व - मूल - सार - यथार्थ - सच।
तत्वज्ञान - ब्रह्मज्ञान - सार ज्ञान -
तथा - तैसा - तिस भाँति - शान्ति - बल।
तथापि - तोभी - तबभी - तिसपर भी।
तथास्तु - तैसा होवे - तैसे ही होवे।
तद - तब - तिस काल - उस समय।
तदनन्तर - तिसे पीछे - तिस उपरांत।
तदा - तब - तिस काल - उस समय।
तधी - तभी - तबहीं - उसी समय।
तन - अंग - शरीर - काया - देही - देह।
तनय - पुत्र - सुत - बेटा - ढोटा।
तनया - पुत्री - सुता - बेटी - धी।
तनु - तन - शरीर - काया - देह।
तन्तु - सूत - धागा - भेद - तत्व।
तन्तुकीट - रेशम का कीड़ा।
तंत्र - टोना - टोटका - शास्त्र विशेष।
तंत्री - बजंत्री - बाजीगर - टोनहरा।
तन्द्रा - नींद - ऊंघ - थकाई - मूर्छा।
तन्दुल - चाँवल।

तन्मात्र-केवल वही-अकेला।
तप-ताप-उष्ण-ज्वर-तपस्या।
तप्त-उष्ण-तत्ता-गर्म।
तपन-उष्णता-जलन-गर्मी।
तपना-प्रकाशित होना-दहकना।
तपस्या-तप-योग-ईश्वर आराधन।
तपसी-तपस्वी-योगी-योगधारी।
तपस्वी-योगी-योगधारी-तपसी।
तपी-तपस्वी-तपसी-योगी।
तपोधन-तपस्वी-तप साधक योगी।
तब-उस समय-तिस काल।
तबही-उसी समय-तभी।
तभी-तबही-उसी समय।
तम: तम-अंधेरा-तमोगुण।
तम-अंधेरा-अंधकार-तमोगुण-
तमक-घमंड-क्रोध-ऊष्म।
तमतमाना-कलमलाना-लाल होना।
तमस-अंधेरा-अंधकार-तमोगुण।
तमाल-वृक्ष विशेष-चंदन का टीका।
तमी-रैन-रात्रि-रात।
तमोगुण-क्रोध-मोहादि-गुण।
तर-तल-तले-तरे-नीचे।
तरंग-उमंग-लहर-ज्वार-बीची।
तरंगिणी-सरिता-नदी।
तरंगी-लहरी-क्षिणक बुद्धि।
तरणि-नौका-सूर्य-किरण।

तरना-पार होना-उद्धार होना-मोक्ष।
तरल-तरंगी-चंचल-झोका।
तरव-तरु-वृक्ष-पेड़-रूख।
तरवर-तरु-वृक्ष-बड़ा पेड़।
तरवार।तलवार-खड्ग-खाँड़ा।
तराई-जलभूमि-चौगान।
तरु-तरवर-वृक्ष-पेड़-रूख।
तरुण-जवान-युवा-यौवन।
तरुणाई-युवाकाल-जवानी।
तरुणी-युवती-रमणी-सुन्दरी।
तर्क-न्याय शास्त्र: शंका।
तर्क विद्या-न्याय शास्त्र-तर्क।
तर्खा-शीघ्रगति-बेगवंत।
तर्जन-ताड़न-कोप-गर्जन।
तर्जनी-दूसरी अंगुली।
तर्पण-तृप्ति-पितृजलदान।
तर्षण-तृष्णा-पियास-प्यास
तर्षित-तृषित-पियासित-प्यासा॥
तर्स-कृपा-करुणा-दया।
तर्साना-ललचाना-लहराना।
तल-तला-नीचा।
तलमलाना-कलपाना-काँपना।
तलातल-पाताल-नरक।
तलाव-तड़ाग-सरोवर-ताल।
तस्कर-चोर-डाँकू-उचक्का।
तस्करी-चोरी-ठगई-डाँका।

तस्करी - ठगाई - चोरी - चोट्टापन।
तहाँ - वहाँ - उस स्थान - उस ठांव।
तक्षक - साँप - नाग - बढ़ई।
तक्षनी - रुखानी - छेनी - टाँकी।
ता - उस - तिस - विस।
ताँता - पंक्ति - पाँति - श्रेणी।
ताबड़ा - ताम्रवर्ण नाग।
ताई - काकी - चाची - कड़ाई।
ताऊ - बाप का बड़ा भाई।
ताक - दृष्टि - दीठि - डीठि - सूझ।
ताकना - देखना - झांकना - घूरना।
ताग - तागा - सूत - सूत - धागा।
तागना - तगना - सीना - टाँकना।
ताटंक - डार - कर्णफूल - कर्णभूषण।
ताड़ - पहँचान - जान - तार - ताल।
ताड़क - शासक - मारक - ताड़नेहारा।
ताड़न - शासन - मारन - दंड - झिड़की।
ताड़ना - मारना - पहँचानना - जानना।
ताड़नीय - शासनीय - दंड योग्य।
तात - पिता - भाई - उष्ण - गर्म।
तात्कालिक - उसी समय का।
तात्पर्य - आशय - प्रयोजन - अभिप्राय
तादृश - तैसाही - वैसाही - उसका सा।
तान - राग - गान - अलाप - खींच।
तानना - खींचना - कसना - कड़ा करना।
ताप - ज्वर - उष्णता - दुख॥

तापना - सेंकना - तताना - गर्माना॥
तापस - तपस्वी - योगी - तपसी।
तामड़ा - ताम्रवर्ण - नग वा मणि।
तामरस - ताँबा - सोना - कमल।
तामस - तम - क्रोध - तमोगुण।
तामसिक - तामसिक - क्रोधी - तमोगुणी।
तामसी - क्रोधी - रिसहा - तमोगुणी।
ताँबेश्वर - ताँबे की भस्म - ताँबे का रस।
ताम्बूल - नागबेलि - पान।
ताम्र - ताँबा - ताम्बा - तामा।
ताम्रकार - ठठेरा - कसेरा।
तार - ढंग - स्वर - धागा - धनुसूत्र।
तारक - उद्धारक - गुरु - रक्षक।
तारण - बेड़ा - घरनई - उद्धारन।
तारणा - पार करना - उद्धार करना।
तारा - नक्षत्र - आँख की पुतली - मोक्ष।
तारापथ - आकाश - ख - शून्य - नभ।
ताल - तालाब - तारी - बाजा - ताड़ - भुजशब्द
तालव्य - तालु से उच्चारित।
तालू - तलुवा - तल्वा - मुख का तालु।
ताव - ताप - उष्ण - क्रोध - कस - कागद।
तावत् - एता - तिसके - तैसा - यहाँ तक।
तावना - उष्ण करना - जाँचना - कसना।
ताश - तास - गंजफ़ा - बूटेदार - कपड़ा।
तासु - सो - उसका - तिसका - विसका।
ताहि - तिसको - तिसे - विसे - उसे॥

तिकरी - त्रय - त्रि - तिया - तीन॥
तिकानी - तिकोनी - तिखूंटी।
तिकोना - त्रिकोण - तिखूंटा।
तिक्त - तीता - कड़ुवा - चरपरा।
तिखना - तीन - घर का - तिधारा।
तिखूंटा - त्रिकोण - तिकोना।
तिगुण - तीन गुणा - तिहरा - तीन गुण
तिघरा - तिखरा - तीन घर का।
तिजारी - अतरिया - तीसरे दिन का ज्वर।
तित - तहाँ - तत्र - तिस ठांव - तहीं।
तितम्बा - बनावट - धोखा - धंधाल।
तिथि - मिती - प्रति पदादि - पंद्रह।
तिथि पत्र - पत्रा - पंचाँग - पंजिका।
तिदरी - तिद्वारी - तीन द्वार की तिबारा।
तिधारा - तीन धार का - त्रिवेणी।
तिमि - तैसे - बड़ा मच्छ।
तिमित - स्थिर - अचल - पोढ़ा।
तिमिर - अंधकार - अंधेरा -
तिय - तिया - तीय - स्त्री - युवती।
तिरछा - टेढ़ा - बाँका - आड़ा - तिरछा
तिरता - पैरता - तैरता - उतराता।
तिरना - पैरना - तैरना - उतराना।
तिरभंग - टेढ़ा - तीन जगह टेढ़ा।
तिरस्कार - निन्दा - अपमान।
तिराक - पैराक - तैराक - तैरने वाला।
तिराना - तैराना - पैराना - ठेलना॥

तिरिया - त्रिय - स्त्री - नारी - लुगाई॥
तिर्मिरा - बुरा अंधेरा - धुंधला।
तिर्मिरी - घूमा - घुमरी - भंवरी।
तिल - देह का चिन्ह - धान्य विशेष।
तिलक - टीका - खौरि - श्रेष्ट।
तिलंगा - सिपाही - प्यादा - तैलंगा॥
तिलड़ा - तीन लर का हार।
तिल तेल - तिल का तेल।
तिलधेनु - तिल की गाय।
तिलहा - तेलिया - तेल का चिकना।
तिलहँडा - तेल का बर्त्तन।
तिली - श्वेत तिल - सफ़ेद तिल।
तिलुवा - तिल का लड्डू।
तिलेहा - घुघू - घुघी - पंडुकी।
तिवारा - त्रिद्वारी। तीसरी बार।
तिष - तृष्णा - तृषा - प्यास - पियास।
तिहरा - तिगुना - तीन प्रकार का।
तिहायत - तिसरायत - तीसरा।
तीखा - पैना - तीक्ष्ण - क्रोधी।
तीज - तृतिया - तीसरी तिथि।
तीजा - तीसरा - तीसरे दिन का।
तीत - भीगा - कड़ुवा - चरपरा।
तीन - त्रि - त्रै - त्रय - ३।
तीन तेरह - तितर बितर - फैलफूट।
तीय - तिय - स्त्री - नारी - बाम।
तीर - तट - कूल - पास - ढिग - वारा॥

तीर्थ - देव स्थान - पुण्य स्थान।
तीर्थराज - प्रयागराज - त्रिवेणी।
तीक्ष्ण - तीक्ष्णा - पैना - चरपरा।
तीसरा - तृतीय - तिहायत।
तीक्ष्ण - पैना - तीख - क्रोधी - कड़ुवा।
तुक - पद - कड़ी - संबंध - चरण - भाग।
तुक्का - थोथाबान - बिनाफल का बाण।
तुंग - उच्च - उन्नत - ऊँचा - लंबा।
तुच्छ - कुत्सित - निंदित - ओछा।
तुच्छ बुद्धि - लघु बुद्धि - अज्ञान।
तुनतुना - तमूरा - धातु का तार।
तुन्द - तोंद - नाभि - थोंद।
तुंदिल - तुंदैल - बड़पेटा - दीर्घोदर।
तुन्नीर - तून - तूणीर - निखंग - तर्कस।
तुपक - गोली - चलाने का अस्त्र।
तुमड़ी - तोमा - मड़बर - तुंबी - लौकी।
तुमाई - तुमाने का दाम - धुनाई।
तुमाना - धुनवाना - धुनकवाना।
तुरग - तुरंग - बाजी - अश्व - घोड़ा।
तुरगी - घुड़चढ़ा - अश्व वार।
तुरंग - अश्व - बाजि - तुरंगम - घोड़ा।
तुरंत - तुर्त - झटपट - शीघ्र - लाघव।
तुरपन - सीवनि - टांका - टोम - तगिन।
तुरपना - सीना - टाँकना - टोम लेना।
तुराना - तुड़ाना - छुड़ाना - सौंगना।
तुरीय - चतुर्थ - चौथा - चार वाँ।।

तुर्त - तुरंत - शीघ्र - झटपट - लाघव।
तुल - तुला - तुल्य - समान - बराबर।
तुलना - जुखना - कुतना - तुला चढ़ना।
तुलसी - वृक्ष विशेष।
तुला - जुखा - तराज़ू - सप्तम राशि।
तुल्य - सम - समान - सदृश - बराबर।
तुल्यता - समता - समानता - बराबरी।
तुषार - हिम - शीत - पाला - ओस - तुहिन
तुष्ट - तृप्त - हर्षित - आनंदित - प्रसन्न।
तुष्टी - तृप्ति - संतोष - आनंद - हर्ष।
तुहिन - हिम - तुषार - पाला।
तूंबा - तूमा - तुम्बा - तोमा - लौका।
तू - तुम - संमुख वाले का संकेत।
तूण - तूणीर - निषंग - बाणकोष - तर्कस
तूणीर - इपुधी - तूण - तर्कस - तर्कश।
तूत - शाहतूत - वृक्ष विशेष।
तून - तुन्नीर - तूण - निखंग - तर्कस।
तूमियाँ - धुनी रूई रुई का सूत।
तूमना - रुई को च्यौरना - वा धुनना।
तूल - रुई निर्बीज - कपास तुल्य।
तृण - घास - फूस - खर - तिनका - यवास
तृणराज - ताड़ वृक्ष - तालका पेड़।
तृणवत् - घास सम - घास के तुल्य।
तृणारण्य - घास का वन - तृण समूह
तृतीय - तीसरा - तिसरा।
तृप्त - संतुष्ट - अघाया - हर्षित - छकित।

तृप्ति-संतुष्टता-अघाई-छकाई।
तृषा-तृष्णा-प्यास-प्तिास-पिवास।
तृष्णा-तृषा-प्यास-लालच-लोभ।
तृष्णार्त्त-तृषावंत-तृषित-प्यासा।
तृषित-तृषावंत-पियासा-प्यासा।
तेंदुवा-चीता-बाघ विशेष।
तेज-प्रकाश-प्रताप-अग्नि-बल।
तेजस-प्रकाश-प्रताप-तेज-बल।
तेजस्वी-प्रतापी-सतेज-प्रकाशित।
तेजोमय-अग्निमय-प्रकाश मय।
तेता-तितना-तित्ता-तितेक।
तेरस-त्रयोदशी।
तेरुस-त्योरस-तीसरा बरस।
तेल-तैल-स्नेह-चिकनाई।
तेली-तेल कर्ता-कोल्हू।
तेवहार-उत्सव-पर्व्व-मेला।
तेसा-तैसा-तिससा-तादृश।
तेह-क्रोध-कोप-झाँझ-घमंड।
तेहर-तिगुना-स्त्री के पाँव का भूषण।
तेहा-क्रोध-घुड़की-झुंझलाहट।
तेही-क्रोधी-तिसही-उसही।
तैरना-पैरना-उतरना-हेलना।
तैल-तेल-स्नेह-चिकनाई-
तैलंग-तिलंगाना-उत्तर सरकार।
तैलंगा-तैलंग देश वासी।
तैलिनी-बत्ती-तिलैया-तेली की स्त्री॥

तैली-तेली-कोल्हू।
तो-तौ-तद-तदा-तब।
तों-त्यों-तिस प्रकार-तैसे।
तोंदी-टुंडी-नाभि-पेट का मध्य।
तोंहीं-तभी-तधी-उसी काल।
तोड़-फूट-बल-बेग-तक-अभाव।
तोड़ा-पलीता-अभाव-हज़ार रुपये।
तेतरा-तोतरा-हकला।
तोतला-तोतरा-हकला।
तोमड़ी-तोमी-तुंबी-लौकी-
तोय-अप-नीर-जल-पानी।
तोयद-जलद-नीरद-मेघ-बादल।
तोर-तेरा-अभाव-सन।
तोरण-बन्दन वार-माला।
तोल-तौल-जोख-माप।
तोला-तौला-बारह मासे का बाट।
तोष-संतोष-परितोष-आनंद।
तोहि-तुझको-तुझे-तेरे लिये।
तौ-तो-तब-उस समय।
तौन-वह-वही-सो-
तौल-जोख-प्रमाण-माप।
तौलना-जोखना-प्रमाण-जानना।
तौला-जोखा-जोखने द्वारा।
त्यक्त-छोड़ा ऊआ-तजा ऊआ।
त्याग-तज-छुड़ाव-छुटाव।
त्यागना-तजना-छोड़ना-दूर करना॥

त्यागी - छोड़ने हारा - विरक्त - वैरागी।
त्याज्य - छोड़ने योग्य - तजने योग्य।
त्योहार - उत्सव - पर्व - मेला।
त्यों - तैसे - तिस भाँति - तिस प्रकार।
त्वक - त्वचा - खाल - खाल -
त्वचा - खाल - स्पर्श - इन्द्रिय।

———(०|०)———

ताज्जुब - आश्चर्य - अचम्भा।
तअज़ीम - सन्मान - आदर।
तअतील - छुट्टी - छुटकारा।
तअदाद - संख्या - प्रमाण - गिन्ती।
तअरीफ़ - प्रशंसा - बड़ाई।
तअम्मुल - शोच बिचार।
तअमील - आज्ञा का पूरा करना।
तअमील - शिक्षा - सीख।
तअवीज़ - यंत्र - गंडा - तेंता।
तंग - सुकड़ा - दबका - कड़ा।
तक़दीर - भाग्य - ईश्वर आज्ञा।
तकरार - दुहरावा - प्रति उत्तर।
तक़र्रुर - नियत - ठहरा।
तकलीफ़ - कष्ट - दुख - श्रम।
तक़सीम - बाँट - भाग - बिभाग।
तक़ाज़ा - माँग - प्रेरणा -
तख़्त - सिंहासन - गद्दी।
तख़्त नशीन - गद्दी पर बैठा - राजा।
तख़्ती - पट्टी - पटिया - पाटी॥

तख़्ती - पट्टी - परड़ा।
तख़मीनह - अनुमान अटकल - कूत।
तख़मीनन - अनुमान से - अटकल से।
तजरिबह - परीक्षा - जाँच।
तजवीज़ - विचार - शोध।
तदबीर - यत्न - उपाय।
तदारुक - पलटा - बदला।
तनख़्वाह - मासिक - वेतन।
तप - ज्वर - ताप - दुखना -
तपिश - ऊष्मा - ऊष्णता - तपन।
तफ़सील - ब्योरा - व्याख्या।
तफ़ावत - अंतर - दूरी - भेद।
तबदील - पलटा - बदला।
तबर - फ़रसा - परशु - कुल्हाड़ा।
तबाह - ऊजड़ - बिगड़ा।
तबाही - ऊजड़ - बिगाड़।
तमाशह - खेल - स्वाँग - नाच।
तमाशबीन - व्यभिचारी।
तमीज़ - बिवेक - ज्ञान - बोध।
तर्क - त्याग - तज - छोड़।
तरक़्क़ी - बढ़वारी - बढ़ती।
तरकीब - युक्ति - बनावट।
तर्जुमह - उल्था - पलटा।
तरद्दुद - सोच - खटका - चिंता।
तरफ़ - दिशा - ओर - दिशा - पक्ष।
तरबूज़ - कलींदा॥

तरह-प्रकार-भाँति-ढब।
तराज़ू-तुला-तखरी-काँटा।
तराश-काट-छाँट।
तरीक़-रीति-भाँति-चाल-चलन।
तरीक़ा-चलन-रीति-व्यवहार।
तलब-चाह-मासिक।
तलबी-बुलावा-चाहना।
तलाश-खोज-ढूँढ़-ढाँढ़।
तवाज़ह-नम्रता-शुश्रूषा।
तवारीख़-इतिहास-कथा।
तवीलह-हयशाल-घुड़साल।
तसव्वर-ध्यान-स्मरण।
तसवीर-चित्र-रूप-आकृति।
तहक़ीक़-निश्चय-सत्य-ठीक।
तहक़ीक़ात-सत्यता-सचाई-पक्काई
तहत-नीचे-तले-तरे।
तहरीर-लेख-लिखना।
तहस नहस-नष्ट-मटिया मेट।
तहसील-लाभ-इकट्ठा-करना।
तहसीलदार-कर उगाहक।
तहसीली-इकट्ठा करने का स्थान।
तहायफ़-तुहफ़ह का बड़ बचन।
ताऊस-मयूर केकी-मोर।
ताक़त-शक्ति-समर्थ्य-बल।
ताकीद-प्रेरणा-अनुशासन।
ताज-छत्र-मुकट-टोपी॥

ताजिर-ब्योपारी-बनियाँ।
ताज़ह-नवीन-नया।
ताबअ-आधीन-बशीभूत।
ताबअदार-आधीन-सेवक।
तार-सूत-धागा-डोरा।
तारीख़-तिथि-मिती।
तालिब-चाहनेहारा-अर्थी।
ताले-भाग्य-ईश्वर।
तासीर-गुण-शक्ति।
तिज्जार-ब्योपारी-बनियाँ।
तिजारत-बाणिज्य-ब्योपार।
तिला-स्वर्ण-सुवर्ण-सोना।
तिलाई-सुनहरा-सोने का।
तुर्श-खट्टा-चूक।
तुहफ़ह-अद्भुत-अपूर्व-अनोखा।
तूतिया-नीला थोथा। सुर्मा।
तूफ़ान-भूकंप-भूचाल।
तूमार-पुस्तक-कहानी।
तूल-लम्बाई-विस्तार।
तैयार-सजा हुआ-सम्हला हुआ।
तैयारी-सजावा-सजधज।
तोप-भुसुंडी।
तोषेय-बाट की सामग्री।
तोशाख़ानह-भंडार-कोठा।
तौर-प्रकार-रीति-चलन।
तौरत-मुसल्मानों की धर्म्म पुस्तक॥

(थ)

थम्भ-स्तंभ-थंब-खंभा-थूनी-टेकनी।
थंब-स्तंभ-खंभा-थूनी-टेकनी।
थकना-श्रांत होना-हारना-शिथिल होना।
थकित-श्रांत-हारा-शिथिल।
थक्का-जमा हुआ-चकत्ता।
थन-स्तन-चीरी-चूची।
थनी-घोड़े के थन-दोष।
थमना-रुकना-ठहरना-थंवना।
थर थरी-सिंह बाघ की खोह।
थरथर-हल हल-डगमग-कंप।
थर थराहट-कंपावट-डगमगी।
थल-भूमि-स्थल-स्थान-गाँव।
थलचर-भूमिचर-पृथ्वी वासी।
थाँमना-रोकना-आड़ना-टेकना।
थाँवला-थला-क्यारी-आल बाल।
थाली-पीतल का गोल वर्तन।
थाथी-थाती-ऋटन-धरोहरि।
थान-पूरा कपड़ा-स्थान-चरनी।
थाह-पौंज-तला-उथला।
थिर-स्थिर-अचल-अटल।
थिरकना-चमक कर नाचना।
थुथनी-थूथड़ पशु का मुंह।
थूथड़-शूकर-आदि का मुंह।
थूनी-टेक-साड़-रोक-थाँव।
थेई थेई-डोल डाल-चहल पहल।
थैला-थैली-गोन-बोरा।
थोक-राशि-ढेर-भाग-बाँट।
थोथा-छूछा-पोला-फल हीन-तार।
थोपना-चिपकाना-लेसना।

(द)

दंश-डंक-डाँस-दाँत-रदन।
दंशक-सर्प-साँप-कटखना।
दंशन-दाँतों से काटना।
दंष्ट्रा-बड़े दाँत डाढ़ें।
दई-दैव-ईश्वर-देवता-भाग्य।
दगधाना-जलाना-छेड़ना-सताना।
दगला-रुई भरा-अंगरखा।
दगध-दाहा-जला-झुलसा।
दग्धा-अमंगल-तिथि।
दण्ड-शास्ति-लाठ-घड़ी।
दण्ड-नीव-शास्ति के योग्य।
दण्डवत्-प्रणाम-नमस्कार।
दण्डी-लबेत-चोबदार।
दत्त-दिया गया-समर्पित।
दत्तक पुत्र-पोष्य पुत्र। लेपालेप।
दत्ता-विवाहिता-पाणि ग्रहीत।
दधि-चक्का-दही-दुग्ध बिकार।
दधीच-ऋषि विशेष।
दनुज-असुर-दैत्य-राक्षस।

दन्त-दसन-दंष्ट्र-दांत।
दन्तधावन-दातौन।
दन्ती-दांतों वाला-हाथी।
दन्त्य-दांतों से बोला हुआ।
दपटना-झपटना-डांटना।
दबकना-छिपना-डरना-लुकना।
दमक-चमक-झलक-तेज।
दमन-सूमी-शूर-शासन।
दमामा-तूर्य-डंका-धौंसा-नगारा।
दम्पति-स्त्री पुरुष-जायापति।
दम्भ-पाखंड-घमंड-अहंकार।
दया-करुणा-कृपा दान।
दयावंत-दयालु-दयावान।
दयाशील-दयावान-दयालु।
दर-भाव-मूल्य-मोल।
दरिद्र-रंक-दीन-कंगाल-दुखी।
दर्प-अहंकार-घमंड-दम्भ।
दर्पण-आदर्श-मुकुर-आरसी।
दर्भ-डाभ-कुश-काश।
दर्श-दर्शन-दृष्टि-देखना।
दर्शन-दर्श-दृष्टि-देखन।
दल-सेना-समाज-झुंड-पत्ता।
दलनमर्दन-तोड़न-मिटावन।
दल बादल-बादलों का झुंड।
दशकंठ-दशकंधर-रावण।
दशन-रदन-दन्त-दाढ़-दांत।

दशम-दशवां-दशवीं।
दशा-गति-अवस्था-वयस।
दशानन-दशकंठ-रावण।
दस्यु-तस्कर-चोर-लुटेरा।
दह-कुंड-भंवर-घूमता जल।
दहन-अग्नि-आग-आगी।
दहना-जलना-भुलसना।
दक्ष-समर्थ-निपुण-चतुर।
दक्षिण-दहिना-दक्खन-खरा।
दक्षिणा-दान-गुरु का-वेतन।
दांत-दशन-रदन।
दाव-होड़-बारी-घात-अवसर।
दाऊ-बाप का जेठा भाई।
दागना-चिन्ह करना-दाग देना।
दाड़िम-दालिम-अनार।
दादुर-मेक-बेंग-मेंडुक।
दान-अर्पण-भूर-देना।
दानव-दैत्य-असुर-राक्षस।
दान शील-उदार-दानी दाता।
दाप-अहंकार-घमंड।
दाम-मूल्य-मोल-कौड़ी।
दामिनी-तड़ित-बिजली।
दाय-पैतृक धन-अधिकार।
दायक-दाता-देने वाला।
दायभाग-पिता के धन का भाग।
दाया-दाइया-बाद॥

दायी-अंशी-भागी-बांटी।
दायाद-पुत्रादि-उत्तराधिकारी।
दार-दारा-स्त्री-भार्या।
दारिका-पुत्री-बेटी,बेश्या।
दारी-युद्ध प्रलब्ध स्त्री-दासी।
दारु-लकड़ी-वृक्ष विशेष।
दारू-मद-मदिरा-बारूत।
दारुण-कठिन-भयानक।
दालिम-दाड़िम-अनार।
दाव-वन-अरण्य-बारी।
दावाग्नि-दावानल-बन की आग।
दास-किंकर-सेवक-टहलुवा।चेला।
दासी-सेवकी-टहलुवी-चेली।
दाहना-जलाना-दग्ध करना।
दाहसर-मरघट-स्मशान।
दिक-दिग-दिशा-ओर।
दिकपति-दिकपाल-दिशाध्यक्ष।
दिखाऊ-सजीला-सुन्दर।
दिग-दिक-दिशा-ओर-पक्ष।
दिगन्तर-आकाश-शून्य-ख।
दिगम्बर-नग्न-वस्त्र हीन-शिव।
दिग्गज-सब दिक का हाथी।
दिग्विजय-चार दिशा की जीत।
दिगौना-मुखपर काजल की बिन्दी।
दिन-बासर-दिवा-दिवस।
दिनकर-रवि-भास्कर-पतंग-सूर्य।
दिनान्त-सायंकाल-संध्या-सांझ।
दिया-दीपक-प्रदीप-दीप-दान।
दिवस-बासर-दिवा-दिन।
दिवाकर-भास्कर-रवि-भानु-सूर्य।
दिवाला-ऋण चुकाने की अशक्ति।
दिव्य-स्वच्छ-सुन्दर-सपथ।
दिश-दिक-दिग-दिशा।
दीठि-दृष्टि-ताक-देखना।
दीन-कंगाल-आधीन-दुखी।
दीप-प्रदीप-दिया-दीपक।
दीपकिट्ट-काजल।
दीपमालिका-दिवाली-दीपावली।
दीप्ति-प्रकाशित-उजाला।
दीप्ति-प्रकाश-झलक-चमक।
दीप्तिमान्-तेजस्वी-प्रतापी।
दीर्घ-लंबा-बड़ा-ऊंचा-भारी।
दीर्घायु-चिरजीवी-बड़ी उमर।
दीपा-दीपक-दीप-दिवा।
दीक्षा-गुरुमंत्र-मंत्र ग्रहण।
दीक्षित-मंत्र दिया-हुआ चेला।
दुःख-कष्ट-क्लेश-व्यथा-पीर।
दुःशासन-अवध-अवश-स्वतंत्र।
दुःशील-कुशील-कुकर्मी।
दुःसमय-बिपति काल-बुरा समय।
दुःसह-असह्य-अति कठिन।
दुग्ध-पय-क्षीर-दूध॥

दुश्चिन्ता-दुबधेल-दोरई मन।
दुति-चमक-झलक-शोभा।
दुन्द-दुन्दुभि-भरभर।
दुबिधा-दुचितई-संदेह-खटका।
दुर-कु-बुरा-अल्प-नीच।
दुराचार-पाप-बुरा कर्म।
दुराचारी-अन्यायी-कुकर्मी।
दुराधर्ष-तोरी-राई-सरसों-
दुर्ग-दुर्गम्य-कोट-गढ़।
दुर्गति-दुर्दशा-कुगति।
दुर्गम-अगम्य-औघट-अपढ़ेंचा।
दुर्गादेवी-भगवती-भवानी।
दुर्घट-दुर्गम-अगम्य-औघट।
दुर्जन-शत्रु-दुष्ट-अपकारी।
दुर्दशा-विपति-बुरीगति।
दुर्नाम-अप कीर्त्ति-अयश।
दुर्बल-निर्बल-अबल-बलहीन।
दुर्भाग्य-भाग्यहीन-अभागा।
दुर्भिक्ष-अकाल-काल-हरताल।
दुर्मति-निर्बुद्धि-मूर्ख-अबूझ।
दुर्मूल्य-महंगा-बड़ मूल्य।
दुर्लभ-अप्राप्त-अपूर्व-अनोखा।
दुर्वचन-बुरी बात-गाली।
दुलहन-दुलहिया-बनरी-बनी।
दुलहा-वर-बनरा-बना।
दुष्ट-नीच-उपद्रवी-कुजन।
दुष्टता-कुकर्म-बुराई-बिगाड़।
दुहिता-पुत्री-कन्या-बेटी।
दूत-समाचार दाता-सन्देशी।
दूतिका-दूती-नायका-कुटनी।
दूती-सखी-कुटनी-नायका।
दूध-दुग्ध-पय-क्षीर-गोरस।
दूरदर्शी-ज्ञानी-विवेकी-गीध।
दूषक-निन्दक-अपवादक।
दूषण-दोष-कुलक्षण-निन्दा।
दूषित-निन्दित-कलंकित।
दृग-नेत्र-नैन-लोचन-आँख।
दृढ़-पोढ़ा-कड़ा-कठोर।
दृढ़ता-पुढ़ाई-पौरुष-निश्चय।
दृश्य-प्रगट-देखने योग्य।
दृष्टकूट-पहिली-पहेलिका।
दृष्टान्त-उदाहरण-उपमा।
दृष्टि-दर्शन-नयन-आँख।
देव-देवता-राजा का उपाधि।
देव कुसुम-लौंग-लवंग।
देवग्रह-देवालय-मंदिर।
देवता-देव-त्रिदश-अमर।
देव नागरी-शास्त्रीय-अक्षर।
देवलोक-देव स्थान-मरण।
देव बाणी-संस्कृत भाषा।
देवस्व-देवता का धन।
देश-भूखंड-लोक-स्थान-

देशाचार - देशरीति - देश व्यवहार।
देशाटन - देश में फिरना।
देशाधिप - देशाधीश - राजा।
देशान्तर - दूसरा देश - बिदेश।
देशावर - परदेश - विदेश।
देह - शरीर - तनु - गात - बदन।
देहान्त - मृत्यु - मीच - मरण।
देही - शरीरी - आत्मा - जीव।
दैत्य - दनुज - असुर - राक्षस।
दैनिक - दिन का - प्रतिदिन।
दैव - ईश्वर - प्रारब्ध - भाग्य।
दैवज्ञ - गणक - ज्योतिषी।
दैवगत - अकस्मात् - दैव इच्छा।
दैवात - दैवी - अकस्मात् - अचानक।
दोक - दो बरस का घोड़ा।
दो जन्मा - दूसरे जन्म का।
दोजीवा - गुर्विणी - गर्भिणी।
दोष - अपराध - कलंक - चूक।
दोहरा - द्विगुण - दोहा।
दोहा - दो चरण का छन्द।
दोहाई - दुहाई - गुहार - पुकार।
दौड़ - टपस - झपट - धावा - लपक।
दौड़ धूप - यत्न - उपाय - परिश्रम।
दौरात्म्य - दुष्टता - बुरा चलन।
द्यूत - जुआ - जूप - पाशा - खेल।
द्योत - प्रकाश - उजाला - चमक।

द्रव्य - धन - वस्तु - सार।
द्रवना - पिघलना - नर्म होना।
द्राक्षा - दाख - अंगूर - गोस्तनी।
द्रुत - शीघ्र - तुरंत - बेग - झटपट।
द्रुम - वृक्ष - तरुवर - रूख - पेड़।
द्रोह - द्वेष - विरोध - लाग - बैर।
द्रोही - द्वेषी - बैरी - बिरोधी।
द्वन्द्व - युगल - जोड़ा - दम्पति।
द्वापर - तीसरा युग - संदेह।
द्वार - देहली - कपाट - पौर।
द्वारपाल - पौरिया - डेवढ़ीवान।
द्वारा - [illegible] - कारण - हेतु - से।
द्विज - ब्राह्मण - क्षत्री - वैश्य - पक्षी
द्विधा - दो प्रकार - दो भांति।
द्विपद - दो पांव का मनुष्य।
द्विरागमन - दूसरी बार आना।
द्विविध - दो प्रकार - दो भांति।
द्वीप - टापू - जलघेरी भूमि।
द्वेष - द्रोह - शत्रुता - बैर - ईर्षा।
द्वेषी - द्रोही - शत्रु - बैरी - रिपु।
द्व्यर्थ - दो अर्थ - व्यंगोक्ति - श्लेष।

दस्तूरी - [illegible] - प्रथा - हठ।
दंगा - कलह - झगड़ा।
दखल - पैठ - घुस - प्रवेश - [illegible]
दरवील - [illegible] - प्रवीण - [illegible]

दग़ा-छल-कपट-धोखा।	दहशत-भय-डर-शंका।
दम-स्वांस-सांस-वायु।	दाखिल-प्रविष्ट-प्रवेशित-पहुँचा।
दमाग़-भेजा-ब्रह्मांड।	दाग़-चिन्ह-धब्बा-कलंक।
दर-द्वार-बीच में।	दादि-दाद-न्याय।
दर्कार-आवश्यक-चाहा।	दादनी-अगोतरी-अगौड़ी।
दरख्त-वृक्ष-पेड़-रूख-तरवर।	दाना-ज्ञानी-स्याना-अन्न।
दरगाह-स्थान-द्वार-देौड़ी	दामन-पल्ला-अंचल-खूंट।
दर्जह-पदवी-स्थान।	दामाद-जमाई-जामात।
दर्ज़-लिखा-जोड़-दरार।	दार-सूली-संसार-रक्खा।
दर्जी-सूजी-सिवैया-	दारमदार-ठहराव-मुख्यता।
दर्द-दुःख-पीढ़ा-दया।	दारू-औषध-भूरि।
दर्बार-सभा-राजग्रह।	दारोग़ा-अध्यक्ष-प्रधान।
दर्वान-द्वारपाल-पोरिया।	दिक़्-छेड़ना-ज्वर।
दरमाह्ा-मासिक-प्रतिमास।	दिक़्क़त-कठिनता-क्लेश।
दर्मियान-बीच-भीतर-में।	दिल-चित-मन-हिया।
दर्या-समुद्र-नदी।	दिलासा-ढाढ़स-साहस।
दर्याफ़्-समझना-पूछना।	दिलेर-साहसी-निडर।
दर्वाज़ा-द्वार-पौरि।	दिहेज़-यौतुक-दायजा।
दर्वेश-भिक्षुक-सन्यासी।	दीनार-मुद्रा-रुपया।
दराज़-लम्बा-बड़ा-ऊंचा।	दीवान-मंत्री-प्रधान-अधिकारी।
दरोग़-मिथ्या-असत्य-झूठ।	दीवानह-सिड़ी-पागल-बौराहा।
दलील-तर्क-शंका-संदेह।	दुआ-आशीष-आशीर्वाद।
दवात-मसि पात्र।	दुख़ां-धूम-धूआं।
दस्त-हस्त-हाथ-कर।	दुनियां-जगत-सृष्टि-संसार।
दस्तख़त-हस्ताक्षर।	दुरुस्त-सत्य-सच-ठीक।
दस्तूर-चलन-रीति॥	दुश्मन-रिपु-अरि-शत्रु-बैरी॥

दुश्वार - कठिन - अगम।
दूरंदेश - अग्रशोची - दूरदर्शी।
दूरबीन - दूरदर्शन - यंत्र।
दौलत - धन - द्रव्य - सम्पति।
दौलत मंद - धनवान - धनी।
दोस्त - मित्र - मेली - स्नेही।
दोस्ती - मयत्री - मेल - स्नेह।

(ध)

धंधा - कार्य - काज - काम।
धज - चाल - बनाव - डौल - रूप।
धजा - पताका - कपड़े की धजी।
धड़ - शरीर - काया - देह - तन।
धड़कना - धक धकाना - तड़फड़ाना।
धड़का - भय - संदेह - चिंता।
धत - लत - हाथी - चलाने का शब्द।
धतूरा - कनक - पेड़ा विशेष।
धन - द्रव्य - संपति - लक्ष्मी। अर्थ।
धनंजय - अग्नि - अर्जुन।
धनक - जड़ाव का चौकी।
धनद - दाता - दान - शील।
धंन्तर - धनत्तर - धनवान - धनी।
धनपति - धनापति - कुवेर।
धनान्ध - धन गर्वित - धनमदी।
धनाधार - धनागर - भंडार - कोष।
धनिक - महाजन उधार देने वाला।

धनी - स्वामी - लक्ष्मीवान - धनाढ्य।
धनु धनुष धनुक - चाप - राशि।
धनुकी - धनुवी - धनुषी - धनुही।
धनुर्द्धर - धनुर्द्धारी - धनुष - बांध
धनुषी - रुई नूमने की काल।
धनेश - कुवेर - भंडारी।
धन्य - कृतार्थ - प्रशंसनीय।
धन्यवाद - स्तुति - विनती - आशीष।
धन्वन्तर - देव वैद्य - चिकित्सक।
धंवी - धनुर्द्धारी - धनुष्की।
धमधूसर - मोटा - तुंदैल।
धमनी - शिरा - नाड़ी - नस।
धरणी - धरती - धरा - मेदनी।
धरा - धरणी - पृथ्वी - धरती - भूमि।
धरातल - पृथ्वी तल - भूतल।
धर्त्ता - ऋणी - धारणक।
धर्म - पुण्य - कुलरीति - न्याय।
धर्मज्ञ - धर्मज्ञानी - धर्मात्मा।
धर्मराज - यमराज - यमन्तक।
धर्मिष्ट - धर्म्मी - पुण्यात्मा।
धवल - शुक्ल वर्ण - श्वेत - सुन्दर।
धाय - दूध पिलाने वाली।
धाक - प्रताप - कीर्ति - यश्यश्वर्य।
धाकर - द्विजाती - नीच कुल - ब्राह्मण।
धातु - बीज - लोहा - ताबांदि।
धात्री - धाय - माता - आंवला।

धान्य - धाना - यवादि - अन्न ।
धान्यराज - यव - जौ ।
धाम - गृह - गेह - घर - स्थान ।
धार - लकीर - जल बहाव ।
धारना - रखना - समाना । पहनना ।
धारा - प्रवाह - सोता - बहाव ।
धावना - दौड़ना - पूजना ।
धिक् - छि: फ़िट् - फिश ।
धिक्कार - फिटकार - निन्दा ।
धियिया - धी - कन्या - बेटी ।
धी - चेटी - बुद्धि - मेधा ।
धीमान - बुद्धिवान - चतुर ।
धीर - स्थिर - अचल - संतोषी ।
धीवर - मछुवा - कहार ।
धुकधुकी - कंठा भूषण - सांस ।
धुत्ता - धूर्तता - धोखा - धधा ।
धुन - चसका - लौ - चाह ।
धुन्धमार । इन्द्र गोप - बीरबहूटी ।
धुर - आरंभ - अवधि - मध्य स्थान ।
धुआँ - धूवां - धूम्र - धूम ।
धूम - धूम्र - धुवां - धूआं - हल्ला ।
धूम्रकेतु - आग - पुच्छलतारा ।
धूमधाम - चड़क भड़क - भीर भार ।
धूरधानी - लंबा डील - मटियामेट ।
धूर्त - छली - ठग - उचक्का - शठ ।
धूसर - कवरा - अधपका - वर्ण ॥

भूतात्मा - जितेंद्रिय - स्थिर चित्त ।
धेनु - दुग्ध वती गौ - दुधार गौ ।
धैर्य - धीरज - स्थिरता ।
धोखा - छल - शंका - भ्रम ।
धोवना - प्रक्षालना - धोना ।
धौत - प्रक्षालित - धोया हुआ ।
धौत वस्त्र - धोती - धोवती ।
धौरा - स्वेत - शुक्ल - शुभ्र ।
धौला - स्वेत - शुक्ल - उजला ।
ध्यान - चिंतमन - सोच - विचार ।
ध्यानी - समाधी - विचारी ।
ध्रुव - केंद्र - तारा - निश्चय - ठीक ।
ध्वंस - नाश - लोप - मिटाव - क्षय ।
ध्वंसी - नाशक - क्षयकारी ।
ध्वजा - केतु - पताका - झंडा ।
ध्वजाधारी । ध्वजी - पताकाधारी ।
ध्वजी - पताकाधारी - झंडैत ।
ध्वनि - शब्द - नाद - स्वर - शशटा ।

(न)

न - निषेध - नहीं - अस्वीकार ।
नक - नासा - नासिका - नाक ।
नकुल - नेवरा - न्यौरा - बेजी ।
नक्र - मगर - ग्राह - कुंभीर - नाका ।
नख - नाखून - नहं - नस्वर ।
नग - पर्वत - अंगूठी का पत्थर ॥

नगन - हाथी - नग्न - उलग॥
नगपति - हिमालय - पर्वत।
नगर - ग्राम - पुर - पुरी - नगरी।
नगर नारि - वेश्या - कंचनी।
नगरी - पुरी - बस्ती - गाँव - खेरी।
नग्न - दिगम्बर - नंगा - वस्त्रहीन।
नट - कौतुकी - मायावी - भाँड़।
नट वर - भाँड़ - बहुरूपा - स्वाँगी।
नटी - वेश्या - नट की स्त्री।
नतैत - गोत्री - स्वजात - सगा।
नद - सरिता - नदी - शोणादि।
नन्दन - पुत्र - बेटा - सुख दायक।
नन्दनी - लड़की - साली।
नपुंसक - क्लीव - मिहरा - हिजड़ा
नभ - गगन - आकाश - आवरण।
नभग नाथ - गरुड़ - मोर।
नभचर - आकाश गामी - खग।
नमः - प्रणाम - नमस्कार - दान।
नमन - समान - तुल्य - लचान।
नमस्कार - दंडवत - प्रणाम - पूजा।
नम्र - विनयी - मिलन सार - नरम।
नय - नीत - रीति - भुकाव।
नयन - नेत्र - लोचन - आँख।
नर - पुं - पुरुष - मनुष्य।
नरक - नर्क - पाप भोग का स्थान।
नरपुर - मृत्यु लोक - नृलोक।
नरमेध - मनुष्य बलि।
नरेन्द्र - नरपति - राजा।
नरेश - नृप - भूपाल - राजा।
नर्तक - नचैया - नट - भाँड़।
नर्तन - नृत्य - नाच - अंगभंगी।
नलिन - कोई - कुमोदनी। फफुला।
नलिनी - पद्म भरा सरोवर।
नव - नया - नौ की संख्या।
नवखंड - पृथ्वी के नौ भाग।
नवग्रह - सूर्यादि नौ नक्षत्र।
नवद्वार - शरीर के नौ छेद।
नव बाला - नई स्त्री - नवोढ़ा।
नवरत्न - मुक्तादि - नौ भूषण विशेष।
नवल - सुन्दर - सुघड़ - कड़ा।
नवला - अबला - बाला - स्त्री।
नवान्न - नवीन अन्न - टटका अन्न।
नवीन - नूतन - नव - नया - टटका।
नष्ट - भ्रष्ट - विनष्ट - मटिया मेर।
नष्टा - भ्रष्टा - विनष्टा - छिनाल।
नह - नखर - नख - नोकर।
नहान - शौच - अवगाहन। स्नान।
नहानी - रज - कपड़े - फूल।
नहीं - निषेध - न - ना।
नक्षत्र - तारा - नखत - चन्द्र स्थान।
नक्षत्री - भाग्यवान् - ज्योतिषी।
ना - निषेध - न - नहीं।

नाक-नासिका-नासा-स्वर्ग।
नाका-नगर-नुक्कड़-सुई का छेद।
नाग-[illegible]-सर्प-सांप-हाथी।।
नागफांस-फन्दा-फसरी विशेष।
नागबेल-ताम्बूल-पान।
नागर-चतुर- प्रवीन-नगरक।
नागरी-चतुरी-संस्कृत अक्षर
नागलोक-पाताल-शेष लोक।
नाट-कर्नाटक देश-नाच।
नाटक-नट-भांड़-काव्य विशेष।
नाटा-ठिंगना-ठुमका-बौना।
नाटिका-नाटिन-नाड़ी।
नाट्यशाला-नाच घर-खेल घर।
नाड़ी-शिरा-नस-धमनी।
नातर-नहीं तो-नाहिं तो।।
नाथ-स्वामी-नाक की रस्सी।
नाद-शब्द-ध्वनि-राग-नदोला
नाना-नाना-मह-नहीं नहीं-अनेक।
नानी-माता मही।
नाप-माप-प्रमाण।
नापित-नाई-नाऊ-नौवा।
नालि-[illegible]-तोंटी-टुंडी।
नाम-[illegible]-ख्याति-संज्ञा।
[illegible]-[illegible]राला-मराइना।
नामी-विख्यात-प्रसिद्ध-उजागर।
[illegible]-मुखिया-अगुवा-प्रधान।

नार-स्त्री-गल-पाँति-गुद्दी।
नाराच-शर-बान विशेष।
नारिकेल-श्रीफल-नारियल।
नारी-स्त्री-बामा-नाड़ी-नाटिका।
नाला-सोता-मोरी-झिरना।
नाव-तरनी-नौका-नवैया।
नाविक-खेवट-कैवर्त्त-मल्लाह।
नाश-क्षय-लोप-मेट-हानि।
नाशक-क्षयकारी-उजाड़ू।
नासा-नासिका-नाक।
नासिका-नासा-नाक।
नास्तिक-अनीश्वरवादी-वेदविरोधी
नाहर-व्याघ्र-बाघ-शार्दूल।
निः-रहित-नहीं-न।
निःकंटक-सुखी निर्द्वंद-निडर।
निःशंक-निडर-अभय-साहसी।
निःशेष-संपूर्ण-पूरा-शेषरहित।
निःसंदेह-निश्चय-अभय।
निःस्पृह-वांछा हीन-अलोभ
निकट-संनिध-समीप-पास।
निकटवर्ती-पास वा समीप वाला।
निकंद-जड़ हीन-उखड़ा।
निकर-समूह-झुंड-सार।
निकाई-नीकापन-निराई के दाम।
निकाम-कामरहित-अपने मन से।
निकासी-कर-यात्रा-लाभ।।

निकुंज - कुंज - गली - मंडप।
निकेता - बासा - घर - स्थान।
निकृष्ट - त्याज्य - निंद्य - नीच - तुच्छ।
निखर्व - दश खर्व - बावन - टिंगना।
निखिल - समूह - सम्पूर्ण - सब।
निगड़ - बेड़ी - बिरिया - काठ।
निगत - नग्न - नंगा - उघारा।
निगम - वेद - निश्चय - स्थिरता।
निगूढ़ - दुर्गम - गुप्त - छुपा।
निघंट - वाक्य - बिलरी - वाक्य माला।
निछावरि - उतारा - बलि।
निज - आप - स्वयं - स्व।
निठुर - कठोर - कठिन - कड़ा।
निडर - अशंक - ढीठ - साहसी।
नितउठि - नित्य - नित्त - सदा - सर्वदा।
नितम्ब - कटि - चूतड़ - पुट्ठा।
निदर्शन - उदाहरण - प्रमाण।
निदान - पीछे - रोग - अन्त।
निदेश - आज्ञा - आदेश - निर्देश।
निद्रा - नींद - आंघ - उंघाई -
निधन - निर्द्धन - कंगाल - दरिद्र।
निधान - थर - स्थान - ठौर।
निधि - सम्पति - कोष - भंडार
निन्दक - निन्दा करने वाला।
निन्दा - दोष - कलंक - अपमान।
निन्दित - दूषित - कलंकित - त्याज्य॥

निन्द्य - निंदा योग्य - निन्दनीय।
निपट - अत्यन्त - बहुत - अति।
निपात - पतन - गिरना - मरण।
निपुण - चतुर - प्रवीण - पंडित।
निपूता - पुत्र हीन - निर्वंश।
निबंध - बंधान - ठहराव।
निबल - अबल - दुर्बल - क्षीण।
निबाह - निर्बाह - परेखा - समाप्ति।
निविड़ - गहन - घन घना।
निभवा - पार लगाना - पालन करना।
निमित्त - लिये - कारण - हेतु।
निमेष - क्षण - पलक - पल।
नियत - स्थापित - ठहरा - लगातार।
नियम - रीति - वचन - बंधान।
नियमित - निश्चित - स्थापित - [illegible]।
नियर - निकट - समीप - पास।
नियाय - न्याय - सत्य - [illegible]।
निर - निः - रहित - नहीं - न।
निरंकार - निराकार - [illegible]
निरंकुश - स्वाधीन - हठीला।
निरंजन - निर्मल - दोष रहित
निरन्त - अंत रहित - अपार।
निरन्तर - लगातार - [illegible]
निरपेक्षा - निराश - अचार - [illegible]।
निरर्थक - अर्थ हीन - वृथा।
निरस्त्र - शस्त्र हीन - निहत्था।

निराकार - अरूप - अदेह - अकाय।
निराभय - अरोग - वाराह - शूकर।
निरामिष - विन मास का भोजन।
निरुत्तर - बिन उत्तर - अवाक्य।
निरुपम - अतुल - असम - अपूर्ब।
निरूप - अरूप - अदेह - अकाय।
निरूपण - निर्णय - निर्द्धारण।
निर्गुण - गुण हीन - मूर्ख - निकाम।
निर्जन - मनुष्य रहित - शून्य।
निर्जीव - मरा - प्राण हीन - अचेत।
निर्णय - निश्चय - ठीक - मीमांसा।
निर्दय - दया हीन - निठुर - कड़ा।
निर्दोष - निरपराध - दोष रहित।
निर्धार - निर्णय - निश्चय - निबेड़ा।
निर्पक्ष - निपक्ष - अनाथ - दीन।
निर्वंश - वंश हीन - निःसंतान।
निर्भय - अभय - निडर - साहसी।
निर्भर - पूर्ण - पूरा - भरा।
निर्मल - उजला - स्वच्छ। फर्छा।
निर्माण - रचना - बनावट।
निर्माल्य - प्रसाद। उज्ज्वलता।
निर्मित - रचित - बना हुआ - कल्पित।
निर्लोभ - लोभहीन - लालच रहित।
निर्वाण - मुक्ति - मोक्ष - उद्धार।
निवारण - रोक - छेक - अलगाव।
निवास - बास स्थान - गृह - घर।

निशा - रात्री - रजनी - निशि - रात।
निशाकर - इन्दु - चन्द्र - चन्द्रमा।
निशाचर - राक्षस - चोर - उलूकादि।
निश्चय - ठीक - सत्य, निर्णय।
निषंग - तूण - वाण कोष - तरकस।
निषाद - बहेलिया - राग विशेष।
निषेध - निवारण - रोक - अलगाव।
निष्कंटक - निर्भय - शत्रु हीन - अकंटक।
निष्काम - अनिच्छा - लोभ हीन।
निष्ठुर - निर्दय - कठोर - कठिन।
निष्पाप - निरपराध - अदोष - अपाप।
निष्फल - फल हीन - व्यर्थ - वृथा।
निस्तार - उद्धार - मुक्ति - त्राण।
निस्तारा - छुटकारा - निबाह - ओसरा।
निस्पृह - अलोभ - अभिलाषा हीन।
निहंग - नग्न - नंगा - असोच।
निहाल - आनंदित - परिपूर्ण।
नीक - नीका - भला - सुन्दर।
नीच - छोटा - निकम्मा।
नीति - सुचालि - रीति - उचित।
नीर - अम्बु - आप - जल - पानी।
नीरज - कमल - जल मनुष्य।
नील कंठ - शिव - मयूर - पक्षी विशेष।
नील लोहित - अरुण - लाल।
नीलाम्बर - नीले रंग का कपड़ा।
नुति - स्तुति - स्तोत्र - स्तव - प्रशंसा।

नूतन-नवीन-नया-युवा।
नुपुर-बिछिया-पद भूषण।
नृत्य-नर्त्तन-नाट-नाच।
नृप-भूपति-भूपाल-राजा।
नेत्र-चक्षु-नयन-दृग-आँख।
नेपथ्य-परदा-आड़-ओट।
नेम-नियम-व्रत-संयम-ढंग।
नेरे-निकट-समीप-पास।
नेवला-नकुल-नेवला-नौला।
नेह-प्रीति-मोह-स्नेह-तेल।
नेही-स्नेही-प्रियतम-मित्र।
नैऋत-नैऋत्य-दक्षिण पश्चिम कोण।
नैया-नौका-तरणी-नाव।
नैवेद्य-प्रसाद-अर्पण-चढ़ावा।
नैहर-पीहर-मैका-माइका।
नौका-तरणी-नैया-नाव।
नौची-नवयौवना-वेश्या।
नौछावरि-उतारा-बलि।
न्याय-नीति-धर्म-तर्क शास्त्र।
न्यायी-नायक-न्याय कर्त्ता।
न्याव-न्याय-बिचार-यथार्थ।
न्यून-घाटि-थोड़ा-पामर।

नकद-रोक-मुद्रित धन।
नकब-सुरंग-सेंध-बिल।
नकल-प्रति-कहानी।
नकशाह-आकृति-डौल।
नकाब-ओढ़नी-घूंघट-दुपट्टा।
नकीब-दादी-प्रधान।
नज़दीक-निकट-समीप-पास।
नज़्म-पद्य-छंद-श्लोक-
नज़र-दृष्टि-भेंट।
नजात-मुक्ति-छुट्टी।
नज़ीर-उपमा-समता।
नजूम-ज्योतिष-शास्त्र।
नजूमी-जोतिषी-ग्रह शोधक।
नतीजा-फल-कर्म सिद्ध।
नदामत-लज्जा-लाज।
नफ़ा-लाभ-लब्धि-प्राप्ति।
नफ़रत-ग्लानि-मलानि-घिन।
नमाज़-भजन-स्मरण।
नमूना-बानगी-चोन्हा।
नर्म-नम्र-कोमल-सुकमार।
नव्वाब-प्रधान-राजा।
नश्तर-पछना-काटा।
नशा-मद-उन्माद।
नसर-गद्य-बार्त्तिक।
नस्ल-संतान-लड़का-पुत्र।
नसीब-भाग्य-प्रारब्ध।
नसीहत-शिक्षा-सीख।
नायब-प्रतिनिधि-उत्तराधिकारी
नागवार-असह्य-असहने योग्य।

नाज़िम-कवि-प्रबंधक।
नाज़िर-द्रष्टा-देखने वाला।
नाज़ुक-सुकुमार-कोमल।
नादान-अज्ञान-अबूझ-मूर्ख।
नादिम-पश्चात्तापी-लज्जित।
नादिर-अपूर्व-अद्भुत-अनोखा।
नाबालिग़-अप्राप्त यौवन-शिशु।
नालश-न्यायी के पास न्यावलेजाना।
नाश्ता-कलेऊ-प्रातःका भोजन
निकाह-विवाह-ब्याह।
निगाह-दृष्टि-देखन-लपन।
नियत-मनोरथ-मनसा।
निर्ख़-भाव-मोल करना।
निशान-चिन्ह-पताका-झंडा।
निस्बत्-सम्बंध-नाता।
निसार-न्योछावरि-उतारा।
निहायत-अत्यन्त-असीम-बहुत।
नुक़सान-हानि-टोटा-घाटा-
नेज़ह-भाला-बर्छी-
नेस्त-अभाव-नाश-नहीं है।
नेस्त नाबूद-मटिया मेट-नाश।
नौबत-दशा-बाजा विशेष।
नौशह-बर-बनरा-दुलहा।

(प)

पंवाग-वार्ता-कहानी-इतिहास-गाथा।
पकना-रंधना-पक्का होना।
पक्का-रंधा-पका-ठीक-चतुर।
पक्कान्न-पकवान-अन्नयुक्त मिठाई।
पख-पखवारा-पंख-पक्ष।
पखारना-धोना-शुद्ध करना।
पखाल-पुर-मशक-चर्म पात्र
पखावज-मृदंग-ढोलक-बाजा।
पग-पद-पांव-चरण-पैर-गोड़।
पगना-रस में डूबना-लिप्त होना।
पंक-कीच-दलदल-कांदो।
पंकज-नीरज-पद्म-कमल।
पंक्ति-श्रेणी-पांति-माला।
पंख-पक्ष-पर-पाख-पखना।
पंखा-पखना-बिजना-बेना।
पंगत-श्रेणी-पांति-माला।
पंगला-पंगु-लंगड़ा-लूला।
पंगु-पंगला-लंगड़ा-लूला।
पचना-गलना-पचकना। यत्न करना।
पची-मिला-संयुक्त-आसक्त।
पछिताना-सोचना-खेद करना।
पछाड़ना-पटकना-गिरना।
पंच-पांच-सभासद-पंचायत।
पंच गव्य-गौसे जन्मित-पांच वस्तु।
पंचत्व-मृत्यु-मरण-मीचु।
पंचधा-पंच विधि-पांच प्रकार।
पंच पाण्डु-पांच धानुका [illegible]।

पंचभूत-पंचतत्व-अग्नि जलादि।
पंचभतात्मा-शरीर-देह-मनुष्य।
पंचरत्न-स्वर्णादि-पांच।
पंचशाखा-कर-हस्त-हाथ।
पंचांग-पंजिका-पत्रा-तिथि पत्र।
पंजिका-पंचांग-पत्रा-तिथि पत्र।
पट-वस्त्र-किवाड़-उलटा।
पटल-कपाट-किवाड़।
पटतर-बराबर-समान।
पटतार-समता-बराबरी।
पटरानी-मुख्य रानी-महिषी।
पटु-निपुण-चतुर-प्रवीण।
पट्टन-पुरी-नगरी-गांव।
पट्ठा-अलक-कीकपस-पाठा।
पठन-पढ़न-अध्ययन-पाठ।
पढ़ना-पाठ करना-स्मर्ण करना।
पढ़ा-पंडित-विज्ञ-विद्वान।
पढ़-आंतजा-हठ-८० कौड़ी।
पण्डा-पुजारी-मति-बुद्धि।
पण्डित-विद्वान-बुद्धिमान-पढ़ा।
पतंग-गुड्डी-सूर्य-कीट।
पतंगा-चिनगी-चिनगारी।
पतन-पड़न-गिरन-पतकन।
पतवार-कन्हार-नाव करी।
पताका-झंडा-ध्वजा-फरहरा।
पति-स्वामी-भर्ता-प्रभु।

पतित-भ्रष्ट-नष्ट-गिरपड़ा।
पतिव्रत-सतीपना-सुचलन।
पतिब्रता-सती-कुलवंती।
पतोह-पतोहू-वधू-बहू-बधूटी।
पत्तन-नगरी-पुरी-ग्राम-गांव।
पत्थर-पाषाण-शिला-पाथर।
पत्नी-दारा-स्त्री-भार्या-सुंदरी।
पत्र-पत्ता-चिट्ठी-काग़ज़-लिखनम्।
पत्रा-पंजिका-पंचांग-तिथिपत्र।
पथ-पंथ-मार्ग-बाट-पैंड़ा-डगर।
पथराना-कड़ा होना-कठोर होना।
पथिक-मार्गी-बटोही-पंथी-यात्री।
पथ्य-रोगी का भोजन-हितकारी भोजन।
पद-चरण-पांव-स्थान-महिमा।
पद्म-जलज-सरोज-नीरज-कमल।
पदवी-अधिकार-पद-पदस्थ।
पदार्थ-पद का अर्थ-वस्तु।
पद्धति-परिपाटी-पद्वी।
पद्म-सरोज-कमल-नीलोत्पल।
पद्मराग-लाल-मणि विशेष।
पद्मा-कमला-लक्ष्मी-श्री।
पद्मिनी-कमलिनी-सुन्दर स्त्री।
पद्य-छन्द-काव्य-प्रबंध।
पन-प्रण-हठ-टेक-अवस्था।
पनच-चिल्ला-गोद-प्रत्यंचा-ज्या।
पनस-कटहर-फल-वृक्ष।

पनसोई-छोटी नाव विशेष।
पन्थ-मत-मार्ग-डगर-बाट।
पन्था-मार्ग-पन्थ-बाट-गैल।
पन्नग-उरग-नाग-सर्प-सांप।
पन्नगारि-गरुड़-मयूर-मोर।
पन्ना-रत्न विशेष-पत्र-धातुपत्र।
पपीहा-चातक-तुमरी।
पवि-कुलिश-वज्र।
पय-दूध-जल-पानी।
पयान-प्रस्थान-यात्रा-चाला-बिदा।
पयोधर-स्तन-चूची-मेघ-चर-
पयोधि-जलधि-सिंधु-सागर-समुद्र।
पर-पराया-दूसर-ऊपर-पंख।
परकाज-दूसरे का काम-उपकार।
परखना-परीक्षा करना-निरखना।
परतंत्र-पराधीन-परबस।
परतला-लस्तीर-टेग डंडा।
परदार-पराई स्त्री-दूसरे की स्त्री।
परदेश-विदेश-अन्य देश-दूसरा देश
परन-प्रण-प्रतिज्ञा-नियम-हठ।
परन्तु-पर-किन्तु।
परम-श्रेष्ठ-उत्तम-बड़ा-भला।
परम हंस-योगी-वैरागी-संयासी।
परमाणु-अति सूक्ष्म भाग।
परमात्मा-ईश्वर-परमेश्वर।
परमायु-पूरी आयु-आयुभर।
परमार्थ-बड़ा प्रयोजन-मोक्ष
परम्परा-क्रम-परिपाटी-संप्रदाय।
परशु-फरसा-कुल्हाड़ी।
परस्पर-आपस में-दोनों में।
पराक्रम-बल-सामर्थ-साहस।
पराक्रमी-बली-सामर्थी-साहसी।
पराग-पुष्परस-रस-धूलि।
पराजय-पराभव-हार-निन्दा।
पराभव-पराजय-हार-निन्दा।
परायण-तत्पर-अनुराग-मग्न।
परार्द्ध-ब्रह्मा की आधी आयु।
परास्त-पराजित-पराभूत-हारा।
परिक्रमा-प्रदक्षिणा-फेरी-घूमना।
परिचारक-सेवक-दास-चेला।
परिच्छेद-पर्व-अध्याय-खंड-भाग।
परिजन-कुटुम्ब-कुनबा-परिवार।
परिणाम-समाप्ति-अंत।
परितोष-संतोष-तृप्ति-अघाई।
परित्याग-त्याग-छोड़-बिछोह।
परिधि-मंडल-कुंडला-घेर।
परिपाटी-अनुक्रम-रीति-भांति।
परिभाषा-शास्त्र संकेत।
परिमाण-माप-तोल-संख्या।
परिमित-नियमित-प्रमाणित।
परिवर्तन-बदलना-हेराफेरी।
परिवार-परिजन-कुनबा-घराना।

परिशोध - ऋणोद्धार - निबेड़ा।
परीक्षा - जाँच - परख।
परेवा - प्रथम तिथि - कपोत - कबूतर।
परोक्ष - अलख - अगोचर - अदृश्य।
पर्ची - परीक्षा - चिन्हान।
परछाँई - प्रति बिम्ब - छाया।
पर्ण - पत्ता - पलास पत्र - पान - पत्र।
पर्णकुटी - पर्णशाला - पत्तों की झोंपड़ी
पर्यंक - सेज - पलका - खाट।
पर्यटन - भ्रमण - घूमन - चलन।
पर्यन्त - तलग - लग - तक - छोर।
पर्व - उत्सव - तिवहार - अध्याय - खंड
पल - पलक - निमेष - घड़ी का $\frac{1}{60}$ अंश।
पलटा - बदला - प्रति - फल - फल।
पलना - पोषित होना - हिंडोला - झूला।
पलास - किंसुक - टेसू - ढाँख।
पल्लव - मुकुल - अंकुर - नवपत्र - पत्ता।
पवन - वायु - बतास - बयार - समीर।
पवित्र - शुद्ध - निर्मल - निःपाप।
पवित्रता - शुद्धता - शुचि - निर्मलता।
पशु - चतुष्पाद - चौपाया - पोह।
पश्चात् - अनन्तर - पीछे।
पश्चाताप - पस्तावा - पछतावा।
पसीजना - पानी निकलना - पिघलना
पसीना - स्वेद - पसेव - जल।
पह - बिहान - सबेरा - तड़का।

पहर - याम दिन का चौथाई।
पहारू - द्वार पाल - पौरिया।
पहिला - प्रथम - अगिला - जेठा।
पहुंच - प्रवेश - घुस - आवन - रसीद।
पहुनई - अतिथि सेवा - आदर सन्मान।
पहेलिका - पहेली - दृष्टि कूट।
पक्ष - पाख - पंख - ओर - दिशा।
पक्षपात - ओरलेना - सहायता।
पक्षान्तर - अथवा - व - और विधि।
पक्षिराज - गरुड़ - मयूर - मोर।
पक्षी - सहायक - पखेरू।
पाँक - काँदा - दलदल - कींच।
पांड़े - अध्यापक - ब्राह्मण।
पाँत - पांती - श्रेणी - जिवनार।
पाक - रसोई - मिठाई - पकवान।
पाख - पक्ष - पखवारा - पंख।
पाग - पगड़ी - रस - पाक।
पागल - उन्मत्त - बौरा - सिड़ी।
पाट - रेशम - सण - चौड़ाई।
पाटन - छावनी - बस्ती - छत्त।
पाटम्बर - रेशमी कपड़ा - चेवली।
पाठ - मंथा - अध्याय - बाँचन।
पाठक - शिक्षक - पढ़ाने वाला।
पाठशाला - चटशाल - विद्यालय
पाठी - पढ़ाने वाला - युवा बकरी।
पाणि - कर - हस्त - हाथ॥

पाणि ग्रहण-विवाह-व्याह।
पांडे-शिक्षक-लाला-ब्राह्मण।
पात-गिरन-पड़न-पत्ता।
पातक-दोष-अपराध-पाप।
पाताल-शेषलोक-नागलोक-नर्क।
पात्री-पत्रिका-पत्री-चिट्ठी-पत्ती।
पात्र-वर्त्तन-आधार-बासन-योग्य
पाथ-नीर-जल-तोय-पानी।
पाथोज-नीरज-कमल।
पाथोधि-सिंधु-समुद्र।
पाद-चौथाई-पाँव-हुसकी।
पादप-वृक्ष-पेड़-तरु।
पाद प्रहार-पदाघात-लात।
पादुका-पदाधार-खड़ाऊँ-जूता।
पादोक-पाँव धोने का जल।
पाधा-गुरु-पुरोहित-शिक्षक।
पान-ताम्बूल-पत्ता-पीना।
पानि-कर-हस्त-हाथ।
पानी-नीर-जल-झलक-भड़क।
पाप-पातक-दोष-अधर्म।
पापात्मा-पापिष्ट-पापी-अधर्मी।
पामर-अधम-नीच-दुष्ट-शठ।
पामरी-पाट-वस्त्र-नीच स्त्री-तिहारी।
पायस-हबि-खीर-दूध चाँवल।
पायिक-पदातिक-पदचर-दूत।
पारखी-परीक्षक-परखैया॥

पारण-व्रत के पीछे भोजन-मेघ।
पारलौकिक-परलोक-सम्बंधी।
पारस-स्पर्श-परुसा-पत्थर विशेष।
पारावार-समुद्र-नदी के दो किनारे।
पारिजात-सुरद्रुम-मूंगा वृक्ष।
पारितोषक-संतोषिक-प्रतिफल।
पार्थिव-राजा-पृथ्वी का-मिट्टीका
पार्वण-पर्व में श्राद्ध।
पार्बती-दुर्गा-गौरी-उमा।
पार्श्व-पास-निकट-समीप।
पाल-नाव का वस्त्र-तंबू-रकबाफल।
पालक-रक्षक-माली-पालकी।
पालकी-शिविका-यान-डोली।
पालना-पोषण-हिंडोला।
पावक-अग्नि तेज-आग।
पावन-पवित्र-स्वच्छ-शुद्ध।
पाश-पासा-फंदा-फसरी।
पाशा-पासा-अक्ष-चौपर।
पाषंड-नास्तिकता-कपट-छल।
पाषाण-पाहन-शिला-पत्थर।
पासा-पाशा-अक्ष-चौपर।
पाहन-पाषाण-शिला-पत्थर।
पाहि-त्राहि-रक्षा करो।
पाहुन-पाहुना-अतिथि।
पिउ-स्वामी-भर्ता-पति।
पिऊष-सुधा-अमृत-दूध॥

पिक-कोयल-कोकिल।
पिङ्ग-पिंगल-पीला-कपिल-कैरा।
पिचकारी-पिचक्का-पचूका।
पिछलना-छूटना-फिसलना।
पिछौरी-दुपट्टिया-ओढ़नी।
पिंजर-पिंजरा-पींजरा-पक्षिघर।
पिटना-गदा-मुगरा-मारखाना।
पिण्ड-शरीर-तन-देह-गोलवस्तु।
पिण्डुक-घुघू-पक्षी विशेष।
पितर-पितृ-पुरुषा।
पितरौ-माता पिता-मा बाप।
पिता-जनक-तात-बाप।
पितामह-दादा-आजा।
पितामही-दादी-आजी।
पितृ-बाप-पुरषा-पितर-
पित्त-पित्ता-ऊष्मा-क्रोध।
पिनाक-शिव धनुष-त्रिशूल।
पिपासा-तृष्णा-तृषा-प्यास।
पिपीलक-चींउंटा-पीपड़ा।
पीपीलिका-चींउंटी-चिंवटी।
पिय-प्रिय-प्रीतम-प्यारा।
पियार-प्रेम-प्यार-धान का पेड़
पिलई-पिलही-ताप तिल्ली।
पिलना-घुसना-धावा मारना।
पिशाच-प्रेत-भूत-मलीन:
पिशुन-दुष्ट-कठोर-निन्दक॥

पी-प्रिय-प्रियतम-स्वामी-पति।
पीछे-पश्चात्-परे-निदान
पीठि-पृष्ठ-पिछाड़ी।
पीड़क-पीड़ा दायक-दुख दाता।
पीड़ा-व्यथा-वेदन-दुःख-पीर।
पीड़ित-क्लेशित-दुखित-दुखी।
पीढ़ी-मचिया-मोढ़ा-पट्टा।
पीढ़ाबंध-मंगला चरण-भूमिका
पीढ़ी-साख-मचिया।
पीत-पील,रंग-प्रीत-स्नेह।
पीतरस-हरिद्रा-हल्दी-हरदी।
पीताम्बर-पीतपट-पीला कपड़ा।
पीन-स्थूल-तुन्देल-मोटा।
पीनस-पालकी-नाक का रोग।
पीयूष-अमृत-अमी-दूध।
पीली-स्वर्ण-मुद्रा-मुहर।
पीहर-नैहर-माईत-मैका।
पुं-पुरुष-पुमान-नर।
पुंस्त्व-पुरुषत्व-वीर्य्य।
पुकार-गुहार-हाँक-टेर-हल्ला।
पुच्छ-पूंछ-लांगूल।
पुञ्ज-समूह-राशि-ढेर।
पुण्डरीक-कमल-साँप विशेष।
पुण्य-धर्म-दान-सुकर्म।
पुण्यभूमि-आर्यावर्त-अन्तर्वेद।
पुण्याई-पुण्यात्मा-पुण्यवान॥

पुतलिका-पुतली-मूर्त्ति-प्रतिमा॥
पुत्र-बेटा-सुत-संतान।
पुत्री-पुत्रिका-कन्या-बेटी।
पुनःपुनः पुनिपुनि-फेरफेर।
पुनिरुक्ति-पुनः कथन-फेर कहना।
पुनर्जन्म-दूसरा जन्म-फेरजन्म।
पुनि-पुनः-फेर-बहुरि-दूसरी बार।
पुनीति-पवित्र-निर्मल-
पुर-नगर-ग्राम-गांव-चर्सा।
पुरइन-कमल पत्र।
पुरट-सुवर्ण-सोना।
पुरातन-पुरातम-प्राचीन-अगला।
पुरी-नगरी-बड़ी बस्ती।
पुरुष-पुमान-मनुष्यनर।
पुरुषा-पुरुखा-अगले पुरुष।
पुरुषार्थ-धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष।
पुरुषोत्तम-नरोत्तम-नारायण।
पुल-सेतु-बंध-बाँध।
पुलकित-हर्षित-सुखी-आनंदित।
पुष्कर-आकाश-कमल-तीर्थ।
पुष्करिणी-झील-पोखरी-तलेया।
पुष्टि-पुष्टता-मोटापन।
पुष्प-सुमन-कुसुम-फूल।
पुष्पक-कुबेर का विमान।
पुष्पित-विकसित-प्रफुल्लित।
पुष्यपुत्र-लेपालक-गोद लिया॥

पुहुप-पुष्प-कुसुम-सुमन-फूल।
पूंजी-द्रव्य-धन-सम्पति।
पूंछ-प्रश्न-खोज-पुच्छ।
पूंछना-प्रश्न करना-खोजना।
पूजक-अर्चक-पुजारी-सेवक।
पूजना-अर्चना-भजना-स्मर्ना।
पूजमान-पूजनीय-पुरोहित-पूज्य
पूजा-अर्चा-स्मरण-आदर।
पूत-बेटा-लड़का-पुत्र-सन्तान।
पूनों-पर्णिमा-पूर्णमासी।
पूप-पुआ-मीठी पूरी।
पूरण-पूरा-भरा-समाप्ति-सब।
पूरना-भरना-बिनना-बुनना।
पूर्णाहुति-होम में बलिदान।
पूर्ति-पुराई-पूर्णता-समाप्ति।
पूर्ब-पहिले-पूरब-प्राचीदिशि।
पूर्बपक्ष-प्रश्न-आदी बाद।
पूर्ब पक्षी-पृच्छक-आदि बादी।
पूर्बी-गाँव-पूर्व वायु-नक्षत्र विशेष
पूर्बी-पूर्वदेशी-पहिली-रागिणी।
पूष-पूस-पोष-धनुर्मास।
पृच्छक-पूछने वाला-खोजी।
पृच्छा-प्रश्न-खोज-पूर्व पक्ष।
पृथक-भिन्न-अलग-न्यारा।
पृथिवी-धरा-धरणी-धरती।
पृथु-राजा विशेष-बृहत्।

पृथ्वी-भू-भूमि-मेदनी-धरी।
पृष्ठि-पीठ-पिछाड़ी-पीछा।
पेखना-स्वाँग-खिलौना-देखना।
पेखी-स्वाँगी-बहुरूपा-देखी।
पेट-उदर-जठर-ओझ-गर्भ।
पेटार्थी-पेटू-पेटार्थू-खाऊ-मर्भुखा।
पेठा-कुम्हेड़ा-कद्दू-लौकी।
पेड़-द्रुम-तरुवर-वृक्ष-रूख।
पेय-पीने योग्य-दूध-पानी।
पेलना-ठेलना-ठाँसना-ढकेलना।
पेवसी-पियूष-अमी-अमृत।
पैंड़ा-मार्ग-बाट-पंथ-पथ।
पै-पर-ऊपर-परंतु-दोष-
पैज-प्रतिज्ञा-प्रण-टेक-हठ।
पैड़ी-पैराखी-सीढ़ी-नसेनी।
पैतृक-बपौती-बाप का।
पैदर-पदचर-पदाति-
पैना-तीक्षण-नुकीला-तीखा।
पैरना-तैरना-तिरना-उतराना।
पैशाच-पिशाच-नारकी।
पैसा-ताम्र मुद्रा-ढबुआ।
पैसार-पैठ-प्रवेश-पहुँच।
पोंगा-छूछा-खोखा-मूर्ख।
पोइस-अलग हो-दूर हो-बचो।
पोखर-झील-ताल-सर।
पोट-मोट-गठरी-गाँठ।

पोटा-गोदा-ओझ-धरती।
पोत-जहाज़-नौका।
पोता-पौत्र-नाती।
पोती-पौत्री-नतिनी-नातिन
पोथा-ग्रंथ-पुस्तक-बही।बड़ीपुस्त
पोथी-ग्रंथ-पुराण-पुस्तक-बही।
पोर-पोरवा-गाँठ-अँगीठी।
पोला-छूछा-पोंगा-कोमल-मूर्ख
पोषक-पालने वाला-रक्षक।
पोषण-भरण-पालन-रक्षण।
पोष्य-पालने योग्य।
पोष्यकपुत्र-दत्तकपुत्र-लैपालक-लड़ुवा
पोह-तड़का-सवेरा-भोर-बिहान
पौ-जलसत्र-पांसे का इक्का।
पौत्र-पोता-नाती-पुत्र का पुत्र।
पौत्री-पोती-नातिन-नातिनी।
पौर-द्वार-देहली-ड्योढ़ी।
पौरिया-द्वारपाल-ड्योढ़ीवान।
पौरुष-पुरुषत्व-सामर्थ्य।
प्यार-प्रीति-स्नेह-चाह।
प्यारा-प्रिय-स्नेही-प्रीतम।
प्यास-तृषा-तृषणा-पियास।
प्यासा-तृषित-तृषावंत।
प्रकट-प्रगट-प्रत्यक्ष-सन्मुख।
प्रकरण-अभाषा-भूमिका-संकेत।
प्रकार-विधि-रीति-भेद॥

प्रकारान्तर - दूसरा प्रकार - और विधि।
प्रकाश - तेज - उजाला - प्रगट।
प्रकाशित - प्रगट - उजागर - प्रसिद्ध।
प्रकृति - स्वभाव - बानि - दैव।
प्रक्रम - चलने - आरंभ - अवकाश।
प्रखर - तीव्र - तीक्ष्ण - तेजस्वी।
प्रख्यात - प्रसिद्ध - विख्यात।
प्रगट - प्रत्यक्ष - प्रकाश - सन्मुख।
प्रगटना - प्रत्यक्ष होना - देख पड़ना।
प्रगल्भ - निडर - ढीठ - साहसी।
प्रचंड - प्रबल - उग्र - घोर - भयानक।
प्रचलन - प्रचार - फैलाव - व्यवहार।
प्रचलित - प्रचारित - व्यवहारित।
प्रचार - चलन - फैलाव - प्रकाश।
प्रचुर - विस्तार - भूरि - बहुत।
प्रजा - सन्तान - राज्य के लोग।
प्रजापति ब्रह्मा - पिता - राजा।
प्रज्ञ - विज्ञ - विद्वान - पण्डित।
प्रज्वलित - तेजमान - प्रकाशित।
प्रण - प्रतिज्ञा - नियम - हठ।
प्रणति - प्रणाम - दंडवत - नमस्कार।
प्रणव - बाजा विशेष।
प्रणाम - प्रणति - नमस्कार - दंडवत।
प्रणाली - रीति - चलन - नाली।
प्रणी - निलजी - अटल - हठी।
प्रताप - महिमा - तेज - चमक।
प्रतापी - तेजस्वी - भड़कीला - चमकीला।
प्रतारक - बंचक - धूर्त - छली - ठग।
प्रति - एक एक - सब - पुस्तक।
प्रतिकार - पलटा - बदला - लेखक।
प्रतिकूल - विरुद्ध उलटा - फिरा हुआ।
प्रतिग्रह - अदान - दान।
प्रतिज्ञा - प्रण - बचन - हठ।
प्रतिदिन - प्रत्येक दिन - दिन२
प्रतिनिधि - प्रतिभू - सदृश - बदली।
प्रतिपक्ष - शत्रु - रिपु - बैरी।
प्रतिपादन - सम्पादन - दान।
प्रतिपालक - पोषक - पालक।
प्रतिपालन - पोषण - पालन।
प्रतिफल - पारितोषक - बदला।
प्रतिभू - मनौती - बिचवाना।
प्रतिमा - मूर्ति - पुतली - रूप।
प्रतिरोध - बिरोध - अटकाव - बाधा।
प्रतिलोम - बिपरीत - उलटा।
प्रतिवाद - विवाद - झगड़ा।
प्रति बिम्ब - छाया - छांह।
प्रतिष्ठा - आदर - सन्मान - बड़प्पन।
प्रतिष्ठित - सन्मानित - स्थापित।
प्रतीची - पश्चिम - पच्छिम।
प्रतीत - प्रतीति - बिश्वास - भरोसा
प्रत्यक्ष - प्रगट - सन्मुख - आगे।
प्रत्युत्तर - उत्तर का उत्तर॥

प्रत्येक-एक एक-सब-अलग।
प्रथम-आद्य-आदि-पहला।
प्रदक्षिणा-आस पास घूमना।
प्रदीप-दीप-दीपक-दीवा।
प्रदेश-अंचल-परदेश-देश भाग।
प्रदोष-निशामुख-संध्या-सांझ।
प्रधान-राजा-श्रेष्ठ-बड़ा।
प्रपञ्च-संसार-धोखा-बनावट।
प्रपितामह-परदादा-परजा।
प्रपितामही-परदादी-पराजी।
प्रफुल्लित-प्रसन्न-विकसित-फूल।
प्रबंध-क्रम-बंधान-पुस्तक।
प्रबल-प्रचंड-बलवान-सामर्थी।
प्रबाल-मूंगा-पल्लव-विद्रुम।
प्रबोध-ज्ञान-उपदेश-समझ।
प्रभंजन-पवन-वायु।
प्रभा-दीप्ति-तेज-चमक-झलक।
प्रभाकर-चमकीला-सूर्य।
प्रभात-बिहान-भोर-सूर्योदय।
प्रभाव-प्रताप-महात्म्य।
प्रभु-स्वामी-नाथ-समर्थ।
प्रभुता-ईश्वरत्व-लक्ष्मी।
प्रमदा-सुलक्षणा-स्त्री।
प्रमाण-निश्चय का हेतु।
प्रमातामह-परनाना-अनाना।
प्रमातामही-परनानी-अनानी।

प्रमुदित-हर्षित-प्रफुल्लित-प्रसन्न।
प्रमोद-हर्ष-आनन्द-सुख।
प्रयत्न-परिश्रम-उपाय विशेष।
प्रयास-परिश्रम-यकाई-उपाय।
प्रयोजन-कारण-काम।
प्रलय-कल्पांत-युगांत।
प्रलाप-वृथा-बकना-व्यर्थ बात।
प्रवर्त्त-नियुक्त-लगा-
प्रवाद-चर्चा-हल्ला-बकर।
प्रवाह-नदी धार-सोता।
प्रवीण-निपुण-चतुर-स्याना।
प्रवृत्ति-उद्यत-आरब्ध-लगा।
प्रवेश-पहुंच-घुस-पैठ।
प्रशंसा-स्तुति-विनय-बड़ाई।
प्रश्न-जिज्ञासा-खोज-पूछताछ।
प्रष्टा-प्रश्न कर्त्ता-पूछने वाला।
प्रसंग-मेल-संग-साथ।
प्रसन्न-हर्षित-दयालु-कृपालु।
प्रसव-जन्माना-जनाना।
प्रसाद-प्रसादी-देवजूठन-कृपा।
प्रसार-पसराव-फैलाव।
प्रसिद्ध-विख्यात-प्रगट-प्रकाशित।
प्रसू-जननी-माता-मा-प्रसूती।
प्रसूत-उत्पन्न-जन्मा-रोग विशेष
प्रसूता-प्रसव कारिणी-धनुकिन
प्रसून-पुष्प-मुकुल-फल-जन्मा।

प्रस्थान - यात्रा - गमन - पयान - विदा।
प्रस्थापन - विदा करना - भेजना।
प्रहर - याम - पहर - दिन की चौथाई।
प्रहार - मार - चोट - आघात।
प्रहारी - घातक - मारने वाला।
प्रक्षालन - धोवन - खंघारन।
प्रक्षेप - मूलधन का भाग - फेंक।
प्राकृत - नीच - इतर - स्वाभाविक।
प्राची - पूर्व दिक् - पूर्व दिशा।
प्राचीन - पूर्व कालिक - अगला - पुराना।
प्राण - जीव - वायु - श्वास - सांस।
प्राणदंड - वध - मारा नाश।
प्राण प्रतिष्ठा - मूर्ति में प्राण दान।
प्राणान्त - मृत्यु - मीचु - मरण।
प्राणी - जीवधारी - आत्मधारी।
प्रातः - भोर - प्रभात - विहान - तड़का।
प्रान्त - देशभाग - कगर - किनारा।
प्राप्त - लब्ध - मिली - पाया।
प्राप्ति - लब्धि - लाभ - गौड़ी।
प्रामाणिक - मान्य - सच्चा - ठीक।
प्रायः - प्राय - बहुधा - लगभग - कमोर
प्रारब्ध - प्रालब्ध - भाग्य - लिखा।
प्रारम्भ - आरंभ - उपक्रम - छोर।
प्रिय - प्रीतम - सनेही - प्यारा।
प्रियतम - अति प्रिय - मित्र - पति।
प्रियवादी - मधु भाषी - प्रशंसक।
प्रिया - प्यारी - आँखलगी - सुन्दरी।
प्रीति - प्रेम - प्यार - सनेह।
प्रेत - भूत - पिशाच - मृतक।
प्रेतनदी। वैतरणी नदी।
प्रेम - प्रीति - लाड़ - सनेह - मोह।
प्रेमी - स्नेही - मोही - मायालु।
प्रेरक - भेजने वाला - पठवैया।
प्रेरण - भेजन - पठवन - नियोग।
प्रेरित - भेजा - पठवा - नियुक्त
प्रोक्त - भणित - कथित - उक्त - कहा।
प्रोषित - विदेशी - उकसाया।
प्रौढ़ - बढ़ चुका - जवान - निपुण।
प्रौढ़ा - पूर्ण जोबन स्त्री - ज्वान स्त्री।

(प)

पंजह - कर - हाथ - पचोतरी।
पंजाब - पांचाल देश।
पंद - उपदेश - शिक्षा।
पनाह - शरण - आश्रय।
पयाम - संदेशा - बसीठी।
पयग़ाम - संदेशा - बसीठी।
पर - पंख - पक्ष - परवना -
पर्दह - ओट - आड़।
पर्वर - पालक - पोषक।
पर्वरिश - पालन - पोषण।
पर्वानगी - आज्ञा - आदेश।
पर्वानह - आज्ञापत्र - पतंगा॥

परहेज़ - संयम - नेम - पथ्य।
परी - अप्सरा - देवनी।
परेशान - क्लेशित - दुःखित।
परंद - पक्षी - चिड़िया।
पल्लह - पलड़ा - पला।
पश्म - ऊन - रोम।
पश्मीनह - ऊनी कपड़ा।
पस - पीछे - पिछाड़ी।
पसन्द - प्रसन्न - रीझ।
पस्त - नीचा - तला।
पहलवान। मल्ल - योद्धा।
पाक - पवित्र - शुद्ध - निर्मल।
पाजामह - सूथना - सूत्थार।
पाजी - नीच - दुष्ट - नटखट।
पायतख़्त - राजधानी - राजगद्दी।
पायदार - दृढ़ - पुष्ट - पोढ़ा।
पायह - पद - अधिकार।
पायाब - थाह - पाँज।
पारचा - खंड - कपड़ा।
पियादह - पदाति - पदचर।
पियालह - चषक - पानपात्र।
पीर - गुरु - सोम्वार - बूढ़ा।
पीलपायह - स्थम्भ - खंभा।
पुख़्ता - परिपक्व - पक्का दृढ़ - पक्का।
पुरसां - पूछने वाला।
पुल - सेतु - बंध - बाँध।
पुश्त - पीठ - पीढ़ी।
पुश्ती - टेकनी - सहारा।
पेच - लपेट - मरोड़ - फेर।
पेश - आगे - सन्मुख।
पेशगी - अगोती - अगोड़ी।
पेश्तर - आगे - पहले।
पेशबंदी - अग्र शोच - आगम शोच।
पेशवा - अग्र गामी - अगुआ।
पेशानी - ललाट - माथा - भाल।
पेशाब - मूत्र - मूत।
पेशह - उद्यम - यत्न - उपाय।
पैग़ाम - संदेशा - बसीठी।
पैग़म्बर - दूत - बसीठ।
पैदा - उत्पति - उपज।
पैदावार - उपज - प्राप्त।
पैमानह - मापक - माप यंत्र।
पैमायश - माप - नाप।
पोच - तुच्छ - हलका।
पोस्त - छिलका - खाल।
पोस्तीन - चाम का कपड़ा।
पौलाद - खेड़ी - लोहा विशेष।
पोशाक - वस्त्र - कपड़े

(फ)

फंदना - फसना - उलझना - कूदना
फंदा - फसड़ी - जाल - जान्जाल।

फंसना-उलझना-अटकना।
फंसाव-उलझेटा-अटकाव-रोक।
फंसेरा-ठग-बधिक-घातक।
फकिया-फाँक-खपिया-टुकड़ा।
फकोड़िया-फक्कड़-झगड़ालू-बक्की।
फगुवा-होली पर्व-फागका नेग।
फंगा-पतंग-भुनगा-टिड्डा।
फटकना-पछोड़ना-बधिक का जाल।
फटकी-चिड़ीमार का जाल।
फटा-दर्की-छिन्न-बिगड़ा दूध।
फटिक-स्फटिक-स्वच्छ काँच।
फड़-स्थान-जूवाधार-गाड़ी की फर।
फड़क-भड़क-कंप-चपलता।
फड़की-आड़-ओर-टट्टी।
फड़फड़िया-बकबादी-उतावला।
फण-साँप का पसारा हुआ शिर।
फणधर-नाग-भुजंग-सर्प-साँप।
फणीन्द्र-सर्पराज-बासुक-शेष।
फणगा-टिड्डा-अकफोड़ा।
फब-शोभा-उपमा-भूषण।
फबता-योग्य-सुंदर-ठीक।
फबती-फब-फबन-शोभा-उपमा।
फबना-छाजना-सुहाना-शोभादेना
फबीला-शोभित-सुन्दर-सुहाना।
फरचा-निर्वाह-चुकाव।
फरछा-निर्मल-उजला-स्वच्छ॥

फरफन्द-कपट-छल-धूर्तता।
फरसा-परशु-परसा-कुल्हाड़ी।
फरहरा-केतु-पताका-धुजा।झंडा।
फल-कर्म फल-वृक्ष फल-बर्छीफल।
फलद-फलदाता-फल दायक-सफल।
फलना-फलदेना-सफल होना।
फला-सफल-युक्त अक्षर-सारेस्वर।
फलितार्थ-सिद्धि अर्थ-तात्पर्यार्थ।
फलोदय-प्राप्ति-लाभ-सुख।
फहराना-उड़ना-लहराना।
फाँक-फल का टुकड़ा-फंकी।
फाँदना-लाँघना-कूदना।
फाँस-सूक्ष्म काँटा।
फाँसी-फसड़ी-फन्दा-सूली-गल।
फाटक-द्वार-कपाट-किवाड़।
फाड़ना-चीरना-खंड करना।
फाल्गुण-फागुन मास।
फिकारना-नंगे शिर होना-चिल्लाना।
फिट-फिटकार-धिक्कार-दुत्कार।
फिर-पुनः-पुनि-फेरि-और बार।
फिरकी-फिरनी-चकई-घूमनी।
फिरता-घूमता-चलता-फेरदिया।
फिरना-घूमना-रमना-लौटना।
फिसलना-गिरना-रपटना।
फीका-अस्वाद-सीठा।
फुंकार-फुसकार-फूफू करना॥

फुट - अलग - भिन्न - गुथी।
फुटकर - भिन्न - पृथक - अलग।
फुदकू - पक्षी विशेष।
फुनगी - फुनगू - चोटी - कोंपल - कली।
फुर - सिद्ध - सच्चा - ठीक।
फुरफुरी - कपकपी - थरथरी।
फुर्त्त - उतावली - चटपटी।
फुर्ती - शीघ्रता - उतावली - बेगिताई।
फुलझड़ी - चिनगी - चिनगारी।
फुलबाड़ी - पुष्पवाटिका - फूलवन।
फुलेल - सुगन्धित तेल।
फुसलाना - धूतना - भुलाना।
फूंक - स्वाँस - साँस - पवन - वायु।
फूंकना - मुख से वायु छोड़ना।
फूट - बिरोध - बिगाड़ - फल विशेष।
फूटना - अलग होना - टूटना।
फूफा - पिता की बहन का पति।
फूफी - पिता की बहन।
फूल - पुष्प - कुसुम - प्रसून।
फूलना - खिलना - सूजना - मोटा होना
फूस - सूखा तृण - सूखी घास।
फूहड़ - अनाड़ी - घामड़ - निर्लज्ज।
फेंकना - क्षेपना - डालना - चला देना।
फेंकैत - चलाने वाला - लकड़ी बाज।
फेंट - फेंटा - कटिबन्ध - पटुका।
फेण - फेन - फेना - झाग - राल - मल।

फेनुस - पियूष - अमी - अमृत - सुधा।
फेर - पुनि - फिर - गेंड़ाई - घुमाव।
फेरना - लौटाना - चलाना - घुमाना।
फेरी - प्रदक्षिणा - हेराफेरी।
फेरी वाला - पैकारी - भिखारी।
फैलना - पसरना - प्रचार होना।
फोंक - फोंफी - नल - खोखला - थोथा।
फोड़ा - बिस्फोटक - स्फोटक।
फोरा - फफोला - छाला - फोला - फोड़ा।

फ़क़ीर - भिक्षुक - सन्यासी।
फ़ज़र - प्रात: काल - तड़का - सबेरा - भोर
फ़ज़ल - कृपा - प्रताप - बढ़ती।
फ़ज़ीलत - पटुका - पण्डिताई।
फ़ज़ूल - अधिक - बहुत।
फ़तवा - व्यवस्था - शास्त्र की आज्ञा।
फ़तह - विजय - जीत।
फन - विद्या - गुण।
फ़रागत - छुटकारा - अवकाश।
फ़राहम - इकट्ठा - थोक - झुंड।
फ़रीक़ - समूह - जथा।
फ़रेब - कपट - छल - धोखा।
फ़हम - बुद्धि - समझ - बोध।
फ़हिमायश - समझौता - बुझौता।
फ़साद - झगड़ा - लड़ाई।
फ़र्क़ - अंतर - टरला।

फ़र्द - बीजक - लेखा।
फ़र्मान - आज्ञा - आदेश।
फ़र्मायश - आदेश - आज्ञा।
फ़र्माबर्दार - आज्ञाकारी।
फ़रोख़्त - बिक्री - बेंच।
फ़रोश - बेचने वाला।
फ़र्याद - दुहाई - न्याव - चाहना।
फ़ाक़ह् - लंघन - उपास -
फ़ाज़िल - निपुण - चतुर - महान।
फ़ायदह् - लाभ - लब्धि - प्राप्ति।
फ़ारिग़ - छुट्टा रूखा - अकाम।
फ़ालतू - अधिक - चाह से अधिक।
फ़ासिलह् - अंतर - दूरी।
फ़िक़रह् - पद - चरण - वाक्य।
फ़िक्र - सोच - चिन्ता।
फ़िदवी - दास - सेवक।
फ़िदा - न्योछावर - उतारा।
फ़िरक़ह् - जथा - थोक - समूह।
फ़िराक़ - वियोग - बिछोह।
फ़रिश्तह् - दूत - वृत्तान्त दाता।
फ़िहरिस्त - बीजक - लेखा।
फ़ी - प्रत्येक - एक एक।
फ़ीरोज़ - विजयी - जयशाली।
फ़ीरोज़ह् - फिरोज़ा - हरित मणि।
फ़ील - करी - गज - हाथी।
फ़ीलबान - हाथी वान - महावत।

फ़ीलपायह् - स्थंभ - खम्भा।
फ़ुतूर - झगड़ा - बिगाड़।
फ़ुरसत - अवकाश - अवसर।
फ़ैसल - निबेड़ - चुकाव।
फ़ैसला - निबेड़ा - निबटेरा।
फ़ौज - चमू - अनी - सेना।
फ़ौजदार - सेनानी - सेनापति।
फ़ौरन - शीघ्र - तुरन्त।

(ब)

बंटवाना - भाग कराना - पिसवाना।
बंटवैया - बाँटने वाला - पीसने हारा।
बंडी - बिन बाहू का वस्त्र - बिन पूंछ का।
बंबर - लता - लतिका - बेलि।
बक - बक - बगुला - गप्प - बकबक।
बकना - बड़ बड़ाना - झक मारना।
बकरा - अज - बोतु - छागल -
बकरी - अजा - छगली - छेरी।
बक्की - गप्पी - झक्की - बकवादी।
बखान - व्याख्यान - वर्णन।
बग - बक - बगुला - क्रौंच।
बगमेल - पंक्ति से - झुंड से - पांति से।
बगला - बग - बगुला - बक।
बगला भगत - कपटी - छली।
बगहंस - हंस - हंस विशेष।
बघारना - छौंकना - मसाला।

बघेला- डाबरू- बाघ का बच्चा।
बङ्क- उग्र- टेढ़ा- फिरा- घूमा।
बङ्ग- रांगा भस्म- रस विशेष- बंगाला।
बचकोनी- नौची- छोकरी- छोटी।
बचना- रक्षा पाना- शेष रहना-
बचाना- रक्षा करना- शेष रखना।
बच्चा- वत्स- बेटा- शिशु- पुत्र।
बज्र- कुलिश- हीरा।
बजरंगी- कठोर देही- महावीर।
बट- बरगद- एक कौड़ी।
बटपार- बट मार- ठग- डाकू।
बटवारा- अंश- भाग- बांट।
बटुवा- छोटी थैली- बटलोई।
बटोही- पंथी- पथिक- विदेशी।
बट्टा- कलंक- खाद- फिरता- डब्बा
बड़- बट- बरगद- बड़ा।
बड़वानल- समुद्र की आग।
बड़ा- प्रधान- महा- जेठा।
बड़ाई- बड़ापन- महत्व- प्रशंसा।
बढ़ना- बड़ा होना- आगे को चलना।
बढ़ाव- बढ़वारी- चढ़ाव। उभार।
बढ़ावा- उकसावा- करखा।
बढ़िया- बहुत धन का- बड़ मूल्य।
बणिक- वैश्य- महाजन- व्यौपारी।
बणिज- व्यौपार- क्रय विक्रय।
बतक- पक्षी विशेष।

बतराना- बात चीत करना।
बताना- दिखाना- समझाना।
बतास- पवन- वायु- बयार।
बतासा- बुलबुला- मिठाई विशेष।
बत्ती- बर्त्ती- बाती।
बत्तीसी- दन्त समूह- सारे दांत।
बदना- मानना- होड़ लगाना।
बदलना- फिरना- पलटना।
बदा- भवितव्य- होनहार- बचन।
बदी- होनहार- कृष्ण पक्ष- पहलापाख
बद्ध- रुद्ध- रोक- बांधा- दृढ़।
बध- हिंसा- हत्या- मार।
बधना- मार डालना- हिंसा करना।
बधाई- बधावा- मंगलाचार।
बधिक- आखेट की- बहेलिया।
बधिर- बहिरा- बहरा- कनफूटा।
बधू- बहू- दुलहिन- पुत्र की स्त्री।
बध्य मारनीय- मारने योग्य।
बनज- पद्म- कमल।
बनंजर- पड़ती- बिन जुती भूमि।
बनजारा- टांडा- अन्न व्यौपारी।
बनमाल- फूलों की माला।
बनरा- बना- दुलहा- बर।
बनरी- दुलहिन- दुलही- कन्या।
बना- बनरा- दुलहा- बर।
बनाना- रचना- सम्हारना- पकाना।

वनाव-रचना-सम्हार-मिलाप।
वनावट-हथौटी-डौल-बहाना।
वनिज-वाणिज-व्यापार-देनलेन।
वनिता-योषिता-नारी-स्त्री।
वनी-वनरी-दुलहिन-कन्या।
वनैला-वन्य-वनचर-जंगली।
वन्दनवार-झालर-माला।
वन्दर-मर्कट-कपि-कीश-बानर।
वन्दी-वंधुवा-मस्तकभूषण-भाट।
वन्दीग्रह-कारागार-बंधुवाघर।
वन्दीजन-दसौंधी-कवि-भाट।
वन्ध-बांधागया-गांठ-पट्टी।
वंधक-गांठ-बेड़ी-धरोहर-गहना।
वन्धन-गांठ-बेड़ी-अटकाव-निबंध।
वन्धान-निवंध-जीविका-वृत्ति।
वन्ध्या-बांझ-अपुत्री-निःसंतान।
वपौश-वपौती-पैतृकधन।
वपुरा-रंक-कंगाल-दरिद्र-अनाथ।
वया-तोता-निरखा-पक्षी विशेष।
वर-श्रेष्ट-दूलहा-वरगद-वरदान।
वरजना-निषेध करना-रोकना।
वरन-वरी-किम्वा-किंतु-तौभी।
वरना-व्याह होना-जलना-कहा।
वरस-वर्ष-सम्वत्-शाक।
वरसौड़ी-वार्षिक व्याज वा भाड़ा वा कर
वरात-विवाह की भीड़।
बराह-शूकर-सुअर-बनैल।
बरियार-प्रबल-प्रचंड-बलवान।
बरुणी-पपनी-बिरौनियां।
बरूथ-यूथ-झुंड-मंडली।
बरेठा-रजक-धोबी।
बरै-तंबोली-पनवाड़ी-पानवाला।
बरैन-तम्बोलिन-पानवाली।
बर्तन-पात्र-बासन-भाँड़ा।
बर्त्तना-काम में लाना-कमाना।
बर्ष-सम्वत-बरस-शाक।
बर्षात-बर्षाकाल-पावस ऋतु।
बर्ही-केकी-मयूर-मोर-शिखंडी।
बल-शक्ति-सामर्थ्य-लचीन।
बलदाऊ-बरधिया-बैललदैया।
बलम-बलमा-पिय-स्वामी।
बलवंत-बलवान-बली-सामर्थी।
बलाई-आशीर्बाद-आसीस-बर।
बलि-नैवेद्य-न्यछावर-भोग।
बसन-बस्त्र-कपड़ा-अंचल।
बसना-रहना-टिकना-वास स्थान।
बसंत-पुष्प ऋतु-पहली ऋतु।
बसंती-पीला-पीत-पीरा।
बसह-बरध-बैल।
बहकना-भूलना-छलना।
बहंगी-कांवरि-साइंग-भार।
बहरा-बधिर-अनसुना-कहार॥

बहलाना-भुलाना, फिराना।
बहन-भगिनी, सहोदरा-दीदी।
बहिला-बंध्या-बाँझ।
बहीर-सेनाकी सामग्री।
बहु-बहुत-अधिक-भूरि-ढेर।
बहुधा-अनेक प्रकार-बहुत करके।
बहुमूल्य-महंगा-दुर्मूल्य।
बहुरंगी-चित्रिक-स्वाँगी-चपल।
बहुरि-बहुर-पुनि-फिर-और बार।
बहुरूप, गिरगिट-स्वांगी, बहुरूपिया।
बहू-बधू-दुलहिन-स्त्री।
बाँक-टिढाई-कटार-पद भूषण।
बांकपन-टेढ़ापन-छैलापन।
बांका-टेढ़ा-लुच्चा-छैला।
बांचना-पढ़ना-पाठ करना।
बांट-अंश-भाग-बटखरा।
बांड़ा-निपुच्छा-अनाथ।
बांदी-दासी-लौंडी-टहलुवी।
बांध-भेड़-बंध-आड़-रोक।
बांस-बंशपेड़-भूमि का मापक।
बांसली-बंशी-मुरली-बांसुरी।
बांह-बाहु-भुज-भुजा।
बाई-बात-साधिन-कंचनी।
बाखर-आंगन-चौक-घर-स्थान।
बाग-लगाम की रस्सी-बाग डोर।
बागा-जोड़ा-कपड़ा विशेष।
बाघ-व्याघ्र-नाहर।
बाघम्बर-बाघ की खाल का वस्त्र।
बाछ-चुनाव-छांट।
बाट-पंथ-मार्ग-डगर-बटखरा।
बाटिका-उपवन-फुलवाड़ी-फूलवन।
बाड़वानल-समुद्र में की आग।
बाढ़-बढ़ाव-उमंग-पैनाहट।
बाण, शर, गुण, खाट बुनने की रस्सी
बाणिज्य-बनिज-व्यापार।
बात-वार्त्ता-वाक्य-वायु रोग।
बादल-मेघ-घटा-घन।
बाधक-बाधा करने वाला।
बाधा-दुख-पीर-रोक-अटकाव।
बान-शर-तीर-स्वभाव-टेंव।
बाना-भेष-कपड़े की पूस।
बांधव-कुटुंब-भाई-नतैत।
बाप-पिता-जनक-तात।
बाबा-आजा-बालक-संयासी।
बाबू-बालक-स्वामी-राजा।
बाम-बायाँ-स्त्री-पक्षी विशेष।
बार-दिन-समय-विलंब-केश।
बारम्बार-दिन २-फिर फिर
बाराह-शूकर-शूअर-सूवर।
बारी-बाड़ी-कुंडल-छोटी-पनवारी।
बाल-केश-बालक-भुटिया।
बालक-शिशु-छोकरा-लड़का॥

बालका - संयासी वा योगी का चेला।
बालभोग - सवेरे का नैवेद्य - कलेऊ।
बाला - स्त्री - बालक - कुंडल।
बालिका - पुत्री - कन्या - बेटी।
बाल्य - बालकपन - लड़काई।
बावला - उन्मत्त - सिड़ी - बौराना।
बावली - सिड़िन - सीढ़ी - लगाकूप।
बास - टिकने का स्थान - गंधि।
बासना - महंकना - इच्छा - रीझ।
बाहन - असवारी - यान।
बाहु - भुजा - भुज - बांह।
बाहुल्यता - बड़तायत - अधिकाई।
बिंजन - ब्यंजन - भाजी - सालन।
बिकट - भयंकर - भयानक - कठिन।
बिकराल - भयंकर - कठिन - डरौना।
बिकल - ब्याकुल - दुखित - पीड़ित।
बिकसना - फूलना - मुसक्याना।
बिकाश - प्रकाश - आनंदित।
बिक्री - उठनी - खपती - बिकाव।
बिगड़ना - नाश होना - झगड़ना।
बिघन - बिघ्न - बाधा - अटकाव।
बिचलना - पिछलना - घूमना - भागना।
बिछरना - अलगाना - छूट जाना।
बिछुवा - बीछी - कटार - पद भूषण।
बिछोह - बियोग - कुटाव - भिन्नता।
बिजली - बज्र - बिद्युत - चपला - कौंधा।
बिजार - सांड़ - बृषभ - बैल - बरध।
बिटप - बृक्ष - तरबर - पेड़ - रूख।
बितरण - दान - बांटन - त्याग।
बितीत - ब्यतीत - बीता - हो चुका।
बिथरना - बिखरना - फैलना।
बिथा - ब्यथा - दुःख - पीर - पीड़ा।
बिदरी - गठिया - थैली।
बिदेह - शरीरहीन - राजा जनक।
बिधना - बिधाता - दैव - फंसना।
बिध्वंश - नष्ट - नाठ - उजाड़।
बिन - बिना - रहित - हीन।
बिनसना - नष्ट होना - बिगड़ना।
बिंदी - शून्य - बिंदु - बेंदी - टीका।
बिरद - यश - कीर्ति - स्तुति।
बिरमाना - रखना - अटकाना - रोकना।
बिरह - बियोग - बिछोह - बिरहा।
बिरही - बियोगिन - बिरहनी दुःखित।
बिराट - जगत - अधिराज।
बिराम - ब्याकुल - निबृत्ति - बिश्राम।
बिला - बिल - बामी - मांद - छेद - झंझी।
बिलखना - बिललाना - रोना।
बिलगाना - अलगाना - भिन्न २ होना।
बिलाई - मंजारी - बिल्ली।
बिलार - बिलाव - मांजार - बिल्ला।
बिशिष - शर - बाण।
बिषाण - शृंग - सींग।

बिसन-काम-प्रेम-रुचि-दोष

बिसनी-कामी-प्रेमी-लुब्धा।

बिसरना-बहकना-भूलना-चूकना

बिसारना-बिसराना-भुलाना।

बिसात-मूलधन-पूंजी-सम्पति।

बिहरना-उल्लसना-रीझना-सुखी होना

बिहान-भोर-प्रातः-तड़का।

बिहाना-त्यागना-छोड़ना-भुलाना।

बिहारी-सुखभोगी-आनन्दी।

बीक-भेड़िया-झंडार।

बीच-मध्य-मांझ-में-भीतर-अंतर।

बीजक-चालान-चिट्ठी-सूचीपत्र।

बीणा-बीणा-बीन-नंदी-वंशी।

बीबी-मेम-स्त्री-लुगाई-

बीमा-वस्तु पहुंचाने का चुकौता।

बीर-बंधु-भाई-शूर-सूर्मा।

बीरबहूटी-इन्द्रवधू-कीट विशेष।

बीरभद्र-शिव का एक गण।

बीरासन-वीर बैठक-घूटा लचा करबैठन

बुंदा-बिंदी-बेंदी-शून्य।

बुझना-ठंढा होना-बुतना।

बुझाना-ठंढा करना-समझाना।

बुड्ढा-बूढ़ा-बुढ़वा-वृद्ध-पुराना।

बुद्ध-पण्डित-बुध-चौथा ग्रह।

बुद्धि-ज्ञान-समझ-सोच।

बुध-पंडित-चौथा ग्रह॥

बुरा-दुष्ट-मन्द-नीच-निन्दित।

बुलाना-पुकारना-टेरना।

बुहारना-झाड़ना-उजला करना।

बुहारी-झाड़ू-बुहारनी-सोहनी।

बूंद-जलबिन्दु-बिन्दु-टपका।

बूंदी-जल बूंद-मिठाई विशेष।

बूकना-पीसना-चूर्ण करना।

बूझ-समझ-ज्ञान-बुद्धि।

बूझना-समझना-जानना।

बूट-छोटा-चना।

बूटी-वनस्पति-भांग-छोटा बूटा।

बूता-शक्ति-सामर्थ्य-बल।

बे-अबे-अरे-रा-रे।

बेंड़ा-बांका-तिरछा-आड़ा।

बेड़-भेक-दादुर-मेडक।

बेड़ा-धरन्ई-उतारा-झाड़।

बेणा-बेणु-बेनु-बांस-बांसुरी।

बेत-बेत्र-छड़ी-यष्टी।

बेध-छिद्र-छेद-साल।

बेनु-बीन-वंशी-बांसिया।

बेनी-जूड़ा-चोटी-लटूरी।

बेर-बदरीफल-लता-लतिका।

बेसर-नथ-नथनी-बुलाक।

बेल-बिल्वफल-लता-लतिका।

बैंगन-वृन्ताक-भटा।

बेंदा-बैंदी-टिकुला-टिकुली॥

वैजयन्ती-पँचरंगी माल-ध्वजा।
वैतरणी-प्रेतनदी-यमद्वार।
वैन-वंशी-वाणी-वचन-बात।
वैनतेय-गरुड़-मयूर-मोर।
वैराग-विरक्तता-संसार त्याग।
वैषानन-बानप्रस्थ-आश्रम विशेष।
बो आई-छिटाई-बोनी।
बोक-बोकरा-बोतु-अज-छाग।
बोझ-बोझा-लादी-भार-गरुता।
बोतु-अज-बोकरा-छागल-बकरा।
बोदा-निर्वेद-अशान्ति-आलसी।
बोध-ज्ञान-मति-समझ-बुद्धि।
बोधक-उपदेशक-शिक्षक-ज्ञानी।
बोना-छींटना-बीज डालना।
बोरा-बड़ा थैला-सजल किया।
बोरिया-टाट-चटाई-बिछौना।
बोलना-बात कहना-शब्द होना।
बोली-बाणी-भाषा-बात।
बोहित-बेड़ा-नौका-बेल।
बौद्ध-अनीश्वर वादी-जैन।
बौराना-बावला-होना-सिड़ी होना।
बौरा-बौरहा-बावला-सिड़ी।
बौरी-बौरी-बावली-सिड़िन।
ब्याहना-बिवाहना-ब्याह करना।
ब्याहा-विवाहा-पाणि ग्रही।
ब्योतना-डौलाना-काटना-छांटना।
ब्योपार-वाणिज-देनलेन।
ब्योपारी-बनिया-महाजन।
ब्रज-मथुरा-बृंदावन-गोकुल।
ब्रह्म-परमेश्वर-परमात्मा।
ब्रह्मचारी-प्रथमाश्रमी-सन्यासी।
ब्रह्म बाण-ब्रह्म शर-शक्ति।
ब्रह्मभोज-ब्राह्मणों को भोजन।
ब्रह्मलोक-ब्रह्म का स्थान।
ब्रह्म बादी-ब्रह्मज्ञानी-वेदांती।
ब्रह्मा-बिधाता-बिधि-बिरंचि।
ब्रह्माण्ड-जगत-संसार-सृष्टि।
ब्राह्मण-प्रथम वर्ण-द्विज-बिप्र।

बअज़-कोई-कोऊ।
बखन-आरम्भ-आरम्भ।
बगल-कांख-कक्ष-कोख।
बगावत-दंगा-झगड़ा।
बग़ी-फिरजाना-बिमुख
बच्चा-शिशु-संतान।
बजा-ठीक-सत्य-सच्च।
बजालाना-पूरा करना।
बजिन्स-ऐनमैन-ज्यों का त्यों।
बद-दुष्ट-दुराचारी।
बदमआश-कुवृत्ति-कुजीविका।
बंदा-दास-सेवक-चेरा।
बन्दिगी-सेवकाई-दासता।

बयान-वर्णन-कथन-कहना।
बरकत-आशीर्वाद-आशीष।
बरख़ास्त-उठा-स्थान छोड़ा।
बर्तरफ़-अलग-भिन्न।
बर्दाश्त-सहन-धीर धरन।
बहम-साथ-परस्पर-
बहादुर-वीर-शूर-साहसी।
बहादुरी-वीरता-सूरता-साहस।
बाइस-कारण-लिये-निमित्त।
बाँग-शब्द-चिल्लाहट-बोल।
बाक़ी-शेष-बचा हुआ।
बाग़-वाटिका-उपवन।
बाग़ी-दंगई-झगड़ालू।
बाज़-श्येन-आखेट की पक्षी।
बाज़ार-मंडी-हाट-पैंठ।
बाज़पुर्स-पूछ पाछ।
बाज़ी-खेल-जूप-जूआ।
बाज़ू-भुजा-भुज-बाहु।
बाज़ूबन्द-भुजा भूषण-बाहु भूषण।
बाद-पीछे-अनंतर।
बादवान-नाव का पाल।
बादशाह-राजाधिराज-राजा।
बान-रक्षक-रखवाला-शर।
बार-भार-बोझ-फल-समय।
बारीक-सूक्ष्म-पतला।
बाल-पंख-पखना-रोम।
बाला-ऊपर-उच्च।
बालाख़ानह-अटा-अटारी।
बालिग़-तरुण-यौवन प्राप्त।
बाहम-एक साथ-परस्पर।
बिरादर-बंधु-भाई।
बिरादरी-भाई बन्दी-कुटुम्ब।
बिलफ़ेल-अभी-अब।
बिहतर-उत्तम-अच्छा।
बिहिश्त-स्वर्ग-बैकुंठ।
बिहिश्ती-स्वर्गी-बैकुंठी
बीमार-रोगी-व्याधित-पीड़ित।
बुख़ार-ताप-ज्वर-तपन।
बुत-प्रतिमा-मूर्त्ति-रूप।
बू-गंधि-बास-महक।
बेग़म-राज पत्नी-रानी-महिषी।
बेश-अधिक-बहुत-
बेशी-अधिकाई-बढ़ोतरी।
बेशक-निस्सन्देह-शंका रहित।
बेयानह-साई-पेशगी का दाम।

(भ)

भं-नक्षत्र-आश्विन्यादि २७।
भंवर-चक्कर-भौंर-आवर्त्त।
भंवरा-भ्रमर-अलि-भौंरा।
भक्त-सेवक-चाकर-भगत।
भक्ति-सेवा-श्रद्धा-धर्म।

भग-योनि-ऐश्वर्य्यादि गुण।
भगत-सेवक-अर्चक-नृतक।
भगतिया-गवैया-नृतक-गंधर्व
भगल-छल-झगड़ा-खगाई।
भगवत-भगवन्त-भगवान-ईश्वर।
भगिनी-बहिनी-सहोदरा-बहन॥
भगौंहा-गरुवारंग-गेरूसा रंग।
भग्न-नष्ट-छिन्न-टूटा-फूटा।
भङ्ग-छिन्न-खंडित-बिजया-भाँग।
भङ्गेरा-भांग बेंचने वा पीने वाला।
भैचक-अचंभित-बिस्मित।
भजना-जपना-स्मरण-भागना।
भजनीक-ध्यानी-गायक-पूजक।
भञ्जक-खंड कर्त्ता-तोड़ने हारा।
भञ्जन-खंडन-तोड़न-नाशन-फोड़न।
भट-शूर-बीर-योद्धा-रणी।
भटई-स्तुति-बिनय-बड़ाई-बखान।
भट्ट-विद्वान-पद बिशेष।
भड़क-झलक-चमक-चौंक-फिझक।
भड़ भड़िया-सीधा-उतावला।
भणित-उक्त-कथित-कहा हुआ।
भण्डार-कोश-कोठा-बखार।
भण्डारा-ज्योना-भोज।
भण्डारी-कोषाधीश-कोठारी-रोकड़िया
भतार-भर्त्ता-पति-स्वामी-भर्तार।
भदेश-भदेशल-कुडौल-भोंड़ा-भद्दा।
भद्र-मुक्क मुंडन-भागमानी।
भद्रा-अशुभ समय-पक्षी।
भद्राक्ष-कृत्रिम-रुद्राक्ष।
भभूति-बिभूति-क्षार-भस्म।
भय-त्रास-शंका-भीति-डर-कादरी॥
भयंकर-भयानक-डरौना-कुरूप।
भयातुर-भय भीत-भयचक-डराडरा।
भयानक-भयंकर-डरौना-भय दायक।
भर-पूर्ण-सब-मुहां मुंह।
भरण-पोषण-पालन-रक्षन।
भरत-भर्त्ता-मिश्रधातु-कसकुट।
भरम-यश-भ्रम-धोखा।
भरोसा-आशा-बिश्वास-प्रतीति।
भर्त्ता-पति-स्वामी-पालक-पोषक।
भर्त्तिया-बनजी-कसेरा-ठटेरा।
भल-भला-उत्तम-अच्छा।
भलमनसी-भलमनसात-सुशीलता।
भला-अच्छा-शीलवान-चंगा।
भलाई-अच्छापन-कुशलता।
भव-जगत-उत्पत्ति-शिव।
भवन-गृह-घर-बास स्थान।
भवार्णव-संसार का समुद्र।
भवानी-देवी-पार्वती-शक्ति।
भवतव्यता-होनहार-कपाल।
भविष्यत-आने वाला समय।
भस्म-बिभूति-क्षार-राख॥

भक्षक - खवैया - खाऊ - पेटार्थू।
भक्षण - आहार - भोजन - खाना।
भक्ष्य - खाद्य - भोज्य - खाने योग्य।
भांग - बिजिया - बूटी - सब्ज़ी।
भांज - ऐंठ - लपेट - पैसों का भाव।
भांटा - वृन्तार्क - बैंगन - भंटा।
भांड़ा - पात्र - बर्त्तन - बासन।
भांति - रीति - प्रकार - डौल - जाति।
भांवर - भांवरी - भौंरी - घुमाव।
भाई - भ्राता - बंधु - सहोदर।
भाषा - भाखा - बात - बोली।
भाग - प्रारब्ध - अंश - बांट।
भाग्यवान - प्रारब्धी - धनवान।
भागी - अंशी - साझी - बटाऊ।
भागीरथी - सुरसरी - गंगा।
भाजन - भांड़ा - बर्त्तन - बासन।
भाजक - बांटने हारा - विभाजक।
भाज्य - अंश - बांटा गया।
भाट - बन्दीजन - यशवक्ता।
भाठा - धार - समुद्र का उतार।
भाता - मन भावन - रुचिर - भानमती।
भानमती - नृत्य की नाटनी।
भानु - रवि - दिवाकर - सूर्य।
भामिन - भामिनी - भामी - लड़ाका।
भारत - युद्ध - महाभारत - ग्रन्थ।
भार्या - पत्नी - स्त्री - सुन्दरी।

भाल - माथा - अनी - नोक।
भालू - भालु - भालुक - भल्लूक - रीछ।
भाव - सार - प्रेम - मोल - बूझ - सम्मति।
भावई - भविष्यत - होनहार - बदा।
भावना - चाहना - प्रीति - ध्यान।
भावी - होतव्यता - होनहार - बदा।
भाषा - वाणी - बोली - रागिनी।
भाषित - वर्णित - कथित - कहा हुआ।
भाष्य - टिप्पनी - टीका - अर्थ।
भास्कर - भानु - आदित्य - सूर्य।
भिन्न - पृथक् - अलग - न्यारा - खंड।
भिन्सार - प्रात - बिहान - भोर।
भिक्षा - भीख - यांचा।
भिक्षुक - भिखारी - याचक।
भी - फिर - और - तो - हूं।
भींचना - दबाना - निचोड़ना।
भीति - भित्ति - दिवार - डर - शंकित।
भीतर - अंतर - मध्य - बीच - में।
भीत - भय - शंका - डर।
भीना - पगा - डूबा - मग्न - लीन।
भीम - भयंकर - भयानक - भयदायक।
भीरु - भीतु - शंकित - डरपोक।
भील - निषाद - गोंट - चुवाड़।
भुआल - भूपति - राजा - राड्डा।
भुक्त - खा चुका - भोगा हुआ।
भुगतना - भोगना - सहना - निबाहना।

भुज-भुजा-दण्ड-बाहु-बाँह।

भुजङ्ग-भुजङ्गम-सर्प-साँप।

भुभुक्षित-क्षुधित-भूखा-मर्भूखा।

भुव-अम्बर-आकाश-स्वर्ग।

भुवङ्ग-भुजंग-सर्प-साँप।

भुवन-लोक-संसार-मन्दिर।

भुवि-भू-धरणी-पृथ्वी।

भू-भूमि-पृथ्वी-धरा-धरती।

भूकम्प-भूचाल-भूडोल।

भूगोल-पृथ्वी मंडल।

भूचक्र-भूमध्यरेखा।

भूचर-पृथ्वी पर के जीव।

भूत-प्रेत-व्यतीतसमय।

भूतल-पृथ्वी-धरणी-धरती।

भूतात्मा-शिव-जीवात्मा-शरीरी।

भूदेव-भूसुर-ब्राह्मण-द्विज-विप्र।

भूधर-गिरि-शैल-पर्बत-पहाड़।

भूप-भूपति-नृप-भूपाल-राजा।

भूमिका-मंगलाचरण-प्रसंग।पोढ़ाबंद

भूमिपाल-भूपाल-महिपाल-राजा।

भूमिहार-महिपाल-राजा।

भूमियां-भूमि का देवता।

भूर-भूसी-दक्षिणा-दान।

भूरि-बहुत-अधिक-ढेर-राशि।

भूर्जपत्र-भूर्जत्वचा-भोजपत्र।

भूल-निसरण-विसरण-चूक॥

भूलोक-मर्त्यलोक-मनुष्य लोक।

भूषण-आभूषण-आभरण-गहना।

भूषित-अलंकृत-शोभित।

भृकुटी-भ्रू-भौं-भौंह।

भृगु-कंदरा-खोह-शृंग।

भृङ्ग-भ्रमर-अलि-भौंरा।

भृङ्गी-कुम्हारी-लखारी-कीट विशेष।

भृति-वेतन-कमाई-मजूरी।

भृत्य-किंकर-दास-सेवक।

भेंट-भेट-मिलाप-दर्शन।डाली।

भेक-दादुर-मेंडुक-मिचकरा।

भेड़-भेड़ी-भेढ़-मेष-गाडर।

भेड़हा-वृक-भेड़िया-हुड़ार।

भेद-भिन्नता-गुप्तवार्ता-

भेदक-भेदू-भेद रखने हारा।

भेदी-खोजी-भेद कहने वाला।

भेव-भेद-स्वभाव-भाव।

भेरी-नफ़ीरी-तुरही।

भेष-स्वरूप-डौल-बनाव।

भेषज-औषधि-दवाई।

भैरव-भैरों-भयंकर-भूत देवता।

भोग-नैवेद्य-सुख दुर्बचन।

भोगना-सुख दुख भुगना।

भोगी-सुखी खाने वाला।

भोज्ज-भोजन-ज्योनार-आहार।

भोज्य-खाने योग्य॥

भोर-प्रभात-प्रातःकाल-बिहान॥
भोला-शिव-सीधा-अज्ञान।
भौचक-अचानक-भयचक।
भौतिक-भूत सम्बंधी-अलौकिक।
भौम-मंगल-मंगर।
भ्रंस-ध्वंस-नष्ट-नाश-बिगड़ा।
भ्रम-संशय-सन्देह-भूल-चूक।
भ्रमण-पर्यटन-घूमन-फिरन।
भ्रमर-अलि-मधुप-भौंरा-तिमिरी।
भ्रष्ट-पतित-बिगड़ा-छूटखेला।
भ्रष्टा-कुलटा-व्यभिचारिनी-
भ्राता-बंधु-सहोदर-भाई।
भ्रान्त-घूमा-फेरा-चूका।
भ्रान्ति-भ्रम-संदेह-भूल-चूक।
भ्रामक-भ्रमदायी-भुलाने वाला।
भ्रामर-मरगीरोग-घुमरी।
भ्रू-भ्रकुटी-भौंह-भौं।
भ्रूभङ्ग-भौंचढ़ा-कोपित।

(म)

मंगवाना-मँगाना-बुला भेजना।
मकर-मगर-मच्छ-राशि विशेष।
मकरन्द-पराग-पुष्परस।
मक्खन-नवनी-नैनी-माखन।
मख-यज्ञ-याग-अध्वर-मेध।
मग-मार्ग-पथ-पैंड़ा-बाट-डगर।
मग्न-निमग्न-मगन-डूबा-हर्षित।
मगर-कुम्भीर-नाका-ग्राह।
मंगल-कुशल-तीसरा ग्रह।
मङ्गलाचरण-बन्दना-भूमिका।
मङ्गलाचार-बधावा-कल्याण।
मंगलामुखी-गवैया-बजवैया।
मङ्गली-मंगलकारी-जयवन्त।
मचान-मंच-टांड़-मैरा।
मच्छ-मत्स-मीन-मछली।मच्छी।
मछुवा-कैवर्त-धीमर-कहार।
मच्छी-चूमा-मीना-मिठिया-मछली।
मंच-मचान-सिंहासन-चौकी-पीढ़ी
मञ्जरी-मुकुल-कली-बौर-बौल।
मञ्जार-बिल्ला-बिलाव-बिलार।
मञ्जु-कोमल-नरम-सुन्दर।
मञ्जूषा-पिटारा-दौरा-टोकरा।
मटक-चोचला-चमक-झांवरी।
मठ-मठी-देवालय-धर्मशाला।
मढ़ना-दापना-सावरना-लेसना।
मढ़ी-कुटी-मड़फ़-झोपड़ी।
मणि-हीरापन्नादि-रत्न।
मंडन-भूषण-कुंडल-गोल-शोभा।
मण्डल-कुंडल-गोल-आकाश।
मण्डली-सभा-समूह-झुंड-थोक।
मण्डित-भूषित-जटित-शोभित।
मत-धर्म्म-पंथ-रीति-चाल॥

मतंग-हस्ती-गज-हाथी-करी।
मना-विचार-सम्मति-उपदेश।
मतावलंबी-मताश्रयी-मती-पंथी।
मति-धी-मेधा-बुद्धि।
मत्त-उन्मत्त-मदमाता-मतवाला।
मत्सर-द्वेष-ईर्षा-जलन-डाह।
मत्स्य-मच्छ-मीन-मछली।
मथना-बिलोना-महना।
मद-अहंकार-घमंड-मादकता।
मदन-मार-काम-मैन-मैनफल।
मादिक-अभिमानी-मतवाला।
मद्य-मदिरा-सुरा-मद-दारू।
मद्यप-मदपी-सुरापी-मद पिवैया।
मधु-पुष्परस-सहत-मदिरा।
मधुकर-अलि-मधुप-भौंरा।
मधुप-भ्रमर-अलि-भंवरा।
मधुमास-चैत का महीना।
मधुर-मीठा-प्रिय।
मधुमल-सहत का मैल-मोम।
मध्य-अंतर-भीतर-बीच-मांझ-में।
मध्यम-बीच वाला-मांझ का।
मध्यस्थ-मध्यवर्ती-बिचमानी-साक्षी
मध्यान्ह-दोपहर-दिन का मध्य।
मन-चित्त-हृदय-आत्मा-४० सेर।
मनभावन-मनभाता। मनोहर।
मनमथ-मदन-मनोज-काम-मार॥

मनसिज-अनंग-मदन-काम।
मनु-प्रथम मनुष्य-स्मृति।
मनुज-मानव-मनई-मनुष्य।
मनुष्य-नर-मर्त्य-मनसेरू-मनुवा।
मनो-मानो-सदृश्य-समान।
मनोज-मदन-मनसिज-काम।
मनोभव-अनंग-मनमथ-काम।
मनोरथ-कामना-इच्छा-चाहना।
मनोरम-मनोहर-सुन्दर-सुघड़।
मंत्र-गुप्त उपदेश-लटका।
मंत्री-उपदेशक-सचिव।
मन्द-शिथिल-धीमा-बुरा-मन्दा।
मन्दाकिनी-आकाश गंगा।
मंदार-कल्पित वृक्ष।
मन्दिर-देवालय-घर।
मन्नत-मानता-मनौती।
मन्वंतर-एक मनु का राज्य।
मम-मेरा। हमारा-अपना।
ममता-मोह-प्रीति-माया।
मयंक-शशि-चन्द्रमा-चन्द्र।
मयना-मैना-शारिका-पार्वती की मा।
मया-दया-माया-मोह।
मयूर-केकी-शिखी-मोर।
मरकत-प्रवाल-पमारी-विद्रुम।
मराल-हंसा-हंस।
मरीचिका-मृगतृष्णा-मृगजल॥

मरीची। किरण। तेज। सूर्य।
मरु। मारवाड़। बालू। रेत।
मर्कट। कीश। बानर। बंदर।
मर्त्य। नर। मनुज। मनुष्य।
मर्दन। मीजन। मलन। रगड़न।
मर्म। भेद। समाचार। ज्ञान।
मर्याद। मान। पत। सीमा।
मल। मैल। नर्क। विष्टा। गू।
मलय। चन्दन। मलियागिरि।
मलिन। मलीन। मैला। उदास।
मल्ल। बाहुयोद्धा। बलवान।
मशक। मच्छर। मसा।
मशान। मरघट। मृतक दाह स्थान।
मष्ट। मूक। मौन। चुप।
मशान। श्मशान। मरघट।
मसी। काली। मसि। स्याही।
महत। श्रेष्ठ। मान्य। बड़ा।
महा। उत्तम। बड़ा। निपट।
महाकाल। बड़ा काल। महादेव।
महात्मा। महाशय। उत्तमजन।
महिमा। महत्व। यश। बड़ाई।
महिषा। महिष। भैंसा।
महिषी। भैंस। मौसी। राजपत्नी।
मही। पृथ्वी। धरती। [illegible]। मठा।
महीप। महीपति। महिपाल। राजा।
महूरत। मुहूर्त। दो घड़ी।
महेन्द्र। राजाधिराज। इन्द्रराज।
महेश। महेश्वर। महादेव। शिव।
महोत्सव। बड़ा उत्सव। महापर्व।
मां। मा। माता। में।
मांझी। केवट। कर्णधार। नाविक।
मांद। गुफा। थला। सिंह का घर।
मांस। मास। आमिष।
मागध। भाट। कड़खैत। मगधदेश का।
माची। प्रसिद्ध। फैल रही। बैल के गले का काठ।
माणव। माणवक। बालक।
माणिक। लाल रत्न।
मातङ्ग। हस्ती। करी। गज। हाथी।
माता। सीतला। मतवाला। जननी।
मातुल। मामू। मामा।
मात्र। अल्प। केवल। सब।
मात्रा। परिमाण। लगमात। स्वर।
मादक। उन्मत्त कारी वस्तु।
मादकता। मत्तता। बौरापन।
माध्वी। महुवे की मदिरा।
मान। सन्मान। अभिमान। मर्याद।
मानव। नर। मनुज। बालक।
मानिनी। मानवती। स्त्री।
मानी। अभिमानी। मर्यादित।
मान्य। माननीय। पूजनीय। पूज्य।
मापना। नापना। तौलना। खोजना।
माया। दया। धन। मोह। कपट।

मायावी - इन्द्रजाली - कपटी - ठग।
मार - युद्ध - प्रहार - मदन - काम।
मारग - मार्ग - पंथ - डगर।
मारू - मदन - डंका - बैंगन - मरवैया।
मार्ग - पथ - पैंड़ा - बाट - डगर।
माल - माला - हार - मल्ल - योद्धा।
माला - हार - गजरा - पोथी।
मालाकार - माली - माल रूप।
माष - उरद - क्रोध - रिस।
मासिक - महीने का - महीने की प्राप्ती।
माहुर - गरल - विष - हलाहल।
मिती - तिथि - व्याजदर।
मित्र - स्नेही - प्यारा - हितू।
मित्रता - मित्राई - मिताई - हित।
मिथुन - युग्म - जुड़े - स्त्री पुरुष।
मिथ्या - असत्य - व्यर्थ - झूठ।
मिलन - मेल - मिलाप - प्राप्ति।
मिलाप - मेल - जोड़ - एकता - भेंट।
मिश्र - वैद्य - पण्डित - ब्राह्मण।
मिश्रित - मिलाहुआ - घालमेल।
मिष - बहाना - बनावट -
मिष्ट - मधुर - मीठा।
मीठा - मधुर - चीमा - चूमा।
मीत - मीता - मित्र - सखा।
मीन - मत्स्य - मच्छी - मछली।
मीमांसा - बिचार - निष्पत्ति।

मुंह - आनन - मुख - बदन।
मुकुट - किरीट - छत्र - चूड़ा।
मुकुर - आदर्श - निदर्शन - दर्पण।
मुकुल - कली - बौर - कोंपल।
मुक्त - मुचा - छूटा - खुला।
मुक्ता - मोती - बहुत - अधिक।
मुक्ति - मोक्ष - उद्धार - छुटकारा।
मुखर - बकवादी - बक्का।
मुधा - असत्य - मिथ्या - झूठ।
मुग्ध - मूर्ख - अज्ञानी - सुन्दर।
मुग्धा - कन्या - कुमारी - सुन्दरी।
मुण्ड - मूंड़ - शिर - मस्तक।
मुण्डक - नापित - नाई - नाऊ।
मुण्डित - मुड़ाहुआ - मुड़ला - ठूंठ।
मुद - हर्ष - आनन्द - प्रसन्नता।
मुदित - हर्षित - आनन्दित - प्रसन्न।
मुद्गर - मुगरा - गदा - मुगदर।
मुद्रा - छल्ला - छापा - रुपया।
मुद्रित - छपा - चिन्हित - अन खुला।
मुनि - ऋषि - तपसी - तपस्वी।
मुनीश - ऋषीश - प्रधान मुनि।
मुरला - मुरेला - मयूर - मोर।
मुरली - बंशी - बीना - बाँसुरी।
मुष्टि - मुष्टा - मुट्ठी - मूठा - घूंसा।
मुहूर्त - दो दण्ड काल - दो घड़ी।
मूंगा - प्रवाल - विद्रुम - पमारी।

मूक- मौन - गूंगा - अनबोला- चुप।	मेघ- घन- घटा- बादल।
मूढ़- प्राद- मूर्ख - अनपढ़ - अज्ञानी।	मेघनाद- गर्ज- रावण का पुत्र।
मूर्ख - अज्ञानी - अनपढ़ - अनाड़ी।	मेचक- श्याम - काला।
मूर्छा - मोह - अचेतता- मुरभाई।	मेढ़ा- मेढ़ा - मेष - गाड़र।
मूर्छित- मोहित - अचेत- असुधि।	मेद - मेघ- मज्जा- मोटापा।
मूर्त्ति - आकृति - प्रतिमा - पुतली।	मेदिनी - धरणी - धरती - भू - भूमि।
मूल- जड़ - पूंजी - कुल- नक्षत्र विशेष	मेघ- यज्ञ- मघ- बलिदान।
मूल्य - मोल - भाव- न्योछावरि।	मेधा- बुद्धि - बोध - समझ।
मूष- चूहा- मूसा - मूषिक।	मेरु- मध्य- बीच- सुमेरु पर्वत।
मूषण। मूसना- चोरी करना- हरना।	मेल- संयोग- मिलाप- सम्बंध।
मूषिक- मूषा- चूहा - चोर।	मेली- मिलापी - संगी - साथी।
मृग- सारंग- कुरंग- हरिन- हिरन।	मेष- खूंटा - मेढ़ा - पहिली राशि।
मृग छाला- अजिन - मृग चर्म।	मैत्री- मित्रता - हित- स्नेह।
मृग तृष्णा- मृगजल- जल भ्रान्ति।	मैथुन- रीत- संगम- प्रसंग।
मृगया- आखेट- अहेर- शिकार।	मैन- अनंग- कामदेव।
मृगराज- मृगपति- मृगेन्द्र- सिंह।	मैना - शारिका पक्षी - पार्वती की मा।
मृगी- हिरनी- रोग विशेष।	मोगरा- मुद्गर- गदा- पुष्प विशेष।
मृगेन्द्र- मृगाधिप- मृगराज- सिंह।	मोघ- व्यर्थ- निष्फल- झूठ।
मृत- मृतक- शव- मुआ- मरा।	मोचना - उद्धारणा- छोड़ना।
मृत्तिका- मट्टी- माटी।	मोटा- मोट- स्थूल- भारी- गठरी।
मृत्यु- काल- मौत- मीचु।	मोती- मुक्ता- रत्न विशेष।
मृदु- मृदुल- नम्र- कोमल- नरम।	मोद- मुद- हर्ष- आनन्द- सुख।
मृषा - असत्य- मिथ्या- वृथा- झूठ।	मोदक- लड्डू - आनन्द कर्त्ता।
मेंडक - दादुर- भेक- मण्डूक।	मोर- मरा - शिखी- मयूर।
मेकल सुता- नर्मदा नदी।	मोल- दाम- भाव- मूल्य।
मेखला- कंधनी- जनेऊ॥	मोह- मूर्छा- माया- छोह- [illegible]

मोहना - मन हरना - वश करना।
मोहित - मूर्छित - वशीभूत।
मोक्ष - मुक्ति - सुगति - निर्बंध।
मौन - मूक - चुप - मष्ट - अबाक।
मौलि - शिखा - चोटी - चूड़ा।
मौनी - मस्तक - मुकुट।
म्लान - मैला - मलीन - उदास।
म्लानि - मलीनता - सूखापन।
म्लेच्छ - वेदाचार हीन - मैले चित्त।

———

मअकूल - उचित - योग्य - ठीक।
मअमूल - चलन - रीति - बंधान।
मअरिफ़त - पहिंचान - द्वारा।
मअलूम - ज्ञात - जाना हुआ।
मअनी - अर्थ - प्रयोजन - तात्पर्य।
मक़दूर - सामर्थ्य - बल।
मक़बरा - समाधि स्थान।
मकर - छल - लंपटता - धोखा।
मुक़ाम - वास स्थान - स्थान - बास।
मग़ज़ - भेजा - कपार।
मग़रूर - अभिमानी - सगरा - घमंडी।
मज़कूर - वर्णित - कहा हुआ।
मजनून - उन्मत्त - सिड़ी - बौरहा।
मज़बूत - दृढ़ - पुष्ट - पोढ़ा।
मज़मून - आशय - प्रयोजन।
मज़रूआ - जोता बोया हुआ।
मजरूह - घायल - कटा फटा।
मजलिस - सभा - मंडली।
मज़हब - मत - पंथ।
मतलब - प्रयोजन - अर्थ - अभिप्राय।
मदद - सहाय - सहायता।
मदर्सा - पाठशाला - चटशाल।
मनअ - निषेध - नाहीं - रोक।
मन्नत - मानता - मनौती।
मनशा - कामना - इच्छा - मनोर्थ।
मनसूबा - बिचार - सोच।
मनादी - ढंढोरा - डुग्गी - प्रसिद्धता।
मरातबा - पद - पदवी - अधिकार।
मरज़ - रोग - व्याधि - व्यथा।
मरज़ी - इच्छा - बांछा - मनोर्थ।
मरहलह - उतार - पड़ाव।
मलामत - धिक्कार - निंदा - छि: छि:।
मल्लाह - केवट - कैवर्त्त - मांझी।
मलिकह - रानी - राज पत्नी।
मश्क़ - अभ्यास - सीखना।
मशक - चाम का जल पात्र।
मसख़रह - भांड़ - हंसोरा।
मस्जिद - ईश्वर स्मरी मुसल्मानों का स्थान।
मसनद - गद्दी - तकिया।
मशग़ूल - काम में लगा हुआ।
मशहूर - प्रसिद्ध - विख्यात।
मसल - कहनी - पखाना।

मसलहत-सम्मति-अनुमति।
महज़-सार-तत्व-केवल।
महफ़िल-सभा-समाज-मंडली।
महल्ल-गृह-घर-मन्दिर।
महल्लह-टोला-थोक।
महसूल-कर-राजस्व-राज अंश।
माजरा-समाचार-वृत्तान्त।
मातम-शोक-दुःख।
मानिन्द-सदृश-तुल्य-समान।
मादर-जननी-माता-मा।
मादरज़ात-दिगम्बर-वस्त्रहीन-नंगा।
मादह-स्त्री वर्ग-स्त्री जाति।
मारपेच-सांप की इंडुरी।
माल-सम्पति-धन।
मालामाल-परिपूर्ण-अघाया।
मालिक-स्वामी-पति।
माहवारी-प्रति मासिक-महीने का।
मिज़ाज-स्वभाव-प्रकृति-बानि।
मिन्नत-बिनती-विनय-प्रार्थना।
मिसाल-दृष्टान्त-उदाहरण।
मिहनत-परिश्रम-श्रम।
मिहमान-पाहुन-अतिथि।
मिहर्बान-दयालु-कृपालु।
मीनार-कंगूरा-गुमटी-लाट।
मीयाद-अवधि-नियमित समय।
मीरास-बपौती-बापंश।

मुअत्तल-कार्य रहित-निठल्ला।
मुअतबर-विश्वासी-भरोसे योग्य।
मुआफ़ी-कर रहित-राजस्व रहित।
मुआमिलह-कार्य-काम।
मुकद्दमह-विवाद-झगड़ा।
मुक़र्रर-नियत-स्थापित।
मुक़ाबिलह-सन्मुख-सामने-मुठभेर।
मुक़ाबिला-सामना-भिड़ाव।
मुख़्तसिर-संक्षिप्त-घटाङ्का।
मुख़्तार-स्वाधीन-काम कर्त्ता।
मुख़बिर-समाचार दायक-दूत।
मुख़ालिफ़-विपरीत-वैरी।
मुजरा-दण्डवत्-प्रणाम-फलटा।
मुजरिम-अपराधी-दोषी।
मुत्तफ़िक़-युक्त-मिलित-जुड़ा-साथ।
मुत्तसिल-निकट-समीप-पास।
मुतफ़र्रिक़-भिन्न-अलग।
मुतवस्सित-मध्यस्थ-बीच का।
मुतवातिर-बारम्बार-लगातार।
मुतसद्दी-लेखक-लिखने वाला।
मुताबिक़-अनुसार-समान।
मुतअल्लिक़-सम्बन्धी-अधीन।
मुद्दई-वादी-वैरी।
मुदर्रिस-शिक्षक-पाठक-अध्यापक।
मुन्तज़िर-प्रतीक्षा कारक-मार्ग दर्शी।
मुन्शी-लेखक-लिखैया॥

मुन्सिफ़-न्यायवर्ती-नैयायक॥
मुनासिब-उचित-योग्य-
मुफ़्त-सेंत-बिनदाम।
मुफ़स्सल-ब्यौरे वार।
मुफ़लिस-कंगाल-दरिद्री।
मुफ़सिद-बखेड़िया-लड़ाक।
मुफ़ीद-लाभदायक-लाभदाता।
मुबलग़-रुपया-रुपिया।
मुबारक-कुशल-मंगल वचन।
मुमकिन-संभव-होने वाला।
मुराद-इच्छा-मनोर्थ।
मुरादी-पैसे-ताम्र मुद्रा।
मुर्ग़ी-कुक्कुट-अरुण शिखा।
मुर्ग़ाबी-पनबुड्डी-जलपक्षी।
मुल्क-देश-भूखंड-स्थान।
मुलतबी-बिलंबित-ढील किया हुआ।
मुलाइम-नम्र-कोमल-नरम।
मुलाक़ात-मिलाप-मेल।
मुलाज़िम-चाकर-नौकर-सेवक।
मुल्ला-वैद्य-पण्डित।
मुवाफ़िक़-अनुसार-समान।
मुश्किल-कठिन-कड़ा-उग्र।
मुशायरह-मासिक-दर।
मुस्तइद-चौकस-सावधान।
मुस्तहक़-अधिकारी-पाने योग्य।
मुसाफ़िर-पथिक-बटोही।

मुसाहिब-संगति-साथी।
मुसीबत-विपत्ति-आपत्ति।
मुहकमह-न्याय सभा।
मुहताज-दरिद्री-कंगाल-दीन।
मुहब्बत-मित्रता-हित-स्नेह।
मुहर-छाप-स्वर्ण मुद्रा।
मुहर्रम-पवित्र-मुसल्मानी १ महीना।
मुहर्रिर-लेखक-लिखैया।
मुहलत-ढील-अवकाश।
मुहिम्म-चढ़ाई-धावा-रोग।
मुहाफ़ज़-रक्षित-रक्षा पाया हुआ।
मुहाल-कठिन-दुर्गम।
मुहावरह-ढब-अभ्यास-टेंव।
मुहासरह-घेरना-बाट न देना।
मूज़ी-दुखदाई-दुष्ट।
मैदान-पटपड़-रणभूमि-
मौक़ा-अवसर-समय।
मौक़ूफ़-छुड़ाया-छुटाया।
मौज-बीची-लहर-तरंग।
मौजूद-विद्यमान-उपस्थित।
मौलवी-विद्वान-पंडित।
मौसिम-ऋतु-काल-समय।

(य)

यजमान-यज्ञ करने वाला
यज्ञ-याग-मेध-होम-बलिदान।

यज्ञसूत-यज्ञोपबीत-जनेऊ।	यातुधान-राक्षस-निशाचर।
यती-सन्यासी-भिखारी।	यात्रा-प्रस्थान-कूच-तीर्थ।
यत्न-जतन-उपाय-उद्योग।	यान-वाहन- सवारी।
यत्र-जहाँ-जिस ठौर-जिसजगह।	याम-पहर-दिनका चारवाँ भाग।
यथा-जैसे-जिस भाँति-ज्यों-जैसा।	यामिनी-रजनी-रात्री-रात।
यथा योग्य-जैसा-उचित।	यावक-महावर-लाख का रंग।
यथार्थ-सत्य-ठीक-सच-सांचा।	यावत-जितना-जबलों-जबताईं।
यथेच्छ-जैसी इच्छा-यथा रुचि	युक्त-युत-जुड़ा-सटा-योग।
यथोक्त-जैसा कहा गया।	युक्ति-चतुराई-प्रवीणता-हथौटी।
यदा-जब-जबलौं-जिस काल तक।	युग-सत्यत्रेतादि-जोड़ा-दो।
यदि-कदाचित्-जो।	युगल-युग्म-युग-जोड़ा-दो।
यद्यपि-यदपि-जोभी-जो।	युत-युक्त-मिला-सटा-जुड़ा।
यंत्र-कल-वाद्य-टोटका-टोना।	युग्म-युग-युगल-जोड़ा-दो।
यंत्रणा-दुःख-व्यथा-पीड़ा।	युद्ध-रण-संग्राम-लड़ाई।
यंत्रिका-साँकरि-ज़ंजीर।	युवती-तरुणी-यौवन स्त्री।
यंत्री-तुनहरा-ओझा-तार करणी।	युवराज-राजा का प्रधान पुत्र।
यम-अन्तक-यमराज-काल।	युवा-तरुण-यौबन-जवान।
यमक-अनुप्रास-यमज।	यूथ-जथा-समूह-झुंड।
यमल-जोड़ा-दो-युग्म।	योग-सन्यास-संयोग-जोड़।
यवन-म्लेछ-मुसल्मान।	योगिनी-बैताली-पिशाची-भूतिनी।
यश-कीर्त्ति-ख्याति-भलाई।	योगी-योग साधक-तपस्वी-सिद्ध।
यष्टी यष्टिका-लाठी-लकड़ी।	योगेश्वर-योगी-तपस्वी-सिद्ध।
यक्ष-देव जाति विशेष।	योजन-चार कोस परिमाण।
याग-यज्ञ-मख-होम।	योजना-योग-मेल-मिलाप।
याचक-विनयी-भिक्षुक-मंगता।	योद्धा-शूर-सावन्त-सूर्मा।
यातना-वेदना-नर्क पीड़ा।	योनि-भग-उत्पत्ति स्थान।

योषिता-स्त्री-अबला-नारी।
यौतिक-ज्योतिष-अंकगणित।
यौतुक-दायजा-दैजा-दहेज।
यौवन-युवा-तरुण-जवान।

यअनी-अर्थात्-वा-अथवा।
यक-इक-एक-१।
यक़ीन-विश्वास-भरोसा।
यतीम-अनाथ-स्वामी रहित।
याक़ूत-माणिक-लालरत्न।
याद-स्मरण-ध्यान-सुधि।
याम-काल-समय।
यार-मित्र-प्रिय-सनेही।
याल-घोड़े की-चोटी।

(र)

रक्त-रुधिर-लोहू-लाल।
रक्तपा-जलौका-जोंक।
रक्तिमा-अरुणता-लाली।
रङ्क-कृपण-कंगाल-दरिद्र।
रङ्ग-वर्ण-डौल-खेल।
रङ्गभूमि-नाचघर-अखाड़ा।
रङ्गरस-हर्ष-आनन्द-सुख।
रङ्गी-रंगीला-रसीला-खिलाड़ी।
रचना-सजना-बनावट-स्थापना।
रज-पराग-धूलि-स्त्री धर्म।
रजु-रस्सी-जेवरी-डोरी।
रजक-धोबी-बरेठा।
रजत-चाँदी-रूपा-दुर्वर्ण।
रजनी-निशा-रात्री-रात।
रजस्वला-ऋतुमती कपड़ों से।
रजाई-आज्ञा-हुक्म-वृत्त विशेष।
रञ्जन-चित्रकारी-रंगावट।
रण-युद्ध-संग्राम-लड़ाई।
रण्डा-विधवा-पतिहीन-रांड़।
रण्डी-रांड़-अपतिका-वेश्या।
रत-मैथुन-तत्पर-लीन।
रतन-रत्न-हीरा-मुक्तादि-मणि।
रतनार-लाल वर्ण-लाल रंग।
रति-मैथुन-प्रीति-काम की स्त्री।
रत्न-मणि-हीरादि-पुतली।
रत्नाकर-उदधि-समुद्र-सागर।
रद-रदन-दशन-दंत-दांत।
रनबास-अन्तपुर-रंगमहल।
रन्ध्र-छिद्र-छेद-बिल।
रमण-मैथुन-क्रीड़ा-खेल-फिरन।
रमणी-उत्तम स्त्री-सुन्दरी।
रमणीय-रमण योग्य-सुन्दर।
रमना-भोग करना-फिरना-चलना।
रम्भा-अप्सरा-वेश्या-केला।
रम्य-सुन्दर-सुघड़।
रव-ध्वनि-शब्द-नाद-आहट॥

रवि-सूर्य-आदित्य-दिवाकर-भानु।
रश्मि-किरण-प्रकाश-चन्द्रिका।
रस-स्वाद-पारा-शृंगारादि।
रसना-रसज्ञा-जिव्हा-जीभ।
रसातल-पाताल-अधोलोक।
रसायन-सोना-चांदी बनाने की विद्या।
रसाल-रसीला-आंब-ईख।
रसिक-बिसनी-रसीला-रसिया।
रसिया-प्रेमी-लुच्चा-छैला।
रहना-टिकना-बसना-ठहरना।
रहस-हंसीखेल-खेल-एकान्त।
रक्षक-पालक-स्वामी-रखवाला।
रक्षण-पालन-पोषण-बचावन।
रक्षस-राक्षस-निशचर-भूत।
रक्षा-त्रास-पालन-बचाव।
राय-राई-राजा-स्वामी।
राउ-स्वामी-राजा।
राउर-आप-आपका।
राका-पूर्णिमा-पूनों।
राकेश-चन्द्र-चन्द्रमा।
राखा-रक्षासूत्र-यंत्र-गंडा।
राग-गीत-क्रोध-प्यार-मोह।
रागी-गवैया-क्रोधी-प्रीतम।
राज-राज्य-देश-अधिकार।
राजकुमार-राजा का पुत्र-राजकुंवार।
राजत्व-प्रभुत्व-राजा का काम-स्वामित्व

राजधर-मंत्री-सचिव-अमात्य।
राजधानी-रजधानी-राजस्थान।
राजना-शोभित होना-चमकना।
राजनीति-राज्य करने की रीति।
राजपथ-राजमार्ग सड़क।
राजस-रजो गुण-अहंकारादि।
राजस्व-राज अंश-राजधन-कर।
राजसूय-अश्वमेध यज्ञ-याग।
राजा-नृप-भूपति-भूपाल।
राजेश्वर-महाराज-राजाधिराज।
राज्ञी-महिषी-रानी-राजपत्नी।
रात-रात्री-निशा-रैन-निशि-रजनी।
राता-लाल-रंगित-रंगा।
रात्री-यामिनी-रजनी-शर्वरी।
रात्रीचर-राक्षस-भूत-चोर-उलूकादि।
रामायण-राम की कथा।
राय-राजा का पद विशेष।
राव-राजा-राउर-राय।
रावत-वीर-सूर्मा-राजा-आगे।
रावरा-रावरो-चतुर-चंचल।
राशि-ढेर-मेषादि-बारह।
राष्ट्र-बसा हुआ देश।
रास-क्रीड़ा-खेल-कौतुक।
राहु-राहू-आठवां ग्रह।
राक्षस-असुर-निशाचर-दैत्य।
रिक्त-रिक्त-[illegible]-[illegible]-सूना।

रिचा - ऋचा - वेद का मंत्र - कांडी।
रिपु - शत्रु - वैरी - विरोधी - द्वेषी।
री - अरी - एरी - स्त्री का संबोधन।
रीछ - भालुक - भल्लूक - भालु - भालू।
रीझ - इच्छा - चाह - मनोर्थ - प्रीति।
रीत - चाल - चलन - प्रकार।
रुकना - अटकना - ठहरना - मुड़ना।
रुचि - रुच - चाह - दीप्ति।
रुचिर - दीप्तिमान - सुन्दर।
रुज - रोग - पाप।
रुण्ड - कबन्ध - शिरहीन धड़।
रुदन - रोदन - रोना।
रुद्ध - रुका - बंधा - अटका।
रुधिर - रक्त - लोहू - लुहू।
रुष्ट - रुटा - रोषित - क्रोधित।
रुख - वृक्ष - तरबर - तरु - पेड़।
रूप - आकार - मुख - चिन्ह।
रूपवती - रूपवान - सुघड़ - सुन्दर।
रूरे - सुन्दर - शोभित -
रे - अरे - ए - अये - हे - हो।
रेख - रेखा - लकीर - चिन्ह - प्रारब्ध।
रेणु - रेणुका - बालू - रज - धूलि।
रेत - बालू - रज - धूलि - रेणु - रेती।
रैन - रैनि - रात्री - रात।
रोक - अटक - छेड़ - रोकड़।
रोग - व्याधि - रुज - पीड़ा।

रोगी - रुगैल - दुःखित - पीड़ित।
रोचक - रुचिकारक - पाचक।
रोचना - गो रोचन - पीला रंग।
रोदन - रोआई - रोना - आंसू।
रोध - कूल - तट - तीर - रोक।
रोधन - अटकावन - रोकाव
रोपना - गाड़ना - आड़ना - हठ करना।
रोम - लोम - केश - रोवां - ऊन।
रोमांच - रोम खड़ा होना - हर्ष।
रोर - उल्लड़ - हांक - पुकार - गुहार।
रोली - रोरी - रचना - कुमकुम।
रोष - क्रोध - कोप - माष - रिस।
रौर - हांक - हल्ला - दंगा - कीर्त्ति।
रौरव - नर्क - भयानक।

रंज - दुःख - कष्ट - क्लेश - खेद।
रंजीदह - दुखित - क्लेशित।
रईस - प्रधान - मुखिया - राजा।
रअय्यत - प्रजा, राज्य के लोग।
रकबह - क्षेत्रफल - धरती।
रकाब - पैकरा -
रज़ामंदी - प्रसन्नता - मनभावना।
रद्द - खंडित - निकाम।
रदीफ़ - अनुप्रास - क्रम।
रबीअ - बसंत - चैत की कटनी।
रवां - बहना - चलने वाला।

रवाज-चलन-प्रचार।
रसद-भेजी ऊई सामग्री-सच्चादि।
रस्म-चाल-चलन-रीति-
रस्ता-मार्ग-पैंड़ा-बाट।
रसाई-पऊंच-गम्य।
रसीद-गम्य-पऊंच।
रहज़न-बटमार-ठग-लुटेरा।
रहज़नी-मार्ग लूट-डकैती-ठगई।
रह्म-दया-कृपा-मोह।
रहीम-दयालु-कृपालु।
राग़िब-आकांक्षी-अभिलाषी।
राज-थवई-शिल्पी।
राज़ी-प्रसन्न-सुखी-हर्षित।
रातिब-प्रतिदिन का बंधा ऊआ खाना।
राय-बुद्धि-समझ-मता।
रायज-व्यवहार्य-प्रचरित।
रायगाँ-वृथा-व्यर्थ-निकाम।
रास्त-सच्चा-सीधा-दाहां।
रास्ता-मार्ग-पैंड़ा-पन्थ-डगर।
रियायत-ध्यान-कृपा।
रिज़ाला-नीच-कुकर्मी-छोटा।
रियासत-राज्य-राजा।
रिश्तह-डोरा-सम्बंध-नाता।
रिश्तहदार-संबंधी-नतैत।
रिश्वत-घूस-उत्कोच।
रिह्म-बंधा-गहना॥

रिहा-छोड़ा-खोला-
रिहाई-छुट्टी-छूट।
रुअब-डर-आतंक।
रुक़्अह-चिट्ठी-टुकड़ा।
रुख़-गाल-कपोल।
रुख़सत-छुट्टी-बिदाय-विदा।
रुतबह-पदवी-पद-उपाधि।
रुस्तम-एक बीर-का नाम।
रूपोश-मुंह छिपा-लुका।
रूबरू-सन्मुख-सामने।
रूमाल-अंगोछा
रेग-वालू-रेत-मरु।
रेगिस्तान-मरुस्थली-रेतली भूमि।
रेशम-पाट।
रोज़-दिवस-दिन।
रोज़ह-व्रत-उपास-उपवास।
रोज़ी-वृत्ति-जीविका।
रोज़ीनह-बंधान-नित प्रति
रोशन-प्रकाशित-उजला।
रोशनाई-प्रकाश-मसी तैल।
रोशनी-प्रकाश-उजाला।
रौनक़-शोभा-सुन्दरता।
रौज़ह-वाटिका-बाग़।

(ल)

लकड़-काठ-लाठी-पती विशेष॥

लकुट - छड़ी - लाठी लकड़ी -
लखना - देखना - ताकना।
लखपति - लक्षपति - धनवान।
लग - लौं - निकट - तक - खाड़ू।
लगड़ - लकड़ - पक्षी विशेष।
लग्न - प्रीति - राशि का उदय।
लघु - ह्रस्व - छोटा - हलका।
लङ्क - कटि - करिहा - ढेर।
लंगूर - हनूमान - बानर विशेष।
लंगोट - कोपीन - कछनी - लंगोटा।
लंघन - उपास - कड़ाका - नाघना।
लजाना - संकोचना - लज्जित होना।
लज्जा - संकोच - सकुच - लाज।
लज्जित - संकोची - लजीला।
लट - लटूरी - जटा - वेणी - चिकुर।
लटका - टंगा - झांवली - टोना।
लट्टू - मोहित - भौंरा - खिलौना।
लड़ - लड़ी - पांति - माला।
लड़का - बालक - शिशु - सुत।
लड़काई - लड़कपन - शिशुता।
लड़ाई - रण - संग्राम - युद्ध।
लता - बेलि - लतिका - झाड़।
लप - मुट्ठी - पसर - शीघ्रता।
लपकना - दौरना - झपट मारना।
लपका - झपटा - लंपट - झूठा।
लपक - मलक - भिड़ान - उष्ण वायु - लू।
लवा - बटेर - पक्षी विशेष।
लब्ध - लाभ - प्राप्ति - उपार्जित।
लभ्य - पाने योग्य - मिलन हार।
लम्पट - कपटी - झूठा - लुच्चा।
लय - रट - चाह - लीन - ताल - स्वर।
ललचाना - तरसाना - लहराना।
ललाट - भाल - माथा - प्रारब्ध।
ललित - सुन्दर - मनोहर - सुघड़।
ललिता - सुन्दरी - छद्म खेल स्त्री।
लव - अंश - भाग - क्षण - काल विशेष
लवण - लोन - नोन - नमक।
लवा - बटेर - बटई - पक्षी विशेष।
लसना - सोहाना - शोभा देना।
लहना - पाना - खाना - फलना।
लहर - वीची - तरंग - हिलोर - ढेऊ।
लहरना - महकना - हिलोरना।
लहलहाना - फूलना - हरा होना।
लक्ष - लाख - सौ सहस्र।
लक्षण - चिन्ह - पहिचान।
लक्ष्मी - श्री - सम्पत - ऐश्वर्य - लक्ष्य।
लांक - कटि - करिहा - ढेर।
लाग - द्वेष - बैर - प्रीति - छोह - मोल।
लाघव - छोटा - हलका - उतावला।
लाङ्गूल - लोम - लूम - पूछ।
लाज - लज्जा - संकोच - सकुच।
लाट - स्तम्भ - खम्भा - थूनी॥

लाठ-खम्भा-लाटी-कोल्हू का काठ।
लाड़-दुलार-मोह-प्यार।
लाभ-प्राप्ति-फल-उपार्जन।
लाल-दुलारा-प्यारा-रक्तवर्ण।
लालन-ललन-खिलाड़ी-धूर्त्त।
लालित्य-सुन्दरता-कोमलता।
लावण्य-सुन्दर-मनोहर।
लाह-लाख-किल्ली-लाभ।
लाह्ना-लाह-लाभ-प्राप्ति।
लाक्षा-लाख-जतु।
लिंग-इन्द्री-शरीर-पुरुषत्व।
लिखितंग-नियम पत्र-चिट्ठी-लेखा।
लिखन्त-होतव्य-होनहार-प्रारब्ध
लिपि-हस्ताक्षर-लिखा हुआ।
लिप्ति-लिपा-मिला-सटा।
लीक-लकीर-दण्डा-मर्याद।
लीन-डूबा-मिला-समाया-निमग्न।
लीला-क्रीड़ा-खेल-चरित्र-विहार।
लुकना-छिपना-दुरना-गुप्त होना।
लुका-छिपा-दुरा-गुप्त।
लुप्त-गुप्त-अदृश्य-नष्ट-नाश।
लुब्ध-लोभी-लालची-लुब्धक।
लुभाना-ललचाना-लोभित करना।
लू-लूक-लपट-उष्ण वायु-लूका।
लेख-लिपि-अक्षर-लिखा।
लेखक-लिपिकर-लिखने वाला।
लेखन-लेखकी-लिखाई।
लेखनी-लिखनी-क़लम।
लेखा-गिन्ती-गणना-हिसाब।
लेनदेन-व्यवहार-व्योपार।
लेपालक-पोष्यपुत्र-धर्म्म बेटा।
लेवा-लेने वाला-ऊन।
लेश-छोटा-छुटाई-थोड़ा।
लेह्य-लेही-चटनी-अमृत।
लों-तक-तलक-लग-अवधि।
लोक-लोग-मनुष्य-जगत्-द्वीप।
लोकपाल-दिग्पाल-राजा।
लोग-लोक-मनुज-मनुष्य।
लोचन-नेत्र-आँख-नयन।
लोथ-मृतक शरीर-शव-मरातन।
लोप-अदृश्य-गुप्त-मिटा।
लोवा-लोमड़ी-लोखरी।
लोभ-लालच-लालसा-चाह।
लोम-केश-रोम-बाल।
लोमड़ी-लुखरिया-लुकटी-लगरी।
लोल-चंचल-चपल-आतुर।
लोलुप-लुब्ध-अतिलोभी।
लोहित-रक्त-लाल-कुसुमी।
लोहू-लोहू-रक्त-रुधिर-नाली।
लौं-लग-तक-तलक।
लौकिक-संसारिक-इस लोक का।

लंग-लंगड़ा-पाँव टूटा।
लक़ब-पद्वी-उपनाम।
लक़वह्-पक्षाघात-शीतांग।
लगाम-बलगा।
लज़्ज़त-स्वाद-रस।
लतीफ़ह्-चुटकला-हंसौवा।
लफ़्ज़-शब्द-धुनि-बात-बोल।
लहमह्-क्षण-पल।
लविंद-मूर्ख-निर्बंध।
लश्कर-सेना-चमू-दल।
लह्जह्-उच्चारण-कथन-कहन।
लहज़ह्-पल-क्षण।
लाग़र-दुर्बल-दुबला-जीर्ण।
लाचार-असामर्थ-अवश।
लाजवाब-निरुत्तर-बिनउत्तर।
लाज़िम-योग्य-उचित-कर्त्तव्य।
लानत-धिक्कार-निन्दा-छि:२।
लायक़-योग्य-उत्तम-अच्छा।
लाल-माणिक-अरुण मणि।
लाश-लोथ-शव-मरा शरीर।
लिफ़ाफ़ह्-ढकना-खोल।
लिबास-वस्त्र-कपड़ा।
लियाक़त-योग्यता-गुण।
लिहाज़-दृष्टि-ताक-देख।
लिहाज़ा-इसलिये-इस कारण।
लिहाफ़-रजाई-वस्त्र विशेष॥
लुआब-चेप-लसी।
लुक़मह्-ग्रास-कौल-कौर।
लुत्फ़-सुशीलता-कोमलता।
लुबादह्-बड़ा अंगरखा।
लेकिन-परन्तु-पर।
लैमू-निंबू-निब्बू।

(व)

वंश-संतान-कुल-बांश।
वंशावली-पीढ़ी-कुल-साख।
वंशी-बाँसुरी-मुरली-बशिया।
वंशीधर-नन्दलाल-श्री कृष्ण।
बक-बगला-कौंच पक्षी।
वक्ता-कथक-कहने हारा।
वक्र-बांका-कुटिल-टेढ़ा-बङ्क।
बङ्क-वक्र-बांका-टेढ़ा।
वज्र-कुलिश-बिजली-गाज।
वञ्चक-प्रतारक-ठग-छली।
वट-बरगद-बड़ का वृक्ष।
बटु-ब्राह्मण-बालक।
बटुक-बालक-लड़का-छोकरा।
वत-सदृश-तुल्य-नाईं।
वत्स-बछरा-बच्चा-बालक-बर्ष।
वत्सर-सम्बत-अब्द-बर्ष-बरस।
वत्सल-मोही-प्रिय-दयार्द्र
वदन-मुख-मुंह-रूप॥

बधू-बहू-पुत्र की स्त्री-स्त्री।	बसुधा-बसुमती-धरती-माया।
बन-बिपिन-आरण्य-जंगल।	वह्नि-अग्नि-अनल-आग।
बनचर-बन्य-बनेला-बनका।	बक्ष-उर-हृदय-छाती।
बन्दना-स्तुति-प्रशंसा-नमस्कार	बक्षोज-स्तन-कुच-उरोज-चूची।
बन्दनीय-प्रसंसा योग्य।	बाक-वाक्य-वाणी-भाषा-बात।
बन्दी-भाट-दसौंधी-यश गवैया।	बागीश-सरस्वती-शारदा।
बपु-बपुष-शरीर-देह।	बाच-बाचा-वाक-बचन।
बयस-अवस्था-आयुष-आयुर्दा।	बाचक-कथक-कहने हारा।
बर-आशीर्वाद-श्रेष्ट-दूलह।	वाचाल-गप्पी-बकी-बकवादी।
बराह-शूकर-शुअर-।	वाच्य-वाक्य-कहा गया।
बरुण-जल देवता-वृक्ष विशेष।	बाजी-अश्व-हय-तुरंग-घोड़ा।
बर्ग-सजाती झुंड-गण-जथा।	बाञ्छा-आकांक्षा-मनोर्थ-चाह।
बर्ण-रंग-अक्षर-जाति।	बाँछित-आकांक्षित-चाहा हुआ।
वर्णन-बखान-कहन-भाषण।	बाट-मार्ग-पैंड़ा-डगर।
बर्ण शंकर-मिश्रित-दोगला।	बाटिका-फुलवाड़ी-पुष्प बाटिका।
वर्णाश्रम-ब्रह्मचर्यादि-चार।	बाड़ी-फुलवाड़ी-उपवन-आँगन।
बर्त्तमान-विद्यमान-अबका समय।	बाण-शर-विशिष-तीर-कांड।
बर्ष-सम्वत्-पृथ्वी का खंड।	बाणी-सरस्वती-बचन-बोली-बाल।
बर्ही-शिखी-मयूर-मोर।	वात-पवन-गदिया-वायु।
बलकल-त्वचा-बकला-छाल।	बातुल-वायुल-आँधी-सिड़ी।
बल्लभ-प्रिय-प्यारा-स्वामी।	वाद-संवाद-बात चीत-झगड़ा।
बश-पराक्रम-आधीन-मोह।	वादी-विवादी-झगड़ालू।
बसन-वस्त्र-कपड़ा-पहरावा।	वाद्य-बाजा-शब्द-यंत्र।
बसंत-ऋतुराज-पुष्पकाल।	वानर-कपि-कीश-बांदर-बन्दर।
बसंती-केशरिया-पीलारंग।	बापी-बावली-सीढ़ी युक्त कूंआ।
बसीठ-मुखिया-दूत-वृत्तांत दाता।	बाम-बांया-विरोधी-प्रतिकूल।

वामन - बौना - नाटा - छोटा।	विख्यात - प्रसिद्ध - यशस्वी।
वामा - स्त्री - अबला - नारी।	बिग्रह - युद्ध - लड़ाई - बैर।
वायु - वतास - पवन - बयार।	विघ्न - बाधा - रोक - अटकाव।
वायु ग्रस्त - बातुल - बावला। सिड़ी	विचल - चंचल - अधीर - अस्थिर।
वार - दिन - पाली - ओसरा।	बिलक्षण - चतुर - स्याना - पंडित।
वारण - अर्पण - भेंट - रोक।	विचित्र - रंग२ भांति२ का।
वारना - भेंट देना - बलि होना - रोकना।	विजय - जय - जीत।
वारि - नीर - अम्बु - जल - पानी।	विज्ञ - विद्वान - पंडित - चतुर।
वारिचर - जल चर - जलजीव।	विज्ञान - ज्ञान - शिल्प बिद्या।
वारिज - कमल - पद्म - नोन।	विज्ञापन - जताना - बिन्ती।
वारिद - नीरद - जलद - मेघ।	बितंडा - दीर्घ - बड़ा - विस्तारित।
वारिध - जलधि - समुद्र - सागर।	बितरण - त्यागन - पार होना।
वरुणी - सुरा - मदिरा - पश्चिम।	बितान - चंदोवा - चांदनी - छांह।
बाल - बाला - लघु - आयु।	बित्त - धन - संपति - द्रव्य।
बास - ठहराव - घर - गंध।	बिदा - जाना - भेजना।
बासर - दिवा - दिवस - दिन।	बिदाई - भेंट - नेग - पूजा।
बासा - बासस्थान - घर - स्थान।	बिदारण - फाड़न - चीरन।
वास्तव - यथार्थ - निश्चय - ठीक।	विदित - ज्ञान - जाना - प्रसिद्ध।
वाहिनी - सेना - दल - कटक।	विदीर्ण - फाड़ा - फटा - चीरा।
बिकल - व्याकुल - कुचैन - अधूरा।	विद्यमान - बर्त्तमान - उपस्थित - जीवत
विकल्प - भूल - चूक - सन्देह।	विद्या - यथार्थ ज्ञान - जानना।
विकार - स्वभाव का बदल - रोग।	विद्यार्थी - शिष्य - छात्र - पढ़ैया।
विकाश - प्रफुल्लित - प्रकाश।	विद्यालय। विद्या स्थान - पाठशाला।
विक्रम - बल - बीरता - बीर्य।	विद्युत - चपला - कौंधा - बिजली।
विक्रमी - प्रतापी - बली - बीर।	विद्रुम - प्रवाल - पमारी - मूंगा।
विक्रय - बिक्री - खपती - बिकाव।	बिध - प्रकार - क्रिया - रीति - बिधि॥

बिधाता-सृष्टिकर्त्ता-ब्रह्मा-ईश्वर।
बिधान-बिधि-शास्त्र का बचन।
बिध्वंश-नष्ट-नाश-बिगड़ा।
बिनती-विनय-शिष्टाचारी।
बिनाश-बिध्वंश-ध्वंश-नाश।
बिनीत-विनयी-नम्र-कोमल।
विनोद-हर्ष-चोंप-कौतुक॥
बिपत्ति-बिपद-आपदा-दुःख।
बिपल-पल का साठवाँ भाग।
बिपिन-आरण्य-जंगल-बन।
बिपुल-बहुत-अधिक-विस्तार
बिप्र-द्विज-भूदेव-ब्राह्मण।
बिभव-धन-सम्पति-द्रव्य।
बिभाग-अंश-खण्ड-बांट।
बिभीषण-भयानक-रावण का भाई।
बिभु-स्वामी-सामर्थी-सर्वज्ञ।
बिभूति-धन-सम्पति-भस्म-राख।
बिभूषण-अलंकार-भूषण-शोभा
बिभेद-अलगाव-विच्छेद-भिन्नता।
बिमल-निर्मल-शुद्ध-स्वच्छ।
बिमान-देवरथ-रथ-आकाश रथ।
बिमोचन-त्यागन-छोड़न।
बिमोह-भ्रम-माया-प्रीति।
बिंब-प्रति बिम्ब-छाया-कुंदरू।
वियोग-बिछोह-बिच्छेद-भिन्नता।
बियोगी-बिरही-बिछुरा-छुटा।

बिरक्त-वैरागी-योगी-तपस्वी।
बिरति-निवृत्त-शांति-अलगाव।
बिरह-बियोग-बिछोह-भिन्नता।
बिराग-वैराग्य-त्याग-अप्रीति।
बिराट-बिष्णु का रूप विशेष-बड़ा।
बिराम-बिश्राम-अलगाव।
बिलम्ब-देर-अवार-टाला।
बिलक्षण-चतुर-स्याना-अनूप।
बिलास-क्रीड़ा-आनन्द-सुख।
बिलोम-बिपरीति-उलटा।
विल्व-बेल का वृक्ष वा फल।
बिबर-छिद्र-छेद-सेंध-दरार।
बिबरण-टीका-व्याख्या-वर्णन।
बिबक्षा-बांछा कहने की इच्छा।
बिवाद-झगड़ा-बत बढ़ाव-कलह।
बिबादी-झगड़ालू-बिबाद कर्त्ता।
बिवेक-ज्ञान-विचार-बुद्धि।
विवेचना-सच झूठ का बिचार।
बिशोक-शोकहीन-आनन्द।
बिश्राम-बिराम-सुख चैन।
विश्व-संसार-जगत-[illegible]।
बिश्वम्भर-संसार का पालक।
विष-गरल-हलाहल-माहुर।
बिशद-गोरा-उज्ज्वल-निर्मल।
विषम-अयुग्म-अनमेल-[illegible]।
बिषय-वस्तु-धन-संसार-वर्णन।

विषयी - धनी - संसार सुख भोगी।
विषाद - उदासी - थकाई - श्रम।
विष्णुपद - आकाश - स्वर्ग - बैकुंठ।
विसर्जन - विदा - त्याग - भूल।
विस्तार - फैलाव - लम्बाई चौड़ाई।
विस्मय - आश्चर्य - अचम्भा -
विहंग - विहंगम - पक्षी - परेवरू।
विहरण - विहार - क्रीड़ा - गमन।
बिहारी खिलाड़ी - चंचल - छैला।
विहित - उचित - योग्य - निरीति।
बीज - बीर्य - बिया - मूल - कारण।
बीर्य - बीज - सामर्थ्य - बल - पानी।
बीर्यरोग - मूत्र कृच्छ सोज़ाक।
वृक - भेड़िया - ल्यारिया - डंडार।
वृत्त - गोल - रीति - छन्द।
वृत्ति - जीविका - व्यवसाय।
वृथा - व्यर्थ - मिथ्या - निष्फल - झूठ।
वृद्ध - बूढ़ा - डोकरा - पुराना।
वृद्धि - उन्नति - बढ़ती - बढ़वारी।
वृन्द - समूह - थोक - झुंड - ढेर।
वृष - वृषभ - बैल - दूसरी राशि।
बृहत - बड़ा - स्थूल - विस्तारित।
वेग - उतावल - शीघ्र - फुर्त्त।
वेणी - चोटी - नदी का संगम
वेतन - मासिक - महीना - मजूरी।
वेत्ता - ज्ञाता - पंडित - जानने वाला।

वेद - ऋक - यजुर - स्याम - अथर्व।
वेदना - यंत्रणा - पीड़ा - व्यथा - क्लेश
वेदी - वेदिका - स्थल - चौका - होमस्थल
वेशर - नथुनी - नथ।
वैदिक - वेद वक्ता। वेदरीति।
वैद्य - चिकित्सक - औषधि कर्त्ता।
बैभव - ऐश्वर्य - धन - सम्पति।
बैरागी - उदासीन - संसार त्यागी।
वैष्णव - विष्णु सेवक - बैरागी।
व्यक्त - ज्ञात - जाना - खुला।
व्यक्ति - एकता - एकाई - भिन्नता
व्यङ्ग - हंसोवा - परिहास - ठट्ठा
व्यतिरिक्त - अन्य - भिन्न - अलग।
व्यभिचार - परस्त्री गमन - छिनाला।
व्यय - लागत - चीला - क्षय - खर्च।
व्यवस्था - निर्णय - विधि - दशा।
व्याख्या - वर्णन - बखान।
व्याज - छल - सूद - घोड़ा।
व्याध - आखेट की - बहेलिया।
व्याधि - रोग - पीड़ा - दुःख - कष्ट।
व्यापना - फैलना - जानना।
व्युत्पत्ति - शास्त्र का ज्ञान॥
व्युत्पन्न - विद्वान् - पंडित।
व्यूह - सेना की रचना - समूह।
व्रण - घाव चोट - फोड़ा।
व्रत - उपवास - उपास॥

वअ़ज़ - उपदेश - शिक्षा ।
वअ़दह् - बचन - नियम ।
वग़ैरह् - आदि - औरसब ।
वज़न - परिमाण - तोल - जोख ।
वज़ीफ़ह् - बंधान - मासिक ।
वज़ीर - मंत्री - दीवान ।
वफ़ात - मृत्यु - मीचु - मौत ।
बवा - मरी - झलका -
वरक़ - पत्र - पन्ना - पत्ता ।
वलद - पुत्र - बेटा - लड़का ।
वसीलह् - सम्बंध - द्वारा ।
वहम - सन्देह - शोच - शंका ।
वाक़िफ़ - ज्ञाता - भेदू - जानने वाला ।
वाक़िफ़ियत - ज्ञान - बोध - समझ ।
वाजिब - योग्य - उचित ।
वापिस - फिरा - उलटा - पीछे ।
वारिद - आने वाला - अबैया ।
वारिस - उत्तराधिकारी - दायाद ।
वावैला - बिलाप - हाय हाय ।
वास्तह् - मेल - कारण ।
वासितह् - निमित्त - कारण - लिये ।
वाह - जियो - भला - अच्छा ।
विज़ारत - मंत्रित्व - मंत्री का काम ।
विलायत - देश - पृथ्वी का खंड ।
विलायती - अन्यदेशी - दूसरे देश का ।
वुक़ूफ़ - समझ - ज्ञान - बोध ॥
वसूल - लब्ध - प्राप्त ।
वैरान - ऊजड़ - सूना - खाली ।

(श)

शक - सम्वत् - शकाब्द - जाति विशेष ।
शकाब्द - सम्वत् - सम्वत्सर - वर्ष ।
शकारि - उज्जैन का राजा विक्रम ।
शकुनी - गृद्ध - जटायू - गीध ।
शक्ति - बल - सामर्थ्य - बर्छी ।
शङ्कर - शुभ कर - कल्याण कर - शिव ।
शङ्का - सन्देह - त्रास - भय - डर ।
शङ्कु - ठूंठ - बर्छी - कील - मत्स्य ।
शठ - धूर्त - छली - दुष्ट ।
शत - सौ - सैकड़ा - २०० ।
शत्रु - रिपु - अरि - द्वेषी - बैरी ।
शनैःशनैः - धीरे२ हौले हौले - धीमे२
शपथ - किरिया - सौंह - सौगन्द ।
शब्द - ध्वनि - शोर - तान ।
शमन - शांति - बलिदान - नाश ।
शमी - छौंकी - छिनका वृक्ष ।
शय्या - शयन - बिछौना - खाट ।
शर - बिशिख - तीर - बाण - सरकण्डा ।
शरट - कृकलास - गिरगिट ।
शरण - रक्षा - आश्रय - आगार - घर ।
शरणागत आश्रित - आधीन - शरणे

शरासन-धनुष-चाप-धनु-कोदंड।
शर्म्मा-ब्राह्मण जाति का पद विशेष
शर्वरी-रात्रि-रजनी-रात।
शलभ-टिड्डी-पतंगा-कीट
शव-मृतक-लोथ-जीव हीन देह।
शबर-भील-बन वासी।
शश-शशक-खरगोश-खरहा।
शशी-शशि-इन्दु-सोम-चन्द्रमा।
शस्त्र-हथियार-बाण-खड्गादि।
शाक-साग-भाजी।
शाखा-सम्प्रदाय-वर्ग।
शाखा-डाल-टहनी-वनैया।
शान्त-स्थिर-ठंढा-कोमल।
शान्ति-स्थिरता-ठंढाई-चैन।
शाप-श्राप-कोसा-हानि बचन।
शाल-वृक्ष-मछली-छेद।
शाला-घर-स्थान-चटशाल।
शालि-हिम ऋतु का धान-अगहन।
शासन-आज्ञा-ताड़न-दण्ड।
शास्त्र-ग्रंथ-पुस्तक-पोथी।
शास्त्रज्ञ-शास्त्र वक्ता-पण्डित।
शिखर-शृंग-चोटी-पर्वत।
शिखा-चोटी-कोंटी-फन।
शिखी-मयूर-मोर।
शिर-शिरः-मस्तक-खोपड़ी।
शिरा-धमनी-नाड़ी-नस-छोर।

शिरोमणि-शिर भूषण-श्रेष्ठ।
शिव-मंगल-शुभ-महादेव।
शिवा-उमा-पार्वती।
शिविका-पालकी-डोली-पीनस।
शिशिर-हिम-पाला-जाड़ा।
शिशु-लड़का-बालक-बछड़ा।
शिष्ट-आधीन-आज्ञाकारी।
शिष्टता-आधीनता-नम्रता।
शिष्य-चेला-छात्र-मतावलंबी
शिक्षक-उपदेशक-अध्यापक।
शिक्षा-उपदेश-सीख।
शिक्षित-सिखा-पढ़ा-पढ़ालिखा।
शीघ्र-बेगि-उतावला-तुरंत।
शीघ्रता-उतावली-बेगता।
शीत-हिम-पाला-जाड़ा।
शीताङ्ग-पक्षाघात-अर्द्धांग।
शीर्ष-शीस-मस्तक-माथा।
शील-भाव-स्वभाव-प्रकृति।
शुक्र-वीर्य-छठवां ग्रह।
शुक्ल-सफेद-उजला-धौला।
शुचि-शुद्ध-पवित्र-उजला।
शुण्ठी-सोंठ-सूखा-अदरक।
शुण्ड-सूंड़-हाथी की नाक।
शुद्ध-पवित्र-निर्दोष-निर्मल।
शुभ-मंगल-कल्याण-भला।
शुभङ्कर-कल्याणकारी-कृपालु।

शूकर-सुअर-कोल-बाराह।
शून्य-बिन्दु-सूना-आकाश-खाली।
शूर-सूर्य-वीर-योद्धा-रावन।
शूर्प-सूप-छाजा-डगरा।
शूर्पनखा-राक्षसी विशेष।
शूल-त्रिशूल-कांटा-पीड़ा।
शृगाल-गीदड़-सियार-सेढ़ा।
शृंखल-सकल-सांकर-लोहरज्जु
शृङ्ग-शिखर-सींग॥
शेल-बर्छी-भाला-शक्ति।
शेष-बचा-अनन्त-सर्प-सांप।
शैल-गिरि-पर्वत-पहाड़।
शोक-शोच-संताप-दुःख।
शोणित-रक्त-रुधिर-लोहू।
शोध-शुद्ध-ढूंढ़-ढांढ।
शोधन-शुद्ध करना-दोष निवारना।
शोभा-सुन्दरता-सुघड़ई-सिंगार।
शोषक-चूसने हारा-सुखाने वाला।
श्मशान-मृतक घाट-मरघट।
श्याम-काला रंग-कोकिला-कृष्ण।
श्यामल-कृष्ण वर्ण-काला।
श्यामा-काली चिड़िया-गौ।
श्रद्धा-आदर-इच्छा-सामर्थ्य।
श्रम-थकाई-कष्ट-उपाय।
श्रवण-कर्ण-कान।
श्री-लक्ष्मी-सम्पति-धन-शोभा॥
श्री फल-नारियल-बेल।
श्री मत-श्रीयुत-प्रतापी-धनवान।
श्रुति-कर्ण-कान-वेद।
श्रेणी-पंक्ति-पांति-सीढ़ी।
श्रेष्ठ-उत्तम-प्रधान-बड़ा।
श्वशुर-पति वा पत्नी का बाप-ससुर।
श्वश्रु-पति वा पत्नी की मा-सासु।
श्वान-कूकुर-कुकुर-कुत्ता।

शंगर्फ-सिन्दूर-इंगुर।
शंजाफ-गोट-किनारी।
शक-संदेह-शंका-अप्रीति।
शक्की-सन्देही-अविश्वासी।
शकल-स्वरूप-रूप-आकृति।
शख्स-मनुष्य-लोग।
शतम-गाली-कुन्याय।
शब-रात्रि-रजनी-निशा-राति।
शमशेर-खड्ग-असि-खांड़ा।
शराब-मद्य-मदिरा-सुरा-दारु।
शरारत-नटखटी-अवगुन।
शर्त-होड़-बदा-वचन।
शर्म-लज्जा-लाज-सकुच।
शर्मिन्दह-लज्जित-संकोची।
शरीक-साझी-बांटा-भागी।
शलीतह-थैला-गठिया।
शहज़ादा-राजकुंवर-राजपुत्र।

शहद-मधु-शहत-पुष्परस।
शहवत-काम-मदन।
शहर-नगर-नग्र-महीना।
शहर पनाह-परकोटा-कोट।
शहीद-साक्षी-युद्ध में मारा गया।
शादूर-कवि-छन्द बनाने वाला।
शाकी-उलहना देने वाला।
शाख-शाखा-डाली-कनैया।
शागिर्द-शिष्य-चेला-छात्र।
शादी-आनन्द-बिवाह।
शान-धूमधाम-साज-समाज।
शाम-संध्या-सांझ।
शामत-विपत्ति-आपदा।
शामिल-मिलित-मिला-साथ।
शामियानह-बितान-चंदोवा।
शायद-कदाचित्-कभी।
शाह-नृप-राजा-भूपाल।
शाहन शाह-राजाधिराज।
शिकस्त-हार-टूट।
शिकार-आखेट-मृगया। अहेर।
शिकायत-उलहना-निन्दा।
शिगाफ़-फाड़-चीर।
शिद्दत-आधिकाई बढ़नाय।
शीयह-मुसल्मानों की एक जाति।
शऊर-बुद्धि-ज्ञान-बोध।
शुक्र-धन्यवाद-गुन मानना।
शुग़ल-कार्य-काम।
शुतुर-लंबग्रीव-ऊंट।
शुबहह-सन्देह-चिंता।
शुमार-संख्या-गिन्ती।
शुरूअ-आरम्भ-आरम्भ।
शुहरत-प्रसिद्धता-नाम-ख्याति।
शेखी-डींग-अपनी बड़ाई करना।
शेर-सिंह-केहरी-बाघ।
शै-पदार्थ-बस्तु।
शैतान-राक्षस-भूत।
शोख़-नटखट-ढीठ।
शोर-शब्द-चिल्लाहट।
शौक़-रुचि-चाह-चाट।
शौकत-सामर्थ-शक्ति-बल।

(ष)

षट-छः-६।
षटकोण-छ कोन का।
षटपद-भ्रमर-अलि-भौंरा।
षडङ्ग-छः अंग-कर पदादि।
षण्ड-षांड़-बैल-नपुंसक।
षष्ठी-छठी तिथि-देवी बिशेष।
षोड़स-सोलह-१६।

(स)

संक्रांति - सूर्य का राशि में जाना।
संख्या - गणना - गिनती।
संग्रह - संचय - इकट्ठा करना।
संग्राम - लड़ाई - रण - युद्ध।
संयम - नेम - बराव - पथ्य - बचाव।
संयोग - संगत - मेल - मिलाप।
सम्वत - सम्वत्सर - शाका - वर्ष।
संवाद - बात चीत - कथा - सन्देह - वर्चा
संवारना - भूषित करना - सजाना।
संशय - सन्देह - चिन्ता - डर।
संसार - भव - जगत् - गृहाश्रम।
संस्कार - पवित्रता - ध्यान का हेतु।
संस्कृत - देव बाणी - निर्मल - पवित्र
संहार - नाश - बध - घात - हत्या।
संक्षेप - सारांश - लघु - छोटा।
सकल - सम्पूर्ण - समस्त - सारा - सब।
सकाम - मनोर्थ सहित - सफल।
सखा - मित्र - साथी - बंधु।
सखी - सहेली - साथ की स्त्री।
सघन - निबिड़ - गहन - घना।
सङ्कर - दुजाती - दोगला - मिला बरण
सङ्कल्प - नेम - व्रत - दान बचन।
संकुल - घना - घनघस - व्याप्त।
सङ्केत - बचन - चिन्ह - सैन।
सङ्गर - रण - युद्ध - आपदा।
संग्रह - झुंड - समूह - मेला हार।

सजन - प्यारा - स्नेही - सगा।
सज्जन - कुलीन - साधु - प्यारा।
संचय - संग्रह - राशि - ढेर।
संचित - बटोरा - इकट्ठा किया।
सत - सत्य - सार - हीर - तत्व।
सती - पतिव्रता - कुलबधू।
सत्तम - उत्तम - श्रेष्ट - बड़ा - भला।
सत्वगुण - सत्वमेगुण - अच्छागुण।
सत्ययुग - कृतयुग - प्रथमयुग।
सत्यलोक - ब्रह्मलोक - आकाशलोक।
सदन - घर - मन्दिर - स्थान - ठौर।
सद्य - तत्काल - तत्क्षण - उसी समय।
सनाथ - नाथ रहित - स दास।
सन्तति - संतान - बंश - लड़के वाले।
सन्तोष - आनन्द - सुख - हर्ष।
सन्ताप - शोक - पीड़ा - क्लेश।
सन्दिग्ध - भ्रमीला - सन्देहित।
सन्देह - भ्रम - शंका - चिन्ता।
सन्धि - मिलाप - मेल - जोड़ - द्वार।
सपदि - तत्काल - तुरन्त - अभी।
सपक्ष - सहायक - पक्ष सहित।
सफरी - मछली - [illegible] विशेष।
सभा - मंडली - समाज - झुंड।
सभासद - सभा का बैठने वाला।
समग्र - समस्त - सारा - सब।
समदर्शी - बराबर देखने वाला।

समर-युद्ध-रण-लड़ाई।
समर्पण-अर्पण-सौंपना-देना।
समागम संयोग-अवाई-आना।
समाधान चुकौता-निबेड़ा-मिलाप।
समिध-यज्ञ काठ-ईंधन-लकड़ी।
समीर-वायु-बतास-पवन।
समुदाय-समूह-झुंड-इकट्ठा।
सम्पदा-विभव-ऐश्वर्य-सम्पत्ति।
सम्पन्न-पूर्ण-पूरा-भरा।
सम्भव-योग्य-होनहार।
सम्भ्रम-भय-डर-आदर।
सर-तड़ाग-सरोवर-सरकंडा-चिता।
सरल-सीधा-उत्तम-भला।
सरस-रसीला-सदृश।
सरि-सरित-सरी-नदी-सीमा-समता।
सरोरुह-कमल-पद्म-जलज।
सर्वज्ञ-सब जानने वाला।
सर्वत्र-सब ठौर-सब जगह।
सर्वस्व-सर्वसु-सब धन-सारी द्रव्य।
सलोना-नोन सहित-सुन्दर-सांवला
सवर्ण-एक रंग-समजाति।
सशङ्क-डरा-भयभीत-भयातुर।
सहपान्थ-संग का पथिक।
सहेली-सखी-सजनी-साथिन।
सहोदर-सगाभाई-एक पेट का।
साईं-प्रभु-स्वामी-ईश्वर॥

सांग-सकल अर्ज़ी-भांति।
साकार-रूप सहित-आकृति से।
सात्विक-सतो गुणी-सीधा-साधु।
सादर-आदर सहित-सम्मान से।
साम-तीसरा वेद-सांझ।
सामर्थ्य-सामर्थ-बल-पराक्रम।
सामान्य-साधारण-सहज।
सार-हीर-तत्व-गूदा-लोहा।
सारङ्ग } धनुष-हरिण-मोर }
सारङ्ग } दीपक-रात्रि-स्त्री। }
साही-सेही-शल्लकी-कंटकी-जन्तु।
साक्षात्-प्रत्यक्ष-सन्मुख-आगे।
साक्षी-गवाही-प्रमाण-कारक।
साक्ष्य-गवाह-प्रमाण का हेतु।
सिंह-मृगेन्द्र-मृगराज-केहरी।
सिंहनाद-भयानक शब्द।
सिंहासन-राज्यासन-राजगद्दी-मंच।
सिंगार-भूषण-सजावट।
सित-श्वेत-सफ़ेद।
सिद्ध-साधु-पक्का-बना-पूर्ण।
सिद्धान्त-मीमांसा-निर्णीत।
सिद्धि-पूर्ण होना-मनोर्थ होना।
सिन्दूर-ईंगुर-बन्दन।
सिंधु-समुद्र-नदी।
सीमा-अवधि-मर्याद-डांड़ा।
सीसक-सीसा-धातु विशेष॥

सु-उत्तम-अच्छा-भला।
सुकृत-कीर्त्ति-पुण्य-धर्म।
सुखद-सुख का दाता।
सुगम-साधारण-सहज-सुपहुंच।
सुजन-सज्जन-भला मनुष्य।
सुजान-प्रवीण-चतुर-ज्ञानी।
सुत-पुत्र-बेटा-लड़का।
सुता-पुत्री-बेटी-कन्या-लड़की।
सुदर्श-विष्णु का चक्र-सुदृश्य।
सुधा-अमी-अमृत-पियूष।
सुधाकर-सुधांशु-चन्द्रमा।
सुनारी-सुन्दरी-सुनार का काम व स्त्री।
सुपथ-सुपन्थ-अच्छा मार्ग।
सुबुद्धि-बुद्धिवान-प्रवीण-चतुर।
सुमन-फूल-धतूरा-प्रसन्न।
सुमेरु-पहाड़ विशेष-केन्द्र।
सुर-स्वर-देव-देवता-अमर।
सुरङ्ग-सेंध-सिंदूर-ईंगुर-लाल।
सुरभि-गौ-धेनु-सुगंध-
सुरा-मद्य-मद-मदिरा-दारू।
सुरेत-उढ़री-अविवाहिता-धरुक।
सुलभ-सहज-सु प्राप्ति।
सुलक्षण-शुभलक्षण-शुभचिन्ह।
सुवर्ण-सुजाति-सुन्दर रंग-सोना।
सुवास-सुगंध-घर-वासस्थान।
सुशील-नम्र-शुभप्रकृति-साधु।
सुस्वाद-सुरस-मधुर-मीठा।
सुहाग-सौभाग्य-अहिवात-पति चिन्ह।
सूअर-कोल-शूकर-बाराह।
सूत-रथवान-धागा-बढ़ई।
सूतिका-प्रसूतिका-जच्चा।
सूत्र-गूढ़ वाक्य-धागा-डोरा।
सूहा-सुरखा-लाल-राग विशेष।
सूक्ष्म-पतला-कोरा-तीखा।
सृजना-सिरजना-बनाना-रचना।
सृष्टि-उत्पत्ति-जन्म-उपज-संसार।
से-करके-से।
सेतु-पुल-बंध।
सेना-चमू-कटक-दल।
सेनानी-सेनापति-दल बादल।
सेली-कफनी-बद्धी-माला विशेष।
सेवक-नौकर-दास-टहलुवा।
सेवा-भिवकाई-टहल-पूजा।
सैन-सेना-शयन-संकेत-चिन्ह।
सैन्य-चमू-दल-कटक।
सौंह-शपथ-किरिया-सौगंद।
सौंहीं-आगे-सन्मुख-पास।
सोना-स्वर्ण-उंघाना-मरना।
सोपान-सीढ़ी-नसैनी-पैकोरियाँ।
सोम-इन्दु-चन्द्रमा-चन्द।
सौ-शत-२००।
सौतेला-द्विमात्र-सौत से जन्मा।

स्तन - केसर - कमल - महक।
स्कन्ध - कांधा - कधा - कंधा।
स्तन - पयोधर - थन - चूची।
स्तम्भ - खम्भा - थूनी - रोक।
स्तम्भन - रुकाव - थकाव।
स्तव - स्तुति - स्तोत्र - प्रशंसा - सराह।
स्थापन - बैठाना - रखना - धरना।
स्थावर - अचल - जो चले नहीं।
स्थिति - टिकाव - ठहराव।
स्थिर - थिर - अचल - अटल।
स्थूल - मोटा - थलाथल - फूला।
स्पर्श - छूना - छुहावट -
स्पष्ट - खुला - प्रत्यक्ष - प्रकाशित।
स्मर्ण - सुरति - सुधि - चेत।
स्मृति - धर्मशास्त्र - स्मरण -
स्रोत - सोता - धार - नाला - प्रवाह।
स्व - निज - अपना - धन।
स्वच्छन्द - स्वाधीन - मन मौज।
स्वजन - अपने लोग - सगे।
स्वत: - आपही आप - स्वभाव से।
स्वतंत्र - स्वाधीन - स्ववश - मन मौज।
स्वयं - निज - आप - अपना - आपसे।
स्वयंभू - आपसे हुआ - ब्रह्मा।
स्वयंवर - आप से वर लेना।
स्वर्ग - आकाश - बैकुंठ - ईश्वर का घर।
स्वर्ण - सुवर्ण - कनक - कंचन - सोना।

स्वल्प - छोटा - थोक - मिचक।
स्वस्ति - तथास्तु - मंगल - कल्याण।
स्वाधीन - स्ववश - स्वतंत्र - मन मौज।
स्वाभाविक - स्वभाव से - आपही।
स्वामी - प्रभु - राजा - पति - गुरु।
स्वार्थ - अपना - काम - जीव पालन।
स्वार्थी - निज काजी - स्वरक्षक।
स्वीकार - अंगीकार - हामी।
स्वेद - पसीना - घाम।
स्वेदज - पसीना - वा गर्मी से जन्मा।

सक्का - पनभरा - पनहारा -
सख़्त - कठोर - कठिन - कड़ा।
सज़ा - दण्ड - बुरे कर्म का - बदला।
सतर - पंक्ति - पाँति - लकीर।
सनद - छाप - पक्का यन्त्र।
सफ़र - देशाटन - यात्रा।
सबक़ - सन्था - पाठ।
सब्ज़ - हरित - हरा।
सबब - कारण - हेतु।
सरअंजाम - अटाला - परिणाम।
सरकश - ढ़ंगई - फिरा हुआ।
सरकार - प्रभुत्व - राज्य।
सरखत - टोप - लिखतम्।
सर्दार - प्रधान - बड़ा - मुखिया।
सरपोश - ढक्कन - ढप्पन॥

सरबराह-परिपूर्ण-पूर्ण।
सरिश्तह-रस्सी का छोर-कचहरी।
सरसरी-सुगम-सहज-साधारन-
सरहद्द-सीमा-मर्याद-मेंड।
सरासर-सम्पूर्ण-पूरा-सारा।
सरोकार-काम-प्रयोजन।
सलाम-नमस्कार-दण्डवत्।
सलामत-कुशलता-कल्याणता।
सलतनत-राज्य-राज।
सवार-अश्ववार-घुड़चढ़ा।
सवारी-वाहन-असवारी।
सवाल-प्रश्न-याचना-मांगना।
सहल-सुगम-साधारण-सहज।
साअत-घड़ी-मुहूर्त-
साइल-प्रश्नकर्त्ता-याचक-मंगता।
साकिन-निवासी-स्थिर-हल।
साजिश-मेल-मिलाप-एकता।
सादह-सीधा-मूर्ख।
साबिक़-अगला-आगा।
सामान-सामग्री-अटाला।
सायवान-चन्दोवा-छप्पर।
साल-सम्वत्-वर्ष-सम्वत्सर।
सालियानह-वार्षिक-बरसौंढ़ी।
साहब-महाशय-स्वामी।
सिक्कह-मुद्रा-छापा।
सिजिल-शोभा-अच्छा।

सितम-अंधेर-अन्याय।
सितार-तंबूरा-बाजा विशेष।
सितारा-नक्षत्र-तारा।
सितून-स्तम्भ-खंभा।
सिफ़ारिश-परार्थ प्रार्थना।
सिपाह-सेना-दल-कटक।
सिफ़ारिश-सहायता-सहाव।
सिलसिला-श्रेणी-पांति।
सुकूनत-निवास-बास-घर।
सुपुर्द-सौंप-रखवारी।
सुबह-प्रात-बिहान-भोर।
सुर्ख़-रक्तबर्ण-लाल-सुरंग।
सुल्तान-नृप-राजा-भूपाल।
सुलूक-उपकार-भलाई।
सुस्त-आलसी-धीमा-ढीला।
सूबा-देश विभाग-देशखण्ड।
सूबेदार-देशभाग का अधिकारी।
सूबेदारी-देशभाग का अधिकार।
सूरत-रूप-डौल-बनाव।
सैर-घूमन-मनबहलावन।
सौगंद-शपथ-सौंह-किरिया।
सौगात-अनोखी वस्तु।
सौदा-बिसाह-वस्तु-पदार्थ।
सौदागर-ब्योपारी-बनजी।

(ह)

हंकार-हांक-पुकार-टेर-चिल्लाहट।
हंस-मराल-जीव-माल-आत्मा।
हनना-मारना-वधना हनना।
हत्या-वध-हिंसा-घात।
हथ-हाथ-कर-हस्त।
हथिनी-करिणी-हस्तिनी।
हनना-मारना-वधकरना।
हन्ता-घातक-बधिक-हिंसक।
हय-अश्व-तुरंग-घोड़ा।
हर-हल-चोर-हारक-शिव।
हरता-चोर-ठग-लुटेरा-हरनेवाला।
हरना-लूटना-बरबश से लेना।
हरि-विष्णु-बानर-सिंह।
हरिण-कुरङ्ग-सारङ्ग-हिरन।
हरित-हरियाला-हरा।
हरिनी-मृगी-कुरंगी-हिरनी।
हर्ष-हरख-आनन्द-सुख।
हर्षित-आनन्दित-सुखी।
हल-हर-कृषीकल-विशेष।
हलधर-बलदाऊ-बलभद्र।
हलाहल-विष-माहुर-गरल।
हवन-होम-यज्ञ-आहुति।
हवि-खीर-होम की सामग्री।
हव्य-नैवेद्य-उपहार-हवि।
हस्त-कर-हाथ-नक्षत्र विशेष।
हस्तिनी-करिणी-हथिनी।
हस्ती-करि-गयंद-गज-हाथी।
हा-हाय-दुःख बोधक शब्द।
हां-स्वीकार-अंगीकार।
हांक-पुकार-टेर-टाल।
हाट-हट्ट-पैंठ-चौक-बाज़ार
हाटक-सुबर्ण-सोना।
हानि-टोटा-घटी-बिगाड़।
हाय-कष्ट बोधक शब्द-सांस।
हार-घटी-माला-गांवसे बाहर।
हाव-हावभाव-भाँवली-चोचला।
हाहा-बिन्ती-निहोरा।
हाहाकार-कोलाहल-घबराहट।
हिंसक-हिंसक-घातक-बधिक
हिजड़ा-नपुंसक-मेहरा।
हित-प्रेम-प्रीति-स्नेह-उपकार।
हितू-मित्र-स्नेही-बंधु। उपकारी।
हितैषी-हितकारी-उपकारी।
हिम-बर्फ़-शीत-पाला-तुषार।
हिमकर-चन्द्रमा-कपूर।
हिमवंत-हिमवान-हिमालय-हिम[illegible]
हिमवान-हिमांचल-हिमगिरि-हिम[illegible]
हिरण्य-सुवर्ण-सोना।
हिलोर-बीची-लहर-तरंग। ढेऊ
ही-निश्चय बोधक शब्द।
हीन-रहित-घटित-बिन।
हीरक-हीरा-रत्न विशेष॥

हुलसना - हर्षित होना - उमगना।
हुलास - आनन्द - सुख - सुंघनी।
हूक - पीर - डाह - कुढ़ना।
हूहा - आंधी - कोलाहल। भरभर।
हृदय - छाती - हिया - मन।
हृष्ट - मुदित - प्रसन्न - खुशी।
हृष्टपुष्ट - स्थूल - मोटा - ताज़ा।
हेंगा - छोटा - डरपोकना।
हेत - हेतु - कारण - निमित्त - अर्थ।
हेम - कंचन - सुवर्ण - सोना।
हेमन्त - शीत - जड़ काल।
हेरना - देखना - खोजना।
हेला - ढकेला - अनादर - अवज्ञा।
होड़ - दांव - बचन - प्रण।
होता - होम करने वाला।
होते - होम किये - रहते।
होम - यज्ञ - हवन - अगयारी।
होले - गते - धीरे - धीमे - हलगे।
होवा - भुतना - डरौना।
ह्रद - बड़ा जलाशय - झील।
ह्रस्व - लघु - छोटा।

हंगामह - हुल्लड़ - भीड़ भाड़।
हक़ीक़त - दशा - सचावट।
हकीम - चतुर - वैद्य।
हजामत - छौर - मुंडन।
हतक - हलकई - कुटाई।
हद्द - सीमा - मेंड़ा - डांड़ा।
हफ़त - सप्त - सात - ७।
हमल - गर्भ - पेट - आधान।
हमलह - चढ़ाई - सैरा - धावा।
हमेशह - नित्य - सदा - दिन दिन।
हया - लज्जा - लाज - सकुच।
हयात् - जीवन - जीना।
हर - प्रति - एक - एक२॥
हरगिज़ - कभी - किसी प्रकार।
हरचन्द - कितना ही - कई बार।
हरम - मन्दिर - युद्ध में पाई स्त्री - दासी।
हराम - मलीन - अग्राह्य।
हरारत - तपन - ज्वर - गर्मी।
हरावल - सेनाग्रगामी - सेना अगुवा।
हर्कारह - दूत - समाचार दाता।
हर्ज - हानि - क्षति - घटी।
हर्फ़ - अक्षर - अव्यय - बहा।
हरीफ़ - चतुर - खिलाड़ी।
हलक़ - गला - नरेटी - घेंटुवा।
हलफ़ - शपथ - सौंह - किरिया।
हलाक - संहार - घात - वध।
हलाल - लीन - उचित - कर्तव्य।
हल्क़ह - घेर - मंडल - कुंडला।
हल्ला - कोलाहल - भरभर।
हवा - पवन - मोह - लालच॥

हवास-चेत-सुध-सावधानी। इंद्रिय
हसरत-पस्तावा-मस्ताव।
हसीन-सुन्दर-सुघड़-रूपवान।
हाकिम-अध्यक्ष-आज्ञा-प्रचारक।
हाज़िम-पाचक-पचाने वाला।
हाजत-आवश्यता-चाह।
हाज़िमह-पाचन शक्ति।
हाज़िर-उपस्थित-विद्यमान।
हामिलह-गर्भिणी-गाभिन।
हासिद-द्वेषी-डाह करने वाला।
हासिल-लाभ-प्राप्ति-उपज।
हाल-दशा-वर्त्तमान्।
हालत-दशा-अवस्था।
हाली-नवीन-नव-नया।
हिंदसह-गणित-अंक।
हिकमत-चतुराई-प्रवीणता।
हिजाब-लाज-घूंघट।
हिदायत-शिक्षा-राह दिखाना।
हिफ़ाज़त-रक्षा-रखवारी-
हिमायत-सहायता-सहाव।
हिम्मत-साहस-हियाव-जिगरा।
हिरास-चौकसी-सावधानी।
हिरासा-घावरा-पश्चात्तापी।
हिरासत-चौकसाई-सावधानी।
हिर्स-लालच-चाह।
हिस्सह-अंश-भाग-बांट।
हीलह-मिष-फर्फन्द-बहाना।
हुक्म-आज्ञा-आदेश।
हुक्मरां-आज्ञा प्रचारक।
हुक्मरानी-आज्ञा प्रचार।
हुकूमत-आज्ञा प्रचार।
हुज्जत-वाद-वादानुवाद।
हुजूम-भीड़-भीड़ भाड़।
हुज़ूर-महाराज-सन्मुख।
हुनर-गुण-शिल्प विद्या।
हुर्मत-प्रतिष्ठा-भलमनसी।
हुशियार-सावधान-चतुर।
हूबहू-यथा वस्थित-ज्यों का त्यों।
हैज़ह-विशूचिका रोग।
हैरत-आश्चर्य-अचम्भा।
हैरान-आश्चर्यित-कष्टित।
हैवान-पशु-जीवधारी।
हैसियत-बोध-ज्ञान।
होश-चेत-समझ-बोध।
हौज़-सरोबर-ताल-कुंड।
हौसिला-सामर्थ्य-बल।

(ख)

खरा-निमिष-पल-पलक।
खरात्रा-रजनी-रात्रि-रात।
खरिणक-क्षणी-थोड़े समय को।
क्षति-अपकार-हानि-टोटा॥

क्षमरा-सहना-छोड़ना-दंड न देना।
क्षमा-कृपा-छोड़न-मोचन।
क्षमावन्त-क्षमावान-कृपालु।
क्षय-प्रलय-नाश-यक्ष्मा।
क्षयमास-मलिमास-लौंद।
क्षालन-धोना-पोछना-उजलाना।
क्षिति-अचला-मेदनी-धरती।
क्षितिपाल-भूप-भूपाल-राजा।
क्षीण-निर्बल-दुर्बल-पतला।
क्षीर-पय-दूध-दुग्ध।
क्षीरोद-पयोधि-क्षीर सागर।
क्षुद्र-अल्प-छोटा-नीच।
क्षुधा-भोजन-इच्छा-भूख।
क्षेत्र-खेत-पुराय स्थान-भूखंड।
क्षेप-त्याग-भेज-बिताव-छोड़।
क्षेपरा-त्यागन-भेजन-पठवन।
क्षेम-कल्याण-कुशल-शुभ-भलाई।
क्षेमकर-कल्याण कार-शुभकर।
क्षोभ-मोह-छोह-प्रीति।
क्षोणी-क्षिति-मेदनी-पृथ्वी।
क्षौर-मुंडन-नाई का काम।

(त्र)

त्रय-त्रि-त्रै-तीन-तिकरी।
त्रस्त-कादर-भीत-डरपोक।
त्राण-रक्षा-उद्धार-निर्वाह।
त्राणी-त्राता-त्राण करता-रक्षक।
त्रात-त्राण-रक्षा।
त्राता-त्राणी-रक्षक।
त्रास-शंका-भय-डर-कादरी।
त्रासित-शंकित-भयातुर-डरा डरा।
त्राहि-पाहि-चाह-रक्षा की चाह।
त्रि-त्रय-त्रै-तीन-तिकड़ी।
त्रिकाल-भूत-भविष्यत-वर्त्तमान।
त्रिकुटा-सोंठि-मिर्च-पीपल।
त्रिकोण-तिखूंटा-तीन कोने का।
त्रिगुण-तिहरा-सत्व,रज-तम्।
त्रिदश-अमर-स्वर-देवता।
त्रिदोष-पित्त वायु-कफ रोग।
त्रिपथ-तीन-मार्ग-तिराहा।
त्रिपुंड-तीन रेखा का तिलक।
त्रिभंग-बांका-टेढ़ा-तिरछा।
त्रिभुवन-स्वर्ग-मर्त्य-पाताल।
त्रिया-तिया-नारी-स्त्री,बाम।
त्रिलोक-स्वर्ग-मर्त्य-पाताल।
त्रिलोचन-शिव-शंकर-महादेव।
त्रिविधि-तीन प्रकार-तीन भांति
त्रिवेणी-तीन नदी का संगम।
त्रिशूल-तीन भाल का शिव का शस्त्र।
त्रेता-दूसरा युग-अग्नित्रय।
त्र्यम्बक-त्रिनेत्र-त्रिनयन-शिव।

(ज्ञ)

ज्ञात - विदित - जाना हुआ।

ज्ञातव्य - जानने योग्य।

ज्ञाता - जानने हारा - पण्डित - बोधवान्।

ज्ञाति - पिता - जाति - ब्रह्मपिण्ड।

ज्ञान - बुद्धि - बोध - समझ।

ज्ञानवान - ज्ञानी - बुद्धिवान - पण्डित।

ज्ञानी - ज्ञानवान - समझ वाला।

ज्ञानेन्द्रिय - मन बुद्धि - श्रवणादि पांच।

ज्ञापक - प्रचारक - जताने हारा।

ज्ञापन - जताना - प्रकाश करना।

(इति)

इस पुस्तक में वर्ण माला के अक्षरों के क्रम से (अ) से लेकर (ज्ञ) पर्यन्त पहिले तो हिन्दी भाषा के बहुत से गूढ़ शब्दों का अर्थ बताया गया है फिर प्रत्येक अक्षर के हिन्दी उन शब्दों के नीचे = रूल का चिन्ह लिखकर उसके नीचे उसी अक्षर के ऐसे अरबी फ़ारसी शब्दों का अर्थ हिन्दी शब्दों में जतलाया गया है कि जो कहीं कहीं हिन्दी भाषा की पुस्तकों में पाये जाते हैं॥

दोहा

श्री हरि चरण सरोज छवि मूलचन्द उर राखि॥
मथुरा ब्रह्म अग्नि शाक रचो भाषा कोष सुभाखि॥

इति

इश्तहार

चूंकि इस भाषा कोष में रामायण - प्रेम सागर - बिहारी कृत सतसई - इतिहास तिमिर नाशक - भूगोल - रेखा गणित, बीजादि अनेक पुस्तकों से बहुत से शब्द चुन कर संग्रह किये गये हैं और उनका अर्थ दो२ तीन२ चार२ बरन पाँच२ प्रकार से बतलाया गया है इसकी सहायता से गूढ़ शब्दों का अर्थ जानने के विरिरिक्त यह भी ज्ञात हो सकता है कि अमुक शब्द हिन्दी भाषा का है या अरबी - फ़ारसी का और इसी हेतु से यह पुस्तक सर्कारी पाठशालाओं के हिन्दी विद्यार्थियों को ऐसी उपयोगी है कि इसकी समान की उन्होंने आज पर्यंत तक न देखी होगी और अब इस पुस्तक कर्त्ता के पास विद्यार्थियों के लिये नीचे लिखी हुई पुस्तकें बिकाऊ हैं जिन महाशयों को चाहनी हों मोल भेज कर मंगवा लेंवे और महसूल डाक प्रति पुस्तक ~ है परंतु गणित कोष या गणित माला या प्रश्नावली इतिहास या भूगोल दीपक - बर्ण बोधनी तक एकही आने में पहुँच सकती हैं और १) के ग्राहकों से महसूल न लगेगा और १०) से अधिक के ग्राहकों को महसूल की छूट के सिवाय १०) सैकड़ा और छोड़ दिया जावेगा ॥

नं०	नाम पुस्तक	मो०	संक्षेप वर्णन
१	भाषा कोष	।।।)	बहुत से शब्दों के अनेक अर्थ ॥
२	गणित कोष	≡)	गणित के अति उत्तम पांच सौ प्रश्नोत्तर
३	प्र० इतिहास	~)॥	इतिहास तिमिर नाशक के ५०० प्रश्नोत्तर
४	भूगोल दीपक	~)।	भरतखंड का संक्षेप भूगोल
५	बर्ण बोधनी	-)॥	अक्षर दीपिका संबंधी सौ प्रश्नोत्तर
६	गणित माला	≡)।	गणित की अच्छी२ रीतें १०० प्रश्नोत्तर ॥

(हस्ताक्षर मूलचन्द मुदर्रिस तहसीली स्कूल बेला ज़िला इटावह)

इश्तहार ज़रूरी ॥

विदित होकि हाल में हमने हिन्दी-उर्दू की पहली किताब उन
के लिये बनाई है जो नागरी पढ़े हैं और उर्दू पढ़ने का शौक़ र
लेकिन उस्ताद के पास जाने की फ़ुरसत न पाकर मजबूर हैं
ग अपने घर में बैठे बग़ैर उस्ताद के इस पुस्तक को पढ़
र ग़ौर से समझ कर उर्दू पढ़ने का मुहावरा कर सकते हैं।
जो औरतें व लड़कियां नागरी पढ़ी हैं और उर्दू पढ़ना चा
हैं मगर उस्ताद के पास नहीं जा सकती हैं उनके वास्ते
किताब निहायत ही मुफ़ीद होगी। और इस किताब
सरा भाग भी यानी। हिन्दी उर्दू की दूसरी किताब भी छप
तैयार है जिसमें उर्दू के ख़त लिखने का तरीक़ और छोटे
सीहतों की कहानियां वग़ैरः लिखी गई हैं जिसके देख
पढ़ने वालों का दिल ख़ुश होता है और पढ़ने में जी ल
है जिसके सबब से उर्दू के क़िस्से व ख़त वग़ैरः पढ़ने
हाविरा होगा। क़ीमत ≡) आने डाक महसूल ।)॥ है जिन
वों को ज़रूरत हो क़ीमत भेज कर मंगा लें॥ पता यह है

मुंशी [illegible] बुकसेलर

शहर फ़र्रुख़ाबाद

श्री

अनेकार्थनाममाला

नंददास कृत

श्री पण्डित रामशङ्कर शुक्ल की आज्ञा
अनुसार

आगरा

वेलनगंज में पण्डित केशवप्रसाद द्विवेदि
के प्रवन्ध से
विद्यारत्नाकर यन्त्र में छपी गई
संवत
१९४०

श्रीगणेशायनमः

अथ अनेकार्थ ॥

नाममाला

दोहा

जो प्रभु जोति जगत मय कारण करण अभेव ॥ विघन हरन
सब सुख करन नमो नमो तिँह देव ॥ १ ॥ एकै वस्तु अनेक है
जग मगात जग धाम ॥ जिमि कञ्चन तें किंकिनी कङ्कन कुण्ड
ल नाम ॥ २ ॥ उच्चरि सकत नहिं संस्कृत समुझन को असमर्थ
तिन लगि नंद सुमति यथा भाषा कियो सुअर्थ ॥ ३ ॥ शब्द
एक नाना अरथ जोतिन कैसो दाम ॥ जो नर करि हैं कण्ठ
सो ह्वै हैं छबि के धाम ॥ ४ ॥ गो शब्द ॥ गो इन्द्री दिव वाक
अरु स्वर्ग सुदुष्ट अनिन्द ॥ गो भूमी गो तीर गो किरन वज्र गोविन्द
५ ॥ सुरभी शब्द ॥ सुरभी चन्दन सुरभि मृग सुरभी बहुर वस
न्त ॥ सुरभी चारत बन फिरै जो जग कर्त्ता कन्त ॥ ६ ॥ मधु श०
मधु बसन्त मधु चैत्र द्रुम मधु मदिरा मकरन्द ॥ मधुकर मधु
[illegible] मधु सुधा मधुसूदन गोविन्द ॥ ७ ॥ कलि श० ॥ कलि कले
श कलि सूरमा कलि निषंग संग्राम ॥ कलि कलियुग यह सो
र नाहिं केवल केशव नाम ॥ ८ ॥ आत्मा श० ॥ मन बुधि चित्त
स्वभाव तन धर्म जीव अहङ्कार ॥ इन को कहिये आत्मा पर
मात्मा आधार ॥ ९ ॥ अर्जुन श० ॥ अर्जुन द्रुम अर्जुन धवल अ
हन अर्जुन नत्य ॥ अर्जुन बहु सो पांडु सुत हरि खेलत जेहि सत्य

१०॥ धनञ्जय शा०॥ अग्नि धनञ्जय कहत कवि पवन धनञ्जय आहि॥ अर्जुन व हरि धनञ्जय कृष्ण सारथी जाहि॥ ११॥ पत्र शब्द॥ पत्र थरलखो पत्र रथ पत्र वाहिनी चित्र॥ पत्र पंख विधि नादिये उड़ मिलते हरि मित्र॥ १२॥ पत्री शा०॥ पत्री तरु पत्री कमल पत्री वद्धरि विहंग॥ पत्री सर कर चित्र जिमि दृग मिसे बहु भ्री रंग॥ १३॥ बरही शा०॥ बरही द्रुम बरही अगिन बरही कुरकुट नाम॥ बरही मोर किशोर के चंद्र धरे सिर स्याम॥ १४॥ धाम शा०॥ धाम तेज औ धाम तन धाम किरन गृह धाम॥ धाम जोत जो ब्रह्म है धनी भूत हरि स्याम॥ १५॥ काम शा०॥ काम भोग अभिलाष पुनि मन्मथ कहिये काम॥ काम काज जनि भूलि भ्रम भजिले मन अभिराम॥ १६॥ बाम शा०॥ वाम कुटिल औ वाम शिव वाम काम तन वाम॥ वाम मनोहर को कहत जैसे मोहन स्याम॥ १७ भव शा०॥ भव शङ्कर संसार भव भव कहिये कल्यान॥ भव सुंदर जस जगत फल जब भजिये भगवान॥ १८॥ कं शब्द कं सुख कं जल कं अनल कं शिर कं पुनि काम॥ कं कञ्चन तें प्रीति तजि सदा कहो हरि नाम॥ १९॥ कल्प शा०॥ कल्प कुशल औ दिवस जो कल्प समर्थ जु होय॥ कल्प कपट तजि हरि भजो कल्प वृक्ष सम सोय॥ २०॥ कर शा०॥ कर गज सुण्ड अरु हस्त कर कर जु किरण कर दान॥ कर विष जैसे तजि विषय भजि हरि अमी निधान॥ २१॥ दर शब्द॥

दरज़ु कहत कवि अङ्ग को दर दूंषत को नाम ॥ दरडर तें राखो कुंअर मोहन गिरधर श्याम ॥ २२ ॥ बर श० ॥ बर सुन्दर संसार वर दर अं, देवता देत ॥ बर दुलहो वर कृष्ण पुनि ब्रज तिय हिय हरि लेत ॥ २३ ॥ वृष श० ॥ वृष सुर पति वृषकर ग पुनि वृषजु वृषभ वृष काम ॥ वृष सुधर्म करि हरि भजो जो चाहो सुख धाम ॥ २४ ॥ पतङ्ग श० ॥ तरनि पतङ्ग पतङ्ग खग पावक बहुरि पतङ्ग ॥ सब जग रङ्ग पतङ्ग को हरि र ङ्गे नवरङ्ग ॥ २५ ॥ दल श० ॥ दल कहिये नृप को कटक दल पत्रन को नाम ॥ दल बरही के चंद सिर धरे श्याम अभि राम ॥ २६ ॥ पल श० ॥ पल मांस को कहत कवि षट सास पल मोय ॥ पलजु पलक हरि बिन परे गोपिन जुग शत जोय २७ ॥ बल श० ॥ बल वीरज धीरज धरन बल नृप दल को नाम ॥ बल साहस बल दैत्य पुनि बल कहिये बलराम ॥ २८ ॥ अल शब्द ॥ अल अलमर्थ समर्थ अल अल पूरन को नाम ॥ अलअ भरन अल अलस तजि भजो मनोहर श्याम ॥ २९ ॥ वयस शब्द ॥ वयस विहंगम को कहत वयस कहिय पुनि काल ॥ वयस जु जोवन जात है भज ले मदन गोपाल ॥ ३० ॥ जीव श० ॥ जीव वृहस्पति को कहत जीव कहावे चन्द ॥ जीव आत्मा नित जिये जगजीवन नदनन्द ॥ ३१ ॥ मार श० ॥ मार मृतक विष मार पु नि मार कहावे काम ॥ मार अमृत हूं ते अमृत सुंदर गिरधर नाम ॥ ३२ ॥ सार श० ॥ सार वीर्ज धीरज धरन सार वज्र घृत सार ॥

सारजु सब को सांवरो जिन मोह्यो संसार ॥३३॥ **कलभ श०** कलभ कहत कवि साध को कलभ बहुरि उत्ताल ॥ कलभ कलुष कलि क्लेश तें काढहु दीन दयाल ॥ ३४॥ **नभ शब्द** ॥ नभ आश्रय नभ भाद्रपद नभ श्रावण को मास ॥ नभ अकाश नभ निकट ही घट घट रमा निवास ॥ ३५॥ **वसु शब्द** ॥ आठम वसु है वह्नि वसु वसु सूरज वसु नीर ॥ वसु धन जग में सो धनी धन जाके बल बीर ॥ ३६ ॥ **पटु श०** ॥ पटु तीक्षन पटु वस्त्र कहि पटु आरोग्य कहन्त ॥ पटु प्रवीन सोई जगत भजे जो रुकमनिकन्त ॥३७॥ **तुरंग कुरंग श०** ॥ गगन तुरंग तुरंग मन बहुरि तुरंग तुरंग ॥ हरिन कुरंग कुरंग सो रंग्यो न हरि हरि रंग ॥ ३८ ॥ **आत्मज श०** ॥ आत्मज कहिये रुधिर अंग आत्मज कहिये काम ॥ आत्मज पूत सपूत है भजे जो सुंदर श्याम ॥३९ **कबन्ध श०** ॥ बिन सिर कहत कबन्ध सो कह कबन्ध पुनि नीर ॥ राक्षस राज कबन्ध सो गति दीन्ही बल बीर ॥ ४० ॥ **हंस श०** ॥ हंस तुरंगम हंस रवि हंस मराल सुछंद ॥ हंस जीव को कहत कवि परम हंस गोविंद ॥४१॥ **पयोधर भूधर शब्द** ॥ मेघ अर्क कुच शैल द्रुम राज पयोधर आदि ॥ भूधर गिरि भूधर नृपति भूधर आदि वराह ॥ ४२ ॥ **वाण श०** ॥ वाण कहावे बलि तनय विशिख आदि पुनि वाण ॥ वाण कहत कवि स्वर्ग को श्री हरि पद निर्वाण ॥ ४३ ॥ **वरुन श०** वरुन कहत पति नीर के वरुन श्याम को नाम ॥ वरुन हरे जल

नंद नंद कैसे धाये स्याम॥ ४४॥ **गोत्र शा०** ॥ गोत्र नाउ कोऊ कहत कवि गोत्र सैल सुनियंत॥ गोत्र वंधु सों धन जहां विद्याकु गिनियंत॥ ४५॥ **तन शा०** ॥ तन शरीर विस्तार तन तन सूक्षम तन तात॥ तन विरलो कोऊ जगत सुनै जु हरि हर वात॥ ४६॥ **वाल शा०** ॥ वाल सिरोरुह वाल सिसु मूढ कहावे वाल॥ वाल सोई है जगत में भजे सवाल गोपाल॥ ४७॥ **जाल शा०** ॥ जाल झरोखा जाल गन जाल दंभ ग्रौ मंद॥ जाल फांस विद्याज गत निरखि न तजि नंद नंद॥ ४८॥ **काल शा०** ॥ काल असित वो काल वय धर्मराज पुनि काल॥ काल व्याल के काल हरि मोहन मदन गोपाल॥ ४९॥ **ताल शा०** ॥ ताल ताल हरिताल पुनि होइ कर सों कर ताल॥ ताल वृक्ष फल खाय कर हतो दनुज नंदलाल॥ ५०॥ **व्याल शा०** ॥ व्याल कहत है क्रूर नर दुष्ट सैपद गज व्याल॥ व्याल सर्प सिर पर चढ़त चेतहु वर नंदलाल॥ ५१॥ **जलज शा०** ॥ जलज मीन मोती जलज जलज शंख अरु चंद॥ जलज कमल जिमि फिरत पुनि व्रज आवत नंदनंद॥ ५२॥ **तम शा०** ॥ तम तामस पुनि राहु तम तम जु तिमिर तम क्रोध॥ तम अज्ञान को हरहु हरि उर धरि दीप प्रवोध॥ ५३॥ **गुन शा०** ॥ गुन राजस गुन सूत्र पुनि गुन कमान की जेह॥ गुन चरित्र गोविन्द के गावहु उर धरि नेह॥ ५४॥ **छवि शा०** ॥ छवी शोल छविमेष पुनि छवि सविता को नाम॥ छवि रच्छक सव जगत को एकै सुंदर श्याम॥

५५॥ **वन शा०**॥ वन पानी को कहत कवि वन वारिद को जाल॥ वन कानन ते सुरभि संग वन आवत नंदलाल॥ ५६॥ **घन शा०**॥ घन दृढ घन विस्तार पुनि घन जिहिं गढत लोहार॥ घन अंबुद घन सघन घन घन रुचि नंदकुमार॥ ५७॥ **वरन शब्द**॥ वरन सुत आखर वरन वरन द्विजादिक चार॥ वरन असन सित पीत है अवरन नंदकुमार॥ ५८॥ **पोत शब्द** पोत कहावे निपट शिसु पोत जु वस्त्र अनूप॥ पोत नाव जिमि जलधिमथि श्याम नाम सुख रूप॥ ५९॥ **वुध शा०**॥ वुध पंडित को कहत हैं वुध शशि सुताहि वखान॥ वुध हरि को अवतार एक वोधमयो जिहिं ज्ञान॥ ६०॥ **अनन्त शा०**॥ गगन अनन्त कहत वुध वहुरि अनन्त अनेक॥ शेष अनन्त कहत कवि हरि अनन्त अरु एक॥ ६१॥ **क्षय शा०**॥ क्षय वानिस को कहत कवि क्षय कहिये क्षय रोग॥ क्षय परलय मध हरि विषे लीन होत सव लोग॥ ६२॥ **राजीव शा०**॥ राजिव शशि राजिव सलिल राजिव सुक्रा मीन॥ राजिव नाभि गोविन्द की है इरहिये मन लीन॥ ६३॥ **लोक शा०**॥ लोक व्याकरन लोक जन लोक देह रस मूल॥ तीन लोक सुत उदर में रही जसोमति भूल॥ ६४॥ **शुक्र शा०**॥ शुक्र वीरज अरु गन कहे शुक्र जेठ के मास॥ शुक्र जु गुर वावन ख्वहित छल हित भरत उसास॥ ६५॥ **खग शा०**॥ खग रवि खग शशि खग पवन खग अंबुद खग देव॥ खग विहंग हरि सुनरु तजि खग उर सेवल सेव॥ ६६

कलाप श०॥ गुन कलाप तूंनीर कहि अभरन आहि कला
प॥ वरही वृन्द कलाप पुनि हरि हरि भजन कलाप ॥६७॥
ब्रह्म श०॥ ब्रह्म ब्रह्म कुल ब्रह्म विधि ब्रह्म वेद अरु जीय॥
ब्रह्म नंद के सदन में ताहि नचावति तीय॥६८॥ उडु उडुप
शब्द॥ उडु विहंग उडु नखत गन उडु कैवर्त्तक आहि॥उडु
प चन्द्र नौका उडुप उडुप गरुड बराह॥६९॥ मंद श०॥
मंद शनीचर मंद खल मंद अल्प अघ मंद॥ मंद मूढ नर ते
जगत जे न भजहिं नंदनंद॥७०॥ वारन श०॥ वारन कहि
ये वरजिवो वारन छार सनाह॥ वारन गज हरि उर धस्यो
आन ग्रस्यो जब ग्राह॥७१॥ स्यंदन श०॥ स्यंदन जल कहं
कहत कवि स्यंदन चित्त तुरंग॥ स्यंदन रथ चढि रुक्मिनी ले
आये श्रीरंग॥७२॥ पंथी श०॥ पंथी शशि पंथी मदन पं
थी भाम प्रचंराड॥ पंथी बहुरो राहु है जो हरि कर विचखराड
७३॥ कौशिक श०॥ कौशिक गुग्गुल इन्द्र पुनि कौशिक
घूघू नाम॥ कौशिक विश्वामित्र हैं जिन जाचे श्रीराम॥७४
पुष्कर श०॥ पुष्कर जल पुष्कर गगन पुष्कर शुराड गयंद
पुष्कर तीरथ पाप हर पुष्कर नाम गोविन्द॥७५॥ अम्बर
श०॥ अम्बर अतर जु कहत हैं अम्बर गगन सुभाइ॥ अम्बर
पीत जु श्याम तन रही जु ताडित लजाइ॥७६॥ सम्बर श
ब्द॥ सम्बर जल सम्बर असुर सम्बर सैल अनूप॥ सम्बर
बांधहु गाढ गहि कृष्ण नाम सुख रूप॥७७॥ कम्बल श०

कम्बल जल परवाह पुनि कंबल गुग्गुल चाम ॥ कंवल वहुरो ऊन है कंवल मंगल नाम ॥ ७८ ॥ नग श्रा० ॥ नग कहिय तुरंग नगर तन नग कहियत पुनि धाम ॥ नग जेहि गिरि तें कान्ह को भयो सुनगधर नाम ॥ ७९ ॥ नाग श्रा० ॥ नागपत्र श्रौ नाग गज नाग दुष्ट नर वाम ॥ नाग सर्प संसार को सिद्ध मंत्र हरि नाम ॥ ८० ॥ करन श्रा० ॥ करन कहावे रवि तनय करन कहत पुनि कान ॥ करन नाव जेहि खेइये करन हार भगवान ॥ ८१ ॥ द्विज श्रा० ॥ द्विज पक्षी को कहत क वि द्विज कहिये पुनि दन्त ॥ तीन वरन तें द्विज वडो जब जाने भगवन्त ॥ ८२ ॥ अज श्रा० ॥ अज वकरा अज पिता मह अज कहिये पुनि ईश ॥ अज जीवन भर नर कहत अ ज एके जगदीश ॥ ८३ ॥ सिव श्रा० ॥ सिव सुन्दर सिव कल्या न पुनि श्रेष्ठ पुरुष सिव सोय ॥ शिव शंकर अरु सिव सलि ल कुसल सदा सिव होय ॥ ८४ ॥ विरोचन श्रा० ॥ ब्रह्म विरोच न सुरज पुनि चन्द्र विरोचन गात ॥ दयत विरोचन धन्य सो जाके वल सो तात ॥ ८५ ॥ वलि श्रा० ॥ वलि लहरी वलि असुर कहि वलि भोजन वलि भाग ॥ वलि राजा वलि ल च्छमी जा हिय हरि अनुराग ॥ ८६ ॥ वृक श्रा० ॥ वृक जाख सों कहत कवि वृक भिडरा को नाम ॥ वृक दानव दल देन शिव राखे सुन्दर श्याम ॥ ८७ ॥ रज श्रा० ॥ रज राजस आकाश रज रज युवती में होय ॥ रज धूली रज पापकोंह

हरि जल निरमल धोय ॥ ८८ ॥ **कुस श०** ॥ कुस सीतासुत दर्भ कुस कुस कहिये पुनि नीर ॥ कुस दानव दल द्वार का तहां बसे बलबीर ॥ ८९ ॥ **कंबु भुवन श०** ॥ कंबु सङ्ख औ कंबु गज कंबु इष्ट को नाम ॥ भुवन गगन औ भुवन जल त्रिभुवन नायक स्याम ॥ ९० ॥ **कूट श०** ॥ कूट बहुत अरु कूट गिर आहिरन कूट कहंत ॥ कूट कपट कहं निपट तजि भज ले मन भगवंत ॥ ९१ ॥ **खर श०** ॥ खर राक्षस खर स्वान खर खर तीक्षन को नाम ॥ खर गरदभ जग में सोई जे न भजे हरि नाम ॥ ९२ ॥ **कुज जम श०** ॥ कुज मंगल कुज आनित द्रुम कुज भोमा सुर नाम ॥ जम जुग जम जमराज तें राख हु सुंदर स्याम ॥ ९३ ॥ **हरिनी श०** ॥ हरिनी प्रतिमा हेम की हरिनी मृग की तीय ॥ हरिनी जूथी ताज की फूलमाल हर हीय ॥ ९४ ॥ **धात्री श०** ॥ धात्री कहिये आंवरो धात्री माय बखान धात्री धरनी सेस सिर सोहत तिल परमान ॥ ९५ ॥ **सिवा श०** ॥ सिवा शम्भु की सुंदरी सिवा स्याल की बाम ॥ सिवा हरी जिमि रोग हर इमि श्री हरि हर नाम ॥ ९६ ॥ **रसना श०** रसना कांची कहत कवि रसना बहुरो दाम ॥ रसना जिव्हा तासु को जो भज ले हरि नाम ॥ ९७ ॥ **रंभा श०** ॥ रंभा कहिये अपसरा रंभा करली नाम ॥ रंभा गोकुल की वधू जिन मोहे घनस्याम ॥ ९८ ॥ **माया श०** ॥ माया छल माया दया माया नेह कहन्त ॥ माया मोहन लाल की जिन मोहे सब सन्त ॥ ९९

इला प्रा०॥ इला मही बुधती इला इला उमा अभिराम ॥
इला सरस्वति से भजे जो जाने हरि नाम ॥ १०० ॥ जोति प्रा०
जोति नखत गन जोति दुख जोति नेत्र अरु आग ॥ जोति ब्रह्म
जो थिर रहै रहब जगत जिहि लाग ॥ १०१ ॥ सुमना प्रा०।
सुमना कहिये मालती सुमना मुदिता तीय ॥ सुमना रति
सो कान्ह सों कर ले लंपट जीय ॥ १०२ ॥ इडा प्रा०॥ इडा
आहि नभ देवता इडा भूमि अभिराम ॥ इडा अंबिका मात
मो हि भीलि देहि घनश्याम ॥ १०३ ॥ अजा निशा प्रा०।
अजा छाग माया अजा जिहि मोहे अज वाम ॥ निशा जा
मिनी कहत कवि निशा हरिद्रा नाम ॥ १०४ ॥ विधि प्रा०।
विधी काल विधि देवता विधि कहिये जो विधान ॥ विधि की
विधि जो हरि रची सोई विधि परमान ॥ १०५ ॥ जृम्भ प्रा०।
जृम्भ अलस कर कलित नर जृम्भ कहावे मूढ ॥ जृम्भ कपट त
जि हरि भजो घट घट परगट गूढ ॥ १०६ ॥ हस्त प्रा०। ह
स्त कहत गज सुण्ड सों हस्त नक्षत्र सुभाइ ॥ हस्त हाथ तें डा
रिये हरि हीरा तन पाइ ॥ १०७ ॥ कृतान्त प्रा०॥ आगम शास्त्र
कृतान्त सब मुनि सिद्धान्त कृतान्त ॥ जम कृतान्त के त्रास सें
राखहु कमला कान्त ॥ १०८ ॥ मित्र प्रा०॥ मित्र भानु को क
हत कवि मित्र अग्नि को नाम ॥ मित्र मित्र सब जगत के एके सुं
दर श्याम ॥ १०९ ॥ सारंग प्रा०॥ पिक चामर कच संख कुच
कार वायस शब्द होय ॥ खंजन कंजल खत मद कामविरचन दे मोय

११०॥ क्षितीतलाव भुजंग पुनि को बड़ मान समान॥ सारंग श्री भगवान को भजिये आठो जाम॥ १११॥ सारंग सुंदर को कहत रात दिवस बड भाग॥ खग पानी अरु धन कहिय अम्बर अवि लाग॥ ११२॥ रवि शशि दीपक गगन हरि केहरि कुंज कुरंग॥ चात्रिक दादुर दीव अल ये कहिये सारंग॥११३॥ हरि श०॥ इन्द्र चन्द्र अरविन्द अलि कपि केहरि के वांन॥ कञ्चन काम कुरङ्ग वन धनुष खग्ड नभ भान॥११४॥ पानी पावक पवन पथ गिरि गज नाग मिरंद॥ जे हरि इनके मुकुट मनि हरि ईश्वर गोविंद॥११५॥ ध्रुव श०॥ ध्रुव निशि च्छप ध्रुव जोग पुनि ध्रुव ध्रुव पद ध्रुव ताल। ध्रुव तारे तिहि च्छल मुख शुन गोविंद गोपाल॥११६॥ सुमनस श०॥ सुमनस सुर सुमनस पुहुप सुमनस बहुरि वसन्त॥ सुमनस गोपिन मन में बसहि केशव करत कन्त॥११७॥ विटप श०॥ विटप कंघ पल्लव विटप विटप कहत विस्तार॥ विटप वृक्ष की डार चढि त्रा है नन्द कुमार॥११८॥ दान श०॥ दान द्विजन को देत सो गजमद कहिये दान॥ दान लेत है लेत वन गोपी प्रेम निधान॥११९॥ रस श०॥ रस वन रस धूल रस अमृत रस विष या अरु नीर॥ रस वर को रस प्रेम रस जाके बस बलवीर॥१२०॥ सनेह श०॥ तेल सनेह सनेह घृत बहुरि प्रेम सनेह॥ सो निज चरनन गिरधरन नंददास कहं देह॥१२१॥ गोरी श०। गोरी है अंबा सुना गोरी हरदी होय गोरी गिरिजा सुंदरी शिव अर्धंगी सोय॥१२२॥ स्यामा श०॥ स्यामा तिय मो रज बिना स्यामा रजनी होय॥ स्यामा कहिये प्रीति को

करै श्याम सों सोइ॥१२३॥ हरिद्रा श०॥ हरिद्रा कहिये वन
थली निसा हरिद्रा होइ॥ मंगल वद्धरि हरिद्रा हरद हरिद्रा सोइ॥
१२४॥ वारुनी श०॥ गजगति कहिये वारुनी सुरा वारुनी नाम
पच्छिम दिशि है वारुनी वरुण वसहिं तेहि ठाम॥१२५॥ सुधा श०
सुधा दूध बिजुरी सुधा सुधा वली निज धाम॥ सुधा वधू पुत्री सु
धा सुधा अमृत को नाम॥१२६॥ सुभा श०॥ सुभा सुधा शोभा
सुभा सुभा सिद्ध परनारि॥ वहुरो सुभा हरीतकी हरि पद की
रज धारि॥१२७॥ कन श०॥ राजत वृष जु रहे सदा वहुरो कन
कणकूर॥ कनक धतूरे सों कहत कनक स्वर्ण सुखमूर॥१२८
तात केतकी श०। तात पिता अरु भ्रात कहि तात पुत्र कहं
जान॥ फूल चन्द्र रव काम रस पत्र केतकी नाम॥१२९॥ सी
ता श०॥ सीता निधि सीता रमा सीता गंगा होय॥ सीता सि
यश्री देवता जेहि जांचे सब कोय॥१३०॥ सुद्रा श०॥ सुद्रा विश्व
कहि नटी मधुमाखी औ लाख॥ इन को सुद्रा कहत हैं मूरख नर
औ दाख॥१३१॥ वला श०॥ वला मैंन धरनी वला वला औष
धी होय॥ वला चञ्चला लछमी जेहि जांचे सब कोय॥१३२॥
चक्र श०॥ चक्र वरन रथ चक्र गन चक्र विहस विसेस॥ चक्र
सुदर्शन कृष्ण को चक्र नृपति को देस॥१३३॥ पुण्डरीक श०।
पुण्डरीक सायक कहत पुण्डरीक आकास॥ पुण्डरीक हरि कम
लु आहि तहां कमल को वास॥१३४॥ परिघ श०। परिघ वज्र पर्वत
परिघ अररसर शब्द विशेष॥ परिघ वान जल पत्र नदी परिघ मर

ससि सेष ॥१३५॥ नेत्र श्ला० ॥ नेत्र नयन औ नेत्र पट मृग मद नेत्र कहन्त ॥ नेत्र ज्ञान जव जग मगे तव कहिये भगवन्त ॥१३६ पंथी श्ला० ॥ पंथी हिरनी को कहत पंथी माया जीव ॥ पंथी वहरो देचरी जिहि सव छिति वस कीव ॥१३७॥ कह श्ला० ॥ कह ब्रह्मा कह पवन धन कह कहिये पुनि धाम ॥ कह छित में नर ऊपजे भजे न सुंदर स्याम ॥१३८॥ हार श्ला० ॥ हार कुसुम मोतियान को हार देन विस्तार ॥ हार विरह कानन कहैं रजतउ माया हार ॥१३९ अहि श्ला० ॥ अहि वासर अहि रुधिर पुनि अहि एक दानव नाम ॥ अहि भुजङ्ग जमना धस्यो सो नाथ्यो घनस्याम ॥ १४० ॥ तन्त श्ला० तन्त तार औ तन्त सुख सिद्ध औषधी तन्त ॥ तन्त कहत सन्तान काहूं हरि रस जानहुं तन्त ॥१४१॥ छिन श्ला० ॥ छिन उत्सव अरु नेम छिन छिनजु महूर्त कहन्त ॥ छिन यह समय न पाइये भजले मन भगवन्त ॥ १४२ ॥ काष्ट श्ला० ॥ काष्ट कालया विस गई काष्ट अमर पुर काष्ट ॥ काष्टजु वहुरि वसुन्धरा वुद्धि हीन नर काष्ट ॥१४३॥ पलास श्ला० ॥ हरित जो वन पलास कहि रक्षक वहुरि पलास ॥ दुर्मद सेल पलास कहि वहुरो कठिन पलास ॥ १४४ ॥ सित श्ला० ॥ सित रूपो सित ज्ञान पुनि सित सुक्र तहि कैहन्त ॥ सित तीक्षन सित सुक्र पुनि सित उज्जल भगवन्त ॥१४५॥ गुरु श्ला० ॥ गुरु नृप गुरु माता पिता गुरु मोहित गुरु छंद ॥ अरु गुरु दीरघ गुरु कहें सवके गुरु गोविंद ॥१४६ नंदन श्ला० ॥ नन्दन चंदन को कहत नन्दन जो धन दात ॥

नन्दन कहिये पुत्र कहं जोहि हरषे पितु मात॥ १४७॥ अवतंस शब्द॥ भ्रात पुत्र अवतंस कहि अवतंस सुजान॥ सोभ्र वरस वयस सो अभिनव कंत सुमान॥ १४८॥ कुंतल श० सूत्रधार कुंतल कहत कुंतल कपटी वेस॥ खराड पान कुंतल कौ कुंतल बहुरो केस॥ १४९॥ कोन द्रोन श०॥ कोन मह्रो अरु कोन दिशि गृह अंतर कहि कोन॥ द्रोन काक अरु द्रोन गिरि फर कहि वारिज द्रोन॥ १५०॥ कातर श०॥ कातर कानन को कहत कातर कहिये हार॥ कातर कहि दुरोभस पु नि असुत करी विचार॥ १५१॥ कुथ श०॥ कुथ सो कथा कुथ कीट पुनि कुथ करि कमलनि सोय॥ प्रात सुनाई विप्र कुथ कमल फली विथ होय॥ १५२॥ कुन्त श०॥ कुन्त सलि लश्री कुन्त सह कुन्त अनिल वसु काल॥ कुन्त कमल पुनि कुन्त सुरख कुन्त सुरंग कराल॥ १५३॥ अनेकार्थ की मंजरी पढ़े सुने नर कोय॥ अर्थ भेद जाने सबे पुनि परमारथ होय १५४

इति अनेकार्थ संपूर्णम्

अथ नाममाला प्रारंभ

श्रीगणेशाय नमः

दोहा

तेऊ नमामि पद परम गुरु कृष्ण कमल दल नैन॥ जग कारण करुणार्णव गोकुल जाको ऐन॥ १॥ उचरि सकत नहिं संस्कृत जान्यो चाहत नाम॥ तिन हित नन्द सुमति यथा रचत नाम

की दास ॥ २ ॥ गंधनि नाला नाम को अमर कोष के माह ॥ मान वती के मान पर मिले अर्थ सब आइ ॥ ३ ॥ **हृदय नाम** ॥ उरव त्सल पुनि वक्ष कहि पिय हिय लखि निज काय ॥ याते बढ्यो जो मान हित आन तिया के भाय ॥ ४ ॥ **मान नाम** ॥ अहङ्कार मद दर्प पुनि गर्व समय अभिमान ॥ मान राधिका कुंवरि को सब को क र कल्यान ॥ ५ ॥ **सखी नाम** ॥ वयसा साक्षी सुमुखि सखि हू सहचरी आहि ॥ अली कुंवरि वृषभान की चली मनावन ताहि ॥ ६ **बुद्धि नाम** ॥ बुद्धि मनीषा ज्ञा सुधी मेधा धिषना धीय ॥ मति सों मतो करत चली भली विलक्षण तीय ॥ ७ ॥ **सरस्वती ना०** वाणी वाक सरस्वती गिरा शारदा नाम ॥ चली मनावन भारती वचन चा तुरी काम ॥ ८ ॥ **शीघ्र ना०** ॥ आशु झटिति द्रुत तूर्ण लघु क्षिप्र स त्वर उत्ताल ॥ तुरत चली चातुर अली आतुर लखि नंदलाल ॥ ९ ॥ **धाम ना०** ॥ सदन सद्म आराम गृह गेह वेश्म संकेत ॥ ले मधिष्ण्य पद आस्पद आलय निलय निकेत ॥ १० ॥ मंदिर मण्डप आयतन वसति हरम्य स्थान ॥ भवन भूप वृषभान के गई सहचरी जान ११ ॥ **सुवर्ण नाम** ॥ कञ्चन अर्जुन कांति सुर चामीकर तपनी य ॥ अष्टापद हाटक पुरट महारजत रमणीय ॥ १२ ॥ सोने ही के सदन सब मानिक गच सज देत ॥ जहां तहां नर नारि सब झांई झुकि झुकि लेत ॥ १३ ॥ **रूपा नाम** ॥ रुक्म रजत दुर्वान लघु जातरूप खर्जूर ॥ रूपे के गोशाल तहं भूप भवन ते दूर ॥ १४ ॥ **उज्ज्वल नाम** ॥ शुक्ल शुभ्र पाण्डुर विशद अर्जुन सित अवदात ॥

धवल नवल ऊंचे अटा। करत छटा सों वात ॥ २५॥ **शोभा नाम** आभा शोभा प्रभा सुखमा परमा कांति ॥ छवि द्युति अति लखि यत जहां खुरन होत मन भ्रांति ॥ २६॥ **किरण नाम** ॥ अंशु गभस्ति मयूष कर गो मरीचि वसु ज्योति ॥ रश्मि परसि शशि सूर की जगमग जगमग होति ॥ २७॥ **मयूर नाम** ॥ नीलकंठ केकी वरहि सिखी शिखण्डी सोय ॥ शिवसुत वाहन अहिभषी मोर कलापी सोय ॥ २८॥ नचत मयूर अटन चढे अति हिभरे आनन्द ॥ निसदिन उनए रहत हैं नव नीरद नंदनंद ॥ २९॥ **सिंह नाम** ॥ पुण्डरीक हरि पंचमुख कंठीरव मृगराय ॥ सिंह पोरि वृषभान की सहचरि पहुंची जाय ॥ ३०॥ **अश्व नाम** ॥ वाजी वाह तुरंग हय सैंधव अश्व गंधर्व ॥ तरल तुरंगम जहं बंधे हयशाला वे सर्व ॥ ३१॥ **हस्ती नाम** ॥ हस्ती दंती द्विरद द्विप पद्मी वारण व्याल ॥ इभ कुंभी कुञ्जर करी स्तंवेरम सुण्डाल ॥ ३२॥ सिंधुर मदकल नाग कपि गज सामज मातङ्ग ॥ द्वारि गयंद झूमत खरे रङ्गित नाना रङ्ग ॥ ३३॥ **सिद्धि नाम** ॥ अणिमा महिमा गरिमा लघिमा प्राप्ति प्रकाम्य ॥ वशीकरण अरु ईषिता अष्ट सिद्धि के नाम ॥ ३४॥ एकहु सिद्धी वश्य कर तेहि सिधकह संसार ॥ ते वृषभान भुआलकी द्वार बोहारन हार ॥ ३५॥ **नवनिधि नाम** ॥ महापद्म अरु पद्म पुनि कच्छप मकर मुकुंद ॥ शङ्ख खर्व अरु नील ए अपर कहावत कुंद ॥ ३६॥ ए नवनिधि जे जगत में बिरले काहू दीख ॥ ते या वल्लभ राज के परत भिखारी भीख ॥ ३७॥ **मुक्ति नाम** ॥ मुक्ति अमृत कैवल्य पद अपुनर्भव अपवर्ग ॥ निश्रेयस निर्वाण सुख महासिद्धि पर स्वर्ग ॥ ३८॥ मुक्ति जो चार प्रकार की नाहिं पैयत जप योग ॥

तेवृषभान भुआल के पावत पामर लोग॥ २९॥ **राजानाम॥**
स्वामी अधिपति प्रभु बडे नरपति छितपति भूप॥ बाहुज भूपति
नृपति नप फो वृषभान अनूप॥ ३०॥ **इन्द्र नाम॥** शक्र शात
क्रतु शचीपति संक्रंदन पुरहूत॥ कौशिक वासव वृत्रहा मघवा
मातलिसूत॥ ३१॥ सहस्राक्ष वज्री अवा तुराषाट सुरभूप॥ सुना
सीर पुनि दिवस्पति लेखर्षभ सो अनूप॥ ३२॥ जिष्णु पुरन्दर व
ज्रधर आखण्डल रिपुपाक॥ शोभित जहं वृषभान नृप को है इ
न्द्रवराक॥ ३३॥ **देव नाम॥** देव अमर निर्जर विवुध सुर सुम
नस त्रिदिवेश॥ वृंदारक सुविमानगति ऋभि जिह्म अमनेश॥ ३४
दिविष दलेष वान्हिमुख गीर्वाण अनिमेष॥ कौन देवता रंक
जहं वनि वैठे सब गोप॥ ३५॥ **अमृत नाम॥** सोम सुधा पी
यूष मधु अगद राग सुर भोग॥ अमी अमृत जहं हरि कथा मते
रहत सबलोग॥ ३६॥ **भृत्य नाम॥** विधिकर किङ्कर दास पुनि
अनुचर अनुग पदाति॥ भृत्य फिरत जहं मैन से छवि वरनी नहिं
जात॥ ३७॥ **दासी नाम॥** भृत्या दासी किङ्करी चेरी भरे जु अम्म
राजति मणिमय अजिर में कोउ रवाशि को रम्म॥ ३८॥ अन्तःक
रण॥ स्वांत हृदय मन्मथ पित आत्मा मानस नाउ॥ चित मन
सोचत सहचरी भीतर कैसे जाउं॥ ३९॥ **अञ्जन नाम॥** कज्जल
जल पाटल सुखी नाग दीप सुत सोय॥ लोपांजन दृग दे चली
ताहि न देखे कोय॥ ४०॥ **हीरा नाम॥** निःकंप हक वज्र पुनि
हीरा पदक जु सेन॥ निष्क सकुचति य निरखि तन भूप भवन छवि
मैन॥ ४१॥ **मोती नाम॥** शशि गोती मोती गुलिक जलज सीप॥

मङ्गल ॥ कुज अंगारक भौमसुनि लोहिताङ्ग महिबाल ॥ मङ्गल से डाढे उदित धरे जु दीपक लाल ॥ ४३ ॥ शुक्र नाम ॥ उशना भार्गव काव्य कवि असुर पुरोहित सोहि ॥ गजमुक्तन के माल यह शुक्र धरे जनु पोहि ॥ ४४ ॥ लक्ष्मी नाम ॥ श्री पद्मा पद्मालया कमला चपला होय ॥ सिन्धुसुता मा इन्दिरा विष्णुवल्लभा सोय ४५ जाकी नैन कटाक्ष छवि रही सकल जग छाय ॥ सो लक्ष्मी वृषभान गृह आपुहिं प्रगटी आय ॥ ४६ ॥ माता नाम ॥ अम्बा सावित्री प्रसू जनकी माता नाम ॥ जननी राधा कुंअरि की बैठी मङ्गल धाम ॥ ४७ ॥ नमस्कार नाम ॥ वंदन अति वंदन प्रणात नमस्कार [illegible] ॥ लंब प्रणाम करत चलीं जहां कुंअरि वर आहि ॥ ४८ ॥ सीढ़ी नाम ॥ आरोहण आरोह पुनि निःस्रेणी सोपान ॥ मणिमय सीढ़ी सखि चढी लखीन काहू आन ॥ ४९ ॥ शय्या नाम ॥ कशिपु तल्प शय्या शयन संवेसन शय नीय ॥ दुग्धफेन सी सेज पर बैठी तिय कमनीय ॥ ५० ॥ तकिया नाम ॥ उपबर्हन उपधान पुनि कंदुक साई छीय ॥ मृदुल उशीशो उरंगि के बैठी तिय रसनीय ॥ ५१ ॥ बेटी नाम ॥ पुत्री दुहिता कन्यका तनया तनुजा होय ॥ सुता जहां वृषभान की तहां गई सखि सोय ॥ ५२ ॥ फूल नाम ॥ कुसुम प्रसून समद सुमन पुष्प फलपिता नाम ॥ फूल मंजरी गेंद कर खेलत छवि सों बाम ॥ ५३ ॥ बंसी नाम ॥ बंसी कुंभी मीनन्ना मच्छघातिनी नाम ॥ बेसर सों उरझी झुलट मानो बंसी काम ॥ ५४ ॥ श्रवण नाम ॥ श्रवण श्रोत्र श्रुति शब्दग्रह कर्ण सो श्रव गम्भीर ॥ मनो बिरूपस कमल कलि फूली शशि सुरतीर ५५

केशनाम॥ अलकसिरोरुह चिकुर कच कुञ्चित कुटिल सुबा र॥ कुन्तल कवरि ललाट जनु चंदहिं गई दवार॥ ५६॥ ललाटनाम॥ मस्तक अलिक ललाट पर वेंनी वनी जराय॥ मनो भाल ते भाग्य मणि प्रगटी वाहर आय॥ ५७॥ नेत्रनाम॥ लोचन अम्बक चक्षु दृग ईक्षण रूप अधीन॥ कच्छुरि सरा ते नैन जनु जावक मीने मीन॥ ५८॥ अधर नाम॥ वानि ओष्ठ पुनि रदन छद अधर मधुर रसहि भाय॥ नाम लिखत जाको तुरत किलक जरत होइ जाय॥ ५९॥ दशन नाम॥ रदन दशन द्विज दन्त रद मदन करत रंग भीज॥ जनु नवनीरद मध्य में शीतल विद्युत वीज॥ ६०॥ ठोढी नाम॥ चिवुक चारु मध नीलकन यों राजत छवि सेन॥ मनहुं रसीले श्याम को मोह खर मूंदे चैन ६१॥ बृहस्पति नाम॥ धिषण शिखण्डी अंगिरा सुराचार्य गुरु जीव॥ वाचस्पति दीपै वनी शशि तरैनि वोरी ग्रीव॥ ६२॥ मुख नाम॥ आनन आस्य लपन वदन वक्त्र तुण्ड छवि भौन॥ मनहुं रूप इमि छा गई जिमि दरपन मुखपौन॥ ६३॥ ग्रीवानाम गल कंधर ग्रीवा वहुरि नल कपोत को यान॥ पीक लीक जहं झलमले सव छवि कीजी आन॥ ६४॥ हाथ नाम॥ पंचशाख कर हस्त पुनि पाणी धरे कपोल॥ वर अरविन्द विछाय जनु सोवत इंदु अडोल॥ ६५॥ उरोज नाम॥ कुच उरोज अस्तन कहिय पयोधर उर छवि सेन॥ कंचन संपुट देव जनु पूज पुजाई मेंन॥ ६६॥ किंकिणी नाम॥ रसना कांची किंकिणी क्षुद्र मेखला जाल॥ क्षुद्रावलि जनु मैन गृह वांधी वंदनमाल॥ ६७॥ नूपुर नाम॥ तुला कोटि मंजीर पुनि नूपुर

झलक न पाय ॥ झमकि उठी जनु मदन की वीणा सहज सुभाय ॥ ६८ ॥ अंबर नाम ॥ चैल निचोल दुकूल पट अंशुक वासा चीर ॥ पियत न वास जु वसन में छिन छिन होत अधीर ॥ ६९ ॥ कीर नाम ॥ रक्तचंचु शुक कीर पुनि सुवचन पक्षिय नाम ॥ झुकि झहरावति सुमुखि सुनि अलि छवि पावति वाम ॥ ७० ॥ दर्पन नाम ॥ प्रतिविंवित आदर्श पुनि मुकुर मुकर तिय लेत ॥ पिय मूरति नैननि निरखि फेर डार नेहि देत ॥ ७१ वीणा नाम ॥ तंत्री वीणा वल्लकी वक्क्सिविपञ्ची आहि ॥ यंत्र वजावत सहचरी वहुरो वरजति ताहि ॥ ७२ ॥ अंतरध्यान नाम ॥ गुप्त तिरोहित अंतरित गूढह दुरह वलीय ॥ लोचन जनु मेलुक सखी देखी सहि विधितीय ॥ ७३ ॥ पान नाम ॥ नागवल्लि दल पान द्विज तांवूली सखि चाहि ॥ भौंह अमेठति वितन जनु चांप चढावति आहि ॥ ७४ ॥ समय नाम सामय समय अनीह पय वेला अनमिष काल ॥ घडी वेर लौं सखिन में देखी वाल रसाल ॥ ७५ ॥ पानी नाम ॥ अंबु कमल की लाल जल पै पुष्कर वन वारि ॥ अमृत अर्ण जीवन भुवन घन रस अरु पापारि ॥ ७६ ॥ मेघपुष्प अंभ सर्व मुख कंक वंध रस तोय ॥ उदक पाथ सम्भर संवर सलिल आयअय सोय ॥ ७७ ॥ अपक अमय अरु वारि पुनि पानी पुष्कर होय लिखे यथामति नाम ये संख्या वत्तिस जोय ॥ ७८ ॥ पानी नैन पखारि कै अंजन हायो लीन । प्रगट भई पिय की सखी निपट सुसंकित दीन ॥ ७९ ॥ भय नाम ॥ साध्वस दर आतंक भय भीत भीर भी त्रास ॥ डरत सहचरी सकुचवै गई कुंअरि के पास

८०॥ चरणनाम॥ चरण चलन गति मंद पुनि अंघ्रि पाद पद पाय॥ पग बंदन करि सहचरी ठाढी सन्मुख जाय॥ ८१॥ हरिद्रानाम॥ पीता गौरा काञ्चनी रजनी पिंडाना न॥ हरदी चूनो परत भ्रमि भ्रमि देखत गई वाम॥ ८२॥ टेढानाम॥ वक्र असित कुञ्चित कुटिल टेढी भौंहन गोर॥ अरुण कमल पर प्रात जनु पंख पसारे भौंर॥ ८३॥ भौंहना भ्रूलन्दी भ्रूकुटी कुटिल भौंह सतर करि भाल॥ वहुत काल वीते तन क बोली वाल रसाल॥ ८४॥ क्रोधनाम॥ कोप क्रोध आमर्ष तम रोष प्रपरितु होय॥ क्रोध भरी तिय को निरखि डरी सहचरी सोय॥ ८५॥ क्षेमनाम॥ क्षेम भद्र मंगल आनंद शं शिव शु [illegible] कल्यान॥ अब कित डोलति कुशल कहु पूंछति कुंअरि सुजान॥ ८६॥ सखी वचन संज्ञा नाम॥ संज्ञा आवे गोत्र पुनि क्षेम धाम तुअ नाम॥ अमिय बरस बरदरस ते सब परिपूरन काम॥ ८७॥ स्त्रीनाम प्रसंसा सखी वचन॥ इस्त्री ललना श्रीमती दारा वनिता वाम॥ अवला वाला अंगना प्रमदा कांता नाम॥ ८८॥ श्यामा महिला भामिनी मत्त काशिनी जान॥ वाम लोचना नारि पुनि योषित योष भान॥ ८९॥ तरुणी रमणी सुंदरी तनूदरीज पुनि सोय॥ तिय तोसी तिहुं लोक में रची विरंचि न कोय॥ ९०॥ तामसनाम॥ कामानुज आमर्ष रुठ क्रोध मन्यु क्रुध होय॥ क्षोभ भरी तिय कोनि रखि खिडकी सहचरि सोय॥ ९१॥ ब्रह्मानाम॥ अज कमलज विधि जगपिता धाता सिद्धित होय॥ स्रष्टा चतुरानन धिषण भीषण संभू सोय॥ ९२॥ शतक्रति द्रुहिण

स्वयंभु पुनि वेधा अरु आजोय ॥ छवि सुन्दरता जगत की रही सो वै ह्योरखोय ॥ ९३ ॥ लै लै सब छवि छविन की जत होती जग मांरु ॥ तो हि रची विधि निपुनता बहुरों होइ गयो बांझ ॥ ९४ ॥ सुंदर नाम ॥ शुभग सुसम बंधुर रुचिर कांत काम कमनीय ॥ रम्य सु पेसल भव्य अरु दर्शनीय रमणीय ॥ ९५ ॥ जैसो सुंदर वर कुंअर नागर नगधर पीय ॥ जोरी रचि विधि निपुनता एक प्रान तन बीय ॥ ९६ ॥ युधिष्टिर नाम ॥ धर्मराज अजात रिपु कौंतेय कुरुराय ॥ नृपति युधिष्ठिर समप्रिया तेरे पीय सुभाय ॥ ९७ ॥ अर्जुन नाम ॥ जिष्णु धनञ्जय विजय रथ फाल्गुन किरिटी होय ॥ गुणाकेश गांडीव धर पार्थ कपि ध्वज सोय ॥ ९८ ॥ अर्जुन सो धनु धर अवधि तिहि सम और न होय ॥ इमि तुम प्रेम अवधि सुविधि रची विरंचि न कोय ॥ ९९ ॥ दीरघ स्वास नाम ॥ पृथुल प्रान परिणाह पृथु आयत भुजु विशाल ॥ प्रासु दीर्घ स्वासा भरति केहि कारण बलिबाल १०० ॥ गंगा नाम ॥ विष्णुपदी निर्जर नदी मंदाकिनि हरिरूप सुरसरि सुरधुनि जान्हवी भागीरथी अनूप ॥ १०१ ॥ निगमगदी गंगा बहुरि भुवनंदा अघहारि ॥ तिमि तुअ पिय की रति सरित करपनीर नरनारि ॥ १०२ ॥ सरीर नाम ॥ काय कलेवर कुणाप वपु देह आत्मा अंग ॥ विग्रह उपधन संघहन धाम सरीर पतंग ॥ १०३ ॥ तुअ तन सम सरि करन लागि स्वर्न भगिन अपलेत कोमल रस सुगंध नहिं को कवि उपमा देत ॥ १०४ ॥ कमल नाम पुण्डरीक पुष्कर जलज अंज अब्ज अंभोज ॥ पंकज सारस तामरस कुवलै कंज सरोज ॥ १०५ ॥ सतपत्री और सहस दल

मदन कुसेसय नाम ॥ पंकेरुह अरविंद सुरष लखि मलीन वो
हि वार ॥ १०६ ॥ चंद्रमा ना० ॥ इंदु कलानिधि सुधानिधि
जैवात्रिक शशि सोम ॥ अब्ज समीकर छपाकर विधु इमि क
हियत सोम ॥ १०७ ॥ विधु सुधांसु सुभ्रांसु पुनि ओषधीश निशि
नाथ ॥ रजनीकर निशिकर शशि कुमुदवंधु हरिमाथ ॥ १०८ ॥
दुजराजा ससधर उदधितनय ससांक मृगांक ॥ नक्षत्रेश कलंक
धर तुव सुख उपमा रांक ॥ १०९ ॥ विछुरि चंद्रिका चंद्र तजि रहि
क्यों न्यारी होय ॥ मैं अवलोकत वाम तोहि कहु वलि कारन सो
य ॥ ११० ॥ काम नाम ॥ मदन मनोभव मनमथन पंचसर स्मर
मार ॥ मीन केतु कंदर्प हरि व्यापक विरह विदार ॥ १११ ॥ पुष्प
चाप प्रद्युम्न अतन मनसिज दारन काम ॥ पति सो रति जिमि
रूठ रहि इमि देखत तोहि वाम ॥ ११२ ॥ मेघ नाम ॥ धाराधर
जलधर जलद जगजीवन जीमूत ॥ मुदिर वलाहक तडितपति
पुरजन जन्य सुपूत ॥ ११३ ॥ घन विछुरि ज्यों वीजुरी रही अनल
मनि होय ॥ मैं तोहि देखत भामिनी कहु वलि कारन सोय ११४
विजुरी नाम ॥ छनरुचि छटा अकासकृत तडित दामिनी हो
य ॥ चपला विना न घन वनै घनविन वनै न सोय ॥ ११६ ॥ से
ना नाम ॥ कटक सुदल वल वाहिनी चमू वरूथ सु सेन ॥
सैना विना न नृप वनै नृप विनु वनै न सैन ॥ ११७ ॥ भ्रमर नाम
मधुकर भ्रमर द्विरेफ अलि वञ्चरि सिलीमुख भृङ्ग ॥ चंचरीक
रोलंब पुनि कीलाले सारंग ॥ ११८ ॥ मधुप मधुव्रत मधुरसिक
मधुवावन रसचोर ॥ भ्रमर विना नहिं केतकी केतकि विना न
भौंर ॥ ११९ ॥ पिय नाम ॥ दइत कांत अरु ईश पुनि पियमत्त

पति होय॥ पिय को तोसी वल्लभा और न देखी कोय॥ १२०॥ अमर लता नाम॥ व्रतती बिसती वल्लरी बिसुनी लता लता न॥ अमर वेलि जिमि मूल विन हमि देखत तुम मान॥१२१॥ मित्र नाम॥ सुहृद मित्र वल्लभ सखा प्रीतम परम सुजान॥ पिय प्यारे पै चाहिये बलि न करु अकारन मान॥१२२॥ पुत्र नाम॥ आत्मज सुअन अपत्य पुनि तनुज तनय कहि तात॥ नंद नन्दन गोविंद सों न करु गर्व की वात॥१२३॥ नर नाम॥ मानुष परम पवित्र वपु मानव मनुज प्रमान॥ नर जानि जान हूं नंद सुत हरि ईश्वर भगवान॥१२४॥ जोगेश्वर नाम॥ सन्यासी वर व्याज भनि जटली मुंडी होय॥ दण्ड जारु भगवान भन निर्वानी पुनि सोय॥१२५॥ ऋषि भिसुक तापस जपी ब्रती तपी मुनि आहि॥ जोगी जन मन बिमल करि नित हो सोजत ताहि॥१२६॥ वेद नाम॥ ब्रह्म निगम स्रुति वेद पुनि धर्म मूल निज काम॥ निगम आगम जाको कहत सोइ वलि सुंदर स्याम॥ १२७॥ शेष नाम॥ शेष महा अहि सर्प पति धरनी धरन अनंत सहस वदन करि गुन गनत तदपि न पावत अंत॥१२८॥ धर्मराज नाम॥ वैवस्वत पुनि मृत्युपति सब जीवन पति होय॥ महिष ध्वज नर दण्ड धर ससी सूर्ज सुत सोय १२९॥ अन्तक काल कृतांत जम धर्मराज को पन्त॥ ते तुम्ह पिय शुभ नाम सुनि थर थर थर कांपन्त॥१३०॥ कुवेर नाम॥ पुन्य जनेश्वर धनद जद पति अलकावलि होय॥ गुह्यक पति त्र्यंवक सखा राज राज पुनि सोय॥१३१॥ नरवाहन किन्नर अधिप अ धनाधीप कुवेर॥ हरि पद पंकज परसि के पावत नाहिं न वेर।

१३२॥ वरून नाम ॥ वरून प्रचेता पाशपति जलचर पति जल
ईस ॥ ते तुम्ह पिय के पगन तर नित उठि धरत जु सीस ॥ १३३
दुर्गा नाम ॥ उमा अपर्ना ईश्वरी गोरी गिरिजा होय ॥ मृडा चं
डिका अम्बिका भवा भवानी सोय ॥ १३४ ॥ काली हेमसुता व
क्षरि सर्व मंगला नाम ॥ माया जेहि आधार जग विश्वकारनी
वाम ॥ १३५ ॥ अजा शिवा मना सुता सिंहेश्वरि अति क्रांति ॥
ते तुम्ह पिय परताप तें रचत विश्व बहु भांति ॥ १३६ ॥ गनेश ना
म ॥ लंबोदर हेरंब पुनि द्वैमातुर इक दंत ॥ मूषक वाहन गज
वदन गनपति सिव सुत संत ॥ १३७ ॥ कोटि विनायक जो लिखें
माहि से कागद कोट ॥ तो पै तेरे पीय के गुन नाहिं न आवे ओट ॥
१३८ ॥ प्रियाजी के वचन धूर्त नाम ॥ व्याजी जिम्ह कुटि
ल कल छली कहत छलीनु ॥ कपटी कान्हर कुंअर की केतिक
कहति मलीनु ॥ १३९ ॥ सखी को मृग शावक कुरंग नाम ॥
ऐन हरिन वातप्रम षद हरि सारंग सो आय ॥ मृग शिशु कैसे
देंगली चली थोर अनखाय ॥ १४० ॥ सखी वचन पाप नाम
एन वृजिन दुःकृत दुरित अंह मलीमस पंक ॥ किलविष किल
मिष कलुष अघ कलमष शामल कलंक ॥ १४१ ॥ पाप महा
वन दव नदव रंचक जाको नाम ॥ ताको तू कपटी कहत कहा
कहैं तोहि वाम ॥ १४२ ॥ पाषान नाम ॥ ग्रावा दृषद प्रस्तर
उपल शिल पाषान अति भार ॥ पानी पर पाहन तरे जाके नाम
आधार ॥ १४३ ॥ नौका नाम ॥ उडुप पोत नौका पलव तर
नि वहति जल जान ॥ नाम नाव चढ़ि भव उदधि केते तरे अजान
१४४ ॥ रुधिर नाम ॥ शोनित कीलाप रक्त पुनि रुधिर अस्र क

क्षतजात॥ लोहू पीवत पूतना पूत भई है गात॥ १४५॥ **राक्षस नाम॥** कौणप अस्रप पुन्यजन निषक पुत्र दुर्नाद॥ कुर्बु असुर निसाचर जातुधान क्रव्याद॥ १४६॥ अघ से राक्षस पानकी की मैं देखी गति होत॥ उलटि समानी पिंड में परगट जाकी जोत॥ १४७॥ **धूरि नाम॥** धूरि धूसरी खेह रज पांस संचरा मंद॥ जा पद पंकज रेनु कों वांछत सनक सनंद॥ १४८॥ **सूर्य नाम॥** देव दिवाकर विभाकर दिनकर भास्कर हंस॥ मिहिर तिमिरहर प्रभाकर विवस्वान तिगमांस॥ १४९॥ भानु विभाकर विभावसु सविता सूर्य पतंग॥ अंबर मनि दिनमनि रवि सूर मित्र त्रयअंग॥ १५०॥ **सूर्य मण्डल नाम॥** मंडल मंडन जो कोउ कहे मुनीजन जाहि॥ सो वहु नागर नंदनन्द को क्यों वलि कपटी आहि॥ १५१॥ **शिव नाम॥** गंगाधर हर शूलधर शशिधर शंकर वाम॥ सर्वेस्वर भव शंभु शिव रुद्र कामरिपु नाम॥ १५२॥ त्र्यंवक त्रिनेत्र त्रिपुरअरि ईश उमापति होय॥ जटिल पिनाकी पशुपति नीलकंठ शिव सोय॥ १५३॥ नाम देव सो देवजेहि राख हिये में आहि॥ ताको तू कपटी कहति कहा कहौं वलि तोहि॥ १५४॥ **झूठ नाम॥** मिथ्या मोघ मृषा अनृत व्याज अलीक निरस्य॥ ऐसे पियसों झूठ वलि कों वोलिये विरस्य १५५॥ **निकट नाम॥** अनति दूर अति पास पुनि उप समीप अभ्यास॥ अवसि निरादर होय जो रहे निरंतर पास॥ १५६॥ **चंदन नाम॥** गंधसार श्रीखण्ड हरि मलय भद्र पाटीर॥ चंदन को इंधन करत मलयावासी भीर॥ १५७॥ **मीन नाम॥** सफरी अनमिमत्स्य पुनि पृथलोमा पाठीन॥ मकर उलूपी अंडभव वैसारिण झष मीन॥ १५८॥ क्षीर समुंदर में वसत जो चंदहि दिग आहि

चंदहि मंद न जानही जलचर मानत ताहि ॥ १५८ ॥ सागरना
सिंधु सलिलपति सरितपति अंभोनिधि कंपार ॥ पारावार अ
र्णव उदधि मणिमय अब्धिअपार ॥ १५९ ॥ रत्नाकर गुणरूप
को जलनिधि गिरधर लाल ॥ तेहि मिलि प्रेम कलोलिये सौंन
बोलिये वाल ॥ १६० ॥ प्रियाजी के वचन बलभद्र नाम ॥
रोहिणेय बलभद्र बल संकर्षण बलराम ॥ नीलांबर रेवति
रमण मूशलपाणि कराम ॥ १६१ ॥ अवरंच कजौं चुप करै कत
देठो जियलेत ॥ हरि हलधर के वीर को किती वडाई देत ॥ १६२
सखी वचन वानर नाम ॥ कपि शाखामृग वलीमुख कीश
दरभ लंगूर ॥ वानर मर्कट प्लवग हरि तिनकूं भजमन क्रूर ॥ १६३ ॥
पृथ्वीनाम ॥ पृथ्वी क्षिति क्षोणी क्षमा धरणी धात्री गाय ॥ उ
र्वी जगती वसुमती वसुधा सर्व सहाय ॥ १६४ ॥ विपुला भू सागर
धरा धरा उर्वरा होय ॥ अचला अवनी कुम्भिनी मही मेदिनी सोय
१६५ ॥ विश्वम्भरा वसुंधरा थिरा कश्यपी आहि ॥ रसा अनंता भूमि
का इला कहत कविजाहि ॥ १६६ ॥ सब भूर जेहि एक सीस पर
शोभित जिमि कण हीर ॥ क्यों आवत तुम आंखितर हरि हलध
र के वीर ॥ १६७ ॥ बाणनाम ॥ तोमर खग जिह्मक असुग वि
शिख शिलीमुख बान ॥ कण मार्गन नाराच इषु पत्री शोषन मान
१६८ ॥ शायक चायक वाल वलि सिमिट शरीर मिलाहि ॥ वचन
तीर की पीर सखि मिटै न ज्यों जुग जाहिं ॥ १६९ ॥ अग्निनाम ॥
पावक वन्ही दहन दव ज्वलन धनंजय होय ॥ शुक्र ऊषर्बुध
वायु सख मित्र होत्र शिखि सोय ॥ १७० ॥ जातवेद ज्वल ज्योति हरि
वैश्वानर चित्रभानु ॥ अनल हुताशन विभावसु निर्मर जीव कृशानु ॥

१७१॥ वृहद्भानु आश्रयअशन अदे वसन्तरजोय॥ वीतिहोत्र पुनि उषर्वधु धूमकेतु कहु सोय॥१७२॥ अग्नि दग्ध द्रुमलता वलि फिरि दल फूलहि देत॥ वचन दग्धजे हिआन हो वहुरि न अंकुर लेत॥१७३॥ **मूर्खनाम॥** मुग्ध मूढ जड मूकनर अज्ञ अवुध वद शठ॥ मूरख जन जाने कहा मणि जेसे कपि कंठ॥ १७४॥ **पण्डितनाम॥** कीर्तिकुशल कोविद निपुण कृती प्रवीण निष्णात॥ पटु विदग्ध नागर कोऊ जाने रस की वात॥१७५ **अपराधनाम॥** अघ अंघस हेलन अहित अवगुण जोई पोय कूप छांह जिमि राखि उर यों न भाखिये तीय॥१७६॥ **स्नेहनाम** सौहृद हार्द सनेह हित प्रणाय राग अनुराग॥ कितगो तेरो प्रेम वह हे भामिनि वड भाग॥१७७॥ **[illegible]** ॥ अग नग भूभृत दरीभृत शृंगी शिखरी होय॥ शैल शिलोच्चय गोत्र हरि अद्रि ग्राव पुनि सोय॥१७८॥ गिरि गोवर्द्धन वाम कर धर्यो श्याम अभिराम॥ तो उर तें वा धकधकी गई न अव लों वाम॥१७९॥ **सर्पनाम॥** उरग नाग पन्नग भुजग जिह्मग भोगी सर्प॥ चक्षुश्रवा हरि सरीसृप काकोदर गरदर्प॥१८०॥ आशीविष विषधर फणी मणी विलेशय व्याल॥ चक्रीट यों गूढपद लेलिह केवल काल॥१८१॥ कालिय अहि गञ्जन समय मैं राखो गहि वांह॥ नंदनन्दन पिय प्रेम वस परी हुती दह मांह॥१८२॥ **पीडानाम॥** वाधा विथुर व्यथा रुज पीड व्याधि गलानि॥ जहं न परसत पीर वलि किन सिखई यह वानि॥१८३॥ **वननाम॥** कानन विपिन अरण्य वन गहन कृच्छ्र कांतार॥ अटवी मांह कर्केलि दई मोहन नंदकुमार॥१८४॥ संध्याना०

निशिमुख संध्या पितृप्रसव सायंकाल प्रदोष॥ सांझ परो चलु र
दई छमा करहि तजि रोष॥ १८५॥ **विषनाम**॥ गरल हलाहल
क्ष्वेड़ गर कालकूट रसमार॥ रस में विरस न घोरि बलि चलिये
बनहिं विचार॥ १८६॥ **पपीहा नाम**॥ कल सुकण्ठ दात्यूह
हरि चातिक सारंग नाउ॥ घन सों रूठे पपीहरा नहिं नवने बलि
नाउं॥ १८७॥ **रजनी नाम**॥ छनदा छपा तमस्विनी तमी त
मिस्रा होय॥ निशि श्रीसदा विभावरी रात्रि त्रियामा सोय॥
१८८॥ सुखद सोहाई सरद की देखी रजनी जाहि॥ चलु बलि
मोहनलाल पै कत बैठी मनखाति॥ १८९॥ **नभ नाम**॥
अंबर पुष्कर विष्णुपद अंतरिक्ष नभ बास॥ व्योम गगन्त वि
हाय सख सुरवर्त्म आकास॥ १९०॥ गगन जो उडगन बनि रहे
थिकु चलो तजि रोष॥ देखन तेरो रूप जनु सुरतिय कीन्हें रोष
१९१॥ **संग्राम नाम**॥ आयोधन रण आजि मृध आहवजन्य
समीक॥ समराई संगर समर संजुग कलह अलीक॥ १९२॥ सुर
ति जुद्ध जब पीय सों लोहि कवौ गी वाम॥ नख नाराचनि सुनि कुं
मारि गो कहं कही अगाम॥ १९३॥ **नख नाम**॥ करज पुनर्भव
नखर नख रहे रंग निधि वाम॥ कर छिनई सों लिखत हैं नहिं
नख सों कछु काम॥ १९४॥ **अल्प नाम**। लेश अल्प लव सूक्ष्म
तनु निपट कृशो उदर तोर॥ कहु बलि एतो मान रचि राख्यो है
केहि गौर॥ १९५॥ **मकरी नाम**॥ लूता सूत्रा मर्कटी ऊर्णना
भि पुनि होय॥ जनु कहुं मकरी गुरु करी पकरी विद्या सोय॥
१९६॥ **मार्ग नाम**॥ वर्त्म अध्वा मार्ग पथ संचर पाद विहार
मग देखत तो पहं गई मोहन नंदकुमार॥ १९७॥ **दया नाम**।

माया दया कृपा घृणा अनुकंपा अनुक्रोस ॥ करुणा कीरि करुणानिधे दामा करहिंजिरोस ॥ १९८ ॥ **खड्ग नाम** ॥ रिसिक कुसेह कृपान असि विशसन पाकर वाल ॥ खड्ग जिताम तो कहीसद्द करतकरवाल १९९ ॥ **दिशा नाम** ॥ हरित काष्ठा ककुभ दिश गो आसा इहि ओर कवके चितवत हे दई मोहन नंदकिशोर ॥ २०० ॥ **नदी नाम** । सरित धुनी तरंगिनी ह्रादिनी तटिनी होय ॥ स्रोतस्विनी अवन्तिनी धीरके सवलिसोय ॥ २०१ ॥ सैवलिनी सारस्वती द्वीपवती जल माल ॥ नदी निम्नगा आपगा रहित वाट चलु वाल ॥ २०२ ॥ **पिता नाम** ॥ तात जनक सुजिता पिता वप्ता तो गुण धाम ॥ वाव तोहि नन्द लाल कों देतकृतो हे भाम ॥ २०३ ॥ **विवाह नाम** ॥ कर पीडन पाणिग्रहण उपयम विहित विवाह ॥ सांतिज परिभव नहिंकहूं दुखदेती वलि नाह ॥ २०४ ॥ **मदिरा नाम** ॥ मधु माध्वी मदिरा इरा सुरा वारुणी होय ॥ आसवमय कादंबिनी मधुवारा अविसे य ॥ २०५ ॥ सिंदुरससना बुद्धिहा हाला सिंधु प्रसूति ॥ मद पीवे जि मिवकत कोउ कहा वकि रही दूति ॥ २०६ ॥ **सखी वचन भांति उत्तर स्वभाव नाम** ॥ प्रकृति निसर्ग [illegible] पुनि [illegible] ॥ २०७ ॥ [illegible] व स्वभाव ॥ कोन ढेव टेढी पडी सुंदरि शील [illegible] ॥ [illegible] तमिस्र तिमिर तम ध्वांत मुकुंद निहार **अंधकार नाम** ॥ अंध तमिस्र तिमिर तम ध्वांत मुकुंद निहार से [illegible] नेत अंधकार ॥ २०८ ॥ **वृक्ष नाम** ॥ प [illegible] फली वर्हि वृक्ष महीरुह होय ॥ शाखी विटपी अनोकह कुट द्रुम पादप सोय ॥ २०९ ॥ कल्पतरोरुह तल्प रवि कवके दिलपत पीय ॥ तदपि न तनक दया कहूं आवत निरदय हीय ॥ २१० ॥ **पत्र नाम** ॥ पत्र परण दल छदन छद [illegible] करत जब तरु

पात ॥ तुम आगम भ्रम चौंकि पिय फूलो उत लौं जात ॥ २११ ॥

पवन नाम ॥ श्वसन सदागति अनिल पुनि मारुत अरु जग प्रान ॥ पवन प्रभञ्जन अग्नि सख नभस्वान परमान ॥ २१२ ॥ मरुत वात अरु गंधवह निःश्वासन पवमान ॥ वायु वहरि समीरनाहि पवन नाम ये जान ॥ २१३ ॥ तुव तन परिमल परसि जव अवनत धीर समीर ॥ ताकहं वहु सनमान करि परिरंभन वल चीर ॥ २१४ ॥ ध्वनि नाम ॥ नाद निनद ध्वनि शब्द रव स्वन सुघोष रुत राव ॥ सुस्वर कहत बांसुरी मैं है अतो अवरिआव ॥ २१५ ॥ आज्ञा नाम ॥ ज्यादेश निर्देश पुनि आज्ञा शासन योग ॥ आयसु है अवजाउं वलि लहै सुप्रिय तम लोग ॥ २१६ अति नाम ॥ दृढ़ भारि भृश अति वेल अति अतिक्रांत अत्यंत ॥ अतिसय वैन भली नहीं कहिये संत असंत ॥ २१७ ॥ समूह नाम निकर व्यूह संदोह पुनि अरु स्तोम समुदाय ॥ चय दल जाल रु थाल कुल निवह यूथ समवाय ॥ २१८ ॥ व्रात अनेक कदंव गन ग्राम विसर वहु वृन्द ॥ तैं अनेक वातें कहीं भई तवा कीवुन्द ॥ २१९ ॥ प्रियाजी सों सुसकान अल्प नाम ॥ दरस तोप ईषद विरल रंचक मंद पताकु ॥ तव पिय सह चरितन चितय मुसकी कुंअरि तनाकु ॥ २२० ॥ दुखनाम सखी वचन ॥ कदन विदुन अकदन तुदा गहन वजिन अघ आहि ॥ दुखज निदेअव जान दे कंत वैठो मन ताहि ॥ २२१ ॥ प्रियाजी के वचन अर्द्ध रात्रि नाम ॥ निसि निसीथ निशाह निशि होन लगी अधरात ॥ कौन चलै सखि सोय रहु जे होंउदि परभात ॥ २२२ ॥ सखी वचन वज्र नाम ॥ अशनि कुलिश पवि भिदुर

पुनि पद्म ह्लादिनी आहिं॥ परी सुरे के धामजे विरस करें रस मोंहिं॥२२३॥**लज्जा नाम**॥ ह्रीलज्जा ब्रीडा त्रपा सकुन्दन करु विनु काज॥ पिय प्यारे पै चलिय वलि औषद ह्वात कि लाज।२२४॥**जूता नाम**॥ पदत्राण कोपानह पुनि पादरक्ष मृदुभाय पनहीं मनहीं भावती आधे धरी सुलाय॥२२५॥**अटारी नाम** सौध हर्म्य प्रासाद ते चली युवति गति मंद॥ शोभित सुखज नु गगन तें अवनिहि उतरत चंद॥२२६॥**हिमकर चांदनी नाम**॥ज्योत्स्ना पुनि कौमुदी हिमकरि चांदनि नांउ॥ जोन्ह चंद्रिका सी परत थोरो हंसि वलिजाउं॥२२७॥**वीथी नाम** खोरि प्रतोली वीथिका रथ्या विशिखा आहि॥ यहो गली चलिये चली निपट निकट पिय आहि॥२२८॥**उपवन नाम** कृतारण्य उद्यान पुनि उपवन सोइ आराम॥ इह वृन्दावन वा ग तुअ लखु वलि छवि को धाम॥२२९॥**वसंत नाम**॥ कुसुम कर ऋतुराज मधु माधव सुरभि वसंत॥ माली ज्यों जुगल य सदा याते अधिक लसंत॥२३०॥**पक्षी नाम**॥ द्विज शकुंत पक्षी सकुनि अंडज विहग विहंग॥ खग सु पतत्री पत्ररथ प त्री पतग पतंग॥२३१॥ नटत विहंगम रंग भरे कोमल कल सुजात॥ तुअ आगम आनंद जनु फूले अंग न समात॥२३२॥ **पीपर नाम**॥ चलदल पीपर गजअसन बोधिद्रुम अश्वत्थ पिप्पल दे चलु दाहिनो जोरि हाथ धरि मत्थ॥२३३॥**पाटल नाम**॥ थाली पटनी फलनुहा वामा स्यामा नाम॥ अंवरस्य मधु तीय से पाटल करत प्रनाम॥२३४॥**आम्र नाम**॥ पिक वंधुर कामांग पुनि मधूदूत सहकार॥ चूत रसाल कि डालवलि

इनहिं अजमकन भूरस.......

नैजु रही फलभार ॥ २३५॥ **मद्ध्वा नाम** ॥ माधव मधुद्रु मधुस्रवा मधुष्ठीव गुड़फूल ॥ रज्जु मधुक के फूल वलि कछु उ गड़नी तूल ॥ २३६ ॥ **दाडिम नाम** ॥ अस्लवीज हानीककर सूकपीक द्रुमसार ॥ ए दाड़िम इमि देखवलि कछु तुअ दसन कार ॥ २३७॥ **केरा नाम** ॥ रम्भा अरू वारण वुसा भानुफ ला सुकुमार ॥ ए कदली जिनके कछू तजे जंघ अनुहार ॥२३ **वेल नाम** ॥ सुरभी सिरकी सदाफल वेल ताल मालूर ॥ ए श्रीफल तुष कुचन सम कहत वहुत कवि कूर ॥२३९॥ **तमाल नाम** ॥ काल कंध ता पीच्छ पुनि कण्डुक सोई तमाल ॥ वैठे रहे जहं कान्ह रहनू अस मोहनलाल ॥ २४० **कदम्ब नाम** ॥ नृत्य नीप प्रीप्रंक सोइ मदिरागंध सुवाह ए कदम्ब तरु कान्ह चढि कूदे हैं दह माह ॥ २४१॥ **टेसू नाम** पीत चोप पुनि ब्रह्म द्रुम किंशुक वक्रारि पलास ॥ टेसू विरही जनन को नाहर नख सुविलास ॥ २४२॥ **वहेरा नाम** ॥ अच्छ विभीत कफ घात फल तुष त्रिलिंग कलि वृच्छ ॥ भूतावास वहेर तरु है जनि चलिय स्वगच्छ ॥ २४३॥ **नारियर नाम** ॥ वानर मुख लंगूर फल नारिकेर शुभ काम ॥ ए तरुनी के ना रियर तो कहं करत प्रनाम ॥ २४४॥ **सुपारी नाम** ॥ घोंटा कुमुक गुआ पुनि पूग सुपारी आहि ॥ वार वार इमि कहत वलि रंच क यहि तन चाहि ॥ २४५॥ **केमाच नाम** ॥ कोलवल्लिक ना पेलना विम्बश्रेयसी नाउ ॥ कंडुक रति रसंग में कानन है वलि जाउ ॥ २४६॥ **मिरिच नाम** ॥ शिति काउस्वना कोलका कृष्णा कन्या पुनि नाउ ॥ मिरचलता पग धरि कहै भली करो वलि जाउ ॥

२४७॥ **पीपरि नाम** ॥ कोला कृष्णा मागधी तिग्म तुराङ लाहोत वैदेही श्यामा कना सौरडी कहियै सोय॥ २४८॥ यह पीपरि वलि पगगहन कहत बहुत परकार॥ अवते इतनी करि कुंवरि मीतम माण अधार॥२४९॥ **हरड़ा नाम** ॥ अभया पथ्या अव्यथा अमृता चेतकि होय॥ कायस्था पुनि पूतना सिवा श्रेयसी सो य॥२५०॥ हरिड़ा बहुरि हरीतकी हरन उदर को रोग॥ ते तुअ गिरधर लाल के षाल सकल सुख भोग॥२५१॥ **द्राक्षा नाम** स्वादी मृडा कामधुक काल मेखला होय॥ गुडा सुप्रवला गो स्तना चारु फला पुनि सोय॥२५२॥ यह मृद्रा वलि पांवतर रंचक सहि तन चाहि॥ नहिन असोली वालसी निपट रसीली आहि॥२५३॥ **असुर नाम** ॥ दानव दनुज दैत्य पुनि सुररिपु असुर असन्त॥ मायारूपी रैन दिन डोलत सूर अनन्त॥२५४॥ **पावरी ना०** ॥ सुखी रानदी नखधवरि कपोतीन्द्रि परवाल॥ तुअ अधरन सम कहत कवि रनाहिं मृदुल रसाल २५५॥ **केसर नाम** ॥ काश्मीरी कुंकुम रुधिर देषवल्लभा नाउ॥ यह केसरि पग परि कहत भली करी वलि जाउं॥२५६॥ **सोंठ ना०** ॥ विश्वा नागर विश्वाभिषक महाओषधी नाउं॥ रे सुंठी लुंठी पगन कहन विव लि वलि जाउं॥२५७॥ **जुही नाम** ॥ हरिन गणिका यूथिका हेम पुष्पिका जाय॥ जुही यूथि गूथी छविन मागधि लेन बलाय॥२५८॥ **राजवल्ली ना०** ॥ अंव श्रेष्ठ अजवादिनी राजवल्लिका आहि॥ तुम हिं देखि फूली जु वलि रंचक सहि तन चाहि॥२५९॥ **चमेली ना०** ॥ [illegible] उज्वल गंधा ध्यास॥ कछु तुव तन की वासतें मिलत मालती वास॥२६०॥ **सं जीवन मूरि नाम** ॥ जीवन मधु अमम मधुस्रवा जिवन जिवा पुनि नाउ इतनि सजीवन मूरि तू जीवन्ती वलि जाउं॥२६१॥ **दुपहरिया नाम** ॥

बंधुजीव बंधूकजद जपा कहत कवि ताहि ॥ कुंकुम फूल दुपहरि के नित फूले तोहि चाहि ॥ २६२ ॥ गुञ्जा नाम ॥ काकचिंचिका कृष्णला गुञ्जा करत प्रणाम ॥ सुखद श्याम छवि धाल को लेत श्याम सुखनाम ॥ २६३ ॥ केतकी ना० ॥ क्रकच च्छद निरगंद्रुमा केतकि पकरत पाय ॥ तुम आगम आनंद वलि फूली अंग न माय ॥ २६४ ॥ लवंग नाम ॥ देवकुसुम श्रीसंग पुनि नायक जो मनभाउ ललित लवंग लता इतहि पवन परत वलि जाउं ॥ २६५ ॥ इलायची नाम ॥ चंद्रबालका नेक पुनि निःकुट बालुका वेलि ॥ एला वल्ली लाइची वलि रंचक सुखमेलि ॥ २६६ ॥ माधवी ना० ॥ बासंती पुष्पाढ्य सोइ मुक्तलता पुनि नाउं ॥ इत माधविका परत पग नेकु चितै वलि जाउं ॥ २६७ ॥ पान ना० ॥ तांबूली भुजग वल्लिका द्विज्ञ पान की वेलि ॥ सरस भई तुव दरस तें वलि रंचक सुखमेल ॥ २६८ ॥ वट ना० ॥ जटिल पटीर कृपाल वट रक्त फल न्यग्रोध ॥ यह वंसीवट देखु वलि सब सुख निरूपम बोध ॥ २६९ ॥ सरोवर ना० ॥ ह्रद पुष्कर कासार सर सरसी ताल तडाग ॥ यह देखो वलि मानसर फूल्यो तुव अनुराग २७० ॥ यमुना ना० ॥ कालिंदी रविजा बहुरि कृष्णा श्यामल आप ॥ यह यमुना सें समुद्र फिरि आवत तुम परताप ॥ २७१ ॥ तरङ्ग नाम ॥ भंग तरंग कलोल पुनि वीची ऊरमि सुभाय ॥ लहरी हाथ पसारि जनु यमुना पकराति पाय ॥ २७२ ॥ तट ना० ॥ कूल पुलिन उपकंठ तट रोध घोष अभ्यास ॥ तीर मनोरा है जाउ पति रुआये पिय पास ॥ २७३ ॥ वेत नाम ॥ वेत छरी विद्री छरिव भूप रिवारा नीरा ॥ मंजुल वंजुल कुंज तर बैठे हैं बलवीर ॥ २७४ ॥ कोकिल नाम ॥ परभृत कलरव रक्तदृग पिक ध्वनि तहं रसपुञ्ज ॥ जनु पिय अनहित तोहि लाख टेरत चलि वलि कुञ्ज ॥ २७५ ॥ इन्द्री ना० ॥ गो हृषीक अंकरण गण ज्यों इंद्री प्रभु पाय ॥ त्यों राधा माधव मिले परम प्रेम हरषाय ॥ २७६ ॥ मालानाम ॥ माला स्रक स्रज उरावती माल्य नाम की दाम ॥ जो नर यह कंठहि रखै होइ है छवि को धाम ॥ २७७ ॥ जुगल ना० ॥ यमल युगल युग दे व द्वै उभै मिथुन त्रिप गाय ॥ जुगल किशोर सदा वसो नंददास के हीय ॥ २७८ ॥ इति संपूर्णम् ॥